İSLÂM ANSİKLOPEDİSİ

İSLÂM ÂLEMİ
TARİH, COĞRAFYA, ETNOGRAFYA VE BİYOGRAFYA LUGATİ

MİLLİ EĞİTİM BAKANLIĞININ KARARI ÜZERİNE
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİNDE
A. ADIVAR R. ARAT A. ATEŞ İ. KAFESOĞLU, T. YAZICI
TARAFINDAN
LEYDEN TAB'I ESAS TUTULARAK
TEL'İF, TÂDİL, İKMÂL ve TERCÜME SÛRETİYLE
NEŞREDİLMİŞTİR

9. CİLT

NABA' — RÜZZİK

M.E.B.
DEVLET KİTAPLARI

İSTANBUL
MİLLİ EĞİTİM BASIMEVİ
1964

N.

NABA'. [Bk. NEBE'.]

NABAB. [Bk. NÂIP.]

NABAṬÎ. [Bk. NABATÎLER.]

NABATÎLER. Taşlık Arabistan'da eski çağda yaşayan bir arap kavmi. — Assurbanipal daha VII. (m. ö.) asırda Nabatîleri zikretmiştir (*Keilinschr.*, II, 216 v.dd.). *Ahd-i atîk*'teki Nebayōtların bu Nabatîler olup-olmadığı düşünülebilir (Nöldeke bu hususta aksi kanâattedir. Schenkel's *Bibellexikon*, Nabatîler; muhtelif müellifler, bilhassa Musil, *Arabia Deserta* New York. 1927, s. 492, bu fikrin lehindedirler). Nabatîler, Asûrîler, Medler, Persler ve Makedonya kıralları tarafından tamâmiyle itâat altına alınmış değillerdir (Diodor, II, 48). Antigonos Nabatîler üzerine 312 (m. ö.)'de neticesiz iki sefer yaptırmış idi. O devirlerde Nabatîler çobanlık ve ticâret ile meşgûl bir göçebe topluluğu hâlinde idiler ve Petra, Boṣrā, Salḫad, al-Ḥicr gibi bir kaç tabi'î müstahkem mevkîden mal ve silâh anbarı olarak faydalanırlardı. Lut gölü sâhillerinde oturdukları için, satmak üzere, bu gölün şark sâhilinden ara-sıra asfalt çıkarırlardı; komşuları ile Makkabeler devrinde yahudiler, bilhassa Sulaymîler ile, ekseriyâ dostâne münâsebette idiler (krş. Yāḳūt, *Mu'cam*, nşr. Wüstenfeld II, 594, bk. Birma). Bizanslı Stephanos'un verdiği mâlûmâta ve Nabatî kitâbelerine göre, Sulaymîler ile çok defa sıkı ittifak bağları ile bağlı bulunuyorlardı (bk. mad. SULAYM B. MANṢŪR ve B. Moritz, *Salamii*, Pauly-Wissowa, *Realenzykl.*, I A, stn 1824 v.d.). Yerli kitâbelerde Nabatî olarak zikri geçen devletin merkezi Cabal Hārūn üzerindeki Petra idi. Nöldeke (*ZDMG*, XXV, 259 v.d.)'ye göre Petra, al-Şarā dağlarında Vādi Mūsā'da ibrânîce Sela', arapça Ḥişn Sal' (Yāḳūt, *Mu'cam*. III, 117, 13; *Muştarik*, s. 252, 2)'dir. Hâlbuki Musil (*Arabia Petraea*, II/1, 337, not 2, s. 318) mezkûr şehrin Ḳṣēr es-Sel' olduğunu söyler. Bu harâbeler Nabatî ve Helen mimarîsinin garip bir karışmasından mürekkep olup, şaşılacak kadar az Nabatî kitâbesini hâvîdir (bu harâbeler için bk. Dalman, *Petra und seine Felsheiligtümer*, 1908; *Neue Petra-Forschungen*, 1912; Bachmann, Watzinger, Wiegand, *Petra*, 1921; A. B. W. Kennedy, *Petra, its History and Monuments*, 1925).

Nabatîlerin hâkimiyet sâhası Filistin'in cenûbunu ve şarkını, böylece Edom (Idumaea) ve Peraea'yı, kezâ 88 (m ö.)'den sonra Ḥavrān'ı ihtivâ ediyordu. Bu sâhaya iki defa, biri 85 (m ö.)'te, diğeri 34—62 (m. s.)'ye doğru ve belki bir de bunların arasında (krş. Mommsen, *Röm. Gesch.*, V, 476, not 3) Dimaşḳ (b.bk.) dâhil olmuş idi. Bu hâkimiyet cenûb-i garbîde eski Midian'dan geçerek 'Obodat I. 'ın Ḥavarā (Bizanslı Stephanos. bk. Αὐαρα = ihtimâl Λευκὴ κώμη ve belki bugünkü al-Ḥavrā') şehrini kurduğu Kızıldeniz sâhiline, içerilerde al-'Ulā (Dedan) ve Hicaz hudûdunda bulunan al-Ḥicr (b.bk.)'e kadar uzanıyordu. Nabatîler Vādī Tūmīlāt'taki Tell el-Şuǧāʿīye'nin bir kitâbesinin (Clermont-Ganneau, *Les Nabatéens en Egypte, Recueil d'Arch. Or.* 1924, VIII, 229—257) isbât ettiği üzere, Nil deltasının şarkında bulunan Nomos Arabia'ya da girmişlerdi. Nabatî hukümdarlarından bâzılarının saltanat sürdükleri tarihler tahminî olarak tâyin edilebilmektedir: Ḥārişat (Aretas) I. m. ö 169 ve Ḥārişat II. m.ö. 110—96'ya doğru; 'Obodat (Obodas) I. 90'a doğru; Rabb'ēl (Rabilos) I., 87'ye doğru; Ḥārişat III ('Αρέτας φιλέλλην) 86—62'ye doğru ['Obodat II. 62—47'ye doğru?], Māliku (Malichos) I. 47—30'a doğru; 'Obodat II. (III?) 25 (m.ö.)'ten evvel—9'a doğru; Ḥārişat IV. Rāḥem-'ammeh (φιλόπατρις) aş.-yk. 9 m.ö.—m. s. 40; Māliku II. 40—70/1; Rabb'ēl II. Σωτηρ 70/1—106 [Māliku III., 106 m.s.; krş. Clermont-Ganneau, *Recueil*, VIII, 247]. Nabatî saltanatının hakikî müessisi hiç şüphesiz hukümdar Erotimos olup, bu zât anlaşıldığına göre, devri se-

lefkîlerin sukutu sıralarına rastlayan Ḥârişat III. ile aynı şahıstır (E. Täubler, *Klio*, X, 251—253). „Müttefik" olarak, Nabatîler romalılar karşısında istiklâllerini bir dereceye kadar muhâfazaya muvaffak olmuşlardır. Başlangıçtan itibâren ticâret yüzünden, daha sonra Palmyra (Tedmür)'lıların yaptıkları gibi, bütün Ön-Asya üzerinde bir nevî inhisar ele geçirdiler. Roma imparatorluğunun ilk zamanlarında göçebelikten çıkıp, barışçı bir yerleşik halk hâline girdiler. Kezâ şarkta, bilhassa ticâret kervanlarının geçtiği yollarda, msl. Petra'dan Dimaşḳ'a, Tedmür'e ve Fırat nehri munsabındaki Forat tarafına, Gerrha (arap. al-Ḳatîf yakınında al-Car'ā'u)'ya, Sînâ yarım-adasına, Mısır'a ve Gaza'ya doğru olan sâhalarda kitâbeler bıraktılar; kezâ Roma imparatorluğu topraklarında, Yukarı Mısır(Dendera)'da, Milet civârında Roma ve Puteoli'de onların tâcirlerinin yazılarına rastlanır. İmparator Trajan 106 (m.s.)'da Petra'yı zaptederek, Nabatî hâkimiyet sâhasının en mühim kısmından mürekkep olmak üzere, *Provincia Arabia*'yı teşkil etti. 200 (m s.)'e doğru, Palmira'lıların bütün ticâret ve transiti yavaş-yavaş kendilerine çekmeleri neticesinde, bozkır sâhasında Nabatî'ere kalan memleket iktisâden çöktü.

Nabatî hükümdarının yanında „kardeş" unvânını taşıyan en yüksek bir me'mûr (vezîr, grekçe ἐπίτροπος) bulunur ve hükümdar (φυλαί) bir çok kabîle şeyhlerine (ἐθνάρχαι) kumanda ederdi. Nabatîlerde eparchos ve strategos unvanlarına tesâdüf edilmektedir. Dikkate değer bir cihet kadınların ictimâî hayatta pek mühim bir mevkî işgâl etmeleridir. Anlaşıldığına göre, kadınlar serbestçe mal ve mülk sâhibi oluyorlar ve bunlara istedikleri gibi tasarruf ediyorlardı (Nöldeke, Euting'de, *Nabat. Inschriften*, s. 79 v.d.). Sikkelerinde ekseriyâ kıraliçelerin resimleri bulunur (Kammerer, *Pétra et la Nabatène*, Paris, 1929, s. 377). Nabatî hukukunu ancak mezar kitâbelerinden öğrenebiliyoruz. Onların cezâ tehditleri yunanlıların mülkiyet ve vecîbeler hukukuna âit inşâ esâslarına istinâd eder ki, bunlara ancak Küçük Asya mezar kitâbelerinde rastlanır (B. Keil, *Hermes*, 1908, XLIII, 567—572).

Örf ve âdetlerinde sâde göçebe bir kavim olan ve nâdiren köle kullanan Nabatîler tâcir bir millet sıfatı ile servete büyük ehemmiyet verirlerdi. Kitâbelerde tabîplerden, hekîmlerden ve şâirlerden bahsedilmesi Nabatîlerde oldukça yüksek bir irfan seviyesi bulunduğuna delâlet eder. Sünnet olma âdetini tatbik ettikleri husûsu kat'î değildir (Kammerer, *ayn. esr.* s. 375 v.d.).

Nabatî ilâhları da kezâ mezar kitâbelerindeki kayıtlar sâyesinde öğrenilmektedir. En büyük tanrı Düşarâ [bk. mad. ZU 'L-ŞARĀ], en büyük kadın tanrı Allât [bk. mad. AL-LĀT] idi. Bunlardan başka Manüşu (ârâmîce Menāvātā; bk. mad. MANĀT), Ḳayşa, Mutaba ve Hubal [b. bk.] adlı tanrıları zikretmeliyiz. Hükümdarlara da ölümlerinden sonra, Tanrı gibi tapıldığı bilinmektedir (krş. *CIS*, II. 354).

İlk defa Nöldeke'nin kat'î bir şekilde belirttiği gibi, Nabatîler, şahıs isimlerinin delâletine nazaran, hâlis araptırlar. Bununla berâber, edebî lisan olarak, Ön-Asya'da çok yaygın olan ârâmîceyi kullanırlardı. Böylece memleketin şimâl kısmında dillerine (*ḳabrā*, *nafṣā*, *arnā* gibi) ârâmîce kelimeler girmiştir. Arap müellifleri „Nabatî" yerine „Ârâmî" demektedirler. Buna karşılık, cenûbî Ḥigrā (al-Ḥicr)'da arap nabatî dili daha saf olarak kalmıştır. Arap yazısı eski çağların sonunda Nabatîlerin yazısından doğmuştur [bk. mad. ARABİSTAN.].

İslâm devrinde araplar, Suriye ve Irak'ta yaşayan ahâliden çoban (bedevî) ve asker olmayanlara Nabatî derlerdi (İbn al-Kalbî, Yâḳût'ta, *Mu'cam*, III, 634). Bu kelime bir az da istihfaf mânasını taşımak şartı ile, ârâmîce konuşan köylüler hakkında, kullanılırdı (Nöldeke, *ZDMG*, XXV, 124). Nabatîler tâbiri (Nabîṭ, Nabṭ v.b.) Malatya'da, Ceyhan'da Ḥâbûr üzerinde, Irak'ta, 'Omân'da, Baḥrayn'de de bu şekilde kullanılmış olup, bundan belli bir kavim mânası çıkarmak doğru değildir (Nöldeke, *ayn. esr.*, s. 125). Zirâatçi ârâmîlerin kullandığı Nabatî dili Irak gramercileri tarafından dikkatle tetkik edilmiş olduğundan, Nabatî tâbirinden bilhassa Irak ve daha ziyâde Baṭā'iḥ ahâlisi anlaşılmıştır (Nöldeke, *ayn. esr.*, s. 127).

Hicaz'ın en şimâl kısmındaki Ḥismâ bölgesinin evvelce Cuẕām [b. bk.] ve Ḥuvaytât [b. bk.] denilen ahâlisi Nabatîlerin ahfâdı telakkî olunmaktadır [bk. mad. ARABİSTAN.].

Bibliyografya: Nöldeke (*ZDMG*, XXV, 1871, s. 122 — 128); J. Euting, *Nabatäische Inschriften* (Berlin, 1885); ayn. mil., *Sinaitische Inschriften* (Berlin, 1891); ayn. mll., *Tagbuch einer Reise in Inner-Arabien* (Leiden, 1914), II, 293 (fihrist); C. M. Doughty, *Travels in Arabia Deserta* (Cambridge, 1888), II, 638 (fihrist); *CIS*, (1889), II/I, 181 v. dd; (1907), II/II, 1 v.dd.; Clermont-Ganneau, *Recueil d'Arch. Or.*, I — VIII tür. yer.; H. Vincent, *Les Nabatéens* (*Revue Bibl.*, 1898, VII, 567 — 588); Schürer, *Geschichte des jüdischen Volkes* (4. tab., Leipzig, 1901), I,726 — 744; Dussaud ve Macler *Mission dans la région désertique de la Syrie moyenne* (Paris, 1903); G. A. Cooke *A text-book*

of North-Semitic inscriptions (Oxford, 1903), s. 214 — 262; aya. mll., *Nabataeans*, *Encyclopaedia of Religion and Ethics* (Edinburgh, 1917), IX, 121 v. d.; Dussaud, *Numismatique des rois de Nabatène* (*JA*, 1904, s. 189 — 238); Brünnow ve v. Domaszewsky, *Provincia Arabia* (1904 — 1909), I—III; E. Littmann, *Nabataean Inscriptions* (*Public. of an American Archaeol. Exped. to Syria in 1899 — 1900*, New York, 1905, IV. kısım: *Semitic Inscr.*, s. 85 — 97; ayn. mll., *Nabat. Inscr.* (*Public. of the Princeton Archaeol. Exped. to Syria in 1904 — 1905 and 1909*, bölüm IV, kısım A, Leiden, 1914); Musil, *Arabia Petraea*, II/1 (*Edom*), Wien, 1907, s. 159 — 161, 337; ayn. mll., *Arabia Deserta* (New York, 1927) fihrist, s. 614; Head, *Historia numorum* (2. tab., Oxford, 1911), s. 810 v.d.; G. F. Hill, *Brit. Mus. Cat., Greek Coins of Arabia* (London, 1922); Jaussen ve Savignac, *Mission archéologique en Arabie* (Paris, 1909 — 1922), I — III; W. W. Tarn, *Ptolemy II and Arabia* (*Journ. of Egypt. Archaeol.*, 1929, XV, 9 — 25); A. Kammerer, *Pétra et la Nabatène* (Paris, 1929); J. Cantineau, *Le Nabatéen* (Paris, 1930—1932), I—II; J. H. Mordtmann, *Ein Nobatäer im Sabäerlande* (*Klio*, 1932, XXV, 429 v.d.). (E. HONIGMANN.)

NABÎ. [Bk. NEBÎ.]

NÂBÎ. [Bk. NÂBÎ.]

NÂBÎ. NĀBĪ (1642—1712), Osmanlı edebiyatında, XVII. asrın ikinci yarısında yetişmiş olan en mühim ve şöhretli şâir.

Hayatı. Asıl adı Yusuf olan Nâbî, Urfa (Ruhâ)'da doğmuştur. Doğum tarihi, kendi ifâdesi ile sâbit olduğu üzere, 1052=1642 (bk. *Divân*, Bulak tab., mesnevî kısmı, s. 31; *Hayriye*, aynı basım, s. 5)'dir. Âile muhiti hakkında kaynaklarda her hangi bir kayda tesâdüf edilmemekle berâber, gerek kendi eserlerinden (*Hayriye*, s. 6; *Tuḥfat al-Ḥaramayn*, İstanbul, 1265, s. 14) ve gerek hemşehrîlerinin rivâyetlerinden Hacı Gaffar-zâdelere mensup olduğunu, atalarının ulemâdan bulunduğunu, erkek ve kız kardeşlerinin mevcûdiyetini biliyoruz. Çocukluğu ve ilk gençliği hakkında esâslı bir bilgimiz yoktur. Ancak doğduğu yerde kuvvetli bir tahsil gördüğü, arapça ve farsçayı bu dillerde şiir yazabilecek derecede öğrendiği muhakkaktır. Genç yaşta Urfa'da arzuhalcilik ile işe başlayıp, vâlinin dikkatini çektiği ve İstanbul'a gitmesi tavsiye edilerek, gurbete gönderildiği de rivâyetler arasındadır. Yine *Tuḥfat al-Ḥaramayn* (*göst. yer.*; ayrıca krş. Abdülkadir Karahan, *Nâbî, Türk klasikleri*, nr. 19, İstanbul, 1953, s. 4)'deki bir kayda bakılırsa, İstanbul'a gidişi 24 yaşlarına bastığı bir sıraya, 1076=1665 tarihine rastlamaktadır.

Nâbî İstanbul'da umup, aradığını önce bulamamıştır. Bir tanıdığının bulunmayışı, bir mürüvvet sâhibinin kendisini elinden tutmayışı onu hayâl kırıklığına uğratmış, fakat böyle bir zamanda vezir olan Musâhib Mustafa Paşa'nın kendisine takdim edilen mesnevî şeklinde bir medhiye üzerine gösterdiği alâka onu kurtarmıştır (bu sıradaki maddî ve rûhî durumu için bk. *Divân*, mesnevî kısmı, s. 14). Paşa, teveccühünü esirgemeyerek, Nâbî'yi divân kâtipliğine tâyin etmiştir. O da imkânları pek güzel kullanmasını bilmiş, şiirde de sür'atle terakkî etmiştir. Öyle ki, daha senesine varmadan, Nâilî (ölm. 1077=1666/1667)'nin bile takdirine mazhar olmuştur (*Divân*, Kasîdeler, s. 33).

Musâhib Mustafa Paşa, pâdişah Mehmed IV. ile birlikte, sık-sık Edirne'de avlanıyordu. Divân kâtibi Nâbî Efendi de, tabiatiyle, paşanın maiyetinde idi. Yalnız bir seferinde, hastalığı yüzünden, gidememiştir. Nâbî, avcı Sultan Mehmed'in Lehistan seferine de, yine vezîrin maiyetinde, iştirâk etmiştir (1082=1671). Kameniçe'nin zaptı üzerine yazdığı iki tarih manzûmesinden biri, pâdişah tarafından beğenilerek, kale kapısına hakkedilmiştir. Bu münâsebetle ve paşanın emri ile, *Fetihnâme-i Kameniçe*'yi yazmış ve ilk eserlerinden biri olan bu risâle sâyesinde, pâdişahın ihsân ve iltifâtına nâil olmuştur. Şâir, 1086 (1675) tarihinde Edirne'de şehzâdeler için yapılan muazzam sünnet düğününde de hazır bulunmuş (bk. Abdülkadir Karahan, *Nâbî'nin el yazısı, imzası, mührü ve sûrnâmesine dâir*, *Türk dili ve edebiyatı dergisi*, İstanbul, 1948, II, 133—140) ve bir de sûrnâme yazmıştır (bk. Agâh Sırrı Levend, *Nâbî'nin sûrnâmcsi*, İstanbul, 1944).

Nâbî, artık devamlı surette ve hemen her vesîle ile, doğan şehzâdeler, Musâhib Mustafa Paşa'nın çocukları, inşâ edilen saraylar ve başka hususlar için kasîdeler, tarihler söylüyor, câize alıyordu. Bu arada hace farîzasını edâ etmek istemiştir. Evvelâ Musâhib Paşa, sonra da kendisine Haremeyn-i Şerîfeyn hakkında tasvirleri muhtevî bir kasîde sunulan pâdişah onun bu niyetini hoş karşılamışlardır. Pâdişah, ayrıca, Mısır vâlisi Abdurrahman Paşa'ya hitâben, her türlü yardım ve kolaylığın gösterilmesi husûsunda bir ferman da vermiştir (*Tuḥfat al-Ḥaramayn*, s. 4). Nâbî Eyûblu Mehmed Râmî (sadrâzam Râmî Mehmed Paşa)'yi ve başkalarını yanına alarak, bu dînî vecîbesini 1089 (1678) tarihinde yerine getirmiştir (*Ḥadîḳat al-vuzarâ'*, İstanbul, 1271, s. 128). Dönüşünde Mustafa Paşa onu kethüdâlığına yükseltmiştir. Nâbî bir müddet

sonra, 1093 (1682)'te, *Tuḥfat al-Ḥaramayn*'i kaleme almıştır. Pâdişah, bu münâsebet ile, kendisine bir samur kürk ihsân eylemiştir. Nâbî, bir ara kendi arzusu ile, kethüdâlıktan ayrılmış ise de, Mustafa Paşa'nın ölümüne kadar hâmîsine sadâkatte devam etmiştir. Bu vesîle ile vücût bulmuş ve klasik edebiyatımızın kendi nev'inde en iyi örneği sayılmağa lâyık olan *Kaside-i azliye* (*Dîvân*, s. 45 v. d.)'yi paşanın azli ile alâkalı zannedenler (bk. msl. İbrahim Necmî, *Tarih-i edebiyat dersleri*, İstanbul, 1338, I, 164 v.d. ve tür. yer.), her hâlde serlevhadaki vuzûhsuzluk ve metne dikkatsizlik dolayısı ile, zühûle kapılmışlardır.

Musâhib Mustafa Paşa'nın kapudân-ı deryalık ile saraydan uzaklaştırılması (1095 = 1684), bilâhare Mora'ya gönderilmesi (1096 = 1685) sırasında Nâbî Mustafa Paşa'yı yalnız bırakmamıştır. Ancak Musâhib Paşa Boğazhisar muhâfızlığında vefat edince, Nâbî suyunu ve havasını pek beğendiği ve Urfa'nın bağlı olduğu Halep'de ikameti ihtiyâr etmiştir.

Şâir Halep'de uzun seneler geçirmiş, orada evlenmiş, hükümetin kendisine verdiği mâlikâne ve sağladığı imkân sâyesinde rahat etmiştir. Oğlu Ebülhayr ve Mehmed Emin burada doğmuşlardır (divânında Ebülhayr'ın doğumu, yazıya başlaması, sarf ve nahiv okuyuşu v. b. münâsebetiyle söylenmiş tarihler vardır. *Dîvân*, Kasîdeler, s. 132 v. b.). Muayyen bir müddetle Halep'de oldukça müreffeh bir hayat sürdüğü kendisi için ev (*ayn. esr.*, s. 109) ve bahçe (s. 135), oğlu için köşk (s. 135) yaptırabilmiş olmasından da anlaşılır. Burada aş. yk. 25—30 sene kadar kalmış olmalıdır (müellif hattı tek yazması Üniversite kütüp., TY., nr. 192'de bulunan Hacı Tevfik Efendi'nin *Mecmû'at al-terâcim*'inde "otuz sene mıkdarı" kaydı vardır; 70a). İsmail Beliğ, Halep muhassıllığında bulunduğuna temâs ederse de (*Nuḫbat al-âṣâr*, müellif hattı yazma, Üniversite kütüp., TY., nr. 1182, 91b), bu hususta kat'î bir şey söylenemez. Yalnız Halep'de iken Mustafa II. (1695) ile Ahmed III. (1703)'ün tahta çıkış'arı üzerine, birer cülûsiye yazmış (*Dîvân*, Kasîdeler, s. 27, 33 v. dd.) ve hassaten vaktiyle doğumunu da kutladığı ve şehzâdeliğinde iltifatını gördüğü Ahmed III. tarafından, uzaklarda olmasına rağmen, ihsanlara nâil olmuştur (bk. *Dîvân*, mesnevî kısmı, s. 23 v.d.; krş. Abdülkadir Karahan, *ayn. esr.*, s. 7).

Nâbî İstanbul, Manisa, Erzurum v.b. şehirlerdeki dostları ile mektuplaşıyor, devlet adamları ve âlimler kendisinden gazel ve tarihler istiyorlardı. Hürmetkârları kendisine şiirler gönderiyor, o da âferiniyeler ile cevap veriyordu. Devlet erkânından Amca-zâde Hüseyin, mânevî evlâdı Râmî Mehmed, Kalaylı-Koz Ahmed, Daltaban Mustafa, Şehid Ali Paşa'lara v.b.'na tebrik kasîdelerini de yine bu sıralarda yazmıştır. *Hayriye* gibi *Hayrâbâd* da Halep mahsûlüdür (1117=1705). *Dîvân*'ı da burada iken tertibe konulmuştur (divandaki iki tarih, bir hemşîresi ile kethüdâsının Halep'de öldüklerini göstermektedir, bk. s. 108). Yalnız Çorlulu Ali Paşa'nın sadrâzamlığı sırasında, bir ara "mâlikânesi ref' ve medâr-ı maîşeti kat'edilmiştir" (Safâî, *Tezkire*, Üniversite kütüp., TY., nr. 6189, var. 115—119). Nihâyet eski dostu ve Halep vâlisi Baltacı Mehmed Paşa, ikinci defa olarak, sadrâzamlık ile Halep'den ayrılınca, Nâbî'yi de berâber İstanbul'a getirdi (1122 = 1710). Nâbî 70 yaşlarının eşiğindeki bu seyâhati, sıhhatinin nezâketini, İstanbul hakkındaki duygu ve düşünce'erini bu sırada yazdığı bir medhiyede pek güzel ifâde etmiştir (s. 31 v. d.).

Nâbî, bu son gelişinde kendi mürâcaatı üzerine, evvelâ bir aya varmadan darbhâne emânetine (*Dîvân*, mesnevî kısmı, s. 29 v. d.), sonra da Anadolu muhâsebeciliği ve mukabele-i suvâri mansıplarına tâyin edilmiştir (krş. Şeyhî, *Vaḳāyiʿ al-fużalāʾ*, Üniversite kütüp., nr. TY., nr. 3216, s. 435; Hacı Tevfik Efendi, *ayn. esr.*, *göst. yer.*). Bu son senelerinde o yine edebiyat ile uğraşmaktan vazgeçmemiş, Silâhdar Ali Paşa'nın ısrârı ile toplanan münşeâtını da tetkik ederek, bir de mukaddime yazmıştır. Devrin şâirleri ile (msl. Sâmî, Râşid, Vehbî, Nedîm) müşâareye devam etmiştir. Devrinin "şeyḫ al-şuʿarâʾ"sı sayılmış ve Sâbit gibi bâzıları onu fazlası ile öğmüşlerdir. Mâmafih bu son şâirin ona karşı bâzı serzenişlerine de tesâdüf edilir.

Ölüm döşeğinde iken, kendi vefat tarihini de taşıyan ve mezar taşına işlenmiş bulunan meşhûr farsça kıt'ayı kaleme almıştır. Ölümü 3 rebîülevvel 1124 (12 nisan 1712) tarihindedir. Safâî ve Şeyhî'nin öldüğü zaman 80—90 yaşını mütecâviz olduğu hakkındaki kayıtları (*göst. yer.*) bâzı müelliflerce, kontrolsuz olarak, tekrar edilmiştir (bk. E. J. W. Gibb, *H O P*, London, 1904, III, 326; F. Babinger, *E I*, 1936, III, 858; bu sonuncuda Nâbî'yi sadrâzam Kara Mustafa Paşa'nın himâye ettiği veya Nâbî-zâde Nâzım'ın Nâbî ile alâkası olduğu hakkındaki mütâleaların hatâlı bulunduğuna da işâret olunmalıdır). Kâdirî tarîkatine nisbeti ve mevlevî muhibbi olduğu tahmin edilebilir (*Dîvân*, Kasîdeler, s. 25—27). *Vaḳāyiʿ al-fużalāʾ* sâhibi, Nâbî'nin sohbeti lezzetli, külfetsiz, anlayışlı, irticâlen şiir söylemekte mâhir bir zât olduğunu ve bilgi bakımından da devrinde, tek, husûsiyle farsçada ve edebiyat bilgilerinde eşsiz sayılmağa

lâyık bulunduğunu kaydeder (*göst. yer.*). Şeyhül-islâm Es'ad Efendi de, Nâbî'nin musikîdeki üstadlığına ve msl. ruhâvî makamında nîm-devr usûlünde kendi eserlerinden olan bir bestesine temâs eder (*Aṭrab al-āṡār*, Üniversite kütüp., TY., nr. 6193, var. 40). Nâbî'nin şahsı ve şahsiyeti husûsunda Sâlim (*Tezkire*, İstanbul, 1315, s. 628)'in müteredditt davranışı belki husûsî sebeplere dayanır.

E s e r l e r i. Divân edebiyatının hemen her vâdisinde türlü eserler vermiş büyük san'atkârlar arasında Urfalı Nâbî husûsî bir mevkie sâhiptir. Nâbî külliyâtının tam ve tenkitli bir baskısı henüz hazırlanmış değildir. Aşağıda da görüleceği üzere, bâzı eserleri bir veya bir kaç defa basılmış olmakla berâber, bu basımlar ilmî bakımdan kifâyetsizdir. Muhtelif İstanbul ve Anadolu kütüphâneleri ile Avrupa'nın tanınmış kütüphânelerinde ve husûsî ellerde Nâbî külliyâtının veya müteferrik eserlerinin yazmalarına sık-sık rastlanmaktadır (msl. Üniversite kütüp., TY., nr. 125, 273, 609, 2861; Millet kütüp., Ali Emîrî, manzûm kısmı, nr. 664; Tire, Necib Paşa kütüp., nr. 336; British Museum, Or. 7158, 7159, 7162 ve 7163; devrine yakın bir tarihte istinsah edilmiş tam ve iyi bir külliyâtı husûsî kütüphânemizdedir).

Eserlerini şöylece sıralamak mümkündür: m a n z û m e s e r l e r: 1. Türkçe *Divân*. Tetkik ettiğimiz 1257 Bulak basmasından başka, bir İstanbul tab'ı da (1292) bulunan bu eser baş tarafındaki tevhid ve gazeliyât bölümünün başındaki *Der beyân-ı sebeb-i tertîb-i divân*'dan anlaşıldığına göre, Haleb vâlisi Silâhdar İbrahim Paşa'nın ısrârı ve hattâ eski müsveddeleri toplayıp, düzenlenmesine nezâret etmesi sûretiyle vücut bulmuştur (1118=1706). Yazma ve basmalardaki şiirler, sayı bakımından, hayli farklıdır. Hacim itibârı ile eski edebiyatımızın büyük divânları arasında gelir. Baştaki bir tevhîd ve dört na'ti bâzı islâm büyükleri hakkında medhiyeler tâkip eder. Bundan sonra pâdişahlar (Mustafa II., Ahmed III.), devlet ricâli, mevkî sâhibi bâzı zevât (Haleb vâlisi Câfer Paşa, Mekke kadısı Seyyid Mustafa Efendi v. b.) için yazılmış kasîdeler ve bir terkîb-i bend, bir mukammes, üç tahmis (Rûhî, Bahâî ve Fuzûlî'nin gazellerine) ve bir çok tarihler yer almıştır. Divânın mesnevî tarzındaki şiirleri Mehmed IV.'e bir medhiye ile başlar; pâdişah, büyükler ve dostlar hakkında bu mâhiyette manzûmeleri ihtivâ eder. Gazeliyât bölümü divânın en zengin kısmını teşkil eder. Eski alfabe sırası içinde, her ses değişiminde gazellerin başına birer rubâî ilâve olunmuştur. Kullanılan vezinler, umûmiyetle divân edebiyatında en fazla kullanılan vezinlerdir (remel, hezec, muzârî v. b. bahirler). Mukattaât kısmı bir çok kıt'a, rubâî ve müfred ihtivâ etmekte olup, bunların şâirin yaşadığı devrin bâzı husûsiyetlerini belirtmek bakımından ehemmiyeti büyüktür. Muammeyât kısmında da muammâlar, lugaz'ler başkalarında tesâdüf edildiğinden daha çok mikdara varmıştır. Türkçe divânın bütününe hikmet ve tesavvul unsurları gâlip bir fikir örgüsü hâkimdir. Burada hemen-hemen her sahîfede mütevekkil bir rûhun akisleri ile karşılaşmak kabildir.

2. Farsça *Divânçe, Divânçe-i gazeliyât-ı fârisî* adı ile, türkçe divân içinde 39 sahîfelik yer kaplayan bu esercik, 32 farsça gazel ile, Mevlânâ, Hâfız, Molla Câmî, Selim I., Şifâî, Örfî, Sâib, Kelîm, Nazîrî, Şevket, Meylî, Garîbî ve Tâlib'in gazellerinin tahmislerinden ve bir de mesnevî tarzındaki iki türkçe küçük hikâyeden ibârettir (ayrıca bunun sonuna eklenip, „divânın tertibinden sonra yazıldıklarından buraya alındıkları" belirtilen 8 türkçe gazel, muhteviyâtlarına nazaran, ekseriyet ile hacc farîzasını edâ münâsebeti ile eskiden kaleme alınmış ve kısmen de daha evvel *Tuḥfat al-Ḥaramayn*'de yer almıştır, krş. *Tuḥfa*, s. 96 v. d., 110 v. d.).

3. *Tercüme-i hadîs-i erbaîn*. Câmî'nin kırk hadîs tercümesinden türkçeye yapılmış nakillerin en güzellerinden biridir. Bu risâle, ilk defa, *Milli tetebbûlar mecmuası* (nşr. Necib Âsım, İstanbul, 1331, II, sayı 4, s. 155 v. dd.)'nda yayınlanmıştır. Hayli münşiyâne bir üslûb ile yazılmış küçük bir önsözden sonra, hadîs metinlerini ve onların birer kıt'a ile tercümelerini muhtevîdir. Kıt'alar osmanlıcanın oldukça sâde örnekleri arasına girebilir. Tercüme kelime kelime değil, oldukça serbest yapılmıştır (bu eserin bir tahlili için bk. A. Karahan, *İslâm türk edebiyatında kırk hadîs toplama, tercüme ve şerhleri*, İstanbul, 1954, s. 230—232).

4. *Hayrîye*. Nâbî'nin en çok meşhûr olmuş eseridir. Haleb'de 1113 (1701)'te oğlu Ebülhayr Mehmed adına te'lîf edilen bu mesnevî, dîvânı ile birlikte basıldığı gibi, ayrı baskıları da (msl. Ebüzziyâ kütüp. yayınları arasında, temsîl-i cedîd, İstanbul, 1307) vardır. Pavet de Courteille, fransızca tercümesi ile birlikte, türkçe metni ayrıca neşretmiştir (*Conseils de Nabi Efendi*, Paris, 1857). Remel bahrinde yazılan bu nasihatnâme, şâirin hayatta edindiği tecrübelerin, görüşlerin nazım dilinde muvaffakiyetle anlatılışıdır. Nâbî, burada zamanına göre, gidilmesini uygun gördüğü istikameti oğlunun şahsında genç nesillere göstermeğe çalışmıştır. Kalpten fazla akla hitap etmiş olmasına rağmen, eser edebî vasfını kuvvetle muhâfaza etmiştir. İslâmın şartlarından başlayıp, ilimlerin tahsiline, fikir ve irfan mer-

kezi İstanbul'un güzelliklerine, ferdî ve ictimâî hayatın çeşitli safhalarına kadar, her mevzûda Nâbî'nin görüş ve düşüncelerini ifâdelendiren *Hayrîye* terbiyevî edebiyatımızın değerli örnekleri arasında yer almıştır. Devrinden başlayarak, edebî yenileşme çağımıza kadar, hattâ tanzimat devrinde bile, Nâbî'nin *Hayrîye*'si pek beğenilmiş, seçkin mesnevîlerimizin mühimlerinden biri sayılmıştır.

5. *Hayrâbâd.* Nâbî'nin bu son mesnevîsi (yazılışı 1117 = 1705) *mafʿūlu mafāʿilun faʿūlun* vezni iledir. Farîd al-Dîn ʿAṭṭār (b. bk., XII. asır)'dan kısmen tercüme ve kısmen ibdâ yolu ile meydana getirildiği söylenen *Hayrâbâd* üzerinde henüz ciddî bir tetkik neşredilmiş değildir. Ancak birinci planda tasavvufî neşveye ve remizlere mürâcaat edilmeden yazılmış bulunmak, çoğu zaman hicran ve mahrûmiyetle biten mesnevîlerin aksine visâl ve muvaffakiyetle sonuçlanmak gibi husûsiyetler, vak'aların renkliliği ve zenginliği, *Hayrâbâd*'a kendi nev'inde bir değer verilmesini haklı göstermeğe kâfîdir.

6. *Sürnâme.* 1086 (1675) tarihinde Edirne'de yapılan sünnet düğününü tasvir eden bu eserin bilinen yazması Üniversite kütüphânesindedir; TY, nr. 1774, *Mecmua*, sahife kenarları, 40b—58a). Bu risâleden yakın zamanlarda bahsedilmiş (Ali Cânib, *Çınaraltı* mecm., sayı 85, s. 181) ve yeni harfler ile de eser bastırılmıştır (Agâh Sırrı Levend, *Nâbî'nin Surnâme'si*, İstanbul, 1944). Eserin asıl adı *Vekayi-i hitân-ı şehzâdegân-ı Hazret-i Sultan Mehmed Han*'dır. Mesnevî tarzında olup, *faʿilātun faʿilātun faʿilun* vezni ile, 587 beyit ihtivâ etmektedir. Burada 15 gün süren düğünün hemen her günü yapılan eğlenceler, verilen ziyâfetler ile sunulan hediyeler ve bunlara karşılık görülen ihsanlar anlatılmakta, at yarışlarının hikâyesi ile sona ermektedir. Tarihî ve ictimaî hayat bakımından dikkate değer bâzı kayıtlar da taşıyan bu risâle eski edebiyatımızda ayrı bir nevî teşkil eden sûrnâmeler arasında oldukça değerli sayılabilir.

Mensûr eserleri. 7. *Fetihnâme-i Kameniçe* (İstanbul'da 1281'de *Tarih-i Kameniçe* adı ile basılmıştır). 1082 = 1671'de Lehistan üzerine yapılan sefere dâir olup, daha evvel de işâret edildiği gibi, Musâhib Mustafa Paşa'nın emri ile yazılmış olup, Nâbî'nin gençlik devri eserlerindendir. Bu mensûr gazânâmeye yer-yer manzûm parçalar da serpiştirilmiştir.

8. *Tuḥfat al-Ḥaramayn.* Nâbî'nin hacc seyâhatinin (1089 = 1678) 5 yıl sonra (1094 = 1683), yazı ile ifâdesinden ibâret bulunan bu eserin üslûbu hayli ağırdır. Nâbî bu mensûr kitabını da, kâh kendi şiirleri, kâh başkalarının mısrâları ile süslemiştir. Üslûbunun ve tahkiye tarzının neticesi olarak, *Tuḥfat al-Ḥaramayn* (İstanbul, 1265), basılmış olmasına rağmen, seyâhat edebiyatımızda lâyık olduğu yeri almış değildir.

9. *Zeyl-i Siyer-i Veysî* (Bulak, 1248). XVII. asrın başlarında nesir üstâdı Vaysî (ölm. 1628)'nin Peygamberin doğumundan Bedr gazâsına kadarki hayatının vak'alarını içine alan eserine zeyil olarak yazılmış olup, Mekke'nin fethine kadar devam eder. Üslûbu, Vaysî'de olduğu gibi, tekellüflüdür. Nâbî'nin nesri ile nazmı arasında ciddî ve bâriz farklar görülmektedir. Nazımda hayli sâde olan Nâbî, nesirde musannâ ve ağır kalmıştır (1248, s. 268).

10. *Münşaât.* Nâbî'nin resmî ve husûsî bir çok mektuplarını içine alan bu mecmua, bugüne kadar hemen hiç bir incelemeye tâbî tutulmamıştır. Müstakil olarak nüshalarına kolayca rastlanır. Mektuplar üslûp itibârı ile, umûmiyetle, secîli nesir üslûbunun iyi örneklerindendir. XVII. asrın ictimâî hayatı için istifâde edilebilir.

San'atı ve te'siri. Nâbî 6 Osmanlı pâdişahının devrini idrâk etmiş bir şâirdir. Bir kararsızlık ve huzûrsuzluk devri olan zamanında o hikmetli şiirler ile kendini ve münevver muhiti az-çok oyalamış ve didaktik hüviyeti ile klasik edebiyatımızda kendine hâs bir mevkî sâhibi olmuştur. Esâsen Sâib (ölm. 1677) gibi, sebk-i hindî, hikmet ve darb-ı mesel üstâdlarının pek revacda oldukları bu devirde Nâbî en çok başarı sağlayan san'atkâr sayılmıştır. Nâbî ıztırapları, haksızlıkları ve sakatlıkları ile hayatı dile getirmiş bir şâirdir. Bilgisi, tecrübesi böyle bir zeminde yürümeğe elverişli idi. Ayrıca kendisi de edebiyatımızda o zamana kadar hâkir kalmış sayılabilecek fikir ve hikmet sâhasında kalem oynatmak isteğini duymuştur. Nâbî'de kendinden önceki şâirlerde de izleri görülen mahallîleşme cereyânı bâriz şekildedir. Kendisinin bir intikal devrine doğru yöneldiği muhakkaktır.

Nâbî'nin hemen bütün eserlerinde vuzûh göze çarpar. En başarılı cephesini gazellerinde aramak gerekir. Bu hususta dikkati ilk çekenlerden biri de Ziyâ Paşa (*Harâbât*, İstanbul, 1291, I, mukaddime, s. 9)'dır. Taşralı olmalarına rağmen, İstanbul türkçesini güzel şekilde Nâbî ve Nef'î (ölm. 1635)'nin kullandığına dikkati çekmiştir. Eski nazım ve nesrin hemen her şeklinde eserler veren Nâbî o kadar meşhûr olmuştur ki, hâlâ bâzı mısrâları, birer ata sözü gibi, tekrar edilmektedir. Nâbî eski edebiyatın fikir şâiri sayılır. Bütün dağınık görüşlerin arkasında şâirin inançlarındaki birlik ve bütünlüğü sezmek mümkündür. İlâhî takdire, kaza ve kadere inanmış olan Nâbî,

tevekkül ve teslimiyete sarılmaktan başka çâre bulamamıştır.

Nâbî bizde mektep sâhibi sayılabilen bir kaç şâirden biridir. Sâmî (ölm. 1733), Seyid Vehbî (ölm. 1736), Hâmî Âmidî (ölm. 1743), antakyalı Münif (ölm. 1743) ve Koca Râgıb Paşa (ölm. 1762) v.b. gibi tanınmış bir çok şâir onun yolundan yürümüş ve aynı mektebe mensup sayılmıştır. Nedim (ölm. 1730) ve Gâlib (1759 — 1799) istisnâ edilirse, Şinâsî'ye kadar (1826 — 1871), hemen iki asra yakın bir zaman, Nâbî'nin te'siri bârizdir. Recâî-zâde Ekrem (1847 — 1914) ve Muallim Nâcî (1850 — 1893)'ye gelinceye kadar, Şeyh Gâlib'in *Hüsn ü aşk*'ının başlarındaki itiraz nazar-ı itibâra alınmazsa, belli-başlı bir şahsiyetin onu tenkit ettiğine dahi rastlamak kolay değildir.

Bibliyografya: Nâbî'nin kendi eserlerinden ve metinde zikredilenlerden başka bk. bir de Seyrek-zâde Âsım, *Ẕayl Zubdat al-aṯ'ār* (Üniversite kütüp., TY., nr. 2401, 31b); Mustakîm-zâde Sâdeddin, *Macallat al-niṣāb* (Süleymâniye kütüp., v(r. 416); Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmani* (İstanbul, 1311), IV, 530 v.d.; Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-a'lām*, VI, 4534; İsmail Safâ, *Muhâkemât-ı edebîye*, s. 127; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1333), II, 448 v. dd.

Nâbî hakkında tezler. Hatice Gökbarlas, *Nâbî divanında ictimâî ve mahallî hayatı gösteren parçalar ile darb-ı mesel mâhiyetindeki vecîz sözler* (1945, Türkiyat, ens., tez, nr. 169); Azize Küntür, *Nâbî ve Sûrnâmesinin edebî-ictimâî bakımdan tetkiki* (1945, Türkiyat ens., tez, nr. 196); Recâî Karaca, *Hayrîye ile Lutfîye* (Türkiyat ens., tez, nr. 186, 1945); İlhan Yılmaz Damacı, *Hayriye-i Nâbî* (1956. Türkiyat ens., tez, nr. 487).

Makaleler. *Servet-i fünûn* (1328), XLIV; (1341), LVII, 319; (1926), LXI, 96; *Mecmua-i âsâr* (İstanbul, 1299), I, 267; *Mekteb* (1310), I, 459; *Terakki* (1313), nr. 3, s. 11; *Türk yurdu* (1329), IV, 677; *Dergâh* (1337), II, 44; *Edebiyat fak. mecm.* (1338, yıl 2), 22; *Millî Mecmua* (1926), 1157, 1200; *Hayat* (1926), I, 103. (ABDÜLKADİR KARAHAN.)

NABÎ YÛNUS. [Bk. KOYUNCUK.]

NÂBİĠA AL-ẒUBYÂNÎ. [Bk. NÂBİGA ZÜBYÂNÎ.]

NÂBİGA ZÜBYÂNÎ. AL-NÂBİĠA AL-ẒUBYÂNÎ, ABÛ 'AḲRAB, ABÛ UMÂMA ZIYÂD B. MU'ÂVIYA B. ŻABÂB AL-NÂBİĠA AL-ẒUBYÂNÎ, m. s. VI. asırda yaşamış ve hicretten az önce ölmüş olan bir arap şâiri olup, kendisinin en büyük 4 arap şâirinden biri olduğunda hemen-hemen ittifak edilir. Hayatı, umûmiyetle diğer câhiliye devri şâirlerinin hayatı gibi, karışık bir takım küçük hâdiseler yığınından ibâret görünmektedir; fakat şiirlerinde adları geçen Ḥîra ve Ġassân hukümdarlarına bakarak, bu hâdiseler, bir dereceye kadar mübhem de olsa, tarihî bir tertip içine konulabilir. Bâzı kayıtlarda (İbn Hişâm, *Sîra*, Kahire, 1936, I, 381; al-Tabrîzî, *Şarḥ al-ḳaṣā'id al-'aşr*, nşr. Lyall, s. 152), adı Ziyâd b. 'Amr şeklinde gösterilmiş ise de, bu iddiaya mesned olarak zikredilen şiir, *Dîvân*'ının tam nüshalarında mevcut olmasına rağmen, kendisine âit değildir (bk. İbn al-Sikkît, *Şarḥ dîvân al-Nābiġa*, Topkapısarayı, Ahmed III. kütüp., nr. 2653— bundan sonra, bu nüsha yalnız *Dîvân* şeklinde gösterilecektir — 1b ve nr. LXVII; İbn 'Asâkir, *al-Târîḫ al-kabîr*, Şam, 1332, V, 425). Ziyâd b. Mu'âviya'nın al-Nâbiġa lekabını alması bir şiirinde bu kelimenin müştakk olduğu fiili zikretmesi, yaşlandıktan sonra şiir söylemeğe başlaması, soyunda şâir olmadığı hâlde, kendisinin şâir olması v.b. (bk. msl. İbn Ḳutayba, *Kitâb al-şi'r va 'l-şu'arā'*, nşr. de Goeje, s. 74; *Kitâb al-Aġānī*[1], IX, 162; krş. 'Abd al-Ḳādir al-Baġdādî, *Ḫizânat al-adab*, Kahire, 1347—1351, I, 282; al-Suyûṭî, *al-Muzhir*, Kahire, 1282, II, 218) gibi türlü şekillerde izah edilmiştir. Fakat bu lekabın yerden fışkıran menbâ suları gibi berrak şiirlere ve büyük bir şöhrete sâhip olan şâire başkaları tarafından verilmiş olduğu, bunun sonraları asıl adının yerini aldığı, oldukça kuvvetli bir ihtimâl olarak, ileri sürülebilir. al-Nâbiġa'nın âilesi hakkında kaynaklarda bilgi yoktur. Ancak İbn Ḳutayba ile *Kitâb al-Aġānî* müellifi onun eşrâftan, yâni asillerden olduğunu söylerler. Bu kaydın doğru olması pek muhtemel ise de, babası Mu'âviya câhiliye devrine âit rivâyetlerde, hiç bir vak'a dolayısı ile, zikredilmiş değildir. Anne tarafına gelince, bu husûsta annesinin adından başka bir şey bilinmemektedir. Kardeşine yazdığı bir mersiyede onun adının 'Âtika olduğu anlaşılıyor, şârihler de bu adı „bint Unays al-Aşca'î" şeklinde tamamlarlar (bk. *Dîvân*, nr. IL ve al-Tabrîzî, *Şarḥ Dîvân al-ḥamāsa*, Kahire, 1296, II, 185). al-Nâbiġa'nın ne zaman doğduğu husûsunda, fikir yürütmek için gerekli bilgiler yoktur. Ancak C. de Perceval (bk. *Essai sur l'histoire des Arabes avant l'Islamisme*, yeni tab., II, 502) onun doğum tarihi olarak 535 (m. s.) yılını göstermektedir; fakat ileride anlatılacak olan vukuâta bakılırsa, bu tarihin hiç olmazsa 515—520 yıllarına kadar gerilere alınması icâp eder.

al-Nâbiġa'nın gençliğine âit olmak üzere nakledilen en eski rivâyetler, onu Yemen mülikleri neslinden Mâviya bint 'Afzar'ı almak için, cömertliği ile meşhûr Ḥâtim al-Ṭā'î ve

Nabîṭ kabîlesinden bir şahıs ile rekabet ederken göstermektedir; sonunda Ḥâtim, cömertliği ile muvaffak olarak, al-Nâbiġa'yı mağlûp etmiştir (*Kitâb al-şi'r va'l-şu'arâ'*, s. 126 v.dd.; *Kitâb al-Aġânî*, XVI, 104 v.d.; *Ḫizânat al-adab*, II, 165 v.d.). Fakat bu rivâyet yanında, bunu tamâmiyle bertaraf ettirebilecek bir diğeri vardır ki, buna göre, Ḥâtim, henüz küçük bir yaşta develerini otlatırken, al-Nu'mân'ın yanına gitmekte olan al-Nâbiġa, 'Abîd b. al-Abraş ve Bişr bin Ḥâzim'e tesâdüf ederek, kendilerine üç deve ikrâm etmiş ve on'ar tarafından ayrı-ayrı övülmüştür (*al-Şi'r*, s. 124; *Aġânî*, XVI, 98; *Ḫizâna*, I, 494). Buna göre, Ḥâtim ile al-Nâbiġa arasında büyük bir yaş farkı olması icâp eder; o hâlde bunların aynı zamanda bir kıza tâlip olmaları pek az muhtemeldir. Esâsen bütün bu rivâyetlerde Ḥâtim al-Ṭâ'î'nin şöhretini yaymak gibi bir temâyül sezilmektedir ve bundan dolayı belki bütün bu rivâyetleri uydurma saymak lâzımdır.

Kaynaklar al-Nâbiġa'nın ilk olarak bâzı Ḥîra hükümdarlarına intisâp ettiğini söylerse de (bk. *al-Şi'r*, s. 159; *Aġânî*, IV, 129), bunun doğru olması muhtemel değildir; çünkü bahsedilen hükümdarların hüküm tarihleri al-Nâbiġa'nın hayatında zikredilen ve tarihleri kısmen tesbit edilen vak'alara nazaran çok eski düşmektedir. Ne olursa-olsun al-Nâbiġa, milâdî 554 yılında açıkça tarih sâhasına çıkar. Bu yılda Ġassân hükümdarı al-Ḥâriṯ al-A'rac Ḥîra hükümdarı al-Nu'mân b. al-Munẕir'i mağlûp edip, öldürmüş, o zaman Ẕubyân kabîlesinin müttefiki olan Asad kabîlesinden bir çoklarını esir almış idi. al-Nâbiġa, Yavm Ḥalîma denilen ve mezkûr tarihte Ḳinnasrîn civârında cereyân eden (bk. Th. Nöldeke, *Umarâ' Ġassân ... min âl Cafna*, arap. trc. P. Joussé ve K. Zurayḳ, Beyrut, 1933, s. 19 v.d.; kaynaklar burada gösterilmiştir; krş. *Dîvân*, nr. IV, [20] şerhi) bu vak'a üzerine, al-Ḥâriṯ'in yanına koşarak, onu hem nesir (bk. *Aġânî*, XIV, 2 v.d.) ve hem şiir ile medhedip (bk. *Dîvân*, nr. XVIII), Banî Asad esirlerini kurtarmağa muvaffak olmuştur.

Bundan sonra al-Nâbiġa, *Dîvân*'ında şiirlere göre, kabîlesi arasında bulunmakta ve onların işlerini tanzimde, bilhassa dış düşmanlarına karşı hareket tarzlarını tâyinde büyük bir rol oynamaktadır. al-Nu'mân'dan sonra Ḥîra'de idâreyi eline alan ve Ẕubyân kabîlesine hücûma hazırlanan 'Amr b. Hind'e yazdığı şiddetli bir tehdit şiiri (*Dîvân*, nr. XX, hiç neşredilmemiştir) onun bu çalışmalarının delîlidir. Ancak bu sıralarda kendi kabîlesini ilgilendiren meseleler dışında tarafsızlığını muhâfaza etmiş olmalıdır; çünkü babasının intikamını almak üzere, büyük bir sefer açarak, bütün Suriye'yi istilâ eden aynı hükümdar hakkında yazdığı bir medhiyesi de vardır (*Dîvân*, nr. LIX; H. Derenbourg, *Nâbiga Dhobyânî inédit*, *J A*, 1899, s. 5—55 — burada D^2 şeklinde kısaltılmıştır —, nr. 51). Şâirîn evvelce medhetmiş olduğu al-Ḥâriṯ al-A'rac, 563 (m. s.) yılında vukûa gelen bu mağlûbiyetinin hesabını vermek üzere, İstanbul'a çağırıldı (bk. Nöldeke, *ayn. esr.*, s. 20 v.d.). Şu kadar var ki, 554 ile 563 yılları arasında geçen zaman içinde, Ġassân ve Ḥîra devletleri karşısında, göçebe Ẕubyân kabîlesinin zâten çok mütehavvil olan durumunun değişmiş olması ihtimâli de vardır ve al-Nâbiġa'nın medhiyesi belki bu değişme ile izah edilebilir.

Ẕubyân-oğulları kabîlesi bu sıralarda çok uzun yıllar devam eden bir takım mücâdelelere sürüklenmiş bulunuyordu: Dâḥis ve Ġabrâ' adlı iki atın yarışından çıkan ve 40 yıl süren bu muhârebelerde, düşman 'Abs kabîlesinin 'Âmir kabîlesi ile birleşmesi üzerine, Ẕubyân kabîlesi de Asad ve Tamîm kabîleleri ile birleşti ve savaşlar daha şiddetli bir hâl aldı. O zaman Ẕubyân kabîlesini dağılmaktan kurtarmak, mevcut ittifakları devam ettirmek al-Nâbiġa'nın en mühim vazifesi hâline gelmiş idi. Nitekim bu devre âit şiirleri bilhassa bu hâdiseler ile ilgilidir: *Dîvân*, nr. XL (= H. Derenbourg, *Le Dîvân de Nâbiġa Dhobyânî, texte arabe ..., suivi d'une traduction française*, *J A*, 1868 ve ayrı baskı — bu neşir burada yalnız D^1 şeklinde kısaltılacaktır —, nr. 13). Banî Asad ile ittifakı, *Dîvân*, nr. LIII (D^1, nr. 19) 'Abs'ın 'Âmir ile birleşmesi *Dîvân*, nr. LVIII (D^1, 12) Ẕubyân ile Asad'in arasını açmak isteyen ve bunun için türlü desîseler çeviren 'Âmir hakkındadır. al-Nâbiġa, bütün bu şiirlerinde, bir savaş tahrikçisi rolünde değildir; kendisi birlik ve ittifaklarını muhâfaza ederek, kabîlesini kuvvetli tutmağa çalıştığı gibi, müsâit bir sulh yapmağı arzu ettiğini de açıkça ifâdeden geri durmuyordu.

Bütün bunlara rağmen, Ẕubyân kabîlesinin asıl idârecileri daha başka mücâdelelere atılmaktan geri durmuyorlar ve al-Nâbiġa'nın durumunu bâzan oldukça güçleştiriyorlardı. Nitekim 581 (m. s.) yılında Ġassânî hükümdarı al-Munẕir İstanbul'a çağırılıp, burada zehirlenince, bu devlet oldukça zayıf düşmüş idi. Onun yerine geçen al-Nu'mân zamanında, Ẕubyân kabîlesi, bu durumdan istifâde ederek, Asad kabîlesi ile birlikte, Ġassânîlere âit Ẕu Uḳur'a giriyorlar ve burayı tamâmiyle ele geçirmeğe çalışıyorlardı (bk. *Dîvân*, nr. VII ve IX; D^1, nr. 4, 9). al-Nâbiġa kendi kabîlesinden olanları bu hareketlerinden vazgeçirmeğe çalışınca, kor-

kak'lık ve alçaklık ile ithâm edildi. Bunlara karşı „arslanın pençesi üzerinde mütâd hücûmuna hazır bulunduğunu, kabîlesinin siyah gözlü yaban sığırları gibi kız ve kadınlarının esir düştüğünü görmek istemediğini" söyledi ise de (*Dîvân*, VII, 1—3), faydası olmadı. Nihâyet al-Nu'mân 'ın ölümünden sonra yerine geçen 'Amr, Zubyân kabîlesini mağlûp ederek, al-Nâbiğa 'yı dinlememiş olan Hişn b. Huzayfa 'yi esir etti. Onu kurtarmak işi de yine şâire düştü.

al-Nâbiğa 583 (m. s.) yılından sonra, daha ziyâde Hîra sarayında al-Nu'mân III. 'ın yanında görünüyor ve bu hükümdarın en mühim nedîmlerinden biri oluyor (*Aġânî*, IX, 164; *Dîvân*, 129a). Hammâd al-Râviya 'nin bir rivâyetine göre, sonraları Mu'allakât şâirlerinden biri olan Labîd 'i, çok genç yaşta, burada görmüş ve ileride büyük bir şâir olacağını ona söylemiş idi (*Aġânî*, XIV, 100 v. d.). Hükümdarın câize ve ihsanları sâyesinde çok büyük bir refâha kavuşan al-Nâbiğa 'nın bu saraydaki hayatının ne kadar sürdüğü belli değildir. Böyle küçük saraylarda mütâd olduğu üzere, bir takım desîseler çevrildiği, sonunda hükümdarın şâiri öldürmeğe karar verdiği görülür. Bugün bu desîselerin mâhiyeti ve bunların arkasında neler bulunabileceği meselesi çok mübhem bir hâlde durmaktadır. Kaynakların bu husûsta anlattıkları (bk. *al-Şi'r*, s. 75 v.d.; *Aġânî*, IX, 164 v.dd.), yâni al-Nâbiğa 'nın hukümdarın zevcesi al-Mutacarrida 'yi bir gün çıplak görerek, onu büyük bir şiir ile tasvir etmesi ve bu şiirin hükümdar tarafından duyulması veya Kuray'-oğullarına âit fevkalâde bir kılıçtan hükümdara bahsederek, onu aldırması, buna kızan Kuray'-oğullarının da kendisinin ağzından hukümdar aleyhinde çok çirkin hicivler yazmaları ve bunları hukümdara göstermeleri v.b., hâdisenin hakikî sebeplerini bilmeyenler tarafından bu bozuşmayı izah için uydurulmuş rivâyetlere benzemektedir. Bu arada bilhassa üzerinde durulan al-Mutacarrida 'nin tasviri gerçekle ilgisi olmayan bir hikâyeyi andırır. al-Nâbiğa 'nın *Dîvân* 'ında al-Mutacarrida 'nin tasviri denilen uzun ve son derecede parlak bir kasîde filhakîka mevcuttur (*Dîvân*, nr. II; *D*1, nr. 4); ancak bu şiir bir kıraliçenin tasviri için söylenmiş olamaz. Kaynaklarda da görüldüğü üzere (bk. msl. *al-Şi'r*, s. 76 v.d.; *Camhara*, s. 28 v.d.; *Aġânî*, IX, 167), bu şiir bizzat hukümdar tarafından istenilmiş olabilir. Bu takdirde de bir kıraliçenin değil, ancak şarkıcı bir kızın veya bir rakkâsenin tasviri olabilir ve al-Nâbiğa bu şiirinde vazife olarak, bunu kaleme almış olan bir şâir durumundadır (krş. Abu 'l-'Alâ' al-Ma'arrî, *Risâlat al-ġufrân*, nşr. Kâmil Kîlânî, s. 41 v.dd.) Eski ve yeni araplar arasında başka hiç bir kimse tarafından taşınmamış olan al-Mutacarrida ismimin bile, bu şiirde bulunan (*Dîvân*, nr. II, 29; *D*1, nr. 14, 13) ve vücûdun sıfatı olarak kullanılmış olan *al-mutacarrid* kelimesinden alınarak, uydurulmuş olduğu ileri sürülebilir. Bu itibârla al-Nu'mân III. 'ın bu şiirden dolayı şâire kızmış olması mümkün değildir.

Kaynakların verdiği bu bilgiler, muahhar müellifler tarafından türlü şekillerde te'lif edilmek istenilmiş ise de, kabûl edilebilecek bir neticeye varılamamıştır. Bu arada al-Nâbiğa 'nın Ġassânî hukümdarlarını övmesi ve onlardan hediye ve ihsanlar alması sebebi ile, al-Nu'mân 'ın kendisine kızdığı fikri de ileri sürülmüştür (bk. Tâhâ Husayn, *Fi 'l-adab al-câhilî*, Kahire, 1345=1927, s. 333 v.d.), fakat bunu da kabûle imkân yoktur; çünkü bizzat al-Nâbiğa, bir şâir sıfatı ile, türlü hars ve edebiyat merkezlerini ziyâret etmekte tamâmiyle serbest olduğu gibi, daha önceleri esâsen Ġassânî hukümdarlarını övmek üzere, hem de bunların Hîra hukümdarlarına karşı zaferlerinden bahsederek, şiirler yazmış idi. Bundan başka her iki devlet hukümdarını aynı zamanda öven, fakat hiç birinin kızgınlığına uğramamış olan başka şâirler de vardır. Msl. al-Nâbiğa 'nın genç bir çağdaşı olan Hassân b. Sâbit [b. bk.] bir yıl Hîra, bir yıl Ġassânî sarayına giderek, hukümdarları övmüş ve hiç birinin kızgınlık veya muâhazesine mârûz kalmamış idi (bk. *al-Şi'r*, s. 75; *Aġânî*, XIV, 2 v.d.).

al-Nâbiğa 'nın bu münâsebet ile yazdığı ve arap edebiyatında *al-i'tiẕâriyât* adı ile husûsi bir yeri olan şiirlerden de ancak mübhem şeyler anlaşılmaktadır. Bunların ilki olması muhtemel bulunan birinde (*Dîvân*, nr. XXII 12—16; *D*1, nr. 29 12—16), kendisinin hiyânetle ithâm edildiği anlaşılmakta, şâir buna karşı hukümdarın Zubyân kabîlesine adam gönderip, meseleyi tahkik etmesini istemektedir; diğerinde (*Dîvân*, nr. III; *D*1, nr. 2), 'Avf-oğlu Kuray' 'ların kendi ağzından „deli olup zincire vurulsa bile söyleyemeyeceği sözler uydurduklarını" ifâde etmekte; nihâyet üçüncü bir şiirinde (*Dîvân*, nr. VI; *D*1, nr. 8), yine iftirâlardan bahsedip, bunları reddetmektedir.

Bütün bunlardan ancak şu netice çıkabilir ki, al-Nâbiğa kabîlesi arasında bulunurken, mâhiyetini bilmediğimiz bir iftirâdan dolayı, hukümdarın tehdidine mârûz kalmıştır. Alelâde bir zamanda ehemmiyetsiz sayılabilecek olan bu tehdit, Hîra devletinin o sıralarda oldukça kuvvetli olması sebebi ile, te'sirini

hemen gösterdi. Zubyân kabîlesi mensûpları hak ve varlıklarını o kadar uzun yıllar müdâfaa etmiş ve korumuş olan şâirlerini, gâlibâ al-Nu'mân III.'ın göndermesi muhtemel muntazam bir orduya karşı korumanın sebep olabileceği felâketleri düşünerek, terkettiler. Artık saçları ağarmış bulunan (*Dîvân*, nr. III, 8) şâir, kendi ilâdesi ile, „uyuz illetine tutulmuş ve katran sürülerek, diğer develerden ayrılıp, otlağa salıverilmiş bir deve" (*Dîvân*, nr. VI, 26) vaziyetine düşmüş idi; „geceleri diken doldurulmuş ve kabartılmış bir yatakta yatıyor gibi" idi (*Dîvân*, nr. III, 11).

Bu durumda bulunan al-Nâbiġa, Ġassânîlerden 'Amr IV.'ın yanına gitmeğe, daha doğrusu ona iltică etmeğe karar verdi ve kararını o zamanki hâlini de gösteren uzun bir şiirinde (*Dîvân*, nr. IV; D^1, nr. 3) anlattı. al-Nâbiġa'nın Ġassânîler sarayında bu ikameti oldukça uzun bir müddet devam etmiştir. Büyük şâir 'Alḳama [b. bk.] ile burada berâber bulunmuş, Ḥassân b. Sâbit, gâlibâ ilk defa olarak, kendisini burada tanımıştır (*al-Šiʿr*, s. 77; *al-Aġânî*, XIV, 3 v. d.). Kendisi, kabîlesi tarafından terkedilmesine rağmen, Arabistan'daki itibârını kaybetmiş değil idi. Hattâ Kalb kabîlesi Zubyân'ı mağlûp ederek, bir çok esirler aldığı zaman, bunlar arasında bulunan kızı 'Aḳrab, kim olduğu anlaşılınca, babasına karşı hürmet nişânesi olarak, hediyeler ile, kabîlesine iâde edilmiş idi (*Dîvân*, nr. XXXI; D^1, nr. 27). Bütün bunlara rağmen, kendisine o kadar ihsanda bulunmuş ve iyilikler yapmış olan ve kendisinin o kadar sevdiği Ḥîra hukümdarının gözünde hâin sayılan bir insan olarak kalmak istemiyordu. Kabîlesinin kendisine karşı takındığı tavır da, ancak al-Nu'mân III.'ın durumunu değiştirmesi ile, değişebilirdi. Bundan dolayı yukarıda anılan meşhûr *al-Iʿtiẕâriyât*'ını söyledi ki, bu şiirlerin al-Nu'mân III. tarafından nasıl karşılandığı pek bilinmemektedir.

al-Nâbiġa Ġassânîler yanında bulunurken, al-Nu'mân III. hastalanmış ve eski şâirini, görüşmek üzere, çağırmıştır. al-Nâbiġa bu münâsebet ile yazdığı bir şiirinde (*Dîvân*, nr. XXI; D^1, nr. 7), kendisini tâkip ettirdiğini, arkasından gözcüler gönderdiğini bildiğini anlattıktan sonra, „eğer sana mücrim olarak döneceksem, hiç dönmemeğe yemin ettim" der. Fakat ne olursa-olsun, artık münâsip zamanın gelmiş olduğuna hukmeden şâir, eski müşterek dostları Zabbân b. Sayyâr ve Manẓûr b. Sayyâr ile birlikte, Ḥîra'ye geldi; uygun bir zamanda hukümdarın huzûruna çıkarılarak, onun ile barıştırıldı. al-Nu'mân III ona eski cömertliklerini unutturacak ve o sırada yanında bulunan genç şâir Ḥassân b. Ṯâbit'i son derecede kıskandıracak şekilde ihsanlarda bulundu (*al-Šiʿr*, s. 77 v. d.; *Aġânî*, IX, 171 v. d.; her ikisi de, türlü şekillerde, bizzat Ḥassân'dan rivâyet ederler).

Hukümdar ile barışmasından az sonra, al-Nâbiġa kabîlesi arasına döndü. Esâsen kabîlesinin kendisine ihtiyâcı var idi; çünkü al-Raḳam denilen yerde yapılan bir savaşta 'Âmir b. Ṣaʿṣaʿa kabîlesini yenmişler ise de, haklarında yazılan hicivlere kâfî derecede kuvvetli cevaplar verememişlerdi. al-Nâbiġa, hemen bunları cevaplandırarak, kabîlesinin şerefini bir defa daha korudu (İbn al-Aṯîr, *al-Kâmil*, nşr. Tornberg, I, 482; İbn 'Asâkir, *Târîḫ*, V, 428 ve krş. *Dîvân*, nr. XXIX; D^1, nr. 21). al-Nâbiġa, bu hâdiselerden sonra belki bir daha Ḥîra'ye hiç dönmemiştir; çünkü kendisi artık çok yaşlanmış olduğu gibi, Ḥîra'de de durum çok değişmiş idi. Sâsânî hukümdarı Ḫusrav II., Bahram Çûbîn'e karşı yaptığı savaşta, mağlûp olup kaçarken, al-Nu'mân III. onu terkederek bir kızını da kendisine vermeği reddetmiş idi. Ḫusrav II. vaziyetini sağlamlaştırınca, 595—604 yılları arasında, al-Nu'mân III.'ı öldürttü. al-Nâbiġa onun âkıbetini kabîlesi içinde bulunduğu bir sırada işitti (bk. *Aġânî*, II, 39).

VII. asrın ilk yıllarına doğru veya bu yıllarda, yaşı 80'e varmış olması gereken al-Nâbiġa, artık şiiri terketmiş görünmektedir (bk. *Camhara*, s. 29). Gerçekten *Dîvân*'ında bundan sonraki zamanlarda söylenmiş olması ihtimâli bulunacak her hangi bir parçaya rastlanmamaktadır. Doğrudan-doğruya al-Nâbiġa ile değil de, Peygamber ile ilgili rivâyetlerden anlaşıldığına göre (bk. İbn Hişâm, *Sîra*, Kahire, 1936, II, 125; Ṭabarî, nşr. de Goeje, I, 123; krş. *Aġânî*, II, 91), hayatının sonlarına doğru, uzun ömründen duymağa başladığı usanç ve yeis yüzünden, belki nereye ve ne için gittiğini bilmeden, Yemen'e doğru bir seyâhate çıkmış, türlü yerlerde dolaşarak, duyanlara hezeyân gibi gelen kureyşlilerin Peygamberin vaazlarına benzettikleri hitâbelerde bulunmuştur. En sonunda, Zuhayr b. Canâb gibi, belki bilerek, çok fazla şarap içmiş, yorgun ve yıpranmış vücûdu buna tahammül edemeyerek, gözlerini dünyaya kapamıştır. Ölüm tarihi belli değildir; ancak al-Nu'mân III.'ın öldürülmesi tarihinden, yânî milâdî 595—604 yıllarından sonra, Peygamberin peygamberlik tarihi olan milâdî 612'den öncedir.

al-Nâbiġa, şiirlerinin gösterdiği gibi, halîm, iffetli, âlicenâp ve iyilik sever bir insan idi. Bu ahlâkî esâslar dinî bir temele dayanırdı.

Bundan dolayı, Derenbourg (bk. *D*[1], s. 67 v.d.) onu tek Tanrı kabûl eden bir dindar olarak görmek istemiştir. L. Cheikho da onun Zavrā' 'daki haçı, Dāvūd, Sulaymān gibi paygamberleri v.b. zikrettiğine bakarak, hıristiyan olduğunu ileri sürmüştür (*Christianisme en Arabie avant l'Islam*, Beyrut, 1923, s. 429 v.d.; krş. A. F. al-Bustānî, *al-Ravā'i'*, nr. 30, s. 17). *Tāc al-'arūs* (I, 337)'ta da onun hıristiyan olduğuna dâir bir kayıt var ise de, bu al-Nābiġa ile alâkası olmayan başka bir kaydın (bk. *Dīvān*, 58[a]) yanlış tekrarından ibârettir. Onun şiirlerine yakından bakılırsa, bunlarda gerçek bir din duygusu bulunduğunu hemen görmemeğe imkân yoktur. Fakat bunlar onun hıristiyan olmadığını da açıkça göstermektedir. Nitekim hıristiyan olan hükümdarı 'Amr IV.'i medhederken, „korkuları Allahtandır", „kamış bayramında reyhanlar ile tebrik edilirler" (*Dīvān*, nr. IV, [9, 25]) gibi ifâdeler ile kendisini hıristiyanlardan açıkça ayırmaktadır. Onun dinî, üzerine kanlar dökülen putunu her yıl hacc ile ziyâret ettiği bir dindir ki, bu şüphesiz arap putperestliğinden başka bir şey değildir. Ancak kendisi gezdiği yerlerdeki dinî inançlardan ve belki de şahsî tecrübelerinden mülhem olarak, bunlardan cidden yüksek ahlâkî esâslar çıkarmağa muvaffak olmuştur.

al-Nābiġa gerek kabîlesi veya müttefikleri için, gerek kendi şahsı için bütün mücâdelelerini daha çok bir şâir sıfatı ile yapmış ise de, sırf edebî çalışmalara ayırdığı zamanlar da var idi. Her türlü şiddet hareketlerinin yasak olduğu aylarda, o da diğer arap şâir ve reisleri gibi, 'Ukāẓ panayırına gider, yeni eserleri, nutukları dinler, kendi eserlerini umûmî efkâra arzederdi. al-Nābiġa bu edebiyat meydanında da büyük bir ehemmiyet kazanmış görümektedir. Burada kendisine kırmızı deriden bir çadır kurulur, şâirler şiirlerini ona okurlar; kendisi de bu husûsta hakemlik yapardı (bk. *al-Şi'r*, s. 78; *Aġānī*, VIII, 104; IX, 163). Ḥassān b. Ṯābit, uzun zamanlardan sonra, böyle bir sırada al-Nābiġa 'nın takdirini kazandığını iftiharla anlatmıştır (*Aġānī*, IV, 16). Yine ondan rivâyet edildiğine göre (bk. *al-Şi'r*, s. 197 v.d.; krş. *Aġānī*, VIII, 194), al-A'şā ve al-Ḫansā' ile berâber şiir okuduğu zaman, al-Nābiġa en çok birincinin eserini beğenmiştir. al-Nābiġa 'Ukāẓ'da bâzan hayvanından inip, yere diz çömek gibi sihrî bir mâhiyeti olması gereken bâzı hareketlerden sonra, şiirlerini okur, başkalarını şiir söylemeğe teşvik ederdi (*Aġānī*, II, 163); şiir okuyanları da kendi üstadlık ve büyüklüğüne emin kimselerin iyi kalpliliği ile takdir ve teşvik etmekten geri durmazdı.

Eseri. al-Nābiġa 'dan bugün küçük, mensûr bir parça ile bir *Dīvān* kalmıştır. Mensûr parça Ġassānîlerden al-Ḥāriṯ al-A'rac'i medhetmek için söylenmiş olup (metni için bk. Mu'āviya zamanında yaşamış olan büyük neseb âlimi Daġfal b. Ḥanzala 'nın *al-Taqāfur va 'l-tanāṣur* 'undan naklen *al-Tuḥfat al-bahīya*, İstanbul, 1302, s. 38 v.d.; *Aġānī*, XIV, 2 v.d.; bir az değişik olarak, al-Mas'ūdī, *Murūc al-ẕahab*, Paris tab., III, 204), seçîli kısa cümleleri ile, islâmiyetten önceki arap nesrinin muvaffakiyetli bir örneğidir.

Dīvān'ına gelince, bu eser islâmiyet devrinde ilk tesbit edilen ve çok ehemmiyet verilen divanlardan biridir. Bunun şifâhî rivâyetlerden yazıya nasıl geçtiği, çağdaşı olan bir çok şâirlerin eserlerinde olduğu gibi, kâfî bir açıklık ile tesbit edilememektedir. Muhakkak olan bir cihet var ise, o da, *Dīvān* yazmalarının hiç birinde, bu şiirlerin isimleri etrafında haklı bir şüphe mevcut olan Ḫalaf al-Aḥmar veya Ḥammād al-Râviya tarafından toplandığına dâir bir kaydın olmayışıdır. al-Nābiġa 'nın şiirleri en eski olarak, büyük dilci ve kıraat âlimi Abū 'Amr b. al-'Alā' (70—157 = 689—774, bk. *GAL*[1] I, 97) tarafından rivâyet edilmiş görünmektedir. Bundan sonra, bunun ile alâkası pek belli olmayarak, Abū 'Amr al-Şaybānî (ölm. 206 = 821, bk. *GAL*[1], I, 119), Abū 'Ubayda (ölm. 210 = 825; *GAL*[1], I, 102 v.d.), al-Aṣma'î (ölm. 216 = 831; *GAL*[1], I, 104), İbn al-A'rābî (ölm. 231 = 844, *GAL*[1], I, 119) ve al-Ṭūsî (III.=IX. asrın başı, bk. Yāḳūt, *Irşād al-arib*, V, 299) 'den gelmektedir. Bu ilk büyük şiir rivâyetçileri ve dilcilerden al-Aṣma'î 'nin bu şiirleri toplayıp, ayrıca bir kitap hâline getirdiği bilinmektedir (bk. İbn al-Nadīm, *Fihrist*, nşr. Wüstenfeld, s. 157). Bunlardan sonra al-Sukkarî (ölm. 275 = 888; *GAL*[1], I, 108), Ṣa'lab (ölm. 291 = 904; *GAL*[1], I, 121 v.d.) ve Abū Bakr Muḥammed b. al-Ḳāsim al-Anbārî (ölm. 328 = 940; *GAL*[1], I, 122) de al-Nābiġa divânını toplamışlardır (*al-Fihrist*, sırası ile, s. 78, 74, 75). Bunlardan başka yine al-Aṣma'î tarafından toplanmış olan *al-Ṣu'arā' al-sitta* mecmuasında divânı bulunan ilk şâir al-Nābiġa 'dır.

Bu büyük dilciler tarafından tertip edilen *Dīvān*'ın bugün türlü rivâyetlerin karıştırılmasından meydana gelmiş gibi görünen, müteaddit yazmalarına tesâdüf olunur ki, bunlar, tesbit edan dilcilere ve muhtevâsına bakılarak, başlıca şu zümrelere ayrılabilir.

a. **Şark rivâyeti**, 50'den fazla şiiri ihtivâ eden ve şark-islâm ülkelerinde kullanılan nesih yazısı ile yazılmış olan nüshalar. Bunlar

başlıca şu yazma ve basmalar ile temsil edilmiştir: —1. İbn al-Sikkīt (ölm. 243 = 857; bk. *G A L*², I, 120 v. d.) tarafından, muhtasar şerhler ile berâber; Topkapı sarayı Ahmed III. kütüp., nr. 2653, 618 h. tarihli bir yazma (bk. O. Rescher, *R S O*, IV, 726 v. d.), rivâyet bakımından karışık olup, 76 kasîde veya kasîde parçasını ihtivâ eder ve mevcut nüshaların en zenginidir; — 2. Schefer yazması, 592 h. tarihli olup, 58 şiir ihtivâ eder; nüsha ve kısmen neşri için bk. evvelce geçmiş olan *D*² (*J A*, 1889, s. 5—55); — 3. Petersburg üniversitesi yazması (nr. 801), 54 şiir ihtivâ eder; daha ziyâde Schefer nüshası gibi, al-Sukkarī rivâyetine dayanır; nüsha ve kısmen neşri için bk. D. de Günzburg, *al-Muẓaffarīya, Sbornik Statey uçenikov professora Barona Viktora R.Rozena ko dnyu dvadsatipyatiletiya ego pervoy leksii...*, Petersburg, 1897, s. 167—252; — 4. Vatikan, nr. 1193 nüshası (var. 7—58), 52 şiir ihtivâ eden bu nüsha için bk. G. L. Della Vida, *Elenco dei manoscritti arabi islamici della Biblioteca Vaticana* (Vatican, 1935), s. 186; — 5. Kahire, Dār al-kutub (bk. fihrist, VII, 169)'de bulunan ve aslının nerede olduğu bilinmeyen fotoğraf nüshası.

b. Garp rivâyeti, umûmî olarak, 31 kadar kasîde veya parçayı ihtivâ eder ki, bunların ikisi al-Nābiġa'ya âit değildir; bu parçalardan 24'ünün al-Aṣma'ī rivâyeti olduğu bilhassa tebârüz ettirilmiş olup, diğerleri al-Aṣma'ī'nin olmayan rivâyetler şeklinde gösterilir; bunlar büyük bir ihtimâl ile, al-Ṭūsī rivâyetinden gelmektedir. al-Aṣma'ī tarafından toplanmış olan *al-Ṣu'arā' al-sitta* divanları mecmuası da hemen tamâmiyle aynı sayıda ihtivâ eder. Bu rivâyet islâm dünyasının garp ülkelerine geçmiş, İspanya'da al-A'lam al-Şantamarī (ölm. 476=1083) ve daha sonra Abū Bakr al-Baṭalyūsī (ölm. 501=1108) tarafından şerhedilince, kat'î bir mâhiyet almıştır. Bu rivâyeti temsil eden el yazmalarının hemen hepsi (msl. Paris, *Suppl. arabe*, nr. 1424, 1425; Viyana, nr. 466; Gotha, nr. 547; Lâleli kütüp., nr. 1748 v. b.) Magrib yazısı ile yazılmış nüshalardır. Bu zümreye girmesi gereken bir yazmayı ayrıca zikretmek lâzımdır ki, o da Feyzullah Efendi kütüp., nr. 1662'de bulunan yazmasıdır; satır aralarında *al-Ḥamāsa* şârihi meşhûr Abū Zakariyā Yaḥyā al-Ḫaṭīb al-Tabrīzī'nin şerhlerini ihtivâ eder.

c. Şüpheli rivâyetler. İbn al-Nadīm tarafından zikredilen, fakat bugün nüshaları mevcut olmayan al-Sukkarī, Ṣa'lab v. b. rivâyetlerinin şark rivâyetine yakın olması çok muhtemel ise de, şimdilik bunları ayrı bir zümre gibi kabûl etmek yerinde olacaktır.

al-Nābiġa divânının başlıca basmaları şunlardır: 1. *D*¹, yk. bk.; 2. *al-'Iḳd al-ṯamīn* (*The Divans of the six ancient Arabic poets*, nşr. W. Ahlwardt), London, 1870, 2—32, 164—178, 208—213; 3. *al-Macmū' al-muṯtamil 'alā dawāwīn min aṣ'ār al-'arab, awwaluhu dīwān al-Nābiġa ma'a ṣarḥihi li'l-wazīr... al-Baṭalyūsī* (Kahire, 1293), s. 2—79; 4. L. Cheikho, *Kitāb ṣu'arā' al-naṣrānīya* (Beyrut, 1890), s. 640—732 (nr. 3'ün yanlışları ile birlikte, fakat daha rahat okunur bir şekilde tekrarından ibârettir); 5. *al-Tawżīḥ wa 'l-bayān 'an ṣi'r Nābiġa Ẕubyān* (Kahire, ts.). Burada ilâve etmek gerekir ki, bu basmalar bütün garp rivâyetinin basmalarıdır; şark rivâyetlerinden ancak yukarıda zikredilen yazılardaki parçalar neşredilmiş olup, bu rivâyetin henüz tam bir basması yoktur.

al-Nābiġa divânının mevsûkiyeti hususunda bir takım şüpheler ileri sürülmüş ise de, yukarıda kaydedilen rivâyet yollarına, şiirlerin husûsî mâhiyetlerine v.b. bakılacak olursa, bu şüpheleri büyütmemek gerektiği kendiliğinden anlaşılır. *Dīwān*'da, bugünkü hâlinde al-Nābiġa'ya âit olmayan bir çok kelimeler ile bâzı parçalar bulunabilir; fakat bütünü ile *Dīwān*, ancak al-Nābiġa gibi, çok büyük bir şâirin eseri olabilir. Esâs itibârı ile mevsûk olduğu şüphesiz olan bu *Dīwān* bugün en geniş ve tam görünen rivâyetinde, 76 parça ihtivâ eder ki, bunların az bir mıkdarı tam kasîdeler hâlindedir. al-Nābiġa şiirlerinde, şekil bakımından, çağdaş olan diğer şâirlerden ayrılmaz. Mevzûları da onlarınkinden çok ayrı değildir. Ancak Ḥīra ve Ġassānī saraylarında bulunması, buralarda hukümdarların nedîmi olması ve onlardan ihsanlar alması, kendisini şahısları övmek için kasîdeler yazan ve buna karşılık olarak aldığı câizeler ile geçinen ilk arap şâiri hâline getirdi. Fakat onun kasîdelerinde, mûtad kısımlar dışında, yalnız medhiyeler görülmez; al-Nu'mān için yazılmış olup, *al-I'tiẕāriyāt* diye meşhûr olan kasîdelerinde (*Dīwān*, nr. I, III, VI, XXII, XXIV; *D*¹, nr. 1, 2, 7, 8, 29), onu medhetmekle berâber, bir dostun tehdidinden, onun gözünde hâin sayılmaktan ve uğranılan iftirâlardan duyduğu ızdırapları, arap edebiyatında eşsiz bir şekilde ifâde edebilmiştir. al-Nābiġa bilhassa bu şiirlerde bâzan çok yüksek ahlâkî esâslara ulaşmakta ve bunları son derece vecîz bir şekilde, bâzan bir beyit içinde anlatmaktadır. Bundan dolayı böyle bir çok beyitleri sonraları ata sözleri hâlini almıştır. Bütün şiirlerinde al-Nābiġa aynı zamanda çok kuvvetli bir tasvir kabiliyeti göstermektedir. Onun sırf aşk sebebi ile söylenmiş şiirleri olmadığı ileri sürülebilir.

Tam kasîdelerinin başlarında bulunan âşıkâne kısımlar, sırf şekli tamamlamak için söylenmiş hissini uyandırmaktadır. al-Mutacarrida hakkında yazdığı şiirde de aşk aslâ hissolunmaz; şâir tuğladan yapılmış bir kaide üzerinde duran mermerden bir heykele benzettiği bu kadını, gerçekten bir heykelmiş gibi, tasvir etmiştir. al-Nābiġa'nın şiirlerinin bir kısmı da hicviye veya hicviye cevaplarıdır. Bunlarda arap edebiyatında âdetâ mûtâd olan bayağılık, âdî ve müstehcen kelimeler aslâ görülmez; küfürlere bile küfür ile cevap vermez. Onun bu nevi şiirlerinde de parlak ve çok şâirâne tasvirlere sık-sık tesâdüf edilir. Hattâ bu husûsiyetlerine bakarak, onu gerçek bir hiciv şâiri saymak hiç de yanlış olmaz.

İlk halîfe Abū Bakr, sert mizaçlı 'Omar ve daha bir çok arap büyükleri al-Nābiġa'yı bütün diğer şâirlere tercih ederlerdi. Bilhassa Abū Bakr onu „şiiri en güzel, vezni en tatlı ve düşünceleri en derin" şâir olarak tavsif ederdi. Peygamberin şâiri Ḥassān b. Ṯābit, arap gramerinin kurucusu olduğu iddia edilen Abu 'l-Asvad al-Duvalī v.b. da aynı kanâatta idiler. Hattâ arap âlimleri, cinlerin bile bu kanâate iştirâk ettiğine dâir, hurâfeler nakletmişlerdir (*Aġānī*, IX, 163). III (IX.) asırda al-Nābiġa bilhassa Necid ve Hicaz'da arapların en büyük şâiri sayılıyordu. Daha sonraki asırlarda şiirlerinde, msl. *İḳvā'* veya *İkfā'*, *İṭā'* gibi, kafiye hatâları veya lüzûmsuz derecede ileri götürülmüş mübâlegalar gibi kusurlar gösterilmekle berâber, kendisi umûmiyetle arapların en büyük 4 şâirinden biri sayılmakta devam etmiş, şiirleri dâimâ örnek olarak, âlim ve şâir çevrelerinde asırlar boyunca zevk ile tetkik ve taklit edilmekten geri kalmamıştır.

Bibliyografya: Metinde zikredilmiş olan eserlerden başka bk. al-Cumāḥī, *Ṭabaḳāt al-şu'arā'* (nşr. J. Hell), Leiden, 1906, s. 15—19; al-Āmidī, *al-Mu'talif va 'l-muḫtalif* (Kahire, 1354), s. 131, 191; al-'Abbāsī, *Ma'āhid al-tanṣīṣ fī şarḥ şavāhid al-Talḫīṣ* (Kahire, 1274), s. 150 v. dd.; Muḥammed Ẓihnī, *al-Ḳavl al-cayyid* (İstanbul, 1327), s. 93—96; Sylvestre de Sacy, *Chrestomathie arabe* (Paris, 1826), II, 404—463; M. Fehmî, *Tarih-i edebiyât-ı arabîye*, I, *câhiliye devri* (İstanbul, 1917, s. 407—416; 851—885; C. Brockelmann, *GAL*², I, 13 v.d.; *Suppl.*, I, 45; C. A. Nallino, *La letteratura araba* (Roma, 1948), s. 33 v.d.; Salīm al-Cindī, *al-Nābiġa al-Ẓubyānī* (Şam, 1945); 'Omar al-Dasūḳī, *al-Nābiġa al-Ẓubyānī* (2. tab., Kahire, 1951); Ahmed Ateş, *al-Nābiġa al-Ẓubyānī, hayatı ve eseri hakkında araştırmalar* (*Şarkiyat mecmuası*, Ankara—İstanbul, 1956—1959, I, 1—36; II, 11—40; III, 91—124). (AHMED ATEŞ.)

NABİẒ. [Bk. NEBİZ.]

NABLUS. NĀBULUS, orta Filistin'de bir şehir olup, şimdi Ürdün devleti hudutları içinde bulunmakta ve nüfusu, 1952 temmûzunda yapılan sayıma göre, 42.449'a varmaktadır. Bu şehir adını Roma imparatoru Vespasian şerefine kurulmuş olan Flavia Neapolis beldesinden alır. *Ahd-i atik*, hemenhemen bu mevkîde, yalnız bir az daha şarkta şimdiki Balāṭa köyünün bulunduğu yerde Sichem şehrini zikreder (Balāṭa köyünün ismi S. Klein, *ZDPV*, XXXV, 38 v.d., tarafından, Bordeaux ziyâretçisinin nakline ve *Midraş Gen. rb.*, stn. 81, § 3'e göre, „Platanus" olarak izah edilmektedir; krş. R. Hartmann, *ayn. esr.*, XXXIII, 175 v.d.). Eusebius'a göre, Neapolis'in bir dış mahallesinde kadîm şehrin yükselmekte olduğu yer gösterilmekte idi. Sichem'e dâir olan bu fikrin doğruluğu, Sellin tarafından girişilmiş kazılar sâyesinde, tamâmiyle isbât edilmiş olduğu gibi, eski adın, umûmiyetle görüldüğünün aksine, muahhar yunan isminin yerini almadığı da anlaşılmaktadır. Arap müellifleri zamanında Sichem ismi çoktan unutulmuş olup, onların naklinde yalnız Neapolis — Nābulus kasdedilmektedir.

Nābulus, şimâl-i—garbî cenûb-i şarkî istikametinde uzun bir vâdi içinde yer alır ki, bu vâdinin cenûbunda Garizim (arap. Cabal al-Ṭūr veya al-Ḳiblī, irtifâı 880 m.), şimâlinde de Ebal (arap. Cabal Eslāmīya veya al-Şamālī, irtifâı 940 m.) dağları bulunur. G. Hölscher (*ZDPV*, XXXIII, 98), Neapolis'in eski ismi olan ve Plinius ile Flavius'ta geçen Mabartha (Mamortha; *ma'barta*, geçit mânasına gelir) adını, vâdiyi mâilen kesen, oldukça alçak bir boğazın varlığına bağlamaktadır. 22 kaynak, şehre her tarafta çağladığı duyulan ve güzel bir nebat örtüsü yaşatan gâyet bol su te'min eder. Cenûptan gelen yolun vâdi içinde garba doğru döndüğü yerde bir kuyu ile bir kilise harâbesine tesâdüf edilir. IV. (m. s.) asırdan itibâren değişmeyen bir an'aneye göre, Ya'ḳūb'un kuyusunun burada olduğu ileri sürülmektedir ve bu kuyu, şüphesiz, Joh. IV. 5'te zikredilen kuyu olmalıdır. Takriben 1 km. şimâlde bulunan yapı ise, yine an'aneye göre, Yūsuf Peygamberin mezarı olarak kabûl edilir.

Yahudilerin sürgünü devrinde Sichem sâmirîlerin arâzisi içinde yer almakta ve bunlar tarafından Kudüs'tekine rekabet etmek üzere, Garizim dağı üzerinde (sâmirî metninde Ebal yerine bu isim verilmektedir, Deut., XXVII, 5) bir mâbed inşâ edildiği sırada, bu arâziye merkez olmak durumuna geçmiş bulunuyor-

du. Sâmirîler yahudiler ile devâmlı didişme hâlinde idiler. 129 senesinde Hyrkan, I., Sichem'i ele geçirerek, mâbedi tahrip etti. Bu küçük hırçın kavim daha sonraları Roma imparatorluğuna karşı da düşmanlık hisleri gösterdiği için, Vespasian bunlara Garizim dağı üzerinde taarruza geçti ve içlerinden bir çokları burada telef oldu. Hıristiyanlık yavaş yavaş bölgede yayılmağa başladı ve Neapolis bir piskoposluk merkezi oldu. Sâmirîler hıristiyanlara karşı da saldırmaktan ve onlara çok kötü muâmele etmekten geri kalmadılar. Bizans imparatoru Zenon (474—491) sâmirîlere kanlı bir taarruzda bulunarak, onları Garizim dağından kovdu ve buraya bir kilise yaptırdı. Sâmirîler Justinian zamanında daha da vahşîce hareket ettikleri için, imparator bunları şiddetle cezâlandırdı ve sinagoglarını ellerinden alıp, kiliseleri ihyâ etti. Bu tenkil hareketleri sonunda Sâmirîler boyun eğdiler; içlerinden bir çoğu İran'a kaçtı ve geri kalanları hıristiyanlığa geçti. Nâbulus, daha bir çok şehirler ile berâber, müslümanların eline geçtiği zaman, Sâmirîlerin rolü sone ermiş bulunuyordu.

Arap müelliflerinde Nâbulus'a dâir verilen bilgiler azdır. Onlar şehrin Sâmirîler [bk. AL-SĀMİRÍ] ile meskûn olduğunu biliyor, içlerinden bâzıları bunlara başka yerlerde rastlanmadığını ilâve ediyordu; bununla berâber Balâẕurî (nşr. de Goeje, s. 158) Filistin ve Ürdün'de Sâmirîler bulunduğundan bahsetmektedir. Ya'ḳûbî (s. 891) Nâbulus'un iki mukaddes dağa yakın bir yerde eski bir şehir olup, nüfusunun mûsevî, cenebî ve sâmirîlerden mürekkep bulunduğunu söyler. Rivâyete göre, bu şehrin altında kayalar içine kazılmış, başka bir şehir daha mevcut idi. Muḳaddasî: — „Nâbulus iki dağ arasında bir vâdi dâhilinde kâin olup, zeytinlikleri boldur; içinden bir nehir geçer, evleri taştandır ve değirmenleri vardır. Şehrin ortasında bulunan câmiin döşeme taşları güzeldir" — der. Haçlılar zamanında Nâbulus tahkim edilmemiş bir şehir olarak zikredilir. 23 kânun II. 1120'de burada ileri gelen râhipler ve zâdegân, hıristiyanların mâneviyâtını kuvvetlendirmek maksadı ile, bir toplantı yaptılar. İdrîsî, yanı-başında Hazret-i 'İsâ'nın Sâmirîler ile meşhûr görüşmesini yapmış olduğu Ya'ḳûb kuyusunu zikreder; bu sırada orada güzel bir kilise bulunuyordu. Mûsevî seyyahı Tudelalı Benjamin (1160 — 1173) burada yahudi bulunmadığını, fakat Kütî (Sâmirî)'lerin yaşadığını, bunların paskalya sırasında kuranlarını Garbizim dağı üzerindeki tapınakta yaktıklarını söyler. Muâsırı olan 'Alî al-Haravî Sâmirîlerin sayısının çok olduğunu zikreder. Yâḳût'ta Garizim dağı Karizim şeklinde yazıldığı gibi, Bordeaux ziyâretçisinde de „Agazaren" şeklinde bir bozulma vardır. Franklar ile müslümanlar arasındaki devâmlı savaşların şehre verdiği zararlara 1202 senesinde şiddetli bir zelzelenin te'siri de katıldı. Büyük Memlûk sultanı Baybars [b. bk.] devrinde Nâbulus nihâyet müslümanların eline geçti. Yâḳût suların bolluğunu ve bölgenin bereketini medhetmekte ve mûsevîlere göre, İbrâhîm'in İsḥaḳ (müslümanlarda olduğu gibi, İsmâ'îl'i değil)'i kurban etmek istediği dağın burada olduğunu söylemektedir; Sâmirîler ibâdet sırasında yüzlerini Garizim dağına çevirirler. Dimaşḳî Nâbulus'un etrâfı bahçeler ile çevrili bir saraya benzediğini ve Sâmirîlerin Garizim dağını ziyâret ederek, burada kuzu kurban ettiklerini söyler. Şehirdeki güzel câmide gece-gündüz *Kur'an* okunmakta idi. Ḫalîl al-Ẓâhirî (ölm. 872=1467)'ye göre, Nâbulus arâzisi üzerinde 300 köy bulunuyordu.

Nâbulus halkı hırçın ve isyâncı vasıflarını müteâkip devirlerde de muhâfaza ettiği için, şehire hıristiyan ziyâretçiler tarafından az uğramakta idi. Âsâyiş ve intizam ancak yeni çağlarda te'min edilebildi. Bununla berâber paskalya kurban merâsimi sırasında yabancı ziyâretçilere karşı gösterilen husûmet karışıklıklara sebep olabiliyordu.

[Nâbulus, Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi sırasında, 922 senesinde (1516 son-baharı) Osmanlı ordusu tarafından zaptedilmiş, birinci cihan harbinin son yılında, 22 eylûl 1918 tarihinde, ingiliz kuvvetleri tarafından işgâl edilinceye kadar, türk hâkimiyeti altında kalmıştır. Osmanlı hâkimiyetinin kuruluşu sırasında Nâbulus ve Şafad sancakları Kudüs ve Gazze ile birleştirilerek, merkezi Kudüs olan bir eyâlete bağlanmış iken, sonraları Nâbulus sancağı Şam eyâletine raptedilmiştir. XIX. asrın ortalarına kadar Nâbulus sancağına Balḳâ' sancağı ismi verilmekte idi. Beyrut vilâyeti teşkil edildikten sonra, bu sancağın Şarî'a nehri şarkındaki kısmı, Balḳâ' çö'ü ile berâber, Suriye vilâyetine bırakılmış ve geri kalan kısmı ise, bu sefer Nâbulus sancağı adı ile, Beyrut vilâyetine ilhak edilmiştir. XIX. asrın sonlarında Nâbulus sancağının 120.000 kadar nüfusu bulunuyordu ve şehrin nüfusu ise, 16.000 tahmin ediliyordu (1.000 kadarı hıristiyan ve mûsevî, geri kalanı sünnî müslüman). XVII. asrın ikinci yarısında (1672) burayı ziyâret eden seyyâh Evliyâ Çelebî, Nâbulus'un 8 mahalleye ayrılmış 4.060 taş yapılı ev ihtivâ ettiğini, çarşısında 370 dükkân bulunduğunu, Nâbulus sûrlarının, şehri müslümanlar tarafından haçlılardan geri alın-

dıktan sonra yıkıldığını, başlıca câmiin kiliseden tahvil edilmiş olduğunu, Koca Mustafa Paşa hayrâtı olan han ve müştemilâtını zikreder. Zamanımızda Nâbulus 1952 sayımına göre, 315.000 nüfuslu bir idârî bölümün merkezi olup, nüfusu o sayımda 42.500'e varmakta idi. Fazla bilgi için bk. Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme* (İstanbul, 1935), IX, 457 v. d.; Şemseddin Sâmî, *Ḳāmūs al-a'lām* (İstanbul, 1898), VI, 4533 v. dd.; Kâtib Çelebî, *Cihânnümâ*, s. 568; Beyrut vilâyeti sâlnâmesi 1311/1312 h., s. 449 v.d.]

Bibliyografya: Sellin, *ZDPV*, XLIX, 2295 v. dd.; L, 205 v. dd., 265 v. dd. (kadîm Sichem kazıları hakkında); Hölscher, *ZDPV*, XXXIII, 98 v. dd.; R. Hartmann, *ZDPV*, XXXIII, 175; P. Thomsen, *Loca Sancta*, s. 93, 108 v.d.; Robinson, *Palästina*, III, 336 v. dd; Guérin, *Samarie*, I, 390 v. dd; Ya'ḳūbî, *BGA*, VII, 32; İṣṭaḫrî, *ayn. esr.* s. 58; Muḳaddasî, *ayn. esr.*, III, 174; İdrîsî, *ayn. esr.*, VIII, 122 (metin, s. 4); G. le Strange, *Palestine under the Moslims*, s. 512; Sir George Adam Smith, *Historical Geography of the Holy Land*, fihrist, bk. mad. Nablus; *The Itinerary of Rabbi Benjamin of Tudela* (nşr. A. Ascher, 1840), I, 66 v. dd.; Yâḳût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), IV, 724; Dimaşḳî (nşr. Mehren), s. 200; Röhricht, *Gesch. d. Königreichs Jerusalem*, s. 146, 205, 411, 684 ve tür. yer.; Propst, *Die geogr. Verhältnisse Syriens und Palästinas nach Wilhelm von Tyrus*, I, 55 v. d. (FR. BUHL.)

[Bu madde B. DARKOT tarafından ikmâl edilmiştir].

NABLUSÎ. [Bk. ABDÜLGANÎ.]

NABOB. [Bk. NÂİP.]

NÂBULUS. [Bk. NABLUS.]

NÂBULUSÎ. [Bk. ABDÜLGANÎ.]

NACAF. [Bk. NECEF.]

NACĀḤ. [Bk. NECÂH.]

NACĀŞÎ. [Bk. NECÂŞÎ.]

NACĀT. [Bk. NECÂT.]

NACĀTÎ BEY. [Bk. NECÂTÎ BEY.]

NACCĀR. [Bk. NECCÂR.]

NACD. [Bk. NECİD.]

NACDA B. 'ĀMİR. [Bk. HÂRİCİLER.]

NÂCÎ. [Bk. NÂCÎ.]

NÂCÎ. NÂCÎ, MUALLİM (1850—1893), ÖMER Hilmi, edebiyat ve edebiyat tarihi çalışmaları, tercümeleri, tenkitleri ile Tanzimat devrinin en çok şöhret kazanmış şâirlerinden biridir. Aslen varnalı olan annesi Fâtimet-üz-Zehrâ Hanım 1829'da, türk-rus harbinin sebep olduğu göç sırasında, İstanbul'a gelmiş, sonra At-pazarı'nda bir me'mûrun yanında evlâtlık olarak büyütülmüş, 1839'da saraç Ali Ağa'nın oğlu Ali Bey ile evlenmiştir. Fâtih'te mütevâzî bir âile yuvası kuran Ali Bey'in ilk çocuğu Sâlim 1840'ta dünyaya gelmiş, ikinci oğlu Ahmed pek az yaşamış, Ömer adını verdiği Nâcî ise, 1850'de doğmuştur.

Feyziye mektebinde *Kur'an*'ı ezberleyen ve büyük kardeşi Sâlim'in yardımı ile türkçe ilm-i hâl, bâzı risâleler okuyan Nâcî 1858'de ticâret için İstanbul'a gelen dayısı kalaycı Ahmed Ağa'nın dönüşünde annesi ile Varna'ya gitmiş ve pek memnûn kaldığı bu seyâhatinden bir yıl sonra babasını kaybetmiştir; tesâdüfen İstanbul'da bulunan dayısı kendilerini tekrar Varna'ya götürmüş, onun yardımı ve İstanbul'daki evlerinden aldıkları kirâ ile burada yerleşip-geçinmeğe çalışmış'lardır. Varna'da rüşdiye mektepleri henüz açılmamış olmakla berâber, Nâcî'nin tahsili Feyziye mektebindeki üç yıl ile kalmadı; Hâfız Mahmud Efendi ona *Gülistan*'ı okutuyor, kendisi de geceleri Hâfız divânını okuyor, üç aylarda İstanbul'dan gelen kavalalı Hüseyin Hoca'dan telhis ve arûz öğreniyor ve bu kalıpların her birinde arapça birer beyit yazarak, hocasının takdirini kazanıyordu. Nâcî Varna'da resmî tercüman Komyano Efendi'den fransızca, Müftî-zâde Abdülhalim Efendi'den sülüs ve nesih yazısı ile arabî ilimlere âit mukaddemâtı öğrendi; bu tahsili sırasında hattatlık icâzeti alan Nâcî (kendisine bu sebepten „hattat hoca" denilmekte idi) yazdığı levhalarda Ömer Hulûsî mahlasını kullanmıştır; bir *Mushaf-ı şerif*'te de bu imzasının bulunduğunu kendisi kaydeder.

Varna'da rüşdiye mektebi açılıp, Müftî-zâde Abdülhalim Efendi muallimliğe getirilince, „muallim-i sânî" olarak, Nâcî de bu mesleğe girdi (1867). Giridî Aziz Efendi'nin şark hikâyelerinden meydana getirdiği ve 1867'de İstanbul'da basılan *Muhayyelât*'ını bu sırada okuyan Ömer, *Kıssa-i Nâcî bi'llâh ve Şâhide* hikâyesini mübâlegalı vak'aları bakımından beğenmemekle berâber, kahramanını benimsemiş ve Nâcî'yi kendisine mahlas almıştır.

8 yaşından önce *İbrahim ile oğlu Edhem hikâyesi*'ni, 10—11 yaşlarında eski ve müzehhep bir mecmuadaki, Hâfız'ınkiler de dâhil, bütün şiirleri ezberleyen Nâcî, çocuk denilecek yaşta *Kur'an*'ı hıfza çalıştığı sırada, dinî hislerini ifâde eden bir kıt'a da yazmıştır (*Şerâre*, İstanbul, 1884, s. 3). Yazıldığı tarih belli olan şiirleri arasında en eskisi 1866 yılına âittir (*Yâdigâr-ı Nâcî*, s. 108). Şiir yazmak, fransızca öğrenmek bir muallime yakıştırılmadığı, rehberlik edecek kimsesi bulunmadığı için, bedbin ve münzevî bir hayata girmiş ise de, kendini okumağa, yazdıklarını neşretmeğe vererek, bu hâlinden çabuk kurtulmuştur. Rus-

çuk'ta çıkan *Tuna* gazetesine gönderdiği yazılarında okumanın fikir inkişâfındaki te'siri, bulunduğu yerde kıraathânelerin azlığı üzerinde durur. Talebelerine okuma zevki aşılamak gâyesi ile yazdığı bir mektubu, *Tuna*'dan naklen, İstanbul'da *Basîret* gazetesinde de çıkmıştır. *Kalem* redifli kasîdesi *Tuna* okuyucularına parasız dağıtılmış ve tanınmış bir şâir tarafından tanzîr edilmiştir. Bagdadlı Rûhî ve Ziyâ Paşa'ya nazîre olmak üzere yazdığı bir *Terkîb-i bend* neşredilmiş (1874), her vesîle ile tarih düşürerek, „Sürûrî-i zaman" lekabını kazanmağa heveslenmiştir.

Nâcî Varna rüşdiyesinin teftişi sırasında tanıştığı ve Varna mutasarrıflığından Tulçı'ya tâyin edilen Kürt Said Paşa'nın husûsî kâtipliğini kabûl ederek, hocalıktan ayrılmıştır; Tulçı'ya gittikten az sonra, 1877 türk-rus harbi yüzünden, bu hudut şehri boşaltılınca, Said Paşa ile birlikte Osman-Pazarı'na ve Tırnova'ya geçti; *Bir asker lisanından* başlıklı kıt'ası, gördüğü harp sahnelerinden mülhemdir (*Şerâre*, s. 13). Said Paşa İstanbul'a dönünce, Nâcî'nin annesi ve büyük kardeşi de Varna'dan ayrılarak, Cibâli'ye yerleşmişler ise de, Nâcî Said Paşa'nın Üsküdar'daki evinde kalmıştır. Said Paşa, Yenişehir-Fener'e tâyin edilince, Nâcî'yi de berâberinde götürdü. Nâcî, oradaki güzellere dâir yazdığı şiirleri toplanacak olsa, âşıkâne bir mecmua meydana geleceğini söyler. Goloslu Mehmed Kemâleddin'in *Terâne-i tıflâne* adlı eserindeki kıt'ası, Nâcî'nin şiirleri ile nasıl şöhret kazandığını, gençleri nasıl teşvik ettiğini gösterir. Mevlânâ'ya ve *Mesnevî*'sine hayranlığını kaydeden Nâcî, burada tanıştığı yenişehirli Avnî Bey'in teşvikı ile Usûlî'ye bir nazîre yazmıştır. Avnî Boy'in, Nâcî'nin kendisine ithâf ettiği kıt'ayı *Divân*'ının başına yazacağını söylemesi, onu takdir ettiğine delîldir. Nâcî'nin buradaki cinâyet mahkemesi kâtipliğinden hiç hoşlanmaması, mahkeme reisi ile anlaşamaması yüzünden, istifâ edip, İstanbul'a gitmesinden az sonra, Said Paşa'nın da Siird mutasarrıflığından döndüğünü, Anadolu müfettişliği dolayısı ile, Nâcî'yi de berâberinde götürdüğünü görüyoruz. Şâirin 29 hazîran 1880'de Erzurum'da yazdığı bir mektubundan bu seyâhatin 9 ay sürdüğü anlaşılır (*Tulû* mecm., nr. 5, 3 eylûl 1300). Bu seyâhatinden mülhem olarak, *Dicle, Şâm-ı garîbân, Nasîbin civarında bir vâdi* adlı meşhûr şiirlerini yazmış; İstanbul'a döndüğünde kalenderce hayatı çok sürmemiş, 1881 hazîranında Cezâyir-i Bahr-i Sefîd vâliliğine tâyin edilen Said Paşa ile Sakız'a gitmiştir. *Firkat* başlıklı şiiri bu ayrılışın mahsûlüdür. 11 eylûl 1881'de zelzeleden harâp olan Sakız'da *Feryâd, Mehtâb yahut âlem-i âb*, „infirâd âleminde söylenilmiştir" dediği *Sehâbe, Sakız'da bir harâbede bir sevdâ-zede, Kebûter, Serzeniş* ve *Kuzu* başlıklı şiirlerini yazmıştır. Şekil ve mevzû bakımından bu yeni, realist şiirlerinden başka, eski ve yeni tarz gazeller de kaleme alıyordu. Şahsiyeti artık tamâmiyle teşekkül eden Nâcî, *Nedir o nevha şu vîrânenin civârında* mısrâı ile başlayan meşhûr gazelinde Said Paşa'nın maiyyetinde oradan-oraya dolaşmakla geçen hayatını düşünerek, kendisini kaderin önüne katılmış kuru bir yaprağa benzetir; sonu gelmeyen zelzeleler ile harâbeye dönen Sakız'da yaşamaktansa, ölmeği tercih etmekte, daha 32 yaşında olduğu hâlde, mezarında rahat yatan rindlere imrenmekte, Yenişehir'de olduğu gibi, Sakız'da da istidatlı gençlere yol göstermektedir.

1882 mayısında Said Paşa hâriciye nâzırlığına nakledilince, Nâcî Hâriciye mektubî kalemi halîfeliğine tâyin edildi ise de, vazifeden kendisini çekemeyenlerin târizleri üzerine, istifâ etti; Said Paşa Berlin sefiri olunca (*Cerîde-i havâdis*, nr. 4959, 5269, 9 mayıs 1882, 11 mart 1883), Nâcî bu sefer İstanbul'da kaldı (Fâik Reşad, *Nâcî merhûma âit bir vak'a, Âmid-i sevda* mecm., nr. 4, 26 mart 1325). Nâcî Sakız'da iken, 1881/1882'de *Tercümân-ı hakikat*'e bâzan imzasız, bâzan *Ahmed Mes'ud, Bir hâne-berdûş, Bir firkat-zede* ve *Nâcî* imzâları ile şiirler göndermiştir. Son vazifesinden istifâ ettikten sonra, Ahmed Midhat'ın bu gazetedeki *Edebi ihtar* (*Tercümân-ı hakikat*, nr. 1373, 10 kânûn II. 1883) başlıklı yazısında bildirildiği üzre, Nâcî san'at eserlerini teşvik ve tenkit maksadı ile, edebiyat sütûnunu idâreye başlamıştır. Neşrettiği kendi şiirleri arasında *Sehâbe*, Victor Hugo'dan *Tazarrû-nâme*, Sully Prudhomme'dan *Kırlangıç, Şebnem*; Gilbert, Bertaut ve Somaize'den bir çok manzûm ve mensûr tercüme'eri vardır. Esâsen Ahmed Midhat da şiirlerindeki realistlik, ifâdesindeki âhenk ve tabi'îlik bakımından, onu yenilik getiren bir şâir saymakta idi; fakat başkaları tarafından gönderilen şiirlerin pek azı yeni tarzda olup, çoğu Nâcî'nin gazellerine nazîre ve tahmisler idi. Bu arada *Mes'ûd-i harâbâtî* mahlası ile kendi şiirini de tanzîr eden Nâcî'ye hitâben varakalardaki *Meyhâne, Gark-ı nûr, Gözlerin* redifli v.b. gazellerine nazîrelerdeki lâubâlî ifâdeler ve böylece edebiyat sütûnunun aşk ve şarap mevzûlu şiirlere münhasır kalması kayın pederi (Nâcî bu zâtın kızı Mediha Hanım ile evlenmiş idi) Ahmed Midhat'ı bu neşriyâtı önlemeğe sevketti; gazetesinde Recâî-zâde Ekrem'in şiir hakkında ve Nâcî aleyhindeki fikirlerini içine

almış olan III. *Zemzeme* mukaddimesinin aynen neşrinden (nr. 2112, 10 temmûz 1885) sonra, edebiyat sütûnunda Nâcî'nin hiç bir yazısına rastlamıyoruz. Ahmed Midhat, *Bir mülâhaza-i gayr-i edebâne* adlı yazısında Abdülkerim Sâbit'in Nâcî'nin bir gazelini tahmisini yayınlamış, mecâzî mânalara hakikat süsü verip, Nâcî ve tarafdarlarını tahkir etmiş (nr. 2150, 29 ağustos 1885), gazetesinde mey ve mahbûba âit gazellerdeki fikirlerin akıl ve edebe uymadığına dâir fıkralar ile Ahmed Râsim'in fransızcadan *Yolcu* başlıklı nesir tercümesi ve Kâzım Paşa'nın *Arılar* adlı manzûmesini yeni tarza örnek olarak neşretmiştir. Nâcî bunlara karşılık vermemiştir.

Nâcî, *Tercümân-ı hakîkat*'ten ayrılmadan önce, *Hamiyet*, *Âteşpâre*, *Şerâre* adlı eserleri ve bir de kıraât kitabı yayınlamış bulunuyordu. Mevzuu islâm tarihinden alınan ve Peygamberin doğumunu tasvir ile başlayan *Hamiyet yahut Mûsâ b. Ebi'l-Gâzân* adlı dramatik şiirinin tabiata uygun mübâlegalar, telkîn ettiği vatanî hisler dolayısı ile Recâî-zâde Ekrem *Tâlim-i edebiyat* (İstanbul, 1299, 2. tab., 1326)'a bundan örnekler almıştır. Tanzimattan sonra yetişenlerin hemen hepsinin ilk şiirleri eski, fakat garp te'sirinin gelişmesi sebebi ile daha sonra ele aldıkları mevzû, fikir ve şekilce yeni olduğu hâlde, Nâcî'de bunun aksini görürüz. İlk şiir kitabı *Âteşpâre* (İstanbul, 1300, 1303)'de bir tek gazele rastlanılmaz. Şöhretini sağlayan *Kuzu*, *Dicle* v.b. yeni tarz şiirlerini bu eserde buluruz. Adını, *Meşâhir-i islâm* müellifi Hamîd Vehbî'nin verdiği *Şerâre* (İstanbul, 1301)'deki şiirleri ise, şekilce tamâmiyle eskidir; terbî', kıt'a, rubâî ve şarkılardan sonra, gazeller, divan tertibinde olduğu gibi, sıralanmıştır. Elifbâ öğrenen çocuklara kolayca okuma alışkanlığı, lüzûmlu bilgi, terbiyevî fikirler vermek maksadı ile hazırladığı *Tâlim-i kıraât*, *Mâlûmât-ı ibtidâiye ve nesâyih-i nâfia* (İstanbul, 1302, 22. tab., 1893—1894)'yı da *Tercümân-ı hakîkat*'ten ayrılmadan önce, neşretmiş bulunuyordu.

Tercümân-ı hakîkat'ten sonra *Vakit* gazetesinde çalışmak isteyen Nâcî, bu gazetenin kurucusu Filip Efendi'nin evhâmı yüzünden, kabûl edilmemiş, *Saâdet* ve *Mürüvvet* gazeteleri hey'etine katılmıştır. Şeyh Vasfî, Necib Nâdir ve Abdülkerim Sâbit'in çıkardığı *İmdâd-ül-midâd* mecmuasının kurucuları arasında Nâcî de var idi. Hayatını Mekteb-i sultânî ve Mülkiye'deki hocalığı ile, buradan istifâ edince (1888), Mekteb-i hukuktaki dersleri ile kazanan Nâcî için, 1885—1891 yılları çok verimlidir. *Tercümân-ı hakîkat*'ten ayrıldıktan sonra, neşrettiği ilk eseri *Fürûzan* (İstanbul, 1303)'da, divân edebiyatı an'anelerine bağlı kalarak şiirlerini harflere göre sıralamamakla berâber, gazel yazmakla, meyperestlikle ithâm edilmesi onu yeni tarz şiirler yazmaktan uzaklaştırmış, bu eserinde mevzû ve şekil itibârı ile eski tarz şiirlerine yer vermiştir. Recâî-zâde Ekrem'in III. *Zemzeme* mukaddimesindeki târizlerine cevap vermeyen Nâcî, bunların *Takdîr-i elhân*'da daha şiddetli tekrarı üzerine, *Saâdet* gazetesinde tefrika edilen *Demdeme* (nr. 335, 1303 v.d.) adlı eseri ile, mukabele etti. *Tâlim-i edebiyat* dolayısı ile *Saâdet* ve *Tercümân-ı hakîkat* arasında 1882'deki münâkaşaların canlandığı sırada neşrettiği *Demdeme*'de, bilhassa Recâî-zâde Ekrem'in tenkidlerindeki hissîlik üzerinde durmuş, Ali Kemâl'in ifâdesine göre, Celâl Bey'in Recâî-zâde Ekrem hakkındaki hicviyesini de nakletmiştir; bu hicviyedeki edep dışı ifâdeler yüzünden, matbuat müdürlüğü tarafından *Demdeme*'nin neşri durdurulmuş, Nâcî de tefrika olunan kısmı kitap hâlinde bastırmıştır (İstanbul, 1303). *Mîzân* gazetesinde kendi aleyhinde yazılan makaleye cevabını *Saâdet*'te neşretmiş ise de, bunun Murad Bey tarafından yazılmamış olduğunu öğrenince, devam etmeyip, basılan kısmı *Mîzân gazetesi ile aleyhinde neşrolunan bâzı fıkarâta karşı Muallim Nâci Efendi tarafından yazılan müdâfaanâmedir* adı ile, kitap hâlinde neşretmiştir. 3 yıl kadar *Saâdet*'te çalışan Nâcî, *Yâdigâr-ı Avnî* adlı eserinin Selânikli Tevfik ile çıkardığı ve 16 kânûn I. 1886 tarihli ss. nüshadan itibâren ayrıldığı *Tedvîn-i aklâm*'da tefrika edilen kısmını (nr. 13, 25 eylûl—16 teşrin I. 1886), tamamlanmamış olarak, kitap hâlinde de neşretti; birinci kısmında Yenişehirli Avnî Bey ile nasıl tanıştığını anlatmış, ikincisinde onun hediye ettiği Ḥakîm Sanā'î'nin *Ḥadîḳat al-ḥaḳîḳa fî şarî'at al-ṭarîḳa* adlı eserinden 15 beyiti tercüme ve neşretmiştir. *Yazmış bulundum* (2. tab., İstanbul, 1301)'da *Tercümân-ı hakîkat*'te muharrirliğinden önce yolladığı 14 mektup ile, gazetenin bunlara dâir mülâhazaları yer alır; *Mecmua-i Muallim*'deki 6 mektubu buna zeyildir (nr. 5, 15 v. dd.). *İ'câz-ı Kur'an* (İstanbul, 1301, 2. tab., 1308)'da Faḫr al-Dîn Râzî'nin *Asrâr-i 'aḳlîya* makalesinin tercümesinden önce *Kur'an*'ın ifâdesindeki güzellik ve vuzûh üzerinde durmuştur; son kısımda müellif ile bu makalesi hakkında fikirleri, *Kur'an*'ın mânâ derinliğini anlatan arapça, farsça ve şâirlerimize âit beyitler buluyoruz. *Şöyle böyl* (İstanbul, 1302)'de Şeyh Vasfî ile karşılıklı 6 mektubu vardır. Tahsil çağlarında okuduğu eserlerde rastladığı veya duyduğu beyit, ve-

cîze ve fıkra v.b. şeylerdeki esâs fikirlere dayanarak, çok sâde dil ile yazdığı 17 bentten ibâret *Medrese hâtıraları*, tıpkı *Ömer'in çocukluğu* gibi, zevkle okunan bir eser olup, önce *Tereümân-ı hakikat*'te tefrika edilmiştir (nr. 2021, 25 mart 1883 v.d.; İstanbul, 1886). 23 farsça metnin asılları ile tercüme ve izahlarını içine alan *Hurde-fürûş* (İstanbul, 1302) neşredilir-edilmez, Şemseddin Sâmî, Nâcî'yi şuûrlu bir şekilde taklit ederek, mevzû ve tertibi aynı tarzda *Hurde-çîn* adlı eserini yazmıştır. Faḫr al-Dîn Râzî'nin *Mafâtîḥ al-ġayb*'ından faydalanarak, te'lif ettiği *Muammâ-i ilâhî gahut bâzı suver-i kur'aniyenin evâilindeki hurûf-i teheccî* adlı eseri (İstanbul, 1302) ile aynı yılda *Mekteb-i edeb*'i de yayınlandı; bu daha önce basılan *Elifbâ-i osmânî* ve *Tâlim-i kırâat*'e zeyildir. Noktalama işâretlerine, eserin lugatçe ve mâhiyetine dâir Arakel'in bir mukaddimesini ihtivâ eden *Mekteb-i edeb*, yabancı bir dilden, bâzı yerleri değiştirilmek sûretiyle, hazırlanmıştır (3. baskı, 1303). *İmdâd-ül-midâd* (s. 65, 113, 161, 209 v. d.)'da tefrika edildikten sonra bastırdığı *Sâib'de söz*'ü, tebrizli Sâib'in eserlerinden parçalar seçerek, güzel bir divançe meydana getirmek düşüncesi ile, hazırladı (İstanbul, 1303). *Sânihât-ül-arab* (İstanbul, 1303)'da arap atasözleri, bunlardan kimlerin hangi eserlerinde faydalandıkları tercüme ve izah edilerek, alfabe sırasına göre, tertiplenmiştir. Tertip bakımından buna benzeyen *Emsâl-i Alî*'de, 'Alî'ye atfedilen 280'den fazla vecîze, yine tercüme olunarak, alfabe sırasına konulmuştur (İstanbul, 1304). Çoğu tarihsiz olup, en eskisi 1875'e âit bulunan *Mektuplarım* (İstanbul, 1301)'da, neşrinden bir iki ay öncekiler ile birlikte, 10 sene evvel yazılanlar da vardır. Bu eser çok sâde ve tabi'î bir ifâde ile yazılmıştır. Nâcî'nin *Tereümân-ı hakikat*'in edebiyat sütûnunda çıkan yazılar ile bunlara dâir mütâlealarını *İntikad* adı ile neşredeceği ilân edilmiş, hattâ bunun Ahmed Midhat'ın yenilik taraftarlığından, edebiyatımıza hizmet ve gençleri teşvikından bahseden mukaddimesi aynı gazetede basılmış ise de (nr. 1915, 1304), o sonra bu mukaddimeye yer vermeyerek, eserini *Muallim* adı ile bastırmıştır (İstanbul, 1303). *Saâdet* gazetesinin edebiyat sütûnunda çıkan arapça ve farsçadan tercüme ettiği parçaları, aynı yılda bastırdığı *Nevâdir-ül-ekâbir* adlı kitabında toplamıştır. Rûfâî tarîkatı kurucusu Aḥmed b. Abu 'l-'Abbâs'ın eserlerinden seçtiği hikmetleri *Ḥikam al-Rifâ'î* (İstanbul, 1304) adlı eserinde toplayan Nâcî'nin Faḫr al-Dîn Râzî'nin *Mafâtîḥ al-ġayb*'ından faydalanarak hazırladığı *Sûra-i iḫlâṣ*'ın tefsiri *Hulâsat-ül-ihlâs* (İstanbul, 1304); arapça, farsça ve fransızcadan manzûm, mensûr tercümelerini içine alan *Mütereem* (İstanbul, 1304), Ebüzziyâ Tevfik'in teşvikı ile yazdığı ve ilk cüz'ünde Ḥâfız'ın, ikincisinde Ḥakîm Sanâ'î'nin atasözü kıymetindeki şiirlerini tercüme ve şerhettiği *Sânihat-ül-aeem* (İstanbul, 1304) gibi eserleri, şark ve garp edebiyatından örnek almak maksadı ile tercümeye ne kadar çok önem verdiğini gösterir. *Vezâif-i ebeveyn yahut lâhika-i tâlim-i kırâat ve mekteb-i edeb* ile, *İntikad* da 1304'te basılmıştır. Âile, mürebbî, muallim v.b. mevzûlarda makalelerden ibâret *Vezâif-i ebeveyn*'in sonuna kendi imzâsı ile imâm Ġazzâlî'nin *İḥyâ' al-'ulûm*'undan tercüme bir makalesini de eklemiştir (İstanbul, 1306). *Victor Hugo* adlı eseri münâsebeti ile Beşir Fuad ile karşılıklı yazdıkları üç mektuptan ibâret *İntikad* (İstanbul, 1304)'da Nâcî'nin şiirde mâna, tabi'îlik v.b. fikirlerine rastlarız; eski iyi, yeni fenâ veya bunun aksi olamayacağı, yeni eserlerin en fenâ tarafını mânasızlık teşkil ettiği, böyle giderse, iktidar sâhiplerinin hazırlayacağı osmanlıca lugatinde şiir kelimesi karşılığı, „mânasını kailinin dahi anlamadığı söz" izahı bulunacağı düşüncesindedir. Zâkânlı 'Ubayd'in *Risâla-i dilguşâ*'sından seçip, *'Ubaydîya* (İstanbul, 1305) ismi ile neşrettiği eserini Nâcî, gençleri lisan öğrenmeğe teşvik, onlara şark edebiyatının güzel örneklerini tanıtma maksadı ile hazırladı. Seçtiği fıkralar, Molière'in komedileri, La Fontaine'in masalları gibi, her millete uygun, beşerî zaafları mizah perdesi altında canlandıran hicviyelerdir.

Nâcî'nin 1885—1889 arasında neşrettiği eserleri umûmiyetle mektup, hâtıra, tercüme sâhasındadır. Bu arada bir nevî İran edebiyatı antolojisi olan *Nümûne-i suhan* (İstanbul, 1307)'ı neşretmiştir. Nâcî tercümelerinin hemen hepsinde muayyen bir usûl tâkip eder: 1. metnin aslı, 2. aynen tercümesi, 3. izah ve tefsiri. Bu son kısımda metnin ne münâsebetle yazıldığı, aynı fikre kimlerin ve hangi eserlerinde rastladığı, kıymeti hakkında ileri sürdüğü teokidî fikirler onun şark edebiyatındaki bilgisinin derinliğini gösterir. Tercüme eserlerinin sonuncusu, terbiyevî bulmadığı bâzı yerleri çıkarmak suretiyle, Émile Zola'nın *Thérèse Raquin* adlı romanıdır. *Mecmua-i muallim*'in devam etmemesi yüzünden, yarıda kalan tefrika kısmına (nr. 36, 57, 1305—1306), 9 sahife daha ilâve ederek, *Thérèse Raquin*'i aynı yılda tamamlanmamış hâlde neşretmiştir.

Nâcî, Mekteb-i sultânî'den başka 1887'de Mekteb-i bukuk'ta da vazîfe aldı. Bu yıllar

san'at hayatında bir dönüm noktası teşkil eder. Bundan sonraki eserleri mektup, hâtırât, tercüme, müntehabât v.b. tarzda kendisi için kolaylıkla hazırlanıvermiş şeyler değil, dersleri ile ilgili dil, edebiyat ve edebiyat tarihi sâhasındadır; çoğu, 1887 'den itibâren yayınlamağa başladığı ve 57 sayı çıkan *Mecmua-i muallim* 'de neşredilmiştir. Nâcî 'nin eserleri arasında bulunan *Mehmed Muzaffer mecmuası* (İstanbul, 1306) 'nın önsözünde bu eserin kendisi tarafından *Sahhaflar çarşısından alındığı* kayd edilmiş ise de, kitabın üzerinde Nâcî adı „muharrir" olarak gösterilmiştir. Mukaddimesinden 1308 'de yazıldığı veya tamamlandığı anlaşılan *Esâmî* (İstanbul, 1308), zeyil kısmı dâhil, islâm milletlerine mensûp 850 şahsiyetin adlarının ilk harfine göre tertip edilmiş bir ansiklopedidir. Önsözüne göre, sultânî talebeleri için yazılan *Osmanlı şâirleri* (İstanbul, 1307) 'nin birinci kısmında *Mecmua-i muallim* 'de *Nümûne-i intihâb* başlıklı yazıdaki 26 şâirden 13 'ünün hayatı daha genişletilerek alınmış, ikinci kısmındakiler sonradan yazılmıştır. Bâkî, Nâbî, *Hilye* müellifi Hâkânî 'nin mezar taşlarını inceleyip, verdiği yeni bilgi, yanlışlara işâret etmesi, bâzı şâirlerin eserlerini fikirce tahlili, metinlerin zevk ile seçilmiş olması Nâcî 'nin bu eserini değerlendirmektedir. Türk edebiyatında kullanılan ve ileride değerini kaybetmeyeceğine inandığı ıstılahlara dâir *Istılâhât-ı edebiye* (İstanbul, 1307) 'nin, divân şâirlerinden ziyâde çağdaşlarından, garp edebiyatından örnekleri içine alması, yeni bir görüş ile hazırlandığını gösterir. Verilen bilginin doğruluğu veifâdesindeki açıklık bu eseri değerlendiren hüsûsiyetlerdendir. Yine 1307 'de yayınladığı *Sünbüle* 'nin birinci kısmı manzûm, mensur yazılara göre, ikiye ayrılmıştır: fransızcadan tercüme, *Vefâ ile Safâ begninde muhâvere* gibi realist şiirlerin de bulunduğu nazım kısmında, Servet-i fünun devrinde gelişen ictimâî, manzûm küçük hikâyelerin ilk örneği sayabileceğimiz *Küçük bir madhike* kayda değer. Nesir kısmı, bir kaç mektup dışında, şark ve garp edebiyatından tercüme, iktibas ve hulâsalardır. *Sünbüle* 'nin Nâcî 'ye şöhret kazandıran ikinci bölümü *Ömer 'in çocukluğu* 'dur. İfâdesindeki sâdelik, düzgünlük ve samimiyetle dilimizin en güzel nesir örneklerinden biri olan bu eser kendisinin sekiz yaşına kadar hayatını canlandırır ve almanca, rusça ve başka dillere tercüme edilmiştir. 11 nisan 1306 'da bitirdiği *Zât-ül-Nitâkayn* (İstanbul, 1306) 'da Abû Bakr 'in, bir rivâyete göre, Zât al-Niṭâḳayn unvânı verilen kızı Asmâ ile, onun oğlu ve Emeviler ile mücâdele sonunda şehid düşen 'Abd Allâh b. Zubayr 'in hayatı mevzû olarak alınmıştır; bu manzum eser, fransız klasik trajedileri tarzında bir çığır açma gâyesi ile yazıldığından kayda değer.

Nâcî 'nin *Tercümân-ı hakîkat* 'ten ayrıldıktan sonra bu kadar çok eser neşri, bir az da maddî ihtiyaçlarını karşılamak içindir (Ahmed Râsim, *Muharrir, şâir, edîb*, s. 142 v.d.). Vefâtından önce basılan sonuncu eseri *Tecvîd-i Kur'an* 'ın ikinci tab'ı (İstanbul, 1309) ile, 22 ahlâkî öğüdü ve *al-Risâlat al-Ḥamîdiya* 'den tercüme *bir bahsi* muhtevî *İnşâ ve İnşâd* (İstanbul, 1308) 'dır.

Ertuğrul Beg Gâzî adlı eserini Abdülhamid II. 'e takdim etmesi üzerine, 27 şâban 1308 tarihli mâbeyn tezkiresinden anlaşıldığına göre, Nâcî 'ye Osmanlı tarihini yazma vazifesi, *tarih-nüvis-i âl-i Osman* unvânı, rütbe ve nişan verilmiş, büyük maaş bağlanmıştır. 1892 şubatında annesini kaybedince, 1891 'de dünyaya gelen kızı Fatma Nigâr 'dan, büyük kardeşi Sâlim 'den başka kimsesi kalmayan Nâcî, hocalıktan istîfâ etmiş idi. Kendisine tarih yazma işi verildiğinden beri, münzevî bir hâlde yaşıyordu. 25 ramazan 1310 (13 nisan 1893) 'da ölmüş, cenâze masrafları Hazîne-i hâssadan ödenerek, Sultan Mahmud türbesi hazîresine gömülmüştür. Bu münâsebetle Ahmed Râsim 'in, Ali Ekrem (*Zilâl-i ilhâm*, s. 110) 'in, Salâhî 'nin ve daha bir çok şâirlerin düşürdükleri tarihler ile Feyzî 'nin güzel bir mersiyesi vardır (*Maarif mec.*, yıl 2, nr. 93, 95, 101).

Nâcî 'nin ölümünden sonra basılan ilk eseri *Ertuğrul Beg Gâzî* 176 beyittir; sonunda Abdülhamid II. 'e yazdığı medhiye vardır. Fırat nehrine âit tasvirler, Süleyman Şah 'ın ölümünden oğlu Ertuğrul ve tebeasının duydukları ıstırabı canlandıran hissî kısımlar en güzel parçalardır (*Hazîne-i fünûn*, 8, 15 eylûl 1894, nr. 11, 12). 90 beyitten ibâret, münâcât ve naitten sonra 54 beyit Abdülhamid II. 'e medhiye olan *Mir'ât-ı bedâyi* adlı mesnevîsini *tarih-nüvis-i salâtîn-i âl-i Osman* unvânını bildiren tezkire tarihinden 9 gün sonra, 15 nisan 1891 'de yazmıştır (İstanbul, 1313). Ahmed Midhat ile daha tanışmadığı zamana âit ve *Tercümân-ı hakîkat* 'te *Muhâverât ve muhâverât* adı ile tefrika edilen 12 mektup (7— 26 ağustos 1884), ölümünden sonra aynı isim ile, basıldı (İstanbul, 1311). *Yadigâr-ı Nâcî* (İstanbul, 1314), gazete ve mecmualarda dağınık hâlde kalan ve çocukluğunda söylediği bâzı şiirleri de içine alır; Şeyh 'Âsfî 'nin neşrettiği bu eser, Nâcî 'nin dağınık şiirlerinin hepsini ihtivâ etmediği gibi, basıldığı devir ieâbı *İrcâ-i nazar* adlı şiirlerindeki zulüm ve istibdâd aleyhindeki kısımlar da çıka-

rılmıştır. *Çocuklar için lugat kitabı* (2 cild, İstanbul, 1317)'nın *fetvâ* kelimesinden sonrası Müstecâbî-zâde İsmet Bey tarafından tamamlanmıştır (bk. bu eser, mad. Nâcî). *Heder* (İstanbul, 1326) adlı trajedisinde esâs ve birbirine bağlı vak'alar yok gibidir. İstibdad ve buna karşı aksül'ameller ile yolsuz hareketler yüzünden çekilen ıztıraplar, şarlatanlık ve tembelliğin teşvik gördüğü, yeni şâirlerin eserlerinde yaratıcılık kudreti bulunmadığı gibi fikirler, birer münâsebet ile, müdâfaa edilmekte, eser, Sivas'a sürülüp, orada ölen bir babanın oğlu olan vak'a kahramanı Hâzım'ın vakitsiz ölümü ile sona ermektedir. Hâzım'ın şahsında bâzan Nâcî'yi, bilhassa ikinci faslın birinci meclisinde Sakız'da geçen hayatını, maiyetinde çalıştığı kimse ile geçinemediğini canlandıran sahneler buluruz; bu mesele ile ilgili hicviyelerde, şâir Hâzım tarafından yazılmış gösterilen şiirlerine de rastlıyoruz. Nâcî'nin yalnız Ertuğrul Gâzî bahsini tamamladığı, tarih yazma vazifesi verilmesi sebebiyle teşekkür mektubunu ve medhiyesini içine alan *Tarih-i salâtîn-i âl-i Osman*'ının yalnız Ertuğrul Gâzî bahsi yazılmıştır (Üniversite kütüp., Yıldız, nr. 4127). Bundan başka, *Nevbâve* (*Son asır türk şâirleri*, s. 1037), *Takîl gahat arûz nâmûnesi* (Müstecâbî-zâde, *Lugat-i Nâcî*, s. 879), *Necm-i Saâdet* (*Tercümân-ı hakikat*'te idâre ettiği *Kısm-ı edebî*'deki yazılardan mürekkeptir), *İnşâ ve inşâd* (*İnşâ* kısmı, İstanbul, 1303) adlı eserleri de vardır. Ayrıca haber verdiği hâlde neşretmediği *Âheng-i millî*, *Müsâmahât-ı Râgıb*, *Ferâid-i tarihiye*, *Tercemeden terceme*'de kaydedilir (Tb. Menzel, *EI*, mad. NĀDJĪ).

Nâcî, kendisini tanıyanların kaydettiklerine göre, uzunca boylu, esmer, şehlâ gözlü, hâfızası kuvvetli, zekî, nüktedân, içkiye bir az düşkün, çok çalışkan, iyi kalpli ve münzevî yaşayan, dalkavukluktan nefret eden, kuvvetlilerin hücûmlarına gâyet şiddet ile, gençlere, zayıflara pek yumuşak davranan bir şahsiyet idi. Edebî, resmî nesrin en sâde, açık, selis, tabi'î ve külfetsiz bir ifâde ile en güzel örneklerini verdiği, bu sâhada çığır açtığı, Ahmed Midhat tarafından taklit edildiği kökleşmiş bir kanâattir. Şiirde hakîkatten, tabi'îlikten uzaklaşmamak şartı ile, hayâle, mübâlegaya taraftar olduğundan bu husûsta divân değil, garp edebiyatından faydalanılması ve divân şâirlerinin hakîmâne şiirlerinin örnek alınması fikrinde idi. Ziyâ Paşa gibi, Nâcî de, çocuk iken Âşık Ömer'in şiirlerini okumuş, saz şâirleri tarzında şiirler yazmış, yüksek sınıf edebiyatını tanıdıktan sonra, halk şâirlerinin dâimâ aleyhinde bulunmuştur; bununla berâber, *Nişanlı kız* adlı şiirinde bu te'sirin bir cephesi yok değildir.

Nâcî'nin dağınık şiirleri dışında, manzûm eserleri dâhil, 440 şiiri vardır. 35'i garp nazım şeklindedir; divan nazım şekillerinin hepsini denemiş, en çok gazel, kıt'a ve mesnevîyi kullanmış, fakat divan edebiyatı kaidelerine pek bağlı kalmamıştır. Bu şâir en çok remel, hezec, kısmen kâmil, recez ve mütekârib bahirlerini kullanır.

Nâcî yalnız şark değil, garp medeniyetini de müdâfaa eder; ancak iyiyi kötüden ayırt edebilmek, millî görüşten uzaklaşmamak fikrindedir. Körü-körüne garp taklitçiliğini önlemek için, Şinâsî, Ziyâ Paşa ve Nâmık Kemâl'in eserlerindeki yeni sayılan fikirlerin daha önce şark edebiyatında mevcut olduğunu sırası geldikçe misâller ile gösterir. Bu sebeple arapça ve farsçadan başka garp dillerinden, kısmen romantik, daha çok klasiklerden tercümeler yapmış, millî bünyemize uygun, ahlâk ve zevk bakımından yükseltici eserleri seçmiştir. *Âteşpâre*'de dikkati çeken parçalar Hugo, Sully Prudhomme ve Parny'den tercüme manzûmelerdir (bk. F. Köprülü; *Servet-i fünûn*, nr. 1003, 12 ağustos 1325). A. Râsim, onun tercümelerinde gösterdiği başarıya, Hâlid Ziyâ da, *Thérèse Raquin* tercümesindeki aslına uygunluk ve güzelliğe, Prudhomme'dan manzûm tercümelerindeki ustalığına ve yaratacılığına hayrandır (*Muharrir, şâir, edib*, s. 122; *San'ata dâir*, I, 68).

Tercümân-ı hakîkat'ten ayrıldıktan ve Recâî-zâde Ekrem ile münâkaşalarından sonra, Nâcî âdetâ eski tarzın mümessili olarak gösterilmiştir. Kendisinin de kaydettiği gibi, yeni fikirlerine kıymet vermeyip, eski tarz şiirlerini taklit edenlerin mes'ûliyeti şahsına âit olmamakla berâber, hemen dâimâ eskiyi devam ettirenlerin, bilhassa Hersekli Ârif Hikmet, Leskofçalı Gâlib ve Yenişehirli Avnî Bey'lerin lehinde, müceddit sayılan Tanzimat muharrir ve şâirlerinin aleyhindedir. Bu münâkaşalar Nâcî'nin ölümünden sonra eski — yeni mücâdelesi hâlinde kendini gösterir. Abdülhalim Memduh, Menemenli-zâde Tâhir, Ali Ferruh, Mustafa Reşid, Tepedelenli Kâmil, Ahmed Reşid, sonradan bu tarafa geçen Ali Ulvî, Ali Kemâl, Mehmed Celâl, her yeniliğin mümessili olarak, Recâî-zâde Ekrem, Kemâl ve Hâmid'i tanır; eserlerinde onların te'sirinde kalmış, aleyhlerinde bulunmamıştır. Şeyh Vasfî, Ali Rûhî, Üsküdarlı Sâffî, Abdülkerim Sâbit, Alaybeyi-zâde Nâcî, Ahmed Hamdî, Kör Hakkı, Üsküdarlı Sâlim, Halil Edib, Andelib Fâik Es'ad, Müstecâbî-zâde İsmet v. b. Nâcî'nin peykleridir. Yalnız bunların değil, Nâcî'nin ölümün-

den sonra şöhret kazanan Nigâr Hanım, dâmad Mahmud Paşa (Âsaf), Yaşar Nezihe, Ali Nusret gibi şâirlerin de eserlerinde nazîre ve tahmislere rastlanır. 1895'te Hâlid Ziyâ, Sezâî, ilk şiirlerinde Nâcî te'sirinde kalan Cenab Şehâbeddin, Fikret v. b.'larını Recâî-zâde Ekrem ve *Servet-i fünûn* mecmuası etrafında birleştiren sebeplerin biri de Nâcî'ye karşı müşterek cephe almalarıdır. Cenab'ın „sembolik" şiirlerinden doğan „dekadanlar" meselesi (1897), Hüseyin Câhid ile Halil Edib arasındaki (*Kavgalarım*, s. 19 v.d.) klasikleri tercümenin yerinde olup-olmadığı hakkında münâkaşalar (1898) Ekrem — Nâcî münâsebeti ile yakından ilgilidir. Şiire teşvik ettiği İsmail Safâ bile, onun fazîletli, çalışkan, lisana, hâkim, fakat şiirlerinin, tamâmiyle Ekrem'in fikirlerini tekrarlayarak, te'sirsiz olduğu kanâatindedir (*Musavver mâlûmat*, 21 nisan 1898). Hakkındaki menfî düşünceler 1908'den sonraki nesle de te'sir etti. Ömer Seyfeddin, Nâci aleyhindeki fikirlere kapılarak, okumadığı ap-açık anlaşılan *Heder* vesîlesi ile, onun geri fikirli olduğundan bahseder (*Genç kalemler, Yeni lisan*, 1327, II, nr. 1). Fuad Köprülü'nün ilk tetkik yazısı Nâcî hakkındadır; *Âteşpâre*'deki Hugo, Sully Prudhomme, Parny'don tercümelerinin değerinden bahsetmekle berâber, onun edebiyatımızın tekâmül devrinde fenâ te'sir icrâ ettiğini ileri sürer (*Servet-i fünûn* mecm., nr. 1013, 1018, 1023). Zaman, ciddî bir fikre dayanamayıp, şahsî kırgınlıklardan doğan zayıf hükümleri silip götürünce, Nâcî hakikî hüviyeti ile ayakta kalmıştır; nitekim aynı müellif Tanzimat devrinin mühim simaları arasında Nâcî'yi de zikrederek, onun eski tarzı devâm ettirenlerin mümessili gösterilmek istenildiği gazelleri yanında yeni tarz şiirleri de bulunduğunu, *Ömer'in çocukluğu*'ndaki sâde ve güzel nesri ile böyle bir cereyânın biç bir zaman önderi olmadığını, Recâî-zâde Ekrem ile münâkaşalarının şahsî sebeplere dayandığını kaydeder (*El*, mad. TURKS). Nâcî'nin talebesi olan ve ilk şiirlerinde onun te'sirinde kalan Mehmed Âkif, İstanbul Dârülfünunu'ndaki ilk dersinde *Tevhid*'ini yazdırıp, ezberletmiş, dil ve vezin sâhasında tenkidlerinin türkçe için faydalı olduğu, lisanımızın onun sâyesinde kıvrak hâle getirilebildiğini ileri sürmüştür (F. Abdullah, *Mehmed Âkif, hayatı ve eserleri*, İstanbul, 1945, s. 10 v.d.; M. Âkif, *Kur'an'dan âyetler ve nesirler*, İstanbul, 1944, s. 326,338). Abdülhak Hâmid de, önce Nâcî aleyhinde idi; bâzı mübâlegalarını tasvip etmemek, bir az da yaratıcılık kabiliyetini kâfî görmemekle berâber, sonraları âlimliğinden, nazmının mükemmelliğinden, şâirliğinden şüphe edilemiyeceğinden bahseder (*Mektuplar*, I, 141; *Üstâd-ı âzam Abdülhak Hâmid'in hayat ve hâtırâtı*, *İkdam*, nr. 9730, 3 mayıs 1924). 1924'te Varna müslümanlarının yaptırdığı bir mektebe Muallim Nâcî adı verilmesi (*Mahfil* mecm., V, nr. 54, rebîülâhır 1343, s. 112) ve şimdi Edirnekapı'da Muallim Nâcî adı ile bir ilkokulun bulunması da şöhretini gösterir. Muallim Nâcî iyi bir nâzım ve pek bîsi bir şâir olmamakla berâber, fikiree ileri, yeni tarz eserlerinde millîliği dâimâ göz önünde tutan, muhitin te'sirlerinden kurtularak ileriyi gören mühim bir şahsiyettir.

Bibliyografya: Salâhî, *Muallim Nâcî* (İstanbul, 1310); İsmail Hakkı, *Osmanlı meşâhir-i üdebâsı*, 1. *defter*: *Muallim Nâcî Efendi* (İstanbul, 1311); Hüseyin Avnî, *Muallim Nâcî* (İstanbul, 1932); M. Tâhir, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1338), II, 422 v.d.; İbnülemin M. Kemâl İnal, *Son asır türk şâirleri* (İstanbul, 1938), V, 1032 v.d.; Ali Kemâl, *Ömrüm* (*Peyâm*, 26 kânûn I. 1329 v. dd.); Ali Cânib Yöntem, *Muallim Nâcî* (*İstanbul* mecm., 1 mayıs — 15 teşrin I. 1944, nr. 11, 14, 16, 19, 20, 22); M. Rüşdî, *Mecmua-i Ebüzziyâ*, 1316, VIII, nr. 78 (*Sünbüle*'nin almancaya çevrilmesi münâsebeti ile). (FEVZİYE ABDULLAH.)

NACİS. [Bk. NECİS.]

NACM AL-DİN KUBRÂ. [Bk. NECM-ED-DİN KÜBRÂ.]

NACRÂN. [Bk. NECRÂN.]

NADİM. [Bk. NEDİM.]

NÂDİR. [Bk. NÂDİR.]

NÂDİR. NÂDİR (1688—1747). İran şahı olup, 1147—1160 (1736—1747) yılları arasında hüküm sürmüştür.

Menşe'leri. Nazr-Kulı b. İmâm-Kulı b. Nazr-Kulı İran'da yaşayan türklerden Afşar kabîlesinin Kırıklu koluna mensûp olup, 28 muharrem 1100 (22 teşrin I. 1688)'de Kûbkân'da doğmuştur. Ṭahmâsp II.'in hizmetine girince, Ṭahmâsp-Kulı Han unvânını almış ise de, kendisi tahta geçince, tekrar eski adı olan Nâdir ismini almıştır. Nâdir çok erkenden bir çok mücâdelelere iştirâk etmiş, Nasâ'da türkmenlere, Ḥabûşân (Kûçân)'da Çemişkezek kürtlerine, Merv'de özbeklere ve moğullara, hattâ kendi kabîle mensûpları olan afşarlara, karşı savaşlarda yararlıklar göstermiştir. Nâdir'in yakınları kendi akrabâları olan afşarlar Daragaz ve Abîvard kürtleri ile başlarında Ṭahmâsp-Kulı Vakîl olmak üzere, 3—400 Calâyir türkmen âilesinden teşekkül ediyordu.

Horasan'da mücâdeleler. Efganların İran'ı istilâları sırasında, Meşhed şiştanlı

bir âileye mensûp bulunan Malik Maḥmûd tarafından zaptedildi. Nâdir önceleri kendi-kendine Maḥmûd'a karşı mücâdeleye girişti. Safevîlerden Ṭahmâsp II. memleketinin diğer eyâletlerinden uzaklaştırılarak, Horasan'a gelince, Nâdir baş-kumandan Fatḥ 'Alî Han Kaçar'ı mâhirâne bir şekilde uzaklaştırıp, 16 rebiülâhırda (22 kânûn I. 1725), hîle yolu ile, Meşhed'i zaptetti. Bundan böyle Meşhed onun karargâhı olmuş ve aynı zamanda Nâdir ile Ṭahmâsp II. arasında anlaşmazlıklar başgöstermeğe başlamıştır.

Şâh Nâdir'i düşmanları olan Ġilzâ'î efganlarına karşı harekete zorluyor idi ise de, o önce kendisine daha yakın olan Herat Abdâlîleri ile uğraşmağı tercih ediyordu; fakat 1728'de Abdâlî ve türkmenlere karşı yapılan seferlerde muvaffakiyet sağlanamamıştır. Buna rağmen Nâdir hareket sâhasını daha da genişletmiştir. Ṭahmâsp II.'ın Astarâbâd ve Mâzandarân vâlilerini azletmiş ve böylece ruslar ve Ġilzâ'îler ile temâsa geçmiştir.

A b d â l î l e r. Bu zamanlarda Allâh-Yâr Han ile Ẕu'l-Fiḳâr Han'ın araları açılmış bulunuyordu. Nâdir Allâh-Yâr Han'ı tekrar yerine tâyin etti; fakat bir çok kabileleri Horasan'a getirip yerleştirdi (1141=1727).

Ġ i l z â' î l e r. Tam bu sıralarda Aşraf Ġilzâ'î Sîmnân'ı muhâsara etmiş ve kumandanlarından Saydâ da Biatâm'a yaklaşmış bulunuyordu. 6 rebiülevvel 1143 (27 teşrîn II. 1730)'te Nâdir Mihmândûst ırmağı kenarında efganları hezîmete uğrattı. Bu zaferi Sar-Darro ve Mürçaḥort muvaffakiyetleri tâkip etti ve böylece pâyitahta giden yoldaki mânialar kaldırılmış oldu.

N â d i r c e n ûb-i ġ a r k î İ r a n'da. Ṭahmâsp memleketin düşmanlardan temizlenmesini kendisinden ricâ edince, Nâdir Şîraz'dan hareketle, Luristan'ı geçerek, Burûcird'e geldi; şah buraya, kendisine verilmek üzere, kıymetli taşlar ile işlenmiş bir tac ile Nâdir'in Horasan, Mâzandarân, Yazd, Kirmân ve Sîstân'a vâli olarak tâyin edildiğini bildiren bir ferman (*'Ahd-nâma*) gönderdi (krş. 'Alî Ḥazîn, s. 189). Bundan başka Ṭahmâsp kız kardeşi Gavhar-şâd'ı Nâdir'e verdi ve kardeşi Fâṭıma Sultan'ı da Riżâ-Ḳulı Mîrzâ ile nişanladı.

[O s m a n l ı l a r a k a r ş ı s a v a ş l a r. Nâdir daha sonra, Osmanlı devletinin 4 teşrîn I. 1727 tarihinde Aşraf Şâh ile imzâladığı anlaşmayı kabûl etmeyerek, önce Nihâvend ve Hemedan havâlisine yolladığı me'mûrlar vâsıtası ile, bu şehirler halkını Osmanlı devleti aleyhine teşvik ve bilâhare İstanbul'a gönderdiği elçisi Riżâ-Ḳulı Han (muvâsalatı hazîran 1730) ile iranlı esirlerin ve türk işgâli altında bulunan garbî İran şehirlerinin iâdesini talep etti. Nihâyet İstanbul'daki müzâkerelerin bir az gecikmesini bahâne eden Nâdir, 15 zilḥicce 1142 (1 temmûz 1730)'de Nihâvend'i zaptedip, muḥâfızı Osman Paşa emrindeki 2.000 kadar Osmanlı askerini imhâ etti. Müteâkiben Hemedan'ı tazyika başladı ve Malâyir'de Timurtaş Paşa'yı mağlûp etmesi üzerine de, Abdurrahman Paşa'nın 7 temmûz 1730'da tahliye ettiği Hemedan'a girdi. Bu esnâda, İran elçisi Riżâ-Ḳulı Han, her ne kadar Gence, Tiflis ve Revan Osmanlı devletinde kalmak, Hemedan, Kirman ve Tebriz havâlisi İran'a terkedilmek suretiyle, İstanbul'da bir anlaşmaya varıldığını Nâdir'e bildirmiş ise de, kendisi kazandığı zaferlere güvenip, elde edilen neticeye muvâfakat göstermedi ve Hemedan'dan Tebriz üzerine yürüdü. Muḥâfız Kara Muṣṭafa Paşa, anlaşma aḥkâmına vaktinden evvel riâyet eden Bâbıâlî'den aldığı emir gereğince, Tebriz'i derhâl tahliye ettiğinden, Nâdir bu şehre dahi mücâdelesiz girdi (27 muḥarrem 1143=12 ağustos 1730). Bununla berâber, binlerce adam öldürüp, bir çoklarını da, bâzı uzuvları kesilmiş olduğu hâlde, Anadolu'ya sürdü. Patrona isyânına tekaddüm eden İstanbul'daki buhranlı devre, Nâdir'in pek ziyâde işine yaramış ve Osmanlı devletinin ḥudut kumandanları arasındaki anlaşmazlık onu 1730—1731 senelerinde muvaffakiyetten muvaffakiyete ulaştırmıştır (Marquis de Villeneuve'ün 8 temmûz 1730 tarihli raporu için bk. *Correspondance politique*, c. 88, s. 305, Fransa Hâriciye arşivi; Samî-Şâkir-Subḥî, *Tarih*, İstanbul, 1198, 4ᵇ v. dd.; Şemdânî-zâde Süleyman, *Müʾnisü't-tevârih*, Bayezid Umûmî kütüp., nr. 5144, 343ᵃ v. d.; André de Claustre, *Histoire de Thamas Kouli-Kan roi de Perse*, Paris, 1743, s. 105 v. d.; William Jones, *Histoire de Nader Chah connu sous le nom de Thahmos Kuli Khan empereur de Perse*, Londre, 1770, s. 96 v.d.; *Abdi tarihi, 1730 Patrona ihtilâli hakkında bir eser*, nşr. Fâik R. Unat, Ankara, 1943, 21 v. d.; *Osmanlı İran muḥârebâtı 1730—1732, Bibl. Nat. tures*, Suppl., nr. 878, 6ᵇ; Saint Priest, *Mémoires sur l'ambassade de France en Turquie et sur le commerce des Français dans le Levant*, Paris, 1877, s. 124; V. Minorsky, *Esquisse d'une histoire de Nâder Châh*, Paris, 1934, s. 8; Ali A. Hekmat, *Essai sur l'histoire des relations politiques irano-ottomanes de 1722 à 1747*, Paris, 1937, s. 195; bu devre âit bâzı vesîka suretleri için bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, Ankara 1956, IV/1, 197 v. d.; Münir Aktepe, *Patrona isyânı 1730*, İstanbul, 1958, s. 89)].

Memleketin şarkında. Nâdir Tebriz'de iken, vaktiyle Allâh-Yâr Han'ın Herat'tan kovmuş olduğu Ẕu'l-Fiḳâr Abdâlî'nin Meşhed sûrları önünde Nâdir'in kardeşi İbrâhîm Han'ı mağlûp ettiği haberini aldı. Nâdir bunun üzerine derhâl Horasan'a hareket ederek, Yomut türkmenleri boz-kırından geçip, rebiülâhırda (teşrin II. 1730) Meşhed'e ulaştı. Burada diğer eyâletlerden getirip yerleştirmiş olduğu 56.000 âileyi teftiş etti.

4 şevvâl 1143 (12 nisan 1731)'te Nâdir Herat'tan 4 fersah mesâfede bulunuyordu. Ağustosta Abdâlîler Nâdir'in namzedi olan Allâh-Yâr Han'ı vazifesine iâde ettiler. Fakat kendi kabîlesi ile münâsebet te'sis eden vâli yeniden isyân etti ve Herat ancak 1 ramazan 1144 (27 şubat 1732)'te geri alındı.

Ṭahmâsp II.'in muvaffakiyetsizlikleri. Baş-kumandanının gaybûbetinden istifâde ile, teşebbüsü tekrar eline geçirmek isteyen şâh cemâziyelâhır 1143 (kânûn I. 1730)'te Osmanlılara karşı harekete geçmiş [ise de, muvaffak olamamış idi; çünkü bu esnâda Patrona isyânı sona ermiş, Osmanlı tahtına cülûs eden Mahmud I. vaziyete hâkim olmuş ve Osmanlı kuvvetleri Irak ile Azerbaycan taraflarından tekrar taarruza geçmiş idi. Bagdad vâlisi Eyyûbî Ahmed Paşa'nın 25 muharrem 1144 (30 temmûz 1731)'te Kirmanşah'ı geri alması ve 13 rebiülevvel 1144 (15 eylûl 1731)'te Hemedan yakınında, Kurıcan'da, Ṭahmâsp II.'i hezîmete uğrattıktan sonra, Hemedan'a girmesi (18 eylûl 1731) üzerine, Hekim-oğlu Ali Paşa da Urmiye (15 teşrin II. 1731), Tebriz (4 kânûn I. 1731) hevâlîsini yeniden işgâl etmiş bulunuyordu.

Bu vaziyet daha büyük zâyiâta uğramaktan korkan İran'ı sulha mecbûr etmiş ve 10 kânûn II. 1732'de, Tebriz, Erdelân, Kirmanşah, Hemedan, Hüveyze ve Lûristan havâlisi İran'da; Gence, Tiflis, Revan, Şirvan, Şemahî ve Dağıstan bölgesi Osmanlı devletinde kalmak üzere, Bagdad'da Ahmed Paşa ile İran murahhası Muḥammed Riżâ-Ḳulı arasında tekrar bir anlaşmaya varılmıştır (Ahmed Paşa muâlehası). Fakat bu anlaşma, hem Mahmud I.'u ve hem de Nâdir'i tatmin etmediği için, yürürlüğe girmeden, her iki taraf yeniden harp hazırlıklarına başladı (Abdürrezzak Nevres, *Tebriziye-i Hekim-oğla Ali Paşa*, Es'ad Efendi kütüp., nr. 2252; Sâmî-Şâkir-Subhî, *agn. esr.*, 13b, 24a, 28a—30b, 33a—37b, 39a, 41a; İsmail Ziyâeddin, *Maṭâlî' al-'âliya fî ġurrat al-ġâliya*, Üniversite kütüp., nr. T 2486, 42b v.d.; J.v. Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris, 1839, XIV, 251 v.dd.) Diğer taraftan şâhın mümessilleri 21 kânûn II.—1 şubat 1732'de Reşt'te ruslar ile bir anlaşma imzâlayarak, Sâliyân (Kür yanında)'ın cenûbundaki bölgenin ruslar tarafından boşaltılmasını te'mine muvaffak olmuşlardır. Bakû ile Derbend'in iâdesi ise, iranlıların cenûbî Kafkasya'yı zaptetmelerine bağlı bırakılmıştır.

Ṭahmâsp II.'in hal'i. Nâdir Osmanlılar ile bir mağlûbiyet üzerine imzâlanmış olan anlaşmayı tanımadı ve şâha bakmadan, anlaşmayı bozdu ve her tarafa vâlileri kendisi tâyin etti. Ṭahmâsp II. Horasan'a nakledildi ve henüz beşikte olan oğlu 'Abbâs III. 17 rebiülevvel 1145 (7 temmûz 1732)'te şâh ilân edildi.

Osmanlılara karşı ilk sefer. Nâdir Bahtiyârîler ile Zend kürtlerini cezâlandırdıktan sonra, (Ahmed Paşa, müsâlehasına rağmen, Osmanlı devletine taarruz etti ve Şehrizûr bölgesinden hudûdu geçti (1732). Daha sonra emrindeki kuvvetleri üçe ayırıp, bunlardan bir kısmını Uğurlu Han idâresinde Azerbaycan taraflarına ve bilhassa Gence'ye, diğer kısmını Ḳerkûk'e yolladı. Kendisi ise, üçüncü kısım ile, Erbil'e gitti ve buradan cenûba dönüp, Ḳerkûk'ü zapteden kuvvetler ile birlikte, Bagdad civarına geldi; bu şehrin muhâsarası hazırlıklarına başladı (kânûn I. 1732). Nâdir bu esnâda, Eyyûbî Ahmed Paşa'nın Diyarbekir alay-beyi Abdülfettah Bey idâresinde gönderdiği keşif kuvvetlerini Adana köprüsü denilen mahalde mağlûp ederek, kumandanlarını esir almış, bir taraftan da yine Ahmed Paşa'nın adamlarından Râgıb Efendi (Koca Râgıb Paşa) ve Mehmed Ağa ile müzâkereye girişmiş idi. Osmanlı devletini gâfil avlayan Nâdir, üstün vaziyette, her zaman için sulha hazır bulunduğunu bildiriyordu; fakat teklifleri çok ağır olduğundan, bunların kabûl edilmesi imkânsız idi. Bu durumdan istifâde eden Ahmed Paşa ise, görüşmeler ile Nâdir'i oyalamış, devlete zaman kazandırmış ve nihâyet zahîresizlikten çok müşkil vaziyetteki Bagdad'ın imdâdına koşan Erzurum vâlisi Topal Osman Paşa, 19 temmûz 1733 pazar günü, Bagdad'a 12 saat mesâfede, Dicle kenarında Ducum mevkiinde, Nâdir'i bozguna uğratmağa muvaffak olmuş idi. Nâdir, yaralı olarak, Behrîz ve Mandalcîn (Mandalî) üzerinden, Hemedan'a doğru kaçtı. Rakka vâlisi Ahmed Paşa kendisini Derne taraflarına kadar tâkip etti ise de, bir netîce elde edilemedi. Buna mukabil, 4 ağustos 1733'te Hemedan'a vâsıl olan Nâdir, Osman Paşa'nın bir kısım askeri serbest bırakmasından ve cüz'î kuvvet ile Ḳerkûk'e çekilmesinden faydalanarak, 2 teşrin I. 1733'te yeniden Ẕobab üzerine yürüdü ve Osmanlı devleti hudûdunu geçerek, 9 teşrin II.

1733'te, Ak-Derbend'de, Memiş Paşa kuvvetlerini bozdu. Bilâhare Kerkük önüne geldi ve bu şehrin cenûbunda, Leylan mevkiinde karargâh kurmuş bulunan Osman Paşa üzerine ânî bir baskın yapmak suretiyle, türk ordusunu mağlûp etti.

Nâdir'in bundan sonra tekrar Bagdad'ın muhâsarasına koştuğu, fakat bir ara Ahmed Paşa'ya elçi gönderip, yeniden sulh talebinde bulunduğu, vâlinin bu husûsu İstanbul ile görüşmek için zaman istemesi üzerine de, 22 kânûn I. 1733 tarihinde, Bağsāy (Bā-kusāyē), Bayāt, Bayān ve Şūştar yolunu tâkiben, İran'a döndüğü görülmektedir (Kendine çok güvenen ve „seni mağlûp ettikten sonra İstanbul üzerine yürüyeceğim" diye mektup yazan Nâdir'e karşı, Topal Osman Paşa'nın kullandığı harp planı hakkında bk. *Risâle*, Üniversite kütüp., TY., nr. 2499; Sâmî-Şâkir-Subhî, *agn. esr.*, 48b—53a, 55a—57b; M. L. Shay, *The ottoman Empire from 1720 to 1734*. Urbana, 1944 s. 134 v. dd.; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, IV/1, 219. 223 v.d.)]

Maḥmūd Balūç. Böyle acele hareketinin sebebi cenûb-i şarkî İran'da vukua gelen Maḥmūd Han Balūç isyânı idi. Maḥmūd, çok geçmeden, Şülistān boğazından atıldı ve Nâdir 26 şâbanda (1 şubat 1734) Şîraz'ı geri aldı.

Kafkasya seferi. Nâdir İsfahan'da türk elçisi [Kerkük muhârebesinde iranlılara esir düşen Erzincan kadısı] 'Abd al-Karīm Efendi'yi kabûl ederek, sulhu ancak Kafkasya eyâletinin iâdesi ile kabûl edebileceğini beyân etmiştir. Diğer taraftan S. D Golitsin de İsfahan'da kabûl edilmiş (20—31 mayıs 1734) ve bu zât bundan itibâren şâhın emri ile kendisine her yerde refâkat etmiştir (takip ettiği yol için bk. Lerch-Schnese). 12 muharrem 1147 (17 hazîran 1734)'de Nâdir İsfahan'dan Azerbaycan'a hareket etmiş, türklerin cevap vermemeleri üzerine, Bâbıâlî'nin vâli tâyin ettiği Dağıstan reisi [Ġāzī-Ḳumuḳ] Surḫāy'a karşı hücûma geçmiştir. Ṭahmāsp-Ḳulı Calâyir dağıstanlıları Deve-Batan (Ḳabala bölgesi)'da mağlûp etmiş ve Nâdir onların geri çekilmesine mâni olmak üzere, Ġāzī-Ḳumuḳ'un harekete elverişsiz olan iç bölgesine girmiştir. Abdâlîlerin kahramanlıklarına rağmen, Dağıstan'da bu muvaffakiyetten pek istifâde edilememiş ve Surḫāy'ın şimâle doğru kaçmasına mâni olunamamıştır.

6 cemâziyelâhırda (3 teşrin II. 1734) Nâdir, [Genç] Ali Paşa tarafından müdâfaa edilen Gence sûrları önüne gelmiştir. Muhâsara bir çok hazırlıkların görülmesini icâp ettirdiğinden, Golitsin rus mühendisleri te'min etmiştir. 19—21 mart 1735'te Gence önünde, ruslar ile iranlıların lüzûmunda müttefik sıfatı ile hareket edeceklerine dâir, bir muâhede imzâlanmıştır.

[Buna rağmen Nâdir Gence'yi alamamıştır. Kars'ta bulunan şark ser-askeri Köprülü-zâde Abdullah Paşa'nın yardımları sâyesinde, Gence kalesi teslim olmadığı için, Nâdir buradan Kars üzerine yürüdü; fakat Abdullah Paşa kuvvetleri ile Kars önünde yaptığı bir günlük mücâdelede dahi bir netice elde edemedi. Nihâyet 2 muharrem 1148 (25 mayıs 1735)'de Arpa-Çayı'nı geçerek, Kars'ın cenûb-i şarkîsine doğru çekildi; kendisini tâkibe icbâr edilen Abdullah Paşa kuvvetleri ile. Revan civarında Bağāvars (Yagavert: *Mühimme defteri*, nr. 152, s. 2; Kagāvard: Süleyman İzzî, *Tarih*, İstanbul, 1199, 30a; Yagorvat: Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, IV/1, 305) boğazında, 26 muharrem 1148 (18 hazîran 1735)'de mecbûren tekrar karşılaşarak, Osmanlı ordusunu mağlûp etmeğe muvaffak oldu (Osmanlı tarihlerinde, Arpa-Çayı muhârebesi diye meşhûr olan bu muhârebenin tarihini Uzunçarşılı 14 hazîran 1735 olarak göstermektedir: *ayn. esr.*, IV/1, 229); müteâkiben Gence (17 safer = 9 temmûz), Tiflis (22 rebiülevvel = 12 ağustos) ve Revan (15 cemâziyelevvel = 3 teşrin I.) kalelerini aldı. Daha sonra, Gence muhâfızı Genç Ali Paşa vâsıtası ile, Osmanlı devletine yeni bir sulh teklifinde bulundu. Bu esnâda Rusya ile sefere hazırlanmakta olan Osmanlı devletinin bu teklifi müsâit karşılaması ve mezkûr husûsu müzâkereye me'zûn Bagdad vâlisi Eyyûbî Ahmed Paşa'nın, adamlarından Hacı Hüseyin Ağa'yı gönderip, sulh şartlarını sordurması üzerine de, Nâdir hazînedarı Mirza Muhammed'i, murahhas olarak, şark ser-askeri Ahmed Paşa'nın yanına göndermiş, sulh görüşmelerinin İran'da yapılması için bir hey'et yollanmasını istemiş idi (Başvekâlet arşivi, *Mühimme defteri*, nr. 140, s. 206, 300, 410, 418 ve 422; Mehdî Muhammed Esterâbâdî, *Tarih-i Nâdir Şah tercümesi*, Es'ad Efendi kütüp., nr. 2179, 141a—146a].

Dağıstan seferi. Nâdir nüfusu içinden 6.000 âileyi Horasan'a naklettirdiği Tiflis'ten Cār ve Tala (Alazan'ın şimâlinde) lezgileri üzerine hareket etti. Derbend'e kadar ilerilemiş olan Kırım banı Kaplan Giray bu arada Kırım'a dönmüş bulunuyordu. Nâdir Dağıstan'da âsâyişi te'mine çalıştı ise de, Surḫāy bu defa da ele geçirilemedi.

Nâdir'in şah seçilmesi. 13 ramazan 1148 (27 kânûn II. 1736)'de Nâdir, Mugan'a geldi. Bu arada eyâlet vâlileri ve ileri gelenleri buraya dâvet edilmiş idi. Onlara Nâdir'in İran'ı istiklâline kavuşturduktan son-

ra, artık Horasan'a dönmek niyetinde bulunduğu ve kendilerinin „henüz hayatta bulunan" Ṭahmāsp II. veya 'Abbās III.'tan birini tahta geçirmek üzere seçmekte serbest oldukları beyân edildi. Nihâyet Nādir, bir şart ile, iranlıların İsmā'īl I. tarafından sokulan ve „Nādir, 'in cedlerinin akidesine muhâlif olan" şiî akîdesinden vazgeçmeleri şartı ile, tahta çıkmağa râzı oldu. İranlılar imâm Ca'far Ṣādiḳ 'ın adına bağlanan ve beşinci bir ehl-i sünnet mezhebi sayılan bir mezhebi kabûle mecbûr oldular. Toplantıda bu mealde bir vesîka tanzim edildi. Bundan sonra Nādir 'in türklere teklif etmek istediği beş şart merâsim ile ilân olundu: 1. türkler bu yeni ca'farī mezhebini tanıyacaklar; 2. bu mezhebe Mekke 'de bir ibâdet yeri (*rukn*) verilecek, 3. İran her sene Suriye üzerinden bir *amīr al-ḥacc* gönderecek, 4. esirler mübâdele edilecek ve 5. karşılıklı elçiler gönderilecek. Nādir 'in tahta çıkma merâsimi 24 şevvâl 1148 (8 mart 1736)'de yapılmıştır.

[Bu esnâda başında Genç Ali Paşa olduğu hâlde İran'a gelmiş bulunan türk murahhas hey'eti de Mugan'da, Nādir 'in temsilcisi 'Abd al-Bāḳī Han ile sulh müzâkerelerinde bulunmakta idi ve siyâsî bakımdan 1639 Kasr-ı Şîrîn muâhedesi esâsları dâhilinde bir anlaşmaya varılmış bulunuyordu. Fakat Alī Paşa bilâhare teklif edilen şartları görüşmeğe salâhiyetli olmadığını bildirdi. Şarkta acele işleri bulunan Nādir ise, bu defa mezkûr maddeleri müzâkere, aynı zamanda kendi şahlığını bildirmek gâyesi ile, 'Abd al-Bāḳī Han, Mirzā Abu 'l-Ḳāsim va 'Alī Akbar Mollā'dan müteşekkil bir sefâret hey'etini, Osmanlı murahhasları ile birlikte, İstanbul'a gönderdi ki, bu hey'et, rebiülevvel 1149=temmūz 1736 başında Üsküdar'a varmış idi (bk. Sâmi-Şâkir-Subhî, *Tarih*, 85a—93b).]

Ḳ a u d a h ā r. Maḥmūd'un kardeşi Ḥusayn Han'ın elinde bulunan bu beylik ufukta kalan yegâne karanlık bir nokta teşkil ediyordu. 2 şevvâlde (3 şubat 1737) Nādir İsfahan'dan hareket ile, 1149 nevrūzundan önce (mart 1737) Ḳandahār'a geldi. Karargâhının bulunduğu yerde (Surḫa-şīr) sonradan Nādirābād adını alan yeni bir şehir kurdurdu. Ḳandahār 2 zilkâde 1150 (23 mart 1738)'de teslîm oldu. Şehrin iç kalesi yıktırıldı.

H i n d i s t a n s e f e r i. Nādir 'in şimdiye kadar yapmış olduğu seferler Safevî devletinin hudutlarını tutmak arzusu ile yapılmış idi. Hindistan seferi ise, fenâ muhâfaza edilen eyâletleri ele geçirmek ve seferler dolayısı ile boşalmış olan devlet hazînesini tekrar doldurmak gâyesini gütmüştür. Gazne 22 safer 1151 (11 hazîran 1738)'de, Kâbil 12 rebiülevvelde (30 hazîran), Calāl-ābād 8 cemâziyelâbırda (17 eylūl) zaptedilmiştir. Calāl-ābād'dan Rižā-Ḳulı, nâip sıfatı ile, İran'a gönderilmiştir. Kendisi ve kardeşi Naṣr Allāh birer tâc almışlardır.

Nādir Hayber geçidini bırakarak, Sarçōba yolunu tâkip etmiş ve nihâyet Peşâver vâlisi Nāṣir Han'ı esir almıştır. 15 ramazanda (27 kânūn I.) Nādir şehri terketti. Lâhur'un zaptı üzerine mahallin vâlisi Zakarīyā Han (bir horasanlı) yerinde bırakıldı. [Nāṣir Han da yerinde bırakılmış idi.] Nādir, 26 şevvâlde (6 şubat 1739) Lâhur'dan hareket edince, Maḥammed Şāh'ın Karnāl'a, nehir ile sık ormanlar arasındaki bölgeye geldiğini haber aldı. Nādir Muḥammed Şāh'ı pâyitahta bağlayan yolu kesmeğe muvaffak oldu; fakat Oudh eyâletinden Sa'ādat Han (bir horasanlı) tarafından getirilen yardımcı kuvvetlere karşı harekete geçmeğe mecbûr kaldı. Böylece 15 zilkâde 1151 (24 şubat 1739)'de kat'ī bir meydan muhârebesi olmuş ve netîcede baş-kumandan Han Davrān öldürücü bir yara almış ve Sa'ādat Han da esir edilmiştir. Nādir ile Muḥammed Şāh pâyitahta girdiler ve Nādir nâmına hutbe okunduğu gibi, sikkeler de onun adına kesildi. 15 zilhiccede (25 mart 1739) Nādir 'in öldürülmüş olduğu şâyiası üzerine, baş kaldıran halk onun askerlerinden 3—7.000 kadarını öldürdüler. Ertesi sabah Nādir câmie giderek, ahâlinin katl-i âmını emretti. 26 zilhiccede (6 nisan) Naṣr Allāh Mīrzā Türk-Hind sülâlesinden bir sultan ile evlendirildi. 3 safer 1152 (12 mayıs 1739)'de Dehli'de büyük meclis toplandı ve Nādir bu mecliste Muḥammed Şāh'a tac giydirdi; fakat şükran borcu olarak Muḥammed Şāh İndüs nehrinin şimâlinde bulunan bütün eyâletleri Nādir'e vermek mecbūriyetinde kaldı. Nādir 'in elde ettiği kıymetler takdir edilemeyecek kadar çok idi. Vezîrin yardımcısı olan Ānandrām'a göre, bunlar arasında, sikke olarak, 6.000.000 rupi var idi. Mücevher ise, meşhûr Kūh-i nūr pırlantası ile Ṭā'ūs tahtı da dâhil, 500.000.000 rupi değerinde bulunuyordu. Askerlere çok büyük mikdarda ihsanlar dağıtıldığı gibi, İran ahâlisi de 3 yıl müddetle vergiden muâf tutuldu.

Nādir Dehli'den hareketle, 1 ramazanda (12 kânūn I.) Kâbil'e vardı. Bu arada Nādir 'in en dikkate şâyân seferi vukūa geldi. Birden-bire geri dönerek, Sind hukümdarı Ḫudā-Yar Han 'Abbāsī (Sīvī menşe'lidir; krş. Malcolm, *ayn. esr.*, II, 88)'ye karşı harekete geçti; Bangaş-Lārkāna ve Şahdādpūr üzerinden İndüs'ün cenūbunda bulunan çöle girerek, 'Umarkōt (Bombay eyâletinde, Thar ve Par-

kar'ın şimâlinde) 'a kapanmış olan Ḫudā-Yār'ı esir etti. Hindistan'daki mülkünü 3 eyâlete taksim ettikten sonra, Nādir, Sīvī ve Şāl üzerinden, 7 şaferde (5 mayıs 1740) Nādirābād'a geri döndü.

Nādir Türkistan'da. Nādir 10 rebīülevvelde (5 hazîran) tekrar Herat'a gitti. Burada 15 gün süren şenliklerden sonra, Belh'e yürüdü ve 7 cemâziyelevvelde (31 temmūz) oraya vâsıl oldu. 17 cemâziyelâhırda (22 eylūl) Buhârâ önlerine geldi. Abu'l-Fayż Han'a karşı iyi davrandı ve ona kendi eli ile tâc giydirerek, onu yerinde bıraktı. Amū-Deryā budut olarak tesbit edildi ve han Nādir'e 20.000 özbek ve türkmen kuvveti vermekle mükellef tutuldu ki, Nādir bununla Buhârâ'nın bütün dâhilî işlerini kontrolü altına almış oluyordu.

16 recebde (7 teşrin I.) Nādir Ḫvārizm'e karşı harekete geçti; gemiler orduyu tâkip ediyordu. Hazāraşp hanı İl-Bars Ḫanḳāh kal'esine kapandı ise de, 24 şâbânda teslim olmak zorunda kaldı. 4 şevvâlde (23 kânūn I.) Nādir Çāreūy'a dönmüş ve ayın sonunda Meşhed'a gitmiştir.

Yeni Kafkasya seferi. Nādir daha Hindistan'da iken, kardeşi İbrahim Han'ın Cār ve Tala lezgileri tarafından öldürülmüş olduğunu haber almış idi. Katilleri cezâlandırmak için, Nādir Meşhed'den hareket etti. Yolda öncü olarak gönderilmiş olan Abdālī birliklerinin Cār, Cavuḫ (?) ve Aḳzibīr'i tahrip ettiklerini haber aldı; fakat Dağıstan henüz tamâmiyle itâat altına alınmış değil idi.

Burada Nādir'in hayatında dönüm noktası olan bir hâdise yer almaktadır. 28 şaferde (15 mayıs 1741) Ḳal'a-i Avlād (Māzandarān) yakınında bir fundalığa saklanmış bir kimse Nādir'e ateş ederek, onu hafifçe yaraladı. Dağıstan hâdiselerinden bahsederken, Mahdī Han bu cinâyetin Dilāvar Han'ın oğluna âit bir kul tarafından işlenmiş olduğunu söylüyor ise de, çok geçmeden, teşvik husūsundaki şüpheler şehzâde Riżā-Ḳulı üzerinde toplanmış idi. Nâiplik devresinde de pek iyi hareket etmemiş olan bu şehzâde o ara Tahran'da ikamete me'mūr edilmiş ve Nādir de Ḳazvīn, Karacadağ, Barda' ve Ḳabala üzerinden yoluna devam etmiştir.

Hazîran 1741'de Nādir üçüncü defa Dağıstan'a girdi ve orada bir buçuk sene kaldı. Tarḫū'nun *şamḫāl*'ı, Ḳara-Ḳaytaḳ'ın *usmi*'si ve Gāzī-Ḳumuḳ'tan Surḫāy Han Nādir'e tâbi olmuşlar ise de, durmadan yeni güçlükler çıkmakta idi. Rus mümessilleri Nādir'in şimâlî Kafkasya hakkında tasavvurları olduğunu düşündüklerinden, ruslar ile olan münâsebetler gerginleşmiş idi. Ruslar, ihtiyat tedbiri olarak, mayıs 1742'de Ḳızlar'da 42.000 kişilik bir kuvvet toplamışlardı (krş. Butkow, I, 220). Bu endîşelerin Nādir'in sıhhati ve mizâcı üzerinde te'siri oldu. 1742 yılı kânūn I.'u başlarında, karargâhın Başlu'da bulunduğu sırada, Māzandarān sūikasdına iştirâki olan veliahd Riżā-Ḳulı'nın, sözde bir mahkemeden sonra, gözlerine mil çekildi. Bu hâdiseler Nādir için büyük bir darbe oldu.

Bundan böyle her tarafta isyan hareketleri belirmeğe başladı (bu arada Ḫvārizm'de ve Belh'te).

Türklere karşı üçüncü sefer. [Osmanlı devleti, Nādir'in teklif etmiş olduğu sulh şartlarından hemen hepsini, bâzı tâdiller ileri sürerek kabūl etmiş, fakat Câferiliğin dört sünnî mezhebe ilâveten beşinci bir mezhep addedilmesi ve Ka'be'de bu mezhebe mahsūs ayrı bir mahallin (*rukn*) tanınması husūsunu şerîat ve siyâset bakımlarından mahzūrlu görerek, reddetmiş ve bu keyfiyet, 1737 senesinde, Kara Mehmed Paşa-zâde mîrâhūr-ı evvel Mustafa Efendi'nin riyâsetindeki sefâret heyeti ile de Nādir'e bildirilmiş idi. Nādir, Hind seferi dolayısı ile bıraktığı bu meseleyi, 1741 senesi başında yeniden ele aldı ve evvelâ Hacı Han adlı elçisini İstanbul'a göndererek (mart—temmūz 1741), tekrar câferiliğin kabūlünü ve Ka'be'de bir *rukn* tanınmasını istedi. Her ne kadar Mūnif Mustafa ve Nazif Mustafa Efendi'ler vâsıtası ile, kendisine bu arzusundan vazgeçmesi ve eski dostluğun devamı teklif olundu ise de, o bunu kabūl etmedi. Nādir 11 safer 1155 (17 nisan 1742)'te İstanbul'a dönen Mūnif Mustafa Efendi ile Mahmud I.'e, vezîr-i âzama ve ilmiye ricâline gönderdiği mektuplarda dahi dâvasının haklı olduğunu ileri sürüyor, aksi hâlde, bu husūsu silâh kuvveti ile te'min edeceğini bildiriyordu. Nādir, daha sonra Bagdad vâlisi Eyyūbī Ahmed Paşa'ya da iki adam göndermiş ve teklifleri kabūl edilmediği için, yakında Bagdad üzerine geleceğini bildirmiş idi. Nihâyet Ahmed Paşa'nın müzâkereler ile kendisini bir haylı oyalamasına rağmen, Bagdad civarını yağma ederek, Kerkūk'e gitti; burasını ve sonra Erbil'i ele geçirdi (ağustos 1743); daha sonra Musul üzerine yürüdü ve 8 şâban 1156 (21 eylūl 1743)'dan itibâren Musul kalesini muhâsaraya başladı; fakat Abdülcelîlzâde Hüseyin Paşa'nın kuvvetli müdâfaası karşısında bu şehri zaptetmeğe muvaffak olamadı. Nādir, bâzı dâhilî meseleler yüzünden, 2 ramazan 1156 (20 teşrin I. 1743)'de, Kerkūk ve Hânikîn yolu ile, Bagdad'ın şimâline doğru çekildi (*Mühimme defteri*, nr. 150, s. 168, 184; Sâmi-Şâkir-Subhī, *ayn. esr.*, 190a — b, 191b v. dd., 195a — 201b, 208a — b, 210a — b,

217a v. dd., 221b v.d., 230a v. dd., 234a v. dd.; Mehdî Muhammed Esterâbâdî, *agn. esr.*, 190a, 198a, 212b v. d., 217b v. d.)]. Bagdad'da Aḥmed Paşa ile dostça münâsebetlere girişti. Nâdir, zevceleri ile birlikte, Irak'ın şiî ve sünnî makamlarını ziyâret etti ve 24 şevvâl 1156 (12 kânûn I. 1743)'da Necef'te büyük bir ulemâ toplantısı yaptı. Mahdî Han tarafından hazırlanan vesîka bu müzâkerelerin bir hulâsasını vermektedir. Buna göre, iranlılar „Şâh İsmâ'îl'in yanlış yolundan" vazgeçmişler, Irak ve Kafkasya *'ulamâ'*sı Ca'far al-Ṣâdiḳ'ın haklarını tanımışlar ve iranlıların itikatlarında görülen husûsiyetlerin (*furû'āt*) islâmiyete mugâyir olmadığını beyân etmişlerdir. Sünnî kelâmcı 'Abd Allâh b. Ḥusayn al-Suvaydî bu mücâdele hakkında *Kitāb al-ḥuccāc al-ḳaṭ'iya li 'ttifāḳ al-firaḳ al-islāmīya* (Kahire, 1324) adlı çok ilgi çekici bir eser bırakmıştır (krş. Ritter, *Isl.*, 1926, XV, 106 ve bilhassa A. E. Schimidt'in mufassal mâlûmat veren makalesi: *Iz istorii sunnitsko-şiitskiḥ otnoşeniy, 'Iḳd al-cumān*, Taşkent, 1927, s. 69—107).

İsyânlar. Irak seferinden vazgeçilmesi şarkta yeni kargaşalıklar ile izah edilmelidir. Fars'ta beylerbeyi olup, Nâdir'in büyük teveccühünü kazanmış bulunan Taḳî Han'ın isyânı diğerlerinden daha mühim bir yer tutmaktadır. Taḳî Han nihâyet esir ve hadım edildi. Kaçarlar Astarābād'da vâlinin oğlunun istibdadına karşı ayaklandı (Hanway, *Hist. account*, I, 192). Ḫvārizm'de Nâdir yeğeni 'Alî-Ḳulı'yı bertaraf etmek zorunda kaldı. Nâdir daha Musul'da iken Şirvan'da bir rakip hukûmdarın (Sām Mîrzā) meydana çıktığını duymuş idi.

[Bâbıâlî, 1730 mücâdeleleri sırasında ilticâ eden ve o zamandan beri, Selânik ve Rodos'ta ikamet ettirilen Şafî Mîrzā (Muḥammed 'Alî Rafsincānî)'yı, acele olarak, İstanbul'a dâvet etmiş ve bunun, Şâh Ḥusayn'in oğlu olduğunu ilândan sonra, hukûmdarlığını tanıyarak, kendisini Nâdir'e karşı mücâdele etmek üzere, Erzurum'a göndermiş idi (şâban 1156 = eylûl 1743); aynı zamanda, bu hususta yayınladığı beyannâmeleri Azerbaycan taraflarında dağıtıyor ve evvelce bahis mevzuu edilen esirlerin mübâdelesi işini bu defa reddediyordu (Sâmî-Şâkir-Subhî, *Tarih*, 223b — 230a).

Türklere karşı dördüncü sefer. Osmanlı devletinin, bu faâliyete muvâzî olarak, Erzurum'da yeni bir ordu teçhizinden sonra, mezkûr kuvvetleri Kars tarafı ser-askeri sâbık sadrâzamlardan Aḥmed Paşa idâresinde ve Şafî Mîrzā ile birlikte, Erzurum'dan Kars'a sevkini müteâkip, Nâdir de 14 cemâziyelâhır 1157 (25 temmûz 1744)'de, Arpa-Çayı'nı geçerek, Kars kalesinin cenûbunda, şehre iki saat mesâfede ordugâhını kurdu (18 cemâziyelâhır = 29 temmûz; J. v. Hammer, bu tarihi 31 mayıs 1744 = 18 rebiülâhır 1157 olarak kaydetmektedir, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris, 1839, XV, 82). Nâdir Osmanlı kuvvetlerine mensûp ileri karakol birlikleri ile ilk müeâdeleyi burada yapmış idi; bilâhare Kars'ın garp tarafına geçerek, şehre gelen suyu tutup, Erzurum'a giden yol üzerindeki Künbed köyüne yerleşti. Gâyesi Kars'ın suyunu ve Erzurum ile olan irtibâtını kesmek idi. Mâmafih bu gibi tedbirler ve mevzîî mücâdeleler ile Kars kalesinin sukut etmiyeceğini anlayan Nâdir, nihâyet şehir civârında bulunan Azad köy ve Çorak köy gibi, daha bâzı mahallere yerleştirmiş olduğu asker ile, 14—15 receb 1157 (23—24 ağustos 1744), pazar ve pazartesi günleri şiddetle Kars kalesine hücûm etti; fakat cereyân eden kanlı mubârebelere rağmen, yine bu kaleyi almağa muvaffak olamadığı için, sonunda bücûmdan vazgeçti ve bilâhare zaman kazanabilmek gâyesi ile, iki elçi gönderip, sulh teşebbüsünde bulundu. Her ne kadar onun bu yoldaki düşüncesini bilen Serdar Aḥmed Paşa, tekliflerini şiddetle reddetti ise de, bâzı kumandanlara meram anlatamadı. Ekseriyet sulha tâlip olduğundan, mîr-i mîrândan Murtazâ Paşa ve ordu defterdârı Kesriyeli Aḥmed Efendi ile daha bâzı kimseler, sulh husûsunu müzâkere için, Nâdir'in yanına gittiler. Hattâ bu esnâda yine Nâdir'in sulh yolunda yaptığı gizli teşebbüsler dolayısı ile, Osmanlı kuvvetlerine mensûp askerin mühim bir kısmı, yakında sulh olacağı zannı ile, Kars kalesini terkederek, Erzurum'a doğru çekilmeğe başladı. İşte bu şekilde maksadına nâil olacağını zanneden Nâdir, kuvvetçe zaafa düştüğünü tahmin ettiği serdar Aḥmed Paşa üzerine, yâni Kars'a tekrar hücûm etti (5 şâban 1157=13 eylûl 1744) ve bu defa kaleyi 27 gün kuşattığı hâlde, yine ele geçiremedi. Nihâyet 2 ramazan 1157 (9 teşrin I. 1744) cuma günü muhâsarayı terk ile, Kars'ın şarkına çekildi. Nâdir'in Kars önünden ric'atinin diğer bir sebebi de, Diyarbekir cânibi ser-askeri vezir Hüseyin Paşa'nın, Kars'a yardıma me'mûr edildiğini duymuş olması idi. Osmanlı devleti, Nâdir'in Kars muhâsarasını kaldırmasına rağmen, şark hudutlarına asker sevki işine son vermemiş idi. Mahmud I. Nâdir'e karşı kat'î bir netice elde etmek istiyordu. Bu sebeple bir taraftan hasta bulunan Aḥmed Paşa yerine, Yeğen Mehmed Paşa Kars ser-askerliğine getirilirken (kânûn I. 1744), diğer taraftan yine Kars muhâsaralarında büyük fedakârlığı görülen Çeteci Abdullah Paşa, Nâdir'in cenûp hudû-

dunda bıraktığı kuvvetlere karşı mücâdele etmek üzere, Diyarbekir vâliliğine gönderildi (5 kânûn I. 1744). Kırım'dan getirtilen 10.000 kişilik asker de 7 nisan 1745 tarihinde İstanbul'dan Erzurum üzerine sevkedilmiş, hattâ bunlar bir müddet sonra, Bayezid sancağından İran topraklarına sokularak, Ağrı dağı cenûbundaki Mêkû kalesi zaptolunmuş idi. Nâdir, bu esnâda ordusu ile birlikte, Revan havâlisinde bulunduğu hâlde, mutaarrızlara karşı mukabele edecek durumda değil idi. 1735 zaferini kazandığı Bağâvars boğazında askerini müstahkem mevkîlere yerleştirerek, türk ordusunun üzerine gelmesini bekliyordu. Onun artık taaruz harplerini bırakmış ve müdâfaaya çekilmiş olduğu anlaşılıyordu. Bundan dolayı Erzurum'da hazırlanan ve bir an önce kat'î neticeye varmak isteyen yeni Osmanlı kuvvetleri nihâyet 2 temmûz 1745'te Elhac Yeğen Mehmed Paşa idâresinde Erzurum'dan hareket ederek, Kars'ın şarkından Arpaçayı'nı geçmek sûreti ile, Nâdir'in bulunduğu yere geldiler. Nâdir ile ilk müsâdeme 12 receb 1158 (10 ağustos 1745) günü oldu ve bu mücâdeleler 12 gün kadar devam etti. Fakat taraflar henüz tam bir netice elde edememekle berâber, hâkimiyetin Osmanlılar tarafında bulunduğu bir sırada, Osmanlı serdârı Yeğen Mehmed Paşa'nın hastalanması ve az sonra ölmesi türk ordusunda karışıklık husûle getirdiği için, Nâdir bu muhârebeden dahi, tâlih eseri olarak, muzaffer çıktı (23 receb 1158=12 ağustos 1745).

Nâdir bu muvaffakiyetine rağmen, tekrar sulh teklifinde bulunmuş idi. Onun bu arzusunu evvelâ, yeniden Kars asker-askerliğine tâyin edilen Ahmed Paşa ile Bağdad vâlisi Eyyûbî Ahmed Paşa'ya bildirdiğini görüyoruz. Nâdir müteâkiben adamlarından Fatḥ 'Alî Han'ı İstanbul'a göndererek (varışı 19 zilhicce 1158 =12 kânûn II. 1746), câferîliğin kabûlü ile Ka'be'de bir *rukn* tahsisi husûsundan vazgeçtiğini, ancak hacca gideceek iranlıların, Ka'be'de ayrı bir *rukn*'leri bulunmadığına göre, bunların dört mezhep erbâbından arzu ettiklerine dâhil olmak sûreti ile hacc farîzasını yerine getirmelerine müsâade olunmasını talep etti. Diğer taraftan iki müslüman devlet arasında kan dökülmesine râzı olmadığını ileri süren Nâdir, Azerbaycan ile Irak'tan, birincisinin Osmanlı devletine, ikincisinin de kendisine bırakılmasını istedi (Nâdir'in gönderdiği nâme sûretleri ve tercümeleri için bk. Başvekâlet arşivi, *Nâme defterleri*, III, 43—45). Nâdir'i bu defa ciddî şekilde sulha iebâr eden keyfiyet İran'ın dâhilî durumu idi. Mevkiini ve hayâtını tehlikede hisseden Nâdir, Fatḥ 'Alî Han'ı İstanbul'a gönderdikten sonra, mecbûren şarka çekilmiş ve Kazvin ile Tahran arasında Kerden mevkiinde bulunduğu sırada, Osmanlı devletinden cevap almış idi. Fatḥ 'Alî Han ile birlikte, safer 1159 (mart 1746) tarihinde İstanbul'dan hareket eden ve bir çok mektupları (bunların sûretleri için bk. Süleyman İzzî, *Tarih*, 45a — 50b) hâmil bulunan türk elçisi Nazif Mustafa Efendi, 6 şâban 1159 (24 ağustos 1746)'da, Nâdir'e burada mülâkî oldu ve kendisine Osmanlı devletinin mezhep husûsundaki düşüncelerine muvâfakat ettiğini, fakat hudut meselesinin Kasr-ı Şîrîn muâhedesi esasları dâhilinde düzenlenmesi lâzım geldiğini söyledi. Menfaati icâbı, bu dâvanın bir an önce neticelenmesini isteyen Nâdir, hudut hakkındaki tekliflerinde dahi daha ziyâde ısrar etmeyerek, murahhası Ḥasan 'Alî Han'ı türk elçisi Nazif Mustafa Efendi ile müzâkereye me'mûr etti. 17 şâban 1159 (4 eylûl 1746) tarihinde Kazvin'de iki taraf arasında yapılan anlaşma, 20 ramazan 1159 (6 teşrin I. 1746) perşembe günü, Bağdad'da vâli Ahmed Paşa'nın temessükleri imzâlaması ile, kat'îyet kesbetmiş bulunuyordu. Nâdir muâhede-nâmenin tasdikli metinlerini 10 muharrem 1160 (22 kânûn II. 1747)'ta büyük elçisi Mustafa Han ve Mehdî Han ile İstanbul'a göndermiş, Osmanlı devleti de bunu karşılık Kesriyeli Ahmed Paşa'yı, mutasarrıf Receb Paşa ve kadı Nûman Efendi ile birlikte, Nâdir'in yanına yollamış idi (Subhî, *Tarih*, 237a; Süleyman İzzî, *ayn. esr.*, 7a—12b, 17a, 18b—20a, 26a v.d., 29b, 31b, 34a, 40a, 41b, 73a v. d.; Dîvân-ı hümâyûn kâtibi Sırrı, *Makale-i vâkı'a-i muhâsara-i Kars*, 1744 seferi hakkında, Es'ad Efendi kütüp., nr. 2417; Nazif Mustafa, *Sefâret-nâme-i İran*, Ali Emîrî kütüp., tarih kısmı, nr. 824; bk. bir de İzzî, *ayn. esr.*, 86a—107b; Kadı Nûman Efendi, *Tedbirât-ı pesendîde*, Reşid Efendi kütüp., tarih kısmı, nr. 667; Mustafa Rahmî, *Sefâret-nâme-i İran* (Kesriyeli Ahmed Paşa'nın sefâretine dâir), Üniv. kütüp., TY., nr. 3782; Mehdî Mehmed Esterâbâdî, *Nâdir Şah tarihi tercümesi*, Es'ad Efendi kütüp., nr. 2179, 222b—251b)].

10 muharremde Nâdir Kirman'a hareket ile gittiği yerlerde âsîleri tenkil etti. Nevrûzdan sonra Meşhed'e döndü ve orada kendisini „günahsızların kanını dökmeğe vakfetti.“ Nâdir'in bu hareketi açıkça bir cinnet idi. Mahdî Han, onun ölümünden sonra yazılmış olan eserinin sonunda, ihbarlara, idâmlara ve mâliye me'mûrlarının zorla para almalarına ve memleketin Hindistan seferinden daha önce başlamış olan tahribine çok yer ayırmaktadır (krş. Otter, *Résidents russes*; Hanway, *ayn.*

esr., I, 230). Nâdir'in Horasan siyâsetinde açıkça görülen sünnî temâyülüne karşı şiî muhâlefetin kuvvetlenmesini de tabiî görmek icâp eder.

İsyânı. Memleketteki karışıklığı daha da arttıran bu isyân bu eyâletten 300.000 *toman* vergi toplamak isteyen vergi me'mûrlarının hareketlerinden ileri gelmiştir. Nâdir'in yeğeni 'Alî-Ḳulı Mîrzâ halkın başına geçti. Hattâ tahtın en sâdık desteği olan Ṭahmâsp-Ḳulı Han Calâyir bile Nâdir'in oğullarından birini hükümdar ilân etmek istiyordu. Huzûrsuzluk Horasan'a da sirâyet etmiş ve Ḥabûşân kürtleri şâhın Râdkân'daki haralarını yağmalamışlardı. Nâdir onlara karşı harekete geçmiş ise de, 11 cemâziyelâhır 1160 (20 hazîran 1747) sabahında, Fetḥâbâd civârındaki karargâhında, muhâfız alayı ile anlaşmış olan Kaçar ve Afşar reisleri tarafından öldürüldü. Râhip Bazin onun katlinden sonra karargâhında vukua gelen kargaşalığa şâhid olmuştur. 27 cemâziyelâhırde (5 temmûz 1747) 'Alî-Ḳulı Mîrzâ Herat'tan gelerek, hükümdar ilân edildi ve âilenin diğer uzuvları kılıçtan geçirildi. Nâdir tarafından toplanan hazîne dağıldı. Çok fakir düşen memleket ağır bir buhran içinde bulunuyordu. Nâdir'in dinî hamlesi feci bir âkıbete uğradı; fakat İran toprakları ve hudut boyları düşmanlardan temizlenmiş ve böylece memleketin istikbâlî te'minat altına alınmış oldu.

Bibliyografya: Muḥammed Muḥsin (Nâdir'in *mustavfî*'si), *Zubdat al-tavârîḫ* (Brit. Mus., Or. 3498, 184a; burada Nâdir *nâ'ib-i ulka-i Abîvard* olarak zikredilir), var. 190; Mahdî Han Astarâbâdî, *Târîḫ-i Nâdirî* (resmî vak'anüvîsin kıymetli esori olup, bir çok yazma ve tankitsiz taş-basmaları mevcuttur; frns. trc. W. Jones, *Histoire de Nadir Chah*, London, 1770; daha sonraki eserlerin çoğuna kaynak teşkil eden bu eser artık tamâmiyle eskimiş bulunmaktadır; W. Jones, *The history of the Nader*, London, 1773, aynı kaynağa dayanır); Mahdî Han Astârâbâdî, *Durra-i Nâdira* (taş-basm., Bombay, 1280 = 1863), Muḥammed Kâẓim (Merv vezîri), *Nâdir-nâma*: son zamanlarda keşfedilen bu eserin ancak 2. (327 var.: 1736—1743 yılları) ve 3. (251 var.: idârenin sonundan iranlıların Türkistan'dan çekilmelerine kadar) cildleri muhâfaza edilmiş olup, Petersburg'da Asya müzesi'nde bulunmaktadır; krş. Barthold, *İzv. Akad. Nauk*, 1919, s. 927 ve *Zap.*, XXV, 85 (Barthold'e göre, bu eser, „zengin mâlûmâtı bakımından, bütün diğer kaynaklardan, hattâ Mîrzâ Mahdî'den bile mühim olup, bu devrin araştırılmasında, hiç şüphesiz, esas kaynağı teşkil edecektir"). Şeyḫ 'Alî Ḥazîn, *Târîḫ-i aḥvâl* (nşr. ve trc. Belfour), 1831, I, 162—288 (1154 = 1742 yılına kadar; Safevî tarafdarı); Ḫvâca 'Abd al-Karîm Han Kaşmîrî, *Bayân al-vâḳi'* (ingl. trc. F. Gladwin, *The memoirs of Khojeh Abdalkarreem*, Calcutta, 1788; 1739 yılından önceki vak'alar tercüme edilmemiştir; frns. trc. Langlès, *Voyage de l'Inde à la Mekke*, Paris, 1797, ingilizce tercümenin kısaltılmış şeklidir); Abu 'l-Ḥasan b. Muḥammed Amîn, *Mucmil al-târîḫ ba'd Nâdirîya* (nşr. O. Mann), Leiden, 1891, s. 9—21 (Nâdir'in ölümü); Râzî al-Dîn Tafraşî (1136—1193 yılları arasında İran tarihi; Brit. Mus., Add. 6787, var. 185—218: Nâdir hakkında, bk. 186b—204); Ḥasan Fasâ'î, *Fars-nâma-i Nâṣirî* (Nâdir'in bâzı vesîkalarını ihtivâ eder).

Hindistan kaynakları: Elliot-Dowson, *The History of India* (1877), VIII; W. Irwine, *Later Mughals* (1719—1739), 1922, II (burada Nâdir'in seferi tasvir edilir). Hindistan zaferi hakkında Nâdir'in mektubu için krş. bir de Brit. Mus., Egerton, 1004, var. 115—125; Niẓâm al-Dîn Siyâlkôtî, *Şâh-nâma-i Nâdirî* (Hindistan seferi hakkında 1162'de yazılmış bir manzûme, Brit. Mus., Add. 26285, var. 1—130); râhip Saignes'in mektubu (aş. bk.): Tamburi-Artin (aş. bk.); melik Iraklı (aş. bk.).

Türk kaynakları: J. v. Hammer, *GOR*, böl. LXIV—LXVI ve LXVIII—LXIX, 1831 tab., c. VII ve VIII; 2. tab., c. IV (Subḥî, 'Îsâ'nın eserlerine ve bilhassa Mahdî Han ve Hanway'e göre). Nâdir'e karşı yapılan seferler hakkında yazılan 6 eser için krş. Babinger, *GOW*, s. 289; 'Abd al-Razzâḳ Nevres, *Tebrîziye-i Hekim-oğlu Ali Paşa* (1143 = 1730 seferi); Mehmed Râgıb Paşa, *Taḥḳîḳ va tavfîḳ* (1149 = 1736 müzâkereleri); Sırrî (1157 = 1744 seferi hakkında); Nûman Sâlih-zâde, *Tedbirât-ı pesendîde* (1160 = 1747'de Kesriyeli Ahmed Paşa ile birlikte Hemedan seyâhati).

Ermeni kaynakları: Katholikos Abraham (Giritli), *Mon histoire et celle de Nadir* (trc. Brosset, *Collection d'historiens arméniens*, 1876, II, 259—338 (müellif Eğavard muhârebesi ile 1736'da Nâdir'in seçiminde hazır bulunmuş olup, ordunun teşkilâtı hakkında da mâlûmat vermektedir); Akop, Vardapêt (Şemâhî'li), *Şaholakan* (1643'te yazılmış olup, 1722—1736 yıllarını ihtivâ eder; Nâdir'in Eçmiadzin'i ziyâreti, Eğavard muhârebesi), bk. Ter-Avetisian,

(*Bull. Kavkaz. Istor.-Arḫeol. Institt.*, Leningrad, 1929, nr. 5, s. 13); Tamburi Aruthiun, *Tahmasp kulu ḫanın tevarihi gazılmış İstambollu Tambari Aratinden osmanlı alçtsi ile yolculuğunda Acemistan taraflarına* (ermeni alfabesi ile, Venedik, 1800; trc. Yacoub Artin Paşa, *Journal de Tambouri Aroutine sur la conquête de l' Inde par Nadir Schah, 1735—1740, BIE*, 1914, 1. cüz, s. 168—232).

Gürcü ve Kafkas kaynakları: [Peyssonnel], *Essai sur les troubles actuels de Perse et de Géorgie* (1754), s. 88 ve tür. yer.; Brosset, *Histoire de la Géorgie*, II/1, 129—136 (Nâdir'in Tiflis'e gelişi); II/2, 354—370; Bergé, *Akti sobranniye Kavkaz. arḫeogr. komiss.* (Tiflis, 1866), I, 73 v. d. (Nâdir'in üç fermanı); Butkov, *Materiali dlya novoy istorii Kavkaza* (1722—1803), Petersburg, 1869, bk. fihrist; Kozubski, *Bibliografiya Daghestana* (*Annuaire du Daghestān de 1905*, ilâve).

Rus kaynakları: V. Bratişçev, *Izvestiye o progsşedşiḫ meJdu Şahom Nadirom i Reza Kuli mirzoyu peçalniḫ proysşestviyaḫ v Persii 1741—1742* (Petersburg, 1763), 84 s.; J. J. Lerch, *Nachricht von der zweiten Reise nach Persien* (*Büsching's Magazin*, 1776, X, 365—476); Yuzefoviç, *Dogovori Rossii s Vostokom* (Petersburg, 1869), s. XI—XV ve 185—207; S. M. Soloviev, *Istoriya Rossii*, XIX—XXII.

Müâsır avrupalılar (görülemeyen eserler * ile işâret edilmiştir): *Voyages de Basile Vatace en Europe et en Asie* (yeni yunanca bir maazûme olup, nşr. ve trc. için bk. Legrand, *Nouveaux mélanges orientaux*, École des Langues Orientales, Paris, 1886, s. 185—295). Vatace aynı zamanda Ἱστορία τοῦ σιὰχ Ναδίρ'in müellifi olup, bunun kısaltılmış şekli için bk. [Δημήτριος Φιλιππίδης], Ἱστορία τῆς Ῥουμανίας (Leipzig, 1816), II, 3—22 (ilâve olarak); Voulton, *Verdadeira e exacta Noticia de Thamas Kouli khan da Persia no Imperio do Gram Mogôr, escrita na lingua Persiana em Delhy en 21. IV. 1739 e mandada a Roma por Mons. Voulton* (Lizbon, 1740), ingl. trc. L. Lockhart (*BSOS*, 1926, IV, 223—245); *Le Margne, *Vida de Thamas Kouli-Kan* (Madrid, 1741); muhtemelen tercüme J. Spilman, *A journey through Russia into Persia.... in 1739, to which is annexed a summary account* [s. 51—60] *of the rise of the famous Kouli Kan* (London, 1742); *[meçhul mll.], *The compleat* (!) *History of Thamas Kouli kan*, I (Persian Empire), II (Indostan), 1742; J. Fraser, *The History of Nadir Shah* (London, 1742); [râhip du Cerceau], *Histoire de Thamas Kouli kan Sophi de Perse* (Amsterdam, 1740), 2 e. (Barbier, *Dict. des ouvrages anonymes*, 1873, II, 736 'da bu eser Krusinski 'ye dayanarak, *Histoire de la dernière révolution de Perse*, Paris, 1728 'i yazmış olan eizvit râhibi Cerceau 'ya isnât edilmektedir); *[meçhul mll.], *A genuine history of Nadir Cha... with a particular account of his conquest of the Mogul's coantry, translated from the original Persian Ms. into Dutch bg order of J. A. Sechterman, president of the Dutch factorg at Bengal, and now done into English* (vak'alar 1739 yılına kadar gelmekte olup, bundan öneeki eserden farklıdır); [A. de Claustre], *Histoire de Thamas Kouli kan, nouveau roi de Perse ou histoire de la dernière révolution de Perse arrivée en 1732* (Paris, 1742, yeni nşr., 1758, bu Lyon'lu râhibin eseri du Cerceau 'nunkinden tamâmen farklıdır; krş. Barbier. *agn. esr.*, II, 736). Cizvitlerin verdikleri mâlûmat için bk. *Lettres édifiantes écrites des Missions Etrangères*, IV (yeni nşr., Paris, 1780, tertibi aslına nazaran değiştirilmiştir): *Relation historique des révolutions de Perse Sous Thamas Koulikan, jusqa'à son expédition dane l'Inde, tirée de différentes lettres écrites de Perse par des Missionnaires jésuites*, s. 169—230 (= 1. tab., XXV, 311); *lettre du P. Saignes* (Cbandernagor, 10 şubat 1740, Nâdir'in istilâsı hakkında), s. 230—264 (= 1. tab., XXV, 402); Frère Bazin, *Mémoires sur les dernières années du règne de Thamas Kouli Kan*, s. 277—322 (= 1. tab., IX, 14); ayn. mll., *Les révolutions qui suivirent la mort de Thamas Kouli-Kan*, s. 322—353 (= 1. tab., IX, 83); *[meçhul mll.], *Histoire de Thamas Kouli-Kan, roi de Perse* (ilâveli yeni tab'ının Claustre tarafından olması muhtemel, Milano, 1747); Otter, *Voyage en Turquie et en Perse* (1734—1739), Paris, 1748; La Mamye-Clairac, *Histoire de Perse depuis le commencement de ce siècle* (Paris, 1750), 3 eild; J. Hanway, *A historical account of the British trade on the Caspian sea* (1753), fihrist; ayn. mll., *The revolutions of Persia* (London, 1753), II, 1—103, *containing the history of the celebrated usarper Nadir Kouli from his birth in 1687 till his death in 1747*; L. di Santa Cecilia, carmelitano scalzo, *Palestina, Persia, Mesopotamia* (Roma, 1753), II, 152, 157, 161 v.d., 217; III, 39; Col. Gentil, *Abrégé historique des souverains de l'Indoustan* (1772, yazma. Bibl. Nat., Fr. 24219).

Umûmî eserler: J. Malcolm, *History of Persia* (1815), s. 33—108; C. R. Markham, *A general sketch of the History of Persia* (London, 1874), s. 298—318; Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendlande* (1887), II, 379—382; C. Horn (*GIPh.*, II, 589—592); P. Sykes, *A History of Persia* (1915), II, 331—369; E. G. Browne, *A Liter. History of Persia*, IV, 132—138 (Hanway'den naklen). Bu eserler artık eskimiş ve kifâyetsizdir. Nâdir hakkında bir doktora tezi için bk. L. Lockbart (Londra). Krş. bir de R. Stuart Poole, *The coins of the Shahs of Persia* (Brit. Mus., 1887, s. XLIX, LXIX, 72—84, 60 sikke tavsif edilmektedir); Kişmişev, *Poḫodı Nadir Şaha v Herat, Kandahar, İndiyiu sobıtiga v Persii posle yego smerti* (Tiflis, 1889, askerî bakımdan Nâdir'in seferleri; krş. *Zap.*, 1892, VI, 351); Mortimer Durand, *Nadir Shah* (London, 1908, roman); aynı mlf., *Nadir Shah* (*JRAS*, 1908, s. 286—298); Sa'îd Nafîsi, *Âḫirîn gâdigâr-i Nâdir Şâh* (*Macalla-i şark*, Tahran, 1300, dram şeklinde kaleme almıştır, 31 s.). Nâdir'in hayatı temâsa girmiş olduğu kavimlerin muhayyilesine te'sir etmiştir. Hind ve iran hicivlerinden başka, bir de Gürânî şivesinde (Kürdistan) Nâdir ile Topal Osman Paşa hakkında bir manzûme bulunmaktadır; benzer bir Dağıstan türküsüne Ġunib nâhiyesinde rastlanmıştır; dağlı halkın Nâdir'e karşı mücâdeleleri için bk. *Dağestanski sbornik*, Maḫaç-Ḳal'a, 1927, III, 51 v.dd. Avrupa'da XVIII. asırda Nâdir'in avrupalı bir mâcerâperest olup-olmadığı münâkaşa edilmiştir. Fransız, alman ve portekiz dillerinde Nâdir'in hayâlî vak'a ve işlerini anlatan bir çok muâsır eserler vardır; msl. râhip B. Roehebrun, *L'espion de Thamas Kouli kan dans les cours de l'Europe* (Cologne, 1746) v.b.

(V. MINORSKY.)

[Bu madde M. MÜNİR AKTEPE tarafından ikmâl edilmiştir.]

NADİR. [Bk. NAZİR.]

NADİR. [Bk. NAZİR.]

NAFAḲA. [Bk. NİKÂḤ, ṬALAḲ.]

NÂFİ'. [Bk. ALLAH.]

NÂFİ'. [Bk. NÂFİ.]

NÂFİ. NÂFİ' B. AL-AZRAḲ AL-ḤANAFÎ AL-ḤANẒALÎ, **ABÛ RÂŞİD**, bâzı kaynaklara göre, yunan asıllı azadlı bir demircinin oğlu olup (Balâẕurî, nşr. de Geoje, s. 56), aşırı hâricî fırkasının reisi idi. Bu fırkaya, kendi adına izâfeten, Azrakîler [b. bk.] denilmiştir. Nâfi' önce Ahvâz'e çekildi, sonra Mekke'ye giderek, 'Abd Allâh b. al-Zubayr [b. bk.] ile buluştu. Fakat çok geçmeden ve tarafdarları ile birlikte, Mekke'ye sırt çevirip, Basra kapılarına dayandı; büyük bir dehşet içinde kalan halk kitle hâlinde şehri terketti; faknt al-Muhallab onları İran'a kadar sürmeğe muvaffak oldu. Nâfi' ve tarafdarları Ahvâz'de durdular ve akîdelerine uygun olarak, *istî'râż*'a başladılar. Nâfi', Muslim b. 'Ubays'e karşı açtığı kanlı Dûlâb savaşında, maktûl düştü (64 veya 65=683/684).

Nâfi'in şahsî akîdesi şu noktalardan mürekkep idi: 1. sükûn ve murâkabe tarafdarlarının (*al-ḳa'ada*) ayrılması (*barâ'a*); 2. onun fırkasına geçmek isteyenlerin tâbî olacağı imtihan (*miḥna*); 3. kendisine mütevecceihen *hicra*'de bulunmayanların fakirler arasına sokulması; düşmanların karılarının ve çocuklarının öldürülmesine müsâade. Bunlar al-Aş'arî'nin saydığı hususlardır ki, al-Şahrastânî'nin saydıklarından pek az farklıdır (s. 90).

Bibliyografya: al-Aş'arî, *Maḳalât al-islâmîyîn* (nşr. Ritter), İstanbul, 1929, s. 86 v.dd.; 'Abd al-Ḳâhir al-Bağdâdî, *Kitâb al-farḳ bayn al-firaḳ* (Kahire, 1328), s. 62—67; İbn Ḥazma, *Kitâb al-fiṣal va 'l-milal va 'l-niḥal* (Kahire, 1321), IV, 189; al-Şahrastânî (nşr. Cureton), s. 89—91; al-Ṭabarî (nşr. de Goeje), fihrist; Ahlwardt, *Anonyme arabische Chronik*, s. 78 v.dd., 90 v.dd.; Balâẕurî (nşr. de Goeje), s. 56; Abû Ḥanîfa al-Dînavarî (nşr. Guirgass ve Kratchkovsky), s. 279, 282, 284; Mas'ûdî, *Murûc* (Paris, 1869), V, 229; Yâḳût (nşr. Wüstentenfeld), II, 574, 623; al-Mubarrad, *ol-Kâmil* (nşr. Wright), fihrist (s. 943); İbn al-Aṯîr, *Kâmil* (nşr. Tornberg), fihrist; al-Ya'ḳûbî (nşr. Houtsma), II, 317, 324; M. Th. Houtsma, *De Strijd over het Dogma in den Islâm* (Leiden, 1875), s. 28 v.d.; Wellhausen, *Die religiös-politischen Oppositionsparteien* (*Abh. G W Gött.*, N. S., V, 2, 1901, s. 28 v.d., 32); R. E. Brünnow, *Die Charidschiten unter den ersten Omaiyaden* (Leiden, 1884); Caetani, *Chronographia islamica*, s. 762; G. Weil, *Geschichte der Chalifen*, fihrist. (A. J. WENSINCK.)

NÂFİLA. [Bk. NÂFİLE.]

NÂFİLE. NÂFİLA (A.), cem'i *navâfil*, *n-f-l* kökünün birinci vezninden müennes ism-i fâil, [lûgat mânâsı mal, ganîmet, ihsân, bağış v. b.'dır]; vazife hâricinde yapılan fiil ve amel demektir.

1. Bu kelime *Kur'an*'da iki yerde görülür: XXI. sûrenin 72. âyetinde şöyle denilir: „Biz ona (yâni İbrahim'e) İsḥâḳ'ı ve Ya'ḳûb'u bir lutuf ve ihsân olarak fazladan (*nâfilatan*) bağışladık". XVII. sûrenin 81. âyetinde gece-

nin uyanık geçirilmesinden bahsedilirken, şöyle kullanılmıştır: „Ve gecenin bir kısmında. onun ile (yâni *Kur'an* ile, *Kur'an* okuyarak) ibâdet et; bu senin için *nâfila* olacaktır."

Ḥadîṯ'te, bu mânada, sık-sık kullanılmıştır: „Onun (Peygamberin) geçmiş ve gelecek günahları bağışlandı ve amelleri onun için *nâfila* ameller gibi oldu" (Aḥmed b. Ḥanbal, VI, 250). Bir başka hadîste bu kelime, ramazan ayından bahsedilirken, şöyle kullanılmıştır: „Allah onun ecirlerini ve *navâfil*'ini daha başlamadan önce tâyin etti" (Aḥmed b. Ḥanbal, II, 524). Bir başka nokta-i nazardan da olsa, şu kudsî hadîs tamâmiyle husûsî bir ehemmiyet taşır: „Kulum bana *navâfil* ile yaklaşmak istediği zaman onu severim. Onu sevdiğim zaman onun işiten kulağı. gören gözü, tutup yakalayan eli. yürümeğe yarayan ayağı... olurum." (al-Buḫārī, *Riḳāḳ*, bâb 38).

Ve nihâyet şu hadîs kaydedilebilir: *„vużū'* [b. bk.]'u bu şekilde (yâni, hadîsin baş tarafında anlatılan tarzda) îfâ eden kimsenin geçmiş günahları bağışlanır, namazı ve câmie gitmesi onun için *nâfila*'dir" (Muslim, *Ṭahāra*, hadîs 8; Mālik, *Ṭahāra*, hadîs 30). Buna benzer bir hadîste (Muslim, *gōst. yer.*, hadîs 7) kullanılan tâbir ise, *kaffāra* („kefaret") 'dir. Bu benzerlik islâm akaidinde nâfile amellere atfedilen te'sire, yâni küçük günahların kefâretine bir işârettir (bk. al-Navavī, Muslim'in mütâleası hakkında, Kahire, 1283, I, 308).

Ayrıca işâret edilmelidir ki. akaid ıstılâhı olarak *nâfila* ekseriyâ, kelimenin tam mânası ile, farz ve vâcib olmadıkları hâlde muntazam olarak tatbik edilen ibâdetlere mukabil edâ edilen ameller için kullanılır. Birincilere *sunna mu'akkada*, ikincilere de *sunna zā'ida* denilir, (aş. bk., 2. kısım).

Akaidde nâfile amellerin yeri *Vaṣīyat Abī Ḥanīfa*'de (mad. 7) kat'î olarak tâyin edilmiştir: „Biz ikrâr ederiz ki, ameller üçtür: farz, nâfile ve suç olan ameller. Bunlardan farz olanlar. Allahın emrine, arzusuna, işleyecek olana sevap murad etmesine, rızâsına, kazâsına, takdirine, hukmüne, yaratmasına. bilmesine, sevk ve idâre etmesine ve *lavḥ maḥfūẓ*'da yazdıklarına bağlıdır. Nâfile amellere gelince, bunlar onun emrine değil, arzusuna ve rızâsına... bağlıdır." Burada farzdan başka ameller için kullanılan tâbir *nâfila* değil, *faḍīla*'dir.

2. Nâfila, *ḥadîṯ*'te, husûsiyle farz veya vâcib olmayan namazları ifâde için, kullanılmıştır (Buḫārī, *'Īdayn*, bâb 11; *Tahaccud*, bâb 5, 27). Bâzan bu tâbir *ṣalāt al-nāfila* (İbn Māca, *Iḳāma*, bâb 203) ve *ṣalāt al-navāfil* (Buḫārī, *Tahaccud*, bâb 36) gibi terkiplerde görünür.

Fıkıhta bu ıstılah, her zaman değil de, sık-sık kullanılır; nâfile namaz için kullanılan diğer tâbir *Ḳur'an*'dan gelen (sûre II, 153, 180; IX, 80) ve sahîh hadîslerde de görülen (Abū Dāvūd'un *Sunan*'inde bir *Kitāb al-taṭawwu'* vardır) *Ṣalāt al-taṭawwu'* (mel. bk. Abū İshāk al-Şīrāzī, *Kitāb al-tanbīh*, nşr. A. W. T. Juynboll, s. 26)'dur. Bütün nâfile namazlara *Navāfil* denildiği gibi, *sunan* de denilir. Navâfil, nâfile namazları ifâde eden umûmî bir tâbir olarak kullanılışında, üç tâlî kısmı ihtivâ eder.

Aşağıdaki cedvel bu ıstılâhlar hakkında toplu bir fikir verebilir:

Navāfil (*Fatāvī 'Ālamgīrīya*, I, 156, Ḥanafī)	*sunna* *mandāba* *taṭawwu'*
Sanan (Fagnan, *Additions*, s. 23, Mālikī)	*mu'akkada* *raġība* *nāfila*
Navāfil (Ḫalīl, trc. Guidi, s. 95, Mālikī)	*sunna* *mu'akkada* *mandāba*
Navāfil (Ġazzālī, *Iḥyā'*, I, 174, Şāfi'ī)	*sunna* *mustaḥabba* *taṭawwu'*

Maktāba olan namazdan önce veya sonra gelen nâfile namazlar hakkında husûsiyetle *ravātib* tâbirinin de kullanıldığı ilâve edilebilir. Bunlar ilk tâlî taksimin bir faslını teşkil ederler.

Şiî fıkhında *navāfil* çok şümûllü bir tâbir olduğu görülmektedir; *maraġġabāt* tâbiri ile de günlük veya günlük olmayan nâfile ibâdetler kasdedildiği bilinmektedir.

Bibliyografya: *Vaṣīyat Abī Ḥanīfa* (Haydarâbâd, 1321), s. 8—10; Sell, *The Faith of Islam* (London, 1880), s. 199; Wensinck, *The Muslim Creed* (Cambridge, 1931), s. 126, 142 v. dd.; Th. W. Juynboll, *Handleiding tot de kennis v. d. Moh. wet* (Leiden, 1925), s. 382 v. d.; al-Ġazzālī, *Iḥyā' 'ulūm al-dīn* (Kahire, 1302), I, 174 v. dd.; al-Navavī, *Minhāc al-ṭālibīn* (Batavia, 1882), I, 121 v. dd.; Ḫalīl b. İshāḳ, *Il Muḫtaṣar...* (trc. I. Guidi), Milano, 1919, I, 20, not 55, s. 95; Fagnan, *Additions aux dictionnaires arabes* (Paris, 1923), bk. bu kelime; Abu'l-Ḳāsim al-Muḥaḳḳiḳ, *Kitāb şarā'i' al-islām* (Kalküte, 1255), I, 25, 51; trc. Querry, I, 49 v. d., 52 v. d., 100 v. dd. Bunlardan başka bk. bir de madd. ḤAṬṬA ṢALĀT.

(A. J. WENSINCK.)

NAFİSA. [Bk. AL-SAYYİDA NAFİSA.]
NAFS. [Bk. NEFİS.]
NAFŪSA. [Bk. NEFİSE.]
NAFŪSÎ. [Bk. NEFÛSÎ.]
NĀGPUR. [Bk. NÂGPUR.]

NÂGPUR. NĀGPUR, Hindistan cümhûriyetine dâhil Madhya Pradesh devletinin merkezi. Devletin mesâhası 337.497 km.², nüfusu 21.327.898'dir. [Nāgpur şehrinin nüfusu ise, 1950'de 449.100 idi (1931'de 215.003).]

Hemen-hemen Gondwāna'ya tekabül eden bu memleket tarihi üzerinde uzun Sātpura tepeler silsilesinin büyük te'sîri olmuştur; Hindistan'dan Dakhan'a giden başlıca yol bu silsilede Burhānpur — Asīrgarh geçidinden geçmektedir. Müslüman istilâcılar ilk defa olarak Gondwāna'ya girdikleri zaman, bu memlekette dört müstakil devlet var idi. Şimâlde—Garhā-Mandlā kırallığı, ortada — birinin merkezi Dēogarh, diğerininki Kherla olan iki kırallık ve cenûpta ise — merkezi Çānda olan bir devlet mevcut idi. Ekber zamanında imparatorluk orduları şimâldeki kırallığı istilâ ettiler ve kraliçe Rānī Durgāvatī'nin gayretlerine rağmen, onları vergi ödemeğe mecbûr bıraktılar. Bundan soora siyâsî üstünlük Dēogarh'a geçmiş, fakat bu kırallık da Hind-türk imparatorlarının istilâ hareketleri ile karşı-karşıya kalmıştır. Avrangzīb'in hukümdarlığının başlangıcında Dilīr Han kumandası altında bir ordu Dēogarh'a ve Çānda'ya girdi. Neticede Avrangzīb, kendi kırallığının yeniden kurulacağı vaadi ile, 1670'te islâmiyeti kabûl etti (*'Âlamgīr-nāma*, s. 1022—1027). Bu iki devlet, Nāgpur'da bulunan bir müslüman me'mûr tarafından tahsil edilmek sûretiyle, imparatora ayrıca vergi de ödemiştir. Fakat müslümanlığın bâkim olduğu günlerde Nāgpur'a dâir elimizde bulunan ilk bilgi bu değildir. Lahavrī'nin *Pādişāh-nāma*'sinde 1637 senesinde Han Davrān tarafından Nāgpur'un zaptı anlatılmaktadır (buna benzer daha önceki bir iddia için bk. Hira Lal, s. 10).

Dēogarh'ın en meşhûr hukümdarı Avrangzīb sarayını ziyârete gelen Gond şefi mühtedî Baḫt Buland olmuştur (*Ma'āṯir-i 'Âlamgīrī*, s. 273). Serkeşliğinden dolayı bu hukümdarın yerine Dindār denilen başka bir müslüman Gond getirilmiştir (*ayn. esr.*, s. 340). Baḫt Buland bir kaç sene kadar imparatorun hizmetinde kaldıktan sonra, bir fırsatını bularak, isyân bayrağını çekmiştir (Ḫāfī Han, *Muntaḫab al-Lubāb*, II, 461). Dēogarh bir zaman için Avrangzīb'in ordusu tarafından istilâ edildi ise de, Baḫt Buland, isyân hâlinde kalarak, hiç bir zaman itâat altına alınamadı. Dēogarh hukümeti, bu mâhir hukümdarın idâresi altında yeni Betūl ve Çhindvāra bölgelerinin, Nāgpur, Seonī, Bbandāra ve Bālāghāt topraklarını ihtivâ etmekte idi. Son mühim Gond hukümdarı 1739 senesinde ölen Çānd Sultan olmuştur. Devlet merkezini Nāgpur'a nakleden ve orayı müstahkem bir şehir yapan kendisidir.

İç karışıklıklar, Marāthā Pēşvā nâmına Berār'ı idâre eden Raghucī Bbonsla'nın müdâhalesini gerektirmiş, neticede Marāthā reisi 1743 senesinde iş başına geçmiştir. Bhonslalar Burhān Şāh'a, Gond Rācā'ya ve onların torunlarına itibârî bir salâhiyet vererek, arzu ettikleri zaman Pēşvā'nın haklarını inkâr vesîlesini elde etmiş oldular. Fakat verâset gibi mühim meseleler bahis mevzuu olunca, onları Pūna'ya dâvet ederlerdi. Burhān Şāh sülâlesi devletten yardım görmeğe devam etti. Âilenin temsilcileri de Rācā veya Sansthānik unvânı ile Nāgpur'da otururlardı. Raghucī'nin hukümdarlığı zamanında Nāgpur, Kunbîlerin ve diğer Marāthāların kuvvetli nufûzu altına girdi. Onun hâince hareketleri yüzünden, kendisinden sonra iş başına gelen Cānocī barplere sürüklendi ve Nizâm ile Pēşvā'nın müşterek kuvvetleri tarafından mağlûbiyete uğratılarak, bu sonuncunun hâkimiyetini kabûl etti.

Nāgpur kırallığının en ziyâde genişlediği devre Ragbucī II. zamanına rastlar. Kırallık bu devrede, Berār'ı, yeni merkezî eyâletlerin tamâmını ve Orissa ile Çutiā-Nāgpur devletlerinin bir kısmını içine alıyordu. Fakat Raghucī II. kırallığının birliğini te'min için, ingilizlere karşı Sindhia ile müşterek hareketlere girişti. Argāon ile Assaye savaşlarından sonra ve 1803 Dēogāon muâhedesini imzâlamak zorunda kaldı ve topraklarının üçte birini kaybetti (Aitchison, I, 415 v.dd.). 1816'da oğlu Parsocī onun yerine geçti. Zayıf bir hukümdar olan bu zât ertesi sene meşhûr Āppā Ṣāḥib tarafından katledilmiştir. 1817'de Pēşvā ile İngiltere arasında savaş açılması üzerine, Āppā Ṣāḥib ingilizlerin karargâhına hücûm etmiş ise de, Sītābaldī savaşında ordusu bozguna uğradı. Neticede kendisi tahttan indirilerek, yerine Raghucī III. geçti. Bu sonuncu da 1853'te ölünce, yerini alacak vârisleri olmadığından, Dalhousie bu tâbî prensliğin merkezi idâreye bağlanmasını tavsiye etti.

1861'de merkezî eyâletlerin teşekkül ettiği zamana kadar İngiltere Nāgpur'n bir komisyon vâsıtası ile idâre etmiştir. Bugün Nāgpur şehri, Mahdībāğ mahallesinde bir müslüman cemâati barındırmaktadır. Bu cemâatin mensûpları şiî mezhebinden Dā'udī Bohrālardır [bk. mad. BOHORA]. Bunlar teşkilâtın müşterek ev-

lerinde yaşamaktadırlar. Orada çocukların tahsil ve terbiyeleri sağlandığı gibi, kadınlara da gereken bilgiler öğretilmektedir.

Bibliografya: Hira Lal, *Descriptive Lists of Inscriptions in the Central Provinces* (1916); Muḥammed Kāẓım, *ʿĀlamgīr-nāma* (*Bibl. Ind.*, 1868); Muḥammed Sāḳī Musta'idd Han, *Maʾāṣir-i ʿĀlamgīrī* (*Bibl Ind.*, 1870—1873); R. Jenkins, *Report on the Territories of the Raja of Nagpur* (1827); C. U. Aitchison, *Engagements, Treaties and Sanads* (1909), I; *Sitābaldī, Reprint of Documents...* (1917); *Nagpur District Gazetteer* (1908); *Central Provinces and Berar, Decennial Report* (1923); E. Chatterton, *Story of Gondwana* (1916). (C. Collin Davies.)

NAHÇIVAN. NAḤÇUVĀN veya NAḤIÇEVAN, cenūbī Kafkasya'da bir şehir olup, Aras [b. bk.] nehrinin şimâl (sol) tarafında bulunur ve bu nehir vâsıtası ile, İran'dan ayrılır.

Naξουάνα şehri Batlamyus (V, fasıl 12) tarafından zikredilmektedir. Ermeniler Naḥçavan (Naḥçoan) adını *naḫ-icevan* („[Nūḥ'un] ilk durağı") halk iştikakı ile izah ederler [hâlbuki bu ismin *-avan* („yer, mahal") eki ile meydana gelmiş olduğu âşikârdır] ve şehri Vaspurakan (krş. Yāḳūt, I, 122) yahut Siunikh vilâyetinde gösterirler. Horen'li Moses (I, fasıl 30)'e göre, Nahçıvan, bu havâlideki kürtlerin cedleri telukkī edilmesi mümkün olan Med (*Mar*) esirlerinin yerleşmiş olduğu bölgeye dâhil bulunmaktadır (krş. Belâẕurī, s. 200: *Nahr al-akrād*). Eski arap kaynaklarında Naşavā şekli görülür (Belâẕurī, s. 195, 200; İbn Miskavayh, II, 148; Samʿānī, s. 560: Naşāvā). Selçuklu ve İlhanlı devirlerinde ise, Naḫçuvān gibi şekiller hâkim bulunuyordu (İbn Ḫurdâẕbih, s. 122'den beri).

Nahçıvan, halîfe 'Oṯmān zamanında Ḥabīb b. Maslama tarafından fethedilerek, Muʿāviya zamanında 'Aẕīz b. Ḥātim tarafından yeniden inşâ edildi. Arapların 87 (705)'de Nahçıvan'da bir çok ermeni ileri gelenlerini idâm etmelerinden sonra, burası bir müslüman şehri hâlini aldı. Kısa bir müddet içinde (900'e doğru) Bagratuniler Nahçıvan'ı te'sîr sâhaları içine aldılar ise de, Sâciler [b. bk.] şehri geri aldılar ve burası daha sonra bunlara tâbî Goltbn (Ordûbâd) emîrinin mülkü oldu; krş. Markwart, *Südarmenien*, Wien, 1930, mukaddime, s. 79, 93, 99 v.dd., 115 ve metin s. 300, 362 ve 567. Nahçıvan Deylemliler devrindeki didişmelerde (İbn Miskavayh, II, 148) ve Selçuklu devri hâdiselerinde (krş. İbn al-Aṯīr, sene 514)de zikredilmektedir.

Nahçıvan Azerbaycan'ın İldeñizli ata-beyler hânedanına (531—632 = 1136—1225) bu-sûsiyle bağlı görünür (krş. Mīrḫvānd, *Rawżat al-ṣafā*, Lukaov, 1874, s. 875 v.d.) ve şehirde bulunan şu güzel inşaâtın da şâhid olduğu gibi, onların başlıca yurtları olmuştur: *a. al-raʾīs al-acall Rukn al-Dīn camāl al-islām mukaddam al-maşāʾiḫ Yūsuf b. Kaşīr* ...(?)'in 557 (1162/1163) tarihli türbesi; *b.* Şams al-Dīn Nuṣrat al-İslām İldeñiz tarafından *Malika calāl al-dunyā va'l-dīn Muʾmina Hatun* (muhtemel olarak, zevcesi, daha önce Selçuklu Tuğrul II. ile evlenmiş; ölüm tarihi 568; *Tārīḫ-i gazīda*, s. 472) türbesi (İldeñiz'in Nahçıvan'da 568'de ikameti husûsunda bk. İbn al-Aşīr, XI, 290); *c.* 582 (1182)'de ate-bey Abū Ca'far Muḥammed Pahlivān b. İldeñiz tarafından inşâ ettirilmiş büyük kapı (şimdi yıkılmıştır). Kardeşi Kızıl Arslan gürcü prensi Elikum Orbelian'a Nahçıvan'ın bâzı mülhakâtını (Ernecak v.b.) iktâ etti. Ḫvārizmşāh Calāl al-Dīn'in Azerbaycan'daki hâkimiyeti sırasında Nahçıvan Muḥammed Pahlivān'ın kızı al-Malikat al-Calālīya'ye âit bulunuyordu (Nasavī, nşr. Houdas, s. 76, 266, 300). Moğul hâkimiyeti sırasında şehir, burayı 1253'te ziyâret etmiş olan Rubruek (1839 tab., s. 384, krş. Howorth, *History of the Mongols*, III, 82)'un da bildirdiği gibi, tahribe uğradı. [Nahçıvan, 1554 yazında, bizzat Osmanlı pâdişahı Kanûnî Sultan Süleyman tarafından idâre edilen ve Nahçuvan seferi ismi verilen seferde Osmanlı kuvvetleri tarafından tahrip edilmiş ve ancak Murad III. [b. bk.] devrinde vukû bulan Osmanlı-Safevî harbi sırasında Osmanlılar eline geçmiş ve 1603'te Tebriz'in Safevîler tarafından geri alınması üzerine, Revan vâlisi tarafından tahliye edilmiştir]. Şehir İran-Osmanlı harpleri (Murad IV. devrinde) sırasında da zarar gördü: Evliyâ Çelebî, II, 240; Tavernier (1664; 1713 tab.), I, 53 v.dd.; Chardin (1673; 1711 tab., I, 179) burayı azçok harap bir hâlde bulmuşlardı. [Bununla berâber, Evliyâ Çelebî, XVII. asrın ikinci yarısında, burada toprak örtülü 10.200 ev, 70 câmi, 20 han, 7 hamam ve 1.000 kadar dükkân bulunduğunu kaydetmektedir]. Nahçıvan Revân (Erivan) ve Naḫiçevān hanlıklarının 1828'de İran tarafından Rusya'ya terkinden sonra, yeniden imâr edildi. İranlılar devrinde Naḫiçevan (Āzā-Cīrān = Ordûbād nâhiyesi ile berâber) doğrudan-doğruya Azerbaycan'a tâbî bulunuyordu (Revan'a değil). Nahçıvan hanı Kalb 'Alī Han'ın gözlerine, Kaçar hânedanının kurucusu Aḳa Muḥammed'in emri ile, mil çekildi. Rus hâkimiyetinden evvelki son Nahçıvan hâkimi Karīm Han Kengerli, rusların tâyin et-

tikleri nüfûs, İhsân Han ile Şeyh 'Alî Bey idi. Hanlığa dâhil mevkîler (*maḥall*) şunlar idi: Nahçıvan, Alinca-çay (ermen. Erneak), Mavâzî-Hatun, Ḫok, Daralagez; Āzā-Cîrān'a dâhil mevkî'ler: Ordübâd, Akulis, Dasta, Bilâv, Çinanâb. Nahçıvan'ın mülhakatı arasında 1828'den beri İran-rus hudûdu üzerinde, bir mevkî olarak çok tanınan Culfa (erm. Cula) vardır ki, burada eski şehrin ve eski bir köprünün harâbeleri (*Ẓafer-nāma*, I, 399: *pul-i ziyā' al-mulk*) ve Tebriz-Culfa demir-yolu köprüsü (inşâsı 1906) bulunur.

Rus işgâlinden sonra (Dubois, 1834), hanlık (şehir ve 178 köy) dâhilinde 30.323 nüfus bulunuyordu (bunun 11.341'i Ordübâd ile 52 köyüne âit). 1896'da şehrin nüfusu 7.433 (4.512 müslüman, 2.376 ermeni); nâhiyeninki ise, 86.878 idi. 1913'te ise, şehrin nüfusu 8.945, nâhiyeninki 121.365 olarak tesbit edilmiş idi. 1917 rus ihtilâlinden sonra Nahçıvan arâzisinin büyük kısmı muhtar bir cümhûriyet hâline getirildi (1926'da şehrin nüfusu 12.611, köy nüfusu 92.345). Bu cümhûriyet nüfusunun ekseriyeti müslüman olan Azerbaycan cümhûriyetinin tâbii mâhiyetinde olmakla berâber, ondan Ermenistan cümhûriyetine âit yukarı Kara-Bağ arâzisi ile ayrılmakta idi. [1952 tarihli sovyet neşriyâtında, Azerbaycan cümhûriyetine tâbî Nahçıvan „Sovyet sosyalist cümhûriyetinin" 5.200 km², arâzi üzerinde nüfusu 160.000 olarak gösterilmiştir.]

Don nehri üzerindeki Nahçıvan 1770'te ermeni muhâcirleri tarafından kurulmuş olup, şimdi Rostov şehrinin dış mahallesi durumundadır.

Bibliyografya: J. Morier, *A second journey* (1818), s. 312; Ker Porter, *Travels* (1821), I, 210; Ouseley, *Travels* (1823), IV, 436 ve levha LXXVI; Fraehn, *Über zwei Inschriften von Nachitschewan* (*Bull. scientifique publié par l'Acad. Impériale*, 1837, II, 14 v.dd.); Dubois de Montperreux, *Voyage au Caucase* (1840), IV, 7—20 ve atlas, III. seri, levha 20; E. A. Herrmann, *Der ehemals zu Persien gehörende Theil Gross-Armeniens* (sene ?), s. 24; Engelhardt, *Nahiçewan* (*Kavkazskiy kalendar 1882*, III. kısım, 347—353); I. Şopen (Chopin), *Istoriçeskiy pamyatnik armayanskoy oblasti* (Petersburg, 1852), s. 446, 459, 477 (tafsilâtlı istatistikler); J. Dieulafoy, *La Perse* (1887), s. 27; E. Jacobstahl, *Mittelalterliche Backsteinbauten zu Nachtschewan* (*Deutsche Bauzeitung*, 1899, XXXIII. nr. 82 v.d., s. 513—516, 521 525—528, 549 v.dd., 569—574; Martin Hartmann tarafından izah edilmiş kitâbeler); Serre, *Denkmäler persischer Baukunst* (1910), s. 8—15 ve levhalar; rus ansiklopedileri. (V. MINORSKY.)

NAḪCUVĀN. [Bk. NAHÇIVAN.]

NÂHİD. NĀHİD (ANĀHİD), Zühre yıldızının farsça adı.

NAHİKİ. [Bk. NEHİKİ.]

NAHİV. NAḤV (A), lugat mânası: yön, yol ve bir de kasıttır [masdar olarak: yönelmek, kasdetmek, bir yana meyletmek v.b.; zarf olarak: doğru, gibi, göre]. Sonra tedrîcen *g r a m e r* [ve bilhassa gramerin sentaks kısmı] mânasını aldı. [Bâzı lugatlerde bu son mânanın „kasdetmek, yönelmek" 'ten geldiği kaydedilir. Nitekim nahvin doğuşuna dâir bâzı fikralara nazaran, kelime „bir yol ve yönde yürümek, devam etmek" ile zarf olarak „göre, gibi" mânalarından gelmiştir.] Arap dilcileri grameri iki kısma ayırırlar: biri, fiil kök ve tasriflerini, isim ve sıfatların yapılışlarını, bunların müennes ve cemilerinin teşkilini v. b. ihtivâ eden ve böylece yalnız, teker-teker kelimelerin şekilleri ile meşgûl olan şekil bilgisi, *'ilm al-ṣarf* veya *taṣrîf*, diğeri de kelimenin dar mânası ile sentaksı, *'ilm al-naḥv*. Arap dilcilerinin gramere âit temel mefhûmları, araplara süryânî âlimleri vâsıtası ile intikal eden Aristo mantığından alınmıştır (arap ses bilgisi = fonetik sisteminin hind sistemi ile olan münâsebetleri için bk. Brockelmann, *GAL*, I, 97). Arap filolojisinin menşe'i nasıl meçhûl kalmış ise, yukarıda bahsi geçen gramer dalının *naḥv* diye adlandırılışı da, arap âlimleri için bile, karanlık kalmıştır. Rivâyete göre, halîfe 'Alî nahvin kurucusu olduğu söylenen Abu 'l-Asvad al-Du'alî'ye gramerde yapılması uygun olacak taksimat hakkında bilgi verir ve ilâve eder: *unḥu* „bu yolda yürü". Yeni ilim *naḥv* adını bu sebepten alır. Başka bir izaha göre, Abu 'l-Asvad, arap dili gramerinin esâslarını bizzat kurar ve başkalarına: *unḥūhu* „buna göre yürütünüz" der; nahvin adı bu dâvet ve teşvikten çıkar. Böylece, arap lisâniyâtının doğuşu hakkında elde sâdece hikâye şeklinde rivâyetler vardır. Dil meselesi ile uğraşmak husûsunda ilk teşvikı halîfe 'Alî yapar. Abu 'l-Asvad'e nahvin temel prensiplerini öğretir ve dilin (*kalām*) üç kısma ayrılmasını izah ve telkin eder: *ism*, *fi'l* ve *ḥarf*. Arap gramerinin esâslarını Abu 'l-Asvad'in kurduğuna dâir başka bir rivâyet, daha doğruya yakın görünür; Ziyâd b. Abîhi [ölm. 53=672], onu, 'Alî'nin öğrettiği gramere âit esâsları yazarak tesbit ile vazifelendirir. Fakat o, nedense bu işi yapmak istemiyecek ve vâliden bu husûsta kendisini affetmesini dileyecektir. Bununla berâber, o, bir gün birisinin *Kur'an* okurken mânayı bozan bir hatâ yaptığını işitince, ken-

disine tevdî olunan vazifeyi yerine getirmeğe karar verir. Bir kâtip çağırtarak, ona şöyle der: — „Ben bir harfin telâffuzunda ağzımı iyice açarsam (*fataḥa*), üzerine bir ookta koy; tamâmen kapatırsam (*żamma*) o harfin önüne bir nokta koy; yarı kapatırsam (*kasara*), o harfin altına bir nokta koy; [eğer kelimeyi tenvin ile te'kit edersem, bunu iki nokta ile belirt]". — Böylece harekelerin bulunması da, Abu 'l-Asvad 'e atfedilir. Yine aynı meseleye âit başka bir rivâyete göre, yeni müslüman olmuş bir *mavlā* Abu 'l-Asvad 'in önünde bir dil hatâsı yapar. 'Alī 'nin yanında bulunanlardan biri buna güler; fakat Abu 'l-Asvad, „— Bu *mavlā* 'lar islâmı arzuladılar ve kabûl ettiler; böylece bizim kardeşlerimiz oldular. Keşke onlara dili öğretseydik" — der. Bunun üzerine *fā'il* ve *maf'āl* bâblarını vücûda getirdi. Bu iki fıkrada hakikate yaklaşan bir zemin vardır. Arap olmayanların kütle hâlinde islâm olmaları, arapçayı yabancı unsurlar ile bozulmak tehlikesi ile karşı-karşıya koyuyordu. *Kur'an* 'ın mukaddes metninin kusursuz bir şekilde kırâat ve mânasını sarâhatle tefsir arzusu bundan ileri gelir. Böylece *Kur'an* dilinin esaslı bir tetkiki, arapça bilmiyenlere yol gösterecek şekilde dil kanûnlarının tesbiti ihtiyâcını doğuruyordu. [İslâmiyetin sür'atle yayıldığı bir devirde, yabancı unsurların arapçayı bizzat arapların lisanını da bozacak şekilde hatâlı konuşmaları, dil çalışmalarının ilk sâikı olmuştur. Fakat arap dilcilerinin *laḥn* adını verdikleri konuşma dilindeki gramer hatâlarının daha Peygamber zamanında görüldüğüne ve bu dili yeni öğrenenlerin hatâlarından ziyâde yeni kurulan büyük şehirlerde klasik ve edebî dilden ayrılan ve yadırganan bir konuşma dilinin doğmasından ileri geldiğine işâret edilmelidir. Eski dilciler dilin bu tabi'î gelişmesinin neticeleri ile yabancıların hatâlarını biribirine karıştırmışlar ve her ikisini de *laḥn* olarak kabûl etmişlerdir. Hâlbuki bu husûsta nakledilen bir çok fıkralardan *laḥn* 'in yalnız yabancı unsurlarda değil, bizzat araplarda da görüldüğü anlaşılır. Bütün bunlara göre, *Kur'an* ve hadîs dilinin esâslarının tesbiti ve korunması için harekete geçilmesinin sebebi yabancı unsurların yaptıkları konuşma hatâları ile dilin bu tabi'î gelişmesidir.

Nahvin kurucusu olarak, Abu 'l-Asvad 'den başka 'Abd al-Raḥmān b. Hurmuz (ölm. 117= 735) 'ün veya Naṣr b. 'Āṣim al-Layṯī (ölm. 90 = 708/709) 'nin adı geçerse de, bunların nahvi Abu 'l-Asvad 'den öğrendikleri rivâyet edilmektedir.

Nahvin kuruluşunu Abu 'l-Asvad 'e bağlayan bu rivâyetlerden şüphe edilmiş ve nahve dâir eserin ilk defa kimin tarafından yazıldığı meselesini aydınlatmak için tarihî rivâyetlerin dışında delîller de aranmıştır. Mevzûu bu şekilde ele alanlardan bâzıları dikkate değer bâzı fikirler ileri sürmüşlerdir. Bunlara göre, daha Abu 'l-Asvad 'in, hattâ onu tâkip eden neslin zamanında gramere âit bir eserin yazılması mevzûa aykırı görülmüştür. İbrāhīm Muṣṭafā 'nın Sībavayh 'in *al-Kitāb* 'ındaki müşâhedelere dayanan kanâtine göre, ilk eser 'Abd Allāh b. Abī İṣḥāḳ (ölm. 127 = 744) 'ın, ikinci eser ise, 'Īsā b. 'Omar al-Ṣaḳafī (ölm. 149 = 766) 'nin olmalıdır (*Actes du congrès international des orientalistes*, Paris, 1949, s. 278 v.d.). Abu 'l-Asvad 'in yaptığı iş ise, *Naḳd al-maṣāḥif* 'ten ileri gitmemiştir. Aynı neticeye başka yollardan ulaştıklarını söyleyenler de vardır (Ch. Pellat, *Le Milieu basrien et la formation de Gahiz*, Paris, 1953, s. 130). Bununla berâber, yukarıda zikredilen âmiller arap diline âit esâsların tesbiti ihtiyâcını pek erken hissettirmiş bulunuyordu. Muṣḥafın harekelenmesi işindeki hizmeti kabûl edilen, buna göre, dil üzerinde hayli düşünmüş olması gereken Abu 'l-Asvad 'in, pek basit ve taslak hâlinde de olsa, bir rehber hazırlamış bulunması mümkündür. Nitekim İbn al-Nadīm 'in zamanında onun *fā'il* ve *maf'āl* bâblarını ihtivâ eden ve ancak dört varak tutan eserinin bir nüshası görülmüştür (*al-Fihrist*, s. 40 v.d., ondan naklen *İnbāh al-ruvāt*, I, 7 v.d.).

Nahvin menşeini ele alan ve tabi'î olarak, tıpkı yukarıda bahsedilenler gibi, *avā'il* 'den kabûl edilmeleri gereken diğer fıkralar Abu 'l-Asvad 'i nahvin kurucusu gösterirler; öyle ki, haklı olarak, onu arap dilcilerinin (*naḥvī*) en eskisi saymak icâp eder. Onun yazdıklarından hiç bir şey bize ulaşmamıştır. [Abu 'l-Asvad 'in ve onun talebesi olarak zikredilenlerin yaptıkları böylece mübhem kalmıştır; fakat bâzı kuranî ilimlere muvâzî olarak hızla gelişen gramer ve lugat çalışmalarının kısa zamanda mühim neticeler verdiği muhakkaktır. Bugün kat'î olarak adı bize intikal eden iki eser ile, 'Īsā b. 'Omar al-Ṣaḳafī 'nin *Kitāb al-cāmi'* ve *Kitāb al-mukammal* 'i ile, gramer çalışmaları her hâlde emin bir yol bulmuş idi. Bu eserler her ne kadar IV. (X.) asra kadar bile müstakillen intikal etmemiş ise de (*al-Fihrist*, s. 42), bunlardan ilkini Sībavahy 'in kendi eserine zemin olarak aldığını biliyoruz (msl. bk. *İnbāh al-ruvāt*, II, 375)].

Abu 'l-Asvad Basra dil mektebinin kurucusu sayılır ki, böylece bu mektebin menşe'î de çok eski bir devreye çıkarılmış olur (Abu 'l-Asvad 'in ölm. I.=VII. asrın sonunda [muhtemelen 79 = 688 'de]). Sâdece bir kaç mühim âlimi

saymak gerekirse, yukarıda adı geçenlerden başka, Abū 'Amr b. al-'Alā' [ölm. 154 = 771], onun talebesinden Abū 'Ubayda [ölm. 209 = 824], câhiliyeye dâir bilgilerimizin çoğunu kendisine borçlu olduğumuz al-Aṣma'ī [ölm. 216 = 831], gramere âit büyük eseri sâdece *Kitāb*, diye adlandırılmış olan Sîbavayh [ölm. 180 = 796'ya doğru], arûzun prensiplerini tesbit ettiği kabûl olunan al-Ḫalīl [ölm. 175 = 791] ve daha bir çokları bu mektebe mensûpturlar. Yeni bir refâha erişen Kûfe şehrinde çok geçmeden Basra ilim muhitine karşı bir rekabet doğdu. Orada da âlimler dil ilminin meseleleri ile meşgûl olmağa koyuldular. Başlangıçta Kûfe âlimleri tahsil için Basra'ya, basranınkiler ise Kûfe'ye giderek, iki mektebin âlimleri arasında bir fikir mübâdelesi olurken, aralarındaki rekabet gitgide büyüdü. Basra âlimleri gramer prensiplerinde kûfelilerden daha titiz göründüler ve umûmiyetle lisâniyat an'anesine daha emin ve sâdık davrandılar. 'Abd al-Raḥmān b. Muḥammed b. 'Ubayd Allāh b. Abī Sa'īd b. al-Anbārī [ölm. 577 = 1181]'nin bir eseri bu iki mektep arasındaki münâkaşalara ve ihtilâflara hasredilmiştir. Kûfe mektebine mensûp olanlar arasında [bu dil mektebinin kurucusu olarak anılan al-Ru'āsī (ölm. 187=803), onun talebelerinden] al-Kisā'ī [ölm. 189=805] ve al-Mufaḍḍal al-Ḍabbī [ölm. 170=786], al-Farrā' [ölm. 208=823] gibi âlimler vardır.

Hicrî III. asırdan itibâren arap ilim merkezi islâm imparatorluğunun hukûmet merkezine, Bagdad'a taşındı. O zaman kurulan Bagdad dil mektebinde, iki mektebin, Basra ve Kûfe mekteplerinin, fikir ayrılıkları gittikçe zâil oldu.

Bibliyografya: [Abu'l-Farac al-Iṣfahānī, *Kitāb al-aġānī* (Bulak, 1285), XI, 105 v.d.; Abū Ṭayyib al-Luġavī, *Marātib al-naḥviyīn* (Kahire, 1955), s. 5 v. dd.; al-Sīrāfī, *Aḫbār al-naḥviyīn al-baṣriyīn* (nşr. F. Krenkow), Beyrut-Paris, 1936, s. 23 — 28; al-Zubaydī, *Ṭabaḳāt al-naḥviyīn va'l-luġaviyīn* (nşr. M. Abu'l-Faḍl İbrāhīm), Kahire, 1373, s. 15—19; Şams al-Dīn Yūsuf b. Aḥmed al-Ḥāfiẓ, *Nūr al-ḳabas* (Nûruosmâniye kütüp., nr. 3391, 3a v.dd.; Abu'l-Ḥusayn Aḥmed b. Fāris, *Maḳāyis al-luġa* (nşr. 'A. M. Hārūn), Kahire, 1366 — 1371, V, 403 (*nḥv*); İbn al-Anbārī, *Nuzhat al-alibbā'* (Kahire, 1294), s. 3 v. dd.; Yāḳūt al-Ḥamavī, *Irşād al-arīb* (Kahire 1355), XII, 34 v.d.; 'Alī b. Yūsuf al-Ḳifṭī, *Inbāh al-ruvāt* (nşr. M. Abu'l-Faḍl İbrāhīm), Kahire, 1371, I, 4 v. dd.; II, 172; al-Suyūṭī, *al-Muzhir* (Kahire, ts.), II, 397 v. d., 461; Taşköprüzâde, *Miftāḥ al-sa'āda* (Haydarâbâd, 1328), I, 124 v.d.; Curcī Zaydān, *Tārīḫ al-tamaddun al-islāmīya* (Kahire, 1902 — 1904), II, 74 v.d.]; Abu'l-Barakāt b. al-Anbārī, *Die grammatischen Streitfragen der Baṣrer und Kūfer* (nşr. G. Weil), Leiden, 1913; Brockelmann, *GAL*, I, 96 v.dd., 114 v.dd., 120 v.dd.; *Suppl.*, I, 155 v.d., 177 v.d., 184 v.d.; İbn al-Nadīm, *al-Fihrist* (nşr. Flügel), s. 39 v.d.; Flügel, *Die grammatischen Schalen der Araber*, s. 12 v.dd.; *Lisān al-'arab*, XX, 181, bk. *Naḥv*; *Tāc al-'arūs*, X, 360; G. Weil, *Zum Verständnis der Methode der muslimischen Grammatiker* (*Sachau-Festschrift*, Berlin, 1915).

[Bu madde NİHAD N. ÇETİN tarafından genişletilerek, ikmâl edilmiştir.]

(İLSE LICHTENSTÄDTER.)

NĀḤİYA. [Bk. NÂHİYE.]

NÂHİYE. NĀḤİYA, Osmanlı İmparatorluğunda coğrâfî ve idârî mânada küçük veya büyük bir çevreyi ve bölgeyi bâzan da, çok geniş bir mıntakayı ifâde eden, XIX. asrın ikinci yarısından itibâren de, idârî teşkilâtta mülkî taksimâtın en küçük parçasını bildiren bir ıstılâh ve tâbirdir. Lugat mânası itibârı ile, esâsen, „yan, kenar, taraf, cânib" mânalarını ihtivâ ettiği için, gerek bu anlamda ve gerek teşrih ilminde vücûdun mahdut ve muayyen bir kısmını ifâde husûsunda da kullanılırdı. Msl., „nâhiye-i enfiye", „sadrın nâhiye-i ulyâsı" gibi...

Bu kelimenin XV. asırda, bir livânın, muayyen bir şehir, kasaba veya büyükçe meskûn bir mahal ile bunlar etrafındaki bölgelerini işâret eden „dîvân", „cemâat", „vilâyet" tâbirlerinin yanı-sıra ve bâzan bunların müterâdifi olarak, kullanıldığı görülmektedir. 1455'te eyâlette rûm tahririnde Tokat, Sivas. Zile, Artukâbâd, Turhal birer nâhiye olarak gösterildiği hâlde, Kazâbâd Tokat nâhiyesine bağlı bir divân, Hafik, Sivas nâhiyesine bağlı bir vilâyet (*vilâyet-i Havik ez nāḥiye-i Sivas*), Turhal yürükleri ise, bir cemâat (*cemâat-i yürükān-ı Turhal*) olarak tahrir edilmişlerdi (krş. Başvekâlet arşivi, Kâmil Kepeci tasnifi, defter, nr. 2, kezâ, Afşar divânına bağlı bir nâhiyeden bahseden 821 tarihli bir vesîka için bk. ayn. arşiv, Fekete tasnifi, nr. 6). 1485'te aynı mıntakanın tahririnde „vilâyet" tâbiri yerine de nâhiye kullanılmış, diğer yandan, Sivas, Tokat, Zile gibi şehir ve kasabalar hem bizzat şehir ve kasaba (Nefs-i Tokat, Nefs-i Zile...) olarak, hem de bu şehre bağlı bölge gibi (nâhiye-i Zile, nâhiye-i Sivas) tahrir olunmuşlardır. Bu kelimenin cem'i olan nevâhî tâbirine XV. asırdan itibâren tarih kaynakla-

rımızda ve vesîkalarda sık-sık rastlanmaktadır (msl. „nevâbî-i Sinob" veya „Niş şebri nevâhîsinden Yellü-Yurd" gibi ifâdeler için bk. Dursun Bey, *Târîḫ Abu 'l-Fatḥ*, s. 89 v.d.). XVI. asırda bu tâbir, bir sancağın yine muhtelif kısımlarını bildiriyor, ayrıca, aynı livânın bu isimdeki merkezî bölgesini de ifâde ediyordu ki, msl. Çermen livâsının Çermen nâhiyesinden başka, Ergene, Hasköy, Akçe-Kızanlık v.b. gibi, diğer kısımları birer nâhiye idiler. Kezâ, bir eyâletin paşa livâsı ile bu livânın merkezi ve belli-başlı şehirlerinin bölgeleri de birer nâhiye itibâr olunuyordu. Rumeli eyâletinin paşa livâsı, birinci planda, Edirne, Selânik ve Üsküp nâhiyelerini ve bu nâhiyeler de, kendilerine, idârî ve mutlak mânada olmamakla berâber, bağlı, diğer daha küçük nâhiyeleri ihtivâ ediyor, msl. Selânik nâhiyesinde Avrat-Hisarı, Timur-Hisar, Serez, Zihne, Nevrekob v.b., Üsküb nâhiyesinde de Kalkandelen, Kırçova, Köprülü gibi yerler bem Paşa livâsının bağlı birer nâhiye, hem de bu büyük merkezlerin mülhakatı mânasında ve daha küçük mıkyasta bir bölgeyi ifâde eden nâhiyeler olarak gösteriliyordu (tafsilât için bk. Başvekâlet arşivi, Kâmil Kepeci tasnifi, 952 tarihli ve 285/6 numaralı defter, tür. yer.; Tayyib Gökbilgin, *Edirne ve Paşa livâsı*, s. 8, 18 ve tür. yer.). Diğer taraftan, nâhiye tâbirinin, yine XVI. asırda, hem bir livânın aynı adı taşıyan kazâsının bir nâhiyesini (msl. „Vize livâsının Vize kazâsının Hatun-ili nâhiyesi" veya „nâhiye-i Dömeke an kazâ-i Çatalca der livâ-i İnebahtı" gibi, krş. yukarıda zikredilen defter ve eserler), hem Irak, Bosna, Dubrovnik gibi çok geniş mıntıka ve eyâletleri (msl. Ebû Riş oğlunun gezip-dolaştığı yerler olarak „Irak nâhiyesi", başka vesîkler ile „Bosna nâhiyesi" ve „Dubrovnik nâhiyesi" gibi, 967 ve 984 tarihli hükümler için bk. *Mühimme defteri*, nr. 4, hüküm numaraları 20 ve 895; *Mühimme defteri*, nr. 28, hüküm nr. 971), hem de İstanbul'da üç dört mahalleden müteşekkil bir semti ve umûmiyetle mârûf bir câmiin muhit ve mahallelerini işâret ve ifâde ettiği (msl. nâhiye-i câmi-i İbrahim Paşa Çandarlı, nâhiye-i eâmi el-merhum Mahmud Paşa gibi) görülmektedir. Bir livânın beldeleri veya kaleleri hâricindeki yerler o livânın nâhiyeleri addolunduğu gibi, bâzı hâllerde, bir sancağın bir kısım nâhiyeleri ayrılarak, yeni zaptedilen kaleler ile birlikte, başka bir sancak teşkil ediliyordu (krş. Celâl-zâde Koca Nişancı Mustafa Çelebî, *Ṭabaḳât al-mamâlik fî daraca̱t al-masâlik*, Üniv. kütüphânesi; Peçevî, I, 193, 250). *Kanûn-nâme-i âl-i Osman*, bâzı nevî resim ve vergilerin cins ve mıkdarının Anadolu eyâletinde muhtelif nâhiyelere göre nasıl değiştiğini tesbit ettiği gibi, Bolu havâlisinde „yedi divân" nâmı ile anılan idârî ve kazâî bölgeyi de bir nâhiye telakkî etmektedir (krş. *Sultan Süleyman kanûn-nâmesi*, *TOEM* ilâvesi, s. 28 v.d., 33). Kezâ, bâzan dirlik sâhipleri ile canbazlar, yürük ve tatarlara âit teşkilât ve bunların eşkinci yomakları da Rumeli eyâletinin muhtelif sancaklarında, muhtelif nâhiyelere göre, tahrir edilmiş ve bir nizâm altında tutulmuşlardı (krş. Peçevî, I, 126; Tayyib Gökbilgin, *Rumeli'de yürük ve tatarlar*, tür. yer.). Yine XV. ve XVI. asırlarda, her hangi muayyen bir bölgeye elem olmak üzere, bir kadılık mıntıkasının, yâni bir kazanın isimleri belli nâhiyeleri olarak, msl. Adana taraflarında Afşar divânına bağlı bir nâhiyede bazı arâziden, kezâ Bayramlu kazâsının „Yalman" ve Demirci kazâsının „Borlu" nâhiyelerindeki halkın şikâyetlerinden, Arnavutluk livâsında Tepedelen nâhiyesindeki bir kısım köylerden bahsolunduğu veya sancak ismi doğrudan-doğruya zikredilmeksizin, bâzı büyük merkezlere (msl. Konya, Kayseri gibi) tâbî muayyen nâhiyelerden ve bunların köylerinden şu veya bu türlü bilgiler verildiği de görülmektedir (krş. h. 821, 850, 901, 910, 936, 953 tarihli vesîkalar için bk. Başvekâlet arşivi, Fekete tasnifi, nr. 6 ve 9, 34, 48, 112, 235, 299). Bir kadının idârî ve kazâî bölgesi olan kazâlara tâbî köyler, bâzan nâhiyeler hâlinde gruplanılırlarak, buralara, adlî ve idârî işlerini mahallinde yürütmek üzere, bu kazânın kadısı tarafından kendi adına nâipler tâyin olunduğu da vâkîdir. Bu nâhiyelere nâiplori re'sen o kazânın kadısı yollamakta idi. Kezâ bu gibi hâllerin sık-sık vukû bulduğu XVI. asır sonlarından itibâren, serbest yerlerde baş-kariyelerinin etrafında, kitle hâlinde, serbest olmayen yerlerde de, gruplar hâlinde toplanan köylerin teşkil ettikleri bu gibi nâhiyelere, âsâyişlerini te'min için, serbest ise dirliğin sâhibi, değil ise, sancak beyi tarafından su-başılar gönderilirdi ve bunlar kadının yolladığı nâiplerin emrinde bulunurlardı (tafsilât için bk. Mustafa Akdağ, *Osmanlı müesseseleri hakkında notlar*, *Dil ve tarih-coğrafya fakültesi dergisi*, 1955, XIII, sayı 1—2, s. 27—51).

Tanzimattan sonraki devirde, Fuad Paşa'nın sadâretinde (1280/1281) vilâyet usûlünün devletin mülkî ve mâlî idâresini zapt ve rapt altına alacağı düşünüldüğü sırada ve yeni mülkî taksimâtın esâsları konulurken, üç eyâletin birleştirilmesi ile teşkil edilen Tuna vilâyetinin idâresi, Midhat Paşa'nın sancak, kazâ ve nâhiyelerin yeniden tanzim ve tensiki husûsunda yaptığı nizam-nâme ile, bu sâhadaki ıslâhat

esâs oldu. Bu cümleden olarak, 7 cemâziyelâhır 1281 tarihinde tanzim olunan Vilâyât nizam-nâmesinin 4. maddesi, bâzı köy topluluklarından hâsıl olan küçük dâirelerin mevkîleri dolayısı ile, müstakil kazâ olamadığını, diğer bir kazâya ilhâk ile idâre edildiğini ve bunların birer nâhiye itibâr kılındığını tesbit etmektedir. Daha sonra 29 şevvâl 1287 ve kânûn II. 1286 tarihli İdâre-i umûmiye-i vilâyât nizam-nâmesi ile daha sonra 11 rebiülevvel 1293 ve 25 mart 1292 tarihli İdâre-i nevâhî nizamnâmesi mülkî taksimatta açıkça dört derece kabûl ederek, nâhiye dâirelerinin teşkil ve taksim sûretini bütün teferruâtı ile bir nizam altına aldı. Bunlara göre, her kazânın mülhakatından olan kariye ve çiftlikler v.b. müteferrikhâneler kurb ve civar ve münâsebetlerine göre, nâhiye dâiresi nâmı ile müteaddit dâirelere taksim olunacak, nâhiye dâireleri ya tek-tek veya toplu olarak teşkil edilip, birinci hâlde bu dâire 200 veya daha fazla hânelik köylerden mürekkep olacak, ikinci nevî nâhiye dâiresinin ise, 200 hâneyi bulacak derecede bir kaç köy ve mahalden mürekkep olması lâzım gelecek idi. 1287 tarihli nizamnâme, bir nâhiye dâiresine dâhil olacak kariye ve çiftliklerde en az 500 erkek nüfus bulunmasını şart kıldığı ve aksi takdirde böyle yerlerin nâhiye itibâr olunemıyacağını tesbit ettiği hâlde, 11 rebiülevvel 1293 tarihli İdâre-i nevâhî nizam-nâmesi bu kaydı kaldırmış, ancak, nâhiye dâiresini teşkil edecek köylerin nâhiye merkezine nihâyet üç saat mesâfeden (15 km. kadar) uzak olmamasının karar altına alındığını bildirmiştir. Bu nizam-nâme aynı zamanda, nâhiye dâirelerinin idâresini bir müdür ile seçilmiş dört âzadan mürekkep bir meclise bırakmış, bu âzadan birinin müdür muâvini, birinin de kâtip olacağını, müdür ve meclisin seçim şekli ile bunların vazifelerini tesbit etmiş idi (tafsilât ve 28 maddelik bu nizam-nâme için bk. *Düstûr*, I, 637 v. dd.; III, 33—47). Bu karar ve nizamların tatbikatı olarak, Anadolu ve Rumeli vilâyetlerinin kazâları nâhiyelere ayrılmış ve nâhiye merkezlerinde hükûmet konakları ile karakolhâneler te'sis edilmiş (misâl için bk. *Manastır vilâyeti salnâmesi*, birinci defa, 1305, tür. yer.) ve her nâhiye müdür ve muâvinleri ile meclis âzaları tesbit olunmuş idi'ki, gerek müdür ve muâvinleri, gerek âzaları, bâzan kısmen, bâzan da tamâmen müslüman unsurlardan meydana gelebilmekte idi (misâl için bk. *Edirne vilâyeti sâl-nâmesi*, yirminci defa, 1310, tür. yer.; vilâyet sâl-nâmeleri, bu devirde, her vilâyet ve kazaya bağlı nâhiyelerin mevkiini, köylerini, nüfusunu ve merkez nâhiyelerini birer-birer gösterdiği gibi, nâhiyelerdeki nâip vekillerini, vergi kâtiplerini ve zâbıta me'mûrlarını da kaydetmektedir. Misâl için bk. *1308 hicri senesi Aydın vilâyeti salnâmesi*, tür. yer.; *1325 senesi Hüdâvendigâr vilâyeti salnâmesi*, tür. yer.).

Meşrûtiyet devrinde, 1329 tarihli İdâre-i umûmiye-i vilâyât kanûnu, 1281, 1285 ve 1293 tarihli nizam-nâmelerin nâhiyeler ile ilgili hükümlerini değiştirmiş idi ki, bu durum, cümhûriyet devrinde de devam etti ve 1340 tarihli Teşkilât-ı esâsiye kanûnunun 89. maddesi mülkî teşkilâtta nâhiyeleri kasaba ve köylerden terekküp eden idârî bir birlik olarak tesbit ve kabûl eyledi (*1926/1927 Türkiye cümhûriyeti devlet salnâmesi*, tür. yer.).

Bugün, nâhiye müdürü vâli tarafından tâyin edilmekte olup, kazâ kaymakamlarına tâbî bulunmaktadır. İdârî hususlardan başka, vergilerin tahsili ile mahkeme ilâmları ve hükümlerinin tatbik ve icrâsında da vazifeleri vardır. (M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

NAḤL. (Bk NAHL.]

NAHL. AL-NAḤL, balarısı, *Kur'an*'da XVI. sûrenin adı olup, ismi 70. âyetten alınmıştır: „Rabbin bunu bal arısına da şöyle vahyetti". Ḫâzin (III, 105)'e göre, buna „Sürû sûresi" ismi de verilmiştir; çünkü muhtelif yerlerinde hayvanlardan bahsedilmektedir. Zaman bakımından bu sûre Mekke'de nâzil olan sûrelerin pek eski olmayanlarından biridir ve Medine devrine âit bâzı âyetleri bâvi bulunmaktadır; fakat tefsirciler arasında bu hususta ihtilâf vardır.

„Bal arısı" faslında neshedilmiş 4 âyet vardır: 69. âyet, V, 92. âyetle neshedilmiştir; 84. âyet, IX, 5. ve 108, 1 âyetin ilk kısmı aynı âyetin sonu veya IX, 5. ile neshedilmiştir.

Bibliyografya: Nöldeke-Schwally, *Geschichte des Qorâns* (Leipzig, 1909), I, 145 v. dd.; Sell, *The historical Development of the Quran* (London, 1923); Montet, *Le Coran* (Paris, 1929); al-Nisâbûrî, *Asbâb al-nuzûl* (Kahire, 1315); İbn Salama, *al-Nâsiḫ va'l-mansûḫ* (bundan önceki eserin kenarında); Suyûṭî, *Itḳân* (Kahire, 1343); *Kur'an* tefsirleri. (MAURICE CHEMOUL.)

NAHR. [Bk. NEHİR.]

NAHR AL-MALİK. [Bk. DİCLE.]

NAHRAVÂLİ. [Bk. NEHREVÂLİ.]

NAHRAVÂN. [Bk. NEHREVÂN.]

NAḤŞAB. [Bk. NAHŞEB.]

NAHŞEB. NAḤŞAB, Buhârâ'da bir şehir olup, arap coğrafyacıları tarafından Nasaf adı ile de zikredilmektedir (benzer bir değişme için krş. Naḫçavan). Şehir Kaşka-Deryâ vâdisinde bulunuyordu (krş. İbn Ḥavḳal, s. 376: Kaşk-rûz, cenupta Semerkand suyu

olan Zarefşan 'a muvâzî akar ve Amu-Derya 'ya döner; fakat ona kavuşmadan, kumlar arasında kaybolur). Naḫşab Buhârâ 'yı Belh 'e bağlayan yol üzerinde Buhârâ 'dan 4 ve Belh 'ten 8 günlük mesâfede bulunmakta idi (bk. Muḳaddasî, s. 344). İṣṭaḫrî (s. 325) zamanında şehrin ancak bir dış mahallesi (*rabaż*) ile harâp olmuş bir kalesi (*kuhandiz*) mevcut idi. Nehir şehrin içinden akıyordu (İbn Ḥavḳal, s. 378).

Cengiz Han 'dan beri (1220) moğullar Naḫşab civârını yazlık karargâhları olarak seçmişlerdi. Çagatay hanlarından Kebek (1318—1326) ve Ḳazan (ölm. 1347) burada saraylar yaptırmışlardır ve bundan dolayı bu mahal Karşı (yâni „saray") adını almıştır. Karşı Timur zamanında sık-sık zikredilir (*Ẓafar-nâma*, I, 111, 244, 259 v. b.), fakat Timur 'un doğduğu mahal olup, Karşı 'dan 3 günlük mesâfede bulunan Kiş (Şahr-i sabz) onu gölgede bırakmıştır. Karşı 'nın kalesi çok kuvvetli tahkim edilmiş idi ve Şıbanı Han (krş. *Şibanı-nâme*, nşr. Mélioranskiy, s. 29) ile Buhârâ hâkimi 'Abd Allāh Han 'a şiddetle mukavemet etmiştir (965=1558). XVIII. asırdan itibâren Karşı şehri Kiş 'i geçmiştir. 1920 'de Karşı Buhârâ hanlığının ikinci büyük şehri olup, 60—70.000 nüfusu var idi.

Karşı sâhasındaki harâbelerin tesbiti meselesi ile uğraşan L. A. Zimin yerinde yapmış olduğu araştırmaların neticelerini şöyle hulâsa etmektedir: 1. eski Naḫşab 'in harâbeleri Şulluk-Tepe civârındadır (krş. Mahdî-Han, *Târîḫ-i Nâdirî*, 1149 yılı vekayii); X. asırda tahrip edilmiş olan eski kale bu tepede bulunuyordu; 2. moğul saraylarının nehrin cenûbunda yapılması ile, şehir de yavaş-yavaş cenûba kaymış ve XIV. asrın sonlarında, Timur burada bir kale yaptırdığı vakit, kısmen bugünkü Karşı 'nın işgâl ettiği yeri almıştır; 3. bu kalenin bakiyeleri (vaktiyle kalenin Şıbanı Han ve 'Abd Allāh Han tarafından muhâsarası neticesiz kalmış idi) Ḳal'a-i Zaḥḥāk-i Mārān harâbeleri (Karşı 'nın merkezinden aş.-yk. 3 km. cenûb-i garbîde) yakınında aranmalıdır.

Bibliyografya: Barthold, *Turkestan* (ingl. trc. *GMS*, V, 134—142; burada Naḫşab 'e tâbî aş.-yk. 60 köy sayılmaktadır); ayn. mll., *K istorii oroşeniya Turkestana* (Petersburg, 1912), s. 126 (Kaşka vâdisi); L. Zimin, *Naḫşab, Nasaf, Ḳarşî* (*'Iḳd al-cumān*, V. Barthold armağanı), Taşkent, 1927, s. 197—214. (V. MINORSKY.)

NAḪŞEBİ. NAḪŞABİ ŞAYḪ ŻIYĀ' AL-DİN (ölm. 751 = 1350), tanınmış iran muharriri (meşhûr sûfî Abū Turāb Naḫşabî, ölm. 245 = 860, ile karıştırılmamalıdır). Hayatı hakkında pek az şey biliyoruz.

Nisbesine bakılacak olursa, aslen Naḫşab [b. bk.] 'den idi; fakat Hindistan 'da yerleşmiş ve burada meşhûr şeyh Ḥamîd al-Dîn Nāgūrî 'nin ahfâdından şeyh Farîd 'in mürîdi olmuştur. 'Abd al-Ḥaḳḳ Diblavî 'nin *Aḫbār al-aḫyār* (Dehli, 1309, s. 104—107) 'ına göre, murâkabe içinde geçen uzun bir ömürden sonra, Badā'ūn 'da ölmüş ve orada gömülmüştür. Naḫşabî çok verimli bir müellif idi; Hind eserlerini farsçaya tercüme etmek için, Hindistan dillerine olan vukûfundan faydalanmıştır. En çok tanınmış olan *Ṭūṭî-nāma* („papağan kitabı") Hindistan ve orta Asya 'da çok yayılmış olup, sanskritçe *Çukasaptatî* 'ye dayanmaktadır (D. Galanos taralından kısmen rûmcaya çevrilmiş idi, Atina, 1851). Mukaddimesinde, Naḫşabî, hâmîlerinden birinin bu eserin eski bir farsça tercümesini kendisine gösterdiğini, bu ilk tercüme çok kaba ve san'atsız olduğu için, kendisini bunu yeniden tercümeye dâvet ettiğini anlatır. Naḫşabî bunun üzerine tercümeye başlamış ve kitabı „Gece" adını verdiği 52 bölüme ayırmıştır; ayrıca kendisine pek alâka verici görünmemiş olan bâzı hikâyelerin yerine daha güzellerini koymuştur.

730 (1330) 'da sona eren eser, bir çerçeve-hikâye ile bunun içine yerleştirilmiş küçük hikâyeler şeklinde yazılmıştır. Dili son derece güzel olup, mecâz ve teşbihleri cür'etlidir. Fakat Naḫşabî 'nin dili sonraki nesiller için çok güç ve çok özentili idi; bundan dolayı Abu 'l-Faẓl b. Mubārak adlı bir müellif, büyük Hind-türk hukümdarı Akbar 'in emri ile, bu eseri daha sâde bir şekilde yeniden kaleme aldı (Rieu, s. 753b). Bu yeni şekil, eseri yalnız 35 bölüme indiren Muḥammed Ḳādirî (XVII. asır) taralından yeni bir sâdeleştirme ile, bertaraf edildi. Ḳādirî 'nin yazdığı şekil hindceye (Āvārî, Ġavvāṣî), Bengâle diline (Caṇḍicarana Munşî) türkçeye (Sarı Abdullah Efendi, Bulak, 1254 ve İstanbul, 1256 basmaları) ve Kazan türkçesine yapılan bir çok tercümelerin esâsı oldu. Bir de Ḥamîd Lāhūrî tarafından nazma sokulmuş bir şekli vardır (Bland, *JRAS*, IX, 163). Aynı mevzû İran 'da *Çil(çihil) ṭūṭî* („Kırk papağan") adlı ucuz taş-basmaları hâlinde bâzı halk kitaplarında da işlenmiştir. Bu kitaplardan birinin metni V. Zhukovski tarafından basılmıştır (Petersburg, 1901). Avrupa da ha 1792 'den itibâren Naḫşabî 'nin eserini tanıdı. Bu tarihte M. Gerrans 12 gecenin ingilizceye serbest bir tercümesini neşretti. Ḳādirî 'nin kaleme aldığı şekil C. I. L. Iken tarafından almancaya çev-

rildi (Stuttgart, 1822); bu basmada Kosegarten'in Nahşabî hakkında bir araştırması ile *Ṭūṭī-nāma*'sinden örnekler bulunmaktadır. Bu eserin türkçesi L. Rosen tarafından almancaya çevrildi (Leipzig, 1858). Nahşabî'nin asıl eserinin Münich'te el-yazması hâlinde fransızca bir tercümesi var ise de, tam tercümeleri şimdiye kadar neşredilmiş değildir. Eser E. Berthels tarafından rusçaya tercüme edilmiştir. Sekizinci gecenin metni ve almancaya tercümesi H. Brockhaus tarafından neşredilmiştir (Leipzig 1843 ve *Blätter für literarische Unterhaltung*, 1843, nr. 242 ve 243, s. 969 v. dd.).

Nahşabî'nin diğer eserleri *Ṭūṭī-nāma* ile kıyaslanabilecek bir yayılma kazanamadı; bununla berâber, hemen hepsi bugüne kadar gelmiştir. Şu eserleri bilinmektedir: *Gulrîz* („güllü"). Ma'şûm Şâh ile Nûşâba'nın aşkından bahseden bir roman (Âġa Muḥammed Kāẓim Şirāzî ve K. F. Azoe tarafından bastırılmıştır. Kalküte, 1912, *Bibl. Ind.* serisinde); *Cuz'iyāt va kulliyāt* („parçalar ve bütünler"), *Çil nāmās* da denilir (Rieu, s. 740ᵃ). Tanrının en asîl mahlûku ve büyüklüğünün bir delîli telakkî edilen insan vücûdunun muhtelif kısımlarının tasvirini veren remzî bir eser; *Lazzat al-nisā'*, türlü mizaclar ve cinsî münâsebetler hakkında hindce bir eser olan *Koka-Sāstra*'nın farsçaya nakli; *Silk al-sulūk*, tanınmış sûfîlere âit hikmetli sözler mecmuası (Dehli, 1895, taş-basması) ve *Naṣāyiḥ u-mavā'iẓ*, tasavvufa dâir, oldukça kısa bir risâle (Rieu, s. 738ᵃ). *'Aṣara mubaṣṣara* (*Aḫbār al-aḫyār*'da mezkûr, yk. bk.) adlı risâlesinin yalnız adı bilinmektedir. Nahşabî'nin bütün mensûr eserlerinde *ḳiṭ'a*'lar bulunmaktadır ki, bunlar kendisinin şâirlik kabiliyetine sâhip olduğunu gösterir.

Bibliyografya: Nahşabî hakkında: J. Pertsch, *Über Nachschabi's Papageienbuch* (*ZDMG*, XXI, 505 v.dd.); Benfey (*GGA*, 1858, s. 529); H. Ethé (*Gr. I. Ph.*, II, 258, 261, 324 v.dd., 335); Elliott, *History of India*, VI, 485. Yukarıda bahsedilen basma ve yazmalara Gladwin'in metin ve ingilizce tercümesi içinde bulunan Ḳādirî'nin eserini ilâve etmelidir: Kalküte, 1800 ve London, 1801; *Ṭoṭā-Kahānī*, hindustânîye tercümesi (nşr. D. Forbes), London, 1852. *Gulrîz* için bk. bir de Ch. Stewart, *A descriptive Catalogue of the Oriant. Library of the late Tippoo Sultān of Mysore* (Cambridge, 1819), s. 85ᵃ; *Lazzat al-nisā'* için bk. Mehren, *Codices Persici* v.b. *Bibliothecae regiae Hafniensis* (Kopenhag, 1857), s. 15, nr. XXXVI. (E. BERTHELS.)

NAHV. (Bk. NAHİV.]

NĀ'İB. [Bk. NÂİP.]

NĀ'İLA. [Bk. ISĀF.]

NĀ'İLÎ. [Bk. NÂİLÎ.]

NÂİLÎ. NĀ'İLÎ MUṢṬAFĀ (? — 1666). XVII. asırda, Murad IV., İbrahim ve Mehmed IV. devirlerinde yaşamış büyük türk şâiri. XIX. asır şâirlerinden Manastır'lı Sâlih Nâilî (ölm. 1293=1876)'den ayırmak için, son devirde Nâilî-i Kadîm diye anılmıştır. İstanbul'da doğan Nâilî'nin babası mâden kalemi kâtiplerinden Pîrî Halîfe'dir. Bu sebepten kaynaklarda Pîrî-zâde diye anılır (Belîg, *Nuḫbat al-āṯār*, Üniv. kütüp., TY., nr. 1182, 88ᵃ; Şeyhî, *Vaḳāyiʿ al-fużalā'*, Bayezid Umûmî kütüp., nr. 2361, 350ᵇ; Safâî, *Teẕkirat al-şu'arā'*, Süleymâniye kütüp., Hâlet Efendi kitapları, nr. 112, 112ᵃ; Hüseyin Ayvansarâyî, *Vefeyât*, Üniv. kütüp., TY., nr. 2464, s. 146). Bu isim J. v. Hammer, *Geschichte der Osmanischen Dichtkunst*, III, 467; Gibb, *A History of Ottoman Poetry*, III, 304; Menzel, *EI*, mad. NĀ'İLÎ'de Yeni-zâde olarak geçer. Doğduğu tarih belli olmamakla berâber, 1042=1632'de ölen Halvetî şeyhi Saçlı İbrahim Efendi için düşürdüğü tarihten ve Bagdad fethi münâsebeti ile (1048=1638) Murad IV.'a takdim ettiği kasîdeden XVII. asrın başlarında doğmuş olduğu düşünülebilir.

Me'hazlardan ve eserinden anlaşıldığına göre, Nâilî iyi bir tahsil görmüş, bilhassa farsçayı mükemmel öğrenmiştir. Tahsilini tamamladıktan sonra, Dîvân-ı hümâyûnda ve „aklâm-ı mukâtaaltan" Mâden kaleminde kâtiplik etmiş, nihâyet bu kalemde baş-halîfe olmuştur (Safâî, *Tezkire*, 112ᵃ; Şeyhî, *Vaḳāyiʿ al-fużalā'*, 350ᵇ; Güftî, *Tezkire*, Üniv. kütüp., TY., nr. 1533, 43ᵇ). Fakat bütün hayatı müddetince, kalem baş-halîfeliğinden ileri gidemediği ve mütevâzî, hattâ zarûret içinde bir ömür geçirdiği anlaşılıyor. Zarûretten kurtulmak, refâha kavuşmak için, Murad IV. ve Mehmed IV.'e, sadâret, meşîhat ve defterdarlık makamlarını ihrâz edenlere ve hemen bütün devlet ricâline kasîdeler sunmuş, onlardan ihsân ve lutuf beklemiştir. Bir aralık Yusuf Paşa ve defterdar Ahmed Paşa'nın himâyesine girebilmiş ise de, hayatının sonuna doğru, dâimâ şikâyet ettiği düşmanlarının te'siri ile Köprülü zâde Fâzıl Ahmed Paşa'nın gazabına uğrayarak, İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır. Mehmed IV.'e, Edirne seyâhati vesîlesi ile, sunduğu bir şikâriye kasîdesinden şâirin bu şehre nefyedildiği hatıra gelebilir. Ömrünün son senelerini gurbette geçiren Nâilî, sadrâzam Fâzıl Ahmed Paşa'ya gerek doğrudan-doğruya, gerek kethüdâsı İbrahim Efendi vâsıtası ile sunduğu kasîdeler sâyesinde hulûl etmeğe ve gurbet hayatından, zarûretinden şikâyetle, sadâkatini

belirtmeğe çalışmıştır. Buna rağmen, menkûbiyetten kurtulamayan Nâilî 1077 (1666)'de gurbette ölmüştür (Salâî, 112a; Şeyhî, 350b; Belîg, 88a; değişik tarihler için krş. Mehmed Âsım, *Zayl Zubdat al-aş'âr*, Üniv. kütüp., T Y., nr. 2401, 32b'de 1078 = 1667; Hüseyin Ayvansarâyî, *Vefeyât*, s. 146'da 1075 = 1664). Nâilî'nin Fındıklı'da Sünbülî dergâhı hazîresinde medfûn olduğu ve sonradan Beyoğlu kabristanına nakledildiği rivâyeti için bk. Bursalı Tâhir, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1333), II, 443.

Divânından elde edilebilen bilgiye göre, Nâilî içli, duygulu bir şâir olup, zayıf ve hastalıklı bir bünyeye sâhip idi (ayrıca bk. Şeyhî, 350b). 1054 (1644)'te Sultan-zâde Mehmed Paşa'ya sunduğu kasîdeden küçük yaşta anne ve babasını kaybettiğini öğreniyoruz. Hayatında dâimâ zarûret içinde kalmış, maddî ve mânevî acılar çekmiştir. Kötümserliğini, hayatın acılarını, bâzan tasavvuf sâyesinde tevekkül ile karşılamıştır; fakat çok zaman memnûniyetsizlikten kurtulamamış ve şikâyetinin sebeplerini arasıra açığa vurmuştur.

XVII. asır Osmanlı İmparatorluğunun, eski heybetini muhâfaza eder görünmekle berâber, durmadan gelişen Avrupa devletleri karşısında siyâsî hayatta başarısızlıklara uğradığı, dâhilde isyânlar, karışıklıklar ve saray kadınlarının entrikaları ile itibârının sarsıldığı bir devirdir. İdârî teşkilât bozulmuş, rüşvet ve sû-i istimâller artmış, sık-sık değişen ehliyetsiz devlet ricâlinin elinde işler intizâmını kaybetmiştir. Siyâsî ve ictimâî hayattaki bu düzensizliğe ve çöküşe karşılık, bu asırda edebiyat en yüksek dereceye erişmiştir. Fars edebiyatının te'sirlerinden kurtulmağa çalışan, hattâ onun ile boy ölçüşmeğe başlıyan türk şiirinde Nef'î, Sabrî, Şeyhülislâm Yahyâ, Şeyhülislâm Bahâî, Riyâzî, Fehîm-i Kadîm, Cevrî, Vecdî, Güftî, İsmetî gibi büyük şâirler yetişmiştir. Muhteşem-i Kâşânî (ölm. 996=1588), Urfî-i Şîrâzî (ölm. 999=1591), Feyzî-i Hindî (ölm. 1004=1595/1596), Kelîm-i Hemedânî (ölm. 1061=1651), Sâib-i Tebrîzî (ölm. 1080=1669), Tâlib (ölm. 1036=1626/1627), gibi büyük iranlı üstadların te'sirinde gelişen bu devir şiirinin husûsiyeti dilde, üslûpta, fikir ve hayallerde kusursuzluk, zarâfet, incelik, şekil ve âhenk mükemmelliğidir. İşte Nâilî bu devir edebiyatının en büyük temsilcisi olarak görülür. İran edebiyatı ile fazla meşgûl olan ve şiirlerinde fars şâirlerine hayranlığını belirten Nâilî en fazla Kelîm-i Kâşânî'nin te'siri altında kalmıştır.

Nâilî'yi hazırlayan te'sirler arasında, İran edebiyatının yanında, çağdaşları olan şâirleri ve asrın edebî havasını da göz önünde tutmak gerekir. Bu arada bilhassa Şeyhülislâm Bahâî (ölm. 1064=1653), İsmetî (ölm. 1076=1665) ve Neşâtî (ölm. 1085=1674)'yi sayabiliriz. Bahâî'nin „neylersün" redifli gazelini tahmis eden ve ayrıca buna nazîreler söyleyen Nâilî, Neşâtî ve İsmetî ile de yakından münâsebettedir. Kaynaklara göre, bir çok şâire hocalık ettiği söylenen ve asrın büyük şâirlerinden olan Neşâtî, Nâilî üzerinde derin te'sirler yapmıştır. Nâilî Neşatî'nin bir çok gazelini tanzîr ettiği gibi, gerek tasvirleri ve gerek edâsı bakımından, şiirleri arasında mühim benzerlikler görülür. Nâilî'nin İsmetî'ye ayrıca takdir ve muhabbeti olduğu da seziliyor. Nazîreleri ve divânının bir kaç yerinde İsmetî'den hayranlıkla bahseden mısrâları vardır.

Nâilî'nin tek eseri sağlığında tertip ettiği divânıdır (Salâî, 112a; Ali Kemâl, hûsûsî kütüphânesindeki „en ufak sehivden berî" 1070 tarihli bir yazma nüshadan bahsediyor, *Pegam-Sabah*, edebî nüsha, sayı 31, 1336). Muhtelif kütüphânelerde 30 kadar nüshası bulunan divânda 2 münâcât, 6 na't, Ali, Hasan ve Hüseyin'e âit 3 mersiye, Murad IV.'a 2. Mehmed IV.'e 1 kasîde ile, başta Merzifonlu Kara Mustafa Paşa olmak üzere, bir çok sadrâzamlara ve ricâle takdim edilmiş kasîdeler, 388 gazel, müseddes, terkib ve terci-i bendler, 6 tarih, muhtelif kıt'a ve rubâîler, genç yaşta ölen birâderi için çok duygulu ve samîmî bir mersiye, 12 şarkı vardır. Nâilî divânının tek baskısı meveuttur (Bulak, 1253, 125 s.; divânın iki defa basıldığı hakkında bk. Bianchi, *Catalogue*, Paris. 1843, s. 31; matbû olmadığı hakkında bk. İbrahim Necmi, *Tarih-i edebiyat dersleri*, İstanbul, 1338. I, 157). Yazmalarının ancak üçte biri kadar olan matbû divânda na'tler kasîdeler, mersiye ve şarkılar yoktur. Sonuna, Nâilî'nin sanılarak, Tarzî (ölm. 1072=1662)'ye âit bir kaç şiir eklenmiştir (Tarzî'nin Nâilî'ye âit ilk mahlas olduğu hakkında bk. Müstecâbî-zâde İsmet, *Nâilî-i kadîm*, *Mektep* mecm., 1310, II, sayı 22 ve *Hazîne-i Fünûn*, 1312, II, 326, aynı makale Fâik Reşad tarafından *Eslâf*'a da alınmıştır; bk. Fâik Reşad, *Eslâf*, İstanbul, 1312, II, 121).

Nâilî divânının hemen yarısını kasîdeler teşkil eder. Kasîdelerde Nef'î'nin te'siri açıkça hissedilir. Hayallerindeki genişlik ve mübâlega, yer-yer yüksek bir edâ ile konuşması, bilhassa fahriyeye fazla yer vermesi bakımından Nef'î'yi andırır. Hemen her kasîdesinde kendisine büyük bir yer verdiği görülür. Fakat Nef'î'nin tantanalı üslûbu yerine Nâilî'nin kasîdelerinde ince, yumuşak, zarif

bir âhenk vardır. „Eder" redifli na'ti ile Murad IV.'a sunduğu „etmiş" redifli kasîdesi, Kara Mustafa Paşa'ya yazdığı „gelen" redifli ve Fâzıl Ahmed Paşa'ya sunduğu „boş geldin" redifli tebrik kasîdesi, Nef'î'nin edâsını veren, cidden başarılı manzûmelerdir. Çoğunda nesib kısmı bulunmayan ve doğrudan-doğruya mevzûa girilen kasîdeler, devrinin ictimâî hayatını az-çok aksettirmeleri bakımından da mühimdir: yer-yer yaşadığı devrin çirkin manzaralarını, devlet işlerinin düzensizliğini ve âsâyişin bozukluğunu, devlet ricâlinin ehliyetsizliğini, zarûretini, düşmanlarından şikâyetini, hastalığını, umûmiyetle şâirin kötümser bir hayat görüşünü ve ıztırabını kasîdelerinden çıkarmak mümkündür. Bâzan şikâyetini, dünyadan „mezbele" tâbiri ile bahsedecek kadar ileri götürmüştür.

Nâilî asıl şahsiyetini gazellerinde göstermiştir. Gazeller umûmîyetle boş beyitlidir (254 gazel). Bu kısalık, fazlalıklardan sıyrılarak, fikri mümkün olduğu kadar az söz ile ifâde ve mânayı teksif gayretini gösterir. Fakat bu gayret bâzan mânanın zor anlaşılmasına ve mübhemliğe kadar varır. Bunda şâirin üçüzlü ve dördüzlü zincirleme farsça terkipler kullanmasının, mücerred ve müşahhas isim ve sıfatlar ile terkipler yapmasının, mücerred mefhûmlara fazlaca yer vermesinin de büyük te'siri vardır. Nâilî, Şeyhî ve Ahmed Paşa'dan beri gelişen ve Bâkî'de klâsik bir hâle gelen bir çok eskimiş, kalıplaşmış mazmunları terketmiş, bunların yerine yeni mazmunlar arayıp bulmuştur. Söz san'atlarına ehemmiyet vermemiş, bunun yerine mâna oyunları ile mazmunlarını genişliğine ve derinliğine inkişâf eden hayaller üzerine kurmuştur. Mânayı ilk bakışta kavrama zorluğunun bir sebebi de budur. Başlıca husûsiyetini fikirde, mânada, hayal ve tasvirlerde, üslûpta incelik olarak târif edebileceğimiz „sebk-i hindî" denilen şiir tarzı, Hind-İran şâirleri arasındaki münâsebetler sonunda, Hindistan'dan İran'a geçmiş idi. Câmî (ölm. 898 =1493)'den sonra büyük İran şâirleri tarafından işlenen ve divan edebiyatında en mükemmel şeklini Şeyh Gâlib'de bulan bu tarz XVII. asırda başarılı şekilde Nâilî tarafından temsil edilmiştir.

Dîvân'ındaki gazellerden büyük bir kısmı tasavvufîdir. Fakat tasavvuf, Nâilî'nin şiirlerinde mecazlar ve tasvirler arkasında öyle gizlenmiştir ki, bunu ilk bakışta teşhis etmek gâyet zordur. Buna rağmen Nâilî mutasavvıf bir şâir değildir ve tasavvuf onda hiç bir zaman esâs unsur olmamıştır. Bu şâirin hayat görüşü mutasavvıflarınkine uymaz. Bâzı tasavvufî gazellerinde görülen tevekkül, rızâ ve istiğnânın hemen yanı-başında, felekten şikâyet eden, tatmin edilmemiş, ihtiraslı, bundan dolayı da kötümser, muztarip bir ruhun varlığı sezilir.

Nâilî'nin temiz ve mütekâsif bir üslûbu vardır. Dile hâkimiyeti, ifâdesinin sağlamlığı ve şahsîliği hemen göze çarpar. Farsça kelime ve tâbirlerin, terkiplerin fazlalığı yanında türkçe kelimelere, bilhassa gazellerde çok az rastlanır. Kasîdeler, terkipler ve şarkılar gazellerine nazaran daha sâde ve açıktır. Zincirleme farsça terkipler ve bunlar ile berâber kullanılan vasıf terkipleri, yeni veya pek az kullanılmış farsça kelimeler, divân edebiyatına Nâilî tarafından getirilmiştir. Nâilî'nin bir kuyumcu elinden çıkmış gibi, çok ince bir titizlik ile işlenmiş, ölçülü, tartılı, her kelimesi yerinde, her unsuru tamam ve kusursuz bir üslûbu vardır. Fikrini en kısa yoldan, en vecîz bir şekilde ifâde etmeğe, her kelimeyi kıymetlendirmeğe çalışmıştır: mısrâlarındaki incelik ve zarîflik, üslûbundaki âhenk, Nâilî'nin beğenilmesine, taklid edilmesine ve hattâ bâzan şiirlerinin, mânaları anlaşılmadan, dilden-dile dolaşmasına sebep olan unsurlardır. Te'siri, zamanındaki şâirlerden, Yahyâ Kemâl'e kadar devam etmiştir: zamanında Cevrî (ölm. 1065 =1654), Vecdî (ölm. 1071=1660), Fehîm-i Kadîm (ölm. 1058=1647), Fasih (ölm. 1081 =1670) gibi şâirler tarafından taklid edildiği gibi, Neşâtî ve İsmetî'nin te'siri altında kaldığı kadar onlara te'sir de etmiştir. Birbirlerine karşılıklı nazîreleri vardır. Nâilî'nin te'siri, XVIII. asrın iki büyük şâiri olan Nedîm ve Şeyh Gâlib üzerinde de görülür. Nedîm'de terkipler çözülmüş, mâna daha kolay anlaşılır hâle gelmiş, daha şûh ve rindâne bir ifâde kazanmıştır. Bu te'sir Nedîm'in, bilhassa Nâilî'ye nazîre olan şarkılarında üslûp ve edâ benzerliği ile kendini gösterir. Gâlib'de ise, Nâilî'nin te'siri sebk-i hindî, zincirleme terkipler ve üslûptaki mükemmeliyet şeklinde kendini göstermiştir. Tanzimattan sonra, „Encümen-i şuarâ" şâirlerinden Leskofçalı Gâlib, Hersekli Ârif Hikmet ve Yenişehirli Avnî, Nâilî'yi üstad telakkî etmişlerdir. Bu te'sir, Yahya Kemâl'de bir neo-klasisizm ile yeniden kendini göstermiştir.

Bibliyografya: Metin içinde gösterilen me'hazlardan başka bk. Rızâ-*Tezkire* (İstanbul, 1316), s. 95 v.d.; Mücib., *Tezkire*, (Üniversite kütüp., TY. nr., 3913, 38a); Müstecâbî-zâde İsmet, *Nâilî-i kadîm* (İstanbul, 1318); ayn. mll. (*Mektep* mecm., 1310, II, sayı 22); *Hazîne-i fünûn*, II, 320 v. dd., 326 v.dd.; aynı makaleleri Fâik Reşad, *Eslâf* (İstanbul, 1312, II, 111—128)'a almıştır; Muallim

Nâcî, *Nâilî-i kadîm* (*Mecmua-i Muallim*, 1306, sene 2, s. 217); aynı mll., *Esâmî* (İstanbul, 1308), s. 312 v.d.; Tevfik Fikret, *Harâbâtan bir sahife* (*Servet-i fünûn*, 1314, XVI, 71); İbrahim Kutluk, *Nâilî-i Kadîm'in hayatı ve karakteri* (*Ülkü* mecm., 1949, 3. seri, sayı 34); Mükerrem Merzifonluoğlu, *Nâilî-i kadîm ve gazellerinin tetkiki* (Edebiyat Fakültesi, Türkoloji me'zûniyet tezi, 1950/1951, Türkiyat Enstitüsü kütüp., tez nr. 362); Mehmed Fuad Köprülü, *Dîvân edebiyatı antolojisi* (İstanbul, 1934); Sâdeddin Nüzhet Ergun, *Tanzimata kadar muhtasar türk edebiyatı* (İstanbul, 1931), s. 364; aynı mll., *Neşâtî, hayatı ve eserleri* (İstanbul, 1933), s. XVII; Cevdet Canbulat, *Nâilî'den şiirler* (İstanbul, 1952).

(HALÛK İPEKTEN.)

NA'İMÂ. [Bk. NAİMÂ].

NAÎMÂ. NA'İMÂ (1655 — 1716), Osmanlı müverrih ve vak'anüvisi olup, asıl ismi Mustafa, mahlası Naîm'dir; *Tarih*'inde bu mahlas *Bende-i bikes Naîm* ve *Dâî-i fakir Mustafa Naîm*, şiirlerinde bâzan Naîm ve icâp ettikçe, Naîmâ şeklinde geçer (Naîmâ, *Tarih*, I, 10; VI, *Feyzullah Efendi vak'ası*, s. 2; Safâî, *Tezkire*, 233a). Devrinin vesîka ve tarihlerinde (mes. Ahmed Refik, *Menfâda Naîmâ Efendi*, s. 52—55; aynı mll., *Hicrî XII. asırda İstanbul hayatı*, s. 52 v.d.; Râşid, *Tarih*, II, 533; IV, 35) her zaman Naîmâ şekli görülmekte ve müverrih dâimâ bu isim ile tanınmaktadır. Ona bu mahlasın Divân-ı hümâyûn kaleminde verilmiş olduğu ileri sürülürse de, âilesi tarafından Mustafa Naîm tesmiye edilmiş veya kaleme intisâbından önce bizzat kendisi tarafından alınmış olması dahi düşünülebilir (krş. Ahmed Refik, *Âlimler ve san'atkârlar*, s. 258).

Mustafa Naîmâ Efendi Haleb'de ve rivâyete göre, 1065 (1655)'te doğmuş, genç iken İstanbul'a gelerek, 1100 (1688)'de Sarây-i atîk teberdârânı (baltacılar) ocağına girmek suretiyle hizmete başlamıştır. Naîmâ'nın küçük yaştan beri ilme hevesli olduğu ve memleketinde başladığı tahsile saraya intisâbından sonra da devam ettiği, bir kayda göre de, Bayezid câmi derslerini tâkip eylediği anlaşılmaktadır (Sâlim, *Tezkire*, s. 681 v.d.; Şehrîzâde Said, *Nevpeydâ*, 21a; Cemâleddin, *Osmanlı tarih ve müverrihleri*, s. 43; Atâ, *Tarih*, III, 36 v.d.). Muhtelif ilimlerden başka, edebiyata, nücûma ve bilhassa tarihe büyük bir alâka gösteren Naîmâ teberdârân ocağından divân-ı hümâyûn kâtipleri silkine girmek üzere çırâğ edildiği zaman, kendisi gibi aynı ocaktan yetişme Kalaylı-Koz Ahmed Paşa'ya intisap edip, ona divân efendisi oldu. Daha sonra sadrazâm Amca-zâde Hüseyin Paşa ile münâsebet peydâ ederek, ilim ve irfân erbâbını himâye eden ve tarihe meraklı olan bu zâtın teveccühünü kazandı. Hüseyin Paşa, Şârih ül-Menâr-zâde Ahmed Efendi'nin yazdığı tarihin müsveddelerine mâlik idi; Naîmâ'yı henüz tebyiz ve tertip edilmeyen bu müsveddeler esâs tutulmak üzere, bir eşer te'lifi ile vazifelendirdi. Naîmâ'nın vak'anüvisliğe tâyinini bu hâdise ile alâkalı saymak mümkündür (Naîmâ, *Tarih*, I, 8 v.dd.). Ahmed Refik Bey (*Naîmâ*, s. 6) bu tâyini 1700 senesi olarak kabûl etmiştir. Müverrihi himâye edenler arasında meşhûr şâir ve reisülküttâb Râmi (Paşa) ve Rumeli kazaskeri Yahyâ Çelebî (aslen halebli olan Hekimbaşı-zâde olmalıdır) Efendi'ler de bulunuyordu. Râmî Efendi pek takdir ettiği Naîmâ'ya İstanbul gümrüğünden günde 120 sağ akçe vazife tâyin ettirmiş idi. Müverribi sadrâzama tanıtanın da bu zât olması pek mümkündür (Şehrî-zâde, *göst. yer.*). Naîmâ'nın o devirdeki ricâl tarafından itibâr görmesine bir sebep de, nücûm ilmindeki vukûfu ve zâyiçeler tertibindeki mahâretidir. Naîmâ Efendi, Amca-zâde Hüseyin Paşa'nın arzusu vechile kaleme aldığı ve hâmîsine ithâf ettiği tarihinin bir kaç cüz'ünü takdim edince, sadrâzam ona câize olarak, bir kese kuruş ile İstanbul gümrüğü mukataasından yevmî bir kuruş vazifenin berâtını gönderdi (berâtın Edirne'den gelişi 17 rebîülevvel 1114 = 11 ağustos 1702'ye rastladığı Naîmâ'nın ifâdesinden alınmıştır. Şehrî-zâde, 21b; Râşid, *Tarih*, II, 533'te para, üçer akçeden olmak üzere, yevmî 120 akçe) ve tarihin tamamlanmasını emretti. Amcâ-zâde'nin infisal ve vefatından sonra, Edirne vak'ası neticesinde, Mustafa II.'nın hal'inden mütevellit karışıklığı bertaraf eden Dâmad Hasan Paşa da tarihin faydalarını ve Naîmâ'nın değerini müdrik bir sadrâzam olduğundan, vak'anüvisten eserini yürüterek kendi zamanına kadar getirmesini istedi; o da mârûf tarihinin devamını kaleme almağa başladı. Dâmad Hasan Paşa'yı sadârette Kalaylı-Koz Ahmed Paşa'nın istihlâf etmesini (28 cemâziyelevvel 1116=28 eylûl 1704) Naîmâ için tâlih eseri saymak lâzımdır. Bu sırada kızlar-ağası Uzun Süleyman Ağa'nın kâtibi, yâni haremeyn evkafı yazıcısı olup, teberdârân ocağından yetişmiş bulunan Muşkara (Nevşehir)'lı İbrahim Efendi (Dâmad İbrahim Paşa) Naîmâ Efendi ile öteden beri dostâne bir münâsebet devam ettirmekte ve yeni sadrâzama zâten âşinâsı olduğu vak'anüvisi medh ü senâ eylemekte idi. Naîmâ bu sâyede Anadolu muhâsebeciliğine tâyin edilmiş ve kendisine hâcegânlık rütbesi de, ihtimâl

aynı zamanda, tevcih olunmuştur (Cemâleddin, s. 43; Şehrî-zâde'ye göre, bu rütbe ona Kalaylı-Köz Ahmed Paşa'nın divân efendisi olduğu zaman verilmiştir).

Mustafa Naîmâ Efendi 1118 (1706) başlarında gözden düşerek, sürgüne gönderildi. Atâ Bey (*Tarih*, III, 37), Şehrî-zâde (*Nevpeydâ*, 21b)'den nakil suretiyle, bu nekbete Baltacı Mehmed Paşa'yı sebep göstermiş ise de, Ahmed Refik (*Menfâda Naîmâ Efendi*, s. 52—55) meseleyi tetkik etmiş ve iddianın yanlışlığını meydana koyarak, müverrihin Çorlulu Ali Paşa tarafından ve Gelibolu'ya değil, Hanya'ya sürgün edildiğini isbat etmiştir. Ancak Ahmed Refik Bey bu cezânın sebebini Naîmâ tarafından „hıfz-ı lisana" riâyet edilmediğine, yâni şuna buna dil uzatıldığına hamlediyorsa da, bunu müverrihin bâzı devlet adamları hakkında hoşa gitmeyecek şekilde tertip ettiği zâyiçelere bağlamak daha mâkul görünmektedir. Nitekim Şehrî-zâde (*göst. yer.*) Naîmâ'nın „cüz'iyatta olan mahâreti belâsı ile azl ve nefye" uğradığını söylemekle, bu cihetî belirtmiş, diğer taraftan Atâ Bey (*Tarih*, III, 37) Naîmâ Efendi'nin „ilm-i nücûmda olan behresi cihetiyle emsâlinin istirkabını dâvet" ettiğini söylemiştir. Nefye dâir olup, 1118 safer başları (mayıs 1706) tarihini taşıyan ve Divân-ı hümâyûndan Hanya muhâfızı Ahmed Paşa (Kalaylı-Koz) ile aynı şehrin kadısına hitâben yazılan hükümde, evvelce Anadolu muhâsebecisi olan „Naîmâ kendi hâlinde olmayıp, nefy ü tağribi iktizâ" ettiği belirtilmiştir. Müverrih, Kıbrıs'a sürgün edilmekte olan Hamevî Ali ile berâber yola çıkarıldı ise de, her ikisi de Boğaz-Hisarı'ndan ileri gitmediler. Divânın te'sirsiz kalan ikinci hükmünden bir buçuk ay geçince, bu defa muhâfız çavuşların kalebend edilmesine ve menfîlerin de yerlerine gönderilmesine dâir olarak, aynı senenin rebiülevvelinde kale dizdarlarına bir bükûm yazılması üzerine, Naîmâ Hanya'ya sevkolunmuştur. Müverrihin İstanbul'da kalıp, 6 ay sefâlet içinde yaşayan zevcesi Hâce Havva Hatun tarafından sadrâzam Çorlulu Ali Paşa'ya sunulan arzuhâl üzerine, Naîmâ'nın Bursa'ya nakline dâir, Hanya muhâfızı Osman Paşa'ya receb sonları 1118 (teşrin I. 1706; bu vesîka için bk. Ahmed Refik, *Menfâda Naîmâ Efendi*, s. 54) tarihli bir hükûm gönderilmiş ve Naîmâ Bursa'ya gelerek, bir sene burada yaşadıktan sonra, yine Çorlulu Ali Paşa tarafından, İstanbul'a dönmesine müsâade edilmiştir (receb sonları 1119 = teşrin I. 1707).

Bu gözden düşme devresinin hitâmından sonra, Naîmâ Efendi'ye tekrar ikbâl teveccüh ettiği ve kendisinin Nîmetî Efendi yerine teşrîfatçılığa ve bu me'mûriyetin âidâtı az olduğundan, geçinebilmesi için ilâveten kalyonlar defterdarlığına tâyin edildiği görülmektedir (Şehrî-zâde, *göst. yer.*; Cemâleddin, *göst. yer.*). Silâhdar Ali Paşa Dâmad-ı şehriyârî olup (1121 = 1709), Enderûndan çıktığı, vezîr-i sânî ve daha sonra rikâb-ı hümâyûn kaymakamı olduğu esnâda, „ulûm-i cüz'iyede olan mâhâretine itibâren" müverrihi yakınları arasına aldı; Naîmâ Dâmad Ali Paşa'nın en ziyâde itimad ettiği ve sözüne kıymet verdiği adamlardan biri oldu ve ikinci defa Anadolu muhâsebeciliğine yükseltildi (1124 = 1712). Dâmad Ali Paşa daha sonra Rusya ile olan ihtilâfa kat'î bir netice vermek üzere, ordu ile Edirne'ye gitmeğe hazırlanırken (1125 = 1713), Naîmâ'yı evvelâ defter-emînliğine ve bir az sonra da baş-muhâsebe hâceliğine getirdi (Şehrî-zâde, 22a; Atâ Bey, *Tarih*, *göst. yer.*). Mustafa Naîmâ Efendi artık sadrâzamın meclisine serbestçe giriyor, Habeşî-zâde Rahîmî, şâir Sâmî ve Râşid gibi zamanının tanınmış şahsiyetleri arasında mümtaz bir mevkî almış bulunuyordu. Müverrihin düşüncelerini hiç bir endîşeye kapılmadan ortaya koyarak, meselelere vâkıfâne cevaplar vermesi ve bu sâyede Dâmad Ali Paşa'nın gözüne girmesi bâzılarının hased ve kinini celbetti (Naîmâ'nın sakınmadan söz söyleyen bir mizâcda olduğuna dâir bk. *Feyzullah Efendi vak'ası*, s. 13). Müfterî ve münâfık bir adam olduğu hâlde, sadrâzamın her kesten ziyâde itimat ettiği kethüdâ Köse İbrahim Ağa Naîmâ Efendi'yi çekemeyenlerin başında geliyordu. Dâmad Ali Paşa Venedik seferine hazırlanırken, Naîmâ'nın muvaffakiyetsizlik ile nihâyet bulacağına inandığı bu sefere taraftar olmadığı ve harbin, sulh ve sükûn hâlinde kalması daha doğru olan devlet lehine değil, sırf menfaat te'mini için yapıldığını söylediği yollu tezvirler ile sadrâzamı Naîmâ aleyhine çevirmeğe muvaffak oldu. Müverrih, nücûm ilmindeki istihreclarına dayanarak, Mora seferi hakkında bâzı mütâlealarda bulunmuş olabilir ise de, onun gibi tecrübeli bir adamın sadrâzamı kışkırtacak sözler söylediğine güç ihtimâl verilir. Her ne hâl ise, kethüdâsının te'siri altında kalan Dâmad Ali Paşa Naîmâ'nın, baş-muhâsebeden silâhdar kitâbetine indirmek (Râşid, *Tarih*, IV, 35) sûretiyle haysiyetini kırdığı gibi (27 safer 1127=3 mart 1715), Mora'ya gittiği zaman da Anadolu muhâsebesi, defterleri başka kalemlere tevzî edilmek sûretiyle, gelirsiz bırakıldıktan sonra, tekrar ve „kahren" Naîmâ'ya tevcih edildi; Mora seferi sona erip, avdet edilirken, sadrâzamı onu ser-asker nezdinde, defter emâneti vekâleti ile, Mora'da bıraktı. Bu hâdiseler

yüzünden hırpalanan ve çöken Mustafa Naîmâ Efendi çok yaşamadı ve Mora'da defter emîni iken, Dâmad Ali Paşa Avusturya seferinde bulunduğu sırada (cemâziyelevvel/şâban 1128 = nisan/temmûz 1716) Balya Badra (Palyo Patras)'da vefat ederek, câmi hazîresine defnolundu. Naîmâ'nın ölüm senesini gösteren tâmiyeli beyit şudur: *Ne zîbâ düştü tarih-i vefâtı — Naîmâ gitti firdevs-i naîme* (Hüseyin Ayvansarâyî, *Vefeyât*, s. 178). Naîmâ Efendi'nin kafesî destârlı mezar taşında „baş-muhâsebe mansıbından mâzûlen Mora mübâyaacısı iken vefat ettiği kaydının bulunduğu söylenir (Ahmed Refik, *Naîmâ*, s. 12, not 1). Diğer taraftan yerine başka birinin tâyinine dâir kapudan-ı deryâya gönderilen bükümde onun Mora cânibinde defter emîni bulunduğu zikredilmiştir (Ahmed Refik, *XII. asırda İstanbul hayatı*, s. 54; bk. bir de Şehrî-zâde, 22b; Cemâleddin, s. 44; Murâdî, IV, 220; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı müellifleri*, III, 151 v. dd.).

Naîmâ Efendi, *Ravżat al-Ḥusayn fî ḫulâṣat aḫbâr al-ḫâfiḳayn* adlı tarihi ile, Osmanlı müverrihleri arasında kendine mümtaz bir mevkî sağlamış, eseri bir mukaddime ve esas metinden mürekkep bir telfik olduğu hâlde, renkli tasvirleri, san'atkâr bir romanın edâsı taşıyan tahkiye tarzı, hâdiselerin iç yüzünü aydınlatan tafsilâtı, zamanına göre sâde, fakat nükteli ve îmâlı ifâdesi sâyesinde, celbettiği rağbet ve alâkayı zamanımıza kadar muhâfaza eden tarihlerden biri olmuştur. Daha genç yaşında iken eski devirlere karşı derin bir merak beslediğini bildiğimiz Naîmâ, tarihini *Şârih-ül-Menâr* lekabı ile tanınan müderris ve kadı Mehmed Efendi (Naîmâ, *Tarih*, I, 10; bu isim Şeyhî, *Vaḳâyi' al-fużalâ'*, s. 119 v.d. 'da 'Abd al-Ḥalîm olarak kayıtlıdır)'nin oğlu müderris Ahmed Efendi'nin kaleme aldığı tarihi esâs tutarak ve bir çok yerlerini hemen aynen naklettikten sonra, başka eserlerden ilâveler yaparak, hazırlamıştır. Şârih-ül-Menârzâde'nin nüshası zamanımıza intikal etmeyen tarihi, rivâyete nazaran yaradılıştan başlayıp, 1065 senesine geliyordu. Naîmâ'nın dediğine bakılırsa, Ahmed Efendi Sultan Ahmed devrinden Köprülü Mehmed Paşa'ya kadar olan vekayii mufassal olarak yazmış, daha evvelki devirleri Hasan Bey-zâde tarihinden almıştır.

Naîmâ eserinin vekayie taalluk eden esâs kısmını ilk önce 982 (Murad III.'ün cülûsu senesi)'den başlatıp, Şârih-ül-Menâr-zâde müsveddelerinin nihâyet bulduğu 1065'e kadar getirdi (Naîmâ, *Tarih*, VI, *Feyzullah Efendi vak'ası*, s. 2). Naîmâ tarihinin Topkapısarayı Revân kütüphânesinde, 1169 numarada kayıtlı yazması bu şekildedir (bk. Münir Aktepe, *Naîmâ tarihinin yazma nüshaları hakkında*, *Tarih dergisi*, sayı, 1, s. 51 v. d.). Bu nüshanın hâtime ve arz-ı hâl kısmından anlaşıldığına göre, Naîmâ eserinin birinci cildi dediği bu metinden sonra, vekayii 1115 senesine kadar getirmek üzere çalışmağa başlayarak, 5 senelik bir devreyi tamamlamış ve bu defa 982'den itibâren, 18 senelik vekayii çıkarıp, 1000'den başlayarak, 1070'te nihâyet bulan yeni bir metin vücûda getirmiştir ki, mükerrer baskılar sâyesinde yayılan metnin şekli budur. Naîmâ Amca-zâde'ye ithâf ettiği birinci cildin (bu tâbiri maṭbû nüshaların cild taksimâtı ile karıştırmamalıdır) baş tarafına, vekayiin sene-sene tafsiline girişmeden önce, Karlofça muâhedesini koymuş. Dâmad Hasan Paşa'ya itbâfen hazırlayacağı ikinci cildin başına da, Feyzullah Efendi vak'asını derceder, bu sûretle Amca-zâde'ye gösterdiği cemîlenin bir eşini de Hasan Peşa'ya ibrâz eylemek istemiş idi (Naîmâ, *Tarih, Feyzullah Efendi vak'ası*, s. 4). İkinci cild hakkındaki düşüncesini yerine getiremeyen Naîmâ, bu cilde âit bulunması iktizâ eden 1065—1070 vekayiini ilk metnin sonuna eklemeğe mecbûr olunca, hazırladığı *Feyzullah Efendi vak'ası* da ayrı bir risâle hâlinde kalmış ve bu risâle İbrahim Müteferrika'nın eline geçerek, tarihin sonuna ilâveten neşredilmiştir. Müverrihimizin 1070'ten sonraki senelere âit olarak, bir takım müsveddeler hazırladığı ve bunların Şehrî-zâde Said Efendi'ye geçtiği ileri sürülür (Atâ, *Tarih*, III, 38 ve ondan naklen Bursalı Tâhir, *Osmanlı müellifleri*, III, 152). Bizzat Şehrî-zâde'nin ifâdesine göre, Naimâ'nın bu müsveddeleri dağılıp gitmiş, kendi eline müverrihin *Rüzmerre mecmuası* geçmiştir ki, Şehrî-zâde, bu mecmuaya bâzı ilâveler yaparak, temize çekmek niyetinde olduğunu söyler.

Naîmâ tarihinin ehemmiyet derecesini belirtmek için, Şârih-ül-Menâr-zâde Ahmed Efendi (ölm. 1057) üzerinde durmak zarûrîdir. Bu zât, *Menâr* şârihlerinden olan babasının mesleğine sülûk ederek, medrese tahsilini tamamladıktan sonra, bâzı müderrisliklerde, ezcümle mûsile-i sahn itibâr olunan Beşiktaş, müteâkiben, Davud-Paşa medrese'lerinde hocalık etmiş, üç lisanda şiir ve inşâya muktedir, bilhassa arapça nazımda kuvvetli, cifr ve nücûm ilmine vâkıf, tarihe âşinâ bir müderris idi (Şeyhî, *Vaḳâyi' al-fużalâ'*, s. 294; türkçe bir tarih kıt'ası için bk. Naîmâ, IV, 157). Devrinin mühim şahsiyetleri ile dâimâ temâsta bulunan, bilhassa mensuplarından olduğu şeyhülislâm Bahâî Efendi'nin meclisinden ayrılmayan Ahmed Efendi bir çok vak'aların iç yüzünü öğren-

miş ve bunları kayıt ve zaptetmekten geri durmamış idi. Ahmed Efendi Sultan İbrahim 'in hal' ve hapsi gibi vak'alara âit tafsilâtı bunları bizzat gören Bahâî Efendi 'den dinlemiş, meslek icâbı olarak, daha ziyâde ilmiye ricâli ile temâsta bulunduğu cihetle, bu zümre mensûplarından pek çok nakillerde bulunmuştur (şeyhülislâm Bahâî, Reis-ül-ulemâ Zeynelâbidin, İmâm-ı sultânî Şâmî Yusuf, Şeyhî, Şirvânî-zâde müderris Ahmed, kazasker İsmetî ve Hüsam-zâde Abdurrahman Efendi 'ler ile Cinci Hoca 'dan nakiller için bk. Naîmâ, III, 186, 323 v.d.; IV, 34 v.d.; V, 55, 233, 318, 365). Mâmafih onun pâdişah yakınları, vezîr kethüdâları gibi mühim hâdiselere şâhid olanlardan da müteaddit nakilleri vardır. Naîmâ bütün bunları bâzan „Şârih-ül-Menâr-zâde der ki", bâzan da „müverrih der ki" kayıtları ile tarihine geçirmiştir. Naîmâ tarihinde en çok alâka çeken ve lezzetle okunan sahifelerin Şârih-ül-Menâr-zâde tarafından yazılmış olduğu göz önünde tutulursa, görüş kuvveti, tahkiye ve üslûp bakımından, Naîmâ Efendi 'ye izâfe edilen meziyetlerin Ahmed Efendi 'ye ircâ edilmesi lâzım gelir.

Naîmâ, yazacağı tarihi daha etraflı bir hâle getirmek için, başka kaynaklardan da faydalanmıştır. Hasan Bey-zâde ve Âli gibi Şârih-ül-Menâr-zâde 'nin de istifâde ettiği muhakkak veya muhtemel olanları bir tarafa bırakarak, müverrihimizin başlıca me'hazları arasında Kâtib Çelebî, Peçuylu İbrahim, Vecihî, Kara Çelebî-zâde Abdülâziz Efendi 'ler ile Tevki'î Abdî Paşa 'yı zikretmek mümkündür. Naîmâ tarihinin *Fezleke* ile sathî bir mukayesesi bile Naîmâ 'nın bu eserden geniş ölçüde nakiller yaptığını isbata kâfîdir. Bilhassa İstanbul dışında cereyân eden vak'alar husûsunda (msl. İran ve Bagdad muhârebeleri) *Fezleke* Naîmâ tarihinin esâslı kaynaklarından biri olmuş (Naîmâ, III, 46 v.dd.; *Fezleke*, II, 128 v. dd.), çok defâ Hacı Halîfe şeklinde zikrettiği Kâtib Çelebî 'nin *Dustūr al-'amal* ve *Mīzān al-ḥakk* gibi eserlerinden de iktibaslar yapmıştır (Naîmâ, VI, 218—226). Naîmâ 'nın en çok istifâde ettiği müelliflerden birinin de Peçuylu İbrahim Efendi olduğu görülüyor; buna mukabil, bâzı yerlerini hemen aynen naklettiği *Tarih-i gılmânî* (Mehmed Halîfe, s. 60; Naîmâ, VI, 421) ile Topçular kâtibi Abdülkadir Efendi 'den ve Tûgî *Tarih* 'inden istifâdesi mahdut kalmıştır; onun Abdî Paşa (*Vekâyi-nâme*, 83a) 'dan da aynen naklettiği yerler vardır (Naîmâ, VI, 254). Müverrihin kaynaklardan nasıl istifâde ettiğini göstermek için, küçük bir unutkanlığı misal olarak zikredilebilir. Naîmâ, Murtazâ Paşa 'nın Abaza Hasan Paşa 'yı tenkilinden bahsederken, vak'ada ismi geçenlerden Fazlı Paşa 'ya gelince, „bu mahalle Fazlı Paşa hikâyesi bulunup, yazılmalı; Vecihî 'de olmak gerektir; gaflet olunmaya" kaydını koymuş, sonra unutarak, bu ibâreleri metin içinde bırakıp, Fazlı Paşa hakkında tafsilât vermemiştir; hâlbuki Vecihî 'de bu husûsa âit mâlûmat mevcuttur (Naîmâ, VI, 370; Vecihî, 67b).

Naîmâ 'nın bizzat görüşerek bilgi edindiği kimselerin başında Ma'n [b. bk.]-oğlu Hüseyin Bey gelir. Enderûndan yetişerek, bir çok vekayie şâhid olan ve bir kısmını da mevsûk bir şekilde öğrenen bu ihtiyar ve âlim adam müverrih ile sık-sık buluşuyor ve ona İbrahim ve Mehmed IV. devirlerini anlatıyordu. Naîmâ, Ma'n-oğlu Hüseyin Bey 'in yalnız şifâhen verdiği mâlûmattan istifâde etmek ile kalmamış, onun „tarih sûretinde" olup, ele geçmeyen mecmuasını da, görmüştür (Naîmâ, V, 295). Müverrihimiz, Şârih-ül-Menâr-zâde müsveddelerinin hitam tarihi olan 1065 'ten sonraki seneler için, bilhassa Kara Çelebî-zâde Abdülazîz, Vecîhî ve Abdî Paşa tarihleri ile eserini aş.-yk. *Fezleke* 'nin sona erdiği yerden (yâni 1065) başlatan İsâ-zâde Abdullah Efendi v.b. da me'haz gösterir. İlmiye mensûplarından olan İsâ-zâde tarihi, müellif tarafından büyük bir kısmı temize çekildikten sonra, ilâveler ve yürütmeler ile tekrar müsvedde hâline getirilmiş mühim bir eser olup, Üniversite kütüphânesinde İbnülemin Mahmud Kemâl Bey 'in yazmaları arasındadır. Naîmâ 'nın kaynakları arasında kazasker İsmetî Efendi 'nin te'lif ettiği *Tevârih-i devlet-i aliye* 'nin bulunmuş olması da mümkündür. Naîmâ, İsmetî Efendi 'nin böyle bir eser yazmağa başlayarak, hayli ilerilediğini ve Abu 'l-Nacîb risâlesinin Yavuz Sultan Selim 'e intikali bahsini bu tarihten aldığını söyler (Naîmâ, *Feyzullah Efendi vak-'ası*, s. 52). Mâmafih İsmetî Efendi 'ye âit eserin şuyû bulmadığı da muhakkaktır (İsâ-zâde, 1076 vekayii). Şurasını hemen söylemek lâzımdır ki, Naîmâ yazdığı tarihe başka eserlerden sâdece nakiller yapmakla iktifâ etmemiş, msl. Peçuylu ile Hasan Bey-zâde 'nin, Kâtib Çelebî ile Şârih-ül-Menâr-zâde'nin, Ma'n-oğlu, Vecîhî ve Mehmed Halîfe 'nin rivâyetlerini de karşılaştırmıştır.

Naîmâ eserinin mukaddime kısmını İbn Haldûn, Âli ve Kâtib Çelebî gibi müelliflerin muhtelif kitaplarından hülâsa ve nakil suretiyle hazırlamış olduğundan, bu kısım husûsî bir ehemmiyet arzetmez. Fasl-ı evvel ve fasl-ı sânî başlıklı bahislerde devletler de, tıpkı insanlar gibi, üç devre hâlinde (nümüv, vukûf ve inhitat) mülâhaza edilmekte ve onların, anâsır-ı erbaaya muvâzî olarak, dört unsurdan (ulemâ, asker, tüccar ve reâyâ) terekküp et-

tiği ileri sürülmektedir. Bir devletin kurulması, kuralların nâz ve istiğnâya başlamaları, sükûnet, kanâat ve musâleme, tebzîr ve isrâftan ibâret olup, İbn Ḫaldûn mukaddimesinde bulunan „etvâr-ı hamse" bahsi Kâtib Çelebî ve Âlî'de de vardır (*Tercüme-i Mukaddime-i İbn Ḫaldûn*, s. 311 v. dd.; Kâtib Çelebî, *Dustûr al-'amal*, s. 122—133; Âlî, *Naṣîḥat al-salâṭîn*, tür. yer.; Naîmâ, I, 26—57). Naîmâ'nın tarih felsefesine ve bu ilmin lüzûm ve fâidesine âit kanâat ve hükümleri de eski müelliflerin fikirlerini tekrarlamaktan ibârettir. Ona göre, vekayî yazanlar için yedi şart vardır ki, bunlar doğru sözlü olmak, bâtıl şâyialara kulak asmamak, bir meselenin hakikatine vâkıf değil ise, onu bilenlerden tahkik etmek; dedi-kodulara ehemmiyet vermemek; yalnız vak'a anlatmakla kalmayıp, tarihi, kıssadan hisse çıkaracak şekilde, kaleme almak; insanların değerini doğru olarak takdir suretiyle mütâlea yürütmek, yâni hissiyâta kapılmamak; kolay anlaşılır bir lisan kullanmak; metni güzel fıkralar, manzum, mensur, parçalar ilâve ederek, süslemek; „ilm-i ahkâma" vâkıf olup, yıldızların bey'et-i ictimâiye üzerindeki te'sirini göz önünde tutmak gibi şeylerdir. Filvâki Naîmâ'nın, tıpkı Şârih-ül-Menârzâde gibi, nücûm ilmini bildiği ve ona inandığı mâlûmdur. Tarihinin müteaddit yerlerinde, hâdiselerin şu veya bu şekilde netice vermesini yıldızların te'sirine hamlettiğini gösteren kayıtlar vardır (Naîmâ, II, 231 v.d.; III, 422; IV, 178; V, 146 v.d., 256, 279 v. d., 405, 416; VI, 63, 215). Bunların Şârih-ül-Menâr-zâde'ye âit olduğunu gösteren delîller arasında, 1065'ten sonraki senelere âit istihraclar azalmış ve Mehmed IV.'in tâlîine âit zâyiçeden bâzı hukümlerin çıkarılmış olması gösterilebilir (Naîmâ, IV, 7). Naîmâ tarihin lüzûm ve fâidesi husûsunda büyük bir itimada sâhiptir; fikrine göre, tarih „dehrin tercümanı" olup, „tab'ı eâlî" ona rağbet eder; „tarihten bî-haber" olanlar gâfil kimselerdir; eski müverrihler yolunda giderek, tarih yazmak bir vecîbedir (Naîmâ, I, 8). Naîmâ Şeyḫ Abu 'l-Nacîb tarafından, Salâheddin Eyyûbi zamanında te'lif edilip, bilâhare Yavuz Sultan Selim'e intikal eden ve daha sonra kazasker İsmetî Efendi tarafından çok aranıldığı hâlde bulunamayan bir siyâset-nâmeyi arapçadan türkçeye çevirmek istemiş ve bu eseri bir türlü elde edememiştir. Bir nüshasının hazîne-i âmirede ve bir nüshasının sadrâzam nezdinde durması gerektiğine inandığı bu „defîne-i azîme" (*Feyzullah Efendi vak'ası*, s. 53 v.d.), daha sonra Abdülhamid I. zamanında türkçeye çevrilen *Naḥc al-sulûk fî siyûsat al-mulûk*'tür.

Türkiye'de ve yabancı memleketlerde bir çok yazması bulunan Naîmâ tarihi (yazmalar için bk. *İstanbul kütüphâneleri Tarih-coğrafya yazmaları kataloğu*, II, 200—207; Babinger, *Die Geschichtsschreiber und ihre Werke*, s. 245 v. d.). Türkiye'de dört defa tab'edildi. İki büyük cildden mürekkep olan birinci tab'ı 1147 senesinde, 500 nüsha olarak, İbrahim Müteferrika tarafından, basılmıştır. Birinci cildin başına Müteferrika'nın ilâve ettiği başlangıç muahhar tab'ılarda da tekrar edilir. İkinci tab'ın (yalnız birinci cild) basım tarihi 1259 'dur. Üçüncü tab'ı (İstanbul, Matbaa-i âmire, 1280), sahifeleri çerçeveli olarak, altı cilddir; Müteferrika baskısının aynı olan bu tab'ıda cild taksimâtının değiştirildiği bile belirtilmemiştir. Dördüncü tab'ı (İstanbul, Matbaa-i âmire, 1281—1283) kezâ 6 cild hâlinde olup, bu tab'ı ilk ciidin sonunda ikinci, altıncı cildin sonunda ise, üçüncü baskı olarak gösterilmiştir. Naîmâ tarihinin bütün tab'ları hatâlı olmakla berâber, içlerinden nisbeten en iyi olanlar birinci ve üçüncü baskılardır. Bu mühim eserin, muhtelif metinlerini karşılaştırmak suretiyle, yeni bir tab'ına ihtiyac vardır. Naîmâ tarihinden bâzı müteferrik parçaların da neşredildiğini biliyoruz. Bunların başlıcaları Simirnof, Kostantinidi Paşa, Ahmed Refik, Ali Cânib, Âsaf Hâlet Çelebî v. b. tarafından yapılmıştır (Naîmâ tarihinin A. Galland tarafından fransızcaya çevrildiğine dâir bk. Michaud, *Biographie universelle*, XVI, 346—352).

Naîmâ tarihi çok okunan ve her kes tarafından kaynak addedilen bir eser olduğu hâlde, ekseriyâ yanlış hükümlere zemin teşkil etmiştir. Müelliflerin bâzıları onu „asrının havâdis muharriri", yâni devrini hikâye eden ve ona gördüklerini de ekleyen bir müverrih sanırlar ve anlattığı devirler ile yaşadığı zaman arasındaki farkı hesap etmezler. Kendi kaleminden çıktığı muhakkak olan parçalara bakılırsa, sağlam bir ifâdeye sâhip olduğunu anladığımız bu zât metninin en büyük kısmını tasvirleri, hattâ nükteleri ile berâber, diğer müelliflerden aynen almaktan başka bir şey yapmış değildir. Çok defa Naîmâ için tanılan üslûp ve tahkiye meziyetlerinde Şârih-ül-Menâr-zâde'nin büyük bir hissesi bulunduğunu inkâr etmemelidir. Şunu da hemen söylemek lâzımdır ki, bu mütâlealar Naîmâ tarihinin mühim bir eser addedilmesine mâni değildir. Bilhassa Şârih-ül-Menâr-zâde, Ma'n-oğlu v.b. tarafından yazılan tarihlerin elde bulunmaması Naîmâ tarihinin ehemmiyetini devam ettiren başlıca âmiller arasındadır. Mustafa Naîmâ Efendi hiç bir şey yapmamış olsa bile, Şârih-ül-Menâr-zâ

de Ahmed Efendi gibi bir müellifin derin ve ince görüşlerini zamanımıza intikal ettirmek suretiyle, bahâ biçilmez bir hizmette bulunmuştur. Naîmâ ile tarihinden bahsedenlerin vakit-vakit düştükleri hatâlara burada bir-iki misâl daha vermek yerinde olur. Atâ Bey (*göst. yer.*), bir isim benzerliğine aldanarak, tezkireci Râmiz (babası ilmiyeden Aziz-zâde Naîm Efendi)'i müverrihimizin oğlu zannetmiş ve bu zühûlü Ahmed Refik Bey (*Âlimler ve san'atkârlar*, s. 264) de tekrarlamıştır. Ahmed Refik Bey (*göst. yer.*)'in çok meşgûl olduğu Naîmâ'nın Şârih-ül-Menâr-zâde'den mufassalan aldığı Kösem Sultan vak'asım ihtisâr ettiğini söylemekle de dikkatsizlik gösterdiğini kaydedelim (krş. Naîmâ, *Tarih*, V, 106, 126).

Naîmâ'nın şiir ile alâkadar olduğunu tarihinde görülen bir kaç manzûm parçası, tezkirelerde rastlanan bir kaç şiiri sâyesinde öğreniyoruz. Sâlim onun bir beyti ile bir kıt'asını, Safâî ise, nâtamam olarak, iki gazelini almıştır. Kendi eserindeki en mühim manzûme, tarihi medh sadedinde yazdığı 17 beyitlik bir mesnevîdir (Naîmâ, I, 8); Hammer müverrihin iki şiirini almancaya tercüme etmiştir. Murâdî (*Silk al-durar*, IV, 220) Naîmâ'nın arapça bir eserini görmediğini söyler.

Bibliyografya: İsâ-zâde Abdullah, *Tarih* (Üniv. kütüp., TY., İbnülemin kitapları); Vecihî, *Tarih* (Hamidiye kütüp., nr. 917); Kara Çelebî-zâde Abdülazîz, *Zayl Ravżat al-abrâr* (Üniv. kütüp., TY., nr. 3272); Topçular kâtibi Abdülkadir, *Tevârih-i âl-i osman* (Viyana, Nat. Bibl. H. O. 1053); Abdî Paşa, *Vekayi'-nâme* (Topkapı sarayı, Koğuşlar kütüp., nr. 915); Mehmed Halîfe, *Tarih-i gılmânî* (İstanbul, 1340); Peçuylu İbrahim, *Tarih* (İstanbul, 1283), II; Kâtib Çelebî, *Fezleke* (İstanbul, 1287), II; ayn. mll., *Mîzân al-ḥakk fî ihtiyâr al-aḥakk* (İstanbul, 1286); ayn. mll., *Dustûr al-'amal li-işlâḥ al-ḫalal* (İstanbul, 1280), tür. yer.; Abu 'l-Naǰîb 'Abd al-Raḥmân al-Şayzarî, *Naḥc al-sulûk fî siyâsat al-mulûk* (trk. trc., Bulak, 1287); Şeyḫ Abu 'l-Naǰîb hakkında bk. Brockelmann. *GAL*, I, 461; *Suppl.*, II, 832; Râşid, *Tarih* (İstanbul, 1281), II, 533; IV, 35; Şehrî-zâde, *Nevpeydâ* (Üniv. kütüp., TY., nr. 3291); Atâ, *Tarih* (İstanbul, 1293), III, 36—40; Âlî, *Naṣîḥat al-salâṭîn* (mecm., Üniv. kütüp., TY., nr. 4098); *Tercüme-i Makaddime-i İbn Ḫaldûn* (İstanbul, 1275), I, 311 v.dd.; Safâî, *Tezkire* (husûsî kütüp., 233[a]); Sâlim, *Tezkire* (İstanbul, 1315), s. 681 v. d.; Şeyhî, *Vaḳâyi'al-fużalâ'* (Üniv. kütüp., TY., nr. 81), s. 294; Murâdî, *Silk al-durar* (Kahire, 1301), IV, 220; Müstakîm-zâde Süleyman Sâdeddin, *Macallat al-niṣâb* (Hâlet Efendi kütüp., nr. 426), 628[a]; Hasib Üsküdârî, *Vefeyât* (Üniv. kütüp., TY., nr. 564), 27[b]; Hâfız Hüseyin Ayvansarâyî, *Vefeyât* (Üniv. kütüp., TY., nr. 2464), s. 178; Cemâleddin, *Osmanlı tarih ve müverrihleri* (*Aynî-i zürefâ*), İstanbul, 1314, s. 43 v. d.; Bursalı Tâhir, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1342), III, 151 v. d.; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi* (Ankara, 1959), IV[2], 594—597; J. v. Hammer, *Geschichte des osmanischen Dichtkunst* (Pest, 1838), IV, 84 v.d.; F. Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen* (Leipzig, 1927), s. 245 v. d.; ayn. mll., *Na'îmâ* (*EI*); Rifat, *Lugat-i tarihiye ve coğrâfiye* (İstanbul, 1300), VII, 88; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî* (İstanbul), IV; Ş. Sâmî, *Ḳâmûs al-a'lâm* (İstanbul, 1316); Abbé Todérini, *De la littérature des Turcs* (Paris, 1789), III, 186 v. dd.; J.N. (Jourdain), *Galland* (Michaud, *Biographic universselle*, Paris, 1816, XVI, 346—352); Ahmed Refik, *Yeni mecmua*, III, sayı 55 (ağustos 1918); ayn. mll., *Âlimler ve san'atkârlar* (İstanbul, 1924), s. 256, 275; ayn. mll., *Hicrî XII. asırda İstanbul hayatı, 1100—1200* (İstanbul, 1930), s. 52 v.d.; ayn. mll., *Menfâda Naîmâ Efendi* (*TTEM*, İstanbul, 1931, V, 52—55); ayn. mll., *Naîmâ* (İstanbul, 1932); J. K. Basmadjien, *Essai sur l'Histoire de la littérature ottomane* (İstanbul, 1910); *İstanbul kütüphâneleri tarih-coğrafya yazmaları kataloğu* (İstanbul, 1944), fas. II, 119 v. d., 200—207; Bağdadlı İsmail Paşa, *Îżâḥ al-maknûn* (*Kaşf al-ẓunûn zeyli*, İstanbul, 1945, I, stn. 595); M. Münir Aktepe, *Naîmâ tarihinin yazma nüshaları hakkında* (*Tarih dergisi*, İstanbul, 1949, I 35—52); Kostantinidi Paşa, *Müntehabât-ı âsâr-ı osmâniye* (İstanbul, 1288), s. 171—175; Smirnov, *Mecmua-i müntehabât-ı âsâr-ı osmâniye* (Petersburg, 1891), s. 2—93; ayn. mll., *Mecmua-i müntehabât-ı âsâr-ı osmâniye* (Petersburg, 1903), s. 60—78; Ebüzziyâ Tevfik, *Nümûne-i edebiyat-ı osmâniye* (İstanbul, 1329), s. 44 v.dd.; Ali Cânib, *Naîmâ tarihi* (İstanbul, 1927); Âsaf Hâlet Çelebî, *Naîmâ, hayatı, san'atı, eserleri* (İstanbul, 1953); Atâ Mefhârî, *Lisânımız* (*Mâlûmat*, 1318, nr. 249, s. 171); İbn-ül-Ârif Nizâmeddin, *Halebli Naîmâ* (*Servet-i fünûn*, İstanbul, 1332, sayı 1201); Cenab Şehâbeddin, *Naîmâ ile berâber* (*Servet-i fünûn*, İstanbul, 1341, sayı 53, 1527); Fındıkoğlu *Türkiye'de İbn Haldunizm* (*Fuad Köprülü armağanı*, İstanbul, 1953, s. 157 v.dd.).

(M. CAVİD BAYSUN.)

NÂİP. NĀ'İB (A.), „nâip, vekil" (*n-v-b*'den bir ism-i fâil, „birinin yerini almak, birinin yerine girmek"). Bu tâbir umûmiyetle bir me'mûriyette başkasına vekâlet eden şahıs için kullanılır; msl. Memlûklerde, Dehli sultanlıklarında şunlara delâlet eder: *a.* sultanın vekili veya mümessili, *b.* başlıca eyâletlerin vâlileri [bk. bir de mad. MİSİR]. Memlûklerde bunların birincisi *nā'ib al-salṭana al-mu'aẓẓama va kāfil al-mamālik al-şarīfa al-islāmiya* unvânını taşımakta ve sultandan sonra en yüksek mevkii hâiz olup, devlet idâresindeki bütün işleri sultan nâmına idâre etmekte idi. Ancak bu me'mûriyet geçici bir mâhiyette olup, *nā'ib al-ġayba* 'den farklı idi. *Nā'ib al-ġayba* sultanın bulunmadığı zamanlarda ona vekâ'et eden Kahire (veya Mısır) vâlisi veya *nā'ib al-salṭana*'ya vekâlet eden Dimaşk vâlisine delâlet ederdi. Suriye Eyyûbîlerinde 6 *nā'ib*'lik var idi — Dimaşk, Haleb, Trablusşam, Ḥamā, Ṣafad ve al-Karak (bunların sayısı, Ġazza ve diğer bölgelerin eyâletler hâline getirilmesi ile, zaman-zaman çoğalırdı) ve bunların her biri, aynı zamanda bir „bin-başı" olan bir *nā'ib al-salṭana* (bir de *kāfil al-mamlaka*) tarafından idâre edilirdi; Dimaşk *nā'ib*'i, rütbe bakımından, diğerlerinden daha yüksek bir mevkie sâhip bulunuyordu. VIII. (XIV.) asrın son'arında Mısır üç nâipliğe taksim edilmiş idi. İskenderiye (767'den itibâren), yukarı Mısır (*al-vach al-barrī* veya *al-ḳibli*) ve aşağı Mısır (*al-vach al-baḥrī*). Sâdece *nā'ib* unvânı, vâlilerin emrinde bulunan Kahire, Dimaşk, Haleb v.b. kale kumandanları ile rütbe bakımından daha aşağı olan emîr ve kumandanlara da verilirdi (bk. bir de mad. ŞĀMİL).

Dehli sultanlığında *nā'ib* en kudretli bir vezîr olup, sultana da vekâlet ederdi. Bu me'mûriyet hakkında en eski kayda, Sultan Mu'izz al-Dīn Bahrām Şāh 637 (1240) yılında tahta geçtiği vakit, İḫtiyār al-Dīn Ay-Tigin'in *nā'ib* tâyin edilmesi münâsebeti ile, rastlanır (Minhāc al-Dīn, *Ṭabaḳāt-i Nāṣirī*, *Bibl. Ind.*, s. 191), yüksek tabakanın idâreyi desteklemesi hakikaten bu şahsın *nā'ib* olarak tâyinine bağlı bulunuyordu. Bu me'mûriyet vezirlikten ayrılmış olmakla berâber, kudretli nâipler zamanında (msl. 'Alā' al-Dīn Ḫa'acī zamanında Malik Kāfūr'da ve Mubārak Şāh zamanında Ḫusrav'de olduğu gibi) vezîrlik salâhiyetinin buna ilâvesine lüzûm yok idi.

En yaygın mânası ile *nā'ib* tâbiri farsça, türkçe ve daha sonraları arapçada hâkim yardımcısı veya kadı vekiline delâlet ederdi. Bugünkü arapçada bundan umûmiyetle bir meb'ûs anlaşılır; *al-nā'ib al-'umūmī* ise, müddeiumûmîye (*al-niyāba al-'umūmīya*) delâlet eder.

NAVĀB [*navvāb* yerine, *nā'ib*'in bu şekli arapçada kullanılmaz, *nā'ib*'in cemi şekli olan *nāvāb*'dan kısaltılan, *nuvvāb*'ın daha faṣîh şekli] Hind-türk imparatorluğunda sultan nâibi ve bir eyâletin vâlisine alem olmuştur. Bu unvânın ne zaman ortaya çıktığı mâlûm değildir. Bâzan başka unvân ile birlikte kullanılır; msl. *navāb-vazīr* (Oudh), *navāb-nāẓim* (Bengâle), Arcot (Carnatic) *navāb*'ı Ḥaydarābād *niẓām*'ına bağlı bir vâli idi.

Navvāb (*navāb*) İran'da hânedana mensûp bir şahsiyet için ve Hindistan'da her hangi bir memûriyet ile ilgili olmadan bir fahrî unvân olarak da kullanılır.

NABOB tâbiri *navāb*'ın ingilizler tarafından bozulmuş şeklidir ve şarktan dönen zengin kimselere delâlet eder; XVIII. asrın ikinci yarısında umûmîleşmiş olmalıdır.

Bibliyografya: Tarih kitaplarına ilâve olarak, bk. bir de E. Quatremère, *Histoire des Sultans mamelouks* (Paris, 1840), I/II, 93—99; M. van Berchem, *Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum* (Paris, 1903), I, 209—228; Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie à l'époque des Mamelouks* (Paris, 1923); Yule ve Burnell, *Hobson — Jobson* (London, 1903), bk. mad. *Nabob*; J. Price, *The Saddle put on the Right Horse, on an Enquiry into the Reason why certain Persons have been denominated Nabobs* (London, 1783).

(H. A. R. GIBB, C. COLLIN DAVIES.)

[Osmanlı teşkilâtında nâip ilmiye mensûplarının kadılık vazifesini gören bir zümresinin ismidir. Mevâlî denilen büyük kadılar bâzan hizmetlerinin bütününü, bâzan da bir kısmını fiilen deruhde etmeyerek, yerlerine kadı evsâfını hâiz ve ehliyet sâhibi birini vekil tâyin ederlerdi. Bâzan da, bir kazâ, örfî müddetlerini ikmâl eden büyük ilmiye ricâline ve yahut vazifede bulunan bir müderrise, arpalık nâmı altında, verilirdi. Bu gibi hâllerde, arpalık sâhipleri uhdelerindeki kazâlara gitmezler, yerlerine bir nâip gönderirlerdi. Mâzûl olup da, İstanbul'da kalması câiz görülmeyen ilmiye ricâlinin arpalıklarında ikamete me'mûr edildikleri de olurdu. M. d'Ohsson (IV/II, 573—576)'a göre, nâip beşinci dereceden bir kadı olup, mensûp olduğu zümre beş kısma ayrılır: 1. Mevâlî ve kuzâtın yerine giden kazâ nâipleri; 2. birinci ve ikinci derecedeki kadılar nâmına hâkimlik eden ve hizmetini onun dâiresinde îfâ eden bâb nâipleri (bu tâbir unvânın menşe'ini de izah etmektedir); 3. mevâlîye niyâbet

(vekâlet) eden, yâni onun bulunmadığı yerde kendisini temsil edenler; 4. kadılara niyâbet edenler; 5. birinci derecedeki mevâlînin, kibâr-ı müderrisînin arpalıklarına gönderilen nâipler.

Büyük bir yekûn tutmakla berâber, mevâlî ve kuzât gibi adetleri muayyen olan nâiplerin dereceleri müsâvî idi; yâni beş kısımdan birine mensûp olan bir nâip, vazifenin asıl sâhibi tarafından tâyin ve kazânın bağlı bulunduğu kazasker (Rumeli veya Anadolu) tarafından tasdik olunur, kendisine bu hususta bir vesîka verilirdi. Nâip gelirini paylaştığı vazife sâhibi ile alâkalı olarak azle tâbî tutulmazdı; niyâbet kendisine kayd-ı hayat şartı ile tevdî edilmiş itibâr olunurdu. Nâiplik ya emânet veya iltizâm suretiyle verilir; birinci şekilde nâip, gelirin bâzan dörtte, bâzan beşte birini alır, ikinci şekilde ise, kazânın tahammülü nisbetinde yerini tuttuğu zâta 200, 300, hattâ 600 kuruş „şehriye“ verip mütebâkîsini, mahkeme masrafları çıktıktan sonra, kendi maişetine tahsis ederdi. İltizâm usûlü git-gide o kadar sû-i istimâle uğradı, irtikâb ve irtişâya o kadar yol açtı ki, nâiplik rüşvet ile alınıp-satılan, hattâ müzâyedeye tâbî tutulan bir geçim vâsıtası hâline geldi; „arpalık ve maişetler“ şunun, bunun müteallikatına tevcih edilip, taşralarda yazı okuyamayan nâipler peydâ ve devletin haysiyeti gibi, şerîatin de vekarı berbat oldu; bu yüzden hakkın yerine getirilmesi âyandan ve derebeylerinden olan mütegallibenin eline geçti (Cevdet Paşa, *Tarih*, VII, 148; Koçi Bey, *Risâle*, s. 117). Bu tarzda hizmet sâhibi olan nâipler her türlü adâletsizliği irtikâb ederler, nâipliği ele geçirmek için, geçimlerini te'min edecek parayı çıkardıktan başka, verdikleri rüşveti halktan koparmağa bakarlardı. Bu sû-i istimâlleri bertaraf etmek maksadı ile alınan tedbirlerden fayda hâsıl olmamış, msl. Selim III. zamanında nâipliklerin tahammüllerinden fazlasına satılmaması ve bir takım câhillerin bu mevkîlere getirilmemesi için, bir kanûn yapılmış ise de, bundan netice çıkmamıştır.

Şerîat bakımından kadı „veliy-ül-emrin“ vekili olmakla berâber, âmmenin de nâibi bulunduğundan, veliy-ül-emr vefat edince, kadı münʾazil olmaz, bunun gibi, kadı vefat edince de, aksine bir kayıt yok ise, nâip işten ayrılmış sayılmazdı. Diğer taraftan kendisine istihlâf salâhiyeti verilmeyen bir kadının nâip seçmesi mümkün değil idi. Bu salâhiyete mâlik olan bir kadı kendi kazâsı dâhilindeki bâzı şer'î ve idârî işlerin görülmesi için, nâhiyelere kendine âit bütün yetkileri hâiz birer nâip gönderebilirdi. XVII. ve XVIII. asırlarda müteaddit nâipliklere mâlik olmayan şehir ve kazâ yok idi. Mevleviyet ve kazâların nâhiyelerine [b. bk.] birer nâip gönderilir, kadıların adlî ve idârî salâhiyetleri bunlar tarafından kullanılır idi. Bir zaman İstanbul'da ve etrafında 22 nâiplik mevcut olup, bunlardan dördü (Mahmud Paşa, Ali Çelebî, Balat, Davutpaşa) bizzat İstanbul kadısının hükmüne bağlı idi. Galata kazâsında 7 (Tophâne, Beşiktaş, İstinye, Mudanya, Marmara, Kapıdağ); Eyyûb kazâsında kezâ 7 (Hasköy, Silivri, Büyük Çekmece, Küçük Çekmece, Terkos, Uzunca-Ova) nâipliği var idi. Üsküdar kazâsına merbut nâipliklerin (Beykoz, Kartal, Pendik, Gebze, Şile) sayısı 5 idi (d'Ohsson, IV/II, 576 v.d.; *Islamic Society and the West*, I, 255 v. dd.; II, 124 v. dd.). Bâb-ı fetvâ hâricindeki şer'îye me'mûrları arasında Keşif nâibi adı ile biri de bulunmakta idi (msl. bk. *Devlet sâlnâmesi*, 1277, s. 61).

Kadı yetiştirmek üzere, 1270'te Meşreb-zâde hafîdi Mehmed Ârif Efendi'nin meşîhati zamanında açılan tedris müessesesinin ismi Muallimhâne-i nuvvâb idi. Bu müesseseye 1302'de Mekteb-i nuvvâb ve daha sonra Medresetül-Kuzât denilmiştir. Nâiplik uzun müddet devam ettikten sonra, muayyen müddetle nâip tâyin etmek usûlü 1331'de lâğvedilmiştir. (Ömer Nasûhî Bilmen, VI, 439). Esâsen ikinci meşrûtiyette yapılan tebeddüller esnâsında nâiplerin mahkeme harcı ile geçinmeleri yerine, onlara da bütçeden maaş bağlanmış idi. Cümhûriyet devrinde şer'î mahkemelerin lağvı ile nâiplik usûlü büs-bütün ortadan kalkmıştır. Nâip tâbiri bir de ibâdet meselesinde bahis mevzûu olur. Osmanlı devrinde islâm anʾanesine uygun olarak, câmilerde imâmet etmek salâhiyeti şerʾan sultana âit olmakla berâber, onun izni ile bu vazife bir vekil tarafından da yapılabilir, bu hâlde imâmet eden kimse sultanın nâibi addolunurdu. Osmanlı devleti ile İtalya arasındaki Trablusgarp harbine son veren Ouchy muâhedesi (1912) mûcibince bu ülkede pâdişahı temsil edecek zâta *nâib-üssultan* unvânının verildiğini ve bu vazifeye Şemseddin Paşa'nın tâyin edildiğini belirtmek lâzımdır.

Bibliyografya: Koçi Bey, *Risâle* (İstanbul, 1303); Cevdet Paşa, *Tarih* (İstanbul, 1309), VII, 143; M. d'Ohsson (*Tableau de l'Empire othoman*, Paris, 1788), IV/II, 573 — 576; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devrinde merkez ve bahriye teşkilâtı*, bk. fihrist, NÂİB, KAZASKER (Ankara, 1948); Ömer Nasûhî Bilmen, *Hukuk-i islâmiye ve islâhât-ı fıkhiye kamusu* (İstanbul, 1952), VI; H. A. R. Gibb ve Harold Bowen, 1. kısım (Oxford, 1950), 2. kısım (Oxford, 1957), bk. fihrist *nāʾib*; M. Zeki Pakalın, *Tarih deyimleri ve terimleri*, mad.

NÂİP (İstanbul, 1953), II, fasikül XVI ; *İlmiye salnâmesi* (İstanbul, 1339), s. 674 ; Osman Ergin, *Türkiye maarif tarihi* (İstanbul, 1939), I, 135 v. dd.]. (C. B.)

NAKÎR. [Bk. MÜNKER.]

NAKḲARA ḤÂNA. [Bk. ṬABL ḤÂNA.]

NAḲŞBAND. [Bk. NAḲŞBEND.]

NAḲŞBEND. NAḲŞBAND, BAHÂ' AL-DÎN MUḤAMMED B. MUḤAMMED AL-BUḪÂRÎ (1318 — 1389), nakşbendîye tarîkatinin ilk şeyhi olup, muharrem 718 (mart — nisan 1318)'de Buhârâ civârında Ḳaşr-i 'Ârifân (önceleri Ḳaşr-i Hinduvân) adı verilen bir köyde doğdu. Büyük şöhretine rağmen, hâl tercümesinin hiç olmazsa belli-başlı safhalarını, tarih sırası ile, anlatan bir esere rastlanmaz. Kendisini görüp tanımış olanlardan Ṣalâḥ al-Dîn b. Mubârak 'in, mevcut kaynakların en etraflısı sayılan *Anîs al-ṭâlibîn va 'uddat al-sâlikîn* (trc. Süleyman İzzî-i Teşrifâtî, İstanbul, 1328) adlı eserinde verdiği bilgiler de pek mübhemdir. Nitekim bu eserde Nakşband 'in babasının ne iş ile uğraştığı ve bilhassa sonradan asıl ismi'nin yerini almış olan Nakşband lekabının kendisine ne için verildiğine dâir bir bilgi yoktur. Ataları arasında şöhretli bir kimse bulunmadığını söylemesine (bk. *Nafaḥât*, trc. s. 420) rağmen, sonraki müellifler tarafından nesebi al-İmâm Ca'far al-Ṣâdiḳ 'a çıkarılmaktadır (bk. Ġ. Sarvar-Lâhûrî, *Ḫazînat al-aṣfiyâ*, Bombay, 1290, I, 545 ve oradan naklen Hoca-zâde A. Hilmi, *Ḥadîḳat al-evliyâ'*, İstanbul, s. 44). Ancak kendisini görüp tanıyanlar tarafından yazılan eserlerde iftihar ile kaydedilmesi gereken böyle bir nesebin tesbit edilmemiş olması, bunun sonradan kendisine yakıştırılmış olduğu ihtimâlini kuvvetlendirmektedir (krş. K. Kufralı, *Nakşbendîliğin kuruluş ve yayılışı*, doktora tezi, s. 51, Türkiyat ens. tez. nr. 337). Nakşband lekabının ise, bu tarîkatın bâzı esâslarına dayanılarak, başkaları tarafından verilmiş olması muhtemeldir. Nitekim „nakışçı" mânasına gelen bu kelime nakş ve band (nakış ve bağ) şekline irca edilerek, zikirden hâsıl olan te'sir nakşa, zikir de bu te'siri (nakşı) tesbite yarayan bağa (band) benzetilmektedir (bk. 'Abd al-Macîd b. Muḥammed al-Ḫânî, *Ḥadâ'iḳ al-vardîya fî ḥaḳâ'iḳ acillâ' al-nakşbandîya*, Kahire, 1306, s. 9). Kelimenin ayrıca, bu tarîkatin esâslarından biri olup, mürîdin, şeyhine dâimâ bir rûh bağlılığını sağlayan r â b ı t a ile de ilgisi olmak ihtimâli vardır. Kendinden önce yaşamış olan her hangi bir şeyhin rûhâniyetinden feyz alınarak, ona intisap edilebileceğini ileri sürdüğü ve kendisi de bu türlü hareket ettiği için, ona aynı zamanda Uvaysî nisbesi de verilmiştir.

Bahâ' al-Dîn Nakşband, daha üç günlük bir çocuk iken, Ḳaşr-i 'Ârifân 'a gelen Ḫvâca Muḥammed Bâbâ-yi Sammâsî tarafından mânevî evlâtlığa kabûl edildi. Ḫvâca Muḥammed çocuğun ilerideki tasavvufî terbiyesini, o sırada yanında bulunan Sayyid Amîr Kulâl 'e havâle etti (Ṣalâḥ al-Dîn b. Mubârak, *ayn. esr.*, s. 18 v.d. ; *Nafaḥât* tercümesi, s. 414 ; *Raşaḥât* tercümesi, s. 88). Bundan sonra, 18 yaşına kadar Nakşband 'in tahsil ve terbiye tarzına dâir kaynaklarda her hangi bir bilgiye rastlanmaz. Ancak dedesinin onu muhtelif tasavvuf erbâbına tanıtmak ve sohbetlerinden faydalanmasını sağlamak maksadı ile, Semerkand 'a kadar götürdüğüne bakılırsa (Ṣalâḥ al-Dîn, *göst. yer.*), kendisinin tahsil ve terbiyesi ile ilgilenildiği anlaşılır. Bahâ' al-Dîn Nakşband Semerkand 'dan döndüğü zaman 18 yaşında iken evlendirildi. Bu sıralarda Ḫvâca 'Azîzân (ölm. 715=1315/1316)'a intisap etmiş olanların giydikleri külâhtan kendisine gönderilmesi üzerine, esâsen tasavvufî fikirlere meyilli olan mizâcında büyük bir değişiklik meydana geldi (*ayn. esr.*, s. 19). Çok geçmeden Ḫvâca Amîr Kulâl, Ḳaşr-i 'Ârifân 'a geldi ve Sammâsî 'nin vasiyetini hatırlatarak, onun tasavvufî terbiyesini üzerine aldı. Bu buluşmadan sonra Amîr Kulâl Nasaf 'e dönmüş olmalıdır. Çok geçmeden de Nakşband, onun yanına giderek (*ayn. esr.*, s. 25), 7 yıl hizmetinde bulundu. Zikr telkinini ve sülûk âdâbını Amîr Kulâl 'den öğrendi (*ayn. esr.*, s. 43, 76). Fakat kendisi bu yola intisabını 'Abd al-Ḫâliḳ al-Ġucduvânî 'nin rûhâniyetine borçlu olduğunu ileri sürmektedir (*ayn. esr.*, s. 43). Nitekim kendisinin, Amîr Kulâl 'in aksine, 'Abd al-Ḫâliḳ al-Ġucduvânî 'ye uyarak, zikr-i hafîyi tercih etmesi bu iddiasını te'yit etmektedir. Esâsen kendisine Uvaysî nisbesinin verilmesine sebep de, daha önce yaşamış olan bir şeyhin rûhâniyetinden bu şekilde feyz almış olmasıdır. Zikr-i hafîyi müdâfaa ile ona göre amel eden Nakşband 'in bu hareket tarzı Amîr Kulâl 'in mürîdlerinin şikâyetlerine yol açtı. Fakat Amîr Kulâl her bakımdan çok takdir ettiği Nakşband 'in bu türlü hareketini hoş karşılıyordu. Nihâyet bir gün, Suhâr 'da yaptırmakta olduğu mescid ve imâretin inşaâtında çalışan 500 'e yakın dervişi arasında Bahâ' al-Dîn Nakşband 'e, bundan böyle hareketinde serbest olduğunu, ister türk, ister tâcik olsun, faydalı olabilecek her şeyhten feyz alabileceğini söyledi. *Raşaḥât* (s. 80) 'a göre, Nakşband bundan sonra 7 yıl Mavlânâ 'Ârif Dîkgirânî 'nin sohbetinde bulundu. Ondan sonra da sırası ile Yasavîya tarîkatı şeyhlerinden Kusam Şeyh ve Halil Ata ile tanıştı. Bir ara hüküm-

dar da olan (İbn Baṭṭūṭa, trc. s. 426 v.dd.) Ḥ'alīl Ata'nın hizmetinde, bir rivâyete göre (*Anīs al-ṭālibīn*, s. 20) 6, bir başka rivâyete göre (*Raşaḥāt*, trc. s. 80) de, 12 yıl kaldı. Bu hükümdar şeyhin 747 (1347)'de bertaraf edilmesine son derece üzülen Bahā' al-Dīn Nakşband, dünya işlerinden nefret ederek, Buhârâ köylerinden Zivartun'a yerleşti. Bu şeyhler dışında Mevlānā Bahā' al-Dīn Ḳişlāḳī'den de hadis okuduğu anlaşılmaktadır (*Anīs al-ṭālibīn*, s. 36). Nakşband'in bundan sonraki hayatı kat'î olarak bilinmediği gibi, hangi tarihte müstakillen tarîkat faâliyetine başladığı da belli değildir. Ancak Amīr Kulāl'in, 772 (1370)'de ölümünden bir az önce mürîdlerine Nakşband'e tâbî olmaları husûsundaki vasiyetine ve Nakşband'in de bu tarihten çok önce ondan ayrılmış olduğuna bakılırsa, onun bu tarihte büyük bir tarafdar kütlesi toplamış olduğu anlaşılır (*Raşaḥāt*, trc. s. 81). Nakşband kemâle erdikten sonra iki defa hacca gitti. Bunlardan ikincisinde halîfelerinden Muḥammed Pārsā'yı mürîdleri ile Nīsābūr'a gönderdi; kendisi de Zayn al-Dīn Abū Bakr al-Tāyibādī (ölm. 791=1388/1389)'yi ziyâret etmek üzere, Herat'a giderek, 3 gün kadar bu şeyh ile sohbet ettikten sonra, Nīsābūr'da bulunan arkadaşlarına katıldı. Hacdan dönerken, Bagdad'a uğradı ve oradan Merv'e gitti (*Raşaḥāt*, trc. s 81; *Anīs al-ṭālibīn*, s. 40, 88 v.d.). Burada bir müddet kaldıktan sonra, Buhârâ'ya döndü ve ihtimâl tarîkatini yayma maksadı ile çıkmış olduğu kısa süreli seyâhatler hâric, bir daha Buhârâ'dan ayrılmadı. Nitekim bu seyâhatlerinden birinde Saraḫs'ta bulunduğu bir sırada Herat hukümdarı Mu'izz al-Dīn Ḥusayn (1331 — 1370) kendisini Herat'a dâvet etti. Bu hukümdar ve âilesi tarafından gönderilen hediyeleri kabûl etmemesi, hazırlanan yemekleri yememesi ve son derecede pejmürde bir kıyâfet ile Herat sokaklarında gezmesi halk arasındaki şöhretini bir kat daha arttırdı (*Anīs al-ṭālibīn*, s. 50). Buhârâ'nın gerek tasavvuf, gerekse diğer ilmî çevrelerine mensup bilginlerin onun etrafında toplanması bir takım din adamlarını kıskandırdı ise de, bunlar Nakşband'in din ve tasavvuf sâhasındaki geniş bilgisi karşısında susmak zorunda kaldılar (*ayn. esr.*, s. 197 v.d).

Bahā' al-Dīn Nakşband, ölümünden bir gün önce mürîdlerine, halîfelerinden Muḥammed Pārsā'ya tâbî olmalarını vasiyet etti ve 3 rebiülevvel 791 (2 mart 1389) pazartesi günü 73 yaşında öldü ve hâlen bir çok kimseler tarafından ziyâret edilen türbesinin bulunduğu yere gömüldü (Gordlevskiy, *Bahā-ūd-dīn Nakşband Buharskiy, Sergeyu Fedoroviçu Oldenburgu* =*Oldenburg armağanı*, Leningrad, 1934, s. 147 — 169'dan hulâsa, *TM*, V, 361 v.d.).

Çok mütevâzî bir hayat süren Bahā' al-Dīn Nakşband, harâmdan son derece sakınır, hediye getirenlere hediye ile mukabele eder, fakat bu husûslarda Peygamber gibi hareketle bulunmanın küstahlık olacağını da söylerdi (*Anīs al-ṭālibīn*, s. 46 v. d., 48). Misâfire çok saygı gösterir, ona uymak maksadı ile gerekirse orucu bozmanın bile câiz olacağını söyler (*ayn. esr.*, s. 51), hayvanlara karşı da büyük bir sevgi beslerdi.

Daha çok yaradılışının icâbı olan bu gibi husûsiyetleri dışında Bahā' al-Dīn Nakşband'in fikrî tekâmülünü Muḥammed b. 'Alī b. al-Ḥusayn al-Tirmiẕī (ölm. 320=932)'nin eserlerine borçlu olduğu söylenebilir. Nitekim kendisi de 789 (1387)'da 22 yıldan beri Ḥakīm Tirmiẕī tarîkına bağlı olduğunu söylemektedir (*ayn. esr.*, s. 28).

Bahā' al-Dīn Nakşband'in, evrâdından ve halîfesi Pārsā tarafından, ayrıca bâzı hâl tercümesi kaynaklarında tesbit edilen sözlerinden başka, her hangi bir eserine rastlanmamaktadır. *al-Avrād al-Bahā'iya* adı ile anılan bu evrâdın Ma'mūn b. Aḥmed b. İbrāhīm al-Turnavī ile Muḥammed b. Muṣṭafā al-Ḥādimī tarafından yapılmış iki şerhi vardır (*GAL*, *Suppl.*, II, 282).

Nakşband'e izâfe edilen veya hiç olmazsa ondan sonra bu ad ile şöhret bulan tarîkatin izlerine ise, daha önce Gazneliler devrinde (357 — 579=962 — 1183), rastlanmaktadır (K. Kufralı, *Nakşbendîliğin kuruluş ve yayılışı*, s. III). Ancak başlangıçta sâdece bâzı esâsları belli olan bu tarîkat, gerçek hüviyetini Ḫvâca Yūsuf al-Hamadānī (ölm. 535=1140)'den sonra aldı. Ehl-i sünnet akidelerine sıkı sıkıya bağlı olduğu için, halkın, hilâfet husûsunda iemâ'ı desteklediği için de, sünnî hukümdarların rağbetine ve yardımına mazhar oldu. Yūsuf al-Hamadānī'nin halîfelerinden Aḥmed Yasavī tarîkatın Mâverâünnehr'de, 'Abd al-Ḫālik al-Ġucduvānī de Ḫvārizm ve Horasan'da yayılmasına yardım etti. al-Ġucduvānī'nin zikr-i hafîyi, Aḥmed Yasavī'nin ise zikr-i cehrîyi (M. F. Köprülü, *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*, İstanbul, 1918, s. 123) tercih etmesi sebebi ile, tarîkat iki kol hâlinde gelişti ve bu kollar geliştiği muhitin örf ve inançlarının te'siri ile de, birbirinden oldukça farklı bir mâhiyet aldı. Ancak bir ara zayıflamış olan Ġucduvānī esasları Bahā' al-Dīn Nakşband tarafından tekrar canlandırıldı. Filhakîka Bahā' al-Dīn Nakşband'e izâfe edilen tarîkatin belli-başlı esâslarından olup, şeyhten alınan zikrî, kalp veya dil ile devamlı olarak tekrar-

lamak anlamına gelen *gād kard*, zikrederken Tanrıdan başka şey düşünmemek maksadı ile, kalbin kapısına göz kulak olmak anlamına gelen *nigāh daşt*, acz ve alçak gönüllülük ile Tanrıya yönelme anlamına tefsir edilen *bāz gaşt*, zevk duyarak, Tanrı ile huzûrun devam etmesi anlamına tefsir edilen *yād daşt*, Tanrıdan haberdar olarak, nefesin girip-çıkmasına dikkat etmek mânasına gelen *hūş dar dam*, tefrikadan sakınmak mânasına gelen *naẓār bār ḳadam*, topluluk içinde insanın kendisini sâdece Tanrı ile hissetmesinden ibâret olan *ḫalvat dar ancuman*, verilen sıfatlardan ilâhî vasıflara yükselmek mânasına alınan *safar dār vatan*, her akşam günlük amellerin muhâsebesini yapmak mânasına gelen *vuḳūf-i zamānī* ve kalp ile yapılan zikrde sayı gözetmek, yâni zikredenin kalbi ile bir nefeste kelime-i tevhîdi 3, 5, 7, 15 veya 21 defa ve dâimâ tek sayı ile tekrarlamaktan ibâret olan *vuḳūf-i 'adadī* gibi tâbir ve usûller tamâmiyle al-Ġucduvānī'ye âittir (bk. Ali Behçet, *Risāla-i 'ubaydiya-i naḳşbandiya*, İstanbul, 1260, s. 12 v.dd; krş. *Anīs al-ṭālibīn*, s. 72, 76, 78; Muḥammed Pārsā, *Risāla-i ḳudsiya*, İstanbul, 1323, s. 36, 44).

Görüldüğü üzere, al-Ġucduvānī esaslarına sâdık kalan Bahā' al-Dīn Naḳşband, tarîkatını üveysîlik ve râbıta gibi iki ümde ile takviye etti. Başka tarîkatların aksine, tarîkat silsilesini 'Alī yerine Ebū Bakr'e bağlamak sûreti ile, diğerlerinde az da olsa hissedilen şîilik te'sirine yer vermedi (K. Kufralı, *ayn. esr.*, s. II; krş. Hānī, *Ḥadā'iḳ al-vardiya...*, s. 6). Bu gibi küçük farklar, yetiştiği zaman ve muhitin te'sirleri istisnâ edilirse, denilebilir ki, Bahā' al-Dīn Naḳşband'e izâle edilen tarîkat, Gucduvānī (ölm. 575 veya 585=1179 veya 1189)'den itibâren, Ḫvācagāniya adını alan (*Ḥadā'iḳ al-vardiya...*, s. 9) bir tarîkatin devamından ibârettir. Bu arada, mensuplarından feyz aldığı Yesevî tarîkatinin de Naḳşbendîlik üzerinde te'siri olmuştur (krş. M. F. Köprülü, *ayn. esr.*, s. 124).

Daha çok Bahā' al-Dīn Naḳşband ile büyük bir kuvvet kazanan bu tarîkatin Orta Asya, Horasan ve havâlisinin sünnî'leşmesine büyük te'siri oldu. Çok geçmeden de, 'Ubayd Allāh Aḥrār (806—895=1403—1490)'ın halîfesi olup, daha çok Mollā Ilāhī Simāvī unvanı ile tanınan Şeyb 'Abd Allāh Ilāhī Simāvī (ölm. 896 = 1490/1491) vâsıtası ile Anadolu'da, Bāḳī Bi'llāh Kābulī (ölm. 1014=1605/1606) tarafından da Hindistan'da geniş ölçüde yayılma imkânını buldu. Hindistan'da Mucaddidîya adı altında gelişerek, oradan Hicaz, Irak ve Suriye'ye yayıldı ve son olarak da, Suriye'de Hâlidîye kolu teşekkül etti.

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka, bk. bir de, Cāmī, *Nafaḥāt al-uns min ḥażarāt al-uns* (Cawnpore, 1885), s. 247 ve Lāmi'ī Çelebî, tre. (İstanbul, 1289), s. 418—428; 'Alī b. Ḥusayn al-Kāşifī, *Raşaḥāt-i 'ayn al-ḥayāt* (tre. Muḥammed b. Muḥammed Şarīf al-'Abbāsī), İstanbul, 1291, s. 78—83; M. Hasan Lutfi Suşud, *İslâm tasavvufunda hâcegân hânedanı* (İstanbul, 1958); Rifat, *Risâle-i bahâîye* (İstanbul, 1328); M. Mole, *Naḳşbandiyāt*, I: *Quelques traités naqshbandis* (Tahran); C. A. Storey, *Persian literature, biobibliographical survey* (London, 1953), I, 2. kısım; Brockelmann, *GAL*², II, 263 (205). (TAHSİN YAZICI.)

NĀḲŪS. (Bk. NĀḲÛS.)

NÂḲÛS. NĀḲŪS (A.), cem. *nevāḳīs*, tokmak; şark hıristiyanlarının evvelce ve kısmen bugün de dindaşlarını ibâdete çağırmak için kullandıkları bir âlettir. Bu âlet, üzerine bir tahta tokmak ile vurulan delikli bir levhadan ibârettir. Süryânîce *nāḳūşā*'dan gelen bu tâbire, sabahı haber vermek gerektiği zaman, *żaraba* veya *şakka* fiilleri ile birlikte, sık-sık eski arap şâirlerinde rastlanmaktadır; msl. 'Antara; Labīd, nr. 19, 6; *ZDMG*, XXXIII, 215; Mutalammis (nşr. Vollers, s. 178, V, 6); al-A'şā (Nöldeke, *Delectus*, s. 26); *Kitāb al-Aġānī*, XIX, 92. Rivâyete göre, Peygamber, müezzin tarafından ezân okutulmasına karar vermeden önce, *nāḳūs* ile mûsevîlerin nefiri arasında müteredditi kalmıştır. (Bu gibi âletlerin kullanılması eski hıristiyanların bir âdeti olup, katoliklerce bugün de dinî bayramlarda kullanılmaktadır.) Şarkta son zamanlarda umûmiyetle çan mânasına gelmektedir.

Bibliyografya: Payne Smith, *Thesaurus Syriacus*, stn. 2466; Fränkel, *Die aramäischen Fremdwörter*, s. 276; G. Jacob, *6. Jahresbericht d. geogr. Gesellsch. zu Greifswald* (1896), s. 4.; ayn. mll., *Altarabisches Beduinenleben* (1897), s. 22, 233; İbn Hişām (nşr. Wüstenfeld), s. 346 v. dd.; İbn Sa'd (nşr. Sachau), III/II, 87.

(FR. BUHL.)

NAMĀRA. (Bk. NEMÂRE.)

NÂMIK KEMÂL. NĀMIḲ KAMĀL (1840—1888), büyük türk hürriyet-perveri, vatan şâiri, gazeteci ve edip olup, asıl adı Mehmed Kemâl'dir. Baba tarafından mühim şahsiyetler yetiştirmiş bir soydan gelen Nâmık Kemâl 26 şevvâl 1256 (21 kânûn I. 1840) tarihinde Tekirdağ'da doğdu. Annesi, o vakit Tekirdağ muhassılı bulunan ve sonraları mîr-mîranlığa kadar yükselen Koniçe'li Abdüllâtif Paşa'nın kızı Fatma Zehra Hanım, babası daha sonra esham müdürü ve bir aralık Abdülhamid II.'in müneccim-

başısı olan Mustafa Âsım Bey'dir. Adı bilinen en uzak ceddi beşinci göbekte Konya'lı Bekir Ağa adında birine çıkarılan baba soyu, Topal Osman Paşa'dan, oğlu kapudân-ı deryâ şâir Râtib Ahmed Paşa ve onun oğlu olup, Selim III. in baş-mâbeyincisi bulunan Şemseddin Bey (ölm. 1825) yolu ile bu zâtın küçük oğlu ve Kemâl'in babası Mustafa Âsım Bey'e gelir (ölm. 1316=1900). Nâmık Kemâl, bir mektubunda, „2 sadrâzam, 7—8 vezir, 50—60 ricâl" yetiştirmiş bir sülâleye mensup olduğunu söyler (M. C. Kuntay, *Nâmık Kemâl*, I, 116). Bir başka mektubunda da, Topal Osman Paşa'nın neslinden olmakla iftihar eden (M. C. Kuntay, *ayn. esr.*, II, 2. kısım, s. 530), fakat asâlete fazla ehemmiyet vermeyen Kemâl bir izzet-i nefis meselesi bahis mevzuu olduğu vakit, kendi soyu üzerinde durur. Bu âileden Kemâl'in babasına sâdece tarihî hâtıralar miras kalmış ve Şemseddin Bey'in bütün serveti elinden alındığı için, Mustafa Âsım Bey yoksulluk içinde büyümüştür (Ali Ekrem, *Nâmık Kemâl*, 1930, s. 5). Âsım Bey, oğlu doğduğu vakit, Tekirdağ'da kayın pederinin yanında iç-güveyisi olarak bulunuyordu. Kemâl'in 19 yaşına kadar bütün çocukluk devresi Abdüllâtif Paşa âilesi içinde geçmiştir. Onun bu çağı hakkındaki bilgilerimiz vesîkadan ziyâde rivâyetlere dayanır; bu yüzden Nâmık Kemâl'in ilk zamanları müphem kalmaktadır. Bâzı yeni vesîkalar, bu devre için başlıca kaynak teşkil eden ve şâirin oğlu Ali Ekrem ile Ebüzziyâ Tevfik tarafından nakledilen bilgilerin hem çok eksik, hem de hatâlı olduğunu meydana koymuştur.

Kemâl'in ilk 17 senesi, dedesinin tâyin edildiği me'mûriyetlerde memleketin muhtelif bölgelerini dolaşmakla geçmiştir. Dedesinin sıksık vukû bulan mâzûliyetlerinde âilece İstanbul'a dönüyorlardı. Dedesi Tekirdağ'daki vazifesinden ayrılıp, bir ara Tırhala malmüdürlüğünde bulunduktan sonra, şubat 1846'da Afyonkarahisar kaymakamlığına tâyin edildi (*Takvîm-i vekayî*, nr. 269, 25 safer 1262; Edib Âlî Bakı, *Nâmık Kemâl Afyon'da*, 1949, s. 8—10). Kendisi burada iki buçuk seneden fazla kaldı. Tevsik olunamayan bâzı rivâyetlere göre, dedesinin isteği ile orada mevlevî dergâhında semâ çıkarmıştır. Afyon müftisi Buhârâ'lı Hacı Vâhid Efendi'den farsça dersi aldığı da bu rivâyetler arasındadır (E. Â. Bakı, *ayn. esr.*, 22—24). Kemâl 8 yaşına yaklaştığı sıralarda annesini kaybetti (1 şevvâl 1264=31 ağustos 1848; E. Â. Bakı, *ayn. esr.*, s. 17 v.d.). Kızının ölümünden az evvel Kütahya kaymakamlığına tâyin edilen Abdüllâtif Efendi'nin çok geçmeden azli üzerine (18 zilkâde 1264=16 teşrin II. 1864; E. Â. Bakı, *ayn. esr.*, s. 14), onun ile İstanbul'a döndü. Öksüz kalan Kemâl İstanbul'da önce Bayezid rüşdiyesine, sonra Vâlide mektebine verildi ise de, bir mektubu kendisinin daha 6 yaşında iken ders aldığını gösteriyor (Mustafa Reşid, *Bedâyi-ül-inşâ*, 1303, s. 204). Kemâl'in bu mekteplere devam müddeti hakkında verilen mâlûmat biribirini tutmamaktadır (krş. Ebüzziyâ, *Kemâl*, 1306, s. 6; ayn. mll., *Nümûne-i edebiyat-ı osmâniye*, 1330, s. 327; Ali Ekrem, *Nâmık Kemâl*, 1930, s. 9). İ. H. Ertaylan (*Türk edebiyatı tarihi*, I, Bakû, 1925, s. 205) kaynak göstermeden, onun Vâlide mektebine giriş tarihini 15 muharrem 1265 (11 kânûn II. 1848) olarak kaydetmekte ve oraya 8 ay devam ettiğini söylemektedir. Ancak bu tarihte adı geçen mektep henüz mevcut değil idi. Asıl adı Dâr-ül-maârif olan Vâlide mektebi 7 cemâziyelevvel 1266'da açıldığına göre (Mahmud Cevad, *Maârif-i umûmiye nezâreti tarihçe-i teşkilâtı ve icraâtı*, İstanbul, 1338, s. 40 v.d.), bu tarihi kabûl etmeğe imkân yoktur. Ebüzziyâ (*Nümûne-i edebiyat-ı osmâniye*, 1330, s. 327)'ya bakılırsa, Bayezid rüşdiyesi ve Vâlide mektebinde 12 yaşında iken okumuştur. Buna göre, Kemâl, İstanbul'a gelişinin beşinci senesinde tahsile başlamış oluyor. Şipka kahramanı müşir Süleyman Paşa ve dâhiliye nâzırı şâir Fâik Memduh Paşa onun bu mekteplerden arkadaşı idiler. Kemâl, Abdülhamid II.'e teşekkür için yazdığı bir arîzada Dâr-ül-maârif'te okuduğu sınıfın kısa bir tasvirini verir (bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Nâmık Kemâl'in Abdülhamid'e takdim ettiği arîzalar ile Ebüzziyâ Tevfik Bey'e yolladığı bâzı mektuplar*, *Belleten*, 1947, XI, nr. 42, s. 273 v.d.).

Bütün kaynaklar Kemâl'in dedesinin tâyini üzerine Kars'a gittiğini ve tahsilinin bu yüzden yarıda kaldığını yazar. Hâlbuki dedesi Kars'tan önce iki defa me'mûriyet ile İstanbul'dan ayrılmış idi; Afyon dönüşünden sonra, 4 ay geçmeden. Kıbrıs'a kaymakam tâyin edilmiş (*Takvîm-i vekayî*, nr. 400, 12 rebiülevvel 1265; *Cerîde-i havâdis*, nr. 422, 14 rebiülevvel 1265), bu vazifede bir buçuk sene kaldıktan sonra oradan ayrılmış (*Takvîm-i vekayî*, nr. 428, 19 ramazan 1266), bir sene sonra da, yeni teşkil olunan Lazistan sancağı mutasarrıflığına, mîr-i mîrân rütbesi ile, tâyin olunmuştur (*Takvîm-i vekayî*, nr. 450, 15 şâban 1267). Abdüllâtif Paşa burada iki buçuk senden fazla kalmış, kânûn I. 1853 sonunda bu vazifeden alınmıştır (*Takvîm-i vekayî*, nr. 479, 10 rebiülâhır 1269). Kemâl'in annesinin ölümünden sonra, Abdüllâtif Paşa âilesinin dâimâ berâberinde bulunduğu, kendisinden nakleden oğlu Ali Ekrem tarafından ısrarla belirtildiğine göre,

onun dedesinin bu son me'mûriyet yerine gitmiş olduğuna çok kuvvetli bir ihtimâl nazarı ile bakılabilir. İstanbul'daki tahsil hayatının uğradığı sekteleri bu sûretle daha kolay izah etmek kabildir. Böylece onun Kars'a gidinceye kadar süren İstanbul'daki 5 yılı bir az aydınlanmış olmaktadır. Abdüllâtif Paşa, bu son vazifesinden ayrıldıktan 2 ay sonra, mart 1853'te Kars kaymakamlığına tâyin edildi (*Cerîde-i havâdis*, nr. 614, 29 cemâziyelevvel 1269; *Takvîm-i vekayî*, nr. 484, 9 cemâziyelâhır 1269). Kemâl orada bir buçuk yıla yakın bir zaman kaldı. Rivâyet kabîlinden bilgilere göre, onun ilk fikrî uyanışı bu devrede başlamış; Kars'ta iken yaşlı bir şeyhten tasavvuf ve edebiyat öğrenmiş, Nâbî, Sünbül-zâde Vehbî gibi şâirlerin dîvânlarını okumuş (Ali Ekrem, *Nâmık Kemâl*, s. 13) ve hocasının uyandırdığı heves ile küçük şiir denemelerine başlamıştır. Kemâl'in hocasının karslı müderris Vâiz-zâde Mehmed Hâmid Efendi olduğu kaydedilmektedir (Kırzıoğlu Mehmed Fahreddin, *1855 Kars zaferi*, İstanbul, 1955, s. 27 ve 84; ayn. mll., *Kars tarihi*, İstanbul, 1953, I, 550). Ders ve mütâlea yanında Nâmık Kemâl, Kars'ta Kara Velî Ağa adlı şöhretli bir binicinin nezâreti altında binicilik, cirit ve av gibi an'anevî sporlar ile de meşgûl olmuştur. Kars'a gittikten az sonra patlayan Kırım muhârebesi sırasında, Kemâl cephelere giden askerler ile kaynaşan bu serhad şehrinin galeyânlı havası içinde yaşadı. Bir buçuk sene dolmadan, Abdüllâtif Paşa'nın 1854 temmûz sonlarında azli (*Takvîm-i vekâyi*, nr. 507, şevvâl sonu, 1270) Kemâl'in Kars'taki ikametine nihâyet verdi. Kars'ın onun muhayyilesi üzerinde bıraktığı te'sirler çok seneler sonra bâzı eserlerinde ortaya çıkacaktır. Mes. *Cezmî* romanındaki cirit sahnesini, oradaki hayatından almıştır. Kırım muhârebesi esnâsında şâhit olduğu bir hâdise, yâni bir kızın asker kıyâfetine girerek, sevgilisinin peşinden orduya katılması *Vatan yahut Silistre*'deki kahraman kızı ilham etmiş olabilir. Kemâl İstanbul'a döndükten 10 ay sonra, dedesi mayıs 1855'te Sofya kaymakamlığına tâyin edildi (*Takvîm-i vekayî*, nr. 523, 26 şâban 1270); Kemâl'in İstanbul'daki faâliyeti hakkındaki mâlûmat, husûsî hocalardan arapça ve farsça dersleri aldığına, tekrar kavuştuğu babası ile Osmanlı tarihi okumağa devam ettiğine dâir yine rivâyet şeklindeki bilgilerden ibârettir (Ali Ekrem, *ayn. esr.*, s. 14).

Kemâl'in asıl fikrî gelişmesi, o zamana kadar dolaştığı diğer taşra şehirlerinden çok farklı olan Sofya'da başlar. Bir buçuk seneye yakın kaldığı bu şehirde bâzı şâirler ile tanışmış, onların yardımı ile eski şâirleri okumuştur; bu hususta Ali Ekrem (*Nâmık Kemâl*, s. 15)'in verdiği bilgi ile Ebüzziyâ (*Nümûne-i edebiyat-ı osmâniye*, s. 327)'nın söyledikleri birbirine uymaz. Kemâl'in Sofya'da tuttuğu şiir defteri ise (İbnülemin Mahmud Kemâl'in kütüphânesindeki yazma), onun yeni ve eski şâirlerin eserleri ile temâsının söylenenlerden çok daha geniş ölçüde olduğunu göstermektedir. Kemâl bu sûretle bilgisini tamamlamak ihtiyâcını duymuş ve husûsî hocalardan farsça ve arapçadan başka, meâni, âdab, mantık v.b. da öğrenmeğe çalışmıştır (Ali Ekrem, *ayn. esr.*, s. 15 v.d.). Kendini yetiştirmek için giriştiği çalışmalara muvâzî olarak, şiire ciddî şekilde Sofya'da başlamıştır. Burada artık küçük denemeler yerine biri-biri üstüne yazdığı gazeller, nazîreler, Kerbelâ mersiyeleri ile bir şâir hüviyetini kazandığı görülür; şâir Binbaşı Eşref Bey (Paşa), misâfir olarak Sofya'da Abdüllâtif Paşa'nın yanına geldiği vakit, Kemâl'in birikmiş bir hayli şiiri var idi. Bunları gören Eşref, bir mahlas-nâme tanzim ederek, ona Nâmık mahlasını verdi; bu sırada Kemâl'in muhibb-i âl-i abâ olduğu ve Kerbelâ için mersiye söylediği belirtilmelidir; kendisinin şiir defteri mahlas-nâmenin ilâdesini te'yit etmekte ve o vakitler Ali muhabbetinin te'siri altında bulunduğunu göstermektedir. Eşref Bey, onda kendisinden önce başlamış bulunan bu te'siri daha kuvvetlendirmiştir. Bu meczuada muhtelif şâirlerden âl-i abâ ile ilgili manzûmeler ile bir çok Kerbelâ mersiyeleri toplaması, *Vâridât*'ını kopya ettiği, Sofya civârında yaşayan halvetî şeyhi Bâlî (ölm. 960 = 1553; bk. *Osmanlı müellifleri*, I, 42) hakkında bu şâirler ile birlikte bir kıt'a söylemesi gibi husûslar, onun Sofya'da içinde bulunduğu te'sirin derecesini göstermek bakımından, kayda değer. Aynı zamanda mevlevî ilhâmı ile bir çok şiir yazması da başka bir cephesini meydana koyar. Hayatının her safhasında Kemâl'in mevlevîler ile temâsı olduğunu işâret etmeliyiz. Defterine aldığı şiirlerden, onun Sofya'da tanıdığı bâzı şâirlerin isimlerini öğreniyoruz. Sofya'lı Vâmık bunlardan biridir. Nâmık mahlasını almasında da, şiirlerine nazîreler yazdığı bu şâirin adının te'siri olmalıdır. Kemâl Sofya'dan ayrılmasına yakın, Niş kadısı Mustafa Râgıb Efendi'nin güzelliği ile meşhûr kızı Nesîme Hanım ile evlendirildi (krş. Ali Ekrem, *Nâmık Kemâl*, s. 17; M. C. Kuntay, *Nâmık Kemâl*, I, 80). Abdüllâtif Paşa'nın 1856 eylûlünün başında azli üzerine (*Cerîde-i havâdis*, nr. 802, 8 muharrem 1273 ve *Takvîm-i vekayî*, nr. 545, 22 muharrem 1273) Sofya'dan ayrılan Kemâl, İstanbul'a dönerken, Edirne vâlisi İsmail Paşa'ya sunduğu bir kasîdede Sofya'da çok sıkıcı bir hayat

geçirdiğini söylemektedir. Kemâl'in *Dâsitân-ı Sofya* adlı uzun bir manzûme ile, müftîsinden başlayarak, Sofya'nın tanınmış simâlarını ve devlet me'mûrlarını hicvettiğini görüyoruz. Sofya'dan ayrılırken de, dedesinin yerine tâyin olunan Edhem Paşa'yı 1273 tarihli bir kıt'a ile hicvetmiştir. Kemâl burada, bu kasîdeden başka, edirneli bir güzel hakkında bir manzûme ile kendisini hicveden Edirne şâirlerinden birine de bir hicviye yazmıştır.

Kemâl, büyük annesi ve büyük babasını birer yıl ara ile kaybettikten sonra (1858 ve 1859), babasının evine yerleşti. Kendisinin ilk me'mûriyet hayatı da İstanbul'a dönmesi ile başlar. Bunu esâs kısmını Sofya'da yazdığı şiirler teşkil eden defterindeki sadrâzam Mustafa Reşid Paşa'ya yazılmış bir kasîdeden öğreniyoruz. Bu kasidede „bî cürm ü bî günâh" olarak vazifesinden azlolunduğunu ve İstanbul sokaklarında eli boş dolaştığını arzederek, sadrâzamdan inâyet dilemiştir. Reşid Paşa 21 cemâziyelevvel 1274 (kânûn II. 1858)'te de öldüğüne göre, sözü geçen azlin bu tarihten önce olduğu anlaşılmaktadır. Bunun, Reşid Paşa'nın çok kısa süren son sadâretinde değil, 3 rebiülevvel — 10 zilhicce 1273 tarihi arasındaki beşinci sadâreti esnâsında vukû bulduğunu sanıyoruz. Ebüzziyâ Tevfik, Kemâl'in 17 yaşından itibâren tercüme odasına devam ettiğini söyler (*Kemâl*, s. 7); kaynakların onun buraya giriş tarihini, belirtmemesine mukabil, İ. H. Ertaylan, me'haz göstermeden, 20 rebiülevvel 1274 (8 teşrin II. 1857) şeklinde kaydetmiş ve Kemâl'in kaleminden 1274 (1857) yılında mülâzemet ile bu kaleme girdiğine dâir bir ifâde nakletmiştir (*Türk edebiyatı tarihi* 1925, I, 209). Bahis mevzuu azlin bundan önce girilmiş bir başka vazife ile alâkalı olması düşünülebilir. İbnülemin'in naklettiği bir rivâyete göre, şâir Leskofçalı Gâlib 1859 yılı yazında (1276 başları) emtia gümrüğü baş-kâtipliğine getirildiği vakit, Nâmık Kemâl'i de yanına muâvin olarak almıştır (*Leskofçalı Gâlib dîvânı*, hâl tercümesi kısmı, İstanbul, 1335, s. 22 v.d. ve *Son asır türk şâirleri*, 1932, III, 441). M. Süreyyâ (*Sicill-i osmânî*, IV, 82), tarih tasrih etmeden, onun bir ara gümrük kâtipliğinde bulunduğunu söyler. İbnülemin'in Leskofçalı'dan bahsederken kaydettiği, fakat Kemâl'in hâl tercümesinde hiç temâs etmediği bu rivâyete dayanarak, başta M. C. Kuntay ve ondan istifâde eden başka tetkikçiler Nâmık Kemâl'i, tercüme odasından önce gümrükte vazifeye başlamış gösterirler ise de, bu doğru değildir. Yukarıdaki kayıtlar bir tarafa şâir kendisi bir yazısında tercüme odasında 8 — 10 ene bulunduğunu söylemiştir (*Hürriyet*, nr. 19, 17 receb 1285, s. 5). Bu vazifede 18 zilkâde 1283 (27 mart 1867) tarihine kadar kaldığı göz önünde tutulursa, Kemâl'in tercüme odasına gümrükten sonra girmiş olduğunu kabûle imkân yoktur. Gümrük nâzırı Kânî Paşa'nın Bâbıâlî'den kâtip istemesi üzerine, oraya giden Leskofçalı Gâlib'in diğer kalemlerdeki bâzı gençler ile birlikte götürdüğü Kemâl'in, 2 sene çalıştıktan sonra, Leskofçalı'nın saler 1278 (ağustos 1861)'de Trablusgarb'a tâyini üzerine, tercüme odasına döndüğünü söylemek en doğru izah olacaktır. Leskofçalı Gâlib Bey'in İstanbul'dan ayrılması üzerinden 1 — 2 ay geçmeden, 1278 rebiülâhır başlarında çıkan Eşref Paşa divânına Kemâl'in yazdığı takrîzde de, onun tercüme odası „hulefâsı mütehayyizânından" olduğu kaydedilmiştir (Eşref Paşa, *Divân*, 1278, s. 200).

Ali Ekrem'e göre, Kemâl Sofya'dan döndükten sonra, zamanın büyük ulemâsından devamlı olarak tefsir, hadîs, fıkıh, tasavvuf, arap ve acem edebiyatı dersleri almış, 19 yaşına girdiği zaman dinî ilimlere vukûf peydâ eylemiştir (Ali Ekrem, *ayn. esr.*, s. 20). Kemâl'in şiir defterinde Fehîm, Sâbit, Nef'î, Bâkî, Gâlib, İzzet Molla, Râgıb, Nedîm, Fuzûlî, Sermed, Kethüdâ-zâde Ârif dîvânlarına âit bir hesap cedveli Kemâl'in okumak istediği şâirlerin isimlerini göstermektedir. Kemâl'in İstanbul'da ilk olarak tercüme odasındaki kalem arkadaşları ve onların muhiti ile temâs ettiği söylenebilir. Nâmık Kemâl tercüme odasına girdiği vakit, sonra arkadaş'ları olarak tanıdığımız Sâdullah Paşa, Âyetullah, Kânî Paşa-zâde Rıfat, Recâî-zâde Celâl Bey'ler de oraya devam ediyorlardı ve Fâik Memduh, Hâlet gibi simâlar ile sonradan *Mir'ât* mecmuasını çıkaran Refik Bey, hâriciye nezâretinin diğer kalemlerinde bulunuyorlardı. O tarihlerde garp tarzı şiir yolu henüz açılmamış olduğundan, bu gençlerin hepsi eski tarzda şiir yazıyorlardı. Şinâsî'nin türkçeyi garp şiiri ile ilk temâsa getiren *Tercüme-i manzûme*'si Kemâl'in gelişinden ancak üç sene sonra ortaya çıkmıştır (1859). Arkadaşı Fâik Memduh Bey'in o vakitler hepsinden üstün bir şâir sayıldığını belirten Kemâl edebiyat muhiti ile temâsı gittikçe genişleyerek, daha yaşlı nesillerden Manastırlı Nâilî ve Manastırlı Fâik gibi şâirlerden sonra, 1860 yılında (1276 ramazan) Ziyâ Paşa ile tanışmıştır. Bu arada Leskofçalı Gâlib ve Hersekli Ârif Hikmet ile de tanışmış bulunan Kemâl, nihâyet 1861 yılı yazına doğru (1277 sonları), eski ve yeni nesilden şâirlerin bir araya gelerek teşkil ettikleri Encümen-i şuarâ'ya girdi. Encümene iştirâk eden başlıca şâirler Osman Şems, Lebîb, Ziyâ (Paşa), Leskofçalı Gâlib, Kâzım, Hakkı, Manastırlı

Nâilî, Manastırlı Fâik, Hersekli Ârif Hikmet, Hâlet, Fâik Memduh ve Recâi-zâde Celâl gibi simâlar idi. Haftada bir Hersekli Ârif Hikmet'in evinde toplanan encümene dâhil şâirlerin bir hafta zarfında hazırladıkları şiirler okunuyor, müşterek manzûmeler veya nazîreler söyleniyordu. Encümende bu şiirlerin okunması Nâmık Kemâl'e verilmiş idi (İbnülemin, *Hersekli Ârif Hikmet divânı*, hal tercümesi kısmı, 1334, s. 19). O, buraya mensûp şâirlerden Kâzım Paşa, Ârif Hikmet, Hâlet ve Fâik Memduh Bey'ler ile müşterek gazeller yazıyor, Osman Şems Efendi, Leskofçalı Gâlib ve Ârif Hikmet'e nazîreler söylüyordu. Encümen bir sene faâliyet gösterdikten sonra dağıldı. Ondan evvel ve sonra Uzun kahve (Sarâlim'in kırâathânesi) ve Karakulak hanındaki meşhûr gazino gibi, İstanbul'un bir nevî edebiyatçı'ar mahfeli hâlini almış olan kahvelerin meşhûr müdâvimleri arasında Kemâl'in muhitini teşkil eden simâları görmek mümkündür (bk. Ebüzziyâ, *Kahvehâneler, Mecmua-i Ebüzziyâ*, 1330, nr. 130, s. 47, 67). Bu yıllarda Kemâl'in san'atı ve şahsiyeti üzerinde en büyük te'sir Leskofçalı Gâlib'den gelir. Şâirliğinden başka hükûmet işlerinde de büyük bir görüş sâhibi olan bu zattan ona şiir ve tasavvuf terbiyesi yanında, bâzı ictimâî fikir ve davranışların da geçtiği anlaşılıyor (M. Kaplan, *Nâmık Kemâl*, 1948, s. 36 v.d.).

Kemâl, İstanbul'a gelişinin beşinci senesinde Şinâsî ile tanışmıştır. 1861 yazının sonlarında Leskofçalı'nın İstanbul'dan ayrılmasını az bir ara ile encümen-i şuarânın dağılması tâkip etti. Üstâdının uzaklaşması Kemâl'i yeni te'sirlere karşı serbest bıraktı. 10 ay kadar sonra, Şinâsî *Tasvîr-i efkâr*'ı çıkarmağa başladı (30 zilhicce 1278 = 27 hazîran 1862). Bir gün eline verilen küçük bir risâle hâlinde basılmış *Münâcât*, Kemâl'i nesrini tanıdığı ve beğenmediği Şinâsî'ye sevketti ve manzûmenin verdiği heyecanla hemen onun gazetesine girdi. Kemâl'in *Tâlîm-i edebiyata dâir risâle* (s. 36 v.d.)'de bunu 1278 ramazanında göstermesi yanlıştır; çünkü *Tasvîr-i efkâr* ancak 1278 senesinin son günü, yâni bahsettiği tarihten üç ay sonra çıkmağa başlamıştır. Şinâsî'yi ziyâret ettiği gün tercüme edip, gazeteye verdiğini söylediği *Zencî* fıkrasından onun *Tasvîr-i efkâr*'a girdiği tarih tesbit edilebiliyor. Bu fıkra gazetenin 35. nüshasında (3 cemâziyelevvel 1279=27 teşrin I. 1862) çıkmıştır. Buna göre, gazeteye girişi *Tasvîr*'in çıkmağa başlamasından 4 ay sonradır. Kemâl'in buradaki yazı faâliyetine iştirâkinin fıkra ve havâdis tercümelerinden ibâret olduğu söylenebilir; onun Şinâsî ile tanışması hayatına yep-yeni bir istikamet verdi. Gazete, Kemâl'in o zamana kadar yalnız nazım sâhası ile tercüme odasının resmî kitâbet üslûbuna yatkın olan kalemini Şinâsî'nin te'siri ile yeni bir nesir tarzına tahsis etti. Şinâsî ile çalışmağa başlamadan üç ay önce (ramazan 1278), eski nesrin bütün san'at oyunları ile *Bârika-i zafer*'i yazmış idi. Şinâsî onun düşüncesini siyâsî ve ictimaî meselelere yöneltmiş ve şiirinin mevzûlarını değiştirmiştir (*Tâlîm-i edebiyat üzerine risâle*, s. 37 v.d.). Kemâl artık eski şiirin ve tasavvufî remizlerin mücerret dünyasında yaşayan bir insan olmaktan çıkarak, cemiyet dâvalarının adamı oldu; bir divân şâiri olarak, *Tasvîr*'e girişinden 5 ay sonra, Montesquieu'den tercüme yapması onun bu ilk 5 ay zarfında kat'ettiği mesâfeyi gösterir (*Romalıların esbâb-ı ikbal ve zevâli hakkında mülâhazât, Mir'ât*, nr. 2, 3; şevvâl 1279=22 mart 1863). İlk hareket noktasını teşkil eden Montesquieu, Kemâl'in sonuna kadar fikirlerini en çok benimsediği müellif olmuştur. O vakitler garp fikirleri ile temâsa en müsâit bir muhit olan tercüme odasının Kemâl'i Şinâsî'nin te'sirlerine çok hazır bir hâle getirmiş olacağını da gözden kaçırmamak lâzımdır. Onun Şinâsî ile temâsından önce, garptan ne gibi eserler okuduğu hakkında şimdilik bilgimiz yoktur. Tercüme odası yabancı dile vukufu gerektiren bir muhit idi. Nitekim, ona ders verdiği için, „Kemâl hocası„ lekabı ile anılan tercüme odasının kıdemli kâtiplerinden Mehmed Mansur Efendi'den fransızca öğrendiğini biliyoruz (Ebüzziyâ, *Yeni Osmanlılar, Tasvîr-i efkâr*, 1900, nr. 35). Kaynağı gösterilmeyen bir rivâyete göre de, Kemâl fransızcaya Sofya'da iken başlamıştır (M. N. Özön, *Zavallı çocuk*, mukaddime, İstanbul 1947, s. 7). 1864 yılı eylûlünde sefâret kâtipliğine tâyin edilerek (*Tasvîr-i efkâr*, nr. 227, 4 rebiülâhır 1281), Petersburg'a giden Kânî Paşa-zâde Rifat'a yazdığı bir mektup, Leskofçalı'nın bir gazelinde geçen devlet, millet, umûmî ıztırap gibi mefhumların onda ne kadar şiddetli bir hassâsiyet husûle getirdiğini gösterir (krş. Süleyman Nazif, *Nâmık Kemâl*, s. 11 v.d.; Mustafa Reşid, *Âsâr-ı meşâhir*, İstanbul, 1304, s. 107). İki buçuk yıl yanında bulunduğu Şinâsî, 1865 baharı sonunda Paris'e kaçınca, Kemâl *Tasvîr-i efkâr*'ı kendi başına devam ettirmeğe başladı. Ebüzziyâ'nın ifâdesine göre, Şinâsî, Kemâl ile *Courrier d'Orient* gazetesinin sâhibi Jean Pietri vâsıtası ile mektuplaşıyordu. *Cerîde-i havâdis* ile olan meşhûr „mebhusetün anhâ" münâkaşası istisnâ edilirse, Şinâsî'nin son zamanlarında *Tasvir*'de husûsî makaleleri görülmez. Şinâsî'nin ayrılmasından sonra da, *Tasvîr* Kemâl'in elinde

bir müddet sâdece havâdis ve resmî ilân gazetesi hâlinde olarak çıktı. Şinâsî ayrılıncaya kadar Kemâl'in gazetedeki yazılarının tercümeye inhisar ettiği anlaşılıyor (Ahmed Râsim, *Şinâsî* İstanbul, 1927, s. 81). Kemâl'in asıl hüviyetini veren yazılar, sanıldığı gibi, Şinâsî'nin hemen ayrılışı ile değil, daha sonraları görülmeğe başlamıştır. Tek başına kaldığı gazetede, *Cerîde-i havâdis* ile münâkaşa ettiği ve sonra tekrarlayacağı kolera meselesinden başlayarak, kalemi yeni mevzûlar ile gittikçe zenginleşti. Şehir işleri, maârif, mâliyenin islâhı gibi meseleler kaleminin malı oldu. 1865 kolerasında Leskofçalı Gâlib'e yazdığı mektupların birinde, Voltaire'in *Dictionnaire philosophique*'i ile meşgûl gördüğümüz Kemâl orada maârif meseleleri üzerinde husûsî görüşlere sâhip bir münevver olarak göze çarpmaktadır (M. C. Kuntay, *Nâmık Kemâl*, I, 38 — 41). Kendisi 1281 (1864)'de kurulan Cemiyet-i tedrisiye-i islâmiyede fahrî dersler vermiştir (Mahmud Cevdet, *Maârif-i umûmiye nezâreti tarihçe-i teşkilât ve icrâatı*, 1338, s. 97). Ebüzziyâ, Kemâl'in, arkadaşı Refik Bey'in idâre ettiği *Tercümân-ı ahvâl*'e de, onun koleradan ölmesi üzerine, yazı yazdığını söylüyor (*Salnâme-i hadîka*, 1290, s. 71). Kemâl *Tasvîr-i efkâr*'da maârif meseleleri üzerinde devamlı olarak durmuş, kadınların okutulması dâvasını bizde ilk defa ortaya atmıştır. İstanbul'un yangınlardan kurtarılması mevzuunda yazdığı makale (nr. 374) takdir uyandırarak, sadrâzam Âli Paşa tarafından rütbesi terfî sûreti ile taltif olunmuştur. Edebiyat ve dilimizin hâli, tıp fakültesinde tedrisâtın türkçe olması, Tepebaşı kahvelerinde söylenen rumca şarkılar mevzûunda yazdığı yazılar onun daha o zamandan beri millî mesleler üzerinde uyanık davranışını gösterir. 1866 yılı yazında neşrettiği türk dili ve edebiyatının meselelerini toplu bir şekilde bizde ilk defa ele alan makalesi ile, devrini aşan bir görüş getirmiştir (*Lisân-ı osmânînin edebiyatı hakkında bâzı mülâhazâtı şâmildir*, *Tasvîr-i efkâr*, nr. 416 — 417, 16 ve 19 rebiülâhır 1283). Şehir hayatını edebiyata sokan *Ramazan mektupları* (nr. 452 — 455) ve *Lârika-i zafer*'den sonra tarih sâhasındaki yazılarının başlangıcını teşkil eden *Devr-i istilâ* tefrikası (nr. 443 — 451) diğer dikkate değer yazılarındandır.

Nâmık Kemâl'in *Tasvîr-i efkâr*'da siyâsî cephesi tedrîcen görülmeğe başlar. Onun siyâsî temâyüllerini ilk belirten yazı Belçika kralı Leopold'ün ölümüne dâir havâdis şeklinde yazdığı fıkradır (nr. 355). Onda hürriyet, hükûmet ve millet arasındaki karşılıklı dayanışma ve hükûmdarın akeks ndisini haldievrmesi gibi meseleler ilk defa bu yazı ile başlar. *Avrupa* başlığı altında yazdığı dış siyâset icmâlleri ile kalemi gelişen genç muharririn asıl siyâsî yazıları Memleketeyn meselesi üzerinde yazdığı makalelerde kendini gösterir (nr. 375, 376) ve bu yazılardan sonra *Tasvîr* gittikçe siyâsî bir mâhiyet kazanır. Tepebaşı gazinolarında söylenen türk aleyhdarı rumca şarkılara dâir yazdığı şiddetli yazılar hükûmet ile Kemâl arasında ilk gerginliğe sebep olmuştur (nr. 419, 425); muharrir bu yazılara karşı hükûmet tarafından gönderilen „tenbihnâme" 'ye teessüflerini ifâde sureti ile cevap vermiştir (nr. 427). Nâmık Kemâl bu yazıları yazdığı sıralarda, memlekette meşrûtî idâreyi te'min gâyesi ile 1865 haziranında kurulan, daha sonra Yeni Osmanlılar ismi ile ortaya çıkan İttifâk-ı hamiyet adlı gizli cemiyetin âzâsından bulunuyordu (bu cemiyete girişi hakkındaki çeşitli rivâyetler için bk. M. Kaplan, *Nâmık Kemâl*, s. 54 v. dd.). Burada veliahd Murad Efendi ile yakından dost olmuş, Abdülhamid Efendi ile tanışmıştır. O vakitler *Tasvîr* matbaası, ekserîsi bu cemiyete mensûp, yeni fikirli gençlerin buluşma yeri idi (Ebüzziyâ, *Yeni Osmanlılar, Tasvîr-i efkâr*, 1909, nr. 10; Sâmî Paşa-zâde Hasan, *Âyetullah Bey ve Yeni Osmanlılar, Hâdisât-ı hukûkiye ve tarihiye mecmuası*, 1341, II, nr. 2, s. 3). Onun artık makalelerinde ve siyâsî icmâllerinde bir iki satır ile, idâre tarzı, millet meclisi gibi meseleleri îmâ ettiği görülmektedir. 1866 eylûlünde patlak veren Girit isyânına dâir yazıları geniş akisler uyandırıyordu. Kemâl'in, Sultan Abdülâziz'e hitâben Paris'te açık bir mektup neşrederek, devletin islâhına dâir tavsiyelerde bulunan Mustafa Fâzıl Paşa'nın *Nord* gazetesine gönderdiği bir mektubun tercümesini *Muhbir* gazetesinden iktibâs ile buna ilâve ettiği mütâleada vatanı terakkîye götürecek yeni bir neslin varlığını *Türkistan'ın erbâb-ı şebâbı* tâbiri ile haber veren bir yazısı çıkmış idi (nr. 491, 18 şevvâl 1283 =23 şubat 1867). Bu sıralarda *Beyoğlu* gazetelerinden *Gazette du Levant*'ın 19 şubat 1867 tarihli nüshasında Mustafa Fâzıl Paşa'nın Abdülâziz'e mektubu münâsebeti ile Türkistan'ın erbâb-ı şebâbından teşkilâtlanmış bir cemiyet olarak bahseden ve küçük düşürücü bir ifâde kullanan yazısına karşı aynı gazetede basılmak üzere, Kemâl bir cevap gönderdi (M. C. Kuntay, *ayn. esr.*, s. 290 v.d., 183 v. dd., 188—197). Türkistan'ın erbâb-ı şebâbının teşkilâtlanmış bir cemiyet ve reisinin de Mustafa Fâzıl Paşa olduğu iddiasını reddeden bu yazı aynı zamanda adına konuştuğu topluluğun bir programı mâhiyetinde idi. Yabancı

matbuatta „Jeunes Turcs", şeklinde yer alan bu tâbirin arkasında bir cemiyetin varlığı kendisini hissettiriyordu. *Tasvîr* ile *Muhbir* 'in siyâsî hâdiseler karşısında müşterek bir tavırları var idi. Ali Suâvî ile Ziyâ Paşa 'nın yazdığı *Muhbir*, yazıları arasına hürriyet ve idâre tarzına âit meseleler ile ilgili sözler ve îmâlar sıkıştırmakta *Tasvîr* 'den daha ileri gidiyordu. Mezkûr yazının yazılışından sonraki günlerde *Muhbir* 'in, Mısır vâlisi İsmail Paşa 'nın devletten yeni bir unvân ile bâzı imtiyazlar da isteyeceğine dâir, bir yazı neşretmesi, *Tasvîr* 'in bu yazıyı aynen sahifelerine geçirmesi, Bâbıâlî 'yi çok kızdıran bu yazısı üzerine *Muhbir* 'in bir ay kapatılması biri birini tâkip eden hâdiselerdir. Bu arada sadrâzam Âli Paşa, Kemâl 'den *Tasvîr-i efkâr* 'dan ayrılmasını istedi (*Yeni Osmanlılar, Tasvîr-i efkâr*, 1909, nr. 9). Nihâyet *Tasvîr* 'de *Muhbir* sâhibinin, gazetesinin kapatılmasına itiraz eden varakası ile birlikte aynı nüshada Kemâl 'in Girit hâdiseleri dolayısı ile yazdığı *Şark meselesi* makalesi çıktı (nr. 465, 4 zilkâde 1283=10 mart 1867). Güttüğü siyâsete dokunduğu için hükûmeti sinirlendiren bu neşriyat üzerine, makalenin neşrinden dört gün sonra matbuâtı çok sıkı kayıtlar altına alan „kararname-i âlî" ismi ile meşhûr teblig ilân olundu (8 zilkâde 1283 =15 mart 1867). Ali Suâvî tevkif edilerek, Kastamonu 'ya sürüldü. Yeni Osmanlılar aynı ayın ilk günlerinde Mustafa Fâzıl Paşa 'nın Abdülaziz 'e fransızca mektubunu türkçeye çevirerek, risâle şeklinde ve binlerce nüsha olarak, İstanbul 'da yaydılar (*Yeni Osmanlılar, Tasvîr-i efkâr*, 1909, nr. 9). Nâmık Kemâl, İstanbul 'dan uzaklaştırılmak istendiğinden iki hafta sonra, rütbesi terfî olunarak, Erzurum 'a vâli muâvinliğine tâyin edildi (*Tasvîr-i efkâr*, nr. 469, 18 zilkâde 1283=24 mart 1867). Ebüzziyâ, Kemâl 'in bu tâyin ile birlikte muharrirlikten de men' olunduğunu bildiriyor. Ziyâ Paşa 'ya da aynı sebepler ile Kıbrıs mutasarrıflığı verilmiş idi (8 mayıs 1867). İşe önce divan şâiri olarak başlayan Nâmık Kemâl, *Tasvîr-i efkâr* 'da böylece hükûmeti kendisi hakkında tedbirler almağı düşündürecek mühim bir siyâsî şahsiyet hâline gelmiş idi. Kemâl türlü bahâneler ile, Erzurum 'a hareketini geciktiriyordu. Oraya tâyininden 19 gün sonra, Ziyâ Paşa ile birlikte, *Courrier d' Orient* gazetesine çağırıldı; her ikisini Yeni Osmanlılar nâmına neşriyatta bulunmak üzere, Paris 'e dâvet eden Mısır 'lı Mustafa Fâzıl Paşa 'nın mektubu kendilerine bildirildi (Ebüzziyâ, *Yeni Osmanlılar, Tasvîr-i efkâr*, 1909, nr. 12) Ziyâ ile Kemâl bu teklifi kabûl ederek Jean Pietri 'nin delâleti ile, Avrupa 'ya kaçtılar (13 muharrem 1284 = 17 mayıs 1867). Aynı şekilde Kastamonu 'dan kaçması temin olunup, kendilerine Mesina 'da iltihak eden Ali Suâvî ile birlikte, 30 mayısta Paris 'e vardılar. Şinâsi 'nin Yeni Osmanlılara karşı aldığı çekingen tavır yüzünden, Paris 'te Kemâl ile üstâdı arasında eski münâsebet devam edemedi. Gelişlerinden bir ay sonra, Abdülaziz 'in Fransa 'yı ziyâreti dolayısı ile, kendilerinin Paris 'te bulunmalarını uygun görmeyen fransız hükûmetinin dâveti üzerine, Londra 'ya geçtiler (30 hazîran 1867). Fransa 'yı ziyâreti sırasında Abdülaziz 'in affına mazhar olup, Türkiye 'ye dönme müsâadesi alan Mustafa Fâzıl Paşa kendilerini 10 ağustosta Paris 'e çağırdı. Hepsine maaş ve cemiyet nâmına Londra 'da bir gazete çıkarılmak üzere, sermâye tahsis etti. 31 ağustos 1867 'de Londra 'da cemiyet adına Ali Suâvî 'nin idâresinde *Muhbir* gazetesinin neşrine başlandı. Fakat Suâvî 'nin idâre ettiği gazete daha ilk nüshadan itibâren, cemiyetin esaslarından aykırı bir yol tutmuş, Ziyâ Paşa ve Nâmık Kemâl 'in Suâvî ile araları açılmış idi. Paris 'teki toplantıda ikinci bir gazetenin de çıkarılması kararlaştırılmış idi. Mustafa Fâzıl Paşa 'nın uzun tereddütlerden sonra müsâadesi ile, yine Londra 'da cemiyet adına Kemâl tarafından *Hürriyet* gazetesi çıkarılmağa başlandı (29 hazîran 1868). Nâmık Kemâl Avrupa 'da ilk yıl bir yere yazı yazmamıştır. Bu gazete ile Kemâl Bâbıâlî 'ye karşı açıktan-açığa ve şiddetli bir siyâsî mücâdeleye atıldı; kendisi mücâdeleci şahsiyetini burada bulmuş ve siyâsî düşünceleri vuzuh kazanmıştır. Diğer yanda hürriyet mücâdelesi uğruna vatanından ve âilesinden ayrılmış bir insan duygusu ile yazdığı vatan şiirleri vardır. Kemâl 'in *Hürriyet* 'te en fazla ele aldığı meseleler, memlekette meşrûtî idârenin kurulması, idârî ve ictimâî müesseselerdeki bozukluklar ve bunların islâhı çâreleridir. Gazetenin başlıca muharrirleri kendisi ile Ziyâ Paşa idi. Fakat yazılarının büyük kısmı kendi kaleminden çıkan bütün gazete onun tashih ve nezâretinden geçiyordu. Buradaki yazılarının hemen çoğu imzâsız olduğundan, bâzılarının Nâmık Kemâl ve Ziyâ Paşa 'ya âidiyeti husûsunda ihtilâf vardır (krş. İhsan Sungu, *Hürriyet gazetesi, Aylık ansiklopedi*, 1944, I, 54 v.d.; M. Kaplan, *Nâmık Kemâl*, 1948, s. 73 v.dd.). Kemâl, Ziyâ Paşa 'nın hidiv İsmail Paşa 'yı tutması karşısında, 6 eylûl 1869 'da çıkan 63. nüshasından sonra *Hürriyet* 'ten çekildi; bir müddet Mustafa Fâzıl Paşa 'nın yolladığı Hâfız Osman hattı ile yazılmış *Kur'an* nüshasının basılması ile meşgûl oldu. Bu arada, memlekete dönmesin

te'min için Mustafa Fâzıl Paşa'nın çevresindekiler tarafından Âli Paşa nezdinde bâzı teşebbüslere başlanmış idi. Bunlar devam ederken Kemâl, Londra'dan ayrılan Ziyâ Paşa'nın Cenevre'de devam ettirdiği *Hürriyet* gazetesine, bu gazete ile arkadaşlarının ve kendisinin hiç bir alâkası olmadığını ilân eden 7 kânûn II. 1870 tarihli bir mektup gönderdi. Ziyâ Paşa bunu basmayınca, İstanbul'da çıkan *Terakkî* gazetesinde hükûmet mârifeti ile neşrolundu. Bunun üzerinden 6 ay kadar bir zaman geçtikten sonra, Fransız-Alman harbinin başladığı sıralarda, zaptiye nâzırı Hüsnî Paşa, şüphesiz Âli Paşa'nın arzusu ile yazılan 19 rebiü'lâhır 1287 (8 temmûz 1870) ve 12 cemâziyelevvel 1287 (9 ağustos 1870) tarihli mektupları ile kendisini İstanbul'a dönmeğe dâvet etti (Süleyman Nazîf, *İki dost*, s. 17 v.dd.). Vermesi istenen bir söz hususunda kendisi ile Viyana sefiri Haydar Bey arasında mektuplaşma yolu ile bâzı müzâkereler geçen Kemâl'in bu dönüşün hiç bir şart ile mukayyet olmaması üzerinde ısrâr ettiği ve bu yüzden dönüşünün geciktiği anlaşılıyor. Nihâyet, Haydar Bey'in halefi ve Mustafa Fâzıl Paşa'nın dâmadı Halil Paşa'nın sefirliği zamanında teşrin I. 1870'te Viyana'ya geldi ve oradan da 24 teşrin II. 1870 tarihinde İstanbul'a vâsıl oldu (M. C. Kuntay, *ayn. esr.*, II, 95).

Nâmık Kemâl'in Avrupa'da geçirdiği yıllarda edebiyat ve fikir sâhasında çalışmalarının neler olduğu hususunda fazla bilgi yoktur. Kemâl'i, oradaki ikamet yıllarında san'at hareketlerinden ziyâde Avrupa'nın umûmî yaşayışı, idârî durumu, iktisâdî seviyesi, hukuku, siyâsî müesseseler alâkalandırmış görünüyor. Rivâyete göre, Paris'te meşhûr hukuk âlimi Émile Accolas'dan hukuk dersleri almış, iktisat ilmi ile uğraşmıştır (Ebüzziyâ, *Kemâl*, 1306, s. 20). Londra'da âlim olmaktan çok bir iş adamı olan Fantoo adlı bir ingilizden hukuk dersleri gördüğünü biliyoruz (M. C. Kuntay, *ayn. esr.*, I, 321, 537). Ebüzziyâ'nın, Kemâl'in Avrupa'da görüştüğünü söylediği şahsiyetlerden ismini bildiğimiz tek sima, Théodor Kasab vâsıtası ile tanıştığı Alexandre Dumas père'dir (M. C. Kuntay, *ayn. esr.*, I, 589). Ziyâ Paşa'nın da Dumas père ile görüştüğünü biliyoruz (Nâzım Paşa, *Bir devrin tarihi*, *Cumhuriyet*, 1932, nr. 2770). Kemâl'in bir de Paris'te Yeni Osmanlılar ile arkadaş olan tarihçi Léon Cahun ile dostluğu mâlûmdur (krş. M. C. Kuntay, *ayn. esr.*, I, 530; Abdürrahman Şeref, *Tarih musâhabeleri*, İstanbul, 1339, s. 176 ve 185). Avrupa'dan yazdığı mektuplardan onun sık-sık tiyatroya gittiğini öğreniyoruz. Daha önce uğraşmadığı tiyatro ve roman nevilerinde eser vermesi ancak Avrupa'daki devreden sonradır. Dönüşte, medeniyet ve terakkî, üzerinde en fazla durduğu kelimeler hâline gelmiştir. Gitmeden önce oldukça kitâbî mâhiyette temâs ettiği medeniyet meselesini müşâhedelere müstenit olarak, daha etraflı bir şekilde, ele almıştır.

Kemâl'in siyâsî ve edebî hüviyeti en büyük inkişâfını Avrupa dönüşünde gösterir. Kendisine dönüş izni verilirken, yazı yazmaması şart koşulduğundan, Âli Paşa'nın hayatta olduğu müddetçe yazı faâliyetinde bulunmamıştır. Kemâl, kendisinden fransız-alman harbine dâir bir lâyiha isteyen Âli Paşa'ya onun çok takdirini celbeden bir rapor hazırlamıştır (lâyihanın bir parçası için bk. *Mecmua-i Ebüzziyâ*, 1298, nr. 8, s. 225—231). Kemâl'in İstanbul'da ilk yıl ara-sıra *Diyojen*'e verdiği söylenen imzâsız fıkralardan başka yazısı yoktur. Yeniden neşir faâliyetine başlaması Âli Paşa'nın ölümünden (7 eylûl 1871) sonra mümkün olmuştur. Kemâl, Mahmud Nedîm Paşa'nın sadâretinde ilân edilen umûmî af üzerine, Avrupa'dan dönen Yeni Osmanlılardan Nûri, Reşad ve Ebüzziyâ Tevfik ile birlikte, *İstikbal* adlı bir gazete çıkarmak üzere, teşebbüse geçti. İstenilen müsâade verilmeyince, evvelce bir mizah gazetesi şeklinde neşrolunan *İbret* gazetesini kirâladılar; ilk nüshada gazetenin yeni kadrosunu ve tâkip edeceği gâyeyi ilân eden bir beyannâme ile neşriyâta başladılar (13 hazîran 1872). İstanbul'a dönüşünden ancak bir buçuk sene sonra imzâsı görülmeğe başlayan Nâmık Kemâl gazetenin baş-muharriri idi. *İbret* onun en geniş faâliyet gösterdiği gazete oldu. *Tasvîr-i efkâr*'ın haftada bir, *Hürriyet*'in de iki defa neşrolunmasına mukabil, kıt'aca onlardan çok geniş olan *İbret* haftada beş gün çıkıyordu. Yazdığı baş makaleler bâzan gazetenin üç sahifesini birden kaplıyordu. Kemâl en olgun ve en parlak makalelerini burada neşretmiştir. *İbret* gazetesi onun elinde, bir havâdis gazetesinden ziyâde ietimaî ve millî dâvaları ele alan yazıları ile bir fikir gazetesi mâhiyetinde idi. Bu müeâdeleci gazetenin her nüshası yeni bir mesele ile efkâr-ı umûmiyede geniş akisler uyandırıyor, daha doğrusu efkâr-ı umûmiyeyi husûle getiriyordu. Hidiv İsmail Paşa'nın emellerine hizmet eden *Hakayık-ülvekâyî* gazetesi ile Mısır mese'esi yüzünden giriştiği münâkaşa ve Midhat Paşa'nın Bağdad vâliliğinden istifâsı hakkında çıkarılan dedi-kodulara karşı kaleme aldığı *Garaz mazardır* adlı makalesi yüzünden, gazete, çıkışından 27 gün sonra, 4 ay müddet ile, kapdı. atıl Mahmud Nedîm Paşa'nın İstanbul

'dan uzaklaştırmak istediği muharrirlerinin her biri taşrada birer me'mûriyete, Nâmık Kemâl de Gelibolu mutasarrıflığına tâyin olundular (9 temmûz 1872). Me'mûriyet yerine bir an önce gitmesi için sıkıştırıldığı bir sırada Mahmud Nedîm Paşa'nın azli üzerine hareketini savsaklayarak, tekrar çıkmağa başlayan *Diyojen* gazetesinde bilhassa eski sadrâzama karşı, mizâhî yazılar yazıyordu. Nihâyet, yeni sadrâzam Midhat Paşa'nın tavsiyesine uyarak, 26 eylûl 1872 tarihinde Gelibolu'ya hareket etti (M. C. Kuntay, *ayn. esr.*, II, 126). Cezâ müddetini doldurmasından 40 gün önce çıkmasına izin verilen *İbret* (30 eylûl 1872)'e Gelibolu'dan B. M. rumûzu ile muntazaman yazı gönderiyor, ayrıca Ebüzziyâ'nın çıkarmağa başladığı *Hadîka* gazetesine de, N. K. kısaltması ile, makaleler yetiştiriyordu. Kemâl *Evrâk-ı perişan*'ın üç kitabını da Gelibolu'da iken neşretti; oradan ayrılacağı sırada, İstanbul'da kurulan ve kendisinin de âzası olduğu tiyatro komitesi için *Vatan yahut Silistre*'yi yazmağa başladı. Kemâl'in mutasarrıflığı kısa sürdü (Gelibolu'daki idârî faâliyeti için bk. M. N. Özön, *Nâmık Kemâl ve İbret gazetesi*, 1938, s. 114—119; M. C. Kuntay, *Nâmık Kemâl*, II, 131—141); tâyini üzerinden 3 ay bile geçmemiş iken, azledildi (11 kânûn II. 1872 = 10 şevvâl 1289); 14 gün sonra 25 kânûn II.'da İstanbul'a döndü (*Hadîka*, nr. 32, 26 kânûn I. 1289 = 25 şevvâl 1289). *İbret*'in tekrar başına geçerek; evvelkinden daha şiddetli bir mücâdeleye girişti. Hükûmetin matbuata karşı tutumu ve kitap sansürü kararı hakkında şiddetini gittikçe arttıran makaleler yazdı; bu şiddetli tenkitler neticesinde gazete 100. nüshada, bir ay müddetle, kapatıldı (6 şubat 1873). Bu müddet zarfında, âzâsı bulunduğu tiyatro kumpanyasının çalışmalarına daha faal bir şekilde katıldıktan başka, *Vatan yahut Silistre*'yi ikmâl etti. Eser bitip, provalarına geçildiği sıralarda, ismi sonra *Gülnihal*'e çevrilen *Râz-ı dil* adlı ikinci piyesine başladı. *İbret* yeniden neşriyâta devam ederken, 1 nisan 1873 gecesi Gedikpaşa tiyatrosunda *Vatan yahut Silistre*'nin ilk temsili tarihî değerde bir hâdise oldu. Piyesin dile getirdiği vatanî heyecân ile halk Nâmık Kemâl'e, tiyatrodan başlayıp, sokağa taşan, onunla da kalmayıp, gazete idârehânesine kadar uzanan coşkun tezâhüratta bulundu. İkinci temsilde de bu heyecanlı tezâhürat devam etti. Hükûmet bu tezâhüratı parlak bir şekilde aksettiren *İbret*'i 132. sayısında kapattı (5 nisan 1873).

Veliahd Murad Efendi ile sıkı münâsebeti bilinen Kemâl, ikinci temsilden bir gün sonra, Ebüzziyâ Tevfik, Nûri, Hakkı ve Ahmed Midhat ile birlikte tevkif olundu. Muzır neşriyatta bulunmak suçu ile, kalebent olarak, Magosa'ya sürgün edildi. Temsillerin Kemâl'in sürülüşünden sonra da devam etmesi bu sürgündeki asıl sebebin *Vatan yahut Silistre* piyesi olmadığını göstermektedir. Nitekim, menfâlarına giderlerken, vapurda veliahd Murad Efendi'ye mensûbiyetleri dolayısı ile sürüldükleri söyleniyordu (Ahmed Midhat, *Menfâ*, İstanbul, 1293, s. 79).

Nâmık Kemâl, kendisini bir gecede şöhretin zirvesine çıkaran *Vatan yahut Silistre* muvaffakiyetini tâkip eden bu menfâ ile bir kahraman çehresi kazandı. Magosa'ya varışının ilk gecesi Topçular kışlasının zından odasına konulan Kemâl'in içinde bulunduğu şartlar, mutasarrıf Veys Paşa ve haleflerinin gösterdiği anlayış sâyesinde, gittikçe düzeldi. Oraya gelişinden 14 ay sonra, sıhhî vaziyetini ileri sürerek, menfâsından, başka yere nakli için, yakın bildiği bâzı devlet adamları nezdinde neticesiz kalan teşebbüslerde bulundu (M. C. Kuntay, *ayn. esr.*, II, 611 v. dd.). 38 ay süren Magosa menfâsı ile Nâmık Kemâl'in hayatında gazetecilik devri kapanmış ve faâliyeti edebî çalışmalar üzerinde toplanmıştır. Böylece edebî hayatının en velûd devresi başladı. İlki ile, Midilli'de biten sonuncu piyesi istisnâ edilirse, diğer bütün piyeslerini, ilk romanını, meşhûr edebî tenkitlerini burada meydana getirmiştir. Magosa'ya gelir-gelmez *Âkif Bey*'e başlamış, İstanbul'da iken ilk müsveddelerini yaptığı *Gülnihal*'i bitirerek, *Zavallı çocuk* ve *Kara belâ*'yı kaleme almış, *Celâleddin Hârizmşah*'a başlamıştır (A. H. Tanpınar, *XIX. asır türk edebiyatı tarihi*, s. 401). *Kanije*, *Silistre muhâsarası*, *Nevruz Bey'in tercüme-i hâli*, *Rüyâ*, *İntibah*, *Tahrîb-i harâbât*, *Tâkib-i harâbât*, *İrfan Paşa'ya mektup*, *Mes Prisons muâhezesi*, *Bahar-ı dâniş* tercüme ve mukaddimesi ile *İntibah* mukaddimesi burada yazılmış olup, *Tarih-i askerî*'si de burada hazırlanmıştır. Nâmık Kemâl, İstanbul'daki muhiti ve dostları ile mektuplaşmaları sâyesinde, siyâset ve edebiyat havâdislerini yakından tâkip ediyordu; bundan başka, matbûatta isimleri yeni görülmeğe başlayan genç edebiyatçılar ile alâkalanmakta idi. Aralarında Abdülhak Hâmid de olmak üzere, bunlardan bâzılarını mektup ile bizzat kendisi arıyor, onlara yol göstermek istiyordu. Neşriyattan men'edildiği için, burada iken bütün yazdıklarını imzâsız olarak veya başkalarının ismi altında, neşretmekte idi. Magosa hayatının zikre değer bir hâdisesi de, Kuleli vak'ası dolayısı ile buraya sürülmüş Şeyh Ahmed adlı yaşlı bir âlim ile tanışmasıdır. Bu

âlim şeyhin Kemâl üzerinde mühim bir te'siri olduğu tahmin edilmektedir.

Nâmık Kemâl'in menfâdan kurtulması Abdülaziz'in hal'i ile mümkün oldu. Murad V.'ın tahta geçmesinden (30 mayıs 1876) 3 gün sonra, kendisi ve diğer sürgün arkadaşları hakkında çıkan affı müteâkip, 19 hazîran 1876'da İstanbul'a döndü (M. C. Kuntay, *ayn. esr.*, II 709). Meşrûtiyet için büyük ümitler ile bağlandığı Sultan Murad'ı aklını oynatmış bulmak onun için büyük bir hayal kırıklığı oldu. Hal'ine mecbûriyet hâsıl olan Murad yerine, meşrûtiyeti te'sis edeceği vaadi ile, 93 gün sonra Abdülhamid II. tahta çıkarıldı (31 ağustos 1876). Murad V. zamanında kendisine faal bir mevkî verilmemiş olan Kemâl, Abdülhamid'in cülûsunu tâkiben mühim vazifelere getirildi. Yeni pâdişah, cülûsundan 17 gün sonra 28 şâbân 1293 (18 eylûl 1876)'te rütbesini yükselterek, onu ilkin şûrây-ı devlet âzâlığına tâyin etti (M. C. Kuntay, *ayn. esr.*, II, 2. kısım, s. 17; *İttihat* gazetesi, nr. 53, 7 eylûl 1292). Bunun arkasından da, 7 teşrin I. 1876'da kanûn-ı esâsîyi hazırlamak için kurulmuş bulunan hey'ete, 4 teşrin II. 1876 (14 şevvâl 1293) tarihinde, âzâ tâyin edildi. Kemâl burada kanûn-i esâsî lâyihasının metnini yazmakla vazifelendirilen encümene de alındı. Bu çalışmalara dâhil olmadan önce meşrûtiyet aleyhinde faâliyette bulunanlara karşı *İttihat* gazetesinde bunların muhâkemesiz olarak sürülmelerini tesvip eden şiddetli yazılar yazmış idi. Abdülhamid, Kemâl'i zaman-zaman huzûruna kabûl ederek, kendisi ile kanûn-i esâsî üzerinde görüşüyordu. Hey'ette uzun münâkaşalar ile metni hazırlanıp, hey'et reisi Ahmed Midhat Paşa tarafından takdim edilen kanûn-i esâsî lâyihasını Abdülhamid, içinde memleketin bünyesine uygun olmayan taraflar bulunduğunu ileri sürerek, üzerinde gerekli tâdillerin yapılması için, meclis-i vükelâya havâle ettirmiş idi. Lâyihanın vükelâ meclisinde mühim tâdillere uğraması üzerine, Kemâl, Abdülhamid'e muhtelif arîzalar sunarak, bu tâdillerin mahzurlarını belirtmeğe çalıştı. Bu arîzaların birinde (İbnülemin, *Son sadrâzamlar*, III, 344) meclis-i vükelâca, lâyihanın başında hükümdarın hak ve sa'âhiyetlerini tesbit eden maddelerin hükümdarlık hukukunu ihlâl edeceği mülâhazası ile kaldırılarak, bunların yerine konulan bir mukaddime ile kanûn-i esâsînin Bâbıâlî tarafından verilmiş bir sadâret emri gibi gösterilmesini tenkit ve asıl dokunulan maddeler kaldırıldığı takdirde, hükümdarın bâzı mühim sa'âhiyetlerinin başka ellere geçeceğini izah ediyordu (krş. İhsan Sungu, *Nâmık Kemâl*, *Aylık ansiklopedi*, 1944, I, 246 ve aynı müelliften naklen M. C. Kuntay, *Nâmık Kemâl*, II, 2. kısım, s. 96). Bu arada bütün salâhiyetlerin Bâbıâlî'de toplanmasını istemediği anlaşılan Kemâl'in, hükûmdarın hukuku nâmına, kabine reisinin mevkî ve salâhiyetini tahdit etmek isteyen hatâlı bir düşüncede bulunduğu da görülür. Diğer bir arîzasında (İbnülemin, *ayn. esr.*, s. 347), hükûmdara şüpheli gördüğü bir şahsı memleketten çıkarma hakkını tanıyan meşhûr 113. maddeye itirâz ederek, bunun kanûn-i esâsîyi tamâmen ilgâ edeceğini bildirir. Tahta meşrûtiyeti getirmek vaadi ile gelen Abdülhamid kanûn-i esâsîyi kabûlde tereddüt gösteriyor ve Dâmad Mahmud Celâleddin Paşa vâsıtası ile koydurulan bu maddenin ilâve olunmasında ısrâr ediyordu. Neticede, konulmasını şart koştuğu bu maddenin ilâvesi ile, kanûn-i esâsîyi ilân etti (23 kânûn I. 1877=6 zilhicce 1293). Fakat bunun arkasından, kanûn-i esâsînin gerçekleşmesinde başlıca rolü olan mühim şahsiyetlerin Abdülhamid tarafından birer-birer uzaklaştırıldığı bir safha geldi. Sırbistan ve Karadağ harekâtı sırasında askere hediye yollamak maksadı ile teşkil edilmiş olan ve Ziyâ Paşa'nın reis, Kemâl'in de âzâ olarak faal bir rol oynadıkları Hediye-i askeriye cemiyetinin faâliyeti ve müsâdesini sormağa lüzûm görmeksizin, kanûn-i esâsînin ilânından 5 gün sonra (11 zilhicce 1293 = 28 kânûn I. 1876) asâkir-i milliye tabur'ları adı altında, üniformalı olarak, kurmağa başladığı teşkilât ve bunun mensuplarının Midhat Paşa'nın konağı önünde merâsim yapmak, sokaklardan Nâmık Kemâl'in vatanî şiirlerini okuyarak geçmek gibi, nümâyişkâr hareketleri Abdülhamid için bir vehim ve endîşe mevzuu olmuş idi. Abdülhamid, önce Süleyman Paşa'yı İstanbul'dan uzaklaştırarak, asâkir-i milîye tabur'larını lağvetti. Bu münâsebetle, bâzı yerlerde kendi aleyhinde konuştuğu ihbâr edilen Ziyâ Paşa ile Kemâl'in bir me'mûriyet ile derhâl İstanbul'dan uzaklaştırılmalarını Midhat Paşa'dan istedi. Ziyâ Paşa kanûn-i esâsînin ilânından üç hafta geçmeden, Suriye vâliliğine tâyin edilerek (10 kânûn II. 1877 = 24 zilhicce 1293), pâyitahttan ayrıldı. Kemâl, Abdülhamid'in başka bir me'mûriyete gitmesi için Midhat Paşa'yı şifâhî irâdeler ile sıkıştırmasına rağmen, İstanbul'da kalmakta ısrar ediyordu (Mahmud Celâleddin, *Mir'ât-ı hakîkat*, 1326, I, 266 v.d.). Kânûn II. başında İstanbul meb'usluğuna namzetliği hakkında neşriyat yapılmış, şubatın ilk günlerinde de Tahran sefiri olacağı şâyiaları çıkmış idi. İşte bu sırada, 4 şubat 1877 tarihinde, saraya Nâmık Kemâl'in, asâkir-i millîye teşkilâtının lağvedildiği gün, Abdülhamid'in de hal'ol[illegible]na-

çağını telmih eden arapça bir mısrâ söylediğini, şurada-burada onu hal'ile yerine yine Murad'ı veya Mekke şerîfini getirmekten bahsettiğini ihbâr eden dört jurnal verildi (M. C. Kuntay, *ayn. esr.*, II, 2. kısım, s. 165 v.dd.). Ertesi gün Midhat Paşa, sadâretten azledilerek, Avrupa'ya hudut hârici edildi (5 şubat 1877). Bunun hemen arkasından da Nâmık Kemâl tevkif ve hapsolundu. Gazetelerde 10 şubattan itibâren tevkifine dâir bâzı haberler görülmeğe başlamış idi (*Vakit*, nr. 462, 29 kânûn II. 1292 = 23 muharrem 1294; *Ceride-i havâdis*, nr. 3314, 28 muharrem 1294). Bu tevkifin tarihi 22 muharrem 1294 (6 şubat 1877) olarak veriliyor (İsmail Hikmet, *Türk edebiyatı tarihi*, I, 288). İki ay kadar süren bir istintak safhasından sonra, 11 nisanda Subhî Paşa'nın reisliğindeki cinâyet mahkemesinde muhâkemesine başlandı (*Ceride-i havâdis*, nr. 3365, 28 rebiülevvel 1294) ve mayıs sonunda mahkeme kendi yönünden Kemâl'in mahkûmiyetini icâp ettirecek bir suç görmeyerek, dâvanın rü'yetinin kendine âit olmadığı kararını verdi. Bu durumda dâvaya teşkil olunacak bir divân-ı âlînin bakması icâp ediyordu. Fakat bu divân-ı âlî bir türlü kurulamadı. Subhî Paşa mahkemesinin vazifesizlik kararından sonra da mevkufiyeti devam eden Kemâl, divân-ı âlîye sevkedilmeden, nihâyet 10 temmûzda 5 aylık bir hapisten sonra, pâdişahın irâdesi ile Akdeniz adalarından birinde oturması şartı ile, tahliye olundu (*Ceride-i havâdis*, nr. 3454, 2 receb 1294; krş *Belleten*, 1947, XI, nr. 47, s. 237). Kemâl, önce gideceği yer Girit olarak düşünülmüş iken, dileği üzerine Girit yerine Midilli adasında ikamete me'mûr edilmiş, tahliyesinden 9 gün sonra da, 19 temmûzda İstanbul'dan Midilli'ye hareket etmiş idi (*Ceride-i havâdis*, nr. 3451, 9 receb 1294).

Bundan sonra Kemâl Midilli'de, siyâsî hareketlerin seyrine büs-bütün ilgisiz kalmayarak, Meclis-i meb'ûsânın faâliyetlerini yakından takip ediyor, itimat ettiği meb'usları fikir ve tavsiyelerde bulunuyordu. Kemâl, Osmanlı-rus harbinin teessürü ile *Vâveylâ*, *Vatan mersiyesi*, *Murabbâ*, *Bir muhâcir kızının istimdâdı* gibi meşhûr vatanî şiirler yazmış, en tanınmış şiirlerinden olan *Lâzımsa* redifli gazelini de burada meydana getirmiştir. İlk yıllarını nezâret tında geçiren Kemâl alfolunacağına dâir bâzı şâyialar çıktığı bir sırada, gelişinden iki buçuk yıl sonra, Abdülhamid II.'in irâdesi ile 4 muharrem 1297 (18 kânûn I. 1879)'de Midilli'ye mutasarrıf tâyin olundu (M. C. Kuntay, *ayn. esr.*, I, 237 ve II, 2. kısım, 334; Ali Ekrem, *Nâmık Kemâl*, s. 54). Bir sene sonra bir ara, İtalyan balıkçılarının ada sularında yerli balıkların zararına avlanmalarına sert bir şekilde mânî olması üzerine, italyan elçisinin protestosu ile, 9 rebiülevvel 1298 (9 şubat 1881)'de muvakkaten vazifesinden alınarak, vilâyet merkezi olan Sakız'a çağırılmış, 3 ay sonra 21 cemâziyelâhır 1298 (21 mayıs 1881)'de yerine iâde olunmuştur (M. C. Kuntay, *ayn. esr.*, II, 2. kısım, s. 340, 731; Rızâ Nur, *Türk bilik revüsü*, 1936, nr. 6, s. 561; Fevziye Abdullah, *T M*, 1955, XII, 76 v.d.). Bu hâdise münâsebeti ile, kendisine Yıldız ile re'sen muhâbere edebilmesi için sarayın şifresi de verilmiştir. Midilli'de siyâset ve mücâdele hayatı artık kapanmış bulunan Kemâl kendisini yeniden edebî faâliyetlerine hasreder. Adada ilk yıl tekrar ele aldığı *Celâleddin Hârizmşah* ile yeni baş'adığı *Cezmî*'nin mühim bir kısmını meydana getirmiş ve ara'a giren fâsılalardan sonra, 1891 yılı ağustosunda da her ikisini bitirmiştir. *Celâleddin Hârizmşah*'ı Abdülhamid'e takdim etmesi üzerine, kendisine bâlâ rütbesi verildi (4 zilkâde 1298 = 28 eylûl 1881, M. C. Kuntay, *ayn. esr.*, II, 2 kısım, s. 352); iki yıl sonra da (30 ağustos 1883 = 29 ramazan 1300) ikinci rütbeden nişân-ı osmânî ile taltif edildi. Bu yıllar, Nâmık Kemâl'in saray ile münâsebetlerinin çok düzelmiş göründüğü bir devredir. Kemâl'in Midilli'de yazdığı diğer mühim bir eser de edebiyat üzerinde son görüşlerini izah eden *Mukaddime-i Celâl*'dir. 1883 yılında kaleme aldığı *Renan Müdâfaanâmesi*, Midilli'deki son eseridir.

Nâmık Kemâl, Midilli'de 7 sene 4 ay kaldıktan sonra, Midilli despothânesinin telkinleri ile hareket eden rum ahâlinin ve onlara âlet olan eşrâf ve me'mûrlardan bâzı kimselerin mütemâdî şikâyet ve iftirâları neticesinde 25 zilhicce 1301 (15 teşrin I. 1884)'de Rodos mutasarrıflığına naklolundu. Midilli'de geçirdiği şiddetli zâtürreeden çok sarsılmış olarak gittiği Rodos'ta buranın güzel iklimi sâyesinde sıhhati düzelen Kemâl kendini büyük şevk ile *Osmanlı tarihi*'nin te'lifi işine verdi. Son üç mutasarrıflığındaki resmî yazıları onun vazifelerini ihmâl ettiği hakkında çıkarılmış olan şâyia'ların yersiz olduğunu isbat ettikten başka, kendisinin iyi bir idâre adamı vasıflarını ortaya koymaktadır. İslâhatçı bir zihniyetle hareket eden Kemâl, ada'lardaki türklerin seviyesini yükseltmeğe ehemmiyet vermiş, Midilli'de 20'ye yakın ilk mektep, Rodos'ta bir idâdî açtırmış, adalarda türk nüfusun artmasını te'mine çalışmıştır. Midilli hakkında, tabsıra tarzında bir eser olarak yazdığından bahsettiği, Akdeniz adalarına âit meselelerin geniş bir tedkiki mâhiyetinde olan lâyihası da

burada bilhassa zikredilmelidir (*Vakit*, 1341, nr. 2665 — 2681) Rodos'ta üç câmi inşâsına da ön-ayak olmak gibi hizmetler görmesinden dolayı Abdülhamid II. kendisine 1886 yılı teşrin II.'inde imtiyaz madalyası vermiştir. Burada üç yıldan fazla kaldıktan sonra, yabancı konsoloslardan birinin evine yapılan bir tecâvüz hâdisesi adadan ayrılmasına sebep oldu (bu hâdisenin mâhiyeti, Ali Ekrem, *Nâmık Kemâl*, s. 70 ile Rıza Nur, *Türk bilik revüsü*, nr. 6, s. 412'de, farklı şekillerde, gösterilmiştir). Bâbıâlî'ce hâdisenin siyâsî bir mesele hâline gelmesinden çekinildiğinden, vilâyet merkezi Sakız'dan Rodos'a naklolunarak, Kemâl 1877 yılı kânûn I.'u başında Sakız mutasarrıflığına tâyin olundu. Rodos'ta iyice düzelen sıhhati Sakız'da bozuldu. Bununla berâber, çok ehemmiyet verdiği tarihini bir an önce bitirmek arzusu ile çalışmaktan geri kalmadı; eserinin ilk cüz'ünün çıktığı hafta, bir jurnal yüzünden, neşrinin men'i ve basılan nüshalarının toplattırılması Kemâl için yıkıcı bir darbe oldu ve bir daha kendini toplayamadı; pâdişâha mürâcaatlarının cevapsız kalmasından doğan veis içinde iken, tutulduğu zâtürreeden, 28 rebiülevvel 1306 (2 kânûn I. 1888) günü gözlerini hayata kapadı; önce Sakız'da bir câmiin hazîresinde defnolundu; Ebüzziyâ'nın pâdişâha mürâcaat ile aldığı müsâade üzerine, seneâze 3 gün sonra Gelibolu'ya naklolunarak, Bolayır'da Rumeli fâtihi şehzâde Süleyman Paşa'nın türbesi yanına gömüldü (Ali Ekrem, *Rûh-i Kemâl*, s. 105; ayn. mll., *Nâmık Kemâl*, s. 78). Daha sonra Abdülhamid, Kemâl'e, planı Tevfik Fikret tarafından çizilen, mermerden küçük bir türbe yaptırmış; bilâhare türbe zelzelede yıkıldığından, kubbe kısmı kalmamıştır.

Şiirleri. Nâmık Kemâl ilk şöhretini şiir ile te'min etmiştir. Çocuk denilebilecek yaşta şiir yazmağa başlamış, Sofya'da bir defter dolduracak kadar manzûmeler meydana getirmiş idi. Bu manzûmeler arasında, muhtelif Kerbelâ mersiyeleri, „şâhımdır Ali" ve Eşref Paşa'nın „alevîyiz" redifli gazeline nazîre mâhiyetindeki „alevîyim" redifli şiirleri yanında, çoğu „destûr yâ Hazret-i Mevlânâ" ibâresi ile başlayan manzûmeleri bilhassa dikkati çekiyor. Bunları ihtivâ eden defterden Vâmık gibi bâzı mahallî şâirlerden başka, bilhassa Eşref ve Kâzım Paşa'ların ona ilk örnek teşkil eden şâirler olduğunu anlıyoruz Kendisinde daha bu devrede hicve temâyül başladığı da görülüyor. Bu ilk şiirlerini sonra bir tarafa bırakan Nâmık Kemâl'in asıl divânı İstanbul'a geldikten sonra yazdıkları ile meydana gelmiştir. Şâirin Cavid Baysun'da bulunan el yazısı ile ikinci bir şiir defteri, onun İstanbul'da 1278 (1861/1862) yılına kadar söylediği şiirler hakkında bir fikir vermektedir (Cavid Baysun, *Nâmık Kemâl'in bir müsvedde defteri*, *Akademi mec.*, İstanbul, 1946, nr. 1, s. 13 v.d.). Büyük bir kısmı Encümen-i şuarâ şâirleri ile Fehîm, Nef'î, Nâilî gibi divân şâirlerine nazîre olan şiirlerinde tasavvufî ilham hâkimdir. Kelime oyunları yerine fikir ve hayallerin doğrudan-doğruya ifâdesi ve kuvvetli bir benlik duygusu bu şiirlerin başlıca vasıflarındandır. Vatanî şiir Nâmık Kemâl'de Şinâsî ile tanıştıktan sonra başlamıştır. Onun te'siri ile şiirinin muhtevâsı değişmiş, tasavvufî mevzû yerine yeni ve ictimâî fikirler gelmiştir. Kemâl şiirindeki bu değişmeyi *Tâlîm-i edebiyata dâir risâle* (s. 37 v.d.)'de anlatır. Burada işâret ettiği mısrâlar ile, meşhur *Yangın* makalesinin başındaki beyit vatanî şiirinin ilk nüvelerini teşkil eder. Sonraları giriştiği hürriyet mücâdelesinin hayatına getirdiği gurbet, hapis, menfâ gibi hâdiseler, Bosna-Hersek muhârebeleri, 93 harbi gibi vak'alar bu tarzdaki şiirini geliştirir. Nâmık Kemâl, türk şiirine cemiyetin o zamana kadar tanımadığı vatan ve millet sevgisini, humiyet ve hürriyet duygularını getirmiştir. Gerçi Selim III.'ün bir gazeli ile Kırım harbi esnâsında söylenmiş bâzı manzûmelerde vatanî şiirin ilk örnekleri mevcût ise de, vatan, millet, hürriyet mefhûmlarını bir heyecan mevzuu hâline getirip, en te'sirli bir şekilde, umûmî efkâra mâl eden ilk şâir Nâmık Kemâl'dir. Onun vatanî şiirleri, Tevfik Fikret ve Mehmed Emin'in ortaya çıkışına kadar, türk milletine tek başına hitâp etmiştir. Kemâl şiirlerinde bu yeni muhtevâyı gazel, kasîde, murabbâ, muhammes gibi eski şekiller içinde ifâde etmiş, garp tarzı nazım şekillerini ancak Abdülhak Hâmid'in *Sahrâ* (1879)'sından sonra kullanmıştır. Mücâdeleci bir rûh ile yazdığı vatanî şiirleri, 93 harbini tâkip eden yıllarda, bu harbin felâketlerinin doğurduğu tecessür ile *Vâveylâ*, *Vatan mersiyesi*, *Bir muhâcir kızının istimdâdı*, *Hilâl-i osmânî* gibi manzûmeler ile bir mersiye mâhiyetini alır Onun vatanî şiirlerinin neşir sâhasına intikal edebilenlerinin en eskileri *Vatan yâhut Silistre*'deki meşhur *Vatan şarkısı* ve *Murabbâ* ile Sırbistan ve Karadağ isyânları sırasında çıkan *Hürriyet kasîdesi* adı ile tanınmış *Besâlet-i osmâniye ve hamiyet-i insâniye*'dir (*Vakit* nr. 236, 2 hazîran 1876). Avrupa'da iken yaptığı *Marseillaise* tercümesi ile onun vatanî şiirde hareket noktalarından birini görmekteyiz (*Hürriyet*, nr. 57, 2 ağustos 1869); vatanî şiirinin ilk kaynakları, Kırım harbi esnâsında Kars'ta iken dinlediği hamâsî türkülere ve askerî marşlara da götürülebilir,

Nâmık Kemâl, Şinâsî ile tanıştıktan sonra, eski şiiri bırakmamıştır. Muallim Nâcî 'nin *Tercümân-ı hakikat* 'te idâre ettiği edebî sütûna Hitâm-ı acemî, Eddâî Kemâl gibi müsteâr adlar ile gazeller, nazîreler yollamıştır (Fevziye Abdullah, *Muallim Nâcî ile Recâi-zâde Ekrem arasındaki münâkaşalar*, *TM*, 1953, X, 182 v.d.; 1955, XII, 83). Nâmık Kemâl 'in hece vezni ile de şiirleri bulunmakla berâber, bunların sayısı mahdut olduğu gibi, çoğu hiciv ve mizah nev'inden parçalar ile, piyeslerine serpiştirilmiş küçük denemelerden ibâret kalır.

N e s r i. Nâmık Kemâl 'de nesir, gazeteciliğe başladıktan sonra, ön safhaya geçmiştir. Nesirde örnekleri, önceleri Hâfız Müşlik münşeâtı, Reşid Paşa 'nın lâyihaları ile dedesinin buyrultuları ve nihâyet tercüme odasındaki resmî tahrirat kabîlinden yazılar idi. Kemâl, *Tasvîr-i efkâr* 'da Şinâsî 'nin te'siri altında, yeni bir nesir tarzı tâkip etti. Bununla berâber, yeni devrede de, *Leskofçalı Gâlib divânı mukaddimesi*, *Gencîne-i hüner* 'e *takriz* (İstanbul, 1282), *Sergüzeşt* gibi eski nesirde mahâretini göstermek isteyen yazılar ortaya koymaktan geri kalmadı. Bu yoldaki eserlerinin en meşhûru *Bârika-i zafer*, üzerindeki tarihe göre (1278 ramazanı), *Tasvîr-i efkâr* 'a girmeden öncedir. Kemâl 'in nesri gazetede teşekkül ederek, tercüme, fıkra ve havâdisten başlayıp, makale, tarih denemeleri, hâl tercümeleri, tiyatro, roman ve mektup gibi nesrin çeşitli sâhalarını içine alan geniş bir inkişâf gösterir. Kemâl makale ve mektupları ile kuvvetli bir deneme muharriridir. Çeşitli edebî nevîlerde yeni türk nesrinin yaratıcısı olmuştur. Türk edebiyatı onun cümleye getirdiği hareket, şiddet, tasvir kabiliyeti ve bâzan hitâbet, bâzan sohbet hâlini alan bir ifâde ile, yep-yeni bir nesir tarzı kazanmış ve bu tarz Servet-i fünûn 'a kadar bir çok nesillere örnek olmuştur.

T i y a t r o e s e r l e r i. Nâmık Kemâl 'in en fazla eser verdiği edebî nevî, meydana getirdiği 6 piyes ile, tiyatrodur. Bu mevzûda çeşitli makaleler yazmış, *Celâl mukaddimesi* ile de bizde ilk defa tiyatronun geniş ölçüde nazariyâtını yapmıştır. İnsan hâlini, sahneye nakil ve orada taklit ederek, ibret alınacak bir levha hâlinde göz önüne sermesi itibârı ile, en faydalı bir eğlence olarak târif ettiği tiyatroyu te'sir ve hizmetleri bakımından, bütün edebî nevîlere üstün tutar. „Tiyatro, cihanın aynıdır" derken, onu insan hayatını iyi ve kötü tarafları ile aksettiren bir ayna gibi almaktadır. Tiyatro ile ilgili görüşlerinde en çok ısrar ettiği husûs tiyatronun cemiyet üzerindeki değiştirici te'siridir. Avrupa milletlerinde görülen büyük siyâsî inkılaplar ve medenî terakkîlerin tiyatronun bu te'siri ile olduğunu muhtelif yazılarında ileri sürer. Kemâl piyeslerinde cemiyete yeni fikirler ve meseleler getirmek istemiş, onlara makalelerinde işlediği vatanseverlik, hürriyet, hamiyet, insan hakları, âile ahlâkı gibi meseleleri sokmuştur. Kemâl 'in, tiyatro eserleri esâslarını makalelerinde ortaya koyduğu düşünceler ile, tarihî şahsiyetlerine âit hâl tercümelerinden ve vatanî şiirlerinde teşekkül etmiş kahraman telakkîsinden alır. Piyeslerinin çoğunda bir dâvaya inanmış bir insan tipi yaratmağa çalışmıştır. Tiyatrolarının kahramanlarında dâimâ ferdî saâdet ile ictimâî vazîfe ve mes'üliyet duygusu çatışır. Kahramanları dâimâ ferdî saâdetin ictimâî ve vatanî gâye uğrunda fedâ edilmesi örneğini verir. Aşk ve ihtirasın geniş bir yer aldığı bu eserlerde şahıslar ya tamâmiyle iyi, ya tamâmiyle kötü gösterilirler. Muharrir, kahramanlarının psikolojilerini, tabiî değil, dâimâ mübâlegalı bir şekilde ifâde eder. Romantik duygular, konuşmalara hâkim olan hitâbet, vak'adan çok söze dayanmaları piyeslerinin müşterek bir husûsiyetini teşkil eder. 1. *Vatan yahut Silistre*, Kemâl bu ilk piyesi ile vatanperverlik ve kahramanlık duygularından işe başlamıştır. Halkta bu duyguları harekete getirmek isteyen bu dram, 1853 türk-rus savaşında gönüllü olarak cepheye giden sevgilisinin ardından, cephede onunla berâber bulunmak ve onun ile aynı kaderi paylaşmak için, asker kıyâfetine girip, Silistre müdâfaasına iştirâk eden genç bir kız ile genç bir adamın aşkı etrafında gelişerek, bu yiğit delikanlı ile türk askerinin canlarını hiçe sayarak, vatan uğrunda gösterdiği kahramanlık ve fedâkârlığı canlandırır. İçindeki vatanî şiir ve hitâbeler ile devrinde muazzam bir heyecan yaratan bu eseri için muharrir türk tiyatrosunu bulunduğu seviyeden çok ileriye götürmüş olduğunu söylüyor. Piyes, Avrupa 'da alâka uyandırmış, temsilinden üç yıl bile geçmeden, rusçaya (1876), daha sonra da başka dillere tercüme olunmuş ve rus matbuâtında uzun müddet akisleri devam etmiştir. Kemâl 'in en fazla münâkaşa ve tenkide mâruz kalmış piyesi budur (msl. bk. *Mecmua-i Ebüzziyâ*, 1304, V, nr. 53; M. Murad, *Üdebâmızın nümûne-i imtisâlleri*, *Mîzan*, 1305, nr. 41—46; Halîl Edib, *Mîzan* 'a *bir nazar*, *Sa'y*, nr. 9, 15 şubat 1303). Nâmık Kemâl, eserdeki vak'ayı, 1828 türk-rus harbinden alarak, Silistre muhâsarasına tatbik ettiğini bildiriyor. Onun bu piyesinden 20 yıl önce, Silistre muhâsarasındaki kahramanlıkların bir operası yapılarak, temsil edildiğini bilhassa belirtmeliyiz Nâmık Kemâl Sofya 'ya gittiği vakitler, bu Silistre operası

İstanbul'da temsil olunmakta idi (*Cerîde-i havâdis*, nr. 739, 19 şevvâl 1271). 2. *Gülnihal*. Kemâl, bu piyeste müstebite karşı mücâdele ve intikam fikrini işler. Eserde Rumeli şehirlerinden birinin müstebit sancak beyi ile onun tarafından yok edilip, sevgilisi elinden alınmak istenen ve halkın çok sevdiği hapisteki genç kahraman, Sultan Abdülaziz ile veliahd Murad Efendi'yi düşündürecek bir timsâl mâhiyetini taşımaktadır. Eserdeki câriye Râz-ı dil (Gülnihal) de zâlime karşı kin ve intikamı temsil eder. Zulüm ve istibdâdı hedef tutması dolayısı ile, sansür piyesin en mühim parçalarını çıkarmış, Kemâl'in belirttiğine göre, onu tanınmayacak bir hâle getirmiştir. 3. *Âkif Bey*. Muharrir, Magosa yolunda, yazmağa karar verdiği bu piyesin esâsını, Dâniş Bey yâhut Fâhişe-i tâibe adı ile bahsettiği bir mâcerâdan (M. C. Kuntay, *ayn. esr.*, II, 513) çıkarmıştır. Vek'ayı Kırım harbinde, çok sevdiği karısını bırakarak, kendisini bekleyen vatanî vazifeye koşmakta tereddüt etmeyen bir bahriye zâbitinin vatan-perverliği ile, karısının sadâkatsizliği teşkil eder. Eser vatan duyguları ile başlayıp, bir âile fâciası ile biter. — 4. *Zavallı çocuk*. Hareket noktasını daha önce *İbret*'teki âile makalesinde ifâde ettiği görüşlerden alan bu piyeste, genç bir kızın, annesinin gözettiği maddî menfaatler uğruna, sevdiği genç erkek yerine, istemediği zengin biri ile evlendirilmesinden doğan felâketler gösterilir. Edebiyatımıza aşk yüzünden verem olup, ölen sevgili mevzûunu getiren bu eser, Recâi-zâde Ekrem'in *Vuslat*'ı ile Abdülhak Hâmid'in *İçli kız*'ından başlayarak uzun yıllar devam eden hissî bir edebiyat çığırına yol açmıştır. 5. *Kara belâ*. Neşrini istediği halde, hayalında basılamıyan bu eser piyeslerinin en zayıfı ve kendisinin esas mes'eleleri ile irtibâtı en gevşek olanıdır. Mevzûu, bir Hind hukümdarının kızının, gözü şehvetten dönmüş bir harem ağası tarafından tecâvüze uğrayıp, sevdiği şehzâde ile nikâhlandığı geco, bu harem ağasını öldürdükten sonra, kendisinin ve sevgilisinin intiharından ibârettir. 6. *Celâleddin Hârizmşah*. Magosa'da başlayıp, Midilli'de 1881 yılında bitirebildiği bu piyes, Kemâl'in en fazla çalıştığı ve en sevdiği eseridir. Eserin mevzûu islâm âlemini tehdit eden moğul istilâsına karşı durmağa çalışan Celâleddin Hârizmşah'ın giriştiği büyük harekettir. Bu 15 perdelik piyeste entrika, cinâyet, muhârebe, sûikast, aşk gibi çeşitli vak'alar kaynaşır. Nâmık Kemâl bu son tiyatro eserinde, kahraman tipinin bütün vasıflarını Celâl'in şahsında toplamıştır. Celâl, gâye ve vazife uğrunda ferdî arzu ve duygulardan vazgeçmenin tam örneğini verir. Muharrir, moğul istilâsı önünde islâm âlemini korumağa çalışan Celâl'in ağzından islâm birliği fikrini kuvvetli bir şekilde ifâde etmiştir. *Celâleddîn Hârizmşah* romantik türk tiyatrosunun Hâmid'in büyük eserlerinden evvel ilk zirvesidir.

Romanları. Nâmık Kemâl, roman olarak, *İntibah* ile *Cezmî*'den başka eser vermemiştir. Romanı, gerçekte aynen cereyân etmemiş olsa bile, cereyân etmesi mümkün bir vak'ayı, ictimâî ve rûhî cepheleri ile, teferruatlı bir şekilde işleyen bir eser olarak târif eden Kemâl, türk edebiyatının, gerek münevver, gerek halk edebiyatı sâbasında olsun, hikâye tarzındaki eski eserlerini bu vasıflardan mahrûm bulduğu için, roman saymaz ve onun bizde yeni başlamış bir edebî nevî olduğunu belirtir. Romanın asıl vazifesinin eğlendirmek veya nasihat vermek olmayıp, insan seciye ve rûhunu tahlil etmek olduğunu söyler. Sâdece bir vak'anın hikâyesini değil, insanı ve içinde bulunduğu ictimâî çerçeveyi esâs alır. Edebiyatımızın en büyük eksiği olduğunu belirttiği roman nev'ine, Magosa'da kendisinin ilk büyük hikâye denemesini teşkil eden *İntibah* ile bu fikirlerini tatbike çalışarak, bir örnek vermek isteyen muharrir, bu eserinde hakikî hüviyetini bilmeden bir fenâ kadına tutulan tecrübesiz ve saf bir gencin bu kadın yüzünden ahlâkî sukûtunu ve sonunda uğradığı felâketi anlatmıştır. *İntibah*'ın, romanda şahısların rûhî tahliline ehemmiyet veren ilk eser olarak, türk romanının inkişâfında husûsî bir yeri vardır. Ancak buradaki tahliller, bu rûhî hâlleri mücerret bir şekilde izah eden her hangi bir makaleden naklolunmuş gibi, şahısların dışında ve sonradan takma bir mâhiyette kalmaktadır. Kemâl, diğer eserlerinde olduğu gibi, burada da biri çok iyi, diğeri çok fenâ iki zıt kadın tipini karşı-karşıya getirmiştir. Romanın kahramanları arasında en canlı şahıs yine muhteris ve kötü kadın tipidir. *İntibah*'ın diğer mühim bir tarafı, acemice de olsa, yer-yer dış âleme çevrilen bir dikkati getirmesidir. Çamlıca'yı ilk defa edebiyatımıza sokan bu eserde, dış âlemin tasvirî, kendinden evvelki eserlere nazaran, çok genişlemiş olmakla berâber, müşahhas tarafları henüz lâyıkı ile yakalayamayan ve zihnî kalan bir seviyededir. Nâmık Kemâl, ikinci romanı olan ve yalnız ilk cildi bitirilebilen *Cezmî* ile türk edebiyatına tarihî romanı getirmiştir. Romanın sıklet merkezini önce Murad III. devrindeki Türk-İran harpleri, sonra bu savaşlardan birinde iranlılara esir düşen Kırım şehzâdesi Âdil Giray'ın İran sarayında, şâhın

karısı ile kız kardeşinin aşkı karşısında kalarak, sonuncusu ile geçirdiği aşk mâcerâsı teşkil eder. Esere adını veren ve Mehmed III. devrinde İstanbul'da çıkan sipâhîler isyânının başlarından biri olan Cezmî'nin bu cildde ancak, yetişmesi ve İran savaşlarında gösterdiği kahramanlıklar ile bu savaşlarda tanışıp, dost olduğu Âdil Giray'ı kurtarmak için İran'da başından geçen mâcerâlar anlatılmıştır. Roman Âdil Giray'ı seven, ahlâk ve seciyeleri zıt iki kadının birbiri ile rekabetinin getirdiği vak'alar ile inkişâf eder. Kahramanlarından üçünün ölümü ile sona eren bu aşktan sonra, birinci cild biterken, Cezmî'yi asıl mâcerâsını yaşamağa başlamak üzere görürüz.

Muharrir bu eserde şâirâne hayaller peşinde koştuğu için, buradaki tasvirlerinde hakikat ile teması kaybetmiştir. Cezmî, bir tarihî romanda bulunması icâp eden ve ona tarihî havayı veren tasvirlerden mahrumdur.

Edebî tenkitleri ve edebiyatımız hakkında görüşleri. Nâmık Kemâl 1866 yılında *Tasvir-i efkâr*'da çıkan makalesinden başlayarak, *Bahâr-ı dâniş*, *Nevruz Bey* ve *İntibah* mukaddimeleri ile, *Tahrîb-i harâbât*, *Tâkib-i harâbât*, *İrfan Paşa'ya mektup*, *Mes Prisons muâhezesi* gibi tenkit eserlerinde, *Bedî* (*Muharrir*, nr. 6, 1293), *Nümûne-i edebiyat-ı osmâniye*'nin planını çizen yazılarında (*Mecmua-i ebüzziyâ*, 1298, I, nr. 10, 11), mektuplarında, nihâyet *Celâl mukaddimesi*'nde edebiyat üzerinde muhtelif görüşlerini bildirmiş, bilhassa eski edebiyat hakkında çeşitli tenkitler ortaya koymuştur. *Celâl mukaddimesi*, bütün bu yazıları içinde edebiyat üzerindeki görüşlerini en geniş ölçüde izah eden eseridir. Önce isimsiz olarak neşrolunmuştur: *Midilli mutasarrıfı Kemâl Bey hazretlerinin bir makaleleridir* (*Şark* mecm., 1298, nr. 1—3). *Tasvir-i Efkâr*'da, türk dili ve edebiyatının meselelerine, kendinden evvel rastlanmıyan bir şekilde, toptan bir bakış getiren *Lisan-ı osmânînin edebiyatı hakkında bâzı mülâhazâtı şâmildir* adlı makalesi yeninin eski edebiyata karşı ilk edebî beyannâmesi değerini taşımaktadır. Kemâl, bu makalesinde, sonuna kadar sâdık kalacağı ve daha da geliştireceği bâzı fikirler ve tenkitler ortaya atmıştır. Daha bu makaleden itibâren eskiye yöneltti̇ği tenkitlerinde, edebiyatı her şeyden önce bir dil meselesi olarak alan bir görüş ile işe başlamaktadır. Burada edebiyat ile dil arasındaki münâsebete ehemmiyet ile işâret eden muharrir, edebiyatın insanı düşünmeğe alıştırmak, cemiyetin duygularını terbiye etmek, bilgiyi yaymak, millî birliği te'min etmek gibi, mühim vazifelerini izâh ile, türk edebiyatının, halkın anlıyamadığı sun'î dili dolayısı ile, bunlardan hiç birini yerine getiremediğini belirtir. Edebiyatın en mühim hizmetlerinden biri millî birliği te'min etmek olduğu hâlde, türkçenin, Osmanlı hudutları dâhilindeki, daha alfabesi bile olmayan kavimlerin lisanlarını unutturamadığını, diğer türk ülkelerindeki türkler ile lisânen anlaşmanın mümkün olmadığını söylerken, tamâmiyle millî bir anlayış ile hareket etmektedir. Bu görüşlerini sonraları daha da ileriye götürerek, ilmî terakkînin ancak işlenmiş bir dil ile mümkün olduğunu, dilin terakkîsinin ise, edebiyatın terakkîsine bağlı bulunduğunu, yakın zamanlara kadar bizde hakikî bir edebiyat dilinin teşekkül etmediğini, eski edebiyatın kelime oyunlarından öteye geçemeyen diline türkçe denemeyeceğini ileri sürer ve Osmanlı devletinin inhitat sebebini mükemmel bir dile sâhip olamayışında bulur (*Osmanlı tarihi*, 1327, IV, 86). *Tasvîr*'deki makaleden beri, halkın anlayamadığı ve türkçeden ayrı bir dil hükmünde olan yazı dili yüzünden, kültürün yayılmadığını, arapça ve farsçanın hâkimiyeti altında teşekkül eden bu dil ile fikirleri doğru bir şekilde ifâde etmenin ve devlet müesseseleri ile günlük hayâtî münâsebetlerde dahi anlaşmanın mümkün olmadığını izah eden Kemâl, dilin ve edebiyatın da ıslâha muhtac olduğunu belirtir.

Kemâl, Avrupa dönüşünden sonra, bu meseleleri yeniden ele alırken, arada geçen zaman zarfında muhtelif edebî nevîlerde vermeğe başladığı eserler ile kendini duyuran yeni nesilden hareket etmiştir. Yeni edebiyatta nesrin, şiire nazaran, terakkî gösterdiğini ve cemiyette mühim te'sirleri olduğunu, genç nesil tarafından ortaya konulan eserlerin umûmî efkârı değiştirdiğini ve türk edebiyatında, gazete makalesi, tiyatro ve roman olmak üzere, üç yeni edebî nev'in teşekkül ettiğini söyler.

Kemâl tenkitlerini bilhassa divân şiiri üzerinde teksif etmiş ve bunun hakikate, tabiata ve akla aykırı bir edebiyat olduğunu ileri sürmüştür (*Bahâr-ı dâniş* mukaddimesi ve *Mukaddime-i Celâl*). Yeni edebiyat için dâimâ „edebiyat-ı sahîha" tâbirini kullanan Kemâl, edebiyatta esâs şartın hakikate uygunluk olduğu ve bu şarttan mahrûm, sırf şâirâne hayâller ve lafız san'atları ile süslenmiş eserlerin gerçek mânası ile edebiyat sayılamayacağı fikrindedir (*İrfan Paşa'ya mektup*); bundan başka divan şiirinin ahlâk ve dine aykırı bulduğu taraflarını da teşhire çalışmış, „sâde fikir" adını verdiği mâkul parçalarını ise, dâimâ beğen-

miştir (msl. *Bahâr-ı dâniş*, *Tahrîb* ve *Tâkib-i harâbât* 'taki misâller). Türk şiirinin, İran te'sirinden sıyrılıp, türkçeleşmesi meselesini bir edebiyat taribi görüşü ile gözden geçirerek, Sâbit ve Vâsıf 'ın şiirimizi türkçeleştirmek istediklerini, fakat türkçeleştirdikleri şeyin sâdece kelimelerden ibâret bulunup, esâsın olduğu gibi kaldığını söylemiştir. Şiir dilinin türkçeleşmesi meselesi Kemâl 'i hece vezni üzerinde düşünmeğe sevketmiş, *Tahrîb-i harâbât* 'ta Vâsıf 'ın şiirimizde açmak istediği bu yolda arûz yüzünden muvaffak olamadığını, bunu hece vezni ile yapmış olsa idi, büyük bir şâir olarak tanınacağını belirterek, eserlerinde ilk defa hece vezni meselesini ortaya atmıştır. Kemâl arûzu, şiirimizi türkçeleşmekten alıkoyan ve kırılması gereken bir zincir mâhiyetinde görmüş, hece vezni meselesini daha çok manzûm tiyatro dili bakımından mütâlea ederek, bu vezin bahsinde bir kaç defa fikir değiştirmiş, nihâyet *Celâl mukaddimesi* 'nde, arûzun arzettiği imkânsızlıklar karşısında, türk şiirinin hece vezni ile yazılmasını kabûl etmekle berâber, hece vezninin arûza nazaran âhenksiz olduğunu, âmiyâne şeyler söylemeğe mahsus bir tarz olarak alışıldığından, ciddî eserlerde tatbikının başarılı olamayacağını söyleyerek, bu mevzûdaki son kanâatini açıklamıştır.

Nâmık Kemâl 'in şark edebiyatlarını toptan reddettiğini sanmamalıdır. Fars şiirinin tenkit ettiği taraflar dışında kalan eserlerini bil'âkis sever ve bunlardan istifâde edilmek gerektiğini dahi söyler (msl. bk. *Bahâr-ı dâniş* mukaddimesi). Arap şiirine ise, bütün dünya edebiyatları içinde müstesnâ bir yer vermiştir.

Nâmık Kemâl, orta oyunu, karagöz gibi millî san'atları lâyıkı ile değerlendirememiş, bil'akis onları âmiyâne bularak, tenkit etmiştir. Yazıda halk dilinden tâbirler alınmasının, gerek imlâ, gerek kelime bakımından, eski türk lehcelerini taklit etmenin şiddetle aleyhindedir; dilimizde yerleşmiş kelimelerin imlâlarının da bizdeki söyleniş şekline göre olmasını istemektedir. Nâmık Kemâl 'in münferit eserler üzerindeki başlıca tenkitlerini *Tahrîb-i harâbât* (1291 = 1874), *İrfan Paşa 'ya mektup* (1291 = 1874), *Tâkib-i harâbât* (1292 = 1875) ile *Mes Prisons* ve *Micromégas* tercümelerine dâir yazılarında buluruz. Ancak tenkitleri, tek bir esere münhasır kalmayıp, çok defa umûmî meselelere teşmil edilmiştir. *Tahrîb-i harâbât* ve *Tâkib-i harâbât* 'ta tenkit edilen yalnız *Harâbât* değil, bütün kusurları ile, divân şiiridir. Kitabının başındaki kasîdeler ile Sultan Abdülaziz 'e yaranmağa çalışan Ziyâ Paşa'nın, berâber giriştikleri hürriyet mücâdelesinde tavır değiştirmesinin ve kendi de dâhil olduğu hâlde, yeni nesle, gerek mukaddimesinde, gerek metinler kısmında yer vermemiş olmasından mütevellit hiddetin mühim bir payı bulunan bu iki tenkitten *Tahrîb-i harâbât* 'ta Kemâl, bilhassa *Harâbât* 'ın mukaddimesini hırpalar. Bunda ve *Tâkîb-i harâbât* 'ta Ziyâ Paşa 'nın bilgi hatâlarını, indî hükümlerini, düştüğü tezatları, örnekleri seçme hususundaki isâbetsizliklerini kolayca yakalıyarak, çok defa alaylı bir tarzda belirtmiştir. Bununla berâber, onun zaman-zaman haksız tenkitlerde bulunduğunu ve garezkârlık ile hareket ettiğini de söylemek gerektir. Önce Ziyâ Paşa 'ya birer husûsî mektup şeklinde yolladığı, fakat aynı zamanda istediği kimseler tarafından okunması için de, muhtelif nüshalarını istinsah ettirdiği bu iki eserini Nâmık Kemâl, Ziyâ Paşa ile barışmış olduğu hâlde, onun ölümünden sonra, eski edebiyat taraftarlarının yeniye hücûmlarına karşı bir cevap olarak neşretmiştir. Kemâl, türk şiirinin daha fars mukallidliğinden kurtulmadığı bir zamanda, hakikate ve ahlâka aykırı bir çok örnekleri bir araya getiren *Harâbât* 'ın ortaya konulmasını gençlik için, meyhâne açmak kadar muzır addetmiş ve onu edebiyat, hakîkat ve siyâset bakımından taraftar olduğu fikirlere muhâlif olduğundan dolayı, tenkit ettiğini söylemiştir. İrfan Paşa 'nın, 1874 yılında neşrettiği divânçesinin başında yeni nesle târiz etmesi üzerine yazdığı *İrfan Paşa 'ya mektup* adı ile tanınan tenkidi de, *Tahrîb* ve *Tâkib* vasıflarını taşır. Müellif, bunu da, adı geçen iki eser gibi, yazılışı üzerinden seneler geçtikten sonra ve onlar ile aynı devrede neşrettirmiştir (*Mecmua-i Ebüzziyâ*, 1297, I, nr. 7).

Nâmık Kemâl, yeni nesle de, *Mes Prisons* ve *Micromégas* muâhezeleri gibi yazıları ve bilhassa mektuplarındaki tenkitleri ile yol göstermeğe çalışmıştır. Abdülhak Hâmid 'in *Sahrâ* 'sı ile Recâi-zâde Ekrem 'in birinci *Zemzeme* 'si hakkındaki mektupları onun yeni edebiyat sâhasındaki tenkitlerinin bilhassa zikre değenlerindendir. Kemâl, bunlarda ele aldığı şekil ve üslûp meselelerinden başka, memleketin 93 harbinden sonraki ıztıraplı devresinde Hâmid ve Ekrem 'in şahsî duygularından bahsetmelerini tenkit ederek, onları, vatanî eserler yazarak, umûmî ıztıraba tercüman olmağa dâvet eder. Diğer yandan yeni edebiyatçıları korumağa çalışır (Mahmud Celâleddin, *Beyn el-üdebâ müsâdeme-i efkâr*, İstanbul, 130). *Tâlîm-i edebiyat üzerine risâle*, aslında şmi olmayıp, noksan bir müsvedde hâlinde kalan bu muhâvere şeklinde yazılmış

eserde, Kemâl'in bir talebesi ile müzâkeresini yaptığı *Tâlim-i edebiyat* hakkında bâzı tenkitleri, muhtelif edebiyat görüşleri ve edebî hâtıraları tesbit olunmuştur. Eserin Nâmık Kemâl Midilli'de iken yazıldığı anlaşılmaktadır.

Tarih ile ilgili eserleri ve hâl tercümaleri. Nâmık Kemâl'in tarih sâhasındaki eserleri küçük denemeler ile başlayıp, külliyat hâline varan bir genişleme gösterir. Çocukluğunda babasından kuvvetli bir tarih terbiyesi alan Kemâl'in daha *Tasvir-i efkâr*'dan başlayarak, makalelerinde fikirlerini tarihe dayandırması onun tefekküründeki tarihçi tarafı çok güzel aksettirir. Tarih ile ilgili ilk eseri İstanbul'un fethine dâir yazdığı *Bârika-i zafer*'dir. 1278 ramazanında (1862), sırf eski nesirde mahâret göstermek maksadı ile, bir günde kaleme alınmış olan bu küçük risâlenin muhtevâ bakımından her hangi bir değeri yoktur. Bunu 1282 ramazanında (1866) meydana getirdiği *Devr-i istilâ* takip eder. Ertesi sene bu gazetede tefrika şeklinde neşredilen bu eserde Osmanlı devletinin Kanûnî Sultan Süleyman'a kadar genişlemesini anlatmağa çalışır. Daha sonra *Evrâk-ı perîşan*'daki hâl tercümeleri gelir. Bunlardan *Salâheddin Eyyûbî* önce neşredilmiş ise de, *Fâtih* ve *Yavuz Sultan Selim* ondan evvel yazılmıştır. Kemâl'in tarih sâhasındaki bu ilk dört eserinde Osmanlıların ilerileme devrini seçmiş olması, kendi zamanı bakımından, mânalıdır. Bu dört eserde yayılma çağının eski kudretli günlerini devrine hatırlatmak isteyen bir düşünce vardır. Bilinen şeylerin sâdece üslûplaştırılmasından ibâret kalan *Bârika-i zafer* ve *Devr-i istilâ*'dan sonra meydana getirdiği *Evrâk-ı perîşan*'ın ilk üç kitabı ile, Kemâl'in tarih üzerinde şahsî görüşler safhası başlar (M. Kaplan, *Nâmık Kemâl ve Fâtih, Türk dili ve edebiyatı dergisi*, 1955, VI, 71—82). Magosa'da yazdığı *Emîr Nevruz*, *Evrâk-ı perîşan*'ın dördüncü hâl tercümesini teşkil eder. Nâmık Kemâl bu eserlerinde, kendi kahraman ve vazife fikrine uygun bulduğu şahsiyetleri mevzû olarak işlemiştir (tafsilât için bk. A. H. Tanpınar, *XIX. asır türk edebiyatı tarihi*, s. 403). Daha sonra *Celâleddin Hârizmşah* piyesi ile de bu tarihî vazife sâhibi kahraman fikrini devam ettirir. Bu dört hâl tercümesi yalnız hayat ve vak'aların hikâyesinden ibâret olmayıp, tenkit, tahlil ve muhâkemeleri muhtevî, avrupâî zihniyette yazılmış eserlerdir ve bu itibârla eski tercüme-i hâl yazılarından ayrılır. *Emîr Nevruz* ile evvelkiler arasında, Ahmed Nâfiz müstear adı altında neşrettiği *Silistre muhâsarası* (1290) ile *Kanije* (1290) adlı tarihî eserleri vardır. Muharrir bu iki eserinde tarihimizin kahramanlık ve fazîlet sahnelerini yaşatmak istemiştir. *Emîr Nevruz* mukaddimesinde, tarihimizin şeref verici hâdiseleri ile büyük şahsiyetlerine dâir eserlerin bulunmayışını türk edebiyatının büyük bir eksiği olarak kabûl eden Kemâl, bu çalışmaları ile bu noksana cevap vermeğe çalışmıştır. Bunları büyük eserleri takip eder. Kendisi önce Osmanlılara âit *Tarih-i askerî* adlı bir eser hazırlamağa başlar. Magosa dönüşü bu eserin iki cildi meydana gelmiş idi. Rodos'ta bunun planını değiştirerek, büyük *Osmanlı tarihi*'ni yazmağa başlamıştır (Ali Ekrem, *Külliyât-ı Kemâl*, 1326, s. 19 v. dd.; M. C. Kuntay, *Nâmık Kemâl*, II, 2. kısım, s. 641 — 665). O zamana kadar yazılanların hepsinin yarı-yarıya yanlış olduğunu söyleyen Kemâl bu eseri ile Osmanlı tarihini yeniden meydana çıkardığı kanâatinde idi. Eserinde, me'hazlarının başında gelen Hammer'in ve bâzı bizans tarihçilerinin iddialarını cerh ve tashihe, zaman-zaman mukayeseler yaparak, diğer me'hazlardaki hatâları da düzeltmeğe çalışmıştır. Kitabı daha çok harc-ı âlem kaynaklara dayanır. Esâsen Rodos ve Sakız'da bundan fazlasını da yapmağa imkân yok idi. Kemâl'in mesele ve hâdiseleri muhâkeme ederken, en fazla dayandığı şey vesîka yerine mantıktır ve bu da eserini ilmî olmaktan çıkaran büyük bir kusurdur. Bunuola berâber, bu eserin Osmanlı terihinin bir çok mes'elelerini kurcaladığını, bâzı hatâları tashihe gayret ettiğini ve türkçenin mufassal ve en sâde ifâdeli Osmanlı tarihlerinden biri olduğunu unutmamak lâzımdır. Neşrinin çek geç yapılması (1908 — 1910) ve yarıda kalması eserin akis uyandırmasına mâni olmuştur. Roma ve islâm tarihlerine âit yarı kalmış bir medhel ile Yavuz Selim'in ölümüne kadar olan kısmı yazılabilen kitabın, medhelden ilk cüz'ü ile (1305) Fâtih devrinin ortalarına kadar gelen kısmı neşredilebilmiştir. Ernest Renan'ın *L'Islamisme et Science* adlı konferansında islâmiyetin ilim ve terekkîye mânî olduğuna dâir ileri sürdüğü iddiaya karşı kaleme aldığı *Renan müdâfaanâmesi*, Kemâl'in islâm ve Osmanlı tarihine bir medeniyet meselesi zâviyesinden bakmasını bildiğini gösteriyor. Daha *Tasvir-i efkâr*'daki makalelerinden başlayarak (mes. bk. nr. 419, 430; *Avrupa şarkı bilmez*, *İbret*, nr. 7, 10 hazîran 1288), Avrupa müelliflerinin bu yoldaki ithamlarına hücûm eden Kemâl, bu küçük eserinde, Avrupa ve islâm tarihinden getirdiği delillerden istifâde ile Renan'ı hırpalamağa çalışmıştır.

Diğer çalışmaları. Nâmık Kemâl cemiyetimizin çeşitli meseleleri üzerinde düşünmüş ve yazı yazmış bir şahsiyettir; bilhassa 1863—1873 yılları arasındaki gazetecilik faâliyeti devresinde, bu nevîden yazıları ön safta gelmektedir. Memlekette meşrûtiyet idâresinin kurulması, ictimâî ve ferdî hürriyet ve bilhassa fikir hürriyeti, müesseselerimizin islâhı, türk cemiyetinin avrupa medeniyetine ayak uydurması zarûreti Nâmık Kemâl'in ana dâvalarını teşkil eder. Kemâl, millî ve islâmî değerleri muhâfaza etmek şartı ile, kuvvetli bir şekilde avrupalılaşma dâvasını gütmüştür. İslâmiyetin hayâtiyetine inanmış, onun medeniyet ve ilerileme ile aslâ tezat hâlinde bulunmadığını kabûl etmiş, garp medeniyetinden alınacak müesseseler ile islâmî ve millî esasların te'lifini isteyen bir görüş ileri sürmüştür. Türkiye için her bakımdan bir zarûret olduğunu kuvvetle müdâfaa ettiği meşrûtiyet usûlünün hukûkî esaslarını dahi şerîatte aramıştır. Kemâl'in Avrupa dönüşünde islâm birliği mefkûresini kuvvetle benimsediği görülür. Onun islâmî ilimler ile alâkası hakkında bir fikir vermesi bakımından *Şerh-i mevâkıf*'tan 5 fasıl kadar bir kısmı tercüme ettiğine dâir rivâyeti burada zikredelim (Ebüzziyâ, *Kemâl*, s. 19). Kemâl'de daha *Tasvîr-i efkâr*'daki makalelerinden başlayan, sonra Avrupa'da aldığı husûsî dersler ile ilerileyen bir hukuk düşüncesi vardır. J. J. Rousseau'nun *Contrat social*, Montesquieu'nün *L'esprit des lois*, Condorcet'nin *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*'i ile Bacon'dan bâzı tercümeler yaptığına dâir rivâyet (Ebüzziyâ, *ayn. esr.*, s. 21) onun alâkadar olduğu müellifleri gösterir. Nâmık Kemâl insanın doğuştan hür olduğuna ve yok edilmek istense de, sonunda hürriyetin muzaffer olacağına inanmıştır. Memlekette, kansız ve ihtilâlsız bir şekilde hürriyetin doğuşunu tahayyül ve tasvir ettiği, ileri bir vatan hayâli kurduğu *Rüyâ* adlı eseri yanında, Kemâl, makale ve vatanî şiirleri ile bu yolda dâimâ nikbin görüşler aşılamağa çalışmıştır. Onun, devrine getirdiği en mühim şey, cemiyeti değiştirmek isteyen muktedir, mefkûre ve irâde sâhibi bir insan telakkîsidir. Uğrunda mücâdele ettiği demokrasi ve hürriyet dâvâsı onda sâdece bir düşünce hâlinde kalmayıp, hayatının istikâmetini değiştirmiş, mihnetler ile dolu bir mâcerâ olmuştur. Bu dâvaya atıldığından beri, ömrü gurbet ve menfâlarda geçen Nâmık Kemâl cemiyetimize hayatını bir dâva için harcayan fikir kahramanı örneğini vermiştir; makaleleri ile, cemiyeti memleket meseleleri üzerinde düşünmeğe alıştırmıştır. Eski edebiyata karşı, kendinden evvel görülmemiş bir şekilde mücâdele açmış ve yeni edebiyata zemin hazırlamıştır. Nâmık Kemâl'in te'siri, devri ve sonraki nesiller üzerinde, derin ve devamlı olmuştur. Edebiyattaki te'siri Servet-i fünûn'a kadar sarsılmadan sürmüş, ikinci meşrûtiyetin gerçekleşmesinde te'siri mühim olan ictimâî ve siyâsî fikirleri, yeni devrin şartlarına göre bir milliyetçilik anlayışı getiren Ziyâ Gökalp'e kadar hemen-hemen tek başına devam etmiştir.

Nâmık Kemâl adını dışarıya en fazla tanıtmış bir türk müellifidir. Daha 1876 yılında Avrupa neşriyâtında kendisinden bahsedilmekte idi. Yabancı memleketlerde zamanımıza kadar hakkında çeşitli neşriyât yapılmış ve hâl tercümesi müteaddit ansiklopedilere girmiştir (bk. Menzel, *Kemâl*, *EI*, 1926, s. 601; Şerîf Hulûsî, *Nâmık Kemâl'in eserleri*, s. 371 v.dd.).

Bibliyografya: *A.* Kaynaklar. Nâmık Kemâl'in 17 yaşına kadar yazdığı şiirleri ihtivâ eden 1273 tarihli, kendi el yazısı ile defteri (Üniv. kütüp., İbnülemin Mahmud Kemâl İnal kitapları); Mordtmann, *Stanbul und das moderne Türkenthum* (Leipzig, 1877), s. 229—235; Ahmed Midhat, *Menfâ* (İstanbul, 1293), s. 44—47, 51—61, 69 v.dd.; ayn. mll., *Üss-i inkılab* (İstanbul, 1295), II, 198 v. dd. (Nâmık Kemâl'in burada kendisi hakkında yazılanlara karşı cevabı: *Ahmed Midhat Efendi'ye yazdığı iki mektuptur* (İzmir, 1324); *Mecmua-i Ebüzziyâ*, 1330, XV, nr. 155—157 ve bu mektupların asılları, H. Dizdaroğlu, *Nâmık Kemâl ve Ahmed Midhat münâkaşası* (*Tanrıdağ* mecm., 1942, nr. 13—14); Nûri, *Akkâ* (İstanbul, 1298); Ebüzziyâ Tevfik, *Yeni Osmanlılar tarihi* (*Tasvîr-i efkâr*, 1909—1911, nr. 1—466, tefr. nr. 1—297); Mahmud Celâleddin, *Mir'ât-ı hakikat* (İstanbul, 1326), I; Reşad, *Kemâl ile muhâberemiz* (İstanbul, 1326); Zeynelâbidin Reşid, *Edebiyat kumkuması* (Haleb, 1326); ayn. mll., *Taktuka* (Haleb, 1327), s. 72—75; *Süleyman Paşa muhâkemesi* (nşr. Süleyman Paşa-zâde Sâmî), İstanbul, 1328; İsmail Hakkı, *Yâd-ı mâzî* (İstanbul, 1332); Nâzım Paşa, *Bir devrin tarihi* (*Cumhuriyet* gazetesi, 1932, nr. 2780—2785, 2792, 2801, 2803); İ. H. Uzunçarşılı, *Nâmık Kemâl'in Abdülhamid'e takdim ettiği arizalar ile Ebüzziyâ Tevfik Bey'e yolladığı bâzı mektuplar* (*Belleten*, 1947 XI. nr. 42, s. 237—297).

B. Tetkikler. Nâmık Kemâl hakkındaki eserlerin en mühimleri şunlardır: M. Kaplan, *Nâmık Kemâl* (İstanbul, 1948); A. H. Tanpınar *XIX. asır türk edebiyatı*

tarihi (2. tab., İstanbul, 1956), I, 322—432; M. C. Kuntay, *Nâmık Kemâl* (İstanbul, 1944), I; (1949), II, 1. kısım; (1956), II, 2 kısım; bk. bir de Ebüzziyâ Tevfik, *Kemâl* (İstanbul, 1306), daha sonra, *Merhum Nâmık Kemâl Bey* adı ile (2. tab., İstanbul, 1326); ayn. mll., *Nâmûne-i edebiyat-ı osmâniye* (4. tab., İstanbul, 1308), s. 299—302; ayn. mll., *Süleyman Nazif Beyefendi'ye* (*Mecmua-i Ebüzziyâ*, 1329, nr. 96—100); M. Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, IV, 82; Gibb, *A history of Ottoman Poetry* (London, 1907), V, 83—85; Ali Ekrem, *Külliyât-ı Kemâl tab'olunuyor* (İstanbul, 1326); ayn. mll., *Nâmık Kemâl* (İstanbul, 1930); M. Salâheddin, *Merhum Kemâl Bey'in tarihi meselesi* (İstanbul, 1327); Şehâbeddin Süleyman, *Nâmık Kemâl, Karabelâ münâsebeti ile* (İstanbul, 1329); Gâlib Haldun, *Nâmık Kemâl muktesid* (*Yeni Mecmua*, 1917, nr. 3, s. 54—57); Süleyman Nazif, *Nâmık Kemâl* (İstanbul, 1340=1922); ayn. mll., *İki dost* (İstanbul, 1343 = 1925); İsmail Hikmet, *Türk edebiyatı tarihi* (Bekû, 1925), I, 203—247; Th. Menzel, *Kemâl* (*EI*, 1926, II, 898—902); Köprülüzâde M. Fuad, *Millî edebiyat cereyânının ilk mübeşşirleri* (İstanbul, 1928), s. 38—41; Sâdeddin Nüzhet, *Nâmık Kemâl* (İstanbul, 1933); ayn. mll., *Nâmık Kemâl'in şiirleri* (İstanbul, 1941, tenkidi için bk. Fevziye Abdullah, *Belleten*, 1942, VI, 315—325); Rızâ Nur, *Nâmık Kemâl* (*Türk bilik revüsü*, İskenderiye, 1936, nr. 6); İbnülemin M. Kemâl İnal, *Son asır türk şâirleri* (İstanbul, 1938), V, 819—834, ayrıca ayn. mll., *Son hattatlar* (İstanbul, 1955), s. 714—719; M. N. Özön, *Nâmık Kemâl ve İbret gazetesi* (İstanbul, 1938); A. H. Tanpınar, *Nâmık Kemâl antolojisi* (İstanbul, 1942); İhsan Sungu, *Nâmık Kemâl* (İstanbul, 1941); ayn. mll., *Nâmık Kemâl* (*Aylık Ansiklopedi*, İstanbul, 1944 I, 245—247); ayn. mll., *Tanzimat ve Yeni Osmanlılar* (*Tanzimat*, İstanbul, 1939, s. 777—857); M. Kaplan, *Nâmık Kemâl'in bahriye nâzırı ile kavgası* (*Ülkü* mecm., 1942, nr. 7, s. 3—4); ayn. mll., *Nâmık Kemâl iktisatta liberalist midir* (*Ülkü*, 1942, nr. 22); ayn. mll., *Nâmık Kemâl'e göre insan* (*İstanbul* mecm., 1944, nr. 4); ayn. mll., *Nâmık Kemâl ve Fâtih* (*Türk dili ve edebiyatı dergisi*, 1955, VI, 71—82); Fevziye Abdullah, *Nâmık Kemâl ve hece vezni* (*Ülkü* mecm., 1940, XVI, nr. 94, s. 319—325); ayn. mll., *Husûsî mektuplarına göre Nâmık Kemâl ve Abdülhak Hâmid* (Ankara, 1949); ayn. mll., *Süleyman Hüsnü Paşa ile Nâmık Kemâl'in münâsebet ve muhâberâtı* (*T M*, 1955, XI, 131—152); ayn. mll., *Nâmık Kemâl'in Midilli'de yazdığı manzum ve mensur eserler* (*T M*, 1955, XII, 57—90); ayn. mll., *Nâmık Kemâl'in neşredilmemiş şiirleri* (*Türk Yurdu*, 1960, nr. 10, s. 39—40); Abdülkadir İnan, *Nâmık Kemâl'e dâir rusça yeni bir eser* (*Ülkü*, XVI, nr. 94, s. 309—315); Şerîf Hulûsî, *Nâmık Kemâl'in eserlerinin tenkitli tab'ı hakkında* (*ayn. mecm.*, s. 316—318); Ziyâeddin Fahri, *Nâmık Kemâl ve nüfus meselesi* (*İş* mecm., 1941, nr. 25, s. 8—24); ayn. mll., *Nâmık Kemâl hukukçu* (*ayn. mecm.*, s. 25—40); ayn. mll. *Türk hukuk tarihinde Kemâl* (*ayn. mecm.*, s. 41—87); H. T. Us, *Nâmık Kemâl'in kronolojisi* (*Kanije mahâsarası*, İstanbul, 1941, s. 126—133); *Nâmık Kemâl hakkında* (Dil ve Tarih Coğrafya fak. nşr., İstanbul, 1942, içindekiler:) A. Gölpınarlı, *Nâmık Kemâl'in şiirleri*, s. 13—77; İ. N. Dilmen, *Nâmık Kemâl'in romancılığı ve romanları*, s. 81—125; Cevdet Perin, *Nâmık Kemâl ve fransız edebiyatı*, s. 129—160; P. N. Boratav, *Nâmık Kemâl'in gazeteciliği*, s. 163—185; B. S. Baykal, *Nâmık Kemâl'e göre Avrupa ve biz*, s. 189—218; N. Berkes, *Nâmık Kemâl'in fikrî tekâmülü*, s. 221—247; E. Z. Karal, *Nâmık Kemâl ve şark meselesi*, s. 281—293; Abdülkadir İnan, *Rus matbuatında Nâmık Kemâl ve eserleri*, s. 297—302; Ş. Hulûsî, *Nâmık Kemâl'in eserleri*, s. 305—421, tenkidi için bk. Fevziye Abdullah, *Belleten*, 1943, VII, 203—212); Cavid Baysun, *Nâmık Kemâl'in bir müsvedde defteri* (*Akademi mecm.*, 1946, nr. 1, s. 13 v. d.); B. Batıman, *Nâmık Kemâl'in bir manzûmesi ve alman idealizmi* (*Türk dili ve edebiyatı dergisi*, 1948, III, nr. 1—2, s. 153—161); N. H. Onan, *Nâmık Kemâl'in Tâlim-i edebiyat üzerine bir risâlesi* (Ankara, 1950); C. Perin, *Tanzimat edebiyatında fransız te'siri* (İstanbul, 1946), s. 143—152; *Nâmık Kemal'in şiirleri* (nşr. Ali Ertem), İstanbul, 1957. (ÖMER FARUK AKÜN.)

NÂMİḲ KAMÂL. [Bk. NÂMIK KEMÂL.]

NAML. [Bk. NEML.]

NAMRÛD. [Bk. NEMRÛD.]

NÂMÛS. [Bk. NÂMUS.]

NÂMUS. NÂMÛS (A), bir çok mânası olan bir kelimedir. Yuhanna, *İncil*, XV, 26 Rûḥ al-ḳudus'ün gelişini müjdeler. Bilindiği üzere, buğzedenlere dâir *Mezâmir*'de bir parça bulunmakta ve kaynak olarak, *ἐν τῷ νόμῳ αὐτῶν* gösterilmektedir. Bu *İncil*'in 23'ten sonraki parçaları, İbn Isḥāḳ tarafından, arapça bir metin vâsıtası ile, bilinmekte idi. Rûḥ

al-ḳudus karşılığı olarak *al-manaḥmānā* kelimesinin kullanılmasından anlaşıldığına göre, bu arapça metin süryânîce bir metne dayanmakta idi. Aynı kaynakta νόμος kelimesi tercüme edilmeden, olduğu gibi bırakılmış bulunuyordu; zîrâ bu kelimeye İbn Hişām (s. 150)'da *nāmūs* şeklinde rastlamaktayız. Varaḳa b. Nevfal [b. bk.]'in bâl tercümesine dâir hadîste Peygamberin ba'si 'Îsā tarafından haber verilen ve *İncil*'de zikri geçen Rūḥ al-ḳudus olduğu açıkça söylenmektedir. Bu vak'ayı nakleden hadîsin en eski şekilleri *İncil*'deki parçalar ile LXI. sûrenin 6. âyetinin imtizâcını verir. Hadîsin daha sonra aldığı şekillerde Rūḥ al-ḳudus fikri git-gide arka plana geçmiş ve nihâyet bir şahsın adı olarak tefsir edilmiş ve hattâ yanına bir de sıfat eklenmiştir. Msl. İbn Hişām (s. 153)'da, Varaḳa'nın kendisinden Peygambere ilk vâkî olan vahiyden bahsetmesini isteyen Ḫadīca'ye şu cevabı vermiş olduğunu okuyoruz: —„eğer bana söylediğin doğru ise, Mūsā'ya gelmekte olan *nāmūs* ona da gelmiştir ve bu sebepten o (Peygamber) bu ümmetin peygamberidir v. b." Ṭabarī'de „en büyük nāmūs" un, tefsir yolu ile, açıkça Cabrā'īl olduğu söylenmektedir. Şahsî kanâat (tefsir) yunancadan alınma kelime yanında, bas arapça olan *nāmūs* (kökü *n-m-s*) kelimesinin eski olduğu bilinen mânaları ile kâfî derecede izah edilemediği için ve çok daha önceden Cabrā'īl'i ifâde eden „mahrem-i esrâr, bir sırra vâkıf olan kimse" gibi mânaların da (Dozy, *Supplément*'ın aksine) yunancadan alındığı sanıldığı için νόμος kelimesinin şahsî bir tefsire (kanâate) imkân veren ve aynı zamanda araplarca mâlûm olan husûsî bir kullanılış şeklinin aranması tabi'î idi. İḫvān al-Ṣafā' (yk., bk.)'nın *nāmūs* akîdesi (telakkîsi) Nyberg'e sözde-Clementin'lerin yazılarını hatırlatmış idi. T. Andrae de Varaḳa hadîsinin *nāmūs*'unu sözde-Clementin'lerin νόμος αἰώνιος'larından çıkarmış idi ki, bu da Κήρυγμα Πέτρου'a göre, Âdem'e, daha sonraları böyle bir üstünlüğe lâyık bütün peygamberlere, son olarak da, Mūsā'ya ve 'Îsā'ya nâzil olmuş idi. νόμος αἰώνιος telakkîsi ile Varaḳa hadîsinin şekilleri arasındaki uygunluk ne kadar şaşırtıcı olursa-olsun, νόμος'e âit şahsî kanâatin islâmiyete ne yol ile geçtiği meselesi henüz halledilmemiş bulunmaktadır. Baumstark kudüslü Jacob'un âyin kitabında: ἐκάλεσας αὐτὸν διὰ νόμου, ἐπαιδαγώγησας διὰ τῶν προφητῶν dusûnu zikrediyor ve bunun bedevî ordugâhlarında muntazaman okunduğunu ve arapça tercümesinin muhakkak bulunması gerektiğini söylüyor. Burada tabi'îdir ki, νόμος kelimesi şahıs olarak izaha çalışılmıştır. Buna karşılık daha önce de Lidzbarski'nin *Ginzā* hukuku tercümesinde (s. 247 v.d.) işâret ettiği gibi, mandesu yazmalarında Varaḳa'ya müteallik hadîsin her hangi bir izahına rastlamak imkânsızdır.

Yukarıda işâret ettiğimiz gibi, hakikî arapça bir *nāmūs* kelimesi mevcuttur. Lûgatler bu kelime için birbirinden farklı o kadar mânalar veriyorlar ki, yalnız iktibas olunan parçaların te'yit ettiklerini eski ve aslî olarak kabûl edebiliriz. Bu kelime, „saklanılan yer, avcı kulübesi, keşiş hücresi", kuvvetli bir ihtimâl ile de, „vızıldayan, sinek" ve *n-m-s* kökünden masdar olarak, „vızıldamak" mânalarına gelir. Buna karşılık, „kurnazlık" mânası ve müştakları değil, aynı zamanda, daha önce zikri geçen kimselerin alâkalı mânaları da tâlî ehemmiyettedir; kelime, muahhar eserlerde, hiç değilse bizim bildiğimiz, her şeyden önce, madde ismi olarak kullanılmıştır ve bu mefhûmun tatbik olunduğu şahsa da *ṣāḥib al-nāmūs* (Dozy, *ayn. esr.*'de bunun zıddı misâl vardır) veya buna benzer bir şey denilmektedir. Kelimenin hakikî mânaları hâkim olmakla berâber, „sinek" ve her şeyden önce „cibinlik" mânasına gelen *nāmūsiya* mânalarının, konuşma diline geçerek, hâlâ kullanılmakta olması bir tarafa, yunancadan gelen aslının mânası da hâkimdir. Bu itibârla, yazımızın aşağı kısmında, kelimenin yunancadan alınan mânasının inkişâfı üzerinde duracağız.

Kelimenin en çok kullanılan mânası ilâhî kanûn veya sâdece kanûndur. Bu kanûn peygamberlere vahy vâsıtası ile gelir ve onlar tarafından haber verilir; yalnız peygamber mertebesindeki kimseler bu mânada *vāḍi' al-navāmīs*'tirler. İslâm devletinin siyâsî-dinî mâhiyetteki bünyesi bu telakkîyi büyük ölçüde benimsemiştir. Msl. al-Ḳalḳaşandī, *Ṣubḥ al-a'şā*' (Kahire. 1913, I, 470)'da *al-'Ulūm al-şar'iya* arasında, ilk ilim olarak, *'Ilm al-navāmīs al-muta'allaḳ bi 'l-nubuvva*'yi zikrediyor. İbn Sīnā *aḳsām al-'ulūm al-'aḳliyo* (*Macmū'at al-rasā'il*, Kahire, 1328, s. 230 v.d.) adlı ansiklopedisinde siyâsetten bahseden Eflâtun ve Aristo'nun νόμος'a kelimenin konuşma dilinde ifâde ettiği „hîle" veya „aldatma" gibi bir mâna veremediklerini, cemâati idâre eden kanûnları nübüvvet ve ilâhi şerîate tâbî oldukları için, *sunna*, *kaşf* v.b mânasına aldıklarını açıkça söylüyor. Sprenger, *Dict. of Technical Terms*. I, 40'ta aynı şeyi söylemektedir. Abu 'l-Ḫayyān al-Tavḥīdī, *Muḳābasāt* (yeni tab., Kahire, 1929)'ının dördüncüsünü *al-nāmūs al-ilāhī*'ye hasretmiştir.

Burada bir de İbn Miskavayh'in edebî bakımdan alâka çeken târifini zikredelim: hiz-

met ile karşılığında birbirine denkliğinde (*'adâla*) dînâr'ın bir ölçü olarak oynadığı rolün izâhı meselesinde (*Tahẕîb al-aḫlâḳ*, makale IV, Kahire, 1322, s. 38), dînâr'ın hakikî bir *nâmûs* olduğuna dâir Aristo'ya atfedilen bir iddiayı zikrediyor ve İbn Sînâ'nın aksine olarak, *nâmûs*'un yunancada *siyâsa* ve *tadbîr* [b. bk.] mânalarına geldiğini söylüyor. Ona göre, Aristo *Eth. Nic.* (*Nikomak'a ahlâk dersleri*)'ta en büyük *nâmûs*'un Allahtan geldiğini, ikincisinin hâkim, üçüncüsünün de *dînâr* olduğunu; birincisi, insanların hak iddiaları arasında âdil bir muvâzene şart olduğu için, diğer ikisinin ona uymaları gerektiğini söylemektedir. Yunan ahlâkı hakkında müslüman müellifler tarafından yazılan bir çok eserlerden şu netice meydana çıktı: bu izah şekli İbn Miskavayh'ten sonra da bu nevî eserlerde, msl. Naṣîr al-Dîn al-Ṭûsî (*Aḫlâḳ-i Nâṣirî*, I, 2, 7, Tebriz, 1320, s. 152)'de, ayrıca Kınalı-zâde (*Aḫlâḳ-i 'Alâ'î*, 1248, I, 78)'de ve her seferinde daha çok teferruat ile, yer almıştır. Bu izahların neticesi olarak, al-Ṭûsî, eserinin iktisâda dâir olan kısmında (II, 2. kısım, s. 254), parayı sâdece en küçük *nâmûs* olarak zikrediyor (trc. Plessner, *Der οἰκονομικός des Neupythagoreers „Bryson"*, 1928, s. 63) ve Kınalı-zâde de bu hususta onu tâkip ediyor (II, 7).

İḫvân al-Ṣafâ'nın *nâmûs* telakkîsinin burada ancak bir tasl'ağını verebileceğiz. Birinci kısımda (II, 56 v.d., Bombay tab.), *nâmûs* sekiz çeşit adam tarafından tanınan rûhânî bir ülke (*mamlaka rûḥâniya*) olarak târif edilmektedir. Orada Allah *vâẕi' al-nâmûs*, Peygamber de *ṣâḥib al-nâmûs* olarak görünüyor (umûmî olarak İḫvân al-Ṣafâ'da bir takım kimselerin mevcûdiyetini tesbit etmek mümkün olduğu nisbette). Bir kaç sahife sonra ise, Peygamber *vâẕi' al-nâmûs* olarak gösterilmiştir. Dördüncü kısımda (s. 57) melekler, tekrar *aṣḥâb al-navâmîs*'in muallimleri olarak görünmektedir. Bu sonuncuların emir ve nehiylerine uymayanların ilâhî nâmustan nasipleri olmayacaktır (IV, 149). Bu rûhânî ülke İḫvân al-Ṣafâ'nın mebdeidir. Onlar babaları Âdem'in mağarasında uzun zaman uyumuşlar, nihâyet, önceden tesbit olunan müddet (*mî'âd*) dolunca, en büyük *nâmûs*'un (Peygamber?) tanrısının saltanatında uyanmışlar, göklerde kurulmuş olan ve Âdem ile Havvâ'nın kovulmuş olduğu rûhânî ülkelerini (*madîna*) görmüşler (IV, 107), İḫvân, müşterek bir gayret ve müşterek bir nefis terbiyesi sâyesinde, mükemmel rûhânî bir ülke (*al-fâẕila*, krş. Fârâbî I) kurmağa muvaffak olmuşlar. Bu ülke, bedenlere ve rûhlara hâkim olan en büyük *nâmûs*'un tanrısının ülkesine tâbî olacaktır (IV, 211 v.d.). *Nâmûs*, „felsefî ibâdet" bahis mevzuu olunca, ilâhî bir varlık olmaktadır ki, bu ibâdet, islâm ahlâkınınki karşısında vazife ve vecîbeler bakımından, en yüksek dereceyi temsil etmektedir. Eski yunanlılar bu ibâdeti ayda üç defa, ayın birinci, on beşinci ve sonuncu günleri ierâ etmekte idiler. İlk günün gecesi 3 kısma ayrılıyordu. Birincisi *nâmûs* ibâdetine, ikincisi *malakût* ile alâkalı bir murâkabeye, üçüncüsü de, gün doğuncaya kadar Hâlik önünde secdeye varmağa, günahların itirâfına ve Eflâtun, İdris ve Aristo'dan duâlar okunmasına hasrediliyordu (IV, 273 v. dd.). Kat'î olan şey hiç değilse burada, *nâmûs*'un Allahın yerini almamış olduğudur. Fakat *Akṣâm al-'ulûm al-'aḳliya* adlı ansiklopedinin bir çok yerlerinde isimler de koyan bir varlık olarak görünmektedir (krş. *Kur'an*, II, 29). Msl. melek seyyârelerin rûhlarını isimlendirmekte (II, 97, krş. IV, 244), tabiat kuvvetleri (II, 102), doğum ve ölümün mâhiyeti (III, 10) için de aynı şeyi yapmaktadır. Tabiat ve insana âit üç âlemin küreleri (*davâ'ir*) üstünde ilâhî *nâmûs* küresi bulunmaktadır ki, âzâsı *navâmîs*'in işleri ve ilâhî keşifler ile meşgûldür. Bu küre hey'et âlimlerinin „muhit" (dokuzuncu) kürelerine tekabül etmektedir (IV, 251). *Nâmûs* ve ondaki yaratıcı olma kabiliyeti, insanda busûsî bir istidat icâp ettirdiğinden, İḫvân al-Ṣafâ'nın fizyolojisi ve rûhiyâtı bahislerinde remzî yerini bulmuş ise de, burada bu mefhûm yer-yer değişikliğe uğramaktadır. Msl. eserin ilk kısmında (ikinci yarısı, s. 48), 5 çeşit rûh tasviri vardır ki, bunlardan ikisi insanınkinin altında, ikisi de üstündedir. Son ikisi, meleklerin rûhları ve ilâhî rûhtur (*ḳudsîya*) ki, bunlardan biri hikmetin rûh seviyesini, diğeri de *nâmûs*'un nübüvvet derecesini temsil etmektedir. Müteâkip sahifede bu rûhlardan biri hikmetin aklî rûhu, bir diğeri de, *nâmûs*'un meleklere hâs rûhudur. s. 54'te şu merâtip silsilesini buluyoruz: tabiat, rûh, idrâk, nâmûs. Tabiat rûh vâsıtası ile serbest irâdeyi, idrâk vâsıtası ile düşünce kuvvetini, *nâmûs* vâsıtasıyle de emir ve nehiyleri alır. Rûhun nevileri şunlardır: nebâtî, hayvânî, mantıkî (yâni insânî), aklî (hakîm), *nâmûsiyâ*, melaikî; bu sonuncu *nâmûs*'a hizmet etmektedir. Burada yine tecsim temâyülü görülmektedir. Bunun ile ilgili olarak, IV, 119 (krş. bir de IV, 146), Sokrat'ın hapishâne hayatı (yunan an'anesine uygun bir şekilde ve *Phaedon* adlı eserde zikredilmek sûretiyle) ve *nâmûs*'tan korktuğu için, hapishâneden kaçmak istemeyişi anlatılmaktadır.

Sokrat'ın, kendini haklı çıkarmak için, şu sözleri sarfettiği kaydolunmaktadır: *„nāmūs'a* riâyet etmeyen onun tarafından öldürülür." Bundan hemen sonra, *nāmūs* şerîat ile bir sayılmakta olduğu için, bu ayniyetin ciddî olarak mı ileri sürüldüğünü, yoksa bir ihtiyat tedbiri mi olduğunu kestirmek güçtür. Her ne olursa-olsun, ilâhî *nāmūs*'un mâhiyetinden, nübüvvetten ve peygamberlerin vasıflarından bahseden (IV. kısmın 6. bahsinde) *nāmūs* kelimesinin hiç bulunmayışı ve onun yerine *şarî'a* kelimesinin kullanılmış olması hayret uyandırır. Rûhun husûsî kuvvetleri İḫvân al-Ṣafā'ya hastır. Bunlar dört dereceli bir zümre teşkil eder ki, üçüncüsü *ḳuvva nāmūsiya*'dır. İnsanın 40 yaşında ulaştığı bu kuvvet kıral ve hükümdarlara verilir. Bu kuvvete sâhip olanlara mûteber ve asil kardeşler (*faẓalā', kirām*) denilir. Bunun üstünde ise, yalnız *ḳuvva malakiya* (IV, 134 v.d.) bulunur.

„Hîle" mânasının menşeini kat'î olarak göstermek mümkün değildir; belki de, eski arapça „gizlenilen yer"'den gelmektedir. İbn Sînā'nın yukarıda zikrettiği parça bu mânanın halk dilinde pek yaygın olduğunu gösteriyor. Her hâlde şurası muhakkak ki, bu mâna sihire müteallik eserlerde, yunanlıların „kanûnu" ile dikkate değer bir terkip meydana getirmiştir; çünkü kelime orada sihirbazların düsturları (tercihan hislerin dalâletine dayananlar) için kullanılmaktadır. al-Anṭākī [b.bk.]'nin tilmizi, hocasının *Taẕkira*'sine yazdığı *Ẕayl* (Kahire, 1924, III, 56, Sīmiyā')'inde *navāmīs*'i aynı adı taşıyan ilmin ilk kısmı olarak zikretmektedir; bununla berâber, kelimenin bu mânası bu türlü sihir düsturlarına inhisâr etmemektedir.

Arapçadan tercüme yolu ile, bu kelime, aynı zamanda orta çağda ibrânîceye „kanûn, dinî kaanûn" (başka milletlerin), ahlâk, edeb ve erkân kaideleri mânasında geçmiştir ve bu sonuncu mâna da, bugünkü ibrânîcenin konuşma dilinde hâlâ yaşamaktadır. Şurası kayda değer ki, kelime bugünkü Mekke lehcesinde de böyle bir tekâmüle uğramıştır. Snouck Hurgronje (*Mekkanische Sprichwörter*, nr. 10)'ye göre, *nāmūs* insanlar arasında sâhip olunan lekesiz ve şerefli bir kelimedir; zıddı *'ār*'dır.

Nihâyet bu kelime, bilhassa sihire müteallik eserlerde, kitap unvânı olarak da, büyük bir rol oynamaktadır.

Kitap ismi olarak, aynı zamanda, „en büyük nâmûs" adına da rastlanmaktadır (krş. Ivanow, *Catalogue*, I, 335 v.d.).

Bibliyografya: Varaḳa b. Navfal hakkındaki hadîsler için bk. Sprenger, *Über den Ursprung und die Bedeutung des arabischen Wortes Nâmûs* (*ZDMG*, 1859, XIII, 690—701; Dozy'nin *Supplément*'deki tenkitlerine iştirâk edemiyorum); ayn. mil., *Das Leben und die Lehre des Mohammad*² (1869), I, 124 v.dd., 333 v.dd.; Nyberg, *Kleinere Schriften des Ibn al-'Arabī* (1919), s. 131; T. Andrea, *Der Ursprung des Islams und das Christentam*, s. 204; Waitz, *Die Pseudoklementinen* (*Texte u. Unters.*, XXV, 4), 114 v.dd., 129; Baumstark, *Das Problem eines vorislamischen christlichen Schrifttums in arab. Sprache* (*Islamica*, IV, 565 v.d.).—Nāmūs kelimesinin arapça kökü için lügat kitapları: Fleischer (*ZDMG*, 1858, XII, 701, not 3); Dozy'de başka mânada. —Sihre müteallik eserler için: Fleischer (*ZDMG*, 1867, XXI, 274 v.dd.); de Goeje (*ZDMG*, 1866, XX, 485 v.dd.); Steinschneider (*ZDMG*, 1865, XIX, 564); ayn. mll., *Zur pseudepigr. Lit.*, s. 51 v.d.; Ritter, *Picatrix, ein arab. Handbach hellenistischer Magie* (*Vorträge der Bibl. Warburg*, I, 115); Sözde-Maerīṭī, *Ġāyat al-ḥakīm* (nşr. Ritter, *Stud. d. Bibl. Warburg*, 1933, XII, 1), s. 147, 179, 272, 315, 346, 357; İbn Vaḥşiya'den naklen). — İbrânîce yazılmış eserler için: Steinschneider, *Polem u. apologet. Literatur*, s. 366, 379, 383; ayn. mil., *Die hebr. Übersetzungen des Mittelalters*, § § 138, 172, 187, 211, 262; İbn Maymūn, *Dalālat al-Ḥā'irīn*, II, fasıl 41.— Bu mevzua dâir kitap unvanları için: Steinschneider, *Hebr. Übers.*, § 521; *Cat. Leid.*, III, 306. (M. PLESSNER.)

NĀR. [Bk. CEHENNEM.]

NARŞAḤĪ. [Bk. NERŞAḤĪ.]

NASĀ. [Bk. NESĀ.]

NASAD. NASSADES (NAŞAD, NASSAD), Tuna'da ve Tisza, Raab, Maros, Drava, Sava gibi Macaristan ve Sırbistan'daki diğer nehirlerde işleyen, zaman-zaman hafif savaş gemisi, çok defa da insan ve yük taşıyan nakliye gemisi olarak kullanılan hafif, ince uzun ve nârin yapılı bir nevî geminin macarca adı olup, türkçeye de bu mânada geçmiştir. Bu kelimenin eski sanskritçe ve yunancada olduğu gibi, latincedeki *navis* kelimesinden veya slavcadan geldiğini iddia edenler var ise de, daha ziyâde, Almanya'nın Nassau bölgesinde yapıldıkları, yahut da orada yapılanlar ile aynı nevîden oldukları için, almancada nassauer diye anıldığı — tıpkı Hohenau'da yapılanların Hohenauer, Kehlheim'dekilerin de Kehlheimer diye adlandırıldığı gibi — ve macaraya da *naszad* şeklinde geçtiği kabûl olunmaktadır (krş. Szentkláray Jenő, *A Du-*

nal hajóhadak története, Budapeşte, 1885, s. 321). Macaristan'da Arpad sülâlesi devrinden (XI. asır) itibâren, Tuna'da ve buna yakın diğer nehirlerde savaş gemileri de mevcût olmuş ise de, *nasad* adlı gemilere, tarihî kaynaklarda ancak XV. asırda rastlanmaktadır. Macar kıralı Korvin Mâtyâs (1458—1490) nehirlerdeki ince donanmasını yeni bir teşkilâta bağladığı sırada, Macaristan'da yaşayan cenup slavlarını, bilhassa sırp ve dalmaçyalıları *nasad*'cı olarak hizmetine almış idi. O zamandan beri bunların *nasad* tâbir edilen bu türlü gemilerde vazife gördükleri ve bunlara aynı zamanda *martolos* denildiği ve bu isim altında birinci Viyana muhâsarasında (1529) hizmet ettikleri bilinmektedir (tafsilât için bk. Szentkláray, s. 61 v.d.; J.v. Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, V, 120; *martolos* ıstılâhının başka mânalarda kullanılmak ve ayrıca bir teşkilâtları bulunmakla berâber, nasadcı mânasına geldiği hakkında da bk. R. Anhegger, *Martoloslar hakkında*, *TM*, 1942, VII—VIII, 289). Bu tarihten itibâren nasadlar ve nasadcılar Zapolyai—Ferdinand mücâdelesinde ve bunların nehir filolarında olduğu gibi, Osmanlıların Tuna'daki ince donanmalarında da kullanıldı. Bunlar macar kıralığı teşkilâtında öteden beri bir nizâma bağlı bulunmakta, reislerine lövajda (baş-voyvoda) denilmekte ve ayrıca on-başıları v.b. bulunmakta idi. Bu teşkilât, 1522'de Tuna filosu kumandanı Radič Bojič'in bunları Peter Wardein'da yeniden teşkilâtlandırması, fakat sırp asıllı nasadcıların ücretlerini alamamaları yüzünden, Osmanlılar tarafına geçmesi ile başlayarak (krş. K. J. Jireček, *Geschichte der serben*. II/1, 258 v.d.), Nasadlar Osmanlı-Tuna donanmasında da, derhâl, Kasım voyvoda tarafından teşkilâtlandırılmış ve bundan sonraki Osmanlı-Avusturya harplerinde dâimâ hesaba katılan bir kuvvet sayılmış idi. Bu sırada, diğer bâzı nakil vâsıtaları adları gibi (Hinto, Koçi) bu ıstılâhın türkçeye de geçmiş olması kabûl edilebilir (Fekete, Lajos, *Az Osmanli-Török nyelv hódoltságkori magyar jövévenyszavai*, s. 263). 1541 seferinden önceki aylarda (nisan) Avusturya kumandanı general Rogendorf kont Salm'i, her zaman macarların Tuna'daki mühim bir nasad gemileri üssü olan Komarom (Komorn)'da 40 nasad, bir büyük ve küçük seri' savaş gemisi ile karşılamış idi. Yine aynı sene zarfında ve Budin'in işgâlinden önce, Yahyâ Paşa-zâde Mehmed Paşa'nın Rogendorf'a karşı yaptığı ve kale civârındaki savaşlar esnâsında da, Kasım Voyvoda'nın kumanda ettiği nasadlar ile Avusturya nehir filosu Tuna'da çarpışmış ve Osmanlı nasadları Ferdinand donanmasından bir çok gemileri batırmağa muvaffak olmuş idi. Nihâyet Budin Osmanlı hâkimiyetine geçip, burada bir eyâlet teşkil edilirken ve kalenin muhâlazası da teşkilâtlandırılırken, Tuna'da 40 nasad ile bir kaç yüz nasadcı muhâfaza kuvveti olarak bırakılmış idi (tafsilât için bk. Szentkláray, *ayn. esr.*, s. 153 v. dd.). Diğer taraftan, Hans Dernschwam adlı bir seyyah da 1553'te Viyana'dan İstanbul'a Tuna yolu ile yaptığı seyâhatte, nasadların bu şehir üzerindeki münâkalede oynadığı büyük rolü belirtmektedir (krş. Hans Dernschwam's *Tagebuch Einer Reise nach Konstantinopel and Klein Asien* (1553—1555, nşr. F. Babinger, München—Leipzig, 1923, s. 4). Aynı sûretle Budin Osmanlı hâkimiyet ve idâresinde iken, nasadlar Budin ile Peşte arasında en mühim nakil vâsıtası hizmetini görüyorlardı: receb 984 (eylûl 1576)'te Sokullu-zâde Mustafa Paşa'nın Budin beyler-beyi bulunduğu esnâda, Bâbıâlî ile cereyân eden bir muhâbereden öğrenildiğine göre, Tuna'da Budin ile Peşte arasında ilkbahardan kışa kadar bir köprü kurmakta ve burada bir mîrî köprü emini bulunmakta, fakat Peşte'de oturan müslümanlar ile martoloslar Budin civarındaki Gürzilyas (Gellértbagy) tepesi bayırlarında bulunan bağlarına dâimâ nasadları ile (adetleri 106) geçip, evlerine dönmekte ve hâricden de bir çoklarını bunlar ile geçirmekte idiler ki, köprü eminînin, bunların mîrîye resm-i ubûr vermediklerini, bir çok malları da gümrükten kaçırmağa muvaffak olduklarını, böylece mukataaya her gün 500 akçe zarar verdirildiğini, „nasad işletenlerden resm-i ubûr talep edildikçe eskiden vermediklerini ileri sürerek, reddeylediklerini, mîrî cânibinden kifâyet kadar nasadlar tedârik" edilmesi teklif olununca da, buna râzı olmadıklarını bildirdiği ve bu hâlin önüne geçilmesini istediği görülmektedir (krş. Başvekâlet arşivi, *Mühimme defteri*, nr. 28, s. 238. hüküm nr. 572; bu vesîka için bk. bir de mad. BUDİN).

Nasad ve nasadcılar Macaristan'daki Osmanlı hâkimiyeti boyunca dâimâ faâliyette bulunmuş ve XVII. asır sonlarında Leopold I. zamanında da mevcûdiyetlerini muhâfaza etmişlerdir. Her hâlde 1094 (1683)'te Tuna kapudanı Bıyıklı Ali Paşa'nın kumandasındaki ve diğer Tuna ince donanmalarının mühim bir yekûnunu nasadlar teşkil etmekte idi. Bu tarihlerde bu nehir filolarını tasvir ve faâliyetlerini hikâye eden tarih kaynaklarımızda zikrolunan „Küçük çam gemisi" tâbiri ile (msl. bk. Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Tarih*. II, 12, 458 ve tür. yer.) nasadların kasde-

dilmiş olması da muhtemeldir (tafsîlât için bk. Szentkláray, tür. yer.; Takáts Sándor, *A Török Hódoltság Karabol, Genius kiadás*, s. 553; Révai Nagy, *Lexikona* (Budapest), XIV. (M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

NASAF. [Bk. NAHŞEB.]

NASAFÎ. [Bk. NESEFÎ.]

NASÂ'Î. [Bk. NESÂÎ.]

NAŞÂRÂ. (Bk. NASÂRÂ.)

NASÂRÂ. NAṢĀRĀ, Hıristiyanlar, daha doğrusu, müslüman hâkimiyeti altında bulunan şark kiliselerinin mensupları (yunan ve garp hıristiyanlarına delâlet eden *rûm* ve *ifranc*'den başkaları). Bu tâbir süryânîce *naṣrāyā*'dan gelmekte (Horovitz, *Koran. Untersuchungen*, s. 144 v. dd.) olup, arapçada müfredi *naṣrānî* şeklindedir.

A. İslâmiyetten önce.

Arabistan'da islâmiyetten önce araplar arasındaki hıristiyanların tarihi ile ilgili mâlzeme henüz tamâmiyle araştırılmış bulunmamaktadır; onun için burada ancak esas meseleler üzerinde kısaca durulacaktır.

Kat'î bir tarih tesbit edilememekle berâber, hıristiyanlık Suriye ve Irak'tan, tabiî olarak, Arabistan'a da girmiştir. Çadır piskoposları çok eskiden zikredilmekte iseler de, bunların daha ziyâda Suriye'ye âit bulunmaları muhtemeldir. Araplar arasındaki hıristiyanlık tarihi Ġassânîlerin [b. bk.] bu dini kabûl etmeleri ile başlatılabilir; bunların reisi al-Ḥâriṯ b. Cabala gayretli bir monofizit idi; 542 veya 543 yılında Jakob Baradaeus'un Edessa ve Theodorus'un Buṣra monofizit piskoposluğuna tâyin edilmeleri husûsunda imparetoriçe Theodora'yı iknâ etti. Nestûrî hıristiyanlığı daha evvel Ḥîra'ye gelmiş idi. Buradaki piskoposların 410 ile 1000 yılları arasında sık-sık zikri geçer; 410 yılında burada bir manastır kurulmuştur. Üç nestûrî patriği buraya gömülmüştür. al-Munẕir III. (ölm. 554; krş. mad. LAHM) kendisi put-perest olduğu hâlde, hıristiyan olan karısı kendi adına Dayr-Hind manastırını yaptırmıştır. Bunlardan başka eşrâftan da bâzıları hıristiyanlığı kabûl etmiştir. Yunan devletindeki dinî mücâdeleler bir çok monofiziti Ḥîra'ye sığınmak mecbûriyetinde bırakmıştır. 518'de burada bir monofizit manastırı var idi; 551'den itibâren de monofizit piskoposlar zikredilmektedir. Nu'mân III. 593 yılında nestûrîler tarafından kendi mezheplerine alınmıştır.

Nestûrî misyonerleri ticâret yollarını tâkip ettiler; bu yollardan biri sâhil boyunu tâkip ediyordu. 575 ve 676 yıllarında Baḥreyn bölgesi, 410'da Samâhîc adası, 424'te de 'Omân piskoposları zikredilmektedir. Başka bir yol ise, Arap-yarımadasını ortasından kat'ediyordu. Bir rivâyete göre, Nacrân halkı, Ḥîra'de tanassur etmiş olan bir yerli tarafından, hıristiyanlaştırılmıştır; başka bir rivâyete göre, Ḥîra'den sürülen monofizitler oraya gönderilmiştir; üçüncü rivâyet de, misyonerlerin Suriye'den geldiklerini söylemektedir. Hıristiyanlık Nacrân'a 400 yılından önce gelmiş olmalıdır. Habeşler VI. asrın başlarında cenûbî Arabistan'a hücûm ile burasını ellerine geçirdiler. Bunlar geri çekilir-çekilmez, 525'te Masrûḳ veya Ẕū Nuvâs adında, yahudi dinine mensûp bir reis hıristiyanlara yalnız Nacrān'da değil, Ḥaẓramūt'ta da saldırarak, bir çok zulümler yaptı. Habeşlerin ikinci seferinde Masrûḳ mağlûp oldu; kendisi vuruldu veya boğuldu ve habeş hâkimiyeti memlekette sağlam bir şekilde yerleşti. Bu selerlerin iranlılara karşı yunanlıların tâkip ettikleri siyâsetin bir kısmı olması muhtemeldir ve dinî âmiller burada ancak ikinci derecede kalır. Monofizit itikadı, daha önce buraya girmemiş ise, bu ihtilâlcilerin sokmuş olması muhtemeldir. İranlılar cenûbî Arabistan'ı ellerine geçirince, tabiî olarak, burada nestûrîleri desteklemişlerdir, Ṣan'ā'daki büyük kilise eski bir putperest mâbedinin bulunduğu yerde binâ edilmiş olmalıdır; 800 yıllarında oraya bir nestûrî piskoposu tâyin edilmiştir [krş. madd. EBREHE HİMYER, ṢAN'Ā].

Hıristiyanlık hudutlardan yavaş-yavaş içerilere nufûz etmiştir. Ayla'da, Dūma'da [bk. mad. CEVF] ve Taymā'da piskoposların bulunduğu zikredilmektedir. 'Alî'ye isnat edilen— „Onların hıristiyanlıktan bildikleri yegâne şey şarap içmektir" — sözü mübâlegalı olsa bile, şimâl kabîlelerinin çoğu din hakkında az-çok bir şeyler biliyordu. En çok hıristiyanlık te'siri altında kalan kabîleler şunlardır: garpta — Salîḥ, Ġassān, Cuẕām ve Laḫm; şarkta—Taġlib, Bakr, 'Icl, Ḥanîfa, Rabî'a, Tamîm ve Tanūḫ ve merkezde — Ṭayy, Ṣa'laba ve Ḳuḍā'a'nın bir kısmı.

B. İslâmiyette (orta-çağ).

1. Tarih. Umûmiyetle bilindiği gibi, Peygamber başlangıçta hıristiyanlara karşı müsâit davranmış olduğu hâlde, bu durum sonradan değişmiştir; islâm devletinin hudutlarının genişlemesi neticesinde hıristiyan kabîleler ile vukua gelen temâsın buna sebep olmuş bulunması muhtemeldir [krş. mad. MUHAMMED]. Müslümanlara tâbî olan hıristiyanlar Peygamber zamanında bir mesele teşkil etmemiştir; çünkü onun hayatında hıristiyan kabîle ve mahaller (msl. Ayla, Dūma) ile olan münâsebetler umûmiyetle muâhedeler ile tanzim edilmiş bulunuyordu. Bunlar arasında en meşhûru Nacrān [b. bk.] hıristiyanları ile yapılmış olan anlaşmadır. Bu anlaşmaya göre, muayyen

bir vergi ödemek, Peygamberin mümessillerini bir ay müddet ile misâfir etmek, Yemen'de vukuu muhtemel barp için bir mıkdar yardımcı kuvvet ayırmak ve murâbahacılıktan kaçınmak şartı ile, onlara dinlerinde ve husûsî işlerinde serbestlik hakkı tanınmış idi. Kitap sâhibi olan kavimlere karşı, itâat altına alınıp, müslümanlara vergi (burada *al-cizya* denilmektedir) ödeyinceye kadar, mücâdele edilmesi ile ilgili âyet (bk. *Kur'an*, IX, 29) de bu vakitlerde nâzil olmuştur.

Ḫālid b. al-Valīd'in fütûhâtı bu meseleye birden-bire husûsî bir ehemmiyet kazandırmıştır. 'Omar zamanında devletin diğer meselelerinde olduğu gibi, bu mesele de, Nacrān anlaşmasının bükümlerine mürâcaat edilmek suretiyle, idâre edildi. Ḥīra, Suriye ve Elcezîre şehirleri ile islâm kuvvetleri kumandanları arasında husûsî anlaşmalar yapıldı. Anlaşma şartları teferruatta birbirinden ayrılmakla berâber, hepsinde de muayyen bir vergi tesbit edilmiş bulunmaktadır. Eyâlet ve büyük şehirlerin başına müslüman vâliler tâyin edildi; fakat idârede daha aşağı derecede bulunan me'mûrlar yerlerinde bırakıldı. Halkın daha evvelce ödemekte olduğu vergide bir değişiklik yapılmadı; cemiyet ve din hayatında her hangi bir karışıklığa meydan verilmedi. Bâzan bir kilisenin veya bir kısmının câmie tahvil edildiği olmuş ise de, umûmiyetle kilise ve manastırlar ile mülkiyet hakkına karşı dâimâ saygı gösterilmiştir. Irak'ın fethinde kabîleler arasında fethedilen topraklara sâhip çıkma cereyânı baş-göstermiş ve bir ülkenin, muvakkat bir zaman için, Bacīla kabîlesinin tasarrufuna bırakılmış olduğu anlaşılmıştır (krş. Balāẕurī, s. 267 v.d.; Şāfi'ī, *Kitāb al-umm*, IV, 192); fakat sonradan 'Omar, Peygamberin Ḫaybar muhâsarasında tatbik etmiş olduğu usûle istinâden, fethedilen arâziyi fâtihler hesabına idâre etmek üzere, eski sâhiplerine yed-i emîn sıfatı ile bırakmıştır [bk. mad. FEY]. Diğer taraftan Medine'de tek-tük hıristiyan bulunmasına rağmen, „Arabistan'da tek bir dinin yerleşmesini te'min için", Nacrān'daki hıristiyanları Irak'a nakletmiştir, 'Omar'ın ölürken azâd ettiği bir hıristiyan kölesi (İbn Sa'd, VI, 110), Abū Mūsā'nın da Medine'ye giderken berâberinde götürdüğü bir hıristiyan kâtibi var idi. 'Omar hıristiyan kaynaklarında kendilerinin dostu olarak tasvir edilmektedir. Vasiyetinde „âilelerinizin desteği" diye vasıflandırdığı *ẕimmī*'leri korumalarını haleflerine tavsiye etmiştir.

Bunu tâkip eden yıllarda hıristiyanlara karşı muâmele ile onların vaziyetinde çok defa şahısların keyfî hareketlerinden ileri geldiği anlaşılan bâzı tezadlara rastlanmaktadır. Bir tarafta arapların kurduğu yeni şehirlerde (msl. Fusṭāṭ ve Basra) kiliseler yapılıp, Edessa'da hattâ bir kilisenin tâmirine yardımda bulunulurken (*Corp. Script. Chr. Or.*, III. seri, XIV, 288), diğer tarafta bir çok kiliseler yıkılmıştır. Mu'āviya ile 'Abd al-Malik de Şam'daki büyük kiliseye el koymağa teşebbüs etmişler ve bu kilise nihâyet al-Valīd zamanında câmie eklenmiştir. Hıristiyanlar bundan sonra da yüksek devlet me'mûriyetlerini muhâfazaya devâm ettiler: Mu'āviya'nın Şarcūn adında bir hıristiyan kâtibi var idi ki, sonradan yerine oğlu tâyin edilmiştir. Zengin bir hıristiyan olan Athanasius 'Abd al-'Azīz'in hazînedarı bulunuyordu. Suriye'de ve Mısır'da devletin hesapları 'Abd al-Malik zamanına kadar yunan dilinde tutulmuş olup, Mısır'da bâzı mahallî idârelerde bu hal daha uzun müddet devâm etmiştir. İslâm ordularında da hıristiyanlar var idi ve bâzı kimseler vergilerini askerî hizmetle ödüyorlardı. Lübnan'da Carācima mağlûp edilince, onların arap elbiseleri giymeleri ayrıca mukavele ile tesbit edilmiştir (Balāẕurī, s. 161). Bununla berâber, bâzı sertlik ve dini zorla kabûle icbâr etme vak'aları da olmuştur. Hıristiyanlara düşman olduklarından, fetihten sonra bâzı şehirlere yahudiler yerleştirilmiştir (Balāẕurī, s. 127). Ya'ḳūbîler Mu'āviya'ye ayrı bir vergi ödüyorlardı (*Corp. Script. Chr. Or.*, III. seri, IV, 70); hükûmet bâzan patrik seçimine de müdâhale ederdi. Elcezîre'deki hıristiyan araplar ayrı bir zümre teşkil eder, onlar *cizya* yerine iki misli *ẕakāt* verirlerdi. Tağlib reisine, dininden dönmek istemediği için, ağır işkenceler yapılmıştır. Müslümanlar ile hıristiyanlar arasındaki şahsî münâsebetler umûmiyle dostça idi. Bir şâirden hiç bir zaman „Bir müslüman veya Ẕimmī'nin karısına hiç bir aşk şiiri yazmamış" diye bahsedilmektedir (*Kitāb al-aġānī*[3], III, 291). 'Oṯmān'ın Abū Zubayd'e büyük saygı göstermiş olduğu bilindiği gibi, 'Abd al-Malik ile şâir al-Aḫṭal arasındaki münâsebet de mâlûmdur [bk. mad. AḪṬAL].

Bu devirden itibâren hıristiyanların durumu gittikçe fenâlaşmağa başladı. 'Abd al-Malik Mısır, Suriye ve Elcezîre'deki vergi usûlünü değiştirmiş (Tell Mahrēli Dionysius, nşr. Chabot, s. 10; Abū Yūsuf, s. 23 v.d.) ve müslüman olmayanlar için baş-vergisi ihdâs etmiştir. Bâzı bölgelerde vergi makbuzu yerine, boyunda veya bilekte kurşun damga taşınması icâp ediyordu. 'Omar II. bütün *ẕimmī*'lerin idâreden uzaklaştırılmasını emretti; fakat bu öyle karışıklıklara sebep oldu ki, çok geçmeden, bu emir hükümsüz kaldı. Daha sonraları 'Omar I.'e isnat edilmiş olan

meşhûr„ emir-nâmeler" de 'Omar II.'e âittir (krş. Abū Yūsuf, s. 73); buna göre, *ẕimmī*'ler bir çok hürriyetlerini kaybettikleri gibi, müslümanlardan ayırt edilmeleri için, *zunnār* taşımağa da mecbûr tutuluyorlardı (nestûrî vekâyinâmesine göre [*Patr. Or.*, XIII, 630], zunnār hıristiyan âlimlerinin alâmetini teşkil ediyordu.)

Ẕimmī'ler hakkında II. asrın sonlarında tatbik edilen kaideler, Abū Yūsuf ve Şāfi'ī'nin eserlerinden anlaşıldığı üzere, aş.-yk. tesbit edilmiş bulunuyordu. Fakat bunların tatbikı hākimin keyfine ve balkın mizâcına bağlı kalıyordu. Müslümanların bulunduğu şehirlerde, eski kiliselerin tâmirine imkân verildiği hâlde, yenilerinin yapılmasına müsâade edilmiyordu. Bir vâlinin arzusu veya baş-kaldırma dolayısı ile yıkılan kiliseler yeniden ihyâ edilemezdi. Mel. Şan'ā kilisesi zenginliğinden dolayı tahrip edilmiştir. Kıptîler bu asırda en az altı defa isyân etmişlerdir. Hārūn al-Raşīd, giyinmek ve ata binmek husûsunda, hıristiyanları müslümanlardan ayıran „nizamnâmeyi" tekrar yürürlüğe koydu. Fakat Ma'mūn zamanında Mısır'da Būra'nin siyahlar giyinmiş hıristiyan reisi bir cuma günü at üzerinde tantana ile câmiin kapısına kadar gelmiş ve onun muâvini câmie girip, namazını kılmıştır. At ve eyer kullanılmasına karşı itirazlar yükselmeğe başlayınca, dînî âyin alayları için bâzı tahditler konulmuştur. Bayraklar yasak edildiği hâlde, saliplere dokunulmamıştır. Vergiler daha da ağırlaşmış ve tazyik vak'aları artmağa başlamıştır. Halîfe gözünü kiliseden ayırmıyor, patrikler de, çok defa büyükçe bir para mukabilinde, ondan bâzı müsâadeler elde etmek zorunda bulunuyorlardı. Kendi aralarındaki anlaşmazlıklardan dolayı hükûmete başvuran hıristiyanlar kolayca muâvenet görüyorlardı. Bu zamanlar hıristiyan tabipler, halîfenin gözdesi olarak meşhur olmuşlar, fakat bu nufûzlarını her vakit hıristiyanlığın icâbına göre kullanmamışlardır. O zamanlar dinî münâkaşalar yapılırdı; bir defa Ma'mūn'un huzûrunda yapılan böyle bir toplantıya hıristiyanların, yahudilerin, sâbiîler ve âteş-perestlerin rûhânî reisleri ile müslüman ulemâ iştirâk etmiştir. Bir çok hıristiyanlar idârede vazîfe almış veya devlet ricâlinin kâtibi vazîfesinde bulunmuştur. 236 (850)'da halîfe tazyik hükümlerini ihtivâ eden kanunları şiddetlendirdi. Hıristiyan erkekler sarı *ṭaylasān* ile *zunnār* taşımağa, kadınlar da sokakta sarı bir çarşaf ile örtünmeğe mecbûr tutuldular. Ata binerken, üzengilerinin tahtadan olması ve eyerin arkasında da iki yuvarlak eisim bulunması şart idi. Erkekler (veya kōleler) *giyār* taşıyacaklar ve devlet hizmetinde bulunanlar işlerinden çıkarılacaklardı. Bütün yeni kiliseler yıktırılacak, bayramlarda salip alay ile taşınmayacak, mezarlar yer ile bir edilecek ve meskenlerden öşür alınacak idi. Dört yıl sonra onlara ata binmek yasak edildiği gibi, sarı iki *darrā'a* taşımaları emredildi. Bunlar kanûnî tazyiklerin hudutlarını teşkil ediyor ve fiiliyatta her vakit tatbik edilmemekle berâber, nazarî olarak, cârî kalıyordu.

Devlet hizmetinde dâimâ hıristiyanlara rastlamak mümkün idi; orduda da bâzı hıristiyanlar var idi. Mısır'da cuma günleri müslüman me'mûrların bulunmadığı vakit hıristiyanların iş başında olacakları hakkında bir kanun da çıkarılmıştır (Makrīzī, *Ḫiṭaṭ*, II, 227). al-Mu'tamid zamanında bir hıristiyan *vazīr* bile tâyin edilmiştir; fakat artık bu unvan eski ehemmiyetini kaybetmiş ve yalnız yüksek bir me'mûriyete delâlet etmeğe başlamış olmalıdır (Yāḳūt, *Irşād*, II, 130, 259). Hıristiyanları yüksek me'mûriyetlere tâyin eden ilk hükümdarlar Büveyhî ve Fâtımî hükümdarları olmuştur [bk. mad. ADUDUDDEVLE]. Bunlar bir istisnâ teşkil eder; fakat hıristiyanların idâredeki nufûz ve te'sirleri, hıristiyan kâtiplerin adâletsizliğinden her devirde yapılan şikâyetlerden anlaşılmaktadır. Bilhassa mâliye idâresi tamâmen onların elinde olup, bu durum Mısır'da XIX. asra kadar devâm etmiştir.

Müslümanlar arasında taassubun artmış olduğu al-Aḫṭal'in *Kitāb al-aġānī*'sindeki mâlûmat ile İbn Raşīḳ (*'Umda*, I, 21)'ın kayıtlarının karşılaştırılmasından açıkça anlaşılmaktadır. Daha sonraları hükümdarlar arada sırada *ẕimmī*'lerin vergilerini arttırmakla berâber, onlara karşı, halka nisbetle, daha müsâit davranmışlardır. Mısır'da 1260 — 1280 yılları arasında *cāliya* (Makrīzī, I, 106) adı ile anılan baş-vergisine ayrıca bir *dīnār* ilâve edilmiştir. Zaman-zaman hıristiyanlara husûsî elbise giydirmek teşebbüsleri de yapılmıştır. Husûsî bir işâret ile ayırt edilen beyaz sarık taşımak arzuları İbn Taymīya'nin müdâhalesi ile reddedilmiş ve mâvi renk onlara mahsus bir işâret olarak kalmıştır. Her ikisi de hükümdarın tazyikına uğramakla berâber, müslümanlara nisbetle, hıristiyanlar umûmiyetle daha güç bir durumda bulunuyorlar ve üstelik halkın tecâvüzüne de uğruyorlardı. Toplu hâlde ihtidâ vak'alarına da tesâdüf edilmektedir; fakat orta çağın sonlarına kadar hıristiyanlığın büyük merkezlerinden biri olan şimâlî Elcezîre'de daha kalabalık hıristiyan ahâlisinin ortadan kalkmasını, belki de orada zirâatin gerilemiş olması ile izah etmek mümkündür.

2. Hukukî durum. Başka husûslarda olduğu kadar, burada da tarihî vak'alar na-

zariyecilerin, bir taraftan halkın uyuşukluğu, diğer taraftan hukümdarların keyfî idâreleri ile izah edilen görüşlerine uymamaktadır. Hukukî durum ve vergi husûsundaki hukukî görüş hakkında ZİMMA, CİZYE ve HARÂC maddelerinde mâlûmat verilmiş bulunmaktadır. Bu maddelere Abû Ḥanîfa'den daha dar düşünen Mâlik'ten de bâzı teferruât ilâve edilmelidir. Mâlik'e göre, *zimmî*'ler ile bir defa yapılmış olan anlaşma değiştirilemez. Onlar câmie veya Mekke'ye giremezler ve onlar için ödenecek diyet müslümanlarınkinin ancak yarısı kadar olabilir. Müslüman şehirlerinde veya bunların yakınlarında yeni kiliseler yapılamaz ve ancak eskilerinin tâmirine müsâade edilebilir. Peygamberi tahkir eden bir hıristiyan hakkında fikri sorulan Mâlik, onun ölüm ile cezâlandırılması gerektiğini söylemiş ve bu hukûm infâz edilmiştir. Bir müslüman hıristiyanlardan ödünç alamadığı gibi, bütün muâmelede hazır bulunmadıkça, onunla iş ortaklığı da yapamaz. Başka bir görüşe göre, o zımnen ortak sayılabilir. Bir müslüman yarıcı olarak ondan arâzi kirâlayamaz; fakat bu husûs kanûna aykırı değildir; eğer onlardan biri bir müslüman ile bir evin müşterek sâhibi bulunuyor ise, onu her kesten önce satın alma imtiyâzına sâhiptir. Bir kimse kendi şehrinde ticâret ile meşgûl oluyorsa, umûmî vergi dışında, başka bir vergi ödemez. Eğer başka bir şehre gidip, berâberinde getirdiği para ile mal alırsa, ticâret vergisi (öşür) öder; fakat bu malın satışı vergiye tâbî tutulmaz. *Zimmî*'ler müslûmanlar için kurban kesemezler; eğer keserlerse, kurbanın yeniden kesilmesi gerekir. Hıristiyan tarafından kesilmektense, kurbanın bir müslüman kadın tarafından kesilmesi evlâdır. Eğer bir hıristiyan, bir müslüman kadın ile, vasîlerinin rızâsını alarak, evlenir ise, bunların hepsi de cezâlandırılır; eğer müslüman olduğunu söylemiş ise, bu nikâh mûteber değildir. Onlar müslüman bir kadın ile evlenme husûsunda hiç bir anlaşmaya giremedikleri gibi, bir müslüman da, kendisinin *zimmî* kız kardeşi için, böyle bir taahhüde giremez. Evli olan *Zimmî*'nin karısı, ihtidâ etmekle boşanmış sayılır. Mâlik müslüman çocukları için, *zimmî* sütninesi kabûl etmez. Eğer bir müslüman bir *zimmî*'nin karısı ile münâsebette bulunursa, o kendi kanununa göre, cezâlandırılır; kadın ise, kendi kanunlarına göre hareket edilmek üzere, dindaşlarına teslim edilir. *Zimmî*'nin şâhitliği kabûl edilmez; sonradan müslüman olduğu takdirde bile mûteber sayılmaz (yâni *zimmî* bulunduğu zaman giriştiği şler husûsunda); *zimmî* kadınlar da doğum hakkında şâhidlik edemezler. Bir hıristiyan bir müslüman köle satın alır veya ona sâhip olursa, bo anlaşma mûteberdir; fakat köle bir müslümana satılmalıdır. İslâm kanunları *zimmî*'ler arasındaki bütün muâmelede tatbik edilir; yalnız yüksek fâiz ile para ikrâzı bundan istisnâ edilir; bunun kendi aralarında yapılmasına müsâade edilmektedir. Onlara *Kur'an* öğretilmez. Bir müslüman hıristiyan kölesinin şarap içmesine, domuz eti yemesine ve kiliseye gitmesine mâni olamaz. Mâverdî'nin bir *zimmî*'nin vezir (*vazîr al-tanfîẕ*) olmasına cevaz verdiğini de kaydetmek lâzımdır.

Bu husûsta söz sâhiplerinden biri *zimmî*'nin şu 8 hareketinden dolayı kanun dışı edileceğini söyler: müslümanlara karşı mücâdele etmek üzere sözleşmek; bir müslüman kadın ile münâsebette bulunmak; böyle biri ile evlenmeğe teşebbüs etmek; bir müslümanı dinden çıkarma teşebbüsünde bulunmak; yolu üzerine çıkıp, bir müslümanı soymak; kâfirler lehine casusluk, veya onlara rehberlik etmek; bir müslümanı öldürmek.

3. İ c t i m â î d u r u m. Diğer *zimmî*'ler gibi, hıristiyanların ikinci dereceden halk sayılması keyfiyeti, tabi'î olarak, onların ictimâî durumlarında da kendisini göstermektedir. Bu durumun neticesi, onların devlet idâresindeki sayı ve te'sirleri, bâzı mühim mesleklerde rakipsiz bulunmaları ile, bir dereceye kadar, hafifletilmektedir. Hıristiyanlar bilhassa tabîp (Buḫtîşu', İbn Buṭlân v. b. âileler) ve eczâcı olarak temâyüz etmişlerdir. Bir müslüman, hastalıkla geçen bir yılda, düzgün arapça konuşup, Cundayşâbur şivesi kullanmadığı ve ipekli yerine pamuklu giydiği için kimsenin kendini tedâvîye gelmediğinden şikâyet etmekte (Câḥiẓ, *Kitâb al-Buḫalâ'*, s. 85), Ġazzâlî de bir çok şehirlerde tek bir *zimmî* tabîp bulunduğunu söylemektedir. Bunların bâzıları zengin idi ve akılsızca gösteriş düşkünlükleri yüzünden, halkın hiddetini üzerlerine çekmişlerdi. İslâm kanunlarında telecciliğin men'i *zimmî*'lerin lehine olmuş ve onların, tüccâr ve sarrâf olarak gelişmesine ve kuyumculuk gibi meslekleri inhisar altına almalarına sebep olmuştur.

Şahsî dostluk münâsebetlerini gösteren sayısız delîllerden başka, müslümanlar ile hıristiyanlar arasında iyi münâsebetlerin mevcûdiyeti bakımından, hıristiyanların büyük bayramları dolayısı ile ve büyük manastır koruyucularının şerefine tertiplenen şenlikleri birlikte kutlamaları zikredilir (krş. A. Fischer, *Berichte über d. Verh. d. Sächs. Ak. d. Wiss. zu Leipzig*, Phil-hist. Kl., 1929). Hıristiyanlar da müslüman cemâatinin mânevî hayatına iştirâk etmekte ve yazdıkları eserler müslüman tarihçiler tarafından memnûniyetle zikredilmektedir. Müslüman

olmayanlar ile ilgili kanunlar her vakit harfiharfine tatbik edilmemiştir. Bununla berâber, bir hıristiyanın bir müslüm ile evlenmesi dâimâ yasak olmuş, fakat bir müslüman kadın ile işlenen zinâ suçu her zaman ölüm cezâsı ile cezâlandırılmamıştır. Zaman-zaman bir *zimmî*'yi öldüren müslüman katil idâm edilmiştir. Hattâ mürtedler bile bâzan affa mazhar olmuşlardır; çünkü zorla yapılan din değiştirmeleri mûteber sayılmıyordu. Hıristiyanların erkek ve kadın müslüman köleleri olduğu gibi, *zimmî*'ler müslümanların işlerini de idâre edebiliyorlardı.

Bütün bunlara rağmen, hıristiyanlar aşağı görülmekten kurtulamamışlardır. Alçaltıcı nizamlar, dâimâ uyanık olma zarûreti, kanûnu lehlerine çevirmek için dâimâ desîselere baş-vurulması ve bir çok şehirlerde *zimmî*'lerin tecrit edilmiş bulunmaması, önüne geçilmez bir şekilde, onların mâneviyatlarına te'sir etmiştir. Çok ağır basan âmillerden biri de onların kanun önünde müsâvî haklara sâhip olmamaları idi. *Zimmî*'ler için, müslüman mahkemesinde şâhidlik etmek imkânsız olduğundan, hakikî adâletin tecellîsi mümkün olmuyordu. Bu yüzden hıristiyan cemâatlerinin şarkta gittikçe azalmış ve hayatiyetlerini kaybetmiş olmalarına hayret etmemelidir.

Bibliyografya: Tor Andrae, *Der Ursprung des Islams und das Christentum* (1926); Rothstein, *Die Dynastie der Lahmiden in Hira* (1899); Nöldeke, *Die Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden* (1879); Cheikho, *Christianisme en Arabie avant l'Islam* (1919); Nau, *Arabes Chrétiens* (1933); Moberg, *The Book of the Himyarites* (1924); Dussaud, *Les Arabes en Syrie avant l'Islam* (1907); Lammens, *Les Chrétiens à la Mecque* (*BIFAO*, 1918); Tritton, *The Caliphs and their non-Muslim Subjects* (1930); Mez, *Die Renaissance des Islam* (1922); Arnold, *The Preaching of Islams* (2. tab., 1913); Gottheil, *Dhimmis and Muslims in Egypt* (Harper Studies, II, 353), 1908; Belin, *Une Fetoua* (*JA*, 1851, s. 417); Margoliouth, *The Early Development of Mohammedanism* (1914).

(A. S. TRITTON.)

C. Osmanlı imparatorluğu.

Osmanlı devleti tanzimattan itibâren eski müslüman memleketlerindeki idârî an'aneden gittikçe uzaklaşmış ve bu inkişâf hıristiyan tebeanın durumunu da kökünden değiştirmiştir. Bu değişiklik devletin hudutları içinde bulunan büyük sayıda hıristiyan tebeanın mevcûdiyeti ile de kısmen ilgilidir.

XIX. asrın başlarına kadar hıristiyanlara yapılan muâmele umûmiyetle şerîatın bukümlerine uygun olarak hanefî mezhebine göre tanzim edilmiş ve bu sâhada en mühim kaynağı İbrâhîm al-Ḥalabî'nin *Multaḳa 'l-abḥur*'u teşkil etmiş idi (krş. İstanbul tab., 1309, s. 90). Hıristiyanlar *cizya-i geberân* [b. bk.] öderlerdi; Türkiye'de buna *ḫarâc* [b. bk.] denilirdi ve *ḫarâc-guzâr* tâbiri bundan gelmektedir. Bu vergi, mükelleflerin mâlî durumlarına göre, üç dereceli olarak tatbik edilirdi. D'Ohsson *Tableau*, III. 4 v. dd.)'a göre, onun zamanında (1800 yıllarında), 60.000'i pâyitahtta olmak üzere, müslüman olmayanlar için, her yıl 1.600 000 vergi makbuzu kesilirdi. Hıristiyan kiliselerinin inşâ ve tâmiri hakkındaki hükümlere umûmiyetle riâyet ediliyordu. Hanefî mezhebi harap kiliselerin tâmirine cevaz vermekte, fakat kasden yıkılanların yerine başka'larının yapılmasına müsâade etmemekte idi. Fakat Şeyhî-zâde *Multaḳā* şerhinde (*Macma' al-anhur*, İstanbul, 1276, s. 415) bu husûsa kendi zamanında (1666) pek riâyet edilmediğini söyler. XVI. asırdan beri kiliselerin inşâsı hakikaten hıristiyan devletleri mümessillerinin sık-sık müdâhale ettikleri bir mesele olmuştur. Kiliselerin câmie çevrilmesi (msl. Ayasofya), umûmî olarak islâm harp kanununa uygundur. Aynı şekilde giyim husûsundaki nizamnâmeler de vakit-vakit tekrar şiddetlendirilmiştir. XVIII. asırda Osman III. ve Mustafa III. gibi pâdişahlar bu noktaya bilhassa dikkat etmişlerdir.

Şeyhülislâm tarafından şerîate uygun olduğu bildirilen kanun-nâmelerde de müslüman olmayanlara dâir husûsî kayıtlar bulunmaktadır. Süleyman I. devrine âit bir kanûn-nâmede, para cezâsını gerektiren muayyen bir suç için, müslüman olmayanlarca cezânın ancak yarısının ödenmesi lâzım geldiği hakkında bir kayıt vardır (krş. *Kanûn-nâme*, *TOEM*, III, 3, 4, 6 ilâve). Aynı kanûn-nâmede kâfirlerin mirası meselesi hakkındaki hükümler mevcuttur.

Osmanlı devletinde de, diğer müslüman devletlerinde olduğu gibi, hıristiyanlar hükûmetle olan münâsebetlerde tebeanın daha az haklara sâhip bulunan bir kısmını teşkil ediyorlardı. Onlar hiç bir zaman yüksek devlet me'mûru olamazlardı; sonradan, aslında bir müslüman hükûmdarın tebeası demek olan *ra'âyâ* tâbiri ile anılmışlardı ki, bu, hukûmdarı çobana ve tebeasını da sürüye benzeten, mâlûm an'ane ile ilgili bulunmaktadır (*ra'iyya*; krş. al-Buḫârî, *Cum'a*, bâb 11). Onun için avrupalıların eserlerinde pâdişahın tebeasından bahsedilirken, *raya* tâbiri kullanılmaktadır. *Gâvur* ise, müslümanlarca az-çok tezyif mânasını taşımaktadır.

Osmanlı devletinin yükselişi ile hıristiyan tebea meselesi de çağdaş islâm devletlerininkinden tamâmen başka bir zâviyeden ele alınmağa başlanmıştır. Osmanlı devletinin başlangıcında şer'î hükümlere tam bir bağlılık görülmezdi. Devleti kurmuş olan Osman ile Orhan cenûbî Marmara bölgesinin ileri gelenleri ile sıkı temâslar hâlinde idiler ve bunlar kısa zamanda islâmiyeti kabûl ettiler. O zamanlarda hıristiyanlık Anadolu'da çok yayılmış olup, rûm türkmenlerinin islâm ile temâsa girdikleri vakit mistik bir şekil almış bulunuyordu. Ahâlinin mühim bir kısmı asırlarca hıristiyan ve islâm akîdelerinin karışmasından meydana gelen dinî inançlarını muhâfaza etmiş bulunuyordu; bu bilhassa Bedreddin Simâvî'nin idâresinde patlak veren isyânda (krş. Babinger, *Isl.*, XI) ve bektâşî akîde ve âdetleri ile bâzı velîlerin müslüman ahâli kadar hıristiyanlar tarafından da tâziz edilmesinde görülmektedir. Bu müşterek inanışların bakiyelerine Trabzon havâlisinde de tesâdüf edilir (krş. Hasluck, *Journal of Hellenic Studies*, XLI, 199 v. dd.). Ancak XV. asırda devletin ihyâsından sonra, idârede sünnî islâm cereyânı hâkim olmuş ve gayr-i sünnî unsurlara karşı daha sert tedbirlerin alınmasına yol açmıştır.

Bu zaman içinde Osmanlı devletinin Avrupa'da baştan-başa hıristiyanlar ile meskûn bölgeleri eline geçirmiş olmasının da büyük ehemmiyeti var idi. Garbî Trakya, şimâlî Makedonya, Bosna ve Girit'ten başka, ahâlinin büyük ölçüde islâmlaştırılmasına pek tesâdüf edilmez. Bunlar devlet içinde hatırı sayılır bir ekalliyet vücûda getiriyor idi ki, ancak devletin Asya kısmındaki kalabalık müslüman ahâli ile buna karşı bir muvâzene unsuru teşkil edilebiliyordu. Hükûmet ve hâkim müslüman sınıf kuvvetini muhâfaza ettiği müddetçe bu durumun siyâsî nizâma bir zararı dokunmadı. Fakat hâkim sınıfın kendisi ve asıl askerî kudreti teşkil eden yeniçeriler büyük ölçüde devletin Avrupa kısmındaki yunan ve slav hıristiyan ahâliden te'min ediliyor ve bunlar da çok defa kendilerinin ihtidâ etmemiş olan akrabâlarına karşı dostâne münâsebetlerini devam ettirmek istiyorlardı (bir çok vak'alara bir misâl olarak, Mehmed II. devrinde Çandarlı Halil Paşa gösterilebilir). Bu sebepten hıristiyan ahâliye karşı daha iyi muâmele edilmiştir; devlet idâre teşkilâtının aşağı derecelerinde bir çok hıristiyanların vazife almaları ile bu durum daha da onların lehine olarak gelişmiştir (Crusius, *Turco-graecia*, s. 14). Bundan başka, bir çok yüksek şahsiyetlerin de haremleri dolayısı ile mem'leketin içinde ve dışında bir çok hıristiyan akrabâları var idi. Bu sâyede hıristiyanlara çok daha müsâmahalı davranılmıştır. İstanbul ile onun hıristiyan ahâlisine karşı tâkip edilen siyâset bunun en güzel bir örneğini teşkil eder. Fetihten sonra bir baş patrik seçilmiştir (krş. Fr. Giese. *Die Stellung der christlichen Untertanen im Osmanischen Reich. Isl.*, XIV [1931], 264 v. dd.) Daha sonraları, XVI. asrın ilk yarısında müslüman taassubu artınca, şehrin kuvvet ile (*'anvatan*) zaptedilmiş bulunmasından dolayı, bütün kiliselerin tahribini isteyenler bile ortaya çıkmış ise de, bunun önüne geçilmiştir (krş. J. H. Mordtmann *Die Kapitulation von Konstantinopel im Jahre 1453*, *BZ*, 1912, XXI, 129 v. dd.). Bu zamana âit başka bir taassup belirtisi olarak, Selim I.'e isnat edilen bütün hıristiyanları ihtidâ ettirmek niyeti [ve bunun müftî Ali Cemâlî (b. bk.) tarafından önlenmesi v. b.] zikredilebilir. Zaman-zaman görülen bu taşkınlıklar dışında, müsâmaha fikri dâimâ hâkim olmuştur. Pâyitahtta rûm asîlzâde ve zenginler sınıfının şehrin Fener semtinde oturmalarına müsâade edilmiştir. Bunlar arasında mühim şahsiyetler yetişmiştir; XVI. asırda „hıristiyanların desteği" olan Michael Kantakuzenos (Iorga, *G O R*, III, 211) ve Bâbıâlî'ye ve tersâneye tercümân, Eflak ve Boğdan beylikleri için idâreciler yetiştiren Fenerliler bunlardandır.

İdâre makamlarının hıristiyanlara karşı tutumu cemiyet nizamlarına aykırı hareket edilmedikçe, onların gerek dinî gerek dünyevî iç işlerine karışmamak esâsına dayanıyordu. XVI. asırdan itibâren şark hıristiyanları arasına gönderilmekte olan katolik misyonerlerine karşı gösterilen müsâmaha da bundan ileri gelmekte idi. Hükûmet birbirleri ile anlaşmazlık hâlinde bulunan muhtelif hıristiyan mezheplerinin iç işleri ile hiç bir şekilde ilgilenmiyordu. R. Gragger bir makalesinde (*Türkisch-Ungarische Kulturbeziehungen*, bk. *Literaturdenkmäler aus Ungarns Türkenzeit Ungarische Bibliothek*, Berlin, 1927, I nr. 14) Macaristan'daki türk vâlisinin müsâmahası ve bâzan da katolikler ile protestanlar arasındaki dinî anlaşmazlıklara karşı gösterdiği ferahlatıcı müdâhâ esini anlatmaktadır. Patrikliğe bağlı rûmlar arasındaki ağır dâhilî mücâdeleler neticesinde, XVII. asrın ilk yarısında patrik Kyrillus Lukaris fırkası, kat'î olarak, Roma katolikliğine karşı cephe almıştır. Bu vak'a Bâbıâlî için pek ehemmiyetsiz sayılamazdı; çünkü o günden itibâren rûmların yegâne siyâsî hâmîsi olarak Osmanlı hukûmeti kalmış idi. Arada bir patriklerin idâmı (ilk defa 1657'de J. v. Hammer, *G O R*² III, 474) gibi keyfî tedbirler ve harp zamanındaki bâzı karışıklıklar hükûmetin umûmiyetle müsâmahalı hareket ettiğini inkâr için kâfî bir delîl sayılmaz.

Nihâyet hükûmetin hareket tarzına en çok te'sir eden sebeplerden biri de, kendisi ile dostça münâsebetlerde bulunan hıristiyan devletlerin bu ekalliyetlerin mukadderâtı ile ilgili olmalarıdır. İlk asırlarda liman şehirlerinde oturmalarına müsâade edilen yabancı hıristiyanlar *musta'min* sınıfına giriyorlardı. O devrin kanûnlarında dinî zümreler gibi millî guruplar da *millet* tâbiri ile ifâde edildiğinden, bunları birbirinden kat'î olarak ayırmak mümkün değildir; onun için ihtidâ eden bir yabancı müslüman tebeanın bütün haklarına sâhip oluyordu. Sonraları *millet* tâbiri devlet içindeki hıristiyanların muhtelif „millî" gurupları için kullanılmıştır Türkiye'deki hıristiyanlar ile ilgilenen ilk yabancı kuvvet kendini türklere karşı yapılan haçlı mâhiyetindeki seferlere iştirâkte de gösteren papalık olmuştur. Şarklı hıristiyanların Roma'daki hâmî kardinali vâsıtası ile, Galata'da fetihten beri serbest bir idâreye sâhip olan latin-katolik cemâatini kuvvetli te'siri altında bulunduruyordu. Bu „dînî himâye" her vakit hıristiyanların istediğine pek uygun cereyân etmiyordu (G. Young, *Corps de Droit Ottoman* Oxford. 1905, II 124). Fakat Bâbıâlî o devirde bunlara müdâhale etmemek siyâsetini güdüyor ve hıristiyan tebeasını kendi kontrolü altına almak için, bu gibi fırsatlardan faydalanmak istemiyordu. Aynı siyâset hiç bir karşılık göstermeden ikinci ve daha kuvvetli bir hâmînin ortaya çıkmasına yol açtı. Bu hâmî Fransa kıralı olup, 1535 yılında yapılan bir anlaşmada da Kudüs'teki katolikler ve diğer mahallerdeki şarklı hıristiyanlar ile Bâbıâlî arasında bir mutavassıt vazifesi almış bulunuyordu. Fransa'nın bu müdâhalesi onun Bâbıâlî ile siyâsî münâsebetler kurmuş olmasını Avrupa hıristiyanları nazarında haklı göstermek için de bir sebep teşkil ediyordu Onun fransız olmayan rûhânîler misyonerler ve esirler ile ilgilenmesine de ses çıkarılmadı. Bâzan bu himâyeye katolik olmayanlar da mürâcaat etmiştir; 1639'da „Cihan patriği" bizzat Fransa kıralının kendisini şark kilisesinin hâmisî ilân etmesini istemiştir. 1673 fransız kapitülasyonu. yabancı katolik hıristiyanlar üzerinde Fransa kıralının nufûzunu tanıdı. 1740 kapitülasyonunda da bu anlaşma tasdik edilmiştir : krş. G. Pelissié du Rausas. *Le Régime des Capitulations dans l'Empire Ottoman* Pari 1911. I. 80 v.dd). XVIII asırda ortodoks hıristiyanların yeni bir hâmîsi olmak iddiası ile rus çarları ortaya çıkmıştır İstanbul'un fethinden kısa bir müddet sonra Korkunç İvan kendisine Bizans imparatorlarının halefi olarak bakmağa başlamış ve Rusya'nın kuvvetlenmesi ile şark ve garp ortodoksları da çarları kendilerinin tabi'î hâmîleri saymışlardır. Bilhassa Kudüs'teki hıristiyan te'sisleri ile burada fakir düşmüş olan patriklik rusların dinî ilgisinden çok yardım görmüştür Diğer taraftan Rusya ortodos hıristiyanlar üzerindeki nufûzunu te'sirli bir siyâsî âlet olarak kullanmağa başlamıştır. Küçük-Kaynarca muâhedesi 1774) nihâyet rus mümessillerine Türkiye'deki hıristiyanlar lehine müdâhale hakkı tanımıştır

XVIII. asırda devletin zayıflaması ile, bu „dinî himâye" Türkiye'nin dâhilî siyâseti için ağır bir yük oldu. Bilhassa Mahmud II. zamanındaki vak'alardan sonra açıkça anlaşılmıştır ki. müslüman olmayanları tamâmiyle kendi kendilerine veya başkalarına bırakan eski islâm devlet görüşü artık devam edemeyecekti. Bu tanzimatın ele alınmasında başlıca âmillerden biri olmuştur. Hıristiyan tebea üzerinde mümkün mertebe kontrolü sağlamak için Bâbıâlî kendi idâresini müslüman olanlara ve olmayanlara müsâvî bir şekilde yaymak mecbûriyetinde idi. Bunun için *Gülhâne hatt-ı hümâyûnu* (1839) ile. müslüman ve reâyâ bütün tebeanın hayatı, şerefi ve malı emniyet altına alındı. Bunu tâkip eden yıllarda hiç bir mühim idârî tedbire baş-vurulmadığı gibi diğer taraftan yabancı devletlerin müdâhalesi de devam ediyordu. Bu durum diğer sebepler ile birlikte, 1853'te Kırım harbine yol açtı. O arada Bâbıâlî 1843 vak'ası dolayısı ile, fransız ve ingiliz sefirlerine mürtedlere karşı ölüm cezâsı tatbik edilmeyeceğine dâir te'minat vermeğe mecbûr olmuştur (Young, *ayn. esr.*. II. 11 v. dd.).

10 mayıs 1855 kanûnu hıristiyan tebeaya karşı Osmanlı siyâseti için mühim bir başlangıç teşkil eder. Bu kanûn ile müslüman olmayanlardan alınan baş-vorgisi kaldırıldığı gibi, onları orduda kullanmağı da kabûl ediyordu [krş. *cizya* ve oradaki *bibliyografya*]. Bu kanûn 18 şubat 1856 *Islâhat Fermanı* ile tamamlandı ki, buna devletin müslüman olmayan tebeanın hakları için bir *magna charta* olarak bakılabildi. Bu mühim vesîkada muhtelif dinî zümreler ile âzâlarının hak ve imtiyâzları etraflı bir şekilde tesbit edilmiştir Askerî hizmet meselesi hususunda *bedel* mukabilinde bu hizmetten muâf tutulabileceklerdi. Bu *hatt-ı hümâyûn*'un rûhuna uygun olarak, kanûn ar tanzim edildi. Ehemmiyetli cemâatler (*millet* için esâslar tesbit edildi; gregoryen-ermeniler için 1860 rûm-ortodokslar için 1862, Bâbıâlî'nin iştirâki ile. 1870'te bir bulgar eksarhlığı te'sis edildi; bunu tâkip eden yıllarda da bu eksarhlık ve diğer daha küçük cemâatler için bir çok kanûn çıkarıldı ve nizamnâmeler tesbit edildi; msl. Antakya ve Kudüs patrikleri,

Aynaroz, sırp kilisesi, nestûrî, latin ve Roma ile birlik olan muhtelif kiliseler (ermeni katolik, keldânî, marunî melkit). Bu çok karışık kanûn ısdârının esâs gâyesi hıristiyanları, kelimenin tam mânası ile, Osmanlı tebeası hâline getirmek idi; fakat asırlardan beri devam etmiş olan muhtâriyet ve yabancı devletlerin sık-sık müdâheleleri yüzünden, büyük müşküller ile karşılaşılıyordu. Hükûmetin gâyesi onları mümkün mertebe dinî müesseselerin te'sirinden kurtarıp, idârî teşekküllerini kuvvetlendirmek idi. Bu siyâset sonsuz huzûrsuzluklara sebep oluyor ve her defasında da yeni nizâmnâmeler ile ortalığın yatıştırılmasına çalışılıyordu. Birinci meşrûtiyetin kanûn-i esâsîsinde (1876) islâm dini devlet dini olarak tesbit ediliyor, fakat arkasından derhâl diğer bütün dinlerin de devlet içinde serbest olduğu ve muhtelif dinî cemâatlere verilmiş olan imtiyazların muhâfaza edileceği bildiriliyordu (mad. 11). Bütün tebeanın şahsî hürriyeti (mad. 9) ve kanûn önünde müsâvîliği (mad. 17) te'minat altına alınıyordu.

Bütün bu ıslâhât müddetince türk hükûmeti müslüman halkın hıristiyanlara karşı olan taassubunu hesaba katmak mecbûriyetinde bulunuyordu. Diğer taraftan hiç bir fırsatı kaçırmayan Avrupa devletleri, hıristiyanlar lehine yeni-yeni ıslâhat yaptırmak üzere, vaziyetten dâimâ istifâdeye bakıyorlardı. Berlin anlaşmasının 62. maddesinde (13 temmûz 1878) de müslüman olmayan tebeanın hükûmetçe aynı muâmeleye tâbî olduğu ve bilhassa din farkına bakmadan, her kesin mahkemede şâhid olarak dinleneceği kaydedilmiştir.

Yabancıların bu müdâhalesi diğer taraftan da hıristiyan tebeanın büyük bir kısmını hukûmete karşı zararlı düşünce ve hareketlere sevkediyordu. Muhtelif kavim gurupları arasındaki farkları ortadan kaldırmak için sarfedilen bütün gayretlere rağmen, çözülme âmilleri gittikçe kuvvetlenmekte devam etmiştir. Hattâ o zamana kadar şehirlerde görülen müslümanlar ile hıristiyanlar arasındaki iyi münâsebetler bile yerini dinî husûmete terketmeğe başlamış ve bu durumda devlet me'mûrlarının da istenilen tarafsızlığı göstermeleri güçleşmiştir. Diğer bir çok alâmetler yanında, bilhassa ermeniler ile meskûn vilâyetlerde 1889'da başlayan karışıklıklar büyük bir tâlihsizlik olmuştur. Buralarda müslüman kürtler ile hıristiyan ermeniler arasında asırlardan beri devam eden ziddiyet de bunu körüklemiştir. Bir çok karışıklıklardan sonra bu durum nihâyet, İstanbul'a da sirâyet etmiştir (1897).

İşlerin bu dereceye gelmesi ile hıristiyan tebea meselesi bir dinî mesele olmaktan çıkmıştır; bu devlet içinde bir millet ve ırk meselesi hâline gelmiştir. 1908 inkılâbından ve kanûn-i esâsînin tekrar mer'iyete geçmesinden sonra da bu husûs henüz iyice anlaşılmış değil idi. Devletin bütün tebeasını osmanlılaştırmak husûsunda hâlâ ciddî gayretler sarfediliyordu. Yeni teşekkül eden meclislerde bir çok hıristiyan âzâ bulunduğu gibi, bâzan hıristiyan nâzırlara da tesâdüf ediliyordu. Umûmî harp bu gelişmeyi hızlandırdı. Bu kere müslüman olmayan tebea da ilk defa olarak ve ancak geri hizmetlerde vazife görmek üzere, türk ordu saflarında yer aldı. Aynı zamanda genç türklerin dâhilî siyâseti din husûsunda tamâmen lâik olan türkçülüğü hedef edindi. Türk milliyetçiliği hâkim duruma geldi. Türklere karşı ayaklanmaya kalkıştıkları için, cepheye yakın bölgelerdeki hıristiyanların bilhassa ermenilerin, başka bölgelere nakli icâp etti.

Mondros mütârekesinden sonraki hâdiseler hıristiyan tebeanın büyük bir kısmının türklerle birlikte yaşamak tarafdârı olmadığını göstermiştir. Türkler de onlardan ayrılmağa hazır idiler. Böylece 1923'te Lausanne'da yeni türk devleti içindeki rumlar ile Yunanistan'daki türklerin mübâdelesi kararlaştırılmış ve ancak İstanbul belediye hudutları içindeki rûmlar ile İmroz ve Bozca-Ada rûmları mübâdeleden istisnâ edilmişlerdir. Bugün Türkiye çoğu İstanbul'da olmak üzere, pek az hıristiyan tebeaya sâhip bulunmaktadır. Lausanne'da 1923'te akdedilen anlaşmanın 37.—45. maddelerinde ekalliyetlere de türk tebea gibi muâmele edilmesi şart koşulmakta ve onlara kendi husûsî âdetlerine göre, yaşama hakkı verilmektedir. Nihâyet Türkiye'de hıristiyanlara karşı muâmele meselesi, kelimenin eski mânası ile artık bir mesele teşkil etmemektedir; çünkü 5 nisan 1928'de kanûn-i esâsînin değiştirilmesi ve Teşkilât-ı esâsîye kanûnunun kabûlü ile, Türkiye laik bir devlet olmuştur (krş. *Tarih*, İstanbul, 1931, IV 213).

(J. H. KRAMERS.)

NASAVÎ. [Bk. NESEVÎ.]

NASḪ. [Bk. NESḪ.]

NASḪÎ. [Bk. ARABİSTAN, *d*.]

NÂSIR. AL-NĀṢIR, Magrib Muvahhidî hükümdarsülâlesinin dördüncü hükümdârı ABŪ 'ABD ALLĀH MUḤAMMED B. YA'ḲŪB AL-MANṢŪR B YŪSUF B. 'ABD AL-MU'MIN'in lekabıdır. Nâşir, babasının 22 rebiülevvel 595 (25 kânûn II 1199)'te ölümünü müteâkip hükûmdar ilân olunmuştur. Saltanatının başlangıcında, dağlık bölgedeki bir tahripçinin çıkardığı isyân bastırılmıştır. al-Nâşir, bu devirde, uzunca bir müddet kaldı-

ğı Fas şehrinde *kaṣaba*'nın sûrlarını da yeniden yaptırmıştır. İfrîḳiya'de, Yaḥyā b. İsḥāḳ İbn Ġāniya'nın isyân çıkardığını haber alınca, topraklarının şark bölgesine bir sefer yaparak, al-Mahdiya [b. bk.] şehrini muḥâsara ve 27 cemâziyelevvel 602 (9 kânûn II. 1206)'de zaptetti. Ertesi sene Fas'a dönerek, İfrîḳiya'de, vekili olarak Ḥafṣî [b. bk.] sülâlesinin ceddi Şeyḫ Abū Muḥammed 'Abd al-Vāḥid b. Abī Ḥafṣ al-Ḥintātī'yi bıraktı. Aynı zamanda, Cezâyir'den son Murâbıtlardan biri Banī Ġāniya'nın mülkü olan Majorka [bk. mad. BALEAR ADALARI]'ya bir donanma göndererek, adayı zaptetti. Burası, 627 (1230)'ye kadar müslümanların elinde kaldı. 607 (1211)'de al-Nāṣir İspanya'ya bir sefer açtı ise de, müslüman ordusu 15 safer 609 (16 temmûz 1212)'da Ḥiṣn al-'Iḳāb, yahut Navas de Tolosa [b. bk.] civârında bozguna uğradı. Bu ağır bozgun al-Nāṣir için büyük bir darbe oldu; Fas'a döner-dönmez, oğlu Yûsuf lehine teb'alarına sadâkat yemini ettirdi ve sarayına çekildi. Nāṣir 10 şâban 610 (25 kânûn I. 1213)'da öldü. Kendisi bâzı vekâyiînâmecilere göre, aynı tarihte Merâkeş'te, vezîrlerinin tertiplediği bir sûikastta öldürülmüştür.

Bibliyografya: Bk. mad. MUVAḤḤİDLER. (E. LÉVI-PROVENÇAL.)

NÂSIR. [Bk. UTRŪŞ.]

NÂSIR. AL-NĀṢİR, iki Eyyûbî hükümdarı.

1. AL-MALİK AL-NĀṢİR ṢALĀḤ AL-DİN DĀVŪD B. AL-MALİK AL-MU'AẒẒAM, cemâziyelevvel 603 (kânûn I. 1206)'te Şam'da doğmuştur. Dāvūd babasının ölümünden (1 zilkâde 624=12 teşrin II. 1227) sonra Şam'da onun yerine geçti. Memlûk 'Izz al-Dīn Aybek de niyâbet makamına getirildi. Fakat Dāvūd'un hâris ve ikbâle düşkün amelesi onu uzun zaman rahat bırakmadılar. al-Malik al-Kāmil [b. bk.] önce al-Ṣavbak [b. bk.] kalesi üzerinde hak iddia etti ve redd cevabı alınca, Kudüs, Nâbulus v.b. yerleri geçirdi ele (625=1228). Bu tehlikeli vaziyette, Dāvūd Mezopotamya'daki toprakları idâre eden al-Malik al-Aşraf adındaki amcasına müracaat etti. al-Aşraf Şam'a geldi ise de, al-Kāmil'in tarafını tuttu ve bütün imparatorluğu usûlü dâiresinde paylaşma husûsunda onun ile anlaştı. İki kardeş arasında yapılan anlaşma gereğince, al-Aşraf Şam'ı, Dāvūd Ḥarrān'ı, Raḳḳa'yı ve Ruḥā'yı alacak, al-Kāmil ise, Filistin ile birlikte, cenûbî Suriye'ye sâhip olacak idi. Fakat Dāvūd bu taksime râzı olmayınca, al-Aşraf Şam'ı muḥâsaraya başladı. al-Kāmil imparator Friederich II. [bk. mad EYYÛBİLER] ile anlaşma yaptıktan sonra, al-Aşraf ile birleşti ve 3 ay süren bir kuşatmayı müteâkip yeğenini teslime mecbûr etti (şâbân 626=haziran—temmûz 1229). al-Aşraf o andan itibâren al-Kāmil'in metbûiyeti altında Şam hâkimi olarak tanındı. Dāvūd da Kerek [b. bk.], al-Ṣavbak ve diğer bir kaç yer ile iktifâ etmek zorunda kaldı. Pek dostça olmayan bu muâmeleye rağmen, Dāvūd, diğer Eyyûbîler al-Kāmil [bk. mad. EYYÛBİLER]'e karşı birlik oldukları zaman, ona sâdık kaldı ve Mısır'a giderek, hizmetine girdi. al-Kāmil, Dāvūd ile birlikte, Şam'ı ele geçirdikten sonra, receb 635 (mart 1238)'te öldü ve Şam vâliliğine getirmiş olduğu al-Aşraf de Kerek'e çekilmeğe mecbûr kaldı. Mısır'da al-Kāmil'in oğlu al-Malik al-'Ādil babasının halefi olarak tanındı ve amcazâdesi al-Malik al-Cavād Yūnus'u Şam'a vâli tâyin etti. Dāvūd Şam üzerinde hâkimiyet iddiasına kalkınca, Nâbulus civarında mağlûp edildi. Ertesi sene, Sultan al-'Ādil karşısında kendini emniyette hissetmeyen Yūnus amca-zâdesi al-Malik al-Ṣāliḥ Ayyūb'a Sincār, Raḳḳa ve 'Āna mukabilinde Şam şehrini terketti. Ne al-'Ādil, ne de Dāvūd bu anlaşmayı kabûl edebilirlerdi; onun için Ayyūb'a karşı yürümek üzere birleştiler. Bunu tâkip eden hâdiseler daha önce AL-MALİK AL-ṢĀLİḤ NACM AL-DİN AYYÜB maddesinde etraflı bir şekilde anlatılmıştır. Dāvūd, Kerek dışında bütün topraklarını kaybedince, en küçük oğlu al-Malik al-Mu'aẓẓam 'Īsā'yı kendisine vekil tâyin ettikten sonra, Haleb'e kaçtı (647 = 1249/1250) ve orada al-Malik al-Nāṣir Yūsuf (aş. bk.) tarafından harâretle karşılandı. 100.000 dinar değerindeki büyük bahada mücevherlerden müteşekkil şahsî servetini halîfe al-Musta'ṣim'a emânet etti ise de, bunları aldığına dâir senet veren halîfe, geri vermeğe bir türlü yanaşmadı. Az bir müddet sonra, Dāvūd'un iki büyük oğlu, haklarından mahrûm edilmiş oldukları kanâati ile, Sultan al-Malik al-Ṣāliḥ Ayyūb'a teveccüh ettiler ve Mısır'da timar ve zeâmet karşılığı ona Kerek'i teklif ettiler. Sultan bu teklifi memnûniyetle kabûl etti. al-Malik al-Nāṣir Yūsuf, Dāvūd hakkında nakledilen üzücü bir takım rivâyetleri bahâne ederek, şâbân 648 (teşrin I. 1250) başlarında onu Ḥimṣ'a getirterek, orada hapsettirdi. 651 (1253/1254)'de, halîfenin şefâati sâyesinde ve al-Malik al-Nāṣir Yūsuf'un topraklarında oturmamak şartı ile, serbest bırakıldı. Dāvūd bunun üzerine Bagdad'a gitmek istedi ise de, şehre ayak basmasına müsâade olunmadı. Bir müddet 'Āna ve al-Ḥadīṣa bölgesinde ve sefâlet içinde yaşadıktan sonra, Anbār'a sığındı Halîfe, ricâlarına kulak asmadı ise de, sonra Şam'da oturması için müsâade te'min etti. Şam'da müsâdere olunan servetini

tekrar ele geçirmek için serfettiği bir kaç semeresiz teşebbüsten sonra çölde yaşadı ve daha sonra, o zaman Kerek ve al-Şavbak hâkimi bulunan al-Malik al-Muğîş tarafından esir alınarak, al-Şavbak'e götürüldü. Moğullar ile başlamak üzere olan savaşta kendisinden faydalanacağını düşünen halîfe Dâvûd'u alıp, getirmek üzere al-Şavbak'e bir elçi gönderdi; bu şahıs Dâvûd'u alarak, Şam yolunu tuttu ise de, Hulagu'nun Bagdad'ı zaptettiği haberini alınca, onu bıraktı. Dâvûd da Şam civârındaki al-Buvayżâ'a gitti. Orada, 27 cemâziyelevvel 656 (16 hazîran 1258)'da vebâdan öldü. Abu 'l-Fidâ', Dâvûd'un şiir sâhasındaki kabiliyetini övmektedir.

Bibliografya: İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-aʿyān* (nşr. Wüstenfeld), nr. 526 (trc. de Slane, II, 430); İbn al-Aṯîr, *al-Kāmil* (nşr. Tornberg), XII, 308, 313, 315 v.d.; Abu 'l-Fidâ', *Târîḫ* (nşr. Reiske), IV, 337, 345, 347, 351, 353, 403, 413, 463, 489, 501, 519, 531, 533, 541, 543, 557; *Recueil des Historiens des Croisades, Historiens orientaux*, I, bk. fihrist; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, III, 460 v. dd., 464 — 468, 471 — 481; Röhricht, *Gesch. d. Königreichs Jerusalem*, s. 777 — 784, 786 — 789, 791, 793, 844, 846, 849, 854, 859 — 864, 866, 875.

II. AL-MALİK AL-NĀṢİR ṢALAḤ AL-DİN ABU 'L-MUẒAFFAR YÜSUF, 19 ramazan 627 (1 ağustos 1230)'de doğmuştur. Babası al-Malik al-'Azîz Şam hâkimi, annesi Fâṭima Sultan al-Kāmil'in kızı idi. Yûsuf 4 rebiülevvel 634 (5 teşrin II. 1236)'te babasının yerine geçti ve babasının annesi Żaʿîfa Hatun bint al-Malik al-'Âdil [bk. mad. ḤALEB] de niyâbet mevkiine getirildi. Żaʿîfa Hatun'un cemâziyelevvel 640 (teşrin II. 1242)'ta ölümü üzerine, Yûsuf Camâl al-Dîn al-Ḥātūnî'nin idâresi altında iktidârı eline aldı ve hâkimiyetini hemen-hemen bütün Suriye'ye teşmil etti. Mısır sultanı Ayyûb Ḫvârizmlilerin yardımı ile Filistin ve Şam'ı ele geçirdiği zaman, Yûsuf da sonunda mücâdeleye katıldı. Ayyûb'dan memnûn olmayan Ḫvârizmliler, Baalbek ve Boṣrâ hâkimi al-Malik al-Ṣâliḥ İsmâ'îl'in tarafına geçtiler ve onun kumandası altında Şam'ı muhâsaraya başladılar. Bunun üzerine, Haleb ve Ḥimṣ sultanları da ortaya çıktılar. Ḫvârizmliler tam bir bozguna uğradılar (644=1246); İsmâ'îl de Haleb'e kaçarak, Yûsuf'un himâyesine sığınmak zorunda kaldı [bk. mad. AL-MALİK AL-ṢĀLİḤ NAǦM AL-DİN AYYÛB]. 646 (1248/1249)'da onun kumandanı Şams al-Dîn Lu'lu' al-Armanî Ḥimṣ [bk.]'i üzerine yürüdü ve 2 aylık bir muhâsaradan sonra, Emîr al-Malik al-Aşraf'i teslim olmağa ve Tell Bâşir [bk. bk.] karşılığında şehri Yûsuf'a terke mecbûr etti. İki sene sonra, Yûsuf Naṣîbîn, Dârâ ve Ḳarḳîsiyâ'yı Musul'un atabeyi Badr al-Dîn Lu'lu' [bk. mad. LÜ'LÜ'] 'den istirdat etti. Türânşâh [bk. mad. EYYÛBİLER]'ın 648 (1250)'de katlinden sonra, Yûsuf'a, Şam emîrleri tarafından sultan pâyesi verildi ve Yûsuf rebiülâhırda (temmûz 1250) Şam'a girdi. Türânşâh'ın katlinin intikamını almak için, Mısır'a karşı bir sefer hazırladı ve Fransa kıralı Louis IX. (Saint-Louis)'ye ittifak teklif etti ise de, müzâkereler bir netice vermedi. Aynı senenin receb ayında (teşrin I. 1250) suriyeliler Ġazza'de Mısır emîri Fâris al-Dîn Aḳṭay tarafından püskürtüldüler ise de, Yûsuf cesâretini kaybetmedi ve Mısır'a karşı yeni bir taarruz hazırladı. Mısır ordusu ile al-'Abbâsa (b. bk.; zilkâde 649=1251 şubat başları) mevkiinde karşılaştı; Yûsuf zaferi kazanmak üzere iken, türk memlûklerinin ihâneti yüzünden, savaş mısırlıların lehine olarak nihâyetlendi. Yûsuf kaçmak zorunda kaldı; bir çok suriyeli emîr esir edildi ve Aḳṭay Filistin'e girerek, Nablus ile diğer bir çok mühim şehirleri ele geçirdi ise de, kuvvetli bir suriye ordusu yürüyüşüne mâni oldu. Uzun müzâkerelerden sonra, nihâyet 651 (1253) senesi sonunda sulh yapıldı; Yûsuf Mısır'dan vazgeçmek zorunda kaldı. Fakat bir kaç sene sonra, savaş belirtileri görüldü. Hulagu [b. bk.]'nun kumandasındaki moğul istilâsında, Yûsuf itâatkâr görünmek ve moğul karargâhına hediyeler göndermek sûretiyle tehlikeden kurtulmağa çalıştı; fakat diğer müslüman hükümdarların yardımını umduğu ve bu yardım ümidine dayanarak Hulagu'nun tehdit edici bir haberine sert cevap verdiği için, Hulagu Haleb'i muhâsara etti. Sanıldığına göre, Yûsuf önce ona karşı yürüyerek, şehri kurtarmağı düşündü, karargâhını Şam önünde kurdu ve muhtelif istikamet'lere adamlar göndererek, yardım istedi; fakat ne suriyeliler ve ne de mısırlılar yardım isteğine cevap vermedikleri ve Haleb de moğulların (658=1260) eline düştüğü için, Şam'ı terkederek, cenûba yönelmek zorunda kaldı. Ḥamât, Baalbek, Şam zaptedildi ve Yûsuf da nihâyet Hulagu'ya teslim olmak mecbûriyetinde kaldı. Hulagu, muhtemelen, moğullar Ḥimṣ'ta bozguna uğrattıkları zaman (5 muharrem 659 =10 kânûn I. 1260) onu öldürttü (bunun için bk. mad. ḤALEB). Abu 'l-Fidâ'ya göre, Yûsuf ilim ve irfânı ve şiir kabiliyeti ile temâyüz eden, topraklarında nizâm ve asâyişi kuramayacak derecede yumuşak tabiatlı ve oldukça zevke düşkün bir hükûmdar idi.

Bibliografya: İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-aʿyān* (nşr. Wüstenfeld, nr. 533;

tre. de Slane, II. 445); Abu 'l-Fidâ', *Târîḫ* (ngr. Reiske), IV, 419, 471, 495, 509, 515, 521, 529, 539. 569, 575 v.dd., 619, 623; *Recueil des Historiens des Croisades. Historiens orientaux.* I, bk. librist; Weil. *Gesch. d. Chalifen* IV. 4—7, 10—14, 17; Röhricht, *Gesch. d. Königreichs Jerusalem*, s. 835, 885—887, 892—895, 908—910.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

NÂṢIR. AL-NÂṢİR, iki memlûk sultanının adı.

I. AL-MALİK AL-NÂṢİR NÂṢIR AL-DİN MUḤAMMED, baḥrî memlûklerinin 9. sultanı olup, Sultan Ḳalâ'ûn [b. bk.]'un ve Aşlûn (Aşlûa) Hatun adında bir moğul prensesinin oğludur. 684 senesi muharrem ayında (mart 1285) doğmuştur. 693 senesi muharreminde (kânûn I. 1293) kardeşi al-Malik al-Aşraf [Ṣalâḥ al-Dîn] Ḫalîl katlolununca, onun yerine geçti. [bk. Mufaḍḍal İbn Abi 'l-Faḍâ'il *al-Nahc al-sedîd*, nşr E. Blochet, I, 574; İbn Aybak al-Davâdârî, *Durar al-Tîcân*, Süleymâniye kütüp., Dâmâd İbrahim Paşa, arapça yazm., nr. 913, 224a; İbn al-Furāt. VIII, 170; Burcîlerin ilk teşebbüslerini önlemeğe muvaffak olan Ket-Boğa, kendi zümresini çoğaltmak maksadı ile, teşebbüse geçti ve diğer memlûk zümrelerinin muhâlefetine rağmen, 10.000 Oyrata hudutlarda iktâlar tahsis etmesi umûmî hoşnutsuzluğu mûcib oldu.] Zayn al-Dîn Ket-Boğa al-Manṣûrî ve 'Alam al-Dîn Sancar al-Şucâ'î adlı emirlerden birincisi nâib, ikincisi de vezir kabûl edilince, bu zevâtın tâyini o zamanı 9 yaşında olan sultan tarafından tasvip olundu. Fakat az sonra bu iki zât biribiri ile anlaşamadı. [Çerkes unsurunun da iltihâkı ile kuvvetlenen Burcî memlûklerinin Mısır'da çoğalmağa başlayan moğul menşe'li memlûklere karşı giriştikleri teşebbüsler çok geçmeden akamete uğradı; Burcîlerin reisi] al-Şucâ'î hasmını bertaraf etmek istedi ise de, buna muvaffak olamadı ve sonunda katlolundu. Ket-Boğa, bütün iktidarı eline alabilmek için, Sultan Ḫalîl'in iki kâtilini affetti; bunlar, intikam almasına mâni olmak maksadı ile, Nâṣir'ın tahttan indirilmesini zarûrî görmekte idiler. Ḫalîl'in bu vaziyetten müteessir olan eski memlûkleri [Aşrafîya] isyân ettiler ise de, hükûmetin sâdık kuvvetleri tarafından yola getirildiler. Ket-Boğa siyâsî vaziyet dolayısı ile saltanat mevkiini bir çocuğun değil, yetişmiş bir kimsenin işgâl etmesi gerektiği husûsunda emirleri iknâda güçlük çekmedi; bunun üzerine al-Nâṣir tahttan indirildi ve Ket-Boğa, al-Malik al-'Âdil adı ile, sultan 'ân olundu (muharrem 694=teşrîn II., kânûn I. 1294). İki sene sonra (muharrem 696=teşrîn II. 1296) Ket-Boğa da Nâṣir'ın âkıbetine uğradı. Yerine, al-Ḫalîl'in kâtillerinden biri olan al-Malik al-Manṣûr Ḥusâm al-Dîn Lâçîn al-Manṣûrî geçti ki, o da rebîülâhır 698 (kânûn II. 1299)'de katledildi. [Husûle gelen karışıklıklardan çerkesler (al-Burcîya) istifâde ederek, yeniden faâliyete geçmek fırsatını buldular. Bu devir kaynaklarında mezkûr al-Burcîya ümerâsından „Muḳaddam al-Burcîya" Sayf al-Dîn Gurcî ile Sayf al-Dîn Tuğcî'nin Lâçîn'in bertaraf edilmesinde mühim bir rol oynadıkları mâlûmdur. Ancak Burcîlerin hareketini dikkatle takîb eden al-Manṣûrî memlûkleri, Burcî ümerâsının iş başına geçmesini önleyerek], o tarihte 14 yaşında olan ve Kerek [b. bk.]'te bulunan Nâṣir'ı çağırmak husûsunda anlaştılar. Nâṣir, cemâziyelevvelde (şubat 1299) halîfe tarafından ikinci defa olarak, sultanlık berâtını almak ve emîrlerin bi'atini kabûl etmek üzere, hükûmet merkezine girdi. O tarihte hakikî iktidar sâhibi olan saltanat nâibi Sa lâr al-Manṣûrî ile baş-kumandan Rukn al-Dîn Baybars al-Câşnagîr'in elinde bulunuyordu. Bu devirdeki en büyük hâdise ezelî düşman olan moğullara karşı yapılan savaş oldu. Rebîülevvel 699 (kânûn I. 1299)'da İlhan Gazan [bk. mad. GAZAN] Fırat'ı geçerek, Haleb önlerine geldi Mısırlılar uzun zamandan beri moğul hücûmundan korktukları için, daha zilhicce 698 (eylûl 1299 'de Kahire'den ayrılmış olan Nâṣir rebîülevvelde Dimeşk (Şam)'e geldi. Sultan, Ḥimş yakınlarında, üstün bir kuvvete sâhip olan düşman ile karşılaştı; tecrübeli emîrleri mağlûp oldu ve ordusu büyük bir bozgun hâlinde Mısır'a döndü; Ḥimş da bu ara moğulların eline düştü. Dimeşk de aynı âkıbete uğradı ise de, Mısır vâlisi Arcavâş'ın kahramanca mûdâfaa ettiği kale teslim olmadı. Bu ara, mısırlılar, büyük bir gayret ile tekrar savaşa hazırlandılar ve receb 699 (mart — nisan 1300)'da Kahire'den yeni bir ordu hareket etti. Fakat, Şam kalesini alamıyacaklarına kanâat getiren moğullar savaşa girişmeyerek, geri çekildiler ve mısırlılar da Şam, Haleb ve bütün Suriye'yi tekrar ellerine geçirdiler. Rebîülâhır 700 (kânûn II. 1301)'de şimâlî Suriye'ye karşı, neticesi bütün bölgenin moğullar tarafından yağmalanmasından ibâret kalan başarısız bir hücûmdan sonra, Gazan, sulh müzâkerelerine girişmek üzere, Kahire'ye bir hey'et gönderdi. Fakat bu müzâkereler bir neticeye varmayınca, üçüncü defa olarak, karar silâhlara bırakıldı. Şâbân 702 (nisan 1303)'de moğul kumandanı Ḳutluşâh (Ḳutluġşâh) Fırat'ı geçerken, Baybars al-Câşnegîr kumandasındaki Mısır ordusunun bir kısmı da Şam'a girdi. 2 ramazanda (nisan 20) Mısır ordusunun Sultan Nâṣir ve ha-

lîfe al-Mustakfî idâresindeki geri kalan kısmı da Baybars'a mülâkî olunca, Marc al-Şuffar ovasında muhârebeye girişildi. Kanlı çarpışmalar gece vakti durakladı ise de, ertesi gün tekrar başladı ve moğulların tamâmen bozguna uğraması ile nihâyet buldu. Rivâyete göre, Mısır ordusu moğullardan 10.000 esir aldı. Az bir müddet sonra, Gazan öldü ve halefi Oleaytu da kudretli hasmı ile boy ölçüşmeği göze alamadı. Bu savaş dışında, Nâşir'ın ikinci saltanat devri, ehemmiyetsiz bir kaç sefer müstesnâ, oldukça sâkin geçti. 702 (1302) senesi başlarında, Suriye sâhilinde Arvâd adasında yerleşmiş olan ve oradan komşu topraklarına [bk. TARṬŪS] saldıran templier'lere karşı bir sefere girişildi. Bundan başka, İlhanlılar ile anlaşan ve mısırlılara mûtad vergileri vermeyen Sîs (Kazan; b. bk.) ermeni tekfurunun topraklarına akınlar yapıldı. Mısır hükûmeti umûmiyetle yabancı dev'etler ile iyi geçiniyordu. Buna mukabil memleket içindeki vaziyet vahîm bir hâl almış idi. Hımş bozgunundan sonra, Yukarı-Mısır bedevî'leri hükûmet makamlarına karşı baş-kaldırmışlar ve kendi hesaplarına vergi tahsil etmişlerdi. Âsî'leri tenkil için, mühim kuvvetler harekete geçirildi. Aynı zamanda Ḳūş vâlisi cenuptan ilerileyerek, âsî'lerin cenûp çöllüne geçmelerine mâni oldu. İsyan merhametsizce bastırıldı, erkekler gaddarca öldürüldü, kadınlar ve çocuklar esir edildi ve ganîmetler alındı. Ulaşılması güç mağaralara sığınmış olan âsî'ler de, dumanla boğularak, öldürüldü. Ayrıca, pek çok mûsevî ve hıristiyan da eziyet çektiler. Emevî, Abbâsî ve Fâtımî halîfelerinin çoğu, gayr-i müslimler için, daha önce bir çok husûsî hükümler ihtivâ eden emir-nâmeler isdâr etmişlerdi ve Abbâsî halîfesi al-Mutavakkil [b. bk.] de bu husûsta çok ileri gitmiş idi. Fakat bu türlü tedbirler umûmiyetle kısa ömürlü olmakta ve bu sebepten, bir müddet sonra tekrarlanmakta idi; vaziyet hiç değilse Mısır'da böyle idi. al-Nâşir zamanında, bir çok hıristiyan, me'mûr olarak, itibarlı vaziyette bulunuyordu. Fakat, ehemmiyetsiz bir hâdiseden sonra, müslümanların kıskançlığı canlandı. 700 (1300/1301) senesinde isdâr olunan bir emir-nâme müslüman'lardan derhâl ayırt edilebilmeleri için, hıristiyanları mâvi, mûsevîleri de sarı sarık taşımağa mecbûr tuttuğu gibi, onların silâh taşımalarını ve ata binme'lerini de yasak etti. Bu tedbirlerden başka, hıristiyan ve mûsevî'lerin gerek sultanın, gerek emîrlerin resmî hizmet'lerinde kullanılması men'edildi. Bu tedbirler doğrudan-doğruya şu neticeyi verdi: bir çok kilise mutaassıplar tarafından tahrip edildi ve geri kalanları da, Bizans imparatoru ve başka hıristiyan hükümdarların isteği üzerine, tekrar açılıncaya kadar, kapalı kaldı. 23 zilhicce 702 (8 ağustos 1303)'de Mısır'da yalnız husûsî evleri değil, bütün saray ve câmileri yerle bir eden ve sayısız insan kayıbına sebep olan müthiş bir zelzele oldu. Fakat felâketin izleri büyük bir gayretle ortadan kaldırıldı; emîrler ile varlıklı şehirliler harâp olan yapıları âîne yolu ile ihyâ husûsunda birbirleri ile yarış ettiler. Her biri tek başına hükûmdar olmak isteyen ve birbirlerine itimat etmeyen emir Sallâr ve Baybars'ın velâyetten kurtulmak için giriştiği iki başarısız teşebbüsten sonra, devlet işlerinde hiç nufûzu kalmayan sultan, 24 ramazan 708 (7 mart 1309)'de Mekke'ye gideceğini bahâne ederek, hükûmet merkezinden ayrıldı. Fakat Mekke'ye gidecek yerde Kerek'e gitti. Kaleye gelince, berâberindeki emîrlere hacdan vazgeçtiğini, iktidârı terkedeceğini ve Kerek'te sessiz bir hayat sürmek istediğini söyledi. [Bureîler Oyratların başında bulunan Sallâr'ın da desteğini te'min ettiklerinden kendi reisleri] Baybars [b. bk.] al-Malik al-Muẓaffar adı ile 23 şevvâl 708 (5 nisan 1309)'de onun yerine geçti [bk. Mufaḍḍal b. Abi 'l-Faḍā'il, *ayn. esr.*, s. 142; İbn Aybek, *Kanz al-durar va cāmi' al-ġurar*, Ahmed III., arapça yazm., nr. 2932, 67b; Ṣafadî, *A'yān al-'aṣr*, Ayasofya kütüp., arapça yazm., nr. 2970, II, 99b] Sallâr da niyâbet mevkiinde kaldı. Fakat Baybars halk tarafından pek tutulmamakta idi: halkı gittikçe ezen hayat pahalılığı Baybars üzerine ahâlinin nefretini çekiyor ve haksız olarak, zamanın güçlüklerinden mes'ul tutuluyordu. [Halkın bu nefreti İbn Ayâs tarafından tasvir edilmiştir; bk. *Badāyi' al-zuhūr fi vaḳāyi' al-duhūr*, Kahire, 1301, I, 150 v.d.] Sallâr alttan-alta ahâliyi ona karşı kışkırtıyor, al-Nâşir da Suriye'de büyük bir gayretle kendine taraftar topluyordu. Baybars, Nâşir'ın Şam'a girdiğini, Suriye'deki emirlerin onun tarafına geçtiğini ve sâdık askerlerinin Ġazza'ye vardıklarını duyunca, tahttan ferâgat etmek ve hasmından af dilemekten başka çâre bulamadı. Nâşir onu affetti ve kendisine Şihyavn [b. bk.] hâkimliğini verdi ise de, Kahire'ye gider-gitmez (709 şevvâl başları=mart 1310) Baybars'ı boğdurttu. [Bu sûretle, çorkeslerin, ikinci defa olarak, devlete sâhip olmak teşebbüsleri, halkın muhâlefeti yüzünden, akamete uğradı; buna rağmen, onlar çoğalmakta devam ederek, 1311'de Kahire'de, yeni bir ayaklanmaya teşebbüs ettiler ise de, şiddetle tenkil edildiler.] Kısa bir müddet sonra, Sallâr da hapishânede açlıktan öldürülmek suretiyle, bertaraf edildi. Moğullar muhâsamûta başlamakta gecikmediler. Sultanın

karşısında kendilerini emniyette hissetmeyen iki emîr İlhan Olcaytu'ya sığınmışlar ve onu Suriye'ye akında bulunmağa teşvik etmişlerdi. Fakat bu teşebbüs al-Raḥla şebrinin muhâsarasına inhisâr etti (ramazan 712 = kânûn II. 1313); moğullar, gayretlerinin boşluğunu fark edince, planlarından vazgeçerek, geri çekildiler. 715 (1315) yılı başlarında Malatya'ya karşı bir sefere girişildi (bu sefer için bk. mad. MALATYA). Aynı zamanda, Sîs hükümdarı bir çok müstahkem mevkii terketmek ve senelik vergi borcunu arttırmak zorunda kaldı. Sonradan, Anadolu toprakları mısırlılar tarafından merhametsizce tahribe uğradı. Mekke'de, Şarîf Abū Numayy [b. bk.]'in oğulları iktidar kavgasına giriştiler; memlûk sultanları iki mukaddes şehir üzerinde hükümranlık iddiasında oldukları için, Nāṣir müdahâle etti ise de, bu hususta pek büyük bir rol oynayamadı. Nufûzu Medine'de 717 (1317)'de tanındı; Yemen'in dâhilî mücâdelelerine müdâhale ettiği ve cenûbî Arabistan tahtına geçmek isteyenlerden biri olan al-Mucāhid'e yardım etmek için, oraya asker gönderdiği zaman, mekkeliler tarafından desteklendi (725 = 1325). Bu esnâda, vaziyet al-Mucāhid'in lehine döndü; öyle ki, Nāṣir'ın göndermiş olduğu yardımcı kuvvetler hiç bir işe yaramadan, büyük güçlükler bahasına geri çekilmek zorunda kaldılar. al-Nāṣir, Nube tarafında da nufûzunu yaymağa çalıştı. Bu maksat ile, 716 (1316/1317)'da Mısır'da yetişmiş ve islâmiyeti kabûl etmiş olan 'Abd Allāh adında bir nubeli prensi tahta çıkarmak üzere, bir ordu ile oraya gönderdi. 'Abd Allāh tahtın meşrû vârisini kovmağa muvaffak oldu ise de, bu şahıs bir müddet sonra geri dönerek, zorbalığı yüzünden her kesin nefretini çekmiş olan gâsıp 'Abd Allāh'ı kovdu.

al-Nāṣir'ın Afrika'nın şimâl-i garbîsindeki teşebbüsleri daha başarılı oldu. 711 — 717 (1311 — 1317) senelerinde, Tunus câmilerinde sultan sıfatı ile adına hutbe okuttuş zîra bunun ḥafṣî hükümdarı Abū Zakarîyā' Yaḥyā tahtını ona borçlu idi. al-Nāṣir, nihâyet 723 (1323)'te İlhân Abū Sa'îd ile sulh yaptı. Bunun rebiülâhır 735 (teşrin II. 1335)'te ölümünden sonra Ḥasan Buzurg [b. bk.] askerî bakımdan kendisini desteklemesi şartı ile, al-Nāṣir'ın metbûluğunu kabûl etti; fakat büyük bir askerden ziyâde büyük bir siyâset adamı olan ve son anda müdâhaleye cesâret edemeyen al-Nāṣir bu şartı yerine getiremedi. Bunun dışında, al-Nāṣir'ın siyâsî münâsebetleri dünyanın büyük kısmına yayılmakta olup, sarayında yalnız Altın-Ordu, İlhanlılar, Yemen resûlileri, Habeşistan kıralı ve Tunus Ḥafṣîlerinin değil, aynı zamanda Bizans imparatoru, Bulgar çarı, papa, Aragon kıralı, Fransa kıralı Philippe VI. ve Debli sultanı Muḥammed b. Tuğluḳ'un elçileri görünmekte idi. [Bilhassa Altın-Ordu ile olan siyâsî münâsebetleri bunlar üzerinde müslümanlık noktasından mühim te'sirler icrâ ettiğinden, bura halkından bir kısmı da Mısır'a gelerek, Memlûk sultanlığının hizmetine girmişlerdir. Kaynaklarda görülen al-Ḳirīmī, al-Sarāyī, al-Gulistānī nisbesini kullanan ümerâyı zikretmelidir. Hayatının sonuna doğru, pek çok köle satın almasına rağmen, hemen umûmiyetle, menşe' itibârı ile anadolulu (al-Rūmī) olup, Mısır'daki ümerâ arasında mümtaz bir mevkî işgâl eden Ḳoşūn, Şeyḫūn, Altun-Boğa, Ay-Doğmış ve Mancak, onun devrinde mühim rol oynamışlardır. Mısır'a gelen bu türk emîrlerinin teşkiline muvaffak oldukları memlûk gurupları ise, umûmiyetle, muhtelif türk boy ve oymaklarına mensup türkmenlerden teşekkül ediyordu; türkmenlerin Mısır'a gelmelerine de, Nāṣir'in cenûbî Anadolu emâretleri, bilhassa Karaman-oğulları ile yakın teması sebep olmuş idi (bk. Abu 'l-Fidā', IV, 79; Maḳrīzī, *Sulūk*, Fâtih kütüp., nr. 4377, I, 278). Umûmiyetle, hanefî mezhebinde olup, *al-Nāṣirī al-Ḥāṣṣaki* sıfatı ile, Malik al-Nāṣir'a intisap ettikleri anlaşılan Suriye şehirleri nâiplerini, al-Nāṣir'ın vefâtını müteâkip, oğullarının Memlûk tahtına cülûsunda olduğu gibi, Mısır'da Türkmen-Oğuz lehçesinin inkişâfında da mühim bir faâliyet göstermişlerdir.) al-Nāṣir zilhicce 741 (hazîran 1341)'de öldü; bıraktığı 8 oğlu bir biri ardınca tahta geçtiler ise de, bunların çoğu yekdiğeri ile anlaşamayan emîrlere tâbî oldular. al-Nāṣir'ın ölümünden hemen sonra tahta geçen halefi al-Malik al-Manṣūr Sayf al-Dīn Abū Bakr 2 aylık bir saltanattan sonra, Nāṣir'ın bir başka oğlu tarafından tahttan indirildi. al-Nāṣir'ın 3. saltanat devrinde, hıristiyanların vaziyeti eskisine nazaran daha iyileşti. İlmiye sınıfının sürekli mukavemeti karşısında gayretlerinin muvaffakiyetsizliğe uğramasına rağmen, Nāṣir müteaddit defalar hıristiyanların kötü durumunu hafifleten tedbirler aldı. Sallār ve Baybars'ın fiilen hükümran oldukları devre âit emirnâmeler tam mânası ile tatbik olunmamış, bâzan hükümdarın da, muhtemelen daha mâhir ve daha kurnaz oldukları için, hıristiyanları, yâni kıptîleri resmî vazifelere tâyin ettiği olmuştur. İlim adamlarına anlayışla muâmele edilmiş, tarihçi ve coğrafyacı olarak tanınan Abu 'l-Fidā' [b. bk.] Nāṣir'ın en samîmî dostu Ayyūbî ve „belki, ölünceye kadar zamanın büyük adamları arasında şefkat ve saygı ile akrân muâmelesinde bulunduğu" (Weil, IV,

400'ü tek kimse olmuştur. al-Nāṣir aynı zamanda, halkı ezen bir çok vergileri de kaldırmıştır. Nakliyâtı kolaylaştırmak maksadı ile bir çok kanallar açtırmış, yollar ve umûmî menfaata yarayan daha başka işler de yapmıştır. Her şeyden önce Nāṣir'ın zamanında mimârî bakiki bir gelişme gösterdi; onun zamanına âit muhteşem yapılar arasında al-Ḳaṣr al-Ablaḳ'ı al-Nāṣiriyya medresesini, Cāmi' al-Nāṣir'i zikredelim. Fakat bu yapılar pek çok masraflara mâl olmuş ve Nāṣir büyük israflara girmiştir. Kendi zamanında memlûk devletini büyük devlet safında tutmağa muvaffak olduğu gibi, dâhilde de kendisini saydırmasını bilmiştir. Bâzı bakımlardan, Nāṣir Sultan Baybars I.'a benzemektedir; sultan Baybars gibi o da vâsıtalarını seçiminde pervâsız davranmıştır. İnkâr edilmez kabiliyetleri yanında, itimatsızlık, intikam hissi ve para canlılığı gibi tarafları da var idi. Bu itibârla, Nāṣir'ın saygıdan çok korku telkin ettiği, haklı olarak, ileri sürülmüştür.

Bibliyografya: [(Metinde zikredilenlerden başka bk. İbn al-Vardī, *Tatimmat al-muḫtaṣar fī aḫbār al-baṣar* (Mısır), 1285, II, 242, 256; İbn Aybek, *Kanz al-durar wa cāmi' al-ġurar* (Ahmed III. kütüp., arapça yazm., nr. 2932, 67b v.d.); İbn Doḳmāḳ, *Tarcumān al-zamān* (Ahmed III. kütüp., arapça yazm., nr. 2927, XIII, 64a v.d.); İbn al-Furāt, *Tārīḫ al-duval wa 'l-mulūk* (nşr. Zureyk), VIII, 229 v. dd.; *Nuzhat al-insān fī ẕikr tārīḫ al-mulūk wa 'l-a'yān* (mll. mech., arapça yazm., Bibl. Nat., nr. 1769, 37a v.d); Maḳrīzī, *al-Mawā'iẓ wa 'l-i'tibār fī ẕikr al-ḫiṭaṭ wa 'l-āṯār* (Kahire, 1270), I, 90; II, 30 v.d.; al-'Umarī, *Masālik al-abṣār*, XIII, 269 v.d.]; Abu 'l-Fidā', *Tārīḫ* (nşr. Reiske), V, 85, 117, 133, 155, v. dd.; Maḳrīzī (nşr. Quatremère), *Histoire des sultans Mamlouks de l'Égypte*, II, 2; İbn Ḫaldūn, *al-'Ibar*, V, 406 v.dd.; İbn İyās, *Tārīḫ Miṣr*, I, 129 v.dd.; Zetterstéen, *Beiträge zur Geschichte der Mamlūkensultane*, bk fihrist; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, IV, 191 v. dd; Stanley Lane-Poole, *A History of Egypt in the Middle Ages* (4. tab.), s. 248, 276, 284, 288, 289, 292, 294—317, 342, 344; bk. mad. MEMLÛKLER.

II. AL-MALİK AL-NĀṢİR NĀṢIR AL-DİN ḤASAN, babrî memlûklerinin 19. sultanı olup Nāṣir al-Dīn Muḥammed'in oğludur. Kardeşi Malik al-Muẓaffar Sayf al-Dīn Ḥācī'nin ölümünde, bâzılarına göre 11, bâzılarına göre 13 yaşında olan Ḥasan [Sayf al-Dīn lekabı ile], 14 ramazan 748 (18 kânûn I. 1347)'de sultan ilân olundu. Malik al-Nāṣir Muḥammed b Ḳalā'ūn'un Ḥusayn adındaki bir diğer oğlunun da sultan olması ileri sürülmüş ise de, buna muvaffak olunamamış ve Ḥusayn hiç bir zaman iktidar mevkiine geçememiştir. Henüz reşid yaşına varmamış olan Ḥasan'ın tahta geçmesinden daha mühim hâdise, büyük devlet me'mûriyetlerinin emirler arasında taksimi meselesi olmuştur. Emir Bay-Boġa Arvas nâibi, kardeşi Mencek al-Yūsufī vezîr, baş-emir Şayḫū da müstakbel sultan Malik al-Ṣāliḥ a'-Dīn Ṣāliḥ [b. bk.]'in atabeyi oldu. Bay-Boġa'nın mahâretli siyâseti sâyesinde, son aylar müstesnâ, devlet işlerinde hiç bir mühim rolü olmayan al-Nāṣir dört sene tahtında tutunabilmiştir. Zâten saltanat devri bilhassa iktidar mevkiinde bulunan emirler arasındaki oldukça vahim anlaşmazlıklar ve bedevîlerin muntazam akınları ile geçmiştir. Bu devrin en mühim hâdisesi, her hâlde, dünyanın büyük bir kısmını saran ve „kara ölüm" adı ile Asya'dan başlayarak, Mısır ve hemen bütün Avrupa ya geçen ve tâ İngiltere ile İskadinav memleketlerine kadar yayılan vebâ salgını olmuştur. Vebâ Mısır'da, daha az korkunç olmayan sârî bir hayvan hastalığı ile berâber, 749 (1348/1349) senesinin ikinci yarısında ortalığı kasıp-kavurmuş, Suriye'de de bundan bir kaç ay önce baş-göstermiştir. Her tarafta sayısız insan ölmüş, siyâsî ve ictimâî hayat da âdetâ felce uğramıştır. Salgın âfeti ancak bir sene sonra durmuştur. Şevvâl 751 (kânûn I. 1350)'de sultan, en nüfûzlu emirleri bertaraf ettirerek, idâreyi fiilen eline almağa muvaffak oldu. Fakat bir kaç ay sonra tahttan indirildi ve yerine kardeşi al-Malik al-Ṣāliḥ Ṣalāḥ al-Dīn Ṣāliḥ (Sultan Muḥammed Ḳalā'ūn'un sekizinci oğlu) cemâziyelâhır 752 (ağustos 1351)'de tahta çıktı. Saltanat devri ancak 3 sene sürdü; 2 şevvâl 755 (20 teşrin I. 1354)'te tahttan indirilerek, yerine kardeşi al-Nāṣir geçirildi. Evvelâ Şayḫū fiilen iktidârı eline aldı ise de, 758 (1357)'de tecâvüze mârûz kaldı ve aldığı ağır yara neticesinde bir kaç ay içinde öldü. Bu tecâvüzün teşvikçisi olduğundan şüphe edilen halefi Şarġatmış sultanın elinden bütün salâhiyetleri aldı. Fakat, ramazan 759 (ağustos — eylül 1358; başkalarına göre, 761=temmüz — ağustos 1361)'da hapsedildi. Muharrem 761 (teşrin II — kânûn I. 1359)'de Haleb vâlisi Sīs'e karşı bir sefer açtı ve müslüman askerlerini Adana ve Tarsus'ta bıraktı. Tahminen aynı tarih orde Mısır hükûmetinin, âileler arasındaki mücâdeleye bir son vermek maksadı ile, Mekke'ye gönderdiği kuvvetler mekkeliler tarafından püskürtüldü ve alınan askerler Yanbu'da esir olarak anıldı. Bu hâdiseleduyan sultan bütün şerîfleri ortadan kaldır-

mağa yemîn etti ise de, niyetini tahakkuk ettirmesine kalmadan tahttan indirildi. Muhtâriyetini müdâfaa etmek istediği için, kendisi aşırı bir müsriflik ile suçlandırılan nüfûzlu emîr Yal-Boğa ile bozuştu. Yal-Boğa, diğer gayr-i memnûn emîrler ile birleşerek, savaşa hazırlandı. al-Nâṣir yenildi ve tasavvurundan vazgeçerek, Suriye'ye kaçtı. Orada esir edilerek, düşmanı Yal-Boğa'ya teslim olundu (cemâziyelevvel 762=mart 1361). Âkıbeti hakkında bir şey bilinmemektedir; pek muhtemel görünen bir rivâyete göre, boğdurularak, cesedi Nil nehrine atılmıştır. 1356 — 1363 sene'leri zarfında Kahire'de inşâ edilmiş olan câmii (Câmi' Sultan Ḥasan), arap-Mısır mimârîsinin en mühim örneklerinden biri sayılmaktadır.

Bibliyografya: İbn Ḫaldûn, *al-İbar*, V, 447 v. dd; İbn İyâs, *Târîḫ Miṣr*, I, 190 v. dd.; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, IV, 476 v. dd.; Snouck-Hurgronje, *Mekka*, I, 87 v. d.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

NÂSIR. AL-NÂṢİR İBN 'ALENNÂS (?—1088); bu son isim 'Alnâs, 'Annâs ve hattâ İbn 'Iğârî tarafından Ġilnâs şekillerinde yazılmaktadır). Ḥammâdî hânedanının beşinci hükümdarı olup, 454 (1062)'te amca-zâdesi Bulukkîn b. Muḥammed'e halef oldu. Onun saltanat yılları Ḥammâd [b. bk.] tarafından kurulmuş küçük Berberî devletinin en parlak devrini teşkil eder. Ḥammâdîlerin bu geçici iktidârı, Hilâlî istilâsının ilk kurbanları olan kendi komşu ve akrabâları İfrîḳiya Zîrîlerinin yıkılmasının doğrudan-doğruya bir neticesi oldu. Ḳal'at Banî Ḥammâd'da oturan al-Nâṣir, tahta çıktığı zaman, zâten başlıca şehirleri Aşîr [b. bk.], Miliana, Cezâyir, Hamza (Bouira), Ngaus ve Ḳosanṭîna olan bir devletin başında bulunuyordu. Az sonra, vâlisinin Bulukkîn'e isyân etmiş olduğu Biskra'yı ele geçirdi; fakat asıl emeli, Ḳayravân devletinin parçalanmasından istifâde ederek, ülkesini genişletmek idi.

Eski pâyitahtın Zîrîlerden al-Mu'izz tarafından terki, kendisinin de al-Mahdîya'ya kaçması (1057), İfrîḳiya'yi karışıklığa düşürmüş idi. Köyler arapların elinde bulunuyor, şehirler ise hâkimlerini kendileri te'min ediyorlardı; vâliler her tarafta isyâna başladılar, silâhlı çete reisleri tehdit altında bulunan şehirlilere himâyelerini zorla kabûl ettiriyorlardı. Bir çok merkezler kendilerini himâye edebilecek olan Ḥammâdîlere yöneldiler. Msl. Ḳasṭîliye (b. bk.) ahâlisi, el-Nâṣir'a elçiler göndererek, saygılarını arzettiler. Tunuslular da aynı şekilde davrandılar. İstekleri üzerine, Ḥammâdî hükümdarı kendilerine, vâli olarak, Banî Ḫorâsân'ın Şanhâca ailesinden 'Abd al-Ḥaḳḳ'ı tâyin etti. Bu şahıs pek mühim şeyler yaptı; arap yağmacıları ile şehrin âsâyişini te'minat altına alan anlaşmalara vardı. Daha sonra, Ḥammâdî tâbiiyetinden kurtularak, Tunus şehrini kendisine pâyitaht seçti.

Bununla berâber göçebe istilâcıların gelmesi al-Nâṣir'a iktidarca büyük bir kuvvet, pâyitahtına da nüfusça ve iktisâdî faâliyetçe mühim bir gelişme sağlamış ise de, komşuları tehlikeli olmakta devam ediyorlardı. Araplar çok geçmeden, al-Nâṣir'i felâketli bir mâcerâya sürüklediler. 457 (1064)'de, arap kabîlelerinden biri olan Aṣbaclar gelip, Zîrîlerden Tamîm [b. bk.] ile birleşmiş olan Riyâḥ'a karşı ondan yardım istediler. al-Nâṣir bu yardımı kabûl etti; çünkü bunu İfrîḳiya'yi istilâ ve ihtimâl ilhâk etmek için, bir fırsat sayıyordu. İçlerinde araplar, Şanhâcalar ve hattâ Fas meliki al-Mu'izz b. 'Aṭîya'nın sevkettiği Zenâta'lar bulunan büyük bir ordunun başına geçti. Riyâḥlar da al-Mahdîya'dan nakdî yardım ve silâh te'min etmişlerdi. Karşılaşma eski Sufes'in yanında Sbîba'da vuḳûa geldi. Dahn başlangıçta, düşman tarafından elde edilen Fas Zenâtalarının kaçması al-Nâṣir'ın yenilmesine sebep oldu. al-Nâṣir, büyük güçlüklerden sonra, 200 adam ile birlikte önce Ḳosanṭîna'ya, sonra Ḳal'a'ya gelebildi; bu şehirlerin eivarı araplar tarafından yağma edildi.

Bu felâketten sonra, al-Nâṣir al-Mahdîya hukümdarına yaklaşmağa çalıştı; müzâkereler, ihtimâl elçinin hatâsı yüzünden başarısızlığa uğradı ve al-Nâṣir, yeniden Aṣbaclar tarafından tahrik edilerek, tâlihsiz Zîrî devleti aleyhinde harekete yeniden başladı. Önce Laribous'a, sonra Ḳayravân'a girdi (460 = 1067) ise de, bu başarılar neticesiz kaldı. Elinde tutamayacağı bu şehirleri boşaltmağa mecbûr oldu. Arapların teşvikı ile sürüklendiği ve kendisine devamlı kazanç te'min etmeyen mâcerâlar 10 yıl kadar sürdü. 470 (1077)'te al-Nâṣir Zîrîlerden Tamîm ile sulh yaptı ve kızını onun ile evlendirdi.

İfrîḳiya devletini ortadan kaldıran araplar Ḥammâdî devletini ciddî bir şekilde tehdide başladılar. Ḳal'a'ya hâkim olan Şanhâcelerin öteden beri düşmanları olan Zenâtalar, buralara gelen göçebeler arasında her zaman müâdeleye hazır müttefikler buldular. Trablusgarp Banî 'Adî arapları tarafından desteklenen Zenâta reisi İbn Ḫazrûn 468 (1075)'de Msîla ile Aşîr'i zaptetti. al-Nâṣir onu çöle doğru sürmeğe muvaffak oldu ve bir tuzağa düşürerek, öldürttü. Oğlu al-Menṣûr'a Banî Adî ile birleşmiş olan ve merkezî Magrib köylerini tahrip eden Zenâtalardan Banî

Tücîn'e karşı gönderdi. Âsîler yakalanıp, işkenceye uğratıldılar.

al-Nāṣir'ın kendisine fâideli yardımcılar hâline getirmeği umduğu Aşbacler de çok zararlı bir komşu olmuşlardı. İsyânların çoğunu zâlimce bir şekilde bastırmış gibi görünen al-Nāṣir'ın, babadan kalma pâyitahtında yıldan-yıla daha güç bir hâl alıyordu. Bu onu yeni bir idâre merkezi seçmeğe sevketti. Berberîler bölgesinde Bicâya'yi zaptederek, eski Saldae limanının yerinde önce al-Nāṣirîya denilen, sonra Bicâya adını alan bir şehir kurdu. Burada muhteşem „İnci sarayını" (*Ḳaṣr al-lu'lu'*) yaptırdı. „Yeni pâyitahtını iskân ederek, sâkinlerini *ḫarâc*'dan muâf tuttu ve 461 (1068) yılında, bizzat gidip, oraya yerleşti" (İbn Ḫaldūn). Zîrîlerin Ḳayravân'dan Mabdîya'ye çıkışı ile Ḥammâdi devletinin sâhile çekilişi aynı hâdisenin neticesi idi: göçebe arapların berberî ülkesine yerleşmesi ve bunun memlekette doğurduğu huzursuzluk. Bu çekiliş ancak al-Nāṣir'ın oğlu ve halefi al-Manṣūr [b. bk.] zamanında tamamlanacaktır. al-Manṣūr babasının 481 (1088)'de ölümünde iktidarı ele aldı.

Bibliyografya: İbn Ḫaldūn, *Histoire des Berbères* (nşr. de Slane), I, 224 v. dd. (trc. II, 47—51); İbn 'Iẓārī, *Bayān* (nşr. Dozy), I, 308 v. d. (trc. Fagnan, I, 445 v. dd.); İbn al-Aṯīr, *Kāmil* (nşr. Tornberg), X, 29—33, 34 v. d., 39, 73, 110 (trc. Fagnan, *Annales du Maghreb et de l'Espagne*, s. 471—479, 488); İbn Abī Dīnār, *Histoire do l'Afrique de Moḥammed... el-Ḳairouāni* (trc. Pellissier ve Rémusat, s. 145 v.d.); *Kitāb al-istibṣār* (trc. Fagnan, *Recueil des notices et mémoires de la Soc. de Constantine*, 1899, s. 32 v. dd.); E. Mercier, *Histoire de l'Afrique septentrionale*, II, 25 v. d., 35 v. dd., 53; G. Marçais, *Les Arabes en Berbérie*, s. 120, 131, 136—140, 143. (GEORGES MARÇAIS.)

NÂSIR. AL-NĀṢİR LI-DIN ALLĀH, ABU 'L-'ABBĀS AḤMED B. AL-MUSTAẒİ', BI-AMR ALLĀH, 34. Abbâsî halîfesi (575—622 = 1180 — 1225 arasında hüküm sürmüştür) olup, Zumurrud adlı bir türk câriyeden dünyaya gelmiş idi.

al-Nāṣir halîfeliğin son devriode insicamlı bir siyâset tâkip eden tek halîfe idi. Bu siyâset tamâmen halîfeliğin dünyevî kudretini ihyâya müteveccih idi. O zamana kadar dünyevî kudreti elinde tutmuş olan Selçuklu imparatorluğunun çökmeğe başlaması halîfenin teşebbüse geçmesine vesîle oldu. Halîfe, bu imparatorluğun nihâî çöküşünü çabuklaştırmak için, elinden geleni yaptı. Hattâ, sukuta yüz tutmuş Selçuklu imparatorluğunun en kudretli hasmı olan Ḫwārizm şâhı Takaş'ı son Selçuklu hükümdarı Ṭuġrul II.'a karşı mücâdelesinde destekledi. Bu mücâdele, Selçukluların Rayy'de bozguna uğraması ve Ṭuġrul'un savaş meydanında maktûl düşmesi ile (rebiülevvel 590=mart 1194) nihâyet buldu.

İki müttefikin güttükleri siyâsî maksatların ayrılığı dolayısı ile, Selçukluların mirâsını paylaşmak bahis mevzûu olunca, Ḫwārizm hükümdarı ile halife arasında mücâdele başladı: halife kendisine âit mülkü genişletmek için, İran topraklarını ilhâk etmek istiyor, Ḫwārizmşāh ise, dünyevî kudreti ve nufûzu dolayısı ile, Selçukluların bütün mirâsına konmağı tasarlıyordu. Takaş şarkta savaş yapmakta iken, halîfenin vezîri İbn al-Ḳaṣṣāb, Ḫūzistān ile diğer İran eyâletlerini onun elinden almağa muvaffak oldu (591 = 1195 başları); fakat, Takaş geri döndükten sonra, İbn al-Ḳaṣṣāb'ın emri altındaki kuvvetleri tamâmen yok etti (şâbân 592=temmûz 1196), öyle ki, halîfe eline geçirdiği bütün yerleri terketmek zorunda kaldı; yalnız Ḫūzistān kendisine bırakıldı.

Ertesi yıllar, halîfe, Irak-ı Acem'in mahallî hükümdarlarının desîselerine karıştı ve Ḫwārizmşāh (596 = 1200'den itibâren 'Alā' al-Dīn Muḥammed)'ın düşmanlarının tarafını tuttu. Bu sonuncu ile olan anlaşmazlık, halîfe 613 (1216)'te ismâilîler vâsıtası ile o zaman Irak hükümdarı bulunan Özbek'in vezîri ve Ḫwārizmşāh'ın tarafdarı olan Oğalmış'ı öldürttüğü zaman, had safhasına varmış idi. Bunun üzerine, Ḫwārizmşāh, halîfeye kat'î bir darbe indirmek için, tedbir aldı; savaşa hazırlandı ve 614 (1217) senesinde Irak-ı Acem'i zaptetti. Halîfenin siyâsî bakımdan nufûzunu kırmak için de, ulemâsına bir fetvâ ile al-Nāṣir'ın halîfeliğe lâyık olmadığını beyân ettirerek, Tirmiẕ'li 'Alā' al-Mulk adında birisini halîfe ilân ettirdi. Halîfe, bir takım müzâkereler ile, Ḫwārizm şâhının kararlarını geri aldırtmağa çalıştı ise de, buna muvaffak olamadı. Şâh Hemedan'dan Bagdad üzerine yürüdü; fakat önceden tahmini mümkün olmayan ahvâl neticesinde, halîfeye tasarladığı darbeyi indiremedi. Ḫwārizmşāh, ordusunu kırıp-döken vakitsiz bir kış yüzünden, savaşı durdurmağa ve ertesi yıl tekrar Bagdad üzerine yürümek niyeti ile, kendi topraklarına dönmeğo mecbûr oldu.

Kendini tehdit eden tehlikelere karşı koymak için, halife bu ara moğul hükümdarı Cengiz Han ile müzâkerelere girişerek, onu Ḫwārizmşāh'a hücûm etmeğe iknâa çalışmış idi. 616 (1219) senesinde, Ḫwārizmşāh, Bagdad'a karşı yapacağı sefere girişemeden, Cengiz

Han tarafından hücûm ile kat'î bir bozguna uğratıldı. Moğullardan kaçan şâh, Hazer denizinde bir adada öldü (617=1220).

Ha'îfe böylece ilk hedefine ulaşmış ve kudretli hasmından muvakkaten kurtulmuş idi. Fakat bilhassa Marâğa (618 = 1221) 'nın zaptından sonra, Azerbaycan 'da sağlam bir şekilde yerleşmiş olan moğullar onun için hayli endîşe verici bir komşu olmuşlardı. Bununla berâber, ilk zamanlar moğullar arasında bir ad'aşmazlık çıkmadı.

Diğer taraftan, moğullar muvakkat olarak geri püskürtüldükten sonra, Muḥammed 'in oğlu ve halefi olup, Ḫvârizmşâh bulunan Calâl al-Dîn Mangubirdî, al-Nâṣir 'a hücûm ederek, Ḫûzistân 'ı zaptetmiş idi. al-Nâṣir kendi sâhasını kuvvetlendirmek ve genişletmek için savaş'ar yaptığı şarka gözlerini dikmiş olduğundan, Ṣalâḥ al-Dîn Ayyûbî 'nin haçlılara karşı o devirlerde başlıca seferlerine giriştiği garba pek a'âka duymuyordu. Ṣalâḥ al-Dîn Ayyûbî 'nin devamlı itirazlarına rağmen, ona büyük yardım kuvvetleri göndermiyordu.

Halîfeliğin dünyevî kudretini ihyâ etmek gâyesinde müstakil olarak, al-Nâṣir aynı zamanda islâmın dâhilen bir birliğe kavuşmasını da istemiş olmalıdır. Kendisi imâmî temâyüllü şîîliği (on iki imâm mezhebi şî'îliği) iltizâm etmekte ve 'Alî tarafdarlarını sarayına celbetmekte idi. Böylece, Abbâsîler ile 'Alî tarafdarlarının iddialarını kendi nefsinde toplamak istediği sanılmaktadır. Ayrıca, haşşâşînden müfrit ismâilî temâyüllüler ile de bir anlaşmaya varmağa çalışmıştır: nitekim, 608 (1211/1212) senesinde, ismâilîlerin büyük reisi Ḥasan III. imâmlık iddialarından vazgeçmiş ve Abbâsî halîfesine sadâkat yemini etmiştir. al-Nâṣir 'ın Futuvva[b. bk.]'yi bir teşkilâta bağlayıp, kendi şahsı etrafında toplamak maksadı ile sarfettiği gayretlerin kendi siyâsî hedefleri ile sıkı bir münâsebeti olmalı idi: 578 (1182/1183) senesinde, Şayḫ 'Abd al-Cabbâr b. Ṣâliḥ vâsıtası ile, futuvva cemiyetine kabûl olunmuştur. Sonradan bu teşekküllerden ancak kendi şahsî idâresine itâat edenleri yaşatmıştır. Futuvva 'ye kabûl yolu ile, sonradan islâm dünyasının hükûmdarları ile sıkı bağlar kurdu ki, bu hükûmdarlar ona bundan böyle cemiyetin reisi gözü ile bakmışlardır (vekâyînâmeciler bu hâdiseleri 607 = 1210 senesinde göstermektedirler). İbn al-Furât, halîfenin murahhası huzûrunda bir hükümdarın cemâate girmesinin hâricî bir alâmeti olarak, hil'at giyişini tasvir etmektedir (bunun tafsilâtı J. v. Hammer, *JA*, 1855, seri VI, V, 285 v d. 'nda gösterilmiştir). Halîfenin cemiyet âzâlarından birinin katli münâsebeti ile, 9 safer 604 (4 eylûl 1207) tarihinde ısrar ettiği ve P. Kahle 'nin Oppenheim-Festschrift 'te yayınladığı ferman, halîfenin Futuvva cemiyetine tatbik ettiği sıkı nizam hakkında, bize açık bir fikir vermektedir.

al-Nâṣir, 622 senesi ramazanının son gecesinde (6 teşrîn I. 1225), aş.-yk. 70 yaşlarında olmuştur. İbn al-Aṯîr halîfeyi teb'alarına karşı müstebit, kararlarında sebatsız olarak tasvir eder. Futuvva 'ye karşı olan büyük sevgisi ve cemiyetin beden hareketleri sâhasındaki faâliyeti (ok atışları, posta güvercini yetiştirme) ona garip bir heves gibi görünmektedir. İbn al-Ṭiḳṭaḳâ bu halîfenin lehindedir. Onu hükûmet işlerinin îfâsında yorulmak bilmez bir kimse olarak tasvir etmekte ve kurduğu zengin vakıflar ve aynı zamanda paraya düşkünlüğü üzerinde durmaktadır. Orta çağın bir islâm hükümdarının böyle bir töhmet altında bulunması, umûmiyet e, onun sağlam ve tedbirli bir mâlî siyâset gütmüş olduğunu tazammun eder. Ayrıca, halîfe, moğullar ile ittifak yaptığı için, tenkit olunmakta ve moğul taarruzlarının islâm memleketlerinde sebep olduğu müthiş felâketlerin de mes'ûlü sayılmaktadır.

Kitâbelerden öğrendiğimize göre, Bagdad 'daki Tılsım kapısı (618 = 1221/1222 'de yapılmış olup, türk kuvvetlerinin Bagdad 'ı terki sırasında, 1917 'deki bir infilâk neticesinde, harâp olmuştur) ve Sâmarrâ 'daki Ġaybat al-Mahdî, al-Nâṣir devrine âittir. Bu iki yapı da, al-Nâṣir 'ın siyâsî emelleri hakkında bize büyük ve alâkaya değer bilgiler vermektedir: bir şî'î mâbedi olduğu açıkça belli olan Ġaybat al-Mahdî halîfenin şî'î temâyüllerini göstermektedir. Tılsım kapısına gelince, bir zamanlar mevcut olan temsîlî bir rejim dolayısı ile, kıymetli bir vesîka teşkil etmektedir: iki ejder arasında oturan halîfe iki elini bunların ağızlarına sokmuş ve dillerini çeker vaziyette gösterilmekte idi. Van Berchem 'in izahına göre, bu, halîfenin nüfrevî nüfûz ve kudretini paylaşmak isteyen iki düşmanına karşı kazandığı zaferi temsil etmektedir: bunlardan biri, eskiden sünnî olmayan Abbâsî halîfeliğine karşı en cezrî muhâlefeti temsil eden ve nihâyet 608 yılında halîfeye sadâkat yemininde bulunan ve 618 'de ölen büyük haşşâşî şeyhi Ḥasan III., diğeri de 614 'te halîfeliğe karşı gelip, 617 'de kaçmağa mecbûr kalan Ḫvârizmşâh 'tır. Bununla alâkalı olarak, yapının kitâbesinde halîfenin, kendi halîfeliği için, *al-Da'va al-hâdiya* ifâdesini kullanmış olduğunu görmek de alâka çekicidir; zîra bu tâbir haşşâşîn tarafından, kendi tarîkleri için kullanılırdı (krş. van Berchem, *JA*, 1897, seri 9, IX, 456 ve 462).

Bibliyografya: İbn al-Aşîr, XII; Abu l-Fidâ', III; İbn Ṭiḳṭaḳā, *al-Fakhrî*; İbn Ḫaldūn, *al-ʿIbar*, III; *Ṭabaḳāt-i Nāṣirî* (ing. trc. v. Raverty, bk. fihrist); G. Weil, *Geschichte der Chalifen*, III 364 v.dd.; W. Muir, *The Caliphate, its Rise, Decline and Fall* (nşr. Weir); Sarre-Herzfeld, *Archäologische Reise im Euphrat- und Tigris-Gebiet*, I, 34 v.dd.; II, 146 v.dd., 171; Taeschner (*Islamica*, 1932, V, 289 v.dd., bilhassa 294 v.d. ve *ZDMG*, 1933, LXXXVII, 32 v dd.); P. Kahle (*Archiv für Orientforschung*, I, *Festschrift Oppenheim*). (F. TAESCHNER.)

NÂSIR. AL-NĀṢİR LI-DİN ALLĀH, bir kaç Zaydî imamının resmî unvânı.

I. Hazer sâbası Zaydîlerinden bu unvân 1. AL-NĀṢİR AL-KABİR AL-UṬRŪŞ [b. bk.]'tan başka, bir de bunun büyük torunu 2. AL-NĀṢİR AL ṢAĞİR AL-ḤUSAYN B. AL-ḤASAN B. AL-ḤASAN B. 'ALİ tarafından kullanılmıştır. Bu sonuncusu Havsam'de bir hâkimiyet kurmuş ve bunu buradaki eski Zaydî hâkimiyetinin hâtıralarına bağlamıştır. Kendisi zeydîliğin daha çok dinî cephesini tebârüz ettirmiş, hâfızlara devlet hazînesinden maaş bağlamıştır; şâir olarak da temâyüz etmiştir. Ölümünden (476 = 1083) sonra, Havsam'deki mezarı mârûf bir ziyâretgâh olmuştur.

II. Yemen imamları arasında bu unvân şu şahıslar tarafından kullanılmıştır: 1. AL-NĀṢİR AḤMED, al-Hâdi Yaḥyâ ile onun yeğeni Fâṭima'nın oğludur. Yeni devletin kuruluşunda babasının yapmak mecbûriyetinde kaldığı ağır mücâdelelerde de, büyük kardeşi Muḥammed'e nazaran, Aḥmed daha çok temâyüz etmiş bulunuyordu. al-Hâdi'nin ölümünü müteâkip (298=911) Muḥammed al-Murtażā adı ile tahta çıkmış olmakla berâber, Karmatlardan 'Alî b. al-Faḍl'a karşı koyamadığından, altı ay sonra tahtından vazgeçmiş, yerine daha kuvvetli olan ve bilhassa Banî Ḥavlân'ın desteklediği kardeşi Aḥmed'i geçirmiştir. Bir şiirde de işâret edildiği gibi, safer 301 (ağustos — eylûl 913)'de tahta çıkan Aḥmed Karmatlara karşı mücâdeleyi kendisine vazife telakkî etmiş ve Yemen'in ismâilîleştirilmesini önlemekte de çok mühim rol oynamıştır. Kendisi muhtemelen 315 (927)'te Ṣa'da'de ölmüştür; mezarı da orada bulunmaktadır. Bu unvânı taşıyan bütün diğer şahıslar bu zâtın mensûp olduğu âilenin muhtelif kollarından gelmektedirler; bu hususta yalnız Zayd b. 'Alî'nin halefi: 2. ABU 'L-FAṬḤ AL-NĀṢİR AL-DAYLAMİ istisnâ teşkil eder; böyle anılmasının sebebi ilk Hazer seferi dolayısı iledir. Yemen'de o güne kadar yapılmış olanların hilâfına, Ṣan'ā nın cenûbuna geçmiş ve 447 (1055)'de orada yükselmekte olan 'Alî al-Ṣulayḥî [b. bk.]'ye karşı mücâdelede ölmüş ve Żamâr civârında defnedilmiştir. 3. AL-NĀṢİR ṢALĀḤ AL-DİN'in hayatı ve bilhassa ölümü dâhilî karışıklıklar ile ilgilidir. VIII. (XIV.) asrın ilk yarısında birbirine karşı gelen bir çok imam var idi. Asrın ortalarında babası al-Mahdi 'Alî b. Muḥammed büyük bir nufûz kazanmış, fakat Żamâr'da ölümünden (774=1372) bir müddet önce, felce uğramış idi. Ṣalâḥ al-Dîn de Tihâma'de Rasûlîlere [b. bk.] karşı çıkıncaya kadar, rakipsiz bulunuyordu. Fakat 793 (1391)'te Ṣanā'da ölünce, etrafındakiler onun ölümünü iki ay kadar gizleyip, nâşını alçıdan bir tabut içinde sarayda saklamışlardır. Bu husûstaki şâyialar Ṣa'da'de Ḳāżî al-Dawwārî'nin kulağına gidince, onun Ṣan'ā'da defnedilmesini bizzat kendisi emretmiştir. Oğlu 'Alî b. Ṣalâḥ al-Dîn kendisini ancak „cihâd imamı" olarak kabûl ettirebildi; 840 (1336)'ta büyük vebâ salgınının kurbanı oldu. Karşı koyma teşebbüslerine rağmen, Zaydî hâkimiyeti yeniden teessüs edince, Tihâma cihetinden, genç bir hânedan olan Ṭâhirîler (850 — 923 = 1446 — 1517) tarafından, bilhassa bunların ikincisi olan 'Alî al-Vahhâb b. Dâvûd (883 = 1478'den itibâren) rahatsız edilmeğe başladı ve bu IX. (XV.) asrın sonunda al-Hâdî 'Izz al-Dîn b. al-Ḥasan'ın hâkimiyetini sağlamlaştırıp-genişletmesine kadar devam etti. Babasının ilme olan iştiyâkını tevârüs eden oğlu 4. AL-NĀṢİR AL-ḤASAN B. 'IZZ AL-DİN 900 — 929 (1494 — 1523) yılları arasında bu vaziyeti şimâlde ancak kısmen muhâfaza edebildi; Ṣan'ā'da uzun müddet bir rakip imam olan al-Manṣûr Muḥammed b. 'Alî al-Sarâḥî'ye tahammül etmeğe mecbûr oldu. 5. AL-NĀṢİR AL-ḤASAN B. 'ALİ B. DĀVŪD X. (XVI.) asrın sonlarında şimâlde, 927 (1521) ve 943 (1536)'ten beri memlekete giren türklere karşı mukâvemet merkezleri te'sis etti; fakat 1004 (1596/1597)'te türkler tarafından ele geçirildi. İlk türk hâkimiyetine son veren al-Manṣûr al-Ḳāsim (ölm. 1029=1620) kolundan 6. AL-NĀṢİR MUḤAMMED B. İSḤĀḲ B. AL-MAHDİ de imamlık dâvası gütmüştür; önce 1136 (1723/1724) da şimâlde, Sufyan dağlarında, Banî Bakîl civarında, sonra 1139 (1726/1727)'da cenûpta Ẓafâr'da tâlihini denemiş, fakat nihâyet dayızâdesi olan al-Manṣûr al-Ḥusayn b. al-Ḳāsim b. al-Ḥasan b. al-Mahdî Aḥmed'e teslim olmuş ve 1167 (1753)'de Ṣanā'da ölmüştür. 1252 (1836) yılında, al-Manṣûr 'Alî b. al-Mahdî 'Abd Allāh'ın müsrifliğinden memnûn olmayan askerler, onun yerine 7. AL-NĀṢİR 'ABD ALLĀH B. ḤASAN I imam ilân ettiler. Dedesi al-Mutavakkil Aḥmed ve büyük dedesi

al-Mahdî 'Abbâs'tan kuvvetli dinî temâyüller tevâ.üs eden imam ihmâl edilen şerîat hukümlerini şiddet ile tatbika koyuldu. Namaz kılmağı öğretmek ve halkı buna alıştırmak için muallimler tâyin etti. 1256 (1840)'da Şan'â'nın şimâl-i garbîsinde Vâdî Żahr'de bir gezinti esnâsında, Banî Hamdân'a mensûp kimseler tarafından hücûma uğramış ve öldürülmüştür. Yerine o zamana kadar mahbus tutulan kardeşi al-Hâdî Muḥammed b. al-Mahdî 'Abd Allâh geçmiştir. İmamlığın şartlarına uyarak, yukarıda zikredilen imamların büyük bir kısmı bir çok eserler te'lif etmişlerdir; bilhassa eski Yemen imamları, çoğu fıkha dâir olmak üzere, bir çok eser bırakmışlardır.

Bibliyografya: Bk. mad. ZAYDÎLER, *bibliyografya*. (R. STROTHMANN.)

NÂSIR ALÎ. NÂṢİR 'ALÎ, Sarhind'li (? — 1697) olup, XVII. asrın ikinci yarısında orta derecede eserler vermiş olan **hind-fars şâirlerinin en iyilerinden biridir.** Hayatı hakkında bildiklerimiz şunlardan ibârettir: çok seyâhat etmiş ve sonunda Sarhind'e yerleşip, buranın vâlisi Sayf Han Badaḫşî ile *amîr al-umarâ'* Żu 'l-Fiḳâr Han'ın teveccühünü kazanmıştır. Başlıca eseri, ilk önce hindû dilinde Şayḫ Cammân tarafından yazılmış olan Madhumalat ile Manûhar'ın aşk hikâyesinin farsça manzûm bir şeklidir. Nâṣir 'Alî'den sonra aynı mevzû, 'Âlamgîr zamanında (1659 — 1707) Dehli vâlilerinden biri olan ve eserine *Mihr u Māh* adını veren Mîr 'Askar 'Âḳil Han Rāzî (ölm. 1696) tarafından farsça olarak, yeniden işlenmiştir. Nâṣir 'Alî'nin tasavvufî muhtevâlı küçük bir mesnevîsi ile bir Kaşmîr tasviri vardır. *Dîvân*'ı ölümünden sonra dostu Sarḫûş tarafından toplanmış olup, mûtad şekilde gazeller, sâkinâmeler ile ka'enderî dervişlerinin medhiyesi olan bir kaç manzûmeden müteşekkildir (taş-basm., Luknov, 1244 ve 1281'de ve Cavnpûr, 1892'de neşredilmiştir). Nâsır Alî. 6 ramazan 1108 = 29 mart 1697'de Dehli'de ölmüştür.

Bibliyografya: H. Ethé, *Gl Ph.*, II, 252, 310; V. Ivanov, *Curzon Collection Cat.*, nr. 278—279 ve *Asiatic Society of Bengal Coll.*, nr. 813—817. Yazmalar Avrupa kütüphânelerinin çoğunda bulunmaktadır. (E. BERTHELS.)

NÂSIR DÎNİLLÂH. (Bk. MES'ÛD EBÛ SAÎD.)

NÂS RA, AL-NÂṢİRA, garp dillerinde Nazareth. İsâ peygamberin ikamet etmiş olduğu ve arapçada hıristiyanlara ismini vermiş olan **şehir.** (Filistin'de İsrail devletinin şimâl idârî bölümünün merkezi olup 1954'te 21.500 nüfuslu idi.) al-Nāṣira toprağı verimli bir bölgede, dağların çevirdiği sanûba doğru meyilli bir vâdi içinde yer alır. Şimâl ve şimâl-i şarkî tarafındaki tepeler pek basık olduğu hâlde, şimâl-i garbîdeki Cabal al-Sîḥ deniz seviyesinden 488 m. kadar yükselir. Şehrin *Ahd-i atîk*'te zikredilmeyen ismi *İncil*'de ve yunanca eski dinî eserlerde Ναζαρα, Ναζαρετ ve Ναζαρεθ gibi, değişik bir ζ ile geçer ise de, Hieroniymus'a göre, ibrânîcesinde bir *ṣade* harfi var idi ki, süryânîce Nāṣrat ve arapça Nāṣira ve aynı zamanda *Talmut*'taki נצרת, cem. נצרים şekilleri bunu desteklemekte, hâlbuki hıristiyan arapçasında bir ζ bulunmaktadır. Bütün bu şekil'er gibi, Ναζαρνός (Mark. I, 24)'ta ilk hecede bir *a* vardır ki, *Talmut*'ta geçen şekillerinde *o*'ya çevrilmiştir. Hıristiyan ârâmî dilinde ikinci hecede *o* bulunan tâlî bir נצורת şekli vardır ki, Ναζωραιος müştak şekli buna bağlanabilir (Mat., XXVI, 71; Yuhan., XVIII, 5) krş. τῶν Ναζωραίων αἱρεσεως (Âmâl. XXIV, 5). Mandeîlerin kendilerinden Naṣora diye bahsetme'eri buna yaklaştırılabilir (msl. Dalman, *Aram. Gramm.*², s. 178; Gressmann, *ZATW*, XLIII. 26 v. d.). Fakat daha yakın bir zamanda Lidzbarski (*Mandäische Liturgien*, s. XVI v.d.; *ZS*, I, 230 v. dd.) bunu „müşâhidler" olarak izah etmek istemiş, hâlbuki Zimmern (*ZDMG*, LXXIV, 429 v. dd., 76, 46) bunun menşe'ini bâbilce *Nāṣira*'da aramıştır. Arap müellifleri arap. *naṣārā*, hıristiyan ar. *naṣrān* ve *naṣrāniya* gibi kelimelerin bu şehir adından geldiğini bilirler.

Nazareth 'İsâ Peygamber zamanında ehemmiyetsiz bir kasaba idi (krş. Yohan., I. 47; Nāṣira'dan iyi ne ge'ebilir?; Josephus'ta burası zikredilmez) ve hıristiyanlığın doğuşunu takip eden devirde *Ahd-i cedîd*'de adı geçen ve büyük ziyâretçi kütlelerini kendine çeken mevkî'er arasında bulunmuyordu. İmparator Konstantin I. zamanına kadar. Epiphanius'a göre, yalnız yahudilerin ikamet ettiği bir yer idi; fakat yavaş-yavaş buraya hıristiyanlar da yerleştiler ve memleket müslümanlar tarafından fethedildikten (636) sonra da, hıristiyan nüfus eksilmedi. Arculfus zamanında (aş.-yk. 670) burada iki kilise var idi ve 332 (943)'de Mas'ûdî mukaddes sayılan bir kiliseden (muhakkak Meryem kilisesi) bahsetmektedir. Celiliye'nin Tancred ve haçlılar tarafından fethedilmesinden önce. Nazareth müslümanlar tarafından tahrip edildi ise de, hıristiyan hâkimiyeti altında bilhassa Skythopolis piskoposluğu buraya taşındıktan sonra, yeniden kalkındı. Rus râhibi Daniel (1113 — 1115) „tebşîr" kilisesi ile Meryem kuyusunun o zamanki manzarasına dâir oldukça iyi bir tavsif verir. 1187'de Ṣalâḥ al-Dîn Nazareth'i de ele geçirdi ve kendisi ile Richard arasında akd-

edilen muâhede ile (1192), burayı muhâfaza etti. 1251'de, Louis IX. başarısız neticelenen son haçlı seferi sırasında, Akkā'dan Nazareth'e bir ziyâret teşebbüsünde bulundu. Müslüman rivâyetlerine karşı kadîm hıristiyan taribini ele alan Yāḳūt (623=1225) Nāṣira'yı Ṭabarîya'den 13 mil mesâfede bir köy olarak zikreder. Memlûk sultanı Baybars 661 (1263)'de emîr 'Alā' al-Dīn'e Nāṣira'yı ve bilhassa buradaki meşhûr Meryem kilisesini tahrip etmesini emretti. Dimaşḳī (aş.-yk. 1300) burayı Ṣafad eyâletine bağlı ve yemenliler ile meskûn bir ibrânî beldesi olarak zikretmekte ve Ḫalīl al-Ẓāhirī (ölm 872=1468) ise, Ṣafad'e tâbî şehir görünüşündeki köyler arasında saymaktadır. Hıristiyan ziyâretçilere gelince, bunlar Nazereth'i gâyet az sayıda hıristiyanın oturduğu, harâp bir kilisesi bulunan pek fakir bir köy gibi göstermekte ve müslüman balkın düşmanlığından şikâyet etmektedirler. 1620'ye doğru daha iyi bir devir başladı. Dürzî prensi Faḫr al-Dīn (b. bk.) şehri fransiskenlere açtı. Latin manastırı ile „tebşir" kilisesi yeniden inşâ edildi ise de tamamlanması ancak bir asır sonra mümkün oldu. Bununla berâber, râhipler dışında, XVIII. asrın ortasına kadar Nāṣira'da pek az hıristiyan oturuyordu. Bu devirde 'Akkālı Şayḫ Ẓāhir al-'Amr'in teşvikı ile sayıları gittikçe arttı. 1890'da G. Schumacher'in bir tahminine göre, şehrin 7.419 nüfusu var idi ve bunun 1.825'ini müslümanlar 2.370'ini katolikler, kalanını muhtelif mezheplerden hıristiyanlar teşkil ediyordu. Daha sonra bunların sayısı büs-bütün arttı. Yahudilerin burada devamlı oturmağa hakları yok idi. Büyük manastır cenûb-i şarkîdeki „tebşir" kilisesi ile berâber latinlere, şimâl-i şarkîdeki „tebşir" kilisesi de rûmlara âit bulunuyordu. Müslümanların büyükçe bir câmileri ve beş evliyâları var idi. Kenarı açık bir kubbe altında bulunan Meryem kuyusuna rûm „tebşir" kilisesi altında bulunan bir menbâdan su gelmekte idi.

[Osmanlı hâkimiyetinin son devrinde Nāṣira, Beyrut vilâyetinin 'Akkā sancağına bağlı bir kazânın merkezi bulunuyordu ve XIX. asrın sonlarında kasabanın nüfusu 7.000 kadar tahmin ediliyordu (2.000 müslüman; krş. Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-a'lām*, 1898, VI, 4549). Burası birinci cihan harbinin son senesinde, 20 eylûl 1918 tarihinde, ingiliz kuvvetleri tarafından işgâl edildi ve 1948'de Filistin toprakları üzerinde kurulan İsrail devleti hudutları içinde kaldı.]

Bibliyografya: İbn Sa'd (nşr. Sachau), I/I, 26; Mas'ūdī (Paris tab.), I, 123; Yāḳūt (nşr. Wüstenfeld), IV, 729; Dimaşḳī (nşr. Mehren), s. 212; R. Hartmann, *Ḫalīl al-Ẓāhirī's Zubdat Kaşf al-Mamālik* (1907), s. 47 v. d.; *Die Pilgerfahrt des russischen Abtes Daniel* (trc. Leskien, *ZDPV*, VII, 17 v. dd.; Propst *Die geogr. Verhältnisse Syriens and Palästinas bei Wilhelm Tyr.*, I, 55; Röhricht, *Geschichte des Königr. Jerusalem*, s. 441, 444, 885, 920 ve tür. yer.; Robinson, *Palästina*, III, 419 v. dd.; Sir George Adam Smith, *Historical Geography of the Holy Land*, bk. fihrist; Tobler, *Nazareth in Palästina* (1868); G. Schumacher (*ZDPV*, XIII, 235 v. dd.; harita ve resimler). (FR. BUHL.)

NÂSIRÂBÂD. [Bk. SİSTĀN.]

NÂSIR-I HUSREV. NĀṢİR-İ ḤUSRAV, tam adı ABŪ MU'ĪN NĀṢIR B. ḤUSRAV B. ḤĀRIṢ olup, XI. asrın en mühim İran şâirlerinden biridir.

Hayatı. Nāṣir, Belh'in bir idârî bölgesi olan Ḳubādiyān'da 394 (1003)'te dünyaya gelmiştir. İran tarihçileri umûmiyetle onu *'Alavî* lekabı ile anmaktadırlar; bu lekap Nāṣir'ın halîfe 'Alī'nin ahfâdından olduğunu değil, sâdece *şī'a* ile olan münâsebetini ifâde etmektedir. Nāṣir'ın babası muhtemelen küçük emlâk sâhibi bir kimse idi ve Belh civârında bulunuyordu. Nāṣir genç yaşlarında iyi bir tahsil gördü ve o zamanın hemen bütün ilimlerine vukuf peydâ etti. 1040 ve 1045'te düşünme tarzında birden-bire tam bir değişme oldu; Nāṣir bize bunu kehânet denilebilecek bir rüyâ ile anlatmaktadır. Mevkiine ve hayatın zevklerine vedâ etmeğe karar vererek, Mekke'ye hacca gitti ve dört defa Ka'be'yi tavâf etti. Bu seyâhatin Nāṣir için çok mühim neticeleri oldu. Muhtelif hükûmdarların devamlı mücâdeleleri yüzünden, perîşan bir vaziyet içinde bulunan memleketi İran'ı terketti. Dolaştığı diğer islâm memleketlerini de aynı hâlde buldu. Yalnız Mısır bir istisnâ teşkil etmekte idi. Orada refah, bolluk, zengin çarşılar, anlaşma ve sükûn var idi. O zaman Mısır'da Fâtımîler hükûm sürmekte idi. Nāṣir, bu vaziyet karşısında islâmiyetin doğru yoldan ayrılmış olduğuna ve mü'minleri yalnız ismâilîliğin kaçınılmaz bir felâketten kurtarabileceğine kanâat getirdi. İsmâilîlerin bâzı ileri gelenleri ile tanıştı, onların mezhebine girdi ve nihâyet vatanı olan Horasan'da yeni akîdeyi yaymak üzere, halîfe al-Mustanṣir bi'llāh (1036—1094) tarafından me'mûr edildi. Aynı zamanda da ismâilîlerin karışık merâtip silsilesinde oldukça yüksek bir yeri olan *ḥacca* mertebesine çıkarıldı. Nāṣir, Belh'e döndüğü zaman, kendini bütün mevcûdiyeti ile yeni akîdeyi yaymağa hasretti. Fakat memlekette hükümran olan Selçuklular Nāṣir'ın faâliyetini kendileri için çok tehlikeli bulmakta gecikme-

diler. Nâşir, tâkibe uğrayarak, Belh'e kaçtı. Önce Mâzandarân'a gitti ise de, bu bölgeyi pek emin bulmayarak, aşılması güç Badahşân dağları arasındaki Yumgân vâdisine sığınmak zorunda kaldı. Yaşlanmış olan şâir son yıllarını bu çorak ve sert iklimli memlekette geçirdi; en mühim şiirlerin burada yazdı ve yine 452 veya 453 (1061 veya 1061)'te burada hayata gözlerini yumdu. Bu bölgede, bugüne kadar Nâşiriya adı altında küçük bir tarîkat kalmış olup, menşe'ini „Şo Nosir" [Şâh Nâşir]'den almıştır. Bu mezhebin kurucusu hakkında efsâneler anlatılmakta (ve Nâşir-i Ḫusrav'ın kabri Kökçe'nin yukarı mecrâsında gösterilmektedir (bk. mad. BEADHŞAN).)...

E s e r l e r i. Nâşir'ın eserleri muhtemelen pek çok idi; fakat bunların ancak bir kısmı, o da bozularak, bize intikal etmiştir. Bunların en mühimi sürgünde yaşadığı günlerde yazmış olduğu felsefî büyük *Dîvân*'ıdır. Şiirlerinin san'at değeri çok yüksek değildir; üslûbu bâzan ağır ve acemîceadir; fakat bugüne kadar incelenmemiş olan felsefî muhtevâsı İran edebiyatı tarihi için büyük bir ehemmiyet taşımaktadır. Bu, ismâilî mezhebinin tam bir ansiklopedisidir; fakat, tabiatiyle, düzensiz ve tertipsizdir. Eser dil bakımından da çok mühimdir. İyi bir (arsça tab'ı Tahran'da 1938'de yapılmıştır. *Dîvân*'a oldukça kısa öğretici iki şiir eklenmektedir: İbn Sînâ felsefesine açık şekilde benzeyen bir felsefe sistemi olan *Rûşanâî-nâma* ve devletia ileri gelenlerini acı bir dil ile tenkit eden ve köylüye, „bütün yaşayanları besleyene" saygı sunan *Sa'âdat-nâma*.

Nâşir'in en meşhur menşûr eseri, Mekke seyâhatini tasvir eden *Safar-nâma*'sıdır; içinde çeşitli bilgiler bulunan bu eser bilhassa çok kıymetlidir. Ne yazık ki, bu eser son derece tahrif edilmiş ve muhtemelen şî'îler tarafından gözden geçirilmiş olarak, zamanımıza intikal etmiştir. Nâşir'ın diğer eserleri ismâilî metinlerinden seçme parçalardır. Bunlar arasında en başta *Zâd al-musâfirîn*'i zikretmek gerektir. Bu eser metafizik ve kozmografyada pek çeşitli meseleleri ele alan ve pek benzeri olmayan bir ansiklopedidir. Farsça metnin iyi bir baskısı Berlin'de 1923'te yayınlanmıştır. *Vach-i dîn* de ismâilî mezhebinin rehberi mâhiyetinde hayli mühim bir eser olup, mezhep akîdesini kademe-kademe izah etmektedir. Pamir toprakları ismâilî'ler arasında bugün hâlâ çok okunan, mes. *Umm al-kitâb* gibi, buna benzer diğer bir çok risâleler de Nâşir'a izâfe olunmaktadır. Fakat, bugün bu risâlelerin Nâşir'a âit olup-olmadığını kestirmek imkânsızdır. Nâşir'ın bir çok eserlerinin iyi baskıları bulunmakla berâber, yüksek şahsiyetinin kâfî derecede aydınlanmış olduğu ileri sürülene kadar, yapılması gereken şey İran düşüncesinin gelişmesinde çok mühim te'sir etmiş kendi felsefe tarzını tetkik etmektir.

B i b l i y o g r a f y a: H. Etbé (*G I Ph.*, II, 278—283); ayn. mll., *Nâṣir Chusraus Rûšanâînâma* (farsça ve almanca, *ZDMG*, XXXVIII, 645—665; XXXIV, 428—464); ayn. mll., *Kürzere Lieder u. poetische Fragmente aus Nâçir Khusraus Divân* (*N G W Gött.*, 1882, s. 124—152); ayn. mll., *Auswahl aus Nâṣirs Ḳaṣîden* (*ZDMG*, XXXVI, 476—508); ayn. mll., *Nâṣir bin Khusrau's Leben, Denken und Dichten* (Leiden, 1884); E. Fagnan, *Le livre de la félicité* (farsça ve fransızca: *ZDMG*, XXXIV, 643—674); bu eser üzerinde F. Teuffel tarafından yapılan düzeltmeler (*ZDMG*, XXXVI, 96—114); Ch. Schefer, *Sefer Nameh* (metin ve tre., bir de mukaddime), Paris, 1881; bugün bu tabı oldukça eskimiştir; onun için metnin Berlin'de 1923 (Kaviani)'te neşredilen yeni baskısı tavsiye edilir: başta *Rûşanâi-nâma* ile *Sa'âdat-nâma*'nın metinleri yer almaktadır.

T e r c ü m e l e r: Guy le Strange *Nâṣir-i Khusrau, Diary of a Journey through Syria and Palestine* (London, 1888); A. P. Fuller, *Account of Jerusalem* (*J R A S*, 1872, s. 142—164); E. Berthels, *Safar-nâma* (rusça, Leningrad, 1933). A. Tarzi, *Sefer-nâme* (türkçe, bir önsöz ile, İstanbul 1950).—Yukarıda zikredilen *Dîvân*'ın yeni baskıları dışında, eski bir taşbasması (Tebriz, 1280) da vardır. Nâşir'a âit olduğu katî olarak bilinmeyen bir de *Tarcî'band* mevcuttur ki, rusça tercümesi ile birlikte, V. Zhukovski tarafından *Zapiski* (IV, 386—393)'de neşredilmiştir. *Vach-i Dîn*, Berlin'de 1925 (Kaviani)'te neşredilmiştir. (E. BERTHELS.)

NÂSIR-ÜD-DEVLE. NÂṢİR AL-DAVLA. ABŪ MUḤAMMED AL-ḤASAN B. 'ABD ALLÂH, H a m d â n î [b. bk.] **s ü l â l e s i h ü k ü m d a r ı.** 308 (920/921) senesinden itibâren, Musul'un idâresinde babası Abu 'l-Hayca' 'Abd Allâh [b. bk.]'a vekâlet etmiş ve 317 (929)'de ölümünde Hamdânî sülâlesinin reisi sıfatı ile, babasının yerine geçmiştir. Abbâsî halîfesi al-Muktedir [b. bk.]'in ikinci defa muvakkat bal'ında Abu 'l-Hayca'nın oynadığı rol sebebi ile mezkûr halîfe tekrar tahta çıktığı zaman, Hamdânîlerin Musul üzerindeki murâkabelerine onlardan olmayan bir vâli tâyin etmek sureti ile, nihâyet vermeğe çalıştı. Bununla berâber, bu vâli ölünce, aynı sene al-Ḥasan'a babasının bütün imtiyazları tanındı.

Hamdânîler, bu devirden itibâren Abbâsî nufûz ve kudretinin hızla çökmeğe başlamasından faydalanarak, nufûz sâhalarını genişletmeğe çalıştılar ve halîfelere vergi ödemeğe mecbûr oldular. 332 (933/944)'den itibâren, Cazîra ve şimâlî Suriye'nin büyük bir kısmının murâkabesini elde ettiler. Hattâ al-Ḥasan, Azerbaycan topraklarına ilâve etmek için, 322 (934) ve 326 (938)'da olmak üzere, semeresiz iki teşebbüse girişti. Bu genişleme devresinin ilk kısmında al-Ḥasan bütün gayretini mahallî isyânları bastırmağa sarfetti. Aynı zamanda halîfe ile iyi geçinmek istediği için, al-Muḳtadir ile olan ve bunun ölümü ile nihâyet bulan mücâdelede kumandan Mu'nis [b. bk.]'e yardımı reddetti. Fakat 323 (935)'te halîfe al-Rāżī, amcası Sa'îd lehine onu Musul vâliliğinden uzaklaştırdı. al-Ḥasan da bunun üzerine Sa'îd'i öldürttü. Her ne kadar al-Rāżī başlangıçta askerin kuvvetli isteğini kabûl ettirmeğe çalıştı ise de, sonunda al-Ḥasan'ın tekrar vâliliğe gelmesine râzı oldu.

al-Rāżī devrinde, İbn Rā'iḳ'ın *amîr al-umarā*' [b. bk.]'lığa tâyini ile, Abbâsîlerin an'anevî idâre usûlü sona erdi. Bunun neticesinde ayrıca halîfelerin nufûzunda daha büyük bir zaaf baş-gösterdi ve 327 (938/939)'de al-Ḥasan vergisini ödememeğe çabştı ise de, İbn Rā'iḳ'ın halefi Backam [b. bk.] bunun derhâl ödenmesini istedi. 330 (941/942)'da halîfe al-Muttaḳî [b. bk.] ile (bu arada tekrar mevkiini ele geçiren) İbn Rā'iḳ [b. bk.] al-Barîdî kardeşleri tarafından henüz zaptedilmiş olan Bagdad'dan Musul'a kaçmışlardı. al-Ḥasan, İbn Rā'iḳ'ı öldürttü ve halîfeyi kendisine emîrlik ile Nāşir al-Davla lekabını vermeğe zorladı; kızını halîfenin oğluna nikâhladı. Fakat aynı devirde gerek kendisinin, gerek daha meşhûr olan kardeşi 'Alî'nin Sayf al-Davla unvânını almalarına rağmen, Tüzün [b. bk.] kumandasındaki türk askerlerinin isyânı neticesinde derhâl Musul'a çekilmeğe mecbûr kaldılar. al-Muttaḳî bunun üzerine, Tüzün'u Nāşir al-Davla yerine emîr tâyin etti. Fakat halîfenin bu bâriz zaafı Tüzün'u salâhiyetlerini kötüye kullanmağa sevketti ve 332 (943/944)'de halîfe yine Hamdânîlere sığınmağa mecbûr kaldı. Sayf al-Davla, Tüzün'u bu muhârebede bozguna uğratmağı düşündü ise de, buna muvaffak olamadı; diğer yandan al-Ḥasan, daha emin bir yerde bulunması için, halîfeyi Musul'dan uzaklaştırarak, Rakḳa'ya gitmesini sağladı. Bununla berâber, bir kaç ay sonra, al-Muttaḳî, Tüzün'un sadâkat husûsunda verdiği söze güvenerek, Bagdad'a doğru yola çıktı; fakat yolda onu karşılamağa gelen emîr gözlerini oydurtarak, halîfeliğine son verdi. Bunun üzerine, Nāşir tekrar vergisini vermedi. Bu sefer Tüzün ile yeni halîfe al-Mustaḳfî [b. bk.] bir orda ile üzerine yürüyerek, onu vergisini ödemeğe mecbûr ettiler. Tüzün 334 (945/946) senesinde öldü ve Nāşir emîrliğini tekrar elde etmek için, teklifte bulundu. Fakat, aynı sene Bagdad Aḥmed b. Büveyh Mu'izz al-Davla [b. bk.] tarafından zaptedildi ve bundan böyle Nāşir'ın siyâsî tutumu, esâs itibârı ile kendi nufûzunun büveyhî nufûzuna karşı muhâfaza edilmesine bağlı kaldı.

Mücâdele derhâl başladı. Mu'izz al-Davla, Bagdad'a yerleşir-yerleşmez, Hamdânîlere karşı bir sefere girişti; Nāşir al-Davla, şark sâhili işgâl ve „yuvarlak şehri" muhâsara ederek, onu idâre merkezine dönmeğe mecbûr etti ise de, sonunda Hamdânîlerin kuvvetlerini püskürtmeğe muvaffak oldu. Nāşir 'Ukbarā'ya çekildi ve oradan, Takrît'in şimâlindeki bütün topraklar ile Suriye ve Mısır'ın kendisine vergi ile bağlanmasını şart koşarak, sulh teklif etti. Fakat ordusundaki türk birlikleri arasında çıkan isyân, onu, sulh yapmağa kalmadan, kaçmağa mecbûr etti ve ancak Mu'izz'in gönderdiği kuvvetler sâyesinde isyânı bastırmağa muvaffak oldu. Mu'izz ona yardım ederken, Hamdânîlere tâbî olan yerlerde onlara tamâmen sâhip oluncaya kadar, nizâm ve âsâyişi bir az olsun idâme ettirmek gâyesini güdüyordu. Nitekim Nāşir'ın itâatini te'min için oğullarından birini rehine olarak aldı ve 2 sene sonra, Musul'a karşı ikinci bir sefer açtı. Bu sefer biç bir netice vermedi ve Mu'izz, İran'da kargaşalıklar başladığı ve kardeşi de kendinden yardım istediği için, gâyesine ulaşamadan sulh yapmak zorunda kaldı; zîra, Nāşir, Diyār Rabî'a, Cazîra ve Suriye için vergi vermeğe ve bütün topraklarında, hutbelerde halîfenin adından sonra üç büveyhî hükümdarının adlarını okutmağa râzı oldu.

Rakip hükümdarlar arasında 345 (956/957)'te yeni mücâdeleler baş-gösterdi. O sene, Mu'izz bir isyânı bastırmak için Bagdad'dan uzakta bulunduğu sırada, Nāşir oğullarından ikisini Bagdad'ı zaptetmeğe gönderdi. Mu'izz isyânın ele-başısını yenmeğe muvaffak oldu ve dönüşünde Hamdânîler çekildiler. Bununla berâber, bu tahrike rağmen, Mu'izz zarar ve ziyân istemekle iktifâ ederek, Nāşir'ın vergi ödemek husûsundaki taahhüdünün tâzelenmesini talep etti. Ancak Nāşir ikinci senenin vergisini vermeği reddedince, ona karşı tedbir aldı. Topraklarına hücûm ederek, Musul'u ve Nişîbîn'i aldı ve sonra al-Raḥba üzerine asker gönderdi. Önce Mayyāfāriḳîn'e, sonra

Haleb'e kaçmış olan Nâşir sulh yapmağa çalıştı. Fakat Mu'izz bu teklifi kabûl etmedi ve ancak Sayf, Musul, Diyâr Rabî'a, al-Raḥba 'nın vergiye tâbî sâhibi sıfatı ile kardeşinin yerini alınca, bir anlaşmaya vardı.

5 sene sonra, 353 (964)'te, Nâşir bu toprakların vergiye tâbi sâhipliğini tekrar elde etmek için müzâkerelere girişti. Fakat isteklerinden biri, oğlu Abû Taġlib al-Ġażanfar [b. bk.]'in kendine halef olarak tanınması idi ki, Mu'izz bunu kabûle taraftar değil idi. Tekrar Hamdânîlere karşı hücûma geçerek, Musul ile Naşîbîn'i ele geçirdi. Fakat bu münâsebetle ona mukavemet husûsunda daha çok muvaffakiyet gösterdiler; Abû Taġlib'in babasının eski mülkü için vergi ödemeği kabûl etmesi üzerine, bir anlaşmaya varıldı.

356 (967)'da Mu'izz de, Sayf de öldüler. Nâşir'a atfedilen hemen-hemen son iş, Mu'izz'in oğlu ve halefi Bahtiyâr'ın kendisine bırakılan bütün kaynaklar tükenineeye kadar taarruz edilmesi husûsunda oğullarına verdiği nasihattir. Son derece bağlı olduğu Sayf'in ölümünden sonra. Nâşir, hayata karşı bütün alâkasını kaybetti ve hasisliği yüzünden ihtilâl hâline düştüğü âilesi devlet işlerinin murâkabesini eline aldı. Tâbî hükümdar olarak çoktan yerini almış bulunan Abû Taġlib ile annesi ve Nâşir'ın zevcesi Fâṭima bint Aḥmed, Nâşir'ın bütün emlâkini ve müstahkem mevkîlerini ele geçirmeğe çalıştılar; Nâşir bir diğer oğlunun yardımını te'mine çalışınca. onu Ardûmşt kalesinde zehirlediler. Nâşir ertesi sene, 357 (968)'de veya bir sene sonra hapiste öldü.

Nâşir al-Davla'nın saltanatı, nufûzu altında bulunan topraklar için, felâketli oldu. Çağdaşı İbn Ḥavḳal [b. bk.] eserinin bir kaç yerinde Nâşir'dan bahsederken, onun halkı harâca kestiğini ve topraklarını zorla ellerinden aldığını anlatıyor (bk. Musul, Balad, Sincar ve Niṣîbîn tasvirleri). İbn Miskavayh'e göre ise, toprak sâhiplerinin hayâlî bir takım şikâyetlerini sebep ittihaz ederek, onları mal ve mülklerini yok bahasına kendisine satmağa zorlamıştır; öyle ki, Musul bölgesinin yalnız reisi değil, aynı zamanda bu bölgenin en büyük toprak sâhibi olmuştur.

Bibliografya: İbn Miskavayh, *Tacârib al-umam* (Amedroz ve Margoliouth, *The Eclipse of the Abbasid Caliphate*); al-Mas'ûdî, *Murûc al-ẕahab* (nşr. Barbier de Meynard), VIII; İbn Ḥavḳal (nşr. de Goeje, İbn al-Aṯîr, *al-Kâmil*, VIII; İbn Ḫallikân, *Vafayât al-a'yân*, I; İbn Ḫaldûn, IV; İbn Ṭaṭrîbirdî, *al-Nucûm al-ẕâhira* (nşr. Juynboll), II; al-Tanûḫî, *Nişvâr al-Muḥâẕara* (nşr. Margoliouth), I; Freytag, *Geschichte der Dynastien der Homdanien* (*ZDMG*, X, XI).

(HAROLD BOWEN.)

NÂSIR-ÜD-DÎN. [Bk. MAHMUD I., MAHMUD II., MAHMUD. MAHMUD II.]

NÂSIR-ÜD-DÎN. [Bk. HÜMÂYÛN.]

NÂSIR-ÜD-DÎN ḲUBÂÇA. [Bk. SİND.]

NASÎ'. [Bk. NESÎ.]

NASÎB. [Bk. NESİB.]

NAŞÎBÎN. [Bk NASİBİN.]

NASÎBÎN, NAŞÎBÎN, [bugünkü türkçe şekli ile Nusaybin, mahallî telaffuzu Nesîbin, cenûb-i şarkî Anadolu bölgesinde bulunan kazâ merkezi kaseba (aş. bk.) ve eski bir şehir.]

Şehrin adı, muhakkak olarak, sâmî menşe'li olup, bu ismi Philon Byblios (bk. bizanslı Stephan; Müller, *Fragmenta hist. graec.*, III, 571, şekil 8) ile berâber Νάσιβις = στήλαι (*Naṣîb*)'ye bağlamak gerekir. Nasîbîn'in putu Abnîl (Assemani, *Bibl. Orient.*, Roma, 1719, I, 27), yâni „El'in taşı" olmalıdır (W. Robertson Smith, *Die Religion der Semiten*, tre. Stübe, 1899, s. 159, not 309'a göre). Sikkeler üzerinde, mevkî adı olarak. umûmiyetle NEΣIBI şekli görülür (bizanslı Stephan'da Uranioe: Νέσιβις; Plinius, *Nat. hist.*, VI, 42: Nesebis); *Scriptorce historiae Augustae* ve başka yerlerde Nitibi(n), Nitibeni. Nizzibi v.b. değişik şekillerine rastlanır (J. Markwart, *Südarmenien u. d. Tigrisquellen* Wien, 1930, s. 259 v.d., not 1). Ermenicede şehir ekseriyetle Mcbin olarak geçer (ismin şekli husûsunda: Markwart, *ayn. esr.*, s. 166 v.d., not 3); Matt'ēos Urhayec'i (Urfalı Mathieu, nşr. Watarşapat, 2. tab., 1898, s. 245=trc. Dulaurier, s. 206) buraya „*Neepi*, aynı zamanda *Mcbin* veya *Nsepin* denilir" diyor. Fakat ayrıca bir de „*Nsepin* zikrediyor ki, bu *Sibar* şehridir" (s. 187 = s. 158. Asıl XCVI, tre Dulaurier, s. 413, yanlış olarak buradaki şehirlerin Nasîbîn ve Sippara ile aynı olduğu zannındadır); bu Sibar şehri Fırat'ın sol yakasında, Severak (Siverek) veya Sevaverak (a. Suvaydâ')— Ḥisn Manşûr (ermenice Harsen Maroy, [şimdiki Adıyaman]) yolu üzerinde bulunuyor idi (Matt'ēos, s. 157 = 130 Dulaurier; 186 v.d. = 157 v.d. Dulaurier) Bu sonuncu Nsepin „Fırat nehri kenarında hem Âmid, hem Ḥarrân'dan 3—4 gün mesâfede. Ḥarrân'ı Rûm diyarına bağlayan yol üzerinde Naşîbîn al-Rûm denilen Naşîbîn şehridir" (Yâḳût, *Mu'cam*, IV, 789); Sözde-Vâḳidî'de (*Fatûḥ Diyâr Rabî'a ve Diyâr Bakr*, tre. B. G. Niebuhr, *Schriften der Akademie von Ham*, Hamburg, 1874 I/III 50, 175 v.d.) Suvaydâ', yâni Siverek yakınında, „Naşîbîn al-Şaġîr" ismi ile geçmekte, bu isim 1: 200.000 mikyaslı Osmanlı erkân-ı harbiye hari-

talarının 1333 (1917/1918) senesinde neşredilmiş Siverek — Harput paftasında, Siverek'in aş.-yk. 32 km. garbında, Fırat nehri kenarında, Kantara mevkiine 2,5 km. mesâfede, nehrin bir büklümü üzerinde görülmektedir [Siverek kazâsına bağlı Naşîbîn köyü]. Süryânî müellifleri Naşîbîn'i Tevrat'taki Şôbhā olarak tanır ve şehrin kuruluşunu Namrūd'a atfederler (Sūryânî Mibail = Michael Syr., *Chron.*, trc. Chabot, I, 20; Barhebr., *Chron. Syr.*, nşr. Bedjan, s. 8).

Şehir, Μάσιον ὄρος (Midyat — Mardin eşiği, bk. TÛR 'ABDÎN) sırtlarının eteğinde Suriye çölüne doğru hafif meyil ile alçalan bir ovada eskilerin Mygdonios (Theophyl. Simok., nşr. de Boor, V, 5, 3: Μύγδων) dedikleri Caġcaġ (Çaḥcaḥa) suyu (arap. Hirmās, sūryan. Nehar Māsā veya Māşî, asurî Ḫarmiş?; Nöldeke, *Z D M G*, XXXIII, 328) üzerinde bulunuyordu. Naşîbîn ile Dicle nehri arasında uzanan bölgeye sūryânîler Bēṯ 'Arabāyē (Theophyl. Simok., I, 13, 8: Βεαρβαές, III, 16, 1; V, 1, 7; 3, 2: Ἀραβία; G. Hoffmann, *Auszüge aus syr. Akten pers. Märt.*, s. 23, not 170), ermenilerce Arvastan (krş. Arvāstān: *J A*, 1869, s. 168; Arvāstān-i Hrōm: Justi, *Beiträge*, I, 16, 24; Markwart, *Ērānşahr*, s. 162 v.d.).

Şehrin ismi daha asurlular tarafından Naşibina şeklinde, bugünkü bildiklerimize göre, ilk defa m. ö. 900'e doğru Adadnirāri II. zamanında geçmektedir (O. Schroeder, *Wiss. Veröff. D O G*, XXXVII, nr. 84, I, 41 v.d.). m. ö. 852 ile 715 arasındaki devirde vâlisinin unvân verdiği bir eyâlete merkez olmuş idi (Forrer, *Provinzeinteilung des assyr. Reiches*, s. 32, 106; Schachermeyr, *Reallexikon d. Vorgesch.*, 1927, VIII, 449: mad. *Nasibina*). Naşibina, m. ö. 612 senesinde asurluların bâbillilere ve medlere karşı son savaşları vesilesi ile, zikredilmektedir (C. J. Gadd, *The Fall of Nineveh*, London, 1923, s. 35, çivi yazısı tabletler, Brit. Mus. 21901, Rs. 48).

Rivâyete göre, Seleukos I. Nisibis'e bir yunan kolonisi yerleştirmiştir (*Corpus Inscript. Graec.*, IV, 6856); Tscherikower, *Philologus*, Suppl., XIX, I, 89 v.d.). Makedonyalılar şehre Ἀντιόχεια ἡ ἐν τῇ Μυγδονίᾳ (Strab., XVI, 747) ismini vermişlerdi. Antiochos IV. zamanında burada üzerinde Ἀντιοχέων τῶν ἐν τῇι Μυγδονίαι yazısı bulunan sikkeler basıldı (Brit. Mus., *Catal. Seleucid. Kings*, s. 42, nr. 86—88; Head, *Historia Numorum*², s. 815). Ermenistan hükümdarı Tigran evvelce kendi elinde bulunan şehri işgâl etmiş olan Partlardan geri alıp, kardeşi Guras (*Gōr*)'ı buraya vâli tâyin etti. Tigran'a karşı seferinde Lucullus burayı m. ö. 68'de zaptetti (Plutarch, *Luc.*, s. 32, 4 v.dd.). Ermeni tarihçileri şehrin II. (m. ö.) asır ortasından milâd asrı başlarına kadar, Arşakuni krallarının ve daha sonra kral Sanatrūġ'un pâyitahtı olduğunu iddia etmişlerdir (St. Martin, *Mémoires sur l'Arménie*, Paris, 1818, I, 161; Marquart, Herzfeld, *Z D M G*, LXVIII, 659 v.d.). 37 (m. s.) senesinde Part kralı Artabanos III. burayı ermenilerin elinden alıp, Adiabene kıralı Izates'e verdi (Joseph., *Ant.*, XX, 3, 2). Partların Corbulo seferi sırasında, 62 (m. s.) senesinde burası Partların veya Adiabenlilerin elinde idi (Tacitus, *Annal.*, XV, 5). İmparator Traianus, daha önce Hadrianus'un Partlara vermiş olduğu Nisibis'i geri aldı (Dio Cassius, LXVIII, 23). Licius Verus I.'un Part seferi sırasında romalılar tarafından bir defa daha kuşatıldı ve bu muhâsara sırasında şehirde vebâ çıktı (Lukianus, *De conscrib. histor.*, s. 15). Partlar Dicle nehrinin gerisine çekildiler ve bunun üzerine şehir şüphesiz tekrar Roma hâkimiyeti altına girdi. Septimius Severus'un Pescennius Niger'i mağlûp etmesi üzerine, Osrhoene ve Adiabene prensleri, kendi hâkimiyetini tanımalarına karşılık, Roma ordularının Nisibis'ten çekilmesine imparatoru râzı ettiler (Dio Cassius, LXXV, 1, 2 v. dd.). Daha sonra imparator, 195 (m. s.)'te tekrar Nisibis üzerine yürüyerek, burayı yeni bir eyâletin merkezi hâline getirdi. O sırada şehir Septimia Nesibi Colonia Metropolis ismini almış idi (Dio Cassius, LXXV, 3, 2; Hill, *Catal. of Greek Coins, Brit. Mus., Arabia, Mesopotamia and Persia*, London, 1922, s. CVIII v. d. ve 119—124; Macdonald, *Catal. of the Hunterian Collection*, III, 315, Levha LXXIX). İmparator Roma'ya döndükten sonra, vâli Lectus şehri Partların hücûmuna karşı müdâfaa etti. Partlar, Caracalla'nın öldürülmesinden sonra, şehri 217 senesinde yeniden kuşattılar ise de, sonra Macrinus ile sulha vardılar. Daha sonra sâsânîlerin ilki Ardaşîr hemen Nisibis'i kuşattı (Zonar., XII, 13; Geogr. Synkell., s. 674). Şehir, Maximinus devrinde iranlıların eline geçti ise de, 242'de Gordianus III.'un dâmadı Timesitheus tarafından geri alındı; arap Philippus zamanında şehir Julia Septimia Colonia Nisibis Metropolis adını almış, fakat bu zât şehri ve Elcezîre'yi tamâmen terketmiştir. Palmyra'daki Odenathos 261'de Nisibis'i iranlılardan geri aldı ve tahrip etti (*Histor. Aug.*, Trebellius Pollio, *Triginta tyranni*, s. 13, 5). Dioclotian, 297 sulhünden (Marquart, *Ērānşahr*, s. 169) beri Roma hâkimiyetine dönmüş olan şehri İran ile Roma imparatorluğu arasında yegâne ticâret deposu (Petr. Patrik., frg. 14: *Fragmenta hist. graec.*, IV, 189; *Cod. Just.*, IV, 63, 4; *Expositio totius mundi et gentium*, s. 22:

Riese, *Geogr. lat. min.*, s. 108) ve Mezopotamya *limes* (serbad)'i üzerinde başlıca kale hâline koydu (Poidebard, *Syria*, 1930, XI, 33—42). Constantius'un İran seferleri sırasında Nisibis (*Orientis firmissimum claustrum*: Ammian Marcell., XXV, 8, 14), üç defa, 338, 346 ve 350'de kuşatıldı (Peeters, *Anal. Boll.*, 1920, XXXVIII, 285—373). 313 yılında büyük kiliseyi inşa ettirmiş olan Nisibis'li rahip Jakob (Ephrem'in hocası) birinci kuşatma sırasında öldü. Şâpûr II.'un zulmü neticesinde Epbrem'in 363'te Nisibis'ten Edessa (Urfa)'ya naklettiği „iranlılar mektebi"nin kurucusu da bu rahiptir (adı geçen mektep hakkında bk. I. Guidi, *Gli statuti della scuola di Nisibis*, *Giornale della Società Asiatica Italiana*, 1890, IV, 165—195; J.-B. Chabot, *L'école de Nisibe*, *JA*, 1896, IX. seri, VIII, 43—93; Baumstark, *Gesch. d. syr. Litteratur*, Bonn, 1922, s. 113 v.d.; Th. Hermann, *Die Schule von Nisibis vom 5.—7. Jahrh.*, *Zeitschr. f. neutestam. Wiss.*, 1926, s. 89 v.dd.).

Şâpûr II. 359 senesinde Tela ve Amida üzerine yürürken, Nisibis önünden geçti; bu sırada Roma ordusu şehrin yakınında yer almış idi (Ammian Marc., XX, 7, 1—8). Julian'ın ölümünden sonra Jovianus 363 sulh ahid-nâmesinin diğer maddeleri arasında, Nisibis kalesinin boşatılmasını da kabûl etmeğe mecbûr oldu (Amm. Marc., XXV, 7, 9). Şehir halkı Amida'ya göç etmek zorunda kaldı (Amm. Marc., XXV 8, 17—9, 6; Zosim., III, 33 v.d.; Tellmaḥrē'li Ps.-Dionys., *Chron.*, 674 senesi vukuâtı; Vita syr. d'Ephrem, nşr. Lamy, s. 24 v.d.; Faustos Byz., Venedik, 1832, s. 26; Nau, *R O C*, 1897, II, 58). Bunlar belki de daha ötelere gönderilip, yukarıda adı geçen „küçük Naṣîbîn"'e yerleştirildiler. *Limes* (hudut) kalesi artık Nisibis'in 70 „stad" garbinde bulunan Sargathon (yakın devirlerde Sercehan [şimdi Nusaybin'in 15 km. garbinde bir tepe eteğinde küçük bir köy ve harâbe vardır]; bk. Honigmann, *Syria*, 1929, X, 283 v.d.). Romalılar, kaybetmiş oldukları şehre karşı daha sonra sık-sık hücûma geçtiler ise de, hiç birinde başarı elde edemediler: msl. 421—422 (m. s.) senesinde, Sargathon zaferinden sonra (Sokrat., *Hist. Eccl.*, VII, 18), 503'te Areobindos kumandasında (Jos. Styl., nşr. Wright, 54, s. 44; Süryânî Mihail, trc. Chabot, II, 159), 526—527'de Dux ve Stratelates Timoatratos kumandasında (Zach. Rhet., IX, 1, s. 256) ve 572'de Patrikios Markianos idâresinde (Efesos'lu Johann, III, 6, 2) böyle oldu. Halk VI. asırda hâlâ romalılara taraftar hisler taşıyordu (Ps.-Zach. Rhet., nşr. Land, VII, 5, 211). Edessa'daki nestûrî akademisi imparatorluk topraklarında nestûrîlere karşı girişilen zulüm hareketleri yüzünden, 489 tarihinde metropolit Barṣavmâ tarafından Urfa'dan Nisibis'e nakledildikten itibâren, burası asırlar boyunca nestûrîlerin mânevî merkezi rolünü oynadı (krş. bir de Mas'ûdî, *Kitâb al-tanbîh*, nşr. de Goeje, s. 150). Nisibis'te Sergios kilisesi Ḫusrav II. zamanından kalmadır (Theophyl. Simok., V, 1, 7). Sergios Stratelates bu bölgenin göçebe kabîleleri tarafından bilhassa tâziz ediliyordu (Ṭabarî, nşr. Nöldeke, s. 284, not 1; Peeters, *Ḫusardzan*, Wien, 1911, s. 187; Herzfeld-Sarre, *Archäol. Reise im Euphrat- u. Tigrisgebiet*, 1911, I, 138, not 2).

Hicretin 18 (639) yılında 'Iyâż b. Ġanm Naṣîbîn üzerine yürüdü ve şehir kısa bir mukavemetten sonra, al-Ruhâ' şehri için kabûl edilen şartlar dâhilinde, araplara teslim oldu (Caetani, *Annali dell' Islām*, IV, 35, 37, 55, 57, sene h. 18, § 83, 87, 127, 129; Balāẕurî, nşr. de Goeje, s. 175 v.d.; Ḫvārizmî, nşr. Baethgen, *Abh. K. M.*, VIII/III, 110 v.d.; bu kaynaklar ancak ertesi yıl zaptedildiğini kaydederler; krş. Caetani, *ayn. esr.*, s. 165, sene 19 h., § 42b, 43). Burayda, 'Abd al-Malik zamanında, 684'te Naṣîbîn'de isyân etti (Süryânî Mihail, II, 469; Barhebr., *Chron. Syr.*, nşr. Bedjan, s. 111; Caetani, *Chronographia islamica*, I, 755, sene 65 h., § 15). 717'de bir zelzele şehre zarar verdi (al-Ḫvārizmî, *ayn. esr.*, s. 123, 99 h. yılı vukuâtı). Metropolit Kyprianos 758—759'da kilisenin koro mahallini (χόγχη) ve baş kilise mihrâbını tamamladı (al-Ḫvārizmî, *ayn. esr.*, s. 128, yıl 141 h.). Elcezîre'deki karışıklıklar sırasında, Dârâ, Naṣîbîn ve Âmid halkı, yağmacılık kasdı ile, seferlere giriştiler (Sür. Mihail, III, 103; Barhebr., *Chr. syr.*, s. 153). Bir ḳarmaṭ kuvveti 315 (927/928)'te Kafartûgā, Râs al-'Ayn ve Naṣîbîn üzerine yürüdü (el-Mas'ûdî, *Kitâb al-tanbîh*, s. 384).

Sayf al-Davle, 328 (940)'de Armeniye seferine Naṣîbîn'den çıktı (Freytag, *Z D M G*, X, 467). Bizanslılar 331 (942) yılında, Joannes Kurkuas kumandasında olarak, Elcezîre'ye doğru bir sefer tertip edip, Mayyâfârikîn, Arzan ve Naṣîbîn'i ele geçirdiler (Barhebr., *ayn. esr.*, s. 179; Weil, *Gesch. d. Chal.*, II, 690). Daha bu sırada Naṣîbîn'in Ḥamdânîlerden Nâṣir al-Davla'ya âit olması muhtemeldir (krş. Barhebr., s. 183, sene 347 = 958; *Z D M G*, X, 482). Onun ölümünden sonra oğlu Abu 'l-Muẓaffar Ḥamdân bir müddet (358 = 968 969) şehri idâre etti (*Z D M G*, X, 485). 1 muharrem 362 (12 teşrin I. 972)'de Domestikos (ermeni Mleh) kumandasındaki bizanslılar yeniden şehrin üzerine yürüyüp, burada pek çok

kan döktüler (Barhebr., s. 192; *Z D M G*, X, 486; Weil, III, 19 v.d.; Yaḥyā b. Sa'îd al-Anṭākî, nşr. Kraçkovskiy-Vasiliev, s. 145 = *Patrol. Orient.*, Paris, 1932, XXIII, 353, bu son eserde imparator Tzimiskes'in bu sefere bizzat iştirâk etmiş olduğu ileri sürülür ki, bu bir hatâdır, krş. bunu reddeden D. N. Anastasieviç, *Byz. Zeitchr.*, 1929/1930, XXX, 403 v.d.).

Tuğrul Bey'in ordusu 435 (1043)'te Naşîbîn havâlisini basâra uğrattı (Barhebr., *ayn. esr.* s. 226). Sultan Ġiyâs al-Dîn 1106'da Musul hâkimi Abū Manṣūr al-Cavlî'yı Naşîbîn'de franklara karşı gönderdi (Sür. Mihail, *göst. yer.*; Barhebr., s. 273) ve sultan burayı 502 (1108/1109)'de emîr Mavdūd b. Altun-Tigin'e iktâ etti (Sür. Mihail, III, 215) ise de, 513 (1119/1120)'te İlġāzî geri aldı (*agn. esr.*, s. 217). Bununla berâber, daha 515 (1121/1122)'te Sultan Maḥmūd burayı, al-Mavṣil, Cezîrat b. 'Omar ve Sincār ile berâber, Emîr Bursuḳî'ye veriyordu (Barhebr., s. 283). Zengî 1134'te Naşîbîn'de vukûa gelen bir ayaklanmayı yatıştırdı (Sür. Mihail, III, 242). Bizzat Zengî tarafından buraya vâli tâyin edilmiş olan Bābek, onun kendisine karşı istinat noktaları bulmasını önlemek için, bölgedeki bütün kaleleri tahrip etti (Sür. Mihail, III, 264). Haleb hükümdarı Nūr al-Dîn 1171'de şehri, mukavemet görmeden, ele geçirdi ve nestûrî hıristiyanlara karşı merhametsiz davrandı. Bunların bütün yeni yapıları yıktırıldı; hazîneler yağma edildi ve 1.000 cild tutan yazıları yakıldı (Sür. Mihail, III, 339 v.d.). Nūr al-Dîn'in ölümünden sonra, Musul'daki yeğeni Sayf al-Dîn şehri ele geçirdi (Sür. Mihail, III, 360). 1182'de şehir Ṣalāḥ al-Dîn'e teslim oldu (Barhebr., *Chron. Syr.*, s. 360) ve ertesi yıl onun tarafından, Haleb'e karşılık, Sincār ve diğer şehirler ile berâber, 'İmād al-Dîn'e verildi (Barhebr., s. 362); bu sonuncusu 594(1198)'te vukûa gelen ölümüne kadar burada hükûm sürdü (Barhebr., s. 398, 402). 582 (1186/1187)'de Naşîbîn havâlisinde kürtler ve türkmenler arasında şiddetli savaşlar vukua geldi (Barhebr., s. 370). 'İmād al-Dîn'in ölümünden sonra yerine oğlu Ḳuṭb al-Dîn geçti ise de, Musul hâkimi Nūr al-Dîn Arslanşāh çok geçmeden şehri onun elinden aldı. Fakat ordusunda şiddetli bir hastalık baş-gösterdiği için, burayı terketmek zorunda kaldı ve Ḳuṭb al-Dîn yerine döndü (Barhebraeus, s. 402 v. d.). 600 (1203/1204) senesinde Nūr al-Dîn Naşîbîn üzerinde başladığı yeni bir kuşatmayı yarıda bıraktı (Barhebraeus, s. 416 v.d.). al-Malik al-'Âdil 606 (1209/1210)'da şehri Ḳuṭb al-Dîn'den aldı (Barhebraeus, s. 424, 439).

Arap coğrafyacıları Naşîbîn'i dördüncü iklim dâhilinde sayarlardı; bu iklimin cenûp hudûdu Sincār istikametinde, şehrin aş.-yk. 12 fersah cenûbundan geçerdi (al-Mas'ūdî, *Kitāb al-tanbîh*, s. 32 v. d., 35, 44). Yāḳūt şehri Hirmās'ın yukarı meerâsında, zengin bahçeler ile kuşatılmış olarak tasvir etmektedir. 356 (968/969)'de burayı ziyâret etmiş olan İbn Ḥavḳal, Cabal Bālūsā eteğinde yer alan şehirde, tehlikeli akrepler bir tarafa bırakılırsa, iyi ömür sürüldüğünü anlatmaktadır. al-Maḳdisî şehrin güzel evlerinden, muhteşem hamamlarından, pazarından, cuma namazı kılınan câmiinden ve hisârından bahseder. İbn Cubayr bu şehri 580 (1184/1185)'de ziyâret etmiş olup, bahçelerinden, şehrin içinde, Hirmās suyu üzerinde bulunan köprüden, hastahâneden (*māristān*), müteaddit mekteplerden ve görülmeğe değer acâyip şeylerden bahsetmektedir. VIII. (XIV.) asırda Naşîbîn hemen tamâmiyle harâbe hâlinde idi. Bununla berâber, cuma namazı kılınan câmi henüz ayakta durduğu gibi, bahçeler de ortadan kalkmamış idi ve gül yağı istihsâl ediliyordu (İbn Baṭṭūṭa). Sûrlarının 6.500 adım uzunluğunda olduğunu söyleyen Ḥamd Allāh Mustavfî, meyvelerini ve şarabını övmekle berâber, ikliminin sağlığa zararlı nemliliğinden, akreplerinin çokluğundan ve bir âfet hâlinde olan sineklerinden de bahsetmektedir.

Hulagu 657 (1259)'de al-Rubā', Ḥarrān ve Naşîbîn'i ele geçirdi (Weil, *Gesch. der Chalifen*, IV, 10). Moğul hanı Mengü Timur [b. bk.] 16 muharrem 681 (26 nisan 1282; Barhebraeus, s. 546 v. d.) günü, Naşîbîn'e gitmek için, Cezîrat b. 'Omar'den ayrılmak üzere iken, zehirlenerek, öldü. Timur 1395'te Ṭūr 'Abdîn'e harekete geçtiği sırada, Naşîbîn ve Ma'arra halkı sarnıçlara saklandılar ise de, dumandan boğularak, öldüler (Barhebraeus, *Chronography*, nşr. Wallis Budge, zeyil II, s. XXXIV). Ḥasanāyē kürtleri 1403'te Naşîbîn ve havâlisini yağmaladılar (*agn. esr.*, s. XXXVI).

Şehir 1515'te Osmanlıların eline geçti (J. v. Hammer, *Gesch. d. Osm. Reiches*, Peşte, 1828, II, 449 v.d.) ve Âmid paşalığı (Diyarbekr) dâhilinde bir sancağa merkez oldu (Kātib Çelebî, *Cihannüma*, nşr. İbrahim Müteferrika, İstanbul, 1732, s. 438). Daha sonra Bağdad eyâletinin Mardin sancağına bağlandı (St. Martin, *Mémoires sur l'Arménie* Paris, 1818, I, 161 v. d.). Sevkülceyşî ve ticârî ehemmiyetî, dağlık bölgenin cenûp kenârında ve Musul'u Sûriye'ye bağlayan yol üzerinde bulunmasından ileri geliyordu. [XIX. asır sonlarında nüfusu 10.000 kadar tahmin edilmekte olup, bunun yarısını müslümanlar, geri kalanını ermeni, rûm-orto-

doks ve keldânî katolikler meydana getiriyordu.

Birinci cihan harbini takip eden mütâreke devrinde (1919), şehir ingiliz ve fransız kuvvetleri tarafından işgâl edilmiş ve Ankara mu'âhedesinin (21 teşrin I. 1921) imzâsından sonra, bu sonuncular tarafından Türkiye'ye iâde edilmiştir.

Bugünkü Nusaybin, Mardin vilâyeti içinde bir kazâ merkezi olup, vilâyet merkezine kara yolu ile 75 km. mesâfede bulunur. Deniz seviyesinden 500 m. irtifâde yer alan Nusaybin, büyük kısmında Türkiye'nin Suriye hudûdunu takip eden cenûp demiryolunun Türkiye toprakları dâhilinde son istasyonu olup, adı geçen demiryolu buradan Suriye topraklarına ve 100 km. kadar cenûb-ı şarkîde de Irak arâzisine geçer. İnşâsı birinci cihan harbini takip eden yıllarda tamamlanan Anadolu—Bağdad demiryolu üzerinde Nusaybin'in eski Eleazîre yolu üzerindeki ehemiyetini geri alamamış olması, ancak orta derecede bir hudut kasabası durumuna geçmesinden ve bu yüzden tabiî te'sir sâhasında bölünmeye uğramış bulunmasından ileri gelmiştir. Son yıllarda nüfusunda büyük bir artma görülmemiş, hattâ 1927'de 2.851 olan bu nüfus 1935 yılında 1931'e düşmüş ve daha sonra, yavaş bir terileme ile, 1955'te 3.104'ü bulmuştur. Bugünkü Nusaybin demiryolunun cenûbunda, bununla hudut çizgisi arasında yer almış olup, mevkii hemen-hemen Nasîbîn'in yerine tekabül eder ise de, kadîm şehirden bâzı binâ temelleri ve bir kaç sütûn bakiyesinden başka bir şey kalmamıştır.

Nusaybin kazasının 1.275 km². arâzisi üzerinde 1955'te 23.100 nüfus yaşamakta ve bu kaza 67 köy ihtivâ etmekte idi.)

Bibliyografya: [Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie*, XVII, 714—757 (J. Sturm tarafından yazılan Nisibis makalesi)]; al-Ḫwârizmî, *Kitâb ṣûrat al-arż* (nşr. v. Mžik, *Bibl. arab. Histor. u. Geogr.*, Leipzig, 1926, III, 21, nr. 298); Subrâb, *'Acâ'ib al-aḳâlîm al-sab'a* (nşr. v. Mžik, *agn. esr.*, V, 29, nr. 260: *Madînat Naṣîbîn* okumalı); al-Battânî, *Opus astronomicum* (nşr. Nallino), II, 175, nr. 158; III, 238; al-İṣṭaḫrî, *BGA*, I, 72—78; İbn Ḥavḳal, *BGA*, II, 139—143, 149; al-Maḳdisî, *BGA*, III, 54, 90, 137, 140, 145 v. d. 149, 159, 390; İbn Faḳîh, *BGA*, V, 138 v. d., 227, 233; İbn Ḫurdâẕbih, *BGA*, VI, 95 v.d. 116, 172; Ḳudâma, *BGA*, VI, 214 v.d., 227, 245; İbn Rusta, *BGA*, VII, 97 106; Ye'ḳûbî, *BGA*, VII 362; Mas'ûdî *Kitâb al-tanbîh* (*BGA*, VIII, 32 v.d. 35, 44, 150, 384); Yâḳût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 559; IV, 787; İbn Cubayr (nşr. Wright), s. 240; İbn Baṭṭûṭa (nşr. Defrémery ve Sanguinetti), II, 140; Ḥamd Allâh Mustavfî (Bombay, 1311), s. 167; Belâẕurî, *Futûḥ al-buldân* (nşr. de Goeje), s. 175 v. d., 178; İbn al-Aṯîr, *Kâmil* (nşr. Tornberg), fihrist, II, 818; Ṭabarî (nşr. de Goeje), bk. fihrist; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (²1930), Cambridge, 1905, s. 87, 94 v. d., 97, 124 v. d.; G. Hoffmann, *Auszüge aus syr. Akten persischer Märtyrer* (Leipzig, 1880), fihrist, s. 316, bk. *Naṣîbîn*; J. S. Buckingham, *Travels in Mesopotamia* (London, 1827), I, 442—446; E. Sachau, *Reise in Syrien und Mesopotamien* (Leipzig, 1883), s. 392; M. v. Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum Persischen Golf* (Berlin, 1900), II, 29—36; V. Chapot, *La Frontière de l'Euphrate de Pompée à la conquête arabe* (Paris, 1907), s. 317 v d.; C. Preusser, *Nordmesopotamische Baudenkmäler* [*XVII. wissenschaftliche Veröffentlichung der Deutschen Orientgesellschaft*], (Leipzig, 1911), s. 39—43; Sarre ve Herzfeld, *Archäologische Reise im Euphrat- und Tigrisgebiet* (Berlin, 1920), II, 336—346, levha CXXXVIII v.d. ve şekil 313—316; R. Dussaud, *Topographie historique de la Syrie antique et médiévale* (Paris, 1927), s. 482, 490—493, 496—499, 528 v.d.; Şemseddin Sâmî, *Ḳâmûs al-a'lâm* (1898), VI, 4580 v. d.; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1891), II, 508 v. dd.; *Diyarbekir vilâyeti salnâmesi*, 19. baskı, 1321 h., s. 206 v.d. (E. HONIGMANN.)

[Bu madde BESİM DARKOT tarafından ikmâl edilmiştir.

NÂṢİF AL-YÂZİCİ. [Bk. YAZICIZÂDE.]

NÂSİḤ. [Bk. NASḪ.]

NASÎM. [Bk. NESÎM.]

NÂṢİR. [Bk. NÂSIR.]

NASÎR AL-DÎN AL-TÛSÎ. [Bk. TÛSÎ.]

NASÎR AL-DAVLA. [Bk. İBN BAḲIYE.]

NÂṢİRA. [Bk. NÂSIRA.]

NÂṢİRÂBÂD. [Bk. SİSTÂN.]

NASR. [Bk. NESR.]

NAṢR. [Bk. NASR.]

NASR. AL-NAṢR, *Kur'ân*'ın CX. sûresinin adıdır. Medine devresinde nâzil olmuştur; üç âyettir. Sûrenin adı olan *naṣr* „yardım, destek" birinci âyetinden alınmıştır. Bu sûreye, ayrıca, Peygambere risâlet vazifesinin sona ermek üzere olduğunu îmâ ettiği düşüncesi ile, *al-Tavdî'* ve ilk kelimeleri alınarak, *İẕâ câ'a* „geldiği zaman, gelince" adlarını da vermişlerdir. Fâsılaları *-ḥ,-ū'*dur.

Sûrede, Peygambere, yardım (*naṣr*) ve fetih, zafer (*fatḥ*) erişip de, insanların bölük-bölük islâma girdiklerini gördüğü zaman, artık Rabbini överek, şanını yüceltmesi ve ondan mağfiret dilemesi bildirilir ve Allahın tövbe edenleri kabûl edici olduğu ilâve edilir.

Esâsen kısa olan bu sûre, yine kısa âyetlerden müteşekkil olup, üslûbu bakımından da, Mekke devresi sûrelerine pek benzerse de, mevcut rivâyetlere göre, islâmın kuvvet bulduğu yıllarda nâzil olmuştur. Nüzûl tarihi kat'î olarak bilinmemektedir. Bununla berâber, bu husûsa dâir rivâyetler hicretin 7. yılının başı (m. 628—629) ile 10. yılının sonu (m. 631—632) arasındaki zamana âittir. Bunlardan en çok kabûl edileni, sûrenin Mekke'nin fethinden bir az önce nâzil olduğu ve Peygamberin bundan sonra iki yıl daha yaşadığına dâir rivâyettir. Sûrede geçen *fatḥ* kelimesi ile Mekke fethinin müjdelendiğini söyleyenler var ise de, zikredilen fetih ve yardımı umûmî ve geniş mânasında alanlar da mevcuttur ki, bu sonuncuların fikri daha doğru olmalıdır. *al-Naṣr* sûresini, bütünü ile, en son nâzil olan sûre olarak, zikredenler de vardır. Bu sûrenin bütün âyetleri muhkemdir, nâsih ve mensûhu yoktur.

Bibliyografya: Ṭabarî, *al-Tafsîr* (Bulak, 1321—1330), XXX, 187—190; İbn Salâma, *al-Nāsiḫ va'l-mansūḫ* (Kahire, 1315), s. 336; al-Vāḥidî, *Asbāb al-nuzūl* (aynı baskıda, hâşiyede), s. 344; Zamaḫşarî, *al-Kaşşāf* (Bulak, 1318), III, 292 v.d.; Naṣîr al-Dîn al-İskandarî, *al-İnṣāf* (aynı baskıda, hâşiyede), III, 292; Bayzāvî, *Anvār al-tanzîl* (İstanbul, 1317—1320), VI, 588—597 (nşr. H. O. Fleischner), Leipzig, 1846, II, 420 v.d.; Nasafî, *al-Tanzîl* (İstanbul, 1317—1320, hâşiyede), VI, 588—596; Ḫāzin, *Lubāb al-ta'vîl* (aynı baskıda, ortada, altta), VI, 588—597; Niẓâm al-Dîn al-Nîsābūrî, *Ġarā'ib al-Kur'ān* (1321—1330, hâşiyede), XXX, 182—186; Rāzî, *Mafātîḥ al-ġayb* (Kahire, 1321), VI, 657—667; Fîrûzābādî, *Tanvîr al-miḳbās min tafsîr İbn 'Abbās* (aynı baskıda, kenarda, aşağıda), VI, 588—597; Suyûṭî, *al-İtḳān* (Kahire, 1287), I, 34; Nöldeke, *Geschichte des Qorans* (Leipzig, 1909), s. 219 v.d.; M. Vehbi, *Ḫulāṣat al-Bayān fî tafsîr al-Ḳur'ān* (İstanbul, 1341—1343), XV, 271—278; Hamdi Yazır, *Kur'an dili* (İstanbul, 1935—1938), VIII, 6233 v.dd.; R. Blachère, *Le Coran* (Paris, 1947—1951), III, 1068 v.d., nr. 113. (NİHAD M. ÇETİN).

NAṢR. NAṢR B. AḤMED B. İSMĀ'İL (906—943), Sâmânîlerden olup, al-Sa'îd lekabı ile anılmaktadır. Babasının katlinden (cemâziyelâhır 301 = kânûn II. 914) sonra, 8 yaşında olan Naṣr tahta geçirildi ve memleketin idâresi vezîr Abū 'Abd Allāh Muḥammed b. Aḥmed al-Cayhānî'nin kudretli eline verildi. Çok geçmeden Sîstān ahâlisi Sâmânîlere karşı isyân ederek, halîfe al-Muḳtadir tarafından tâyin edilen vâli Badr al-Kabîr'in idâresi altına girdi. Aynı zamanda halîfenin kumandanlarından al-Faḍl b. Ḥumayd ile Ḫālid b. Muḥammed al-Marvazî Sâmânîlerin elinde bulunan Gazne ve Bust şehirlerini zaptettiler. al-Faḍl hastalanınca, Ḫālid halîfeye baş-kaldırdı ve kendisine karşı gönderilen kuvvetleri hezîmete uğratarak, Kirman'a giderken, Badr'in adamları ile karşılaştı. Muhârebe Ḫālid'in hezîmeti ile nihâyetlendi; kendisi yaralı olarak ele geçirildi ve çok geçmeden, aldığı yaralardan öldü. Aynı sene Naṣr'ın babasının amcası İsḥāḳ b. Aḥmed b. Asad Semerkand'da isyân ederek, oğlu İlyās ile birlikte Buhârâ üzerine yürüdü (ramazan 301 = nisan 914) ise de, Ḥamûya (Ḥammûya) b. 'Alî tarafından tardedildi. İkinci teşebbüs de başarısızlık ile neticelendi; İsḥāḳ bir defa daha kaçıp kurtuldu ve Semerkand hükûmet kuvvetlerinin eline geçti. Sonra tekrar kaçıp girlenmek istedi ise de, nihâyet ortaya çıkmağa ve Ḥamûya'nın himâyesine sığınmağa mecbûr oldu. Ḥamûya onu Buhârâ'ya berâberinde götürdü. İsḥāḳ ölümüne kadar orada kaldı; oğlu İlyās ise, Fergana'ya gitti. 302 (= 14/915) yılında İsḥāḳ'ın başka bir oğlu, Abū Ṣāliḥ Manṣûr, vaktiyle Sâmânîlere büyük hizmetleri dokunmuş olup, sonraları ihmâle uğradığı için, onlara kırgın bulunan al-Ḥusayn b. 'Alî al-Marvazî (al-Marvarrūẕî) ile anlaşarak, Naysābûr'da isyân etti. Manṣûr'un beklenmedik ölümü üzerine, onu zehirlemek töhmeti altında bulunan Ḥusayn, Naysābûr üzerine yürüyüp, şehri ele geçirdi; fakat 306 rebiülevvelinde (ağustos/eylûl 918), Sâmânîlerin teerrübeli kumandanlarından Aḥmed b. Sahl tarafından esir edilerek, Buhârâ'ya gönderildi. Bu esnâda Aḥmed de Naysābûr'a yerleşti. Bir müddet sonra serbest bırakılan Ḥusayn Naṣr'ın sarayında bir vazifeye tâyin edildi ise de, bilinmiyen bir sebeple, tekrar tevkif edildi ve hayatının son günlerini hepishânede geçirdi. Ertesi yıl Aḥmed b. Sabi, kendisine verilen sözü tutmadıkları için, Sâmânîleri terkederek, doğrudan-doğruya halîfeyi metbû tanıdı. Naysābûr'dan Curcān üzerine yürüyerek, bu şehrin vâlisi olan Kara-Tigin'i şehirden uzaklaştırdı. Sonra Horasan'a dönüp, Merv'i tahkim etti; fakat 307 recebinde (kânûn I. 919) Ḥusayn'ın âkıbetine uğradı. Ḥamûya b. 'Alî bîle ile onu şehrin dışına çıkartmağa muvaffak oldu; Aḥmed yenilerek, esir edildi ve bir kaç ay Buhârâ zindanında kaldıktan sonra öldü.

Taberistan'da da çarpışmalar başlamış idi. 304 (917) yılında Zaydî imamı al-Uṭrūş[b.bk.]'un ölümü üzerine, al-Ḥasan b. al-Ḳāsim (al-Dā'î al-Ṣaġîr) onun yerine geçti ve 308 (920/921)'de kumandanı Laylā b. Nu'mān al-Daylamî'yi Curcān'a gönderdi. Oradan hareketle önce Dāmaġān'ı, sonra Kara-Tigin'i Naysābūr'dan kaçmağa mecbûr eden Laylā burada al-Ḥasan b. al-Ḳāsim adına hutbe okuttu (zilhicce 308 = nisan/mayıs 921). Ṭūs civârında Buhârâ'dan kendisine karşı gönderilmiş olan Ḥamūya b. 'Alî ile karşılaştı. Sâmânî kuvvetlerinin büyük bir kısmı önce geri çekildi ise de, Ḥamūya mukavemet etti ve hiç bir başarı elde edemeyen Laylā kaçıp kurtulmak iste di ise de, ele geçirilip, Ḥamūya'nın emri ile idâm edildi (rebiülevvel 309 = temmûz/ağustos 921). Bunun üzerine, Kara-Tigin geri döndü; fakat Cureān'ı Abu 'l-Ḥusayn b. al-Ḥasan b. 'Alî al-Uṭrūş'a terkedince, Naṣr 4.000 kişilik bir süvâri kıt'asını Sîmcūr al-Davātî kumandasında şehre karşı gönderip, Abu 'l-Ḥusayn'i muhâsara ettirdi. Daha üstün kuvvetler ile bir çıkış yapmış olan Abu 'l-Ḥusayn pusuya düşürüldü ve kaçıp, Astarābād'a, oradan da Sāriya'ya gittî. Bunun üzerine Sîmcūr oradan Astarābād üzerine yürüdü ise de, gayretlerî boşa gitti; Abu 'l-Ḥusayn'in nâibî Mākān b. Kākî'yi rüşvet ile kazanarak, onu şehri bir müddet teslim ile tekrar geri almak huṣûsunda iknâ etti. Bu plan tatbik edildi; Sîmcūr Astarābād'ı zaptetti ve çok geçmeden, oradan Naysābūr'a döndü. Astarābād'da bıraktığı kuvvetler Mākān tarafından bu şehirden çıkarıldığı gibi, Curcān'dan da tardedildi. 310 (922/923) yılında İlyās b. Isḥāḳ Fergana'da baş kaldırdı ve 30.000 kişilik olduğu söylenen bir ordu ile, Semerkand üzerine yürüdü ise de, bu teşebbüs 2.500 kişilik bir kuvvet ile pusu kurmuş olan Abū 'Amr Muḥammed b. Asad'ın mahâreti sâyesinde önlendi. Bir müddet sonra İlyās, Şāş vâlisi Abu 'l-Faḍl b. Abî Yūsuf ile bir ittîfak yapti ise de, tekrar kaçmak zorunda kaldı ve Kâşgar'a giderek, oranın hâkimi Togan-Tigin ile anlaştı. Fergana'ya yaptığı seferde muvaffak olamayarak, Kâşgar'a geri döndü. Nihâyet Naṣr tarafından affedildi ve Buhârâ'da yerleşti. Bu sırada Abū 'Abd Allāh Muḥammed b. Aḥmed al-Cayhānî yerine Abū 'l-Faḍl Muḥammed b. 'Ubayd Allāh al-Bal'amî [bk. mad. BAL'AMÎ] vezir tâyin edildi. 314 (926)'te Naṣr halîfe al-Muḳtadir'in teşvîki ile, âsî vâ i Yūsuf b. Abi 'l-Sāc'ın azadlısı Fātik'in hukûm sürdüğü al-Rayy'e bir sefer yaptığı cemâziyelâhırda (ağustos/eylûl 926) şehri zaptedip, iki ay orada kaldıktan sonra, Buhârâ'ya döndü. O günden itibâren, al-Rayy 316 şûbânının başlarına (eylûl 928) kadar Sâmânîlerin elinde kaldı ise de, Naṣr'ın bıraktığı vâlinin hastalanması üzerine, şehir al-Ḥasan al-Dā'î ve onun kumandanı Mākān b. Kākî'ye teslim oldu. 317 (929/930) veya 318 (930/931) yılında Naṣr'ın o zamana kadar Buhârâ kalesinde mahbus bulunan kardeşleri Yaḥyā, Manṣūr ve İbrāhîm, vaziyetten memnûn olmayan ahâli arasındaki taraftarlarının yardımı ile, hapisten kurtulup, şehri ellerine geçirdiler. Yaḥyā taht dâvasına kalkışınca, âsî Asfār b. Şîrūya'ye karşı halîfeye yardım için, büyük bir ordu ile Naysābūr'a hareket etmiş olan Naṣr derhal geri dönmeğe mecbûr ve Yaḥyā ile bir-iki defa karşılaşmadan sonra, âsâyişl iâdeye muvaffak oldu. Yaḥyā affedildi ve Horasan vâliliği Şağāniyān emîri Abū Bakr Muḥammed b. al-Muẓaffar'e verildi. Curcān ve Kirmān mücâdeleleri için bk. mad. MĀKĀN B. KĀKÎ.

Horasan'da hiç bir vakit eksik olmayan şi'î propagandasının gelişmesi Naṣr'ın son yıllarına tesâdüf etmektedir. Mısır'da bu sıralarda Fâtımî halifeliğinin meydana çıkması bu hareketi büyük ölçüde desteklemiş idi. Naysābūr ahâlisi 'Alî-evlâdından Abu 'l-Ḥasan Muḥammed b. Yaḥyā nâmında birini halîfe olarak tanıyıp, bi'at edince, Naṣr kendisini Buhârâ'ya dâvet edip, ona yalnız hil'atler giydirmekle kalmayarak, hazînesinden maaş da bağladı. Ḥusayn b. 'Alî al-Marvazî Fâtımî dâîleri vâsıtası ile Horasan'da şi'î akîdesini kabûl etti. Onu Muḥammed b. Aḥmed al-Naḥşabî (al-Nasafî) takip ederek, faâliyet sâhasını Buhârâ'ya nakletti ve bu akîdeyi orada, yüksek devlet ricâli arasında, yaymağa başladı. Nihâyet Naṣr'ı da kendi fırkasına kazanarak, Buhârâ hapishânelerinin birinde ölmüş olan Ḥusayn b. 'Alî'nin kefâreti olmak üzere, onu halîfe al-Ḳā'im [b. bk.]'e büyük mıkdarda para ödemeğe iknâ etti. Bu, tabi'î olarak, sünnî ulemânın infiâlini uyandırdı ve türk muhâfız kuvvetlerinin de iltihâkı ile, kuvvetli bir muhâlefet meydana geldi. Naṣr gevşek hareketinden pişmân oldu ve idâreyi bu mücâdelelere karışmamış olan oğlu Nūḥ'a bırakmağa mecbûr kaldı. Naṣr'ın bu kararına hastalığı da te'sir etmiş olmalıdır. Bu husûsta biribirinden az-çok farklı bir çok rivâyet vardır: kat'î olarak bilinen şey Buhârâ ve Horasan'da şîîlere işkence edilmiş ve al-Naḥşabî ile bir çok taraftarlarının idâm edilmiş olmalarıdır.

Umûmî kanâate göre, Naṣr 13 aylık bir hastalıktan sonra, 27 receb 331 (6 nisan 943) tarihinde ölmüştür; bir rivâyete göre, babası gibi katledilmiştir; bâzılarına göre, 12 ramazan 330 (31 mayıs 942) tarihinde ölmüş bulunu-

yordu; fakat bu onun ölüm tarihi olmayıp, tahttan vazgeçme tarihi olmalıdır. Nūḥ idâreyi resmen babasının ölümünden sonra ele almıştır.

İbn al-Aṯīr'e inanmak icâp ederse, Naṣr fazla yumuşaklığı ile tanınmıştır; başka kaynaklara göre, bu doğru değildir. O şâir ve âlimleri himâye eden, bilhassa şâir Rūdagī [b. bk.] 'den hiç bir yardımını esirgemeyen münevver bir hâmî olarak şöhret kazanmış bulunuyordu.

Bibliografya: İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil* (nşr. Tornberg), VIII, 58 v. dd., 64 v. dd., 86—89, 91, 95 v. dd., 121, 138 v.d., 141, 145, 154—157, 164, 195 v.d., 207, 227 v.d., 242, 267, 269, 283, 291—294, 300 v.d.; Mas'ūdī, *Murūc* (Paris tab.), IX, 5 v. dd.; al-Nadīm, *al-Fihrist* (nşr. Flügel), I, 138, 188; *Description topographique et historique de Boukhara par Mohammed Nerchakhy suivie de textes relatifs à la Transoxiane* (nşr. Charles Schefer), s. 92 v. dd., 93, 101 v. dd., 111 v.d., 228; Gardīzī, *Zayn al-aḫbār* (nşr. Muḥ. Nāẓim), s. 25 v.d., 29—32; Niẓām al-Mulk, *Siyāsat-nāma* (nşr. Schefer), I, 187 v. dd.; II (trc.), 274 v. dd.; Ḥamd Allāh Mustavfī Ḳazvīnī, *Tārīḫ-i guzīda* (nşr. Browne), I, 343 v.d., 346 v.d., 381 v. dd.; Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion* (2. tab.), s. 10 v. dd., 25, 109 v.d., 112, 176, 240—246. Krş. bir de mad. SĀMĀNİLER. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

NASR. NAṢR B. ḤAMDĀN, ABU 'L-SARĀYĀ, AL-SARĪ B. MANṢŪR AL-ŠAYBĀNĪ. Yurtları olan çöllerden şimâle doğru Suriye ve Elcezîre'ye hicret eden arap kabîlelerinden Banī Šaybān'a intisap ettiği anlaşılan Abu 'l-Sarāyā'nın ilk zamanları hakkında bilgimiz yoktur. Onun bu bölgedeki Banī Tamīm ile ihtilâfta bulunduğu ve bunlardan birini öldürmesi üzerine, Şam taraflarında gizlendiği mâlûmdur. İbn al-Aṯīr (*al-Kāmil*, nşr. Tornberg, VI, 212), Şam civarında bulunan bu bedevînin yağmacılık ile meşgûl olduğunu bildiriyor ki, Abu 'l-Sarāyā lekabı bununla alâkalı olmalıdır. Bir müddet sonra, Armanīya'de bulunan Yazīd b. Mazyad al-Šaybānī'nin yanına giden Abu 'l-Sarāyā, bu emîr ile birlikte, Ḫurramīya [b.bk.] mensûpları ile savaşmış ve emîrin ayrılması üzerine de, kardeşi Aḥmed b. Mazyad'e intisâp etmiştir; çok geçmeden, onun delâleti ile, meşhûr arap kumandanı olup, al-Ma'mūn [b. bk.]'un iş başına geçmesini sağlayan Harşama b. A'yan [b. bk.]'in maiyetine giren Abu 'l-Sarāyā, al-Amīn ile al-Ma'mūn arasında vukû bulan hâdiseler sırasında, büyük bir yararlık göstererek, *Amīr* lekabını almıştır (İbn al-Aṯīr, VI, 212).

al-Amīn [b. bk.]'in 25 eylûl 813'te ölümü üzerine, askerini tensike başlayan Harşama, Abū 'l-Sarāyā ile maiyetindeki adamların iâşesi husûsunda müşkilât çıkarınca, Abu 'l-Sarāyā, yanında 2.000 kişi olduğu hâlde, isyân etti (Ṭabarī, *Tārīḫ al-rusul va 'l-mulūk*, nşr. de Goeje, III, 977).

Bu sûretle, al-Ma'mūn'a karşı harekete geçen Abu 'l-Sarāyā, başta 'Ayn al-Tamr olmak üzere, Daḳūḳ ve Anbār'ı zapt ve âmillerini öldürmek sûretiyle büyük bir şöhrete sâhip oldu; Rakka'da Ḳaysîlere karşı savaşan Ṭavḳ b. Mālik'i destekledi (İbn al-Aṯīr, VI, 213). Bu muvaffakiyetleri te'sirini göstermekte gecikmedi. Nitekim, Rakka'da bulunduğu bir sırada, 'Alī tarafdarlığının samimî vasıfları henüz bâkî kalan kûfelilerin dâveti üzerine, burayı elde etmek isteyen İbn Ṭabāṭabā (Muḥammed b. İbrāhīm)'nın bu bedevî sergerdesi ile birleştiğini görüyoruz. Kendi menfaatini de göz önünde bulundurmak sûretiyle, 'Alī neslinden gelen bu zât ile birleşen Abu 'l-Sarāyā, ilk defa Kûfe'ye girerek, 'Abbās b. Mūsā b. 'Īsā sarayında bulunan hazîneye el koyda (199=815). İbn Ṭabāṭabā, 10 cemâziyelâhır 199 (26 kânûn I. 815)'da, Kûfe'de bilâfetini ilân ediuce, şehrin eivârı bunlara itâat etmekte gecikmedi (Ya'ḳūbī, *Tārīḫ*, nşr. Houtsma, II, 540; Ṭabarī III, 977; İbn al-Aṯīr, VI, 213).

Abu 'l-Sarāyā'nın bu son muvaffakiyeti üzerine, büyük bir telâşa kapılan Irak ve Arabistan vâlisi al-Ḥasan b. Sahl, Zuhayr b. al-Musayyib al-Żabbī kumandasında, 10.000 kişiden mürekkep bir ordu gönderdi ise de, İbn Ṭabāṭabā ile müştereken hareket eden Abu 'l-Sarāyā bu kuvvetleri Ḳariyat Şābī'de mağlûp etti (14 şubat 815). Ancak bu zaferi müteâkip, İbn Ṭabāṭabā'nın ölümü bir takım rivâyetlerin ortaya çıkmasına sebep oldu. İleri sürülen kuvvetli bir ihtimâle göre, Abu 'l-Sarāyā halkın ona karşı olan teveccühünü kıskanarak, İbn Ṭabāṭabā'yı zehirlemiştir (Ṭabarī, III, 979). Nitekim İbn Ṭabāṭabā'nın yerine aynı âileden genç bir çocuk olan Muḥammed b. Muḥammed b. Zayd'i halîfe ilân eden Abu 'l-Sarāyā'nın bütün hüküm ve nüfûzu eline aldığı görülmektedir.

Bunun üzerine, Kûfe'de müstakil bir sûrette hareket eden Abu 'l-Sarāyā, al-Ḥasan b. Sahl'in yeniden 4.000 suvârî ile üzerine gönderdiği 'Abdūs b. Muḥammed b. Abī Ḫālid al-Marvrūzī'yi Bagdad ile Kûfe arasındaki al-Cāmi' mevkiinde (Ya'ḳūbī, II, 543) mağlûp ettiği gibi, Kûfe'de nâmına para ("dirbem") bastırdı. Ṭabarī (III, 979) basılan paralar üzerindeki yazılan yazıları kaydetmektedir. 'Alī âilesi nâ-

mına bareket ettiği anlaşılan Abu 'l-Sarāyā, askerlerini Basra ve Vâsıt'a gönderdiği gibi, bu âileye mensûp kimselerden bir kısmını da, Mekke, Yemen, Fars ve Ahvâz'a sevketmiş, kendisi de bizzat Basra'yı zaptetmiştir (İbn al-Aṯīr, VI, 214). Ancak onun hareketlerini dikkatle takip eden al-Ḥasan b. Sahl, 'Alī âilesinden Muḥammed b. Sulaymān b. Dāvūd b. 'Alī'nin Madā'in'e gelip, Bagdad'ı tehdîde başladığını görünce, tecrübeli bir kumandan olan Harşama b. A'yan'e mürâcaat etmek zorunda kaldı. Bunun üzerine, yanında Manşūr b. al-Mahdī olduğu hâlde Şarşar'a gelen Harşama, bu nehir civârında Abu 'l-Sarāyā'yı mağlûp etmeğe muvaffak olup, Madā'in'e girdi (İbn al-Aṯīr, VI, 215). Abu 'l-Sarāyā Kûfe'ye kaçtı; fakat Harşama onu burada da muhâsara edince, geceleyin yanında 800 atlı olduğu hâlde, evvelâ Ḳādisiyya'ye, sonra Vâsıt'a, nihâyet Sûs'a çekildi. Niyetinin Ra's al-'Ayn'e sığınmak olduğu anlaşılan Abu 'l-Sarāya, buraya yakın bir yerde, Ḥammād al-Kandġuş (Ṭabarī'de: al-Ḥasan b. 'Alī al-Bāẕġīsī)'un hücûmuna mârûz kalarak, mağlûp ve yaralı bir hâlde, bu emîr tarafından, Nahrvān'da bulunan al-Ḥasan b. Sahl'e yollandı. O da rakîbini öldürüp, başını al-Ma'mūn'a gönderdi; Bagdad köprüsüne asılan cesedi ise, halka teşhir edildi (10 rebiülevvel 200 = 18 teşrin I. 815; al-Tamīmī'nin bu husûstaki şiiri için bk. Ṭabarī, III, 986; bk. bir de Ya'ḳūbī, II, 543; İbn al-Aṯīr, VI, 217).

Bibliyografya: al-Ya'ḳūbī, *Tārīḫ* (nşr. Houtsma), 1883, II, 539—543; Ṭabarī, *Tārīḫ al-rusul va 'l-mulūk* (nşr. de Goeje), 1881, III, 976—986; İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil* (nşr. Tornberg), 1871, VI, 212—217.

(M. C. ŞEHÂBEDDİN TEKİNDAĞ.)

NASR. NAṢR B. SAYYĀR AL-LAYṢĪ, Horasan vâlisi. 86 (705) senesinden itibâren Naşr orta Asya'da Ḳutayba b. Muslim [b. bk.]'in yaptığı seferde kendini göstermiş ve o günden sonra ismi tarihte sık-sık geçer olmuştur. 106 (724) senesinde, Horasan vâlisi Muslim b. Sa'īd al-Kilābī'nin Fergana'ya karşı açtığı sefere iştirâk etti. Rabī'a ve al-Azd kabîleleri askerî harekâta iştirâki reddettikleri için, Naşr Muẓarîler ile birlikte âsîleri bastırmağa me'mûr edildi ve onları Behl civârında al-Barūḳān'da tenkil etti. Bir müddet Belh vâliliği vazifesini gördükten sonra, azledildi ise de, sonradan tekrar aynı vazifeye getirildi. Horasan vâlisi Asad b. 'Abd Allāh al-Ḳasrī [b. bk.]'nin ölümü üzerine, halîfe Hişām b. 'Abd al-Malik, Horasan'daki durumu yakından bilen güvendiği kimselerden birine, 'Abd Allāh'ın yerine kimi getirmek gerektiği hususûnda danışmış ve bu zât da, bir çok kimseler arasında, o tarihte 74 yaşlarında bulunan Naşr'ı „âsîl, mücerreb ve âkil" bir kimse olarak tavsiye etmiş ve Naşr da receb 120 (haziran—temmûz 738) senesinde vâliliğe tâyin emrini almıştır. Naşr, kendi hakkında beslenilen mezkûr kanâati haklı çıkaracak şekilde sadâkat ile vazifesini îfâya çalışmıştır. Horasan'da, dört eski hükûmet merkezi var idi: Marv, Nayşābūr, Marv al-Rūḏ ve Herat. Ayrıca, Belh, Semerkand ve Ḫvārizm'de ayrıca vâliler bulunmakta idi. Naşr'a vâlilik verildiği zaman, hükûmet merkezini, çok uzak olduğu iddiası ile, Belh'ten daha merkezî olan Marv'e nakletti. 121 (738/739)'de türklere taarruz etti ve Semerkand üzerine yürüdü. Oradan Uşrūsana'ye teveccüh ederek, al-Şāş'a kadar ilerîledi. Az bir müddet önce Ḫāḳān'ı yenmiş ve o tarihten itibâren türk idârecileri arasında yer almış olan türk kumandanı Kurṣul, arap hâkimiyetine karşı isyân ettikten sonra, gayr-i müslim türklere sığınmış olan mürcî asıllı al-Ḥāriṯ b. Surayc ile birlikte, Naşr'ın ilerilemesini durdurmağa çalıştı. Fakat iki taraf arasında savaş başlayınca, Kurṣul, esir edilerek, öldürüldü. Bunun üzerine, Naşr al-Ḥāriṯ'i kovması şartı ile, al-Şāş hâkimi ile sulh yaptı; böylece, al-Ḥāriṯ Fārāb'a kaçtı; Naşr da Fergana'ya doğru giriştiği sefere devam etti ise de, pek mühim bir netice elde edemedi. Nihâyet, orada sulh yapmakla iktifâ etmek zorunda kaldı. Daha önce al-Şāş, Fergana'da komşuları türklerin yanına hicret etmiş olan soğdîlere karşı yumuşak davrandı; fakat bunlar Ḫāḳān'ın ölümünü takip eden kargaşalıklardan memnûn değiller idi ve İran'a eski yurtlarına dönmek istiyorlardı. Bu sebepten, aşağıdaki anlaşma imzâlandı: müslümanlığı kabûl etmiş olup, sonradan babalarının dinine dönen mâverâünnehrliler hiç bir şekilde zulme mârûz kalmayacaklar, muhâcirlerin şahsî borçları ile vergi borçları bağışlanacak ve onların aldıkları müslüman esirler, ancak şâhid dinlendikten sonra alınacak hukukî bir karar ile, serbest bırakılacak. Fakat bu tedbirler yalnız Horasan'ın arap esirlerini değil, aynı zamanda halîfe Hişām'ın hoşnutsuzluğunu mûcip oldu. Bununla berâber, Naşr tasavvurlarını tatbik mevkiine koymağa muvaffak oldu. Dâhilî siyâsete gelince, müslümanlar ile onların himâyesinde olanlar arasındaki münâsebetleri vergi teşkilâtında yaptığı mühim ıslâhat ile düzene koydu. Müslümanlar da dâhil olmak üzere, bütün toprak sâhiplerinin arâzî vergisi (*ḫarâc*) ödemelerine, *cizya*'nın ise, yalnız gayr-i müslimlerden alınmasına karar verdi. Fakat araplarla kabîlelerine olan bağlılık duyguları onun kar-

şumına bir çok güçlükler çıkardı. Vazifesinin ilk dört yılında, me'mûrlarını yalnız Muzar kabîlesinden seçti; fakat sonradan birbirine düşman kabîleler arasında yavaş-yavaş bir uzlaşma sağlamak maksadı ile, bu husûsta daha geniş davranarak, Yemanîlerden de kendine yardımcı aldı. 123 (740/741) senesinde Irak vâlisi Yûsuf b. 'Omar al-Ṯakafî, bir takım şüpheler uyandırmak sûretiyle, onu halîfenin gözünden düşürmeğe çalıştı ise de, halîfe bunun farkına vardı ve Naṣr'ı yerinde bıraktı. Rebiülâhır 125 (şubat 743) senesinde al-Valîd II. tahta çıktığı zaman, önce Naṣr'ı vazifesinde bıraktı; fakat, çok geçmeden, Yûsuf b. 'Omar'ın sözlerine kanarak, ona, yanına her çeşit av hayvanları ve musikî aletleri alarak, Şam'a gelmesini emretti. Fakat Naṣr bu emre itâat husûsunda pek acele etmedi ve Irak hudûduna varmadan önce, halîfenin katledildiği haberini alarak, derhâl geriye döndü. al-Valîd II.'in halefi Yazîd III. Irak ve Horasan vâliliğini Manṣûr b. Cumhûr'a tevdî edince, Naṣr onu tanımaktan imtinâ etti. 126 (743/744) senesinde, Merv'de al-Azd ve Rabî'a kabîleleri arasında kargaşalıklar baş-gösterdi. Naṣr askerlerinin ücretini para ile değil de, halîfe al-Valîd için toplanan eltın ve gümüş kaplar ile ödemek isteyince, askerler isyân ettiler. Başlarına geçen Cuday' b. 'Alî al-Kirmânî, Emevîler tarafından merhametsizce ezâ ve cefâlara mârûz bırakılan Banî 'l-Muhallab'in intikamını almak gerektiğini söyleyerek, askerlerin hislerine hitap etti ve onların da kendileri ile birlik olacağından emin bulunduğunu söyledi. Muzarîler al-Kirmânî'yi zararsız hâle getirmesini tavsiye ettikleri zaman, Naṣr önce onları dinlemek istemedi; fakat sonunda tavsiyelerini kabûl ederek, onu hapsettirdi (ramazan 126 sonu = 744 temmûz ortaları) ise de, bir ay sonra, al-Kirmânî hapishâneden kaçtı. Naṣr ile al-Kirmânî arasında hiç bir kat'î neticeye varmayan müzâkereler oldu. Uzun seneler türklerin yanında kalmış olup, cemâziyelâhır 127 (745 nisan başları)'de tekrar Merv'de görünen al-Ḥâriṯ b. Surayc çok daha tehlikeli bir rakip idi. Rakibine karşı kendini emniyete almak maksadı ile Naṣr al-Ḥâriṯ ile tarafdarlarının halîfe Yazîd III. tarafından bağışlanmalarını te'min etmiş, fakat bu vaziyet onun zararına olmuştur; Merv önlerine geldiği zaman, samimiyet ve büyük bir hüsn-i niyet ile al-Ḥârıṯ'i kazanmak istedi. Ona Mâverâünnehr vâliliğini teklif edecek kadar ileri gitti; fakat bütün teşebbüsleri neticesiz kaldı. al-Ḥâriṯ, *murcî* telakkîlerine sıkı bir şekilde bağlı kalarak, Naṣr'ın vâliliğini tanımamakta ısrâr etti. Kendi tarafdarları günden-güne kuvvetlendiği için, Naṣr'a vazifesinden çekilmesini ve yerine vâli olacak kimsenin seçimini bir hakem mahkemesine bırakmasını teklif etti. Naṣr bu teklife râzı oldu; fakat, azline karar veren mahkemenin kararını kabûl etmek istemeyince, açıktan-açığa mücâdele başladı. al-Ḥâriṯ hücûm ile şehri almak istedi ise de, geri püskürtüldü (128 cemâziyelâhır sonu = 746 mart sonu). Bunun üzerine, al-Kirmânî ile birleşerek, müşterek orduları ile Naṣr'a karşı taarruza geçtiler. Günlerce süren bir muhârebeden sonra, Naṣr Merv'i boşaltmağa ve Naysâbûr'a çekilmeğe mecbûr oldu. Fakat çok geçmeden, âsîler arasında anlaşmazlık baş-gösterdi. Bilhassa al-Kirmânî'nin gaddarlığı onda nefret uyandırmakta, buna muhtelif arap kabîleleri arasındaki sonsuz anlaşmazlıklar da eklenmekte idi. al-Ḥâriṯ'in en nufûzlu tarafdarlarından Bişr b. Curmûz al-Żabbî, 5.000 adamı ile birlikte, al-Kirmânî'yi terkedince, al-Ḥâriṯ de, çok geçmeden, aynı şeyi yaptı; fakat bunu takîp eden savaşta maktûl düştü (128 receb sonları = nisan 746). al-Kirmânî artık Merv'de hâkim vaziyette idi. Yemanîler onun tarafına geçmişlerdi. Muzarîler ise, Naysâbûr'da Naṣr'ın himâyesine sığınmakta idiler. Naṣr'ın durumu pek de iyi değil idi. Irak hâricîler ile 'Alî tarafdârı âsî 'Abd Allâh b. Mu'âviya [b.bk.]'nin hâkimiyeti altında bulunduğu müddetçe, Naṣr'ın halîfe ile irtibâtı kesilmiş bulunuyordu; Yazîd b. 'Omar b. Hubayra Irak'ı Marvân II.'in hâkimiyeti altına soktuğu zaman bile, Naṣr hiç bir ciddî yardıma güvenememekte idi. Kendisi için, bütün kuvvetlerini toplayarak, Merv'i geri almağa çalışmaktan başka çâre kalmamış idi. Kendi askerleri ile al-Kirmânî'nin kiler arasında vukûa gelen müteaddit çarpışmalardan sonra, Naṣr, bizzat savaş meydanına girerek, düşmanın karargâhı karşısında karargâh kurdu. İki rakip, bir neticeye varmadan, karşılıklı döğüştüler. Naṣr'ın Marvân ve İbn Hubayra'den yardım talepleri cevapsız kaldı. Fakat Abbâsî tarafdarlarının reisi Abû Muslim [b.bk.]'den gelen tehlike yüzünden, Naṣr ile al-Kirmânî arasında müzâkereler başladı. Ḥâriṯ b. Suraye'in oğullarından biri, katledilen babasının intikamını almak maksadı ile, al-Kirmânî'yi öldürünce, hârici Şaybân b. Salama, al-Kirmânî'nin yerine geçti ve Azdler adına Naṣr ile bir senelik bir mütâreke imzâladı. Fakat Abû Muslim, 'Alî b. Cuday' al-Kirmânî'yi babasının Naṣr tarafından öldürtüldüğüne iknâ etmek sûretiyle, bu anlaşmayı baltalamağa muvaffak oldu. Neticede, 'Alî, al-Kirmânî ile ona sâdık olan Azd kabîlesi, mütârekeyi bozdular ve çok geçmede

Naṣr'a karşı mücâdeleye başladılar. Her iki taraf da Abū Muslim'in yardımını istedi. Abū Muslim hakem olarak araya girdi, Muḍarîlerin aleyhinde ve Azdlerin lehinde karar verdi. Sonra en muhtemel görünen rivâyete göre, rebîülâhır 130 (kânûn I. 747)'da Merv'e girerek, halka peygamber sülâlesinden adı söylenmeyen bir halîfeye sadâkat yemini ettirdi Naṣr firardan başka çıkar yol bulamadı. Merv'den kaçarak, Sarahs ve Ṭûs yolu ile Naysābūr'a gitti ve orada, Abū Muslim'in kumandanı Ḳaḥṭaba b. Şabîb al-Ṭā'î (b.bk.)'nin üzerine yolladığı kendi oğlu Tamîm'in Ṭûs civarında bozguna uğrayıp savaş meydanında öldüğünü haber aldı. Naysābūr'dan kalkarak, önce Ḳūmis'e, oradan da Cureân'a gitti. Nihâyet halîfenin emri üzerine, İbn Hubayra'nın büyük bir ordu ile gönderdiği Nubāta b. Ḥanẓala al-Kilābî orada bulunuyordu. Naṣr ile Nubāta iş birliği yapmadılar. Ayrıca, Ḳaysîler de, Naṣr'ın ordusunu terkederek, Nubāta'nın tarafına geçtiler. 1 zilhicce 130 (1 ağustos 748)'de Nubāta, Ḳaḥṭaba tarafından mağlûp edilerek, savaş meydanında can verdi. Naṣr da bozguna uğradıktan sonra, uzun zaman Ḳūmis'te kalamadı. Hiç bir emevî me'mûrdan yardım göremeden Rayy'e doğru kaçtı ve Ḳaḥṭaba'nın oğlu Ḥasan tarafından tâkip edildi. Rayy'e varınca, hastalandı; buna rağmen, Hemedan'a doğru yoluna devam etmek istedi ise de, yürüyecek tâkati yok idi; kendini taşıtmak zorunda kaldı. 12 rebîülevvel 131 (9 teşrin II. 748)'de Sāva (b. bk.)'de, 85 yaşında öldü. Yüksek bir devlet adamı evsâfını hâiz olan Naṣr aynı zamanda şiir sâhasında da bakikî bir istidâda sahip idi.

Bibliyografya: Ṭabarî (nşr. de Goeje), bk. fihrist; İbn al-Aṯîr, *al-Kāmil* (nşr. Tornberg), IV, 416; V, 82, 95 v.dd., 105 v.d., 110, 117, 125, 128, 135 v.d., 149, 161, 168 v.dd., 177—180, 187—190, 201 v.dd., 225, 229—233, 249, 259—264, 271—282, 288, 292, 295 v.d., 300 v.dd., 306; VI, 46; Ya'kūbî, (nşr. Houtsma), II, 374, 392, 397—399, 407—410; Belâẕurî, *Futūḥ al-Buldān* (nşr. de Goeje), s. 420, 427 v.dd.; Mas'ūdî, *Murūc* (Paris tab.), VI, 2, 60 v.dd., 65, 68 v.d.; al-Mubarrad, *al-Kāmil* (nşr. Wright), s. 171, 454, *Kitāb al-Aġānî*, bk. Guidi, *Fihrist*; Schefer, *Chrestomathie persane*, I, 16, 44 v. dd., 66; Wellhausen; *Das arabische Reich und sein Sturz*, s. 283 v.d., 295—306, 323—336; Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion*², s. 5, 192—194, 200 v.d.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

NAṢRÂNÎ. (Bk. NASARA.)

NASREDDİN HOCA. Türkler arasında söylenen **a k l e l i** ve **l a t i f e l i f ı k r a l a r ı n k a h r a m a n ı**; efsâneleşmiş bir **h a l k f i l o z o f u**.

N a s r e d d i n H o c a f ı k r a l a r ı. *a.* Türk dilinin konuşulduğu her yerde ağızdan-ağıza dolaşan bu fıkralar her seviyeye, her zümreye mensup insanlar arasında yayılmıştır. Ayrıca türkçenin komşusu olan konuşma dillerine de geçmiştir. Mizah çeşnisi taşıyan bu fıkralar benzeri olan diğer fıkra çeşitlerinden (bektâşî fıkraları, İncili Çavuş, Bekrî Mustafa v.b.) kolayca ayırt edilebilir. Bektâşî fıkralarının kahramanı isimsiz bir bektâşî babasıdır. Kalender mizâcının altında tesavvufî bir endîşe sezilir. İncili Çavuş fıkraları, efendilerini eğlendirmek için bir saray nedîminin mizah şekli altındaki hazır-cevaplığıdır. Bekrî Mustafa fıkraları ise, dar bir çerçeve içinde kalan tiryâki tipine âit fıkralardır. Buna karşılık, Hoca'ya âit fıkralarda „Nasreddin" adında ferdî bir mizac mihver teşkil eder. Nasreddin, ismi ve hüviyeti belli olmayan bektâşî babası gibi bir zümreyi temsil etmez. Kezâ bir saray nedîmi hüviyetinde olmadığı gibi, atak bir tiryâki de değildir. Onun fıkralarını diğer fıkra çeşitleri ile, mel. deli, ahmak, hasis, câhil gibi, her cemiyete hâs insan tipleri ile de mukayese edemeyiz. Nasreddin Hoca fıkralarında dâimâ ferdî mizâca dayanan bir şahsiyet nesci göze çarpar. Gözümüzün önünde yaşayan, belirli bir insan canlanır. Fıkralarının bütünü içinde bir dünya görüşü sezilir. Hoca aykırı konuşmasını seven, akl-ı selimi kuvvetli, neş'eli, babacan bir tiptir; mizahı hiciv kadar yıkıcı değil, yapıcıdır. Hoca iyi niyetlerin timsâlidir. Onun dünya görüşü, akıl ile hissin muvâzenesine değer veren orta çağ sonu Anadolu'sunun ideali olan cemiyet nizâmına bağlı fertçi bir ahlâk görüşüdür. Fıkralarının hususiyeti buradan doğar; bâzısında aklın, bâzısında hissin mübâlegalı te'siri altında gelişen ferdî hodgâmlıklar ona mevzû olur. Hoca her hangi bir aşırı davranışa karşı onun zıddı ile karşılık verir. Böylece, fıkraların mizah unsuru, belli bir durumda Hoca'ya isnât edilen bir cümle içinde toplanır. Hoca'nın cümlesi ile insan mütenâkız bir durum karşısında olduğunu anlar. Bu fıkralar insanı hem eğlendirir, hem düşündürür. Biribirine aykırı gibi duran şeyler arasında bir münâsebet aranır. Burada ahmak veya deli fıkralarındaki gibi karikatüre kaçan bir mizah yerine, gerçeğe aykırı gibi duran bir görünüş altında insan rûhunun samîmî ifâdesi vardır. Bu fıkralar günlük hayatın her safhası ile (ev, âile, sokak, cemâat, iş hayatı v.b.) ilgisi bakımından hemen her vesîle ile hatıra gelir.

4. XVI. asırdan bu yana zaman-zaman eski yazmalarda bu fıkralara rastlanır. Bu yazma kaynakların fihristi şimdiye kadar yapılmamıştır. Dolayısı ile hangi fıkraların asırlar boyunca ağızdan-ağıza türlü değişmeler ile devam edegeldiğini, hangilerinin sonradan bunlara katılmış olduğunu ayırt edecek durumda değiliz. Halbuki zamanımıza gelindikçe, bilhassa kitap baskıları başladıktan sonra, fıkraların sayısının arttığı, bugün bunların 500'e yaklaştığı görülüyor. Şu hâlde bir çok fıkralar ya zaman içinde teşekkül etmiş veya sâdece diğer fıkra kaynaklarından iktibaslar yapılmıştır. Bilhassa yazmalardaki fıkraların toplanarak, iktibasların belirtilmeğe çalışılması Nasreddin Hoca fıkralarının hususiyetini meydana çıkarmak için esastır; çünkü iktibas edilen fıkralara da, az veya çok başarı ile, bu hususiyet verilmeğe çalışılmıştır.

Nasreddin baskılarının en eskileri 1253 (1837) yılına çıkar. Bunlar İstanbul'da Matbaa-i âmire, Mısır'da Bulak basmalarıdır. Bunların ardından sayısız taş-basmaları gelir. 1292 (1875) yılından itibâren, Türkiye'de latin harflerinin kabûlüne kadar (1928), bu taş basmaları devamı etmiştir. Bu baskıların bâzıları resimli, bâzılarının kenarında ise, bir halk hikâyesi de vardır. Bunların çoğu tarihsizdir. 1299 (1883) yılında, bâzı mizah gazeteleri de yayınlamış olan Mehmed Tevfik, *Letâif-i Nasreddin*, *Bu Adam* ve daha soura *Hazîne-i letâif* (1885) adlı kitaplarında Hoca'nın fıkralarını yayınlamıştır. Bunlar ve Bahâî (Veled Çelebî) tarafından yayınlanan *Letâif-i Hoca Nasreddin* (İstanbul, 1926) bir çok tercümelere esas olmuştur. Yeni türk alfabesi ile de pek çok Nasreddin Hoca derlemeleri basılmıştır. Bunlar arasında Kemâleddin Şükrü'nün Hoca'nın hayat devrelerine göre tertiplediği *Nasreddin Hoca* adlı eseri (I, *Çocukluk ve mektep hayatı*, 1930; II, *Gençlik ve medrese hayatı*, 1931; III, *İhtiyarlığı ve kadılığı*, 1931; IV, *Nasreddin Hoca ve Timurlenk*, 1931) dikkate değer. Eflâtun Cem Güney'in *Nasreddin Hoca fıkraları* (İstanbul, 1957) ile Mehmed Ali Aksoy'un *Nasreddin Hoca ve hikâyeleri* (İstanbul, 1958) en yeni iki baskıdır. Elimizdeki bütün baskılar yazıya geçirilmiş şüpheli derlemelerden ve edebî bir malzemeden ibârettir. En eski baskının da, sonrakilerinin de kaynakları belirtilmiş değildir. Nasreddin Hoca fıkraları, bütün halk edebiyatı mahsulleri gibi, folklor usullerine göre devşirilen metinlerin mukayesesi ile yayınlanmalıdır. Ayrı-ayrı bölge, zümre ve seviyede insanların ağızlarından toplanacak malzemenin yazma metinler ile de karşılaştırılması gerekir. Bugüne kadar henüz böyle bir çalışma yapılmamıştır.

VIII. asrın sonlarında Avrupa'da tanınmağa başlayan Hoca (Fuad Köprülü, *Nasreddin Hoca*, İstanbul, 1918)'nın garp dillerindeki tercümeleri 1857 yılından başlar. Bunlar hakkında Fehim Bayraktareviç (*EI*, III, mad. NAṢR AL-DİN, ḤOCA) bilgi vermiştir. Bunlara ilâve olarak, Edmond Saussey'in *La Littérature Populaire Turque* (Paris, 1936, s. 60 — 72) adlı kıymetli eserine aldığı fıkralar ile Jean-Paul Garnier'nin daha yeni bir tercümesi (*Nasreddin Hoca et ses histoires Turques*, Paris, 1958) zikredilebilir. Nasreddin Hoca'nın şark ve garp dillerine tercümeleri pek çok ise de, bunların şimdiye kadar toplu bir bibliyografyası yapılmamıştır. 1959'da İstanbul'da Arslan Kaynardağ, türkçe bir çok baskılar ile kısmen yabancı dillerdeki tercümeleri de ihtivâ eden bir sergi tertip etmiş ise de, kataloğu henüz yayınlanmamıştır.

c. Fıkralar, yapı bakımından, iki bölümdür: 1. Bir küçük vak'a anlatılır; bu anlatmada vak'anın geçtiği yer (ev, sokak, câmi, pazar yeri v. b.) ve zaman (gündüz, gece, mevsim v. b.), vak'a ile ilgili şahıslar (Hoca'nın karısı, oğlu, komşusu, talebesi, kadı, hırsız, satıcı, müşteri v.b.) belirtilir. Şahıslar arasında bâzan mühim mevkî sâhiplerine, hattâ tarihî isimlere (Timurlenk, Alâeddin v.b.) rastlanır. Fakat vak'alar hemen-hemen dâimâ gündelik hayata giren basit davranışlardır. Onun için fıkralar tarihî bir değer taşımaz. 2. Nasreddin Hoca yerine ve zamanına göre bir söz söyler, ilgilileri beklenmedik bir netice karşısında bulundurur. Bu beklenmedik netice aykırı gibi görünen bir gerçeğin ifâdesidir. Bunların „diyalektik" mâhiyeti Nasreddin Hoca fıkralarının âlem-şümûl olmak vasfının temelidir.

Şu hâlde, her şeyden evvel, fıkraların kahramanı ile müellifini birbirinden ayırmak lâzımdır. Fıkranın ikinci bölümündeki söz, fıkra kahramanına isnât olunur; fakat bütünün inşâsı bakımından, ona bir müellif aramak lâzımdır. Burada, şüphesiz, ferdî bir te'lif yerine, folklar sâhasına giren mâşerî bir yaratma vetîresi karşısındayız. Fıkranın ilk şekli belki de basit bir şâhidin ifâdesidir. Hoca'nın bir hareketi, bir sözü, yakınlarından itibâren, dâire hâlinde genişlemek üzere, rivâyet edilmeğe başlar. Zamanla gerçekten ona âit olmayan bir söz de, bu akıma katılarak, ona isnât edilebilir. Hattâ Hoca'dan evvel de var olan bâzı fıkralar onun hayatına mâl edilir. Bu vâkıa folklor kaideleri ile ilgilidir. Onun için Nasreddin fıkralarında yabancı kaynaklardan

gelme unsurlara rastlanması hiç bir şeyi izah etmez; zîra Nasreddin fıkralarının asıl kaynağı unsurlarının Nasreddin Hoca'ya mâledilmesi ile başlar. Burada alelâde bir isim değişmesi basit bir mübâdele işi bahis mevzuudur. Bütün fıkraları Hoca'nın adı etrafında toparlayan halk yaratıcılığı, halk muhayyilesi, şüphesiz bu muhayyileyi harekete getiren de başlangıcındaki tarihî, gerçek şahsiyettir. Zamanla bu tarihî şahsiyete âit ferdî gerçekler, şifâhîlik sebebi ile unutulduğu hâlde halk muhayyilesi onun yerini alan efsâneleşmiş bir şahsiyet yaratır. Bu sûretle Nasreddin Hoca, türk halk adamının akl-ı selîmini, halkın düşünüş ve duyuş hususiyetlerini ifâde eder. Onun için, haklı olarak, Nasreddin Hoca bir halk fizofu gibi karşılanır. Fıkraları, çok defa, bir maksadı açıklamak, bir fikri desteklemek için, atasözü yerinde kullanılır. Fıkraların öğretici mâhiyetinin de halk kütleleri arasına yayılmasında büyük rolü vardır. Halk muhayyilesi fıkralardaki bir çok unsurları terkip ederek, Hoca'ya kavuğu, kürkü, cübbesi ve eşeği ile belli bir „sûret" meydana getirmiştir ki, taş basması halk resimlerinde veya eski minyatürlerde dâimâ bunun bir ifâdesini buluruz. Aynı sûretle Hoca, halk muhayyilesinde evi, karısı, komşusu, çocuğu, talebesi ve bütün çevresi ile gerçekten yaşayan bir kimsedir. Üstelik, Akşehir'de ziyâret edilen bir mezarı da vardır. Acabâ bu mezarda yatan, etrafında efsânevî bir şahsiyet teşekkül eden tarihî ve gerçek Nasreddin Hoca kimdir? Ne zaman yaşamıştır? İşte araştırıcıları en çok yoran mesele de budur.

T a r i h î a r a ş t ı r m a l a r. Bu sorulara şimdiye kadar verilen cevapları araştırmadan evvel, bu çeşit cevapların değerini belirtmek yerinde olur. Nasreddin Hoca'nın hüviyetini araştırmak, esâsen müellifi bilinmeyen bir eserin mevzuunu teşkil eden kahramanı araştırmak gibidir. Müellifi asırlar boyunca, mâşerîlik hâlinde tecellî eden ve halk muhayyilesinin yaratma vasıflarını taşıyan bir eserin kahramanı da, ister-istemez, bir masal kahramanı kadar asıl hüviyeti kaybolan hareketli bir şahsiyettir. Nitekim Hoca'nın hüviyetine âit ileri sürülen mütâleaların bir çoğu fıkralardan çıkarılan bâzı ip uçlarından veya halk arasında yerleşen rivâyetlerden öteye geçemez. Msl. Akşehir, Sivrihisar, Konya gibi, fıkralarda görülen ve Nasreddin Hoca'ya bir mahal izâfe eden bâzı yer isimleri vardır; buna ve bu bölgelerde rivâyet edilenlere dayanarak, Hoca'nın Akşehirli veya Sivrihisarlı olduğu, yahut da Sivrihisar'da doğup, Konya'da tahsilini yaptıktan sonra, Akşehir'e yerleşmiş ve orada ölmüş olduğu ileri sürülüyor. Bunlarda belki bir hakikat payı vardır; fakat metinler ile desteklenmek istenen bu rivâyetler, her şeyden önce metin bakımından ciddî bir tenkide dayanamaz. Bunun gibi, fıkralarda zikri geçen bâzı şahıs isimleri de, aynı vechile, başka kaynaklar ile doğrulanmağa muhtaçdır. Onun için ne bu rivâyetler, ne de bu rivâyetleri eserlerine geçiren müellifler üzerinde durmanın hiç bir faydası yoktur. F. Bayraktareviç (*göst. yer.*) Nasreddin Hoca'nın Abbâsîlerden Hârûn al-Raşîd veya Ḫvârizmşâhlardan 'Alâ al-Dîn Tökiş zamanında yaşadığına dâir rivâyetleri yersiz görerek, bir tarafa bıraktıktan sonra, bemen-hemen bunlar ayarındaki diğer rivâyetler üzerinde uzun-uzun durur. Ona göre, Nasreddin Hoca'nın hayatı ile ilgili rivâyetler iki kısımdır: 1. Hoca'nın XV. asır başlarında, Yıldırım Bayezid'in, Timur'un ve Karamanlılardan 8. hükümdar 'Alâ al-Dîn'in zamanında yaşadığı hakkındaki rivâyetler. 2. Selçuklu 'Alâ al-Dîn devrinde yaşadığına dâir rivâyetler. Birinci kısımdaki rivâyetler bugün hiç bir şekilde müdâfaa edilemez. Bu rivâyetlerin Evliyâ Çelebî'nin bir yanlışından ileri geldiği tamâmiyle kabûl edilmektedir. Bursa'lı Lâmiî (ölm. 1532/1533)'nin *Letâif*'inde ve başka yerlerde şâir Ahmedî'ye izâfe edilerek anlatılan bir fıkrayı Evliyâ Çelebî, Timur ile Nasreddin Hoca arasında geçmiş gibi zikreder (Evliyâ Çelebî. *Seyâhat-nâme*, III, 16). F. Köprülü (*ayn. esr.*, s. 7, 227), haklı olarak, Mehmed Tevfik'in, yer göstermeden buradan alıp, kitabına koyduğu bu yanlış bilginin yerli veya yabancı müellifler tarafından olduğu gibi tekrarlandığını söyler. Evliyâ Çelebî belki kendinin de işittiği bir rivâyeti olduğu gibi kaydetmiş, doğruluğunu araştırmağa fırsat bulamamıştır. Fakat 1048 (1638)'de Evliyâ Çelebî'nin Akşehir'i ziyâret ettiği esnâda, türbede bir kitâbe mevcût olup olmadığını bilmiyoruz. Nasreddin Hoca'nın mezar kitâbesi olarak türbesinde bulunan, hattâ sonradan toprak altından çıkarıldığı söylenen, daha eski bir taş da Evliyâ Çelebî'nin zamanından sonra konulmuş olabilir. Fakat türbe hakkında etraflı bilgi veren İ. H. Konyalı (*Nasreddin Hoca'nın şehri Akşehir, tarihî, turistik kılavuz, Nasreddin Hoca türbesi*, İstanbul, 1945, s. 456—477) en eski şeklini muhâfaza ettiğini kabûl ettiği iç kubbeyi tutan 6 direkten biri üzerinde bir hâtıra yazısını nakleder. Buna göre, Yıldırım Bayezid'in sipâhîlerinden Mehmed adında biri 796 (1393) yılında burayı ziyâret etmiştir. Halbuki Timur'un Anadolu'ya gelmesi ve Bayezid ile muhârebe etmesi bu tarihten 9 yıl sonra, yânî 805 (1402) yılındadır. Böylece Evliyâ Çelebî'nin yanıldığı kat'î olarak kabûl edilebilir.

İkinci kısım rivâyetlere gelince: Lâmiî 'nin *Letâif* 'inde Nasreddin Hoca'nın Şeyyad Hamza ile çağdaş olduğunu gösteren bir fıkra vardır. Lâmiî bunu ya eski bir kaynaktan almış veya kendi zamanına kadar unutulmamış olan bir rivâyeti kaydetmiştir. Buna nazaran, Nasreddin Hoca 'nın Osmanlılardan da evvel, yâni Selçukluların son devrinde (XIII. asır sonları) yetişmiş olması gerekir. Bu rivâyetin Evliyâ Çelebî zamanında artık unutulmuş olduğuna ve yerini Timur ile çağdaş olması rivâyetine bıraktığı düşünülebilir. Eğer Nasreddin Hoca 'nın Selçuklular devrine yetiştiği doğru ise, Hoca ile Timur arasında geçtiği kabûl edilen fıkraların ne sûretle teşekkül ettiği meselesi şüphesiz ayrıca tetkik edilmeğe değer.

Akşehir'in Osmanlılar eline geçmesinden 9 yıl sonra, yâni 881 (1476)'de Gedik Ahmed Paşa tarafından yaptırılan umûmî bir evkaf ve emlâk tahriri defterinde Hoca 'nın türbesi ile berâber bir medresenin de bulunduğu ve her ikisinin de harâp bir halde olduğu kayıtlıdır (İ. H. Konyalı, *ayn. esr.*, s. 460). Bu vesîkaya göre, vakıf sâhibinin adı da Nasreddin 'dir. Fakat vakfiyesi ele geçmemiştir. O hâlde son zamanlarda türbede bulunan mezar kitâbesindeki tarihin vakfiye ile te'yidine imkân yoktur. Mezar taşındaki tarih, Nasreddin Hoca 'nın şakacıklığından kinâye olarak, ters yazılmıştır ve tersten okunmak üzere, 683 (1284/1285) yılını göstermektedir. Bu tarih Lâmiî 'nin rivâyeti ile bağdaşabiliyor. Bu takdirde bâzı fıkralarda adı geçen 'Alâ al-Dîn 'in de Selçuklulardan bir 'Alâ al-Dîn ve muhtemelen 1249—1257 yılları arasında ortaklaşa saltanat süren 'Alâ al-Dîn II. olması lâzımdır; fakat bunu destekleyen başka vesîka yoktur. F. Köprülü 'nün, altlarında şâhid sıfatı ile Nasreddin Hoca 'nın adı bulunduğunu zikrettiği, biri 655 (1257), diğeri 665 (1266/1267) tarihine âit vakfiyelerin de müellifin kaynağına âit bir okuma ve anlama yanlışının tekrârından ibâret olduğunu İ. H. Konyalı (*ayn. esr.*, s. 730) ileri sümektedir. Buna karşılık, İ. H. Konyalı 'nın naklettiği, Konya 'da yaşayan pek meşhur bir rivâyete göre, Nasreddin Hoca Pîr Ebî ve Hâce-i Cihan ile çağdaştır. Onlar ile berâber, Hâce Fakîh 'ten ders almıştır. Hoca Fakîh 'in 618 (1221) 'de öldüğü biliniyor ise de, diğerlerinin mezar kitâbeleri yoktur. Sâdece Hâce-i Cihan 'ın 675 (1274) yılında ölen Sadreddin Konevî 'ye kendi ovinin yerlerini bağışladığı tarihî bir hakikat olduğuna göre, Nasreddin Hoca ile çağdaş bulunduklarını kabûl etmek doğru olur.

Böylece Nasreddin 'in aş.-yk. yaşadığı zaman hakkında bir fikir edinmiş olsak bile, nereli olduğu ve hüviyeti hakkında hiç bir bilgiye sâhip değiliz. Sâdece Köprülü (*ayn. esr.*, s. 9) 'nün naklettiği bir rivâyet vardır ki, geçen asrın sonlarında *Mecmua-i Maârif* isimli tamamlanmamış bir kitap yazmış olan eski Sivrihisar müftîsi Hasan Efendi tarafından ileri sürülmüştür. Buna göre, Nasreddin Hoca 605 (1208/1209) yılında Sivrihisar yakınlarındaki Horto köyünde doğmuş, orada babasından sonra imamlık etmiş, 635 (1237/1238) 'te Akşehir 'e gelip yerleşmiş ve orada ölmüştür. Bundan öncekiler ile bağdaşır gibi görünen bu rivâyet de hiç bir vesîka ile doğrulanmıyor.

Son yıllarda Nasreddin Hoca hakkında ortaya atılmış bir iddia da şudur: gerçek ve tarihî Nasreddin Hoca, câhil halk arasında ona isnât edilen kaba ve bayağı fıkralar ile gülünç bir hâle getirilmiştir. O zekâ ve fikir kaynağı insan milletinin sevgisini kazanmış, itibarlı, yüksek seviyeli bir insandır. Hoca, Selçukluların son zamanlarında yaşamış olduğuna göre, bu devrede „Nasîreddin" ismiyle, halkın büyük sevgisini kazanmış, meziyetleri ve seciyesi dolayısı ile övülmeğe değer biri vardır. Selçukluların son yıllarında, Mes'ud II. zamanında, müstevfilik hizmetine getirilmiş olan bu olgun insan, Kastamonu beyi olan Çoban-oğullarından Yavlak Arslan 'ın oğlu Nasîreddin Mahmud 'dur. Nasîreddin Mahmud, Anadolu 'daki moğul ordularının başında bulunan veliahd (sonradan hükümdar olmuştur) Geyhatu 'nun güven ve takdirini kazanarak, onun bir çok zulümlerini önlemiş, bu yüzden halkın minnet ve şükranını toplamıştır. Eğer bu iddia doğru ise, sonraları Timur 'a atfedilen fıkraların tohumu böylece atılmış olabilir. Yazma bir *Selçuk-nâme* 'ye dayanılarak ileri sürülen bu iddia hakkında şimdilik bir isim benzerliğinden başka delîl yoktur (İ. H. Dânişmend *Nasreddin Hoca kim?*, *Cümhüriyet* gazetesi, 23 teşrin II. 1940, nr. 5852). Bu meseleyi münâkaşa eden İ. H. Konyalı (*ayn. esr.*, s. 733 v.d.) aynı devrede aynı mevkîleri işgâl eden aynı isimde birbirinden ayrı dört kişi bulunduğunu, o dört kişinin her biri hakkında aynı iddianın ileri sürülebileceğini göstermiştir. Üstelik İ. H. Dânişmend 'in Nasîreddin 'in Kastamonu 'da bir baskın esnâsında öldürüldüğüne dâir verdiği 700 (1300/1301) tarihi de diğer rivâyetleri tutmuyor ve türbesinin Akşehir 'de olması sebebi de anlaşılmıyor. Görülüyor ki, daha müsbet delîller elde edilinceye kadar, Hoca 'nın hayatı hakkındaki bilgimiz ihtimâllerden ileri geçemiyor. Pertev Nâilî Boratav bir makalesinde (*A propos de quelques tentatives d'identification de Nasreddin Hodja, Internationaler Kongress der Volkserzählungsforscher*, Kiel

ve Kopenhagen, 1959) bu meseleyi başka bir zâviyeden ele alıyor. Sonradan tertiplenen bâzı şecerelerde İstanbul kadısı iken ölen, Fâtih'in meşhur hocası Hızır Bey ve oğlu *Tazarrûnâme* müellifi Sinan Paşa'nın Sivrihisar'lı olup, Nasreddin Hoca ahfâdından oldukları gösterilmektedir. Son zamanlarda Sivrihisar'da bulunan bir mezar taşında da Nasreddin Hoca'nın kızı Fatma'ya âit bir kitâbe vardır. Bunun tarihi 727 (1326/1327) olduğuna göre de, Nasreddin Hoca'nın ölüm tarihi ile uygun düşüyor. Nasreddin Hoca'nın aslen Sivrihisar'lı olduğunu gösteren bu delîller daha sonraki rivâyetler ile de besleniyor ise de, bu rivâyetlerin bir değeri yoktur. Nasreddin Hoca'nın Sivrihisar'lı olup-olmadığını P. N. Boratav'dan önce araştırmış olan İ. H. Konyalı (*agn. esr.*, s. 732) haklı olarak, Hızır Bey'in Sivrihisar'da doğmuş, büyümüş ve hattâ kadılık etmiş olması, büyük babasının da Nasreddin Hoca olması, Hoca'nın Sivrihisar ile ilgisi bulunduğunu göstermekle berâber, oralı olduğunu isbat edemiyeceğini söylüyor. Şüphesiz kızına âit mezar taşının bulunması da bu görüşü değiştirmez. Fakat Boratav, makalesinde, Paris'te, Bibliothèque Nationele'de bulunan tarihsiz ve müellifi mechul bir yazma kitapta rastladığı bâzı fıkraların Sivrihisar ahâlisine izâfe edildiğini, ayrıca Hoca'ya âit olduğu bilinen bâzı fıkraların da „hacı" şeklinde kaydedildiğini yazıyor. Anadolu'nun bir çok yerlerinde kendilerine tuhaf fıkralar izâfe edilen köyler, kasabalar vardır. Sivrihisar da bunlardan biridir. Boratav, Sivrihisar'ın bu husûsiyeti ile yukarıda zikredilen rivâyet arasında bir münâsebet bulunabileceğini düşünüyor. Acabâ Nasreddin Hoca'nın Sivrihisar'lı olması mı bu yere âit tuhaf fıkralar söylemesine, yoksa sivrihisarlıların bu şöhretleri mi Hoca'nın buraya mâledilmesine sebep olmuştur. Meseleyi, yazar, yalnız ortaya koymakla iktifâ ediyor, herhangi peşin bir hükümden sakınıyor. Fikrimizce, bu ve buna benzer her türlü araştırmalar, Nasreddin Hoca fıkralarının teşekkülü meselesi ile bizi daha yakından temâsa getirmeğe yarar.

Avrupalı âlimler şimdiye kadar bu mevzua müsbet hiç bir şey getirmemişlerdir. Buna karşılık, menfî ihtimâller üzerinde durmuşlardır. İlk tercümeler ile başlayan mütâleaları Bayraktareviç (*göst. yer.*)'ten tâkip edebiliriz. Bâzı âlimler (H. Ethé, R. Basset, M. Hartmann, A. Wesselski) Hoca'nın tarihî ve gerçek şahsiyeti hakkında şüphe etmektedirler. Bunu Nasreddin fıkralarının menşe'i meselesi ile alâkalı bulan Bayraktareviç, Basset'nin şimâlî Afrika ile ilgili bir tetkik münâsebetl ile ortaya attığı bir fikir üzerinde durur. Buna göre, X. asırda Irak'ta yaşamış ve araplar arasında yaygın bir şöhret kazanmış olan „Cuḥā" ya âit fıkralar zamanla darb-ı mesel hâline gelmiştir. Bu fıkraların, şimdiye kadar ele geçmemiş olsa bile, kitap hâlinde derlendiği de söylenmektedir. İşte bu kitap XV. ve XVI. asırlarda türkçeye tercüme edilmiş ve gerçek varlığı şüpheli olan bir Nasreddin Hoca ile birleştirilmiş olabilir. Horn ve Christensen de bu fikirdedirler. Sâdece Wesselski, Nasreddin Hoca'dan önce onun fıkralarına kaynak olabilecek henüz hiç bir Cuḥā fıkrasına rastlanmadığını söylemektedir. Hartmann, Hoca'ya âit fıkraların dünya edebiyatının müşterek malı olan bâzı masal unsurları olduğunu söylediği gibi, Horn ve Krimski de bunların hemen-hemen her yerde benzerine rastlanan halk masalları gibi olduğunu kabûl etmişlerdir. Christensen de bu fikirde olmakla berâber, bu umûmî kaynak içinde bilhassa Cuḥā'ya âit fıkraların da bulunabileceğini düşünüyor. Burada bir noktayı belirtelim: bu müelliflier zamanlarının bâzı telakkîlerine bağlı olarak masallar ile fıkralar arasında bir fark görmedikleri gibi, bütün gayretlerin masallara bir menşe' aramak modasını güttüğü bu devrede fıkraların da menşe'i meselesine takılıp kalmışlardır. Bayraktareviç de bu fikirleri hulâsa ederek: „Cuḥā'ya, Nasreddin Hoca fıkralarının asıl örneği gibi bakılabilir." diyor. Ona göre, gerçi bu arap fıkraları da farsça, süryânîce, sanskritçe kaynaklardan gelmiştir; fakat Bagdad'da Abbâsîler devrinde arap-islâm kavimlerinin hepsine te'sir eden bir arap islâm kültürü teşekkül etmiştir ki, Cuḥā fıkraları da bu kültür ile berâber İran edebiyatına, bu vâsıta ile de türkler arasına girmiştir. Mâmafih, Bayraktareviç'e göre, „Osmanlılarda (veya Selçuklular arasında) kendi fıkraları yanında bir çok yabancı nükteleri de şahsında birleştirerek, hiciv ve alaylı masalların tipik mümessili hâline gelen, Nasreddin adında tuhaf bir hocanın yaşamış olması mümkündür. „İmdi, Nasreddin Hoca'nın yaşamış olduğu ve kendine hâs fıkraları bulunduğu kabûl edildikten sonra, ona yabancı kaynaklardan da bir çok fıkraların katılmış olabileceğini söylemekle, Basset'nin fikri kabûl mü, yoksa red mi edilmiş oluyor? Hakikat şu ki, fıkraları müşterek bir kaynağa bağlıyarak, onu bu kaynağa götürecek iktibas yollarını araştırmak, bugün yalnız masal mevzuunda ve ihtiyatla kullanılacak bir araştırma tarzıdır. Saussey (*ayn. esr.*, s. 63) de Nasreddin fıkraları ile folklor temaları arasındaki benzerliklere, ayrıca islâm kültürü ile ilgili arap, fars hikâyeleri arasındaki müşterek unsurlara

işâret eder. Bununla berâber, halk hikâyecilerinin bu müşterek mâlzemeyi kendilerine has bir ustalıkla kullanarak, umûmî temaları gerçek hayata tatbik etmek sûreti ile kendinden başka benzeri olmayan bir şahsiyet yarattıklarını söyler. Halk edebiyatı bakımından mühim olan da budur. Asıl mesele bu fıkraların teşekkülünde kullanılan unsurların şu veya bu kaynaktan gelmiş olması değil, bu unsurların başlangıçta gerçek bir şahsiyetten hareket etmekle berâber, halk muhayyilesinin folklor sâhasında efsâneleştirdiği bir şahsiyet etrafında teşekkül etmesi keyfiyetidir. Şu hâlde mühim olan „menşe' meselesi" değil, bu efsâneleşen şahsiyetin teşekkülü meselesidir. Biz bu hâdisenin benzerlerini halk edebiyatının başka kollarında, msl. halk hikâyelerinde, halk şiirlerinde görüyoruz. Türk halkı Köroğlu'nun da, Karaca-oğlan'ın da gerçek birer şahsiyeti olduğuna inandığı hâlde, folklor sâhasına geçişinden itibâren, Nasreddin Hoca'da olduğu gibi, onların bu gerçek şahsiyetleri efsâneleşen hüviyetleri ichine gölgede, tarihin karanlıkları içinde bırakılmışlardır. Hayatına âit rivâyetler yanında gerçek varlığını belirten tarihî kayıtlar bulunmasına, hattâ kendi adına tertip edilmiş bir dîvân sâhibi olmasına rağmen, Yunus Emre'nin efsâneleşen şahsiyeti bile gerçek şahsiyetini arkada bıraktırmıştır. Bu örnekler bize Nasreddin Hoca'nın tarihî şahsiyetini inkâra mahal olmadığını, bu gerçek şahsiyetin halk muhayyilesini harekete geçirtebilmek için müsâit bir zemin bulduğunu, şu hâlde efsânevî şahsiyetin teşekkülünde, hiç değilse başlangıçta, gerçek şahsiyete âit bâzı vasıfların yer aldığını düşünmek lâzımdır. Nasreddin Hoca tetkiklerinin de buraya doğru yönelmesi beklenmelidir. Halk edebiyatı sâhasında husûsî bir yeri olması gereken bu mevzua âit araştırmalar henüz lâyık olduğu ilmî çalışma seviyesine ulaşamamıştır. Metin'ler tesbit edilip, bunlar arasında mukayeseli tetkikler yapılmadıkça, bütün iyi niyetlere rağmen sağlam bir şekilde çalışmak mümkün olmayacaktır. Sırf tarihî çalışmalar ise, bu yoldaki tetkikler için ancak kıymetli birer yardımcıdır.

Hulâsa edilirse, tarihî hüviyeti ne olursa olsun, Nasreddin Hoca, hâtırası efsâneleşen bir halk filozofudur. Efsânevî Hoca, tarihî şahsiyeti yanında, folklor sâhasına girmiş, halk edebiyatına mâl olmuş, şümûllü bir düşünce ve zekâ örneğidir. Onun bu husûsiyeti zamanla daha kuvvet bulmakta, neşe'li fıkraları anıldıkça, yalnız gülüp geçilmeyerek, fikir ve san'ot mahsullerine ilham kaynağı olmaktadır. Halide Edib Adıvar'ın *Ruh ve maske* (İstanbul, 1945) adlı piyesi, Refik Gür'ün *Nasreddin Hoca'nın nükte menşûrundan ışıklar* (İstanbul, 1959) isimli kitabı ile Pierre Mille'in *Nasreddin et son épouse* (Paris, 1918) adlı romanı ve Jean-Paul Garnier'nin adı geçen *Nasreddin Hoca* (bu sonuncusu Kemâleddin Şükrü'nün eserinden faydalanılarak yazılmıştır) adlı eseri bunun bir kaç örneğidir. F. Köprülü'nün eserinden sonra (*göst. yer.*) şâir Orhan Veli Kanık'ın manzum fıkraları (*Nasreddin Hoca, 70 manzam hikâye,* İstanbul tab.) burada takdirle anılmağa değer.

Bibliyografya: Metinde zikredilen eserlerden başka, türkçe yayınlar için bk. *Türk folklor araştırmaları dergisi* (temmûz 1960, sayı 132)'nde *Nasreddin Hoca bibliyografyası* adı altında Cahid Öztelli'nin yayınladığı cedvel, müsteşriklerin eserleri için 1936 yılına kadar F. Bayraktareviç, *El, göst. ger.*, slav dillerindeki daha yeni eserler için de bk. A. Caferoğlu, *Nasreddin Hoca* (*Türk dili ve edebiyatı dergisi*, 1959, IX, 19—26). (AHMED KUDSİ TECER.)

NASRÎLER. NAŞRÎLER, ar. BANÛ NAṢR, bâzan BANÛ 'L-AḤMAR adı ile de anılır; bir müslüman sülâlesi olup, 629—897 (1231—1491) yılları arasında, İspanya'nın cenûbunda Gırnata'da hukûm sürmüştür.

Nasrîler devletinin XIV. asrın ikinci yarısına kadarki tarihi hakkında, çağdaşları olan İbn al-Ḫaṭîb ile İbn Ḫaldûn sâyesinde oldukça etraflı bilgiye sâhip bulunmaktayız. Daha sonraki devirler üzerinde arap kaynakları çok kısa mâlûmat vermekte olup, bunu tamamlamak için elimizde ancak pek mahdut hıristiyan kaynakları vardır: al-Maḳḳarî, *Nafḥ al-ṭîb*'ın bir kaç sahifesi ve 1863 yılında Müller tarafından neşredilen küçük bir vekayiname.

Aşağıda Nasrîlere âit, tarih sırası ile tertiplenmiş bir cedvel bulunmaktadır. Müslüman vekayinâmecileri ile arapça kitâbelerde teâdüf edilmeyen husûslarda tarihlerin hicrî karşılıklarına ayrıca işâret edilmemiştir.

1. Abū 'Abd Allāh Muḥammed I. *al-Ġālib bi'llāh*: 629—671 (1232—1273).

2. Abū 'Abd Allāh Muḥammed II. *al-Faḳîh*: 671—701 (1273—1302).

3. Abū 'Abd Allāh Muḥammed III. *al-Maḫlū'*: 701—708 (1302—1309).

4. Abu 'l-Cuyūş Naṣr: 708—713 (1309—1314).

5. Abu 'l-Valîd İsmā'îl I.: 713—725 (1314—1325).

6. Abū 'Abd Allāh Muḥammed IV.: 725—733 (1325—1333).

7. Abu 'l-Ḥaccāc Yūsuf I. *al-Mu'ayyad bi'llāh*: 733—755 (1333—1354).

8. Abū 'Abd Allāh Muḥammed V. *al-Ġanī bil'lāh*: 1°. 755—760 (1354—1359); 2°. 763—793 (1362—1391).

9. Abu 'l-Walīd İsmā'īl II. 760—761 (1359—1360).

10. Abū 'Abd Allāh Muḥammed VI.: 761—763 (1360—1362).

11. Abu 'l-Ḥaccāc Yūsuf II. *al-Mustaġnī bi 'llāh*: 793—794 (1391—1392).

12. Abū 'Abd Allāh Muḥammed VII.: 794—810 (1392—1408).

13. Abu 'l-Ḥaccāc Yūsuf III. *al-Nāṣir li dīni 'llāh*: 810—820 (1408—1417).

14. Abū 'Abd Allāh Muḥammed VIII. *al-Aysar*: 1.° 1417—1427; 2.° 1429—1432; 3.° 1432—1445.

15. Abū 'Abd Allāh Muḥammed IX. *al-Ṣaḫīr*: 1427—1429.

16. Abu 'l-Ḥaccāc Yūsuf IV.: 1432.

17. Abū 'Abd Allāh Muḥammed X. *al-Aḥnaf*: 1445—1455.

18. Abul 'l-Naṣr Sa'd *al-Musta'īn bi 'llāh*: 1455—1465.

19. Abu 'l-Ḥasan 'Alī: 1465—1482.

20. Abū 'Abd Allāh Muḥammed XI. (Boab-dil): 1°. 887—888 (1482—1483); 2. 892—897 (1487—1491).

21. Abū 'Abd Allāh Muḥammed XII. *al-Zaġall*: 888—892 (1483—1487).

I. Nasrîler devletinin kuruluşu. — İspanya'da Muvahhidlerin hâkimiyeti sarsılmağa başlayınca, bâzı nufûzlu âileler dâhilî karışıklıklardan istifâde ettiler ve böylece, biri Valencia'da Banī Mardanīş, diğeri Murcia'da Banī Hūd olmak üzere, yarım-adanın şarkında küçük beylikler vücûda getirdiler. Jaen'in aş.-yk. 30 km. şimâlinde küçük bir şehir olan Arjona'da oturan Banī 'l-Aḥmar âilesine mensûp olup, Banī Ḫazrac'in eski reisi Sa'd b. 'Ubāda'nın aḥfâdından biri tam bu karışık zamanlarda tâlihini denedi. Bu zât al-Şayḫ lekabı ile anılan Muḥammed b. Yūsuf b. Aḥmed b. Naṣr idi. 629 (1231)'da kendisine bâzı taraftarlar buldu ki, bunlar bilhassa kendi âilesi mensûpları ve onların müttefiki olan Banī Aşḳīlūla mensupları idi. Ertesi sene Jaen, Ḳādis ve Baza şehirleri kendisinin hâkimiyetini kabûl ettiler. Tafsilâtı henüz aydınlanmamış olan muhtelif el-değiştirmelerden sonra, Nasrîler sülâlesinin ceddi ve kurucusu olan Muḥammed I. Gırnata'yı ele geçirip (635 = 1237/1238), burayı kendisine merkez seçti ve meşhur Elbamra (b. bk. al-Ḥamrā' veya Ḥamrā' Ġarnāta) tepesinde bir saray yaptırmağa karar verdi. Müteâkıp senelerde Mal'aga ve al-Marīya'yi de eline geçirdi. Lūraḳa şehri aneak 663 (1264/1265) yılında onun hâkimiyeti altına girmiştir. Muḥammed'in, kendisi gibi hâkimiyet peşinde koşan müslümanlara karşı mücâdeleye girişmeden önce, iyice kuvvetlenmesi lâzım idi. Daha serbest hareket edebilmek için, Kastilya kıralı Ferdinand I. (1217—1252)'ı metbû tanıdı ve ona her sene oldukça ağır bir vergi ödemeği taahhüd etti. 1248'de metbûu ile birlikte müslümanlara karşı İşbiliye (Sevilla)'nin zaptına iştirâk etti ve Kastilya kıralı ordusunun cenûbî İspanya'daki zaferlerine de şâhid oldu. Ferdinand I.'ın ölümü üzerine, Alfons X.'un tahta çıkması ile, Muḥammed I. ona karşı tâbîliğini yenilemek zorunda kaldı. „Gırnata kırallığı" yarım-adada bir müslüman hükümdârının idâresi altında bulunan tek bölgeyi teşkil ediyordu. Cebel-i Târık boğazından al-Marīya'ye kadar Akdeniz ile hudutlanan bu devlet içerilere doğru ancak Serrania de Ronda ve Sierra de Elvira dağ silsilesine kadar uzanıyordu.

II. XIV. asırda Nasrîler devleti. — Muḥammed I. 671 (1273) yılında ölünce, yerine al-Faḳīh lekabı ile anılan oğlu Muḥammed II. geçti. İdâreyi eline alır-almaz, Fas'ta Muvahhidlerin yerine geçmekte olan Merînîler ile bir ittifak yapmak için teşebbüse girişti. Merînîler de bunu iyi karşıladılar. Muḥammed II. tahta çıktığı vakit tehlikeli isyânlar ile karşılaştı. Bunların en ciddî olanı, Malaga ve Ḳādis'i idâre etmekte olan Banī Aşḳīlūla'nın isyânı idi. Fakat infant Don Philippe ve D. Nuño de Lara'nın yardımı ile âsîleri Antequera'da mağlûp etti. Diğer taraftan metbûu Kastilya kralının Gırnata'daki müslüman devletini dâhilî mücâdeleler ile kana boğmak gâyesini güttüğünü anlamakta da gecikmedi. Bundan dolayı Merînîler ile anlaşmak istiyordu. Algeciras ile Tarifa'nın kendisine verilmesi şartı ile, Fas sultanı Abū Yūsuf Ya'kūb b. 'Abd al-Ḥaḳḳ İspanya'ya gelmeğe râzı oldu ve burada Kastilyn kuvvetlerini iki defa bozguna uğrattı. Merînîlerin vekayinâmelerinde Fas hükümdarının arka-arkaya dört defa İspanya'ya geçtiği ve Alonso Perez de Guzman (destandaki Guzman el Bueno)'ın bir az sonra, 1293 yılında şiddetle müdâfaa ettiği Tarifa'nın kaybı uzun-uzadıya anlatılmaktadır Aym zamanda Fas sultanları Gırnata devletinin iç işlerine de devamlı bir şekilde karışmağa başladılar ve *cihād* bahânesi ile yaptıkları müdâhaleler memleketin siyâsî durumunu büsbütün karıştırdı; bu suretle aradaki ittifak Nasrîler için ağır bir yük hâline geldi. Mevcut ittifak şartlarına göre, Gırnata hükümdarları merînî şeyhlerinin ku-

maadesi altında, Fas birliklerini ülkelerinde bulundurmağa mecbûr tutuluyorlardı ki, bu birliklere mensup ferdler (*ġāzî*, çem. *ġuzāt*), kendi memleketlerinde barınamamış mâcerâ adamlarından mürekkep idi.

Muḥammed II.'in 701 (1302)'de ölümünden sonra, yerine oğlu Muḥammed III. geçti. Kendisine sonradan *al-Maḫlū'* („hal'edilmiş") lekabı verilmiştir. Büyük Elhamra câmii onun tarafından yaptırıldı. Ḳâdis ve al Mariya vâlilerinin isyânlarını bastırdı; fakat kendi âilesinden Abu'l-Cuyûş Naṣr b. Muḥammed tarafından mağlûp edilerek, tahtı ona terketmeğe mecbûr oldu. Bu zât 708 (1309) yılında hâkimiyeti eline aldı. Muḥammed III. tahttan vazgeçerek, al-Munakkab'e çekildi.

Abu'l-Cuyûş Naṣr'ın idâresi selefininkinden daha tâlihli olmadı. Kendisi büyük gayret sarfederek, Aragon ve Kastilya kıraallarını al-Meriya ile al-Cazîra şehirlerini muhâsaradan vazgeçmeğe mecbûr etmiş idi; fakat Nasrîlerden İsmâ'îl tarafından tertip edilen bir sûikasta kurban oldu İsmâ'îl Gırnata'da iktidârı ele aldı ve Naṣr'a Ḳâdis şehrini bıraktı. Naṣr 713 (1314)'te bu şehirde yerleşti ve ölümüne (722=1322) kadar burada kaldı.

Nasrîlerden 5. olan Abu'l-Valîd İsmâ'îl I. b. Farac b. İsmâ'îl b. Yûsuf b. Naṣr bu sülâlenin en dikkate değer bir hükümdarı olmuştur. İdâreyi ele aldıktan itibâren, azimkâr davrandı ve hudutlarda, mümkün olduğu kadar, müdâfaa tertibâtı aldı. Eskiden Nasrîlerin

NASRÎLERİN ŞECERESİ

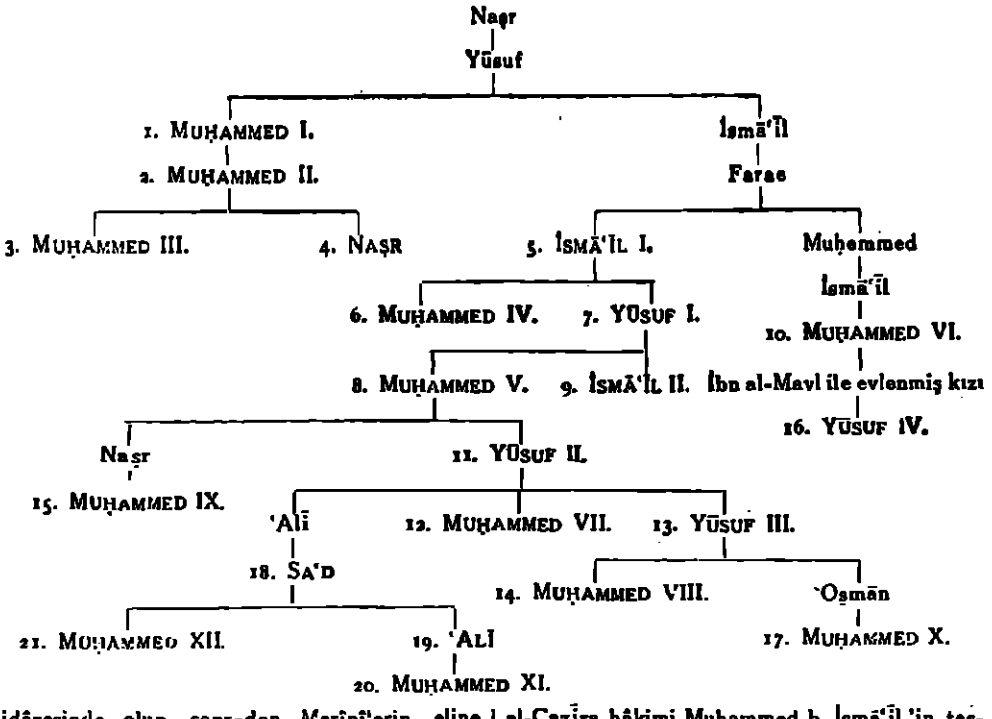

idâresinde olup, sonradan Merînîlerin eline geçmiş bulunan al-Cazîra, Tarifa ve Ronda'yı bir müddet için hâkimiyeti altına aldı. 719 (1319) yılında kastilyalıların bir hücûmu ile karşılaştı. Şeyḫ al-ġuzāt Abû Sa'îd 'Oṣmân b. Abi'l-'Ulā al-Marînî'nin de iştirâki ile, düşmanlarını Alicum ve Sierra de Elvire'da ağır bozguna uğrattı. Son muhârebede kıral Alphona XI.'un muhâfızları olan prenslerden D. Juan ile D. Pedro maktûl düştüler. Kısa bir müddet içinde İsmâ'îl I. Huescar, Orce ve Galera kaleleri ile al-Cazîra, Baza'yı geri aldı. Ertesi sene Martos şehrini zaptetti. 725 (1325) yılında araları açılan akrabâsından al-Cazîra hâkimi Muḥammed b. İsmâ'îl'in teşvikı ile, kendi sarayında öldürüldü.

Muḥammed IV. tahta çıktığı vakit henüz çocuk idi ve senelerce vezirlerin, bilhassa Muḥammed İbn al-Maḥrūḳ'un sıkı vesâyeti altında kaldı. Şeyḫ al-ġuzāt İbn Abi'l-'Ulā'ya karşı mücâdele eden vezir nihâyet idâreyi eline alan hükümdarın emri ile katledildi. Fakat saltanatının bundan sonraki devri de âsâyişsizlik içinde geçti. Merînîlerden Abu'l-Ḥasan 'Alî'den hıristiyanlara karşı yardım istediği için Baaî Abi'l-'Ulā' âilesinin düşmanlığını kendi üzerine çekti; arka-arkaya Ronda, al-Cazîra Marbella ile Ce-

bel-i Târık'ı kaybetti ve nihâyet katledildi (733=1333).

Yerine geçen kardeşi Abu 'l-Ḥaccâc Yûsuf I. b. İsmâ'îl oldukça uzun müddet bukûm sürmüştür. Tahta geçince, ilk işi kardeşinin intikamını almak oldu. Memleketten kovulan Banî Abi 'l-'Ulâ' mensûpları Tunus'a sığındılar. *Şayḫ al-ġuzât* mevkiine Merînîlerden Yaḥyâ b. 'Omar İbn Raḥḥô tâyin edildi. Onun zamanında hıristiyanlara karşı mücâdele tekrar başladı. Merînî hükümdarı Abu 'l-Ḥasan'dan istediği yardımı buldu. Abu 'l-Ḥasan 741 (1340) yılında büyük bir ordu ile Cebel-i Târık'ı geçti ve Tarifa'yı muhâsara etti. Bu sefer tâlihsizlik ile neticelendi. Kastilya kıralı Alphons XI. ile Portekiz kıralının orduları Rio Salado mıntıkasına yakın bir yerde, 7 cemâziyelevvel 741 (30 teşrin I. 1340)'de müslüman kuvvetlerini ağır bir bozguna uğrattı. Abu 'l-Ḥasan al-Cezîra'ye kaçtı ve oradan Fas'a döndü. Yûsuf I. acele ile Gırnata'ya çekildi. Alphons XI. ise, müslümanlar arasındaki karışıklıktan istifâde ederek, Alcalâ la Real, Priego ve Benameji kalelerini eline geçirdi. al-Cezîra'de iyice yerleştikten sonra. Nasrî hükümdârı ile 10 yıllık bir mütâreke imzâladı. Bu müddet geçince, Cebel-i Târık'ı muhâsara etti; fakat bu esnâda Alphons XI. vebâdan öldü. Yûsuf I. da ramazan bayramında Gırnata cûmiinde bir mecnûn tarafından katledildi (755=19 teşrin I. 1354). Bu hükümdârın adı Elhamra'daki muhtelif âbidelere dâimâ yakından bağlı kalacaktır. Bilhassa hisarın büyük kapısı olan *Bâb al-Şarî'a* (ön-meydan kapısı; bunun için umûmiyetle kullanılan „adâlet kapısı", ispan. „Puerta Judicaria" veya „de la Justicia" tâbiri doğru değildir), üzerindeki kitâbeye göre, rebiülevvel 749 (hazîran 1348) tarihinde tamamlanmıştır (krş. E. Lévi-Provençal, *Inscriptions arabes d'Espagne*, nr. 171). 750 (1349) yılında yaptırılan Gırnata medresesinin kurucusu da kendisidir (*ayn. esr.*, nr. 172).

Büyük oğlu Muḥammed V., al-Ġanî bi 'l-lâh lekabı ile kendisine halef oldu. Hükümdar idâreyi babasının bir veziri olan *Ḥâcib* Rizvân'ın eline bıraktı ve Kastilya ile dostâne münâsebetlerin idâmesine çalıştı. Bir kaç sene sonra, durumdan memnûn olmayan Nasrî âilesi mensûplarının kışkırtması ile yapılan bir fesat neticesinde Muḥammed V. tahttan ferâgate mecbûr oldu; önce Ḳâdis, oradan sonra da Fas'a gitti ve Merînî sultanı Abû Sâlim tarafından iyi kabûl görd ü (760=1359).

Muḥammed V.'in yerine, kardeşi, hiç bir şahsiyeti ve itibârı bulunmayan İsmâ'îl II. b. Yûsuf I geçti ve ancak bir kaç ay hükûm sürebildi; 761 (1310)'de, *ra'îs* Muḥammed VI. b. İsmâ'îl b. Naṣr'ın tahriki ile, öldürüldü. Muḥammed VI. iktidarı eline geçirdi; fakat çok geçmeden, Ḳâdis yakınında hıristiyan orduları tarafından, mağlûp edildi. İspanya'ya dönmüş olan Muḥammed V., Kastilya kıralı „korkunç" Pedro'nun da yardımını istedi. Muḥammed VI. aynı şekilde hıristiyan kıralları arasında yardımcılar aramağa başlayınca, 763 (1362)'te öldürüldü.

Muḥammed V.'in ikinci saltanatı iyi-kötü 30 yıl kadar sürdü. Bu zaman çokluk âile arasındaki didişmeler ve dâhilî mücâdeleler ile geçti. Meşhûr vezir Lisân al-Dîn İbn al-Ḫaṭîb'in Fas'a firârı bo zamana tesâdüf eder; fakat bu firar onu ölümden kurtaramamıştır. Nasrîler sülâlesi hakkındaki kayıtlar, İbn al-Ḫaṭîb'de olduğu gibi, İbn Ḫaldûn'da da burada sona ermektedir. Bundan sonraki hükümdarlar hakkındaki mâlûmâta daha az tesâdüf edildiği gibi, mevcut olanlar da pek sağlam değildir. Gırnata hâkimlerinin Kastilya kıralları ile olan münâsebetleri umûmiyetle eskisi gibi devam etmiştir: mütârekeler, kısa süren ve mahdut gâyeli seferler. Fakat Kastilya siyâsetinin son hedefi gittikçe daha açık olarak belirmeğe başlamıştır. Bunun gûyesi Gırnata'yı ele geçirmek sûreti ile Nasrîlerin ve dolayısı ile İberya yarım-adasındaki müslümanların hâkimiyetine son vermek idi.

III. Nasrî devletinin sonu. — Muḥammed V. 793 (1391) yılında öldü; yerine geçen oğlu Abu 'l-Ḥaccâc Yûsuf II. ancak kısa bir zaman hüküm sürdü. Kendisi 794 (1392)'te ölünce, tahta oğlu Muḥammed VII. geçti. Büyük kardeşi Yûsuf'u Salobrena kalesine kapatarak, 809 (1407)'da Zahara kalesini almış olan hıristiyanlara karşı harekete geçti. Ertesi sene Muḥammed VII. ölünce büyük kardeşi Yûsuf III. hâkimiyeti eline aldı ve 820 (1417)'de ölümüne kadar hüküm sürdü. Ondan sonra büyük oğlu Muḥammed VIII Gırnata hukümdarı oldu; vekâyinâmelerde ekseriyetle al-Aysar („solak") lekabı ile zikredilir. Onun zamanında Banî 'l-Sarrâc (Abencerrajes) ve Cegríes (ar. *şaġrî* „hudut adamı") âileleri Gırnata tarihinde ve iç mücâdelesinde mühim yer işgâl etmeğe başladılar. Muhtelif vak'alardan sonra Muḥammed VIII. bir müddet için pâyitahtını bırakıp, Tunus emîri yanında melce' aramağa mecbûr oldu ve yerine al-Şaġîr lekabı ile Muḥammed IX. geçti. Fakat Muḥammed VIII bir az sonra geri döndü Onun bu ikinci saltanatı zamanında müslümanlar Gırnata civârında la Higueruela'da Juan III orduları tarafından ağır bir bozguna uğratıldılar (1 temmûz 1431). al-Aysar

bir kaç ay için Malaga'ye kaçmak zorunda kaldı ve bu arada idâre Muḥammed VI.'in torunlarından Yūsuf IV. b. al-Mavl'in eline geçti. Nihâyet al-Aysar üçüncü defa tahtı eline geçirdi ise de, memleketin hudutları gittikçe daralmakta devam etti. Jimena, Huescar (1435) ve Huelma (1438) kasabaları hıristiyan orduları tarafından zaptedildi ve nihâyet 1445'te Muḥammed VIII. yeğeni Muḥammed X. lehine tahtından ferâgate mecbûr oldu; Montefrio'da bulunan Abencerrajlar ise, Abu 'l-Naṣr Sa'd'i hükümdar ilân etti. Bunun zamanında Cebel-i Târık Rodrigo Ponce de Leon ile Madina Sidonia dukası tarafından zaptedildi (1462). Archidona da hıristiyanların eline düştü. Halefi Abu 'l-Ḥasan 'Alī devrinde, katolik Ferdinand (Aragon) ve İsabella (Kastilya) gibi hükümdarların tahta geçmesi ile, hıristiyan hücûmları o zamana kadar pek görülmemiş bir şiddet kazandı. Muḥammed XI. (tarihte umûmiyetle, künyesi Abū 'Abd Allāh'ın bozulmuş bir şekli olan Boabil adı ile zikredilmektedir) katolik kırallarını metbû olarak tanımak zorunda kaldı. Nasrîlerin sonuncu hükümdârı Muḥammed XII. (künyesi al-Zaġall „cesûr"), Loja (1482) muhâsarası ile al-Şarḳīya (1483) muhârebesinde bâzı başarılar elde etti ise de, nihâyet Kastilya ordusunun zaferleri karşısında boyun eğmeğe mecbûr oldu ve vaziyetin değişmesinden ümîdini kesince, al-Başarāt'daki mülküne çekildi. Loja (1486), Velez-Malaga, Malaga ve al-Marīya (1487) ve Baza (1489) bir biri arkasından düşmanın eline düştü. Gırnata için de gâliplere kapılarını açmaktan başka yapacak bir iş kalmadı ve 2 rebiülevvel 897 (2 kânûn I. 1492)'de şehir teslim oldu. Muḥammed XI. vatanını terk ile son günlerini Fas'ta maddî sıkıntı içinde geçirmeğe mecbûr oldu.

Bibliyografya: İbn al-Ḫaṭīb Lisān al-Dīn, *al-Iḥāṭa fī tārīḫ Ġarnāṭa* (1. kısm., Kahire), 2 cild (başkaları çıkmamıştır, yazmaları, Paris, Madrid ve Escurial'de bulunmaktadır); ayn. mll., *al-Lamḥat al-badrīya fī 'l-davlat al-naṣrīya* (nşr. Muḥibb al-Dīn al-Ḫaṭīb), Kahire, 1347; ayn. mll., *A'mal al-a'lām fīman būyi'a ḳabl al-iḥtilām* (İspanya'ya dâir kısmın nşr. E. Lévi-Provençal), Rabat; İbn Ḫaldūn, *Kitāb al-'ibar* (Bulak, 1284), VII, 167 v. dd. (frns. trc. Gaudefroy-Demombynes, *Histoire des Benou 'l-Ahmar, rois de Granade*, bk. *J A*, 9. ser., 1898, XII, 309 v. dd., 407 v. dd.); ayn. mll., *Histoire des Berbères* (nşr. ve trc. de Slane), IV, tür. yer.; İbn Abī Zar', *Ravż al-ḳırṭās* (nşr. Tornberg), tür. yer.; al-Maḳḳarī, *Nafḥ al-ṭīb* (*Analectes...*), tür. yer.; trc. P. de Gayangos, *The Mohammedan Dynasties in Spain*; meçhul mll., *Tuḥfat al-'aṣr fī'nḳiżā' davlat Banī Naṣr* (nşr. ve trc. Müller, *Die letzten Zeiten von Granada*), München, 1863 (Chateaubriand, *Le dernier des Abencérages*'in arap. trc. Kahire, 1343 = 1930, Şakīb Arslan ile birlikte); Müller, *Beiträge zur Geschichte der westlichen Araber* (München, 1866); E. Fagnan, *Extraits inédits relatifs au Maghreb* (Alger, 1925), tür. yer. Krş. bir de Simonet, *Descripción del reino de Granada* (Madrid, 1860); Lafuente y Alcántara, *Inscripciones árabes de Granada* (Madrid, 1859); Codera, *Numismatica arabigo-española* (Madrid, 1879); Gaspar Remiro, *Ultimos pactos y correspondencia entre los Reyes Católicos y Boabdil sobre la entrega de Granada* (Granada, 1910); *Revista del Centro de Estudios Históricos de Granada y su reino*'nun 1911'den sonra intişâr eden cildleri; G. Levi della Vida, *Il regno di Granota nel 1465—1466 nei ricordi di un viaggiatore egiziano* (*al-Andalus, Revista de las Escuelas de Estudios árabes de Madrid y Granada*, 1933, I, 307—334); E. Lévi-Provençal, *Inscriptions arabes d'Espagne* (Leiden, 1930); A. Gonzales Palencia, *Historia de la España musulmana* (2. tab., Barcelona, 1929). Krş. bir de madd. ELHAMRA ve GIRNATA. (E. LÉVI-PROVENÇAL.)

NASRULLAH, NAṢR ALLĀH B. MUḤAMMED B. 'ABD AL-ḤAMĪD ABU 'L-MA'ĀLĪ, Gazneliler devri İran edebiyatında münşiyâne nesrin ilk kurucularından olup, doğum ve ölüm tarihleri kat'î olarak belli değildir. Hâl tercümesinden bahseden kaynakların bir kısmında (Amīn Aḥmed-i Rāzī, *Haft iḳlīm*, nşr. E. Denison Ross ve Abdul Muqtadir, Kalküte, 1918, s. 221; Luṭf 'Alī Beg Āzar, *Ātaş-kada*, Bombay, 1299, s. 312) şîrazlı, diğer bir kısmında ise (*Tārīḫ-i Vaṣṣāf*, Bombay, 1269, s. 528; 'Abd al-'Aẓīm Ḳarīb, *Kitāb-i Kalīla va Dimna*, Tahran, 1328, mukaddime kısmı) Gazneli olarak, görünmektedir. Gazneli hükûmdarlarından Bahrām Şāh (saltanat müddeti 511—548=1118—1153), Ḫusrav Şāh (548—555=1153—1160) ve Ḫusrav Malik (555—583=1160—1187) devirlerini yaşadığına bakılarak, onun h. V. asrın başlarında veya ondan bir müddet önce doğduğu tahmin edilebilir. Naṣr Allāh, Bahrām Şāh zamanında müşriflik (baş-müfettişlik), Ḫusrav Malik zamanında ise, vezirlikte bulunmuştur ('Avfī, *Lubāb al-albāb*, nşr. Sa'īd Nafīsī, Tahran, 1335 h. ş., s. 87; 'Abd al-'Aẓīm Ḳarīb, *ayn. esr., göst. yer.*). Aleyhdarlarının tal.

rikleri neticesinde, Ḫusrav Malik tarafından, 555 — 583 (1160 — 1187) tarihleri arasında öldürülmüştür.

Nāṣr Allāh'ın, kendisine büyük bir şöhret te'min eden *Kalīla va Dimna* tercümesi dışında, ölümünden önceki günlerde hükümdâra yazdığı bir kaç rubâî ile *Kalīla va Dimna*'ya yazdığı önsözde yer alan arapça iki beyitinden başka eserine rastlanmamaktadır. Naṣr Allāh'ın *Kalīla va Dimna* tercümesi ile, daha önce Rudakī (ölm. 330 veya 340 h.) tarafından nazmen ve başkaları tarafından da, nesren farsçaya çevrilen 'Abd Allāh İbn Muḳaffa'ın pehleviceden arapçaya çevirdiği *Kalīla va Dimna* tercümesine istinat etmektedir. Naṣr Allāh'ın bu tercümesi, Bahrām Şāh'ın teşvikı ile ve onun adına itbâlen yapıldığı için, *Kalīla va Dimna-i Bahrām Şāh* adı ile şöhret bulmuştur. Mütercim, tercümesinde, sâde olan nesir dili yerine, edebî san'atlar, arapça tâbirler, beyitler, âyet ve hadîsler ile süslü bir ifâde şekli kullanmıştır. Bu tercümenin hâlen bilinen en eski nüshası Millet kütüphânesindedir (Cârullah, s. 840). Eserin, İran'da bulunan muhtelif yazma ve basma nüshalarına istinâden, 'Abd al-'Aẓīm Ḳarīb tarafından, yeniden ve mükerreren basımı yapılmıştır. Kitabın içinde bulunan arapça beyit, mesel ve hadîsler, Faẓl Allāh b. 'Ogmān b. Muḥammed al-İsfarāyinī tarafından, şerhedilmiştir. Bu şerhin hâlen bilinen bir nüshası Marburg kütüphânesinde (MS. OR. OCT. 3173) bulunmaktadır (bk. Muctabā Minovī, *Dāstān-i Kalīla va Dimna-i Rūdakī, Farhang-i Īrān-zamīn*, V, sayı 4'ten ayrı basım, Tahran, 1336 h. ş., s. 12).

Naṣr Allāh'ın bu *Kalīla va Dimna* tercümesi, Aḥmed b. Muḥammed al-Ṭūsī al-Ḳānī'ī tarafından, Konya'da farsça olarak, nazma çekilmiş olup, tek nüshası British Museum'da bulunmaktadır (Ricu, *Catalogue...*, s. 582 v. dd.). Ayrıca Ḥusayn Vā'iz al-Kāşifī, Naṣr Allāh'ın bu tercümesini, *Anvār-i Suhaylī* adı ile, nesre çevirmiştir.

Naṣr Allāh'ın *Kalīla ve Dimna* tercümesi, Kul Mes'ud tarafından, Umur Bey adına, Anadolu türkçesine tercüme edilmiş olup, bir nüshası Lâleli kütüphânesinde (nr. 1897) bulunmaktadır (bk. Köprülü M. Fuad, *Kitâbiyât tenkid ve tahlilleri*, *TM*, II, 488). Aynı tercümenin ayrıca çagatayca, kazanca, moğulca ve habeşçeleri de vardır.

Bibliyografya : 'Avfī, *Lubāb al-albāb* (nşr. Sa'īd Nafīsī), Tahran, 1335 h.ş., s. 87; Amīn Aḥmed-i Rāzī, *Haft iḳlīm* (nşr. E. Denison Ross ve 'Abd al-Muḳtadir), Kalküte, 1918, s. 221; Luṭf 'Alī Beg Āzar, *Ātaş-kada* (Bombay, 1299), s. 312; H. Ethé, *GI Ph.*, II, 327 v.d.; S. de Sacy, *N E*, X, 94 — 196; Rieu, *Catalogue...*, s. 745; Naṣr Allāh b. Muḥammed b. 'Abd al-Ḥamīd Munşī, *Kitāb-i Kalīla va Dimna* (nşr. 'Abd al-'Aẓīm Ḳarīb, nâşirin mukaddimesi, s. b —mh.

(TAHSİN YAZICI)

NASR-ÜD-DEVLE. NAṢR AL-DAVLA, ABŪ NAṢR AḤMED B. MARVĀN. Diyarbekir Marvānī sülâlesinin [bk. mad. MERVÂNİLER] üçüncü ve en mühim hükümdarı. Büyük kardeşi Mumahhid al-Davla Abū Manṣūr Sa'īd'in 401 (1010/1011)'de ölümünde, onun katili ile yaptığı bir mücâdele sonunda, eyâletin idâresini eline aldı ve aynı sene, Abbâsî halîfesi al-Ḳādir ve Büveyhî emîri Sulṭān al-Davla tarafından tanındı. al-Ḳādir tarafından kendisine *Naṣr al-Davla* lekabı verildi. İdâre merkezi Mayyāfāriḳīn'de kalmasına rağmen, eyâletteki diğer şehirlerin en büyüğü olan Āmid'i fiilen 415 (1024/1025)'e kadar nufûzu altına almağa muvaffak olamadı; bu tarihte, o vakte kadar bu şehri idâre etmekte olan tâbii İbn Damna katlolundu. 50 yıl süren saltanatı zamanında, Naṣr al-Davla'nin topraklarına Diyār Rabī'a'daki 'Uḳaylîler bir çok başarısız hücûmlarda bulundular. Sanıldığına göre, Naṣr al-Davla, hiç değilse muayyen bir müddet, 'Uḳaylîlere vergi vermiş (bk. İbn al-Aṯīr, IX, 121) ve bu sülâleden bir kadını boşaması üzerine çıkan bir anlaşmazlığı bertaraf etmek maksadı ile, 421 (1030)'de Naṣībin'i onlara terketmiş idi. 433 (1041/1042)'te Cibāl'de Selçuklu hükümdarlarının ileri leyişi karşısında şimâl-i garbîye doğru çekilmiş olan Oğuz-türkmen çeteleri Diyarbekir'i zaptederek, Azerbaycan'dan ayrıldılar ve 2 sene buranın bir çok yerlerini yağma ettiler. Bunun dışında bu karışık devirde eyâlet Naṣr al-Davla idâresinde şüyân-ı dikkat bir huzûr içinde yaşadı.

Diyarbekir emîri, islâmiyetin belli-başlı hudut muhâfızı telakkî olunmakta ve fırsat düştükçe, hıristiyanları iz'âc husûsunda ona güvenilmekte idi (Selçuklu Tuğrul Bey'in Naṣr al-Davla'ya yazdığı mektup için bk. İbn al-Aṯīr, IX, 275). Bununla berâber, İbn al-Marvān'ın Bizans imparatorluğu ile olan münâsebetleri umûmiyetle dostça olup, ihlâl olunduğu zaman iki tarafın boş-vurduğu bir adem-i tecâvüz anlaşmasına dayanmakta idi. Bu anlaşmaya yapılan en mühim riâyetsizlik, Naṣr al-Davla'nin 418 (1027)'de 4 sene sonra Bizanslılar tarafından geri alınan Ruhā (Edessa)'yı zaptottiği ve 426 (1034/1035)'da bu şehrin, Numayr kabîlesi arapları ile birleşen ahâlisinin Naṣr al-Davla'ye âit toprakları istilâya kalkıştığı zaman vukû bulmuştur. Bu iyi

münâsebetler sonradan imparator Konstantin X. 'in işine yaradı: 441 (1049 1050)'de gürcü kumandanı Lipariti'nin Tuğrul Bey tarafından serbest bırakılması husûsunda İbn Marvân'dan yardım gördü; gürcü kıralına karşı ittifak etliği bu kumandan bir sene önce, Tuğrul Bey'in üvey kardeşi İbrahim İnâl tarafından esir edilmiş bulunuyordu. 436 (1045) 'ya kadar kısmen Diyarbekir ile de birlik olan Ermeniye dâimâ imparatorluktan müstakil idi ve 423 (1032)'te bir Marvânî reisi bu memleketin içlerine başarılı bir akın yaptı; diğer taraftan 427 (1035/1036)'de şimâlî İran'dan gelmekte olan bir bacı kafilesi Ani civârında Sunâsuna kabîlesi ermenilerinin hücûmuna uğrayarak malları yağma edildi; fakat İbn Marvân mütecâvizleri esir ve ganîmetlerin iâdesine mecbûr etti.

Naşr al-Davla idâresinin ilk günlerinde, Suriye'nin şimâli ve Mezopotamya'nın Diyarbekir'e mücâvir olan kısımları, Fâtımî halîfelerinin hükümranlığını kabûl etmek mecbûriyetinde kaldılar ise de, bu bölgelerin mezkûr halîfeler tarafından temellükü oldukça kararsız bir vaziyette kalmıştır. Aynı topraklar 430 (1038/1039)'da şimâlî Suriye'de hâkimiyeti te'min etmiş olan Şam vâlisi Anuş-Tigin al-Dizbarî Diyarbekir üzerine muvaffak olamayan bir hücûma kalkıştığı zaman, Fâtımîlerin hak iddiaları ile tekrar karşı-karşıya kaldı.

Naşr al-Davla'nın saltanat devri, Selçukluların tam bir karanlık içinde, İrau ve Irak imparatorluğuna yükselişine tesâdüf etti. Selçukluların ilk münâsebeti 435 (1043/1044)'te Oğuzların [b. bk.] Diyarbekir'i istilâsı sırasında Tuğrul Bey'e bir protesto mektubu yazması ile başladı; Tuğrul Bey, elinde pek imkân olmamakla berâber, yağmacıların tenkiline girişti (bununla berâber İbn al-Azrak'a göre, Oğuz istilâsı Tuğrul Bey'in teşviki ile olmuştur ve Tuğrul Bey eyâleti onların iki reisine önceden vaadetmiştir; krş. bir de Amedroz, *The Marwānid Dynasty of Maiyāfāriḳin*, *JRAS*, 1903 s. 173. Yalnız şu var ki, bu müellif 434 tarihini yalnış farzederek, hatâya düşmüştür; zîra bu tarih İbn al-Aṯîr'in verdiği tarih ile tamâmen uyuyor). 8 sene sonra Naşr al-Davla Tuğrul'un isteğini kabûl ederek, onun metbûiyetini tanıdı ve 446 (1054/1055)'da yenilenen bu tâbîlik, Tuğrul Azerbaycan ve Ermeniye'nin müslümanlar ile meskûn kısımlarında, muzafferâne bir sefere çıktığı zaman Diyarbekir'i Selçuk istilâsından kurtardı. Bununla berâber, ertesi sene kürt reislerinden birinin Naşr al-Davla'nın oğlu ve Mezopotamya'daki vekili Süleymân tarafından katli Tuğrul'un dikkatini çekti ve 448 (1056/1057)'de sultan, başlarında al-Basâsîrî [b. bk.]'nin bulunduğu şiî reislerin hazırladığı bir tertibi berteraf etmek için Musul'a gittiği zaman, Cazîrat İbn 'Omar 'i muhâsara ederek, İbn Marvân'ı bir tazminat ödemeğe mecbûr etti. Naşr al-Davla kendisine sıra ile hizmet eden şu üç vezîri seçmekte ferâset göstermiş veya isâbet etmiş idi: saltanatını borçlu olduğu Abu 'l-Ḳâsim al-İṣfahânî (vazifede bulunduğu tarih 401—415= 1010—1025), Abu l-Ḳâsim al-Maġribî (b. bk.; vazife tarihi 415—428=1025—1037) ve Abū Naşr İbn Cahîr (sonradan Faḫr al-Davla adını almıştır; vazife tarihi: 430—453=1037—1061).

Naşr al-Davla zamanında Diyarbekir'in kavuştuğu huzûr, dolayısı ile refahta kısmen bu vezîrlerin de bir payı olduğu şüphe götürmez. Naşr al-Davla vergileri indirmek ve hazîne gelirlerini arttırmak için, zenginlerden para cezâsı alma usûlünü kaldırmak sûreti ile, bu huzûrun artmasını te'min etmiştir. Buna rağmen bir rivâyete göre, serayı debdebe bakımından bütün çağdaş hükümdar saraylarını gölgede bırakmış, müsrifliği ve cömertliği dillerde dolaşmış idi. Onun zamanında Mayyāfāriḳîn âlimlerin, şâirlerin riyâzet ehlinin ve aynı zamanda siyâsî mültecîlerin toplandığı bir yer olmuş idi. Siyâsî mültecîler arasında 436 (1044/1045) da amcası Abū Kâlîeār [b. bk.] tarafından emîrlikten atılan Büveyhî hükümdarı al-Malik al-'Azîz [b. bk.] ile 450 (1058) 'de Bagdad'ın işgâlinde al-Basâsîrî tarafından annesi ile birlikte bu şehirden uzaklaştırılan Abbâsî veliahdı al-Ḳā'im, sonradan al-Muḳtadî [b. bk.] de var idi.

Naşr al-Davla, azimli, âdil, âlîcenap ve intizamlı olarak tavsîl edilmektedir; şehvete düşkün bir kimse olmasına rağmen, dinî hükümlere sıkı-sıkıya riâyet etmekte idi. 80 yaşında ölmüş (24 şevvâl 453=13 teşrin II. 1061) ve ikinci oğlu Abu 'l-Ḳâsim Naşr (Niẓâm al-Dîn) 'in tahta geçmesi husûsuun te'minini o zamon vezîr olan Faḫr al-Davla'ya havâle etmiştir.

Bibliyografya: İbn al-Aṯîr, *al-Kāmil*, IX, X; İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-a'yān* (trc. de Slane), I; İbn Taġrîbirdî, *al-Nucūm al-zāhira* (nşr. Popper), II; İbn Ḫaldūn *Kitāb al-'İbar*, IV; H. F. Amedroz, *The Marwānid Dynasty of Maiyāfāriḳin* (*JRAS*, 1903). (HAROLD BOWEN.)

NAŞŞ. [Bk. NASS.]

NASS. NAŞŞ (A.), aslında: zâhir ve ayân olan, ıstılah olarak metin. Kelimeye bu sonuncu mânada *Kur'an*'da ve hadiste rastlanmaktadır. [Buna mukabil, Şâfi'î, *Risāla*'sinde onu sık-sık *naṣṣ kitābin* (s. 7, 16, 30, 41) yahut *naṣṣ ḥukmin* mânasında kullanıyor ki,

bu hakikatte *Kur'an*'ın vaz'ettiği bükümlerden ibârettir. *Risāla*'nın diğer bâzı yerlerinde *naṣṣ kitāb sunna* karşılığı olarak bulunmaktadır (s. 21,1 aş. ve 24,7, 30, 21, 63, 21). Bununla berâber, *naṣṣ*[a] *sunnat*[in] tâbirinin bahis mevzuu olduğu bâzı yerler de vardır ki (s. 50,14,66,2), bunlar, *naṣṣ*[in] *Şāfi'ī* için hadîs metni ifâde ettiğini gösterirler.]

Lisān al-'arab'da verilen şu târif de buna uymaktadır: „*Kur'an*'ın *naṣṣ*'ı ve *sunna*'nın *naṣṣ*'ı ile bu kaynaklardaki açık (*ẓāhir*) sözler ile ifâde olunan *aḥkām* anlaşılır".

Kelime, bu târifin işâret ettiği mânalar içinde gelişerek, metindeki umûmî mânadan başka bilhassa şu 3 mânayı ifâde edebilmektedir: *a*. yazılı olan veya olmayan bir kanûnî hükmün metni; *b*. mukaddes bir metnin *ẓāhir* (b.bk.)'i, *c*. böyle, bir metnin asıl mânası. — *b* ile *c* arasındaki fark şudur ki, *c* bir metnin kelime lafzı mânasını ifâde eder, *ẓāhir* ise, az-çok mecâzî ve tasavvufî tefsire mahal vermez. Kelimenin hususî mânaları için bk. Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes*.

Bibliyografya: al-Şāfi'ī, *al-Risāla fī uṣūl al-fiḳh* (Kahire, 1321); Muḥammed A'lā al-Tahānavī, *Kaşşāf iştilāḥāt al-funūn* (Kalküte 1862), s 1405 v.dd.

(A. J. WENSINCK.)

NASSAD. [Bk. NASAD.]

NASTA'LİḲ. [Bk. ARABİSTAN.]

NAŞŪḤ PAŞA. [Bk. NASÛH PAŞA.]

NASÛH PAŞA. NAŞŪḤ PAŞA (?—1614). Osmanlı sadrâzamıdır. Aslen Gümülcine köylerinden ve reâyâ evlâdından iken, sarây-ı hümâyûna getirilmiş, zülüflü baltacılar ocağında tâlim ve terbiye görmüş idi. Onun, bir rûm râhibinin oğlu olarak, Selânik civârında bir kasabada doğduğunu (muhtemelen Drama'lı olduğunu *Sicill-i osmānî* müellifi de bildirmektedir) söyleyen Michel Baudier ve Richard Knolles'e göre, Nasûh Paşa, küçük yaşında iken İstanbul'a getirilmiş ve hadım ağalarından birine esir olarak satılmış, yirmi yaşına kadar onun terbiyesini gördükten sonra ise, tekrar bir saray adamına satılmış, fakat, yeni efendisinin hususî işlerinde, ezcümle bir câmi inşaâtında çalışırken, zekâsı ve kabiliyeti takdir olunarak, pâdişaha takdim edilmiş ve böylece saray hizmetine girmiş idi (Michel Baudier, *Inventaire de l'histoire Générale des Turcz* (Paris, 1620), s. 827 v. dd.; Richard Knolles, *The Generall History of the Turks from the first beginning of that nation...*, 1. tab., 1638, s. 1334 v. dd.; ayn. mll. *The Turkish History* (London, 1687, II, 32 v. dd.). Naîmâ (*Tarih*, II, 89 130)'un bir münâsebet ile, Nasûh Paşa'nın arnavut asıllı olduğunu bildirmesi, son günlerinde de, Arnavutluk'a kaçmak arzusunu besleyerek, bu hususta teşebbüslere girişmesi karşısında kuvvetli bir ihtimâl olarak söylenebilir ki, kendisi Arnavutluk'tan gelerek, Gümülcine'ye yerleşmiş hıristiyan bir âilenin çocuğu idi. Murad III. devrinde sarayda musâhip Mehmed Ağa hizmetinde bulundu; onun vefatında ise, müteferrika çavuşluğu ile taşraya çıktı ve uzun bir zaman Zile voyvodası oldu. 1007 (1598/1599)'de kapıcılar-kethüdâlığına, sonra küçük mirâhûrluğa tâyin edildi ki, bu vazifesinden, yahudi kadın Kira'nın katli münâsebeti ile, yeniçerilerin yaptıkları-ayaklanmada ve onların isteği üzerine, azlolundu. Bu esnâda, İbrahim Paşa metrûkesi Ayşe Sultan'ın Yemişçi Hasan Paşa'ya nikâhının yapıldığı müjdesini Belgrad'a o götürmüş (şevvâl 1010= nisan 1602) ve bu hizmetin karşılığında yeniçeri ağalığını ümit etmiş idi. Fakat, yeni sadrâzam tarafından, kendisine kapıcı-başılık emri verilerek, İstanbul'a geri gönderildi (Kâtib Çelebî, *Fezleke*, I, 174). Mâmafih, çok geçmeden, o Haleb beyler-beyliğine ve müteâkiben, uhdesindeki bu vazife ile birlikte, Nûh Paşa'nın yerine, celâliler üzerine serdar tâyin edildi (1012=1603). Ancak, Ahmed I.'in cülûsundan sonra, sadrâzam Yavuz Ali Paşa Avusturya seferine çıkarken yaptığı tebeddülât arasında, Nasûh Paşa'yı Haleb'den Sivas beyler-beyliğine nakletti (ramazan 1012=şubat 1604; Hasan Bey-zâde'den naklen Kâtib Çelebî, *ayn. esr.*, I, 200, 225). Bununla berâber, onun Haleb'den ayrılması, o sırada şark serdarlığında bulunan Cigala-zâde Sinan Paşa'nın bu eyâletin başına Canbulat-zâde Hüseyin Paşa'yı getirmesi, hâlbuki Nasûh Paşa'ya gelen „ocaklık sâhiplerine eyâlet tevcihi kanûn hilâfıdır" şeklindeki ferman üzerine, onun, serdârın bu tâyinini tanımak istememesi, bilâhare, Cigala-zâde'nin ısrârı neticesinde ise, aldığı yeni bir emir ile Haleb'i Canbulat zâde'ye teslim etmek mecbûriyetinde kalması (1013=1604/1605) hâdisesi ile ilgilidir (Kâtib Çelebî, *ayn. esr.*, I, 298, bk. mad. *Canbulat*). Ertesi sene, yeni sadrazâm Lala Mehmed Paşa Macaristan'daki hârekâtı idâre ederken, Nasûh Paşa'yı Anadolu serdarlığına ve bu ülkenin muhâfazasına me'mûr etti. Mütcâkiben, Anadolu beyler-beyi Gejdehan Ali Paşa'nın da kendisi ile birlikte me'mûr edildiği celâlî Tavil Halil'in te'dibi harekâtını idâre etti. Bu esnâda Nasûh Paşa yanında Ali Paşa kuvvetleri de olduğu hâlde, Bolvadin köprüsünde âsî ordu ile karşılaşmış idi (receb 1014 başları=teşrin II. 1605). Fakat, kendisi kıt'alarını tanzim

edip, toplarına tertibat aldırdığı sırada, köprünün öbür tarafında bulunan Tavil Halil kuvvetlerinin, tahminleri hilâfına, nehir kenarındaki bataklıktan geçerek, hücûma kalkmaları neticesinde hezîmete uğradı ve güçlük ile Seydişehir'de Pınar-başı mevkiine kadar kaçtı. Orada bir kaç gün dinlendikten sonra da Kütahya'ya geldi ki, burada, firârının mes'ûliyetini acı sözlerinden çekindiği Cejdehan Ali Paşa'ya yükleterek ve „bu inhizâma sen sebep oldun" diyerek onu katlettirdi. Daha sonra ise, bu mağlûbiyeti kendi aleyhinde yorumlayacak ihbarlara meydan vermemek üzere, İstanbul'a geldi ve pâdişaha mülâkî oldu. Nasûh Paşa, „Anadolu'dan feryatçılığa geldüğin" bildirerek, Ahmed I.'e, celâlî harekâtının ve bu isyânların vezirlerin ihmâlinden ve kayıtsızlığından ileri geldiğini, bu gâilelerin giderilmesinin bizzat pâdişahın himmeti ile mümkün olabileceğini telkin etti ve onu Anadolu seferine çıkmağa iknâa muvaffak oldu ki, pâdişahın bu hâdisenin akabinde vukû bulan Bursa seyâhati bunun neticesi oldu (Peçuylu, II, 311 v.d.; Kâtib Çelebî, I, 268 v.d.; Naîmâ, I, 414). O bundan sonra da yine, Davud Paşa ile birlikte, Anadolu muhâfazasına me'mûr odildi ve evvelce isyân edip de bilâhare evvelki haklarının ibkâsı şartı ile tekrar hizmete alınmalarını isteyen sipâhîlerden bir kısmı takviye kuvveti olarak, kumandası altına verildi ise de, sadrâzam Lala Mehmed Paşa'nın 1015 senesi başlarında (1606 ilk baharı) İstanbul'a geldiği ve Anadolu'daki durumun bir an önce düzeltilmesi husûsu pâdişahın huzûrunda def'alarca müşâvere olunduğu esnâda, Nasûh Paşa'nın kürt ümerâsından Mîr Şeref'in dâmadı ve dolayısı ile kürtlerin kalbini kazanmış bulunması, şark bölgesindeki vaziyete de iyice vukûfu olduğunun bilinmesi sebebi ile, üçüncü vezirlik ile Cigala-zâde Sinan Paşa'nın vefatı neticesinde inhilâl eden şark serdarlığına tâyini kararlaştı ve kendisine Bagdad eyâleti de verilerek, İran harpleri serdarlığına nasbolundu. Ancak vüzerâdan Derviş Paşa'nın bu tâyine muârız olması ve pâdişaha da bizzat sadrâzam Lala Mehmed Paşa'nın serdarlık ile İran'a karşı gitmesinin faydalı olacağı yolundaki telkini neticesinde bundan vazgeçildi; bu yolda bir hatt-ı hümâyûn da çıktı. Nasûh Paşa'nın bu yeni durum karşısında sadrâzama müzâhir olduğu ve onun Macaristan'daki harp vaziyetinin bizzat vücûduna ihtiyac gösterdiği, beraber işbirliği yaptığı Erdel beyi Bocskay ile birlikte avusturyalıları sulha icbâr etmesinin çok yakın olduğu hakkındaki mütâleasına hak vermekle beraber, onu teselli eylediği ve „niçin elem çekiyorsunuz, ben de sizinle birlikteyim, bir iki menzil önden giderek, size bir gün zahîre sıkıntısı çektirmem, sizo öyle bir hizmet ederim ki, Macaristan seferlerini unuttururum" dediği görülmektedir (Peçuylu, I, 317 v.d.; Naîmâ, *göst. yer.*). Mâmafih, sadrâzamın bu vazifeye gidemeden Üsküdar'da vefâtı üzerine (15 muharrem 1015 = 23 mayıs 1606), yine evvelki karar gereğince, Nasûh Paşa serdar ve Bagdad eyâletine mutasarrıf olarak, me'mûriyeti mahalline gitti. Fırat nehrine geldiği vakit, Basra'dan mâzul Piyâle Paşa'ya rastlayarak, ondan Irak kıt'asını ele geçiren Tavil Ahmed-oğlu Mehmed'in isyânını öğrendi ve derhâl Nusaybin'e hareket ile orada bervech-i ocaklık Cezîre hâkimi ve Rakka eyâleti beyler-beyi olan Mîr Şeref ile buluştu. Evvelâ Bagdad'daki duruma müsâit bir şekil vermek üzere, o taraflarda vazifeten bulunan kürt beylerinden Seyyid Han ile Söhran beylerine, emîr-i ürban olan Ebu Riş-oğlu Emir Ahmed'e hil'atler ve „Bagdad seferi size vâcip olmuştur; hâliyâ ol tarafa gönderilen serdârım Nasûh Paşa'ya refâkat ve muâvenet için iltihak edesiniz" meâlinde pâdişahın fermanlarını gönderdi. Fakat bunların kendisini oyaladığını ve Musul'da 40 gün kalmağa mecbûr bıraktıklarını anladığı gibi, Seyyid Han'ın Bagdad'da Tavil-oğlu'na gönderdiği „işte biz Nasûh Paşa'yı bu kadar zamandır oyaladık ve diğer kürt beylerini de men'ettik; geroktir ki, sen dahi er gibi hareket edip, Bagdad'ı elden çıkarmamağa çalışasın" diyen mektubunu ele geçirdi. Bu vaziyet ve İstanbul'dan da mütemâdiyen Bagdad üzerine varılmasını bildiren emirlerin gelmesi karşısında, ister-istemez, kendi kuvvetleri ve yanındaki Şehrizûr beyler-beyi Veli Paşa, Piyâle Paşa ve Mîr Şeref Paşa kuvvetleri ile birlikte Bagdad'a doğru yürüdü. Sonradan Erbil civarında yaptığı yeni teşebbüsler ile Ebû Rîş-oğlu'nun vaadlerine güvenerek, mülâkat günü olan 3 şâban 1015 (4 kânûn I. 1606)'te Bagdad kalesi altına vâsıl oldu. Ancak, bu defa da aldatıldığı gibi, Ebû Rîş-oğlu ve Seyyid Han taraflarından imdat içiu gelen ürban ve ekrât ile kaleye çekilen Tavil-oğlu, Nasûh Paşa'nın ücretli sekbanlarını da, gizlice 30.000 altın göndermek suretiyle, kendi lehine kazandı ve bunun üzerine Bagdad'dan çıkarak, Nasûh Paşa kuvvetleri ile çarpıştı; sekbanların hasım tarafına geçmesi neticesinde, serdar muhârebeyi kaybetti. Veli Paşa şehid düştü; kendisi de iki yara alarak, güçlükle Mîr Şeref Paşa'nın ocaklığı olan Cezîre'ye gelebildi (krş. Kâtib Çelebî, *Fezleke*, I, 282 v.d.; Naîmâ, I, 439).

Bundan sonra, Nasûh Paşa'nın Diyarbekir beyler-beyliğine tâyin edildiğini görüyoruz

Burada o uzun bir müddet, sadrâzam Kuyucu Murad Paşa'nın Anadolu'da celâlîlere karşı giriştiği te'dip hareketlerine karışmadı; ne Canbulat-oğlu harekâtında ona yardım için Haleb'e geldi, ne de Kalender-oğlu'na karşı yapılan sefere iştirâk etti. Sâdece, sadrâzamın Tavil Halil'in kardeşi Meymun kuvvetlerine karşı yaptığı muvaffakiyetli harekâtı müteâkip, Bayburt'ta bulunduğu esnâda orduya iltihâk eyledi (15 cemâziyelâhır 1017 = 26 eylül 1608). Baştan-başa kırmızı çuha giymiş 1.000 nefer tüfenk-endâz, sarı elbiseli 500 sekbân ve siyah takyeli 500 sekbânın da içlerinde bulunduğu 5.000 suvâriden mürekkep kapısı halkı, serdarın huzûrunda alay gösterdiği esnâda, Nasûh Paşa diz çöküp, sadrâzamın ayağını öpmüş ve sonra otağında ona „günahımız çoktur harekette kusur edip geç geldik, mâzur göresiniz" diyerek, suçunu itirâf etmiş idi. Onun vezirlik şânını koruyacak şekilde davranan Murad Paşa ise, kendisini „yanımıza gelmemekle bize hürmetsizlik mi ettiğinizi zannediyorsunuz, ihânet bize değil pâdişahadır, biz inhizâma uğrasa idik, siz gelip, Kalender-oğlu ile mukâbeleye muktedir olabilir mi ediniz, kuvvetli bir islâm ordusu daha zayıf olanın imdâdına gelmeyecek olsa ve bu hususta şer'an ne lâzım geleceği hakkında bir fetvâ istenilse acabâ ulemâ ne derdi?" sözleri ile tenkit ettikten ve muhâtabının başını eğerek, sükûtunu gördükten sonra, ona „Benim oğlum, bu sekbânları başına toplamaktan murâdın nedir, bunlar kimseye yâr olmaz; 16.000 sekbân ile Canbulat-oğlu neye muktedir oldu. Pâdişahın Anadolu'da bir sekbân bile bulunmasına rızâsı yoktur. Eyâletine döndüğünde, bunları yanında komayasın" yollu nasihatta bulunmuş idi. Serdarın bu kadar kusûruna rağmen Nasûh Paşa'yı idâm ettirmeyerek affeylemesini Kâtib Çelebî ve Naîmâ maslahat ve o günkü şartların icâbı olarak göstermektedirler (*Fezleke*, I, 311 v.d.; Naîmâ, II, 37 v.dd.; Hammer, trk. trc. VIII, 99 v.d.). Sadrâzam, Tokat'a doğru harekâtı sırasında, Nasûh Paşa'yı Diyarbekir'e geri gönderdi. Bundan sonra daha iki seneden fazla Diyarbekir'de kalan Nasûh Paşa, o bölgenin âsâyişini te'mine çalıştığı gibi, devâm etmekte olan celâlî hareketleri ve İran harpleri için kendine düşen vazifeleri yaptı: Bagdad'dan her sene tedârik edilerek ve Ebû Rîş-oğlu'nun taahhüt ettiği develere yükletilerek, Trablus-Şam iskelesine irsâl edilen ve oradan da seferde bulunan orduya ulaştırılan barutun Bagdad'daki son gâileler sebebi ile tahsil edilemeyen üç seneliğinin bir an önce celbedilerek, yarısının Trablus-Şam'a gönderilmesi, yarısının da Diyarbekir kalesinde saklanması, kezâ Boz-Ulus tâifesinden 50 katar deve satın alınarak ve diğer ihtiyaçları da te'min edilerek, o sırada Üsküdar'da bulunan ordû-yi hümâyûna gönderilmesi meseleleri onun bu esnâda meşgûl olduğu işlere birer misâl olarak, zikredilebilir (krş. Başvekâlet arşivi, *Mühimme defteri*, nr. 78, zilhicce 1017=mart 1609, s. 321 v.d., hüküm nr. 839, 840). Diğer taraftan o İran şâhının Bagdad'ı istilâ edeceği yolunda bir haber çıkması üzerine, Diyarbekir eyâletine tâbî ve o hudûda yakın olan kürt beyleri, ocak aşîretleri v.b. ile hazır olması, şâyet böyle bir teşebbüs vukû bulursa, derhâl harekete geçmesi husûsunda muharrem 1018 (nisan 1609)'de pâdişahtan bir emir aldı (Başvekâlet arşivi, *Mühimme defteri*, nr. 78, s. 280, hüküm nr. 741).

Ertesi sene (1610) sadrâzamın İran seferi vukû bulup, Tebriz tarafına gittiği sırada, Nasûh Paşa pâdişaha bir mektup göndererek, şâyet Murad Paşa azledilir ve mühr-i hümâyûn kendisine verilir ise, 40.000 altın nakid ve askere kâfî gelecek zahîreyi kendi malından vereceğini bildirmiş idi. Pâdişah tarafından keyfiyetten haberdar edilen sadrâzam, Tebriz'den, kışlamak üzere, Diyarbekir'e avdetinde Nasûh Paşa'yı huzûruna celbederek ve bu mektubu ona göstererek „bu yazı kimindir?" diye sormuş, Nasûh Paşa'nın tereddüt etmeksizin, „benimdir" diye cevap vermesi üzerine de, „îfâsına taahhüt ettiğiniz 40.000 altın ile zahîreyi derhâl teslim ediniz" demiş ve bunları almış idi ki, kendisine bâzı mahremleri tarafından bu harekete nasıl tahammül ettiği sorulup, serdarların bundan daha az bir suç ile adam katlettirdikleri hatırlatılınca, Murad Paşa'nın cevabı şöyle olmuş idi: „bu adam şecî, bahâdır ve devlete gereklü adamdır, bunu idam devlet-i aliyyeye hizmet değildir; böylelerini terbiye etmek lâzımdır; bâhusus sadâret mesnedi vüzerânın haset ettiği bir makamdır; bu makama müstaid olanları ifnâ revâ değildir" (krş. Naîmâ, II, 89). Mâmafih, Nasûh Paşa'nın gerek pâdişah nezdinde, gerek diğer vezirler ve ümerâ arasında büyük bir şöhret ve itibârı bulunmasının, belki de böyle bir idâm neticesinde, onun tarafından vaadedilen bu para ve zahîrenin alınmasının geri kalabileceği husûsunun sadrâzam tarafından dikkate alındığını tahmin etmek mümkündür (Hammer, *ayn. esr.*, VIII, 132). Nitekim, Diyarbekir'de kışlamak ve ertesi sene yapılacak seferin hazırlıkları münâsebeti ile vukû bulan müşâverelerde (şâbau 1019=teşriu I. 1610) sadrâzam beyler-beylerinin fikrini sorduğu zaman, hepsi de vezîr Nasûh Paşa'ya bakıp, cevabı ondan beklemişler ve Diyarbekir beyler-beyinin serdarın aldığı tedbirleri yerinde bulan, ancak

şiddetli kış gelmeden topları ve cebehâneyi selâmete çıkarıp, askeri de vaktinde kışlaklarına sokmak lâzım geldiği hakkındaki mütâleasını tamâmen tasvip etmişlerdi (Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, *Tarih*, Süleymâniye, Es'ad Efendi kütüp., nr. 2151 var. 158). O kışı serhadde geçirip de, ertesi sene Diyarbekir'de vefat eden Murad Paşa [b. bk.]'nın yerine sadrâzamlığa „kapusu mükemmel ve kudreti kemâlde olmağla" Diyarbekir beyler-beyi vezîr Nasûh Paşa getirildi ve mühr-i hümâyûn 40 nefer kapucu ve kapucular kethüdâsı Behram kethüdâ vâsıtası ile Diyarbekir'de ona verildi (12 cemâziyelâhır 1020 = 22 ağustos 1611; krş. Topçular Kâtibi, *ayn. esr.*, var. 162; *Fezleke*, I, 339; Naîmâ, II, 90). İranlılar ile Murad Paşa zamanında başlayan muhâberat ve müzâkerâtın neticesine ve sulhün akdine intizâren, sefer mevsiminin de geçtiğini hesaba katan yeni sadrâzam „bu yıl sefer yoktur" diyerek, askerin yurtlarına dönmelerine müsâade etti. Kendisi 1611/1612 kışını Diyarbekir'de geçirmekle berâber, mevsimi geldiği vakit seferi açmak üzere, yeni hazırlıklara girişmek cihetine gitmedi.; bil'akis Şâh 'Abbas'ın evvelce teklif ettiği şartlar ile, yâni iranlılarca işgâl edilmiş memleketler için bir nevî tazminat sayılabilecek olan senevî 200 yük ipek vergi vermeleri suretiyle sulh akdine taraftar göründü. İstanbul'da pâdişahın kızının Nasûh Paşa'ya tezvici için müftî ve vezirler huzûrunda nikâh akdedildiği sırada (zilhicce 1020=şubat 1612) İran elçisi Sarı Han da 100 deve yükü ipek, bâzı hediyeler ve nâmeler ile Diyarbekir'e giriyordu (Topçular Kâtibi, *ayn. esr.*, var. 165 ve diğer kaynaklar). Nasûh Paşa, rebiülevvel 1021 (mayıs 1612 iptidâları)'de Diyarbekir'den hareket ile 22 mayısta Haleb'e geldi ve Gök-Meydan'da otağını kurdu; iki aya yakın bir müddet Haleb'de kalarak, bâzı icraâtta bulundu; evvelâ, şâh tarafından gelen nâmeleri İstanbul'a göndererek, elçi ile ipeklerin Diyarbekir'e vâsıl olduğunu, üç senelik sulh ricâsı ile her sene 100 yük ipek gönderilmesinin kararlaştırıldığını, kabûlünü iltizâm eder şekilde, arzetti. Sâniyen, Ma'n-oğlu ile Trablus'taki Seyf-oğlu'na kapucu ağalarını göndererek, para istedi. Ma'n-oğlu'ndan 200.000 kuruş, Seyf-oğlu'ndan 100.000 kuruş tahsil ile Haleb, Kilis, Ayıntap ve sâireden de üstünü tamamlatarak, 500.000 kuruşluk bir hazîne topladı. Haleb ve Trablus'ta peydâ olan çekirgenin def'i için tedbir aldıktan, Diyarbekir beyler-beyliğine Bagdad beyler-beyi Mustafa Paşa'yı, Bagdad'a da vezir Cigala-zâde Mahmud Paşa'yı tâyiu ettikten sonra, temmûzda Haleb'den İstanbul'a mütevecchen hareket etti. Konya—Ankara—Nasûh Paşa hanları—Göynük—Geyve yolu ile gelirken de, rastladığı veya haber aldığı eşkiyâ, softa, huzursuzluk ve fesad çıkaran ekrât ve türkmen tâifelerini te'dip etti. Baş-defterdar Ekmekçizâde Ahmed Paşa'nın Hereke'ye kadar istikbâline geldiği sadrâzam 1 şâban (27 eylûl)'da berâberinde İran elçileri Kadı Han, Kazvin ve İsfahan kadıları olduğu hâlde, İstanbul'a vâsıl oldu (bk. Topçular Kâtibi, var. 167). Sarayda pâdişah tarafından da kabûl edilen bu elçiler ile, 1555 müsâlehasındaki hudutlar esâs olmak ve her sene taahhüt edilen ipek gönderilmek şartı ile kararlaştırılan muâhede kat'ileşti ve buna „Nasûh Paşa müsâlehası" denildi. Bu sırada Jitvatorok muâhedesi hükümlerinin tatbikatını müzâkere etmek üzere, İstanbul'a gelen Avusturya elçisi Negroni ile müzâkerelerde bulundu (teşrin II. 1612); daha sonra bu müzâkerelere Edirne'de de devam edilmiş ve Nasûh Paşa bu muâhedeyi yapan Kuyucu Murad Paşa ile kadı Hâbil Efendi'yi ithâm eder şekilde konuşmuş ve bu münâsebetle, Avrupa ahvâline vâkıf olduğunu da elçiye anlatmak istemiş idi (krş. Hammer, VIII, 144 v.d.). Bir müddet sonra pâdişahın Edirne'ye hareketinde, Nasûh Paşa, diğer vezirler ile birlikte, onun yanında idi. Lüleburgaz'da bulundukları esnâda pâdişah ile cirit oynamak şerefine nâil olduğu gibi, civarda yapılan av eğlencelerinde de ona refâkat etti. Edirne'de cereyân eden müzâkereler cümlesinden olarak, sadrâzamın, Negroni ile birlikte Budin'den Edirne'ye gelmiş ve Bâbıâlî nezdinde bir istinatgâh aramakta bulunmuş olan, Erdel siyâsîlerinden Bethlen Gâbor'u o esnâda, İskender Paşa vâsıtası ile tanıdığı ve onun Erdel beyliğine intihap ve tâyinini tervic ettiği de kaydedilebilir. Sadrâzamın bir müddet sonra Ketenci Ömer Paşa'yı ayrı bir kuvvet ile ve Şâhin Giray, Eflâk ve Boğdan beyleri ile birlikte, Eflâk içinden geçip, Erdel'e dâhil olmak ve deli kıral denilen Bâthory'yi def'etmek, Bethlen'i desteklemek üzere, me'mûr ettiği de görülmektedir (bk. T. Gökbilgin, *XVII. asır başlarında Erdel hâdiseleri ve Bethlen Gâbor'un beyliğe tâyini*, *Tarih dergisi*, I, 22 v. dd.). Pâdişahın 11 nisan 1613'te başlayan Gelibolu seyâhatinde de berâber bulundu. Burada iken, Kırım hanı Mehmed Giray ile bir mülâkat yapan Nasûh Paşa, onun pâdişah tarafından kabûlüne de delâlet etmiş idi. İstanbul'a avdetlerinden (14 mayıs 1613) bir az sonra ise, Nasûh Paşa'nın, nikâhlısı bulunduğu sultan ile düğünü mutantan bir şekilde yapıldı (16 cemâziyelâhır 1022=3 ağustos 1613; krş. Topçular Kâtibi, var. 175). Bu ca-

nâda Ahmed I. Boğaziçi sâhillerindeki kasır ve bahçelerin tanzîmine ehemmiyet veriyordu. Bu sebeple, Nasûh Paşa bu sırada Beşiktaş sarayında köşkler, şadırvan ve fıskiyeler inşaâtı ile bizzat meşgûl olup, buraya ustalar ve bostancılar tâyin ettiği gibi, Istavroz (Beyler-beyi) 'daki kasır ile Kandilli-bahçe 'deki köşkün yaptırılmasına da nezâret eyledi. Boğaziçi 'nde tertiplenen sandal yarışlarında (kayık koşuları) bulundu (bk. Topçular Kâtibi, var. 176). Diğer taraftan. Anadolu 'daki karışıklıklar üzerine İstanbul 'a gelmiş olan gayr-i müslim reâyânın memleketlerine avdetlerini emretti. Nasûh Paşa, pâdişahın ikinci Edirne seyâhatinde yine onun ile birlikte hareket etti (9 şevvâl 1022=22 teşrin II. 1613). Bu sırada, öteden beri aleyhinde bulunduğu baş-defterdar Ekmekçizâde Ahmed Paşa 'yı azil ve hattâ katlettirmek vesîlelerini hazırlamakta idi. Daha İstanbul 'a gelirken, Hereke 'de kendisini karşıladığı esnâda, ona sert bir muâmelede bulunmuş ve kendisinden derhâl hazîne defterlerini teslim etmesini istemiş idi. Onun vezirlik ve defterdarlık ile müstakil hareket etmesine ve kendi mâlûmâtı olmadan hazîneye mal ve para toplamasına tahammül edemiyordu. Bu seyâhat esnâsında pâdişahın yolu üzerine bir çok şikâyetçiler çıkarttı ve nihâyet Ekmekçi-zâde 'yi baş-defterdarlıktan azl ile, evvelâ Karaman, sonra da Haleb beylar-beyliğine tâyin ettirmeğe muvaffak oldu. Baş-defterdarlığa da Anadolu defterdarı Mustafa Paşa 'yı getirdi (22 zilkâde 1022 = 3 kânun II. 1614). Edirne 'de bir kaç ay av eğlenceleri ve kandil alayları ile vakit geçiren pâdişah ile birlikte kaldıktan sonra, şubat 1614 'te, yine onun ile birlikte, İstanbul 'a döndü.

Nasûh Paşa 'nın sadâreti esnâsında Malta ve Floransa donanmaları ile Akdeniz 'de bâzı deniz savaşları cereyân ettiği, ezcümle, evvelâ kapudan-ı deryâ Öküz Mehmed Paşa 'nın, sonra da Halil Paşa 'nın kumandalarındaki Osmanlı donanmasının, bir aralık, Mora 'daki Mayna âsîlerine ve müteâkiben, sadrâzamın Ma'n-oğlu Fahreddin ile eski münâsebetleri ve emîrin taahhüd etmiş olduğu maktû vergiyi her sene göndermekten ictinâbı, Nasûh Paşa 'nın da „mirî mâli edâda taallül ediyor" diyerek, ref' ve izâlesini arz ve Şam vâlisi Hâfız Paşa 'yı üzerine göndermesi neticesinde tahaddüs eden Suriye 'deki dürzî isyânına karşı girişilen te'dip harekâtında da vazife aldığı bilindiği gibi. 1613 senesi yaz aylarında Kazakların, Karadeniz 'de Osmanlı gemisi bulunmamasından faydalanarak, Sinop 'u zapt ve kâmilen tahrip ettikleri de görülmektedir. Bunlara karşı, Tuna ve Karadeniz 'i muhâfaza etmek üzere, 60 gemi ile Şakşakî İbrâhim Paşa derhâl gönderilmiş ve aldıkları ganîmetin bir kısmı, kırımlıların da yardımı ile, Don Nehri mansabında sıkıştırılan Kazaklardan geri alınmış idi. Ancak, bu hâdise ile ilgili haberleri ve Kazak hücûmundan dolayı gelen feryatçıları, Nasûh Paşa pâdişahtan gizlemiş, bu acı hâdisenin tafsilâtını Ahmed I., müftî Hoca-zâde Mehmed Efendi 'den öğrenebilmiş ve binnetice sadrâzamın yalanını anlamış idi ki, onun sukûtu sebeplerinden biri de bu olmuştur.

Nasûh Paşa 'nın gurûru, hırs ve irtikâbı, şiddetli ve hakaretâmiz muâmeleleri artık son dereceyi bulmuş idi. Pâdişahın kızı ile izdivac ettikten, Ahmed I. 'in Edirne seferlerinde onun hoşuna gidecek şekilde hareketle sonsuz derecede iltifâta nâil olduktan ve sadâretinde tam bir istiklâl ile icrâatta bulunduktan sonra hırs ve tamâına nihâyet olmadı. Heybetli tavrı, şecâati ile, sadâretinin başlangıcında, halkın teveccühünü kazanmış bulunmakla berâber, tasavvurlarına mâni olanların hepsinden merhametsizce intikam alması, diğer vezîrlerin dâimâ kadir ve itibarlarını azaltmağa çalışması, nazarında bütün insanların tamâmen değersiz olması, servet ve mansıptan başka bir şeye ehemmiyet vermemesi, muhitinde kendisine aleyhdarlar ve düşmanlar hazırlamakta idi. Bilhassa Ahmed I. ile husûsiyetleri olan müftî Hoca-zâde Mehmed Efendi, Dârüssaâde ağası Mustafa Ağa ve hâce-i sultânî sadrâzamın aleyhdarlarının başında bulunuyorlardı. Müftîye kini ve düşmanlığı mahzâ kibir ve gurûrundan ileri geliyordu. Bir çok defâlar müftînin azline teşebbüs ettiği ve diğer vezir ve me'mûrlara hakarette bulunduğu gibi, pâdişahtan yüz bulmamakla berâber, müftîyi tezlîle kalkışmış ve bu yüzden pâdişahı da gücendirmiş idi. Hattâ bir gün, pâdişah, Nasûh Paşa 'ya mutlaka gidip müftîyi ziyâret etmesini emredince, altı kürekli bir preme ile müftînin Boğaziçi 'ndeki yalısına gitmiş, fakat başına küçük bir tülbent sarıp, kıyâfet değiştirmek ve gidince de sâdece bir selâm verip, hemen geri dönmek sûretiyle, bu mecbûriyeti yerine getirirken, kimsenin bundan haberdar olmamasını da istemiş idi. Diğer taraftan haksız yere kan dökmesi ve zulüm irtikâbında ifrâtı var iken, kendi adamlarına büyük pâyeler ve geniş salâhiyetler vermekte, celâlîlikten gelmiş ağalarının kimini muhassil-i emvâl, müfettiş ve kimini muharrir nâmları ile Anadolu ve Rumeli 'ye gönderip, kendi seyislne varıncaya kadar, bütün adamlarının şer'an ve örfen icâp etmeyen bir şekil ve derecede aldıkları rüşvet ve ettikleri hudutsuz zulümleri ile vilâyetlerin harâp olmasına sebep olmakta idi. Diyarbekir beyler-beyi iken, Canbulat-oğlu

isyânına gitmeyerek, düşmanlık hâlinde bulunduğu Âştî kürt tâifesine karşı hareket ile kalelerinden birini muhâsara eylediği ve burayı zaptettikten sonra da, kadın, erkek 3—400 nüfusu bir damın içine kapayarak, duman ile bu biçâreleri boğdurduğu biliniyordu. Nişancılık mansıbını verdiği Hızır Efendi'yi, doğru bir sözünden incinerek, Anadolu'ya sürdürmüş ve sonra da peşinden adam gönderip, katlettirmiş idi. Bu mağdûrun eski hizmetlerini kendisine hatırlatan musâhiplerine ise, „biz dahi anı şehâdet rütbesine nâil idüp, fânî cihânın zahmetinden kurtardık, zâhiren bizim sebebimiz ile cennete girer" diyecek kadar gaddar görünüyordu (Mahremlerinden naklen Naîmâ, II, 123 v.dd.). Bir me'mûriyete kısa bir zamanda on defa tâyin ve nakil yaptığı olurdu. Sâdece garezi yüzünden, üç defa katlini telhis ettiği Budin beyler-beyi Murad Paşa dâmadı Kadı-zâde Ali Paşa, ancak pâdişahın himâyesi ile bu haksız ve fecî âkıbetten kurtulabilmiş idi. Son defa Edirne'de bulundukları zaman, bir av kovalanırken, Kırım hanlarından Mehmed Giray'ın bir takım çerkes suvârileri ile ansızın bir çalılıktan pâdişahın karşısına çıkması ve bunun da Kırım hanlığı vaadi ile Nasûh Paşa tarafından Edirne'ye dâvet edildiğinin anlaşılması üzerine, pâdişahın yakınları ve sadrâzamın düşmanları, bunu fırsat bilerek, Nasûh Paşa'yı bir Kırım hanını Osmanlı tahtına iclâs etmek niyetinde bulunmakla ithâm ettiler. Bir müddet sonra, Edirne'de bir câmide pâdişahın da hazır bulunduğu bir cuma namazında, sadrâzamın Cebrâil adındaki bir ağasının, evinde misâfir kaldığı sırada, zevcesine taarruz ettiği bir seyyid ayağa kalkarak, alenen şikâyette bulunmuş, bir sürü ayak takımının şehri istilâ ederek, türlü fesatlara cür'et sûretiyle yaptıkları zulüm hakkında dert yanmış idi. Şimdiye kadar olanlara ilâveten, bu vak'a da pâdişahı büyük bir teessüre düşürmüş ve bu hâdise de Nasûh Paşa'nın idâmına yol açan diğer bir sebep olmuş idi. Vaziyetinin iyice sarsıldığını anlayan Nasûh Paşa İstanbul'a avdeti mütekâkip, iki baş düşman saydığı müftî ile hocayı katletmeği ve sonra da kaçmağı tasarladı. Kethüdâsı Behram'a Arnavutluk'a varıncaya kadar her menzilde 50 kadar kuvvetli at hazırlamasını emretti. Fakat efendisinin hunhar, gaddar ve hakkı kabûl etmez olduğunu, nasihat ve ihtarlara ehemmiyet vermeyeceğini bilen ve böyle bir hareketin vahim âkıbetinden de korkan Behram ketbüdâ meseleyi gizlice pâdişaha bildirdi. Bu sûretle onun idâmına kat'î karar veren pâdişah bir gün Nasûh Paşa'nın „ya benim dediklerim icrâ olunsun ve iyi niyetime inanılarak sözlerim tutulsun, yahut da sadâretten istifâ ederim, mührü başka bir kulunuza verirsiniz, ben de kendimi zehirlerim" yolundaki sözlerine muhâtap olunca, artık düşüncesini saklayamayarak, „hay bire hâin, senin için Murad Paşa lalamı zehir verip öldürdü dedikleri gerçektir" dedi ve berâber bulunması lâzım geldiği hâlde temârüz edip, cuma namazına da gelmeyen sadrâzamın derhal katlini emretti (13 ramazan 1023 = 17 teşrin I. 1614). Evvelâ yeniçeri ağası pâdişahın Yenicâmie geldiğini ileri sürmek suretiyle, yolları boşalttırmış ve bu bahâne ile Nasûh Paşa sarayının etrafını kuşattırmış idi. Müteâkiben Bostancı-başı Hüseyin Ağa da, 100 kadar bostancı ile gelerek, hatt-ı şerîf ibrâz etmek istediğini söylemek sûretiyle, yalnızca oturan Nasûh Paşa'nın yanına girdi ve idâm emrini infâz etti. Onun idâmı hakkında bilgi veren o zamanın garp kaynakları da, bu hususta uzun-uzadıya mütâlealar serdeder ve hattâ o sıralarda İstanbul'da bulunan birisinden dinlediklerini kayıt ile hâdiseyi başka bir şekilde naklederler. Bunlardan biri ve o esnâda İstanbul'da bulunmuş olan Ottavio Sapienza'ya göre (Nuevo Tradate de Turquia, Madrid, 1622, 21b: De la vida y muerte de Nassuff Baxà) Sultan Murad'ın ordusundaki bir esirden naklen, Nasûh Paşa'nın sukutu, İran ile gizli bir muhâberesinin Cigalazâde Sinan Paşa zevcesi ve pâdişahın hemşîresi olan sultan tarafından ele geçirilmiş olmasından ileri gelmiş idi ki, bu iddiayı Knolles da naklettiği gibi, Venedik elçisinin bir raporu da sadrâzamın 120 yük ipek satın almak üzere, İran'a bir tâcir gönderdiğini, bu tâcirin avdetinde ipeklerin İran şâhı tarafından gönderildiğini ve İran ile Nasûh Paşa arasındaki münâsebetlerin bozulmasının İran hükûmeti tarafından arzu edilmediğini işâe etmekle vazifelendirdiğini bildirmektedir. M. Baudier'ye göre ise, Nasûh Paşa'nın ölümü hıristiyanlar için çok müsâit sayılabilirdi; zîrâ o dâimâ pâdişaha imparator, frensız kıralı ve venedikliler ile sulhü bozmak tavsiyesinde bulunmakta, Sultan Ahmed'i cihan pâdişahı yapmağı vaad, fakat diğer yandan, bu karışıklık içinde şahsen daha emin bir hayat süreceğini ümit etmekte idi (*ayn. esr.*, s. 827 v.d.). Mâmâfih Kâtib Çelebî ve Naîmâ da Nasûh Paşa'nın ölümü ile âlemin tâze bir hayat ve insanların büyük bir sürûr bulduklarını söylemekte müttefiktirler. Saraydan hazînedar-başı zülüflü baltacılar ile gelerek, Nasûh Paşa'nın hazînesini mühürledi ve bunları saray hazînesi için zaptetti. İnciler ile dolu sandıklar, 1.000.000 'dan fazla duka altını, altın ve gümüş, işlemeli murassâ 1.018 kılıç, iran halıları, ipekli ve ka-

dife kumaşlar ile dolu mahzenler onun metrûkâtını teşkil ediyordu. 400 has atı satılmış, 400'ü de mîrî için damgalanarak, pâdişaha takdim olunmuş idi. Kezâ 300 katar deve ile 100 katar katırları da damgalanıp, mîrîye alınmış idi. Kiler ve matbah zevcesi sultan için hıfzolunmuş, Behram kethüdâ sultan kethüdâsı tâyin edilmiş, hülâsa adamları dağıtılmayarak, hepsi de sultan kapısı sayılmış idi (Topçular Kâtibi, *ayn. esr.*, var. 177). Nasûh Paşa'nın cenâzesi Ok-meydanı'na defnedilmiştir. Tarihlerimiz, Nasûh Paşa'nın garip hallerinden biri olmak üzere, İstanbul tarafındaki köpekleri kayıklara doldurup, Üsküdar'a geçirttiğini de kaydederler. Kendisinden sonra oğulları da devlet hizmetinde bulunmuşlar ve yüksek pâye ve me'mûriyetler almışlardı ki, Naîmâ, bunlardan ikisinin mağdur ve maktûl olduğunu, bir diğerinin de münzevî bir hâlde yaşadığını bildirmektedir (II, 131). Tanınmış iki oğlundan biri Murad IV. ve İbrahim devirlerinde bir çok icraâtı ile bildiğimiz Nasûh Paşazâde Hüseyin Paşa (ölm. h. 1053), diğeri de 1639—1670 arasındaki vekayii ihtivâ eden bir Osmanlı tarihi yazan (esas nüshası Dresden'dedir) Nasûh Paşa-zâde Mehmed Çelebî (krş. Babinger, *GOW*, s. 211)'dir.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. *Tarih-i rûz-nâmçe-i vâridat ve mesârifât-ı hazîne-i sefer-i hümâyûn* (1 cemâziyelâhır 1020=21 receb 1021 tarihine kadar), Başvekâlet Arşivi, Kâmil Kepeci tasnifi, *Büyük rûznâmçe kalemi*, nr. 1794; Osman-zâde Tâib, *Ḥadîḳat al-vazarā* (İstanbul, 1271), s. 59 v.dd.; M. Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, IV, 556; *Copie d'une lettre escrite de Constantinople à un Gentilhomme François, contenant la trahison de Bascha Nassouf, sa mort estrange, et des grandes richesses qui lui on esté trouvées* (Paris, 1615); N. Barozzi ve G. Berchet, *Relazioni degli Ambasciatori Veneti* (Turchia), I, 259; Hurmuzaki, *Supll.*, I, 142 v.d.; H. J. Amann, *Reise ins Gelobte Land* (nşr. A. P. Amann), Zürich, 1919—1921, s. 44, 107 v.d., 119, 125, 127 v. dd.; Babinger, *GOW*, s. 211, not (*Nasûh Paşa'nın Haleb'deki idâresine âit arapça bir yazma hakkında*).

(M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

NAŞĀT. [Bk. NEŞÂT.]

NAŞVĀN. [Bk. NEŞVÂN.]

NATİCA. [Bk. NETİCE.]

NĀṬIḲ. [Bk. SAB'İYA.]

NAVĀCİ. [Bk. NEVÂCİ.]

NAVĀR. [Bk. NÛRİ.]

NAVARİN. Mora (Pelopones)'da Messenya bölgesinin cenûb-ı garbî sâhilinde bir kale, şehir ve limandır. Türkçe adı Avarin (Avarine, Avarino) veya Anavarin idi. Bugünkü yunanca ismi ise, Neo-Kastro'dur.

Navarin eski çağda burada bulunan Pylos kale ve beldesi ile sıkı-sıkıya alâkadardır ve topografyası, limanın geçirdiği istihâleler de göz önüne alınarak, tarihi bununla birlikte mütâlea edilmektedir. Filhakika, kayalık bir burun (Koryphasion, Koryphasium) üzerinde kâin olan Messenya kıt'asının kadîm Pylos'u da tarihimizde „Kal'a-i Anavarin-i atîk", bugün ise, Paleo-Kastro veya Palaios Avarinos, Palaios Anavarinos tesmiye edilmektedir. Koryphasion burnu şimâlden cenûba doğru uzanan tepeler zincirinin son parçasıdır ve kireçli bir arâzi bünyesine sâhiptir. Cenûpta Lygudista ve Maglava dağları civarından gelen Verga veya eski seyâhatnâmelerde zikredildiği veçhile Skias nehri Navarin körfezine akar. Aynı zamanda, Sphakteria (Sphaggia) denilen bir ada ufkî olarak, bu körfezi muhâfaza ve himâye eder ve burayı Polepones'in en mahfûz ve emin limanlarından biri hâline getirir. Diğer taraftan, şimâlden ve şarktan bu körfeze akan dere ve ırmakların getirip-yığdığı rüsup, körfezin şimâl kısmında küçük bir koy (lagune) vücûda getirecek şekilde, Pylos Messeniacus (eski Navarin) ile bunun karşısındaki Hagios Nikolaos (St. Nicoles) tepesi arasında, ince kumlardan teşekkül etmiş geniş bir kara köprüsü meydana getirmiştir. Bu kum köprüsü bu iki tepenin şark tarafının iç kısmında mevzûdur ve garba doğru açık bir yarım ay şeklinde bağlanır. Böylece de bu iki tepenin arasında Voidokilia (Öküz karnı, Pauly-Wissowa'da burası Osman Ağa gölü olarak geçer) denilen bu küçük koy meydana gelmiştir ki, vaktiyle asıl liman burası iken, bugün, hem sığ, hem de denizin getirdiği süprüntüler yüzünden, liman olarak kullanılmağa elverişli değildir. Cenûba doğru dar, alçak ve kumlu bir dil, bu koyu (Pouqueville, *Voyage en Morée*, I, 21'de bunu bir havuz ve küçük göl tesmiye etmektedir) Eski Navarin'in cenûb-ı şarkî köşesinde kâin Navarin limanına rapteder ve buradan limanın şark sâbiline doğru hafif bir kavis yapar. Denize doğru uzanan dilin en dar ve alçak kısmı üzerinde, liman ve koy arasında, açık bir medhâl vardır. Vaktiyle, St. Nicolas tepesi ile Pylos'u bir hilâl şeklinde biribirine bağlayan deniz altındaki kum tabakasının, şimdi de hemen aynı şekilde, fakat tamamlanmamış bir vaziyette Eski Navarin ile Sphakteria (Pylos) adası arasındaki açık Sikia-Kanal'da da mevcut olduğu görülür. Koyun teşekkülünün, eski çağlardan beri, devamlı bir terakkî göster-

mesi tamâmen tabi'î sebeplerden ileri gelen ve kendiliğinden izahı kabil olan bir hâldir. Bugün seyr-ü sefere tamâmen kapalı olan ve sâdece küçük merâkip için geçilebilen Sikia-Kanal eski zamanlarda büyük gemilerin geçmesine de müsâit idi ki 1572 tarihli bir Venedik haritası Navarin limanından bu koya geniş ve seyr-ü sefere müsâit bir medhalin mevcûdiyetini göstermektedir. Bu koy, V. asırda (m. ö.) bugünkü şeklinde değil idi ve bugünkü Navarin limanının bir parçası hâlinde bulunuyordu. Thukydides'te liman olarak zikredilen yerin bu koy olduğu muhakkaktır. Bir zamanlar Arnold tarafından, Palaios Avarinoa'un mevzû bulunduğu arâzinin tarihî devirlerde dahi bir ada hâlinde olup, Sphakteria'ya muttasıl bulunduğu hakkında ileri sürülen nazariye, eski çağ hakkındaki bilgilerimize, ezcümle Thukydides'in verdiği mâlûmâta tamâmen zıt ve esassız bir iddiâ mâhiyetinde kalmaktadır (krş. Pauly-Wissowa, mad. *Pylos*).

Eski Navarin'e âit eski çağ harâbeleri çok nâdirdir ve bunlar da ekseriyâ kat'î değildir. Orta çağdaki Paleo-Kastro kalesinin harâbeleri ise, irtifâı 200 m.'ye kadar çıkan tepede bugün de mevcuttur ve bilhassa tepenin iç kısmı ile cenûb sath-ı mâilinde bol mıkdarda görülmektedir. Bunlar kısmen de daha sonraki tahkimat işlerinde, ezcümle Yeni Navarin kalesi inşaâtında malzeme olarak kullanılmıştır. 425 (m. ö.) senesinde vukû bulan hâdiseler ile alâkadar olarak Pylos'un topografyası hakkında, 1895'te birbirini tâkiben yerinde tetkikatta bulunan iki âlim (Grundy ve Burrows) arasında uzun bir münâkaşa açılmıştır (tafsilât için bk. Pauly-Wissowa, *göst. yer.*).

Palaios Navarinos'ta en eski insan izi Miken devrine veya muhtemelen daha eski Nestor mağarası devrine âit bir mağara kültü olmakla berâber, bu tepelerde hiç bir devamlı iskân izi tesbit edilememektedir. Mevcut harâbeler arasında görülen gâyet cesim ve kadîm duvar bakiyelerine de bu iskân sâhasının büyük mâbedi (Altar harâbesi) nazarı ile bakılamamaktadır. Strabo, Pylos'un yerinin sonraki mevkii olmayıp. dâhile doğru Aigaleon dağı eteğinde ve denizden 7 fersah mesâfe uzaklıkta bulunduğunu bildirirse de böyle bir dağ mevcut olmadığına ve garbî Mesenya'daki dağ silsilesini ancak Maglava dağı ve onun devamı kapadığına göre, Strabo'nun düşündüğü yerin neresi olduğu kestirilememektedir. Koryphasion burnunda Pylos beldesinin eskiden beri mevcûdiyetine ise, bu mevkîde bu ismin her zaman yaşamış olarak kalması hâdisesi daha kuvvetli bir delîl olarak zikredilebilir. Eski Atinalılar burayı bir müddet işgâl altında tutmuş ve Naupaktos'tan messenyalıları getirerek, kaleye müdâfî olarak koymuşlardı (Thukydides, IV, 41, 2). Daha sonraları Messenya'nın İsparta hâkimiyetinden kurtulması yeni bir Pylos'un kurulmasına yol açmış idi ki bu, Koryphasion'da daha emin bir istinat noktası olarak kaldı. Bu Eski Navarin imparatorluk devrinde küçük bir şehir hâlinde mevcut idi. Bu devrin bütün coğrafya eserlerinde, ezcümle Plinius'ta zikredilmektedir. İmparator Severus zamanında bilhassa bakır sikkeleri ile şöhret buldu. Bu paraların üzerinde kayserin veya oğullarından birinin resmi ile πυλιον yazısı bulunmakta idi.

Pylos'un ne zaman metrûk hâle düştüğü hakkında kat'î bir bilgi yoktur. Ancak sarîh olarak mâlûm olan keyfiyet, Pelopones'e slavların gelişi ile VI. asrın sonunda Pylos'un da büyük bir sukuta uğradığı ve bunun bir son ifâde ettiğidir. Filhakîka, Mora'da 589'dan 807'ye kadar hükûm süren Avarların hâkimiyetinin açık bir izi ve hâtırası bundan sonra burasının aldığı isimde görülmektedir. Her hâlde Pylos'un adı bu zaman kaybolmuş ve bu mevkiin yeni sâkinleri olan Avarların adını (Avarinos) bu esnâda almıştır. Filhakîka, iptidâ Fallmerayer tarafından ileri sürülen ve sonradan Ernest Curtius ve W. Miller gibi salâhiyetdarlar tarafından da kabûl edilen (krş. *Geschichte der Halbinsel Morea*, I, 188; Peloponnesos, I, 86; II, 181) bu fikre göre, Navarino adının menşe'i Avarinos'tur ve bu da Avarlar ve onların buradaki hâkimiyetleri ile alâkalıdır. Buna mukabil bu ismin menşe'i ile ilgili olarak Hopf'un ileri sürdüğü Navarino'nun Navarrais'lilerin adından neş'et ettiği hakkındaki nazariye, bu ismin, Navarlıların Mora'da görünmelerinden çok önceleri de geçmiş olması dolayısı ile, kabûl ve rağbet görmemiştir. Avarinos slavcadan teşkil edilmiş yer isimleri zümresine dâhil olduğu gibi, aynı kökten pek çok yer ismi de, bugün Yunanistan'da mevcuttur: Avaritsa, Avarikos, Avarnitsa, Avarinitsa, Avorani, Avoriti, Avaros, Avarnikia gibi. Yeni şekil olan Navarino ise umûmiyetle kabûl edildiğine göre, εἰς τον Αβαρίνον'dan çıkmaktadır (krş. M. Leake, *Travels in the Morea*, I, 411). Tıpkı Ios'tan Nio ve İkaria'dan Nikaria v.b. olduğu gibi..., Navarino kelimesinden halk iştikakı ile Anavarinos adı çıkmıştır ve bu türkçe ve yunanca kaynaklarda ve edebiyatta XVI. asırdan itibâren kullanılmıştır (Pirî Reis türkçedeki ilk tesmiye şekli ile münhasıran „Avarine, Avarne" olarak zikrettiği hâlde, diğer XVI. ve XVII. asır türk kaynakları Avarin ve Anavarin olarak iki şekilde de zikrederler; krş.

Kitâb-ı bahriye, s. 304, 311); XVI. asır başlarında Lâmiî Çelebî, Modon fethi için yazdığı tarihte Avarin dediği gibi, bu asrın ikinci yarısında yaşayıp da bir Akdeniz haritası tersim eden Ali Macar Reis de haritasında yine bu suretle tesmiye etmektedir. Fevzi Kurtoğlu, *Ali Macar Reis atlası*, İstanbul, 1935; Adnan Adıvar, *Osmanlı türklerinde ilim*, s. 74; Kâtib Çelebî, *Asfâr al-bihâr*, s. 19, 21; *Cihannümâ zeyli*, Süleymâniye kütüp., Hâlet Efendi kitapları nr. 640, var. 114; Sâdeddin, *Tâc al-tavârîḫ*, II, 102). Leunclavius'a göre, türkçe adı evvelâ Javarin iken, slavca yer isimlerinin başında bulunan j sesinin kaybolması ile, sonradan Avarin olmuş idi (krş. *Historiae Musulmanae Turcorum...*, kitap XVIII, Frankfurt, 1891, XVI. kitap s. 642).

Diğer taraftan bütün orta çağ boyunca garplı denizciler burayı sazlık limanı mânasına gelen ve edebî, tarihî kaynaklarda, deniz ve kara haritalarında türlü şekiller alan şu isimler ile zikretmişlerdir: latince: Zonclum, Portus Zonchi, Zunchi, Zunci, Zoncli, Zonelli, Jonci, Joux; katalanca: Joneh; aragonca: Porto Jouco; İtalyanca: Zonchio, Zunchio, Zongio, Zoncho, Zocchio, Zouichia, Gioneho, Juncho, Junco, Gionchio, Giongo, Giogo, Grongo, Zonelo, Conclo...; fransızca: Jonc, Junch; Chalcocondyl'de Iunque (II, 308); Pirî Reis haritasında: Porto Conko (پورتو جونکو), grekçe: τὸ ζόγγο. Navarin'in bu orta çağ adı göstermektedir ki, bir taraftan asıl liman, tıpkı eski çağda olduğu gibi, şimâldeki koy idi ve buraya muhtemelen gemi inşâsı için geliyorlardı. Diğer taraftan ise, Avarin henüz ehemmiyetli bir meskûn mahal değil idi. Navarin'in en eski kayıtlarından biri de İdrîsî'nin *Nuzhat al-muštāḳ* adlı coğrafya eserinde bulunmaktadır İdrîsî burayı Irouda şeklinde kaydetmekte ve çok geniş bir limana mâlik olduğunu bildirmektedir. Bizans tarihçileri, orta çağdaki mevkî adı olarak kadîm tarzda yine eski çağdaki adı Pylos'u kullanmışlardır. Ezcümle muahhar kaynaklar olmakla berâber, Cedrenus ve Phrantzes Girit adasından Peloponese yapılan akınlar münâsebeti ile, 881 senesinde yağma edilen bir şehir olarak, Pylos'u zikretmektedirler (krş. Pauly-Wissowa, *göst. yer.*). Kardinal Bembo ise, latince yazdığı Venedik tarihinde (*Historia Veneta*, 5. kitap) Navarin'i yeni rumca Νεόκαστρον tesmiye etmekte, bu cemi şekli ile eski ve yeni Navarin'i kasdetmektedir. Eski çağ adı olan Pylos halk ağzında limanın cenûp kıyısındaki yeni Navarin için de kullanılmakta olduğu gibi, bu limanın şark tarafındaki bugünkü Πύλα köyünün adında da yaşamaktadır. Diğer taraftan mevkiin orta çağ adı Navarin limanının şark sâhilindeki Zouyxio köyünde bugün de mevcuttur. Latinlerin Mora'daki hâkimiyetlerinden itibâren, Navarin hakkında bilgimiz daha çoktur. Guillaume de Champlitte ve Godefroy de Villehardouin'in idâresindeki şövalyeler 1205'te Mora'nın zaptı teşebbüsüne giriştikleri zaman, silâhlarını teslim eden Navarin'i zaptetmişler. oradaki askeri ve halkı hâkimiyetleri altına almışlardı. Daha sonra Thèbe hâkimi ve Achaïe kıt'asının balyosu Nicolas Saint-Omer, yeğeni bulunan Nicolas II. Saint-Omer için Koryphasion'un tepesinde yeni bir kale inşâ ettirmiş (1287—1289) ve burası Navarin Neo-Kastro'su veya Neo-Avarino tesmiye olunmuş idi ki, bu kalenin duvar bakiyeleri bugün de eski Navarin'de görülmektedir. Bu kalenin altında bilâhare küçük meskûn bir mahal de teessüs etmiş idi. Kale ve liman XIII. ve XIV. asırlarda pek çok rol oynamıştır. Nitekim 1381 tarihlerinde Compagnie Navarreise Navarin'i ele geçirdi ve burayı kendi askerî devletinin pâyitahtı yaptı. Bu hâdise sebebiyle, bundan sonra Navarin bir müddet Chateau Navarres tesmiye edildi (*Voyages d'Oultremer. Seigneur Nompar de Caumont*, nşr. La Grange, Paris, 1858, s. 89). Mâmafih bu sırada rumların Navarin'e, ispanyolların hâkimiyeti sebebi ile, Spanochori adını verdikleri de oluyordu. 1417'de Venedik kuvvetleri Navarin'i işgâl ettiler ve 6 sene sonra bu devlet Navarin'in meşrû sâhibi oldu; hemen-hemen bir asır kadar müddet buranın hâkimi kaldı. Fâtih Sultan Mehmed 1460 senesindeki Mora seferinde ordunun bir kısmını Messenya bölgesini vurmak için göndermiş ve bu esnâda, o devrin en müstahkem limanlarından biri sayılan Avarin de Arkadia ile birlikte, Osmanlı pâdişahına teslim olmuşlardı (krş. Kritovulos, *Tarih-i Sultan Mehmed Hân-ı sânî*, s. 121; J. v. Hammer, trk. trc., III, 48). Ancak Osmanlı devleti ile Venedik cümhûriyeti arasında akdedilen 1479 muâhedesinde, Sâbıkâlî venediklilere, muhârebeden önce, Mora'da mâlik olduğu yerleri iâdeye râzı olmuş ve böylece Navarin de daha bir müddet Venedik hâkimiyetinde kalmış idi. Navarin, bu asrın sonlarında iki devlet arasında çıkan harp esnâsında, 15 ağustos 1500'de, Osmanlı devletine geçti. Modon kalesinin zapt ve tahribi üzerine, Navarin ile Koron derhâl teslim olmağı kabûl etmişler ve mevkî kumandanı Carlo Contarini de, karadan ordu ile gelen vezîr Hadım Ali Paşa'ya „içinde olanlar gitmeğe icâzet şartı ile" Navarin'i teslim etmiş idi. Aradan bir kaç ay geçtikten sonra, Venedik amirali Benedetto Pesaro Na-

varin'i geri almak teşebbüsünde bulundu ve Modon'lu Demetrius adında birisinin elde ettiği kale muhâfızlarından bir arnavut vâsıtası ile, Navarin'i ele geçirdi (3 kânûn I. 1500) ise de, bunu haber alan Ali Paşa derhâl Kemâl Reis'i 30 kadırga ile buraya gönderdi ki, birden-bire liman önünde görünen Osmanlı donanma kumandanı, Venediklilerin sekiz parça gemisini zaptederek kaleyi de kat'î bir sûrette ele geçirdi (20 mart 1501; krş. Chalcondyle, *Histoire des Turcs...*, I, 307 v.d.; Kâtib Çelebî, *Asfâr al-bihâr*, s. 21; J. v. Hammer, IV, 46, 48 v d.). Sâdeddin, Navarin hisarı etrafında sâkin harâcgüzâr reâyânın frenk hâkimlerine gizlice haber gönderip, yardım istediklerini ve ka'eyi teslimi taahhüt ettiklerini, bunun üzerine, Navarin'in hîle ile venediklilere geçtiğini bildirir (tafsilât için bk. *Tâc al-tavârih*, s. 102 v. dd.). Tâci-zâde Câfer Çelebî hattı ile şehzâde Sultan Ahmed'e gönderilen evâhir-i muharrem 906 tarihli fetihnâmede, Anavarin ile birlikte, daha bâzı küçük kalelerin de teslim alındığı bildirilmektedir (Feridun Bey, *Münşeât*, I, 339; kezâ bk. Pirî Reis, *Kitâb-ı bahriye, göst. yer.*; tafsilât için bk. bir de Kemâl Reis'in deniz gazâlarını 10.000 beyit ile nazmedip de denizciliğe de vukûfu bulunan Bayezid II. devri şâirlerinden Sinoplu Safâî *Fetih-nâme-i İnebahtı ve Modon*, Topkapısarayı kütüphânesi). Eski Navarin'in ilk ve oldukça etraflı tavsifini Pirî Reis'teu öğreniyoruz: Modon kalesinden 9 mil mesâfede ve Karayel tarafında bulunduğunu, „kıbleye karşı deniz üzerine havâle bir yüce yerde vâkî" olduğunu, yalçın bir kayalık olan mevkiin kara cihetinden zaptının kabil olamayacağını venediklilerin deniz tarafından korkuları olmadığı cihetle bu cihete pek ehemmiyet vermediklerini, hâlbuki fethedilir-edilmez Sultan Bayezid'in buraya bir „germehisar" çektirdiğini bildiren Pirî Reis, Navarin limanına, Koğa limanı mânasına gelen Porto Conko denildiğini, burasının 200 parça gemiyi almağa müsâit bulunduğunu ilâve etmekte, limana giriş-çıkış hakkında tafsilât vermektedir (krş. *ayn. esr.*, s. 307). Eski Navarin kalesi XVI. asırda Osmanlı donanmasının Akdeniz'deki harekâtında çok defa bir deniz üssü olarak kullanılmakta ve Mora sancağı ile Rumeli eyâletinin muhâfazasında mühim bir rol oynamakta idi. Fethi müteâkip burada Mora sancağına bağlı bir kale dizdarı ve sayıları 200'ü aşan bir müstahfız kıt'ası bulunuyordu ki, mevâciblerinin de ekseriyâ Siroz çeltik mukataasından te'diye edildiği görülmektedir. Fâtihi sayılabilecek olan sadrâzam Hadım Ali Paşa tarafından burada, bilâhare kendi evkafına bağlanan bir hamam ile bâzı dükkânlar, odalar ve başhâne yaptırıldığı, bir muallimhâne te'sis edildiği de anlaşılmaktadır (bk. Tayyib Gökbilgin, *Edirne ve Paşa livâsı*, fihrist). Asır ortalarında Mora mukataat nâzırının, Anavarin kalesi (atîk) dizdarlığının kendisine verilmesi şartı ile Modon kalesi civarındaki zeytin ağaçlarını 120.000 akçe bedel ile iltizâma tâlip olduğu nazara alınırsa, bu sırada bu ka'enin mühim ve câzip bir yer gibi telakkî olunduğuna hükmedilebilir (4 cemâziyelâhır 963 tarihli bir vesîka için bk. Başvekâlet arşivi, *Mühimme defteri*, nr. 2, s. 40). Mâmafih Malta muhâsarasını tâkip eden senelerde Malta ve İspanya donanmalarının Mora sâhillerinde fazlaca görünmeleri ve bâzan buradaki reâyâdan da gizlice yardım almaları sebebi ile, civardaki diğer kaleler ile birlikte, Navarin için de yeniden piyâde ve tüfenkçi neferleri tedârik edilmesine teşebbüs olunduğu, kaledeki dizdar, azap ağası, topçu-başı gibi vazifeliler ile ilgili hâdise şikâyet ve meselelere önem verildiği görülmektedir (tafsilât ve 17 cemâziyelevvel 975, 14 rebiülevvel 976, 24 rebiülevvel 978, 27 muharrem 979 tarihli hükümler için bk. *Mühimme defteri*, nr. 7, s. 173, 740; nr. 14, s. 355; nr. 15, s. 16). Kıbrıs seferi ve Lepanto deniz muhârebesinden sonra venediklilerin şarkî Akdeniz'de hareket serbestîsini daha geniş mikyasta ele aldıkları sırada, Navarin limanının ve kalesinin ehemmiyeti bir kat daha arttı. Kaptan-ı deryâ Kılıç Ali Paşa, bu muhârebeden bir sene sonra donanmayı yeniden teşkil ve techiz edip, 250 parça kadırga ve baştarde ile Navarin'e gelmiş (safer 980 = hazîran 1572) ve kendisini tâkip eden düşman donanması ile Navarin açıklarında top atışı teâtîsinden sonra, Koron limanına mütevecchen buradan ayrılmış idi (*Asfâr al-bihâr*, s. 96; Peçevî, I, 499). Bu hâdiseden ve çok hareketli geçen deniz faâliyetlerinden de mülhem olduğu anlaşılan bu esnâdaki Navarin kalesinin faâl dizdarı Mustafa'nın teşebbüsleri (1572 — 1574), Navarin'in önemli ve muhâtaralı bir yerde bulunduğu ve muhâfazası lâzım olan iyi bir limana da mâlik olduğu, binâenaleyh gerek tâmir ve tahkîmi husûsunda ve uğrak yapan donanmanın ihtiyacları için önceden lüzûmlu tedbirlerin alınması ve gerek topçu ve beşlü neferleri ile takviyesi lâzım geldiği yolunda divân-ı hümâyûna vâkî israrlı müracaatları, Kılıç Ali Paşa'nın da tensibi neticesinde, limanın cenûbunda ve Eski Navarin kalesinin karşısında Yeni Navarin kalesi (Kale-i Anavarin-i cedîd, Neo-Kastro) bu sırada inşâ edildi. Yeni kale binâsına me'mur olan Mora sancak beyi Mehmed Bey

sancaklardan (İnebahtı, Mizistre) bu maksat ile ihrâc edilen cerahorları nöbetle imece tarîkı ile çalıştırdığı gibi, ihtiyac hâlinde, Selânik yürüklerini ve ayrıca gönderilen yayaları da bu işte istihdâm etmiş idi. Divân-ı hümâyûn bu işe o kadar ehemmiyet veriyordu ki, 7 zilhicce 981 tarihinde Mora sancak beyine gönderdiği bir emirde, Navarin ka'esi inşaâtının ikmâli bütün işlerin en ehemmiyetlisi olup, o sene zarfında Mora livâsında acemi oğlanı toplanmasından sarf-ı nazar olunduğu ve bu hizmete me'mûr yaya-başına da keyfiyetin yazıldığı bildirilmiş idi. 1573'te inşaâtı oldukça tamamlanan yeni Navarin kalesinin bu defa dizdarlığına getirilen Mustafa bizzat Divân-ı hümâyûna da gelip, ihtiyac maddeleri olan demir, kurşun ve çelik gibi ehemmiyetli malzemenin, kale-i atîkte parçalanmış bir hâlde bulunan toplardan v.s.'den tedâriki suretiyle, yeni kale mühimmâtına sarfını te'min etmiş, eski kale müstahfızlarından bulunup da, o sırada Amasya kalesi kuvvetlerine ilhâk olunan 33 neferin muâmelesini, mûcip sebepler serdi ile, durdurarak, yeni Anavarin kalesi hizmetine tahvillerini yaptırmış, bu yeni kalenin etrafındaki top menzili hâricinde ve sâhibi bulunmayan boş yerlerin müstahfızlara bağ ve bahçe yapmak üzere verilmesini ve daha bâzı husûsları sağlamış idi (tafsilât ve 4 safer, 21 zilkâde, 29 zilhicce 980; cemâziyelâhır, 6 receb, 19 receb, 24 ramazan, 27 şevvâl 981; 5 muharrem, 12 muharrem, 17 muharrem, 5 zilhicce 982 tarihli hükümler için bk. *Mühimme defteri*, nr. 19, s. 113; nr. 21, 294, s. 206; nr. 23, s. 48, 86, 146; nr. 24, s. 163, 194, 237, 274; nr. 25, s. 36, 64, 130). Bundan sonra Navarin Akdeniz harekâtında ehemmiyetli bir deniz üssü ve donanmanın ikmâl merkezi oldu: 1610'da Kaptan-ı Deryâ Halil Paşa buradan hareketle Kıbrıs açıklarında Mısır gemilerinin yolunu bekleyen korsanlar ile çarpışmış, 1614'te Malta'ya giderken, gemilerini burada yağlatmış ve aynı sene Trablusgarp'ta Sefer Dayı'yı te'dipten sonra, donanma ile buraya dönmüş idi. Kezâ 1617'de Güzelce (Çelebî) Ali Paşa'nın donanması da, Navarin'den hareketle, düşmana karşı gitmek üzere iken, bu liman açıklarında fırtınada perişan olmuş idi (krş. Naimâ, II, 87, 115, 117, 153, 185). XVII. asrın birinci yarısında, Mora'daki diğer bâzı kalelerde olduğu gibi, Navarin'de de Barutçu ve Kundakçı neferleri mevcut idi. 1642'de yapılan bir tahrire göre, „Kale-i Anavarin-i atîk"'te 12 nefer, „Kale-i Anavarin-i cedîd"'de 16 nefer barutçiyan var idi ve bunların her neferi harp mükellefiyeti ve avârız bedeli karşılığında her sene 15'er okka barut-ı siyâh vermeği iltizâm ettikleri için, barutçu kaydedilmiş bulunmakta idi (tafsilât için bk. Başvekâlet arşivi, *Tapu defteri*, nr. 777/974). 1645'te Girit seferine me'mûr edilen serdar Yusuf Paşa da donanmayı Navarin limanında cem'ettikten sonra ve burada son hazırlıkları görerek, 13 gün (12 — 25 rebiülâhır 1055) kaldıktan sonra, deryâ ümerâsı ile kaptanlara, o zamana kadar Malta'ya karşı olduğunu ilân ettiği seferin Girit adası fethi için yapıldığını bu limandan ayrılırken açıklamış idi (Naimâ, IV, 122 v.d.). 1669'da Navarin'i ziyâret eden Evliyâ Çelebî burası hakkında tafsilât vermektedir: eski Navarin kalesini, sarp ve yalçın bir kayalık üzerinde bulunmasından dolayı, Van kalesine benzetip, aşağı kalesinde 80 kadar kiremitli ve bahçesiz kârgir binâ olduğunu, Sultan Bayezid câmiinin bu kısımda bulunduğunu aşağı liman kısmında kumsaldaki kuyulardan bin bir zahmetle suyunun te'min edildiğini bildirdikten sonra, orta kaleyi ve dizdarın bu kısımda sâkin bulunduğunu, müteâkiben iç kaleyi, „kudret kalesi" tâbir ettiği bu mevkîden etrafın görünüşünü anlatmakta, mevcut 25 balyemez topun liman ağzına baktığını, hattâ bunların yeni Avarin kalesi burnunu döğmekte bulunduğunu ilâve ile geme-hisarın o sırada harâpça bulunduğundan, karşısındaki adadan (Sphakteria), limanın azametinden ve buraya „Porto Conkor" denildiğinden v. s.'den bahsetmektedir. „Kale-i Anavarin-i cedîd-i sûfli" dediği Yeni Navarin kalesinin tavsifinde de uzun tafsilât veren Evliyâ Çelebî, öteki gibi, bunun da bidâyetten beri, bir voyvodalık olarak, Modon kazâsı nâhiyesinden bulunduğunu, müftîsi nakîbi, kethüdâ yeri, yeniçeri serdârı, kale dizdarı, muhtesibi, bûcdârı, şehir kethüdâsı v. b. olduğunu bildirerek, bunun Kılıç Ali Paşa tarafından inşâsı sebebini, limanın iki yerden girilen ağzı olmakla, Eski Navarin kalesi toplarının limanın aşağıdaki ağzını koruyamamasına ve bu yüzden buraya yeni kalenin yapılmasına ihtiyac duyulmasına atfetmekte, bu kalenin „liman ağzında bir alçak kayalı burun üzere şekl-i bâdemî tûânîce" bir kale olduğunu, etrafındaki kale duvarının 3.800 adıma bâlig olduğunu, kayalar üzerinde bulunduğu için hendeği olmayıp, cem'an 12 kapısı mevcut olduğunu, bunlardan birinin leb-i deryâda liman kapısı, diğerinin de kara tarafında kıbleye karşı büyük varoş kapısı tesmiye edildiğini bildirmekte, tabyeleri ve topları hakkında uzun tafsilât vermektedir. Kezâ Murad III. câmiinin, 600 adet kârgir binânın bulunduğu hisar derûnunda olup, kıble kapısı üzerindeki tarih kitâbesinden 1016'da yapıldığının anla-

şıldığını, ayrıca Ferhad Ağa câmii, Çiğala Paşa hamamı, mescid ve medreseleri, yine Murad III. hayrâtından bir sibyan mektebi ve bir tekkesi bulunduğunu bildirmekte, halkın kıyâfet ve yaşayışından, Magrib diyarından gelen gemilerin evvelâ buraya uğrayıp demirlediklerinden, bir çok arap köleler getirdiklerinden v. b. bahsetmekte ve 200 tahtânî, fevkânî ve kiremitli hâneden mürekkep taşra varoşunun da ekseriyetle rûmlar ile meskûn olduğunu söylemektedir (tafsilât için bk. *Seyahat-nâme*, VIII, 309 v. dd.). 1683'te açılan Avusturya harplerine sonradan Venedik'in de iltihâkı ile Mora kıt'ası ve bilhassa buradaki sâhil kale ve limanları birer serhad olunca, Navarin de çok geçmeden tecâvüze mârûz kaldı. Venedikliler 1685'te Koron kalesini harben, Modon'u da aman ile aldıktan sonra, başlarında Francesco Morosini ve Graf Otto von Königsmark'ın bulunduğu kuvvetli bir müttefik donanması receb 1097 (mayıs/hazîran 1686)'de Eski Navarin kalesi altına gelip, demirlemişlerdi. Bu kale ahâlisi korkuya dûçâr olarak, harpsiz teslim olunca, donanmaları mukavemete uğramadan limana girerek, Korbişa çiftliği ve Anarlı bağları civarına piyâde tüfenk-endâzlarını ve toplarını çıkardı (2 hazîran 1686) ve müteâkıben Yeni Navarin kalesinin muhâsarasına teşebbüs etti. Müdâfîler 10 günden fazla bir müddet yeni kaleyi kahramanca müdâfaa ettiler ise de, sonunda âciz kalıp, yardımdan da ümitlerini keserek, teslime mecbûr oldular (14 hazîran). Bu sırada eebehânenin ateş alması iç hisarda bulunan kale kumandanı Sefer Paşa ile 120 kişinin telef olmasına sebep olmuş, ertesi günü de, yapılan anlaşmaya riâyet etmeyen düşman kaleye girip, bütün ahâliyi hemen tamâmen soyarak, gemiler ile tard ve ihrâc etmiş idi ki, gerek Navarin'in, gerek müteâkıben diğer bâzı Mora kalelerinin kaybedilmesinde kusur ve mes'ûliyeti görülen Mora serdârı ikinci vezir Musâhib Mustala Paşa da bu yüzden azlolunmuş idi (krş. silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Tarih*, II, 241 v. d.). Müteâkıben, Karlolça muâhedesi neticesinde bütün Mora'nın kaybedilmesi ile Navarin de 1715 tarihine kadar, 29 sene venediklilerin işgâl ve tasarrufunda kaldı. Bu tarihte ise, Mora'nın venediklilerden kurtarılması hareketi esnâsında, sadrâzam ve serdar Ali Paşa (Şehid, Dâmad) ordû-yi hümâyûn ile Modon, Koron ve Navarin'e dörder saat mesâfedeki „Beyoğlu değirmenleri" mahalline geldiği zaman düşmanın bütün kuvvetlerini Modon'da toplayarak, Koron ve Navarin'i tahliye ettiğini öğrenmiş, bunun üzerine, ümerâdan birini göndererek, Navarin kalesini işgâl ettirmiş idi (12 şâbân 1127=13 ağustos 1715 krş. Râşid, IV, 113, 124). Hemen istirdâdı müteâkip Eski ve Yeni Navarin kalelerinin Arkadya kazâsı ile birlikte yapılan bir tahriri bize çok değerli bilgiler vermektedir: sâbık Midilli nâzırı Hüseyin Ağa ve Defter-i hâkanî kâtibi Seyid Mehmed Hâtemî mârifeti ile, 1127 (1715) tarihinde yapılan bu tahrirde müslümanların ve venediklilerin emlâki ile reâyânın mutasarrıf olduğu çiftlik, mezrea, bağ v.b. birer-birer yazılarak, mîrî için ayrılan çiftlikler de (Ali Hoca çiftliği, Hasan Ağa, Rüstem Ağa çiftlikleri...) tesbit olunmuş, Eski Navarin kalesinin iç ve dış hisarlarında mevcut harâp ve tâmire muhtaç tabyeler, câmi, kilise ve sarnıçlar bütün husûsiyetleri ile ayrı-ayrı gösterilmiş, bu kale muhâfızlarının ekip-biçtikleri „Bodran çiftliği" ile tûl ve arzı üçer yüz dönüm olarak tahmin edilen ve „sazlık büyük göl" diye tavsif edilen koyun (lagune) saz mahsûlü ve yine eski kale önündeki dalyan mahsûlü v.b. tahrir edilmiş idi. Kezâ bu tahrirden Yeni Anavarin kalesinin de bu devirdeki durumu iyice öğrenilmekte, Evliyâ Çelebî'nin zikretmediği bir çok husûslar, kale kapıları (Aşağı Kule kapısı, Aşağı Yalı kapısı, Liman Kapısı, Kerhâne kapısı) semtleri (Beylik hamam, Küçük liman, Yeniçeri odaları, Büyük sokak, Namazgâh meydanı, Mahkeme yeri), 80 kadar tesbit edilen ve ekseriyeti harâp gösterilen şahıs hâneleri, varoş tarafındaki Sultat-odaları denilen kârgir binâ, büyük tabye ile kale hâricindeki varoşta bulunan evler, odalar, dükkânlar ve bunların sâhiplerinin adları meydana çıkmaktadır (tafsilât için bk. Başvekâlet arşivi, Kâmil Kepeci tasnifi, *Tapu defteri*, nr. 481/880).

Navarin XVIII. asırda bir kere daha yabancı işgâli altına girdi: 1768'de başlayan Osmanlı-rus harbi esnâsında amiral Spritoff kumandasındaki rus donanması Mora sâhillerine geldiği ve prens Théodore Orloff'un Misistra'yı işgâl ettiği sırada, onun kardeşi Alexis Orloff da Navarin'e ihrâc yapmış (10 nisan 1770), müdâfîlerin 6 günlük kahramanca mukavemetlerinden sonra, burayı teslim almağa muvaffak olmuş ve maynotları isyân ettirmek üzere, bir kısım kuvvetlerini buradan Patras (Balyebadre) üzerine göndermiş idi. Sûrlarını tahkim etmek ve Mora harekâtında başlıca bir üss yapmak istemekle berâber, rusların bu işgâlleri uzun sürmedi ve Mora'yı tahliye ettikleri sırada aynı sene hazîran iptidâsında, Navarin'den de çekildiler (J. v. Hammer, frns. trc., XVI, 250 v. dd.; Vâsıf, II, 43). Harpte zarar gören kalenin tâmirine evvelâ Mora'da bulunduğu sırada, Muhsin-zâde Mehmed Paşa

teşebbüs etmiş, onun bu vazifeden ayrılmasını müteâkip bir müddet metrûk bir hâlde bırakılan Navarin'in bilâhare Mora ser-askeri Ali Paşa tarafından ve Mora divânından gönderilen mübâşir, halîfe ve mimarlar mârifeti ile, tâmir keşfi yaptırılmış idi. Bundan anlaşıldığına göre, artık Eski Navarin kalesi bahis mevzuu olmamakta, Yeni Navarin kalesinin iç kalesinde İstanbul kapısından Leylek tabyesine kadar olan yerdeki 9 adet top mazgalının, Leylek tabyesinden dizdar tabyesine kadar 4 adet top mazgalının, düşmanın lağım atmak suretiyle yaktığı barut-i siyâh cebehânesinin, diğer tabyelerin (Zındanlu tabye, Zeytünlütabye, Yüksek tabye, Ağa tabyesi, Murâdına ermiş tabyesi, Müdevver tabye, Yedi toplar tabyesi) kemer, ayak „Kartal kanat kârgir duvar" tesmiye edilen duvarların, Kapudan kulesinin, çift merdiven kulesinin, Koltuk cebehânesinin, mühimmât mahzenlerinin, Sultan Ahmed câmii ile diğer câmi, mektep v.b. tâmiri lâzım gelmekte, bunun için 5.247 821 akçe, yâni 43.731 kuruş ve 101 akçenin sarfı icâp etmektedir (tafsilât için bk. 18 cemâziyelâhır ve 21 şâban 1186 tarihli tahrirleri ihtivâ eden keşif defteri, Kâmil Kepeci tasnifi. *Küçük kale*, nr. 4987/11). Filhakîka bu tâmirâtın büyük mikyasta yapıldığını da, bu asır sonlarında Navarin'i ziyâret eden Pouqueville'den öğreniyoruz: 8 gün kalarak, Eski ve Yeni Navarin kalelerinin etraflıca bir tasvirini yapan ve Mısır'a gönderilen fransız ilim ve san'at heyeti âzâsından bulunan bu tabîp, ziyâreti sırasında, Navarin'de bir bey, bir odabaşının kumandasında 60 kişilik bir yeniçeri kuvveti, muhtelif san'atlar icrâ eden 200 arnavudun bulunduğunu, büyük bir câmiin cephesinde bâzı mermer sütunlar gördüğünü, her evin bahçesinde portakal ağaçları mevcut olduğunu bildirmekte, ayrıca Eski Navarin kalesi ile Sphakteria adasından limana giriş yerlerinden v.b. bahsetmektedir (tafsilât için bk. *Voyage en Morée...*, Paris, 1805, I. 16 v. dd.).

1821'de Mora ihtilâli ve rûmların isyânı başladığı zaman eşkiyânın hücûmuna ilk uğrayan yerlerden biri Navarin oldu. Birden-bire kale önünde görünen âsîler 29 mart 1821'de muhâsaraya başladılar. Evvelâ bir müddet hücûma cesâret edememişler, ahâli de kendi hâlinde mahsûr ve mahbus kalmış idi. Bu sırada buraya Arkadia türkleri de iltica etmiş bulunuyordu. Böylece Navarin kalesi ve ahâlisi 4 aydan fazla mukavemet etti. Fakat yiyecek ve yardım ümidi görmeyince ve Yanya vâlisi Hurşid Paşa'ya vâkî donanma, mühimmat, asker ve zahîre talebine dâir mürâcaatlarına da müsbet bir cevap alamayınca, aman dileyerek, âsîlere teslime mecbûr oldular. Eşkiyâ kaleye girdiğinde (7 ağustos) ise, mevcut anlaşmaya ve verdikleri söze rağmen, eli ayağı tutan bütün islâm ahâliyi, önceden kararlaştırdıkları veçhile, katl-i âm ettiler, sâdece küçük bir kısmı frenk tüccar gemileri ile Anadolu sâhiline, Kuş adasına nakledilerek, bu katl-i âmdan kurtulabildi (krş. Şânî-zâde, *Tarih*, IV, 205; Cevdet Paşa, *Tarih*, XI, 155, 177; Ahmed Râsim, *Tarih*, IV, 1746). Mora isyânını bastırmağa me'mûr olan Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa mart 1825'te 25 gemi, 6.000 cihâdiye ve 600 süvâri askeri ile, Modon'a vâsıl olduğu zaman ilk işi, Navarin kalesini kurtarmak üzere, buraya asker sevki olmuş idi. Ancak süvâri harekâtına müsâit mahal olmadığı gibi, asker ve mühimmâtın çoğu da geride kalan gemilerde idi. Bu sebeple, evvelâ sâdece burayı muhâsara ile civarda bulunan kilise ve manastırlara sığınmış eşkiyâyı kaçırıp, bâzı ganîmetler almakla iktifâ etti. Hazırlıklarını tamamladıktan sonra da, karadan ve denizden sıkıştırıp, şiddetli muhârebeler yaparak, kaleyi ve eşkiyâyı teslim olmağa mecbûr etti (mayıs 1825). Rûmların bütün silâh ve malları alındı; kendileri ise, mukavele mûcibince gemiler ile Kalamata'ya naklolundu. Ancak içlerinde bulunan Mayna beyi Mavromihali'nin oğlu Yorgaki ve Mizistre kapudanlarından Petraki, Anaboli (Nauplia) kalesinin istilâsında eşkiyâ elinde kalan vezir Ali Nâmık Paşa ve mîr-i mîrân Sâlim Paşa ile mübâdele olunmak üzere, alıkonuldu. Navarin'in kurtarılması Mora'da duyulur-duyulmaz rûmlar arasında büyük heyecan uyandırdı. Âsîlerden kapudan Tsamados Navarin'i tekrar ele geçirmek üzere ve bu uğurda ölmeğe yemin ederek, hafîf bir donanma ile Navarin önüne geldi. Sphakteria adasını zapt ile burayı tahkime başladı ve muhâsarayı buradan idâre etmek istedi ise de, Mısır ordusundaki kumandanlardan Süleyman Bey adanın yakınındaki sâhil üzerine toplarını yerleştirerek şiddetli bir ateş ile, onları bu adada barınamayacak hâle getirdi ve gemileri ile kaçmağa mecbûr etti. Fakat kaptan Tsamados sözünü yerine getirmek için, bir kaç fedâîsi ile birlikte burada maktûl düştü (Cevdet Paşa, XII 104, 120; E. Driault, *Şark meselesi*, trk. trc., s. 160 v.d.; Ahmed Râsim, *ayn. esr.*, s. 1799).

Navarin'e cihanşümûl bir şöhret kazandıran hâdise 20 teşrin I. 1827 (29 rebiülevvel 1243)'de bu limanda Osmanlı-Mısır donanması ile ingiliz, fransız ve rus donanmaları arasında vukû bulan deniz savaşıdır; Mora ihtilâlinin ve İbrahim Paşa tarafından girişilen te'dip

harekâtının arzettiği yeni durum karşısında ve 16 temmûz 1827'de Londra'da imzâladıkları protokol hükümlerine tebaan bâzı ihtiyâtî tedbirler almak lüzûmunu duyan İngiltere, Fransa ve Rusya Mora sâhillerine eylûlde bir kısım donanmalarını göndermişlerdi. Evvelâ amiral Codrington kumandasındaki ingiliz gemileri müteâkiben amiral de Rigny kumandasındaki fransız gemileri Navarin önüne geldiler. Bu sırada aralarında bir filo kumandanı olarak, Çengel-oğlu Tâhir Paşa'nın da bulunduğu Osmanlı-Mısır donanması Navarin limanında demirli bulunmakta idi. İki amiral, İbrahim Paşa ile müzâkereye girişerek, 25 eylûlde bir mütâreke akdettiler. Buna göre, Osmanlı donanması Navarin'i terketmeyecek idi. Bunun üzerine, fransız ve ingiliz gemileri vak'aların gelişmesine ve İbrahim Paşa'nın Bâbıâlî'den yaptığı istîzâna intizâren, Zanta ve Milo adalarına çekildiler. Sonradan donanmanın, buradan çıkarak, Çamlıca adasına hareket etmek üzere olduğunu gören ve Mora'da harekâtın kat'î şekilde durdurulması husûsunda İbrahim Paşa'yı tazyik etmek isteyen amiraller birden-bire tekrar Navarin limanı önünde göründüler. Rus amirali Heyden kumandasındaki rus donanması da 18 teşrin I.'de buraya gelmiş idi. Evvelâ mütârekeye riâyet olunmasını talep ettiler ve limana girmeğe karar verdiler. 20 teşrin I. 1827 sabahı müttefik donanması, hiç bir muhâlefet görmeksizin, liman medhalinde dizildiler; sonra gûyâ dostâne bir hareketle limandan içeri girdiler ve ateş gemisinin başka bir yere naklini istediler. Daha bâzı asılsız bahâneler ve bir Mısır gemisinden ilk ateşin açıldığı iddiası ile, amiral de Rigny tarafından da bütün gemilerden ateş edilmesi emri verilmek suretiyle, Osmanlı-Mısır donanması topa tutuldu; 3 saat kadar bir müddet müthiş bir kargaşalık içinde şiddetli top ateşi teâtî edildi. Donanmamız hilâl şeklinde üç sıra teşkil edecek şekilde demirlemiş olduğundan, bu müddet zarfında ekserisi ya yakıldı veya batırıldı. Daha önce, Çengel-oğlu'nun, gemilerin limandan çıkıp açılması husûsundaki tavsiyesine uymayan ve daha ziyâde İbrahim Paşa'nın enistesi Mısır kapudanlarından Muharrem Bey'in yanlış tâbiyesine göre hareket eden Osmanlı-Mısır donanmasının zâyiâtı ağır idi: Osmanlı donanmasından Kûh-i revân, Burc-i zafer adlarında iki kalyon ile Kaid-i zafer, Keyvan-ı bahrî, Feyz-i mevvâc, Mecrây-ı zafer adlarında dört firkateyn muattal olmuş, Fevz-i nusret adındaki firkateyn ile Gurre-i fütûh, Feyz-bahşâ korvetleri ve daha 2 gemi batmış, Fâtih-i bahrî kalyonu ile sekiz firkateyn, 15 korvet, ayrıca 2 gemi yanmış idi. Diğer batan ve yakılan Mısır gemileri ile birlikte, zâyiât mecmuu 57 olup, 6.000 denizci kaybedilmiş idi. Düşman zâyiâtı ise, ancak 1 000 kişi kadar idi. Denizcilik tarihimizde „Navarin fâciası" denilen ve bu haksız ve çirkin tecâvüzün Babıâlî tarafından protesto edilmesi ve alâkadar devlet elçilerinin İstanbul'u terketmelerinden sonra da, milletler-arası siyâsette türlü tecellîleri görülen hâdisenin mes'ûliyeti, müsebbiplerce, evvelâ Osmanlı-Mısır kapudanlarına yükletilmek istendi ise de, bu çok elîm vak'a Londra'da da büyük bir hoşnutsuzluk uyandırdı; amiral Codrington azledildiği gibi, İngiltere hükümeti de, Navarin fâciasını parlementoda „meş'ûm hâdise" olarak tavsif etti. Navarin 1828 ilk baharına kadar İbrahim Paşa'nın hâkimiyeti altında kaldı. Sonra müttefiklerin zoru ile İbrahim Paşa bir tahliye mukavelesi imzâlayınca, General Maison kumandasında bir fransız ordusu Navarin'e geldi (29 ağustos 1828) ve bu suretle bütün Mora'da olduğu gibi, Navarin'deki türk hâkimiyeti de, kat'î olarak, sona ermiş oldu. Mâmafih yunanlılar 20 teşrin I. 1827 Navarin fâciası olan baskın gününü istiklâl hareketlerinin birinci âmili saymış ve her zaman bunu tes'it etmişlerdir ki, 1927'de yüzüncü yıl dönümü münâsebeti ile Paris'te tertipledikleri Navarin sergisi bunun bir misâlidir (tafsilât için bk. E. Driault, *ayn. esr.*, s. 171 v. dd.; Engelhard, *Türkiye ve tanzimat*, s. 24; Ahmed Râsim, *ayn. esr.*, s. 1846 v. d.; Kâmil Paşa, *Tarih-i siyâsî*, III, 116 v. d.; Abdürrahman Şeref, *Tarih musâhabeleri*, s. 21; Lutfî, *Tarih*, I, 419; *Paris'te Navarin sergisi* (*Millî mecmua*, 1928, nr. 112, X, 1804 v. dd.).

Bibliyografya: Metinde işikredilenlerden başka bk. Başvekâlet arşivi, *Mühimme defteri*, nr. 2, hüküm nr. 360, 1963; nr. 7, hüküm nr. 459, 2027; nr. 25 (h. 981), hüküm nr. 126, 358, 537, 688, 962, 1405, 2957, 3015; nr. 14 (h. 978), hüküm nr. 513; nr. 15 (h. 979), hüküm nr. 140; nr. 19 (h. 980), hüküm nr. 246; nr. 21 (h 980), hüküm nr. 492, 695; nr. 23 (h. 981), hüküm nr. 44, 96, 97, 98, 175, 233, 273, 297; nr. 24 (h. 981), hüküm nr. 79, 149, 152, 238, 438, 440, 517, 735, 790. Pier Antonio Pacifico, *Breve descrizzione corografica del Peleponneso o Morea* (Venedik, 1705); F. Gregorovius, *Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter* (Stuttgart, 1889), II, 201 (krş. Sp. P. Lambros'un ilâveleri ile birlikte yunanca tercümesi, Athène, 1904, II, 584 v.d.); William Miller, *The Latins in the Levant* (London, 1908); ayn. mll., *Essays on the Latin Orient* (Cambridge, 1921), s.

105 v.d., 571 (bunda daha eski eserler hakkında bibliyografya bilgisi bulunmaktadır); Sismondi, *Histoire des Républiques Italiennes du Moyen Âge*, VIII, 288 v.d.; P. Daru, *Histoire de la République de Venise* (Paris, 1821), III, 285; *Memoir of Admiral Sir E. Godrington* (London, 1873); A. Reumont, *Reiseschilderungen und Umrisse aus südlichen Gegenden* (Stuttgart-Tübingen, 1835), s. 83 v.d.; Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque dans l'Empire Ottoman, en Grèce...* (Paris, 1842), I, 8; Dora d'Istria, *Excursions en Roumélie et en Morée* (Paris, Zurich, 1863), II, 10 v.d.; Jacovaky Rizo Néroulos, *Histoire moderne de la Grèce* (Genève, 1828); A. Rıfat, *Lugat-ı tarihiye ve coğrâfiye* (İstanbul, 1299), I, 288; *EI*, mad. NAVARİN. (M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

NAVAS DE TOLOSA (LAS) İspanya'nın cenûbunda. Jaen eyâleti dâhilinde, Endülüs hudûdunda, şimdiki La Carolina kasabası yakınında bulunan bir mevkî olup, burası islâm hâkimiyeti devrindeki Ḥiṣn al-'Ḳāb kalesinin yerine tekabül eder. Bu kalenin önündeki ovada 15 safer 609 (16 temmûz 1212)'da hıristiyan kuvvetleri ile Muvahhid orduları arasında, bu sonuncuların yenilmesi ile neticelenen büyük bir muhârebe vukûa geldi.

1195'te Alarkuh [bk. mad. ALARCOS]'ta mağlûp olan Kastilya kıralı Alfonso VIII, müslümanlar ile bir mütâreke imzâlamıştır ki, bunun müddeti sona erince, XII. asır sonlarında, hıristiyan orduları müslüman hudutları üzerinde baskın şeklinde bir takım taarruzlara girişmeğe başladılar. Bundan endîşeye düşen Muvahhid hükümdarı al-Nāṣir [b. bk.] Fas'ta büyük bir kuvvet hazırlarken, Kastilya kıralı da Aragon, Navarre, Léon kıralları ile Portugal kontunun ve hıristiyanları bir haçlı seferine dâvet eden Papa'nın yardımını te'min ediyordu. Hıristiyan orduları Tulaytula (Toledo)'da toplanıp, buradan 20 temmûz 1212'de yola çıktılar. Karşılaşma çok kan'lı oldu. Bir müddet sonra Fas'tan gelen müslüman gönüllüler ve Endülüs kuvvetleri bozuldular ve Muvahhid *'abîd*'leri de imhâ edildiler. Gâlipler zaferlerinden faydalanmağı bilerek, Ubeda [b. bk.] ve Baeza [b. bk.] ve diğer kaleleri zaptettiler. Las Navas de Tolosa zaferi, hiç şüphesiz, İspanya'nın hıristiyanlar tarafından alınmasının *Reconquista* („reconquista") en ehemmiyetli merhalelerinden birini teşkil eder.

Bibliyografya: Muvahhidler makalesinde zikredilmiş arap vekayinâmeleri; İbn 'Abd al-Mun'im al-Ḥimyarī, *al-Ravż al-mi'ṭār*, mad *al-'Ḳāb*. 1212 seferi üzerinde bir tetkik: A. Huici, *Estudio sobre la campaña de las Navas de Tolosa* (*Anales del Instituto General y Técnico de Valencia*, Valencia, 1916). (E. LÉVI-PROVENÇAL.)

NAVAVĪ. [Bk. NEVEVÎ.]

NAVĀVĪ. [Bk. NEVÂVÎ.]

NAVBA. [Bk. NEVBET.]

NAVBAḤT. [Bk. NEVBAHT.]

NAVBAḤTĪ. [Bk. NEVBAHTÎ.]

NAV'Ī. [Bk. NEV'Î.]

NAVRŪZ. [Bk. NEVRÛZ.]

NAẒAR. [Bk. NAZAR.]

NAẒAR. NAẒAR (A.) muhtemelen aneak IX. asırdan itibâren, yunanca θεωρία kelimesinin tercümesi olan araştırma mânasında ilmî araştırma karşılığı olarak kullanılmıştır. Felsefî ilimler, Aristo (msl. *Metaph.*, 1064 *b* 2) ile, nazarî (*naẓarîya*) ve amelî (*'amalîya*) olmak üzere, ikiye ayrılmıştır. Amelî ilimler, fizikte, matematikte ve metafizikte insanlar için faydalı veya iyi olanı, nazarî ilimler ise, mahz-ı hakikati aramaktadır.

Naẓar, önce, bilgi nazariyesi ile ilgili bir mefhûm olup, araplarda, Proklos'un tilmizi Ammonios Hermiae usûlünce Porphyros'un *Eisagoge* (Προλεγόμενα τῆς φιλοσοφίας; bk. mad. MANTIK)'sine mukaddime teşkil eden bir yazmada ele alınmıştır. Naẓar bir de, insan aklının bir faâliyeti olarak, rûhiyatta geçer ki, burada daha ziyâde *fikr*, *tafakkur* v.b. (bk. mad. NEFİS) kelimelerinin müterâdifi olarak kullanılmaktadır.

Kelimenin iştikak tarihi henüz yazılmış değildir. Hâlâ nâtamam olan en eski mantıkta ('Abd Allāh b. al-Muḳaffa' veya oğlu Muḥammed tarafından kaleme alınmıştır) *'ilm* ile *'amal* felsefenin (*ḥikma*) kısımları olarak biribirinden ayırt edilmekte ve *'ilm* bir *tabaṣṣur* ve kalbin (yâni aklın) tefekkürü olarak târif edilmektedir (bk. G. Furlani, *Di una presunta versione araba di alcuni scritti di Porfirio e di Aristotele*, *R R A L*, 1926, seri VI, VI, 207).

Belki islâmiyetin eski nazariyeci kelâm âlimleri *'ilm 'aḳlî* > *şar'î* tefrikinden çok *naẓarî* > *'amalî* tefrikine daha âşinâ idiler. *'Aḳl* umûmiyetle mûtezile sisteminin temeli olarak bilinmektedir. Zaydî al-Ḳāsim (h. III. asır başlarında) da aklı *uṣûl*'ü arasında zikrediyordu; *'aḳl*, *Kur'an* ve *sunna* (R. Strothmann, *Die Literatur der Zaiditen*, *Isl.*, 1911, II, 54). *Naẓar fiḳh*'ta *ra'y* ve *ḳiyās* gibi bir bid'at telakkî edilmiştir. Hanbelî mezhebi *naẓar*'ın benimsenmesine muârızdır; fakat bu mezhebin en büyük mümessili İbn Ḥazm, tereddütsüz olarak, *'aḳl*'ı — tabiî Allah tarafından yaratılmış ve tâyin ve tesbit edilmiş *'aḳl*'ı — bilgi kaynağı olarak kabûl etmektedir. *Kur'an sunna*

ve *icmā'*ı kabûl ettiren körü-körüne bir inanç (*taḳlîd*), mechûlden netice çıkarma (*ḳiyās*) değil, tamâmen kat'î ve emin bir ilimdir. İbn Ḥazm hiç bir şey üzerinde şu husûs üzerinde olduğu kadar ısrâr ile durmamaktadır: *ḥiss* ve *'aḳl* yolu ile idrâkten başka yakîne götüren yol yoktur. Hisler ile idrâki diğerlerine tercih etmekte, öyle ki, *'aḳl* yolu ile idrâke altıncı *idrāk* demektedir (*Kitāb al-faṣl*, I, 4—7). İbn Ḥazm'ın daha derin bir tetkike ihtiyaç gösteren felsefî tutumu yunan intihâbiye (istiḳâiye) mesleğini hatırlatmaktadır; bu mesleğe göre, bütün insan bilgisi gerek hisler ile idrâkten, gerek aklî hadsten gelir; yahut da isbat vâsıtası ile bu kaynaklardan doğar. Fakat bir çokları his ve akıla dayanan idrâk yolu ile doğrudan-doğruya ulaşılan yakîn üzerinde durmakta, isbat yolunu ise güç ve şüpheli bulmaktadırlar. Bu sebepten, stoyacılara göre, umûmun ittifâkı (*icmā'* ve *iḳtiṣā'*ı), hakikate ulaştıran kat'î bir kıstas telakkî olunmaktadır. Ancak, ittifak olmadığı takdirde işi derinleştirmek lâzımdır. Fakat intihâbiyyecilerin ikili bilgi telakkîsi (*ḥiss* × *'aḳl*) islâmiyette yeni-eflâtuncu metafiziğe ve Aristo mantığına *'aḳlî* vahdetiyenin (monisme) girmesi ile büyük ölçüde değişikliğe uğradı. Hakikatte insan bilgisinde muhtelif safhalar biribirinden ayırdedilmekte ise de, hakikî ilmin ancak aklî hads ve aklın aracı faâliyeti ile mümkün olacağı kabûl olunmakta idi. Yeni-eflâtunculara göre, hadîs (*naẓar, baṣar*) esâs idi. Şurası kayda değer ki, yeni-eflâtuncu Aristo kelâmında *Theologie des Aristoteles* (arap. nşr. Dieterici, s. 163) onun ağzından şöyle söylenmektedir: „Eflâtun *bi-naẓar al-'aḳl* (hads) olan her şeyi *bi-manṭiḳ va-ḳiyās* telakkî etmekte idi; yâni Eflâtun ilâhî bir varlık olarak bizzat Allah ve akl-ı mahz gibi her şeyi derhâl idrâk eder. Naẓar, doğrudan-doğruya meşhûr (*naẓar, baṣar*) mânasında. *ilā* ve bâzı yerde de *fī* ile terkip olunmuştur. *Naẓar fī*, yâni insan aklının bilvâsıta in'ikâsı için ilâhiyat umûmiyetle tercihan *fikr* ve *ravîya* kelimelerini kullanmakta ve rûhumuzun bağlı olduğu hisler dünyasına da *'ālam al-fikra va 'l-ravîya* demekte idi. İlâhiyatı alan islâm mutasavvıfları rûhî hadsi ifâde etmek için bilhassa *naẓar* kelimesini kullanmışlardır (krş. L. Massignon *Essai sur les origines du lexique technique de la mystique musulmane*, Paris 1922 *Index*).

Fakat **k e l â m** ilminde *naẓar* kelimesi dinî mezheplerde cedel mânasını almıştır. Mantıkî delîllerin ilk defa şî'a tarafından *uṣūl al-dīn* arasına kabûl edildiği sanılmaktadır. al-Aş'arî *Maḳālāt* (nşr. Ritter, I 51 v.d.)'ında *fi 'l-naẓar va 'l-ḳiyās, ravāfiż*'ın 8. gurubunun muhtelif telakkîlerini gözden geçirmektedir. Ona göre, 1—3 gurup ile bütün bilgileri (*ma'ārif*) zarûrî (*iḍṭirār*, yâni 'akıl ile verilmiş veya verilmemiş) telakkî etmektedir; öyle ki, *naẓar* ve *ḳiyās* onlara hiç bir şey ekleyememektedir; gerek bunlar, gerekse bütün ilmi Allahı resûlüne ve imâna irca eden 8 gurup burada biribirinden ayrılmaktadır. Diğer 4 gurup bir nevî müktesep ilim (her iki şıkta da Allahı idrâk bahis mevzûudur) kabûl etmektedir: 4. gurup (Hişām b. al-Ḥakam'in *aṣḥāb*'ı) *naẓar va 'l-istidlāl*; 5. gurup (al-Ḥasan b. Mūsā) belki daha doğru olarak tâyini mümkün olmayan bir nevî *kasb* (krş. bu *kasb* ile muahhar eş'arîlerin *kasb al-af'āl*'i); 6. ve 7. gurup (isimsiz) da, *'aḳl*'ın şehâdetine (*ḥucca*) müsteniden *naẓar va 'l-ḳiyās* yolu ile. Bir başka yerde de (s. 144), *naẓar*'sız imânın mürcienin bir kısmına göre, tam imân sayılmadığı kaydolunmaktadır. Allahı idrâk husûsundaki insan aklının bir kaynak (veya usûl) olarak, ilk defa eş'arîlerce değil, daha önceleri muhtelif mezheplerce de nazar-ı itibâra alındığını isbat etmek için, Aş'arî'nin kendisi şüphesiz ki, en iyi bir şâhid olarak gösterilebilir. *Naẓar*, çok muhtemel olarak (fıkıhtaki *ra'y* gibi), aklını işleten bir kelâmcının zihin faâliyetini ifâde etmekte idi (*naẓar* yanında, müterâdif olarak, *baḥṯ, ḥads, ra'y, faḥṣ, fikr, fikra, tafakkur, ta'ammul, ṭalab*; belki daha başkaları da kullanılmakta idi). Burada kullanılan mantıkî usûller (burada belki yine müterâdif olarak) *ḳiyās* (kıyas yolu ile istihrâc) ve istidlâldir (emâreler ile isbat). Fıkıhta (krş. mad. *uṣūl al-fiḳh*: J. Schacht ve Snouck Hurgronje, *Verspr. Geschr.*, II, 140 v.d.) ve tıptaki *ḳiyās* (bk. Mas'ūdî, Paris, 1861 — 1877, IV, 40; VII, 172 v. dd.) hakkında bildiklerimize dayanarak, belki ekseriyâ çok indî bir şekilde kullanılmış olan istikrar-istidlâlden mürekkep bir usûl düşünebiliriz. Ekseriyâ birbirine sathî olarak benzetilen hâllerin (krş. *Mafātīḥ al-'ulūm*, nşr. v. Vloten, s. 8 v.d.) illeti (*'illa*), yâni hakikî sebebi (*causa*) değil, sonraki hâllerin yer alabileceği yüksek bir usûl veya nev'î anlayışı içinde aklî temeli (*ratio*) aranmakta idi. Gerek Aristo, gerekse islâmiyetteki muakkıpleri (Fārābî v.b.) için istidlâlin husûsî bir mânası var idi: onlar illiyete, hattâ mücerred düşüncenin yaratıcı faâliyetine inanıyorlardı. Fakat islâm kelâmcılarının, fıkıhçılarının ve tabîplerinin çoğu bu kadar ileri gitmemekte idiler. Ancak eş'arîlerde *naẓar* usûlü sathî bir anlayış ile *kalām* ilmine girdi ve *kalām* ilmi de *'ilm al-naẓar va 'l-istidlāl* olarak târif olundu. Öuce ekseriyet tarafından reddedilen, sonra yavaş-yavaş râfızîlere v-

„sûfîstlere" karşı bir mücâdele silâhı olarak müsâmaha edilen ve kullanılan *naẓar*, nihâyet sünnî mektep tarafından dinî bir vecîbe olarak kabûl olundu.

Şimdi umûmî olarak, *'ulûm nazariya* mefhûmuna dönelim. Fârâbî (ölm. 950) ayrı bir eserde (*Iḥṣâ' al-'ulûm*, Kahire, ts.) nazarî ilimleri felsefî bakımdan kısımlara ayırmıştır ki, bu sonraki taksimlere örnek olmuştur. Aristo mantığını ilk ele alan odur, bu sebepten, onun felsefî mektebine *mantiḳiyûn* mektebi denilmiştir. Aristo gibi Fârâbî de *'aḳl*'ın her ilmin temel prensiplerini ihtivâ ettiğini ve bunların sâdece bedâhatini kabûl etmek gerektiğini ileri sürüyordu. Fakat düşünce ve isbat yolu bedihî olmayana götürür ki, bunun en yüksek noktası, yâni isbat edici delîli (*burhân*) „tahlîl-i burhan"da izah edilmiştir. Bütün ilim şûbeleri bu yüksek noktadan başlamak sureti ile ele alınmalıdır. Dil bilgisi hakkında (krş. Stoya) bir kaç mülâhazadan sonra, önce ve etraflı olarak, mantık — felsefenin bir kısmı veya bir bölümü oluşu mühim değildir — ele alınmalıdır. Tabi'îdir ki, mantık kendine hâs bir gayesi olan bir *naẓar*'dır. Ondan sonra, fizik, riyâziye, asıl ve tâlî şûbeleri ile birlikte, metafizik gelmektedir. Bunların her biri bir *naẓar*'dır. Fakat, mesl. fizik ilimleri arasında tıbbın, riyâzî ilimler arasında da, musikînin aynı zamanda hem umûmî, hem nazarî bir ilim olduğu kaydolunmaktadır. Fakat, mantık gibi, metafizik de sırf nazarîdir. Son olarak, Aristo'nun ameli dediği ahlâk, iktisat ve siyâset siyâsî ilimler adı altında toplanmış ve *fiḳh* ile *kelâm* da onlara ilâve edilmiştir. Fârâbî, *fiḳh* ilmi ile *kelâm* san'atının (*ṣinâ'a*) kısmen reyler (*ârâ'*), kısmen de fiiller (*af'âl*) ile meşgûl olduğunu kaydetmektedir.

Bu felsefî taksim ile eş'arî kelâmcısı 'Abd al-Ḳâhir b. Ṭâhir al-Baġdâdî (ölm. 1037/1038)'nin *uṣûl al-dîn*'indeki İstanbul, 1928, s. 8 — 14!) taksimi karşılaştıralım. İlâhî Tanrının ilmi ile diğer canlı varlıkların ilmi birbirinden ayırt edildikten sonra, bu sonuncu şu şûbelere ayrılmaktadır:

I. *Żarûrî*

(zarûrî. doğrudan-doğruya bedihî)

1. *badihî* 2. *ḥissî*

(iç ve dış idrâk)

II. *muktasab* (= *'ulûm naẓariya*)

1. *'aḳliya* 2. *şar'iya*

(akıl ve şeriat yolu ile varılan bilgi)

Sonra, iktisap yolu bakımından, *'ulûm naẓariya*'si 4 kısma ayrılıyor:

1. *istidlâl bi'l-'aḳl min cihat al-ḳiyâs va 'l-naẓar* (nazarî kelâm ilmi);

2. *ma'lûm min cihat al-tacârib va 'l-'âdât* (mesl. tıp);

3. *ma'lûm min cihat al-şar'* (fıkıh);

4. *ma'lûm min cihat al-ilhâm* (kehânet ilmi).

Fârâbî'nin *'aḳl*'a dayanan vahdetiye telakkîsine nazaran, bu taksim hayli istilâya kaçmıştır. Fakat XI. asırdan XIII. asra kadar felsefe ile kelâm ilmi, birbirine karışmamış ise de, hiç az yaklaşmıştır: Fârâbî'ye dayanan İbn Sînâ bir mutavassıt rolü oynamıştır. Ġazzâlî, eflâtuncu mutasavvıfların *naẓar ilâ 'l-nâs*ı, akılcı mütefekkirlerin *naẓar fi 'l-si* ile uzlaştırmağa çalışmıştır. Fahr al-Dîn al-Râzî de kelâmcı selefleri gibi çok daha geniş ölçüde, Aristo mantığının isbat usûllerini benimsemiştir.

Bibliyografya: Baġdâdî için bk. A. J. Wensinck, *The Muslim Creed* (Cambridge, 1932), s. 250—264; İbn Sînâ, *Aḳsâm al-'ulûm al-'aḳliya* (*Macmû'at al-rasâ'il*, Kahire, 1328, s. 229 v.d.; bk. bir de *Tis' rasâ'il*, İstanbul, 1298, s. 71 v.d.); Ġazzâlî, *İḥyâ'* (Kahire, 1322), III, 13 v. dd.; *Mi'yâr al-'ilm fi 'l-mantiḳ* (Kahire, 1329); *Ma'âric al-ḳuds fî maḥâric ma'rifat al-nafs* (Kahire, 1927); Râzî için krş. M. Horten, *Die philosophischen Ansichten von Râzi und Tusi* (Bonn, 1910). (TJ. DE BOER.)

NAZARETH. [Bk. NÂṢIRA.]

NÂZIM. NÂẒIM. türk şâir, edip ve san'at adamlarından bâzılarının mahlası olup, başlıcaları tarih sırası ile, şunlardır:

1. NÂZIM MUSTAFA EFENDİ (? — 1696), XVII. asır şâir ve bestekârlarındandır; yeniçeri efendisi (kâtibi) Yenibahçe'li Ördek İsmail Efendi'nin oğlu olarak, İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Nâzım Efendi gençliğinde iyi bir tahsil ve terbiye gördükten sonra, yeniçeri kalemine girmiş ve liyâkatini isbat edip, bütün dereceleri geçerek, baş-halîfeliğe yükselmiştir. Mustafa II.'nın Avusturya seferinde bulunan Nâzım Osmanlı ordusu ile avdet ederek, Belgrad'da yeniçeri efendiliğine tâyin olunmuş (*Râşid*, II, 351), çok geçmeden aynı şehirde vefat etmiştir (1107 = 1696). Asrının san'at adamları arasında oldukça geniş bir şöhrete sâhip bulunduğunu bildiğimiz Nâzım hakkında Safâî, Sâlim, Belîg ve Es'ad [b. bk.] gibi tezkireciler sitâyişli bir lisan kullanırlar. Bâzıları (bilhassa Safâî ve Belîg) ondan bir hayli manzûm parçalar da nakletmişlerdir. Belîg'in ifâdesine göre, Nâzım'ın mürettep divânı vardır (krş. *Sicill-i osmânî*, IV, 534). Tezkirelerdeki şiirlerinden

Nâzım'ın daha ziyâde Nâbî tarzını tâkip ettiği anlaşılır. Kendisinin şiirden başka musikî ile de uğraştığı ve sesinin güzel olduğu söylenilmektedir. Es'ad Efendi (*Aṭrab al-āṣār*, 78b, 79a) onun musikî üstadlarından ders gördüğünü ve muhtelif eserlerinden başka, hüseynîden güzel bir murabbâ bestelediğini kaydeder. Nâzım'ın kardeşi kalyonlar defterdarı Osman Hamdî (ölm. 1132=1720) de şâir ve tanınmış bir hattat idi.

Bibliyografya: Safâî, *Tezkire* (TY., husûsî kütüp., 227a-b); Sâlim, *Tezkire* (İstanbul, 1315), s. 639; Belîg, *Nuhbat al-āṣār* (Üniv. kütüp., TY., nr. 1182, 95a); Şeyhülislâm Es'ad, *Aṭrab al-āṣār* (Üniv. kütüp., TY., nr. 2529, *göst. yer.*); Müstakîmzâde Süleyman Sâdeddin, *Tuḥfa-i ḫaṭṭāṭîn* (İstanbul, 1928), s. 298. Garp müelliflerinin Nâzım hakkında verdikleri mâlûmat çok hatâlıdır: Hammer-Purgstall, *Geschichte der osmanischen Dichtkunst* (Peşte, 1837), III, 572 — 576'da Nâzım ile Nazîm [b. bk.]'i birbirine karıştırıp, birincisinin hâl tercümesini yazdıktan sonra, ikincisinin bâzı şiirlerini (8 şiirden yalnız birinin Nâzım'a âit olduğu görülüyor) tercüme etmiş ve Nâzım'ın şâirliği hakkındaki hükmü bu şiirlerden anlaşılacak mânaya bırakmış, buradan da Nâzım'ın dinî bir şâir olduğu iddiâsı ortaya çıkmıştır. G. Flügel'in meşhûr kataloğunda (III, 664 v.d.) aynı hatâya düştüğü, *Dîvân-ı Nazîm*'e dâir mâlûmat verirken, Nâzım'ın hâl tercümesine âit kayıtlarından anlaşılır. Bu iki me'hazın te'siri altında kalan Th. Menzel (*EI*, bk. mad. NÂZIM) aynı hatâları tekrarlamaktan başka bir şey yapmamıştır. Menzel'in diğer bir me'hazını teşkil eden K. J. Basmadjian (*Essai sur l'Histoire de la Littérature Ottomane*, İstanbul, 1910), İstanbul'da basılmış 500 sahifelik bir eser olan Nazîm dîvânını Nâzım'a mâl etmiştir.

(M. CAVİD BAYSUN.)

2. NÂZIM MEHMED (? — 1704), XVII. — XVIII. asır türk şâiri ve hattatlarından olup, İstanbul'da doğmuş, medrese tahsilini ikmâl ile Ebû Said-zâde Feyzullah Efendi (şeyhülislâm)'den mülâzim olarak tedris mesleğine girmiş, 40 akçelik müderrisliğe kadar çıkmıştır. Medresesinden azlolununca, tedris hayatından ayrılan Nâzım Efendi mânen yükselmeği maddî şeylere tercih eder ve kılık, kıyâfetine ehemmiyet vermez, perîşan bir hâlde gezerdi. Bundan dolayı, kendisine kirli Nâzım denildiği gibi, divânındaki bir kayıttan anlaşıldığına göre, „Nâzım-ı bî intizam" da denilirdi. Daha ziyâde Kara Nâzım diye meşhûr olan bu şâir bâzı büyüklere hoca olarak kapılanmak ve kitap istinsah etmekle geçinmiş, Kırım hanlarından Hacı Selim Giray, medhini işittiği Nâzım Efendi'yi dâvet ile, onu çocuklarına muallim tâyin etmiş idi (Sâlim, *Tezkire*, s. 239). Tâlik yazıyı Siyâhî Ahmed Efendi'den meşkeden bu zât, sülüs ve nesihte de mahâret sâhibi idi. Divânının kendi hattı ile olan bir nüshasından güzel tâlik yazdığı anlaşılmaktadır. Nâbî te'sirinin hüküm sürdüğü bu devirde yaşayan ve bu şâiri pek beğendiği onun iki gazelini tahmis etmesinden de anlaşılan Nâzım, daha ziyâde, gazel ve rubâî şekillerini tercih ederdi. Divânında 5 kasîdeye mukabil, 151 türkçe, 8 farsça gazeli, ayrıca 26 türkçe, 7 farsça rubâîsi vardır; tarihlerinin sayısı 10'dur. Nâzım'ın elimizdeki divânını 1109'da tertip ettiği ve bu tarihten sonra bir kaç sene daha yaşadığı düşünülürse, başka şiirleri de olduğuna hükmetmek lâzım gelir. Nitekim Belîg (*Nuḥbat al-āṣār*, 95b — 97a)'in yaptığı nakiller arasında divânında bulunmayan bir kasîdesi ile gazellerinden alınmış beyitler vardır.

Nâzım'ın nüktedân bir şâir olduğu, arapçada da akrânı arasında temâyüz ettiği söylenmektedir (Şeyhî, *Vaḳāyi' al-fużalâ'*, Üniv. kütüp., TY., nr. 3216, s. 436 v.d.; *Sicill-i osmânî*, VI, 535). Nâzım Mehmed Efendi Çatalca nâhiyesi dâhilinde, Han-Çiftliği denmekle meşhûr çiftlikte, 1116 (1704) senesinde vefat etmiştir.

(M. CAVİD BAYSUN.)

3. NÂZIM, NÂBÎ-ZÂDE (1863 ? — 1893) romanları, küçük hikâyeleri ile meşhûr bir Osmanlı şâir ve muharriridir. İstanbullu Nâbî Efendi'nin oğlu Ahmed Nâzım, takriben 1863'te İstanbul'da doğdu. *Yâdigârlarım*'da, annesini hiç görmediğini, babasının haşinliği yüzünden, amcasında, yazları Rumelihisarı'nda oturan üvey ağabeyisinin yalısında kaldığını, sokakta ve kahve peykelerinde uyuduğu zamanlar da olduğunu kendisi kaydeder. Tophâne'deki Sibyan, Feyziye mektebi ile Beşiktaş askerî rüşdiyesini bitirip, 1878'de Mühendishâne-i berrî-i hümâyûn'dan mezûn olduktan sonra, bunun yüksek kısmına, 1884'te, topçu mülâzim-i sânîliği ile erkân-ı harp sınıfına ayrılarak, Mekteb-i harbiye'ye girmiştir. Nâzım 1886'da, yüzbaşı rütbesi ile burayı bitirdikten 2 yıl sonra kol-ağası oldu; 1889'da Dâire-i erkân-ı harbiye'ye nakl ile, bir ara Suriye'ye de vazife ile gidip-gelmiş idi. Dördüncü rütbeden mecîdî nişanı alan Nâbî-zâde Nâzım, 1891'de evlenmiş ise de, saadeti kısa sürmüş, kemik vereminden bir yıla yakın Haydarpaşa hastahânesinde yattığından, ölümünü bildiren yazıları görmek bedbahtlığına da uğrayarak (*Maʿârif* mecm., V, nr. 91, 6 nisan 1309), 5 ağustos 1893'te vefat etmiştir. Mezarı Üsküdar

Miskinler tekkesinden Saraçlar çeşmesine giden cadde üzerindeki kabristandadır.

Talebe iken, mevzûu basit bir aşk mâcerası olan *Hoşnişîn* adlı manzûm tiyatrosu *Cerîde-i havâdis*'te tefrika olunan (1883, nr. 4581 v.d.) Nâbî-zâde Nâzım, bilhassa *Mir'ât-ı âlem*, *Manzara*, *Berk* mecmualarında, *Tercümân-ı hakikat*'te manzûm ve mensûr bir çek yazılarını, bu arada Victor Hugo'dan tercüme *Mekteften avdet* hikâyesini de neşretmiştir. İlk şiir kitabı *Heves ettim* (İstanbul, 1302)'deki manzûmelerinde Fuzûlî, Nedîm, Şeyh Gâlib, kısmen Şinâsî, Recâî-zâde Ekrem, Nâcî ve Hâmid te'siri hâkimdir. „*Heves ettim* benim değildir" diyen Nâbî-zâde Nâzım'ı, bu kitabındaki şiirleri ile, hakikaten şahsiyeti teşekkül etmiş bir şâir olarak göremeyiz; bununla berâber, Mehmed II.'in türbesine asılmak için yazdığı *Fâtih*, resimleri tasvir, fahriyeler ile istihzâ, Alfred de Musset ile André Chénier, Matthew Arnold'dan tercüme ettiği manzûmeleri yenilîğa meylini gösterir. *Mini-mini yahut Yine heves ettim* (İstanbul, 1303)'de, aşktan ziyâde tabiata âit, felsefî mevzûda, halk şâirleri te'sirinde, Recâî-zâde Ekrem'e nazîresine *Köhne zemîn* adı verdiği daha yeni manzûmeleri vardır. Nâbî-zâde, hâtıralarından da bahsettiği *Yâdigârlarım* (İstanbul, 1303) adlı hikâyesinin neşrini müteâkip, dört yıllık bir duraklamadan sonra, karşımıza velûd bir nâsir olarak çıkar. Cebr-i âlâ, istihkâmât-ı hafîye hocalığı dolayısı ile hazırladığı *Mesâil-i riyâziye*, *İdadîler için muhtasar yeni kimya*, hikâyelerinden *Zavallı kız* ve bir rûm dilberi ile bir türk gencinin hazin aşkını tahlil ettiği *Bir hâtıra* (İstanbul, 1307), aynı yılda basılmış, *Servet-i fünûn*'daki neşriyâtına da bu sırada başlamıştır. Bu mecmuanın ilk edebî muharriri Nâbî-zâde Nâzım'dır; çünkü ilk hikâyesi (*Seyyie-i tesâmüh*, nr. 1, 14 mart 1307 v.d.), ilk edebî makaleleri (*Tahlilât-ı edebiye*, I. *Fuzûlî*, II. *Nedîm*, nr. 1 — 2, 6), au taşımaktan kolları yorulmuş küçük bir kız resminden mülhem ve onun ağzından tertip edilmiş, yeni tarzda ilk şiir (nr. 5), tefrika edilen ilk roman *Zehrâ*, nr. 254 — 272, 4 kânûn II. 1311 — 16 mayıs 1312) onun tarafından yazılmıştır.

1863'te 17 yaşında bir mekteplinin yazmakta olduğu bir roman imiş gibi tertiplenen *Seyyie-i tesâmüh* (İstanbul, 1308)'te o devir romanlerındeki vak'alar, Çamlıca tasvirleri, bunlara yazılan takrizler v.b. edebî şeylere dâir tenkidî fikirlere yer verilmiştir. Esâsını aşkın ulviyet mi, bir hevesten ibâret mi olduğu meselesi hakkında münâkaşaların teşkil ettiği *Sevdâ*; mes'ut bir âile yuvasının nasıl kıldığını canlandıran *Zalîâ güzel*; kırkını aşmış ve iki çocuklu bir âile reisinin 12 yaşında bir çocuğa aşkının, nefsi ile mücâdelesinin tahlil olunduğu *Hasba*, Asır kütüphânesi hikâye ve romanları serisinde, aynı yılda basılmıştır (İstanbul, 1308). En başarılı hikâyesi olarak, önsözünde realizm ve natüralizmin fuhşiyâta âit şeyler olduğu hakkındaki inancın yanlışlığını tasrih maksadı ile yazdığını izah ettiği *Kara Bibik* (İstanbul, 1308, 1944)'i gösterebiliriz; bu hikâyenin kahramanlarını, hayat şartlarını ve ıztıraplarını anlattığı köylü ve çiftçiler teşkil eder; onları kendi şiveleri ile konuşturduğu için, bu eserine bir lugatçe de ilâve olunmuştur. Ölümünden sonra Mahmud Sâdık'ın müellif ve eseri hakkında bir makalesini müteâkip, *Servet-i fünûn*'da tefrika edilen *Zehrâ* (İstanbul, 1312. M. Nihad Özön'ün önsözü ile, İstanbul, 1952) kahramanları bakımından bir az tanzimat romanlarına benzerse de, vak'adan çok rûh hâlleri ve bunları meydana getiren sebepler üzerinde durulması, Boğaziçi v.b. mahallî tasvirlere, tulumbacıların hayatlarına, konuşma tarzlarına ve rûm, arap şiveleri ile muvaffakıyetli muhâverelere yer verilmesi, objektif bir usûl tâkip edilmesi bakımından, onlardan ayrılır.

Nâbî-zâde Nâzım'ın *Mini-mini mektepli* (İstanbul, 1308) adlı kırâat kitabının metinleri kendi tarafından yazılmış, nasıl okutulup tahlil edileceği de izah olunmuştur. Hind, Acem, Mısır, İskandinav, Roma ve Yunan mitoloji kahramanlarına dâir bilgi verdiği *Esâtir* (İstanbul, 1310) ve aynaların nevîleri ve kullanıldığı yerlerden bâhis *Âyîneler* (İstanbul, 1310)'i bir zât ile berâber hazırlamış, tâbiin ihmâli yüzünden bir cüz'ü basılabilen *Katra* adlı fennî lugatini müteâkip, *Tercümân-ı hakikat*'te Râvî mahlası ile fennî makaleleri de çıkmıştır. Nesir kısmına *Fuzûlî dîvânı* mukaddimesinden, nazım kısmına Nedîm'in bir kasîdesinden aldığı parça ile başladığı *Müsâbaka* adlı basılmamış eserinde, bunların yaşadığı asır nâsir ve şâirleri tarafından yazılmış gibi tertip ettiği nazîrelere yer verdiğinden, üslûplarını taklitteki başarısından bahsedilir. Nâbî-zâde Nâzım, *Mini-mini* ile *Kara bibik* adlı eserlerinde *Münâkaşa-i edebîye*, *Sevdâ zarfı*, *Benim bahçem*, *Niğbolu yahut İftihar*, *Küçük fakat sahih bir roman*, *Aşk*, *Garp eserlerine mahsus terâcim-i âsâr*, *Yeni kozmografya*, *İntikadât*, *Romanlarımız*: 1. *Vah* (Ahmed. Midhat'ın), *Fuzûlî'den intihâbât-ı bedâyi*, *Âsâr-ı perâkende*, *Hayat ve insan* adlı eserlerinin basılmak üzere olduğunu bildiriyorsa da, bunlar neşredilmiş değildir. *Mirsad* ve *Maârif* mecmuasındaki son şiirleri de dağınık hâlde kalmış, bir arkadaş toplantısındaki mesikî münâkaşalarını, kendisine

âit bir çok şiirleri de içine alan *Sohbet-i şebâne* isimli hikâyesi, ölümünden sonra, *Servet-i fünûn*'da basılmıştır (LIX, nr. 1535, 15 kânûn II. 1926).

Zekî, hassas, alıngan ve bedbin bir mizâca sâhip olan Nâbî-zâde Nâzım'ın Mehmed Celâl, doğuştan şâir; Ali Kemâl, istidadını muhtelif sâhalara dağıtmakla berâber, iyi bir hikâyeci olduğu fikrindedirler. Muallim Nâcî, vezin ve dil bakımından, şiirlerini selis bulur. Onun tarafından bir şiirinin düzeltilmesini şeref sayan Ali Nusret, bir manzûmesine de nazîre yazmıştır (*Şahab*, İstanbul, 1306, s. 34, 37). Hâlâ söylenilen meşhûr şarkısı Recâî-zâde tarafından hissî şiire örnek alınan (*Üçüncü Zemzeme*, İstanbul, 1301, s. 12), kendisini yakından tanıyan, konuşmasını, tavırlarını, giyinişini, şiir okuyuşunu canlandıran Ahmed Râsim'e garp eserlerini taklidi tavsiye eden, 30 yaşlarında vefatına rağmen, elimizde 18 eseri bulunan Nâbî-zâde Nâzım, edebiyat-ı cedîdenin teşekkülü sırasında roman ve küçük hikâyeleri, yeni tarz şiirleri ile türk edebiyatında bir dönüm noktası vücûda getirmiştir.

Bibliyografya : Faydalandığımız kendi eserlerinden ve makalede bahsedilenlerden başka bk. Mustafa Reşid, *Bedâyi'-ül inşa* (İstanbul, 1302), s. 44 v.d. (husûsî mektupları ve Malherbe'den bir tercümesi); M. Nâcî, *Muallim* (İstanbul, 1303), s. 24, 48, 70 v.d.; M. Celâl, *Muâsır şâirlerimiz* : 1. *Nâbî-zâde Nâzım* (*Maârif* mecm., nr. 138, 9 hazîran 1310); *Nâbî-zâde Nâzım'ın metrûkât-ı kalemiyesinden* (*ayn. mecm.*, nr. 157, 3 teşrin II. 1310); *Nâbî-zâde Nâzım* (*Hazîne-i fünûn*, V, nr. 7, 12 ağustos 1309); *Nâbî-zâde Nâzım* (*Servet-i fünûn*, nr. 127, 1000, 5 ağustos 1309, 22 temmûz 1326); Ali Kemâl, *Sorbonne Dûr-ül-fünûnu'nda edebiyat-ı hakikiye dersleri* (İstanbul, 1330), s. 189 v.d.; A. Râsim, *Muharrir, şâir, edib* (İstanbul, 1924), s. 87, 107 v.d.; Ahmed İhsan, *Matbûat hâtıralarım* (İstanbul, 1930), I, 78; M. Kemâl İnal, *Son asır türk şâirleri* (İstanbul, 1938), VI, 1139 v.d.

(FEVZİYE ABDULLAH TANSEL.)

Nâzım adını taşıyan şâir ve müellifler arasında Rumeli kadılarından olup, 1186 (1772)'da vefat eden MEHMED NÂZIM; müderris İlâhî-zâde Abdürrahîm Nâzım (ölm. 1190=1176'dan sonra), Bosna defterdarlığından infisâlini (1853) müteâkip vefat eden ve şiirden ziyâde inşâda mahâreti olduğu söylenen NÂZIM; İstanbul'da doğup (1828), Mektûbî-i mâliye odasında çalışırken, Halvetî tarîkatine intisap eden şâir HÜSEYİN NÂZIM Abdülmecid devri şâirlerinden AYINTABLI NÂZIM ve İran'ın Adana konsoloşhânesi baş-tercümanlığında bulunduktan sonra, Üsküdar'da kitapçılık eden ve 24 sahifelik nâtaman bir divânçe (İstanbul, 1308) yayınlayan MEHMED NÂZIM EFENDİ'ler vardır. Haleb, Konya, Sivas ve Selânik vâliliklerinde bulunan MEHMED NÂZIM PAŞA (1849 — 1927) İstanbul'da doğmuş, Rumeli beylerbeyliği pâyesini ihrâz etmiş bir zât olup, *Muhâtaba*, *Esrâr-ı tevhid tercümesi*, *Nizâm-ül-hâs* tercümesi, İbn al-Fâriż'in *Tâ'iya*, *Mîmiya* ve *Râ'iya* kasîdelerinin şerhi gibi eserlerin müellifidir. Bâzı şiirlerini *Tasavvuf* gibi mecmualarda neşreden Mehmed Nâzım Paşa Osmanlı devletinin son Selânik vâlisi idi. Osmanlı vezîrlerinden olup, Mehrec-i aklâmdan yetiştikten sonra, bir sene kadar Paris'te bulunan ve avdetinde *Tercümân-ı hakikat*, *Takvîm-i vekayi* gibi gazetelerde muharrirlik eden HÜSEYİN NÂZIM PAŞA ise, zaptiye nâzırlığında, Beyrut, Suriye ve Cezâyir-i Bahr-i Sefîd vâliliklerinde bulunmuş, 1927'de de vefat etmiştir; bir kaç küçük eseri ve bâzı şiirleri vardır Her iki Nâzım Paşa'nın mezarı Karaca Ahmed kabristanındadır.

Bibliyografya : Râmiz, *Tezkire* (Üniv. kütüp., TY., nr. 91, s. 256 v.d.); Fatin, *Tezkire* (İstanbul, 1271), s. 389 v. dd.; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî* (İstanbul tab.), IV, 535; İbnülemin Mahmud Kemâl, *Son asır türk şâirleri* (İstanbul, 1938/1939), s. 1144—1159. (C. B.)

NÂZIM FERRUH HÜSEYİN. NĀẒİM FARRŪḪ ḤUSAYN (1607—1671), İrân şâirî. Şâh Rizâ Sabzavârî'nin oğlu olanMollâ Nāẓim 1016 (1607) tarihine doğru Herat'ta doğmuş ve ömrünün büyük bir kısmını bu şehirde geçirmiştir. Hayatı hakkında bilinen tek şey, Hindistan'a seyâhat edip, Cahângîrnagar şehrinde uzun müddet ikamet ettikten sonra, doğduğu şehre dönüp, 1081 (1670/1671) yılında öldüğüdür. Herat beylerbeyinin saray şâiri idi. 1058 (1648)'de başlayıp, 1072 (1661/1662) yılında bitirdiği en önemli eseri sayılan *Yūsuf u Zulayḫā* adlı mesnevîsini, bu vâlilerden biri olan 'Abbâs Ḳulı Ḫan Şāmlū'ya ithâf etmiştir. Bu mesnevî Firdavsî'nin aynı adı taşıyan eserinin bir taklidinden ibâret ise de şâir son derecede itinâlı dili ile onu geçmeğe çalışmıştır. H. Ethé'ye göre. Nāẓim'ın teşbihler ile dolu olan dili yapmacıklıdır ve ilâve ettiği teferruat da okuyucu üzerinde sâdece gülünç bir te'sir bırakmaktadır. Bununla berâber şunu kabûl etmek gerekir ki, Nāẓim kendi devrinin zevkini gâyet iyi bilirdi; zîra eseri, bilhassa orta Asya'da son derece rağbet buldu. Firdavsî'nin mesnevîsi ancak bugün bir kaç edebiyat mensûbu tarafından bilindiği hâlde, Nāẓim'ın *Yūsuf u Zulayḫā*'sının el-yazmaları Câmî'nin bu mev-

zûda daha meşhûr olan *mesnevîsi* gibi orta Asya'nın büyük şehirlerinin pazarlarında oldukça bol bir şekilde bulunmaktadır. Hissî şiirleri ihtivâ eden divânı ise, daha az yayılmış olmakla berâber. Buhârâ ve Semerkand'da muntazam bir edebî terbiye görmüş olan gazelhânlar tarafından bugün bile bâzıları tegannî edilen önemli bir çok parçaları, bilhassa gazelleri ihtivâ eder.

Bibliyografya: H. Ethé, *GIPh.*, II, 231 v.d.; Rieu *Catalogue*, s. 692b ve 380a; *Yūsuf u Zulayḫā* (taş basm., Lucknow, 1870).

(E. BERTHELS.)

NÂZIR-ÜL-MEZÂLİM. NĀẒİR AL-MAẒĀLİM (A.), „zulümler nâzırı". Kadının kazâî salâhiyetini ve hükümdarın nufûz ve kudretini birleştiren bu vazife, zulüm hakkındaki şikâyet dilekçelerini kabûlden usanan son Emevîler tarafından ihdâs olunmuştur. Mahdî'den Muhtadî'ye kadar, ilk Abbâsîler Emevîleri bu yolda tâkip ettiler (Mahdî, s. 129; Bayḥaḳî, *Kitāb al-maḥāsin va 'l-masāvî*, nşr. Schwally, s. 577; Mas'ūdî, *Murūc*, VIII, 21; Ṭabarî, III, 1736). Fakat onlardan sonra bu hak vezîre geçti; çünkü onun bu hakkı kullanmaması büyük bir hatâ sayılmakta idi ('Arîb, nşr. de Goeje, s. 25). Bagdad'da halîfe al-Muḳtadir, her mahallede şikâyetleri dinlemeğe bâzı fakîhlerin me'mûr edilmesini *ṣāḥib al-şurṭa*'ya emretti. Nâzırın mahkemesi şu işlere bakıyordu: *a.* Halîfenin me'mûrları tarafından yapılan zulümler, *b.* vergilerin tahsilinde yapılan haksızlıklar ve *c.* devlet hizmetindeki kâtiplerin kanûna aykırı işleri. Bu mahkemenin salâhiyetine giren diğer meseleler de me'mûrlar tarafından ücretlerinin ödenmemesi veya son derece kısıntıya tâbî tutulması hakkında şikâyetler, evkafa âit husûslar ve bir de kadının tatbikına muvaffak olamadığı kararlarının fiilen tatbiki. Nâzır kadıdan daha geniş bir salâhiyete sâhip idi. Gerektiği zaman, sübût delilleri aramak maksadı ile, kararını sonraya bırakabilirdi. Hâlbuki nihâî bir karar vermek mecbûriyetinde olan kadı bunu yapamamakta idi. Nâzır, müdâfii itirâfa zorlamak için *irhāb* (yıldırma) 'a baş-vurur ve tarafları, hakem tâyin ettiği mes'ûl şahıslara hovâle edebilirdi. Bu mahkemeye reislik eden bir vezîr veya hükümdarı temsilen nâzır vazifesini gören yüksek mevkî sâhibi bir kimse ise, o zaman, *maẓālim*'in tetkiki için, belirli bir veya bir kaç gün tesbit edilirdi. *Nizām al-mulk Siyāsat-nāma*, s. 10 esas itibârı ile, bir hükümdarın bu vazifeye haftada iki gün ayırması gerektiği fikrinde idi ve Mısır'ın Fâtımîler zamanında vezir veya *ṣāḥib al-bāb*, Kahire'de, haftada iki gün, sarayın altın kapısında bu iş ile meşgûl olurdu. Dâvacı Fustat'ta veya Mısır'da oturuyor ise, şikâyeti orada şifâhen yapardı; her şikâyet lüzûmlu tahkikat için, âit olduğu mahallenin inzibat ile meşgûl nâibine veya kadısına gönderilirdi. Şikâyetçi bu iki şehrin dışında oturuyor ise, şikâyet yazılı olarak takdim olunurdu.

Bibliyografya: Māvardî (nşr. Enger), s. 129 v.d.; Amedroz (*JRAS.* 1911); Maḳrîzî, *Ḫiṭaṭ*, I, 402 v.d.; Ḥarîrî, *Maḳāmāt* (Kahire, 1300), II, 42, Şarîşî'nin *Vāli 'l-carā'im* ve *al-Ḥākim fi 'l-maẓālim* üzerine şerhi ile. (R. LEVY.)

NĀZİ'ĀT. [Bk. NAZIÂT.]

NĀZİÂT. AL-NĀZİ'ĀT, *Kur'an*'ın LXXIX. sûresinin adıdır. Mekke'de nâzil olmuştur. 46 âyettir. *Naza'a*'dan cemî hâlinde müennes ism-i fâil olan bu kelime lugatta „çekenler, bir şeyi yerinden çekip koparanlar, çıkaranlar, alanlar, bir başına koşup gidenler" v. b. gibi pek muhtelif mânalara gelir. Müfessirler, bütün bunların yanında, kelimeyi ayrıca meczâzî mânâlar ile de tefsir ve izâh etmişlerdir. Bunlardan en çok üzerinde durulanı, bu kelime ile meleklerin veya nefislerin kasdedilmiş olmasıdır (Bu husûstaki tefsir ve izâhların bir hulâsası için bk. Hamdi Yazır, *Kur'an dili*, VII, 5552—5556).

Kıyâmet gününü ve yeniden dirilişini kesin olarak bildirmekle başlayan sûrede Mûsâ ile Fir'avun'un kıssası anlatılarak, Mûsâ'nın Peygamberliğine inanamayan Fir'avun'un âkıbeti hatırlatılır. Sonra, yeri, göğü, gece ve gündüzü yaratan Tanrının kudreti zikredilerek, imân etmeyenlerin cehenneme ve aksine olarak, dünyada nefislerini süflî arzulardan korumasını bilen ve imân edenlerin cennete gidecekleri bildirilir. Âyetleri arasında, nâsih ve mensûh yoktur.

Bibliyografya: Ṭabarî, *Tafsîr* (Bulak, 1321—1330), XXX, 15—28; İbn Salâma, *al-Nāsiḫ va 'l-manṣūḫ* (Kahire, 1315, hâşiyede), s. 323; al-Zamaḫşarî, *al-Kaşşāf* (Bulak, 1318), III, 248—251; Naşîr al-Dîn al-İskandarî, *al-İntiṣāf* (aynı baskıda, hâşiyede), III, 248—251; al-Beyzâvî, *Anvār al-tanzîl* (İstanbul, 1317—1320), VI, 446—455; (nşr. H. O. Fleisher), Leipzig, 1846, II, 383—386; al-Nasafî, *Madārik al-tanzîl* (İstanbul, 1317—1320, hâşiyede), VI, 446—455; al-Ḫāzin, *Lubāb al-ta'vîl* (aynı baskıda ortada, altta), VI, 446—455; Nizâm al-Dîn al-Nîsâbûrî, *Ġarā'ib al-Ḳur'ān* (1321—1330, hâşiyede), XXX, 13—24; al-Rāzî, *Mafātiḥ al-ġayb* (Kahire, 1321), VI, 461—477; Fîrûzâbâdî, *Tanvîr al-miḳbās min tafsîr İbn 'Abbās* (İstanbul, 1317—1320

kenarda, aşağıda), VI, 446—455; *Tafsîr al-Calâlayn* (Kahire, 1934). II, 347—350; M. Vehbî, *Ḫulâṣât al-bayân fî tafsîr al-Ḳur'ân* (İstanbul, 1341—1343), XV, 2. baskı, 20—36; Hamdi Yazır, *Kur'an dili* (İstanbul, 1935—1938), VII, 5550—5559; R. Blachère, *Le Coran* (Paris, 1947—1951), II, 41—44, nr. 20.

(NİHAD M. ÇETİN.)

NAZİM. [Bk. NAZIM.]

NAZİM. NAZİM, YAHYÂ (1650? — 1737), XVII. asrın ikinci yarısı ve XVIII. asır başlarında, Sultan Mehmed IV., Süleyman II., Ahmed II., Mustafa II. ve Ahmed III. devirlerinde yaşamış türk şâir ve musikîşinası olup, İstanbul'da Kumkapı semtinde doğmuştur (Es'ad Efendi, *Aṭrab al-āṣār*, Üniv. kütüp., TY. nr. 6204, 34a). Yazma Nazîm divânlarından birinin mukaddimesinde de, bu husus te'yit edilerek, Gedikpaşa'da doğup, gençliğini burada geçirdiği ve bu yüzden Gedikpaşa'lı Nazîm diye anıldığı söylenilmekle berâber (*Dîvân-ı Nazîm*, Üniv. kütüp., TY., nr. 2817, 2b), Atâ Bey (*Tarih*, İstanbul, 1293, IV, 151), me'haz göstermeden, onun kasımpaşalı olduğunu zikrediyor. Nazîm'in doğum tarihi kat'î olarak belli değildir. Bununla berâber, kaynakların 1139 (1727)'da 80 yaşına yakın öldüğünü bildirmesinden, doğum tarihinin 1060 (1650) yılı civârında olduğu tahmin edilebilir.

Nazîm'den bahseden bütün kaynaklar asıl ismini Yahyâ olarak zikreder. Yalnız Bursa'lı Belîg (*Nuḫbat al-āṣār*, Üniv. kütüp., TY., nr. 1182, 106a) isminin Mustafa olduğunu ve Kürkçübaşı-zâde diye anıldığını söyler. Nûri Şeydâ Bey (*Nazîm*, *Sabah* gazetesi, 24 temmûz 1314) de bu yanlışlığı tekrarlamıştır.

Şâirin kendi divânındaki bir tarihten anlaşıldığına göre (matbû *Dîvân*, s. 144), babası 1103 (1692)'te ölen Ali Çelebî'dir. Annesi 1115 (1703)'te ölmüştür (*Dîvân*, s. 132). Hüseyin isminde bir de kardeşi bulunduğunu yine divânındaki ölüm tarihlerinden öğreniyoruz (s. 140). Nazîm genç yaşta Enderûn'a alınarak, burada tahsil ve terbiye görmüş, bilhassa lalasının teşvik ve himmeti ile, arapça ve farsça öğrenmiştir. Tahsilini bitirdikten sonra sarayda muhtelif vazifelerde bulunmuş, bu arada kilâr-i hâssa nöbetçi-başılığına getirilmiştir. Kendisine genç yaşta şöhret te'min eden şiir ve bilhassa musikîdeki istidat ve kabiliyeti takdir edilerek, Mehmed IV. devrinde, bir hatt-ı hümâyûn ile İstanbul'un meyve-i ter pazar-başılığı ölünceye kadar kendisine tahsis edilmiş ve isteği ile, saraydan çırâğ edilmiştir (Şeyhî, *Vaḳayi' al-fużalâ'*, Millet kütüp., tarih 731—732, III, 405; bu vazifenin şâire sadrâzam Amca-zâde Hüseyin Paşa'nın tavsiyesi ile, Mustafa II. veya daha sonra Ahmed III. tarafından verildiği şeklindeki değişik rivâyetler için bk. *Aṭrab al-āṣār*, 34a; *Dîvân-ı Nazîm mukaddimesi*, 2b).

Safâî ve Sâlim'in tezkirelerini yazdık'arı 1720, 1722 tarihlerinde pazar-başılık geliri ile geçindiğini söyleme'erinden, hayatı boyunca başka bir vazife almadığı anlaşılan Nazîm, pek de müreffeh bir ömür sürmemiştir. Divânındaki bâzı şiirlerde (msl. s. 331) yoksulluktan ve 17 akçelik maaşının azlığından şikâyet ediyor. Devirlerinde yaşadığı pâdişahlara cülûsiyeler, medhiyeler takdim ettiği ve muhtelif vesîleler ile tarihler yazdığı gibi, Musâhi'b Mustafa Paşa, Fâzıl Ahmed Paşa Amca-zâde Hüseyin Paşa, tevkî'î Abdî Paşa, Râmî Paşa gibi zâtlara kasîdeler sunmuş, ihsan ve câize beklemiştir. Bu arada, bilhassa Kırım hanı Hacı Selim Giray'a husûsî bir yer verdiğine ve üst-üste medhiyeler yazdığına bakılırsa, Nazîm'in şiir ve musikîyi seven bu handan saygı ve ilgi gördüğü, onun himâyesine sığındığı anlaşılır. Nazîm'in, Edirne mevlevîhânesinin Neşâtî Dede (ölm. 1674) tarafından tâmiri için söylediği bir tarihe bakılırsa kendisinin bir müddet (Neşâtî'nin mevlevîhâne postnişînliğinde bulunduğu 1670 — 1674 seneleri içinde) Edirne'de yaşadığına ve bu şehirde Edirneli Fâizî (ölm. 1718)'nin de iştirâk ettiği şuarâ meclislerinde şâirliği ve musikîşinaslığı ile tanındığına hükmolunabilir.

Nazîm, uzun bir ömür geçirdikten sonra, 80 yaşına yakın, cemâziyelâhır 1139 (kânûn II. 1727)'de ölmüştür (Şeyhî, III, 409; değişik tarihler için bk. Esrar Dede *Tezkire*, Üniv. kütüp., TY., nr. 1247, *Neşâtî* maddesi; Es'ad Efendi, *ayn. esr.*, *göst. yer.*). Çağdaş kaynakların ölüm yerini zikretmemelerine karşılık, büyük bir cild teşkil eden 5 divân sâhibi bir şâiri tek beyiti ile tanıyan Fatin Efendi (*Tezkire*, İstanbul, 1271, s. 315) onun Edirne'de öldüğünü söylüyor ki, bu iddiayı şüphe ile karşılamak lâzımdır. Nûri Şeydâ'nın, kaynak göstermeden, 1137 (1725) yılında, 65 yaşında Medîne'de öldüğünü ileri sürmesi de şüphe ile karşılanmalıdır. Esâsen şâirin bâzı mânevî işâretler ile hacca gittiğini yalnız Atâ Bey (*göst. yer.*) söylüyor.

Son devirde yazılmış eserlerde (msl. M. Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, İstanbul, 1311, IV, 568; Bursalı M. Tahir, *Osmanlı müellifleri*, İstanbul, 1338, II, 452) Nazîm'in mevlevî olduğu bildiriliyor; her hâlde bu netice Şeyhî'nin „maârifi Arzî Dede Efendi (ölm. 1664)'den ahzetmiştir" şeklindeki ifâdesinden (III, 409), Neşâtî ile olan münâsebetinden (bk. Esrar Dede, *Tezkire*, mad. NEŞATİ), divânındaki

Mevlânâ'ya âit bir kasîdesi ile bir beyiti (s. 444) ve „külâh-ı mevlevî" redilli bir gazelinden çıkarılmış olmalıdır. Hâlbuki zamanına âit kaynaklar şâirin tarîkate mensup olduğundan bahsetmedikleri gibi, Esrar Dede tezkiresi, *Sefîne-i Mevlevîye* gibi mevlevî kaynaklarında da Nazîm'den bahis yoktur. Fakat her hâlde bu işâretler Nazîm'in şiir ve musikî ile derin ilgisi bulunan mevlevî tarîkatine yakınlık duyduğunu gösteriyor. Esâsen Nazîm tarîkat ve tasavvuftan ziyâde, şerîate bağlı bir şâirdir. Bâzı mutasavvıfâne gazellerinde bile şerîate meyli açıkça sezilir.

Zamanında, gerek Peygambere olan aşırı sevgisi ve *na't-gū*'luğu, gerek şiir ve musikîde üstâd pâyesini elde ederek, hayli şöhrete ulaşması sebebi ile, Nazîm'in hayatı bir takım hikâyelere yol açmıştır (genç yaşta Kumkapı meyhânelerinden çıkmadığı hâlde sonradan tövbe ve istiğfâr ettiği, Medine'de, henüz temize çekmediği bir na't'in Peygamberin ilhâmı ile ezandan sonra minâreden okunduğu v.b. için bk. *Divân mukaddimesi*, 2b; Atâ, *ayn. esr.*, *göst. yer.*; Sâlim, *Tezkire*, İstanbul, 1315, s. 507).

Nazîm, şiire ilk başladığı zaman Halîm, sonradan da Nazîm mahlasını almıştır (Safâî, *Tezkire*, Üniv. kütüp., TY., nr. 3215, var. 339); mürettep 5 divân sâhibi verimli bir şâirdir. 500 sahifelik matbû nüshada (İstanbul, 1257) toplanmış bulunan bu divânlar 1079, 1089, 1093, 1098 tarihlerinde tertip edilmiştir. Fatin (*göst. yer.*) *Tezkire*'sinde örnek olarak verilen bir beyitten başka şiire tesâdüf edilmediği kaydedilmiştir. İlk divânının 1079 tarihini taşıması şiire pek erken başladığını gösteriyor. Şâir divân edebiyatındaki hemen bütün nazım şekillerini denemiştir. Nazîm, Nâmık Kemâl'in de işâret ettiği gibi (bk. *Tahrîb-i harâbât*, İstanbul, 1303, s. 91), şiirinde, devri icâbı arapça ve farsça kelimeleri fazlaca kullanmakla berâber, ifâdede sâdelik ve samîmiyeti edebî san'atların tekellüfüne tercih etmiştir. Üslûbu açık ve berraktır; güç anlaşılır şiir yazmaktan ve tasannua düşmekten kaçınmıştır.

Nazîm, edebiyatımızda bilhassa na't yazmakla tanınmıştır. Divânlarının ikisi yalnız nat'lerden müteşekkildir. Es'ad Efendi, şâirin bu tarzı fazla kullandığını belirtmek için, „beher sene bir na't-ı şerîf inşâd..." ettiğini ileri sürüyor ise de, matbû divândaki manzûmelerin hemen üçte birini teşkil eden 200 kadar na't'i vardır. Nazîm'in *na't-gū* olarak tanınması yazdıklarının değerinden ziyâde fazlalığı yüzündendir. Yoksa bu çeşit eserlerinin çok mükemmel olduğu iddia edilemez.

Nazîm, kasîdede Nef'î'yi kendisine üstad tanımıştır. Bu şâire nazîreler söylemiş, ona yetiştiğini, hattâ onu geçtiğini iddia etmiş ise de, kendisi kasîdede Nef'î'nin ancak bir taklitçisi sayılabilir. Gazelde Neşâtî'nin te'siri altındadır. Bir çok gazellerini tanzîr ettiği gibi, divânının bir çok yerinde de ondan üstad olarak bahsetmektedir (msl. bk. s. 323, 324, 465). Ayrıca şâirin ölümüne ve şeyhliğini yaptığı Edirne mevlevîhânesinin tâmirine tarihler söylemiştir (s. 488, 493). Nazîm gazelde na'tlerinden ayrı bir husûsiyet gösterir. Onlardaki dinî ve uhrevî hava gazellerinde yoktur. Gazelleri daha dünyevîdir. Tasavvuf vâdisinde olanları da bulunmakla berâber, gazellerinin çoğu dinden ve tasavvuftan uzak, rindâne ve âşıkâne şiirlerdir. Nazîm'de daha ziyâde şerîate bağlı bir mutasavvıflık olduğu görülür. Onun asıl ehemmiyetli tarafı müsteşrik Gibb'in işâret ettiği üzere, na't ve gazellerinden ziyâde, divân edebiyatında dörtlüklerin inkişâfı ile meydana gelmiş olan ve halk edebiyatındaki türkünün muâdili bulunan şarkı oev'ini ilk deneyenlerden olmasıdır. Nazîm daha evvel yetişmiş ve muâsırı olan şâirlerin divânlarında bulunmayan bu nev'e bir başlangıç olarak dokuz şarkı yazmıştır. Çok basit kelimeler, düzgün ve açık bir ifâde ile kaleme alınan bu şarkılar, daha sonra şarkı tarzının hakîkî üstâdı sayılan Nedim'in mükemmel, şen ve şûh şarkılarının öncüleri sayılabilir (Menzel'in Nedîm'i takliden şarkılar yazmıştır şeklindeki ifâdesi doğru değildir: *E I*, mad. NAẒĪM). Nazîm bir müddet Nedîm devrini idrâk etmiş olmakla berâber, ihtiyarlığında şiiri bıraktığı, divânındaki tarihlerden ve Dâmad İbrâhim Paşa'ya sunduğu kasîdelerden anlaşılmaktadır. Şiir yazamıyacak kadar ihtiyar olan Nazîm daha önce La'lî-zâde Mehmed Efendi, Osman Paşa ve Musâhip Mustafa Paşa'ya sunduğu kasîdeleri, sâdece bunların yerine sadrâzamın ismini koymak sûreti ile, İbrâhim Paşa'ya takdim etmiştir (bk. *Mecmua*, Süleymâniye kütüp., Hâlet Efendi kitapları, nr. 763, 225b, 254b, 353a, 400b, 437a).

Nazîm musikî sâhasında da bir çok sanatkârın üstâdıdır. Musikîdeki istidadını genç yaşta, enderûnda iken göstermiş ve bir kaç defa pâdişahın huzûrunda bulunarak, takdir ve ihsana nâil olmuştur. Kaynakların bildirdiğine göre, „tiz" bir sesi var idi ve sesinin güzelliği sebebi ile, „hânende Nazîm" diye anılırdı. Nazîm'in şiirde olduğu gibi, musikîde de verimli bir san'atkâr olduğu anlaşılıyor. Her makamda bir veya bir kaç bestesi bulunduğu gibi (Sâlim, *Tezkire*, s. 674), yeni nâğmeler bulmakta da üstad idi. 500'den

ziyâde murabbâ, nakş ve şarkısı (*Aṭrab al-āṣār*, 34b) ve semâîleri var idi. Zamanında çok takdir edilen ve musikî meclislerinde dâimâ aranan Nazîm (msl. bk. yazma divân mukaddimesi, 2b)'in muhtelif şarkı mecmualarında pek çok eserine rastlamak mümkündür. Şarkıları azdır. Din tarafı kuvvetli olduğu hâlde, pek az dinî eseri vardır (krş. Sâdeddin Nüzhet Ergun, *Türk musikîsi antolojisi, Dinî eserler*, İstanbul, 1942 — 1943, 2 cild). En çok sevdiği ve kullandığı makamın beyâtî olduğu görülüyor. Es'ad Efendi'nin ifâdesinden ve bugüne kadar gelen eserlerinden anlaşıldığına göre, Nazîm musikîde sağlam ve zarif üsluûbu, ifâdesindeki kudreti ile hakikî bir san'atkârdır. 500'den ziyâde olduğu söylenen bestesinden bugüne kadar yalnız altısı muhâfaza edilebilmiştir. Bunlar, şehnaz, beyâtî, bûselik, acem ve muhayyer makamlarının en güzel parçalarındandır (musikîşinaslığı hakkında daha fazla bilgi için bk. Ruşen Ferit (Kam), *Bestekâr-şâir Nazim*, İstanbul, 1933; aynı mll., *Nazîm, hayatı ve eserleri hakkında tetkikat*, Edebiyat fakültesi, türkoloji me'zûniyet tezi, Türkiyat ens., tez. nr. 66).

Nazîm'in tek edebî eseri divânıdır: *Divân-ı Nazîm*, İstanbul, 1957, s. 500. Bu matbû nüsha beş ayrı divândan müteşekkildir: 1. *Divân* (s. 2 — 155), 4 münâcât, 30 na't, 20 kasîde, 120 rubâî, 184 gazel, 10 tarih, 3 kıt'a, 1 tazmîn, 1 müseddes, 1 mersiye, 1 mesnevî, 2 şarkı, 11 lugaz, 40 müfret; 2. *Divân* (s. 156—194), tertip tarihi: 1089; 1 münâcât, muhtelif şekillerde 90 na't, 1 mi'râciye; 3. *Divân* (s. 195—248), tertip tarihi: 1098; 2 münâcât, kasîde ve gazel şeklinde 56 na't; 4. *Divân* (s. 250—334), tertip tarihi: 1093. 3 münâcât, 13 na't, 36 kasîde, 4 terkîb-i bend, 3 müseddes, 18 kıt'a, 1 mesnevî; 5. *Divân* (s. 336—500), tertip tarihi: 1079; gazel şeklinde 545 na't, 105 müfret, 208 kıt'a, 35 tarih, 7 şarkı. *Divân*'ın yazma nüshaları: 1. Süleymâniye kütüp., Hâlet Ef. kitapları, nr. 654, 268 var. (bu birinci divân hâric matbû divâna esâs olan nüshadır); 2. Süleymâniye kütüp., Hafîd Ef., nr. 364, 127 var. (müellif tarafından yazılmış veya düzeltilmiş müsvedde hâlinde bir nüshadır); 3. Süleymâniye kütüp., Lala İsmâil Ef kütüp., nr. 400/2, var. 63—93, istinsah tarihi: 1096 (matbû nüshada ikinci divân); 4. Üniversite kütüp., T Y., nr. 2817, 131 var. (muhtelif divânlardan seçmeler; mukaddimesinde 1b—4a'da şâirin hayatına âit bilgi vardır); 5. Süleymâniye kütüp., Es'ad Ef. kütüp., nr. 2707, 251 var. (ikinci ve beşinci divânlar); 6. *Divânçe-i Nazîm*, Süleymâniye kütüp., Hamidiye kütüp. nr. 1122, 145 var; 7. *Na't-ı Nebevî*, Es'ad Ef., nr. 3348/3, var. 19—27.

Bibliyografya: Metin içinde zikredilen eserlerden başka bk. Sâkıb Dede, *Sefîne-i mevleviye* (Kahire, 1283); Mehmed Rızâ, *al-Sab' al-sayyār fî aḥvāl mulūk al-tatār* (Kazan, 1248); Ali Enver, *Semâhâne-i edeb* (İstanbul, 1309); *Mecmua* (Süleymâniye kütüp., Hâlet Ef. kitapları, nr. 763); Sâdeddin Nüzhet (Ergun), *Neşâtî* (İstanbul, 1933); Fâik Reşad, *Eslâf* (İstanbul, 1311—1312); Ziyâ Paşa, *Harâbât* (İstanbul. 1291—1292); Hammer-Purgstall, *Geschichte der Osmanischen Dichtkunst* (Peşte, 1838), IV; E. J. W. Gibb, *A history of Ottoman poetry* (London, 1904), III (bu eserde Nazîm yerine Mustafa Nâzım'ın hayatı yazılmıştır); Sabahat Ülker, *XVIII. asırda Ahmed-i sâlis devrinde bestekâr şâirlerimiz ve şarkı* (türkoloji me'zûniyet tezi, Türkiyat ens., tez, nr. 210); Subhi (Ezgi), *Nazari ve ameli türk musikîsi* (5 cild, İstanbul, 1933); Ahmed Avnî, *Hânende* (İstanbul, 1317), 1. cüz; Hâşim Bey, *Şarkı mecmuası* (İstanbul, 1. tab., 1269, 2. tab., 1280). (HALÛK İPEKTEN)

NĀẒİM. [Bk. NAZIM.]

NAẒİR. [Bk. NEZİR.]

NAẒİR. [Bk. NAZİR.]

NAẒİR. [Bk. NAZİR.]

NAZÎR. NAẒÎR (BANÎ'L-), Medine'nin iki mühim yahudi kabîlesinden biri olup, Filistin'deki yahudi harplerinden sonra, romalıların tazyiki ile, tarihi tesbit edilemeyen bir zamanda Yaṣrib'e gelip yerleşmiştir. Ya'ḳûbî (II, 49)'ye göre, bunlar mûsevîliği kabûl eden Cuẕām araplarının bir kısmı olup, önce al-Naẓîr dağında yerleşmişler ve adlarını da bundan almışlardır; *Sîra Ḥalebiya* (Kahire, III, 2)'ye göre ise, Ḫaybar yahudilerine bağlanan hakikî bir yahudi kabîlesidir. Bunun böyle olduğu daha muhtemel görünüyorsa da onlara bir az arap kanının karışmış olması da mümkündür. Medine'deki diğer yahudiler gibi, bunlar da arap isimleri taşımakta iseler de, onlardan uzak yaşamakta, husûsî bir lehçe konuşmakta idiler. Zirâat ödünç para vermek, silâh ve mücevherat ticâreti sâyesinde, zengin olmuşlardı.

Bunlar Avslerin tâbii olup, Ḫazraclere karşı olan mücâdelelerinde onları desteklemiş'e ve birlikte hicretin ilk yılında Peygamber ile „Medine'nin temel kanûnu" olarak tanınan anlaşmayı akdetmişlerdir. Başlarında o zaman en mühim reisleri olan Ḥuyayy b. Aḫṭab bulunuyordu ki, bunun kızı Ṣafiya'yi hicretin 7. yılında Peygamber nikâhlamıştır. Banî 'l-Naẓîr arasında Peygamberin amansız düşmanları olan kimselerin isimleri İbn Hişâm'ın *Sîra* (s. ... v.d.)'sinde bulunmaktadır.

Banî 'l-Naẓîr'in müstahkem mevkii Medine'den ya.ım günlük mesâfede bulunuyordu. Vâdî Buṭḥân ve Buvayra'de toprakları var idi; oturdukları yerler ise, şehrin cenûp taraflarında idi.

Banî 'l-Naẓîr Uḥud gazvesinden önce Abû Sufyân ile (ticârî?) münâsebetlerde bulunmuş olmalıdır. 4 Rebiülevvelde Medine'deki müslüman cemâatinin de ödediği muayyen bir para cezâsı toplanırken, Banî 'l-Naẓîr müşkilât çıkarınca, Peygamber reisleri ile görüşmüş ve neticede kendisine karşı düşmanca hareketlerinden şüpheye düşerek şahsına karşı sûikasdde dahi bulunabileceklerini anlamıştır. Böyle tehlikeli komşulardan kurtulmak için, Peygamber Muḥammed b. Maslama al-Avsî vâsıtası ile ve ölüm cezâsı tehdidi altında, on gün içinde, şehirden ayrılmalarını emretmiş kendilerine bütün mallarını berâberlerinde götürmek imkânı verildiği gibi, her sene gelip, hurmalıklarının mahsûlünü toplamalarına da müsâade olunmuştur.

Banî 'l-Naẓîr, Avs tarafından her hangi bir yardım ümidi olmayışı karşısında, gitmeğe karar verdiler ise de, Münâfiḳûn reisi 'Abd Allâh b. Ubayy al-Ḫazracî onları kalelerinde mukavemet göstermeğe iknâ ederek, 2.000 kişilik bir kuvvet ile, kendilerine yardım vaadinde bulundu. Banî Ḳurayẓa'nın da yardımda bulunacağını ümit eden Ḥuyayy b. Aḫṭab, kabîlenin mûtedil unsurlarının tavsiyesine rağmen, mukavemete karar verdi.

Muhâsara aş.-yk. 14 gün devâm etti; fakat *munâfiḳûn*'dan yardım gelmedi. Müslümanlar hurma ağaçlarını kesmeğe başlayınca, Banî 'l-Naẓîr teslim oldu. Peygamberin şartları bu defa eskisinden daha ağır idi; gayr-i menkûl malları müsâdere edilerek, silâhlar hâric, ancak develere yükleyebilecekleri kadar eşyâyı yanlarına almalarına müsâade edildi. İki gün süren müzâkerelerden sonra, kabîle 600 deveden mürekkep bir kervan ile yollara düştü; bir kısmı Suriye, bir kısmı ise, Ḫaybar'e doğru gitti.

Banî 'l-Naẓîr'den alınan ganîmet husûsî bir taksime tâbî tutuldu: *anṣâr*'ı misâfirlerinin yükünden kurtarmak için, arâzi *muhâcirûn* arasında taksim edildi; bir kısım arâzi Peygamberin şahsî tasarrufunda bırakıldı.

Sûrat al-ḥaşr (LIX) Banî 'l-Naẓîr'in sürülmesi münâsebeti ile nâzil olmuştur.

Ḫaybar'e giden yahudiler Ḳuraysa ile birlikte Medine'yi 5. (b.) yılın zilkâde ayında muhâsara etmeği düşündüler. Banî 'l-Naẓîr'in hazînesi Ḫaybar'de, hicretin 7. yılında, Peygamber tarafından, ele geçirildi.

Bibliyografya: Caetani, *Annali dell' Islâm*, H. 1, § 38, 39, 58; H. 4, § 10—14; İbn Hişâm, *Sîra*, s. 652—661; Nöldeke-Schwally, *Geschichte des Qorâns*, I. 206; Yâḳût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 662 v.d., 756; Wensinck, *Mohammed en de Joden te Medina*, s. 22, 33 v dd., 156 v.dd.; R. Leszynski, *Die Juden in Arabien* (Berlin, 1910).

(V. VACCA.)

NAẒÎR. AL-NAẒÎR (NAẒÎR AL-SAMT veya *al-samt al-ḳadam*, κατ' ἐξοχήν), bir râsıda nazaran aşağıda bulunan ve şâkul (amud) istikametinde ufkun görünmeyen kutbu olup, aynı zamanda küre-i semânın en derin (en alçak) noktasıdır. Nazîr noktası *samt al-ra's* [b. bk.] 'in mukabilinde bulunan kutuptur.

Naẓîr kelimesi (*naẓara* „bakmak, müşâhede etmek") önce dâirenin muhitindeki veya kürenin sathındaki bir noktanın tam karşısına isâbet eden nokta; bu umûmî mânâda, *naẓîr*'in müterâdifi olarak, *muḳâbal* [bk. mad. MUKABELE] tâbirine rastlanmaktadır.

(WILLY HARTNER.)

NÂẒIR AL-MAẒÂLİM. [Bk. NÂZIR-OL-MEZÂLİM.]

NAẒMÎ. [Bk. NAZMÎ.]

NAZMÎ. NAẒMÎ MEHMED, XVI. asır Osmanlı şâirlerinden olan Edirne'li Nazmî, şiirlerinin bedîî sâhadaki kıymeti ile değil, türk edebiyatı tarihi tetkikleri için kaynak teşkil eden *Macma' al-naẓâ'ir*'i ile, *Divân*'ındaki tarihler ve sâde türkçe ile yazdığı şiirlerinden dolayı, çok mühimdir.

Hayatı. Nazmî'nin Edirne'de doğduğu husûsunda bütün kaynaklar birleşmektedir. Asıl adının Mehmed olduğunu *Divân*'ındaki bir şiirinden anlıyoruz. *Arz-ı ḥâl be-pâdişah* adlı mesnevîsinde Yavuz Sultan Selim'in İran ve Mısır seferlerinde, Kanûnî Süleyman'ın da bir çok seferlerinde bulunduğunu söyleyen ve fenn-i inşâdaki ustalığını öven Nazmî'nin bu sözleri, gerek kendisinin tezkiresini kaleme aldığı 1546/1547'de Silâhdar zümresine mensûp olduğunu, daha önce ahkâm kâtipliği yaptığını ve inşâ sâhasında usta olduğunu yazan Latîfî'nin, gerekse yeniçeri iken, nice zaman Kanûnî'nin seferlerine katıldığını söyleyen Âşık Çelebî'nin ifâdelerini kuvvetlendirmektedir. Tezkirelerde Nazmî hakkında pek az bilgi verilmesi, hayatını aydınlatacak manzûmelerinin de kimlere takdim edildiğinin bilinmemesi, hâl tercümesinin bir çok taraflarını mechûl bırakmaktadır; bununla berâber, yukarıda adı geçen mesnevîsinden Pasin harâcının vaktiyle kendisine verildiğini, İran seferinden dolayı halk kızıl-baş korkusu ile dağlara kaçtığı için, bu cizyeyi güçlükle tahsil ettikten sonra İstanbul'a geldiğini, namaz kılarken parayı uşaklarına çaldırdığını, onları yakalattırdığı yerin zâbiti bulunan bir zâli-

min güçlük çıkardığını, neticede bunu ödemek için borçlandığını öğreniyoruz. Ali adındaki bir beye takdim ettiği *Arz-ı hâl*'inde ise, o zamana kadar kimseden görmediği lutfa, yâni ulûfesinin 18 akçeye çıkarılmasına teşekkür ile, vaadedilen zamâimi alamadığını söylüyor ve bunun kendisine verilmesini ricâ ediyor. Bu zâtın, 947 (1540/1541)'de, büyük mîrâhûrluğa, ertesi yıl da yeniçeri ağalığına tâyini münâsebeti ile, Nazmî'nin tarih düşürdüğü Ali Ağa olması muhtemeldir. Âşık Çelebî'nin kaydına göre Nazmî, bir nakşbendî şeyhi olan Baba Efendi'nin himâyesini görmüştür. Nazmî'nin asıl adı Mahmud olan ve Rızâî mahlâsı ile şiirler de yazan filibeli bu Baba Efendi ile münâsebeti Rüstem Paşa'nın sadâretinden öncedir. Bu şeyh Rüstem Paşa'nın mânevî pederi ve mürşidi bulunuyordu. Nazmî'nin, iki yıl önce Mihr-ü-Mâh Sultan ile evlenen Rüstem Paşa'nın nufûzu ile 948 (1541/1542)'de Baba Efendi'ye ulûfe tâyini ve yaptırdığı yeni ev münâsebeti ile düşürdüğü tarihler vardır; Rüstem Paşa'ya âit tarihleri ise, 945 — 962 (1538 — 1555) yılları arasına rastlar ki, sonuncusu Rüstem Paşa'nın ikinci defa sadârete getirilmesi üzerine yazılmıştır; bu tarih, Nazmî'nin, bâzı kaynaklarda 955 (1548/1549)'te öldüğünü bildiren kaydın yanlışlığını ortaya koymakta, ölümünün 1555'ten sonraya rastladığını göstermektedir.

E s e r l e r i. Nazmî'ye şöhret kazandıran, kendininkiler de dâhil, bir çok şâirin nazîrelerini içine alan *Macma' al-naẓâ'ir*'idir. Ömer b. Mezîd'in 840 (1436/1437)'ta vücûda getirdiği ve 83 şâirin nazîrelerini muhtevî *Macmû'at al-naẓâ'ir*'inden, eğridirli Hacı Kemâl'in 918 (1512/1513)'de tamamladığı 266 şâire âit *Câmi' al-naẓâ'ir*'inden sonra, Nazmî'ninki bu nevî eserlerin üçüncüsü ve en zenginidir. Tezkiresini 945 (1538/1539)'te yazan Sehî'nin bahsettiğine göre, *Macma' al-naẓâ'ir*'in bu tarihten önce yazıldığını söyleyebiliriz. Yazma iki nüshası bulunan eserin (Viyana devlet kütüp., Flügel, I, nr. 693; İstanbul, Nûruosmâniye kütüp., nr. 4222), İstanbul nüshası 461 varak ve Hacı Kemâl'in mecmuası gibi sahîfeleri 28 × 17 cm. büyüklüğünde ve son sehifesinde 3.356 gazeli içine aldığı kaydedilmekte olup, dîvânlardaki gibi, gazeller hem kafiyelerinin son harfine, hem de arûz bahirlerine göre tasnîf edilmiştir. Kendisinin 203, başka şâirlerin 243 manzûmesini ihtivâ eden bu eserde en çok Ahmed Paşa, İshak Çelebî, Tâcî-zâde Câfer Çelebî, Celîlî, Cem Sultan, Hafî, Zâtî, Revânî, Şâmî, Sabâî, Atâ, Ferîdî, Fakîrî, Gedâî, Kemâl Paşa-zâde, Meâlî, Mesîhî, Münir, Necâtî ve Nizâmî'den gazeller ile, Yavuz Sultan Selim'in ve Mercʿ-i Dâbık muhârebesinde maktul düşen Mısır sultanı Kanşûh Gûrî'nin de birer gazeline yer verilmiştir.

Nazmî'nin eski kaynaklardan bâzılarında adı geçen *Dîvân*'ı ilim âleminee meçhûl bulunuyordu; 1926'da Fuad Köprülü'nün İstanbul kitapçılarından birinde rastladığı bu *Dîvân*, onun tavsiyesi ile Üniversite kütüphânesi tarafından satın alınmıştır ve hâlen oradadır. Hacim bakımından eşine rastlanılmayan bu 46 — 48.000 beyitlik *Dîvân* 962 (1554/1555)'de yazılmış, içindeki şiirler, dîvân tertibindeki usûle göre sıralanmış ise de, gazellerin arasına müstezadlar, müsammat'lar serpiştirilmiş bulunması *Macma' al-naẓâ'ir*'deki gibi, gazellerin muhtelif bahirlere göre sınıflandırılması, onun bir hususiyetini teşkil eder.

XVI. asırda arap ve fars edebiyatının gittikçe artan te'siri ile, o devirde türkçe kelimelerin arûza iyi uydurulamayışı yüzünden, Osmanlı şiirinde yabancı kelime ve terkipler çok yer almış idi. İşte böyle bir zamanda Tatavla'lı Mahremî ile Edirne'li Nazmî, yabancı kelime erden imkân nisbetinde uzak, yabancı terkipleri içine almayan, teşbihleri türk zevkine uygun şiirler yazmışlardır. *Türkî-i basît* denilen bu tarzı, Mahremî'den sonra Nazmî devam ettirmiştir. *Dîvân*'ının ortada bulunmayışından, bir az da bu sâde türkçe şiirlere ehemmiyet verilmeyişinden dolayı, eski kaynakların bahsetmediği bu manzûmeler *Dîvân*'ının muhtelif yerlerine serpiştirilmiştir. 1 kasîde, 1 müstezad, 9 murabbâ, 2 muhammes, 270 gazel, 56 müfred ve 1 mev'izası — müfredler tek rakam ile gösterilmek suretiyle — kabarık bir yekûn tutan bu 286 manzûme bir mâna ifâde etmeyen arûz bahirlerine göre değil, en çok kullandığı bahirler başa alınarak, kafiyelerinin son harflerine ve alfabe sırasına göre, F. Köprülü tarafından, *Dîvân-ı türkî-i basît* adı ile neşredilmiştir.

Ş ö h r e t i v e e h e m m i y e t i. Nazmî'ye hayatında ve ölümünden sonra şöhret te'min eden eser *Macma' al-naẓâ'ir*'idir; Sehî'den itibâren bütün kaynaklarda mühim cephesinin nazîreler mecmuası meydana getirmek olduğu kaydedilir. XVI. ve müteâkip asırda Pervâne Bey'in *Câmi' al-naẓâ'ir*'i ve Nazmî'den de örnekler alan Hisâlî'nin *Maṭâlî' al-Naẓâ'ir*'i ile, ilk defe bo yazımızda bahsi geçen müellifi meçhûl iki *Câmi' al-naẓâ'ir* (Üniversite kütüp., nr. 1547, 2955)'in mevcûdiyeti, böyle mecmualar tertibinin an'ane hâlini aldığını gösterir.

Arapça, farsça tarihler düşüren, türkçe-sırpça bir mülemmâ bulunan, arûz risâlelerindeki bütün bahirlere, bedî' kitaplarındaki bütün

münâsebetiyle ve san'atlara misâl verme gâyesi ile manzûmeler yazan Nazmî'nin, şâirlik ve san'atkârlık bakımından mühim olmadığı, en bayağı mazmûn ve mefhûmları kullandığı, bu sebeple şiirleri ile şöhret kazanamadığı görülür. *Macma' al-naẓâ'ir*'i ise, kendisinden önceki ve elimizde bir çoklarının divânı bulunmayan kendi devrindeki şâirlerin eserlerini ihtivâ ettiğinden, çok mühimdir. *Divân*'ında, mesneviyat kısmının sonu ile tarihlerin baş kısmı eksik olduğundan, 1538—1555 yılları arasındaki hâdiseler ile alâkalı bu tarihlerin sayısı, F. Köprülü'nün hangi vak'alara âit bulunduğunu tesbit maksadı ile hazırladığı listeye göre. 162'dir. Bunlar, o devrin türlü hâdiselerini, kendisinin, mühim simâların, san'atkârların resmî ve husûsî hayatlarını aydınlatan kıymetli birer vesîkadır. Başkalarının değil, yalnız Zâtî'nin bir gazelinin tahmîsi ve ölümüne üç tarih düşürmesi, ona beslediği hürmeti gösterir. Kanûnî devri şâirlerinden İstanbullu Ârifî ile samimîliği, onun bir oğlunun doğumu ve ölümü için söylediği tarihlerden, ayrıca bir mersiyo yazmasından anlaşılıyor. Çağdaşlarından Enverî, Ferdî, Râyi hakkında da ölüm tarihleri vardır. 961 (1553—1554)'de şehzâde Mustafa'nın ve şehzâde Mehmed'in katline düşürdüğü ikişer tarih, Osmanlı kaynaklarında sükût ile geçilen, ancak alman imparatorunun elçisi Busbecq'in raporlarındaki bilgiyi, senesini de aydınlatmak suretiyle, tamamlamış oluyor.

Nazmî'nin bir başka mühim tarafı *türkî-i basit* ile şiirler yazmasıdır. Anadolu'da XIII.—XIV. asırlara âit eserlerde rastlanan tarzda fiil şekilleri, bugün kullanılmayan kelimeler v. b. husûsiyetleri aksettiren bu manzûmeler, lisan tetkikleri için zengin birer malzemedir. Çok sâde dil ile yazılan bu şiirlerde, türkçe kelimelerin cinâsa elverişliliği sebebi ile, halk şiirlerinde görülen cinas san'atına sık-sık rastlarız. Mevzûları rindâne, ahlâkî ve âşıkânedir. Esnaf ve Rumeli güzellerinin tasvirleri ile bayramlarda fişenk atılması, şarabın men'i gibi mahallî renkleri akseltiren Nazmî'nin mazmunlarında o devir askerî hayatının da te'sirleri vardır. Kukla oyununu canlandıran mısraları sâyesinde, Türkiye'de ilk defa XVIII. asırda meydana çıktığını sandığımız bu oyunun XVI. asırda da mevcut olduğunu öğrenmiş oluyoruz. Hulâsa Nazmî, türk edebiyatı tarihi tetkikleri için mühim olan *Macma' al-naẓâ'ir*'i kadar, tarihlerini, *türkî-i basit* ile yazdığı şiirlerini içine alan *Divân*'ı ile de kıymetli bir Osmanlı şâiridir.

Bibliyografya: Th. Menzel (*EI*, bk. mad.) yalnız Gibb'den ve Bursalı Tâhir'in *Osmanlı müellifleri*'nden faydalanmıştır. Nazmî'nin hayatı ve eserleri hakkında ilk tetkik makalesi ve eser F. Köprülü tarafından neşredilmiştir: *Millî edebiyat cereyânının ilk mübeşşirlerinden Edirneli Nazmî* (*Hayat* mecm., 1928, nr. 107, 108); ayn. mll., *Millî edebiyat cereyânının ilk mübeşşirleri ve Türkî-i basit* (İstanbul, 1928). Bu eserin II. kısmı Nazmî'nin hayat ve eserlerine (s. 51—80), III. kısmı *türkî-i basit* ile yazdığı şiirlerine ayrılmıştır (*Divân-ı türkî-i basit*, s. 1—84). Makalemiz, bir-iki ilâve hâriç, bu makale ve eserden hulâsadır. Hâl tercümesi ve şiirlerinden örnekler için ayrıca bk. F. Köprülü, *Divan edebiyatı antolojisi* (İstanbul, 1934), s. 133, 153 v. d.; S. Nüzhet Ergun, *Tanzimat'a kadar muhtasar türk edebiyatı tarihi* (İstanbul, 1931), s. 215, 276 v.d.; Nihal Atsız, *Edirneli Nazmî'nin eseri ve bu eserin türk dili ve kültürü bakımından ehemmiyeti* (*Orhun* mecm., nr. 9, 16 temmûz 1934); Adnan Erzi-Hikmet İlaydın, *XVI. asra âit bir münşeât mecmuası* (*Belleten*, nisan 1957, XXI, nr. 82).

(FEVZİYE ABDULLAH TANSEL)

NAZMÎ, NAZMÎ, ŞEYH MEHMED (1623—1701), halvetî şeyhlerinden bir şâir olup, Rüstem-oğlu Ramazan adlı birinin sulbünden ve *Mi'yâr al-ṭarîḳa* (Üniv. kütüp., TY, nr. 4082) adlı eserinde belirttiğine göre, İstanbul'da dünyaya gelmiştir; doğum tarihi 1032 (1623)'dir. Babası ticâret ile meşgûl olan ve Koca Mustafa Paşa câmii yakınlarında dükkânı bulunan bir adam idi (Şeyhî, *Vaḳâyi' al-fużalâ'*, Üniv. kütüp, TY., nr. 3216; Sâlim, *Tezkire*, İstanbul, 1314, s. 672—674). Zamanının tanınmış âlimlerinden Süleyman Efendi'den ders gördükten sonra, halvetî tarîkatinin Sivâsî şûbesini kuran Abdülmecid Sivâsî'nin halîfesi Abdü'l-ahad Nûrî (ölm. 1061=1651)'ye intisâp etmiştir.

Divânındaki mesnevî tarzında bulunan ilk na'tında tarîkat şeceresini kaydeder ve Abdül'ahad Nûrî'yi büyük bir saygı, sevgi ve bağlılıkla över. Abdül'ahad Nûrî'den hilâfet alan Nazmî Mehmed, 1065 (1654) senesinde İstanbul'da Şehremini'ne yakın Yavaşça Mehmed Ağa zâviyesine şeyh, câmiine de imam; 1105 (1693)'te Yenicâmi'e vâiz tâyin edilmiş, 24 şevvâl 1112 (3 nisan 1701) pazar günü ölmüş, zâviyesine yakın türbeye gömülmüştür. Yerine oğlu Abdurrahman Refîâ şeyh tâyin edilmiştir (Sâlim, *Tezkire*, s. 317 v.dd.). Nazmî Mehmed Efendi üç dilde (türkçe, arapça, farsça) şiir ve inşâya kadir idi (Şeyhî, *ayn. esr.*, s. 187).

Eserleri. *Divân* (Topkapısarayı, Hazîne kütüp., nr. 920). Kendi el yazısı ile olduğu

üstündeki kayıttan anlaşılan bu dîvân, tahmid yollu bir rubâî ile başlar. İçinde mesnevî tarzında ve tarîkat silsilesini bildiren na't'tan başka, biri bahâriye olmak üzere üç na't, sadrâzam Fâzıl Ahmed Paşa'ya 1, defterdar Ahmed Paşa'ya 1. şeyhülislâm Bahâî Efendi'ye 3 kasîde ve bunlardan başka, 166 gazel, 74 rubâî, birer beyitten meydana gelmiş 123 muammâ vardır. Ayrıca Bahâî Efendi'nin Anadolu kazaskerliğine geçişine, Tıflî'nin yaptırdığı eve birer tarihi de mevcuttur. Tıflî'nin Silivrikapı dışında bulunan mezarının kitâbesindeki tarih de Nazmî'nindir (A. Gölpınarlı, *Melâmîlik ve melâmîler*. İstanbul, 1931, s. 131) ve bu tarih dîvânında yoktur. Nazmî, türk dîvân edebiyatının muktedir şâirlerinden olmakla berâber pek tanınmamıştır. Şiirlerinin bir kısmı, Bahâî, Tıflî v.b.'na nazîredir. *Mi'yâr al-ṭarîḳa* halvetîyenin ve bütün esmâ-i hüsnâyı belli zamanlarda, belli sayıda anarak, sülûk gösteren tarîkatlerin hepsinde esâs olan ve *Eṭvâr-ı seb'a* denilen *nefs-i emmâre*, *nefs-i levvâme*, *nefs-i mülhime*, *nefs-i mutmainne*, *nefs-i râżiye*, *nefs-i marzîye*, *nefs-i zekiye*'nin ahvâlini bildirir; *mafā'îlun — mafā'îlun — fa'ūlun* vezninde 954 beyitlik bir mesnevîdir.

Hadîyat al-iḫvân. Bu eserin adı, ebced hesâbı ile te'lîf tarihi olan 1108 (1696/1697) yılını gösterir. Ölümünden bir kaç yıl önce bitirdiği bu mensûr eser *hadîya* adını verdiği 7 bölüme ayrılmıştır. Birinci *hadîya*, Şeyh Yusuf Mahdum (ölm. 890 = 1485)'un ikinci *hadîya*, onun halîfesi olup Muhammed Ruḳayya (ölm. 900 = 1484'ten sonra)'nin, üçüncü *hadîya* Şehkubâd-ı Şirvânî (ölm. 910 = 1504'ten sonra), dördüncü *hadîya* Abdü'mecîd-i Şirvânî (ölm. 971 = 1563)'nin, beşinci *hadîya* Zîleli Şemseddin (ölm. 1006 = 1597/1598)'in altıncı *hadîya* Sivaslı Efendi ismi ile tanınan ve Şeyhî mahlası ile şiirler yazan, *Mesnevî*'nin birinci cildini şerheden Abdülmecîd-i Sivâsî'nin yedinci *hadîya* onun halîfesi ve Nazmî'nin şeyhi Abdül'ahad Nûrî'nin hâl tercümelerini bildirir. Bilhassa Sivâsî Efendi ile Abdül'ahad Nûrî hakkında verilen bilgi iyi ve etraflıdır.

Nazmî bu eserinde, sırası geldikçe, me'hazlarını ve râvîlerini bildirir. Zamanındaki mezzûplar, tarîkatler, örf ve âdetler, pâdişahlar ile vezîrlerin tarîkat erbâbı ile münâsebetleri, İdrîs-i Muhtelî (ölm. 1024 = 1615) ve İdrîsîler (Melâmîye-i bayrâmiye), halvetîyeden Mısrîye şûbesini kuran Niyâzî-i Mısrî (ölm. 1105 = 1693/1694) hakkında verdiği bilgiler gerçekten değerlidir. Ancak tarîkati ve meşrebi dolayısı ile İdrîsîler ve İdrîs-i Muhtelî hakkında verdiği bilgi tarafsız olmadığından, tahkiksiz olarak, kabûl edilemez.

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. M. Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, IV, 560; Hilmî, *Tezkiret-ül-evliyâ* (İstanbul, 1325), s. 120 v.d.; Ş. Sâmî *Ḳāmūs al-a'lām*, VI, 4589 v.d.; Bursalı Tâhir, I, 175; J. v. Hammer, *GOD*, III, 596 v.d.; Menzel, *EI*, mad. NAẒMÎ ŞAYḪ MEḤMED.

(ABDÜLBÂKİ GÖLPINARLI.)

NAẒR. [Bk. NEẒÎR.]

NAẒẒÂM. [Bk. NAẒẒÂM.]

NAẒẒÂM, NAẒẒĀM, İBRÂḪÎM B. SAYYÂR B. HÂNİ' ABÛ İSḤÂḳ, Basra mûtezile mektebinin kelâm âlimi. Basra'da büyümüş, hayatının son devresini, sanıldığına göre, daha genç yaşta öldüğü (220 ile 230 = 835 ve 845 arası) Bagdad'da geçirmiştir. Gözde bir şâir, iyi bir dilci ve bilhassa son derece zekî ve ince bir cedelci olan el-Naẓẓâm Abbâsî harsının en mühim şahsiyetleri arasında yer almıştır; islâmiyet fikrinin gelişmesinde mühim hizmeti vardır. Nazarî kelâmı Abu 'l-Huẕayl al-'Allâf'ın meclisinde öğrendi; çok geçmeden ondan ayrılarak, müstakil bir mektep kurdu. Basra'da, hocasının maniheizme karşı açmış olduğu mücâdeleye şiddetle devâm etti; fakat zekâsını hakkı ile vâkıf olduğu dehrî felsefesinin cerhine hasretti. Sanıldığına göre, Asya yunan felsefesine karşı islâmiyet tarafından asırlarca devam ettirilen mücâdeleyi Naẓẓâm açmıştır. Bu mücâdelenin başlıca vesîkası Ġazzâlî'nin *Tahâfut*'üdür. al-Naẓẓâm Bagdad'da murci'a ve cabarîya kelâmcıları, hadîs âlimleri ve *fuḳahâ* ile ateşli münâkaşalara girişti; onların akîdelerini sünnî kelâm tarihinde büyük bir akis yaratmış olan sert tenkitlere tâbî tuttu. Diğer taraftan, fikirlerinin Bagdad mûtezile mektebi üzerinde, bu mektebin mukavemetine rağmen, büyük bir te'sîr yaptığı sanılmaktadır. Naẓẓâm her şeyden önce kelâmcıdır. Düşüncesine iki temâyül hâkimdir: bir taraftan en sıkı bir vahdâniyet telakkîsine, *tawḥîd* mezhebine; diğer taraftan da, *Kur'an*'a taassup derecesinde bağlılık ki, bu da onu bütün diğer kelâm ve ahlâk kaynaklarını bertaraf etmeğe zorlamıştır. Dine olan alâkası tamâmen aklî idi ve hislerinin bunda te'siri pek görülmemekte idi. Düşmanları onu dehrîlik ile suçlandırmışlardır; bu ise, onun kelâma dâir olan eserinin ana fikrini anlamamak demektir; yalnız şu var ki, dehrîye ile olan mücâdelesi ona akîdesinin hareket noktasını vermiş ve yapısını tâyin etmiştir. Öyle ki, islâmiyet onun elinde oldukça garip bir şekle bürünmüştür. Akîdelerinin acâyipliği yüzünden, hemen bütün müslüman cemâatinin ve hattâ mûtezilenin takbîhine uğramıştır. Bununla berâber, sünnî

kelâm akîdesinin belli-başlı bir çok meselesini ortaya koyan da al-Naẓẓâm olmuştur. Yazıları kaybolmuş ise de, bilhassa tilmizi al-Câḥiẓ'de bunlardan büyükçe parçalar mevcut bulunmaktadır. Râfızîliğe dâir eserlerde kendisine atfedilen bir çok akîde, al-Ḥayyāṭ'ın dediğine göre tilmizleri tarafından çok defa yanlış olarak nakledilmiştir. al-Bağdâdî'nin *Kitāb al-farḳ*'ında al-Naẓẓâm'ın kelâm akîdesine dâir verilen bilgi muhtemelen İbn el-Râvandî'ye kadar çıkar; bu kesdî tahrîf ve yanlış telsirin açık bir örneğini teşkil eder (akîdesinin, kelâm mektebinin belli-başlı hususiyetleri için bk. mad. MÛTEZİLE). Akîdesinin meselelerine dâir bâzı hususlar aşağıda gösterilmiştir:

1. *Aṣl al-tawḥîd*. Burada al-Naẓẓâm'ın başlıca gâyesi, *Kur'an*'ın hilkat nazariyesini, unsurların ebedî seyrini ve dolayısı ile, maddî dünyanın ebediyetini ileri süren dehrîye mezhebine karşı müdâfaa etmektir. Temâmiyle dehrîyeye karşı olup, Abu'l-Huẕayl al-Allâf tarafından da benimsenmiş bulunan *ẓuhūr* ve *kumūn* akîdesini bu maksat ile geliştirmiştir.

Beden ve bedenin münâsebetleri ile alâkalı olan fikirler, mantıken bu akîdeden gelmemektedir. Bununla berâber, bu fikirlerin yapısı Naẓẓam'ın başlıca meseleleri üzerinde uzun-uzun düşünmüş olduğu maniheizme karşı açılan kalemi münâkaşasının büyük ölçüde te'siri altında kalmıştır. Hilkat nazariyesinin müsbet bir şekilde isbâtında, bâzan Aristo'nun izlerine rastlar gibi olmaktayız: hilkat bir hareket içinde bulunmaktadır (hareketsizlik bile bir hareket şekli olarak târif edilmektedir). Demek Allahın kendisi hem hareketsizdir, hem de ilk hareket kuvvetidir. *Tanzîh*, yâni yaradan ile yaradılan arasındaki fark, hayli ileri götürü müştür İlâhî vasıflar bizlere nefîler ile gösterilmiştir. Allahın kelâmı bir beden, binâenaleyh yaratılmış, insanınki ise, bir arazdır. *Kur'an* üslûbu ile değil, geçmişe dâir verdiği bilgiler ve ifşâ ettiği sırlar ile bir mûcize eseridir; çünkü Allah mev'etmemiş olsa idi, insanlar bu üslûbu taklit edebilirlerdi (buna göre, al-Naẓẓâm'da *mu'āraża* yoktur). Naẓẓâm, 'İkrima, Kalbî, Suddî ve Muḳâtil b. Sulaymân gibi hadîs sâhasındaki büyük üstadların *Kur'an* hakkındaki indî telsirlerini tamâmen reddetmekte, tamâmen metne bağlı bir telsir istemektedir. Peygamberlik dünya kurulalı beri, cihanşümûldür; yâni ya'nız Muḥammed değil, bütün peygamberler, bütün insanlık için (hadîslerin zıddına olarak; buna göre, Naẓẓâm Peygamberin peygamberliğini inkâr etmiyor demektir) gönderilmişlerdir.

2. *Aṣl al-'adl*. Naẓẓâm'a göre, insan irâdesinin serbestliği, Aş'arî kelâm akîdesinin bir an önce meydana gelmesine yol açacak derecede takyit edilmiştir. İnsanın bütün fiilleri birer hareket, dolayısı ile, bir arazdır ve yalnız insanlara bağlanan birer harekettir. İnsanın dışında meydana gelen te'sirler Allahın bedenlere koyduğu tabi'î kuvvetlerden doğar (*tavallud*'ün inkârı). İnsan, *rūḥ*'tur; bu *rūḥ* bedene nufûz eder; beden de, *rūḥ*'un bir âletidir (*āla*). İnsanın, yâni *rūḥ*'un yapmağa muktedir olduğu fiili harekete getiren, dar mânada insandan farklı olan bedendir. Neticede, insan (*rūḥ*) tahakkuk sâhasına geçmeden önceki fiili (*al-istiṭā'a ḳabla 'l-fi'l*) yapmağa muktedir ise de, tahakkuk etmekte olanı icrâya muktedir değildir.

3. *Aṣl al-va'd va'l-va'îd*. al-Naẓẓâm *fiḳh*'ın tatbikat meseleleri ile yakından alâkalanmıştır. Gerek kendisinin gerek tarafdarlarının namaz, dinî merâsimin hîle ve dürüstlüğü (bu hususta alâka çekici psikolojik izahlar vermektedir) hakkında neler düşündükleri mâlûmdur.

al-Naẓẓâm, *Aṣḥāb al-ra'y va'l-ḳiyās*'a, dolayısı ile, murci'a'yı temsil eden hanefîlere karşı şiddetle mücâdeleye geçmiştir. *Ra'y* ve *ḳiyās*'ı tamâmen inkâr etmiş ve bu hususta suçlu gördüğü *ṣaḥāba*'den bir çok kimselere karşı hücûmda bulunmakta tereddüt etmemiştir. Bu cümleden olarak, bir dereceye kadar kabûl etmesine rağmen, *icmā'* müessesesini de şiddetle tenkit etmiştir. Bütün bunlar yüzünden, Dâvûd al-Ẓâhirî ve Ẓâhirîya mezhebine yol açmıştır.

Bibliyografya: al-Câḥiẓ, *Kitāb al-ḥayavān* (Kahire 1323), *tür. yer.* (bilhassa I, 167—169, *Kur'an*'ın telsiri hakkında, V, 1—31, *ẓuhūr* ve *kumūn*); al-Ḥayyāṭ, *Kitāb al-intiṣār* (nşr. Nyberg), Kahire, 1925, bk. fihrist; İbn Ḳutayba, *Ta'vîl muḫtalif al-ḥadîṯ* (Kahire, 1326), s. 20—53; al-Aş'arî, *Maḳālāt* (nşr. Ritter), bk. fihrist; al-Sayyid al-Murtaḍā, *Kitāb al-amālî* (Kahire, 1325), I, 132 v.dd.; al-Bağdâdî, *Kitāb al-farḳ* (Kahire, 1910), s. 113—136; *Kitāb al-fihrist* (*WZKM*, IV, 220 v.d.); İbn Ḥazm, *Kitāb al-faṣl* (Kahire, 1317), *tür. yer.*; al-Şahrastânî, *Kitāb al-milal va'l-niḥal* (nşr. Cureton), s. 37—41; İbn Abi 'l-Ḥadîd, *Şarḥ nahc al-balāġa* (Kahire, 1329), II, 48 v. dd. (al-Naẓẓâm'ın, *Kitāb al-nukat*'inin bâzı parçaları ile); al-Ḫaṭîb al-Bağdâdî, *Târîḫ Bağdâd* (Kahire, 1349), VI, 97 v.d.; İbn al-Murtaḍā, *al-Mu'tazila* (nşr. Arnold), Leipzig, 1902, s. 28 v.dd.; İbn Ḥacar al-'Asḳalânî, *Lisân al-mizân* (Haydarâbâd 1329), I, 67; bk. mad. MÛTEZİLE, *bibliyografya*; A. S. Tritton, *Muslim Theology* (London, 1947), s. 89 v. dd.

(H. S. NYBERG.)

NEBE'. AL-NABA', *Kur'an*'ın LXXVIII. sûresinin adıdır. Mekke'de nâzil olmuştur. Umûmî kabûle göre, 40 ve bâzılarınca 41 âyettir. Sûrenin adı olan *al-Naba'* („haber") ikinci âyetinden alınmıştır. Ayrıca bu sûreye ilk âyetinin ilk kelimesi olan *'Amma* („neden, hangi şeyden") adı da verilmiştir.

Müfessirlere göre, sûrenin ikinci âyetinde zikredilen „büyük haber" ile mekkeli münkirler arasında harâretle münâkaşa edilen yeniden dirilişe ve kıyâmet gününe dâir haber kasdedilmiştir. Bu sûrede önce münkirlerin şüphe ve tereddütlerine işâret edilerek, yaratıcı Tanrının kudreti, insanlara lutfettiği şeyler sayılır; âbiret gününden ve o zaman münkirlerin âkıbetlerinden bahsedilir. Sonra da, buna karşılık inananların erişecekleri nîmetlerden bâzıları zikredilerek, münkirlere tekrar bir ihtarda bulunulur ve neticede nâdim olacakları ilâve edilir. Sûrenin bütün âyetleri muhkemdir, nâsih ve mensûhu yoktur.

Bibliyografya: Ṭabarî, *Tafsîr* (Bulak, 1321—1330), XXX, 2—15; İbn Salâma, *al-Nâsiḫ va 'l-mansûḫ* (Kahire, 1315, hâşiyede), s. 322—323; al-Zamaḫşarî, *al-Kaşşâf* (Bulak, 1318), III, 245—251; al-Bayżâvî, *Envâr al-tanzîl* (İstanbul, 1317—1320), VI, 438—446 (nşr. H. O. Fleischer), Leipzig, 1846, II, 380—383; al-Nasafî, *al-Tanzîl* (İstanbul, 1317—1320, hâşiyede), VI, 438—446; al-Ḫâzin, *Lubâb al-Ta'vîl* (aynı baskıda, ortada, altta), VI, 438—446; Niẓâm al-Dîn al-Nîsâbûrî, *Ġarâ'ib al-Ḳur'ân* (1321—1330, hâşiyede), XXX, 2—13; al-Râzî, *Mafâtîḥ al-ġayb* (Kahire, 1321), VI, 447—461; Fîrûzâbâdî, *Tanvîr al-miḳbâs min tafsîr İbn 'Abbâs* (İstanbul, 1317—1320, kenarda), VI, 438—446; *Tafsîr al-Calâlayn* (Kahire, 1934), II, 345—346; Nöldeke-Schwally, *Geschichte des Qorans* (Leipzig, 1909), I, 104; M. Vehbi, *Ḫulâṣat al-beyân fî tafsîr al-Ḳur'ân* (İstanbul, 1341—1343), XV, 2. kısım, s. 3—19; Hamdi Yazır, *Kur'an dili* (İstanbul, 1935—1938), VII, 5527—5549; R. Blachère, *Le Coran* (Paris, 1947—1951), II, 66—70, nr. 26.

(NİHAD M. ÇETİN.)

NEBÎ. NABİ (A.), peygamber, ibrânîce *nâbî* yahut ârâm. *nebî'â* kelimesinden alınmış olup, *Kur'an*'da Mekke'nin ikinci devresinden itibâren müfret ve cemi (*nebîyûn*) şekilleri ile geçer; Medine devrinde ise, ceminin kısaltılmışı olan **anbiyâ'* şekline de rastlanır. *Kur'an*, III, 39. 84 v. dd.; IV, 161 v. dd.; VI, 83—86'da *nebîyûn*'un isimleri yer almaktadır; sûre XIX'un türlü yerlerinde ve XVII, 55'te haklarında daha fazla bilgi bulunmaktadır. Bunlar, Peygamberin adını bildiği İdrîs (XIX, 56)'i bir tarafa bırakırsak (bk. mad. İDRİS; Horowitz, *Koranische Untersuchungen*, s. 88 v.dd.), münhasıran *Ahd-i Atîk* ve *Ahd-i Cedîd*'deki isimlerdir; hâlbuki Allahın habercisi (*rasûl* [b. bk.], cemi *rusul*; *mursalûn*) ise, ilk devirlerde başka kavimlere de gönderilmiş idi: msl. Hûd veya Ṣâliḥ, *Kur'an*'a göre „peygamberler" yalnız *ahl al-kitâb* [b. bk.] arasında zuhûr etmişlerdir. *Kur'an*'da peygamber adı verilen kimselerin yalnız küçük bir kısmı aynı zamanda mukaddes kitaplarda da bu ismi taşımaktadırlar ve *Kur'an*'daki *anbiyâ'* arasında yalnız Yûnus b. Matta [b. bk.] *İncil*'de geçen peygamberlerdendir. Peygamberin kendisi ancak Medine'ye geldiği zaman *nebî* unvânını almıştır; ona burada *nabî* (*yâ ayyuha 'l-nabî*) şeklinde hitap olunmakta ve peygamberlerin sonuncusu mânasına *ḫâtam* denilmekte idi. *Kur'an* (VII, 157 ve 158)'da Peygambere *al-Nabî al-ummî* deniliyor ki, bunun ile onun müşrikler arasından çıkmış Peygamber olduğu kasdedilmektedir; zîra mûsevîler müşriklere *ummôt hâ 'ôlam* „dünya kavimleri" demekte ve bunlar arasından çıkmış olan msl. Ayyûb ve Bel'am gibi peygamberleri tanımakta idiler. Mûsevîler tarafından müşriklere verilen bu isim *Kur'an*'a *al-ummîyûn* (LXII, 2; III, 20,75) olarak geçmiştir; III, 20'de *ummîyûn* kelimesi ile müşriklerin kasdolunduğu gâyet açık olarak görülmektedir; zîra bu sûre onları kitap ehli olanlardan ayırmaktadır. II, 78'de geçen *ummîyûn lâ ya'lamûn al-kitâb* sözünden, önceleri müşrik olup, sonradan mûsevîliği kabûl eden arapların kasdedildiği ihtimâli ileri sürülmektedir (Wellhausen, *Skizzen*, IV, 13, not 2). *Ummî* kelimesinin ibrânîce *ummôt hâ-'ôlam*'den gelmiş olması vâkıası bu kelimenin *Kur'an*'daki bütün istimâllerine uymaktadır; hâlbuki *ummî*'nin ibrânîce *'am hâ-âreṣ*'ten („memleket ahâlisi", kanûnu bilmeyenlere verilen isim) gelmiş olması ise, kat'î olmamakla berâber, *Kur'an*, II, 78'e uymaktadır.

Muhammed'in peygamberlik vasfı hakkındaki *Kur'an* sonrası fikirler için bk. mad. MUHAMMED (bk. bir de Tor Andrae, *Die Person Muhammeds in Lehre und Glaube seiner Gemeinde*, Stockholm, 1918). *Ḳiṣaṣ al-anbiyâ* hakkındaki yazılar *Kur'an*'dan sonra islâmiyette adı geçen diğer peygamberlere dâir bilinen hususları bir araya toplamaktatır. Bu yazılar, gerek *Kur'an*'da, gerek mukaddes kitaplardan sonraki mûsevî veya hıristiyan an'anelerinde adları geçen veya geçmeyen, dar mânada peygamberlere inhisar etmemektedir; bunlar, Circîs ve Buluḳyâ gibi *Kur'an*'ın îmâ-yolu ile temâs ettiği şahısların da hikâyesini aplatmaktadır.

Bibliyografya: Wensinck (*Acta Orientalia*, II, 173 v. dd.); Lidzbarski, *De propheticis quae dicuntur legendis*; Horovitz (*ZDMG*, LV, 519 v. dd.); ayn. mll., *Koranische Untersuchungen* (Berlin ve Leipzig, 1926), s. 44 v. dd. (J. HOROVITZ.)

NEBÎ YÛNUS. [Bk. KOYUNCUK.]

NEBİZ. NABİẒ (A.). sarhoş edici içkileri ifâde eden umûmî bir tâbir. Arabistan'da bunun *mizr* (arpa ile), *bit'* (bal ile: Buḫārī, *Maġāzī*, bâb 60; *Aşriba*, bâb 4; *Adab*, bâb 80 veya bir çeşit buğday ile: Aḥmed b. Ḥanbal, IV 402), *faḍīḫ* gibi bir çok çeşitleri imâl olunmakta idi.

Üzümün nâdir olduğu Arabistan'da, bilhassa Medine'de şarabın hurma çeşitleri ile nâdiren de üzümden yapıldığı rivâyet edilmektedir (Buḫārī, *Aşriba*, bâb 2, 3; Muslim, *Aşriba*, hadîs, 3, 6). Bu rivâyet doğru olabilir. Bununla berâber, bu hadîslerde, şarabı harâm saymanın rûha sükûn veren içkilere de şâmil olup-olmadığı meselesinde muayyen bir temâyül sezilmektedir. Umûmiyet itibârı ile, hadîs, bu hususa mûsbet cevap vermekte ve dolayısı ile, islâmiyetin harâm olarak kabûl ettiği *ḫamr*'ın *nabiẓ*'i de içine aldığını isbâta çalışmaktadır.

Mesele müşkil bir durum arzetmekte idi; zîra bu içkilerin sarhoş etme dereceleri tahammür derecelerine bağlı bulunuyordu. Nitekim bir çok hadîslerde msl. 'Â'işa tarafından Peygamber için nasıl nabîz hazırlandığını ve bunun ne zaman ortadan kaldırıldığını nakleden hadîsler [bk. mad. HAMR] ile, bâzı kaplar (*ḫantam*, *muzaffat* v.b.) için konulan harâm kaydının kaldırıldığını ve içlerinde hazırlanan içkilerin müskir olmamaları şartı ile bütün kapların istimâline cevâz verildiğini bildiren hadîslerde bunu görmekteyiz (Muslim, *Canâ'iz*, hadîs 106; *Aşriba* hadîs 63—65, 67—75 v. b.). al-Nasā'ī (*Aşriba*, bâb 48)'nin hadîs mecmuasında hanefîlerin kendi görüşleri lehinde delîl olarak gösterebilecekleri bir takım hadîsler mevcuttur ki, bunlara göre, şarabın harâm olarak memnûiyeti *nabiz*'e şâmil değildir. Krş. bir de mad. HAMR.

Nabîz aynı zamanda, süt ve bal yanında, Mekke hacılarına ikrâm edilen bir içki idi. *al-Sikāya* (bu aynı zamanda, Zamzam'ın çok yakınında içkinin sunulduğu binânın da adıdır) adlı bu ikrâm müessesesi Abbâsîlerce kullanılıyordu (Aḥmed b. Ḥanbal, *Musnad*, I, 372; Muslim, *Ḥacc*, bahis 347; Abū Dāvūd, *Manāsik*, bâb 90). İbn Sa'd (ölm. 230 = 845) ve al-Azraḳī (ölm. 244 = 858)'deki tasvirler âdetâ bugünkü durumu aksettirir gibidir. Mukaddasī (ölm. aş.-yk. 1000 tarihlerinde) zamanında müessese ortadan kalkmış bulunuyordu. Daha etraflı bilgi için bk. Guadefroy-Demombynes.

Bibliyografya: Krş. mad. HAMR, *bibliyografya*; bir de *Fatāvā 'Alamgīrī* (Kalküte, 1251=1835), VI, 607; Santillana, *Il „Muḫtaṣar"...* (Milano, 1919), II, 739 v. dd.; İbn Ḥacar al-Haytamī, *Tuḥfa* (Kahire, 1282), IV, 118 v. dd.; Abu 'l-Ḳāsim al-Muḥaḳḳik, *Kitāb ṣarā'i' al-islām* (Kalküte, 1255), s. 522; Querry, *Recueil de lois conc. les musulmans schyites* (Paris, 1872), II, 237 v. dd.; Th. W. Juynboll, *Handleiding tot de kennis van de moh. wet* (Leiden, 1925), s. 173; Snouck Hurgronje, *Het mekkaansche Feest* (Leiden 1880), s. 169 (*Verspr. Geschr.*, I, 111); Gaudefroy Demombynes, *Le pèlerinage à la Mekke* (Paris, 1923); *Annales du Musée Guimet, Bibl. d'études*, nr. 23), s. 71 v. dd.; al-Azraḳī (nşr. Wüstenfeld), s. 335 v. dd. (A. J. WENSINCK.)

NEBUKADNESAR. [Bk. BUḪTUNNAṢR.]

NECÂH. BANİ NACĀḤ, 412'den 553'e kadar 1022—1158) Zabîd[b. bk.]'de hüküm sürmüş olan babeş memlûk sülâlesi. Son Ziyâdî [b. bk.], habeş Marcān'ın vezîrliği zamanında ve memlûk Nafîs tarafından katledildiği zaman diğer bir vâli, Nacāḥ, intikam almak üzere, harekete geçti. Çetin mücâdelelerden sonra, Nafîs katledildi ve Nacāḥ da zilkâde 412 (şubat 1022)'de Zabîd'e girerek, tam Ziyâdî'nin ölümüne bir misilleme olmak üzere, vezîri diri-diri bir duvar içine gömdürdü. Rakibi Nafîs gibi, o da, kırallık nişan ve alâmetlerini takındı; para bastırdı ve hutbelerde kendi ismini Abbâsî halîfesininkinden sonra okutmağa başladı. Abbâsî halîfesi Nacāḥ'ı, al-Mu'ayyad Nāṣir al-Dīn unvanı ile, tanımağa mecbûr oldu. Kırallığı Tihāma'ya kadar yayılmakta idi ve en yüksek bölgede kaleleri ellerinde tutan kimselerin hâkimiyeti altında küçük beyliklere ayrılmış idi. Bunlar arasında Ṣulayḥîler [b. bk.] nufûz ve hâkimiyetlerini genişletmeğe muvaffak oldular; Banî Nacāḥ ile kurdukları münâsebetler bütün bu beyliklerin tarihi üzerinde kuvvetle müessir oldu. Rivâyete göre, 452 (1060)'ye doğru, Ṣulayḥîlerin ilk hükümdarı Abū Nacāḥ sülâlesinin ilk hukümdarını, hediye olarak gönderdiği bir câriye tarafından, zehirleterek öldürttü. Bu hâdiseyi takîp eden kargaşalık esnâsında, 'Alī Zabîd'i ele geçirdi ve Nacāḥ'ın üç oğlu Dahlak [b. bk.] adasına kaçtılar. Bunların en büyüğü olan Mu'ārik intihar etti. Diğerleri, yâni Sa'īd al-Aḥval ile Abu 'l-Ṭamī Cayyāş (*al-Mufīd fī aḫbār Zabīd* adlı eseri 'Umāra'nın eserine temel teşkil etmiştir, bk. Kay, *bibliyogr.*) kaybet-

tikleri toprakları istirdat etmek için, mücâdeleya karar verdiler. Sa'îd, Zabîd'de saklandığı yerde gizliden-gizliye hazırlıklara başladı ve Cayyâş'ı yanına getirtti. Sonra ikisi meydana çıkarak, muhtemelen 473 (1081)'te, Mekke'ye karşı savaş hâlinde de bulunan 'Alî al-Şulaybî'ye hücûm ederek, hayetioa son verdiler. Zabîd, Sa'îd'in hükümranlığını derhâl kabûl etti. Sa'îd şî'îlere karşı, sünnîlerden ziyâde, bir çok habeş köle askerlerin ırkî duygularına hitâp etti (*anâ raculan minkum va 'l-'izz^a 'izzukum*: Cayyâş, 'Umâra, s. 63, s—4). Fakat 'Alî al-Sulayhî'nin Zabîd'de esir olarak bulunan dul karısı Asmâ', oğlu al-Mukarram'in imdadına koşup, onu şehri ele geçirmeğe iknâ etti (475 = 1082/1083). Bunun üzerine, Nacâhlar tekrar Dahlak'e kaçtılar. 479 (1086)'da Sa'îd tekrar hükümdar olarak döndü ise de, 481 (1088)'de Sulayhîlerin melîkesi, al-Mukarram'in karısı al-Sayyida'nin teşvikı üzerine katledildi.

Cayyâş, Emevîlerden olduğu söylenen vezîri Halaf b. Ṭâhir ile birlikte, Hindistan'a kaçtı; bir hindli kılığında tekrar Zabîd'e döndü; vatandaşları ile münâsebet kurup, oldukça kolay bir hükûmet darbesinden sonra, 482 (1089)'de şehre tekrar hâkim oldu. Öldüğü zaman (498 veya 500 = 1105 veya 1106) çözülme baş-gösterdi. Zâten hayatta iken de dâhilî bir takım güçlükler başlamış bulunuyordu. Meselâ, ecdâdı ilk Ziyâdî ile birlikte memlekete gelmiş bulunan Ḳâżî İbn Abû 'Aḳâma'yi idâm ettirmiş idi; eski yardımcısı Ḫalaf de kaçmak zorunda kalmış idi. Kardeşi Sa'îd ile aralarında bir takım anlaşmazlıklar olduğu Cayyâş'ın kendi rivâyetlerinden mâlûm bulunduğuna göre, şiddetli âile mücâdelelerine şâhid olunacak idi. Nitekim, Cayyâş'ın Hindistan'dan satın aldığı bir genç kızdan olan oğlu Fâtik I. üvey kardeşleri İbrâhîm ve 'Abd al-Vâḥid'e karşı kendini korumak zorunda kalmış ve 503 (1109/1110) senesinde ölmüştür. Henüz reşid olmayan en küçük oğlu al-Manşûr, birbirleri ile mücâdele hâlinde olan amcaları tarafından ortadan kaldırılmak istenmesi üzerine, Sayyida'nin yanına kaçmış ve Sayyida'nin gözdesi al-Muẓaffar b. Abi 'l-Barakât onu 504(1110/1111)'te Sulayhîlerin tâbii olarak geri getirmiş idi.

al-Manşûr'un rüşd yaşında olmaması sebebi ile, hâdiseler Ziyâdîler zamanındaki seyrini tâkip etti. Manşûr'un vezîri memlûk Anîs hükümdarlık pâyesini bile eline geçirdi. Manşûr rüşd yaşına gelir-gelmez, onu sarayına dâvet edip (517 = 1123), kendi eli ile öldürerek, bertaraf etti. Kendisi de, hemen sonra, yeni vezîri Mann Allâh'ın teşvikı ile zehirlettirildi. Mann Allâh, ertesi sene, Sulayhîlerin zaafa uğramasından sonra, hâkimiyetlerini te'sis maksadı ile, Fâtimîlerin göndermiş oldukları Nacîb al-Davla'yi Zabîd kapılarında mağlûp etti. Mann Allâh, Maşûr'un Anîs'in terekesinden satın almış olduğu 'Alam adında, muganniye olan bir câriyeden doğma oğlunu, Fâtik II. unvanı ile, sûretâ hukümdar mevkiine çıkarmış idi. 545 (1150) senesinde ölmüş olan 'Alam, iktidar gâsıpı vezîrlere karşı âilesinin haklarını mahâretle müdâfaaya çalışmış ve Nacâhların içinde, aşağı-yukarı Sayyida'nin Sulayhîler arasında oynadığı role benzer bir rol oyoamıştır. Bilhassa muntazam haec kervanları teşkil edip, bunları idâre etmiş ve böylece, istemediği hâlde, kendi âilesini bertaraf etmeğe muvaffak olan 'Alî b. Mahdî'nin yükselmesine imkân vermiştir. Mann Allâh, 'Alam'in bir desîsesi neticesinde, 524 (1130)'te harem dâiresinde katledildi. Onun yerine, memlûklerden Ruzayḳ ve sonra al-Mufliḥ geçti. 'Alam, bu sonuncuya karşı, gözdelerinden — kendi aralarında anlaşmayan — Surûr ile İḳbâl'i ileri sürdü. Bu bitip tükenmek bilmeyen mücâdelelerde, muhtelif fırkalar, birbirlerine karşı, civarda yaşayan küçük arap emîrlerini getirdiler. İḳbâl, Fâtik II.'i zehirletti (531 = 1137). Çocuğu olmadığı için, yerine yeğeni Fâtik III. b. Muḥammed b. Fâtik I. b. Cayyâş geçti. 529 (1135)'dan itibâren, Surûr hükûmeti eline aldı. 'Alî b. Mahdî'nin gönderdiği bir „hâricî" elçinin cinâyeti Surûr'un gayret ve azim ile dolu idâresine son verdi. Cinâyet 12 receb 551 (1 eylûl 1156)'de Zabîd'de bir câmide işlendi. Zaydî imâmı al-Mutavakkil Aḥmed b. Sulaymân habeşler tarafından yardıma çağırıldığı zaman, önce Fâtik'in uzaklaştırılmasını ve kendisinin Zabîd'de hukümdar ilân edilmesini istedi. Askerler bu teklifi kabûl ettiler ise de, zafer 'Alî b. Mahdî [b. bk. ve bk. mad. MEHDİLER]'de kaldı. 14 receb 554 (2 ağustos 1159)'te Zabîd'e girdi. Banî Ziyâd ile Banî Nacâḥ ordularını teşkil için deniz kanalı ile dâimâ habeş esirleri getirtmişler ve böylece bugün Yemen ovalarında hâlâ kendini hissettiren ve islâmdan önce do göze çarpan bir ırk karışmasına yol açmışlardı. Fakat bu memlûkler, gerek Ziyâdîler, gerekse Nacâhlar için büyük bir tehlike olmuş idi. Cayyâş, onlara karşı bir muvâzene unsuru olmak üzere, Oğuz [b. bk.] türklerinden müteşekkil bir muhâfız kuvveti meydana getirmiş idi. Fakat bunlar iklime alışık değil idiler; onun için Cayyâş bu birlikleri devâm ettirmeğe muvaffak olamadı; çünkü çocuk olmasalar bile, son derece zayıf ve tâkatsiz kalıyorlardı. Habeş unsuru daha d[e]

arttı; zîra çocuk sâhibi olan câriyeler siyâsî bir takım te'sirler de yapabiliyorlardı. İleri gelenlerin ağzına kadar dolu olan harem dâireleri son derece karışık âile münâsebetleri meydana getirdi. Msl. yukarıda bahsi geçen vezir Ruzayḳ'ın terekesinin tanzimi senelerce devam eden bir mesele olmuş, en mâhir hukukçuların içinden çıkamadığı bu mes'eleyi, nihâyet günün birinde Hadramût'tan yaşlı ve muhterem bir zât, şerî'ate göre halletmiştir.

Bibliyografya: bk. mad. ZABİD, bilhassa Kay; ayrıca: İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-'ayān* (Bulak, 1299), I, 153; Ḥusayn F. Hamdānī, *The life and Times of Queen Saiyidah Arwā the Ṣulaiḥid of the Yemen* (*Journ o. t. Centr. Asian. Soc.*, 1931, XVIII, 505—517; E. de Zambaur, *Manuel de généalogie et de chronologie* (Hannover, 1927), s. 117 v.d. (R. STROTHMANN.)

NECÂŞÎ. AL-NACĀŞĪ, arapçada Habeşistan kıralını ifâde etmek için kullanılan tâbir olup, habeşçe ንጉሥ „kıral, hükümdar" kelimesinden alınmıştır. Arapçada bâzan has isim, bâzan da cins isim olarak kullanılır. Kelime aynı zamanda saf arapça olup, av hayvanlarını önüne katan adam mânasına gelmektedir. Bu kelimeye *Kur'an*'da rastlanmaz. Ḥadîs'te, Rum, Fars ve Mısır hükümdarlarını ifâde etmek için, Ḳayṣar [b. bk.], Kisrā [b. bk.] ve al-Muḳavḳas [b. bk.] kelimeleri kullanıldığı gibi, Nacāşī de Habeşistan kıralı için kullanılmıştır. Bütün bunlar bir arada Peygamber zamanında, islâm topraklarını çeviren büyük devletleri temsil etmekte idiler. m. s. VII. asra âit Ḳuṣayr 'Amra [bk. mad. AMRE] kasrının büyük salonunun duvar resimleri üzerinde al-Nacāşī, bu hükümdarların dördüncüsü olarak yer almakta, Muḳavḳas'ın yerinde de Vizigot Roderich bulunmakta idi.

Sīra'de Nacāşī, Habeşistan'a yapılan iki hicret, Peygamberin onu islâmiyeti kabûle dâvet eden mektubu, hıristiyanlıktan islâmiyete geçişi, aralarında Peygamberin müstakbel zevcesi Umm Ḥabība de bulunan (hicretin 7. senesinde) muhâcirleri Arabistan'a götürmek için, techiz ettiği iki gemi ile alâkalı olarak, mühim bir yer işgâl etmektedir.

Bu hadîsler, Grimm, Caetani ve Vacca tarafından tenkidî bir tetkike tâbî tutulmuştur. Grimm, Peygamberin büyük hükümdarlara yazmış olduğu mektuplar ile alâkalı hadîslerin tarihî bir temeli olmadığını ileri sürmektedir. Caetani bilhassa Nacāşī'ye yazılmış olan mektubu incelemiştir. V. Vacca da hadîsleri şu tarihî vak'alara ircâ ediyor: *a.* Peygamber Hayber'i muhâsara ettiği sırada Ca'fer b. Abī Ṭālib'in hicretin 7. yılında Habeşistan'dan dönmesi; *b.* hicretin 6. senesinde, 'Amr b. Umayya'nın Mekke muhâcirlerini Medine'ye getirmek için yaptığı sefer; *c.* Mekke'den Habeşistan'a muhâcerete dâir hadîsler. Bu muhtelif bölümlere bir çok vak'alar eklenmiştir; msl. *a.* bölümüne Abū Sufyan'ın kızı ve 'Ubayd Allah b. Caḥş'ın kızı Umm Ḥabība'ye Peygamberin tâlib olduğu ve Nacaşī'den 400 dinarlık cihâz aldığı; *b.* bölümüne Peygamberin Nacāşī'ye mektubu, Nacāşī'nin müslüman olması ve 'Amr b. al-'Āṣ'ın müslümanlığı kabûlüne tavassut etmesi vak'aları eklenmiştir.

Hadîste bir de, Nacāşī'nin önceden haber verilmeksizin, hicretin 9. senesi ramazanında ölümünün Peygamber tarafından ilân edildiği yer almakta ve bu müslümanlık refiki *muṣallā* [b. bk.]'da namazının kıldırılmış olması münâsebetiyle zikredilmektedir.

Nacāşī unvanı arapça eserlerde, bu yazımızın da gösterdiği gibi, Habeşistan'ın daha sonraki kırallarına verilmiştir. Nacāşī'nin hasismi olarak Aşḥama, Aẓḥama veya Abḥar gösterilmektedir.

Bibliyografya: *Sīra*'deki parçaların tam bibliyografyası için bk. Caetani, *Annali dell'Islām*, bk. fihrist, cild II 11; ayrıca bk. H. 6. sene için § 45—55; hadîsteki yerler için bk. Wensinck, *A Handbook of Early Muh. Tradition*'da Nacāşī ve Abessinia kelimeleri; ayrıca bk. bir de H. Grimme, *Mohammed* (Münster, 1892), I, 123; V. Vacca, *Le ambascerie di Maometto ai sovrani* (*RSO*, X, 87 v. dd.); Lammens, *L'âge de Mahomet* (*JA*, seri X, cild XVII, bilhassa s. 244 v.d.; M. Weisweiler, *Buntes Prachtgewand...* (Muḥammed b. 'Abd al-Bāḳī al-Buḫārī al-Makkī, *al-Ṭirāz al-manḳūş fī maḥāsin al-Ḥubūş*), Hannover, 1924, s. 48 v. dd.; Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden* (Leiden, 1879) s. 190 v. dd.; ayn. mll., *Neue Beiträge zur semitischen Sprachwissenschaft* (Strassburg, 1910), s. 59. (A. J. WENSINCK.)

NECÂŞÎ. NACĀŞĪ (? — 669) ḲAYS B. 'AMR AL-ḤARIŞĪ, milâdî VII. asır arap şâiri. Önceleri Nacrān [b. bk.]'da yaşamış ve orada, akrabâsından Medine'de evli bulunan bir kadını şiirine mevzû aldı diyerek, Ḥassān b. Ṣābit [b. bk.]'in oğlu 'Abd al-Raḥmān'a karşı mücâdeleye girişmiştir. Hasmının hicviyelerine doğduğu memleketten mukabelelerde bulunduktan sonra, onun ile bir defa Ẓu 'l-Macāz senelik panayırında, bir ikinci defa da Mekke'de karşılaştı. Her iki karşılaşmada da, 'Abd al-Raḥmān hasmına nazaran daha zayıf bir şâir olduğunu bilfiil görmekle kalmadı, aynı zamanda dayak da yedi; öyle ki, yaşlı olmasına rağmen, babası oğlunun lehine müdâ-

bale etmeğe mecbûr kaldı. Necâşî bundan başka Banî Aclân'ın şâiri İbn Mukbil ile de çatışma hâline girdi; kendini müdâfaada o kadar ileri gitti ki, sonunda, şiirleri hakkında Ḥassân ve al-Ḥuṭay'a'nin fikrini alıp, onu hapse attırdı. 'Oşmân'ın ölümünden sonra, Necâşi, 'Alî'nin şâiri sıfatı ile, Kûfe'ye gitti; 'Alî'nin emri ile, bilhassa Şiffîn muhârebesinden sonra Mu'âviya'nin şâirlerine siyâsî mâhiyette şiirler ile mukabelede bulundu. Fakat sefihçe bir hayat sürdüğü için, 'Alî'nin gözünden düştü ve ramazanda bir içki âlemi yaptığından, dayak ve teşhir cezâsına çarpıldı. Bu cezâdan doğan öfkesini yatıştırmak için hicvettiği Kûfe eşrâfı ile arası açıldıktan sonra, 'Alî tarafından nefyolundu; o da bunun üzerine, Mu'âviya'nin tarafına geçti. Sonra, vatanı olan Yemen'e döndü ve Ḥasân'ın ölümü için bir mersiye yazdıktan sonra, 40 (669) senesinde Lahc'da öldü.

Bibliyografya: Zubayr b. Bakkâr, *al-Muvaffaḳiyât* (nşr. Schulthess, *ZDMG*, LIV, 421—474); İbn Ḳutayba, *Kitâb al-Şi'r* (nşr. de Goeje), s. 183—190, bu eserden naklen: 'Abd al-Ḳâdir al-Baġdâdî, *Ḫizânat ul-adab*, IV, 368; İbn Ḥacar al-'Askalânî, *al-İṣâba*, III, 1200; al-Dînavarî, *Kitâb al-aḫbâr al-ṭıvâl*, s. 171, 185, 198; başka mısrâlar: Naṣr b. Muzâḥim, *Vaḳ'at Şiffîn* (Beyrut, 1921), bk. *ZS*, IV, 18; Rescher, *Abriss der arab. Literaturgeschichte*, I, 114.

(C. BROCKELMANN.)

NECÂT (1636 ?— 1714) **MÎR 'ABD AL-'ÂL NACÂT, İran şâiri.** Hüseynî seyyidlerinden isfahanlı Mîr Muḥammed Mu'min'in oğlu olup, 1046 (1636/1637) yılına doğru dünyaya gelmiştir. Hayatı hakkında pek az şey bilinmektedir. Kat'î olarak tesbit edilen yegâne mâlûmâta göre, o devrin bir çok İran şâirleri gibi, al-Nacât da muhtelif yüksek rütbeli me'mûrların kâtipliğinde bulunmuştur. Msl. *ṣadr* Mîrzâ Ḥabîb Allâh'ın yanında *mustavfî* [b.bk.] vazifesine tâyin olunmuş, aynı vazifeyi daha sonraları Astarâbâd'da görmüş ve Salavî hükümdarları Şâh Sulaymân (1667 — 1694) ile Şâh Sulṭân Ḥusayn (1694—1722)'in yanlarında uzun seneler münşî olarak bulunduktan sonra, 1126 (1714) yılında ölmüştür. Şöhretini, her şeyden evvel, *Gul u-Kuşti* (güreş) adlı büyük manzûmesine borçludur; 1112 (1700/1701) yılında bitirdiği bu şiir İran'da bugün de pek rağbette olan *Zûr-ḫâna* [b.bk.]'den bahsetmektedir. İran'da bugün de güreşçiler çok bu-sûsî ve kapalı bir topluluk teşkil ettikleri için, kendi meseleklerine mahsus ve yabancılarca anlıyamıyacağı bir takım tâbirler ile dolu bu-sûsî bir dil (bir çeşit argo) kullanmakta idiler. Nacât, şiirinde bu husûsî tâbirleri gâyet ustaca kullanmış, bu da şiirlerini, mevzû ile alâkası olmıyanlar için, anlaşılması çok güç bir hâle koymuştur. Bu vaziyet eserine nâil bir çok şerhlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur; bunlar arasında, Ârzû, Ratan Singh Zahmî (Lucknow, 1258), Gobind-râm (taş-basm., Moradâbâd 1884) en meşhûrlarıdır. Nacat'ı şerhedenlerden bâzıları, san'atının husûsî vasfı üzerinde pek hassas davranmakta ve onun harc-i âlem tâbirler, yavan nüktelerle kullanmak ile şiirin seviyesini düşürdüğü kanaatini beslemekte idiler. Şurası muhakkaktır ki, Nacât'ın edâsı İran saray şiirine has an'anevî asîl üslûptan uzaklaşmış ve orta halk sınıfının diline yaklaşmış idi ki, bu da eserine İran dilinin tarihi bakımından husûsî bir ehemmiyet kazandırmıştır. Bu şiir dışında, Nacât'ın yalnız bir şiir mecmuası vardır ki, yazmaları bâzı kütüphânelerde bulunmaktadır (aş. bk.).

Bibliyografya: H. Ethé (*GIPh.*, II, 312, 314); Sachau ve Ethé, *Catalogue of the Persian ... Mss. in the Bodleian Library* (Oxford, 1889), nr. 1162—1165; V. Ivanow, *Concise descriptive Catalogue of the Persian Mss. in the Curzon Collection* (Kalküte, 1926), nr. 284, 285; A. Sprenger, *A Catalogue ... of the Library of the King of Oudh* (Kalküte, 1854), nr. 409; J. Aumer, *Die Persischen Hdschr. der K. Hof- und Staats-bibliothek in München* (München, 1866), nr. 26; Ouseley, *Catalogue*, nr. 258; Rieu, *Catalogue*, nr. 821b; Edwards, *Catalogue*, s. 579.

(E. BERTHELS.)

NECÂTÎ BEY. NACÂTİ BEY (? — 1509), XV. asır Osmanlı divân edebiyatının Bursalı Ahmed Paşa'dan sonra en meşhûr şâiridir. Latîfî'nin oğlu *Kastamonu-n.me*'sinde Necâtî'yi kastamonulu göstermekle beraber Aşık Çelebî ve Sebî'den başlayarak, Latîfî de dâhil, Edirneli, adının ise, Bursalı Ahmed Paşa'nın: *Necâtî'nin dirisinden ölüsü Ahmed'in yeğdir—ki İsâ göklere ağa yine dem ura Ahmed'den* beyitine dayanılarak, Nuh değil, İsâ olduğunda (Ḥasan Çelebî, *Tezkire*) bütün kaynaklar birleşir. Babasının kim olduğu ve adı bilinmediği için, bâzı kaynaklarda Abdullah oğlu olarak bahsedilen Necâtî'nin doğum-tarihi belli değildir. Rivâyete göre, Edirne'de bir hanımın kölesi olup, bu hanım tarafından büyütülmüş, iyi bir tahsil ve terbiye görmüş, daha sonra, Kastamonu'ya gitmiştir. Burada hattatlık, şiir ve inşâ sâhasında çalışan Necâtî yalnız kendi çevresinde değil, devrin meşhur şâiri Ahmed Paşa ve onun Bursa'daki san'at muhitinde de gazelleri ile şöhret te'mîn etmiş idi. Bir gazeli ve takdim ettiği *Kaṣîde-i şîte-*

ije'si ile dikkatini çektiği Fâtih Sultan Mehmed'in divân kâtipliğine tâyin edilmesi üzerine, Kastamonu'dan İstanbul'a gelen Necâtî bu şâir hâmîsinin ölümünden sonra da, İstanbul'da kalmış, 1481'de tahta geçen Bayezid II'a sunduğu *Kasîde-i eülûsiye* ve *Bahâriye* ile onun tevecciihünü kazanmış ve pâdişahın büyük oğlu şehzâde Abdullah Karaman sancağına tâyin edilince, Necâtî'ye, onun maiyetinde divân kâtipliği vazîfesi verilmiştir; fakat bu vazîfenin uzun sürmediğini, bir çok gazellerinde tasvir ettiği şehzâde Abdullah ölünce, İstanbul'a döndüğünü biliyoruz (1483). Bu vakitsiz ölümden duyduğu acıyı bir mersiyesinde canlandıran Necâtî, bir müddet sonra, Bayezid II'in oğlu şehzâde Mahmud'e Manisa sancağının verilmesi üzerine, Nişancı tâyin edildi. Çok sevdiği genç şehzâdenin yanında maddî ve mânevî en bahtiyar günlerini teşkil eden bu vazîfe de kısa sürmüş, şehzâde Mahmud'un vefatı üzerine, İstanbul'a dönmeğe mecbûr kalmıştır (1507). Şehzâde Mahmud hakkındaki mersiyesi ile Bayezid II.'i teselli etmeğe ve onun teessürünü paylaşmağa çalışan Necâtî bundan sonra resmî vazîfe kabûl etmemiş, kendisine bağlanan 1.000 akçe maaş ile ömrünün geri kalan son 2 yılını Vefâ'da edindiği evde geçirmiştir.

Necâtî'nin Hüseyin Çelebî adındaki oğlu ve diğer oğulları kendisinden önce ölmüşlerdir. Kızı, o devrin "ulûm-i arabiyede" meşhûr şahsiyetlerinden Abdül'aziz Çelebi (ölm. 950=1543/1544; *Şakayık*, trk. trc., İstanbul, 1269, I, 407 v.d.) ile evli idi; muhtelif yerlerde me'mûriyetlerde, bir ara Edirne'de müderrislik, Manisa'da kadılık vazîfelerinde bulunan, arapça şiirler de yazan dâmâdı Abdül'aziz Çelebî ve Edirneli Sehî Bey'in, Necâtî'nin en yakın dostu olduğu söylenilir. Necâtî, Mehmed II ve Bayezid II. devrinin meşhur âlim ve şâirlerinin toplanıp, ilim ve san'at mübâhaselerinde bulundukları Vefâ civârındaki evinde Sun'î ve Sehî'nin düşürdükleri tarihlerden anlaşıldığı üzere, 25 zilkâde 914 (17 mart 1509)'te vefat etti. Sehî Bey tarafından yaptırılan taşına onun düşürdüğü tarih ve kendisinin bir beyti yazılan mezarı Şeyh Vefâ tekkesi civârında idi; fakat Vefâ'dan Zeyrek'e giden yolda Hızır Bey'in gömülmüş bulunduğu mescid haziresindeki bu mezardan iz kalmamıştır.

Sehî Bey, Necâtî'nin *Münâzara-i gül ü Husrev*; Latîfî'nin. *Mihr ü mâh* ve *Gül ü sabâ* adlı mesnevîsinin bulunduğunu kayıt ve beş beytini nakleder ise, de, ilk ikisinden alınan kısım aynı olduğuna göre, bunların ayrı-ayrı mesnevîler değil, aynı eser olduğu anlaşılır. Âşık Çelebî, *Leylâ ve Mecnun* mesnevîsinden başka, 'Avfî'nin *Câmi' al-hikâyât*'ını, İmam Gazzâlî'nin *Kimyâ-i sa'âdat*'ini, şehzâde Mahmud ile birlikte türkçeye çevirdiğini, fakat bunların hiçbirini görmediğini, yalnız sonuncunun Necâtî'nin kendi el-yazısı ile nüshasının şehzâde Mahmud'un kızında bulunduğunu işittiğini yazmakla beraber, bu eserlerden hiç biri bu güne kadar elimize geçmemiştir; esâsen şöhretini te'min eden manzum hikâyeleri, tercümeleri değil, *Divân*'ıdır.

İstanbul kütüphânelerinde, 21 yazma nüshası tesbit edilen ve henüz basılmayan *Divân*'ını, Necâtî, Kazasker Müeyyed-zâde'nin teşvikı ile, şehzâde Mahmud adına tertip etmiştir. Kasîdelerinde, bir çok İran ve türk şâirlerinin bu tarz yazılarında görüldüğü gibi, medhiyelere yer vermemiş, külfetsiz bir ifâde kullanmıştır. Msl. sırası ile, Mehmed II, Bayezid II. ve şehzâde Mahmud adına yazdığı *Kasîde-i şitâiye* ve *Bahâriye*'sinde, Bursalı Ahmed Paşa'ya nazîre *benefşe* redifli kasîdesinde hayal mahsûlü değil, müşâhedeye dayanan tasvirler bu şiirlerin esâsını teşkil eder. Dil, bilhassa gazellerinde, çok sâdedir; nitekim Latîfî, şiirlerinin anlaşılması için, Kastamonu'da kullanılan bir çok kelime, tâbir, yer adları ve âdetlerin bilinmesi icâp ettiğini yazar ve bunlardan bâzılarını bizzat izah eder; tarihçi Atâ ondan seçtiği şiirlerin sonuna, *uş, tanlamak, can kesici* gibi—kendi ifâdesi ile kabe türkçe—kelime ve tâbirleri mânalandıran bir lugatçe de ilâve etmeğe lüzûm gördüğünü kaydeder. Bu mahallîlik yalnız dilde değil, teşbihlerinde, bilhassa kendi hayatından mülhem tabiat, av sahnelerine âit tasvirlerinde, atasözleri kullanılmasında, veya bu mâhiyetteki mısrâlarında kuvvetle hissedilir. Bu yüzden gerek kendisinin muhtelif şiirlerinde tekrarladığı, gerek Hasan Çelebî'nin yazdığı gibi *Divân*'ı her yerde, halk arasında çok tutulmuştur.

Necâtî Anadolu divân şiirinin ilk büyük mümessillerinden olduğu için, kendisinden önceklerin pek te'sirinde kalmamıştır; çağdaşlarından Edirneli Revânî (A. Nihad Tarlan *Şiir mecmualarında XVI. ve XVII. asır divân şiiri*, İstanbul, 1949, seri 1, fasikül 4, s. 10) Ahmed Paşa Karamanlı Nizâmî ve Şeyhî'ninkiler ile aynı kâliyede şiirleri az değildir. Şeyhî'ye nazîre olan iki gazelinde, şiirlerinin onunkiler kadar güzel olduğunu söylemektedir (Şeyhî *Divân*, İstanbul, Üniv. kütüp., TY. nr. 2804, s. 33, krş. *ayn. esr.*, nr. 1755, s. 66) Bayezid II.'in farsça meşhur bir gazeline devrin bir çok şâirleri gibi, Necâtî'nin de bir nazîresi vardır (M. Tevfik *Navâdir al-şarâ'if* İstanbul, 1299, s. 11, 19). Kendine has zengin hayaller ile süslü şiirlerindeki rindâne edâ ve

nükteli ifâde ile övünen Necâtî'yi, talebelerinden Kastamonu'lu Sun'î, nazım ve nesri ile şiir diyârının pâdişahı olarak vasıflandırıyor; Sehî, onun şiirlerinin renkli, câzip, atasözleri mâhiyetinde oluşu bakımından rağbette, İdrîs Bitlisî'nin dediği gibi, *Husrev-i rûm* sıfatına lâyık olduğu fikrindedir. Âşık Çelebî'ye göre cinasları eşsiz, mânaca yeni, dillerde atasözü gibi dolaşan şiirleri Ahmed Paşa'nın şiirleri kadar parlak, büyüleyici değil ise de, kıymetçe ona yakın san'at gösterişinden uzaklığı ve tabiîliği itibârı ile, Zâtî'nin şiirlerinden üstündür; Anadolu şâirlerinin İran edebiyatı te'sirinin açtığı yaradan kurtaran, şiire hayat veren Necâtî'dir. Necâtî'nin bilhassa Şevkî, Sun'î, Tâlî, Ridâî, Üsküp'lü Zabrî, Filibe'li Sâkî, Sehî, İznik'li Kurbî, Vasfî, Verdî, Şâver gibi, XV. ve XVI. asır şâirleri üzerinde te'siri görülür; bir çok şâirler, msl. Tokat'lı Vâlihî şiirlerine nazîreler yazmıştır (F. Köprülü, *EI*, mad. TURKS). Edirne'li Ubeydî'nin talebesi Nibânî 3 gazelini tanzîr, Rahmî müstear adını kullanan Bursa'lı Nakkaş Bâlî yine 3 gazelini tahmîs etmiştir (A. Nihad Tarlan, *ayn. esr.*, İstanbul, 1948, seri 1, fasikül 1, 3, s. 50, 20 v.d.). Kınalı-zâde Hasan Çelebî Necâtî'nin *Dône-dône* redifli gazeli ile nasıl şöhret kazandığını uzun-uzun hikâye eder; bu çok âhenkli şiirin XVI. asrın meşhur gazel üstâdı Bâkî tarafından tanzîri, bir başka gazelinin tahmîsi (Bâkî, *Dîvân*, İstanbul, 1276, s. 231, 253) bu ve daha sonraki asırlara âit meşhur nazîre mecmualarında eserlerinden en çok örnek seçilenler arasında bulunması şöhretini gösterir. Kadın şâirler, msl. Mihrî üzerinde de, bâriz te'siri vardır; XVI. asır sonunda bir Safevî tarihçisinin ondan bahsederken, *Melik-üş-şuarâ* demesi şöhretinin Türkiye dışında da yayıldığına delîldir (F. Köprülü, *Dîvân şiiri antolojisi*, İstanbul, 1934, s. 72, 102 v.d.).

Latîfî'nin farsça şiirlerinden ikisinin matlaını ve bu dildeki manzûmelerinde çok başarı kazandığını kaydettiği Necâtî'nin şöhreti, tanzîmat edebiyatı devrinde de, kendini gösterir. Ziyâ Paşa, türk şiirinin temelini kuranlar arasında Necâtî'yi de sayar; *Harâbât*'a onun kasîdelerinden, bilhassa gazel ve atasözü husûsiyetlerini aksettiren beyitlerinden pek çok örnek almıştır. Nâmık Kemâl, hazırlayacağı müntehabât için fikirlerini soran Ebüzziyâ Tevfik'e yolladığı 7 temmûz 1879 tarihli mektubunda:— „Necâtî, senin dediğin gibi eş'âri çekilir belâlardan olmayan mahlûkattan değildir; âdetâ zamanına göre pek güzel şâirdir. Onun da Zâtî'nin de *Dîvân*'larını bulmalı, içlerinde bak ne güzel şeyler zuhûr eder"—cümleleri ile, ihmâl edilmemesi gereken bir şâir olduğunu hatırlatır. Âsal mahlası ile şiirler yazan Dâmâd Mahmud Paşa (ölm. 1903)'nın ise, Necâtî'nin meşhur gaze'erinden ikisine nazîreleri vardır. Çağdaşları kadar, kendisinden sonrakiler üzerinde de, te'siri görülen Necâtî mersiyeleri, âşıkâne gazelleri, canlı tabiat tasvirleri, mânaca yeni şiirleri ile divân edebiyatının unutulmaz bir şâiridir.

Bibliyografya: Metinde gösterilenler dışında bk. Sehî, *Tezkire* (İstanbul, 1325), s. 75, 90 111, 138; Latîfî, *Tezkire* (İstanbul, 1314), s. 325 v dd.; Âşık Çelebî, *Tezkire* (Süleymâniye kütüp., Aşir Efendi kitapları, TY., nr. 268); Kınalı-zâde Hasan Çelebî, *Tezkire* (Köprülü kütüp., Âsım Bey kitapları, nr. 386); Beyânî, *Tezkire* (Ali Emirî = Millet kütüp., nr 757); Riyâzî, *Tezkire* (Nûruosmâniye kütüp., nr. 3724); Bursalı Tâhir, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1338), II, 435; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî* (İstanbul tab.), IV, 451; Fuad Köprülü-Şehâbeddin Süleyman, *Yeni Osmanlı tarih-i edebiyatı* (İstanbul 1332), I, 243 v d.; Th. Menzel, *EI*, bk. mad. NADJĀTĪ BEY; J. v. Hammer, *Geschichte des osmanischen Reiches* (1834), I, 689; ayn. mll., *Geschihte des Osmanischen Dichtkunst* (Peşte 1836), I 162—178; *İstanbul kütüphâneleri türkçe yazmalar kataloğu* (İstanbul, 1947), I, bk. fihrist; Atâ, *Tarih* (İstanbul, 1293), IV 321; V, 101—151, 269—319 392 v. dd. (hâl tercümesi, iki kasîdesi ve gazellerinden bir kısmı); Pervâne Bey, *Câmi' al-naẓā'ir* (Topkapısarayı, Bagdad köşkü kütüp., nr. 406); Nazmî, *Mecmu' al-naẓā'ir* (Nûruosmâniye kütüp., nr. 4222); müellifi meçhul iki *Câmi' al-naẓā'ir*, (Üniv kütüp., nr. 2955, 1547; bu yazma mecmuaların bilhassa sonuncusunda Necâtî'den pek çok örnek alınmıştır); Ziyâ Paşa, *Harâbât* (İstanbul, 1291), I, 1, 79 v.d.; (İstanbul, 1292), II, 61, 107, 138, 142, 154, 167 (iki kasîde, gazellerinden 12 parça); *Nümûne-i edebiyat'a dâir Kemâl Bey'in ikinci mektubu* (*Mecmua-i Ebüzziyâ*, 15 safer 1298, nr. 11, s. 322); E. J. W. Gibb, *A History of Ottoman Poetry* (London 1902), II, 93 v. d., 109 v.d.; (London, 1909), VI, 62 v.d. (hâl tercümesi, 14 şiiri ve ingilizceye tercümeleri; ayrıca bk. fihrist). (FEVZİYE ABDULLAH TANSEL.)

NECCÂR. AL-NACCĀR AL-ḤUSAYN B. MUḤAMMED ABŪ 'ABD ALLĀH. al-Ma'mûn devrinin mutezilî'a ve cabariya'ye mensûp kelâmcısı olup, Bişr al-Marîsî'nin talebesidir. Fikirleri Abu 'l-Huzayl al-'Allâf ve Naẓẓām tarafından çürütülmeğe çalışılmıştır. Bamm'da yaşadığı sanılıyor. Kendisi bu şehirde

dokumacılık yapmakta idi. Ona göre, sıfât-ı ilâhîye zât-ı ilâhînin aynıdır ve onun menfî vechelerini ifâde eder. Rüyetullah ancak ilâhî bir fiil ile mümkündür; bu, gözü kalp hâline getiren ve kalbe tanıma, bilme hassası veren bir fiildir. Allahın kelâmı yaradılmış olup, okunduğu zaman araz, yazıldığı zaman cisimdir. Ezelden beri yer yüzüne âit bütün şeyleri bilen Allah, hem iyiyi, hem kötüyü, hem imânı, hem imânsızlığı istemektedir.

Allahın saklı bir cevheri vardır (*māhiyā* akîdesi); onda bütün dinsizleri imâna getirebilecek olan bir *luṭf* cevheri de saklıdır. Cisim ve araz meselesi: Cüz'-i fert=araz; demek ki, cisim, birbirlerine karşılıklı olarak nufûz etmeksizin üst-üste bulunan (al-Naẓẓām'ın *mudāḫala*'sine karşı) arazların (= *žirār*) mecmuudur; arazların ânîliği. Meselenin böyle bir istikamet alışı Naccār'ın Allahı her şeyin merkezi olarak kabûl etme temâyülünün bir netîcesidir; dünyada bütün olup-bitenler Allahın sürekli ve serbest faâliyetinin bir netîcesi olup, onun dışında şe'niyet veya müessir yoktur. Allah insanın faâliyetlerini yaratır; hayra yardım eder; şerre alâka göstermez. Bu yardım ve alâkasızlık, fiilden ayrılmayan icrâ kudretini meydana getirir (mûtezileye karşı *al-istiṭā'a ma'a-l-fi'l*). İnsanın faâliyeti ilâhî irâdeyi benimsemekten (*kasb*) ibârettir. İnsan aynı *istiṭā'a* ile bir tek fiilde bulunabilir; tâlî netîceler (*al-muvalladāt*) insana değil, Allaha tâbîdir (mûtezilenin *tavallud* akîdesine karşı). İmân, Allahı, resûllerini, emîrlerini tanımak ve bunları dil ile ikrâr etmekten ibârettir. İmân bir çok husûsiyetleri (*ḫiṣāl*) gerektirmektedir ki, bunların her biri bir itâat fiilidir (*ṭā'a*); tam imân bütün *ṭā'a*'ların mecmuudur. İman artabilir ama eksilmez; ancak imânsızlık ile ortadan kalkabilir. Büyük bir günâh işleyip nedâmet getirmeden ölen bir kimse cehenneme gider ise de, tam imânsızın aksine olarak, oradan çıkabilir. al-Naccār, kabir azâbını (*'aẕāb al-ḳabr*) muhtemelen, muayyeniyet telakkîsinin bir netîcesi olarak, reddeder. al-Naccār, üstadı Bişr gibi, islâh ve tâdile uğramış Cahmiya'yi temsil etmektedir. Mûtezile kelâmcılığının Cahmiya üzerindeki te'siri açıktır; diğer taraftan, mûtezile de, bilhassa Bagdad mûtezilesi, düşmanca bir tutumu olmasına rağmen, onun te'siri altında kalmış görünüyor. al-Naccār'ın bir çok akîdelerine sonradan al-Aş'arî'de rast anmıştır. Naccāriya Rey ve Gurgān'da büyük rağbet görmüş olup, üç mezhebe bölünmüş idi: 1. Muhammed b. İsā Burġūs'un tarafdarlarının kurduğu Burġūsiya; 2. Abū 'Abd Allāh b. Za'farānī'nin tarafdarlarının kurduğu Za'farāniya; 3. Allahın kelâmı hakkında aykırı akîdeler ileri süren ve islâha tâbî tutulmuş bir fırka olan Mustadrika.

Bibliyografya: *al-Fihrist* (nşr. Flügel), s. 179 (yazıların cedveli ile); al-Muḳaddasī, *BGA*, III, 37 v.d., 126, 365, 394 v.d.; al-Sam'ānī, *Ansāb*, var. 554; al-Ḥayyāt, *Kitāb al-intiṣār* (nşr. Nyberg), fihrist; al-Aş'arī, *Maḳālāt al-islāmiyīn* (nşr. Ritter), fihrist; al-Bağdādī, *Kitāb al-farḳ* (Kahire tab.), s. 195 — 198, 201; al-Şahrastānī, s. 61 v. dd.; A. S. Tritton, *Muslim Theology* (London, 1947), s. 71 v. dd; W. M. Watt, *Free will and predestination in early Islam*, s. 106 v. dd. (H. S. NYBERG.)

NECD. [Bk. NECİD.]

NECDE B. ÂMİR. [HARİCİLER.]

NECEF. AL-NACAF (MAŞHAD 'ALİ), Irak'ta Kûfe'nin 10 km. garbında bir şehir ve ziyâret yeri. Bu şehir çöl kenarında bulunan, kendisine al-Nacaf adını verdirtmiş yayla şekilli çorak bir tepe üzerinde yer almaktadır A. Musil, *The middle Euphrates*, s. 35).

Yaygın an'aneye göre, halîfe 'Alî (b.bk.), Kûfe civârında, bu şehri Fırat nehrinin taşmalarından koruyan sedler yakınında bir yere gömülmüş idi ki, daha sonra burada, al-Nacaf şehri inkişâf etti (Yâḳūt *Mu'cam*, nşr. Wüstenfeld, IV, 760). Buraya Nacaf al-Kūfa da deniliyordu (Zamaḫşarī, *Lexicon geographicum*, nşr. Salverda de Grave, s. 153). Emevîler zamanında, imâm 'Alî'nin Kûfe civârındaki mezarının yerini gizli tutmak icâp etmiş idi. Bu yüzden daha sonraları bu mezar muhtelif yerlerde aranmıştır: bir çokları bunun doğrudan-doğruya Kûfe'de câmiin kıblesi altında bir köşede, bâzıları da bil'akis Kûfe'ye 2 fersah mesâfede (İṣṭaḫrī, nşr. de Goeje, *BGA*, I, 82 v.d.; İbn Ḥavḳal, *ayn. esr.*, II, 163) bulunduğunu iddia ediyorlardı. Üçüncü bir rivâyete göre, imâm 'Alî Medine'de Fâṭima'nın mezarı yanına defnedilmiş idi (Mas'ūdī, *Murāc al-Ẕahab*, nşr. Barbier de Meynard, VIII, 289). Dördüncü rivâyet ise, mezarın Ḳaṣr al-İmāra civârında olduğunu ifâde etmekte idi (Caetani, *Annali dell' Islam*, 1926, X, 967 v.d.; 40 h., § 99). Buna göre, Nacaf'teki merkad, gerçekte 'Alî'nin mezarı değil de, islâmdan önceki devirden kalma mukaddes bir mezar olabilir; zâten burada Âdem ve Nûh'un mezarlarının bulunduğu da söyleniyordu (İbn Baṭṭūṭa, *Tuḥfa*, nşr. Defrémery ve Sanguinetti, I, 416; A. Nöldeke, *Das Heiligtum al-Husains zu Kerbelâ* Berlin, 1909, s. 38, not 1'de G. Jacob). Maşhad 'Alî'de imâmın mezarı üzerinde kıymetli hali ve perdeler ile süslü büyük bir türbe ancak Musul Ḥamdânî hükûmdarı Abu

'l-Haycā' [krş. ABDULLAH B. HAMDĀN] tarafından inşâ ettirildi ve bu hükûmdar ayrıca bir de hisar yaptırdı (İbn Ḥavḳal, *ayn. esr.*, s. 163). Şiî büveyhî hükûmdarı 'Ażud al-Devle [b.bk.] 369 (979/980)'da bir türbe inşâ ettirdi ki, hükûmdar ile oğulları Şaraf ve Bahā' al-Devle'nin gömülmüş oldukları bu türbe Ḥamd Allāh Mustavfī zamanında hâlâ mevcut idi. Daha bu sırada Nacaf çevresi 2.500 adımı bulan küçük bir şehir olmuş idi (İbn al-Aṯīr, *Kāmil*, nşr. Tornberg, VIII, 518; Ḥamd Allāh Mustavfī, *Nuzhat al-ḳulūb*, nşr. G. le Strange, s. 32: 366 = 976/977 senesinde). Ölümü 414 (1023/1024)'e doğru olan Ḥasan b. al-Faḍl Maşhad 'Alī'nin sûrlarını yaptırttı (İbn al-Aṯīr, IX, 154). Maşhad 443 (1051/1052)'te bagdadlı mutaassıplar tarafından yakıldı ise de, gâlibâ çok geçmeden, tâmir edildi. 479 (1086/1087)'da Bagdad'a gelen Selçuklu hükûmdarı Malikşāh ve vezîri Nizām al-Mulk, 'Alī ve Ḥusayn'in makberelerini de ziyâret ettiler (İbn al-Aṯīr, X, 103). Ḥamd Allāh Mustavfī'ye göre, İlḫān Ġāzān (1295—1304) Nacaf'te bir *dār al-siyāda* ve bir tekke (*ḫānḳāh*) yaptırdı. Bagdad'ın ilhanlı vâlisi 1263'te Fırat'tan Nacaf'e bir kanal açtırdı ise de, az zamanda kumlar ile tıkanan bu kanal ancak 1508'de, Şāh İsmā'īl'in emri ile, temizletildi. Bidâyette Nahr al-Şāh ismi verilen bu kanala şimdi al-Ḳenā' denilmektedir (*Luġat al-'arab*, Bagdad, 1930 — 1931, II, 458). Şiî mezhebinden olan bu Safevî hükûmdârı bizzat Kerbelâ ve Nacaf Maşhadānı'nı ziyârete geldi. Kanûnî Sultan Süleyman da, 941 (1534/1535)'de mukaddes makamları ziyâret etti. 1793'te yeni açılan bir kanal da az zamanda tıkandı. Abdülhamid II.'in kazdırdığı Żerī al-Şayḫ ve al-Ḥaydarīya kanalları da aynı âkıbete uğradı. Bu sebeple, Fırat nehrinin suyunu Nacaf'e getirmek için, 1912'den demir borular döşenmesine girişildi (*Luġat al-'arab*, II, 458 v.d., 491). Irak'ın büyük bir kısmı, Bagdad, Necef ve Kerbelâ ile berâber, İranlılar tarafından 1623'te zaptedildi ise de, bu işgâl kısa sürdü.

Arap coğrafyacılarına göre, al-Ḥīra, Nacaf tepesi üzerinde bulunuyordu (Ya'ḳūbī, *Kitāb al-buldān*, nşr. de Goeje, *BGA*, VII, 309). Massignon (*MIFAO*, XXVIII, 28, not 1) al-Ḥīra'nın şimdiki Nacaf yerinde bulunduğunu zannettiği hâlde, Musil (*The Middle Euphrates*, s. 35, not 26) al-Ḥīra harâbelerinin merkezini Kûfe ile al-Ḫavarnaḳ arasında bulunan al-Knēdre tepesinin (Tell) cenûb-i şarkîsinde tasavvur eylemektedir. İbn Baṭṭūṭa, Maşhad 'Alī'yi 726 (1326)'da ziyâret etti. Buraya doğrudan-doğruya Maşhad'e giden yolun açıldığı Bāb al-Ḥażra'dan girdi. Seyyah şehri ve merkadi tafsilâtı ile tasvir etmektedir. Ya'ḳūbī (*göst. yer.*)'ye göre, üzerine Nacaf'in yerleşmiş olduğu sırtlar bir zamanlar oralara kadar uzanmış bulunan denizin kenarını teşkil ediyordu. İbn Baṭṭūṭa nüfus sayısı ve binâların güzelliği ile Nacaf'i Irak'ın en chemmiyetli şehirlerinden saymakta idi. [Osmanlı hâkimiyetinin son devirlerinde Bagdad vilâyetinin Kerbelâ sancağına, bir kaza merkezi olarak, bağlı bulunan Nacaf, birinci cihan harbi içinde, 7 mart 1917 tarihinde, ingiliz kuvvetleri tarafından işgâl edilmiş olup, sonradan Irak devleti hudutları içine alınmıştır. Şehrin nüfusu XIX. asrın sonlarında ancak 5.000 kadar tahmin edilirken, birinci cihan harbine yakın yıllarda 30.000'e varmış, 1952 senesi sayımında 58.000'e yükselmiştir; krş. Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1894), III; Şemseddin Sâmî, *Ḳāmūs al-a'lām* (İstanbul, 1898), VI, 4465 v.d.; *Bagdad vilâyeti salnâmesi*, 1329, s. 270 v.d.]

Burada yüksek bir şiî medresesi bulunduğu gibi, Vādi 'l-Salām'da İran'dan ve başka memleketlerden gelen cenâzelerin de gömüldüğü meşhûr bir kabristan mevcuttur. Nacaf civârında Dayr Mār Fāşiyūn (Yāḳūt, *Mu'cam*, II, 693) ve Dayr Hind al-Kubrā (Yāḳūt, II, 709) manastırları ve kezâ al-Ruḥba şehrin cenûb-i garbîsinde beş dakikalık bir mesâfede (Yāḳūt, II, 762; Musil, *The Middle Euphrates*, s. 110, not 61) ve Ḳaṣr Abī 'l-Ḥaṣīb (Yāḳūt, IV, 107) bulunmakta idi. Bir çok eski haritalar üzerinde görülen büyük Nacaf gölü şimdi tamâmiyle kurumuş durumdadır (Nolde *Reise nach Innerarabien*, s. 105).

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr, *Kāmil* (nşr. Tornberg), fihrist, II, 808 (*Maşhad 'Alī*), 817 (*al-Nacaf*); Ṭabarī (nşr. de Goeje), fihristler, s. 784; Abu 'l-Farac al-Iṣfahānī, *Kitāb al-Aġānī* (Bulak, 1323), II, 116; V, 88, 121; VIII, 161; IX, 117; XI, 24; XXI, 125 v. dd.; Iṣṭaḫrī, *BGA*, I, 82; İbn Ḥavḳal, *BGA*, II, 163; al-Maḳdisī (*BGA*, III, 130; İbn al-Faḳīh (*BGA*, V, 163, 177, 187); İbn Rusta (*BGA*, VII, 108); Ya'ḳūbī (*BGA*, VII, 309); Abu 'l-Fidā' (nşr. Reinaud), s. 300 (trc. Guyard), II/II, 73; İdrīsī, *Nuzha*, III, 6; İbn Cubayr (nşr. de Goeje), s. 210; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), IV, 760; al-Bakrī, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), s. 164, 302, 354, 364, 573; İbn Baṭṭūṭa, *Tuḥfa* (nşr. Defrémery-Sanguinetti), I, 414 v. dd.; Ḥamd Allāh Mustavfī al-Ḳazvīnī, *Nuzhat al-ḳulūb* (nşr. G. le Strange), s. 9, 31, 165 v.d., 267; Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien u. a. umliegenden Ländern* (Kopenhagen, 1778),

II, 254—264 (Kitâbeler: 263); J. B. L. J. Rousseau, *Description du pachalik de Bagdad* (Paris, 1809), s. 75 v. dd.; Noldo, *Reise nach Innerarabien* (Braunschweig, 1895), s. 103—111; M. v. Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum Persischen Golf* (Berlin, 1900), II, 137, 274, 281; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905; [yeni tab. 1930]), s. 76 v. dd.; A. Nöldeke, *Das Heiligtum el-Husains zu Kerbelâ*, Berlin, 1909 (= *Türk. Bibl.*, XI), tür. yer.; H. Grothe, *Geographische Charakterbilder aus der asiatischen Türkei* (Leipzig 1909), s. XIII ve levhalar LXXV — LXXIX, 132—134 137; L. Massignon, *Mission en Mésopotamie 1907—1908* (Kahire, 1910), I, 50[b] — 51[b]; II, 88, not 1, 114, 138, not 3 (= *MIFAO*, XXVIII, XXXI); G. L. Bell, *Amurath to Amurath* (London, 1911), s. 160, 162; St H. Longrigg, *Four Centuries of Modern Iraq* (Oxford, 1925), fihrist, s. 372 (*Nadjf*); A. Musil, *The Middle Euphrates* (New York, 1927), s. 35, not 26 (= *American Geographical Society, Oriental Explorations and Studies*, nr. 3). (E. HONIGMANN.)

[Bu madde EESİM DARKOT tarafından ikmâl edilmiştir.]

NECİD. NACD, Arabistan'ın sâhil ovasına (*Tihâma*) ve çukur sâhaya (*Ġôr*) zıt olan yüksek iç kısmı. Huzayl lehcesinde Neeid yerine *Nucud* telaffuz edilirdi. Menşe'de zemin âmzalarına dayanan bu mefhûm farklı şekillerde hudutlandırılmakta ve bu isim ile bâzan umûmî olarak sâhil ovası üzerinde yükselen bölge bâzan yukarı kısmını Yemen aşağı kısmını da Irak ve Suriye teşkil eden geniş ölke, bâzan ise, Arabistan'ın Yamâma hudutlarından Medîna'ye ve oradan Başra çölü ötesinde Başra körfezi sâhilinde Bahrayn'e doğru uzanan memleket (İştahri, İbn Ḥavḳal) veya Irak (al-'Uzayb) ile Zât 'Irḳ arasındaki bölge (İbn Ḫurdâẕbih), yahut Irak'tan Tihâma'ye kadar uzanan sâha (Ḳudâma) ve yahut Kisrâ „Ḫosroes çukurları" gerisinde Ḥarra'ya kadar devam eden memleket (al-Bâhili) ve nihâyet Vâdi 'l-Rumma'nın aşağı kısmı ile Zât 'Irḳ etek'leri arasındaki memleket (al-Aṣma'î) anlaşılıyordu. Fakat bu ismin menşe'de „yüksek yaylâ" mânasına geldiği, yalnız muhtelif müelliflerin târif'lerinden değil aynı zamanda, bu ismin muhtelif yer adları ile bir arada kullanılmasından da anlaşılmaktadır. Mel al-Aṣma'î (Yâḳût, IV, 745), Nacd Barḳ (al-Yamâma'da) Nacd 'Ufr, Nacd Kabkab ('Arafât civârında), Nacd Mari' (Yemen'de) ayırmakta; al-Bakrî (II, 574), yukarıda adı geçen son üç mevkiden başka, Nacd al-Yamân'i zikretmekte, Yâḳût (IV, 750 v.d.) Nacd al-Ḥicâz, Nacd Alvaz (Huzayl bölgesinde), Nacd al-Şarâ'yı kaydetmekte, al-Hamdânî (s. 55) de Nacd tâbiri ile irtibâtı çok bilinmeyen bir takım mevkî isim'leri yanında Nacd Madhic ve Nacd Ḥimyar'den bahsetmektedir. Hamdânî (s. 177) bundan başka bir de asıl Necid gibi telakkî edilen ve Curaş dâiresi (*kûra*) ile Yabambam adlı bir mevkii ihtivâ eden yüksek Nacd (*Nacd al-'Ulyâ*) ile 'Arz Nacd adı verilen aşağı Neeid (*Nacd al-Suflâ*) ayırmaktadır ki, burası, Hicaz ve al-'Arûż ile berâber, orta Arabistan'ı teşkil eder (I, s v.d., 36. 1e v.d.) ve burada saf arapça konuşulur (s. 136, s v.d.). İlk mâna Aca kütlesinin iki dağı için Naedân tesniye şekli ile, kezâ Nacdâ Marî' yer isminde ve şâir Ḥumayd b. Şavr Yâḳût, IV, 745) tarafından Fas'amlar nezdinde Nacdâa ilk bahar otlak'ları için de kullanılmıştır.

Milâdın V. asrında Kinda emîri Ḥâriş devrinde, hakikatte ömrü kısa sürmüş bir krallığın kurulması. Necid için yukarıda gösterilen geniş hudutların kabûl edilmesinin doğru bir esâsa dayandığını gösterir: bu devlet Roma imparatorluğunun Suriye serhad'erinden (*limes*) ve Mad'na'den Yamâma bölgesine veya şimâl-i şarkîde Vâdi 'l-Rumma üzerinde Ṭomiya tepesinden Zât 'Irḳ'a kadar uzanıyordu. Daha sonra bütün Necid idârî olarak, al-Yamâma bölgesine bağlandı (Yâḳût IV 746).

Görünüşe bakılır ise, Nacd en fazla genişliğini birinci cihan harbinden sonra, 'Abd al-'Azîz İbn 'Abd al-Raḥmân Âl Sa'ûd tarafından kurulan aynı isimli krallık zamanında kazanmış oldu. 1902'de Neeid emîri olan bu zât 1903'te Riyâż'ı ele geçirdi, 1921 senesi yazında Nacd ve mülhakatı sultanı seçilerek 10 kânûn II. 1926'da Hicaz'ı zaptetti ve 19 kânûn II. 1927'de al-Riyâż'da Neeid ve mülhakatı me'lîki ilân edildi. 1932'de Sa'ûdî ismini alan devletin hudutları şarkta Basra körfezi üzerinde Cafûra ve Ḳatar'dan Râs al-Miş'ab'a kadar uzanmakta, daha ötede bu burun ile Râs al-Ḳilliya arasında Neeid sultanlığı ile Kuvayt'i ayıran bîtaraf bölge yer almaktadır. Neeid'in garbında, ona bağlanmış olan eski Hicaz krallığı toprakları ve Kızıl-deniz bulunmakta, bu deniz üzerinde 'Asîr sâhili Ḳunfuẕa limanından cenûpta Abhâ'ya kadar uzanmakta cenûp hudûdu ise, Vâdi 'l-Davâsir cenûbundan geçerek, Necrân bölgesini de krallık içine almaktadır. 1934'te Neeid me'lîki ile Yemen imâmı arasında vukua gelen savaş Ṭâ'if anlaşması ile sona ermiş ve Yemen'in istiklâlinin tasdik edilmesine mukabil, evvelce ihti-

lâf mevzuu olmuş bulunan Yemen cavf 'i Necid mülkünün nufûz sâhasına girmiştir. Necid 'in şimâl hudutları bir taraftan İngiltere ve Irak ile ('Uḳayr muâhedesi, 2 kânûn I. 1922), diğer taraftan İngiltere ve Ürdün devletleri ile (Ḥadda muâhedesi, 2 teşrin II. 1925) yapılan anlaşmalar neticesinde tesbit edilmiş olup bu hudûtlar evvelce Necid ile Irak arasında bir bîtaraf mıntaka ayırmakta, şimâl ve şimâl-i garbî istikâmetinde uzanarak, takriben 32° şimâl arzına kadar ulaştıktan ve Cebel 'Anēze 'yi şimâlde bıraktıktan sonra, Irak 'tan Ürdün hudûduna geçilerek, cenûb-i garbîye ve daha ötede cenûba bükülen çizgi Vādî Sirḥān 'ı Necid 'e bırakmakta, nihâyet garba dönerek, 'Aḳaba kasabasının hemen cenûbunda, Kızıl-deniz sâbilinde sona ermektedir. Bu hudutlar dâhilinde Necid 'in sâhası 1.390.000 km.² olup, nüfusu da, 3—4.000.000 tahmin edilmekte, Hicaz ve 'Asīr 'in ilâvesi ile, Sa'ūdī Arabistan krallığının takriben 1.600.000 km.² arâzi üzerinde yaşayan nüfusu 7.000.000 'a varmaktadır. Devletin merkezi al-Riyāż (takriben 60.000 nüfuslu) olup, en mühim mevkîleri Burayda (Berēde, 20.000), 'Aneyze ('Anēze, 15.000), Ḥā'el (Ḥāyil, 12.000), Şarmala, Şaḳrā, Macma'a, Ḥuraymala (Ḥarēmle) ve al-Ḥasā bölgesinde al-Hufhūf (30.000) ve al-Ḳaṭīf (15.000) 'tir. Bu sonuncu bölgede Ẓahrān çok ehemmiyetli bir petrol limanı hâline gelmiş olup, 1951 senesinden beri bu liman ile al-Riyāż arasında bir demiryolu inşâ edilmiş bulunmakta ve hükûmdar, bu demiryolunun Mekke 'ye doğru uzatılmasını arzu etmektedir. al-Ḥasā bölgesindeki 30 000 kadar şiî ve bir mıkdar sünnî hâricinde, Necid ülkesinin nüfusu Vahhabi mezhebini kabûl etmiş durumdadır ve bunlar bilhassa Muṭayr (Meṭēr), Ḥarb, 'Utayba ('Atēbe), Sabay', Davâsir, al-'Ucmān, al-'Avāzim, al-Suhūl, Banī Murra ve Ḳaḥṭān kabîlelerinden meydana gelmiştir.

Şimâlî Arabistan 'a dâhil bulunan Necid, tesviye edilmiş, üzeri kum taşı ve volkan çakılları ile örtülü eski billûrî kayalardan meydana gelmiş olup, dağ sıraları ile müteaddit bölmelere ayrılmıştır. Bu sıralardan birisi şimâlde 60 km. kadar uzunlukta olup, şimâl-i şarkî köşesinde 1.400 m. kadar yükselmektedir. Bu dağ sırası eski çağdan beri Cabal Ṭayy veya Cabalā Ṭayy ismi ile tanınırdı: Aca' ve Salmā dağlarını (Hamdānī, s. 125, 18 v.d.) ihtivâ eden bu sıraya bugün Cabal Şammar veya Cabal Ica (Aca') adı verilmektedir.

Aşınma neticesinde tesviye edilmiş kuru zeminli bir yüksek yayla üzerinde beliren bu dağlar granit nev'inden billûrlu kayalardan meydana gelmiştir. Cabal Aca' şimâl—şimâl-i şarkîden, cenûp—cenûb-i garbîye doğru uzanır; 50 km. kadar cenûb-i şarkîde, hemen-hemen aynı istikamette Cabal Salmā bulunur ki, bunun cenûb-i garbîsinde Cabal Ramān, cenûb-i şarkîsinde de volkanik teşekkülâttan bir dil gibi, Fayd ḥarra 'sı yer almıştır.

Buna nazaran, daha cenûb-i şarkîde, şimâl-i garbîden cenûb-i şarkîye doğru uzanan Cabal Ṭuvayḳ (Ṭuēḳ) vardır ki, gerçekte bu cebel, kireçli tabakalar ile kaplı bir yaylanın yükselmiş garp kenarını teşkil eder. Yayla bir taraftan Basra körfezine, bir taraftan da Rub' al-Ḫalī kum çölüne doğru alçalır. Harra 'nin cenûb-i şarkîsinde al-Ḳaṣīm bölgesinin cenûb-i şarkîsinden başlayan dağ, al-Vaşm şarkında al-Riyāż ile berâber, al-'Āriż 'a kadar uzanır; daha sonra Ḥare vâhasının garbında cenûb-i şarkî—garp istikametinde Vādi 'l-Davāsir 'e doğru devam eder. 700—1.200 m. irtifâında olan bu yükselmiş yayla kenarının en yüksek yeri, civârına nazaran, 150 m. daha yüksek olan Cabal 'Ammārīya veya Cidd 'dir. Cabal Ṭuvayḳ 'ın çok uzun olan cenûp kısmı yağmur mevsiminde Rub' al-Ḫalī 'ye su getiren müteaddit vâdiler ile kesilmiştir. Bu bölgenin orta kısmı Layla vâhasını ihtivâ eden ve uzunluğu 60 km. 'yi bulan Aflāc 'dır.

Necid arâzisi esâs itibârı ile bozkır veya çöldür. Şimâlî Necid 'in en büyük kısmını Nafūd ve Dahna çölleri kapladığı gibi, cenûb-i şarkîde Rub' al-Ḫalī çölü bunlar ile birleşir. Necid 'de arâzi sathında devamlı akar-su görülmez ve bu sebep ile, muhtelif derinliklerde bulunan yeraltı su yataklarından kuyular vâsıtası ile faydalanmak zorunda kalınır. Kuyuların derinliği al-Ḥarc vâhasında 7—13 m., Aflāc 'da 15—18 m., Ḥā'il ve al-Riyāż 'da takriben 25 m. Bâzan bu türlü menbâların suyu arâzi sathında havuzlar meydana getirir; msl. al-Ḥarc 'da kaynaklar üç havuz teşkil eder ki, bunların en büyüğü 150 adım uzunluğunda ve 80 adım genişliğindedir (Philby II, 34 'teki levha); hâlbuki Aflāc kaynakları 1 ¼ km. boyunda ve 400 m. genişliğinde bir gölü beslerler (Philby, II, 81 karşısındaki levha). Bâzan bu türlü toplanmış sular, muhtemel olarak bir yer altı yolu bulduklarından, birdenbire kaybolur. Memleketin su durumu tabiatiyle, yaz ve kış yağmurlarının getirdiği suya sıkı-sıkıya bağlı kalır. Evvelkiler (*Vasmī* veya *Anwā' al-ṣayf*) ağustos ve eylûl'de yağar ve bilhassa yaz güneşinin kavurduğu otlakları tâzeler: kış yağmurları ise yağdığı yerlere bir ilk bahar manzarası verir. Pek mârûf *saḳā 'llāhu Nacdan min rabī'in va-ṣayfin* (Bakrī, II, 627) tâbiri bu durumu canlandırır. Bundan başka, 1871 nisanında Vādi 'l-Rumma 'nin orta

kısmında, kezâ mayısta 'Anēze'de Cabal Salmā ve 'Anēze arasıada şiddetli sağnaklar görülmüştür (1884, Cb. Huber) ve Philby (II, 10) burada. mayısta fırtına ile berâber, ince bir yağmur müşâhede etmiş, Doughty ise, Ḥabra ('Anēze yakınında)'da nisanda dolu düştüğünü bile görmüştür. Bu bölgede 1184 (m. s.) nisanında bol yağmurlardan bahseden İbn Cubayr'in rivâyeti o zamandan beri iklimin ehemmiyetli değişikliğe uğramadığı fikrini de destekler. Huber 1884 hazîranında 'Anēze — Mekke yolunda yağmura tutulmuş idi. Sadlier 1819 temmûzu sonlarında al-Ḥasā ile Żar'īya arasında, yağmur ile berâber, şiddetli bir fırtınaya tutulmuş idi ki, yerliler bunu hiç işitilmemiş bir vâkıa sayıyorlardı. Philby (I, 141, 147) kânûn I.'da fırtına ve yağmura rastlamıştır. Yağmur suyu çukurlarda ve kalın kum tabakaları altındaki boşluklarda toplanarak, hurmalıkların meveûdiyetine imkân hazırlar ve zemini teşkil eden verimli topraklar üzerinde de buğday, arpa, sebze zirâatı yapılabilir ve meyve ağaçları yetiştirilir; fakat yaz sıcakları her yerde kuyulardan te'min edilen sular vâsıtası ile sun'î sulamayı mecbûrî kılar. Diğer taraftan, ânî olarak vukûa gelen sel baskınlarının sıklığı, daha ilk çağdan itibâren, taşmayı önlemek ve suyu tutmak üzere, setler inşâsını teşvik etmiştir. Bunlar arasında Vādi'l-Rumma üzerinde, 'Aneyze civârında (Bakrī, I, 207; Yāḳūt, III, 738), Żar'īya (Bakrī, II 637) ve al-Yamāma—'Aneyze yolu üzerinde (al-Hamaẕānī, s. 174, 192) inşâ edilmiş olanlar kaydedilebilir. Doughty Cabal Aca' üzerinde bu türlü setlerin bakiyelerini görmüştür.

al-Şeraf bölgesi Necid'in en zengin kısmı sayılır; Vādi'l-Miyāh ve Vādi'l-Carīr bavzaları otlak olmaları bakımından meşhûrdur. İlk halîfeler burada devletin ihtiyat otlaklarını (*ḥimā*) te'sis etmiş idiler. Kezâ Żar'īya, al-Rabaẕa, Fayd, al-Nīr, Ẕu'l-Şarā ve Naḳī'de de böyle otlaklar meydana getirilmiş idi. Bunlar arasında en meşhûr olanı halîfe 'Omar'in, ordu ihtiyâcını karşılamak üzere, 300 at ve 30.000 deve için te'sis ettiği 6 arap mili kutrundaki Żar'īya otlağı idi. 'Oşmān bu otlağın kutrunu 10 mile çıkardı. Abbâsîler bu yolda devâm etmediler; Emevîlerin msl. garbî Necid'i büyük ölçüde iskân etmelerine mukabil, bu hânedân Arabistan'ı kasden ihmâl etti. Diğer taraftan VI. (m. s.) asırda Necid'de, bilhassa Vādi'l-Rumma cenûbundaki al-Şeruba bölgesinde, orman bile var idi ve kezâ bugün cılız ağaçlıklardan başka bir şey bulunmayan Vacra ağaç zenginliği ile şöhret kazanmış idi. Bir çok bölgeler, kuraklık yahut âfet hâlindeki su baskınları yüzünden, tamâmiyle harâp olmuştur (Philby, I, 115; II, 9); al-Yamāma'nın harâp olması muhtemelen bu son sebebe bağlanabilir. Ekinlerin şiddetli donlar ile mahvolduğu da vâkîdir. Kışın (kânûn II.) harâretin gündüz en çok 12°'ye kadar yükseldiği ve bâzan 5°'den de aşağı düştüğü görülür; bir az yüksek olan bâzı yerlerde suyun buz tuttuğu ve kar yağdığı da görülmüştür. — Buna karşılık, yazın 45°'yi bulan sıcaklar ekinleri kavurur. Bölgenin en mühim iki vâdisinden biri, Ḥaybar *ḥarra*'sinden başlayarak, 950 km. uzunluğu ile bütün şimâlî Arabistan yüksek yaylasını baştan başa geçip, Basra civârında Fırat ovasında kaybolan Vādi'l-Rumma, öteki de Vādi'l-Davāsir'dir. Bu iki vâdi, aynı zamanda merkezî Arabistan münâkalâtı bakımından, öteden beri başlıca yolları teşkil eder.

Zirâati geliştirmek için, Necid kıralı tabiatiyle bedevîleri toprağa bağlamağa gayret etmektedir. Bu sûretle her kabîleye, her kabîle boyuna bir kaynak yakınında toprak verilmiş, burada meskenler inşâ edip, tarla meydana getirmeleri sağlanmıştır. Bu neviden yeni te'sislere *hicra* ismi veriliyor; 1925—1935 arasında bu nevîden 2.000—10.000 nüfuslu 70 kadar te'sis meydana getirilmiştir. Bunların en ehemmiyetlisi 1912'de kurulmuş olan İrtavīya'dır. Ribani (s. 198) daha bir çoklarını saymaktadır. Bu sâyede, memleket toprakları işlenerek, gelir, arttırılmış olacaktır. O sıralarda devletin gelirleri *zakāt* (menkûl servetten 10 % nisbetinde vergi), gümrük hâsılâtı, harp hâlinde ganîmetlerin beşte-biri ve İngiltere'nin 60.000 ingiliz liralık bir yardımı ile sağlanıyordu. Para olarak, Maria Theresa *taler*'i, ingiliz ve türk liraları ile Hindistan *rupi*'si, geçen asırda basılmış 'Omān bakır sikkeleri (60'ı bir *taler* sayılmaktadır) kullanılıyordu. Eskiden meşhûr olan Banī Sulaym'in al-'Aḳīḳ, al-Mucayra ve Bīşa (Hamdānī, s. 154, 4 v.d.) altın mâdenleri artık kıymetini kaybetmiş ve sanâyî hiç gelişmemiştir.

[Son senelerde Necid en büyük gelirini Basra körfezi bölgesinde bulunan zengin petrol kaynaklarından elde etmektedir. Araştırılmasına 1933 yılından itibâren başlanılan petrole ilk defa 1936'da Basra körfezi yakınlarında rastlanmış ve 1939'da kurulan Amerika şirketlerinin 1944 senesinde teşkil ettikleri ARAMCO (Arabian American Oil Company) tarafından birbirinden zengin petrol yatakları keşfedilmiştir. Şimdiki hâlde bu yataklar Basra körfezi kıyısına yakın Dammān—Ẕahrān — al-Ḳaṭīf bölgesinde ve buna nazaran bir az daha garpta İsmāniya, Alindar ve Abḳayḳ (en zengin havze) bölgesinde ve daha şimâlde (Abū Ḥaẕrīya ve Safanīya) yer almakta ve buradan itibâren pet-

rol havzaları Basra körfezi bitaraf bölgesine ve Kuveyt'e geçmektedir. Senelik petrol istihsâli ikinci cihan harbi başında yarım milyon tonu ancak bulmakta iken, bu tarihlerden itibâren hızla artmış, 1947'de 12 milyon tonu aşıp, ertesi yıl 20.000.000 tona yaklaşmış, 1950'den sonra 30.000.000'u, 1952'de 43.000.000'u geçmiştir. Daha yakın yıllarda ise, petrol istihsâlinin umûmiyetle 45.000.000 tonun üstüne yükseldiği, fakat 50.000.000'a varamadığı (1958'de 49.470.000 ton) görülmekte, 1954 senesinden beri Kuveyt petrol istihsâli Sa'ûdî Arabistan devletininkini geçmiş (1958'de 70,2 milyon ton) ve bu sonuncu devletin başlıca petrol müstahsilleri arasında sırası beşinciliğe düşmüş bulunmaktadır. Sa'ûdî Arabistan petrolleri başlangıçta Ẓahrān'dan bam olarak vapurlara yükletilmekte veya tasfiye edilmek üzere, Basra körfezi kıyısında Ras Tannūra tasfiyebânesine veya Baḥrayn adasına gönderilmekte idi. Petrol yataklarının zenginliği anlaşıldıktan sonra, bunları başlıca müstehlik olan Avrupa memleketlerine daha kolay ulaştırmak için, Basra körfezi istihsâl sâhasından başlayıp, Neeid'in şimâl hudûdunu yakından takip ederek, daha sonra Ürdün ve Suriye topraklarından geçen ve Lübnan'ın Şayda limanında nihâyet bulan 1.800 km. uzunluğunda geniş çaplı bir boru döşenmiştir. İlk kuruluşunda taşıma kabiliyeti 16.000.000 ton civârında olan bu boruya daha büyük bir yenisinin ilâvesi düşünülmektedir].

Bibliyografya: al-İṣṭaḫrī (*BGA*, I, 14—26); İbn Ḥavḳal (*BGA*, II, 18); İbn Ḫurdāẕbih (*BGA*, VI, 125); Ḳudāma, *Kitāb al-ḫarāc* (*BGA*, VI, 248); al-Hamdānī, *Ṣifat Cazīrat al-'Arab* (nşr. D. H. Müller), Leiden, 1884—1891, s. 1, 36, 125, 136, 174, 177, 191; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 738; IV, 745—751; al-Bakrī, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), Göttingen, 1876—1877, I, 11 v.d., 202, 207; II, 574, 627, 637; Ṣafī al-Dīn, *Marāṣid al-iṭṭilā'* (nşr. Juynboll), Leiden, 1854, III, 198 v.d.; K. Ritter, *Vergleichende Erdkunde von Arabien* (Berlin, 1846), I, 146, 220—223; (Berlin, 1847), II, 326 v.dd.; G.F. Sadlier, *Diary of a Journey across Arabia during the year 1819* (P. Ryan tarafından tamamlanmış, Bombay, 1866); J. L. Burckhardt, *Notes on the Bedouins and Wahábys collected during his travels in the East* (London, 1830); L. Pelly, *A visit to the Wahabee Capial, Central Arabia* (*JRGS*, 1865, XXXV, 169—191); C. Guarmani, *Il neged settentrionale* (Jerusalem, 1866); W. G. Palgrave, *Central and Eastern Arabia* (London, 1865), I, 216—272, 389—466; Lady Anne Blunt, *A Pilgrimage to Nejd* (London, 1881); A. Sprenger, *Die arabischen Berichte über das Hochland Arabiens beleuchtet durch Doughty's Travels in Arabia deserta* (*ZDMG*, 1888, XLII, 321—340); Ch. Huber, *Journal d'un voyage en Arabie* (1883—1884; Paris, 1891); E. Nolde, *Reise nach Innerarabien, Kardistan und Armenien* (1892, Braunschweig, 1895), J. Euting, *Tagebuch einer Reise in Inner-Arabien* (Leiden, 1896), I (nşr. E. Littmann, 1914), II; B. Raunkiaer, *Gennem Wahhabiternes Land paa Kamelryg, Forskingsrejse i Ost og Centralarabien* (Kopenhag, 1913); A. Musil, *Eben Rašîd* (*Österreich. Monatsschrift f. d. Orient*, 1917, XLIII, 11—18, 45—50, 77—82, 109—115); *Eben Sa'ûd* (*ayn. esr.*, s. 161—172, 297—308); Ch. M. Doughty, *Travels in Arabia Deserta* (London, 1923), I, 568 v. dd.; II, 1—76, 227—427, 454—478); D. G. Hogarth, *The Penetration of Arabia* (London, 1905); ayn. mll., *Arabia* (Oxford, 1922); B. Moritz, *Arabien. Studien zur physikalischen and historischen Geographie des Landes* (Hannover, 1923), s. 6 v.d., 9,22 v.d., 26—34, 49—58 (resimler ve harita); *A handbook of Arabia* (I. D. 1128, Amirallik kurmaylığı istihbârat dâiresinin coğrafya bölümü tarafından toplanmıştır; Naval Staff, Admirality), I, 348—396; H. Philby, *The Heart of Arabia* (London, 1922), fihrist, mad. *Nacd* (resimler ve harita); Ameen Rihani, *Ibn Sa'oud of Arabia, his People and his Land* (London, 1928, müteaddit levha ve 2 kroki), s. 31 v.dd.; ayn. mll., *Tārīḫ Nadjd al-ḥadīṯ* (Beyrut, 1928); H. Musil, *Northern Neǧd a topograph. itinerary* (New-York, 1928; *American Geographical Society Oriental Explorations and Studies*, nr. 5, nşr. J. K. Wrig müteaddit şekiller, bir harita ve tarihî ekler ile); Kenneth Williams, *Ibn Sa'ud the Puritan King of Arabia* (London, 1933), s. 124, 127, 129, 148—151, 174—177, 182—185, 206 v.d., 210 v. dd. (ADOLF GROHMANN.)

[Bu madde BESİM DARKOT tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir].

NECİS. NACİS (A.), „temiz olmayan, pis", zıddı, *ṭāhir*; krş. ṬAHĀRA. Şâfiî akîdesine göre, al-Navavī (*Minhāc*, I, 36 v.dd.; krş. Ġazzālī, *al-Vacīz*, I, 6 v.d.) tarafından tertibe konulduğu üzere, şu cisimler bizâtihî pistir (*nacāsāt*): şarap ve diğer alkollü içkiler, köpek, domuz, *mayta* [b. bk.], kan, insan ve hayvan pisliği ve eti yenmeyen hayvanların sütü.

Bunlar hakkında şu mülâhazalarda bulunmak mümkündür. **Şarap ve diğer alkollü içkiler** için bk. madd. HAMR ve NEBİZ. — *Kur'an*'da köpek necis olarak gösterilmez; buna mukabil, XVIII. sûrede *aṣḥāb al-kahf*

tasvirinde köpek zikredilmektedir (bk. âyet 18, 22). Bununla berâber *ḥadîṣ*'te, KELB maddesinde görülebileceği üzere, köpeklere karşı umûmiyetle sert bir tavır takınılmıştır. Goldziher'e göre, bu değişikliğin menşe'i, parsîlerin köpekleri iyi görmelerine karşı, şuûrlu bir muhâlefettir. Bununla berâber, yahudilerin de köpeği, demuz gibi, *nacis* saydıkları unutulmamalıdır. Domuz, *Kur'an* (XVI, 115; VI, 146; V, 3; II, 173)'da harâm yemekler arasında gösterilmektedir. — *Mayta* addolunanlar için bk. mad. MAYTA. — *Kur'an* (XVI, 115; VI, 146; V, 3; II, 173)'da kan, harâm bir gıda olarak, geçer. Bu yasağın dinî menşe'i için bk. mad. MAYTA. — İnsan ve hayvan pisliği ve vücûdun diğer bir çok ifrâzâtı için, yahudilerin ve hıristiyanların nazariye ve tatbikatı islâmiyetin bu noktadaki tutumunu yeter derecede izah etmektedir. Elimizde pek az vesîka bulunmasına rağmen, bu maddelerden bâzılarının eski Arbisten'da da, dinî bakımdan, *nacis* sayıldığını da kabûl etmemiz gerekir. Her mezhebe âit muhtelif fıkıh kitaplarında bu husûsa dâir tafsilât bulmak mümkündür (bk. *bibliyografya*).

Bu mevzûda mezhepleri ayıran farkların yalnız en mühimlerini zikredeceğiz. Hanefîlere göre [bk. mad. NEBİZ], ispirtolu içkiler *nacis* değildir. Mâlikîlere göre, canlı domuz *nacis* sayılmamaktadır. Şiîler yukarıda zikredilenlere insan ölüsü ile kâfirleri de ilâve ederler. Yahudilerin telakkîlerine göre, insan cesedi başlıca necâset kaynaklarından biri idi (krş. *Âdâd*, bölüm XIX). İnsan cesedi hakkındaki şiîlerin durumu, ihtimâl, bu temâyülün bir kalıntısıdır. — Kâfirlerin *nacis* sayılması, müşriklerin pis (*nacis*) olduklarını ilâde eden *Kur'an* (IX, 28)'a dayanmaktadır. Sünnî mezhepler bu âyetin tefsirinde şiîaya uymazlar.

Yukarıda zikredilen *nacis* şeyler (*nacâsât*), yalnız kirlenmiş olan (*mutanoccis*) şeylerin aksine olarak, temiz (*ṭâhir*) hâle getirilemez; yalnız sirke olunca temizlenen şarap ile debağlandıktan sonra temizlenen hayvan derileri bunun dışında kalır. Temiz (*ṭâhir*) bir hâle gelmek husûsunda bk. madd. ṬAHĀRA, ĠUSL, VUŻŪ'.

Bibliyografya: *al-Fatâva al-'Âlamgîriya* (Kalkûte, 1828), I, 55—67; al-Marġînânî, *Kifâya* (Bombay, 1863), I, 15 v. dd., 41; Ḫalîl b. İshâk, *Muḫtaṣar* (Paris, 1318 = 1900), s. 3 v. dd.; (trc. I. Guidi), Milano, 1919, I, 9—12; Ġazzâlî, *al-Vacîz* (Kahire, 1317), I, 6 v.d.; al-Navavî, *Minhâc al-ṭâlibîn* (Batavia, 1882), I, 36 v. dd.; al-Ramlî, *Nihâya* (Kahire, 1304), I, 166 v.dd.; İbn Ḥacar al-Haytamî, *Tuḥfa* (Kahire, 1282), I, 71 v. dd.; 'Abd al-Ḳâdir b. 'Omar al-Şaybânî *Dalîl al-ṭâlib* (Mar'î b. Yûsuf şerhi ile; Kahire, 1324—1326), I, 11 v.dd. (Ḥanbalî); Abu'l-Ḳâsim al-Muḥaḳḳiḳ, *Şarâ'i' al-islâm* (Kalkûte, 1255), I, 92 v.dd.; A. Querry, *Recueil de lois concernant les musulmans schyites* (Paris, 1871), I, 42 v. dd.; al-Şa'rânî, *Mîzân* (Kahire, 1279), I, 123—128; Th. W. Juynboll, *Handleiding tot de kennis v. d. mohammedaansche wet* (Leiden, 1925), s. 56, 165 v. d.; Goldziher, *Die Ẓâhiriten*, s. 61 v.dd.; aynı mll., *Islamisme et Parsisme* (*RHR*, XLIII, 17 v.dd.); aynı mll., *La misâsa* (*R Afr.*, 1908, nr. 268, s. 23 v.dd.); A. J. Wensinck, *Die Entstehung der muslimischen Reinheitsgesetzgebung* (*Isl.*, V, 62 v.dd.); aynı mll., *Handbook of. Early Muh. Tradition*, bk. mad. DOGS.

(A. J. WENSINCK.)

NECM-ED-DİN KÜBRÂ. NACM AL-DİN KUBRĀ (1145—1226). Kubravîya veya Ẕahabîya tarîkatinin kurucusu olup, milâdî XII.—XIII. asır iranlı sûfîlerin en mühim şahsiyetlerinden biridir. Orta Asya'da bugün de tamâmen kaybolmamış bulunan bir çok efsâne onun adına bağlanmaktadır. Sûfîliğin gelişmesindeki rolü çok büyük olmuştur ve sayısız tilmizleri arasında tasavvuf akîdesinin bir çok büyük mümessillerini bulmaktayız. İsminin tamâmı Aḥmed b. 'Omar Abu 'l-Cennâb Naçm al-Dîn al-Kubrę al-Ḫîvaḳî al-Ḫvârizmî olan ve *al-Ṭammat al-kubrâ* („kıyâmet", bk. *Kur'an*, LXXIX, 34) ve *Şayḫ-i Vâlî-terâş* („velî yetiştiren şeyh") lekaplarını taşıyan Naçm al-Dîn 540 (1145) senesinde dünyaya gelmiş, genç yaşta seyâhatlere çıkmış ve Mısır'da meşhûr Şayḫ Rûzbihân al-Vazzân el-Mişrî ile tanışmış, onun mürîdi olmuş ve şeyhin nezâreti altında son derece sıkı riyâzet geçirmiştir. Genç Naçm al-Dîn şeyhinin teveccühünü kazanmış, kızı ile evlenmiş ve ondan bir evlât muâmelesi görmüştür. Naçm al-Dîn bir kaç sene Mısır'da kalmış ve orada iki oğlu dünyaya gelmiştir. Bir gün, İmâm Abû Naṣr Ḥafda'nin Tebriz'de *sunna* hakkında güzel dersler verdiğini duymuş ve derhâl Tebriz'e giderek, Sarmaydân mahallesinde, Zâhida hânkahında oturan mezkûr kelâm âliminin derslerine devâm etmiştir. Naçm al-Dîn *Şarḥ al-sunna va 'l-maşâlîḥ* adlı, mukaddime mâhiyetinde bir nevî mübâhase olup, kelâma dâir bulunan bu ilk eserini orada yazmıştır. Bu eser hakkındaki bir münâzara esnâsında Şayḫ Bâbâ Farac Tabrîzî ile tanışmış ve onun te'siri altında kelâm tetkiklerini terketmeğe ve kendini tamâmen tasavvufî murâkabeye hasretmeğe karar vermiştir. Bâbâ Farac her türlü bilgi iktisâbını lüzûmsuz saymakta idi. Ona

göre, bilgi ancak ilâhî bir ilhâm ile kabil idi. Nacm al-Dîn, çok geçmeden, bu şekilde bedefe ulaşamıyacağını anladı. Şeyḫ 'Ammâr-i Yâsir'e intisap etti ve onun tavsiyesi üzerine, tam bir sûfî olabilmek için, İsmâ'îl Ḳaṣrî'nin mektebine dâhil oldu. Nacm al-Dîn bu sonuncunun elinden ikinci *ḫirḳa* (*ḫirḳa-i tabarruk*)'sını aldı. İlk şeyhi Rûzbihân'ın yanına döndü. Onun tasavvuf akîdesinin belli-başlı esâslarını gâyet iyi anlamış olduğunu gören Şeyḫ Rûzbihân, Nacm al-Dîn'i, ana yurdu olan Ḫvârizm'e giderek, orada faâliyet göstermeğe teşvik etti. Nacm al-Dîn âilesi ile birlikte Ḫvârizm'e giderek, orada yerleşti ve bir bânkah te'sis edip, Kubravîya veya Ẕahabîya tarîkatini kurdu. Vaaz ve irşadları büyük bir rağbet kazandı. Çok geçmeden etrafı sayısız tilmizler ile çevrildi ki, bunlar arasında XII.—XIII. asrın şu büyük mutasavvıfları bulunmaktadır: Macd al-Dîn Bağdâdî (meşhûr şâir Farîd al-Dîn 'Aṭṭâr'ın şeyhi), Sa'd al-Dîn Ḥamavî, Bâbâ Kamâl Candî, Şeyḫ Raẓî' al-Dîn 'Alî Lâlâ, Sayf al-Dîn Bâḫarzî, Nacm al-Dîn Râzî v.b.

Mavlânâ Calâ lal-Dîn Rûmî'nin babası Bahâ' al-Dîn Valad de tilmizleri arasında sayılmakta ise de, bu pek mümkün görülmemektedir. Nacm al-Dîn, Ḫvârizm'in moğullar tarafından zaptında, 10 cemâziyelevvel 618 (13 temmûz 1226)'de öldü. Nacm al-Dîn'in bâl tercümesini yazan bütün müellifler, şeyhin açıktan-açığa düşmana kafa tuttuğu ve elinde kılıç olarak şehid düştüğü hususunda müttefiktirler. Leningrad şark tetkikleri enstitüsünde şark türkçesi ile yazılmış ve aşağıdaki başlığı taşıyan bir yazma bulunmaktadır: *Şeyḫ Necm al-Dîn Kübrâ-nı şehîd ḳılıp şehr-i Ḫvârizm-ni ḫarâb ḳılġanınıñ beyânı.* Bu eser Ḫvârizm'in son günlerini ve tabribini anlatan bir nevî tarihî romandır. Nacm al-Dîn bo eserde şehrin moğullara karşı müdâfii olarak görülmektedir. Kendisi mânevî kudreti sâyesinde şehrin moğullara görünmesine mâni oluyor ve ancak oradan ayrılmağa karar verince, şehir düşmanların eline düşüyor. Bu romanın, Kâtib Çelebî (I, 234)'nin zikrettiği *Tuḥfat al-fuḳarâ'* adlı, Nacm al-Dîn'in farsça bir bâl tercümesinden iktibas edilmiş olması mümkündür. [Nacm al-Dîn Kubrâ'nın mufassal hal tercümesi için bk. F. Meier, *Die Fawâ'iḥ al-ǧamâl... eine Darstellung mystischer Erfahrungen im Islam aus der Zeit um 1200 N. Chr.* (Wiesbaden, 1957), s. 1—62 (*Ak. d. Wissenschaften and der Literatur*, IX)].

Nacm al-Dîn çok verimli bir müellif idi. Sûfîliği alâkalandıran muhtelif meseleler hakkında bir çok değerli risâleler bırakmıştır. Eserlerinin büyük kısmı arapça olarak yazılmıştır. Kâtib Çelebî Nacm al-Dîn'in şu eserlerini zikrediyor: 1. *al-Uṣûl al-'aşara* (I, 339) — sûfîliğin 10 esâs prensibinin hulâsası (İstanbul'da, 1256'da türkçe şerhler ile basılmıştır); 2. *Risâla fi 'l-sulûk* (III, 410 v.d.) — daha doğrusu *R. fî 'ilm al-sulûk*, Ahlwardt, nr. 3456; 3. *Risâlat al-ṭuruḳ* (III, 418)—Ahlwardt, 3272/3273, *fi 'l-ṭuruḳ* (belki nr. 1'in aynıdır); 4. *Tavâli' al-tanvîr* (IV, 171) — bu eseri görmedim; 5. *Favâtiḥ al-Camâl*, farsça—bu isimde bir risâle Flügel, *Wiener Katalog*, III, 332'de var ise de, Flügel'in bahsettiği kitap arapçadır; 6. *Lu'mat al-lâ'im* —yahut tam adı ile *al-Ḥâ'if al-hâ'im min lu'mat al-lâ'im*, Ahlwardt, nr. 3087'de; 7. *Hidâyat al-ṭâlibîn* — görülmemiştir; 8. *Tafsîr*— muhtemelen büyük tefsiri olup, *'Ayn al-ḥayât* adını taşımaktadır; eserin birinci cildi Leningrad umûmî kütüphânesinde bulunmaktadır (bk. *Islamica*, I, fas. 2—3, s. 272). Ayrıca Nacm al-Dîn farsça bâzı rübâîlerin şâirî olarak da tanınmaktadır; fakat kendisine isnad edilen rübâîlerin gerçekten kendisine âit olup-olmadığını kat'î olarak tesbit etmek mümkün değildir. Bu rübâîlerden 25'ini *Comptes-rendus de l'Académie des Science de Russie* (1924, s. 36)'de yayınladım. [Eserlerinin daha tam ve yazmalara dayanan bir cedveli için bk. bir de F. Meier, *Stambaler Handschriften dreier persischer Mystiquer* (*Der Islam*, 1937, XXIV, 1—42.].

Nacm al-Dîn'e dâir yazılar ilk nazariyecilerin eski tasavvuf (X.—XI. asırlardaki Nîşâpûr mektebi) ile İbn al-'Arabî ve seleflerinin (Ṣadr al-Dîn al-Ḳônavî, Faḫr al-Dîn 'Irâḳî v.b.) daha muahhar tasavvuf akîdeleri arasında bir intikal teşkil etmektedir. Eski nazariyeciler gibi, Nacm al-Dîn de sûfîliğin amelî tarafı ve bilgi yolundaki merhaleler ile meşgûl olmuştur. Bununla berâber, metafizik meseleler ile de uğraşmıştır; kendi eserleri, İbn al-'Arabî'nin eserleri ile birlikte, XIII. asrın felsefî nazariyelerinin sonraki gelişmesinin esâsını ve temelini teşkil etmiştir. Burada tasavvuf akîdesi hakkında derin tetkiklere girişemeyiz. Bununla berâber, sûfîliğin tarihî gelişmesi hakkındaki etraflı bir tetkikte Nacm al-Dîn'in akidelerini hesaba katmamak imkânsızdır.

Bibliyografya: *Safînat al-avliyâ'* (Ms. Inst. Orient., nr. 581, 106a); *Ḫazînat al-aṣfiyâ* (Bombay), II, 258; *Nafaḥât al-uns* (nşr. Lees), s. 480; *Târîḫ-i gazîda* (nşr. Browne), s. 789; *Haft iḳlîm* (Ms. Inst. Orient., 603b.c. 462a); *Macâlis al-'uşşâḳ* (Bombay), s. 84 v.d.; *Riyâż al-'ârifîn*, s. 143; *Âtaş-kada*, s. 303; *Ṭarâ'iḳ al-ḥaḳâ'iḳ*, s. 48, 149; *Macâlis al-mu'minîn*, 136b; *Tabaḳât-i Nâṣirî* (nşr. Raverty), s. 1100 aş.; Mas-

signon, *al-Ḥallādj* (*Bibl.*, nr. 391); Brockelman, *GAL*, I, 440; *Suppl.*, I, 786 v. d.; *Tazkirat al-şu'arā* (nşr. Browne), s. 135 v.d.; Browne, *Literary History of Persia*, II, 438, 489, 491—495, 508, 510. (E. BERTHELS.)

NECRÂN. NACRÂN, şimâlî Yemen'de bir bölge (vâdî) ve bir şehir olup, bâzı müellifler bunu cenûbî Necid (İbn Ḫurdâẕbih *BGA*, VI, 133, 248)'de veya Hicaz (Bakrî, *Mu'cam*, s. 575)'da gösterirler. Vâdînin yeri ve istikameti kat'î olarak tâyin edilmiş değildir; kaynakları yüksek Yemen dağlarının şark yamaçlarında, 43° ve 44° şark tûlleri arasında bulunur ve vâdi belki evvelâ şimâle doğru uzanır; sonra 17° ve 18° şimâl arzları arasında cenûb-i şarkî esâs istikametini alarak, en sonunda büyük kum çölünde kaybolur. Vâdiyi Şan'ā [b. bk.]'dan ayıran mesâfe 6 — 7 günlük yol olarak tahmin edilmiştir (E. Glaser, *Skizze der Geschichte und Geographie Arabiens*, II, 50); Philby (*The Heart of Arabia*, II, 166 v.d.) ise, burayı Sulayyil'in cenûbunda kervan yolculuğu ile 7 günlük mesâfede gösterir. Vâdî Nacrân'ın daha şimâlde olduğu (veya şimâlde buna komşu bir Habûna vâdisi bulunduğu) husûsundaki eski yanlış tasavvur Philby (*ayn. esr.*, s. 165, 222) tarafından ilk defa, fakat kat'î olarak, düzeltilmiş olup, bu müellif, yine yanlış bir telakkîye göre, Vâdî Nacrân'ın irtibat hâlinde bulunduğu farzedilen Vâdî Davâsir'in cenûb-i garbî — şimâl-i şarkî istikametinde uzandığını bildirmektedir.

Vâdî Nacrân şimâlî Yemen ve 'Asîr'de geniş bir bölgenin sularını toplar (Hamdânî, *Ṣifa Cazîrat al-'Arab*, s. 83, 110, 114, 247). Bu sebeple, zamanımızda olduğu gibi, daha eski çağda da toprağının bereketi ile meşhûr idi. Avrupalı seyyahlar arasında yalnız Josepb Halévy burayı 1870 senesi ilk baharında ziyâret edebilmiştir. Bu seyyâh 2 — 3 km. genişliğinde olan vâdîyi kesif hurmalıklar arasında köylerin sıralandığı fevkalâde münbit ve iyi ekilmiş bir sâha olarak tasvir etmektedir (*Bull. de la Societ. de Géogr.*, seri 6, XIII, 478). Strabo (XVI, 81) da burayı sâkin ve zengin bir memleket olarak zikretmekte idi. İslâm müellifleri Nacrân'ı umûmiyetle Yemen'den daha üstün durumda bulurlar ve verimliliğini, zenginliğini fevkalâde medhederler; onlara göre, hubûbat, sebze ve meyvelerinin eşi yoktur (Hamdânî, s. 199 v.d.); burada mâdenler de var idi (Balâẕurî, *Kitāb futūḥ al-buldān*, s. 14) ve Yemen'in başlıca mahsûlleri olan deri ve dokumalar burada da imâl ediliyordu. Sonraları bile Arabistan'ın daha fakir memleketlerinde bu vâdînin zenginliğinden bahsedilmektedir (Philby, *agn. esr.*, II, 226).

Vâdî Nacrân'ın nüfûsu, Philby'ye göre, oldukça fazladır; bunun ekseriyeti Yâm kabîlesine mensûp bulunur. Bununla berâber, yakın akraba olmayan ve birbirlerine karşı düşmanca duygular taşıyan başka bir takım kabîleler de bu zengin memlekette hâkimiyeti paylaşırlar. İslâmiyetin ilk devirlerinde de durum yine böyle idi. Tarihî rivâyetlerde Nacrân'a hâkim gibi görünen Bani 'l-Ḥāriṯ b. Ka'b kabîlesi gerçekte böyle değil idi. Bu kabîle büyük Mazḥic kabîleleri gurubuna dâhil olup, burada başka aşîretler de yaşamakta idi. Bunların karşısında zamanımızda mühim olan Hâşid (bu arada tâlî bir zümre olarak Yâmlar v.b.) ve Bakîl (tâlî bir zümre olarak Şâkirler v.b.) aşîretlerinin dâhil oldukları Hamdân kabîleler gurubu (Hamdânî, s. 115, 9) bulunur ve evvelce de bulunmakta idi. Bunların dışında al-Azd ve al-Af'â gibi aşîretlerin de sayılması icâp eder. Yerleşmiş nüfusun bulunduğu iskân mahalleri hakkında doğru bilgiler eksiktir. Vâdînin şark kısmında Halévy tarafından ziyâret edilen Maḥlaf köyü sonraları haritalar üzerinde geliş-güzel gösterilmiştir. Bunun hemen yakınında Riela adlı başka bir köy ve bir fersah garpta Madînat al-Ḫudūd (aş. bk.) adlı bir başkası bulunuyordu. İslâm coğrafya eserlerinde Nacrân'ın köylerinden (*ḳurā*) ve bunlar ile birlikte komşu vâdîler, dağlar ve kaynaklardan, isimleri ile bahsedilmektedir.

Ḥaẓramōt'tan Hicaz vâsıtası ile şarkî Akdeniz memleketlerine giden çok eski kervan yolu Nacrân'dan geçer [bk. mad. MA'RIB]. Yemen'den başlayarak, Yamâma üzerinden Baḥrayn ve Irak'a giden yol boyunda Yemen'in son durak yeri olarak Nacrân küçümsenemiyecek kadar mühim bir rol oynamıştır. Yemen üzerinde İran hâkimiyeti kurulduğu sırada ve daha sonra Abbâsîler devrinde bu yolun ehemmiyeti, Suriye'ye ulaşan evvelki yola nisbetle, daha azalmamış bulunmalıdır; bununla berâber Suriye yolu, islâmiyetin ilk devirlerindeki ehemmiyeti dolayısı ile, hemenhemen tek olarak zikredilir (A. Moberg, *The Book of the Himyarites*, s. LXI; krş. M. Hartmann, *Die südarabische Frage*, s. 496, 509). Bu yolun konak yerleri için bk. Ḫurdāẕbih (*BGA*, VI), s. 152 v.d., 193; A. Sprenger, *Post- and Reiserouten*, s. 134 — 139. Bir takım kaleler bu yolu korumakta idi (Sprenger, *ayn. esr.*, s. 138; Hamaẕānî, *BGA*, V, 28; Yāḳūt, *Mu'cam*, IV, 541, bk. mad. *al-Muṣaḳḳar* ve ayrıca *Mufaḍḍaliyāt*, nşr. C. J. Lyall, II, 105). Yoluo ve Naerân'ın bugünkü durumu için bk. Philby, *ayn. esr.*, II, 226. Yol evvelce, bugün de olduğu gibi, çölde günlerce seyâhatten sonra, Vâdî Davâsir'e ulaşıyordu ve burada öte ta-

rafın ilk konak yerine rastlanıyordu; buna şimdi Sulayyil (yk. bk.) tekabül etmektedir. Muhtelif devirlerde Yemen'in Bâbil-şark iptidâî medeniyeti, Suriye-hıristiyan medeniyeti ve İran medeniyeti ile temâsı, muhakkak ki, bu yol vâsıtası ile olmuştur.

Nacrân şehri hakkında az şey bilinmektedir. Batlamyus bunu bir „metropolis" olarak tanımakta idi. Aelius Gallus burayı hücûm ile alıp tahrip etti (Strabo, *göst. yer.*, Plinius, VI, 28 [32]). Glaser (*agn. esr.*, II. 50; krş. s. 224) buna dayanarak, sonraları Nacrân isminde bir şehir kalmadığı neticesini çıkarıyorsa da, böyle bir şehrin varlığı daha sonraki devirlerde muhtelif vesîleler ile ortaya çıkmaktadır (aş. bk.). Fakat zamanımızda bu isimde bir şehir bulunmadığı muhtemel görünüyor. Halévy eski şehrin harâbelerinin Madînat al-Ḫudûd (yk. bk.)'da bulunduğunu zannetmiş idi. Seyyah bu harâbeleri sel yatağının cenûp yakasında büyük bir yığın hâlinde tasvir ediyordu. Şehrin sert granitten kabaca inşâ edilmiş olan sûrlarının cenûp ve garp kısımları, diğer taraftakilerine nisbetle, daha az harâp olmuş görünüyordu. Harâbeler altında henüz yeri belli olan bir câmi, mahallî an'aneye göre, islâmiyetin ilk devrinden, hattâ daha önceden kalma telakkî edilmekte idi (*JA*, 6. seri, XIX, 90 ve 40). Bu mâlûmat Bakrî (*Mu'cam*, s. 80) tarafından verilen şu bilgiye çok uymaktadır: „*Kur'an*'da zikredilen al-Uḫdûd, Nacrân şehirlerinden biri idi. Fakat bu şehir şimdi harâbe hâlinde olup, yalnız 'Omar b. al-Ḫaṭṭâb tarafından inşâ ettirilmiş câmii ayakta durmaktadır".

Nacrân'ın tarihi hakkındaki bilgiler dağınık ve bunların çoğu da elsâne mâhiyetindedir. Cenûbî Arabistan kitâbelerinde bâzı defalar buranın ismi geçmektedir: bir yerde (*CIS.* IV, nr. 363) „Nacrân şehirleri" (*Aḥgār N.*; krş. yukarıda „*Ḳurā N.*"). O hâlde burada vâdî bahis mevzuu edilmektedir. Şimâlî Arabistan'ın en eski kitâbesinde (328 senesine âit Namâra kitâbesi) de, bilindiği gibi, bu isme rastlanmaktadır.

Yemen'e hıristiyanlığın girişi ile ilgili rivâyetler arasında Nacrân Yemen'in iki istikametteki münâsebetleri noktasından sâhip olduğu ehemmiyet ile mütenâsip bir yer işgâl eder (yk. bk.). Bir kayda göre, hıristiyanlığı yayan şahıs, bunu ilk olarak Ḥîra'de öğrenen nacrânlı bir tâcir olmuştur (*Histoire Nestorienne*, nşr. Addai Scher, I, 218 v.d. = *Patrologia Orientalis*, IV, 330). Justinianus zamanında, hıristiyanlık, Bizans'a tâbî memleketlerden kaçarak, Nacrân'a yine Ḥîra yolu (*agn. esr.*, II/1 51, v.d.) ile gelen monofizitlerin akını neticesinde, daha da gelişmiş olmalıdır.

Habeşlilerin Yemen'e girmeleri ile, hıristiyanların cenûbî Arabistan'da daha sonra uğradıkları zulüm husûsunda da çeşitli muahhar hıristiyan rivâyetleri vardır. Belki V. asrın sonlarına doğru Şarahbil Yakkuf zamanında ve bilhassa Ẕū Nuvās (ölm. 525) devrinde, bu zulümlerin başlıca sahnelerinden biri Nacrân oldu. Yunanî, süryânî ve habeşî muhtelif değişik tarzları bulunan bu rivâyetler için bk. A. Moberg, *The Book of the Himyarites*, s. XXIV—LXIII (kaynaklar ve mevzu ile ilgili bibliyografya da burada mevcuttur).

Arap kaynakları da, bilhassa *Aṣḥāb al-Uḫdūd* hakkında, *Kur'an*, LXXXV, 4 v.dd. ile ilgili rivâyetlerden netice çıkartma sûretiyle, bu vak'alardan bahseder. Bu islâm rivâyeti, aynı zamanda hıristiyan rivâyetinde de mevcut olmak sûretiyle, ayrıca tarihî bir değer kazanır; fakat mûtad olduğu gibi, hıristiyan an'anesi burada tanınmayacak kadar değişikliğe uğramıştır. Buna karşılık, hıristiyanlığın Nacrân'a Faymiyûn veya 'Abd Allâh b. al-Ṣâmir adlı bir şahıs tarafından idhâl edilmiş olduğuna dâir bulunan rivâyet, Pethion ve Yazdîn adlı İran din şehidlerine dâir süryânî-hıristiyan efsâneleri devresinden alınma olup, bunun Nacrân veya Arabistan ile hiç bir ilgisi yoktur (A. Moberg, *Über einige christliche Legenden in der islämischen Tradition*, s. 5, 11 v.d., 22, 30, bibliyografya). Madînat al-Ḫudûd adının eski Nacrân yerine alınması ile Uḫdûd'un Nacrân'da bulunduğu neticesine varılmıştır. Hamdânî (*ayn. esr.*, s. 67, 169) burada al-Uḫdûd isimli bir *balad* veya mahal zikreder; C. van Arendonk Uḫdûd diye bir dağ adı verir (bk. *De opkomst van het zaidietische Imamat in Yemen*, s. 168).

İslâm rivâyetlerinde Nacrân ile ilgili tarihî değerde hâdiseler Peygamber ve ilk halîfeler zamanından itibâren yer alır ve bunların bile ihtiyatlı bir şekilde ele alınması icâp eder. Bir rivâyete göre, Ḫâlid 400 süvâri ile birlikte Nacrân'da Banî 'l-Ḥāriṯ b. Ka'b (ve Banî 'Abd al-Madān: bk. İbn Sa'd, II/1, 122, 8) nezdine gönderilerek, bunların islâmiyeti kabûl etmelerini sağlamış ve bu kabîle sadâkat duygularını bir elçi ile Peygambere iblâğ etmiştir (İbn Hişām, s. 958; İbn Sa'd, I/II, 72). 'Amr b. Ḥazm Nacrân'da *'āmil* olmuş ve 'Alî de fakirler için zekât toplamak üzere, buraya gönderilmiştir (Vāḳidî-Wellhausen, s. 417 v.dd.; İbn Sa'd, II/1, 122). Müşrikler ve mûsevîler ile berâber, burada, gâlibâ muhtar bir cemâat halinde, çok sayıda hıristiyan da yaşıyordu. Peygamber bunlardan da elçi

kabûl etmiş ve onlar ile, sâbit bir vergi karşılığı, mallarını ve serbest ibâdetlerini emniyet altına alan bir muâhede akdetmiştir (İbn Hişām, s. 401 v. dd.; İbn Sa'd, I/II, 84 v. d., 35 v.d.). Bu muâhede Abū Bakr ve 'Omar tarafından da te'yit edilmiştir. Daha sonra 'Omar onları, yahudiler ile berâber, Arabistan'dan çıkarmış ve bunun üzerine, hıristiyanlar Irak'ta Kûfe'nin cenûbunda iki günlük mesâfede yeni bir Necrān şehri kurmuşlardır. Bu husûsa dâir teferruat birbirinden farklı şekilde nakledilmekte olup, 'Omar'in verdiği emrin ne şekilde ifâ edildiği kat'î olarak bilinmemektedir; Bakrī (*ayn. esr.*, s. 9) Necrān hıristiyan ve yahudilerinin bu karar dışında kaldıklarını söyler. Ne olursa-olsun, bir az aşağıda görüleceği gibi, Necrān'da daha sonraları da bir çok hıristiyan var idi ve Yemen'de zamanımıza kadar oldukça büyük sayıda yahudi kalmıştır. 40 (h.) senesinde Necrān halîfe 'Alī'nin kumandanı Carīra tarafından yakıldı (Ṭabarī, I, 3452). Tarihî rivâyetlerin arada bıraktığı boşluklar, bölgenin zenginliğine ve burada yaşayan hıristiyanların hayret verici serbestliğine dâir ileri sürülen hayâlî bir takım efsânelerin ve şâirâne hikâyelerin doğmasına yol açmıştır. Bu tarzda meydana gelen malzeme etraflı bir şekilde, H. Lammens tarafından bir araya getirilmiştir (*Le Califat de Yazid Ier*, *MFOB*, V/II, 327—369).

Nihâyet Necrān adına ekseriyâ sâdece al-Ḥacar (Hemdānī, s. 86) isimli mühim ve müstahkem bir şehir olarak, hicretin IIL asrında, Yemen'de Zeydî imâmlığının zuhûru dolayısı ile vukua gelen savaşların anlatılması sırasında da, rastlamaktayız. Yine bu devirde orada hem hıristiyanlar, hem de yahudiler bulunuyordu ve bunlar nufûz sâhibi oldukları gibi, müslüman komşuları tarafından da bir dereceye kadar itibâr görmekte idiler (van Arendonk, *ayn. esr.*, s. 128 v.d.). IX. ve X. asırlarda, süryânî kaynaklarına göre, Necrān ve Yemen piskoposu için bk. Moberg, *The Book of the Himyarites*, s. LIV.

Necrān kabîleleri, umûmiyetle şarkî ve şimâlî Yemen kabîleleri gibi, Osmanlı hâkimiyeti dışında kalmışlardır. Bu ülke şimdi Sa'ūdī Arabistan devleti hudutları içinde yer almaktadır.

Necrān adlı diğer mevkîler için bk. Yāḳūt, IV, 751, 757 v.d.; Hamdānī, s. 85.

Bibliyografya: Metin içinde zikredilmiş ve bibliyografya kaynakları ihtivâ eden bâzı eserler de yine orada gösterilmiştir. Tarih bakımından bilhassa bk. Balāẕurī, *Futūḥ*, s. 64—68; Caetani, *Annali dell 'Islām*, II/1, 312 v.d., 317 v.dd., 321 v.d., 349 — 353; IV, 350 — 359.

(A. MOBERG.)

NEDÎM. AL-NADĪM, ABU 'L-FARAC MUḤAMMED B. 'ABĪ YA'ḲŪB İSḤĀḲ AL-WARRĀḲ AL-NADĪM AL-BAGDĀDĪ, arap bibliyografya müellifi olup, 377 (987/988)'de *Fihrist*'i yazmıştır. Hayatı hakkında pek az şey bilinmektedir. İbn al-Naccār (ölm. 643 = 1245)'ın *Ẕayl Tārīḫ Baġdād* adlı eserindeki bir bilgiye göre (bk. nşr. Flügel, s. XII, not 2), 385'te; bir başka kaynağa göre ise (bk. İbn al-Ḥacar al-'Asḳalānī, *Lisān al-mīzān*, V, 72), 388'de (bu rakam Haydarâbâd tab'ında bozuktur) ölmüş olmalıdır. *Fihrist*'te 392 (s. 87,6) ve „400 senesinden sonraki" hâdiselerin zikredilmesi vâkıası ile, — bu kayıtlar yabancı bir el tarafından ilâve edilmiş sayılmadığı takdirde — bu iki kayıt tezat hâlindedir. al-Nadīm'in doğum tarihini tesbit için, şu husûsu bir hareket noktası olarak alabiliriz: al-Nadīm, s. 237,6'da 340 senesinde bir âlim ile tanıştığını anlatıyor; bundan, al-Nadīm'in doğum tarihi olarak, en geç 325 tarihi çıkarılabilir. Âilesi hakkında hiç bir bir şey bilinmiyor. al-Nadīm ile İsḥāḳ b. İbrāhīm al-Mavṣilī al-Nadīm (ölm. 235=849) ve al-Balāẕurī (ölm. 279=892)'nin talebesi Yaḥyā b. al-Nadīm arasında bir akrabâlık bağı aramak için, elimizde ciddî bir delîl bulunmamaktadır. al-Nadīm'in babası kitapçı (*warrāḳ*) idi (s. 303, 24, 318, 8, 351, 14). *Nedîm* (*al-nadīm*) lekabının babasından mı, yoksa dedelerinden mi geldiği bilinmiyor. Bu lekabın doğrudan doğruya *Fihrist* müellifine âit olması mümkün ise de, kendisi umûmiyetle İbn al-Nadīm şeklinde zikredilmektedir. *Fihrist*'teki parçalar (s. 337, 26, 349, 17 aş. bk.) ve tanıdıkları arasında bagdadlıların sık-sık zikredilmesi (s. 132, 6, 219, 2,5; 236, 13, 266, 2). Bagdad'da doğmamış olsa bile, orada yaşamış olduğunu göstermektedir. Bir defa Musul'da kaldığından bahsetmektedir (s. 86,12, 160,2, 190,2, 265,23; bk. bir de 283,2). al-Nadīm'in diğer seyâhatleri hakkında bir şey bilmiyoruz (Dār al-Rūm, s. 349, 17, V. v. Rosen'in isbat ettiği gibi, Bagdad'da latin mahallesinin adıdır). Hocaları ve istifâde ettiği âlimler dâimâ Bagdad ile ilgilidir. Kendisi en geç 368'de ölen nahiv âlimi al-Sīrāfī'nin şehâdetine dayanmaktadır (bu âlimin *Aḫbār al-naḥwīyīn al-baṣrīyīn*'inde bu iktibasların hepsini bulmak mümkündür); gerek s. 50, 13, gerekse oğullarının adlarını zikretmesi (s. 31, 23, 45, 11, 62, 23), onunla şahsî münâsebette olduğunu göstermektedir. al-Nadīm ayrıca, İbn al-Munaccim (s. 144, 11)'den ders almıştır. Muḥammed b. Yūsuf al-Nāḳiṭ'tan naklen hadîsler zikretmektedir (s. 24,14, 25,8). Bundan başka, Abu 'l-Farac al-Iṣfahānī (s. 141,17=*Kitāb al-Aġānī*[2], I, 5 v.d.) ve istinsahlarının doğruluğu ile meşhûr olan Abū 'l-Fatḥ b. al-Naḥvī (s. 145,25)'den rivâyetler

de vermektedir. Abū Ḥayyān'ın *Muḳābaṣāt*'ı ile tanınan Abū Sulaymān al-Manṭiḳī (s. 241,14)'yi de hocalarından biri olarak zikretmektedir. al-Nadīm ayrıca, mantık âlimi İbn Carrāḥ (s. 244,6,245,12), hıristiyan feylesûflardan İbn al-Ḥammār (s. 245, 12) ve Yaḥyā b. 'Adī (s. 264, 8) ile de münâsebette idi. Bu dostlar çevresi, al-Nadīm'in samimî tabiatına, mânevî alâkasının genişliğine ve eserinin 5. ve 9. *maḳāla*'lerinde görülen, diğer dinlere karşı olan anlayış ve müsâmahasına çok uygun idi. Şiî ve mûtezileden olduğu, hâl tercümesini yazan müelliflerin gözünden kaçmamıştır (krş. Goldziher, *ZDMG*, XXXVI, 278 v. dd.); msl. *ḫāṣṣī* ve *'āmmī* kelimelerini şiî ve sünnî yerine kullanmakta, sünnî hadîs âlimlerine *al-ḥaṣvīya* (s. 231,22) demekte, ileri gelenlerinin çoğunu zeydîyeden saymakta (s. 178,9, 25), al-Şāfi'ī'nin açıkça şiî temâyüllü (s. 209, 18) ve al-Vāḳidī (s. 98,20)'nin de şiî olduğunu ileri sürmektedir. Şiîlerin bir çoğunu dostları (s. 139, 27 ve 154, 15) ve tanıdıkları (s. 178, 6, 190, 2, 11, 197, 11, 198, 4) olarak göstermektedir. al-Nadīm'in mesleği, babasınınki gibi, kitapçılık idi. Bu husûsta açık bir delîl bulunmamakla berâber, kitapçı olduğu eserinin bütününden anlaşılmaktadır: bu eserde, yalnız ilmî eserler değil, aynı zamanda çağdaş şâirlerin sayısız divânları ve müellifi bilinmeyen pek büyük sayıdaki vakit geçirme ve eğlence kitapları, aşk romanları, peri masalları, sergüzeşt, hattâ ne âlimlerin, ne de kitap-severlerin dikkat etmeyeceği ev idâresine, yemek pişirmeğe, zehirlere, av ve idmana dâir kitaplardan başlayarak, latîfe dergileri, büyü ve fala dâir kitaplar, bir kelime ile, IV. (X.) asırda Bagdad'da kitap pazarında satılan bütün kitaplar itinâ ile yer almaktadır. Yine, gerek tetkik edilen eserlerin hacmi (bk. bilhassa s. 159,18), gerek meşhûr müstensihlerin istinsah ettikleri nüshalar, bilhassa kitap tâlipleri (s. 70,3,8, 77, 14,79,23) ve kitap ticâreti hakkında (271,5,359,20) verdiği bilgiler de al-Nadīm'in kitapçı olduğunu düşündürmektedir. al-Nadīm sık-sık başka kitapçıları da zikreder (s. 264,8, 299,4, 355,12).

Fihrist'in iki ayrı metni vardır (yazmaları için bk. *ZDMG*, LXXXIV, 111 v. dd. ve orada gösterilen bibl.; buna Tonk'ta mevcut bir parça ile Medine'de bir şahısta mevcut bir yazmayı eklemelidir). Her iki metin de 377 (987) tarihini taşımaktadır. Daha büyüğünde 10 *maḳāla* vardır ki, bunlardan ilk 6 *maḳāla* islâmî eserlerden (1. *Kur'an*, 2. nahiv, 3. tarih v. b., 4. şiir, 5. akâid, 6. fıkıh), diğer 4 *maḳāla* ise, islâmiyet dışı mevzûlardan (7. felsefe ve „kadîm ilimler", 8. eğlenceli eserler, 9. din tarihi, 10 eski kimya) bahsetmektedir. Hacim itibârı ile daha küçük olan metin, sâdece büyük metnin son 4 *maḳāla*'sini, yunanca, süryânî, farsça ve bindeceden arapçaya tercümeler ile bu örneklere göre yazılmış olan diğer eserleri ihtivâ eder. Bu metin, Kâtib Çelebî (İstanbul, 1311, II, 211) tarafından, *Favz al-'ulūm* adı ile zikredilmiştir. Her iki metinde de müşterek olan yazı hakkında, ön söz mâhiyetinde, bir fasıl vardır. Ön sözden sonra *Fihrist* (bk. bir de Flügel, *ZDMG*, XIII, 190 v. dd.)'in muhtevâsını gösteren bir kısım gelir. Orada gösterilen tertibe metinde tamâmen uyulmuştur. Mühim olan ve esere eşsiz değerini veren ve tamâmen bibliyografya tertibine göre, ilk dört asra âit bütün arapça eserlerin orada gösterilmiş olmasıdır; hâlbuki diğer çağdaş kaynaklarda yalnız hâl tercümesi usûlü hâkim bulunmaktadır. al-Nadīm her ne kadar usûlen muhtasar hâl tercümeleri çerçevesi içinde kalıyor ise de, her seferinde ele aldığı müelliflerin eserlerinin listesi bunların esâsını teşkil ediyor. Bâzan bir eserler bölümü, tâlî şûbeleri ile birlikte, tamâmen bir bibliyografya tarzında ele alınmaktadır (bk. msl. *Kur'an* tefsirine dâir eserler, s. 33,20—38,22; bk. bir de s. 87, 88, 170, 171). Bu tertip, müellifi meçhûl eserler için, her şeyden önce 8. *maḳāla* için, elzemdir (s. 305 v. dd.). Kısa girişler ve heyet-i umûmiye hakkında toplu ve kısa bakışlar yeni ve ileri bir adım teşkil etmektedir (bk. msl. 'Oğmān'dan önceki *Kur'an* nüshaları için s. 26 v. dd.; arap gramerinin başlangıcı için s. 39 v. dd.). Son 4 *maḳāla*'de bu fasıllar (msl. felsefenin, tıbbın, eski kimyânın menşe'i, tercüme edebiyatının başlangıcı, „1000 hikâye"nin meydana gelişi hakkındaki fasıllar) o kadar geniştir ki, bunlar bu kısma, daha çok bibliyografya mâhiyetinde olan ilk 6 *maḳāla*'den daha büyük ölçüde, hakikî bir eserler tarihi vasfını vermektedir. 9. *maḳāla* husûsî bir yer işgâl etmektedir: bu bir dinler tarihi eseri olup, burada bibliyografya bölümü ikinci planda gelmektedir. — al-Nadīm'in faydalandığı kaynaklar, esas bakımından, yazılı kaynaklardır. Güvenilir müstensihlerin yazmış olduğu metinleri tercihan zikretmektedir. Şifâhî mâlûmâttan nâdir olarak istifâde eder. al-Nadīm'in genç çağdaşlarından al-Vazīr al-Maġribī (ölm. 418 = 1027) eserinin tashihli bir nüshasını kaleme almış ise de, bu önceleri ancak çok az te'sir yapmış görünmektedir. Bu yeni nüshadaki ilk 4 *maḳāla*'den büyük ölçüde faydalanan en eski müellif Yāḳūt (ölm. 626 = 1228) olmuştur (bk. Bergsträsser, *ZS*, II, 185). Fakat Yāḳūt eserinde al-Nadīm'in kendi eli ile yazdığı nüshadan faydalandığını da ileri sürüyor. Lügat âlimi al-Ṣaġānī (ölm. 650 = 1252) de aynı iddiada bulunuyor (bk. *Ḥi-*

zânat al-adab, III, 83). İbn al-Ḳifṭî (ölm. 624=1226). İbn Abî Uṣaybi'a (ölm. 668 = 1269) da *Fihrist*'ten çok iktibasta bulunmuşlardır. Daha sonraları, mesl. al-Ẕahabî (ölm. 748 = 1347), İbn al-Ḥacar al-'Aṣḳalânî (852 = 1448) ve nihâyet Kâtib Çelebî (ölm. 1067 = 1656) ve al-Ḫafâcî (ölm. 969 = 1561) gibi müellifler ara-sıra *Fihrist*'ten faydalanmışlardır.—al-Nadîm, *Fihrist*'ten başka, bir de *Kitâb al-avṣâf va 'l-taṣbîhât* (*Fihrist*, s. 12,2) yazmıştır ki, bugün mevcut değildir.

Bibliyografya: *Das Kitâb al-Fihrist* (nşr. Flügel, izahlar ile birlikte), Leipzig, 1871/1872,2 cild; 2. tab.; Kahire, 1348 (Houtsma tarafından *WZKM*, IV 217 v.dd.'da yayınlanan parça hâlindeki Leiden neşrinin metnini de ihtivâ etmektedir). Flügel tab'ının ön-sözünde ve notlarında eski bibliyografya bilgileri bulunmaktadır. [*Kitâb al-fihrist*'in yeni bulunan nüshaları ile bunlardan çıkarılan, mûtezileye âit kısım için bk. J. W. Fück, *Some hitherto unpublished Texte on the Mu'tazilite Movement form Ibn al-Nadim's Kitâb al-Fihrist* (*Professor Muḥammad Shafi' Presentation Volame*, nşr. S. M. Abdullah, Labore, 1955, s. 51—74). Eserin yeni bulunan yazmalara dayanan bir neşri de M. T. Tancî tarafından hazırlanmakta olup, yakında çıkacağı ümit edilmektedir].— Yâḳût, *Irşâd al-arîb* (nşr. Margoliouth), VI, 408; İbn Ḥacar al-'Aṣḳalânî, *Lisân al-mîzân* (Haydarâbâd, 1331), V,78; Broekelmann, *GAL*, I, 147; *Suppl.*, I, 226 v. d.; J. Fück, *Eine arabische Literaturgeschichte aus dem 10. Jahrhundert* (*ZDMG*, LXXXIV, 11 v. dd.): H. Ritter, *Za den Handschriften des Fihrist* (*Isl.*, XVII, 15 v. dd.). *Fihrist*'in münferit ve oldukça uzun fasılları şu eserlerde tetkik edilmiştir: A. Müller, *Die griechischen Philosophen in d. arab. Überlieferung* (Halle, 1872); Suter, *Das Mathematikerverzeichnis im Fihrist* (*Abh. zur. Gesch. d. math. Wiss.*, 1892, VI; 1900, X ve 1902, XIV; M. Steinschneider, *Die arabischen Übersetzungen a. dem. Griech.* (bk. *ZDMG*, L, 371 v. dd.); Kessler, *Mani* (Berlin, 1889), I, 331 v. dd.; Berthelot, *La chimie au moyen-âge* (Paris, 1893), III, 26 v.dd. (JOHANN FÜCK.)

NEDÎM, NADÎM, AḤMED (1681?—1730), XVIII. asırda yaşamış, şiirde açtığı yeni çığır ile çağdaşlarına, bilhassa kendinden sonraki bütün türk şâirlerine te'sir etmiş, müstesnâ bir mevkî sâhibi olan **divân şâirlerinden**dir.

Hayatı. Asıl adı Ahmed olan Nedîm'in babası Sultan İbrahim devrinde kazaskerlik etmiş bulunan ve *mülakkab* sıfatı ile anılan Muslihiddin Efendi ile sudûrdan Çeşmî-zâde Mehmed Efendi'nin kızının izdivâcından doğan Mehmed Efendi'dir. Nedîm'in annesi, Kara Çelebî-zâde âilesinden Sâliha Hatundur. Soyu Ahmed Refik'in hazırladığı ve Ali Cânib tarafından bâzı yanlışları tesbit edilen şeceresine göre, baba tarafından, Fâtih devrinde yaşamış mevlevî tarîkatine mensûp bir âileye kadar uzamaktadır. Kendisi de bir şiirinde ecdâdının Fâtih zamanından beri saray ve mensûpları tarafından himâye edilmesinin öğünülecek bir şey olduğunu yazar (Nedîm, *Divân*, s. 4, 25). Doğum tarihini Ebüzziyâ Tevfik 1092 (1681) gösterir ise de, bu hukmü kuvvetlendiren vesîkalar elimize geçmediğinden, bu husûsta kat'î bir şey söylenemez. Mehmed IV. ve baleflerinin sürekli harpler, bir çok isyan ve karışıklıklar ile geçen uzun saltanat devirlerinden sonra, Karlofça muâhedesinin Osmanlı devletine te'mîn ettiği barış içinde ve Edirne vak'ası neticesinde pâdişah olan Ahmed III. zamanında Nedîm'in iyi bir medrese tahsili gördüğünü biliyoruz. Nedîm Ebe-zâde Abdullah Efendi zamanında yapılan imtihanı kazanmış ve Hârie medresesi müderrisleri arasına katılmıştır. Ebe-zâde Abdullah Efendi 1119—1122 ve 1124—1125 arasında şeyhülislâm bulunduğuna göre, Nedîm'in bu imtihanı kazanması 1119—1125 (1707—1713) yıllarına rastlar. 1124 (1712)'te annesi Sâliha Hatun'u kaybeden ve Şehid Ali Paşa [bk. mad. ALİ PAŞA, DÂMÂD]'ya 27 nisan 1713'te sadrâzamlığı ve 1714'te Mora seferinde kazandığı başarı sebebi ile takdim ettiği kasîdelerinde (*Divân*, s. 5, 18, 21), bir müderrisliğe tâyini için yazdığı dilekçesinde, tâlihsizliğinden şikâyet eden Nedîm'in, Şehid Ali Paşa'mn, bâzı vaidlerinden ümitlenmekle berâber, himâyesini görmediği eserlerinin tetkikinden anlaşılıyor; onun Nevşehirli İbrahim Paşa'nın himâyesi sâyesinde yüzü gülmeğe başlamıştır.

Nedîm, henüz kimse tarafından tanınmadığı o günlerde, İbrahim Paşa'ya daha vezîr rütbesi verilmeden önce — her hâlde 1128 ramazanında (1716) mîrâhurluğa getirilmesinden sonra — Pasarofça muâhedesine telmihen sulh u salâhtan bahsettiği bir kasîde takdimine fırsat bulduğunu, bir hârie medresesi ihsânı ile taltif edildiğini yazar. İbrahim Paşa'nın aynı yılın teşrîn I.'inde vezîrlik rütbesi ile rikâb-ı hümâyûn kaymakamlığına tâyininden duyduğu sevinci uzun bir tarih kıt'ası ile ifâde eden Nedîm, ertesi yıl Fâtıma Sultan ile evlenen bu hâmîsine 4 cemâziyelâhır 1130 (5 mayıs 1718)'da sadrâzamlığı üzerine takdim ettiği kasîdesinde onun bendesi bulunduğundan, böyle müşfik bir efendisi varken, kimsesiz ve işsiz bıra-

kılmasının câiz olmadığından bahsetmiştir (*Ṣaḥā'if al-aḫbār*, İstanbul, 1285, s. 4 v.d.; *Dîvân*, s. 31, 66, 120).

İmparatorluğa âit iç ve dış sarsıntılar durulunca, imâr ve inşâ işlerine ehemmiyet verilmeğe başlanılmış, bu arada İbrahim Paşa'nın seferden dönünce inmiş olduğu Fâtıma Sultan sarayı genişletilirken, ilâve edilen kütüphâne ile Şehzâde-Başı'ndaki dârülhadîs ve kütüphânenin inşâsı da tamamlanmış, ilkinde 10 muharrem 1132 (23 teşrin II. 1719), ikincisi de 15 receb 1132 (23 mayıs 1729)'de tefsir dersleri başlamış idi (Râşid, *Tarih*, İstanbul, 1282, V, 176, 207). Bu yılda *Ṣaḥā'if al-aḫbār*'ı tercümeye me'mûr heyete dâhil bulunan Nedîm'in, İbrahim Paşa'nın kütüphâne me'murluğuna tâyini de bu sıralardadır. Bu münâsebetle yazdığı teşekkürde, kabiliyetini ilim yolunda harcama düşüncesinden, bu işi kitapsız başaramayacağından, ancak bir kaç kitabı bulunduğundan bahseder; bu hâfız-ı kütüplük vazifesini aklından geçirmiş, küstahlığına verilir korkusu ile isteyememiştir. Kıymetini arttıran bu vazifenin kendisini inkişâf da ettireceğini söyleyen Nedim (*Dîvân*, s. 63) için, ilimde de yükselme yolu açılmış idi. Resmî ve ilmî toplantılara da iştirak ediyordu; 1722 martında İran sefiri Murtaza-Kulı Han'ın İbrahim Paşa'yı ziyâretinde tarihçi Râşid, şâir Seyyid Vehbî, hattât Veliyüddin Efendi v.b. tanınmış kimseler ile birlikte yahut Kaptan Mustafa Paşa'nın ziyâfetinde Nedîm de bulunuyordu. İbrahim Paşa'nın huzûrunda ramazanlarda verilen tefsîr derslerine 1136 (1723)'dan başlayarak, kârî sıfatı ile iştirâk ettiğini, mevkiine göre, sof, ferâce ve ihsanlar ile taltif edildiğini, kendisinin istidat ve şöhretinden saygı ile bahseden tarihçiler kaydeder (Râşid, *Tarih*, V, 421; Çelebî-zâde Âsım, *Tarih*, İstanbul, 1282, s. 132, 260, 371, 424). Kendisini Ahmed III.'e de tanıtmış bulunan İbrahim Paşa adına yazdığı kasidelerinde artık bahtından şikâyet etmeyeceğinden, işinin tamam olduğundan bahseden Nedîm'i hâmisinin her vakit görmek istediği anlaşılıyor; hattâ bir müddet aramayınca, artık işi oldu diyerek vefasızlığından dolayı sitemde bulunmuş, bu zekî şâir tekrar bir kaside ile onun gönlünü almasını bilmiştir. 1138 (1725/1726)'de Mahmud Paşa mahkemesi nâibliğine tâyin edilen Nedîm, bir şiirinde onun lütufları ile dâimâ gurur duyduğunu söylerken, nâiblerin ay sonunda gamlı olmamasının imkânsızlığını da yazarak, maddî vaziyetinden şikâyet ediyordu (*Dîvân*, s. 24, 35, 59, 68 v.d.). Bu yılda Aynî'nin tarihini tercüme edecek olan hey'ete Nedîm de dâhildir. 28 zilkâde 1139 (17 temmûz 1727)'da Molla Kırımî medresesine tâyin edildi. 1728'de Bayżâvî tefsirinden yapılan huzûr derslerinin sona ermesi üzerine, müderrislere ihsanlarda bulunulmuş, kârî-i ders sıfatı ile bu derslere iştirâk eden Nedîm'in, terfî ile başka medreseye nakli münâsip görülmüş (Âsım, *ayn. esr.*, s. 558), 24 ramazan 1140 (4 mayıs 1728)'ta Sâdî Efendi medresesine tâyin olunmuştur. Mesleğinde gittikçe ilerileyerek, 14 safer 1141 (19 eylûl 1728)'de Şerbetçi-zâde Mehmed Efendi'nin vefatı üzerine açılan eski Nişancı Paşa medresesine, 1142 recebinde sabn-ı semân medreselerinden birine, aynı sene (1143 yılı başında) Sekban Ali medresesine tâyin edildi; 1730 isyânında bu vazifede bulunmakta idi.

Nedim'in vefat tarihi, mezarının nerede olduğu hakkındaki ihtilâflı fikirler, çok defâ kaydedildiği gibi, bâzı münâkaşalara yol açmış ise de, yeni vesîkalar bu hususları oldukça aydınlatmıştır. Ali Cânib Yöntem'in bulduğu yazma mecmuada (Murad Molla kütüp., nr. 1115) Nedîm'e âit tereke sûretinin 15 rebiülâhır 1143 (23 teşrin I. 1730) tarihli olması, onun Râmiz'in yazdığı gibi, cemâziyelâhırda değil, bundan iki ay kadar önce vefat ettiğini göstermekte, Müstakîm-zâde'nin *Macallat al-nisāb*'ında, ihtilâlden korkarak, evinin damından düşüp-öldüğü kaydını kuvvetlendirmektedir. Râmiz'e göre, hastalığı illet-i vâhimedir; Kemiksiz-zâde Safvet Efendi de, 1161'de İstanbul'dan Serez'e gelen bir şâirden naklen Nedîm'in içki itiyâdından irtiâş iletine tutulduğunu *Nuḫbat al-āṯār*'ında kaydeder ki, bunlardan anlaşıldığına göre, Nedîm ihtilâl sırasında ve bir cinnet neticesinde vefat etmiştir. Bahsi geçen tereke sûreti sâyesinde evinin Beşiktaş'tan Orta-Köy'e giden yolda, Tekerlek Mustafa tarafından yaptırılan câmiin bulunduğu mahallede Lebâbe adındaki kızına, zevcesi Ümmü-Gülsüm Hanım'ın babası İbrahim Çelebî b. el-Hâc Mustafa Çelebî'nin vâsî tâyin edildiğini, Rukiye, Hamîde ve Ayşe adlı 3 kız kardeşi bulunduğunu öğreniyoruz. Nedim'in Abdürrahman Şeref adlı ameası de şâir idi (Bursalı M. Tâhir, *Osmanlı müellifleri*, İstanbul, 1343, III, 100). Ebüzziyâ Tevfik'in *Nümûne-i edebiyât-ı osmâniye* (İstanbul, 1330, s. 45)'sinde görülen ve Dâmâd Fahrî Bey tarafından yapılan resimleri tamâmiyle hayâl mahsûlüdür. İbrahim Paşa'nın nedîmlerinden Kurt Fakih'in yaptığı ve şâirin *Hamâmiye*'sinin matlaı ile imzâsını da hâvî bir minyatürün İzzet Paşa'nın kütüphânesinde görüldüğü rivâyet edilmiş ise de, bulunamamıştır (Nedîm, *Dîvân*, nşr. Halil Nihad, s. 359 v.d.). Mezarı Üsküdar'da, Tunus-Bağı kabristanının bir az yukarısında Selimiye dergâhı civârındaki Çiçekçi

mevkiindeki mezarlıktadır. Sonradan annesi Sâliha Hatun'un o civardaki kabri de bunun yanına nakledilerek, her ikisi bir parmaklık içine alınmış, parmaklığa merbut levhaya onun: *Ey Nedîm, eg bülbül-i şeydâ niçin hâmûşsun— sende evvel çok nevâlar güft ü gûlar var idi* beyti yazılmıştır.

E s e r l e r i . Nedîm şöhretini şiirleri ile kazanmakla berâber, nesir sâhasında da eser vermiştir: *a.* Şehid Ali Paşa'nın 1713—1716 yıllarına raslayan sadâreti sırasında ona hitâben ve müderrisliğe tâyini için yazdığı istidâ, şiirleri de muhtevi arapça-acemce bir mülemmâdır. Ankara Üniversitesi, Dil ve tarih-coğrafya fakültesi kütüphânesindeki yazma bir mecmuada (nr. 1/1882) bulunmakta olup, Kemâl Edib Kürkçüoğlu tarafından neşredilmiştir (*Fuad Köprülü armağanı*, İstanbul, 1953, s. 317 v.d.); *b.* Derviş Ahmed Dede (1631—1702) 'nin, yazma nüshalarında adı bâzan *Cāmî al-duval*, bâzan *Şaḥā'if al-aḫbār* olarak kaydedilen cihan tarihinin ter/cümesi/Nedîm'e izâfe edilirse de, bâzı kaynaklara göre, onun dâhil bulunduğu bir hey'ete âittir [bk. mad. MÜNECCİM-BAŞI]. 2329 sahife tutan 3 ciltden ibâret matbû *Şaḥā'if al-aḫbār*'ın başında eserin Nedîm'e âit olduğu kayıtlıdır; onun tarafından yazılan ve İbrahim Paşa'yı medhinin esâs teşkil ettiği mukaddimeye göre, Nedîm cemâziyelâhır 1132 (1720 yılı nisan/mayısında)'de başladığı tercümeyi 10 yılda tamamlayıp (25 şevvâl 1140 = 12 hazîran 1730), işin sona erdiğini anlatan bir kıt'a da yazmıştır (İstanbul, 1285, I, 5 v.d.; III, 750); *c.* Badr al-Dīn 'Aynī (1360—1451)'nin *'Iḳd al-cumān fī tārīḫ al-zamān* adlı eserinin Edirne'de Sultan Selim câmii kütüphânesindeki yazması da getirtilip, Sâlim, Seyyid Vehbî v.b. kimselere, bu arada Nedîm'e de bir kısmı tercüme ettirilmiştir (Âsım, *ayn. eser.*, s. 538 v.d.). Nedîm İbrahim Paşa'nın göz hastalığı sebebiyle yazdığı bir şiirde de, bir kelime oyunu yaparak, elinde bu tarih ile onu ziyâret edeceğinden bahseder (*Dîvân*, s. 123); *d.* 3 mesnevî beytini de içine alan Safâî tezkiresi takrîzi (*Dîvân*, s. 253), bu tezkirenin müellif zamanında yazılan veya onun tarafından tashih edilen bizim gördüğümüz yazma nüshasında Osman-zâde Tâib, Şehrî, Râzî v.b. şâirlere âit takrîzler var ise de, Nedîm'e atfedilen takrîz yoktur; *e.* İzzet Ali Paşa'nın tezkiresine Nedîm'in aynı yolda şaka tarzında yazdığı *Nigâr-nâme* adı verilen cevabı bir yazma mecmuadan naklen Halil Nihad tarafından neşredilmiştir (*Dîvân*, s. 223 v.d.); *f.* yine türkçe *Nigâr-nâme* gibi, içinde şiirler bulunan bir mektubu var ise de (Nûrî *Münşaât-ı azîziye*, İstanbul, 1292, s. 64 v.d.), onu yaşatan tarafı bu san'atlı, münşiyâne nesirleri değil küçük bir dîvân teşkil eden şiirleridir.

Nedîm'in en eski şiiri, 1114 yılına ve 1124'te annesi için yazdığı mezar kitabesinden önceye âit olan ve kendisinin Gülşenî tarîkatine mensûbiyetini gösteren bir tarihidir (*Dîvân*, s. 125. Muâsırı Gülşenî şeyhlerinden Müsellem'in *Dîvân*, İstanbul, 1326, s. 55'te Nedîm'inki ile aynı kafiyede bir gazeli vardır). Mezar taşı, mevlevî ve hamzavîlerinki gibi, baş tarafı kesik, kol ve ayakları kırık olmakla berâber (Nedîm, *Dîvân*, nşr. Abdülbâkî Gölpınarlı, İstanbul, 1951, s. XI), şiirlerinde dinî temâyül görülmez. Bu sebeple münâcât ve naat da yazmamıştır. Ahmed III. ile Şehid Ali ve Nevşehirli İbrahim Paşa'lar gibi, ilim ve san'ata kıymet veren pâdişah ve sadrâzamların devrinde yaşayan, onların samîmî sevgisini kazanan, bilhassa İbrahim Paşa'nın sadâretine rastlayan yıllarda, onun kütüphâne me'murluğu sebebi ile de, devrin mühim şahsiyetleri ile yakından tanışma imkânını bulan Nedîm'i bu hareketli hayatı medhiyeler yazmağa, tarihler düşürmeğe sevketmiştir. Bunlara mevzû teşkil eden hâdiselerin o devirden bahseden tarihî eserlerdekinden daha çeşitli olduğu görülür. Devlet ricâlinin ve onların yakınlarının resmî ve husûsî hayatlarına âit vak'alar zafer ve sulbler, düğünler, velâdetler, bayram, ramazan, yeni yıl tebrikleri, ihsanlara teşekkürler, yazın çerağan âlemleri, kışın helva sohbetleri hattâ Ahmed III.'in yazısının güzelliği, bestelenip iyileşmesi, at ve kayık gezintileri, Sâdâbâd, Hayrâbâd, Kasr-ı einân, Neşâtâbâd, Beşiktaş'taki Saray-ı Âsafî, Salacak civârındaki Şerefâbâd gibi, meşhur Kasır ve sarayların, yalnız İstanbul değil, Nevşehir'de de câmi, hamam, çarşı, kervansaray v.b. yapıların inşâsı, Nedîm'in kasîde ve tarih yazmasına vesîle teşkil eden birer ilham kaynağı olmuştur. Kasîdelerini kıymetlendiren, Nef'î'ninkiler ile karşılaştırılınca, bir ifâde tantanası içinde zengin hayâllere rastlanmayan, san'at değerinden oldukça uzak medhiye kısımları değildir; yaradılışına uygun olarak, bu nev'in dar çerçevesinden sıyrılmış, İstanbul'un Kâğıthâne ve Fener-Bahçe gibi semtlerinin, eğlence âlemlerinin, içki meclisi ve güzellerin tasviri, hamâmiye gibi değişik nesîb ve teşbîb, tegazzül kısımları ile bu şekli, tabiat sevgisini, ince aşk hislerini ifâdeye elverişli bir hâle getirmiştir. Tarihlerinde da yer-yer tabiat levhalarını önümüze sürer. Bâzan divân edebiyâtının kaidelerine ehemmiyet vermeyerek, Sâdâbâd'ın inşâsı, Revân fethi gibi, kasîde mevzularını şarkı şekli ile de yazmıştır. Edebiyatımızda XV. asırda başlayıp, önceleri murabbâ denilen, sâde bir dil ile yazılıp, pek derin hisleri aksettirmeyen şarkı, XVIII. asırda kuvvetlenen mahallileşme

cereyânı, o devrin zevk ve eğlence hayatı dolayısı ile gelişmiş, Nedîm ile en büyük üstâdını kazanmıştır. O tabiat tasvirlerine, o devrin giyiniş tarzına da yer verdiği şarkılarında, msl. Vâsıf 'ınkilerde olduğu gibi, hiçbir zaman bayağılığa düşmez. Hece vezni ile, sâde, halk tâbirleri, hattâ yarım kafiye de kullanarak, yazdığı ve Mahmud Celâleddin Paşa 'nın bestelediği meşhûr türküsü de bulunan Nedîm 'e şöhret kazandıran, Dede Efendi v.b. meşhûr musikî üstadları tarafından bestelenmiş, bugün hâlâ söylenilen şarkı ve gazelleridir. Ânî heyecanları, tabiat ve aşk hislerini ifâdeye elverişli gazel Nedîm 'in yaradılışına çok uygundur. Bunlarda, bir çok dîvân şâirleri gibi, hikemî ve sûfiyâne fikirlere veya Fuzûlî 'ninkiler gibi, derin aşk ıztıraplarına pek yer vermemiş, tabiat güzelliklerini, her güzele karşı duyulan arzuyu, lâübâlî bir tavır takındığı zaman bile, bayağılığa düşmeden, nükteli, mizâhî, zarif bir sûrette dile getirmiştir.

Arap edebiyatına pek alâka duymayan, bir münâsebet ile, Buḥturî, Mutanabbî, Aḫtal 'den bahseden Nedîm 'in arapça şiirleri azdır; farsça kasîde ve rubâîleri de fazla yekûn tutmaz. İran şiirlerinden Naẓîrî, Ẓahîr, Ḫâḳânî ve Ṣâ'ib 'i medheder; bilhassa birer beytini tazmin ile bir kasîde ve müseddes yazdığı Anvarî ve Ḥâfiẓ 'a, *Dîvân* 'ını okuduğu Câmî 'ye, 'Urfî 'ye hayrandır (*Dîvân*, s. 19, 32, 47, 49, 74, 216). Kendinden önceki türk şâirlerinden mesnevîde Atâî 'yi, rübâîde Hâletî 'yi, kasîdede Nef'î 'yi, gazelde Bâkî ve Yahyâ 'yı üstad saymakla pek isâbetli edebî hukümlere varan Nedîm, bir beytini de tazmîn ettiği Bâkî 'nin şiiri kendisine miras bıraktığını söyleyerek, öğünür. Fuzûlî 'nin mısraını tazmin ile yazdığı bir gazeli Neşâtî, Râsih, Tıllî ve Nedîm-i Kadîm 'e nazîre, tahmîsleri ve taştîri vardır. Mısrâlarını nakil ve dâimâ medhettiği, ona benzer tarih düşürmekle de övündüğü kasîdelerinde te'sirinde kaldığı yegâne türk şâiri Nef'î 'dir. Kendi ifâdesi ile: „lehce-i tatarda" Ali Şîr Nevâî 'den takdir ile bahseder; onun bir gazeline çagatayca nazîresi, çağatayca bir rübâîsi ile, çağatayca şiir yazma hünerini de göstermiştir (*Dîvân*, s. 18, 21, 49, 59, 94, 111, 115, 129, 164, 179, 227). Çağdaşlarından başta Ahmed III. 'in, Nevşehirli İbrahim Paşa 'nın beyitlerini tazmîn sûretiyle kasîde, müseddes, tercî-i bendler yazan Nedîm, defterdarlığına bir tarih düşürdüğü, hastalığını işitince, hemen bir farsça kasîde ile sıhhatini dilediği İzzet Ali Paşa 'nın, Râzî 'nin gazellerine nazîre ve taştîr ile İran elçisi Murtazâ-Kulı Han 'ın üç gazeline farsça nazîreler yazmıştır (*Dîvân*, s. 30, 78, 102, 108, 110, 127, 128, 175, 216, 217, 220).

Sözün veciz olmasına tarafdar bulunan Nedîm şiirlerinde işreti tabiatına, zevk ve eğlenceyi mizâcına uygun bulduğundan, ifâdesinin renkliliğinden, mahlas kullanmasa bile, sözlerinin kendisine âit olduğu anlaşılacağından, şâirler arasında müstesnâ bir yere sâhip bulunduğundan bahseder; şiirlerine dâir başkalarının mütâleaları, gittikçe artan şöhret ve te'siri, onun fahriyelerinde kendisi hakkındaki hukümlerinde de ne kadar samîmî olduğunu göstermektedir.

Şöhret ve te'siri. Yaşadığı devrin, Seyyid Vehbî, Osman-zâde Tâib, Kânî, Dürrî, Neylî, Sâlim, Râşid ve Çelebî-zâde Âsım gibi, meşhûr şâirleri yanında, edebiyat tarihçilerinin kaydettiği üzere, Nedîm 'in yaşadığı devirde pek o kadar şöhret kazanamadığı görülür. İbrahim Paşa 'nın inhâsı ve Ahmed III. 'in fermanı ile melik-üş-şuarâ nasbedilen Osman-zâde Tâib, zamanının şâirlerinden bahsettiği kasîdesinde, Nedîm 'i zikretmemiş, Seyyid Vehbî 'nin, Tâib 'in kendisi için, „vekilimdir" demesi üzerine, *Vekâlet-nâme* adlı ve o devir şâirlerinin derecelerini tâyin için yazdığı uzun kasîdesinde de Nedîm 'in, diğer şöhretli şâirler arasında, bir az gölgede kaldığı hissedilir. Bununla berâber, Nâmî müstear adını kullanan İran elçisi Murtazâ-Kulı Han 'ın Nedîm 'in gazellerinden birine türkçe nazîresi, Ali Cânib Yöntem 'in kaydettiği üzere, Çelebî-zâde Âsım, İzzet Ali Paşa, Sâbit, Hâmî-i Âmidî (*Dîvân*, İstanbul, 1272, s. 88) ve Âtıf 'ın nazîreleri, Seyyid Vehbî 'nin iki tahmîsi, bunlarda bir çığır açtığına, sözlerinin renkli, mânaca yeni olduğuna dâir ifâdeleri, hakkında tezkire müellifi Sâlim ve Safâî 'nin *tâze-zebân*, *bî-bedel* sıfatlarını kullanması, yaşadığı devirde de şiirlerine karşı duyulan alâkayı anlatır; fakat asıl te'siri kendisinden sonrakiler üzerindedir ve zamanla hemen bütün şâirleri gölgede bırakmıştır. Onun kendisine hâs tavır ve belâgatinden bahseden Şeyh Gâlib başta olmak üzere, Râgıb Paşa, İzzet Molla, Vâsıf ve Fıtnat 'tan Osman Nevres ve Mahmud Celâleddin Paşa 'ya kadar bir çok şâirlerin divanlarındaki, Nedîm 'in bilhassa gazellerine tazmîn, tanzîr, tesdîs, tahmîs ve taştîrler, te'sirindeki şiirler, hakkındaki takdîr ifâdeleri, hemen hepsinin benzeri yetişmeyecek bir şâir olduğundan bahsetmeleri, XVIII. asırdan başlayarak, müteâkip asrın ilk ve ikinci yarısında şöhret ve te'sirinin git-gide parlayarak, nasıl devam ettiğini aydınlatır.

Yalnız divân tertip eden bu şâirler değil, tanzimattan günümüze kadar yeni türk edebiyatının başlıca mümessilleri olan bir çok şahsiyetler de Nedîm 'e hayrandır. Ziyâ Paşa mazmûnlarının inceliğinden, şiirimize bir kat

daha renk kazandırdığından bahsettiği Nedîm 'in bir gazeline nazîre yazdığı gibi, *Harâbât* 'a da ondan pek çok örnek almıştır. Nâmık Kemâl 'in de nazîre bir kaç gazeli vardır ve *Sâki-nâme* 'si de onun bir kasîdesine nazîredir; osmanlılar içinde şiirde en büyük kudret, güneş kadar parlak saydığı Nedîm 'in hâl tercümesini de yazmağı tasarlamış, lâkin bunu kısa sûrette Recâî-zâde Ekrem yazmış ve o da ilk şiirlerinde Nedîm 'i taklit ve tanzîr etmiş, *Üçüncü Zemzeme* 'nin mukaddimesinde hayâlce en güzel şiire örnek olarak, onun bir kasîdesindeki tabiat tasvirini seçmiştir. Hâmid 'i hayran bırakan tarafı ise, ehl-i dilliği, nüktedanlığı, fikir ve sözlerinin başlı-başına bir edebiyat dili teşkil ettiği şiir mecmuasının, tâzeliğini ve kıymetini hiç bir zamam kaybetmeyen bir çiçek meşheri oluşudur. Muallim Nâcî 'nin mücessem şetâret, Hâlid Ziyâ Uşaklıgil 'in, „şiiri dâimâ genç, dâimâ zinde kalan, her asrın şâiri" dediği Nedîm 'in şiirlerine, tanzimat sonlarından günümüze kadar, msl. Menemenli-zâde Tâhir hakkında bir tahlil makalesi de yazan Nâbî-zâde Nâzım, Süleyman Nazîf, Üsküdarlı Tal'at, Hamâmî-zâde İhsan, bilhassa Halil Nihad tarafından da bir çok nazîreler yazılmıştır. Garp edebiyatı te'siri ile nazîrecilik tarzı bırakılınca, Nedîm 'in şöhret ve te'siri yeni tarz şiirlerde de bir başka ifâde şekline bürünerek, yine devam etti. Tevfik Fikret *Âveng-i tesâvir* serisine dâhil *Nedîm* adlı şiirinde, onun husûsiyetlerini anlatırken, muhâyyel bir portresini de canlandırmıştır. Celâl Sâhir, Hüseyin Sîret, Hüseyin Suad, *Nedîm 'e*, *Güzelsin*, *Râh-i Nedîm 'e* adlı manzûmelerinde onun üslûbunu tahlil ve taklit ediyorlardı. Adı 1919 'da edebi bir mecmuaya isim olarak verilen Nedîm, Mehmed Âkif 'in en çok sevdiği türk şâirlerindendir. O, mevzûları bâzan lâubalîliğe elverişli olmasına rağmen, asillikten uzaklaşmamıştır. Sâmî Paşa-zâde Sezâî: — „Yahyâ Kemâl kadar, Nedîm 'e tekarrüp ve rûhuna nufûz etmiş şâir yoktur zannederim. Nedîm 'in de vekil-i mutlakı Yahyâ Kemâl 'dir" — diyor. Fâruk Nâfiz 'in de *Nedîm 'in rûhuna* ve *Nedîm 'e dâir* adlı ayrıca onun te'sirinde şiirleri var ise de, bilhassa Yahyâ Kemâl *Bir sâkî*, *Mâhûrdan gazel*, *Şerefâbâd* ve *Sene 1140* gibi gazellerinde ve başka şiirlerinde onun yalnız kafiye ve mevzûlarını kullanmakla kalmamış, zarif, nükteli, şen-havası ile bu te'siri günümüze kadar ulaştırmıştır. *Sâdâbâd akşamları* serisinde *Nedîm 'e* adlı bir şiiri bulunan F. Köprülü, *Nedîm* adlı eserinde bir edebiyat tarihçisi olarak, onun büyük bir şâir olduğu hükmüne varmaktadır.

Günlünün nâşâdlığından şikâyet ile, divân yapraklarını yakar diye şiirlerini tertip etmediğini söyleyen Nedîm 'in, derin ıztırapları duyuran beyitleri de bulunmakla berâber, daha çok yaşadığı devir icâbı zevk ve eğlenceyi terennüm ettiği görülür. İnce zekâsının, zengin hayâlinin mahsûlü tevriyeler ve mübâlegalar ile meydana getirdiği nükteler, zâhidler ile zarif istihzâları bu neş'eli havayı canlandırıp, beslemiştir. Kendini avcıya, yeni mânaları âhûya, sırma saçlı sevgilileri âvâre kumruya, vahşî şâhine, onların boylarını fıskıyeye benzetmesi ve başka teşbihleri ile dikkati çeken büyük bir şâirdir.

Bibliyografya: Maddede geçen eserlerden başka bk. bir de Safâî, *Tezkire* (Süleymâniye kütüp., nr. 112); Râmiz, *Tezkire* (Millet kütüp., nr. 762); Sâlim, *Tezkire* (İstanbul, 1315), s. 664 v.d.; Fatîn, *Tezkire* (İstanbul, 1271), s. 301; Nedîm, *Divân* (nşr. Halil Nihad; A. Refik, F. Köprülü ve nâşirin birer tetkiki ile), İstanbul, 1338; Bulak tab., ts.; İstanbul, 1291; nşr. A. Gölpınarlı, ön söz ile, İstanbul, 1951); A. Hamdî, *Eş'âr-ı Nedîm* (İstanbul, 1920); A. Cânib Yöntem, *Nedîm* (*Donanma mecm.*, nr. 35—83, 29 şubat 1915); ayn. mll., *Nedîm 'in hayatı* (*TM*, İstanbul, 1925, I); ayn. mll., *Edebiyat meraklısı bir gence mektup* (*Hayat* mecm., 1927, I, nr. 23); ayn. mll., *Seygid Vehbî* (*ayn. mecm.*, 1927, I, nr. 16, 17); ayn. mll., *Osman-zâde Tâib* (*TM*, İstanbul, 1928, II); Ahmed Refik, *Nedîm 'in gayr-ı matbû bir kitâbesi* (*Millî mecmua*, 1926, nr. 75); ayn. mll., *Şâir Nedîm 'in basılmamış iki şiiri* (*Ayda bir* meem., 1935, nr. 1); F. Köprülü, *Nedîm 'e* (*Servet-i fünûn* meem., 1327, nr. 1095); ayn. mll., *Nedîm* (*Cümhûriyet* gaz., 1928); ayn. mll., *Nâmî* (*Azerbaycan yurt bilgisi*, 1933, II, nr. 19, 20); ayn. mll., *Divân edebiyatı antolojisi* (İstanbul, 1934), s. 513 — 576; Mehmed Mesîh, *Nedim ve mezarı* (*Millî mecmaa*, 1341, nr. 46 ve *ayn. mecm.*, Nedîm nüshası, 1340, nr. 23); *Nef'î ile Nedîm arasındaki tevârüdler* (*Tarih ve edebiyat mecm.*, 1334, I, nr. 9); R. M. Meriç, *Nedîm 'in bir terkîb-i bendi* (*Ülkü* meem., 1938, X, nr. 60); Hasibe Mazıoğlu, *Nedîm 'in dîvân şiirine getirdiği yenilik* (Ankara, 1957); Nedîm 'in hâl tercümesi ile şiirlerinden seçilmiş parçaları içine alan, halk için yazılmış ve *Nedîm* adını taşıyan eserler de vardır: Yusuf Ziyâ (İstanbul, 1932); İbrahim Alâeddin (İstanbul, 1932); Murad Uraz (İstanbul, 1938); Ahmed Cevad (İstanbul, 1938); Nevzat Yesirgil (İstanbul, 1954). Şiirlerinden bol sayıda seçilmiş örnekler için bk. *Müntehabât-ı Mîr Nazîf* (Bulak, 1261); Hâşim Bey, *Mecmua* (İstanbul, 1280), s. 168, 202, 334; *Gül-*

zâr-ı musikî (İstanbul, 1322), s. 240; 23 şiirinin asılları ve ingilizceye tercümesi için bk. W. Gibb, *A History of Ottoman Poetry* (London, 1900), I, 115; (London, 1905), IV, 38—57, 113 v.d. (London, 1909), VI, 240—257. Bir beytinin macarcaya tercümesi: Pröble Vilmos, *Napkeletről* (Budapeşte, 1922), s. 315. Nedîm'in türk şiiri üzerindeki derin te'sirini anlamak için, kendisinden sonra gelen şâirlerin divânlarına da mürâcaat etmek faydalı olur. Bk. bir de Osman Nevres, *Eser-i nâdir*, s. 97; Ziyâ Paşa, *Harâbât* (İstanbul, 1291), I, 2; *Külliyât-ı Ziyâ Poşa* (İstanbul, 1925), s. 213; *Kemâl Bey'in bir mektubu* (*Mecmua-i Ebüzziyâ*, 1298, I, nr. 10, 11); Necmeddin Halil Onan, *Nâmık Kemâl'in tâlim-i edebiyat üzerine bir risâlesi* (Ankara, 1950), s. 6, 22 v.d.; Recâîzâde Ekrem, *Kudemâdan bir kaç şâir* (İstanbul, 1305), s. 38 v.d.; ayn. mll., *Nağme-i seher* (İstanbul, 1288), s. 122; ayn. mll., *Birinci Zemzeme* (1305), s. 70 v.d.; ayn. mll., *Üçüncü Zemzeme* (İstanbul, 1301), s. 12; Nâci, *Mehmed Muzaffer mecmuası* (İstanbul, 1306), s. 130; Menemenli-zâde Tâbir (*Mâlûmât* mecm., nr. 26, 32, 11 ağustos, 22 eylûl 1310); N. Nâzım (*Servet-i fünûn*, 1308, I, nr. 6); ayn. mll., *Heves ettim* (İstanbul, 1302), s. 66; S. Nazîf (*Edebiyât-ı umûmiye mecm.*, 31 temmûz, 31 ağustos 1335, nr. 17, 18); *Divânçe-i Dehrî* (İstanbul, 1330), s. 49; H. Nihad, *Sihâm-ı ilhâm* (İstanbul, 1921), s. 57, 77 v.d.; ayn. mll., *Âyîne-i devrân* (İstanbul, 1924), s. 72 v.d., 89, 93, 146, 148, 150, 156, 158, 161, 163, 166; Tevfik Fikret, *Rübâb-ı şikeste* (İstanbul, 1326), s. 315; C. Sâbir, *Siyah kitab* (İstanbul, 1328), s. 119; H. Sîret (*Mâlûmât* mecm., 15 eylûl 1310, nr. 31); H. Suad, *Lâne-i melâl* (İstanbul, 1326), s. 59; Süleyman Nazîf, *Mehmed Âkif* (İstanbul, 1924), s. 13.

(FEVZİYE ABDULLAH TANSEL.)

NEDROMA. NADRŪMA (A., bâzan *Madrūma*), garbî Cezâyir ülkesinde, Tlemsen'in 60 km. şimâl-i garbîsinde bir kasabadır. Nedroma, İdrisîler devrinden beri (IX. asır) müslüman olmuş ve araplaşmış bulunan ve orta çağda Kümya ismi ile tanınan Trāra berberîlerinin XVI. asırdan beri yaşadıkları sâhanın başlıca şehrini teşkil etmiştir. Afrikalı Léon tarafından şehrin ismi için ileri sürülen (Ned-Roma „Rome'nın benzeri") iştikakı tabiatiyle asılsız olup, Nadrūma adı önceleri Banî Fâten kökünden gelme Kümya soyundan bir kabîleye veriliyordu (İbn Ḫaldūn, *Berbères*, trc. de Slane, I, 251). Bu isim al-Bayzaḳ (nşr. Lévi-Provençal, *Documents inédits d'histoire almohade*, Paris, 1928, s. 44; trc. s. 66) tarafından XII. asırda zikredilmiş olup, buradan *ahl al-ḳarya Nadrūma* tâbirinden „kasaba halkı (yâni) Nadrūma zümresi" anlaşılmalıdır. Fakat Nadrūma daha XI. asırda al-Bakrî tarafından sâdece *ḳarya* değil, fakat *madîna* (şehir) olarak zikredilmiştir. İdrîsî zamanında şehir mâmûr, sûrlar ile çevrili ve ticâreti canlı idi.

IX. (m. s.) asırda müslüman coğrafyacılarından al-Ya'ḳūbî (*Kitāb al-buldān*, nşr. de Goeje, s. 18 ve trc. *Descriptio al-Maghribi*, Leiden, 1860, s. 117). İdrisîlerden Muḥammed b. Sulaymān'ın halefleri tarafından idâre edilen ülkenin bir ucunda, berberîler ile meskûn Fālūsen isimli büyük bir şehirden bahseder ki. R. Basset (*Nédromah et les Traras*, s. 7, nr. 2) bunun Nadrūma olmasını mümkün görüyor; zîra Nadrūma tam Fallaūsen (bugünkü mahallî söylenişi böyledir; haritalarda Filhaousen) dağının şimâl-i garbî yamacında kurulmuştur.

Murâbıtların XI. — XII. asırda inşâ ettikleri büyük bir câmi, G. Marçais'ye göre, Kurtuba Emevî câmiinden mülhem olmalıdır. O sırada Nadrūma deniz ticâretini bir takım küçük limanlar ile te'min ediyordu ki, bunların en ehemmiyetlisi Nadrūma'dan başlayan bir vâdinin (Vādî Māsîn) ucunda ve şehre 15—18 km. mesâfede bulunan Māsîn limanı idi (al-Bakrî). Buna mukabil, aynı zamanda Tlemsen'in de limanı olan Honayn ile olan irtibâtı, aradaki dağlar dolayısı ile, güçleşmiş bulunuyordu.

Muvaḥḥidler zamanında, sülâlenin ilk halîfesi 'Abd al-Mu'min'in vatanı olan Kümya ülkesinin, şimâlî Afrika ve İspanya'ya hâkim bulunan hukümdarlar tarafından Nadrūma ile berâber, husûsî bir alâkaya mazhar olduğu muhakkaktır. Hukümdarlar arasından kendilerinin neş'et etmiş oldukları bu zümreyi başlıca fetih vâsıtaları olarak kullandılar. Şimdi Kümya adı ortadan kalkmış ve yerini Trāra adı almış olmakla berâber, elimizde mevcut delîllerin de gösterdiği gibi, Kümya kabîlelerinin Muvaḥḥidlerin harpleri sırasında erimiş ve tükenmiş olduğunu zannetmek mübâlegalı olur. Trāra adı ise, oldukça yenidir; görünüşe bakılırsa, ilk defa 955 (1548/1549)'te, garbî Cezâyir ve şarkî Fas kabîleleri arasında, o sırada Tlemsen'i ellerinde tutan ispanyollara karşı imzalanmış bir muâhede içinde geçmektedir (muâhedenin arapça metni için bk. R. Basset, *agn. esr.*, zeyil, s. 212—218). Bu metinde Trāralar muhtelif bölümlerden müteşekkil zümreler olarak gösterilmekte, fakat bunların adları ayrı-ayrı zikredilmektedir. Nadrūma, XI. — XII. asırlarda olduğu gibi, şimdi de bu kabî-

leler için başlıca câzibe merkezi olarak kalmıştır.

al-Bakrī zamanından beri hemen-hemen değişmemiş olan eski sûrlarının hâlâ görünen izlerine bakılırsa, küçük merkezin hiç bir zaman fazla genişlememiş olduğu söylenebilir. Orta çağdan zamanımıza kadar burası Tlemsen eyâletinin başlıca şehirlerinden biri olarak kalmış ve eyâlet merkezinin kaderine iştirâk etmiştir.

XII.—XV. asırlarda Tlemsen 'Abdalvādī devletinin merkezi iken, iklimi mûtedil, sevimli bir şehir olan Nadrûma hukûmdarlara ve bânedan mensûplarına sayfiye hizmetini görmüştür. Bunlar burada bir hisar (*ḳaṣba*) şeklinde saraylarını inşâ etmişlerdi ki, bâzı duvar bakiyeleri hâlâ görülmektedir. Şehrin hemen cenûbunda yükselen bu hisara zamanımızda *Ḳaṣr es-soltān* denilmektedir. Tlemsen hukûmdarlığını küçük kardeşlerine terkeden Abū Ya'ḳūb Yūsuf 749 (1348)'da ibâdet ve istirahat için, bu sâkin köşeye çekilmiş (İbn Ḫaldūn, *Berbères*, tre. III, 422 v. dd.; Yaḥyā b. Ḫaldūn, *Hist. des Rois de Tlemcen*, nşr. ve tre A. Bel, Alger, 1903—1910—1913, II, 14, 18), fakat Fas Merînîlerinin 1352'de Tlemsen ve Nadrûma'yı ele geçirmeleri yüzünden, burada ancak dört sene kadar kalabilmiş idi.

Görünüşe bakılırsa, Tlemsen hukûmdarlarından hiç biri ve her hangi bir bânedan mensûbu Nadrûma'da gömülmemiş olmakla berâber, hukûmdar sarayının harâbeleri ortasında halkın Sīdī Soltān dediği bir velînin türbesi bulunur. Hakkında her hangi bir ciddî bilgi mevcut olmayan bu velînin, dindar berberîler tarafından, vaktiyle saltanatı terkedip, kendisini ibâdete vekfeden bir hukûmdarın burada ikamet etmiş olması keyfiyeti ile alâkalı bulunması muhtemeldir. Bugün eski bir yabânî zeytin ağacının gölgesinde küçük bir kubbe altında yatan Sīdī Soltān yerliler tarafından çok ziyâret edilir; hasta çocuklara, sözü geçen ağacın yaprakları ile, burada tütsü yapılır; her yıl toplanan zenciler, türbenin yanı-başında bir erkek dana keserek, yağmur duâsında bulunurlar. Halk daha bir çok evliyâ tanır; aynı zamanda sünnî müslümanlığın bütün vecîbelerini de yerine getirir; Nadrûma'da ve bütün Trāra köylerinde mevcut câmilere devam husûsunda ihmâl gösterilmez.

XVI. asırda Orān ve Tlemsen'i ellerinde tutan ispanyollar Nadrûma'yı işgâl etmediler. Nadrûmalılar önceleri Fas sultanlarının tarafını tuttular ise de, neticede türkler kendilerini itâat altına alarak, Cezâyir ülkesinin fransızlar tarafından istilâsına kadar, burada kaldılar. Nadrûmalılar ve Trāra kabîleleri emîr 'Abd al-Ḳādir'e karşı da önceleri müteraddit davrandılar ve Fas sultanını ona tercih ettiler ise de, daha sonra fransızlara karşı emîr ile berâber oldular. 'Abd al-Ḳādir, Nadrûma'nın 1842'de fransızlar tarafından işgâl edilmesinden sonra da, bu havâlinin dağlarında kendisine emin sığınaklar buluyordu; 1845'te Sīdī Brāhīm vak'asında da böyle oldu (krş. P. Azan, *l'Emir Abd el-Kader*, Paris, 1923, s. 207—214).

Bugünkü Nadrûma (Nédroma) zeytinlikler ve meyve bahçeleri ile kuşatılmış olup, evler, *ḳaṣba*'dan itibâren şimâle doğru inen bir yamaç boyunca, aşağıya doğru yayılır. Şehir, eski sûrlarının yer-yer izlerini taşıyan 15—20 hektarlık bir dörtgen içinde yer alır. Şehrin orta kısmından garba doğru, küçük bir meydan (*tarbī'a*) yanında, dört köşeli minâresi ile ulu câmi yükselir. Kasabanın diğer câmileri arasında en ehemmiyetlisi ve rivâyete göre en eskisi, cenûb-i şarkîdeki *Cāmi' al-ḳaddārīn* ("çanakçılar câmii") 'dir.

Kasaba halkı içinde küçük tâcirler, topraklarını ortakçılar (*ḥammās*) yardımı ile işleten çiftçiler ve çeşitli küçük san'at erbâbı bulunur. Bu san'atların en eski ve en mühim ikisine mensûp olanlar dokumacılar (*carrāzīn*) ile çanakçılardır (*ḳaddārīn*). İkinci cihan harbinden evvel kasabanın 7.000 kadar olan nüfusunun büyük kısmını yerli müslümanlar teşkil etmekte ve yahudilerin sayısı 850'ye varmakta idi. Bu sonuncular küçük san'atlar, işçilik, katır ve eşekler ile nakliyat yapmak süretiyle geçinir, müslümanlerdan ayrı yaşamalarına rağmen, onlarınkine benzeyen bir hayat sürer ve bir arap lehcesi ile konuşurlar. Zenciler az sayıda olup, fırın ve hamamlarda ocakçılık, reneberlik ve amelelik ile geçinirler. Kasabada perşembe günleri pazar kurulur, buraya Trāra arâzisinin her tarafından bir çok köylüler gelir; toprak ve hayvan mahsûlleri, canlı hayvan, hasır, kamış ve tahta işleri, dokumalar, toprak eşya v.b. satarlar.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. al-Bakrī, *Description de l'Afrique septentrionale* (arap. metin, nşr. de Slane, Alger, 1857, s. 80; frns. tre. *JA*, 1839, 5. seri, XIII, 142 v.d.); al-İdrīsī, *Description de l'Afrique et de l'Espagne* (nşr. ve tre. Dozy ve de Goeje), Leiden, 1866, arap. metin, s. 172; frns. tre., s. 209; Léon l'Africain, *Description de l'Afrique* (nşr. Schefer), Paris, 1898, III, 12 v.d.; Marmol, *L'Afrique* (Paris, 1667), II, 324 v.d; Canal, *Monographie de l'Arrond. de Tlemcen* (*Bull. Soc. d'arch. et de géol. d'Oran*, 1888, VIII, 62—65); René Basset, *Nédromah*

et les Traras (Paris, 1901); A. Bel, *Tlemcen et ses environs; Guide illustré du touriste* (2. tab., Toulouse), s. 92 v. dd. — Tarih husûsunda krş. ABDÜLVÂDİLER, ZEYÂNİLER; eski çağ ve yeni devirler: R. Basset, yk. bk. (ALFRED BEL.)

[Bu makale BESİM DARKOT tarafından ihtisar edilmiştir].

NEF'Î. [Bk. NEF'Î.]

NEF'Î. NAFÎ (1572—1635), eski türk edebiyatının en büyük şâirlerinden biri olup, kasîde vâdisinde üstâd sayılır.

Hayatı. Asıl adı Ömer olup, *bey* ve *efendi* unvânları ile anılan Nef'î (mühründe bulunduğu rivâyet edilen beyit için bk. Ebüzziyâ Tevfik, *Nef'î*, İstanbul, 1305, s. 6) Erzurum civârında Hasan-Kale'de doğmuştur; kendisine Erzurûmî ve Arzan al-Rûmî denilmesinin sebebi budur. Nef'î'nin soyu, âilesi ve doğum tarihi gibi meselelerde şimdilik en mühim kaynak müverrih Gelibolu'lu Âlî'nin *Macma' al-baḥrayn* (te'lif tarihi: 1000 = 1591, husûsî kütüp.) adlı eseridir. Bu kaynaktan öğrenildiğine göre, Nef'î'nin babası Mehmed Bey, büyük babası ise, Ali Paşa'dır (10ª). Şâirin doğduğu yıl kat'î olarak kestirilememekle berâber, kendisinin 1034 (1626)'te sadârete getirilen Hâfız Paşa'ya kasidesinde 30 seneden beri şiir yazdığını söylemesi (Nef'î, *Dîvân*, s. 96: *otaz yıldır felek ikd-i dür-i nazmım mezâd üzre*) ve Âlî'nin de onu şiir ile uğraşan bir genç olarak zikretmesi göz önünde tutulursa, Nef'î'nin aş-yk. 980 (1572)'de dünyaya geldiğini tahmin etmek mümkün olur. Nef'î'nin ilk zamanları ve gençliği hakkında bilgi mevcût değil ise de, her hâlde iyi bir tahsil görüp, arapça ve farsça öğrendiği ve genç yaşta şiir yazmağa başladığı muhakkaktır. Nef'î'nin babası da şiir ile meşgûl olmuştur; *Sihâm-ı kazâ* (Üniv. kütüp., nr. 3003, 5110; British Museum, nr. Or. 7170)'daki ilk hicviye onun nazım kabiliyetine mâlik ve muhitinde oldukça tanınmış bir zât olduğunu göstermektedir. Müverrih Gelibolu'lu Âlî, Nef'î'yi tilmizleri arasında iyi yetişmiş biri olarak tanıtırken, genç şâir hakkında nâzım-ı dürer-edâ, gazelserây-ı mevsût-üz-zekâ gibi tâbirler kullanmıştır. Rivâyete göre, önceleri *Żarrî* tahallüs eden şâire Nef'î mahlasını veren Âlî'dir. Nef'î mürettep divânında bulunmayan *suhân* redifli bir kasîdesinde bu noktaya temâs etmiştir (İbnülemin Mahmud Kemâl, *Nef'î'ye dâir*, *TTEM*, İstanbul, 1928, sayı 19 [96]). Bu kasîdeden anlaşıldığına nazaran, Nef'î ilk şiirlerini yazmağa başladığı sırada Hâfız divânını, Sa'dî'nin *Gulistân* ve *Bâstân*'ını okuyarak, pek beğenmiştir. Hicviyeden, şâir daha memleketinde iken, babasının onu bırakıp, Kırım hanının yanına giderek, nedîm olduğu ve kendisi haylı müreffeh bir hayat geçirirken, oğlunun başını sokacak bir evi bulunmayacak kadar yoksul kaldığını düşünmediği öğrenilmektedir. Aynı manzûmede Nef'î'nin bir amcası ve Mîr Şeref adlı bir âile dostu bulunduğu da kayıtlıdır.

Nef'î'nin ne zaman ve ne sebeple İstanbul'a geldiği meselesi henüz aydınlanmış değildir. Ebüzziyâ Tevfik (*ayn. esr.*, s. 7) Kırım Hanı Canibey Giray'ın Nef'î'yi Anadolu'da bulunan sadrâzam Kuyucu Murad Paşa'ya tavsiye ettiğini ve Murad Paşa'nın da şâiri İstanbul'a gönderdiğini söylüyor. Canibey Giray'ın hanlığa tâyini 1019 (1611)'da olduğuna göre, Nef'î'yi sadrâzama tavsiyesinin bu tâyinden evvel yapılmış olması lâzım geldiği düşünülebilir. Bu takdirde de sadâretin Murad Paşa'ya tevcihinden (1015 = 1606) daha eski bir tarih kabûl edilemez. Diğer taraftan Âlî'nin Nef'î'ye dâir bazı kayıtları, şâirin İstanbul'a daha evvel geldiğini düşündürmektedir. Eserini 1018 (1609)'de yazan Riyâzî (*Tezkire*, Üniv. kütüp., nr. TY 4098)'nin Nef'î için „hâlâ dîvân-ı sultanîde mâden mukataacısıdır" dediğine göre, şâir bu tarihten hayli evvel İstanbul'a gelip-yerleşmiş olmalıdır. Muhakkak olan cihet Nef'î'nin Ahmed I. devrinde (1603—1617) pâyitahta geldiği ve kısa zamanda tanındığıdır.

Ahmed I.'in maiyetinde gittiği Edirne'de kısa süren ikameti ve aynı şehirde Murâdiye mütevellîliği bir tarafa bırakılacak olursa, Nef'î tahminen 30 sene kadar İstanbul'da yaşadı; devirlerini idrâk ettiği pâdişahlardan en ziyâde Ahmed I. ile Murad IV.'ın iyiliklerini gördü; onlara ve Osman II.'a müteaddit kasîdeler sundu. Devrin Kuyucu Murad, Nasûh, Dâmâd Mehmed ve Halîl Paşa'lar gibi sadrâzamlarına da kasîdeler yazıp, câizeler alan Nef'î şöhretinin zirvesine Murad IV.'ın zamanında ulaşmıştır. Bu pâdişâhın ihtişâma düşkün mizâcına Nef'î'nin tantanalı şiirleri uygun geliyor, pâdişah onu meclisinde bulundurup, manzûmelerini dinleyerek, kendisine bir çok atiyeler veriyordu (Hacı Mustafa b. Molla Rıdvân Bagdâdî, *Tevârih-i feth-nâme-i Bagdad*, 111 b—112ª; Naîmâ, *Tarih* (Müteferrika tab.), I, 586 v.d.; Muḥammed al-Muḥibbî, *Ḫulâṣat al-aṯar*, Kahire, 1284, III, 228 v.d.). 14 zilkâde 1039 (24 haziran 1630)'da Murad IV.'ın Beşiktaş sarayında *Sihâm-ı kazâ*'yı okurken, yanı-başına yıldırım düşmesi Nef'î'nin nekbetine başlangıç oldu. Bu hâdise üzerine, pâdişah hemen mecmuayı yırtıp, şâiri bir daha hiciv yazmağa tövbe ettirdiği gibi, vazifesinden de uzaklaştırdı. Haşînliği, hiciv iti-

yâdı ve bâzı iğneli sözleri dolayısı ile, pek çok düşman peydâ eden Nef'î (Fuad Köprülü. *Divân edebiyatı antolojisi*, İstanbul, 1934, *s.* 390) azil ve nasıplara alışık idi. Daha evvel, kendi ifâdesine göre, Gürcü Mehmed Paşa tarafından üç defa azlettirilmiş, fakat mâzûliyetleri uzun sürmemiş idi; bu defa da affedilerek, Edirne'de Murâdiye mütevellîliğine tâyin olundu (bk. Husrev Paşa'nın 1040'taki Bagdad seferi vesîlesi ile Nef'î'nin ona sunduğu kasîde); 1043'te Murad IV.'ın Edirne'yo gitmesinden faydalanarak, takdîm ettiği kasîde sâyesinde Nef'î İstanbul'a döndü ve kendisine cizye muhâsebeciliği verildi.

Nef'î'nin katline dâir muhtelif rivâyetler vardır; bâzıları bu katlin sebebini (bk. msl. Naîmâ ve Muḥammed al-Muḥibbî, *göst. yer.*; Hacı Tevfik Efendi, *Macmū'at al-tarāçim*, Üniv. kütüp., nr. TY 192, 37b) şâirin ettiği tövbeyi tutmayarak, Bayram Paşa'yı hicvetmesinde bulurlar. Nef'î'nin bu hicviyesine rastlanmış değildir. İsmail Belîg (*Nuḫbat al-āṯār*, Üniv. kütüp., nr. TY 1182, 109a) şâirin „tîg-i gazab-ı pâdişâhî ile katlolunduğunu" kayıt ile iktifâ eder. F. Köprülü (*ayn. esr.*, *s.* 392) bu katle Murad IV. aleyhinde Nef'î tarafından yazılan veya ona mâl edilen bir hicviyeyi sebep olarak gösteriyor. Mezkûr hiciviye Râif Yelkenci'ye âit bir yazma mecmuada mevcuttur. Murad IV. Nef'î'yi Bayram Paşa'ya teslim etmiş, o da Çavuş-başı Boynu Eğri Mehmed Ağa (Paşa) vâsıtası ile, şâiri sarayın odunluğunda cellâtlara boğdurup, cesedini denize attırmıştır (8 şaban 1044=27 kânûn II. 1635). Bâbıâlî'nin Soğuk-Çeşme tarafındaki dış kapısı yanındaki bir kabrin Nef'î'ye âit olduğu rivâyeti asılsızdır (Naîmâ, *göst. yer.*; Şeyhî, *Şakâyık zeyli*, Üniv. kütüp., nr. TY 81; Hacı Tevlik, *göst. yer.*; Kâtib Çelebî, *Kaşf l-ẓunūn*, İstanbul, 1941, I, 817; idam tarihine dâir değişik ve hatâlı kayıtlar için bk. ayn. mll., *Fezleke*, İstanbul, 1287, II, 183; Rızâ, *Tezkire*, İstanbul, 1316, *s.* 95; Belîg, *göst. yer.*; F. Babinger, *EI*, bk. mad. NEF'Î; bu müellif Nef'î'nin Ahmed I. devrinde kütüphâne me'mûrluğunda bulunduğuau söylüyor ise de, verdiği mâlûmâtın me'hazını göstermemiştir. Şâirin vefatına düşürülen tarihler için bk. F. Köprülü, *ayn. esr.*, *s.* 393 v.d.). Nef'î esmer tenli, mağrur ve mevlevî tarîketine müntesip bir zât olup, hayli zengin bir kadın ile evli idi (hazîne-i hümâyûnda onu âteşin bakışlı, gür bıyıklı, kır sakallı olarak tasvir eden bir resmi bulunduğuna dâir bk. E. Fazy ve A. Memduh, *Anthologie de l'amour turc*, Paris, 1905; şâiri Murad IV. ile birlikte gösteren bir resim için bk. Ali Emîrî, *Osmanlı tarih ve edebiyatı mecmuası*, İstanbul, 1335, sayı 16).

Eserleri. 1. **Türkçe divân.** İstanbul kütüpbâaelerinde 37 yazması tesbit edilen, her hâlde Türkiye'nin diğer şehirlerindeki kütüphânelerde ve husûsî ellerde müteaddit nüshaları buluaması gereken bu divânın Avrupa'da da yazmaları mevcuttur (bk. msl. British Museum, Or. 7078, 7169). Divân, biri Bulak (1252)'ta, diğeri İstanbul (1269)'da olmak üzere, iki defa basılmıştır. Bulak tab'ı daha sıhhatli olduğundan, onu esâs tutuyoruz. Divânda, biri naat, diğeri Mevlânâ hakkında olmak üzere, 59 kasîde vardır. Bunlardan 12'si Murad IV., 8'i Ahmed I., 5'i şeyhulislâm Mehmed Efendi, 4'ü Osman II., 4'ü Nasûh Paşa hakkında olup, mütebâkîsi devletin diğer mühim şahsiyetleri için yazılmıştır. Bu manzûmeleri terkîb-i bend şeklinde bir aâkinâme ile pâdişâhın ok atışı, Kandilli kasrı, şeyhulislâm Yahyâ Efendi, Musâhib Mûsâ Çelebî v.b. için kaleme alınmış 9 manzûme tâkip eder. Gazeliyât kısmında 119 gazel, 1 müseddes-i mütekerrir vardır. Bunlardan sonra gelen bir kıt'a, 9 matlâ ve 15 rübâî ile divân tamam olur. 2. **Farsça divânı.** Türkiye ve Avrupa kütüphânelerinde müteaddit nüshaları bulunan bu divân basılmamış ise de, onun 4 yazması karşılaştırılarak, hazırlanmış bir metne dayanan türkçe tercümesi neşredilmiştir (bk. Ali Nihad Tarlan, *Nef'î 'nin farsça divânı tercümesi*, İstanbul, 1944). Bu divânda 8 naat, 8 kasîde, 1 sâkinâme, 1 fahriye, 21 gazel, 171 rübâî bulunmaktadır. 3. *Sihâm-ı kazâ*. Henüz basılmamış, ciddî bir tetkike tâbî tutulmamış olan bu hiciv mecmuasının nüshaları nâdir ve farklıdır (msl. Üniv. kütüp., nr. TY 3003, 5110; British Museum, Or. 7170). Üniversite kütüphânesi yazmalarına göre, muhtevâsı Nef'î'nin babası, Gürcü Mehmed, Kemânkeş Ali, Ekmekçi-zâde Ahmed Paşa'lar ile Veysî, Nev'î-zâde Atâî v.b. hakkında kasîde, terkîb-i bend ve kıt'a şeklinde hicviyeler ile hedef tuttuğu kimseler, içindeki îmâlardan seçilen parçalardan mürekkeptir. Nef'î'nin yaşadığı devir şâirlerinden hicvetmediği azdır. Hicvettiklerinden Riyâzî, Fâizî, Ganî-zâde Nâdirî, Tıflî ve Mantıkî gibi şahsiyetler zikredilebilir (tafsilât için bk. A. Karahan, *Nef'î*, İstaabul, 1954; Muḥammed al-Muḥibbî, *ayn. esr.*, I, 198 v.d.; *İstanbul kütüphâneleri türkçe yazma divânlar kataloğu*, İstaabul, 1959, II, 292 v.d.). Nef'î'nin hicviyelerinden bâzıları nükteli ve nezih gibi görünüyor ise de, çoğu küfür ve hakaretin çirkin ve kaba misâllerinden ibârettir. 4. *Tuḥfat al-'uşşāḳ*. 97 beyitten mürekkep olan bu uzun kasîde (Bodleian Library, trk. yazm., d. 8, 153b — 155b) Nef'î'nin farsça kasîdelerinden biri olarak kabûl edilebilir ise de, buna kendisinin *Tuḥfat al-'uşşāḳ* adını verdiği (be-

yit 96) ve Fuzûlî'nin *Anîs al-ḳalb* adlı eserine ve ona örnek olanlara nazîre teşkil ettiği için, bu manzûmeyi müstakil bir eser saymak daha doğru görünüyor.

Nef'î'nin bir münşaât mecmuası mevcut olduğu ileri sürülmüş, fakat kasîdelerinden birinde „inşâya tenezzül eylemediğini" söyleyen şâirin müstakil bir münşaât mecmuası vücûda getirdiği sâbit olmamıştır. *Münşaât-ı Nef'î ve divân-ı Âlî* (Üniversv. kütüp., nr. 3637, 26a—b) adlı mecmuada bulunan mektuplardan biri „Nef'î Efendi tarafından Hasan Bey Ünsî'ye tesvîd olunmuştur" başlığını taşıyan mektup ile *Osmanlı tarih ve edebiyatı mecmuası* (sayı 9)'nda çıkan diğer bir mektup Nef'î'nin bâzan inşâya rağbet ettiğini göstermekle berâber, bunlar onun bir inşâ mecmuası vücûda getirdiğini isbat etmeğe kâfî gelmez.

Nef'î zengin lisanı, azametli hayâlleri ve muhteşem üslûbu ile eski türk edebiyatının en mümtaz şahsiyetlerinden biri olup, bilhassa kasîde tarzında büyük bir kudret göstermiş, kâbına varılmaz bir üstâd olarak tanınmıştır. Muâsırı olan Sabrî, Nâilî, Adana'lı Âlî gibi, şâirlerden muabbar devirlerde yetişenlere kadar, bütün şâirlerin bu husûsta ittifak ettikleri ve Nef'î'nin te'siri altında kaldıkları görülür. Nef'î'den bahseden hemen bütün müelliflerin kanâati de onun en büyük üstadlardan biri olduğu merkezindedir (bk. msl. Kâtib Çelebî, *Fezleke*, II, 188; Rızâ, *Tezkire, göst. yer.*; Ziyâ Paşa, *Harâbât*, İstanbul, 1291, I, mukaddime kısmı; Recaî-zâde Ekrem, *Kudemâdan bir kaç şâir*, İstaubul, 1305; F. Köprülü, *ayn. esr.*, s. 394). Nef'î bahar, aşk, felek gibi mevzûlardan başka, harp ve kahramanlık mevzûlarını ele almış, nesîblerinde maddî ve mânevî güzelliği san'atkârâne bir şekilde tasvir etmiştir. Şâir kasîdelerinde, bâzan nesîbe, teşbîbe lüzûm görmeden, doğrudan-doğruya mevzua girer ve girizgâh onun için her zaman zarûrî değildir. Mevzûlarına istediği gibi tasarruf etmekte ve onları arzu ettiği mecrâya sevkeylemekte zorluk çekmez. Lisana, vezin ve kafiyeye bâkim olmak husûsunda emsalsiz bir kudret gösterir; o zamanına kadar işitilmemiş kelime ve tâbirleri yadırganmayacak sûrette kullanmasını, gazellerine âşıkâne bir edâ vermesini bilmiştir. Nef'î'nin şiirinde yeni bir hayat, eşine güç rastlanan bir hayâl zenginliği ve ihtişamlı bir âhenk vardır; mağrur ve nefsine sonsuz bir itimada sâhip olması ifâdesine kuvvet veren başlıca âmiller arasında sayılmalıdır. Coşkun bir ilhâma mâlik olan Nef'î'nin muhayyilesi canlı, .nizâeı mübâlega ve fahriyeye meyyâldir. Ali Ekrem (*Nef'î'de tasannû, Darülfünûn edebiyat fakültesi mecm.*, İstanbul 1341, IV, sayı 3, 4) Nef'î'nin rûhunu mübâlegada bulur. Nef'î'nin türk şâirleri arasında yalnız Bâkî'den hurmetle bahsetmesi, Hayyâm'ın rübâîleri hakkında büyük bir takdir beslemesi yüksek bir edebî zevke sâhip olduğuna delîl sayılmaktadır. Nef'î farsça şiir yazmakta en mâhir türk şâirlerinden biri olup, kendisinin gerek farsça ve gerek türkçe şiirlerinde Örfî ve Enverî'nin te'siri altında kaldığı ileri sürülmüştür (F. Köprülü, *ayn. esr.*, s. 395). Hayyâm'ın te'siri bulunan farsça rübâîlerinde ise, tasavvufun husûle getirdiği buhranları hissedenler olmuştur. Nef'î'nin farsça yazdıklarını türkçe şiirleri ile mukayese etmek yersizdir. Eski türk edebiyatının en kuvvetli üstadlarından biri olan Nef'î'nin san'atındaki bütün husûsiyetlerini incelemek esaslı bir tetkike mevzû teşkil eder.

Bibliyografya: Metinde zikredilen eserlerden başka bk. bir de Fâizî, *Zubdat al-aş'ār* (Üniv. kütüp., nr. TY 1646); Seyrekzâde M. Âsım, *Zayl Zubdat al-aş'ār* (Üniv. kütüp., nr. TY 2401); Müstakîm-zâde, *Macallat al-nisāb* (Hâlet Efendi kütüp., nr. 628); J. v. Hammer, *Geschichte der osmanischen Dichtkunst* (Pestb, 1837), III, 234, 241; E. J. W. Gibb, *HOP* (London, 1904), III, 252 v.d.; Muallim Nâcî, *Esâmî* (İstanbul, 1308); Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî* (İstanbul, 1311), IV; Bursalı Tâhir, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1333), II, 441; Ali Cânib, *Nef'î 'nin gazelleri* (*Güneş* mecm., 1927, sayı 5); İbrahim Necmi, *Tarih-i edebiyat dersleri* (İstanbul, 1338), I, 135—140; Kemâl Edib, *Nef'î 'nin bilinmeyen bir kaç şiiri* (*Dil ve tarih-coğ. fak. dergisi*, Ankara, 1949, VII, sayı 2); F. N. Uzluk, *Şâir ve fikir adamlarımızın elyazısı* (*Türk dili*, Ankara, 1953, II, sayı 24); Sabrî Kalkandelen, *Divânlar kataloğu* (Üniv. kütüp., türkçe yazm.); Nâil Tuman, *Şuarâ tezkireleri fihristi* (Üniv. kütüp., yazm.). (ABDÜLKADİR KARAHAN.)

NEFİS[1]. NAFS (A.), r û h. Eski arap şiirinde *nafs*, dönüşlü zamir olarak kullanılır, k e n d i s i n e veya şahısa delâlet eder; *rūḥ* ise, hafif e s i n t i ve r ü z g â r mânasına gelmekte idi. *Kur'an* ile birlikte, *nafs* kelimesi *rūḥ* mânasını da almış, *rūḥ* ise, husûsî bir haberci melek ve husûsî bir ilâhî vergi mânasına kullanılmıştır. Ancak *Kur'an*'dan sonradır ki, *nafs* ile *rūḥ* aynı mânayı almış ve her ikisi de i n s a n r û h u, m e l e k ve c i n l e r i ilâde etmeğe başlamıştır.

I. *K u r ' a n*'d a k i k u l l a n ı l ı ş ı. *A. Nafs* ve cem. *anfus* ve *nufūs* iki ayrı şekilde kul-

1 Kolaylık için bu maddede *rūḥ* da birlikte mütâlea ediimiştir.

lanılmıştır: 1. Dönüşlü zamir, *a.* çok defa insanın kendisine veya şahsına delâlet eder: msl. bk. *Kur'an*, III, 61: — „„Biz kendimizi (çağıralım) ve siz kendinizi... çağıralım"; bk. bir de, XII, 54; LI, 20,21; *b.* altı âyette *nafs* Allah ile ilgilidir (V, 116): — „'İsā rabbine: Sen bende olanı bilirsin; fakat ben sende (*nafsika*) olanı bilmem" — der; krş. bir de III, 26,30; VI, 12,54 ve XX, 41; *c. Kur'an*'ın bir yerinde (XXV, 3; krş. XIII, 16) *nafs* ilâhlar hakkında kullanılmıştır: „Onlar (*āliha*) kendilerinde (*anfusihim*) ne iyilik, ne de fenâlığa sâhiptirler"; *d.* VI, 130'da kelimenin cem. şekli insan ve cin topluluğunu ifâde etmek için iki defa kullanılmıştır: „Biz kendi (*anfusinā*) aleyhimize şehâdet ettik". 2. *Nafs* insan rûhu mânasına gelmektedir: VI, 93: „Melekler, rûhlarınızı (*anfus*) çıkarınız... (diyerek), ellerini uzatacaklardır"; bir de L, 16; LXIV, 16; LXXIX, 40 v.b. Bu rûhun üç ayrıca vasfı vardır: *a.* nefis *ammāra*'dir, fenâlığı emreder (XII, 53). İbrânî dilindeki *nephesh*'te olduğu gibi, esâs fikir „nefsin şiddetli arzuları", Paulus'un yazılarındaki kullanılışta ψυχή, *Ahd-i cedîd* tercümelerinde ise, „et"'tir. Nefis fısıldar (L, 16) ve arzû mânasına gelince, dâimâ fenâ olan *al-havā* ile birleşir. O zaptedilmeli (LXXIX, 40), sabırlı kılınmalı (XVIII, 28) ve onun tamahlarından (LIX, 9b) korkulmalıdır; *b.* nefis *lavvāma*'dir, yâni itâpta bulunur (LXXV, 2); dinden dönenlerin nefisleri (*anfus*) daralmıştır (IX, 118); *c.* nafs, *muṭma'inna*, sâkin olarak ifâde edilmektedir (LXXXIX, 27). Bu üç tâbir daha sonraki müslüman ahlâk ve rûhiyâtının büyük bir kısmının temelini teşkil eder. *Nafs*'in hiç bir vakit melekler ile ilgili olarak kullanılmaması dikkate değer (krş. R. Blachère, *Notes sur le substentif „nafs" dans le Coran, Semitica*, I, 1948).

B. Rūḥ beş türlü kullanılmaktadır: 1. Allah kendi rûhundan, *a.* Âdem'in vücûduna hayat vermek için (XV, 29; XXXVIII, 72; XXXII, 9), Âdem'e ve *b.* 'İsā'nın ana rahmine düştüğü zaman, Meryem'e nefhetmiştir (*nafaḫa*, XXI, 91 ve LXVI, 12). *Rūḥ* burada *rīḥ*'ten başka bir şey olmayıp, Allahın „hayat soluğu" mânasına gelmektedir (krş. *Tekvîn*, II, 7). 2. Dört âyet *rūḥ*'u Allahın *amr*'ine bağlar; fakat *rūḥ* ile *amr*'in mânaları münâkaşa mevzuudur. *a. Kur'an*, XVII, 85'te şöyle denilmektedir: — „*al-Rūḥ* hakkında sana [ey Muḥammed] suâl sorarlar; söyle: *al-rūḥ min amri Rabbi*, fakat size ancak az bir bilgi verilmiştir". *b. Kur'an*, XVI, 2'de Allah kulları arasından istediği kimseye — „Benden başka Allah yoktur, o hâlde benden korkunuz" — dedirtmek için, *al-rūḥ min amrihi* ile birlikte, melekleri gönderir. *c. Kur'an*, XL, 15'te Allah „îkaz etmesi için kulları arasından istediğine *al-rūḥ min amrihi* ilka eder". *d. Kur'an*, XLII, 52'de: „[Sana, ey Muḥammed] *al-rūḥ min amrinā*'yı vahyettik (*awḥaynā*); kitabın veya imânın ne olduğunu bilmiyordun, fakat biz onu bir nûr yaptık ve kullarımızdan istediklerimize onun ile yol gösteririz." *Amr* ve *min*'in mânası ne olursa-olsun, metin *al-rūḥ*'u, *a*'da bilgi ile, *b*'de îkazda bulunmak için, melekler ve kullar ile, *c*'de îkaz için, kullar ile ve *d.*'de kendisine bilgi, imân, nûr ve istikamet vermek için, Peygamber ile bağlamaktadır. Bu sebepten bu *rūḥ*, Allahın, peygamberlik maksadı için, husûsî bir vâsıtasıdır. Bu „hikmet, anlayış ve bilgi bakımından, Allahın rûhu ile dolu" olan Basalel'i çok hatırlatmaktadır (*Hurûc*, XXXV, 30, 31). 3. *Kur'an*, IV, 171'de 'İsā hakkında, Allah'tan bir *rūḥ* denilmektedir. 4. *Kur'an*, XCVII, 4; LXXVIII, 38 ve LXX, 4'te *rūḥ* meleklerin şerîkidir. 5. *Kur'an*, XXVI, 193'te *al-rūḥ al-amīn* (emin rûh), Peygamberin kalbine inip, onu *Kur'an*'ı vahyetmiştir. *Kur'an*, XIX, 17'de Allah Meryem'e îyi yapılı bir erkek gibi görünen „Bizim *rūḥ*'u" göndermiştir. XVI, 102'de *al-rūḥ al-ḳudus*, mü'minleri tesbit etmek için, Allahtan *Kur'an*'ı indirmiştir. Diğer üç yerde, Allah 'İsā'ya *rūḥ al-ḳudus* vâsıtası ile yardım göndermiştir (II, 87; II, 253 ve V, 110). Vazife ve unvân arasında bulunan münâsebet bu melek habercinin dâimâ aynı olduğunu tazammun eder; bunun nr. 4'teki *rūḥ* olması da mümkündür. Böylece *Kur'an*'da *rūḥ* umûmiyetle ne melekleri, ne insan beniğini ve ne de insan oğlunun şahsını, rûhunu veya aklını ifâde eder. Kelimenin cem'ine rastlanmamaktadır.

C. Nafas, soluk ve rüzgâr, kök bakımından, *nafs*'e ve bâzı mânaları ile *rūḥ*'e yakınlığı olan bu tâbire *Kur'an*'da rastlanılmamakta ise de, çok eski şiirlerde kullanılmıştır (krş. F. Krenkow, *The Poems of Ṭufail and aṭ-Ṭirimmāḥ*, London, 1927, s. 32). *Tanaffasa* fiili (LXXXI, 18) bu mâna ile ilgilidir; hâlbuki aynı kökten gelen ve *Kur'an*'da kullanılan diğer şekilleri ancak *falyatanāfasi' l-mutanāfisūn* (LXXXIII, 26) olup, Ṭabarī'nin *Cāmi' al-bayān* (Kahire, 1321, XXX, 57)'inda, muhtemelen doğru olarak, *nafisa* („o arzuladı")'den iştikak ettirilmiştir.

II. Emevî devri şiirinde *rūḥ* kelimesi ilk önce insan rûhunu ifâde etmek için kullanılmıştır (*Kitāb al-aġānī*, Kahire, 1285, XVI, 126, son satır; Cheikho, *Le Cristianisme*, Beyrut, 1923, s. 338); hâlbuki *Kur'an*'de, yukarıda nr. 5'te denildiği gibi, bu mânada *nafs* kelimesi kullanılmıştır.

III. İlk hadîs mecmuaları arasında Mālik 'in *al-Muvaṭṭa'* (*Ṭalāḳ*, 95, Kahire, 1339, I, 126) 'ında rûh ve nefis karşılığı olarak, *nasama* (*Kur'an* 'da rastlanmaz) ve *rūḥ* kelimeleri kullanılmaktadır; hâlbuki İbn Ḥanbal 'in *Musnad* 'inde *nasam* (VI, 425), *nafs* (I, 297; II, 364; VI, 140) ve bir de *nafs* ve *rūḥ* (IV, 287, 296) kelimeleri geçer. Muslim 'in *al-Ṣaḥīḥ* (İstanbul, 1331, VIII, 44, 162 v. d.) 'inde ve Buḫārī 'nin *al-Ṣaḥīḥ* (Kahire, 1314, IV, 133) 'inde, insan rûhunu ifâde etmek için, hem *rūḥ*, hem *arvāḥ* kelimeleri kullanılmaktadır.

IV. *Tāc al-'arūs* (IV, 260), *nafs* 'in 15 mânasını saymakta ve *Lisān al-'arab* 'dan alınma diğer iki mânayı eklemektedir: rûb, kan, vücût, kem göz, benlik, debağlama kazanı, azamet, büyüklük, kasid, nefret, yok olan, irâde, cezâ, kardeş ve insan. Bu mânalardan bir çoğunun mecâzî olduğunu ilâve etmektedir. *Lisān* (VIII, 119—126) şiirden ve *Kur'an* 'dan bunlara örnekler vermektedir; Lane 'in *Lexicon* (s. 2827b) 'unda bütün bu parçalar olduğu gibi yer almıştır. *Nafs* 'in lugat bakımından tetkiki şu neticeyi verir: 1. „Rûh" ve „nefis" mânasında *nafs* kelimesinin Allah ile ilgili olarak kullanılmasından sakınılmıştır; 2. insana gelince, *a. nafs* ve *rūḥ* birbirinin aynıdır yahut *b. nafs* rûha ve *rūḥ* da hayata mahsûstur; yahut *c.* insanın iki rûhu (*nafsānī*) vardır; bunlardan biri hayatîdir, diğeri fark ve temyiz edicidir ve yahut *d.* fark ve temyiz kabiliyetindeki rûh iki yönlü olup, biri emirler ve diğeri nehiyler verir.

V. *Nafs* ve *rūḥ* 'un *Kur'an* 'dan sonraki kullanılışları üzerinde, bir taraftan *rūḥ* 'u insanlara, meleklere ve ulûhiyete tatbik eden hıristiyanlar ile yeni-eflâtunculârın fikirleri, diğer taraftan da bilhassa *nafs* 'in aristocular tarafından yapılmış olan rûhiyat bakımından tahlilleri müessir olmuştur. al-Kindī yeni-eflâtunculârın rûh telakkîsini îlk arap felsefesine getirenlerden biridir. al-Kindī, 'Abd al-Masīḥ al-Nā'ima 'nin tercüme ettiği ve „Aristo 'nun ilâhiyâtı" adı verilen eseri gözden geçirmiş ve üzerinde düzeltmeler yapmıştır. Bu eser Plotinus 'un *Ennead'lar* adlı eserinin IV.—VI. cüzlerinden nakil ve açıklamalardan ibârettir. Müslümanlar bu eserden insan rûhunun, ilk önce nefis veya akıl vâsıtası ile, sonra âit bulunduğu küllî rûh vâsıtası ile, tek mutlak sebepten feyezân ettiği nazariyesini almışlardır. İnsan rûhu, buna göre, ölmez veya mâkûl bir cevherdir. Onun kurtuluşu, duygular âleminin bedenî levsinden sıyrılıp, rûhî cevherin ebedî âlemine dönmekle mümkündür. Rûhun menşe', mâhiyet ve geleceği nazariyesi daha sonraki islâm tasavvufunun esâsını teşkil etmektedir. Müslümanlara te'sir etmiş olan nefis ve rûh telakkisi dinî münâkaşalara dâir yazılarda açıkça meydana çıkmaktadır.

A. al-Aş'arī (*Maḳālāt al-islāmiyīn. Die dogmatischen Lehren der Anhänger des Islam von Abu 'l-Ḥasan 'Alī bin Ismā'il al-Aš'ari*, nşr. H. Ritter, İstanbul, 1929), *Rūḥ Allāh* 'ın Âdem 'de tecessüt ettiğini ve bunun peygamberler v.b. insanlara geçtiğini ileri süren râfızî akîdeleri anlatıyor (s. 6, 46); insanın sâdece *cism*, *cism* ve *rūḥ* ve sâdece *rūḥ* olduğunu ileri süren muhâlif nokta-i nazarları zikrediyor (s. 61, 329 v. dd.). Onun anlattığı ehl-i sünnet inancı (s. 290 — 297) ise, insanın tabiatı hakkında her hangi bir şey söylemiyor.

B. al-Baġdādī (b. bk.; *al-Farḳ bayn al-firaḳ*, Kahire, 1328), insan tabiatı hakkındaki aynı râfızî akîdeleri izah ederken (s. 28, 117 v.dd. 241 v.dd.), hulûl nazariyelerinin Eflâtun ve yahudiler tarafından kabûl edilmiş olduğunu söylüyor (s. 254); Ḥulūlīya [bk. mad. HULÛL] ve buna dâhil ettiği Ḥallācīya fırkaları mensûplarının tecessüme dâir inançlarını anlatıyor (s. 247). Onun fikri şöyledir: „Allah rûhtan ve yeme-içmeden münezzehtir ve bütün *arvāḥ*, hıristiyanların baba, oğul ve *rūḥ al-ḳudus* ebediliği akîdesinin aksine olarak, halkedilmiştir (s. 325).

C. İbn Ḥazm [b. bk], insan rûhunu ifâde etmek için, *nafs* ve *rūḥ* kelimelerini, fark gözetmeden, kullanıyor (*Kitāb al-faṣl fi 'l-milal*, 5. kısım, Kahire, 1317—1321, V, 66). Tenâsuhu kabûl edenleri müslüman saymıyor ve bunlar arasına feylesûf ve tabîp Muḥammed b. Zakarīyā' al-Rāzī 'yi idhâl ediyor (I, 90 v dd.; IV, 187 v.d.). Bâzı aş'arīya mensûplarının rûhun devamlı olarak yeniden yaratıldığı hakkındaki akîdelerini kat'îyetle reddediyor (IV, 69). Meleklere Âdem 'in önünde secdeye varmalarını emretmeden önce, Allahın, Âdem 'in bütün ahfâdının rûhlarını yarattığını (VII, 171) ve rûhların, melek tarafından cenîne nakledilmeden önce, al-Barzaḫ [b. bk.]'ta, göğün en yakın yerinde bulunduğunu söylemektedir (IV, 70).

D. al-Şahrastānī (b. bk.; *Kitāb al-milalva 'l-niḥal*, nşr. Cureton, 1. kısım, London, 1842), câhiliye devri araplarının ölümden sonraki bayata dâir inançlarını anlatırken, *nafs* veya *rūḥ* kelimelerini kullanmıyor; yalnız insan kanının, kuş şeklinde bir tayf olup, her yüz yılda bir mezarı ziyâret ettiğini söylüyor. En mühim kısımlarından biri (s. 203—240) rûh hakkındaki gerçek mü'minler ile böyle olmayanların akîdelerine ayrılmıştır. al-Ḥunafā', yâni hakikî mü'minler, iki Tanrı kabûl eden, sudûr ve irfân tarafdarı al-Ṣābi'a [b. bk.] ile münâkaşa etmektedir. Ṣābi'a 'nın görüşleri üzerindeki izah-

ları, insanın maddî bir beden ile mânevî bir *nafs* (I/II, 14) 'ten müteşekkil bir bütün olduğunu ve *nafs* 'in cevherinin (*cavhar*) *aflāk* 'ten indiğini ileri süren İḫvān al-Ṣafā' 'nın akîdelerini (*Rasā'il*, Bombay, 1305, 4 cild) aynen aksettirmektedir. Kendisi, gerek iyi, gerek kötü, bütün rûhlar için rûhânî tâbirini kullanır (s. 213). İnsan tabiatının, nebâtî, hayvânî ve insanî — her biri husûsî menşe', ihtiyac, yer ve kuvvete sâhip — üç rûhlu olarak tasviri İḫvān al-ṣafā' (*Rasā'il*, I/II, 48 v. dd.) 'nınkine benzer. Fakat Şahrastānī insan rûhlarının (*nufās*), insan üstü nefislerin rûhlarına (*al-nufūs al-rūḥāniyāt*) tâbî olduğunu ileri süren yeni-eflâtuncu görüşü (s. 210, 224 v.d.) aynı zamanda *nafs* 'in esâs itibârı ile kötü (s. 236) ve kurtuluşun rûhun maddî bedenden (s. 226 v.d.) ayrılması ile mümkün olduğunu iddia eden Hermes ile ilgili akîdeleri reddetmektedir. Hakikatte Aristo 'nun *De Anima* adlı eserinde yaptığı ve bize Aphrodisias 'lı Alexandros ve Porphyrios tarafından intikal eden insan rûhu üzerindeki tahlil, pek az değişiklikler ile birer *Kitāb al-nafs* yazmış olan al-Kindī [b. bk.], al-Fārābī [b. bk.] ve bu mevzûda iki kitap sâhibi olan İbn Sīnā [b. bk.] ve ahlâk düstûrlarını aynı gayr-i maddî ve amelî (s. 1) rûhiyât nazariyeleri (s. 7) üzerine istinât ettiren *Taḥḏīb al-aḫlāḳ* müellifi İbn Miskavayh [b. bk.] gibi, islâm feylesûfları tarafından benimsenmiştir. al-Şahrastānī yunan ve hıristiyanlardan kalma eserlerde ve *Kur'an* ve islâm an'anesinde *nafs* ile *rūḥ* kelimelerinin karışık kullanılışları üzerinde çoktan beri arzu edilen izahı vermektedir. Fakat feylesûflar, onun desteklenmesine rağmen, yunan rûhiyâtını sünnî müslümanlığa kabûl ettiremediler. *Mutakallimūn* [bk. mad. KELÂM] ve müslümanların büyük bir ekseriyeti *Kur'an* 'daki ıstılâhları genişlettiler ise de, rûhun mâhiyeti hakkındaki an'anevî görüşlerini muhâfaza ettiler. Buna göre, rûh Allah tarafından doğrudan-doğruya yaratılmış olup, muhtelif melekelere sâhiptir.

VI. Bununla berâber Aristo 'nun rûhun gayr-i cismânî mâhiyeti hakkındaki telakkîsi, en büyük islâm kelâmcısı al-Ġazzālī 'nin te'siri sâyesinde, müslüman akîdesinde devamlı bir yer buldu. al-Tahānavī, *Kaşşāf iṣṭilāḥāt al-funūn* (nşr. Sprenger, Kalküte, 1862) 'da al-Ġazzālī 'nin insan *rūḥ* ve *nafs* 'ine dâir görüşlerinden parçalar bulunmaktadır. al-Ġazzālī insanı, dünyanın ne dışında, ne de içinde olan Allah ve tıpkı melekler gibi, bir bedende hapsedilmemiş ve ona basılmamış, ne ona bağlı ve ne de ondan ayrı olan rûhânî bir cevher olarak târif eder. Bu cevher bilgi ve idrâke sâhiptir; bu sebeple bir araz değildir (s. 547 yk.; krş. *Tahāfut al-falāsifa*, Kahire, 1302, s. 72). *al-Risāla al-ladunīya* (Kahire, 1327, s. 7—14) adlı eserinin ikinci kısmını basit cevheri, yânî aklî faâliyet merkezini ifâde eden *nafs*, *rūḥ* ve *ḳalb* kelimelerinin izahına hasrediyor. Bu cevher ince, fakat ölümlü olup, hâsseleri ihtivâ eden bir cisim olan hayvânî rûhtan ayrıdır. Cisimsiz rûhu, *Kur'an* 'daki *al-nafs al-muṭma'inna* ve *al-rūḥ al-amrī* ile bir saymaktadır. Sonra *nafs* tâbirini aynı zamanda „et", yânî ahlâkî mülâhaza ile zapt ve rapt altına alınması gereken süflî tabiat için kullanmaktadır.

VII. Yukarıda görüldüğü üzere, al-Ġazzālī 'nin tutumu umûmiyetle Allahın varlığını kabûl eden feylesûflar ve bâzı mûtezile ve şîa mensûplarınınki ile aynı idi ise de, islâmiyette aslâ hâkim bir duruma gelmemiştir. Büyük tahlilci feylesûf ve kelâmcı Faḫr al-Dīn al-Rāzī bunu kabûl etmeğe râzı olmamıştır. *Mafātīḥ al-ġayb* (V, 435) adlı eserinde *Kur'an*, XVII, 87 'yi tefsir ederken, al-Ġazzālī 'nin fikri olarak, *Tahāfut* 'ündeki târiflerini zikrediyor (s. 72; krş. bir de al-Rāzī, *Muḥaṣṣal*, Kahire, 1323, s. 164); fakat (*Mafātīḥ*, s. 434, str. 9 ve 8 aş.) *nafs* 'i cismânî telakkî eden görüşün kuvvetini kabûl ediyor ve *Ma'ālim uṣūl al-dīn* (*Muḥaṣṣal*, s. 117 v.d. 'nın kenarında) 'inde de *nafs* 'i ne cismânî ve ne de cisim olan bir cevher telakkî eden feylesûfların görüşünü temelsiz (*bāṭil*) diye, kat'î olarak, reddediyor.

VIII. al-Bayżāvī [b. bk.] kâinâtın teşekkülü ve rûh hakkındaki telakkîsini *Ṭavāli' al-anvār* 'ında izah ediyor (taş-basm., Abu 'l-Ṯanā' al-Işfahānī 'nin şerhi ve Curcānī 'nin hâşiyesi ile, İstanbul, 1305, s. 285 v.dd.; Kahire tab., 1323; Brockelmann, *GAL*, I, 418; II, 111). Müellif burada 1. gayr-i cismânî cevher sınıflarını; 2. semâvî akılları; 3. feleklerin rûhlarını; 4. insânî rûhların gayr-i cismânîliğini; 5. yaradılışlarını; 6. cisimler ile birleşmelerini ve 7. bekalarını ele alıyor. Sonra müellifin hilkat nazariyesi geliyor: Tanrı, kendisi tek olduğu için, bir tek akıl (*'aḳl*) yaratmıştır. Allahtan ilk sâdır olan bu aklı sânî, diğer bütün imkânların illeti (*'illa*) olup, ne cisimdir, ne ilk madde (*hayūlā*) ve ne de şekildir (*ṣūra*). O, rûhu (*nafs*) ve feleği (*falak*) olan bir diğer aklın tâlî sebebidir (*sabab*). Bu aklı sânîden tâ onuncu akla kadar, sıra ile bir üçüncü akıl, ondan bir dördüncü akıl sâdır olur (s. 288) ki, onuncusu *Kur'an*, LXXVIII, 38 'de geçen ve unsurlar dünyasında te'siri kuvvetli olan *rūḥ* (krş. al-Bayżāvī, *Anvār al-Tanzīl*, nşr. Fleischer, II, 383, str. 4) 'tur ve insânî rûhları (*arvāḥ*) meydana getirir. Bu akılların altında feylesûfların *al-nufūs al-falakiya* dedikleri, yüksek veya semâvî melekler ile aşağı *nafs* 'ler

vardır ki, bu sonuncular iki kısımdan ibârettir: basit unsurları idâre eden dünyevî melekler; msl. belli şahısları idâre eden mâkûl rûhlar (*anfus nāṭiḳa*) gibi, dünyevî rûhlar. Bundan başka (s. 285), biç bir şey îfâ ve idâre etmeyen gayr-i cismânî cevherler vardır ki, bunlar bir kısmı iyi (*al-karūbîyūn*), diğer kısmı da fenâ olan (*al-şayāṭîn*) meleklerdir; ayrıca bir de aynı zamanda iyilik ve fenâlık yapabilen cinler vardır. Bu onun *Kur'an*, II, 28'in tefsirinde (=26; nşr. Fleischer, I, 47) ele aldığı bir tasniftir. Rûhiyât sâhasındaki düşünceleri al-Ġazzālī'ninkine benzemektedir (s. 294). Rûhun gayr-i cismânî oluşu (*tacarrud al-nafs*) için, beş aklî delîl ile *Kur'an*'dan dört âyet ve bir de hadîs zikretmektedir. Şârihi (s. 300) bu delîllerin sâdece rûhun bedenden farklı olduğunu isbât ettiğini söylüyor. Sonra, bütün nefislerin (*nufūs*), bedenleri tamam olduğu zaman yaratıldıklarını delîller ile ileri sürüyor. *Nafs* (s. 303) ne vücûdun içindedir ve ne de onda mahbustur; fakat âşıkın mâşuka bağlılığı gibi, ona bağlıdır. *Nafs* kalpten gelen ve en ince besleyici küçük cüz'ler sâyesinde hâsıl olan *rūḥ* ile ilgilidir. Düşünen *nafs* bir kuvvet hâsıl eder; bu kuvvet, bu rûh ile birlikte, vücûdu bir baştan—bir başa dolaşır ve her uzuvda ona hâs işleri hâsıl eder. Bu işler ile ilgili kuvvetler idrâk edicidir; bunlar hâricî beş duygu ve dâhilî beş meleke, yâni müşterek his (*sensus communis*), muhayyile, idrâk, hâfıza ve akıldır; *nafs*'in hareket etme kudreti (*al-muḥarrika*) vardır. Bu *iḫtiyārî* veya *ṭabî'î*'dir (s. 308; Kahire, 1323, s. 145 v. dd.).

IX. *al-rūḥ* ve *al-nafs*'in mâhiyeti ve geleceği hakkındaki hâkim müslüman akîdesi, en tam olarak, İbn Ḳayyim al-Cavzîya [b. bk.]'nin *Kitāb al-rūḥ*'unda aulatılmıştır (Haydarâbâd, 2. tab., 1324). İbn Ḳayyim kitabındaki 21 faslın 19. faslını *nafs*'in husûsî mâhiyetine hasretmiştir. (s. 279 — 342). Bu fasılda al-Aş'arî (*ayn. esr.*, s. 331 v. dd.) ile al-Rāzî (*Mafātîḥ al-ġayb*, V, 431 — 434)'nin kısa mütâlealarını zikretmektedir. al-Rāzî'nin *mutakallim*'lerin insana sâdece his ile mücehhez bir beden gözü ile baktıkları şeklindeki, iddiasını reddetmekte ve her zekî kimse nazarında insanın aynı zamanda vücût ve rûbtan ibâret olduğunu ileri sürmektedir. *Rūḥ* ile *nafs* aynı sayılmakta ve kendi mahsûs vücûdumuzdan mâhiyet itibârı ile farklı bir vücût olup, ışık tabiatında, yüksek, hafîf, canlı, hareketle muttasıftır ve su güle nasıl nufûz ederse, vücûdumuzun âzalarına da öyle nufûz eder; yaradılmıştır; fakat ebediyen devam edecektir; uyku esnâsında muvakkaten vücuttan ayrılır; vücut ölünce, ilk muhâkeme için, ondan ayrılır; Munkar ve Nakîr tarafından sorguya çekilmek için tekrar vücûda döner; peygamber ve şehidlerin durumu müstesnâ, kıyâmet gününe kadar mezarda kalır, saâdet veya cezânın önceden tadını alır. İbn Ḳayyim (s. 256) Âdem'in zürriyetinin cenînlere nefhedilmek için al-Barzaḫ'ta beklediklerini söyleyen İbn Ḥazm'ın bu iddiasını reddeder. O *rūḥ*'un cisim olmasını isbât eden 116 delîl, aksi delîlleri cerheden 22 mukabil delîl gösteriyor ve itirazlara karşı da 22 reddiye ileri sürüyor. Kendisi an'aneye bağlı olan islâmiyeti temsil eder.

X. İlk sûfîler rûhun maddîliğini kabûl etmekte idiler. al-Ḳuşayrî (b. bk.; *al-Risāla*, Zakarîyā' al-Anṣarî'nin şerhi ve al-'Arūsî'nin hâşiyeleri ile, Bulak, 1290, II, 105 v. dd.) ve aynı zamanda da al-Hucvîrî (*Kaşf al-maḥcūb*, trc. Nicholson, London, 1911, s. 196, 262), rûhu ince yaradılmış, yeşil ağaçtaki usâre gibi, hisseden vücûda konulmuş bir cevher (*'ayn*) veya bir *cism* olarak tasvir ediyor. *Nafs* (*Risāla*, s. 103 v. dd.; *Kaşf al-maḥcūb*, s. 196) takbîha müstahak husûsiyetlerin bulunduğu yerdir. Her ikisi birlikte insanı teşkil eder.

Rûhun gayr-i maddî olduğunu ileri süren ve al-Ġazzālî'nin umûmî bir akîde hâline soktuğu felsefî akîdeden başka, teozofi mâhiyetinde, rûhun bir diğer izahı daha inkişâf etti. İbn al-'Arabî (b. bk.; H. S. Nyberg, *Kleinere Schriften des Ibn al-'Arabi*, Leiden, 1919, s. 15, 11, 7 v. dd.) „eşyâyı" 3 sınıfa ayırıyor: mutlak varlık ve yaratıcı olan Allah, dünya ve gayr-i kabil-i târif mümkin-ül-vücûd bir üçüncü had. Bu sonuncusu ebedî şe'niyete bağlıdır ve dünyânın cevheri ile husûsî mâhiyeti ondan neş'et etmektedir. Bu bütün hakikatlerin küllî ve müşterek hakikatidir. İnsan, bir nevî, Allah ile dünya arasında mutavassıt bir yaradılış, bir *barzaḫ* (s. 22, 42)'tır. İlâhî hakikat ile yaradılmış dünyayı (s. 21, 42) birbirine bağlar; ebedî isimler ile yaradılmış şekilleri (s. 96) birbirne bağlayan bir çeşit nâiptir. İnsanın hayvânî rûhu (*rūḥ*) ona ilâhî bir soluk ile nefhedilmiştir (s. 95) ve onun *nafs nāṭiḳa*'sı küllî nafs (*al-nafs al-kullîya*)'ten, vücûdu ise, dünyevî unsurlardan gelmektedir (s. 95 v.d.). Nâip sıfatı ile, insanın bu mevkii (s. 45 v.d.) ve ilâhî tecellîye benzeyişi (s. 21), *rūḥ al-ḳudus*, ilk akıl (s. 51), halîfe (s. 45 v.d.), insan-ı kâmil ve al-Ġazzālî'nin Allahın bilâvasıta mahlûku telakkî ettiği (s. 122) *'ālam al-amr* gibi, başka başka isimleri olan küllî *nafs*'ten gelmektedir. İbn al-'Arabî *Fuṣūṣ*'unda (taş-basm., al-Kāşānî'nin şerhi ile, Kahire, 1309, s. 12 v.dd.) Allahın kendi-kendine ilâhî cevherinin tecellî yeri olan bir şekilde göründüğünü söylüyor. Bu yer bir *rūḥ* alır ki, bu Âdem, halîfe ve kâmil insandır Müellif (Nyberg, *ayn. esr.*, s. 129

v. dd.) rûhun cevherini ve husûsiyetlerini münâkaşa ediyor ve bu arada dediğine göre, al-Ġazzālī'ye „atfedilen" ve *al-Tahāfut* (yk. bk.)'te yer alan bir kanâati de naklediyor. Akîdeler arasındaki farkın mühim olmadığını söylüyor; zîra, ona göre, hepsi rûhun yaradılmış olduğunu kabûl etmektedir. *Nafs* ve *rūḥ*'a dâir risâlesinde (M. Asín Palacios, *Tratado acerca del Conogimiento del Alma y del Espíritu*, bk. *Actes du XIV ème Congrès international des Orientalistes*, Paris, 1906, III, 167—191), insanların rûhun meziyetlerini geliştirerek, *nafs*'i bertaraf edip, nasıl insan-ı kâmil olabileceklerini izah ediyor.

İbn al-'Arabī'nin çağdaşı şâir İbn al-Fāriż (Nicholson, *Studies in Islamic Mysticism*, Cambridge, 1921, fasıl 3) bâzan kendi rûhunu, her şeyin sâdır olduğu rûh ile (*al-Tā'iya al-kubrā*, İbn al-Fāriż'ın *Dīvān*'ının kenarında, Kahire, 1319, II, 4 v.d.) ve semânın etrafında devrini tamamladığı kutup (*ḳuṭb*) ile aynı görmektedir (s. 113, 115). *al-Tā'iya*'nin şârihi al-Ḳāşānī bu ayniyetin en büyük rûh (*rūḥ al-arvāḥ*) ve en büyük „kutup" ile ayniyet olduğunu anlamak gerektiğini söylüyor. *Dīvān*'a âit şerhlerin toplayıcısının tesbitine (II, 196) göre, Allâha *ḥulūl* ve onun ile *ittiḥād* gayr-i mümkündür; fakat *rūḥ* ile *nafs* ayniyetinin Allahın *nafs*'ine gerçek bir „geçişi" (*fanā'*) ve onun ile birleşmesi (*vaṣl*) vardır; zîra Allahın *nafs*'i onların *nafs*'idir.

'Abd al-Karīm al-Cīlānī bu varlık vahdeti nazariyesini tam bir rûh panteizmine kadar götürmektedir. *al-İnsān al-kāmil* (b. bk.; Kahire, 1334)'de *rūḥ al-ḳudus*, *rūḥ al-arvāḥ* ve *rūḥ Allāh* tâbirleri, ilâhî şe'iniyetin (*al-ḥaḳḳ*) husûsî vechelerinden birini ifâdeye yaramaktadır ki, bu „*kun* = ol!" emrine dâhil olmamak gerektiği gibi, yaradılmış da değildir. Bu rûh, mahsûs ve mâkûl bütün yaradılmış varlıkların temsil ettiği rûhların ilâhî vechesidir (s. 94). Varlığın kendisi *nafs Allāh*'ta mevcuttur ve Allahın *nafs*'i kendisinin zâtıdır. Ayrıca mahsûs olan her şeyin yaradılmış bir *rūḥ*'u vardır (s. 94). *Kur'an*, XLII, 52'de Allahın emri (*amr*) denilen ve yukarıda söylenildiği üzere, Allahın bir vechesi olan meleğin vechelerinden biri Peygamberin rûhuna verilmiş olup, bu da *Kur'an*'da zikredilen *rūḥ*'un aynı olarak gösterilmiştir. Bu meleklere hâs ve ilâhî rûh böylece Peygamberin asıl tasavvuru (*ḥaḳīḳa*, s. 95 v.d.) ve Peygamberin kendisi de böylece „kâmil insan" olmaktadır (s. 96, 131 v. dd.). İnsan *nafs*'inin husûsî tabiatı olan *rūḥ*'un hayvânî, kötülüğü emreden, insiyâkî (*al-mulhama*), tekdir eden ve sâkin olmak üzere, 5 ismi vardır. İlâhî vasıflar gerçekte *nafs*'in tasvir ettikleri zaman, *'ārif*'in isim, vasıf ve mâhiyetleri, tek *ma'rūf*'un isim, vasıf ve mâhiyetleridir (s. 130 v.d.).

XI. Remil ilminde (*'ilm al-raml*) *ummahāt* [bk. mad. MADAGASKAR, s. 133 a]'ın ilk „evine" (*bayt*) de *nafs* denilmektedir; çünkü fal açtıranın rûhunu ve aklını mes'elelere ve işlerin mebde'ine doğru sevkeder (Muḥammed al-Zanātī, *Kitāb al-Faṣl fī 'ilm al-raml*, Kahire, ts., s. 7; krş. Henr. Corn. Agrippae, *Opera*, Lyons, ts. [fakat aş.-yk. XVII. asrın başları], s. 412; *Nam primus domus personam tenet quaerentis*).

Bibliyografya: Madde içinde gösterilen kaynaklardan başka bk. bir de D. B. Macdonald, *The Development of the Idea of Spirit in Islam* (*Acta Orientalia*, Oslo, 1931, IX, 307—351; tekrar baskısı için bk.: *M W*, 1932, XXII, 25—42, 153—168), bu tetkikten burada geniş ölçüde faydalanılmıştır: islâm feylesûflarının rûh bilgisi Aristo'nun *De Anima*'sına dayanmaktadır (en iyi tab'ı R. D. Hicks, Cambridge, 1907); tenâsuh ile ilgili eski inançlar için bk. I. Friedländer, *The Heterodoxies of the Shiites...* (*JAOS*, XXVIII, 1—80; XXIX, 1—183); Aristo ile İbn Sīnī arasındaki münâsebet için bk. S. Landauer, *Die Psychologie des Ibn Sina* (*ZDMG*, XXIX, 335—418); ingl. trc. A. E. van Dyck (Verona, 1906); F. Rahman, *Avicenna's Psychology* (Oxford, 1952); M. Horten, *Die philosophischen Systeme im Islam* (Bonn, 1912); T. J. de Boer, *The History of Philosophy in Islam* (London, 1903). (E. E. CALVERLEY.)

NEFÎSE. AL-SAYYİDA NAFİSA, İmâm al-Şāfi'ī'nin câmi-türbesi istikametinde Aḥmed b. Tolun câmiinin cenûbunda, Kahire'nin kapılarında bulunan türbe. Kahire'deki kadın velîler [bk. mad. VALİ] arasında, Sayyida Zaynab bint Muḥammed'den hemen sonra, Sitt Sekina (Sukayna)'nin yanında Sitt Nafīsa bilhassa mühim bir yer işgâl eder. Pazar günkü resmî *Kur'an* kırâatlerindeki umûmî sıralamada al-Sayyida Nafīsa, İmâm Şāfi'ī ile İmâm Ḥusaynī'den sonra, üçüncü olarak gelir (bk. Bergsträsser, *Isl.*, 1933, XXI, 110 v.d.). Türbe, erkekler tarafından olduğu kadar, kadınlar tarafından da, bilhassa gece ziyâret edilir. Türbenin kapısı ancak yılda bir defa açılır. Türbe civârında, bir câmiden başka, muhtelif binâlar ve ayrıca bir kütüphâne ile sûfî hücreleri bulunmaktadır. Etrafı çok rağbet gören bir medfen olmuştur.

Nafīsa, al-Ḥasan b. Zayd b. al-Ḥasan [b. bk.]'ın bir kızı idi. Ca'far al-Ṣādiḳ [b. bk.]'ın oğ-

lu olan kocası İshâk al-Mu'tamin ile Mısır'a geldi. Burada geniş bilgili dindar bir kadın olarak tanındı. al-Şâfi'î, evine yaptığı sık ziyâretleri esnâsında, kendisinden bir çok hadîs öğrendi. Ölümünden sonra, al-Şâfi'î'nin nâşı, cenâze duâsında bulunması için Nafîsa'nin evine götürülmüş olmalıdır. Nafîsa'nin çocukları var idi. Fakat onun soyundan gelenler oldukça erken bir zamanda kayboldular. Kendisi ramazan 208 (824 başı)'de vefat etti. Menkıbe ona büyük *karâmat* [b. bk.]'ler atfeder. Bunların bir kısmı sâdece müslüman velîleri hakkında değil, bir çok mısırlı velîler hakkında da rivâyet edilmiştir. Buna göre, onun duâsı, bir gece içinde Nil'in taşmasına sebebiyet verecek kuvveti hâiz idi. Kocasının, onun nâşını Medine civârında bulunan al-Bakî' [b. bk.] mezarlığındaki âile kabristanına götürmek istediğine, fakat muhiplerinin buna mâni olduklarına dâir rivâyet, onun mezarının bizzat kendi eli ile hazırladığı ve ölümünden çok zaman önce içinde *Kur'an* okuduğu yer olduğuna dâir, umûmiyetle kabûl edilen fikir ile bağdaşmamaktadır. — Türbenin yapısına bir çok hükümdarlar iştirâk etmişlerdir. Önceleri Abbâsîler, sonra Fâtımîler ve Osmanlı vâlileri. Türbenin kubbesi 532 (1138)'de, halîfe al-Ḥâfiẓ tarafından, câmî 693/694 (1294/1295)'te, Memlûklerden al-Malik al-Nâṣir Muḥammed b. Ḳalâ'ün tarafından yenilenmiştir.

Bibliyografya: İbn Ḫallikân, *Vafayât al-a'yân* (Bulak, 1299), II, 238 v.d.; Abu 'l-Maḥâsin al-Taġrîbirdî, *al-Nucûm al-zâhira* (Kahire, 1349), II, 185 v. d.; al-Suyûṭî, *Ḥusn al-muḥâżara* (Kahire, 1299), I, 292 v.d.; İbn İyâs, *Badâ'i' al-zuhûr* (Bulak, 1311—1312), I, 34. — Binânın tarihi için krş. Maḳrîzî, Saḫâvî, Cabartî ile bunu devam ettiren 'Alî Mubârak, *al-Ḫiṭaṭ al-cadîda al-tavfîḳiya* (Bulak, 1305—1306), V, 133—137.

(R. STROTHMANN.)

NEFTA. NEFṬA, Tunus ülkesinin cenûb-i garbîsinde, Cezâyir hudûdu yakınında küçük bir şehir olup, Tozeur'ün 25 km. garbında, Şoṭṭ al-Carîd ve Şoṭṭ Ġarsa çukurlarını birbirinden ayıran berzah üzerinde bulunur. Orta çağda, merkez olan Taḳiyus, al-Ḥamma ve Tozeur ile berâber, Ḳasṭîliya [b. bk.] ülkesinin başlıca şehirlerinden biri idi. Burası çok eski bir şehir olarak telakkî edilirdi. Gerçekte des Nefta şehri Nepte yahut Aggars el-Nepte'nin yerini almıştır. Roma beldesinin şimdiki şehir yakınında kumlar altında kaldığı sanılıyor. İslâm devrinin ilk asırlarında kadîm şehirden bâzı izler bilindiği tahmin edilmektedir. al-Bakrî şehrin büyük taşlar (*ṣaḫr*) ile inşâ edilmiş olduğunu söyler. *İstibṣâr* müellifi sûrların eskiler tarafından yapılmış olduğunu bildirir. Nefṭa vâdisindeki sed, eğer doğrudan-doğruya Roma eseri değil ise, o devre âit bloklar ile yapılmıştır (Tissot).

İslâmdan önceye âit hâtıralar Nefṭa ahâlisinde de mevcut bulunuyordu. Çok kalabalık olan bu nüfusun büyük kısmının hıristiyanlardan geldiği farzedilirdi (Ya'ḳûbî, *İstibṣâr*); bunlar uzun bir müddet eski dinlerini muhâfaza etmişlerdi. İbn Ḫaldûn (*Hist. des Berbères*, I, 146; trc. I, 231), XIV. asrın sonunda Ḳasṭîliya eyâletinde hâlâ hıristiyanların bulunduğunu kaydediyor. Bu eyâletin sapa mevkii, Berberistan'da istisnâî bir hâl olmak üzere, hıristiyan bir zümrenin bâkî kalmış bulunmasını belki izah eder. Nefṭa ahîlisinin din husûsunda serbest fikirlere sâhip olmaları da ayrıca kaydedilmelidir. İbn Ḥavḳal'e göre, X. asırda hârîcîlik burada tutunabilmiş idi; XI. asırda Nefṭa halkı, al-Bakrî'ye göre, benüz şîî akîdesini muhâfaza etmekte ve„ bu sebeple şehre küçük Kûfa denilmekte" idi. Zamanımızda da evliyâlara bağlılık pek kuvvetlidir.

Pâyitahtın uzak oluşu, Carîd ülkesinin diğer merkezleri gibi, Nefṭa şehrine de oldukça devamlı bir siyâsî istiklâl sağladı. al-Ḥamma ve Tozeur gibi, bu şehir de (muhtemel olarak Hilâlî istilâsını tâkip eden karışıklık devrinden beri) bir eşrâf meclisi tarafından idâre edildi ki, bunun reisi bir çeşit derebeyi, hattâ küçük bir hükümdar durumunda bulunuyordu. XIV. asırda reislik, Ġassân araplarından gelme olduğunu iddia eden Banî Ḫalaf âilesinin elinde idi. Banî Ḫalaf ile bunların idâre ettikleri vâha halkı vakit-vakit bu civâra gelen büyük Ḳo'ûb kabîlesine mensûp Sulaym arapları ile dâimî münâsebet hâlinde idi. Göçebeler ile şehirliler arasında karşılıklı bir yardımlaşma an'anesi mevcut idi ve buna göre, göçebeler vâha ve şehir halkını hukûmetin her hangi bir müdâhalesinden korur, bunlar da göçebelerin iâşesine yardım eder ve mallarını saklarlardı. Hukûmet kendini yeter derecede kuvvetli hissederse, Carîd bölgesini itâati altına almağa teşebbüs ederdi. Böylelikle Nefṭa'da muhtelif inkıyat ve kurtulma hareketleri olmuştur. 744 (1343)'te Ḥafṣî halîfelerinden Abû Bakr'in gönderdiği oğlu Abu 'l-'Abbâs hurmalıklarının bir kısmını keserek ve hemen bütün Banî Ḫalaf mensûplarını öldürterek, Nefṭa'nın itâatini te'min etti. Bir asır sonra (845=1441), Abû 'Omar 'Osmân Nefṭa'yı zaptedip, yağmalattı ve Banî Ḫalaf reislerini öldürterek, şehrin başına kendi seçtiği bir *ḳâ'id* getirdi.

Mûtad olduğu gibi, hurmalıkların kısmen tahrîbi ile şehrin itâat altına alınması, şehir halkının başlıca gelirinin bu hurmalıklardan sağlan-

masından ileri geliyordu. Suyu gâyet bol kaynaklar (şehrin şimâlinden çıkan en büyük kaynak Nefṭa vâdisini meydana getirir) bu vâhanın hayatını te'min ediyordu ve hâlâ da etmektedir. XX. asrın ilk senelerinde burada 273.000 hurma ağacından meydana gelen bir orman var idi. Nefṭa aynı zamanda, zengin bir eşyâ deposu ve mübâdele merkezi olarak, ticâret şehri rolünü de oynar. Tunus üzerinde fransız himâyesi kurulmadan önce, ticâret bilhassa senenin iki zamanında yapılıyordu: ilkbahar başında, Tunus'tan vergi toplamak üzere gelen kuvvetler yolların âsâyişini te'min ettikleri sırada ve yaz sonunda, yağmacı araplar hubûbat satın almak için şimâle gitmek üzere memleketi terkettikten sonra.

Tâcirler ve çiftçiler ile ehemmiyetli bir zâdegân (*şorfā*, b. bk.) zümresini ihtivâ eden ve[1946 'da 14.000 olarak tesbit edilen] Nefṭa ahâlisi hurmalıklar ile biribirinden ayrılmış sekiz mahallede oturur. Her mahallenin ayrı bir câmii vardır. Daha al-Bakrī Nefṭa'nın kendi zamanında büyük bir câmii ve müteaddit mescid ve hamamları bulunduğunu söyler. Muhtelif tarîkatlere âit zâviyelere bitişik ibâdet yerleri dâirevî veya beyzî kubbeleri ile hâlâ mevcuttur. En ehemmiyetli zâviye ḳādirīlere âittir. Evlerin mimârî tarzı, kabartma tuğla ile cephe tezyinâtı, Tozeur'de olduğu gibi, Nefṭa'ya âbidevî bir manzara vermektedir.

Bibliyografya: Tissot, *Géographie comparée de la Province romaine d'Afrique*, II, 685 v.d.; al-Ya'ḳūbī, *BGA*, VII, 10 (trc. s. 77); İbn Ḥavḳal, *BGA*, II, 67, 69 (trc. de Slane, *JA*, 1842, I, 243, 248); al-Bakrī (nşr. de Slane), Cezâyir, 1911, s. 74 v.d. (trc. Cezâyir, 1913, s. 152 v.d.); al-İdrīsī, *Description de l'Afrique et de l'Espagne* (nşr. Dozy ve de Goeje), s. 105; trc. s. 123; *İstibṣār* (trc. Fagnan, *Rec. de la Soc. Archéol. de Constantine*, 1900, s. 79 v.d.); İbn Ḫaldūn, *Hist. des Berbères* (nşr. de Slane), I, 146, 600 v.d., 640 v.d. (trc. I, 231; II, 91 v.d.d; III, 146 v.d.); Zarkaşī, *Chronique des Almohades et des Hafeides* (trc. Fagnan), s. 153, 163, 175 v.d., 228; G. Marçais, *Arabes en Berbérie*, s. 491 v.d., 672 v.d.; Daumas, *Le Sahara Algérien* (Paris, 1845), s. 195—202.

(G. MARÇAIS.)

NEFÛSE. AL-NAFŪSA, berberîce INFŪSEN, bir berberî kabîlesinin adıdır. Şecere cedveline göre, Nafūsaler (bk. İbn Ḫaldūn, *Kitāb al-'İbar*, metin I, 107—117), isimleri reisleri Mādğīs al-Abtar'ınkinden gelmiş olan mühim Botrlar kabîleler birliğinin 4 kolundan biridir. Nafūsalerin bugünkü iskân sâhaları, Trablus'un cenûb-i garbîsinde Tunus—Trablus hudûdundan şarka doğru uzanan ve geniş mânada Nālūt, Fassāṭo ve Yefren bölgelerini de içine alan aynı isimdeki yayla üzerindedir. Her ne kadar bu ismin şecere bakımından sâdece bir kaç guruba tahsis edilmesi gerekirse de, umûmiyetle bu bölge ahâlisine Nafūsa denilmektedir. Muhtemelen aslında yaylanın bir kısmına âit olan Cabal Nafūsa (berberîce: *Drār n İnfūsen*) ismi, orada yerleşmiş bulunan zümrelerin en önemlisinin Nafūsaler olması dolayısı ile, Vāzzen ile Yefren arasındaki geniş bir sâhaya yayılmıştır. Nafūsa adının böyle geniş mânada kullanılmasına İbrāhīm b. Sulaymān al-Şammāḫī'nin „Nafūsa yaylasının yolları ve kaleleri" (1302 = 1884/1885) isimli ve içinde bütün Yefren, Fassāṭo ve Nālūt arâzisi tasvir edilen kitabında da rastlanmaktadır.

Nafūsalerin tarihine dâir sâhip olduğumuz pek mahdut bilginin büyük bir kısmı arap kaynaklarından gelmektedir. İslâmiyetten önceki devrin latin ve yunan müelliflerinde bu kavme dâir kat'î mâhiyette en küçük bir îmâ bile yoktur. Corippus'un *Johannis* (ikinci şarkı, 149; Quaeque nefanda colunt tristis montana Navusi)'inde rastlanan isim, bütün ihtimâllere rağmen, Trablus'ta bir yere veya kavme âit olmayıp, daha ziyâde Aurès (Avrās) dağları ile çevresine âittir. *Nafūsa* kelimesinin *Navas* ile yakın bir şekil benzerliği göstermesi sâdece berberî ülkelerinde geniş ölçüde kullanıldığına ve daha eski zamanlarda da mevcut olduğuna, aynı zamanda Augilin'deki *ennefūs* (müennesi *tenefūst* „sağ, sağda") gibi kelimeler ile ilgisi bulunduğuna delâlet eder.

İslâmiyet devrinde bu isme, ilk defa olarak, Trablus şehrinin 'Amr b. al-'Āṣ tarafından zaptı esnâsında (22 veya 23 h.) tesâdüf edilir. İbn 'Iẕārī (metin, I, 2 v.d.)'ye nazaran, şehir ahâlisi muhâsara sırasında Nafūsaleri yardıma çağırmış ve onlar da yardımda bulunmuşlardır. Bu devirde Nafūsaler Atlas okyanusu ile Cabal arasındaki geniş Cafāra ovasına da hâkim idiler. Hukûmet merkezleri değil ise bile, başlıca şehirlerinden biri Trablus'un garbında, kıyıda bulunan Ṣabra (romalılarda Sabratha, eskiden fenikelilere âit idi) idi. İbn Ḫaldūn (*'İbar*, [, 181, metin str. 8)'da buna „Nafūsaler şehri" denilmektedir. Burası 'Amr tarafından yollanan bir süvâri kolunun baskını ile alınarak, yağma edilmiştir. Bu asker yollama işi, muhtemelen, sâdece garba doğru fütûhata devam maksadı ile değil, aynı zamanda Nafūsaleri cezâlandırmak gâyesi ile de yapılmıştır. Filhakika 'Amr Nafūsalerin topraklarını, zaptetmek gâyesi ile, istilâ etmiş (bk. al-Bakrī, metin s. 9, 10), sonra Ḫalīfenin emri ile buradan çekilmiştir.

Bazı kaynaklara göre, Nafûsaler bu devirde hıristiyan, diğer bâzı rivâyetlere göre de, mûsevî idiler. Mahallinde edindiğimiz son bilgiler buralarda hıristiyanlığın geniş ölçüde yayılmış olduğuna ihtimâl verdirmekte ise de, bunlardan ayrı kalmış bâzı gurupların mûsevîliği kabûl etmiş olmaları ihtimâlini ortadan kaldırmaz. Nitekim yaylada, msl. Temezda, İtarmîsen v.b.'da Bizans kiliselerinin kalıntıları bulunmuştur. Bâzı kaynaklarda da zikredilmiş olan bu kiliselerin yerli nüfusun çoğu tarafından kullanılmış olması muhtemeldir.

Şimâlî Afrika'da arap fütûhâtı tamamlanınca, kıyı bölgesi ahâlisi ile sahrâ Nafûsaleri, umûmiyetle kabûl edildiği üzere, yaylaya çekilerek, müstevlîlere karşı düşmanca bir vaziyette yaşadılar. Trablus halkına dâir yapılan yeni bir araştırmaya göre, bunların bir kışmı eski yerlerinde kalmışlar, evlenme yolu ile diğer kabîlelere karışmışlar ve zamanla araplaşmışlardır. Gerçekte Trablus şehrinde ve civârında (al-Sāḥil, Tagiura v.b. bölgeler), garbî Cafâra'de, mahallî şecerelere göre, asılları Nafûsalere kadar çıkan kabîleler mevcuttur. Menşe'e müteallik bu bilgi dışında, muhtelif kaynaklarda yer alan bir husûs da, Nafûsalerin kısmen arap istilâsına karşı hıristiyan mukavemetine iştirâk ederek, Trablus şehrinin dâhilî işlerine ilk müdâhalelerinden sonra, müteâkip hâkimiyetler altında, Trablus'un şimâl-i garbîsinde devamlı nufûz ve mevcûdiyetlerini hissettirmek istemeleridir. Bu küçük, fakat kuvvetli ve medenî berberî cemâati tarihinin ana çizgileri şöyle gösterilebilir: merkezleri yayla bölgesinde olan Nafûsaler sâhil bölgesinde hâkimiyetlerini hissettirmeği ve burada uzanan ve Magrib'e doğru muhtelif sefer heyetleri tarafından tâkip edilmiş olan Mısır—İfrîkiya yollarını nufûzları altında tutmağı da tasarlamışlardır. Yakın zamanlarda bile aralarında bir çok münevverin aynı emelleri beslemekte olduğu görülmüştür; öyle ki, bâzıları garbî Cafâra'deki eski topraklarını tekrar elde etmeği bile düşünmüşlerdir.

İnanılır kaynaklara göre, Nafûsalerin en fazla faâliyet gösterdikleri ve şimâlî Afrika hâdiselerine en faâl şekilde iştirâk ettikleri devre 122 (739/740)'de başlayan ve IV. (X.) asırdan, yani Fâtımîlerin iktidâra gelmelerinden evvel henüz nihâyete ermemiş olan büyük hâricî [b. bk.] isyânı devresidir. Hicretin ikinci asrında şimâlî Afrika ahâlisi arasında Vahbî akîdeleri yayılmağa başlayınca, Nafûsaler bu akîdeleri benimsediler ve arap müstevlîlerine karşı, berberîlerin muhtelif sebepler ile hazırlanmış ve hâricîler tarafından desteklenmiş olan isyân hareketlerine iştirâk ettiler. Nafûsaler hâricî mezhebinin en mûtedil şekli olan ibâżîliği benimsediler ve ona kahramanca bir bağlılıkla dâimâ sâdık kaldılar. Mezhebin diğer kollarına bağlı veya kendileri gibi ibâżî olan başka berberî kavimlerine katılarak, İfrîkiya'deki arap hukûmetlerine karşı devamlı savaşlarda bulundular.

Nafûsaler 140 (757/758) senesinde, şüphesiz bir ibâżî devleti kurmak gâyesi ile (bu gâye daha sonradan tekrar tezâhür etmiştir), şimâlî Afrika'daki ibâżî akîdesini yayanlardan Abu 'l-Ḫaṭṭāb 'Abd al-'Alā' b. al-Samāḥ al-Ma'farî [b. bk.]'yi reis intihap ettiler. Bu zâtın kumandası altında, diğer berberî zümrelerinin de iltihâkı ile, Trablus'u işgâl ettiler. Ḳayravān'ı tahrip eden şufrîlerden [bk. mad. AL-ŞUFRİYA] Varfaccūma'ye ve İfrîkiya vâlisi Muḥammed b. al-Aş'aṯ al-Ḫuzā'î'ye karşı giriştikleri büyük bir savaş esnâsında, Abu 'l-Ḫaṭṭāb ve taraftarlarının mühim bir kısmı katledildi.

Nafûsalerin zikre değer bir başka reisleri de menkıbeleri yayla sâkinleri arasında ağızdan-ağıza dolaşan berberî Abū Ḥātim Ya'ḳūb [b. bk.]'dur ki, araplar ile 375 defa savaştığı söylenir; kendisi 155 (771/772)'te, bir savaş esnâsında öldürülmüştür.

Rüstemîler [bk. mad. RUSTAM], merkezi Tâbert olmak üzere, ibâżîler devletini kurunca, Nafûsaler artık husûsî reis intihap etmeyerek, onlara bağlı bir vâlinin idâresi altında devletin bir kısmını teşkil ettiler. Bu vâlilerden bâzıları, msl. Abū 'Ubayda 'Abd al-Ḥamīd al-Canāvunī (İgennāven'lerden), Abū Manṣūr İlyās (Tendemmīra'lerden), ibâżîliğin menfaatlerini korumaktaki kudret ve değerleri, dindarlıkları ve bilgileri dolayısı ile, Cabal berberîleri tarafından bâzan sitâyişle anılmaktadırlar.

Nafûsaler şark mesnedini teşkil ettikleri Rüstemîlere iyi bir destek oldular. Aglebî [b. bk.] ülkesinin yakınlığı dolayısı ile, IX. asrın başında İfrîkiya'de kurulan bu devletin kaderini de bir dereceye kadar paylaştılar. Trablus şehri bunların hukümdarlarının hâkimiyeti altına geçti. Diğer taraftan Atlas okyanusu yakınlarına kadar garbî Cafâra ve pek muhtemel olarak, şarkî Cafâra'nın bir kısmı da Nafûsalerin nufûzu altına girmiş idi. 267 (880/881)'de babası Aḥmed'e karşı isyân eden ve İfrîkiya'yi zaptetmek isteyen Tolunlu hukümdarı al-'Abbās tarafından Trablus kuşatılınca, Nafûsaler yardıma çağırıldılar ve hemen yetişerek, müstevlîlerin ordusunu bozguna uğrattılar (diğer kaynaklara göre, yardımları Lebda ahâlisi tarafından talep edilmiştir). Müslümanların Trablus'u ilk kuşatmalarını hatırlatan bir hâdise Nafûsalerin eyâletin şimâl-i garbîsinde sâhip

oldukları nufûzu açıkça göstermektedir. 283 (896/897)'te Tunus'tan Mısır'a karşı bir kuvvet sevkeden İbrâhîm II. b. Aḥmed'in, Nafûsalerin kuşattığı sâhil bölgesinden geçmeğe çalıştığı sırada, Aglebîler tarafından uğratıldığı mühim bozgun da yine bu nufûzu gösterir. Kanlı Mânû savaşı ve bunu takibeden yüzlerce Nafûsa esirine yapılan gaddarca muâmele, Tâhert devletinin başlıca destekleyicilerinden biri olmaları dolayısı ile, halîfenin Nafûsaleri cezâlandırma arzusuna yahut da menşei Aglebîlerin berberîler tarafından yapılan düşmanca hareketlere veya kendilerine karşı sevkedilen al-'Abbâs idâresindeki Tolunlu ordusunun Nafûsaler tarafından durdurulmasından mütevellit hacâlet-hissine dayanan intikam arzûlarına atfedilmiş idi. Hakikatte ise, bütün siyâsî vaziyet ve tarihî hâdiseler hesaba katılırsa, ibâżîlerin düçar oldukları ve bûyük felâket diye kulaktan-kulağa bugüne kadar naklettikleri bu savaş, Aglabî iktidârı ile Nafûsaler tarafından kendi ülkelerinde ve yakın çevrelerde te'sis edilen hâkimiyet arasında baş-gösteren sakınılmaz bir çarpışma olmuştur.

Aglebîlerin ve hattâ Rüstemîlerin hâkimiyetine Fatımîler [b. bk.] tarafından son verilince, Nafûsaler şarkî Berberistan'ın yeni sâhipleri ile karşı-karşıya geldiler. Kendilerini 310 (922/923) senesinde itâat altına almağe çalışan ve ertesi sene de bunda muvaffak olan Fatımî iktidârına karşı Nafûsalerin şiddetli bir mukavemet gösterdiklerine dâir rivâyetler mevcuttur.

Abû Yazîd tarafından idâre edilen ve Fâtımîlerin zaferleri ile neticelenen büyük hâricî isyânına Nafûsalerin veya hiç olmazsa, yayla halkının, katıldığına dâir rivâyetler de vardır. Büyük ve bağımsız bir devlet kurmak fikrinden vazgeçmiş olmalarına rağmen, Cabal'in ibâżî halkı, şimâlî Afrika'da birbirini tâkiben hâkimiyet te'sis eden muhtelif devletlere bağlanmamağa da gayret etmiştir; fakat diğer taraftan da, bu devletler kıyı boyunca uzanan ovaya hâkimiyet bakımından çok önemli olan dağlık bölgelere sokulmağa, mümkün olduğu kadar, gayret ettiler.

Muvaḥḥidler [b. bk.], 'Abd al-Mu'min (554—555=1159—1160)'in emri altında, İfrîḳiya'nın şarkını zaptа teşebbüs ettikleri zaman, Nafûsaler de onlara boyun eğdiler. Nafûsa ülkesi Murâbıt imparatorluğunu yeniden kurmağa çalışan ve 580 (1184/1185)'den itibâren yarım asır müddetle şarkî Berberistan'da savaşan Banî Ġâniya'nın uzun süren isyân devresinde şiddetli savaşlara, katli-âmlara, seferlere ve kısmî istilâlara sahne oldu. Bu savaşlara Banî Sulaym ve Banî Hilâl'in meşhûr istilâ hareketi esnâsında Trablus ülkesine gelmiş bulunan Banî Sulaym'e bağlı Debbêb unsurları da iştirâk ettiler. Debbâb'ın bir kaç aşîreti, bilhassa Maḥâmîler ve Cuvârîler, evvelce Nafûsalerin huküm sürdükleri Trablus'un garbındaki sâhil bölgesine yerleştiler. Bununla berâber, Nafûsalerin büyük kısmı bu fetihler sırasında değil, arap istilâsını tâkiben yaylaya çekilmişlerdir.

Nafûsaler İfrîḳiya üzerinde Ḥafṣîler [b. bk.] ve daha sonra da türkler tarafından te'sis edilen hâkimiyet sırasında da kendilerini müdâfaa etmek mecbûriyetinde kalmışlardır. Civardaki diğer kavimler ibâżîlikten vazgeçerek, sünnîliği kabûl ettikleri ve neticede araplaştıkları hâlde, Nafûsaler berberî âdetlerini ve inançlarını muhâfaza etmişlerdir. Bunlar zaman-zaman Trablus hukûmetinin vergi toplama ve hâkimiyet te'sis etme gayretlerine karşı, memleketin dâhilinden gelen itirâz ve isyân hareketlerine iştirâk etmek üzere, dağların yüksek kısımlarına çekilmişlerdir.

XIX. asırda türkler Trablus'a tam mânası ile tekrar hâkim olduktan sonra, 1251 (1835/1836)'de Nafûsa yaylalarını zaptetmek içio, uzun ve çetin bir savaşa giriştiler. Mücâdele değişik muvaffakiyet ile 1274 (1857/1858)'e kadar devam etti. Bu devirde Şeyh Ġûma b. Ḫalîfa cesâreti ve sebâtı ile temâyüz etti. Bu zât berberî istiklâlini türklere karşı müdâfaa eden bir kahraman olarak gösterilir; fakat hakîkatte kendisi arap idi ve muhtemelen berberîlerin geniş ölçüde iştirâk etmedikleri mücâdelelerde en büyük hisse Maḥâmî arap aşîretine düşmüş idi. Trablus'un italyanlar tarafından 1911'de başlayan işgâli sırasında, Nafûsaler önce, Sabratha bölgesini ihtivâ edecek ve denize kadar uzanacak olan bağımsız bir ibâżî devleti te'sis etmek husûsundaki emellerine uygun düşecek tarzda düşmanca bir tavır takınmışlardı. 1913'te al-Aşâba'a yakınında bozguna uğratılan Nafûsaler italyanlara boyun eğdiler ve onlara sâdık kaldılar. Trablus'un iç kısımları birinci dünya savaşının sebebiyet verdiği hâdiseler neticesinde isyânlara karışınca, Nafûsaler büyük kayıplar bahasına italyanlara bağlılık gösterdiler. 1922'de Trablus ülkesinin iç kısmının yeniden zaptına girişilince, italyanların bu harekâtına katıldılar.

Bibliyografya: A. de C. Motylinsky, *Chronique d'Ibn Ṣaghîr sur les Imâms Rostemides de Tâhert* (*Actes du XIVème Congrès Intern. des Orientalistes*, Paris, 1908, III, 3—132; metin ve fransızca tercüme); Abû Zakarîyâ' Yaḥyâ b. Abî Bakr, *Kitâb al-sîra wa aḫbâr al-a'imma* (kısmî trc. E. Masqueray, *Chronique d'Abou Zakaria*, Paris, 1879);

Abu 'l-'Abbās Aḥmed b. Abî 'Oṣmān Sa'îd b. 'Abd al-Vāḥid al-Şammāḫî, *Kitāb al-siyar* (Kahire, 1301); Sulaymān al-Bārūnî, *Kitāb al-Azhār al-riyāżiya fî a'imma va mulūk al-ibāżiya* (Kahire, 1906/1907; Rüstemîlerden 'Abd al-Raḥmān'ın Ḳayravān'dan kaçışından Tāhert sülâlesinin zevâline kadarki ibāżî tarihini ihtivâ eden bu eserin yalnız ikinci kısmı neşrolunmuştur); R. Basset, *Les sanctuaires du Djebel Nefousa* (*J A*, 1899, XIII, 423—470; XIV, 88— 120); İbrāhîm u. Slîmān Ashammākhî, *Ir'āsrā d ibrīden dī drār n Infāsen, Relation en temazīr't du Djebel Nefousa* (nşr. A. de C. Motylinski), Algier, 1885; Grimal de Guiraudon, *Dyebayli Vocabulary from an unpublished MS. A. D. 1831* (*JRAS*, 1863, s. 669—698); A. de C. Motylinski, *Le Djebel Nefousa* (Paris, 1898); *Vocabulaire berbère ancien* (*Dialecte du Djebel Nefousa*, nşr. ve trc. A. Bossoutrot, *RT*, 1900, s. 489—507); E. De Agostini, *Le popolazioni della Tripolitania* (Tripolis, 1917), fasıl XXIV, XXVII, XXVIII ve tür. yer.; G. Buselli, *Testi berberi del Gebel Nefūsa* (*L'Africa Italiana*, 1921, s. 26—34); ayn. mll., *Berber Texts from Jebel Nefûsi* (*J. Afr. S.*, 1924, XXIII, 285—293); F. Béguinot, *Note sulle popolazioni del Gebel Nefûsa* (*L'Africa Italiana*, 1926, s. 234—244); ayn. mll., *Il Berberi Nefûsi di Fassâṣo* (Roma, 1931); Gen. R. Graziani, *Verso il Fezzān* (Tripolis, 1930), VIII, 31—39, 67—106.

Nafūsalerin zikredildiği eserler: Magrib'in fethine dâir arap vekayînâmeleri ve coğrafya eserleri; İbn 'Abd al-Ḥakam, İbn Ḥavḳal, al-Bakrî, al-İdrîsî, *Kitāb al-istibṣār*'ın ismi bilinmeyen müellifi, İbn al-Aşîr, İbn 'Iżārî, al-Nuvayrî, al-Tîcānî (*Riḥla*), İbn Ḫaldūn (*Kitāb al-'Ibar*, metin ve trc. de Slane, bilhassa I, 139, 143, 181, 378—380); *Histoire de l'Afrique et de la Sicile* (metin ve trc. Noël Des Vergers, Paris, 1841, tür. yer.); İbn Abî Dînār al-Ḳayravānî, al-Nāṣirî al-Salâvî; Aḥmed al-Nā'ib al-Anṣārî, *Kitāb al-manhal al-'aẕb fî tārîḫ Ṭarābulus al-ġarb* (İstanbul, 1317), I. Bk. bir de Marmol Caravajal, *Descripcion general de Affrica* (Granada, 1573), II, var. 307, fasıl LVII; Léon l'Africain, *Description de l'Afrique* (nşr. Schefer), Paris, 1896—1898, III, 195; H. Fournel, *Les Berbers. Étude sur la conquête de l'Afrique par les Arabes* (Paris, 1875—1881), tür. yer.; Ch. Tissot, *Géographie comparée de la province romaine d'Afrique* (Paris, 1884—1888), I, 40, tür. yer.; A. de C. Motylinski, *Les livres de la secte abadhite* (Algier, 1885); E. Mercier, *Histoire de l'Afrique septentrionale* (Paris, 1888—1891), tür. yer.; H. M. de Mathuisieux, *Notes sur la Tripolitaine ancienne et moderne* (*Publications de l'Association historique pour l'étude de l'Afrique du Nord*, Paris, 1906, V; aya. mll., *A travers la Tripolitaine* (Paris, 1912); ayn. mll., *La Tripolitaine d'hier et de demain* (Paris, 1912); E. Bernet, *En Tripolitaine* (Paris, 1912); G. Marçais, *Les Arabes en Berbérie du XIème au XIVème siècle* (Constantine ve Paris, 1913); G. Bonacci, *Gli Italiani sul Gebel* (*Rassegna contemporanea*, Roma, 1913, fas. XI); A. M. Slorza, *Esplorazioni e prigionia in Libia* (Milano, 1919); P. C. Bergna, *Tripoli dal 1510 al 1850* (Tripolis, 1925); F. Béguinot, *Le popolazioni della Tripolitania* (*La rinascita della Tripolitania*, Milano, 1926); M. Vonderheyden, *La Berbérie orientale sous la dynastie des Benoû 'l-Arlab* (Paris, 1927), tür. yer.; E. F. Gautier, *Les siècles obscurs du Maghreb* (Paris, 1927), tür. yer; L. Wittschell, *Klima und Landschaft in Tripolitanien* (Hamburg, 1928); F. Corò, *Vestigia di colonie agricole romane. Gebel Nefusa* (Roma, 1928); A. Piccioli, *La nuova Italia d'oltremare* (Verona, 1933), I, 21 v. dd.

(F. BÉGUINOT.)

NEFÛSÎ. AL-NAFŪSÎ, ABŪ SAHL AL-FĀRISÎ. Rüstemî âilesine mensûp ibāżî bir âlim olup, III. (IX.) asırda Tāhert'te yaşamıştır. Kaynaklarda bilgileri ve dinî gayretleri ile bu şehrin meşhûr olmasına yardım etmiş şahsiyetler arasında zikredilmektedir. Kendisi berberî dilini gâyet iyi bilmekte idi ve bu dilde tercüman olarak, hicretin III. asrının ilk yarısında ve bâzılarına göre, 258 (871/872)'e kadar, *imām* Allaḥ b. 'Abd al-Vahhāb ve sonra da 281—294 (894—907) arasında *imām* olan Abū Ḥātim Yūsuf b. Muḥammed'in hizmetinde çalıştı. Bundan şu neticeyi çıkarabiliriz: Tāhert'in Rüstemî hukümdarları, şark menşe'li olduklarına göre, arapça konuşmakta olup, Magrib'in berberî dilinde konuşan halkı ile temâs için tercümana ihtiyacları var idi. İbāżî iktidârı Fâtımîler tarafından bertaraf edildiği sırada, Abū Sahl Marsa 'l-Ḫarez (Bona ile Tunus hudûdu arasında La Calle)'e yahut bir başka rivâyete göre, Cezâyir sâhili üzerinde 'Ayn Taya ile Cinet burnu arasında Marsa'l-Daecāc'a yerleşti (krş. al-Bakrî, nşr. de Slane, Alger, 1911, s. 64 v.d., 82).

al-Nafūsî berberî dilinde büyük bir *Dīvān*'ın müellifi olup, bunun içindeki dinî ve tarihî şiirleri ibāżî fırkasının akîdesi ve tarihi ile alâkalıdır. Bu eser de, bir çok ibāżî berberîlerin

eserleri gibi, kaybolmuş ise de, Mzāb'da, Cerbe'de ve Nafūsaler nezdinde yapılacak araştırmalar neticesinde, bâzı parçalarının bulunması mümkündür. Her ne olursa-olsun, Abū Sahi berberîlerin edebiyat tarihinde, bilhassa şimâlî Afrika'nın millî dilleri ile din ve fıkha dâir risâleler, vekayînâmeler, şiirler ve hâl tercümeleri yazmış olan ibāżî müellifleri içinde seçkin bir yer işgâl etmektedir.

Bu türlü edebî bir hareket, umûmiyetle bu râfızîlerin akîdelerini, bilhassa bu akîdenin sünnî görüşlerinden farklı taraflarını, orta ve şarkî Mağrib'de yaşamış ve milâdî 1000 yılına doğru sayıları hayli yükselmiş olan ve arapça bilmeyen yerlilerin kolayca anlayabileceği hâle koymak zorunda kaldıkları hesaba katılarak, izah edilmektedir. Bununla berâber, bugün bile süregelen bir başka mühim durumu da gözden kaçırmamak gerekir: bu balkın kendi eski dillerine bağlılığı, arapça konuşan kütleye, husûsiyle sünnî müslümanlara karşı muhâlefetin bir ifâdesi sayılır. XIX. asrın sonlarına ve XX. asrın başlarına doğru, Trablus'ta Yefren bölgesi topraklarında bir çok berberî toplulukları, Senūsî propagandasının te'siri altında, yavaş-yavaş ibāżî akîdesini terketmiş ve sünnîliği kabûl etmişlerdir. Bu hâdisede ayrıca râfızîliğin reddi, büsbütün araplaşmayı önlemeğe yaramış görünen millî dil ile olan bağları gevşeterek, berberî lehcesinin gittikçe daha az konuşulmasına meydan vermiştir. Berberîler ile bu husûs üzerinde konuşulduğu zaman sünnîlikten ayrılık ile berberî dilinin kullanılması arasında bir münâsebet bulunduğu kolayca anlaşılır. Bu husûs millî dil sevgisinin kuvvetli olduğu Fassāṭo bölgesindeki edebî mâhiyette dinî bir çok şiirler ile de te'kit olunmaktadır. Şâir bu şiirlerde eskiden gelişip, rağbet kazanmış, lakat sonradan zayıflayıp, şimdi tamâmen ortadan kalkmak üzere bulunan ibāżî akîdesinin yayılmasını kolaylaştırmakta ve akîdeye kuvvet vermekte olduğu için, berberî dilinde yazdığını açıkça söylüyor. Onun böylece geçmiş zamanlarda, berberî dilinde yazılmış olan ibāżî edebiyatının kısmen cârî kanâatlere aymayan hisleri ve milliyet duygusunu ifâde etmiş olduğu anlaşılıyor. Menşe'i bakımından arap medeniyeti ile an'anevî temâs hâlinde olmasına rağmen, Abū Sahl, zamanına en iyi şekilde uyabilmek için, büyük bir gayretle berberî dilini öğrenmiştir; eserlerini bu dilde yazması dinî şuûrunun derinliklerinde bu dil ile vaz'ettiği akîde arasındaki münâsebeti sezmiş olmasından ileri gelmiş olmalıdır.

Bibliyografya: Abu 'l-'Abbās b. Abī 'Oşmān Sa'īd b. 'Abd al-Vāḥid al-Şammāḥī, *Kitāb al-Siyar* (Kahire, 1301), s. 289 v.d.; Sulaymān al-Bārūnī, *Kitāb al-Azhar al-riyāżiya fī a'imma va mulūk al-ibāżiya* (Kahire, 1906—1907), s. 68 v.d.; A. de C. Motylinski, *Les Livres de la secte abadhite* (Algier, 1885), s. 31: R. Basset, *Les généalogistes berbères* (*Archives Berbères*, I, fas. 2, s. 5 ve 11); H. Basset, *Essai sur la littérature des Berbères* (Algier, 1920), s. 28, 64 v.dd., 69—72. (F. BÉGUINOT.)

NEHĀVAND. [Bk. NİHĀVEND.]

NEHÎKÎ. NAHİKİ, câhiliye devrinde bir ilâh adı olan *Nahik*'ten müştak bir nisbe olup, Wellhausen ve Nöldeke tarafından, Tamîm, Naḥe' (Maẓḥic) kabileleri arasında ve islâmiyetten önceki Mekke'de kullanıldığı tesbit edilmiştir. Bu tâbir Kûfe ve Sāmarrā'da Naḥa' kabîlesinden bir şiî âlimler âilesini teşkil eden Āl Nehîk (Nahîk-oğulları)'e delâlet eder. Bunlar 'Alî tarafdarı ve Kumaylîya (veya Kāmilîya; bk. İbn Sa'd, VI, 124; Mi'dān al-Semîṭī'nin Cāḥiz, *Ḥayavān*, II, 98'de bulunan kasîdesi) fırkasının kurucusu olarak çok meşhûr olan Kumayl b. Ziyād'ın ceddi olan Nahîk'in soyundan gelirler. Bu âilenin iki mensûbu Sāmarrā'ya gelip, yerleşti (Ṭūsī, *Fihrist*, s. 203; krş. s. 179, 196): biri 'Abd Allāh b. Muḥammed (Kaşī, s. 6), Mîmîya tarîkatına mensûp, ehl-i sünnete muârız bir muharrir olup, Mas'ūdī ve İbn Ḥazm tarafından zikredilmektedir; Friedländer, Barbier de Meynard'a istinâden, bu ismi „Bhnkī" okumuştur (*Heteredoxies of the shî'ites*, II, 102 v.d.; krş. Astarābādī, *Manhac*, s. 299; Wellhausen, *Reste arab. Heidenthums*, s. 67, 245). (LOUIS MASSIGNON.)

NEHİR. AL-NAHR, semânın cenûp yarım küresinde bulunan bir burc olup, eskilerin Ποταμός, *Flumen* veya *Amnis*'ine tekabül etmektedir (krş. bir de Aratos, φαινόμενα, beyit 358, Geminos, Εἰσαγωγή; Ptolemaios, *Almagest*). Aratos (beyit 360) — gâlibâ eskiler arasında ilk olarak — gökteki *nahr*'in bir burc hâline getirilmiş Eridanus (Ἠριδανός, sabah *nahr*'i yahut karanlık veya garp *nahr*'i?) olması lâzım geldiğini, Helios'un oğlu Paëton'un göğe çıkmak teşebbüsünde Zeus'un yıldırımı ile vurularak, buraya düştüğünü söyler. [Yer yüzündeki Eridanus hakkında da yunan müellifleri arasında mühim ayrılıklar görülür: çok defa Po (Padus) olarak teşhis edilmiş ve daha sonraları, herhâlde telâffuz benzerliği dolayısı ile, Ron (Rhodanus = Rbône), battâ Ren (Rhenus = Rhein) nehirleri ile karıştırılmış ise de, Strabo tarafından τὸν μηδαμοῦ γῆς ὄντα „hiç bir yerde bulunmayan" denilerek, mevcûdiyeti tamâmiyle inkâr edilmiştir]. Başka bir telakkîye göre (Eratosthenes, atn. 37), *Nahr* bureu Nil'i temsil eder; çünkü „yalnız o

cenûptan gelmekte" ve en fazla yükseldiği sırada gök *Nahr*'i ufkun cenûp noktasından şimâle doğru akar gibi görünmektedir

Aratos Nahr burcunun yalnız Elcebbâr (al-Cabbār = Orion) ve Balina (Ḳiṭus = Cetus) burcları arasında kalan kısmını bilmekte iken, Eratosthenes ve Hyginos bu burcun cenûb-i şarkî istikametinde Sübeyl (α Carinae, Canopus) yıldızının bulunduğu bölgeye kadar uzandığını kabûl ediyorlardı; buna karşılık Batlamyus, daha sonraki bütün müellifler gibi, burcun istikametini cenûb-i garbî olarak gösteriyor ve cenûp ucundaki birinci kadirden yıldıza (*āḫir al-nahr* = α Eridani, Achernar, aş. bk.) ἔσχατος τοῦ Ποταμοῦ ismini veriyor, mevkiini de tâyin ediyordu; fakat bu tâyini doğru değil idi; zîra cenûp istikametinde meylinin fazlalığı ($\delta + 100 = -67^\circ 25'$) dolayısı ile kendisi bu yıldızı İskenderiye'de bizzat müşâhede edemezdi.

al-Nahr burcu cenûp yarım küresi bureları arasında olup, şimâlde Boğa (*al-Ṯavr*), şarkta Dev (*al-Cabbār* = Orion), Tavşan (*al-Arnab* = Lepus) ve Büyük köpek (*al-Kalb al-akbar* = Canis major) burcunun, pek uygun olmayarak, *Ḫāric al-ṣūra* denilen en garptaki yıldızları [ki bunlar zamanımızda Güvercin = Columba ve *Minḳāş* = Caela sculptoris küçük burclarına katılmaktadır], garpta Balina (*Ḳiṭus* veya *Ḳayṭus* = Cetus) burclarına komşu olur. 'Abd al-Raḥmān al-Ṣūfī'ye göre, al-Nahr burcunun aslı olan, yâni burc şeklini meydana getiren (*kavākib min al-ṣūra*) 34 yıldızı vardır ve bunların dışındaki yıldızlar ise, sayılmamaktadır. al-Nahr burcu, Elcebbâr'ın sol ayağındaki parlak yıldızdan (*Riḳl al-Cabbār* = β Orionis, Rigel) itibâren, λ Eridani yıldızı ile başlar; bir kaç dirsek çizerek, η Eridani'ye kadar garba doğru uzandıktan sonra, aş.-yk. τ^1 yıldızına kadar cenûba, sonra τ^2'ye kadar şarka, buradan τ^9 ve sonra $\nu^{1,2}$ Eridani'ye kadar uzanır ve nihâyet cenûb-i garbî istikametini alarak, *i*, *g*, *h* yıldızları vâsıtası ile, burcun en cenûpta ve en parlak yıldızı olan *āḫir al-nahr*'e varır.

Ḳuṣayr 'Amra kubbesindeki tavan resminin bâkî kalmış olan kısmında al-Nahr burcu al-Cabbār'ın kalkmış ayağından başlayarak, hatt-ı istivânın (*mu'addil al-nahār*) bir az aşağısında, ona muvâzî olarak, garba doğru Balina burcu istikametinde uzanan dar bir şerit gibi görünmektedir.

Araplar al-Cabbār burcunun sol ayağının (Rigel yıldızı) dayanır gibi göründüğü ve τ Orionis, λ, β ve ψ Eridani yıldızlarının teşkil ettiği dörtgene *Kursî al-cavzā' al-muḳaddam* ("öndeki tabt") derler ki, bunun karşılığı *Kursî al-cavzā' al-mu'aḫḫar* veya *'Arş al-cavzā'* denilen "arkadaki tahttır". Yine ζ, ϱ, η ve τ^1—τ^5 Eridani yıldızlarının ε ve π Ceti yıldızları ile berâber kuşattıkları seyrek yıldızlı sâhaya *Uḏḥī al-na'ām* ("deve kuşu yuvası"), bunun etrafındaki çok sayıda küçük yıldızlara *al-Bayż* ("yumurtalar") veya *al-Ḳayż* ("yumurta kabukları") ismini verirler. al-Nahr burcunun en cenûpta bulunan ve aynı zamanda en parlak olan yıldızına (birinci kadirden α Eridani) *al-Ẓalīm* ("erkek deve kuşu") yahut *Āḫir al-Nahr* ("nehrin sonu"); kıral Alfonso cedvellerinde) denilir ki, bugün garp dillerinde kullanılan Achernar veya Acarnar adları bundan gelmektedir. Bu yıldız ile cenûbî Ḥût burcunda yine onun gibi birinci kadirden *Fam* (*Fum*) *al-Ḥūt* "balığın ağzı" (Fomalhaut, α Piscis austrini) arasında şimdiki 'Anḳā (Phoenix) burcu bölgesinde oldukça çok sayıda bulunan yıldızları araplar *al-Riǧāl* ("deve kuşu civcivleri") ismi altında toplarlardı. al-Ṣūfī Şîraz'da ufuk yakınlarında bir gemi şeklini çizen yıldızlar (*Zavraḳ*, α, ϰ, μ, β, υ ve γ Phoenicis) gördüğünü kaydetmiş idi. Bunların en parlağı (α, Ṣūfī'ye göre üçüncü, gerçekte ikinci kadirden) olan yıldız, Fam al-Ḥût ve β Ceti [*Deneb* (*Ẕanab*) *Ḳayṭus* "balinanın kuyruğu"] ile berâber, ikiz kenarlı bir üçgen teşkil etmektedir ki, bunun içindeki yıldızlar Ṣūfī'ye göre, *al-Riǧāl*'e âit sayılmak icâp eder. α Phoenicis yıldızı *al-Żifdā' al-ṯānī* ("ikinci kurbağa") ismini taşımakta, *al-Żifdā' al-avval* ("birinci kurbağa") adı ise, α Piscis austrini (*Fam al-ḥūt*) yıldızına âit bulunmaktadır.

Bibliyografya: 'Abd al-Raḥmān al-Ṣūfī, *Description des étoiles fixes* (nşr. H. C. F. C. Schjelleurp), Petersburg, 1874; L. Ideler, *Untersuchung über den Ursprung und die Bedeutung der Sternnamen* (Berlin, 1809); F. Saxl, *The Zodiac of Quṣayr 'Amra* (K. A. C. Creswell, *Early Muslim Architecture* (Oxford, 1932), I; Escher, *Eridanus* (Pauly-Wissowa, *Realenzyklopädie*, VI, 447).

(W. HARTNER.)

NEHREVÂLÎ. AL-NAHRAVĀLĪ (NAHRAVĀNĪ; 1511—1582?) arap tarihçisi. ḲUṬB AL-DĪN MUḤAMMED B. 'ALĀ' AL-DĪN AḤMED B. ŞAMS AL-DĪN MUḤAMMED B. ḲĀŻĪ ḤĀN MAḤMŪD AL-MAKKĪ AL-ḲĀDİRĪ AL-ḤARḲĀNĪ AL-ḤANAFĪ, 917 (1511)'de Mekke'de dünyaya gelmiştir. Âlimler yetiştirmiş eski bir hind âilesine mensûp olan babası Gucarât'ta Nahravāla'den Mekke'ye hicret etmiş idi. Babasının nezâreti altında başladığı tahsilini tamamlamak için, 943 (1536)'te Kahire'ye ve İstanbul'a gitti. Kahire'de al-Suyūṭī'nin talebelerinden ders aldı. Doğduğu şehre döndüğü zaman al-Aş-

rafîya medresesine müderris tâyin olundu. 965 (1557)'te, Anadolu'dan geçerek, İstanbul'a gitti ve bu seyâhat sonunda Mekke'de Kanbayâtîya medresesine tâyin edildi. 975 (1567)'te Sulaymâniya medresesi dört sünnî mezhebi içine alacak şekilde yeniden kurulduğu zaman bu medreseye geçti; daha sonra Mekke'ye müftî tâyin olundu ve 990 (1582)'da, başka kaynaklara göre de, 988 veya 991'de öldü.

İlk eseri İstanbul'a yaptığı ikinci seyâhate âit tasvirler olmalıdır. Bu eser bugün mevcut değildir. Öteki eserlerini yazılış tarihlerine göre kat'î olarak sıralamak ve hâl tercümesinde bunlara bir yer ayırmak mümkün değildir. Eserleri şunlardır: 1. mektup yazanlar için bir araya getirilmiş şiir dergisi; Leiden yazmasında (*Cat. cod. ar².*, I, 356) şu başlığı taşımaktadır: *Timṯāl al-amṯāl al-sā'ira fi 'l-abyāt al-farîdat al-nādira*; Kahire nüshasında (*Fihris*[1], IV, 220; [2]III, 68) adı şudur: *al-Tamṯîl va 'l-muḥāżara bi 'l-abyāt al-mnfradat al-nādira*; 2. *Kanz al-asmā' fi fann al-mu'ammā* adlı muammâ mecmuası; Berlin, nr. 7346'da, Escurial (Cat. Derenbourg, nr. 556[1])'de, İstanbul (Âşir Ef., III, 107, 296)'da ve Kahire (*Fihris*², III, 307)'de muhâfaza edilmektedir. 'Abd al-Ḳādir al-Baġdādî (*Ḫizānat al-adab*, III, 113) bu yazmadan bir çok parçalar almış ve Mu'în al-Dîn 'Abd al-Mu'în b. Aḥmed al-Bakkā' 993 (1585)'te *al-Ṭirāz al-asmā'* adı altında bir şerh yazmıştır (yazmalar Uppsala, nr. 63; Paris, nr. 3417, 5; Escurial, *ayn. esr.*, nr. 536, 2; parçalar da, Leiden'de, *ayn. esr.*, nr. 522'de mevcuttur). Hâl tercümelerine dâir eserinin tarihini de tesbit etmek mümkün değildir; bu eserden *Muntaḫab al-tārîḫ* adı altında, Leiden (*ayn. esr.*, nr. 1045)'de parçalar mevcuttur.

En mühim tarihî iki eseri hayatının son on yılı içinde yazılmıştır. 1 ramazan 981 (3 mayıs 1573)'de, Yemen'de türk hâkimiyeti tarihini tamamlamıştır; eserin adı *al-Barḳ al-Yamānî fi 'l-fatḥ al-'Oṯmānî*'dir; 900 (1494) yılından başlamakta, vezir Süleyman Paşa idâresindeki ilk türk fethini, zeydîlerin dönüşünü, sadrâzam Sinan Paşa tarafından yapılan ikinci fethi anlatmaktadır; Sinan Paşa'ya ithâf edilen eserin zeylinde paşanın Tunus ve Halkulvâd fethi tasvir edilmektedir. Müellif 982 (1574)'de, Murad III.'ın tahta çıkmasından sonra, eseri ikinci defa hazırlamıştır; krş. de Sacy, *NE*, 1787, IV 412—521 ve *GAL*, II, 382'de sayılan yazmalara şunları eklemeli: Leiden, *ayn. esr.*, nr. 944; Paris (Blochet, *Cat. des Mss. Ar. des nouvelles acquisitions*, nr. 5927), Escurial (Lévi-Provençal, nr. 1720; Kahire, *Fihrist*², V, 56), bir de D. Lopes, *Extractos da historia da conquista da Jaman pelos Othmanos texto ar. contrad. e notas*, Lizbon, 1892. *al-I'lām bi-a'lām balad* (*bayt*) *Allāh al-ḥarām* adı altında Sultan Murad'a ithâf ettiği Mekke tarihini 985 (1577)'te bitirdi; Wüstenfeld'in *Chroniken der Stadt Mekka* (Leipzig, 1857), I'de neşretmiş olduğu bu eser Kahire'de 1303, 1305'te Aḥmed b. Zaynî Daḥlān'ın *Ḫulāṣat al-kalām fî bayān umarā' al-balad al-ḥarām*'ının kenârında ve 1316'da yayınlanmıştır; *GAL*, II, 382'de zikredilen yazmalara şunları eklemek gerekir: Tübingen, nr. 23; Paris, nr. 1637—1642, 4924, 5932, 5999; Leiden (*Cāt.*², I, nr. 926—930); Cambridge (Browne, nr. 42—44); Ambrosiana, H. nr. 116 (*ZDMG*, LXIX, 77); Vaticana, nr. 284; İstanbul, Süleymâniye, nr. 815; Nûruosmâniye, nr. 3047; Kahire (*Fihris*², V, 32); Cat. Bankipore, XV, 1085; Âṣafîya, s. 178. Bu eser meşhûr türk şâiri Bâkî [b. bk.] tarafından türkçeye tercüme edilmiştir (yazm. Gotha, nr. 158; Viyana, nr. 895; Or. Ak., Krafft, nr. 260; Cambridge, *Suppl.*, nr. 72'de; nşr. Gottwaldt, Kazan, 1286). Bu zâtın yeğeni olan Bahā' al-Dîn b. 'Abd al-Karîm b. Muḥibb al-Dîn b. 'Alā' al-Dîn 29 şevvâl 961 (26 eylül 1554)'de Gucarāt'ta Aḥmedābād'da doğmuş olup, Mekke'de amcasının yanında yetişmiş, sonra Murâdîya medresesinde müderris, 982 (1575)'de Mekke'ye müftî, 990 (1582)'da İmâm al-ḥaram olmuş, 15 zilhicce 1014 (24 nisan 1606)'te ölmüştür (al-Muḥibbî, *Ḫulāṣat al-aṯar*, III, 8). Bahā' al-Dîn amcasının yukarıda zikredilen eserinin *I'lām al-'ulamā' al-a'lām bi-binā' al-mascid al-ḥarām* adı altında bir hulâsasını yapmıştır. Yazmalar. Leiden, *ayn. esr.*, nr. 931; Kahire, *Fihris*², V, 32; Bankipore, XV, 1089.

Nahravâlî'nin oğlu Muḥammed 1005 (1596)'te Mekke ve Medine tarihleri ile *Ibtihāc al-insān va 'l-zaman fi 'l-iḥsān al-wāṣil li 'l-ḥaramayn min al-Yaman bi-Mavlāna 'l-'Ādil al-Bāşā Ḥasan* (Leiden, *ayn. esr.*, nr. 937; Kahire, *Fihris*[1], V; [2]V, 3) adı altında 988 (1580)'de Yemen vâlisi bulunan Ḥasan Paşa'nın fütûhâtını kaleme almıştır.

Bibliyografya: *Ẕayl al-Şaḳā'iḳ al-nu'māniya*, s. 268 (*Mu'cam al-maṭbū'āt*, s. 1871'de Sarkîs tarafından zikredilmiştir); al-Nu'mānî, *al-Ravż al-'āṭir* (Berlin yazm., nr. 9886, 262[a]); İbn el-'Aydarûs, *al-Nūr al-vāfir* (Bankipore yazm.), var. 194; al-Ḫafâcî, *Rayḥānat al-alibbā'* (Kahire, 1294), s. 153—157; Wüstenfeld, *Gesehichtschreiber*, s. 534; Brockelmann, *GAL*, II, 382; *Suppl.*, II, 514 v.d. (C. BROCKELMANN.)

NEHREVÂN. NAHRAVĀN yahut halk telaffuzunda NIHRAVĀN (Yāḳūt, IV, 846 v. dd.), Baġdad ile Vâsiṭ arasında bir yerin adı

olup, 38 (658) yılında halîfe 'Alî ile hâricîler [b. bk.] arasında vukua gelen muhârebe sebebi ile meşhûr olmuştur.

NEHR-ÜL-MELİK. [Bk. DİCLE.]

NEKÎR. [Bk. MÜNKER.]

NEMÂRE. AL-NAMĀRA. 1. Suriye'de bir yer ismi. Burası Cabal al-Drūz (Cabal al-Ḥavrān)'da al-Ruḥba ovasına kadar uzanan Vādi 'l-Şām'dan bir tepe üzerinde al-Şafā' *ḥarra*'sında bulunur ve romalıların Namara hudut mevkiine tekabül eder (Waddington, *Inscriptions*, nr. 2270). al-Namāra'nın 1 km. kadar cenûbunda Dussaud tarafından „bütün arapların kıralı" Maru 'l-Ḳays bar 'Amru, yâni Laḫmîlerden İmru 'l-Ḳays b. 'Amru'ya âit Boṣrā' takvimine göre, 7 keslūl 223 = 7 kânûn I. 328 (m. a.) tarihli bir nabatî-arap kitâbesi bulunmuştur.

Bibliyografya: R. Dussaud (ve Clermont-Ganneau), *Inscription nabatéo-arabe d'en-Nemâra* (*Revue Archéol.*, III. seri, 1902, XLI, II, 409—421); J. Halévy (*Revue Sémitique*, 1903, XI, 58—62); F. E. Peiser, *Die arabische Inschrift von En-Nemâra* (*OLZ*, 1903, VI, 277—281); M. Hartmann, *Zur Inschrift von Namāra* (*OLZ*, 1906, IX, 573—584); M. Lidzbarski, *Ephemeris für semit. Epigraphik* (1908), II, 34—37; Th. Nöldeke, *Der Araberkönig von Namāra* (*Florilegium Melchior de Vogüé*, Paris, 1909, s. 463—466); Clermont-Ganneau (*RAO*, VI, 305—310; VII, 167—170); J.-B. Chabot, *Répertoire d'épigraphie sémitique*, nr. 483; R. Dussaud, *Topographie historique de la Syrie*, s. 255, 269, 353, 371, 378.

Eski çağda başka üç mevkî de aynı ismi taşımakta idi:

2. Namara (Waddington, nr. 2172—2185) Cabal Ḥavrān'da al-Muşennef'in şimâl-i garbîsinde şimdiki Nimra köyü.

Bibliyografya: Nöldeke (*ZDMG*, XXIX, 437); Buhl, *Geographie des alten Palästina* (Freiburg, 1896), s. 253; Thomsen, *Loca sancta*, s. 92; Dussaud, *Voyage archéol. au Ṣafa* (Paris, 1901), s. 148, 184; *Publications of the Princeton University Archaeol. Expedition to Syria in 1904—1905*, Division II, Section A, s. 342; Divis. III, Sect. A, s. 350; Dussaud, *Topographie*, s. 395.

3. Namara, Batanaya'da bir köy olup, muhtemel olarak şimdi Nāmir al-Havā' (Der'ā kasabası şimâl-i şarkîsinde) köyüdür.

Bibliyografya: Schumacher (*ZDPV*, XII, 291; XX, 211); Dussaud, *Topographie*, s. 341, 359 v.d.

4. Namara, Nam(a)r Şanamēn garbında al-Ḥāra (Εὐτίμη) ve Cāsim (Gasimea) arasında kadîm bir hudut taşı üzerinde zikredilmiştir.

Bibliyografya: Clermont-Ganneau (*RAO*, I, 3 v. dd.); Dussaud, *Topographie*, s. 341 (krş. Namr: Nöldeke, *ZDMG*, XXIX, 437 ?). (E. HONIGMANN.)

NEML. AL-NAML, karınca, *Kur'an*'ın bütünü Mekke'de nâzil olan yirmi yedinci sûresi. Bu sûre umûmiyetle ikinci devre sûreleri arasına konulur, Sûrenin 93 âyeti vardır ve adı 18. âyetten alınmıştır: „Ordular karınca vâdisine geldikleri zaman, bunlardan biri: — Ey karıncalar yuvalarınıza girin; Süleymān ile orduları farkında olmadan, sizleri ezmesinler—demiştir". Sûrede neshedilen yalnız bir âyet vardır ki, bu da IX, 5 tarafından neshedilen XXVII, 92'dir. Krş. bir de mad. NAHL.

(MAURICE CHEMOUL.)

NEMRÛD. [Bk. NİMRÛD.]

NEMRÛD. NAMRŪD, aynı zamanda NAMRŪẒ, NİMRŪD. Kitab-ı Mukaddes'teki Nimrod adı, islâm enbiyâ kıssalarında, *Aggada*'da da olduğu gibi, İbrāhīm'in çocukluğuna dâir dinî rivâyetlerde geçer. Bu adın *Kur'an*'da geçmemesinin sebebi, muhtemelen, *Kur'an*'da çok zaman isim zikredilmemiş olmasıdır. Aşağıdaki âyetlerden Namrūd hikâyesine *Kur'an*'da işâretler bulunduğu açıkça anlaşılmaktadır: „Kendisine hükümdarlık bahşetmiş olan Allah hakkında İbrāhīm ile münâkaşa eden kimseyi görmedin mi? İbrāhīm — „Hayatı da, ölümü de veren benim Rabbimdir" — deyince, — „Ben hayatı ve ölümü veriyorum" — diye cevap verdi. İbrāhīm: — „Allah güneşi şarktan doğdurur, sen garptan doğdur"— deyince, kâfir şaşırıp kaldı" (II, 258). Müfessirler burada İbrāhīm ile münâkaşa edenin Namrūd olduğunu ileri sürmekte haklı olabilirler. *Kur'an*'da bir de Namrūd'un, kendisine veya putlarına tapmadığı için, İbrāhīm'i cezâlandırmak istediği ve onu ateşe attırdığı husûsundaki efsâne ile ilgili bir telmih vardır: „Onlar (Namrūd'un tarafdarları) şöyle dediler: — Eğer iki elin böğründe durmak istemiyorsan, onu ateşe at ve mâbudlarını kurtar — ve biz (Allah) şöyle dedik: — Ateş, soğuk ol ve İbrāhīm'e selâmet ver!" (XXI, 68, 69). Şu âyette de Namrūd kasdedilmiş olmalıdır: „İbrāhīm'in ümmetinin cevabı ne oldu? Onlar yalnız şöyle dediler: — Onu öldürün, diri-diri yakın —; fakat Allah onu yanmaktan kurtardı" (XXIX, 24). „Onlar (Namrūd'un adamları) dediler: — Onun için bir yığın (odun yığını) yaptır ve onu harlı ateşe at" (XXXVII, 97).

Allaha saldırmak için, umûmiyetle, Namrūd'a atfedilen kule inşâsı efsânesi, *Kur'an*'da Fir'avn ile müşâviri Hāmān'a isnât edilmiştir. Fir'avn müşâviri Hāmān'ı göklere ulaşan kuleyi yaptırmakla vazifelendirir (XXVIII, 38

XL, 36, 37). Ṭabarî'de etraflı bir şekilde yer almış olan bu efsâneye, daha geniş teferruât ile, 'Antar hikâyesinin başında, Abraham-*Midrâš*'ında rastlıyoruz.

Ṭabarî Namrûd'u, Sulaymân b. Dâvûd ve Ẕu 'l-Ḳarnayn gibi, dünyaya hukmetmiş üç veya (Buhtunnasr ile berâber) 4 hukümdar arasında saymaktadır. Onun müneccimleri bir çocuğun doğacağını, saltanatını devirip, putları tabrip edeceğini kendisine haber verirler. İbrâhîm böylece, Mûsâ, Gılgamış, Semiramis, Sargon, Karna (*Mahâbhârata*'da), Trakhan (Gilgit kıralı), Kyrus, Perseus, Telephus, Aigisthos, Oedipus, Romulus ve Remus, Îsâ (S. Frazer, *Folklore in the Old Testament*, II, 437—455) gibi, doğduğu günden itibâren, bir hukümdar için tehlike teşkil eden efsâne kahramanlarından biri olur. Âzar veya Târiḥ (Teraḥ)'ın karısı Ûşe, Namrûd'a ve adamlarını aldatmağa muvaffak olur; İbrâhîm'in doğuşu gizli kalır. Vaktinden önce gelişip-olgunlaşan İbrâhîm Namrûd ile dinî bir münâkaşaya girişir: Namrûd Allah olamaz; çünkü Allah hayatı da ölümü de verendir. Namrûd cevap olarak, kendisinin de aynı şeyleri yapabileceğini, çünkü ölüme mahkûm bir adamı bağışlayabildiği gibi, öldürtebileceğini de söyler. Namrûd İbrâhîm'i ateşe attırır. Ateş soğur ve zarar vermez. Bir melek İbrâhîm'i ateşten çıkarır; Namrûd üç delikanlının ateşten kurtuluşu karşısında şaşıran Buhtunnasr'ın durumuna düşer (Daniyal, III, 24 v. dd.). Namrûd İbrâhîm'in Allahına kendi göğünde hücûm etmek ister; dört genç kartalı et ve şarap ile besler; bir sandığın dört köşesine uçlarında birer et parçası bulunan dört mızrak diktirir, kendisi de sandığa yerleşir; ete ulaşmak isteyen kartallar mütemâdiyen yükseklere uçarlar; dağlar karınca yuvalarına benzer, bütün dünya deniz üstünde bir gemi gibi görünür. Fakat hepsi boşunadır. Sonunda Namrûd yere düşer. Bunun üzerine, İbrâhîm'in Allahına ulaşabilmek için, bir kule yaptırır. O zaman dil karışıklığı hâsıl olur; bir tek süryânî dili yerine, 73 dil meydana gelir. Allahın melekleri Namrûd'u tekdir ederler. Bununla berâber Namrûd Allaha karşı savaşmak maksadı ile, ordusunu hazırlar. Allah onun üzerine bir sivrisinek ordusu gönderir; bunlar Namrûd'un adamlarının kanını emer, etini yer. Bir sivrisinek de Namrûd'un burnundan beynine girer. Dört asır zâlimâne hukûm sürmüş olan Namrûd, ölümüne kadar dört asır daha sivri sineğin işkencesini çeker. İslâm efsânesi Namrûd adını *tamarrada* („[Allaha karşı] baş kaldırdı")'den iştikak ettirir. Bununla berâber Namrûd efsânesinin bir başka şeklinde bu ad *namra* („dişi kaplan")'dan gelmektedir. Buna göre, Namrûd bir dişi kaplanın sütü ile büyümüştür. Efsânenin bu şekli Romulus-Remus (Jean de l'Ours) nev'ine yaklaşmakta ve hattâ Oedipus efsânesine tamâmen benzemektedir; zîra gizli bir şekilde büyüyen Namrûd babasını öldürür ve annesi ile evlenir. Efsânenin bu şekli al-Kisâ'î'de ve daha tam olarak, 'Antar hikâyesinin giriş kısmında yer almaktadır.

Namrûd'un babası Kana'ân b. Kûş'u rüyâsında kâbus basar; bunu oğlunun kendisini öldüreceği yolunda tâbir ederler. Çocuk doğar, burnuna bir yılan girer; bu korkunç bir şeye delâlet eder. Kana'ân çocuğu öldürmek ister ise de annesi Sulḫâ' onu gizlice bir çobana emânet eder; fakat sürü, bu siyah ve yassı burunlu çocuğu görünce, dağılır. Çobanın karısı çocuğu nehre atar, sular onu bir sâhile sürükler ve orada bir dişi kaplan kendisini emzirir. Daha bir çocuk iken tehlikeli olan Namrûd ilk gençlik çağında haydutların başına geçer; çetesi ile birlikte, Kana'ân'a hücûm ederek, onu (kendi babası olduğunu bilmeden) öldürür ve kendi öz annesi ile evlenir; memleketine ve az sonra da dünyaya hâkim olur. Âzar (*Kur'an*'da İbrâhîm'in babası olarak görünür) ona içinde süt, yağ ve şarap akan, yapma kuşların öttüğü hârikulâde bir saray — orta çağ şiirinde o kadar geçen Bizans chrysotriklinium hârikası—yaptırır. İdrîs'in talebeleri ile mücâdele ederek, İdrîs ile Hermes'in mirası olan nücum ilmini zorla ele geçirir; İblîs'ten sihir öğrenir. Namrûd kendisine, tanrı gibi, ibâdet ettirir. O zaman korkunç rüyâlar, alâmetler görmeğe, sesler duymağa başlar. Namrûd'un bütün gaddarca tedbirlerine rağmen, İbrâhîm dünyaya gelir, büyür ve çok geçmeden, halkın Namrûd'a olan imânını sarsar. Namrûd Allaha inananları vahşî hayvanların önüne atar. Hayvanlar onlara dokunmazlar. Bunun üzerine onlara yiyecek, içecek vermez. Çölün kumları buğday tâneleri hâline gelir: tânelerin üzerinde „Allahın ihsânı" yazılıdır. Namrûd İbrâhîm'i ateşe atar; İbrâhîm'e hiç bir şey olmaz. Namrûd büyük bir ateş yaktırır; alevleri fersahlarca uzaktaki kuşları kavuran ateşe yaklaşmak imkânsızdır. İblis bir mancınık icât ederek, İbrâhîm'i bununla ateşe atar. İbrâhîm orada, çiçek açmış ağaçlar altında ve çağıltılı bir kaynağın yanı başında hayatının en güzel günlerini geçirir. Bunun üzerine Namrûd gökte İbrâhîm'in Allahına hücûm etmeğe karar verir. Aç kartallar Namrûd'un tahtırevânını göklere çıkarırlar; o zaman Namrûd'un kulağına şöyle bir ses gelir: — „Birinci kat gök beş yüz senelik bir mesâfededir; gökler arasında beş yüzer yıllık mesâfeler vardır; ondan sonra da nâmûtenâhîlik gelir." Namrûd Allaha bir ok atar; ok, kanlara bulanmış olarak, geri

gelir; Namrûd, saçları ağarmış ve ihtiyarlamış olarak, yer-yüzüne döner; fakat yine de Allahı öldürdüğünü iddia eder; bunun üzerine, bir sivrisinek hayatına son verir.

Namrûd efsânesinin tarihine dâir. Bu husûsta *Kitâb-ı mukaddes*'ten fazla bir şey alınamazdı. Bir çok müfessir ve efsâne toplayıcıları Namrûd'a *cabbâr* („zâlim") sıfatını verirler; bu sıfat, muhakkak olarak, *Kitab-ı mukaddes*'teki Nimrod hakkında kullanılan *gibbor* (*Tekvin*, X, 6)'dan alınmıştır. Geiger de *cabbâr 'anîd* (*Kur'an*, XI, 62)'de Namrûd'a bir telmih görmektedir. Ṭabarî (I, 217) Namrûd'a bir de *mutacabbir* demektedir. Gerek islâm kıssaları, gerek *Aggada* (*Targ. Şeni*, Esther, I, 1 dolayısı ile; Midr. Hagadol, nşr. Schechter s. 180 v.d.; Gaster, *Exemple of the Rabbis*, N. I) Namrûd'u dünyanın hâkimi olarak göstermektedir. Namrûd'un Bâbil kulesi, bilhassa İbrâhîm'in çocukluğu ve onun ateşten kurtarılması ile alâkalı gösterilmesi *Aggada*'dan gelmektedir (*Tekvin Rabba*, XLIX, L). Namrûd'un sivrisinek yüzünden ölmesi de *Aggada*'daki mâbed talıripçisi Titus'un aynı şekildeki ölümünün bir benzeridir. Buhtunnasr (Grünbaum, *Neue Beiträge*, s. 97 v. dd.) da buna benzer bir şekilde ölmüştür. 'Antar hikâyesindeki göğe çıkış ve bilhassa her katın arasında 500 'er senelik mesâfeler bulunuşu da *Talmud*'daki Buhtunnasr'ın göğe çıkışını hatırlatmaktadır (*Chagiga*, s. 13ª). Bununla berâber, bu göğe uçuş Firdavsî'nin Kaykâ'ûs'un göğe çıkışı tasvirine daha çok benziyor (Firdavsî, trc. Mohl, II, 31 v.dd.). Namrûd kıssası bir çok yerlerden alınan unsûrlar ile meydana getirilmiştir. Daha Ṭabarî (*Târîḫ*, I, 253), Namrûd'un iranlıların Żaḥḥâk'i ile aynı sayıldığını söylemekle berâber, bu iddiayı reddediyor (*ayn. esr.* I, 323, 324). Sonradan *Kitâb-ı mukaddes*, *Aggada*'dakiler ile İran şâhlarına dâir efsâneler birbirine karıştırılmış, mûcizeler büyütülüp-arttırılmış ve bir hikâye başı uydurularak, Namrûd bir çeşit Oedipus hâline getirilmiştir; öyle ki, Namrûd *Sîrat 'Antar*'de bir efsâne kahramanı olmuştur. Sonra Namrûd hakkındaki islâm efsânesi İbrâhîm hakkındaki muahhar yahudi efsânesine girmiştir. Bernard Chapira (aş. bk.), arapça ve ibrânîce olarak, bu çeşit bir efsâne yayınlamıştır; bunu ciddî olarak Ka'b al-Aḥbâr'a atfetmekle muhakkak yanılıyor; çünkü bu binlercesine rastlanan efsânelerden biridir. Bununla berâber, islâm efsânesi ile *Aggada*'nın biribirine karşılıklı te'sirde bulunduğu şüphe götürmez. M. Grünbaum'un kısmen açıkça isbât ettiği gibi, muahhar *Midrâş*'ın İzmirli R. Eliyah Hakkohen'in *Pirke R. Elieser*, *Tanna de bê Eliyahu*, *Midrâş Hoggâdôl*, *Sêfer hayyâşâr*, *Şêbeṭ Mûsâr* dolayısı ile İbrâhîm ve Namrûd ile ilgili yerlerinde islâm efsânesinin te'siri görülmektedir.

Bibliyografya: *Kur'an*, II, 260, XXIX, 23 hakkındaki tefsirler; Ṭabarî (nşr. de Goeje), I, 217, 219, 220, 252—265, 319—325; İbn al-Aṯîr, *Târîḫ* (Bulak tab.), I, 29, 37 v. dd.; Ṯa'labî *Ḳiṣaṣ al-anbiyâ'* (Kahire, 1325), s. 46—49; al-Kisâ'î, *Ḳiṣaṣ al-anbiyâ'* (nşr. Eisenberg), I, 145—149; *Sîrat 'Antar* (Kahire, 1291), I, 9—79 (1306, I, 4—34); Damîrî, *Ḥayât al-ḥayavân*, bk. *nasr*; Geiger, *Was hat Mohammed...*[2] (1902), s. 112 v.d., 115 v.d., 121; M. Grünbaum, *Neue Beiträge*, s. 90—99, 125—132; Bernard Chapira, *Légendes bibliques attribuées à Kab el-ahbar* (*REJ*, 1919, LXIX, 86—107, arapça ve ibrânîce metin, 1920, LXX, 37—44); Bernhard Heller, *Die Bedeutung des arabischen Antar-Romans für die vergl. Literaturkunde* (Leipzig, 1921), s. 16—23; S. Sidersky, *Les Origines des Légendes musulmanes* (Paris, 1933), s. 31—35; Speyer, *Die biblischen Erzählungen im Qoran* (1931), s. 116 v. dd., 263, 283, 356, 475, 477.

(BERNHARD HELLER.)

NERGİSÎ. NERGİSÎ, MUḤAMMED (?—1635), türk münşîlerinin en meşhûrlarındandır. Rumeli kadılarından olan babası bosnalı Nergis Ahmed Efendi'nin kadı bulunduğu Saray-Bosna'da doğmuştur. Kendisi, Nergisî mahlasından başka, çok defa âile unvanı olan Nergis-zâde (veya bâzan da Nergisî-zâde) lekabı ile tanınır. Doğum tarihini Safvet Başagiç), kaynak zikretmeden, 1000 (1592) olarak gösterir ise de, Nergisî 1034 (1624/1625) yılında yazdığı bir eserinde yaşının o zaman artık 40'ı geçtiğini bildirdiği gibi (*Maṣâḳḳ al-'uşşâḳ*, İstanbul, 1285, s. 4), 1037'de ölen şâir ve münşî Veysî'ye, bu tarihten sonraya âit olmayacağı âşikâr bulunan bir mektubunda da 50 yaşına yaklaştığını söylediğine göre (*Münşeât*, Üniv. kütüp., nr. TY 1526, 286ª), bunu kabûle imkân yoktur. Bizzat kendi ifâdesi ile, doğum tarihinin 994'ten önceye âit olduğu böylece kat'î sûrette sâbit olmaktadır. Bir yazısından 1010 tarihinde henüz Saray-Bosna'da bulunduğunu (*Maṣâḳḳ al-'uşşâḳ*, Bulak, 1255, s. 16) öğrendiğimiz Nergisî, tahsilini memleketinde yaptıktan sonra, İstanbul'a gelerek, bilâhare kazasker olan Kaf-zâde Feyzullah Efendi'ye intisâp ile ondan mülâzemet aldı (Şeyhî, *Vaḳâyi' al-fużalâ'*, Bayezid kütüp., Veliyüddin Efendi kitapları, nr. 2361, 11ª). Nergisî'nin de bunu bizzat ifâde etmesine rağmen (*Münşeât*, Üniv. kütüp., nr. TY 1812, 12b), Uşşâkî-zâde (*Zeyl-i Atâî*, Üniv. kütüp., nr. TY 6191, 7b)

'nin onu Feyzullah Efendi'nin oğlu Kaf-zâde Fâizî'den mülâzim olmuş göstermekle yaptığı hatâyı, Hammer, Bebinger (*MOG*, 1922, I 152) ve Menzel (*EI*, mad. NERGİSÎ) de tekrarlamışlardır. Ayrıca Feyzullah Efendi'den sülüs, nesih ve tâlîk nevîlerinde hüsn-i hat dersi de görmüştür (Müstakîm-zâde, *Tuḥfa-i ḫaṭṭāṭîn*, İstanbul, 1928, s. 383 ve 701). Nergisî bir müddet müderrislik yaptıktan sonra kadı oldu. Şeyhî onun, 40 akçelik medreseden mâzûl iken, kadılığa geçtiğini bildiriyor. Müstakîm-zâde (*agn. esr.*, s. 383 ve 702)'ye göre, Bosna'daki müderrisliğinden sonra İstanbul'a gelerek, Rumeli sadâreti kalemi zümresinde kadı olmuştur. Kendisini 1013 (1604/1605 yılında) Rumeli kazaskerliği emrinde kadı olarak buluyoruz (Nergisî, *Ḳānūn al-raṣād*, İstanbul, 1285, s. 45). Bir başka yazısı da onun 1019 (1610/1611) tarihinde İstanbul'da olduğunu gösteriyor (*Münşeât*, Üniv. kütüp., nr. TY 3328, 18a).

Üç defa kazasker olan hâmîsi Feyzullah Efendi ölünce (1020 = 1611) sıkıntıya düşen Nergisî, bir müddet sonra, Rumeli kazaskeri Hocazâde Abdülaziz Efendi tarafından, Bosna'nın Gabela kasabası kadılığına tâyin olundu (*Münşeât*, Üniv. kütüp., nr. TY 1812, 10a, 12b). Abdülaziz Efendi'nin halefleri zamanında oradan vakitsiz olarak azledilince, hakkını aramak üzere, 1023 ramazanı sıralarında (teşrîn I, 1614), İstanbul'a döndü. O esnâda Rumeli kazaskerliğine gelen (22 ramazan 1023) Taşköprü-zâde Mehmed Kemâleddin Efendi'ye yaptığı müracaatları neticesinde, kendisine bu yılın sonlarında, yine doğduğu memlekette Çaniçe kadılığı verildi (*Münşeât*, 9b, 10b v.d., 12b v.d.; bu tâyin münâsebeti ile söylediği arapça bir kıt'a için bk. Süleymâniye kütüp., Es'ad Efendi kitapları, nr. 3468, 77b). Nergisî'nin burada iken Rumeli kazaskeri bulunan şâir Yahyâ Efendi'den hakkında uydurulan iftirâ ve şikâyetlere karşı kendisini korumasını ricâ eden bir mektûbu vardır (*Münşeât*, 13a). Kaf-zâde Fâizî 1027 zilhiccesinde (1618) Selânik kadısı olunca, bir müddet sonra onu yanına dâvet etti (Kaf-zâde'nin buna dâir mektûbu için bk Üniv. kütüp., nr. FY 1237'de kendisinden Nergisî'ye intikal eden mecmua, 6b). Bunun üzerine, Nergisî Çaniçe'den ayrılarak, Selânik'te Fâizî'ye nâib oldu (*Münşeât*, 28a). Nergisî'nin burada Hamza Bey câmiinin tâmiri (Evliyâ Çelebî, *Seyâḥat-nâme*, VIII, 158) münâsebeti ile tanzim ettiği 21 rebiülevvel 1029 (25 şubat 1620) tarihli bir vakfiye mevcuttur (Babinger, *Ein türkischer Stiftungsbrief des Nerkesî von Jahre 1029, 1620*, *MOG*, 1922, I, 151 — 156; ayrıca bk. *Münşeât*, 21b v. dd.). Fâizî'nin 1029 yılı rebiülâhır başında Selânik kadılığından azlinden sonra, Nergisî 1030 (1620/1621) tarihinde Bosna'nın hersek sancağında Moster'a kadı tâyin edildi (krş. Nergisî, *Gasavât-ı Mesleme*, İstanbul, 1285, s. 8; *Münşeât*, nr. 1812, 29b). Nergisî burada çok kalmadan, Yeni-Pezar sancağı kadılığına tâyin olundu. Bu tâyin münâsebeti ile, Fâizî'nin bir tebrik mektûbu vardır (Üniv. kütüp., nr. FY 1237, 6b). Bâzı mektupları onun burada içine bulunduğu muhtelif huzursuzlukları belirtmektedir (mes. bk. *Münşeât*, nr. 1526, 283a; 1812, 35b). Bir gün Fâizî'ye mektup yazarken, onun ölüm haberini aldı (*Münşeât*, nr. 3328, 22b). Arkadaşının ölümü ile (receb 1031 = mayıs 1622) derin bir kedere düşen Nergisî İstanbul'a geldi (*Münşeât*, nr. 1812, 5b, 6a). Şeyhulislâm Yahyâ Efendi'den İstanbul'da yardım ve alâka gördüğünü söyleyen Nergisî, buradaki ikamet müddeti ile ilgili olarak, 1033 (1623/1624)'te Murad IV.'a ithâf ettiği *Ḳānūn al-raṣād*'a uzun süren bir „mülâzemet belâsından" bahsetmektedir (s. 7). Kendisine 1034 (1624/1625)'te Elbasan kadılığı verildi (*Maşâḳḳ al-ʿuşşâḳ*, 1285, s. 7). Giderken Üsküp'te konuştuğu şâir ve münşî Veysî ile mektuplaşıyordu (krş. Nergisî, *Münşeât*, 38b—39a—39b—40a; 1526, 286a—b; Veysî, *Münşeât*, Üniv. kütüp., nr. TY 3410, 34a—b, 35a; *Külliyât*, İstanbul, 1286, s. 299, 309). Nev'î-zâde Atâî gibi dostlarına, daha başlangıçtan itibâren, buradaki hayatından şikâyet eden Nergisî'nin bir mektubundan, 23 ay mizan bekledikten sonra, Elbasan'dan ayrılarak, İstanbul'a hareket ettiğini öğreniyoruz (*Münşeât*, nr. 1526, 303b). Onun İstanbul'a dönüşünün 1036 (1626) yılı içinde olduğu anlaşılıyor. Daha sonra Nergisî'yi 1038 (1628/1629)'de Bosna'nın Banaluka kadısı olarak buluyoruz. Nergisî oradan, yine bir mülâzemet sebebi ile, İstanbul'a gelip, müddetinin uzaması yüzünden borç içinde bunalırken, 1042 rebiülevveli başında (eylûl 1632) yeni bir mansıba tâyin olunduğunu ve bu sırada, Murad IV.'ın bir kese akçe ile bir at ihsânının nâil olduğunu haber verir (*Nihâlistân*, İstanbul, 1285, s. 9 v.d., 15 v.dd.). Bu mansıp Rumeli'deki me'mûriyetlerinin sonuncusu olan Manastır kadılığıdır. 25 yıldan beri ömrü Rumeli'de bir kadılıktan diğerine dolaşmakla geçen Nergisî nihâyet, takdirini kazandığı Murad IV.'ın irâdesi ile, 1044'te Revan seferine gidecek orduya vak'anüvis tâyin olundu (krş. Şeyhî, *agn. esr.*, 11a; Müstakîm-zâde, *agn. esr.*, s. 383 ve 702; Fâik Reşad, *Eslâf*, İstanbul, 1311, I, 106). Rumeli kazaskeri Abdullah Efendi'nin kendisine rikâb-ı hümâyûna iştirâk için ramazanda İstanbul'da olmasını bildiren 12 cemâziyelevvel 1044 tarihli bir dâvet tezkiresi (Üniv. kütüp.,

nr. TY 9187, 181b) şimdiye kadar kaynaklarda tarihi receb olarak gösterilen bu tâyini aydınlatır mâhiyettedir. Büyük münşî, kendisini göstermek için imkânlar açan bu vazifeye başlamasından pek az sonra, daha seferin başında, 9 şevvâlde İstanbul'dan hareket eden (Kâtib Çelebî, *Fezleke*, İstanbul, 1287, II, 164) ordu ile İzmit'e yaklaşırken, Gebze civârında atından düşerek öldü (1635 mart sonu). Şeyhî ve Müstakîm-zâde ile Mehmed Süreyyâ (*Sicill-i osmânî*, IV, 185) ve Fâik Reşad (*ayn. esr.*, I, 106)'ın oraya gömüldüğünü yazmalarına mukabil, Habîb Efendi mezarının Eyyûb'da Şekerpâre türbesi yakınında olduğunu kaydeder (*Hat ve hattâtân*, İstanbul, 1305, s. 241; bk. bir de Muallim Nâcî, *Esâmî*, İstanbul, 1308, s. 320; Şemseddin Sâmî, *Ḳāmūs al-a'lām*, 1316, V, 4573). Bursalı Tâhir, araştırmalarına rağmen gösterilen yerlerde onun mezarını tesbit edemediğini bildirmektedir (*Osmanlı müellifleri*, 1338 II, 440; ayrıca bk. Babinger, *MOG*, 1922, I, 152). Bir kayda göre de, Gebze'den Üsküdar'a nakledilerek, oraya defnolunmuştur (Üniv. kütüp., nr. TY 9187, 181b).

Şahsiyeti. XVII. asrın ilk yarısından başlayarak, eski nesrin en kuvvetli üstadı sıfatı ile şöhreti asırlarca devam etmiş olan Nergisî, edebiyatımızda inşâ san'atını en aşırı derecesine ulaştırmış bir şahsiyettir. Müşiyâne ifâdede bulunması mûtad zincirleme terkip ve secîlerden başka, arap ve fars lugatlerinde husûsî surette aranmış, bilinmeyen kelimeler, acâip mecâz ve hayâller ile işlenmiş bir nesir dilini esâs alan bu zengin hayâlli üslûpçunun bu yoldaki ifrâtı ifâdesini bâzan anlaşılamayacak kadar muğlak kılmıştır. Nisbeten sâde bir dil ile yazdığı zaman, ifâdesini işlemeğe vakit bulamadığını söyleyerek, okuyanların müsâmahasını istemesi (*Ḳānūn al-raşād*, s. 7 ve 83 v.d.), onun san'at zihniyetini belirtecek bir husûstur. Nesri erişilmez bir örnek tanınıp, asırlar boyunca taklide çalışılmış olan meşhûr münşî, Tanzimattan sonra yeni edebiyat devresinde, üslûbundaki gayr-i tabiîlik ve acem taklitçiliği cihetlerinden şiddetle tenkide uğramış, eski mevkiini tamâmen kaybederek, bugün artık okunmaz bir müellif olmuştur. Nâmık Kemâl daha 1866'da, üslûbundaki garâbet yüzünden, Nergisî'nin eserinden mâna çıkarmanın türk okuyucusu için yabancı dilde olan *Gulistān*'ı anlamaktan çok daha zor olduğunu söyler (*Lisân-ı osmânînin edebiyat hakkında bâzı mülâhazâtı şâmildir*, *Tasvir-i efkâr*, nr. 416, 16 rebiülâhır 1283).

Bununla berâber eserlerinin bilhassa dîbâce kısımları ile münşaâatında gösterdiği tasannû ve tekellüfe mukabil, hikâyelerinde yer-yer daha mûtedil bir ifâde kullandığı belirtilmelidir. İlk eserlerinde üstâdlar karşısında çekingen bir tavrı olan (msl. bk. *Gazavât-ı Mesleme*, s. 11, 65; *Ḳānūn al-raşād*, s. 9, 83) Nergisî, daha sonraki eserlerinde, yaptığından emin bir muharrir olarak görünmektedir. İnşâ vâdisinde, yüksek muhayyile kudreti olanlara aciz verecek bir san'at göstermek istediğini söyleyen (*Maşāḳḳ al-'uşşāḳ*, s. 7) Nergisî, güzel ifâde imkânlarına sâhip olduğu hâlde, türk dilinde o vakte kadar *Gulistān* ayarında bir eser mevcut bulunmamasından dolayı Osmanlı edebiyatçılarının duyduğu utanç hissine birinin çıkıp nesirde yaratacağı yeni bir tarz ile son vermesini isterken (*Nihālistān*, s. 6), esâsında kendisinin edebiyatımızda yapmak istediği şeyi açıklıyordu. *Maşāḳḳ al-'uşşāḳ*'ta o zamana kadar bâkir kalmış bir sâhada eser vermek istediğini söyleyen müellif, *Nihālistān* ile de, türkçede, edebiyata başladığından beri arzusu olan *Gulistān* ve *Bahāristān*'a bir nazîre yaratmak gâyesini gerçekleştirmek istediğini bildirir. Bu iki hikâye kitabında, efsânevi ve hârikul'âde mâcerâlar veya mücerret vak'alar yerine, muhitinden aldığı yaşanmış mevzûlara ehemmiyet vermesi, Nergisî'ye eski hikâye ve mesnevî müellifleri içinde ayrı bir yer te'min eder. Müellif bununla kalmayarak, bizzat kendi mâcerâlarını da hikâyelerine mevzû yapmıştır. Kendisine Riyâzî, Fâizî, Âsım ve Belîg gibi şuarâ tezkirelerinde yer verilmiş olmakla berâber, Nergisî'nin şâir olarak şöhreti nesirdeki kadar geniş ve devamlı olmamıştır. Müstakîm-zâde (*ayn. esr.*, s. 384, 702 ve *Macallat al-nisāb*, Süleymâniye kütüp., Hâlet Efendi kitapları, nr. 628, 42b) bir divânı olduğunu bildirir ise de, henüz nüshasına rastlanmamıştır. Fâizî ve Âsım tezkirelerinde de mecmua-i eş'ârından bahsedildiğine göre, onun bir mecmua teşkil edecek kadar şiiri bulunduğunda şüphe yoktur. Büyük manzûmelerinden Şeyhulislâm Yahyâ Efendi ve Saray-Bosna hakkındaki kasîdeleri ile şitâiyesi ve Fâizî'ye mersiyesi bilinmektedir. Sâde ve tabiî oluşları ile nesrinden çok ayrı bir mâhiyet taşıyan gazelleri daha çok hikemî vâdiye meyleder.

Nergisî hattât olarak da şöhrete sâhiptir. Bilhassa tâlikın „hurde şikeste" nev'inde çok tanınmış olup, kaleminin hayret verici sür'ati ile de ayrıca şöhret kazanmıştır. Fâizî'ninkinden başka onun, istishab kaydı ile, mührünü taşıyan, Üniv. kütüp., nr. FY 1237'deki mecmuada kendi hattı ile bâzı yazıları vardır.

Eserleri. 1. *Hamse*. Gördüğü rağbet sebebi ile, çeşitli yazma nüshaları yanında 1255'te Bulak'ta, biri tâlik, diğeri nesih hurûfât ile, bir diğeri de 1285'te İstanbul'da olmak üzere, 3 baskısı olan bu kitap, te'lîl tarihi sırası ile,

şu 5 eserden mürekkeptir: *a. al-Ḳavl al-musallama fî ġazavât Maslama.* Emevî kumandanı Maslama b. 'Abd al-Malik'in bizanslılara karşı savaşlarını ve İstanbul'un 5. muhâsarasını nakleden bu eser, Muḥy al-Dîn İbn al-'Arabî'nin *Muḥâżarât al-abrâr va musâmarât aḫyâr*'ının bir faslından naklolunmuştur. Nergisî'nin 1030 (1620/1621)'da Mostar'da iken yaptığı bu tercüme, 1741 yılında, Peyssonnelfils tarafından, fransızcaya çevrilmiştir (Blochet, *Catalogue des manuscrits turcs*, Paris, 1933, II, 38). *b. Ḳânûn al-raşâd*, İran hukümdarı bulunan Muḥammed Ḫudâbanda Şâh için te'lîl edilmiş *Risâla aḫlâḳ al-sulṭâniya* adlı bir eserden 1033 (1623/1624)'te Murad IV. nâmına yapmış olduğu bir siyâsetnâme tercümesidir. Esere Osmanlı tarihinden, kendisinin şâhid olduğu bâzı vak'alar katan Nergisî, muhâtabını düşünerek, sâde bir ifâde ile kaleme aldığı bu tercümenin hakikatte bir te'lîf hâline geldiğini söyler. *c. Maşâḳḳ al-'uşşâḳ.* Geçirdiği bir aşk mâcerâsını müteâkıp, 1034 (1624/1625)'te Elbasan'da iken yazdığı bu mâcerâ da dâhil, 10 aşk hikâyesini toplayan kitap, Nergisî'nin o zamane kadar yazdığı eserlerin en fazla dikkat çekenidir. Eserde muâsır vak'alar yanında, mevzuunu Âşık Çelebî tezkiresinden alan 2 hikâye vardır (s. 26 v. dd., 30 v. dd.; Âşık Çelebî, *Tezkire*, Üniv. kütüp., ar. TY 4201, 219b—223b). Buradaki hikâyelerin 6'sı *Nihâlistân* (2. faslı)'da yeniden işlenmiş olup, bunlar 1255 tab'ında mevcut iken, 1285 tab'ında çıkarılmıştır. *d. İksîr-i sa'âdat.* Ġazzâlî'nin *Kimyâ'-i sa'âdat* adı ile mârûf eserinin bir faslından, 1041 (1632)'de meâlen yaptığı tercümedir. Nergisî'nin *İksîr-i devlet* adı ile do tanınan bu tercümesi eserin diğer tercümeleri içinde en çok rağbet göreni olmuş ve müstakil olarak, bir çok baskısı yapılmıştır. Diğer tercümeleri için bk. Bursalı Tâhir, *Ahlâk kitaplarımız*, İstanbul, 1325, s. 115). *e. Nihâlistân.* Başlangıçta yalnız aşk ile ilgili hikâyelerden ibâret iken, 1042 (1632/1633)'de başka mevzûlar üzerine hikâyeler ile Manastır'da yeni ve geniş bir şekil verdiği bu hikâyeler kitabı Nergisî'nin son eseridir. Mevzûlarına göre, 5 ayrı kısımda toplanmış 25 hikâyeden meydana gelen *Nihâlistân, Maşâḳḳ al-'uşşâḳ* ile berâber, *Ḫamsa*'nin asıl değerini te'min etmiştir. *2. Münşaât.* Nergisî'nin 1031 (1622)'de tertip ederek, uzun bir mukaddime ile, Şeyhulislâm Yahyâ Efendi'ye ithâf ettiği bu eser, daha sonra yazdıkları ile, 50'den fazla parça ihtivâ eder. Kazasker Ganî-zâde Nâdirî ve Şerîf Efendi'ler kitaba birer takrîz yazmışlardır. Eserde çoğu kazasker, kadı ve müderris gibi şahsiyetlere yazılmış mektuplar arasında Nef'î'ye de 2 mektup vardır. Nüshaları çok olan *Münşaât* basılmamıştır. *3. al-Vaṣl al-kâmil fî aḥvâl al-vazîr al-'âdil.* Nergisî'nin Osmanlı ülkesinde bir asırdan beri eşine rastlanmayan bir devlet adamı olarak, hayatı ile bilhassa şahsiyetini ve Macaristan'daki savaşlarını anlattığı Budin vâlisi Murtazâ Paşa (ölm. 1045=1636)'ya dâir tarihî kıymeti hâiz bir eserdir. Muâsırı olmakla berâber, Murtazâ Paşa'yı görmemiş bulunan müellif eserini, şifâhî kaynaklara dayanarak, 1038'de Banaluka'da yazmıştır. Bâzı kaynaklarda *Gazavât-ı Murtazâ Paşa* adı ile geçen bu kitabın Üniv. kütüp., nr. TY 1881 (228b—286) ve nr. 2520'de 2 nüshası olup, diğer nüshaları için bk. A. S. Levend, *Gazavât-nâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in gazavât-nâmesi* (Ankara, 1956), s. 105 v.d.

Bunlardan başka, Nergisî nâmına kayıtlı *Horos-nâme* adında menşûr küçük bir hayvan bikâyesi (Millet kütüp., Ali Emîrî kitap., manzûm eserler kısmı, nr. 573, 44b—47b) ile arapça bir risâleye (Süleymâniye kütüp., Es'ad Efendi kitapları, nr. 3749, 32b—35a) rastlanmaktadır.

Bibliyografya: Müellifin hayatı bakkındaki bilgiler bilhassa kendi eserlerinden çıkarılmış olup, metinde zikredilen eserlerden başka bk. bir de Riyâzî, *Tezkire* (Üniv. kütüp., nr. TY 4098, 50a); Kaf-zâde Fâizî, *Zubdat al-aş'âr* (Nûruosmâniye kütüp., nr. 3722, 125b ve Üniv. kütüp., nr. TY 1646, 114a); Âsım, *Ẕayl Zubdat al-aş'âr* (Üniv. kütüp., nr. TY 2401, s. 62); Belîg, *Nuḫbat ol-âşâr* (Üniv. kütüp., nr. TY 1182, 101a); Rızâ, *Tezkire* (İstanbul, 1316), s. 97; J. v. Hammer, *Geschichte der osmanischen Dichtkunst* (Pest, 1837), III, 229 v.d.; Cl. Huart, *Les calligraphes et les miniaturistes de l'Orient musulman* (Paris, 1908), s. 264 v.d.; Suyolcuzâde Mehmed Necîb, *Davḥat al-kuttâb* (nşr. Kilisli Rıfat), İstanbul, 1942, s. 134 v.d.; Salvet Beg Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj knjizevnosti* (Sarajevo, 1912, s. 59—72; trk. trc. Ş. B., *Nergisî Yeni mecmua*, 1917, I nr. 15—19); İ. Necmi, *Tarih-i edebiyat dersleri* (İstanbul, 1338), I, 129—133; Babinger, *GOW* (Leipzig, 1927), s. 173 v.d.; Bağdadlı İsmail Paşa, *Asmâ' al-mu'allifîn* (İstanbul, 1955), II, 277.

(ÖMER FARUK AKÜN.)

NERŞAHÎ. NARŞAḤÎ, ABŪ BAKR MUḤAMMED B. CA'FAR (? — 959) „Buhârâ tarihi" adlı eserin müellifi. 332 (943/944)'de arapça aslını Sâmânîlerden Nûḥ b. Naṣr'a ithâf ettiği bu kitap 522 (1128/1129)'de, Abū Naṣr Aḥmed b. Muḥammed al-Ḳubâvî tarafından, farsçaya çevrildi; bu şahıs „sıkıcı" bâzı parçaları kitaptan çıkardı. Bundan sonra 574

(1178/1179)'te Muḥammed b. Ẓufar eserî, daha kısa olarak, yeniden kaleme aldı ve Buhârâ vâlisi Şadr 'Abd al-'Azîz b. Burhân al-Dîn'e takdim etti. En sonunda kim olduğu bilinmeyen bir müellif bunu moğul istilâsı zamanına kadar devam ettirdi. Schefer tarafından, son şekli ile neşredilmiş olan bu kitap orta Asya'nın islâmiyetten önceki durumu hakkında çok ilgi çeken bilgiler ile arap istilâsı hakkında başka yerde neşredilmemiş olan teferruâtı (Madâ'inî'den naklen?) ihtivâ eder. Farsçaya mütercimi bunları Abu 'l-Ḥasan 'Abd al-Raḥmân b. Muḥammed al-Nîşâpûrî ile ihtimâl 243 (857)'te ölmüş olan [Abû Isḥâḳ] İbrâhîm [b. al-'Abbâs al-Ṣûlî]'ni kitaplarından aldığı yeni teferruât ile zenginleştirmiştir. Buhârâ bölgesinin kasabaları, âbideleri, mahsûlleri, eski âdetleri (msl. Siyâvuş için ağıt, s. 21) v.b. hakkında verdiği bilgiler çok ilgi çekicidir.

Bibliyografya: *Description topographique et historique de Boukhara par Muhammed Nerchakhy suivie de textes relatifs à la Transoxiane* (nşr. Ch. Schefer, Paris, 1892, *PELOV*, III. seri, XIII, 1—97). Bunun Buhârâ'da yapılmış bir taşbasması da vardır. Bugüne kadar bilinen yegâne tercüme N. Lykoşin'in rusçaya tercümesidir (Taşkent, 1897; Barthold'un nezâreti altında). Krş. Lerch, *Sur les monnais des Boukhar-Khoudahs* (*Travaux de la 3ème session du congrès international des orientalistes*, Petersburg, 1879, II, 424); Barthold, *Turkestan* (ingl. tre., *GMS*, N. S., V, 14); Marquart, *Ērānšohr*, bk. fihrist; ayn mll., *Wehrōt und Arang* [1907], s. 139 ve tür. yer.; C. A. Storey, *Persian Literature* (London, 1936), I, 369 v.d. (V. MINORSKY.)

NESÂ, NASÂ (çok defa NISÂ), İran (Horasan, Fars, Kirman Hemedan)'da bir kaç mevkiin adı; krş. Yâḳût, IV, 778 (Bartholomae'ye göre, *nisāya* „yerleşme mahalli" mânasına gelir).

1. Horasan'daki Nasâ bu ülkeyi Türkistan bozkırlarından ayıran dağ sırasının şimâlinde uzanan ekili sâha içinde yer almakta idi. Bu mevkî ilk çağ müelliflerinin zikrettikleri atları ile meşhûr Νίσαια, Νίσαιον, πεδίον olmalıdır (Herodot, III, 106; krş. Strabo, XI, fasıl XIV, § 7). Büyük İskender'in burada bir Alexandropolis şehri kurduğu rivâyet edilir. İsidore de Charax (nşr. W. Schoff Philadelphia, 1914. s. 8), Part kıraallarına âit mezarların Νίσα şehrinde bulunduğunu kaydetmektedir. Rawlinson (*JRAS*, 1839, s. 100), türkmen atları ırkının 'Ίπποι Νίσαιοι'in nesli olduğunu zannediyordu. [Avesta, *Vīdēvdāt*, I, 7'de başka bir mahallin kasdedilmiş olması muhtemeldir.]

İṣṭaḫrî'ye göre, Nasâ şehri hemen-hemen Sarahs gibi (yâni Merv'in yarısı kadar) idi; suyu bol bahçelik ve yeşillikler içinde, toprağı gâyet verimli idi. Muḳaddasî (s. 320, 331 v.d.) şehrin 10 kapısının yeşillikler içinde kaybolduğunu söylemekte, kaynakların çokluğunun tekrarlamakla berâber, suyunun iyi olmadığını-lâfâde etmektedir. Muḥammed Nasavî (*Sîrat Calāl al-Dîn*, nşr. Houdas, s. 22) buranın fazla sıcak olan iklimi yüzünden, havasının sıhhate çok zararlı olduğunu ve türklerin uzun zaman burada yaşayamadıklarını söyler. Nasavî (s. 50)'ye göre, şehrin gâyet muhkem bir iç kalesi var idi. Şeyhlerin ve meşhûr şahsiyetlerin türbeleri pek çok sayıda olduğu için, sûfîler Nasâ'ya „küçük Şam" derlerdi; bu husûsta bk. Şeyh Abû Sa'îd'in hâl tercümesinin XII. asırda yapılmış tercümesi (*Asrār-i tawḥîd*, nşr. Zukowsky, s. 45).

Yâḳût (IV, 776 v. dd.) Nasâ'nın Merv'den 5 gün, Abîvard'den 1 gün ve Nîşâpûr'dan 6—7 günlük bir mesâfede olduğunu yazar ve şehrin mülhakatı arasında Bâlûz (> Fîrûza); I, 480; Taftâzân: I, 857; Şahristân: III, 343; Farâva (Kızıl-Arvat): III, 866; Kauk: IV, 328 gibi yerleri sayar. Ṭâḳ (sonradan Yazır) kalesi ile berâber, Durûn da Naşâ'ya âit bulunuyordu; krş. Barthold, *K istorii oroşeniya Turkestana*, s. 37—41. Krş. bir de, Mahdî Ḫân, *Târîḫ-i Nādirî* (Nâdir Şâh'ın haraları Ḫurramâbâd'da bulunuyordu; bk. sene 1044). Nasâ merkezinin harâbeleri Aşḳâbâd şehrinin 19 km. garbında ve Hazer ötesi demir-yolunun Bezme'în istasyonuna 13 km. mesâfede olan Bagır köyü yakınındadır.

2. Hemedan'daki Nasâ'nın Dârâ kitâbelerinde (Behistûn, I, 13) Medya'da olarak zikredilen Nisâya mevkiine tekabül etmesi muhtemeldir. Bunun meşhûr „Luristân tunçlarının" keşfedildiği şimâlî Luristân ovaları (Aliştar, Ḫâve) olması mümkündür. Bu tunçların bâzıları eyer takımlarına âittir (bk. Minorsky, *Apollo*, London, şubat 1931).

(V. MINORSKY.)

NESÂÎ, AL-NASÂ'Î, ABÛ 'ABD AL-RAḤMÂN AḤMED B. ŞU'AYB B. 'ALÎ B. BAḤR B. SINÂN (?—915), esâs kabûl edilen altı hadîs kitabından birinin (bk. mad. HADÎS) müellifi olup, hayatı hakkında pek az şey bilinmektedir. Rivâyete göre, hadîs toplamak maksadı ile durmadan seyâhat etmiş, Mısır'da ve sonra Şam'da yaşamış, bu şehirde — bir başka rivâyete göre, Ramla'de — 'Alî lehindeki ve Emevîler aleyhindeki duyguları yüzünden, eziyet görmüş ve bunun neticesinde 303 (915)'te ölmüştür; bu sebeple kendisine şehîd denilmiştir; mezarı Mekke'dedir. Nasâ'î'nin ha-

dîs mecmuası 51 bölüme ayrılmış olup, her bölüm bâblara taksim edilmiştir. Mevzûlarına gelince, ibâdet farîzaları (*'ibâdât*) ile ilgili bir çok hadîs bulunduğu gibi, *iḥbâs, nuḥl, ruḳbâ* ve *'umrâ* bölümlerine başka hiç bir hadîs mecmuasında rastlanmaz; bu başlıklar altındaki mâlzeme kısmen başka başlıklar altında bulunur. Diğer taraftan, Nasâ'î'de ne *fitan* ve *ḳıyâma* (kıyâmet)'ye, ne de *manâḳıb* ve *Kur'an*'a dâir bölümler vardır.

Brockelmann (*GAL*, I, 170; *Suppl.*, I, 269 v.d.) Nasâ'î'nin daha iki eserini zikretmektedir: *Fî faḍl 'Alî* (*Kitâb ḫaṣâ'iṣ amîr al-mu'minîn 'Alî b. Abî Ṭâlib* adı altında, Kahire'de 1308'de yayınlanmıştır) ve *Kitâb al-ḍu'afâ'* (Buḫârî'nin *Târîḫ al-ṣaġîr*'ine ek olarak, taş.-basm. ile basılmıştır, Agra, 1323; Allahâbâd, 1325).

Bibliyografya: İbn Ḫallikân, nr. 28; Ẕahabî, *Ṭabaḳât al-ḥuffâẓ*, II, 266 v.dd.; İbn Ḥacar al-'Asḳalânî, *Tahẕîb al-Tahẕîb* (Haydarâbâd, 1325), I, 36 v.dd.; al-Sam'ânî, *Kitâb al-ansâb* (*GMS*, XX, var. 559); Goldziher, *Muhammedanische Studien*, II, 141, 249 v.dd.; ayn. mll. (*ZDMG*, L, 112); Wüstenfeld, *Der Imâm al-Schâfi'î und seine Anhänger* (*Abh. G. W. Gött.*, XXXVII, 108 v.d.).

(A. J. WENSINCK.)

NESEF. [Bk. 'NAḪŞEB.]

NESEFÎ. AL-NASAFÎ, tanınmış bir çok kimsenin *nisba* [b. bk.]'si olup, bunlar arasında bilhassa şunlar zikre değer:

I. ABU 'L-MU'ÎN MAYMÛN B. MUḤAMMED B. MUḤAMMED... B. MAKḤÛL... AL-ḤANAFÎ AL-MAKḤÛLÎ (ölm. 508=1114), bir kelâm âlimi olup, kelâm ilmi tarihindeki mevkii *kelâm* muhtevâsına münâsip bir tertip ve ifâde vermeğe çalışmakta olan ve 'Abd al-Ḳâhir al-Bağdâdî [b. bk.] tarafından temsil edilen birinci devre ile gerektiği zaman kullanılacak düstûrlara sâhip olan daha sonraki devre mütekellimleri arasında yer almaktadır. Şu eserleri bilinmektedir:

1. *Tamhîd li-ḳavâ'id al-tawḥîd* (Kahire, yazm., nr. 2417, var. 1—30; krş. *Fihrist... Mişr*, II, 51), islâm „âmentüsünün" muhtevâsını medrese usûlü ile isbat eden bir risâle. Birinci bölümü bilgi, sonuncusu ise, imâmet telâkkîsinin izahını ihtivâ eder. Eser hulâsa şeklinde *doktrina de deo*'yu ihtivâ eden bir *murşida* ile nihâyet bulmaktadır. 2. *Ṭabṣirat al-adilla* (Kahire, yazm., nr. 2287, 6673; krş. *Fihrist... Mişr*, II, 8), kelâm hakkında mufassal bir eser olup, tertibi aş.-yk. *Tamhîd*'inkinin aynıdır. 3. *Baḥr al-kalâm*, Kahire'de 1329 (1911)'da basılmış olup, dinî dalâletlerden bahsetmesi ve münâkaşa edâsı taşıması bakımından, ilk iki eserden ayrılır. Bu eser *Mubâḥaşat ahl al-sunna va 'l-camâ'a ma'a 'l-firaḳ al-żâlla va 'l-mubtadi'a* (Leiden, Cod. or., nr. 862) ile *'Aḳâ'id* (Berlin, yazm., nr. 1941; krş. Ahlwardt, *Verzeichniss...*, II, 400)'in aynıdır. Esere, bu ayrı adlardan biri ile, bir çok kütüphânelerde rastlanmaktadır (Brockelmann, *GAL*, I, 426; *Suppl.*, I, 757, buradaki 4 ve 5 rakamları kaldırılmalıdır).

Bibliyografya: Madde içindekilerden başka bk. bir de Kâtib Çelebî (nşr. Flügel), fihrist, nr. 6453.

II. ABÛ ḤAFṢ 'OMAR NACM AL-DÎN (ölm. 537 = 1142), fıkıh ve kelâm âlimi. Eserlerinden yalnız bir ilm-i hâl şeklinde tertip edilmiş olan *Aḳâ'id* basılmıştır. Bu eser, her hâlde dinî akîdenin medrese usûlüne uygun ilk hulâsası olduğu için, çok rağbet görmüş ve şerhedilmiş, Avrupa'da Cureton (*The Pillar of the Creet*, nr. 2)'un neşri ile, 1843'ten itibâren tanınmıştır. Bu eserin basma ve şerhleri ile bu âlimin bize kadar gelmiş olan diğer eserleri için bk. *GAL*, I, 427 v.d.

Bibliyografya: C. Brockelmann, *GAL*, I, 427; *Suppl.*, I, 758 v.dd. ve orada zikredilen kaynaklar. (A. J. WENSINCK.)

NESEFÎ, AL-NASAFÎ, ḤÂFIẒ AL-DÎN ABU'L-BARAKÂT 'ABD ALLÂH B. AḤMED B. MAḤMÛD, mühim hanefî fıkıh ve kelâm âlimi. Sogd ülkesindeki Nasaf'te dünyaya gelmiş ve sırası ile Şams al-A'imma al-Karderî (ölm. 642=1244/1245), Ḥamîd al-Dîn al-Żarîr (ölm. 666=1267/1268) ve Badr al-Dîn Ḫvâher-zâda (ölm. 651=1253)'den ders görmüş idi. Kendisi Kirman'da al-Ḳuṭbîya al-Sulṭânîya medresesinde müderrislik etmiş, 710 yılında Bagdad'a giderek, anlaşılan seyâhatten dönerken, İzac (Ḫûzistân)'de rebiülevvel 710 (ağustos 1310; Ḳuraşî ve İbn Taġrîbirdî'ye göre, 701)'de ölmüş ve orada gömülmüştür. Meşhûr talebeleri şunlardır: *Macma' al-baḥrayn* müellifi Muẓaffar al-Dîn İbn al-Sâ'âti (ölm. 694=1294/1295) ve *Hidâya* şârihi Ḥusâm al-Dîn al-Siġnâḳî (ölm. 714=1314/1315). Fıkıh esâslarının hulâsası olan *Kitâb al-manâr fî uṣûl al-fiḳh*, eserlerinin en iyisi olarak tanınmaktadır. Daha sonraki sayısız şerhlerden başka, kendisi de bu eseri üzerine biri *Kaşf al-asrâr* (2 cild, Bulak, 1316) adını taşıyan iki şerh yazmıştır. Önceleri Marġînânî'nin *Hidâya*'si üzerine bir şerh yazmak isterken, aynı esere benzeyen *Kitâb al-vâfî* adlı fıkıh eseri meydana gelmiş ve bunun hakkında da ayrıca, 684'te tamamladığı *Kitâb al-kâfî* (689'da Kirman'da okutulmuştur) adı ile bir şerh yazmıştır. Daha önce *Kanz al-daḳâ'iḳ* (Kahire, 1311; Lucknaw, 1294, 1312 ve daha sonraki tarihlerde) adı altında *Vâfî*'nin bir hulâsasını tamamladı ki, İbn al-Sâ'âtî 683 (Kaf-

favî'deki 633 yerine, bu tarih konulmalı)'te Kirman'da müellifinden okuduğunu söylüyor. Bu hulâsa, şerhleri ile birlikte, XIX. asırda Şam'da ve Kahire'de al-Azhar'de okutulmakta idi (bk. Kremer, *Mittel-Syrien and Damaskus*, Wien, 1853, s. 136; ayn. mlf., *Ägypten*, Leipzig, 1863, II, 51). *Kanz* hakkında yazılmış ve basılmış olan şerhlerin en tanınmışları şunlardır: *a.* al-Zayla'î (ölm. 743=1342/1343), *Tabyîn al-ḥaḳā'iḳ* (6 cild, Bulak, 1313—1315), *b.* al-'Aynî (ölm. 855=1451), *Ramz al-ḥaḳā'iḳ* (2 cild, Bulak, 1285 ve 1299); *c.* Mollâ Miskîn al-Haravî, *Tabyîn al-ḥaḳā'iḳ* (811 = 1408 / 1409'da yazılmıştır, Kahire, 1294, 1303, 1312); *d.* al-Ṭā'î (ölm. 1192 = 1778), *Tavfîḳ al-Raḥmān* (Kahire, 1307 v.s.); *e.* en mühimi de İbn Nucaym (ölm. 970=1562/1563), *al-Baḥr al-rā'iḳ* (8 cild, Kahire, 1334).

Nasafî aynı zamanda bir çok şerhler de yazmıştır: Nâṣir al-Dîn al-Samarḳandî (ölm. 656= 1258)'nin *Kitāb al-nāfi'* adlı eseri hakkında *al-Mustaṣfā* ve *al-Manāfi'* adlarını taşıyan iki şerh; Naǧm al-Dîn Abû Ḥafṣ al-Nasafî (ölm. 537 = 1142/1143)'nin Abû Ḥanîfa, iki talebesi ve al-Şâfi'î ile Mâlik arasındaki akîde farklarından bahseden *Manẓūma*'si üzerine, *al-Mustaṣfā* adlı şerh; ayrıca *al-Muṣaffā* adı altında, bu eserin hulâsası (20 şâban 670'te tamamlanmıştır; krş. Brockelmann, *GAL*, I, 428); bir de Aḫsîkatî (ölm. 644 = 1246/1247)'nin *Muntaḫab fî uṣūl al-dîn*'i üzerine bir şerh (İbn Taǧrîbirdî, Kâtib Çelebî, nr. 13095). Diğer taraftan, İbn Ḳuṭlu-Boǧa ve Kâtib Çelebî (VI, 484)'nin dedikleri gibi, *Hidāya* hakkında şerh yazmamıştır (krş. al-İtḳânî [ölm. 758 = 1357]'ye göre; *Vāfî*'nin meydana geliş tarihi hakkında bk. Kâtib Çelebî, VI, 419). Ayrıca bir *Kur'an* tefsiri yazmıştır: *Madārik al-Tanzîl va ḥaḳā'iḳ al-ta'vîl* (2 cild, Bombay'da, 1279'da, ve Kahire'de 1306, 1326'da basılmıştır).

698 yılında yazdığı akâide dâir *al-'Umda fî uṣūl al-dîn* (aynı zamanda gâlibâ *al-Manār fî uṣūl al-dîn* de denilir: Ḳuraşî, İbn Dukmâḳ) adlı eseri Cureton (*Pillar of the Creet*, London, 1843)'un neşri ile Avrupa'da oldukça erken tanınmıştır; bu eserinde Naǧm al-Dîn al-Nesefî (yk. bk.)'nin *'Aḳîda*'sini yakından takip etmektedir; ayrıca bu eser üzerine bir şerh yazmıştır: *al-I'timād fî 'l-i'tiḳād*.

Bibliyografya: Aşağıdaki eserler müşterek bir mechûl kaynaktan faydalanmışlardır: al-Ḳuraşî, *al-Cavāhir al-muḍî'a* (Haydarâbâd, 1332), I, 270; İbn Dokmâḳ, *Naẓm al-cumān fî ṭabaḳāt aṣḥāb al-Nu'mān* (yazm., Berlin, Pet. II, 24, 147b); İbn Ḳuṭlu-Boǧa *Tāc al-tarācim* (nşr. Flügel), Leipzig, 1862, nr. 86 İbn Taǧrîbirdî, *al-Manhal al-ṣāfî* (yazm., Paris, Bibl. Nat., Arabe, 2071, 16a). Ayrıca bk. Kaffavî, *I'lām al-aḫyār* (yazm., Berlin, Sprenger, 301, 282a—283b, parçalar: al-Laknavî, *al-Favā'id al-bahiya*, Kahire, 1324, s. 101); Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunūn* (nşr. Flügel), fihrist; Flügel, *Classen d. hanafit. Rechtsgelehrten* (Leipzig 1860), s. 276, 323 (burada gösterilen ölüm tarihi yanlıştır); C. Brockelmann, *GAL*, II, 196 v. d.; *Suppl.*, II, 263—268; Sarkîs, *Dictionnire de bibliogr. arabe*, stn. 1852 v.d.; Nicolas P. Aghnides, *Mohammedan theories of finance* (New York, 1916), s. 176, 181.

(W. HEFFENING.)

NESEVÎ, AL-NASAVÎ, MUḤAMMED B. AḤMED B. 'ALÎ B. MUḤAMMED, mâruf tarihçi ve Ḫvârizmşâh Calâl al-Dîn Mengübirti [bk. mad. CELÂLEDDİN HARZEMŞAH]'nin hâl tercümesi olup, Horasan'da Nasâ idârî bölümünde, âilesinin muhtemelen islâmiyetten önceki devirden beri oturduğu Ḫarandiz (Yâḳût, II, 415)'de dünyaya geldi (bk. *Sīra*, nşr. Houdas, s. 53). Daha babasının sağlığında Sultan Muḥammed tarafından vazifesinden azledilen vezîr Niẓâm al-Mulk Ḫvârizm'e giderken, âile mâlikanesine uğradığı zaman, onun kabûlünde, babası yerine kendisi bulunmuştur (*ayn. esr.*, s. 30). Gençliğinde Mâzandarân'da henüz Inanç Han iktidara gelmeden önce, onun yanında bulunduğunu bir vesile ile zikrediyor (s. 105). Moğullar Horasan'ı 1221'de istilâ ettikleri zaman, Nasavî, babasının halefi olarak, atalarının mâlikânesinde hâkim durumda idi ve burayı, 10.000 arşın kumaş vermek sûretiyle, yağma ve tahripten kurtardı. O sırada Niẓâm al-Dîn al-Sam'ânî, misâfir olarak, yanında bulunuyordu; düşman gelmeden önce onun Ḫvârizm'e kaçmasını sağladı. Niẓâm al-Dîn minnet borcunu ödemek için, Muḥammed'in oğlu Ozlaǧ-Şâh tarafından Nasavî'ye geniş arâzi verilmesini te'min etti (s. 57 v.dd.). Yerli bir hükümdar âilesine mensûp olan Nuṣrat al-Dîn Ḥamza b. Muḥammed yeğeni Iḫtiyâr al-Dîn'in yerine geçerek (s. 99), Nasâ'da iktidarı eline alınca, Nasavî'yi kendine *nā'ib* seçti (s. 104) ve Nasavî, Horasan vâlisi olarak, Inanç Han'ın Nasâ'dan az mesâfedeki Nahçıvan'da moğullar ile yaptığı savaşa *nā'ib* sıfatı ile, katıldı. Mubârcebenin teferruâtlı hikâyesinden anlaşıldığına göre (s. 66), kendisi şahsan yalnız bu defa savaşa katılmış idi. Sultan Muḥammed'in ölümü (1220) üzerine, büyük oğlu Ġiyâṣ al-Dîn iktidara geçince, Nuṣrat al-Dîn en küçük kardeşleri Calâl al-Dîn'e iltihak etti. Bunun üzerine, onu tenkil maksadı ile, Inanç Han'ın oğlu Ṭûlaḳ kumandasında bir kuvvet gönderildi. Bu cezâdan kurtulmak için, Nuṣrat al-Dîn Nasavî'yi

1000 dinar ile Ġiyâs al-Dîn'e gönderdi; uzun zaman oradan-oraya dolaştıktan ve İsfahan'da 2 ay kaldıktan sonra, parayı Calâl al-Dîn'in vezîri Şaraf al-Mulk'e vermek sûretiyle, Nasâ muhâsarasının derhâl kaldırılması için, Ṭûlaḳ'a emir göndertmeğe muvaffak oldu. Emir varıncaya kadar, Nuṣrat al-Dîn, Ṭûlaḳ tarafından, çoktan öldürülmüş bulunuyordu (s. 109). Bunun üzerine Nasavî doğduğu memlekete dönmeği göze alamadı ve Marâġa'ya henüz girmiş olan Calâl al-Dîn'in yanına gitti. Calâl al-Dîn onu *kâtib al-inşâ'* tâyin etti (s. 110) ve Nasavî bütün seferlerde onun yanında yer aldı. Żiyâ' al-Mulk 'Alâ' al-Dîn, vezîr Şaraf al-Dîn'in kıskançlığından kurtulmak maksadı ile, kendisini Nasâ vâliliğine tâyin ettirdiği zaman, kötü idâresi yüzünden hoşnutsuzluk yarattığı için, azlolundu. Onun yerine Nasavî, vezîr unvânı ile, doğduğu şehre vâli tâyin olundu ise de, Nasâ'ya bir vekil göndererek, kendisi Calâl al-Dîn'in yanında kaldı (s. 149). Calâl al-Dîn 1230 yılında Hânî eyvânında moğullar tarafından kuşatılınca, bir defa daha kaçmağa muvaffak oldu; ondan ayrı kalan Nasavî iki ay Âmid'de hapsedildi; sonra Mayyâfârikîn'e kaçmağa muvaffak oldu ve orada hukümdarının 16 ağustos 1231'de bir kürt tarafından öldürülmüş olduğunu öğrendi (s. 245).

On sene sonra, 639 (1241)'da *Sîrat al-Sulṭân Calâl al-Dîn Mengübirti* adı altında, hukümdarının tarihini yazdı. Esere moğul tarihinin ilk devirlerine âit karışık ve romanvârî tasvirler ile başlıyor ve sonra hareket noktası olarak, 614 (1217) senesinde Muḥammed'in ırak seferini alıyor; bilhassa kahramanın çevresindeki yüksek kademede bulunan me'mûrların anlattıklarına dayanıyor; bundan dolayı daha çok siyâsî müzâkerelere ve idârî tedbirlere ilgi gösteriyor; askerî işler ile kahramanın hayatını pek kısaca ele alıyor. Rivâyete göre, hâmîsi Nuṣrat al-Dîn'in ezbere bildiği 'Utbî'nin *Kitâb al-Yamînî*'sini, her hâlde üslûp bakımından örnek almıştır (s. 104); şu kadar var ki, Nasavî arapçaya 'Utbî derecesinde hâkim değil idi ve böylece üslûbu, secî ve kelime oyunlarına rağmen, çok daha sâde ve daha gerçek kalabilmiştir; üslûbu üzerinde İran te'siri, Houdas'ın iddiasına rağmen, hiç bir yerde açık olarak görülmemektedir.

Bibliyografya: Abu 'l-Fidâ', *Târîḫ* (İstanbul, 1287), IV, 129, 154'te Nasavî'nin kitabını, *Târîḫ ẓuhâr al-tatar* adı ile, zikretmektedir; d'Ohsson, *Histoire des Mongols* (1834), I, XVI v dd.; Wüstenfeld, *Geschichtschreiber*, s. 324; *Histoire du Sultan Djelal ed-Din Mankobirti, prince du Kharezm par Mohammed en-Nesawi*, arapça metin, nşr. O. Houdas (Paris, 1891; tre. 1895; *PÉLOV*, seri III, cild IX, X); J. Marquart, *Über das Volkstum der Komanen*, s. 121 v. dd.; W. Barthold, *Tarkestan*, s. 38 v.d.

(C. BROCKELMANN.)

NESHÎ. [Bk. mad. ARABİSTAN, *d.*]

NESÎ. NASÎ' (A.), ek ay, ekleme veya böyle bir eklemeyi tesbit eden kimse demek olup, *Kur'an* (IX, 37)'da ve Peygamberin vedâ hacc-ı hutbesinde (İbn Hişâm, s. 968; bk. mad. HACC) geçen ve mânası pek kesin olmayan bir kelimedir. Değişik şekilleri olarak, *nasî'*, *nasy* ve *nas'* verilmekte ve kelime *nasa'a* „geciktirmek" veya „eklemek" yahut *nasiya* „unutmak" ile ilgili gösterilmektedir. Her hâlde islâm an'anesinde bu kelimeye câhiliye devri müşrik arapların takvimi ile alâkalı bir mâna verilmiştir. *Kur'an*'da *nasî'* küfrün başka bir tezâhürü olarak gösterilmekte ve bundan dolayı mü'minlere yasak edilmektedir.

Zikredilen yerlerdeki fikir silsilesi bir taraftan ayların sayısının 12, diğer taraftan „harâm" ayların 4 olarak tesbit edilmiş bulunması bu kelimenin takvim ile irtibat hâlinde kullanılmış olmasına delâlet eder. Tefsirlerinde, umûmiyetle, *nasî'* ile „harâm" aylar arasında bir münâsebet kurulmakta ve bu, kısmen Allahın hacc için tesbit ettiği aya nisbet ile hacc ayının gecikmesi, kısmen ve tercihan da „harâm olmayan bir aya harâm bir ayın kudsiyetinin" verilmesi şeklinde gösterilmektedir. Müfessirler bu türlü bir değişmenin sebeplerini ve buna bağlı teferruâtı bilmektedirler. Fakat umûmiyetle bunlar gerçek değeri bulunmayan yakıştırmalardır ve burada belki de eski bir an'anenin hâtıraları, indî bir şekilde, yeniden geliştirilmiştir. Ṭabarî (*Tafsîr*, 2. tab., X, 91 v.d.) bu nevî ifâdeler mecmuasını muntazam hadîsler şeklinde bize vermektedir.

Fakat bu izahların tenkidî bir tetkiki, bunlarda an'anede bize nakledildikleri şekillerde bile izleri tamâmen meçhûl olmayan eski bir telakkî bakiyelerini görmemize imkân vermektedir ki, buna göre, *nasî'* bir ek ayın eklenmesini veya bu ek ayın kendisini ifâde eder. Kelimenin bu izâhı, mevcut şartları altında, kabûlü mümkün olan tek izahtır. İslâmdan önceki hacc ile yıldan-yıla yapılan panayırların arasında sıkı bir bağ kurmak için, hacc-ı senenin münâsip bir devresine rastlatma zarûreti var idi. Bunun için de kamerî seneyi bir dereceye kadar uzatmak gerekmiş idi. Bu uzatmanın bir ay ilâvesi ile gerçekleştiği hususunda eski an'aneyi nakzedecek bir kayıt yoktur. Kamerî ayı bu maksada el-verişli tek zaman vâhidi idi; çünkü panayır müşterilerini teşkil eden bedevî

ler doğrudan-doğruya yalnız bu ayı müşâhede ve ona göre hareket edebilirlerdi. Böylece muayyen bir yılın haccında, bir dahaki hacın 12 veya 13 ay sonra olacağını onlara bildirmek kâfî geliyordu.

Bu ay ekleme husûsu hey'et âlimi Abû Ma'şar al-Balhî (ölm. 272)'nin *Kitâb al-ulâf* (bk. *JA*, V. seri, 1858, XI, 168 v.dd.) adlı eserinde açıkça yer almaktadır; onu tâkiben Bîrûnî de *al-Âṯâr al-bâḳiya 'an 'il-ḳurûn al-ḫâliya* (nşr. Sachau, s. 11 v.d., 62 v.d.) adlı eserinde bundan uzun-uzadıya bahsetmektedir. Bu müelliflere göre, araplar *nasî'* 'i yahudilerden almışlardır. Yalnız bu âlimlerin söylediklerinin ne dereceye kadar tarihî bilgi, ne dereceye kadar ilmî terkip mahsûlü olduğunu kestirmek güçtür. Şurası kayda değer ki, Bîrûnî, yahudi *nasî'* 'inden bahsederken (*ayn. esr.*, s. 52, 17), yahudi dilinde ay eklenmiş seneyi ifâde eden *'ibbâr* kelimesi ile, „hâmile kadın" mânasına gelen *me'ubbâräth* kelimesini birleştiriyor ve şunları söylüyor: „Seneye fazla bir ay eklenmesini, kadının kendi bedenine âlt olmayan bir şey taşımasına benzetmektedirler." Bu husûsta şunu da hatırlamak gerekir ki, Ṭabarî (*ayn esr.*, s. 91, 6) arapça *nasî'* tâbirini bir de, *nasâ'* „gebe kadın" ve „çocuğun kendisinde (karnında) gösterdiği fazlalık dolayısı ile", *nasî'at al-mar'a* tâbiri ile izah etmektedir. Tesâdüfî olması pek muhtemel bulunmayan bu iki izahın birbirine uyması seneye ay eklenmesi veya eklenen ay mânasında *nasî'* 'e yahudi dilinde *'ibbâr* kelimesinin örneklik ettiğini ve Ṭabarî 'nin bakikate hiç de aykırı olmayan kaydını desteklediğini düşünmemize yol açmaktadır. Caussin de Perceval (*JA*, IV. seri, I, 349), hattâ yahudi dilinde *nâsî'* („hükümdar") kelimesinin, esâs itibârı ile, *nasî'* 'i, yânî seneye ay eklenmesi husûsunda karar vermek salâhiyetine sâhip olan Sanhedrin reisinin şeref unvânını ifâde ettiğini hatırlatmaktadır (krş. *Bab. Talmud, Sanhedrin*, s. 11a: „Seneye ancak *nâsî'* 'nin muvâfakati ile ay ilâve olunabilir". Arapça *nâsî'* 'in, an'anedeki mânalarından birine göre, bu kelime gerçekte bir „insan" anlamına gelmekte idi (yk. bk.) ki, böyle bir izah tarzı, bütün bu heyet-i umûmiye içinde, *Kur'an* 'dakine uymamak bakımından, dikkati çeker. Şu husûsta tam bir uygunluk var idi: seneye eklenen ay, yahudilerde yalnız Adar ayını tâkip eden ay, araplarda ise, zilhicceyi tâkip eden ay idi; yânî her iki hâlde, seneye eklenen ay bir senenin son normal ayı ile normal ilk ay olan nisan, yânî muharrem arasında yer almakta idi.

Arapların bu eklemeyi nasıl yaptıkları hakkında tam bir bilgiye sâhip değiliz. Bu, tabiat ve bilhassa nebatlara istinâden, belli bir kâideye uymaksızın, arada bir tekrarlanan düzeltme teşebbüslerinden başka bir şey olmasa gerektir. Meselenin amelî tarafına gelince, bu son derece basit ve iptidâî olmalıdır. Eski devirde yahudi *nasî'* 'i için aynı şey söylenebilir (bk. *Bab. Talmud, göst. yer.*, s. 10b—13b). Yahudî *nasî'* 'i Pesaḥ bayramını senenin münâsip bir zamanına getirmeğe yarıyorsa, arap *nasî'* 'i de Mekke eivârında aynı âna rastlatılan panayır ve hacc husûsunda da aynı gâyeyi tâkip etmiş olabilir. Sene müddetini doğru şekilde tâyin etmeğe yarayan bir hesap yapmağa lüzûm hissedilmemiştir. Bedevîler hiç bir zaman seneyi doğru olarak bilmek lüzûmunu duymamışlardır. An'aneye göre, *nasî'* 'i tesbit etme selâhiyeti Banî Kinâna'ye âit idi.—Nitekim panayırlar Kinâna topraklarında kurulmakta idi.

Bibliyografya: A. Moberg, *An-nasî' in der islâmischen Tradition* (1931) 'da en mühim bibliyografya bilgisi verilmiştir. (A. MOBERG.)

NESÎB. NASÎB (A.) arap kasîdelerinin [b. bk.] giriş beyitleri. Bu beyitler şâirin uzun yıllar önce sevmiş olduğu kadının hâtırasına tahsis olunur. *Nasîb*, bildiğimize göre, islâmiyetten önce ve islâmiyetin ilk devirlerindeki arap edebiyatından bugüne kadar kalan tek aşk şiiri nev'i ve kadından bahseden hemen-hemen tek yerdir. Esâs itibârı ile *nasîb* 'in mevzûu dâimâ bir erkeğin kaybettiği sevgilisi ardından acılarını anlatmasıdır. Elde muhâfaza edilmiş en eski kasîdelerde *nasîb* 'i hep aynı olan şekilde buluyoruz. *Nasîb* 'in mevzuu dâimâ aynı tarzda ve pek az değişiklik ile işlenmektedir. Böylece her defasında görülen esâslı üç mevzû ayırt edebiliriz.

I. Çölde başı-boş dolaşan bir bedevî, bir çadır yeri, kurumuş gübre, vaktiyle yemek pişirilen bir ocaktan kalma kararmış taşlar ve çadır kazıkları bulunan bir yerden geçer. Bütün bunlara bakarak, burânın göçebe bedevîlerin konak yeri olduğunu anlar. Bir az düşününce, çok zaman önce, kabîlesinin ilk-baharda otlak mevsiminde bir başka kabile ile birlikte çadır kurup oturduğunu ve kendisinin de, sevgilisi ile berâber, burada mes'ût günler geçirdiğini hatırlar. Şâir umûmiyetle çadırın boş kalan yerini, *aṭlâl* 'i tasvir eder; çadırın izlerini farketmek güçtür; çünkü rüzgârlar ve sağanaklar bu izleri hemen-hemen silip-süpürmüştür. Yağmurlar sâyesinde burada gür nebatlar yetişmiş ve ceylânlar, yavruları ile birlikte, buraya sığınmışlardır.

II. Şâir iki kabîlenin, kendi kabîlesi ile sevgilisinin kabîlesinin, oradan ayrıldıkları günü

hâtıralarına dalar. Ayrılığın çok yakın olduğuna dâir alâmetler belirmiştir. Develer otlaktan getirilmiş ve yüklenmeğe başlanmıştır. Felâket kuşu olan karga, şâire ayrılığı haber vermiştir. Şâir mahfe develerini hatırlayarak, onları gemilere benzetir. Bu mahfelerdeki kadınlar arasında kendi sevgilisi de vardır. Hepsi uzaklaşır ve şâir hayâlinde onları tâkip eder.

III. Sevgilisinden ayrılışın verdiği üzüntüler sebebi ile şâirin gözüne uyku girmemiştir; sevgilisi uzaklardan kendisine hayâlini göndermiştir. Şâir yol yürümeğe tâkati olmayan sevgilisinin uzun mesâfelerden kalkıp-gelişi karşısında, hayretlere düşmüştür. Hayâli kendisinde hâtıralar canlandırır ve sevgilisinin güzelliğini düşünüp, gözyaşları döker.

Bu üç mevzuun her birini, sevgilinin hüviyetine ve câzibesine dâir etraflı bir tasvir tâkip edebilir O mûteber, vekarlı ve kabîlenin en asîl kadınıdır. Ekseriyâ evlidir ve hattâ çocukları da vardır. Kocası gülünç bir hâlde gösterilmektedir. Kadın işvelidir ve âşıkını üzmekten hoşlanır. Maddî güzelliği etraflıca tasvir edilmektedir. Vücûdunun muhtelif kısımları teşbihler ile öğülmektedir (*vaṣf* tarzında; krş. *Aġniyat al-aġānī* ve *Alt-ägyptischen Liebeslieder*, nşr. W. Max Müller). Elbiseleri, sürdüğü kokular ve taktığı mücevherler de öğülmekte ve bu münâsebetle âşığın rûh hâleti de tasvir edilmektedir; kederden çökmüş, saçları ağarmıştır; sevgilisine duyduğu hasretten hasta düşmüştür ve seneler sonra onu düşündükçe, bâlâ ağlamaktadır.

Bütün eski arap şiirinde olduğu gibi, *nasîb*'de de fikrin cereyânı düşünceler bakımından, bir takım belirli kaidelere uymakta ve bu sebepten bir yeknesaklık göstermektedir. *Nasîb*'de dâimâ aynı benzetmelere ve birbirine benzeyen mukayeselere rastlanmaktadır; hattâ muhtelif şâirlerin düşünceleri bile, esas itibârı ile, birbirinden pek farklı değildir ve aralarındaki tek fark şekilde ve ifâdededir. *Aṭlāl*'den kalan izler, parşömen üzerine *ḳalam* ile yazılan harflere benzemektedir; genç kız bir ceylâna veya gazâle benzetilmekte ve bu benzetme değişik şekillerde tekrarlanmaktadır. Erkeğin göz yaşları, delinmiş bir tulumdan akarcasına dökülmekte veya ipi kopmuş bir gerdanlığın incileri gibi saçılmaktadır v.b. Arap dilinin müterâdil kelimeler bakımından zenginliği dolayısı ile, bu benzetmeler, tekrarlara rağmen, dâimâ yeni görünebilmektedir. Arap şiirinin bütün dallarında rastlanılan kalıplaşmış mecâz ve istiârelere *nasîb*'de de sık-sık rastlanır. Meselâ sevilen kadın, *aṭlāl*, sağnaklar ve vücûdun muhtelif kısımları v.b. ekseriyâ bu çeşit mecâz ve istiâreler ile ifâde edilmektedir. *Nasîb* çok zaman (bütünü ile bize intikal ettiği nisbette), *li-man al-diyār*" gibi, kalıplaşmış ibâreler ile başlar ve ekseriyâ *da' ġā* („bunu bırak") ile nihâyet bulur; bundan sonra da şâir develeri tasvir etmeğe koyulur.

Daha islâmiyetten önceki devirde *nasîb* sâbit şeklini almış idi ve hiç bir şâir bunun dışına çıkamazdı. Yavaş-yavaş muhtevâsı rengini kaybetti ve basma-kalıp bir şekil aldı. Daha arap şiirinin eski devirlerinde bile, bir bedevî şâiri ile şehirli bir şâirin *nasîb*'leri arasında hemen-hemen fark kalmamış idi. Ḳays b. al-Ḥaṭīm, Ḥassān b. Ṯābit ve 'Adī b. Zayd sevgililerinin güzelliğini, msl. Imru' al-Ḳays gibi tasvir etmekte ve ayrılığı karşısında, bir bedevî şâir gibi, yanıp-yakılmaktadırlar; fakat şunu unutmamalıdır ki, islâmiyetten önceki devirde bir şehirli bedevî hayatını da bilmekte idi ('Adī b. Zayd'in senenin bir kısmını çölde geçirdiğini kendi rivâyetinden öğreniyoruz; *Kitāb al-aġānī*, Kahire, 1928, II, 105); fakat daha sonraki devirde şâirler artık çöl hayatını bizzat bilmez olmuşlardı. Onun için de *nasîb* git-gide basma-kalıp bir şekil aldı. Nihâyet bütün kasîdelerin *aṭlāl* önünde yanıp-yakılmalar ile başlaması gülünç görüldü. Abbâsîler devrinin bir münekkidi kendi-kendine: „Dile hâkim bir kimsenin güzel bir şiir yazması için mutlaka âşık olması mı lâzım?"— diye sormaktadır (krş. Goldziher, *Abhandlungen*, s 144).

Nasîb islâmiyetten önce Arabistan'da büyük bir rol oynamış olması muhtemel bulunan âşıkâne münâsebetlerin bir nev'ini tanıtıyor. Bunlar islâmiyetten önce Arabistan'da evlenmelerde câri olan şekiller ile hudutlanmamış, bir takım serbest aşk münâsebetleri idi. Bu münâsebetler tabi'î temâyüllere ve içten gelen bir bağlılığa dayanmakta ve onlar ile birlikte sona ermekte idi. *Nasîb*'de de, açıkça görüldüğü üzere bu münâsebetler bilhassa ilkbaharda, otlak mevsiminde kabîlelerin yan-yana çadır kurdukları günlerde doğardı. Senenin bu en güzel mevsimi sona erdiği zaman, bu aşk münâsebetleri de umûmiyetle sona ermekte idi. *Ḥulla* (sevgiliye ekseriyâ bu isim veriliyordu)'nin mevkiine ve şöhretine, bir erkek ile olan bu gayr-i meşrû münâsebetler yüzünden, bir zarar gelmezdi; kadın kabîlesinde kalır, onun ile birlikte yola çıkardı; hâlbuki bir *baġīy* kabîlesinde yaşayamazdı.

Eski arap şiirinin bütün şekilleri gibi, ilk *nasîb*'in tarihi ve menşe'i mes'elesini de halletmek mümkün değildir. Arap an'anesine göre, ilk olarak Muhalhil bir kasîdeye bir *nasîb* ile başlamıştır; fakat bu, *nasîb*'i ilk olarak onun yazmış olduğu mânasına gelmez. *Kitāb al-aġānī* (Kahire, 1928, II 123 v.d.)'de *nasîb*

'in bir benzerini bulmaktayız. al-Nu'mān, Nūşirvān'a hediye olarak, bir kız ile birlikte, onun huy ve vücut güzelliklerini tasvir eden bir mektup gönderiyor. Aynı zamanda *Bin bir gece* masallarında da *nasîb*'e benzer şiirler vardır; fakat bunların hepsi nisbeten daha sonraki bir tarihte yazılmıştır. *Aġniyat al-aġānī*'de de bir çok benzerlikler bulmak mümkündür. Ayrıca eski Mısır aşk şarkıları da rūh, mâna ve ekseriyâ edebî mazmûn bakımından, arapların *nasîb*'lerine benzemektedir.

Bibliyografya: Krş. mad. KASÎDE 'de zikri geçen eserler; I. Guidi, *Il Nasib nella Ḳaṣida Araba* (*Actes du XVIème Congrès International des Orientalistes*, III, 3 v.dd.); J. Horovitz, *Poetische Zitate in 1001 Nacht* (*Sachau-Festschrift*); G. Jacob, *Das Hohe Lied auf Grund arabischer und anderer Parallelen von neuem untersucht* (Berlin, 1902); I. Lichtenstädter, *Das Nasib der altarabischen Ḳaṣide* (*Islamica*, V, cüz I); D. B. Macdonald, *The Origins of Arabic Poetry* (*JRAS*, 1925); W. Max Müller, *Altägyptische Liebeslieder*; W. Robertson Smith, *Kinship and Marriage in Early Arabia* (London, 1907); J. Wellhausen, *Die Ehe bei den Arabern* (Göttingen, 1893).

(İLSE LICHTENSTÄDTER.)

[Arap şiirinde, an'anevî bir örnek olarak, asırlarca hukûm süren bedevî yaşayış tarzına ve çöl hayatına müstenit câhiliye devri nesîbi, kasîde tarzının iran ve türk edebiyatlarındaki inkişafında, muhtevâ itibârı ile, mühim değişiklikler geçirmiştir. Esâsen kasîde iran edebiyatına intikal ettiği vakit, nesîb, an'anevî hüviyetini geniş ölçüde muhâfaza etmekle berâber, bâzı farklı muhitlerde bir takım değişmelere uğramış bulunuyordu. Arap şiirinin Emevîler zamanında Hicaz bölgesinde değişik ictimâî şartlar içinde gösterdiği gelişmeden başlayarak, meydana gelen hafif bâzı değişmeler, Abbâsîler devrinde kuvvet kazanarak, bilhassa, X. asırda çok bâriz bir hâl almış idi. „Yeniler" adı verilen şâirlerin yaptıkları yeniliklerin yanı-sıra, eski tarza değer verenlerin de bâzan kasîdeden nesîb kısmını kaldırmak veya esâs olan aşk ve sevgili mevzuu yerine, hikemî bir mevzûdan bahsetmek (msl. Abū Tammām), bir şehrin veya coğrâfî bir mevkiin güzelliklerini anlatmak gibi (msl. Mutanabbī) an'anevî tarzın dışına çıktıkları oluyordu. Elcezîre'nin farklı coğrâfî muhitinde inkişâf eden Abbâsîler devri şiirinde şehir hayatı ve değişik tabiat manzarası ile ilgili unsurlar, bir yanda an'anevî tarza bağlı şâirlerin kasîdelerinde çöl unsuru devam etmekle berâber, nesîblerde yer almakta idi. Böylece, muhtevâsı aşka ve çöl muhitinin ifâdesine münhasır kalmayıp, saray, bahçe, av tasviri gibi, bâzı yeni mevzûlar nesîbin yerini aldı. Meydana gelen bu yeniliklerde coğrâfî âmilden başka, yeni meydana gelen kültürün te'siri bulunduğu ileri sürülmektedir. Kasîdeyi araplardan alan iran edebiyatında, önceleri arap nesîbini takliden bâzı örnekler meydana gelmiş ise de, içinde bulunduğu coğrâfî ve ictimâî şartlara uygun düşmeyen bu bedevî hayat tarzından gelme muhtevâ İran kasîdesine hâkim olamamıştır. Minūçihrī, Mu'izzī Samarḳandī, Cavharī Zargar-i Buḫārī, Lāmi'ī, Curcānī gibi şâirlerde görülen bu yoldaki münferit taklitler de sonraları tamâmiyle terkedilmiştir. Zâten islâmî edebiyatın teşekkül devresinde iran şâirlerinin arap edebiyatından, sâdece eskileri değil, kendi devirlerinin şâirlerini de örnek aldıklarını kaydetmek lâzımdır. Daha Rūdakī'de tam mânası ile tekarrur etmiş bir hâl arzeden kasîde şekline inkişâfı esnâsında iran kültür ve zevkinden giren yeni unsurlar nesîbin muhtevâsına çok te'sir etmiş ve onu değiştirmiştir. İslâmî iran edebiyatının ilk asırlarında gazel, müstakil olarak, mevcut olmadığından, aşk şiiri kasîdelerin nesîb kısımlarına münhasır idi. Fars nesîbinde, an'anevî arap nesîbindeki bedevî sevgili tipi yerine, yerleşik hayat şekline ve ondan gelme davranışlara bağlı yeni bir sevgili tipi ve bir aşk tarzı teşekkül eder. Aşîreti ile göçüp giden sevgilisinin peşinde çölde yaptığı yolculukları v.b. tasvir eden bedevî âşık örneği de ortadan kalkar. Nesîbde sâkī ve bâde mevzûu mühim bir yer alır. Bununla ilgili olarak, bağ ve bahçe gibi mevzûlardan sık-sık bahsolunur. Mevsim tasvirleri büyük bir ehemmiyet kazanarak, en sevilen mevzûlardan birini teşkil eder. Bunlar içinde, İran'ın millî an'aneleri ile münâsebeti dolayısı ile, bilhassa bahara, ondan sonra da sonbahara değer verilmiştir. Sâmânî, Gazneli ve Selçuklu saraylarında inkişâf eden iran kasîdesinde, bayram, ziyâfet, av, bağ, köşk... gibi, saray hayatı ile ilgili mevzûlar devamlı olarak nesîbin yerini almış, Asadī'den başlayarak, münâzara ve muammâ da başlı-başına birer nesîb mevzuu olmuş, ayrıca hikemî düşünceler de, müstakil nesîb mevzûları arasında yer almıştır. İran nesîbinde önceleri hakikat ve tabiate uygun bir mâhiyet taşıyan hâricî âleme âit unsur ve tasvirler, daha sonra pek mahdut bir çerçeveye inhisar ettikten başka, sun'î bir tarzda işlendiklerinden, mücerretleşerek, tabiî vasıflarını kaybeder.

Kasîdeyi, arap edebiyatı yerine, en mütekâmil merhalesine vâsıl olarak, inkişâfını tamamlamış bulunduğu bir devresinde fars edebiyatındeki örneklerinden alan türk edebiyatı,

onun başlangıçta fars edebiyatında geçirdiği tekâmül seyrini geçirmemiştir. Bedevî nesîbinin, bir özenti şeklinde dahi olsa, ne eski ve ne de sonraki devrelerinde divan şiirinde her hangi bir aksini görmek mümkün değildir. Eski türk şiiri, aşk, sevgili, sâkî, mevsim, gece, gündüz, köşk, şehir, at, çiçek, kalem, kılıç tasvir ve tavsifleri, hikemiyât, zaman ve tâlihten şikâyet gibi, iran kasîdesinde hazır bir şekilde bulduğu nesîb mevzûlarını kolayca iktibas etmiştir. Divân şiirinin bize gelebilen en eski kasîdelerinden itibâren, bunları tâkip etmek kabildir. Bunlar içinde başta gelen sevgili ve aşk mevzuunu, fars kasîdesinde olduğu gibi, aynı zamanda içki ve tabiat mevzuu ile mezcolmuş bir sûrette, elde mevcut ilk örneklerden XIII. asırda Dehhânî (M. Mansuroğlu, *Anadolu türkçesi. XIII. asır. Dehhânî ve manzûmeleri*, İstanbul, 1947, s. 6 v.d.), XIV. asırda Ahmed Dâî (İ. H. Ertaylan, *Ahmed-i Dâî*, İstanbul, 1952, metin kısmı, s. 15 v.d.), Ahmedî ve daha sonra Şeyhî'nin kasîdelerinde yer almıştır. Bunları tâkip eden XV. asır şâirlerinde fars kasidelerinden gelen çeşitli nesîb mevzûlarına bol-bol rastlanmaktadır. Bununla berâber, türk şâirleri tarafından rağbet edilmemiş bâzı mevzûlar da vardır. Farsça kasîdelerde görülen münâzara ve muammâ tarzındaki nesîb buna bir misâldir. Ahmedî'nin Emîr Süleyman hakkında bir kasîdesinin nesîbindeki kılıç ve kalem münâzarası (*Divân*, Süleymâniye kütüp., Hamidiye, nr. 1082, 58b) nâdir örneklerden birini teşkil eder. Fars kasîdesindeki kaz ve ördek tasvirleri de divân şâirlerimizin nesîblerinde rastlanılmayan mevzûlardandır.

Kasîdenin asıl mevzuu girmeden önce gelen ve mevzuu ondan ayrı olan giriş kısmına, **nesîb** den başka, **teşbîb** adı da verilmektedir ki, bunları müterâdif sayanlar olduğu gibi, ikisi arasında fark kabûl eden müellifler de vardır. Arap lugatlerinde her ikisi de şâirin kasîde başında yaptığı bir tegazzül olarak gösterilir (*Tercüme-i kamûs ve Tâc al-ʿarûs*, mad. *şbb, nsb*). Aslında „kadınlar ile âşıkane konuşup, mülâtafe etme" mânasını taşıyan gazel kelimesinden gelen tegazzül tâbirinin kullanılması kasîde başındaki parçaların sevgili ve aşk ile ilgili muhtevâsı dolayısı iledir. Bu mânası bakımından, nesîb ve teşbîbe „kasîdenin başında bulunan gazeldir" denilmiştir. Burada kasdedilen şey, gazele mahsûs şeklî bir busûsiyet değil, kadın ve aşk mevzuudur. Tarihî seyri ile düşünülecek olursa, gerek arap, gerek fars şiirinde gazelin müstakil bir şekil olarak meydana çıkışı kasîdeden sonradır. Kasîdenin kat'î şeklini almış bulunduğu câhiliye devrinde gazel henüz müstakil bir şekil olarak tanınmayıp, aşk mevzuunun ifâdesi sâdece kasîde başlarındaki kısma münhasır kalmıştır (gazelin menşe'i ve teşekkülü hakkında bk. A. Ateş, *İA*, mad. GAZEL; Nallino, *La Littérature arabe*, frns. tre. Ch. Pellat, Paris, 1950, s. 87 v.d.; A. Kh. Kinany, *The Development of Gazal in Arabic Literature*, Damascus, 1951).

Belâgata dâir eser yazan son asır türk müellifleri, kasîdenin başındaki parça için, mevzuu neye âit olursa-olsun, nesîb tâbirini kullanmışlardır (msl. bk. Süleyman Paşa, *Mabâni 'l-inşâ'*, İstanbul, 1289, II, 119; Manastırlı Rıfat, *Macâmi' al-adab*, İstanbul, 1309, III, 145 v. dd.; Ali Seydî, *Lugatçe-i edebiyat*, İstanbul, 1324, s. 99; Şehâbeddin Süleyman-Köprülü-zâde M. Fuad, *Mâlûmât-ı edebîye*, istanbul, 1330, I, 110). Gibb de, Osmanlı edebiyatındaki nazım şekillerini izah ederken, medhiyeden önce gelen ve çeşitli mevzûlarına işâret ettiği giriş kısmına sâdece nesîb adını vermiştir. Aynı zamanda bu kısma onunla medhiye arasında geçişi te'min eden beyite verilen ad, bütün parçaya teşmil olunarak, *girîz*, bilhassa *girîzgâh* da denilmiştir (M. Rıfat, *ayn. esr.*, s. 114; A. Seydî, *ayn. esr.*, s. 100; Ş. Süleyman-Köprülü-zâde, *göst. yer.*; Ali Ekrem, *Nazariyât-ı edebîye*, İstanbul, 1333, taş-basm., I, 254). *Istılâhât-ı edebîye*'de nesîb ve teşbîb tâbirlerine hiç temâs etmeyen Muallim Nâcî sâdece tegazzülden bahsetmiştir. Son devirde meydana getirilmiş bâzı ıstılah lugatlerinde (Tâhir Olgun, *Edebiyat lugati*, İstanbul, 1936; M. N. Özön, *Edebiyat ve tenkit sözlüğü*, İstanbul, 1954; M. Z. Pakalın, *Tarih deyimleri sözlüğü*, İstanbul, 1951—1954, mad. *nesîb, teşbîb, kasîde*) kasîdenin medhiyeden önce gelen kısmına aşk ve sevgiliye dâir olduğu takdirde, nesîb, tabiat, mevsim gibi mevzûlara tahsis edilmiş ise, teşbîb denildiği tarzındaki izahlar, yanlış ve esâsında mevcut bulunmayan bir tasnifin ibârettir.

Kasîdede asıl mevzûdan önce başka bir mevzuu anlatan nesîb kısmının bulunması kaide değildir. Nesîbsiz yazılmış kasîdelere hemen her şâirde rastlamak mümkündür. Eski arap ve fars edebiyat nazariyecileri kasîdenin başında böyle bir parça bulunmasının bedîî ve rûhî te'sirlerini işâret ederler. Nesîbsiz kasîdelere *maḥdûd maḳtaʿab, muḥaddad* gibi isimler verilmiştir. Bâzıları son iki tâbiri, nesîbi olmakla berâber, bu kısımdan asıl mevzua (medhiyeye) münâsip bir şekilde geçişi te'min eden *taḫalluṣ* veya *girîzgâh* adı verilen beyitin bulunmadığı kasîdeler için kullanmışlardır. Kasîdeler nesîblerindeki mevzûlara göre, msl. bahârîye, nevrûziye, şitâîye, temmûzîye, hazânîye, ramazânîye, îdîye, rahşîye, kalemîye, tîgîye ve sûrîye gibi, isimler alır.

Mesnevîlerde tesâdüf edilen bâzı tasvirî parçalar ile çok mahdut sayıdaki *yek-âvâz* gazeller bir tarafa bırakılırsa, divân şiirinin hâricî âlem ve tabiata en fazla açılmış cephesini teşkil etmesi bakımından, nesîblerin hususî bir ehemmiyeti vardır. Tabiatın veya hâricî âleme âit başka bir mevzuun en etrallı şekilde ele alınışını bu parçalarda görmek mümkündür. Bâzan tercî-i bendlerin başında rastlanan tasvirî kısımların kasîdelerdeki nesîb tarzının te'siri ile meydana geldiği söylenebilir. Bâzı şâirler nesîblerinde her hangi bir mevsim, gece ve gündüz tasviri gibi, umûmî mevzûların dışına çıkarak bir coğrâfî mevkii veya şehri anlatmak sûretiyle, daha hususî mevzûları ele almışlardır (mes. Nedîm'in İstanbul, Fuzûlî'nin Bagdad, Rûhî'nin Şam, Nef'î'nin Edirne kasîdeleri ile Fehîm'in Nil kasîdesi). Nedîm, İbrahim Paşa hakkında yazdığı *Hammâmiye* adı ile mârûf kasîdesinin nesîbinde hamamda yıkanan bir güzelin tasvirini yaparak, çok hususî bir mevzuu işlemiştir.

Divân şiirinde gazel-i müzeyyel denilen ve küçük bir kasîdeyi andıran bir şekil vardır ki, önce sevgili, aşk, sâkî ve bâde gibi mevzûlar üzerinde bir gazel tertip eden şâirin mahlasını zikrettiği maktâ beyitinden sonra, zeyil mâhiyetinde bir kaç beyit ilâve ederek, bu parçada bir büyüğü medhetmesinden ibârettir. Gazel-i müzeyyelin kasîdeden farkı beyit sayısının 15'ten aşağı olması (zâten bunun için gazel-i müzeyyel denilmiştir) ile medhiye kısmının kısalığı ve fahriyeye yer verilmeyişidir.

Bibliografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. bir de Mehmed Mihrî, *Fenn-i bedî* (İstanbul, ts.), s. 57; Gibb, *A History of Ottoman Poetry* (London, 1900), I, 83—87 (trk. trc. *Osmanlı şiiri tarihi*, İstanbul, 1943, I, 77—80); Fuad Köprülü, *Türk edebiyatı tarihi* (İstanbul, 1921), 2. kitap, s. 195—199; Celâl Humâ'î, *Târîḫ-i adabiyât-ı Îrân* (Tebriz, 1348), I, 69—73; Tahânavî, *Kaşşâf iṣṭilâḥât al-funûn* (Kalküte, 1854—1862), I—II, mad. *taşbîb, ġazal*); A. F. Mehren, *Die Rhetorik der Araber* (Wien, 1853), s. 142—146; Rückert-Pertsch, *Grammatik, Poetik and Rhetorik der Perser* (Gotha, 1874), s. 57—64; Ḳudâma b. Ca'far, *Naḳd al-şi'r* (İstanbul, 1302), s. 42—46; İbn Raşîḳ, *al-'Umda fî ṣinâ'at al-şi'r...* (Kahire, 1374), I, 225, 231 v.d.; II, 116—128; W. Ahlwardt, *Ueber Poesie und Poetik der Araber* (Gotha, 1856); G. von Grünebaum, *Kritik and Dichtkunst. Studien zur arabische Litteratargeschichte* (Wiesbaden, 1955); Şiblî Nu'mânî, *Adabiyât-i manẓûm-i Îrân* (Urs. trc. Sayyid Muḥammed Taḳî), Tahran, 1314; Z. Mu'tamin, *Şi'r u adab-i fârsî* (Tahran, 1332); Ethé *Neupersische Literatur* (*Grundr. der iran. Philol.*, 1896—1904, II); J. Arbery, *Classical Persian Literature* (London, 1958); J. Rypka, *Iranische Literatargeschichte* (Leipzig, 1959).

(ÖMER FARUK AKÜN.)

NESÎBÎN. [Bk. NASÎBÎN.]

NESÎḪ. NASḪ (A.), *n-s-ḫ*'nın. I. masdarı olup, ıstılah olarak „(mukadder bir metnin) ilgâsı" manasına gelir. Bk. mad. KUR'AN, 3.

NESÎM. NASÎM, DAYÂ ŞANKAR KAUL (1811—1843), Âtiş'in nezâreti altında şiir san'atini öğrenmiş olan Kaşmîrî Paṇḍit, şöhreti 22 yaşında yazmış olduğu *Gulzâr-i Nasîm* adlı manzûm eserden gelmektedir. Bu eser, Mîr Ḥasan'ın *Siḥr al-bagân*'ına çok benzemekte olup, ordu dilinde yazılmış manzûm eserler arasında, umûmiyetle, ikinci yeri almaktadır. Nasîm, bir de *Binbir gece* masallarını ordu diline çevirmiştir; kendisi ordu dili kullanan büyük mesnevî müelliflerinden sayılmaktadır; aslen hindû olup da ordu dilinde yazan sayısı az müelliflerdendir.

Bibliografya: T. Grahame Bailey, *History of Urdu Literature* (1932); Ram Babu Saksena, *History of Urda Literature* (1927); Garcin de Tassy, *Histoire de la littérature hindoue et hindoustanie* (1870).

(G. E. LEESON.)

NESÎMÎ. NASÎMÎ, SAYYID 'İMÂD AL-DÎN, sûfî bir türk şâiri olup, hayatı hakkında pek az mâlûmat vardır. İbn Ḥacar al-'Asḳalânî, *İnbâ' al-ġamr bi abnâ' al-'amr* adlı eserinde Faḍl Allâh Ḥurûfî'den bahsederken, Nesîmî'yi de anar ve onun al-Malik al-Mu'ayyad Sayf al-Dîn zamanında, 821 (1418)'de, Haleb'de, derisi yüzülerek, öldürüldüğünü söyler. Latîfî (*Tezkire*, İstanbul, 1314, s. 332 v.d.)'ye göre, şâir Bagdad civârında Nasîm adlı nâhiyede dünyaya geldiği için Nesîmî mahlasını almıştır (bk. bir de Hasan Çelebî, *Tezkire*, Üniversite kütüp., nr. TY 2525). Kendisi şeyh Şiblî'nin dervişlerinden olup, sonradan Faḍl Allâh'a intisap etmiştir; Anadolu'ya gelişi Sultan Murad (her hâlde Hüdâvendigâr) zamanındadır. Kardeşi Şâh Ḥandân „sırrı ifşâ" etmemesini tenbih ettiği hâlde, Nesîmî, mesnevî tarzında bir şiir ile cevap vererek, buna tahammülü kalmadığını bildirmiştir. Şâirin hurûfî değil, nimetullâhî olduğuna, fakat hurûfî bilgisine vukûfu bulunduğuna, Latîfî, *Manâḳıb al-vâṣılîn* adlı bir kitaba atfen, bildiriyor ise de, bu tezkirecinin Nesîmî hakkında verdiği mâlûmata itimat edilemez. Evvelâ Bagdad civârında bugün Nesîm adlı bir nâhiye bulunmadığı gibi, *Mu'cam al-buldân*'da da bu isimde bir yerden bahsedilmemekte ve Nesîmî mahlasının böyle

bir mahalle nisbet dolayısı ile alınmadığı anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Gaybî Sun'ullah (ölm. 1661 'den sonra), *Sohbet-nâme* adlı eserinde, Nesîmî 'nin Anadolu 'ya gelince, kendisini Hacı Bayram Velî (ölm. 833=1429)'nin kabûl etmediğini anlatır ve şâirin başına gelenin de bu gönül kırgınlığından mütevellit olduğunu belirtir. Refîî, *Beşâret-nâme* (Üniv. kütüp., nr. TY 310, 113b, beyit 11)'de Nesîmî 'nin Mesih gibi çok seyâhat ettiğini kaydetmiştir. Muhammed b. Râğib b. Mahmûd b. Hâşim al-Ṭabbâḫ al-Ḥalabî (*I'lâm al-nabalâ' bi-târîḫ Ḥalab al-şahbâ'*, III, 15 v.d.), Nesîmî 'nin 820—824 senelerinde Haleb niyâbetinde bulunan emir Yaşbeg zamanında, derisi yüzülmek sûretiyle, öldürüldüğünü söylemekte, hattâ katline fetvâ veren ve idâmı için müzâkere ve yardımda bulunanların isimlerini bildirmektedir. Refîî: —„Nesîmî elimden tutmasaydı, bilgisiz kalırdım" dedikten sonra, onu —„*'imâd al-dîn, faḍl-i Ḫudâ* ve *sirr-i Murtażâ*" — diyerek, medheder. 'İmâd al-Dîn 'in asıl isim olmadığına ve *sirr-i Murtażâ* terkibinin delâletine göre, Nesîmî 'nin Ali ismini taşımış bulunduğu hatıra gelebilir (başka bir rivâyet için bk. *Osmanlı müellifleri*, II, 432). Nesîmî, Âşık Çelebî (*Tezkire*, Üniv. kütüp., nr. TY 2406, 166a)'ye göre diyarbekirli, Rıżâ-Ḳulî Han Hidâyat (*Riyâż ol-'âşiḳîn*, Tahran, 1305, s. 235)'e göre de, şirazlıdır. Hüseyin Baykara, *Macâlis al-'uşşâḳ*'ta Nesîmî 'nin ölüm tarihini 837 (1432) olarak gösterir. Bütün bu muhtelif rivâyetler arasında doğru olan cihet adının 'İmâd al-Dîn, mahlasının Nesîmî olduğu, Haleb 'de derisi yüzülerek öldürüldüğüdür. Te'lif tarihi 811 olan *Beşâret-nâme* (113b, beyit 9) Nesîmî 'nin yıllarca zındanda bağlı tutulduğunu söylüyor ve onu „şehîd-i 'aşḳ-i Faḍl-i ẕu 'l-celâl" diye anıyor ki, bu da şâirin 811 'den evvel öldürüldüğünü göstermektedir.

Nesîmî bilhassa bektâşîler ile vahdet-i vücûd akîdesini benimsiyen sûfîler tarafından büyük bir sûfî olarak kabûl edilmiş, hakkında bir çok menkıbeler meydana getirilmiştir. Bunlar arasında onun, yüzülen derisini sırtına alıp, Haleb 'in 12 kapısından çıkarak, sırrolduğu menkıbesi de vardır. Nesîmî 'nin *Dîvân* 'ı basılmış (İstanbul, 1260, 1298 v.b.) ise de, bu baskılar bir çok yanlışlar ile doludur. *Dîvân* 'ın tenkitli bir tab'ına ihtiyac vardır. Nesîmî dîvânının yazmaları için bk. *İstanbul kitaplıkları türkçe yazma dîvânlar kataloğu*, İstanbul, 1947, I, 13—17; Bursalı Tâhir, *Osmanlı müellifleri*, II, 432 v. dd.). Şiirde büyük bir kudret gösteren Nesîmî, ekseriyâ kendi akîdesini telkine çalışmakla berâber, lâdinî ve âşıkane gazeller de yazmıştır. Kendisinin ayrıca tuyuğları ve bir dîvân teşkil edecek miktarda farsça gazelleri mevcuttur. Bunlar üzerinde henüz ilmî bir tarzda durulmuş değildir. Nesîmî 'nin İran şâirlerini iyi bildiği anlaşılmakta ve bilhassa tasavvuf edebiyatında te'sirinin sürekli olduğu görülmektedir. Bektâşîler Nesîmî 'yi 7 büyük ilâhî şâirden biri sayarlar. Onun geniş ölçüde bir te'sir icrâ ettiği, Menavino ve Ricaut gibi avrupalı seyyahlar tarafından da müşâhede edilmiştir (F. Babinger, *EI*, mad. NESĪMĪ). *Maḳaddimat al-ḫaḳâ'iḳ* adlı türkçe mensûr eser Nesîmî 'ye âit olarak tanınmaktadır.

(ABDÜLBÂKÎ GÖLPINARLI.)

NESR. AL-NASR, a k - b a b a. Ölü hayvanları gagası ile parçalayıp, yemesinden dolayı bu adı almıştır. Rivâyete göre, ölü hayvan etini, uçamayacak hâle gelinceye kadar, yemektedir; bin sene yaşadığı kabûl edilir. Gözleri o derece keskindir ki, avını 400 fersahtan görebilir; koku alma hassası da çok kuvvetlidir; fakat ıtriyat onun için o derece mühliktir ki, ölümüne sebep olmaktadır; uçuş hususunda son derece dayanıklıdır; hayvan ve insan ölülerine saldırmak için orduları ve kervanları takip eder. Aynı şekilde koyun sürülerini de havadan takip eder; çünkü ölü doğan kuzuya çok düşkündür. Bu hususu Brehm te'yit etmektedir; ona göre, akbaba doğurmakta olan koyunlara hücûm eder. Yüksek kayalıklara yumurtlar ve rivâyete göre, kuluçkaya yatmaz, bu işi güneşe bırakır; fakat yumurtalarının ve yavrularının yarasalar tarafından kaçırılmasından çok korkar. Bu tehlikeyi bertaraf etmek için, rivâyete göre, onları çınar yaprakları ile örter. Öd, beyin, et ve kemiklerinin tıpta kullanılışı eski çağ tıbbındaki kullanılışına uygundur. al-Nasr, aynı zamanda, eski bir arap ilâhının adıdır (Wellhausen, *Reste ar. Heidentums*, 2. tab., s. 23).

Bibliyografya: Ḳazvînî (nşr. Wüstenfeld), I, 424; Damîrî, II 476; İbn al-Bayṭâr, II. 370. (J. RUSKA.)

NESTÂLİK. [Bk. ARABİSTAN.]

NESTÛRÎLER. Birinci cihan harbinden önce Van (şarkî Anadolu), Musul (şimâlî Irak) ve Urmiye (İran Azerbayeanı 'nın garp kısmı) arasındaki dağlık hudut bölgesinde yaşamış olan h ı r i s t i y a n a ş i r e t l e r.

Y a ş a m a s â h a l a r ı. Nestûrîlerin esâs yurtlarını Büyük Zab ırmağının orta mecrâsı boyundaki sâha teşkil etmekte ve Tiyâri, Ṭhûma, Ṭhub, Cilû, Dizz, Uri, Salabekan, Bâz v.b. gibi, dağlık Nestûrî aşiretleri burada yaşamakta idi. Layard (*Nineveh*, I) bu bölge dâhilinde Büyük Zab suyunun şimâl-i şarkî—cenûb-i garbî istikametii mecrâsının sağ tarafında bulunan Nestûrî yurtlarını sayar ki, bunlar yukarı Tiyâri (Çumbi ile berâber) ve aşağı Tiyâri 'nin en

büyük kısmıdır (Aşita ve Lizan ile berâber). Sol tarafta olanlar ise, şimâlden cenûba ve garptan şarka şöyle sıralanır: Dizz, Kin, aşağı Tiyârî'nin şark kısmı, Tal, Valto, Tḫūma (Tḫub ile), daha şarkta Cilū, Bāz ve nihâyet İştazin. Bütün bu nâhiyeler, Cilo ve Sat dağlarının yükseldiği şimdiki cenûbî Hakâri'ye tekabül eder [bölge hakkında en yakın coğrâfî tetkikler: H. Bobek, *Forschungen im Zentralkardischen Hochgebirge zwischen Wan und Urmiasee, Pet.-Mitt.*, 1938; R. İzbırak, *Cilo dağı ve Hakâri ile Van gölü çevresinde coğrâfî araştırmalar, Ankara Üniv. Dil ve Tarih-Coğrafya fakültesi yayınları*, 1951, nr. 67; S. Erinç, *Van'dan Cilo dağlarına, İst. Üniv. Coğr. Enst. dergisi*, 1953, nr. 3/4]. Nestûrî nüfusunun toplu yaşadığı bu bölge dışında, bunlara Osmanlı imparatorluğu ve İran topraklarında müslüman ekseriyeti içinde dağınık zümreler hâlinde rastlanıyordu: Gevar = Gavar, Tergavar, Mergavar ve Şamdînān'da, Baş-Kale ve Ḫoşāb'da, Urmiye yaylasında (60 kadar köy) ve bizzat Urmiye şehrinde, cenûpta Musul ve civârında (Alkoş v.b.).

Tarih. Faâl misyonerler olan Nestûrîlerin akîdesi bir zamanlar Asya'da geniş bir sâha üzerinde yayılmış idi. Singanfu'de bir çin-ârâmî kitâbesi keşfedildiği mâlûmdur. Cenûbî Hindistan'da Travancore (Malabar)'de zamanımıza kadar pâyidar olmuş bir Nestûrî cemâati bulunur. Nestûrîlerin ehemmiyetli rol oynadıkları devir Sâsânîler zamanına rastlar. Şāpūr II. (309—379), Yezdgird I. (399—420) ve Bahrām V. (420—438) zamanında muhtelif sebepler ile ve bu arada Nestûrîlerin sür'atle yayılmaları yüzünden, onlara karşı zulüm hareketleri vukua geldi. Bizans te'siri gibi siyâsî sebepler de, İran hükûmetini onlara karşı ihtiyatlı davranmağa mecbûr ediyordu. Msl. Bizans hükümdarlarının Bahrām V. ve Ḫusrav I.'den hıristiyanlar için ibâdet serbestliği istemiş oldukları bilinir. Nestûrî kilisesi ile devlet arasında devamlı iyi münâsebetler Seleukia katolikosunun zamanında süryânî şark kilisesinin istiklâlinin ilân edilmesi ile başlamıştır. Böylece Nestûrîlerin en fazla gelişmeğe eriştikleri devre, Hormizd IV. devri ile Ḫusrav II. devrinin başlarına, yâni 578 (m. s.) ile 605 arasına rastlar. Monofizitliği kabûl etmiş olan Siggar'ı Gabriel'in te'siri altında Ḫusrav II. Nestûrîlere eziyet etmeğe başladı. Bu sûretle 609 ile Ḫusrav'in ölüm târihi olan 628 arasında katolikos makamı boş kaldı. Şarkî Anadolu'nun bâzı bölgelerinde hıristiyanlığa âit, bu devirden kalma kilise, manastır, yer isimleri v.b. gibi çeşitli izlere sık-sık rastlanır. V. asırda hıristiyanlık İran yüksek yaylaları halkı ve kürtler arasında gittikçe daha ehemmiyetli yer kazanmakta idi (krş. J. Labourt, *Le Christianisme dans l'Empire Perse sous la dynastie Sassanide*, Paris, 1904). Nestûrîliğin bu bölgede ilk yayılması bu devreye rastlamış olacaktır. Buradaki en eski Nestûrî kiliseleri IV. ve V. asırlardan kalmadır. Cilū'da Mār Zaya, Yil'de Mār Bīšu, Ḳoçānis'te Mār Saba, Oramar'da Mār Memo gibi. Kezâ Aşita'daki Mār Saba manastır ve kiliseleri de meşhûr ise de, kuruluş târihleri bilinmemektedir. Diğer taraftan bu bölgede Nestûrîlerin müslümanlık ile nasıl münâsebete giriştikleri de üzerinde durulmağa değer bir keyfiyettir (krş. Tor Andrae, *Der Ursprung des Islams and das Christentum*, Upsala, 1926). Sâsânîler devrinin muayyen bir safhasında Nestûrîlerin oynadığı rol Yemen'in 597'de iranlı kumandan Vahriz tarafından zaptı sırasında bu memleketin nestûrîlik akîdesini kabûl etmesini izah eder. Hıristiyanlık Arabistan yarım-adasının İran nufûz bölgesine, yâni Hadramût'un şark nihâyeti ile Palmyra arasından geçen hattın şarkına nestûrîlik şeklinde girdi. Arabistan'ın şark sâhilinde 6 nestûrî piskoposluğu biliniyor ki, bunlardan ilk kurulanı 'Omān'daki olmuş idi (konsil vesîkaları, yıl 424, 544, 576, 676). Soḳoṭrā adasındaki bu hıristiyan cemâatine râhiplerini İran katolikosu gönderiyordu. İran ile olan irtibat deniz yolu ile sağlanmakta idi. İşte bu sûretle, Peygamber'in bi'seti zamanında, cenûbî Arabistan kilisesi nestûrî akîdesine göre kurulmuş bulunuyordu. Necrânlıların reisi Sayyid'in Peygamber huzûruna piskopos İşō'yāb ile berâber çıkmış olması buna delîl olarak alınabilir. Bu hâdiseyi kaydeden Bar Hebraeus, Peygamberin onlara bir vesîka vererek, araplara hıristiyanların kendilerinden zarar görmemeleri ve hattâ kiliselerinin inşâsına yardım edilmesi tavsiyesinde bulunduğunu bildirmektedir. Râhipler baş vergisinden muâf tutulmakta ve bu vergi esâsen fakirler için 4 *zūzē*'yi ve devlet için 12'yi geçmemekte idi. Başka bir rivâyete göre, piskopos Peygamberin huzûruna gelmeyip, sâdece ona bir mektup yazmış idi. İşō'yāb III. (647—648)'ın mektubundaki bir fıkra, Nestûrîler ile araplar arasındaki münâsebetlerin gâyet iyi olduğunu gösterir. Bu keyfiyet Nestûrîler tarafından kabûl edilen 'İsā telakkîsinin müslümanlarca monofiziat akîdesinden daha kolay anlaşılması ile izah edilebilir. Şarktaki her nestûrî kilisesi Peygamber tarafından yazıldığı iddia edilen himâye mektubunun husûsî bir nüshasına sâhip bulunmakta idi (krş. msl. George David Maleeh, *History of the Syrian Nation and the old Evangelical-Apostolic Church of the East*).

İslâm fütuhâtından moğul istilâsına kadar olan devre zarfında Nestûrîlerin dinî hayatları

mevzuumuz dışında kalır. İlhanlılar devrinde, ilk zamanlarda, *arkaun* denilen nestûrî râhiplerinin Bagdad'ın zaptı sırasında lenâ muâmeleye mâruz kalmadıkları biliniyor (J. v. Hammer, *Ilchan.*, 52). Hulagu'nun zevcesinin hıristiyan olduğu ve ordusunda hıristiyanlar bulunduğu da mâlûmdur; ehemmiyetli bir nestûrî metropolitlik merkezi olan Arbil'in zaptı sırasında moğul suvârilerinin mızraklarında küçük haçlar var idi. Daha sonraları moğullar müslümanlığa katıldıkça nestûrîlerin durumu bozulmağa başladı ve bilhassa Timur istilâsından sonra, dağlara çekilerek, buradan ancak XVI. asır başlarında şarka (Urmiye bölgesi), cenûb-i garbîye (Musul) doğru yayılmağa başladılar. Bagdad'ın 1258'de moğullar tarafından zaptından sonraki devrede muhtelif nestûrî patriklerinin merkezleri hakkında Duval (*Dialecte néoaraméen*, 1883, s. 9, not 4) tarafından mâlûmât verilmektedir. Patrik Simeon IV. devrinde, 1450'ye doğru, rûhânî reisliğin babadan oğula intikali kaidesi te'sis edildi ki, 1551'de Simeon Bâr Mama'ya karşı Sulakha'nın seçilmesi, nestûrî cemâatinin ikiye bölünmesine sebep oldu. Roma'ya bağlılığı kabûl edenlere verilen Keldânî adının bu devirde kullanılmağa başlanmış olması icâp eder; bununla berâber, ingiliz (amerikan) kaynakları umûmî olarak Asûrî (Assyrians) tâbirini kullanırlar ve nestûrîler de kendilerine *Sûriâi* ismini verirler. Rusçada da *Aysors* tâbiri kullanılır. XVII. asrın ikinci yarısında piskopos Mâr Yûsif'in Roma'ya bağlılığı kabûl ederek, Bâbil ve Keldânî ülkeleri katolik patriği unvânını aldığı sırada eski ana'neye sâdık kalan yakın akrabâlarından birisi, artık bundan sonra irsî bir mâhiyet iktisâp edecek olan Mâr Şim'ûn adı ile, nestûrî patriği intihap edildi ve dağlık bölgeyi geçerek, bâzan Kuçânis ve bâzan da Cûlâmerk (Çölemerik)'i kendisine merkez seçti. Bu sûretle kilise kuvveti ile berâber tam bir aşiret bünyesi gösteren, hemen tamâmiyle müstakil dağlı nestûrî cemâati meydana gelmiş oldu. Hakîkaten, mutlak iktidar (amcadan yeğene geçmek sûreti ile) irsî bir Mâr Şim'ûn'un şahsında tecellî etmekte ve *paṭrîarka d-madenḥa* unvânını hâiz olan bu patrik Şemdisan'daki Dera Reş'te bulunan metropolit Mâr Ḥnân-'îşû tarafından takdis edilerek, makamına geçmekte ise de, ayrıca her kabîlenin (*ṣabṭa*) bir piskoposu (*abûna*) ile berâber, fiilî iktidar sâhibi cismânî bir reisi (*mâlik*) de bulunuyor ve bu reis mahrut şeklindeki keçeden başlığı üzerine takılmış tavus tüyleri ile tanınıyordu. Erkeklerin saçlarını küçük demetler hâlinde örmeleri de kaydedilmeğe değer. Bir kabîlenin *mâlik*'i başka bir kabileye harp açmak veya onunla sulh anlaşması yapmak bakkına sâhip idi.

Kabîle teşkilâtı ve hayat tarzları yüzünden, bâzı müellifler (Lereh, Garzoni) bu dağlılara „hıristiyan kürtler" adını vermişlerdir.

A. Wigram, *History of the Assyrian Church* adlı eserinin giriş kısmında, Hakârî bölgesinde yaşamış olan hıristiyanlardan hiç değil ise bâzılarının, kendileri tarafından şiddetle reddedilmesine rağmen, kürt menşe'li olduğu zannını ileri sürer. Bâzı kürt aşîretleri de mâzide hıristiyan olduklarını hatırlamakta idiler. Bâzı müellifler (Grant) ise, bilhassa nestûrîlerin ictimâî bünyelerinin teokratik bir teşkilâta tâbî olması, adları ve bâzı *Tevrat* an'aneleri ile münâsebetlerine bakarak, bunları 10 israîl aşîretinin nesli gibi görmek istemişlerdir. Bununla berâber, şarkî Anadolu'da yaşamış mûsevî cemâatlerinin hıristiyan topluluklarından, âdetleri ve hayat tarzları ile, tamâmiyle farklı olduklarını biliyoruz. Yalnız dilleri yeni bir ârâmî lehcesidir. Dağlı nestûrîler Mâr Şim'ûn'a her yıl *riş d-şita* denilen bir vergi öderlerdi. Nestûrîlerin Osmanlı hukûmetine olan vergi borçları ise, zamanla artmakta idi. Daha XIX. asrın sonlarında Cuinet (s. 749 v. dd.) bu „muhtar" aşîretlerin borcunu 16.000 (altın) türk lirasından fazla olarak kaydediyordu. Esâsen Nestûrî ülkesinde bir „tahsildar kayası" var idi (Lalayan bu taşın resmini verir) ve vergi toplamağa me'mûr olan tahsildar buradan öteye kat'iyen geçemezdi. Dağlı Nestûrîlerin komşuları olan kürtler ile münâsebetleri, kendi kabîleleri arasındaki münâsebetlere nisbetle, daha fazla düşmanca değil idi. Kabîlenin menfaati dinî mülâhazalardan önde tutulduğu için, nestûrîlerin, kendi mezhepdaşlarına karşı kürtler ile ittifak ettikleri olurdu.

„Nâmusluca girişilen bir savaşta, kan dökülmüş olan yerde ot çabuk biter". O hâlde kabîleler arasındaki münâsebeti tanzim eden kaidelerin başında bir nevî mertlik geliyordu. Şüphesiz bâzı istisnâî hâller de olmuştur. XX. asrın başlarında Abdülhamid II.'in güttüğü pan-islâmizm siyâseti memlekette bâzı çatışmalara sebep oldu. 1908 inkılâbından sonra durum daha da karıştı. Kürt—nestûrî münâsebetleri kabîle çerçevesi içinde cereyân ettiği müddetçe, patriğin kapısı, ihtilâflarını halletmek için buraya baş-vuran fertlere, kürt olsun, nestûrî olsun, istisnâsız açık bulunuyordu ve her kes onun misâlir-severliğinden faydalanabiliyordu. Diğer taraftan nestûrîler „hıristiyan şeyh" denilen Barzan şeyhi Sâlim'in dostça tavassutundan da istifâde ediyorlardı ki, bu şeyh birinci cihan harbi başlarında Musul'da idâm edilmiştir.

Birinci cihan harbi sırasında nestûrîler. Daha Osmanlı-rus harbi başlamadan önce, 1914 ağustosunda, patrik Mār Şim'ūn Van vâlisi tarafından dâvet edilerek, kendisine çeşitli hediyeler ile berâber nestûrîlerin her türlü şikâyetlerine karşı gereğinin yapılacağına dâir te'minat verildi ise de, harbin ilânı ile durum değişti; Albāk (Baş-Kale)'ta, kürtler ile nestûrîler arasında, çarpışmalar oldu. İran'da Urmiye bölgesi hıristiyanları ile Bek-zāda kürtleri arasında mücâdele başladı. 1914 senesi sonunda ruslar Urmiye ve Selmas'ı boşaltınca, onların yardımcısı sayılan hıristiyanlar Culfā'ya çekilmek zorunda kaldılar; kaçamayanlar kılıçtan geçirildi. Harbin ilk safhasında türkler, dağlı nestûrîlerin sadâkatini te'min etmek üzere, patriği kendilerine bağlamağa çok çalıştılar. Fakat tedris serbestîsi, iyi cins silâh te'mini, patriğe, piskopos ve *mālik*'lere maaş bağlamak ve mâlî yardımda bulunmak gibi vaadleri bir fayda vermedi; patrik erişilmesi bilhassa güç olan ve kendisine muhâfızlar te'min ettiği Dizz tarafına çekildi. Bu sırada patriğin amcası Nestorus, rivâyete göre, türklere karşı sulhçu bir siyâset tatbik edilmesini tavsiye eden bir nutuk söylerken, „bir kazâ kurşunu ile" öldürüldü. Patrik, Selmas yakınında Muhāncık mevkiinde rus kumandanı ile konuştuktan sonra, 10 mayıs 1915'te seferberlik ilân etti. O sene yazında rusların Van ve Urmiye'deki başarılarından cesâret bulan nestûrîler daha sonra kendi başlarına kaldılar ve neticede, Barzānî kürtlerinin yardımı ile, Tḫūma, Tiyāri, Cilū ve Bāz kabîleleri talana uğradılar. Vaktiyle Sargon'un aynı memlekette yapmış olduğu gibi, sulama kanalları tahrip edildi. Cilū'da IV. asırdan kalma meşhûr Mār Zaya kilisesi, tarihi boyunca ilk defa, yabancılar tarafından ele geçirildi. Mār Zaya kilisesi, rivâyete göre, Peygambere atfedilen ve bir kumaş üzerine yazılmış bulunan mektup sâyesinde, şimdiye kadar korunmuş idi. Bu hâdiseden sonra nestûrîler 3.400 m. irtifâındaki yaz otlaklarına büyük güçlükler içinde sığındılar. Kürtler tarafından devamlı tecâvüze uğradılar ve kifâyetsiz yiyecek ile tuzdan mahrûm olarak, kendilerini müdâfaaya çalıştılar. Şina yaylasına çekilmiş olan patrik için bu durum daha da sıkıntılı oldu (kendisi ve patrik olması gereken ferdin annesi et yememek zorundadır). Bu sırada Gavar nestûrîleri de kılıçtan geçirildiler. Nihâyet 1915 teşrin I. ayında kurnazca bir hareketle yayladan çekilmeğe muvaffak oldular. Kürtler o sırada İran hudûdu civârını işgâl ediyorlardı. Kotranis (Bervar) üzerinden şimâlde Baş-Kale'ye doğru gidilerek, Büyük Zāb üstündeki köprüler geçildikten sonra, yakıldı. Bununla berâber, kürtler Hezekian „tabi'î köprüsü" sâyesinde nestûrîlerin çekilme yollarını tehdit etmeğe muvaffak oldular ise de, Mālik Hoşāba'nin gayreti ile, Tiyāri'den püskürtüldüler. Teşrin II.'de ric'at sona ermiş, nestûrîler Selmas'taki rus hatlarına varmışlardı. Sayısı 40.000'i bulan mültecîler, rus idâresi tarafından, İran'ın Ḫōy, Selmas ve Urmiye idârî bölümlerine yerleştirildiler ve 1918 senesi yazına kadar oralarda kaldılar. İhtilâl neticesinde ruslar çekilmek zorunda kalınca, nestûrîler rus malzemesi yardımı ile silâhlı müfrezeler meydana getirdiler ve Ali İhsan Paşa kumandasında olarak, İran Azerbaycanı'nda ilerileyen türk kuvvetlerine karşı çıktılar ise de, 1918 senesi yaz sonuna doğru, Urmiye bölgesini terkedip, o sırada ingilizler elinde bulunan Hemedân'a çekildiler. Nestûrîler buradan Bagdad civârında Bakuba toplama karargâhına gönderildiler. Patrik bu seyâhate iştirâk edememiş idi. Şikāk kürt şeyhi İsmā'īl Ağa Simkō tarafından pusuya düşürülen Mār Şim'ūn 4 mart 1918'de Kohne-Şehr'de ölmüştür.

[Birinci cihan harbi başladığı sırada Osmanlı hukûmeti tarafından devlete sâdık kalmağa dâvet edilen patrik Mār Şim'ūn XIX., bu husûsta kendisine esaslı te'minat verilmiş olmasına rağmen, o sırada İran Azerbaycanı'na hâkim bulunan rus kuvvetlerinin desteğine güvenerek, isyân bayrağını açmış ve başlangıçta rusların muvaffakiyetinden faydalanmış ise de, bunların çekilmesinden sonra nestûrîlerin asırlardan beri yaşamakta oldukları toprakları terketmek zorunda kalmış ve İran'a doğru ric'at ederken, büyük kayıplara uğramış idi. İngiltere hukûmeti nestûrîleri İran'dan Irak'a naklederek, memleketin şimâl kısmına yerleştirmiş ve Irak üzerinde „mandat" idâresini kurarken, kendisine karşı vukua gelen direnmeleri, Irak'ta teşkil ettiği 4 nestûrî taburunun da yardımı ile, bâzan kanlı tenkil hareketleri sâyesinde, ezmeğe muvaffak olmuş ve nestûrîlere bu hizmetlerine karşılık, cenûbî Hakâri bölgesindeki dağlık arâzi üzerinde muhtar bir idâre te'mini vaadinde bulunmuş idi. Lausanne müzâkereleri sırasında Türkiye—Irak hudutlarının tesbiti bahis mevzuu olurken, İngiltere'nin kendi fiilî işgâl sâhası dışına taşarak, adı geçen dağlık arâziyi de Irak topraklarına katmak husûsunda israrda bulunması kısmen bu gâyeye varmak isteği ile izah edilebilir. Lausanne'da bir karara bağlanamayan bu mesele 1926 senesinde Ankara muâhedesi ile halledilmiş, her ne kadar Musul vilâyetinin tamâmı Irak'a bırakılmış ise de, ingilizler cenûbî Hakâri üzerindeki isteklerinden vazgeçmek zorunda kalmışlar ve nestûrîler Irak toprakları üstünde bir muhtar bölge te'sis imkânını da bulamamışlardır. 1932 senesinde, Irak

üzerinde ingiliz „mandat"'sı sona erince, yeni müslüman arap hukûmetinin davranışını hoş karşılamayan nestûrîler şiddetle ayaklandılar; uzun süren isyânları nihâyet kanlı bir şekilde bastırıldı. Bu sırada nestûrîlerin bir kısmı Suriye'ye ve başka memleketlere sığındılar. Durumu müzâkere mevzuu olarak alan Milletler cemiyetinde nestûrîlere fransız garp Afrika'sında yahut cenûbî Amerika'da ingiliz Güyan müstemlekesinde ve Brezilya'da yeni bir yurt te'sisi tasavvurları tahakkuk ettirilemedi).

Urmiye gölü bölgesindeki nestûrîler hakkında da şu husûslar işâret edilebilir: Selmas'ta bulunanlar kendilerini milâdın ilk asırlarında hıristiyanlığa geçmiş yerliler gibi telakki ederler; fakat 1883'e doğru burada ancak 15 nestûrî âilesi kalmış, geri kalan 3.000 kadarı 1789'da piskopos Mār İşō'yāb zamanında Roma katolik mezhebine geçmiş idi. Urmiye yaylasındaki nestûrîlere gelince, bunlar cedlerinin 5—6 asır önce dağlardan aşağıya indiklerini ileri sürerler ki, bu iddia tarihî gerçeğe pek aykırı değildir. Urmiye nestûrîleri hıristiyan misyonerleri arasında şiddetli bir rekabet mevzuu olmuşlar ve 1832 ile 1905 arasında burada muhtelif misyonlar te'sis edilmiş idi. Bunların te'siri ile bu eski hıristiyan cemâatinin yalnız itikatlarında değil, hayat ve âdetlerinde de mühim değişiklikler vukua geldi. Bu husûsa dâir elimizde yeter bilgi yok ise de, Urmiye nestûrîlerinin şâhlar tarafından cemâat mümessili olarak tanınmış *mālik*'ler idâresi altında yaşamış oldukları tahmin edilir. Bu makalenin müellifi Johanna Mālik âilesinin muhâfaza etmekte olduğu bir kaç fermanı görmüştür. Buradaki nestûrîler rûbânî kanûnun *Sunhados* ismi verilen eski bir mecmuasına göre idâre edilmekte idi ki, Şamaşa Yūsıf Kaleta, 1916'da amerikan misyonu matbasında, bunun yeni bir tab'ını yapmıştır. Muhtemel olarak bu Chabot'nun tenkitli neşri ile tanınan *Synodicon*'un muhtelif tertiplerinden biridir.

Müslümanlara göre, nestûrîler islâm hukukunda *zimmī*'lere âit hukümlere tâbî bulunuyorlardı. Misyonerlerin gelmesi ile, durum tedrîcen değişti. *Mālik*'lerin yerini her biri kendi misyonuna bağlı *millet-başı*'lar aldı. İran hukûmetî ecnebîler ve bunların himâyesi altında olanlar ile münâsebetleri yürütme vazilesi kendisine verilmiş *serperest* unvanlı bir me'mûr tâyin etti. Birinci cihan harbi sırasında *moṭva* denilen bir millî meclis teşkil edildi ki, hıristiyanların menfaatlerini mahallî idâre nezdinde müdâfaa etmekle kalmayıp, bilhassa Osmanlı imparatorluğundan gelen nestûrîlerin iltihakından sonra, az çok siyâsî bir mâhiyet kazandı ise de, sonunda çöküp, dağıldı. Harpten sonra İran'da yalnız Kirmanşah ve Kazvin'de az ehemmiyetli bir—iki topluluk tutunabilmiş, Urmiye bölgesinde ise, hıristiyan nüfusu kalmamış idi.—Bu makalede bilhassa dağlı nestûrîlerin tarihi üzerinde durulmuş olmakla berâber, gerçekte bu mesele o derece mahdut ve basit olmayıp, bir taraftan ârâmî dili vâsıtası ile ilk çağın derinliklerine daldığı bilinen dile âit vâkıâları, diğer taraftan da nestûrîlik mefhûmunda yer alan ve henüz iyice aydınlanmamış kavmî menşe'e dâir vâkıâları ihtivâ etmektedir. Bundan başka, msl. şarkî Türkistan'dan gelen kitâbelerin varlığı hatırlanacak olur ise, nestûrîleri alâkalandıran coğrâfî sâhanın çok geniş olduğu da anlaşılır.

Bibliyografya: Kilise tarihi. Hofmann, *Auszüge aus syrischen Akten persisch, Märtyrer* (Leipzig, 1880; kıymetli ve geniş bir bibliyografya ile); Wigram, *History of the Assyrian Church*; L. O'Leary, *The Syrian Chureh and Fathers*; J. Labourt, *Le Christianisme dans l'Empire Perse* (Paris, 1904); G. D. Malech, *History of the Syrian Nation and the Old Evangel. Apostol. Church of East*; Badger, *The Nestorians and their rituals*; Türkistan ve Taşkent piskoposu, *Sophonii Sovrcmennıy bıt i liturgiya ineslavnıḥ yakovitov i nestorian*; G. E. Khaiyāṭ, *Syri Orientales seu Chaldaei, Nestoriani et Roman. Pontificum Primatus* (1870); Marga'lı Thomas, *The Book of governors* (nşr. Budge), 1893, 2 cild; *The histories of Rabban Hormizd and Rabban Bar Idta* (nşr. Budge), London, 1902, 2 cild; *Le Livre de la Chasteté* (nşr. Chabot), 1896, 2 cild; Bar Hebraeus (nşr. Abbeloos ve Lamy); Westphal, *Untersuchungen über die Quellen und die Glaub-würdigkeit der Patriarchenchroniken des Mari ibn Sulaiman, Amr ibn Mattai und Soliba ibn Johannan* (Strassburg, 1901); H. Gismondi, *Maris Amri et Slibae de patriarchis nestor. commentaria* (Roma, 1896); B. Hilgenfeld, *Turris* (*Jaballahae III vita*), Leipzig, 1896; *Histoire de Mar Jab-Allaha et Raban Sauma* (nşr. Bedjan), Paris, 1888. — Misyonerlerin faâliyeti. A. Grant, *The Nestorians or the lost tribes* (New york, 1841); J. Perkins, *A residence of 8 years in Persia among the nestorian Christians* (Andover, 1843); R. Anderson, *History of the missions of the American Board of commissioners for foreign missions* (Boston, 1872, 2 cild); Rhea, *A Tennessean in Koordistan*; M. L. Shedd, *The measure of a man, William A. Shedd of Persia* (New York, 1922). — Umûmî tarih. P. Lerch, *Izsledavanie ob iranskiḥ kurdaḥ i iḥ predaḥ se-*

vernıh Ḥaldeyah; Curzon, *Persia*, s. 536–548; G. E. Wilson, *Persian Life and Customs* (1895), fasıl V; W. A. Shedd, *The Syrians of Persia and Eastern Turkey* (*Bull. Am. Anthrop. Sty*); Lelaian, *Aysorı Vanskago vilayeta* (Tiflis, 1914); General Avérianoff, *Kurdi*; B. Nikitine, *Le Christianisme et les Kurdes* (*RHR*, 1922); ayn. mll., *Les superstitions des Chaldéens du plateau d' Ourmiah* (*Rev. d'Ethnogr. et des Trad. Popul.*, 1923, IV); ayn. mll., *La vie familiale des Chaldéens* (*Bull. de la Soc. d'Ethn. de Paris*, 1926). — Harp tarihi. *Armenian Massacres in the Ottoman Empire* (Blaubuch, 1916), fasıl V; A. Mandelstam, *Le sort de l'Empire Ottoman* (Paris, 1917); Abbé Grizelle, *Syriens et Chaldéens* (Paris); *Pages Actuelles*, nr. 115—116; Naayem, *Les Assyro-Chaldéens et les Arméniens* (Paris, 1920); Dr. Caujole, *Les Tribulations d'une ambulance française en Perse* (Paris, 1921); W. A. Wigram, *Our Smallest Ally* (London, 1920); Gl. Dunsterville, *The Adventures of Dunsterforce* (London, 1920); B. Nikitine, *Une petite nation victime de la guerre: les Assyro-Chaldéens* (*Rev. des Sc. Pol.*, 1921). — Seyâhatler. Heazell, *Kurds and Christians* (London, 1913): E. B. Soane, *To Mesopotamia and Kurdistan in disguise* (London, 1912), fasl VII; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie* (1891), II; F. R. Maunsell, *Central Kurdistan* (*J R C S*, 1901); Luke, *Mossul and its minorities* (London, 1925). — Dil. R. Duval, *Néoaraméen de Salamas*; Socin, *Die neu-aramaeischen Dialekte von Urmia bis Mosul* (Tübingen); bk. bir de Mac Lean, Th. Nöldeke, Lidzbarski, Wright v.b.'nın çalışmaları. (B. NIKITINE.)

NEŞÂT. NAŞĀṬ, MİRZĀ 'ABD AL-VAHHĀB, Isfahan'lı olup, İran'da ilk Kaçarlar devrinin en iyi şâir ve üslûpçularından biridir. Şiraz'da ve doğduğu şehir olan Isfahan'da hekimlik yapmış ve boş vakitlerini şiir yazmağa hasrederek, bu sâhada büyük bir mümârese elde etmiştir. Arapça, farsça ve türkçe şiirler yazmış ve diğer taraftan şikeste denilen yazı çeşidinde ustalığı ile şöhret kazanmıştır. Şâir olarak şöhretini duyan Kaçarlardan Fatḥ 'Alī Şāh (1797—1834) onu Tahran'a çağırıp, saray şâiri tâyin etti. Naşāṭ orada kısa zamanda yükselerek, 1809 'da *mu'tamad al-davla* unvanı ile, *munşi 'l-mamālik*'liğe nasbolundu. Bu sıfat ile şâhın kendisine levdî ettiği (msl. 1814, 1818 v.b. yıllar..da Horasan göçebe kabîleleri arasında nizâmın te'sisi gibi) bâzı mühim vazîfeleri yerine getirdi. Şiirlerinden başka, Naşāṭ şâhın *Dîvân*'ına bir ön söz, Şabā'nın meşhûr *Şâhanşāh-nāma*'sine bir mukaddime yazmış ve ayrıca bir çok resmî vesîkalar tanzim etmiştir. Bilhassa Fatḥ-'Alī Şāh'ın ağzından İngiltere kıralı Geogre III.'a yazdığı ve içinde iki memleket arasında dostça münâsebetlerin kesilmesi dolayısı ile şâhın üzüntülerini anlatan mektubu meşhûrdur. Naşāṭ 1244 (1828/1829)'te ölmüştür. Şiirleri kitap hâlinde, 1266 (1850)'da Tahran'da *Caneīna-yi Naşāṭ* adı altında yayınlanmıştır. Naşāṭ'ın gazelleri, istisnâsız bütün selellerinin, bilhassa Ḥâfiẓ'ın taklidîdir; fakat bunlar zarîf bir sâdelik, sâkin bir akış ve büyük bir duygu samimîliği ile temâyüz eder.

Bibliyografya: H. Ethé (*GIPh.*, II, 313 v.d.); E. Browne, *Persian Litterature in Modern Times*, s. 225, 307, 311; E. Berthels, *İran edebiyatı tarihi* (rusça), Leningrad, 1928, s. 81 v.d.; 100 gazelin (garip şey, yalnız nr. 76—175) metin, ingilizce tercümeleri ve izahları Kh. Sh. Dastur tarafından neşredilmiştir: *Dîvān-i Nişāṭ* (Bombay, 1916). (E. BERTHELS.)

NEŞ'ET. NAŞ'AT, ḤOCA SULAYMĀN, XVIII. asrın son ve XIX. asrın ilk yarısında, şiirlerinden ziyâde, yetiştirdiği seçkin talebeleri ile şöhret kazanmış bir türk şâiridir. Babası Ahmed Refîâ Efendi istanbullu olup, enderûndan yetişmiş. Ahmed III. ve Mahmud I.'a musâhiplik etmiş, bir şâir ve mûsikîşinastır. Süleyman Neş'et babasının sürgün bulunduğu Edirne'de, 1148 (1735/1736)'de doğdu. Ahmed Refîâ'nın bu sürgün hayatından mülhem olarak, yazdığı ve bestelediği meşhûr şarkısının Mahmud I. tarafından duyulunca affedilip, bu sırada iki yaşında bulunan Süleyman ile İstanbul'a döndüğünü biliyoruz. 1750'de kaftanağalığı ile Hicaz'a giderken, oğlunu da götürdü. Hacdan gelişlerinde Konya'ya uğrayıp, Mevlânâ'nın türbesini ziyâretleri sırasında, 14—15 yaşında bulunan Süleyman, o zamanın çelebîsinden mevlevî külâhı giyerek, bu tarîkate intisap etti. İstanbul'a dönüşlerinden az sonra, bu yılın temmûzunda babası vefat edince, kendi-kendini yetiştirmeğe çalışarak, ilk bilgileri ve neshi Sarı Ali Efendi ve Yâsinî-zâde'den görmüş ise de, bunlardan zevk duymamış, *Mesnevî*'yi anlayabilmek için, farsça öğrenmeğe başlamıştır; Ṭahmasp-Ḳulı Han'ın İstanbul'a gelen hekimi Aymānī'den, Şiraz ve Isfahan'da şâirliği ile de tanınan bu farsça hocasından aldığı dersler sâyesinde, bir çok eski şâirlerin divânlarını görüp, okuma imkânı buldu; farsça ve arapça şiirler yazmağa başladı. Türkçe şiirde üstadı ise, Dâye-zâde Cûdî Efendi'dir. Teveccühünü kazanan ve kendisine dâimâ bilgili kimseler ile sohbet tavsiye ettiği talebesi Süleyman'a yazdığı

bir mahlâs-nâme kıt'ası ile, Süleyman'a **Neş'et** mahlasını veren işte bu hocasıdır ve Neş'et'in böyle bir tahsil devresinden sonra, farsça okutan, bilhassa *Mesnevî*'yi izahta zamanının en meşhûr hocası olduğunu görürüz.

Neş'et, Koca Râgıb Paşa sedârete geçince (1754), onu ziyârete gelen Bursalı Mehmed Emin ile tanıştı; bu şâir şeyhin te'sîri ile, nakşbendî tarîkatine girdi; onun Bursa'ya dönüşünden sonra da dostlukları, mektuplaşma yolu ile, devam etti. 1768 rus seferinde üzerinde bulunan zeâmet sebebi ile, Osmanlı ordusuna katılan Neş'et cephe gerisinde bâzı me'mûrluklarda bulundu; askerler arasına katılıp, dövüştüğü de oldu. Bir takım kelime oyunları ile Seyfî adlı ve kucağından düşmeyen sevgilisini, yâni kılıcını, bâzı harp sahnelerini canlandıran gazelleri, şehid düşenler hakkındaki hissî tarih kıt'aları bu hayatından mülhemdir (*Dîvân*, s. 18, 20, 44, 88 v.d.). Bu sırada İstanbul'daki derslerinin müzâkeresi ile talebesi Pertev (vak'anüvis) meşgûl olmuş, dönüşünde, ömrünün geri kalan 40 yılını devrinin meşhûr şâir ve şeyhlerine verdiği dersler ile geçirmiştir. 1771—1772'de Halil adlı 14 yaşındaki oğlunu (*Dîvân*, s. 88). 1778'de büyük kardeşi Süleyman (Sürre-Emîni-zâde)'i kaybeden Neş'et, Sürûrî'nin düşürdüğü tarihten, nakşbendî tarîkatinden Nezrî tarafından yazılan ve mezar kitâbesini teşkil eden tarih kıt'asından anlaşıldığı üzere, 1222 (1807/1808)'de vefat etti. Mezarı Topkapı dışında Sakız-Ağacı denilen sed üzerinde, dedesi Mehmed'in ve babasının gömülü bulunduğu kısımda, *Mesnevî* şârihi Sarı Abdullah Efendi'nin kabri civârındadır.

Molla-Gürânî'deki evinde bektâşî ve mevlevî talebelerine başka-başka odalar ayırıp, yemekler ikrâm eden hayır-sever, zekâ ve nüktedanlığı sebebi ile, sözleri fıkra hâlinde ağız dan-ağıza dolaşan, nakşbendî ve mevlevî tarîkatlerine mensûp olmakla berâber, gençlere tekkelere gitmeyip, kendilerini yetiştirmekle ve me'mûriyetleri ile meşgûl olmalarını tavsiye eden Neş'et'in *Dîvân*'ı 1200 (1785/1786)'de talebesi Pertev tarafından tertip ve tebyîz edilmiştir (Bulak, 1252). Sâde, gösterişten uzak, tarih ve kasîde değil, gazel yazmaktan zevk duyduğunu kaydederse de, Selim III. devrinde yapılan Neşât-âbâd kasrı, Ahmed III.'in yaptırdığı Hırka-i şerîf sandûkasının Abdülhamid I. tarafından tâmir ettirilmesi ve örtü hediye edilmesi, yine Abdülhamid I. ve Mahmud II. zamanında inşâ ve tâmir olunan çeşme, câmi ve tekkeler ile Kırım hanı Devlet Giray'ın, Safiye Sultan'ın oğlu Mehmed'in ve bâzı şeyhlerin ölümü münâsebeti ile yazdığı tarihlerin sayısı az değildir. Neş'et devrinin büyüklerini öğen kasîdeler yazmamıştır; bunun yerine naatler, Boğaz-içi'nin, bilhassa Bebek'in tabiat güzelliklerini tasvir eden şiirler, mahlâsnâmeler kaleme aldığı görülür. Talebelerini öğdüğü, onların husûsiyetlerini canlandıran, hicviyeden sakınmalarını tavsiye ile, bir çok öğütlerde bulunduğu *Dîvân*'ında 16'sı mevcut mahlasnâmelerden bilhassa Şeyh Gâlib, Mehmed (beylikçi) ile vak'anüvis Mehmed Saîd'e verdiği Es'ad, İzzet, Pertev mahlâsları münâsebeti ile yazdığı şiirler kayda değer. Şarkıları, kahramanı Behrâm Gûr olan bir hikâyesi de bulunan Neş'et'in mahlas-nâmeleri, Pertev'in kaydına göre, bir kitap teşkil edecek kadar çoktur. O devrin modasına uyarak, yazdığı bir çok tazmin, tahmis, tesdis ve nazîreleri, Fuzûlî Bakî, Nâbî ve Nedîm'i ve çağdaşlarından ise Şeyh Gâlib, Koca Râgıb Paşa, Ketlüdâ-zâde Ârif, Hayrî ve Hanîf'i beğendiğini gösterir. Es'ad Bagdâdî'ye nazîre hamâsî bir gazeli, Sâib'e nazîre bir gazeli ile Câmî'nin bir gazeline tahmîsi de vardır. Câmî'nin iki beytini şerh sûreti ile meydana getirdiği 60 sahifelik eserinde tasavvuf ve tarîkatler ile alâkalı fikirlerine, ahlâkî hikâye ve fıkralara, kendisinin ve başkalarının şiirlerine de yer vermiş, oldukça ağır, seçîli ve san'atlı bir nesir ifâdesi kullanmıştır (*Tercüme-i şerh-i dû beyt li-Hôca Neş'et*, İstanbul, muharrem 1263 = 1847). Hindistan'da yetişmiş olup, farsça yazan şâirlerin en meşhûrlarından ve kâinat hakkında felsefî düşüncelerini içine alan *Tür-ı mârifet* adlı bir eseri de bulunan Mirza Bîdil [b. bk]'e nazîre *Tûfân-ı mârifet* adlı eserini, nakşbendî tarîkatine girdikten sonra (1754), yazmıştır. Bursalı Tâhir, onun, nakşbendî tarîkatine âit ve *Tarcamat al-'işk* terkibinin noktalı harfleri yazılış tarihini (1203) gösteren *Maslak al-anvâr va manba' al-asrâr* tercümesi bulunduğunu kaydederse de (*Osmanlı müellifleri*, II, 461), hayatında ve ölümünden sonra hâl tercümesini yazanlar böyle bir eserinden bahsetmezler; Menzel (*EI*, mad NEŞ'ET)'in *Tarcamat al-'işk* adlı eserinden bahsi bu ifâdenin yanlış anlaşılmasından ileri gelmiş olmalıdır.

Şeyh Gâlib, kendisine verdiği Es'ad mahlâsına teşekkür maksadı ile yazdığı uzun şiirinde, Muallim Nâcî'nin farsça şiirlerini çok tatsız ve sıkıcı bulduğu Neş'et'in ifâdesindeki güzellik ve açıklığı medheder. Gazellerinin Şeyh Gâlib, Senîh, Bursalı Mehmed Emîn, Leylâ Hanım, Enderûnlu Fâzıl ve İzzet Molla tarafından tahmîs, tanzîr ve tazmîni, az rastlanan kafiyeler kullanması ile dikkati çeken Neş'et'in, hocalığı kadar olmamakla berâber, şiirleri ile de, bilhassa mevlevî şâirleri arasında kazandığı şöhreti gösterir.

Bibliyografya: Makalede geçenlerde başka bk. Fatin, *Tezkire* (İstanbul, 1271), s. 158, 306; Hoca Emin Efendi, *Kethudâ-zâde Efendi'nin tercüme-i hâline zeyl*'dir (İstanbul, 1294; bu eserin sonuna müellifin ilâve ettiği vak'anüvis Pertev ve kendisinin yazdığı hâl tercümeleri ve fıkralar); Atâ, *Tarih* (İstanbul, 1295), IV, 207, 295; Cevdet, *Tarih* (İstanbul, 1309), VIII, 116; Nâcî, *Osmanlı şâirleri* (İstanbul, 1307), s. 64 v.d.; W. Gibb, *A History of Ottoman Poetry* (London, 1905), IV, 211 v.d.; (London, 1909), VI, 310 v.d. (iki gazelinin ingilizceye nazmen tercümesi); Şeyh Gâlib, *Divân* (Bulak, 1252), s. 30, 74, 95; gazeliyât kısmı: 35, 71, 126; Senîh, *Divân* (İstanbul, 1275), s. 47; Bursalı M. Emin, *Divân* (İstanbul, 1257), s. 74; Leylâ, *Divân* (İstanbul, 1260), s. 44; Fâzıl, *Divân* (Bulak, 1258), s. 5; İzzet Molla, *Divân* (İstanbul, 1255), s. 60 v. d.; Fâik Reşad, *Külliyât-ı letâif* (İstanbul, 1328), s. 145, 200 v.d.; *Mecmua* (Neş'et'in oğlu Mehmed Neş'e'nin doğumu münâsebeti ile Pertev'in yazdığı bir fıkra ile muhtelif şâirler tarafından düşürülen tarihleri muhtevî yazma için bk. C. Baysun, husûsî kütüp.).

(FEVZİYE ABDULLAH TANSEL.)

NEŞRÎ. [Bk. NEŞRÎ.]

NEŞRÎ. NEŞRÎ XV. asır Osmanlı tarihçisi olup, Bayezid II.'e ithâf ettiği kasîdeden (bk. nşr. Fr. Taeschner, Leipzig, 1951, s. 234, str. 8; Ark. müz. kütüp., nr. 479, s. 432 v.d.; krş. Nöldeke *ZDMG*, 1859, XIII 180), bu ismin mahlas olduğu anlaşılmaktadır. Umûmiyetle şuarâ tezkirelerinde Neşrî, kaynaklarda ise, Mevlâna Neşrî (msl. bk. Sa'd al-Dîn, *Tâc al-tavârîḫ*, II, 40, str. 18; Âlî, *Kunh al-aḫbâr*, Üniv. kütüp., nr. TY 5959, 151b, str. 27) şeklinde zikredilen müellif G. Flügel (*Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der kaiserlich-königlichen Hofbibliothek zu Wien*, 1895, II, 209, nr. 986), Bursalı Tâhir (*Osmanlı müellifleri*, III, 150; krş. *Sicill-i osmânî*, IV, 107, str. 12), Fr. Babinger (*GOW*, 38), P. Wittek (*Zum Quellenproblem der ältesten osmanischen Chroniken, MOG*, 1921/1922, I, 81 v.d.), *Kitâb-ı cihan-nümâ* (nşr. Fâik Reşit Unat, Mehmed A. Köymen, Ankara, 1949, I), nihâyet Fr. Taeschner (bk. *Ğihânnümâ, Die altosmanische Chronik des Mevlânâ Neschri*, Leipzig, I, 1951, II, 1955) tarafından Mehmed adı ile zikredilmektedir. Kâtib Çelebî'de mezkûr Mavlanâ Muḥammed al-Naşrî kaydına istinât etmekten tevellüd ettiği anlaşılan bu husûsu belirtip, P. Wittek (*göst. yer.*)'in Neşrî hakkındaki mütâleaları üzerinde duran J. H. Mordtmann'ın ileri sürdüğü (bk. *Kleine Mitteilungen und Anzeigen, Der Islam*, 1923, XIII, 167) ve Fr. Babinger'in kabûl ettiği bir fikre de işâret etmek icâp eder (bk *GOW*, s. 38; *EI*, mad. NEŞRÎ). Neşrî'nin Âlî (bk. *Kunh al-aḫbâr*, V, 225, str. 13) tarafından zikredilen Murad II. ulemâsından Mevlânâ Muḥammed b. Neşrî ile münâsebetini tetkike mâtûf bu fikir batılı olup, Âlî'nin me'hazı *Şaḳā'iḳ* (arap., s. 30; trc. Mecdî, İstanbul, 1269, s. 100, str. 25; bk. bir de *Tâc al-tavârîḫ*, II, 439)'ta açıkça belirtilen Muḥammed b. Başîr ile de hiç bir alâkası yoktur. Bu yüzden menşe'i hakkında sarîh bir fikre sâhip olamadığımız Neşrî'nin Karaman'da (Latîfî, *Tezkire*, Üniv. kütüp., nr. TY 720, 160b, str. 5; krş. Riyâzî, *Tezkire*, Üniv. kütüp., nr. TY 6199, 75a, str. 1), Germiyân'da (bk. Evliyâ Çelebî, *Seyâhat-nâme*, I, 347; krş. Bursalı Tâhir, *Osmanlı müellifleri*, III, 150; Fr. Babinger, *Scheych Bedr ed-din der Sohn des Richters von Simâw, Der Islam*, 1921, XI, 38; *GOW*, s. 38), nihâyet Edirne (bk. Âlî, *ayn. esr.*, 151b, str. 27: *Mevlânâ Neşrî Edirnevî*)'de doğduğu hakkında kayd edilen rivâyetler bir tarafa bırakılacak olursa, onun Anadolu kasabalarından birine mensûp olup (Âlî, *ayn. esr.*, 210b, str. 11), tahsilini Bursa'da ikmâl ettiğini kabûl etmek doğru olur (Âşık Çelebî, *Tezkire*, Üniv. kütüp., nr. 2406, 168b, str. 25; Âlî, *ayn. esr.*, 210b, str. 11; krş. Flügel, *ayn. esr.*, II, 209; Th. Nöldeke, *Auszüge aus Neśrî's Geschichte des osmânischen Hauses, ZDMG*, 1859, XIII, 177; bk. bir de Behrnauer, *Quellen für Serbische Geschichte aus türkischen Urkunden*, Wien, 1857, VI; Fr. Taeschner, *Ğihânnümâ*, s. 9 v.d.; F. R. Unat, *Neşrî tarihi üzerinde yapılan çalışmalara toplu bir bakış*, *Belleten*, 1943, VII, sayı 25, s. 179).

Umûmiyetle ilmiye mesleğine intisap ettiği gerek tezkireler ve gerekse kaynaklar tarafından zikredilen Neşrî'nin Murad II. devrini de idrâk ettiği anlaşılan Bursa su-başısı Koca Nâib'in meclislerinde bulunduğu (bk. Nöldeke, *ZDMG*, 1861, XV, 367), Fâtih'in ölümü üzerine İstanbul'da vukua gelen hâdiselere şâhit olduğu anlaşılmaktadır (Neşrî'nin bu husûsta verdiği gâyet kıymetli mâlûmâtın diğer kaynaklar ile mukayesesi hakkında bk. M. C. Şehâbeddin Tekindağ, *Bayezid II.'in tahta çıkışı sırasında İstanbul'da vukua gelen hâdiseler üzerine notlar, Tarih dergisi* 1959, sayı 14, s. 85—96). Bundan sonra kendisinden bahsetmeyen müellifin Bayezid II.'in son zamanlarında, Bursa'da Sultâniye medresesinde müderris olarak (Flügel, *ayn. esr.*, II, 209; Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunûn*, I, 284, str. 1) veya Selim I. devrinde, Babinger tarafından ileri sürülen 926 senesinde öldüğü tahmin olunabilir. Tâhir Bey'in bir kaydına göre, Bursa'da mevlevî Süley-

man Efendi'nin mezarı yanında olan kabri zamanla harâp olmuştur.

Tezkirelerde münderic bâzı beyitlerin sâhibi olduğu iddia edilen Neşrî'nin (msl. bk. Latîfî, *ayn. esr.*, 160b, str. 5; Âşık Çelebî, *ayn. esr.*, 169a, str. 3; Riyâzî, *ayn. esr.*, 75a, str. 8; krş. Kaf-zâde Fâizî, *Zubdat al-şu'arâ'*, Üniv. kütüp., nr. TY 1646, 114b, str. 1; bk. bir de Âlî, *ayn. esr.*, 210b, str. 11 v.d.) eserlerinin en mühimi, şüphesiz, *Cihannümâ* veya *Tevârîh-i âl-i Osman*'dır (*Cihannümâ* ismi bizzat müellif tarafından verilmiştir; bk. nşr. Fr. Taeschner, Leipzig, 1955, II, 2, str. 17). „Rivâyet ederler ki" cümlesi ile başlayıp, umûmiyetle faydalandığı kaynaklara hiç bir atıfta bulunmayan müellifin, sâde dil ile yazılıp, pek çok eski türkçe kelimeyi ihtivâ etmesi bakımından, Osmanlı tarihinin ilk devirleri için çok ehemmiyeti hâiz olan *Cihannümâ*'sı (bk. Nöldeke, *ZDMG*, XIII, 177; Wittek, *MOG*, I, 139 va Babinger, *GOW*, s. 538 v.d.) 6 kısımdan ibâret, muhtelif kısım ve tabakaları hâvî umûmî bir tarih olup, bize intikal eden 6. kısmı (elimizde mevcût olmayan ilk beş kısmın XVII. asırda bilindiğine dâir kayıtlar hakkında bk. F. R. Unat, *ayn. makale, Belleten*, VII, sayı 25, s. 180, not 12) Osmanlılara âit bulunmaktadır (bk. bir de Fr. Taeschner'in *Cihânnümâ* neşirleri, başlık: *al-ḳism al-sâdis min kitâbi Cihânnümâ*). Bu yüzden elimizde bulunan eseri, evlâd-ı Oğuz Han, Rûm Selçukluları (*Mulûk-i Salçûḳiya-i Rûmîya*) v.b. gibi bahisleri hâvî olup, bizzat müellif tarafından *Cihannümâ* tesmiye edilen umûmî tarihin, Bayazid II.'e kadar Osmanlı sultanları (*selâtîn-i âl-i Osman*) tarihini ihtivâ etmesi bakımından, *Tevârîh-i âl-i Osman* diye tavsif edilmesi icâp eden 6. kısmı olarak kabûl etmek yerinde olur.

Diğer kaynaklar ile münâsebeti hususuna gelince, Neşrî'nin Osmanlı devri için gerek Âşık Paşa-zâde ve gerekse bu müellifin de kaynağı olması melhûz, müşterek bir esere (bk. V. D. Smirnov, *Obraztsoviya proyizvedeniya osmanskoy literaturı*, Petersburg, 1903, s. V; krş. Wittek, *MOG*, I, 139) olduğu kadar, başka bir takım kaynaklara, husûsiyle bir çok takvimlere mürâcaat edip, bunlardan mühim kayıtlar nakletmesi yanında şâhidi olduğu vekâyî veya hâdisâtı bu türlü mâlûmat ile takviye ederek, Âşık Paşa-zâde'ye nazaran, bu husûsta daha güvenilecek şekilde hareket etmesi bu devrin tetkikinde getirmiş olduğu yeniliği tezâhür eden eserinin önemini bir kat daha fazlalaştırmıştır. Bununla berâber, Murad I. devrindeki Karaman seferi ile Kosova ve şehzâdeler mücâdelesi, Fâtih'in ölümünü müteâkip vukûa gelen hâdiseler ile Cem vak'asının müstakil olarak tafsil edildiği bu eserin Behiştî'nin *Tarih-i âl-i Osman* (Brit. Mus., Add. 7869)'ı ile ayniyeti veya birbirlerine te'sir dereceleri ile (bu husûste bk. Babinger, *GOW*, s. 38 v.d., 43 v.d.) Mevlânâ Ayâs'a atfedilen haberlerin mevsûkiyeti henüz isbât edilmiş değildir (bk. Neeib Âsım, *Osmanlı tarihnüvisleri ve müverrihleri*, *TOEM*, 1910, sene 1, s. 44).

Neşrî'nin daha zamanında meşhûr olduğu anlaşılan eseri muâsırlarından İdrîs Bitlisî, bilâhare Rüstem Paşa, Sâdeddin, Âlî, Solak-zâde ve Müneccim-Başı gibi müelliflerin eserlerine, ya doğrudan-doğruya veya dolayısı ile me'hez olduğu gibi, ismi geçen müellifler tarafından da sık-sık tekrar edilmiştir. Bilhassa İdrîs Bitlisî ve Sâdeddin tarafından pek az ilâveler ile istifâde edilen bu eser (bk. Nöldeke, *ZDMG*, XIII, 176 v.d.; XV, 333 v.d.), *Codex Hanivaldanus*'un da esâsını teşkil etmiş görünüyor (Johannes Leunclavius, *Historiae musulmanae turcorum, de monumentis ipsorum exscriptae*, Frankfurt, 1591, kitap XVIII).

Bununla berâber, kitabında ehemmiyetsiz sözlerin bulunduğunu iddia eden Kâtib Çelebî (bk. *Kaşf al-ẓunûn*, İstanbul, 1360 = 1941, I, 284, str. 1: *fihi aḳvâl vâhiya*)'nin sebep olması muhtemel bir şüphe üzerine uzun müddet mühmel kalan Neşrî'nin mezkûr eseri, 20 safer 966 (2 kânûn I. 1558) tarihli Viyana nüshasından (bk. Flügel, *ayn. esr.*, nr. 986) istifâde eden J. v. Hammer'den itibâren, kullanılmağa başlanmış olup (bk. *Devlet-i osmâniye tarihi*, tre. M. Atâ, İstanbul, 1336, I, 25), yeni tetkiklere de mevzû olmuştur.

Muhtelif kütüphânelerde, muhtelif istinsah tarihlerini hâvî *Cihannümâ* nüshalarını iki ayrı zümre hâlinde mütâlea etmek icâp eder. Bunlardan 898 (1493) tarihli olup, mıkdarca daha az metin ihtivâ etmesine rağmen, diğer nüshalara nazaran farklı olmakla berâber, sultan Osman'ın velâtına dâir fıkralarda görüldüğü gibi, fasıllarının daha başka, fakat daha mantıkî bir şekilde tanzim edilmesi yanında, tarihî isimler ile yer adlarının asıllarına uygun şekilde muhâfaza edildiği anlaşılan Theodor Menzel metninin (nşr. Fr. Taeschner, *Cihânnümâ, Die altosmanische Chronik des Mawlânâ Mehemmed Neschri*, I: *Einleitung und Text des Cod. Menzel*, Leipzig, 1951; metinlerin karşılaştırılması hakkında bk. Fr. Taeschner, *Neşrî tarihi el-yazmaları üzerine araştırmalar*, *Belleten*, 1951, sayı 60, s. 501 v. dd.) teşkil ettiği gurup müellifin ölümünden sonra istinsah edilen nüshalar zümresine de esâs olmuştur. İkinci zümreyi teşkil eden nüshalar Menzel metnine, muhtelif tarihlerde, acemi müstensihler tarafından tahrif edildiği anlaşılan kayıtların ilâvesi ile meydana gelmiş olup, umûmiyetle Ak-Kirman'ın zaptı

tarihine müsâdif 890 (1485) yılına kadar cereyân eden vak'aları muhtevîdir. Bunlar sırası ile, Viyana (bk. Flügel, II, 209, nr. 986), Manisa (nşr. Fr. Taeschner, *Ğihânnümâ, Die altosm....*, II: *Text des Cod. Manisa, 1373*, Leipzig, 1955, Arkeoloji kütüp., nr. 479, 969 = 1562 'de 'Alî b. 'Abd Allâh tarafından istinsah edilmiştir), Paris (Bibl. Nat., Suppl. Turc., nr. 153, XVII. veya XVIII. asra âit, bk. nr. 1183, Selim I.'e ithâf edildiği hakkında bk. E. Blochet, *Cat. des manuscr. turcs, Suppl.*, II 190), Vellyüddin Efendi (nr. 2351, 1066 = 1656 yılına âit olup, işlenmiş ve bâzı ilâvelerde bulunulmuştur), Millet kütüp. (Ali Emîrî, nr. 220) ve Ankara (hazırlayanlar: Fâik Reşid Unat, Mehmed A. Köymen, nşr. TTK, Ankara, 1949, 1957, nr. 2^a—2^b; bu eserin tenkidi hakkında bk. Fr. Taeschner, *Eine Ausgabe von Neschri's altosmanischer Chronik, Der Islam*, 1949, sayı 29, cüz 3) nüshalarıdır (diğer nüshalar hakkında bk. Fahriye Arık, *Neşrî'nin hayatı ve eserleri*, İstanbul, 1936, s. 24—29; Fâik Reşid Unat, *ayn. mak.*, *Belleten*, VII, sayı 25, s. 185 v.d.; *İstanbul kütüphâneleri tarih-coğrafya yazmaları katalogları*, 2. fasikül, *Türk tarihine âit eserler*, İstanbul, 1944, s. 208 v. dd.; *Ğihânnümâ*, nşr. Fr. Taeschner, I, 14 v.d.; ayn. mll., *Neşrî tarihi el yazmaları üzerine araştırmalar, göst. yer.*, s. 497 v.d., 501 v.d.).

Cihannümâ'nın yazılış senesine gelince, V. D. Smirnov'un 1481 ile 1512 yılları arasında (bk. *ayn. esr.*, s. V. str. 21) istinsah edilmiş nüshalardan birindeki „merhum Bayezid" kaydından hareket ettiği anlaşılan Wittek'in ise, bu pâdişahın ölümünden sonra yazılması icâb ettiği hakkındaki mütâleaları (*MOG*, 1921/1922, I, 77 v.d.) — Fr. Babinger tarafından reddedilmiştir (bk. *GOW*, s. 38) — göz önünde bulundurulacak olursa, bunu tevsik etmeğe imkân yoktur. O hâlde eserin bütün nüshalarda son tarihî hâdise olarak zikrolunan 890 (1485) senesi ile yukarıda en eski nüsha olarak belirttiğimiz Menzel nüshasının ihtivâ ettiği 898 (1493) yılları arasında yazılıp, kasîdenin de te'yit ettiği vechile, Bayezid II. devrinde ikmâl edildiğini kabûl etmek doğru olacaktır (bk. Fahriye Arık, *ayn. esr.*, s. 29; krş. F. R. Unat, *ayn. esr.*, s. 180 v.d.).

Bibliyografya: Metindekilerden başka bk. bir de J. Thury, *Török történetirok* (Budapest, 1893), I, 29—72; H. N. Orkun, *Osmanlılar ve Kayı Han kabilesi* (*Dergâh* mecm., sayı 34, s. 153; sayı 35, s. 172; sayı 37, s. 498); A. N. Kurat, *Bizans'ın son ve Osmanlıların ilk tarihçileri* (*TM*, 1935, III, 186, 191 v.d.); Sabahat Fuat, *Neşrî'nin Cihannümâ adlı tarihinde Murad I. devrinin tahlili* (me'zûniyet tezi, 1933/1934, Edebiyat fakültesi, Tarih semineri kütüp., nr. 65).

(M. C. ŞEHÂBEDDİN TEKİNDAĞ.)

NEŞVÂN. NAŞVÂN B. SA'ÎD B. NAŞVÂN AL-ḤIMYARÎ AL-YAMANÎ, arap dil âlimi ve edîbi. Şahsiyeti ve hayatı hakkında pek az şey bilinmektedir. Yâḳût'un *İrşâd*'ında ve hattâ Suyûṭî'nin *Buğya*'sinde Naşvân mûtad tâbirler ile medhedilmekte, kendisi büyük bir âlim ve fıkıh, sarf ve nahivde derin bilgi sâhibi olarak gösterilmektedir. Naşvân aynı zamanda tarihçi ve şâir olarak da temâyüz ettiği gibi, „*adab*'in diğer sâhalarında da kendini göstermiştir." *Şams al-'ulūm va davā' al-'arab min al-kulūm* adı ile, 8 (bâzılarına göre 18) cildlik bir lugat meydana getirmiştir ki, sonradan oğlu bunu kısaltarak, iki cilde indirmiştir; Naşvân ayrıca kâfiyeye dâir, *Kitāb al-ḳavāfī* adlı bir eser ile felsefî-dinî muhtevâlı *Kitāb ḥūr al-'în va tanbīh al-sāmi'în* isimli bir eser yazmıştır. Naşvân'ın doğum yer ve yılı, hangi hocalardan ders gördüğü, oturduğu yerler hiç bilinmemektedir. Hayatına âit yalnız, hiç muhtemel görünmeyen, bir vak'a zikredilmektedir: Yâḳût onun kuvvetli bir reis olup, bir çok kaleleri ve müstahkem mevkîleri muhâsara ettiğini ve Şabr silsilesinde yaşayan bir dağlı kabîlenin hâkimi olduğunu söyler. Suyûṭî bu bilgiyi aynen ondan almıştır. Suyûṭî'ye göre, Naşvân mûtezileye mensûp idi. Ölüm tarihi olarak, 24 zilhicce 573 (1117) gösterilmektedir. Naşvân'ın ehemmiyeti bilhassa cenûp araplarının rivâyet ve an'anelerini gâyet iyi bilmesinden geliyordu. Cenûp arapları kırallığının efsânelerini unutulup-gitmekten kurtarmak gâyesi ile, selefi al-Hamdânî [b. bk.]'nin çalışmalarını yeniden ele almıştır; al-Hamdânî'den bir kaynak olarak faydalanmış, onun eserlerinden bir çok parçalar zikretmiştir. Meşhûr *al-Ḳaṣīda al-ḥimyarīya*'si Himyerî hukümdarlarına âit bu nevîden an'anelere dayanmakta olup, şanlı yüksek işlerini ve eski devletlerinin parlak devirlerini öğmektedir. Bu kasîdenin şârihi cenûp arap hukümdarlarına ve tarihlerine dâir efsâneler anlatarak, bol ve geniş izahlarda bulunmaktadır. A. von Kremer, âfâkî kıstaslara dayanarak, bu kasîdenin şâiri ile şârihinin aynı olduğunu, yâni Naşvân'ın kendi kasîdesini bizzat şerhettiğini ileri sürer. Şurası muhakkak ki, şerhte adı yazılı olmayan şârih, hiç olmazsa, Himyerî an'anesini gâyet iyi bilmiş olmalıdır. Naşvân yukarıda adı geçen *Şams al-'ulūm* adlı lugatte de cenûp araplarının tarihi hakkındaki bilgisinden faydalanmıştır. Naşvân'ın zikrettiği bütün vak'aların tarihî olduğu ileri sürülemezse de, bir çoğu iyi rivâyetlere dayanmış olmalıdır; çünkü Naşvân'ın kendisi, nisbesinin de gösterdi-

gi gibi, aslen cenûb arapları kanını taşıyordu. Eserleri cenûb arap menşe'li kabîleler tarafından, islâm devletinde şimâl araplarından üstünlüklerini isbât için, destek olarak, kullanılmıştır.

Bibliyografya: *Die auf Südarabien bezüglichen Angaben Našwāns im Šams al-ʿulūm* (nşr. ʿAẕīmuddīn Aḥmed, *GMS*, Leiden, 1916, XXIV); Brockelmann, *GAL*, I, 300 v.d.; *Suppl.*, I, 527; Kâtib Çelebî, II, 68; *Die Himjarische Ḳaṣîde* (nşr. A. v. Kremer), Leipzig, 1879; ayn. mll., *Die südarabische Sage*, s. 45; D. H. Müller (*SB. Ak. Wien*, 1877, LXXXVI, 171); ayn. mll., (*ZDMG*, XXIX, 620—628); R.L. Nicholson, *A Literary History of the Arabs*, s. 12. v.d.; Nöldeke (*GGA*, 1866, nr. 20); W. F. Prideaux, *The Lay of the Himyarites* (Lahore, 1879); al-Suyūṭī, *Buġyat al-vuʿāt fī ṭabaḳāt al-luġaviyyīn va 'l-nuḥāt* (Kahire, 1326), s. 403; Yāḳūt, *Irşād al-arīb* (nşr. Margoliouth, *GMS*, 1926, VI/VII, 206).

(İLSE LICHTENSTÄDTER.)

NETÎCE. NATÎCA (A), *ḳiyās*'ta iki mukaddimenin (*muḳaddamāt*) birbiri ile yaklaştırılmasından hâsıl olan **netîcenin mûtad adıdır.** Aş.-yk. stoyacıların ἀπιφορά'sına tekabül eder; bu kelime, gerçekte araplarca bilinen Calinus'un eserlerinde, vücûdun bâzı kısımlarının, hattâ rahimin ifrazlarını ifâde eder; fakat aynı zamanda, stoyacılarda olduğu gibi, **netîce** mânasına da gelmektedir. Aristo bu son mânada συμπέρασμα kelimesini kullanmıştır ki, bu da *ḳiyās*'ı **sona erdiren** veya **tam hâle** getiren demektir.

Her zaman kullanılan *natîca* yerine *ridf* veya *radf* (= netîce, lüzûm) kelimelerine de rastlanır. (Tj. DE BOER.)

NEVÂCÎ. AL-NAVÂCÎ, ŞAMS AL-DÎN MUḤAMMED B. ḤASAN B. 'ALÎ B. 'OŞMÂN AL-ḲÂHİRÎ (1386—1455), **arap âlim, şâir ve edîbi** olup, gerileme devri edebiyatının belli-başlı mümessilidir. Kahire'de 788 (1386)'de doğmuş ve 859 (1455)'da aynı şehirde ölmüştür. Pek çok olan hocaları arasında *tacvîd* üstâdı al-Cazarî (1350—1429; krş. Brockelmann, *GAL*, II, 201, nr. 6) ile al-Damîrî [b. bk.] zikredilebilir; Navâcî bu sonuncudan edebî san'atlara dâir eserinin (Paris yazm., de Slane, nr. 4453) mukaddimesinde bahseder. Sonraları aleyhinde *al-Ḥucca fî sarikāt Ibn Ḥicca* (yazm., Leiden, nr. 509) adlı eserini yazdığı İbn Ḥicca al-Ḥamavî [b.bk] 'nin kendisinin edebiyatçı arkadaşlarından olduğu kayda değer. Resmî vazifesi Kahire'nin bâzı medreselerinde hadîs müderrisliği idi. Sûfî çevreler ile münâsebeti var idi. Mısır'da yaptığı bir kaç seyâhatten başka, iki defa da hacca gitmiştir. Zamanındaki âlimlerin âdetlerine uygun olarak, o da meşhûr el kitapları üzerine bir çok şerh ve hâşiye yazmış, belâgat ve şiir san'atı hakkında da bir kaç eser te'lif etmiştir. Şâir olarak, kasîdeleri sâyesinde, yüksek me'mûrlar sınıfına dâhil oldu ve san'at hâmîleri tarafından bol-bol mükâfatlandırıldı. Kendisine iyilik edenlerin zevkine uyarak, o devrin yüksek tabakasınca pek revâeda olan mevzûlar ile ilgili şiir mecmuaları meydana getirdi; bu şiirlerin bâzıları, her zaman olduğu gibi edebiyat ile kaba aşk şiirleri hudûdunda bulunmaktadır. Şiir mecmualarının ekserisi yalnız yazmalar hâlinde bilinmektedir (bk. *GAL, göst. yer.*). Bunların içinde en meşhûru ve belki de ilmî bakımdan en mühimmi *Ḥalbat al-kumayt* (yâni şarap tasvirinde birbiri ile yarışa giren şâirler; isim üzerinde kendi izahı için bk. Bulak tab., 1276, s. 7, 17—19)'tir. Eser 824 şevvâli sonunda (1421) tamamlandı (s. 339, son str.) ve önce *al-Ḥubūr va 'l-surūr fî vaṣf al-ḫumūr* adını aldı (krş. al-Ḳayravānî [ölm. 383 = 993, *GAL*, I, 155, nr. 9]'nin *Ḳuṭb al-surūr fî avṣāf al-ḫumūr* adlı eseri; Navâcî bunu zikreder: s. 6, 143, 163). Ne bu isim değişikliği, ne de şaraptan tövbe ve onun aleyhindeki son bölüm müellifi şiddetli hücûmlardan koruyabilmiştir (bk. Kâtib Çelebî, III, 106 v.d., nr. 4607, al-Saḫāvî). Bir çokları bu eserini âdeece hafif saymakla yetinmeyip, aynı zamanda kendisini bundan dolayı suçlu gördüler. Navâcî, IX. asırdan beri arap edebiyatında ayrı bir yeri olan şarap şiirleri seçmeleri zincirini devâm ettirdi. Belki İbn al-Mu'tazz (b. bk.)'in *Ṭabāşir al-eārūr* (bk. *Bulletin de l'Académie des Sciences de l'URSS*, 1927, s. 1163—1170) adlı eseri al-Navâcî'nin de (*agn. esr.*, s. 1169, not 6) istifâde ettiği ilk eser idi; Navâcî (yukarıda zikredilen iki müellif dışında) haleflerinin yalnız edebî eserlerini değil, ilmî eserlerini de zikrediyor: Kuşâcim (ölm. 350 = 961); *Adab al-Nadîm* (s. 50, 158; krş. *GAL*, I, 85, nr. 4); al-Tanūḫî (b. bk.; ölm. 384 = 994), *Nişvār al-muḥāẕara* (s. 205); 'Alâ' al-Dîn b. Ẓâfir al-'Aşḳalânî (XI.—XII. asır), *Bedâ'i' al-bedâ'ih* (s. 239, 258; krş. *GAL*, I, 321, nr. 1); al-Tîfâşî (b. bk.; ölm. 651 = 1253), *Surūr al-nafs bi-madārik al-ḥavāss al-ḫams* (s. 16; krş. Kâtib Çelebî, III, 597, nr. 7157); İbn Sa'îd al-Andalusî (b. bk.; ölm. 685 = 1286'ya doğru,), *al-Murḳiş va 'l-muṭrib* (s. 281); İbn Vaṭvâṭ (*GAL*, II, 54 v.d., ölm. 718 = 1318), *al-Mabāhic* (s. 204, 205, 212, 213); İbn Nubâta al-Miṣrî (b. bk.; ölm. 768 = 1366), *Sarḥ al-'uyūn* (s. 155, 218); İbn Abî Ḥacala (b. bk.; ölm. 776 = 1375), *al-Sukkardān* (s. 260); al-Ġuzûlî (b. bk.; ölm. 815 = 1412), *Maṭâlî' al-budūr* (s. 205); Ḥasan b. Zafer al-

İrbilî, *Ravżat al-calîs va nuzhat al-anîs* (s. 180; krş. Kâtib Çelebî, III, 500, nr. 6641); Muḥammed al-'Anbarî, *al-Navr al-muctanā min riyāż al-udabā'* (s. 15); İbn Buḫtîşû', *al-Ḥavāşş* (s. 204; krş. *GAL*, I, 483, nr. 3); 'Alî b. Ḥazm al-Ḳuraşî (ölm. 687=1288), *Mūciz al-Ḳānūn fi'l-ṭibb* (s. 14; krş. Kâtib Çelebî, VI, 251, nr. 13399); al-Damîrî [b. bk.], *Ḥayāt al-ḥayavān* (s. 16).—Navācî aynı zamanda asrının şiir ve edebiyatı üzerinde de çalışmıştır. Şarap hakkındaki ansiklopedisi 25 fasıl ile bir hâtimeden ibârettir. Bu fasıllar her zaman muntazam bir sıra tâkip etmemekte ve aralarında da ekseriyâ sıkı bağlar bulunmamaktadır (msl. Nil'e hasredilen husûsî fasıl veye *zacal* nev'inden uzun şiirler gibi). Seçmelerinin kaynakları esâslı bir tenkide tâbî tutulacak olursa, görülür ki, bu toplama bize sâdece edebî mâlzeme te'min etmekle kalmamakta, aynı zamanda medeniyet tarihi bakımından da bir çok bilgiler vermektedir. Şiddetli hücûmlara rağmen, *Ḥalbat al-kumayt* dâimâ büyük rağbet görmüş (yazma ve basmalar için bk. V. Chauvin, *Bibliographie des ouvrages arabes*, Liège, 1905, IX, 59 v.d., nr. 70) ve büyük te'sir yapmıştır. XVIII. asırda bile, Elcezîre'li âlim Amîn b. Ḫayr Allāh al-'Omarî (1737—1789, bk. al-Zuruklî, *al-A'lām*, Kahire, 1927, I, stn. 129) onun an'anesini *Navādir al-minaḥ fî aḳsām al-malāḥa va'l-mulaḥ* (bk. Dāvūd al-Çalabî, *Kitāb maḥṭūṭāt al-Mavṣil*, Bagdad, 1927, s. 50 v.dd., nr. 65) adlı seçmeler ile devâm ettirmiştir. al-Navācî Avrupa'da da erkenden dikkati çekmiştir: XVII. asırdan itibâren d'Herbelot (1625—1695), *Bibliothèque Orientale*'de (Maestricht, 1776, s. 657) ona küçük bir makale tahsis etmiştir. XVIII. asırda, W. Jones (1746—1794) onun kitabı hakkında şöyle yazar: „Est hic liber Athenaei Δειπνοσοφισταῖς simillimus, sed mea quidem sententia jucundior ornatior copiosior" (*Poseos asiaticae commentariorum libri sex*, Leipzig, 1777, s. 355). XIX. asrın ilk yarısında seçmelerinden alınan parçalara ve tercümelere sık-sık rastlanmaktadır (bk. Chauvin, *göst. yer.*); bugün ise, ilmî tetkiklerde yerini arap edebiyatının daha eski eserlerine bırakmış bulunuyor.

Bibliyografya: Belli-başlı kaynaklar (yazmalar da dâhil olmak üzere) için bk. Brockelmann, *GAL*, II, 56, nr. 11; *Suppl.*, II, 8, 56 ve J. E. Sarkis, *Dictionnaire encyclopédique de bibliographie arabe* (Kahire, 1930), stn. 1872. Navācî'nin bir az daha genç çağdaşı Saḫāvî (1427—1497) bilhassa mühimdir (bk. *GAL*, II, 34, nr. 9; *Suppl.*, II, 31); eserinden alınan parçalar için bk. Kâtib Çelebî (nşr. Flügel), III, 106 v.d., nr. 4607 ve 'Alî Mubārak, *al-Ḫiṭaṭ al-tavfîḳiya* (Kahire, 1306), XIII, 13 v.d. Bk. bir de İbn İyās (Kahire, 1311), II, 36, 49 v.d.; Kâtib Çelebî, II, 176; III, 17, 106, 511; IV, 62, 341, 503; V, 487; VII, 1218; al-Zuruklî, *al-A'lām* (Kahire, 1928), III, 885; Cl. Huart, *Littérature arabe*² (Paris, 1912), s. 391 ve Circî Zaydān, *Tārîḫ ādāb al-luġat al-'arabîya* (Kahire, 1913), III, 137 v.d. (IGN. KRATSCHKOWSKY.)

NEVÂR. [Bk. NÛRÎ.]

NEVÂVÎ. AL-NAVĀVÎ, MUḤAMMED B. 'OMAR B. 'ARABÎ AL-CĀVÎ, Malaya menşe'li arap müellifi olup, Cava adasının garp kısmındaki Banten = Bantam'da Tanāra şehrinde doğmuştur. Bir köy kadısının (pangalu) oğlu olan al-Navāvî, tahsilini bitirdikten sonra, Mekke'ye gitti ve 1855'te memleketine yaptığı kısa bir ziyâreti mūteâkip, kat'î olarak, Mekke'de yerleşti. Bu şehirdeki hocalardan ders görüp, tahsilini tamamladıktan sonra, müderrisliğe başladı; hemşehrileri ve ırkdaşları üzerinde büyük bir nufûz elde etti. 1870'ten itibâren, zamanının yarısını yazı yazmakla geçirmiştir. 1888'de henüz hayatta idi.

Bir çok mârûf el-kitaplarına şerhler yazdı ki, bunların cedveli, Snouck Hurgronje'nin *Mekka* (II, 362 v.dd.)'sına ilâve olarak ve Brockelmann, *GAL*, II, 501'de yer almaktadır. Yukarıdaki iki eserde bulunmayanları da icâbında ilâve sûreti ile, bu şerhlerden aşağıdakileri zikredeceğiz: Navāvî, *Tafsîr al-munîr li-ma'ālim al-tanzîl al-musfir 'an vucūh maḫāşin al-ta'vîl* (Kahire, 1305) adlı bir tefsir yazmıştır. Fıkıh sâhasında Abü Şucā' al-İşfahānî'nin *al-Taḳrîb* 'inin şerhi olan Muḥammed b. al-Ḳāsim al-Ġazzî (ölm. 918=1512)'nin *Fatḥ al-ḳarîb*'ini şerhetmiştir; bu eser *al-Tavşîḥ* (Kahire, 1305, 1310) adı ile, bir de *Ḳūt al-ḥabîb* adı ile (Kahire, 1301, 1305 ve 1310) basılmıştır. — al-Navāvî, Ġazzālî'nin *Bidāyat al-hidāya*'sini *Marāḳi'l-'ubūdîya* (Bulak, 1293, 1309; Kahire, 1298, 1304, 1307, 1308, 1319, 1327) adı altında şerhetmiştir. — Muḥammed b. Muḥammed al-Şirbînî al-Ḫaṭîb (ölm. 977=1569)'in *Manāḳib al-ḥacc*'ı hakkında *al-Fatḥ al-mucîb* (Bulak, 1276, 1292; Kahire, 1297, 1298, 1306; Mekke, 1316)'i yazmıştır. — 'Abd Allāh b. Yaḥyā al-Ḥaźramî'nin *Safînat al-ṣalāḥ*'ı üzerine *Sullam al-munācāt* (Bulak, 1297; Kahire, 1301, 1307) adlı eseri kaleme almıştır. — Aḥmed b. Muḥammed al-Zāhid (ölm. 819=1416)'in namaz, sadaka, oruç ve hacca dâir olup, hemşehrisi Muṣṭalā b. 'Osmān al-Cāvî al-Ḳārūtî tarafından *al-Fatḥ al-mubîn* adı ile nazmedilen 601 suâlini *al-'Iḳd al-ṯamîn* (Kahire, 1300) adı altında şerhetmiştir; Şihr (Ḥaźramavt)'li Sālim b. Samîr'in Batavya'da tamamladığı *Safînat al-nacā*'ini *Kāşifat al-sacā*' adı altında (Kahire, 1292, 1301,

1302, 1303, 1305; Bulak, 1309) şerhetmiştir. — Meslekdaşı Muḥammed b. Sulaymān Ḥasab Allāh'ın *uṣūl al-dīn*'e dâir *al-Riyāż al-badī'a*'sı için *al-Ṣimār al-yānī'a* (Kahire, 1299, 1308, 1329; Bulak, 1302) adlı şerhi yazmıştır.

Kelâm sâhasında: Sanūsî (ölm. 892=1496)'nin *Umm al-barāhīn*'ine *Ẓarī'at al-yaḳīn* (Kahire, 1304); Aḥmed al-Marzūḳî (ölm. 1281=1864'e doğru)'nin *Aḳīdat al-'avāmm*'ına *Nūr al-ẓalām* (Kahire, 1303, 1329); al-Bācūrī'nin *Risāla fī 'ilm al-tavḥīd*'ine *Tīcān al-darārī* (Kahire, 1301, 1309; Mekke, 1329); Abu'l-Layṯ'in *Masā'il*'ine *Ḳafr al-ġayṯ* (Kahire, 1301, 1303; Mekke, 1311); müellifi belli olmıyan *Fatḥ al-raḥmān* üzerine *Ḥilyat al-şibyān* (bir *Macmū'a*'da, Mekke, 1304); hocası Aḥmed al-Naḥrāvî'nin *al-Durr al-farīd*'ine *Fatḥ al-macīd* (Kahire, 1298) adlı şerhler yazmıştır.

Tasavvuf sâhasında: Zayn al-Dīn al-Malībarî (ölm. 928=1522)'nin *Manẓūma hidāyat al-aḏkiyā' ilā ṭarīḳ al-avliyā'*'sına *Salālim al-fużalā'* (Kahire, 1301; Mekke 1315); aynı müellifin *Manẓūma fī şu'ab al-īmān*'ına *Ḳāmi' al-ṭuġyān* (Kahire, 1296) adlı şerhler yazmıştır. 'Alî b. Ḥusām al-Dīn al-Hindî (ölm. 975=1567)'nin *al-Manhac al-atamm fī tabvīb al-ḥukm*'ü üzerine *Mişbāḥ al-ẓulam* (Mekke, 1314)'i yazmıştır. — Peygamberin hayatına dâir rivâyetler üzerine yazdığı şerhler halkın ahlâkını yükseltici mâhiyetteki eserler arasında yer alır. Bu cümleden olarak, *Mavlid al-nabī*'ye dâir *al-'Arūs* (Kahire, 1926; bâzılarına göre, bu İbn al-Cavzî'ye, bâzılarına göre de, Aḥmed b. al-Ḳāsim al-Ḥarīrî'ye âittir); bu eser *Fatḥ al-Ṣamad al-'ālim 'alā Mavlid al-Şayḫ Aḥmed b. Ḳāsim va yusammā al-Bulūġ al-favzī li-bayān alfāẓ Mavlid İbn al-Cavzī* adı altında, Bulak'ta (1292), *Buġyat al-'avāmm fī şarḥ Mavlid Sayyid al-anām li-İbn al-Cavzī* adı altında, Kahire'de (1927) ve *Fatḥ al-ṣamad al-'ālim 'alā Mavlid al-Şayḫ Aḥmed b. Ḳāsim* adı altında, Mekke'de (1306) basılmıştır; bundan başka Ca'far al-Barzancî (ölm. 1179=1765)'nin *Mavlid*'i üzerine yazdığı eseri, *Tarġīb al-muştāḳīn* adı ile, Bulak (1292)'ta, bir defa da *Madāric al-ṣu'ūd* adı ile yine Bulak (1296)'ta basılmıştır; aynı müellifin *al-Ḥaṣā'iṣ al-nabaviyya*'si üzerine yazdığı şerh *al-Durar al-bahiyya* adı ile basılmıştır (Bulak, 1299). al-Ḳastallānī (ölm. 923=1517)'nin *Mavlid*'inî *al-İbrīz al-dānī fī mavlid sayyidinā Muḥammed al-Sayyid al-'Adnānī* (Kahire, 1299) adı altında hulâsa etmiştir.

Gramer sâhasında: *Ācurrūmiyya* üzerine, *Kaşf al-marūṭiyya 'an sitār al-Ācurrūmiyya* (Kahire, 1308) adlı bir şerh yazmış aynı eseri *Fatḥ ġāfir al-ḫaṭiyya 'ala 'l-kavākib al-caliya fī naẓm al-Ācurrāmiyya* (Bulak, 1298) adı altında nazmetmiştir; 'Abd al-Mun'im 'İvaż al-Circāvî (1271=1854'e doğru)'nin *al-Ravża 'l-bahiyya fī 'l-nbvāb ol-taṣrīfiyya*'si üzerine *al-Fuṣūṣ al-Yāḳūtiyya* (Kahire, 1299) adlı şerh yazmıştır.

Belâgat sâhasında: 1293 (1876)'te Ḥusayn al-Navāvî al-Mālikî'nin *Risālat al-istī'ārāt*'ı üzerine *Lubāb al-bayān* adlı şerh yazmıştır (Kabire, 1301).

Bibliyografya: Madde içinde zikredilenlerden başka bk. bir de Y. I. Sarkis, *Mu'cam al-maṭbū'āt*, stn. 1879—1883; *GAL, Suppl.*, II, 813. (C. BROCKELMANN.)

NEVBAHT. NAVBAḪT, iranlı bir âile adı (*nav* veya *nay*+*baḫt* „yeni baht") olup, Bagdad'da Abbâsîleria ilk iki asrı boyunca ilimlerin terakkîsini teşvikı ve imâmîlerin siyâsî meşrûiyeti üzerindeki te'siri ile meşhûr olmuştur.

Bu âile kendisinin *Şāhnāma*'de terennüm edilen Gūdarz'in oğlu İran kahramanı Gîv (krş. Justi, *Iranisches Namenbuch*, s. 399 ve Christensen, *Kayanides*, s 59, 117)'den geldiğini ileri sürmektedir (krş. Buḥturî, *Dīvān*, s. 115). Âilenin bilinen ilk mümessili Navbaḫt bir müneccim olup, ikbâlini müstakbel halîfe al-Manşūr'a borçludur. Navbaḫt ona, hapishânede iken, ileride halîfe olacağını, sonra da Zeydîlerden âsî İbrāhîm'i yeneceğini önceden bildiriyor; aynı sene (144=762), yeni baş-şehir Bagdad'ın zâyiçesini tanzime diyor ve orada kendisine arâzi tefvîz ediliyor. Oğlu Abū Sahl Tīmāẕ (bu dikkate değer isim için bk. İbn Abî 'Uṣaybi'a, nşr. Aug. Müller, Leipzig 1884, III, s. XLI, mukaddime ve H. Ritter, *ayn. esr.*, s. 9)'ın ölümü 170=786'ya doğru olup, karısı Zarrîn'den 7 oğlu dünyaya gelmiştir ki, bunlar Âl Navbaḫt'taki türlü kolların başını teşkil ederler Bunlar içinde İbrāhîm b. İsḥāḳ b. Abî Sahl (halîfe al-Ma'mūn devrinde *Kitāb al-yāḳūt* adlı eseri yazmıştır; 'A. İḳbāl bu kitap üzerine 'Allāma Ḥillî tarafından yazılmış bir şerh bulmuştur; ayrıca bir de *Kitāb al-ibtihāc*'ı yazmıştır); Abū Sahl İsmā'îl [bk. mad. NEVBAHTÎ], Ḥusayn b. Rūḥ (imâmîlerin üçüncü vekili [bk. mad. İBN RŪḤ]) ve Ḥasan b. Mūsā [bk. mad. NEVBAHTÎ] gibi kelâmcılar; Faḍl b. Abî Sahl (İbn al-Nadīm *Fihrist*, nşr. Flügel, s. 275; al-Ma'mūn'un vezîri ile karıştırılmıştır) ve Mūsā b. Ḥasan İbn Kibriyā gibi müneccimler, vezîrler ve nihâyet Abū Nuvās, İbn al-Rūmî ve al-Buḥturî'nin *Dīvān*'larını toplayanların baş-vurdukları şiir meraklıları vardır.

Bibliyografya: 'Abbās İḳbāl, *Ḫānadān-i Navbaḫtî* (Tahran, 1933, 16+297 sahife, bir şecere ve şiî fırkaları hakkında fay-

dalı bilgiler, s. 249 — 267); Ḥasan Navbaḫtī [b. bk.]. *Firaḳ* neşrine H. Ritter'in yazdığı hâtime. (LOUIS MASSIGNON)

NEVBAHTÎ. NAVBAḪTÎ, Navbaḫt âilesinin nisbesi.

1. FAḌL B. (ABÎ SAHL) B. NAVBAḪT (ölm. aş.-yk. 200=815), babası (baba ile oğul birbirine karıştırılmaktadır) ve kardeşi Ḥasan gibi, hey'etşinas olup, fareşçadan tercümeler yapmak üzere, *Dār al-ḥikma*'de vazife görmüş ve en az 7 eser yazmıştır (İbn al-Nadīm, *Fihrist*, nşr. Flügel, s. 274) ki, bunlardan doğum zâyiçelerine dâir, *Kitāb al-nuḥmaṭān* (yahut *gaḥubaṭān*) adlı eserden bir parça kalmıştır (*Fihrist*, s. 238 v.d.).

2. İSMĀ'ĪL B. 'ALĪ... B. NAVBAḪT (235—311= 849 — 923), imâmî fırkasının hakikî siyâsî reisi olup, meşhûr vezîr 'Alī b. al-Furāt (babası Muḥammed Mūsā b. Ḥasan nusayrî râfiżîlerine katılmıştır; krş. Navbaḫtī, *Firaḳ*, s. 78) ile olan sıkı temâslarını muhâfaza edebilmiştir; kendisi aynı zamanda kelâmcı (krş. Massignon, *Passion d'al-Ḥallaj*, s. 142—159) idi ve âlimlerden Ṣābit b. Ḳurra, mûtezileden Cubbā'ī ve sûfî Ḥallāc ile münâkaşalara girdi. Bir de Abu 'l-'Aṭāhiya, Abū 'Īsā al-Varrāḳ ve İbn al-Rāvandī'nin fikirlerini, ölümlerinden sonra, cerhetmiştir. 32 eserinden (İbn al-Nadīm, s. 176; Ṭūsī, s. 57) yalnız *Tanbīh*'in bir parçası (bk. İbn Babavayh, *Ġayba*, s. 53—56) bize intikal etmiş olup (krş. İbn al-Nadīm, s. 176), şiî *ġayba*'sının ilk esâslarını vermektedir.

3. ḤASAN B. MŪSĀ... NAVBAḪTÎ (ölm. 310= 922'den evvel), önceki nin kız kardeşi olan annesi dolayısı ile, Navbaḫtī âilesine idhâl edilmektedir. İmâmî kelâm âlimi olup, yunan felsefesi dostu idi; 44 eser te'lif etmiştir (H. Ritter, *ayn. esr.*, hâtime, s. 17—20; İḳbāl, s. 129 — 134); bunlardan yalnız *Radd 'ala 'l-ġulāt* (Ḫaṭīb, VI, 380) ile *Ārā' va diyānāt* (Mas'ūdī, *Murūc*, II, 156; İbn al-Cavzī, *Talbīs*, s. 42 v.d., 47, 49, 69, 74, 81 v.d., 88, 91)'tan bâzı parçalar kalmıştır; tam bir metin hâlinde bugüne kadar gelen ve şiî fırkaları hakkında bilgi veren şu kitabı vardır: *Kitāb firaḳ al-şī'a* (nşr. H. Ritter, İstanbul, 1931, *Bibl. Isl.*, IV, 114 + 30). Dikkate değer bir bölümde (*ayn. esr.*, 143 — 161) 'A. İḳbāl, bir çağdaş müellif olan Sa'd b. 'Abd Allāh Aş'arī (ölm. 299=911)'den, *Firaḳ*'a âit kısımlar tesbit etmiştir: bu bir intihâli ve daha önceki müşterek bir kaynaktan istifâde edildiğini gösterir.

(LOUIS MASSIGNON.)

NEVBET. NAVBA, islâm şark âlemindeki musikîde bir san'at şekli olup, Avrupa musikîsinin *cantate* veya *suite*'ine benzemektedir. İki çeşidi vardır: 1. oda musikîsi *navba*'si ve 2. askerî musikî *navba*'si (bu sonuncu için bk. mad. *ṭabl-ḫāna*). Oda musikîsi *navba*'sinin menşe'ine göre değişen bir yapısı vardır ve bu *navba* dâimâ bu husûsî adı taşımış değildir. Bu *navba*'ye ancak II. (VIII.) asırdan itibâren, doğuş safhasında rastlamaktayız. İlk Abbâsîler devrinde, halîfe sarayındaki musikî erbâbı değişerek (*dawr*) ve sıra ile (*navba*) çalgı çalıyorlardı; al-Vāṯiḳ (ölm. 847) zamanında bir saray musikî-şinâsının *navba* için husûsî bir günü olduğunu biliyoruz (*Kitāb al-aġānī*, III, 177; V, 82, 120; VI, 73; X, 123; XVII, 131; XXI, 150). Bâzı musikî-şinaslar, bâzı musikî nevîlerindeki ihtisaslarından dolayı, şöhret kazanmışlardı; msl. İbrāhīm al-Mawṣilī, *māḫārī*'de ve Ḥakam al-Vādī, *hazac* usûlünde temâyüz etmişlerdi (*Aġānī*, VI, 12, 66); program bu muhtelif musikî tarzlarından müteşekkil olduğundan, *navba* tâbirinin de nihâyet programın kendisini ifâde etmiş olması muhtemeldir (Ribera, *Las Cantigas*, s. 48).

Her ne kadar *Alf layla va layla*'de bir *navba* (II, 54), bir *navba dāric* (II, 87; *dāric*, serî ierâ, krş. bugünkü *darc*)'i ve tam bir *navba* çalındığının zikrine rastlıyorsak da, *navba* ve onu meydana getiren parçalar hakkında sarih bir bilgi elde etmek için, VIII. (XIV.) asrı beklemek gerekmektedir. 'Abd al-Ḳādir al-Ġaybī [b. bk.]'ye göre, eski musikî eserleri şekilleri arasında *navba*, *naşīd* ve *basīṭ* şekilleri yer almaktadır. Ona göre, *navba*'de dört kıt'a (*ḳiṭa'*) vardır: *ḳavl*, *ġazal*, *tarāna*, *furū-dāşt*. Ġaybī, 1379 yılında Irak'ta celâyirlilerden Sultan Calāl al-Dīn al-Ḥusayn'in sarayında iken, *navba*'ye *mustazād* adını verdiği bir beşinci *ḳiṭ'a* ilâve etmiştir. Onun sözüne göre, bu münâsebet ile, saray için 50 *navba* bestelemiştir ve bunlardan birinin güftesi muhâfaza edilmiştir (96b). Bu beş kıt'a çalınmak ve okunmak için idi; yalnız nazım şekli değil (msl *tarāna* rübâî şeklinde), musikî âletleri için usûller de (*iḳā'āt*) muayyen idi; bilhassa *şaḳīl* gurubundan birinin bulunması esâs idi. Bugün hâlâ *navba*'ye bir başlangıç vazifesini görmekte olan *pīşrav* de dâhil olmak üzere, sırf musikî âletlerine mahsus kıt'alar da İbn Ġaybī tarafından zikredilmiştir. O buna *nuḳūş* ("nakışlar") adını veriyor ve *pīşrav al-fulānī*'nin 3, 5 yahut 7 bölümü (*buyūt*) olduğunu söylüyor.

Eski zamanlarda *navba* islâm halklarının musikîsinde en mühim bir san'at şekli sayılmakta idi. Bugün bu şekil eskimiş bulunmakta ve bâzı memleketlerde de, çok geçmeden, büs-bütün terkedileceğe benzemektedir. Son zamanlarda *navba*'de, biri şarka ve diğeri garba âit olmak üzere, iki ayrı temâyül göze çarpmakta idi. Birincisi tamâmen, İbn Ġaybī'nin XIV.

asırde tasvir ettiği *navba*'nin bir kalıntısıdır. Diğeri (Yâfil'e göre) menşe'ini VIII.—IX. asırlarda Endülüs'ten almış olup, bugün *navba ġarnaṭî* diye tanınmaktadır; şimâlî Afrika hudutlarını aşmamaktedir ve en saf şekli garptadır; fakat şarka yaklaşıldığı nisbette, şark *navba*'sinin te'siri kendisini daha çok göstermektedir.

Yakın şark *navba*'si bugün şu kıt'alardan mürekkeptir: 1. *taḳsîm*, saz takımının başı (*mu'allim*) tarafından çalınan giriş; 2. *bîşrav* veya *başraf* (peşrev) âlet ile çalınır; 3. *kâr*, ses ile icrâ edilir; 4. *murabbaʿ* (adı XIV. asırdaki *tarâna* şeklini hatırlatmaktadır); 5. *naḳş* (eski *nuḳûş*'u hatırlatıyor; çünkü ses perdelerinden müteşekkil bir nakıştır); 6. *aġır samâʿî*, ağır usûlde; 7. *şarḳî*, beyitler ihtivâ eder; 8. *yürük samâʿî*; 9. *bîşrav samâʿî*, saz ile çalınan son parça (krş. Thibaut ve Lavignac, V, 2861). Daha kısa bir *navba* Ducoudray tarafından anlatılmıştır (s. 22). Meşhûr ingiliz musikî üstâdı Arthur Sullivan dinlemiş olduğu *navba* hakkındaki intibâlarını *Fortnightly Review* (1905, s. 86)'de nakletmiştir. Muhtelif kıt'alar, bilhassa sazlara mahsûs olanlar, yakın şarkta tek başına da icrâ edilir; *bîşrav*, *taḳsîm* ve *şarḳî* bilhassa pek revâcdadır. *Bîşrav* veya *başrav*, eskiden olduğu gibi, dâimâ bir takım fasıllardan mürekkeptir ki, bunlara *buyût* değil, *ḫânât* denilmektedir. Mısır'da dikkate değer başka bir çeşit *navba*'ye raks da ilâve edilmiştir ki, bir örneği tam olarak Victor Loret'de bulunmaktadır. Bunun yedi kıt'ası vardır: 1. *başraf*, saz ve ses için; 2. *turkmânî al-avval*, toplu raks için; 3. *salâm*, tek kişi tarafından oynanan oyun için; 4. *turkmânî al-ṯânî*, toplu raks için; 5. *taḳsîm*, tek oyun için; 6. *turkmânî al-ṯâliṯ*, toplu oyunlar için; 7. *mâşî*, tek başına oynanan oyun için. Bütün bunlar sazlar ve ses takımı ile birlikte icrâ olunmaktadır.

Garbî Türkistan'da bugün mevcut olan *navba*, Akdeniz ülkelerine nazaran, orta Asya'da bunun daha farklı bir gelişmesini göstermektedir. Burada sırf sazlara âit kıt'alara daha fazla dikkat edilmiş ve birbirinden ayrı tutulmuştur. Burada *navba*'ye *maḳâm* denilmektedir. Bu isim sâdece „türkçedeki makam" mânasına gelmektedir; üç kısma ayrılır ki, bunların ilk iki kısmı daha mühimdir. Bu kısımlar şunlardır: *muşkilât*, yâni sazlar için parçalar, teganni ve sazlar için parçalar ihtivâ eden *nasr*. *Muşkilât* ve *nasr*'in bir çok parçalarının adları *uṣûl* ve *maḳâm*'lar ile ilgilidir; bununla berâber, ikisinde *bîşrav* ile *tarâna*, XIV. asırda İbn Ġaybî'nin risâlesindeki isimleri muhâfaza etmektedir. Buhârâ'da her ne kadar Özbekler daha başkalarını bildiklerini iddia ediyorlar ise de, sâdece altı *maḳâmât* (= *navbât*) bugüne kadar gelmiştir. Bu altı *maḳâmât*, son zamanda Özbek şâiri Fıtrat tarafından izah edilmiş olup, notaları da V. A. Uspensky tarafından yayınlanmıştır. Buhârâ'da *maḳâm* adı ile bilinen, daha kısa bir başka nevî vardır ki, bunlardan altısı bugün hâlâ kullanılmaktadır. Hîve'de *maḳâmât* (=*navbât*)'ın *muşkilât*'ı Buhârâ'dakilerden farklıdır ve bunlarda bir munzam solo zamanımıza kadar gelmiştir. Hîve *muşkilât*'ı, muhtemelen, Buhârâ'nınkilerden daha saftır; sanıldığına göre, bunlar kulaktan değil, Ḫvârizmşâh 'Alâ' al-Dîn Muḥammed (ölm. 1220) devrinden önce meşhûr olan bir nota usûlü ile bugüne kadar gelmiştir (krş. *Pro-Musica*, New York, 1927, V; *The Sackbut*, London, 1924, IV).

Şimâlî Afrika'da, daha önce de söylenildiği gibi, *navba* için ayrı bir an'ane tâkip olunmuştur. Burada *navba*'nin bir çok nevîlerine rastlanmaktadır; bunların en rağbette olanı *navba ġarnaṭî*'dir İsminin de gösterdiği gibi, bu *navba* Endülüs menşe'lidir; bestesinin ve güftesinin de Endülüs'ten gelme olduğu ileri sürülmektedir. Gırnata *navba*'lerinin güftelerini ihtivâ eden yazmalar var ise de, besteleri bugün yalnız magribli çalgıcıların icrâsından öğrenilebilmektedir. Bu yazmalardan öğrenildiğine göre, 24 *navba* vardır, *navba*'ler 24 makamda (*ṭubû*') bestelenmiştir. Bâzı müelliflere göre, Endülüslülerin sâdece 12 veya 14 *navba*'si var idi (F. Salvador-Daniel, s. 52; Yâfil, ön-söz); fakat bunların başlangıçta 24, adlarının da bâzı müelliflerin (Delphin ve Guin, s. 62; Lavignac, V, 2859) tahmin ettiklerinden başka oldukları isbat edilmiştir (Farmer, *Four Maghribi Musical Tracts*). Bugün Cezâyir'de kullanılmakta olan *navba ġarnaṭî*'de şu kıt'alar vardır: 1. *dâ'ira*, ses ile kısa bir ön parça; 2. *mustaḫbir* saz için bir ön parça; 3. *tûşîya* veya *tavşîḥa* („süsleme"), asıl giriş; 4. *maṣdar* yahut *muṣaddar*, kısa bir saz ön parçasından (*kursî*) sonra gelen ses kıt'ası; 5. *baṭayḥ* yahut *baṭayḥî*, bir *kursî*'den sonra gelen ses kıt'ası; 6. *darc*, yine bir *kursî*'den sonra gelen bir ses kıt'ası, adı eski *dâriç*'in aynıdır (yk. bk.); 7. *inṣirâf*, bir *tûşîya* ile başlayan bir ses kıt'ası; 8 son kıt'a, *ḫalâṣ* veya *muḫlaṣ* (bk. British Museum, Or. 7007; Yâfil, *Macmû*'; krş. Lavignac, V, 2941; Delphin ve Guin, s. 65). Mûtâd Gırnata *navba*'lerinin güfteleri, yazılı ve şifâhî kaynaklara dayanılarak, Edmond Yâfil'in *Macmû*' *al-aġânî*'sinde toplanmıştır; aynı müellif, Jules Rouanet ile birlikte, *Répertoire de musique arabe et maure* adlı kitabını yayınlamıştır. Bu kitap tam bir *navba ġarnaṭî* musikîsini ve başka *navba*'lerin muhtelif kıt'alarını ihtivâ etmektedir. 1861'te Christianowitsch, içinde 7 *navba ġar-*

naft 'nin büyük bir kısmı da bulunan *Esquisse historique de la Musique arabe* adlı eserini yayınlamıştır.

Cezâyir 'de mevcut olan tâlî ehemmiyette bir başka *navba* nev'i de *navbat al-inḳilābāt* 'tır. Fas 'ta *navba* 'nin 5 kıt'ası şunlardır: *basīṭ, ḳā'im va nuṣf, batā'iḥī, ḳuddām, darc* ve bir de giriş *tūṣiya*.

Bibliyografya: Tetkikler. Christianowitsch, *Esquisse historique de la Musique arabe* (Cologne, 1863); F. Salvador-Daniel, *La musique arabe* (Alger, 1879); Bougault-Ducoudray, *Souvenir d'une mission musicale en Grèce et en Orient* (Paris, 1876); Delphin ve Guin, *Notes sur la poésie et la musique arabe* (Paris, 1886); Yāfil, *Macmū' al-aġānī va 'l-alḥān min kalām al-Andalus* (Cezayir, 1904); Rouanet, *La Musique arabe* ve *La Musique arabe dans le Maghreb* (Lavignac, *Eneyclopédie de la Musique*, Paris, 1913—1922, V); yazm. British Musoum, Or. 2361, 215b; Or. 7007; İbn Ġaybī (yazm. Bodleiana, Marsh, nr. 828, var. 95); Fitrat, *Özbek ḳilassiḳ musiḳası* (Taşkent, 1927); Uspensky, *Klassiçeşkaya muzika Uzbekov* (Taşkent, 1927); *Kitāb al-Aġānī* (Bulak, 1869); *Alf layla va layla* (nşr. Macnaghten), Calcutta, 1839—1842; Raouf Yekta Bey, *La Musique turque* (Lavignac, *Encyclopédie*, V); *Musique Orientale, Le compositeur du „Pechrev" dans le mode Nihavend* (*Revue Musicale*, 1907); Loret, *Quelques documents relatifs à la littérature et la musique populaires de la Haute-Égypte* (*MMAF*, Paris, 1889, I).

Musikî. Şimâlî Afrika. Yāfil ve Rouanet, *Répertoire de Musique arabe et maure* (Alger, 1904 v. dd.); Ricard ve Chottin, *Corps de musique marocaine*, fas. 1 (1931). — Mısır. Kuştandî Mansî, *Taḳsīm mansî* (*ḥicāzkār*); *Taḳsīm mansî* (*navāsār*) *al-Baṣraf al-'Abbāsî*; ayn. mll., *Taḳsīm laylāl mansî* (*carkā*); Mansûr 'Avaż, *Baṣraf Ḥicāzkār 'Usmān Beg*; ayn. mll., *Baṣraf al-Manṣūr*; Maḳsūd Ḳilicān, *Ṣarḳī 'arabî*. — Türkiye. Bk. *RE Isl.* 'teki bibliyografya, E. Borrel tarafından (1928). — Türkistan. Uspensky, *Ṣaṣ maḳām* (1924).

(H. G. FARMER.)

NEVEVÎ. AL-NAVAVÎ (yahut AL-NAVĀVÎ), MUḤYÎ 'L-DÎN ABŪ ZAKARÎYĀ' YAḤYĀ (1233—1277) B. ŞARAF B. MURÎ [bk. Suyūṭī, 53b, Navavî 'nin kendi telaffuzuna göre] B. ḤASAN B. ḤUSAYN B. MUḤAMMED B. CUM'A B. ḤIZĀM AL-ḤIZĀMÎ AL-DİMAŞḲÎ, şâfiî fakîhi olup, 631 muharreminde (teşrin I. 1233) Şam 'ın ceaûbunda Cavlān 'da bulunan Navā 'da dünyaya gelmiştir. Daha küçük yaşta iken, kabiliyeti göze çarpan al-Navavî 'yi babası 649 senesinde Şam 'daki al-Ravāḥîya medresesine götürmüştür. al-Navavî orada önce tıp tahsil etti; fakat çok geçmeden, kendisini tamâmen islâmî ilimlere verdi. Bu arada 651 'de, babası ile birlikte, hacca gitti. 655 senesine doğru, eserler vermeğe başladı ve 665 'te yeni ölen Abū Şāma 'nin yerini almak üzere, Şam 'daki Aşrafîya dârülhadîsine dâvet edildi. Tahsil yıllarında sıhhati bozulmuş olmasına rağmen, son derece kanâatkâr bir hayat sürdü; hattâ maaş bile almadı. Çok geçmeden, âlim ve insan olarak, o derece şöhret kazandı ki, Sultan Baybars 'ın huzûruna çıkıp, şamlıların müsâdere edilen bahçelerini geri vermesi, suriyelilere yüklenen savaş vergisinin kaldırılması ve müderrislerin gelirlerinin azaltılmaması husûslarını ileri sürmek cesâretini gösterdi; fakat gayretleri boşa çıktı ve Baybars bu vergilerin meşrûiyetine dâir fetvâyı imzalamayan al-Navavî 'yi Şam 'dan çıkarttı (al-Navavî 'nin davranışı *Sīrat al-Ẓāhir Baybars* [Kahire, 1326, XLI, 38 v. dd.] adlı halk romanında yer almıştır; burada al-Navavî 'nin lânetine uğrayan hükümdar, bir zaman için, kör olur). al-Navavî ömründe evlenmemiş olarak, Navā 'da, doğduğu evde, 24 receb 676 çarşamba günü (22 kânûn I. 1277) ölmüştür. Türbesi hâlâ ziyâret edilmektedir.

al-Navavî 'nin şöhreti zamanımıza kadar devam etmiştir. Kendisi hadîs ilminde pek büyük bilgiye sâhip idi; bu husûsta islâmiyetin muahhar devirlerinde kabûl edilenlerden daha da sıkı ölçüler tatbik etmiştir; msl. hadîse dâir yalnız 5 eseri sahîh olarak kabûl etmektedir; bununla berâber İbn Mâca 'nin *Sunan* 'ini husûsiyle Aḥmed b. Ḥanbal 'in *Musnad* 'i ile aynı seviyede sayar (krş. *Şarḥ Muslim*, 1, 5; *Aẕkār*, s. 3). Muslim 'e karşı yakınlık duymasına rağmen, al-Buḫārî 'ye daha yüksek bir mevkî veriyordu (*Tahẕīb*, s. 550). Muslim 'in *Ṣaḥīḥ* 'i için en büyük şerhi yazmış (5 cild hâlinde, Kahire 'de 1283 'te basılmıştır) ve bu şerhe eklediği mukaddimede eserin nakil tarihini, bir de hadîs ilminin bir hulâsasını yazmıştır. Yalnız *isnād* 'lar üzerinde mülâhazalarını yazmak ve hadîsleri dil bilgisi bakımından izah etmekle kalmayıp, bunları her şeyden önce, kelâm ve fıkıh bakımlarından da şerhetmekte ve sözlerini desteklemek için, başlıca mezheplerin kurucularına dayanmakla yetinmeyerek, al-Avżā'î, 'Aṭā' v.b. gibi eski fakîhleri de zikretmektedir. Bundan başka Muslim 'in eserine başlıklar (*tarcama*) da eklenmiştir. Ayrıca sık-sık şerhedilen *Kitāb al-Arba'în* (Bulak, 1294 ve sık-sık) 'i, Buḫārî (*GAL*, *Suppl.*, I,

261) ve Abū Dēvūd (İbn al-'Aṭṭār, 10b)'a yazdığı kısmî şerhler ile İbn al-Şalāḥ'ın *'Ulūm al-ḥadīṯ*'inden *al-Taḳrīb va'l-taysīr* adı altındaki hulâsayı zikredebiliriz; bu sonuncusu kısmen Merçais tarafından tercüme edilmiş olup (*JA*, 9. seri, XVI—XVIII [1900—1901]'de), Suyūṭī'nin *Tadrīb al-rāvī* adlı şerhi ile birlikte, neşredilmiştir (Kahire, 1307).

al-Nevavī'nin ehemmiyeti, fakîh olarak, belki daha da büyük idi. Şâfiî çevrelerde *Minhāc al-ṭālibīn* (669'da tamamlanmış, Kahire, 1297 ve daha sonra nşr. ve frns. trc. van den Berg, Batavia, 1882—1884; bu husûsta krş. Snouck Hurgronje, *Verspr. Geschr.*, VI, 3—18) ile al-Rāfi'ī'nin yanında en kudretli üstâd sayılmıştır ve X. (XVI.) asırdan itibâren, bu eserin iki şerhi, İbn Ḥacar'ın *Tuḥfa*'si ve al-Ramlī'nin *Nihāya*'si, şâfiî menâsikinin hemen-hemen birer kanûn kitabı telakkî edilmiştir. Bu kitap al-Rāfi'ī'nin *Muḥarrar*'ından alınan parçalardan ibâret olup, kendi ifâdesine göre, bu eserin bir çeşit şerhidir. Kıymeti muhakkak ki, al-Rāfi'ī ve al-Ġazzālī'yi aşarak, İmām al-Ḥaramayn'e kadar çıkmasındadır. Bundan başka şunları da zikretmeliyiz: 669'da tamamlanmış ve sık-sık şerhedilmiş bulunan *Rawża fī muḫtaṣar ṣarḥ al-Rāfi'ī* (al-Ġazzālī'nin *Vaǧīz*'i üzerine, Dehli, 1307), Şîrāzī'nin *al-Muhaẕẕab* ve *al-Tanbīh* (Kahire, 1329)'i, al-Ġazzālī'nin *Vāsiṭ*'ının tamamlanmamış şerhleri (bu sonuncu şerhin hâlen mevcut olmadığı sanılıyor), bir de *fatvā* mecmuası ki, bunları talebesi İbn al-'Aṭṭār bir araya getirmiştir (Kahire, 1352).

Hâl tercümeleri ve gramer ile alâkalı tetkikleri neticesinde, *Taḥrīb al-asmā' va'l-luġāt* (birinci kısım isimlere dâirdir; nşr. Wüstenfeld, Göttingen, 1842—1847; ikinci kısım Kahire'de [ts.] tab'edilmiştir; krş. Levi della Vida, *Elenco dei Ms. arabi islamici della Bibl. Vaticana*, s. 99; İbn al-'Aṭṭār bunu tamamlanmamış eserler arasına koyuyor ki, gerçekten de içinde bir takım eksiklikler bulunmaktadır) ile 671'de tamamlanmış olan *al-Taḥrīr fī alfāẓ al-tanbīh* adlı eserleri meydana gelmiştir. Nevavī'nin tasavvuf ile olan ilgisi (al-Ḳuşayrī'nin *Risāla*'si hakkındaki dersleri tâkip ve bu eseri rivâyet etmiştir) neticesinde 667'de tamamlanan ve duâlara dâir olan *Kitāb al-aẕkār* (Kahire'de, 1331'de ve daha sonraları sık-sık basılmıştır), *Riyāż al-ṣāliḥīn* (670'te tamamlanmış; Mekke'de 1302'de ve 1312'de basılmıştır) ile tamamlanmamış olan *Bustān al-'ārifīn fī'l-zuhd va'l-taṣavvuf* (Kahire, 1348) adlı eserleri meydana gelmiştir. 50 kadar eserinin tam listesi için bk. Heffening, *ayn. esr.*, s. 171—188; hâlâ yazma hâlinde olanlar için krş. Brockelmann, *GAL*, I, 496 v.dd.; *Suppl.*, I, 680 v.d. ve fihrist.

Bibliyografya: İbn al-'Aṭṭār (ölm. 724 = 1324), *Tuḥfat ol-ṭālibīn fī tarcamat şayḫinā al-imām al-Navavī* (bir çok *marşiya* ile, Tübingen, yazm., nr. 18); al-Saḫāvī (ölm. 902=1496/1497), *Tarcamat ḳuṭb al-avliyā'... al-Nawawī* (yazm., Berlin, Wetzstein, 1742, II, var. 140—207 (Ahlwardt, nr. 10125); al-Suyūṭī, *al-Minhāc fī tarcamat al-Navawī* (yazm., Berlin, Wetzst., 1807, II, 53a—68a; Ahlwardt, nr. 10126); Subkī, *Ṭabaḳāt ol-şāfi'iya al-kubrā* (Kahire, 1324), V, 165—168; al-Ẕahabī, *Taẕkirat al-ḥuffāẓ* (Haydarâbâd, ts.), IV, 259—264; al-Yāfi'ī, *Mir'āt al-canān* (Haydarâbâd, 1339), IV, 182—186; diğer kaynaklar için bk. Wüstenfeld, *Über das Leben und die Schriften des Scheich Abu Zakarija Jahja el-Nawawi* (Göttingen, 1849); Snouck-Hurgronje, *Verspr. Geschriften*, II, 387 v.d.; Heffening, *Zum Leben und zu den Schriften al-Nawawi* (*Isl.*, 1935, XXII, 165—190; 1937, XXIV, 131—150).

(W. HEFFENING.)

NEV'Î. NAV'Î, MUḤAMMED RIŻĀ (?—1610), Meşhed civârında Ḫabūşān'lı bir İran şâiri. Bir tâcirin oğlu olup, genç yaşında Kāşān'a giderek, orada Mavlānā Muḥteşam'dan ders görmüştür. Yerleşmek için gittiği Merv'de Ḥākim Nūr Muḥammed Han ile dost olmuştur; fakat XVI. asır İran şâirlerinin çoğu gibi, o da Hindtürk imparatorluğu sarayının câzibesine kapılarak, Hindistan'a gitti; orada önce Mīrzā Yūsuf Han Maşhadī'nin şahsında bir koruyucu buldu; lakat çok geçmeden Ḫān-hānān Mirzā 'Abd al-Raḥīm'in hizmetine girdi ve ölünceye kadar (Burhānpūr'da 1019=1610'da ölmüştür) kendisinin ve şehzâde Dāniyāl'in yanında kaldı. Nav'ī'nin en iyi eseri *Sūz u gudāz*'dır. Burada ölen kocasına bağlılığı dolayısı ile, onunla birlikte yakılmak üzere, ateşe atılan hindli bir asîl kadının acıklı hikâyesi anlatılmaktadır. Eser çok gelişmiş bir dil ile yazılmış olup, aynı zamanda burada Nav'ī'den önce hiç bir şâirin ele almadığı mevzuun yeniliği kendisini göstermektedir. Nav'ī'nin eserleri Hindistan'da büyük rağbet görmüştür; rivâyete göre, Ḫān-ḫānān'a sunduğu bir *Sāḳī-nāma* için, 10.000 rupi, bir fil ve bir at ile berâber, büyük değerde koşum takımları almıştır. *Lubb al-albāb* adını taşıyan *Dīvān*'ı bugün mevcut ise de, şimdiye kadar büyük bir ilgi uyandırmamıştır.

Bibliyografya: G. Ouseley, *Biographical Notices of Persian Poets* (London, 1846), s. 161—166; Ethé, *GIPh*, II, 254 v.d.; Badā'ūnī, III, 361; *Āīn-i Akbarī* (nşr. Blochmann), s. 606; Rieu, *Catalogue*, s. 674a; *Sūz*

u gudāz (Louknow, 1284; *Akbar-nāma*'nın 1. kısmının sonunda; bu eserin tercümesi: *Burning and Melting: being the Sāz u Gudāz of Muḥ. Rizā Nau'i of Khabāshān*, ingl. trc. iranlı Mirzā J. Dawud ve seylanlı Ananda K. Coomaraswamy), London, 1912.

(E. BERTHELS.)

NEV'Î. NEV'Î, YAḤYĀ (1533—1599), XVI. asrın mühim türk şâirlerinden biridir.

Hayatı. Yahyâ Nev'î Efendi 940 (1533/1534)'ta Malkara'da doğmuştur. Halvetî şeyhi olan babası Pîr Ali evvelâ Bayezid Rûmî'ye, sonra İbrahim Gülşenî'ye intisâp etmiş, Malkara'da Turhan Bey câmii imamı ve sıbyan mektebi muallimi iken, 952 (1545)'de vefat ederek, hocalık ettiği mektebin hazîresine gömülmüştür (Atâî, *Şakayık zeyli*, İstanbul, 1268, s. 68). Nev'î'nin büyük babası Nasûh Efendi Ankara'dan gelip, Malkara'ya yerleşen Hoca Kemâl isminde bir zâtın oğludur. Nev'î ilk tahsilini babasının yanında gördükten sonra, 957 (1550)'de İstanbul'a gidip, medreseye devama başladı; önce Karamanlı Ahmed ve sonra bunun kardeşi Mehmed Efendi'lerden (*aḫavayn*) ders gördü. Sahn-ı semân müderrisi bulunan Mehmed Efendi'nin Nev'î üzerinde büyük bir te'siri olduğu ve bu müderrise talebelik edenlerden, içlerinde Bâkî ve Hoca Sâdeddin de bulunmak üzere, 14'ünün şiir ile meşgûl olduğu biliniyor (Atâî, s. 419). Mehmed Efendi 962 (1555)'de Edirne'deki Bayezid medresesine tâyin olunduğu zaman Nev'î de, hocası ile berâber gitmiş ve onun safer 971 (1563)'de Süleymâniye müderrisliği ile İstanbul'a dönüşünde birlikte avdet ederek, mülâzim olmuştur. Nev'î'nin ilk müderrislikleri ramazan 973 (nisan 1566)'te 20 akçe ile Gelibolu'da Balaban Paşa, müteâkıben 25 akçe ile aynı kasabadaki Mesih Paşa, ramazan 979 (1572)'da 30 akçe ile İstanbal'da Şah-Kulı, 982 (1574/1575)'de 40 akçe ile Murad Paşa, 988 (1580)'de Câfer Ağa, 991 sonlarında (1583) Edirnekapısı'nda ve dâhil derecesinde olan Mihr-ü Mâh Sultan medreselerindedir (dâhil derecesine çıktığına dâir defterdar Seyfî Çelebî'nin tarih kıt'ası için bk. Atâî, s. 419). Nev'î Efendi zilkâde 995 (teşrin I. 1587)'te sahn-ı semândan Çınarlı medresesine tâyin olunarak, bu vazifede rebiülevvel 998 (şubat 1590)'e kadar kalmış ve buradan Bagdad kadılığına tâyin edilmiş ise de, iki hafta sonra, daha sefer hazırlıkları ile meşgûl iken (*Kaşf al-ḥicāb*, 3b), Murad III. tarafından şehzâde Mustafa'nın muallimliğine getirilmiş, bir az sonra şehzâde Bayezid, Osman ve Abdullah'ın da tâlimine me'mûr edilmiştir. Nev'î bu vazifede, Murad III.'ın ölümünü müteâkip, Mehmed III.'ün kardeşlerini katlettirdiği 1595'e kadar kalmıştır. Şehzâde hocalarının bayramlarda huzûra kabûl edildiği zaman pâdişahların ayağa kalkması „kanûn-i osmânî" olmadığı hâlde, Murad III. Nev'î'ye kıyâm edecek kadar itibâr gösterir, ara-sıra onun ile müşâare etmekten hoşlanırdı. Nev'î'nin şehzâde hocalığı hizmeti nihâyet bulmakla berâber, bu me'mûriyetin tahsisâtı olduğu gibi bırakılmış, ayrıca kazasker tekaüdiyesi de ilâve edildiği gibi, „nöbette kendisine 10 mülâzim vermek" ferman olunmuş idi (Atâî, s. 420 v.d.). Daha sonra kendisine kayın babası Nişancı Mehmed Bey'in te'sis ettiği medresenin 50 akçelik yevmiyesi de zammolunmuş idi. Nev'î 30 zilkâde 1007 (24 haziran 1599)'de vefat edince, Şeyh Vefâ hazîresinde Şeyh Şâban Efendi'nin yanına gömülmüştür (Atâî, s. 420 v.d.).

Nev'î Efendi ilim ve fazîlet sâhibi olmakla şöhret bulmuş. Murad III. devrinin sonlarında, azil ve nasıplar gibi mühim meselelerde fikrine mürâcaat edilecek kadar nufûz kazandığı hâlde, tevâzûdan ayrılmamış bir zât idi. Pâdişahın ihsanlarından başka kimseden hediye kabûl etmeyen, hattâ sadârete getirilmesinde müessir olduğu Ferhad Paşa'nın yolladığı 20.000 dirhemi geri gönderen Nev'î, ekseri ulemâ gibi, kazâ hizmetinin mes'ûliyetini yüklenmekten çekinmiş. Bagdad kadılığına tâyininde nâip yollanması için mektup yazılırken, ağlamış ve şehzâde hocalığına tâyini haberini duyunca, sevinçle secdeye kapanmış idi; eline çok para geçmekle berâber, servete kıymet vermediğinden, ölümünde malı zuhûr etmemiş ve cenâze masrafı pâdişah tarafından ödenmiştir (Atâî, s. 422 v.d.). Âşık Çelebî, Ahdî ve Kınalı-zâde Hasan Çelebî Nev'î'nin meziyetlerini öğmekte müttefiktirler. Rind edâlı, derviş meşrepli, tasavvufa, zühd ve takvâya mütemâyil olan, daha 10 yaşında iken babasının telkini ile zikre başlayan bu şâir evvelâ meşâyibten sarhoş Bâlî Efendi'ye ve sonra Kurt Mehmed Efendi'ye, müteâkıben Şeyh Şâban Efendi'ye intisâp ederek, tasavvuf sâhasında kemâle ermiş idi.

Eserleri. 1. *Dîvân*. İstanbul kütüphânelerinde 4 nüshası mevcut olan bu eserin Üniversite kütüphânesindeki (mecmua, nr. TY 1532, var. 47—72) nüshasında dibâceden sonra 13 kasîde, 4 tercî-i bend, 1 murabbâ, 2 tahmis, 3 tesdis, 358 gazel, 21 kıt'a vardır. Buna mukabil Murad Molla kütüphânesi, Lala İsmail Efendi kütüp., nr. 447'de bulunan nüshada 16 kasîde, 1 murabbâ, 1 tercî-i bend, 5 tahmis, 2 müseddes, 1 müsemmen, 421 gazel, 5 muhammes, 15 kıt'a mevcuttur (krş. *İstanbul kitaplıkları türkçe yazma divanlar kataloğu*, İstanbul, 1947, I, 189 v.d.; Nev'î divânının diğer nüsha-

ları için bk. Topkapı sarayı, Revan köşkü kütüp. nr. 780 ve Üniv. kütüp., İbnülemin kitapları, nr. 2606).

Nev'î tarafından yazılan kasîdelerde girizgâhlar san'at bakımından çok değerli olup, şehzâde Mehmed'in sünnet düğünü münâsebeti ile yazdığı *Sûriyye* tanınmış bir kasîdesidir (Tâhir Olgun *Şâir Nev'î ve Sûriyye kasîdesi*, İstanbul, 1937). Nev'î bilhassa gazel tarzında muvaffakiyet göstermiş bir şâirdir. Tezkireciler (msl. Âşık Çelebî, Hasan Çelebî, Beyânî ve Riyâzî) Nev'î'nin şiirindeki hayâl ve mâna zarâfetini belirtmişlerdir. Bâzı müelliflerin Nev'î'nin gazellerini Bâkî'ninkilerden daha san'atlı bulmaları doğru sayılamaz. Muâsırı olduğu Bâkî'nin Nev'î'yi çok geçtiği muhakkak olmakla berâber, üslûp ve şiir telakkîsi bakımından, Nev'î'yi Bâkî mektebine mensûp addetmek mümkün değildir. Nev'î külfetsiz yazan, edebî san'atlara ve mazmûn bulmağa fazla mütemâyil olmayan, hisli, içli, aşk ve şevk ile dolu bir şâirdir. 2. *Hadîs-i erbaîn tercümesi*. Şimdilik bilinen tek nüshası Selim Ağa kütüphânesinde (Kemânkeş kısmı, nr. 50) bulunan bu manzûm risâle arapça mensûr bir mukaddime ile başlamaktadır. Müellif bu mukaddimede, hadîs ilmindeki sa'âhiyetsizliğine rağmen, erbaîn hâfızı olmak dilediğini 40 hadîsin mânasını nazmen türkçeye çevirip, dört kısım hâlinde tertiplediğini izah eder. Bu kısımlar hikmet ve mev'iza, tevâzû ve muhabbet, sıdk ve sadâkat, fevâid ve avâid mevzûlarına dâirdir. Sonundaki tarih kıt'asına göre, Nev'î eserini 977 (1569/1570)'de, yâni Gelibolu'da Mesih Paşa müderrisi iken yazmıştır. Hadîsler *fa'ilâtun fa'ilâtun fa'ilun* vezninde ve kıt'a hâlinde olup, bir kısmı Câmî tarafından tercüme edilmiş olan hadîsler arasından seçilmiştir; bir kısmı da Osmanlı ülkesinde mârûf olan hadîslerden mürekkeptir (krş. Abdülkadir Karahan, *İslâmî türk edebiyatında kırk hadis toplama, tercüme ve şerhleri*, İstanbul, 1954, s. 172 v.d.). 3. *Hasb-i hâl*, tasavvufî aşkı ifâde eden bir eserdir. Bir nüshası Üniversite kütüphanesinde (nr. TY 2992) bulunan ve *Hadîs-i erbaîn*'de kullandığı vezin ile yazılan bu mesnevî Selim II.'in medhini müteâkip *inna 'llâha camîlun yuḥibbu 'l-camâl* hadîsinin şerhi ile başlamaktadır. *Hasb-i hâl*, Sarhoş Bâlî Efendi'nin işâreti ile te'lif olunmuş (Atâî *ayn. esr.* s. 423) ve aşk remzî hikâyeler ile anlatılmıştır. 4. *Natâ'ic al-funûn va maḫâsin al-mutûn* Gerek Türkiye'de, gerekse garp memleketlerinde nüshalarına çok rastlanan (msl. Ünivers. kütüp., nr. TY 282, 588, 3830, 6801; Bibl. Nat., AF 44, *Suppl.*, nr. 197; British Mus., Add. 7898 v b.) bu te'lif Nev'î'nin mensûr eserleri arasında en mühim olanıdır. Eser din, tarih, ilim v.b. dâir bir ansiklopedi mâhiyetinde olup, mukaddimede müellif ulûm ve fünûna ihtiras derecesini bulan bağlılığından ve islâmî menkıbelere sevgisinden bahsetmekte, kitabını bâzı mûteber eserlere baş-vurmak sûretiyle hazırladığını açıklamaktadır. Me'haz olarak kullandığı eserler arasında İmâm Gazzâlî'ye atfolunan *Yavâḳît al-'ulûm*, 'Abd al-Raḥmân al-Bistâmî'nin *Favâ'iḥ al-miskîya*'si, Lutfullah Tokadî'nin *Mavżû'ât al-'ulûm*'u başta gelir. 12 fenni muhtevî olan *Natâyic al-funûn* şu tertip üzeredir: tarih, hikmet, hey'et, kelâm usûl-i fıkh, hilâf, tefsir, tasavvuf, rüyâ tâbiri, remil, efsûn ve tıp, felâhat, nücûm, fal ve zîe Bu eser Murad III.'a ithâf edilmiş baş tarafına Civan-i Fâzıl, sonlarına ise, Beşir ve Şâdan hikâyeleri ilâve edilmiştir. 5. *Fuṣûṣ al-ḥikam tercümesi*. Adı *Kaşf al-ḥicâb min. vach al-kitâb* olan ve Muḥyi'l-Dîn İbn al-'Arabî'nin te'lif ettiği *Fuṣûṣ al-ḥikam*'ın tercüme ve şerhini ihtivâ eden bu eserin bir nüshası Üniversite kütüphânesindedir (nr. TY 2132). Mukaddimesiode tercümenin Murad III.'ın emri ile yapıldığı ve eserin taşıdığı ismin de bu pâdişah tarafından verildiği, *Fuṣûṣ*'un Cendî, Dâvud Kayserî, Molla Câmî v.b. tarafından yapılan şerhlerinden istifâde edildiği kayıtlıdır. Atâî (*ayn. esr.*, s. 423) bu eserin te'lifinde Şeyh Şâban Efendi'nin yardım ve himmette bulunduğunu zikretmiştir (*Fuṣûṣ* şerhleri ve Nev'î'nin tercümesi için krş. Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunûn*, İstanbul, 1943, II, stn. 1261—1265). Sâde bir üslûp ile yapılmış olan bu tercümede yer-yer manzûm parçalar bulunmaktadır. *Fuṣûṣ tercümesi, âḫir al-kalâm* terkîbinin gösterdiği 1002 senesinde ikmâl edilmiştir.

Atâî'nin ifâdesine göre, Nev'î tefsir, kelâm, tasavvuf, akâid, fıkıh, mantık v.b. mevzûlarda 30'u mütecâviz risâle vücûda getirmiştir (bu eserler için bk. Atâî, s. 421) v.d. ki, bunlardan çoğu ele geçmiş değildir. Kendisinin gördüğümüz eserleri arasında *Risâle-i nevây-ı uşşâk* (Üniv. kütüp., nr. TY 3958), *Risâle-i mantık* (Üniv. kütüp., nr. TY 1725), *Hâce-i cihânın münşaâtından tercümeler* (Brit. Mus., Or. 7701) kaydedilebilir. Beyânî'nin Nev'î'ye izâfe ettiği *'Ulûm-i işnâ 'aşar* adlı eserin *Natâ'ic al-funûn* olması muhtemeldir. Gerek bir *Süleyman-nâme*'nin (bk. *EI*, Babinger, mad. NEV'Î) ve gerekse Osman II.'ın hal' ve katline (1622) âit olan *Musibet-nâme* adlı risâlenin Nev'î'ye izâfe edilmesi zuhûl eseridir (Blochet, *Catalogue des Mss. Turcs*, II, *Suppl.*, nr. 871 ve *Fihrist*, s. 313).

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. bir de Ahdî *Tezkire* (Üniv kütüp., nr. TY 2604, var. 206); Kınalı-zâde Hasan Çelebî, *Tezkire* (Üniv. kütüp., nr. TY

a525, 344b); Âşık Çelebî, *Tezkire* (Üniv. kütüp., nr. TY 4201, var. 165); Fâizî, *Zubdat al-aş'âr* (Üniv. kütüp., nr. TY 3289, 74b, 79a); Beyânî, *Tezkire* (Üniv. kütüp., nr. TY 2568, 95a—96a); Riyâzî, *Tezkire* (Üniv. kütüp, nr. TY 3290, 61b); Rızâ, *Tezkire* (İstanbul, 1326), s. 96; Kâtib Çelebî *Fezleke* (İstanbul, 1287), I, 120 v.d.; Muḥammed al-Muḥibbî, *Ḫulâṣat al-aṯar* (Kahire, 1284), IV, 474 v.d.; Bursalı Tâhir, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1333), II, 437; Hammer-Purgstall, *Geschichte der osmanischen Dichtkunst* (Pesth, 1837), III, 108; Gibb, *HOP* (London, 1904), III, 173 v.d.; Muallim Nâcî, *Esâmî* (İstanbul, 1308), s. 329 v.d.; Fâik Reşad, *Eslâf* (İstanbul, 1311), s. 29 v.d.; M. Süreyyâ, *Sicill-i osmânî* (İstanbul, 1311), IV, 634; Ş. Sâmî, *Ḳâmûs al-a'lâm* (İstanbul, 1316), VI, 4621; İbrahim Necmî, *Târih-i edebiyat dersleri* (İstanbul, 1338), I, 118 v.d.

(ABDÜLKADİR KARAHAN.)

NEV'Î-ZÂDE ATÂÎ. NEV'Î-ZÂDA 'AṬÂ'Î (1583—1635?), XVII. asır türk şâir ve müellifi olup, adı Atâullâh'tır.

Hayatı. Şâir Nev'î [b. bk.]'nin oğlu olan Atâî şevvâl 991 (teşrin I. 1583)'de İstanbul'da doğmuş (Şeyhî, s. 2; 990'da doğduğuna dâir bk. Hacı Tevfik, 37b) ve tahsile babasının yanında başladıktan sonra, bir müddet de Kafzâde Feyzullah Efendi'den ders görmüştür (*Şaḳâ'iḳ zeyli*, s. 539). Tahsilini Ahî-zâde Abdülhalîm Efendi nezdinde tamamlayan Atâî'nin resmî hizmete başlaması 1010 (1601)'dadır (*Şakayık zeyli*, s. 496; krş. Şeyhî, *göst. yer.*). 1014 (1605)'te İstanbul kadısı Zekeriyâ-zâde Yahyâ Efendi'ye bir kıt'a sunarak, İstanbul'da Canbaziye medresesi müdderrisliğini talep eden Atâî'nin isteği yerine getirilmiş ve 40 akçe ile mezkûr medreseye tâyin olunmuş, aynı senenin şâbanında medresesi hâric itibâr olunup, yevmiyesine 10 akçe zammedilmiştir. Atâî şâban 1017 (teşrin II. 1608)'de kadılık mesleğine girerek, Lofça kadısı oldu. Riyâzî (*Tezkire*, 150b) onun, müderrislikte muvaffak olamayacağını sezerek, meslek değiştirdiğini ileri sürüyor. Me'mûriyetleri Rumeli'de geçen Atâî, 1019 (1610)'da Babaeski kadılığına tâyin edildikten sonra, sırası ile, Varna (150 akçe ile), Rusçuk, Silistre, Tekfur-Dağı, Hezargrad, Tırnova, Tırhala, Manastır ve Üsküp kadılıklarında bulundu. Bu arada bâzan mâzûl kaldığı da oluyordu. Atâî 1044 (1635)'te Üsküp kadılığından azlolunarak, İstanbul'a dönmüş ve mâzûliyeti esnâsında vefat ederek, babasının yanına gömülmüştür. Atâî'nin ölüm senesini Kâtib Çelebî (*Kaşf al-ẓunûn*, I, 724, 802; II, 1058; *Fezleke*, II, 168), Hacı Tevfik Efendi, *göst. yer.*, 1044 (1634); Şeyhî (*göst. yer.*), Muḥibbî (VI, 264), Seyrek-zâde Âsım (21b) 1045; Rızâ (*Tezkire*, s. 71) 1046 olarak kaydetmişler, ayını ise, Hacı Tevfik receb, Şeyhî cemâziyelevvel ve Âsım da cemâziyelâhır olarak göstermiştir. Muahhar müelliflerde de bu ihtilâf, kaynaklardan yalnız birini esâs tutmak yüzünden, devam etmiştir. Nef'î'nin bir hicviyesine nazaran, iri yapılı bir adam olduğu anlaşılan Atâî hoş sohbet, nüktedan ve mizaha mâil bir zât olup, divânçe teşkil edecek kadar hezeliyât da bırakmıştır (bk. Atâî, *Hamse*, Üniv. kütüp., nr. TY 319). Tasavvufa mütemâyil olan şâirin Üsküdarlı Aziz Mahmud Efendi'ye intisap eylediği de bilinmektedir.

Eserleri. Nev'î-zâde Atâî'nin eserleri, manzûm ve mensûr olarak, iki kısma ayrılmakta, manzûm eserleri *Dîvân* ile *Hamse*'den; mensûr eserleri ise, *Ḥadâ'iḳ al-ḥaḳâ'iḳ fî takmilat al-Şaḳâ'iḳ*, *al-Ḳavl al-ḥasan fî cavâb al-ḳavl li-man*, *Münşaât* ve *Siyer-i Veysî zeyli*'nin bir parçasından ibârettir.

1. *Dîvân*. Nüshalarına çok rastlanan (yalnız İstanbul kütüphanelerinde 16 nüshası biliniyor) ve tab'edilmemiş olan bu eserin yazmaları muhtevâ bakımından farklı olup, en mükemmel nüshalarından biri Millet kütüphânesinde (Ali Emîrî, manzûm eserler, nr. 302) bulunmaktadır. *Dîvân*'da 1 mensûr dîbâce, 1 mîrâciye, 31 kasîde, 1 muaşşer, 3 tahmis, 3 müseddes, 2 mersiye ve 299 gazel vardır. Kasîdeler Osman II. ve Murad IV. ile Nasûh, Ali, Mustafa, Hasan, Murad, Câfer ve İskender Paşa'lara, Sun'ullah ve Yahyâ Efendi'ler gibi şeyhulislâmlara ve bâzı kazaskerlere yazılmıştır. Gerek kasîdeleri, gerek gazelleri Nev'î-zâde Atâî'nin ikinci derecede bir şâir olduğunu göstermektedir. *Dîvân* şeyhülislâm Yahya Efendi'ye ithâf edilmiştir.

2. *Hamse*, beş manzûm eserden mürekkep olup, bu eserler şunlardır: *sâḳî-nâme*, *Nafḥat al-azhâr*, *Ṣoḥbat al-abkâr*, *Haft-ḫvân Ḥilyat al-afkâr*. Nüshalarına, *Ḥilyat al-afkâr* müstesnâ, *Dîvân* ile bir arada olarak, İstanbul ve Avrupa kütüphânelerinde rastlanmakta, tamâmı ise, Topkapısarayı, Ahmed III. kütüp., nr. 2650; Üniv. kütüp., nr. TY 4013 ve Süleymâniye kütüp., Es'ad Efendi kütüp., nr. 2872'de bulunmaktadır. *a. Sâḳî-nâme*, anlaşıldığına göre, Atâî'nin 1026'da yazdığı ilk mesnevî olup, bir adı da *Âlem-nümâ*'dır. O devirde müteaddit şâirlerin sâḳî-nâme yazdıkları göz önünde tutulursa, Atâî'nin de bu yolda bir eser yazmak hevesine kapıldığı anlaşılır. *Sâḳî-nâme* Osman II.'a ithâf edilmiştir. *Fa'ûlun fa'ûlun fa'ûl* vezni ile yazılan bu eser 41 küçük bahse ayrılmış olup, 1.600 beyitten müteşekkildir; içinde 12 rübâî vardır. *Sâḳî-nâme*'de İstanbul'a dâir tas-

virler bulunması ona ayrı bir değer kazandırır (bu eserden almancaya çevrilen bâzı parçalar için bk. J. v. Hammer, III, 268—281; Rieu, s. 195 v.d.). *b. Nafḥat al-azhār.* Tasavvufî bir mesnevî olan bu eser Niẓāmî [b. bk.]'nin *Maḫzan al-asrār*'ı örnek tutulmak ve *mufta'ilun mufta'ilun fā'ilun* vezni kullanılmak suretiyle, yazılmıştır. Bu nevîden eserlerde mûtad olduğu üzere, baş tarafında tevhîd, naat, mîrâciye v.b. vardır. Eser 20 „nefhaya" ayrılmakta, hikâye ve menkıbelerden müteşekkil bulunan bu nefhalar dinî, ahlâkî ve tâlimî bir mâhiyet taşımaktadır. 3.000 beyitten fazla olan *Nafḥat al-azhār* 1034 (1625)'te Tırnova'da yazılmış ve Murad IV.'a ithâf edilmiştir. *c. Ṣuḥbat al-abkār.* Tasavvufî bir mesnevî olan bu eser Molla Cāmî [b. bk.]'nin *Ṣubḥat al-abrār*'ı örnek tutulmak ve *fa'ilātun fa'ilātun fa'ilun* vezni kullanılmak sûretiyle, yazılmıştır; baş tarafında tevhîd, naat, mîrâciye v.b. mevcut olup, 40 sohbete ayrılmıştır. Mevzûları mütenevvî olan sohbetlerde fazîlet, ulüvv-i himmet, kahramanlık gibi, ictimâî ve ahlâkî mevzûlar yer almakta, 28. sohbet ise, Nasreddin Hoca'ya tahsis edilmiş bulunmaktadır. 3.200 kadar beyitten mürekkep olan *Ṣoḥbat al-abkār*, 1035 (1626)'te Tırhala'da yazılmış ve Murad IV.'a ithâf olunmuştur. Eserde şeyhulislâm Yahyâ Efendi de medhedilmektedir. *d. Haft-ḫvān*, tasavvufî mâhiyette bir mesnevî olup, 7 adedi esâs tutulmak ve Niẓāmî'nin *Haft paykar*'ine nazîre olmak üzere, *fa'ilātun mafā'ilun fa'ilun* vezni ile yazılarak, *dāstān* başlıklı 38 bölüme ayrılmıştır; ihtivâ ettiği hikâyelerde İsanbul'a âit husûsiyetlere tesâdüf edilmekte ve 3.000 kadar beyitten mürekkep bulunmaktadır. *Sâkî-nāme* ile berâber müellifin en muvaffakiyetli mesnevîsi sayılan *Haft-ḫvān* 1036 (1627)'da Murad IV. adına te'lif ve Ahî-zâde Hüseyin Efendi'ye ithâf edilmiştir. Eserin hâtimesinde bilhassa Ḫusrav Dihlavî, Niẓāmî ve Molla Cāmî öğülmektedir. *e. Ḥilyat al-afkār.* Atâî'nin muhtemelen son mesnevîsi olan bu eserin neşredilen metninde (Âgâh Sırrı Levend, *Âtâî'nin Ḥilyat al-afkār'ı*, Ankara 1948) münâcât, naat v. b. gibi kısa bölümler vardır ve asıl mevzû mevcut değildir. Bunun bâzı karînelere göre, *Ḫusrav u Şirîn* mevzuunu ele aldığı, küçük hikâye ve menkıbelerden müteşekkil bulunduğu ileri sürülmüştür (Âgâh Sırrı Levend, *ayn. esr.*, s. 26 v. dd.). *Ḥilyat al-afkār*'ın iki eksik yazması Üniv. kütüp. (nr. TY 4013) ve Es'ad Efendi (nr. 2872) kütüphânesindedir.

3. *Ḥadā'iḳ al-ḥaḳā'iḳ fī takmilat al-şaḳā'iḳ*, Nev'î-zâde Atâî'nin mensûr eserleri arasında en mühim ve faydalı olanıdır. Müellif bu eseri yazarken, Taşköprü-zâde'nin *al-Şaḳā'iḳ al-nu'māniya fī 'ulamā' al-davlat al-'Oşmāniya* adını taşıyan ve başlangıçtan itibâren Osmanlı ulemâ ve meşâyihinin hâl tercümelerini muhtevî bulunan arapça eserinin edirneli Mecdî tarafından türkçeye tercümesini örnek ittihaz etmiş ve ona Toşköprü-zâde'nin bıraktığı yerden, yâni Kanûnî Sultan Süleyman'ın son yıllarından başlayarak, Murad IV. devrine kadar yetişen ulemâ ve meşâyihin hâl tercümelerinden mürekkep bir zeyil vücûda getirmiştir. Esere kısaca *Şakayık zeyli* de denilmektedir. Atâî'nin Üsküp kadılığında bulunduğu sırada (1044=1634) tamamladığı *Şakayık zeyli* İstanbul'da 1268'de basılmıştır (eserin İstanbul kütüphânelerindeki 30 yazma nüshası hakkında bk. Behcet Gönül, *İstanbul kütüphânelerinde al-Şaḳā'iḳ al-nu'māniya tercüme ve zeyilleri*, *TM*, VII—VIII, cüz 2, s. 161—164; *Şakayık zeyli*'nin Avrupa kütüphânelerinde de (Bibl. Nat., *Suppl.*, nr. 1050, 1059; Bodleian, nr. 2073, 92145; British. Mus., Or. 9504) muhtelif yazmaları mevcuttur. Hâl tercümesi sâhasında evvelki te'liflerden de istifâde sûretiyle yazdığı *Şakayık zeyli*'nde Atâî bilhassa zamanlarını idrâk ettiği ve tanıştığı şahsiyetler hakkında müşâhedeye müstenit mâlûmat vermiş, bu bakımdan eser bir kaynak mâhiyetini iktisâp etmiştir. *Şakayık zeyli*'nin XVII. asırda yazılan bu nevîden eserlerin en değerlisi olduğunda ittifak edilmektedir (msl. bk. Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunūn*, II, stn. 1058). Bu eserde üslûp ve ifâdenin ağır ve tekellüflü olması sebebini o zamanların nesir hakkındaki telakkîsinde aramalıdır.

4. *al-Ḳavl al-ḥasan fī cavāb al-ḳavl li-man*, Fıkıh sâhasında arapça yazılan ve Atâî'nin ilmî kudretine delîl sayılan bu eserin bir nüshası Râgıb Paşa kütüphânesindedir (nr. 576). Eser 50'ye yakın kısa bahisten mürekkeptir.

5. *Münşaât*, bir nüshası Üniversite kütüphânesinde (*Mecmua*, nr. TY 4097) bulunan 8 mektuptan ibârettir. Bunlar Silistre beylerbeyi İskender Paşa, şeyhülislâm Yahyâ Efendi, Ganîzâde Nâdirî Efendi v.b. hitâben yazılmıştır; gerek üslûp ve ifâde, gerek mevzû ve muhtevâ bakımından ehemmiyetli değildir.

Nev'î-zâde Atâî eski türk edebiyatında, bilhassa mesnevî tarzında mühim bir şâir ve hâl tercümeciliğinde değerli bir müellif olarak tanınır. Mesnevîlerinde tertip bakımından Niẓāmî ve Cāmî'nin, gazellerinde ise, babası Nev'î ile ders şerîki Bâkî [b. bk.]'nin te'sirleri görülmektedir. Şiirleri dil bakımından sâde olan bu edip nesirde tumturaklı, secî ve kafiyeye itnâba mütemâyil bir tarz ihtiyâr etmiştir. Mesnevîleri, eski edebiyatın muayyen kaidelerinin verdiği imkân dâiresinde, tahkiye ve ifâde ye-

nilikleri arzeder; muhallî renkleri canlandırmaktan, İstanbul'a âit husûsiyetleri belirtmekten geri kalmaz; zamanın bâzı vak'alarına yer verdiği de olur. Fuzûlî [b. bk.] ve Taşlıcalı Yahyâ'da kemâlini bulduğu söylenebilecek olan türk hamseciliği Nev'î-zâde Atâî'den sonra üstad yetiştirmemiştir.

Bibliyografya: Şeyhî, *Vaḳāyi' al-fużalā'* (Üniv. kütüp., nr. TY 81); Hacı Tevfik, *Macmū'at al-tarācim* (Üniv. kütüp., nr. TY 192); Nev'î-zâde Atâî, *Şaḳā'iḳ zeyli* (İstanbul, 1268); Riyâzî, *Tezkire* (Üniv. kütüp., nr. TY 4098); Muḥammed al-Muḥibbî, *Ḥulāṣat al-aṯar* (Kahire, 1284), IV; Kaf-zâde Fâizî, *Zubdat al-aş'ār* (Üniv. kütüp., nr. TY 3289); Seyrek-zâde Âsım, *Ẕayl Zubdat al-aş'ār* (Üniv. kütüp., nr. TY 2401); Rızâ *Tezkire* (İstanbul, 1316); Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunūn* (İstanbul, 1941—1943), I—II; Müstahkîm-zâde, *Macallat al-nisāb* (Süleymâniye kütüp., Hâlet Efendi kütüp., nr. 628; Bursalı Tâhir, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1333) III; Hammer-Purgstall, *Geschichte der Osmanischen Dichtkunst* (Pesth, 1837), III; Gibb, *HOP*, III; Babinger, *EI*, mad. NEV'Î-ZÂDE 'ATÂ'Î; Blochet, *Catalogue des manuscrits turcs* (Paris, 1933), II; Rieu *Catalogue* (London, 1888); Ziyâ Paşa, *Harâbât* (İstanbul, 1291), I; Muallim Nâcî, *Esâmî* (İstanbul, 1308); Sâdeddin Nüzhet Ergun, *Türk edebiyatı tarihi ve nümüneleri* (İstanbul, 1931); ayn. mll., *Türk şâirleri* (İstanbul tab.), II. (ABDÜLKADİR KARAHAN.)

NEVRES. NAVRAS, 'ABD AL-RAZZĀḲ (?—1762), Mahmud I. ve Mustafa III. zamanının mümtaz bir türk şâiri ve münşîsi olup, Kerkük'te doğmuştur. XIX. asırda yaşamış olan Osman Nevres'ten ayırmak için kendisine sonraları Nevres-i Kadîm denilmiştir. Bagdad'lı İsmail Paşa (*Asmā' al-mu'allifin*, İstanbul, 1951, I, 567) babasının adını Abdullah olarak kaydeder ise de, Müstakîm-zâde. *Tuḥfa-i ḫaṭṭāṭīn* (İstanbul 1928) ve *Macallat al-nisāb* (Süleymâniye kütüp., Hâlet Ef. yazm., nr. 628, var. 429 v.d.)'da Mehmed olarak bildirmektedir. Doğum tarihinden başlayarak, Hekim-oğlu Ali Paşa'ya intisap edinceye kadar, hayatı hakkında başka bir bilgimiz bulunmayan Nevres, Ali Paşa'nın şarktaki, serdarlık ve vâlilik gibi me'mûriyetleri esnâsında kâtiplik hizmetine girerek, onun yanında muhtelif yerlerde bulunmuş, Diyarbekir vâlisi iken, sonra tekrar seraskerliğe getirilen Hekim-oğlu'nun maiyetinde 1143 (1731) Tebriz seferine iştirâk etmiş ve bunu müteâkip, Hekim-oğlu Ali Paşa'nın ilk sadâretinde, onun hâfız-ı kütübü olarak (*Tuḥfa-i ḫaṭṭāṭīn* İstanbul, 1928, s. 676). 1144 yılının zilkâdesi ortalarında (mayıs 1732) İstanbul'a gelmiştir (Nevres, *1143 Tebriz seferine dâir risâle*, Es'ad Efendi kütüp., nr. 2252, 27b). İstanbul'da Ali Paşa'nın muhitinin te'min ettiği imkânlar sâyesinde, devrin güzîde simâları ile münâsebet te'sis eden şâir bir müddet sonra müderrislik mesleğine girdi. Bu arada kazasker Hoca-zâde Abdullah Efendi'ye dâmâd oldu. Bir yazısından, Hekim-oğlu Ali Paşa'nın sarayında Şeyh Sâdî'nin bir kâsîdesine yapmış olduğu farsça tahmîsini şeyhulislâm İshak Efendi'ye takdimi üzerine, 1147 (1734/1735) tarihinde kendisine müderrislik verildiğini öğreniyoruz (*Münşeât*, Üniv. kütüp., nr. TY 1695, 67b). Fatin (*Tezkire*, İstanbul, 1269, s. 419) tarih zikretmeden, onun tedris rüûsuna nâil olduğunu yazıyor. Daha sonra tedris mesleğini terkedip, kadılığa intisap ile, devriye mevâlîsinden olarak, Bosna kadılığına nasbedildi; fakat bir müddet sonra, buranın geliri nâibine tahsis edildi ve bunun ardından da azlolundu. Kendi ifâdesine göre şâir, bu azli müteâkip, 5 yıl geçim sıkıntısı içinde kaldı (*Münşeât*, 19b). Bir gazelinde şikâyetli bir dil ile bahsettiği ve şeyislâm Feyzullah-zâde Mustafa Efendi tarafından tâyin edildiği Üsküdar mahkemesi nâipliğinin daha önceki bir tarihe âit olması muhtemeldir; hâmîsi Ali Paşa ikinci defa sadr-âzam olduğu vakit, ona sunduğu tarih kasîdesinde (1155=1742), içinde bulunduğu sıkıntılardan bahis ile, ondan Bosna kadılığı gibi meslekteki mevkiine uygun bir mansıp dilediğini ve o sırada reisülküttâp bulunan Râgıb Efendi (Paşa)'nin de bu iş için müzâheretini sağlamasını ricâ ettiğini görürüz. *Sicill-i osmânî*'de Nevres'in 1159 (1746) yılında Bosna kadısı olarak gösterilmesi ve Babinger (*GOW*, Leipzig, 1927, s. 294 ve *EI*, III, 969)'in bu yılı kadılığa intisap tarihi olarak kaydetmesi yanlıştır. Şâirin *Münşeât* ve *Divân*'ından istihrâc olunan mâlûmat bunun doğru olmadığını gösterdiği gibi, İzzî (*Tarih*, İstanbul, 1199, 63b)'de de, 1159 cemâziyelevvel vukuâtından bahsolunurken, sâbık Bosna kadısı olarak zikri geçmektedir. Eserinden, onun 1159—1160 tarihlerinde sadâret mevkiini işgâl eden Tiryâki Mehmed Paşa'nın bir ara hışmına uğrayarak, bir müddet evine kapanmak mecbûriyetinde kaldığını da öğreniyoruz (krş. *Münşeât*, 21a ve *Divân*'ında *Niyāz-nâme-i sadrâzam el-hâc Mehemmed Paşa*, Üniversite kütüp., nr TY 66, 97b ve nr. 3414, 27a).

Sıkıntılar ile geçen 5 yılın sonunda Nevres Tokat'a kadı tâyin edildi. Fîrârî-zâde Abdullah Paşa'nın sadrâzam ve Nâilî Abdullah Efendi'nin reisülküttâp olmalarına dâir söylediği tarihler bize onun 1160 yılının ikinci yarısın-

da (1747) Tokat'ta bulunduğunu gösteriyor (bk. bir de *Münşaât*, 37b—38a). Çok geçmeden buradan azlolunan şâiri bir müddet sonra Filibe kadısı olarak görüyoruz. 1162 (1749) yılının ortalarında azlini müteâkip, bir ara Edirne'de, bilâhare Mahmud I.'un fermanı ile Girit'te Resmo'da ikamete me'mûr edildi. Nefyine sebep, kendi ifâdesine bakılırsa, devlet ricâlini hicvettiği yolunda bâzı garazkârların yaptığı isnat ve iftirâlardır (*Münşaât*, 9b, 19a ve bilhassa 57a—b). Nevres Edirne'deki ikameti sırasında, isnâda uğramak veya yanlış anlaşılmak korkusu ile, ricâl hakkında medhiye ve kasîde dahi yazmaktan çekindiğini söylüyor. Bununla berâber, bâzı divân nüshalarının sonunda rastlanan şiirlerinden başka, Filibe kadısı iken hakkında yazdığı bâzı manzûmeler dolayısı ile hiddetini celbettiği Edirne bostancı-başısı İsmail Ağa'ya bunları te'vile çalışan bâzı ifâdelerinden de, onun hiciv itiyâdında olduğu anlaşılmaktadır (*Münşaât*, 42a—b). İstanbul'dan gemiye bindirilen Nevres 'in Sakız'da bir müddet kalıp, üç ay süren bir yolculuktan sonra, 1163 yılının başlarında (1749) Resmo'ya vardığı anlaşılıyor (krş. Nevres, *Münşaât*, 5b—6a ve *Mabâliğ al-ḥikam* mukaddimesi, İstanbul, 1304, s. 5). Nevres daha adaya gelişinin ilk zamanlarından itibâren, kendini kurtarmaları için, eski hâmîleri ve muhtelif devlet ricâli nezdinde yaptığı çeşitli mürâcaatlar hiç bir netice vermediğinden, Resmo'da tam 6 yıl sürgün kaldı. Şâirin gurbetten kurtulmak için nasıl çırpındığı ve neticesi gelmeyen her teşebbüsünün sonunda nasıl bir ümitsizliğe düştüğü *Münşaât*, 'ından çok iyi tâkip edilebilir. Bir yandan kendisinin ve uzakta kalan âilesinin düştüğü maişet sıkıntısı, diğer yandan yıllardan beri muztarip olduğu göğüs darlığına eklenen yeni hastalıklar ve bilhassa karısı ve çocuğu ile İstanbul'a hasret kalmanın üzüntüleri içinde geçen bu 6 yıl zarfında gurbet ıztırabından ve tâlihsizliğinden bahseden muhtelif şiirler ve mensûr parçalar meydana getirdi. Osman III. 'ın cülûsunda menfâsı, yeni hukümdârın hatt-ı hümâyunu ile, Bursa'ya tebdil olundu. Kendisine İstanbul'da kalabilmesi ihtimâli bulunduğunu işâret ile, doğrudan-doğruya Bursa'ya gitmeyip, önce pâyitahta gelmesini bildiren bâzı devlet ricâlinin tavsiyelerine uyarak, 1168 recebi sonlarında (mayıs 1755) İstanbul'a geldi. Üçüncü defa sadâret mevkiini işgâl eden Hekim-oğlu Ali Paşa ve şeyhulislâm Abdullah Vassaf Efendi'nin delâleti ile, İstanbul'da kalması yolunda gerekli muâmeleler ikmâl olunurken, bâzı saray mensûplarının işi karıştırması ve bu esnâda Hekim-oğlu'nun azli neticesinde, bir—iki gün için kavuşabildiği âilesini ve İstanoul'u tekrar terkederek, yeni gurbet yeri olan Bursa'ya gitti. Şâir İstanbul'da intizâr ile geçen bu heyecanlı günlerinin hikâyesini *Mabâliğ al-ḥikam* mukeddimesinde (s. 6 — 11) etraflı bir şekilde anlatır. Bursa'ya gelişinin ilk ayından itibâren, dostlarından menfâdan affını te'mine çalışmalarını ricâ eden şâir (bk. *Münşaât*, 26a — 27b), Bâhir Mustafa Paşa'nın sadârete gelmesi ve Dürrî-zâde Mustafa Efendi'nin Rumeli kazaskeri olması ile ümide kapılarak, onlara kendisini gurbetten kurtarmaları için mürâcaatlarda bulunuyordu.

Bursa'da kaldığı üçüncü sene, Mustafa III. 'ın tahta cülûsu ile tekrar halâs ümidine düşen Nevres, yeni hukümdâra yıllardan beri gurbette çektiklerini anlatan bir cülûs kasîdesi yazarken, diğer taraftan sadrâzam Râgıb Paşa ve Çelebî-zâde Âsım Efendi'ye de arzıhâller takdim ederek, sürgünden affı için mektuplar gönderiyordu (*Münşaât*, 6b, 24a-b). Bu husûsta Çelebî-zâde'nin Râgıb Paşa nezdinde bâzı teşebbüslerde bulunduğunu biliyoruz (Âsım, *Münşaât*, İstanbul, 1286, s. 223 v.d.). Nihâyet Nevres pâdişahın affına mazhar olarak (1171 rebiülevvel ortaları=kânûn I. 1757; Hâkim, *Tarih*, Topkapı-sarayı, Bagdad-Köşkü kütüp., nr. 231, 278a), 33 ay kaldığı Bursa'dan İstanbul'a dönüşünün üçüncü ayında Râgıb Paşa tarafından cemâziyelevvel 1171 (kânûn II./şubat 1758)'de, inlisâli hâlinde bilâd-ı erbaa kadılığına terfî etmek üzere, mahrec pâyesi ile, Kütahya kadılığına tâyin edildi (*Mabâliğ al-ḥikam*, mukaddime, s. 17). Kadılığı esnâsında Hekim-oğlu Ali Paşa da Kütahya vâlisi bulunuyordu. Çelebî-zâde'nin şâir için oraya Hekim-oğlu'na yazdığı bir tavsiye mektubu vardır (Âsım, *Münşaât*, s. 39 v.d.). Ali Paşa orada ölünce, Nevres eski hâmîsinin cenâzesinin İstanbul'a naklinde (6 muharrem 1172=9 eylûl 1758), şehrin kadısı sıfatı ile, hâzır bulundu (İsmail Ziyâ, *Maṭâli' al-'âliya fî ġurrat al-ġâliya*, Üniv. kütüp., nr. TY 2486, 289a—b). Bir müddet sonra azlolunan Nevres İstanbul'da kendisine kazasker Lutfullah Efendi'den intikal eden yalısında hasta olarak günlerini geçirirken (Müstakîm-zâde, *Tuḥfa-i ḫaṭṭāṭîn*, s. 676), 12 şevvâl 1175 (6 mayıs 1762) tarihinde tekrar Bursa'ya nefyolundu ve bir kaç gün sonra da orada öldü (Hâkim, *Tarih*, nr. 233, 235b). Hâkim ve ondan naklen Vâsıf, şâir Haşmet'in de aynı zamanda Bursa'ya sürüldüğünü yazarlar. Vâsıf (*Tarih*, İstanbul, 1219, I, 211) onun menfâya varışının akabinde ölmesini, duyduğu kederin bir neticesi olarak izah eder. Müvverrih Hâkim 'in her herhangi bir kayıtta bulunmamasına mukabil, Vâsıf, Fatîn ve Ârif Hikmet gibi müelliflerde, nefyine sebep olarak, şâirin devlet

ricâline dil uzatması gösterilmektedir. Nevres'in kızdığı her kimseyi hiciv ile teşhir etmek itiyâdında olduğunu kaydeden başka bir kaynak bize, fazla olarak, şâirin Bursa'ya meşîhate gelir-gelmez Dürrî-zâde Mustafa Efendi tarafından sürüldüğünü haber veriyor (Şemdânî-zâde Süleyman, *Muri' al-tavārīḫ*, Bayezid kütüp., nr. 5144, 432a). Vâsıf, Ârif Hikmet (*Macmā'at al-tarācim*) ve M. Süreyyâ (*Sicill-i osmânî*)'nın onu Kütahya'ya sürülmüş ve orada ölmüş göstermeleri hakîkate uygun değildir. Şâirin mezarı Bursa'da Pîr Üftâde câmiinin karşısındaki kabristandadır (Bursalı Tâhir. *Osmanlı müellifleri*, İstanbul, 1338, II, 459). Nevres'in 1204 rebiülevvelinde müdderris iken vefat eden ve Edirne-Kapısı'nda medfûn bulunan Seyyid Abdullah Efendi isminde bir oğlu vardır (*Sicill-i osmânî*, IV, 587).

Nevres XVIII. asrın büyük üstâdlarının ortadan çekilmiş bulunduğu bir devresinde temâyüz etmiş şâirlerdendir. Gazellerinde kuvvetli bir şâir hüviyeti gösteren Nevres çok müteessir olduğu gurbet hayatının yaşanmış duygu ve ıztıraplarını şiirinde ifâdeye muvaffak olmuş bir şahsiyettir. Kendi hayat tecrübesinden gelen şahsî unsurlara divânında yer verebilmesi, zamanının diğer şâirleri arasında, ona bir husûsiyet te'min etmiştir. Gurbette geçen yılların kendisinde doğurduğu tâlihsiz adam rûh hâleti Nevres'in manzûmelerine ayrı bir renk vermiştir. Onun gurbet ıztıraplarını ve tâlihsizliğini aksettiren manzûmeleri bilhassa meşhûr olmuştur. *Terkîb-i bend-i ciğer-sûz* nâmı ile mâruf olan manzûmesi, bunlar arasında en uzunu ve baştan-başa bu mevzua tahsis edilmiş olması bakımından, zikre değer. Nevres'in yazdığı kâsîde ve tarihler divânında gazellerden daha fazla yer tutmaktadır. Kasîdelerinde sık-sık kendi husûsî hayatının meselelerini belirtmiştir. Onu kasîde ve tarihlerinde de başarılı bir şâir olarak görüyoruz. Nevres, bâzı müstesnâ buluşlarına rağmen, hayâl bakımından, Nel'î ve Nedîm gibi parlak bir şâir sayılamaz. Nedîm, Nâilî, Münif, Râgıb ve Fitnat'ın nazîreler yazmış olduğu gibi, kendisine de devrinde Râgıb Paşa, Belîg, Fitnat ve daha sonraları İzzet Molla gibi şâirler tarafından nazîreler yazılmıştır. Nevres, şiirlerinin başkalarınınkine benzemediğini söyleyerek, öğünür. Nedîm'de en güzel ifâdesini bulan konuşma dilinden tâbir ve unsurlara şiirde yer verme temâyülüne, ifrâta gitmeden, o da katılmıştır.

Müstakîm-zâde'nin *Tuḥfa-i ḫaṭṭāṭîn* ve *Macallat al-nisāb*'ı istisnâ edilirse, devrinin şuarâ tezkirelerinde kendisinden bahsedilmeyen Nevres ancak sonraları Fatîn tezkiresinde yer alabilmiştir. Râmiz'in bir münâsebetle şâiri zikretmekle berâber, zamanın diğer bâzı şâirleri için olduğu gibi, esâsında nâtamam kalan tezkiresinde onuo hakkında mâlûmat vermeğe fırsat bulamadığı anlaşılıyor. Nevres'ten daha 1159 (1746) yılında devrinin mûteber bir şâiri olarak bahsedildiğini görüyoruz (İzzî, *Tarih*, 63b, 74b). Şâirin tarih manzûmeleri bilhassa Mahmud I. zamanında büyük bir rağbet görmüş, imar hareketleri münâsebeti ile söylediği tarihler İstanbul'un çeşitli mimârî eserlerinin kitâbelerini süslemiştir (bunlar için bk. İzzî, *ayn. esr.*, 54b, 63b, 64a-b, 123b, 124a; Hüseyin Ayvansarâyî, *Ḥadîḳat al-cavāmi'*, İstanbul, 1281, I, 178; II 127—130, 148—150, 152 v. d., 211; İ. H. Tanışık, *İstanbul çeşmeleri*, İstanbul 1943, I, 146; 1945, II, 348. Bk. bir de J. v. Hammer *GOR*, Pesth, 1840, IV, 529). İbrahim Müteferrika'nın ölümüne, bilâhare kısmen mezar taşına hakkedilen bir tarih manzûmesi yazmıştır (bu kitâbe için bk. *TEOM*, 1328, I, nr. 3, s. 187 v.d.; S. N. Gerçek, *Türk matbaacılığı*, İstanbul, 1939, s. 89 v. dd. ile resim nr. 24).

Nevres şiirde kendisine mahsus bir tarza sâhip bir şâir olarak tanınmıştır (Vâsıf, *Tarih*, I, 211; Fatîn, *Tezkire*, s. 419; *Sicill-i osmânî*, IV, *göst. yer.*; Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-a'lām*, VI, 4608). *Harâbât* mukaddimesinde ondan bahsetmeyen Ziyâ Paşa'nın eserin kasîdelere âit birinci cildinde şâirin manzûmelerini ihmâl etmiş olmasını tenkit eden Nâmık Kemâl (*Taḥrîb-i Harâbât*, İstanbul, 1304, s. 113 v.d.), bâzı itinâsızlıklarına rağmen, Nevres'i zamanının en parlak şâirlerinden sayar (*Nâmık Kemâl'in Tâlîm-i edebiyat üzerine bir risâlesi*, nşr. N. H. Onan, Ankara, 1950, s. 24). Muallim Nâcî (*Esâmî*, İstanbul, 1308, s. 329) de onun divân şâirlerinin en muktedirlerinden addolunduğunu kaydetmektedir. Eski şiir mecmualarında kendisinden intihap edilmiş müteaddit örneklere rastlanan Nevres'in şiirlerine tanzimmattan sonraki bâzı tanınmış müntebabât kitaplarında oldukça yer verilmiştir (*Müntehabât-ı Mîr Nazîf*, Bulak, 1261, gazeliyat kısmı, tür. yer.; Ziyâ Paşa, *Harâbât*, İstanbul, 1292, II, tür. yer.).

Nevres'in şâirliğinden başka, hattâtlığı da olup, „hurde tâlik" nev'inde kendisinden bahsettirecek kadar şöhret kazanmıştır (*Tuḥfa-i ḫaṭṭāṭîn*, s. 676 ve aynı eserin Bibl. Nat.'deki nüshasından naklen Cl. Huart, *Les calligraphes et les miniaturistes de l'Orient musulman*, Paris, 1908, s. 297 v.d.).

Eserleri. 1. Türkçe divân. Beyit sayısı 3.200'ü bulan bu divân, 1 naat, 5'i Mahmud I., 1'i Mustafa III. hakkında olmak üzere, 24 kasîde, 67 tarih, 1 terkîb-i bend, 1 tazmin, 1 tahmis, nâtamamlar da dâhil, 141 gazel ve farsçalar ile karışık olarak, 38 rübâî, 54 lugaz

ve muammâ ile 29 müfredden mürekkeptir. Zikredilen iki pâdişahtan sonra, nâmlarına kasîde yazılan diğer şahsiyetler Hekim-oğlu Ali Paşa, Firârî-zâde Abdullah Paşa, Bâhir Mustafa Paşa, Dârüssaâde ağası Beşir Ağa, Devatdâr Mehmed Paşa, Tiryâki Mehmed Paşa ve Râgıb Paşa ile şeyhulislâm Feyzullah Efendizâde Mustafa, şeyhulislâm Es'ad ve Çelebî-zâde Âsım Efendi'lerdir. Matbû olmayan divânın İstanbul kütüphânelerinde 14'ten ziyâde nüshasından başka, husûsî ellerde de müteaddit nüshaları vardır. Üniversite kütüp., nr. TY 2798'deki nüshası, Resmo'ya gitmeden önceki devreye âit olduğu için, şâirin tekâmülünü tetkike imkân vermesi bakımından, husûsî bir ehemmiyet taşır. Nevres'in bâzı divân nüshalarının sonunda hicivlerinden mahdut örneklere rastlanır (Üniv. kütüp., nr. TY 66, 159, 9726). Babinger (*EI*, mad. NEVRES), şâirin divânının *Mabâliğ al-ḥikam* adını taşıdığını söyleyerek, esere ilgisi olmayan bir isim izâfe etmiş ve Osman Nevres'inki ile karıştırması neticesinde, bunun 1290 ve 1304 yıllarında İstanbul'da basıldığını kaydetmiştir.—2. Farsça divân, 5 kasîde, 2 tarih, 1 sâkînâme, 8 tahmis ve 68 gazel ihtivâ eder. Buradaki kasîdeler Hekim-oğlu Ali Paşa ve Râgıp Paşa'lar ile şeyhülislâm Es'ad ve Pîrî-zâde Sâhib Efendi'ler ve Neylî Ahmed Efendi nâmınadır. Nüshalarına bâzı türkçe divânlar ile bir arada olarak rastlanmaktadır (Millet kütüp., Ali Emîrî kısmı, manzûm, nr. 407; Râgıb Paşa kütüp., Yahyâ Recâî yazm., nr. 309; Üniv. kütüp., nr. TY 1748).—3. *Gazve-i Bedr*. Peygamberin Bedir gazâsına dâir 373 beyitlik küçük bir mesnevî olup, Üniv. kütüp., nr. TY 66'daki divân nüshasının başında bulunmaktadır.—4. *Münşaât*. Şâire değerli bir münşî şöhreti te'min eden bu 59 parçadan mürekkep eserin büyük bir kısmını menfâ yıllarında yazdığı mektuplar meydana getirir. Nevres'in şiir ve inşâsından parçaların 1302'de İstanbul'da *Eser-i nâdir* adı ile basıldığını söyleyen Babinger (*GOW*, s. 295) yine Osman Nevres'e âit bir eseri Nevres-i Kadîm'e âit olarak göstermiştir.—5. *Lugaz risâlesi*. *Münşaât*'ının bâzı nüshaları sonunda ve müstakil olarak bâzı mecmualarda rastlanan bu küçük risâle farsça ve türkçe bir kaç lugazden ibârettir. Keçeci-zâde İzzet Molla'nın bu lugazlardan birinin hallıne dâir hâşiyesi vardır (bk. Üniv. kütüp., nr. TY 3389, 42b—46a).—6. *Tebriz'in istirdâdına dâir risâle*. Nevres bu eserinde Hekim-oğlu Ali Paşa'nın maiyetinde iştirâk ettiği Tebriz seferini (1143) ve onun sadrâzam olarak İstanbul'a geldiği vakit karşılanışını oldukça sâde bir dil ile hikâye eder. Berlin devlet kütüphânesinde müellif hattı ile bir nüshası bulunduğu bildirilen (Babinger, *GOW*, s. 295) eserin Es'ad Efendi kütüp., nr. 2252'den başka, Üniv. kütüp., İbnülemin yazm., nr. 555'teki eild içinde güzel bir nüshası vardır (348b—411a). Risâlenin muayyen bir ismi olmayıp, ona Es'ad Efendi kütüp. kataloğunda *Tebrîziye-i Hekim-oğlu Âli Paşa* adı verilmiş, *Asmâ al-mu'allifîn* (I, 567)'de *Vekayi-i Tebriz* denilmiştir.—7. *Mabâliğ al-ḥikam*, İran mutasavvıflarından 'Abd Allâh al-Anṣârî'nin makalâtından muhtelif parçaların, şerhler ilâvesi ile, tercümesidir. Esere mütercim tarafından verilen ad tercümenin bitiş tarihi olan 1172 yılını göstermektedir. Ebüzziyâ Tevfik tarafından 1302'de İstanbul'da basılmıştır. Nevres'in esas aldığı metne tetâbuk eden farsça nüshası Millet kütüp., Pertev Paşa kısmı, nr. 247'dedir. — 8. *Tarih-i Cihangir Şâh*. Hind-türk imparatoru Akbar'in oğlu Nûr al-Dîn Salîm Cihângîr Şâh'ın *Tüzük-i Cihangir* veya *Cihangirnâme* adı ile mârûf (C. A. Storey, *Persian Literature, a bio-bibligraphical Survey*, London, 1939, III. 556—560) hâtırâtının Mustafa III.'nın arzusu üzerine yapılmış bir tercümesidir. Nüshası Üniv kütüp., nr. TY 2544'tedir.

Bibliyografya: Başlıca me'hazlar metinde gösterilmiş; burada bilhassa şâirin kendi eserlerine mürâcaat edilmiştir. Bunlardan başka, bk. bir de Ârif Hikmet, *Macmû'at al-tarâcim* (Millet kütüp., Ali Emîrî, tarih kısmı, nr. 788, var. 39 v.d.); J. v. Hammer, *Geschichte der osmanischen Dichtkunst* (Pesth, 1838), IV, 321—327; Gibb, *A history of Ottoman Poetry* (London, 1905), IV, 133—139; (1909), VI, 287—290; Mehmed Celâl, *Osmanlı edebiyatı nümûneleri* (İstanbul, 1312), s. 591. (ÖMER FARUK AKÜN.)

NEVRES. NAVRAS, 'OSMÂN (1820—1876). XIX. asır Osmanlı şâiri olup, Abdürrezzak Nevres ile karıştırılmaması için, Nevres-i cedîd şeklinde anılır; naat, mersiye ve şarkıları ile şöhret bulmuştur.

Hayatı. Aslen rûm olan Nevres Sakız'da dünyaya gelmiştir; doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle berâber, şeyhulislâm Ârif Hikmet Bey'in kaydına, kendisini yakından tanıyanların bunu kuvvetlendiren rivayetlerine dayanarak, 1236 (1820/1821)'da doğduğu söylenebilir. Bagdad vâlisi Ali Rızâ Paşa'nın bendelerinden Süleyman Efendi, Nevres'i küçük yaşta iken, satın alıp bir az okuttuktan sonra efendisine takdim etmiştir. Nevres konağında esaslı bir terbiye gördüğü, fars dili ve edebiyatı tahsil ettiği Ali Rızâ Paşa'nın kâtiplik hizmetinde çalışmağa başladı; bu hâmîsinin vefatı üzerine, 1846'da İstanbul'a geldi ve hâriciye mektûbî kalemine devam etti. Bundan sonraki ha-

yatının mühim kısmı ikinci hâmîsi bulunan Abdülkerim Nâdir Paşa'nın resmî hayatının seyrine tâbî olarak geçti (M. Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, İstanbul, 1311, III, 358). Abdülkerim Nâdir Paşa, askerî mektepler nâzırlığından 1848 'de Irak ve Hicaz müşirliğine, 1849'da Bagdad vâliliğine tâyin edilince, Nevres'i de berâberinde götürdü; 1852'de Diyarbekir vâliliğine, aynı sene hassa ve Anadolu müşirliğine, 1855'te serdâr-ı ekrem Ömer Paşa refâkatinde Anadolu ciheti kumandanlığına tâyin olunan Abdülkerim Paşa'nın yanında tahrirat kâtipliği vazîfesinde çalışmakta idi. Kahraman ve cesûr olduğu kadar, ilim ve san'attan da anlayan Abdülkerim Paşa ile sohbetten duyduğu zevkten, onun sâyesinde kitâbet ve inşâda ilerilediğinden bahseden Nevres (*Eser-i Nâdir*, s. 5 v.d.) 1275 (1858)'te mütemâyiz rütbesi ile Irak ve Hicaz ordûları muhâsebeciliğine me'mûr edildi. Bahçe ile meşgûl olmaktan zevk aldığı için, Abdülkerim Paşa'ya yazdığını tahmin ettiğimiz bir mektubunda, onun Bagdad'daki boş arsasını ağaç ve çiçek yetiştirerek, bir bahçe hâline getirmek istediğinden bahsetmiş, buna müsâadesini ricâ etmiştir; bu müsâadeyi aldığı, bir başka mektubunda, Dicle'nin taşması ve dolu sebebi ile, özenerek yetiştirdiği bahçenin harâp olduğunu üzüntülü bir ifâde ile yazmasından anlaşılıyor; biri 7, öteki 4—5 yaşındaki kızları da bu sırada ve aynı günde vefat etmişlerdir. Tarihsiz, muhâtabı mechûl, sadâret müsteşarlığı dolayısı ile mektuplaştığı, hakkında şiirler yazdığı ve 25 yıldır huzûr veren himâyesinden bahsettiği Keçeci-zâde Fuad Paşa'ya gönderdiğini tahmin ettiğimiz mektûbundan burada kalmak istediği anlaşılır; 8—9 yaşından beri Kürdistan dağlarında, Arabistan çöllerinde, Rumeli v.b. yerlerde dolaştığından, 10 yıl Ali Rizâ Paşa zamanında, 15 yıldan beri de muhâsebecilik ile Bagdad'da bulunduğundan, burada geçen ıztıraplı hayatından başka sıcakların da âsâbı üzerindeki menfî te'sirinden, artık İstanbul'a gelmek istediğinden bahis ile, bunun imkânsız bir şey mi olduğunu sorar (*ayn. esr.*, s. 21, 209, 246, 252, 290, 342 v.d.). Nihâyet Abdülkerim Nâdir Paşa'nın 8 safer 1289 (17 nisan 1872)'da ikinci ordu müşirliğine getirilmesinden sonra, Nevres Bagdad'dan Şumnu'ya bu ordu muhâsebeciliğine naklolundu. Bagdad'da bâzı askerî me'mûrların ihtilâstan dolayı teftişi sırasında Nevres de suçlu görülerek, bu me'mûriyetinden azlolundu. Şûrây-ı devlet reisi Yusuf Kâmil Paşa'ya manzûm istidâsında, devletin bir akçesini bile çalanlara lânetle böyle bir şey yapmadığından, bir buçuk senedir maaşsız bırakıldığından bahseder (*Divân*, s. 280 v.d.). Yakından tanıyanların ifâdesinden bir iftirâya uğradığı anlaşılan Nevres bu ithâmdan duyduğu üzüntünün de te'siri ile, aklî muvâzenesini kaybetmiş, Yusuf İzzeddin Efendi'nin himâyesi ile, Haydarpaşa hastahânesinde tedâvî ile iyileşmiştir; hastalığı sırasında düşürdüğü tarihten bu hâdisenin 1873'e rastladığını öğreniyoruz. Nevres 1291 (1874)'de Yusuf İzzeddin Efendi'nin tavsiyesi ile, zaptiye nezâreti mektupçuluğuna tâyin edildi ise de, bir müddet sonra hastalığı nüksederek, 10 muharrem 1293 (6 şubat 1876)'te hayata gözlerini yumdu. Mezarı Üsküdar'da Karaca-Ahmed kabristanındadır.

Eserleri ve şöhreti. Nevres'in Kâşân'lı Muḥtaşam'in Kerbelâ şehidleri hakkındaki meşhûr mersiyesinden mülhem ve ondan tercüme bir beyti de içine alan mersiyesinin, basıldığı yer ve tarih kaydedilmemekle berâber, Şumnu ikinci ordu muhâsebecisi iken neşredildiğine göre, 1872/1873'te tab'olunduğunu söyleyebiliriz. Gerek bu, gerek bâzılarının kahramanını tilki v.b. hayvanlar teşkil eden mesnevî şeklinde bir çok küçük hikâyeden ibâret *Destûr-ı hayâl* (İstanbul, 1289), *Divân* (İstanbul, 1290, s. 6, 305 v.d., 332)'ında tekrar basılmıştır. *Eser-i Nâdir*'den başka, M. Kemâl İnal, eski mecmualardan birinde bir kısmı telrika edilen kendi sergüzeştinden bâhis *Külbe-i aḥzân* adlı risâlesinin, Bursalı Tâhir, Sa'dî'nin mufassal hâl tercümesini de içine alan, fakat basılmamış olan bir *Gulistân* tercümesinin bulunduğunu kaydeder (*Osmanlı müellifleri*, 1333, II, 465).

Nevres'in oldukça büyük *Divân*'ı, hasta ve mâzûl bulunduğu 1290 (1873) senesinde, bir takrîz de yazan Ziyâ Paşa tarafından tertip, Yusuf Kâmil Paşa'nın emir ve ihsânı ile neşredilmiştir (*Divân*, s. 280, 332). Arapça şiirlerinden pek azı bulunabilmiştir; ele geçen her yeni parça ilâve edildiğinden, tertipçe karışık, mürettip yanlışları ile dolu, türkçe, farsça mensûr bir iki yazısını, başı ve sonu eksik âşıkane bir mesnevîsini, başkasının bir — iki şiirini de içine almaktadır. Bir şiirinden nakşbendîliğe temâyülü anlaşılan Nevres'in Abdülmecid, Abdül'aziz, tanzimat devri ricâlinin hemen hepsi hakkındaki kasîdeleri, bunların me'mûrlukları, vefatları veya Sivastopol zaferi, bâb-ı müşîrînin inşâsı gibi vak'alar ile alâkalı tarihleri bir vesîka kıymetinde, lâkin san'at değerinden uzaktır. Bir çok gazellerinde divân edebiyatının basma-kalıp mazmûnlarını kullanmıştır; bunlar mühim olmayıp, sayısı pek çok vatanî, fikirce yeni gazelleri kayda değer. Santur da çalan Nevres'e coşkun, samîmî hislerini duyuran naatları, Kerbelâ tasvirlerini muhtevî ve hissî mersiyeleri, bir çoğu besteli, bugün de söylenen şarkıları şöhret kazandırmıştır. Sezâî'nin

babası Sâmî Paşa'nın konağına gelen şâirler arasında dudaklarından düşmeyen bir ah ve elindeki ilâç şişesi ile tasvir ettiği Nevres bâzı şiirlerinde Fuzûlî'yi taklit etmiştir; arap şâiri Ḥassân, İran şâirlerinden Niẓâmî, Sa'dî, Salmân, Ḫâḳânî'den takdir ile bahseder; XVII asır Osmanlı şâirlerinden Nef'î ve Fehîm-i Kadîm'i zikretmekle berâber, eskilere değil XVIII. —XIX. asır şâirlerine, Nevres-i Kadîm, Nedîm, Râşid, İzzet Molla v. b.'na, Ali Rızâ, Kâzım ve Ziyâ Paşa'lara nazire ve tahmîsleri vardır. İçkiye iptilâsı, Ziyâ Paşa tarafından *Harâbât*'a şiirlerinden pek çok örnek alınması, Nâmık Kemâl ile şahsî bir münâkaşadan sonra devam eden karşılık târizleri, Ali Rızâ Paşa'ya âit olduğu söylenen meşhûr bir gazeli benimseyip, bu şiiri tahmis etmesi dedi-kodulara yol açan Nevres'in, Ziyâ Paşa ve Nâcî başta olmak üzere, takdirkârları az değildir.

Abdülkerim Nâdir Paşa'nın ismini yaşatmak için, *Aṣar-i Nâdir, macmû'at al-ṭarab 'alâ lisân al-adab* adını verdiği kitabının neşredildiği yıl ve tarih kaydedilmemekle berâber, kendi ilâdesinden, *Divân*'ı gibi, bastalığı sırasında basılmağa başlandığı, bir kısmını iyileştikten sonra tashih ettiği, Abdül'aziz'in tahta çıkışının 13. yıl dönümüne âit bir şiirini içine aldığına göre, bu eserin 1874'te basıldığı söylenilebilir. Abdülkerim Nâdir ve Ali Rızâ Paşa'ların ve kendisinin mektuplarını, bunlara tanzimat devri ricâlinin cevaplarını muhtevî eserde Ali Rızâ Paşa'nın kendisinin—ifâdesine göre, *Divân*'ında bulunmayan değil, çoğu onda mevcut—şiirleri yer alır. Nevres'in seçili, uzun cümlelerden ibâret bu münşiyâne mektuplarına gördüğü yerlere âit tasvirler, naklettiği vak'a ve hikâyeler, husûsî ve rûhî hayatını, ıztıraplarını aksettiren hissî kısımlar zevkle okunur câzip bir husûsiyet vermektedir.

Tanzimat devrinde, avrupâî edebiyattan çok, divân edebiyatına mütemâyil olan Nevres'in alâka ile okunan san'atlı nesirleri, hissî naat ve mersiyeleri, bâzı yeni fikirleri aksettiren vatânî gazelleri, şarkıları, çağdaşları arasında ihmâl edilemeyecek bir şâir olduğunu göstermektedir.

Bibliyografya: Makalede geçenler ve kendi eserleri dışında bk. Şeyhulislâm Ârif Hikmet, *Taẕkirat al-şu'arâ'* (Millet kütüp., Ali Emîrî yazın., nr. 789); Fatîn, *Tezkire* (İstanbul, 1271), s. 319; M. Muammer, *Osman Nevres ve âsârı* (*Malḥûl* mecm., rebîü'âhır, cemâziyelevvel 1343, V, nr. 54/55); İbnülemin Mahmud Kemâl İnal, *Son asır türk şâirleri* (İstanbul, 1939), VII, 1189 v.d.; *Müntehabât-ı Mîr Nazîf* (Bulak, 1261); Hâşim Bey, *Mecmua* (İstanbul, 1280), s. 198, 408; *Gülzâr-ı mûsikî* (İstanbul, 1324), s. 238; Ziyâ Paşa, *Harâbât* (İstanbul, 1291/1292), I—III; Sâdık Vicdânî, *Negamât-ı vicdâniye* (Kastamonu, 1312), s. 47; Sâmî Paşa-zâde Sezâî, *Rumûz-ül-edeb* (İstanbul, 1316), s. 87, 89 v.d.; *Eş'âr-ı Memduh* (İstanbul, 1332), s. 184; Nâmık Kemâl, *Taḥrîb-i Harâbât* (İstanbul, 1304), s. 12, 15, 20, 58, 152; ayn. mll., *Tâkib* (İstanbul, 1312), s. 27, 83, 85 v.d.; Zeynelâbidin Reşid, *Edebiyat kumkuması* (Haleb, 1326), s. 48, 86 v.d.; Nâzım Paşa, *Bir devrin tarihi* (*Cümhûriyet* gaz., 27 şubat 1932, nr. 1803).

(FEVZİYE ABDULLAH TANSEL.)

NEVRÛZ. NAVRÛZ (P.), yıl başı günü, aslında „yeni gün"; arapça eserlerde çok defa *nayrûz* (Ḳalḳaşandî, *Ṣubḥ al-a'şâ'*, II, 408) şeklinde rastlanır. İran şemsî senesinin birinci günü olup, müslümanların kemerî yılında gösterilmiş değildir (Mas'ûdî, *Murûc*, III, 416 v d.). Ahemenîler zamanında resmî sene güneş koç burcu mıntakasına (itidâl-i rebiî) girdiği zaman, nevrûz ile başlamakta idi; fakat halk arasında daha yaygın ve daha eski bir âdete göre, güneşin yaz inkılâbı *nevrûz* sayılmış olmalıdır (Bîrûnî, *al-Âṯâr al-bâḳiya 'ani 'l-ḳurûn al-ḫâliya*, tre. Sachau, s. 185, 201). Bu zaman, hasad zamanına rastlamakta ve bu münâsebet ile halk şenlikler yapmakta idi; bu, aynı zamanda, harâc toplama zamanı idi. İslâmiyet devrinde asıl İran'da, Irak ve Cibâl'de her iki ayrı tarih muhâfaza edilmiş idi. Ḥamza al-İṣfahânî'nin dediğine göre (*Târîḫ*, Berlin, 1340, s. 104), hicretin 1. yılında nevrûz 18 hazîrana tesâdüf etmiş idi ki, bu tarih, müellif tarafından yanlış olarak 1 zilkâde itibâr olunmuştur. Fakat karışıklığın meydana gelmesinin bir sebebi de, tarihin güneş vaziyetine uygunluğunu te'min etmek maksadı ile, seneye her dört senede bir gün ilâve edilmesinin islâmiyet devrinde terkolunmasıdır (Mas'ûdî, *Kitâb al-tanbîh*, s. 215). İnsafsız vergi memûrları da, vergileri daha erken toplayabilmek için, öteden beri kabûl edilmiş bulunan doğru takvim tarihi yerine, yanlışını benimsemeği daha elverişli bulmuşlardır (Maḳrîzî, *Ḫiṭaṭ*, nşr. Wiet, IV, 263 v d.). Halîfe al-Mutavakkil zamanında harâc toplama tarihi aş.-yk. iki ay ileriye alındı ve hicrî 245 senesinde nevrûz tarihi de 17 hazîran olarak tesbit edildi ki, bu da eski tarihe yaklaşıyordu (Ṭabarî, III, 1448; Bîrûnî, *ayn. esr.*, s. 36 v.d.). Bu islâhâtın tatbiki uzun sürmedi ve halîfe al-Mu'taẓid yeniden tarihi 11 hazîran olarak tesbit etmek zorunda kaldı (Ṭabarî, III, 2143). Daha sonraları, Sultan Melikşah tarafından takvimde değişiklikler yaptırıldığı zaman, hey'et âlimleri

nevrûzu itidâl-i rebiî noktasına tekabül ettirdiler (İbn al-Agīr, X, 34; hicrî 467 yılı) ve takvimin ilk günü de 10 ramazan 471 (15 mart 1079)'e rastlamış oldu.

Nevrûz Mısır'da ve başka yerlerde de kabûl edildi ve kıptîler tarafından yıl başı olarak muhâfaza olundu (Makrīzī, *Hiṭaṭ*, IV, 241 v.d.); fakat bugün 10 veya 11 eylûle rastlamaktadır.

Her yerde nevrûz ile birlikte halk şenlikler yapmaktadır. Sâsânîler zamanında İran'da hükümdarlar büyük şenlikler tertip ettirir ve hâkim olan an'aneye göre, onlara hediyeler verilirdi; onları eğlendirmek için, halk sokaklara dökülür, ateşler yakar ve birbirlerine su serperlerdi.

Irak'ta ve Mısır'da bu âdetler islâmiyet devrinde de devam etmiştir (Ṭabarī, III, 2163; Mas'ūdī, *Murūc*, VII, 277; Makrīzī, *göst. yer.*; Ḳalḳaşandī, II, 410); Mu'tażid yaz ortası şenliklerinde sokaklarda yapılan an'anevî at oyunlarını yasak etme teşebbüsünde bulunmuş ise de, bunda muvaffak olamamıştır (Ṭabarī, *göst. yer.*).

[Nevrûz Osmanlı devrinde sayılı günlerden biri olarak kutlanmış, güneşin Koç burcuna girdiği anda nevrûziye denilen bir mâcun veya tatlı yemek âdet olmuştur. Sarayda hekim-başı misk, anber, türlü bahârât ve kokulu otlar ilâvesi ile hazırladığı mâcunu porselenden yapılmış kapaklı kâseler içinde pâdişaha akşamdan takdim eder ve kendisine hil'at giydirilirdi. Nevrûziye kadın-efendilere sultanlara ve mühim şahsiyetlere de verilir ve bu mâcundan yemenin kuvvet ve şifâ verici bir te'siri olduğuna inanılırdı. Osmanlıların son zamanına kadar nevrûz an'anesinin devam ettiği ve saray eczahânesinde tertip olunan nevrûziyelerin mevkî sâhiplerine gönderildiği, halkın da bu âdete uyarak, nevrûzda hiç olmazsa tatlı yediği bilinmektedir. Nevrûz münâsebeti ile, sadrâzam pâdişaha donanmış atlar, murassâ silâhlar ve pahalı kumaşlar gibi, hediyeler verir, bunlara nevrûziye pişkeşi denilirdi. Nevrûzda divân edebiyatı şâirlerinin câize almak için, büyüklere kasîde sunduklarını da kaydetmek lâzımdır (nevrûzun bektâşî ve kızıl-başlarda 'Alī'nin doğum günü olarak kabûl ve tes'îd edildiğine dâir bk. mad. KIZIL-BAŞ)].

Nevrûz İran'da senenin büyük şenlikler ile kutlanan belli-başlı bir günü ola-gelmiştir.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. bir de Bīrūnī, *ayn. esr.*, s. 199 v. dd.; 'Omar Ḫayyām, *Navrūz-nāma* (nşr. Minovi), Tahran, 1933; A. Mez, *Renaissance des Islams*, s. 400 v.d.; Lane (*Thousand and One Nights*, II, 496 v.d.) nevrûzun mûsevî yortusundan geldiğini ileri sürüyor ki, bu iddia pek de ihtimâlden uzak değildir; Carra de Vaux, *Notice sur un Calendrier Turc* (*Studies presented to E. G. Browne*, s. 106 v. dd.); A. V. W. Jackson, *Persia Past and Present*, s. 99 v.d. (R. LEVY.)

NEVŞEHİRLİ İBRAHİM PAŞA. İBRĀHİM PAŞA) 1662?—1730), Osmanlı sadr-â'zamlarından olup, eski ismi Muşkara olan Nevşehir'de doğmuştur. Doğum tarihi kayıtlı olmamakla beraber, 1143 (1730)'te öldüğü zaman, yaşının 70'e yakın bulunduğu rivâyetine bakılırsa, aş.-yk. 1073 (1662)'te dünyaya geldiği tahmin olunabilir; babasının adı, Râşid ve Osmanzâde Tâib gibi müelliflere göre, İzdin voyvodası nâmı ile meşhûr Sipâhî Ali Ağa, Müstakîmzâde *ye* göre de, Hasan b. Halîl (*Macallat al-nisāb*, 2a; *Tuḥfa-i ḥaṭṭāṭīn* s. 30)'dir; annesi Fâtıma Hanım'dır. Mezarları Üsküdar'da Seyyid Ahmed deresi civârındaki kabristanda bulunan Ali Ağa ve Fâtıma Hanım Nevşehirli İbrahim Paşa'nın ebeveyni olarak gösterilmektedir. İbrahim kız kardeşi ile akrâbalarını görmek ve kendisine iş bulmak üzere, 1100 (1689)'de İstanbul'a gelerek, yakınlarının ve eski saray masraf kâtibi Mustafa Efendi'nin delâleti ile, sarayın helvacılar zümresine girdi; dehe sonra baltacılar ocağına kapılandı; işini beğendirdiği için, Sarayda evkaf kâtipliğine getirildi; çok geçmeden yazıcı halîfeliği ile Edirne'ye çağrılarak, şehzâde Ahmed'i tanıdı ve onun yakınlarından biri oldu. Şehzade, Edirne vak'asını müteâkip tahta çıkınca, İbrahim Efendi, saray halkı ile birlikte, İstanbul'a gelip, pâdişah tarafından tâyin edildiği dârüssade ağası yazıcılığında 6 sene kaldı. Ahmed III.'in gösterdiği ilgiyi çekemeyenler (başta Dârüssade ağası Süleyman Ağa) Fâtıma Sultan'ın izdivâcı ile alâkalı meselelerde İbrahim Efendi'yi gözden düşürmeğe ve onu Haremeyn muhâsebeciliği ile uzaklaştırmağa muvaffak oldular (11 sefer 1121 = 22 nisan 1709). Daha sonra Çorlulu Ali Paşa İbrahim Efendi'yi, mallarını müsâdere ettirip, Edirne'ye sürdürdü (Râşid, III, 261—265, 269 v. d.; IV, 275 v.d., 330; V, 140; Osman-zâde Tâib, *Ḥadīḳat al-vuzarā'*, s. 29 v. dd.). Bir kaç sene sonra tekrar Haremeyn muhâsebeciliğine tâyin olunan İbrâhim Efendi, mevkufatçı olarak, Dâmâd (Şehid) Ali Paşa'nın Mora seferine iştirâk etmiş, mühimmat ve erzak nakli gibi işlerde istihdâm edilmiş, Mora geri alındıktan sonra da, bu kıt'anın tahririne me'mûr olmuştur. Bu sıralarda sadâret kethüdâsı İbrahim Ağa, Ali Paşa'nın İbrahim Efendi'ye gösterdiği itimattan kuşkulanarak, onu henüz Venedik donanmasının tehdidi altında bulunan İstendil ve Çuha adalarının tahririne me'mûr ettirip, güç bir durumda bıraktı (1715). Ertesi sene, me-

kufatçılık uhdesinde kalmak üzere, Niş defterdarlığına getirilen İbrahim Efendi, Avusturya seferinde ordunun geçeceği yol üzerinde cephâne ve zahîre sevki işleri ile vazifelendirilmiş, Petervaradin muhârebesine de iştirâk etmiştir. İbrahim Efendi, Dâmâd Ali Paşa'nın şehâdeti üzerine, serdar vekilliğine Sarı Ahmed Paşa'yı tâyin ettirerek, müşkilât içinde bulunan ordunun daha kötü bir duruma düşmesini önledi; bir az sonra Edirne'ye gelerek, orduda hazırlanmış olan mahzarı pâdişâha sunduğu gibi, vaziyet hakkında da mâlûmat verdi. Bundan sonra, Ahmed III. İbrahim Efendi'yi yanından ayırmamış ve sür'atle ilerileterek, rûznâmçe-i evvel, mîrâhûr-ı evvel ve 16 şevvâl 1128 (3 teşrin I. 1716)'de vezirlik ile rikâb-ı hümâyûn kaymakamlığına getirip, Şehid Ali Paşa'dan dul kalan Fâtıma Sultan ile evlendirmiştir (7 rebiülevvel 1129 = 19 şubat 1717; Ahmed III.'in daha evvel Fâtıma Sultan'ı İbrahim Paşa'ya vermek istediğine dâir bk. Râşid, IV, 130, 270, 278, 292, 330). Silâhdar Mehmed Ağa (*Nuṣratnâma*, Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 2369, 316a) 'ya göre, bu sırada İbrahim Paşa vezîr-i sânî idi (krş *Vakāyi' al-fużalā'* zeyli, Üniv. kütüp., nr. TY 1535, 269b). Devletin artan mühim işleri ile bizzat meşgûl olan İbrahim Paşa Osmanlı ordusunun sefer boyunca düştüğü tehlikeyi anlayarak, harbe devam etmekten ise, sulh yapmağı daha uygun gördü ve buna pâdişâhı da inandırdı. Bosna'da bulunan eski defterdar Mustafa Paşa'yı Edirne'ye çağırtıp, Avusturya kumandanı ile görüşmesi için tâlimat verdirdikten sonra, onu Belgrad muhâfızlığına gönderdi. Kendisi de İngiltere ve Hollanda elçilerinin aracılığını te'min etmeğe çalıştı; fakat başta sadrâzam Halîl Paşa ile defterdar Mehmed Paşa bulunmak üzere, bâzı devlet ileri gelenleri ve ordu mensûpları, Tamışvar geri alınmadıkça, sulh yapılmasına taraftar değil idiler; Ahmed III. de bunların fikrini benimsemiş idi. İbrahim Paşa, rikâb-ı hümâyûn kaymakamı olarak, 1 şâban 1129 (11 temmûz 1717)'da pâdişah ile birlikte Edirne'den ayrılıp, ordunun arkasından Sofya'ya gitti (*Nuṣrat-nâma*, 317a); ağır sûrette hastalandığı için, ikmâl işlerini yolu ile yapamadı. Belgrad kalesinin düşman eline düşmesi ve Halîl Paşa'nın azli üzerine, kendisine sadâret teklif edildi ise de, bu vazifeyi kabûl etmeyerek, müşkül günlerde rikâb-ı hümâyûn kaymakamlığında kalmağı tercih etmiş ve sadrâzamlığa Tevkîî Mehmed Paşa'nın geçmesini te'min etmiştir. Bu sırada kendisi Arnavutluk ve Sofya taraflarından asker toplamak, cephelere mühimmat ve zahîre sevketmek, İngiltere sefiri Lord Montague'nün aracılığını sağlamak gibi işler ile meşgûl oldu. devleti ikinci vezir sıfatı ile idâre ediyordu. 1 şubat 1718'de Osmanlı devleti ile Avusturya arasında mütâreke yapılınca, İbrahim Paşa, pâdişâhın ısrârı üzerine, sadâreti kabûl etti (8 cemâziyelâhır 1130 = 6 mayıs 1718). Ahmed III., husûsî bir iltifat olmak üzere, diğer sadrâzamlardan farklı olarak, dâmâdına kendi kullandığı tuğralı zümrüt mührü, mühr-i hümâyûn olarak, vermiş idi (*Nuṣrat-nâma*, 319a; Râşid, IV, 363; V, 7 v.d.).

İbrahim Paşa sadrâzam olunca, Avusturya baş-vekiline sulh için bir mektup yazıp, Niş'li Mehmed Ağa vâsıtası ile gönderdi (12 cemâziyelâhır = 13 mayıs); Osmanlı murahhaslarına da tâlimat yolladı (*Makavele-i müsâleme ve mükâtebe-i mükâleme*, Nûruosmâniye kütüp., nr. 4296, 102b, 110b, 114a, 118a); sulh müzâkereleri netice vermezse, her ihtimâle karşı hazırlıklı bulunmak için, Osmanlı ordusunun başına geçip, Pasarofça'da konuşmaların başladığı 6 receb (5 hazîran) günü Edirne'den ayrıldı. Avusturya baş-vekilinin Niş'li Mehmed Ağa tarafından getirilen cevapnâmesinden, karşı tarafın sulh şartlarını ağırlaştırdığı anlaşılıyor ve türk murahhaslarına da haşîn muâmele yapıldığı duyuluyordu. Bu yüzden İbrahim Paşa sulh husûsundaki niyetini muhâfaza etmekle berâber, harp hazırlıklarına ehemmiyet vermek zorunda kaldı; hattâ müzâkereler bir ara kesildi ise de, tekrar başladı; İngiltere ve Hollanda elçilerinin müdâhalesi sâyesinde, Pasarofça'da sulh muâhedesi akdolundu (22 şâban 1130 = 21 temmûz 1718). Bu muâhede gereğince, Küçük Eflâk, Tamışvar, Belgrad ve şimâlî Sırbistan Avusturya'ya bırakılıyor, Mora Osmanlı devletine kalıyordu (Ahmed III.'in İbrahim Paşa'ya hatt-ı hümâyûnları için bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, IV/1, 143, 321, levha 12; hudut için bk. *Suver-i mekâtîb bâ müsâleha-i Nemçe*, Topkapı-sarayı, Revan köşkü kütüp., nr. 1946, 1b—56b; Râşid, V, 54—100; Noradounghian, I, 208 v. dd.). Müsâleha-nâmelerin mübâdelesi sırasında Venedik donanmasının ansızın Ülkün'ü muhâsara etmesi İbrahim Paşa'yı bir müddet daha Sofya'da alıkoymuş, İşkodra mutasarrıfı Kurt Mehmed Paşa'ya gönderilen yardım sâyesinde, muhâsara kaldırıldıktan sonra (*Tarih-i harb*, 5b, Topkapı-sarayı, Bagdad köşkü kütüp., nr. 225, 5b), sadrâzam 2 şevvâl 1130 (29 ağustos 1718)'da Edirne'ye, bir kaç gün sonra da İstanbul'a gelmiştir (8 teşrin I.).

İbrahim Paşa sulhten sonra, toprak kayıplarını telâfî etmek için, yeni seferler peşinde koşacak bir tabiatta değil idi. Kendisi daha ziyâde ictimâî ve mâlî meseleler ile uğraşmak istiyor, imâra ehemmiyet veriyor, zevk ve sefâya mütemâyil olan mizâcına uyarak, sefâhate

kadar giden bir yol tâkip ediyordu. Sulhu müteâkip ilk işi tasarruf te'minine çalışmak oldu; evvelâ Şam'da bulunan yeniçerileri yoklamaya tâbî tutarak, mahlûllerini sildirip, sayılarını 750 'ye indirdi; ocaklık mukâtaasından ipek, gümrük, kahve, agnam ve dellâliye gibi bâzı vergileri Şam defterdarlığına, yâni mîrîye mâl etti; Bosna havâlisindeki ocaklık mukâtaalarını da tahrir ettirip, fazla vergi vermeğe mütehammil olanlarının arttırılması için Bosna defterdarına emirler gönderdi. İstanbul'da yaptırdığı yoklamalar ile, yalnız asker ulûfelerinden 1.500 keselik bir tasarruf sağladı; 20 ay içinde yapılan tensikatta devlete oldukça mühim yekûn tutan bir fazlalık te'min etti Sakız adası gibi vergiden muâf yerler tahrir edilmiş, bu ada ahâlisinin istihsâl ettiği kumaş ve kemerlere vergi konulmuş idi. İbrahim Paşa memleketlerinde vergi verdikleri hâlde, İstanbul'da muâf tutulan ve bu yüzden devlet gelirinin azalmasına sebep olan küçük san'at sâhiplerine de vergi tarhetmek, resmî râyici 21 akçe olmakla berâber, halk arasında 22 akçeye satılan gümüşün dirhemini 20 akçeye indirmek istemiş, fakat kendini gösteren hoşnutsuzluk dolayısı ile, bundan vazgeçip, gümüşün fiyatını 22 akçeye çıkarmağa mecbûr olmuştur. Bununla berâber 1134 (1721) senesi başında devletin bütün masrafları çıktıktan sonra, hazîneye 5.675 divânî keselik bir kâr sağlamış bulunuyordu (Râşid, V, tür. yer.; Münir Aktepe, *Patrona isyânı*, s. 19 v.d.).

Nevşehirli İbrahim Paşa'nın İstanbul'un imârı için küçümsenemeyecek bir gayret sarfettiği bilinmektedir. Daha ziyâde pâdişah kasırları, sultan sarayları vükelâ konakları, câmi, medrese ve çeşme gibi yapılara taalluk eden inşaat faâliyeti zamanla genişlemiş, sadrâzam pâdişâhın ve kendisinin hoşuna giden semtlerde binâlar yaptırmağa, buraları câmi, mektep, köşk, çeşme ve bahçeler ile şenlendirmeğe ehemmiyet vermiştir (Râşid, V, 119, 160 306, 442; Küçük Çelebî-zâde, s. 255, 377, 385, 498). İbrahim Paşa'nın imâr merâkı üzerinde Yirmisekiz Çelebî Mehmed Efendi'nin Paris'ten dönüşünde sunduğu sefâretnâmenin de te'siri olduğu muhakkaktır. İbrahim Paşa devrinde fransız san'atının örnek tutulduğu, Fransa'dan celb edilen saray ve bahçe planlarına göre, İstanbul'un muhtelif mesîrelerinde inşaâta girişildiği, bilhassa Kâğıthâne'yi Versailles ve Fontainebleau'ya benzetmek için uğraşıldığı görülmektedir. Sâdâbâd adı verilen Kâğıthâne bu sâyede İstanbul'un en rağbet edilen yeri olmuş, imârı iki ay içinde tamamlanan ve İbrahim Paşa tarafından sık-sık teftiş edilen Sâdâbâd'ın açılış merâsimi, pâdişâha mükellef bir ziyâfet verilmek şeklinde, tes'îd edilmiş idi. Daha sonra Eyyûb civârındaki „hadâik-i sultâniyeden" Kara-Ağaç bahçesine kadar olan sâhada, dere kenarı hukûmet erkânına tevzî edilerek, buralarda da pek çok köşkler yaptırılmış, Eyyûb ve Tersâne bahçelerinden başka, Boğaziçi'nin muhtelif yerlerinde, msl. Beşiktaş Ortaköy, Kuru-Çeşme, Bebek, Hisarlar, Üsküdar, Çubuklu v.b. kasırlar, yalılar, câmi ve çeşmeler ile güzelleştirilmiş, şâirâne isimler ile (msl. Emnâbâd, Neşâtâbâd, Hümâyûnâbâd, Feyzâbâd v. b.) buraları pâyitahtın birer câzip köşesi hâline konulmuş idi. Bütün buralarda yazın çırağan sefâları, kışın helva sohbetleri tertip olunuyor ikbâle ermiş sınıfa mensûp kimseler eğlenceli ve mürefleh bir hayat geçiriyorlardı. O devrin birer san'at eseri olan binâları ve üzerlerinde güzel yazılı kitâbeler bulunan çeşmeleri Nevşehirli İbrahim Paşa sadâretinin (buna sonradan Lâle devri de denilmiştir) ihtişâmını hatırlatan vesîkalar hükmündedir. Memleketin ictimâî sefâletini önleyecek ciddî tedbirler yerine, imârı daha ziyâde bir zevk ve sefâhat vesîlesi olarak ele alan İbrahim Paşa'nın Hoca-Paşa, Şehzâdebaşı, Vefâ gibi semtler ile de ilgilendiğini. İstanbul'un âfeti olan yangına karşı fransız mühtedîsi Davud Ağa'ya tulumba ile yangın söndürmek üzere, teşkilât kurdurduğunu belirtmeliyiz (*İstanbul bâb defterleri*, 145ª, Müftülük arşivi, nr. 6/150). Nevşehirli İbrahim Paşa zamanında garplılaşma bakımından en mühim hâdise Türkiye'ye matbaacılığın getirilmesi olmuştur. Yirmi-sekiz Çelebî Mehmed Efendi'nin oğlu olup, babası ile birlikte Fransa'ya gidip-gelen Saîd Efendi (Paşa) Fransa'da gördüğü matbaaların ehemmiyetini ve bunun Türkiye'de te'sisi lüzûmunu anlamış idi. Saîd Efendi İstanbul'a avdetinde İbrahim Müteferrika [b. bk.]'nın öteden beri kurmak istediği matbaa ile alâkadar olmuş ve sadrâzamın dikkati çekilerek, ilk türk matbaası vücut bulmuştur.

Memlekete bu gibi yenilikleri getirmesi, san'at ve edebiyat mensûplarını himâye edip, kendini gösteren inkişâfa yardımlarda bulunması, Nevşehirli İbrahim Paşa'ya Osmanlı devlet adamları arasında mümtaz bir mevkî te'min etmekle berâber, muayyen bir sınıfın refâh ve sefâhati ile geniş halk tabakalarında göze çarpan sefâlet tezat teşkil ediyor, umûmî efkârda derin bir hoşnutsuzluk uyanıyor, imparatorluğun kaybettiği toprakların acısı da buna eklenerek, halkın İbrahim Paşa aleyhine dönmesine sebep oluyordu. Kendi âilesi efrâdına ve adamlarına te'min ettiği nîmetler göze batmakta, Nevşehirli'nin gerekli olan faâliyeti sarfetmediği tenkit edilmekte idi. Sadrâzam da

ha ziyâde Fransız seliri Marquis de Bonnac 'ın te'siri altında bulunuyor ve Rusya, Avusturya, Venedik elçileri ile temâs hâlinde olmasına rağmen, Fransa ile dost geçinmeği esâs tutuyordu. Pasarofça muâhedesinin bir bakıma mağlûbiyet vesîkası olması ve İbrahim Paşa sadâretinin de aş·yk bu muâhede ile başlamış bulunması o devrin zâhirî tantanasını gölgeliyor, Avrupa'da kaybedilen toprakların başka sâhalarda telâfîsini düşündürüyordu. Bu sıralarda Pasarofça muâhedesi hükümlerine göre, Türkiye'den geçecek olan Avusturya—İran ticâret yoluna âit görüşmeler yapmak üzere, İran'a gönderilen elçi Dürrî Efendi, sadrâzama bu memleketin karışık iç durumu hakkında mühim mâlûmat getirdi (bk. *Sefâret-nâme*). Safevî hükümdarı Şâh Ḥusayn tarafından İstanbul'a yollanan elçi Murtażâ-Ḳulı Han'ın avdetinden sonra, Nevşehirli İbrahim Paşa devlet ricâlini 15 mayıs 1722'de toplayarak, İran'ın şarktan efganlıların, şimâlden rusların taarruzuna mâruz bulunduğunu ve Dağıstan'ın ayaklandığını anlattı ve hudut vâlilerinden gelen mektupları okuyarak, vaziyet hakkında etraflı bilgi verdi. Safevî idâresinin zaalı yüzünden tehlikeli bir durumda bulunan komşu İran'a karşı Osmanlı hukûmeti kayıtsız kalamaz idi; bunun için de hududtaki (Bagdad, Van, Erzurum, Kars) vâlilere hazır bulunmak emri gönderilmiş idi. İbrahim Paşa şiîlerin ve rusların tazyikına uğrayan Şirvan hanının adamlarını kabûl ve bunların gösterdikleri arzu gereğince, Davud Han'ı Kırım hanlarının hâiz bulundukları salâhiyet ile Şirvan'a han tâyin etmiş (rebiülevvel 1135 = kânûn I. 1722) ve keyfiyeti de Niş'li Mehmed Ağa vâsıtası ile ruslara bildirmiş idi (*Mühimme defteri*, Başvekâlet arşivi, nr. 130, s 360 v dd.; *Name defteri*, nr. 7, s 65; *Mecmua-i münşeât*, Topkapısarayı, Revan köşkü kütüp. nr. 1947, 422a, Râşid, V, tür. yer; Niş'li Mehmed Ağa, *Sefâretnâme*, *Tarih vesîkaları dergisi*, sayı 10—12). Nevşehir'li İbrahim Paşa İran işlerine müdâhale ile sâdece fütûhat siyâseti tâkip etmemekte, bu memlekete vukuu muhtemel bir rus istilâsını önlemek, türk hudutlarını emniyet altına almak gâyesini de hedef tutmakta idi. Bu siyâset Osmanlı hukûmetini İran'dan evvel Rusya ile karşı·karşıya getirdi. Her iki devlet Hazer denizinin garp sâhillerini ve cenûbî Kafkasya'yı elde etmek için harekete geçtiklerinden, tehlikeli bir durum hâsıl oldu ise de, Marquis de Bonnac'ın aracılığı üzerine temmûz 1723'te defter-emîni Hacı Mustafa Efendi'nin konağında yapılan toplantı harp ihtimâlini ortadan kaldırdı ve bir iki—ay sonra (eylûl ayı) Osmanlı hukûmeti yalnız İran ile fiilen harp hâline girdi. Ṭahmâsp II.'ın İstanbul'a gelen elçisi geri gönderilip, Osmanlı kuvvetleri Gence, Nahçıvan, Hoy, Çors, Erdelân, Hemedan ve Kirmanşah istikametinde yürümeğe başladılar. Her ne kadar bu yeni durum osmanlı-rus münâsebetlerini tekrar gergin bir safhaya soktu ise de, 2 şevvâl 1136 (23 haziran 1724)'da iki devlet arasında „İran muḳâsemesi" denilen bir anlaşma imzalanarak, İran devletinin garp toprakları nihâyet Osmanlılar ile ruslar arasında paylaşıldı. Nevşehirli İbrahim Paşa'nın kolaylıkla elde ettiği bu başarı zamanın şâirleri tarafından büyük bir zafer gibi kutlanırken, sünnîler ile meskûn Dağıstan'ın ve Bâkû havâlisinin ruslara terkedilmesi, çoğu ahâlisini şiîler teşkil eden yerleri ele geçirmek üzere, İran ile harp etmek mecbûriyeti hâsıl olması tenkitlere uğradı. Bu sırada Osmanlı kuvvetleri Hemedan, Nihâvend, Tebriz, Nahçıvan, Revan, Gence v.b. zaptetmiş, neticede Ṭahmâsp II. sulh teklifinde bulunduğundan, rûznâmçe-i evvel Mustafa Efendi müzâkere için şevvâl 1138 (haziran 1726)'de Tebriz'e gönderilmiş idi (*Revan fetih-nâmesi*, Hazîne kütüp., nr. 1611; M. de Bonnac, *Mémoires* Paris, 1894 ve Küçük Çelebî-zâde, *Tarih*, tür. yer.).

İbrahim Paşa bir taraftan da İran'ın bir kısmına hâkim bulunan efganların reisi Aşraf ile temâs te'min etmiş ve onun elçilerini kabûl ederek, Osmanlılar tarafından ele geçirilen İran topraklarının iâdesi husûsunda Aşraf'in yaptığı teklifi reddeylemiş, ulemâdan, icâp ederse, efganlılara harp açılabileceğine dâir fetvâ almış idi. Efganlılar ile anlaşmak imkânı olmadığını gören, aynı zamanda Ṭahmâsp ile yapılacak müzâkerelerin faydasızlığını anlayan sadrâzam nihâyet askeri hazırlıklara başladı ve Bagdad vâlisi Eyyûbî Hasan Paşa-zâde Ahmed Paşa'nın Aşraf'e karşı sevk ve idâre ettiği kuvvetler Nihâvend civârında başarısızlığa uğrayınca (teşrin II. 1726), Nevşehirli zor bir durumda düştü; yeniden hazırlıklarına ve ruslar ile birlikte yapılacak hareket için teşebbüslere girişti. Bu sırada Aşraf Şâh da Afşarların reisi Nâdir ile uğraştığından, Osmanlı hukûmetine sulh teklifinde bulundu. Bagdad vâlisi Ahmed Paşa Aşraf Şâh ile Hemedan'da 12 maddelik bir muâhede akdetti. Bu muâhede gereğince, Sultâniye, Zencân ve Ebher havâlisi Osmanlılara iâde ediliyordu (17 safer 1140 = 4 teşrin I. 1727). Muâhededen sonra vak'anüvis Râşid Efendi beylerbeyilik pâyesi ile İran'a elçi olarak gönderilmiş müteâkiben Aşraf Şâh'ın Nâmdâr Muḥammed Han adlı elçisi de İstanbul'a gelmiştir. Bu sûretle Osmanlı ve İran devletleri arasında zâhiren dostluk kurulmakla berâber aradaki ihtilâflı durum tabiî şekline girmiş olmaktan uzak idi. Nâdir ile iş

birliği yapan Ṭahmāsp bu defa Ahmed Paşa muâhedesini tanımıyor, Nevşehirli ise, müsâmahalı davranıp, Hemedan, Kirman-şâh ve Tebriz gibi şehirleri İran'a bırakmakla ihtilâlı İstanbul'da bulunan İran elçisi Rizâ-Ḳulı Han ile mücâdelesiz halledeceği zannına kapılıyordu (1730). Fakat Ṭahmāsp'ın tecâvüzü ve Hemedan ile Nihâvend'deki Osmanlı kuvvetlerinin mağlubiyeti üzerine, İbrahim Paşa İstanbul'da büyük bir ordu toplamak istedi. Ahmed III.'in seferden kaçınması, beklenen kuvvetlerin zamanında ve muntazam bir şekilde gelmemesi, Üsküdar sahrâsına tuğlar dikilerek (27 temmûz 1730) sefer ilân olunduğu hâlde, eylûl sonuna kadar ordunun hareket ettirilememesi sadrâzamı içinden çıkılmaz bir vaziyete soktu. Başta pâdişah olmak üzere, bütün hükümet erkânı Üsküdar tarafındaki saraylarda vakit geçiriyor, hudut boylarından gelen haberlere ve İstanbul'daki kaynaşmalara rağmen, kat'î bir karara varamıyorlardı. Halkın hoşnutsuzluğu son haddini bulmakta, Nevşehirli İbrahim Paşa ile adamları aleyhine isyân hazırlanmakta idi (Abdî, *Tarih*, Ankara, 1943). Sadrâzam bilhassa kendi şahsını hedef tutar gibi görünen bu isyânın ilk emâreleri belirdiği sırada (28 eylûl 1730), Üsküdar'da bulunuyordu. Patrona Halîl'in önayak olduğu isyândan kaymakam Mustafa ve kethudâ Mehmed Paşa'lar (her ikisi de Nevşehirli'nin dâmâdı) ile yeniçeri-ağası Hasan Ağa sadrâzamı zamanında haberdar etmekten çekindiler. Vak'ayı ancak öğleden sonra duyan Nevşehirli Üsküdar'da Hadîce Sultan sarayında yapılan toplantıda Mustafa Paşa'yı şiddetle azarladıktan sonra, İstanbul'a geçmek ve âsîleri tenkil etmek için, pâdişahtan izin istedi. Ahmed III., kız kardeşi Hadîce Sultan ile Başmakçı-zâde Abdullah Efendi'nin tavsiyesine uyarak, İbrahim Paşa'yı yanından ayırmadı. Aynı gün akşamı İbrahim Paşa, saray adamları ile birlikte, İstanbul'a geçti ve isyânı şiddet kullanarak bastırmak üzere tedbirler aradı ise de, kudretli bir şahsiyet ortaya çıkamadı. Nihâyet pâdişah kendi başının selâmeti için, dâmadını fedâya karar verip, onu evvelâ azletmeği, sonra da sürgüne göndermeği düşündü; fakat ilmiyeden Zülâlî-zâde Hasan ve İspirî-zâde Ahmed Efendi'ler şahsî sebebler dolayısı ile, öteden beri düşman oldukları Nevşehirli'nin âsîlere teslimini istiyorlardı. Ahmed III. İbrahim Paşa'yı 30 eylûl gününün akşamı sarayda silâhdar-ağa dâiresine hapsettirdikten sonra, mühr-i hümâyûnu istirdat etti. Meşîhat makamına getirilen Mirza-zâde Mehmed ve Anadolu kazaskerliğine tâyin edilen Zülâlî-zâde Hasan Efendi'ler, Mustafa ve Mehmed Paşa'lar ile birlikte, kapı arasında mahbus tutulan İbrahim Paşa'nın katline fetvâ verdiler. Nevşehirli halefi Silâhdar Mehmed Paşa'nın kethüdâsına mal beyânında bulundurulduktan sonra, alay köşkü önünde toplanan âsîlerin saraya hücûm etmek teşebbüsleri üzerine, idâm edildi (30 eylûl 1730); sabahın erken saatlerinde cesedi bir arabaya konularak, âsîlere verildi. Ceset bir müddet teşhir edildi ve müteâkiben, bunun İbrahim Paşa'ya âit olmadığı iddiası ile, saray kapısı yakınındaki Ahmed III. çeşmesi civârına bırakıldı (tafsilât için bk. M. Aktepe, *Patrona isyânı*, tür. yer.) ve türlü hakaretlere marûz tutularak, parça-parça edildi. Şâir ve vak'anüvis Şâkir Bey bu parçalardan bulabildiklerini gece vakti gizlice toplatmış ve Nevşehirli'nin Şehzadebaşı'nda yaptırdığı kütüphâne ve sebilin bahçesine gömdürmüştür. İbrahim ve kethudâ Mehmed Paşa'ların Süleymâniye tarafında Nevrûz-Kadın mektebi yanında bulunan Şemseddin Çelebî türbesi karşısında Hibetullah Hanım'ın evinin bahçesine gömüldüğüne, kabirlerinin kethüdâ Mehmed Paşa dâmâdı Aşçı-zâde Mehmed Emin Paşa'nın sadâretinde tâmir edildiğine dâir bir kayıt vardır (*Ḥadîḳat al-cevâmi'*, I, 183; II, 120). Hâlen Şehzâdebaşı'ndaki hazîrede biri mezarının başında, diğeri duvara dayanmış iki taş bulunmakta ve duvara dayanmış olanın Hibetullah Hanım'ın bahçesinden getirildiği tahmin edilmektedir. Kitâbeleri aynı olan bu taşlarda vefat tarihi *rûhun İbrahim Paşa ola şâd* mısrası ile ifâde edilmiştir. Defterdar İzzet Ali Paşa'ya göre, Nevşehirli'nin zuhûr eden parası 2.400 kese, 61 kuruş olup, aamazan 1144 sonuna kadar satılan mallarındau da, 1.023 kese, 280 kuruş hâsıl olmuş, eşkiyâ muhallefâtından ise, 1.327 kese, 192 kuruş elde edilmiştir (Subhî, *Tarih* 43ª *Mecmua-i vefeyât*, 6ª, Üniv. kütüp., nr. TY 6035).

Nevşehirli İbrahim Paşa zekî dirâyetli, Avrupa'daki terakkîlerin Osmanlı ülkesinde de tatbik olunması lüzumuna inanmış bir devlet adamı idi; matbaacılığın onun zamanında Türkiye'ye girmesinde, barok tarzının Osmanlı san'atına te'sir etmesinde bu inancın müessir olduğu muhakkaktır. İbrahim Paşa cömertliği, tevâzuu, muhitine intibak kabiliyeti sâyesinde etrafındakilere kendini sevdirmiş, fakat akrabâ ve taallûkatını fazla himâye etmek, onları en yüksek mevkîlere çıkarıp, rakiplerini merkezden dâimâ uzak tutmak yüzünden, bir çoklarının düşmanlığını çekmiş idi. İyi bir kâtip olan bu zât askerlikten yetişmediği için, orduya gereği gibi ehemmiyet verememiş, ihtiyarlığına rağmen, zevk ve eğlence içinde hayat geçirmeği devlet işleri ile uğraşmağa tercih etmiştir.

Ciddî bir azim ve irâdeye muhtac olan teşebbüslere girişmekten sakınır, bununla berâber yapılmasını istediği bir iş olursa, inat derecesine varan bir tâkip fikri göstermekten geri kalmaz, haftada bir—iki gün İstanbul ve eyârını dolaşarak, fikir edinmeğe, atiyeler dağıtarak halkın teveccühünü kazanmağa uğraşırdı. Nevşehirli İbrahim Paşa'nın, çinicilige ehemmiyet vererek, İstanbul'da Tekfur sarayında çini imalâthâneleri kurdurduğu, çuhacılık ve diğer dokuma sanâyiini geliştirdiği de kaydedilmelidir. Onun ilme, tarihe ve ssn'ata da merâkı var idi. Naîmâ tarihini elinden düşürmeyen bu zât, 'Aynî'nin *'Ikd al-cumān*, Kamāl al-Dīn 'Abd al-Razzāḳ'ın *Maṭla' al-sa'dayn*, Ḫvāndmīr'in *Ḥabīb al-siyar* adlı eserlerini türkçeye çevirtmiştir. İbrahim Müteferrika'nın tercüme ettiği *Tārīḫ-i sayyāḥ*'ı ile Spandoni-oğlu ve Yanyalı Es'ad Efendi'nin Aristo'dan yaptığı tercümeler de İbrahim Paşa adınadır. Nevşehirli âlimleri, şâirleri, hattatları ve bütün san'at erbâbını korumaktan zevk duyar, onları dâimâ teşvik ederdi. Nevşehirli İbrahim Paşa devrinin hususiyetleri, Nedîm başta olmak üzere, Seyyid Vehbî, Sâmî, Râşid, Küçük Çelebî-zâde Âsım gibi şâirlerin eserlerinde canlandırılmaktadır. İbrahim Paşa hattatlığa merak sarmış. Hâfız Osman'dan sülüs ve nesih meşketmiş, onun vefâtını müteâkip ressâm ve hattât Ömer Efendi'den ders almıştır. Ata binmek, ok atmak gibi sporlar ile de ilgilenen Nevşehirli'nin, çiçekten ve bilhassa lâleden pek hâzzettiğini ve öteden beri Osmanlı cemiyetinde sevilen lâlenin bu devirde büyük bir rağbet kazandığını, içlerinde devlet erkânı da bulunan bir çok kimselerin lâle yetiştirip, yeni çeşitler bularak, bunlara zamanın zevkine uygun isimler koyduğunu biliyoruz (M. Aktepe, *Dâmâd İbrahim Paşa devrinde lâle, Tarih dergisi*, sayı 7—9; ayn. mll., *Dâmâd İbrahim Paşa devrinde lâleye dâir bir vesika, TM*, XI).

Nevşehirli İbrahim Paşa çoğu İstanbul, Nevşehir ve Ürgüp'te olmak üzere, bir çok hayır eserleri yaptırmış ve bunlara âit vakıflar te'sis eylemiştir. İstanbuldaki başlıca eserleri şunlardır: Şehzâdebaşı'nda Fâtıma Sultan ile müşterek olarak binâ ettirdiği dârülhadîs, mescid, sebil ve kütüphâne, mescidin karşısında 45, yanında 37 dükkân; Hoca-Paşa'da mescid, dârülhadîs, hamam; yeni postahânenin arkasında muallim-hânc, sebil ve çeşme; şehrin muhtelif yerlerinde, Üsküdar'da ve Boğaziçi'nin iki sâhilinde bunlara benzer bir çok binâdan başka, Sâdâbâd'daki câmi de kayda değer. İbrahim Paşa doğduğu yer olan Muşkara'ya çok ehemmiyet vermiş, bu köyün ahâlisini bâzı mâlî külfetlerden muâf tuttuğu gibi, onu câmi medrese, mektep, kütüphâne, çeşme, hamam v. b. gibi binâlar ile imâr etmiş, civârına türkmen aşîretleri iskânı ile köyü yeni bir şehir (Nevşehir) hâline getirmiştir. İbrahim Paşa'nın imârına gayret ettiği yerler arasında Ürgüp de bulunmakta, onun İzmir ve Antakya'da bayii vakıfları olduğu, Rumeli'de ve bâzı adalarda bağ ve bahçeleri bulunduğu bilinmektedir (*İbrahim Paşa vakfiyesi*, Vakıflar umûm müdürlüğü arşivi, D, nr. 1959, sa. nr. 43, sı. nr. 27 ve sa. nr. 37, sı. nr. 25; *Mühimme defteri*, nr. 129, 130, 133; Ahmed Refik, *Hicrî XII. asırda İstanbul hayatı*, İstanbul, 1930, tür. yer.; ayn. mll., *Dâmad İbrahim Paşa zamanında Ürgüp ve Nevşehir, TTEM*, sene 14); *Ḥadīḳat al-cevāmi'*, I, 52, 183; II, 70, 104, 123, 155; Cihad Güler, *Üsküdar âbideleri*, tarih tezi, tür. yer.; İbrahim Paşa devrini idrâk etmiş olan muhtelif şâirlerin divânları; H. Ayvansarâyî, *Mecmua-i tevârih*, Topkapı sarayı, Hazîne kütüp., nr. 1565).

Nevşehirli İbrahim Paşa'nın ilk zevcesinden Fâtıma (ölm. 1774) ve Hibetullah adlı iki kızı, Mehmed (ölm. 1768) adlı bir oğlu olmuş, Fâtıma Hanım, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın kızı tarafından torunu Kapudan-ı derya Kaymak Mustafa Paşa ile, Hibetullah Hanım ise, kethüdâ Mehmed Paşa ile evlenmiş'erdi. Fâtıma Hanım'ın oğulları Yahyâ ve Mehmed Es'ad Bey'ler olup Hibetullah Hanım'ın da Mustafa Bey adlı bir oğlu ile bir kızı dünyaya gelmiş idi. Nevşehirli İbrahim Paşa'nın XIX. asrın sonlarına kadar ve Ebe-zâdeler ile sıhriyet te'sis eden ahlâdı oğlu Genç Mehmed Paşa'dan gelmiş ve bir zevcesi daha bulunan bu zât Ahmed III.'in kızı Âtike Sultan ile izdivaç etmiş idi (bütün bunlara âit bilgi Şehzâdebaşı'ndaki hazîrede bulunan mezar kitâbelerinde görülmektedir; ayrıca bk. Râşid, V, 271; Küçük Çelebî-zâde, s. 97, 581, 600; Çeşmî-zâde, *Tarih*, a. 93; *Sicill-i Osmânî*, I, III, IV, tür. yer.). İbrahim Paşa'nın kardeşi Halîl Ağa'nın oğlu Nişancı Ali Paşa, Ahmed III.'in kızı Ümm Gülsüm Sultan ve diğer oğlu Sinak Mustafa Paşa'nın da aynı pâdişahın kızlarından Zeyneb Sultan ile izdivâç ettiklerini biliyoruz.

Bibliyografya: Nevşehirli İbrahim Paşa hakkındaki me'hazların başlıcaları metinde gösterilmiştir. Bu husûsta geniş bilgi edinmek için bk. M. Aktepe, *Patrona isyânı, 1730* (İstanbul, 1958), bibliyografya.

(M. MÜNİR AKTEPE.)

NEYLÛFER. [Bk. NİLÜFER]

NEZİR. NAẒR, adak, eski arap örf ve âdetlerinden islâmiyete geçmiş ve müslümanlığın icâplarına göre, bir takım tahditlere uğramıştır. Cenûbî Arabistan arapçasında, ibrânî-

ârâmî ve kısmen âsûrî dillerinde de rastlanan *n-ẕ-r* kökü a d a m a k, t a k d i s ve t a h s i s e t m e k mefhûmları ile ilgilidir. Adanan, nezredilen şey, araplarda bir hayvan olabilirdi. Msl. receb ayındaki *'atîra* bayramı için bâzı küçükbaş hayvanlar, *naẕr* yolu ile, adanmakta idi (*Lisān al-'arab* ve Cavharî, bk. mad.); tantanalı sözler ile ifâde edilen adak adama, bu hayvanların günlük hayat çevresinden çıkarılarak, kutsî çevreye girdiğini ifâde ediyordu.

Umûmiyetle her hangi muayyen bir saâdet veya tâlih elde etmek için, bir kurban adanırdı. Sürüdeki hayvanların sayısı 100'ü bulduğu zaman, bunlardan birinin kurban olarak adanmasının, verilen söz fiile tekaddüm ettiği için, hayvanların artmasına sebep olacağına inanılırdı. Bir rivâyete göre, 'Abd al-Muṭṭalib, 10 erkek evlâdı olduğu ve hepsi de büyüyüp-yetiştikleri takdirde, bunlardan birini Ka'be civârında kurban etmek nezrinde bulunmuş (İbn Hişām, s. 97 v. d.), fakat *naẕr*'i yüz deve olarak değiştirilmiştir. — Çocuğu olmayan bir kadın da, erkek evlât dünyaya getirdiği takdirde, onu ibâdet yerine nezredebilirdi (*ayn. esr.*, s. 76; bu rivâyet, muhtemelen, bir edebî eserden alınmıştır). Maymūna bint Kardam'in naklettiğine göre, babası, bir erkek evlâdı olduğu takdirde, Buvāna üzerinde 50 koyun kurban etmeği nezretmiştir (Yāḳūt, I, 754; Abū Dāvūd, *Aymān*, bâb 19; İbn Māca, *Kafṣārāt*, bâb 18). Bir çocuk hastalandığı zaman, annesi onu, eğer iyileşirse, *aḥmas* (*ḥums*) yapmağı nezredebilirdi (Azraḳī, s. 123, 8 v. dd.). Her türlü kazâ ve belâdan kurtulmak için, *naẕr*'e baş-vururdu. Muhârebelerde deve adanırdı (Wāḳidī-Wellhausen, s. 39). Çölde seyâhate çıkan kimse, teblike hâlinde, bir şey adardı (krş. Lane'de bu husûsta zikredilen beyit ve *Lisān al-'arab*, bk. mad.). Denizde, gemi batma tehlikesi geçirdiği zaman, Allah veya bir evliyâ için (bk. Goldziher, *Muh. Stud.*, II, 311) ya bir kurban adanırdı yahut da oruç tutmak veya buna benzer bir şey yapmak nezrolunurdu (*Kur'an*, X, 23; XXIX, 65; Abū Dāvūd, *Aymān*, bâb 20). 'Omar bir kuraklık zamanında, yağmur yağmadan önce ağzına yağ (*samn*), süt ve et koymamağa ahdetmiş idi (Ṭabarī, nşr. de Goeje, I, 2573, 12 v.d.).

Adak bir kurban olsa bile, bu adağı yapan kimseye de bir mükellefiyet yüklerdi; msl. bu kimse yalnız *ḥacc* esnâsında değil, *ḥacc*'dan sonra, kurban kesilirken de, saçlarını kestirirdi (İbn Hişām, s. 15, 749; Wāḳidī-Wellhausen, s. 324, 381, 429 v. d.; Buḫārī, *Ḥacc*, bâb 125); çünkü saç kesilmesi, mûsevîlerde kendisini dine vakfetmiş kimselerde olduğu gibi, adak gibi, adak yapanın mükellefiyet hâlini tamamlamaktadır. Böylece *naẕr*, dâimâ *naẕr*'de bulunan şahsın kendisine az-çok te'siri olan bir adak mâhiyeti taşımaktadır. *Naẕr*'in bu vechesi çok zaman gâyet açık bir şekilde görülür. Umûmiyetle hacca gitmek gibi islâmın şartlarından olan vecîbeler *naẕr*'e (*Kur'an*, XXII, 29) mevzû olabilirdi ve buna, msl. Mascid al-ḥarām'a yaya veya yalın ayak gitmek gibi, bir takım tâlî mâhiyette vecîbeler de eklenebilirdi (Buḫārī, *Cazā' al-ṣayd*, bâb 27; Tirmiẕī, *al-Nuḏūr va 'l-aymān*, bâb 17); îtikâfa çekilme de nezredilebilir idi; msl. 'Omar, müslüman olmadan evvel, Mascid al-ḥarām'da gece îtikâfa çekilme nezrinde bulunmuş idi (Buḫārī, *Maġāzī*, bâb 54; *Aymān*, bâb 29). Bu şekilde günlük hayattan çekilmeye dayanan *naẕr*'ler eski araplarda sık-sık görülürdü; Labīd (17, 17) çalılıklar arasında tek başına yakalanan bir ceylânı *naẕr*'ini yerine getiren bir kimseye (*ḳāżi 'l-nuẕūr*) benzetmektedir.

Be îtikâfın gâyesi rûhî melekeleri teksif veya kuvvetlendirmek ve bu sûretle mâbudlara te'sir etmek idi. Onun için, büyük işlere girişirken bilhassa savaşa böyle mahrumiyet adakları ile hazırlanılırdı. Araplar „öç" almak istedikleri zaman, gâyelerine ulaşıncaya kadar, itriyat kabîlinden hiç bir şeye el sürmezler, hiç bir kadın ile evlenmezler, şarap içmezler ve hiç bir eğlenceye katılmazlardı (*Ḥamāsa*, s. 447, 5. beyitin şerhi). *Ḥacc* ve *İ'tikāf* gibi, bu türlü riyâzet de bir *naẕr* mevzuu olmaktadır. Bu *naẕr*'lerin şekli, msl şöyle olabilir: „Esed kabilesinden 100 kişiyi öldürünceye kadar şarap ve kadın bana haram olsun..." (*Aġānī*, VIII, 68; 2. tab., s. 65). Muayyen bir mühlet de tesbit edilebilir; msl. intikam alabilmek ümidi ile 30 gün şarap içilmez (Ḳays b. al-Ḫaṭīm, Kowalski, IV, 28). İyi döğüşen bir kimse için— *naẕr*'ini veya (müterâdifi) *naḥb*'ini yerine getiriyordu — denilir (*Kur'an*, XXXIII, 23; Wāḳidī-Wellhausen, s. 120). Mahrûmiyet şekilleri, et yememek, her türlü yiyecekten kaçınmak, şarap içmemek ve kokulu yağ sürünmemek, yıkanmaktan ve cinsî münâsebetten imtinâ etmektir (*Aġānī*, VI, 99, 2. tab., s. 97; VIII, 68, 2. tab., s. 66; XV, 161, 2. tab., s. 154; *Ḥamāsa*, s. 237, 4. beyit v. dd.; İbn Hişām, s. 543, 980; *Hudhailitenlieder*, nşr. Wellhausen, nr. 189; Wāḳidī-Wellhausen, s. 73, 94, 105, 201, 402). Oruç da tam aynı şekilde kabûl edilmektedir (Wāḳidī-Wellhausen, s. 105, 402). Mahrûmiyetler, kurban ve yerine getirilecek iş aynı şekilde *naẕr*'in muhtevâsını teşkil eder. *Naẕartu 'alā nafsī* ve *naẕartu mālī* (Cavharī ve *Lisān al-'arab*, bk. *nẕr* maddesi) denildiği gibi, *naẕara dama fulān* ('Antara, nr. 21, 84; İbn Ḳays al-Ruḳayyāt, s. 52, 5 — 6) da

denilir. İstenilen şey olursa, şükrân nişânesi olarak, *nażr* 'de bulunabilir (Vâḳidî, s. 290).

Nażr, adakta bulunan kimse ile ilâhî kuvvetler arasında münâsebet kuruyor ve bu bir *'ahd* (*Kur'an*, IX, 75; XXXIII, 23; XLVIII, 10) olduğu için, ona bir vecîbe yüklüyordu. *Nażr*'i yerine getirmekteki ihmâl ulûhiyete karşı günah sayılırdı (İmra' al-Ḳays, nr. 51, 18). Hayatın mukaddes bir vecîbe olması da onu boşuna ziyân edecek yerde, yerine getirilmesi (*ḳażâ'*) gereken bir *nażr* veya (müterâdifi) *naḏr* hâline getirmektedir (*Kur'an*, XXXIII, 23; Vâḳidî, s 120; Labîd, nr. 4, 1; Kumayt, *Hâşimiyât*, nşr. Horovitz, nr. 4, 48). Bağlayıcı vecîbe yavaş-yavaş daha da ehemmiyet kazanıyor (krş. *Lisân al-'arâb*, burada *nażara* fiili *avcaba* mânasında izah edilmiştir; istihzâ ile, *aşmâ'iyât*, nr. 7, 2); *nażr*'in verdiği kuvvet fikri de ehemmiyetini kaybetmiştir. Nitekim yukarıda bahsi geçen mahrûmiyetler bir taraftan Tanrı karşısında mükâfata müstahak hareketler, diğer taraftan da *nażr*'de bulunan kimseyi sıkıya sokan zahmet verici bir takım sakınmalar mânasını almıştır. Her iki nokta-i nazar yukarıda zikredilen misâllerde görülmektedir. Köleleri azâd etme ve kadınlardan ayrılma, bu iki hareket çok defa bir çeşit *nażr*'in muhtevâsını teşkil eder ki, bununla, bâzı şartlar ile, bir vecîbe ve bir mecbûriyet altına girilmiş olunur. Bir kimse yalan söylediği takdirde bütün develerini kurban etmeği *nażr* edebilir (*Ḥamâsa*, s. 667, beyit 3). Bünyesinde mevcut olan sıkı bir vecîbe *nażr*'i yemine son derece yaklaştırmaktadır [krş mad. KASEM.].

Bir kimse *nażr* yolu ile yakınlarını da bağlayabilir. Msl. bir anne, oğlu veya kızı istediği yerine getirinceye kadar, saçlarını taramamağa, gölgede durmamağa v.b. yemin edebilir (*Aġânî*, XVIII, 205; 2. tab., s. 205; İbn Hişâm, s. 319; II, 90). Bu türlü bir „dileğin" kuvveti taraflar arasındaki münâsebete bağlıdır. Ölmek üzere olan bir adam, öcünü almak için, kendi kabîlesinin 50 kişiyi öldürmesini nezrederse, bu *nażr* kabîle için bir vecîbe teşkil eder (*Ḥamâsa*, s. 442 v.d.). Böylece islâmiyette yerine getirilmemiş *nażr*'lerin ıhfâd tarafından nasıl yerine getirileceği meselesi ortaya çıkmıştır (Muslim, *nażr*, hadîs 1; Buḫârî, *Vaṣâya*, bâb 19; krş. bir de Goldziher, *Ẓâhiriten*, s. 80).

İslâmiyette *nażr* ve yeminler bir arada ele alınıyor. *Kur'an*'da bir yeminde düşünülmeden kullanılmış ifâdeler (*laġv*) var ise, kefâretini vermek şartı ile, o yeminin bozulacağı emredilmiştir (*Kur'an*, II, 225; V, 91). Siyaktan bilhassa yemek ve kadın husûsunda mahrûmiyet *nażr*'iniu kasdedildiği anlaşılmaktadır. *Kur'an*, II, 226—227, *îlâ'* ile kendilerini kadından çekinmeğe mecbûr edenlerin, 4 ay sonra, bu yemin-*nażr*'i bozmaları veya boşama tâbirini söylemeleri gerektiğini ilâve eder. Yemin bozma, kefâreti (*kaffâra*) icâp ettirir. Tamâmen men'edilen *ẓihâr* sözleri (*Kur'an*, LVIII, 1—5; krş. XXXIII, 4) islâm akîdesinde büyük günahtır; hâlbuki *îlâ'* küçük bir günah sayılır (bk. Juynboll, *Handbuch*, s. 284 v. dd.; Sachau, *Mah. Recht*, s. 13, 68 v. dd.). *Kur'an* (LXVI, 2)'da şart koşulan *nażr*'in bozulması, kadından uzak durmak hakkındadır. Yerine getirilmeyen *nażr*'in kefâreti, bozulan yeminin kefâreti gibidir. Burada yahudi telakkilerine benzerlik var ise de (krş. *Mişna, Nᵉdârîm*), bir başka amelde bulunmak sûretiyle bir *nażr*'in bozulması esâsı, başlangıçta araplarda da mevcut idi; fakat islâmiyet, Allah nezdinde bir te'siri olmadığı için, *nużûr*'un fâidesiz olduğu telâkkîsini getirmiştir (Buḫârî, *Aymân*, bâb 26; *Ḳadar*, bâb 6; Muslim, *Nażr*, hadîs 2). Bu sebepten *nażr*'leri yerine getirmeği teşvik veya bunu men'eden hadîslere rastlamaktayız. Hadîslerdeki işâretler ile alâkalı olarak, islâm akîdesinde ibâdet mâhiyetinde *nażr* (*nażr al-tabarrur*) ile yemin mâhiyetinde *nażr* tefrikına rastlamaktayız; birincilerde iyi bir amel (*ṭâ'a*) ile sevap kazanmağa çalışılır; bir şarta bağlı olan ikinci *nażr*'lerin gâyesi bir şeyi teşvik, men' veya te'yit etmektir. Bu sonuncu *nażr*'lere *nażr al-lacâc va'l-ġażab* denilmektedir. Kaçınılması tavsiye edilmiş olmakla berâber, bunların yemin gibi telakkî edilmeleri gerekir. Muhtevâlarının günah olmaması lâzımdır; bâzılarına göre, böyle bir *nażr* hukümsüzdür; bâzılarına göre ise mûteberdir; fakat bozulması gerekir. Muhtevâsı esâsen şahsî bir vazife (*vâcib 'aynî*) olmamalıdır. Böyle bir *nażr*'de bulunan kimse, yemin eden bir kimse gibi, *mukallaf* olmalı ve bunu kendi ifâdesi ile yapmalıdır.

Bibliyografya: J. Wellhausen, *Reste arabischen Heidentums*² (Berlin, 1897), s. 122 v dd.; W. Robertson Smith, *Religion of the Semites* (nşr. St. A. Cook), 1927, s. 332, 481 v. dd.; Th. W. Juynboll, *Handbuch des islamischen Gesetzes* (Leiden, 1910), s. 268 v.d.; D. Santilana, *Istituzioni di diritto musulmano Malichita* (Roma, 1925), I, 212—215; Ḫalîl b. İsḥâḳ, *Muḫtaṣar* (trc. I. Guidi), 1919, s. 371—383; Johs. Pedersen, *Der Eid bei den Semiten* (Strassburg, 1914), *fihrist*, bk. *Gelübde* kelimesi; W. Gottschalk, *Das Gelübde nach älterer arabischer Auffassung* (Berlin, 1919); A. J. Wensinck, *Handbook of Early Muhammadan Tradition* bk. mad. vow. Bu son iki eserde hadîsler ile ilgili bilgi vardır.

(JOHS. PEDERSEN.)

NEZÎR. NAẒĪR (A., cem. *nuẓur*; *Kur'an*, LIII, 57), *n-ẓ-r* kökünün IV. vezninden ism-i fâil gibi, „i h t a r c ı" mânasına, bâzan, msl. *Kur'an*, LXVII, 17'de olduğu gibi, masdar olarak da kullanılmaktadır. *Nuẓur* şekline msl. *Kur'an*, LXVII, 6'da bir masdar olarak da rastlanmaktadır. Bu kelime *Kur'an*'da da sık-sık geçmekte ve *rasūl* kelimesinin müterâdifi dahi sayılmaktadır. Kelimenin zıddı *başîr*✆*mubaşşir*'dir. Peygamberlere *naẓîr* denildiği gibi, *başîr* de denilmektedir; birinci kelime îkaz vazifesini gördükleri, ikincisi iyi haber getirdikleri zaman kullanılmaktadır (bk. *Kur'an*, XVII, 106; XXV, 58; XXXIII, 44; XLVIII, 8: *mubaşşiran va naẓīran*). *Naẓîr* kelimesi, sıfat olarak, bilhassa tûfandan önceki büyük îkaz edici Nûh ve kendisine ikinci bir Nûh vasfı atfolunan Peygamber ile ilgili olarak, kullanılmaktadır (krş. *Kur'an*, XXVI, 115; L, 51; LXXI, 2 ile XXIX, 49; XXXV, 21; XXXVIII, 70; LXVII, 26). Peygamberin bâzan sâde bir îkaz edici (*Kur'an*, XLVI, 8) yahut ümmetine gönderilen ilk îkaz edici olduğu husûsu daha çok belirtilmektedir (*Kur'an*, XXVIII, 46; XXXIV, 43).

Bu tâbire *Kur'an*'daki kullanılışı dışında bir de hadîste, *naẓîr 'uryān* (Buḫārī, *Rikāḳ*, bâb 26; *I'tiṣām*, bâb 2; Muslim, *Faḍā'il*, hadîs 16) ibâresinde rastlanmaktadır; Peygamber bunu kendisi hakkında kullanmıştır. Hadîsin meâli şöyledir: „Ben kendim ve risâletim şöyle bir insana benzer: o kabîleye gelir ve şöyle der: (düşman) ordusunu gözlerim ile gördüm ve ben çıplak bir ihtarcıyım". — Bu ibâreyi izah için, bir çok şârihler muhtelif hikâyeler anlatmışlardır. Bâzılarına göre, eski Arabistan'da yakın bir tehlikeyi gören insanın elbiselerini çıkararak, başına dolaması ve bu şekilde kabîlesini tehlikeden haberdar etmesi âdet idi. — Bir çok lugat kitaplarında *naẓr* kelimesine ilk olarak verilen „nâsıralı" mânasına, ne *Kur'an*'da, ne hadîste, ne *Lisān al-'arab*'da ve ne de *Tāc al-'arūs*'ta rastlanmaktadır; bununla berâber, *İncil*'in tercümesinde kullanılmıştır.

B i b l i y o g r a f y a: *Lisān al-'arab*, VII, 54 v. dd.; *Tāc al-'arūs*, III, 561 v.d.; İbn al-Aṯīr, *Nihāya*, IV, 136; Ḳasṭallānī, IX, 305; Muslim'in *Ṣaḥīḥ*'ine Navavī'nin şerhi (Kahire, 1283), V, 71. (A. J. WENSINCK.)

NİCEA. (Bk. IZNİK.]

NİEBLA. NİEBLA (ar. LABLA), İspanya'nın cenûb-i garbîsinde, İşbiliye'nin 70 km. garbında, Rio Tinto'nun sağ kıyısında, k ü ç ü k b i r ş e h i r olup, zamanımızda nüfusu 2.000'e varmayacak kadar gerilemiştir ve Huelva eyâletinin Moguer bölümüne dâhil bulunmaktadır. Vizigotlar zamanında burası bir piskoposluk merkezi idi ve müslümanların idâresinde olduk-

ça yüksek bir refah seviyesine ulaştı. Niebla şehri al-Şaraf (*Ajarafe*) idârî bölümüne dâhil bulunuyor ve şüphesiz, sûrlarının ve önünden geçen akar-suyun renginden dolayı, kendisine al-Ḥamrā' („kırmızı") da deniliyordu. Burası bilhassa bir zeytinyağı istihsâl merkezi idi ve ayrıca arâzisi üzerinde „gentiana" yetiştiriliyor ve yerden şap ve demir sülfatı da çıkartılıyordu.

Niebla 94 (713)'te Mūsā b. Nuṣayr [b. bk.]'in oğlu 'Abd al-'Azīz tarafından zaptedildi. 149 (766)'da Sa'īd al-Maṭarī al-Yaḥṣubī isyânının hareket noktası oldu. Her ne kadar bu âsî bir aralık İşbiliye'yi de ele geçirdi ise de, 'Abd al-Raḥmān I.'ın orduları tarafından mağlûp edildi ve öldürüldü. Şehir 230 (844)'da Normanların (*Macūs*; b. bk.) akınlarından zarar gördü. 284 (897)'te Emevîlere karşı baş kaldırdı ve 304 (917)'te de, 'Abd al-Raḥmān al-Nāṣir'ın emri ile, Badr b. Aḥmed tarafından, kuvvet kullanılarak, ele geçirildi. Hâlifeliğin yıkılması üzerine, 414 (1024)'te Tāc al-Davla lekabını alan Abu 'l-'Abbās Aḥmed b. Yaḥyā al-Yaḥṣubī tarafından kurulan ve ayrıca Huelva ve Cabal al-'Uyūn (Gibraleon) arâzisini de ihtivâ eden küçük bir devlete merkez oldu. Bu devletin kurucusu 433 (1041)'te ölünce, yerine kardeşi Muḥammed 'İzz al-Davla geçti. İşbiliye Abbâdî hükümdarı al-Mu'taẓid [b. bk.] Niebla topraklarını kendi devletine ilhâk etmek isteyerek, buraya karşı tecâvüzlere girişti. 'İzz al-Davla pâyitahtından ayrılarak, 443 (1051)'te Kurtuba'ya sâhip bulunan Abu 'l-Valīd Muḥammed İbn Cahvar'e sığındı ve mülkünü yeğeni Abū Naṣr Fatḥ b. Ḫalaf b. Yaḥyā al-Yaḥṣubī'ye bıraktı. Bu sonuncusu önce al-Mu'taẓid [b. bk.]'a vergi vererek, onunla uzlaştı ise de, 2 sene sonra, 445 (1053)'te devleti İşbiliye hükümdarına terkedip, Kurtuba'daki amcasının yanına gitmek zorunda kaldı. Niebla bir müddet sonra Murâbıtların hukmü altına girdi. Bu devletin İspanya'da iktidarı azalmağa başladığı sırada, burası Yūsuf b Aḥmed al-Biṭravşī (yahut al-Baṭrūcī) isminde bir âsînin eline geçti; kezâ bu zât 540 (1146)'ta Muvahhidler kumandanı Barrāz al-Masūfī'ye itâat etmek zorunda kaldı ve beş sene sonra, 'Abd al-Mu'min'in çağırması üzerine, Salé'ye gitti. Muvahhidler tarafından Niebla devletinin başında bırakılmış olan Yūsuf al-Biṭravşī bir müddet sonra isyân edince, şehir İşbiliye ve Kurtuba vâlisi Yaḥyā b. Yaġmūr tarafından 549 (1154)'da zaptedildi. Bu vâlînin şehir halkından 8.000 kişiyi idâm ettirmesi 'Abd al-Mu'min tarafından tasvip edilmediği için, kendisi zincire vurularak, Fas'a sevkedildi ve sonunda Tlemsen'e sürüldü. Niebla 1257'ye kadar müslümanları

elinde kaldı ve bu tarihte, altı aylık bir muhâsaradan sonra Alfonso X. tarafından zaptedildi.

Bibliyografya: al-İdrīsī, *Description de l'Afrique et de l'Espagne* (nşr. Dozy ve de Goeje), s. 174 ve 178; trc. s. 209 ve 215; Yâḳūt, *Mu'cam al-buldān* (nşr. Wüstenfeld), II, 332 ve IV, 346; E. Fagnan, *Extraits inédits relatifs aa Maghreb* (Paris, 1924), fihrist; İbn al-Ḳūṭīya, *Fatḥ al-Andalus* (nşr. J. Ribera), Madrid, 1926, fihrist; İbn 'Iẕārī, *al-Bayān al-muġrib*, II (nşr. Dozy ve trc. Fagnan), fihrist; III (nşr. Lévi-Provençal), fihrist; İbn Abī Zar', *Rawḍ al-ḳirṭās* (nşr. Tornberg), s. 137; İbn Ḫaldūn, *'Ibar* (*Histoire des Berbères*), II, 192; Dozy, *Histoire des Musulmans d'Espagne* (2. tab., Leiden, 1932), fihrist; E. Lévi-Provençal, *Documents inédits d'histoire almohade* (Paris, 1928), s. 213; Codera, *Decadencia y desaparición de los Almoravides en España* (Saragossa, 1899), s. 41, 56; A. Prieto y Vives, *Los reyes de taifas* (Madrid, 1926), s. 72.

(LÉVI-PROVENÇAL.)

NİFFAR. [Bk. NİFFER.]

NİFFER, NİFFAR, NUFFAR, cenûbî Mezopotamya'da, 32°7′ şimâl arzı ve 45°10′ şark tûlünde (Greenw.) bulunan ve çok eski çağlardan itibâren ikinci bin (m. ö.) yıllarının son safhasına kadar ehemmiyetini muhâfaza etmiş olan eski Sumer ve Bâbil ülkesi şehirlerinin en mühimlerinden biri. İlk defa J. Oppert'in doğru olarak tesbit ettiği gibi, Niffar eski büyük Sumer şehri Nippur'un bugünkü adıdır. Bagdad'ın doğru hat ile 160 km. ve Ḥilla'nın 20 km. cenûbundadır. Kapladığı sâha 75 hektar kadar olup, en yüksek kısmının ova seviyesinden yüksekliği 29 m.'yi bulur. Eski Mezopotamya'nın en büyük üç höyüğünden biri olan Nippur geniş 'Afek bataklıklarının şimâl-î şarkî kenarında, cenûptaki eski Sumer şehri Ur ile şimâldeki Akkad ve Bâbil şehirlerine aynı mesâfede olan mıntakanın ortasındadır (Donald E. Mc Cown, *Excavations at Nippur, The Illustrated London News*, June 28, 1952, s. 1084). Bugün Irak'ta al-Dīwānīya livâsının 'Afek kazâsı dâhilinde bulunan Niffar muhtelif tepelerden müteşekkil büyük bir harâbe yeri hâlindedir. Eski şehri, bugün kurumuş olan ve Şaṭṭ al-Nīl denilen, derin ve geniş bir kanal ikiye bölmüştür. Nippur hiç bir devirde bu memleketin siyâsî bir merkezi olmamış (ayn. mll., s. 1084), dâimâ dinî bir merkez vasfını muhâfaza etmiş ve adı Enlil olan baş tanrısı ile birlikte, Sumerlilerin ve ilk bâbillilerin millî birliğini te'minde en mühim rolü oynamış ve medenî insanlığın hâtırasında asırlarca yaşamıştır. Nippur, eski tarihî zamanlardan beri, bütün Mezopotamya'da Enlil kültünün merkezi, bitaraf ve mukaddes bir şehir olarak kabûl edilmiştir. Bunun için, asırlar boyunca, bu din merkezine memleketin her tarafından, „bol mikdarda" hediyeler ve adak eşyâsı gönderilmiştir.

Nippur bir asırdan fazla bir zamandan beri seyyah, arkeolog ve filologların dikkatini üstüne çekmektedir. Burasını önce W. K. Loftus ve H. A. Churchill, 1849 yılında ziyâret ederek, ilim âlemine tanıtmışlardır (E. Crawford, *Nippar, the Holy City, Archaeology*, 1959, XII, sayı 2, s. 75). Şimâlî Mezopotamya ve Âsûr bölgesindeki büyük keşifleri ile iştihâr eden İngiliz ilim adamı A. Henry Layard, bu tarihten 2 sene sonra ilk kazıya teşebbüs etti. Nippur'da 2 haftadan daha az bir müddet çalışan ve Âsûr bölgesindeki âbîdevî eserlerin te'sirinden kendisini kurtaramayan Layard, yanlış bir düşünce ile, burada ehemmiyetli eserlerin bulunamayacağına kanâat getirerek, kazıyı vaktinden evvel bıraktı. Nippur'da ilk ciddî ve düzenli kazılara, ancak 1888 yılında, Philadelphia'nın Pennsylvania üniversitesi adına John P. Peters idâresinde başlandı (Crawford, *ayn. esr.*, s. 75). Bu çalışmalara 1889, 1890'da ve kısa bir inkıtâdan sonra, 1893—1896 ve 1898—1900 yıllarında, H. Hilprecht, Robert Francis Harper, Haynes ve S. Fischer'den müteşekkil ilim heyetleri tarafından, geniş ölçüde devam olundu (Victor Christian, *Altertumskunde des Zweistromlandes*, Leipzig, 1940, s. 54 v.d.). Nippur kazıları, cenûbî Mezopotamya'da kazı ve araştırmalara diğer garplı memleketlere nisbetle oldukça geç başlayan amerikalıların teşebbüslerinin ilkini teşkil eder. Çalışmalarının bu ilk safhasında, amerikalı arkeologlar, daha ziyâde harâbe sâhasının şimâl-i şarkîsinde, bugün Bint al-Amīr denilen tepede çalışmışlar ve burada Sumer tanrılarının en büyüğü ve bütün Mezopotamya'nın üç büyük tanrısından biri olan Enlil'in mâbedini, zigguratı ve bir çok çivi yazılı levha keşfetmişlerdir. Zigguratın bir köşesinde yapılan derin kazılar netîcesinde 3 Ur kıralından Urnammu'nun da burada inşâatta bulunduğu isbât edilmiş ve ayrıca bu sâhada Akkad kıralı Sargon ve ondan da eski olan Er hânedanı devrine âit yapı katlarının varlığı da meydana çıkmıştır. Nippur'un tarihteki ehemmiyetini öğrenmemizi sağlayan çivi yazılı vesîkaların en çoğu V ile işâretlenen ve „tablet höyüğü" denilen tepede ortaya çıkarılmıştır. X ile işâretlenen höyükte ise, daha ziyâde 3. Ur hânedânının sonuna, İsin-Larsa ve Amurru devrine âit çivi yazılı mâbed vesîkaları bulunmuş, aynı yerde Kasların son devirlerine âit vesîkalar da keşfedilmiştir. Hilprecht

1900 yılında Nippur arşivlerinde bulunmuş olan tabletlerin sayısının 60.000 'den fazla olduğunu söylemiştir (Crawford, *ayn. esr.*, s. 75). Bugün bunların 17.000 tânesi İstanbul Eski şark eserleri müzesinde, geri kalaların büyük bir kısmı da Philadelphia 'dadır. Nippur 'daki amerikan kazılarının bu ilk safhasında, çok ehemmiyetli olan çivi yazılı tabletlerden başka, Partlara (248 m.ö.—226 m.s.) âit dinî ve askerî yapılara, mezarlara, İsin kıralı Bursin'den Âsûr kıralı Assurbanipale kadar hüküm sürmüş olan muhtelif kırallara âit kitâbeli tuğlalara, 1. höyükte ise, sütûnlu sarayın duvarları dışında Kas devri vesîkalarına, şehir sûrlarına ve muhtelif devirlere âit silindir mühürlere, heykel ve kabartmalı taşlara ve her türlü ev eşyâsına rastlanmıştır.

Nippur 'un garp yarısı „daha ziyâde" halkın ikametine, iş yerlerine ve pazarlara tahsis edilmiş idi. Hiç şüphesizdir ki, Nippur 'un asıl ehemmiyeti Enlil mâbedinin yalnız bu şehre âit olmayıp, bütün Bâbil ülkesinin merkez mâbedini temsil etmiş olmasından ileri gelmektedir; çünkü Enlil metinlerde çok kuvvetli, büyük ve lutufkâr bir tanrı olarak geçer (krş. S. N. Kramer-H. Kızılay-M. Çığ, *Beş yeni Sumer metni, Belleten*, XVI, sayı 63, s. 348 v. d.). Bu sebeple Mezopotamya 'nın eski büyük kıralları, bütün devirler boyunca, tanrı Enlil 'in mâbedinde adakta bulunmuşlar ve mâbedin hâkimiyetinin bütün ülkeye yayılmasını, her tarafta tanınmasını te'min etmişlerdir.

Nippur kazılarına ikinci dünya harbinden sonra, 1948 yılında, Pennsylvania üniversitesi ile Chicago Şarkiyat enstitüsü adına E. Mc Cown ve daha sonra C. Haines idâresinde, yeniden başlandı (C. Haines, *The Illustrated London News*, nr. 6115, 18 ağustos 1956, s. 266—269, nr. 6222, 6 eylûl 1959 s. 74—83 ve *Archiv für Orientforschung*, XVIII, 173 v.d. ve XIX, 198 —200). O zamandan beri, büyük ölçüde devam ettirilen bu kazılar sâyesinde, eskiden çözülmemiş meselelerden bâzıları aydınlanmış, eski din merkezinin iskân tabakaları ve üst-üste kurulan mâbedleri izah edilmiştir. Yeni keşfedilen mâbedlerin en mühimlerinden biri 3. Ur hânedânı (2150 m. ö.—2050 m. ö.) kıralларından Şulgi 'nin Sumerlerin aşk ve harp tanrısı İnanna için inşâ ettirdiği mâbeddir. Bir kapı süvesi taşındaki kitâbeye göre, mâbedin adı *E-duran-ki* 'dir. Yeni mâbed ilk amerikan kazılarında keşfedilmiş olan Enlil mâbedinin mukaddes çevresini teşkil eden *Ekur* içindeki zigguratın cenûb-i şarkîsindedir. İçindeki kitâbelere göre, mâbed Şulgi 'nin halefi Amar-zuen, eski Bâbil (2050 m. ö.—1600 m. ö.) ve Kaslar (1600 m. ö. — 900 m. ö.) devrinde de kullanılmıştır (Crawford, *ayn. esr.*, s. 76). Yalnız Âsûr imparatorluğu devrinde (911 m. ö. — 612 m. ö.) buraya kurulmuş olan binânın planı eski mâbedinkinden farklıdır. Kadın tanrı İnanna 'nın Nippur 'da mühim rolü görülür; bir tablete göre Enlil ona Nippur kıraliçesi unvânını vermiştir. Mâbedin enkazını örten büyük düzlük üstüne Partlar devrinde de, ismi değişmiş olmasına rağmen, yine İnanna 'ya ithâf edildiği anlaşılan sonuncu mâbed inşâ olunmuştur. Nippur 'da Akkad (2350 m. ö. — 2150 m. ö.) ve Er hânedânı devrinin (3000 m. ö. — 2350 m. ö.) son safhasına âit olması muhtemel mimarlık eserleri az olmakla berâber, Akkad devri tabakalarında büyük kıral Naramsin 'e âit bir topuz başı ve Akkad tarihî metinlerinin bir çok muahhar kopyaları meydana çıkarılmıştır. Eski tabakalara âit keşiflerin en mühimini Er hânedânı devrinin orta safhasına mâl edilen ve devrin en büyük mâbedlerinden olan tipik bir Sumer mâbedi temsil eder. En son amerikan kazılarında (1960) C. Haines, Er hânedânı devrine âit olduğu tahmin edilen ve İnanna 'ya ithâf olunan, kireç taşından muhteşem bir mâbed daha keşfetmiştir. 3. Ur hânedânı kıralларının ilki Ur-Nammu ile oğlu ve halefi Şulgi, Nippur 'da inşâ ettirdikleri mâbedlerin temellerine, tuğla sandıklar içinde, Sumer san'atı ve üslûbu için çok mühim olan heykel ve kabartmalar bırakmışlardır. Bunların en kıymetlilerini bugüne kadar bilinmeyen Kiş şehri kıralларından En-Nail 'e âit bir heykel parçası ile 3. Ur kıralларından Şu-Sin 'in tabi'î cesâmetteki heykeli temsil eder. Eski Bâbil devri tabakalarında da pişmiş topraktan tanrı, insan ve hayvan kabartmaları ile silindir mühürlere tesâdüf edilmektedir.

Arkeoloji ve san'at eserlerinin bolluğuna rağmen, Nippur 'un asıl ehemmiyeti, eski Sumer ve Bâbil medeniyetleri için sayısı çok ve kıymetli olan tabletlerin arşivlerde muhâfaza edilmiş olmasından ileri gelmektedir. Buradaki idârî, iktisâdî ve lugavî metinlerin yanında, işâret listeleri, mektep temrin tabletleri, tarihî metinler mühim bir yer tutmakla berâber, asıl zenginliği Sumer ve eski Bâbil dinlerine, felsefesine, edebiyatına nufûzumuzu sağlayan metinlerden müteşekkil kolleksiyonlar teşkil eder. Sumer edebiyatı yazılı edebiyatın en eski örneklerini veren bir edebiyat olup, sonraki devirlerde de te'siri büyük olmuştur (S. N. Kramer-H. Kızılyay-M. Çığ, *ayn. mak.*, s. 345 v.d.). Sumerlerin bu edebî metinleri: *a.* tanrı ve kıralların sefer ve kahramanlıklarından bahseden destanlardan; *b.* ilâh (Enlil, Enki ve Ninurta gibi) ve ilâheler (Inanna gibi), Şulgi ve Ur-Nammu, Şu-Sin ve İbbi-Sin gibi ünlü kırallara hitâp eden ilâhî-

lerden; *c.* ikinci derecedeki tanrıların Nippur tanrısı Enlil'den dileklerine, tanrıların evlenmesine, kâinâtın tanzimi ve âhiret mevzûlarına âit esâtirden; *d.* figan-nâmelerden; *e.* ata-sözleri ve hakîmâne yazılar ile edebî metinlerden müteşekkildir (S. N. Kramer, *Sumerian literary texts from Nippur in the Museum of Ancient Orient at Istanbul*; *The Annual of the American Schools of Orient Research*, 1943/1944. XXIII). Nippur Sumer edebiyatının en mühim vesîkalarını teşkil eden bu metinlerin yüzde sekseninin bulunduğu bir merkezdir. Nippur tabletleri eski Summer'in ictimâî adâletini, ahlâkî intizâmını en iyi aksettiren vesîkalardır.

İnanna mâbedinin şimâl kısmında bulunan tabletlerin çoğu eski Bâbil devrine âit olup, Ninurta mâbedinin idâresi ile ilgilidir. Bu tabletler buraya, Partlar tarafından, inşâat dolayısı ile şehrin başka bir yerinden getirilen toprak ile birlikte taşınmış olmalıdır. İnanna mâbedinden çıkarılan tabletlerin çoğu mâbed idâresine âit olmakla berâber, edebî olanları daha çok ilgi çekicidir. Bunlar şimdiye kadar Niffer'da bulunmuş olan Sumer edebî metinlerinin en eski kısmını teşkil eder. Bunlar arasında sihirli sözlere, büyüye âit olanları da vardır. Bunlardan başka, Nippur tabletlerinin bir çoğunun üzerine şehrin tarla, arâzi ve bilhassa ev ve mâbedlerinin planları da resmedilmiştir.

Yeni kazılar Nippur tarihinin çok gerilere gittiğini ve en eski tabakalarında, diğer Sumer şehirlerinde de tesbit olunduğu gibi, al-'Ubayd, Uruka ve Camdat-Naṣr devirlerine âit maddî medeniyet eserlerinin bulunduğunu isbat etmiştir.

Nippur, Partlar devrinden (248 m. ö.—226 m. s.) başka, Yeni-Bâbil (612 m. ö.—539) ve Ahemeniler (539 m. ö.—331) çağında da iskân edilmiş ve mühim bir ticâret merkezi hâline getirilmiştir. I ile işâretlenen tepede Ahemenî tabakasında 5. (m. ö.) yüz yılda Muraşşu ve oğullarına âit müessesenin ticârî vesîkaları meydana çıkarılmıştır. Bundan sonra da ehemmiyetini kaybetmeyen Nippur, mimarî eserlerin de isbât ettiği gibi, Selefkîler (312. m. ö.—248 m. s.) ve Arsakîler devrinde de, parlak bir şehir olarak kalmıştır.

Yunan ve Roma müellifleri doğrudan-doğruya Nippur'dan bahsetmezler; yalnız Nippur bölgesinin isminin Nipparene'de gizlenmiş olabileceği bahis mevzuu edilmekte ise de, bugün bunu isbât edebilecek durumda değiliz. Bu Plinius'un İran menşe'li olduğunu söylediği bir taşın adıdır (*Nat. Hist.*, XXXVII, 10, 175).

Niffer, Bâbil Talmudunda Niphar ve Nuphar olarak geçer; Nuphar şekli bugün çok umûmî olan Nuffar'a tekabül eder. Bâbil Talmud'unun bahis mevzuu kısmında (*Yomā*, 10ª): —„Kalneh, Naphur (Naphar), Nînpî'dir"—denilir. Nînpî ilâvesi vâzıh değildir; Daiches (*OLZ*, XI, 539)'in bunu Ninib olarak izah etmesi de doğru değildir; çünkü şimdi bu tanrının ismi Ninurta olarak okunmaktadır. Kalneh (Tekvîn, X, 10)'in=Nippur olduğu hakkındaki esaslar da henüz tatmin edici değildir; çünkü bugüne kadar ele geçirilen çivi yazılı kitâbelerde Kalnu şeklinde bir Bâbil yer adı geçmemektedir.

Nippur'un islâm devrinde de iskân edilmiş bir yer olduğu anlaşılmaktadır. Msl. 38 (659) tarihinde halîfe 'Alî'ye karşı vukua gelen bir isyân (Ṭabarî, nşr. de Goeje, I, 3423 ve 3424) ve hâricîlerin kargaşalığı (*ayn. esr.*, II, 929, 7; krş. bir de Yâḳût, nşr. Wüstenfeld, IV, 275, 798 ve İbn al-Faḳîh *BGA*, V, 210) vesîlesi ile adının geçtiğini görüyoruz. Niffer'ın orta çağın sonlarında 'Amr b. Mattā (s. 83, 9, 95, 8)'nın ve Mārī b. Sulaymān'ın patrik vekayînâmelerinde (*Aḫbār Faṭārika kursī al-maṣrik*, nşr. Gismondi, Roma, 1897 ve 1899) 900—1058 tarihlerinde, bir nestûrî piskoposluğu merkezi olarak zikredildiğini görüyoruz (Sachau, *Abh. Pr. Ak. W.*, 1909, nr. 1, s. 31). Şehrin sâkinleri tarafından ne zaman terkedilip, bir hârabe hâlinde bırakıldığını bilmiyoruz. Bu hâdisenin Mezopotamya'da bir çok mâmûr beldeyi harâbe hâline getiren iki büyük akından, yâni Hulagu veya Timur seferlerinden, birinin neticesi olması muhtemeldir.

Çivi yazılı metinlere göre, Nippur eski çağlarda Fırat kıyısında veya ona pek yakın bir yerde kurulmuş olmalıdır (krş. *OLZ*, XX, 142, not 1). Bu hâl bizi Bâbil devrinde bu nehrin Bâbil şehri aşağısında, orta çağdakine ve bugünküne nazaran daha şarktan aktığını kabûl etmeğe zorlar. İç şehir, şimdi kurumuş bulunan, fakat eskiden seyr-ü-sefere elverişli olan ve bugün yerlilerin Şaṭṭ al-Nîl dedikleri bir kanal vâsıtası ile, ikiye bölünmüştür. Hilprecht'e göre, eskiden derinliği, bir çok yerlerde 6—7 m., genişliği 50—60 m. olan bu kanala bugünkü yerliler, haklı olarak sâdece *nahr* („küçük bir akarsu, kanal") demeyip, *şaṭṭ* („büyük nehir") demektedirler.

Orta çağ arap coğrafyacılarına göre, Nahr al-Nîl, Fırat'tan alınıp, Dicle'ye bağlanan kanallardan birinin adıdır. Kanal bugüne kadar tam olarak korunmuş durumdadır; orta çağda olduğu gibi, Bâbil'den başlar ve 32° 1/2 şimâl arzının bir az yukarısından ve hemen-hemen düz bir çizgi hâlinde, şarka doğru akar. IV (X.) asırda eserini yazmış bulunan coğrafyacı Suhrāb (eskiden İbn Serâbiyûn denilirdi; bk. *EI*, mad. VĀSIṬ) bu kanalın, ancak al-Nîl şehrini (bugünkü Nîliya harâbeleri) geçtikten sonra,

Nahr al-Nîl ismini aldığını bildirir. Bugün ise, ona, bütün mecrâsı boyunca, yalnız Şaṭṭ al-Nîl denilmektedir. Nîlîya'nın bir az şarkında bu kanaldan ayrılarak cenûba dönen ve şimdi kurumuş bulunan tâlî kanalın yalnız Niffar harâbelerinden geçen aşağı kısmı değil, bütün mecrâsı boyunca eski ve bugünkü adı ana kanala verilen ismin aynı, yâni Şaṭṭ al-Nîl'dir. Mâmafih Yâḳût (IV, 77, 798), Niffar'in Nahr al-Nîl kıyısında değil, Sâsânî kıralı Narsē b. Bahrām (m. s. 293—303) tarafından açıldığı söylenen Nabr al-Nars kanalı kenarında bulunduğunu ileri sürer. Nahr al-Nars Fırat'tan Nahr al-Nîl'in bir az aşağısındaki al-Ḥilla'de ayrılır ve cenûb-i şarkîye doğru döner. Nahr al-Nars'in bir kol vâsıtası ile Nahr al-Nîl'den ayrılan, yine aynı isimli küçük bir cenûp kanalına bağlı bulunmuş olması muhtemeldir; böylece, Niffar'deki kanal için Nahr al-Nîl ve Nahr al-Nars gibi iki ismin mevcûdiyeti de izah edilmiş olur. Mâmafih burada Bâbil ülkesindeki kanal adlarının daha orta çağlarda çok defa değişmiş olduğunu hatırlamak lâzımdır (Nahr al-Nîl yahut Şaṭṭ al-Nîl ve Nahr al-Nars hakkında bk. Loftus, *ayn. esr.*, s. 238; G. le Strange, *JRAS*, 1895, s. 256, 260 v.d. ve ayn. mll., *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge, 1905, s. 72 v. dd.; Streck, *Babylonien nach den arab. Geographen*, Leiden, 1900, I, 30 v.d.; Herzfeld: Sarre-Herzfeld, *Archäolog. Reise im Euphrat und Tigrisgebiet*, Berlin, 1911, I, 234 v.d.; Hāşim al-Sa'dî, *Coğrâfîyat al-'Irâḳ al-ḥadîṣa*[2], Bagdad, 1927, s. 34 v.d.).

Şaṭṭ al-Nîl Niffar'in aşağısında Hōr al-'Afak bataklıklarında kaybolur ve pek muhtemel olarak cenûba doğru devamı Şaṭṭ al-Kār'ı meydana getirir.

Çivi yazılı metinlerde de bildirildiği gibi, eğer „Nippur Fırat'ı" gerçekten Fırat'ın eski mecrâsını temsil ediyorsa ve onun sâdece bir kolu değil ise, o takdirde bugünkü Şaṭṭ al-Nîl ile bunun devamı olan Şaṭṭ al-Kār Bâbil devrindeki Fırat'ın yatağına tekabül ediyor demektir. Mezopotamya nehirlerinin mecrâlarında görülen büyük değişiklikler için, bk. bilhassa Fisher, *ayn. esr.*, s. 2 v. d.; Hilprecht ve onu tâkip eden Zehnpfund, Unger v. b. gibi ilim adamları, muahhar Nippur metinlerinde rastlanan kanal adı *Kabaru* („büyük") 'nun daha eski metinlerde geçen „Nippur Fırat'ına" tekabül ettiğine kanîdir. Bundan başka Hilprecht bunu Hizkîl (I, 1 v.b.)'in Kebar'ı ile ilgili gösterir (bk. Hilprecht, *Explorations*, s. 412 ve ayn. mll., *Der Bêl-Tempel in Nippur*, s. 10). Kabaru 'nun Fırat'ın eski yatağı ile, yâni bugünkü Şaṭṭ al-Nîl ile aynı olduğu doğru gözükmemektedir. Kabaru Nippur çevresindeki bir kanal olabilir.

Niffar 'ın garp ve cenûb-i garbîsinde çok geniş olan Hōr al-'Afek (Hōr 'un mânası için bk *IA*, VIII, 182[b]) bulunur.

Bibliyografya: metinde gösterilenlerden başka bk. A. H. Layard, *Discoverles in the ruins of Nineveh and Babylon* (London, 1853), s. 550—562; W. K. Loftus, *Travels and Researches in Chaldaea and Susiana* (London, 1857), s. 94—102; Fr. Delitzsch, *Wo lag das Paradies?* (Leipzig, 1881), s. 220—v.d.; Peters, *Nippur or Explorations and Adventures on the Euphrates* (New York, 1898, 2 cild), bilhassa I, 231—288; II, 64—265; E. Sachau, *Am Euphrat und Tigris* (Leipzig, 1900), s. 51 v. dd.; H. Hilprecht, *Explorations in Bible Lands during the 19th Century* (Philadelphia, 1904), s. 155, 160 v.d., 289—558; ayn. mll., *Die Ausgrabungen im Bêl-Tempel zu Nippur* (Leipzig, 1903); ayn. mll., *Die Ausgrabungen in Assyrien und Babylonien* (Leipzig, 1904), I, 135, 151—156; F. Hommel, *Grundriss der Geographie und Geschichte des alten Orients* (München, 1904—1926), s. 348—352 ve bk. fihristte Nippur (s. 1083); G. le Strange, *The Lands of the Eastern Coliphate* (Cambridge, 1905), s. 73 v.d.; Cl. S. Fisher, *Excavations at Nippur* (Berlin, 1905—1907), I; R. Zehnpfund, *Babylonien in seinen wichtigsten Ruinenstätten* (*AO*, XI, 3—4), Leipzig, 1910, 14—26 ve 66 (plan); L. W. King, *A History of Sumer and Akkad* (London, 1910), s. 85 — 89; *Reallexikon der Vorgeschichte* (Berlin, 1927), VIII, 504 v.d. (E. Unger, Nippur maddesi); J. Obermeyer, *Die Landschaft Babylonien im Zeit alter des Talmuds und des Gaonats* (Frankfurt, 1929), s. 335 v.d.; L. Legrain, *Terra-cottas from Nippur* (Philadelphia, 1930); Amerikan hafriyat hey'eti tarafından Nippur'da bulunmuş olan çivi yazılı tabletler 1893 yılından beri yayınlanmaktadır: *The Babylonian Expedition of the University of Pennsylvania*, seri A: *Cuneiform Texts* (*University of Pennsylvania, The Museum Publications of the Babylonian Section*); S. N. Kramer, *A Fulbright in Turkey* (*Bulletin University Museum*, 17 şubat 1952, s. 5 — 42); Mc. Cown (*Bulletin The University Museum*, 18 şubat 1951, s. 5—19); F. R. S. (*ayn. mecm.*, s. 21—27); S. N Kramer (*ayn. mecm.*, s. 29—39); Schmökel, *Das Land Sumer* (1955), s. 24 v.d.

(M. STRECK.)

[Bu madde TAHSİN ÖZGÜÇ tarafından ikmâl edilmiştir.]

NİFFERÎ. AL-NİFFARÎ, MUḤAMMED B. 'ABD AL-CABBĀR, belli-başlı sûfî hâl tercümecilerinin zikretmedikleri bir mutaṣavvıf olup,

IV. (X.) asırda yetişmiştir. Kâtib Çelebî'ye göre, 354 (965) senesinde ölmüştür. Nisbesini, Mezopotamya'da Niffar (b. bk.) şehrinden almıştır. Eserlerinin bir nüshasında Niffar ve Nil'de bulunduğu sırada düşüncelerini yazmış olduğunu söylemektedir. Niffarî'nin bıraktığı eserleri *Mavâḳif* ve *Muḫâṭabât* adlı iki kitap ile bir çok parçadan ibârettir. [Bunlar A. J. Arberry tarafından. ingilizceye tercümeleri ve şerhleri ile basılmıştır: London, 1935 (*GMNS*, IX). Krş. bir de A. Ateş, *Konya kütüphânelerinde bulunan bâzı mühim yazmalar* (*Belleten*, 1952, XVI, 74—78). Burada al-Niffarî'nin asıl adının Muḥammed b. b. 'Abd Allāh olduğu, Muḥammed 'Abd al-Cabbār'ın ise, onun eserlerini toplayan kimsenin adı bulunduğu isbat edilmeğe çalışılmıştır. Krş. *GAL*², I, 217; *Suppl.*, I, 358]. Niffarî'nin eserlerine kendisinin bizzat son şekillerini vermiş olması pek muhtemel görünmüyor; başlıca şârihi olan 'Afîf al-Dîn al-Tilimsānî (ölm. 690 = 1291)'ye bakılırsa, Niffarî'nin dağınık eserlerini oğlu veya torunu, kendi tertibi ile, tedvin etmiştir. *Mavâḳif* muhtelif uzunlukta 77 bölümden mürekkeptir; bunların çoğu tasavvuf akîdelerinin belli-başlı vechelerine dâir vecîzeler olup, Allah tarafından ilhâm olunmuş veya yazdırılmış gibi gösterilmiştir. *Muḫâṭabât* da muhtevâ itibârı ile aynıdır ve 56 bölümden ibârettir. Niffarî'nin tasavvufa getirdiği en mühim şey *vaḳfa* telakkîsidir. Onun hususî mânada bir ıstılâh olarak kullandığı sanılan bu tâbir, tasavvuf erbâbının doğrudan-doğruya Allahı duymak veya belki de duyduklarını mihanikî bir şekilde yazmak ile müterâfik bir hâle delâlet eder. *Mavḳif* öyle bir tasavvuf hâlidir ki, bunda *vaḳfa*, *ma'rifa*'nin ve *ma'rifa* ise, *'ilm*'in üstünde yer alır. *Vâḳif*, her hangi bir kimseden daha ziyâde, Allaha yakındır ve hemen-hemen *başâriya* hâlinin fevkindedir; çünkü her türlü kayıttan âzâdedir. Niffarî yer-yüzünde Allahı görmek imkânı fikrini muhakkak olarak kabûl etmektedir; ona göre, bu dünyadaki görme (*ru'ya*) gelecek dünyadakine bir hazırlıktır. Niffarî, eserinin bir kaç yerinde, Mahdî nazariyesine açık bir şekilde temâs ediyor ve gâlibâ, bu yazıların doğruluğuna güvenmek câiz ise, kendinin *mahdî* olduğunu ileri sürüyor; Niffarî'yi *ṣâḥib al-da'āvā va 'l-ẓalāl* olarak tasvir eden Zabîdî'nin fikrinde de onun bu iddiasının te'siri olması pek muhtemeldir. Bununla berâber Tilimsānî, bu kısımları bâtınîlik ve en yüksek tasavvufî mânâ ile şerhetmektedir. Ona göre, mehdîlik, Niffarî'nin umûmî olarak mizâcı ile uzlaşamaz; çünkü o bu türlü iddialardan kaçınan bir sûfîdir. Niffarî cesûr ve kendisine has düşüncelere sâhip bir mütefekkir olduğunu eserlerinde göstermiştir. Büyük selefi al-Ḥallâc'ın en şüphe götürmez bir şekilde te'sirinde kalmış olduğu hâlde, Niffarî kendisini ona karşı borçlu saymamakta ve kendi evliyâlığının gerçekliğine tam bir inanç taşımaktadır.

Bibliyografya: D. S. Margoliouth, *Early Development of Muhammedanism*, s. 186—198; R. A. Nicholson, *The Mystics of Islam*, tür. yer. (A. J. ARBERRY.)

NİĞBOLU, şimâlî Bulgaristan'da. Tuna'nın sağ sâhilinde, Osma ırmağının bu nehre döküldüğü mevkie yakın bir mahalde kâin bir şehir olup, dik yamaçlar ile Tuna nehrine hâkim bir yayla üzerine inşâ edilmiştir. Niğbolu'nun ticârî merkez ve askerî mevkî olarak ehemmiyeti, biri Bulgaristan'ın ve diğeri Romanya'nın içlerine doğru tabiî bir yol gibi sokulan Osma ve Aluta ırmaklarına hâkim durumda olmasından doğar. Tabiaten müdâfaaya elverişli bir yayla üzerinde kurulmuş olan şehir cenûptaki düzlüklere, şimâldeki Tuna vâdisine ve nihâyet şarkta Bulgaristan içine sokulan önemli yola hâkim bulunmaktadır. Niğbolu (Nicopolis „zafer şehri"), 629'da Heraclius tarafından inşâ edilmiş bir Bizans şehri olup, aynı mahalde Roma imparatoru Trajan'ın daciahlara karşı kazandığı zaferi hatırlatmak üzere, 101'de inşâ ettirdiği Nicopolis *ad Haemum* yahut *ad Istrum* ile hiç bir alâkası yoktur (Nikopolis şehirleri hakkında bk. *Real-Enzylopädie*, Stuttgart, 1936, XVIII, 511 v. d., 518 v. d.). Nitekim macar müellifleri, karşı tarafta Turnul (Turnu Măgurele) ismindeki romen şehrinin yakınında kâin kaleyi, Nicopolis Major („büyük Niğbolu") tesmiye ettikleri mezkûr Niğbolu'dan tefrik etmek için, Nicopolis Minor („küçük Niğbolu") olarak adlandırırlar. Garp kaynaklarında Nicopoli, Scil-tach ve Schiltaw olarak zikredilen Niğbolu ismine, türk kaynaklarında نكبولى (İdrîs Bitlîsî, 156b), نكبولى (Neşrî, nşr. Fr. Taeschner, s. 70, 86, 89, 90), نيكبولى (Âşık Paşa-zâde, nşr. Giese, s. 62, str. 14), نيكبولى (Şükrullah, 163b) ve nihâyet resmî vesîkalarda (msl. tahrir ve evkaf defterlerinde) dâimâ نيكبولى şeklinde rastlanmaktadır.

Tarih. Niğbolu, arzettiği sevkulceyşî durum yüzünden, bir çok istilâlara hedef olmuştur. Bununla beraber, imparatorluk hudutlarını yabancı kavimlere karşı korumakta gecikmeyen bu şehir, çok geçmeden, muhtelif dilde konuşan halkın hâkim olduğu bu sâhada iktisâdî bir ehemmiyet kazanmıştır (bk. Attaliates, Bonn tab., s. 204). İktisâdî durumunun arzettiği bu husûsiyet göz önünde tutulmak sûretiyle, 972—1186 seneleri arasında, merkezi Silistre (Durostorum) olmak üzere, kurulan Ta-

ristrion veya Paradunavon teşkilâtına tâbî olan Niğbolu, 1081 'den itibâren, Skitlerin (Uzlar) taarruzuna uğramış (bk. Anne Comnène, *Alexiade*, nşr. B. Leib, Paris, 1943, II, 88 v.d, 103 v.d.), fakat Bizans 'ın imdadına koşan Kumanların (Kıpçakların) Tuna vâdisine gelmeleri üzerine, istilâdan kurtulmuştur. Dinî bakımdan, İstanbul patrikliğine bağlı bulunan Niğbolu'da (bk. Migne, *Patrologia Graeca*, CXXXXII, 1105) XII. asırdan kalma bir kilise vardır.

a. Niğbolu savaşına kadar Osmanlı hâkimiyeti. Osmanlıların Rumeli 'deki serî fütûhatları sırasında Tırnova bulgar çarı Sisman 'a (Osmanlı kaynaklarında: Şüşmanüs) âit olduğu bilinen Niğbolu, Tuna boyunun Silistre 'den sonra en müstahkem kalelerinden birini teşkil ediyordu. Nitekim 778 (1376) 'de Bulgaristan 'a giren Osmanlılar, Büyük Niğbolu önünde Sisman 'ı mağlûp etmelerine rağmen, kaleye taarruz etmemişler ve çarı tâbî sıfatı ile yerinde bırakmışlardı. Ancak 789 (1387) 'da Ploçnik 'ten sonra itâatten ayrılan Sisman 'ın, Çandarlı Ali Paşa 'nın bütün ısrarlarına rağmen, Silistre 'nin teslîminde taallül gösterip, yeniden âilesi ile birlikte Niğbolu 'ya kapanması üzerine, kalenin fethine zarûret hâsıl olmuştur. Bununla berâber, Dobruca 'ya hâkim bulunan Dobrotiç 'in oğlu ve halefi Ivanko 'nun ve Eflâk voyvodası Mircea 'nın yardımlarını te'mine muvaffak olan Sisman (bk. Babinger, *Byz.-Osm. Grenzstudien*, *Byz. Zeitschr.*, XXX, 411 v.d., 413, not 13), uzun müddet mukavemet etmiş ise de, Ivanko 'nun ölümü üzerine teslim olmak zorunda kalmıştır. İdrîs Bitlîsî 'nin bildirdiğine göre, 30.000 kişilik bir müfreze ile harekete geçen Çandarlı Ali Paşa [b.bk.]. Sisman 'ın teslimi üzerine, Bulgaristan 'ın son mukavemet merkezi olan Büyük Niğbolu 'yu, Küçük Niğbolu (romence: Nicopoïa) muhâfızlarının gözü önünde zaptetmiş, kaleyi yeniden tâmir ve tahkim etmesini müteâkip, kıralı Murad I. 'a göndermiştir (bk. *Heşt behişt*, Nûruosmâniye kütüp., nr. 3209, 156b; Neşrî, *Cihannümâ*, nşr. Fr. Taeschner, Leipzig, 1951, s. 70, 86; Rûhî Çelebî, *Tevârih-i âl-i Osman*, Oxford, Bodleian Lib. Mss., Marsh, 313, 34a; Sâdeddin, *Tâc al-tavârîḫ*, İstanbul, 1279, I, 113; krş. J. Aschbach, *Geschichte Kaiser Sigmund's*, Hamburg, 1838—1845, I, 94; Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, Prag, 1876, s. 341 v.d.; N. Jorga, *Histoire des Roumains*, Bucarest, 1937, III, 351). Âşık Paşa-zâde (nşr. Fr. Giese, Leipzig, 1929, s. 62) 'nin Niğbolu 'nun 793 (1391) 'te Bayezid tarafından fethedildiğini kaydetmesi (diğer bir fetih tarihi: 792 = 1390, bk. Cantemir, *Histoire de l'Empire othoman*, Paris, 1743, I, 49) Eflâk arâzisinde bulunan Turnu (Tournul, „çöl kalesi", bk. Evliyâ Çelebî, VII, 463) kalesinin zaptı ile alâkalıdır. Öte yandan Angel tarafından ileri sürülen bir fikre göre de. Niğbolu tâcir kıyâfetine sokulmuş Osmanlı askerleri tarafından zaptedilmiştir (bk. *Geschichte der Bulgaren*, s. 460; krş. J. v. Hammer, *Devlet-i osmâniye tarihi*, trc. M. Atâ, I, 280). Bu kayıt Enverî 'de mezkûr olup, bân kızı Mara hakkında verilen haberlere uymaktadır (*Düstûr-nâme*, nşr. M. Halil, İstanbul, 1928, s. 84 v.d.).

Kaynaklardan anlaşıldığına göre, karşı tarafta bulunan Turnu kalesi ile mülhakatını zaptetmek sûretiyle, Niğbolu 'nun emniyetini te'min eden Bayezid yeniden tahkim ve tarsin ettiği kaleyi Doğan Bey 'in emrine vermiştir. Bununla berâber, Tuna hâkimiyeti için girişilen mücâdele sırasında, Nircca bir müddet Silistre 'ye hâkim olmuş ise de (N. Jorga, *ayn. esr.*, III, 347), çok geçmeden, tekrar Bayezid 'in eline geçmiştir.

b. Niğbolu savaşı. Bu sûretle bir Osmanlı üssü hâline gelen Niğbolu, Tuna boyunu kontrolleri altına alarak, Eflâk 'i olduğu gibi, Macaristan 'ı da tehdide başlayan Osmanlıların mütemâdî ilerileyişleri karşısında papa vâsıtası ile hıristiyan âlemine mürâcaat eden Sigismond 'un teşebbüsü üzerine hazırlanan bir haçlı seferi ile de meşhûrdur. Papanın desteği ile tertip edilen bu haçlı seferine hemen bütün garplı şövalye ve asîlzâdeler katılmıştır (mürâcaatın vüs'ati hakkında bk. M. Silberschmidt, *Das Orientalische Problem zur Zeit der Entstehung des Türkischen Reiches nach Venezianischen Quellen*, s. 119; ayrıca bk. Phrantzes, *Chronicon*, nşr. I. Becker, Bonn, 1838, I, 14). Nitekim maiyetinde 1.000 fransız şövalyesi ile 6—7.000 yardımcı ve ücretli asker bulunan Burgonya dukası Jean de Nevers başta olmak üzere, bir çok asîl-zâdelerin maiyetlerindeki alman, ingiliz, italyan ispanyol ve polonyalı şövalyeler ile olduğu gibi, 1394 seferinin intikamını almak isteyen Eflâk voyvodası Mircea ve bir kısım Erdel kuvvetlerinin de iştirâki ile, mevcûdu 100.000 'i bulan (K. Kiss, s. 266; J. Delaville Le Roulx, *ayn. esr.*, I, 265: 120.000; Jireček, *Gesch. d. Bulg.*, s. 355; ayn. mll., *Gesch. d. Serb.*, Gotha, 1918, s. 134: 60.000; *Düstûr-nâme*: 100.000; *Zafer-nâme*, bk. Feridun Bey, *Münşaât*, İstanbul, 1271, s. 122: 80 000; diğer rakamların münâkaşası için bk. A. S. Atiya, *The Crusade of Nicopolis*, London, 1934, trc. E. Uras, Ankara, 1956, s. 70 v.d.) ve türkleri Avrupa 'dan sürmek gâyesini istihdâf eden bir haçlı ordusu, Tuna boyunca ilerileyerek, Vidin, Rabova (Raco) 'yı almalarını müteâkip, 12 eylûl 1396 'da

Niğbolu önüne gelmiş, Venedik ve Rodos gemilerinden mürekkep bir donanmanın da yardımı ile, kaleyi muhâsaraya başlamıştır (bk. İdrîs Bidlîsî, 193b; Şükrullah, *Bahcat al-tavârîḫ*, Nûruosmâniye kütüp., ar. FY 3059, 163b; Froissart, *Chroniques*, nşr. Kervyn de Lettenhove, XV, 249; Vertot, II, 161).

Kale muhâlızı Doğan Bey'in şiddetli müdâfaası ile, 15 gün devam eden Niğbolu muhâsarası sırasında, İstanbul önünde bulunan Bayezid I., haçlıların hareketini dıyar-duymaz muhâsara mancınıklarını yakıp, Şüeâeddin Evrenos Bey'i ileri göndermiş, kendisi de islâm âlemine mürâcaat etmesini müteâkip yanında bulunan 10.000 asker ile yola çıkmış idi. Anadolu ve Rumeli kuvvetlerinin Kara Timurtaş ile şehzâdelerin kumandasında alel'acele toplanıp, Edirne'de kendisine mülâkî olmaları üzerine, 60.000 kişiden mürekkep Osmanlı ordusunun (garp kaynaklarında: 94.000—110.000) başına geçen Bayezid sür'atle Şipka geçidini aşmış ve Tırnova'da Stephan Lazarović ile birleşikten sonra, Osma vâdisinde, Niğbolu ovasına hâkim bir tepede, ordugâhını kurmuştur. Kaynaklardan anlaşıldığına göre, kalenin erzak ve mühimmât durumunu bizzat tesbit eden Bayezid, 25 eylûl 1396 pazartesi günü (Osmanlı kaynaklarında: cuma; İbn al-Cazarî'de: 23 zilhicce 798) Niğbolu önünde vukûa gelen savaşta, mâhirane bir manevra ile, iki kısma ayırdığı ordusunun (Behiştî, *Tarih-i âl-i Osman*, Brit. Mus., nr. Add. 7869, 18b; Neşrî, s. 89) intizamsız akıncı süvârî ve piyâde azabdan ibâret bulunan birinci kısmını tepenin sath-ı mâiline, öncü süvârîler ile bunun ardeı piyâde birlikleri arasındaki ârızalı bir mıntakaya yerleştirdiği gibi, görüş sâhasının dışında, tepenin diğer sath-ı mâilinde toplanmış olup, bizzat kumanda ettiği sipâhîler ve Stephen Lazarović'in kumandasındaki sırpların da dâhil bulunduğu ikinci kısmı da ânî hücûm için pusuya sokmuştur (Neşrî, s. 89; Behiştî, 18b; Dukas, *Bizans tarihi*, tre. Vl. Mirmiroğlu, İstanbul, 1956, s. 31). Ba manevra başlangıçta, bütün şereli kendilerine mâl etmek isteyen fransızlar tarafından anlaşılamamıştır. Nitekim intizamsız gurubu dağıtıp, Bayezid'in kurduğu pusular hizâsında atlarından inmeğe mecbûr edilen fransızlar, yeni doğan bir hilâl gibi, harp nizâmında ilerileyen türkler tarafından sarılmışlardır (Neşrî, s. 89; Behiştî, 18b; Sâdeddin, I, 143). „Niğbolu zafer-nâmesi'ne" göre (Feridun Bey, *Münşaât*, I, 123), Süleyman Çelebî, Çandarlı Ali Paşa, Rumeli beyler-beyi Fîrûz Bey, Malkoç ve Timurtaş Bey'lerin sağ ve Mustafa Çelebî, Anadolu beyler-beyi Timurtaş Paşa, Karaman beylerinden Mehmed, Turhan, Beşir ve Tâhir Bey'lerin sol kolunu teşkîl ettikleri Osmanlı ordusu, her taraftan sardığı fransızların bir kısmını imhâ, kaçanları tâkip etmiştir. Bu savaşta pek çok fransız flaman ve Bavyera şövalye ve asilzâdesi telef olmuş, Le Sire de Couey, Comte de la Marche, Comte d'Eu, Comte de Nevers ve Guy de la Trémoille gibi, zâdegân ise, esir düşmüştür. Bu arada fransızları kurtarmak maksadı ile teşebbüse geçen macarlar, sağ ve sol kanatlarını muhâfazaya me'mûr Mircea ile E. Laczković'in Sigismond'dan nefretlerinden dolayı, maiyetlerindeki Eflâk ve Erdel kuvvetleri ile harp meydanından çekilmeleri üzerine (*Religieux de Saint-Denis*, nşr. Bellaguet. Paris, 1839—1852, II, 508 v. d.; *Livre des faits*, nşr. Buchon, I, 595), mağlûp olmuş ve gemilere yetişmek için suya atılanların ekserisi Tuna'da boğulmuştur (Şükrullah, 163b; Behiştî, 19a; *Religieux de Saint-Denis*, II, 512 v.d.; Froissart, nşr. Kervyn, XV, 318; Schiltberger, *Reisebuch*, nşr. Langmantel, s. 5 v.d.; Vertot, II, 268); geri kalanlardan bir kısmı imhâ, bir kısmı da esir edilmiştir (Enverî, s. 89; İdrîs Bidlîsî, 198a; Mehmed b. Hâcî Halîl el-Konevî, *Tarih-i âl-i Osman*, Paris, Bibl. Nat., Mss. pers, nr. 1394, 36a; Neşrî, s. 90). Froissart ile Morosini'ye göre, muhârebeye devam etmek teşebbüsünde bulunmayan Sigismond (*Oeuvres inédites d'Eustache Deschamps*, nşr. Tarbé, I, 166). Schiltberger (s. 7)'e göre, St. Lazarović'in müdâhalesi ile çekilmiş (krş. Jireček, *ayn. esr.*, s. 355) ve maiyetindeki alman zâdegânının, bilhassa Rodos „üstâd-ı âzamının", gayreti ile canını kurtarmağa muvaffak olarak, bir sandal ile Tuna munsabında bulunan müttefik donanmasına sığınmıştır (Chalcondile, *L'Histoire de la décadence de l'Empire Grec*, tre. B. de V. Bourbonnois, Paris, 1620, I, 40).

Niğbolu'da esir düşenlerden bir kısmı önce Edirne'ye, oradan da Gelibolu'ya götürülüp haçlı donanması ile boğazdan geçmekte olan Sigismond ve maiyetindekilere teşhir edildikten sonra (Schiltberger, s. 7), Bursa ve Mihaliç'e nakledilmişler, diğer bir kısmı da Mısır Memlûk sultanı al-Malik al-Ẓâhir Ab Sa'îd Barḳûḳ'a gönderilmişlerdir (İbn al-Furât *Târîḫ al-duval va 'l-mulûk*, nşr. Zurayḳ, Beyrut, 1936—1942, IX, 457, 466; İbn Ḳâzî Şuḥba, *Ẕayl Duval al-islâm*, Bibl. Nat., nr. 1599, II 120b; 'Aynî, *'Iḳd al-cumân fî târîḫ ahl al-zamân*, Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 2396, XX, 6; Schiltberger, s. 8).

Niğbolu'da esir düşen asilzâdeler, sonradan Macaristan, Fransa ve Kıbrıs kıralarının teşebbüsü ve Midilli prensinin kefâleti ile, 200.000 altın florin fidye karşılığı serbest bırakılmışlardır (Froissart, XV, 254, 339; Dukas, s. 31).

Öte yandan Niğbolu muzafferiyetinden elde edilen ganîmetler ve fidyelerden alınan hisseler ile Anadolu ve Rumeli'de bir çok hayrat yaptıran Bayezid'in Niğbolu'da ismine izâfe edilen câmii de (tafsilât için bk. Şükrullah, 163b; İdrîs Bidlîsî, 198a; Muhammed b. Hâcî Halîl el-Konevî, 36a) bu sırada yaptırmış olması muhtemeldir.

c. Osmanlı idâresi. Savaşı müteâkip, akıncı ve sekbanlar yerleştirilmek sûretiyle, uç beylerinin faâliyet merkezi hâline getirilen Niğbolu, serhad livâsı olarak, Osmanlı idâresinde mühim bir rol oynamıştır. Umûmiyetle Tuna geçitlerine hâkim bir noktada, Eflâk'i tehdit eden bir üss mâhiyetini iktisâp eden Niğbolu, Osmanlı pâdişahlarının vakit-vakit Eflâk ve Macaristan seferlerine çıktıkları bir mahal olarak (msl. bk. Dukas, s. 67, 125), Eflâk ve Macar kırallarının taarruzlarına hedef olmuştur. Nitekim Ladislas I. 1444'te Niğbolu'yu muhâsara ettiği gibi, Fâtih zamanında da kazıklı voyvoda Vlad Tezepeş Niğbolu civârına kadar uzayan taarruzlarda bulunmuş idi. Bu savaşlar sırasında Niğbolu beyi Çakırcıbaşı Hamza Bey şehid düşmüştür (Sâdeddin, I, 386 v.d.). Eflâkliler ile macarların Niğbolu'yu istihdâf eden taarruzları uzun müddet devam etmiş olup, 1003 (1595)'te Bâthory Szigmond ve 1007 (1598)'de Eflâk beyi Michael (Michai Viteazul)'un Niğbolu'ya karşı giriştikleri taarruzları zikretmek icâp eder (Peçevî, *Tarih*, İstanbul, 1283, II, 158; Naîmâ, *Tarih*, İstanbul, 1280, I, 205; *Fezleke*, İstanbul, 1287, I, 42). Bilhassa Tuna yalıları muhâfazasına me'mûr olan Bosna beyler-beyi Hâfız Ahmed Paşa'ya Niğbolu yakınında hücûm eden Michael, 20 gün müddetle Niğbolu kalesini muhâsara etmiş, Zagra'dan yardım gelmesi üzerine çekilmek ve Tuna'yı geçmek zorunda kalmıştır (Naîmâ, I, 205). Osmanlı kaynaklarından anlaşıldığına göre, Niğbolu beyleri, ordunun Eflâk'e geçişi sırasında tonbazlar getirip, köprü kurmak ve bunu muhâfaza etmekle vazifeli idiler (Naîmâ, I, 121, 125).

XVII. ve XVIII. asır kaynaklarında Niğbolu ile alâkalı mâlûmâtın azlığına işâret etmek lâzımdır. 1212 (1798)'de vukû bulan Pazvandoğlu isyânı sırasında bu sergerdenin adamı Emin Ağa'nın eline geçen Niğbolu'nun, aynı sene içinde, nehir ve karadan tazyık edilmek sûretiyle, geri alınmış olmasına rağmen, pek çok tahribâta uğradığı anlaşılmaktadır (*Silistre vâlisi Osman Paşa'nın tahrirâtı*, Başvekâlet arşivi, sandık 20, 211/25, s. 2846; krş. Cevdet, *Tarih*, İstanbul, 1294, VI, 231, 262; bk. bir de A. Refik, *Türk idâresinde Bulgaristan*, *Edebiyat fakültesi mecm.*, 1933, VIII, nr. 7, s. 30, vesîka nr. 90). 13 sene sonra, 1225 (27 eylûl 1810)'te türk-rus harbi sırasında rusların taarruzuna mârûz kalan Niğbolu, Abbas ve Mehmed Paşa'ların teslim olmaları üzerine, Kamensky tarafından zaptedilmiştir (Cevdet, IX, 230 v.d.; Jireček, *agn. esr.*, s. 490, 494, 525). 28 mayıs 1812'de Bükreş muâhedesi ile iâde edilen Niğbolu (Noradounghian, II, 89) 1245 (1829)'te yeniden rusların taarruzuna hedef olmuştur. Aynı senenin 18 şubatında Niğbolu önünde bir türk filosunu mağlûp edip (Lutfî, II, 60), 25 temmûzda türk karargâhını basan Govarov, saferin 14'ünde (ağustos 1829), Niğbolu muhâfızı Giridî-zâde mîr-mîrân Mehmed Paşa tarafından mağlûp edilmesine rağmen (Lutfî, II, 81), kaleyi zaptetmiş idi. 14 eylûl 1829'da Edirne'de yapılan muâhede ile Niğbolu'nun (Noradounghian, II, 169) yeniden tahkim edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim 1838'de Balkanlardaki Osmanlı kaleleri hakkında tetkikatta bulunan A. F. Macintosh bir geçit yerinde bulunan Niğbolu'nun ehemmiyetine işâret etmektedir (*A Military tour in European Turkey*, London, 1854, I, 131 v.d.) ki, bu hususa 1838'de kaleyi gören Helmuth von Moltke (*Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei, 1830—1839*, Berlin 1882, trc. H. Örs, Ankara, 1960, s. 332), tarafından da te'yit edilmektedir.

Niğbolu, üçüncü defa olarak, 1877—1878 savaşları sırasında yeniden rusların hücûmuna mârûz kalmıştır. Bilhassa Niğbolu'yu hedef tutan rus ordusunun sağ cenâh kumandanı Krüdener'in 9. kol-ordu ile giriştiği taarruzlar başlangıçta, akamete uğramıştır (bk. *Épisodes et faits Mémorables de la Guerre de Turquie 1877 — 1878 par un Tactieien* Petersburg, 1886, s. 140 v.d.). Ancak Romanya askerinin yardımını te'min etmek sûreti ile 12 temmûzda Niğbolu'yu cenûp ve şark tarafından ihâta eden tepeler önüne gelen Krüdener 13 temmûzda Osmanlı topçusunun işgâli altında bulunan tepelere ateş açtırmış ve topçusunun mahâreti yüzünden büyük bir şecâat ve sebat gösteren Osmanlı askeri ile girişilen savaşlar ayın 16'sına kadar devam etmiştir. Son gün akşam üstü düşmanın televvuku ve bombardıman yüzünden, bir enkaz yığını hâline gelen kaleyi daha ziyâde müdâfaa imkânının mevcût olmadığını gören Rusçuk kol-ordusundan müfrez kuvvetlerin kumandanı Hasan Hayri ve Ahmed Paşa'ların (Talat, *Plevne müdâfaası*, *Askerî mecmua*, sene 2, 1927, sayı 7, s. 3). Sâdık Efendi kumandasında kuvvetli müfrezeler çıkarmak sûretiyle, Vidin tarafına çekilmek teşebbüsleri, Niğbolu muhârebesine iştirâk etmiş olan Romanya askerî kumandanı genera

Mano'nun müdâhalesi ile, akamete uğradığından, kale 16 temmûzda teslim olmuş, Hasan ve Ahmed Paşa'lar ile birlikte, 6.000 türk askeri ruslara esir düşmüştür. Ertesi gün Tuna'nın öbür tarafına geçirilerek, çar Alexsander'in karargâhına götürülen Niğbolu müdâfileri, kendilerini üstün kuvvetlere karşı gösterdikleri şecâat ve besâletten dolayı tebrik eden çar tarafından Rusya'ya gönderilmişlerdir (Osman Nûrî, *Abdülhamid-i sânî ve devr-i saltanatı*, İstanbul, 1327, I, 275 v.d.). Bu sûretle Krüdener tarafından zaptedilen Niğbolu, 13 temmûz 1878 Berlin muâhedesi ile, Bulgaristan prensliğine idhâl edilmiştir (B. Brunswik, *Le traité de Berlin*, Paris, 1878, s. 294).

Teşkilât. Başlangıçtan itibâren Rumeli'deki idârî taksimâtın esâsını teşkil eden livâlardan birinin merkezi olup, Rumeli beylerbeyinin idâresine bağlı bulunan Niğbolu XVI. asrın başlarında yedinci derece bir sancak itibâr olunuyordu (Celâl-zâde, *Ṭabaḳāt al-mamālik va daraḳāt al-masālik*, Üniv. kütüp., nr. TY 5997, 10ª). Niğbolu teşkilâtında muhâfız cemâati, dizdar ve kethüdâ başta olmak üzere, 33 kişiden ibâret olup, kapudan hizmetçileri, Niğbolu ile karşısındaki Hlonik kalesini bekleyen zenberekçiler, okçular, topçular ve Niğbolu'ya tâbî derbendleri muhâfaza ile mükellef halk (Başvekâlet arşivi, *Tapu defteri*, nr. 416, 41ᵇ v.d.; nr. 718, 4b; 439, tür. yer.) ayrı bir mevkî ihrâz eder. Aynı teşkilâta dâhil olup, mühim anlarda korunmak için kaleye giren müslüman cemâatinin (bk. Tayyib Gökbilgin, *Rumeli'de yörükler ...*, İstanbul, 1957, s. 275 v.d., 279 v.d.) avârızdan muâf oldukları eski defterlerde kayıtlıdır (bk. *Niğbolu'nun mufassal vakıfları defteri*, Başvekâlet arşivi, nr. 416, 21ª). Göçebe ve köylü hıristiyanların teşkil ettikleri bir nevî askerî teşkilât olan voynuklar ile Tuna nehri üzerinde kürek çekmek sûretiyle hizmet eden martolosların Niğbolu teşkilâtındaki mühim rollerine burada işâret etmek lâzımdır (*Defter-i voynugât-ı istabl-ı âmire der livâ-i Niğbolu ve Filibe ve Sofya*, Başvekâlet arşivi, *Tapu defteri* nr. 151, s. 127 v.d.; *Defâtir-i mufassal-ı livâ-ı Niğbolu*, Başvekâlet arşivi, *Tapu defteri*, nr. 718, 5ᵇ; nr. 775, s. 39; bk. bir de A. Refik, *Türk idâresinde Bulgaristan, Edeb. fakül. mecm.*, 1933, VIII, sayı 7, s. 66 v.d.). Maiyetinde 11 imam ve hatip bulunup, idârî teşkilâtın başında bulunan Niğbolu kadısının (bk. M. Cevdet, nr. K. 336, s. 60) bir nevî muhtesiplik vazifesini de yapmak suretiyle, iskeleye muâvenet etmesi yanında, köprülerin tâmiri ve muhâfazası ile de meşgûl olduğu görülmektedir (*Tapu defteri*, nr. 416, 41ᵇ; 718, 4ª).

Pâdişah, vezir ve muhtelif paşaların hâsları olmasına rağmen, vesikalarda umûmiyetle mîrlivâ bâsı olarak gösterilen Niğbolu'nun zeâmet ve timarları, başlangıçta 11.500 akçe olup, diğer kâzalar ile birlikte, 321.971 akçeyi buluyordu (*Niğbolu'nun mufassal vakıfları, Tapu defteri*, nr. 416, 1ª). Bununla berâber bir kısmı defterlerde 6.816 akçe olarak gösterilen hâslar (Başvekâlet arşivi, *Tapu defteri*, nr. 439) sonradan 400.000 akçeye çıkmıştır. Bu arada 80 cebeli, 60 zeâmet ve 344 timardan bahsolunmuktadır (*Kanun-nâme-i vilâyet-i Niğbolu*, nşr. Ömer Lutfi Barkan *Osmanlı imparatorluğunda zirâî ekonominin hukukî ve mâlî esasları*, İstanbul, 1945, I, 267, nr. 1 v.d.; krş. Aynî Ali Efendi, *Kavânin-i âl-i Osmân der hulâsa-i mezâmin-i defter-i divân*, İstanbul, 1280, s. 12, 41).

XVI. asrın sonlarında Silistre eyâletine bağlanan Niğbolu kazâsı (Başvekâlet arşivi, 1052 =1642 senesine âit *Tapu defteri*, nr. 775, 2ª; *Yoklama-i eyâlet-i Silistre*, sene: 1211=1796, *Tapu defteri*, nr. 943; Aynî Ali Efendi, *ayn. esr.*, s. 12; krş. Evliyâ Çelebî, III, 330; M. Tayyib Gökbilgin, *Edirne ve Paşa livâları*, s. 177, 449), 1848'e kadar bu durumunu muhâfaza etmiştir (T. X. Bienchi, *Le premier annuaire impérial de l'Empire ottoman*, Paris, 1848, s. 42).

Abdülâziz devrinde teşkil edilen Tuna vilâyetinin Rusçuk sancağına Niğbolu bir kazâ olarak bağlanmış idi (*Tuna vilâyeti sâlnâmesi*, sene 1286, s. 42; 1289, s. 52; 1290, s. 54; 1291, s. 64; 1292, s. 68; 1293, s. 73; 1294, s. 75). XIX. asrın sonlarında kasabada belediye dâiresi, rüâumât idâresi, idâre-i nehriye ve mekteb-i rüşdiye bulunuyordu.

Osmanlı devri nâhiye ve mahalleleri. Niğbolu'nun nâhiyeleri, gerek 895 tarihli vakfiyede (M. Cevdet, O. 71) ve gerekse Rüstem Paşa'nın ikinci sadâretinde yapılan bir tahrir defterinde gösterilmiştir: nefs-i Niğbolu, İvrace, İzladi, Lofça, Tırnova, Çernova, Hezargrad, Şumnu, Yanbolu, Zagre-i Yenice, Zagre-i Eski-Hisar. Aynı defterlerde, Niğbolu, Hlonik Ziştovi, Tırnova, Totraken, Çernova, Yergöğü-Berü-Yaka, Yergöğü-Öte-Yaka isimleri ile zikredilen Niğbolu kaleleri de sayılmaktadır (Başvekâlet arşivi, *Tapu defteri*, nr. 382, 1ª; *Fihrist-i nevâhi-i livâ-i Niğbolu*, Başvekâlet arşivi, sene 986, *Tapu defteri* nr. 467, 1ª). Karyeleri hakkındaki listeler ise büyük yekûna bâlig olmaktadır (*Tapu defteri*, nr. 382, 943; nr. 718, 1ª; Başvekâlet arşivi, 994 tarihli akıncı tahrir defteri, nr. 625).

Niğbolu'nun vâridâtı. XVI asrın ilk yarısında Mihal-oğlu Ali Bey-zâde Mehmed

Bey'in tasarrufunda bulunan Niğbolu kalesinin senelik hâsılâtı 457.000 akçe idi (Topkapısarayı müzesi arşivi, nr. 9.772; krş. Ö. L. Barkan, *h. 993—934, m. 1527—1528 mâlî yılına âit bütçe örneği: bütçe cetveli ve ekleri, İktisat fakültesi mecm.*, 1953—1954, XV, nr. 1—4, s. 303). Bununla berâber, bu mıkdarın 603.000 akçeye kadar çıktığı da bilinmektedir (bk. T. M. Gökbilgin, *Kanûnî Sultan Süleyman devri başlarında Rumeli eyâleti, livâları, şehir ve kasabaları, Belleten*, 1956, XX, sayı 78, s. 252). Bu arada Niğbolu iskelesine gelip, vâridâtın esâsını teşkil eden Eflâk tuzlarına da işâret etmek icâp eder (*Defâtir-i mufassal-ı livâ-i Niğbolu, Tapu defteri*, nr. 718, 4a; krş. Kanûnnâmeler: J. v. Hammer, *Des osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung*, Wien, 1815, s. 292, 306). Vesîkalara göre, Niğbolu livâsı tuz iskelelerinin senelik varidâtı, 450.000 akçeye çıkan gümrük iskelesi ile birlikte, umûm Niğbolu vâridâtının 766.666 akçeye, nefs-i Niğbolu'nun senelik vâridâtının ise, 133.333 akçeye çıktığı görülmektedir (bk. *Tapu defteri*, nr. 718, 2b, 3a). Bununla berâber, Rumeli'nin şehir ve kasabalarını gösteren defterde (T. Gökbilgin, *göst. yer.*) nefs-i Niğbolu'nun vâridâtı 230.686 akçe olarak gösterilmektedir (diğer rakamlar hakkında bk. Başvekâlet arşivi, *Tapu defteri*, nr. 467, sene: 986, 1a; *Tapu defteri*, nr. 718, 4a). Burada bahis mevzuu olan tuz, Niğbolu'nun tuz anbarlarında toplandıktan sonra, Osma köprüsü üzerinden Edirne ve İstanbul'a sevkediliyordu Niğbolu'nun iktisâdî durumu ile yakın alâkası bilinen bu beledî köprüler ile meşgûl olan Niğbolu kadısı tuzların anbarlara konulmasına bizzat nezâret ederdi (*Tapu defteri*, nr. 416, 41b ve nr. 718, 4a). Diğer taraftan *Kanûn-nâme-i vilâyet-i Niğbolu*'da mezkûr kovan rüsûmu sancak beyi, su-başı ve timar erleri tarafından paylaşılıyordu (Ö. L. Barkan, *Osmanlı imparatorluğunda zirâî ekonominin hukûkî ve mâlî esâsları*, I, 268, nr. 11).

N i ğ b o l u ş e h r i. Niğbolu'nun orta çağdan kalıp, bütün şehri ihâta eden çift sûru ile kuvvetli burcları, önce Çandarlı Ali Paşa ve bir müddet sonra da Bayezid I. tarafından, tâmir ve tahkim edilmiştir (yk. bk.). 1007 (1598)'de Hâfız Ahmed Paşa tarafından, tâmir edildiği anlaşılan Niğbolu'nun (Naîmâ, I, 206), hâlî ve issız yerler yanında pek çok bağ ve bahçeyi hâvî olduğu anlaşılmaktadır (*Tapu defteri*, nr. 718, 7a). Nitekim XVII. asrın ikinci yarısında çam tahtasından mâmûl evleri ile Niğbolu'yu tasvir eden Kâtib Çelebî, bağ ve bahçelerine işâret ettikten sonra, şehrin câmileri ile üç yerde mevcût hamamlarını ve yüksek bir tepede bir kapılı olan taş hisarını zikretmektedir (bk. *Cihannümâ*, Topkapı sarayı, Revan köşkü kütüp., nr. 1629, 270b; krş. Mustafa b. Abdullah Hadschi Chalfa, *Rumeli und Bosna*, nşr. J. v. Hammer, Wien, 1812, s. 39 v.d.).

1052 tarihli tapu defterinde (Başvekâlet arşivi, nr. 775, 2a) zikredilen 3.707 hâneye mukabil, Niğbolu'nun mufassal vakıflarını gösteren defterde (*Tapu defteri*, nr. 416), kale içindekiler ile birlikte, nefs-i Niğbolu'nun 20 mahallesinde 463 müslim ve 25 mahallesinde ise, 396 hıristiyan hânesi kayıtlıdır. 1062 tarihli nüfus defterinde (M. Cevdet, B. 21, s. 16) Niğbolu kazâsı için verilen 697 hâne sayısından da anlaşılacağı gibi, zamanla Niğbolu kazâsı için verilen 697 hâne sayısından da anlaşılacağı gibi, zamanla Niğbolu mahalleleri azalmağa başlamıştır. Nüfusu ise hâne başına 5 olmak üzere, 4.300—3.500 olarak kabûl etmek mümkündür. Yine aynı vesîkalardan anlaşıldığına göre, Niğbolu'da çok sayıda mûsevî bulunuyordu. Kaynaklarda İstanbul'dan gelenler olduğu gibi, alman (cemâat-i yahudiyân-ı alman), Budin ve frenk yahudilerine dâir kayıtlar vardır (Başvekâlet arşivi, *Evkaf defteri*, nr. 382). Aynı vesîkalar Niğbolu'nun kervansaray ve dükkânlarında ikamet eden dubrovniklilerden (ragusalılar) bahsetmektedir. Bu arada Niğbolu'da mukîm cemâatlerden pavlikyanlara da işâret etmek icâp eder (bk. *Kariye-i pavlikân*, *Tapu defteri*, nr. 417; krş. Jireček, *ayn. esr.*, s. 464). Niğbolu XVIII. asrın sonuna kadar ticârî ve iktisâdî ehemmiyetini muhâfaza etmiş görünmektedir. 1212 (1897) senesine âit olup, Tuna şehirleri hakkında kıymetli mâlûmat veren bir risâle (bk. M. Cevdet, K. 138, 19a) henüz bütün şehri ihâta eden sûrlarının metin ve müstahkem olduğunu belirttiği Niğbolu'yu bir ticâret şehri olarak tasvir etmektedir.

Niğbolu'nun XIX. asrın ilk yarısında bir geçit yeri olarak taşıdığı ehemmiyet ve bir tepe üzerinde bulunan kalesinin sağlamlığı önce 1829'dan evvel burayı gezen Felix de Beaujour (*Voyage militaire dans l'Empire ottoman* Paris, 1829, I, 444 v.d.), sonra 1836'da Balkanlar'daki Osmanlı kaleleri hakkında mâlûmat veren A. F. Macintosh tarafından belirtilmiştir (*göst. yr.*) ve bu husûs 1837'de Mahmud II.'un maiyetinde bu mıntakada dolaşan H. von Moltke tarafından te'yit edilmiştir. Bu sonuncusu 1839'da yeniden gezdiği Niğbolu kalesinin sağlamlığına da işâret etmektedir (G. Rosen, *Geschichte der Türkei...*, Leipzig, 1866, I, 234; *Briefe...*, trc. H. Örs, s. 332).

Bununla berâber, iki rus istilâsını müteâkip (yk. bk.) Niğbolu eski ehemmiyetini tamâmen

kaybetmiş ve ahâlisi fakirleşmiştir. Nitekim 1850'den evvel Niğbolu'ya giden Alexis de Valon artık hiç bir önemi kalmayan şehrin bu husûsiyetine işâret ettiği gibi (bk. *Une année dans le Levant*, Paris, 1850, s. 200), 1853'te Niğbolu'yu ziyâret eden Boucher de Perthes de aşağı ve yukarı olarak ayırdığı Niğbolu evlerinin harâp durumunu tasvir edip, müslüman halkının fakirliğini belirtmektedir (bk. *Voyage à Constantinople* Paris, 1855, II, 429—431 v.d.) Tuna vilâyeti teşkilâtında yeni bir hamleye girişilen Niğbolu'nun XIX. asrın ikinci yarısında İdâre-i nehriye emrinde bulunan 100 tûecar gemisine senede 506 milyon kile zahîre yükleniyordu (bk. *Sâlnâme-i vilâyet-i Tuna*, sene 1286, 1290—1294).

Bugün bir çift kemerli kapı ile son türk-rus harbine kadar tam bir hâlde olduğu tahmin edilen yukarı sûrların ve istihkâmların bir kaç parçası mevcuttur. 1931/1932'de 5.000'i bulan Niğbolu nüfusunun 3.000'ini türk ve 2.000'ini bulgarlar teşkil ediyordu. Bulgar hukûmeti tarafından yayınlanan en son istatistiklere göre, ekseriyeti teşkil eden ortodoks hıristiyanlar istisnâ edilecek olursa, türkler en kuvvetli ekalliyet olarak, katolik, protestan, yahudi, rum ve ermenilerden altı kere daha fazladır (son yapılan bir tetkik seyâhati için bk. A S. Atiya, trk. tre., s. 143).

Bibliyografya: Metinde ismi geçen eserlerden başka bk. Brunn, *Geographische Anmerkungen zum Reisebuch von Schiltberger* (1869 tab.), II, 271; F. Hertzberg, *Geschichte der Byzantiner und des osmanischen Reiches* (Berlin, 1883), s. 505, 518, 519, 521; Gibbons, *Osmanlı imparatorluğunun kuruluşu* (tre. R. Hulûsî), İstanbul, 1928, s. 150, 187—200.—Niğbolu savaşı hakkında bk. A. Brauner, *Die Schlacht bei Nikopolis, 1396* (Breslau 1876); Köhler, *Die Schlachten bei Nikopoli und Warna* (Breslau, 1882); H. Kiss *A'Nicapolye ulkozet, Magyar Academiai ertestito* (1896), I; J. Delaville le Roulx, *La France en Orient au XIVe siècle* (Paris, 1886), I, 211—334.—Seyahatnâmeler hakkında bk. Hans Dernschwam, *Tagebuch einer reise nach Konstantinopel und Kleinasien* (1553—1555), (nşr. Fr. Babinger), s. 6; Nicolas de Nicolay, *Les Navigations* (Anvers, 1577), s. 264; E. Spencer, *Travels in European Turkey in 1850* (London, 1851), II, 400 v.d. Bk. bir de L. de Launay, *La Bulgarie d'hier et de demain* (Paris, 1907), s. 100.—Teşkilât ile alâkalı kayoaklar metinde gösterilmiştir. Bk. bir de Le Comte de Marsigli, *L'état militaire de l'Empire ottoman* (Amsterdam, 1732), s. 128; M. Tayyib Gökbilgin *Edirne ve Paşa livâsı* (İstanbul, 1952), s. 100, 156 v.d., 177 182 266, 363, 373, 434, 440, 444, 449, 457, 505 v. d.

(M. C. ŞEHÂBEDDİN TEKİNDAĞ.)

NİĞDE, iç Anadolu'nun cenûb-i şarkîsinde vilâyet merkezi bir şehir (18.010 nüfus) olup, Kayseri—Ulukışla demir-yolu üzerinde, muntazam kara yolları ile bağlı olduğu Kayseri'ye 133, Konya'ya 250, Ankara'ya 335 ve Adana'ya 209 km. mesâfede, deniz seviyesinden 1.190 m. irtifâda (kale tepesinin râkımı 1.250) bulunur.

Şehrin adına eldeki kaynaklarda yakın orta çağa kadar rastlanmamakla berâber, Kayseri gibi mühim bir merkezi ve onun Sivas ve Amasya'ya kadar uzanan hinterlandını Toros dağlarının Külek boğazı [b. bk.] üzerinden Adana ovasına, Akdeniz kıyılarına ve Suriye'ye bağlayan ana yol üstünde, bu yola hâkim ve müdâfaaya elverişli bir mevkîde her hangi bir iskân noktasının mevcut bulunmamış olması az muhtemel görünür; sözü geçen yol, şehrin garbında hemen yükselen ve volkanik menşe'li Melendiz dağları kütlesi ile, şarkta orta Torosların bir cüz'ünü teşkil eden eski yapılı dağlar (Üç-Kapılar [Üç-Kapılı] dağı, v.b.) arasında, şimâlden cenûba doğru akan Niğde suyunun (daha doğrusu, orta çağda olduğu gibi, bugün de yerinde söylenen adı ile Kara-Su) dar vâdisine girmekte ve bu vâdinin cenûpta iç Anadolu ovalarına açılmak üzere olduğu yerde, üstüne Niğde hisarının kurulduğu ve şehrin eski nüvesinin yer aldığı tepenin eteğinden geçmektedir. Bununla berâber, Kayseri—Adana caddesi üzerinde varlığı bilinen mevkîler arasında bölge merkezi rolünü Tyana şehri oynamakta idi ki, arap kaynaklarında ismi Ṭavâna olarak geçen bu beldenin, kara yolu ile Niğde'nin 23 km cenûb-i garbîsinde, şimdiki Kemer-Hisar kasabası yerinde bulunduğu anlaşılıyor. Ṭavâna 88 (707) senesinde müslümanlar eline geçmiş, daha sonra halîfe al-Ma'mûn tarafından 217 (832)'de tâmir edilmiş ise de, müteâkip asırlarda gerileyerek, yerini, Niğde ve Bor gibi, suyu bol şehirlere bırakmış idi. Bu değişikliklerin ne zaman vukua geldiği husûsunde elimizde hiç bir bilgi bulunmamaktadır. Niğde'nin kurulduğu yerde eski çağ anıtlarını ihtivâ eden bir şehrin mevcûdiyetine dâir kat'î bir arkeolojik delîl de yoktur. 1834'te burayı ziyâret etmiş olan Texier, islâm eserlerinin çokluğuna karşılık hiç bir eski çağ eseri bulunmadığını kaydeder. Bununla berâber, 1813'te buradan geçen Mc Donald Kinneir „sûrların henüz ayakta duran kısmının her hâlde eski" olduğunu ve „yıkılan taşlar arasında, sokaklara yayıl-

mış mermer sütûnlara, sütûn başlıklarına ve kaidelerine" rastlandığını söyler. A. Gabriel, eski eserlere âit mâlzemenin, sonraki inşâatta kullanılması netîcesinde, çabuk ortadan kalkabileceğini mümkün görmekle berâber, eğer Niğde kadîm bir şehrin yerini almış ise, bu şehrin teşhis edilmesi gerektiğini ileri sürmekte, eski kaynaklarda ise, yukarıda sözü geçen ana yol üzerinde Niğde'nin yerine tekabül eden bir beldenin ismine rastlanmamaktadır.

Şehrin adı ilk defa Nakîdâ (İbn Bîbî, *göst. yer.* نكيدا, kitâbelerde de XVI. asra kadar böyle; Yâḳût, *Mu'cam*, nşr. Wüstenfeld, IV, 811) veya Nekîde şeklinde geçer. Bununla berâber, نيكده yazılışı daha XIV. asırda Ḥamd Allâh Mustavfî (*Nuzhat al-ḳulûb*, *GMS*, XXXIII, 199)'de görülmektedir. Bu son şekilde د harfi *k* veya *g* okunabilir (Nikde veya Nigde). Türkiye'de latin alfabesinin kabûlünden (1928) beri, şehrin ismi bugünkü okunuşuna uygun olarak, Niğde yazılıyor. Bu ismin nereden geldiği de bilinmemektedir. Kinneir tarafından Niğde isminin Cadyna'dan iştikak ettirilmesi hiç bir esâsa dayanmaz görünüyor. Bundan başka Niğde adı ile Taş-Eli ülkesinin Akdeniz kıyısında Anemurion (Anamur) şehri şarkında Boz-Yazı deresi ağzında bulunan ve basılmış sikkeleri bilinen (Ramsay, s. 382) kadîm Nagidos arasında bir münâsebet kurulmak istenmiş, nagidosluların iç Anadolu'da te'sis ettikleri bir iskân mevkiine ana beldenin adını vermeleri mümkün görülmüştür.

Şehrin ismi ilk defa Anadolu Selçuklu devleti arâzisinin 581 (1181)'e doğru, Kılıç Arslan II.'ın oğulları arasında taksimi sırasında ve Melik Arslan Şah'a verilmesi münâsebeti ile, zikredilmektedir (İbn Bîbî, nşr. Houtsma, *Recueil des textes relatif à l'histoire des Seldjoucides*, IV, 11). Niğde'nin şarkî Roma imparatorluğundan önce Dânişmendîler eli ile fethedilmiş olduğuna dâir rivâyet (Evliyâ Çelebî, *Seyâhat-nâme*, III, 183) hakikate uyabilir ise de, muâsır kaynaklarda bundan açıkça bahsedilmiyor. XIII. asrın başlarından Sultan 'İzz al-Dîn Kaykâ'üs I. Niğde'ye emîr-âhûr Zayn al-Dîn Başâra'yı vâli tâyin etti (İbn Bîbî, *göst. yer.*, s. 44) ki bu zât Sultan 'Alâ' al-Dîn Kayḳubâd zamanında, Niğde'nin mimârî eserleri arasında en eskisi sayılan ve hükümdârın ismini taşıyan câmii inşâ ettirmiştir. Başâra'nın azil ve idâmından sonra Niğde, Ḫvârizm'den gelerek, Sulçuklu hükümdârına sığınmış bulunan türkmen başbuğlarından İlan Yabgu'ya iktâ edildi (İbn Bîbî, s. 192: ايلغو). 'Alâ' al-Dîn Kayḳubâd zamanında Niğde büyük bir inkişâf gösterdi. XIII. asırda Niğde Selçuklu devletinin büyük bir askerî bölgesine merkez (*ser-leşkerî*) rolü oynuyordu. Kılıç Arslan IV. zamanında bu makamı İbn al-Ḫaṭîr Mas'ûd işgâl etmekte idi. 664 (1266)'e doğru, Kılıç Arslan moğullar tarafından Mu'în al-Dîn Parvâne vâsıtası ile öldürüldükten sonra, genç Kayḫusrav III. Niğde'ye getirildi (1276). Mısırlıların yardımına güvenerek, moğulların hâkimiyetinden kurtulmak isteyen vâli sonunda boyun eğmek zorunda kaldı (İbn Bîbî; Weil, *Geschichte der Chalifen*, IV, 80 v.d.). İlhanlılar bir moğul (türkmen?) kabîlesini, Niğde civârındaki geçitlerin korunması maksadı ile, buraya iskân ettiler. XIV. asrın ilk yarısında İlhanlılar nâmına Anadolu topraklarını îdâre eden Eretna [b. bk.] zamanında, sözü geçen kabîlenin reislerinden Sunkur Bey (Sungur Ağa) Niğde'ye sâhip bulunuyordu ki, hâlâ kendi ismini taşıyan câmiin bânîsidir. İbn Baṭṭûṭa'nın Niğde'yi ziyâreti (1333'e doğru) bu sıraya rastlar. Seyyâh „Irak pâdişahına tâbî" olarak zikrettiği şehir için „büyük ve nüfusu çok ise de, bir kısmı vîran" demekte; Sungur Ağa'nın adından bahsetmemektedir (*Seyâhat-nâme-i İbn Baṭṭûṭa*, trc. Mehmed Şerîf, İstanbul, 1335, s. 325). P. Wittek (*EI*, bk. mad. NİĞDE) bu şehirde 832 (1332) senesinde ölen ve Selçuklu hânedânına mensûp Hudâvend Hatun'un Niğde'de yaşamış olmakla berâber, muhtemel olarak burada hüküm sürmemiş olduğunu, eğer türbesine 1344 senesinde gömülen kadın kendi kızı ise, bunun sandûkası üzerinde babası olarak zikredilen emîr Şücâeddin'in zevcesi olması icâp ettiğini, bu zâtın Bulgar dağında arâzisi bulunduğunu (krş. al-'Umarî, nşr. Taschner, s. 31; Sa'd al-Dîn I, 517; İdrîsî'den naklen), hattâ Kâtib Çelebî (*Cihan-nümâ*, s. 618)'ye göre, Ulu-Kışla kazâsına Şuebâ' al-Dîn denildiğini kaydetmektedir. Sungur Ağa'nın mahallî hâkimiyeti sonunda Niğde, muhtel olarak, Karamanlıların tecâvüzüne uğramış ve onların eline geçmiş ve Eretnalılara karşı (1379'a doğru) müdâfaa edilmiş ('Azîz b. Ardaşîr, *Bazm u razm*, s. 144 v.d.) ve 793 — 800 (1390 — 1398) tarihlerine doğru Yıldırım Bayezid'in eline geçmiş olmakla berâber, yine Karamanlılara iâde edilip, Kadı Burhâneddin'in taarruzlarına rağmen, onların elinde kalmıştır (*Bazm u razm*, s. 424, 523). Timur istilâsından sonra Karamanlılar nufûz sâhalarını Kayseri civârına kadar genişletmiş oldukları için, Niğde tecâvüze uğrayan ve elden-ele geçen bir hudut kalesi durumundan kurtulmuş, mimârî değeri yüksek binâlar ile süslenmiştir. Bu arada yalnız kısa bir müddet içinde 822 (1419)'de Mısır Memlûk sultanı al-Malik al-Mu'ayyad'in oğlu İbrâhîm'in eline geçmiş, yalnız iç-kale 27 gün dayanmıştır (Weil, *agn. esr.*, V, 146 v.d.). XV. as-

rın ikinci yarısında Konya'yı kaybeden Karaman-oğullarının elinde daha bir kaç sene kalan Niğde, nihâyet Fâtih Sultan Mehmed devrinde 875 (1470)'te Osmanlı kumandanı İshak Paşa tarafından zaptedildi ve şehrin kalesi tâmir edildi.

Osmanlı hâkimiyeti altında Niğde Karaman beyler-beyliğine (sonra Konya vilâyetine) tâbî bir sancağa merkez teşkil etmekte idi. *Cihannümâ*'da Niğde üç kat hisarlı, bağlı-bahçeli, suyu bol bir şehir olarak tasvir edilmektedir. Bununla berâber, şehrin geçmiş asırlarda mâruz kaldığı istilâların tahribâtını tamâmiyle telâfî edemediği, Kayseri ve Konya gibi merkezler tarafından gölgelendiği ve XVII. asırda celâlî eşkiyâlarından zarar gördüğü anlaşılıyor. XVIII. asrın başında buradan geçen P. Lucas ismini Niguedée olarak kaydettiği şehrin, önce çok büyük iken, şimdi burada az şey kaldığı ve hattâ her gün bir az daha harâp olduğunu söylemektedir (*Deuxième voyage*, Paris, 1712, s. 182). 1720'ye doğru, sadrâzam İbrahim Paşa, Ürgüp kazâsı dâhilinde kendi doğum yeri olan Muşkara'yı „Nev-şehir" hâline koyunca, Niğde, Develi Kara-Hisar kalelerinin muhâfızlarına âit hakları yeni te'sise verdi (J. v. Hammer, *GOR*, IV, 250 v.d.). XIX. asrın ilk yarısında Texier, şehrin harâbe hâlinde bir hisarın etrâfında yer aldığını, şehir mülhakatının civar tepeler üzerinde ayrı mahalleler meydana getirdiğini kaydeder. Onun ifâdesine göre, Niğde o sırada sâdece bir müteselllim tarafından idâre edilmekte idi. Şehrin nüfusu bu devirde Hamilton (*Researches*, II, 97) tarafından ancak 6.000 olarak tahmin edilmiştir. XIX. asrın sonlarına âit kaynaklarda Niğde'nin Tepe-Viran, Kaya-Başı ve Şehir-İçi adı ile başlıca üç ayrı parçadan meydana geldiği, evlerinin ekseriyetle iyi bir yapı taşından inşâ edilmiş bulunduğu, havasının iyi olduğu, fakat adları geçen üç kısım arasında geniş bir düzlüğü kaplayan bir mezarlığın şehir manzarasına kasvet verdiği zikredilir. Cuinet şehirde 84 câmi ve mescid, 36 medrese, 1 kütüphâne, 3 kilise ve 6 hamam bulunduğunu kaydeder. Bu sırada şehir nüfusu 10.000 kadar tahmin olunuyordu Kaya-Başı semtinde yer alan hıristiyan mahallelerinde yaşayan nüfus, büyük ekseriyeti ile türkçe konuşan rûm ortodokslardan mürekkep idi ki, bunlar 1923'ten sonra mübâdele yolu ile Yunanistan'a nakledilerek, yerlerine cenûbî Makedonya'dan gelen muhâcirler iskân olunmuştur. 1927'de yapılan ilk nüfus sayımında Niğde'nin nüfusu 9.463 olarak tesbit edilmiş idi. Bu nüfus daha sonraki devrelerde hafif bir artma göstererek, 1935'te 12.400, 1950'de 13.500 ve 1955'te 14.693 olmuştur. Niğde, Aksaray, Bor, Çam-Ardı ve Ulu-Kışla kazâlarını ihtivâ eden Niğde vilâyeti ise, 15.257 km². arâzi üzerinde, 1960 sayımına göre, 284.600 nüfusa sâhip bulunuyordu. 1932 senesinde demiryoluna kavuşan Niğde, bu vâsıta ile Anadolu'nun iki esaslı hattına, Ulu-Kışla ve Boğaz-Köprü (Kayseri yakınında)'de bağlanmıştır.

Bugünkü Niğde iç Anadolu çevresindeki şehirler zincirinin bir halkasını teşkil eder. Şehrin eski çekirdeği şarkta şimdi demiryolunun geçtiği bahçelik bir vâdiye hâkim, şimâl—cenûp istikametli basık bir tepe üzerinde bulunur; burası Alâeddin mahallesi denilen içkaleye ve bunun şimâlindeki Tepe-Viran mahallesine tekabül eder ki, hisar harâbesi, Alâeddin ve Sungur Bey câmileri buradadır. A. Gabriel, şehrin içindeki köprülerden ve bostan dolaplarından bahseden seyyâh İbn Battûta'nın ifâdesine dayanarak, orta çağda Niğde'nin daha şarkta, derenin karşı tarafında da devâm etmiş olmasını muhtemel görüyor. Bu eski çekirdeğin garbında, büyük bir cadde etrâfında vilâyet konağı ve lise binâsı ile berâber, yeni yapılar ihtivâ eden kısım gelmektedir ki, eski kümbedler ile Karamanlılar devrinden kalma Ak-medrese buradadır ve burada vaktiyle Niğde'nin ortasını kaplayan meşhûr mezarlık tamâmiyle kaldırılmış olup, yerinde cenûba doğru bahçeler uzanmaktadır. Bu esas kısmın daha garbında ise, yamaçlara doğru Kaya-Başı mahallesi bulunur ki, A. Gabriel, *Cihan-nümâ*'da şehirden ayrı ve sonradan kurulmuş diye kaydedilen büyük mahallenin burası olmasını muhtemel görmektedir. P. Lucas tarafından zikredilen eski rûm ve ermeni kilisesi burada olmalı idi. Bununla berâber, böyle bir kilise çoktan ortadan kalkmış, yerini XIX. asırda yapılmış, değersiz mâbedler almıştır. Nihâyet daha garpta yükselen dağ yamaçlarında, şehre yakın bir takım köyler yer almaktadır.

Eski eserler ve âbideler. Niğde'de mevcut eski mimârî eserlerinin esâslı bir şekilde tetkiki ve planlarının alınması A. Gabriel tarafından başarılmıştır. *Cihannümâ*'de bahsedilen ve şüphesiz daha o sırada kısmen harâp bulunan „üç katlı sûr" şehrin eski çekirdeğini teşkil eden tepeyi kuşatıyordu. Bugün dış sûrlardan ancak bir kaç duvar parçası kalmıştır. Buna mukabil şimâlde, tepenin en yüksek yerinde iç kısmı tamâmiyle harâp olmuş bulunmakla berâber, dışarıdan iyi muhâfaza edilmiş görünen bir iç-kale (hisar) mevcuttur. A. Gabriel, sûrların muhtemel olarak 'Alâ' al-Dîn Kayḳubâd zamanında yaptırılmış olduğunu, hisarın ise, belki yine o devirde inşâ edilmiş bir yapı yerinde daha sonra yükseldiğini, saat kulesinin de muhtemelen eski bir

burc üzerinde kurulmuş olduğunu kaydetmektedir. Bilindiği gibi, Niğde kalesi son olarak Fâtih Sultan Mehmed zamanında, İshak Paşa tarafından tâmir edilmiş idi. Bu kısımda şimâlden cenûba doğru ilk olarak Kale câmii denilen Rahmâniye câmiine rastlanır ki, 1160 (1747) tarihinde Abdurrahman Şeref Paşa isminde bir zât tarafından yaptırılmış olan bu basit binânın kale dâhilinde eski bir câmiin yerini almış olduğu rivâyet edilmektedir. Bunun cenûbunda Alâeddin câmii de denilen büyük bir câmi bulunmakta olup, 620 (1223)'de inşâ edilen, müstatile yakın dört köşeli bir yapıdır. Mimârı Şiddîk b. Maḥmûd olan câmiin şark tarafındaki büyük kapısı gâyet itinâlı bir tarzda süslenmiş olup, sekiz köşeli bir kâide üzerine oturan üstüvânî şekilli bir minâresi bulunmaktadır. Alâeddin câmii hâlen mâbed olarak kullanılmamakta ise de, içi ve dışı iyi bir hâldedir. Yukarı şehrin cenûp kapısı önünde Sungur Bey câmii yükselir. 736 (1335/1336)'ya doğru, rivâyete göre, Sungur Bey tarafından inşâ edilmiş olan bu câmi, Karamanlı Kasım ve Pîr Ahmed Bey'ler ismine kitâbeler taşımakta, muetatil şekilli sahn 24 ağaç sütûna dayanan tahta bir tavan ile örtülmüş bulunmakta olup, rivâyete, göre, XVIII. asırda yanan câmiin yıkılan kubbesi yerine ahşap bir çatı inşâ edilmiştir. Süslü cümle kapılarının kitâbeleri silinmiş, harâp olmuş bulunan iki minâresi yerine sonradan bir yeni minâre yapılmıştır. Doğrudan-doğruya câmiin içine açılan ve binânın bânîsi için hazırlanmış olduğu anlaşılan türbe hâlen tamâmiyle boş olup, eski bir sandûkanın izi de görülmemektedir. Bu câmie bitişik ve A. Gabriel'e göre, XVII. asırdan daha eski bir devre çıkmamakta olan bedestan binâsı son zamanlarda mezbaha ve askerî depo olarak kullanılmış idi.

Şehrin orta kısmında bulunan Ak-medrese, Karamanlılar devrinde 812 (1409) tarihinde inşâ edilmiş olup, iki katlı medrese yapılarının mükemmel bir nümûnesini teşkil eder ve hâlen çok iyi bir şekilde onarılmış olup, Niğde müzesi olarak kullanılmaktadır. Şehrin şimâl-i şarkîsinde Niğde lisesinin bulunduğu geniş bahçe içinde üç türbe (künbed) vardır ki, bunlardan en büyüğü ve en iyi muhâfaza edilmiş olanı Hudâvend türbesi ismini taşır. Binâ 712 (1312) senesinde inşâ edilmiş olup, ismi mezar kitâbesinde yazılı olan Hudâvend Hatun 732 (1331)'de buraya gömülmüştür ve türbenin içinde daha üç mezar bulunmaktadır. Bu türbenin Sultan Ahmed I.'in kızı olup, gûyâ hacca giderken burada vefat eden Fâtıma Sultan için inşâ edildiği tamâmiyle bir hayâl eseri olarak, Texier tarafından ileri sürülmüş ve bu rivâyet daha sonradan da tekrarlanmıştır (Saladin, *Manuel d'art musulman*, s. 543). Niğde'nin diğer yapıları arasında şehrin şimâl tarafında Paşa câmii (IX.=XV. asırda Ali Paşa isminde bir zât tarafından inşâ ve oğlu Murad Paşa tarafından tevsî edilmiş, tâmir kitâbesi 1327), orta kısımda Dış câmii (X.=XVI. asırda yapılmış daha büyük bir Osmanlı câmii), şark tarafında dereye yakın yerde Hanım câmii (IX.=XV. asır Karamanlı devri sonlarına âit basit bir yapı) sayılabilir.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. Şemseddin Sâmî, *Ḳāmūs al-a'lām* (İstanbul, 1898), VI, 4637; *Konya vilâyeti sâlnâmesi*, 21 (1321 h.); Charles Texier, *Description de l'Asie Mineure* (Paris, 1833—1837), II, 106 v.d., 117 v.d.; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1892), I, 835 v.d; Oberhummer ve Zimmerer, *Durch Syrien und Kleinasien* (Berlin, 1897), s. 117 v.d.; Halil Edhem (*TOEM*, II, 447 v.d.; III, 821 v.d., 873 v.d.); W. Ramsay, *Historical Geography of Asia Minor* (London, 1890), tür. yer.; A. Gabriel, *Monuments Turcs d'Anatolie* (Paris, 1931), I (Kayseri—Niğde), s. 105—151, levha XXXI—LIV.

(BESİM DARKOT.)

NİĞEBOLU. [Bk. NİĞBOLU.]

NİHÂL ÇAND LÂHAVRÎ. [Bk. NİHÂL ÇEND LÂHÛRÎ.]

NİHÂL ÇEND LÂHÛRÎ. NİHÂL ÇAND LÂHAVRÎ, hindistanlı bir edîp olup, Dehli'de doğmuştur. Küçük yaşında Dehli'den ayrılıp, Lâhûr'a giderek, uzun zaman orada yaşadığı için, kendisine Lâhavrî denilmiştir. Geçim kaygısı onu Kalküte'ye gitmek zorunda bırakmış, burada tanıştırıldığı Dr. J. B. Gilchrist onu Tâc al-Mulûk ve Bakâvalî tarihini „hindî reḫta" diline çevirmekle vazifelendirmiştir. Böylece kendisi meşhûr Fort William mütercimler zümresinin bir âzası olmuştur. Şayḫ 'İzzat Ullâh'ın 1772'de eski bir hindî hikâyesinden farsçaya, *Gul-i Bakâvalî* adı ile yaptığı iktibâsı tercüme etmiştir ki, bunu Dayâ Şankar Kavi Nasîm [b. bk.] meşhûr mesnevîsi olan *Gulzār-i nasîm*'inde, manzûm olarak, ordu diline nakletmiştir.

Nihâl Çand eserine *Maẕhab-i'işḳ* adını vermiştir. Bu yer-yer manzûm parçalar ile karışık mükemmel bir mensûr eserdir. Eserin ismi aynı zamanda yazılış tarihine delâlet eder: 1217 = 1802. Bu edip hakkında, burada söylenenlerden başka, hiç bir şey bilinmemektedir.

Bibliyografya: M. Yaḥyâ Tenhâ, *Siyar al-muṣannifîn*, I, 117 v. dd.; Garcin de Tassy, *Litt. Hindouie et Hindoustanie*, II, 468 v.dd.; T. Grahame Bailey, *Hist. of*

Urdu Lit., s. 82; R. B. Saksena, *Hist. of Urdu Lit.*, s. 249. (T. GRAHAME BAILEY.)

NİHÂVAND. [Bk. NİHÂVEND.]

NİHÂVEND. NİHÂVAND, İran'ın eski Hemedan eyâleti dâhilinde, XX. asrın başlarında 5—6.000 (de Morgan) nüfus ihtivâ eden bir şehir olup, cenûb-i şarkîde Burûcird civârından gelen ve buradan sonra Bîsutûn'a doğru ve garp istikametinde akan Gâmâsâb suyunun bir kolu üzerinde ve 1.790 m. irtifâda bulunur. Nihâvend, Kirmânşâb'tan gelip (İbn Ḫurdâẕbih, s. 198), Hemedan garbındaki Alvand ('Οροντης) dağını dolaşarak, merkezî İran (İspahân)'a ulaşan cenûp yolu üzerindedir ve İran'ın garplı komşuları ile olan savaşlarında Nihâvand'in ehemmiyeti coğrâfî vaziyetinden doğmuştur.

1931'de fransız hey'etinin (Dr. Contenau) hafriyâtı Nihâvand'in mevkiini ve bunun tarih öncesi devirlerinden beri iskân edilmiş olduğunu ortaya koymuştur. Burada bulunmuş seramikler („üslûp I bis"), Susa'dakilerden (üslûp I ve II) de daha eski gibi görünüyor. Batlamyus (VI, 2) Νιφανάνδα'yı zikretmekte, İbn Faḳîh (s. 258) şehrin tûfandan evvel mevcut olduğunu söylemektedir. Sâsânîler devrinde Nihâvand bölgesinin Kârin âilesine iktâ edilmiş bulunduğu görülmektedir (Dînavarî, s. 99). Burada bir ateş mâbedi var idi. İbn Faḳîh (s. 259)'e göre, Nihâvand civarındaki dağların üzerinde boğa ve balık biçiminde kar şekilleri görülüyordu (buna benzer tılsımlar Bitlis'te de var imiş; krş. bir de cenûbî Kafkasya'da Sevan = Gökçe-Göl garbında aynı şekillerden meydana gelen *vishap* dikili taşları [suların hâmîleri „ejderler"], *Zap.*, 1916, XXIII, 409). Aynı efsâne Gâmâsâb suyunun adında (*Gāv-māsī-āb* „boğa ve balık suyu"; *māsī*, farsça *māhī*'nin eski şekli) da akis bırakmıştır.

Arap müellifleri Nihâvand'in mahsûlleri arasında polo oyunu sopaları (*ṣavâlica*) imâline yarayan söğüt ağaçlarını, *ḫanāṭ* („tabutlara konulan koku") gibi kullanılan kokulu kamışları; *ḳaṣabat al-ẕarîra* veya *al-ḳumḥat al-'irāḳîya*) ve ayrıca mektuplar için bal-mumu gibi kullanılan siyah kili sayarlar. Nihâvand'e tâbî Rûdrâvar nâhiyesi (krş. de Morgan, *Mission*, II, 136; Rûdîlâvar) safranının bolluğu ile meşhûr idi (İṣṭaḫrî, s. 199). Nihâvand'e yakın veya uzaktan tâbî olan mevkîlerin listesi için bk. Schwarz, *ayn. esr.*, s. 505—509. Moğul devrinde *Nuzhat al-ḳulūb* Nihâvand'in üç nâhiyesini zikreder: Malâyir (şimdi Davlatâbâd), İsfîẕân (= İsbîẕahân, b. bk.) ve Cahûḳ (Nihâvand sonradan Hemedan eyâletinden ayrılmıştır; bk. Rabino, *Hamadan*, *RRM*, 1921, XLIII, 221 v. dd.).

Nihâvand civârında İran yaylalarının mukadderâtını tâyin eden ve kûfeli Nu'mân b. Muḳarrin'in Sâsânî kumandanlarını yendiği meşhûr muhârebe cereyân etti. Baş-kumandanın adı muhtelif şekillerde zikredilmektedir: Ẕu 'l-Ḥâcibayn Mardânşâh (krş. Balâẕurî, s. 303*; Marquart, *göst. yer.*, s. 113, bunu *darîkpet* Ḫurrazâd ile birleştiriyor) yahut Fêrôzân (bk. Ṭabarî, I, 2608, bu müellif onun yanında bulunan şu kumandanları da zikreder: Zarduḳ, Bahman Câdôya ve süvârîleri başında Anûşaḳ); arapların karargâhı İsbîẕahân'da ve iranlılarınki ise, Vâyḥurd (?)'da bulunuyordu. Kaynaklar muhârebenin tarihinde müttefik değildirler: Sayf b. 'Omar (Ṭabarî, I, 2615—2619) 18 (639) senesi sonunu veya 19 (640) senesi başını zikrediyor (krş. Wellhausen, *Skizzen und Vorarbeiten*, 1899, VI, 97); hâlbuki İbn İsḥâḳ, Abû Ma'şar ve Vâḳidî ve buna uyarak, Caetani (*Annali dell' Islam*, 1911, IV, 474—504) muhârebenin 21 yılında vukua geldiğini kaydetmektedir.

Nihâvand'e tâbî sâha (evvelce buna Mâh-Bahrâẕân veya Mâh-Dînâr denilirdi) sonunda basralıların tasarrufuna geçti ve Mâh-Başra ismini aldı („Başra'nın Medya'sı"; Balâẕurî, s. 306).

Nihâvand'in adı Osmanlılar ile Safevîler arasında vukua gelen savaşlarda sık-sık geçer. 998 (1589)'de 'Abbâs I. devrinin başında Ciğala-zâde Nihâvand'de bir kale inşâ etti ('*Ālam-ārā*, s. 273). Murad III.'ın ölümünden sonra, Nihâvand'in muhâfızları arasında bir isyân çıktı ve türkler, şiî halk tarafından, şehri terke zorlandı. Bu hâdise üzerine, 1012 (1603)'de türkler ile yeni bir harp başladı (*ayn. esr.*, s. 440). 1142 (1730) baharında Nâdir [b. bk.] Nihâvand'i geri aldı.

Bibliyografya: de Morgan, *Mission scientifique en Perse*, II (*Etudes géographiques*, 1895, s. 152 ve *tür. yer.*, levha LXVI, şehrin manzarası); Marquart, *Ērānşahr*, bk. fihrist; Barthold, *Istoriko-geogr. oçerk Irana* (1903), bk. fihrist; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 196 v.d.; Sewarz, *Iran im Mittelalter*, I, 498—509 ve fihrist; Contenau ve Ghirshman, *Rapport préliminaire sur les fouilles de Tépé-Giyān près Néhavand, 1931* (*Syria*, 1933, s. 1—11).

(V. MİNORSKY.)

NİKAḤ. [Bk. NİKÂH.]

NİKÂH. NİKÂḤ (A.), evlenme (asıl mânası: cinsî münâsebet, fakat daha *Ḳur'ân*'da bile sâdece evlilik akdi mânâsında kullanılmıştır). Burada evlenme yalnız hukukî bakımdan ele alınacaktır; düğün merâsimine âit âdetler için aş. bk.

1. İslâmiyette evlenme hukukunun esâs hatları daha önce mevcut olan arap örf ve âdet hukukuna kadar çıkar. Arabistan'da, muhtelif bölgeler ve bayat şartları arasındaki farklar ile birlikte, pederşâhîliğe dayanan bir evlenme usûl ve kaidesi var idi ki, erkeğe büyük bir serbestlik bırakıyor, fakat eski mâderşâhî nizâmın bâzı izlerini de muhâfaza ediyordu. Hakikatte daha islâmiyetten önce evlilik münâsebeti hakkında oldukça yüksek bir telakkî belirmiş ise de, kadının vaziyeti gayr-i müsâit bir şekilde kalmıştır. Evlilik akdi, evlenmek isteyen kimse ile *velî*, yâni kızın babası veya en yakın erkek akrabâsı arasında yapılırdı; kızın rızâsı gerekli sayılmazdı. Bununla berâber, daha islâmiyetten önce, evlenmek isteyen adamın vermesi gereken paranın *velî*'ye değil, kadının kendisine teslim edilmesi âdet hukmünü almış idi. Evlilikte kadın kocasının mutlak hâkimiyeti altında olup, bu hâkimiyet ancak kadının mensûp bulunduğu âileye karşı gösterilmesi mecbûrî olan saygı dolayısı ile, bir dereceye kadar, hafifleyebilirdi. Evliliğin bozulması yalnız erkeğin keyline bağlı idi; hattâ erkeğin ölümünden sonra bile, onun âilesi dul kadını yanlarında alıkoymak hakkını iddia edebilirdi.

2. İslâmiyet, bu evlenme hukukunun esâs bünyesini muhâfaza etmekle berâber, bunu geniş bir şekilde ıslâh etmiştir; bütün diğer ictimâî mevzuât sâhasında olduğu gibi, islâmiyetin asıl gâyesi, burada, kadının durumunu ıslâh etmektir. Evlenme hukuku bakımından en ehemmiyetli hükümler *Kur'an*, sûre IV (Uḥud savaşını hemen tâkip eden devreye âittir)'te yer almaktadır; 3. âyet: „Yetimlere karşı âdil olmamaktan korkuyorsanız, hoşunuza gittiği gibi ikişer, üçer, dörder kadın nikâh edin; fakat (bu vaziyette dahi) âdil olmamaktan korkarsanız, o zaman bir tek kadın ile veya sâhip olduklarınızla (câriyeler) evlenin. Bu şekilde tarafsız olmanız ihtimâli daha çoktur"; 4. âyet: „Aldığınız kadınların *mahr*'lerini gönül rızâsı ile verin; bunun bir kısmını size kendiliklerinden bağışlarlarsa, onu âfiyetle yiyin"; 22. âyet: „Babalarınız ile nikâhlanmış olan kadınlar ile nikâhlanmayın..."; 23. âyet: „Sizlere şunlar harâm kılındı: anneleriniz, kızlarınız kız-kardeşleriniz ve teyzeleriniz, kız ve erkek-kardeşlerinizin kızları, süt-anneniz ve süt-kardeşleriniz, kaynanalarınız ile ve cinsî münâsebette bulunduğunuz karılarınızın kızları olup, himâyeniz altında bulunan üvey kızlarınız —fakat karılarınız ile cinsî münâsebette bulunmamış iseniz, (bunları nikâhlamakla) günahkâr olmazsınız— ve kendi sulbünüzden gelme oğullarınızın karıları ile evlenmeniz yasaktır; iki kızkardeş ile evlenmek sizler için memnûdur, ancak geçen geçmiştir, Allah gafûr ve rahîmdir"; 24. âyet: „Bunlardan başka, sâhip olduklarınız (câriyeler) müstesnâ, evli kadınlar. Bu size Allahın emridir. Bunlardan mâdası ise, gayr-i ahlâkî değil, ahlâkî olmak şartı ile, mallarınız ile isteyesiniz diye, size helâl kılındı. O hâlde hangilerinden nikâh ile müstefid oldunuz ise, ücretlerini kendilerine verin ki, farzdır; fakat bu bak üzerinde anlaşma yapmakta size günah yoktur. Allah alîm ve hakîmdir"; 25. âyet: „Fakat içinizden her hangi biri imân eden, hür kadınlar ile evlenecek kadar varlıklı değil ise, o zaman elinizdeki mü'min câriyelerden biri ile (evlensin), Allah imanınızı daha iyi bilir... Sâhiplerinin müsâadesini alarak, onlar ile evlenin ve *mahr*'lerini güzellikle kendilerine verin; eğer evlendikten sonra fuhuş irtikâp ederlerse, o vakit üzerlerine hür kadınlar üzerine terettüp edecek cezânın yarısı lâzım gelir..." Ayrıca II, 22 (tarihi belli değil)'de gayr-i mü'min kadın veya erkekler ile evlenme memnûiyeti (krş. *Kur'an*, LX, 10), XXXIII, 50 (muhtemelen hicrî 5. yıla âit)'de Peygamber lehine bir istisnâ ve V, 5 (hicrî 10. yılda, vedâ haccı sırasında)'te „ehl-i kitâb" olanların kadınları ile evlenme müsâadesi vardır. Bundan başka, bir de, XXIV, 3, 26, 32 ve XXX, 20'de evlenmenin ahlâkî cephesini aydınlatan âyetler bulunmaktadır. Hadîste evlenme hakkında birbirinden hayli farklı görüşlere rastlanmaktadır; aynı zamanda esâslı noktalarda mevcut müsbet hükümler tamamlanmaktadır. En mühim nokta aynı zamanda evlenmeye müsâade edilen kadın sayısının 4'e inhisâr etmesidir; IV, 3'te böyle bir hüküm yok ise de, âyetin bu tefsiri erkenden yerleşmiş olmalıdır; çünkü hadîslerde bu hüküm, sarîh olarak, mecbûrî tutulmuş olmaktan ziyâde, kendiliğinden çıkan bir netice gibi telâkkî olunmuştur. Ayrıca *velî*'nin iştirâki, *mahr*'in ödenmesi ve kadının rızâsı da bilhassa istenmektedir ve ihtimâl dahilinde olan başka evlenme talebine dayanarak, rekabete girişmek men'edilmiştir.

3. İslâm hukukunun (şâfiî mezhebine göre) en mühim hükümleri şunlardır: evlenme akdi erkek ile kız *velî*'si arasında yapılır; *velî*'nin müslüman, reşîd, hür ve iyi şöhretli (*'adl*; hanefîler ile mâlikîler bu son vasıftan sarf-ı nazar etmektedirler) olması lâzımdır; yalnız hanefîler kadının *velî*'siz yaptığı evlenme akdini mûteber sayarlar. Erkek belli şer'i hükümleri yerine getirdiği takdirde, *velî*'nin, kadının istediği evlenme akdi yapılırken, hazır bulunması şarttır. *Velî* sırası ile şu kimseler olabilir: 1. kadının baba tarafından en yakın erkek *aṣl*'ü; 2. babadan gelen erkekler arasında en yakın olanlar (*furû'*); 3. büyük babadan v.b. gelen-

ler arasında aynı durumda olanlar; 4. azâdlı câriye için, *mevlâ* (câriyeyi âzâd eden kimse) ve vaziyete göre, vasiyetnâme bulunmayan hâllerde, mirasçı sırasına göre, erkek akrabâlar [krş. mad. MİRAS]; 5. bu husûs için tâyin edilen makamın mümessili (*ḥâkim*), bir çok memleketlerde, kadı veya onun vekili. Nişanlılar *ḥâkim* yerine bir *velî* tâyini husûsunda anlaşabilirler; hattâ, o mahalde ehliyetli bir *ḥâkim* bulunmadığı takdirde, bir *velî* tâyin etmeğe mecbûrdurlar. *Velî* kızı ancak onun rızâsı ile evlendirebilir; bununla berâber, bâkire bir kız bahis konusu ise, sükût ile kabûl kâfî gelmektedir. Yalnız baba (veya büyük baba) kızını veya torununu, bâkire olduğu müddetçe, rızâsına rağmen, evlendirmek hakkına sâhiptir (bu sebepten bunlara *velî mecbir* „zorlama salâhiyetini hâiz *velî*" denilmektedir); fakat bu hakkın kullanılması, kızın lehine, çok sıkı şartlara bağlıdır. Reşîd olmayan bir kızın isteğini îfâ etmesi, hukuken mûteber olmadığı için, reşîd olmayan kızlar ancak *velî mecbir* tarafından evlendirilebilirler. Hanefî mezhebine göre, buna karşılık, *velî* sıfatı ile hareket eden her hangi bir kan akrabâsı reşîd olmayan bir kızı, rızâsı hilâfına da, evlendirmeğe salâhiyetlidir; fakat baba veya büyük babasından başka biri tarafından böyle evlendirilmiş olan bir kadın, bulûğ çağına gelince, kadıya mürâcaatla nikâhın bozulmasını (*fesḫ*) istemek hakkına sâhiptir. Reşîd olmayan erkek de, *velî mecbir* tarafından evlendirilebilir. Kadın üzerine elde ettiği haklara bir dereceye kadar karşılık olarak, koca kadına her hangi bir meblâğ (*mahr, ṣadâḳ*) ödemek mecbûriyetindedir; bu evlenme akdinin esâs unsurlarından biridir. *Mahr*'in tesbiti iki tarafın arzûsuna bırakılmıştır; bu kanûnî mânada değer taşıyan her hangi bir şey olabilir; *mahr* evlenme akdi esnâsında tesbit edilmemiş ise ve taraflar bu husûsta bir anlaşmaya varamazlarsa, değeri kadı tarafından tesbit olunan bir *mahr al-miṯl*, yânî kızın mevkii ile mütenâsip bir hediye verilir. *Mahr*'in derhâl verilmesi zarûrî değildir; çok zaman, bir kısmı zifâftan önce verilir, geri kalanı da, boşanma veya ölüm ile evlilik bozulduğu zaman ödenir. Kadın *mahr* (veya *mahr al-miṯl*)'i tam olarak ancak zifâftan sonra isteyebilir; eğer nikâh daha önce erkek tarafından feshedilirse, kadın *mahr*'in yarısını veya erkeğin istediği gibi tesbit edeceği bir hediyeyi (*mut'a*) isteyebilir; bu hükümler, *Kur'an* (II, 236 v.d.; krş. XXXIII, 49)'a dayanmaktadır. Umûmiyetle evlenme teklifini (*ḫiṭba*) tâkip eden evlenme akdi şekil bakımından, talep ve kebûl ile islâm hukukuna göre yapılan akidlerin umûmî sırasını tâkip eder; ayrıca bu münâsebetle gelinin *velî*'si tarafından dinî bir nutuk (*ḫuṭba*) söylenmesi tavsiye olunur. Nikâhın şerîat hükümlerine uygun olan, en az iki şâhid huzûrunda yapılması mecbûrîdir; şâhidlerin mevcûdiyeti, başka akidlerdeki gibi, yalnız bir isbât vâsıtası olmakla kalmayıp, akdin mûteber olması için, en esâslı bir şart teşkil eder. Diğer taraftan resmî makamlara mensûp bir kimsenin nikâhta bulunması mecbûrî tutulmamıştır. Bununla berâber, evlenmenin mûteberliğinin bağlı bulunduğu akdin tâbî olduğu merâsimin doğru şekilde yapılmasına büyük bir değer verildiği için, bu derece mühim bir hukûkî muâmele mutlaka tecrübeli bir meslek adamı önünde yapılmakta idi. Nikâhta hazır bulunmağı san'at edinmiş bir çok kimse var idi ve umûmiyetle hâkimin (kadının) nezâreti altında çalışırlardı. Bunların vazifesi, âkid taraflardan önce, gerekli ibâreleri söylemekten ibârettir; hattâ bâzan taraflardan birinin, umûmiyetle kız *velî*'sinin yerini alırlar.

Evlenmeğe engel olan başlıca husûslar şunlardır: 1. kan akrabâlığı (bilhassa erkek ile usûlü, kendi ana ve babası ve daha büyükleri, kız çocuk ve torunları, kız kardeşleri, kız ve erkek kardeşlerininin çocukları ve torunları, halaları, teyzeleri, büyük hala ve teyzeleri arasında); 2. süt akrabâlığı, *raḍâ'* (hadîs bu husûsta, *Kur'an*, IV, 23 'te mevcut hukmü genişletmek sûretiyle. bu türlü akrabâlığı, aş.-yk. kan akrabâlığı derecesinde bir mâni saymıştır); 3. sıhriyet akrabâlığı (daha açık olarak, erkek ile kayın-anası, baldızı, üvey kızı v.b. arasında ve birinci derecede olan sıhrî akrabâlık; ayrı zamanda iki kız kardeş, kezâ hala veya teyze ve kardeş kızları ile evlenmek de memnûdur); 4. daha önceki bir nikâhın mevcûdiyeti; bu, bilhassa kadın için (evliliğin nihâyet bulmasını tâkip eden devir, *'idda* [b. bk.] de dâhil) mutlak şekildedir; hür bir erkek için de, aynı zamanda dörtten fazla kadın ile evlenemeyeceği kaidesine nazaran; 5. üç defa tekrar edilen *ṭalâḳ* [b. bk.] veya *li'ân* [b. bk.]'ın mevcûdiyeti; 6. ictimâî seviye farkı; daha açık olarak, erkeğin. menşe'i, mesleği v.b. bakımından kadından aşağı seviyede olmaması lâzımdır (kadın veya *velî*'sinin buna râzı oldukları hâller müstesnâ); ayrıca hür bir müslüman, bir kız veya kadın ile evlenmesi için gerekli *mahr*'i veremeyecek durumda olmadıkça, bir başkasının câriyesi ile evlenmemelidir; hür bir erkeğin kendi câriyesi ile veya hür bir kadının kendi kölesi ile evlenmesi dâimâ imkânsızdır (yalnız erkek, câriyesini nikâhsız olarak istifrâş edebilir); 7. din farkı, daha açık olarak, kâfir bir erkek ile evlenmek kat'î sûrette memnûdur ve usûlen ehl-i kitâb kadınlar ile evlenme müsâadesi, hiç değilse şâfiîlerde, bir takım tahdit

edici şartlar yüzünden, fi'len ortadan kaldırılmış gibidir; 8. *iḥrām* [b. bk.] hâlinde olduğu gibi, geçici engeller. Bunlara karşılık, şerîat mûteber bir evlenmede asgarî yaş haddi koymamıştır. Bir evlenme akdi şerîat hukûmlerine uymazsa mûteber değildir; bu vaziyette, şâfiîlerde değil de, hanefîlerde ve bilhassa mâlikîlerde, kusurun akdi meydana getiren aslî unsûrlardan birine âit olup-olmamasına göre, hukûmsûz (*bāṭıl*) ve yanlış (*fāsid*) tefrikı yapılmakdır; birinci hâlde, evlenme hiç mevcut değildir; ikinci hâlde ise, kabil-i itirazdır; fakat (mâlikîlere göre) kusurun bertaraf edilmesi ile, akid mûteber olur. Evlilik karı-koca arasında hiç mal birliği meydana getirmez ve kadın hareket serbestliğini tam olarak muhâfaza eder; bununla berâber, şerîat karı-kocaya birbirinin terekesi üzerinde mîras hakkı tanımaktadır [bk. mad. MİRAS]. Evin bakım masrafları yalnız kocaya âittir ve erkek karısına, durumu ile mütenâsip, bir *nafaḳa* vermeğe mecbûrdur; buna muktedir değil ise, kadın nikâhın feshini [bk. mad. FESH] isteyebilir. Buna karşılık, erkek de karısından cinsî münâsebet husûsunda rızâ ve umûmiyetle itâat ister; devamlı bir itâatsizlik hâlinde, kadın bakılma hakkını kaybeder ve erkek onu cezâlandırma hakkına sâhiptir. Bir erkeğin karısına karşı cinsî münâsebetten imtinâ nezrinde bulunması (*îlâ'* ve *ẓihār*) kat'î olarak memnûdur. Zifâftan en az 6 ay ve şâfiîlerin mer'î nazariyesine göre, evliliğin nihâyet bulmasından en çok 4 sene sonra doğan çocuklar meşrû sayılmaktadır. Mezkûr çocukların bu kocanın sulbünden geldikleri farzolunur; koca *li'ān* [b. bk.] ile babalığa itirâz etmek hakkına sâhiptir. Akrabâlık bir de kocanın *iḳrār* [b. bk.]'ı ile tesbit edilebilir; hâlbuki gayr-i meşrû çocukların meşrû tanınması ve evlât edinilmesi imkânsızdır. Bir köle ancak efendisinin rızâsı ile evlenebilir; kölenin efendisi bu münâsebetle evlenme akdinin gerektirdiği masraflardan mes'ûl olur. Köle, hanefîler, şâfiîler ve hanbelîlere göre, iki ve mâlikîlere göre de, dört kadın ile evlenebilir. Evli bir câriyeden doğan çocuklar da köle sayılırlar ve annelerinin efendisinin malı olurlar.

4. Karı-kocanın hak ve vazifeleri ile alâkalı şerîat hukûmleri, nikâhın akdi sırasında taraflarca tâdil edilmemelidir. Bununla berâber bu neticeye, ancak mezkûr nikâhın kıyılmasından hemen sonra erkeğin kadını şarta bağlı olarak boşadığını [bk. mad. ṬALĀḲ] bildirmesi ile varılabilir; bu dolambaçlı vâsıta, kadının mevkiini sağlamlaştırmak için bilhassa Hindistan müslümanlarında çok yaygındır. Bunun dışında, karı-koca evlenme akdinde zikredilmemesi gereken husûsî anlaşmalar yapabilirler. Evli kadının gerçek durumu, bütün müslüman memleketlerde, tamâmen mahallî hayat şartlarına ve muhtelif husûsî durumlara bağlıdır. Bu evlenme hukukuna umûmiyetle tam olarak uyulması husûsu ile tezat hâlinde değildir. Zühd ile alâkalı bâzı cereyânlara rağmen, islâmiyetin, bütünü ile, evlenme husûsunda dâimâ açıkça müsbet bir tavrı vardır. Bugünkü müslümanlıkta evli kadının durumu ve birden fazla kadın alma ile alâkalı meseleler, muhâfazakârlar ile muhtelif yeni ictimâî cereyânlar arasında başlıca münâkaşa mevzuunu teşkil etmektedir. Hindistan'da şerîatin hukûmlerine dayanıp, câriyeleri müstefrişe olarak kullanma fikrini genişleterek, serbest cinsî münâsebetleri meşrû kılma yolundaki teşebbüsler akîm kalmıştır (bununla berâber krş. mad. UMM AL-VALAD). Diğer taraftan, Mısır'ın bugünkü mevzuâtı, dinî evlenmeleri devletin sıkı kontrolü altına koymak ve bu mevzûda, sünnî akîdelerden ayrılmamak şartı ile, garbın bâzı fikirlerini rehber olarak almak temâyülünü göstermektedir. Bununla berâber Mısır'da, hiç değilse müslümanlar arasındaki evlenmeler, başka yerlerde olduğu gibi, şerîat hukûmlerine tâbî kalmıştır. Türkiye ile Arnavutluk evlenme müessesesini, âile hukuku ile birlikte, Avrupa kanûnlarını kabûl ederek, düzene koymuş olan islâm memleketleridir.

5. Sağlam olmamasına rağmen, gâyesi bir yuva kurmak ve çocuk edinmek olan eski arap evlenmelerinin mer'î şekli yanında, muvakkat evlenmeler de var idi ki, bu önce tesbit edilen bir zamana kadar, bir müddet bir arada yaşamayı hedef tutuyordu. Bu türlü muvakkat evlenmeler bilhassa yabancı memlekette geçici olarak bulunan erkekler tarafından akdedilmekte idi. Her ne kadar bu müessesenin adı (*mut'a* [b. bk.] „zevk gâyesi ile evlenme") *Kur'an* (IV, 24)'dan alınmış ise de, burada bu çeşit evlenmelerden bahsedildiği hiç de kat'î değildir; fakat Peygamberin, bilhassa uzun süren savaşlar sırasında, tarafdarlarına gerçekten *mut'a* müsâadesi verilmiş olduğu, bâzı hadîslerden, anlaşılmaktadır. Halîfe 'Omar, *mut'a*'yı, *zinā'* sayarak, şiddetle yasak etmiştir (bir takım an'aneler bu yasağı Peygambere atfetmektedir). Bundan şu netice çıkıyor ki, *mut'a* yalnız şîîlerde câiz ve sünnîlerde ise, memnûdur. Bununla berâber, sünnîler fi'len bu müessesayi tanımaktadırlar; şerîate aykırı olarak, evlenme ile yalnız her hangi bir zaman için birleşmek isteyenler, nikâh akdi dışında, gerekli anlaşmalar yaparlar.

Bibliyografya: Burada yalnız en önemli tetkikler zikredilmiştir. **İslâmiyetten önceki araplar:** G. A. Wilken, *Het*

matriarchaat bij de oude Arabieren (alm. trc. *Das Matriarchat bei den alten Arabern*, Leipzig, 1884); W. Robertson Smith, *Kinship and Marriage in Early Arabia* (yeni tab., London, 1903); Wellhausen, *Die Ehe bei den Arabern* (*NGW Gött.*, 1893); Lammens, *Le Berceau de l'Islam* s. 276 v. dd. — Hadîsler: Wensinck, *A Handbook of early Muhammadan Tradition*, bk. *Marriage*; Gertrude H. Stern, *Marriage in early Islam* (London, 1939). — Fıkıh bakımından: Snouck Hurgronje, *Verspreide Geschriften*, IV, fihrist, bk. *Huwelijk*; Juynboll, *Handleiding tot de kennis van de mohammedaansche wet* (3. tab.), s. 174 v. dd.; Santillana, *Istituzioni di diritto musulmano malichita*, I, 150 v. dd.; J. López Ortiz, *Derecho musulmán*, s. 154 v. dd.; J. Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence* (Oxford, 1950). — Evlenme ve cemiyet: Lammens, *Mo'âwia Ier*, s. 306 v. dd.; R. Levy, *Sociology of Islam*, I, 131 v. dd.; Snouck Hurgronje, *Mekka in the Latter Part of the 19th Century*, fihrist, bk. mad. *Marriage*; ayn. mll., *Verspreide Geschriften*, IV/1, 218 v.dd.; Polak, *Persien*, I, 194 v. dd. — Yenilik cereyanları: Goldziher, *Die Richtungen der islamischen Koranauslegung*, s. 360 v. dd.; R. Paret, *Zur Frauenfrage in der arabisch-islamischen Welt* (Stuttgart, 1934); Kernkamp, *De Islām en de vrouw* (Amsterdam, 1935). — Evliliğe verilen ahlâkî değer: H. Bauer, *Islamische Ethik*, cüz II; Mez, *Die Renaissance des Islâms*, s. 276 v.d.; ayn. mll., *El Renacimiento del Islam*, s. 335 v.d.; C. H. Becker, *Islamstudien*, I, 407. — Krş. bir de Hughes, *Dictionary of Islam*, mad. *Marriage*. (J. SCHACHT.)

DÜĞÜN MERÂSİMİ

Düğün merâsimi için arapçada kullanılan *'urs*, *'urus* (A. cem. *a'râs* ve *'urusât*), başlangıçta gelinin güveye götürülmesi, düğün, bir de sâdece düğün yemeği mânasına gelmekte idi; isimden iştikâk eden IV. vezinde *a'rasa* („düğün tertip etmek") fiili bundan gelmektedir. *'Arûs* hem gelin, hem güvey mânasına gelmekte ise de, bugünkü arapçada kaide olarak, *'arûs* ve *'arîs* „güvey", *'arûsa* „gelin" demektir (*Bin bir gece*'de de böyledir, krş. Dozy, *Suppl.*). Fakat iki çeşit düğünü birbirinden ayırmak gerekir: *'urs* erkeğin kabîlesinde veya evinde yapılan düğünü, *'umra* ise, kadının kabîle veya evinde yapılan düğünü ifâde eder (İbn al-A'râbî [ölm. 231=845], *Lisân al-'arab*, VI, 283'te; daha önce bu tefrik yapılmıştır; krş. Fîrûzâbâdî, *Ḳâmûs*, *'-m-r* ve *'-r-s*). Buna rağmen, bu iki düğün şekli geniş ölçüde aynı âdetlere uyularak yapılmakta, yalnız başlıca merâsimin geçtiği yer ve bir de *'umra*'de gelinin *zaffa*'sının bulunmaması bakımlarından, birbirinden ayrılmaktadır.

a. G. Jacob, islâmdan önceki devirde türkülerde düğün âdetlerinden pek bahsedilmediğini yazmaktadır. Gâlibâ arap yarımadasında bu âdetler, bugün bedevîlerdeki gibi (aş. bk.), çok sâde idi. Daha sonraki asırlarda, bilhassa gelin alaylarında görülen debdebe ve gösteriş, muhakkak, bilinmemekte idi. Düğün bir hafta sürerdi; bu sebepten buna *usbû'* da denilir (krş. *Aġânî*, XII, 145). Gelin süslenir, boyanır ve kokular sürerdi. Eski bir ata sözü şöyle der: — „Gelinin ardından bıraktığı koku gizlenemez" (Nöldeke, *Delectus*, s. 48, 9; Maydânî, *Amṯâl*, nşr. Freytag, XXIII, 269). Geline „götürülen kadın" denilir (krş. 'Antara, XXVII, 1); şu hâlde gelin umûmiyetle bir kaç kadın tarafından, gösterişsiz ve çok sâde bir şekilde, sessizce güveyin yanına götürülür. Bu, hiç olmazsa, kızını Yazid I.'e nişanlayan 'Uḳayl b. 'Ullafa'ye dâir rivâyet edilen husûslardan anlaşılmaktadır. O, halîfenin adamlarının kızını almağa gelmemelerini, onu bizzat kendisi deveye bindirip göndereceğini evlenme şartı olarak ileri sürmüş idi (*Aġânî*, XI, 90). Gelin, bâzan, bugün hâlâ Mekke'de olduğu gibi (Snouck Hurgronje, *Mekka*, II, 182), bir mahfe (*mizaffa*; krş. Cavharî, *Ṣaḥâḥ*, mad *z-f-f*) ile götürülürdü. Yeni evliler için dâimâ husûsî bir çadır kurulurdu. Eski bir ata sözü güvey için şöyle der: — „Güvey, nerde ise, emîr veya bir kıral olacak" (Cavharî, *Ṣaḥâḥ*, mad. *'-r-s*; Maydânî, *Amṯâl*, XII, 143).

Arabistan hudutlarında bulunan memleketlerde düğün, Arabistan'dakinin aksine, büyük bir debdebe ile icrâ edilmiştir. *Kitâb al-aġânî* XX, 23'te anlatılan, Irak'ta geline refâkat eden muhteşem bir alayın bulunduğu bir iranlı düğünü bu şekilde idi. Daha önce I. Makk. IX, 37.'de Suriye için de aynı şey nakledilmektedir: ... ποιοῦσιν γάμον μέγαν καὶ ἄγουσιν τὴν νύμφην ... μετὰ παραπομπῆς μεγάλης. Hattâ III. (IX.) asrın başında basit bir bedevî, Suriye'nin şimâlinde yapılan mutantan bir düğün karşısında, büyük bir hayret göstermektedir (*Aġânî*, XI, 35 v.d.). Bundan suriyelilerin âdetlerinin araplara yabancı olduğu anlaşılmaktadır (krş. bir de Freytag, *Einleitung in das Studium der arabisch. Sprache*, Bonn, 1861, s. 203—204; Wellhausen, *Die Ehe bei den Arabern*, *NGW. Gött.*, 1893, s. 441 v.dd.; Jacob. *Altarab. Beduinenleben*, Berlin, 1897, s. 57—58).

b. Hadîslerde rastladığımız bilgiler, bütünü itibârı ile, arapların câhiliye devrinde-

ki basit âdetlerine tekabül ediyor. 'Â'işa, Peygamber ile evlenirken, üzerine Baḥrayn'den getirilen, kırmızı çizgili kumaştan bir elbise [*dir' ḳiṭrıy*a; krş. İbn al-Aṯîr, *Nihāya*, mad. *ḳ-ṭ-r*] giymiş idi ve „Medine'de her kadın kendi *zifāf*'ı için, bu elbiseyi ondan âriyet olarak alırdı" (Buḫārî, *Hība*, bâb 34). Fâṭima ile 'Alî'nin düğünü için, 'Â'işa ile Umm Salama evde hazırlıklar yaptılar; Baṭḥâ'dan getirilen yumuşak toprağı yere yaydılar, *lif*'ler ile iki yastık doldurdular ve onları kabarttılar; yemek için hurma, incir ve içmek için iyi su te'min ettiler, ayrıca odanın bir başka köşesine, elbiseleri için bir tahta ve ayrıca su tulumu koydular (İbn Māca, *Nikāḥ*, bâb 24). Fâṭima'nın e i h â z ı saçaklı ipek bir elbise (*ḫamîl*), bir su tulumu (*ḳirba*) ve saz ile doldurulmuş bir yastıktan (*iẕḫir*) ibâret idi (Nasâ'î, *Nikāḥ*, bâb 81). Bir başka hadîse göre, Peygamber saçaklı büyük yaygılara (*anmāṭ*) da müsâade etmiştir (Nasâ'î, *Nikāḥ*, bâb 83). Bir çok hadîsten (Buḫārî, *Nikāḥ*, bâb 58, 64; *Tafsîr*, sûre XXXIII, bâb 8; İbn Māca, *Nikāḥ*, bâb 21, 24; Nasâ'î, *Nikāḥ*, bâb 18, 77; Aḥmed b. Ḥanbal, III, 196) anlaşıldığına göre, gelini güveyin evine annesi ve kadın akrabâları götürürdü. Peygamber 'Â'işa ile evlendiği zaman, Peygamberin evine onu annesi Umm Rūmān götürmüştür; orada kadınlar kendisini bekliyorlardı ve onu —: „hayırlı, kutlu ve mübârek olsun" — diye karşıladılar. Kadınlar, Peygamber tebessüm ederek yanlarında olduğu hâlde, saçlarını yıkayıp, onu süslediler (Muslim, *Nikāḥ*, bâb 69; krş. Buḫārî, *Nikāḥ*, bâb 58). Hadîste süslenmeye dâir başka hiç bir tafsilât verilmemektedir. Fakat gâlibâ erkekler de koku sürünürlerdi. Sarı bir leke bırakan bir koku (*ḫalūḳ*, *ṣufra* veya *za'farān*) kullanılıyordu. Nitekim Peygamber, Abd al-Raḥmān b. Avf'in evlenmesinden bir kaç gün sonra, üzerinde bu lekelerden görmüş idi (Anas b. Mālik'ten naklen Buhārî, *Nikāḥ*, bâb 7, 55, 57; Muslim, *Nikāḥ*, hadîs 79—81; Nasâ'î, *Nikāḥ*, bâb 67, 75, 84; İbn Māca, *Nikāḥ*, bâb 24; Dārimî, *Nikāḥ*, bâb 22; Aḥmed b Ḥanbal, III, 165, 190, 204, 227, 271). Abū Hurayra'nin naklettiği bir hadîse göre, Peygamber düğünlerde şu hayır duâlarda bulunmuştur: *bāraka'llāhᵘ lakum* (veya *laka*) *va bāraka 'alaykum* (veya *'alayka*) *va cama'a baynakumā fî* (veya *'alā*) *ḫayrⁱⁿ* veya üçüncü kısım yerine: *va bāraka laka fîhā* (İbn Māca, *Nikāḥ*, bâb 23; Tirmiẕî, *Nikāḥ*, bâb 7; Abū Dā'ūd, *Nikāḥ*, bâb 35; Aḥmed b. Ḥanbal, II, 381; krş. I, 201; III, 451; Nasâ'î, *Nikāḥ*, bâb 73; Dārimî, *Nikāḥ*, bâb 6), buna karşılık câhiliye devrinden kalma şu temennîyi men'etmiştir: *bi 'l-rifā' va 'l-banîn* „tam anlaşma ile ve oğullar ile!" (Nasâ'î, *Nikāḥ* bâb 73; İbn Māca, *Nikāḥ*, bâb 23; Dārimî, *Nikāḥ*, bâb 6; Aḥmed b. Ḥanbal, I, 201; III, 451). Gelin güveyin evine *ġazal*'ler söyleyen kız arkadaşları tarafından götürülürdü; bu *ġazal*'lerden ikisinin başı bugüne kadar kalmıştır: *ataynākum ataynākum fa-ḥayyānā va ḥayyākum* „size geliyoruz, size geliyoruz; Allah bize de, size de uzun ömür versin!" (İbn Māca, *Nikāḥ*, bâb 21; bk. bir de Buḫārî, *Nikāḥ*, bâb 64) veya *„ataynākum ataynākum fa-ḥayyānā nuḥayyikum* (bu şekilde okunmalı!) „Size geliyoruz, size geliyoruz; bizi selâmlayın da, sizi selâmlıyalım" (Aḥmed b. Ḥanbal, IV, 78). Anas b. Mālik'e göre, Peygamber çocuklar ile kadınların düğünlere katılmasını sarîh olarak tasvip etmiştir (Buḫārî, *Nikāḥ*, bâb 76; *Manāsik al-anṣār*, bâb 5). Düğünlerde genç kızlar def (*duff*) çalar ve Badr savaşı şehidlerine mersiyeler okurlardı ki, bunlar da, Peygamber tarafından bilhassa tervîe edilirdi (Buḫārî, *Nikāḥ*, bâb 49; *Maġāzî*, bâb 12; İbn Māca, *Nikāḥ*, bâb 20, 21; Tirmiẕî, *Nikāḥ*, bâb 6; Nasâ'î, *Nikāḥ*, bâb 72, 80; Ṭayâlisî, nr. 1221; Aḥmed b. Ḥanbal, III, 418). Vurarak çalınan başka çalgı âletleri de zikredilmiştir. Mal. bir def çeşidi (*ġirbāl*; İbn Māca, *Nikāḥ*, bâb 20) ve davul (*ṭabl*, *ayn. esr.*, bâb 21). Çalgı çalma, bir nevî evlenmeği ilân şekli idi (İbn Māca, *Nikāḥ*, bâb 20; Tirmiẕî, *Nikāḥ*, bâb 6; Aḥmed b. Ḥanbal IV, 5). Bir hadîse göre, hattâ Peygamber evlenmeyi sessizce tes'îd etmeği yasak etmiş idi (Aḥmed b. Ḥanbal, IV, 78).

Erkekler için verilen bir z i y â f e t (*valîma* veya *ṭa'ām*) düğünün bir kısmını teşkil ediyordu (Buḫārî, *Nikāḥ*, bâb 69; Aḥmed b. Ḥanbal, V, 359; Zayd, *Macmā'*, nr. 949 v.b.). Bu ziyâfet ilk gün bir vazîfe (*ḥaḳḳ*), ikinci gün makbûl bir hareket (*ma'rūf*; Tirmiẕî'de bir de *sanna* kelimesi bulunmaktadır); üçüncü gün ise, kötü bir gösteriş (*sum'a va riyā'* „şöhret ve gösteriş") sayılmaktadır (Tirmiẕî, *Nikāḥ*, bâb 10; Abū Dāvūd, *Aṭ'ima*, bâb 5; Dārimî, *Aṭ'ima*, bâb 28; İbn Māca, *Nikāḥ*, bâb 25; Aḥmed b. Ḥanbal, V, 28, 371). Sa'îd b. al-Musayyab (Dārimî'de Peygamber), rivâyete göre, ilk iki gün için dâveti kabûl, üçüncü gün ise reddediyordu (Abū Dāvūd, *Aṭ'ima*, bâb 5; Dārimî, *Aṭ'ima*, bâb 28). Buḫārî, *Niḳāḥ*, bâb 72'de yedi günlük bir ziyâfetten bahsetmekte ve Peygamberin bunu bir veya iki gün ile tahdit etmediğini söylemektedir. Peygamber Ṣafîya ile evlendiği zaman, verilen yemek hurma, yoğurt kurusu (*aḳiṭ*) ve yağdan yapılan ve bunlara, bâzı hadîslere göre, kavrulmuş arpa unu (*sawīḳ*) katılarak yapılan *ḥays*'ten ibâret idi

(Anas b. Mālik'ten naklen Buḫārī, *Nikāḥ*, bâb 13, 61, 69; *Buyū'*, bâb 111; *Cihād*, bâb 73; *Aṭ'ima*, bâb 8; Muslim, *Nikāḥ*, hadîs 84, 87, 88; Nasā'ī, *Nikāḥ*, bâb 79; Aḥmed b. Ḥanbal, III, 99, 102, 159, 195, 264). Peygamber Zaynab ile evlendiği zaman, bir de Rabī'a al-Aslamī'nin düğününde ekmek ve et sunulmuştur; bâzı hâllerde, et ve ekmek bulunmadığı husûsu kaydedildiğine göre, bunların *ḥays* ile birlikte sunulmasının âdet olduğuna hükmedilebilir. Başka bir hadîse göre, Peygamber bu vesîle ile en iyi hurmalardan (*'acve*) bir buçuk *mudd* verdi (Cābir b. 'Abd Allāh'tan naklen Aḥmed b. Ḥanbal, III, 333). Peygamberin Zaynab ile evlenmesinde (Anas b. Mālik'ten naklen Muslim, *Nikāḥ*, hadîs 87, 89, 91, 92; Aḥmed b. Ḥanbal, III, 98, 105, 172, 196, 200, 265) Rabī'a al-Aslamī (Aḥmed b. Ḥanbal, IV, 58) ile evlenmesinde olduğu gibi, ekmek ve et verilmiş idi. Gâlibâ bu, *ḥays* ile birlikte âdet idi; zîra bâzı hâllerde ısrarla ne ekmek, ne de et var idi denilmektedir (İbn Mâca, *Nikāḥ*, bâb 24; Mālik, *Nikāḥ*, bâb 48; Aḥmed b. Ḥanbal, III, 99, 195, 264; Buḫārī, *Nikāḥ*, bâb 13, 61; Nasā'ī, *Nikāḥ*, bâb 79). Başka yerlerde bir de iki *mudd* arpa (Buḫārī, *Nikāḥ*, bâb 71; Aḥmed b. Ḥanbal, VI, 113), bir koç ve darıdan (Aḥmed b. Ḥanbal, V, 359) bahsedilmektedir. Fakat her hâlde *valîma* için bir koyun kesmek gerekiyordu (Anas b. Mālik'ten naklen Buḫārī, *Nikāḥ*, bâb, 7, 55, 57, 69, 70; Muslim, *Nikāḥ*, hadîs 79—81, 90 ve tür. yer). Anas b. Mālik bir düğün vesîlesi ile, bundan başka, annesi Umm Sulaym'in hediye olarak Peygambere hurmadan yapılmış bir yemek (*ḥays*, yk. bk.) göndердiğini ve Peygamberin misâfirlerine on kişilik guruplar hâlinde ve her birisi doyuncaya kadar ziyâfet çektiğini rivâyet etmektedir (Muslim, *Nikāḥ*, hadîs 94, 95; Nasā'ī, *Nikāḥ*, bâb 84). Sahl b. Sa'd, Abū Asyad al-Sa'īdī'nin düğününde, yemekten sonra, gelinin bizzat hazırladığı suda yumuşatılmış hurmalardan yapılan bir şerbet (*naḳī'*) ikrâm ettiğini nakletmektedir (Buḫārī, *Nikāḥ*, bâb 72, 78, 79; *Aşriba*, bâb 7, 9). Buḫārī bundan, bir taraftan düğünler esnâsında sarhoşluk vermeyen içkilere müsâade edildiğini, bir taraftan da kadınların bir düğünde erkeklere hizmet etmek hakkını hâiz oldukları neticesini çıkarmaktadır. Hadîsler umûmiyetle *valîma*'nin zamanı hakkında hiç bir bilgi vermemektedir. Bu zamanı tâyine imkân veren mahdut parçalardan *valîma*'nin, gelinin güvey evine götürülmesinden sonra ve zifâf gecesinden önce yapıldığı anlaşılmaktadır (Buḫārī, *Tafsîr*, sûre XXXIII. bâb 8; Aḥmed b. Ḥanbal, III, 196 ve Zaynab'in düğünü ile ilgili diğer hadîsler); bununla berâber Şafiya'nın evlenmesi sırasında, *valîma*, Peygamberin Ḫaybar seferinden dönüşünde kendisi ile evlenmesi gibi husûsî bir durum dolayısı ile, zifâftan sonra yapılmıştır (Buḫārī, *Buyū'*, bâb 111; *Cihād*, bâb 73; Muslim, *Nikāḥ*, hadîs 88; Aḥmed b. Ḥanbal, III, 195 ve bu evlenme ile ilgili diğer hadîsler; krş. bir de Aḥmed b. Ḥanbal, III, 98, 105'te Zaynab'in evlenmesine dâir bir hadîs). — Düğün ziyâfetine dâvetin dâimâ kabûl edilmesi gerekir (Muslim, *Nikāḥ*, hadîs 100, 101; Abū Dāvūd, *Aṭ'ima*, bâb 1; Aḥmed b. Ḥanbal, II, 22). 'Abd Allāh b. 'Omar, oruçlu olsa bile, bir dâveti reddetmezdi (Buḫārī, *Nikāḥ*, bâb 75; Muslim, *Nikāḥ*, hadîs 103; Dārimī, *Aṭ'ima*, bâb 40). Diğer taraftan zengin ve fakir, her sınıf insanı dâvet etmek uygun görülürdü; Abū Hurayra'den nakledilen bir hadîste şöyle denilmektedir: —„zenginlerin yiyip, fakirlerin uzak tutulduğu bir düğün yemeği kötü bir ziyâfettir" (Aḥmed b. Ḥanbal, II, 494; krş. bir de Wensinck, *Handbook of Early Muhammadan Tradition*, Leiden, 1927, bk. mad. *valîma*).

Şu iki hadîs, şüphesiz, zifâf odasında geçen husûslara taalluk eder: — „içinizden biri bir kadın ile evlenirse... onu kâkülünden tutup, Allahtan hayır, bereket (*baraka*) istemeli..., mel'ûn şeytandan korumasını dilemelidir" (Mālik, *Nikāḥ*, bâb 52) ve „içinizden biri bir kadın ile evlenirse... şöyle demelidir:—Allahım, onda iyi olanı ve yarattığın iyi huylarını bana bahşet ve ondaki fenâlıklara ve yarattığın kötü huylarına karşı sana sığınırım" (Abū Dāvūd, *Nikāḥ*, bâb 44). Bir çok hadîslere göre (Anas b. Mālik v.b.), kocanın genç karısı bâkire (*bikr*) ise, onun yanında yedi gün — yedi gece, değil ise (*sayyib*) üç gün — üç gece kalması *sunna*'dir; ancak ondan sonra diğer karılarını sıra ile görebilir (Buḫārī, *Nikāḥ*, bâb 101, 102; Abū Dāvūd, *Nikāḥ*, bâb 33; Tirmiẕī, *Nikāḥ*, bâb 40; Muslim, *Raḍā'*, hadîs 45; Zayd, *Macmū'*, nr. 737; İbn Mâca, *Nikāḥ*, bâb 26; Mālik, *Nikāḥ*, bâb 15; Peygamberin Şafiya [o *sayyib* idi] ile evlenmesine dâir: Abū Dā'vūd, *Nikāḥ*, bâb 33; Aḥmed b. Ḥanbal, III, 99; Peygamberin Umm Salama [o da *sayyib* idi] ile evlenmesine dâir: Muslim, *Raḍā'*, hadîs 41 — 44; İbn Mâca, *Nikāḥ*, bâb 26; Abū Dāvūd, *Nikāḥ*, bâb 33; Mālik, *Nikāḥ*, bâb 14; Aḥmed b. Ḥanbal, VI, 292, 295, 307, 313, 320, 321 [bu onun arzusu üzerine vukû buldu; Peygamber, yedi veya üç günü seçmekte onu serbest bıraktı]. Bir başka hadîse göre, genç güvey bâkirenin yanında yalnız üç gün, *sayyib*'in yanında ise, iki gece kalabilir; Aḥmed b. Ḥanbal, II, 178; Tirmiẕī, *Nikāḥ*, bâb 40).

Düğün mevsimine gelince, hadîste, Peygamberin 'Â'işa ile evlendiği ay olduğundan, şevvâl

ayı açıkça zikredilmektedir (Nasâ'î, *Nikâḥ*, bâb 18, 77; Muslim, *Nikâḥ*, badîs 73 ve sık-sık).

c. Fıkıhta düğün âdetleri, bilhassa mâlikîlerde, büyük bir ehemmiyet taşımaktadır; çünkü bu âdetlerin çoğu her şeyden önce evlenmeyi ilâna yaramaktadır. Gerçekten bu husûsta diğer mezheplerden ayrılan Mâlik b. Anas gibi, İbn Abî Laylâ (krş. Sarahsî, *Mabsût*, V, 30)'ya göre, evliliğin ilânı onun mûteber olmasının bir şartıdır. Akid yapıldığı zaman, şâhid bulundurmak zarûreti yoktur; bununla berâber, mâlikîler de fiilen her zaman şâhid bulundurmaktadırlar; nikâh kıyılırken, iki şâhid mevcut bulunmazsa, zifâf gecesinde hazır bulunmaları ve msl. güveyi zifâf odasına iterek, sokmaları gerekir (Ḳayravânî, *Risâla*, Kahire, 1338, s. 66; Ḫalîl, II, 1, 59; Kâsânî, *Badâ'i' al-ṣanâ'i'* [Kahire, 1327], II, 252; İbn Ruşd, *Bidâyat al-muctahid* [Kahire, 1339], II, 16, burada şâhidler mecbûrî bir şart sayılmaktadır). Yine aynı aleniyet sebebi dolayısı iledir ki, Ḫalîl (II, 1) karı-kocanın tebrik edilmesini de tavsiye ediyor. Bu sebebten, *walîmat al-'urs* sırasında, evin kapılarının kapatılmaması gerektir (Ḫalîl, II, 117). Bu *walîma*, mâlikîler, hanefîler ve hanbelîlerce makbûl (*mastaḥabb*) görülmektedir; şâfiîler ise, bu husûsta daha sıkı bir görüşe sâhiptirler: bir kısmına göre, bu ziyâfet *sunna mu'akkada* ve bir kısmına göre, hattâ *wâcib* (krş. Şîrâzî, s. 205; Ġazzâlî, II, 22; Navavî, s. 90; Ardabîlî, II, 94)'dir. Ḫalîl'e göre, bu *walîma* zifâf gecesini tâkip eden gündüz verilmelidir; başka mâlikîlere göre, bil'akis zifâf gecesinden önce verilmeli, ancak evlenme bu şekilde alenîlik kazandıktan sonra, zifâf vukû bulmalıdır (Tîcânî, *Tuḥfa*, s. 35). Hâli-vakti yerinde olan bir erkek en az bir koyun kesmeli; fakir ise, imkânı nisbetinde bir şey vermelidir (Şîrâzî. Ardabîlî). Bir *walîma*'ye dâvetin kabûlü hanefîlerce makbûl (*mastaḥabb*), ve mâlikîler, hanbelî ve şâfiîlerce *wâcib*'dir (Şâfi'î, *Umm*, VI, 178'de *wâcib* yerine *ḥaḳḳ*); şâfiîler ikinci gün için yapılan dâvetin kabûl edilmesini, buna karşılık, üçüncü gün için yapılan dâvetin de reddini tavsiye etmektedirler (Navavî, üçüncü gün için yapılan dâvetin kabûlünü, hattâ *makrûh* kelimesi ile vasıflandırıyor). Dâvet edilen kimse oruçlu ise, yine de dâveti kabûl etmesi gerekir; isterse, hiç bir şey yemeyebilir; bununla berâber orucu farz olan bir oruç değil ise, onu bozması tercihe şâyândır. Dâvetlilerden biri sarhoş veya orada şarap yahut dînen memnû bir şey kullanılıyorsa *walîma*'den uzak kalmak daha iyidir. Aynı şekilde merâsim yerinde canlıların tasvirleri (msl. halı üzerinde) varsa, hiç olmazsa ilerilememelidir. Şîrâzî'ye göre, şarkı söyleniyorsa, *walîma*'den uzak kalmalı veya hiç olmazsa, onu dinleyip, konuşma ve yemekle meşgûl olmalı. Buna karşılık *walîma*'do musikîye bir dereceye kadar cevâz verilmektedir; tabi'î, msl. daha önce hadîste zikri geçen def (*duff*) çalınabilmektedir; Ḫalîl çalınmasına cevâz verilen musikî âletlerinden bir kaçını zikrediyor: bir çeşit def (*ġirbâl*), bir çeşit ûd (*mizhar*; bk. mad. ÛD; krş. Farmer, *History of Arabian Music*, London, 1929, s. 46 v.d.), bir çeşit flût (*zummâra*) ve borular (*bûḳ*).

Aynı zamanda düğünlerde balka ceviz, bâdem, şeker (Ardabîlî'de bir de hurma, dirhem ve dinar) dağıtmak meselesi de münâkaşa mevzuu olmuştur. Dimaşḳî (II, 76)'ye göre, Abû Ḥanîfa ve Aḥmed b. Ḥanbal düğünde bir şey almakta hiç bir mahzûr görmüyorlardı. Hâlbuki Mâlik, Şâfi'î ve Aḥmed b. Ḥanbal ikinci bir nazariyede bunu *makrûh* sayarlar. Bununla berâber şâfiîlerde daha sonra bu mevzûda iki fikre rastlanır. Muzanî, halk kendilerine verileni, bir yağma malı gibi, çabukça kaptıkları için, bir şey almamayı tavsiye eder. Bununla berâber, bu, ancak, halk biribirine düştüğü ve eşyâları çekiştikleri vakit mekrûhtur. Ġazzâlî, daha önce Peygamber zamanında da olduğu için (mûteber hadîs mecmualarında bir şâhid göstermeksizin; yk. bk.), şeker dağıtmayı câiz görür. Navavî ve Ardabîlî ise, bunu gerçekte müsâade edilmiş telakkî eder, fakat ondan sakınmanın daha iyi olacağını söylerler. Buna karşılık Şîrâzî bunu mekrûh sayar.

Bibliyografya: Krş. madd. NİKÂḤ ve WALÎMA; Şâfi'î, *Kitâb al-umm* (Bulak, 1324), VI, 178; Muzanî, *Muḫtaṣar* (bundan önceki kitabın hâşiyesinde, IV, 39—41); Şîrâzî, *Tanbîh* (nşr. Juynboll), Leiden, 1879, s. 205 v.d.; Ġazzâlî, *Wacîz* (Kahire, 1318), II, 22; Navavî, *Minhâc* (Kahire, 1329), s. 90; Ardabîlî, *Kitâb al-anvâr li-a'mâl al-abrâr* (Kahire, 1328), II 94 v.dd.; Ḫalîl, *Muḫtaṣar* (trc. Santillana), Milano, 1919, II, 63 v.dd.; İbn Ruşd, *Muḳaddimât* (*Mudawwana al-kubrâ*'nın kenarında, Kahire, 1324), II, 58; Şa'rânî, *Mîzân* (Kahire, 1925), II, 124; Dimaşḳî, *Raḥmat al-umma*, II, 76; Tornauw, *Das moslemische Recht* (Leipzig, 1855), s. 70 v.d.; Juynboll, *Handbuch des islamischen Gesetzes* (Leiden, 1910), s. 162 v. dd.; (3. tab., 1925), s. 155 v.d.

d. Muahhar âdetler. Eski devir için ancak dağınık şekilde mâlûmat bulunmaktadır. Yalnız avrupalılara âit seyâhatnâmeler (XV. asırdan itibâren), şivelere âit metinlerin tesbiti ve son zamanlardaki tertipli halkiyât me-

tinlerinin (Fas'a dâir Westermarck, Nablus v.b. dâir Jaussen) te'siri iledir ki, çok şâyân-ı dikkat bir vesîka bolluğuna sâhip olunmuştur. Bu kaynakların hepsi aynı değeri taşımaktan uzaktır. Eski eserler bahis mevzuu olunca, ilk önce seyyâhın ne değeri olduğunu araştırmak uygun olur. İşte bilhassa göze çarpan bir misâl: 1481—1485 yılları arasında Kudüs'e bir hacc seyâhatı yapmış olan felemenkli Van Ghistele. Bu seyyâh, nikâh akdinden önce, gelin ve güveyin her birinde birbirlerini görmeğe imkân veren bir çeşit delik bulunan birer odaya götürüldüklerini ve orada elbiselerini çıkardıklarını anlatır (*Voyage*, Gand, 1557, s. 15). Bu islâm telakkileri ile tezat hâlindedir. Bununla berâber Dâvûd al-Ẓâhirî gibi, bâzı fakîhlerin erkeğin, evlenmeden önce, kadının edep mahalli hâriç bütün vücûdunu görmesini câiz gördüklerini ifâde etmek yerinde olur (İbn Ruşd, *Bidâya*, II, 3; Dimaşkî, *Raḥma*, II, 62). Bundan başka seyyâhların rivâyetleri tam olmayabilir; bunlar yolda veya tamâmiyle halkın gözü önünde geçenlerle ilgilidir. Afrika'lı Léon ve Lane'de bulunduğu gibi, bu âdetlerin tam tasvirleri çok değildir ve bunlar eski devirler için *Bin bir gece* ve halk masallarında dağınık hâlde bulunan kayıtlar ile tamamlanabilir.

Düğün âdetleri, memleketlere göre, oldukça geniş ölçüde, birbirlerinden farklıdır. Bunlar en açık bir şekilde islâm ülkeleri muhitlerinde, msl. Malaya takım-adalarında, Afrika'nın içinde veya Kırgız ve Türkmenlerde görülmektedir. Oralarda islâmiyet eski mahallî âdetleri benimsemiş ve kısmen de onları kendi görüşlerine uydurmuştur. Bununla berâber, islâmiyetin merkezî bölgeleri için de aynı şey söylenebilir. Şu farkla ki, oralarda hâdise islâmiyetin ilk asırlarından itibâren vukua gelmiştir. Bugün Suriye ve Mısır'daki müslümanlar ile hıristiyanların âdetleri, dinî vecheleri dışında, birbirinin aynıdır (krş. Littmann, *Neaarabische Volkspoesie*; Jaussen, *Coutumes Palestiniennes*; Blackman, *The Fellāḥin of Upper Egypt*, s. 93). Bu hâdise burada bilhassa islâm âdetlerinden değil, yakın şarkın eski halk âdetlerinden bahsedilmesi için, kâfîdir. Bu mevzûda Suriye ve Elcezire'de, daha yukarıda bahsedilen islâmiyetten önceki tantanalı düğün âdetleri hatırlatılabilir. Hattâ islâmdan önceye âit menşe'leri gösterilebilen bâzı teferruât da vardır. Bir çok bölgelerde müslüman gelinin başında çiçeklerden veya mukavvadan (aş. bk.) bir taç bulunur. Bu, eskiden olduğu gibi, bugün de gelinin başına taç konulması adı altında, şark hıristiyan düğün merâsiminin bir kısmını teşkil etmiş olan âdetin benimsenmesi olarak gözükmektedir (bu taç giydirme daha önce, Suriyeli Ephraeus'un ilâhîsinde zikredilmiştir; bk. Denzinger, *Ritus Orientalium*, Würzburg, 1864, II, 443; Barhebraeus'tan naklen, *agn. esr.*, II, 385; XII. asır kıptîlerinde, *agn. esr.*, II, 365; krş. bir de *agn. esr.*, II, 391 v.dd., 408 v.dd., 443 v.dd.). Düğün alayı esnâsında meş'aleli ibtifâl de, hıristiyan menşe'li olabilir (XII. asır kıptîleri için bk. Denzinger, *agn. esr.*, II, 364). Yedinci gün merâsimleri de benzerleri şark hıristiyan dinî merâsiminde bulunur. Kıptîlerde taçlı gelinin, alenî olarak, aranmağa gidilmesi yedinci günde olur (Denzinger, *agn. esr.*, II, 380).

Usûl bakımından, bölgelerden başlayarak, düğün âdetlerini tavsif etmek daha doğru olacaktı; fakat bu bizi çok uzaklara götürürdü. İslâmiyetin merkezî bölgeleri ile yetinerek, sâdece şehirlerin en mühim âdetlerini toplamağa ve imkân nisbetinde, taribi anlatılmağa çalışılacaktır. Âdetlerin, halkın ictimâî tabakalarına göre, birbirinden farklı olduklarına işâret etmek yerinde olur. O hâlde, bunları, hiç olmazsa, üç guruba ayırmalıdır: şehirlerde, fellâhlarda ve bedevîlerdeki âdetler. Fellâh ve bedevîlerin âdetleri bilhassa çok basit ve şehirlerinkilere nazaran, eski arap âdetlerine daha çok uymaktadır.

Ruvala **bedevîlerinde** (Musil, *The Manners and Customs of the Rwala-Bedouins*, New York, 1928, s. 228 v.dd.) düğün sabahı güveyin çadırı önünde, eti dağıtılmak üzere, bir deve kesilir. Gelin gündüz çadırını kurar—bedevî kadınının dâimâ yanında çadırı vardır—ve akşam, akrabâları tarafından, sessizce bu çadıra götürülür. Az sonra güvey hemen çadırın içine girer. Merâsim, oyun, hattâ diğer hâllerde mûtâd olan kadınların çığlığı (*zaġārît*) yoktur. Ertesi gün güvey kendi âilesinin yanına gider ve gelin tebrikte bulunan kadınların ziyâretini kabûl eder. Sonra kayın pederi ona bir hediye verir ve gelin, kocası mûtâd işleri ile uğraştığı hâlde, yedi gün çadırında kalır. Fakat kocasının yedi geceyi genç karısı yanında geçirmesi lâzımdır (krş. yukarıda zikredilen hadîsler). Arabia Petraea (Musil, *Arabia Petraea*, III, 196 v. dd.)'nın bedevî kabîlelerinde, genç erkek ve kızlar düğün şarkıları söyler ve oynarlar. Orada Sina yarım-adasında olduğu gibi (Borckhardt, *Bemerkungen über die Beduinen*, Weimar, 1831, s. 216 v.d.), gelin, ilk geceden sonra, bâzan altı gün, bâzan daha uzun zaman için, çöle kaçar ve kocası kendisini aramak üzere, oraya gitmek mecbûriyetindedir.

Bedevîlerin bu çok basit âdetleri ile şehirlilerin çok tekâmül etmiş âdetleri arasında, fellâhlarda, içlerinde şehirlilerin âdetlerinin gittikçe artan te'siri müşâhede edilebilen, bir çok mutavassıt safhalar vardır.

Şehirlilere gelince, Bagdad'da Abbâsîler sarayında, düğünler büyük bir tantana ile icrâ edilirdi. Kaynaklar halîfe Hârûn al-Raşîd ve Ma'mûn'un düğünleri için 50 ve 70 milyon dirhem harcadıklarını kaydeder. Fakat bütün halk, bu gün olduğu gibi, hakikatte olduklarından daha zengin durumda gözükmek isterdi. Daha önce eski devirde süsleyici kadın gelin için, âriyet olarak, bir mücevher getirirdi (krş. yukarıda 'Â'işa ile ilgili hadîs). Halı ve diğer ev eşyâsı da âriyet alınabilirdi (Mez, *Renaissance des Islâms*, s. 404, 453).

Başlangıçta zikredildiği gibi, iki düğün şeklini birbirinden ayırmak lâzımdır: *'urs* ve *'umra*. *'Urs* en alelâde hâle benziyor. Seyyâhların hemen-hemen münhasıran tasvir ettikleri *'urs*'tur. *'Umra* için bk. msl. halîfe Ma'mûn'un Bûrân ile evlenmesi (210=825; Ṭabarî, *Târîḫ*, nşr. de Goeje, III, 1081 v. dd.), Landberg, *Études sur les dialectes de l'Arabie méridionale*, II/II, 859'da (Mekke için zikredilen İbn al-Mucâvir [ölm. 690 = 1291]'de; *Alf layla va layla*, trc. Littmann, I, 263 v.dd.); Ritter, *Karagöz* (Hannover, 1924), s. 109 v. dd. („Karagöz'ün gelin olması", sahte gelin oyunu).

Bu düğün merâsimlerinin sâdece ilk defa evlenen kadın için yapıldığına da işâret etmek lâzımdır. Bir kadın ikinci defa evlenince, şer'î *valîma* ile iktifâ edilir. Çok defa kız ve erkek tarafı merâsim yapmamağı uygun görürler. (Snouck-Hurgronje, *Mekka*, II, 155; Lane, *Sitten*... trc. Zenker, I, 167, 184 v.d.).

Düğün şenlikleri günlerce devam eder. Umûmiyetle pazartesi başlanır ve zifâf gecesi olarak perşembeyi cumaya bağlayan gece tesbit edilmiştir. Arap halk şiirinde çok defa yedi günlük merâsimden bahsedilir ve sekizinci gün de *daḫla* vukû bulur (msl. *Alf layla va layla*, II, 461; III, 437; *Sîrat Sayf*, III, 22, 33; V, 28; XII, 59). Fakat 30 günlük düğün ve 31. gün *laylat al-daḫla* (*Alf layla va layla*, III, 642; *Sîrat Sayf*, XII, 45; XIII, 12)'den veya türk halk masalları veya destanlarında 40 gün 40 gece düğünden (Spies, *Türkische Volksbücher*, Leipzig, 1929, s. 25) bahsedildiği vakit, bunların düğünlerin uzun zaman devamını gösteren birer edebî kalıp olarak telakkî edilmeleri icâp eder.

Başlıca âdetler şunlardır:

1. Nikâh kıyıldıktan hemen sonra, gelinin evinde yalnız erkeklerin iştirâk ettiği *valîma* verilir. Bu âdet daha önce *ḥadîṯ*'te bulunmaktadır. Bu vesîle ile çok defa kalabalığın içine şeker, altın v. b. (yk. bk.) atılır. Vezîr al-Ḥasan b. Sahl, kızı Bûrân'ın halîfe al-Ma'mûn ile olan düğününde ileri gelenlerin arasına üzerlerinde arâzi, kölelerin isimleri ve binek atlarının nişanları bulunan kâğıt parçaları atmış idi. Bu kâğıtlardan birini ele geçiren, onda işâret edilmiş olan hediyeyi kazanıyordu. Vezir halkın arasına altın ve gümüş para, küçük misk şişeleri ile anberden yumurtalar attı (Ṭabarî, *Târîḫ*, nşr. de Goeje, III, 1083 aş.; Mas'ûdî, *Murûc al-ẕahab*, Paris, 1873, VII, 65 v.d.). —Memlûklerden Muḥammed b. al-Sulṭân (920=1514)'ın düğünü vesîlesi ile verilen *valîma*'de çin porselenlerinden kaplar içinde şarap (*sakar*) içildi (İbn İyâs, IV, 406). Fakat umûmî bir şekilde *valîma* çörek ve şekerlemeler ile basit bir kabûl resminden ibârettir (krş. *Alf layla va layla*, II, 23 v.d.); çok defa sebzeli, kızartılmış et de verilir. O gün çalgı çalmak ve oynamak âdet değildir. Fas'ta gelin ve güveyin evlerinde ayrı-ayrı büyük birer ziyâfet verildiği hâlde (Afrika'lı Léon [1526], Tharaud [1930]), Jaussen, Nablus'ta, sâdece kadınlar için bir ziyâfet verildiğini nakletmektedir. Umûmiyetle asıl düğün merâsimleri bundan bir hafta sonra başlar.

2. Gelin hamâmı. Zifâf gecesinden bir kaç gün önce gelin arkadaşları ile hamama gider. Zenginler bu merâsimi kendi evlerinde yaparlar. Umûmiyetle bir umûmî hamam, bir veya yarım günlüğüne kirâlanır. Lane zamanında Kahire'de hamama büyük bir debdebe ile gidiliyordu (*zaffat al-ḥammâm*). Hamam alayının başında, üzerlerinde gözlerden saklı hamam levâzımatı bulunan tepsiler ile, iki kişi gidiyordu. Sonra geçenlere su vermek ve koku sürmek için, su taşıyıcılar, gül-suyu ve ıtriyat kutuları taşıyan erkekler geliyordu. Müteâkiben muhtelif çalgı âletleri ile çalgıcılar ve ikişer-ikişer sıralanan kız arkadaşları bulunurdu. Bizzat gelin, başında bir taç ile sıkıca kapalı olarak, iki akrabâsının refakâtinde, dört kişi tarafından taşınan bir gölgeliğin altında yürürdü. En sonunda yine çalgıcılar bulunurdu. Hamamda çeşitli eğlencelere dalınır ve yemek yenilirdi. Yemek esnâsında şarkıcı kadınlar ortaya çıkardı. Akşamleyin evde kadınlar için bir ziyâfet verilir ve şarkıcı kadınlar gelini eğlendirmeğe gelirlerdi. Son zamanlarda Fes'te kukla gibi giydirilmiş olan gelin, hamamdan sonra sevinç çığlıkları arasında, eve götürülürdü (Tharaud [1930]). Bununla berâber XVI. asrın Merâkeş'inde gelinin hamam merâsimi mechûl olduğu (Afrika'lı Léon) hâlde, aynı tarihte Haëdo Cezâyir'de bu âdetin bulunduğunu bildirmektedir. Mekke'de bu âdet mechûl idi. Cotovicus XVI. asrın sonunda Suriye'de meş'aleler ile tantanalı bir merâsim alayı seyrettiği hâlde, bugün Suriye ve Anadolu'da pek sâde bir şekilde hamama gidilmektedir.

Hamamda türlü şenlikler yapılmaktadır (Jaussen [1927]); gelin bir taht üstüne otur-

tulur, ahbapları, ellerinde meş'aleler olduğu hâlde, onun etrafında şarkı söyleyip oynarlar. Sonra her kes ve sonunda da gelin yıkanır. Yıkandıktan sonra, geline kokular sürülür ve getirilen yiyecekler topluca yenir. Gelin, dikkatlice örtülü olarak, sessizce eve götürülür. White (1840 sıralarında) İstanbul'da taht üzerinde bir gelinin bulunduğu benzer bir sahneyi tasvir etmektedir; bu esnâda dokunaklı sahneler gösterilmekte ve serinletici şerbetler içilmektedir. Sonra İran'da (Polak [1860 sıralarında]) ve Tunus'ta (Bertholon [1900 sıralarında]) olduğu gibi, kına merâsimi yapılır. Hâlbuki bu merâsim, diğer ülkelerde ancak ertesi gün cereyân eder. Kına parmak tırnaklarına (İran'da saçlara da) konulur. Sonra misâfirler hamam hizmetçilerine para dağıtırlar. Buna kına hediyesi denir.

3. Gelinin süslenmesi. Bu güne umûmiyetle esâs merâsimin adından alınarak, *layla al-ḥanna*, yâni kına gecesi (Mekke'de, Mısır'da, Tunus'ta ve Türkiye'de de böyledir) denilir. Akrâbaları ve ahbapları çevresinde, gelinin kirpiklerine sürme çekmek, el ve ayaklerına kına koymak âdeti vardır. El ve ayakları her hangi bir şekil yapmaksızın tek renge boyamak gerekir (krş. Abū Bakr Aḥmed b. Muḥammed al-Marvazī [ölm. 275 = 888], *Kitāb al-vara'*, Kahire, 1340, s. 104). Vaktiyle yanaklar üzerinde sarı benler (*nuḳaṭ al-'arūs*) yapmak âdeti de var idi (*Aġānī*, XVI, 115; Ẕu 'l-Rumma [ölm. 107 = 719]; Maydānī, *Amṯāl*, nşr. Freytag, II, 762, nr. 24; Şarīşī [ölm. 619 = 1222], Ḥarīrī, *Maḳāmāt* şerhinde, s. 610). Aynı gün geline merâsim zînetleri, bilhassa gerdanlıklar ve kemer (*ḥiyāṣa*; krş. *Sīrat Sayf*, XVII, 53) takılır ve başa taç (*tāc* veya *iklīl*) konur; en eski kayıt *Sīrat Sayf* [XV. asır], IV, 36; XVII, 53'te bulunmaktadır; krş. bir de tanınmış bir lugat kitabı olan *Tāc al-'arūs*'un [XVIII. asır] adı. Gelin, çok defa hâsıl olan vesîleler ile, çeşitli merâsim elbiseleri içinde bulunur (msl. Sfax'ta: Narbesbuber; krş. *Alf layla va layla*, I, 265 v.d.: altı çeşit elbise). Papiruslar (krş. *Papyrus Erzh. Rainer, Führer*, nr. 584, 1314) daha önce gümüş küpeler, ayak bilezikleri, inciler, kına, sabır ağaçları (yüzü tütsülemek için), gül-suyu, susam yağı ve diğer itriyat kullanılmasından bahsederler. Gelin süslenince, yüksek bir kürsü veya bir tabt üzerine yerleştirilir. Dâvetliler şarkılar söyleyip, oynadıkları ve çalgı çaldıkları hâlde, gelin orada gözleri yerde, sessizce durmak mecbûriyetindedir. Bu merâsimler çok defa gecenin geç vaktine kadar devam eder (eski devir için krş. Afrika'lı Léon, Fas bahsinde; d'Arvieux [1674], *Mémoires*, Paris, 1735, V, 287, Cezâyir'e dâir ve başka seyyahlar). Mekke ve Sfax'ta (Narbesbuber) gelin ancak ertesi gün tahta oturtulur. Kahire'de (Lane [1835]) gelin o gün eline bir top kına alır, ahbapları onun içerisine para sokarlar. Nablus (Jaussen [1927])'ta gelin için para toplama usûlü vardır. Bu kına merâsimi İstanbul'da da biliniyordu. Bununla berâber dâvet edilen bütün kadınların hepsi, ellerinde ışıklar bulunduğu hâlde, gelin ile birlikte, önce bahçeye iner, bir balay teşkil eder (Garnett [1890'a doğru]). Düğün elbiseleri ile gelinin tasvirleri için bk. Snouck Hurgronje, *Mekka, Bilder-Atlas*, levha 25; Goichon, *La vie féminine au Mzab* (Paris, 1927), levha 5.

4. Gelin alayı (*zaffat al-'arūsa*) ve gelinin tahta oturtulması. Din âlimleri (krş. Ġazzālī, bk. H. Bauer, *Islamische Ethik*, Halle, 1917, II, 90) ekseriyâ evlenmenin cuma günü bitmesini tavsiye ederler. Mûtad olarak gelin perşembe günü akşamı yeni evine götürülür ve oodan sonra zifâf gecesi başlar. Umûmiyetle güvey ve âilesi halkı, resmî ve mutantan bir alay ile, âilesinin refâkat ettiği gelini almağa gelirler. Buḫārī, *Nikāḥ* bâb 62'de bulunan başlık (*al-binā' bi 'l-nahār bi-ġayr markab va lā-nīrān*), bu gelin alayının daha III. (IX.) asrın başında umûmî bir âdet olduğunu göstermektedir. Bu tarihten itibâren gelin gece karanlığı başlarken, bir yük hayvanı üzerine konulmuş bir mahfe içinde ve meş'aleler ile teşyî edilirdi (krş. Tīcānī, *Taḥfa*, s. 40 v.d.'da bu husûsta gece ile gündüzkü düğün alayı arasında bir fark gösterir ise de, *bi-ġayr markab* ifâdesi bu nokta-i nazara zıt düşmektedir). Bilindiğine göre, düğün alayı ile ilgili en eski kayıtlar şunlardır: Ḳayravān'da Umm al-'Ulūv'un düğünü (415=1024)—gelin kendinin kurduğu çadıra perşembe günü köleler ve devlet erkânı tarafından götürülmüş idi (İbn 'Iẕārī, *Bayān al-muġrib*, nşr. Dozy, I, 284). al-Yamāma'nin bir destanında, geline şarkı söyleyen ve telli sazlar (*ma'āzif*) çalan kölelerin refâkat ettiği görülür (Ḳazvīnī [ölm. 682=1283], *Āṯār al-bilād*, nşr. Wüstenfeld, II, 88). Vāsiṭ'lı minyatürcü Yaḥyā b. Maḥmūd (634=1237)'un, Ḥarīrī'nin Paris, arapça yazm. 5847'de bulunan nüshasındaki bir minyatürü (Kühnel, *Miniaturmalerei im islamischen Orient*, Berlin, 1923, levha 13) tantanalı bir düğün alayını göstermektedir; önde mâdenî musikî âletleri çalanlar yürümekte, develer üzerinde davulcular, bayraklı adamlar görülmekte, gelin sıkı-sıkıya kapalı, muhteşem bir mahfe içinde ve yanında güvey muhteşem eyerli bir atın üzerinde bulunmaktadır. Diğer kayıtlar için bk. msl. *Alf layla va layla*, II, 12; *Sīrat Sayf*, III, 12. En eski kayıt dominiken tarîkatine mensup Ricoldus de Monte Crucis

(ölm. 1309), bölüm 9, 46 (Laurent, *Peregrinatores medii Aevi*, Leipzig, 1864, s. 116): „*Tartari* (=şarkî Anadolu'daki moğullar)... *quando tradunt eam* (i. e. *uxorem*) *ad nupcias, parentes et consanguinei viri, qui eam accipit, ducunt eam cum tympanis et cantu, sed parantes et consanguinei mulieris sequuntur eam cum planctu quasi mortuam*". Avrupalı seyyahlar bundan sonra düğün alayını az-çok teferruâtla tasvir ederler. Hemen bütün bölgelerde gelin, dâimâ kalın tüller ile örtülü olarak, güvey tarafından ışıklar ile (mum, şamdan, meş'ale veya fenerler) götürülür ve yeni evine kadar akrabâları ve her iki tarafın dostları tarafından kendisine refâkat edilir. Fas'ta bugün Afrika'lı Léon (1526) zamanında olduğu gibi, gelin 8 kişinin omuzunda taşınan ipek perdeli, 8 köşeli bir tahtırevan içine oturtulur (Westermarck, s. 166) veya durumu daha mütevâzî ise, yürüyerek gider (Westermarck, Tharaud). Hâlbuki Fas'ın diğer kısmında katır üzerine yerleştirilmiş „kapalı bir kafes" kullanılır (Mocquet [1605], Host [1760], Westermarck [1914]). XVI. asırda Cezâyir'de de gelin aynı şekilde taşınıyordu (Haëdo). Mısır ve Suriye'de gelin bir gölgelik altında yürüyerek veya at ile giderdi (daha önce Cotovicus [1598]). Türkiye'de vaktiyle gelin daha çok etekleri bir çok kimseler tarafından taşınan kırmızı ipekten bir kumaşa bürünmüş olduğu hâlde, at ile (Dernschwam [1553]) giderdi (Schweigger [1578], della Velle [1615], Tournefort [1717]) Taeschner tarafından, *Altstambuler Hof-und Volksleben* (Hannover, 1925) adı ile yayınlanan türk minyatürleri albümünde gelin, kollarına giren iki kadının refâkatinde, yaya olarak gitmektedir. Aynı devirde, della Valle (1615)'ye göre, fener alayı yerine, renkli kâğıt, altın pul, diğer çiçek ve yapraklardan yapılmış ve çok defa altın, gümüş ve kıymetli taşlar ile süslenmiş, oldukça uzun bir meş'ale taşınır. Schweigger [1578; krş. birlikte bulunan resim] bunu, „gündüzün yapılmış ve fakat yakılmamış yeşil mumdan bir düğün meş'alesi" olarak tasvir eder. Karagöz'deki „sahte gelin" oyununda düğün alayının önünde taşınan ışıklı levhayı (Ritter, *ayn. esr.*, levha 34), hiç şüphesiz, buraya bağlamak lâzımdır. XIX. asırda gelin, erkekler atlı oldukları hâlde refâkat edenler de dâhil, tamâmiyle kapalı bir arabada götürülürdü (White, Garnett). İran'da gelin, kırmızı bir kumaştan çarşaf içinde atla giderdi (Olearius [1637], Chardin [1673], Polak [1860'a doğru], Wills [1870'e doğru]). Bugün, Kahire ve İstanbul gibi, büyük şehirlerde, tabiî olarak, otomobil kullanılmaktadır. — Düğün alayı tasvirleri için bk. Merâkeş'te: Dapper, *Beschreibung von Afrika* (Amsterdam, 1670), s. 177; Kahire'de: Niebuhr [1763], *Reisebeschreibung nach Arabien* (Kopenhagen, 1774), levha 28; Cassas, *Voyage pittoresque* (Paris, 1806), levha 63; Lane [1835], *Sitten und Gebräuche*, levha 32 v.d.; İstanbul'da: Schweigger [1578], *Reyssbeschreibung*, s. 207; Taeschner, *ayn. esr.*

Umûmiyetle düğün alayı ile birlikte, imkân nisbetinde çok sayıda at ve katırlara gelinin yüklenmiş cihazı, ekseriyâ boş sandıklarda (cihazın çokluğunu göstermek için) taşınır. Bir çok bölgelerde cihâzın taşınması husûsî bir merâsime vesîle olur (krş. msl. İbn 'Iẕārī, I, 284. Ḳayrevān'da [415 = 1024]; İbn İyās, IV, 107, Kahire'de [912 = 1506]).

Baba evinden çıkış ve yeni eve giriş esnâsında, umûmiyetle evlilik hayatını kötü rûhlara karşı koruma, velûd olma v. b. ile ilgili daha bir çok remzî faâliyetlerde de bulunulur. Şehirden şehire, bölgeden bölgeye değiştiği için, burada bunlardan ayrıca bahsedilmeyecektir. Gelin yeni evinde güvey veya güveyin annesi tarafından kabûl edilip, zifâf odasına götürülür. Orada yüksek bir peyke veya taht üzerine, kendisini tebrik eden kadınlar ortasına oturtulur. Çok defa gelinin yüzü güveyin bir yüz görümlüğü olarak verdiği para mukabilinde (sâdece bir kuruş olsa bile) açılır ve güvey ilk defa gelinin yüzünü görür. Muḳaddasī (*BGA*, III, 126)'de mevsûk olmayan bir hadîste —: „Tanrı Mu'āviya'yi onların yanına oturtacak, yüzünü kapatacak ve sonra halkın gözleri önünde bir gelin gibi yüzünü açacak"—denilmektedir. Gelinin üzerinde oturduğu ve yüzünün açıldığı taht (*minaṣṣa*) daha önce Zavzanī (ölm. 486=1093) ve Baṭalyūsī (ölm. 494=1100); bk. İmra'a'l Ḳays'in *Mu'allaḳa* şerhleri (nşr. Hengstenberg, Bonn, 1823, beyit 32 ve Kahire, 1282, s. 33) tarafından zikredilmiştir. Krş. bu konuda bir de *Alf layla va layla* III, 455; *Sīrat Sayf*, V, 29, burada bu taht (*sarīr*), altın pul ve kıymetli parlak taşlar ile süslü ardıç ağacındandır: bugün Mekke'de tahta *rīka* (= *urīka*) denilir; krş. Snouck Hurgronje, *Bilder aus Mekka*, Leiden, 1889, levha 18.

Düğün alayını müteâkip, ziyâfet umûmiyetle musikî, şarkılar ve oyunlar ile (tabi'î, erkek ve kadınlar biribirinden ayrı olarak) gece devam eder; XVII. ve XVIII. asır Türkiye'sinde ayrıca Karagöz oyunları da tertip edilirdi (Thevenot, *Voyages*, Paris, 1689, I, 172; krş. I, 109 v.d.). Buna karşılık XVII. asır İran'ında pehlivanlar tarafından güreşler yapılıyordu (Chardin). 1604 'te yapılmış bir iran minyatüründe (Grohmann ve Arnold, *Denkmäler islamischer Buchkunst*, München, 1929, levha 67) Alp-Arslan devrinde

(V. = XI. asrın sonları) bir evlenme vesîlesi ile yapılan şenlikler gösterilmektedir.

5. Güvey hamamı ve *zaffa*'si, düğün alayı gününde, yâni perşembe günü vukû bulur; umûmiyetle bundan sonra bir câmie gidilir (krş. *Alf layla va layla*, II, 24). Nûr al-Dîn ve Şems al-Dîn hikâyesinde gerçekten bir *'umra* hâlinden bahsedilir; güvey hamama gider ve bir fener alayı ortasında, at üzerinde, gelinin evine kadar götürülür. Şarkıcılar defleri ile ona refâkat eder ve zaman-zaman, kendisinden para almak için, dururlar. Başka bir *zaffa* — fakat hamamsız — *Sîrat Sayf*, XIII, 12'de tasvir edilmektedir: güvey çok süslenmiş bir ata biner ve yüksek rütbeli kimselerin refâkatinde, şehri dolaşır; köleler buhurdanları sallarlar, gül ve yâsemin suyu saçarlar, kâfur ile mumdan meş'aleler taşırlar (krş. *Sîrat Sayf*, VII, 63; XV, 32). İbn İyās (IV, 107, 196) XVI. asrın başında Kahire'de yakılmış mumlar taşıyan emîrlerin güveye yaptıkları düğün alaylarını tasvir eder. Bu, Lane devrinde de Kahire'de âdet idi. Güneş batmadan az önce, güveyin ahbapları, çalgıcı, şarkıcı ve meş'aleler ile, kendisine refâkat ederlerdi. Oradan, akşam namazını kılmak üzere, câmie gidilirdi. Câmiden dönüşte, dostları meş'ale ve çiçek taşırlardı. Daha yakın bir zamanda (1875'e doğru) Klunzinger, bize Kızıldenis sâhilinde Ḳuṣayr'de güveyin hamamı ve *zaffa*'sini tasvir eder. Gâlibâ diğer memleketlerde güveyin hamama gitmesi daha az âdettir; her hâlde sâdece kaynaklarda zikredilmiştir (Filistin için bk. Rotbstein [1907], *zaffa*'nın resmi ile; Jaussen [1927]; Tunus ve Sfaz için: Bertholon ve Narbeshuber [1900'e doğru]; Tlemsen için: Gaudefroy-Demombynes, s. 40 [1900'e doğru]; Tanca için: Westermarck, s. 118; Anadolu'nun şarkı için: van Lennep, *Travels*, s. 267 [1860'a doğru]; İran için: Polak [1860'a doğru]). İstanbul'da güveyin hamamı ve *zaffa*'si gâlibâ tamâmiyle mechûldür. Aynı şekilde güvey hamamı (*zaffa* değil) eskiden beri Mekke'de de mechûl idi (İbn al-Mucāvir [ölm. 690 = 1291], bk. Landberg, *göst. yer.*; Snouck Hurgronje; Rutter). Buna karşılık Niebuhr (*Reisebeschreibung*, I, 402) 1763'te cenûbî Arabistan'da Yerim'de hamam ve *zaffa*'nın bulunduğuna şehâdet etmektedir. Afrika'lı Léon (1526) Fas'ta hamamdan bahsetmiyor (bk. bir de Westermarck [1914'e doğru] ve Tharaud [1930]). Buna karşılık, şehrin başlıca meydanında düğün alayı ile karşılaşan ve oradan düğün alayı ile birlikte eve giren güveyin ihtişamlı alayını tasvir etmektedir. Hindlilerde, güveyin muhteşem *zaffa*'sının tasviri: Thevenot [1666], *Voyages*, Paris, 1689, III, 66; H. Goetz, *Bilderatlas zur Kulturgeschichte Indiens in der Grossmoghul-Zeit*, Berlin, 1930, levha 15 (XVIII. asır minyatürü).

6. Zifâf gecesi (*laylat al-duḫla*), yukarıda (bk. 4 sonu) zikredilmiş olan merâsim ve ziyâfetten sonra, güvey zifâf odasına girer; istemez gözükürse, ahbapları onu içeri iterler. Zikredilen hadîsin dışında, câhiliye devrinden zifâf odasında geçenlerin iki tasviri bize kadar gelmiştir. Onlardan birine göre (*Aġānī*, XV, 70), halîfe 'Oṯmān eli ile nişanlısı Nā'ila'nın başını okşadı ve ona Tanrıdan mübâreklik (*baraka*) diledi ve sonra yüzünü açtı. İkincisine göre (*Aġānī*, XVI, 37), Şurayḥ diz çökmüş olan nişanlısı Zaynab'in perçeminden tuttu, tıpkı bugün Mekke'de her iki taht sahnesinde (Snouck Hurgronje, II, 180 ve 185) yapıldığı gibi, onunla iki *rak'at* namaz kıldı. *Bin bir gece*'nin en eski kısımlarında (Bagdad kısmı, milâdî X. asırdan sonra) şu âdetleri buluyoruz: Nûr al-Dîn ve Şams al-Dîn'in hikâyesinde (I, 269 — 272) gelin câriyeler tarafından soyundurulur. Uzun bir entâri giydirilip, yaşlı bir kadın tarafından güveyin kendisini beklediği odaya götürülür. Zifâf odasında gelin bizzat üstündekini çıkarır (msl. III, 524). Uns el-Vucūd ve al-Vard fi 'l-Akmām (III, 437—439) hikâyesinde gelin ve güvey şerbet içer, birbirlerine şiirler okur ve meş'eli hikâyeler anlatırlar. Ḳamar al-Zamān (II, 478 — 479) hikâyesinde gelin, münâsebetten sonra, hizmetçilerini çağırır ve onlar sevinç çığlıkları atmağa koyulurlar. — Lane zamanında Mısır'da güvey merâsim esnâsında, dostlarından biri tarafından hareme giden merdivenin bir kısmına kadar çıkarılmış idi. Zifâf odasında güvey gelinin yüzünü, ancak ona hediye olarak bir para verdikten sonra, açabiliyor ve o vakit ilk defa yüzünü görüyordu. Sonra iki rek'at namaz kılıyordu. Jaussen, benzer bir tasviri bugün Neblus için vermektedir. İran'a dâir Polak (1860'a doğru) çok eski ve yaygın bir âdetten bahsediyor. Afrika'lı Léon, Fas'ta (1526, Haëdo), Cezâyir'de (XVI. asır), Bertholon Tunus'ta (1900'e doğru) buna işâret etmektedirler: gelin yüzünü açtıktan sonra, o ve güvey karşılıklı olarak, birbirlerinin ayaklarına basmağa çalışırlar. Bu işte birinci gelenin hâkimiyeti sağlayacağına inanılır. Schweigger'e göre (1578), Türkiye'de gelin türlü şakalar ile güveyin odasına itilirdi. XVIII. ve XIX. asır Türkiye'sinde gelinin yüzü açıldıktan ve mûtâd duâlar yapıldıktan sonra, zifâf odasına gelin ve güveye kahve ve yemek götürülürdü (Olivier, White, Garnett). Fas'ta bâzı bölgelerde (msl. Fas şehrinde) ilk gecede güveyin gelin ile sohbet etmesi ve ancak ikinci gecede münâsebette bulunması (Tharaud [1930]; Westermarck, mad. *Consummation*) âdet idi (Mı-

sır için krş. Schwally, *Nöldeke-Festschrift*, s. 418 v.d.). İki âdet de hurâfâta, kötü rûhlardan korkuya dayanır.

Zifâf gecesinde veya ertesi sabah dâvetliler daha orada iseler, bekâret alâmetleri süt-anne tarafından akrabâ ve ahbap kadınlara gösterilir. Filhakika eğer gelin bâkire değil ise, güveyi onu hemen âilesine gönderebilir. Zarûret hâlinde, anne ve süt-anne o zaman başka tedbirler alırlar (bk. msl. *Alf layla va layla*, II, 478). Bâzı bölgelerde lekeli çarşaf, def çalınarak ve yollarda sevinç çığlıkları ile gelinin evine kadar götürülür. Burckhardt ve Lane zamanında (XIX. asrın başı) bu âdet Kahire'de yalnız aşağı tabakada tatbik edildiği hâlde, Mocquet [1605] ve Hoest [1760], bunun Fas'ta ve Tournefort [1717], Türkiye'de de cârî olduğunu naklederler.

7. Zifâf gecesini takip eden, bilhassa yedinci günkü şenlikler. Çok defa *velîma* (yk. bk.) yalnız zifâf gecesinin ertesi günü verilir. Ḳamar al-zamān hikâyesinde (*Alf layla va layla*, II, 461, 478) bu şekildedir. Bu düğün şenlikleri Türkiye'de bir yemekle, an'ane hâlinde „paça ziyâfeti" diye adlandırılan bir ziyâfet ile, o gün sona erer. Sonra bir veya iki gün içinde gelinin evinde misâfir kabûlü veya tebrikler başlar (Garnett [1890'a doğru]). Mısır ve şimâl-i garbî Afrika'da gelin yedi gün zifâf odasında kalır. Akrabâları orada kendisini görmeğe gelirler. Yedinci gün genç evlilerin evinde umûmiyetle bir misâfir kabûlü veya ziyâfet tertip edilir. Evlenmenin ilk yedi gününe *sābi' al-'arūs* denilir ve bu günler eski devirden beri husûsî bir rol oynar ve Peygamber tarafından mer'iyete konulan bir âdete kadar çıkar (krş. Dozy, *Supplément*, I, 626 v. d.; bir de yk. bk.). Uns al-Vucūd hikâyesinde yedinci gün şarkıcılar gelir ve halka hediyeler dağıtılır (*Alf layla va layla*, II, 439 v.d.). Afrika'lı Léon (1526) Fas'a âit „çok eski bir âdete" işâret etmektedir: güvey, yedinci gün, annesi ve diğer kadınlar gelinin ayaklarına atılması için balık alır. Buna benzer bir âdete bugün hâlâ Sfax'ta rastlanmaktadır (Narbeshuber, s. 16). Bunda hiç şüphe yok ki, bereketle ilgili tılsımlı bir husûs vardır.

Nihâyet Snouck Hurgronje (1884) ve E. Rutter (1928'e doğru)'in Mekke ve Burton (1853)'un Medine'ye âit kaydettikleri tamâmiyle farklı âdetlere işâret edelim: Evlenmenin iki şeklinin, *'urs* ve *'umra*'nin, bir karışmasından bahsedilir. Dördüncü gün („ghumra" ='*umra*) akşamı gelin gelinlik elbisesini giymiş, evinde bir taht üzerinde oturmaktadır. Güvey de, bir fener alayı ortasında, akşam namazını kılmak için, Ḥaram'e gelir ve oradan gelinin evine döner. O vakit gelinin bir taht üzerinde bulunduğu odaya götürülür ve o orada gelinin yüzünü açar. Yemek yendikten sonra, hepsi, güvey de dâhil, kendi evlerine dönerler. Ertesi sabah gelin, iki katırın taşıdığı bir mahfe üzerine yerleştirilmiş olarak, bir kaç kadın tarafından sessizce güveyin evine götürülür. Bu eski arap âdetine de uymaktadır. Güveyin evinde yemek yendikten sonra, beşinci günü akşamı bu taht sahnesi, daha basit bir şekilde, onun evinde de tekrar edilir. Bununla düğün sona ermiştir. Bu çifte husûsiyet, bu iki muhtelif merâsim karışması, bugün Medine ve Mekke'deki düğün âdetlerinin yerli olmayıp, Arabistan'ın komşu ülkelerinden asırlar boyunca kısım-kısım alındıkları, yanlış anlaşılıp, bir karışma hâline geldikleri neticesini çıkarmağa imkân verir. Bu husûs islâm öncesi Arabistan'ın veya islâmiyetin ilk devirleri (yk. bk.) âdetleri ile, bir de VII. (XIII.) asırda Mekke'de hâlis bir *'umra*'yi tasvir eden İbn al-Mucāvir (Landberg, *ayn. esr.*, s. 859) tarafından te'yit edilmektedir: güvey, Ḥaram'e gider, yedi defa tavâf eder. Maḳām İbrāhīm'de iki rekât namaz kılar, Hacer-i Esved'i öper (bu, *ṭavāf*'ı ikmâl etmek demektir) ve sonra mumdan meş'aleler taşıyan halk ile, gelinin evine gelir.—Bundan başka Mekke'de, evlenmeler umûmiyetle baccın bittiği ve hacıların gittiği muharrem ayında yapılır (İbn al-Mucāvir, *göst. ger.*; Burckhardt, *Travels in Arabia*, I, 361).

Her ne kadar düğün âdetlerinin târif ve menşe'ini, eski kaynakların azlığı dolayısı ile, tesbit etmek güç ise de, umûmî bir şekilde, islâmiyetin Suriye, Elcezîre ve Mısır'da cârî şark âdetlerini muhâfaza ettiği ve bunların islâmiyet ile birlikte diğer ülkelere yayıldığı, buralarda da yerli âdetler ile karıştığı söylenebilir.

Bibliyografya: Metinde gösterilen eserlerden başka islâmiyeten önceki devir için bk. Freitag, *Einleitung in das Studium der arab. Sprache* (Bonn, 1861), s. 203 v.d.; Wellhausen, *Die Ehe bei den Arabern* (*NGW Gött.*, 1893, s. 441 v. dd.); Jacob, *Altarabisches Beduinenleben* (Berlin, 1897), s. 57 v.d.

İlk islâm devri ve fıkıh esâsları için bk. Gertrude H. Stern, *Marriage in early Islam* (London, 1939); Westermarck, *The History of Human Marriage*[5] (London, 1925, 3 cild); Tîcānî [yazılışı aş-ýk. 710 = 1310], *Tuḥfat al-'arūs* (Kahire, 1301); *Alf layla va layla* (trc. Littmann, 6 cild), Leipzig, 1921—1928; *Sîrat Sayf b. Ẕī Yazan* (Bulak, 1294); İbn İyās, *Badā'i' al-ẓuhūr fī vaḳā'i' al-duhūr* (nşr. Kahle), İstanbul, 1931, IV (*Bibliotheca islamica*, V).

Gaudefroy-Demombynes, Westermarck ve bilhassa Marçais'nin aşağıda zikredilen eserlerinde, son asırlardaki düğün merâsimlerinin tavsifleri bulunur. Bu bibliyografyada sâdece en mühim eserler ile Marçais'nin işâret ettiklerini tamamlayanlar zikredilecektir.—Mekke ve Medine için: J. L. Burckhardt [1814], *Travels in Arabia* (London, 1829), I, 361, 399, 401 v.d.; R. F. Burton [1853], *Personal narrative of pilgrimage to Mecca and Medina* (Leipzig, 1874), II, 167, 253; Snouck Hurgronje, *Mekka* (Lahey, 1888/1889), II, 155—187; E. Rutter, *The Holy Cities of Arabia* (London, 1928), II, 67 v. dd. — Cenûbî Arabistan: C. Niebuhr [1763], *Reisebeschreibung nach Arabien* (Kopenhag, 1774), I, 402 v.d.; Ad. von Wrede [1843], *Reise in Ḥadhramaut* (Braunschweig, 1870), s. 262 v.d.; C. von Landberg, *Études sur les dialectes de l'Arabie méridionale* (Leiden, 1909), II/I, 192—202; II/II, 717—869.—Zengibar: E. Ruete, *Memoiren einer arab. Prinzessin* (s. tab., Berlin), 1886, II, 4—9, ingilizce tre. *Memoirs of an Arabian Princess* (New York, 1888), s. 146—170.—Suriye ve Filistin: J. van Ghistele [1485], *Voyage* (Gand, 1557), s. 15; Joh. Cotovicus [1598—1599], *Itinerarium Hierosolymitanum et syriacum* (Anvers, 1619), s. 475 v.d. (tekrar neşri: Gabriel Sionita, *Arabia*, Amsterdam, 1633, s. 194 v.d.); d'Arvieux [1659], *Mémoires* (Paris, 1735), I, 447; ayn. mll., *Die Sitten der Bedainen-Araber* (tre. Rosenmüller), Leipzig, 1789, s. 120 v. dd.; A. Rossell [aş.-yk. 1750], *The Natural History of Aleppo* (London, 1756), s. 110—113, 125—139; ayn. mll., *Naturgeschichte von Aleppo* [tre. Gmelin], Göttingen, 1797, I, 399 [daha ziyâde türk âdetleri], II, 110 v. dd. [Mârûnîler]; J. L. Burckhardt [aş.-yk. 1810], *Bemerkungen über die Beduinen und Wahaby* (Weimar, 1831), s. 86 v.dd., 212 v.dd.; W. F. Lynch [1848], *Narrative of the United States Expedition fo the river Jordan and the Dead Sea* (London, 1852), s. 299; Weizstein, *Syrische Dreschtafel* (*Zeitschrift f. Ethnologie*, 1873, V, 288 v. dd.); H. H. Jessup, *The Women of the Arabe* (London, 1874), s. 27 [Dürzîler]; Klein, *Mitteilungen über Leben, Sitten und Gebräuche der Fellachen in Palästina* (*ZDPV*, 1883, VI, 81—101); E. Littmann, *Neuarabische Volkspoesie* (Berlin, 1902), s. 94 v.dd., 119 v.dd., 137 v.dd. [hıristiyan]; C. T. Wilson, *Peasant life in the Holy Land* (London, 1906), s. 110—115; Rothstein, *Muslimische Hochzeitgebräuche in Lifta bei Jerusalem* (*Palästinajahrbuch*, 1910, VI, 102—136, resimli); Al. Musil, *Arabia Petraea* (Wien, 1908), III, 186 v. dd. [fellâhlar], 196 v. dd. [bedevîler]; G. Bergsträsser [1914], *Zam arabischen Dialekt von Damaskus* (Hannover, 1924), I, 64—67; Chémali, *Mariage et noce au Liban* (*Anthropos*, 1915—1916, X/XI, 913—941, resimli); K. Daghestani, *La Famille musulmane contemporaine en Syrie* (Paris, tarihsiz); Spoer ve Haddad, *Volkskundliches aus el-Qubêbe bei Jerusalem* (*ZS*, 1926, IV, 199—226; 1927, V, 95—134); A. Jaussen, *Coatumes Palestiniennes*, I, *Naplouse et son district* (Paris, 1927), s. 67 v. dd.; Al. Musil, *The Manners and Customs of the Rwala Bedouins* (New York, 1928), 135 v. dd.; T. Canaan, *Unwritten laws affecting the Arab Women of Palestine* (*Journal of the Palestine Oriental Society*, 1931, XI, 190, 192, 199); Hilma Granqvist, *Marriage Conditions in a Palestinian village* (Helsinki, 1931—1935) [müslümanlar]. — Elcezîre: Br. Meissner, *Neuarab. Geschichten aus dem 'Irâq* (Leipzig, 1903), s. 107. — Mısır: Nic. Christ. Radzivil [1583], *Jerosolymitana peregrinatio* (Anvers, 1614), s. 186 v.d.; Cl. Savary [1777], *Zustand des alten und neuen Egyptens* (Berlin, 1788), III, 261—264; *Description de l'Egypte*² (Paris, 1826), XVIII, 85—89; J. L. Burckhardt [1817], *Arabische Sprichwörter* (Weimar, 1834), s. 171 v. dd., nr. 422; E. Lane [1835], *Manners and Customs of the Modern Egyptians*⁵ (London, 1871), I, 197—222; ayn. mll., *Arabian society in the middle ages* (London, 1883), s. 232 v. dd.; Alf. von Kremer, *Ägypten* (Leipzig, 1863), I, 58 v.dd. [fellâhlar]; Klunzinger [1872—1875], *Bilder aus Oberägypten*² (Stuttgart, 1878), s. 193 v. dd. [Ḳuṣayr], s. 260 (bedevîler]; W. S. Blackman, *The Fellâḥîn of Upper Egypt* (London, 1927), s. 90 v. dd.; Out el Kouloub, *Harem* (Paris, 1937), s. 45—71. — Trablusgarp: O. Gabelli, *Usanze nuziali in Tripolitania* (*Riv. della Tripolitania*, 1926); Curotti, *Gente di Libia* (*La Quarta Sponda*, 1927); Pfnlz, *Arabische Hochzeitsgebräuche in Tripolitanien* (*Anthropos*, 1929, XXIV, 221—227); Bertarelli, *Guida d'Italia. Possedimenti e Colonie* (Milano, 1929), s. 221 v. dd.—Tunus: Ch. de Peyssonnel ve Desfontaines [XVIII. asır], *Voyages dans lee régences de Tunis et d'Alger* (Paris, 1838), I, 175; II, 42 v.d.; Maltzan, *Reise in den Regentschaften Tunis und Tripolis* (Leipzig, 1870), III, 88—92; K. Narbeshuber, *Aus dem Leben der arab. Bevölkerung in Sfax* (Leipzig, 1907), s. 11—16; L. Bertholon ve E.

Chantre, *Recherches anthropologiques sur les indigènes de la Berbérie Orientale* (Paris, 1913), I, 575—586; W. Marçais ve Abderrahmân Guîga, *Textes arabes de Tĕḳroûna* (Paris, 1925), I, 355 v.dd., 381 v.dd.; W. Reitz, *Bei Berbern und Beduinen* (Stuttgart, 1926), s. 142 v. dd.—Cezâyir: Haëdo [XVI. asır], *Topographie et histoire générale d'Alger* [*R. Afr.*, 1871], XV, 96—101; d'Arvieux [1674], *Mémoires* (Paris, 1735), V, 287; J. P. Bonnafont [1830—1842], *Pérégrination en Algérie* (Paris, 1884), s. 152 v. dd.; F. Mornand, *La vie arabe* (Paris, 1856), s. 57 v. d.; L. Féraud, *Moeurs et coutumes Kabiles* (*R. Afr.*, 1862, VI, 280, 430 v.dd.); Villot, *Moeurs, coutumes ... des indigènes de l'Algérie* (3. tab., Alger, 1888), s. 97 v. dd.; Gaudefroy-Demombynes, *Notes de sociologie maghrébine. Cérémonies du mariage chez les indigènes de l'Algérie* (Paris, 1901); Bel, *La population musulmane de Tlemcen* (*Revue des études ethnograph. et sociologiques*, 1908, I, 215 v.dd.); A. M. Goichon, *La vie féminine au Mzab* (Paris, 1927), s. 73 v.dd., 280 v.dd. —Fas: Léon l'Africaine [1526], *Description de l'Afrique* (nşr. Ch. Schefer), Paris, 1897, II, 120—125; J. Moequet [1605], *Voyages* (Rouen, 1685), s. 204 v.d.; D. de Torres, *Histoire des Cherifs* (Paris, 1667), s. 144; G. Hoest [1760—1768], *Nachrichten von Marokoe und Fes* (Kopenhag, 1781), s. 102—104; Edm. Westermarck, *Mariage ceremonies in Morocco* (London, 1914); Legey, *Essai de Folklore marocain* (Paris, 1926), s. 134 v. dd.; M. Gaudry, *La femme Chaouia de l'Aurès* (Paris, 1928), s. 78—83; Jérome ve Jean Tharaud, *Fez* (Paris, 1930), 130 v.dd.; L. Brunot, *Textes arabes de Rabat* (Paris, 1931), nr. 16, 17. Sudan: Zayn al-'Âbidîn al-Tūnisî [aş.-yk. 1820], *Das Buch des Sudan* (tre. Rosen), Leipzig, 1847, s. 28 v.dd.; Ing. Pallme, *Travels in Kordofan* (London, 1844), s. 81—86; Seligman, *Kabâbîsh* (*Harvard African Studies*, 1918, II, 131 v. dd.); J. S. Triminghaum, *Islam in the Sudan* (London, 1949), s. 182 v.d.—Türkiye: H. Dernschwam [1553—1555], *Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien* (nşr. Babinger), München, 1923, s 132 v.d.; Salomon Sebweigger [1578], *Newe Reyssbeschreibung nach Konstantinopel* (Nürnberg, 1608), s. 205 v.dd.; P. della Valle [1615], *Reiss-Beschreibung* (Cenevre, 1674), I, 43; Thevenot [1657], *Voyages* (Paris, 1689), I, 171 v.d.; de Tournefort, *Relation d'un voyage de Levant* (Paris, 1717), II, 364 v. dd.; Olivier [1793—1797], *Voyage dans l'empire othoman* (Paris, 1800), I, 154—157; Ch. White, *Three years in Constantinople* (London, 1845), III, 6—14; ayn. mil., *Häusliches Leben und Sitten der Türken* (tre. Reumont), Berlin, 1845, II, 309 v. dd.; Osman Bey, *Les Femmes en Turquie* (Paris, 1883); L. N. J. Garnett, *The women of Turkey* (London, 1891), bilhassa II, 480—489; Th. Löbel, *Hochzeitsgebräuche in der Türkei* (Amsterdam, 1897); [L. Koswig, *Hohenzeitsgebräuche in Anatolien* (*Oriens*, 1961, XIII—XIV, 240—250)]. —Iran: Olearius [1637], *Muscovitische u. Persische Reyse* (2. tab., Schleswig, 1656), s. 605—608; J. B. Tavernier [1664], *Les six voyages* (Paris, 1779), I, 719 v.d.; Chardin [1673], *Voyages* (nşr. Langlès), Paris, 1811, II, 233 v. dd.; John Fryer [1678], *A new Account of East India and Persia*, London, 1915 (*Hakluyt Society*), III, 129, 138; (*Kitāb-i Kulthūm-nāme*), *Customs and manners of the women of Persia* (tre. Atkinson), London, 1832, s. 42 v. dd., 70 v. dd.; Ed. Polak, *Persien* (Leipzig, 1865), I, 210 v. dd.; C. J. Wills, *Persia as it is* (London, 1886), s. 57 v. dd.; S. G. Wilson, *Persian Life and Customs* (3. tab., New York, 1899), s. 237 v. dd. ['Alî ilâhîler]; Ritter, *Aserbeidschanische Texte zur nordpersischen Volkskunde* (*Isl.*, 1921, XI, 189 v. dd.); H. Norden, *Persien* (Leipzig. 1929), s. 86—89. —Rusya'daki müslümanlar: W. Radloff [1860—1870], *Aus Sibirien* (Leipzig, 1893), I, 476—484 [Kırgızlar]; H. Vámbéry [1863], *Reise in Mittelasien* (Leipzig, 1865), s. 258 v.d. [Türkmenler]; E. Schuyler, *Turkistan* (5. tab., London, 1876), I, 42 v.d. [Kırgızlar], I, 142 v. dd. [Taşkent]; H. Lansdell [aş.-yk. 1880], *Russisch-Central-Asien* (Leipzig 1885), s. 248—252 [Kırgızlar], s. 831 v.d. [Hîva]; H. Vámbéry, *Das Türkenvolk* (Leipzig, 1885), s. 229—250 [Kırgızlar], s. 433 v. d. [Kazan türkleri], s. 540 v.dd. [Kırım türkleri]; R. Kerutz, *Unter Kirgisen und Türkmenen* (Leipzig, 1911), s. 101 v. dd.; Pelissier, *Mischärtatarische Sprachproben*, Berlin, 1919 (*Abh. Pr. Ak. W.*, 1918), s. 3 v. dd, 28; Sciatskaya, *Antiche cerimonie nuziali dei Tatari di „Crimea Vecchia" e dei dintorni* (*OM*, 1928, VIII, 542—548); Essad Bey, *Zwölf Geheimnisse im Kaukasus* (Leipzig, 1930), s. 52 v. dd.—Hindistan: P. della Valle [1629, Surat'ta], *Reissbeschreibung* (Cenevre, 1674), IV, 12; Thevenot [1666, Surat'ta], *Voyages* (Paris, 1689), III, 66 v. dd. [resimli]; John Fryer [1674, Surat 'ta], *ayn. esr.*, I, 237; Hassan Ali, *Observations of the Musulmans of India* (London, 1832). I, mektup XIII/XIV; G. A.

Herklots [1832], *Islam in India* (Oxford, 1921), s. 57 v.dd. — İndonezya: Wilken, *Plechtigheden en gebruiken bij verlovingen en huwelijken bij de volken van den Ind. Archipel* (*BTLV*, 5. seri, 1886, I, 167—219; 1889, IV, 380—462); Snouck Hurgronje, *Verspreide Geschriften* (Bonn, 1924), IV/1, 226 v. dd.; ayn. mll., *The Achehnese* (Leiden, 1906), I, 329 v. dd. (W. HEFFENING.)

NİKOPOLİ (S). [Bk. NİĞBOLU.]

NİKSĀR [Bk. NİKSAR.]

NİKSAR. NİKSĀR, şimalî Anadolu'da, Tokat vilâyetine bağlı kazâ merkezi bir kasaba (10.550 nüfus) olup, Yeşil-Irmak'ın en uzun kolu olan Kelkit suyu vâdisinin şimâl kenarında, deniz seviyesinden 350 m. irtifâdadır. Vilâyet merkezine 61 km., Canik dağları arasından geçen bir yol ile Karadeniz kıyısındaki Ünye kasabasına 105 km. mesâfede bulunur ve Kelkit vâdisini tâkip eden yol burayı bir taraftan Reşâdiye — Koyul-Hisar üzerinden Erzincan'a, diğer taraftan da Erbaa'ya ve oradan Amasya'ya bağlar; eski çağda Lykos adı verilen Kelkit suyunun vâdisi burada iyice genişlemiş olup, zemini çukur olan yerlerinde ilk baharda kısmen bataklık hâlini almakla berâber, umûmiyetle çok münbittir; eski çağda bu ovaya Phanorea deniliyordu; şimdi Taş-Ova adı, buradan ziyâde, daha garpta olan kısma tahsis edilmiş görünüyor. Kasaba, ovasının zeminine şimâlden hâkim tepeleri yaran dar bir vâdinin (Niksar deresi) ovaya açıldığı yerde, bu vâdinin iki tarafında meyilli bir zemin üzerine kurulmuştur.

Şehrin halk arasında ve şark kaynaklarında, Nik-Hisâr („iyi hisar") 'dan iştikak ettirilmek istenen adı gerçekte Neocaesarea („Yeni-Kayseriye") 'dan gelir. Bu isim ilk defa Plinius (IV, 3) tarafından zikredilmiş olup, şehrin Tiberius tarafından te'sis edildiği ileri sürülmektedir (krş. Ptolemaeus, V, 6, 9; Stephan Byz., Ammian. Marce., XXVII, 12, 9; Eusebius, VIII, 1, 236, 6). Bununla berâber, Roma devri şehrinin çok daha evvelden mevcut bir iskân noktasının yerini aldığı ve mevkiinin tahkîme elverişliliği sâyesinde insanların öteden beri buraya yerleşmiş bulunmaları muhtemel görünüyor. Bölge hakkında tafsilâtlı bilgi verdiği hâlde Neocaesarea ismini zikretmeyen Strabo, Pontos kıralı Mitbridates'in müstahkem baş-şehirlerinden biri olan Kabeira (Cabira)'dan bahseder (XII, 556 v.d.) ki, Hamilton bunun yerinin sonradan Yeni-Kayseriye tarafından alındığını ileri sürmüş ve bu mütâlea ekseriyetle kabûl edilmiştir. Kabeira tahrip edildikten sonra, onun yerini Pompeius tarafından kurulan Diospolis almıştır ki, Pythodoris (milâd yılları) burası için Sebaste ismini zikretmekte idi. Önceleri Pontos Polemoniakos'a dâhil olarak gösterilen Yeni-Kayseriye sonraları Kappadokya şehirleri arasında sayıldı. Hıristiyanlık devrinde buranın oldukça mühim bir rol oynadığı anlaşılıyor. Şehrin ilk piskoposu olan Gregorios Thaumaturgos, 212 yılına doğru burada dünyaya gelmiş, 314 yılında burada dinî bir meclis toplanmıştır. Şehrin adı ermeniler ile iranlılar arasındaki sefer münâsebeti ile zikredilmekte, kaynaklar buranın zelzeleler ile bir çok defalar zarara uğradığını (334 ve 499'da olduğu gibi) kaydetmektedir. Daha sonraki asırlarda da oldukça sık tekerrür etmiş olan bu zelzelelerin en şiddetlilerinden biri 27 kânûn I. 1939'da vukua gelmiştir.

Niksar, Malazgirt muhârebesinden (1071) sonra, çok geçmeden türkler tarafından fethedilmiş olmalıdır. Şehrin bu muhârebeden çok evvel Emîr Dânişmend tarafından zaptedildiği, hattâ bu türk kumandanının burada öldüğü bakkındaki rivâyet bir efsâneden ibâret bulunmakla berâber, Anadolu'nun bu orta — şimâl bölgesinin fethinde Dânişmendli hânedânının rolü büyük olmak lâzım gelir; Evliyâ Çelebî, şehrin, Sultan Melik Gâzî tarafından 476 (1083/1084)'da fethedildiğini yazar. Bununla berâber, bölgenin esâsen Melik-Şah kumandanlarından Artuk Bey tarafından fethedilerek, Dânişmendlilerin onların yerini sonradan almış bulundukları rivâyeti de vardır (bk. mad. DÂNİŞMENDLİLER). 1140 senesinde Niksar imparator Ioannes Komnenos tarafından 6 ay müddetle muhâsara edildi ise de, Sultan Mas'ûd'dan yardım gören Dânişmendli hukümdârı Muhammed b. Melik Gâzî tarafından kurtarıldı. Bunun halefi Niẓâm al-Dīn Yağı-Basan, Konya Selçuklu hukümdârı Kılıç Arslan'a karşı, imparator Manuel ile ittifak etmiş ve Niksar'da kendi adını taşıyan medreseyi inşâ ettirmiştir. Onun ölümünden (1164) sonra, Manuel, Dânişmendli emîrinin vârisleri arasındaki mücâdeleden faydalanarak, Niksar'ı ele geçirdi (Kinnamos, s. 296 v.d., 300) ise de, kısa zaman sonra şehir bu sefer Kılıç Arslan tarafından geri alındı. Bu hukümdar ülkesini oğulları arasında taksim edince (1185), Niksar, Koyul-Hisar ile berâber, Nâṣir al-Dīn Barkyaruḳ'un hissesine düştü ise de, Tokat'a yerleşmiş olan Rukn al-Dīn Sulaymān Şāh bu toprakları onun elinden aldı. Bundan sonra, Niksar'ın adı ârızî olarak geçmektedir. 684 (1285)'te Niksar emîr Pervâne'nin elinde bulunuyordu (İbn Bībī, nşr. Houtsma, IV, 291 v.d.). XIV. asırda elden-ele geçen Niksar, 800 (1398) senesinden evvel. Yıldırım Bayezid tarafından, Kızıl- ve Yeşil-Irmak havzasında Eretna-oğul-

larına âit topraklar ile berâber, Osmanlı mülküne ilhâk edildi. Ankara muhârebesinden sonra, Amasya'ya çekilen Mehmed Çelebî devrinde, Niksar 805 (1403)'te Canik beylerinden Kubad-oğlu'nun taarruzuna uğradı. XV. asrın ortalarına kadar, Osmanlı—Ak-Koyunlu devletlerinin hudut bölgesinde yer alan Niksar, Otluk-Beli muhârebesi (878 = 1473) ile bir hudut mevkii olmaktan çıkarak, Osmanlı toprakları içinde kaldı. Bununla berâber, bâriz bir gelişme gösteremedi; hattâ vakit-vakit bâzı huzûrsuzluk devrelerinde zarar gördü. Bu arada Bayezid II. devrinin sonlarına doğru (917=1511/1512) şehir civârı kızıl-başlar tarafından yağma ve tahrip edildi. Bu tahriplerin te'siri müteâkip asırlarda da silinmedi. J. Chesneau (1547), hisarı sağlam olmakla berâber, çok büyük olan şehrin gâyet harâp ve sûrların hemen-hemen temeline kadar yıkılmış bulunduğunu söyler. Evliyâ Çelebî (II, 194; V, 14), İstanbul'dan Erzurum'a giderken uğradığı Niksar kalesinde, celâlî korkusundan, bir mıkdar asker bulundurulduğunu kaydeder. Seyyah kalenin yalçın kaya üzerinde 560 adım muhitinde gâyet sağlam ve üç kapılı bir yapı olmakla berâber, yer-yer duvarların yıkılmış olduğunu, içinde 300 kadar ev bulunduğunu, kale dışında sâhası geniş, fakat sokakları dar ve yokuşlu, 43 mahalleye ayrılmış şehrin yer aldığını, burada üstü kiremit ve toprak örtülü 2.700 ev ile 500 dükkân mevcut olduğunu kaydeder. Niksar'ın bahçelerinde vaktiyle Kazvînî (*Âsâr al-bilâd*, nşr. Wüstenfeld) tarafından medhedilmiş olan meyvelerin Evliyâ Çelebî zamanında da şöhretini muhâfaza ettiği anlaşılıyor. Bugün de burası çeşitli meyve ve tarla mahsûllerinin yetişmesine elverişli bir durumdadır.

Osmanlı mülküne ilhâk edildikten sonra, Sivas eyâletinin kazâları arasında yer alan Niksar XIX. asrın ikinci yarısında Sivas vilâyetinin Tokat sancağına (cümhûriyet devrinde vilâyet) bağlı bulunuyordu.

XIX. asır boyunca kasabanın nüfusu 4.000—5.000,arasında tahmin edilmiştir (asrın başında Seristori: 5 000, asrın ortalarında Brant: 5.000, asrın sonlarında Cuinet: 4 000, bunun 2.500'ü müslüman, ayrıca 1.250'si ermeni ve 250'si rûm). Cümhûriyetin kurulmasından sonra, 1927'de yapılan ilk nüfus sayımında kasabanın nüfusu 6.373 olarak tesbit edilmiş, müteâkip senelerde bu sayı pek az bir değişiklik göstererek nihâyet 1950'de 7.557 ve 1960'ta 10.550 olmuştur. Niksar kazâsının 1.155 km.² yer tutan toprakları üzerinde ise, 1960 sayımına göre, 49.357 nüfus yaşamakta idi.

Niksar'ın mimârî eserleri buradan geçen seyyahların az-çok dikkatini çekmiş ve bilhassa ikinci cihan harbinden evvelki yıllarda A. Gabriel tarafından tetkik edilmiştir. Şehre hâkim bir tepe üzerinde bulunan ve müteaddit burclar ihtivâ eden hisar bir orta çağ eseri olup, muhtemelen kadîm tahkîmâtın yerini almak üzere, bizanslılar tarafından inşâ ve türkler tarafından tâmir edilmiştir. Burada Evliyâ Çelebî'nin bahsettiği kiliseden çevrilmiş câmi artık görülmemektedir. XIX. asrın başlarında hisar tamâmiyle terkedilmiş olup, şehrin etrafı, eşkiyâ korkusundan XVII. asırda inşâ edilmiş olması muhtemel duvarlar ile kuşatılmış idi ve çarşı da bu kısımda bulunuyordu (Smith ve Dwight, *Missionary researches in Armenia*, London, 1834, s. 46). Bu duvarlara âit bâzı parçalar şehrin evleri arasında hâlâ görülmektedir.

Hisarın önünde, dik yamaçlar üzerindeki bir düzlükte, Yağı-Basan'a atfedilen medrese ve mescid (552 = 1157 tarihli) bulunur. Şehir içindeki mimârî eserler az sayıda olup, büyük bir değer taşımamaktadır. A. Gabriel bunlar arasında derenin sağ tarafında Ulu câmi ve Sungur Bey türbesini, sol tarafta ise Işık tekke, Karanlık türbe ile Hacı Çıkrık türbesini (578=1182/1183) zikretmektedir. Ulu câmi VI. (h.) asra âit olup, mahallî rivâyete göre, 540 (1145)'a doğru, Çenepni-zâde Hasan Bey tarafından inşâ edilmiştir. Evliyâ Çelebî buna Melik Gâzî câmii demektedir ki, bu ad zamanımızda da geçer. Seyyahın medhettiği ince ve uzun tuğla minâre sonradan bir zelzele sebebi ile yıkılmış, yerine bir başkası inşâ edilmiştir. Anadolu'nun en eski câmilerinden sayılan bu eser müteâkip devirlerde de, bir çok değişikliklere uğramış, bu arada kapı tezyinâtı muhtemel olarak XV. asırda inşâ edilmiştir. Diğer eserler arasında şehirden çıkarken şimâl-i şarkî tarafında bir tepe üzerinde mezarlık ortasında sâde bir yapı olan Melik Gâzî türbesi, daha ötede ise, muhtemelen VI. (h.) asra âit olan Kulak türbesi, Tokat yolu üzerinde Çöreği-Büyük tekkesi ve Kırk-Kızlar türbesi bulunmaktadır. İslâm devri binâlarında mevcût kitâbeler İ. H. Uzunçarşılı tarafından tetkik ve neşr edilmiştir (*Kitâbeler*, 1927, s. 58—73).

Kasaba içinde derenin iki tarafındaki mahalleleri biribirine bağlayan ve de Jerphanion'a göre, Roma asıllı olan tek kemerli taş köprü A. Gabriel tarafından, bugünkü şekli ile, türk yapısı olarak teşhis edilmektedir. Bundan başka, Kelkit vâdisinde, akar suyun iki ayağı üzerinden geçen uzun bir köprünün kârgir ayakları üstüne sonradan ahşap bir köprü kurulmuş idi. Makarios tarafından bahsedilen harâp kiliseler (*Voyage de Macarios*, nşr Belfour, II, 489) şimdi görülmemektedir.

Bibliyografya: Pauly-Wissowa *Realenzyclopädie*... [W. Ruge], XVI/II, 2409; F. Taeschner, *Anatolische Wegenetz*, I, 216 v.d.; II, 12 v.d.; C. Ritter, *Erdkunde von Kleinasien*, I, 221 v.d.; F. V. M. Cumont, *Voyage dans le Pont*, s. 261 v.d.; Anderson, *Studia Pontica* I, 36 v. d.; J. Chesneau, *Voyage de Mr d'Aramon* (nşr. Schefer), s. 70; P. de Tournefort, *Relation d'un voyage du Levant*, II 433; J. Morier, *A Journey through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople* (London, 1812), s. 42; Seristori, *Itinéraire de Constantinople à Abouchir*, s. 364; W. Ouseley, *Travels in various Countries of the East* (London, 1819), s. 484; R. Ker Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia*... (London, 1821), s. 700; J. E. Alexander, *Travels from India to England* (London, 1827), s. 235; J. Brant, *Journey through a part of Armenia and Asia Minor in the Year 1835* (*JRGS*, London, 1836, VI, 220); Charles Texier, *Asie Mineure*, s. 617 v. d.; J. B. Froser, *Winter Journey* (London, 1838), s. 209; W. J. Hamilton *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia* (London, 1842), s. 346; Munro *Geogr. Society of London* (*Suppl. pop.*, 1893, III, 772); Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1892), I, 733 v. d.; A. Gabriel, *Monuments turcs d'Anatolie* (Paris, 1934), II, 118—127; Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-aʿlām* (İstanbul, 1898), VI, 4634 v. d.; Evliyâ Çelebî, *Seyâhat-nâme* (İstanbul, 1314), II, 194—197; Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (nşr. Müteferrika), s. 622 v. d; *Belediyeler yıllığı* (nşr. İller bankası), Ankara, 1950, III, 21 v. d. (BESİM DARKOT.)

NİL. [İ Bk. NİL.]

NİL. AL-NİL. Afrika'daki büyük nehir. Nil, islâmiyetin başlangıcından beri, müslüman ülkelerinden geçen, vâdiler ve deltaları islâm medeniyetinde ayrı bir kültür merkezi gelişmesini teşvik etmiş bulunan büyük nehirlerdendir. Bu merkezlerden Nil'e âit olanı muhtelif devirlerde islâm âleminin kültürü ve siyâsi hâdiseleri üzerine te'sir icrâ etmiş ve böylelikle Nil nehri daha evvelki asırlar zarfında oynamış olduğu role islâm devrinde de devâm etmiştir.

al-Nîl ismi (çok defa Nil Mişr) yunanca Νεῖλος'tan gelmekte, her ne kadar *Kur'an*'da hiç zikredilmemiş (sûre XX, 39: *al-yamm* tâbiri Nil'e âit olabilir) ise de, eski arap edebî kaynaklarında mevcut bulunmaktadır Nehri cennet ırmaklarından birine benzeterek, ona *Gēḥōn* (Cayḥûn) denilmesi şeklinde, msl. süryânî Efraim ve Edessa'lı Yakob'da yahut hıristiyan arap müellifi Agapius (*Patrologia Orientalis*, V, 596)'ta görü'len hıristiyan an'anesine müslümanlar tarafından uyulmamakta, bunlar Cayḥûn adını yalnız Oxus için kullanmaktadırlar. al-Zamaḫşarî (*Kitāb al-amkina*, nşr. Salverda de Grave, s. 127), şüphesiz, senelik taşmalarına şâirâne bir îmâ mâhiyetinde olmak üzere, al-Fayż ismini ziktetmektedir. Nil'e Baḥr veya Baḥr Mişr da denilmiştir (krş. al-Maḳrîzî, *MIFAO*, XXX 218) ve Nil havzası dâhilinde bâzı ayrı kollar için de aynı kelime kullanılmaktadır: Baḥr Yûsuf veya Baḥr al-Ġazal gibi. Delta bölgesinde nehrin muhtelif kollarına bâzan Nil denilmekte ise de, gerektiği takdirde esâs mecrâ (*ʿamūd*), tâlî kollardan (*ẓirāʿ* veya *ḫalīc*) ve kanallardan (*turʿa*) ayrılmaktadır.

Nil'in coğrafyası burada ancak islâm ilminde bu mevzua dâir bilgiler bulunduğu tarihî coğrafya noktasından ele alınmıştır. Müslümanlar arasında Nil'e dâir coğrâfî mâlûmat, yazılı kaynaklardan öğrenebildiğimize göre, kısmen doğrudan-doğruya müşâhedeye, fakat büyük bir kısmında da, mahallî veya umûmi mâhiyette efsânevî veya sözde ilmî an'anelere dayanmaktadır. Nil nehrinin geçtiği islâm arâzisinin hudûdu orta-çağ boyunca uzun zaman kat'î bir şekilde tesbit edilmiş bulunuyordu; bu arâzi birinci şelâlede, Bilâḳ (Philae) adası yakınında, Usvân (Assuan, Asvan) cenûbunda nihâyete eriyor, daha ötede ʿAbd Allāh b. Abî Sarḥ'ın nûbeliler ile akdettiği muâhededen (*baḳt*) beri, uzun asırlar boyunca hıristiyanlığın üstün bulunduğu Nûbe arâzisi başlıyordu (Balâẕurî, s. 236; İbn ʿAbd al-Ḥakam, *Futūḥ Mişr*, nşr. Torrey s. 188). Nûbe arâzisi dâhilinde, giriş vergisinin ödendiği ilk yere al-Ḳaṣr deniliyordu (Masʿûdî, *Murūc*, III, 40 v.d.).

Tarihî an'ane ʿAmr b. al-ʿĀṣ ile halîfe ʿOmar arasında Mısır'ın fethine dâir yapıldığı iddia olunan muhâbereden bir kısmını muhâfaza etmiş olup, burada Nil „mübârek mecrâlı" bir nehir gibi sayılmakta ve feyezânları şâirâne tâbirler ile öğülmektedir (ʿOmar b. Muḥammed al-Kindî, *Faḍāʾil Mişr*, nşr. Oestrup, s. 204; al-Dimaşḳî, nşr. Mehren, s. 109). Aynı muhâbere belki de tarihî olan bir vâkıayı da ortaya koymaktadır: halîfe, kendisi ile ordu arasına büyük bir nehir gireceği düşüncesi ile, arap ordusunun İskenderiye'ye yerleştirilmesini istemiyordu (İbn ʿAbd al-Ḥakam, s. 91; krş. s. 128: al-Cîza'de yerleşmeğe gidenler hakkında).

Orta çağda Mısır ülkesinde Nil boyunda sıralanan başlıca şehirler, yukarı Mısır'da Usvân ile al-Fusṭāṭ arasında Atlû (Edfu, sol sâhilde), İsnâ (Esne, sol), Armant (sol), Ḳūş (sağ), al-Aḳsur (Luxor, sağ) Ḳift (sağ), Iḫmîm (Aḫmîm, sağ), Usyûṭ (Asyût, Suyût, sol), al-Uşmûnayn (sol), Anşinâ (sağ, evvelkinin

karşısında), Ṭaḥā (sol), al-Ḳays (sol), Dalās (sol), Ahnās (sol) ve Iṭfīḥ (Aṭfīḥ, sağ). Bu şehirlerin sırası ilk olarak Ya'ḳūbī (*BGA*, VII, 331 — 334) tarafından verilmiştir. İbn Ḥavḳal (*BGA*, II, 95) ise, ilk defa olarak, bu şehirler arasında *barīd* ile ifâde edilen ve mecmuu 21 gün yolculuğu bulan mesâfeleri bir cedvel hâlinde göstermiştir (al-İdrīsī, nşr. Dozy ve de Goeje, s. 52, aynı mesâfe için yolculuk müddetini 25 gün olarak vermektedir). al-Uşmūnayn'den bir az önce, nehrin solunda al-Fayyūm'a su götüren kanal başlıyordu ki, bunun adı İbn al-Faḳīh (*BGA*, VI, 74) tarafından Nahr al-Lāhūn ve İdrīsī (s. 50) tarafından da Ḫalīc al-Manhī olarak verilmiştir. Her kesin kabûl ettiği an'aneye göre, Yūsuf peygamber tarafından kazılmış olan bu kanal İbn Ḥavḳal'in 479 (1086) senesine âit yazması içindeki Mısır haritasında açıkça seçilmektedir (Topkapı sarayı, Ahmed III. kütüp., nr. 3346; bunun bir kopyesi: Yūsuf Kamāl, *Monumenta Africae et Aegypti*, var. 658). Zamanımızda buna Baḥr Yūsuf denilmektedir; al-Bahnasā burada bulunuyordu. Nil'in Yukarı-Mısır'daki kıyıları coğrafyacılar tarafından pek vâzıh bir şekilde tavsif edilmemiştir. Her yerde, kıyıların Usvān ile al-Fusṭāṭ arasında aralıksız bir şekilde ekili bulunduğu tekrar edilmektedir (krş. İṣṭaḫrī, *BGA*, I, 50); bununla berâber ekili sâhanın genişliği, nehrin kenarları boyunca, iki taraftaki dağların mesâfelerine göre, artıp-eksilir. İbn Ḥavḳal (İstanbul yazm., yk. bk.) birisi Usvān ile Atfū arasında (şimdiki adı Cebeleyn), öteki Isnā ve Armant arasında (şimdiki adı Cebel Silsile) olmak üzere, çok dar iki yer zikreder. İṣṭaḫrī ve İbn Ḥavḳal'in haritalarında Nil mecrâsının kıvrımları, bilhassa Ṣa'īd'in yukarı kısmında, hiç gösterilmemiştir. Bununla berâber, Nil'e dâir elde mevcut en eski arap haritası — ki aynı zamanda, bildiğimiz en eski arap haritasıdır — nehrin kıvrımlı mecrâsının bilindiğini ortaya koyuyor. Bu harita Ḫvārizmī'nin *Ṣūrat al-arż*'ının Strasbourg'da mevcut 428 (1037) yılına âit yazmasında bulunmakta olup, bu eserin H. v. Mžik neşrinde (*Bibliothek arab. Historiker u. Geographen*, Leipzig, 1926, III) de dercedilmiştir. Nil bu harita üzerinde, hey'î coğrafyanın mûtad an'anesine uygun şekilde, gösteriliyor; Ḫvārizmī ve ondan sonra Suhrāb (İbn Serapion) ve İbn Yūnus (Leiden Üniv. kütüp.; yazm. nr. Gol. 143; bunun 136. sahîfesinde Nil kıyısında bulunan şehirler ayrı bir cedvel hâlinde gösterilmiştir) Nil boyu şehirlerinin arz ve tûlü hakkında doğru bilgiler vermekte ise de, haritada görülenler bugünkü durum ile karşılaştırılmak istenince, bu bilgileri bir çok tashihlere tâbî tutmak icâp etmektedir. Bu yolda denemeleri H. v. Mžik, al-Ḫvārizmī için (*Denkschr. Ak. Wiss. Wien*, 1916, LIX) ve J. Lelewel de İbn Yūnus için (*Géographie du Moyen âge*, Paris, 1850, atlas, levha II) yapmıştır. Nil mecrâsının cenûptan şimâle doğru uzandığı keyfiyeti bütün arap kaynaklarında bilinmekte olup, bu kaynaklar çok defa, Nil'in yer-yüzünde bu durumda tek nehir olduğunu ileri sürmektedirler. Yalnız İbn Ḥavḳal'in metni Nil'in al-Fusṭāṭ şehrinin cenûb-i şarkîsinden geçtiği mânasını verir gibi görünüyor (*BGA*, II, 96).

Nil deltası al-Fusṭāṭ şimâlinde başlamakta, nehire iki yandan reſâkat eden tepelerin arası buradan itibâren açılmakta ve bu tepeler, gittikçe daha ziyâde alçalarak, yavaş-yavaş çöle karışmaktadır. Nil'i Kızıldeniz'e bağlamak üzere, 'Amr b. al-'Āṣ tarafından kazdırılmış olan kanal al-Fusṭāṭ'ın hemen aşağısından başlamakta idi. Bu kanal (*Ḫalīc Miṣr* veya *Ḫalīc Amīr al-mu'minīn*), Muḥammed b. Yūsuf al-Kindī (bk. Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, Bulak tab., II, 143; krş. Yāḳūt, II, 466)'ye göre, 23 (644) yılında açılmış olup, 'Omar İbn 'Abd al-'Azīz devrinin sonuna kadar Hicaz'a zahîre sevkine yarıyordu; daha sonraları ihmâle uğradı ve hattâ halîfe al-Manṣūr'un emri ile kapattırıldı; öyle ki, IV. (X.) asırda al-Ḳulzum şimâlindeki göllerde, Ẓanab al-Timsāḥ mevkiinde, sona eriyordu (krş. Mas'ūdī, *Murūc*, I, 147).

Nil'in deltadaki iki esâs kolu al-Fusṭāṭ'ın aş-yk. 20 km. şimâlinde (Guest'e göre, şimdikinden bir az daha ileride) başlamakta ve bugün de olduğu gibi, bir takım kollara ayrılmakta, bunlar da bir çok kanallara bölünerek, ekserisi sâhil gerisindeki büyük göl veya su birikintilerinde sona ermekte idi. Bu göller, orta çağda Buḥayrat Maryūt (İskenderiye'nin gerisinde), Buḥayrat İdkū, Buḥayrat al-Barullus veya Buḥayrat al-Buṣtūm ve Buḥayrat al-Tinnīs adlarını taşıyordu. Bunlardan çok geniş olan ve şimdiki haritalarda Manzala gölü ismini taşıyan sonuncusunda, en mühimi Tinnīs olmak üzere, bir takım adalar da bulunuyordu. Nil'in iki kolunu biribirinden ayıran kara sâhası üzerinde Şaṭnūf şehri yer almakta idi. Garptaki kol, şimdi de olduğu gibi, Raşīd şehrinden geçip, denize dökülüyordu. Şābūr kasabası civârında bu koldan bir mecrâ ayrılarak, İskenderiye istikametinde uzanıp, Buḥayrat Maryūṭ'a dökülüyordu. Bu mecrâ içinde ancak feyezan zamanlarında su bulunurdu (İskenderiye „kanalları" hakkında etraflı bir tetkik için bk. P. Kahle, *Isl.*, XII, 83 v.dd.). Nehrin şarktaki kolu ise, yine şimdiki gibi, Dimyāṭ şehrinden geçip, bir az ileride denize ulaşıyordu. Nil'in bâzı kolları Buḥayrat Tinnīs'e

dökülmekte olup, bunlardan bir tânesi eski çağdaki Nil munsaplarından birinin devamını teşkil etmekte idi. Her ne kadar biribiri ardından bir takım eserler, sözde tarihî bir an'aneye uyarak, Nil'in yedi kolu olduğunu ileri sürmekte ise de (msl. İbn 'Abd al-Ḥakam, s. 6; sonra Ḫvārizmī, Ḳudāma, Suhrāb, Mas'ūdī, İbn Zūlāḳ), gerçeğe daha bağlı olan müellifler (İbn Ḫurdāẕbih, al-Ya'ḳūbī, İbn Rusta, al-İṣṭaḫrī, İbn Ḥavḳal ve al-İdrīsī) ancak iki koldan bahsederler. Bu kollar orta çağda, şimdikinden çok farklı bir şekilde, bir takım kanallar ile biribirlerine bağlanıyordu. Bu husûsta elde mevcut başlıca kaynaklar İbn Ḥavḳal ve al-İdrīsī olup, bu müellifler, muhtelif nehir kollarını takip eden yollar için, biribirinden farklı güzergâhlar zikretmekte, bu güzergâhlar üzerinde bulunduğunu söyledikleri mevkîler de ancak kısmen tâyin edilebilmekte, bu yüzden delta üzerindeki nehir kolları ve kanallar sisteminin tam olarak tesbiti henüz mümkün olamamaktadır (bu mesele hakkında krş. R. Guest, *The Delta in the Middle Ages*, *JRAS*, 1912, s. 941 v. dd. ve harita). Suhrāb'ın metninin (nşr. v. Mžik, *Bibliothek arab. Historiker u. Geographen*, V) verdiği tasvir yazılmış olduğu devirde (X. asır) nehrin yedi hayâli kolunu bulma denemesinden ibâret olduğu için, büyük kıymet taşımaz. Müellif bu kollar arasında „Saradūs kolu" üzerinde bilhassa duruyor ki, rivâyete göre, bu kol Hāmān tarafından açtırılmıştır (İbn 'Abd al-Ḥakam, s. 6; krş. Guest, *ayn. esr.*, s. 944; Maspero ve Wiet, *Matériaux*, *MIFAO*, XXXVI, 104). Eski haritaların, bilhassa İbn Ḥavḳal'ın İstanbul yazması ile al-İdrīsī'de bulunan delta haritalarının tetkiki sâyesinde, orta çağdaki durumun daha etraflı bir şekilde tesbit edilmesi mümkün görünmektedir.

Nil'in kolları, kaynaklarda A s f a l a l - a r ż veya A s f a l a r ż M i ṣ r diye zikredilen deltanın idârî taksimâtında dâimâ esâslı bir rol oynamıştır. Şark kolunun şarkında bulunan bölüme a l - Ḫ a v f deniliyordu. İṣṭaḫrī ve İbn Ḥavḳal'in metinlerinde al-Ḫavf Nil'in şimâlinde gösterilmekte olup, belki bu hâl, yukarıda söylendiği şekilde, nehrin al-Fusṭāṭ'ta cenûb-i şarkîden şimâl-i garbîye doğru aktığı mütâleasına bağlanarak, izâh edilebilir. Nehrin iki ana kolu arasındaki sâhaya a l - R î f (bu tâbir çok defa bütün delta için kullanılırdı) veya B a ṭ n a l - R î f denilmekte idi; diğer taraftan, nehrin garp kolunun garbındaki bölüme a l - B u ḥ a y r a ve daha sonra ise, a l - Ḫ a v f a l - ġ a r b î (asıl Ḫavf'a ise, al-Ḫavf al-şarḳī) ismi veriliyordu. Her üç bölüm nehrin başlıca kollarına göre hudutlandırılmış *kāra*'lere ayrılıyordu. Yeni çağın başlıca büyük idârî bölümleri [krş. mad. MISIR] de nehir havzasına ve kollarına uymakta idi. Deltanın bugünkü coğrâfî manzarası XIX. asırda Mehmed Ali Paşa zamanında başlamış yeni sulama te'sislerinin eseridir; zamanımızın en çok dikkati çeken kanalları, garp kolu üzerinde Füva'den başlayarak, İskenderiye istikametinde açılmış olan Maḥmūdīya kanalı, 1890'da tamamlanan Tavfīḳīya, Manūfīya ve Buḥayrīya kanalları ile Nil'i Süveyş kanalına bağlayan İsmā'īlīya kanalıdır.

N i l ' i n M ı s ı r c e n û b u n d a k i m e c r â s ı hakkında islâm kaynaklarında doğrudan-doğruya müşâhedeye dayanan bilgiler coğrafya eserlerinde oldukça geç yer almaktadır. Önceleri bu kayuaklar Nil'in Nûbe ülkesinden geldiğini söylemekle yetiuiyorlardı. Bunun dışında ulu nehrin coğrâfî görünüşünü tamamlamağa hizmet etmek üzere, eski çağdan gelen başka nevîden kaynaklar da mevcuttur. Bu görünüş Nil'in ilk çağdan beri bir esrâr perdesine bürünen menşe'i ile de ilgilidir. Nil'in hakikî menşe'i islâm âlimlerine ve seyyahlarına devamlı olarak gizli kaldı. Bununla berâber, Ḫvārizmī'nin kitabından (m. s. 830 senesine doğru) itibâren, Nil'in menbâları hakkında islâm kaynaklarında tekrar edile-gelen mâlûmâtın klasik kaynaklardakine tamâmiyle uymadığı da dikkati çekmektedir. İslâm kaynakları Nil nehrini hatt-ı istivâ cenûbunda *Cabal al-Ḳamar* („Ay dağı")'dan çıkartmaktadır. Bu dağdan çıkan 10 nehir, beşer-beşer olmak üzere, aynı arzda iki göle dökülüyor. Bu göllerin her birinden bir veya bir kaç nehir çıkıp, şimâle doğru akarak, üçüncü bir göle karışıyor ve bu gölden itibâren de, Mısır Nil'i başlıyor. Bu tasvir çok sâdeleştirilmiş olup, Batlamyus'un Nil menbâları tasvirine ancak kısmen uymaktadır. Batlamyus yalnız iki göl tanımakta, bunlar da aynı arzda bulunmamakta ve bu göllere Ay dağlarından inen çok sayıda nehirden bahsetmemektedir. İslâm eserlerinde zikredilen üçüncü göl ise, yeni bir ilâve gibi görünüyor (krş. H. v. Mžik, *Denkschr. Ak. Wiss. Wien*, LXXXIX, 44); İbn Sa'īd ve al-Dimaşḳī gibi, daha sonraki müelliflerde bu üçüncü göle Kūrā ismi verilmekte olup, belki bu göl Çad gölü ile mübhem bir münâsebet hâlindedir (aynı müellifler *Cabal al-Ḳamar* adını *Cabal al-Ḳumr* şeklinde değiştiriyorlar ki, böyle oluşunun sebebi Maḳrīzī tarafından zikredilmiştir; *MIFAO*, XXX, 219). Hâlbuki bu türlü bir münâsebet Ḫvārizmī zamanı için muhtemel değil idi; bununla berâber, hatt-ı istivâ bölgesinde bâzı göller bulunduğunun bilinmesinin belki Neron tarafından Nil üzerinde araştırma yapmak üzere gönderilen iki „yüz-başının" verdikleri rapordan ileri gel-

mesi mümkündür ki, bunlar Seneca'ya göre, geçilmesi imkânsız bir bataklık sâhaya varmışlardı ki, bu sâha sonradan Baḥr al-Ġazal olarak teşhis edilmiştir. Ḫvârizmî'nin Nil menşe'i hakkında tasvir ettiği sistem Strasbourg yazmasında mevcut olup, ondan sonra da sık-sık tekrarlanmıştır (İbn Ḫurdāẕbih, İbn al-Faḳîh, Ḳudāma, Suhrāb, İdrîsî ve daha sonraki müellifler). Gördüğü bir Batlamyus haritasını târif eden al-Mas'ûdî (*Murūc*, I, 205 v.d.) üçüncü gölden bahsetmemekte ve İbn Rusta (*BGA* VII, 90) Nil'in *B-b-n* adlı bir dağdan geldiğini söylemekte ve yalnız iki gölü bahis mevzuu etmektedir. al-İṣṭaḫrî ve İbn Ḥavḳal ise, Nil'in çıktığı yerin bilinmediğini açıkça söylüyorlar ve bu durum haritalarında da görülmektedir. Ḫvârizmî'nin ileri sürdüğü mütâlea al-Suyūṭî zamanına kadar coğrâfî bir nass teşkil etmekte devam etti. Ḫvârizmi, Batlamyus'un yolundan giderek, Nil nehrine hatt-ı istivâ taraflarındaki bir gölden gelen garbî bir kolun varlığını kabûl etmiştir. Batlamyus'un Astapous ismini verdiği bu nehir belki Atbara olabilir. İlk defa Mas'ûdî (*Murūc*, I 205 v.d.; II, 383 v.d.)'de Nil nehri manzûmesini şarkta Hind okyanusuna dökülen bir nehir ile münâsebet hâlinde gösteren daha yeni bir bilgi bulunmakta olup, bunu sonra İbn Sa'îd ve Dimaşḳî de tekrarlamıştır.

Nil'in menşe'i hakkında mevcut mûsevî ve hıristiyan an'aneleri ile münâsebetli başka bir takım likirlere göre, bu nehir cennetten gelmektedir. Orta çağ kozmoğrafya nazariyesine göre, cennet en şarkta, denizin öteki yakasında bulunuyordu (krş. Beatus haritaları); buna göre, Nil, diğer cennet nehirleri gibi, denizi geçmiş oluyordu. Bu durum mûsevî menşe'li olması muhtemel eski bir rivâyette tasvir edilmektedir; Nil'in menbâlarını arayan biri denizi geçmiş ve cennete varmış imiş (al-Mas'ûdî, *Murūc*, I, 268 v.d. ve *Aḫbār al-zamān*, Viyana yazm., 156 a—b; al-Maḳdisî, *BGA*, III, 21). Bu cennetten gelme keyfiyeti ile Nil ve Mihrān (Sind = İndus) nehirlerinin aynı menşe'e sâhip olduklarına dâir bütün eserlerde bulunan ve al-Câḥiẓ'in şimdi kaybolmuş *Kitāb al-buldān*'ına atfedilen bir fikir arasında belki bir bağlılık bulunabilir (krş. al-Mas'ûdî, *Tanbih*, *BGA*, VIII, 55). Bu telakki Bîrûnî (*India* s. 101) tarafından istihzâlı bir şekilde tenkit edilmiştir. İslâm kaynaklarında çok rastlanan başka bir fikir, Nil nehrinin kabardığı sırada bütün başka dünya nehirlerinin alçalması tasavvuru, aynı menşe'e bağlanabilir.

Nihâyet üçüncü bir coğrâfî görüş tarzı Afrika'nın garp kısmını Nil nehir manzûmesine bağlamaktadır. Daha Herodot, bu nehrin menşe'ini garpta aramakta, Plinius ise, Mavritanya kıralı Juba'nın *Lybica*'larını zikrederek, Nil'in kaynaklarını garbî Mavritanya'dan çıkartmaktadır. Marquardt (*Benin-Sammlung*, s. 125 v.dd.) bu görüşü Mavritanya Atlas dağlarından çıkan Vâdi Nûl olarak teşhis ettiği Nuhul nehri adının karıştırılması ile izah etmiştir. Bu garbî Nil'in bir izi İbn al-Faḳîh (*BGA*, V, 87)'te görülmektedir ki, burada fetih devrinin ileri gelen bir şahsiyetine atfen, Nil'in al-Sūs al-Aḳṣā'dan çıktığı kaydediliyor. İlk defa al-Bakrî bu garbî Nil'i Niger nehri olarak tanımaktadır; bununla berâber, daha Mas'ûdî (*Murūc*, IV, 92 v.d.)'de Sicilmāsa'nın çok cenûbundan geçen büyük bir nehir zikredilir. al-Bakrî, Nil'in tasvirinde bu nehri Sudan arâzisinden geçirir (nşr. de Slane, s. 172) ve nehir boyunda bulunan bir takım berberî ve sudanlı kabîleler ile şehirlerini zikreder; ona göre en garpta olan şehir Şanġāra olup, bundan itibâren şarka doğru Takrûr, Silla, Ġāna, Tiraḳḳā ve nihâyet Kavkav bölgesi gelir. Buna benzer bir tasvir, al-Bakrî'ye göre, İdrîsî'de de bulunur; bununla berâber, bu son müellif başka bir kaynaktan faydalanıp, Nil nehrinin ağzını Avlîl tuz şehri yakınında göstermekte, fakat bu sûretle Niger nehrinin aşağı mecrâsını Senegal ile karıştırmış bulunmaktadır (Marquardt, *ayn. esr.*, s. 171). İdrîsî (nşr. Dozy ve de Goeje, s. 11) de Nil'in Kavkav şarkındaki mecrâsı hakkında bilgiye sâhip görünmekle berâber, bu mevkiin bizzat Nil veya bir kolu üzerinde olduğundan emin bulunmuyor; sonunda garbî Nil'i yukarıda bahsedilen büyük göllerin üçüncüsünden getirmekte, Sudan Nil'i ile Mısır Nil'ini aynı nehir manzûmesi içinde birleştirmektedir. al-Bakrî'nin tam metni bilinmediği müddetçe, yukarıki faraziyenin bu müellifte de bulunupbulunmadığı hakkında bir şey söyleyemiyeceğiz. İdrîsî'nin Nil'i birinci iklimin 1.—4. bölümleri haritasında açıkça gösterilmiştir. Ondan sonra, garbî Nil'i bu tarzda tasvir eden bilhassa İbn Sa'îd olup, Abu 'l-Fidā' da onu tâkip etmektedir. al-Dimaşḳî (nşr. Mehren s 89)'de de aynı tasvir görülüyor; bu müellif de, üçüncü gölden bahsederek, buna İbn Sa'îd gibi, Kürā gölü ismini veriyor ve bundan üç nehir çıktığını söylüyor: Sudan Nil'i, Mısır Nil'i ve Hind okyanusu kıyısındaki Zanc diyârında Maḳdaşū istikametine doğru akan bir üçüncü nehir. Daha Mas'ûdî (yk. bk.)'nin Nil ile münâsebetli gösterdiği bu nehir, muhtemel olarak, eski italyan Somali'sindeki Vebi suyudur.

Coğrafya müellifleri Nil manzûmesini bu derece hayâlî bir şekilde kurarlarken, Mısır cenûbundaki Nil'e dâir bilgiler ancak pek yavaş

bir şekilde ilerilemekte idi. Arap fâtihlerinin eriştikleri en cenûbî nokta Dongola oldu (Kindî, nşr. Guest, s. 12). Bu şehrin Nil üzerinde olduğu mükemmelen biliniyordu. Buranın arz ve tûlü Ḫvârizmî ve Suhrâb tarafından verilmektedir. Ya'kûbî (*Târîḫ*, nşr. Houtsma, s. 217) bir de Muḳurra denilen Nûbelilerin ötesinde yaşıyan ve kendilerine Alvae denilen Nûbelilerin memleketinde Nil'in muhtelif kollara ayrılışını biliyorsa da aynı müellif, 'Alvalar arkasına Sindîleri yerleştirmektedir. Mas'ûdî (*Murûc*, III, 31 v. d.) Nûbe diyârının Nil vâsıtası ile ikiye ayrıldığını bilmektedir İbn Ḥavḳal (İstanbul yazm.), şelâleler (*canâdil*) bulunan iki mevkii tasvir etmektedir. Şelâlelerden birisi Usvân'ın yukarısındaki „birinci şelâle" olup, öteki Dongola yakınında bulunmakla berâber, bunun ikinci mi, yoksa üçüncü mü olduğu sarîh değildir. Bununla berâber, o sıralarda İbn Sulaym al-Usvânî isimli bir seyyahtan, Nil'in yukarı mecrâsı hakkında kıymetli bir tasvir kalmış olup, bu tasvir, Maḳrîzî'nin *Ḫiṭaṭ* (nşr. Wiet, *MIFAO*, XLVI, 252 v. dd.)'inda muhâfaza edilmiştir. Maḳrîzî'nin *Kitâb al-Muḳaffâ* (krş. Quatremère, *Mémoires sur l'Egypte*, II)'sında kendi hakkında bâzı bilgiler bulunan bu İbn Sulaym, Fâtımî kumandanı Cevher tarafından, Nûbe hükümdarına elçilik ile gönderilmiş idi. Kendisi *Kitâb aḫbâr al-Nûba va 'l-Muḳurra va 'Alva va 'l-Bûca va 'l-Nil* isimli bir eserin müellifi olup, adı geçen yerler bu eserde etraflı bir şekilde tasvir edilmiştir. Müellif Usvân ile Dunḳula arasındaki sâhanın şimâlde Mariler, daha cenûpta Muḳurraler tarafından iskân edildiğini söylemekte olup, memleketin şimâl tarafı çorak olarak gösterilmekte, büyük şelâleler çok iyi tasvir edilmektedir. Dunḳula ve 'Alva (bu sonuncusu şimdiki Hartum bölgesidir) arası zengin bir bölge olarak anlatılıyor; Nil'in burada çizdiği büyük büklüm İbn Sulaym tarafından tamâmiyle biliniyor. Orada Nil yedi nehre bölünmektedir. Tasvirden açıkça anlaşıldığı gibi, bu nehirlerden şimâlde olanı şarktan gelen Atbara'dır; daha cenûpta „Beyaz Nil" ile „Yeşil Nil" 'Alva pâyitahtı civârında birleşmektedir. Şarktan gelen „Yeşil Nil" de dört ırmağın birleşmesi ile teşekkül etmiş olup bunlardan birisi, müellifin düşüncesine göre, Ḥebaşa bölgesinden, bir diğeri de Zanc diyârından gelmektedir; doğru olmayan sonuncu müşâhede sözde ilmî an'anenin te'sirinden doğmuş olabilir. „Beyaz Nil" ile „Yeşil Nil" arasında büyük bir ada (bugünkü haritalarda da hâlâ kullanılmakta olan adı ile *Cazîra*) uzanıyordu ve bunun cenûp tarafından hudûdu yok idi. İşte burada orta çağ islâm eserleri arasında yukarı Nil hakkındaki bilginin gerçekte nereye kadar ulaştığını gösteren hemen-hemen tek kaynağa temâs etmiş oluyoruz. Bu bilgiden sistematik coğrafya kitaplarına pek az şey geçmiş gibi görünüyor; msl. İdrîsî, nehrin bu kısmını, elinde bulunan yetersiz kaynakları iyi kullanamamış olduğunu gösterir bir şekilde tavsif etmektedir.

Yukarı Nil'in ve kaynaklarının araştırılmasına XVIII. asrın sonundan itibâren avrupalı seyyahlar tarafından teşebbüs edildi. Bunlar Nil'in hakikî büyük gölleriui keşfettiler veya yeniden buldular; Ruwenzori dağlarını „Ay dağları" olarak teşhis ettiler ki, bu ad seyyah Speke tarafından Unyamwezi bölgesinin isminde „Ay bölgesi" mânası ile bulunmuştur. Bununla berâber, Nil havzası araştırmalarının bir kısmı Mısır'ın teşebbüsü ile olmuştur. Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İsmail Paşa kumandasındaki askerî sefer hey'eti 1820—1822 'de Mısır Sudan'ı üzerinde Mısır hâkimiyetini kurdu ve yeni bir ilmî sefer hey'etine yolu açtı. Bu arada Hartum şehrinin de temeli atıldı. 1839—1842 senelerinde 3 Mısır hey'eti Beyaz Nil boyunca yukarıya doğru çıktı ve İsmail Paşa'nın vâliliği sırasında Mısır hukûmeti, Sobat'ın yukarısında, Beyaz Nil bataklıklarında gemi nakliyâtını güçleştiren nebat yığınlarını (*sudd*) temizlemeğe bir kaç defa teşebbüs etti.

Nil'in yıllık kabarmaları (*ziyâda, fayż, fayażân*), bütün devirler boyunca Mısır'ın toprak verimliliğini ve zenginliğini borçlu olduğu hâdiselerdir; zîra bu kabarmalar memleketin hemen tamâmiyle yağmurdan mahrûm oluşunu telâfî ederek, kenarlarında ve delta üzerinde bulunan tarlaları tabiî ve hemen-hemen intizamlı bir şekilde sulamağa yarar; bütün zirâat hayatının temelini teşkil etmek sûretiyle, nehre çok defa verilen *mubârak* sıfatını haklı gösterir. Aynı düşünce yolu ile, Nil de Fırat gibi bir islâm nehri sayılmaktadır (Maḳrîzî, nşr. Wiet, *MIFAO*, XXX, 218). Nil'in taşmaları köy ve şehirler halkının husûsî ve umûmî hayatlarına derin bir te'sir yapmakta ve Mısır'a dâir en eski islâm rivâyetlerinde Mısır halkının bu husûstaki hayranlık ve minnetdarlık duyguları aksetmektedir (İbn 'Abd al-Ḥakam, s 109, 205). En alçak seviyesine Usvân'da mayıs sonlarında ve Kahire'de ise, hazîran ortalarında inen nehir bu tarihlerden itibâren yükselmeğe başlayarak Usvân'de eylûl başlarında, Kahire'de teşrîn I. başlarında, en yüksek seviyesine erişir. Bu intizam aynı zamanda memleketin muhtelif bölgelerinde kullanılan sulama usûlleri, ekin ekme ve hasad zamanlarının tâyini ve bununla ilgili olarak, *arâżî* vergisinin alınma tarzlarının tesbiti bakımından da bir düzen kurmaktadır (msl. Maḳrîzî, Bulak tab.

I, 270, buradaki metin İbn Ḥavḳal'deu gelmektedir); bütün bu işlere âit tarihlerin kıptî güneş takvimine göre, tesbitine devam edilegelmektedir.

Kabarmaların sebepleri üzerinde yapılan münâkaşalar yazılı kaynaklarda pek çok yer tutmaktadır. En eski ve gerçeğe en yakın olan inanış, kabarmanın Nil nehri ve tâbîlerinin doğduğu bölgede vukua gelen şiddetli yağmurlardan ileri geldiği şeklinde olup, bu keyfiyet 'Abd Allāh b. 'Amr b. al-'Āṣ'a kadar çıkan bir rivâyette, bir az mübâlegalı sûrette, ifâde edilmektedir. Bu rivâyete göre, Allahın bir irâdesine uyarak, dünyanın bütün nehirleri, suları ile Nil'in taşmasına yardım ederler (İbn 'Abd al-Ḥakam, *ayn. esr.*, s. 149). Nil'in taşması sırasında bütün nehirlerin alçaldığına dâir olan inanışa da bu sûretle îmâ edilmiş olur; bununla berâber, İndus gibi bâzı nehirlerin de bu nevîden taşma ve alçalma hâdiseleri gösterdiklerine şâhid olunmakta ve bu da bahsi geçen nehirlerin müşterek bir menşe'i bulunduğuna delîl sayılmaktadır (Maḳrīzī, nşr. Wiet, *MIFAO*, XXX, 227). Bundan başka, taşmaların sebebini denizin hareketine, rüzgârların te'sirine bağlayan görüş tarzları da vardır ki, bunlar Nil'in taşmalarına dâir Aristo'ya atfedilen eser gibi, islâmdan evvelki devre âit kaynakların mirâsını teşkil eder ve al-Maḳrīzī'nin eserinde husûsî bir bahiste uzun-uzun münâkaşa ve reddedilir (*Ḫiṭaṭ*, *MIFAO*, XXX, 236 v. dd.).

Mısır'da sulama tarzı XIX. asra kadar hep aynı şekilde devam etmiştir. Nil kabarmağa başladığı zaman, delta üzerinde ana nehrin ve başlıca kollarının iki tarafında bütün akış yolları kapatılarak, kabarma en yüksek seviyesine ulaşınca ve muhtelif mevkîlere göre, gerekli hizâlara gelince, bu yollar açılır. Bu senelik açılmaların en ehemmiyetlisi Kahire kanalınınki (*ḫalîc*) olup, yakın zamana kadar bir halk bayramı gibi kutlanmıştır. Kahire'de suyun kabartısı 16 *zirā'*'a vardığı zaman feyezân tamam olmuş (*vafā' al-Nil*) demektir ki, bu hâdise umûmiyetle kıptîlerin mesora ayının ilk on gününde (aş.-yk. ağustos ortaları) vukua gelir ve şehrin her tarafında ilân olunur (krş. Lane, *Manners and Customs*, II, 287 v. dd. ve E. Littmann, *Ein arabischer Text über die Nilschwelle*, bk. *Festschrift Oppenheim*, Berlin, 1933, s. 66 v. dd.; daha eski bir devir için bk. al-Ḳalḳaşandī, III, 516).

Nehrin seviyesi en eski devirlerden beri Nil'e mahsus ölçü âletleri [bk. mad. MIḲYĀS] vâsıtası ile tesbit edilir. Bu mikyaslardan bâzıları eski kaynaklarda zikredilir ki, en cenûpta olanı 'Alva mikyası, en meşhûru da, 92 (711) senesine doğru Usāma b. Zeyd al-Tanūḫī tarafından inşâ ettirilerek, sonra sık-sık yeniden kurulan al-Fusṭāṭ mikyasıdır (Nil mikyaslarının tam bir listesi için bk. Omar Toussoun, *Mémoire sur l'histoire du Nil*, II, 265 v. dd.). Umûmiyetle bu cihazlar taştan yapılır ve üzerinde işâretler taşırdı; bununla berâber başka mâlzemeden yapılanları da var idi (msl. Nûbe'de Safanūf manastırı yakınında bir incir ağacı; krş. Evetts, *Churches*, s. 262). Sulama için gerekli olan kabarma seviyesi mevkîden mevkie değişiyordu Baş şehirde suyun vasatî seviyesi en alçak seviye üzerinde 16 *zirā'*'ı bulmalı idi; kabarma 18 *zirā'*'ı geçerse, tehlikeli olur; 12 *zirā'*'da kalır ise bu da kıtlık mânasına gelirdi (krş. msl. al-İdrīsī, s. 145 v. d.). Mısır tarihinde 444 (1052)'ü tâkip eden yıllar ve bilhassa 451 (1059) yılı kabarmanın yokluğu veya yetersizliği ile kıtlık ve felâket seneleri olmuştur. 152—1296 (769—1879) yılları arasında Nil feyezanları hakkında tarihî bir araştırma için bk. Omar Toussoun, *Mémoire sur l'histoire du Nil*, II, 454 v. dd.

Asıl nehrin ve kollarının tanzimi işi eski Mısır kırallarına atfedilir (al-Maḳrīzī, İbn Vāṣif Şāh'a göre), fakat ne orta çağda, ne de daha yakın devirlerde, bütün kaynakların Yūsuf peygambere atfettiği meşhûr al-Fayyūm kanal sistemi bir tarafa bırakılacak olursa, sulama işleri büyük ölçüde ele alınmış değil idi. Mısır'ın geri kalan kısımlarında sedler açıldıktan sonra suyun zemin üzerinde, geniş sâhaları bir müddet örtecek şekilde, serbestçe yayılmasına müsâade edilir. Arap kaynakları, senenin bu kısmında, aralarındaki irtibat ancak kayıklar ile te'min edilen köylerin birer ada gibi göründüğü geniş su sâhalarına dâir dikkat çekici tasvirler ihtivâ eder (al-Mas'ūdī *Murūc* I, 162; İbn 'Abd al-Ḥakam, s. 205). Mehmed 'Alî devrinden itibâren, memleketin istihsâlini arttırmak için, yeni sulama te'sisleri tasavvur edildi ki, bu husûsa dâir imkânlar daha bâzı orta çağ müellifleri tarafından da ileri sürülmüş idi. Bununla berâber, ilk teşebbüsler başarısız kaldı. 1840'a doğru Delta'nın başında fransız mühendisi Mouget'nin planlarına göre, Nil'in iki kolu üzerinde büyük bir bend inşâsına girişildi. Fakat bu teşebbüs ancak Tavfīḳiya, Manūfiya ve Buḥayriya kanalları ile berâber, bu bend projesinin tam neticelendirilmesi tarihi olan 1890'da meyvesini verdi. Son büyük sulama te'sislerine nehrin yukarı mecrâsında teşebbüs edildi. Usvân aşağısında Philae civârındaki şelâle hizâsında büyük bendler 1902'de inşâ edilerek, 1912'de ve bir kere daha 1933'te yükseltildi Bu bendler, Nil suyunun Mısır'da tevziini daha iyi bir dü-

zene koyduğu gibi, Mısır'ın cenûbunda nehrin iki tarafındaki toprakların daha iyi sulanmasını da te'min ederler. Şimdi Mısır'dan ayrılmış olan Sudan bölgesinde, Mâvi Nil üzerinde Hartum'un yukarısında Sennâr yakınında büyük Makvār bendi vardır ki, Beyaz ve Mâvi Nil arasında al-Cazīra denilen bölgenin sulanmasına hizmet eder. Bend 1925'te tamamlanmıştır. [Ayrıca, aynı bölgede Beyaz Nil üzerinde, Hartum şehrinin 45 km. cenûbunda, 2 milyar m^3. hacminde su biriktirebilen Cabal Avliyā' bendi inşâ edilmiştir]. Bu sûretle bir kısım Nil sularının tanzimi Mısır'ın elinden çıkmış bulunuyor. Bu münâsebetle 1059 büyük kıtlık günleri hatırlanabilir ki, o sırada mısırlılar Nil feyezânının nûbeliler tarafından önlendiğini zannetmişlerdi. Yakın bir zamanda Sudan — Belçika Kongo'su hudûdunda yeni bir bend inşâsı bahis mevzuu olduğu sırada bu bendin Mısır için bir *fā'ida 'ācila* mi, yoksa bir *fā'ida ācila* mi olacağı sorulmuş idi (krş. *al-Balāġ* gazetesi, 17 mart 1934 nüshası; bk. Mısır'da tatbik edilen sulama usûllerinin tekâmülü hakkında makalenin sonuna ilâve edilmiş olan ek).

Nil kabarmaları vesileleri ile halk bayramları yapıldığı yukarıda zikredilmiş idi. Nil aynı zamanda bizanslılar devrinde, en eski zamanlardan kalma bir takım dinî âdetler ile de alâkalı görülür. Arapların Mısır'ı fethettikleri sırada, „Nil gelininin" kurban edilmesi âdeti cârî bulunuyordu: her yıl süslü giydirilmiş bir bâkire, nehrin bol bir leyezân te'min etmesi için, Nil'e atılırdı. İlk defa İbn 'Abd al-Ḥakam (s. 150) tarafından kaydedilen bir rivâyete göre, bu âdet 'Amr b. al-'Āṣ tarafından ilgâ edildi ve feyezân Allahın emri ile olduğuna göre, nehirden kabarmasını talep eden halîfenin bir yazısı Nil'e atıldıktan sonra, nehir feyezâna başladı. Yakın zamanlarda kıptîlerin *'Īd al-ṣalīb* şenlikleri sırasında *'Arūsat al-Nil* denilen bir genç kız senbolünün Nil'e atılmasına devam edilmekte idi (Norden, *Travels in Egypt and Nubia*, 1757, s. 63 v. dd.). Lane (*Manners and Customs*, s. 290) Kahire bendinin seddi yakınında *al-'Arūsa* ismi verilen toprak bir sütûndan bahseder. Bundan başka, Epiphanie gecesi Nil nehrinde yıkanılma âdeti eskiden hıristiyanlarda olduğu gibi müslümanlarda da var idi (krş. Evetts, *Churches*, s. 129). Mas'ūdī (*Murūc*, II, 364 v. dd.) *Laylat al-ġiṭās* denilen bu geceyi 330 (942) senesi için anlatır. Lane (s. 363 v.d.), aynı merâsimi tasvir etmekle berâber, artık müslümanların buna iştirâk etmediklerini kaydeder; fakat mübârek Nil suyunda yıkanmak ümumiyetle *baraka* vesîlesi sayılır (krş. W. Blackman, *The Fellāḥin of Upper Egypt*, s. 32, Baḥr Yūsuf'ta yıkanma vesîlesi ile).

Nil nehri suyunun evsâfı tıbbî eserlerde münâkaşa mevzûu olmuştur. İbn Sīnā (*al-Ḳānūn fi 'l-ṭibb*, Bulak, 1294, I, 98; Maḳrīzī tarafından zikredilir) Nil'in cenûptan şimâle doğru akması keyfiyetinin, bilhassa cenûp rüzgârı estiği sırada, Nil suyu üzerine kötü bir te'siri olduğu, bu sebeple Nil'in fazla medhedilmesinin mübâlegalı olduğu fikrindedir. Mısır'lı tabip İbn Riḍvān (ölm. 453 = 1061), Sudan memleketinin sıcaklığı dolayısı ile, Nil suyunun Mısır'a saf bir hâlde geldiğini, fakat Mısır toprağında kendisine karışan maddeler ile kirlendiğini ileri sürer (Maḳrīzī, *MIFAO*, XXX, 275 v. dd.'da zikredilmektedir). Aynı müellif kabarma başladığı zaman suyun bulandığını anlatmakta, Nil'in Mısır iklimi üzerine olan te'sirini ve suyunun tıbbî vasıflarını da münâkaşa etmektedir.

Başka müellifler de, Nil'de yaşayan mahlûklardan uzun-uzun bahsederek, Nil balıkları hakkında mâlûmat verirler. al-İdrīsī (s. 16 v. dd.) balıkların çok uzun bir listesini dercetmekte, bunların evsâfı hakkında garip bilgiler vermektedir. Bununla berâber, coğrafyacıların en uzun târif ettikleri hayvanlar timsah ile *saḳanḳūr*'dur. Bir nevî kertenkele olan bu sonuncu hayvanın bir timsah ve bir balığın birleşmesinden meydana geldiği söylenirdi.

Tarihî kaynaklarda Nil'in gemicilik bakımından arzettiği imkânlardan da bahsedilmektedir. Deniz gemilerinin Nil kollarından içeri girmiş oldukları pek zannedilmiyor; nehir üzerindeki nakliyat küçük gemiler ile yapılmakta idi. Kaynaklarda muhtelif Nil gemilerinin adı geçmektedir; XIX. asırda bilhassa *zahabiya* denilen gemiler bilinmektedir. Daha eski bir devirde Nil gemisi için *zallāc* tâbiri kullanılırdı (al-Kindī, *Kitāb al-umarā'*, nşr. Guest, s. 157; Dozy, *Supplément*, bk. mad.; H. Kindermann, „*Schiff*" *im Arabischen*, phil. Diss., Bonn 1934, bk. mad.). Delta göllerinde balıkçıların yelkenli gemilerinde gösterdikleri beceriklilik üzerinde sık-sık durulur; az derin yerlerde, hattâ su basmış karalar üzerinde kayıklar kürek veya sırıklar ile yürütülürdü. Mısır ile Nûbe arasındaki şelâleler, şimdi de olduğu gibi, nehir nakliyâtına aşılmaz bir engel teşkil ediyordu. Yükler şelâlelerin bulunduğu yerlerde karadan taşınırdı (İbn Ḥavḳal, Topkapı Sarayı, Ahmed III. kütüp., yazm. nr. 3346, var. 86).

Usvân yukarısındaki şelâleler uzun zaman müslümanlığın Mısır cenûbundaki ülkelere yayılmasına engel oldu ki bu hâl Nil'in Nûbe'ye hıristiyanlığın yayılmasındaki rolü ile garip bir tezat teşkil etmektedir (krş. J. Kraus, *Die*

Anfänge des Christentums in Nubien, theol. Diss., Münster, 1930). İslâmiyet Nûbe'ye ancak yavaş-yavaş girdi ve Sudan'a umûmî olarak ancak XIX. asırda yayıldı (bk. mad. SÛDÂN).

Nil'in öğülme ve şâirâne tasvirler sûretiyle arap edebiyatına mevzû olduğu husûsuna yukarıda kısaca temâs edilmiş idi. Maḳrîzî (*ayn. esr.*, s. 270 v. dd.) Nil'in ve feyezânının medhine dâir bâzı şiir parçaları zikreder. İsmini verdiği şâirler arasında Tamîm b. al-Mu'izz (b. bk.; ölm. 985) ve İbn Ḳalâḳis (ölm. 1172) bulunmaktadır. Diğer taraftan Yâḳût (I, 592; IV, 865), Umayya b. Abi 'l-Ṣalt'a isnâd ettiği bâzı şiirleri zikreder; muhtemel olarak, bu şâir *al-Risâlat al-Miṣrîya* adlı bir eser yazmış olan Abu 'l-Ṣalt Umayya b. 'Abd al-'Azîz (ölm. 1134) olup, Maḳrîzî de bundan nakiller yapmıştır. Muhtemel olarak, Nil hakkında en eski şiirler VIII. asrın başında 'Abd al-'Azîz b. Marvân'ın saray şâiri olan İbn Ḳays al-Ruḳayyât [b. bk.]'ın *Dîvân*'ında bulunmaktadır. Nil hakkında bâzı husûsî eserler de yazılmıştır. İbn Zûlâḳ (ölm. 997), *Faḍâ'il Miṣr* (Paris, Bibl. Nat., yazm., nr. 1818, 31a) adlı kitabında Nil'in ehemmiyeti ve şilâkâr te'sirleri hakkında bir eser yazdığını söylemekte ise de, bu eser, görünüşe göre, kaybolmuştur. Diğer taraftan, *Tabṣirat al-aḫyâr fî Nil Miṣr va aḥavâlihi min al-anhâr* (Cezâyir, yazm.; krş. Brockelmann, *GAL*, II, 506) isimli bir eser ile, Calâl al-Dîn al-Maḥallî (ölm. 1459) ve al-Suyûṭî'nin iki kısa risâlesi olup, bunlar British Museum *yazm.* Or. 1535'te bir arada bulunmaktadır (bk. Rieu, *Suppl.*, nr. 1198; Brockelmann, *GAL*, II, 114).

Bibliyografya: Bu makalede Nil nehri yalnız islâmiyet ve tarih bakımından ele alınmış olduğu için, Nil hakkında ortaya konulmuş çağdaş eser ve makalelerin meydana getirdiği geniş kaynakların burada zikredilmesi lüzûmsuz sayılmıştır. Eski müslüman müelliflerinin hepsi de makale içinde zikredilmiştir. Yâḳût, 'Abd al-Laṭîf, Abu 'l-Fidâ', al-Ḳalḳaşandî, al-Maḳrîzî, al-Suyûṭî (*Ḥusn al-muḥâḍara*) ve al-Nuvayrî gibi, yeni müellifler çok defa eski kaynaklardan toplama mâhiyeti gösterirler. Çok ehemmiyetli yeni bir müslüman eseri için bk. 'Alî Bâşâ Mubârak, *al-Ḫiṭaṭ al-tavfîḳiya*. Müslüman edebî kaynakları aşağıdaki eserlerde ele alınmıştır: Else Reitemeyer, *Beschreibung Ägyptens im Mittelalter* (Leipzig, 1903, s. 31—61); J. Maspero ve G. Wiet, *Matériaux pour servir à la géographie de l'Egypte* (*MIFAO*, XXXVI, 215 v. dd.) ve bilhassa Omar Toussoun, *Mémoire sur l'Histoire du Nil* (3 cild, *Mémoires présentés à l'Institut d'Egypte*, Kahire, 1925, VIII, IX, X). Bu üç cildin sonuncusunda eski durumları temsil eden haritalar yer almaktadır. Nil'e âit bir takım müslüman haritaları için bk. *Mappae Arabicae* (nşr. Konrad Miller), Stuttgart, 1926—1930 ve Youssouf Kemal, *Monumenta Cartographica Africae et Aegypti*, III, aynı eserde Nil'e dâir bütün coğrâfî kaynaklar, tarih sırası ile, gösterilmiştir. (J. H. KRAMERS.)

NİL SULARINDAN FAYDALANMA (SON DURUM)

Çöl iklimine sâhip bir memlekette Nil sularından ne şekilde faydalanılmış olduğunu tarih devirleri boyunca tâkip etmek suretiyle sulama sistemlerinin zamanla ne gibi değişikliklere uğradığı ve bugün de hangi safhada bulunduğu anlaşılmış olur.

Mısır'da zirâat, şüphesiz, Nil suyundan en basit ve en zahmetsiz bir şekilde faydalanma sûretiyle başlamış olmalıdır. Bu şekil, kabaran Nil'in kaplayıp, sonra üzerine ince tâneli bir çamur tabakası bırakarak çekildiği tarlaya tohum atılması tarzında hulâsa edilebilir. Bununla berâber, tarlaların doğrudan-doğruya feyezân suları ile sulanması, ilk bakışta zannedileceği kadar, elverişli değil idi; hattâ esâslı mahzûrlar taşıyordu: sık-sık yatağını değiştiren nehir, vâdî tabanının çukur yerlerini göller ve dâimî bataklıklar hâlinde işgâl ediyor, yüksek yerlere de feyezân suları erişmiyordu. Bu yüzden, Mısır'ın ilk çiftçileri ekilebilir toprakların peşinde yarı-göçebe bir durumda yaşamak zorunda idiler; bunların faydalanabilecekleri topraklar hem mahdut, hem de yer itibârî ile oynak idi.

Mısır'da, medenî bir hayatın ilk tezâhürleri ile berâber, sulama işlerinin düzene konulması lüzûmu duyuldu. Daha 5000 (m. ö.) yıllarında havza usûlü ile sulama yoluna geçildi ve bu usûl Fir'avunlar çağından XIX. asra kadar hâkim kaldı. Buna göre, vâdî tabanı, bir kısmı nehrin akışına paralel, bir kısmı ise, ona dik toprak sedler ile dik-dörtken şekilli bir takım „havzalara" ayrılıyordu. Nehir kabarınca kanallar vâsıtası ile bu havzalar 1—2 m derinlikte doldurulan su, yerine göre, 3—8 hafta kaldıktan sonra, nehir alçalmağa başlayınca, boşaltma kanalları ile, nehre iâde ediliyor ve havzaların zemini üzerinden sular çekilir-çekilmez, zirâat işlerine başlanıyordu. Esâs itibârî ile pek uygun görünen bu tarzın başlıca mahzûru feyezan sularının ancak teşrin I. ortalarına doğru havzaları terkederek, zirâate ondan sonra imkân vermesi ve kışın yapılan zirâatin Mısır'da pek erken gelen yaz başında sona ermek zorunda

kalması, böylelikle topraktan ancak tek bir defa mahsûl kaldırılabilmesi idi. Böyle bir usûl ancak besleyecek nüfusu fazla olmayan ve sıcak mevsimde sulamaya muhtac ticârî nebatlar ekilmeyen bir memlekette devam edebilirdi. Gerçekte eski mısırlılar, ellerindeki imkânlar ile, tarlalarından senede birden fazla mahsûl kaldırmağı sağlayacak devamlı sulama usûlünü tatbika çalışmışlardır; bunun için vâdî tabanında, bâzan epeyce fazla bir derinlikte bulunan su yatağına erişmek için, kuyular açılmış, bostan dolapları hattâ kovalar yardımı ile, tarlaların sulanmasına gayret edilmiş idi. Bununla berâber, bu iptidâî sistemin havza usûlü ile sulamanın yerini büs-bütün alması bahis mevzuu olamazdı.

Mısır topraklarının sulanmasında üçüncü safha XIX. asrın başlarında, Mehmed Ali Paşa'nın teşvikı ile açıldı Bu sırada Mısır'a pamuk zirâati idhâl edilmiş idi; pamuk tarlalarını sıcak ve kurak mevsimde de sulamak için, nehir seviyesinin en alçak olduğu sıralarda, işe yarayabilecek derin kanallar kazıldı. Bu yaz kanalları, sulanacak tarlalara nazaran, nehir mecrâsının çok yukarılarından başlıyor, aşağıya doğru derinliği tedrîcen azalarak, nihâyet tarlaların hizâsına geliyordu. Bu usûlün başlıca mahzûru feyezân sırasında kanalların muazzam bir çamur kütlesi ile dolması idi. Bu ise, dâimî temizleme işlerini zarûrî kılıyor ve rivâyete göre, 400.000 insan bununla uğraşıyordu.

Nil'in sulama işlerinde dördüncü safhayı sulama bendlerinin inşâsı açtı. Bu bendler ile an'anevî havza sulama tarzı yavaş-yavaş terkedilmiş olacaktı. Yeni usûlün esâsı nehrin mecrâsı üzerinde su seviyesini yükseltmeğe hizmet eden bir takım bendler inşâsı olup, bu bendlerin gerisinde yükselen su seviyesi, nehrin iki yakasında açılan kanalları besler ve bunlar sâyesinde su evvelce yetişmediği yerlere ulaşır; ayrıca her bendin arkasında kurak mevsimde kullanılacak bir ihtiyat su hacmi de toplanmış olur. İlk olarak, 1843'te Delta'nın hemen başında. Nil'in iki kolu üzerinde, Muḥammed 'Alī bendlerinin ve buna bağlı kanalların inşasına başlandı ki, bunlar yukarıda zikredilmiştir Yakın bir zamanda, yine Delta üzerinde, fakat bir az aşağılarda iki büyük bend daha inşâ edildi (Raşid kolu üzerinde Adfina, Dimyat kolu üzerinde Zifta bendleri).

Aynı vazifeyi orta Mısır bölgesinde görmek üzere, Suyūṭ bendi (İbrāhīm kanalı ile berâber) ve yukarı Mısır'da da Nag Hammadi (Luxor aşağısında) ve Esne bendleri inşâ edildi. Devamlı olarak takviye ve islâh edilen bu sulama bend ve kanalları şebekesi daha 1896'da senede 2—3 mahsûl alınacak şekilde, 1,2 milyon hektar arazinin devamlı sulanmasını te'min ediyordu. 1946'da ise, bendlerin sulama sâhası 2 000.000 hektarı geçmiş idi; buna karşılık, an'anevî havza usûlü ile sulanan sâha 400.000 hektara düşmüş bulunuyordu (fazla bilgi için bk. E. Hurst, *Le Nil, description générale du fleuve, utilisation de ses eaux*, Paris, 1954).

Yukarıda zikredilen bendlerin arkasında biriken su kütlesi az olmamakla berâber, feyezân sırasında akıp-giden suyun fazlasını ihtiyac sırasında kullanmak üzere biriktirecek büyük bir düzenleme bendi inşâsı çok lüzûmlu görünüyordu. Bu maksat ile, yukarı Mısır'ın Sudan hudûduna yakın bir yerinde, yukarıda ismi geçen Usvān bendi kuruldu. Bendin projeleri hazırlandığı sırada arkeoloji âlimleri Philae harâbelerinin su altında kalmasına şiddetle muhâlefet ettikleri için, önce (1902) nisbeten alçak bir bend inşâ edilmiş, 10 sene sonra bu bendi 5 m. yükseltmek mecbûriyeti hâsıl olmuş (bu takdirde harâbeler senenin bir kısmında su altında kalıyordu) ve nihâyet 1933'te bend vâdî tabanı üzerinde 38 m.'ye yükseltilmiş (harâbeler tamâmiyle su altında bırakılmış), bendin gerisinde 350 km. cenûba (Sudan arâzisi içinde) uzanan bir göl meydana gelmiş, su kütlesinin hacmi ise, evvelkine nisbetle 5 defa daha artarak, 5 milyar m^3'e varmıştır. Bu hâli ile Usvān bendi mûtad şartlar altında kurak mevsimin ihtiyaclarını karşılar gibi görünüyor ise de, Nil'in feyezânları muhtelif seneler arasında farklar gösterdiği için, te'siri bir yıldan daha uzun bir devreye yayılabilmek üzere, çok daha büyük bir bend inşâsı tasavvur edilmiştir. Usvān bendinin 6 km. cenûbunda inşâ edilecek olan bu „yüksek-bend" (al-Sudd al-'ālī), su seviyesini, vâdî tabanından itibâren, 110 m.'ye kadar yükseltecek, bend tamâmiyle dolduğu sırada meydana gelecek olan göl 500 km. cenûba kadar uzanacaktır. Bendin gerisinde birikecek su kütlesinin, yeryüzündeki emsâline göre, çok üstün bir dereceye ulaşacağı anlaşılıyor. Tabi'î olarak, burada toplanacak suyun hacmi 70 milyar m^3 olarak hesap edilmiştir ki, bu hacim Nil nehrinin bir yılda Akdeniz'e boşalttığı su kütlesinin vasatî hacmine yaklaşır. Bununla berâber, vakit-vakit vukua gelebilecek büyük feyezânların suyunu almak ve Mısır topraklarını bu feyezânların zararından korumak üzere, bu bendde 20 milyar m^3'lük bir kısmın ihtiyâten serbest bırakılması düşünülmekte, böylelikle bu yüksek bendin su toplama kabiliveti gerçekte 90 milyar m^3'e yükselmektedir. Yüksel bend, aynı zamanda muazzam bir elektrik kudreti sağlayan te'sisler ile techiz edilecek, bu kudret Mısır'ın çeşitli ihtiyaclarını karşıla

maktan başka, Nil suyunu şimdikinden daha yüksek seviyelere ulaştırmak üzere tulumba istasyonları kurulmasına da imkân verecektir. Yüksek bendin inşâsı sâyesinde, bâlâ kullanılmasına devam edilen sulama havzalarının yerini de dâimî sulama alacak ve sulama sâhası 900.000 hektar kadar daha artacaktır.

Dâimî sulama usûlü umumîleşince, daha şimdiden sâhası pek darlaşmış olan havzalar hâlinde sulama usûlü, „Nil çamurlarından tarlaları münbitleştirmek husûsunda faydalanma“ tarzı ile berâber, tarihe karışacaktır. Feyezân sularının tarlaya bıraktığı çamurların ihtivâ ettiği uzvî ve mâdenî maddeler ile toprağın verimini arttırdığı kanâati mısırlılar arasında umûmî olmakla berâber, bunun zannedildiği kadar lüzûmlu olmadığı ve tarlaların her sene çamur almasının zarûrî bulunmadığı neticesine, ilmî araştırmalar ile, varılmıştır. Esâsen havza usûlünden dâimî sulama usûlüne geçilmek zarûreti ile, bu fedâkârlığa katlanmak icâp ediyordu. Usvân gerisinde kurulacak yüksek bendden elde edilecek bol ve ucuz elektrik kudretinden bir kısmının ammonium nitratı gibi kimyevî gübreler imâli husûsunda kullanılması da gelecek planın teferruâtı arasında yer almaktadır. (BESİM DARKOT.)

NİLÜFER HATUN. NİLÜFER HATUN, Osmanlı hükümdarı Orhan'ın zevcesi, Murad I.'in vâlidesi. Neşrî ve Âşık Paşa-zâde'nin anlattığına göre Nilüfer Hatun Bursa civârındaki Yar-Hisar (Kâtib Çelebî, *Cihannümâ*, s 659) tekfûrunun kızı ve Bilecik (Belkoma) tekfûrunun nişanlısı idi. Bu tekfur düğününe Osman Gâzî'yi dâvet ederek, onu pusuya düşürmek istedi. Harman-Kaya hâkimi Köse Mihal tarafından haberdar edilen Osman Gâzî, düşmanını gâfil avlayarak, Bilecik'i zaptetti ve yakınında bulunan Kaldırak adlı derede düğün alayını bastıktan sonra, Yar-Hisar'ı ele geçirip bir çok esir aldı (699 = 1299); esirler arasında yeni gelin (νύμφη) Nilüfer Hatun da var idi (Neşrî, *Cihannümâ*, nşr. Taeschner, I, 31; II, 40; Âşık Paşa-zâde, *Tarih*, nşr. Giese, s. 18). Osman Gâzî Nilüfer Hatun'u oğlu Orhan Bey ile evlendirmiş, bu izdivacdan Murad I. ile Süleyman Paşa dünyaya gelmiştir (Bizans tarihlerinde Nilüfer'in esâretinden bahsedilmediğine dâir bk. F. Babinger, *EI*, mad. NİLÜFER KHATUN)

Nilüfer ismi hakkında kat'î bir hükme varmak mümkün olmuyor. Bu isim Neşrî'nin muhtelif nüshalarında Nilüfer, Lulufer ve Ulufer şekillerinde yazılmıştır (Âşık Paşa-zâde, nşr. Taeschner, I, 31; II, 41; *ayn. esr.*, nşr. Âlî, s. 17). Muahhar tarihçiler de Orhan Gâzî'nin zevcesini Nilüfer ismi ile zikretmekte müttefiktirler. Bâzı garp müellifleri (msl. de la Croix, *Abrégé chronologiqae de l'Empire ottoman*, Paris, 1768, I, 82) onu Holophira adı ile göstermişlerdir (bk. bir de J. v. Hammer, *Devlet-i osmâniye tarihi*, trk. trc., I, 91). Taeschner, Nilüfer'in Olivera'dan muharref olduğunu ileri sürmüş ise de, şimdiye kadar onun bir çiçek adı olan nîlüferden (grekçe νούφαρα, Λουλούφερον 'dan) geldiği kabûl edilmiştir.

İbn Baṭṭûṭa (*Seyâhat-nâme*, trk. trc., İstanbul, 1333, I, 342 v.d.) Orhan Gâzî'nin İznik'te oturan zevcesi خاتون Hatun'un „sâliha ve fâdıla“ bir kadın olduğunu ve kendisini huzûruna kabûl edip, ikrâm ve ihsanlarda bulunduğunu söyler. Seyyah, aynı ismi taşıyan başka bir hatundan (Kıpçak meliki Özbek'in bizanslı bir prenses olan üçüncü zevcesi) bahsederken, kelimenin okunuşunu Bayalün olarak belirtmiştir. F. Babinger (*göst. yer.*) Taeschner'in bu şekli bir müstensih hatâsı olarak göstermesini şüphe ile karşılamış ve بلون 'dan Nilüfer Hatun'u kasdettiğinin sâbit olmadığını da ifâde etmiştir. Hayır işleri ile ilgilendiği ve çok sadaka verdiği söylenen Nilüfer Hatun Bursa ovasından geçen çay üzerine bir köprü yaptırdığından, bu suya Nilüfer çayı denir. Kendisi Bursa hisarında Kaplıca-Kapısı yanında bir tekke (Neşrî ve Âşık Paşa-zâde, *göst. yer.*; Sâdeddin, *Tâc al-tavârîḫ*, İstanbul, 1279, I, 21'e göre, „Bursa'da Dâr-ül-darb mahâllesinde“ bir mescid) yaptırmıştır. Kaynaklarda velat tarihi kayıtlı olmayan Nilüfer Hatun'un Bursa'da Orhan Gâzî türbesine, zevcinin yanına, gömüldüğü zikredilmektedir.

Bibliyografya: Metinde gösterilmiştir; bk. bir de İsmail Belîg *Güldeste-i riyâz-ı irfân* (Bursa, 1302), s. 17 v. d.; M. Süreyyâ, *Sicill-i osmânî* (İstanbul, 1308), I, 86. (C. B.)

NİʿMAT. [Bk. NİMET.]

NİMET HAN ÂLİ. NİʿMAT ḪĀN ʿALI, MİRZÂ NÛR AL-DÎN MUḤAMMED (? — 1710), İran edîp ve şâiri. Ḥakim Fatḥ al-Dîn Şirâzî'nin oğlu olup, Hindistan'da dünyaya gelmiştir. Doğum yeri olan Şîraz'da tabiplik yaparak, büyük bir şöhret kazanmış olan ve bir çok tabîpler yetiştiren bir âileye mensûp idi. Şâh-Cihân (1628 — 1659) zamanında devlet hizmetine girdi ve *dârûġa-i cavâhir-ḫâna* unvânı ile sarayın mücevherât dâiresi muhâfızlığına tâyin olundu. Avrangzêb (1659 — 1707) zamanında yüksek mevkîlere nâil oldu ve Niʿmat Han unvânını aldı (1104 = 1692/1693) ki, bu unvân sonra Muḳarrab Han ve daha sonra da Dânişmand Han oldu. Dehli'de 1 rebîülâhır 1122 (30 mayıs 1710)'de öldü. Şiirlerinde ʿÂlî mahlasını kullanan Niʿmat Han türlü mevzûlarda yazı yazan, çok verimli bir

müellif idi. Manzûm ve mensûr eserleri arasında en mühimleri şunlardır: 1. *Vaḳā'i'-i Ḥaydarābād*, Haydarâbâd'ın 1097 (1685/1686) yılında Avrangzēb tarafından muhâsarasını anlatan bu eser, iğneli nüktesi ile temâyüz etmekte ve muhâsarayı hicvedici bir edâ ile tasvir eylemektedir ki, bu da esere çok büyük bir rağbet te'min etmiştir. 2. *Cang-nāma*, Avrangzēb devrinin son yıllarını ve onun ölümü üzerine oğulları arasında çıkan mücâdeleleri anlatan bir vekayiânamedir. 3. *Bahādur-Şāh-nāma*, Şāh-'Ālam Bahādur-Şāh (1707 — 1712) devrinin ilk iki senesinin vekayiânâmesidir. 4. *Ḥusn u 'işḳ* (aynı zamanda *Kaṯḥudāyi* veya *Munākaḥa-yi Ḥusn u 'işḳ* adlarını da taşımaktadır). Fattāḥī [b. bk.]'nin meşhûr *Ḥusn u dil*'ini taklit eden, remzî bir aşk hikâyesi. 5. *Rāḥat al-ḳulūb*, bâzı çağdaşlarının hicivli tasvirleri. 6. *Risāla-yi hacv-i ḥukamā'*, tabîpler ve onların yetersizlikleri hakkında fıkralar. 7. *Ḫvān-i Ni'mat* yemek pişirme san'atına dâir bir eser. 8. *Raḳa'āt*, Mîrzā Mubārek Allāh İrâdat Ḫān Vāżiḥ ile saray mutfaklarının idârecisi Mîrzā Muḥammed Sa'îd v.b.'na yazılan mektupları ihtivâ eder; bunlar, mektup üslûbunun klasik örnekleri olarak, çok takdir edilmiştir. 9 *Dīvān*. 10. sûfî ahlâkına dâir mûtad mevzûları ele alan, oldukça kısa ve isimsiz bir *maṯnavī*.

Bu hulâsa Ni'mat Han'ın yazılarının çeşitli olduğunu açıkça gösteriyorsa da, şunu kaydetmek gerekir ki, devrine âit husûslar bakımından, büyük değerde ve gerçekten orijinal olan hiciv eserleri dışında, bütün geri kalanları klasik eserlerin bozuk bir taklidi olmaktan öteye geçememiştir.

Bibliyografya: H. Ethé (*GIPh.*, II, 334. 336 v.dd.); Rieu *Catalogue*, s. 268ª. 702ᵇ, 703ª, 738ᵇ, 744ᵇ, 745ª, 796ª, 807ª, 938ᵇ, 1021ª, 1049ᵇ; *Dīvān* (taş basm. Luckoow, 1881); *Ḥusn u 'işḳ* (Lucknow, 1842, 1873, 1878—1880, 1899; Dehli, 1844; hemen bütün baskılar şerhlidir); *Vaḳā'i'-i Ḥaydarābād* veya *Vaḳā'i'-i Ni'mat Ḫān* (taş basm., Lucknow, 1844, 1848, 1859; Cawnpore, 1870, 1878); *Bahādur-Şāh-nāma* (H. Elliot, *History of India*, VII, 568); *Cang-nāma* (*ayn. esr.*, VII, 202); ingilizce trc. bk. *An English Translation of Niamat Khan Ali's Jang Nama. With... a short sketch of the author's life* (Candra Lall Gupta ve Angra Lall Varma, Agra, 1909); *Raḳa'āt va mużḥikāt* (Lucknow, 1845). Pertsch, Berlin kataloğu, nr. 341 (*Ḫān-i Ni'mat*'in bir yazm.). (E. Berthels.)

NİMETULLAH, Ni'MAT ALLĀH (?—1562) b. Aḥmed b. Ḳāżī Mubārak, asıl adı Ḫalīl-i Ṣūfi olup, *Luġat-i Ni'mat Allāh* adlı farsça-türkçe lugatin müellifidir. Sofya'da dünyaya gelmiş, orada mineci (*mînakār*) olarak, san'atında mâhir bir insan şöhreti kazanmış, sonra İstanbul'a gelip-yerleşerek, burada nakşbendî tarîkatine girmiştir Bu tarîkat mensûpları ile sıkı temâs netîcesinde, edebiyatı ve bilhassa fars şiirini yakından tanımak imkânını buldu. Ni'mat Allāh, fars edebiyatı üzerinde büyük gayretle çalışması ile elde ettiği bilgilerden başkalarını da faydalandırmağa karar verdi ve gâlibâ meşhûr Kemâl Paşa-zâde (ölm. 940=1533)'nin teşvik ve yardımı ile, keleme aldığı lugata dâir eseri böylece meydana geldi. Ni'mat Allāh 906 (1561/1562) yılında vefat etmiş ve İstanbul'da Edirne-Kapı civârına defnedilmiştir. Oldukça çok sayıda yazma hâlinde bize intikal eden eseri fiiller, edat ve tasrifler ve isimler olmak üzere, üç kısımdan mürekkeptir. Kaynak olarak şu eserlerden faydalanmıştır: 1. *Uḳnām-i 'acam* (bk. Uri, s. 291, nr. 108); 2. *Ḳāsima-i Luṭf Allāh Ḥalīmī* (Kâtib Çelebî, IV, 503); 3. *Vasīla-i maḳāṣid* (Flügel, Viyana kataloğu, I, 197); 4. *Luġat-i Ḳara-Ḥiṣārī* (Rieu, s. 513ª); 5. *Şiḥāḥ-i 'acam* (Kâtib Çelebî, VI 91 ve Leiden kataloğu, I, 100). Büyük bir itinâ ile faydalanılan bu kaynaklara Ni'mat Allāh bir çok yeni mâlzeme eklemiştir ve bu mâlzeme arasında bilhassa lehcelere dâir kayıtlar ile kendisinin etnografya müşâhedeleri çok büyük bir değer taşımaktadır. Bütün bu çalışmaların bugüne kadar kendisine atfedilenden çok daha büyük bir ehemmiyeti vardır.

Bibliyografya: O. Blau, *Über Ni'mattullah's persich-türkisches Wörterbuch* (*ZDMG*, 1877, XXXI, 484); Rieu, *Catalogue* s. 514ᵇ; Kâtib Çelebî, VI, 362. — Castell, *Lexicon heptaglotton*'un farsça kısmı için, Golius tarafından kısmen faydalanılmıştır. En iyi yazma için bk. Dorn, Petersburg kataloğu, nr 431 (s. 426); Fleischer, Dresden kataloğu, nr. 182. (E. Berthels.)

NİMETULLAH. Ni'MAT ALLĀH b. Ḥabīb Allāh Haravī, iranlı tarihçi. Babası 35 sene Hind-türk imparatoru Akbar (1556—1605)'in hizmetinde çalışmış ve *ḫālişa* idârecisi sıfatı ile, me'mûriyette bulunmuştur. Kendisi 1017 (1608/1609) yılına kadar Cihāngīr (1605—1628)'e on bir sene vak'anüvislik etmiş ve 1017 yılında Ḫān-Cihān'ın hizmetine girerek, 1018 (1609/1610) senesinde onun Dekken'e yaptığı seferde yanında bulunmuştur. Az sonra tanıştığı Sāmāna'li Miyān-Haybat Han b. Salîm Han Kākar onu Ḫān-Cihān devrinin tarihini yazmağa teşvik etti. Ni'mat Allāh 1020 senesi zilhicce ayında (şubat 1612) Malkāpūr'da yazmağa başladığı eserini 10 zilhicce 1021 (2 şubat 1613)'de bitirdi. Ḫān-Cihān'a ithâf

edilen eser *Târîḫ-i Ḫân-Cihânî* adını taşımakta olup, bir *muḳaddima*, 7 *bâb* ve bir *ḫâtima*'den müteşekkildir. Efganlıların tarihini ele alan bu eser, onların efsânenin Banî İsrâ'îl'e çıkardığı menşe'lerinden başlayıp, bilhassa Bahlûl Lodî, Şîr-Şâh Sûr ve Navvâb Ḫân-Cihân Lodî tarihini, teferruâtlı bir şekilde, anlatmaktadır. Son bölümler efgan kabîlelerinin şeceresine ve Cihângîr devrine hasredilmiştir. *Ḫâtima*'de meşhûr efgan şeyhlerinin hâl tercümeleri bulunmaktadır. Eserin *Maḫzan-i afġânî* adlı bir de muhtasar şekli vardır.

Bibliyografya: H. Ethé (*GIPh.*, II, 362 v.d.); Rieu, *Catalogue*, s. 210ª, 212ª, 903ᵇ; H. Elliot, *History of India*, V, 67—115. Muhtasar nüsha B. Dorn tarafından tercüme edilmiştir: *History of the Afgans: translated from the Persian of Neamet Ullah* (*Orient Transl. Fund*, London, 1829—1836). (E. BERTHELS.)

NİMETULLAH VELÎ. NİʿMAT ALLÂH VALÎ. Amîr Nûr al-Dîn Niʿmat Allâh (1329? — 1431), iranlı mutasavvıf. Mîr 'Abd Allâh'ın oğlu ve beşinci şiî imâmı Bâḳir'in ahfâdından olup, Niʿmat-Allâhî tarîkatinin kurucusudur ve İran'da, kerâmet sâhibi büyük bir velî sıfatı ile, husûsî bir saygı görmektedir. Niʿmat Allâh Valî Haleb'de 730/731 (1329/1330) yıllarında doğmuş, gençlik çağını Irak'ta geçirmiş ve 24 yaşında Mekke'ye giderek, orada meşhûr Şeyḫ 'Abd Allâh Yâfiʿî (bk. mad. YĀFIʿĪ)'nin talebesi ve halîfesi olmuştur. Hocasının ölümünden sonra, Semerkand'da yerleşmiş, Herat ve Yezd'i ziyâret etmiş, nihâyet Kirman'dan 8 fersah mesâfede bulunan Mâhân'a giderek, ömrünün son 25 senesini orada geçirmiş ve 22 receb 834 (5 nisan 1431)'te ölmüştür. Türbesi hâlâ mübârek bir mahal olarak ziyâret edilmektedir. Niʿmat Allâh sağlığında bütün hükümdarların, bilhassa Şâhruḫ'un büyük teveccüh ve itibârını kazanmıştır. Torunları Hindistan'a göçmüşler ve Dekken'de 'Alâ' al-Dîn Aḥmed Şâh Bahmanî (1435—1457) tarafından yüksek mansıplara tâyin olunmuşlardır. Niʿmat Allâh tasavvuf sâhasında çok eser vermiş bir nazariyâlçı idi. Sûfî akîdesi ile alâkalı muhtelif mes'eleler üzerinde, 500'den fazla risâle kendisine isnâd edilmektedir. Bunlardan tahminen yüz kadarı zamanımıza intikal etmiş olup, bunların Niʿmat Allâh'a âit olduğu tesbit edilebilmektedir. Umûmiyetle çok kısa olan bu risâlelerde, İbn al-'Arabî, Faḫr al-Dîn 'Irâḳî v.b. gibi, sûfîliğin büyük üstadlarının eserlerindeki güç parçalar tetkik ve izah edilmektedir. Büyük *Dîvân*'ı daha da değerli olup, hakikî mânada bir çok şiir ihtivâ etmekte ve derin bir samîmiyet taşımaktadır.

Bibliyografya: H. Ethé (*GIPh.*, II, 299, 301); Rieu, *Catalogue*, s. 43ª, 634ᵇ 641ᵇ, 774ᵇ, 829ª, 831ᵇ, 869ᵇ; E. G. Browne, *History of Persian Literature under Tartar Dominion* (Cambridge, 1920), s. 463 v.d.; *Dîvân* (taş. basm., Tahran 1276). Şunʿ Allâh Niʿmat-Allâhî, *Savâniḥ al-ayyâm fî muşâhadât al-aʿvâm mavsûm bi-silsilat al-ʿârifîn* (Bombay, 1307=1890); *Ḥabîb al-siyar*, III, 3, 143 (ölüm tarihi 25 receb olarak gösterilir) ve Davlatşâh (nşr. Browne, s. 333—340) ölüm tarihini 627 senesi olarak gösterir.

(E. BERTHELS.)

NİMRŪD. [Bk. NEMRÛD.]

NİMRŪD. [Bk. NİMRÛD.]

NİMRÛD. NİMRŪD, şimâlî Mezopotamya'da, eski Âsûr bölgesinde, Âsurluların Kalḫu ismini verdikleri şehrin harâbelerinin bulunduğu yere bugün verilen ad. Burası Dicle'nin şark sâhilinde, Musul'un 35 km. cenûbundaki ovanın ortasında (36°5' şimâl arzı ve 43° 20' şârk tûlü, Greenw.), höyük şeklinde bir harâbe yeri olup, Büyük Zâb ırmağının Dicle'ye döküldüğü mevkie yakın bir yerde teşekkül eden üçgenin ucunda bulunmaktadır. İki nehrin arasında kalan bu sâha, askerî bakımdan mühim olduğu kadar, tabiatı da büyük bir şehrin kurulmasına çok elverişlidir. Eski çivi yazılı metinlerde Nimrûd şehrinin te'sisi hakkında, her hangi bir bilgiye rastlanmaz (R. D. Barnett, *A Catalogue of the Nimrud Ivories*, London, 1957). Buna mukabil *Tevrat*'ta Kalḫu (ibrânîcede Kalaḫ)'nun kuruluşu Namrûd'a atfolunur (*Tekvin*, X, 11—12). İbrânî rivâyetlerine göre, Namrûd, Mezopotamya'da bir çok şehirler te'sis etmiş idi. Bunlardan biri Kalaḫ („büyük şehir") idi. Mâmafih bu cümlenin, başka bir okunuş şekline göre, fâili değişebilmektedir; bu takdirde Kalaḫ'ı Namrûd değil, Âsurluların millî tanrısı Aşşur'un te'sis etmiş olduğu mânası çıkarılabilir Böyle olsa dahi *Tevrat*'ın Kalḫu'yu Mezopotamya'nın en eski şehirleri arasında gösterdiği bir hakîkattir

Nimrûd hakkındaki rivâyet şimâlî Mezopotamya'da, âsurlu hıristiyan ve yahudi bilginleri arasında muahhar zamanlara kadar yaşamıştır; fakat bu rivâyet, XIX. asrın ortasından itibâren, tamâmen unutulmuştur. Yunan müellifleri, bir şehir olarak, Nimrûd'dan bahsetmezler; onlarda sâdece bölgenin adı Καλαχηνή veya Καλαχηνή zikredilir (Pauly - Wissowa, *Realenzycl. der klass Altertumswissensch.*, X, 1530) Bugünkü Nimrûd'un eski Kalḫu olduğunu ilk olarak isbat eden Rawlinson (Felix Jones'e göre, 1853: *Notes on the topography of Nineveh*, *JRAS*, 1855, XV; bir de *Selection*

from the records of the Bombay Government, nr. XLIII, yeni seri, 1857'de neşredilmiştir) 'dur.

Kalaḫ'a süryânî vesîkalarında hiç rastlanmaz. Orta çağ arap müellifleri ise, burayı tesâdüfen ve yanlış isimler ile zikrederler. Yâḳût (*Mu'cam*, nşr. Wüstenfeld, I, 119, 16; III, 113)'ta al-Salāmiya'nın Āṣūr şehri harâbeleri yanında bulunduğu söylenir ki, bununla Kalaḫ'ın kasdedildiği kolayca anlaşılır. Bugün eski harâbe yeri yalnız Nimrûd adı ile anılmaktadır. Garp kaynaklarında bu isme, ilk olarak, 1766 yılında Musul'dan geçen Niebuhr'un seyâhatnâmesinde rastlanır (*Reisebeschreibung nach Arabien und anderen umliegend. Ländern*, Kopenhag, 1778, II, 355, 358). Nimrûd isminin ne zamandan beri kullanılmakta olduğunu tâyin edecek durumda değiliz. Arap ve süryânî kaynaklarına göre huküm vermek icâp ederse, Nimrûd, Tall Nimrûd gibi yer adlarının, orta çağda, Elcezîre ve Irak coğrafyasında geçmediği görülür; hâlbuki bugün bahis mevzuu ülkede bu isme çok rastlanır. Bundan başka, Nimrûd'un eski Kalaḫ'ın baş tanrısı olan Ninurta/Nimurta ile aynı olduğu hakkındaki iddialara da (Barnett, *ayn. esr.*, s. 1, not 1) henüz isbat edilmiş nazarı ile bakılamaz

Nimrûd eski Âsur kıralığının askerî merkezi ve bilhassa IX. (m. ö.) asırda da Âsur kıral-larının ikamet ettiği müstahkem bir şehir idi. Nimrûd en müreffeh devrinde 4 km.² bir sâhayı kaplayan kerpiçten kalın sûrlar ile çevrili, içinde sarayları, mâbedleri, devlet büyüklerinin ikametgâhları ve kıral hazînelerinin bulunduğu bir iç-kalesi olan zengin ve mâmûr bir şehir idi. Burası aynı zamanda Âsur ordularının Mısır'a, Filistin'e, Fenike'ye, Suriye'ye, şarkî Anadolu'ya ve İran'a karşı yaptığı muvaffakiyetli seferlerde elde ettiği ganîmetin yığıldığı bir merkez idi. Bir kitâbeye göre, Nimrûd 883 (m. ö.) yılında kıral Assur-nasir-pal II. tarafından aynı yere, aş.-yk. 350 sene önce Âsur kıallarından Salmaneser I. (m. ö. 1272—1243)'in te'sis ettiği ilk şehrin harâbeleri üstüne kurulmuştur (Barnett, s. 2; M. E. L. Mallowan, *Twenty-five years of Mesopotamian discovery*, London, 1956, s. 45). Salmaneser I.'in saltanat devrinde Âsur devletinin kudreti çok yükselmiş idi; bu bakımdan kitâbenin verdiği bilginin tarihî bir hakikatin ifâdesi olacağından şüphe edilemez. Assur-nasir-pal iktidârı eline aldığı zaman, Nimrûd'daki ilk şehrin harâbe hâlinde olduğu anlaşılmaktadır; fakat o isâbetli bir görüş ile şehrin devlet merkezi olmağa çok el-verişli bulunduğunu sezmiş ve ilk işi bu şehri yeniden te'sis ve onu 58 kuleli bir sûr ile tahkim etmek olmuştur (Barnett, *ayn. esr.* s. 3; A. H. Layard, *Nineveh and Babylon*, London, 1849; harita için bk. Felix Jones, *Vestiges of Assyria*, 1852).

Hafriyat ve araştırmalar. Bu mevzûda en doğru bilgiyi C. J. Gadd *The Stones of Assyria*, London, 1936, s. 24—51; R. D Barnett, *ayn. esr.*, s. 15—29'da vermektedir. Nimrûd yalnız ingiliz bilginleri ve ilim müesseselerinin hafriyat yaptığı bir harâbe yeridir. İlk hafriyâta Âsur arkeolojisinin kurucularından sayılan A. H. Layard 1845 ve 1851 yıllarında başlamıştır. Bu âlim ilk hafriyâtında çalışmalarını, daha ziyâde ziggurrat (yüksek mâbed kulesi) çevresinde ve eteğindeki mâbedlerde, iç-kalenin garp tarafındaki saraylarda teksif etmiştir. Layard bu sıralarda keşiflerinin en mühimini Assur-nasir-pal II. (m. ö 883 — 859)'in sarayında yapmıştır (Victor Christian, *Altertumskunde des Zweistromlandes*, Leipzig, 1940, s. 15 v.d.). Kıralın düşman ülkelerine karşı zaferlerini, muhtelif dinî sahneleri tasvir eden kabartmalı ve kitâbeli büyük taş levhalar ve fildişi eşyâ devrin san'atını, büyük Âsur üslûbunu temsil eden kıymetli vesîkalardır. Bunlar arasında Salmaneser III. (m. ö. 859 — 824)'in siyah dikili taşı ve Assur-nasir-pal II.'in heykeli de vardır (Mallowan, *ayn. esr.*, s. 46 ve Barnett, *ayn. esr.*, s. 15 v.d.). Layard'ı tâkiben Nimrûd'da 1852 yılında H. C. Rawlinson idâresinde hafriyâta devam olunmuş ve höyüğün ortasında Ninurta mâbedinde ve Layard tarafından keşfolunan sarayın iç odalarında çalışılmıştır (R. Barnett *ayn. esr.*, s. 19). 1853 yılında hafriyâtın idâresine Hormuzd Rassam me'mûr edilmiştir. Bu tarihlerde tanrı Nabu'nun mâbedi tetkik edilmiş ve Adad-nirari III. (m. ö. 808—782)'nin tanrı Nabu'ya ithâf ettiği heykel keşfolunmuştur. Bir yıl sonra (1854—1855) W. H Loftus şimdi „yanık saray" denilen cenûb-i şarkî sarayını ve içindeki çok kıymetli fildişi eşyâyı meydana çıkarmıştır. Kırım harbinin başlaması Âsur bölgesindeki arkeoloji faâliyetinde de te'sirini göstermiş ve araştırmalar 20 yıl müddetle inkıtaa uğramıştır. Yalnız 1873 yılında George Smith, Nimrûd'a gelerek, Nabu mâbedi çevresinde Tiglath-pileser III. (m. ö. 745—727)'e âit tarihî büyük kitâbeyi keşfetmiştir (Mallowan, *ayn. esr.*, s. 46). 1878 senesinde Nimrûd hafriyâtına Rassam yeniden başlamış ve bu defa tanrı İştar Kidmuri'ye âit olduğu zannin edilen mâbedi meydana çıkarmıştır. Fakat bu son safhadaki hafriyâtın neticesi beklenildiği kadar verimli olmadığından, Nimrûd'a gösterilen alâka zayıflamış ve 70 yıldan fazla bir zaman zarfında burası âdetâ unutulmuştur. An-

cak 1949 yılında, Irak'taki ingiliz arkeoloji enstitüsü adına M. E. L. Mallowan o zamana kadar yapılanların ölçüsünü her bakımdan aşan sistemli hafriyâtına başlamış ve bu çalışmaları günümüze kadar devam ettirmiştir.

Şehrin topografyası. Ninive çevresinin ve Büyük Zâb ile Dicle arasında kalan sâhanın haritasını, ilk olarak, F. Jones tamamlamış ve bu harita *Royal Asiatic Society* tarafından, *Vestiges of Assyria* adı altında, neşr olunmuştur; bu haritaların izahı için bk. F. Jones, *JRAS* (1852), XV. Nimrûd harâbelerinin ölçülü ve mükemmel haritalarını hazırlamak ancak 1949 hafriyâtından sonra mümkün olmuştur. Kerpiç şehir sûrunun ihâta ettiği sâhanın ölçüsü 900 ingiliz dönümüdür. 60 ingiliz dönümü genişliğindeki bir sâhayı kaplayan iç-kale, harâbenin cenûb-i garbî müntehâsında olup, dış şehirden bir sûr ile ayrılmıştır. Şekli beyzîdir ve uzunluğu 600—620 m., genişliği 350 m. ve çevresi de 2 km.'yi bulmaktadır. Bütün harâbenin şark—garp istikametindeki en uzun kısmı 2.130 m., şimâl—cenûp istikametindeki genişliği 1.500 m., bütün hârabenin çevresi de 8.800 m.'dir. Sûr çevresinin uzunluğu 9.600 m. 'yi bulmaktadır. Bugüne kadar bir tek kapı keşfedilmiştir. Âbidevî kapıdaki arslan kabartmalarının üstünde Salmaneser III. 'in ismi yazılıdır. Kapıdan itibâren iç şehre doğru giden bugünkü şehir içi yolu eski istikametini hiç değiştirmemiştir. Yol üstünde eski Âsur arabalarının tekerlek izlerini bugün dahi görmek mümkündür. Yol şehrin içinde, Nabu mâbedine ulaşmak üzere, keskin bir şekilde sola, cenûba doğru döner. Buna mukabil ana cadde, düz olarak, höyüğü kat'edip, muhtemelen garp taraftaki nehir kapısına ulaşmak üzere, devam eder.

Şehir topografyasının en mühim yapısı son senelerde meydana çıkarılmış olan taştan kalın bir rıhtım duvarıdır. Bugün duvar Dicle 'nin yatağından çok daha yüksekte durmaktadır. Şehrin cenûbunda Nimrûd 'u Zâb nehrine bağlayan ve Assur-nasir-pal II. tarafından açtırılmış olan mârûf Patti kanalı vardır. Böylece şehrin iki taraftan su ile çevrildiği, dört taraftan da su baskınına karşı kalın duvarlar ile korunduğu görülmektedir. Rıhtımı nehrin eski yatağı boyunca en son olarak gören onbinlerin ric'ati sırasında Zâb 'dan Karadeniz 'e yürüyen Xenophon olmuştur (m. ö. 401). O, *Anabasis* 'inde Nimrûd'a Larissa demekte ve o zaman burasının harâbe hâlinde, metrûk bir şehir olduğunu söylemektedir. Rıhtım duvarları hakkında verdiği ölçüler yeni hafriyâtta tesbit olunanlara uymaktadır (Mallowan, *agn. esr.* s. 48). Xenophon'un bu izahâtı, şehrin topografyası bakımından, çok mühimdir; çünkü bundan nehrin daha Xenophon zamanından evvel çekilmeğe başladığı neticesi çıkarılmaktadır. Esâsen Âsur imparatorluğu ortadan kalktıktan sonra, Nimrûd 'un harâbe hâline gelmesini nehrin yer değiştirmesi de hızlandırmış olmalıdır. Bilindiği gibi, daha önceleri Nimrûd 'un Assur ve Ninive ile irtibâtı esâs münâkale vâsıtası olan bu nehir ile te'min ediliyordu. Bununla berâber, yerinde yapılan yeni araştırmalar neticesinde rıhtım taşlarından bir kısmının, daha VIII. (m. ö.) asrın sonlarından itibâren sökülüp, başka binâlara taşınmağa başlandığı tesbit olunmuştur.

800 (m. ö.) yıllarında mâbedler, saraylar, yüksek me'mûrların ikametine tahsis olunan büyük binâlar hep iç-kale dâhilinde bulunuyordu. Bu tarihlerden sonra iç şehrin nüfusu çok artmış ve mahdut sâha halkın barınmasına kâfi gelmemeğe başlamıştır. Bu hâl dış şehrin müsâit kısımlarına, gittikçe artan bir ölçüde, evlerin inşâsına ve dolayısı ile ikinci bir şehrin kurulmasına sebep teşkil etmiştir. Burada halka âit evlerden başka, büyük bir saray ve Assurbani-pal ile halefleri tarafından inşâ olunan üç büyük binâ meydana çıkarılmıştır (Mallowan, *agn. esr.*, s. 49). Dış şehirde arâzinin müsâit oluşu, parklara, bahçelere ve çiftliklere geniş sâhaların ayrılmasını kolaylaştırmıştır.

İç şehirdeki mâbedlerin en mühimi ziggurratın eteğindeki Ninurta mâbedidir. Şehrin hâmî tanrısı olan Ninurta 800 (m. ö.) tarihinden itibâren, yerini Nimrûd 'da büyük bir mâbedi bulunan Nabu 'ya, yâni san'at, yazı ve ilim tanrısına bırakmıştır. Sarayların en mühimlerini Assur-nasir-pal II., Tiglath-pileser III ve Esarhaddon (m. ö. 681—669) inşâ ettirmişlerdir. Ayrıca, Adad-nirari III. ve Sargon (m. ö. 722—705) da eski sarayları tâmir ve tevsî etmişlerdir. Bunlardan başka kıral Assur-banipal tarafından inşa ettirilmiş olması mümkün görülen büyük bir binâ da meydana çıkarılmıştır. İç-kalenin ortası, binlerce insanın toplanmasına, getirilen ganimetin büyük kıra'la takdimine elverişli olacak bir şekilde, meydan hâlinde boş bırakılmıştır. Binâların bu durumundan ve yazılı vesîkaların verdiği bilginin ışığında şehrin o zamanki nüfusunun 80.000 'den az olmadığını anlıyoruz. Muhakkaktır ki, Nimrûd eski yakın şarkın en büyük şehirlerinden biri idi.

Arkeolojik keşifler. Assur-nasir-pal sarayı. Bu binâya şimâl-i garbî sarayı da denilir; 200×130 m. bir sâhayı kaplar. Saray, devletin idâre edildiği kısım, binânın merkezini işgâl eden merâsim binâsı, ikamete tahsis olunan bölüm (harem dâhil) olmak üzere, üç kanattan müteşekkildir (Layard, *Nineveh and*

its remains; Layard, *Nineveh and Babylon* ve C. J. Gadd, *The stones of Assyria* ve *Iraq* (The British School of Archeaology in Iraq XIV; M. E. L. Mallowan *The Excavations at Nimrud* 1951, s. 6 v d.). Sarayda keşfedilmiş olan çeşitli eserler arasında en mühimlerini Âsurluların *lamassu* dedikleri, yarı-insan, yarı-hayvan şeklinde olan varlıkların heykelleri, 14×15 eb'âdındaki taht salonunda kıral tahtının kitâbeli kaidesi, çivi yazılı tabletler, duvarların boyalı nakışları, kıralın resmini hâvî büyük bir taş kitâbe (D. J. Wiseman, *A new stela of Assur-nasir-pal II, Iraq*, 1952, XIV/1, 24 v. d.) teşkil eder. 128 cm. yüksekliğindeki bu kitâbe 879 (m. ö.) yılına âittir. Kıral burada saltanatının ilk beş yılında Kalaḫ'ı nasıl kurduğunu ve onu küçük bir köyden imparatorluğunun merkezi hâline getirdiğini anlatmakta ve sarayını tasvir etmektedir. Burada inşaâtta kullanılan ağaçların nev'inden, mâbedlere dikilen altın tanrı heykellerinden, saray inşâsından ve mefrûşattan, teferruatlı bir şekilde, bahsedildiğini görüyoruz. Bunlardan başka, Kalaḫ ile Zâb arasındaki geniş arâziyi sulayan kanaldan bahisler vardır. Kitâbenin sonunda şehrin tamamlanması hâdisesini tes'îd için, 10 gün devâm eden büyük bir şenlik kaydedilmekte ve 69.574 misâfirin dâvet edildiği, bunlardan 5.000'inin yabancı ülkelerden gelen güzîde eşhâs olduğu belirtilmektedir.

Sarayda fildişinden bir cild içinde muhâfaza olunan ve esâsını balmumu teşkil eden çivi yazılı levhalar, yâni kitap sahifeleri bulunmuştur. Fildişi mahfazaların bir tânesi üstünde kıral Sargon'a âit bir yazı meveuttur ki, bu cildin Sargon tarafından mürâcaat edilen bir fal kitabı olduğu anlaşılmaktadır. Bu kitap kapağı dâhil, 16 sahifedir. Eser Mezopotamya'nın ele geçirilen en eski kitabı sayılmaktadır (M. E. L. Mallowan, *The Excavations at Nimrud „Kalah"*, *Iraq*, 1954, XVI/1, 98—108 ve D. J. Wiseman, *Assyrian Writing-Boards*, *Iraq*, 1955, XVII/1, 3—20). Sarayın en zengin san'at eserlerini fildişinden yapılanlar teşkil eder. Fildişi masnûat oda duvarlarını, koltuk, yatak, masa gibi mobilyanın muhtelif kısımlarını süsleyen parçalar ile kutu, sadak, kaşık, allık kutusu, süs eşyâsı ve emsâlinden ibârettir. Bunların büyük çoğunluğu ganîmet eşyâsı olduğundan, getirildikleri memleketlerin üslûbuna göre işlenmiş olacakları gâyet tabi'îdir. Bu sâyede Fenike sâhilleri, şimâlî Suriye ve Mezopotamya'nın IX.—VII. (m. ö.) asırlardaki üslûplarını bir arada incelemek imkân dâhiline girmiş bulunmaktadır. Nimrûd'daki fil dişi eserlerde Fenike üslûbu, Suriye üslûbu ve yerli Âsur üslûbu olmak üzere, üç esâslı üslûp tesbit edilebilmektedir Çoğunluğu Fenike üslûbuna girenler, yâni o ülkeden getirilenler teşkil eder. Âsur üslûbunda işlenenlerin ham maddesi dışarıdan getirilmiş, fakat yerli san'atkârlar tarafından Nimrûd'da veya diğer bir Âsur şehrinde işlenmiştir. Bu eserlerin eski zümresi 880 (m. ö.) yıllarına, yâni Assur-nasir-pal'in saltanatının ilk senelerine âittir. Muahhar zümreyi de, Sargon II. (m. ö. 722 — 705) devrine âit olanlar teşkil eder. Bunlardan başka, bu iki kıral arasında saltanat süren diğer Âsur kıralları tarafından getirilen lildişi eserler de ele geçirilmiştir (M. E. L. Mallowan, *The Excavations at Nimrud, 1949—1950, Ivories from the N. W. Palace, Iraq*, XIV/1 45). Sarayın arşivlerinde bulunan çivi yazılı 350 tabletin 200'ü mektup olup, bunların çoğunun Tiglathpileser III. ve Sargon'un saltanat devirlerine âit bulunduğu kabûl edilmektedir. Kıral tarafından gönderilen bu mektuplarda, Âsur devletinin ve eyâletin idâre usûlüne âit raporlarda, Bâbil ile olan siyâsî münâsebetler, ticâret ziraât vergi tarhı, nakliyat, iskân işleri, kabîle hareketleri, isyanlar, evlenme akdi, arâzi satışı gibi husûslardan bahsedilmektedir. Sarayda muhtelif kıralların icraâtından bahseden, yâni muhtevâları tarihî olan silindir şeklindeki tabletlerin sayısı daha azdır (C. J. Gadd, *Inscribed barrel eglinder of Marduk-apla-iddina II, Iraq*, 1953, XV/2, s. 123 v.d. ve ayn mll., *Inscribed prisms of Sargon II. from Nimrud, Iraq*, 1954, XVI/2, s. 173 v.d.).

Ninurta mâbedi (Barnett, *agn. esr.*, s. 6 ve Mallowan, *agn. esr.*, s. 64 v.d.), Assur-nasir-pal II. sarayına bitişik olarak inşâ olunmuştur. Buna rağmen iki binâ birbirinden ayrı olup, bünyeleri arasında birlik yoktur. Âsur mâbedleri için umûmîleşen bir plana göre yapılmıştır. Baş tanrının bu mâbedi, Kalaḫ şehrinin son olarak tahrip edildiği ve Âsur imparatorluğunun sona erdiği tarihte, yâni 612 (m. ö.) yılında büyük bir yangına kurban gitmiştir. Mâbed Âsur imparatorluğu tarihi boyunca, muhtelif tâmirler sâyesinde, ibâdete açık bulundurulmuştur. Mâbeddeki mukaddes oda kapısının iki tarafına, 880 (m. ö.) yıllarına âit insan başlı arslan heykelleri dikilmiştir. Bunlar Âsur heykeltraşlık eserlerinin ilk örnekleridir.

Nimrûd ziggurratı da Assur-nasir-pal II. tarafından başlanmış, oğlu Salmaneser III. tarafından tamamlanmıştır (Barnett, *ayn. esr.*, s. 6; D. D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, Chicago, 1926, I. 534, 712).

İç şehrin şimâl-i şarkî kısmında büyük memûrlara ve Nimrûd zenginlerine âit ikametgâhlar keşfolunmuştur. Bu mahalle de şehri harâbe hâline getiren 614—612 (m. ö.) yangı-

nından kurtulamamıştır. Buradaki evlerden biri Assur-nasir-pal devrinde yaşamış olduğu ve arşivine göre, 50 yıl ticâret yaptığı anlaşılan zengin tüccâr Shamash-shar-usur'a âittir.

Yanık saray iç-kalenin cenûb-i şarkîsinde inşâ edilmiş muazzam bir binâdır. XIII. (m. ö.) asra âit daha eski bir binânın üstüne kurulmuştur. Sargon II. Khorsabad'daki yeni sarayını inşâ ettirdiği sırada ve henüz Kalaḫ hukûmet merkezi iken, bu sarayda oturmuş olmalıdır. Binâların çoğunda olduğu gibi, burada da yazılı tuğlalara rastlanmıştır. Sarayı en son olarak tâmir ettiren kıral Assur-etel-ilani (m. ö. 633—629)'dir. Bu saray da, bitişiğindeki Nabu mâbedi ile berâber, 614—612 (m. ö.) yılında yakılmıştır (Barnett, *ayn. esr.*, s. 8 v.d.; Mallowan, *ayn. esr.*, s. 66 v.dd.). Taht odasında Sargon'a hitâben yazılmış 12 adet çivi yazılı mektup ele geçmiştir. Bunlardan birinde şimâlde belirmeğe başlayan büyük tehlikeden, Kimmerilerden bahis vardır. Sarayın inşâsına Assur-nasir-pal II. başlamış, oğlu Salmaneser III. bunu ikmâl etmiştir. Bugünkü şeklini ise, VIII. asırda ve belki de Adad-nirari III. zamanında almış, Sargon'un saltanatından sonra yakılmıştır (E. L. Mallowan, *Iraq*, 1953, XV/1, 5 v.d.; 1954, XVI/1, 63 v.d.; 1955, XVII/1, 8 v.d.).

Nabu mâbedi, yanık saraylardan aralarındaki bir cadde ile ayrılır; muhtelif binâlardan müteşekkil bir külliye olup, burada en az üç tanrıya ibâdet edilmiştir. Mâbed, kıralın dinî bayramlarda oturduğu taht salonu, avluları, büyük salonları, koridorları, arşivi ve râhiplerin ikametine mahsûs teşkilâtı ile, büyük bir binâ hâlinde idi (Barnett, *ayn. esr.*, s. 8 v. d.; Mallowan, *ayn. esr.*, s. 69—77). Nabu Bâbil'in millî tanrısı Marduk'un oğludur; san'atın ve ilmin hâmîsidir. Mâbed ilk defa Assur-nasir-pal II. tarafından inşâ edilmiş ise de oğlu ve halefi Salmaneser III. tarafından genişletilmiştir. Buna rağmen mâbedin asıl bânîsi, büyük bir kısmını yeniden inşâ ettirtmiş olan Adad-nirari III. sayılmaktadır. Tiglath-pileser III. devrinde de kullanılmıştır (Barnett, *ayn. esr.*, s. 7; Wiseman, *Iraq*, 1952, XIV, 30). Büyük bir imarcı olan Sargon II. ve ondan sonra Esarhaddon ve hattâ Assur-etel-ilani gibi kıral lar da mâbedi tâmir ettirmişlerdir.

Adad-nirari, Nabu mabedini, nufûzlu bir ana kıraliçe olan ve yunanlılara Semiramis adı ile geçen Sammuramat'ın tavsiyesi üzerine, inşâ ettirmiştir. Âsurluların bir Bâbil tanrısı olan Nabu'ya Kalaḫ panteonunda bir hâkimiyet te'sisi için gayret sarfetmiş olmaları evvelce bâbillilerde bulunan dinî nufûzu elde etmek ve bu yolda cenûbî Mezopotamya'ya da hukmetmek düşüncesinin netîcesi olan siyâsî bir tedbirdir. Âsur din tarihi için çok önemli olan bu tedbir, bilhassa Adad-nirari III. zamanında, ehemmiyetle devam ettirilmiştir. Bilgi tanrısı Nabu'nun remzi tabletlerin yazılmasında kullanılan âlet (atylus) idi. Mâbedin en mühim kısımlarından biri kütüphânesi idi. Burada bulunan tabletler, umûmiyetle, dinî metinlerden kehânete, büyüye, sihirli sözlere, müneccimliğe ve tıbba dâir mevzûlardan ve ilâhîlerden ibârettir. Bunlar arasında, Med hukümdarı ile yapılan anlaşmanın metni ve diğer tarihî metinler ile lûgatlar, husûsî mektuplar, muhtelif şahıslar arasındaki mukaveleler de mühim bir yer tutmaktadır. Son senelerde bulunan bir vesîka Tişrit ayının (eylûl—teşrin I.) iyi (uğurlu), fenâ (uğursuz) günlerini bildiren bir takvim olup, bütün ay boyunca muayyen bir işin müsbet bir netîceye bağlanıp-bağlanamayacağı husûsunda rehberlik etmektedir. Mâbeddeki bütün tabletler, fildişi eserler, 612 (m. ö.) yılında Âsur imparatorluğunu ortadan kaldıran ve bu arada Nimrûd'u da yakıp-yıkan Med-bâbillilerin müşterek hücûmunda yakılmak sûretiyle, tahribe uğramıştır.

Nimrûd'da adı geçen bu büyük mâbedlerin yanında, ikisi Assur-nasir-pal II. (Luckenbill, *ayn. esr.*, s. 503, 521 ve Barnett, *ayn. esr.*, s. 6 v.d., 10), diğerleri Salmaneser III. tarafından inşâ ettirilmiş dört küçük mâbed daha mevcuttur. Ayrıca içinde kitâbeli muazzam boğa heykellerinin, kıralın siyah dikili taşının, kabartmalı taşların bulunduğu büyük bir saray daha keşfolunmuştur ki, bu sarayın inşâsına Salmaneser başlamış, bunu Tiglath-pileser III. tamamlamıştır (Luckenbill, *ayn. esr.*, s. 640—670 ve Barnett, *ayn esr.*, s. 7 v. dd.). Nimrûd'da Adad-nirari III. tarafından inşâ ettirilen ve duvarları hem boya ile, hem de fresk ler ile nakışlı binâdan başka, kapıları çift boğa, arslan heykelleri ve sfenksler ile süslü sonuncu sarayın inşâsına Esar-haddon başlamış, fakat ömrü tamamlamağa kâfî gelmemiştir.

Nimrûd'un 612 (m. ö.)'den sonraki tarihi karanlıktır. Mâmafih Âsur şehirlerini silip-süpüren bu yangın felâketinden hemen sonra ve kısa bir müddet için, insanların enkaz hâlindeki mâbedlerin, sarayların harâbelerine sığındıkları anlaşılmaktadır. Bu kısa fâsıladan sonra, ünlü şehir 600—500 (m. ö.) yılları arasında yeniden iskân edilmiş, fakat ikinci bir yangın bu medeniyet safhasının da ömrünü tamamlamıştır. Nimrûd, IV. ve III. (m. ö.) asırlarda, yâni hellenistik devirde de varlığını korumuş bir belde idi.

Layard, Nimrûd şehrinin cenûb-i şarkîsindeki höyüklerin en büyüğü olan Tall Aġûr (yerli arapların kullandığı şekil)'un buranın eski-

den kalesi olduğu ihtimâli üstünde durmaktadır (A. H. Layard, *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon*, London, 1853, s. 165 ve 656). Orta çağda da al-Salāmiya yanındaki harâbe höyüğü, yâni bugünkü Nimrûd, yanlış olarak, Aşûr şehrinin bakiyesi gibi kabûl edilmiştir. Bu kanâatin XIX. asrın ortasına kadar devam ettiğini görüyoruz (Cl. Rich, *Narrative of a Residence in Koordistan*, London, 1836, II, 131). M. Streck bunu, haklı olarak, Layard'ın buradaki bir höyüğün veya dört höyüğün *Tall Aşūr* şeklinde adlandırmasını yanlış anlamış olmasına bağlamaktadır. M. Streck'in bir bedevî soyunun adından gelmiş olacağını ihtimâl dâhilinde gördüğü bu yere (*JA*, 1879, XIII, 224, 226) *Yāzar*, F. Jones (*Vestiges of Assyria*, II. pafta) *Tell-Yazār*, J. Oppert (*ayn. esr.*, I, 309) *Tulūl Yazār*, Sachau (*Am Euphrat und Tigris*, Leipzig, 1900, s. 106) *Tell-āzur* demektedir.

Bugün Nimrûd'un aş.-yk. 2 km. uzağından akan Dicle Âsur devrinde şehir sûrunun hemen yanından geçmekte idi (Jones, *JRAS*, XV, 342 v.d.). Eski nehir yatağının bu izi bugün dâhi görülebilmektedir. Eski yatak ile bugünkü Dicle arasında, nehrin orta çağlarda doldurduğu, *Şirāţ Albū Debbān* („Albū Debbān caddesi") denilen üçüncü bir nehir yatağı daha mevcuttur (Jones, *ayn. esr.* ve *JRAS*, XV, 343). Albū Debbān isminin de bir bedevî kabîlesinin adından geldiği anlaşılmaktadır.

Nimrûd harâbelerinin garbında, çeyrek saatlik mesâfede, yerliler tarafından çok defa al-Ḳal'a („kale") tesmiye edilen oldukça büyük, eski bir iskân yeri mevcuttur ki, buna aynı zamanda eski Nimrûd ve Deraviş de denilmektedir. Bundan başka daha garpta, Dicle'ye yakın bir yerdeki köye Yeni-Nimrûd, onun 1.500 m. şimâl-i garbîsinde ve kıyıdaki üçüncü köye de Na'îfa adı verilmiştir. Bu sonuncunun 1.500 m. şimâl-i garbîsinde yerlilerin Sakr („bend") veya Şaḫr („kaya") Nimrûd dedikleri bir bendin bakiyesi vardır (J. Macdonald Kinneir, *Journey through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, London, 1818, s. 465 ve Layard, *Nineveh*, I, 8). Aynı yer Jones'ta da Şaḫr Nimrûd şeklinde geçmektedir (*JRAS*, XV, 343 ve Jones, *gōst. yer.*). Bundan başka, aynı yere Sikr al-Avāze (Rich, *ayn. esr.*, II, 129) veya, sâdece al-Avāze Āvāy (Layard, *Nineveh*, I, 8, 365; Jones, *gōst. yer.*) da denilir. Avāze veya Avāh <fars. *āvāziden* 'den gelmektedir (Vullers, *Lex. pers.*, I, 56). Bende bu ikinci isim, suların kayalara çarptıktan sonra çıkardığı dehşetli gürültü dolayısı ile verilmiştir. Civardaki yerliler eskiden, burada bir köprünün bulunduğunu da söylerler. Nehrin içinde mevcut bir kaya mâniasının, eski çağlarda arâziyi sulamak maksadı ile inşâ edilmiş olan bir bende temel vazifesi görmüş olması da muhtemeldir.

Nimrûd'da hafriyat yapan ingiliz arkeologları tarafından bulunmuş olan eserlerin en büyük kısmı şimdi British Museum'dadır (C. J. Gadd, *ayn. esr.*, s. 123 v.d.; *A Guide to the Babylonian Assyrian Antiquites*, 1922, s. 43 v.d. ve *Summary Guide to the Antiquities of Western Asia, British Museum*, London, 1958, s. 4). Müzenin muhtelif salonlarında teşhir edilmekte olan bu san'at eserleri, bü[illegible]ük dünya müzelerine dağılmış olan Nimrûd menşe'li eserlerin en zengin koleksiyonunu teşkil eder. İlk arkeologlar Nimrûd eserlerinin bir kısmını Bombay'daki Prince of Wales Museum of West India'ya bırakmışlardır (R. P. Karkaria, *Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society*, 1891, XVIII, 97 v.d.). Üçüncü zengin koleksiyon Paris'teki Louvre müzesindedir (E. Pottier, *Catalogue des antiquités assyriennes*, Paris, 1924, s. 23, 49—63 ve C. J. Gadd, *ayn. esr.*, s. 198—208). İstanbul'da Eski şark eserleri müzesinde, Âsur eserleri arasında, Nimrûd'dan getirilmiş olanlar da vardır (E. Unger, *Die Reliefs Tiglatpilesars III. aus Nimrud*, İstanbul, 1917 ve C. J. Gadd, *ayn. esr.* s. 223). Ayrıca Berlin müzesinde, Zürih Arkeoloji enstitüsü müzesinde (C. J. Gadd, *ayn. esr.*, s. 220 v.d.; A. Boissier, *Notice sur quelques monuments assyriens à l'Université de Zurich*, Genève, 1912, s. 12), Bagdad müzesinde (C. J. Gadd, *ayn. esr.*, s. 228), New York'ta The Metropolitan Museum of Art (*Bulletin of the Metropolitan Museum*, 1933, s. 17, 19; C. J. Gadd, *ayn. esr.*, s. 234 v.d.)'da, yeni kurulan Musul müzesinde Nimrûd'dan çıkarılmış mühim kabartmalar teşhir edilmektedir. Bunlardan başka, diğer küçük müzelerde ve enstitülerde de, dağınık olarak, Nimrûd eserlerinin muhâfaza ve teşhir edildiği bilinmektedir (C. J. Gadd, *ayn. esr.*, s. 240 v.d.).

Bibliyografya: Makale içinde zikrolunanlardan başka bk. K. Ritter, *Erdkunde* (Berlin, 1844), XI, 66, 1—664; Er. Tuch, *De Nino urbe* (Leipzig, 1845), s. 43 v. dd.; J. P. Fletcher, *Narrative of a Two Years Residence at Niniveh* (London, 1850), s. 74—78; A. H. Layard, *The Monuments of Nineveh* (2 cild, London, 1849 ve 1853); C. Sandreczki, *Reise nach Mosul und durch Kurdistan nach Urmia* (Stuttgart, 1857), II, s. IX—XIII, 48—75; J. Bonomi, *Nineveh and its Palaces*[3] (London, 1857), s. 35 v.d., 103 v.d., 249 v.d., 347 v.d.; J. Oppert, *Expédition scientifique en Mésopotamie* (Paris, 1863), I, 83 v.d., 308 — 349; G. Smith, *Assyrian Discoveries* (London, 1875), s. 49,

69—85; Fr. Delitzsch, *Wo lag das Paradies?* (Leipzig, 1881), s. 261; H. Rassam, *Transact. of the Society of Biblical Archaeology* (London, 1880), VII, 57 v.d.; H. R. Rassam, *Asshur and the Land of Nimrod* (New York, 1897), s. 9—12, 225 v. dd.; H. Binder, *Au Kurdistan, en Mésopotamie et en Perse* (Paris, 1887), s. 272—276; P. Müller-Simonis, *Von Kaukasus zum Persischen Meerbusen* (Mainz, 1897), s. 299 v. dd.; M. von Oppenheim, *Von Mittelmeer zum Persischen Golf* (Berlin, 1900), II, 187, 198—204; H. Hilprecht, *Explorations in Bible Lands* (Philadelphia, 1903), s. 35, 83, 88, 93—125, 130 v.d., 193 v.d.; ayn. mll., *Die Ausgrabungen in Assyrien und Babylonien* (Leipzig, 1904), I, 31 v.d., 79, 90—110, 117—125, 185 v.d.; C. F. Lehmann-Haupt, *Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotomiens* (*AGW. Gött.*, Y. S., Berlin, 1907, IX, ar. 3, s. 22—30, 44—45) ve Lehmann-Haupt, *Armenien einst und jetzt* (Berlin, 1926), II/1, 250—254; P. Rohrbach, *Um Bagdad und Babylon* (Berlin, 1909), s. 49—53; M. Streck, *Assurbanipal und die letzten assyrischen Könige bis zum Untergange Ninivehs* (Leipzig, 1916), III, 789; S. Guyer, *Meine Tigrisfahrt* (Berlin, 1924), s. 195—204; H. C. Luke, *Mosul and its Minorities* (London, 1925), s. 39—42; W. Fr. von Bissing, *Die Bronzeschalen aus Nimrud* (*Jahrb. des Deutch. Archaeol. Instituts*, Berlin, 1923—1924, XXXVIII—XXXIX, 180 v.d.); O. Schroeder, *Reallexikon für Vorgeschichte* (Berlin, 1926), VII, 196, mad. *Kalhu*. Yeni ingiliz hafriyâtının neticesi, muntazam raporlar hâlinde, M. E. L. Mallowan, D. J. Wiseman ve C. J. Gadd tarafından *British School of Archaeology in Iraq*'ın yayınlamakta olduğu *Iraq* dergisinde: 1950, XII/2, 147 v.d., 184 v.d.; 1951, XIII/1, 1 v.d.; 1951, XIII/2, 102 v.d.; 1952, XIV/1, 167; 1953, XV/1—2, 123—160, 1—42; 1954, XVI/1—2, 29 v.d., 115—201; 1955, XVII/1—2, 3—68, 95—160; 1956, XVII/1—2, 1—56, 117—146; 1957, XIX/1—2, 1—54, 125—145; 1958, XX/1—2, 1—99, 101—212; 1959, XXI/2, 93—180; M. E. L. Mallowan, *The illustrated London News*, 22 temmûz 1950, s. 148—151; 29 temmûz 1950, s. 180—183; 28 temmûz 1951, s. 134—138; 4 ağustos 1951, s. 192—195; 16 ağustos 1952, s. 233 v.d.; 23 ağustos 1952, s. 294, 296; 23 teşrin II. 1957, s. 872—874; 30 teşrin II. 1957, s. 968—971; 17 kânûn II. 1959, s. 99 v.d.

(TAHSİN ÖZGÜÇ.)

NİMRÛZ. [Bk. SİSTÂN.]

NİMRŪZ. [Bk. NEMRÛD.]

NİNAVA. [Bk. KOYUNCUK.]

NİNİVE. [Bk. KOYUNCUK.]

NİRİZ. [Bk. NİRİZ.]

NİRÎZ. **NİRİZ**, Azerbaycan'da bir mevkî olup, Urmiye [b. bk.] gölünün cenûbundan geçerek, Marâğa [b. bk.]'yı Urmiye'ye bağlayan yol üzerinde bulunur. Bu yol üzerindeki menziller bugün hâlâ açıkça bilinmemektedir. Marâğa'nın aş.-yk. 15 fersah cenûbunda, yolun ikiye ayrıldığı Barza konak yeri var idi; başlıca yol cenûpta Daynavar'e doğru devam etmekte, şimâl-i garbîye giden yol ise, Barza'den Tallîs (2 fersah)'e, oradan Cābarvān (6 fersah)'a, oradan Nirîz (4 fersah)'e ve nihâyet oradan da Urmiye (14 fersah)'ye doğru uzanmakta idi; krş. İbn Ḫurdāẕbih, s. 121 (Ḳudâma tarafından bâzı değişiklikler ile tekrarlanmıştır); Muḳaddasî, s. 383.

Urmiye'ye kadar olan mesâfe Nirîz'in Sulduz [b. bk.]'a tekabül ettiğini gösterir ki, bu da *ni-rēẕ* „akış, cereyân" iştirâkı ile te'yit edilmektedir. Gerçekten de, Sulduz düz bir ovada bulunmakta ve Gādir suyu da bu ova içinden geçip, Urmiye gölüne doğru akmaktadır. Son zamanlarda Nirîz adı bilinmemekle berâber, Savuç-Bulak [b. bk.] bölgesinde oturan bir kabîle Nirîẕhî adını taşımakta idi.

Arap istilâsından sonra, arapların Ṭayy kabîlesine mensûp bir âile Nirîz'de yerleşmiş idi. Yarı müstakil olan ilk reislerinden biri Murr b. 'Alî Mavṣilî olup, Nirîz'de bir şehir kurmuş ve Cābarvān pazarını genişletmiştir (bk. Balāẕurî ve Ya'ḳūbî, II, 446). Oğullarından biri olan 'Alî, Azerbaycan vâlisi Muḥammed b. Ḥamîd Ṭūsî'nin 212 (827) senesinde Bagdad'a sürdüğü âsîler arasında idi; fakat 'Alî, gâlibâ, sonradan kendi topraklarına dönmeğe muvaffak oldu (krş. İbn Ḫurdāẕbih, s. 119). 260 (873) yılında halîfe tarafından Azerbaycan'a vâli tâyin edilen Abū Rudaynî 'Omar b. 'Alî selefi 'Alî b. Aḥmed Azdî'ye karşı savaşarak, onu öldürdü (bk. Ṭabarî, III, 1886). Hâricîler kendisini desteklemekte idiler. Krş. Kasravî'nin *Şahryārān-i gumnām* (Tahran, 1929, II, 27, 34)'daki izahı.

X. asırda, Iṣṭaḫrî (s. 186) ve İbn Ḥavḳal (s. 240) Banî Rudaynî'den, Dāḫarḳān (Cābarvān şeklinde okumalı), Tebriz (Nirîz okumalı) ve Uşnuh al-Āẕarîya [bk. mad. UŞNU]'de hukûm sürmüş olup, sonradan unutulan bir sülâle olarak bahsetmektedirler. (V. MINORSKY.)

NİSÂ'. [Bk. NİSÂ.]

NİSÂ. AL-NİSÂ' „kadınlar", *Kur'an*'ın dördüncü sûresinin adı olup, ilk âyetlerinde kadınlardan bahsedildiği için, sûreye bu isim verilmiştir. Nöldeke (*Geschichte*, I, 195)'ye göre, sûrenin büyük kısmı hicretin

3. yılının sonu ile 5. yılı arasındaki devreye âittir.

Bu sûre neshedilmiş bir takım âyet ihtivâ eder ki, başlıcaları şunlardır: 12. âyet ile neshedilen 8.—9.; II, 178. ile neshedilen 10.; XXIV, 2. ile neshedilen 20.; XXIV, 60 ile neshedilen 33. âyet v. b.

Bu sûre aynı zamanda *Kur'an*'ın en mühim sûrelerindendir; çünkü burada yer alan bir çok hükümler islâm hukukunun ilgili mevzularının temelini teşkil etmektedir.

Muhtelif zamanlara âit âyetleri bir araya getiren bu sûre çeşitli mevzûları ihtivâ eder. Muhtevâsı şöyle hülâsa edilebilir: insanın yaradılışı; kan akrabâlığı; yetimlerin korunması; mirâs hakkı; evlenme; karı-koca münâsebetleri; evlenmeye mâni hâller; emânetler; şâhidlik; kazârâ adam öldürmek; cibâd ve savaş kaideleri; Allah ve Peygambere itâat; yahûdi ve hıristiyanların tecziyesi.

Bibliyografya: Krş. mad. NAḤL ve bir de Ṭanṭāvī Cevharī, *Tafsīr* (Kahire, 25 cild); Aḥmed Ridda, *Tafsīr al-Manār* (Kahire, 9 cild). (MAURICE CHEMOUL.)

NİŞAB. [Bk. ZAKĀT.]

NİSĀN. [Bk. NİSAN.]

NİSAN. NİSĀN, **süryânî takviminde senenin 7. ayının ismidir.** Bu ayın adı yahudi dinî yılının birinci ayından (âdî senenin 7. ayı) alınmıştır ve zaman bakımından aş.-yk. ona uymaktadır. Nisan Roma yılının *aprilis* ayına tekabül etmekte olup, onun gibi 30 gündür. Bīrūnī'ye göre, 10 ve 23 nisanda ilk iki kamer menzili ufukta görünmekte (bu iki menzilin 1. ve 2. olarak sayılması bu hesabın nisanı birinci ay telakkî eden âlimler tarafından yapıldığını göstermektedir), 15. ve 16. menzildeki yıldızlar ise, kaybolmaktadır. Selefkî takviminin 1300 senesinde (milâdî 989), Bīrūnī'ye göre, 9 ve 22 nisanda 28. ve 1. kamer menzillerinin yıldızları ufukta görünmekte, 14. ve 15. menzilin yıldızları ise, görünmez olmakta, hâlbuki 2. ve 16. kamer menzillerinin görünüşü ve kayboluşu *aggār* ayına tesâdüf etmekte idi.

Bibliyografya: Bīrūnī, *Āṯār* (nşr. Sachau), s. 60, 70, 347—349; krş. bir de mad. TEMMÛZ'da zikredilen eserler.

(M. PLESSNER.)

NİSİB. [Bk. NİZİP.]

NİSİBİS. [Bk. NASİBİN.]

NİŞ. NĪŠ (sırpça şekli Niš), Yugoslavya devletinin Sırbistan cümhûriyeti dâhilinde **bir şehir** olup, ilk ve orta çağlarda Naissos, Naissus, Naisos, Naisso, Niza yahut Νάϊσσος şeklinde yazılmakta idi. Bu ad Tuna'nın kollarından Morava ırmağına dökülen ve kenarında Niş şehrinin kurulmuş bulunduğu Nişava suyunun adı ile de alâkalıdır.

Deniz seviyesinden 207 m. yükseklikte bulunan şehir, şark—garp istikametinde uzanan ve eski bir gölün tabanını teşkil eden Niş ovasının cenûb-i şarkîsinde yer alır. Şehrin içinden geçen Nişava suyu, Bulgaristan topraklarından çıkarak, Şehir-Köyü (Pirot) ve Mûsâ-Paşa (Bela-Planka)'dan geçmekte, Niş'in kapıları sayılan ve etrâfı dik, yüksek kayalıklar ile çevrili bulunan Niş boğazını (Sičevska Klisura) aşarak, Niş ovasına girmektedir. Niş şehrinin en büyük kısmı, demir-yolu istasyonu ile berâber, vâdinin sol tarafında, eski hisar ise, sağ tarafında bulunur ve şehrin iki kısmı, birl. demir-yolu köprüsü olmak üzere, dört köprü ile birbirine bağlanır. Nişava suyu şehirden çıktıktan sonra buraya 12 km. mesâfede bir mevkîde Morava ırmağına dökülmektedir.

Balkan memleketlerinin en güzel ovalarından biri olan Niş ovası her nevi zirâate elverişli toprağı, bağları, bahçeleri ve diğer tabiî zenginlikleri ile Niş şehrinin inkişâfı üzerinde büyük bir te'sir icrâ etmiştir (P. T. Iankovitsch, *Histoire de la vallée de la Nischava*, Belgrad, 1909). Bilhassa Avrupa'dan Balkan ve orta şark memleketlerine giden ticârî, askerî ve tarihî bakımdan büyük önemi hâiz yolun Niş'ten geçmesi bu şehrin hayâtiyetini muhâfaza etmesinde büyük rol oynamıştır. Niş günümüzde de milletler-arası demir ve kara yollarının bir kavşak noktasıdır. Belgrad—Sofya—İstanbul demir-yolu buradan geçer ve yine Belgrad—Selânik—Atina'ya giden demiryolu da buradan ayrılır.

Şehrin ilk kuruluşu hakkında kat'î mâlûmat yoktur ve hattâ tarihin bahsettiği Naissus şehri ile bügünkü Niş'in aynı mevkîde olduğu hususu da kat'î olarak isbat edilmiş sayılmaz. Burası hakkında en fazla mâlûmat veren Priscus'a nazaran, Attila zamanında (434—453) Nişava suyu şehrin cenûbundaa geçiyordu ki, buna göre, eski Niş vâdinin sağ sâhilinde ve bugünkü Niş kalesinin yerinde bulunmakta idi; fakat Kanitz ve Roessler'e göre, eski Niş'in nehrin sol sâhilinde, takriben şimdiki Niş'in cenûb-i şarkî istikametinde 15 km. mesâfede bugünkü Brizbord köyünün civârında olması icâp etmektedir (Pauly-Wissowa, *Realencyclopaedie*...).

Romalıların Balkan yarım-adasını teşkilâtlandırmağa başladıklarında, Dardania harplerinde (m. ö. 75—73), Niş havâlisine geldikleri ve mevkiinin askerî öneminden dolayı burada üss kurdukları bilinmektedir. Daha sonra Romalılar Niş'e beledî imtiyazlar vermişler (195 m.s.) ve Claudius II. Niş civârında Gotlara

karşı yaptığı bir savaşta (260) büyük bir zafer kazanmıştır. İmparator Diocletien'dan sonra, Niş yeni teşkil olunan Dardania eyâletine merkez olmuştur. Niş ilk çağlarda, bilhassa Constantin I.'in doğum yeri olması dolayısı ile, şöhret buldu. Bu imparator şehri husûsî ve resmî binâlar ile süslediği gibi, kale ve sûrlar da inşâ ettirdi. Daha sonra imparator Julian kaleyi takviye etti. Bu devirde Niş'te devlete âit bir de silâbhâne bulunmakta idi.

Mevkii dolayısı ile Niş orta çağda bir çok kavimlerin gelip-geçtiği veya yerleştiği bir mahal olmuştur. Kavimler muhâceretinin başlarında Hun imparatoru Attila 441 senesinde Bizans'a karşı yaptığı sefer esnâsında kendisine mukavemette bulunan bu şehri zapt ve tahrip etti. Bundan sonra Gotlar 479—482 yılları arasında Niş ve civârına kadar geldiler. Şehir yeniden tahribâta mârûz kaldı. Justinian I. zamanında, Dacia Mediterranae'nin 6 eyâlete ayrılması ile, Niş de, bunlardan birinin merkezi olduğundan, yeniden ehemmiyet kazandı ve kalesi tâmir edildi. VI. asrın ortalarına doğru slavlar Tuna'yı geçerek, Balkanlar'ın cenûbuna sarkmağa başladılar; hattâ 550 senesinde Niş ve havâlisini de tehdit ettiler. VII. asırda şimdiki Macaristan dolaylarında kuvvetli bir devlet kurmuş olan avarlar, Morava ve Nişava havâlisine, muhtelif akınlar yaptılar. Bizans devleti, avarlara karşı Balkanlar'a kütleler hâlinde göç eden bulgar ve slavların bir kısmını Niş civârına iskân etti. 809'da kıral Krum, Bizans ile yaptığı bir savaşı kazanınca, Bulgar devleti kuvvetlendi; kıral Simeon zamanında (893—929) Bulgar kırallığının hudutları Belgrad'a kadar uzanmakta ve Niş'i içine almakta idi (C. Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, Prag, 1876, s. 167). IX. asırda ekseriyetle bulgarların elinde kalan Niş 1018'de yeniden Bizans idâresine geçti ve XII. asrın sonlarına kadar onlar tarafından muhâfaza edildi. Bu sırada Niş mâmûr ve ehemmiyetli bir yer olarak gösterilmektedir. Burayı Nîsu olarak kaydeden İdrîsî (bu ad onun K. Miller tarafından neşredilen 1154 tarihli dünya haritası üzerinde de vardır) şehirdeki bolluktan, ucuzluktan ve ticâretin canlılığından bahseder. XI. asırda Balkan yarım-adasında peçeneklerin istilâsı başladı. Tirak Han (1048—1054), 80.000 kişilik bir ordu ile, Bulgar devletine hücûm etti. Bizans imparatorluğu peçeneklerin istilâsına karşı uzun müddet savaşmak mecbûriyetinde kaldı. Bu savaşlardan sonra peçeneklerin bir çoğu, Bizans devleti tarafından, Niş ve Sofya havâlisine iskân edildi (Jireček, *agn. esr.*, s. 206). Peçenekler yerli ahâli tarafından iyi karşılandılar; Niş ve havâlisinde bu devirden kalma bir çok yer, köy, şehir adları bulunmaktadır. Daha sonra kumanların istilâsı başladı. 1072'de macarlar, Niş'e hücûm ederek, şehri yağma ve tahrip ettiler. 1073'te Bulgar kıralı Peter Bodin Bizans devleti adına Niş'i zaptetti. 1096'da Niş birinci haçlı ordusunun taarruzuna mârûz kaldı. Şehri yağma eden haçlılara karşı Niş ahâlisi şiddetle mukavemet etti. Haçlılar büyük zâyiat verdiler. XII. asır zarfında sırplar ile bulgarlar arasında başlayan harpte Niş bâzan bulgarların ve bâzan da sırpların eline geçmiş idi. Şehir bu mücâdelelerde çok büyük tahribâta mârûz kaldı. Sırp kıralı Nemanja, alman imparatoru Friederich I. Barbarossa 1189'da bir haçlı ordusunun başında Niş'e geldiği vakit, onu harâp bir hâlde bulunan şehrin kapılarında büyük merâsim ile karşıladı (B. Kállay, *Geschichte der Serben*, Budapest, 1878, I, 42). 1197'de bulgarlar Niş'i tekrar zaptettiler; fakat 1241'den sonra, türklerin burayı fethine kadar, Niş daha ziyâde sırpların elinde kaldı.

Niş Osmanlılar idâresinde beş asır kalmıştır ki, bu şehrin aynı devlete bağlı olarak kaldığı en uzun devredir. Yalnız şehrin hangi tarihte fethedildiğine dâir mevcut kaynakların verdiği mâlûmat birbirinden farklıdır. Neşrî Niş'in Murad I. zamanında Timurtaş-oğlu Yahşı Bey tarafından fetholunduğunu kaydeder ise de, fetih yılını açıkça göstermez; yalnız 783 — 787 (1381 — 1385) tarihleri arasındaki vukuât sırasında buranın da zaptını anlatır (Neşrî, *Cihannümâ*, nşr. Unat-Köymen, Ankara, 1949, s. 210—214). Sâdeddin, kesin olarak, 777 (1375/1376) senesini göstermiştir (*Tâc al-tavârîḫ*, İstanbul, 1279, I, 92 v.d.). Murad I. [b. bk.] Karaman-oğlu Ali Bey'e 778 (1376)'de Niş'in zaptolunduğunu bildirmiştir (Feridun, *Münşaât*, İstanbul, 1274, I, 101 v.d.). Hammer Niş'in fetih yılını 778 olarak kabûl etmiştir (Hammer-Purgstall, *Histoire de l'Empire ottoman*, Paris, 1835, I, 241). Buna mukabil Sofya'nın zaptını türk kaynaklarına istinâden 1382 senesi olarak kaydeden C. Jireček, sırp vekâyînâmelerine dayanarak, Niş'in kesin olarak 1386 'da fethedildiğini bildirir (*Geschichte der Serben*, Gotha, 1918, II, 118). Gibbons (*The Fondation of the Ottoman Empire*, Oxford, 1916, s. 161 v.d.) da, bir takım delîller ileri sürerek, bu tarihi kabûl eder. Diğer taraftan, şehrin daha 1375'te akıncılar tarafından işgâl edildiği, sonradan terke mecbûr kalındığı, Sofya'nın fethinden sonra buranın ikinci defa zaptedildiği de ileri sürülmektedir (İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, Ankara, 1949, I, 92). Osmanlıların Rumeli'de yapmış oldukları ilk teşkilâtta bir çok yerler gibi, Niş'i de bidâyette Rumeli beyler-beyiliğine bağlamış olmaları muhtemeldir. Bayezid I. [b. bk.] zamanında

Anadolu'dan getirilen türk ve tatar muhâcirleri Üsküp ve Niş havâlisine iskân olundular. Şehir yavaş-yavaş kalkınmağa başladı. Mehmed I. [b. bk.], müttefiki bulunan sırp despotu Stefan'a bu havâlideki bâzı yerlerin idâresini verdiği hâlde, Niş'i, ehemmiyetinden dolayı, sırplara bırakmamış idi (Jireček, *ayn. esr.*, s. 150). 1443 yılında Macaristan-Polonya kıralı Ladislav III. ile Jan Hunyad kumandasındaki bir haçlı ordusu Belgrad (3 teşrin I. 1433)'dan Tuna'yı geçip, Niş'e hücûm ederek, şehri yakıp-yıktılar ve ahâlisini esir edip, mallarını yağma ettiler (Sâdeddin, I, 372). Karaman seferinde bulunan Murad II. [b. bk.] sür'atle Anadolu'dan Rumeli'ye geçti ve haçlıları İzladi derbendi önünde ric'ate mecbûr etti (12 kânûn I. 1444). Çandarlı-zâde Mehmed Çelebî'nin oğlu Rumeli beyler-beyi Kasım ve Balaban Paşa'lar düşmanı tâkibe me'mûr edildiler; fakat Niş boğazında ve takrîben şehrin 15 km. şarkındaki Knoviça mevkiinde pusu kurmuş olan düşmanın taarruzuna uğradılar. Murad I. büyük kuvvetler ile haçlıları Tuna'nın gerisine atmağa muvaffak oldu. Takrîben 3 ay kadar işgâl altında kalmış olan Niş 2 kânûn II. 1444'te tekrar kurtarıldı.

Mehmed II. [b. bk.] Sivrice-Hisar (Ostroviç)'ı ve mâdenleri ile meşhûr Rodnik'i aldıktan sonra (1459), ramazan dolayısı ile, Niş'e geldi ve bir müddet burada kaldı (Sâdeddin, *ayn. esr.*, I, 466). Sadrâzam Mahmud Paşa 8 teşrin II. 1459'da Semendire kalesini fethedince, Niş'ten Tuna'ya giden askerî ve ticârî yol tamâmiyle türklerin idâresine geçti. Daha sonra buradaki mülkî teşkilâta yeni bir şekil verildi ve Niş de Semendire sancağına bağlandı. Semendire livâsı 1497 tarihinden evvel 7 sancaktan (Niş, Hisarcık, Jacodine, Parakin [Paraçın], Uziçe, Çakça [Çaçak]) teşekkül ediyordu (bk. Başvekâlet arşivi, *Tapu tahrir defteri*, nr. 27). Bayezid II. [b. bk.] devrinde Niş mâmûr bir şehir idi. Şehirde, ictimâî ve iktisâdî hayatın tanzimi için, kanûnlar vaz'edildi (*Kanûn-nâme-i kal'a-i Niş*, Başvekalet arşivi, *Tapu defteri*, nr. 1007). Niş çarşı ve mahalleleri, câmi ve mescidleri ile devrinin ileri bir medeniyet seviyesine ulaşmış idi. O tarihlerde Niş'te başlıca şu mahalleler var idi: Câmi mahallesi (77 hâne), Hacı Balaban mahallesi (47 hâne), Köprü-Başı mahallesi (28 hâne), Tekeliyan cemâatinin oturduğu kısım (15 hâne), hıristiyanların oturduğu mahalle (55 hâne), ulakların bulunduğu yer (40 hâne) idi. Takrîbî bir hesapla XVI. asrın başında şehrin 2.000 nüfusu bulunduğuna kat'î nazarı ile bakılabilir. Niş'te bir çok vakıfların bulunduğunu da görüyoruz. Askerî ve mülkî teşkilâtın bütün kısımları burada mevcut olduğu gibi, Niş sularının (âb-ı Niş) ve kanallarının idâresi için bir de „riyâset-i nehreyn" makamı bulunmakta idi.

Belgrad'ın fethini müteâkip (1521), Osmanlı ordularının garba yaptıkları büyük seferlerde Niş, Sofya'dan sonra, mühim bir karargâh idi. Bir çok seferlerde Rumeli askeri burada toplanır ve orduya iltihak ederdi. 1532 alman seferinde de yeniçerilerin Niş'te toplanması emredilmiş idi. Osmanlı ordularının Avusturya seferlerinde Niş, ordu için, bir tevakkuf mahalli idi; ordu burada muhakkak iki veya üç gün kalırdı. Bu gibi tevakkuflarda Niş bâzan siyâsî mülâkata da sahne olmuştur. Kanûnî Sultan Süleyman, beşinci alman seferine giderken, Niş'te bulunduğu sıralarda, Ferdinand'ın sulh istemek üzere gönderdiği iki elçiyi 13 hazîran 1532'de huzûruna kabûl etmiştir (J. v. Hammer, trk. trc. V, 113, 311). Kanûnî, 1541 seferinde yine Niş'e geldiği vakit, Toscana büyük dükü, Medici'lerden Cosimo I.'nun elçisini huzûruna kabûl ederek, bunun ile düke dostâne bir mektup yollamıştır (İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, Ankara, 1949, II, 455). Niş XVII. asrın sonlarına kadar güzel ve mâmûr bir şehir olarak kalmakta devam etti. 1660 senesinde bu tarafları dolaşmış olan Evliyâ Çelebî şehrin bu devirdeki manzarasını canlandırmaktadır. Osmanlı seyyahı Niş'in 150 akçelik bir kazâ merkezi olduğunu, burada sipah kethüdâ yeri, yeniçeri serdârı, sü-başı, voyvoda, muhtesib, bâcdâr, nakîb-ül-eşrâfı bulunduğunu, şehrin içinde bir kale mevcût olup, yalnız dizdârı bulunduğunu kaydeder. Bundan başka Niş'te 22 sıbyan mektebi, 200 dükkân ve üstleri kiremit ile örtülü 2.060 kadar ev, Gâzî Hudavendigâr, Muslî Elendi, Hüseyin Kethüdâ câmileri ve bir kaç mescid ve tekkenin mevcut olduğunu zikreder. Nişava üzerinde kurulmuş Mehmed Paşa köprüsünün ortasında küçük ve şirin bir kasır ve ber iki başında da birer hamam bulunmakta idi (Evliyâ Çelebî, *Seyâhat-nâme*, İstanbul, 1315, V, 363 v. d.).

1689'da Graf von Baden idâresindeki Avusturya ordusu Niş'e hücûm etti. Sofya'da bulunan Mustafa Paşa avusturyalıların Niş'e yaklaştıklarını haber alınca, kethüdâsı Çelebî Mehmed'i kumandan tâyin ederek, 15.000 kişilik bir kuvvetin başında, Niş'in imdâdına gönderdi (Râşid, *Tarih*, İstanbul, 1282, II, 85). 24 eylûl 1689 günü akşamına kadar devam eden çok şiddetli savaşlardan sonra, avusturyalılar Niş kalesini zaptettiler. Şehir büyük tahribâtâ, insan ve mâlzeme kayıplarına uğradı. 8.000 kişilik bir kuvvet Piccolomini kumandasında Niş'i muhâfazaya me'mûr edildi. Ağustos 1690'dan itibâren Niş bir sene işgâl altında kaldı. Os-

manlılar 20.000'den fazla bir kuvvet ile Niş'i dört taraftan muhâsara altına aldılar. Avusturyalılar, 14 günlük erzak ve yalnız üzerlerindeki silâhlar ile, Niş'ten çekilip gitmek için, kendilerine müsâade edilmesini istediler ve bu ricâları kabûl edildi (N. Tacan, *Niş—Belgrad—Salankamin*, İstanbul, 1939, s. 22 v.d.). 11 eylûl 1690'da avusturyalılar Niş'ten ayrılırken, berâber getirmiş oldukları sivil hıristiyanları terkettiler; kaledeki 150 kadar müslüman esir serbest bırakıldı.

Pasarofça muâhedesi (1718) ile, Belgrad'ın elden çıkması üzerine, Niş bir serhad şehri oldu. Bu devirde kale tahkim edilerek, muhâfazası için bir hudut ser-askerliği ihdâs olundu. 1737—1739 harplerinde avusturyalılar 28 temmûz 1737'de Niş'i işgâl ettiler ise de, 20 teşrin I. 1737'de şehir istirdat edildi. Niş'in alınmasından çok memnûn olan Mahmud I. beylerbeyi Hâfız Ahmed Paşa'yı Niş muhâfızlığına tâyin ederek, kendisini ve maiyetini para ve hil'atler ile taltif etti (İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, Ankara, 1959, V, 1. kısım, 271 v.d.).

XVIII. asır ile XIX. asır başlarında çıkan isyanlarda Niş devlete sâdık kalmış idi; zîra bu mahallin sâkinleri olan müslümanlar ile bulgarlar birbirleri ile iyi geçinmekte idiler. Sırp isyanlarında (1804—1812) Kara Yorgi Niş'i de kendi isyan sâhasına almak için çalıştı ise de (B. Kâllay, *Geschichte der serbischen Aufstandes*, Wien, 1910, s. 196 v.d.), sadrâzam Hurşid Paşa, âsîleri Niş'ten uzaklaştırarak şehri yağmadan kurtardı. Edirne muâhedesinden sonra Sırbistan'daki Osmanlı hâkimiyeti yalnız Belgrad [b. bk.] ve Semendire muhâfızlıklarına inhisar adince, Niş yeniden bir hudut şehri oldu. Sırbistan'a verilen imtiyazlar üzerine bu memleketten kaçan müslümanların bir kısmı da Niş'e hicret etti. 1836'da Rumeli'de dolaşan Ami Boué (*Europäische Türkei*, Wien, 1889, I, 546), Niş'in 16.000 nüfuslu bir yer olduğunu ve Nişava nehrinin iki tarafına yayılmış bulunan şehrin toprak tabyalar ile çevrili ve müstahkem bir mevkî olup, kalesinin yalnız nehre bakan cephesinde 25 top ve kale ile şehir arasında bir tahta köprünün mevcut bulunduğunu kaydeder.

1834'te yapılan mülkî teşkilâtta (A. Ubicini, *Lettres sur la Turquie*, Paris, 1853, s. 44), Rumeli eyâletlerinde de yeni idâre tarzı tatbik olunmağa başlandı. Bu arada Niş de 1839'da, civârındaki bâzı mahallerin ilâvesi ile, bir eyâlete tahvil edildi ve bu yeni eyâletin başına ferik Vâsıf Paşa tâyin olundu (Lutfî, V, 139). Daha sonra Sofya, Samako ve Köstendil de Niş eyâletine bağlandı (*Sâl-nâme*, sene 1263 1264).

Tanzimatın ilânından sonra çıkarılan yeni vergi ve toprak kanûnları tatbik edildiği sıralarda Bulgar meselesi zuhûr etti. İsyan hareketleri Niş ve havâlisine de yayıldı. Âsîler Niş'te bilhassa arâzi sâhipleri (eshâb-ı alâka) ile bunları kirâ mukabilinde işletenler (müstecirler) arasındaki ihtilâflardan faydalanarak, köylüleri bûyük çiftlik sâhipleri aleyhine isyâna teşvik ettiler (tafsilât için bk. Cevdet Paşa, *Tezâkir, 13—20*, nşr. C. Baysun, Ankara, 1960, s. 105 v.d.). 1841, 1842 senelerinde Leskofça, Şehir-Köy (Pirot) ve Niş'te isyânlar çıktı (Lutfî, VI, 10, 109, 113). Müslüman ve hıristiyan ahâli bu yüzden zararlara uğradı. İmâr meclislerinin kurulması üzerine (1845), Al-Yanak Mustafa Paşa, mevâlîden Sâlih Bey ve vak'anüvis Ahmed Lutfî Efendî'den mürekkep bir hey'et de Vidin ve Niş'in imârı ve kalkınması için buralara gönderildi (Lutfî, *Tarih*, İstanbul, 1338, VIII, 15 v. dd.).

Kırım harbinin zuhûru bu tarafların imârı için sarfedilen gayretleri bir müddet için inkıtaa uğrattı. Bilhassa 1856'da bulgar isyânının sür'atle gelişmesi ile (A. Refik, *Bulgar ihtilâli*, *TTEM*, sene 15, nr. 9 [86], 1341), Niş ve havâlisinde de ırk ve din kavgaları başladı ve bu yüzden âsâyiş bozuldu. Şehrin iktisâdî ve ticârî hayatı sarsıldı. Kıbrıslı Mehmed Paşa tekrar sadârete geçince (1276=1860), Rumeli eyâletlerinde âsâyişin sağlanması ve ahâliye âit hukukun aranması için, büyük salâhiyetler ile Rumeli'ye gönderildi. Köylüler fenâ idâreden ve bilhassa Şehir-Köy'deki Fenerli piskopos ve papaslardan da şikâyetçi olduklarını sadrâzama anlatmışlardı. Bu teftişten sonra, Niş tekrar bir vilâyet hâline getirilmiş ve vâliliğine de Midhat Paşa tâyin edilmiştir (*Takvîm-i vekâyi*, sayı 607). Niş şehrinin muahhar tarihi bu büyük devlet adamının icrâatı ile başlar. Midhat Paşa Niş'e geldiği zaman, Rusya'nın Rumeli'deki siyâseti Balkanların bu havâlisindeki iç huzûrun bozulmasına ve Niş'in Sırbistan'a ilhâk edileceği şâyiası ise, bir çok bulgar köylüsünün Sırbistan'a göç etmesine sebep olmuş ve memlekette haydutlar türemiş idi. İktisâdî ve ticârî hayat tamâmiyle durmuş, köylerde ve şehirlerde ahâli devlete vergilerini ödeyemeyecek kadar fakir düşmüş idi. Hattâ bizzat büyük çiftlik sâhiplerinin tahsil edilmeyen vergi borçları 10 milyon kuruşu aşmış, her yerde mesken darlığı başlamış ve yolların bozukluğundan, münâkale imkânsız bir hâle gelmiş idi (Ali Haydar Midhat, *Tabsıra-i ibret*, İstanbul 1325, s. 13 v.d.). Midhat Paşa, ırk, din ve milliyet farkı gözetmeden, memleketin bütün ileri gelenlerini topladı; Niş vilâyetinin kalkınması için onların kendisi ile iş birliği yapmasını, yardım ve iti-

madını te'min ettı. Hey'etler teşkil ederek, bulgar köylüleri ile büyük çiftlik sâhipleri arasında çıkan toprak dâvalarını, âdilâne bir sûrette, esaslı kararlara bağladı. Eşkıyâ ve haydutları kanûn yolu ile te'dip etti. Bulgarlardan Sırbistan'a hicret edenlerin işini, hak ve hukuk gözeterek, yeni bir nizâma bağladı. 25.000 kadar çerkes muhâcir Niş ve havâlisine yerleştirildi. Büyük gayretler sarfederek, münâkale imkânlarından mahrûm olan bu memlekette yollar yaptırdı; zirâatin gelişmesi için Nişava nehrinde kanallar açarak, münbit ve mahsûldar Niş ovasını sel felâketinden kurtardı; ictimâî sâhada da büyük hizmetlerde bulundu. Yabancı seyyahlar ve ilim adamları Rumeli'nin bu köşesinde onun hizmetini çok takdir etmişlerdir (F. Kanitz, *Donaubulgarien*, Leipzig, 1882, II, 72). F. Kanitz, Midhat Paşa'nın yaptırdığı yollar, mektepler, islâhhâneler, yardım sandıkları ve daha buna benzer müesseselerden dolayı, onu büyük bir insan dostu olarak tavsif eder. Menâfi-i umûmiye sandıkları adı altında kurmuş olduğu yardım sandıkları ile hem köylüyü istismardan kurtarmış ve hem de hir çok sâhipsiz toprakların işletilmesini sağlamış oluyordu. Ayrıca yoksul ve bakımsız kalmış olaaların bimâyesi için, eytâm sandıkları teşkil etmiş, mülkî idârenin muntazam çalışması için de, vilâyet ve kazâlarda belediye meclisleri, rusûmat dâiresi, nâfıa müdürlükleri, tahrîrat kalemi v.b. bir çok teşkilât kurmuş köylerde bile ihtiyar meclisleri teşkil etmiştir. Bu başarılardan dolayı, Midhat Paşa'ya liyâkat madalyası verildi (*Takvîm-i vekâyi*, sayı 624). Bundan sonra Silistre ile Vidin de Niş'e bağlanarak, teşkil olunan bu yeni eyâlete Tuna eyâleti adı verildi [bk. mad. MİDHAT PAŞA]. Bir kaç sene içinde Tuna eyâleti de gelişti Bizzat Jireček bile bulgar tarihinde Midhat Paşa'nın yabancılar tarafından münevver ve faâl bir insan olarak tasvir olunduğunu ve islâhâtı ciddî olarak tatbik ettiğini, caddeler, demir-yolları postahâneler, köprüler, bankalar, resmî dâireler, otel ve sokakların gaz lambaları ile tenviri gibi, başarılarını anlatıyor ve bunlar karşısında yabancıların hayrette kaldıklarını kaydediyor (Jireček, *ayn. esr.*, s. 556). 4 sene sonra Midhat Paşa, şûrây-ı devlet reisliğine tâyin edilince Niş'ten ayrılmış (1868), Bâbıâlî bundan sonra da Niş ve havâlisinin gelişmesine büyük gayret sarfetmiştir. 1872'de Semlin—Niş—İstanbul demir-yolunun inşâsına başlanmış ise de, 1876'da bulgar isyanları başlayınca, bu tarafta nizamlar da yeniden bozulmuştur. Bâbıâlî bulgarlara bu havâlide iki vilâyet teşkil etmek kararında olduğunu bildirdi; bu vilâyetlerden Niş de, Üsküp ile berâber, Sofya'ya bağlanacak idi (N. Iorga, trk. trc., V, 587).

Berlin muâhedesi (1878) ile Niş, Avusturya—Macaristan'ın teklifi üzerine, Sırbistan'a verildi. Türkler Niş'ten ayrıldıkları sıralarda şehirde 18 câmi, 4 hamam, 1 hastahâne (Guraba hastahânesi) ve islâhhâne, telgraf merkezi, demir-yolu istasyonu, 14 fabrika, 4 adet kışla, hukûmet konağı, mahkeme-i şer'iye dâiresi, 14 iptidâî mektebi ve 8 muallimi bulunan bir rüşdiye mektebi, 1 kilise ve 1 havra v. b. müesseseler bulunmakta idi (*Sâl-nâme-i vilâyet-i Tuna*, sene 1286, s. 112). 1875'te Niş'in kazâları Şehir-Köy, İvranya (Vranje), Leskofça (Lescovač), İznebol (Iznebolje), Kurşunlu (Kuršunlje)'dan ibâret idi (*Sal-nâme-i vilâyet-i Tuna*, sene 1292). Niş vilâyeti dâhilinde 1870 senesinde yapılan bir nüfus sayımında, yalnız yetişkin erkek olarak, 30.000 nüfus var idi (*Sâlnâme-i vilâyet-i Tuna*, sene 1286). Buna çocuklar ve kadınlar da ilâve edilecek olursa, son devirlerde Niş ve havâlisinde bulunan müslümanların nüfusunun takriben 70.000'e yakın olduğu kabûl edilebilir. Beş asır süren türk idâresi zamanında buranın eski ahâlisi mevcûdiyetlerini muhâfaza etmiştir ve türkler ayrıldıkları vakit burada 180.000 bıristiyaa bulunmakta idi.

1878'den sonra müslümanların bir kısmının Türkiye'ye göç etmiş oldukları kabûl edilse dâhi, bir kısmı topraklarından ayrılmayarak, orada kalmışlardı. Uzun bir müddet geçtikten sonra, ancak 29 teşrin I. 1929'da müslümanlara şer'iye mahkemesi kurulması, evkaf dâiresi, dinî mekteplerin açılması hakkı tanınmıştır. İkinci cihan savaşından sonra Niş ve havâlisinde çok az müslüman kalmış idi. 1931 senesinde şehrin 35.384 nüfusu içinde müslümanların sayısı 3,7 %'yi geçmiyordu. Müslüman cemâati kayıtlarına göre, 1933'te Niş'te 365 hânede 1.982 müslüman var idi; fakat bu sayı içine makedonyalı, boşnak ve arnavutlardan başka, kendisini müslüman olarak yazdıran çingeneler de idhâl edilmiş bulunmakta idi. Türk hâkimiyetinin son yılında Niş'te 19 câmi bulunmakta olduğu kaydedilmekte idi. Zamanımıza kalan iki câmiden birisi 1896'da, şiddetli bir feyezan yüzünden, harâp oldu. Niş'in 1878'de Sırbistan'a verilmesi üzerine, bu havâli bulgarlar ile sırplar arasında mücâdele mevzuu oldu (H. Hungerbüler, *Serbisch-bulgarischen Kriegsschauplatz*, 1886). Birinci cihan harbinden sonra Morava eyâletinin merkezi hâline getirilen, ikinci cihan harbini müteâkip, federal Yugoslavya devletinin Sırbistan cümhûriyeti toprakları içinde kalan Niş şehrinin nüfusu 1956'da 68.300'e varıyordu.

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. bir de Minetti, *Osmanische provinzial Baukunst auf dem Balkan* (1923); E. H. Ayverdi, *Yugoslavya'da türk âbideleri* (*Vakıflar derg.* Ankara, 1956, III, 151 v. dd.); Hazim Šabanović, *Evliya Čelebija, patopis -Sejahatname* (Sarajevo, 1954), I; E. von Hesse-Wartegg, *Die Balkanstaaten und ihre Völker* (Regensburg, 1917); St. Tchilingbiroff, *Le pays de la Morava* (Lausanne, 1917); E. Haumant, *La formation de la Yoagoslavie* (Paris, 1930); W. Markert, *Osteuropa-Handbuch. Jugoslawien* (Köln, 1954); O Lovrić, *Istorija Niša* (Niş, 1927).

(A. CEVAT EREN.)

NİŞADIR. AL-NŪŞĀDİR, aynı zamanda *nuşādir*, *navşādir*, sanskr. *navasadara*, çince *nao-şa*, amonyak tuzu. Kelimenin iştikakı bilinmemektedir; *anāşāzur* şekline süryânî dilinde rastlandığına göre, pehlevîce *anōş-ādar* („ebedî ateş") 'den gelmiş olabilir.

Tabiî hâlde amonyak tuzu hakkındaki en eski bilgiye VI.—VII. asra âit çin elçilik raporlarında rastlanmaktadır ki, bunlar orta Asya 'nın yanardağlarına dâir bir jeoloji meselesi dolayısı ile, geçen asrın ilk üçte biri içinde H. J. von Klaproth, A. von Humboldt ve C. Ritter tarafından derin araştırmalara mevzû edilmiştir. Burada bahsedilen yanar-dağlar Kuloa 'nın cenûbuna düşen Thian-schan 'ın şimâl yamaçlarındaki Pe-schan yanar-dağı ve yine Thian-schan 'ın cenûp yamacında, Turfan 'dan uzak olmayan bir yerde Ho-tscheu yanar-dağı ve ayrıca Urumçi solfatarıdır. Rivâyete göre, Pe-schan dağı devamlı sûrette ateş ve duman saçmakta imiş; dağın bir yamacındaki bütün taşlar eteş kesilip-erimiş ve millerce mesâfelik bir sâhayı kapladıktan sonra donmuş. Tıbbî ihtiyaçlar için, buradan *nao-şa* ve kükürt elde ediliyormuş; fakat taşlar ancak kışın sühûnet düşüp, yer soğuduğu zaman toplanabilirmiş. A. von Humboldt ile C. Ritter, kömür tabakalarının yanması neticesinde, amonyak tuzu ve kükürt hâsıl olduğu faraziyesini reddetmektedirler. Orta Asya yanar-dağlarının gâyet büyük bir hacimde amonyak tuzu neşrettikleri düşünesine G. Bischof 'ta rastlanmaktadır ve F. von Richthofen de, yanar-dağ faraziyesine sıkı bir şekilde bağlı bulunmaktadır. Bu bölgeleri 1879 'a doğru gezmiş olan coğrafya ve nebâtat âlimi Regel volkanların varlığını ilk defa olarak inkâr etmiştir. Nansen 'den beri de, Le Coq v.b. volkanların varlığını te'yit etmemişler, bil'akis satha yakın kömür tabakalarının çok geniş yer tuttuğunu tesbit etmişlerdir ki, orta Asya 'daki eski kaynaklar umûmiyetle kömürün yanması ile ilgili görülmektedir.

al-Mas'ūdī, al-İṣṭaḫrī, İbn Ḥavḳal 'den Yāḳūt ve al-Ḳazvīnī 'ye kadar, orta Asya ile meşgûl olmuş bulunan hemen bütün arap coğrafyacıları Semerkand 'ın şarkındaki Butlam dağlarında amonyak tuzu istihsâli hakkında hayâlî bir takım hikâyeler anlatmaktadırlar. Bu husûsta da mevcut bilgiler, yanar-dağ indifâından ziyâde, yerdeki bâzı maddelerin yanması hâdisesini düşündürmektedir; fakat iranlı şâir seyyah Nāṣir Ḫusrav de, Demāvend 'de amonyak tuzu ve kükürt teşekkülâtından, İbn Ḥavḳal ise, Etna volkanının neşrettiği amonyak tuzundan bahsetmektedir. Bu sonuncu madde XII. asırda bile hâlâ İspanya 'ya ibrâc olunmakta idi. Daha önceleri, Mısır 'da, deve tezeğinin yanması ile hâsıl olan isten sun'î olarak amonyak tuzu elde edilmekte idi. Bu madde, yakın çağa kadar, Venedik tâcirleri için mühim bir idhalât metâı olarak kaldı ve yerini ancak daha sonra, yeni usûller ile ucuz ve bol istihsâl edilen mâmûllere bıraktı.

Sabî b. Rabbān al-Ṭabarī boğaz iltihaplarına v.b. karşı ilâc olarak amonyak tuzu kullanılmasından bahsetmektedir. İbn al-Bayṭār, amonyak tuzunun muhtelif istimâl tarzlarına dâir başka müelliflerde rastladığı husûsları zikreder ki, bunlar üzerinde durmağa değmez. Cābir b. Ḥayyān çok mıkdarda amonyak tuzunun zehir te'siri yaptığını söyler.

Amonyak tuzunun eski kimyâ sâbasında oynadığı rol daha mühimdir. Cābir b. Ḥayyān onu, yunanlılardan beri mâlûm olan üç πνεύματα cıva, kükürt ve kükürtlü arsenik (AsS veya As_2S_3) zümresine dördüncü bir madde olarak ilâve ediyor. Bütün arap-fars eski kimyâcıları bunu bir çok tertiplerde kullanmışlardır. Geyik boynuzu tuzunun, yâni amonyak karbonatının saç, kan ve başka maddeleri *takṭīr* etmek sûretiyle elde edilişi de Cābir 'in *Kitāb al-sab'īn* 'inde ve başka eserlerinde etraflıca anlatılmıştır. Bu usûller mısırlıların amonyak tuzu istihsâlinin keşfedilmesine yol açmış olmalıdır. Bütün bu maddeler, eski kimyâ ilmi ile birlikte, İspanya 'ya, oradan da garp eski kimyâsına geçmiştir.

En eski latince tercümelerde, amonyak tuzu, hâlâ bir arapça kelimenin latin harfleri ile yazılmış şekli olarak, *nesciador*, *mizadir* v.b adları ile anılmaktadır. Eski kimyâ ilmine âit *al-'uḳāb* ismi de, *aliocab*, *alocaph* v.b. şekiller altında yer almakta veya *aquila* şeklinde tercüme edilmektedir. Amonyak tuzunun Herodot tarafından bahsedilen Ammon vâbasındaki tuz ile aynı şey olduğu iddiasına sürüyânî tıb ve lugat âlimlerinden önce rastlanmaz.

Bibliyografya: H. E. Stapleton, *Sal-Ammoniac: A Study in pirimitive Chemistry* (*Mem. As. Soc. Bengal*, 1905 I, nr. 2);

M. Berthelot, *Archéologie et Histoire des Sciences* (*Mém. Ac. Sc.*, 1906, XLIX); J. Ruska, *Sal ammoniacus, Nušādir und Salmiak* (*SB Heid. Ak. d. Wiss.*, phil.-hist. Klasse, 1923, 5. makale); J. Ruska, *Die Siebzig Bücher des Ǧābir ibn Ḥajjān* (*Festschr. f. E. O. v. Lippmann*, 1927, s. 38 v. dd.); J. Ruska, *Der Salmiak in der Geschichte der Alchemie* (*Zt. f. angew. Chemie*, 1928, XLI, 1321 v. dd.). (J. RUSKA.)

NİŞANCI. NİŞĀNCİ, Osmanlı devleti teşkilâtında, divân-ı hümâyûnun mühim hizmetlerinden birini gören vazifelinin **makam adıdır** ve bir şeyi belli etmek üzere, alâmet, belge koymak mânasına gelen fars. *nişāndan* kelimesinden gelmekte olup, ferman berat, menşûr, nâme, mektup, ahid-nâme, hukûm, biti gibi, devlet resmî evrâkının baş tarafına, pâdişahın imzâsı demek olan „nişan"ı koymak, diğer bir ifâde ile, „tuğra çekmek" vazifesinde bulunan kimsenin me'mûriyeti için kullanılan tâbirdir ki, bu kelime, bu türlü evrakta *nişân-ı şerîf-i sultânî*, *nişân-ı hümâyûn* ve *tuğrâ-ı garrâ-i hâkanî*, *tevkī-i hümâyûn*, *tevkī-i refī* v.b. gibi ifâdelerde geçmekte, dolayısı ile bu husûsî alâmetleri hâvî olan mubarrerat için de *nişân* sözü kullanılmakta (Âşık Paşa-zâde'nin, „timarların dahi nişânı Bayezid adına oldu" şeklinde, timar beratını nişân kelimesi ile ifâde ettiği hakkında bk. *Tevârih-i âl-i Osman*, İstanbul, 1332, s. 65), bu vazifeyi görene de **nişancı**, **muvakkī**, **tevkīî**, bâzan da **tuğrâî** denilmekte idi (bu husûsta tafsilât için bk. F. Kraelitz, *Osmanische Urkunden in türkischer Sprache*, Wien, 1922, s. 18, 22; Fekete Lajos, *Bevezetés a hódoltság török diplomatikájába*, Budapest, 1926, s. XXVIII v. dd.; Ananiasz Zajaczkowski-Jan Reychman, *Zarys Dyplomatyki Osmansko-Tureckiej*, Varşova, 1955, s. 73, 75, 80 v. dd.; Fuad Köprülü, *Bizans müesseselerinin osmanlı müesseselerine te'siri hakkında bâzı mülâhazalar*, *Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmuası*, İstanbul, 1931, s. 198 v. dd.; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı teşkilâtına medhal*, İstanbul, 1941, bk. fihrist). Osmanlı devleti teşkilâtında, XVIII. asrın başlarına kadar, devlet kanûnlarını iyi bilen, yeni kanûnlar ile eskilerini ve şer'î-hukukî esasları te'lîf etmek kudretini hâiz olan ve divân-ı hümâyûnda bu meselelerde düşünce ve mütâleası esas tutulan, ayrıca hükümdarlara yazılacak nâmeleri, diğer mühim ferman, berât ve hükümleri de tesvid, tahrir veya tetkik eden **nişancı**, gördüğü bu hizmetlerden dolayı, zaman-zaman *tuğrâkeş-i aḥkâm*, *tuğrâ-ı şerîf hizmetlisi* ve *müftî-i kanûn* tâbirleri ile de temsiye olunmakta idi. Kezâ divân-ı hümâyûndan sâdır olan emir ve kanûnlara nezâret etmek, askerî tevcihâtı, yânî timar, zeâmet ve hâslardan mürekkep olan dirlik tevcihlerini, mevzû kanûn ve nizâmlar dâiresinde, bizzat yürütmek ve yeni fethedilen memleketlerin tahririne itinâ eylemek de nişancının vazifeleri cümlesinden idi ki, sonradan başlı-başına birer makam ve dâire olan *reis-ül-küttâblık* ve *defter-emînliği* vazifelerini hâiz ve bunların doğrudan-doğruya âmiri bulunuyordu.

İslâmın ilk devirlerinden ve bilhassa Abbâsîlerden başlayarak, *tavḳī'* kullanıldığı gibi, bu işler ile meşgûl *tavḳī'î* vazifesi ve *dîvân al-inşā'* adı altında bir dâire de doğmuş, daha sonraları da, büyük Selçuklularda, Anadolu Selçuklularında ve diğer türk-islâm devletlerinde muhtelif isimler altında, bu me'mûriyet mevcut bulunmuştur. Bu cümleden olarak, büyük Selçuklularda, büyük divânı teşkil eden yüksek me'mûrlar arasında, *ṣāḥib-i ṭuġrā* [bk. mad. TUĞRA] veya *ṭuġrā'î* denilen nişancı bulunduğu ve *dîvân al-inşā'* Oğuz an'anesine tevfîkan *dîvân al-ṭuġrā*'ya tahavvül ettiği gibi, Anadolu Selçuklularında da büyük divânda bulunan arâzi defterlerinde hâs ve iktaa, yânî dirlik işlerine âit tevcihleri yapan ve buna dâir menşûr ve berâtları hazırlayan mühim bir dâirenin reisine de, osmanlı teşkilâtındaki nişancıya tekabül eden *pervâneci* denilmekte idi. Kezâ Uygurların, Karabanlılar devletinin ve daha sonraki İlhanlıların idârî ıstılâhları arasında görülen *ulug bitigçi* me'mûriyeti de bu vazife ile ilgili idi. Bu türlü menşûr ve berâtlara hükümdarın kavisli tuğrasını çeken tuğrâîye (nişancı) Memlûklerde ve Anadolu beyliklerinde de rastlanmaktadır (krş. Fuad Köprülü, *gāst. yer.*, s. 200; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 43, 62, 105, 127; ayn. mll., *Tuğra ve pençeler ile ferman ve buyuruldulara dâir*, *Belleten*, sayı 17—18, 1941, s. 105). Nişancının Osmanlılarda ilk defa Gâzî Orhan Bey zamanında hizmette bulunduğunu bu hükümdarın ve müteâkiben haleflerinin tuğralarının mevcûdiyetinden istidlâl etmek mümkündür. Murad II. devrinde, bu pâdişahın emri ile, arapçadan türkçeye çevrilen bir tarihteki *muvakkī* kelimesinin de „nişancı" olarak tercüme edilmesi bu tâbirin XV. asrın birinci yarısında muhakkak surette kullanıldığını göstermektedir. Ancak nişancıya âit sarîh bilgileri, ilk osmanlı teşkilâtında, bu me'mûriyetin vazife ve salâhiyetlerini, toplu bir hâlde, Fâtih kanûn-nâmesinden öğrenmekteyiz ki, bundan bu me'mûriyetin (tevkīî, nişancı) Fâtih Sultan Mehmed zamanında iyice teşekkül ve taazzuv etmiş bulunduğuna hükmolunabilir. Bu kanûn-nâmeye göre (krş. *Kanûn-nâme-i âl-i Osman* TOEM,

ilâve, s. 13 v. dd., 20 v. dd.) merkezî idârede, vezirlik, kazaskerlik, baş-defterdarlıktan sonra, en büyük vazife nişancılık idi. Devletin hâricî muhâberâtına o bakmakta ve tuğra çekmekte idi. Diğerleri ile birlikte divân-ı hümâyûnda sadırda oturur, eğer vezirlik veya beyler-beyilik rütbesinde ise, defterdara tekaddüm eder, şâyet sancak beyliği pâyesi ile nişancı ise, defterdar ona tekaddüm ederdi; elkabı ve rütbesi defterdar gibi idi. Nişancıların oğulları, beyler-beyilerin oğulları gibi, 45 akçe ile müteferrika olurlardı. Nişancı divân-ı hümâyûnda vezirler, defterdarlar ile birlikte sofraya otururbayram merâsiminde pâdişah, vezirlere, kazaskerlere, baş-defterdara olduğu gibi, nişancıya da ayağa kalkardı. Nişancıların bilhassa münşiler ve âlimler arasından intihap ve tâyini usûlden idi. Bu sebeple dâhil ve sahn müderrislerinden nişancı tâyin olunurdu. Mal defterdarlarından terfîan nişancı tâyin edilirse beylerbeyilik hukmü ile, reisülküttâb nişancı olursa, sancak beyliği hukmü ile olurdu. Nişancılara, beyler-beyilik, yahut esâsen beyler-beyi pâyesini hâiz iseler, vezirlik verilirdi. Nişancılarla vazife ve nizâmına nişancılık mansıbının devlet teşkilâtında ve divân-ı hümâyûndaki mevkiine taallûk eden bu hukümler bu kanûn-nâmeyi Fâtih Sultan Mehmed'in ağzından kaleme aldığını baş tarafında bildiren ve kendisi de tevkiî bulunan Leys-zâde Mehmed b. Mustafa'ya âittir. Ancak daha önce Mevlânâ Abū Bakr Aḥmed b. Muḥammed al-Cazarī'nin oğlu Abu 'l-Ḫayr Muḥammed Aşğar al-Cazarî (ölm. 869) 'nin Fâtih Sultan Mehmed tarafından „imlâ-i mükâtebât ve mürâselâtta ser-lirâz-ı âlem olduğu" görülerek „divân-ı şeref-unvânında nişancı nasb... tevkî-i tâm ile muvakkî-i ahkâm" edildiği ve hattâ padişâhın, ziyâdesi ile takdir ederek, onu vezârete dahi yükseltmek istediği bilinmektedir (krş. *Şaḳâyık tercümesi*, s. 64; Mehmed Ârif, *Fâtih kanûn-nâmesi*, mukaddime, s. 5; *Sicill-i Osmânî*, IV, 104; Uzunçarşılı, *Merkez ve bahriye teşkilâtı*, Ankara, 1948, s. 215; *Şaḳâyık tercümesi*'ne istinât ederek, Muḥammed Aşğar al-Cazarî hakkında bilgi verdikleri anlaşılan bu üç eserde bu ilk nişancımızın hüviyeti, yaşadığı devir, kurduğu sıhriyetlere dâir bâzı noksanlar ve farklar görülmektedir). Nişancılık mansıbı, bilhassa bundan sonra, bu mevkie getirilen ve kendisi de selefleri gibi evvelce müderris olan Karamânî Mehmed Paşa zamanında ehemmiyetli ve itibârlı bir me'mûriyet oldu ki, 869'da tâyin edildiği nişancılık vazifesini, 10 ay sonra ihrâz ettiği vezâret rütbesi ile, uzun zaman îfâ etti ve 882'de sadrâzam oluncaya kadar, vazife ve salâhiyetleri cümlesinden sayılan devlet nizâmlarına, teşkilât ve müessesâtına âit bir çok kanûnların cem', tedvin ve neşirlerinde başlıca rol oynadı (*Ḥadîḳat al-vuzarâ'*, s. 14). Bu husûstaki faâliyet ve gayretlerine sadrâzamlığında da nişancılıkta evvelâ birinci halefi olup, pâdişah tarafından inşâda ve arapça nazımda kudreti takdir edilen ulemâdan Mevlânâ Sirâceddin mârifeti ile (*Şaḳâyık tercümesi*, s. 214) ve sonra da Leys-zâde Mehmed b. Mustafa'nın nişancılıklarında devam etti. Fâtih kanûn-nâmesi diye tanınan kanûnlar mecmuasının meydana gelmesinde başlıca âmil oldu (Mehmed Arif, *göst. yer.*). Nişancılık, daha sonra Tâcî-zâde Câfer Çelebî'nin nişancı bulunduğu esnâda (nasbı 904), büyük rağbet ve itibâr gördü; fazıl ve kemâlinden dolayı ve mevcut kanûn ve teâmüllere aykırı olarak teşrifatta sağ tarafta ve defterdara takdîm edilerek, oturmasına ve seferde vezirler gibi, otağ kurmasına müsâade edildi (bk. mad. CÂFER ÇELEBİ; 905—910 tarihlerinde dirlik tevcihlerinde, tevkiî sıfatı ile, kendi eli ile yaptığı kayıtlar ve tescillere misâl için bk. T. Gökbilgin, *Edirne ve Paşa livâsı*, fihrist). Bundan sonra nişancı olanlar daha ziyâde divân kalemi kâtipleri arasından ve bu vazifeyi başarabilecek kudrette bulunanlardan seçilmeğe başlandı ki, müverrih Âlîde, „müftî-i kanûn" tâbir ettiği nişancıların nasıl bir usûl ile intihap ve tâyin edildiklerine dâir bilgi vermektedir (*Kunh al-aḫbār*'dan naklen Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, *göst. yer.*). Kanûnî Sultan Süleyman devri başlarında bu vazifede olan Seydî Bey bu sûretle nişancı olduğu gibi, halefi Koca-Nişancı Celâl-zâde Mustafa Çelebî de, reisülküttâblıktan bu makama yükselmiş idi. Onun, fâsılasız olarak, 23 sene (h. 941—964) bu mevkîde kalması, kendisine pâdişahın büyük bir itibâr ve iltifat göstermesi ve o zamana kadar emsâli görülmemiş bir şekilde 300.000 akçelik hâslar tahsis ettirmesi (bk. mad. CELÂL-ZÂDE MUSTAFA ÇELEBİ; dirlik tevcihlerinde ve temliklerde tevkiî ve tuğrâyî olarak bizzat yaptığı kayıt ve tescillere misâl için bk. T. Gökbilgin, *ayn. esr.*, fihrist) nişancılık mansıbının çok yüksek derecede tutulmasına sebep oldu.

Nişancıların nufûzları ve gördükleri mühim ve çeşitli hizmetler bundan sonra da devam etti ve aralarında bir çoğu beyler-beyi ve vezir rütbesini aldı. Mâmafih XVI. asrın sonuna kadar nişancılar, vezir olmayıp, sâdece beyler-beyi rütbesinde idiler. Bu rütbe ile nişancı olan Boyalı Mehmed Paşa (ölm. 1001) vezirliğe nakledilince, bu vazifeyi bırakmış, bilâhare tekrar nişancı olunca da tâyini beyler-beyi rütbesi ile yapılmış idi (krş. *Ḫalîfat al-ru'asâ'*, s. 12; Atâî, *Şaḳâyık zeyli*, s. 337). Muahharen

bâzan kubbe vezirliği ile nişancılığın birleştirilerek bir kişiye tevcih edildiği de oldu (Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, *göst. yer.*). Nişancı, divân-ı hümâyûn âzasından olmasına rağmen, vezir rütbesini hâiz olmadıkça, arz günlerinde kanûn üzere, pâdişahın huzûruna kabûl edilmezdi; yalnız nişancılığa tâyin edildiği vakit, bir defa pâdişahın huzûruna girip, tâyinlerinden dolayı teşekkür ederdi (krş. *Defter-i yevmiye-i oda-i teşrifât*, Beşvekâlet arşivi, teşrifatçılık, 677 mükerrer, s. 49'dan naklen Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, s. 217).

XVI. asırda ve XVII. asrın başlarında, serdar veya pâdişah seferde bulunduğu zaman, İstanbul muhâfazasında bırakılan vezîre nişancı tarafından tuğraları çekilmiş boş ahkâm kâğıtları gönderilir ve bunlar, icâp ettikçe kaymakam tarafından doldurularak, kullanılırdı (krş. *Mühimme defteri*, nr. 5, sene 973, s. 612'den naklen Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, *göst. yer.*).

XVII. asrın sonlarında (1087) tedvîn edilmiş mühim bir Osmanlı kanûn-nâmesi olan tevkîî Abdurrahman Paşa kanûn-nâmesinde *Kanûn-ı nişancı* başlığı altında ayrı ve hususî bir fasıl nişancıların bu esnâdaki nizâmlarını tafsilâtı ile tesbit etmekte, onların hukûkî ve resmî durumlarını belirtmektedir. Buna göre, nişancı tuğrâ-i şerîf hizmeti ile me'mûrdur; kendi dâiresinde kanûna müteallik ahkâm yazılır; mümeyyizi tashih ettikten sonra, tuğralarını çeker ve defteri tashih etmek lâzım gelse, kendisine hitâben vârit olan ferman mûcibince, defterhâneden getirtip, kendi kalemi ile tashih eder. Bu ferman gelince, defter emîni ile defterhâne kesedârını düzeltilmesi lâzım gelen defter hakkında vazifeli kılar; sonra tashihi yapar ve fermanı da kendisi saklar. Kazaskerlerden mühürlü kese ile gelen ehl-i cihât berâtlarının tuğralarını çektikten sonra, ehl-i cihâdın isimlerini defterlerine *şahh* çekip ve yine kesesine koyup, mühürleyerek, kendi kesedârı ile kâğıt-eminine gönderir, divân tarafından verilen şikâyet ahkâmını reisülküttâb "resîd" ettikten sonra, kesedârı toplayıp, kendisine getirir, tuğralarını çekerdi. Kanûn-nâme aynen şu maddeyi ihtivâ etmekte idi: "Osmanlı kanûnları ve merâsim-i sultâniye nişancılardan sorula-gelmiştir; eskiden bunlara müfti-i kanûn itlâk olunmuştur". Nişancıların eğer vezâreti var ise, vüzerây-i izâm silkine dâhil olup, hukmünü verir, eğer Rumeli beyler-beyilik pâyesi var ise, beyler-beyi merâsimini icrâ edip, kendisinden kıdemli Rumeli pâyesinde olan beyler-beylerden maada, bütün beyler-beylere ve kazaskerlere tasaddur eder ve bu pâye ile divân-ı hümâyuna girip-çıktıkça, vezirler ile berâber, girer, çıkar; fakat arza girmezdi. Kezâ kanûn-nâme, arz esnâsında da nişancının dışarıda nerede duracağını ve nasıl selâma çıkacağını da belirtmiştir. Nişancının beyler-beylik pâyesi yok ise, sâdece ümerâ pâyesindedir ve kendisine *nişancı bey* denilmektedir. Bu takdirde divân-ı hümayûna ümerâ tarikı üzere gider, ancak taht kadılarına tasaddur eder; diğer divân bâcegânı gibi, mücevveze, sof üst, lokmalı kutnî, iç kaftanı giyer ve ata orta abâyî ve orta raht vururdu. Hâsları da dört yükten (400.000 akçe) fazla olurdu. Nişancıların vezîr-i âzama gitmesi için, muayyen bir vakit yok idi; sâdece istîzân âdet idi (krş. *MTM*, sayı 3, sene 1331 = 1915, s. 515 v.d.). Bu kanûn-nâme, ayrıca nişancıya hitâben yazılan tashih emirlerine tuğra çekmenin sadr-âzamlara mahsûs olduğunu, divân-ı hümâyûn toplantılarında nişancının nasıl hareket ve muâmele edeceğini, mütekâkiben yemek esnâsındaki mevkî ve sırasını, mühr-i şerîfin alınıp-verilmesi sırasındaki yerini, elçilerin divâna geldikleri esnâdaki vazifelerini, bayram merâsimlerinde tâbî oldukları teşrifâtı, tûg-i hümâyûnun sefere çıkarılması hâlindeki davranışını, alaylarda selimî ile erkân ferâcesi giymesi lüzûmunu v.b. da tesbit etmiş idi (tafsilât için bk. aynı kanûn-nâme, s. 499, 507, 509 v.d., 513 521, 523, 530, 532).

Nişancıların, XVI. asırdan itibâren, bütün bu devir esnâsında, hâslarından başka, Eflâk, Boğdan voyvodalıkları ile Erdel kırallığının tevcihinden dolayı, muayyen gelirleri var idi. İslâm devletleri hükümdarlarından gelen arapça farsça nâmeleri tercüme vazifesi nişancıya âit idi. Kezâ Fâtih zamanından ve belki daha öncelerinden itibâren, nişancıların maiyetlerinde ve dâirelerinde rûm ve alav dillerini bilen kâtipler bulunmakta idi ki, bunların yazdıkları rûmca ve alavca buyuruldu, ferman, berât ve nâme gibi muharrerât, pâdişahın tuğrasını hâmil olarak, ilgili yerlere gönderildi.

Diğer taraftan, bir kısım nişancıların divân-ı hümâyûndan çıkan menşûr ve fermanların tertip ve yazılışlarında, imlâ ve inşâ tarzında, koydukları usûl ve kaideler bir an'ane hâlini almış ve bunlara kendilerinden sonra uzun müddet halefleri de riâyet etmişlerdi ve vaz'edilen usûl ve kanûnlara onların zamanını telmîhen adları ilâve olunmuş idi ki, bunların başında Tâcî-zâde Câfer Çelebî, Koca-Nişancı, Ramazan-zâde, Okçu-zâde, Hamza Paşa gibi nişancıları zikretmek mümkündür. Mâmafih XVI. asrın meşhûr ve muktedir nişancılarından sonra, bu mevkîe pek o kadar kuvvetli şahsiyetler gelmediği cihetle, pâdişaha gelen nâmelerin muhteviyâtını tetkike olan selâhiyetleri bilâhare kaldırılmış ehemmiyet ve itibârları da ted-

rîcen azalmıştır. Nişancılar, 1007 senesine kadar pâdişah ile berâber bulunup, rikâb-ı hümâyûndan ayrılmazken, bu tarihte nişancı Okçu-zâde Mehmed Şah Efendi, serdar ile birlikte, sefere me'mûr edilmiş, bundan sonra da, nişancıların vezîr-i âzam ve serdar ile birlikte sefere gitmeleri kanûn olmuş idi.

Nişancılar, XVIII. asrın başlarından itibâren baş-defterdar ile aynı olan mevkî, rütbe ve derecelerini XIX. asrın başlarına kadar muhâfaza etmekle berâber, ehemmiyetlerini gittikçe kayıp ve yerlerini, mühim vazifelerini, reis-ülküttâblara terkettiler. Daha sonraları ise, bu vazife hâcegân sınıfının ikinci derecedeki me'mûrlarına verilmeğe başlandı; ancak divân müzâkerelerinde yine de hazır bulunurlardı. XVIII. asrın sonlarında nişancının işi çok azalmış idi ve asıl vazifesi olan tuğra keşîdesini *tuğrâ-keş* denilen nişancı muâvini yapmakta idi; kendisi de âdetâ sadrâzamın mühürdârı menzilesine düşmüş idi. XIX. asrın başlarında nişancılık işlerinin çoğu defterhâneye taallûk ediyor ve bu mansıp rütbe-i sâmiyeden addolunuyordu. 1827 'de Rumeli ordusu defterdarlığına muvakkaten gönderilen bir nişancı, Bâbıâlî'ye bildirmeksizin, defter-emînini yerine vekil bırakmış, fakat bu hareketi yolsuz görüldüğü için, ricâlden bir zât bu vazifeye asâleten tâyin edilmiş idi (krş. Lutfî, *Tarih*, I, 238).

Nişancılık 1836 'da lağvedilerek, vazifesi defter-eminliğine verildi. Mühim işlere dâir fermanların üzerlerine Bâbıâlî ve diğerlerine de defter-eminleri tarafından tâyin edilen ve *tuğra-nüvis* denilen me'mûrlar tarafından tuğra çekilirdi. 1838 'de defter-eminliğindeki tuğra-nüvislik hizmeti de kaldırılıp, Bâbıâlî ile defter-eminliği tuğracılığı birleştirildi ve bu hizmetin Bâbıâlî 'de görülmesi kararlaştırıldı (Lutfî, *Tarih*, V, 124).

Nişancılık bir pâye olarak da verilirdi. Msl. Mahmud I. devrinde Toskana dukalığına orta elçilik ile gönderilen sâbık mevkûfâtî Hattî Mustafa Efendi 'ye nişancılık pâyesi verilmiş idi (krş. İzzî, *Tarih*, var. 189). Fesin ihdâsından sonra *menâsıb-ı sitte* rütbesinde bulunan ve defterdar, reisülküttâb, şıkk-ı sânî defterdarı, defter-emîni ile birlikte, nişancı da başına âdî fes ve arkasına güğez harvânî giyerdi (*Nâme-i hümâyûn defteri*, nr. 10 'dan naklen Uzunçarşılı, *ayn. esr., gösl. yer.*).

Tanzimattan sonraki devlet teşkilâtında, nişancılığın bir kısım aslî ve kadîm vazifeleri mâbeyin baş-kâtipliği, kısmen de reisülküttâblığın yerini tutan hâriciye nâzırlığı tarafından görülmeğe başlanmış, diğer çeşitli işleri de mâliye ve defter-i hâkânî dâirelerine intikal etmiş idi.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. J. v. Hammer, *Der osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung* (Wien, 1815), I, 64; II, 127, 135; ayn. mil., *Devlet-i osmâniye tarihi*, trk. trc., III, 226 v.d.; almanca aslı, I, 173; II, 217, 229; IV, 3; VIII, 431; Mouradjea d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Ottoman*, III, 373; Mustafa Nûrî Paşa, *Natâyic al-vuḳā'āt*, I, 58; Mehmed Zeki Pakalın, *Tarih deyimleri*; İ. H. Dânişmend, *Osmanlı tarihi kronolojisi*, I, bk. fihrist.

(M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

NİŞANCI. [Bk. CELÂL-ZÂDE MUSTAFA ÇELEBİ, KARAMÂNÎ MEHMED PAŞA.]

NİŞĀPŪR. [Bk. NİŞÂPÛR.]

NİŞÂPÛR. NİŞĀPŪR, Horasan'ın dört başşehrinin (Nîşâpûr, Merv, Herat ve Belh) en ehemmiyetlisi ve orta çağda da İran şehirlerinin en büyüklerinden biridir.

Şehrin ismi farsça Nēv-Şahpuhr („güzel Şāpūr") 'a bağlanır; arap. Naysābūr veya Nīsābūr, yeni fars. Nēşāpūr, ermenicede Niu-Şapuh 'tur; türkçede daha ziyâde Nîşâbûr telaffuz edilir. Yāḳūt zamanında Nîşāvür deniliyordu; şimdi Nîşāpūr (Nöldeke, *Tabari*, s. 59, not 3; G. Hoffmann, *Auszüge . . .*, s. 61, not 530) denilir. Bâzan da şehre İrānşahr resmî fahrî unvanı verilmiştir.

Nîşāpūr şehri Artaşîr'in oğlu Şāhpuhr I. tarafından te'sis edilmiştir (bk. Ḥamza al-İṣfahānī, nşr. Gottwaldt, s. 48); bu hükümdar bu bölgede Turanlı Pablîçak (Pālējak)'ı öldürmüş idi (*Städteliste von Ērān*, § 13); bâzı müellifler şehrin kuruluşunu Şāhpuhr II.'a isnât etmektedirler (al-Ṭabarī, I, 840; al-Ṯa'ālibī, nşr. Zotenberg, s. 529).

Nişāpūr bölgesi, geniş mânası ile alınacak olursa, al-Tabasayn, Kūhistān, Nisā', Bēvard, Abarşahr, Cām, Bāḫars, Ṭūs, Zōzan ve İspārā'in nâhiyelerini içine alır (Ya'ḳūbī, nşr. de Goeje, s. 278; krş. Ṭabarī, I, 2884); dar mânasında ise, Nîşāpūr. Abarşahr eyâletinin merkezi idi (ermen. *Apar Aṣḥarh*, „Απαρνοι ülkesi"; Marquart, *Ērānšahr*, s. 74; ayn. mll., *Catalogue of the Prov. Capitals of Ērānshahr*, s. 52) ki, bu eyâlet 13 *rustāḳ* ve *fassūc* 'e taksim edilmiş idi (bunların isimleri için bk. İṣṭaḫrī, s. 258; İbn Ḥavḳal, s. 313; İbn Ḫurdāẕbih, s. 24; Ya'ḳūbī, s. 278; İbn Rusta, s. 171). Bu sonuncuların adları şunlardı: garptaki Rēvand (şimdi Rîvend), cenûpta al-Şāmāt, farsça Tak-Āb, şarkta Puştfrōşan (şimdi Puşt Farūş) ve şimâldeki Māzūl (şimdi Māsūl); krş. Maḳdisī, s. 314—321.

Şehrin şimâl-i garbîsinde, Rēvand dağlarında, Sâsânîlerin en mukaddes sayılan üç mâ-

bedinden biri, Burzîn-Mihr ateş mâbedi bulunuyordu (G. Hoffmann, *ayn. esr.*, s. 290). Yazdacird II. (438—457) bilhassa Nîşāpûr'da otururdu.

30 (651) veya 31 (652) senesinde Basra vâlisi 'Abd Allāh b. 'Āmir [b. bk.] Nîşāpûr'u zaptetti (Ṭabarî, I, 3305; Balāẕurî, s. 404) ve buranın hükümdarı Kanārang (Χαναράγγης: Marquart, *Ērānšahr*, s. 75) teslim oldu. Şehir o sırada pek mühim olmayıp, muhâfız kuvveti de yok idi. 'Alî ve Mu'āviya arasındaki müeâdele sırasında (36—37=656—657) araplar, Horasan ve Toḫāristān'da patlak veren bir isyân neticesinde, Nîşāpûr'dan çıkartıldılar (Ṭabarî, I, 3249, 3350; Balāẕurî, s. 408; Dînavarî, s. 163). Yazdacird V. ile Kanārang'ın kızının oğlu olan Pērōz III.'ün bir müddet Nîşāpûr'da buküm sürdüğü rivâyet edilir. Ḫulayd b. Ka's 37 yılında halife 'Alî tarafından âsî şehre karşı gönderildi (Dînavarî, *göst yer.*). Mu'āviya 'Abd Allāh b. 'Āmir'i de 41 (661/662)'de ikinci bir defa Basra'ya vâli tâyin etti ve Horasan ile Sicistan'ı itâat altına almasını kendisinden istedi. Bu zât 42 (662/663)'de, Horasan'a vâli olmak üzere, Ḳays b. al-Haygam al-Sulamî'yi Nîşāpûr'a yerleştirdi. Ziyād b. Abî Sufyān 45 (665/666) senesinde Ḫulayd b. 'Abd Allāh al-Ḥanafî'yi Abarşahr (Nîşāpûr) vâlisi tâyin etti. 'Abd Allāh b Ḫāzim 683'te Emevîlere baş kaldırdı. 'Abd al-Malik'e karşı savaşırken kendisi 692'de Merv civârında öldürülünce, Horasan ülkesinde Emevî hükümranlığı yeniden kurulmuş oldu.

Şehrin gelişmesi Abu 'l-'Abbās 'Abd Allāh b. Ṭāhir'in IIL (IX.) asırda burayı kendisine pâyitaht seçmesi ile başladı.

Ṣaffārî hânedanının kurucusu olan Ya'ḳūb b. al-Layṯ b. Mu'addal 2 şevvâl 259 (1 ağustos 873)'da Nîşāpûr'a girdi ve Muḥammed b. Ṭāhir'i bir müddet esir olarak alıkoydu (Ṭabarî, III, 1881; Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion*, s. 217, not 6, Gardîzî'den naklen) ise de, çok geçmeden, bu zât topraklarına yeniden sâhip oldu. Ya'ḳūb'un ölümünden sonra, kardeşi 'Amr b. al-Layṯ'e, diğer bölgeler ile berâber, Horasan üzerinde hâkimiyet tefvîz edildi. Rāfi' b. Harṯama 882'de Nîşāpûr'u onun elinden aldı (Ṭabarî, III, 2039) ve Muḥammed b. Ṭāhir 885'te Horasan umûmî vâlisi oldu ise de, 279 (892)'da Mu'teżid tarafından, 'Amr kat'î olarak Horasan'ın başına getirildi ve Nîşāpûr'a yerleşerek, burada bir takım binâlar yaptırdı; nihâyet İsmā'îl, b. Aḥmed'e karşı olan savaşlar (899—901) sırasında öldü. Şehir böylelikle Sâmânîlerin eline geçti ve onların devrinde en yüksek gelişme safhasına erişti; Horasan vâlisinin ve baş-kumandanının (*sipāh-sālār*) merkezi oldu.

Arap coğrafyacıları bu devirde uzunluğu bir fersah, genişliği de yine o kadar olan ve 42 mahalle ihtivâ eden, gâyet kalabalık bir şehir (al-Iṣṭaḫrî, *BGA*, I, 254) olarak tasvir ettikleri Nîşāpûr'un iç-kale, asıl şehir ve bir dış mahalle kuşağından mürekkep bulunduğunu ve şehirde Ṣaffārîlerden 'Amr'ın inşâ ettirdiği câmii zikrederler. Câmiin yanında al-Mu'askar denilen pazar yeri, vâli konağı, Maydān al-Ḥusayniyîn adlı başka bir meydan ve hapishâne mevcut idi; şehirden dört kapı ile dışarıya çıkılırdı: köprü kapısı, Ma'ḳil sokağı kapısı, iç-kale kapısı (*Bāb al-kuhandiz*) ve Tekîn köprüsü kapısı. Dış mahallelerin de duvarları ve müteaddit kapıları bulunuyordu. En meşhûr pazarlar Ulu-câmie uzak olmayan bir yerdeki al-Murabba'at al-kabîra ile al-Murabba'at al-ṣaġîra idi. Başlıca dükkânların bulunduğu 50 kadar sokak şehri doğru çizgi hâlinde geçiyor ve birbirini dik olarak kesiyordu. Burada her çeşit mal satılırdı (Nîşāpûr'un mahsûlleri ve ticâreti husûsunda krş. G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 429 v.d.). Buştankār köyünden gelen ve şehir civârından geçtiği mahalde 70 değirmen döndüren Vādî Saġāvar'dan bir çok kanallar ile şehre su getirilmiş idi ve bu sâyede evlerin bol suyu var idi; şehrin aşağı tarafında bahçeler bununla sulanıyordu. Nîşāpûr havâlisi bütün Horasan'ın en münbit bölgesi sayılıyordu.

Bundan sonraki devirlerde şehir bir kaç defa tâlibin hışmına uğradı ve 401 (1011)'de burada, bilhassa şehir civârında, müthiş bir kıtlık vukua geldi. XI. asrın başında Nîşāpûr Abū Bakr Muḥammed b. İsḥāḳ adlı bir zâbidin ön-ayak olduğu Karrāmî hareketine merkez oldu. Selçuklu Tuğrul Bey şehri, 1037'de zaptederek, kendisine pâyitabt seçti. Alp-Arslan'ın da burada oturmuş olması muhtemeldir (krş. Barhebraeus, *Chron. Syr.*, nşr. Bedjan, s. 243). 1142 senesi mayısında Ḫvārizmşāh Atsız şehri bir aralık selçuklu sultanı Sancar'ın elinden aldı. 548 (1153)'de Oğuzlar tarafından tahribe uğradığı sırada, şehir halkı bilhassa Şādyāḫ (al-Şāẕyāḫ) dış mahallesine iltică etti. Burası vâli al-Mu'ayyad tarafından genişletildi ve tahkim edildi. Toġrul Şāh Abū Bakr 1174'ten 1185'e kadar, oğlu Sancar Şāh da 1185'ten 1187'ye kadar buraya hâkim oldular.

1187 mayıs ve hazîranında Ḫvārizmşāh Tökiş Nîşāpûr'u zaptederek, idâresini büyük oğlu Malik-Şāh'a bıraktı. 1193 senesi sonunda bu zât Merv'e nakledilerek, Nîşāpûr'a kardeşi Ḳuṭb al-Dîn Muḥammed vâli oldu. 1197'de

Malik-Şâh Nîşâpûr bölgesinde öldü. 'Alâ' al-Dîn Muḥammed (Ḳuṭb al-Dîn, babasının ölümünde bu unvanı almış idi) 1202'de Merv ve Nîşâpûr'u Ġiyâṯ al-Dîn'den ve kardeşi Şihâb al-Dîn'den aldı.

Muhtelif harp ve isyânlara (1207—1208'de olduğu gibi) eklenmek üzere, biribiri ardından gelen zelzeleler 540 (1145), 605 (1208) ve 679 (1280)'da şehri tahrip etti. Nîşâpûr'u 613 (1216)'e doğru ziyâret ve İakat Şâdyâḫ'ta ikamet eden Yâḳût, ilk zelzelenin ve Oğuz akınlarının şehirde bıraktığı izleri görmüş olmakla berâber, burayı Horasan'ın en güzel şehri olarak zikrediyordu. İkinci zelzele bilhassa çok te'sirli oldu; şehir halkı, aşağı taraftaki ovaya kaçarak, günlerce orada kaldı.

Cengiz Han'ın moğulları Nîşâpûr'u 618 (1221)'de baştan-başa yağma ettiler. Ḥamd Allâh al-Mustavfî (1340'a doğru) ve İbn Baṭṭûṭa (1350'ye doğru) zamanlarında şehir bir dereceye kadar kalkınmış idi. Her zelzeleden sonra halk şehri başka yerde yeniden kurmuş olmakla berâber, Nîşâpûr hiç bir zaman eski ehemmiyetini alamamış idi.

Gürcistan vekayî-nâmesine (tre. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, I, 472) göre, Gürcistan kıraliçesi Şamar 1210 ve 1212 seneleri arasında Romguar şehrini almıştır ki, Brosset bunun Yâḳût v. b. tarafından zikredilmiş Nîşâpûr havâlisindeki Maḥalla Ramcâr (daha doğrusu Nîşâpûr'un bir dış mahallesi) olduğunu ifâde eder. 854'te yazılmış Χρονογραφεῖον σύντομον (Schöne'nin Eusebios tab'ı, I, zeyil, s. 82 v.d.)'a göre, mezhebî salâhiyetleri Horasan'a kadar uzanan (μέχρι τῆς ἐσωτέρας ἐρήμου τοῦ Χωρασᾶν) Antakya patrikleri 1053'e doğru, yukarıda adı geçen mevkîde 'Ρωμογήρεως veya 'Ρωμαγύρεως ἦτοι Περσίας kurmuşlardı ve bu makam 1365'te hâlâ ismen mevcut bulunuyordu (*Brief des antiochenischen Patriarchen Petros III. an Domenico von Grado und Aquileia*, nşr. Cornelius Will, *Acta et scripta quae de controversiis ecclesiae Graec. et Lat. saeculo XI composita extant*, Leipzig ve Marburg, 1861, s. 212 32; *Notitia Antiochena*, nşr. Gelzer, *BZ*, I, 247, 2; Neilos Doxapatrios, nşr. Parthey, Hieroclis, *Synecdemus et Notitiae graecae episcopatuum*'da neşredilmiş, Berlin, 1866, s. 271, 51; *Acta patriarchatus Constantinopolitani*, I, 207, 464 v.d.; krş. Prael., s. x).

Şimdiki Nîşâpûr 36° 12' şimâl arzı ve 58° 40' şark tûlünde dağların kuşattığı bir ovanın şark kenârında bulunur. Şehrin şimâl ve şarkında Nîşâpûr'u Meşhed ve Ṭûs vâdilerinden ayıran Binâlûd-Kûh yükselir. Dağların kenarından bir çok akar-sular çıkar ki, bunların arasında, Nîşâpûr çevresini suladıktan sonra, garpta tuzlu çölde kaybolan Şûrah Rûd ile Dizbâd suyu (Ḥamd Allâh al-Mustavfî) sayılabilir. Şehrin şimâlindeki dağlar arasında Çaşma-i Sabz adlı küçük bir göl bulunuyordu ki, al-Mustavfî'ye göre, bundan biri şarka, diğeri garba doğru akan iki şelâle çıkardı. Nîşâpûr'un şimâl-i garbîsinde meşhur fîrûze mâden ocakları (*ma'din*; şimdi burada Bâr-i Ma'den idârî bölümü bulunur) var idi. Şehrin cenûb-i şarkîsinde burada yetişenlerin en meşhûru olan 'Omar Ḫayyâm ile Farîd al-Dîn 'Aṭṭâr'ın türbesi gösterilir.

Ḥâkim Abû 'Abd Allâh Muḥammed b. 'Abd Allâh al-Bayyi' al-Nîsâbûrî (ölm. 405=1041), Nîşâpûr ulemâsı hakkında 8 cildlik bir tarih yazmıştır. Yâḳût ve Kâtib Çelebî (nşr. Flügel, II, 155 v.d.) taralından zikredilen bu eser 'Abd al-Ġâfir b. İsmâ'îl al-Fârisî tarafından, 518 senesine kadar devam ettirilmiştir; al-Bayyi'in eseri al-Ẕahabî tarafından kısaltılmıştır. [Nîşâpûr şehri tarihi hakkındaki bu ve diğer eserler için bir de bk. H. Ritter, *Philologika XIII* (*Oriens*, 1950 III, 71 v. dd.); *Târîḫ Nîsâbûr ta'lîf al-Ḥâkim... talḫîṣ al-Ḫalîfa al-Nîşâbûrî* (nşr. B. Karîmî, Tahran, 1339 ş.)].

Bibliyografya: al-Ḫvârizmî, *Kitâb Ṣûrat al-arż* (nşr. H. v. Mžik *Bibl. arab. Histor. u. Geogr.*, Leipzig, 1926, III, 27, nr. 389); Suhrâb, *Kitâb 'Aca'ib al-aḳâlim al-sab'a* (nşr. v. Mžik *ayn. esr.*, Leipzig, 1930, V, 35, nr. 340); al-İṣṭaḫrî (*BGA*, I, 254 v.dd.); İbn Ḥavḳal (*BGA*, II, 310—313); al-Maḳdisî (*BGA*, III, 314 v.dd., 329); İbn Ḫurdâẕbih (*BGA*, VI, 23 v.d., 35, 39, 41, 50, 52, 169, 171, 178); Ḳudâma (*BGA*, VI, 201 v.d.); İbn Rusta (*BGA*, VII, 171); al-Ya'ḳûbî (*BGA*, VII, 278); Yâḳût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 630; III, 228—231; IV, 391, 857 v.d.; al-Mas'ûdî, *Murûc al-ẕahab* (nşr. Barbier de Meynard), VI, 60; VIII, 42, 144; IX, 11; İbn Baṭṭûṭa (nşr. Defrémery ve Sanguinetti), III, 80 v. d.; Ḥamd Allâh al-Mustavfî, *Nuzhat al-ḳulûb* (Bombay, 1311=1894), s. 185, 206 219 v.d., 226; Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (İstanbul, 1145=1732), s. 328; Nöldeke, *Geschichte der Perser u. Araber z. Zt. der Sasaniden* (*Ṭabarî*), Leiden, 1879, s. 17, not 2, 59, not 3, 67, 500; ayn mll., *Die von Guidi hrsg. syr. Chronik* (*SB Ak. Wien*, 1893, IX, 29, not 2); G. Holfmann, *Aaszüge aus syr. Akten pers. Märtyrer* (*Abh. K. M.*, VII/III, Leipzig, 1880, 61 not 530. 285, 290 v. d., 297; W. Tomaschek, *Zur histor. Topographie von Persien* (*SB Ak. Wien*, 1883, 1885), I, 77 v. d., 84 v. dd.; II, 73 v. dd.; G. N. Curzon, *Persia* (1892); P.

Schwarz, Iran im Mittelalter nach den arabischen Geographen (1896 v. dd.), fihrist; (Leipzig, 1929), I — VII, 68; J. Marquart (Markwart), *Ērānšahr* (Berlin, 1901, *Abh. G. W. Gött.*, yeni seri, III/II, 47, 49, 68 v. d., 74 v.d., 293, 301); ayn. mll., *A Catalogue of the provincial capitals of Ērānšahr* (nşr. von G. Messina S. J., Roma, 1931, *Analecta Orientalia*, III, 52 v. d.); C. E. Yate, *Khurāsān and Sīstān* (Edinburg—London, 1900); G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905, tekrar baskı, 1930), s. 382 — 388, 429 v.d.; P. M. Sykes, *A sixth journey in Persia* (*Geogr. Joarn.*, 1911, XXXVII); H. R. d' Allemagne, *Du Khorāsān au pays des Bakhtiaris* (1911); W. Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion* (2. tab., London, 1928, *GMS*, yeni seri, V), umûmî fihrist, s. 502.

(E. HONIGMANN.)

NİYA. [Bk. NİYET.]

NİYÂZÎ. [Bk. NİYÂZÎ.]

NİYÂZÎ, NİYÂZİ (1618—1694), türk, sûfî ve şâirlerinden olup, halvetî tarîkatinin niyâzîye veya mısrîye şûbesini kurmuştur; bu şûbe mensûplarınca pîr olarak tanınır; kendisine Niyâzî-i Mısrî de denilir. Asıl adı Mehmed olan Niyâzî 12 rebîülevvel 1027 (8 şubat 1618) gecesi Malatya'nın Soğanlı köyünde doğdu; babası bu köyün ileri gelenlerinden ve nakşbendîye mensûplarından Ali Çelebî'dir. Niyâzî, kardeşi Ahmed ile berâber, tahsile başladıktan sonra, halvetî şeyhlerinden Malatya'lı Hüseyin'e mürîd oldu. Şeyh Hüseyin Malatya'dan ayrılınca, Ali Çelebî Niyâzî'nin nakşbendîye tarikatine girmesini istedi ise de Niyâzî 1048 (1638)'de Diyarbekir, Mardin, Bagdad ve Kerbelâ'ya ve oralarda 4 sene kadar kalıp, Mısır'a gitti ve Şeyhûnîye'de kâdirî tarîkatinden bir şeyhe intisap eylediği gibi, Câmi' al-Azhar'de de tahsil gördü; şeyhine 4 yıl hizmet ettikten sonra, bir rüyâ üzerine, 1056 (1646)'da İstanbul'a gelip, Sokullu Mehmed Paşa medresesinde bir hücrede irşâda başladı. Bu hücre yakın zamanlara kadar Niyâzî hücresi adı ile anılır ve ziyâret edilirdi. İstanbul'dan Bursa'ya gidip, orada Veled-i Enbiyâ câmii kayyimi Ali Dede'nin evinde ve Ulu câmi yakınındaki medresede oturan Niyâzî-i Mısrî, yine bir rüyâ üzerine, Uşak'a giderek, halvetîyenin Elmalı'lı Yiğit-Başı Ahmed Efendi kolundan ve Ümmî Sinan halîfelerinden Şeyh Mehmed'e ve bu sırada Uşak'a gelen Ümmî Sinan'a intisap ve teedîd-i bi'at etti; Ümmî Sinan ile Elmalı'ya giderek, şeyhinin dergâhında imâmlık, hatiplik ve şeyhinin oğluna muallimlikta bulundu; bir aralık İstanbul'a bir seyâhat yaptıktan sonra, 1065 (1654/1655)'te kendisine Ümmî Sinan tarafından hilâfet verilmesini müteâkip, Uşak'a ve Kütahya'ya, Ümmî Sinan'ın ölümünden sonra tekrar Uşak'a, oradan Bursa'ya gidip, Hacı Mustafa adlı birinin kızı ile evlendi; bir kız çocuğu dünyaya geldi. Abdal adlı bir tâcir Niyâzî'ye bir dergâh yaptırdı ve bu dergâh 1080 (1669/1670)'de merâsim ile açıldı. Sadrâzam Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa'nın dâveti üzerine, Edirne'ye giden Niyâzî, fazla değer verdiği cefre dayanarak, bâzı sözler söylediğinden, 1083 (1673)'te Rodos'a sürüldü; 9 ay sonra affedilerek, Bursa'ya döndü. 1087 (1676)'de sürüldüğü Limni adasında 1103 (1691) senesine kadar menfâ hayatı geçirdikten sonra affedildi; Tablî-zâde dönüşüne *nūr-i maḥż* terkibini tarih düşürmüştür.

Ahmed II. devrinde, türk ordusunun Avusturya üzerine hareketine karar verildiği zaman, Bursa'da oturan Niyâzî-i Mısrî, Allah rızâsı için, gazâya gideceğini bildirdi ve 1104 (1693)'te mürîdlerinden 200 kişiyi etrafına topladı. Niyâzî'nin Bursa'da Yeni-Kaplıca civarındaki Bâdemli-Bahçe'de çadır kurdurup, yola çıkmağa hazırlandığı duyulunca, mürîdleri çoğalan şeyhlerin hurûc dâvâsına kalkıştıkları ve bu yüzden kan dökülüdüğü göz önünde tutularak, kendisine, Bursa'da hayır duâ ile meşgûl olması için, hatt-ı hümâyûn gönderildi. Niyâzî-i Mısrî, bu emre kulak asmayarak, Tekfurdağı'na kadar gittiği gibi, yapılan te'kîde de ehemmiyet vermemiş idi (Silâhdar, *Tarih*, II, 704). Hâdiseyi duyan pâdişahın, şeyhe mahsûs bir koçu araba, dervişler için de para gönderdiğine ve onu Tekfurdağı'nda karşılattığına bakılırsa, Niyâzî'yi çok saydığı anlaşılır (Râşid, *Tarih*, II, 216). Niyâzî-i Mısrî'nin Edirne'ye yaklaşması ve pâdişaha iş başında bulunan bütün hâinleri birer-birer haber vereceği şâyiası, pek çok kimselerin de şeyhi sabırsızlıkla beklemeleri, devlet adamları arasında telâş uyandırdı. Sadrâzam Bozok'lu Mustafa Paşa Mısrî Efendi'nin duâsını almak isteyen ve sonra sefere çıkılmasını münâsip gören Ahmed II.'i, bu zât geldiği takdirde büyük bir fitne zuhûr edeceği yolundaki ilkaâtı ile fikrinden vazgeçirdi. Niyâzî 26 şevvâl 1104 (30 hazîran 1693) salı günü Edirne'ye gelip, vaaz etmek üzere Selimiye câmiine indiği zaman, halk câmiin etrafını almış, kalabalıktan içeriye girilemez olmuş idi (Silâhdar, *göst. yer.*). Bu durum karşısında sadrâzam, Mısrî Efendi eğer derhâl sürgün edilmezse, büyük bir karışıklık çıkacağını pâdişahe telhîs ederek, şeyhin Limni'ye gönderilmesi husûsunda bir ferman istihsâl etti. Şeyh Efendi, hemen tahtırevana bindirilip, Boğaz-Hi

sarı 'ndaki Kaptan Paşa 'ya sevkolunarak, Limni 'ye gönderildi. 20 receb 1105 (16 mart 1694) çarşamba günü orada vefat etti.

Niyâzî hakkında Râkım İbrâhim (ölm. 1163= 1749/1750) *Menâkıb-nâme-i Niyâzî-i Mısrî* adlı bir kitap yazmış, Bursa 'da Atinevî dergâhı şeyhlerinden Lutfî de, bu eserden faydalanarak, *Tuḥfat al-'aṣrî fi manāḳib al-Miṣrî* (Bursa, 1309) 'yi te'lif etmiştir.

Niyâzî 'nin 114 varaktan ibâret olan ve kendi el yazısı ile yazılmış bulunan mecmuasında (Bursa, Orhan kütüp., nr. 690) şahsına âit hâtıraları, düşünceleri, âyetleri tefsir edişi, günlük olaylar ve bunlardan bir kısmı hakkındaki fikirleri, bâzı şiirlerinin ne vakit yazıldığı kayıtlıdır. Cefre çok değer veren Niyâzî 'nin kendine mahsûs inançlarından biri Ḥasan ile Ḥusayn 'in peygamber olduklarıdır. *Risāla-i ḥasanīya*; sûre XXXIII, âyet 72 'nin telsirine dâir *Risâle*; sûre XXIV, âyet 35 'in tefsirine dâir *Risâle*; *Vezir Mustafa Paşa 'ya mektup*; *Risāla-i Ḥasanayn*, *Mavā'id al-'irfān va 'avā'id al-iḥsān* gibi eserlerinde bu mesele üzerinde durur; *Mavā'id al-'irfān* (72 „mâide" üzerine tertip olunan bu eser, birkaç mâide müstesnâ, arapçadır), kendisinin son eseri olduğuna göre, ömrünün nihâyetine kadar bu inancı muhâfaza ettiği anlaşılır. Niyâzî bu kitabında kıyâmet ve kıyâmet alâmetlerini enfüse tatbik ederek, te'vil ettiği gibi, şahsının Mahdî ve 'İsâ olduğunu iddia eylemiştir. Onun bütün eserleri 'Alî, Ḥasan ve Ḥusayn 'e karşı büyük bir sevgi beslediğini belli etmektedir. Nazmî Mehmed (*Hidāyat al-iḫvān*, Üniv. kütüp., nr. TY 1604, 81b), Niyâzî 'nin mertebe-i cünûna vardığını, cefir kitapları okuyarak, kendisini kâh 'İsâ, kâh Mahdî zannettiğini, bu kitaplardan müddeâsını isbât eden delîller çıkardığını söyler ve bu iddialarına karşılık, ona „delâlette kalanları hidâyete sevketmek, ölü gönülleri diriltmek bakımından, 'İsâ ve Mahdî 'sin" dediğini bildirir. Niyâzî Nazmî ile olan bu konuşmamn ertesi günü, kendisinin Mahdî ve 'İsâ olmadığını belirten bir şiir yazmıştır (bu şiir için bk. Niyâzî, *Divân*, Bulak, 1259, s. 62). Kendisinin peygamber olduğunu da iddia eden Niyâzî (*Mecmua*, 42a, 43b) önceleri tarafdnr olduğu hamzavîlerin (bayramî melâmîleri) amansız düşmanıdır. Bir yazısından (Millet kütüp., Pertev Paşa kitapları, nr. 620) anlaşıldığına göre bu düşmanlık hamzavîlerin kutupluğu kendilerine hasretmeleri, kisve, tâc, vird ve zikri reddetmeleri, tasavvuf ehlini, esmâ ve sülûk gibi şeyleri kabûl etmemeleri dolayısı iledir. Niyâzî adı geçen mecmuada hamzavîlere şiddetle hücûm etmekte, Vânî Efendi 'nin „hamzavî ve mülhidlerin reisi" olduğunu ileri sürmekte, hattâ pâdişahı (Mehmed IV.) bile hamzavîlik ile ithâm edip, Kırım hânedanına mensûp olanlardan birinin Osmanlı tahtına çıkarılmasını istemektedir. Niyâzî 'nin rûh hâletini gösteren bu iddia ve sâbit fikirlere rağmen, zamanındaki sûfîler kendisine büyük bir bağlılık duydukları gibi, bu bağlılık zamanını aşmış ve yakın vakitlere kadar devam etmiştir. Niyâzî-i Mısrî velâyet esrârına ermiş ve bir çok kerâmetler göstermiş bir şahıs olarak kabûl edilip, bu husûsta kemâl sâhibi sûfîlerin ittifak ettikleri ileri sürülmektedir ki, bunda Niyâzî 'ye karşı beslenen saygı ve itimâdın bir delîlini görmek mümkündür (Nazmî, *ayn. esr.*, Niyâzî 'ye dâir bahse yazılan hâşiye). Tezkireciler ve hâl tercümesi müellifleri de Niyâzî-i Mısrî 'yi pek ziyâde öğmekte ve *Menâkıb* 'ından bahs ile gösterdiği kerâmetleri anlatmaktadırlar. Şâir ve münşî Ebû Bekr Kânî ise, *Mısrî* redifli 10 beyitlik bir manzûme ile onu medhetmiştir.

Niyâzî-i Mısrî, divânından anlaşıldığı üzere, şiirde üstâd sayılacak şâirlerden değildir; hemen bütün manzûmeleri tasavvufî ve tâlimî mâhiyettedir; bâzı şiirlerinde kendisinin 'İsâ olduğunu ve hapsedildiğini söyler ve ileride olacak şeylerden haber verir; arûz ile yazdıklarında bilhassa Nesîmî ve Fuzûlî 'nin, hece ile yazdıklarında münhasıran Yûnus 'un te'siri görülür; gece yazdığı şiirlerde Nizâzî, gündüz yazdıklarında Mısrî mahlaslarını kullandığı söylenir. Nesri münşiyâne olmayıp, konuşma dili iledir. Kurduğu tarîkatte zikir meclisleri *besmele* ile başlar, *Allāhumma yā vadūd* kelimeleri ile biter; devran *yā Laṭîf* ile başlar. Tâcı halveti tâcının aynı olmakla berâber. Niyâzî önce ḳâdirîliğe intisap ettiği için, tepesinde ḳâdirî gülü vardır.

Niyâzî-i Mısrî 'nin diğer eserleri şunlardır; *Tasbî'-i Ḳaṣîda-i bur'a*; *Risâlat al-tavḥîd*; *Şarḥ asmā' al-ḥusnā*; *Tefsîr-i sûre-i Yûsuf*; *As'ila va acviba-i mutaşavvifāna*; *Şerh-i nutk-i Yûnus Emre*; *Risāla-i aṣrāṭ-i sā'at*; *Tâbir-nâme*; *Risāla-i Ḥasanayn*; *Mektûbât*; *Risāla-i Ḫiżrîya-i 'atîḳ*; *Risāla-i Ḫiżrîya-i cadîd*; *Risāla-i ḥusaynîya*; *Tafsîr al-cuz' al-kabîr al-nabavî . . .*; *Risāla* (Mısrî mahkûm-i tabâyî olmayıp, mahkûm-i esmâ-i arşîya olduğunu müş'ir); *Risāla-i i'āda*; *Davra-i 'arşîya*; *Tafsîr-i Fātiḥa-i şarîfa*. Bunlardan başka Niyâzî 'nin fetvâ şeklinde iki yazısı bulunduğu da kaydedilmelidir.

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. bir de La'lî-zâde Seyyid Abdülbâkî, *Sergüzeşt-i melâmîye* (İstanbul, ts.); Safâî, *Tezkire* (Üniv. kütüp., nr. TY 9583); Şeyhî, *Vefeyât* (Üniv kütüp., nr. TY 2464); Sâlim, *Tezkire* (İstanbul, 1315); Râ-

şid, *Tarih* (İstanbul, 1282), I—II; Silâhdar Fındıklılı Mehmed, *Tarih* (İstanbul, 1928), II, 704 v. dd.; Sâdık Vicdânî, *Halvetiye silsile-nâmesi* (*Tümâr-ı turûk-ı âliye*, İstanbul, 1341); Şem'î, *Asmâr al-tavârîḫ* (İstanbul, 1295), s. 75; Bursalı Tâhir, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1333), I, 172—175.

(ABDÜLBÂKİ GÖLPINARLI.)

NİYET. NİYA (A.), niyet. Dinin farz veya vâcip saydığı amellerin icrâ edilmesi, onu yapacak olan kimsenin bu ameli yapmak niyetinde olduğunu önceden beyân etmesini gerekli kılmaktadır. Duyulacak şekilde veya içten yapılan bir beyâna niyet denilir. Niyet olmadan yapılan amel *bâṭıl* [b. bk.]'dır.

Abdest, gusül, namaz, zekât, oruç, İtikâf, hacc ve kurban gibi *'ibâdât*'ın îfâsından önce niyet şarttır. Ġazzâlî (*İḥyâ'*, Kahire, 1282, IV, 316): —„Niyetsiz *'ibâdât* mûteber değildir" — der. Bununla berâber, fakîhlerin ayrı-ayrı ibâdetler için yapılan niyete dâir kanâatleri gözden geçirilince, yalnız namazdan önce niyetin şart olduğu hususunda birleştikleri görülür.

Bundan başka niyetin, kendi vasfını kaybedip, alel'âde bir karar (*'azm*) hâline gelmemesi için, ibâdetten hemen önce yapılması gerekmektedir. Niyetin ibâdet boyunca devam etmesi şarttır (Abû İshâk al-Şîrâzî, *Tanbîh*, nşr. Juynboll, s. 3). Niyetin yeri, aklın ve dikkatin temel uzvu olan kalptedir. Bu sebepten deliler mûteber bir niyette bulunamazlar.

Böylece niyet bizâtihî şer'î bir fiil olmuştur. Ekseriyâ niyetin farz, yalnız ölünün yıkanması gibi bâzı hâllerde makbûl (*mustaḥabb*) olduğu söylenir. Hattâ niyetten maksadın ne olduğu da sorulabilir. al-Bâcûrî (I, 57)'ye göre, bir niyette 4 şartın yerine getirilmesi gerekir: niyette bulunan kimse müslüman olmalı, aklî melekelerine sâhip bulunmalı, yapacağı ameli iyice bilmeli ve bunu yapmağı arzulamalıdır. Bugünün dilinde *nevâ* („niyet etti") fiilinin kullanıldığı bâzı hâllerde *acma'a* kullanılmıştır (bk. msl. Nasâ'î, *Ṣiyâm*, bâb 68; Tirmizî, *Ṣavm*, bâb 33).

Bu tâbire *Kur'an*'de rastlanmaz. Mevsûk hadîslerde kelimeye rastlanmaktadır; fakat siyak bu edebiyatta henüz yukarıda izah edilen dar ıstılâh mânasını almamıştır. Muhtemelen kelime yavaş-yavaş bu mânayı almıştır. Yahudi şerîatinde *kavvânâ* tamâmiyle *nîya*'nın yerini tutmaktadır. Şâfi'î (ölm. 204=820)'nin *nîya*'yi ıstılah mânası ile kullandığı anlaşılıyor (*Kitâb al-umm*). Umûmî olarak VIII. (m. s.) asrın ortalarındaki durumu aksettiren eserlerde, *nevâ* fiili ile *nîya* isminin *'ibâdât* ile henüz bir münâsebeti olmadığı sanılıyor. Bil'akis niyet burada müşterek kasd mânasına gelmektedir.

Bu mânada bu kelimenin büyük bir ehemmiyeti vardır. Buḫârî, hadîs mecmuasına, burada muhakkak bir hikmetli vecîze gibi izah edilmesi gereken bir hadîs ile başlamaktadır. Hadîs şöyledir: „İşler ancak niyetler ile iş olur" (*innama 'l-a'mâl bi 'l-nîya* veya *bi 'l-niyât*). Bu hadîse güvenilir hadîs mecmualarında sık-sık rastlanır. Şerîatin kıstasından daha üstün diuî ve ahlâkî bir kıstas teşkil eder. Dinî hükümlere uygun olarak icrâ edilse dahi, bir ibâdetin mûteber olması, onu yapanın niyetine bağlıdır; bu niyet kusurlu ise, yapılan iş mûteber değildir. Zikredilen hadîs şöyle devam etmektedir: — „çünkü her kes niyet ettiği şeye sâhip olur" — yahut — „karşılığı, niyetine göre, olacaktır" (Mâlik, *Canâ'iz*, hadîs 36). Hicretin ne zamana kadar süreceği suâline karşılık olarak, hadîste şöyle denilmektedir: —„Mekke'nin ele geçirilmesinden sonra hicret yok, yalnız cihad ve niyet vardır" — (Buḫârî, *Manâḳib al-anṣâr*, bâb 45; *Cihâd*, bâb I, 27; Muslim, *'İmâra*, hadîs 85, 86 v. b.). Bu yüksek kıstas bir defa kabûl edilince, bâzı hallerde şerîat hukümlerinin neticelerini tâlik ettirebilir (krş. Snouck Hurgronje, *Islam und Phonograph*, *TBGKW*, XLII, 393 v. dd. = *Versp. Geschriften*, II, 419 v. dd.). Böylece niyet bu mânada, hukukî tatbikında olduğu gibi, amelin kendisi oluyor. İyi bir niyet, yerine getirilmese bile, Allah tarafından nazar-ı itibâra alınır; amelin değerini arttırır. Diğer taraftan kötü bir niyeti önlemek iyi bir fiil telakkî edilmektedir (Buḫârî, *Riḳâḳ*, bâb 31). „Mü'minin niyeti amelinden daha iyidir" — hadîsi bu fikir düzeni içinde anlaşılabilir (*Lisân al-'arab*, XX, 223; krş. Ġazzâlî, *İḥyâ'*, IV, 330 v. dd., burada bu hadîs bahis mevzuu edilmektedir). Buna benzer hâllerde, niyetin *iḫlâṣ* [b. bk.]'a yakın bir mânası vardır.

Bibliyografya: al-Bâcûrî, *Ḥâşiya* (Kahire, 1303), I, 57; Şa'rânî, *al-Mîzân al-kubrâ* (Kahire, 1279), I, 135, 136, 161; II, 8, 20, 30, 42; Ġazzâlî, *Kitâb al-vacîz* (Kahire, 1317), I, 11, 12, 40, 87, 100 v. d., 106, 115; ayn. mll., *İḥyâ'*, IV, kitap VII; bir de alm. trc. H. Bauer (Halle, 1916); C. Snouck Hurgronje, *Verspreide Geschriften*, I, 50; II, 90; Th. W. Juynboll, *Handleiding*, fihrist, b. bk.; A. J. Wensinck, *Handbook of Early Muh. Tradition*, bk. mad. *Intention*; ayn. mll., *De intentie in recht, ethiek en mystiek der semietische volken* (*Versl. Med. Ak. Amst.*, seri V, cilt IV, 109 v. dd.).

(A. J. WENSINCK.)

NİẒÂM. [Bk. NİZÂM.]

NİZÂM BEDAHŞÎ. NİẒÂM BADAHŞÎ (1516?—1584), XVI. asrın büyük âlimlerinden biri olup, memleketi Bedahşân'da

Mavlānā 'Iṣām al-Dīn İbrāhīm ve Mollā Sa'īd 'den fıkıh ve ḥadīs okumuş ve aynı zamanda Ḫvārizmli Şeyḫ Ḥusayn 'in mürîdi olmuş idi. Bilgisi sâyesinde Bedaḫşân hükümdarı Sulaymān 'a intisâp edip, Ḳāżī-Ḫān unvânını aldı. Sonraları efendisini bırakıp, Hindistan 'a gitti; Ḫānpūr 'da Akbar-Şāh (963—1014=1556—1605) 'a takdim edildi. Bir çok ihsanlara nâil oldu ve *parvānçī* tâyin edildi. Çok geçmeden Akbar-Şāh, Nizām 'ın büyük bir zekâ ve dirâyet sâhibi olduğunu görerek, ona „bin-başı" (*yak hazārī*) rütbesini verdi. Bâzı seferlerde temâyüz etmesi üzerine, ona Ġāzī-Ḫān unvânı da verildi. Nizām Badaḫşî 992 (1584) senesinde Oudh 'ta 70 yaşında öldü. Eserleri şunlardır: 1. *Ḥāşiya Şarḥ al-'Aḳā'id*, Taftazānī tarafından Nasafī 'nin *'Aḳā'id* 'i üzerine yazılan şerhin hâşiyesi; 2. bir çok tasavvufî risâleler.

Bibliyografya: 'Abd al-Ḳādir al-Badā'ūnī, *Muntaḫab al-tavārīḫ*, III, 153; Şāh Navāz Ḫān, *Ma'āṣir al-umarā'*, II, 857; Āzād, *Darbār-i Akbarī*, s. 815; *Ā'īn-i Akbarī* (trc. Blochmann), s. 440.

(M. HİDAYET HOSAIN.)

NİZÂM-ED-DİN AHMED. NİẒĀM AL-DİN AḤMED B. MUḤAMMED MUḳİM AL-HARAVİ (1551?—1594), iranlı tarihçi olup, *Ṭabaḳāt-i Akbar-şāhī* adlı meşhûr eserin müellifidir. Tanınmış Herat 'lı şeyh 'Abd Allāh Anṣārī 'nin soyundan gelmektedir. Babası Hoca Muḳīm Haravī Sultan Babur (1526—1530) 'un hazîne nâzırı idi; sonradan Gucarāt vâlisi Mīrzā 'Askarī 'nin vezîri olmuştur. Nizām al-Dīn 'in kendisi büyük Hind-türk hükümdarı Ekber zamanında yüksek askerî mansıplar işgâl etmiş, 1585 'te Gucarāt 'a ve 1593 'te bütün imparatorluğa *baḫşī* tâyin olunmuştur. Badā'ūnī (II, 397) 'ye göre, 23 safer 1003 (18 teşrin I. 1594) 'te, 45 yaşında ölmüştür. Çocukluğundan itibâren babasının tavsiyesi üzerine, tarihî tetkikler ile meşgûl olmuştur. Tarihe karşı olan sevgisi zamanla artmış ve kendisini, tarihçi olarak kuvvetini denemeğe sevketmiştir. Tam bir Hind tarihi mevcut olmadığından Nizām al-Dīn bu boşluğu doldurmağa karar verdi ve *Ṭabaḳāt-ı Akbar-şāhī* veya *Ṭabaḳāt-i Akbarī* yahut da *Tārīḫ-i Niẓāmī* adı ile tanınan ve 1001 (1593) 'de tamamlanan meşhûr eseri böylece meydana geldi. Nizām al-Dīn bu eser için hepsini zikrettiği 27 muhtelif kaynaktan faydalanmış ve böylece bütün haleflerinin çalışmalarına temel olan esâslı bir eser meydana getirmiştir. Nizām al-Dīn bu eserde, Sebük-Tigin (977/978) 'in savaşlarından başlayıp, Ekber 'in 37. saltanat senesine (1593) kadar, Hindistan tarihini yazmıştır. Eserin Gaznelilerden bahseden bir *muḳaddima* 'si ve 9 *ṭabaḳa* 'sı vardır: 1. Mu'izz al-Dīn Ġūrī 'den Ekber 'e kadar olan Dehli sultanları (574—1002=1178—1594). Bu bölümün sonunda Ekber sarayının meşhûr simâlarının (emîr, âlim, şâir, müellif ve şeyhler) hâl tercümeleri yer almaktadır. 2. Dekken sultanları (748—1002=1347—1594). Burada Bahmanī Niẓām al-Mulkī, 'Ādilşāhī ve Ḳuṭb al-Mulkīlerden bahsetmektedir. 3. Gucarāt sultanları (793—980=1390—1572). 4. Mālva sultanları (809—977=1406—1569). 5. Bengāle sultanları (741—984=1340—1576). 6. Cavnpūr Şarḳīleri (784—881=1381—1476). 7. Keşmīr sultanları (747—995=1346—1567). 8. Sind tarihi, arap fütûhatından (86) başlıyarak, 1001 (h.) yılına kadar. 9. Multān tarihi (847—932=1444—1525). Eserin *ḫātima* olarak Hindistan 'ın topografik bir tasviri ile bitmesi gerekirdi, fekat anlaşılan müellif bunu tamamlayamamıştır.

Bibliyografya: Rieu, *Catalogue*, s. 220a—222a. Müellifin hâl tercümesi: Elliot-Dowson, *History of India*, V, 178—180. Muhtevânın hülâsası, *ayn. esr.*, V, 177—476; krş. N. Lees (*JRAS*, yeni seri, III 451). Basmalar: taş. basm., Lueknow, 1870; B. De, *The Tabakat-i Akbari* (*or A History of India from the early Musalman invasions to the thirty sixth year of the reign of Akbar*), tercümesi ile, Kalkūte, 1913 (*Bibl. Indica*, yeni seri 199). — Yazmalar için krş. W. H. Morley, *A descript. Catalogue of the Historical MSS... in the Library of the Royal Society of Great Britain and Ireland* (London, 1854), s. 158; Ch. Stewart, *A descript. Catalogue of the oriental Library of the late Tippoo-sultan* (Cambridge, 1809), s. 11, nr. XXVIII; J. Uri, *Bibliothecae Bodleianae codicum manuscript. Orient... catalogus* (Oxford, 1747), kısım I, s. 277, nr. XLI; J. Aumer, *Die persischen Hdschr. der K. Hof- und Staatsbibliothek in München* (1866), s. 83, nr. 235; *Codices Orient. Bibl. Reg. Hafniensis* (Kopenhag, 1857), III, 21, nr. LVI; [C. A. Storey, *Persian Literature* (London, 1939), I, 433 v. dd.]

(E. BERTHELS.)

NİZÂM-ED-DİN EVLİYÂ. NİẒĀM AL-DİN AVLİYĀ' (1238—1325), asıl adı MUḤAMMED B. AḤMED B. 'ALİ AL-BUḪĀRİ AL-BADĀ'ŪNİ olup, Badā'ūn 'da 636 (1238) 'da doğmuştur. Mavlānā 'Alā' al-Dīn al-Uṣūlī al-Badā'ūnī 'nin nezâretinde iptidâî arapça eserleri okudu; sonra Dehli 'ye giderek, Şams al-Mulk ve Mavlāna Kamāl al-Dīn Zāhid 'in talebesi oldu. Daha sonraları, 15 receb 655 (29 temmūz 1257) 'te Acudahn 'a giderek, orada Şeyh Farīd al-Dīn Mas'ūd Ganc-i Şakar (ölm. 664=1265) 'in gayretli bir mürîdi oldu. Şeyh Farīd onu 656 (1258)

'da kendine halife, yâni mânevî halef tâyin etti. Niẓâm al-Dîn sonraları Dehli 'ye döndü ve bugün „Niẓâm al-Dîn Avlîyâ' ki bastî" adı verilen Ġiyâṣpûr 'un hemen yakınındaki köye yerleşti ve 725 (1325) 'te burada öldü. Niẓâm al-Dîn Hindistan 'ın en meşhûr evliyâsı olarak telakkî edilmekte ve halk tarafından *sulṭân al-avliyâ'* ve *maḥbûb-i ilâhî* unvânları ile tanınmaktadır. Kendisi tasavvuf, hadîs, tefsir ve edebiyat sâhalarında çok kuvvetli bir şahsiyet idi. Türbesi ölümünün yıl dönümlerinde (*'urs*) Hindistan 'ın her tarafından gelen pek çok müslüman tarafından ziyâret edilir.

E s e r l e r i: *Favâ'id al-fu'âd*, Ḥasan 'Alâ'î Sancarî 'nin topladığı sözleri (krş. Rieu, *Cat. Persian Mss. Brit. Mus.*, s. 972; Kâtib Çelebî, IV, 478); *Râḥat al-muḥibbîn*, velînin 689—690 (b.) senelerinde birbirini tâkip eden bir çok meclislerinde söylediği ve mürîdlerinden birinin topladığı sözleri (krş. Rieu, *Cat. Persian Mss. Brit. Mus.*, s. 973).

B i b l i y o g r a f y a: 'Abd al-Ḥaḳḳ Dihlavî, *Aḫbâr al-aḫyâr*, s. 54; Faḳîr Muḥammed al-Lâhavrî, *Ḥadâ'iḳ al-ḥanafîya*, s. 277; Ethé, *Cat. Ind. Office*, s. 318.

(M. HİDAYET HOSAIN.)

NİZÂM-I CEDİD, Osmanlı devletinin XVIII. asrın sonlarında, askerlik ve idâre sahâsındaki gerilik ve düzensizliklerine bir çâre olmak üzere, garp mânası ile ileri bir nizam kurmak husûsundaki islâhât teşebbüs ve hareketleri için kullanılan b i r t â b i r ve bu maksatla meydana getirilip de, Avrupa usûlünde yetiştirilmek istenilen t â l i m l i a s k e r e v e r i l e n a d d ı r. Bu tâbir imparatorluğun inhitat devrinde, her yeni islâhat teşebbüsü ve yenilik hareketi için, zaman-zaman kullanılmış idi. Ezcümle Köprülü-zâde Fâzıl Mustafa Paşa vezîr-i âzam bulunduğu sırada Osmanlı ülkesindeki hıristiyan, mûsevî ve kıptîlerin cizyelerinin bir elden tahsil olunmak üzere, cizye kalemine kayıt ve tescîl edilmesi ve bu sûretle hem tahsilâtın mûtemed ve emekdar cizyedarlar mârifeti ile icrâsı, hem de mîrîye fazlaca bir irâd te'mini mevzûunda bir yenilik yapmış ve buna „nizâm-ı cedîd" tertibi denilmiş idi ki, o bu hareketi ulemâ ile müşâvere ederek, tatbika koymuş ve ahvâl-i âlem nizâmını hak ve adâlet üzere tensik etmeği, bu ve buna benzer islâhâtı da şerîata uygun bir şekilde icrâyı hedef tutmuş idi (tafsilât için bk. Râşid, *Tarih*, II, 148 v. d.; bir de mad. KÖPRÜLÜLER). XVIII. asır boyunca, mağlûbiyet ile sona eren her harbi müteâkip veya her hangi askerî ve idârî bir düzensizlik vukuunda başta askerlik olmak üzere, çeşitli sâhalarda yeni nizamlar konulduğu sık-sık görülmüş, bu arada, Halîl Hamîd Paşa sadâretinde (1197), Küçük-Kaynarca muâhedesini müteâkip, muhârebede vukû bulan acı hâdiselerin te'siri ile, bâzı islâhâta girişilmiş, müverrih Enverî ve Vâsıf'ı bu mevzûda kaynak olarak aldığını söyleyen Cevdet Paşa bu yeni askerî ve mülkî nizamları „nizâmât-ı asrîye" olarak tavsif etmiş idi (Cevdet Paşa, *Tarih*, II, 242 v.d.). Ancak Selim III. tahta geçtikten sonra, nizâm-ı cedîd tâbiri artık iyice kullanılmağa başlamış ve eski usûl ve teşkilât için kullanılan „nizâm-ı kadîm" sözüne (Cevdet, *Tarih*, III, 51) karşılık, bu ıstılâha büyük bir mevkî ve ehemmiyet verildiği görülmüştür. Bu pâdişah daha saltanatının ilk günlerinde kendi huzûrunda bir meşveret meclisi akdettirmiş ve akabinde de, bir takım „nizâmât-ı cedîdeye" tevessül eylemiş idi. Diğer taraftan, bu sırada Viyana 'ya fevkalâde elçi olarak gönderilen Ebû Bekir Râtib Efendi Avusturya 'daki mevcut idâre şeklini bir „nizâm-ı cedîd" olarak vasıflandırmakta, yine aynı sene zarfında vukû bulan (1789) fransız ihtilâlinin neticesinde orada kurulan yeni idâre tarzı Osmanlı devletinde, „Fransa nizâm-ı cedîdi" olarak kabûl olunmakta idi (Cevdet Paşa, *Tarih*, IV, 291; Enver Ziyâ Karal, *Osmanlı tarihi*, Ankara, 1947, V, 63; ayn. mll., *Selim III. 'in hatt-ı hümâyûnları, Nizâm-ı cedîd*, Ankara, 1946, s. 31). Buna göre, Osmanlı devletinde bu devirde „nizâm-i cedîd" tâbiri ile, evvelâ, mevcut siyâsî ve idârî bir nizâmın yerine yenisinin konulması mânası anlaşılmakta idi. Sonra da Selim III. tarafından girişilen bütün islâhat hareketlerine alem olmuş idi. Bu itibârla „nizâm-ı cedîd" tâbiri, dar ve geniş olmak üzere, iki türlü mânada kullanılmış idi: dar mânası ile nizâm-ı cedîd bu devirde Avrupa usûlünde yetiştirilmek istenilen tâlimli askerî teşkilâtı anlatıyordu; geniş mânası ile ise, Selim III. 'in yeniçeriliği kaldırmak ve hiç değilse, kendilerinden faydalanılabilecek şekilde, muntazam ve inzibatlı bir hâle getirilmesini sağlamak, ulemânın geriliğe müteveccih zihniyetine karşı koyarak, onların nufûzunu kırmak Osmanlı imparatorluğunu Avrupa 'nın ilim, teknik ve medeni yetteki hamlelerine ortak yapmak için girişiliği islâhat hareketlerinin bütününü ifâde etmekte idi. Şu hâlde hemen bir asırdan beri, belli-başlı bir mevzû hâline gelen ve zaman zaman mürâcaat edilen islâhât hareketlerinin yeni bir merhalesini teşkil eden bu nizâm-ı cedîd fikri ve mefhûmu bilhassa Selim III. 'ün şahsına bağlanıyor, onun da bu islâhatı gerçekleştirmek husûsunda, daha şehzâdeliğinde itibâren, yenilik ve yeni nizâm düşüncelerini benimsiyerek, buna hazırlandığı görülüyor

Filhakîka babası Mustafa III. devrinde bile, küçük yaşta olmasına rağmen, imparatorluğun içinde bulunduğu güç ve fenâ durumu görerek, o zamanlar başarılmasına çalışılan islâhât ve yeni nizâm hareketlerine can ve gönülden bağlanmış, müteâkiben Abdülhâmid I. devrinde, veliahd sıfatı ile, kafes hayatı yaşadığı zamanlarda da, bu fikirleri, bir baba vasiyeti olarak, dâimâ kalbinde yaşatmış ve ara-sıra bu yolda girişilen teşebbüsleri, büyük bir ilgi ile, tâkip etmiş idi.

Nizâm-ı cedîd fikri ve hareketi, Selim III.'in tahta çıkması ile, bir usûl ve tertip dâhilinde, ortaya atıldı. Ancak bu husûsta örnek olarak alınması düşünülen Avrupa'yı etraflı bir şekilde tanımak lâzım idi. Bu bakımdan genç pâdişah nizâm-ı cedîd islâhâtının esâslarını anmak ve bu hareketle berâber çalışacağı ve çalıştıracağı devlet adamları hakkında tam bir kanâat sâhibi olmak zarûretini duydu; nizâm-ı devlet hakkında mütâlealar toplamak sûretiyle, geniş çapta bir istimzâc işine girişti. Selim III.'in islâhat hareketlerine, vaktiyle Rusya'da büyük Petro'nun gittiği yollardan, onun usûlünü uygulamak sûretiyle başlamasına Osmanlı devletinin bünyesi müsâit değil idi. Her hareketinde büyük bir kuvvet olan ulemâ ile müşâvere ederek, onların hiç olmazsa zımnî tasvibini alarak, karar vermesi lâzım idi. Bu itibârla, nizâm-ı cedîd hareketini tesbit ederken, bu cihetî göz önünde tuttu; devletin bünyesinde yapılacak geniş islâhâtın selâmetini sağlamak için, nizâm-ı cedîdi bir şahsın değil, devletin malı yapmak istedi. Diğer taraftan buna mukaddime olmak üzere ve Avrupa'yı iyice tanımak için, Viyana'ya sefâret vazifesi ile gönderdiği bir zâta (Ebû Bekir Râtıb Efendi), Avusturya'nın bütün müesseselerini görüp, tetkik etmesi ve incelemelerinin neticesinden kendisini haberdâr eylemesi vazifesini vermiş idi (1791). Pâdişahın nizâm-ı cedîd tasavvurları üzerinde kesin bir te'sir icrâ ettiği bilinen ve 8 aylık bir seyâhat ve tetkikatının neticelerini telhîs eden bu sefâret-nâme, hulâsa olarak, bu mevzûda bâzı önemli mes'eleleri bahis mevzuu etmekte ve devlet kuvvet ve kudretinin bir takım şartların tahakkukuna bağlı bulunduğunu belirtmekte idi. Selim III.'in yapacağı nizâm-ı cedîd islâhâtı ile sıkı bir münâsebet derecesi göze çarpan bu şart ve tedbirler şöyle ifâde edilmiş idi: 1. askerin çok nizâmlı ve itâatli olması: 2. hazînenin zengin, tertipli ve dâimâ dolu bulunması; 3. vezirler, büyük devlet adamları ile me'mûrların doğru, muktedir ve sâdık kimseler olması; 4. halkın huzûr refah ve himâyesinin te'min edilmesi; 5. bu şartlar tahakkuk ettikten sonra, bâzı devletler ile ittifak ve yardım anlaşmalarının yapılması.

Bu yeni nizâm tedbir ve tavsiyelerinin başında askerî sâhadaki islâhat bulunuyordu ki, Osmanlı devletini o sıralarda en çok zorlayan ve çok güç durumlara sokan mes'ele de bu idi ve askerlik bakımından Avrupa'dan ziyâdesi ile geri kaldığımız söz götürmez bir hakîkat idi. Her devletin, kendisinden kuvvetli ve üstün bir vaziyette bulunan diğer bir devletin harbe dâir kanûn ve nizâmlarından iktibaslar, seçmeler yapmak ve bizzat kendi bilgi ve tecrübelerini de buna ekleyerek, bir nevî nizâm-ı cedîd vücûda getirdiklerini göz önüne alan Ebû Bekir Râtıb Efendi'ye göre, avrupalılara yetişmek zorunda bulunan Osmanlı devletinin de böyle yapması, onlardan seçme sûretiyle alınacak, kanûn ve nizâmlara mahallî ihtiyac ve şartların gerektirdiği husûsları ve bilgileri de katarak, kendisine mahsûs ayrı bir „nizâm-ı cedîd" meydana getirmesi lâzımdır (tafsilât için bk. Ebû Bekir Râtıb Efendi, *Sefâret-nâme*, Süleymâniye kütüp., Es'ad Efendi, nr. 2235; Alî Emîrî, Tarih yazmaları, nr. 845; bundan naklen Cevdet Paşa, Enver Ziyâ Karal, *göst. yer.*). İşte bu bir çok değerli bilgileri ve tavsiyeleri ihtivâ eden sefâret-nâmeyi gördükten sonradır ki, Selim III. devlet ricâlinden nizâm-ı devlete dâir lâyihalar kaleme almalarını istemiş ve böylece nizâm-ı cedîd hareketinin nazarî ve hukûkî cephesinin teşkil ve te'sisine girişilmiştir. Pâdişah 1792'de, başta sadrâzam olmak üzere, devlet ve idâre hayatında bilgi ve tecrübesi bulunan belli-başlı şahsiyetlere kendisine nizâm-ı cedîde dâir lâyihalar vermelerini emretti. Bu sûretle, İstanbul'dan başka hiç bir tarafını bilmediği imparatorluğunun durumu ve ahvâli hakkında salâhiyetlilerden bilgi ve tavsiyeler almış oluyor, diğer taraftan da girişeceği esâslı islâhat işinde yalnız kalmamış ve vaktiyle Ahmed III. devrinde tasarlanan bir askerî islâhat teşebbüsünün ulemâ ve devlet ricâlinden gizlenmesi yüzünden, muvaffak olamaması gibi bir vaziyet ile karşılaşmayarak, mes'ûliyete belli-başlı devlet adamlarını da iştirâk ettirmiş bulunuyordu. Nizâm-ı cedîd hakkında pâdişaha mütâlealarını bildiren ve lâyiha verenler, başta sadrâzam Koca Yusuf Paşa olmuş ve aralarında sudûrdan tanınmış zâtlar, defterdâr Şerîf, Tatarcık Abdullah Efendi'ler ile tersâne-emîni, mâbeyinci, beylikçi, çavuşbaşı, kethüdâ gibi bir kısım vazifeliler ve müverrih Enverî de bulunmak üzere, 20 türk ile türk ordusunda hizmet gören Bertrano adında bir fransız zâbiti İsveç sefâreti me'mûrlarından meşhur d'Ohsson olmak üzere, iki yabancıdır. Bu lâyihalarda teklif ve tavsiye edilen islâhât

bilhassa askerlik meselelerine dâir idi. Ancak Cevdet Paşa 'nın fikrine göre, bunlarda tertip ve teşkili tâmim edilen muallem asker hususunda sahîh bir bilgisi yok idi ve zâten içlerinde „askerlik ne idüğini ve sefer ne türlü esbâba mevkuf" bulunduğunu bilmeyenler çok idi. Bu sebepledir ki, o devirde bu lâyihalar bir az gülünç bulunmuş ve alay mevzuu bir takım garip rey ve mütâlealara rastlanmış idi. Sonra da pâdişahın yakınında bulunan ve dünyâ ahvâlinden habersiz ve tecrübesiz, yeni yetişmiş bâzı kimseler de bu lâyihaları dillerine dolamış, çocuk oyuncağına döndürerek, istihzâ makamında „her kesin istidad derecesi lâyihasından mâlûm ve kişinin idrâk mertebesi zâde-i tab'ından meczûm olur imiş" şâyiâlarını halkın ağzına düşürmüş, böylece devletin icrâsına çalıştığı nizâm-ı cedîd aleyhinde, daha başlangıçta, belki de istemeyerek, bir zemin yaratmışlardı (Cevdet, VIII, 142). Bu lâyihalarda görüş birliği bulunmadığı muhakkaktır; ağırlık noktalarını askerî sâhada arzu edilen islâhât teşkil etmekle berâber, taşıdıkları esâs düşünceye göre, nizâm-ı cedîd lâyihacıları üç kısma ayrılıyordu.

Birinci kısım yeniçeri ocağını ve diğer ocakları, Kanûnî Sultan Süleyman devrindeki kanûnlara göre, islâh etmeği istiyordu ki, bunlar muhâfazakârlar idi. İkincisi bu ocaklara, „Kanûnî Sultan Süleyman kanûn-nâmeleri icâbındandır" diyerek, frenk tâlim ve terbiye usûlleri ve silâhlarının kabûl ettirilmesini teklif edenler idi ki bunlara da te'lifci demek mümkündür. Üçüncü kısım ise, yeniçeri ocağının kaldırılması veya islâh edilmesi mümkün olamayacağından, bu ocak bir kenara bırakılarak, bunun yanında Avrupa usûlüne ve frenk orduları esâslarına göre, yeniden bir ordu kurmağı düşünüyorlardı; bunlar da inkılâpçılar idi. Bütün bu islâhat lâyihalarını verenlerin üzerinde ittifak ettikleri nokta mevcut asker ocaklarının bozukluğu idi. Her biri durumu kendi zâviyesinden uzun-uzadıya anlatıyor ve sonunda hâl çâresini gösteriyordu. Muhâfazakârların esâs düşüncelerini şöyle hulâsa etmek mümkündür: „Kanûnî Sultan Süleyman devrine gelinceye kadar, Osmanlı askeri kuvvetli, kudretli ve kumandanları harp san'atına dâir esaslı bilgiler ile mücehhez idi. Bu yüzden bu kadar geniş fütûhât yapılabilmiş idi. O devirlerde frenk orduları esâslı kanûn ve nizâmlardan mahrûm idiler; harp etmesini iyi bilmezlerdi; bu hususları bizden öğrendiler. Şu hâlde eski kanûnlarımızı yeniden yürürlüğe koymakla ordumuzu nizâm altına almış ve nizâm-ı cedîdi mevcûdu aslına, hakikî hüviyetine irca etmekle te'sis etmiş oluruz". Te'lifçilerden Tatarcık Abdullah Molla'nın fikrine göre ise, „yeniçeri ocağı, Kanûnî Sultan Süleyman zamanında olduğu gibi, itibâr görmeli ve eski kanûnlarına hurmet edilmelidir. Bu te'min edildikten sonra, Kanûnî Sultan Süleyman kanûnnâmesidir diyerek, frenklerin harp san'atında kabûl etmiş oldukları usûller alınmalı" idi. İnkılâpçılar bu düşüncelere, devletin kanûn-nâmelerinin zamanla bozulmuş olduğunu ve ortaya bir çok yanlış usûller ve kanûnlar çıktığını, eski kanûn-nâmeleri ihyâ etmenin devlet için bir kuvvet olamayacağını, çünkü bunların zamanın ihtiyac ve icâplarına uymadığını veya kifâyet etmediğini, bu itibârla, yeni esâslara göre, yeni tedbirler düşünmek gerekeceğini ileri sürmek sûretiyle cevap veriyor, ocakların hiç bir sûretle istenilen şekilde islâh edilemeyeceğini iddia ediyorlardı ki, „yeniçeri olmak için, yeniçerilik haklarından faydalanmağı sağlayan ve bir nevî maaş cüzdanı olan *esâmî* elde etmek kâfî gelmektedir. Çiftçiler, esnaf ve daha başka iş-güç sâhipleri, şu veya bu şekilde ve çok defa para ile, *esâmî* satın alarak, yeniçeri sıfatını kazanmışlardır. Her hangi bir meslek ve âile sâhibi olan bu gibi kimselerin, askerî tâlim ve terbiye ile uğraşacak zamanları olmadığı gibi, işlerini ve âilelerini bırakarak, harp yapmağa da heves ve istekleri yoktur. Esnaftan olanlar dükkânlarına mensûp oldukları ortanın nişanını asıyorlar, kendileri de bedenlerine bu nişanları nakşettiriyorlar; yeniçerilik buraya giren kimselerin şahsî menfaatini sağlayan bir iş hâlini almıştır. Yeniçeri ocağı da esil maksadını ve hakikî değerini kaybetmiş bir müessese gibi görünmekte ve ekseriyâ devlete isyân etmek üzere bu unvan aralarında bir birliğe ve toplanmaya bir mesned teşkil ettiği hâlde, seferlerde bir işe yaramadıkları ve yaramayacakları sâbit olmaktadır. Bu itibârla Avrupa usûlü, askerî tâlim ve terbiye alınarak, mevcut ocakların dışında en az 15.000 kişilik yeni bir ordu, nizâm-ı cedîd ordusu, kurmak lâzımdır." Selim III. bu fikirlerden birini seçmek zorunda kalınca, inkılâpçıların düşüncesine katıldı ve tatbikata girişmek üzere, bu fikri iyice benimsemiş kimselerden mürekkep bir islâhât hey'eti meydana getirdi ki, bu takımın başında şudûrdan İsmail Paşa-zâde el-Seyyid İbrahim İsmet Bey gibi dirâyetli birisi var idi. Daha işin başlangıcında, meselenin önemini ve tatbikat esnâsında vukuu muhtemel tehlikeleri pâdişaha hatırlatmak isteyen bu zât, *Yayla imâmı risâlesi*'ne göre (Veliyüddin Efendi kütüp., Cevdet Paşa kitapları, nr. 73/3370), bu yolda ziyâde doğruluk ve cesâret gerektiğine işâret ile, „devlet-i alîye târumâr ve tâe ü tahtınız perîşan ol-

mak dereceleri zuhûr ve aslâ havf târî olmayıp, verilen nizâm-ı cedîdin aksine dâir amel etmeyip ve ol makûle tahrirâta kat'â iltifât buyurmamasını" ve tâkip edilecek hatt-ı hareketi bildirdi; buna cevâben Selim III.'den de buna „ahd ü peyman eylediği" şeklinde te'minât aldı. Bu sözleşmeden çıkan mâna pâdişah ile başında İbrahim İsmet Bey'in bulunduğu islâhât hey'etinin bu istikamette, birlikte çalışacaklarına dâir yemin etmiş olmalarıdır. Bu sûretle nizâm-ı cedîdi pâdişahın idâresindeki bir islâhât hey'etinin programı gibi kabûl etmek icâp ediyordu. *Yayla imâmı risâlesi*'ne göre, bu program 72 maddeden mürekkep, tafsilâtlı bir islâhât tasarısı idi ki, bunun evvelâ askerlik ile ilgili kısmının tatbikına girişildiği görülmektedir. Bu meselede yenilik başlıca şu maddelerde yapıldı: 1. mevcut asker ocaklarının nizâm altına alınması; 2. Avrupa usûlünde yeni bir ordu kurulması (nizâm-ı cedîd ordusu); 3. harp sanâyii müesseselerinin yeniden tertip ve tanzîmi.

Yeniçeri ocağını kaldırmak imkânsız olduğuna, çünkü böyle bir iş için devletin istinât edeceği her hangi başka bir kuvvet bulunmadığına göre, Selim III. bir taraftan Avrupa usûlünde bir ordu hazırlarken, diğer yandan da mevcut ocakları mümkün mertebe nizâm altına almağı mühim ve faydalı gördü. Yeniçeri ocağı için haftada bir kaç gün tâlim ve terbiye mecbûriyeti konuldu. Kumbaracı, lâğımcı, arabacı ve topçu ocakları için yeni kanûn-nâmeler yapıldı. Bunlara göre, bu ocaklar ordunun teknik sınıflarını teşkil edecekti. Ocaklara ricâ, iltimas ve tavsiye ile nefer alınmayacak, erler evlenmeyecek, bunların ve zâbitlerinin terfilerine, mesleklerinde göstereceklerî kabiliyet ve bilgileri esâs teşkil edecek, bunun için de hendese, endaht bilgisi, harp tâlim ve terbiyesi kendileri için mecbûrî olacaktı. Msl. 1792 'de neşredilen kumbaracı kanûn-nâmesine göre, bütün kumbaracı efrâdı, timarlı veya yevmiyeli olsun, İstanbul 'da toplanacak ve yoklamaya tâbî tutulacaklardı. Mevcut olmayanların yevmiyeleri hazîneye devredilerek, bu gibi kimseler kumbaracı sıfatını kaybedeceklerdi. Yoklamada evli olup-olmadıkları da araştırılacaktı. Kumbaracı efrâdının İstanbul 'da meslekleri dışında her hangi bir iş ile uğraşmayacakları göz önünde tutularak, Kâğıthâne veya Ok-Meydanı 'nda yapılacak kumbaracılar kışlasında oturacak, burada dâimâ sınıflarının icâp ettirdiği tâlim ve terbiye ile meşgûl olacaklardı.

Lağımcı, topçu, arabacı ocakları için de, buna benzer yeni usûl ve nizâmlar veya kanûn-nâmeler vücûda getirilmiş idi. Avrupa usûlünde yeni bir ordu kurulması ve nizâm-ı cedîd askerinin tertip ve teşkil keyfiyeti de şöyle olmuş idi: Avusturya ve Rusya ile sulh muâhedeleri (Ziştova ve Yaş muâhedeleri) yapıldıktan sonra, sadrâzam Koca Yusuf Paşa ordu ile İstanbul 'a döndüğünde, berâberinde bir kaç avrupalı zâbit getirmiş ve meşveret meclislerinde de tâlimli piyâde askeri teşkili kararlaştırılınca, bunları, pâdişahın öteden beri şiddetle arzuladığı böyle bir mevzûda vazifelendirerek, Levend çiftliğinden tedârik edilen bir mıkdar yeni neferi tâlime me'mûr etmiş idi. Yavaş-yavaş tâlimli asker sayısı artınca, tâlimli asker nezâreti unvanı ile bir nezâret ihdâs edilerek, buraya Mustafa Reşid Efendi (Çelebî) tâyin olundu; Selim III. nizâm-ı cedîdin başlı-başına bir askerî ocak olmasını ve buraya yeniçerilerden genç olanlarının girmesini istiyordu; fakat yeniçeriler bunu kabûl etmedikleri gibi, devlet ricâli de, yeniçeri ocağının dışında bağımsız bir ocağın kurulmasını hem kanûn ve an'anelere uygun görmemekte, hem de çok tehlikeli bulmakta idiler. Yeniçerilerin istirkap hisleri ile hareket ve isyân etmeleri, bütün planları alt-üst eylemeleri ihtimâli var idi. Bu sebepler ile, nizâm-ı cedîd, hâssa bostancılar ocağına bağlı olmak üzere, bostancı tüfenkçisi ocağı şeklinde kuruldu. Başlangıçta mevcûdu 12.000 olarak tesbit ve bunun da, evvelâ bir orta nümûnesi gibi, Levend çiftliğinde tertip ve teşkiline karar verildi (1207 = 1793). Buna istinâden çıkarılan irâde-i senîye, ileride irâdı bulundukça arttırılmak üzere, şimdilik Levend çiftliğinde, zâbitleri ile birlikte 1.602 neferden ibâret 12 bölük olarak bir orta tertibine başlatmağı, ortaya bir bin-başı, sağ ve sol kolağaları, bunların iki mülâzim-ağaları ve her bölüğe birer yüz-başı ve diğer zâbitler tâyinini emrediyor, Levend çiftliği kethüdâsı Veli Ağa, kapıcı-başılık rütbesi ile, ocak ağası nasbolunuyor ve neferlere de süngülü tüfenkler verilerek, tâlime başlanıyordu. Müteâkıben bu tâlimli asker için bir kanûn-nâme hazırlandı ve buna Levend çiftliği kanûn-nâmesi adı verildi. 21 safer 1209 (17 eylûl 1794) tarihini taşıyan ve sonra gurre-i zilhicce 1210 (7 hazîran 1796) tarihli bir zeyli ihtivâ eden bu kanûn-nâmeye göre bostancı tüfenkçisi ocağına devlet ricâlinden bir nâzır ve dergâh-ı âlî kapıcı-başılarından bir ağa nasbolunmakta, bütün işler nâzır ve ağa mârifeti ile görülmekte, ayrıca hâcegândan bir kâtip, iki kâtip yamağı bunlara ilâve edilmekte idi. Yavaş-yavaş 12.000 ve geliri bulunduğu takdirde daha da arttırılmasına çalışılmasını derpîş eden kanûn-nâme, İstanbul 'da Levend çiftliğinde bulunan 1.602 neferden mâdâsının Anadolu ve Rumeli 'nin muhtelif yerlerinde,

imkânlara göre, 800 veya 1.500 olarak, yetiştirilmesini bildiriyor, ilk teşkil edilen Levend çiftliği ortasında tâlim ve terbiyenin nasıl yapılacağını, buraya ne sûretle nefer alınıp, ne zaman tekaüt olunacaklarını, kadrosunu v.b. açıklıyordu (tafsilât için bk. Cevdet Paşa, VI, 366 v. dd.).

Nizâm-ı cedîd ocağının emniyet ve istikbâlini sağlamak da mühim idi. Bu ocağın inkişâfı ve kendisinden beklenen gâyeyi te'min için, yeniçeri ocağı ile halkın sevgisini kazanmasına veya hiç değilse, bunların bir zarar getirmemelerine dikkat etmek lâzım idi. Yeniçeriler, bütün memleketin her tarafına yayılmış, şehir ve kasabalarda yerleşmiş olduklarından, nizâm-ı cedîd askerini istirkab etmeleri de düşünülebileceğinden, yeni askerin lüzûm ve ehemmiyetini açık bir şekilde anlatmak icâp ediyordu. Bu iş tecrübeli ve güvenilir kimseler vâsıtası ile yapılmak istendi. Osmanlı devletinin büyüklüğünün, askerin ve ahâlinin devlet kararlarına göstereceksleri saygı ile mümkün olabileceği ve binâenaleyh pâdişahın koyduğu yeni kanûnlar ve ezcümle nizâm-ı cedîdi mûteber tutmanın bir vazife bulunduğu anlatılmağa çalışıldı. Bu arada, rusların boğazları ve İstanbul 'un su bendlerini zaptetmeleri ile pâyitahta sâhip olmak husûsunda tasavvurları bulunduğu sözleri ortaya çıkarıldı; böyle bir bâl vukuunda, Osmanlı ordusunun büyük bir kısmının Anadolu 'da ve Rumeli 'de çift ve çubukları ile meşgûl bulunmaları ve İstanbul 'u müdâfaa için gereken kuvvetlerin en az 2 ayda te'min edilebileceği cihetle, devlet merkezinin can damarı mesâbesinde olan Bendlere yakın bir yerde, Levend çiftliğinde teşkil edilen tâlimli askerin derhâl böyle bir müdâfaa hizmetini yapabileceği etrafa duyuruldu.

Selim III. 'ün nizâm-ı cedîd lehinde yaptırdığı bu propagandanın büyük te'siri olmamakla berâber, ilk zamanlarda bu askerin teşkiline ses çıkarılmadı. Bu vaziyet pâdişaha Anadolu 'da da harekete geçmek ve nizâm-ı cedîd askerini orada da teşkil etmek arzû ve cesâretini verdi; itimat ettiği idâre adamlarından Karaman vâlisi Alâiye 'li Kadı Abdurrahman Paşa 'yı, kendi bölgesinde tâlimli asker yetiştirmeğe me'mûr etti ki, bu güzîde vâlinin bildirdiğine göre, Konya, Kayseri, Niğde, Ankara ve civar merkezlerde 7.000 kadar nizâm-ı cedîd askeri yetiştirebilecekti. Aynı sûretle Amasya sancağını kendisine verdiği Cebbârzâde Süleyman Bey 'den de bu husûsta gayret ve faâliyet istendi. Bu işe gittikçe daha fazla ehemmiyet verilmesinin bir sebebi de, nizâm-ı cedîd islâhâtı cümlesinden olarak, bir müddet evvel yeniçeri ocağı için haftada bir kaç gün tâlim ve terbiye mecbûriyeti konulması, bunların ise, Levend çiftliği kanûn-nâmesinden ziyâdesi ile ürkerek ve bilhassa bundan sonra *esâmî* satılmasının men'edilmesi, hâriçden *esâmî* ile *ulûfe* alanların ve dâhilden bir çok yolsuz usûller ile âidât elde edenlerin menfaatlerine set çekilmek istenmesi dolayısı ile, endîşe duyarak, „tâlim maddesi hârie ez kadîmdir" ve „bu tâlim gavur işidir" sözleri ile, gerçeklerden habersiz yeniçeri efrâdını ifsâd etmeleri neticesinde, gerek İstanbul 'da, gerek hâriçdeki yeniçerilerin tamâmen tâlimi bırakmaları ve içlerinden nizâm-ı cedîde kaydolmuş bulunanların da dağılmaları ve böylece islâhât ümitlerinin sâdece nizâm-ı cedîd ocağında kalmış olduğunun devlet adamlarınca anlaşılması idi. Bu itibârla Anadolu 'daki teşebbüslerden mâdâ, İstanbul 'da, Levend çiftliğinden ayrı olarak, bir de Üsküdar ortası teşkil edilmiş ve buraya kısmen Kadı Abdurrahman Paşa 'nın yetiştirdiği tâlimli askerden getirilmiş idi.

Nizâm-ı cedîd ordusunun yetiştirilmesine muvâzî olarak, tophâne, tersâne ve mühendishânenin de düzenlenmesine girişildi. Tophânede, evvelâ, bir takım acezenin toplanmasına mâni olacak bir usûl vücûda getirildi. Daha sonra İsveç, İngiltere ve bilhassa Fransa 'dan mâhir ustalar, dökümcüler getirtildi. İstanbul, Selânik ve Gelibolu baruthâneleri islâh edildiği gibi, yenileri de açıldı ve kısa zamanda iyi barut istihsâline muvaffak olundu. O zamana kadar çok ihmâle uğrayan donanma ve tersâne işlerinde de islâhât ve yeni nizâm hareketine girişen Selim III. bu mevzûu küçük Hüseyin Paşa 'ya verdi; o da, denizcilik işlerini yeniden bir kanûn-nâmeye bağladığı gibi, kapudanların ve deniz neferâtının yetişmesi ve bilgilerinin artması husûsunda gereken tedbirleri aldı; tersânenin islâhı mevzûunda İsveç ve Fransa 'dan mühendisler celbedildi. Az zamanda donanma, kemiyet ve keyfiyet bakımından, kuvvet ve kudret kazandı. Aynı sûretle pâdişâh nizâm-ı cedîdin zarûrî olduğuna inanmış bulunan devlet adamlarını, yâni islâhâtçılar hey'etinin askerlik sâhasında kabûl etmiş oldukları ileri ve yeni usûlü bir kısım tahsil ve terbiye müesseselerine de tatbika sevk ve me'mûr etti ki, bunun neticesinde teknik tedrisat yeni baştan kuruldu ve teşkilâtlandırıldı. Selim III. evvelce 1773 'te açılmış olan mühendishâne-i bahrî-i-hümâyûn yanında kumbarahâne ile bir de mühendishâne-i berrî-i hümâyûn kurdurdu (1794). Burolarda yabancı mütehassıslardan geniş mikyasta faydalanıldı. Kurulan müesseselerin idâresi için husûsî bir kanûn-nâme hazırlattı. Diğer taraftan nizâm-ı cedîdin nazariyâtını ve edebiyatını ihzâr ve

ikmâl maksadı ile, bu devirde Avrupa'ya gönderilen Osmanlı elçilik me'mûrlarına gittikleri yerlerde boş durmayıp, bilgilerini arttırmaları ve bunları birer rapor hâlinde bildirmeleri emredildi ki, neticede pâdişaha ve Bâbıâlî'ye sunulan bir çok sefâret-nâmeler meydana geldi. Yeni nizâmın başarı sağlayabilmesinin bir şartı da ilmî ve fennî eserlerin neşir ve tâmîmi, bu vâdide her dilden tercümelere girişilmesi idi. Bu meyânda bâzı kitaplar yazdırıldığı veya tercüme ettirildiği gibi, mühendishâne matbaasında ve yeniden kurulan Üsküdar matbaasında bu kitaplar bastırıldı; bunlardan biri de, 1793'te Londra'ya gitmiş olan Mahmud Râif Efendi'nin nizâm-ı cedîdi Avrupa'ya tanıtmak maksadı ile yazmış olduğu fransızca bir eser idi. Mütercim Âsım Efendi'nin *Ḳāmūs*'u ve *Burhān-i ḳāṭi'*'ı arapça ve farsçadan türkçeye tercüme etmesi de nizâm-ı cedîd devrinde, türk kütüphânesinin zenginleşmesi yolunda ehemmiyetli bir adım sayılabilir.

Ordu ve donanmada nizâm-ı cedîdin vaz' ve tatbiki çok paraya ihtiyac göstermekte idi. Bu para „irâd-ı cedîd" adı ile ve nizâm-ı cedîdin bir cephesini teşkil eden husûsî bir hazîneden tedârik edildi. Bu husûs bizzat pâdişâhın da katıldığı müzâkerelerden sonra kararlaşmış idi; çünkü tersâne, tophâne, topçu, lağımcı, kumbaracı ocakları, Levent çiftliği bostancıları, nizâm-ı cedîd askeri için olduğu kadar, istikbâlde devletin yapmak zorunda kalacağı harpler için de, alel'âde gelirlerin dışında kaynaklar bulmak lâzım idi. Bu yeni gelir „irâd-ı cedîd" tesmiye olunacak ve darphâne hazînesi ile enderûn hazînesine konulamayarak, müstakil bir hazîne teşkil edecekti. 200.000 kese değerinde olması kararlaştırılan irâd-ı cedîd hazînesinin gelir kaynakları rüsûm-i zecrîye denilen ve son zamanlarda ihdâs edilmiş olan tütün, rakı, şarap, kahve, yün gibi şeylerden alınan vergiler ile 10 kese akçeden fazla fâizli olan mahlûl mukâtaalardan, bir de her sene yenilenen ferman ve beratlardan bir mıkdar alınacak husûsî vergiden ibâret idi. Bu gelirlerin hesaplarını görmek için, irâd-ı cedîd defterdarlığı adı ile, bir teşkilât kuruldu; tâlimli asker nâzırının aynı zamanda irâd-ı cedîd defterdarı olması da kararlaştırıldı. Bu hazînenin mâhiyeti, ehemmiyeti ve çalışma şekli bir kanûn-nâme ile tesbit olundu. Bu devirde, geniş mânası ile, nizâm-ı cedîd hareketinin diğer sâhalardaki tatbikatına gelince, idârî, siyâsî, iktisâdî ve ticârî sâhalarla olmak üzere, bu istikamette bir takım teşebbüs ve gayretlere şâhid oluyoruz. İdârî sâhada evvelâ mülkî islâhât ele alındı; Anadolu ve Rumeli 28 vilâyete taksim olundu; vezîrlerin sayısı da buna göre tesbit edildi. Ehliyetsiz ve derebeyi makûlesi kimselere vezîrlik verilmemesi bir kanûn-nâme ile belirtildi; bunların tâyin hakkı sâdece pâdişah ile sadrâzama bırakıldı. Vezîrlerin me'mûriyet mahallerinde en az 3, en çok 5 sene kalmaları uygun görüldü. Kadıların durumu, timar ve zeâmet usûlünün yeni kanûn-nâmede gösterildiği şekilde yürütülmesi v.b. hakkında da ileri bir nizâm kurulmak cihetine gidildi.

Ancak gerek bu islâhat, gerek siyâsî ve iktisâdî sâhada uygulanmağa çalışılan nizâm-ı cedîd düşünce ve zihniyeti istenilen istikamette tam bir başarı sağlamağı mümkün kılmadı; çünkü bu islâhât şekilde ve satıhta kalmış, derine nufûz edememiş ve bilhassa ileri zihniyette bir nizâm yaratamamış idi. Esâsen çok geçmeden bir nizâm-ı cedîd düşmanlığı da başladı. Bu programın yürütülmesi için, kuvvetli ve aydın bir islâhâtçı sınıfının varlığı, bunların da bu düşünceleri samîmî olarak kabûl etmeleri ve cesâret ile tatbika çalışmaları şart idi; aynı zamanda devletin tam bir iç ve dış sükûn içinde bulunması lâzım idi. Hâlbuki Selim III.'ün nizâm-ı cedîd devrinde bu şartların hiç birinin tam olarak mevcûdiyeti görülemedi. Nizâm-ı cedîdi tatbika me'mûr hey'et sayıca az idi; sadrâzam ve şeyhulislâm gibi en büyük makamları işgâl edenler arasında da, pâdişahı ve yeni nizâmcıları bu gayretlerinde dört el ile tutanlar hemen-hemen yok idi. Ulemânın büyük bir çoğunluğu ise, doğrudan-doğruya nizâm-ı cedîde düşman idi. Bu gibiler menfaatten başka bir şey düşünemeyecek kadar alçaldıklarından, devletin mârûz kaldığı bütün güçlüklere ve gayr-ı müsâit durumlara sebep olarak, nizâm-ı cedîdi gösteriyorlar, câmilerde vâizler çok kere halka „askere setre pantalon giydirip, imânına halel getiren, önlerine, muallim diye, frenkleri düşüren pâdişaha elbette Allah tevfikını çok görür; Hâdim-ül-Haremeyn unvânına liyâkati olmadığını bu sûretle meydana çıkarır" diye aleyhte konuşuyorlardı. Nizâm-ı cedîd devri imparatorluğun hemen her tarafında devlete karşı ayaklanmalar ile dolu idi. Nizâm-ı cedîd tarafdarlarının hâricî siyâsette uğradıkları bâzı başarısızlıklar da onların yaptıkları islâhâtın değerini ve itibârını halk nazarında düşürmüş idi. Nizâm-ı cedîd aleyhdarları diyorlardı ki, — „pâdişeh ingiliz ve rus devletleri ile yeniçerileri ortadan kaldırmak için anlaştı. İngiliz donanması pâdişahın müsaâdesi ile İstanbul'a geldi; rus donanması da yakında gelecektir. O vakit yeniçeri kaldırılacak ve yerine nizâm-ı cedîd geçecektir". Buna inzimâm eden iç isyânlar ve huzûrsuzluklar, Arabistan'da vehhâbîlik hareketi, Mora

'da rûm, Balkanlarda sırp ihtilâlleri, Vidin'de Paspan-oğlu, Rusçuk'ta Trisnikli-oğlu, Edirne'de Dağdeviren-oğlu hâdiseleri ve daha başkaları karşısında devlet âciz bir durumda kalmış, imparatorlukta vazife yerine menfaat ve kanûn yerine kuvvet hâkim olmuş idi. Gerçi maksatlı-maksatsız bir şekilde ortalığa yayılan „dünya nizâm ve intizâmının bozulmasına ve Rumeli'de dağlı eşkiyâsının zuhûruna işte bu nizâm-ı cedîd sebep oldu" yaygaralarına karşı mücâdele edenler, hakikatı bilen ve anlayanlar yok değil idi. Ezcümle bu husûsta bir lâyiha hazırlayan ve bunda nizâm-ı cedîdin, etraflı bir şekilde ve delîlleri ile birlikte, savunmasını yapan Koca Sekban-başı bilhassa zikredilebilir. O, bu meseleyi münâkaşa ettiği kimselere, nizâm-ı cedîdin ihdâsından önceki gâile, isyân ve ihtilâlleri, 1182 seferinden sonra, 7 sene müddetle, üst-üste her yıl ordumuzun uğradığı bozgun ve mağlûbiyetlerin mâhiyetini, iç-yüzünü gâyet iyi bildiği yeniçeri ocağındaki bin-bir yolsuzluğu sayıp-dökmekte ve bir çoğuna, hakîkati kabûl ve itirâf ettirerek, susturmakta idi. Bâzıları da samîmiyetle „ocakta beş on akçem var; eğer nizâm-ı cedîd çoğalıp da, iş görürler ise, korkarım ki, yeniçeri ocağına devletin itibârı kalmayıp, ulûfemizi alamayız. Yoksa irâdımıza zarar gelmeyeceğini bilsek, Allah versin bütün halk nizâm-ı cedîd askeri olsun" diyerek, içlerindekini açıklıyorlardı. Bu arada „tâlim lâzım değil, hemen bize düşman göstersinler" diyen köşebaşı bahâdırlarına gâyet müskit cevaplar veren, 200.000 kişilik bir yeniçeri ordusunun „kıvırcık eti ve has ekmek yiyip, tamam düşmana mukabele esnâsında ulûfe, tâyin ve mânde kavgası çıkarıp kendi ordusunu yağma ederek, dönüp kaçtığını, ertesi sene de, Rumeli'de ve Anadolu'da müslüman ve reâyâ hânelerini yakıp-yıkıp... nice fezâhat irtikâp" ettiklerini yüzlerine vuran Koca Sekban-başı Akkâ muhâsarasında yararlıkları ve üstünlükleri görülen nizâm-ı cedîd askeri hakkında Cezzâr Paşa'nın söylediklerini aleyhdarlarına yine bu mevzûda diğer mukni bir cevap olarak bildirmekte idi (tafsilât için bk. Koca Sekban-başı *Hulâṣat al-kalâm fî radd al-'avâmm* risâlesi; Cevdet Paşa *Tarih*. VII, 289 v. dd.; Ebüzziyâ Tevfik *Nümûne-i edebiyât-ı osmâniye*, İstanbul, 1330, s. 70 v dd.). Ancak nizâm-ı cedîdi yıkmak husûsunda yeniçeri ocağı ve tarafdarları ile bir kısım ulemâya devlet işlerinden uzaklaştırılmış bir kısım vezîrler de katılıyor ve onları el altından destekliyorlardı. Diğer yandan düşman propagandası da, maksadına erişmek için, bu türlü menfî şâyiaları ortalığa yaymakta ve bundan faydalanmakta idi Pâdişah ve Bâbıâlî, bir aralık fransızlardan ayrılarak ingilizler ile ruslara yanaşmak istemiş, bu sefer de fransız elçisi „nizâm-ı cedîdden maksat yeniçeri ocağını lağvederek, mevâcibi vükelânın ceplerine atmaktır. İmparator bunu duydu; sizin hâlinize müteessiftir; eski usûlün bozulmaması tarafdarıdır" diyerek, yeniçerileri kışkırtmağa başlamış idi.

Nizâm-ı cedîd hareketinin başarısızlığında, bâzı gayr-i müsâit tesâdüflerin ve idâresizliklerin yanı-sıra, bir taraftan „ikmâl-i nizâmât ve ierâ-i islâhâttan geri durmayan ve müşkülâttan ürküp, yeis ve fütûr getirmeyen", fakat diğer taraftan da, bu işi mal ve servet toplamağa vesîle sayıp, kendilerini ve mensûplarını zengin ederek, bir çok israfa ve ihtişâma düşen ve Cevdet Paşa'nın „atabegân-ı saltanat" dediği nizâm-ı cedîd hey'etinin yaşayışlarındaki değişikliğin büyük hissesi olmuş idi. Halkın alışmadığı nizâm-ı cedîdin icrâsında fedâkârâne hareket etmek ve zâtî menfaatleri terkederek, diğerlerine iyi misâl ve örnek olmak icâp ederken, bu gibi devlet ricâli, gûyâ nizâm-ı cedîd işi halktan bir çok para toplayıp da, kendilerinin bol-bol sarf ile sefâhat etmeleri için bir vâsıta imişçesine bir hayat sürüyorlardı. Zâten pâdişah musikî ve eğlenceye mâil, Boğaziçi ve Kâğıthâne mesîreleri, mehtap geceleri hânende ve sâzendeler ile dolu idi. Bu sûretle sefâhat ve ihtişâmın çoğalması her kesin masrafını artırıyor, mağşûş sikke ve muhdes rüsûm dolayısı ile de, erzak ve eşyâ fiatları yükseliyor, umûmî bir sıkıntı yaratıyordu. Taşralarda ise, vergilerin tahsil şekillerindeki sû-i istimâller bâzı taaddîlere yol açmakta, şikâyetler gittikçe genişlemekte ve yayılmakta idi. İstanbul'da Avrupa'yı taklîden alafranga âdet ve usûller başlayıp, nizâm-ı cedîdcilerin hareketlerini bu vâdîde, lüzûmlu-lüzûmsuz, Avrupa usûlüne uydurmakta mâkul haddi tecâvüz ettikleri görürülünce, ifratlarından bütün halk ürktü ve onları tekfîre kadar gidenlerin ve „ifrat tefriti dâvet eder" hukmünce, bütün-bütün tefrit yolunu tutan mutaassıpların nefreti alenî bir hâl aldı. İşte bütün bu sebepler halkı, ocakları, ulemâyı ve bir kısım devlet adamlarını nizâm-ı cedîde düşman etmiş bulunuyordu. Bu kadar kuvvetli bir düşmanlık karşısında islâhât fikrinin yaşamasına ve nizâm-ı cedîd hareketlerinin ayakta durmasına imkân yok idi. Yenilik düşmanları gerici unsurlar, nizâm-ı cedîdi boğmak için, küçük bir vesîle bekliyorlardı ki, bunu da bulmakta gecikmediler.

Nizâm-ı cedîd ordusu evvelâ İstanbul'da, sonra Anadolu'da da kurulmuş, ilk defa olarak da Mısır seferi esnâsında, Akkâ kalesi önünde, Napoléon ordularına karşı başarılar kazanmış idi Mısır seferinden sonra, Rumeli'de dağlı eşki-

yâsı hareketlerinin genişlemesi, harp isyânlarının vahîm bir hâl alması, fransızların Ragusa'ya yerleşmeleri, Rusya ile harp ihtimâllerinin belirmesi hukûmetin dikkat nazarını çekmiş, bütün bu tehlike ve ihtimâlleri önleyecek bir tedbir olmak üzere, nizâm-ı cedîd askeri ve teşkilâtının Rumeli'ye de geçirilmesi ve orada da kurulması düşüncesi kabûl edilmiş idi. Nizâm-ı cedîdin kurulmasında büyük hizmeti geçmiş olan Karaman vâlisi Kadı Abdurrahman Paşa yanındaki nizâmı cedîd askeri, Anadolu'dan, İstanbul yolu ile, Rumeli'ye geçirildi. Oradaki âyânların bundan kuşkulanması ihtimâline karşı, bu askerin sırp isyanlarını bastırmak vazifesi ile hareket ettikleri ilân edildi. Pâdişahın ve nizâm-ı cedîd tarafdarlarının bu isâbetli tedbiri, bir az daha cür'et bulan muhâlif gürûhun, sadrâzam İsmail Paşa ve bir takım devlet küskünü ulemâ ve ricâl ile ittifak ederek, bir taraftan İstanbul'daki yeniçerileri, diğer taraftan Rumeli âyânlarını tahrik etmelerine sebep oldu. Ancak hâdiselerin gelişmesinde Selim III.'in tabiat ve karakterinin de bir rol oynadığını kabûl etmek icâp eder; zîra yaradılış itibârı ile. gâyet halîm dürüst, mürüvvetli, rahîm ve şefkati sonsuz, deryâ-dil olan pâdişahın fikirlerinde sebat yok idi. Yakınları ne derse yapar, bâzan onların mütenâkız ricâlarına müsâade ederdi. Muhâkemesinde tereddüt, mizac ve tavırlarında televvün ile şöhret bulmuş idi; kezâ kimseyi incitmek istememiş, azli lâzım gelenleri kolayca azledemediği için, kimsede cezâ ve mes'ûliyet korkusu kalmamış idi. Yeniçeriler, nizâm-ı cedîd askerini alenen tahkîr ve tekfire cür'et eylemeleri karşısında bile, pâdişahtan hiç bir şiddetli mukabele görmediler ve gittikçe cür'etlerini arttırdılar. Diğer taraftan şehzâde Sultan Mustafa da gâyet harîs idi Kendisinin ve tarafdarlarının bir fitne ihdâsına çalıştıkları, Tayyar Paşa'nın isyânına sebep oldukları sâbit olmuş iken, pâdişah, hiç bir aksül'amel göstermemiş, sükûtu ihtiyâr etmiş idi. İşte bu hâl ve şartlar içinde, İsmail Paşa'nın Rumeli âyânına: — „gözünüzü açın, Kadı Abdurrahman Paşa hepinizi kılıçtan geçirmeğe geliyor" — diye haberler göndermesi, nizâm-ı cedîd düşmanlığını açık ve kesin bir hâle getirdi. Bunun meş'ûm neticeleri de derhâl görülmeğe başladı. Tekirdağı'nda nizâm-ı cedîdin kurulacağını bildiren fermân mahallinde okunduğu zaman, yeniçeriler bunu okuyan hâkimi öldürmüşler Çorlu ve Silivri ahâlisi Edirne'ye harekete geçen Kadı Abdurrahman Paşa ordusuna mukavemete kalkışmışlardı. Bir iç harp tehlikesi baş-göstermiş idi. Düşman ordularının hudut boylarında yıldığı, ingilizlerin boğazlardan donanmalarını geçirerek, İstanbul'u yakmakla tehdit ettikleri bir sırada, böyle bir iç mücâdele ve karışıklık doğru görülemezdi. Selim III. Kadı Abdurrahman Paşa ordusuna geri dönmesini emretti (1806). Bu hâdise nizâm-ı cedîd düşmanlarının iyice şımarmasına ve neticede, çok geçmeden, isyân hareketinin İstanbul'a da sirâyet ederek, Boğaz yamaklarının ayaklanmasına sebep oldu.

Bu Edirne vak'asından sonra Atâullah Efendi'nin şeyhulislâmlığa, sadrazâmın ordu ile hareketini müteâkip, Köse Musa Paşa'nın kaymakamlığa tâyinleri de nizâm-ı cedîd hareketi için çok vahîm neticeler doğurdu; çünkü ikisi de. kendilerini pâdişaha yenilik tarafdarı gösterdikleri hâlde, hakîkatte gerici ve nizâm-ı cedîd düşmanları ile müttefik idiler. Ordunun İstanbul'da bulunmayışını fırsat bilen bu iki şahıs, yeniçeriler ve ulemâ ile anlaşarak, nizâm-ı cedîdi ortadan kaldırmağa karar verdiler Onların bu düşünce ve kararlarından habersiz ve gâfil olan pâdişah nizâm-ı cedîd askerlerinin çoğalmasına çalışmakta ve Karadeniz boğazındaki Kılâ'-ı seb'a yamaklarını da yavaş-yavaş nizâm-ı cedîd neferleri ile ihtilât ettirmeğe ve bu teşkilâta almağa gayret göstermekte iken, Musa Paşa, yamakların yanına gönderdiği gizli ve husûsî bir me'mûr ile, oulara —„nizâm-ı cedîd elbisesi giyerseniz dinden çıkarsınız, giymezseniz tardedileceksiniz. Belki nizâm-ı cedîd sizi öldürecek" — yolunda haberler gönderdi ve onların ayaklanmalarına sebep oldu ki, bu maksat ile, yâni onlara nizâm-ı cedîd elbisesi giydirmek için gönderilmiş olan ingiliz Mahmud Efendi diye mârûf, o sırada Boğaz istihkâm işlerine me'mûr Râif Mahmud Efendi'yi katlettiler ve ertesi günü de (17 rebiülevvel 1222 = 26 mayıs 1807) Büyük-Dere çayırında toplanarak, Bâbıâlî isteklerini yerine getirmedikçe, dağılmamağa yemin ettiler ve Kabakçı Mustafa adında birisini kendilerine reis seçtiler. Kabakçı Mustafa, âsîlerin programını, İstanbul'un her tarafına „ey ahâli, maksadımız nizâm-ı cedîd belâsını kaldırmaktır; başka niyetimiz yoktur. Müslûman olanlar, kendilerini ocaklı bilenler bizimle berâber olsunlar" şeklinde ilân ettirmiş, bütün nizâm-ı cedîd düşmanlarını etrafına toplamış idi.

Veliahd şehzâde Mustafa ve şeyhulislâm Atâullah Efendi âsîlere akıl hocaları yolladıkları esnâda, kaymakam Köse Musa Paşa da pâdişaha bu isyân hareketini ehemmiyetsiz ve sönmeğe mahkûm gibi gösteriyor, diğer taraftan ise, nizâm-ı cedîd askerlerinin kışlalarından çıkmamalarını emrediyor ve âsîlere karşı harekete hazırlanan topçu ocağına da: — „karşı gelmesinler; bu iş cümle ittifâkı iledir" — diye ha-

ber gönderiyordu. Kabakçı Mustafa âsîleri Et-Meydanı'nda toplandığı vakit, yeniçeri ihtiyarları ve başta şeyhulislâm olmak üzere, ulemânın ileri gelenleri ile görüştüler ve anlaştılar. Bu sûretle isyân programı bu gürûhun umûmî tasvibini kazanmış, nizâm-ı cedîd hareket ve zihniyeti de ortadan kaldırılmağa mahkûm edilmiş oluyordu. Pâdişah, vaziyetten haberdar olunca, derin bir acı ve ıztırap duydu. Devletin idâresini ellerine bırakmış olduğu kimseler tarafından ihânete uğramış ve çâresizlik içinde yapa-yalnız denecek bir durumda kalmış gibi idi. Asîlere karşı koymak için hiç kimseye güvenemezdi. Tab'an korkak olmadığı hâlde, çâr u nâçâr, derin bir tevekküle kendini kaptırdı ve âsîlerin isteğini kabûl ederek, nizâm-ı cedîdin kaldırıldığına dâir Bâbıâlî'ye „ulemâ duâcılarım benim emîn ve bulûşkârlarımdır. Şeyhulislâm ile sadreyn efendiler nizâm-ı cedîdin merfû olduğunu ifâde ve cümhûrun cemî-i mültemeslerine müsâade olunacağını derûhde ederek, cemiyete sa'y ve gayret eylesünler" şeklinde bir hatt-ı hümâyûn gönderdi. Bunu şeyhulislâma bildirince, âsîler bu defa da, Musa Paşa'nın gizlice Kabakçı'ya göndermiş olduğu listede isimleri bulunan kimselerin kendilerine teslimini istediler ve: — „bunda mastûr olan on bir kimse mülkü harâp etti; bunları hayyen veya meyyiten pâdişahımızdan talep ederiz" — dediler. Âsîlerin idâmlarını istedikleri on bir kişi şunlar idi: ricâlden ve devlet ve saltanat müşteşarı vaziyetinde bulunan İbrahim kethüdâ adı ile mârûf İbrahim Nesîm Efendi, bahriye nâzırı Hacı İbrahim Efendi, rikâb-ı hümâyûn kethüdâsı Memiş Efendi, reisülküttâb vekili Safî Ahmed Efendi, irâd-ı cedîd defterdârı Ahmed Bey, darphâne emîni Ebu Bekir Efendi, vâlide kethüdâsı Yusuf Ağa, enderûn-i hümâyûn ricâlinden sır-kâtibi Ahmed Efendi, mâbeyinci Ahmed Bey, bostancı-başı Şâkir Bey ve müderrislerden kapan-nâibi Lutfullah Efendi.

Hâin şeyhulislâm, pâdişaha bu isimleri derecettiği bir arîza göndererek, Et-Meydanı'nda toplanan yeniçerilerin nizâm-ı cedîd askerinin kaldırılmasına memnûniyet izhâr ettiklerini, fakat adları yazılı bu kimselerin cezâlarının tertip olunmasını beklediklerini bildirmiş, Selim III. de, fesâd ve fitne eshâbının canlarına kıyamadığı hâlde, hattâ başka bir vesîle ile „bu işlere sebep benim hilmimdir" diye itirafta bulunmuş iken, şimdi canı gibi sevdiği kimselerin idâmına çâresiz müsâade etmiş idi. O, sarayın tarihini iyi biliyordu; âsîlerin istediklerini yapmazsa, zorla saraya girip, isteklerini daha da arttıracaklarına kanî idi. Hâlbuki içlerinde nizâm-ı cedîd korkusu hâlâ yaşayan âsîlere karşı bir mıkdar nizâm-ı cedîd askeri Sultan-Ahmed câmii civârına celbedilip de, Cevdet Paşa'nın ifâdesi ile, „At-Meydanı'nda cüz'î bir süngü parıltısı gösterilmiş olsaydı, yeniçerilerin şakavetkedesi olan Et-Meydanı'ndaki eşkiyâ kendi-kendilerine perîşan olacaklardı" (Cevdet, VIII, 167); fakat mücessem hiyânet timsâli olan kaymakam ve şeyhulislâm, böyle bir tedbîre mahal bırakmamak için, evvelâ pâdişahı iğfâl ile, nizâm-ı cedîd askerini ilgâ ettirmişlerdi. Enderûn-i humâyûn ağaları tarafından vâkî hayırhâhâne ihtarlara karşı da, pâdişah: — „benim için kan dökülmesin, benim yüzümden ümmet-i Muhammed'e zarar gelmesin" — diye çok basîretsiz ve mütevekkilâne mukabelede bulunmuş idi. Âsîler bu zevâtı birer sûretle ele geçirdiler ve türlü hakaret ve işkenceler ile öldürdüler; fakat mesele bununla bitmiş olmuyor, azgın kaba kuvvet, cehâlet ve irticâ yeni bir kurban ve mağdûr istiyordu ki, çok geçmeden, bu emellerine de nâil oldular ve nizâm-ı cedîd hareketinin başı olan mazlûm pâdişahı da evvelâ tâc ve tahtından, sonra da hayatın mahrûm ettiler. Böylece, Selim III., aşırı derecedeki rahmi, şefkati ve sâfiyeti yüzünden, hem kendi saltanat ve hayatından olmuş, hem de millet ve memleketin garp medeniyetine ve ileri bir nizâma kavuşmak husûsundaki ihtiyac ve meselelerinin hallini uzun bir müddet geciktirmiş oldu (bk. madd. SELİM III., MUSTAFA IV., MAHMUD II.).

Bibliyografya: Şerîf Mehmed, Tatarcık Abdullah Molla, *Sultan Selim hân-ı sâlis devrinde nizâm-ı devlet hakkında mütâleât* (*TOEM*, sene 7, 8, sayı 37, 38, 41, 43, s. 74, 257, 321); lâyihaların hulâsaları, Millet kütüp., Tarih yazmaları, nr. 71 ve Enver Ziya Karal, *Nizâm-ı cedîde dâir lâyihalar* (*Tarih vesikaları*, 1942, 1943, sayı 6, 8, 11 12); ayn. mll., *Selim III. devrinde Osmanlı bahriyesi hakkında vesikalar* (*Tarih vesikaları*, sayı 1); ayn mll., *Tanzimattan evvel garplılaşma hareketleri* (*Tanzimat*, İstanbul, 1940); Halîl Nûrî, *Vak'a-i Selîmiye* (Veliyüddin Efendi kütüp., Cevdet Paşa kitapları, nr. 72/3369); Tüfenkçi-başı Ârif Efendi, *Risâle* (Veliyüddin Efendi kütüp., Cevdet Paşa kitapları, nr. 83/3374); Âsım, *Tarih*, I ve II, tür. yer.; Cevdet Paşa, *Tarih*, V, VII, VIII, bk. fihrist; Driault, *Selim-i sâlis ve Napoleon* (trk. trc., Köprülü-zâde Fuad), İstanbul, 1329; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Selim III. 'in veliahd iken Fransa kralı Louis XVI. ile muhâbereleri* (*Belleten*, Ankara, 1938, II, 191—216); Enver Ziya Karal, *Osmanlı tarihi* (Ankara, 1947), V; ayn. mll., *Selim III. 'in hatt-ı hümâyûnları, nizâm-ı cedîd* (Ankara, 1946), bk. fihrist; Zinkeisen,

GOR, VII, 323, 342, 458 v.d., 464, 471, 552; Iorga, *GOR*, V, 117 v. d.; Carl von Sax, *Geschichte des Machtverfalls der Türkei* (Wien, 1908), s. 133 v. dd.

(M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

NİZÂMİ. NİẒÂMİ (1150?—1214?), CEMÂL AL-DİN ABÛ MUḤAMMED İLYÂS B. YÛSUF B. ZAKİ B. MU'AYYAD NİẒÂMİ, Azerbaycan ve İran'ın, belki de dünyanın büyük şâirlerinden biridir. Kendi adı ile babasının adı türlü kaynaklarda türlü şekillerde kaydedilmiştir: Niẓâm al-Dîn Abû Muḥammed b. Abî Yûsuf (Davlatşâh), Yûsuf b. Mu'ayyad (*Taẕkira-i mayḫâna*) veya Abû Muḥammed Niẓâm al-Dîn Aḥmed İlyâs b. Abî Yûsuf b. Mu'ayyad al-Muṭarrizî (*Macma' al-fuṣaḥâ'*) v. b. Yukarıda verilen şekil onun *Leylî u Macnûn* (nşr. Vaḥîd Dastgirdî, 2. tab., Tahran, 1333 ş., s. 44, 2—5 ve 48, 13 v. d.)'unda bulunan kendi ifâdesine ve Kâtib Çelebî'nin *Kaşf al-ẓunûn* (İstanbul, 1941, I, 724)'undaki kayıtlara dayanmaktadır. Yine *Leylî u Macnûn*'da bulunan bir başka beyitten (s. 35, 13) asıl adının Vays veya Uvays olduğu istintac edilmek istenmiş ise de, bu doğru değildir; bu beyitte şâir, Peygambere sevgisi bakımından, kendisini Uvays-i Karanî'ye benzetmektedir.

Niẓâmî, Gancavî nisbesinin gösterdiği gibi, Gence şehrindendir. Fakat ilk defa olarak Aḥmed Amîn Râzî, 1002 (1593/1594)'de yazdığı *Haft iḳlîm* (nşr. Cevâd Fâżil, Tahran, [1961], II, 493)'inde, onu Kum şehrinden göstermiştir. Ondan sonra Taḳî al-Dîn Avḥadî 1016 (1607/1608)'da tamamladığı *Ḫulâṣat al-aş'âr*'ında, Luṭf-'Alî Beg Âẕar, *Âtaşkada* (Tahran, 1337 ş., s. 243)'sinde ve 'Alî İbrâhîm Han, *Ṣuḥuf-i İbrâhîm* (Berlin nüshası, var. 345a)'inde onu aynı yerden göstermiştir. Hattâ bâzıları Kum'un Tafraş kasabasının Tâ köyünde doğduğunu, sonra babası ile birlikte Gence'ye geldiğini söylerler. Bütün bunlar Niẓâmî'nin *İḳbâl-nâma*'sinin yeni nüshalarında görülen ve sonradan eklenmiş olduğu hemen anlaşılan iki beyitinden ileri gelmektedir (bk. *İḳbâl-nâma*, nşr. Vaḥîd Dast-girdî, Tahran, 1317 ş., s. 29, 7 ve not). Esâsen Niẓâmî zamanında burada bahis mevzuu olan Tafraş'ın adı Ṭabraş idi (bk. Râvandî, *Râḥat al-ṣudûr*, nşr. M. İḳbâl, *GMS, NS*, I, 30, 395). İsmin bu yeni şekli bile beyitin sonradan eklendiğini göstermeğe kâfîdir. Faḫr al-Zamân Ḳazvînî, *Taẕkira-i mayḫâna* (yazılışı 1028 h., nşr. A. Gulçîn-i Ma'ânî, Tahran, 1340 ş., s. 11 v. d.)'sinde, aynı ilâve beyitin değişik bir nüshasına dayanarak, onun Kum şehrinin Fârâhân kasabasından olduğunu, babasının Büveyhîler devleti sırasında, 400 (h.) yılında, Errân'ın merkezi olan Gence'ye geldiğini ve türklerden bir kız ile evlenerek, Niẓâmî'nin burada doğduğunu söyler ki, bu rivâyet de, görüldüğü üzere, tamâmiyle mesnetsizdir. Şâiri, ne olursa-olsun, İran asıllı göstermek isteyen hâzı edebiyat tarihçileri tarafından üzerinde ısrarla durulan Kum şehrinde doğması veya aslen Kum'lu olması keyfiyeti hiç bir esâsa dayanmamaktadır. Daha garibi de bâtınî-ismâilî fikir cereyanlarının düşmanı olan Niẓâmî'nin (aş. bk.), kendi devrinde böyle cereyanların merkezi olan Fârâhân, Tafraş ve Kum şehirlerine (bk. Râvandî, *göst. yer.*) nisbet edilmeğe çalışılmasıdır ki, bu keyfiyet de hakkındaki bu rivâyetin kasden uydurulmuş olduğunu göstermeğe kâfî bir delîl teşkil eder.

Niẓâmî'nin doğum yılı olarak kaynaklarda türlü kayıtlara tesâdüf olunur. Aş.-yk. 607 (1211)'den az sonra yazdığı mâlûm olan *İḳbâl-nâma*'sinde bulunan bir beyit şâiri o zaman 60 yaşında göstermektedir (*ayn. nşr.*, s. 290, 2. Bu beytin yazma nüshalarda türlü şekillerde kaydedilmiş olduğunu ilâve etmek gerekir); şu hâlde Niẓâmî 547 (1152) civarında doğmuş olmalıdır. Diğer taraftan Niẓâmî 572 (1176/1177)'de tamamlandığı kabûl edilebilecek olan (aş. bk.) *Maḫzan al-asrâr*'ında, genç olduğu için, tenkide mâruz kaldığını kaydetmektedir (bk. nşr. Vaḥîd Dastgirdî, 3. tab., Tahran, 1334 ş., s. 148, 11 v.d.). Buna bakarak, bu sıralarda 25 yaşlarında olduğu farzedilse, doğum tarihi olarak 547 (1152) yılı bulunacaktır. Ne olursa-olsun, doğum tarihinin, bugün umûmiyetle kabûl edilen 535 (1140) tarihinden bir az daha sonra, 545 (1150) yıllarında olması çok muhtemeldir.

Bir takım kaynaklarda Niẓâmî'nin adı Niẓâmî-i Muṭarrizî şeklinde kaydedilir ve kendisinin Ḳıvâmî-i Muṭarrizî'nin kardeşi olduğu ileri sürülür; başka bir takım kaynaklarda ise, bu son şahıs onun amcası olarak gösterilir ve ekmekçi olduğu söylenir (bk. msl. Rızâ-Kulı Han Hidâyat, *Macma' al-faṣaḥâ'*, I, 478; çok san'atlı bir kasîdesi ile bunun bir tercümesi için bk. E. G. Browne, *A Literary History of Persia*, II, 47 v.d.). Şiirlerinde bütün âilesinden bahseden Niẓâmî, böyle şâir bir kardeşi olsa idi, her hâlde, onu da zikredecek bir vesîleyi kolayca bulurdu. Bundan dolayı bu husûstaki rivâyetler tamâmiyle mesnetsiz görünmektedir. Yine kendi eserlerinde hiç bir şekilde te'yit edilmeyen „seyyid" olduğu hakkındaki rivâyet de böyledir.

Babası Yûsuf'un ictimâî mevkii ve, varsa, resmî vazifesinin ne olduğu bilinmemektedir. Annesini ise, *Leylî u Macnûn*'un bir beyitinde (nşr. Vaḥîd Dastgirdî, s. 49, 8) *ra'îsa-i Kurd* şeklinde zikrediyor ki, buradaki *ra'îsa* kelime-

sini bâzı müellifler annesinin adı şeklinde anlamak istemişlerdir. Yine *Leylî u Macnūn*'un bir beyitinden (*ayn. nşr.*, s. 50, 1 v.d.) 'Omar adlı bir dayısı olduğu anlaşılmaktadır. Bunların üçü de, yâni babası, annesi ve dayısı bu eserin yazılış tarihi olan 584 (1188) yılında ölmüş bulunuyorlardı.

Nizâmî, daha muahhar devirlerde de kuvvetle sünnî olan Gence [b. bk.] muhitinde (krş. Kazvînî, *Âsār al-bilād*, Kahire, 1357, s. 241) son derecede iyi bir tahsil görmüştür. Hattâ eserleri okununca, Gence gibi küçük ve her zaman hıristiyan gürcülerin taarruzuna mâruz bulunan bir hudut şehrinde, kendisinin bilhassa nücûm ilmi ile felsefe sâhasında o derece geniş ve csâslı bilgileri nasıl elde ettiğine hayret etmemek kabil değildir. Çağdaşı ve dostu Hâkânî Şirvânî [b. bk.] misâli olmasa, onun ilk gençlik çağını her hâlde hiç olmazsa Bagdad gibi mühim bir kültür merkezinde geçirdiğini kabûl etmek lâzım gelirdi. Fakat elde mevcut eserlerinde bu husûsu te'yit edecek hiç bir kayıt yoktur; bil'akis Gence'nin kendi eteklerini bağladığını, şehre bağlı kaldığını, bir az da teessüfle, bir çok defalar tekrar eder. O hâlde tahsilini doğum yeri olan Gence'de yapmış ise, burada VI. (XII.) asırda son derece yüksek bir kültür hayatı mevcut olması gerekir. Nizâmî'nin çok genç yaşta annesini ve babasını kaybettiği tahsili ile dayısı 'Omar'in meşgûl olduğu hakkındaki rivâyetlere de ne dereceye kadar değer vermek mümkün olduğu belli değildir.

Bâzı kaynaklar (msl. bk. Davlatşâh, s. 129) Nizâmî'nin Ahî Farac Zancânî'nin mürîdi olup, uzun zaman onun hizmetinde kaldığını yazarlar. Adı bâzan Farrūh olarak kaydedilmiş bulunan (bk. Ahmed Amîn Râzî, *Haft iklîm*, nşr. Cavâd Fâzil, Tahran [1961], II, 196 v.d.) bu şeyh Zancân'dan çıkmamış göründüğü gibi, onun ölümü 557 (1181/1182)'dedir. O hâlde Gence'den çıkmamış olan Nizâmî'nin onunla görüşerek, onun mürîdi olması, hem zaman, hem de mekân bakımından, imkânsızdır. Fahr al-Zamân Kazvînî (*Tazkira-i mayhāna*, s. 12), Nizâmî'nin 40 yaşında iken, Şeyh Camâi Mavsılî'nin mürîdi olduğunu, 50 yaşında „sülûk" ile meşgûl bulunduğunu söyler ise de, bu husûs da bizzat Nizâmî'nin eserleri ile te'yit edilmemektedir.

Nizâmî'nin ilk tahsil senelerinden sonra, şâirlik mesleğine girip, 572 (1116/1117)'de *Hamsa*'sının ilk eseri olan *Mahzan al-asrār*'ı yazdığı zamana kadar nasıl bir hayat geçirdiği mâlûm değildir. Sonraki eserlerinde çok sıkı bir riyâzat hayatı geçirdiğini ve bir köşede oturup çok sâde yiyecekler ile kanâat ettiğini bildiriyor (*Husrav u Şîrîn*, nşr. Vahîd Dastgirdî, 2. tab., Tahran, 1333 ş., s. 14, beyit 14 v.d.); hattâ binlerce defa halvete çekilip, 40'tan fazla çile çıkardığını (*Şaraf-nāma*, nşr. Vahîd Dastgirdî, Tahran, 1316 ş., s. 44, 8) söylüyor. Ancak bu halvet ve çilelerine ne zaman başladığı mâlûm değildir. Her hâlde *Mahzan al-asrār*'ını yazarken (572=1176/1177) de böyle bir zâhid hayatı geçirmekte olduğu kabûl edilebilir. Eserlerinde zâhidâne bir hayat geçirmekte olduğuna dâir kayıtlar oldukça çok tekerrür eder. Kendisi bu arada zühdden dolayı pâdişahların yakınında bulunmadığını (bk. msl. *Husrav u Şîrîn*, s. 23, 9 v.d.), dünyadan el çekmiş ve bir avuç arpa ununu kendine azık edinmiş bir insan olduğunu (*ayn. esr.*, s. 14, 13—14 v.d.) söyler (krş. bir de *Leylî u Macnūn*, s. 54 ve 55). Bununla berâber yine kendi sözleri arasında onun bir müddet hükümdarların sarayına gittiğini gösterebilecek bir kayıt vardır: *Husrav u Şîrîn*'de Kızıl-Arslanı öğerken (s. 128, 13): — „Bir müddet hizmetten uzak kaldı isem de, hükümdarın işinden fârig olmadım" demektedir.

Nizâmî, bizzat açıkça söylediği üzere (bk. *Mahzan al-asrār*, nşr. Vahîd Dastgirdî, 3. tab., Tahran, 1334 ş., s. 37, 2), kasîdelerini gönderdiği bir çok küçük hükümdarlardan iyi karşılıklar (*vafā-kārî*) görmekte idi. Hattâ bunlardan biri, Derbend hükümdarı, kendisine bir türk câriye göndermiş idi. Nizâmî'nin ondan bahsederken söylediği „çevik yürüyüşlü bu câriye benim Kıpçak güzelim gibi idi, kendisinin benim ufuklarım (*āfāk-i man*) olduğu sanılırdı" (*Husrav u Şîrîn*, s. 430, 3) beyitine dayanılarak, adının Âfâk olduğu ileri sürülmüş ise de, tabi'î doğru değildir. Böylece onun ilk büyük eseri olan *Mahzan al-asrār*'ı yazdığı zamana kadar, küçük eserler yazmakla meşgûl olduğu ve bunları gönderdiği emîr ve küçük hükümdarların verdiği câizeler ile geçindiği tahmin olunabilir. Bundan sonra ise, *Mahzan al-asrār*'ını yazıp, bunu Erzincan'da hüküm süren Mengüçüklerden Malik Fahr al-Dîn Bahrâmşâh (aş.-yk. 563—622=1168—1225)'a götürüp, bizzat takdim etmek istedi; fakat yolların âsâyişsizliği sebebi ile (*Mahzan*, s. 38, 1), eserini ona göndermek mecbûriyetinde kaldı. Bahrâmşâh, adını ebedîleştireceğini kolayca anladığı bu esere mukabil Nizâmî'ye 500 altın dinar, 5 rahvan katır, tam koşumlu 5 at ve kıymetli elbîseler gönderdi (bk. İbn Bîbî, *al-Avāmir al-'alā'iya*, nşr. Necâti Lugal ve Adnan Erzi, Ankara, 1956, s. 71 v.d.; krş. Ahmed Ateş, *TM*, VII—VIII, cüz 2, s. 151 v.d.). O zaman Bahrâmşâh'ın yanında bulunanların bile çok fazla gördükleri bu ihsân, Nizâmî'nin eseri karşılığında elde ettiği ilk mühim servet olmalıdır

Nizâmî üç defa evlenmiştir. İlk zevcesi, yukarıda bahsedilen Derbend melikinin gönderdiği türk câriye olup, gâlibâ yegâne oğlu olan Muḥammed ondan dünyaya gelmiştir (584 = 1188 'de yazdığı *Leylî u Mecnûn* 'da 14 yaşında olduğunu söylediğine göre, bk. s. 45, 10, bu çocuğu 570 yılında doğmuş olmalıdır). Nizâmî çok sevdiği bu zevcesini, genç yaşında, *Ḫusrev u Şîrîn* 'ini yazarken kaybetmiştir. Bundan sonraki iki izdivâcını son eseri olan *İḳbâl-nâma* (s. 60 v. d.) 'de zikreder. Kendisinin esefle söylediğine göre *Leylî u Mecnûn* 'u yazarken, ikinci zevcesini ve *İḳbâl-nâma* 'yi yazarken de (607 = 1210 'dan sonra), aslen bir câriye olan üçüncü zevcesini kaybetmiştir.

Gence 'de oturarak yazdığı kısa şiirleri ve mesnevîlerini, türlü vesîleler ile, civar hükümdarlara gönderen Nizâmî, memdûhlarının bir çokları tarafından dâvet edilmiş ise de, Gence 'den ayrılmamıştır. Yalnız bir defasında, *Ḫusrev u Şîrîn* 'i yazdıktan ve Azerbaycan atabeyi Şams al-Dîn Muḥammed Cihân-Pahlivân 'ın ölümünden (582 = 1186) az sonra (bk. *ayn. esr.*, s. 458 v.d.), Gence 'ye 30 fersahlık mesâfeye gelmiş olan Tuğrul II. b. Arslan (573—590 = 1177—1194; bk. *Ḫusrev u Şîrîn*, s. 449 v. dd., bilhassa s. 450, 8—14) haberci göndererek, kendisini dâvet etmiş ve Nizâmî de, bunu kabûl etmek mecbûriyetinde kalıp, onun yanına gitmiştir. Nizâmî 'nin açıkça anlattığına göre (*Ḫusrev u Şîrîn*, s. 452, 8—14), hükümdar geldiğini haber alınca, zâhidliğine hürmeten, içki meclisini kaldırtmış, çalgıcı ve şarkıcılara izin vererek, bütün gününü Nizâmî 'ye hasretmiştir. Büyük şâir de onun hakkındaki medhiyelerini ve son mesnevîsini kendisine okumuş ve „hil'at" alıp, hemen memleketine dönmüştür. Yine Nizâmî 'nin anlattığına göre (*ayn. esr.*, s. 454. 5 v. d.), konuşma sırasında, Sultan Tuğrul ona Cihân-Pahlivân 'ın kendisine iki köyü verip-vermediğini sormuş, o da bu atabeyin vakitsiz ölümü dolayısı ile (s. 455, 3—4), eline hiç bir şeyin geçmediğini söylemiştir. Bunun üzerine, sultan kendisine Ḥamdûniyân kasabasının verilmesine dâir bir ferman yazdırmış ve bunu Kızıl-Arslan 'a da imzâ ettirmiştir (s. 455, 7—8; krş. Davlatşâh, s. 129).

Bâzı kaynaklar, Nizâmî 'nin, Ḫâḳânî [b. bk.] ile birlikte, hacca gittiğini yolda hangisi daha önce ölürse, diğerinin ona mersiye yazmasına karar verdiklerini yazarlar ki, bu rivâyetin nereden çıktığı belli değildir. Nizâmî 'nin Ḫâḳânî için yazdığı ve yalnız „Ḫâḳânî benim için mersiye söyleyecektir, diyordum; ne yazık ki nihâyet ben Ḫâḳânî 'ye mersiye söyledim" beyiti bugüne kadar gelmiş olan bir mersiyesi vardır; ancak bu iki büyük şâirin görüşmeleri her hâlde Ḫâḳânî Gence 'ye *gittiği* zaman vukua gelmiş olmalıdır (bk. *İA*, V, 918; bir de Ahmed Ateş, *Ḫâḳânî 'nin mektupları dergisi, Belleten*. Ankara, 1961, XXV, 247).

Nizâmî, sâkin ve zâhidâne hayatının oldukça erken zamanlarında, çok yaşlandığı hissine kapılmış görünmektedir. İlk ifâdelerini 584 (1188) 'te, aşağı yukarı 40 yaşlarında yazdığı *Leylî u Mecnûn* (bk. msl. s. 26, 6, 52, 6 v. d.) 'unda bulan bu duygu gittikçe daha fazla kuvvetlenmiştir. 597 (1200/1201) 'de, yâni 50—53 yaşlarında yazdığı *Şeref-nâma* 'de kendini iyice ihtiyarlamış olarak tasvir eder (bk. s. 34, 6 v.d.): „yaşlı eski bülbülün kırmızı gül gibi olan yanağı sararmış, boyu iki büklüm olmuş, ayakları hareket edemez hâle gelmiş idi". Bu arada, gençlik gittikten sonra, hayatın tadı kalmadığını söyler (s. 33, 2). Hattâ bir aralık kendini bu duyguya o kadar kaptırır ki, toprağından otların fışkırdığını görecek olan genç bir „farsça konuşan keklikten" kendini hatırlamasını ister (*ayn. esr.*, s. 37, 5 v. d.). Takriben 60 yaşında yazdığı *İḳbâl-nâma* 'sinde ise, yine aynı duyguları anlattıktan (s. 11, 6, 289, 5 v.d.) başka, ihtiyarlık sebebi ile, bu eserini tamamlayamayacağından korkar (*ayn. esr.*, s. 165 v.d.). Yine aynı eserin sonunda bulunan (s. 278 v.dd.) ve Nizâmî 'ye âit olup-olmadığı hususunda hâlâ münâkaşa edilen bir parça da belki aynı rûh hâleti içinde izah edilmelidir. Şâir bir çok büyük hakîmlerin ölümünü anlattıktan sonra, „Nizâmî, bu destan tamam olunca, gitmek azmi ile, hemen adım attı... Yol azmi ile tokmağı davula vurduğu zaman, 63 yaşından altı ay fazla idi... Bu konuşma sırasında iken, onu uyku bastırdı, uyanıklığı hiç olmamış idi derdin" (*ayn. esr.*, s. 280). E. Berthels (bk. *Nizami, tvorçeskiy put poeta*, Moskova, 1956, *AN* yayınlarından, s. 242 v. d.), üslûp bakımından Nizâmî 'nin kaleminden çıkmış gibi görünen en eski ve en mûteber bütün *Ḫamsa* nüshalarında mevcut olan bu beyitlerin onun oğlu Muḥammed tarafından ilâve edildiği faraziyesini ileri sürmüştür. Fakat Nizâmî 'nin yukarıda izah edilen rûhî durumu göz önünde bulundurulursa, bu parçanın ölümünden az bir zaman önce, bizzat kendisi tarafından yazılıp, esere eklendiği kabûl edilebilir.

Böylece kendini, gittikçe daha kuvvetli bir ihtiyarlık duygusuna teslîm eden Nizâmî 'nin ölüm tarihi için 576 (1180/1181) 'dan 602 (1205/1206) 'ye kadar pek muhtelif yıllar gösterilmektedir. Her hâlde en güvenilir gibi görünen kaynaklarda bulunan 576 (1180/1181) tarihi imkânsızdır; çünkü Nizâmî 'nin üç mesnevîsi bu tarihten sonra yazılmıştır. Son zamanlarda Nizâmî 'nin Azerbaycan 'da yapılan

kazılarda bulunmuş olan mezar kitâbesi (bk. A. A. Alesker-zâde, *Natşisı arḫitekturnıḫ pamyatnikov Azerbaycana epoḫi Nizami. Arḫitektura Azerbaycana epoḫi Nizami*, Moskova—Bâkû, 1947, s. 380; kitâbenin daha açık bir faksimilesi için bk. Berthels, *ayn. esr.*, s. 243; krş. Nazif Hoca, *Şarkiyat mecmuası*, İstanbul, 1959, III, 175) bütün tereddütleri bertaraf edecek gibi görünmüştür. Fakat küfî yazısı ile yazılmış olup, Nizâmî'nin tam adını, elde bulunan hiç bir kayda ve bizzat Nizâmî'nin sözlerine uymayan bir şekilde, Nizâm al-Dîn Abû Muḥammed b. İlyâs b. Yûsuf b. Zakî olarak kaydeden ve 4 ramazan 605 (13 mart 1209) tarihini gösteren bu kitâbe, maalesef, yeni tereddütlere sebep olmaktadır; çünkü 1. bizzat Nizâmî'nin eserinde bulunan İlyâs adı baba adı olmuştur. 2. böyle bir metinde bulunmaması gereken dil yanlışları vardır. 3. bu kitâbenin yazısı, müsâsırı olan mevsûk hiç bir kitâbeye uymamaktadır. Bunlardan başka kitâbenin sahte olduğunu gösteren bir delîl daha vardır ki, o da şudur: Nizâmî'nin mezar kitâbesi ile aynı zamanda büyük şâir Ḫâḳânî'nin mezar kitâbesi de bulunmuştur (bk. A. A. Alesker-zâde, *ayn. mak.*, s. 379; fotoğrafları için bk. s. 391). 595 tarihini, yâni Nizâmî'nin bu sözde-mezar kitâbesinden 10 yıl evvelki tarihi ihtivâ eden bu taş aynı yazı ile yazılmıştır. Ḫâḳânî'nin Tebriz'de öldüğü mâlûm olduğuna göre, bu taşın şimâlî Azerbaycan'da bulunması ve Nizâmî'nin taşındaki aynı hatâlı yazı ile yazılmış olması, ancak her ikisinin de sahte olması ile izah edilebilir.

Böylece sözde-mezar kitâbesi ile onun gösterdiği tarih bertaraf edilince, yine Nizâmî'nin eserlerine baş-vurmak gerekiyor. *Ḫamsa*'nin son eseri olan *İḳbâl-nâma* Musul atabeylerinden 'İzz al-Dîn Mas'ûd b. Arslanşâh'a (607—615= 1211—1218) ithâf edilmiş olduğundan (bk. s. 29, 12 v.d., 292, 10; krş. İbrâhîm Şafâ'î, *Yak taẕkira-i muhim, Armaġân*, Tahran, 1314 ş., yıl 16, sayı 2, s. 157 v. dd.), bu sırada çok yaşlı olan Nizâmî'nin bir kaç sene içinde vefat etmiş olması ihtimâli düşünülecek olursa, onun ölüm tarihi olarak, 610 (1213/1214) yılı gösterilebilir.

Nizâmî'nin türbesi Gence şehrinin şark tarafında ve şehrin bir az dışarısında bulunuyordu. Zamanla harâp olan bu türbenin yerinde şimdi yeni Azerbaycan mimârîsinin en güzel eserlerinden biri sayılabilecek olan bir türbe yapılmıştır.

Nizâmî'nin eserleri. Nizâmî'nin pek çok bu kısmı bugüne kadar gelmiş olan bir *Dîvân*'ı ile *Ḫamsa* adı altında toplanmış, türlü mevzûlar hakkında yazdığı ve manzûm birer roman olan mesnevîleri vardır. *Ḫamsa*'yi çok iyi bilen ve takdîr eden Ḥamd Allâh Mustavfî Ḳazvînî henüz bunları *Ḫamsa* adı altında bir bütün olarak tanımamaktadır. Luṭf 'Alî Beg Âzar (bk. *Âtaşkada, göst. yer.*), mesnevîlerinin ölümünde sonra toplanıp, böylece meydana gelen dergiye *Ḫamsa* adı verildiğini kaydeder. Bu vâkıalara istinât edilerek, *Ḫamsa*'nin Nizâmî'ye kadar çıkmadığı iddia edilmiştir. Buna karşılık, aşağıda görüleceği üzere, *Ḫamsa* bugün birbirinden ayrı altı eserden meydana gelmektedir. Eğer bu altı eser sonradan birleştirilip, bir dergi yapılsa idi, buna, pek tabi'î olarak, *Ḫamsa* değil, *Sitta* adı verilmek gerekirdi. İki ayrı eser olarak görülen *Şaraf-nâma* ile *İḳbâl-nâma*'nin bugün bir tek kitap hâlinde nâdir bâzı nüshalarına tesâdüf olunur (bk. D. Ross, E. G. Browne, *Catalogue of two coll.... in India Office Library*, London, 1903, s. 26 v.d.). O hâlde bu eser aslında bir tek *İskandar-nâma* iken sonraları ikiye bölünmüştür. Bu husûs göz önünde bulundurulursa, Nizâmî'nin, mesnevîleri beşe çıkınca, bunları bir bütün hâlinde toplayıp, buna *Ḫamsa* adını verdiğini, fakat hayatının sonlarına doğru 5. mesnevî olan *İskandar-nâma*'yi *Şaraf-nâma* ve *İḳbâl-nâma* adlarındaki iki ayrı mesnevî hâline getirince de, yine bu *Ḫamsa* adının devam ettiğini kabûl etmek daha tabi'î olacaktır. *Ḫamsa* hakkındaki bu münâkaşa henüz sona ermiş değildir. Bunlar ile berâber Nizâmî *Şaraf-nâma*'nin sonunda „felek kendisine fırsat verecek olursa, bu mevzûda yeni bir eser yazıp, sarı topraktan kırmızı güller yetiştirmeği" düşündüğünü, „şâhın ikbâli elinden tutarsa, sözün eserin çabucak ikmâl edileceğini" söyler (*ayn nşr.*, s. 524, 5—9). Bu da *İḳbâl-nâma*'nin ayrı bir eser olarak düşünülüp, kaleme alındığını göstermeğe kâfî bir delîldir. Binâenaleyh onun mesnevîleri aslında 6 kitaptan mürekkep olduğu hâlde, sonraları son iki kitabın bir tek mevzuu işlediği, bundan dolayı bir tek eser olduğu düşünülerek, bu mesnevîler dergisine *Sitta* değil, *Ḫamsa* adı verilmiş olmalıdır.

Ḫamsa son derece beğenilen bir eser olduğu için, sayısız denecek kadar çok nüshalarına tesâdüf edilir. Bu nüshaların mühim bir kısmı birinci sınıf hattâtlar tarafından yazılmış olduğu gibi, pek çoğu da minyatürlüdür. Bunların, gerek metin olarak, gerek minyatür ve yazıları dolayısı ile, san'at tarihi bakımından, en mühimlerinin bir kısmı İstanbul'da Topkapısarayı'nda bulunmaktadır. Hepsi 75 adet olan bu *Ḫamsa* nüshalarının biri (Hazîne kütüp., nr 750) Şâh Muḥammed hattı ile, 779 (1387)'da istinsah edilmiş olup, fevkalâde 12 unvân sahifesinden başka, 26 minyatür ihtivâ eder (bu

ve diğer nüshalar için bk. Fehmi E. Karatay, *Topkapısarayı müzesi kütüphânesi farsça yazmalar kataloğu*, İstanbul, 1961, s. 146—170, *Topkapısarayı müzesi yayınları*, nr. 12). Diğer yazma nüshalar için bk. *bibliyografya*.

Ḫamsa'nin metni, böylece sık-sık istinsah edilmiş olduğu için, tabiî olarak yavaş-yavaş bir takım yanlışlar ile dolmuştur. İran müstensihlerinin bâzan hiç sebepsiz beyitler ekleme âdetleri de metinleri büs-bütün bozmuştur. Bundan dolayı bunların en eski yazmalarına dayanan ilmî tenkitli neşirlerini hazırlamak gerekmektedir. Bu işi ilk önce H. Ritter üzerine aldı ve *Ḫamsa*'deki 4. kitap olan *Haft paykar*'in aşağıda bahsedilen tenkitli neşrini hazırladı; sonra J. Rypka ona iltihâk etti. Çok değerli yazmalara dayanan bu neşir, *Ḫamsa* metinlerinin nasıl ve ne derecede bozulmuş olduğunu göstermesi bakımından da, Niẓâmî'nin eserleri üzerinde araştırmalar için çok mühim bir merhale olmuştur. Bu sâhada çalışanlar, msl. Vaḥîd Dastgirdî (bk. *Ḫusrav u Şîrîn*, s. 461, not 1) ve Berthels (*ayn. esr.*, s. 18 v.d.) bu ilmî işi yalnız ikinci âlime mâl etmişlerdir ki, bu husûsta haksızlık yapmış oldukları meydandadır. *Haft paykar* neşrinden az bir zaman sonra, Vaḥîd Dastgirdî'nin *Ḫamsa* neşri (Tahran, 1314—1317 ş.), bir dereceye kadar bu gâye ile, hazırlanmış ise de, nâşirin ilmî usûlleri bilmemesi çalışmalarının değerini maalesef çok azaltmıştır. Bundan dolayı Bâkû'daki Niẓâmî enstitüsü, E. Berthels'in nezâreti altında, bu eserin tam bir neşrini hazırlamağa karar vermiş, bunun neticesi olarak *Şaraf-nāma*, *İḳbāl-nāma* ve *Maḫzan al-asrār* neşirleri çıkmıştır (aş. bk.). Diğer mesnevîlerin ilmî neşirlerinin de yakında çıkacağı bildirilmektedir. Bu neşirlerde İstanbul'da bulunan ve kısmen H. Ritter tarafından *Haft paykar* mukaddimesinde zikredilmiş olan mühim nüshalardan istifâde edilmemiştir. Bundan dolayı bu neşirler, Niẓâmî'nin eserlerinin metin tenkidi ve tarihi bakımından arzettiği güçlükleri henüz tamâmiyle halletmekten uzak bulunmaktadır; bununla berâber, edebiyat tarihi bakımından emniyetle istifâde edilebilecek metinler verdiği tereddütsüzce söylenebilir. Diğer basmaları için bk. *bibliyografya*.

Niẓâmî'nin *Ḫamsa*'si şu mesnevîlerden meydana gelmiştir:

1. *Maḫzan al-asrār*. *Sarî'* bahrinde, yâni *mufta'ilun mufta'ilun fā'ilun* vezninde yazılmış 2.400 kadar beyitten ibâret ahlâkî bir mesnevîdir ve yukarıda görüldüğü üzere, Erzincan'da hüküm süren Mengücük sülâlesinden Faḫr al-Dîn Bahrâmşâh'a ithâf olunmuştur. Eserin yazılış tarihine dâir beyit (bk. s. 180, not) türlü nüshalarda 501,-552 559 ve 589 (h.) yıllarını gösterecek şekillerde, çok farklı olarak, kaydedilmiştir. Fakat bunların hiç birini kabûl etmek mümkün değildir. İlk tarihler, eserin ithâf edildiği Bahrâmşâh'ın hükümdar olduğu yıldan (aş.—yk. 565 h.) eskidir; 589 (h.) tarihi ise, üçüncü mesnevisi olan *Laylî ve Macnūn*'un yazılış tarihi olan 584 (1188)'ten de sonradır. O hâlde bu tarih, bâzı nüshalarda görüldüğü üzere, 572 olmalıdır (bk. Rieu, *Catal.*, s. 565b). Niẓâmî bu eserini meydana getirirken muhakkak ki, Sanā'î-i Ġaznavî [b. bk.]'nin *Ḥadîḳa*'sını göz önünde bulundurmuştur (bk s. 36, 4 v. d.). Eser türlü ahlâkî mevzûları içine alan (msl. hükümdarların adâletle hareket etmesi, halka iyi muâmele, insanlık fazîleti, dünyanın vefâsızlığı v. b.) 20 *maḳālāt*'a bölünmüştür ve her makaleden sonra o fikirleri daha ziyâde açıklayan küçük bir hikâye getirilmiştir. Eser mevzû icâbı umûmî olarak biraz kuru görünebilir ise de, son derecede parlak bölümleri (msl. ihtiyarlık hakkındaki 5. makale) vardır. *Maḫzan al-asrār* farsça ahlâkî-terbiyevî şiir tarihinde mühim bir mevkî tutar. Bu eserin en iyi yazmalara dayanan ilmî ve tenkitli bir tab'ı, E. Berthels'in nezâreti altında, 'Abd al-Karîm 'Alî-oğlu 'Alî-zâda tarafından hazırlanmış olup, Bâkû'da 1960'ta yayınlanmıştır. Bu eser N. Genç-Osman tarafından bugünkü türkçeye çevrilmiştir (Ankara, 1946, *Şark-islâm klasikleri*, nr. 13).

2. *Ḫusrav u Şîrîn*. Hezec bahrinin *mafā'îlun mafā'îlun fa'ūlun* şeklinde yazılmış 5.700 kadar beyit ihtivâ eden bir mesnevîdir. Eserin muhtelif nüshaları birbirlerinden çok farklı olduğu için, yazılış tarihi ve kime ithâf edildiği, kesin bir şekilde tesbit edilememektedir. Eski nüshalara bakılacak olursa, eser Sultan Tuğrul b. Arslan (573—590 = 1177—1194)'a ithaf edilmiştir (bk. *ayn. nşr.*, s. 15 v. d.). Bu hükümdar hakkındaki medhiyede, ondan atabey Muḥammed Pahlivân'a eserine ilgi göstermesi ve münâsip bir câize vermesi husûsunda emri istenilmektedir (s. 16, 11 v.d.). Daha sonra da aynı atabey için bir medhiye gelir (s. 18 v.d.). Eserde bir de Muẓaffar al-Dîn Kızıl Arslan için uzun bir medhiye bulunmaktadır (s. 25 v.d.). En sonunda atabey Muḥammed Pahlivân'ın ölümü (582 = 1186) üzerine yazılmış bir parça vardır (s. 458 v.d.). Ayrıca eserde 587 (1191)'de vukua gelen hâdiselerden de bahsedilir. Bâzı nüshalarda, tamamlanma tarihi olarak, 576 (1180/1181) yılını veren bir beyit görülmektedir (bk. Rieu, s. 567b). Fakat yukarıda anılan tarihlere bakılarak, esere 576 (1180/1181)'da başlanıldığı ve 587 (1191)'de tamamlandığı yahut mukaddimelere ilâveler ile, muhtelif zamanlarda muhtelif hükümdarlara ithâf edildiği ka-

bûl olunabilir. *Ḫusrav u Şîrîn*, mevzû bakımından, esâs itibârî ile, Sâsânî hükümdarı Ḫusrav Parvîz'in hayatını anlatır ve bu hükümdara âit *Şâh-nâma*'de bulunan kısma tekabül eder. Şu kadar var ki, burada tarihî vak'alar, destânî bir şekilde değil, daha ziyâde son derecede incelmiş aşk duygularını tahlil ve ifâde edecek bir şekilde, manzûm bir aşk romanı hâline getirilmiştir. Şîrîn'in mîmar Farhâd ile olan mâcerâsı daha sonraları, bilhassa Niẓâmî'nin verdiği şekil ile, müstakil bir mevzû hâlini almıştır; bk. H. W. Duda, *Ferhâd und Schîrîn, die literarische Geschichte eines persischen Sagenstoffes* (Praha, 1933; *Monografie AO*, II). Eserin tahlili ile tercüme ve nazîreleri için bk. Faruk K. Timurtaş, *İran edebiyatında Husrev ü Şîrîn ve Ferhad ü Şîrîn yazan şâirler* (*Şarkiyat mecmuası*, İstanbul, 1961, IV, 73—86); ayn. mll., *Türk edebiyatında Husrev ü Şîrîn ve Ferhad ü Şîrîn* (*Türk dili ve edebiyatı dergisi*, İstanbul, 1959, IX, 65—69) ve buralarda gösterilen diğer eserler. Nizâmî'nin bu eseri S. Sevsevil tarafından bugünkü türkçeye çevrilmiştir (İstanbul, 1955, *Şark-islâm klasikleri*, nr. 29).

3. *Leylî u Macnûn*, hezec bahrinin *mafʿûlu mafâʿilun faʿûlun* şekli ile yazılmış, aş.-yk. 5.100 beyitlik bir mesnevîdir. Niẓâmî, bir gün yeni bir mesnevî yazmağı düşünürken, Şirvânşâh Calâl al-Davla Aḫsitân (bu ismin türlü nüshalarda görülen Aḫtisân, Aḫtişân v.b. şekilleri yanlıştır) b. Manûçihr'den, bizzat kendi eli ile yazılmış olup, kendisinden Laylâ ile Mecnûn [bk. mad. MECNÛN] hikâyesini nazmetmesini isteyen bir mektup almış (bk. *Leylî u Macnûn*, s. 24 v.d.); o zaman yaşının ilerilemiş olmasından ve zayıflığından dolayı, bunu kabûl etmek istememiş, fakat oğlu Muḥammed'in de ricâsı üzerine (bk. *ayn. esr.*, s. 26, 7 v.d.), bu mesnevîyi yazmıştır. Niẓâmî'ye göre, bu hikâyede mevzû çok dar olduğu gibi, parlak hükümdar meclislerinden, eğlence âlemlerinden ve bahçelerden de mahrûm idi. Bununla berâber, esere başlayınca, mevzû çok kolay ilerilemiş, „kendi söylemiş, gönlü cevap vermiş, kendi kazmış, kaynak su vermiş" (s. 29, 8), böylece 4 aydan az bir zamanda, 584 yılı (bu tarihi 530 gösteren nüshaların rivâyetleri tabi'î yanlıştır) recebinin sonunda (24 eylül 1188) eseri tamamlanmıştır (s. 29, 10—14). Mevzû şâiri o kadar cezbetmiştir ki, şâir başka işleri olmasa idi, bunu 14 gecede tamamlayabileceğini söylemektedir (s. 29, 11). Şuna dikkat etmek lâzımdır ki, Niẓâmî bizzat *Leylî u Macnûn*'un 4.000 kûsûr beyit olduğunu söylemektedir; hâlbuki bugün bugün elde bulunan nüshalarda, yukarıda kaydedildiği üzere, 5.100 kadar beyit vardır; bundan anlaşılıyor ki bu esere bir kısmı Niẓâmî'ye âit olması muhtemel olan pek çok ilâveler yapılmıştır (bk. *ayn. nşr.*, s. 213, 218 v.d. 225—231 v.d.'da bulunan ve sonradan eklenmiş gibi görünen beyitler ve çok uzun parçalar ve krş. s. 276 v.d.).

Niẓâmî'nin böylece istemeyerek başladığı bu eseri, onun en muvaffakiyetli mesnevîsi olmuş, son derecede rağbet gördüğü gibi, pek çok şâir tarafından da taklit edilmiştir ki, bunlar arasında Fuzûlî'nin *Leylâ ve Mecnûn*'u gibi şark edebiyatlarının en güzel eserlerinden biri de bulunmaktadır (teferruât için bk. mad. LEYLÂ VE MECNÛN ve orada zikredilen eserler; bir de A. S. Levend, *Arap, fars ve türk edebiyatlarında Leylâ ve Mecnûn hikâyesi*, Ankara, 1959). Burada Niẓâmî, kısa savaş sahnelerini de muvaffakiyetle tasvir etmiş ise de, artık yalnız aşk hislerini, sürükleyici bir hikâye hâlinde, anlatmağa da muvaffak olmuştur (krş. ʿAlî Aşğar Ḥikmat, *Romeo ve Juliyet, taḥḳîḳ-i adabî va muḳâyasa bâ Laylî u Macnûn*, Tahran, ts.). Eserin bugünkü türkçeye tercümesi için bk. Ali Nihad Tarlan, *Leylâ ile Mecnûn* (İstanbul, 1943, *Şark-islâm klasikleri*, nr. 3).

4. *Haft paykar* veya bâzan *Bahrâm-nâma* (veya *Haft gunbad*), *ḫafîf* bahrinin *fâʿilâtun mafâʿilun faʿilan* (veya *faʿlun*) şekli ile yazılmış olup, 5.600 beyit kadar tutmaktadır. Eser Merâga'nın türk hâkimi (bk. mad. MERÂGA, bilhassa VII, 735ᵃ) ʿAlâʾ al-Dîn Körp-Arslan b. Ak-Sungur'un arzûsu üzerine yazılmış ve ona ithâf edilmiştir (bk. nşr. H. Ritter ve J. Rypka, İstanbul, 1934, s. 18, 12 v.d.; bundan dolayı eserin ʿAlâʾ al-Dîn Tökiş'e ithâf edildiğine dâir iddialar doğru değildir). Eser, bizzat Niẓâmî'nin kaydettiği üzere (*ayn. nşr.*, 302, 63—64), 593 yılı ramazanının 14'ünde (31 temmûz 1197) tamamlanmıştır. Eserin mevzuu halk arasında mâcerâları çok sevilen Sâsânî hükümdarı Bahrâm Gûr [b. bk.]'un hayatıdır. Ancak burada da Niẓâmî asıl tarihî ve destânî şahsiyete o kadar ehemmiyet vermemiş, daha ziyâde kendi muhayyilesine geniş çalışma imkânları sağlayan unsurlar birinci plana alınmıştır: Ḫavarnaḳ sarayının tasviri, Bahrâm'ın av mâcerâları ve av sahneleri tasviri, yedi ülkenin yedi pâdişah kızı için, onların âit olduğu seyyârenin rengi ile aynı renkte birer saray yaptırarak, onlar ile evlenmesi (esere verilen *Haft paykar* „yedi güzel" adı buradan gelmektedir), aynı seyyârenin gününde, aynı renkte elbise giyerek, bir pâdişah kızının yanına gitmesi (msl. pazartesi günü, ayın günü, yeşil giyinerek, yeşil saraya, üçüncü iklim pâdişahının kızının yanına gider), pâdişah kızlarının anlattıkları hikâyeler ve en sonunda Bahrâm'ın bir av tâkip ederken, bir mağarada kaybolması. Bu kadar muhtelif ve rengâ-renk unsurları, Niẓâmî, sihirli kalemi ile,

biribirini tâkip eden ve biribirlerinden ayrılmaz hârikalar âlemi hâlinde okuyucuların önüne serer; burada hikâye anlatma san'atı ve muhayyile genişliği derecesine erişilmemiş bir yükseklige varmıştır. Bu eserin ince ve çok isâbetli bir tahlil ve hulâsası için bk. Jan Rypka, *Les sept princesses de Nizami* (*L'âme de l'Iran*, Paris, 1951, s. 101—125). Metnin mükemmel bir tenkitli neşri H. Ritter ile J. Rypka tarafından hazırlanmıştır: *K. Haft paykar, ein romantisches Epos des N. Genğe'i*, İstanbul—Praha, 1934 (*Monographie Archivu Orientálního*, III).

5. *İskandar-nāma* (veya *Sikandar-nāma*) müteḳârib bahrinin *fa'ūlun fa'ūlun fa'ūlun fa'ūl* şeklinde yazılmış olup, hepsi 10.800 beyit kadar tutan bir mesnevîdir; meşhûr İskender 'in hayatını başından sonuna kadar anlatır. Yukarıda bahsedildiği gibi, *İskander-nāma* bugün, biri *Şaraf-nāma*, diğeri *İḳbāl-nāma* olmak üzere, iki ayrı eser hâlinde bulunmaktadır; fakat bâzı nâdir nüshalara bakarak, bunun aslında bir tek mesnevî olduğu, sonraları Niẓāmī tarafından ikiye bölündüğü düşünülebilirse de, müellifi bizzat her ikisini ayrı-ayrı eserler olarak yazdığını söylemektedir (yk. bk.). İlk kısım olan *Şaraf-nāma* (Hind baskılarında: *İskandar-nāma-i barrī*) 7.100 beyit kadar olup, Azerbaycan atabeylerinden Nuṣrat al-Dīn Abū Bakr b. Muḥammed (587—607 = 1191—1210)'e ithâf olunmuştur (bk. *ayn. nşr.*, s. 57, 58, 9, 524 v.d.). Yazılış tarihi, bâzı yeni nüshalarda görülen, fakat eski nüshalarda bulunmayan bir kayda göre, 597 (1200/1201)'dir. Eser, İskender 'in nesebinden başlayıp, karanlıklar ülkesine giderek, oradan tekrar Rûm'a dönmesine kadar, bütün fütûhâtını ihtivâ eder. Burada *Şāh-nāma* 'nin rivâyetleri ile o zaman Niẓāmī 'nin elinde bulunması gereken bilhassa halk arasında yaygın rivâyetleri ihtivâ eden eserlerden istifâde edilmiş görünmektedir.

İkinci kısım olan *İḳbāl-nāma* (Hind baskılarında: *İskandar-nāma-i baḥrī*; bâzan da *Ḫirad-nāma*) 3.700 beyit kadardır. Bunun yazılması, bâzı aksi iddialara rağmen, her hâlde oldukça geç bir zamanda vukua gelmiş olmalıdır. Her ne kadar bizzat şâir (bk. *Şaraf-nāma*, s. 524, 5—9) ikinci kısma derhâl başlayacağını ve bunu yakında bitireceğini söylemekte ise de, istikbâle âit bu tasavvurunu ümit ettiği müddet içinde gerçekleştirememiştir; çünkü eser, metinde açıkça gösterildiği üzere, Musul atabeylerinden 'Izz al-Dīn Mas'ūd II. b. Arslan (607—615 = 1211—1218)'a ithâf edilmiş (bk. s. 29, 30, 1, 280 v.d.) ve oğlunun eli ile ona gönderilmiştir (*ayn. esr.*, s. 285). Burada 'Izz al-Dīn Mas'ūd'dan, tahta çıkmış ve yanında veziri bulunan bir hükümdar sıfatı ile bahsettiğinden (krş s. 282, 3 v.d.), bunun yazılışı her hâlde 607 (1211)'den az sonraki bir tarih olmalıdır. Niẓāmī *İḳbāl-nāma* 'de, İskender 'i daha ziyâde bir feylesûf ve peygamber olarak ele alır. Burada bütün hareketler durdurulmuş ve İskender 'in Sokrat veya Hind hakîmi, feylesûfu ile konuşması yahut Balīnās, Hermes v. b. hakîmler ile ilk yaradılış meselesini münâkaşa etmesi v. b. gibi yüksek meseleler ele alınmıştır. Niẓāmī bu husûsta da şaşılacak derecede geniş ve derin bir bilgi ile çok yüksek bir anlatma kudreti göstermeğe muvaffak olmuştur. *İskandar-nāma* 'nin her iki kısmının tenkitli neşri E. Berthels 'in nezâreti altında yayınlanmıştır: *Şaraf-nāma, Krit. tekst sostavlen A. A. Alizade* (Bâkû, 1947); *İḳbāl-nāma, Krit. tekst sostavlen F. Babaev* (Bâkû, 1947).

Davlatşāh (bk. *Taẕkirat al-şu'arā'*, s. 129) ve ona dayanan bâzı başka kaynaklar, bu mesnevîlerinden önce, Niẓāmī 'nin Irak Selçuklularından Maḥmūd b. Muḥammed b. Malikşāh adına *Vaysa u Rāmīn* adlı bir mesnevî yazmış olduğunu söylerler. En geniş hesaplara göre bile bu sultan Maḥmūd, Niẓāmī 'nin doğduğu zamandan önce hüküm sürmüştür (511—525 = 1117—1131). Eğer Niẓāmī gerçekten böyle bir eser yazmış ise, bunu başka bir hükümdara ithâf etmiş olmalıdır. Fakat Davlatşāh 'ın Faḫr al-Dīn Gurgānī 'nin büyük Selçuklu hükümdarı Sultan Tuğrul 'a ithâf etmiş olduğu *Vīs u Rāmīn* 'ini yanlışlıkla Niẓāmī 'ye isnat ettiğini düşünmek gâlibâ daha doğru olacaktır.

Niẓāmī 'nin *Dīvān* 'ına gelince, hemen bütün kaynaklar (bk. msl. 'Avfī, nşr. E. G. Browne II, 397 ve Davlatşāh, s. 129 ve bunlardan naklen diğerleri), Niẓāmī 'nin büyük mesnevîlerinden başka, kasîde, gazel, kıt'a ve rubâî şeklindeki şiirlerini ihtivâ eden 20.000 beyit kadar tutan bir *Dīvān* 'ı bulunduğunu söylerler. Fakat hemen bunu görmemiş olduklarını da ilâve ederler. E. G. Browne (*LHP*, II, 402), iran edebiyatında aynı mahlası taşıyan başka bir çok şâir bulunduğu için, tezkire müelliflerinin yanlış yapmaları ihtimâlini ileri sürmüştür. Fakat bizzat Niẓāmī *Laylī u Macnūn* 'unun bir beyitinde (*ayn. nşr.*, s. 24, 3) *Dīvān* 'ından açıkça bahseder. Bundan dolayı bu husûstan şüphe etmeğe mahal yoktur. Hattâ *Dīvān* 'ın *Laylī u Macnūn* 'un yazılış tarihi olan 584 (1188) yılından önce, bizzat Niẓāmī tarafından toplandığına muhakkak nazarı ile bakmak lâzımdır. *Dīvān*, tezkirecilerin ifâdelerinden anlaşıldığı üzere, daha X. (XVI.) asırda kaybolmuş bulunuyordu. Bugün bu eserin gâyet cüz'î parçalarını ihtivâ eden bir *Dīvān-i Niẓāmī* 'nin üç nüshası mevcuttur: Bodleian kütüp., nr. 618, 619 (bk. Ethé, *Catal.*, I 496 v.d.), Berlin kütüp., nr

691 (bk. Pertsch, *Verz.*, s. 720). Bunlar ag.-yk. 1.200 kadar beyit ihtivâ eder (krş. M. Th. Houtsma, *Some remarks on the Dîvân of Niẓâmî*, *A Volume of Oriental Studies*, Cambridge, 1922, s. 224—227). Bunlardan başka türlü tezkire ve mecmualarda zikredilen ve *Dîvân* nüshalarında bulunmayan bir çok şiirlere tesâdüf olunur. Böyle mecmuaların en mühimleri Ayasofya kütüp., nr. 4819 (728 h. tarihli) ile Ayasofya kütüp., nr. 2051 (730 h. tarihli) 'dir. Bu şiirler, çoğu zaman münferit hâlde, *Armağân* mecmuasının muhtelif sayılarında neşredildikten sonra, J. Rypka tarafından da, *Çand ġazal-i tâza az Niẓâmî-i Ganca'î* adı altında, Ayasofya kütüp., nr. 2051 'deki 25 gazel neşredilmiştir (bk. *Armağân*, yıl 16, sayı 1, 1935, s. 9—31); sonra Vaḥîd Dastgirdî tarafından, *Ganc̲ina-i Gânc̲avî* (Tahran, 1318 ş., s. 174—259)'do basılmıştır. Bu neşirde Niẓâmî 'ye âit oldukları muhakkak sayılan şiirler Ali Nihad Tarlan tarafından türkçeye çevrilmiştir: *Nizâmî dîvânı*. İstanbul, 1944. Nihâyet bu husûstaki bütün mâlzeme, Ayasofya kütüphânesindeki nüshalarda bulunanlar da dâhil, Sa'îd Nafîsî tarafından toplanıp, neşredilmiştir: *Aḥvâl u âṯâr ḳaṣâ'id u ġazâliyât-i Niẓâmî-i Gancavî* (Tahran, ts. [1961]). Burada toplanmış olan şiirlerin hepsi 2.000 beyite yakındır.

Niẓâmî, hâl tercümesinde türlü vesîleler ile temâs edildiği üzere, inzivâyı severdi, çağdaşı olan şâirler gibi, hükümdarların saraylarına pek gitmemiş idi. Çok iyi bir âile reisi ve baba olan şâir, eserlerinde oğlu Muḥammed 'den derin bir sevgi ile bahseder (bk. msl. *Ḫusrav u Şîrîn*, s. 430; *Leylî u Macnûn*, s. 45 v.d.). Kendisi zühd derecesinde kanaatkâr ve mütevâzî idi. Cemiyet içinde de kimseyi, hattâ kendi sözü ile, bir karıncanın kanadını bile incitmemiş, kimsenin işine karışmamış, kimsenin aleyhinde bulunmamıştır. Kendi aleyhinde bulunanlara karşı mukabelede bulunmaz, halkı incitmektense, incinmenin daha iyi olduğunu kabûl ederdi (bk. *Leylî u Macnûn*, s. 44 v.d.). Aynı zamanda halka faydalı olmağı, onların güçlüklerini halletmeği de esâs olarak kabûl etmiş idi (*ayn. esr.*, s. 56 v.d.). Niẓâmî 'nin ahlâkı, esâs bakımından, dinden gelmektedir. Şu kadar var ki, eserlerinde sık-sık sâkîye hitap ederek, ondan içki ister (bk. msl. *Şaraf-nâma*, s. 98, 133, 207 v.b., her bölümün başında bu hitaplar tekerrür eder ve krş. *Taẕkira-i mayḫâna*, s. 18 v.dd.); içkili eğlence meclislerini de pek parlak bir şekilde tasvir eder. Fakat bunlar Niẓâmî 'de hiç de hakîkat değildir; çünkü onun maksadı Allahın öteki dünyada mü'minlere vaad ettiği içkidir. Bizzat şöyle demektedir: „Tanrıya and olsun ki, bütün ömrümce, dudağımın eteğini şarapla bulaştırmadım. Eğer damağım şarap ile bulaşmış ise, Tanrının helâli bana harâm olsun" (*Şaraf-nâma*, *ayn. nşr.*, s. 38, 5—6).

Azerbaycan 'ın bu büyük ve asîl ruhlu şâiri, aynı zamanda dinî fikirleri bakımından da dikkate değer. Binlerce defa halvete çekilmesi ve 40 'tan fazla çile çıkarması gibi hareketleri ile, belki „vahdet-i vücûd" mânasında değil de, dünyâda kanâat ile ve nefs riyâzeti ile yaşama mânasında bir tasavvuf akîdesine sâhip olduğunu düşündürebilir; fakat onun dinî düşünceleri bu telakkînin de çok ilerisindedir. Selçuklu devletinin kuruluşundan az sonra Ḥasan-i Ṣabbâḥ (b. bk.) 'ın çalışmaları ile, İran 'da çok kuvvetlenen bâtınî-ismâilî cereyânlara ve bunların dayanmak istedikleri felsefî fikirlere (bk. mad. BÂTINİYE) karşı, büyük sûfî ve kelâmcı al-Ġazzâlî (b. bk.) gibi, Niẓâmî de şiddetle cephe almıştır. Bir memdûhunu öğerken, ondan memnûn olmayanların „İsmâilî" olduğunu söyler ki, bu siyak içinde, kelimeyi büyük bir tezyîf mânası ile kullandığı aşikârdır. Ona göre akıl, ilâhî menşe'ine rağmen, çok mahdûttur; onunla bir çok şeyler çözülebilir; fakat o ilâhî irâdenin künhüne eremez (krş. bir de *İḳbâl-nâma*, s. 131 v.d.). *Leylî u Macnûn* (s. 16 v.d.) 'unda, belki bir ez da yersiz olarak, kâinâtın ebediliğini iddîa eden bu fırkaya karşı, onun bil'akis, islâm telakkîsine uygun olarak, yaratılmış olduğunu, derin bir düşünce gücü ve şâirlik hüneri ile isbât etmeğe çalışır. Onun bu düşüncesi kendini yağmur, bulut v.b. gibi basit tabiat hâdiselerini, alel'âde fizik kanûnları ile izah etmekten bile uzaklaştırır ve bunlarda ilâhî kudretin bir tezâhürünü buldurur (bk. msl. *Haft paykar*, s. 198 v. dd., bilhassa msl. 203, 13 v.d.). Bu telakkî, ilk bakışta bugün teferruâtta saçma gibi görünür, fakat „kendiliğinden sebep söylemek yersizdir, insan kendi zannı ile yol yürümemelidir; perde içinde yolu bilmeyen bizler, perdenin dışındaki nakışları okuyoruz... Korkarım ki, bu perde kaldırılınca —kıyâmet kopup, gerçekler açıkça görülünce,— yanlış okuyanlara yanlış iş yaparlar" (*ayn. esr.*, s. 203, 11—14) derken, aklî melekelerin imkânı hususunda en yeni felsefe cereyanlarının varmış olduğu noktaya vardığı meydandadır. Böylece o, bâzan görünüşte bir az hatâlı olmakla berâber, en yüksek düşünce merhalelerine erişmiş ve sünnet ehlinin telakkîlerini bu seviyeden müdâfaa etmiş bir şâir-mütefekkirdir.

Şâir Niẓâmî iran edebiyatında mühim bir merhaleyi temsil eder. Medih tarzının artık zirvesine ulaştığı, destânî hikâyeciliği teşvik edecek âmillerin ortadan kalktığı bir sırada, Niẓâmî, mesnevîleri ile, bütün İran edebiyatına yeni bir yön vermiş ve buna büyük bir hız ka-

zandırmıştır ki, bu da manzûm destânî olmayan hikâyecilik, yâni mesnevî tarzıdır. Kendi eserleri şüphesiz bu mesnevî tarzının en yüksek noktasını teşkil etmektedir. Duygu ve rûh tahlilleri, asıl hikâyeler içinde, onların gerekli bir takım unsurları gibi görünür. Fakat şunu da kabûl etmek lâzımdır ki, Niẓâmî mesnevîlerine koyduğu çok uzun tevhîd, münâcât, naat ve eserin takdim edildiği kimseler için medhiye gibi bölümlere biraz fazla yer vermiştir. İfâdesinin bütün canlılığına, okuyucunun karşısına her an serdiği yeni-yeni levhalara rağmen, okuyucu bunlardan bir an önce kurtulup, asıl hikâyeye geçmek istemektedir. Sonraları bu iki unsur, yâni hikâyeden önceki bölümler ile duygu ifâdeleri, yavaş-yavaş hareketin yerini alınca, mesnevî tarzı Niẓâmî 'nin göstermiş ve bizzat tatbik etmiş olduğu esâslardan çok uzaklaşmış ve gerilemeğe başlamıştır.

Niẓâmî dile hâkimiyeti ile diğer iran şâirlerinin en büyüklerinden bile üstündür. Bu bakımdan ancak Ḫâḳânî kendisi ile mukayese edilebilir. Niẓâmî hemen hiç bir zaman, hiç bir vak'a, hareket veya duyguyu olduğu gibi ifâde etmez. Bunların hepsine, mecâzlar, teşbihler veya başka bir edebî san'at ile, ayrı bir canlılık kazandırır. Bundan dolayı binlerce beyitlik eserlerinde, hemen dâimâ, bütün beyitler ayrı-ayrı güzel ve kuvvetlidir. Şu kadar ki, o yeniden yarattığı mürekkep isim ve sıfatları kullanmağı çok sever. Bu hâl eserlerinin anlaşılmasını son derecede güçleştirmektedir. Bundan dolayı bilhassa Hindistan 'da basılan eserlerinin bir çoklarına oldukça isâbetli ve değerli şerhler ilâve etmek gerekmiştir (bk. *bibliyografya*). Kendisi, yine kendisinin sözleri ile ifâde etmek gerekirse, Gence 'nin dar çevresi içinde kapalı olmakla berâber, dar peteği içinde çeşitli bal yapan bir arı gibidir. Aynı zamanda, mütevâzî rûhu, âile ve çocuk sevgisi ile dolu kalbi, kanâatkâr ve hattâ zâhidâne hayatı ile bizzat örneğini verdiği mükemmel ahlâkı hiç bir zaman gözü önünden uzaklaştırmamıştır. Alel'âdelik, bayağılık onun eserine yaklaşmamıştır. Onda her şey kusursuz, her duygu derin ve mükemmel, her hareket asîl ve yüksektir.

Niẓâmî 'nin iran ve türk edebiyatlarındaki te'sirleri pek büyük olmuştur. Onun te'sirinde kalan şâirlerin yalnız en büyük ve mühimlerinin adları zikredilmek gerekirse, Amîr Ḫusrav-i Dihlavî, Ḫvâcûy-i Kirmânî, Kâtibî, Hâtifî, 'Abd al-Raḥmân Câmî, 'Orfî-i Şîrâzî, çağatay edebiyatının büyük üstâd ve hâmîsi 'Alî Şîr Navâ'î, türk edebiyatının en büyük şâiri Fuzûlî zikredilebilir. Bunlar Niẓâmî 'nin *Ḫamsa* 'sine veya bâzı eserlerine nazîre'ler yazmışlardır Türk divân edebiyatının ikinci derecedeki şâirleri üzerindeki te'siri de, iran edebiyatındaki gibi, çok devamlıdır. En umûmî hatları ile de olsa, burada bunun teferruâtına girmek imkânsızdır. Niẓâmî gürcü edebiyatına da te'sir etmiş olup, *Laylî u Macnûn* 'u ile *Ḫusrav u Şîrîn* 'i gürcü diline çok eskiden tercüme edilmiş idi; XII. asrın meşhûr gürcü şâiri Şota Rustaveli 'de onun te'siri açıkça görülmektedir.

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. H. Ethé (*GIPh.*, II, 241—244. 247—250); E. G. Browne, *Literary History of Persia*, II, 399—411; H. Ritter *Über die Bildersprache Niẓâmîs* (Berlin, 1927); W. Bacher, *Niẓâmî's Leben und Werke und der zweite Teil des Niẓâmîschen Alexanderbuches* (Leipzig, 1871); Ẕabîḥ Allâh Ṣafâ, *Târîḫ-i adabîyât dar Îrân* (Tahran, 1339 ş.), II, 798—810 ve bk. bir de fihrist; J. Rypka, *Iranische Literaturgeschichte* (Leipzig, 1959), s. 201—205; Muḥammed 'Alî Tarbîyat, *Dânişmandân-i Âẕarbaycân* (Tahran, 1314 ş.), s. 381—385; E. Berthels, *Böyük Azerbaycan şâiri Nizâmî* (tre. Z. Abdullaev), Bâkû, 1941; Mehmed Emîn Resûl-zâde, *Azerbaycan şâiri Nizâmî* (Ankara, 1951); Vaḥîd Dastgirdî, *Ganc̈îna-i Ganc̈avî* (Tahran, 1318 ş.; Niẓâmî 'nin kullandığı nâdir kelimelerin bir lugatçesini de ihtivâ eder); 'Abd al-Na'îm Muḥammed Ḥasanayn, *Niẓâmî al-Ganc̈avî ṣâ'ir al-faẕîla* (Kahire, 1373=1954); 'Alî Akbar Şihâbî, *Niẓâmî ṣâ'ir-i dâstân-sarâ* (Tahran, ts. [1959]); Houtsma, *Ḫulâṣa-i Ḫamsa-i Niẓâmî* (fars. metin, Leiden, 1921); L[udwig] H[ain], *Nizami Poetae Narrationes et Fabulae persice... subjuncta versione latina et indice verborum* (Leipzig, 1802); Fr. Erdmann, *Behram Gur und die russische Fürstentochter* (Kazan, 1844); ayn. mll., *Die Schöne vom Schlosse* (Kazan, 1832); ayn. mll., *De expedition Russorum Berdaam versus* (Kazan, 1826—1832); H. W. Clarke, *The Sikandar Nâma... translated... into prose with... remarks... preface and... life of the author* (London, 1881); A. Sprenger ve Aga Muhammad Shoosshteree, *Khirad-namehê Iskandary* (*Bibl. Indica*, nr. 12, Calcutta, 1848); Hammer-Purgstall, *Schirin. Ein... Gedicht nach morgenlandischen Quellen* (Leipzig 1809); J. Atkinson *Laili and Majnûn, a poem* (*translated in verse*), *Or. Transl. Fund* (London, 1836); ayn. mll., *The Loves of Laili and Majnûn a poem from the... Persian* (London, 1894 ve London, 1905); N. Bland *Makhzan ul-asrâr... Edited with various readings and a... commentary* (London, 1844); C. E. Wilson. *The Haft Paikar*

(2 cild, London, 1924). — Şark taş-basmalarındaki metinler: *Ḫamsa* (Tahran, 1261= 1845; Bombay, 1298=1881; en son taş-basması, Tahran, 1376=1957); *Maḫzan al-asrār* (Cawnpore, 1869); *Ḫusrav u Şīrīn* (Bombay, 1249=1883; Lahore, 1288=1871; Lucknow, 1288=1871; Cawnpore, 1881; Lahore, 1310=1892/1893); *Laylī u Macnūn* (Lucknow, 1870; Lahore, 1308=1890); *Sikandar-nāma* (Calcutta, 1269=1852; Cawnpore, 1878; Lucknow, 1323=1905; Bombay, 1288=1860/1861; Loucknow, 1282=1865; Bombay, 1875; Lucknow 1878/1879); *Haft Paykar* (Lucknow, 1873).—Başlıca yazmalar ve şerhleri için bk. H. Ritter, *Haft Paykar* (*ayn. nşr.*, s. VI—IX); Rieu, *Catal.*, II, 564—576; ayn. mll., *Suppl.*, s. 154 v. dd.; Ethé, *Catal.*, I, 595 v. dd.; Sachau-Ethé, *Catal.*, I, 487 v. dd.; W. Perteh, *Vers.*, s. 719 v. dd.; E. Blochet, *Catal.*, III, 52—78; Maulavi Abdul Muqtadir, *Catal. of the Arabic and Persian Mss ... at Bankipore* (Calcutta, 1908), I, 48 v. dd.; Ż. Ḥadā'iḳ, *Fihrist-i Kitābḫāna-i Madrasa-i 'Alī-i Sipahsālār* (Tahran, 1316—1318 ş.), s. 524—532; ayn. mll., *Fihrist-i Kitābḫāna-i Maclis-i şūrā-yi millī* (Tahran, 1318—1321 ş.), s. 198—202; 'A. Munzavī, *Fihrist-i Kitābḫāna-i ... Mişkāt* (Tahran, 1332 ş.), II, 37 v. dd.; M. T. Dānişpujūh, *Fihrist-i nusḫahā-i ḫaṭṭī-i Kitābḫāna-i Dānişkada-i adabīyāt-i Tahrān* (Tahran, 1339=1960), s. 52 v. dd.; A. J. Arberry v.b., *The Chester Beatty Library, A Catal. of the Persian Mss. and Miniatures* (Dublin, 1959, 1960); I, 67 v. d., 73 v. d.; II, 29 v.d., 40 v. d., 57 v. d. Şarktaki şerh ve izahlar ile diğer basmalar için bk. E. Edwards, *A Catalogue of the Persian printed Books in the British Museum* (London, 1922), s. 286—292; A. J. Arberry, *Catalogue of the Library of the India Office*, IV/II: *Persian Books* (London, 1937), s. 181, 245 v. d., 264 v. d., 252, 287 v. d., 490—493; Ḫānbābā Muşār, *Fihrist-i kitābhā-yi çāpī-i fārsī* (Tahran, 1337=1958), bk. fihrist, Nizāmī'nin eserlerinin adları.

(AHMED ATEŞ.)

NİZÂMÎ. NİẒÂMİ ḤASAN, tam ismi ile, ŞADR AL-DİN MUḤAMMED B. ḤASAN, i r a n l ı t a r i h ç i. Nîşâpûr'da dünyâya gelmiş, şeyhi Muḥammed Kūfī'nin tavsiyesi üzerine, üslûp sâhasındaki büyük kabiliyetini değerlendirmek maksadı ile, Gazne'ye gitmiştir. Ağır bir hastalık yüzünden, Gazne'yi terkederek, Dehli'de yerleşmiş ve orada, rivâyete göre, Pathan sultanlarının sarayında, vak'anüvis olarak, bir vazife bulmuş ve 602 (1206)'de, kendisine büyük şöhret te'min eden tarihî eseri, *Tāc al-ma'āşir fī tārīḫ*'i yazmağa başlamıştır. Bu eserde, Dehli'de saltanat sürmüş ilk üç türk hukümdarının tarihi anlatılmaktadır. Bu hukümdarlar şunlardır: Muḥammed b. Sām (588—602 = 1192—1206), Ḳutb al-Dīn Aybeg (602—607= 1206—1210) ve Şams al-Dīn İl-Tutmış (607—633=1210—1235). Kitap 587 (1191)'de Acmir'in Mu'izz al-Dīn tarafından zaptı ile başlayıp, Nāṣir al-Dīn Muḥammed 'in Lâhûr'a vâli tâyin olunması (614=1217) ile nihâyet bulmaktadır. Eserin zeyli İl-Tutmış ve fütûhâtının medhini ihtivâ eder. Bu eser, bütün yakın şarkta, zarif bir üslûp örneği olarak, büyük rağbet görmüş idi. Tumturaklı ve anlaşılması güç bir dil ile yazılmış olup, bir çok şiir parçaları ile süslenmiştir. Tarihî vak'alar bu karma-karışık belâgat içinden ancak güçlükle çıkarılabilmektedir; fakat bunların Hindistan ve Efganistan tarihi bakımından inkâr kabûl etmez bir değeri vardır.

Bibliyografya: Rieu, *Catalogue*, I, 239; Elliot-Dowson, *History of India*, II, 204—243; N. Lees (*JRAS*, 1868, s. 433); Flügel, *Viyana kataloğu*, II, 173 (nr. 951); W. Pertsch, *Die Persischen Handschriften der ... Bibl. zu Gotha*, s. 53; E. Blochet, *Catalogue des mss. persans de la Bibl. Nationale* (Paris, 1905), I, 333; C. Salemann ve v. Rosen, *Indices alphabet. codicum mss. persicorum ... in Bibl. Imper. Literarum Universitatis Petropolitanae* (Petersburg, 1888), s. 12, nr. 578. Müellifin hâl tercümesi için bk. Mīrḫond (taş-basm., Bombay), I, 7.

(E. BERTHELS.)

NİZÂMÎ ARÛZÎ. NİẒĀMİ 'ARŪẒİ, AḤMED B. 'OMAR B. 'ALİ, mahlası Nizāmī olup, Naṣr al-Dīn (veya Niẓām al-Dīn) lekabını taşıyan bir ş â i r d i r. Diğer Nizāmī'lerden (bilhassa büyük şâirden; bk. bu husûsta E. G. Browne, *Lit. Hist. of Persia*, II, 339'un zikrettiği fıkra) ayırt etmek için, ona umûmiyetle 'Arūżī („arûzcu") nisbesi verilmiştir. Brown'a göre, Nizāmī İran nesircilerinin en dikkate şâyân ve en alâka çekicilerinden ve „milâdî XII. asırda İran ve orta Asya saray hayatını en çok aydınlatanlardan biridir". Filhakîka kendisi, bize intikal eden tek eseri *Çahār-maḳāla*'nin başında yazdığı gibi, 45 yıl Gûr hukümdarlarına sadâkat ile hizmet etmiş bir saray şâiri idi (şu hâlde XI. asrın sonlarında doğmuş olmalıdır). Bâzı parçaları dışında, şiirlerinin hepsi kaybolmuştur; Davlatşāh (nşr. Browne, s. 60 v.d.) yalnız bir kıt'a vermektedir ki, bu gâlibâ Nizāmī 'Arūżī'ye âit değildir; 'Avfī (*Lubāb* nşr. Browne, s. 207 v.d.) beş şiir parçası zikretmekte (çoğu muhtelif vesîleler ile irticâlen söylenmiştir) ve Nizāmī'nin bir kaç mesnevî yazdığını ve bunların adlarının kaybolduğunu

söylemektedir. Nizâmî 'nin hayatı hakkındaki bilgiler yalnız kendisi tarafından verilmiştir. 504 (1110/1111)'te Semerkand 'da bulunuyordu ve şâir Rûdakî 'ye dâir rivâyetleri toplamakta idi (*Çahâr maḳâla*, metin, s. 33); 506 'da Belh 'te 'Omar Ḫayyâm ile karşılaşır (*ayn. esr.*, s. 63); 3 yıl sonra Herat 'ta ikamet eder (*ayn. esr.*, s. 44); ertesi yıl (510 = 1116/1117) Nîşâpûr 'da ihtiyac içinde kalır (*ayn. esr.*, s. 9); sonra Ṭûs civârında karargâh kurmuş olan Sultan Sancar 'ın teveccühünü kazanmak ümidi ile, oraya gider (s. 40 v.dd.); Ṭûs 'ta Firdavsî 'nin mezarını ziyâret eder (s. 51) ve onun hakkında kitabına dercettiği (s. 47 v.dd.) bilgileri toplar. Gâlibâ Sancar 'ın baş şâiri Mu'izzî 'nin teşvikı ile, hukümdarın dikkatini çekmeğe muvaffak olur; ikbâli ve şöhreti, muhtemelen, bu devirde başlar. 512 'de yine Nîşâpûr 'da bulunmaktadır (s. 69); 514 yılında, Mu'izzî 'nin ağzından, Maḥmûd ile Firdavsî 'ye dâir bir fıkra dinlediğini söyler (s. 50 v.d.); 530 'da tekrar bu şehre döner ve Ḫayyâm 'ın mezarını ziyâret eder (s. 63); 547 'de, Gûrî ordusunun Herat civârında Sancar tarafından bozguna uğratılması üzerine, kaçıp saklanır (s. 87). *Çahâr maḳâla* adlı eseri, muhtemelen, 551 (1156)'de yazılmıştır. Hayatının geri kalan kısmına dâir tarih ile tesbit edilmiş bilgi mevcut değildir. Kendi sözüne göre, bir ara tıp ve nücûm ilmi ile uğraşmıştır (krş. metin, s. 65 ve 87). Şiirlerine gelince, kendisinin beğenmesine rağmen (metin, s. 52 v.d.), mevcut parçalara göre bir hüküm vermek gerekirse, bunlar birinci derecede şiirler değildir; her hâlde Browne 'ın onun, farsçada eşsiz olarak vasıflandırdığı nesrine nisbetle çok zayıftır.

Çahâr maḳâla, 4 makaleden mürekkep olup, bunlarda sırası ile müellifçe hukümdarların hizmetinde çalışmaları gerekli olan münşî, şâir, müneccim ve tabîpler ele alınmıştır. Her makale umûmî görüşler ile başlamakta ve bunları çok zaman şahsî hâtıralar ile dolu hikâyeler tâkip etmektedir. Kitabın en ilgi çeken ve en değerli kısmını teşkil eden bu hikâyeler 40 kadardır; bunların çoğu İran 'ın edebiyat ve ilim durumu hakkında değerli bilgiler vermektedir. Denilebilir ki, *Çahâr maḳâla* (bilhassa 2. makale) ile 'Avfî 'nin *Lubâb* 'ı İran şiirini düzenli bir şekilde ele alan iki eski eserdir; Davlatşâh bunlardan çok faydalanmıştır (krş. Browne, *Sources of Dawlatshâh*, *JRAS*. 1899, s. 37—69). Firdavsî hakkındaki en eski bilgiyi ve Ḫayyâm hakkında çağdaş yegâne kayıtları Nizâmî 'ye borçluyuz. Buna karşılık, hattâ Nizâmî 'nin bizzat karışmış olduğunu söylediği hâdiseler hakkındaki parçalar dâhil, bâzı kısımların tarih bakımından yanlış olduğuna da işâret etmek gerekir. Nizâmî 'nin eseri şu müellifler tarafından zikredilmiştir: 'Avfî (*Lubâb*), İbn İsfandiyâr (*Târîḫ-i Ṭabaristân*), Mustavfî Ḳazvînî (*Târîḫ-i guzîda*), Câmî (*Silsilat al-ẕahab*), Ġaffârî (*Nigâristân*). Kâtib Çelebî *Çahâr maḳâla* 'dan ayrı zannettiği bir *Macma' al-navâdir* 'den bahsediyor ise de, Mîrzâ Muḥammed Ḳazvînî bunun aynı eserin ikinci bir adı olduğunu ortaya koymuştur.

Bibliyografya: Nizâmî 'Arûżî 'nin eseri mükemmel bir şekilde, Mîrzâ Muḥammed Ḳazvînî tarafından neşredilmiş ve E. G. Browne tarafından ingilizceye tercüme edilmiştir (*GMS*, XI, fars. metin, 1910; ingl. tre., 1921). Bir taş-basma nüshası Tahran 'da (1305 = 1887) çıkmıştır. [Bu metin, hâşiyeleri ve nüsha farkları olmaksızın, bir de 1345 = 1927 'de Berlin 'de neşredilmiştir; nihâyet bir de M. Mu'în tarafından, yeni tashih, şerh ve ilâveler ile, yayınlanmıştır (Tahran, 1955—1957). Bundan başka M. Mu'în, yalnız metni, kendi şerh ve izahları ile de, bastırmıştır: 3. tab., Tahran, 1333 ş. Tabiplere dâir olan 4. *maḳâla*, A. Gölpınarlı tarafından türkçeye çevrilmiştir: *Tıb ilmi ve meşhur hekimlerin mahâreti*, nşr. Tıp tarihi enstitüsü, İstanbul, 1936]. Krş. *GIPh.*, II, fihrist; E. G. Browne, *Lit. Hist. of Persia*, II, fihrist; Kâtib Çelebî (nşr. Flügel, nr. 4348); Riżâ-Kulı-Han, *Macma' al-fuṣaḥâ'*, I, 635; Muḥammed Nizâm al-Dîn, *Introd. to the Jawâmi' ul-ḥikâyât* (*GMS*, N. S., VIII, fihrist). (H. MASSÉ.)

NİZÂM-ŞÂH. NİZÂM-ŞÂH, XV. asrın sonlarına doğru, Dekken Bahmanî devletinin yıkılması ile meydana gelen 5 müstakil sultanlıktan biri olan Aḥmednagar Nizâm-Şâhî [b. bk.] devletinin kurucusu Malik Aḥmed Baḥrî 'nin 895 (1490)'te aldığı unvan. Aḥmednagar [b. bk.] hukümdarlarının tarih sırası ile cedveli ve şeceresi için bk. *Cambridge History of India*, III, 704 v. d.; bir de Zambaur *Manuel*, s. 298 v. d.; [H. Edhem, *Düvel-i islâmiye*, s. 492 v. d.].

İkinci hukümdar olan Burhân I. Nizâm-Şâh (914—960 = 1509—1553) 1537 yılında şiîliği kabûl etti. Bu mezhep İsmâ'îl zamanında, Mahdavîler iktidarda iken, kısa bir devre hâric devletin resmî dini hâlini almıştır. Burhân 'ın devrinde, kardeşi Râcâcî 'yi tahta geçirmek maksadı ile, yabancılar diye anılan dekkenî aleyhdarı bir zümre tarafından bir sûi-kasd tertip edildi ise de, muvaffak olunamadı. Mağlûp edilen âsînin Berâr 'a kaçması ve 'Alâ' al-Dîn 'Imâd-Şâh 'ın Burhân 'ın brahman atalarının vatanı olan Pâthrî 'yi teslim etmemesi üzerine. Berâr 'a karşı savaş açıldı ve Pâthrî ele geçirildi. Aynı zamanda Aḥmednagar ile komşu

Bieāpur devletleri arasında başlıca anlaşmazlık mevzûu olan Şolāpur'un kime âit olduğu hakkında bir ihtilâf çıktı; bu ihtilâf Burhān'ı, kuvvetlerini Vijayānagarlı Sadāşivarāya'nınkiler ile birleştirmek gibi, felâketli bir siyâseti benimsemeğe zorladı. Netîce şöyle oldu: hindû hükümdar Rāyeūr Dōab'ı kendi topraklarına ilhâk etti; Burhān da Şolāpur kalesini ele geçirmeğe muvaffak oldu.

Burhān'ın yerine, bir iç savaş devresinden sonra, oğlu Ḥusayn geçerek, 972 (1565)'ye kadar hukūm sürdü. Ḥusayn'in saltanat devresinin Dekken tarihinde son derece mühim bir yeri vardır; çünkü bu devirde Sadāşivarāya'nın aşırı küstahlığına kızan ve cenûptaki hindû tehlikesinin vehâmetini de hesaba katan Berār hâric bu bölgelerin müslüman hukümdarı birleştiler ve 972 (1562)'de, Tālikota savaşında, Vijayānagar'ın kuvvetlerini bozguna uğrattılar.

Aynı sene Ḥusayn öldü ve yerine oğlu Murtażā I. Niẓām-Şāh (972—994 = 1565—1586) geçti. Kendisine *dīvāna* ("deli") denilen Murtażā I. sefâhat hayatına dalıp, memleketin işlerini ihmâl etti ve asıl iktidârı vezirlerinin eline bıraktı. Onun zamanında portekizlileri Hindistan'dan koğmak için, muvaffakiyetsiz teşebbüsler yapıldı; fakat bu gayret çok geç kalmış idi; çünkü portekizlilerin sâhil boyuna çıktıkları buhranlı yıllarda, istilâcıları denize dökebilmek için, toplanabilecek olan kuvvetler şeref kazandırmayan iç savaş mücâdelelerine kapılmışlardı. Bu saltanat devrinin en mühim hâdisesi Berār'ın 982 (1574)'de ilhâk edilmesi oldu.

Bu sülâlenin daha sonraki tarihi, Dekken'in Hind-türk devleti tarafından istilâsına kadar, ehemmiyet arzetmemektedir. Bu husûsa dâir bütün teferruât çağdaş vak'anüvis Firişta'de mevcuttur. Dul kıraliçe Çand Bibi'nin kahramanca gayretlerine rağmen, Hind-türk imparatorluğu kuvvetleri 1600'de Aḥmednagar'ı ele geçirdiler. Bununla berâber Niẓām-Şāhî topraklarının Hind-türk imparatorluğuna ilhâkının Ekber zamanında gerçekleştiği söylenemez. Babasının siyâsetini devam ettirmek için halefi Cihāngīr'in sarfettiği bütün gayretler habeşli bir vezir olan Malik Ambar'ın teşkilât kabiliyeti karşısında, bu zâtın ölüm yılı olan 1035 (1626) tarihine kadar, başarısız kaldı. Aḥmednagar devleti ancak 1042 (1633)'de, Şāh Cihān devrinde imparatorluğa tamâmen ilhâk olundu ve bir kaç sene sonra Niẓām-Şāhî sülâlesini diriltmek isteyen Marāṭhā reisi Şāhecî'nin yaptığı teşebbüsler akîm kaldı.

Bibliyografya: 'Alī b. 'Azīz Allāh Ṭabāṭabā'ī, *Burhān-i ma'āṣir* (tre W. Haig notları ile), Bombay 1923; Muḥammed Ḳāsim Firişta *Gulşan-i Ibrāhīmī* (Bombay 1832); T. W. Haig (*Cambridge History of India*, III, fasıl XVII). (C. COLLIN DAVIES.)

NİZÂM-ŞÂHÎ. NİẒĀM-ŞĀHĪ (?—1564), aslında *İlçi-i Niẓām-Şāhī* ("Dekken'deki Niẓâm Şāh'ın elçisi"), ḤÜRŞĀH B. ḲUBĀD AL-ḤUSAYNĪ, farsça yazan bir tarihçi. Irak-ı Acem'de doğmuş olan bu müellif Sultan Burhān [bk. mad. NİZÂM-ŞÂH]'ın hizmetine girdi. Sultan Burhān şiîliği kabûl edince, kendisini Safevîlerden Şāh Ṭahmāsp nezdine elçi olarak gönderdi. Ḥürşāh 952 recebinde (1545 eylûl) Rey'e vararak, Alḳāṣ-Mīrzā'ya karşı açılan 953 (1546) senesi seferi esnâsında, şâh ile birlikte, Gürcistan ve Şirvan'a gitti. Sonra muhtemelen, bâzı fâsılalar ile, 971 (1563)'e kadar, İran'da kaldı. 15 zilkâde 972 (24 haziran 1564)'de Golkonda'da öldü.

Ḥürşāh'ın başlıca eseri *Tārīḫ-i İlçi-i Niẓām-Şāh*, Âdem'den başlayan umûmî bir tarih olup, Ṭabarī, Bayżāvī, *Tārīḫ-i guzīda*, *Ẓafar-nāma*, *Ḥabīb al-siyar*, "Şāh Ṭahmāsp'ın hâtıraları" v.b. gibi kaynaklara dayanmaktadır. Eser bir ön söz ile 7 *maḳāla*'ye ayrılmış olup, her *maḳāla* ayrıca bir çok *guftār*'a bölünmüştür. Bu eserin en mühim kısmı Şāh Ṭahmāsp devri (British Mus., yazm. Or. 153; 972 = 1565'te yazılmıştır ve 969 yılına kadar olan hâdiseleri ihtivâ eder) ile Hazer eyâletleri (Māzandarān, Gīlān ve Şirvān) mahallî hukümdar sülâlelerine âit olan kısımlardır. British Museum'daki iki yazma, muhtevâ bakımından, farklıdır: Add. 23513 (1095=1684'te yazılmıştır) nüshası eseri devam ettiren biri tarafından eklenmiş ve Aḥmed b. Muḥammed Ġaffārī'nin *Cihān-ārā*'sından alınmış parçalar ihtivâ etmektedir. Or. 153'teki daha sonraya âit ilâveler, hattâ 1200'e gitmektedir.

Firişta'ye göre, "Şāh Ḥürşāh", Dekken'li İbrāhīm Ḳuṭb-Şāh zamanında (957—988) bir de Ḳuṭub-Şāhîler [b. bk.] tarihi yazmıştır. Bu vâkıayı kendisinin 952—971 arasında devamlı olarak İran'da kalmış olması keyfiyeti ile uzlaştırmak güç görünmektedir.

Bibliyografya: Rieu, *Catalogue*, s. 107—111; Sebefer, *Chrestomathie persane* (1885), II, 56—103 (not s. 65—133)'te eserin Hazer eyâletlerine dâir olan parçalarını yayınlamıştır. (V. MINORSKY.)

NİZÂM-OL-MÜLK. NİẒĀM AL-MULK, ḤASAN B. 'ALĪ B. İSḤĀḲ AL-ṬŪSĪ (1018—1092), büyük Selçuklu imparatorluğunun meşhûr vezîri ve islâm şarkın büyük devlet adamlarından biri. Horasan'ın eski kültür merkezlerinden Ṭūs şehrine bağlı Nūḳān kasabasında 21 zilkâde 408 (10 nisan 1018)'de doğan Ḥasan, babası Nūḳān dihkanı 'Alī b. İsḥāḳ'ın idârî vazife gören servet sâhibi bir

adam olması dolayısı ile, iki kardeşi ile birlikte, devrin en iyi şartları içinde yetişmek imkânlarına sâhip bulunuyordu. Nitekim kardeşi Abu 'l-Ḳâsim 'Abd Allâh zamanının ünlü fakîhlerinden biri idi. Ḥasan da, tahsil ve terbiyesine gösterilen ihtimâm sâyesinde, daha 11—12 yaşlarında, *Ḳur'an*'ı ezberlemiş, sonra şâfiî fıkhı ile alâkalanarak, genç yaşında bu fıkhın nazariyâtını iyi bilenler arasına geçmiş, aynı zamanda tanınmış edip ve muharrirler ile de dostluk kurmak ve edebiyat sâhasında ciddî mesâî sarfetmek sûretiyle, iyi yazma ve güzel konuşmada zamanının seçkin simâlarından biri olmuş idi. Böylece dinî ve edebî kültür ile mücehhez olarak, tab'ında daha çok meyil hissettiği idâreciliğe atıldığı zaman, büyük bir kabiliyet gösteren Ḥasan, başlangıçta, babası ile birlikte, Gazne devletine bağlı Horasan umûmî vâlisi Abu 'l-Faẓl Sūrī 'nin maiyetinde vazife görmüş, Gazneliler ile Selçuklular arasında cereyân eden ve Horasan 'ın Selçuklulara intikalini sağlayan 24 mayıs 1040 'taki Dandânaḳân savaşından sonra, kısa bir müddet için, Gazne 'ye gitmiş ise de, tekrar Horasan 'a dönerek, Selçuklu hizmetine girmiş ve Alp Arslan [b. bk.] 'ın Belh vâlisi Abū 'Alī b. Şādān tarafından vilâyet işlerinin tedvîrine me'mûr edilmiş idi (İbn Fındık, *Târîḫ-i Bayhaḳ*, nşr. A. Bahmanyār, Tahran, 1317 ş., s. 78 v. d.). Ḥasan daha sonra, Merv 'e, Alp Arslan 'ın yanına çağırıldı ve Sultan Tuğrul Beg [b. bk.] 'in ölümü üzerine, Alp Arslan 'ın kardeşi ve veliahd olup, Selçuklu vezîri 'Amîd al-Mulk Abū Naṣr al-Kundurī tarafından desteklenen Sulaymān ile giriştiği taht mücâdeleleri sırasında, idâre ve siyâset sâhasındaki ileri görüşleri ve yerinde tedbirleri dolayısı ile bü-bütün dikkati çektiğinden, 13 zilhicce 455 (6 kânûn I. 1063) 'te Alp Arslan 'ın vezîri oldu (bk. İbn Fındık, *göst. yer.*; Subkī, *Ṭabaḳāt al-şāfi'iyya*, Kahire tab., III, 136; Ḫvāndmīr, *Dastūr al-vuzarā'*, nşr. Sa'īd Nafīsī, Tahran, 1317 ş., s. 151). Alp Arslan 'ın nisan 1064 'te resmen Selçuklu sultanı ilân edilmesini müteâkip, Selçuklu devleti vezirliğine getirilen Ḥasan 'a, halîfe al-Ḳā'im bi-Amr Allāh tarafından, *niẓām al-mulk* ve *ḳivām al-dawla wa 'l-dīn* lekapları verildi ve ayrıca *raẓīya amīr al-mu'minīn* unvânı ile de taltîf edildi.

Niẓām-al Mulk 1064 senesinden vefat ettiği 1092 'ye kadar, 29 yıl fâsılasız devâm eden vezirliği esnâsında, büyük Selçuklu imparatorluğunun en büyük mes'ûliyetli adamı sıfatı ile ve yüksek bir dirâyet ile vazife görmüş, muhârebe meydanlarında cesâreti ve isâbetli kararları ile olduğu kadar, devlet teşkilâtında, askerî, idârî ve mâlî sâhalardaki ieraât ve yapmış olduğu yenilikler ile de, bu türk devletinin sağlam temeller üzerine kurulması ve gelişmesinde başlıca âmil olmuştur. Önce Sultan Alp Arslan 'a, sonra onun oğlu Melikşah 'a Selçuklu devleti tahtını te'min etmekte mühim hizmeti geçmiş olan Niẓām al-Mulk Alp Arslan 'ın kardeşi Ḳutalmış [b. bk.] ile ve Sultan Melikşah 'ın amcası Kara Arslan Kavurd [b. bk.] ve kardeşi Tökiş ile vâkî mücâdelelerinde meşrû Selçuklu sultanlarının ferâgat edilemez yardımcısı olmuş ve Alp Arslan tarafından, her ihtimâle karşı, memleketi tutmak vazifesi ile Hemedan 'a gönderildiği için iştirâk edemediği Malazgird [b. bk.] meydan muhârebesi hâric, Selçuklu fütûhat muhârebelerinde, hükümdarlar ile birlikte, hazır bulunmuştur. Niẓām al-Mulk meselâ âsî Kavurd 'un ortadan kaldırılması, hatâlı dinî siyâseti ile memleketin huzûrunu bozmuş olan selefi vezîr al-Kundurī 'nin öldürülmesi gibi hâllerde görüldüğü üzere ve şüphesiz Selçuklu devletinin bekası endîşesi ile, çok kere sert tedbirler alırdı; bu hizmetlerine karşılık da, kendisi sultanlarca dâimâ mükâfatlandırılırdı. Alp Arslan zamanında ona geniş iktâlar verilmiş ve Melikşah tahta çıktıktan sonra, vezîrin doğduğu ülke olan Ṭūs vilâyeti de bu iktâlara ilâve edilmiş idi. Kaynaklarımız bu münâsebetle Niẓām al-Mulk 'e, Sultan Melikşah tarafından, *atabey* unvânının da verildiğini yazarlarsa da, türklerde eskiden beri mevcut olup (bk. N. Kozmin, trk. trc. A. Caferoğlu. *TM*; V, 368), aslında hükümdar oğullarını siyâset ve idâre işlerinde yetiştirmekle vazifeli atabeylerin şehzâdeler küçük yaşlarda iken tâyinleri icâp ettiğinden [bk. mad. ATA], Niẓām al-Mulk 'ün de çok daha eski tarihlerden beri, Melikşah 'ın atabeyi olması gerekir.

Vezîr Niẓām al-Mulk teşkilât sâhasında, Sâmânî ve Gazneli örneğine uygun şekilde, Selçuklu imparatorluğunun saray teşkilâtını ve büyük divânını (merkezî hukûmet teşkilâtı) kurmuş, yâni vezâret, istîfâ (mâliye), arz (millî müdâfaa), işrâf (teftiş), tuğra (hâriciye) divânlarını (nezâretlerini) ve islâm an'anelerine dayanan mahkemeleri vücûda getirmiş (tafsilât için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devletl teşkilâtına medhal*, İstanbul 1941, s. 20—63), ayrıca meliklerin emirlerindeki eyâletlerde küçük divânlar te'sis etmiş idi ki, onun tarafından meydana getirilen bu idârî teşkilât daha sonraki bütün islâm-türk devletlerinde, ufak-tefek değişiklikler ile, devâm ettirilmiştir.

Dinî sâhada ise, Niẓām al-Mulk Selçuklu imparatorluğundaki mezhep münâferetlerini ortadan kaldırmağa mâtûf olarak, selefi al-Kundurī 'nin tâkip ettiği eş'arîleri tel'în ve şâfiîleri tâkip siyâsetine son vermiş ve memleketi terk-

NIẒĀM AL-MULK 'ON ŞECERESİ

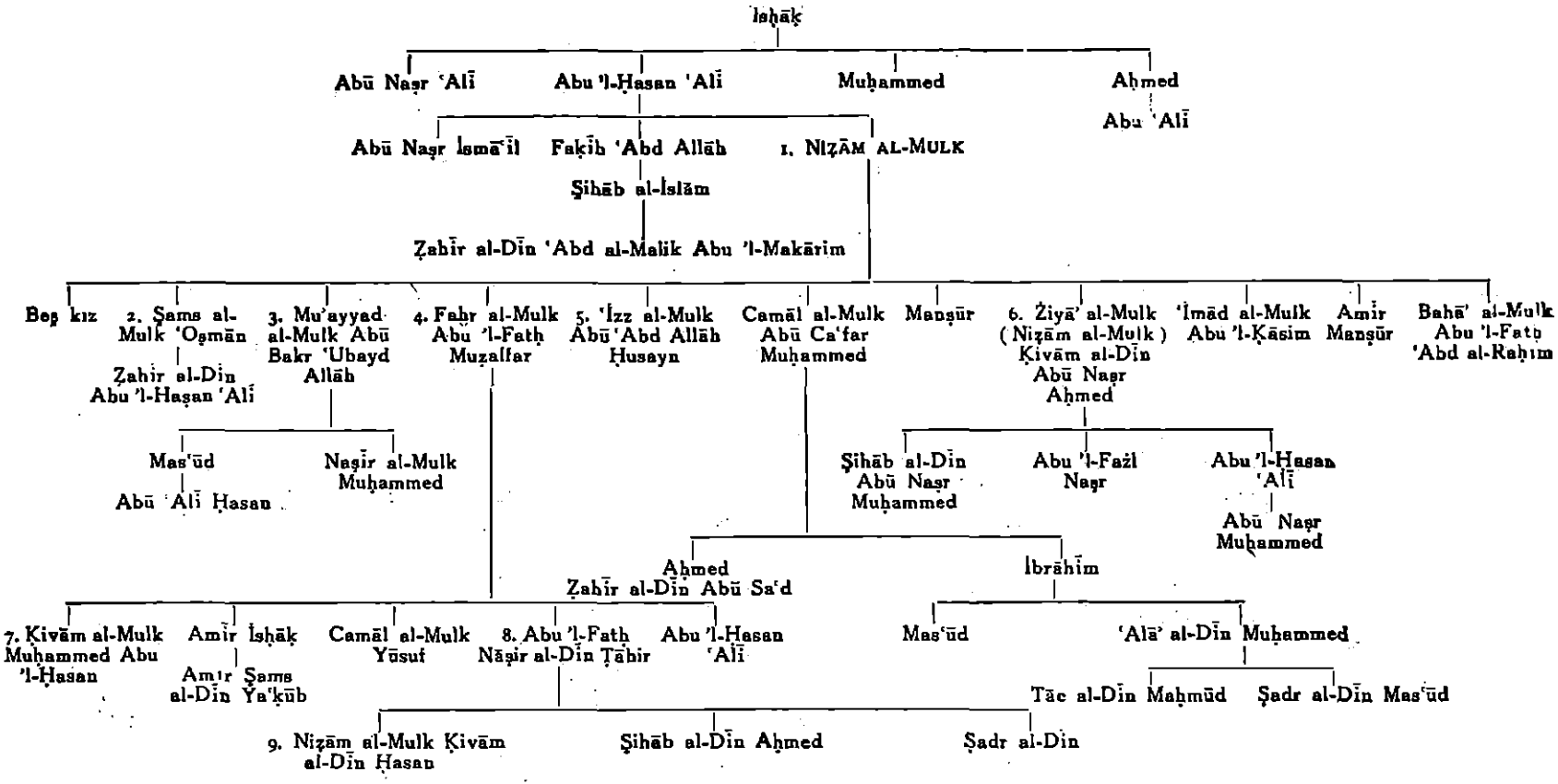

'Abbās İḳbāl, *Vizārat dar 'ahd-i salāṭīn-i buzurg-i Salçūḳī* (Tahran, 1338 ş.).

etmek mecbûriyetinde kalmış olan devrin büyük din ve irfan adamlarından Abu 'l-Ḳāsim Ḳuşayrî [b. bk.], İmâm al-Ḥaramayn Abu 'l-Ma'ālî Cuvaynî [b. bk.] v. b. gibi şahsiyetlerin yurtlarına dönmelerini sağlamış (bk. M. Şerefeddin, *Selçuklular zamanında mezâhib*, *TM*, I, 101—119), böylece ahâliyi sünnî akîdeler etrafında toplamağa gayret sarfetmiş idi. İmparatorlukta sünnîliğin kuvvet bulması, Selçukluların siyâsî ve fikrî hasmı Mısır Fâtımî devletinin temsil ve mütemâdiyen yaymak istediği şiî-bâtınî düşüncelere karşı da gerekli olduğundan, Selçuklu imparatorluğunun ana siyâsetine uygun düşüyordu. Nizâm al-Mulk büyük ehemmiyetini takdir ettiği bu mücâdelede tam başarıya ulaşmak için, islâm tarihinde meşhur *nizâmiya* medreselerini vücûda getirdi. Sünnîliği halk arasında ilim ve tedris yollarından yaymak ve yerleştirmek gâyesi ile, hilâfet merkezi Bağdad'da 458 (1066) yılında inşâ ettirdiği zengin bir kütüphâne ile mücehhez ve devrin en şöhretli ilim ve din adamlarını sînesinde toplayan ve daha ziyâde şâfiî mezhebine istinat eden ünlü medresenin cephesine onun adına izâfetle *nizâmiya* yazıldığı için, bu isim ile anılan bu yüksek ilim ve din müessesesinin (bk. Asad Talas, *La Madrasa Nizamiyya et son histoire*, Paris, 1939) sünnî müslümanlığın gelişmesince son derecede büyük te'siri olmuş ve yine Nizâm al-Mulk tarafından İsfahan, Nîşâpûr, Belh, Herat, Basra, Merv, Âmul'de yaptırılan *nizâmiya*'ler ile bu faâliyet takviye edilmiştir. „Medrese" adı altında öğretim yerleri daha önce de mevcut idî ise de (bk. İbn Ḫallikān, Mısır, 1299, III, 280; Subkī, *göst. yer.*), bunlar hususî mâhiyette oldukları hâlde, Nizâm al-Mulk *nizâmiya*'leri devletin teftiş ve himâyesi altında işleyen resmî ve muntazam tahsil müesseseleri şekline sokmak sûretiyle, din terbiyesi ve öğretimde inkılâp yapmış ve *nizâmiya*'lerin öğretim usûl ve programları, ana hatları ile, son zamanlara kadar devam etmiştir.

Nizâm al-Mulk'ün gerçekleştirdiği büyük yeniliklerden biri de askerî iktâ sahâsında olmuştur. İktâ [b. bk.] devlet idâresinde evvelce de bilinen bir müessese olmakla beraber, Nizâm al-Mulk bunu, indî ve şahsî takdirlerin netîcesi olmaktan çıkarıp, devletçe tesbit edilen belirli nizâmlara bağlamıştır ve ayrıca iktâ sâhiplerini merkeze karşı dâimâ mes'ûl tutan, iktâlardaki ahâlinin haksızlığa uğrayıp, ezilmesine meydan vermeyen esâslar dâhilinde yürüterek, hem iktâ sâhiplerine ve halka, hem de devlete faydalı bir müessese hâline getirmiştir. Eski türk toprak hukukunun bir devamı olduğu ileri sürülen (Osman Turan, *Türkiye Selçuklularında toprak hukuku*, *Belleten*, Ankara, 1948, sayı 47, s. 549, 566—571) bu ilk askerî iktâ usûlü de, yine ufak-tefek değişiklikler ile, daha sonraki bütün türk-islâm devletlerinde tatbik edilmiştir.

Büyük Selçuklu imparatorluğunda yukarıdan beri saydığımız yenilik ve değişiklikleri, türk sultanlarının teşvik ve himâyeleri sâyesinde, tam bir ciddiyetle tatbik eden Nizâm al-Mulk, devlet idâresinde kendi görüşlerini ve icraâtının gerekçelerini ve cereyan tarzlarını gelecek nesillere intikal ettirmek maksadı ile, bir de farsça eser kaleme almıştır. *Siyâsat-nâma* adını taşıyan ve yer-yüzünde mevcut yazma nüshaları arasında, gerek ilâvesiz ve doğru metin, gerek yazılış tarihi bakımından en mevsûku olduğu anlaşılan İstanbul Süleymâniye kütüp. (Molla Çelebî kitapları, nr. 114) nüshasında görüldüğü üzere, 479 (1086/1087)'dan itibâren, vezîrin öldüğü 1092 yılına kadar tedrîcen yazılan bu pek değerli eser, Selçuklu imparatorluğu ve diğer türk-islâm devletlerinin idârî, siyâsî, askerî, mâlî, ictimâî ve harsî yönlerini belirtmekte olduğundan, geçen yüz yıldan beri, ilim âleminin dikkatini çekmiş, müteaddit neşirleri yapılmış (Ch. Schefer, *Siasset Nameh. Traité de gouvernement composé pour le Sultan Melik-Châh, par le vizir Nizam oul-Moulk*, *PELOV*, III. seri, Paris, 1891, VII; A. Ḫalḫālī, Tahran, 1310 ş.; 'Abbās İḳbāl, *Taṣḥīḥ u intiḫāb*, Tahran, 1320 ş.; Muḥammed Mīrzā Ḳazvīnī'nin notları ile birlikte, Murtażā Mudarrisī Çahārdihī, Tahran, 1334 ş.) ve muhtelif yabancı dillere tercüme edilmiştir (fr. trc. Ch. Schefer, *Siasset Nameh, göst. yer.*, Paris, 1893; ingl. trc. Hubert Darke, *Nizâm al-Mulk the book of Governement of Rules for Kings*, Yale University, New Haven, 1960; alm. trc. K. E. Schabinger Freiherr von Schovingen, *Nizamulmulk, Siyâsatnâna, Gedanken und Geschichten*, Leiden, 1960; rus. trc. B. Zakhoder, Leningrad, 1949 ve kısmen italyancaya F. Gabrieli, *Orientalia*, 1938, VII, 1—2, 80—94). Bu arada türkçeye yapılan tercümesi (*Nizâmülmülk*, *Siyâsetnâme*, trc. M. Şerif Çavdaroğlu, İstanbul, 1954) kusurlu olduğu gibi (bk. İ. Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu vezîri Nizâmü'l-Mülk'ün eseri: Siyâsetnâme ve türkçe tercümesi*, *TM*, XII, 231—256), diğer yabancı dillerdeki tercümeleri de, muahhar, çok ilâveli ve bozuk nüshalara istinat ettiğinden, itimâda şâyan değildir. Bu itibârla İstanbul Molla Çelebî nüshasının bir an önce neşredilmesi temennîye değer.

Bir çok yerlerde nüshalarına rastlanan *Vaṣāyā-i Nizām al-Mulk* adlı diğer bir eser de Nizâm al-Mulk'e atfedilmiş ise de, ifâdesinden tarihî vukuâta aykırı ve efsânevî mâhiyetteki mündercâtından anlaşılacağı üzere (krş. Ch. Sche-

fer, *Siasset Nameh. Supplément, göst. yer.*, Paris, 1897, ön-söz, s. III v. d.), büyük vezirden bir kaç yüz yıl sonra yazılmış fakat ona mâl edilmiş bir risâleden başka bir şey değildir.

Nizâm al-Mulk'ün pek uzun süren vezirliği ve bu müddet içinde onun devlet idâresindeki müsâmahasız inzibâtı etrafta yavaş-yavaş memnûn olmayanların çoğalmasına ve diğer devlet ricâli ile kendi arasında rekabetin artmasına sebep olmuş idi. Bunlara, vezîrin tuttuğu müstakbel veliahd Berkyaruk'a mukabil, kendi oğlu Mahmud'u veliahd yapmak isteyen Sultan Melikşah'ın zevcesi Terken Hatun'un iğbirârı, Sultan Melikşah ile halîfe al-Muktadî'nin anlaşmazlığı, bâtınîleri amansız süratte tâkip ettiren vezîre korşı Hasan Şabbâḥ [b. bk.]'ın ve adamlarının kinleri inzimâm etti ve 74 yaşında bulunan Nizâm al-Mulk, 10 ramazan 485 (15 teşrin I. 1092)'te, bir bâtınî fedâîsi tarafından, Bîsutûn ile Kangâvar arasındaki Şuḥne mevkiinde katledildi (bu hususîaki muhtelif rivâyetler için bk. *bibliyografya*: İ. Kafesoğlu; bir de K. E. Schabinger, *Zur Geschichte des saldschuqischen Reichskanzlers Nizamu'l-Mulk*, *Historisches Jahrbuch*, 62 (1949), s. 250—283; K. Rippe, *Über den Sturz Niẓâm ul-Mulks*, *Fuad Köprülü armağanı*, İstanbul, 1953, s. 423—435). Öldürülmesinde Terken Hatun ile iş-birliği yapan vezir Tâc al-Mulk Abu 'l-Ġanâ'im'in ve bâtınî reislerinin medhaldar bulunduğu anlaşılmaktadır. İsfahan'daki türbesine gömülen vezîrin ölümü umûmî teessürü mûcip olmuş ve hakkında, başta Mu'izzî, Anvarî, Abu 'l-Hayeâ', Abu 'l-Ma'âlî Naḥḥâs gibi, devrin büyük şâirleri olmak üzere, bir çok şâirler tarafından mersiyeler yazılmıştır. Ölümünü müteâkip Selçuklu imparatorluğunun içine düştüğü karışıklıklar Nizâm al-Mulk'ün ne derecede kudretli bir şahsiyet olduğunu derhâl göstermiş ve kendisi asırlar boyunca büyük bir insan ve örnek bir devlet adamı olarak hâtıralarda yaşamıştır. Kendinden sonra türk-islâm devletlerinde vezirlerden bir çoğunun Nizâm al-Mulk lekabını kullanmaları bunun delillerinden biridir. Nizâm al-Mulk'ün oğullarından Faḫr al-Mulk, 'İmâd al-Mulk, Mu'ayyad al-Mulk, 'İzz al-Mulk, Ziyâ' al-Mulk ile torunlarından bâzıları Selçuklu devleti ve hilâfet vezîri olmuşlar, diğer oğul ve torunları da devletin yüksek makamlarında bulunmuşlardır.

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. 'Abbâs İḳbâl, *Vizârat der 'ahd-i salâṭîn-i buzurg-i Salçûḳî* (Tahran, 1338 ş.), s. 46—53; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melik-şah devrinde büyük Selçuklu imparatorluğu* (İstanbul, 1953). (İBRAHİM KAFESOĞLU.)

NİZÂR. [Bk. NİZAR.]

NİZÂR. NİZÂR B. MA'ADD, kabûl edilen şecereye göre, şimâl arap kabilelerinin en büyük kısmının müşterek eeddi. Şecere: Nizâr b. Ma'add b. 'Adnân (Wüstenfeld, *Geneal. Tabellen*, A. 3). Annesi Mu'âna b. Cahla eski arap Curhum soyundan idi. Bir çok arap kabîle isimleri ile ilgili esâtîr ve folklor husûsiyetlerini muhâfaza eden şecerelere dâir efsânede Nizâr hakkında hemen-hemen hiç bir şey yoktur (adı hakkındaki iştikaka dayanan bir efsâne, al-Suhaylî'nin *Ravḍ al-unf*, I, 8, 8—10'dan naklen *Tâc al-'arûs*, III, 563, 15—17, Muhammed'in Peygamberliği ile kurulan münâsebetin gösterdiği gibi, şüphesiz, çok muahhar menşe'lidir; *nazr* ["az bir şey"]'den gelen aynı iştikaka İbn Durayd *Kitâb al-iştiḳâḳ*, s. 20, 6; *Mufaḍḍaliyât*, nşr. Lyall, s. 763, 16'da da, ilgili hikâye olmaksızın, rastlıyoruz). Efsânede Nizâr'ın oğulları Rabî'a Muḍar, Anmâr ve İyâd ile bunların, baba mirâsını aralarında paylaşmak için, Curhum'lu *ḥakam* al-Af'â'ya gitmeleri hakkında daha geniş bilgi vardır. Bu seyâhat münâsebeti ile beşlarından geçen sergüzeşti (hiç görmemiş oldukları bir devenin biçimini, ayak izlerine bakarak, inceden-inceye tasvir etmeği biliyorlardı) içine alan bir halk masalıdır ki, bunun muvâzî şekillerine başka bir çok halklarda da rastlanmaktadır; masalın gâyesi *ḳiyâfa*'nin menşe'ini en eski zamanlara çıkarmaktır (al-Mufaḍḍal b. Salama, *al-Fâḫir*, s. 155 v.d. ve orada zikredilen kaynaklar; Ṭabarî, I, 1108 v. dd. v.b.); bu masalın Voltaire'e kadar gelmiş olup, onun bunu *Zadig* adlı romanına soktuğuna işâret etmek belki ilgi çekici olur.

Robertson Smith'in 70 yıl kadar önce gösterdiği (*Kinship and Marriage in Early Arabia*, 2. tab., s. 5 v.dd., 283—289) ve Goldziher'in de bir çok kaynaklar ile te'yit ettiği (*Muhammedanische Studien*, I, 78—92) gibi, Nizâr ismi arap şiirinde çok sonraları görünmektedir; hâlbuki (daha bizanslı müelliflerden Prokop ve Nonnosos'ta da geçen) Ma'add adına, kabîleye delâlet edip-etmediği mübhem olmakla berâber, daha başlangıçtan beri rastlanmaktadır ('Adnân adına gelince, arap şiirinin en eski tarihçilerinden biri olan Muḥammed b. Sallâm [ölm. 230 = 844/845], *Ṭabaḳât al-şu'arâ'*, nşr. Hell, s. 5, 1; [krş. İbn 'Abd al-Barr, *al-İnbâh 'alâ ḳabâ'il al-ru'âh*, Kahire, 1350, s. 48]'de eski arap şiirinde bu ismin hemen-hemen bilinmediğini söylüyor ki, bu daha mâkul görünüyor). Emeviler zamanından önce Nizâr'ın, kabîle adı olarak, kullanıldığına dâir tek ize islâm öncesi şâirlerinden Bişr b. Abî Ḫâzim (*Mufaḍḍaliyât*, I, 667, 15)'de ve bir de Ka'b b. Zuhayr (Ṭabarî, I, 1106, 10)'de rastlanmaktadır;

Ḥassān b. Sābit (nşr. Hirschfeld, LX. 2) 'in şiirinde bir başka Nizār bahis mevzuu olmaktadır; bu zât Kureyş kabilesinden Ma'īş b. 'Āmir b. Lu'ayy (Wüstenfeld, *Tabellen*, levha 15) 'in oğludur. Nizār 'a mensup Ṣaḳīflerin neslini öğerek anlatan Umayya b. Abi 'l-Ṣalt 'ın şiiri (nşr. Schulthess, U, I, 10) mevsûk değildir ve Ṣaḳīf 'in menşe'ine âit iyi bilinen itiraz ile ilgilidir. al-Aḳra' b. Ḥābis al-Tamīmī 'nin Carīr b. 'Abd Bacalī lehinde ve Ḫālid b. Arṭāh al-Kalbī 'nin aleyhindeki hakemliğine dâir (*Naḳā'iḍ*, nşr. Bevan, s. 141 v. d.; krş. İbn Hişām, *Sīra*, nşr. Wüstenfeld, s. 50) olup, islâmdan önceye âit bulunan ve Nizār 'dan bahsedilen rivâyet daha az şüpheli değildir: gâyesi, çok zaman itirâz edilen (Anmār oğulları) Bacilalerin asıllarının cenûplu olduğunu ve kardeşleri Ḫaṯ'amlerin [b. bk.] de aynı menşe'den geldiklerini iddia etmek ve tam Yazīd I. 'in halîfe olması için zuhûr eden mücâdeleler zamanında aynı menşe'den gösterilen Ḳużā'a 'dan gelen Kalblerin ise, bu menşeden olmadıklarını göstermek idi. Onun için, İbn Hişām (*Sīra*, s. 49) 'ın (çok zaman başka yerlerde bunlar, bâzan Peygamberin çağdaşı olan 'Amr b. Murra al-Cuhanī 'ye, bâzan da başkaca bilinmeyen al-Aflaḥ b. al-Ya'būb adlı birine isnât edilmektedir) zikrettiği ve içinde Ḳużā'a hakkında *tanazzara* („Nizār 'dan geldiğini ileri sürmek") fiilinin kullanıldığı recezlere de mevsûk gözü ile bakmamak gerekir. Balāẕurī (*Futūḥ*, nşr. de Goeje, s. 276, 16) 'de Kûfe 'deki Yemenîlerin mahalleleri karşısında bulunan Banī Nizār mahallelerine (*ḫiṭaṭ*) dâir rastlanan münferit bilgiye hiç ehemmiyet vermemek lâzımdır; buradaki tâbirler sâdece müellifin veya kaynaklarının zamanına, yâni birinci asrın sonlarındaki büyük karışıklıklardan sonraki zamana âit vaziyeti aksettirmektedir.

Ancak bu devirden, daha doğrusu Kalblerin Ḳaysîleri mağlûp ettiği Marc Rāhiṭ muhârebesinden (65=684) sonradır ki, Nizār adına gitgide daha sık olarak rastlanmağa başlar; bu isim bilhassa siyâsî şiirlerde kullanılmaktadır: Carīr, al-Farazdaḳ, al-Aḫṭal, al-Ḳuṭāmī, Ẓufar b. al-Ḥāriṯ, şimâl kabîlelerinin müşterek menşe'ini ilâde etmek için, Nizār adını „Yaman" veya „Ḳaḥṭān" tâbirlerinin zıddı olarak kullanmışlardır. *İbnā Nizār'ın* („Nizār 'ın iki oğlu") ifâdesine sık-sık rastlanmaktadır: bu, eskiden birbirlerine yabancı sayılan Mużar (Ḳays 'Aylān) ve Rabī'a 'nın aynı kabîle birliğine mensûp olduklarına delâlet eder. Anmār (yk. bk.) ve Iyād (Nizār 'ın dördüncü oğlu; başka kaynaklara göre, Ma'add 'ın oğludur) 'dan gelen kabîleler nâdiren bu birliğin âzâları olarak görünmektedir: Şecere tertip edenlerin Anmār ile Iyād 'ın Yemen kabîleleri zümresine sözde geçmeleri vâsıtası ile izah etmeğe çalıştıkları husûs budur. Fakat Nizār tâbirinin şümûl ve sâbası çok geniş ve belli zümreleri temsil eden Ḳays, Mużar ve Rabī'a 'nınkilerden, hattâ yerini almağa çalıştığı Ma'add 'ınkinden daha çok mübhem kalmakta devam etmiştir. Bu, Nizār tâbirinin, tarihî bir hakîkatten ziyâde, siyâsî bir mefkûreye tekabül etmesindendir; tarihî hakîkate göre, Kureyşlilerden (onlar da dolayısı ile Nizārîlerden) gelen hâkim sülâleyi Yemen kabîlelerinin en kudretlilerinden olan Kalbler destekliyorlardı; diğer bir cenûp kabîlesi olan Azdler ise, en meşhûr temsilcileri Muhallabîlerin siyâsetine bağlı olup, bâzan Emevîlerin tarafını tutuyor, bâzan onlara karşı vaziyet alıyorlardı. Bu karışık durumdan, Ḳużā'aların (yâni Kalblerin) şeceresini cenûp kökünden ayırıp, onları Nizār 'ın soyuna bağlamak teşebbüsü doğdu. *Kitāb al-aġānī*, XI, 160 v. d. ve al-Bakrī, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), s. 14 v. d. 'da anlatılan hikâye, Nizārîlerden Yaẓkur b. 'Anaza 'nın Ḳużā'alardan Ḥazīma b. Nahd tarafından öldürülmesi üzerine, Ḳużā'aların geri kalan Nizārlardan ayrılmasını izâha hasredilmiştir. Carīr (*Naḳā'iḍ*, s. 994) 'in şiirleri, Ḳużā'a-Kalbler ile Nizārların biribirine yaklaştırılması maksadını en tam olarak ihtivâ etmektedir; hâlbuki başka yerde (msl. *agn. esr.*, s. 261: al-Farazdaḳ), Ḳużā'a ile Nizār ayrı gösterilmektedir. Daha sonraları, Emevîler devrinin sonlarında, bilhassa hukûmdar sülâlesinin düşmesine başlangıç olan Horasan 'daki büyük mücâdele devrinde, Nizār (aynı zamanda *Nizārīya*) adı Yamānīya 'ye karşı tutulan mûtad bir kelime hâlini aldı; bundan böyle Banī Nizār şimâl araplığının temsilcileri olacaklardır; daha Emevîlerin inhitât devrinde, şâir al-Kumayt b. Zayd al-Asadī [b. bk.] *Muẕahhaba* adında büyük bir şiir yazmış ve burada Ḳaḥṭān 'a karşı Nizār 'ı öğmüş idi; hemen bir asır sonra, yemenli Di'bil [b. bk.] ona cevap veriyordu; iki büyük arap kabîle zümresinin millî taassubunu, *'aṣabīya* [b. bk.] 'yi besleyen bu şiir çekişmeleri, bilhassa Yemen Zaydîleri arasında oldukça muahhar zamanlara kadar devam etmiştir.

Yukarıda söylenenlerden şu netîce çıkar ki, Nizār 'ın ne hakîkî tarihî bir mevcûdiyeti olan, bir kabîle, ne de, Ma'add için olduğu gibi, ayrı menşe'li bir takım kabîlelerin fiilî topluluğunu ifâde eden şümûllü bir tâbir olduğu ileri sürülebilir. Nizār, sâde hayâl mahsûlü bir tâbir ve siyâsî menfaatlere hizmet etmek için, ortaya atılmış iğreti bir unvândır. Bununla berâber, bu ismin nereden geldiğinin ve yukarıdaki mânada kullanılmasını ilhâm eden vesîlelerin neler olduğunun sorulması gerekir. Mesele henüz esâslı bir şekilde incelenmemiştir

ve belki de bunu halletmeğe yarayacak unsurlar elimizde mevcut değildir. Nizâr 'ın dört oğluna (yk. bk.) dâir hikâye, gâlibâ mâhiyeti ve yaygınlığı çok eskiye âit olan ve başlangıçta şecere ile hiç bir alâkası bulunmayan bu halk hikâyesi, sonradan *nassûbûn* 'un muhayyilesinin üzerinde işlediği isimleri sağlamış olabilir. Fakat bu husûs müsbet delîller ile te'yit edilmesi gereken sâdece bir tahminden öteye geçemez.

Bibliyografya: Maddede zikredilenlerden başka bk. bir de Wüstenfeld, *Register zu den genealog. Tabellen*, s. 337; İbn al-Kalbî, *Camharat al-ansâb* (yazm., British Museum), 3b; İbn Ḳutayba, *Kitâb al-ma'ârif* (nşr. Wüstenfeld), s. 31; İbn Hişâm, *Sîra* (nşr. Wüstenfeld), s. 7, 49 v. d.; İbn Sa'd, I/1, 30; al-Nuvayrî, *Nihâyat al-'arab*, II, 327 v. d.; *Kitâb al-aġânî*, *Naḳâ'iḍ*; Ṭabarî, fihrist.

(G. Levi Della Vida.)

NİZÂR. NİZÂR B. AL-MUSTANṢIR (1045—1095), Fâtımî tahtiddiacısı olup, 10 rebîülevvel 437 (26 eylûl 1045) 'de doğmuştur. Babası al-Mustanṣir 'ın ölümünde, tahta çıkan küçük kardeşi al-Musta'lî [b. bk.] tarafından iktidardan uzaklaştırılınca, Nizâr İskenderiye 'ye kaçarak, al-Muṣṭafâ li-Dîn Allâh unvânını aldı ve 488 (1095) 'de al-Afḍal 'i kıskanan vâli Naṣr al-Davla Av-Tigin ve şehir halkının yardımı ile isyân çıkardı. Önce al-Afḍal 'i püskürterek ve Kahire yakınlarına kadar ilerileyerek, bir takım başarılar elde etti; arap yardımcı kuvvetleri kendisini destekliyordu. al-Afḍal ona karşı yeniden savaşa girdi; İskenderiye 'nin kısa bir muhâsarasından sonra, aynı senenin sonlarına doğru, teslim oldu ve Kahire 'ye götürülerek, orada al-Musta'lî 'nin emri ile hapsedildiği hücrenin kapısı örülmek sûretiyle, öldürüldü.

İran 'daki ismâilî teşkilâtı [bk. mad. AL-ḤASAN B. AL-ṢABBĀḤ] tarafından Nizâr, al-Mustânṣir 'ın meşrû halefi olarak, tanındı ve ismâilîler, Suriye 'deki tarafdarları ile birlikte, al-Musta'lî (*al-da'va al-ḳadîma*) tarafdarlarına karşı, yeni bir zümre (*al-da'va al-cadîda*) teşkil ettiler; onlara bugün Hoca [b. bk.] ve Bohorâ [b. bk.] denilmektedir. Nizârîya 'nın bir kısmı, ilk zamanlar, Nizâr 'ın ölmemiş olduğu, *mahdî* olarak veya *mahdî* ile birlikte tekrar geleceği inancını yaydı ise de, ekseriyet Nizâr neslinin Alamût 'lu büyük *dâ'î* 'ler ile devam ettiğini ileri sürmektedir.

Bibliyografya: Bk. mad. MÜSTAʿLÎ; bk. bir de İbn Ḫallikân (tre. de Slane), I, 160 v.d. (al-Nuvayrî 'den); *Sicillat al-Mustanṣir bi'llâh* (yazm., London, S.O.S. yazm. nr. 35 ve 43; krş. *BSOS*, VII, 307 v.dd.).

(H. A. R. Gibb.)

NİZİB. (Bk. NİZİP.)

NİZİP (eskiden NEZİB, diğer yazılışları ile Nisib, Nizib, Nîzib v. b.), cenûb-i şarkî Anadolu 'da Gaziantep vilâyetine bağlı, kazâ merkezi bir kasaba olup, deniz seviyesine göre, 534 m. irtifâda, Fırat nehrinin sağ sâhiline 17 km. mesâfede, eski Kerkin ve yeni adı ile Nizip suyu kenarında kurulmuştur; Gaziantep — Birecik yolu üzerinde ve vilâyet merkezinin 49 km. şarkındadır (19.300 nüfus). Şehrin bugün Nizip şeklinde yazılan adının menşei hakkında kesin bir karar vermek zordur; zîra Nizip şehrinin tarihi gibi, adı da bu şehrin adına benzeyen Nisibis (Nusaybin—Nasîbin) ve Nisîbin al-rûm (bk. H. Honigmann, *Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches*. Bruxelles, 1935; harita *Fines Orientales imperii Byzantini*, c. annum 960) şehirlerinin tarihi ve adları ile karıştırılmış olduğu anlaşılmıştır (ayn. mll., *ayn. esr.*, s. 140—142). Şafî al-Dîn 'Abd al-Mu'min al-Baġdâdî, *Marâṣid al-iṭṭilâ'* (Kahire tab., III, 1374) 'de Nasîbin nâmını taşıyan 4 şehir kaydetmiştir: bunlardan birincisi Mardin vilâyetinde şimdiki kazâ merkezi olan Nusaybin, diğer ikisi Ḥaleb 'in nâhiye ve karyesi olarak gösterilmiş, dördüncüsü ise, Fırat 'ın sol sâhiline 1 km. mesâfede ve Siverek—Kahta yolu üzerinde bulunan Nisibin kasabasıdır ki, burası adını ve mevkiini bugüne kadar muhâfaza etmiştir (bk. *Harita genel müdürlüğü. 1: 200.000 mikyaslı istikşaf harttaları*, 1947, pafta Siverek). Buna nazaran bugünkü Nizip adını, diğer isim benzerliği olan şehirlere kıyâs ederek, eski çağlara kadar çıkarmak fikri ileri sürülecek olsa dahi, aynı adları taşıyan diğer şehirlerin tarihi gibi, mevcut kaynaklarda Nizip kasabasının mâzîsine dâir aydınlatıcı mâlûmat verilmemektedir. Nizip kazâsı hudutları dâhilinde bulunan Karkamış, Belkıs ve tarihleri bilinen diğer harâbelerin mevcûdiyeti Nizip havâlisinin eski çağlara varan bir tarihe sâhip olduğunu göstermektedir (bk. Landsberger. *Gaziantep ve ilinin en eski tarihi, Başpınar* mecm., Gaziantep, 1947 sayı 90—91); fakat Nizip 'in ne sûretle kurulduğu ve Osmanlı devrine kadarki tarihi tamâmiyle mechûl kalmıştır. Türk müelliflerinden Nizip hakkında bize ilk sarîh mâlûmat veren Evliyâ Çelebî olup, Nizip 'i: —„Fırat 'ın cenûb-i garbında çöllstan içre bir kûh-i bülendin dâmeninde, hanlı, câmi ve hamamlı ve sûk-ı muhtasarlı, mâmûr bir kasaba olup, bağ ve bahçeden mahrûmdur; 150 akçelik kazâdır; dâimâ Birecik 'e ilhâk olunup, nâhiye olur. Hârûn al-Raşîd asrında bn dahi şehr-i mâmûr imiş, Ayıntab 'ın cânib-i kıblesinde bir konak olup, piyâde âdem bir günde varır, gelir"— diye târif eder (Evliyâ Çelebî *Seyâhat-nâme*, İstanbul, 1314, III 145).

Nizip adı bilhassa XIX. asırda Mahmud II. ile Mısır vâlisi Mehmed Ali Paşa ordularının 23/24 hazîran 1839'da bu civarda yaptıkları meydan muhârebesinden sonra şöhret bulmuştur. Bilindiği üzere, 14 mayıs 1833'te Bâbıâlî, Kütahya anlaşması ile, Mehmed Ali Paşa'ya, Mısır vâliliğine ilâveten, Şam vâliliğini ve oğlu İbrahim Paşa'ya da Adana vâliliğini vermiş idi; fakat Mehmed Ali Paşa, bu anlaşma ile taahhüt ettiği şartları yerine getirmediği gibi, kendi idâresine bırakılan yerlerde ahâliye iyi muâmele etmediğinden, Bâbıâlî, Osmanlı tebeası olan halkın hukukuna riâyet edilmesi için, Mısır vâlisine bir çok nasihatlerde bulundu ise de, bunları dinlemeyen Mehmed Ali Paşa, nihâyet 1839 senesi başlarında, Mısır'ın istiklâlini ilân etti. Bunun üzerine Mahmud II., Suriye'deki halkın hukukunun korunması ve isyânlarının bastırılması için, 21 nisan 1839'da neşrolunan bir ferman ile, Mehmed Ali Paşa'nın te'dîbini emretti. Hâfız Mehmed Paşa Osmanlı orduları başkumandanlığına tâyin edildi ve Prusya zâbitlerinden H. v. Moltke ile diğer iki Prusya zâbiti, müşâvir olarak, Hâfız Paşa maiyetine verildi. 84.000 kişilik bir kuvvete mâlik olan Osmanlı ordusundan 20 hazîran 1839 tarihine kadar Birecik—Nizip karargâhında, Hâfız Mehmed Paşa kumandasında toplanan kuvvetlerin yekûnu ancak 35 piyâde ve 9 süvârî alayından mürekkep olup, bunların mevcûdu 25—30.000 kişiyi geçmemekte idi. Osmanlı ordusunun diğer birlikleri Kayseri, Ankara ve Konya'da bulunuyordu. Aynı tarihlerde Mısır ordusuna kumanda eden İbrahim Paşa kuvvetleri ise, Osmanlı ordusuna nazaran 10.000 kişi fazlası ile, 40.000'e yakın idi (H. v. Moltke, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei 1835—1839*, Berlin, 1891, s. 377 v. d.). Nizip çayının bir kolu olan Orul suyu her iki ordu arasında hudut teşkil ediyordu. 1839 mayıs sonlarından itibâren hazırlıklarını yapmış olan iki ordu da, 20 hazîrana kadar, büyük bir harp yapmadan, bir bekleme devri geçirmişlerdi. 20 hazîran 1839 günü İbrahim Paşa Haleb—Birecik yolunun her iki tarafından Birecik istikametinde harekete başladı. İbrahim Paşa'nın Osmanlı ordularının ric'at hattı olan Birecik'i kuşatmak maksadında olduğunu anlayan v. Moltke, Hâfız Paşa'ya düşmana karşı hücûm edilmesini tavsiye etmiş ise de, çok cesûr olan Hâfız Mehmed Paşa, düşmanın bu kuşatma ve taarruz hareketinden korkmayarak, beklemeği tercih etmiş idi. Hareketlerinde serbest kalan Mısır ordusu 23 hazîran 1839'da Hâfız Paşa kuvvetlerine merkezden hücûm etti. Hâfız Paşa, bütün ihtiyatlarını ileri sürerek, düşmanın bu taarruzlarına şiddetle mukavemet etti ve onları bir ara püskürtmeğe muvaffak oldu ve hattâ ric'at eden Mısır ordusu şaşırarak, kendi piyâdesi üzerine ateş açtı. 24 hazîranda Mısır ordusu yeniden taarruz etti; livâ kumandanı Hâlid Paşa ve miralay İbrahim Bey kıt'aları kahramanca savaştılar. Bizzat Hâfız Paşa, hâssa livâsı ile, İbrahim Paşa kuvvetlerine şiddetle mukabele etti; bütün gün akşama kadar devam eden muhârebe sonlarına doğru, İbrahim Paşa'nın büyük süvârî birlikleri Osmanlı ordusu saflarına girdi. Hâfız Paşa orduya ric'at emrini vermiş idi. Zamansız verilen bu ric'at emri ordunun savaş nizâmlarını bozdu. Ric'at eden orduya İbrahim Paşa şiddetle hücûm etti. Her iki tarafta büyük zâyi'at oldu. Böylece Mehmed Ali Paşa kuvvetleri Nizip muhârebesini kazanmağa muvaffak oldular. Hâfız Paşa, geri kalan birlikleri ile, Rûm-Kale—Behesni üzerinden, Malatya'ya çekildi. Bununla berâber İbrahim Paşa'nın Nizip ve havâlisi üzerindeki hâkimiyeti uzun sürmedi. 11 teşrin I. 1840'ta Beyrut—Baalbek arasındaki harplerde, mısırlılar büyük bir mağlûbiyete uğradılar; 85.000 kişiden mürekkep bulunan Mısır ordusunun ancak 1/3'i Mısır'a dönebildi (Nizip muhârebesinde Hâfız Paşa ordusunda bulunan fransız zâbitlerinden Petit'nin savaş hakkında verdiği tafsilât için bk. B. Poujoulat, *Voyage dans l'Asie mineure*. Paris, 1840, I, 447—452).

Bundan sonra Nizip Haleb vilâyetinin Urfa sancağının Birecik kazâsına bağlı ve 3.000 nüfuslu küçük bir kasaba olarak kaldı (V. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, Paris, 1892, II, 269). Bu küçük kasaba XIX. asrın sonlarında ve birinci cihan harbine kadar büyük bir gelişme kaydedemedi. 1318 tarihli „Haleb sâl-nâmesi"nde Nizip'in nüfusu 2.172 olarak gösterilir. Adları zikredilmemekle berâber, aynı tarihlerde Nizip'te 6 câmi, bir sıbyan mektebi ve 700 hâne bulunduğu kaydedilmiştir (*Sâl-nâme-i Haleb*, 1318, s. 320).

Millî mücâdele yıllarında, bütün Anadolu'nun köy ve kasabaları gibi, Nizip kazâsı da istiklâl savaşlarına katılmış ve Gaziantep müdâfaasına iştirâk etmiştir. 1919 senesi içinde (3—7 eylûl) pek kısa süren bir işgâlden sonra, Nizip 26 teşrin II. 1920'de fransız kuvvetleri eline geçti ise de, 25 kânûn I. 1921'de tahliye olundu. Cümhûriyetin kuruluşundan sonra, 1924 idârî teşkilâtında, Nizip Gaziantep vilâyetine bağlandı. Antep—Urfa arasında kara yolu üzerinde bulunan Nizip cümhûriyet devrinde sür'atle gelişmeğe başladı. Bu devirde yapılmağa başlanan nüfus sayımlarının birincisinde Nizip'in nüfusu 1927'de 7.041 olarak tesbit edilmiş idi. Bu nüfus 1945'te 10.000'e varmış, 1955'te 15.300'e ve nihâyet 1960 sayımının muvakkat

neticelerine göre, 19.300'e yükselmiştir. Zeytin ve zeytin yağı, Ayıntap fıstığı, kuru meyve (bilhasse üzüm) istihsâl ve ticâretine dayanan iş hayatının canlı olması ve küçük sanâyiin gelişmesi nüfusun artmasını sağlamıştır. Köylerde ve kasabalarda yeni bir ictimâî hayat başlamıştır (bk. C. Tanyol, *Sosyoloji dergisi*, İstanbul, 1958/1959, s. 198).

Zeytinlikler, bağ ve bahçeler ile çevrili olan 5 mahallesinde, 1950'ye doğru, 2.500 ev ihtivâ eden Nizip'te, mahallin bir an'anesi olarak, binâlar ekseriyâ kesme bir nevî yumuşak beyaz kireç taşından yapılmakta ve eski binâlardaki toprak damların yerine yeni inşâatta kiremit kullanılması şehrin manzarasını değiştirmektedir. Yolları kısmen muntazam olan Nizip'te, bugün Tahtânî câmi, Pazar câmii, Hamam câmii, Şeyhler câmii, Yeni-şeyhler câmii, Fevkânî câmi, Zeytinlik câmii, Sâha câmii adlarında 8 câmi vardır. Bundan başka Bizans devrinden kalma Kilise câmii adı verilen bir harâbe bulunmaktadır (Pauly, *Realencyclopaedie*, XVII, 1, 757). Nizip'te iktisâdî ve ticârî hayatın başlıca kaynağı zirâat mahsûlleridir. Kazânın zirâate elverişli 104.000 hektar arâzisinden 53.000 hektarında hubûbat, 20.000 hektarında fıstık, 15.000 hektarında zeytin, 14.000 hektarında meyve ve 2.000 hektarında sebze yetiştirilmektedir. Burada her nevî meyve, hubûbât, pamuk yetişmektedir. Nizip bilhassa nar, kayısı ve ceviz ağaçları ile meşhûrdur. v. Moltke Nizip'te iken karargâhını büyük nar ağaçlarının bulunduğu bir bahçede kurmuş ve bu ağaçların büyüklükleri onun dikkatini çekmiş idi (bk. Moltke, *agn. esr.*, s. 379). Nizip'te, zirâî mahsûllerin işletilmesi için, bir takım imâlâthâne ve fabrikalar kurulmuştur. 1956'da işletmeye açılan Birecik köprüsü, Nizip—Birecik arasındaki münâkale şartlarının kolaylaşması ile, kazânın ticârî ve iktisâdî hayatı üzerinde müessir olmuştur. Yeni inşâ edilen Gaziantep—Barak (Carablus) demir-yolu da Nizip kazâsı topraklarından geçmektedir. 14.74 km². arâzi üzerinde Nizip kazasının nüfusu, 1960 sayımının muvakkat neticelerine göre, 68.200'e varmakta ve kaza toprakları dâhilinde, merkez ve Barak nâhiyelerine bağlı, 115 köy bulunmaktadır. Kazâ dâhilinde bulunan Karkamış, Mızar köyü ve su-yolları Belkis harâbeleri ile ve daha diğer tarihî mahalleri ile, Nizip seyyah celbedebilecek bir hususiyeti de hâizdir.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. *Vilâyetler külliyâtı* (Gaziantep, 1959, sayı 1, yıl 1, nr. 5—6); Dukakin-zâde Feridun, *Nizip muhârebesi (1831—1840)* (*Askeri mecmua*, 1931, nr. 83 lâhikası); Ahmed Rıf'at, *Lugat-ı tarihiye ve coğrâfiye* (İstanbul, 1300), VII; Aydın Demirtaş, *Nizip ilçesi monografyası* (İstanbul üniver. coğrafya bölümü, tez nr. 4396); Ş. Sâmî, *Kāmūs al-a'lām* (İstanbul, 1898), VI, 4575; *Belediyeler yıllığı* (İller bankası nşr.), 1950, III, 25—31. (A. CEVAT EREN.)

NOVİBAZAR. [Bk. YENİ-PAZAR.]

NÜBA. [Bk. NÛBE.]

NÜBANCÂN. [Bk. ŞÜLİSTÂN.]

NÜBÂR PAŞA. [Bk. NUBAR PAŞA.]

NUBAR PAŞA. NÜBÂR PAŞA (1825—1899), XIX. asırda Mısır'ın siyâsetinde mühim rol oynamış bir devlet adamıdır. [Karabağ'dan Osmanlı topraklarına hicret edip, İzmir'de yerleşmiş ve ticâret ile meşgûl olmuş bir ermeni âilesine mensûptur; babasının adı Mıgırdiç Nubaryan'dır. Kendisi 1825'te İzmir'de doğmuş, İsviçre ve Fransa'da bir müddet tahsil gördükten sonra, 15 yaşında memlekete dönmüştür]. Nubar, Mısır'ın ticâret ve dış işleri nâzırı bulunan dayısı Boğos Yusufyan Bey tarafından, 17 yaşında iken (1842), Mısır'a çağırılıp, ikinci kâtip sıfatı ile, Mehmed Ali Paşa'nın hizmetine girmiş, [dayısının vefatında (1844) kâtip ve tercüman olarak çalışmıştır. İbrahim Paşa'nın Avrupa seyâhatinde ve İstanbul'a gelişinde kendisine refâkat eden Nubar'ın daha sonra, Abbas Paşa zamanında da hizmet gördüğü ve sadrâzam Mustafa Reşid Paşa ile temâsta bulunduğu, kardeşi Arakel'in azlini müteâkip, gözden düştüğü ve iki kardeşin Abbas Paşa tarafından Viyana ve Berlin'e me'mûr edildikleri biliniyor]. Nubar'ın Mısır'daki mühim faâliyeti Said Paşa'nın vâliliği zamanında başlar. Müstakil, muntazam ve açık zekâsı, altı ay içinde (1857) düzene sokmağa muvaffak olduğu Mısır demiryolu teşkilâtında kendini gösterdi. Bilhassa İsmail Paşa'nın vâliliği zamanında kabiliyetini göstermek fırsatını bulmuş ise de, memleketin dinî durumunu bilmemesi yüzünden, faâliyetini genişletmeğe muvaffak olamamıştır. [Nubar Paşa müteaddit rütbe tevcihlerinden sonra kendisine 15 receb 290 = 5 eylûl 1873'te Osmanlı hukûmeti tarafından vezâret verilmiştir (bk. *Sâl-nâme*, İstanbul, 1304). Mısır vâlisinin fikirlerinden faydalanıp, geniş ölçüde bir siyâset tâkibine çalıştı]. Bir yandan Mısır'ı hâricen istiklâle kavuşturmak ve onu, Asya'da (bu İbrâhîm Paşa'nın düşüncesi idi) değil kaderinin bağlı olduğu Afrika'da geliştirmek, öte yandan da, Avrupa'nın yardımı ile dâhilen yükseltmek istiyordu. Nubar, daha başlangıçta, Mısır meselesinin büyük meselelerini kavramış idi; fakat tasavvurları büyük olmakla berâber, Avrupa'nın hırs ve tamâ ve menfaat çatışmaları yüzünden, kolay-kolay tatbik sâhasına konulacak

gibi görünmüyordu. Mısır mes'elesinin esâsına bağlı olan bu güçlükler bir çok hal çâresinin tatbikını geciktirdi ve islâhat siyâseti de, bir çok engeller ile karşılaşıldığından dolayı, yürütülemedi.

Mısır her yerde Avrupa ile, en ufak mes'elelerde gayr-i müsâvî şartlar altında, mücâdeleye girişmek zorunda kalıyordu. Nubar Paşa 3 ana mes'ele üzerinde ve 3 cephede aynı zamanda mücâdele etti:

S ü v e y ş k a n a l ı m e s ' e l e s i. İsmail Paşa Mısır vâlisi olduğu zaman kanal şirketi devlet içinde bir devlet durumunda bulunuyordu; deniz kanalı ile ona bağlı tatlı su kanalları kenarında ele geçirmiş olduğu topraklar sâyesinde, Mısır'ın arâzisi içinde bir nevî müstemleke kurmuş idi. Nubar Paşa, Mısır topraklarının istiklâlini sağlamak için, İstanbul'da ve Paris'te müzâkerelere girişti. Teşebbüsü Napoléon III.'un 6 hazîran 1864 tarihli meşhûr karârı ile sona erdi; bu karar gereğince, Mısır, haklarına sâhip olabilmek için, şirkete 84 milyon frank ödemeğe mecbûr tutuluyordu; fakat bu büyük tazminâta rağmen, mesele kat'î bir şekilde halledilmiş olmadı.

A d l î i s l â h â t m e s ' e l e s i. Nubar Paşa ekseriyâ: — „Mısır'a su ve adâlet te'min ederseniz, memleket saâdet ve refâha kavuşur" — der idi; fakat yerli halkı hukûmete ve istismarcı avrupalıya ve bilhassa konsolosların keyfî hareketlerine karşı korumak maksadı ile adâleti sağlam temellere istinât ettirmek için, Nubar avrupalı ve mısırlı mütehassıslardan müteşekkil karma bir adâlet cihâzı meydana getirerek, kazâ, mevzuât ve tatbikat sâhasında birlik kurmağı düşünüyordu. Fransa'nın ve bâzı ilgili devletlerin „imtiyazların" muhâfazası yolundaki devamlı muhâlefetleri neticesinde, karma mahkemeler, hukûmetin on senelik gayret ve beklemesinden sonra, nihâyet 1875'te kurulabildi.

M u h t â r i y e t m e s ' e l e s i. Süveyş kanalı dolayısı ile ortaya çıkan arâzi mükellefiyetleri ve kapitülasiyonlar idâresi metbû devlet olan Türkiye'nin Mısır üzerindeki siyâsî haklarını Nubar Paşa'ya unutturamıyordu. Nubar 1863'ten 1873'e kadar, gerek para kuvveti, gerek müzâkere yolu ile, Bâbıâlî'den Mısır'ın serbestçe gelişmesine imkân verecek bir takım imtiyazlar elde etmeğe çalıştı. 1866 ve 1867 tarihli fermanlardan sonra Mısır meşhûr 1873 fermanını elde etti ki, bu ferman Mısır vâlisine h i d i v [b. bk.] unvânını veriyor, saltanatın babadan oğula intikâlini, 1840'ta 18.000 kişiden ibâret olan ordunun genişletmek ve yabancı devletler ile istikraz ve ticâret anlaşmaları yapmak hakkını kabûl ediyordu; fakat Nubar'ın da, hidivin de kusûru Mısır'ın istiklâlini fiiliyatta değil, nazariyatta kuvvetlendirmek idi. Nubar Avrupa'dan teşebbüs ve sermâye sağlanmasına tarafdar idi. Bu fikir, iyi olmakla berâber, tehlikeli idi; çünkü hidiv, Nubar'ın teşvikı ile ve ileri-geri düşünmeden bir çok istikrazlar yaptı ki, bunlar Mısır için bir felâket oldu. Memleketteki servet kaynaklarının çar-çabuk gelişmesi ile meydana çıkan sayısız teşebbüslerin, ayrıca, Nubar, Oppenheim, Dervieu v.b.'larının başlıca müdürleri bulundukları msl. vapur seyrü sefer şirketi, Sudan şirketi, zirâat ve ticâret şirketi gibi müesseselere verilmesi gerekiyordu. Bu iflâs eden şirketlerin zararlarlarını Mısır kapatıyordu. Nubar'ın bu bankerler ile birlikte çalışması, Paris'te ve başka yerlerde istikrâz için yaptığı müzâkerelerde Hidiv ile Nubar Paşa arasındaki iyi münâsebetlerde bir şüphe havası husûle getirdi; fakat mes'elenin asıl vahim tarafı istikrâz borçlarının 90 milyon ingiliz lirasını bulması oldu ki, bu da Delta kapılarının yabancı müdâhalesine açılmasına sebep teşkil etti. Nubar'ın yabancı müdâhalesine düşman olduğunda hiç şüphe yoktur. 1875'e kadar Mısır'da kaldığı az bir zaman içinde (çok zaman Avrupa'ya vazife ile gitmekte idi) Nubar mutlakıyeti tahdit etmeğe ve nereden gelirse-gelsin, Avrupa'nın müdâhalesini önlemeğe çalıştı. Kendisi Fransa'da da, İngiltere'de de sevilmiyordu. Hidivin muhitinde de, haklı olarak, kendisine inanmıyorlardı.

1875 senesi sonlarına doğru bir hâdise Nubar'ın tutumunu değiştirdi: İngiltere, bir takım sermâyedarların husûsî menfâatlerini korumak için, Mısır'a müdâhale etmeğe ve memlekette bir soruşturma açmak için, M. Cave başkanlığında bir ilim hey'eti göndermeğe kalkıştığı zaman, siyâsî insiyâkı ile böyle bir müdâhalenin doğrudan-doğruya yaratacağı tehlikeyi sezdi ve bütün varlığı ile bunu önlemeğe çalıştı. Rus ve alman baş-konsoloslarına müracaat ile, hukûmetleri tarafından hidive yardım teklifi yapmalarını sağladı; fakat hidiv bu yardımı reddetti ve bu yüzden vahim siyâsî bir hatâ işlemiş oldu. Üstelik bunu ingiliz konsolosuna da bildirdi ve Nubar'ı barcamaktan bile çekinmedi.

Nubar, 5 kânûn II. 1876'da istifâ ederek, 21 martta Mısır'dan ayrılmak zorunda kaldı. O günden sonra efendisine karşı büyük bir kin besledi ve tutumunu değiştirerek, ingilizlere temâyül etti. Hidivin şahsî nufûzunu yıkmağı aklına koyan Nubar, yabancılar ile hudut ve mâhiyetini önceden tesbit edemediği bir iş-birliği yaparak, memleketi, ingilizlerin lehine, zayıf düşürdü.

Mısır'ın yaptığı istikrazlara fazlalığı dolayısı ile, ingiliz hukûmetinin müdâhalesinin kaçınılmaz olduğu ve bu müdâhalenin Mısır'a diğer devletlerin kinden daha faydalı olabileceği bahânesi ile, 1876'da ingiliz hukûmetine baş-vurdu. Neticede İngiltere hidiv ve Nubar Paşa üzerinde tazyik yaparak, 28 ağustos 1878 tarihli emirnâmeyi elde etmeğe muvaffak oldu. Bu emirnâme „mes'ûl" bir vekillik ihdâs ettirdi; başında ismen Nubar bulunuyor ise de, bu makama, mâliye işlerine, Rivers Wilson ve nâfıa işlerine Blignières fiilen hâkim idi. Bu tehlikeli yenilik, yâni iktidarı elinden alınmış bir devlet reisinin karşısında mes'ûl olmayan ve Avrupa'nın büyük sermâyedarlarını ve siyâsî görüşlerini desteklemek maksedi ile, memleketin içine yerleşmiş Avrupa'ya bağlı bir vekilliğin ihdâsı mısırlıların gözünü açtı ve umûmî bir memnûniyetsizlik yarattı. Hidiv birden halk nazarında itibâr kazandı ve kendi dâvasını milletin dâvası hâline getirdi. Bunun neticesinde, 18 şubat 1879 ayaklanması oldu ve Nubar iktidardan uzaklaştırıldı. Veliahdin başında bulunduğu Avrupa'ya bağlı yeni bir vekillik ihdâs olundu ise de, mahzûrlar bertaraf edilmiş olmadı. Nihâyet halk efkârından cesâret alan İsmail Paşa avrupalı vekilleri memleketlerine gönderdi (7 nisan) ve Şerîf Paşa'nın riyâsetinde millî bir kabine ihdâs etti; fakat Avrupa devletleri (Nubar'ın Avrupa'daki teşebbüsleri onların fikirlerini desteklemiştir) hidivin bertaraf edilmesine karar verdiler ve Türkiye'nin yardımı ile, hidivi iktidardan düşürmeğe muvaffak oldular ve 26 hazîran 1879'da azlettirdiler [bk. mad. İSMAİL PAŞA]. İngiliz işgâlinden iki sene sonra, Nubar İngiltere'nin telkînî altında Mısır'ın Sûdân'ı boşaltmasına karşı olan Şerîf Paşa'nın istifâsından sonra, bir vekillik ihdâs etmek maksadı ile, Mısır'a döndü. İngilizler ile anlaşmak ve Mısır'ın Afrika'daki topraklarını cebren elde etmeğe yönelmiş siyâsetine son vermek istedi ise de, bunda muvaffak olamadı (kânûn II. 1884—hazîran 1888).

Nubar Paşa 16 nisan 1894'te yine bir vekâlet teşkil etti ise de, çok geçmeden iç-işleri vekilliğindeki ingiliz müşâvirinin vesâyetini kabûle mecbûr oldu ve bütün idâreyi kontrolü altına almağa çalışan Lord Cromer'in siyâsetine mâni olamayacağını anlayınca, vazifeden çekilmeğe mecbûr kaldı (teşrin II. 1895).

Nubar Paşa sonra Avrupa'ya giderek, hâtıralarını yazdı (bunlar hâlâ neşrolunmamıştır) ve orada sükûn içinde öldü (1899). Bir takım hatâlara düşmüş olmasına rağmen, Nubar Paşa'nın mühim bir devlet adamı olduğunu kabûl etmek lâzımdır.

Bibliyografya: Mürâcaat edilecek başlıca eserler için bk. M. Sabry, *L'empire Egyptien sous Ismaïl et l'Ingérence anglo-française* (Paris, 1933); A. Holynski, *Nubar Pacha devant l'Histoire*; Ed. Dicey, *The Story of the Kedivate*; Ch. F. Moberly Bell, *Khedives and Pashas, by one who knows them well*; ayn. mll., *Nubar Pasha* (*Encyclopaedia Britannico*). (M. SABRY.)

NÛBE. NÛBA, Mısır'ın cenûbunda ve Sudan (Mısır Sudanı)'da bulunan bir memleketin ve burada yaşayan kavmin adı. Nûbe'yi asıl Mısır'dan ayıran hudut Asvân civârında Nil nehrinin birinci şelâlesi üzerinde bulunur ve zamanımızda Nûbe dilinin konuşulduğu ülke cenûpta 18° şimâl arzına doğru sona erer; bununla berâber Nûbe ülkesinin cenûp hudûdu bâzan daha ötelere, Atbara ırmağının Nil'e döküldüğü yere, hattâ Beyaz-ve Mâvi-Nil'in birleştiği noktaya kadar götürülür. Nûbe çok defa iki kısma ayrılır: şimâlde Asvân'dan Vâdî Ḥalfa'ya kadar [Sudan ve Mısır cümhûriyetlerini ayıran hudut bu sonuncu şehrin bir az şimâlinden geçmektedir] uzanan aşağı Nûbe, Vâdî Ḥalfa cenûbunda (yâni tamâmiyle Sudan cümhûriyeti içinde] yer alan yukarı Nûbe. Bununla berâber bu tâbirlerin siyâsî ve idârî mânaları yoktur.

Orta çağ arap müellifleri de Nûbe'nin cenûpta nerelere kadar uzandığı husûsunda kararsızdırlar. Mısır'ın hemen yanında Marîs ismini taşıyan ülke, muhtemel olarak, Nûbe'nin esâsını teşkil ediyordu. Bunun cenûbunda, beş-şehri Dongola (Dunḳula, Dumḳula) olan Muḳarra memleketi ve daha ötede de, 'Alva devleti uzanıyordu ki, bunun pâyitahtı şimdiki Hartum'a yakın Sōba idi. X. asırda yaşamış 'Abd Allāh b. Aḥmed b. Salīm (Sulaym ?, Maḳrīzī tarafından zikredilir)'e göre, Marîs ve Muḳarra'da ayrı-ayrı diller konuşuluyor ve bu iki memleketi ayıran hudut üçüncü şelâleden üç konak (*barīd*) mesâfede bulunuyordu. Bununla berâber, Marîs siyâsî bakımdan Muḳarra'ya dâhil sayılırdı ki, bu durum İbn Salīm'in Muḳarra hudûdunu Asvân'dan bir günlük mesâfede göstermesi ile belki izah edilebilir. Muḳarra ile 'Alva arasındaki hudut al-Abvāb bölümünde bulunuyordu ki, bunun ismi, Berberî eyâletinde Kabūġiya etrafındaki bölgeyi ifâde etmek üzere, hâlâ kullanılmaktadır. 'Alva umûmiyetle Nûbe dışında bırakılmakta ve nûbeliler ile araplar arasındaki siyâsî münâsebetleri tanzim eden muâhedenin giriş kısmında „Nûbeli reisler ve bunların Asvân hudûdundaa 'Alva hudûduna kadar... topraklarında yaşayan halk" bahis mevzuu olmaktadır. Bununla berâber Mas'ūdī, 'Alva'yi Nûbe'nin bir kısmı gibi ve Muḳarra

'nin hâkimiyeti altında gösterir. Yâḳût'a göre, Nûbe Nil nehri boyunda 80 günlük yürüyüş mesâfesine kadar uzanmakta, pâyitaht olan Dongola ise, yarı yolda ve Asvân'dan 40 günlük bir mesâfede bulunmaktadır. Bu müellif, 'Alva'dan mübâlegalı bir mesâfe ile bahsederek, bunu Nûbe dışında, resmî adı „Muḳarra ve Nûbe kıralı" olan hukümdarların pâyitahtından üç aylık bir uzaklıkta göstermektedir.

Şimâlî Sudan nüfusunun zamanımızda itibârî olarak nûbeli, Beca ve arap olmak üzere, 3 zümreye ayrılması daha ziyâde dil bakımından olup, ırk esâsına dayanır gibi görünmemektedir. Mısır'ın sülâleler çağından öncesine kadar çıkan ve esâsında melez olan „nûbeli" örneği Kenüz, Maḥas, Sukkot zümrelerinde gâyet saf bir hâlde bâkî kalmıştır; bu üç zümre kendi aralarında gûyâ Barâbra birliğini meydana getirirler ki, gerçekte ecnebî unsurlar ile büyük ölçüde karışmalar mevcuttur. Diğer taraftan Nûbe dili konuşan Danâglalar (Danâḳila), diğer bir zümre olan Danâgla-Ca'liyîn'den güçlükle ayırt edilirler (bk. MacMichael, *History*, I, 197 v. dd.). Bu sonuncular yaşama sâhaları Dongola eyâletinden Hartum civârına kadar uzanan ve arapça konuşan bir takım kabîleler ihtivâ eder; bu topluluğun menşe'i aslen nûbeli bir zümre ile orta çağda Sudan'ı istilâ eden ve tedricî bir sûrette Dongola ve 'Alva hıristiyan kıralllıklarının sukutuna sebep olan arapların kaynaşması şeklinde izah edilebilir. Mâvi- ve Beyaz-Nil boylarındaki bir çok Danâgla zümreleri kendi dillerini bırakıp, arapçayı almışlar, XVI. asırdan beri Hartum civârına yerleşen ve hâlen arapların Ḫazrac kabîlesinden geldiklerini iddia eden Maḥas mensûpları da böyle hareket etmişlerdir. Sudan'ın bütün şimâl kısmında yaşayan Nûbe yerlileri araplar ile o derece karışmışlardır ki, şimdi iki unsuru birbirinden ayırmak her zaman kabil olamıyor. Her ne kadar Barâbra zümrelerinin aslî hâllerini muhâfaza ettikleri ve diğer zümreler arasında erimek yerine, onları kendilerine temsil eyledikleri söylenmekle berâber, henüz Nûbe dili konuşan bir çok unsurlar da araplar ile karışmışlardır. Danâgla zümreleri kendilerine nûbeli denilmesini reddederler; Barâbra tâbiri yalnız mısırlılar ve diğer yabancılar tarafından kullanılır; halk kendi-kendisini - kabîle adları ile isimlendirir (Kenüz, Maḥas, Sukkot). Bununla berâber yakın zamanlarda bunlar arasında millî bir duygu uyanması mâhiyetinde nûbeli tâbiri doğmuş ve vakit-vakit kullanılmıştır.

N û b e d i l i. Nûbe dilinin menşe'i Nil vâdisinde pek aranamaz ve Nûbe dilinin bu topraklarda kendisinden evvel hukûm sürmüş Meroî kitâbeler dili ile bir bağlılığı da yoktur. Nûbe dilinin diğer diller ile münâsebeti ve akrabâlığı meselesi de henüz tatmin edici bir şekilde çözülmüş sayılmaz. Bu dilde aynı zamanda hâmî ve sudanî izler bulunur ve L. Reinisch (*Die sprachlische Stellung des Nuba*, Wien, 1911) Nûbe dilini bu iki dil arasında bir zincir halkasına benzetir. G. W. Murray (*Sudan Notes and Records*, III) Dinka-Şilluk, Bari-Masai ve Nûbelilerin uzak bir geçmişte müşterek bir menşe'leri olduğu ve bunlardan her birinin hâmî te'sirlerin nufûzuna az-çok müsâit bulunduğu hukmünü ileri sürer. W. Meinhof (*Eine Studienfahrt nach Kordofan*) ise, Nûbe diline, kat'î olarak, hâmî dilleri arasında yer verir.

Nûbe dilinde şu dalların ayrılması mümkündür:

a. Nil boyu Nûbe dili (Barâbra ve Danâgla zümrelerinin dili) ki, bunun üç lehcesi vardır: kenzî, maḥasî ve dongolâvî; birinci ve üçüncüsü, her ne kadar coğrâfî bakımdan ayrı ise de, lehce bakımından tek bir zümre teşkil eder. Reinisch tarafından tesbit edilen dördüncü bir lehce (Fadica, Fadi'kka), gerçekte Lepsius tarafından belirtildiği gibi, bir maḥasî şîvesinden ibârettir.

b. Dağ Nûbe dili şimdiki Kordofan eyâletindeki bâzı yarı-zencî kabîleler tarafından konuşulur. Bu memleket dil ve ırk bakımından birbirinden farklı kabîleler karışımı ile meskûn olup, ancak Nûbe dili konuşan zümreler (bilhassa şimâlde) husûsunda Nûbe adının kullanılması yerinde olur. En mârûf lehce dilling (delen)'dir. Başka bir dağ Nûbe lehcesi de şimâlî Dârfûr'un Cebel Mîdôb halkı tarafından konuşulur. Dağ Nûbe lehceleri ile Nil boyu Nûbe lehceleri arasındaki ırkî ve tarihî münâsebetler meselesi daha aşağıda ele alınmıştır.

c. Dârfûr'da Birḳed kabîlesinin münferit bir lehcesi, Zyhlarz tarafından, cenûb-ı garbî Nûbe dili olarak adlandırılmıştır.

d. Eski Nûbe dili ülkenin orta çağdaki edebî dili idi. Elde bulunan örnekler VIII. — XI. asırlara âit, halkın anlayacağı duâ ve nasihatlerden ibâret olup, yüksek mâhiyette dinî metinler için yunanca kullanılırdı. Burada bahsedilen yazılardan kalanları Nûbe'nin şimdi kenzî konuşulan en şimâl kısmından gelmekle berâber, bunların dili bugünkü maḥasî'ye çok yakındır. Yukarı Nûbe'ye âit ele geçmiş çok mahdut vesîkalar ise (belki dağ lehcelerine daha fazla yaklaşmış bir şekilde), Nûbe dilinin 'Alva kırallığında edebî husûslarda da kullanıldığı netîcesini çıkarmağa elverişli görünüyor.

Avrupa te'siri altında meydana gelmiş *Tevrat* tercümeleri bir tarafa bırakılacak olursa,

bugünkü Nûbe dilinin edebiyatı yoktur. Danâgla ve Barâbra zümreleri, muhâbere husûsunda ve edebiyat dili olarak, arapçayı kullanırlar.

T a r i h. Memleketin eski tarihi bahis mevzuu olduğu zaman Nûbe ismi yanlış bir fikir uyandırabilir; zîra bu ismin eski Mısır'da kabîle ve yer ismi olarak kullanılmış olduğuna dâir delîl yoktur. Mısırlılara göre, aşağı Nûbe Vavat, kadîm Habeşistan'a tekabül eden yukarı Nûbe ise, Kaş (*Tevrat* 'ta: Kuş) adı ile tanınırdı. Eski devirlerden beri, Mısır ile cenûp komşusu arasında ticâret, savaş ve kültür bakımından münâsebetleri eksik değil idi. Orta imparatorluk devrinde Mısır'ın şimdiki Dongola eyâletine girmesi, burada Mısır kültürü üzerine kurulmuş, fakat malzeme ve âdetler bakımından mahallî âmillerin derin te'sirine uğramış mevzii bir medeniyet doğmasına meydan verdi. Yeni imparatorluk devrinde Vavat ve Kaş mısırlı umûmî vâliler tarafından idâre ediliyordu ve Napata (Cebel Barkal) Amon-Ra menâsikinin ehemmiyetli bir merkezi hâlini aldı. Daha sonra Napata müstakil bir habeş krallığına merkez oldu ve bu krallık da Mısır'ı fethetti; beş Napata kıralı firavunlar tahtına çıktı (25. sülâle, m. ö. 730—663). Sonraları ağırlık merkezi daha cenûba geçti ve Hartum'un 130 mil kadar şimâlindeki Meroe bir krallığa merkez oldu ki, burası, aradaki mesâfeye ve o zaman tamâmiyle ayrı ve sapa bir durumda bulunmasına rağmen, Mısır medeniyeti esâsına dayanan bir medeniyetin unsurlarını muhâfaza etmekte idi; bununla berâber, ana kaynaktan ayrı durumu yüzünden, kısa zamanda geriledi. Teferruâtını bilemediğimiz hâdiseler neticesinde, nüfusun vasıfları Kordofan ve Cezîra'den gelen yarızencî unsurların te'sirleri dolayısı ile değişikliğe uğradı ve şimâl ile kültür münâsebetleri gevşedi; o derecede ki, Roma-Helen devrinde Habeşistan ve daha sonra orta çağda müslüman âlemi karşısında Nûbe hakkında bilinenler pek mübhem şeylerden ibâret bulunuyordu. Bununla berâber, bizanslı misyonerler Moḳarra ve 'Alva kıralıklarının mevcut bulunduğu VI. asırda buraya hıristiyanlığı idhâl ettiler. Maccurrîtelerin 569'da ve Alodaların 580'de hıristiyan olduğu ve bir Maccurrita elçi hey'etinin 573'te Konstantinopolis'i ziyâret ettiği vekayînâmelerde kaydedilmektedir.

Nûbeli tâbiri ilk olarak Roma-Helen devrinde ortaya çıkmaktadır ve gâlibâ ilk defa Eratosthenes (Strabon, XVII'de zikredilmiş) „Nil'in sol tarafında Meroe'den nehrin kıvrımlarına kadar uzanan sâhada yaşayan büyük bir Libya kavmi" dediği „Noubai" halkından bahsetmektedir. Bu fikrada ve diğer yunan ve latin müelliflerinin kayıtlarında nûbeliler, libyalılardan, habeşlerden ve diğer Meroe kavimlerinden tamâmiyle ayrılmaktadır ve 550 (m. s.) senesinde bile, aşağı Nûbe'nin bir küçük hukümdarı kendisinden βασιλίσκος Νουβάδων καὶ ὅλων τῶν Αἰθιόπων şeklinde bahsetmekte idi; fakat Mısır'ın cenûbundaki nehirler bölgesinin bütünü için, Ethiopia (Habeşistan) yerine, Nûbe tâbirinin kullanılması islâm devrine rastlar.

Şüphesiz aynı zamanda dil sâhasında ve nüfusun ırkî vasfında da bir değişikliğe tekabül eden bu isim değişmesi üzerinde her hangi bir tarihî bilgiye sâhip bulunmamaktayız. Dil bakımından, bu tâbirin başlangıçta Kordofan yarızencîleri için kullanılmış bulunması ve kadîm müelliflerin Noubai (Noubades, Nobatae) dediklerinin cenûb-i garbiden gelen ve siyâsî hâkimiyetleri ile berâber dillerini de Nil vâdisi habeşlerine kabûl ettiren muhâcirler olması muhtemeldir. Bununla berâber, şimdiki dağlı nûbelilerin fizikî vasıfları ve kültürleri ile bilhassa hâmî Barâbra-Danâglalardan bâriz sûrette farklı oldukları inkâr edilemez ve buna bakılarak, her iki gurup arasında ırkî bir karâbet bulunması imkânı, C. G. Seligman ve H. A. MacMichael tarafından, reddedilmiştir (bk. bilhassa Mac Michael, *History*, I, 14 v.d.). Bununla berâber lehçelerin birbirinden ayrılması bayli eski bir zamanda (hıristiyanlıktan önce) vukua gelmiş olmalıdır; şu hâlde Kordofan'da Nûbe dilinin mevcûdiyeti, yakın zamana âit bir Danâgla hâkimiyetinin eseri olarak izah edilemez. Birbirine zıt fikirlerin ortaya atılmasına sebep olmuş bulunan bu meselenin münâkaşası husûsunda bk. Ernst Zyhlarz, *Zur Stellung des Darfur-Nubischen*, *WZKM*, XXXV ve S. Hillelson, *Nubian Origins* (*Sudan, Notes and Records*, 1930, XIII). Kat'î olarak söylenebilecek şey Mısır'ın arap fâtihlerinin, memleketin cenûp hudutlarında şimâle doğru bilhassa hâmî olan, fakat cenûba doğru gittikçe daha lazlı artmak üzere, zencî kam ile karışmış zümreler ihtivâ eden bir nüfusa rastlamış olmalarıdır. Bu nüfus ya'ḳûbî-hıristiyan idi; burada hukûmet işlerinde ve muhâberede Nûbe dili kullanılıyordu.

Yâḳût Peygamberin nûbelileri sâdık dost ve faydalı köle olarak öğen iki sözünü zikretmekle berâber, araplar ile nûbeliler arasında iki istilâ hareketinden (641/642 ve 651/652 m. s.) önce hemen-hemen temâs olmamış gibidir: bu hareketlerin sonuncusu ile araplar Dongola [b. bk.]'ya kadar ilerilemişlerdi. Bu seferlerin neticesi olmak üzere, araplar ile nûbeliler arasında karşılıklı müsâmaha ve adem-i müdâhale esâsına dayanan bir anlaşmaya varıldı. Nûbelilerin her sene ödemeği taahhüt ettikleri köle vergisi (*baḳt* [b. bk.], πάκτον ?) tâbiiyet remzi olmak-

tan ziyâde mal mübâdelesi husûsunda bir temel teşkil ediyordu. Her iki memleket arasında iktisâdî ve siyâsî münâsebetler çok mahdut kaldı ve arapların Mısır cenûbundaki menfaatleri esâsen nûbelilerden ziyâde Beca zümresini ilgilendiren al-ʿAllāḳī mâdenlerinin işletilmesine inhisar ediyor gibi idi. Nûbe kıralı Kyriakos 'un 737 (m. s. yahut 744 ile 750 arasında) 'de yukarı Mısır 'ı istilâ etmek için giriştiği söylenen taarruz ancak bâzı zayıf hıristiyan kaynaklarında zikredilmekte ve müslüman müellifleri arasında mechûl kalmış bulunmaktadır. Vakit-vakit küçük seferler oldu ve bâzan vergi alınamadı ise de, umûmî olarak, münâsebetler barışçı bir şekilde devam etti. Müslümanlar Nûbe içerilerine eski bir tarihten itibâren, muhtemel olarak ticâret gâyesi ile, sokuldular. X. asırdan itibâren, 'Alva 'nin pâyitabtında bunların bir mahallesi (*rabaż*) bulunduğu söylenmektedir. Suriyeli bir müellife göre (bk. Mez, *Renaissance des Islams*, s. 32), hilâfet topraklarında yaşayan nûbeliler kendi hukümdarlarına vergi ödüyorlar ve adlî husûslarda ayrı teşkilâta sâhip bulunuyorlardı. Dostça münâsebetlerin daha sonraya âit bir delîli de, al-Mutavakkil zamanında Bagdad 'a gelen bir elçi hey'etine âit kayıtlar ile sâbit olmakta ve bu hey'ete dâhil nûbeli hukümdar âilesinden bir zât orada büyük itibâr görmüş bulunmakta idi.

Nûbe 'nin iç durumu hakkında pek az şey biliyoruz. Yerlilere âit hiç bir bilgi kaynağı olmayıp, müslüman kayıtları ise, ancak temas vukua gelen anlara rastlamakta ve kısa devreleri ilgilendirmektedir. En tam denilecek iki tasvir X. (m. s.) asra âit bulunmakta olup, bunlar Mas'ūdī (II, 362; III, 31—34, 39—43) ile İbn Salīm (Sulaym ?) 'inkidir; bu sonuncusu „Nûbe, Muḳarra, 'Alva, Bucā ve Nil nehri" hakkında bilgi vermektedir; bundan alınmış geniş parçalar Maḳrīzī 'nin *Ḫiṭaṭ* (nşr. Wiet, III, fasıl XXX v.dd.) 'ında bulunmaktadır.

Şalāḥ al-Dīn Ayyūbī zamanında Nûbe ile olan münâsebetler, yarı nûbeli Banī Kanz zümresinin (bunlar için aş. bk.) bir Fâtımî saltanat müddeîsine yardımda bulunması dolayısı ile, ehemmiyet kazandı ve Şalāḥ al-Dīn 'in kardeşi Türān-Şāh aşağı Nûbe 'yi istilâ etti (1172/1173), İbrīm 'i yağma ettirerek, bir çok esir aldı; fakat memleketin tabiî zenginlikleri hakkında çok el-verişsiz bilgi edinildiği için Nûbe 'nin ilhâkından vazgeçildi. Bir müddet sonra (1208 'e doğru) ermeni Abū Şāliḥ Mısır kilise ve manastırları hakkındaki eserini (nşr. ve trc. B. T. A. Evetts ve A. J. Butler, Oxford, 1895) kaleme aldı; burada Marīs, Muḳarra ve 'Alva hakkında bâzı mâlûmat verilmekte ise de, müellifin Nûbe ile Habeşistan 'ı karıştırması ve eski kaynakları tenkitsiz bir şekilde ele almış olması yüzünden, bu eseri ancak ihtiyatla kullanmak icâp eder.

Nûbe devletinin parçalanması ile memleketin islâmlaşmasının sebepleri arasında arap kabîlelerinin istilâsı, Banī Kanz zümresinin ortaya çıkması, Mısır Memlûklerinin, bilhassa Baybars ve al-Manṣūr Ḳalāvūn [b. bk.] zamanında Nûbe işlerine müdâhalesi sayılabilir.

Banī Kanz adı ilk defa 1020 'de Fâtımî halîfesi al-Ḥākim 'in Mısır ile Sudan hudut boylarına yerleşmiş bulunan Rabī'a arapları reisi Abū Makārim Hibat Allāh 'a, hizmetlerine mükâfat olmak üzere, *kanz al-dawla* lekabını vermesi ile ortaya çıkmaktadır. X. asırdan itibâren, Rabī'a arapları al-ʿAllāḳī mâdenlerini kontrolleri altına almışlar, Beca zümresine boyun eğdirmişler ve daha sonra da, karşılıklı evlenmeler yolu ile, bunları ittifaklarına sokmuşlardı. Bunların başka bir bölükleri de Asvān civârında yerleşerek, oradaki nûbeliler ile karışmışlar, bu karışmadan meydana gelen ve Kanz al-Dawla hânedânı tarafından idâre edilen kabîle Banī Kanz ismi ile anılmağa başlamış idi ki, zamanımızda bunlar Kenūz zümresi tarafından temsil edilmektedir. Memlûkler devrinde bu zümre yukarı Mısır 'da fiilen müstakil, bâzan Memlûkler ile ittifak, bâzan da onlara karşı isyân hâlinde bulunurlardı. Bâzan şiddetle tenkil edilmiş olmalarına rağmen, Osmanlıların Mısır 'ı fethettikleri devre kadar kuvvetli bir kabîle olarak kaldılar. Bununla berâber, bu hâdiseden önce Banī Kanz ve göçebe araplar ile Memlûk ordularının Nûbe istiklâlinin ortadan kaldırılmasında hisseleri olmuştur.

Baḥrī memlûkler, müslüman Mısır 'da o zamana kadar yürütülmüş olan siyâseti, kaynaklarımıza aksetmemiş sebepler yüzünden, terkederek, Nûbe işlerine faâl bir şekilde müdâhalede bulundular. Baybars ve Ḳalāvūn 'un kumandanları tarafından girişilen askerî hareketlerin bahânesi, vergilerin ödenmemiş bulunması ve bilhassa, iktidârı ele geçirmek üzere Mısır yardımını istemiş bulunan nûbeli müddeîlerin desteklenmesi oluyordu. Bir çok defalar Memlûk hukümetinin himâye ettiği bu müddeîler, yerleşmiş oldukları Dongola [b. bk.] 'dan Mısır kuvvetleri çekilir-çekilmez tahtlarını kaybetmişlerdi. Bu kırallardan biri ile yapılmış olan bir muâhedeye göre, memleket fiilen Mısır himâyesi altına konulmuş bulunuyordu. Bu müddet içinde, arap mubûceretinin te'siri altında, kırallık parçalanmış ve izdivaç yolu ile hukümdar âilesine bağlanan arap reisleri ana tarafından tahtın mirasını talepte kendilerini haklı bulmağa başlamışlar-

dı. Nûbe'ye uzun zaman evvel yerleşmiş olan hıristiyanlık yavaş-yavaş çöktü ve ilk defa XIV. asırda Nûbe'de müslüman hukümdarlar ortaya çıktı. Bir müslüman ismi taşıyan ilk hukümdar 'Abd Allāh b. Sanbū olup, 1316'da tahta çıkan bu zât, kısa bir müddet hukūm sürdükten sonra, yerini Kanz al-Davla âilesinden birine bıraktı. Aḥmed b. Yaḥyā b. Faḍl Allāh 1340 ile 1349 arasında bir tarihte yazmış olduğu *Kitāb al-ta'rīf*'ten anladığımıza göre, bu sırada henüz hıristiyan hukümdarlar ile müslüman hukümdarlar nöbetleşiyorlardı; İbn Baṭṭūṭa (IV, 396) 1352 tarihinde nûbelilerden hıristiyan olarak bahsetmekte, fakat bir müslüman hukümdarın da adını (İbn Kanz al-Dīn) vermektedir. Halkın din değiştirmesi hakkında elimizde bilgi yoktur ve şüphesiz bu vak'a yerli halkın veya onlardan kalanların arap kabileleri arasında erimesi sûretiyle vukua gelmiş olacaktır.

Arap kabîlelerinin gelip, memlekete yerleşmeleri de, tarihçilerin eserlerinde mahdut bir iz bırakmış olmakla berâber, arada rastlanan kaynaklar ve ağızdan-ağıza gelen rivâyetler yardımı ile, hâdisenin ana çizgilerini ortaya çıkartmak mümkün olabilir. İlk fâtihlerin peşinden Mısır'a giren göçebeler bu memleketi kendi hayat tarzlarına hiç bir şekilde uygun bulmamış oldukları gibi, arap olmayan hukümdar sülâlelerinin kuruluşu da câzibe te'sirini ortadan kaldırmış idi; hâlbuki Sudan ülkesi, göçebelik bakımından, onların Mısır'da bulamadıkları üstün şartları arzeder göründü. Dongola kırallığı uzun bir müddet cenûba doğru yayılmağa karşı ciddî bir engel meydana getirdi ise de, arapların memleketo tedricî bir şekilde sızmaları oldukça eski bir devirde başlamış vo ancak asırlarca sonra nihâyete ermiş olmalıdır.

Yayılma hareketinin ilk merhaleleri Abū 'Abd al-Raḥmān al-'Omarī'nin tarihinde, Maḳrīzī'nin İbn Ṭolun devrine âit eseri (*Kitāb al-muḳaffā*: Quatremère tarafından zikredilmiş, II, 59—80) tarafından tasvir edilmiş bulunuyor. Rabī'a ve Cuhayna arapları, bu atılgan hukümdarın sevki ile, Sadan içlerine girerek, becalılar ile dostça münâsebetler kurdular; şark çölündeki mâdenleri işlettiler; fakat Nil nehrine sokulemadılar; çünkü Nûbe ülkesi, silâhların kuvveti ile bir iş görülemeyecek kadar, sağlam idi. Nûbe hukümdar sülâlesi içinde meydana gelen bir iç mücâdele saltanat müddeîlerinden birinin araplar ile ittifaka girmesi husûsunda fırsat hazırladı; iki taraftan da ihânetler oldu ve didişmeler neticesinde araplar mağlûp oldular. Bu hâdiseler XIV. asra kadar devam etti. „O zaman Nûbe kıralhğının varlığı artık her bakımdan sona erdi ve sözde hukūm süren bir kaç kıral gerçekte arap kabîlelerinin oyuncağından ibâret kaldı... Deve güden kabîlelerin çoğunun Sudan'a göç etmeleri XIV. asrın ilk senelerine tekabül eden bu devreye rastlar. Umûmî olarak Cuhayna zümresi ile çoğunun Fezāra'ye mensûp olduğundan emin bulunduğumuz müttefikleri Banî Kanz ve 'İkrima unsurlarını şimâlî Nûbe ve yukarı Mısır'da bırakarak, cenûba ve şarka doğru yayıldılar" (MacMichael, *göst. yer.*, s. 187). Bu devrede 'Alva'den bahsedilmemekle berâber, hâdiselerin gidişinin şimâl kırallığındakine benzemiş olduğu muhakkaktır ve daha İbn Ḫaldūn (1332 — 1406) zamanında „habeşîler yakınında", yâni şüphesiz Mâvi-Nil'in yukarı kolları boyunda ve Cazīra cenûbunda Cuhayna'ye âit kollardan bahsedilmektedir. Bununla berâber, 'Alva kırallığı temelsiz bir şekilde bir müddet devam etmiş. Nûbe'de hıristiyanlık portekizli Alvarez (1520 — 1527) zamanında henüz canlı bir hâtıra olarak görülmekte idi; fakat Sōba 1500 senesine doğru Ḳavāsma arapları (Rufā'a-Cuhayna'nin bir kolu) ile ittifaka girmiş ve Fune [bk. mad. FUNC] yarı-zencîleri ilk defa tarih sahnesine çıkmıştır.

XV. asırda Nûbe'ye âit vukuât hemen-hemen zikredilmemekte ve şimdiki halkın tarihî hâtıraları arasında Funelardan önceki devre dâir pek az şey kalmış bulunmaktadır. Az zaman sonra nufûzlarını Dongola üzerinde yayacak olan Funeların gelişinden itibâren, Nûbe'nin tarihi Sudan'ınkine karışmakta, müslüman olmuş ve memleketi fethedenlere sıkı ırkî bağlar ile kayoeşmiş olan nûbeliler de, eski kırallıklarının şimâl kenarında ancak bir dil ekalliyet zümresi gibi, bâkî kalmaktadır.

Bununla berâber Asvēn cenûbundaki ülkeyi üçüncü şelâle civârına kadar ilhâk etmiş bulunan Osmanlı pâdişahı Selim I. aşağı Nûbe'yi siyâsî bakımdan Fune kıreliığından ayırmış ve burayı Sudan halkının „Ġuzz" dedikleri türk ve boşnak ücretli askerlere işgâl ettirmiş idi ki, şimdiki Barābra'den çoğu bunlardan geldiklerini iddia ederler.

Şimdiki Barābra-Danāgla zümresi (Mısır'ın Asvēn eyâleti ile Sudan'ın Ḥalfa ve Dongola eyâletlerinde) sâkin yaradılışlı çiftçi ve Nil üzerinde mâhir gemici bir kavimdir. Memleketlerinin fakirliği yüzünden ve kendilerinin teşebbüs kabiliyetleri sâyesinde, içlerinden bir çoğu, hayatlarını kazanmak için, Mısır ve Sudan'a gider ve hemen her tarafta çeşitli ev işleri görürler. Danāgla zümresinden bir çok ferdler de bütün Sudan'da, tüccar olarak, yayılmış bulunuyorlar. XIX. asırda, rakipleri Ca'liyīn gibi, onlar da yukarı Nil ve Baḥr al-Ġazāl ülkeleri ile

olan münâsebetlerde ehemmiyetli bir rol oynamışlar, buralarda esir tâciri, gemici veya ücretli asker olarak, iş görmüşlerdir.

Halk umûmiyetle iki dile sâhip olup, Nûbe dili ve gramer kaidelerinden mahrûm ve husûsî bir ağızla olmak üzere arapça konuşurlar. Memleketleri dışına çıkanlar yabancı fikirlere çok iyi bir intibak kabiliyeti gösterir, fakat aynı zamanda kendi âdet ve kabilelerine bağlılıklarını sıkıca muhâfaza ederler. XX. asrın ilk yarısında tahsil ve terbiye kolaylığından faydalanmağa istekli oldukları gibi, tâlim mesleğine de istidatlı görünmüşlerdir. Geçen asırlarda islâmın fikrî ve mânevî hayatına ehemmiyetli bir hizmetleri kaydedilmemiş ve aralarından meşhûr âlimler çıkmamıştır. Sûfî Ẕu 'l-Nûn [b. bk.]'un Nûbe menşe'li olduğu rivâyet edilmekle berâber, kendisine umûmiyetle „mısırlı" denilir. Nûbelilerin en dikkat çekici simâsı Sudan Mahdî'si olan Muḥammed Aḥmed (b. bk.; ölm. 1885) olup, âilesinin şürefâdan olmak iddiasına rağmen, Dongolâvî idi. Barâbra ve Danâgla zümresi mensûpları umûmiyetle dini-bütün müslüman olup, bir çokları Mirġanîya (Ḫatmîya) tarîkatine bağlanmıştır.

Bibliyografya: Umûmî eserler: Et. Qutremère, *Mémoire sur la Nubie* (*Mémoire géogr. et hist. sur l'Égypte*, Paris, 1811, II; arap müelliflerinin bütün ehemmiyetli kayıtlarının tercümesini ihtivâ eder); H. A. MacMichael, *A History of the Arabs in the Sudan* (Cambridge, 1922; bilhassa I. kısım, 2—3; II. kısım, 1—2; geniş bibliyografya ile); J. Marquart, *Die Benin-Sammlung des Reichsmuseums für Völkerkunde* (Leiden, 1913, s. CCXLVIII v. dd.); H. W. Beckett, *Nubia and the Berberines* (*Cairo Scientific Journal*, ağustos 1911); J. L. Burckhardt, *Travels in Nubia* (London, 1819); G. A. Reisner, *Outline of the ancient History of the Sudan* (*Sudan Notes and Records*, 1918, I); C. G. Seligman, *Some Aspects of the Hamitic Problem in the Anglo-Egyptian Sudan* (*Journal of the Royal Anthropological Institute*, 1913, XLIII). — Dil: H. Almkvist, *Nubische Studien im Sudan* (Uppsala ve Leipzig, 1911); W. Czermak, *Kordofān-nubische Studien* (Wien, 1919); F. Ll. Griffith, *The Nubian Texts of the Christian Period* (Berlin, 1913); H. Junker ve W. Czermak, *Kordofāntexte* (Wien, 1913); P. D. Kauczor, *Die bergnubische Sprache* (Wien, 1920); C. R. Lepsius, *Nubische Grammatik* (Berlin, 1880); L. Reinisch, *Die Nubasprache* (Wien 1879); ayn. mll., *Die sprachliche Stellung des Nuba* (Wien, 1911); E. Zyhlarz, *Grundzüge der nubischen Grammatik im christlichen Frühmittelalter* (Leipzig, 1928). — Dağlı nûbeliler hakkında krş. J. W. Sagar, *Notes on the History... of the Nuba* (*Sud. N. and R.*, 1922, V); P. D. Kauczor, *The Afitti Nuba... and their relation to the Nuba proper* (*göst. yer.*, 1923, VI); P. D. ve D. N. Macdiarmid, *The Languages of the Nuba Mountains* (*göst. yer.*, 1931, XIV); D. Hawkesworth, *The Nuba proper of southern Kordofan* (*göst. yer.*, 1923, XV); C. G. ve B. Z. Seligman, *Pagan Tribes of the Nilotic Sudan* (London, 1932), fasıl XI. — Diğer kaynaklar metinde zikredilmiştir.

(S. HILLELSON.)

NUBUVVA. [Bk. NEBİ.]

NŪḤ. [Bk. NÛḤ.]

NÛḤ. NŪḤ, Kitab-ı mukaddesteki Noé, *Kur'an*'da ve islâm enbiyâ kıssalarında ehemmiyetli bir mevkî işgâl eden bir peygamberin adı. Ṣa'labî Nūḥ'a diğer peygamberler arasında seçkin bir mevkî te'min eden 15 vasıl saymaktadır. Kitab-ı mukaddes Nūḥ'u bir peygamber telakkî etmez. *Kur'an* (XI, 36)'da Nūḥ kendisine vahiy nâzil olan ve ümmeti tövbe ve istiġfâra dâvet için gönderilen ilk peygamber olarak görülmektedir ki, ondan sonra sırası ile Hūd, Ṣāliḥ, Lūṭ, Şu'ayb ve Mūsā peygamberler gelir. İbrāhīm onun tarafdarlarından (*şî'a*) biridir (*Kur'an*, XXXVII, 83). O *naẕīr mubīn* („açıklayıcı ve ihtarcı"; bk. XI, 25; LXXI, 2), *rasūl amīn* („Allahın güvenilir elçisi"; XXVI, 107), *'abd şakūr* („Allahın çok şükredici kulu"; bk. XVII, 3)'dür. Allah, Muḥammed, İbrāhīm, Mūsā ve 'Īsā'dan olduğu gibi, Nūḥ'tan da bir mîsak almıştır (XXXIII, 7); İbrāhīm, Mūsā, Hārūn ve İlyās'a olduğu gibi, ona huzûr ve rahmet (XI, 48) ve her iki dünyada da selâmet (XXXVII, 79) vaad edilmiştir (S. Speyer, *Die bibl. Erzählungen im Qoran*, s. 108, 110, 176, 262, 352, 414, 467). *Kur'an*'da Muḥammed'in eski peygamberler ile benzerlikleri görülmektedir (bk. Grünbaum, *Neu Beiträge*, s. 90).

Nūḥ'un dini İbrāhīm, Mūsā, 'Īsā ve hattâ Peygamberin dini ile bir tutulmaktadır (XLII, 13). İbrāhīm, Mūsā, 'Īsā ve Peygamber gibi, Nūḥ da hak dine mensûp sayılmaktadır (X, 72). Muḥammed çok defa bir *naẕīr mubīn* addedilmektedir (bk. Speyer, s. 93, not 7). Nūḥ, halktan her hangi bir kimse olmakla, siteme mârûz kalmıştır (X, 71 v. dd.). Allah onun yerine bir melek göndermeli idi (deniliyor: XXIII, 24). Nūḥ, yanılmak (VII, 60), yalan söylemek ve aldatmak (VII, 64), cinlerin emrinde olmak (LIV, 9), ancak kötü kişiler tarafından tâkip

edilmek (X, XI, 27; XXVI, 111) ile ithâm olunmuştur. Nûḥ 'un: — „Aranızda yaşamam sizi memnûn etmiyor; benim mükâfat beklediğim yok; benim mükâfatım Tanrıdadır (X, 71—73; XI, 29); Allahın hazînelerine sâhip olduğumu, sırlarını bildiğimi, bir melek olduğumu iddia etmiyorum; bununla berâber, hakîr gördüklerinize Allah hiç bir iyilik ihsân etmiyecektir, diyemem" (XI, 29—31) — şeklinde cevap verişi, Peygamberin kendini müdâfaa edişini ve ümmeti yüzünden çektiği müşkilâtı hatırlatmaktadır. *Kur'an* 'da hâdiseler şöyle tasvir edilmektedir: Allah Nûḥ 'u günahkâr kavme gönderir. Nûḥ 'un ismini taşıyan LXXI. sûre bu yolda vaaz ve nasîhatleri ihtivâ eder; kavminin kendisini hakir görmesi üzerine, Allah Nûḥ 'a bir gemi yapmasını emreder. Bunun üzerine, „ocak feveran eder" (XI, 40; XXIII, 27); her şey au altında kalır; yalnız her canlı varlıktan birer çift ile Allaha îman edip de Nûḥ 'un gemisine aldığı kimseler kurtulur; fakat îman edenler çok azdır; Nûḥ bir oğlunu çağırır ise de, o gelmez ve bir dağa sığınır, orada sulara gömülür. Nûḥ sulara yatışmasını emredince, gemi Cûdî [b. bk.] dağına iner (XI, 25—49). Nûḥ 'un yalnız oğlu değil, karısı da (Lût 'un karısı ile birlikte) günahkârlar arasındadır (LXVI, 10). *Kur'an* 'deki Nûḥ kıssasının aslî unsurları, Geiger 'e göre, *Haggada* 'da da mevcuttur: 1. Nûḥ ümmeti tövbe ve istiğfâra çağıran bir peygamber olarak görünüyor; 2. ümmeti gemi ile alay ediyor; 3. Nûḥ 'un âilesi sıcak suda boğuluyor (bk. *Talm. Sanhedrin*, 108a, b; *Tekvin*, *Rabba*, XXIX—XXXVI. *Tanḥûma Noah*).

Kur'an 'dan sonraki Nûḥ kıssası bir takım boşlukları doldurmakta, *Kur'an* 'da adı geçmeyenlerin isimlerini vermekte, birbirinden uzak unsurları msl. İran destanındaki Faridûn ile Nûḥ 'u, yaklaştırıp-bağlamaktadır. Nûḥ 'un karısının adı Vâliya 'dir ve günahı Nûḥ 'u kavmine bir mecnûn olarak tanıtmasıdır. *Kur'an* 'da Nûḥ 'un bilinen oğulları Sâm, Ḥâm ve Yâfiş 'ten başka, kıssada tûfan sırasında boğulan günahkâr oğlunun ismi Kan'ân olarak geçmektedir ki, „araplar buna Yâm adını verirler". Nûḥ 'un tûfan esnâsında 950 yaşında bulunduğuna dâir olan kayıt (XXIX, 14) Nûḥ 'un 950 yıl yaşamış olduğunu zikreden *Tekvin*, (IX, 39) ile karşılaştırılabilir; diğer taraftan bu husûs Nûḥ 'u ilk *mu'ammar* yapan hesaplar için de bir hareket noktası vazifesini görmüştür. Abû Ḥâtim al-Sicistânî 'nin Nûḥ ile başlayan *Kitâb al-mu'ammarîn* adlı eserine göre (nşr. Goldziher, s. 1), Nûḥ 1.450 sene yaşamıştır. Bununla berâber ölmek üzere iken, hayatını birinden girilip, ötekinden çıkılan iki kapılı bir eve benzetmektedir. *Tevrat* 'ta Nûḥ 'a, zamanına ve oğullarına dâir olan menkıbe islâmî efsâneye tamâmiyle bilinmekte olup, bir çok yönlerden güzelleştirilmiştir; bu menkıbe al-Kisâ'î 'de tam bir roman büyüklüğünü almıştır. Ḳâbil ile Şîş 'in ahfâdının birleşmesinden günahkâr bir kavim meydana geldi ki, bu kavim Nûḥ 'un îkazlarına ehemmiyet vermedi. Bunun üzerine, Nûḥ, Allahın emrine uyarak, kendi yetiştirdiği ağaçlardan bir gemi yaptı. Çekiç darbeleri ile çalışıp gemiyi yaparken, kavmi onunla, „önce peygamber idi; şimdi de dülger oldu; bu gemi her hâlde karada yüzecek" diye, alay ediyordu. Geminin baş ve arka kısmı bir horozu, gövdesi de bir kuşu andırıyordu (Ṯa'labî). Gemi nasıl yapılmış idi: havârîlerin isteği üzerine, 'Îsâ 'nın dirilttiği Sâm (veya Ḥâm) b. Nûḥ gemiyi ve bölmelerini şöyle târif ediyor: altta dört ayaklı hayvanlar, onun üstünde insanlar ve en üstte de kuşlar bulunuyordu. Nûḥ gemiye önce karıncaları, en sonra da merkebi alır. Merkep ağır-ağır girer; çünkü İblîs onu kuyruğundan çekmektedir. Sabırsızlanan Nûḥ „şeytan ile berâber de olsan, yine gir" diye bağırır ve böylece İblîs de gemiye alınmış olur. Filin kuyruğundan domuz, arslandan da kedi dünyaya gelir; fakat arslanın yanında öküz, kurdun yanında keçi, yırtıcı kuşların yanında güvercinin yaşayabilmesi için, Allah onların yırtıcı insiyaklarını körletti. Gemideki insanların sayısı, kıssaya göre, 7 ile 80 arasında değişmektedir. Allaha inananlar ile birlikte, 'Ûc b. 'Anaḳ da kurtulur. Ḳâbil 'in zürriyeti boğulur; Nûḥ gemiye Âdem 'in nâşını da alır; ondan erkekleri kadınlardan ayrı tutmak husûsunda faydalanır; çünkü gemideki insanların ve hayvanların nefislerine hâkim olmaları emredilmiştir. Yalnız bu emri unutan Ḥâm 'ın cildi cezâ olarak, sim-siyah kesilir. Ḥarâm müstesnâ (al-Kisâ'î 'ye göre, Kudüs 'teki mukaddes mahaller de tûfan dışında kalmıştır), yer-yüzü tamâmen sular altında kalır; Kâ'be göğe kaldırılır ve Cabrâ'il de Hacer-i Esved 'i (Kisâ'î 'ye göre, tûfana kadar kar gibi beyaz idi) kurtarır. Nûh kargayı gemiden dışarıya salar ve karga, bir leş üzerine inerek, Nûḥ 'u unutur; Nûḥ sonra güvercini salar; güvercin gagasında zeytin yaprağı ve ayaklarında yosun taşıyarak gelir; nişan olarak, boynunda bulunan gerdanlık şeklindeki çizgiyi alır ve ehlî bir kuş olur. 'Âşûrâ' günü gemideki bütün varlıklar, insanlar ve hayvanlar oruç tutar ve Allaha duâ ederler.

Yine kıssaya göre, Nûḥ 'un diktiği asmanın üzerine İblîs bir çok hayvanların kanını döker; şarap içenler bu hayvanların vasıflarını alırlar. Damîrî, *Ravżat al-'ulamâ'* adlı kitaptaki kıssayı iktibâs etmiştir. En eski müfes-

sirler Ṭabarî, Ṯa'labî ve diğerleri bundan habersiz görünmektedirler.

Nûḥ 'un bir peygamber vasfını taşıdığı husûsuna Tannâî, *Seder 'Olām*, XXI 'de rastlanmaktadır. Tobit, *Vetus Itala*, IV, 13 (Neubauer, *The book of Tobit*, LXXIV)'te şöyle denilmektedir: Noe prophetavit prior.

Bibliyografya: Ṭabarî, I, 174—201; İbn al-Aṯîr, *al-Kāmil*, I, 27—29; Ṯa'labî, *Ḳiṣaṣ al-anbiyā'* (Kahire, 1325), s. 34—38; Kisā'î, *Ḳiṣaṣ al-anbiyā'* (nşr. Eisenberg), I, 85—102; Geiger, *Was hat Mohammed...* (1902²), s. 106—111; M. Grünbaum, *Neue Beiträge*, s. 79—90; J. Horovitz, *Hebrew Union College Annual* (1925), II, 151; aynı mll., *Koranische Untersuchungen* (1926), s. 13—18, 22—29, 32—35, 49 v.d., bilhassa s. 146; J. Walker, *Biblical Characters in the Koran*, s. 113—121; Sidersky, *Les origines des légendes musulmanes* (Paris, 1933), s. 26 v.d.; Speyer, *Die Bibl. Erzählungen im Qoran*, s. 84—115. — Nûḥ adı için bk. Goldziher (*ZDMG*, 1870, XXIV, 207—211); muammer olarak Nûḥ için bk. Goldziher, *Abhandlungen zur arabischen Philologie* (Leiden, 1899), II, LXXXIX ve s. 2. (BERNHARD HELLER.)

NÛH. NÛḤ, Sâmânî hükümdarlarından ikisinin adı.

1. ABŪ MUḤAMMED NÛḤ I. B. NAṢR B. AḤMED (? —954), al-Amîr al-Ḥamîd lekabı ile anılır. Babasının [bk. mad. NAṢR] yerine geçti ise de, hakîkî hükümdar, ilâhiyat âlimi Abu 'l-Faḍl Muḥammed b. Aḥmed al-Sulamî olmuştur. Bu zât uzun zaman vezir unvânını almak istememiş ise de, sonunda Nûḥ 'un ısrarlarına mukavemet edememiştir; zâten Abu 'l-Faḍl kendini, hukûmet işlerinden ziyâde, ibâdet ve ilâhiyâta vakfetmiş ve bu sebepten ona „al-ḥākim al-şahîd" lekabı verilmiş idi. Daha o devirde inkıraz alâmetleri açıkça belli olmakta idi. 332 (943/944)'de 'Abd Allāh b. Aşkām Ḫwārizm 'de isyân etti ve Nûḥ, Buhârâ 'dan bir ordu ile hareket ederek, Merv üzerine yürüdü; fakat 'Abd Allāh, Buhârâ 'da oğlu mahpus bulunan türk hukümdarına sığındığı için, hukümdarın oğlunuu serbest bırakılması ve 'Abd Allāh 'ın teslim edilmesi şartı ile, çabucak sulh akdedildi ve netîcede Nûḥ 'Abd Allāh 'ı affetti. Horasan'ın âsî vâlisi Abū 'Alî b. Muḥtāc Sâmânî hânedanı karşısına daha ciddî güçlükler çıkardı. Nûḥ tahta geçtikten az zaman sonra, onu bir ordunun başında Rey üzerine göndermiş ve şehri büveyhî hukümdarı Rukn al-Davla 'den almak istemiş idi; fakat kuvvetlerinin bir kısmı yolda Abū 'Alî 'yi terketmiş, Rey 'e 3 fersah kala kendisi Rukn al-Davla ile karşılaşmış ve bu esnâda kürt askerlerinin büyük bir kısmı düşman tarafına geçmiş ve Abū 'Alî, mağlûp olarak, Nîşâpûr 'a çekilmeğe mecbûr olmuş idi. Abū 'Alî, cemâziyelâhır 333 (kânûn II./şubat 945)'te, Nûḥ 'un emri ile, tekrar Rey üzerine yürüdü; bu sefer Rukn al-Davla, onunla boy ölçüşmeği göze alamayarak, kaçtı ve ramazan ayında (nisan/mayıs), Abū 'Alî şehri ve civâr bölgeyi zapt ve istilâ etti. Bu ara Horasan'daki düşmanları, onun yokluğundan istifâde ederek, kendisini Nûḥ 'un gözünden düşürdüler ve yerine İbrāhîm b. Sîmcûr 'u geçirmeğe muvaffak oldular; fakat Abū 'Alî buna boyun eğecek yaradılışta bir adam değil idi; mâlî güçlükler yüzünden de, hukûmet emirlerini icrâ ettiremiyordu. Aylıkları muntazam ödenemeyen askerler kabâhati vezirde buluyor ve onun Abū 'Alî ile anlaşmış olduğunu iddia ediyorlardı. Netîcede memnûniyetsizlik o dereceyi buldu ki, Nûḥ artık veziri müdâfaa edemiyerek, cemâziyelevvel 335 (teşrin II./kânûn I. 946)'te onu idâm ettirdi. Ramazan 334 (nisan/mayıs 946) başlarında Abū 'Alî Musul 'dan Nûḥ 'un amcası İbrāhîm b. Aḥmed 'i getirtmiş idi. Abū 'Alî Merv 'e yaklaştığı sırada hukûmet askerleri onun tarafına geçti; Nûḥ ise, Buhârâ 'ya kaçmağa mecbûr oldu. Cemâziyelevvel 335 (teşrin II/kânûn I. 946)'te Abū 'Alî Merv 'e ve ertesi ay da Buhârâ 'ya girdi ve bu şehrin ahâlisi, Nûḥ Semerkand 'a kaçtıktan sonra İbrāhîm 'i hukümdar olarak tanıdı; fakat Abū 'Alî Buhârâ 'da uzun zaman kalmadı. Semerkand 'a gitmek bahânesi ile, şehirden ayrıldı ve Ṣaġāniyān üzerine yürüyerek, şâban ayında (şubat/mart 947) burasını aldı. Buhârâ 'da Nûḥ 'un kardeşi Abū Ca'far Muḥammed ile berâber kalmış olan İbrāhîm, Nûḥ ile kendiliğinden müzâkerelere girişti kten veya bir başka rivâyete göre, savaş meydanında onun tarafından mağlûp edildikten sonra Nûḥ aynı yılın ramazan ayında (mart/nisan 947) Buhârâ 'ya girerek, mühim şahsiyetlerden biri olan mâbeyinci Toğan 'ı idâm ettirdi; İbrāhîm 'in ve kendi kardeşleri Abū Ca'far Muḥammed ile Abū Muḥammed Aḥmed 'in gözlerine mil çektirdi. Fakat bu husûsta muhtelif rivâyetler ileri sürülmektedir; bk. İbn al-Aṯîr, *al-Kāmil*, VIII, 348; burada horasanlı tarihçilerin verdikleri bilgiye dayanan etraflı bir tasvirden sonra, şöyle denilmektedir: „ırâklılar bunu bir başka türlü anlatmaktadırlar" ve arkasından, aynı hâdisenin Irak nokta-i nazarına göre, kısa bir hulâsası gelmektedir; krş. bir de Barthold *Turkestan*, s. 247.

Bundan sonra Manṣûr b. Ḳara-Tigin Horasan 'a vâli tâyin olundu ve bir ordu ile, Abū 'Alî tarafdarı Abū Aḥmed Muḥammed b. 'Alî al-Ḳazvînî idâresi altında bulunan Merv 'e gön-

derildi. Abū Aḥmed, Manṣūr'un yaklaşması üzerine, teslim oldu ve Buhârâ'ya götürüldü. Nūḥ önce onu dostça kabûl etti ise de, sonradan al-Ḳazvīnī'ye güvenemeyeceğini anlayınca, kendisini idâm ettirdi. Hukûmet ile başına buyruk Abū 'Alī arasında sulh uzun sürmedi. Nūḥ'un savaşa hazırlandığını öğrenen Abū 'Alī Şaġāniyān'dan Belh'e gitti; sonra tekrar Buhârâ üzerine yürüdü. Cemâziyelevvel 336 (teşrîn II./kânûn I. 947)'da Ḥarcang yakınında savaş başladı; Abū 'Alī yenilerek, Şaġāniyān'a çekildi. Az bir müddet sonra, Nūḥ'un yeniden hücûma geçeceği rivâyetleri dolaşmağa başladı ve bunun neticesinde Abū 'Alī tekrar tarafdarlarını seferber etti. Belh ile Tohâristân'ı eline geçirdi; fakat rebiülevvel 337 (eylûl/teşrîn I. 948)'de, hukûmet kuvvetleri ile karşılaşarak mağlûbiyete uğradı. Bu kuvvetler Şaġāniyān'ı yer ile bir ettiler ise de, Buhârâ ile irtibatları kesildiğinden. Nūḥ sulh müzâkerelerine girişmek mecbûriyetinde kaldı ve sulh aynı senenin cemâziyelâhırında (kânûn I. 948/kânûn II. 949) akdolundu. Şark kaynakları sulh şartlarına dâir açık bir bilgi vermemektedirler; bu husûsta kat'î olan bir şey var ise, o da Abū 'Alī'nin oğlu Abu 'l-Muẓaffar 'Abd Allāh'ın Buhârâ'ya rehîne olarak gönderilerek, orada iyi karşılandığı ve Abū 'Alī'nin ise, yeni bir emre kadar, Şeġāniyān'da kaldığıdır. Manṣūr b. Ḳara-Tigin, Horasan kuvvetlerinin inzibâtını te'min edemediği için, bir kaç defa Nūḥ'a mürâcaat ederek, kendisini bu vezifeden affetmesini ricâ etti. Bunun üzerine Nūḥ Abū 'Alī'den Manṣūr b. Ḳara-Tigin'in yerine ve eski vazifesine geçmesini istedi ve Manṣūr'un rebiülevvel 340 (ağustos/eylûl 951)'ta ölümü üzerine de, Abū 'Alī ona halef oldu; ramazan ayında (kânûn II./şubat 952), idâresini oğlu Abū Manṣūr Naṣr b. Aḥmed'e bıraktığı Şaġāniyān şehrini terkederek, zilhiccede (nisan/mayıs 952) Nîşâpûr'a girdi. Horasan'da âsâyişi iâde etti ise de, Nūḥ'un emirleri gereğince, büveyhî Rukn al-Davla'ye hücûm ettiği ve hareketleri Nūḥ'un istediği netîceyi vermediği için, azledilerek, yerine Abū Sa'îd Bakr b. Mālik al-Farġānī getirildi ve bunun netîcesinde Abū 'Alī Rukn al-Davla'nın himâyesine sığındı. Nūḥ ile Büveyhîlerin münâsebetleri için bk. mad. VAŞMGĪR B. ZIYĀR. Nūḥ rebiülâhır 343 (ağustos 954)'te öldü ve yerine oğlu 'Abd al-Malik geçti.

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil* (nşr. Tornberg), VIII, 301 v.d., 310 v.d. 333 v.d., 344 — 349, 353-359, 365, 370, 378 — 381; Gardīzī, *Zayn al-aḫbār* (nşr. Muḥammed Nāẓim), s. 32 — 39; *Description topographique et historique de Boukhara par Mohammed Nerchakhy* (nşr. Scheler), s. 94 v.d., 103, 112, 228; Ḥamd Allāh Mustavfī Ḳazvīnī, *Tārīḫ-i guzīda* (nşr. Browne), I, 347 v.d., 350, 383; Amedroz ve Margoliouth, *The Eclipse of the 'Abbasid Caliphate*, bk. fihrist; Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion*, 2. tab., s. 10, 14, 108 v.d., 243 v.d., 246—249, 259. Bk. bir de mad. SÂMÂNÎLER.

2. ABU'L-ḲĀSIM NŪḤ II. B. MANṢŪR B. NŪḤ (964 — 997), lekabı al-Manṣūr veya al-Raẓī olup, şevvâl 366 (hazîran 977)'da ansızın ölen babasının yerine, 13 yaşında tahta çıktı. Önceleri, hukûmet işleri annesi ve rebiülâhır 367 (teşrîn II./kânûn I. 977)'de vezirliğe tâyin olunan Abu 'l-Ḥusayn 'Abd Allāh b. Aḥmed al-'Utbī tarafından tedvir edildi. 371 (981/982)'de Horasan'da, İbn al-Aṯīr'in ifâdesi ile „canı istediği zaman itâat eden" (*lā yuṭī' illā fī-mā yurīd*) kudretli sipehsâlâr Abu 'l-Ḥasan Muḥammed b. İbrāhīm b. Sīmcūr azlolundu ve yerine vezîre sâdık olan Ḥusām al-Davla Abu 'l-Abbās Tāş getirildi; fakat vezir uzun zaman iktidarda kalamadı; Sâmânî orduları Büveyhîler tarafından bozguna uğratıldı ve vezir de, İbn Sīmcūr'un teşvikı ile, katledildi. Tāş nizâmı iâde etmek üzere Buhârâ'ya gittiği zaman, İbn Sīmcūr Büveyhîlere karşı yapılan savaşa katılmış olan eski memlûklerden Fā'iḳ ile anlaştı ve Horasan'ı ele geçirmek için yardım etmesini istedi; sonra birlikte Nîşâpûr'a girdiler ve o bölgeyi ele geçirdiler. Tāş, bu hâdiseleri öğrenince, Merv'e gitti ve iki müttefik ile müzâkerelere girişerek, şu husûslarda anlaşmaya vardı: Tāş baş-kumandanlıkla Nîşâpûr'un idâresini elinde tutacak, Fā'iḳ Belh'i alacak ve Sīmcūr'un oğlu Abū 'Alī de Herat'ı elde edecekti. Bir zaman sonra, 373 (983/984) veya 376 (986)'da, 'Abd Allāh b. Muḥammed b. 'Uzayr vezîrliğe getirildi. Bu zât, 'Utbī âilesine karşı düşmanca hisler beslediği için, derhâl Tāş'ı azletti ve Horasan baş-kumandanlığını İbn Sīmcūr'a tevdî etti. Bâzı zâbitler Tāş'ın lehinde tavassutta bulundular, Nūḥ'un annesi tarafından da desteklenen vezir nezdinde hiç bir netîce alamadılar. Büveyhî Faḫr al-Davla [b. bk.] ile Büveyhî Şaraf al-Davla b. Aẓud al-Davla tarafından desteklenmesine rağmen, eski sipehsâlârın İbn Sīmcūr ve Fā'iḳ'a karşı silâh kuvveti ile hak talebinde bulunması da bir netîce vermedi. Tāş mağlûp oldu ve kaçtığı Cürcân'da 377 (987/988)'de vebâdan, bir başka rivâyete göre de, zehirlenerek öldü. Zilhicce 378 (mart/nisan 989)'de İbn Sīmcūr da öldü ve yerine kendisinin Fā'iḳ'ı kışkanan ve onu yok etmek isteyen oğlu Abū Alī geçti. Silâh kuvvetine baş-vurunca, Fā'iḳ ona mukavemet

edemeyip, Marv al-Rūẕ'a kaçtı. Abū 'Alī Amû-Deryâ'nın cenûbundaki bütün eyâletlerin vâlisi olarak tanındı ve kısa zamanda Buhârâ'daki merkezî hukûmete karşı istiklâlini ilân etti; bu arada Fā'iḳ Belh şehrini ele geçirdi. Nūḥ'un Fā'iḳ üzerine yolladığı emîr Abu 'l-Ḫāriş Muḥammed b. Aḥmed b. Farīġūn bozguna uğradı ve Fa'iḳ ile birleşerek, Şağāniyān hâkimi Ṭāhir b. Faḍl'a karşı cephe aldı. Bu zât onların hücûmuna mukavemet edemedi; kendisi maktûl düştü ve ordusu dağıldı. Bütün bunlar yetmiyormuş gibi, yabancı hukümdarlar da devletin iç işlerine karışmağa başladılar. Abū 'Alī, Karahanlı Bugra Han'a baş-vurarak, onun ile birlikte Sâmânî devletini taksim husûsunda bir anlaşma hazırladı; buna göre, Mâverâünnehr Bugra Han'a, Horasan da Abū 'Alī'nin hissesine düşecek idi. Bu anlaşma neticesinde, Bugra Han rebiülevvel 382 (mayıs 992)'de Buhârâ'da göründü ise de, çok geçmeden çekilmeğe mecbûr oldu ve Türkistan'a dönerken öldü (bu husûsta bk. mad. BUGRA HAN). Hukûmet merkezini boşaltmak zorunda kalmış olan Nūḥ şehre girince, Fā'iḳ yeniden meydana çıktı. Bugra Han'ın ilerilemesi üzerine, Fā'iḳ ona karşı gönderilmiş idi; fakat, rivâyet edildiğine göre, isteyerek mağlûp olduğu için, mükâfat olarak, Bugra Han'dan Tirmiz ile Belh vâliliğini elde etmiş idi. Nūḥ döndükten sonra, o Abū 'Alī ile anlaştı. Bunun üzerine kudretsiz Nūḥ, gazneli Sebük-Tigin (bk. mad. SÂMÂNÎLER)'i yardıma çağırmağa karar verdi. Bir müddet sonra Cürcân'da Büveyhî Faḫr al-Devle'nin yanına sığınmış olan Abū 'Alī ile Fā'iḳ Horasan'a dönmek istediler (385=995). Önce bir kaç başarı elde ettiler; fakat Tûs civârında Sebük-Tigin ile karşılaşınca, kat'î bir bozguna uğrayarak, Âmül'e kaçtılar. Sonra Buhârâ'ya haberciler göndererek, af dileğinde bulundular. Hukûmet Fā'iḳ'ın ricâlarını dinlemek istemedi; ona karşılık Abū 'Alī'yi bir defa daha affa hâzır olduğunu bildirdi. Bunun üzerine Fā'iḳ Karahanlıların yanına kaçtı; Abū 'Alī ise, bir çok bâdiseler sonunda, Gurgānc emîri Abu 'l-'Abbās Ma'mūn b. Muḥammed'in aracılığı ile, Buhârâ hukûmeti ile barıştı. Önce Buhârâ'ya dostça kabûl olundu ise de, sonradan kardeşlerinin ve zâbitlerinin çoğu ile birlikte, hapse atıldı. Aynı sıralarda Karahanlıların hücûmu karşısında Nūḥ o zaman Belh'te bulunan Sebük-Tigin'e yeniden baş-vurmağa mecbûr kaldı. Sebük-Tigin büyük bir ordu ile derhal Mâverâünnehr'e girdi ve Nūḥ'tan kuvvetlerini kendi kuvvetleri ile birleştirmesini istedi ise de, Nūḥ, vezîri 'Abd Allāh b. 'Uzayr'in tavsiyesi üzerine, bu teklifi kabûl etmedi. Sebük-Tigin teklifin reddi üzerine, çok kızdı. Nūḥ buna râzı olmakla kalmadı, aynı zamanda Abū 'Alī ile İbn 'Uzayr'i teslim etmeğe mecbûr oldu ve vezirliği Abū Naṣr Aḥmed b. Muḥammed b. Abī Zayd'e tevdî etti. Sonra Sebük-Tigin Abū 'Alī ile İbn 'Uzayr'i Gardīz'de hapsetti. Abū 'Alī 387 (997)'de hapiste öldü; vezir de sonradan serbest bırakıldı. Sulh akdedilirken, Sebük-Tigin ile Karahanlılar, Sâmânî devleti ile Karahanlılar arasında Ḳaṭvān boz-kırını hudut olarak kabûl etmek husûsunda anlaştılar; ayrıca Fā'iḳ Semerkand vâlisi olarak tanındı. Sebük-Tigin Horasan'da müstakil olarak hukûm sürüyor, vezîr Abū Naṣr da Mâverâünnehr'de nizâmı şiddete baş-vurarak, te'sis etmeğe çalışıyordu; fakat bir kaç ay sonra katledildi. Nūḥ onun yerine Abu 'l-Muẓaffar Muḥammed b. İbrāhīm al-Barġeşī'yi vezîr tâyin etti. Nūḥ receb 387 (temmûz 997)'de öldü ve yerine oğlu Abu 'l-Ḫāriş Manṣūr geçti.

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr *al-Kāmil* (nşr. Tornberg), VIII, 495; IX, 7 v.dd., 19 v. d., 67, 69, 72, 75 v. d., 91; Gardīzī, *Zayn al-aḫbār* (nşr. Muḥammed Nāẓim), s. 48—58; *Description topographique et historique de Boukhara par Mohammed Nerchakhy* (nşr. Schefer), tür. yer.; Ḥamd Allāh Mustavfī Ḳazvīnī, *Tārīḫ-i guzīda* (nşr. Browne), I, 350, 353, 385—390, 393, 421; Amedroz ve Margoliouth, *The Eclipse of the 'Abbasid Caliphate*, bk. fihrist; Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion* (2. tab.), s. 9, 252—254, 258—264.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

NÛḤ B. MUSTAFA. NŪḤ B. MUṢṬAFĀ (? — 1659), XVII. asır osmanlı âlim ve müelliflerinden olup, fıkıh, kelâm gibi ilimlere dâir bir çok risâleler yazmıştır. Bursalı Tâhir (*Osmanlı müellifleri*, II, 44) onun Amasya'da doğduğunu, bir müddet Konya'da müftîlik ettiğini ve kendisine *Konevî* nisbesinin verildiğini söylüyor. Daha sonra Mısır'a giden Nūḥ b. Muṣṭafā'ya Muḥammed al-Muḥibbī (*Ḫulāṣat al-aṯar*, IV, 458)'de *Rûmî*, bâzı garp kaynaklarında ise, yerleştiği memlekete nisbetini belirtmek üzere, *Mısrî* de denilmektedir. Mısır'da zamanının tanınmış âlimlerinden fıkıh ve hadîs okuyan ve meşâyihten Ḥasan b. 'Alī b. Aḥmed b. İbrāhīm al-Ḫalvatī'ye intisap edip, halveti tarîkatine giren Nūḥ b. Muṣṭafā, ilim ve fazîlet sâhibi bir zât olarak şöhret bulmuş ve Kahire'de vefat ederek, Ḳarâfat al-Kubrā kabristanına gömülmüştür.

Nūḥ b. Muṣṭafā'nın eserleri arasında, Şahrastānī [b. bk.]'nin *Kitāb al-milal va'l-niḥal* adlı eserinden yaptığı serbest tercüme de vardır. Mütercim, *Tarcuma-i milal va niḥal* (Mısır, 1263) denilen bu eserin mukaddime-

sinde (s. 4) bu türkçe tercümeyi Mısır ileri gelenlerinden Yūsuf Efendi'nin teşvik ve tavsiyesi ile yaptığını, eserin bir mukaddime, iki bâb ve bir hâtimeden mürekkep olduğunu belirtir. Bursalı Tâhir, bu müellifin 100'e yakın eseri bulunduğunu belirttikten sonra, bunlardan bâzılarının isimlerini kaydediyor; fakat *Tarcuma-i milal va niḥal*'den bahsetmiyor. Brockelmann ise, mezkûr tercüme dâhil olmak üzere, Nūḥ b. Muṣṭafā'nın bir kaç eserini zikretmiştir (*GAL*, I, 428; II, 314; *Suppl.*, I, 763; II, 423). J. v. Hammer, *Mémoire sur deux coffrets gnostiques da moyen âge du Cabinet de M. le Duc de Blacas*, Paris, 1832, s. 28 v. dd.'da eserin son kısmında bâzı parçalar vermektedir. Bu hususdaki tetkikini *Wiener Jahrbücher*, LXX, 50 ve CI, 4'te tamamlamıştır. Yūsuf Efendi adlı bir zât 1157 (1741)'de Nūḥ b. Muṣṭafā'nın bir hâl tercümesini yazmıştır ki, bu yazma Kahire'de (*Katal.*, VII, 364) bulunmaktadır (F. Babinger, *EI*, mad. NŪḤ B. MUṢṬAFĀ).

Bibliyografya metinde gösterilmiştir.

(C. B.)

NUḤAYLA. [Bk. NUHAYLE.]

NUḤAYLE. AL-NUḤAYLA, Irak'ta, Kûfe'ye yakın bir mevkî. Burası bilhassa Ḳādisiyya muhârebesine dâir rivâyetler ile tanınmaktadır. Gâlibâ Yāḳūt'un, bu yerin mevkiine dâir verdiği bilgilerden, bu adın iki yere alem olduğu netîcesi çıkmaktadır. Bunlardan biri Kûfe yakınında. Suriye yolu üzerinde olup, halîfe 'Alī ve Mu'āviya zamanında adı sık-sık geçmektedir; diğeri al-Ḥufayr'den 3 mil mesâfede al-Muġīṯa ile al-'Aḳaba arasında, Mekke yolunun sağında bir su kaynağıdır. İkinci Ḳādisiyya muhârebesi sırasında burada bir çok çarpışmalar olmuştur. al-Ḫalīl'e atfen Bakrī'ye göre, bu al-Nuḥayla Suriye çölünde (*al-Bādiya*) bulunuyordu. İbn al-Faḳīh de, muhtemel olarak, bu bölgeyi kasdetmektedir. Caetani her iki hâlde de bahis mevzuu olan yerin çöl kenarında bulunan aynı mahal olduğu fikrindedir. Musil'e göre, muhtemelen, Kerbelâ'nın 20 km cenûp—cenûb-i şarkîsinde ve Kûfe'nin 60 km. şimâl—şimâl-i garbîsinde bulunan bugünkü Ḫān İbn Nuḥayla'ye tekabül etmektedir.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), IV, 771 v.d.; İbn al-Faḳīh, *BGA*, V, 163; al-Bakrī, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), s. 577; Ya'ḳūbī *Tārīḫ* (nşr. Houtsma), II, 162; al-Ṭabarī (nşr. de Goeje), I, 2201 v.d., 3259, 3345; II, 545; al-Balāẕurī, *Futūḥ al-buldān* (nşr de Goeje), s. 245, 253 v.d., 256; İbn Miskavayh, *Tacārib* (nşr. Caetani) s. 571, al-Mas'ūdī, *Murūc al-ẕahab* (nşr. Barbier de Meynard), IV, 205 v.d.; Caetani, *Annali dell'Islām* (1910), III/1, s. 156, 254, 258, 261, hicrî 13 yılı vukuâtı, 13, § 168, not 2b, hicrî 14 yılı vukuâtı, § 11, 14a (ve not 3), 20; Massignon, *MIFAO*, XXVII, 34b, 51, 53; Musil, *The Middle Euphrates* (New York, 1928), s. 39, not 31; 41, not 32; 247, 329.

(E. HONIGMANN.)

NUKKĀR. [Bk. NÖKKĀR.]

NUḲRA. (Bk. [Bk. NUKRE.]

NUKRE. AL-NUḲRA, Cabal Ḥavrān garbındaki taşlık ülke, „Şarkî Ürdün'de Trachon" kenarında bir ova olup, buraya verilen *al-Nuḳra* („çukur") adı yenidir. Bu ad ile bilhassa al-Baṯanīya (merkezi: Aẕri'āt) ve Ḥavrān (bu isimdeki dağın garbında) memleketlerini içine alan bir bölge, yâni Şerîa nehri şarkındaki ülkenin bütün şimâl kısmı kasdedilir (bk. mad. BESENİYE). Geniş mânası ile alındığı zaman, al-Nuḳra ismi ile al-Lecā', Caydūr ve al-Balḳā'dan Cabal Ḥavrān eteğine kadar uzanan bütün memleket ve dar mânası ile de, bu memleketin yalnız cenûp kısmı anlaşılır. Her ne olursa-olsun, al-Nuḳra memleketi al-Şanamēn'den Cabal al-Durūz (Ḥavrān)'a kadar uzanır. Araplardan önceki süryûnî metinlerinde de geçen şu mevkiler al-Nuḳra'ye âit bulunmaktadır: Mū'atbīn veya Mū'tabīn, Tubnā (şimdi Tibne), al-Maḥaeca, Obṯa', 'Olmā, al-Musayfira ve al-Faddayn.

Bibliyografya: Nöldeke (*ZDMG*, XXIX, 431, not 1); Buhl, *Geographie des alten Palästina* (Freiburg in Breisgau ve Leipzig, 1896), s. 15, 43 v.d., 84; Dussaud, *Topographie de la Syrie* (Paris, 1927), s. 323.

(E. HONIGMANN.)

NU'MĀN. [Bk. NÛMÂN.]

NÛMÂN. AL-NU'MĀN B. ABĪ 'ABD ALLĀH MUḤAMMED B. MANṢŪR B. AḤMED B. ḤAYYŪN AL-TAMĪMĪ AL-İSMĀ'ĪLĪ AL-MAĠRIBĪ ABŪ ḤANĪFA (? — 974), en büyük ismâilî fıkıh âlimi olup, Mısır'da ilk Fâtımîlerin öncülerindendir. al-Nu'mān, rivâyete göre, kayravanlı bir mâlikî âileye mensûp olup, genç yaşta ismâilîliğe intisâp etmiştir. Doğum tarihi doğru olarak bilinmemekte ise de, hicretin III. asrının sonlarına doğru dünyaya gelmiş olması muhtemeldir; Fâtımîlerin yanındaki vazifesine, al-Mahdī (ilk Fâtımî halîfesi)'nin hizmetine girmesi ile başlar. Bu halîfeye, onun hayatının son 9 yılında, yâni 313—322 (925—934) arasında, hizmet etmiştir; daha sonra el-Ḳā'im (2. Fâtımî halîfesi)'in bütün hayatı boyunca hizmetinde bulunmuştur. Bu zaman zarfında al-Nu'mān bilhassa tarih, felsefe ve fıkıh ilimleri ile meşgûl olmuş ve sayısız eserlerini kaleme almıştır. al-Ḳā'im (335=946)'in ânî ölümünden az önce, al-Nu'mān kadılığa tâyin olunmuş idi,

al-Manṣûr (3. Fâtımî halîfesi) zamanında mevkii yükselmiş, kendisinden 2 yıl sonra ölen 4. Fâtımî halîfesi al-Mu'izz (ölm. 365=976) zamanında nufûzunun en yüksek noktasına varmış idi. al-Nu'mân'ın, büyük oğlu 'Alî'ye ilk olarak tevcih olunan *ḳāżi 'l-ḳużāt*'lığa resmen tâyin edildiği sanılmamaktadır; fakat al-Mu'izz zamanında, al-Nu'mân geniş salâhiyetler elde edip fiilen en yüksek kazâî makamı işgâl etti ve *da'va* (ismâilîlerin telaffuzu ile *da'vat*) silsile-i merâtibinin en mühim şahsiyetlerinden biri oldu.

Ḳāżî al-Nu'mân kendisini ilim ve san'ata vermiş büyük kabiliyette bir kimse, dikkate değer bir âlim, verimli bir müellif ve nâmuslu bir hâkim idi. Hayatı hakkında fazla bir şey bilinmemektedir. Yalnız fıkıh ve felsefe tetkiklerini derinleştirmek ve sayısız eserlerini kaleme almak için, münzevî bir hayat sürmüş olduğu muhakkaktır. al-Nu'mân ismâilî fıkhını kurmuş olup, kendisi bu fıkhı en iyi temsil edenlerden sayılmaktadır. İsmâilîlerin rivâyetine bakılırsa, çağdaşları olan imamlara danışmadan bir şey yazmazdı; en büyük eseri olan *Da'ā'im al-islām* („islâmın dayanakları") kitabına imam al-Mu'izz ile Ḳāżî al-Nu'mân'ın müşterek çalışmalarının bir meyvesi gözü ile bakılmaktadır ve bu sebepten eser büyük bir kaynak olmuş, al-Mu'izz'in saltanatından itibâren, bütün Fâtımî devletinde resmî bir kanûn külliyâtı sayılmıştır. al-Nu'mân yalnız bir fıkıh âlimi olmayıp, aynı zamanda *Asās al-ta'vîl* ve *Ta'vîl al-da'ā'im* (*Ta'vîl*), *Şarḥ al-aḫbār* ve *İftitāḥ al-da'va* (*Aḫbār*) ve *al-Macālis va 'l-musāyarāt* (*Va'ẓ*) adlı eserleri ismâilî âlimlerince en esâslı kaynak sayılmakta ve hâlâ dikkatle okunmaktadır.

al-Nu'mân seçkin kadılar yetiştiren bir âilenin ceddidir. Oğullarından ikisi, Muḥammed ve 'Alî, *ḳāżi 'l-ḳużāt* mevkiine yükselmişlerdir.

Ḳāżî al-Nu'mân eski Kahire (Mısır)'de 29 cemâziyelâhır 363 (27 mart 974)'te ölmüştür.

al-Nu'mân çok verimli ve çeşitli mevzûlarda eser yazmış bir müellif idi. 44 eserinin isimleri bize intikal etmiş olup, bunlardan 22'si kaybolmuştur. Hindistan'ın garp ismâilîleri, 18'i tam ve 4'ü eksik olmak-üzere, 22 eserini muhâfaza etmişlerdir. Burada eserlerinin tam bir listesini verecek yerde — ki başka yerde de bulunabilir — onları mevzûlarına göre sınıflandırarak, en mühimlerini zikredeceğiz: A. f ı k ı h: 14 eser (*Kitāb al-îżāḥ, Da'ā'im al-islām, Muḫtaṣar al-āṣār*); B. m ü n â ẓ a r a: 5 eser; C. t e' v î l (remzî tefsir): 3 eser (*Asās al-ta'vîl, Ta'vîl al-da'ā'im*); D. h a k â i k (bâtınî felsefe): 4 eser; E. a k â i d: 6 eser (*al-Ḳaṣîda al-muḫtāra*); F. a ḫ b ā r a l-s î r a: 3 eser (*Şarḥ al-aḫbār*); G. t a r i h: 2 eser (*İftitāḥ al-da'va*); H. v a a z: 3 eser (*al-Macālis va'l-musāyarāt*); ve İ. m u h t e l i f: 4 eser.

B i b l i y o g r a f y a: Ḳāżî al-Nu'mân'ın hayat ve eserleri hakkında bilgi için bk. *JRAS*, 1934, s. 1—32; aynı zamanda muhtasar bilgi için bk. Fyzee, *Ismaili Law of Wills* (Oxford, 1933), s. 9—14 ve Ivanow, *Guide to Ismaili Literature* (*Royal Asiatic Society*, London, 1933, s. 37—40). (FYZEE.)

NÛMÂN. AL-NU'MÂN B. BAŞÎR AL-ANṢÂRÎ (622? — 684), E m e v î l e r i n K û f e v e H u m u s v â l i s i. Bâzı müslüman müelliflerine göre, al-Nu'mân hicretten sonra dünyaya gelen ilk ensârîdir. Babası Başîr b. Sa'd [b. bk.] Peygamberin başlıca eshâbından idi ve annesi 'Amra bint Ravāḥa büyük bir itibâra sâhip olan 'Abd Allāh b. Ravāḥa [b. bk.]'nın kız kardeşi idi. Halîfe 'Oṡmân'ın katlinden sonra, ona bağlı olan al-Nu'mân, 'Alî'ye bi'at etmekten kaçındı. Pek mevsûk sayılmayan bâzı rivâyetlere göre, halîfenin kanlı gömleğini, bir başka rivâyete göre ise, ayrıca zevcesi Nā'ila'nin kesik parmaklarını da Şam'a götürmüş ve bunlar Mu'âviya tarafından câmide teşhir edilmiştir. Şiflîn [b. bk.] muhârebesinde sadâkat ile Mu'âviya'nin yanı-başında savaştı ve dâimâ onun sevgisine mazhar oldu; hâlbuki diğer ensâr Emevî sarayından uzak tutuluyordu. 39 (659/660) yılında, al-Nu'mân, Mu'âviya'nin emri üzerine, Suriye — Elcezîre hudûdundaki 'Ayn al-Tamr'i 'Alî adına işgâl etmiş olan Mâlik b. Ka'b al-Arḥabî'ye karşı bir sefer açtı. 'Ayn al-Tamr'i muhâsara etti ise de, bir netice alamadan, geri çekilmek zorunda kaldı. Yirmi sene sonra Kûfe'ye vâli tâyin olundu. Aslında kendisi bu mevkie tamâmen uygun bir adam değil idi; çünkü 'Alî'ye ve taraftarlarına karşı beslediği düşmanlık şehrin şiî halkının hoşuna gitmiyordu. Zâten kendisi, Yazîd b. Mu'âviya'nin gözde şâiri al-Aḫṭal [b. bk.] tarafından hücûma uğrayan ensâra karşı yakınlık duygusunu hiç saklamıyor ve kabîlesi efrâdına karşı yapılan kötü muâmeleler hakkındaki düşüncelerini çekinmeden söylüyordu. 60 yılı recebinde (nisan 680) Yazîd iktidara geçince, onu vazifesinden ayırmadı ise de, al-Nu'mân vâlilikte uzun zaman kalmadı. al-Nu'mân riyâzet ehli bir insan olarak tasvir edilmektedir; kendisi *Kur'an*'ın hükümlerine lâyıkı ile vâkıf idi; fakat onun riyâzeti aşırı bir şekilde değil idi; müzikli eğlencelere düşkünlüğü de kendisinin hafif meşrep telakkî edilmesine sebep olmuştur. Siyâsetinde, ap-açık baş kaldırma ile karşılaşmadığı takdirde, oldukça müsâmahalı davranmıştır. Ḥusayn taraftarı Muslim b. 'Aḳîl, halkın duygularını anlamak için, Kûfe'ye gel-

diği ve orada bir çok kimseyi Ḥusayn'i tanımağa hazır bir vaziyette bulduğu zaman, al-Nu'mān tarafsızlığını muhâfaza etti ve onun telkinlerine mânî olacak bir harekette bulunmadı. Bu durum karşısında Kûfe'deki Emevî tarafdarları halîfeye yazarak, tehlikeli durumun hukûmet emirlerini yerine getirebilecek kudretli bir adamın varlığını gerektirdiği, al-Nu'mān'ın ise, hakikî veya sahte bir zaaf ile, hâdiseleri kendi seyrine bırakmak ve halka sâdece sâkin olmağı tavsiye etmekle yetindiği üzerinde dikkatini çektiler. Yazîd bu meseleyi müşâvirleri ve bilhassa nufûzlu İbn Sarcūn ile birlikte tetkik ettiği zaman, bu sonuncusu halîfeye Mu'āviya'nın ölümünden az bir zaman önce imzâladığı bir emirnâmeyi gösterdi; bu emirnâmede Kûfe'de aynı vazîfenin o zaman Basra vâlisi bulunan 'Ubayd Allāh b. Ziyād [b. bk.]'a tevdii yer almakta idi. Adı geçen şahsa karşı hiç bir sevgisi olmamasına rağmen, Yazîd, babasının irâdesini yerine getirerek, 'Ubayd Allāh b. Ziyād'a, Basra vâliliğini de muhâfaza etmek şartı ile, Kûfe vâliliğini tevdî etti. Bunun üzerine, al-Nu'mān acele olarak, Suriye'ye döndü. Medine halkı 63 (682) yılı başlarında isyân ettiği ve şehirden bütün Emevîleri kovduğu zaman, Yazîd, silâha müracaat etmeden önce, müsâmaha ile hareket etmeği denedi ve halka silâhlı bir mukavemetin netîce vermeyeceğini anlatmak ve halkı bi'ate dâvet etmek maksadı ile, Medine'ye başında al-Nu'mān'ın bulunduğu bir hey'et gönderdi. Ayrıca murahhaslar Mekke'ye gidip, serkeş 'Abd Allāh b. Zubayr [b. bk.]'i Yazîd'e bi'at etmeğe zorlamak emrini de almışlardı; fakat al-Nu'mān'ın ihtarları ve tehditleri hemşehrilerine te'sir etmedi; bunun üzerine halîfe iki mukaddes şehre karşı silâh kullandı [bk. mad. YAZĪD B. MU'ĀVİYA]. Yazîd'in rebiülevvel 64 (teşrin II. 683)'te ölmesi üzerine bu ara Humus vâliliğini almış olan al-Nu'mān 'Abd Allāh b. Zubayr'in tarafını tuttuğunu açıkça beyân etti; fakat aynı senenin zilhicce (temmûz/ağustos 684) veya 65 muharreminde (ağustos/eylûl 684) 'Abd Allāh b. Zubayr'in en kudretli tarafdarı olan al-Ḍaḥḥāk b. Ḳays al-Fihrī [b. bk.] Marc Rāhiṭ [b. bk.]'ta mağlûp olunca, bu durum al-Nu'mān'ın kaderi üzerinde de müessir oldu. Selâmeti kaçmakta aradı ise de, yakalanarak, öldürüldü. Arap tarihçilerine göre, Ma'arrat al-Nu'mān [b. bk.] şehri adını ondan almıştır.

Bibliyografya: İbn Sa'd (nşr. Sachau), VI 35; Ṭabarī (nşr de Goeje), bk. fihrist; İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil* (nşr. Tornberg), I, 514; II, 85, 303, 382; III, 154, 228 315, 430; IV, 9, 15, 17, 19 75, 88, 120, 123 — 125; Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), II, 219, 228, 278, 301, 304 v.d.; al-Dīnavarī, *al-Aḫbār al-ṭiwāl* (nşr. Guirgass), s. 239 v.d., 245, 247, 273; al-Mes'ūdī, *Murāc* (Paris tab.), IV, 296 v.d.; V, 128, 134, 204, 227 — 229; Abu 'l-Fidā' (nşr. Reiske), I, 77, 385, 393, 405, 407; *Kitāb al-aġānī* (bk. Guidi, *Tables alphabétiques*); Caetani, *Annali dell'Islām*, VIII, 325; IX, 233, 355; X, 275 v. dd.; bk. bir de fihrist; Wellhausen, *Das arabische Reich und sein Sturz*, s. 47, 82, 94, 96, 110; Lammens, *Études sur le règne du calife omaiyade Mo'āwia Ier*, s. 43, 45, 58. 110, 116, 407; ayn. mlf., *Le califat de Yazîd Ier*, s 119 v. dd., 137, 140, 142, 207, 215, 221, 228.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

NÛMÂN. NU'MĀN B. AL-MUNẒIR (künyesi Abū Ḳābūs veya Abū Ḳubays), **al-Ḥīra** [bk. mad. LAḪM]**'deki Lahmî sülâlesinin son bukūmdârı.** Sülâlenin araplarca tanınan en meşhûr mümessili olmakla berâber, muhakkak ki, en mühimi değildir. Sık-sık şâirler tarafından zikredilmekte ve vaziyete göre, bâzan medih ve bâzan da zemmolunmaktadır Kendisinin en iyi saray şâiri bilhassa al-Nābiġa al-Ẕubyānī [b. bk.]'dir; 'Adī b. Zayd al-'İbādī ile olan münâsebetleri için aş. bk.

Araplarca meşhûr olması, hayatı ve faâliyeti hakkında hayli bilgiye sâhip olunduğu mânâsına gelmemelidir. Şiirlerden elde edilebilen bilgi, tarih bakımından, pek ehemmiyetli değildir ve tarihçilerin kendisi hakkında yazdıkları dahı da değersizdir. Umûmiyetle arapların Laḫmî sülâlesi hakkında ileri sürdükleri rivâyetler kısmen çağdaş olan Ġassān ve Kinda sülâlelerininki ile aynı mâhiyettedir. Bundan başka, rivâyetlerde aynı ismi taşıyan şahıslar sık-sık birbirine karıştırılmaktadır. Arap kaynaklarından daha güvenilir bâzı yabancı kaynaklarda rastlanan bilgi ise, üzerinde tarihî bir izah yapılamayacak kadar ehemmiyetsiz ve tahminîdir. Bu hususîtaki mâlzeme için bk. Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden* ve G. Rothstein *Die Dynastie der Laḫmiden in al-Ḥīra*; bu âlimler bu malzemeyi mümkün olduğu kadar tenkidî bir tetkike tâbi tutmuşlardır.

al-Ḥīra hukümdarları İran hukümdarlarına tâbii olup, onlar tarafından nasbedilmiş ve hudut boyu arap halkı ile kendilerine tâbî çöl araplarını birleştirmek ve böylece ülkeyi bedevîlerin akın ve yağmalarına karşı korumakla vazifelendirilmişlerdi. al-Nu'mān milâdî 580—602'ye doğru, belki de daha sonraları hukûm sürmüş olmalıdır. Babası al-Munẕir b. Hind Kinda sülâlesine mensûp meşhûr bir kadının birbiri ardınca al-Ḥīra tahtına geçmiş olan üç oğlundan biri idi. Annesi ise, müte-

vâzî menşe'li olup, rivâyete göre, Medîne civârında yaşayan bir kuyumcunun kızı idi; hükümdarın düşmanları hicivlerinde bu husûsta istifâde etmişlerdir.

Babası al-Munẕir'in ölümünden sonra, İran hükümdarı (Hormizd IV.), yerine birini tâyin etmeden önce, bir müddet beklemiştir. Nihâî olarak al-Nu'mân'ın tâyini, iran hükümdarının arap işlerine bakan kâtibi olan ve âilesi al-Nu'mân'a bağlı bulunan arap şâiri 'Adî b. Zayd al-İbâdî [b. bk.]'nin nufûzu ve mahâreti sâyesinde olmuştur. al-Nu'mân devrine âit hakîkaten mühim hâdiseler olduğu hakkında hiç bir kayıt yoktur. Arap kabîleleri ile bir takım mücâdeleler ve kendi hayatı hakkında bir takım fıkralar anlatılmaktadır.

Bütün cedleri gibi, başlangıçta putperest olan al-Nu'mân sonra hıristiyanlığı kabûl etmiş, fakat bu kendisinin, eskisi gibi, bir çok kadın ile evlenmesine engel olmamıştır. Bununla berâber, âilesinde daha önce hıristiyanlar var idi. Yukarıda bahsi geçen büyük annesi Hind bir manastır kurmuş idi [bk. mad. HİRE] ve aynı adı taşıyan kız kardeşi (başkalarına göre kızı) de râhibe idi. al-Nu'mân, hayatının sonlarına doğru, şâir 'Adî b. Zayd'i, düşmanlarının teşvikına uyarak idâm ettirdi; fakat rivâyete göre, sonraları şâirin bir oğlunu, babasının vaktiyle İran hükümdarı nezdinde işgâl etmiş olduğu mühim vazîfeye tâyin ettirmiştir. Rivâyete göre, al-Nu'mân'ın kendisi de az müddet sonra 'Adî'nin oğlunun hîlesi ile, İran hükümdarı (Ḫusrav II.) tarafından hapsettirilmiş ve hapishânede iken, ölmüştür. Bu husûsta efsânelerde bir çok tafsilât verilmektedir.

Bibliyografya: Nöldeke *Geschichte der Perser und Araber*, s. 347, not 1 ve Rothstein, *Die Dynastie der Lahmiden*, s. 107—120; burada faydalı diğer bütün bibliyografya mâlûmâtı bulunur. (A. MOBERG.)

NÛMÂN. NU'MÂN B. ṢÂBİT. [Bk. EBÛ HANÎFE.]

NUMAYR. [Bk. NÜMEYR.]

NÛN. [Bk. NÛN.]

NÛN. NÛN, arap alfabesinin 25. harfi. Ebced hesabında sayı kıymeti 50 olup, *al-ḥurûf al-ẕalḳiya* (sürekli ünsüzler) gurubuna dâhildir ve bu sebepten muhtelif değişmelere ve benzeşmelere uğrar; bk. *bibliyografya*. Harfin şeklî tekâmülü için bk. mad. ARABİSTAN, LEVHA I.

Bibliyografya: W. Wright, *Lectures on the Comparative Grammar of the Semitic Languages* (Cambridge 1890), s. 67; H. Zimmern, *Vergl. Grammatik der sem. Sprachen* (Leipzig, 1898), s. 31 v.d.; Brockelmann, *Précis de linguistique sémitique* (trc. W. Marçais ve M. Cohen), Paris, 1910, s. 74, 87; ayn. mll., *Grundriss d. vergl. Grammatik d. sem. Sprachen* (Berlin, 1908), I, 136 v.d., 173 v. dd., 202 v. dd., 220 v. dd.; A. Schaade, *Sibawaihi's Lautlehre* (Leiden, 1911), fihrist.

(A. J. WENSINCK.)

NÛR [Bk. NÛR.]

NÛR. NÛR (A.), ışık.

I. Tabiat bilgisinde

Nûr kelimesi *żav'* bir de *żuv'* ve *żiyâ'* (bu son kelime bâzan cemi olarak kullanılmıştır) 'nın müterâdifidir. Bâzı müelliflere göre, *żav'* (*żiyâ'*)'ın *nûr* 'dan daha kuvvetli bir mânası vardır (bk. Lane, *Arabic-English Dictionary*, mad. ŻAV'); bu fikrin temeli *Kur'an*'daki bir âyet (X, 5) olup, burada güneşe *żiyâ'* ve aya *nûr* denilmiştir. Bundan çıkarılan netîce, yânî esas olarak bizâtihî parlak olan cisimlerin (msl. güneş) ışığı için *żiyâ'* kelimesinin ve bizâtihî parlak olmayan cisimler (msl. ay) tarafından gönderilen ışık için *nûr* kelimesinin kullanılması, Peygamber zamanında arapların tabiat hakkındaki çok iptidâî bilgileri düşünülecek olursa, doğru değildir ve daha sonraki yazılarda da bunun doğruluğunu isbat edebilecek hiç bir şey yoktur. Arap orta-çağının parlak devrine âit coğrâfî ve ilmî eserlerde (İbn al-Hayṯam, Ḳazvînî ve daha sonraki müellifler), hemen bütün hâllerde *żav'* kelimesine tesâdüf olunur ve bundan dolayı bu kelimeyi riyâziye ve fizik tâbiri olarak telakkî etmek mümkündür.

İbn al-Hayṯam, „Optik" (*Kitâb al-Manâẓir*)'inde anlattıklarından başka, ışık hakkında ayrı bir eser yazmıştır (*Ḳavl al-Ḥasan b. al-Ḥusayn b. Hayṯam fi 'l-żav'*); bu eser J. Baarmann tarafından *ZDMG* (1882), XXXVI, 195—237'de, almancaya tercümesi ile birlikte, basılmıştır; aşağıdaki teferruat bu eserden alınmıştır.

Işık bakımından iki türlü cisim tefrik edilmektedir: bizâtihî parlak olanlar (yıldızlar ve ateş bunlara dâhildir) ve parlak olmayanlar (karanlık olanlar); bu karanlık cisimler de gayri-şeffâf cisimler ile şeffâf cisimlere bölünürler ve bu sonuncular da ayrıca hava, su, cam, kristal ve benzeri cisimler gibi, bütün kısımları şeffâf olan cisimler ile içine ışığın ancak kısmen nufûz ettiği, fakat maddesi gerçekte gayri-şeffâf olan cisimlere (msl. ince dokumalar) bölünür.

Bizâtihî parlak olan cisimlerin ışığı onların cevherî olan bir vasfıdır bizâtihi karanlık olan bir cismin aksettirdiği ışık ise, bil'akis bu cismin arazî bir vasfıdır.

Riyâziyeciler bütün ışıkları bir tek ve aynı nevîden telakkî ederler: menşe'leri bizâtihî

parlak cismin içinde bulunan bir harâret, bir ateştir; *muḳa"ar* (içe bükülmüş) bir ayna yardımı ile, bizâtihî parlak cisimlerin en çok ışıklı olanının (güneşin) yaydığı ışık şuâlarını bir noktada toplamanın ve bu noktada yanabilen cisimleri yakmanın mümkün olması ve bir de güneş şuâlarına veya bir ateşe temâs eden başka cisimlerin ısınması bunu isbat eder. Böylece ışık ile harâret birbirinin aynı kılınmış ve birbirine muâdil gibi telakkî edilmiştir; ışığın kesâfeti, harâretinki gibi, ışık kaynağından uzaklık nisbetinde azalır.

Her parlak cisim — ışığı ister cevherî bir vasıf olsun (doğrudan-doğruya ışık), ister arazî bir vasıf olsun (in'ikâs eden ışık) — karşısında bulunan bütün cisimleri aydınlatır (başka tâbir ile: her istikamete ışıklarını neşreder). Şeffâf veya gayri-şeffâf bütün cisimlerin aldıkları ışığı toplamak hassası vardır; şeffâf olanlar bundan başka onu daha uzağa götürmek hassasına mâliktir. Şeffâf cisimlerin (su, hava v.b.) ışığı toplamak hassası, bu cisimler gayri-şeffâf bir cisim ile kesildiği takdirde, bu cisimler içinde görünebilir olmaları ile isbat edilir; şu hâlde bunlarda ışığın daha önceden bulunmuş olması gerekir.

Şeffâf bir cisim içinde ışık müstakim bir hat istikametinde gider (isbatı: karanlık bir alanda tozlar ile yüklü hava içinde güneş şuâı). Işığın bu müstakim hat hâlinde yayılması, şeffâf cismin değil, bizzat ışığın bir hassasıdır; yoksa bu cisimde ışığın kendisine uyarak yayılacağı bilhassa müsâit hatlar bulunmalı idi; karanlık bir odada iki veya daha çok ışık kaynağı bulundurulur ve müşâhede edilir ise, böyle bir faraziyenin yanlışlığı hemen görülür.

Şuâ bir müstakim hatta göre giden ışık olarak târif edilir. İlk riyâziyeciler görme vetiresinin, bakanın gözünden çıkarak, gördüğü eşyâya giden bir şuâın gönderilmesinden ve bakanın gözüne geri dönerek, bu eşyâ üzerinde aksetmesinden ibâret olduğunu düşünüyorlardı. İbn al-Haysam'in telakkîsi bunun zıddıdır; buna göre, görülen cisim, ister bizâtihî parlak, ister aydınlatılmış olsun, bütün noktalarından bütün istikametlere şuâlar gönderir; bu şuâlardan bakanın gözüne gelenler burada toplanır ve görülen cismin bir hayâli gibi idrâk olunur (bk. Optik, kitap I, 23: „Visio non fit radiis a visu emissis", bir de kit. II, 23).

Mutlak olarak şeffâf bir cisim yoktur; her cisim, şeffâf da olsa, kendisine dokunan ışığın bir kısmını aksettirir (fecir hâdiselerinin izâhı). Aristo'ya göre ancak gök, şeffâflığın en yüksek ve en mükemmel derecesine sâhiptir. İbn al-Haysam bu iddia ile savaşmakta ve riyâziyeci Abū Sa'd al-'Alā' b. Suhayl'in ışığın, muhtelif kesâfetteki vasatlardan geçerken, kırılması tarzı hakkındaki mâlûm kaidelerinden istifâde ederek, şeffâflığın hudûdu olmadığını ve binnetîce her şeffâf cisim yanında, ondan daha da şeffâf bir başka cisim bulunabileceğini isbat etmektedir.

Ayın hâlesinin, şekli ve renkleri ile alâimisemânın, hamamın havası içinde geceleyin görülen alâimisemânın ne şekilde hâsıl olduğu Ḳazvīnī'nin kozmografyasında (*'Acā'ib al-maḫlūḳāt*, nşr. Wüstenfeld, Göttingen, 1849, s. 100 v.d.; trc. Ethé, Leipzig, 1868, s. 205 v.dd.) dolayısı ile izah edilmiştir. Ḳazvīnī mütâlealarında yağmur damlalarının yerine, küçük aynalar koyar; İbn al-Haysam kendi tarafından ışığın kürelerde basit veya çift in'ikâsını farzetmek sûreti ile, meseleyi çok daha doğru bir şekilde ele almaktadır (bk E. Wiedemann, *Wied. Ann.*, 1890, XXXIX, 575).

Bibliyografya: Makale içinde gösterilmiştir. (WILLY HARTNER.)

II. Din felsefesinde.

Allahın ışık (*nūr*) hâlinde olması, âlemde ve insanda ışık olarak tezâhür etmesi akîdesi, irfâniyede ve yunan felsefesinde olduğu gibi, çok eski ve şark dinlerinde son derece yaygındır. Bunun islâmiyetten önceki tarihi hakkında fazla teferruata girmemiz mümkün değildir; burada yalnız *Ahd-i atîk* ile *Ahd-i cedîd*'deki bâzı benzerliklere, msl. *Tekvin*, I, 3; *Eş'iya*, LX, 1, 19; *Zekeriya*, IV; *Yuhanna*, I, 4—9; III, 19; V, 35; VIII, 12; XII, 35 ve *Vahiy*, XXI, 23 v.d.'na işâret edilecektir.

Kur'an'da *nūr* ile ilgili âyetler vardır [bilhassa XXIV, 35, asıl *Nūr* âyeti; krş. bir de *Kur'an*, XXXIII, 45 (Peygamber bir lamba gibi gösterilmektedir); LXI, 8 v.d. (Allahın ışığı); LXIV, 8 (yer yüzüne gönderilmiş ışık=vahy, *Kur'an*]. *Nūr* ile ilgili âyetin meâli şöyledir (krş. Goldziher, *Koranauslegung*, s. 183 v.d.): „Allah göklerin ve yerin ışığıdır (*nūr*); onun ışığı içinde bir lamba bulunan bir ocak içine benzer; lamba bir cam içindedir ve cam parlak bir yıldıza benzer. Lamba kutlu bir ağaçtan, ne doğuya ve ne batıya âit olan bir zeytin ağacından yakılmıştır; hiç bir ateş onun yağına dokunmadığı hâlde, yağı kuvvetli bir ışık saçar: ışık üzerine ışık. Allah dilediğine ışığına yol gösterir; Allah insanlar için meseller getirir ve Allah her şeyi bilicidir".

Siyak dinî bilginin ışığını Allahın, Peygamberi vâsıtası ile, yaratılmışlara ve husûsiyetle mü'minlere bildirdiği gerçeği düşünmemiz gerektiğini (krş. bir de, *Kur'an*, XXIII, 40) gös-

termektedir. Bu ateş (*al-nār*) ile müşterek hiç bir şeyi bulunmayan ve ihtimâl âlemlerin üzerinde olan bir zeytin ağacından (fakat krş. A. J. Wensinck, *Tree and Bird as cosmological Symbols in Western Asia*, bk. *Verh. Ak. Amst.*, 1921, s. 27 v.d.) yakılmış mahz ışık, ışık üzerine ışıktır. Nihâyet her şeyi, bilicilik sıfatı ile, insanlara öğreten ve onları ışığına (vahyine, *Kur'an*'ına; bu mevzûda krş. *Kur'an*, LXIV, 8) sevkeden Allahtır. Burada irfânî husûsiyetler taşıyan remzli bir ifâde bulunduğu açıktır; fakat gerek yaratılmışlar ile Tanrı arasında her hangi bir benzetmeden sakınmak için, gerek çok ileri giden sûfîlere karşı durmak için, kelâm âlimleri Allahın ışığını „doğru ve iyi yola sevketmesinin" bir remzi olarak telakkî ederken muhakkak ki, ışık üzerinde inceden-inceye düşünen metafizikçilerin çoğundan daha az *Kur'an*'daki mânadan uzaklaşıyorlardı. Allahın bilici (*'alîm*) ve doğru yola sevkedici (*hādî*) olarak göründüğü *Kur'an* âyetleri pek çoktur. Yukarıda verilen izah buna göre kendiliğinden karşımıza çıkmaktadır. Aş'arî'nin naklettiğine göre (*Maḳālāt*, nşr. Ritter, II, 534), mûtezile mezhebinden olan Ḥusayn al-Naccār yukarıki âyeti şu mânada anlıyordu: göklerin ve yerin sâkinlerini Tanrı doğru yola sevkeder. Zaydîler de ışığı „Allahın doğru yola sevki" (krş. mad. ŞİʿA) olarak anlıyorlardı.

Takrîben hicrî 100. yıldan itibâren, peygamberlik ile ilgili bir *nūr* nazariyesinden ve yavaş-yavaş ışık hakkında daha umûmî bir metafizikten, yâni Allahın cevher bakımından ışık, aslî ışık olduğu ve binnetîce bütün varlıkların, bütün hayat ve bütün bilginin kaynağı bulunduğu akîdesinden bahsedildiğini duyuyoruz. Bilhassa heyecan ile dolu düşüncelerinde cevher, isim ve remzi biri-birine karıştıran sûfîler, bu görüşü geliştirdiler. *Kur'an* üzerinde tefekkür, İran te'sirleri, irfânî hermetik yazılar, nihâyet hem de çok açık bir tarzda yunan felsefesi, yeni karıştırıp-birleştirmeler için, malzemeler verdi. Daha Kumayt (ölm. 126= 743), Âdem'den başlayarak, Muḥammed'den geçip, ʿAlî'nin kutlu âilesinde yayılan ışığı terennüm ediyordu (krş. mad. ŞİʿA). Sahl al-Tustarî (ölm. 283 = 896) ışık nazariyesinin cedelî bir izahını yaptı (bk. bir de Massignon, *Texte inéd.*, s. 39 ve mad. SAHL AL-TUSTARĪ).

İslâmiyetin içinde bir *nūr* metafiziğinin ilk mümessilleri maniheizm ile, yâni ebedî esaslar olarak, *nūr* ve *ẓulma* (karanlık) ikiciliği şüphesini kolayca uyandırabilirdi. Allahın karanlıkta yarattığına dâir Tirmizî'nin rivâyet ettiği hadîs [bk. mad. ḤALḲ], ihtimâl, endişe uyandırmıyor değil idi. Her şeye rağmen, yunan feylesûfları tarzında bir feyleûf olan tabîp Rāzî (ölm. 311=923 veya 320=932) bu yabancı İran cismini aldı ve bundan dolayı bir çok kelâmcı veya feylesûf tarafından redd veya tel'în edildi. Daha başka bir çok sûfîler (msl. al-Ḥallāc; Massignon, *Passion*, I, 150 v.d.'na göre, haksız olarak) bu ikicilik suçu ile suçlandırıldı.

Fakat ışık (*nūr*) hakkındaki düşünceler III. (IX.) asırdan itibâren, islâmiyetteki Allah birliği ile uygun düşen yeni-eflâtunculârın ışık birliği akîdelerinde (İran ışık birliği mâlûm değildir) devamlı bir destek buldu. Bu akîdenin babası *Politeia*, 506 D v. dd.'da, cisimler âlemini aydınlatan ışık olan Helios ile duygu üstü âleminde iyilik müsülü arasında bir benzerlik kuran Eflâtun'dur. O hâlde tezat ışık ile karanlık arasında değil, fakat müsüller, yâni rûh âlemi ile onun mahsûlü olan cisimler âlemi arasındadır. Yüksek âlemde sırf ışık, alçak âlemde az veya çok karanlık ile karışmış bir ışık. Yeni-eflâtunculârda, iyilik müsülü = ulu Tanrı = mahz ışık. Bu ayniyet, Aristo'ya göre, ışığın cismânî bir şey olmadığı vâkıası ile (*De anima*, II, 7. 418ᵇ: (φῶς)... οὔτε πῦρ οὔθ' ὅλως σῶμα οὐδ' ἀπορροὴ σώματος) kolaylaştırılmıştır. Cümlenin gelişi, çok açık olmamakla berâber, Aristo'nun ışığı faâl bir kuvvet (ἐνεργεία) gibi telakkî ettiğini gösterir. Bununla berâber, bu ehemmiyetsizdir; Aristo'nun bir çok kuvvetleri ile Eflâtun'un müsülleri, yeni-fisagorcular ve yeni-eflâtunculâr tarafından, bâzan kuvvetler olarak, bâzan (mânevî) cevherler olarak gösterilmiştir. Aristo ile σκότος (karanlık) müsbet bir şey olarak değil, fakat στέρησις (privatio, mahrûmiyet, ışık yokluğu) olarak telakkî edilmiştir.

Arapça „Aristo ilâhiyâtında" bulduğumuz akîde bundan gelişmiştir. Başlangıçtan sonra hemen şunlar okunur (nşr. Dieterici, s. 3): İlk illet, yaratıcı (Allah) ışık kuvvetini (*ḳuvva nūriya*) *'aḳl*'a ve *'aḳl* vâsıtası ile âlemin rûhuna geçirir; sonra âlemin rûhu vâsıtası ile *'aḳl* onu tabiata geçirir ve tabiat vâsıtası ile âlemin rûhu onu meydana gelen ve mahvolan eşyâya geçirir. Bu yaratıcı gelişmenin bütün vetîresi hareketsiz ve zamanın dışında hâsıl olur. Fakat ışık kuvvetinin kendisinden dağıldığı Tanrı da ışık (*nūr*; sık-sık *ḥusn, bahā'* v. b.'ların müterâdifi) „ilk ışık" (s. 51) veya „ışıkların ışığı" (s. 44)'dır. Işık (s. 51), esas olarak, Tanrıdadır; bu bir sıfat (*ṣifa*) değildir; zîra Tanrının sıfatları yoktur; o bizzat hüviyeti (*huviya*) ile hareket eder. Işık bütün âleme, bilhassa insanlar âlemine nulûz eder. Duygu üstü ilk örnekten (s. 150), ilk insandan (*insān akli*), ikinci insana (*insān nafsānī*) ve bundan üçüncüsüne (*insān cismānī*) yayılır. Bun-

lar şe'nî insan denilenlerin örnekleridir. Işık, tabiî olarak, hakîm ve asîl insanların rûhunda ve en sâf hâlde bulunur (s. 51). Bir de mânevî (*rūḥānî, 'aḳlî*) bir kuvvet olarak, *nūr*'un muayyen vasıllara sâhip maddedeki bir kuvvetten başka bir şey olmayan ateşten (*nār*) ayrılmış olduğuna dikkati çekelim. Tabi'idir ki, her şey gibi, ateşin de duygular üstü bir hâli vardır; fakat bu hayâl hayata ışıktan 'aha yakındır.

Işığın yaratıcı inişine, rûhun, ışığın ilâhî âlemine doğru çıkışı tekabül eder (s. 8). Rûh bu dönüşte *'aḳl* âlemini geçince, sâf ışığı ve Tanrının güzelliğini seyreyler; bu bütün sûfîlerin varmak istedikleri gâyedir.

Liber de causis müellifi Tanrı hakkında hiç bir şey söylenilemeyeceği fikrinde ise de, bununla berâber ona ilk illet, daha açık olarak, sâf ışık (§ 5, nşr. Bardenhewer, s 69) ve ışık olmak hasebi ile, bütün varlıkların ve bütün bilgilerin illeti (*vucūd = ma'rifa* Tanrıdadır; bk. § 23, s 103) adını vermek ihtiyâcını duyar.

Tanrıdan çıkan ışık, müstakil bir cevher olarak, dikkat nazarına alınınca, sistemin değişik yerlerine konulabilir. Kelâmcıların ve feylesûfların çoğu bunu *rūḥ* veya *'aḳl* ile münâsebete getiriyorlar ve bunlar ile aynı tutuyorlar; bâzan da hayat (*ḥayāt*) ile. Bu mesele daha yakından incelenmeğe muhtacdır

İslâmiyetin büyük feylesûfları, Fārābî ve İbn Sînâ, metafizikte olduğu gibi, rûhiyatta da ışık akîdesini *'aḳl* ile alâkalı kıldılar. Fārābî Tanrının ve *'aḳl*'ın ışığı için, bir çok müterâdif kelime kullanmaktan hoşlanır (*bahā'* v. b.; bk. msl. *Der Musterstaat*, nşr. Dieterici, s. 13 v. dd.). İbn Abî 'Uṣaybi'a (*'Uyūn*, nşr. Müller, II, 134—140)'da bulunan Fārābî'nin hâl tercümesinde, kendisine içinde Allaha „eşyânın illeti ve gök ile yerin ışığı" diye hitap edilen bir duâ isnat edilmektedir. İbn Sînâ Fārābî gibi, „İlâhiyâtın" ışık akîdesini alır ve bunu genişletir. Rûhiyâta dâir yazılarında ışığı rûh ila beden arasında birleşme olarak telakkî eder (krş. Sahl al-Tustarî; bu sûfî insanın dört unsurundan *nūr*'u, *rūḥ* ile *ṭīn* arasına yerleştirmektedir). *Kitāb al-işārāt* (nşr. Forget, Leiden, 1892, s. 126 v. d.)'ında aristocuların *'aḳl* hakkındaki bütün *metafizik* nazariyesini ışık hakkındaki *Kur'an* âyetine idhâl etmek bile istedi: ışık — *'aḳl bi 'l-fi'l*'dir, ateş — *'aḳl fa"āl*'dir ve v.b. Böylece Allahın *nūr*'u Aristo'nun *nous*'una benzer! İbn Sînâ'nın bu buluşu Ġazzālî'nin dindârâne düşüncelerinin içine sokuldu (*Ma'ārič al-ḳuds fî madārič ma'rifat al-nafs*, Kahire, 1927, s. 58 v. d.)

İrfâniye tarafdarları ile sûfîlerde *nūr* hakkındaki düşünceler netîcesinde hâsıl olan hususlar hakkında Massignon'un KARMATİLER ve TASAVVUF maddelerinde çok mükemmel bilgiler vardır.

Bibliyografya: Clermont-Ganneau, *La lampe et l'olivier dans le Coran* (bk. *RHR*, 1920, LXXXI, 213—259); W. H. T. Geirdner, *al-Ġazālī's Miṣkāt al-anvār and the Ġazāli-Problem* (*Isl.*, 1914, V, 121—153); ayn. mll., *al-Ġazālī's Miṣkāt al-anvār* (trc. ve giriş, London, 1924); bk. bir de madd. AKIL, İNSÂN-I KÂMİL, İŞRÂKIYÛN, SUHRAVARDÎ (AL-MAḲTŪL).

(TJ. DE BOER.)

NÛRBAḪŞİYA. [Bk. NÛRBAḪŞİYE.]

NÛRBAḪŞİYE. NÛRBAḪŞİYA, lekabı Nûrbaḫş olan Muḥammed b. Muḥammed b. 'Abd Allāh (795 — 869=1393 — 1465)'tan ismini almış bir mezhep veya bir tarîkatin adıdır.

1. Kurucusunun hayatı. Nûr Allāh al-Şuştarî'nin *Maǧālis al-mu'minîn* (Bodl. yazm. Ous. 366; bk. bir de Brit. Mus., *Catalogue of Persian MSS.*) adlı eserinde, bu zâtın bilhassa Muḥammed b. Muḥammed al-Samarḳandî'nin bir *taẕkira*'sinden faydalanılarak, yazılmış tafsilâtlı hâl tercümesi bulunur. Nûrbaḫş'ın babası Ḳaṭîf'te ve dedesi al-Ḥasā'da dünyaya gelmiştir ki, bir çok gazellerde kendisinin Laḥsavî mahlasını kullanması bununla izah edilir. Babası Kûbistan'da Ḳā'in'e göç etmiş ve oğlu burada dünyaya gelmiştir. Nûrbaḫş İshāḳ al-Ḥutlānî'nin mürîdi oldu. Hocası da Sayyid 'Alî al-Hamaẕānî'nin mürîdi idi (bu sonuncunun hâl tercümesi için bk. *Ḫazînat al-aṣfiyā'*, Lucknow, 1322 II, 293). „Işık verici" mânasına gelen Nûrbaḫş lekabı şeyhi tarafından, bir rüyâ üzerine. 'Alî al-Hamaẕānî'nin *ḫirḳa*'sı ile kendisine verildi. Mûsā al-Kāẓim neslinden olduğu iddia edildiğinden, Mahdî unvânını aldı ve tarafdarlarının bir kısmının arzusu ile halîfe ilân edildi. Bu itibârla, gazellerinin (Brit. Mus., Add. 16779) başlığında „bütün müslümanların imam ve halîfesi" olarak zikredilir. Bir mürîdine yazdığı mektupta (Brit. Mus. Add. 7688) kendisi dinî ve dünyevî bütün ilimlerde üstad olduğunu iddia eder. Eflâtun'a riyâziyât v.b. husûsunda ders verebilirmiş. Zamanında yaşayan insanları kendisi gibi bir çağdaşa sâhip olmakla gurûr duymağa ve kendi dâvası için çalışmağa dâvet eder. Bu iddialar Timur hânedanından Sultan Şāhruḫ (807 — 850=1405 — 1447) tarafından ciddîye alındı ve vâlisi Bāyazîd, Nûrbaḫş'ı 826'da gitmiş olduğu Kuh-Tîrî (Ḥutlān yakınlarında bir kale)'de tevkif etti. Herat'a ve oradan da Şîraz'a yollanan Nûrbaḫş burada İbrāhîm Sultan tarafından serbest bırakıldı. Nûrbaḫş, Basra, Ḥilla, Bagdad'da ge-

zip, şiîlerin mukaddes makamlarını ziyâret ettikten sonra, Kürdistan'a gitti ve orada yeniden halîfe ilân olundu ve adına para basıldı. Şâh-ruḫ'un emri ile tekrar tevkif edilerek, Azerbaycan'a gönderildi. Oradan kaçıp, epeyce güçlükler ile karşılaştıktan sonra, Ḫalḫâl'a gitti. Orada tekrar yakalanıp, Şâhruḫ'a gönderildi. Herat'a varınca, orada kürsüye çıkıp, halîfeliğini reddettiğini ilâna mecbûr tutuldu. 848'de, faâliyetlerini tedrîs sâhasına hasretmek şartı ile, tabliye edildi ise de, kendisinden şüphe edildiği için, Tebriz'e, oradan Şirvan'a ve Gîlân'a gönderildi. Şâhruḫ'un ölümünde hürriyeti iâde edildi ve Rey civârında Sultan köyüne yerleşerek, orada vefat etti.

2. Tarîkatin esâsları. Nûrbaḫş şiirlerinde (gazel, mesnevî, rübâî) kendi şahsının ehemmiyeti üzerinde durmakla berâber, tasavvufî varlık-birliğini (vücûdîye) de tebârüz ettirmektedir; msl. „mevcûdâtın levhasından bir başkasının izini iyice yıkadık; âlemin keyfiyetler ve aynı cevherden ibâret olduğunu gördük". Mensûr eserleri farsça olması muhtemel bir *Risâla-i 'aḳîda* ile *al-Fiḳh al-aḥvaṭ* isimli fıkha dâir arapça bir kitaptan ibârettir. Bu iki eserin Avrupa'ya erişmemiş olması muhtemeldir. Sonuncu eserin *Macâlis*'e dercedilmiş olan parçaları şiî vasfını taşır. İmamın bir çok fazîletlere sâhip olmasından başka, bir de 'Alî ve Fâṭıma neslinden bulunması şarttır. *Cihâd-ı asgar* için bu kâfî gelirse de, *cihâd-ı ekber*'de fazla olarak bu mertebenin *maḳâmât*'ında kemale ermiş bir velî olmak icâp eder. *Mut'a* nikâhı, şüphesiz Peygamber zamanında da mevcût olduğu için, meşrûdur ve muharrir, bid'atleri ilgâ ederek, Peygamber zamanının amellerini yeniden yaşatmak vazifesini üzerine almıştır. Ölmüş olan insanların mallarına âit *'avl* denilen muâmele, ne *Kur'an*'da, ne de sünnette bulunmadığı ileri sürülerek, reddedilmektedir.

3. Tarîkatin daha sonraki tarihi. *Macâlis*'te Nûrbaḫş'ın iki halefinin (*ḫalîfa*) ismi verilir: mahlası Asîrî olan Şams al-Dîn Muḥammed b. Yaḥyâ al-Lahcânî al-Gîlânî ki bir nüshası Britsh Musem'de bulunan bir *Dîvân*'ın sâhibi olup, Şiraz'da bir hankah inşâ ettirmiştir; Nûrbaḫş'ın oğlu olan Şâh Ḳâsim Fayżbaḫş ki, önce Irak'ta ikamet ederken, Ak-Koyunlu sultanı Ya'ḳûb (884 — 896)'un izni ile, kutluluğu (*baraka*) sâyesinde, vâli Ḥusayn Mîrzâ'nın hastalığını tedâvî etmek üzere, Horasan'a gitti Dinî telakkîleri ile, Şâh İsmâ'îl Şafavî (908 — 930)'nin teveccühünü kazandı. *Ẓafar-nâma*'yi zikreden Firişta'ye göre. Şâh Ḳâsim'ın Mîr Şams al-Dîn isimli bir mürîdi çoz senesine doğru Irak'tan Keşmir'e giderek, orada Fatḥ Han tarafından harâretle karşılandı ve kendisine, müsâdere yolu ile önce devlete mal edilmiş olan arâzi verildi. Kısa zamanda bir çok keşmirli, bu arada bilhassa Çuk kabîlesi mensûpları Nûrbaḫşî tarîkatine girdiler (Firişta, trc. Briggs, Kalḳûte, 1910). Keşmîrîler *Târîḫ-i Raşîdî*, trc. E. D. Ross, London, 1895, s. 435) müellifi Mîrzâ Ḥusayn'e göre, daha evvel sünnî olup, hanefî mezhebinde bulunuyorlardı Mirzâ Ḥusayn memlekete hâkim olunca, Hindistan ulemâsının *al-Fiḳh al-aḥvaṭ* hakkında fikirlerini sordu; onlar bu kitabı dalâlet mahsûlü 'elakkî ettikleri için, bu tarikate karşı tâkibâta girişip bunu ortadan kaldırmağa teşebbüs etti (950'ye doğru). Bu hâdisenin kendisi tarafından mutaassıpça ve karışık bir şekilde anlatılışı bâzı avrupalı müellifleri yanıltmıştır. Tarîkat, bu tazyika rağmen mahvolmadı ve J. Biddulph (*Tribes of the Hindoo Koosh*, Kalküte, 1880)'a göre, çoğu Şigar ve Baltistân'daki Ḫapolor'da bulunmak üzere, 20.000 kadar mensûbu var idi. Yine bu kaynağa göre, Nûrbaḫşîya'ye mensûp küçük bir zümreye Baltistân'ı istilâ eden Golab Sing tarafından sürüldükleri Kiştvar'da hâlâ rastlanmaktadır.

Yukarıda zikredilen eserde bunların âdetlerine dâir bâzı mâlûmat bulunur ise de, ifâdesi hikâye ve masallar ile karışıktır. *al-Fiḳh al-aḥvaṭ*'ı tetkik etmek mümkün olmadığına göre, orada ileri sürüldüğü gibi, bu mezhebin şiî ve sünnî akîdeleri arasında orta bir yol tutmak temâyülünde olduğu husûsunda kat'î huküm verilemez.

Bibliyografya: Kaynaklar makale içinde gösterilmiştir. (D. S. MARGOLIOUTH.)

NÛR-CİHAN. NÛR-CİHÂN (1577—1645) Hind-türk imparatoru Cihângîr'in zevcesi meşhûr Mihr al-Nisâ'ya verilen lekap. Babası Ġiyâṯ Bey İran'dan Hindistan'a göç ettiği sırada, 985 (1577)'te Ḳandahâr'da dünyaya geldi (*Ma'âṯir al-umarâ'*, I, 129). Akbar Şâh zamanında, hükümdara büyük askerî hizmetleri dokunmuş ve cesâretinden dolayı, Şîr-Afgan unvanını kazanmış olan 'Alî Ḳulî Bey ile evlendirildi. Bu birinci zevcinin katli hâlâ çözülmemiş bir muammâ olmuş, bâzıları bunun Dâvud ve Urya hikâyesinin bir tekrarı olduğunu, bâzıları da ihânetinden şüphe edildiğini ileri sürmüşlerdir; fakat Cihângîr ile bundan ancak 4 yıl sonra, 1611'de 34 yaşında olduğu hâlde, evlenmiştir. Hükümdarın saltanatının 11. yılında ismi Nûr Maḥall'den Nûr-Cihân'a çevrilmiştir (*Tüzük-i Cihângîrî*, nşr. Rogers ve Beveridge, I, 319).

Müstesnâ bir güzelliğe sâhip, kültürlü kadınların pek az sayıda bulunduğu bir devirde İran edebiyatına hakkı ile vâkıf, hâkimiyet ve iktidar hırsı kuvvetli olan Nûr-Cihân, kocasına,

onu âdetâ ismen hukümdar hâlinde bırakacak derecede, hâkim oldu. Vekayînâmeciler onun bâzan *Jharokā* toplantısına girdiğini, ismine sikkeler basıldığını, hattâ fermanlar isdâr etmeğe bile kalkıştığını (*İḳbāl-nāma*, s. 54—57) kaydederler. Modaya ön-ayak olan Nûr-Cihân 'ın *'aṭr-i Cihāngīrī* ismi ile bir nevî gül suyu ieat ettiği söylenir. Elbiseleri, örtüleri, ipekli kumaş'arı, dantelleri ve *farş-i çandanī* (sandal ağacı renginde halı) 'leri bütün Hindistan 'a ün salmış idi.

Hukümdar ile evlenmesinden sonra İ'timād al-Davla unvanını almış olan gün-görmüş babasının ve kardeşi Āṣaf Han 'ın hizmetlerinden faydalanan Nûr-Cihân, kimseden yardım istemeksizin, hattâ başında Mahâbat Han bulunan eski zâdegân sınıfına karşı durmaktan bile çekinmedi. Cihāngīr 'in hukümdarlığının son seneleri, Nûr-Cihân 'ın dâmâdı şehzâde Şahriyār 'a saltanat vârisliği yolunu açmak husûsundaki mücâdele yılları oldu; fakat babasının ölümü ve kardeşi Āṣaf Han 'ın kendi dâmâdı şehzâde Ḫurram 'in isteklerini desteklemesi Nûr-Cihân 'ın kudretini büyük ölçüde azalttı. Cihāngīr 1037 (1627) senesinde ölünce, kendisi Āṣaf Han tarafından tamâmiyle bir kenara itildi; desteklediği namzet yenildi ve şehzâde Ḫurram Şāh Cihān ismi ile, tahta çıktı. Bu ihtişâmlı kadın Şāh Cihān devrinde 18 sene daha hayatta kaldı ise de, hayatının bu son safhası Hind-türk imparatorluğu tarihinde her hangi bir ehemmiyet taşımamaktadır.

Bibliyografya: Mu'tamad Han, *İḳbāl-nāma-i Cihāngīrī* (Kalküte, 1865); Şahnavāz Han, *Ma'āṣir al-umarā'* (*Bibliotheca Indica*, I, 127—134); Beni Prasad, *History of Jahangir* (1922). (C. COLLIN DAVIES.)

NÛR-ED-DİN. NÛR AL-DİN ABU 'L-ḤĀRİṢ ARSLAN-ŞĀH B. MAS'ŪD B. MAVDŪD B. ZENGİ, Musul hukümdarı olup. AL-MALİK AL-'ĀDİL unvânı ile mâruftur. Babası Mas'ūd [b. bk.]'un şâban 589 (ağustos 1193) tarihindeki ölümünde onun yerine Nûr al-Dīn geçti ise de, saltanatının ilk senelerinde hakikî hukümdar kale kumandanı hadım Mucāhid al-Dīn Kaymaz al-Zaynī oldu. Bu zât yalnız dindar ve âlim olarak değil. halkın iyiliği için çalışan bir devlet adamı olarak da vasıflandırılmaktadır. Kaymaz rebiülevvel 595 (kânûn II. 1199) ve başka bir kayda göre de, aynı yılın safer (kânûn I. 1198) ayında öldü. İyi idâresine kendisinden Musul şehrinde kalan câmi, tekke, mektep ve köprü gibi bir çok yapılar şâhid bulunmaktadır. Nûr al-Dīn 'in amcası Sincār hukümdarı 'İmād al-Dīn Zengī b. Mavdūd, Nasîbin civârında bulunmakla berâber, Musul 'a tâbî olan bir çok mahalleri zaptettiği için, Nûr al-Dīn uzun süren ve bir netîceye varamayan müzâkerelerden sonra Nasîbin 'i ele geçirmeğe karar verdi. Bu arada 'İmād al-Dīn vefat edip, yerine oğlu Ḳuṭb al-Dīn Muḥammed geçtl. Bu hukümdar değişmesi Nûr al-Dīn 'in gayretini arttırdığı için, büyük bir ordu ile cemâziyelevvel 594 (mart/nisan 1198) 'te harekete geçti. Mağlûp olan Ḳuṭb al-Dīn Eyyûbî hukümdarı al-Malik al-'Ādil [b. bk.]'den yardım istedi. Nûr al-Dīn Nasîbin 'e yerleşti ise de, ordusu hastalık yüzünden kırıldı ve al-'Ādil 'in yaklaşması üzerine, şehri boşaltıp, Musul 'a döndü (ramazan 594=temmûz/ağustos 1198). al-'Ādil de Mardin 'i muhâsara etti. Muharrem 595 (teşrin II. 1198) 'te Mısır hukümdarı al-'Azīz [b. bk.] vefat edince, halefi al-Afżal [b. bk.], al-'Ādil 'in askerlerini çekip, Nûr al-Dīn ile ittifaka vardığı için, al-'Ādil hareket etmeğe mecbur kalarak, Mardin muhâsarasının devamına oğlu al-Kāmil [b. bk.]'i me'mûr etti. Bunun üzerine Nûr al-Dīn harekete geçerek, yeğenleri Ḳuṭb al-Dīn Muḥammed ve Cezîrat İbn 'Omar hukümdarı Sancar-Şāh b. Ġāzī ile Dunaysir [b. bk.] önünde birleşti. İki ay burada kaldıktan sonra, karargâhları Dunaysir ile Mardin arasındaki Ḥarzam 'e nakledildi. Bu sırada Mardin 'de kıtlık başladığı ve müdâfîler hastalık yüzünden zâyiâta uğradığı için, kale kumandanı, al-Kāmil 'e haber göndererek, yetecek kadar zahîrenin şehre girmesine müsâade ettiği takdirde, muayyen bir müddet sonra, burayı kendisine terketmeğe hazır olduğunu bildirdi. al-Kāmil buna râzı oldu ise de, Nûr al-Dīn 'in gelişi ile, şehirliler tekrar cesâretlenerek, savaşa devama karar verdiler. Bir ihânet sebebi ile al-Kāmil az kalsın şehri alacak duruma gelmiş idi: görünüşte Nûr al-Dīn 'e karşı çok sâdık davranan Ḳuṭb al-Dīn. gerçekte al-Kāmil 'in tarafını tutuyordu ve ona, savaş sırasında, hemen çekileceğini vaat etmiş idi; fakat kuvvetleri muhârebe nizâmını aldığı sırada, kendisi kaçamayacak dar bir yerde kaldı; al-Kāmil mağlûp oldu ve Şam 'daki babasının yanına kaçtı (şevvâl 595 =ağustos 1199); fakat Nûr al-Dīn de hastalandığı için, bu zaferden istifâde edemeyip, Musul 'a döndü. İyileştikten sonra, şâban 597 (mayıs/haziran 1201) tarihinde, al-'Ādil 'e karşı savaşa devam etmek üzere, harekete geçerek, Ḳuṭb al-Dīn ile berâber, Ḥarrān 'a doğru yürüdü. Ra'a al-'Ayn 'e vardığı zaman, Ḥarrān 'da oturan al-Malik al-Fā'iz b. al-'Ādil 'in elçileri, sulh istemek üzere, kendisini karşıladı. Diğer Eyyûbîlerin al-'Ādil ile barışmak istediklerini bildiği ve ordusunda da hastalık çıkmış bulunduğu için, mücâdeleye girişilmeden önceki durumun îâdesi çerçevesi içinde, karşısındakile-

rin bütün taleplerini kabûl etti ve Musul'a döndü. 600 (1203/1204) senesinde Ḳuṭb al-Dîn, açıkça al-'Âdil'e sadâkat ilân etti ve onun adına hutbe okuttu. Nûr al-Dîn bu ihânete tahammül edemeyerek, iç kalesi müstesnâ olmak üzere, Nasîbin'i zaptetti. Kaleyi de şüphesiz ele geçirebilecek durumda olmakla berâber, kendisinin orada bulunmayışından faydalanan İrbil hâkimi Muẓaffar al-Dîn Kök-Böri [b. bk.]'nin Musul havâlisini yağmalamış bulunduğunu öğrenerek, dönmek zorunda kaldı. Kendisine verilen haberlerin epeyce mübâlegalı olduğunu anladıktan sonra, Sincâr toprakları içinde bulunan Tell A'far üzerine döndü ve burayı kuşattı ise de, tâlih kendisine yâver olmadı. Gerçekte Tell A'far'i zaptetmekle berâber, bir çok Elcezîre emîri Ḳuṭb al-Dîn ile ittifaka girdikleri için, Nûr al-Dîn bunların toplu kuvvetlerini yenemedi. Tam bir bozguna uğrayarak, Tell A'far'i geri vermek ve sulha râzı olmak zorunda kaldı (601 senesi başları=1204 senesi yaz sonu). Nûr al-Dîn ile Ḳuṭb al-Dîn arasındaki münâsebetler hiç bir zaman tamâmiyle dostça olmamış idi ve Nûr al-Dîn kendi kızını al-'Âdil'in oğullarından biri ile evlendirdiği zaman da durum düzelmedi. İki hânedan arasındaki bu birleşme vesîlesi ile, Nûr al-Dîn'in vezîrleri kendisine, al-'Âdil ile anlaşarak, Mu'izz al-Dîn Maḥmûd b. Sancar Şâh'ın elinde bulunan Cezîrat İbn 'Omar'i ele geçirmesini ve al-'Âdil'in de Ḳuṭb al-Dîn'e âit toprakları zaptetmesini teklif ettiler. Nûr al-Dîn'in görüşlerine tamâmiyle uyan bu teklif al-'Âdil tarafından da kabûl edildi ve bu sonuncusu şark istikametinde bir sefere girişti. Kısa zamanda al-Ḫâbûr'u ve Nasîbin'i ele geçirdi ve Sincâr'ı kuşatti. Ḳuṭb al-Dîn, kendi pâyitahtını korumak için, savaşa hazırlandığı sırada Nûr al-Dîn, al-'Âdil'in kuvvetleri ile bir araya gelecek bir ordu meydana getirdi; fakat o sırada, siyâsî durumda tam bir tersine dönme oldu. al-'Âdil nezdinde teşebbüste bulunmağı Ḳuṭb al-Dîn'e vaad etmiş olan, fakat al-'Âdil'den yüz bulmayan İrbil hükümdarı Muẓaffar al-Dîn Kök-Böri, Nûr al-Dîn'e, ona karşı ittifak teklif etti; Nûr al-Dîn de bunu kabûl etti. Haleb Eyyûbî emîri al-Malik al-Ẓâhir, Konya Selçuklu sultanı Kayḫusrav I. b. Kılıç Arslan [b. bk.] da bu ittifaka girdikleri al-'Âdil ise, Abbâsî halîfesi al-Nâṣir [b. bk.] tarafından savaşçı teşebbüslerinden vazgeçmeğe zorlandığı için ve bâhusus kendi emîrleri harbe devâm etmek istemediklerinden dolayı, boyun eğmek zorunda kaldı. Böylelikle Sincâr Ḳuṭb al-Dîn'in elinde kaldı ve al-'Âdil Ḥarrân'a döndü. Nûr al-Dîn 607 receb ayı sonunda (kânûn II. 1211) öldü ve yerine oğlu al-Ḳâhir 'İzz al-Dîn Mas'ûd geçti.

Bibliyografya: İbn Ḫallikân, *Vafayât ol-a'yân* (nşr. Wüstenfeld), nr. 81 (trc. de Slane, I, 174 v.d.); İbn al-Aṯîr, *al-Kâmil* (nşr. Tornberg), XII, 87 v.d., 97—99, 101, 110 v.d., 119, 126 v.d., 187—189, 191—193; Abu 'l-Fidâ' (nşr. Reiske), IV, 145, 163, 207, 243; *Recueil des Historiens des Croisades, Historiens orientaux* I, 71, 74, 82, 86; II/II, 6, 346—362; Halîl Edhem, *Düvel-i islâmiye*, s. 233; de Zambaur, *Manuel de généalogie et de chronologie*, s. 226.

(K. V. Zetterstéen.)

NÛR-ED-DÎN. NÛR AL-DÎN ABU 'L-ḲÂSIM MAḤMÛD B. 'İMÂD AL-DÎN ZENGÎ (1118—1174), AL-MALİK AL-'ÂDİL lekabı ile tanınan Haleb ve Şam atabeyi. Nûr al-Dîn şevvâl 511 (şubat 1118)'de dünyaya geldi ve babasının emri altında Ḳal'at Ca'bar muhâsarasına iştirâk etti. Babası muhâsara sırasında, rebiülâhır 541 (eylûl 1146)'de katledilince, devleti iki oğlu arasında bölünerek, Sayf al-Dîn Ġâzî [b. bk.] Musul'u aldı; Nûr al-Dîn de Haleb'e yerleşti. 'İmâd al-Dîn'in ölüm haberi Tell Bâşir [b. bk.]'de oturan Joscellin II.'e erişir erişmez, bu sonuncusu, 'İmâd al-Dîn'in yakın zamanlarda zaptetmiş olduğu ve nüfusun çoğunu ermenilerin teşkil ettiği, haçlılar için çok ehemmiyetli bir mevkîde bulunan Edessa (Urfa) şehri halkı ile temâsa geçerek, şehre karşı girişeceği taarruzda onların yardımını te'min etti. Böylelikle Urfa'yı kolayca ele geçirebildi. Müslüman muhâfızlar iç-kaleye sığındılar. Nûr al-Dîn bu haberi alır-almaz, sıkı yürüyüş ile Urfa üzerine gelince Josce'lin kaçtı ve şehir Nûr al-Dîn'in eline geçince, hükümdar kendisine ihânet eden hıristiyanlardan şiddetle intikam aldı; şehri büyük ölçüde tahrip etti ve halktan pek azını hayatta bıraktı. Ertesi yıl Haleb bölgesini istilâ ederek, hıristiyanların elinden Artâḥ, Kafarṭâb ve daha bâzı yerleri aldı. Edessa'nın kaybedildiği haberi 539 (1144)'da Avrupa'da fevkalâde akisler yaratmış ve Papa Eugenius III. 1 kânûn I. 1145'te Fransa kıralı Louis VII.'ye ve şövalyelere bir tâmim mektubu yollayarak, onları yeni bir haçlı seferine teşvik etmiş. 1146 ilk-baharında Saint-Bernard de Clairvaux'yu bu yolda vaazlarda bulunmakla vazîfelendirmiş idi. Bu zâtın sözleri alkış ile karşılandı. Kıral Louis VII. papanın mektûbunu alır almaz hazır bulunduğunu bildirmiş, daha sonra Hohenstaufen hânedanından Konrad III. da bu fikri kabûl etmiş idi. 1147 senesinin ilk yarısında her iki kıral yola çıktılar. Büyük güçlüklere ve kıtlıklar, vebâ ve düşman taar

ruzları yüzünden ağır kayıplara uğradıktan sonra, 1148 ilkbaharında Filistîn'de iki Avrupa ordusu birleşebildi. O sırada ismen Börilerden [b. bk.] Mucîr ıl-Dîn Abak b. Muḥammed'e âit olan, fakat gerçekte onun memlûklerinden Mu'în al-Dîn Anar'ın elinde bulunan Şam'a taarruz etmeğe karar verildi. Rebiülevvel 543 (temmûz 1148)'te hıristiyanlar şehri cenûb-i garbî tarafından kuşatmağa başladılar. İlk günler her iki tarafın da büyük kayıplara uğradığı taarruzlar ile geçti. Mu'în al-Dîn bu arada Sayf al-Dîn Ġāzî'den yardım istemiş idi. O da büyük bir ordu ile barekete geçerek, kardeşi Nûr al-Dîn ile birleşti. Sıkıntılı bir durumda olan Mu'în al-Dîn'e, istediği yardımda bulunmadan evvel ona bir mektup göndererek, başarısızlık hâlinde bir çekilme yeri olarak kullanılmak, zaferden sonra hemen geri verilmek şartı ile, şehri kendi temsilcisine teslim etmesini talep etti; fakat ona fazla itimadı olmayan Mu'în al-Dîn, hıristiyanları korkutmağa teşebbüs ederek, eğer çekilmeyecek olurlarsa, şehri Sayf al-Dîn'e terketmek niyetinde bulunduğunu ve Sayf al-Dîn'in de yabancı istilâcıları bütün Suriye'den kovabilecek iktidarda olduğunu bildirdi. Şam halkından toplanan paraların da yardımı ile, bu tehditler durumu avrupalı müttefiklerinden daha iyi gören şark hıristiyan prensleri üzerinde beklenen te'siri yaptı; fakat tek başlarına muhâsaraya son vermek mes'ûliyetini üzerlerine almak istemedikleri için, 26/27 temmûz 1148 gecesi toplanan harp meclisinde, karargâhın garptan şarka nakledilmesini teklif ettiler; zîra bu taraftan sûrlara daha iyi taarruz edilebileceği gibi, burada taarruzu güçleştiren bahçeler de bulunmamakta idi. Kumandanlar memleketi bu derece iyi tanıyan insanların tavsiyelerini kabûl ettiler ise de, az sonra bununla aldanmış olduklarını, çünkü şarktaki arâzinin her bakımdan daha fazla güçlükler yarattığını gördüler ve ileride tekrar kuşatmaya teşebbüs etmek ümidi ile, şimdilik çekilmekten başka bir çâre kalmadığını anladılar. Toulouse kontu Alfonse öldükten sonra, oğlu Bertrand, al-'Arîma kalesini ele geçirip, Trablus kontluğunu tehdit ettiği sırada, Trablus (Tripoli) kontu Raymond kaçıp, Baalbek'te bir araya gelmiş bulunan Nûr al-Dîn ve Mu'în al-Dîn'e ilticâ etti. İki islâm ordu kumandanı, Sayf al-Dîn'in gönderdiği bir kuvvet ile de desteklenerek, onun yardımına koştular. Çok geçmeden Bertrand teslim olmak zorunda kalınca, kale yıktırılıp, kendisi de hapse atıldı. Bunun üzerine, hıristiyanlar Haleb bölgesinde taarruza geçmek istediler ise de, Nûr al-Dîn daha önce davranarak, onları Yaġrā'da bozguna uğrattı, ele geçirdiği büyük mıkdarda ganîmeti kardeşi Sayf al-Dîn, halîfe al-Muktafî ve Selçuklu sultanı Mas'ûd arasında paylaştırdı. Ertesi yılın başlarında (mayıs 1149), Nûr al-Dîn Antakya topraklarını istilâ edip, Ḥārim civarını ve dış mahallelerini yağma ettirdi ve İnnib kalesini kuşattı. Antakya prensi Raymond, küçük bir ordunun başında Nûr al-Dîn'i kovmak niyeti ile acele buraya geldi ise de, pusuya düşürülüp, öldürüldü. Bunun üzerine Nûr al-Dîn, ordusu ile Antakya yanından geçti ve halkı yıldırmak için, şehir civârında büyük tahribat yaptırdı; dönerken de, Ḥārim'i zapt ve Ḥamāt (Hama) yakınındaki çok kuvvetli Fâmiya (Apamaea) kalesini de teslim olmağa mecbûr etti. Bu sıralarda Sayf al-Dîn vefat etti; kardeşi ve halefi Ḳuṭb al-Dîn Mavdûd Nûr al-Dîn'e karşı savaşmak istedi ise de, aradaki gerginlik barış yolu ile halledildi (bu husûsta bk. mad. MEVDÛD). Bir müddet sonra (545=1150/1151 veya 546=1151/1152) Nûr al-Dîn düşmanı Urfa (Edessa) kontu Joscellin II.'i ele geçirmeğe muvaffak oldu. Bu sonuncusu bir müddet önce Nûr al-Dîn'e karşı bir muhârebe kazanmış ve bu başarıdan sonra onu küçümser şekilde harekette bulunmuş idi; fakat bir gece hafif bir muhâfız kuvveti ile at üzerinde Antalya'ya giderken, Nûr al-Dîn hesabına hareket eden bâzı Türkmenler tarafından yakalanarak, Haleb'e götürüldü ve ölünceye kadar orada mahbus kaldı. Bu sırada Nûr al-Dîn Urfa kontluğuna tâbî kalelerin çoğunu ele geçiriyordu. Hıristiyanların kudretini kırmak ve 'Askalān'da kuşatılmış olan müslümanları bir dereceye kadar tazyıktan kurtarmak üzere, düşmanı olan Şam emîri Mucîr al-Dîn Abak ile birleşti. 548 senesinin safer ayında (mayıs 1153) berâberce Bāniyās [b. bk.] surları önüne geldiler. Kararsız Mucîr al-Dîn hıristiyanlara karşı ciddî bir teşebbüste bulunmağı istemediği için, muhâsaraya son vererek, bir şey yapmadan birbirlerinden ayrıldılar. 'Askalān, 8 ay süren bir kuşatmadan sonra, teslim olunca, hıristiyanların gözleri büyük ve zengin Şam şehrine çevrildi; zâten Mucîr al-Dîn de âdetâ kendilerinin tâbii imiş gibi hareket ediyordu. Önce Nûr al-Dîn bu tertiplere karşı koymak için, dostluk gösterişleri ile Mucîr al-Dîn'i kendine bağlamak istedi ve yanlış bilgi vermek sûretiyle, onu başlıca kumandanları hakkında şüpheye düşürdü; öyle ki, netîcede Mucîr al-Dîn onları kendine düşman telakkî ederek, birer-birer yanından uzaklaştırdı ve böylelikle kendisini en sağlam desteklerden mahrûm etti. Bundan sonra, Nûr al-Dîn Şam üzerine yürüyünce, evvelce kendine taraftar olanlar ile varılmış

anlaşmaya göre, şehir kapıları ona açıldı. Mucîr al-Dîn iç-kaleye çekilerek, hıristiyanları kendisine yardıma çağırdı ise de, yardımcı kuvvetler gelmeden, şehri terketmek zorunda kaldı (safer 549=nisan 1154); buna karşılık Ḥimṣ huümdarlığı kendisine verildi ise de, Nûr al-Dîn aleyhine gizlî teşebbüslerde bulunduğu anlaşıldığından, hukümdar ona Ḥimṣ yerine Bâlis'i teklif etti Bundan hoşnut olmayan Mucîr al-Dîn Bagdad'a çekilerek, hayatının sonuna kadar, halîle al-Muktafî'nin himâyesinde orada kaldı. 551 (1156) senesinde Nûr al-Dîn Kudüs kıralı Baudouin III. ile bir anlaşmaya vardı ki, buna göre, kıral Şam şehrinin Mucîr al-Dîn zamanında da kendisine ödediği vergiden vazgeçiyor ve Ḥârim bölgesinin yarısını boşaltıyordu. Arada bir muâhede bulunmasına rağmen, Baudouin 551 senesi sonu ile 552 senesi başı (şubat 1157) arasında, Bâniyâs civârında çadır kurmuş müdâfaasız bir arap ve türkmen kâfilesine tecâvüz edip, insanları esir aldı ve sürülerini götürdü. Bu tecâvüz üzerine, savaş yeniden başladı. Hıristiyanlar bir taraftan Şam vâlisi Asad al-Dîn Şirkûh tarafından Fırat boyunda, bir taraftan da hukümdarın kardeşi emîr Nâṣir al-Dîn tarafından Şam yakınlarında bozguna uğratıldı. Çok sayıda hıristiyan esiri Şam'a getirilerek, Nûr al-Dîn'in emri üzerine, Bâniyâs'ta öldürülen müslümanlara karşılık olmak üzere, kılıçtan geçirildi. Daha sonra Nûr al-Dîn, Bâniyâs'a hücûm ederek, şehri tahrip etti ise de, iç-kaleyi ele geçiremedi ve Baudouin'in yaklaşmakta olduğunu öğrenince, çekildi. Bu sonuncusu şehri tekrar inşâ ettirip, kuvvetlerinin bir kısmını terhis etti ve Ṭabarîya'ye gitmek niyeti ile hareket edince, karşısına çıkan Nûr al-Dîn'in hücûmu netîcesinde, büyük bir bozguna uğradı (cemâziyelevvel 552=1157 haziran sonu). Nûr al-Dîn'in şehri bir kere daha ele geçirme teşebbüsü netîce vermedi; bu sefer de Baudouin'in yaklaşması üzerine, buradan ayrıldı. Az bir zaman sonra Nûr al-Dîn ağır bir hastalığa tutuldu ve bu yüzden öldüğü şâyiası yayıldı. Bu haber üzerine, hıristiyanlar zelzelede harâp edilmiş olan ve Baalbek ile berâber Nûr al-Dîn'in eline geçmiş bulunan Şayzar [b. bk.]'a taarruz ettiler ise de, frenk kumandanlar arasındaki anlaşmazlıklar yüzünden, bir başarı elde edemediler. Buna karşılık, ertesi sene iki aylık bir kuşatmadan sonra, Ḥârim'i ele geçirmeğe ve Nûr al-Dîn'i Şeria nehri boyunda büyük bir bozguna uğratmağa muvaffak oldular (cemâziyelâhır 553=temmûz 1158). Bu sıralarda Bizans imparatoru Manuel I. Komnenos Suriye'ye girdi. Âsî Kilikya vâlisini ve Kıbrıs'a karşı tecâvüzde bulunmuş olan Antakya prensi Raynald'i cezâlandırmak üzere, gelmiş idi. İmparator onları itâat altına aldıktan sonra, kıral Baudouin ile berâber kuvvetlerini birleştirerek, Ḥaleb üzerine yürümeğe karar verdi (1159 senesi başları); fakat Nûr al-Dîn, hıristiyan esirleri serbest bırakmak şûretiyle, tehlikeyi bertaraf etti ve bundan sonra Baudouin ile 4 aylık bir mütâreke yaparak, kardeşi Nâṣir al-Dîn'e al-Raḳḳâ ve Ḥarrân'ı aldı ve Sultan Kılıç Arslan II. [b. bk.]'ın topraklarına tecâvüz etti ise de, o sırada Baudouin, Nûr al-Dîn'in ülkesini ağır şûrette tahrip ettiği için, hemen Ḥaleb'e döndü ve Baudouin tekrar çekilmeğe mecbûr oldu. Bu sırada Mısır ahvâli Nûr al-Dîn'in dikkatini çekmeğe başlamış idi. 556 (1161) senesinden itibâren kendisinin tarihi Ṣalâḥ al-Dîn Ayyûbî'ninki ile o derece biribirine girmiştir ki, bundan sonraki safhalarını sâdece Ṣalâḥ al-Dîn'in hâl tercümesinde tâkip etmek mümkündür. Yalnız bâzı husûsları kaydedelim. 558 (1163)'de Nûr al-Dîn Trablus kontluğuna karşı bir sefer açmağa karar vermiş ve karargâhını hücûm ile almağı düşündüğü Ḥişn al-Akrâd [b. bk.] önünde kurmuş idi ki, ânî olarak hıristiyanların taarruzuna uğradı. Tamâmiyle gâfil avlanan kuvvetleri kaçtı ve bizzat Nûr al-Dîn güç hâl ile kurtulabildi. Bununla berâber, bütün kudretini kısa zamanda yeni bir ordu kurmağa hasrederek, bununla Ḥârim üzerine yürüdü. Şehrin yardıma gelen hıristiyan ordusuna karşı parlak bir zafer kazandıktan sonra, Ḥârim'i hücûm ile zaptetti (ramazan 559=ağustos 1164) ve bir kaç ay sonra da, Bâniyâs'ı teslim olmak zorunda bıraktı. 565 senesi sonunda (eylûl 1170) Nûr al-Dîn'in kardeşi Musul atabeyi Ḳuṭb al-Dîn Mavdûd öldüğü ve küçük oğlu Sayf al-Dîn Ġâzî emîrler tarafından ona halef ilân edildiği zaman, Nûr al-Dîn oraya giderek, Musul'un Sayf al-Dîn'de kalması, fakat Sincâr'ı büyük kardeşi 'Imâd al-Dîn Zengî'ye vermesi lâzım geldiğini kararlaştırdı. 568 (1173)'de Anadolu'ya girerek, bir çok kasabaları ele geçirdi. Bu memleketlerin sâhibi olan Selçuklu sultanı ile münâsebetleri husûsunda bk. mad. KILIÇ ARSLAN II. Henüz bu sefer devam ederken, Bagdad Abbâsî ḫalîfesinin bir elçisi Nûr al-Dîn'e, kendisinin Musul, Elcezîre, İrbil, Ḥilât, Suriye, Mısır ve Konya hukümdarı olduğunu tasdik eden bir menşûr getirdi.

Nûr al-Dîn 11 şevvâl 569 (15 mayıs 1174)'da Şam'da bir boğaz iltihabından (*'illat al-ḫanâzîr*) öldü ve iç-kaleye defnedildi; daha sonra cesedi kendi tarafından Sûḳ al-Ḥavvâṣîn medhalinde te'sis edilmiş olan medreseye naklolundu.

İbn al-Aşîr (XI, 265) Nûr al-Dîn hakkında — „Mâzide yaşamış bir çok hukümdarların hayatını tetkik ettim; fakat hulefâ-i râşidîn ve 'Omar b. 'Abd al-'Azîz'den beri, hiç birisinde bundan daha temiz ve bu kadar adâlete bağlı birini bulamadım" — diye yazmaktadır. İtikadı bütün bir müslüman olarak, her türlü ahvâlde, kendi husûsî hayatında olduğu gibi, devlet işlerinde de, dâimâ *Kur'an* ve sünnetin icâplarına riâyet etmeğe çalışırdı. Adâlet sâhasında o derece hassâs idi ki, msl. birinin sâdece şüphe üzerine cezâlandırılmasına müsâade etmez ve mahkemelerin indî kararlarına karşı gelirdi. Diğer taraftan para hırsı ve menfaat gibi düşünceler kendisine tamâmiyle yabancı idi. Hazîne zararına zengin olmak gibi, kolay bir yola hiç sapmadı ve bil'akis, muhârebelerde kendi hissesine düşen ganîmetleri hayır ve umûmî menfaat işlerine harcadı. Suriye'nin bütün ehemmiyetli şehirlerinin sûrlarını tâmir ettirdi. İbn al-Aşîr (XI, 267) bunlar arasında Şam, Hims, Hamât, Haleb, Şayzer ve Baalbek'i sayar. Her tarafta câmiler, medreseler, hastahâne ve kervansaraylar yaptırdı. Büyük imâr faâliyeti husûsunda bk. mad. ŞAM; krş. bir de Fleischer, *Miḥâ'îl Meṣâḳa's Cultur-Statistik von Damaskus* (*Kleinere Schriften*, III, 306 v. dd.). Ulemâ de onun dâimî ihtimam ve lutuflarına mazhar oldu. Harp meydanlarında askerlerinin takdirini kazanan şahsî cesâretine ordu idâresindeki büyük mahâreti de katılırdı. Urfa'yı geri aldıktan sonra halkı kılıçtan geçirtmesi ve Bâniyâs'taki müdâfaasız müslümanların Baudouin tarafından öldürülmesine mukabele olmak üzere, Şam'da hıristiyan esirlerini öldürtmesi gibi hareketleri, o zamanın âdetleri dışında değil idi. Gayretlerinin devamlı ve tek gâyesi hıristiyanları Suriye ve Filistin'den çıkartmak oldu ve bütün ömrünce bunu kendisine esâs vazîfe saydı. Yakın şarkın siyâsî tarihinde Nûr al-Dîn istisnâî bir rol oynadı; daha sonra üzerinde Şalâḥ al-Dîn'in binâ kuracağı sağlam temelleri inşâ etti.

Bibliyografya: İbn Ḫallikân, *Vafayât al-a'yân* (nşr. Wüstenfeld), nr. 725 (trc. de Slane, III, 338 v. dd.); İbn al-Aşîr, *al-Kâmil* (nşr. Tornberg) XI, bk. fihrist; Abu 'l-Fidâ', *Târîḫ* (nşr Reiske) III, 501, 503, 507—511, 515—519, 539 v.d., 557 v.dd.; IV, 5, 15 v. dd.; *Recueil des Historiens des Croisades, Hist. or.*, bk. fihrist; Houtsma, *Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides*, II 205, 209, 225, 244; Zetterstéen, *Beiträge zur Geschichte der Mamlûkensultâne* s. 233 v. d.; İbn al-Ḳalânisî, *Ẕayl târîḫ Dimaşḳ* (nşr. Amedroz), bk. fihrist; Usâma b. Munḳiẕ, *al-I'tibâr* (nşr. Derenbourg), s. 7, 10 v. d., 17, 25, 114, 139, 143 v. d. (trc. Hitti), s. 34, 39, 42, 49, 60 v. d., 184, 221, 226 v. d.; Weil, *Geschichte der Chalifen*, III, 290 v. dd., 320—324, 330, 336, 342—348; A. Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, II, 144 v. dd.; Röhricht, *Geschichte des Königreichs Jerusalem*, tür. yer.; Stanley Lane-Poole, *A History of Egypt in the Middle Ages* (4. tab.), s. 174—177, 193, 196—199, 204, 242, 283; Sobernheim, *Abriss der Geschichte Baalbeks im Mittelalter* (*Baalbek, Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen*, nşr. Wiegand, III, 3—11), bk. ayrıca mad. ṢALÂḤ AL-DÎN. (K. V. Zetterstéen.)

NÛR-ED-DÎN. NÛR AL-DÎN MUḤAMMED (? —1186), Artuk-oğullarından Faḫr al-Dîn Ḳara-Arslan'ın oğlu ve halefi. Ḥişn Kayfâ'nın ve ayrıca Diyar-Bekr'in büyük bir kısmının (İbn al-Aşîr, *Kâmil*, nşr. Tornberg, XI, 217) hukümdarı olan Faḫr al-Dîn, İbn al-Aşîr (XI, 207)'e göre, 562 (1166/1167)'de, fakat bâzı sikkelerin varlığından anlaşıldığı vecihle belki 570 veya 571 (van Berchem, *Abh. Ges. Wiss. Gött.*, yeni seri, 1907 IX/III, 143, not 3)'de ölmüştür. Nûr el-Dîn Sultan Kılıç Arslan'ın kızını almış ise de, zevcesine fenâ muâmele ettiği için, kendisine hiddetlenen kayın pederi ona karşı harp açmak tehdidinde bulunmuş idi. Nûr al-Dîn bunun üzerine Şalâḥ al-Dîn Ayyûbî'nin yardımını istedi; Şalâḥ el-Dîn de ara bulma husûsunda boşa çıkan teşebbüslerinden sonra 576'da Kılıç Arslan'a karşı sefer açtı. Nûr al-Dîn Gök-Su civârındaki karargâhında onun yanına geldi (Barhebraeus, *Chron. syr.*, nşr. Bedjan, s. 356) ve merâsim ile karşılandı. Bir müddet sonra kayın pederi kendisi ve Şalâḥ al-Dîn ile barıştı. Şalâḥ al-Dîn 578'de Musul hukümdarı 'İzz al-Dîn'e karşı harekete geçtiği sırada, Nûr al-Dîn ona Musul muhâsarasına katılmak husûsunda hemen hizmetini arzetti ve kudretli Eyyûbî Sultanı da, mükâfat olmak üzere, ona mühim Âmid şehrini verdi. Nûr al-Dîn burayı 579 h. senesinde ele geçirdi (İbn al-Aşîr, XI, 324); Şalâḥ al-Dîn şehrin bütün zenginlikleri içinden 1.040.000 cild ihtivâ ettiği rivâyet olunan kütüphâneyi almakla yetindi (Barhebraeus, *ayn. esr.*, s. 362). Nûr al-Dîn ertesi yıl Karak'in bir netice alınamayan muhâsarasına iştirâk etti (Barhebraeus, s. 364).

Şalâḥ al-Dîn 581 (1185/1186)'de tekrar Musul üzerine yürüdüğü sırada, Nûr al-Dîn hasta olduğundan sultanın yanındaki yerini kardeşi İmâd al-Dîn aldı. Bir müddet sonra Nûr al-Dîn

öldü ve Ḥişn Kayfā ve Āmid hukûmdarlığını oğlu Ḳuṭb al-Dīn Sokman II.'a bıraktı. Kardeşinin ölüm haberini alan 'İmād al-Dīn, hemen Ṣalāḥ al-Dīn'in Musul önünde bulunan karargâhından ayrılıp, Ḥişn Kayfā'ya koştu ise de, yeğeninin tahta cülûs etmiş olduğunu görerek, Ḥartabirt kalesini ele geçirdi ve buraya Artuklu hânedanının başka bir kolunun hâkimiyetini yerleştirmiş oldu.

Bibliyografya: Bk. mad. ARTUKOĞULLARI. (E. HONIGMANN.)

NÛR-I MUḤAMMEDÎ. NŪR MUḤAMMADĪ, Muhammed Peygamberin rûhunun âlemin yaradılışından önce mevcut bir varlık olduğunu ifâde için kullanılan bir ıstılahtır: son peygamberin mukaddes cevheri, her şeyden önce ve kesif parlak bir nokta hâlinde yaratılmış olup, diğer bütün mümtaz rûhlar ondan çıkmıştır.

Sünnî mutasavvıflar arasında bu tasavvur III. (IX.) asırdan itibâren meydana çıkmış ve sonra yavaş-yavaş halkın dinî duygularına hâkim olmuştur (krş. Sahl Tustarī ve Ḥakīm Tirmiẕī, bk. Massignon, *Recueil* ..., 1929, s. 34, nr. 39 ve s. 39); Abū Bakr Vāsiṭī (bunun *Ḥamīm al-ḳidam* adlı eseri Ḥallāc'ın *Ṭavāsīn*'inin birinci bâbı ile birleştirilmelidir; krş. Massignon, *Passion*, s. 830—840) eserinde bu husûsu izah etmektedir. Kīlānī nazarında Peygamber „kâinatın gözünün ortasında tersim edilen göz-bebeğidir" (*insān 'ayn al-vucūd*); bu İbn'Arabī'nin *ḥaḳīḳa muḥammediya* şeklinde târif ettiği şey olup, onun bu ezeliyet öncesi telakkîsi şâirlerden Şarşarī, Vitrī ile mutasavvıf Cazūlī tarafından terennüm edilmiştir; Peygamberin lekesiz bir şekilde Âdem'den gelmiş olması fikri buna dayanmaktadır (krş. *Mavlid* manzûmeleri). Sünnet ehli *Kur'an*'ın mahlûk olmadığı akîdesinin bu fikrin üstünde tutulmasına dâimâ dikkat etmiştir. *Ḥaṣviya*'deki halk efsânesi bu içten gelen inanışı işlemiş ve maddeleştirmiştir: bu tasvire göre, Peygamberin vücûdunun örneği bir avuç cennet toprağından yoğrulmuş ve Tasnīm kuyusunun suyu ile ıslatılarak, beyaz bir inci (İbn al-Ḥācc, *Mudḫal*, I, 285) gibi parlatılmıştır; fakat burada her şeyden önce, Tirmiẕī'nin ismâîlilerden almış olduğu *nūr*='*aḳl* birliğinin de delâlet ettiği gibi, irfânî bir yaradılış öncesi varlık, meleklerinki gibi mânevî bir cevher bahis mevzuu olduğu muhakkaktır [bk. mad. AKIL].

Şiîlerde bu akîde hakikaten daha önce ve daha kuvvetli bir mantıkla ortaya çıkmış bulunmaktadır; msl. aşırı-şiîlerde bu „nübüvvet nûrunun" ya bir „rûh" hâlinde, nesilden-nesle, bir seçkinden başka bir seçkine geçtiği veya bunun âilenin erkek cihetinden tevârüs edilen bir zürriyet tohumu olduğu ileri sürülür. Daha II. (VIII.) asrın başlarında Muġīra ve Cābir Peygamberin „parlak gölgesinin" (*ẓill*; zıddı: *ṣabaḥ* „karanlık cisim") önceden yaratılmış olduğunu tâlim etmişlerdir. Bu, ismâîliliğin başlangıcından beri esas akîdesini teşkil eder (*al-sābiḳ nūr maḥż=al-mīm*); bu, bütün alevîlerde ve bütün tâlibîlerde, mâsûmiyet ile genişletilmiş şekli ile nusayrîlerde ve hattâ bir çok dindâr imâmîlerin eserlerinde de görülür (Kulīnī, *Kāfī*, s. 116).

Bu akîdeyi kuranlar onu *Kur'an*'a bağlamaktadırlar (*āyat al-nār*: *Kur'an*, XXIV, 35; *Taṣliya*; kelime-i şehâdetin iki parçası arasındaki bağ) ve bu eski hadîsler (*Durra bayżā*; *lavlāka*) ile gerçekten Peygamberin „ilk (*taḳdīr, vaṣla, ḫalḳ* yolu ile) ve son (*īcād, nubuvva, baʿṯ* yolu ile)" olduğuna bir delîl olarak tefsir edilmiştir. Fakat bunun bu şekilde inkişâfı için daha eski hıristiyan ve mani akîdelerinin te'sirine de ihtiyac olduğu muhakkaktır.

Bibliyografya: Goldziher, *Neaplatonische und gnostische Elemente im Ḥadīṯ* (*ZA*, 1908, XXII, 317—344); T. Andrae, *Die Person Muhammads* ... (1917), s. 313—326; V. İvanov, *L'Ummu'l-kitāb* (*R E Isl.*, 1932, s. 444—451). (LOUIS MASSIGNON.)

NÛRÎ. [Bk. NÛRÎ.]

NÛRÎ. NŪRĪ, yakın şarkta, umûmiyetle bâzı çingene kabîleleri mensûplarına verilen isim. Kelimenin daha doğru şekli belki *navarī* olmalıdır (Hava, Steingass v.b.) ki, cemi *navar* gelir. Minorsky bunun için *navara* şeklini verir [bk. mad. LÛLÎ]. Vurgunun yer değiştirmesi neticesinde cemi hâli için *navār* şekli de vardır (msl. B. Jaussen, *Coutumes des Arabes*, s. 90 ve *British Admiralty's Handbooks*, *Syria*, 1919, s. 196; *Arabia*, 1916, s. 92, 94). İran'da çingenelere verilen umûmî isim: *lōrī*, *lūrī* veya *lūlī* [b. bk.]'dir. Tabi'î bir ses değişmesi yolu ile *nūrī* şeklinin, iddia edildiği gibi, menşe'de Sind ülkesinde al-Rūr (veya Arūr) şehri halkından birine delâlet eden *lūrī*'den iştikak etmiş olması imkânsız değildir. Quatremère bu göçebelerin umûmiyetle bir mangal veya fener taşımaları dolayısı ile, *nūrī* tâbirinin arapça *nūr* (ateş)'dan geldiği (kendisi ,ر şeklini verir) nazariyesini ileri sürmüştür (*Hist. des Sultans Mamlouks*, I/II, not 5). Bugün bile bu *navar* göçebelerinin çoğu hayatlarını seyyar demircilik ile kazanır. Bununla berâber, kelimenin doğru menşe'inin, çingene kabîlelerinin ana yurdu olan şimâl-i garbî Hindistan'ın bâzı sanskrit lehcelerinde bulunması daha muhtemeldir.

Çingene âilelerinin bulunduğu muhtelif şark memleketlerinde onlar için kullanılan bir çok tâbirler vardır. Bugün kullanılışı çok mahdut olan en eski kelime *zuṭṭ* [bk. mad. ZOTT] veya *jaṭṭ* idi. Türkçe çingene adı, Avrupa dillerine Σιγάνος, *tzigane, zingaro, tzigany, zigeuner* v.b. şekillerinde geçmiştir. Dozy (*Suppl. aux Dict. Arabes*, I, 605), Caussin de Perceval'i zikrederek, arada-sırada kullanılan *zanciya* şeklini hatırlatıyor ise de, bu doğru değildir krş. mad. ZANC]. Yukarıda söylenenlerden başka, en yaygın olan isimler *navar, ḳurbat* veya *ġurbat* (bilhassa şimâlî Suriye ve İran'da), *ġagar* ve *ḥalab* (bilhossa Mısır'da ve şimâlî Afrika'da) ve *dûman* (Elcezîre'de) olmalıdır. Diğer zümreler hususunda bibliyografyaya ve bilhassa E. Littmann, *Zigeuner-Arabisch*'e baş-vurabiliriz ki, bütün mevzuun, bilhassa dil bilgisi bakımından, mükemmel bir hulâsasını teşkil eder.

Şarktaki çingene kabîlelerine âit bilgilerin bir araya toplanması kolay değildir. Seyyahlar ve hattâ tecrübeli şarkiyatçılar bunlar hakkında birbirinden farklı netîcelere varmışlardır. Msl. Lane (*Modern Egyptians*, London, 1836, II, 108), Mısır hakkında derin bilgisine rağmen, memlekette az çingene bulunduğunu iddia ettiği hâlde, bir çok münevver yerliler zamanımızda kendi muhitlerinde bu kabîlelerin varlığından haberdar bulunmamaktadırlar. Bununla berâber, Massignon, *Annuaire du Monde musulman* (Paris, 1925, s. 115), istatistiklerinde Mısır çingenelerinin memleket nüfusunun 2 %'sini teşkil ettiğini ve bunların da açık bir şekilde iki *ġagar* veya *navar*, dört *ḥalab* kabîlesinden meydana geldiğini kaydetmektedir.

Çingenelerin, değişmez bir kaide olarak, yaşadıkları memleketin dinini, bu din ne mâhiyette olursa-olsun, kabûl etmiş bulundukları ileri sürülebilir. İslâm memleketlerinde çingene kabîleleri umûmiyetle müslüman olduklarını söylerler. Şüphesiz bu, onlar arasında her hangi bir din temâyülü bulunanlar için vârid olabilir; gerçekte içlerinden çoğu bâtıl inanışlara çok düşkün olduğu gibi, ahlâksız serserî sayılırlar. Osmanlı imparatorluğunun Rumeli'ndeki eski topraklarında yaşayan çingeneler de böyledir (*British Admiralty's Handbook of Turkey in Europe*, 1917, s. 62). Balkan memleketlerindeki çingenelerin bir çoğu rum-ortodokstur.

İran ve arap müellifleri, Penecâb'ın *jaṭ* (veya *zuṭṭ*) kabîlelerinin Sâsânî hukümdarı Bahrâm Gür (420 — 438)'un emri ile garba nakledildiklerini ve bir kaç asır sonra, bunların neslinin Bagdad halîfeleri için sıkıcı bir mesele yarattığına dâir rivâyetlerini muhâfaza etmişlerdir Bunların bir çoğu bir kere daha Suriye hudutlarına doğru dağıldılar ve ekserisi bizanslılar tarafından esir alındılar; böyleece şarkî Roma imparatorluğu içine sokularak, şarka olduğu gibi garba doğru da göçlerine devam ettiler Rivâyete göre, içlerinden bir çokları msl. Mısır vâlisi al-Sarî b. al-Ḥakam b. Yûsuf al-Zuṭṭî (200 — 205=815/816 — 820/821) gibi, yüksek mevkîlere eriştiler. Hattâ Hârûn al-Raşîd'in sarayındaki meşhûr Barmakî âilesinin de böyle bir menşe'i olduğu iddia edilmiştir. Zamanımızda *barâmika* ismi Mısır'da çingene aslından telakkî edilen, ahlâk kaidelerine riâyet etmeyen bir takım çengilere (*ġavâzî*) de verilmektedir. Bununla berâber, yukarıki iddia şüphelidir (krş. L. Bouvat, *Les Barmecides d'après les historiens arabes et persans*, Paris, 1912, s. 110, 125).

Alman seyyahı Seetzen ve amerikalı misyoner Eli Smith yakın şarkta bu göçebe kavimleri ilgilendiren ve daha sonraki ilim adamları tarafından faydalanılan kıymetli malzeme toplamışlardır. Bunların arkasından Capt. Newbold Mısır, Suriye ve İran çingenelerini (1856) Avusturya'nın Kahire konsolosu v. Kremer Mısır çingenelerini tetkik (1863) etmişler, Sykes (1902) İran çingeneleri ile ilgilenmiştir. R. A. S. Macalister'in imzâsı ile, Filistin göçebe demircileri *navar* veya *zuṭṭ*'ların dili üzerine mükemmel bir eser yayınlanmıştır. Bu eserde Macalister, hemen tamâmiyle mechûl bir dili yazı ile tesbit etmek gibi, güç sayılacak bir işe girişmiş, Kudüs'ün Şam kapısı şimâlindeki *Nûrî* mahallesi halkından topladığı nûrî hikâyelerini ve folklor mâlzemesini tefsire çalışmıştır. Bu sonuncu mahalde yaptığı hafriyat sırasında bir çok *navar* çalıştırmıştır. Beyrut'ta Miss G. G. Everest'in şamlı bir arkadaşından aldığı Suriye çingene lugatçesi *Journal of the Gipsy Lore Soc.*, kânûn II. 1890'da F. H Groome'un bir makalesi içinde neşredilmiştir. Meselenin lisâniyât cephesi daha yakın yıllarda E. Galtier ve E. Littmann (bk. *bibl.*) gibi ilim adamlarının dikkatini çekmiştir.

Mısır'da *ḥalabî* (cem. *ḥalab*)'lere bilhassa aşağı Mısır'da rastlanır ve bunlar orada muhtelif çarşılarda ve *mavâlid*'de, deve, at ve diğer hayvan ticâreti gibi, işler ile meşgûl olurlar. Kadınları falcılık hekimlik, sihirbazlık ile uğraşırlar: kum ile (*ḍarb al-raml*), deniz kabukları ile (*ḍarb al-sadaf*), kitap açarak (*fatḥ al-kitâb*), v. b. istikbalden haber verirler. Bunların kabîlelere, bölünüş şekilleri Galtier (s. 7) ve Newbold (s. 291) tarafından, birbirinden farklı tarzda, verilmektedir. Adları bunların Haleb şehri ile bir münâsebeti olabileceğini hatırlatmakta ise de, kendileri cenûbî Arabistan'dan geldiklerini iftihar ile iddia

ederler. Kabîle vekayinâmeleri çok yaygın bir mâhiyette olan *Târîḫ Zîr Sâlim*'dir.

Ġagar çingene kabîlesinin de kötü bir şöhreti vardır ve bu da çağdaş Mısır arapçasında *ġaggar* „sövücü olmak" fiilinde kendini gösterir. Ağızlarında yabancı unsurlar az yer almıştır ve Galtier bunların Nil vâdisine ancak yakın bir devirde ve İstanbul'dan geldiklerini iddia eder. Mısır çingenelerinin argosuna *al-sīm* denilir. Mısır'ın çağdaş halk arapçasında „muammâ ile konuşmak" karşılığı *yatakallim bi'l-sīm* tâbiri vardır.

Nûrî kelimesi Mısır'da çok defa hırsız sözü ile aynı mânaya gelir ve bir darb-ı meselde bunların çalmağa düşkünlüklerine, haysiyet kırıcı bir şekilde, Damanhûr [b. bk.] halkı da karıştırılmaktadır (*alf Nūrī va lā Damanhūrī*). Eski bir usûl uyarınca, hırsızı yakalamak için, hırsızdan faydalanılır denildiği gibi, *navar*'ler çok defa ev bekçisi (*ġuffār*) olarak kullanılırlar.

Bunların meşgûliyet ve kabiliyetleri gâyet çeşitlidir. Büyücülük, muskacılık, sokak hekimliği, yılan oynatıcılığı ve müneccimlik gibi işler ile uğraşanlar dışında, bir çokları seyyar satıcı, mâden işçisi, hayvan terbiyecisi, ip ve sokak cambazı, pehlivan, maymuncu, muzikacı ve oyuncu sıfatı ile oradan-oraya yer değiştirirler. İçlerinden bâzıları müslüman kızlarını sünnet etmek, dudak ve çeneye dövme yapmak, kulak ve burun delmek gibi işler için kullanılırlar.

Bibliyografya: Bk. madd. LÔLÎ, ZOṬṬ, ayrıca de Goeje, *Bijdrage tot de geschiedenis der Zigeuners* (Amsterdam, 1875, J. Snijders'in ingilizce tercümesi için bk. D. MacRitchie, *Ancount of the Gypsies of India*, (London, 1886); ayn. mll., *Mémoire sur les migrations des Tsiganes à travers l'Asie* (Leiden, 1903); *Journal of the Gypsy Lore Soc.* ve fihrist; R. A. S. Macalister, *The Language of the Nawar or Zutt* (*Gypsy Lore Soc Monograph* nr. 3, London, 1914); E. Littman, *Zigeuner-Arabisch, Wortschatz und Grammatik* (Bonn, 1920); Pott, *Die Zigeuner in Europa und Asien* (Halle, 1844/1845); ayn. mll., *Über die Sprache der Zigeuner in Syrien* (*Zeitschrift. für. d. Wissenschaft der Sprache*, Berlin, 1846, s. 175—186); ayn. mll., *ZDMG*, 1849, s. 321—335; 1853, s. 389 v.dd.); U. J. Seetzen, *Reisen durch Syrien..* (Berlin, 1854), s. 184—189; Newbold, *The Gypsies of Egypt* (*JRAS*, 1856, s. 285—312); A. v. Kremer, *Aegypten* (Leipzig, 1863), I, 138—148 ve not 70—72, s. 155 (daha önce 1862'de *Petermann Mittellungen*, Gotha, 1862, II, 41—44'te neşredilmiştir); R. Liebich, *Die Zigeuner, ihr Wesen und ihre Sprache* (Leipzig, 1863, s. 10 v.d. von Kremer'in çingenece kelimeler listesini tekrarlar); R. Burton, *The Jew, the Gipsy and El Islam* (London, 1898, v. Kremer'e dayanır); A. G. Paspates, *Études sur les Tchinghianés ou Bohémiens de l'Empire Ottoman* (İstanbul, 1870); Miklosich, *Über die Mundarten und Wanderungen der Zigeuner* (Wien, 1872—1880); *Indian Antiquary*, fihrist; F. N. Finck, *Die Sprache der armenischen Zigeuner* (Petersburg, 1907); E. Galtier, *Les Tsiganes d'Égypte et de Syrie* (*MIFAO*, Kahire, 1912, XXVII, 1—9); J. Welker *The Gypsies of Modern Egypt MW*, temmûz 1933), s. 285—289; 'Abd al-Raḥmān Ismā'īl, *Ṭibb al-rukka* (Kahire, 1310—1312, s. 67, 68, 95, çingene sokak hekimliğine dâir misâller verir); *ZDMG* (1870), s. 681 v.d.; (1912), s. 339, 527; (1919), s. 233—242; Eutychius, *Annales* (nşr. Cheikho), *Scriptores arabici*, III, VII, 60; Lammens, *MFOB* (1906), s. 22; Dawkins, *A Gipsy Stone* (*JRAS*, 1934, s. 787—790).

(W. J. WALKER.)

NÛRULLAH. NÛR ALLĀH, AL-SAYYID B. AL-SAYYID ŞARĪF AL-MAR'AŞĪ AL-ḤUSAYNĪ AL-ŞUŞTARĪ, kendisi kadı Nûr Allāh adı ile mârûftur. Maraş'ın mûteber bir seyyid âilesinden gelmekte olup, Şuştar'de otururdu. Doğduğu şehirden ayrılarak, Hindistan'a gitti ve yerleştiği Lâhûr'da Ḥakīm Abu'l-Fatḥ (ölm. 997=1588)'in dikkatini çekti; onun tarafından tanıtıldığı Akbar (963—1014=1556—1605) tarafından al-Şayḫ Mu'în (ölm. 995=1586)'ın yerine, Lâhûr kadılığına tâyin edildi. 'Abd al-Ḳādir Badā'ūnī (III, 137) onu, „şiî olmakla berâber", âdil, müttekî ve âlim bir zât olarak tavsif eder. Şāh Cihāngīr (1014—1037=1605—1628) tarafından, dinî fikirlerinde aykırılık olduğu bahânesi ile, 1019 (1610)'da kırbaçlatılarak öldürüldü. Şiîler kendisini *al-şahīd al-ṣāliṣ* („üçüncü şehîd") diye anarlar ve Akbar-âbâd'daki türbesi Hindistan'ın her tarafındaki şiîlerce ziyâret mahalli sayılır.

Nûr Allāh bir çok eserlerin müellifi olup, bunlar arasında bilhassa zikre değenler şunlardır: 1. Bayżāvī'nin *Anvār al-tanzīl* adlı tefsîri üzerine hâşiye olan *Ḥāşiya 'ala 'l-Bayżāvī* (*Asiatic Society of Bengal MSS., List of the Government Collection*, s. 16); 2. Naṣīr al-Dīn al-Ṭūsī'nin metafizik ve ilâhiyâta dâir *Tacrīd al-kalām* unvanlı muhtasar eserinin Ali Kuşçı tarafından şerhi üzerine yazılmış *Ḥāşiyat Şarḥ cadīd 'ala 'l-Tacrīd* (Loth, Ind. Off., nr. 471, XV); 3. Ḥasan b. Yūsuf b. 'Alī al-Ḥillī

'nin *Kaşf al-ḥaḳḳ va Nahc al-ṣidḳ* adlı kitabını reddetmek maksadı ile, Fazl b. Rüzbihân tarafından *İbṭāl al-bāṭıl* ismi ile yazılan esere mukabele etmek üzere, sünnîliğe karşı kaleme alınmış *İḥḳāḳ al-ḥaḳḳ vaizhāḳ al-bāṭıl* (Bankipore kütüphânesi kataloğu; farsça yazmalar Ḫudâ-baḫş kat., s. 28; Ferangî Maḥall kütüp., Lucknow, var. 108; Rāmpūr kütüp., s. 281; Asiatic Society of Bengal, arapça yazmalar listesi s. 23); 4. İslâmın başlangıcından Safevî hânedanının zuhûruna kadar geçen devir içinde yaşamış mârûf şiî şahsiyetlerin hayatına dâir farsça *Macālis al-mu'minîn*, Bankipore kütüp. kat., s. 766; Asiatic Society of Bengal Cat., s. 59; Ethé, Ind. Off., nr. 704; Rieu, *Cat. of Persian MSS. in the Brit. Mus.* s. 337ª (Tahran, 1268; yeni baskısı Tahran, 1375—1376, I — II).

Bibliyografya: Muḥammed b. Ḥasan al-Ḥurr al-'Āmilî, *Amal al-āmil fî 'ulamā' Cabal 'Āmil*, s. 73; Muḥammed Bāḳır b. Zayn al-'Âbidîn al-Mūsavî, *Ravżāt al-cannāt fî aḥvāl al-'ulamā' va'l-sādāt*, IV 220; 'Abd al-Ḳādir al-Badā'ûnî, *Muntaḫab al-tavārîḫ*, III, 137 ve Rieu, *Cat. of Persian MSS. in the Brit. Mus.*, s. 337b.

(M. HIDAYET HOSAIN.)

NÛR-ÜD-DEVLE. [Bk. DÛBEYS.]

NUSAYBÎN. [Bk. NASÎBÎN.]

NUṢAYRÎ. [Bk. NUSAYRÎLER.]

NUSAYRÎLER. NUṢAYRÎ Suriye'de bir aşırı-şî'î fırkası.

I. Kelimenin iştikakı muhtelif şekilde izah edilmektedir: *a. naṣrānî* "hıristiyan" kelimesinin tahkir ifâde eden bir küçültme şekli olup, menâsik benzerliklerine işâret eder; *b.* latince *nazerini* kelimesinin bozulmuş şekli; Plinius'ta bu I. (m. s.) asırda Emesa (bu isim orada bugün de meveuttur: bu *car'at al-nāzirān* olup, Tell Kellāḫ'tan Ḥomṣ'a giden yol üzerinde, "Achen Keupru" ile Ḥomṣ gölü arasında [ingl. şarkî Akdeniz haritası, ölç. 1: 250.000: *Homs-Beirut Sheet*, 1918]) bulunmaktadır; *c* Naṣurāyā, Kûfa yakınında bir köy (Barhebraeus; krş de Sacy, *Druzes*, I, s. CLXXVII ve Ṭabarî, III 2128); *d.* nisbe: Nuṣayr uydurma şiî şehidlerinden biri olup, ya 'Alî'nin oğlu ('Alî-ilâhî'lere göre) yahut onun azatlısı veya Mu'âviya'nın bir vezîri (Dussaud, s. 10) veya daha çok ihtimâl ile e. İbn Nuṣayr'in nisbesi, yâni Muḥammed İbn Nuṣayr Namîrî 'Abdî (Bakr'in bir kolu olan 'Abd al-Ḳaysîlerden) olup, kendisini aşağıda bu fırkanın ilk kelâmcısı olarak göreceğiz.

Hakîkatte bu fırkaya Ḫaşîbî (ölm. 346=957/958)'den beri verilmiş olan bu isim—daha önce *namîriya* (Navbaḫtî *Fîraḳ*, s. 78; Aş'arî, *Maḳālāt*, I, 15) adı ile adlandırılmışlardı; kendileri ise, *mu'minān* adını taşırlar—Sam'ânî [b. bk.] ve 'Umāra (nşr. Derenbourg, s. 145, 286)'den beri şimâlî Suriye'nin daha az islâmlaştırılmış bir kazâsına değil, Mısır'da ve Fırat boyunda da yayılmış olan bir aşırı-şî'a fırkasına delâlet etmektedir. Şiîlerden İbn al-Ġażā'irî (ölm. 411=1020/1021) ve sünnîlerden İbn Ḥazm'den itibâren bütün aşırı-fırkalara dâir eserlerde görülen bo iştikak, şimdilik en emin bir izah şeklini teşkil eder.

II. Bu tâbirin, idârî, ictimâî ve dinî olmak üzere, üç mânası vardır:

a. İdârî bakımdan bu tâbir Suriye'deki „Anṣārîler dağına" (eski Cabal Lukkām) delâlet eder; Âsî nehrinin garbında eski Lāẕiḳîya livâsı olup, cenûp kısmında büyütülmüş ve 1920'den başlayarak, burada bir Alevîler devleti (6.500 km²; 1933 sonunda nüfusu 334.173 olup, bunun 213.066'sını nusayrîler teşkil ederdi; Şahyûn'un şimâlinde ve Bâniyâs'te yaşayan sünnîlerin sayısı 61.817; Ḳadmūs ve Maṣyaf'te bulunan ismâilîler 5.669; al-Ḥişn ve Ṭarṭūs'un şimâlinde oturan ve çoğu ortodoks olan hıristiyanlar 53.604) kurulmuş idi. Merkezi Lāẕiḳîya (nüfusu: 22.000) şehri idi; memleketin idârî taksimâtı 2 *sancāḳ* ve 8 *ḳażā*'dan ibâret idi: Lāẕiḳîya Şahyûn (Ḥaffa), Cabala, Ṭarṭūs, Marḳab (Bâniyâs), 'Imrâniye (Tell Kallāḫ), Şâfîtâ al-Ḥişn (Maṣyaf); mütehammil ve çalışkan köylü halkı tütün ekmek ve ipek böceği yetiştirmekle meşgûldür. M. Hartmann (*ZDPV*, 1891, XIV, 151—255) tarafından şimâl kısmında yapılan yer-adları (köyler; diğer mahal adlarının listesi için bk. [Delattre], *Répertoire alphabétique*, Lāẕiḳîya, Raḳā'ib matb., 1933 76 s.) araştırmaları netîcesinde elde edilen ârâmi dilinde nebat isimleri iç kısımlarının çok eskiden zirâat sâhası olduğunu göstermektedir; bundan sonra el-san'atı ile ilgili arapça tâbirler gelir; son zamanlara âit, şiîliği tercihten başka, her hangi bir dinî ize rastlanmayan bu tâbirler arasında müşrik veye hıristiyan kültür zeminine tesâdüf edilmez (bunun zıddı için krş. mad. LÛBNAN). Kavmiyet ve folklor araştırmalarına bu sâhada henüz başlanmamış bulunmaktadır. Şimdiye kadar ancak yenmesi yasak, muayyen yemekler üzerinde durulmuştur (Niebuhr, *göst. yer.*; Dupont, *JA*, 1824, s. 134; *Bākūra*, s. 57), bunlardan bâzıları (deve, tavşan, yılan balığı nevîleri) umûmî olarak, bâzıları (dişi veya sakat hayvanlar, ceylân, kirpi, yengeç, midye, balkabağı bamya, domates) ise, bilhassa *şamsîya* [aş. bk.] mensûplarına yasak ediimiştir. Evlerde görülen tek el-san'atı sepetçilikten ibârettir.

b. İctimâî bakımdan burada yaşayan ve muhtelif mezheplere mensûp olan ahâli, istisnâsız

denilebilecek şekilde, arapça konuşmakta ve *nuṣayrî* akîdesini kabûl etmiş bulunmaktadır.

1. Alevîler memleketinde (213.000): bunların esas unsurunu yemenîlerin Hamdân ve Kinda (Ya'ḳūbî, *B G A*, VII, 324) ile Ġassân, Bahrā ve Tanūḫ (Hamdānî, *Ṣifa*, s. 132) kolları teşkil etmiş olup, Tabarîya ve Cabal 'Āmil (burada hâlâ Metvaliler bulunmaktadır)'den Haleb'e kadar olan yerlerde oturanlar çok erkenden *şî'a* mezhebini kabûl etmiş olmalıdırlar; sonra buraya Ṭayy'dan gelen (IX. asrın sonu) muhâcirler ile Ġassân'dan haçlıların geri çekilmesi üzerine, emîrleri Ḥasan b. Makzūn (ölm. 683=1240; Ḥaddādîn'in ceddi) ile Sincār dağından gelenler yerleşmiş ve kendilerinin ileri gelen âileleri ile aşîretlerini ve kavmî husûsiyetlerini eskilere kabûl ettirmişlerdir (Ṭavîl, s. 356). Bugün en mühim aşîretler (*'aşā'ir*; haritası için bk. *RMM*, XLIX, 6; krş. *ayn. esr.*, XXXVI, 278 ve M. E. Ġ. Ṭavîl, s. 349—352) dört kavmî birlik içinde toplanmış bulunmaktadır. Kalbîya (Ḳardāḥa'da: Navāṣira, Karāḥila, Cullayḳîya, Raşāvinn, Şalāḥima. Rasūlina, Curdîya, Bayt al-Şilf, Bayt Muḥammed ve Darāvisa ile birlikte); Ḥayyāṭîn (Marḳab'da: Şarāmita, Maḥālisa, Faḳāvira, Amāmira [Abd al-Ḳays ile karışmıştır] ile birlikte); Ḥaddādîn (emîr Ḥasan b. Makzūn'un aşîreti: Mahāliba Banî 'Alî, Yaşūṭîya 'Atārîya, Maşālība ile birlikte) ve Matāvira (Numaylātîya, Haleb Savārik'i, Şavārima, Maḥāriza [kendilerini Hāşimîlerden sayarlar] ve Başāriġa ile birlikte). XII. (m. s.) asırdan itibâren bunların siyâsî tarihi umûmiyetle dış tazyik (haçlı seferleri; memleketi câmiler ile dolduran Baybars; Durrat al-Ṣadaf, Sa'îd al-Anṣār [mezarı: Haleb'dedir]'ın kızı efsânesi Timur'un Dimeşḳ'i yağmasına sebep olmuştur); Selim I.'in tenkili ile, gerek aşîretlerin kendi aralarında, gerek türkler ile anlaşmış olan Ḳadmūs ve Maşyaf'teki ismâilîlere karşı (Muḥāriza tarafından kaybedilmiş, fakat 1808'de kısa bir zaman için tekrar geri alınmıştır) cereyân eden dâhilî mücâdeleden ibârettir.

2. İskenderun sancağında (58.000: Antakya'da 1/3). Cuvaydîya, Suvaydîya, 'Aydîya, Cillîya (eski parlamentoda iki meb'usları var idi).

3. Suriye'de (29.693): Ḥamāh ve Ḥomṣ'ta (bir meb'us); Haleb'de (iki mahallede); Cisr ile Hüle gölünün şimâli civârında ('Ayn Fît: 3 060).

4. Filistin'de (2.000); Nābulus'un şimâlinde.

5. Kilikya'da (XV. asırdan beri); Tarsūs ve Adana'da 80.000 (1921).

6. Fırat boyunda ve İran'da bunlara karşı yakınlık gösteren ve kendilerine Nuṣayrî adı verilen aşırı-şiî unsurlar bulunmaktadır (bk. madd. ALÎ-İLÂHÎ veya EHL-İ HAK).

7. Lübnan (Kisravān)'da XVI. asra kadar bâzı Nuṣayrî unsurlarına tesâdüf edilmekte idi.

c. Dinî cephesine gelince, bu Nuṣayrî fırkasının akîdesidir ki, burada buna daha yakından temâs edilecektir.

III. Yaradılış ve kıyâmet görüşü. Nuṣayrîlerce tavsif ve târifin dışında bulunan ülûhiyetin hemen altında semâvî mevcûdâtın (veya yıldızların) yer aldığı rûhânî bir âlem vardır ki, bu kademe-kademe ondan çıkar: *ism*, *bāb* ve diğer *ahl al-marātib* (ilk yedi sınıf): bu „büyük parlak âlemdir" (*'ālam kabîr nārānî*); bunlar „küçük parlak âlemi", düşmüş ve yarı-maddeleşmiş olan, mezarlarında imiş gibi vücûtlarında kapalı bulunan mahlûkları tedricî bir şekilde göğe geri götürmek için meydana çıkarlar. Bu şekilde bunlar tekrar diriltilirler ve *ahl al-marātib*'in son yedi sınıfını teşkil etmek üzere, göğe götürülürler (peygamberlerin an'anevî olarak kabûl edilen sayısını teşkil eden 124.000 üzerinden 119.000). Bundan başka daha „küçük karanlık (*ẓulmānî*) âlem" vardır ki, burada da sönmüş ışıklar, rûhlar lânetlenmek sûretiyle, maddî vücût, kadın ve hayvan kılığına sokulurlar (*ḫumṣān al-masūḫîya*); en altta, „büyük karanlık âlemde" ise, „büyük aydınlık âlemin zıdları" (*aẓdād*) bulunur: şeytanlar; bunlar öldürülen insanların henüz titreyen cesedlerinde veya boğazlanan hayvanların cesedlerinde sayısız istihâleler geçirerek, tekrar cansız ve hareketsiz madde (dövülmüş demir v. b.) hâline gelirler Düşüş nasıl yedi kademede (ilâhî tezâhürlerde şüpheler) meydana gelirse, seçkinlerin, ilâhî sudûrun yedi devresi veya *advār*'ı sâyesinde, göğe geri dönüş de aynı şekilde tamamlanmaktadır.

Vahiy nazariyesi Sâf ülûhiyetin (*ġayb*), kendisine ibâdet edilen nesnenin tavsif ve târifi kabil olmadığına göre, onun ilk sudûru ad (*ism*), ilâhî azametin mânasını (*ma'nā*) telaffuz eden peygamber (*nāṭiḳ*) sesidir; bu, ismâîlî ve nusayrîlerin müşterek üstadları olan Abu 'l-Ḫaṭṭāb'ın vaz'ettiği esas akîdeyi teşkil eder. Fakat onun talebesi Maymūn Ḳaddāḥ, bir şeyi tezâhür ettiren ilâhî beyânın ancak boş bir tasavvurdan ibâret olan *ma'nā*'ya üstün geldiğini düşünerek, *ma'nā*'yı sâf ülûhiyetten ayırmış ve onu *şāmit* („susan" *imām*, zıddı: *nāṭiḳ*) ile bir tutmuş ve onu basit bir araz olarak, cevherin (*ism*) altına almıştır. Daha sonra diğer Ḫaṭṭābîya mensûpları (msl. Başşār, Şa'îrî) buna muhâlefet ederek, *ma'nā* = *şāmit* muâdeletini muhâfaza edip, *ma'nā*'yı

tekrar *ism* 'in önüne koymuşlardır. Abu 'l-Ḫaṭṭāb 'a göre, islâm devresinde tavsif ve târifi kabil olmayan ülûhiyetin mânası (*ma'nāviyya*) kendisini beş mümtaz isim (*asmā'*) ile ifâde ettiği için (Peygamber, 'Alī, Fāṭir [=Fāṭima 'nın müzekker adı; çünkü kadınların rûhu yoktur; bundan dolayı onlar da mezhebe dâhil olanlar içinde misâfirperverlik hediyesi arasında bulunabilirler], Ḥasan ve Ḥusayn, bunlar aynı tarzda kendilerinin sırlı birliklerini ifâde ederler), bu beş *mubāhala*'ye tekabül eden (krş. L. Massignon, *Salmān Pāk* [*Publ. de la Soc. d. Etudes Iraniennes*, VII], 1933, s. 40 v. dd.), beş müsâvîler gurubu, onun talebesi Maymūn 'da, alçalan bir sıra ile, beş dünyevî ifâde şeklini almıştır (beş mânevî ifâdeye karşılık; dürzîlere göre, onlardan daha aşağıda bulunur): *nāṭiḳ* (=*mīm*), *asās* (='*ayn*), *dā'ī*, *ma'ẕūn*, *mukāsir* ve hâricîlerden Varcalānī 'nin işâret ettiği gibi, *mīm* diğerlerine tekaddüm eder [bk. mad. NÛR-I MUḤAMMEDÎ]. Buna mukabil Başşār 'da bu beşleri Muḥammed, Fāṭir, Ḥasan, Ḥusayn ve Muḥ(as)sin şeklinde sıralamakta ve 'Alī bunların ṣevkinde tutularak, mütâlea edilmekte ve her türlü mantığa muhâlif şekilde, *ma'nā* ile birleştirilmektedir. Bu son sıralanma şekli nusayrîler tarafından kabûl edilmiş olup, onların „Allāh 'Alī" sinin şiî menşe'i bundan gelmektedir; bunun süryânî-mecûsî ilâhlar topluluğunda veya bir dürzî sudûrunda aranmasına lüzûm yoktur. Başşār ile nusayrîlerin kopye ettikleri *'Ulyā'iyya* veya *'Ayniyya*) sâdece Maymūn 'un karmatî üstesini değiştirmişler *mīm* ile *'ayn* arasındaki öncelik münâsebetini tersine çevirerek, *ṣāmit* (=*ma'nā*)'leri *nāṭiḳ* (=*ism*)'ların üstüne çıkarmışlardır. Bu ikili liste şu şekli almıştır (burada *ism* 'ler italiktir): *a ẓuhūrāt ẓāṭiyya* 'nin yedi devrinde (*adwār*: *ḳibāb*, şâirlerde kadınlar şeklinde görülür): 1. Hābīl, *Ādam*; 2 Nūḥ, *Şīṯ* (dikkat!); 3. Yūsuf, *Ya'ḳūb*; 4. Yūşa', *Mūsā*; 5. Aṣaf, *Sulaymān*; 6 Şim'ūn, *'Īsā*; 7 'Alī (=Abū Turāb, Amīr al-Naḥl), *Muḥammed*. Ḫaṣībī bu yedi devre süresince daha diğer 44 (=63—19) *ẓuhūrāt* (*miṯliyya*)'ın bulunduğunu kabûl eder. *b. Saṭr al-a'imma* (=12 mûtad *imām*; bunlar, Ḫaṣībī tarafından, İbn Nuṣayr 'in asıl listesine sonradan ilâve edilmiştir; aş. bk.)'de her *imām* önce kendi selefinin *ism*'i olur, sonra *ma'nā*'ya yükselir. Gölgeye benzer bir vücûdun (*ḳamṣ al-ẓuhūr*, *ma'din al-işāra*) örtüsü arkasında düşünülen (*taġyīb*, *iḫtiẕāb*) bu iki ilâhî sudûrun tezâhür şekli nusayrî akîdesinde bir gerçektir. Bu vücût, mü'minler için ânî nûrlanmanın taşıyıcısı olup, dürzî isimciliği için, ancak bir hayâl (*sarāb*) ve *iṣṭāḫiya*'de ise, hakikî bir vücût olup, kademe-kademe kudsîleşmek sûretiyle şekillenmektedir.

Akîde nazariyesi Abū 'l-Ḫaṭṭāb, *ism* 'in beş şahıslarının, zamanında, şimdilik vahy alan bir veya bir kaç semâvî mütevassıt (*asbāb*, *rāḥāniyān*; bunların ilki Salsal veya Sīn =Salmān Muḥammedī devre içinde; krş. Massignon, *gösl. yer.*, s. 36) vâsıtası ile inananlara gösterildiğini bildirmiş idi. Bu mutavassıtlar, onun tilmizi Maymūn 'da, bunlara tekabül eden rûhânî beş *asmā'* (*'aḳl*=Salmān; *nafs*=Miḳdād; *cadd*=Abū Ẕarr; *faṯḥ*=[*'Oṯmān b.*] Maẓ'ūn) *ḥayūl*=[*'Ammār b.*] Yāsir: böylece dürzî akîdesinin 60. numarasına tekabül eder) şeklini alır. Buna mukabil değişmeyen ve *ism* altında bulunan bu beş mutavassıt nusayrîlerde beş *aytām* (Miḳdād, Abū Ẕarr, 'Abd Allāh b. Ravāḥa, 'Oṯmān b. Maẓ'ūn ve Ḳanbar) olup, Salmān diğerlerinden üstün tutulmakta ve *ma'nā* ile *ism* 'den sonra, üçüncü olarak, *bāb* gibi ilâve edilmektedir. Nusayrî üçlüğünü teşkil eden *'ayn-mīm-sīn* (=*ma'nā-ism-bāb*)'in menşe'i bu olup, bunun müşrik-süryânî üçlüğü olan ay-gök-güneşte aranması şart değildir. Nusayrî şâirlerinin en çok beğendikleri mevzû olan bu nüeûm tekabüliyeti Ḥarrān sâbîîlerinin te'siri ile Kûfe şiî akîdesine girebilmiştir; güneşin mânen Peygamber ile ve ayın 'Alī ile (ay, imam gibi, dinî hareketi tanzim eder; krş. Massignon, *Salmān*, s. 36 not 4) bir tutulmasına Kûfe 'de Muġīra (ölm. 119 h.)'den beri rastlanmaktadır. Her hâlde Dussaud 'nun düşündüğü gibi, bu yıldızlar ile ilgili irfan nazariyesi esâsını mutlaka müşriklik bakiyesinin teşkil etmesi lâzım gelse idi, bunun câhil köylüler (Cabal Lukkām) arasında değil, şehirliler (Ḥarrān) arasında devam etmesi icâp ederdi.

Bāb 'ın şahıslandırılma listesi şöyledir: *a.* Yedili (bunlar yalnız altıdır; Salmān, uzun yaşayan kimse = Rūzbih) devrede *māḳāmāt*: 1. Cibrāyīl; 2. Yāyīl; 3. Ḥām b. Kūş; 4. Dān b. Aşbavūṯ; 5. Abd Allāh b. Sim'ān; 6. Rūzbih. *b. Saṭr al-a'imma* (bunlar ancak on bir) 'de *maṯālīṯ*: 1. Salmān; 2. Ḳays b. Varaḳa Riyāḥī (=Safīna); 3. Ruşayd Hacarī (ölm. aş.-yk. 58 h.); 4. Kankar b. Abī Ḫālid Kābilī; 5. Yaḥyā b. Mu'ammar b. Umm al-Ṭavīl (ölm. aş.-yk. 83 h.); 6. Cābir b. Yazīd Cu'fī (ölm. 128 h.); 7. Abu 'l-Ḫaṭṭāb Muḥammed b. Abī Zaynab Miḳlāş Asadī Kāhilī (ölm. 138 h.; krş. Kaşī, s. 191); 8. Mufaḍḍal b. 'Omar Cu'fī (ölm. 170 h. yıllarında); 9. Muḥammed b. Mufaḍḍal Cu'fī; 10. 'Omar b. al-Furāt (Cu'fī; 203 h. yılında İbrāhīm b. al-Mahdī tarafından öldürülmüştür); 11. Muḥammed b. Nuṣayr 'Abdī (245 yıllarında *bāb*; ölm. 270 h.). 7. numaradan itibâren bu şahsiyetler hakîka-

ten bu fırkanın reisi rolünü oynamışlardır (9. — 10. numaraların rakibi Muḥammed b. Sinān idi). Vezir İbn el-Furāt'ın dedesi olan 10. numaranın yeğeni İbn Nuṣayr'in esas desteği olmuştur.

Bāb'ın altında beş *aytām* bulunmaktadır ki, o bunları unsurların bâkimi (*muvakkalān bi-maṣāliḥ al-ʿālam*) sıfatı ile, ruhları sülûkla meydana getiren sâniin rolüne iştirâk ettirmektedir. Yukarıda zikredilen Nusayrî *aytām* (dürzîlerin *ḥudūd*, Salmān'ın hakîm bâkireleri" de böyledir; nusayrîlerin *aytām*'ı gibi, *dik al-ʿarş* = Salmān'ın *dacacāt*'ıdır) listesi ile Garmyî (Astarābādî, *Manhaj*, s. 225) ve Pamir'de Ḫaṭṭābîya (*RE Isl.*, 1932, s. 442; trc. Ivanov)'nin listeleri ile karşılaştırılmalıdır.

IV. Mezhebe sülûk üç kademede meydana gelmektedir (*nacīb, naḳīb, imām*); birincisi merâsimle yapılan bir ahid (*ʿiḳād, ḫiṭāb; talāḳ muʾallaḳ* ile: bk. mad. SURAYCİYA) olup, bu mânevî evlenme (*nikāḥ al-samāʿ*) hakkında hiç bir ifşaatta bulunmamak vaadinden ibârettir; burada rûhânî âyîni yapanın sözü âyîn yapılan kimsenin rûhunu üç celsede aşılar ki, bu merâsim diğer aşırı-*şīʿa* fırkalarınki (ve *Futuvvat-nāma*'lerinki) ile ilgili olup, bunlar ve Ḥarrān sâbîileri vâsıtası ile eski Asya gizli akîdelerine bağlanmaktadır (bk. mad. *şadd*; krş. Dussaud, s. 106 — 119; *Bāk.*, s. 2—7,82). Cenneti temsil eden şarap kadehi („*ʿabd al-nār*" adını taşır: Kat., nr. 91) merâsimde dolaştırılır.

İrşâdî *taslīm*, islâmın aşırı-şiîlerce şahıslandırılmış 7 şeriat menâsikinin (*daʿāʾim*) bir temsîlinden (*taʾvīl*) ibârettir: 1. *ṣalāt*: 5 vakit (*avḳāt*), Peygamber vâsıtası ile (= *ẓuhr*; *İsḥāḳīya*'de de böyledir), Fâṭır, Ḥasan, Ḥusayn ve Muḥsin (= *facr*; dürzî ve Pamir *Ḫaṭṭābîya*'sinde: *nucabāʾ, nuḳabāʾ*, Abū Ẕarr, Miḳdād, Salmān vâsıtası ile); bir de 17 (sonraları 51) *rakʿa*; 2 *ṣavm*: otuz erkek adı (günler) ve otuz kadın adı (ramazan geceleri) altında gizlenen sır; 3. *zakāt*: Salmān vâsıtası ile; 4. *ḥacc* „mukaddes memleket, 12 millik bir dâirede", yâni fırka; *bayt* = *ism*; Hacer-i esved = *Miḳdād*; yedi *aṣvāṭ* = 7 dâire; 5. *cihād* = *aḍdād*'a karşı lânet etme (*Bāḳ.*, s. 44) ve sır inzibâtı; 6. *valāya* = 'Alī evlâdına karşı hürmet ve onların muhâliflerine karşı kin besleme; 7. *şahāda*: *ʿayn-mīm-sīn* remizleri ile ilgilidir; *Kurʾan* 'Alī'ye hürmet için bir giriştir; Peygambere *Kurʾan*'ı tâlim eden kimse. Salmān (Cibrāyīl adı altında gizlenmiştir)'dır.

Yıllık bayramlar içinde şunlar vardır: şîîlerin ay ile ilgili bayramları: *fiṭr, aḍḥā, ġadīr, mubāhala, firāš, ʿāşūrā*, 9. rebiülevvel (= 'Omar'in katli) ve 15. şâbân (Salmān'ın ölümü); bir de bâzı güneş ile ilgili bayramları: *navrūz* ve *mihrcān*, Isā'nın doğum günü, haçın suya atıldığı gün, 17. *aẕār*, azîz Barbara. Bu bayramlarda dinî âyînler yapılır (*ḳuddās*, pek katî olmayarak, „âyînler": *ḳuddās al-fīb, ḳ. al-baḥūr, ḳ. al-iṣāra*).

V. Fırkanın tarihi. Fırkanın bütün sülûk *isnād*'ları Ḫaṣībî'den başlayıp, aradaki halkaları teşkil eden Muḥammed b. Cundab ve Muḥammed al-Cannān al-Cunbulānī vâsıtası ile İbn Nuṣayr'a varmaktadır. Basra'nın ileri gelenlerinden ve 'Ayyāşî'nin hocası olan İbn Nuṣayr 245 (h.) yılında kendisinin 10. şiî imâmı 'Alī Naḳī ile onun büyük oğlu Muḥammed'in *bāb*'ı olduğunu söylemiştir. Bu sonuncu ondan önce, 249 (h.) yılında, Nuṣayr'a göre, Mahdī'nin *ġayba* yılında, ölmüştür (bk. İbn Babavayh, *Ġayba*, s. 62, str. 12; Navbaḫtī, *Firaḳ*, s. 77, 83'e göre, buna inananlardan bk. Ḥamdānī emîri Abū Firās, *Dīvān* 1873 tab., s. 39). Fakat Ḫaṣībî'ye göre, İbn Nuṣayr 11. *imām*'a iltihak (Nūrī, *Nafas*, s. 144) ve bunun oğlu Muḥammed b. Ḥasan'ı *mahdī* olarak kabûl etmiştir.

İbn Nuṣayr'in her iki halefi hakkındaki mâlûmat, bunlardan ikincisinin, tıpkı Ḫaṣībî gibi, Kūfa ile Vāsiṭ arasında, bir zenci (*zanc*) ve Ḳarmaṭ âsîlerinin merkezi ve İbn Vahşîya'nin memleketi olan Cunbulā'dan neş'et etmiş olmasına inhisar etmektedir (Ṭabarī, III 1517, 1925, 2198; Mas'ūdī, *Tanbīh*, s. 391). Ḥusayn b. Ḥamdān Ḫaṣībî (hareketlenmesi Ẕahabī, *Muştabih* ile sâbittir; İran ve Irak'ta bugün, yanlış olarak, Ḫażīnī okunmaktadır) 346=957 (veya 358=968) yılında Ḥaleb'de vefat etmiştir (türbesi şimâlde olup Şeyḫ Bayrāḳ adını taşır); kendisi Nusayrî-fırkasının hakikî müessisidir; hâmîleri olan Ḥamdānîler gibi, e da Kūfa (344 yılında; Astarābādī, *ayn. esr.*, s. 112) ile Haleb arasında yaşamış ve onlara kendisinin *Hidāya* (krş. kendisinin *Risāla rāstbāşīya*: Ṭavīl. s. 196 v. dd., 240 257)'sini ithâf etmiştir 51 tilmizinden en çok mâlûm olanı Muḥammed b. 'Alī Cillī (Antakya yakınında Cilliya'den olup, orada hâlâ ḥaydarîlerin reisi oturmaktaidi)' dir. Onun doğrudan-doğruya tilmizi bulunan Abū Sa'īd Maymūn Ṭabarānī (ölm. 427=1035'ten sonra), velûd bir münâzaracı olup, Lāẕiḳīya'de *Iṣḥāḳīya*'nin reisi Abū Dahība İsmā'īl b. Ḥallād'a karşı mücâdele etmiştir. Ondan sonra daha şunlar zikredilebilir: 'Iṣmat al-Davla, *Risāla ḳabrūsīya* müellifi: Ḥātim Ṭavbānī (aş.-yk. 700 = 1300; Paris yazm., var. nr. 1450, 112ᵃ; Ṭavīl, s. 315), 'Āna'den Ḥasan Acrūd 836=1432 yılında Lāẕiḳīya'de ölmüştür (Ṭavīl, s. 317) ve nihâyet bâzı fırka reislerinden Antakya civarında ḳa-

marîya şâiri Muḥammed b. Yūnus Kalāzî (1011 =1602), 'Alî Māḥūsî, Nāṣir Nayṣāfî ve Yūsuf 'Ubaydî. Nuṣayrî „kolları" hakkında şunu da kaydetmeli ki, böylece dört gibi iddia edilen kolların sayısı ikiye düşer: 1. şimâlde (*şomāliya = Ḥaydarî* IX. [XV.] asırda reisleri olan 'Alî Ḥaydarî adına nisbetle=*Ġaybiya*) *Mîmiya* ki, bu *şamsiya*'dır; 2. eenûbta (*ḳibliya*; çünkü orada bunlar hâkim olmuştur) *'Ayniya*, yâni *ḳamariya*.

Nusayrîlerin mezhep teşkilâtı siyâsî taksimattan farklıdır. Niebuhr'un 1780 yılında kaydettiği dört *maḳaddam* (Lāzikiya civarındaki Bahlūliya, Sumrin [= Simerian ?] — Ḥvābî, Şāfitā ve Cabal Kalbîya)'in elinde idârî hâkimiyet bulunuyordu. 1914 yılında iki rûhânî reis var idi: Kilikya'da *Bağçıbaşı* (*şamsî*) ve Ḳardāḥa'da *Ḥādim ahl al-bayt* (*ḳamarî*, 1933'te Numaylâtîya'den Sliman al-Aḥmed). 1920 yılından itibâren eenûbun şiî-câferî kadıları Nuṣayrîler arasına sokulmuş idiler. Son zamanlarda da 'Amāmire'nin bir çobanı olan Sliman Murşid, Maşyaf'ın şimâlinde yeni bir fırka kurmak için uğraşmakta idi.

VI. Bibliyografya: 1. Nusayrî ve müslüman kaynakları. Nusayrî fırkasına sülûk busûsundaki eserler için, dürzîlerde olduğu gibi (krş. de Sacy ve Seybold), dinî ahkâmı içine alan her hangi bir mecmua mevcut değildir; fakat Catafago (*J A*, 1876) 40 bâtınî eserin listesini vermektedir ki bunların 29'u kelâma âit olup, 11'i edebî eserdir (bâzı örneklerin tre. için bk. Huart, *JA* 1879) Bunlardan mühim olanlar şunlardır: nr. 20: *Kitāb al-macmū'* (dinî merâsime müteallik 16 sûre; metni için bk. *Bāk.*, s. 7—34 ve Dussaud, s. 181—198. tercümesi ile birlikte) ve nr. 19: A. S. M. Ṭabarānî, *Kitāb macmū' al-a'gād* tahlili için bk. *JA*, 1848 ve *R M M*, XLIX, 57—60. Bu cedvel daha da ikmâl edilebilirdi (şüpheli yazmalar için bk. Paris, nr. 1449/50 v.b.); İvanov'un Musta'lîya-ismâ'îlîleri için neşretmiş olduğuna benzer, bu fırka müelliflerinin hâl tercümeleri ve eserlerini içine alan listeler de mevcuttur. Nusayrî müellifleri mûtedil şiî eserlerinden serbestçe istifâde ediyorlar (Ṭabarānî msl. Mufîd'den nakillerde bulunur) ve hattâ Ḫaşîbî'nin *Hidāya*'si gibi, bugün dahi İran'da okunan eserler de yazmışlardır. İlki Nusayrî ilm-i hâl kitabı tetkik edilmiştir: *Ta'lîm diyānat al-Nuṣayrîya* (yeni) 101 suâl ihtivâ eder (Paris, yazm., nr. 6182; tahlili için bk. Wolf, *ZDMG*, III, 302—309; burada nr. 88 eksiktir) ve hıristiyanlara hitap eder; A. Baytâr tarafından te'lif edilmiş olan eski bir akaid kitabı (tahlili için bk. Niebuhr, *Reisen*, II, 440—444). Nusayrî menâsikinin çok kıymetli bir tasviri (az-çok tarafgirlik hatâlarından ârî olmamakla berâber) 1863 yılında Beyrut'ta hıristiyanlığı kabûl eden ve sonra öldürülmüş olan Adana'lı Sulaymān tarafından neşredilmiştir. *Bākūra Sulaymāniya* (119 s.; kısmî tre. bk. Salisbury, *JAOS*, 1868, s. 227—308; krş. Ṭavîl, s. 386; eserin ilk kısmı itimada şâyân bir risâleden alınmış olup, sülûk meclisi bulunmayan yerlerde kullanılmıştır; yazma için krş. Taymûr kütüp., *'Aḳ.*, nr. 564). Halk için yazılan, yer-yer oldukça romanımsı olmakla berâber, kaynaklara dayanan (fakat istifâde edilen kaynaklar gösterilmeyen) *Tārīḫ al-'Alawiyīn* adlı eseri, Adana Âl al-Ṭavîl'inden Mehmed Emin Gâlib (ölm. 1932) tarafından neşredilmiştir (Lāzikiya, Terakḳî matb., 1343= 1924, 478 s.). İlki reddiye çok meşhûr olup, biri dürzîlerden Ḥamza (*Risāla dāmiġa*, mecmuanın 16. veya Catafago listesindeki 9. risâlenin reddi)'ya ve diğeri sünnîlerden İbn Taymîya (*Fatvā*, bk. *Macmū'*, Kahire. 1323, s. 94—102; tre. Guyard, *JA*, 1871, ser. 6, XVIII, 158)'ye âittir.

2. Avrupa'da çıkan eserler. Bu husûsta en esâslı eser R. Dussaud, *Histoire et religion des Noṣairis* (Paris, 1900, 35+213 s., krş. Goldziher, *ARW*, 1901, s. 85—96) olup, mükemmel bibliyografyası 1899 yılına kadar gelmektedir. H. Lammens (bk. *Etudes religieuses*, Paris, 1899, s. 461; *ROC*, 1899, s. 572; 1900, s. 99, 303, 423; 1901, s. 33; 1902, s. 442; 1903, s. 149; *JA*, 1915, s. 139 — 159; krş. bir de Lammens, *Syrie*, 1921, I, 184) ile Dussaud'dan hulâsa olarak alınan R. Basset (Hastings, *Enc. of Religion and Ethics*, 1917 IX, 417 v. dd.)'nin mühim makaleleri, harita, cedvel ve fotoğraflardan (bilhassa general Nieger tarafından yapılıp, L. M(assignon) tarafından neşredilenler için bk *R M M*, 1920, XXXVI, 271—280 ve 1922, XLIX, 1—69) başka, Dussaud'dan itibâren ancak umûmî veya seyâhat denemeleri neşredilmiştir; bk. msl. G. Sammé, *La Syrie* (1921, s. 337—342), J. de la Roche (*La Géographie*, 1922, XXXVIII, 279 ve *Asie française*, 1931, s. 166); A. Brun (*La Géographie*, 1925, XLIII, 153); P. May *L'Alaouite* (risâle, Beyrut, 1931); Paul Jecquot (*L'Etat des Alaouites* (1929, 2. tab., 1931, 264 s.); Ed. Helsey (*Le Journal*, Paris, 4. IV. 1931 v. dd.); E. Jaoot, *Des eroisades au mandat* (Lyon, 1934). — Son zamanlarda Antakya'nın nüfusu içinde şehirli nusayrî unsurlarının araştırılması için bk Weulersse (*Bull. d'Inst. franç. de Damas*, 1934).

3. Arapça yazılan eserler son zamanlara âittir: msl. Kurd 'Alî, *Ḫiṭaṭ al-Şām* (1928), VI, 258 — 268; Kāmil Ġazzî, *Nahr al-Ẕahab*

(Haleb, 1342), I, 204 v. d.; krş. bir de Beyrut (*Aḫrār*, 19. IX. 1930) ve Şam (*Ayyām*, 29. III. 1933) matbûtâtı. (LOUIS MASSIGNON.)

NUŞB. [Bk. NUSB.]

NUSB. = NUŞB, bilhassa dinî âyînler için dikilmiş taş. Kelimenin kökü ibrânîcedeki *maṣṣēba*, Finike dilindeki *nṣb*, *mṣbt* ve cenûbî Arabistan şivelerindeki *nṣb*, *mṣb* kelimelerininkinin aynıdır. Lisâniyatçılar arapçadaki şekillerin izâhı husûsunda hep aynı fikre sâhip değildirler; ekseriyetle *nuṣb*'u müfred (cem *anṣāb*) sayarlar ise de, içlerinde bunu *nuṣub* okuyup, *naṣb* ve *niṣāb*'ın cemi şekli telakkî edenler vardır. Bu söylenen şekillerden başka, arapçada aynı kökten gelmesi icâp eden *manṣab* ve *naṣība* kelimeleri bulunur.

Dikilmiş taşların neyi temsil ettiği husûsunda, esâs mefhûmun mûtad olarak ulûhiyet için ikamet yeri (*bet-el*) olduğunun isbât edilmesi nisbetinde arapça yardım edebilir. Eski Arabistan mâbudlarının çoğunun taş veya kaya kütleleri olduğu, yâni bu taşlar ile birleşmiş ve onların içinde mevcût bulundukları söylenir. Bunun aslında böyle olduğu yahut bu ibâdet tarzının dikili taşlardan, bir hatırlatma vesîlesi olarak, üzerine taş konulmuş mezarlara teşmil edildiği (msl. *Ḥamāsa*, s. 562, V. 8 ve *naṣība*'nin mezar taşı olarak alınması) husûsu burada ele alınamaz. Ancak ölülere ihtiram nazariyesinin, mâbudun ikamet yeri bir ağaç olduğu hâllerde (msl. bir Arabistan akasyasında [samura] bulunan Naḫla'Uzzā'sı gibi) işe yaramadığı burada hatırlatılabilir. Taşlar içinde bir mâbudun mevcut oluşuna dâir misâller ẒU 'L-ŞARĀ, LÂT ve MENÂT maddelelerinde zikredilmiştir. Diğer misâller Ẓu 'l-Ḫalaṣa al-Fals, al-Calsad ve Sa'd'dir. Bu türlü taşlar ile ilgili menâsik üzerlerine kan sürülmek suretiyle yapılırdı. Msl Zuhayr (10 14), baş tarafı kandan kızıl'laşmış bir kurban taşı, *manṣab al-'itr*'dan bahseder; yaralanmış ve kanı akan bir adam kızıl *nuṣb*'a benzetilir (İbn Sa'd, IV/1, 2, 162, 4), yasak yiyecekler arasında *Kur'an*, V, 4'te *nuṣb*'da kesilmiş kurbanlar da vardır. al-A'şā (*Morgenländische Forschungen*, s. 258) bir *zā 'l-nuṣubi 'l-manṣūba* (belki de *mansābi*?)'nin kurban ile takdis edilmemesini söyler; krş. bir de Mutalammis, nşr. Vollers 2,1. *Kur'an*, LXX, 43'teki kelimeler, ibâdetin belirli bir husûsunu işâret eder; burada yeniden canlananların mezarlarından âdetâ bir *nuṣb* (değişik şekiller *naṣb* ve *nuṣub*)'a koşuyormuş (*yūfiḍūna*) gibi çıktıkları ifâde edilmektedir. Müslümanlıktan önceki arapların dinî telakkilerinde taşın oynadığı rolün büyüklüğü göz önüne getirilirse islâmiyetin şarap, meysir v. b. gibi *anṣāb* (*Kur'an* V, 92)'ı da yasaklar arasına alması kolay anlaşılır; zîra bu taşlara karşı takınılan tavır putperestliğin esâs şekillerinden birine delâlet etmekte idi.

Anṣāb'a kan sürmek keyfiyeti, Herodot (III, 8)'un eski araplar arasında bir ittifak akdedildiği zaman yapılan merâsim husûsundaki ifâdesini hatırlatıyor. Bununla berâber, her iki hareket arasında esâslı bir fark vardır. Bir kere bu sonuncuda bir dinî merâsim bahis mevzuu değildir ve bundan başka, ittifak akdedenlerin, aralarında bulunan yedi taşa, mâbud Orotalt ve Alilat [b. bk.]'ı zikrederek, kendi kanlarını sürdükleri de bildirilmektedir. Burada taşlar mâbudların makamı olarak tasavvur edilmemiş olup, bunların te'siri, yeminlerin temelinde bulunan 7 sayısından ileri gelmektedir.

Bibliyografya: İbn Hişām, s. 51; Wellhausen, *Reste arabischen Heidentums*, s. 101, 141; Baudissin (*ZDMG*, LVII, 830); Goldziher, *Muhammedanische Studien*, I, 230 v. dd. (FR. BUHL.)

NUŞRATĀBAD. [Bk. SİSTĀN.]

NŪŞĀDİR. [Bk. NİŞADIR.]

NÛŞİREVÂN. NŪŞİRAVĀN, Sâsânî hükümdarı Ḫusrav I.'in unvanının farsça şekli olup, arapçada umûmîleşmiş şekli *anūşarvān* (Ṭabarī, nşr. de Goeje, I, 862) ve pehlevîde *anōšak-ruvān*, pâzendde *anōš ruān* („ölmez rûhlu"), *nūšī-ravān* (Firdavsī), *nūšīn-ravān* „tatlı rûhlu" olarak izah edilmiştir (*Burhān-i ḳāṭi'*). Kendisine *Nūşiravān-i 'ādil* denilirdi. Nûşiravān bir de Manûçihr'in Cürcan emîri olan bir oğlunun (420—434 = 1029—1042) adıdır. Bu zâtın annesi Gazneli Mahmud'un kızı idi (bk. İbn al-Aşīr, nşr. Tornberg, IX, 262 14). (CL. HUART.)

NŪŞİRVĀN. [Bk. NÛŞİREVÂN.]

NUVAYRİ. [Bk. NÖVEYRİ.]

NUZHA. [Bk. MI'ZEF.]

NÜBÜVVET. [Bk. NEBİ.]

NÜKKÂR. AL-NUKKĀR (AL-NAKKĀRA, AL-NAKKĀRİYA), „inkâr edenler" hâricîlerden ibāżîya (b. bk.; krş. mad. EBÂDİLER) fırkasının başlıca dallarından biri. Bu fırkanın varlığı E. Masqueray, A. de C. Motylinski ve R. Strothmann tarafından isbât edilmiştir; bununla berâber, G. Levi Della Vida, *al-nukkār*'ı „alel'umûm hâricîler için kullanılan tahkir edici bir tâbir" saymaktadır [bk. mad. SUFRİYA]. al-Nukkār adı bu fırka mensûplarının Tâhert'in ikinci ibāżî imamı 'Abd al-Vahhāb b. 'Abd al-Raḥmān b. Rustam [b. bk.]'i tanımayıp, reddetmiş olmalarından doğmuştur. Bu fırkanın diğer isimleri şunlardır: 1. *al-Yazīdiya* ismi fırkanın ilk kelâmcısı 'Abd Allāh b Yazīd al-Fazārī al-İbāżī

'nin adından gelmiştir (aş. bk., bu fırkayı aynı ismi taşıyan ve Yazîd b. Anîsa isminde birî tarafından kurulmuş olan diğer bir fırka ile karıştırmamalıdır; krş. V, 235b). 2. *al-Ṣa'bîya*, bunun adının Şu'ayb b. al-Mu'arrif [aş. bk.]'ten geldiğini zannediyoruz. 3. *al-Mulḥida* (aynı isimde başka bir müslüman fırkası = *al-bāṭinîya* ile karıştırmamak lâzımdır). 4. *al-Nukkāṣ* (*al-nakkāṣa*), bu ismin nisbesi *al-nākiṣî* 'dir; 5. *al-Nacvîya* (Strothmann, *Berber und Ibāḍiten*, s. 274, not 4'te yazıldığı gibi, النجدية değil). 6. *Mistāva*, bu adın berberî asıldan gelmesi muhtemel (belki İbn Ḫaldûn, *Histoire des Berberès*, I, 182'de zikredilen *Meztaoua* berberî kabîlesi ile ilgilidir) olup, *al-nukkār* ile berâber en çok bu isim kullanılırdı.

İbâżî fırkasının ilk olarak V. (XI.) asrın sonlarına doğru şimâlî Afrika'da tarihçilerin Abû Zakariyâ' Yaḥyâ b. Abî Bakr al-Varclânî [b. bk.] tarafından tesbit edilen rivâyetine göre, al-nukkār fırkası imam 'Abd al-Vahhâb (*al-Bayān al-muġrib* müellifine nazaran, 168 senesine doğru: trc. Fagnan Cezâyir, 1901, s. 283)'ın seçilmesi sırasında meydana çıkmıştır ve Varclânî, fırkanın kurucusunun Abû Ḳudâma Yazîd b. Fendîn al-Ifrenî olduğunu ve daha sonra kendisine Kahire'den gelen Şu'ayb b. al-Mu'arrif isimli bir ibâżî âliminin katıldığını söylemektedir. Bu rivâyete göre, nukkārî fırkasının menşe'inin Magrib ile sıkı-sıkıya bağlı olduğu anlaşılıyor. Öte taraftan ibâżîlere âit dinî eserlerden elde edilen bilgilerden, nukkārî fırkasının, İbn Fendîn ve Şu'ayb'den başka kurucularının da bulunduğuna hükmedilebilir. Bunlar Abû 'Amr 'Oṯmân b. Ḫalîfa al-Mārigînî tarafından yazılmış bulunan ve muhtelif müslüman fırkalarından bahseden bir risâlede zikredilmektedir (bu risâle müellifinin ismini taşıyan şimâlî afrikalı bir ibâżî müellif VI. (XII.) asırda yaşamakta idi; krş. T. Lewicki, *Quelques textes inédits en vieux berbère*, *REI*, 1934, s. 278, sözü geçen risâlenin bir yazma nüshası Lwów (Polonya) üniversitesi kütüphânesindeki yazma koleksiyonları arasında bulunmaktadır: nr. 1088, II): 'Abd Allāh b. Yazîd al-Fazārî, 'Abd Allāh b. 'Abd al-'Azîz, Abu 'l-Muvarric 'Amr b. Muḥammed al-Sadûsî ve Ḥâtim b. Manṣûr (1b). 'Abu 'l-'Abbâs al-Şammāḫî'nin *Kitāb al-siyar*'i ve Abû Zakariyâ'nın eserinin bâzı parçalarına göre, adı geçen bu şahıslar arasında ibâżîya içinde üç farklı temâyülün veya biribirinden farklı üç fırkanın mümessillerini tefrik etmek mümkündür. Bu muhtelif fikirlerin terkibi, İbn Fendîn'in ölümünden sonra, Şu'ayb tarafından yapılmış gibi görünüyor (E. Masqueray, *Chronique d'Abou Zakaria*, Alger, 1878, s. 74 v.d.). En eski fırkaya ayrılış 'Abd Allāh b. 'Abd al-'Azîz, Abu 'l-Muvarric, Ḥâtim b. Manṣûr ve Şu'ayb'e âit olup, nukkārî fırkasının hukûkî esasları bunlardan gelmektedir. Bu fırkanın ayrılması İbn Fendîn'in baş kaldırmasından çok daha eskidir: İbâżî kaynaklarına göre, bu fırka II. (VIII.) asrın ilk yarısında yaşamış bulunan Basra ibâżî imâmı 'Abû 'Ubayda Muslim b. Abî Karîma al-Tamîmî zamanında ibâżîya'den ayrılmış olacaktır (krş. T. Lewicki, *Une chronique ibādite*, *REIsl.*, 1934, s. 72). Şunu da işâret etmek lâzım gelir ki, bu fırkanın iki ilim adamı yânî Şu'ayb ile 'Abd Allāh b. 'Abd al-'Azîz, ibâżîya fırkası içinde Ḥamza al-Kūfî ve 'Aṭîya tarafından temsil edilen ḳadarî temâyülleri ile de mücâdele ediyorlardı; hattâ Şu'ayb'in cabâbira veya cabarîya [b. bk.] mensûplarına temâyül gösterdikleri bile söylenmiştir. 'Abd Allāh b. Yazîd al-Fazārî fırkasının ortaya çıkması Şu'ayb ve arkadaşlarınınki ile hemen-hemen aynı zamana rastladı. al-Fazārî'nin vücûda getirdiği kelâm, daha sonra nukkārîler tarafından kabûl edilerek, ibâżîlerce de takdire mazhar oldu (krş. T. Lewicki, *Une chronique*, s. 70). Bu iki ibâżî mektebi, 168 (h.) tarihinden sonra, İbn Fendîn sistemi içinde eridi.

Bu sonuncu zâtın 'Abd al-Raḥmān b. Rustam tarafından, 'Omar b. al-Ḫaṭṭāb'ın misâline uyarak teşkil edilmiş bulunan altı kişilik meclisin (*al-şūrā*) âzâsından olduğu biliniyordu. Bu altı kişilik meclisin bir vazîfesi, 'Abd al-Raḥmān'ın ölümünden sonra, kendi aralarından müstakbel imâmı seçmek olacaktı. İbn Fendîn, 'Abd al-Vahhâb'ın seçilmesini, onun lehinde berberîler nezdinde faâl bir propaganda yaparak, kolaylaştırmış, fakat seçimden sonra yeni imamdan iki şartın kabûlünü istemiş idi. Bu türlü şartlar ileri sürülmesi Magrib ibâżîlerinin telakkîlerine uygun olsa bile, ibâżî akîdesinin esâslarına tamâmiyle yabancı görünüyordu; şartlardan birisi imamın muntazam bir *camā'a* ile anlaşmak sûretiyle vazîfe görmesi, diğeri de kendisinden daha ehliyetli (*afżal*) birisi bulunduğu takdirde bu vazîfeden istifâ etmesi idi. İstişâre ettiği şarklı ibâżî âlimleri tarafından desteklenen 'Abd al-Vahhâb, İbn Fendîn'in temâyüllerine karşı geldi İbn Fendîn de, memnûn olmayanlara katılmak üzere, tarafdarları ile berâber, Tâhert'e gelen Şu'ayb tarafından destekleniyordu. „İnkâr edenler" 'Abd al-Vahhâb'ın „al-vahbîya" denilen tarafdarlarına karşı geldiler (*vahbîya* ismi husûsunda bk. Strothmann, *Berber*..., s. 274, not 4). Kaynaklar iki büyük muhârebeden bahsederler ki, bunlar oetîcesinde İbn Fendîn ölmüş, zafer 'Abd al-Vahhâb tarafında kalmıştır. Nukkāriler, muhtemel olarak, Berbe-

ristan'ın şark tarafına çekildiler. Kaçanlar arasında bulunan Şu'ayb Trablus-Garp ülkesine yerleşti. İbâżî zümresi içinde al-nukkār ile al-vahbî fırkası arasındaki kat'î ayrılık bu sırada vukua geldi ve vahbî fırkası Şu'ayb ile arkadaşlarını câmiadan reddederek, bir *barā'a* ilân etti.

Çok geçmeden nukkārî propagandası çok faâl bir şekil aldı ise de, III. (IX.) asrın sonunda, Tāhert imamlığının sukutundan (296 =908/909 senesi) ve Fâtımî hânedanının Magrib'de yerleşmesinden sonra, al-nukkār şimâlî Afrika ibâżîleri arasında üstünlüğü aldı. Cabal Nalūsa'den Tāhert'e kadar, bütün cenūbî Tunus ve Cezâyir ülkesi nukkārî oldu. Tarihçiler merkezleri Trablus-Garp ülkesinden başka, Cabal Avrās ve Carba adası olan al-nukkār'ın şiddetli propagandasını zikrederler ki, bunun netîcesinde bir çok ibâżî-vahbî bölgeler yeni mezhebe katıldılar. Nukkārîler Tāhert'tekine muhâlif bir imamlık te'sis ettiler. III. (IX.) asrın sonunda yaşamış bir imamın adı biliniyor: Abū 'Ammār 'Abd al-Ḥamîd al-A'mā. Bunun talebesi Abū Yazîd Muḫlad b. Kîdād [b. bk.], IV. (X.) asrın ilk yarısında Magrib'de pek büyük bir nukkārî ihtilâlinin reisi oldu ki, bu ihtilâl az kalsın Fâtımî devletini tahrip edecekti. Abū Yazîd, Cabal Avrās'ta toplanan al-nukkār tarafından „hakikî mü'minlerin *şayḫ*'i" seçildi. Abū 'Ammār, *afżal* telakkîsine uyarak, yerini ona bırakmış idi. Abū Yāzid ise, İbn Fendîn'in fikirlerini tatbika çalışıyordu; '*Azzāba* denilen 12 kişilik bir meclis teşkil etti ki, vazifesi, kendisi ile anlaşarak, nukkārî imamlığını idâre eylemek idi; fakat daha sonra, Azraḳîlere imtisâlen [b. bk.], dinî sebeplerden dolayı, sorgusuz katle (*istī'rāż*) müsâade etmek sûretiyle, müfrit hâricîlere yaklaştı.

Abū Yazîd'in mağlûbiyet ve ölümünden sonra, nukkārîlerin te'siri azaldı ve bir çok kabîleler tekrar vahbî fırkasına geçtiler. Bununla berâber, nukkārîler 358 (968/969)'de Fâtımîlere karşı umûmî bir ibâżî kıyâmına katıldılar. Daha sonra 431 (1039/1040)'de Carba adasındaki büyük ibâżî isyânında yine onlardan bahsedilmektedir. VI.—VIII. (XII.—XIV.) asırlarda Cabal Nafūsa şarkındaki Yefren bölgesinde Carba adasında, cenūbî Tunus'un Banî Varġammaları nezdinde, Bilād al-Carîd, Rīg ve Vārclān vâhalarında bunlar hâlâ gözüküyorlardı. Nukkārî fırkasının kalıntıları zamanımıza kadar geldi ve A. de C. Motylinski'ye göre, Carba'de ve Zavāġa'da nukkārîler bulmak mümkündür.

Bilhassa Abū 'Amr'in verdiği bilgiler sâyesinde, nukkārîleri ibâżî-vahbîlerden ayıran başlıca husûslar bilinmektedir. Bunların seyısı yedidir. Yukarıda bahsi geçen *şarṭ*'lar telakkîsinden başka, Allahın isimlerinin yaratılmış olduğu husûsunda al-nukkārî iddiası da onların kabûl ettikleri esâsların en mühim olanlarından biri olarak sayılabilir. Diğer bir nokta-i nazarları da, erkek ile kadın arasındaki münâsebetlere dâirdir. Nukkārî akîdesinin diğer husûsiyetleri için bk. al-Barrādī, *Kitāb al-cavāhir al-muntaḳāt*, Kahire, 1302, s. 171 v.d.

Müteaddid ibâżî-vahbî kelâmcıları nukkārî akîdesini reddeder mâhiyette eserler yazmışlardır ki, bu eserlerden bâzıları oldukça eskidir. Nitekim msl. al-Barrādī bize 'Abd Allāh b. 'Abd al-'Azîz ve Şu'ayb'in nokta-i nazarlarının II. (VIII.) asrın ikinci yarısında yaşamış Abu 'Amr al-Rabî' b. Ḥabîb isimli bir vahbî kelâmcısı tarafından reddedildiğini söylemektedir (*Kitāb al-cavāhir*, s. 172). al-Visyānī de Tunus Sāhil'inde V. (XI.) asırdan evvel yaşamış olan ve müteaddit yazılarında nukkārî telakkîlerini reddetmiş bulunan Muḥammed b. Abî Ḫālid isimli mühim bir adamı zikretmektedir.

Bibliyografya: Abū Zakarîyā Yaḥyā b. Abî Bakr al-Vārclānī, *Kitāb al-sīra va aḫbār al-a'imma*, Lwów üniversitesi, Smogorzewski kolleksiyonu, yazm. nr. 23, 17b—23a, 46a—50a, 51b—53b, 56b; E. Masqueray, *Chronique d'Abou Zakaria* (Alger, 1878), s. 53—80, 226—251, 268, 270—278, 289 v. d. Abu 'l-Rabî' Sulaymān b. 'Abd al-Sallām al-Visyānī, *Ta'līf* (Lwów üniv., İslam enstitüsü kütüp., yazm., nr. 277, var. 27, 28, 30 v. d., 33—38, 46, 73, 102, 125, 128 v. d. 145, 189; aynı yazma içinde bulunan isimsiz bir ibâżî vekayînâmesi vardır, bk. 218, 221, 249, 257, 265, 275 v.d.); Abu 'l-'Abbās Aḥmed b. Sa'îd al-Darcînī, *Kitāb Ṭabaḳāt al-maşā'iḫ* (Lwów üniv., İslâm enst., yazm., nr. 275, 16a—20a, 35a—37b, 77b, 144a v. b.); Abu 'l-Faḍl al-Barrādī, *Kitāb al-Cavāhir al-muntaḳāt* (Kahire, 1302), s. 171 v. d., 174; Abu 'l-'Abbās Aḥmed al-Şammāḫī, *Kitāb al-siyar* (Kahire, 1301), s. 104 v.d., 109 v.d., 119 v.dd., 145—154, 280—282, 338, 345, 358 v.d., 368, 370, 376, 381, 395, 416, 432, 458, 480, 502 v. dd., 530, 557, 590; A. de C. Motylinski, *Chronique d'Ibn Ṣaghir* (*Actes du XIVème congrès international des orientalistes* (Alger, 1905), s. 16—20, 72—77; İbn al-Aṯīr, *Annales du Maghrib* (trc. Fagnan), Alger, 1901, s. 325, 338, 345, 367; *al-Bayān al-muġrib* (trc. Fagnan), Alger, 1901, I, 277, 311, 314 v. dd.; al-Ticānī, *Riḥla* (trc. A. Rousseau, *JA*, 1852, XX, 112, 167, 171; 1853, I, 123); İbn Ḫaldūn, *Histoire des Berbères* (trc. de

Slane), Alger, 1852—1856, I, 232, 277, 285; II, 530 531, 537; III, 201—212, 278, 286, 291, 301; Fournel, *Les Berbers*, II, 225; A. de C. Motylinski (*Balletin de Correspondance Africaine*, III, 16, nr. 2); aynı mlf., *Le Djebel Nefousa* (Paris, 1898 — 1899), s. 69, 114; Dozy, *Supplément aux dictionnaire arabes* (Leiden-Paris, 1927, 2. tab.), II, 722; M. Vonderheyden, *La Berbérie orientale* (Paris, 1927), s. 48; R. Strothmann, *Berber und Ibāḍiten* (*Isl.*, XVII, 274, not 4, 275).

(TADEUSZ LEWICKI)

NÜMEYR. NUMAYR B. ʿĀMIR B. ṢAʿṢAʿA, arap kabîlesi (Wüstenfeld, *Geneal. Tabellen*, F. 15) olup, Yamâma'nin garp kısmında ve bu ülke ile Ḥimâ Żārîya arasındaki yüksek arâzide yaşar; memleketin çetin ve ârızalı tabiatı ile Numayrlerin vahşî ve haşin hâlleri arasında bir münâsebet vardır. Başka kavmî zümrelerin taşıdığı Namr ve Anmēr gibi isimlere benzeyen adları şüphesizki, Arabistan'da yaşayan ve Nimr denilen yırtıcı hayvana (pars) bağlanır (Asad, Tamîm, Cuʿfî, Hamdân gibi) arap kabîleleri arasında aynı Numayr ismini taşıyan bir çok küçük guruplar daha bilinmektedir. W. Robertson Smith, bu ve buna benzer vâkıalara dayanarak, eski araplar nezdinde bir totem sisteminin mevcut olduğu neticesini çıkartmış idi (*Kinship and Marriage in early Arabia* 2. tab., s. 234); bu nazariye şimdi terkedilmiş bulunuyor.

al-Bakrî ve Yâḳūt'un coğrâfî lugatlerinde Numayrlere âit arâzi dâhilinde bulunan düzinelerce yer ve bilhassa kuyu adları çok dela bunların bir kabîle elinden ötekine geçtiğini bildirmek sûretiyle, zikredilir (msl. Yâḳūt *Muʿcam*, III, 802: önceleri Tamîm kabîlesine mensup Kulayb b. Yarbūʿ'lara âit iken, sonra Numayrlerin eline geçmiş olan Ġisl kuyusu). Bununla berâber, çok defalar zikredilmiş olmalarından Numayrlerin arap tarihinde ehemmiyetli bir rol oynadığı mânası çıkarılmamalıdır Bu hâl Numayr memleketinin tam bir göçebe ülkesi olmasından ve şâirlerin tasvirine uygun düşmesinden ileri gelir. Esâsen Numayrler başka komşu kabîlelere (bilhassa Tamîm Bâhila Ḳuşayr) de çok karışmış idiler ve topraklarının hudutları da kesin bir mâhiyet taşımıyordu.

Fakir ve geçim kaynaklarından mahrûm olan Numayrler öteden beri eşkiyâlık yaparlardı İslâmdan önceki muhârebelerde bunların rolü gâyet silik olmuş idi; bunlar büyük ʿĀmir b Ṣaʿṣaʿa kabîlesinin diğer zümreleri arasında nâdir görünürlerdi (yalnız Banî'l-Ḥāriṯ b. Kaʿb kabîlesine ve müttefiklerine karşı olan Fayl al-Riḥ muhârebesinde bir dereceye kadar ehemmiyetli iştirâkleri olmuş idi: *Naḳāʾiḍ*, nşr. Bevan, *s.* 469—472). *Camharāt al-ʿarab*'lardan, yâni başkaları ile ittifak etmeyen kabîlelerden biri olarak tanınmak imtiyazları, mevkîlerinin sapalığı dolayısı ile tecrit edilmiş vaziyetlerinden ileri gelir (al-Mubarrad, *Kāmil*, nşr. Wright, s. 372; *Naḳāʾiḍ*, s. 946; *Mufaḍḍaliyāt*, nşr. Lyall, s. 841: bu unvânın verilmiş olduğu diğer kabîleler için bk. *Tāc al-ʿarūs*, III, 107). Numayrlere verilen başka bir ad, Banî ʿĀmir'in *Aḥmās*'ı ismi de kendilerine mensûp oldukları büyük kabîle içinde hususî bir mevkî ayırır. Bu unvan onların Banî ʿĀmir'in diğer zümreleri ile aynı anneden geldiklerini sandıklarını gösteriyor (*Mufaḍḍaliyāt*, s. 259, 12—15 = 771, 2—4; kaynak: İbn al-Kalbî, *Camhara*, Brit. Mus. yazm., 120b — 121a). Numayrlerin adı ne Peygamberin hayatında, ne hulefâ-i râşidîn zamanında geçmekte, bunlar islâma ne tarafdar, ne de düşman olarak zikredilmektedirler. Adları ancak Emevîlerden itibâren. fakat hukûmete itâatsizlikleri ve haydutlukları vesîlesi ile geçmeğe başlamaktadır: halîfe ʿAbd al-Malik zamanında, vergi ödemekten çekinmeleri yüzünden, bunların üzerine bir teʾdîb kuvveti gönderilmiş (Balâẕurî, *Futūḥ*, s. 139; krş. *Aġānî*, XVII, 112 v d.; XIX, 120 v d.), etraflarına yaptıkları zararları önlemek üzere, aynı nevîden, fakat daha büyük ölçüde başka bir teʾdîb kuvvetini 232 (846)'de halîfe al-Mutavakkil'in meşhûr türk kumandanı Boġā al-Kabîr idâre etmiştir. Bu sefer neticesinde kabîle tamâmiyle dağıldı (Ṭabarî, III, 1357 — 1363; bedevî âdetlerinin tasviri bakımından gâyet alâka çekici olan ve sahife 1361'de Numayr kollarının tafsilâtlı bir listesini ihtivâ eden mâlûmat ki, buna göre, yalnız tek bir zümre, Banî ʿĀmir b. Numayr, zirâat ve hayvancılık ile, diğerleri eşkiyâlık ile geçiniyordu). Bununla berâber, Numayrler eski yağma akınlarına yeniden girişmiş olacaklar ki, hicretin IV. asrında, Ḥamdânîlerden Sayf al-Davla tarafından bunlara karşı yeni bir teʾdîb kuvveti gönderilmiş idi (Yâḳūt, *Muʿcam*, IV, 378).

Esâsında ehemmiyetli pek az olan bir vakʿa Numayrlere edebiyat tarihiude kendileri için pek hoşa gitmeyecek bir şöhret kazandırdı: Şâir Carîr'in onlar aleyhine yazdığı hicviye bilhassa „gözlerini yere indir; sen Numayr mensûbusun" mısraında bu türlü nazımların en meşhûr misâllerinden biri olarak kaldı. Bu hâdise, Numayr şâiri al-Rāʿî'nin al-Farazdaḳ ile Carîr arasındaki meşhûr rekabet karşısında, evvelkinin tarafını tutarak, yaptığı başarısız müdâhale vesîlesi ile vukûa gelmiş idi (*Naḳāʾiḍ*, s. 427—451, nr. 53: *Aġānî*, VII, 49—50;

XX, 169 v. dd. v. b.). Bu didişmeler uzun bir zaman unutulmadı: Emîr Boğa'yı Numayrlere karşı yapılan sefere teşvik edenin Carîr'in torununun torunu şâir 'Umâra b. 'Aḳîl b. Bilâl b. Carîr olması şüphesiz bir tesâdüf eseri değildir. Zâten Numayrler onun amcalarından dördünü öldürmüşlerdi (İbn Ḳutayba, *Şi'r*, nşr. de Goeje, s. 284; burada B. Żabba yerine B. Żinna [b. 'Abd Allāh b. Numayr] okunmalıdır). Carîr âilesi ile Numayrler arasındaki düşmanlık, bu sonuncular ile şâirin kabîlesi olan Banî Kulayb b. Yarbū' kabîlesinin komşu bulunmaları ile de teşvik görmüş bulunabilir.

Numayrler arasında al-Rā'î ve oğlu Candal'den başka Abū Ḥayya (ilk Abbâsîler devrinde) ve divanı son zamanlarda neşredilen (Kahire, 1350=1931, Mısır kütüp. neşriyâtı (Cirān al-'Avd gibi değerli bâzı şâirler yetişmiştir.

Bibliyografya: Wüstenfeld, *Register zu den genealog. Tabellen*, s. 340; İbn Durayd, *Kitāb al-iştiḳāḳ* (nşr. Wüstenfeld), s. 178 v. d.; İbn Ḳutayba, *Kitāb al-ma'ārif* (nşr. Wüstenfeld), s. 42; İbn al-Kalbî, *Camharat al-ansāb*, Brit. Mus. yazm., 147b—150a. (C. Levi Della Vida.)

NÜVEYRÎ, AL-NUVAYRÎ (1279—1332), ŞİHĀB AL-DİN AḤMED B. 'ABD AL-VAHHĀB AL-BAKRÎ AL-KİNDÎ AL-ŞĀFI'Î arap tarih ve ansiklopedi yazarı. 21 zilkâde 677 (5 nisan 1279)'de yukarı Mısır'da (muhtemel olarak al-Ḳūs'ta) dünyaya gelmiş, 21 ramazan 732 (17 haziran 1332)'de Kahire'de ölmüş olan Nuvayrî Memlûkler devrinin en tanınmış 3 ansiklopedisinden birinin müellifidir (diğerleri al-'Umarî ve al-Ḳalḳaşandî). Babası (628—699=1231—1300) da devlet me'mūru (*al-Kātib*) olarak tanınmış idi. Oğlu, Sultan al-Malik al-Nāṣir (Muḥammed b. Ḳalā'ūn) nezdinde muhtelif hizmetler ile vazifelendirildi, ve ona nedim oldu. Bir müddet Trablus (Suriye)'ta *Nāẓir al-cayş*, sonra Mısır'ın al-Dakhalîya ve al-Murtāḥîya eyâletlerinde *nāẓir al-dîvān* olarak bulundu. Esâsen Malik al-Nāṣir'a ithâf ettiği *Nihāyat al-arab fî funūn al-adab* adlı âbidevî eseri de kendisinin devlet adamı olması ile yakından ilgilidir (I, 25). Mukaddimesinde söylediği gibi, edebî faâliyeti başlangıcında hemen-hemen munhasıran *kitāba* (= kitâbet: I, 2) ile meşgûl olmuş, sonra *adab* (= edebiyat)'e geçmiştir (I, 3); ansiklopedisinde birinci sınıf bir *kātib* için en lüzûmlu olan edebî bilgilerin muhassalasını çizmek istiyordu. Kitab 5 dala (*funūn*) ayrılmıştır. Her *fann* beş kısım (*aḳsām*) ihtivâ eder. kısımların içinde de muhtelif sayıda (2 'den 14'e kadar) bâblar (*abvāb*) bulunur. Birinci *fann* semâ ve arza, ikincisi insanlara, üçüncüsü nebatlar âlemine, beşincisi tarihe tahsis edilmiştir (muhtevânın tafsîli için bk. I, 4—25; kezâ de Goeje, *Catalogus*², I, 5—14; krş. bir de Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunūn*, nşr. Flügel, IV, 397 v. d., nr. 14069). Eserin kısımlara bölünüşü gayr-i müsâvîdir. Tarihe hasredilen beşinci fann'in son „kısmı", bepsi birden takrîben 9.000 matbaa sahifesi tutan eserin hemen yarısını doldurur. Sistematik bölümler dışında, eser cildlere ayrılmıştır. Aḥmed Zakî Paşa tarafından keşfedilen son (31.) cild müellifin ölüm yılından bir sene evveline (731 h.) gelinceye kadar, Mısır tarihini ihtivâ eder. Muhtelif kısımların ve muhtelif cildlerin tarihlerinden anlaşıldığı gibi, müellif eseri üzerinde 20 yıldan az çalışmamıştır (bk. msl. *Catalogus*², nşr. de Goeje, I, 16'da 714 yılı; I, 416'da 721 yılı; V, 335'te 722 yılı; yahut Weil, *ayn. esr.*, XV: 725 yılı v. b.). İlk kısımlarda pek çok defalar sonradan yapılmış ilâveler görülür (msl. I, 13, 9—10; 15, 4—5; 20, 6—9). Devrinin tarihi için Nuvayrî'nin eseri fevkalâde kıymetli bir kaynak olup, diğer kısımların kıymeti istifâde ettiği kaynakların değeri ile mütenâsiptir. Eserin genişlik ve çeşitliliği hakkında doğru bir fikir elde etmek, baskısının tamamlanmasından ve bu tamamlanan baskı üzerinde W. Björkmann tarafından al-Ḳalḳaşandî'nin *Ṣubḥ al-a'şā*'sı için yapılmış olan tetkik nev'inden bir çalışma ortaya konulduktan sonra mümkün olabilecektir. Bizzat Nuvayrî, ekseri arap ansiklopedi müelliflerinin yaptıkları gibi, eserinin orijinalliği üzerinde hiç bir iddia ileri sürmüyor. Selefelerinin yolundan yürüdüğünü ve her türlü mes'ûliyeti onlara bıraktığını bilhassa kaydediyor (I, 26). Ayrı-ayrı kısımların mevcut müteaddit yazmaları sâyesinde, Nuvayrî Avrupa'da erken tanındı. Daha d'Herbelot (1625—1695), *Bibliothèque Orientale* (Maestricht, 1776, s. 670)'de onu zikretmektedir. Bâzı güzel nüshalar Golius ve Warner kolleksiyonunda, aralarında müellifin el yazısı ile olanlar da bulunmak sûretiyle, Leiden'e getirilebilmiş (W. M. C. Juynboll, *Zeventiente eeuwsche Beoefenaars van het Arabisch in Nederland*, Utrecht, 1931, s. 178; *Catalogus*², I, 5—18, nr. 5) ve XVIII. asırda Avrupa'da pek büyük bir alâka uyandırmıştır. Eseri ele alan ilk ilim adamlarından birisi J. Heyman (ölm. 1737)'dir ki, bunun her zaman tam başarılı sayılamayacak hulâsa ve tefsirleri olan *Nowairiana*'ları Leiden'de el yazısı hâlinde muhâfaza ediliyor (*Catalogus*², I, 18, nr. 6; Heyman hakkında bk. Reiske, *Prodidagmata*: J. B. Köhler'in

Abulfedae Tabula Syriae'sinde, Leipzig, 1766, s. 233 ve Jan Nat, *De studie van de oostersche Talen in Nederland in de 18e en de 19e eeuw*, Purmerend, 1929, s. 25 v.d.). Umûmiyetle XVIII. asırda ve XIX. asrın başlarında islâmdan önceki devir tarihi hususunda Nuvayrî'deki mâlûmata olduğundan fazla bir değer verilmiştir (Schultens, *Monumenta*, 1740, *Historia*, 1786; Reiske, *Prodidagmata*, 1766, s. 232—234; *Primae lineae*, nşr. Wüstenfeld, 1847; Rasmussen, *Historia praecipuorum arabum regnorum*, Kopenhag, 1817, s. 81 — 124 v.b.); sonraki araştırmalar sâyesinde, daha eski kaynaklar bulunduğuna göre, Nuvayrî'nin bu bakımdan ancak tâlî ehemmiyette olduğu anlaşıldı (bk. Mittwoch, *Proelia arabum paganorum*, Berlin 1899, s. 26 — 30; G. Olinder, *The Kings of Kinda*, Lund, 1927, s. 19 v.b.). Daha sonraki devirlere, bilhassa kendi çağına ve tarihî coğrafyaya âit olan kısımlar çok daha kıymetlidir. XIX. asır içinde bunlar sık-sık ele alınmış, hülâsa ve iktibas yolu ile, neşredilmiş ve tercüme olunmuştur (Sylvestre de Sacy, de Slane, Defrémery Hammer, Quatremère, Weil, Tiesenhausen, Amari v.b.). Nuvayrî'ye tahsis edilmiş yeni monografyalardan biri M. Gaspar Remiro'nun iki cildlik eserinde bulunmaktadır (*Historia de los musulmanes de España y Africa. Texto árabe traducción española*, Granada, 1917 — 1919; krş. Angel González Palencia, *Historia de la literatura arábigo-española*, Barcelona, 1928, s. 162 v.d.). Nuvayrî'nin eserlerinin tetkikinde yeni çığır açmış, gerçekten çok ehliyetli bir ilim adamı Aḥmed Zakî Paşa (ölm. 1934)'dır. Bu âlim, en büyük güçlüklere göğüs gererek ve takdire lâyık bir sebat göstererek, *Nihāyat al-arab*'i meydana getiren 31 kısmın fotokopilerini (çok defa müellifin elyazısı ile) toplamağa muvaffak oldu. Bu fotokopiler şimdi Kahire devlet kütüphânesinde bulunmaktadır. Zakî Paşa'nın teşebbüsü ile 1923'te eserin tam baskısına girişildi ve birbirini tâkip eden ciltler *Dār al-kutub Miṣrīya* tarafından mükemmel şekilde neşredilmeğe başlandı. Nuvayrî yalnız me'mûr ve müellif olmakla kalmayıp, aynı zamanda mükemmel bir hattat idi. Günde 80 sahife istinsah edebiliyordu. Kendi ansiklopedisinin 4 — 5 nüshasını istinsah etmiş, bunlardan birini 2.000 dirheme satmıştır. Buḫārî'nin *Ṣaḥīḥ*'ini, nüsha başına 1.000 dirhemden, istinsâh etmiş idi. Mücellid olarak da büyük bir şöhreti var idi.

Bibliyografya: al-Adfuvî, *al-Ṭāli' al-sa'īd* (738=1337'ye doğru), bk. al-Zurklî, *ayn. esr.*; İbn Ḥabîb (ölm. 779=1377), *Durrat al-aslāk*, bk. H. E. Weijers (*Orientalia*, Amsterdam, 1846, II, 358); İbn Hacer, *al-Durar al-kāmina*, bk. Brockelmann, *GAL* ve al-Zurklî, *ayn. esr.*; al-Maḳrîzî, *al-Sulūk*, bk. Quatremère, *ayn. esr.*; 'Alî al-Mubarak, *al-Ḫiṭaṭ al-Tavfīḳiya* (Kahire, 1306), XVII, 15 v.d.; E. Quatremère, *Histoire des sultans Mamlouks de l'Egypte* (Paris, 1845), II/II, 173 ve not 23; G. Weil, *Geschichte des Abbasidenchalifats in Aegypten* (Stuttgart, 1860), I, s. XV; M. Amari, *Biblioteca arabo-sicula* (ital. tre. Torino ve Roma, 1880), I, s. LVI v.d.; F. Wüstenfeld, *Die Geschichtsschreiber der Araber und ihre Werke* (Göttingen, 1882), s. 166 v.d., nr. 399; C. Brockelmann, *GAL*, II, 139 v.d.; *Suppl.*, II, 173, nr. 1; A. Zeky, *Mémoire sur les moyens propres à déterminer en Egypte une renaissance des lettres arabes* (Kebire, 1910), s. 8 v. dd.; Cl. Huart, *Littérature arabe*[2] (Paris, 1912), s. 335; C. Zaydān, *Tārīḫ ādāb al-luġa al-'arabīya* (Kahire 1913), III, 225 v.d.; al-Zurklî, *al-A'lām* (Kahire, 1927), I, 49; J. Sarkis, *Dictionnaire encyclopédique de bibliographie arabe* (Kabire, 1930), stn. 1884 v.d.

(IGN. KRATCHKOWSKY.)

NÜZHE. (Bk. MI'ZEF.)

O

OBOLLA. [Bk. UBULLA.]
OCHİALY. [Bk. KILIÇ ALİ.]
OCSONOBA. [Bk. UKŞÛNUBA.]
OFEN. [Bk. BUDİN.]
OĞUL. OĞUL. Türkçede bugün bir çok şekil ve mânalarda kullanılmakta olan bu kelimenin, şimdiye kadar bilinen en eski şeklinin *oğul* ve mânasının da „yavru", bilhassa „insan yavrusu" mefhûmunu karşılamış olduğu emniyetle söylenebilir.

Eskiden ber nevî hayvanların yavrularını ifâde etmek için, her hayvan cinsinde farklı olmak üzere, ayrı-ayrı tâbirlerin kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır; msl. insanlara daha yakın olan ev hayvanları yavruları husûsunda krş. at yavrusu için — tay (*kulun*), ineğinki için — buzağı, devenînki için —bota (bk. Kâşg. *botu* ve *botuk*, krş. Anad, *potuk* v.b.), koyununki için—kuzu, eşeğinki için — sıpa, domuzunki için — çocuk.

Arslan, kaplan, sırtlan, kurt, köpek ve ayı gibi, yırtıcı hayvanların yavruları için, daha umûmî olarak, enük (sonraları bunun ses uyumuna uydurulmuş şekli ile: enik) tâbirinin kullanıldığı görülüyor. Bunlardan ehlîleşmiş olanlarının yavruları için daha başka isimler de mevcuttur; msl. köpek yavrusu için — *küçük* (bk. Anad. *köçek* [Çankırı, Samsun]; *küçü-küçü*, ufak köpekleri çağırmak için kullanılır; *küçüklen-* etrafı dolaşarak, köpek gibi yalvarmak, kuyruk sallamak).

Hayvan yavrularında gözetilen bu ihtimâmın, muhtelif grupları göz önünde bulundurulmak üzere kuşlar için de tatbik edilmiş olduğu düşünülebilir. Bâzı ehlîleşmiş kuşların yavrularını ifâde için kullanılan ve son zamanlara kadar muhâfaza edilmiş olan tâbirler (bk. msl. tavuk yavruları için — çibi (şimâl türklerinde), civciv, cücük, çüçük (Anad.) ve kaz, ördek ve benzer kuşlarınki için — bebke) buna delâlet etmektedir.

Hayvan yavruları için kullanılmış olan tâbirler, umûmî olarak, son zamanlara kadar muhâfaza edilmiş olmakla berâber, bunların ev hayvanları dışında kalan mühim bir kısmı ayrı türk şivelerinde artık unutulmuş veya birbirleri ile karıştırılmış bulunmaktadır.

Zamanla türk zümrelerinin ictimâî hayatında meydana gelen gelişmelerin neticesi ve bu tâbirlerin muhtelif gruplar içinde birbiri ile karışması (msl. insan yavrusuna, daha çok sevgi göstermek veya onları bâzı husûslarda diğer canlıların yavrularına benzetmek ve dolayısı ile daha mülâyim ve okşayıcı tâbirler kullanmak kaygusu ile kuş veya hayvan yavruları için kullanılan tâbirlerin tatbikı) sebebi ile, bu tâbirler arasındaki farklar gittikçe azalmış veya büs-bütün ortadan kalkmıştır. Bugün cenûp şivesinde her canlı mahlûkun küçüğü için umûmîleşmiş olan *yavrı*, *yavru* kelimesi, Şemseddin Sâmî'ye göre, daha çok hayvan yavrusu mânasından genişlemiş olmaktadır (bk. msl. „her nevî hayvanın küçüğü, beççe, koyun, kısrak, tilki, yılan yavrusu; insan hakkında da müstâmeldir". Diğer kullanılışı için bk *yavrı ağzı* „kuzu ve dana ağzı gibi, tatlı-açık-penbe renk", *kapı yavrusu* „büyük kapı ortasındaki küçük kapı").

Radloff ve diğer bâzı lugatlerde *yavru* kelimesinin, hayvan yavrusundan başka, bir de kuş yavrusu için kullanıldığı kayıtlı ise de, bu daha sonraki zamanlarda bu mânanın gelişmesi ile ilgili olmalıdır; çünkü bundan yapılmış fiil şeklinin (*yavrula-*, *yavrulat-*), Radloff'un kaydına rağmen, yalnız hayvanlar için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kırım'da *yevrü*, doğrudan-doğruya kuş yavrusu mânasına gelir. Cenûp şivesi dışında bunun yerine, umûmî olarak, *bala* tâbiri kullanılır ve bunun, *yavru* tâbirinin aksine, kuş yavrusu mânasına geldiği görülür. Kâşgarî'de iki yerde açıkça „kuş yavrusu" olarak tasrih edilmektedir; birinde „kuş yavruladı" için *kuş balaladı*

(arslaa için — *enükle-*, kısrak için — *ḳulunla-*) denildiği kayıtlıdır (bir atalar sözünde — *ḳuş balası ḳusunçıġ it balası oḫşançıġ* „kuş yavrusu kusturur, köpek yavrusu okşatır" — her iki gurup için de ayrı tâbir geçmektedir). Abū Ḥayyān 'da „kuş yavrusu" Radl. (Osm.) „kuş yavrusu (kaz, güvercin)" mânası kelimenin eski kullanılışına âit olup, bugün şivelerde görülen mânaları bu tâbirin „yavru, çocuk" mânasını aldıktan sonraki kullanılışı ile ilgilidir. *bala* 'nın bu eski mânası bu kelimenin bugün de müterâdifi bulunan *çaġa* kelimesinin mânası ile de te'yit edilmektedir; bk. msl. Abū Ḥayyān, *çaġa* „tüyü henüz bitmemiş kuş yavrusu ve her hangi bir yeni doğmuş mahlûk". Anadolu 'da bugün yer-yer „süt emen çocuk, küçük çocuk" mânasında kullanılan bu kelime Radloff lugatinde garp ve şark türkçesinin eski metinlerinde „kuş yavrusu" olarak geçer. Bugün Anadolu 'da *bala* tâbiri de mânaca genişlemiş bulunmaktadır (bk. msl. *bala* „yavru, çağa, gürbüz çocuk"; „ayı ve tavşan yavrusu").

Hayvan yavrularını ifâde etmek için *yavrı* (*yavru*) ve kuş yavruları için *bala* tâbirleri kullanıldığı gibi, insan yavrusu için de eskiden *oġul* tâbiri kullanılmıştır. Bu husûs eski türkçe metinler ile, şüphesiz bir şekilde, te'yit edilebilmektedir. Kül-Tigin ile Bilge Kağan âbidelerinin baş kısmında I D 1 (l. 14): *kişi oġlı* ve bilhassa I D 7 (l, 20): *beglik urı oġlı ḳul boldı, silik ḳız oġlı ḳūn boldı* („bey olmağa lâyık erkek evlâdı esir oldu, temiz kız evlâdı câriye oldu"); Ş. Tekin, *Ḳuanşı im pusar* (74, 76): *urı oġul*; fakat (7): *ḳız*; krş. bir de (139, 141): *kenç urı* ve *kenç ḳız*; kullanılışı bakımından dikkate değer bir şekli için bk. TTT I 127 not (*Altun yaruḳ*, 597 — 22), *bayaġut oġlı urı*; not 154 'te *oġul kişi* („çocuklar ve kadınlar") izah edilerek, bir de Thomsen 'ın fâlnâmesinde (*JRAS*, 1912, XXIX, 201) *oġlın kişisin utuzmaduḳ* ve Kotwicz ve Samoyloviç 'in *Ikhe-khuchotu* kitâbesinde (*Roszn. Orjental.*, 1926, IV, str. 5) *oġlın kişisin bulun ḳılıp* („çocuklarını ve kadınlarını esir edip") misâllerine işâret edilmektedir.

Oġul 'un eskiden „çocuk, insan yavrusu" mânasına kullanılmış olduğuna bu sözden iştikak eden kelimelerin mânaları da açıkça delâlet eder (msl. *oġlaġu* < *oġul-a-ġu*) „çocukvârî, çocuk gibi, nârin, ince, nâzik" ve Kâşgarî 'de „bolluk içinde büyüyen, nazlı" (daha umûmîleştirilmiş şekli ile *oġlaġu ḳatun* „asâletli, asil kadın") ve *oġlanġu* „çocuklaşmış, nârialeşmiş" v. b.; *Kut. Bil.* 'deki *oġlaġu* için bk. 77: *o. ḳız*, 1223: *kimiŋ o. bolsa oġlı ḳızı*, 3395: *köŋül o. ol* v. b.; *körpe oġul* „yazın doğan çocuk" ve bilhassa *oġulçuḳ* „ana rahmi, oğulduruk"; *oġlıt-* (< *oġul-ı-t*) „çoğaltmak, üretmek" bunun lîilleştirilmiş şekillerinden biri olacaktır.

Oġul 'un eski mânasını bugüne kadar muhâfaza eden terkipler için krş. msl. *oġul arısı* „yeni yetişen arı" (yânî „evlâd arı"), *oġul balı* „tâze arının yaptığı beyaz bal" (krş. bir de *oġul yiber-*, *o. yolla-* „oğul vermek") ve *oġulduruḳ* „çocuğun teşekkül ettiği yer, döl yatağı, yumurtalık" (lugatlerde cenûp türkçesinde bunun bir de „balık yumurtası" mânası kaydedilmektedir; Kazan türkçesinde: *avıldıḳ*).

Türk hayatında vukua gelen bâzı değişiklikler (yk. bk.) sebebi ile, *oġul* tâbirinin daha umûmî olan „çocuk, yavru, evlât" manasını husûsîleştirerek, „erkek evlâd, erkek çocuk" mânasına kullanılmasına daha eski türkçe metinlerde sık-sık rastlanmaktadır (bk. *Index*: *oġul ḳız, tüzünler oġlı — tüzünler ḳızı* v. b.). *Ḳut. Bil.* 'de *apa oġlı* (4854), eski bir tâbir olarak, daha „evlâd" mânasını muhâfaza etmekte (1818, 1317 ve 3375 misâllerinde bu mâna artık tereddütlüdür), fakat „erkek evlâd" mânasına da kullanılmaktadır (bk. 110, 1556, 1579, 1625, 1950 ve 6485). Burada, „evlâd" mânasına, daha sonra umûmîleşmiş olan, *oġul-ḳız* tâbiri de bulunmaktadır (krş. 1163, 1486, 3387, 4005 ve bilhassa 1164).

Yukarıdaki misâllerden anlaşılacağı üzere, eskiden, 1. insan yavrusu mânasına, umûmiyetle, *oġul*, 2. hayvan yavrusunu ifâde için, daha çok *yavru* (ev hayvanlarının yavruları için birbirinden farklı ayrı tâbirler var idi) ve 3. kuş yavruları için de *bala* (ev kuşlarında farklı tâbirler bulunuyordu) tâbirleri kullanılmıştır. *Oġul* kelimesi, bâzı klişe'leşmiş tertipler dışında, daha husûsî bir mânaya gelince („erkek evlât"), bunun yerini cenûp şivesinde *çocuk* („domuz yavrusu", belki de her iki yavrunun birbirine benzemesinden dolayı olacaktır) ve diğer şivelerde *bala* („kuş yavrusu", belki de „güvercin yavrusu") almıştır. Cinsiyet farkını içine almayan bu tâbirler „insan yavrusu" mânasına gelince, erkeklik ve dişilik cenûp şivesinde *erkek çocuḳ, ḳız çocuḳ* (hayvanlarda: *erkek* ve *dişi*) ve diğer şivelerde *„ir bala, ḳız bala"* (hayvanlarda: *ata* ve *ana*) şeklinde ifâde edilmeğe başlamıştır. Bâzı şivelerde (msl. Tarançı) *oġul* „erkek çocuk" yerini alınca, yalnız „çocuk" mânasına gelen *bala* ile birlikte, *oġul bala* („erkek çocuk") şeklinde kullanılmağa başlamıştır.

Oġul kelimesi „erkek evlâd, erkek çocuk" mânasını alınca, bu yeni mânası ile muhtelif terkip ve tâbirlerde yer almıştır: *ocaḳ oġlu* „iyi bir ev oğlu", *ḳul o.* „ocak-zâde, yeniçeri oğlu, asker evlâdı" (Trablusgarp 'ta bir askerî sınıf), *āḫiret o.* „oğulluk, oğul olarak alınan

erkek çocuk", *el o.* „halk, yabancı", *oğul* o. „torun, halîd, nebîre", *oğul otu* „bâdrenc" (nebat); bir de küfür tâbirlerinde : *kahbe o.* „desîsekâr, bî-mürüvvet", *ḳaltı o.* „veled", *köpek o.* „şeytan, hîlekâr" (*hin o.* ve *eşek o.*).

Oğul (iki heceli bulunduğuna göre, kelimenin genişlemiş bir şekli olduğunda şüphe yoktur) kelimesinin diğer bir şekil olan *oğlan* hakkında Kâşgarî'de şu kayıt vardır: „*oğul* kelimesi, kural dışı olarak, *oğlan* şeklinde cemilenir; hâlbuki *oğullar* diye cemilenmesi gerekirdi. Nasıl ki, „erkekler" için, *eren* denilmiştir. *Oğlan* ve *eren* kelimeleri müfret olarak da kullanılır". Mahmud Kâşgarî'nin bu iki kelimeyi cemi şeklinde izahı ve ifâde tarzı bunu pek iyi bilmediğine delâlet eder; „kural dışı" olması, „müfred olarak da kullanılması" bu tereddüdü gösterir. A. v. Gabain, *Altt. Gram.* (bk. 56 ve 171)'te de *eren, oğlan* ve bir de *özen* misâllerinde „yakınlık, te'yit, küçültme ve cemi" ifâdeleri arasındaki tereddüt bertaraf edilememiştir. Burada her iki kelimenin de, *oğlan* <*oğul-a-n* ve *eren* <*er-e-n* şeklinde, ismin fiilleşme yolu ile, tarz bildiren yeni bir yapı almış olduğunu düşünmek daha doğru olur.

Oğlan kelimesi eski metinlerde de *oğul* ile yan-yana ve farksız olarak kullanılmaktadır. *Kut. Bil.*'deki misâller için bk. *oğlan* „çocuk, genç" (1648, 1822, 1870, 1491, 4032), *kiçig o.* (293, 1097, 1793, 1823, 3603, 4037 v.b.), *yigit o.* (463), *apa o.-ı* „insan oğlu" (1122, 1386, 1732, 1922, 1958, 2225 v.b.) ve *yalñuḳ oğlanı* (31—VI başlık). Burada artık *oğlan*'ın daha sonradan aldığı mânaların bütün başlangıcı bulunmaktadır; bilhassa hükümdarın veya hânedan mensûplarının hizmetinde bulunan, sarayda hizmet eden genç erkek ve kız hizmetkâr (veya câriye) mânası için bk. *oğlan* (574, 575, 590, 2914, 3955, 4970, 5957 v.b.) ve *ḳız oğlan* (2280, 3439).

Cenûp şivesinde *oğlan* kelimesinin dâhil bulunduğu terkipler için bk. *at oğlanı* „seyis yamağı", *iç o.* „haremde çalışan küçük hizmetçi" (Şemseddin Sâmî), „vüzerâ dâirelerinde bulunan genç ağalar" (H. Kâzım), *ḳapı o.* „kapı çuhadarı yamağı" „sefâretlerde tercüman muâvini", „patrikhânede kapı çuhadarı" (H. Kâzım), *dil o.* „tercüman yamağı", *acemi o.* „devşirme usûlü ile toplanan çocuklar" (1048=1638/1639 yılına kadar); *ḳız oğlan, ḳız oğlan ḳız* „bâkire", *küçük oğlan* „rakkas", *oğlan yatağı* „döl yatağı" ve *oğlancıḳ* „pek küçük erkek çocuk".

Oğul ve *oğlan* tâbirlerinin diğer türk şivelerindeki şekil ve kullanılışı için bk. Radloff, *öl, ö'l, ül, ölan ülan, ul, ulan, ılan* ve tâbirler: *ulan* „hafif süvârî", Kazan: *ir ulan* „erkek çocuk", *ḳız ulan* „kız çocuk", Kazak: *ulan* „büyük, büyümüş" (*balam ulan boldı* „çocuğum büyüdü", *ḳız ulanġa cetti* „kız büyüdü").

Oğul'un soy adlarından farsça-*zâda* ve arapça *ibn* yerine kullanılmakta olup, *ibn* yalnız „oğul" değil, „halîd" mânasına da gelir. Msl. *Ḥakîmzâda, İbn al-Ḥakîm* ve *Ḥakîm oğlu* (diğer şivelerdeki şekli ile: *Ḥakîm-ülı* [*uulı, ulı*]) v.b.

Bibliyografya: M. Kâşgarî, *Dîvân luġat al-turk* (trk. trc. B. Atalay, 1939—1941, I—III; fakisimile, 1941; dizin, 1943); C. Brockelmann, *Mittelt. Wortschatz* (Leipzig, 1928); Hâmid Zübeyr-İshak Refet, *Ana dilden derlemeler* (Ankara, 1932); Şemseddin Sâmî, *Kamûs-ı türkî* (İstanbul, 1312); H. Kâzım, *Büyük türk lugati* (İstanbul, 1927); W. Radloff, *Vers. eines Wörterbuches d. Türk-Dialecte* (Petersburg, 1893—1911); Abü Ḥayyûm, *Kitâb al-idrâk li lisân al-atrâk* (trk. trc. A. Caferoğlu, İstanbul, 1931); eski türk kitâbeleri için bk. V. Thomson, *Inscriptions de L'Orkhon* (Helsingfors, 1896: trk. trc. H. N. Orkun *Eski türk yazıtları*, İstanbul, 1936—1941, I—IV); Ş. Tekin, *Uygurca metinler I* (*Kuanşi im pusar*, Erzurum, 1960); W. Bang ve A. v. Gabain, *Türk. Turfan-Texte*, I—V (*SPAW*, Berlin, 1929—1931); ayn. mil., *Analytischer Index* (*SPAW*, Berlin, 1931); Yusuf Hâs-Hâcib, *Kutadgu Bilig*, I (metin), İstanbul, 1947 ve II (trc.), Ankara, 1959; A. v. Gabain, *Alttürkische Grammatik* (Leipzig, 1942); Fr. Babinger, *Oğul* (*EI*, Leiden tab., III, 1048).

(R. RAHMETİ ARAT.)

OĞUZLAR. OĞUZ (ar. *ġuzz*), Türkiye, Azerbaycan, İran, Irak ve Türkmenistan türklerinin ataları olan ünlü bir türk kavmi. Oğuzlara XI. asırdan itibâren türkmen [bk.] de denilmeğe başlanmış ve iki asır sonra bu ad her yerde Oğuz'un yerini almıştır.

Tarih. *a.* Eski devirler. Bugünkü bilgilerimize göre, Oğuz adına ilk defa Yenisey kitâbelerinde rastlanmaktadır. Bu kitâbelerde „Altı Oğuz budunda" sözü geçiyor. Kitâbe Barlık ırmağı yöresinde olup, „Öz Yigen Alp Turan" adlı bir beye dâirdir (bk. H. N. Orkun, *Eski türk yazıtları*, nşr. TDK, İstanbul, 1940, III, 61). Böylece Oğuzlar bu kitâbenin yazıldığı zamanda „altı boy" hâlinde Barlık ırmağı kıyılarında yaşamakta idiler; başlarında da „Öz Yigen Alp Turan" adlı bir beyleri olup, bu bey henüz delikanlılık çağının ilk yıllarında ölmüş idi. Yenisey kitâbelerinin Orhun'dakilerden daha eski bir zamana (VI. ve VII. yüz yıla) âit olduğu umûmiyetle kabûl edilmiştir. Buna göre, Oğuzların, Gök-türklerin şimâlindeki yurtlarına gelmeden önce, Barlık ırmağı kıyılarında yaşadıkları ve o zaman altı

boydan müteşekkil bulundukları söylenebilir. Barlık'ta daha bir çok kitâbeler görülmektedir ki, bunların da Oğuzlara âit olması mümkündür.

Oğuzlar Orhun kitâbelerinde adı çok geçen türk kavimlerinden biridir. Bu kitâbelere göre, Oğuzlar, Gök-türk kağanlığının dayandığı başlıca iki unsûrdan (diğeri „türk budun") biri olarak görünüyorlar (bk. H. N. Orkun, *ayn. esr.*, I, 120). Gök-türk hukümdarı Bilge Kağan, kitâbelerinde Türk ve Oğuz kavim ve beylerine hitap eder (Thomsen, *Inscrip. de l'Orkhon*, *l*, Helsingfors, 1896, s. 115, 122; H.N. Orkun, s. 22, 38) ve „Tokuz Oğuz budun kentü budunum erti" der (H. N. Orkun, I, 48, 62). Bu sözler sâdece siyâsî bir münâsebeti ifâde edebilir; çünkü kitâbelerde türk adının kavmî bir anlamda olduğu husûsu gâyet vâzıhtır; yâni gerek Gök-türk kitâbelerinde, gerek Uygur kağanın türkçe kitâbesinde (Şine-Usu) tekrar-tekrar geçen „türk budun" terkibi yalnız kağanların çıktığı ve onların başlıca dayandıkları kavmi ifâde etmekte olduğu gibi, „türk Bilge Kağan" ibâresindeki „türk" kelimesi de kağanın kavmî menşe'ini göstermektedir (krş. daha sonraki „Selur Kazan Beg").

Oğuzlar, Gök-türk kağanlığının Kutluğ tarafından yeniden kurulması esnâsında (682), Selenge ırmağı boylarında oturuyorlardı. Bu sırada başlarında Baz Kağan bulunuyordu. Oğuzlar Gök-türklerin tekrar siyâsî bir kuvvet hâline gelerek, yeniden onların tâbîleri durumuna düşmekten korkuyorlardı. Bu sebeple Gök-türkler henüz kuvvetlenmeden, çinliler (Tabğaç) ve Kıtaylar ile bir ittifak vücûda getirmek için, derhâl harekete geçtiler. Fakat bunu haber alan Gök-türkler, vezir Bilge Tonyukuk'un tedbiri sâyesinde, daha önce davranarak, Oğuzların üzerine yürüdüler. Toğla (Tula) ırmağı kıyısında yapılan kanlı bir savaşta Oğuzlar yenildiler (bk. H. N. Orkun, I, 104). Bununla berâber, İl-Tiriş Kağan on'ara karşı daha bir çok seferler yapmak zorunda kalmıştır (H. N Orkun, I, 116). Bu seferler sonucunda Oğuz hukümdarı Baz Kağan öldürülmüş (I, 36) ve Oğuzlar İl-Tiriş Kağan'ın hâkimiyetini kabûl etmişlerdir. Böylece Oğuzların, Gök-tüklerin yanında, İl-Tiriş Kağan'ın meşhûr Kırgız seferine katıldıkları görülmektedir (H. N. Orkun I, 108). İl-Tiriş Kağan'ın halefi Kapağan Kağan zamanında (691—716) Oğuzların her hangi bir hareketinden bahsedilmiyor. Fakat Bilge Kağan devrinde (716—734), bu hukümdarın benim kavmim (*menin budunun*) dediği Oğuzlar, kağana karşı düşman olmuşlardır (H. N. Orkun, *ayn. esr*, s. 48 62). Bu sebeple bir yılda Oğuzlar ile 4 — 5 defa savaş yapılmıştır. Tokuz Oğuz boyundan bilhassa üç boyun (Üç-Oğuz) bu mücâdelede mühim bir rol oynadığı görülüyor. Üç-Oğuzlar bu savaşlardan birinde kağanın karargâhını basarak, pek tehlikeli bir durum yaratmışlar, fakat Kül-Tigin'in eşsiz yiğitliği sâyesinde, Oğuzlar püskürtülmüştür (H. N. Orkun, *ayn. esr.*, s. 50, 64). Oğuzlar sonra Dokuz-Tatarlar ile ittifak ederek, yeniden Gök-türklerin karşısına çıkmışlar ise de, yine bozguna uğramışlardır; bunun üzerine Çin'e göç etmişler, fakat çok geçmeden, eski yerlerine dönmüşlerdir (H. N. Orkun, s. 66). Bu kardeş mücâdeleleri Gök-türk devletini yıprattığı gibi, Oğuzları da bitkin bir duruma düşürmüş idi. Bilindiği üzere, Gök-türk devleti, Uygur, Basmıl ve Karlukların müşterek hareketleri netîcesinde, pek zayıf bir duruma düştükten sonra, 745 yılında Uygurlar tarafından ortadan kaldırılmış ve Uygurlar onların yerine geçmiştir. Uygurlar, Basmıl ve Karluklar gibi, Gök-türklerin tâbiiyeti altında bulunan bir kavim olup, başbuğları „el-teber" unvânını taşıyordu (H. N. Orkun, s. 66). Tokuz-Oğuzlara gelince, bu elin Uygurların yanında yer alarak, onların gerek Gök-türkler ile, gerek eski müttefikleri olan Basmıl ve Karluklar ile mücâdelelerinde mühim bir rol oynadıkları anlaşılıyor. Uygur kağanı Moyunçur'un türkçe kitâbesinde, devletin dayandığı başlıca unsur olarak, „On-Uygur ve Tokuz-Oğuz budun" zikrediliyor (H. N. Orkun, s. 164). Dikkate şâyândır ki, *Câmi' al-tavârîḫ* (nşr. Berezin Petersburg, 1861, s. 161)'teki Uygurlara âit haberlerde „On-Uygur ve Tokuz-Oğuz" birliğinden bahsedilmektedir. Moyunçur daha şehzâdeliğinde, Tokuz-Oğuzların başında olarak, babası Kül-Bilge Kağan'ın seferlerine katılmıştır (H. N Orkun, s. 165 v.d.). Kitâbedeki bu kayıtlar açıkça gösteriyor ki, Oğuzların Uygur devletindeki mevkii, Gök-türk devletindeki gibi olmuştur; yâni Oğuzlar, nasıl Türk budununun yanında Gök-türk devletinin dayandığı ikinci bir unsur idiler ise, Uygur devletinde de, On-Uygurların yanında, aynı mâhiyette bir rol oynamışlardır. Hattâ onların Gök-Türklere olduğu gibi, Uygurlara karşı da vakit-vakit isyân ettikleri görülmektedir. Oğuzlar, bilhassa bunlardan sekiz boy, Gök-türkler devrindeki eski müttefikleri Tokuz-Tatarlar ile birleşerek, Moyunçur'a karşı cephe almıştır. Moyunçur bunlar ile Selenge boylarında bir kaç defa savaşmak zorunda kaldı (H. N. Orkun, s. 168; B. Ögel, *Şine-Usu yazıtının tarihî önemi*, *Belleten* sayı 59, s. 377 v.d.). Oğuzların Moyunçur'a karşı bir defa da Kırgızlar ile ittifak ettikleri ve Çikleri de bu ittifaka soktu-

ları sanılıyor (H. N. Orkun, s. 172; ancak kitâbenin burada bir iki satırı aşınmış olduğu için, Oğuzların rolü iyice anlaşılmıyor; B. Ögel, *ayn. esr.*, s. 375). Yine Şine-Usu kitâbesinden anlaşılıyor ki (s. 176), Oğuzların bir kısmı Gök-türkler ile Çin'e gitmişler ve Moyunçur'un Basmıllar ve Karluklar ile savaşları esnâsında, dışarı çıkmışlar, yâni her hâlde türk iline dönmüşlerdir. İslâm coğrafyacılarının Beş-Balık bölgesinde yaşayan Uygurları „Ṭoḳuz Ġuzz" adı ile zikretmelerine bakılarak, onların Uygurlar ile birlikte oraya gittiklerine hükmedilebilirdi. Fakat, anlaşıldığına göre, Beş-Balık bölgesindeki Uygurlar kendilerine yalnız „Uygur" demekte idiler. Buna göre, X. asır islâm coğrafyacılarının bunlara „Ṭoḳuz-Ġuzz" demelerinin, Uygurlar ile Oğuzların Orhun bölgesinde birlikte yaşadıkları devirden gelmekte olduğunu söylemek, belki, mümkün olabilir. Eğer bu husûs böyle ise, Dokuz-Oğuzların, Uygur devletinin yıkılışından önce veya yıkılması üzerine, garba doğru göçerek, Sır Deryâ kıyılarına ve onun şimâlindeki boz-kırlara gelip, X. asırda Oğuz adı ile karşımıza çıkmış olmaları her hâlde imkânsız değildir; çünkü bu Oğuzların garbî Gök-türk ulusuna, yâni On-Oklara, dâhil olduklarına dâir elimizde bir delîl yoktur. Türgiş Kağan'ının (Sulu), Kül-Tigin'in „yoğ" merâsimine gönderdiği iki temsilcisinden birinin adı Oğuz-Bilge (H. N. Orkun, s. 52) olup, buradaki oğuz sözünün kavmî bir anlamda olduğundan şüphe edilemez. Fakat bu isim, Sır-Deryâ Oğuzlarının garbî Gök-türk câmiasına dâhil olduğu üzerinde hüküm vermek için, kâfî bir delîl olmasa gerektir. Diğer taraftan Sır-Deryâ bölgesindeki Oğuzların buraya şarktan geldikleri anlaşılıyor. Onların Abbâsî halîfesi Mahdî (775—785) zamanında Mâverâünnehr'e Türk ülkesinin en uzak bölgesinden geldiklerine âit bir haber olduğu gibi (İbn al-Aṯîr, nşr. Tornberg XI, 117), Aral gölü bölgesinin Peçeneklerin yurdu olup, onları buradan Oğuzların çıkardıkları da anlaşılıyor (bk. F. Sümer, *X. yüz yılda Oğuzlar, Dil ve tarih-coğrafya fakültesi dergisi*, XVI, sayı 3—4, s. 137 v. dd.). Bunlardan başka Tokuz-Oğuzların 205 (820/821) yılında Usrûşana'ye bir akın yaptıkları da bildirilmektedir (Ṭabarî, nşr. de Goeje, III, 1044) ki, bu da Tokuz-Oğuzların garba doğru göç ettiklerine bir delîl sayılabilir. Bununla berâber, islâm müelliflerinin Beş-Balık bölgesindeki Uygurlara Ṭoḳuz Ġuzz adını vermelerinin, Oğuzlar ile Uygurların Orhun bölgesindeki müşterek yaşadıkları devir ile ilgili bulunduğunun isbât edilmesi gerekmektedir.

b. X. ve XI. asırlarda Oğuzlar. Oğuzlar türk dünyasını temsil eden beş büyük elden (kavim) biri idi. Onlar bu devirde Hazer denizinden Sır-Deryâ ırmağının orta yatağına degin olan yer ile bunun şimâlindeki boz-kırlarda yaşıyorlardı. Oğuzlar cenûpta islâmlar ile komşu idiler. Ḫvârizm'deki Cürcâniye (Gürgenç) ve bilhassa bu şehrin şimâl-i garbîsinde bulunan Cit (Jit) ile Aral gölünün cenûbundaki Baratigin, islâm'ların Oğuzlara karşı hudut kasabaları idiler. Mâverâünnehr'de hudut, Buhârâ'nın şimâlindeki çölden başlayarak, İsfîcâb'a kadar uzanıyordu. İsfîcâb Oğuzların elinde olmayıp, orada başka bir türk âilesi hüküm sürmekte idi. Oğuzlar şarkta Karluklar ile komşu idiler. Kâşgarlı zamanında ise (XI. asır), Karlukların yerini, aslında onların bir boyu olan Çigiller almış idi. Oğuzlar şimâlde Kimekler ve az şimâl-i garbîde de Peçenekler ile komşu idiler. Fakat Oğuz ülkesinin şimâl ve şimâl-i garbî hudûdu hakkında açık bir bilgiye sâhip değiliz. Bâzı islâm coğrafyacılarının sözlerine bakılacak olursa, Oğuz hudûdu, şimâl-i garbî yönünde İtil'e kadar uzanıyordu. Bu ifâde, bize göre, Oğuzların Hazer ülkesine akınlar yapmaları ve belki de Oğuzlardan bir kolun Yayık—İtil arasında oturmuş olmalarından çıkmış olabilir; çünkü Oğuzların Sır-Deryâ'dan İtil'e kadar uzanan pek geniş sâhayı doğrudan-doğruya iskân ettiklerini kabûl etmek oldukça güçtür. O zamanlarda, asıl Oğuz yurdunun şimâl-i garbî ve şimâl hudûdunu Emba (Cim), Mugayar dağları, Irgız ırmağı, Çalkar gölü (Kara-Kum), Ulu-Tağ ve Kiçi-Tağ teşkil ediyordu. Oğuz yurdu garpta Hazer denizine dayanıyordu. X. asırda o zamana kadar ıssız bir yer olan Siyâh-Kûh yarım-adası da onlar tarafından işgâl ve iskân edilmiş ve türkçe Mangışlağ adını almış idi. Oğuzlardan çoğunluğun yaşadığı yer Sır-Deryâ ırmağının ağzından orta yatağına kadar olan kısmının her iki kıyısı ile ırmağın şimâlindeki boz-kırlar idi. Bu boz-kırlara islâm coğrafyacıları Oğuz çölü (*al-mafāzāt al-Ġuzziyya*) adını verirler Oğuz yabgularının kışlağı Sır-Deryâ ırmağının ağzına yakın bir yerde bulunan Yañı-Kent şehri idi. Yine aynı ırmağın kıyısındaki Cend ve Ḫuvâra şehirleri de yabgu'ların hâkimiyetinde olup, buralarda müslümanlar da oturuyorlardı. İsfîcâb (Sayram)'ın şimâlinde Sır-Deryâ'ya muvâzî olarak uzanan Karaçuk dağları (şimdiki Kara-Tav) bölgesi de Oğuzlardan pek mühim bir topluluğun yaşadığı yer idi. Kâşgarlı Karaçuk dağlarını Oğuzların yurdu olduğunu söylediği gibi Oğuzlara âit destânî eserlerde de Karaçuk ve onun bir kısmını teşkil eden Ḳazġurd adı geçer. Oğuzların aşağıda bahsedilecek olan şehirleri de bu dağların eteğinde veya Sır-Deryâ'nın bu dağların karşısına düşen kısmında bulunuyordu.

X. asırda Oğuzların ekserisi göçebe hayatı sürüyordu. Mas'ûdî (*Murûc al-ẕahab*, nşr. ve frns. trc. Barbier de Meynard ve Pavet de Courteille, Paris, 1891, I, 221)'ye bakılırsa, Oğuzların bir bölüğü, Yañı-Kent ve ona yakın yerlerde yerleşik hayatı yaşıyordu. Aynı asırda islâmlığı kabûl etmiş bir takım Oğuz ve Karluklar da Fârâb—Sütkent yöresinde oturuyorlardı. XI. asırda Oğuzlardan mühim bir topluluk da yine Sır-Deryâ'nın Karaçuk dağlarının karşısına düşen kısmındaki şehirlerde yaşamakta idi. Göçebe Oğuzlar bu şehirlerde yaşayan eldaşlarına istihfafla *gatuḳ* ("tenbel") sıfatını vermişlerdi; çünkü göçebe Oğuzlara göre, bu yerleşik eldaşları şehirlerinden dışarı çıkmazlar ve savaş yapmazlardı. Başlıca Oğuz şehirleri şunlardı: Sabran (eski Savrân), Karaçuk (eski Fârâb), Karnak, Suğnak ve Sitgün. Oğuz şehirlerinin harâbelerinde yapılan kazılarda elde edilen eserler bu şehirlerde yüksek bir kültür hayatının varlığını göstermiştir. Bu şehirlerde Soğdaklar (Soġd) da yaşıyordu ki, Oğuzlar bunlara Soḳaḳ diyorlardı.

Çoğunluğu göçebe ve yarı-göçebe olmak itibârî ile Oğuzların başlıca iktisâdî faâliyetleri hayvan yetiştiriciliğine inhisar ediyordu. Bu sebeple servetlerini koyun sürüleri, yılkı deve ve battâ sığır sürüleri teşkil ediyordu. Atları pek çok olup, bunlar sâdece binek ve develer de taşıma vâsıtası olarak kullanılıyordu. X. asra âit başlıca kaynaklarda Oğuzların tâcirlerinin çok olduğu da söylenmektedir. Oğuzlar bu asırda sulh zamanlarında, ticâret maksadı ile, Ḫvârizm'de Cürcâniye ve Baratigin şehirlerine ve Mâverâünnehr'de Sabran'a geliyorlardı. Oğuzların başlıca ihrâc malı koyun idi. Horasan ve Mâveraünnehr halkı et ihtiyâcını Oğuzlar ile Karluklardan te'min ediyordu.

Oğuzlar dinî hayatlarında umûmiyetle kendi kavmî inançlarını muhâfaza ediyorlardı; kâinâtın hâkimi olarak, ulu bir varlığa inanıyorlar ve ona, diğer türkler gibi *teñri* veya *bir teñri* diyorlardı.

Oğuzların pek büyük bir saygı gören hakîmleri var idi. Bunlar dinî hayatın mümessilleri oldukları gibi, tabiplik de yapıyorlar ve geleceğe âit keşiflerde bulunuyorlardı. XI. asırda bu şahsiyetler arasında mumya yapanların bulundukları da biliniyor. İşte Oğuz destanlarında adı geçen meşhur Korkut-Ata (Dede-Korkut) bu hakîmlerden biri idi. Ölü gömme merâsimleri diğer türklerinki gibi olup, ölülerini sırtlarında elbiseleri, üzerlerinde silâhları ve diğer şahsî eşyâları ile birlikte gömüyorlardı. Mezarlarının üstüne toprağı kubbemsi bir şekilde yığıyorlardı ki, daha sonra görülen künbet şeklindeki türbeler bunun bir devamı olabilir. Gömme işi bittikten sonra ölünün hayvanları kesilerek yeniliyordu ki, bu da bütün türklerde yaygın olan "yoğ aşı" veya "mâtem aşı" ânânesi idi. Oğuzlar, hastalığın yayılmasını önlemek için, hastaları tecrit ederler ve hastalar iyileşinceye kadar, onlara yaklaşmazlardı. Oğuzlarda, gerek âilede, gerek ictimâî hayatta, kadınlara mühim bir mevkî veriliyordu. Destanlarda Oğuz elinde beylik yapmış, yâni siyâsî nüfûz ve kudret sâhibi olmuş hatunlardan bahsedilir. XII. asırda Sır-Deryâ kıyısında görülen Barçınlığ-Kent'in bu hatunlardan birinin gök çinili künbedi etrafında kurulduğunu ve adını da bu hatundan aldığını sanıyoruz. Oğuz kadınlarında örtünme ve erkekten kaçma gibi âdetler yok idi; yalnız, câhiliye devri araplarında olduğu gibi, baba öldükten sonra oğlu üvey annesi ile evlenebiliyordu. Evlenmede "başlık" (yahut "kalın") verme usûlü yaygın idi. Oyunları bugün Türkiye'de "halay" adı altında zikredilen oyunların aynı veya onların benzeri olsa gerektir. Yemekleri arasında, Fâtih'in yemek listesinde de bulunan tutmaç başta geliyordu.

Oğuzların yüz şekilleri ile beden yapılarının diğer türklerinkinden ne derecede farklı olduğu bilinmemekle berâber, XIII. asırda Türkmenlerin yüz şekillerinin düz (yâni mongoloid değil) olduğu söyleniyor. Oğuzlar, XVI. asırda Türkiye'de askerler ve halkın çoğu gibi, sakal ve bıyıklarını tıraş etmekte idiler. Buna karşılık saçları uzun idi; elbiseleri de umûmiyetle yünden ve ak renkte idi. Kara renk, bütün türklerde olduğu gibi, onlarca da uğursuzluk ve felâket alâmeti sayılıyordu.

Oğuzlar X. asrın birinci yarısında ülkelerine gelen müslüman tâcirlerinden islâm dininin esâsları hakkında bir fikre sâhip olmakla berâber, onlar arasında islâmlık aynı asrın ikinci yarısında yayılmağa başlamıştır. XI. asrın başından itibâren, bu islâmlaşma daha hızlı bir şekil almış ve aynı asrın ortalarında Oğuzların çoğu veya belki de hepsi müslüman olmuştur. Oğuzların islâm dinine girişi, onların siyâsî başarıları ve islâm ülkelerine göçleri ile yakından ilgilidir. Müslüman Oğuzlara, islâmlar tarafından, "müslüman-türk" anlamında olarak t ü r k m e n denilmiştir (bk. Faruk Sümer, *X. yüz yılda Oğuzlar*, s. 145, 159—162).

Oğuzların başında yabguların (hükümdar) bulunduğu bir devletleri var idi. *Cāmiʿ al-tavārīḫ*'teki "Türklerin ve Oğuzun tarihi" bölümünde bu yabgulardan bâzılarının adları zikredilir. Yabguların kışlık merkezleri Sır-Deryâ'nın ağzına yakın bulunan Yañı-Kent idi. Yabguların me'mûrları hakkında bilinenler şunlardır: sü-başı, yâni ordu kumandanı; yüz erkin

(kül erkin), yâni yabgunun nâibi veya vekili; yınal (ınal), tarhan ve diğer bâzı unvânlar taşıyan yüksek mevkîli şahsiyetler. Bunlara tuğracı ve diğer bâzı me'mûriyetler ilâve edilebilir. Oğuz elini meydana getiren 24 boyun başında *beg* unvanlı asîl-zâdeler var idi ki, bunlar çok zengin idiler. X. asırda Oğuzlar müstakil ve kudretli bir el idi. Kendileri savaşçı oldukları gibi, silâhları da mükemmel idi. Bu sebeple komşuları ile münâsebetleri çok defa dostça olmamıştır. Oğuzlar Peçenekleri yurtlarından çıkarıp, Emba'nın ötesine sürdükleri gibi, onları burada da rahat bırakmayarak, bu türk elini Karadeniz'in şimâline göç etmeğe zorlamışlardı. Oğuzların Hazarlar ile de savaşlar yaptıklarını biliyoruz. Hattâ Mas'ūdī (*Murūc al-ẕahab*, II, 19)'ye bakılırsa, Oğuzlar kışın donmuş olan İtil'i geçerek, Hazer ülkesine akınlarda bulunuyorlardı. Bunun gibi Oğuzlar cenûptaki islâm ülkelerine de sık-sık akınlar yapıyorlardı. Şark komşuları Karluklar ile de savaşmışlardır. Hattâ rivâyete göre, bu savaşlardan birinde yabgu ölmüştür. Kâşgarlı (I, 330) XI. asırda Oğuzlar ile Çigiller arasında eskiden beri sürüp-gelen bir düşmanlığın bulunduğuna işâret eder. Oğuzların Kimekler ve bilhassa onların Kıpçak boyu ile devamlı savaşlar yaptıkları anlaşılıyor. Kimekler çok soğuk mevsimlerde, Oğuzlar ile barış hâlinde bulundukları zamanlar, sürüleri ile cenûba göç ederlerdi. Kıpçaklar, yabguların ortadan kalkması üzerine, Aral ve Sır-Deryâ kıyılarına inmişlerdir. XI. asrın ikinci yarısının başlarında, Oğuz çölünden başka, Sır-Deryâ'nın aşağı yatağının da onların elinde olduğu görülüyor.

Yabguların hâkimiyetinin bütün Oğuz eline şâmil olup-olmadığı bilinemiyor. Fakat bilinen bir şey var ise, o da beylerin çok defa birbirleri ile iyi geçinemedikleri ve Oğuzlar arasında sık-sık kardeş kavgaları olduğudur. Bunun netîcesi olarak, onlardan bir küme o zamana kadar ıssız bir yer olan Hazer denizi kıyısındaki Siyâh-Kûh yarım-adasına giderek, yerleşmişlerdir. XI asırda yeni gelenler ile burası Oğuzların başlıca oturdukları yerlerden biri oldu. Bilindiği üzere, Yabgunun sü-başısı, yâni ordu kumandanı olan Selçuk da, rivâyete göre, yabgunun kendisine bir kötülük yapmasından korkup, boyu ve taraftarları ile yurdundan ayrılarak, islâm ülkesine gelmiştir. Bütün bunlarla birlikte Oğuz elinin dağılma veya parçalanmasında en mühim âmil Oğuz yabgu devletinin ortadan kalkması olmuştur. Lâkin bu hâdisenin ne zaman ve nasıl olduğu bilinemiyor. Selçukluların amansız düşmanı, Cend hâkimi Şâh Melik, *Câmi' al-ṭavârîḫ*'teki Oğuzlara dâir kısımda son Oğuz yabgusunun oğlu gibi görünüyorsa da bu husûs tarihî kaynaklarca tetkik edilmemektedir. Yabguların X. asrın sonlarında, iç savaşlar veya Kıpçakların hücûmları netîcesinde ortadan kalkmış olması da imkânsız değildir. Selçuk'un büyük oğlu İsrâil'in yabgu unvânını ve hukûmdar olarak da Arslan adını alması (XI. asrın başında), belki bu husûs (yâni yabgu devletinin ortadan kalkması) ile ilgili idi. Sâmânî şehzâdesi Abū İbrāhîm Muntaşir, Horasan'da Gazneli devletine karşı giriştiği başarısız hareketlerden sonra, Oğuz yabgusunun yanına gitmiş idi (391=1001'den sonra). Muntaşir Oğuz yabgusunu kendi ittifakına almış, yabgu da müslüman olmuş ve aralarında dünürlük kurulmuş idi (Gardîzî, *Zayn al-aḫbār*, Tahran, 1327, s. 60; 'Utbî-Manînî, Kahire, 1286, I, 335, fars. Carbāẕaḳānî, Tahran, 1272, s. 226). Selçukluların ilk devirlerine âit olan *Malik-nāma* (Mîrḫvānd, *Ravżat al-ṣafā'*, Luknov, 1332, IV, 85)'ye göre, bu yabgu Selçuk'un oğlu Arslan'dır ki, buna inanmamak için hiç bir sebep yoktur. Muntaşir, yanında Selçuklu Oğuzları olduğu hâlde, Karahanlılar ile karşılaşmış idi. Oğuzlar bir gece baskını ile Kara-Hanlıları bozguna uğratarak, İlig-Han'ın kumandanlarından 18 kişiyi tutsak almışlar (393=1003) ve pek çok ganîmet elde etmişlerdi. Fakat Muntaşir, Oğuzların İlig-Han ile anlaşma yolunu aradıkları şeklindeki şâyialara inanarak, 700 adamı ile onlardan ayrılıp, Horasan'a kaçtı. Ertesi yıl onun Semerkand yöresinde İlig-Han ile yaptığı savaşta yanında yine Oğuzlar var idi. Bu savaşta da Karahanlılar yenilmiş (394=1004) ve Oğuzlar yine ellerine pek çok ganîmet geçirmişlerdir. Oğuzlar bu savaştan sonra yurtlarına döndüklerinden Muntaşir İlig-Han ile yaptığı ikinci karşılaşmada yenilerek, kaçmıştır.

Selçukluların başarıları idâreleri altındaki Oğuz kümesinin gittikçe çoğalmasına sebep olmuştur. Daha onlar Mâverâünnehr'de iken, Ṭāḳ oğlu Almış (Carbāẕaḳānî, s. 294'teki, Muḥsin)'un idâresinde bir Oğuz zümresinin Horasan'da Sarahs dolaylarında yaşadığını biliyoruz. Ṭāḳ oğlu, Karahanlı şehzâdesi sü-başı Tigin'in Horosan'ı istilâsı esnâsında Gazne devletine sâdık kalmış ve yapılan şiddetli bir savaşta sü-başı Tigin tarafından öldürülmüştür ('Utbî-Manînî, II, 79; fars. s. 294).

Oğuz türklerinin Selçuklu imparatorluğunu kurmaları dünya tarihinin en mühim olaylarından biridir. Bu imparatorluğun hudutları kısa bir zamanda Ceyhun'dan Akdeniz kıyılarına dayanmış ve bu arada Anadolu'nun mühim bir kısmı türklerin eline geçmiştir. Böylece Oğuzlar, fâtih bir kavim olarak, kümeler hâlinde İran, Anadolu, Irak ve Suriye'ye geldiler ve pek az sonra buralarda Türkmen adı ile anılmağa başladılar [bk. madd. SELÇUKLULAR ve TÜRKMEN].

XI. asrın birinci yarısında Oğuzlardan bir kol Karadeniz'in şimâline gelmiş idi ki, Bizans kaynaklarında bu Oğuz koluna Uz, rus tarihinde de Torki deniliyor. Bu Uzların daha önce Yayık—İtil arasındaki topraklarda yaşadıkları ve Kıpçakların baskısı üzerine, orayı terketmek zorunda kaldıkları anlaşılıyor. Mâmafih Uzlar Kıpçakların kendilerini burada da sıkıştırmaları üzerine, aşağı Tuna'ya indiler. 1065 yılında Tuna'yı da geçen Uzlar, bir çok kollara ayrılarak, bugünkü Yunanistan'a kadar olan yerleri yağma ve tahrip ettiler. Fakat ânî olarak çıkan soğuklar sebebi ile baş-gösteren salgın bir hastalık onları perîşan etti. Bunun üzerine Peçenekler ve Bulgarlar Uzlara saldırıp, onların pek çoğunu imhâ ettiler. Geride kalanlar ise, Bizans hizmetine girdiler. Bizanslılar sağ kalan Uzları Makedonya ve ona komşu yerlerde yerleştirdiler. Malazgirt savaşında bu Uzlardan bir birlik bulunuyordu ki, bu birliğin mühim bir kısmı, bir kısım Peçenekler ile birlikte, türkler tarafına geçtiler. Balkanları istilâ eden bu Uzların 20—30.000 çadırdan fazla olmadığı muhakkaktır. Oğuzların mühim bir kısmı, kardeşlerinin fetih ve göçlerine katılmayarak, eski yurtlarında kalmış idi. Bunlar bilhassa Karaçuk dağları ile bu dağların karşısındaki şehirlerde yaşıyorlardı. Diğer bir Oğuz kümesi de Mangışlak yarım-adasında oturuyordu. Bu Oğuzlar, eskisi gibi, yalnız kavim adlarını taşıyorlardı.

1140 yıllarında, Mâverâünnehr'de Karahanlı devletinin himâyesinde, mühim bir Oğuz kümesi var idi. Bu Oğuzlar, şüphesiz, Karaçuk Oğuzları idi ve bunların cenûba inmeleri ya Kıpçakların sıkıştırması veya Kara-Hıtayların baskısı ile ilgili olmalıdır. Bunlar, Karluklar ile birlikte Karahanlıların hizmetinde bulunuyorlardı. Fakat onlar 1141'de, Selçuklu sultanı Sancar'ın yenilmesi üzerine Mâverâünnehr'in hâkimiyetini ellerine geçiren Kara-Hıtayların himâye ve yardımları ile, Karluklar tarafından bu ülkeden dışarı çıkarıldılar. Horasan'a gelen bu Oğuzlar Belh dolaylarında yurt tutup, Sultan Sancar'e tâbî oldular. Bu Oğuzlar, Üç-Ok ve Boz-Ok adları ile, iki kol hâlinde olup, başlarında zengin beyler var idi. Üç-Okların başı *dâd-beg* unvanlı İshak-oğ'u Tûtî Beg ve Boz-Okların başı da Korkut (b. Abdülhamîd) idi. Bunlardan sonra Dinar, Bahtiyar, Arslan, Çakır (?) ve Mahmud gibi beyler geliyordu ki, bunlar da boy beyleri idiler. Tûtî Bey bütün bu beylerin başı gibi görünüyor ise de, nüfûzunun kuvvetli olmadığı muhakkaktır. Oğuzlar Sultan Sancar'e vergi olarak, yılda 24.000 koyun veriyorlardı. Fakat Sancar, yaşlanmış olduğu için, kolayca büyük ganîmetlere konacaklarını uman memlûk emirlerinin te'sîri altında kalarak, ehemmiyetsiz bir hâdise yüzünden, 1153 tarihinde bu soydaşlarının üzerine yürüdü. Bütün ricâ ve yalvarmaların boşa gittiğini gören Oğuzlar, yigitçe savaşarak, Sancar'ın ordusunu yendiler ve kendisini de tutsak aldılar. Bu beklenmeyen başarı üzerine Oğuzlar, başta hukûmet merkezi Merv olmak üzere, Horasan'ın mühim bir kısmına hâkim oldular ise de, Selçuk'un oğulları gibi, kabiliyetli başbuğları olmamasından dolayı, bir devlet kuramayarak, az bir zaman içinde bir kaç kısma ayrıldılar. Bunlardan biri hemen sâdece yazırlardan müteşekkil olup, Nasâ'nın garbında yurt tutmuşlardı ki, burası sonra kendi adları ile anılmıştır. Bunların başında (555—556=1160—1161 yıllarında) Yağmur Han bulunuyordu. Bunlar Ḫvârizmşâhların hâkimiyetini kabûl ederek, varlıklarını uzun müddet muhâfaza etmişlerdir. Asıl kalabalık Oğuz topluluğu ise, Sarahs yöresinde idi. Başlarında Dinar (b. Muḥammed) var idi. 568 (1173) yılında Ḫvârizmşâhlardan Sultanşah'ın Saraḫs'ı alması üzerine, bu Oğuz topluluğu da parçalandı. Bunlardan 5.000 kişilik bir bölük Fars'taki Salgurluların yanına gitti; 10.000 kişilik bir küme ise, Samsam, Bulak ve Kaysar Bey'lerin idâresinde Kirman'ı istilâ etti. Kirman'a gelen bu Oğuzlara, her hâlde Dinar'a itâat etmediklerinden, sonraları Ḳara-Ġuzz da denilmiştir. Dinar buyruğunda kalan Oğuzlar ile Cürcân'da tutunmağa çalıştı ise de, Ḫvârizmşâh'ın hücûmu üzerine, o da Horasan'ı terketmek zorunda kaldı ve Kirman'a gitti (1185). Dinar bu ülkeye tamâmiyle hâkim oldu. Ḳara-Ġuzzlardan bir kısmı, ona itâat etmek istemeyerek, Fars'a gitti. Dinar, Kirman'da 8 yıl „melik" unvânı ile hukümdarlık ettikten sonra, 591 (1195)'de öldü. Dinar'ın oğulları Oğuzlara hâkim olamadıklarından, bunlar Kirman'da bir karışıklık unsuru hâline geldiler. Moğul devrindeki Kirman'da yaşayan Türkmenler her hâlde bu Oğuzların torunlarıdır.

XII. asrın ikinci yarısında Oğuz Salgur (Salur) boyundan bir kol Fars'ta kendi adları ile anılan bir devlet kurdu [bk. mad. SALGURLULAR]. Horasan ve Kirman'daki bâzı Oğuz zümreleri Fars'a gelerek, bu soydaşlarına katılmışlardır.

Oğuzlar gerek bu ad altında, gerek Türkmen adı ile kümeler hâlinde Anadolu'ya gelip, yurt tuttular. Bu geliş takrîben iki asır kadar sürmüş ve Oğuz elinin büyük bir kısmı bu ülkeye gelmiştir. Anadolu'ya gelen Oğuzlar arasında mühim sayıda yarı-yerleşik ve yerleşik unsurların da bulunduğu anlaşılıyor. Moğul istilâsı yüzünden, Türkistan'ın geniş ölçüde bir tahribe mârûz kalması, yerleşik unsurların gelmesinde mühim bir âmil olmuştur. Oğuzlar Anadolu'ya gelirken, tamâmen müslüman idiler

ve mâlik oldukları mâddî ve mânevî her neseneyi berâberlerinde getirdiler. Türkiye'nin, XIV. asırdan itibâren sağlam kavmî ve hars temellerine oturmuş olması da buradan gelmektedir. Bugün Türkiye türklerinden başka, Azerbaycan, İran, Türkmenistan, Efganistan türkmenleri Irak ve Suriye'deki türkler de, kavmî bakımdan, Oğuz eline mensûpturlar [bk. mad. TÜRKMEN].

II. Boy teşkilâtı. Oğuzların ilk zamanlarda, iki boydan müteşekkil olması muhtemeldir. Bunların tarihî zamanlarda Boz-Ok ve Üç-Ok adları ile iki kola ayrılmış bulunmaları da bu husûsu ayrıca te'yit edebilir. Yukarıda da söylendiği gibi, Tokuz-Oğuzlar ile Sır-Deryâ Oğuzları aynı kavmî teşekkül ise, Oğuzların VII. asırdan önce Kem bölgesinde 6 boy (altı Oğuz) hâlinde yaşadıkları görülmektedir. Raşîd al-Dîn'in Oğuzlara dâir bölümünde bunların Oğuz Han'ın altı oğlundan (Gün, Ay, Yıldız, Gök, Dağ ve Deniz) geldikleri rivâyeti bu vâkıaya uygun düşer. Oğuzlar VII. asrın ikinci yarısından itibâren Gök-türkler ve sonra Uygurlar devrinde dokuz boydan (Tokuz-Oğuz) müteşekkil idiler. Bu dokuz boyun da iki kola ayrılmış olması muhtemeldir. Anıları kitâbede geçen Üç-Oğuz (krş. Üç-Karluk) bu Dokuz Oğuzun biri Altı-Oğuz ve diğeri Üç-Oğuz olmak üzere, iki kola ayrılmış olduğunu hatıra getiriyor. Uygurlar zamanında da Oğuzlar dokuz boydan müteşekkil idi. Aynı kitâbede onlardan bâzan Sekiz-Oğuz olarak bahsediliyor ki, bu husûs ayaklanmalara dokuz boydan birinin katılmaması ile izah edilebilir. XVI. asırda, Osmanlı âilesinin yurdu olan Sultan-Önü sancağında bulunan Karaca-Şehir'e bağlı Ṭoḳüz-Oğuz (*Defter-i mufassal-ı Sultan-Önü*, Tapu ve kadastro umum müdürlüğü arşivi, nr. 98, 45ᵇ) adlı bir köy var idi. Oğuzların Boz-Ok ve Üç-Ok adları ile iki kola ayrıldıkları mâlûmdur. Yukarıda da işâret edildiği üzere, XII. asrın ortalarına doğru Horasan'da görünen Oğuzlar bu isimler altında iki kola ayrılmış oldukları gibi, XIV. asırda Haleb, Hatay, Ayıntab, Maraş ve Adana bölgelerinde yaşayan Türkmenler de bu adları taşıyorlardı. Bu Türkmenlerden Haleb'den Sivas'ın şimâline kadar yayılanlara ve Dulkadırlı beyliğini kurmuş olanlara Boz-Ok ve Antakya'dan Tarsus'a kadar olan yerlerde yaşayan ve Ramazanlı beyliğini kurmuş olan Türkmenlere de Üç-Ok deniliyordu. Boz-Oklar, XV. asrın birinci yarısında Kara-Tatarlardan boşalan Yozgat bölgesini işgâl ettiklerinden, bu bölgeye Boz-Ok adı verilmiş ve bu ad zamanımıza kadar gelmiştir. Raşîd al-Dîn'e göre, Oğuzların islâmiyetten önceki tarihlerinde siyâsî üstünlük Boz-Oklarda idi. Oğuz hukümdarları, Kayı, Yazır, Avşar ve Begdili olmak üzere, bu kola mensûp boylardan çıkmıştır. Üç-Oklardan hukümdar çıkaran tek boy ise, Eymür boyudur. Böylece Boz-Oklar hâkim kol olduklarından, alâmetleri yay ve Üç-Oklar tâbî kol olduklarından, alâmetleri ok idi. Aynı zamanda Boz-Oklar ordunun sağ kolunu, Üç-Oklar da ordunun sol kolunu teşkil ediyor ve toplantılarda Boz-Oklar sağ tarafta ve Üç-Oklar da sol tarafta oturuyorlardı. Fakat Dede Korkut destanlarında durum tamâmen aksinedir. Burada siyâsî üstünlük Boz-Oklarda değil, Üç-Oklarda bulunmaktadır.

Oğuzlar 24 boydan meydana gelmiş olup, bunlardan on ikisi Boz-Ok ve on ikisi de Üç-Ok koluna dâhil idi. Kâşgarlı Mahmud bu boylardan yirmi ikisinin adlarını ve damgalarını vermektedir. Bu müellifin, bâzı cihetlerden Oğuzlardan ayrıldıkları ve Kalaç adını aldıkları mülâhazası ile, iki boyu Oğuzlardan ayırması doğru değildir; çünkü Oğuzlar onları kendilerinden ayrı saymamış oldukları gibi, gerek Türkiye'de, gerek başka yerlerde, diğer Oğuz boylarının yanında bunlara mensûp teşekküllere de rastgeliniyor. Selçuklu fetihleri esnâsında ermeniler Fâtih kavmin 24 boydan meydana geldiğini biliyorlardı (Urfalı Vahram, *Kilikya kıralları tarihi*, türkçe tercümesi TTK'da bulunmaktadır).

Fahreddin Mubârekşah'ın cedvelinde (nşr. Denison Ross, London, 1927, s. 47, faksimile XX), Oğuzlardan 15 boyun adının geçmesi onların ne kadar mühim teşekküller sayıldığını gösterir. XIV. asrın başlarında İlhanlı sarayında Türkmenlerin ensâb ve tarihlerine verilen ehemmiyet dolayısı ile, *Cāmiʿ al-tavārīḫ*'te 24 Oğuz boyunun adları, damgaları ve ungunları bir cedvelde gösterilmiştir: Boz-Oklar—Kayı (Kâşg. Kayığ), Bayat, Alka—Evli (Kâşg. Alka bölük), Yazır (Kâşg. Yazğır), Dodurga (Kâşg. Tutırğa), „Döger (Kâşg. Töker), Yaparlu, Avşar (Kâşg. Avşar), Begdili, Kızık, Karkın („Kargın, Ġarkın"); Üç-Oklar—Bayundur (Bayındır), Beçene (Kâşg. Beçeneg), Çavuldur („Çavundur"), Çepni, Salur (Kâşg. Salğur), Eymür, Ala-Yuntlu (Kâşg. Uln Yundluğ), Üregir („Yüregir"), İgdir, Bügdüz, Yıva („Iva"), Kınık. Bu 24 Oğuz boyundan hemen hepsine âit aşîretlere ve yer adlarına Türkiye'de rastgelinmektedir. Bu Oğuz boy adlarını taşıyan teşekküller ve yer adlarına bakarak hukûm vermek icâp ederse, Anadolu'nun fetih ve iskânında Avşar (Afşar), Kınık, Kayı, Bayat, Eymür, Çepni, Yazır, Bayındır, Kızık, Karkın, Dodurga, Begdili, Çavuldur (Çavundur) ve Salur boyları en mühim rolü oynamışlardır. İslâm devrindeki türk hânedân ve âilelerinden ancak bâzılarının mensûp oldukları boylar bilinebiliyor. Bunlardan Selçuklu hânedânı Kınık, Fars'taki Salgurlular adlarının da gös-

terdiği gibi, Salgur (Salur), XII.—XIII. asırlerda Hemedan bölgesindeki Berçem-oğulları ile aynı asırlarda şimâlî Suriye'deki Yaruklular, Yıva, yine XII. asırda bir ara Hûzistan'a hâkim olmuş bulunan Şumla (Küç-Doğan oğlu Ay-Doğdu) Avşar, Artuklular Döğer, Karamanlılar Avşar (?), Kadı Bürhâneddin Salur, Osmanlılar Kayı (?), Ramazan-oğulları Yüregir, Dulkadirliler Bayat (?), Ak-Koyunlular Bayındır, Kaçarlar Yıva (?) ve Nâdir Şah Avşar idiler (bk. bir de *bibliyografya*).

III. Türkiye'de Oğuzlara âit hâtıralar. Türkiye'de Türkmenler (Oğuzlar) atalarına âit hâtıraları canlı bir şekilde yaşatmışlardır ki, bu moğul devrinden sonra görülmektedir. Bu hâtıralar bilhassa Türkiye'nin şarkî ve cenûb-i şarkî bölgelerindeki Türkmeoler arasında yaşamış ve Türkiye'nin garp tarafına buradan yayılmıştır. Bu hâtıralar arasında bilhassa Oğuzların kahramanlık destanları en mühim yeri işgâl ediyordu. Bu hâtıraların yayılmasında ve yaşatılmasında başlıca rolü ozanlar oynuyorlardı. Bunlar XIV. —XVII. asırlar arasında kuvvetli bir meslek zümresi hâlinde idiler. Moğulların XIII. asrın sonlarında resmen islâmlığı kabûl etmeleri onların Türkmenler ile yakından temâsa geçmelerine sebep olmuş ve ozanlar moğul hanları ve noyanlarının ordugâhlarında görülmeğe başlamışlardır. Bunlar Türkmen beylerinin olduğu gibi, moğul noyanlarının ve Memlûk beylerinin katında da büyük bir itibâr görmüşlerdir. Hattâ başlıca moğul ve Memlûk emirlerinin maiyetleri arasında dâimî ozanlar bulunmakta idi. Bunlar merâsimlerde askerlerin önünde kopuz çalarak gidiyorlardı. Sonra bunu Osmanlılarda da görüyoruz. Ozanlar destanları Macaristan serhadlerine kadar götürmüşler ve varlıklarını XVII. asra kadar muhâfaza etmişlerdir. XIII. asrın sonlarında İran'da müslüman olan moğullar arasında, türk adı altında, geniş bir kavmiyetçilik şuûru doğmuştur. Türkmenler kuvvetle mevcûdiyetlerini muhâfaza eden ve zengin bir tarihe sâhip bir türk kavmi sıfatı ile bu kavmiyetçilik şuûrunun tezâhüründe mühim bir mevkie sâhip oldular. İran'da Uygur yazısı ile Oğuzların efsânevî atası Oğuz Han'ın destanı (ve hiç şüphesiz Oğuzların Oğuz Han'dan sonraki tarihleri ve ensâbı) yazıldı ki, bu eserin eksik bir nüshası bize kadar gelmiştir (bk. *Oğuz Kağan destanı*; nşr. W. Bang ve G. R. Rahmeti, İstanbul üniv., Edebiyat fakültesi Türk dili semineri nşr., İstanbul, 1936). XV. asrın türk müelliflerinden Yazıcı-oğlu Ali'nin bahsettiği „Uygur hattı ile Oğuznâme" ve bu müellifin çağdaşı Şükrullah'ın Tebriz'de Kara-Koyunlu Cihanşah'ın sarayında gördüğü „moğul yazısı" ile yazılmış Oğuz tarihi (*Bahcat al-tavârih*, Nûruosmâniye kütüp., nr. 3059, trk. tre. Adsız, *Dokuz boy türkler ve Osmanlı sultanları tarihi*, İstanbul, 1939, s. 27), bu eser olabilir.

Diğer taraftan XIV. asrın başlarında tamamlanıp, İlhanlı Olcaytu'ya takdim edilen meşhur *Câmi' al-tavârih*'te Oğuzların ensâbı ve tarihlerine mühim bir yer ayrılmıştır. Burada Türkmenler, daha umûmî ifâde ile türkler, moğulların cihangir ve teşkilâtçı Cengiz Han'larına karşı, aynı vasıfları hâiz olmak üzere, Oğuz Han'ı çıkarmışlardır. Muahhar devirlerdeki başlıca Türkmen hânedanları da kendilerini bu efsânevî türk hukümdarına bağlamışlardır. Bu eserlerin yazıldığı sırada yine aynı çevrede Oğuzlara âit kahramanlık destanları da yazılıp, *Oğuz-nâme* adı ile bir kitapta toplanmıştır. Şimdi elimizde bulunan nüshalar muahhar bir tesbite (XVI. asrın ikinci yarısı) âit gibi görünüyor. Bu destanlar, kahramanlık destanları olup, aslında X. — XI. asırlarda Sır-Deryâ boylarında yaşayan Oğuzların yaptıkları mücâdeleleri anlatmaktadır (bk. F. Sümer, *Oğuzlara âit destanî mâhiyette eserler*, Ankara üniversitesi, *Dil ve Tarih-Coğrafya fak. derg.*, XVII, sayı 3—4). XIV. ve XV. asırlardaki başlıca Türkmen hânedanları kendilerinin Türkmenlerden değil, Oğuzlardan olduklarını söylüyorlardı. Hâlbuki bu zamanlarda Oğuz adı artık biç bir yerde, kavim adı olarak, kullanılmıyordu. Karaman hânedanı kendisini Oğuz Han'ın neslinden saydığı gibi (bk. Şikârî, *Karaman-oğulları tarihi*, Konya, 1946, s. 38, ayrıca s. 9 v.d.), bu devletin beylerinden birisinin adı da Oğuz Han idi. XV. ve XVI. asırlarda İç-El bölgesinde „Oğuz-Hanlı" adlı bir boy görülüyor ki, bu boyun adının yukarıda zikredilen beyden almış olması mümkündür. Müverrih 'Aynî bu hânedânın kurucusu Karaman'ın bizzat Oğuz Han adını taşıyan bir kardeşi olduğunu ve bunun oğullarının Alâiye'yi idâre ettiklerini söyler (*'Ikd al-cumân*, Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 2374, s. 514). Sivas — Kayseri hukümdarı âlim ve şâir Kadı Bürhâneddin'in de atasının Salur boyundan olduğunu biliyoruz ('Azîz b. Ardaşîr Astarâbâdî, *Bazm u razm*, nşr. Kilisli Rifat, İstanbul, 1928, s. 42). Ak-Koyunlu hânedânı da, daha Kara-Yülük Osman'dan itibâren, Bayındır adı ile tanınmakta olup, bu âile tarihte „Bayındırlı" olarak kaydedilmiştir. Onlar paralarına ve fermanlarına Bayındır boyunun damgasını koydurdukları gibi, kendilerinin Oğuz Han oğlu Bayındır Han'ın torunları olduklarını da söylüyorlardı. Osmanlı sarayında ve aydınları arasında onların bu sözleri, istihfafla değil, âdetâ bir hürmet hissi ile karşılanıyordu.

Osmanlı hânedânına gelince, daha Orhan Bey zamanından itibâren türkçeyi resmî dil yapmış ve türk geleneklerine bağlı kalmış olan bu hânedan, Oğuzlara âit hâtıralara, belki Ak-Koyunlulardan daha fazla değer vermiştir. Daha Ahmedî (*Dastān-i tavārīḫ-i mulūk āl-i 'Osmān*, nşr. N. Sâmî Banarlı, *TM*, VI, 111)'de Ertuğrul'un askerleri „Oğuz" olarak vasıflanıyor. Murad II. zamanında ise, Oğuzlara âit hâtıralar Osmanlı sarayında pek canlı bir şekilde yaşatılmakta idi. Bu hükümdarın sarayında ozanlar bulunmakta ve bunlar Oğuzlara âit destanlar okumakta oldukları gibi, onun paralarına Oğuzların Kayı damgasını koyduğunu da biliyoruz. Murad II. devri müverrihlerinden Yazıcı-oğlu da *Cāmi' al-tavārīḫ*'teki Oğuz ensâbını türkçeye çevirmiş idi. Yazıcı-oğlu, gerek bu eserde, gerek yine tercüme ettiği İbn Bibî'nin kitabında, devrin millî rûhuna uygun olarak, bir çok ilâveler yapmıştır. O bu ilâvelerde *Cāmi' al-tavārīḫ*'te Cengiz Han'a atfedilen hikmetleri Oğuz Han'a âit gösteriyor; Türkiye Selçuklu devletinde, Oğuz töresinin hâkim olduğunu iddia ediyor ve Osmanlı hânedanının Oğuzların Kayı boyuna mensûp olduğunu da, ilk defa olarak, ortaya atıyordu. Gerçekte müellif bütün bunları kavmî hislerinin sâikı ile veya kavmî hisleri çok kuvvetli olan Murad II.'ı memnûn etmek için yazmış idi. Murad II.'dan sonra da Osmanlı sarayı ve aydınları çevresinde Oğuzlara âit hâtıraların yaşatılmasına devam edilmiştir. Bunun en açık delîli, Fâtih'in torunlarından birine Oğuz Han ve diğerine de Oğuzların ünlü velîsi (Dede) Korkut'un adının verilmesinde görülür. Fâtih ve Bayezid II. devirlerinde yazılmış başlıca tarihlerde, Osmanlı hânedanının Oğuzlardan geldiği ve Oğuzların da temiz inançlı bir kavim olduğu söylenir. Kavmî duygular bu zamanda Oğuzların ensâbından ve elsânevî tarihlerinden başlayan, Karahanlılar ve Selçukluları içine alan millî bir tarih görüşünü de doğurmuş idi ki, bunun en güzel misâlini Neşrî tarihi vermektedir. Bu zamanlarda Osmanlı topraklarında Oğuzlara âit hâtıralara cemiyetin her tabakası ve her sınıfında öyle değer veriliyordu ki, bunların akisleri, *Vilāyat-nāma* ve *Şaltuk-nāma* gibi, dinî mâhiyetteki eserlerde bile görülmektedir. Meşhûr bir tarîkat şeyhi de kendisini, Peygamberin âilesine değil, Oğuz Alp'a bağlamıştır. P. Wittek (bk. *The rise of the Ottoman empire*, London, 1938, s. 11)'in, haklı olarak, „millî romantizm" dediği Osmanlı sarayındaki bu millî duyguların uyanmasında, İran ile Irak gibi, o zamanın medenî ülkelerine sâhip olan Türkmen hânedanları (Ak-Koyunlular ile Kara-Koyunlular) müessir olmuşlar ve oralardan gelen ozanlar bu hâtıraları bütün Osmanlı ülkesine yaymışlardır. Türkiye tarihindeki bu ozanlar devri XVII. asra kadar sürmüştür. Ancak bu asırdadır ki, medresenin çok kuvvetlenmesi ile millî hâtıralar ve an'anelerin yerini islâm mefkûresi ve âdetleri almağa başlamıştır. Oğuz kelimesi de, bilhassa bu asırdan itibâren, temiz yürekli ve saf anlamında bir sıfat olarak kullanılmıştır. Oğuzlara âit destanlardan bâzıları, halk arasında unutulmayarak, zamanımıza kadar gelmiştir.

Bibliyografya: V. Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon* (Helsingfors 1896), s. 102, 105, 107, 112, 113, 124, 125, 127; ayn. mll., *Moğulistan'da türkçe kitâbeler*, H. H. Schaeder'in almanca tercümesinden türkçeye çeviren Râgıb Hulûsî (*TM*, III, 102, 105, 107, 118); Hüseyin Nâmık Orkun, *Eski türk yazıtları* (nşr. TDK, İstanbul, 1936—1941), I—IV, bk. fihrist; *Riḥla İbn Faḍlān* (nşr. A. Zeki Velidi Togan), Leipzig, 1939, s. 10—17 (nşr. Sāmī al-Dahhān, Dimaşk, 1960); M. Kāşğarī, *Dīvān luġāt al-Turk* (nşr. Kilisli Rifat), İstanbul, 1333—1335 (trk. trc. Besim Atalay, nşr. TDK Ankara, 1936—1941, I—III ve fihrist); *Oğuz Kağan destanı* (nşr. W. Bang ve G. R. Rahmeti), İstanbul Üniversitesi yayınlarından: 18, İstanbul, 1936; Raşīd al-Dīn, *Cāmi' al-tavārīḫ* (Topkapı sarayı, Revan köşkü kütüp., nr. 1653), 375b—391a (bk. nşr. Berezin, Petersburg, 1861, s. 6—8, 13 = 41); *Dede Korkut kitabı* (nşr. Orhan Şâik), İstanbul, 1938; nşr. Muharrem Ergin, TDK (Ankara, 1958); H. N. Orkun, *Oğuzlara dâir* (Ankara, 1935), metin, s. 96—207; Ebül-Gâzî Bahadur Han, *Şecere-i Terākime* (nşr. A. N. Kononov), Moskova—Leningrat, 1958; ayn. mll., *Şecere-i türk* (nşr. Baron Desmaisons), Petersburg, 1874; Barthold, *Orta Asya türk tarihi hakkında dersler* (İstanbul, 1927), s. 27, 34, 64—70, 92, 101, 121; ayn mll., *Chuzz* (*EI*, III, 178 v.d.); Zeki Velidi Togan, *Umûmî türk tarihine giriş* (İstanbul, 1946); A. N. Kurat, *Peçenek tarihi* (İstanbul, 1936), V. Minorsky, *The Regions of the World* (*GMNS*, 1937, s. 94, 100, izahlar kısmı, s. 263—268, 311 v.d); M. Fuad Köprülü, *Oğuz etnolojisine âit notlar* (*TM*, I, 183—209); ayn mll., *Osmanlı imparatorluğunun etnik menşei meseleleri* (*Belleten*, sayı 28 s. 120—303); Mehmed A. Köymen, *Büyük Selçuklular imparatorluğunda Oğuz isyânı* (*1153*) (*Dil ve Tarih-Coğrafya fak. derg.*, V, sayı 2, s. 159—173); ayn. mll., *Büyük Selçuklu imparatorluğu tarihinde Oğuz istilâsı* (*ayn esr.*,

V, 563—620); Faruk Sümer, *Yıva Oğuz boyuna dâir* (*TM*, IX, 151—166); ayn. mll., *Osmanlı devrinde Anadolu'da yaşayan bâzı Üç-Oklu Oğuz boylarına mensup teşekküller* (İstanbul, *İktisat fak. mecm.*, XI, 435—508); ayn. mll., *Bayatlar* (İstanbul, *Türk dili ve edebiyatı dergisi*, IV, 373—417); ayn. mll., *Döğerler'e dâir* (*TM*, X, 139—158); ayn. mll., *Bozoklu Oğuz boylarına dâir* (*Dil ve Tarih-Coğ. fak. derg.*, XI, 65—103); ayn. mll., *Bayındır, Peçenek ve Yüregirler* (*ayn. derg.*, XI, 2—4); ayn. mll., *Avşarlar* (*Köprülü armağanı*, İstanbul, 1953, s. 453—478); ayn. mll., *Kayı* (*İA*, VI, s. 459—462); ayn. mll., *X. yüz yılda Oğuzlar* (*Dil ve Tarih-Coğr. fak. derg.*, XVI, 131—162); ayn. mll., *Oğuzlara âit destanî mâhiyette eserler* (*ayn. derg.*, XVII, 359—455); ayn. mll., *Anadolu'ya yalnız göçebe türkler mi geldi?* (*Belleten*, XXIV, 567—594).

(FARUK SÜMER.)

OHOD. [Bk. UHUD.]

'OḲAYLİ. [Bk. UKAYLİLER.]

'OḲĀẒ. [Bk. UḲĀẒ.]

'OḲBA. [Bk. UKBE.]

OKYANUS. BAḤR MUḤİṬ, araplar yunan coğrafyacılarının an'anesine uygun olarak, okyanusu, dünyanın meskûn kısmını umûmiyetle dâirevî tarzda çevreleyen geniş bir nehir şeklinde tasavvur ederler. Bu denize bundan dolayı *Baḥr Muḥiṭ* ("çevreleyen deniz") adını verirler. Ona "dış deniz", "karanlıklar denizi" veya "yeşil deniz" (*Baḥr al-aḫżar*) de derler. al-İdrîsî okyanusun ortasında bulunan arzı bir bardak suya daldırılmış bir yumurtaya benzetir. Su arzı çevrelediği gibi, hava da suyu çevreler ve ateş, ay feleğinin iç tarafında, havanın zarfı vazifesini görür.

Bâzı şark bilginlerinin zannına göre, bütün denizlerin okyanus ile irtibat hâlinde olmaları gerekir. Bu denizler sâdece onun körfezleri ve uzantılarıdır. Okyanus diğer bütün denizlerin kaynağı gibidir. Mas'ûdî'nin rivâyetine göre (*Murûc al-ẕahab*, I, 203), bu umûmî ve yaygın bir düşüncedir. Hattâ görünüşte kapalı denizlerin bile, ister yer altından, ister her hangi bir mechûl kanal ile, kendi aralarında irtibat hâlinde bulundukları sanılır. Böylece Hazer denizinin Karadeniz ile irtibatta olduğu düşünülmüş ve Baḥr Ḫvârizm (Aral gölü) de Hazer denizi ile, Zoğar denizi, Baḥr al-Ḳulzum (Kızıldeniz) ile Hacar gölü, İran denizi (Basra körfezi) ile irtibat hâlinde imiş. Fakat bütün coğrafyacıların fikri böyle değildir (bk. *Dimaşḳî*, ngr. Mehren, s. 127).—Mas'ûdî, bâzı bilginlerin, bütün nehirlerin kaynağı olacak dış denizden ayrı bir tatlı su okyanusunun bulunduğu kanâatinde olduklarını kaydeder (*Murûc*, I, 203).

Muḫtaṣar al-'acâ'ib (s. 45)'in müellifi okyanusta 27.000 ada bulunduğunu söyler ve bu rakamı Batlamyus'a atfeder. Pyteas ve Batlamyus tarafından zikredilen efsânevî Thulé adası da şimâl-i garbîde meskûn dünyanın en son hudûdunda 63° şimâl arzında bulunmaktadır. Garp kısmında okyanus Britanya'yı, Fransa ve Endülüs'ü, İspanya'nın sayısız adalarını, Magrib sâhilinde bulunan bir çok şehirleri ve "saz kulübeli insanlar" diye adlandırılan berberilerin ülkesini kuşatır. Kanarya adalarını da (bk. Mas'ûdî, *Kitâb al-tanbîh*, s. 98) içine alır. İdrîsî'nin bahsettiği, daha uzağa gitmemeleri için, gemicilere işâret vazifesini gören Herkül tarafından dikilmiş olup, aynı mülâhazalar ile kitâbeler ibtivâ eden heykeller de bu adalardadır. Mas'ûdî bu heykelleri bâzan Cadix'te, bâzan Cebel-i Târık boğazında gösterir. Fenerleri de var idi. Araplara göre, Akdeniz, Endülüs'ü Magrib'e bağlayan tabiî bir seddi devirip, karalara hücûm etmiş olan okyanustan teşekkül etmiştir. Afrika'nın Mısır'ın cenûbunda oldukça az bir mesâfede son bulduğu sanılıyordu. Zencîler arâzisini hudutlayan okyanus orada bulunuyordu.

Okyanus, Asya'nın cenûbunda Hind (bk. mad. HİND DENİZİ), Sarandîb, Herkend, Ḳomar, Mahrâc, Zenc (bk. mad. ZENGİBAR DENİZİ) denizleri adını alır. Şark kısmında Şanf veya Çin denizleri adını alıyordu.

Arap bilginleri, med ve cezîr ile denizin tuzluluğuna dâir, muhtelif fikirler ileri sürmüşlerdir. Onlar tercihan med ve cezîri arzı canlı bir mahlûk ve denizleri de onun mâyî kısımları (*aḫlâṭ*) gibi nazar-ı itibâra alarak, ayın fâaliyeti ile ilgili görürler. Ay büyüdüğü vakit, hayvanlardaki mâyîlerin (*aḫlâṭ*) deverânını daha fazlalaştırır. Mas'ûdî, tuzluluğa dâir de, eskilerden bir çoğunun sandığı gibi, bunun, tatlı sular üzerinde harâret keyfiyetine bağlı bulunamayacağını, zîra *taḳṭîr*'de buna benzer hiç bir şey hâsıl olmadığını kaydediyor (*ayn. esr.*, s. 279).

Arap coğrafyacıları, meskûn yerin uzunluğunun okyanusun kutru kadar olduğuna dâir tahminler vermişlerdir. (CARRA DE VAUX.)

'OLAYMİ. [Bk. ULAYMİ.]

OLCAYTU. OLCAYTU ḤUDÂBANDA (1281—1316), İran'da İlhanlı devletinin 8. hükümdarı olup, 19 temmûz 1304 (15 zilhicce 703)'ten 14 kânûn I. 1316 (27 ramazan 716)'ya kadar saltanat sürmüştür. Hulagu [b. bk.]'nun torunlarından Argun'un oğlu idi. 36 yaşında öldüğüne bakılırsa, 680 (1281)'de doğduğu anlaşılır. Hayatı boyunca

muhtelif ad ve unvanlar aldı. İlk adı Boğa ve Temür iken, vaftiz edildiğinde kendisine ayrıca Nikola adı verildi. Asıl unvanı olan Ḫarbanda muhtelif şekillerde izah edilmiştir (krş. E. G. Browne, *A Literary History of Persia*, III, 46 'da bulunan Raşīd al-Dīn'in manzûmesi ve İbn Baṭṭūṭa, II, 115). Şekil bakımından farsçaya benzeyen ve bu dilde „eşek sürücüsü" anlamına gelen bu kelime, aslında moğulca olup, „üçüncü" demektir (E. Blochet, *Introduction à l'histoire des Mongols, GMS*, Leiden-London, XII, 51). Bizans tarihçisi Pachymeres (nşr. Bonn, 1835, II, 459) bu adı, Χαρμπαντας şeklinde tesbit etmiştir. Kendisi onun ihtimâl farsça şeklinin ifâde ettiği mânanın iranlılara hoş gelmediğini düşünerek (Berthold Spuler, *İran moğulları*, trc. Cemâl Köprülü, Ankara, 1957, s. 217) veya islâmiyeti kabûlden sonra (*EI*, III, 1042ª), bu kelimeyi Ḫudābanda şeklinde değiştirmiştir. Annesi Uruk Hatun Olcaytu'yu ilk önce vaftiz ettirdi. Tahsili harp tâlimlerine inhisâr etmiştir. Zevcelerinden birinin teşvikı ile, müslüman olduktan sonra, Muḥammed adını ve Ġiyāṯ al-Dunyā va'l-Dīn lekabını aldı. İlhanlılar içinde müslüman hukümdarların uzun unvânlarını alan ilk hukümdar o idi (*ayn esr.*, s. 296).

Şehzâde iken, devlete türlü yardımları dokunan ve bilâhare isyâna teşebbüs eden kumandanlardan Navrūz'u yendi. 1299—1301 tarihleri arasında baş kaldıran Niküdārāyān hânedanının bakiyelerini temizlemek üzere, Herat'a gelip, orayı ele geçirdi; ayrıca Fars'ta Şaburġān'da âsî Kutlug Hoço'yu mağlûp etti (1298—1299).

Olcaytu kardeşi Gazan'ın hukümdarlığının son günlerinde Horasan'da bulunuyordu. Bu arada kardeşinin hastalığını haber alıp, netîceyi beklemeğe başlamış idi. Adamları, kardeşi ölünce, kendisine haber vereceklerdi. Nitekim Gazan'ın ölümü (11 şevvâl 703=17 mayıs 1304), resmen ilân edilmeden, kendisine bildirildi. Olcaytu, emîrleri ile müşâvere ederek, bir takım kararlar aldı ve saltanata rakip gördüğü prens Ālafrank'i, bir kızı müstesnâ, bütün mensûpları ile birlikte, hemen idâm ettirdi. Bu sûretle saltanatın tek vârisi olarak kalmış oldu. 5 zilhice 703 (9 temmûz 1304)'te Ūcān'a vardı ve 13 gün sonra da hukümdarlığını ilân etti. Büyük han kendisine bir câriye ile bir mühür gönderdi. İlk iş olarak Mısır ile temâsa geçti. Oraya bir hey'et gönderdi. Mısır'dan da bir hey'et geldi. Onlar ile mısırlılar tarafından esir edilen ileri gelen kimselerin iâdesi husûsunda konuştu ve ayrıca bir çok tehditlerde bulundu ise de, bir netîce alamadı. O da, selefleri gibi, Memlük devletine karşı düşmanca bir siyâsete ve Avrupa hıristiyan devletleri ile dostâne münâsebetlere girişmeği tercih etti. Bu arada Bizans imparatoru Andronikus II.'un kız kardeşi Meryem ile evlenmek sûretiyle, şimâl-i garbîdeki münâsebetlerin yeniden kurulmasını te'min etti. Bizans imparatorunun Anadolu'da türklere karşı giriştiği savaşta ona yardımda bulundu ise de, büyük bir netîce elde edilemedi (Pachymeres, II, 588). Fransa kıralı Philipp IV. (1285—1314) ile İngiltere kıralı Edvard I. (1272—1307)'a bir sefâret hey'eti gönderdi. Bu hey'et ile gönderilmiş olan mektupların bir kısmı bugüne kadar muhâfaza edilmiştir. bu hey'et içinde bulunan ve hıristiyan olan Thomas İlduçi, hukümdarın, hıristiyanlıktan vazgeçip, müslüman olduğu hâdisesini gizlemeğe muvaffak olmuş idi. Olcaytu, seleflerinin hiç birinin teşebbüs etmediği Gīlān'ı istilâya kalkıştı. Emîrleri ile birlikte başında bulunduğu bir ordu ile Gīlān'a yaptığı taarruzdan müsbet veya devamlı bir başarı elde edilemeden, dönüldü. Ancak Gīlān, ikinci bir taarruza mârûz kalmamak için, her yıl 2.000 dinar vermeği taahhüt etti. Herat'a karşı girişilen taarruzlar netîcesinde, Horasan'da moğul hâkimiyetini te'sise muvaffak oldu (1 şâban 706=5 şubat 1307). 1312 yılında Mısır Memlûklerine karşı taarruza geçti. Şam'ın eski vâlisi Şams al-Dīn Kara Sunkur'un kendisine iltihâkı üzerine, Musul'dan geçerek, Fırat üzerindeki al-Raḥba'yi 12—13 şevvâl 712 (10—11 şubat 1313)'de zaptetti. Baş-gösteren bulaşıcı bir hastalık ve iâşe sıkıntısı yüzünden, geri çekilmek zorunda kaldı. Anadolu türk beyliklerinin isyânları da Olcaytu için bir mesele olmuş idi. Mâverâünnehr hukümdarı Köpek'in mısırlılar ile anlaşarak giriştiği isyân hareketi de, ancak bir tesâdüf eseri olarak, atlatıldı ve oğlu Abū Sa'īd'i oraya vâli tâyin etti. Mısır'a karşı giriştiği ikinci bir teşebbüste, askerleri ancak Malatya'yı yağmalamakla yetinmişlerdi.

Olcaytu bir av esnâsında hastalandı. Bunun üzerine kendisine halef olarak tâyin ettiği oğlu Abū Sa'īd'i Horasan'dan çağırttı. 36 yaşında olduğu hâlde, 27 ramazan 716 (14 kânûn I. 1316)'da vefat etti. Mısır kaynaklarında zehirlenerek öldüğünden bahsedilmektedir. Mezarı Sultâniye'de olup, hâlen harâp bir hâlde bulunmaktadır.

Olcaytu, iyi niyet ve arzûsuna rağmen, kardeşi Gazan'ın yapmak istediği işleri yürütecek bir azim ve irâdeye sâhip değil idi. Vezirleri Raşīd al-Dīn ile Tāc al-Dīn arasında baş-gösteren ihtilâfı devletini iki bölgeye ayırıp; bunların her birinin idâresini birine havâle etmek sûreti ile halletti. Gazan [b. bk.] tarafından te'sis edilen vergi sistemini devam ettirdi. Ancak Gazan tarafından hafifletilen cizye 1306'da

yeniden tam olarak alınmış ise de, 1308'de papazlar tekrar vergiden muâf tutulmuş idi. Olcaytu İlhanlı hükümdarları arasında en çok din ve mezhep değiştirenlerden biri olarak görünür. İlk önce hıristiyan olan bu hükümdar önce budizmi kabûl etmiş, sonra müslüman olmuştur. Müslüman olduktan sonra, her yeni din mensûbu gibi, o da şerîât ahkâmının harfiyen tatbiki husûsunda büyük bir titizlik göstermiş idi. 1307/1308 tarihleri arasında ermeni ve gürcüleri müslüman olmağa zorladı. Başlangıçta hanefî iken, sonradan vezîri Raşîd al-Dîn ve Nizâm al-Dîn'in te'siri ile, şâfiî olmuş, bu yüzden çıkan münâkaşalar sonunda da şiîliği kabûl etmiş idi (1309/1310). Şiî olunceaya kadar bastırdığı sikkelerin üzerinde dört halîfenin ismi bulunurken, ondan sonra 12 imâmın isimleri konuldu. Şiî akîdelerine taassup derecesine varan bağlılığı, onu hazırlanan bir plana göre Peygamberin medfeni yanında bulunan Abû Bakr ve 'Omar'ın mezarlarının açılıp, kemiklerinin başka bir yere naklini düşünmeğe kadar götürdü. Onun şiîliği kabûl etmesi ile bu düşüncesinin ehl-i sünnet akîdelerine bağlı çevrelerde derin akisler yaptığı anlaşılmaktadır. Filhakîka bunun üzerine, Anadolu'da câmilerde okunan hutbelerde sahâbenin adlarının anılmasının men'ine dâir emirlerinden haberdar olan Sultan Valad (ölm. 712 = 1312), Olcaytu'yu şiîlikten ve emirlerinden vazgeçirmek maksadı ile, oğlu Ulu 'Ârif Çelebî (ölm. 719=1319)'yi Sultâniye'ye göndermek istemiş, fakat ânîden vefatı üzerine, bu arzusu bilâhare 3—4 yıl sonra, oğlu tarafından tahakkuk ettirilmeğe çalışılmış idi. Ancak Ulu 'Ârif Çelebî de, 716 (1316) tarihinde, bu maksatla yaptığı seyâhatte daha yolda iken, Olcaytu'nun vefatını haber almış idi (Aḥmed Aflâkî, *Manâḳib al-'ârifîn*, nşr. Tahsin Yazıcı, Ankara, 1961, II, 858 v.dd.).

Olcaytu devletin idâre merkezini, oğlu Abû Sa'îd'in doğumu münâsebeti ile kurduğu Sultâniye şehrine nakletmiş idi. Kendisi bu şehirden başka Muġân çölünde ve Bîsutûn dağı eteğinde, her ikisi de Sulṭânâbâd adını taşıyan iki ayrı şehir daha inşâ ettirmiş. Merâga rasadhânesi ile ilgilenmiş, Raşîd al-Dîn [b. bk.]'in *Câmi' al-tavârîḫ*'i ile Vaṣṣâf [b. bk.]'ın *Tazziyat al-amṣâr va tazziyat al-aṣâr* (= *Târîḫ-i Vaṣṣâf*) adlı eserinin yazılmasını desteklemiştir.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. bir de Vaṣṣâf, *Târîḫ-i Vaṣṣâf* (taş-basm., Bombay, 1269); Raşîd al-Dîn, *Câmi' al-tavârîḫ* (bir çok yazmaları bulunan ve fakat henüz neşredilmemiş olan zeyli); Ḥamd Allâh Mustavfî, *Târîḫ-i guzîda*; Camâl al-Dîn 'Abd Allâh b. 'Alî al-Kâşânî, *Târîḫ-i Ulcaytu Sulṭân* (Ayasofya kütüp., nr. 3019); D'Ohsson, *Histoire des Mongols*, IV, 478—598; J. von Hammer-Purgstall, *Geschichte der Ilchane* (Darmstadt, 1843), II, 178—251; H. Howorth, *History of the Mongols*, III, 534—584.— Olcaytu'nun paraları hakkında bk. Stanley Lane-Poole, *Catalogue*, VI, 44 v.dd. (T. H.)

'OMÂN. [Bk. UMÂN.]

'OMAR. [Bk. ÖMER.]

'OMÂRA. [Bk. UMÂRE.]

OMDURMAN. [Bk. ÜMMÜ-DÜRMÂN.]

ORAMAR. ORÂMÂR, şarkî Anadolu'da Hakâri vilâyetine bağlı Gevar (Yüksek-Ova) kazâsı dâhilinde bir nâhiye merkezi olup, Irak hudûduna, doğru çizgi ile 8 km. mesâfede ve deniz seviyesinden takrîben 1.450 m. irtifâda bulunur. 1955 sayımında burânın nüfusu 943'e ve 9 köy ihtivâ eden nâhiyenin nüfusu da 3.632'ye varmakta idi. Nâhiye arâzisi Türkiye'nin en ârızalı bölgesi olan Hakâri'nin en heybetli iki dağ kütlesini teşkil eden Cilo (4.168 m.) ve Sat (3.800 m.) dağları arasında, Dicle'nin tâbii Büyük-Zab çayının kollarından Rübâri-Şîn (Avarubaşın) suyu havzası üzerinde uzanmaktadır. Osmanlı imparatorluğunun son devirlerinde kaynakları bâzan bir Orâmâr (Uramar, Urmar) kazâsından (32 köy ve 25.910 nüfus ihtivâ eder; Cilolar ve İştazin adlı iki nâhiyeye ayrılır; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, II, 756), yahut bu isimde bir nâhiyeden (Van vilâyetinin Hakâri sancağı dâhilinde Gevar kazâsına tâbî bulunur) bahsederler. Bölgeyi ziyâret etmiş olan B. Nikitine, Oramar'ın bir kazâ seviyesinde ehemmiyetli olmadığını, kendisine bağlı gösterilen nâhiyelerin tamâmiyle nestûriler [b. bk.] ile meskûn bulunduğunu, hâlbuki Oramar'da bunların, hiç değilse o sırada, mevcut olmadıklarını ileri sürmektedir. Oramar'a tâbi idârî bölge, birinci cihan harbinden evvelki yıllarda şu sûrette hudutlanmakta idi: şimâlde İştâzin ve Gevar; cenûpta Rêkân; garpta Cilo Bâz, Thûma [Bk. mad. NESTÛRÎLER] ve Artuş; şarkta Sât [krş. ŞAMDÎNÂN].— Bugün Oramar nâhiyesi arâzisi Şemdinli, Yüksek-Ova, Hakârî kazâlarının merkez nâhiyeleri ile Irak (Musul livâsı, Zebar kazâsı) toprakları tarafından kuşatılmaktadır. Seyyah Dickson Oramar'ı, Rübâri-Şîn suyu vâdisine hâkim bir kaya çıkıntısının iki tarafına serpilmiş köycükler olarak tasvir etmekte ve burânın irtifâını da 1.680 m. olarak vermektedir. Gaparâni Zhêr adını taşıyan bu kaya çıkıntısı üzerinde Gîre-Bûti ismi verilen mevkîde bu köycükler topluluğunun merkezi ve ağanın ikâmet-

gâhı bulunmakta, kayanın en ucunda ise, büyük bir mezarlık yer almakta idi. „Mâbûd tepesi" diye mânalandırılan Gīre-Būti adı iskânın eski çağlara kadar çıkmış olması ile izah edilebilir. Gaparān tepesinin çevresindeki vâdiler zemininin gâyet itinâlı ekilmiş bulunması ve yamaçlarda, tarla ve sebze bahçesi olmak üzere, meydana getirilmiş küçük tarlaların sıralanması, insanın burayı eski zamanlardan beri, vahşî bir tabiat ortasında, tecâvüzlerden uzak bir yerleşme sâhası olarak seçmiş olduğunu düşündürmektedir.

Avâriz bakımından, bölgenin umûmî vasıfları husûsunda bk. mad. NESTÛRÎLER. Dağların ve vâdilerin istikameti üzerinde kaynakların ileri sürdükleri bütün mâlûmat kaba yanlışlar taşımakta idi. Bununla berâber, hepsi de, Oramar havâlisinin Hakâri bölgesinde yollardan en uzak ve en sapa kalmış bir sâha olduğu hakkında müttefik bulunmaktadır. Bölge hakkında ilk doğru harita bilgisi, birinci cihan harbi başlarında türk askerî haritacıları tarafından alınan istikşâf haritaları sâyesinde te'min edilmiştir. Zamanımıza kadar Oramar bölgesinde, patikalardan başka hiç bir yol mevcut bulunmamakta idi. Nikitine, kabîlelerin biribirleri ile irtibâtını te'min eden patikalar arasında Oramar'ı Beştazin geçidi üzerinden Gevar'a bağlayan biri ile, cenûpta Nerva (şimdi Irak topraklarında)'ya giden ve oradan muhtelif istikametlere ayrılan bir diğer yolu zikretmektedir. Hâlen Oramar'a Van—Baş-Kale—Gevar yolundan (204 km.) ayrılan 70 km.'lik bir toprak yol ile varılabilmektedir. Oramar ile 50 km. şimâl-i garbîde bulunan Hakârî vilâyet merkezi arasında şimdiki hâlde hiç bir nakil vâsıtasının geçemediği ve bir yerde 3.000 m. kadar tırmanan bir keçi yolundan başka iz bulunmamaktadır.

B. Nikitine'in tahminine göre, Oramar'ı kısaca zikreden tek kaynak *Mir'āt al-buldān* (Tahran tab., s. 22)'dır: *Urmar ba-żamm-i avval va sukūn-i şānī yakī az akşā-i 'Āzarbaycān ast dar āncā cam'-i kaşīr barā-i cang va mudāfa'-i Sa'īd ibn al-'Āş cam' şudand Sa'īd Carīr ibn 'Abd Allāh al-Bacalī rā ba-cang-i ān camā'at ma'mūr kard va Carīr ān camā'at-rā munhazim va sarkarda-i şān-rā bedār zad.* Burada gösterilen Urmar okunuşu, ilk Ur hecesinde Nestûrî dağlılarının telaffuzuna uymakta, fakat ikinci hecede, *ū* yerine kısa *a* verilmek sûretiyle, bundan ayrılmaktadır (kürtçe Horāmār telaffuz ederler). Metinde geçen al-Bacalī nisbesi bu civarda Şeyh Bacilî âilesinin adından dolayı tanınan Bacil mevkii ile karşılaştırılabilir. Mâmafih hâdisenin vukuu tarihi zikredilmemektedir. Bununla berâber, bütün çevresi gibi, Oramar'ın da, bölgedeki hıristiyanlık tarihine bağlanan zengin bir mâzisi olması icâp eder. Muhtemel olarak geçmişte Oramar hıristiyanlar ile meskûn bulunuyordu. Mahallî bir an'aneye göre, buranın ağası sonradan gelmiş, hîle ve desîse yolu ile, hıristiyanları buradan uzaklaştırmıştır. Oramar isminin menşe'i bu rivâyeti desteklemiş olabilir. İsmin kendisi de, muhtemel olarak, ârâmî asıllıdır. Graffin bu ismi *Ur-mār* „efendinin hisarı" (krş. *Ur-Şalim*) olarak izah etmiştir. Bölgenin kolay erişilmez tabiatı da bu izah tarzını te'yit etmektedir. Bu havâlinin, yukarıda temas edildiği gibi, çok eski zamandan beri iskân edilmiş bulunması faraziyesi de bununla desteklenmiş olmaktadır. Bölgede buna benzer adlar vardır: Ora Bişu, Orişu, Uri ve nihâyet Urmiah (Urmiye).

Bibliyografya: Başlıca kaynaklar için B. Nikitine ve E. B. Soane, *Suto and Tato, a Kurdish text with transl. and notes* (*BSOS*, III, 1 v. dd.). — Krş. Basile Nikitine, *Système routier du Kurdistan* (*La Géographie*, Paris, 1935, LXIII, 363 v. d.)

(B. NIKITINE.)

[Bu madde BESİM DARKOT tarafından tâdil edilmiştir].

ORĀMĀR. [Bk. ORAMAR.]

ORAN (VAHRAN), Cezâyir ülkesinin garp kısmında bir sâhil şehri (35° 43' şimâl arzı ve 0° 39' şark tûlü). Küçük Murcaco silsilesinin ucunda bulunan Aydur (Aïdour) tepesi ile garp tarafından korunmuş bulunan Oran limanı ve 6 km. mesâfedeki Marsa'l-Kabîr körfezi muhtemel olarak, Antonius güzergâhında zikredilen Portus Divini olmalıdır. Bununla berâber, arap müelliflerine bakılırsa, Oran, aynı sâhildeki daha başka şehirler gibi, endülüslüler tarafından te'sis edilmiştir. X. asrın başlarında (h. 290'a doğru) endülüslü bir göçmen kafilesinin, Kurtuba Emevîleri hizmetindeki Muḥammed b. Abî 'Avn ve Muḥammed b. 'Abdūn riyâsetinde, buraya geldiği ve bunların bölgede yerleşmiş Azdâca berberî kabîlesine mensûp âileler ile anlaştıkları rivâyet edilir. Reisleri tarafından icrâ edilecek hareketlerde bir istinat noktası olarak kullanılmak üzere, Emevî me'mûrları tarafından te'sis edilmiş bulunması icâp eden Oran, kuruluşundan 7 sene sonra, Emevîler ile Kayravan Fâtımîleri arasında rekabetin aksi te'sirlerine uğradı. Bu sonuncuların gönderdiği ve Azdâca berberîlerinin desteklediği bir kuvvet şehri ele geçirip, yaktı. Tekrar te'sis edilen Oran şehri Tiaret Fâtımî vâlisinin hukûm sâhası içine alındı; bütün IV. (X.) asır boyunca Fâtımîler ile Emevîler arasında elden-ele geçti; birbirine

rakip iki halîfenin gönderdikleri kuvvetler veya berberî reisler tarafından tahrip (bilhassa 910 ve 954'te) ve yeniden te'sis edildi. Bu sarsıntılara rağmen, şehir, deniz kıyısındaki ehemmiyetli durumu sebebi ile, iktisâdî varlığını kaybetmedi. Şehri IV. (X.) asrın ikinci yarısında ziyâret etmiş bulunan İbn Ḥavḳal, bütün berberî ülkelerinde bundan daha muhâfazalı bir liman mevcut olmadığını söyler. İspanya (Endülüs) ile ticârî münâsebetler çok faâl idi (bununla berâber, şehir o sırada Fâtımîlere tâbî Zîrî b. Manâd [bk. mad. ZÎRÎLER] hukmünde bulunuyordu). Limandan çok mıkdarda buğday ihrâc ediliyordu. Civârdaki sâhalar çok iyi ekilmiş idi. Buradan gelen akar-su (şimdi şehirden geçen kısmının üstü örtülmüş bulunan Vâdi Rehî) güzel bahçelerin sulanmasına imkân veriyordu.

V. (XI.) asırda Oran şehri Tlemsen'de hukûm sûren Zenâta Mağrâva'ye mensûp Banî Ḥazar elinde bulunuyordu. Murâbıtlardan Yûsuf b. Tâşfîn 473 (1081)'te orta Magrib'in fethi sırasında bu liman şehrini onlardan aldı. 63 yıl sonra Murâbıtların iktidârına son veren fâciânın burada cereyân etmesi mukadder idi. Murâbıtların, Muvaḥḥidler tarafından, Tlemsen civârında mağlûp edilen son emîri Tâşfîn b. 'Alî, 27 ramazan 539 (23 mart 1145)'da, burada öldü. 3 gün sonra da şehir Muvaḥḥidlerin eline geçti.

Oran yeni sâhiplerinin elinde gelişti. İdrîsî burayı kerpiç bir sûr ile çevrilmiş ve çarşıları zengin bir şehir olarak tasvir eder. Marsa 'l-Kabîr'in komşuluğundan da faydalanan liman İspanya'daki Almeria ile sıkı münâsebet hâlinde idi. Oran'da bir tersâne de bulunmakta idi; 'Abd al-Mu'min burada gemiler inşâ ettirmiş idi.

Orta Magrib'de 'Abd al-Vâdîler (b. bk.) Muvaḥḥidlerin yerine geçtikleri zaman, limanın İspanya ile ticârî münâsebetleri daha da ehemmiyet kazandı. Oran, Hunayn (şimdiki Nemours'un şarkında) ile berâber, Tlemsen'in bir iskelesi idi. Pâyitahtın serveti bu limanlara sâhip olunması ve aradaki yollar üzerinde münâkalenin ârızasız cereyân etmesi ile sağlanabiliyordu. Bu hâl bütün XIV. asır boyunca, Merînîlerin Tlemsen'i her muhâsara teşebbüslerinde Hunayn ve Oran'ı ele geçirmek üzere sâhile bir kuvvet göndermiş olmalarının sebebini izah eder. 748 (1347)'de Merînîlerden Abu 'l-Ḥasan Oran'da iki hisar inşâ ettirdi.

XV. asrın başlarında, İspanya'nın müslümanlardan alınması işine berberî topraklarında da devam eden Kastilya hukümdarları, o sırada pek korkulu bir korsanlık üssü hâlini almış bulunan Oran'ı ele geçirmeğe teşebbüs etmekte idiler. Bunlar Marsa 'l-Kabîr'i 1505 ve Oran'ı do 1509'da ele geçirdiler. 17 mayısta şehre giren Pedro Navarro 4.000 müslümanı kılıçtan geçirip, 8.000 'ini, esir olarak, İspanya'ya gönderdi. Seferi tertip etmiş bulunan Kardinal Ximenes, zaptedilen şehri teslim almak üzere, bizzat buraya geldi. Bu muvaffakiyeti istismar etmek maksadı ile, ispanyollar son Tlemsen 'Abd al-Vâdî hukümdarları arasındaki didişmelere karışmak fırsatını buldular. İktidardan uzaklaştırılmış bir hânedan mensûbunu himâye etmeleri, Cezâyir'e hâkim türk kumandanı Oruç Reis [b. bk.]'in müdâhalesi netîcesini doğurdu. Oruç'un mağlûp ve şehid olması üzerine, 'Abd al-Vâdîlerden 'Abd Allâh, hıristiyanlar tarafından, Tlemsen tahtına yerleştirildi (1543) ve ispanyollara tâbî olmağı kabûl etti. Oran'ı üss olarak kullanan ve esâsen ehemmiyetli bir netîce de vermeyen hareketler 1558'de Alcaudete kontunun Mustağanem'e karşı girişti; fakat felâketle neticelenen sefer ile sona erdi. Başka sâhil şehirlerinde olduğu gibi, Oran'da da ispanyollar hemen-hemen sûrlar içinde abluka altına alınmış durumda, müttefik berberîlerden (los Moros de Paz) iâşe husûsunda istenildiği şekilde faydalanamayarak, kıtlığa, vebâya ve türklerden yardım gören berberilerin hücûmuna mârûz kalarak, 1708'e kadar burada tutunabildiler. O tarihte 5 ay süren bir muhâsaradan sonra, boyun eğdiler; Mascara beyi Bû Şalâğim şehri, Cezâyir dayısı nâmına, teslim aldı.

24 senelik türk hâkimiyetinden sonra ispanyollar Oran'a tekrar girdiler. Montemar kontu sâhili korumağa çalışan arapları yerlerinden sürerek, içinde asker bulunmayan şehre girdi (1732). Bû Şalâğim Oran'ı geri almağa boşuna gayret sarfetti. Nihâyet 1791'de, 2.000 insanın ölmesine sebep olan şiddetli bir zelzele ve bunun arkasından Mascara beyi Muḥammed al-Kabîr'in bir taarruzu netîcesinde, İspanya kıralı Karlos VI, Cezâyir dayısı ile Oran'ın teslimi müzâkerelerine girişti. Şehirde 70—80 kadar ispanyol âilesi kalmış idi. Müslümanların eline geçen şehir Cezâyir ülkesinde garp beyinin makarrı oldu ve 1830 senesine kadar böyle kaldı. 4 kânûn II. 1831'de, daha ön ceden Marsa 'l-Kabîr'i ele geçirmiş olan fransızlar Oran'a girdiler. XIX. asrın ikinci yarısından itibâren Oran çok inkişâf etti. Nüfus 1832'de 3.800 iken yüz yıl sonra 166.000'e varmış idi. Bu nüfus içinde müslümanların sayısı 25.000'i bulmuyordu. Bunlar daha ziyâde şehrin cenûbunda „Zenci-Köyü" denilen mahallede otururlar. Avrupalılar arasında ispanyol menşe'liler çokluk teşkil ederler. [Şehrin nüfusu bilhassa son yıllarda fazlası ile artmış

1936'da 200.000'i, 1948'de 250.000'i geçmiş, 1954'te 299.000 olarak tesbit edilmiştir. 1950'den evvel Oran asıl Cezâyir ülkesinin üç büyük idârî bölgesinden birini teşkil ediyordu ve 67.353 km.² arâzi üzerinde 1948'de 1.990.000 nüfusa sâhip bulunuyordu. Son zamanlarda idârî bölgelerin sayısı 12'ye çıkartılmış olduğundan, 1958'de Oran vilâyeti 15.146 km.² arâzi üzerinde 959.000 nüfusu ihtivâ etmekte idi].

Müslümanlık Oran'da az sayıda eser bırakmıştır. İspanyol hâkimiyetinden kalanlar daha fazla olup, bunlar arasında, kapısında üzerine kabartma resimler hakkedilmiş arma levhaları taşıyan eski kale sayılabilir.

Bibliyografya: İbn Ḥavḳal (nşr. de Goeje, *BGA*, II); trc. de Slane, *Description de l'Afrique* (*JA*, 1842, I); Bakrî, *Description de l'Afrique septentrionale* (nşr. de Slane), Cezâyir, 1911, s. 70 v. d. (trc., *JA*, 1859, II, 121 v.dd.); İdrîsî, *Description de l'Afrique et de l'Espagne* (nşr. Dozy ve de Goeje), Leiden, 1866, s. 84; trc. s. 96 v.d.; R. Basset, *Fastes chronologiques de la ville d'Oran, pendant la période arabe* (Paris—Oran, 1892); Fey, *Histoire d'Oran, avant, pendant et après la domination espagnole* (Oran, 1858); Walsin-Esterhazy *Notice historique sur le Maghzen d'Oran* (Paris, 1849); Rulf, *La domination espagnole à Oran sous le gouvernement du comte d'Alcaudete, 1834 — 1858* (Paris, 1900); Braudel, *Les Espagnols en Algérie* (*Histoire et historiens de l'Algérie*, Paris, 1931); J. Despois, *Afrique Blanche* (Paris, 1958), I (bk. fihrist). (G. MARÇAIS.)

ORDU. URDŪ, Hindistan'da konuşulan bir dil. Bir çok sebeplerle bugün Hindistan'da bir müşterek dil (*lingua franca*) mevkiini almış olan ordu dili muhtelit bir menşe'e sâhiptir. Ne hind-ârî ve ne de İran dili onun meydana gelişinde ve teşekkülünde bir inhisar iddiasında bulunabilir. Bu dil kelime hazînesi ve gramer bakımından, bunların her ikisinden almış olduğu dil ve kültür temeli üzerinde gelişmiştir; hindû ve islâm kültürlerini temsil eden kavimlerin karışmasının ortadan kaldırılamaz bir netîcesidir.

Müslüman fâtihlerin şimâl-i garbîden gelmesi ile bu dilin ilk unsurları Hindistan'da yerleşmiş oldu. Maḥmûd Ġeznavî ve oğlu Mas'ûd'un saltanatları devrinde, Tilak, Nāth v.b. gibi, bir çok hindûlar Gazne sarayında çok mes'ûliyetli vazifelerde bulunmuşlardır. Burada bir de bir hindû ordusu yerleştirilmiş idi ki, bunların başında Maḥmûd zamanında, Svendra Rāo adında, bir hindû bulunuyordu. Gazneli sülâlesinin son hukümdarları Gazne'yi terkederek, merkezlerini Pancāb'a nakleylediler ve hâkimiyetlerinin sonuna kadar orada kaldılar. Böylece Gazne ile Lahûr'da hindûlar ve müslümanlar birbirleri ile çok sıkı temasta bulunmuşlardır. Selçuklulardan kaçarak, vatanlarından ayrılmış olan bir çok asîl ve ileri gelen kimseler Mas'ûd'un sarayında himâye gördüler ve devamlı olarak, Lahûr'da yerleştiler. Hindûlar ile müslümanlar arasında her gün vukû bulan temâslar her iki topluluğun konuşma dillerine de çok geniş te'sir yaptı. Şöyle ki, Prithvî Rāc (ölm. 1192)'ın saray şâiri olan Çand Bardāî'nin *Prithvî Rāc Rāso* adlı meşhûr eserinde bu te'sirin izlerini açıkça görmek mümkündür. Kendi ifâdesine göre, o „*Kur'an* dilinden faydalanmış" (bölüm I, 23) olup, kitabında hakîkaten bir çok arapça ve farsça kelime bulunmaktadır.

Ordu (Hindistan'da yaygın bir şive şekli ile *urdu*) türkçe bir kelime olup, aslında saray demektir (müterâdifi olan *karşı* için bk. mad.). Sarayda umûmiyetle hukümdar oturduğu için, bu tâbirin hakanın oturduğu şehir için de kullanıldığı görülmektedir (bk. Kâşgarî). Şark türkçesi lugat'lerinde bulunan, saray yanında, kale. kaymakamın oturduğu yer (kazâ merkezi) mânaları da esâs mânanın daha sonraki idârî duruma uydurulmuş şeklinden ibârettir. Hükümdar sarayı mânasına gelen *ordu* tâbirinin bir dile alem olmasına benzer inkişaf için krş. bir de farsçada *darî*. Hindistan'ın müslüman hâkimleri, saray dili olarak, farsçayı kullandıkları hâlde, memleketin umûmî konuşma dilini Prākrit vâsıtası ile sanskritçeye bağlanan hindî denilen dil teşkil ediyordu. Halkın konuştuğu bu lehçe farsça kelimeler ile doldurulunca, bundan yeni bir dil, ordu dili, meydana çıkmıştır. George Grierson, *Linguistic Survey of India* adlı eserinde, ordu dilini muayyen bir yer ayırmamaktadır; bununla berâber o bu dili garbî hindî dilinin bir dalı olarak kabûl etmektedir. Fakat bu görüş ordu dilinin teşekkülü esnâsında farsçanın çok kuvvetli te'sirini dikkate almamaktadır. Burada yalnız farsça kelimelerin geçmiş olması bahis konusu değildir; ordu dilinin bütün şiiri — vezni, mevzuu, üslûbu, hayâlleri, telmihleri grameri ve bünye husûsiyetleri — ve hattâ nesri tamâmiyle farsçanın te'siri altındadır. Hadd-i zâtında bu dil ne hindî dilinin ve ne de farsçanın bir dalı olarak gösterilebilir; o bil'akis tam mânası ile bir karışık dildir.

Kendi eserlerinde hindî kelimeleri kullanan Hindistan'ın ilk büyük farsça yazan şâir ve müellifi Amîr Ḫusrāv (653—725=1255—1325) olmuştur [bk. mad. ḪUSRAV ABU'L-ḤASAN AMĪR].

Umûmiyetle kabûl ve bâzı tezkirelerde kaydedildiğine göre, Amîr Ḫusrav hindî dilinde bir çok eserler yazmıştır. Maalesef bu eserler zamanımıza kadar gelmemiştir; yalnız onun bir mısrâı farsça ve ikinci mısrâı hindî dilinde olan bir veya iki gazeli ile aynı şekilde karışık dilde yazılmış olan bir çok manzum bilmece (*çîstâ*) v.b. hâlâ sık-sık zikredilmektedir.

Bir mısrâı hindî ve diğer mısrâı farsça olarak, karışık dilde şiir yazma tarzı Ḫusrav'dan sonra da uzun müddet devam etmiştir; bundan dolayı bu nevî parçalara *rēḫta* adı verilmiştir. Bugün *rāḫtan* kelimesi muhtelif mânalara delâlet eder; bunlardan biri yeni bir şey meydana getirmek ve nazmetmektir. Amîr Ḫusrav'ın farsça ve hindce kafiyeleri yeni bir şekilde birleştirmekteki muvaffakiyetinden sonra, *rēḫta* sözü musikîde de kullanılmağa başlamıştır; bu tâbir burada mevzû ve makamları bakımından birbirine uyan hindî ve farsça beyit veya mısrâlardan meydana gelen musikî eseri mânasında kullanılmıştır. Fakat bu tâbir bu sırf musikî ile olan ilgisini git-gide kaybetmiş ve daha çok bu nevî iki dilli manzûm eser için kullanılmağa başlamıştır. Daha sonraları bu tâbir her nevî orduca şiir ve nihâyet bu dilin kendisini ifâde eden bir tâbir hâline gelmiştir. *Rēḫta* sözü böylece ordu dilinin karışık vasfı için de bir delîl teşkil eder.

Uzun müddet bu yeni dil *hindî* veya *hindvî* adı ile anılmıştır; sonra git-gide *rēḫta* adını almış ve bir müddet sonra da *urdū* tâbiri ile ifâde edilmeğe başlamıştır. Bu son ad bunların en yaygını olup, bugün de kullanılmaktadır. Şarkî Hindistan kumpanyası zamanında *urdū* diline *hindūstānî* (yâni hindû dili) denilmiştir. Bununla Hindistan'ın sayısız dilleri arasında yalnız bu dilin Hindistan'ın müşterek dili (*lingua franca*) olmağa bak kazanmış olduğu hakîkati kabûl edilmiştir.

Ordu dilini Dōāb (iki nehir, Ganj ile Camna nehirleri arasındaki mıntaka)'da veya daha sarîh olarak, Dehli ve civârında meydana gelmiş olmakla berâber, edebî şeklini ilk defa Dakhan [b. bk.] yaylasında almıştır. Ordu dilini ilk teşvik eden ve kullananlar bilhassa âlim sûfîler olmuştur. Bunlar bu dilin hakikî hâmîleri sayılabilir. Büyük Buddha ilâhî vazîfesini halk topluluklarına ulaştırmak için nasıl *sanskrit* dilini bırakıp, onun yerine *pālī* dilini kullanmış ise, bu âlim sûfîler de, halka ancak kendi dili ile nufûz etmenin mümkün olacağını düşünerek, o devrin münevverlerinin dili olan arapça ve farsçayı bırakıp, yerine *ordu* dilini kullanmışlardır. Bunlar memleket içindeki dolaşmaları sırasında Dakkan ülkesinde Devlatābād, Gulbarga, Aḥmedābād, Bîcāpur, Patan (Gucarāt)'a v.b. gelince, bu bölgenin yerlilerine kendilerinin Dehli'den getirdikleri dil ile hitap ettiler. Bunlardan bâzıları, mes. Sayyid Moḥammed Banda-Navāz (800=1398 yılında Dakban'e gelmiş olup, mezarı Gulbarga'dadır), bu dilde risâleler, şiirler ve kitaplar da yazdılar. Tilmizleri de onların izlerinden giderek, aynı şekilde orduca kitaplar yazdılar ve geniş ölçüde bu dilin halk arasında yayılmasına yardım ettiler. Arapça ve farsça kelime ve terkiplerin çok geçmesi ve arap harflerinin kullanılmış olması bu dili asıl hindî dilinden ayırmıştır.

Banda-Navāz (*Mi'rāc al-'āşiḳīn* adlı eseri, bu makalenin müellifi 'Abd al-Ḥaḳḳ tarafından neşredilmiştir, Haydarâbâd, 1900)'dan başka, daha bir çok sûfîler ordu dilini manzûm ve mensûr eserleri için kullanmışlardır. Bîcāpur evliyâsından olup, Banda Navāz'ın tilmizlerinden birinin tarafdarı olan Şams al-'Uşşāḳ lehaplı Mirācî (ölm. 902=1496/1497), onun oğlu ve halefi Şāh Burhān Cānam (ölm. 990=1582) ve bunun oğlu Amîn al-Dîn A'lā (ölm. 1076=1665/1666) pek ehemmiyetsiz olmayan muharrirlerden olup, manzûm ve mensûr eserlerini dakhanî-ordu dilinde kaleme almışlardır. Gucarāt'ta da ordu dili sûfîler sayesinde yayılmıştır. Şāh 'Alî Muḥammed Cān (ölm. 973=1565/1566) büyük bir sûfî-şâir idi; onun şiirlerini toplayan dergi *Cavāhir al-asrār* adı ile tanınır. Başka bir sûfî olan Şayḫ Ḥūb Muḥammed, *Ḥūb tarang* (yazılışı: 986=1578) adını taşıyan *maşnavî*'nin müellifidir.

Dakhan'de üç büyük ordu dili merkezi var idi: Golkonda (Ḳuṭub-Şāhîler sülâlesinin merkezi), Bîcāpur ('Ādil-Şāhîler sülâlesinin merkezi) ve Aḥmedābād (Gucarāt). Her merkezin dilinin mahallî renge sâhip bulunduğu zikre şâyândır.

Ḳuṭub-Şāhîler sülâlesinin bütün hukümdarları san'at ve ilmin ilerilemesine çok yardım etmişlerdir; fakat Sultan Muḥammed-Ḳulî Ḳuṭub-Şāh (989—1020=1581—1611) ayrıca çok kabiliyetli bir şâir olup, külliyâtı büyük hacimde bir eser teşkil eder. Onun iki halefi Sultan Muḥammed Ḳuṭub-Şāh (1020—1035=1611—1626) ve Sultan 'Abd Allāh Ḳuṭub-Şāh (1035—1083=1625—1672) ile bu sülâlenin son hukümdarı olan Tānā Şāh (1083—1098=1672 1687) da iyi şâirler olup, ordu dilinde güzel şiirler yazmışlardır. Ḳuṭub-Şāhîler devrinin diğer meşhûr şâirleri şunlardır: 1. Ṭabāṭabā'î, 1018 (1609/1610) yılında te'lîf ettiği *Ḳuṭub o muştarî* mesnevîsinde Muḥammed-Ḳulî Ḳuṭub-Şāh'ın bir aşk hikâyesini anlatır; 2. Şihāb al-Dîn Ḳurayşî, *Bhog bal*'in müellifi; 3. Şayḫ Aḥmed Şarîf, tıbba dâir bir mesnevînin müellifi; 4.

Ġavvāṣī, *Sayf al-Mulūk va Badīʿ al-Camāl* (1035=1625/1626) ve *Ṭūṭī-nāma* (1049=1639/1640) adlı eserlerin müellifi; 5. İbn Nişaṭī, *Phūl ban* (1076=1665/1666) müellifi; 6. Rāzī Ḳuṭub, *Tuḥfat al-naṣāʾiḥ* veya *Pandā kā tuḥfā* mütercimi; 7. Ṭabʿī, *Bahrām o Gulandām* müellifi; 8. Vālah, *Ṭālib o Mohnī* müellifi; 9. Muẓaffar, *Ẓafar-nāma-i ʿişḳ* müellifi (son dört müellif ʿAbd Allāh Ḳuṭub-Şāh devrine dâhil bulunmaktadır); 10. Fāʾiz, *Rižvān Şāh rūḥ-afzā* müellifi; 11. Şāhī ve 12. Mīrzā, her ikisi de mersiye şâiri; 13. Haydarâbâdlı Nūrī v.b. Abu ʾl-Ḥasan Tānā Şāh zamanında yetişmişlerdir.

ʿĀdil-Şāhī hukümdarları da büyük sanʿat ve ilim hâmîleri idiler. Muḥammed ʿĀdil-Şāh (1035—1067=1626—1656) devrinde dört büyük şâir yetişmiştir: 1. Ḥasan Şavḳī, *Fatḥ-nāma-i Niẓām-Şāh* (Tālikoṭā savaşını tasvir eder) ve *Mīzbānī-i ʿĀdil-Şah* adlı eserleri yazmıştır; 2. Muḳīmī (Mīrzā Muḳīm Ḫān), *Fatḥ-nāma-i Yakheri* (ʿĀdil-Şāhʾın zaferi hakkında) ile Mahyār o Candar Bhān'a dâir bir aşk manzûmesinin müellifi; 3. Rustamī (Kamāl Ḫān), *Ḫāvar-nāma* (halife ʿAlīʾnin muhârebeleri hakkında) adı ile 1059 (1649) yılında yazılmış olan büyük bir mesnevînin müellifi; 4. Malik Ḫuşnūd, 1055 (1645) yılında yazılan *Cannat singār* (Bahrām hikâyesi)ʾın müellifidir. Musikîdeki istidadından dolayı, Cagat-Guru adını almış ve hindî musikîsi hakkında meşhur *Nauras* adlı eserini yazmış olan İbrāhīm ʿĀdil-Şāh II. (988—1035=1580—1626), farsça yerine hindî dilini (daha sarih olarak, dakhanī-ordu dilini) saray dili yapmış olduğu gibi, ʿAlī ʿĀdil-Şāh II. (1067—1083=1656—1673) de ordu dili ile bilhassa alâkadar olmuştur. Onun devrinde yaşayan ve eserlerini dakhānī-ordu dilinde yazan edipler şunlardır: 1. Mullā Nuṣratī, *Gulşan-i ʿişḳ*ʾın ve *ʿAlī-nāma*'nin meşhûr müellifi; 2. Ayāġī (Muḥammed Amīn), *Nacāt-nāma* (1076=1665/1666) ile *Şamāʾil-nāma* müellifi; 3. Sayyid Bulāḳī, *Miʿrāc-nāma* (1065=1654/1655) müellifi. Sikandar ʿĀdil-Şāh devrinde şu şâirleri buluyoruz: 1. Şāh Amīn al-Dīn Aʿlā (yk. bk.); 2. Bīcāpur'lu ʿAbd al-Muʾmin, *ʿIşḳ-nāma* (Cavnpur'lu Sayyid Muḥammed, *Mahdī-i mavʿūd* hakkında) müellifi; 3. Hāşimī *Yūsuf o Zulayḫa* müellifi olup, bu devrin en meşhur ve en büyük şâiridir. Doğuştan kör olan bu şâir, belki de, *reḫtī* ("kadınlar dilinde ve onların tabirleri ile yazılan şiirler")'nin esâslarını hazırlamış ve bu tarz sonradan Rangīn tarafından inkişâf ettirilmiştir (aş. bk.). Man Lagan (1112=1700) müellifi Gogi'li Beḥri (Ḳāżī Maḥmūd), Panchi Bacha müellifi ve ʿAṭṭār'ın *Manṭiḳ al-ṭayr*'ının mütercimi Vacdī ve daha bir kaç başka şâir XII. (h.) asırda Avrangzīb'in Dakhan'ı fethettiği sıralarda, yetişmişlerdir.

Ordu dilinde ilk mensûr eserler Dakhanī şivesinde yazılmıştır. Evliyânın (Şāh Rācū Sayyid Ḳattāl, Sayyid Muḥammed Banda-Navāz ve Şāh Amīn al-Dīn Aʿlā gibi) vecîzeleri yanında, tasavvufa dâir daha bir kaç kısa risâle de bu zâtlar tarafından kaleme alınmıştır; fakat bunların pek büyük edebî kıymeti yoktur. Bunlardan başka edebiyat ve kelâm hakkında daha büyük ve daha mühim eserler de yazılmıştır; msl. *Şarḥ-i şarḳ-i Tamhīd*. Bu eser, ʿAyn al-Ḳużāt Hamadānī (ölm. 533=1137)'nin *Tamhīdāt* adlı farsça eserinin, Haydarâbâd'lı Sayyid Mīrā (ölm. 1074=1663) tarafından Dakhanī-ordu diline tercümesidir.

Yukarıda zikredilen şâir Vachī, büyük bir edebî kıymeti olan, *Sab-Ras* veya *Ḥusn o dil* adlı mensûr bir eser yazmıştır. Bu bir nevî remzî bir eser olup, güzellik ile kalbin sevgi hisleri arasındaki mücâdeleyi tasvir etmektedir. Bütün eser secîli bir nesir ile yazılmış ve 1045 (1635) yılında tamamlanmıştır. *Tarcama-i şamāʾil al-atḳiyā* adını taşıyan büyük hacimli başka bir eser, Ḫvāca Burhān al-Dīn (ölm. 752=1332 Davlatābād)'in mürîdi olan Rukn ʿImād al-Dīn'in farsça eserinden tercüme olup, Mīrā Yaʿḳūb tarafından 1080 (1670) yıllarında meydana getirilmiştir. Bundan kısa bir müddet sonra diğer bir çok mensûr eserler yazılmıştır.

Bu ilk devirde arapça ve farsça kelimelerin hindî kelimeleri ile serbest bir şekilde karışmalarına nasıl cevâz verilmiş ise, müellifler de, hiç tereddüt etmeden, hindû ve müslüman efsânelerini de kendi eserlerine mevzû yapmışlardır. Nazmedilen mevzûların bâzıları farsçadan yapılmış tercümeler olduğu hâlde, bir kısmı da sanskrit ve hindî dillerinde yazılan halk efsâneleri ile hindû folklorundan alınmıştır; msl. Nal Daman veya Nuṣratī'nin meşhûr *Gulşan-i ʿişḳ* mesnevîsi, Madmāltī ve Manohar'ın aşk hikâyesi veya Kām-rūp Kāmtā hikâyesi. Sûfîler tarafından kaleme alınmış kitaplarda her üç dilden (arapça, farsça ve hindce) alınmış sözler serbestçe kullanılmaktadır. Şâirler de teşbih ve mecazlarında her üç dilden istifâde ederler.

Ordu dilinin asıl temeli eserlerin arap harfleri ile yazılmağa başlaması, fars (veya arap) arûzunun alınması ile atılmıştır. Cā'is'li Malik Muḥammed'in *Padmāvad* (947=1540)'ı, o devrin mükemmel hindî dili ile yazılmış olmasına ve pek az arapça-farsça kelimeler ihtivâ etmesine rağmen, arap harfleri ile yazılmıştır İlk

dakhanî-ordu dilinde yazılan mensûr ve manzûm eserler de aynı şekilde yazılmış olup, şiirlerin çoğu İran (arap) arûzu ile kaleme alınmıştır. Kendi zamanında en temiz hindû dilinde yazılan eserlerinde arap harflerini kullanmış olan Malik Muḥammed hind ve islâm kültürlerinin birbiri ile kaynaşmasını temsil eder. Ondan sonraki edipler bir adım daha ileri gittiler; mensûr ve manzûm eserlerini hindî, arap ve farsça kelimeler halitası olan bir dilde yazmak sûreti ile, bu bağı daha da sağlamlaştırdılar. İran (yâni arap) arûzunun alınması da bu yeni dilin esâslarının devamlı olmasına çok yardım etmiştir. Bunun sebepleri o devirde hâkim durumda bulunan İran kültürünün te'siri ile izah edilebilir. Yabancı arûzun kabûlünden hemen sonra yabancı musikî kabûl edilmiştir. Her ikisi birlikte ordu şiirinin mâhiyet ve rûhuna tamâmen yeni bir renk vermiştir.

Modern denilebilecek ordu edebiyatının başlangıcı Muḥammed Şâh (1131—1161 = 1719—1748) devrine tesâdüf eder. Hattâ Avrangâbâd'lı Valî Dakhanî (1099—1159 = 1688—1744) bile, o zaman Delhi'de bulunan üstadlar yanında yetişmiş ve onlardan ilham almıştır. Kendisi şiirlerinde kelimeleri sıkı bir süzgeçten geçirmekte, tasfiye etmekte ve ancak en zarif kelime ve ifâdeleri kullanmağa çalışmaktadır. Onun şiirinde hindî ve farsça unsurlarda olduğu kadar, üslûp ve mevzû bakımından da tam bir muvâzene hüküm sürmektedir. Çağdaşı olan Sirâc da aynı şekilde iyi bir şâir olup, Valî'ye nisbetle daha da temiz bir lisan kullanmaktadır.

Ordu edebiyatının klâsik devri Mîr Taḳî (1137—1213 = 1725—1799) ile başlar. Mîr'in şiiri hayatının bir aynasıdır. Takvâ sâhibi bir dervişin oğlu olan Mîr hayatının te'sire en müsâit yıllarını bu gibi dervişler arasında geçirmiştir. On bir yaşında iken babasını kaybetti. Bunun üzerine doğduğu Âgra'yı terkedip, hayatını kazanmak için, Dehli'ye geldi. Bir zamanlar meşhur ve kuvvetli olan Hind-türk imparatorluğunun inhitatı o günlere rastlar. Aḥmed Şâh Durrânî'nin sık-sık vukû bulan hücûmları, Câṭ'lar ile Marâṯhaların yağmaları, Nâdir Şâh'ın yıkıcı hücûmları ile çok azalmış olan devletin itibârını tamâmiyle ortadan kaldırdı. Bütün bunların Mîr üzerindeki büyük te'siri (krş. kendi hâl tercümesi olan *Ẕikr-i Mîr*) onun şiirindeki umûmî bedbinlik ve şekkat ile dolu heyecanı izah eder. Şiirleri hissî olup, başkalarında az tesâdüf edilen ince, sâde ve âhenkli bir dilde yazılmıştır. Gazel ve mesnevîleri ordu edebiyatının en iyi eserlerini teşkil etmekte olup, yüksek kıymetleri bütün büyük ordu şâirleri tarafından kabûl edilmiştir. Mîr çok kudretli bir mizâca mâlik olan bir zât olup, çok izzet-i nefis sâhibi idi ve çok sıkı tanzim edilmiş bir hayat sürerdi. Şâh 'Âlam (1759 = 1806)'in idâresi zamanında, artık Dehli'de edebiyatı teşvik edecek kimse kalmayınca, bir çok şâirler o zamanlarda parlamağa başlayan Lakhnav sarayına göç ettiler. Mîr de, Avadh nevvâbı Âṣaf al-Davla'nın dâveti üzerine, Lakhnav'a giderek, 1799'da ölümüne kadar orada kaldı.

Savdâ (1125—1195=1713—1781) Mîr'in çağdaşı ve kabiliyetli bir şâir olmakla berâber, onunla pek mukayese edilemez. Tenkide tahammül edemeyen şâir, kendine de hâkim olamayarak, uzun-uzun hicviyeler yazmıştır; fakat bütün bunlara rağmen, üstâdlar arasında yer almaktadır. Ḫvâca Mîr Dard [bk. mad. DARD] (1133—1199=1721—1784)'ın temiz ve zarif şiirleri devrinin tasavvufî-dinî görüşlerini aksettirir. Gerçekçi Mîr Ḥasan (ölm. 1201=1786), Mîr Dard'in muâkibi olup, şiirlerinde o zamanın cemiyetindeki örf ve âdetleri tasvir eder. *Siḥr al-bayân* adlı mesnevîsi insan ihtirasları ile tabiat hâdiselerini olduğu gibi tasvir eder ve ordu dilinde yazılmış en iyi ve en çok tanınmış bir mesnevîdir.

Rangîn ve İnşâ' (ölm. 1233=1817)'ya gelince, bunların ikisi de, Savdâ, Mîr ve Mîr Ḥasan gibi, Luknov'a göç etmişlerdir O günlerde Luknov moda ve zevk, çok ince ve eğlenceyi seven bir cemiyetin merkezi idi ve bu bu-sûs tabi'î olarak, bu şehirde yazılmış olan şiirlerde aksettirilmektedir. Umûmiyetle Rangîn *reḫtî* nin asıl mücessisi olarak tanınmaktadır (bk. yk. Hâşimî). Bu şiir nev'inde mevzûu yalnız kadınlar teşkil eder ve yazıda da onların kullandıkları dil husûsiyetleri yer alır. O tercihan hindî kelimeleri kullanır; diğerlerine kıyasla daha aşağı bir derecede bu şâirin şiirleri cinsî ve diğer müstehcen telmihler ile dolu bulunmaktadır. İnşâ' ise, şehvete düşkün değil, neş'eli idi. O hakikî bir şâir idi; fakat alçalma devrinde, alçaklığın şerefi bertaraf ettiği bir zamanda dünyaya gelmiştir. O hayatı bir oyun olarak görüyor; şiirlerinde renkler umûmiyetle kaba olduğundan, hisleri yanlış aksettirmektedir. Fakat onun bir san'at ustası olduğu, ordu edebiyatındaki sun'îlikleri, umûmiyetle, kötüleştirmiş olmakla berâber, bu edebiyata bir incelme ve tâzelik getirmiş bulunduğu unutulmamalıdır. Böylece onun edebiyattaki te'siri hem iyi, hem kötü olmuştur. *Darya-i laṭâfat* adlı kitabı onun ordu dilindeki mahâretini gösteren en iyi şâhiddir.

Nażîr (ölm. 1830), ordu edebiyatı tarihinde münzevî duran bir şahsiyettir. En çok ihmâl edilmiş bir ordu-şâiri olmasına, hattâ bâzı hâl tercümecilerinin kendisinden şâir un-

vânını esirgemelerine rağmen, o kelimenin tam mânası ile bir hindû şâiridir. Hattâ ara-sıra kendisini şehvet zevklerinin hâkimiyetine kaptırdığı zaman bile, mükemmel bir san'atkâr kalmaktadır. Sevinç içinde kendi vatanını terennüm eden veya günlük şeyleri içine alan en güzel şiirlerinde, o gence ve ihtiyara, fakire ve zengine aynı şekilde hitap eder. Hindistan'daki tabiat gibi, onun hayâl kuvveti de zengin ve bereketlidir. Kuş ve hayvanları mevzû edinen muhtelif şiirlerinde (mes. „Zavallı kuğu", „Ayı yavrusu" ve „Küçük sincap") kendi zamanının ictimâî âdet ve itiyatlarını dolayısı ile tenkit etmektedir. Bâzı şiirlerinde kendisinin bulunduğu hindû bayramlarının şen sahnelerini tasvir etmiştir; onun tabiata karşı olan sevgisini mevsimlerin canlı tasvirinde görmek mümkündür. Bununla berâber üslûbu bâzan ihmâl etmekte, beyitleri hatâlı olmakta ve kelime seçimi hissini kaybeylemektedir. O, gerçekten bir halk şâiri olup, kendisi ile çok akıcı olan hikâyesi arasına hiç bir şey sokmamaktadır.

Zevk (ölm. 1272=1855), edebî dalkavukluğu yüksek bir san'at şekline sokan sayısız İran şâirlerinin muâkibidir. Ekseriyetle Hind-türk imparatorluğunun son hukümdarını medhetmek için yazılmış olan kasîdeleri ordu edebiyatında meşhûrdur. Fakat gazellerinde vaziyet başkadır; onun yaradılışı bu iş için hiç de müsâit değildir.

Bu merhalede ordu edebiyatı tarihinde, şiirirn inkişâfı bir durgunluk geçirmişe benziyordu. Bu zamanda şâirlerin mahsûlü ekseriyetle taklitten ibâret olup, san'at ve ilhamdan mahrûm idi; burada bıkdırıcı bir yeknesaklık ile, eski şâirler tarafından durmadan kullanılmış olan fikir, mâlzeme ve hattâ kelimeler tekrarlanıyordu. Böyle bir anda, edebiyat semâsında bir yeni seyyâre gibi birden-bire Ġālib meydana çıktı.

Ġālib (1212 — 1286=1787 — 1869), bir asker âilesinden dünyaya gelmiş olup, şiirinde dahi onun damarlarında dolaşan Aybek-türklerinin ateşli kanı kendisini göstermiştir. Daha mektep çocuğu iken şiir yazmağa başlamış; fakat şâir olarak onun asıl ehemmiyeti ancak 1857 yılındaki büyük isyândan sonra ortaya çıkmıştır. Bu isyan, birbiri ile zıt iki kuvvet arasında çıkan mücâdele, kaybolmaması lâzım gelen bir çok şeyleri tahrip etmiştir. Hind-türk imparatorluğu idâresinin bâzı faydalı müesseselerinin tamâmiyle tahribi ve bir de büyük Hind-Türk sülâlesinin büs-bütün imhâsı Ġālib'i derinden sarsmış ve onun şiirini böyle kuvvetli bir heyecan duygusu ile doldurmuştur. Bütün büyük insanlar gibi, o da kendi zamanını çok geride bırakmış ve bilhassa bu yüzden çağdaşları tarafından anlaşılmamıştır. Ġālib ordu şiirindeki yenilik hareketinin öncüsü olmuştur. Ordu edebiyatının hiç bir dalında, orijinallik, tasavvur kudreti veya hayâl zenginliği bakımından, onu geçen kimse yoktur. Ġālib ordu şiirine ilk defa felsefe mefhûmlarını sokmuş ve netîcede onun şiirleri felsefe, tasavvuf ve heyecanın insanı cezbeden bir terkibi olmuştur. Onun süslü te'sirli ve hoş bir üslûbu vardır. Yegâne kusuru farsça yazmış olmasıdır; fakat buna rağmen, şiirlerinin mühim bir kısmı açık ve sâde üslûp ile yazılmıştır.

Ḥusayn'in şehâdeti hakkında Muḥtaşam Kāşānī tarafından yazılmış olan en meşhûr farsça mersiye *Haft band*, hindû mersiye şâirleri için bir örnek teşkil etmiştir. Fakat Anīs (1802 — 1874) ve Dabīr (1803 — 1875) farsça örneklerinin çok üstüne çıkmışlardır; yalnız onların ıztıraplarının mâhiyeti hiç de erkekçe değildir. Dinî gayret ve edebî mükemmeliyet onların şiirlerine ordu edebiyatında çok yüksek bir yer te'mîn etmiştir. Savaş sahnelerinin tasvirinde Anīs o kadar canlı ve Kerbelâ şehitlerinin tavsifinde o kadar gerçekçidir ki, bütün hikâye canlanıyor ve ayrı-ayrı hatları hayret verici bir şekilde gerçek hissini veriyor. Şiiri akıcı ve muhteşem olup, yer-yer günlük konuşmaya uyacak kadar sâdedir. Fakat bütün şiirlerin üzerine bir yeis perdesi örtülmüştür. *Imām*'ın kahramanlığı kuvvetli bir destan havası içinde tasvir edileceğine, onun ıztırabı ve ölümü üzerine, her ikisi, tam bir kadın ıztırabı ile, mâtem tutmaktadır. *Imām* bu şiirlerde tasvir edildiği şekilde, hakikat için şehit olmak mertebesini kazananların rûh büyüklüğüne sâhip değildir. Bununla berâber târif ve tavsifteki bu noksana rağmen, Anīs dilde ve şiir san'atında hakikî bir üstâddır.

Lakhnav'ın inhitat devri ordu edebiyatı tarihinde de bir duraklama ve gerileme çağıdır. Şâirlerin çoğunda, gerek mevzû, gerek üslûpta olsun, artık orijinallik kalmamıştır; onlar eserlerini boş laflar ile dolduruyorlar. Ātiş ve Nāsiḫ şiir san'atında büyük üstâd olmakla berâber, diğer büyük ordu şâirleri ile aynı sıraya konma şerefine lâyık değillerdir. Onların muakkip ve talebelerinin bütün „şâirlik" mahâretleri ancak kelime oyunundan ibârettir. Dayā Şankar Nasīm (1811 — 1843)'in bu zamanlarda yazılmış olan mesnevîsi mükemmel bir şiir san'atı için iyi bir örnektir; bu mesnevî bu kadar fazla remzî ve müzeyyen olmasa idi, güzel bir eser olabilirdi. Şavḳ'ın muhtelif mesnevîleri o devirdeki cemiyetin bozuk ve serbest âdetlerini içine alan akislerden başka bir şey değildir; bunları yazarken, şâir Avadh'ın

son hukümdarı Vâcid 'Alī Şāh'ın muhteşem ve şen sarayının te'siri altında bulunmuştur. Fakat onun hakkını vermek için, eserinde hafif bir neşenin zarif bir san'at ile birleşmiş olduğunu itiraf etmek lâzımdır. Onun mesnevîleri müdâfaa için söylenebilecek sözlerin hepsi bu kadardır. Şâir kendi san'atını hafif meşreplik uğruna kurban etmiştir.

Dāġ (1831—1905) ve Amīr (1828—1900)'den sonra kat'î olarak söylenebilir ki, Mīr tarafından atılan klasik şiirin temelleri yıkılmıştır. Her iki şâirin eserleri açık bir soysuzlaşma gösterir. Her ikisi de artık kullanılmış, bitmiş an'aneye devam ile bütün kuvvetlerini lüzûmsuz, fakat bâzan zarif, söz oyunları için israf ediyorlar. Bununla berâber bu iki şâirden Dāġ bir ifâde üstâdı olup, muhakkak ki, şiirine günlük ilâdeleri ve bâzı ince tâbirleri sokmakla, dili zenginleştirmeğe yardım etmiştir.

İnhitatın tam bu merhalesinde, ordu edebiyatı sâde bir saçma derecesine düştüğü bir zamanda memleketin fikir hayatında garbın te'siri belirmeğe başlamıştır. Garp yeni bir fikir dünyâsı yaratmış idi ve bu hindû ruhunun istifâdesine açık bulunuyordu. Eski an'aneler değişti, yeni ilim, enfüsî bencilliğin yerine, âfâkî san'atı getirdi. Kaideleşmiş süslü ve seçili dil yerine, daha sâde ve daha çok tabi'î bir üslûp tercih edildi. Devrin kadınlaşmış heveskârlığı yerini erkekçe kendine güvenişe bıraktı. Kısaca, ordu edebiyatının gerçekten yeniden doğuş devri başladı.

Muhammed Ḥusayn Azād (ölm. 1910), bu devrin mümeyyiz bir mümessili idi. O garp pınarından tam mânası ile istifâde eden ilk şâir olmuştur. Kendisi dil bilgisi âlimi ve seci üstâdı olup, pek büyük bir şâir değil idi. Onun çağdaşı Ḥālī tamâmen başka bir şahıs idi. Ḥālī 1253 (1837) yılında Pānipat'ta doğmuş ve 1332 (1914) yılında ölmüştür. Gençliğini Hind-türk imparatorluğunun son anlarında ve böylece ictimâî ve siyâsî inkılâpların günün meselesi olması tabi'î bulunan bir zamanda Dehli'de geçirdi. Ḥālī Hind-türk imparatorluğunun yıkılışının şâhidi oldu. Gözüne ilişen her şey onun hassâs rûhunda kuvvetli iz bıraktı. Edebî çalışmalarında Ġālib ve Şefte'nin muakkip ve talebesi olmasına rağmen, fikir bakımından, islâmdan önceki büyük arap şâirlerinin bir halefi idi.

Onun ilk şiir mahsûlleri o zaman mûtad olan şekle benzer. Fakat git-gide o devrin yeni temâyülleri kendisine te'sir etmeğe başladı ve onu sonunda tabi'îliğe ve etrafındaki cemiyeti daha yakından araştırmağa götürdü. Onun öğretici şiiri 'Alīgarh hareketi ile başlar. Sayyid Aḥmed Han'ın gayreti ile, Hindistan'da yeni bir insanlık çağı başladı ve Hindistan müslümanlarının fikir ve kültür hayatlarını yeni bir rûh doldurdu. Ḥālī işte bu yeni cereyânın şâiri olacaktı. *Musaddas*'inde o yalnız tarihin ölü geçmişini diriltmekle kalmadı, hind müslümanlarının millî hayatını da, hayrete şâyân bir teferruât ile, tasvir etti. Şiiri derin bir bedbinlik göstermekle berâber, onda hakikate ulaşma emeli ihtiras hâline gelmiş idi ve yenisini yapmak, eskisini yeniden kurmak için yanan bir arzû ile dolu idi. Ḥālī yalnız büyük bir şâir değil idi; o ingiliz edebiyatını da Hind halkına yaklaştırmış idi. Fakat o hakikî bir gerçekçi idi ve garp fikrinin dalgalı selleri onu hiç bir zaman kendi görüş noktasından ayıramamıştır. Ondan önce edebiyat ancak bir sınıfın fikrini ifâde eden bir vâsıta idi. O bunu halk kütlesine açtı ve kendisi de konuşma dilini kullandı ki, bu gâyesine ulaşmak için, mühim idi. Tahmin edileceği gibi, onun bu hareketi düşmanca tenkit fırtınası ve hicivler ile karşılandı; fakat zaman onu bu tenkitlere karşı müdâfaa etti. Onun üslûbu pürüzsüz olup, şiirlerinde hindî kelimeleri büyük bir zarâfet ve mahâret ile kullanmıştır.

Eskiden intikal ede-gelen kıymetleri silip-süpüren bu yeni fikirlerin seline karşı gelenlerden biri Akbar Ḥusayn (1846—1921) olmuştur. O sesini şark kültürünün müdâfaası için yükseltti, Avrupa hayranları ve onların delilikleri ile alay etti 'Alīgarh'taki yenilik taraftarları bile onun ağır hicivlerinden kendilerini kurtaramadılar. O garbın gittikçe kabaran maddeciliğinin selleri altında islâmın ve islâm kültürünün kaybolmasından korkuyor ve bu felâketi önlemek için, şiirini kullanmağa karar veriyor. Yeni moda hâline gelen fikirleri şiddetle tenkit ediyor ve körcesine avrupalıları taklit eden bu kısa görüşlü hindûlar için nefretten başka bir his beslemiyordu. En iyi şiirlerinde üslûbu çok işlenmiş ve ince nükteli idi; fakat, kelime oyunları ve kafiye vâsıtası ile te'sir yaratmak için fazla gayretlerinden dolayı, çok defa güzelliğini muhâfaza edemiyordu. Onun bicviyeci olarak zamanındaki te'siri sona erince, eserlerinin halk arasında aynı kuvvetle yaşamağa devam etmesi şüphelidir. Büyük bir şâir olmamakla berâber, kendisi başka biri tarafından en az taklit edilebilenlerden biridir.

Yeni ordu-şiirinde bilhassa şu üç simâ temâyüz etmektedir: Ġālib, Ḥālī ve İḳbāl. Ġālib'in değişik muhayyilesi ve felsefî fikirleri eskiden gelme şiirin çerçevesini kırmış, fakat şiirini derin bir bedbinlik ile doldurmuştur. Ḥālī tek başına eski büyüklüğün berâberleri içinde duruyor ve onlara eğiliyor; fakat

onda artık batmakta olanı eski hâline getirmek ve onu tekrar canlandırmak arzusu henüz yaşamakta devam ediyor. İḳbāl'de ise ne Ġālib'in muhayyilesi, ne de Ḥālī'nin derin hassâsiyeti vardır; fakat o kendisine hâs bir kuvvet, heyecan ve yaratma kudretine sâhiptir. Garplılığa pek rağbet etmemekle berâber, görüşlerini genişletmek husûsunda, başka her hangi bir şâirden daha çok garplı fikirlerden istifâde etmiştir. Başlangıçta onun şiiri millet ve vatan hisleri ile dolu olduğu hâlde, sonraları çok kuvvetli islâmî duygulara bürünmüş bulunmaktadır. O dindaşlarını, islâmı birleştirici esâs bir umde hâline getirmeğe ve eski mü'minlere hâs husûsiyetleri canlandırmağa dâvet ediyor; islâmın yalnız Asya için değil, bil'akis bütün dünya için de bir kurtuluş olduğunu isbât edecek günün pek uzak bulunmadığını görüyor. Son zamanlarda kendisi şiirlerinde fikirlerini islâm dünyasına yaymak husûsunda ana dili olan ordu dilinden daha uygun bulduğu farsçayı kullanmıştır.

Ordu nesrinin başlangıcı üzerinde yukarıda durulmuş idi. Bu dilde yazılan ilk mensûr eserler de Dakhan'de meydana gelmiştir; bunların çoğu dinî ve muhtelit mevzûlara dâir olup, seçîli nesir ile yazılan *Sab-Ras* (1045 = 1635) dışında, hiç biri edebî değer iddia edecek durumda değildir. Şimâlî Hindistan'da hind isyânından sonra bile farsça eserler yazılmış olduğu gibi, bu dil mektuplaşmada da kullanılmıştır. Dehli'li Şāh Rafī' al-Dīn (1163—1233 = 1750 — 1818) ve Şāh 'Abd al-Ḳādir (1167 — 1230 = 1754 — 1815) *Kur'an*'ı ordu diline tercüme etmişlerdir; fakat onların tercümesi metnin kelime-kelime tercümesinden ibâret idi. Yeni ordu nesrinin temelleri, Kalküta'da 1800 yılında Lord Wellesley tarafından te'sis edilen Fort William College'inde atılmıştır. Burada öğretilen dillerden bilhassa farsça ve hindûstânî veya ordu dillerine ehemmiyet verilmiştir. Mektebin müdürü olup, hindûstânî dilini çok iyi bilen ve bu dilde eserler yazan Dr. John Gilchrist ordu dilinin en büyük hâmîsi olarak kabûl edilebilir. *Bāġ o bahār* veya *Ḳiṣṣā-i çahār darvīş* (1801/1802) müellifi olan Mīr Amman ve *Ārā'iş-i maḥfil* (1805) müellifi Mīr Şēr 'Alī Afsōs bilhassa zikre değer. Her iki eser üslûp ve tasvirleri bakımından şâyan-ı hayrettir; bilhassa *Bāġ o bahār* adlı eser edebî zevkin devamlı bir kaynağı olarak kalacaktır. Fort William College'in himâyesinde meydana gelen bu külliyât ve tercümelerin muhitte çok kuvvetli te'siri olmuştur; ordu edipleri böylece sâde dilin zevkini tatmışlar ve eski âhenkli, seçîli ve arapça-farsça kelime ve tâbirler ile dolu olan üslûp gittikçe itibârını kaybetmiştir. Fakat bu eserlerin çoğu şu veya bu şekilde yazılmış olan hikâyelerden ibâret idi. Kendi nesline ciddî ve ilmî meseleleri sâde ve akıcı bir dil ile kaleme alma san'atını öğretme işi Sayyid Aḥmed Han (1817 — 1898)'a nasip olmuştur. Onun çıkardığı *Taḥẓīb al-aḫlāḳ* mecmuası ordu-edebiyatını, tamâmen denilebilecek bir şekilde, değiştirmiştir. Yeni ordu nesrinin üstâdlarının hepsi Sayyid Aḥmed Han'ın doğrudan-doğruya te'siri altına giren veya Dehli kolleji ile münâsebette bulunmuşlar arasından yetişmiştir; çünkü burada, bir dil olarak öğretilmemekle berâber, ordu dili tedris lisanı olarak kullanılmış ve bu dilde eserler yazılmış ve tercümeler yapılmıştır.

En mühim yeni-ordu edipleri şunlardır: Muḥammed Ḥusayn Āzād, Dehli'li olup, temiz bir nesir ile yazmıştır; sun'îlikten büsbütün kurtulamamakla berâber, onun eserleri sâde bir dilde kaleme alınmıştır ve tabi'î bir câzibeye sâhip bulunmaktadır. Onun *Āb-i ḥayāt* adlı eseri ordu şâirlerinin hâl tercümesi olup, edebiyat sâhasında dâimâ canlılığını muhâfaza edecektir.

Ḫvāca Alṭāf Ḥusayn Ḥālī, şiirde olduğu kadar, nesirde de bir üstâd idi. Onun üslûbu yalnız ciddî ve kuvvetli olmakla kalmayıp, aynı zamanda akıcıdır; ince, edebî bir zevke mâlik bulunmaktadır. Kendisi bir de ordu dilinde meydana gelen edebî tenkit ve hâl tercümesi nev'inin kurucusu olarak kabûl edilebilir. *Ḥayāt-i Sa'dī*, *Yādigār-i Ġālib* ve *Muḳaddama-i şi'r o şā'irī* adlı eserleri edebî tenkit sâhasında devir açan eserler olup, *Ḥayāt-i Cavīd* (Sayyid Aḥmed Han'ın hayatı) adlı eseri de ordu nesrinin en güzel nümûnesini teşkil eder.

Naẕīr Aḥmed (1831 — 1912), çok kuvvetli bir muharrir ve hatîp olup, dile şâyân-ı hayret bir şekilde hâkim bulunuyordu. Arapça kelime ve tâbirleri sık-sık kullanmasına rağmen, onun dili okuyucularının kalbine nufûz eder. *Mir'āt al-'arūs*, *Tavbat al-naṣūḥ* ve *Fasānā-i mubtila* gibi romanları, ordu dilini sevenler tarafından her vakit büyük bir ilgi ile okunacaktır. Onun vücûda getirmiş olduğu bâzı kahramanlar ordu dilini konuşan halk arasında timsâl hâline girmiştir. Yaptığı olduğu *Kur'an* tercümesi, hiç şüphesiz, şimdiye kadar yapılan tercümelerin en iyisidir.

Şiblī [bk. ŞIBLI] NU'MĀNĪ (1857 — 1914), 'Alīgarh'ta hoca olup, ordu dilinde okuyan halkın tarih alâkasını uyandırmağa çalışmıştır. İslâm kahramanlarının hâl tercümeleri yanında, islâm meselelerine dâir bir çok makaleler yazmıştır. Kendisi mükemmel bir edebiyat tenkitçisi idi.

Küçük hikâye nev'i ordu-diline *Fasānā-i Āzād*'ın müellifi Ratan Nāth Sarşār (1847 — 1902)'den itibâren başlar. Bu eser bâzan karışık olmakla berâber, kendi zamanında Lakhnav'daki cemiyete âit bâzı hususların tasviri ile şöhret bulmuştur. 'Abd al-Ḥalīm Şarar (1860 — 1926)'in hikâyelerinin mevzuu ekseriya tarihî, fakat kahramanlarının tasviri bakımından kuvvetsizdir. Naẕīr Aḥmed'in bâzı eserleri müstesnâ, ordu dilinde henüz hakikî bir hikâyenin bulunmadığı bir vâkıadır. Şarar'ın hikâyeleri, şüphesiz, edebî zevkin te'essüsüne yardım etmiştir; fakat daha fazla bir şey getirmemiştir.

İngilizlerin Hindistan'a gelmeleri ile tiyatro nev'i ile de uğraşılmağa başlanmıştır. Bu önce parsîler tarafından halka sevdirilmiştir. Bu, tabiatı ile, çok umûmî piyesler yazan bâzı tiyatro müelliflerini ortaya çıkarmıştır; fakat ordu dilinde şimdiye kadar zikre değer ciddî biç bir tiyatro eseri neşredilmemiştir.

İngiliz terbiyesinin te'siri ile ilk önce genç nesli kendi dilinden uzaklaştırmıştır; bunda Hindistan'da tatbik edilen öğretim tarzının da büyük ölçüde mes'ûliyeti vardır. Fakat zevkin olgunlaşması ile genç nesil daha büyük bir gayretle kendi ana diline sarılmış ve onu, san'at ve ilim sâhasında yazılan Avrupa eserlerini tercüme sûretiyle, zenginleştirmeğe başlamıştır. Avrangābād (Dakhan)'daki Anꝺuman-i Taraḳḳī-i Urdū ve Haydarâbâd (Dakhan)'daki Osmania üniversitesi tercüme büroları ile son zamanlara kadar ordu dilini geliştirmek husûsunda en mühim mevkii işgâl etmiştir. Umûmiyetle burada muayyen bir plan ile hareket edilmektedir. Halk da gittikçe kendi dilini sevmeğe ve onunla iftihâr etmeğe başlamıştır. Son devirlerde bir çok mecmua ve gazeteler meydana gelmiş olup, bunların bâzıları ordu diline ve daha ince bir zevkin gelişmesine çok büyük yardımda bulunmuştur.

Bibliyografya: Garcin de Tassy, *Histoire de la Littérature Hindouie et Hindoustanie* (2. tab., 3 cilt, 1870); *Encycl. Brit.* (14. tab.), „Hindustani Language and Literature"; Saksena, *A History of Urdu Literature* (Allahâbâd, 1927); G. Grierson, *Linguistic Survey of India*, IX, 1; T. Grahame Bailey, *A Short History of Urdu Literature* (Oxford, 1931); Blumhardt, *Cat. Hind. MSS. India Office Lib.* (1926); Latîf *Influence of English on Urdu Literature* (London, 1924). — Farsça da: Mīr Taḳī, *Nikāt al-şu'arā'* (1752); Ḳā'im, *Maḥzan-i Nikāt* (1754); Mīr Ḥasan, *Taẕkira-i şu'arā'* (1775); Sayyid İnşā', *Daryā-i laṭāfat* (1807); Sayyid Aḥmed, *Āṯār al-ṣanādīd*. — Ordu dilinde: Luṭf 'Alī, *Gulşan-i Hind* (1801); Mīr Amman, *Bāġ o bahār* (giriş, 1802); 'Abd al-Cabbār, *Maḥbūb al-zamān* (2 cild, 1870); M. Ḥ. Āzād, *Āb-i ḥayāt*; 'Abd-alSalām, *Şi'r al-Hind* (2 cild); Ḥālī, *Şi'r o şā'irī* (1896); Srī Rām, *Ḫumḫāna-i caved* (4 cild, 1908 v. dd.); Ca'far 'Alī, *Āb-i baḳā* (1918); 'Abd al-Ḥayy, *Gul-i Ra'nā* (1923); Yaḥyā, *Siyar al-Muṣannifīn* (2 cild, 1924—1928); Şafîr Bilgrāmī, *Calva-i Ḫiẕr*; Hāşimī, *Dakan mē Urdū* (1926); Sayyid Muḥammed, *Arbāb-i naşr* (1927); Ḳādirī, *Urdū ke asālīb-i bayān* (1927); *Urdu şahpāre* (1929); Şams Ullāh, *Urdū-i ḳadīm* (1927); Ḥ. M. Şerānī, *Pancāb mē Urdū* (1928); bilhassa Anꝺuman-i Taraḳḳī-i Urdū tarafından neşredilen 3 aylık *Urdū* mecmuası. (ABDUL HAQ.)

ORFA. [Bk. URFA.]

ORHAN. ORḪĀN BEY, ĠĀZĪ, ŞUCĀ' AL-DĪN, İḪTİYĀR AL-DĪN, SAYF AL-DĪN (1281 — 1362), 2. Osmanlı pâdişahıdır. Osman Gâzî'nin Mal Hatun bint Ömer Bey adlı zevcesinden, 680 (1281/1282)'de, doğmuştur. Umûmiyetle kabûl edilen bu doğum tarihi hakkında birbirinden epeyce farklı ve çeşitli kayıtlar veren bâzı Osmanlı vak'anüvisleri, Orhan'ın annesinin Şeyh Ede-Bâlî'nin kızı Bala Hatun olduğunu bildirirlerse de, kendisinin 724 (1324) tarihli vakfiyesi (bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Belleten*, sayı 19, s. 277 — 288) bu husûsta kesin bir hukûm verdirecek mâhiyettedir; zîrâ bir temlik hukukunu tesbit eden ve düzenleyen bu vakfiyede hâzır bulunanların hemen hepsi âileden olup, Osman Gâzî'nin çocukları ve bir de zevcesi kaydedilmiş görülmektedir. Orhan Bey babasının istiklâl ilân edip, bizanslılara karşı mücâdeleye ve fütûhata giriştiği ilk anlardan itibâren askerlik ve idâre işlerine katıldı ve vazifeler aldı. Nitekim Osman Gâzî 1301'de küçük beyliğini idâre bölgelerine ayırdığı sırada, Sultan-Önü tesmiye edilen yerleri, yâni Karaca-Hisar ve nâhiyelerinin idâresini artık yiğitlik çağına gelmiş olan büyük oğlu Orhan Bey'e tevdî etmiş idi. Daha önce de Bilecik ve Yar-Hisar kalelerinin fethinde pek çok yararlığı görülmüş ve evvelce Bilecik tekfûruna nişanlı iken, bu savaşlarda (1299) esir edilen Yar-Hisar tekfûrunun kızı Nilüfer Hatun, babası tarafından, kendisine tezvic edilmiş idi (Âşık Paşa-zâde, İstanbul, s. 17'de Ülüfer Hatun ve Neşrî, TTK I, 104'te: Lülüfer Hatun; bk. bir de *Kunh al-aḫbār*, V, 33) ki, bu izdivacdan bilâhare iki oğlu, Süleyman Paşa ve Murad (I.) [b. bk.] doğdular. Osman Gâzî yine ilk fütûhat sıralarında Orhan'ı Köprü-Hisar (Yeni-Şehir ile İznik arasında)'ın fethine gönderdiği gibi, diğer gâzîler ile birlikte İznik üzerine de

yolladı (Lutfî Paşa, *Tarih*, s. 23). Mâmafih Orhan 'ın bu esnâda asıl vazifesi Karaca-Hisar 'ı Germiyan-oğulları tarafından gelecek bir tecâvüze karşı muhâfaza etmek idi ve buna gâzîlerden Saltuk-Alp ile birlikte me'mûr edilmiş idi. İlhanlı devletinin Anadolu 'ya hâkim olduğu bu devirde, onlar ile birlikte gelip de, Germiyan topraklarına (Kütahya taraflarına) yerleşmiş bulunan ve Bizans kaynaklarında Toharlar olarak zikredilen Çavdar aşîreti (Çavdar-oğlu diye tanınan bir reise tâbî oldukları için böyle tesmiye edilmişlerdir) fırsat buldukça „yel gibi eser, sel gibi yol keser" takımından idiler ve Osman Gâzî 'nin hâkimiyeti altındaki yerlere geçip, ansızın köy basarak, halka zulüm ettikleri olurdu. Osmanlılar ile Germiyanlılar arasında bir soğukluğa sebep olan ve iyi komşuluk münâsebetlerine te'sir eden bu duruma karşı Orhan Bey Karaca-Hisar 'da dâimâ hâzır bir hâlde durmakta, Çavdar-oğlu bir tarafa sarkıntılık yaptıkça, hemen üzerine gidip, bunu defa çalışmakta idi. Bir aralık Osman Gâzî 'nin Lefke (bugün Osman-Eli) gazâsına gittiği ve Orhan Bey 'in de Eskişehir 'de bulunduğu bir sırada (1315 veya 1316) Çavdar aşîreti Karaca-Hisar 'ı basmış, kurulu olan pazarı yağma etmiş idi. Bunu duyunca, Orhan Bey, yanına Aykut-Alp ve Saltuk-Alp 'ı alarak, mütecâvizin peşine düştü ve onu dağlar arasında „Oynaş-Hisarı" denilen harap bir kale yakınında yakaladı; vukû bulan çarpışmada Çavdar-oğlu kuvvetlerini perişan ve kendisini de esir etti. Bu hâdiseyi öğrenen Osman Gâzî de Karaca-Hisar 'a geldi; fakat Çavdar-oğlu affedildi ve esirler de serbest bırakıldı (krş. Âşık Paşa-zâde, *ayn. esr.*, s. 25; Neşrî, *Cihannümâ*, I, 122 v. d.; Sâdeddin, I, 26; J. v. Hammer, trc. Atâ Bey, I, 121). Orhan Bey bundan sonra, babasının tam güvenini kazandığı cihetle, Bizans 'a karşı girişilen fütûhat hareketinde başlı-başına kumandan tâyin edildi ve maiyetine Akça-Koca, Gâzî Abdürrahman, Konur-Alp ve Köse-Mihal gibi, ünlü gâzîler de verilerek, Sakarya ile deniz arasındaki mahallerin zaptına gönderildi (1317). Kara-Çiş (Kara-Cüyûş), Kara-Tekin hisarları, Ak-Yazı, Tuz-Pazarı, Kapucuk-Hisarı, Sapanca (Ayan) gölü kenârındaki Kereste kalesi, Ebe-Suyu Kiliki-Hisarı (Geyve-Ak-Hisarı, bugünkü Pamuk-Ova yakınında) gibi yerleri, berâberindeki gâzî kumandanlar ile birlikte, bu ve sonraki senede (1318) fethetti. Babasının artık yaşlanması, romatizmadan da muztarip olması ve fazla hareket edememesi sebebi ile, kurulan yeni devletin kuvvetlenmesine ve itibârının artmasına Orhan Bey 'in kâfî gelebileceği bir çok tecrübeler ile sâbit olmuş idi. Bundan dolayı, 1320 'den itibâren, babası tarafından âdetâ vekil yapılmış gibi idi. Gerçekten bu tarihten sonra, devlet ve idâre işlerinin hemen tamâmen Orhan Bey 'in elinde bulunduğu görülmektedir. Bu durum karşısında ve tarihî kaynakların birbirini tutmayan kayıtları nazara alınarak, daha kat'î ve güvenilir bir vesîkadan da yoksun bulunulması sebebi ile, Osman Gâzî 'nin, idâreyi oğluna bıraktıktan sonra, ne kadar daha yaşadığı ve ölümünden sonra mı Orhan 'ın hukümdar olduğu, yoksa beyliğini tamâmen oğluna terkettikten sonra mı vefat ettiği bugün bile münâkaşa mevzuu olmaktadır (İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, Ankara, 1961, I, 112). Bununla berâber Orhan Bey 'in 1321 'de Mudanya üzerine yine müstakillen varıp, fethine muvaffak olması, müteâkiben senelerden beri abluka altında bulundurulan Bursa 'nın artık teslim olacağının anlaşılması üzerine, Osman Gâzî 'nin asker ve ümerâyı Yeni-Şehir ovasına toplayarak, her kesin huzûrunda Orhan Bey 'i bu işe me'mûr etmesi gibi hâdiseler, diğer taraftan 724 tarihli vakfiyenin ve 727 tarihli ilk sikkesinin ışığı altında Orhan Gâzî 'nin hukümdarlığının 1324 'te mevcut bulunduğunun anlaşılması keyfiyeti onun, daha babası ölmeden, resmen devletin başına geçmiş olduğunu göstermektedir ki, Âşık Paşa-zâde (s. 31) ile Neşrî (s. 136) ve Oruç Bey (s. 14) 'in de Osman Gâzî 'nin, daha hayatta iken, devletin idâresini oğlu Orhan 'a bıraktığını müttefikan bildirmeleri, hattâ Neşrî 'nin — „... ve dahi bunu kasdetti kim, oğlu Orhan kendü zamanında şevket tutup, nâmdar ola ki, kendüden sonra halk aña itâat göstereler..." — diye bunun sebebini de açıklaması bu husûsta her hangi bir şüpheye yer bırakacak gibi görünmemektedir. Ancak vekâyînâmeler arasında Bursa 'nın fetih tarihi ve bunun Osman Gâzî ile Orhan Bey 'in saltanat devirlerinden hangisi zamanında olduğu noktası mevzuunda da ihtilâf ve tereddüt bulunduğunu, Âşık Paşa-zâde ve Neşrî ile İbn Kemâl gibi, XV. asrın sonlarına âit ilk tarihî kaynaklarımızın bile bu mes'eleleri münâkaşa ettiklerini kaydetmemiz, *Cihannümâ* (s. 134) 'nın Bursa fethinin 722 (1322) 'de vukû bulduğunu kat'î bir lisan ile bildirirken, diğerlerinin daha ziyâde 726 (1326) 'yı kabûl ettiklerini belirtmemiz lâzımdır. Filhakîka Orhan Bey, gâlip bir ihtimâl ile, babasının henüz hayatta ve hasta bulunduğu son senesinde ordusu ile Bursa üzerine yürüyerek, kat'î teşebbüse geçmiş, bir taraftan o zamana kadarki ablukayı kuşatmaya ve sıkıştırmaya çevirirken, diğer yandan Köse-Mihal Bey 'i Bursa tekfûru nezdine göndererek, çok âciz ve muztar bir duruma düşmüş bulunan kalenin teslimi teklifinde bu-

lunmuş ve nihâyet bu önemli Bizans beldesini fethe muvaffak olmuş idi (bk. mad. BURSA). Teslim şartları gereğince, tekfûrun kaleden ayrılmasını müteâkip, Orhan Gâzî, belli-başlı kumandanları Turgut-Alp, Köse-Mihel Bey, ünlü gazâ arkadaşları Şeyh Mahmud, Ahî Şemseddin-zâde, Ahî Hasan v. b. ile açılan kale kapılarından içeri girmiş (2 cemâziyelevvel 726=6 nisan 1326) ve cuma namazını bir manastırda kılmış idi. Orhan Bey'in verdiği emir üzerine, fâtihler tarafından şehir ve mülhakatı ahâlisinden hiç bir şey gâret olunmamış, sâdece kalenin teslîminde yardımı dokunduğu ve kale kumandanı ile birlikte İstanbul'a gitmeyerek, burada kaldığı Neşrî tarafından bildirilen, tekfûr vezîrinin gâzîlere verdiği paralar kabûl edilmiş idi. Kalenin tâmire muhtac olan yerlerini tâmir ettiren Orhan Bey buraya muhâfızlar koydu ve emniyet tedbirleri aldırdı. Orhan Bey Bursa'nın fethinden önce bu kalenin anahtarı telakkî edilen Atranos (Orhan-Eli) kalesini alıp, yıktırmış idi (İbn Kemâl'e göre, 725 sonları = teşrin II. 1325). Bursa'nın fethinden sonra ilk işi ise, babası Osman Bey'in ölüm yatağında kendisine yaptığı vasiyeti (bk. mad. OSMAN) yerine getirerek, nâşını kaledeki Gümüşlü-Künbed tâbir edilen türbeye defnettirmek olmuş idi. Bu sıralarda ümerâdan Akça-Koca, Kandıra'yı, maiyetindeki Gâzî Abdürrahman ile birlikte de, Kartal civarındaki Aydos ve bunun şimâlindeki Samandıra kalelerini, yine ümerâdan Kara-Mürsel ise İzmit körfezinin cenup bölgesini fethederek, Osmanlı hudûdunu Karadeniz ve İstanbul boğazına doğru genişletmişlerdi.

Orhan Bey'in saltanatının ilk devresi Bizans devleti ile mücâdele içinde geçti. İlhanlıların Anadolu vâlisi Timurtaş Bey'in 1327'de Mısır'da idâm edilmesi ile, bu devletin baskısından ve tehdidinden kendisini tamâmen kurtulmuş hissettiği ve tam bir istiklâl ile hareket muktedir bulunduğunu anladığı cihetle, diğer taraftan genç devletinin hayatî menfaatlerinin İstanbul istikametindeki Bizans kale ve beldelerine sâhip olmakla sağlanabileceği düşüncesi ile, başta İznik ve İzmit'i alması ve bunun için de Bizans ordusuna karşı askerî üstünlüğünü isbat etmesi icâp ediyordu. Bu vesîlenin zuhûru gecikmedi ve Bursa'nın sukutundan sonra, İznik'in Orhan Bey tarafından şiddetle muhâsara edilmesi üzerine ve hiç değilse, bu mühim Bizans merkezini kurtarmak emeli ile, imparator Andronikos III., büyük bir ordunun başında olarak, Anadolu yakasına geçip, Osmanlılara karşı hareket etti. İznik muhâsarasına bir mıkdar kuvvet bırakarak, Bizans ordusunu karşılamağa koşan Orhan Bey kuvvetleri ile Bizans kuvvetleri arasında Darıca ve Eski-Hisar arasında bulunan Pelekanon mevkiinde bir çarpışma vukû buldu. Orhan Bey muhârebeyi kazandı (mayıs 1329). Yaralanan imparator evvelâ kendisine karargâh ittihaz ettiği Flokrini kalesine, sonra da İstanbul'a çekildi. Bu gâlibiyeti müteâkip, Orhan Bey artık yardımdan ümidini kesen İznik kalesini teslim aldı. Bursa'da olduğu gibi, burada da yerli halktan isteyenlerin malları ile birlikte gitmelerine müsâade etti ve kalanlar için de, kendi tebeasından olmak ve sâdece harac vermek şartı ile, din ve âdetlerini muhâfaza edebileceklerini ilân ettirdi ve burayı kendisine beylik ve hukûmet merkezi yaptı (1330). Nitekim 3 sene sonra (1333), Anadolu'yu gezerek İznik'e gelen seyyâh İbn al-Battûta (*Seyahatnâme*, s. 341 v. dd.) „Türkmen mülûkünün âzamı ve kesret-i emvâl ve bilâd ve asâkirce cümlesinin ekberi" dediği Sultan Orhan'a burada mülâkî olmuş, İznik'te ikamet eden Nilüfer Hatun tarafından, îzâz ve ikrâm görmüş idi. Bu mühim Bizans kalesine sâhip olan Orhan Bey, derhâl buranın imârına girişmiş, büyük bir kiliseyi câmie, bir manastırı medreseye tahvil ile, Yeni-Şehir kapısı tarafında bir de imâret yaptırmış, bunu zevcesi Nilüfer Hatun'un diğer bir imâret ve oğlu Süleyman Paşa'nın da bir medrese inşâsı sureti ile katılmaları netîcesinde, İznik tamâmen bir türk-müslüman şehri manzarası almış idi. Müteâkiben o sıralarda ticârî faâliyeti ile meşhûr olan İzmit'i muhâsaraya teşebbüs eden (1331) Orhan Gâzî, imparatorun sür'atle bu kalenin yardımına koşması üzerine muhâsarayı kaldırmış ise de, bilâhare 6 sene sonra (1337), şiddetli bir tazyik sonunda teslim olmağa muvaffak olmuş ve İzmit ve havâlisinin idâresini de oğlu Süleyman Paşa'ya vermiştir ki, bunun adâletli hareketi sebebi ile ve etrâflarının tamâmen Osmanlı türkleri ile çevrili olmasından dolayı, civardaki bir çok kaleler (Taraklı-Yenicesi, Göynük, Mudurnu) de birer-birer teslim oldu. Aynı suretle İzmit körfezindeki Gemlik, Armutlu ve Anahur mevkîleri de, bu işe me'mûr edilen Kara Timurtaş Bey vâsıtası ile, Orhan Bey kuvvetlerinin eline geçti (1334; krş *Tâc al-tavârih*, I 44 v. dd.)

Orhan Bey saltanatının ikinci devresinde bir yandan Anadolu harekâtı ile komşu türk beylikleri arâzilerinden bâzı kazançlar te'min etmeğe çalıştı; diğer taraftan da Bizans devletinin iç işlerine saltanat ve hânedan mücâdelelerine karışmak ve böylece yeni kurulmakta olan devleti hesabına çok esâslı menfaatler sağlamak fırsat ve imkânını buldu. Evvelâ 1342'de Ulubad, Mihaliç ve Kirmasti gibi, Osmanlı memleketleri ile merkezi Balıkesir'de

bulunan Karasi-oğulları beyliği arasındaki yerleri aldı ve bu suretle onlar ile hem-hudut oldu. Bu sırada Karesi Bey'ia ölümü ile, bu beyliğin başına Demirhan Bey geçmiş, fakat kardeşi Dursun Bey ona muhâlif olarak, Orhan Bey'e iltiçâ etmiş bulunuyordu. Dursun Bey'in tahrikl ve şâyet Karasi beyliğinin başına geçmek için, kendisine yardım edilecek olursa, Balıkesir ile birlikte bâzı yerleri Osmanlılara vereceğini bildirmesi üzerine, Orhan Bey Karasi seferini yaptı (Osmanlı kaynaklarının Demirhan'ı 'Aclān Bey'in oğlu göstermesi, bu husûsta Hacı İl-Beyi'nin tavassutta bulunması v.b. hakkında tafsilât için bk. mad. KARASİ-OĞULLARI; Neşrî ve Sâdeddin, Aşık Paşa-zâde). Bu seferin tarihi için türlü kayıtlar ve nakiller arasında en fazla ihtimâl 1345 sıralarında olduğu merkezindedir. Orhan Bey'in Balıkesir üzerine yürüdüğünü duyan Demirhan Bey Bergama'ya çekilmiş ise de, burada muhâsara edildi. Ancak bu esnâda Dursun Bey'in kaleden atılan bir ok ile öldürülmesinden sonra Demirhan Bey Orhan Gâzî'ye teslim olmağa mecbûr kaldı ve bu beyliğe âit olan Balıkesir, Manyas, Kapı-Dağı ve Edincik gibi memleketler Osmanlı arâzisine ilhâk olundu. Karasi beyliğinin bir çok sâhil arâzisinin Osmanlılara geçmesi ile, Rumeli'ye geçiş imkân altına girdi ve büyük bir nisbette kolaylaştı. Bu ilhâkın Orhan Bey için diğer ehemmiyetli bir fâidesi de bu beyliğe tâbî değerli ümerânın Osmanlı hizmetine geçmeleri ve Hacı İl-Beyi, Evrenos Bey Ece Halil ve Gâzî Fâzıl gibi, büyük ve tecrübeli kumandanlardan, müteâkip Rumeli fütûhatında âzamî şekilde hizmet ve yararlık sağlanması olmuş idi. Orhan Bey'in Bizans imparatorluğunun iç işlerinde müdâbeleci rol oynaması mes'elesine gelince, bunun Andronikos III.'un 1341'de ölümünden sonra tahaddüs eden vaziyet dolayısı ile ve bu sırada vukû bulduğu görülmektedir; zîrâ şerik imparator Jean Kantakuzenos, rakibine ve muhâliflerine karşı evvelâ Aydın-oğlu Gâzî Umûr Bey'in, sonra da Orhan Gâzî'nin yardımına mürâcaat etmek zorunda kalmış idi. Orhan Bey imparator Kantakuzenos'a 5.000 — 6.000 kişilik bir yardımcı kuvvet gönderdi ki, bu sâyede, Karadeniz kenârındaki Süzebol müstesnâ olmak üzere, bütün sâhil bölgesini rakibi küçük imparatorun annesi ve vasîsi Anne de Savoie'nın elinden alabildi (1345). Kezâ yine bu kuvvetler ile Edirne'yi zaptedebilmiş idi. Bir rivâyete göre, Kantakuzenos Orhan Gâzî'yi kendisine bağlamak için kızını ona vermeği vaad etmiş ve bunun karşılığında 5 000 kişilik bir kuvvet almış idi (E. de Muralt, *Essai de Chronographie Byzantine*, Petersburg, 1873, II, 598). Gerçekten 1346'da Orhan Bey Kantakuzenos'un kızı Theodora ile evlendi. Aynı sene zarfında Kantakuzenos Rumeli'de hâkim vaziyete geçtiği için, İstanbul'u almağa teşebbüs etmiş ve Orhan Bey'in verdiği yardımcı kuvvetler ile, buna ve kendisini şerik imparator tanıtmağa muvaffak da olmuş idi. Ertesi sene (1347) yaz mevsiminde Orhan Gâzî'nin bir donanma ile ve berâberinde zevcesi Theodora da bulunduğu hâlde, Üsküdar'a gelerek, kayınpederi ile görüştüğünü ve sırplara karşı hareket etmek için, Bizans ordusuna 6.000 kişilik bir kuvvet göndermeği vaad ettiğini görüyoruz. Osmanlı yardımcı kıt'alarının sırp kıralına karşı giderek, bu taahhüdü de yerine getirdikleri anlaşılmaktadır (Cantacuzène'den naklen İ. H. Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, s. 136). Ancak dâmadı Orhan Bey'in verdiği bu kuvvetler ile sıkışık bir durumdan kurtulmağa muvaffak olan Kantakuzenos zaman-zaman Papa'ya mürâcaat ile haçlı seferi tertibi istediği gibi, diğer taraftan da başı daraldıkça Orhan Bey'e baş-vurmaktan da geri durmuyordu. Nitekim 1349'da Sırbistan kıralı Stefan Duşan Selânik şehrini zapteylemek üzere iken, Kantakuzenos'un Orhan Bey'e mürâcaat ile te'min ettiği ve Orhan Bey'in oğlu Süleyman Paşa kumandasında bulunan 20.000 kişilik Osmanlı kuvvetî vaziyetî kurtarabilmiş idi. Bu sırada Bizans donanması ile birlikte, bir mıkdar Osmanlı deniz kuvvetlerinin de harekâta iştirâk ettiği görülmektedir. Çok geçmeden Kantakuzenos ile şerik imparator Ioannes V. arasında mücâdele alevlendiği vakit Orhan Bey, Cenevizliler ile berâber, yine Kantakuzenos tarafını tutmuş ve yardımcı kuvvetlerini göndererek, bir taraftan Edirne'de muhâsara altında bulunan Kantakuzenos'un oğlu Mateos'u kurtarmış, diğer yandan ayrıca 10.000 kişilik bir türk kuvveti ile Dimetoka'da sırp ve bulgarlara karşı mühim bir gâlibiyet elde etmiş idi (1352). Bu yardımcı türk kuvvetlerine Süleyman Paşa kumanda ediyordu ki, bu vazifesini başarı ile yapıp, Anadolu'ya dönerken, Kantakuzenos'un bu yardıma mukabil Gelibolu yarım-adasında vermiş olduğu Çimpe (Çimbi) kalesinde bir mıkdar asker bırakmış idi (1353). Bu suretle Osmanlılar Bizans'taki taht ve saltanat mücâdelesine 1345'ten itibâren karışmış, fakat buna mukabil, hem ileride kendi hesaplarına yapacakları Rumeli fütûhâtı için tecrübe kazanmış, hem de Rumeli yakasında hakikaten yerleşerek bir hareket üssüne sâhip olmuş bulunuyorlardı (krş. M. Aktepe, *Osmanlıların Rumeli'nde ilk fetihleri. Çimpe kalesi*, İstanbul, 1950, *Tarih derg.*, sayı 2). Orhan Bey saltanatının üçüncü ve son devresi 1353'ten itibâren, Rumeli'ye

yerleşmek şeklinde başladı ve bu yerleşme ve fütûhât hareketi bizzat Kantakuzenos ile de eiddî ihtilâfa yol açtı; çünkü o Osmanlıların Avrupa mıntakasına yerleşmelerinin imparatorluk için ne kadar tehlikeli ve vahîm olduğunu anlamakta gecikmemiş. 1354 'te Gelibolu 'yu alan Orhan Bey kuvvetlerinin, Bolayır ve Tekirdağı 'na kadar, bütün Marmara kıyılarına sâhip olduğunu da gördükten sonra, buna mâni olmağı düşünmüş idi; böylece Orhan Gâzî 'ye haber gönderip, 10.000 altın mukabilinde Çimpe 'yi satın almak istediğini ve türk kuvvetlerinin Gelibolu 'yu terk ve tahliye etmelerini, İzmit 'te kendisi ile görüşmek arzu ettiğini bildirdi. Buna karşılık Orhan Gâzî. imparatorun kendisine yardımları mukabilinde verdiği Çimpe 'yi, teklif mûcibince, terk edebileceğini, fakat Gelibolu 'yu bizzat kendi kuvvetleri zaptetmiş olduğu cihetle burayı iâde edemeyeceğini ve hastalığı sebebi ile de görüşemeyeceği cevabını gönderdi. Gerçekten Kantakuzenos İzmit 'e kadar geldi ise de. Orhan Bey ile görüşemeden, İstanbul 'a döndü ve bu defa da sırplar ve bulgarlar ile birlikte, Balkanların türklere karşı muhâfaza ve müdâfaası husûsunda başarısız bir takım teşebbüslere girişti. Mâmafih çok geçmeden de Bozca-Ada 'daki mahbesinden venediklilerin yardımı ile kurtulup-gelen rakibi İoannes 'e saltanatı bırakmak zorunda kaldı ve bir manastıra çekilerek. artık dâmâdı Orhan Bey ile münâsebetini tamâmen kesti (1355).

Bu sırada iyice yaşlanmış durumda bulunan Orhan Gâzî 'nin yerine, büyük oğlu Süleyman Paşa 'nın harekâtı idâre ettiği görülmektedir. Ezcümle 1354 'te Eretna devletindeki karışıklıklardan istifâde ile bu devletin elinde mühim bir merkez gibi telakkî edilebilecek, Ankara 'yı şark hudûdunun kilit noktası telakkî ederek. ele geçirmeği düşünen Orhan Bey, burayı oğlu Süleyman Paşa 'nın kumandasında sevketmiş olduğu kuvvetler ile zaptettirmiş idi. Daha sonra (1356) Süleyman Paşa bir aralık elden çıkmış bulunan Gelibolu 'yu tekrar zaptettiği gibi, Rumeli 'de geniş mikyasta faâliyete geçti ve Çorlu 'yu da aldı. İmparator İoannes V,. türkleri buralardan çıkarmak için kuvveti olmadığından, fütûhâtı önlemek maksadı ile, Orhan Bey ile iyi geçinmek mecbûriyetini duydu. Bu sırada Orhan Gâzî 'nin Theodora 'dan doğmuş olan oğlu şehzâde Halil 'in İzmit körfezinde, kayık ile gezerken. Foça Ceneviz korsanları tarafından yakalanıp, Foça 'ya götürülmesi (1356), bu münâsebetlerin daha dostâne bir şekil almasını, yâni imparatorun bu çocuğu kurtarmak üzere, bizzat donanması ile Foça 'ya gidip, oradaki Ceneviz vâlisine, yarısı kendi tarafından, yarısı da Osmanlı hukümdârı tarafından ödenmek üzere, 100.000 altın vermek suretiyle, şehzâdeyi kurtarmasının ve İzmit 'te babasına teslim etmesinin (1359) bu husûsu sağladığı görüldü (Muralt ve Grigoras'tan naklen İskender Hocî, *Şehzâde Halil 'in sergüzeşti, TOEM*, I, 249 v. dd.) ; aynı sene zarfında yapılan bir muâhede ile, imparator Orhan Bey 'in Rumeli 'de yerleşmesini, yâni Süleyman Paşa tarafından yapılan Gelibolu, Bolayır, Malkara, Çorlu ve Tekir-Dağı 'na kadarki fütûhâtı kabûl etti. Orhan Bey 'in ve Osmanlı türklerinin bir köprü-başı telakkî edilebilecek olan Gelibolu 'da yerleşmeleri, Avrupa 'nın dikkatini çekmekle berâber, Balkan milletleri arasındaki karışıklık, ihtilâf ve mücâdeleler ile dolu durum, bu tarafta türk fütûhâtını esâslı bir şekilde engelleyecek gibi değil idi. Bu sebepten aür'atle hareket edip, Balkan yarımadasına yayılmak, rum illerini Osmanlı türklerine açmak fikri başlıca hedefi teşkil ediyordu. Ancak Balkanlardan sırp-bulgar ve macarların, Gelibolu yarım-adasında da Bizans ile venediklilerin ittifâk hâlinde ve müştereken taarruz ihtimâli olabilirdi. Buna karşı derhâl iskân ve yerleşme siyâsetinin tatbikına başlandı. Süleyman Paşa babasından aldığı tâlimat ile, fethettiği Rumeli arâzisini türkleştirmek için, Anadolu 'daki Osmanlı memleketlerinden, yeni ilhâk olunan Karasi topraklarından göçebe türk aşiretlerini, türkmenleri nakledip, yerleştirdi. Onun bu faâliyetinde kardeşi Murad Bey [bk. mad. MURAD I.] de bulunuyordu. Ancak Rumeli 'de faâliyette bulunan Süleyman Paşa [b. bk.] 'nın bir avı tâkip ederken, atından düşerek, kazâ neticesinde vefat etmesi (1358 veya 1359), bu taraflardaki fütûhât harekâtında bir duraklama ve bâzan da bir gerileme husûle getirdi. Gerçi onun yerine derhâl anababa bir kardeşi Murad Bey kumandan tâyin edildi ise de, asıl vaziyeti muhâfaza ve idâre edenler Lala Şâhin Paşa, Hacı İl-Beyi ve Evrenos Bey gibi muktedir ve tecrübeli emîrler oldular ve bunların Murad I. 'ın bir müddet sonra Orhan Bey 'in vefatını (1362) müteâkip, teşebbüsü eline alıp, fütûhât hareketini daha hızlı bir tarzda yürütmesine kadar, soğukkanlı ve cesûrâne bütün hücûmlara karşı koymaları Rumeli 'de bu sırada vukuu melhûz büyük bir çözüntünün önüne geçti.

Osmanlı devletinin ilk teşkilâtı Orhan Gâzî zamanında kuruldu. Bursa ve İznik 'in zaptedilmesi Osmanlı beyliğinin ilk devir tarihinde ehemmiyetli hâdiseler olarak mütâlea edilebilir. Orhan Gâzî beyliğinin hudutları artık mütemâdiyen genişlemekte olduğundan, yeni müesseseler ile sağlam temellerin atılması bu siyâsî varlığa ve birliğe bir hayâtiyet ve devamlılık

sağlamakta idi. Bu beylik yavaş-yavaş eski aşiret usûl ve kaidelerinden, türk ve türkmen törelerinden az-çok ayrılarak, o zamana göre modern bir devlet olmak yolunu tuttu. İdâre sâhasında, adâlet ve askerlik işlerinde teşkilât vücûda getirmek lüzûmu hissolundu. Bu hususlarda ulemâ sınıfından gelmiş olan vezir Alâeddin Paşa ile Bursa kadısı Çendereli Kara-Halil Efendi [bk. mad. ÇANDARLI] bilhassa faâliyet ve hizmetlerde bulundular. Evvelâ Orhan Bey'in cülûsunun üçüncü yılında (727) bir gümüş sikke basıldı (krş. İ. H. Uzunçarşılı, *Gâzî Orhan Bey'in hükümdar olduğu tarih ve ilk sikkesi*, *Belleten*, sayı 34, s. 207 — 211); bu parada Osmanlıların mensûp oldukları Kayı boyu damgası da bulunuyordu.

Orhan Bey devrinin Osmanlı fütûhât hareket ve siyâseti şöylece hulâsa edilebilir: babasının zamanında olduğu gibi, Orhan Bey devrini de evvelâ, bir uç beyliği hüviyeti ve şûru içinde mütâlea etmek icâp eder. 1302'de Karaca-Hisar sancak beyliğine tâyin edildiğinden itibâren Selçuklu devletinin an'anesinin bir devamı olarak, kendisi uç beyidir; beyler-beyi derecesini babasından almıştır ve „emîr-i kebîr" unvânını, Bursa'daki Şehâdet câmii kapısında Orhan Bey nâmına mevzû kitâbeden de anladığımız vecihle, 1338'de, yâni hukümdarlığının ortalarında bile kullanmakta idi. Bir islâm serdârının kendi kılıcı ile aldığı yerin gazâ hakkı veya diğer bir tâbir ile, kılıç hakkı olarak, kendisine âit olması ve dolayısı ile uç beyliği arâzinin parçalanmasına mâni olmak durumunda bulunuyordu. Kumanda işlerini ya bizzat veya oğulları vâsıtası ile elinde tutuyordu. Bu devir fütûhât siyâsetinin ikinci fârik vasfı, Osmanlı idâresinin bütün Türkiye'ye hâkim olma istidâdını göstermesi keyfiyetinin Orhan Bey zamanından başlaması vâkıasıdır. O bir taraftan Bursa'yı, diğer yandan İznik ve İzmit'i aldı ve müteâkiben türk kuvvetleri İstanbul boğazının Anadolu kıyılarını tamâmiyle zaptetti; fakat İstanbul gibi müstahkem bir şehrin o sırada fetholunamayacağı ve bu şehre karşı geniş ölçüde ve müessir bir hareket yapmak imkânı bulunamayacağını anlayınca, fütûhat istikametini Bursa üzerinden Gelibolu cihetine çevirmeği düşünmüş, akıncılığı artık İstanbul'a karşı değil, yeni beliren fırsatların da sevkı ile, Rumeli tarafına tevcih etmiş idi. Diğer yandan, Orhan Bey'in millî birlik teşebbüsünde attığı adımlar ve yaptığı hamleler ile Osmanlı beyliğinin Anadolu işlerinde mühim bir rol oynayacak bir yer almasını te'mine çalıştığı görülmektedir. 1354'te Ankara'yı oğlu Süleyman Paşa'ya fethettirmesinde, muhakkak ki, evvelce buralarda mevcût bir âile tımarı veya mâlikânesi haklarını kendisine destek yapmak istemesinin bir payı olmalı idi; yâni Orhan Bey'in Bursa'dan Ankara'ya ve oradan Tokat'a ulaşan bir yolun etrafı ve civârını zaptetmeği bir hedef olarak alması, anlaşıldığına göre Selçuklular devrindeki Türkiye'yi yeniden ihyâ siyâsetinde ilk iş olarak eline almak ve tatbik etmek istediği bir usûl idi ve bunu mühim bir âmil sayıyordu. Onun Karaman-oğlu ile Germiyan-oğulları mücâdelesinde, Feridun Bey münşaâtındaki muhâberelerinden öğrendiğimize göre (I, 80—87), Germiyan-oğlunu himâye yollu bir vaziyet takınması, Eretna devleti ümerâsından Kutlu-Şah'ın müttefiki gibi bareket etmesi, Anadolu'da büyük bir nufûz te'mini gâyesine mâtuf bir siyâset telakkî olunabilir. Şüphesiz ki, bizzat fetihler yapması, gazâ ve cihâd işlerinde bütün Anadolu türk islâm cemiyetini mânen tatmin eden mühim zafer ve başarılara ulaşmasının bunda büyük hissesi olmuştur. Bu sebepledir ki, Orhan Bey'in son devirlerinde, Osmanlılar istediği vakit, küffâra karşı gazâ ve cihâd uğrunda, bütün Anadolu türk beylikleri yardımcı askerî birlikler göndermekten çekinmediler.

Orhan Bey'in devlet idâresi kuruculuğu vasfına gelince, bütün tarihler onun Osmanlı uç beyliğini hakikî bir devlet hâlinde teşkilâtlandırdığını ifâde etmekte müttefiktirler. Orhan Bey ilk devlet teşkilâtında Anadolu Selçukluları ile İlhanlıları örnek almış ve buna göre bir hukûmet cihâzı kurmuş idi. Bunun esâs temeli beylik merkezindeki d i v â n idi. Orhan Bey saltanatının sonlarına kadar Osmanlı divânı, bir uç beyliğinde gelişmekte olan genç ve küçük bir devlet cihazı olarak, basit ve mütevâzî bir vasfı bâiz idi. Henüz b e y unvanını taşıyan hukümdar divâna bizzat başkanlık ediyordu. Uç beyliğinden beri, âdet olduğu üzere, bir de vezirl var idi. Fetih hakkı veya kılıç hakkı dolayısı ile, ordunun başına, Selçuklu an'anesine göre, henüz bir beyler-beyi tâyin edemeyen hukümdar bu işi veliahd olan şehzâdeye tevdî ediyordu. Bu sebepten Orhan Bey devrinin sonlarına kadar divânda askerî müessesenin doğrudan-doğruya temsil edilmediği görülür. Divâna hukûmet reisi durumunda bulunan ve ilk kuruluş devirlerinde ilmiye sınıfından gelmesi mûtad olan vezirin de icâbında başkanlık ettiği olurdu. Orhan Bey devri ilk vezirinin, ramazan 723 (eylûl 1323) tarihli ve Orhan Bey zevcelerinden bulunan Asporça Hatun vakfiyesinden anlaşıldığına göre Hacı Kemâleddin-oğlu Alâeddin Paşa (ölm. 1340 sıralarında) adında, ilmiye sınıfından belki de ahî ricâlinden bir zât olduğu ve bunun isim benzerliği

yüzünden, Orhan Bey'in küçük kardeşi Alâeddin Bey ile karıştırıldığı görülmektedir. İkinci veziri ahî Mahmud-oğlu Nizâmeddin Ahmed Paşa olup, rebiulevvel 749 (hazîran 1348) tarihli Lala Şâhin Paşa vakfiyesinde, Aḥmed b. Maḥmūd al-Vazīr kaydı ile, şâhidler arasında bulunuyordu. Bunu müteâkip Hacı Paşa adında bir vezir, en nihâyet de, 749 tarihli bir temliknâmede Sinān al-Dīn al-Faḳīb olarak ve Hacı Paşa'dan sonra, Orhan Bey'in 761 (1360) tarihli vakfiyesinde de Sinâneddin Paşa şeklinde gördüğümüz, yine ahî ricâlinden Sinâneddin Yusuf Paşa divânda vezîr olarak bulunmuşlardır (tafsilât için bk. Hüseyin Hüsâmeddin, *Koca Mehmed Paşa*, *TOEM*, sene 7, s. 43, 117; ayn. mll., *Alâeddin Bey*, *TTEM*, sene 14, s. 15; Uzunçarşılı, *Osmanlılarda ilk vezirlere dâir mütâlea*, *Belleten* 9, s. 99 v.dd.; ayn. mll., *Osmanlı tarihi* I, bk. fihrist). Bütün bu Orhan Bey devri vezîrleri paşa unvanı alıyorlar hükümdarın askerî-idârî bütün devlet işlerinde yardımcısı olduklarından dolayı, bu vazîfelerine uygun olarak, bu unvânı taşıyorlardı. İlhanlılarda olduğu gibi askerî sınıf hâricinden tâyin olunmuş bulunduğu ve baş-kumandanlık şehzâdeye verildiği, fakat onun beyler-beyi sıfatı ile divânda yer alamadığı cihetle, ihtisası dışında olmakla berâber vezir divân içinde âdetâ beyler-beyi vazifesini görüyordu. Ancak çeşitli askerî meselelerin, divân hâricinde hükümdara arzolunmak ve müsâadesi alınmak sûretiyle bir karara bağlandığı da olurdu. Divân bu devirde, bir vezîr, Bursa kadısı ve Orhan Bey ile birlikte, en çok dört kişiden mürekkep idi. Divâna dâhil olmamakla berâber, bir fetvâ makamının, müftînin mevcûdiyeti de umûmiyetle kabûl edilmektedir. Divân bütün memleket işlerinin birinci derecede ve en yüksek mercî olduğuna ve hükümlerin, nihâî kararların hep burada verildiğine göre mâliye işleri ile meşgûl olan ve sonraki inkişâflara göre defterdar mevkiini iktisâp edecek bulunan bir me'mûr da, her hâlde vezîre bağlı olarak, vazife görüyordu. XIV. asrın ortalarına kadar geçen zamanda Osmanlı divânında ancak bir vezîrin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Orhan Bey Bursa'yı zaptetmeden ve devlet teşkilâtını henüz genişletmeden önce, pâyitaht kadısı kazaskerlik vazifesini de görmekte ve ayrıca kazasker bulunmamakta idi. Divânda diğer mühim bir değişiklik de, yine Orhan Bey'in son devirlerinde, şehzâde Süleyman Paşa'nın (o da bir istisnâ olarak vezirler gibi paşa unvânını kullanıyor, fakat divân ile bir alâkası bulunmuyordu) ölümünü müteâkip veliahdliğe ve Rumeli harekâtındaki ordunun başına Murad Bey'in geçmesi ile yapılmış ve Karaman-oğulları ile Eretna devleti arasında çıkan ihtilâf dolayısı ile, Murad Bey'in Ankara'ya gitmesi zarûreti hâsıl olunca (1360), ilk defa şehzâdeler dışında bir şahsın, Lala Şâhin'in, Rumeli fütûhat ordusu başına, beyler-beyi sıfatı ile ve paşa unvânını alarak, bu rütbesi ile de aynı zamanda vezîr pâyesine yükselmiş olarak, getirildiği görülmüş idi. Yine bu sıralarda Orhan Bey bu türlü bir vasfı hâiz olan, yâni ilmiye sınıfı hâricinden bir kimseyi, kendi sarayı mensûplarından Lulu (Lülü veya Lolu) Paşa'yı beyler-beyi pâyesi ile, Ankara'ya yollamış idi. Bu sûretle o devirde sâdece vezirlere mahsûs paşa unvânını alarak, birer beyler-beyi-vezîr olan bu şahıslar ikinci ve üçüncü vezir durumunda bulunmakta, baş-şehre geldikleri zamanlarda da divâna dâhil bir âza durumunu iktisâp etmekte idiler (tafsilât için bk. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin iktisâdî ve ictimâî tarihi*, Ankara, 1959, I, 323—333). Osmanlı divânında vezirler ve askerî sınıfa mensûp beylerin giyecekleri elbise ve başlarına saracakları sarığın şekli tesbit olunmuş ve böylece devlet erkânı ve askerî sınıf ile halk kıyâfet bakımından birbirlerinden ayrılmışlardı. Orhan Bey'in divânda burma tülbend sarılması, kendi askerine, Anadolu beylikleri askerlerinden ayrılması için ve onların kırmızı börküne mukabil, ak börk giydirilmesi husûsunda bir karar aldığı bütün tarihlerde kayıtlıdır. Bu husûsta diğer bir kaynak da Osmanlılarda ümerâ ve askerin elbiselerinin dar yenli tatar kaftanları olduğunu, bunların uçlarının elin üstünü örttüğünü, ümerânın ayrıca ham kumaştan, geniş dikişli ve pamuklu kaftanlar ve ekser askerin keçeden yapılmış kırmızı ve beyaz börk giydiklerini bildirmektedir ki, bu belki bir az daha muahhar kıyâfeti anlatmaktadır (Ḳalḳaşandī, *Ṣubḥ al-aʿşā*'dan naklen, Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, I, 126 v.d.).

Şehir, kasaba ve kazâların idâresinde ise, Osman Bey zamanından itibâren elde edilen yerler buraları fetheden beylere verilmek sûretiyle, doğrudan-doğruya aşiretin ileri gelen ve birer askerî kumandanı durumunda olan beyler kullanılıyordu; yâni Selçuklu divân dâiresi çevrelerindeki idârenin aynı idi. Mesl. İn-Önü, Eski-Şehir, Bilecik, İznik, Karaca-Hisar, İzmit, Yeni-Şehir ve Bursa hep birer kazâ teşkil ediyordu. Başlarında birer kadı ve su-başı var idi. Su-başılar hem âsâyişe bakıyor, hem de o bölgenin askerî reisi bulunuyorlardı. Daha sonraları buraları birer sancak itibâr edilerek, savaşlarda asker başında olanlara tevcih edilmiş, yalnız en mühimlerinin başlarında şehzâdeler bulunmuş idi. Bu esnâda sancak tâbiri idârî bölgeyi ifâde etmemekte ve daha ziyâde askerî

birlik mânasına gelmekte idi. Bursa sancağı emîr-i kebîr unvânını hâiz ve fiilen hukûmder olan Osmanlı beyi yâni Orhan Bey tarafından temsil ediliyordu. Bu sebeple oraya Bey-Sancağı denilmiş idi. Böyle bir tesmiye şekli, bir yandan Osmanlıların uç beyliği hâtırasını da canlandırmakta idi. 1350 sıralarında diğer mühim sancaklardan Karasi ve İzmit (bunlar aynı zamanda birer uç durumunda idiler) diğer şehzâdelerin idâresinde idi. Sancak ve kazâ merkezleri olan şehir ve kasabalarda askerî işlerin dışındaki bütün idârî, adlî ve beledî muâmele ve hizmetler kadılara bırakılmış idi. Bunların en yüksek ilmiye makam ve mercileri Bursa kadısı olup, yukarıda işâret edildiği gibi, hem divâna dâhil olur, hem de bütün kadıların tâyin ve azilleri işine bakardı. Kazaskerlik makamı ihdâs edilince, bu hususta köklü bir değişiklik vukua geldi.

Orhan Bey Osmanlı beyliğinde muntazam bir devlet teşkilâtı meydana getirdiği sırada bütün timarlıları, muayyen birlikler hâlinde bir takım kumanda kademelerine bağladı. Osmanlı ordusunun en mühim unsurunu teşkil eden bu kısım, bilhassa aşîretlerden hizmetleri mukabilinde kendilerine timarlar verilmek üzere çok vakit toplu bir hâlde vazifeye alınan sipâhîler idi. Bunların ileri gelenleri, kendi boy ve oymaklarından topladıkları adamları ile berâber seferde vazife alıyorlar, gazâ ve fetihten sonra, bu gâzîlere iptidâdan timar verildiği gibi, onlara kumanda edenlere de daha yüksek bir timar tahsis olunuyordu. Hepsi de atlı olan bu timarlılar bir alay hâline konularak, başlarına en büyük timar sâhibi olan kimse alay beyi tâyin ediliyordu. Her kazânın timarlıları birer çeri-başı idâresinde idiler, Şehzâde Süleyman Paşa ordunun baş-kumandanlığını yaptığı esnâda ise, sancak beylerinin kumandasındaki bütün kuvvetlere kumanda etmekte idi. Orhan Bey devletinin dayandığı ikinci sınıf askerî kuvvet yaya ve müsellem teşkilâtı oldu. Bunların vücûda getirilmesindeki temel sebep, her zaman vaktinde sefere gelmeyen yahut uzun zaman muhâsara hizmetlerinde kalamadıklarından dolayı başarıları mahdut olan atlı aşîret sipâhîleri yerine yine türk gençlerinden dâimî ve esâslı kuvvetlere ihtiyac duyulması idi. Bursa kadısı Çandarlı Kara Halil'in fikri ve uygulaması ile meydana gelen ve çiftçi halk arasından yazılarak teşkil olunan, hem atlı (müsellem), hem de yaya denilen bu birlikler her 10 kişiye bir baş ve her 100 kişiye de daha büyük bir baş tâyin edilmek sûretiyle teşkil olundular. İlk zamanlarda bunlar „padişah hizmetinde olalım deyü" büyük bir tehâlük gösteren gönüllülerden meydana geliyordu (Neşrî *Cihannümâ*, s. 154) ve evvelâ 1.000 kişilik bölükler hâlinde tertip edildiler. Sonraları sefer devam ettiği müddetçe 2 akçelik ulûfe almak sûretiyle, hizmet gördüler. Bunlar muhârebe olmadığı zamanlarda kendilerine gösterilen toprakları işleyip, bâzı vergilerden muâf tutuluyorlardı ve müsellem denilen 1.000 kişilik atlı kuvvetin 30 neferi bir ocak itibâr olunmuş idi ve içlerinden 5 nefer nöbetle savaşa giderdi; - selere gitmeyenlerin ise, yamak olmaları ve gidenlere seferden dönünceye kadar muayyen harçlık vermeleri kanûn hâline sokuldu ki, bu usûl XVI. asırda Rumeli'de mevcut olan diğer bâzı askerî teşkilâtta da, yörükler ve tatarlarda da câri olmuştur. Şehzâde Süleyman Paşa'nın kumandası altında, aynı zamanda yaya sancakbeyleri, müsellem sancak-beyleri ve timarlı sipâhî sancak-beylerinin seferlere katıldıkları bilinmektedir. Orhan Bey'in son zamanlarında ordu teşkilâtının daha fazla genişlediği ve askerî sınıfların mükemmel bir müessesenin muhtelif kolları hâlinde tertiplendiği görülmektedir. Msl. Süleyman Paşa, babası Orhan Bey'e gönderdiği bir mektubunda (krş. Feridun Bey, *Münşeât*, I) „zümre-i sipâhtan İvaz yiğit-başıyı" 1.000 nefer atlı ile Evrenos Bey'e yardıma gönderdiğini bildirmekte, elde edilen zafer üzerine, Orhan Bey de, İvaz yiğit-başıya bir sancak yollamakta, oralarda bir sancaklık yer verilmesini emretmekte, bu harekette yararlığı görülen Kara Câfer'e de yiğit-başılık tevcih etmekte idi. Bundan her sipah bölüğünün başında yiğit-başılar bulunduğu anlaşılmaktadır. Ancak bunların müsellemlerin yerine teşkil edilmiş merkezî bir ordu hâlinde, yâni ücretlerini divânın ödediği kuvvetler olup-olmadığı, yayaların yerini de azapların (bunun ilk zamanlarda hükümdarın şahsına bağlı nöker denilen bassa kuvvetlere muabharan verilen ad olduğu iddia edilmektedir) yerini tutuptutmadığı, yaya ve müsellemlerin bundan sonra eyâlet kadroları içinde yardımcı bir askerî teşkilât hâline getirildikleri meselesi, henüz kesin olarak halledilmiş ve sâlim bir hüküm ve karar verilebilecek bir mevzû hâline gelmiş sayılamaz (tafsilât için bk. Mustafa Akdağ, *ayn. esr.*, s. 343—348; Uzunçarşılı *ayn. esr.*, s. 126 v.dd.). Kezâ Osmanlılarda kapı-kulu müessesesinin ilk yetiştirme ocağı sayılan „acemioğlanlar" ocağının, Orhan Bey'in son devrinde kurulduğu yolundaki görüş de (Akdağ, s 350 v d.) henüz bir iddiadan ileri geçecek mâhiyette değildir

Osmanlı beyliğinin ilk mühim fethi olan ve yeni, kuvvetli bir siyâsî varlık yaratma yolunda belki en fazla cesâret veren şey, Orhan

Bey'ia Bursa'yı aldıktan sonra, burada kurduğu ve sonra haleflerinin de onun izinde yürüyerek, vücûda getirdikleri te'sislerin bu şehirde büyük bir türk nüfusunun toplanmasına sebep olması gerçeğidir. O evvelâ kilise ve manastırları câmi ve medreseye çevirmek sûretiyle, ilk ihtiyaçları karşıladı. Orhan Bey Bursa'yı muvakkat bir baş-şehir yapmış idi; çünkü İznik'i aldıktan sonra, epeyce bir müddet orada kaldı ve daha geniş te'sislerini orada meydana getirdi. Fakat bu uzun sürmedi ve 1336'dan itibâren, tekrar Bursa'da câmi, medrese, bankab ve imâret inşası ile mühim vakıflar yaptı. Gerek bunların vücûda getirilmesi, gerek başkaca te'sis edilen imâret ve tekkelerin yolcu misâfirlere, fukarâya yemek vermeleri eski Selçuklu memleketlerinden muhâcirlerin yeni yerlere, zahmet çekmeden, yerleşmelerini epeyce kolaylaştırıyordu. Yalnız komşu Germiyan-oğulları arâzisinden değil, fakat Anadolu'nun her tarafından gelen türk nüfusunu Bursa ve etrafına çekme bakımından, bu te'sisler büyük faydalar sağlıyordu. Bizans devrinde İznik'e nazaran çok daha ehemmiyetsiz görünen Bursa'nın, Orhan Bey devrinde, bu sür'atli gelişmesine mukabil, Bilecik, İzmit ve hattâ İznik gibi, merkezler nisbeten sönük kalmışlardı. Bursa bu devirdeki üstünlüğünü bütün XIV. asır boyunca muhâfaza etti ve türlü buhranlara ve karışıklıklara mârûz kalan diğer Anadolu şehirleri muvâcehesinde huzûr ve sükûn içinde devamlı inkişâf gördü ve aynı zamanda dâr-ül-cihad gerisinde heyecanlı bir hareket üssü oldu. Bununla berâber, İznik de, daha zaptedildiğinden itibâren, Orhan Bey tarafından ihtimam gösterilen bir şehir idi. Fetbi müteâkip müdâfilerin firar ve kayıpları sebebi ile, erkeksiz kalan kadınlar Orhan Bey'e müracaat ve hâllerini arzettikleri zaman, gâzîler bu evlere yerleştirilmiş, kocasız kalan hıristiyan kadınları ile evlendirilmek sûretiyle, buranın şenlenmesi sağlanmış idi (krş. İbn Kemâl, *Tevârîh-i âl-i Osman*, 2. defter, Millet kütüp., nr. 26, var. 23).

Osmanlılarda ilk sikke Orhan Bey zamanında kesilmiştir. Orhan Bey parası denilince, Selçuklu sultanı Mas'ûd II.'un kestirdiği dirheme muâdil olan 12 kıratlık, yâni 2.4 gramlık bir dirhem ile bunun yarısı olan 6 kıratlık (dirhemin vezni 11.5 ise, bunun yarısı da 5.75 oluyordu) akçenin, yâni Selçuklu devri sikkelerinden *nısfiye*'nin iki ayrı ağırlıkta olduklarını anlamak icâp eder. Böylece Orhan Bey tarafından 5.75 kırat ve 100 dirhem gümüşten 270 aded olarak kestirilen Osmanlı akçesi, Fâtih'in birinci defa tahta çıktığı 1444 tarihine kadar, oldukça sâbit bir vezinde tutulmağa çalışılmıştır (tafsilât için bk. Halil Edhem, *Meskûkât-ı osmaniye kataloğu*. s. 4, 6; Ali Bey, *Osmanlı imparatorluğunun ilk akçesi*, *TOEM*, sene 8, s. 358; Akdağ, *ayn. esr.*, s. 421, 425). Mâmafih Orhan Bey akçesini, vezin itibârı ile dirhemin dörtte biri veya üçte biri sayanlar ve buna göre, msl. 100.000 akçelik Selçuklu iktâının, Orhan Bey devri akçesinin değeri bakımından, 300.000 akçelik Osmanlı hassına karşılık olduğunu ileri sürenler de vardır (krş. Akdağ, s. 26).

Orhan Bey'in Süleyman Paşa, Sultan Murad, İbrahim, Halil ve Kasım adlarında, 6 oğlu olmuş idi. Mart 1362'de vefat ettiği zaman, Murad, İbrahim ve Halil Bey'ler hayatta idiler. Gregoras'a göre, Orhan Bey Kantakuzenos'un kızı olan zevcesi Theodora'dan doğan oğlu Halil'i çok sevmekte kendisinden sonra onu hükümdar yapmağı düşünmekte idi ve imparator Ioannes da bu çocuğu kendisine dâmad yapmak istiyordu; hattâ şehzâde Halil'in Foça cenevizlileri tarafından kaçırılıp da, bilâhare kurtarıldıktan sonra, babasının onu 1359'da Kocaeli vâliliğine getirdiği de iddia edilmektedir (Gregoras'tan naklen Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, s. 160; İskender Hoçi, *Şehzâde Halil'in sergüzeşti*, *TOEM*, sene 1, 9 251). İbrahim'in annesinin ise imparator Andronikos III.'un kızı Asporça Hatun olduğu ve Orhan Bey'in bu zevcesinden Fatma adında bir kızının da bulunduğu sanılmaktadır. Bu sûretle Orhan Bey hem Kantakuzenos'un kızını almış hem de Paleolog hânedanına dâmad olmuş demek idi. Süleyman Paşa ile Murad Bey ise, Yar-Hisar tekfurunun kızı olan Nilüfer Hatun adındaki ilk zevcesinden idi. Ahmedî'nin bir kaydından anlaşıldığına göre, Murad Bey tahta geçince, hayatta bulunan kardeşleri İbrahim ve Halil'in isyânları üzerine, onlar ile uğraşmış ve ele geçirerek, öldürmüş idi (tafsilât için bk. Uzunçarşılı, *ayn. esr.*; ayn. mll., *Gâzî Orhan Bey vakfiyesi*, *Belleten*, sayı 19, s. 277 v. dd.). Neşrî, Orhan Bey'in, biri Bursa'da ve biri de İznik'te olmak üzere, iki imâret yaptırdığını ve Bursa'da bir manastırı medrese hâline getirdiğini bildirdiği gibi, muhabbet gösterdiği dervişler, ezcümle Geyikli-Babe için zâviyeler yaptırdığını, ıssız yerleri imâr etmeği sevdiğini, msl. imâretini Gök-Dere suyu gibi, çok tenhâ bir yerde inşâ ettirdiğini, ilim [illegible]mları hâmîsi olduğunu kaydetmektedir (tafsilât için bk. *Cihannümâ* Ankara tab., s. 186).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. Âşık Paşa-zâde, Oruç Bey, Sâdeddin, Âlî, Lutfî Paşa, *Düstûr-nâme-i Enverî*, Karamanî Mehmed Paşa (nşr. Mükrimin Halil, *TTEM*) Solak-zâde, Müneccim-

Başı ve Hayrullah Efendi tarihleri; Bizans tarihlerinden bilhassa o devre âit olanlar, Kantakuzenos ve Nikephore Gregoras mühimdir. En ehemmiyetli kaynaklar Orhan Bey ile alâkadar olarak son neşredilen vakfiye ve temliknâmelerdir. Orhan Gâzî'nin rebiülâhır 749 (1348) tarihli mülknâmesi için, *Arşiv kılavuzu* (İstanbul, 1938), I; Uzunçarşılı, *Gâzi Orhan Bey vakfiyesi* (724 — 1324; *Belleten* 19;) ayn. mll. *Gâzi Orhan Bey'in hükümdar olduğu tarih* (*Belleten*, 34); Hüseyin Hüsâmeddin Bey, *Asporça Hatun nâmına 723 (1323)'te tertip edilen vakfiye ve cemâziyelâhır 761* (*nisan 1360*) *tarihli Orhan Bey vakfiyesi* (*TTEM* sene 16, sayı 17/94, s. 281 — 284); Mirmiroğlu, *Orhan Bey ile Bizans imparatoru Andronikos III. arasındaki Pelekano muhârebesi* (*Belleten*, 50, s. 309 v.dd.); Gibbons, *Osmanlı devletinin kuruluşu* (tre Râgıb Hulûsî); Fuad Köprülü, *Osmanlı devletinin kuruluşu* (Ankara 1959); J. v. Hammer; Zinkeisen ve lorga tarihleri; Belîg Bursevî, *Riyâz-ı belde-i irfân*; Koyunlu-oğlu Mehmed Turgut, *İznik ve Bursa tarihi* (Bursa 1935)

(M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

ORİHUELA. [Bk URYÜLÂ.

ORİSSA (ODRA-DEÇA), Hindistan cümhûriyetinin eyâletlerinden biri olup, 155.746 km² arâzi üzerinde, 1951 sayımına göre, 14.645 946 nüfusa sâhip bulunmaktadır. Cümhûriyetin kurulmasından önceki yıllarda Bihâr ve Orissa tek bir eyâlet hâline konulmuş ve 1931'de bu eyâletin nüfusu 5 306.142 olarak tesbit edilmiş idi ki, bu nüfus arasında ancak 124.463'ü müslüman idi. İdârî bakımdan Orissa eyâleti Cuttack, Balasore, Puri, Angul ve Sambalpur bölgelerine ayrılmakta ve ayrıca 24 tâbî yerli devlet ibtivâ etmekte idi; bu devletlerin 4.465.385 nüfusu içinde müslümanların sayısı 17.100'ü geçmemekte idi.

Mahânadi ırmağı ile buna komşu akar-suların deltalarını ihtivâ eden Orissa, Bengâle körfezinden merkezî eyâletler hudûduna, Subarnarekha ırmağından Çilka gölüne kadar uzanmaktadır. Mâzide dağdağasız durumunu coğrâfî mevkiinin erişilmezliğine borçlu bulunuyordu; zîrâ memleketin sâhil boyu bâzan istilâya uğramış olsa bile, iç kısımlardaki yüksek sâhalar yarı müstakil veya tâbî reisler elinde kalmış idi. Orissa eski Kalinga kırallığına dâhil bulunmuş, barış-sever Açoka'nın fethettiği tek ülke olmuş, fakat Maurya imparatorluğunun parçalanması sırasında tekrar Kalinga kırallarının eline geçmiştir. XI. asra kadar bu toprakların tarihi gâyet karışıktır. Hâdiselerin tarih sırasını tesbit hususunda karşılaşılan güçlüklerin halli mevzuunda Banerji'nin *History of Orissa* adlı eserinin birinci cildine baş-vurulabilir.

Orissa eyâletinin bâzı kısımları Muhammed b. Tuğluk'un imparatorluğuna ilhâk edilerek, Câenagar eyâletine katıldı. Bununla berâber, Orissa'yı gerçekten fetheden zât, Ekber'in mârûf kumandanı Râcâ Mân Singh olmuştur. Mân Singh Orissa'yı burada geçici bir zaman için üss kurmuş olan Bengâle efganlarından aldı. Ekber devrinde Orissa, Bengâle şûba'sının bir kısmı olarak idâre edildi ve ancak Cihângîr zamanında ayrı bir eyâlet hâline konuldu. Hind-türk imparatorluğunun gerileme devrinde Orissa Nâgpur (b. bk.)'un Bhonslê Merâthâlarının eline geçti 1765'te, Dîvânî anlaşması netîcesinde ismen ingilizlerin hukmüne girdi ve 1803'te de bunlar tarafından fiilen zaptedildi.

Orissa ismini taşıyan bölge, Sambalpur idârî bölümü hâric olmak üzere, teşrîn I 1905'e kadar Bengâle ve 1912'ye kadar da garbî Bengâle hudûtları içinde bulunuyordu. Bu tarihten sonra Orissa ile Bihâr ayrı bir eyâlet teşkil ettiler. Orissa, her zaman için, hindûluğun kalesi olmuştur. Puri sâhillerinde Cagannâth mâbedi hâlâ binlerce ziyâretçiyi kendine çekmektedir.

Bibliyografya: R. D. Banerji, *History of Orissa* (2 cild, Kalküta 1930—1931); *Bihar and Orissa First Decennial Review* 1912—1922), Patna, 1923; W. W. Hunter, *Orissa* (2 cild, London 1872); *Journal of the Bihar and Orissa Research Society*; Cobden Ramsay, *Feudatory States of Orissa* Kalküte, 1910); H. C. Ray, *The Dynastic History of Northern India* (Kalküte 1931), I; *Report of the Orissa Committee* (2 cild, Kalküte, 1932); J. Sarkar, *Studies in Aurangzib's Reign Orissa in the Seventeenth Century* (Kalküte, 1933); A. Stirling, *An Account of Orissa Proper or Cuttack* (Kalküte, 1904); G. A Toynbee, *Sketch of the History of Orissa from 1803 — 1828* (Kalküte, 1873); Puri'deki Cagannâth mâbedinde saklanan ve hurma yaprakları üzerine yazılmış eski bir yazma olan *Mâdalâ Pânji*, tarihî bakımdan, az ehemmiyetli görünmektedir.

(C COLLIN DAVIES.)

ORMUZ. [Bk. HÜRMÜZ.]

ORUÇ, yeni-fars. *röza* („günlük, oruç", pehlevî *rûzak*) olan kelimenin, her hâlde X. asırdan az sonra, irânî şark dillerinin birinden türkçeye geçmiş şeklidir.

Bu kelimenin arapçası olan *şavm, şiyâm* ile birlikte *ş-v-m* kökünden masdardır; her iki masdar fark gözetilmeden, aynı mânada kullanılır. Kelimenin arapçada asıl mânası „hareketsiz olmak" tır (bk. Th. Nöldeke, *Neue Beit-*

rāge zur sem. Sprach., Strassburg, 1910, s. 36 nr. 3; krş. bir de S. Fränkel, *De Vocab... in Corano peregrinis*, Leiden, 1880, s. 20: „Quiescere" sâkia olmak). Bu kelimenin „oruç" mânası, Peygamberin Medine'de oruç ameli hakkında daha geniş bilgi edindiği zamana tesadüf etmiş olabilir. Bu mâna, *ṣavm* veya *ṣiyām* kelimesinin Medine'de nâzil olmuş sûrelerdeki mânasıdır; Mekke sûrelerinde bu kelimeye yalnız bir defa, *Kur'an*, XIX, 27'de tesâdüf olunur ve müfessirler bunu *ṣamt* („susmak") ile izah ederler (kelimenin bu tercümesinin lugatlerde bulunması buradan gelir); fakat ihtimâl burada da *ṣavm*'ı sâdece „oruç" ile tercüme etmek gerekir (aş. bk.). *Ṣāma* fiili oruç tutulan zamanın *manṣāb* (akk.) bâli ile birlikte kullanılır.

Oruç menâsikinin menşei. Peygamber devrinden önce orucun Mekke'de bilinmeyen bir amel olması, kabîlî olarak, kabûl edilemez. Hiç olmazsa an'aneye göre, yaşamalarında yahudi-hıristiyan, o kadar izler görülen *ḥunafā'* neden bu dinî ameli yapmamış olsun? Peygamberin muhtelif seyâhatlerinde yahudi ve hıristiyanlarda bu menâsiki görmüş olması vâkıası, ihtiyârî bir nefs kırma olarak, orucun Mekke'de, ilk müslümanlar arasında kabûl edilmesinin lehinde sayılabilir. Bundan daha fazla bir şey söylemek mümkün değildir; zîrâ *Sîra*'de ve hadîslerde bu husûsta nakledilenler maksadlı olabilir. Mekke devri sûreleri arasında, yukarıda söylendiği gibi, *Kur'an*, XIX, 27'de *ṣavm*'dan bahsedilmektedir; bir ses Meryem'e: „Ben acıyana *ṣavm* nezrettim; bundan dolayı bugün kimse ile konuşmam" demesini emretmiştir; muhtemeldir ki, burada *ṣavm* sâdece „oruç" mânasına gelmektedir; zîrâ sükût hıristiyan orucunun amellerindendir (bk. Afrâhāṭ, nşr. Parisot, *Patrol. Syriaca*, I, 97). Fakat her hâlde Peygamber bu amelin teferruatı ile o kadar ünsiyet hâsıl etmemiş idi; çünkü ancak hieretten sonra Medine'de yahudilerin yaptıkları gibi, *'āşūrā'* (b. bk.) gününde oruç tutulmasını emretmiş idi. Hicretin 2. yılında güvenilir ve mütevâtir an'aneye göre (bk. A. J. Wensinck, *Mohammed en de Joden te Medina*, tez, Leiden, 1908, s. 13) v. d.; msl. A. Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Mohammad*, III, 53—59'a karşı). *Kur'an*, II 183 v.dd. âyetleri *'āşūrā'* orucu yerine, ramazan orucunu getirmiştir. Neden tam bu ayın seçildiği ve müslümanlardaki oruç müessesesinin nereden alındığı husûslarına gelince, bunlara dâir türlü faraziyeler ileri sürülmüştür. İslâmiyete göre, bu Allahın yahudilere ve hıristiyanlara emrettiği, fakat onlar tarafından bozulmuş olup Peygamber tarafından doğru şekli ile yeniden te'sis edilen oruçtur; Sprenger, *ayn. esr.*, III, 55 v.dd., bunun hıristiyan büyük perhizinin bir taklidi olduğunu düşünmektedir; Nöldeke-Schwally (*Geschichte des Qorâns*, Leipzig, 1909, I, 179 v. d., not 1) Mani dinindeki oruç tutulması benzerliklerl üzerinde ısrâr etmektedirler. Fakat daha sonra, A. J. Wensinck, *Arabic New-Year and the Feast of Tabernacles* (*Verh. Ak. W. Amst.* N. R. 3 [Amsterdam, 1925], XXV, nr. 2, s. 1—13; bk. bir de Th. Houtsma, *Over de Israelietische vastendagen, Versl. Med. Ak. Wetensch. Amst.*, Afd. Letterk., IV, R., [1898], II, 3 v. dd., Amsterdam, 1898) adlı muhtırasında (ramazana tesâdüf eden—islâmiyetten öncesine âit olan — *Laylat al-ḳadr* sebebi ile), islâmiyetten önceki devirden beri ramazan ayının bilhassa kudsî oluşu husûsiyetine dikkati çekti ve ramazan ayı meselesinin hallinin bu istikamette aranmasının ne dereceye kadar mümkün olduğunu gösterdi (daha fazla teferruât için bk. mad. RAMAẒĀN).

Müslümanlıkta oruç ameli ile ilgili ilk kâideler, *Kur'an* II, 183—185'te verilmiştir ki, bunlar her hâlde bir birlik teşkil ederler (Nöldeke-Schwally, s. 178, Th. W. Juynboll, *Handbuch des islāmischen Gesetzes*, (Leiden—Leipzig, 1910, s. 114'ün aksine; bu son eserde 185. âyetin daha muahhar olduğu kabûl edilmektedir; al-Bayżāwī de bu vahyin ayrı-ayrı kısımlar ihtivâ ettiğini kabûl eder): „*Kur'an*'ın inzâl edilmiş olduğu ramazan ayında", belli günler sayısınca oruç tutmak lâzımdır; hastalar, yolculara bir „fidye" vermeleri şartı ile, husûsî kolaylıklar kabûl edilmiştir Bu ilâhî emre itâat ederek, müslümanlar ramazan ayında oruç tutular ve aralarında daha dindar olanlar, yeni bir vahy (*Kur'an*, II, 186) oruç sûresini gündüz ile tahdit edinceye kadar, güneşin bir batışından diğerine kadar olan yahudi oruç amelini tâkip ediyorlardı (bk. bir de al-Buḫārī, *Ṣavm*, bâb 15 v. b.). — Oruç *Kur'an*'da şu yerlerde zikredilmiştir: II, 196 — burada bâzı hâllerde hacılar için farzedilmiştir; IV, 92 — müslümanlar ile aralarında ahd bulunan bir halka mensûp bir kimseyi kasid olmaksızın öldüren bir mü'minin birbiri ardınca iki ay (kefâret olarak) oruç tutması farz kılınmıştır. [bk. mad. ḲATL]; V, 89— bir yemin yerine getirilmeyince, (kefâret olarak) üç gün oruç tutmak lâzımdır; V, 95 — hacc esnâsında bir av hayvanı öldürülürse, (kefâret olarak) oruç tutmak gerekir; LVIII, 5 — *ẓihār* (b. bk.; bk. bir de aş. *kaffārat* ile ilgili husûslar) bozulmak istenildiği zaman (kefâret olarak) biribiri ardınca devamlı bir şekilde iki ay oruç tutmak lâzımdır. Bunlardan başka, *Kur'an*, XXXIII,

35'te, başka sıfatlar yanında geçen *ṣā'im* dindar müslüman mânasınadır; buna karşılık II, 42 ve 148'de *ṣabr* [b. bk.] kelimesi ile izah edilmiştir.

Kur'an, II, 183—185'teki hükümler fakîhlerin tesbit ettikleri oruç hakkındaki teferruatlı kaidelerin esâsını teşkil eder; buradaki bir çok teferruât hadîsten alınmıştır. Aşağıda verilen bilgiler şâfi'î mezhebine göre oruç hükümlerinin umûmî bir hulâsası olup, İbn Ḳâsim al-Ġazzî (ölm. 918=1522) tarafından şerhedilmiş olan ve İbrâhîm al-Bâcûrî (ölm. 1278=1861)'nin haşiyelerini ihtivâ eden Abû Şuca' al-İṣfahânî (b. 5. asır), 'nin risâlesinden (*Muḫtaṣar fi 'l-fiḳh*) alınmıştır.

Orucun şartları. Şer'î mânada oruç, mükellef olunan her oruç için husûsî bir şekilde niyet (*nîya*) edip oruç bozan şeylerden (*mufṭirāt*) bütün gündüz boyunca sakınmaktır (*imsāk*); oruç tutan (*ṣā'im*) bütün aklî melekelerine sâhip (*'āḳil*), müslüman olmalıdır ve kadın bahis konusu ise, onda ay hâlinden veya doğurmadan mütevellit kan kiri olmamalıdır. Bu şartlar ile oruç sahîhtir; (*ṣaḥîḥ*) tahammül edebilecek hâlde (*ḳādir*) bulunmak şartı ile, bülûga ermiş (*bāliġ*) her kes oruç tutmakla mükelleftir. Şuna dikkati çekmek gerekir ki, orucun sıhhati (*ṣiḥḥa*) için, gerçek ve fi'lî islâmiyet zarûrîdir. Hâlbuki *vucūb* için bir *murtadd*'ın islâmlığı yeter — o da dine tekrar döndükten sonra, ihmâl ettiği (*ḳażā'*) oruçların yerine oruç tutmalı veya keffâret vermelidir —; müslüman görünmek ve binnetîce emirlerini yerine getirmek mecbûriyetinde olan, doğuştan kâfir (*kāfir*) olan bir kimse bu günlerin kefaretini vermeğe mecbûr değildir; şerîatte onun mecbûriyetine *vucūb 'iḳāb* mürtedinkine *vucūb muṭālaba bihi* denilir. Temyize kâdir olan (*mumayyiz*), fakat bâlig olmamış birinin orucu (on yaşından itibâren çocuk oruca mecbûr edilmelidir), oruca kâdir olmayanınki gibi, sahîhtir. *'Āḳil* şartı, şuûruna sâhip olmayan bir kimsenin, bir rûh hastasının veya sarhoş bir adamın istenilen zamanda bir vazifeyi yerine getirmesinin (*adā'*) *vācib* olmadığı için ileri sürülmüştür. Önceden niyet edilmiş ise, gündüz uyumakla geçirilebilir; sarhoşluk veya şuûrsuzluk hâlinde, insan gündüzün, bir an için bile olsun, kendine gelmezse, yine aynıdır.

Orucun erkânı (*arkān*) şunlardır: *ṣā'im* niyet etmek ve *mufṭirāt*'tan sakınmadır. Niyet, her oruç gününün şafağından (*ṭabyîṭ*) önce söylenmelidir; bununla berâber, *taḳlîd* [b. bk.] ile, bir şâfiî mâlikî mezhebini tâkip edebilir; bu mezhep ise, ramazan ayının ilk gününden önceki gecede bütün ramazan ayı için niyet edilmesine cevâz vermektedir; nâfile orucu hâlinde, gündüzün ilk kısmında fiilen oruç tuttuktan sonra, öğleye kadar niyet etmek mümkündür. Niyet şuûrlu bir şekilde yapılmalıdır; kelimelerin telâffuzu tavsiye edilmiştir (fıkıh kitapları niyet örnekleri vermektedir); fakat niyeti sesle söylemek zarûrî değildir ve hattâ sebebi oruç olan hareketler bile niyet yerini tutabilir.

Oruç bozan şeyler (*mufṭirāt*) şunlardır:

1. Vücûda, idrâk olunabilecek ve mâdî olunabilecek kadar, dünyevî maddelerin girmesi; şu hâlde, sulp veya mâyi gıdaların zerkedilmesi, tütün içme tükürülebilecek sümük gibi şeylerin yutulması; vücûdun türlü deliklerine bir mâyi sokmak veya damla-damla boşaltmak veya zerketmek veya bir âlet sokmak; vücûdun tabiî olarak kurtulmak istediği şeyleri tutmak. *a*, *b* ve *c* (aş. bk.)'ye dâhil bulunan tahditler sebebi ile, şunlar oruç bozucu (*mufṭir*) değildir: haşerâtın, sokak tozlarının, ağızda kalmış gıda kalıntılarının derinin emebileceği şeylerin, ağız çalkalanırken, çok fazla olmayan yutulan suların, bir de mecbûrî olmasa bile bir *ġusl* [b. bk.] sırasında burundan alınabilecek suyun ve dînen temiz kokuların vücûda girmesi. Bir kimse susuzluktan çok muztarip olursa, tehlikesiz olarak yapılabilirse, suyu az bir müddet ağzında tutabilir.

2. İsteyerek kusmaya, yalnız tıbbî bir karar üzerine, *każa'* mecbûriyeti ile birlikte, cevâz verilir.

3. Cinsî münâsebet.

4. Cinsî temasların neticesi olarak tahrik edilmiş olan temniye, bu olmazsa, bunun ihtirasla yapılıp-yapılmadığına, buna sebep olan şahsın yabancı yahut *ẓū maḥram* çocuk, kadın veya *ḫā'il* olduğuna göre, farklı hükümler vardır. Geceleyin veya benzer hâllerde ihtilâm (*iḥtilām*) olmak oruç bozucu (*mufṭir*) değildir.

5. İstimnâ; bu orucu harâm bile kılar (bu hukûm al-Bâcûrî için bedihî değildir; çünkü oruç cunupluktan temizliği gerektirmez).

6. Doğum kanları.

7. Bunama ve 8. sarhoşluk (7 ve 8 her türlü ibâdeti imkânsız kılar); bunlara 9. olarak, doğurma ilâve olunmaktadır; fakat bu yalnız bâzı fakîhlerin görüşlerine göredir.

Oruç bozulması için (*iftār*), oruç bozucu bir hareketin kasid (*ta'ammud*) ile, bilgi (*'ilm*) ile ve serbest irâde (*iḫtiyār*) ile yapılmış olması lâzımdır; kasidsizlik, dinî hukûmlerin bilinmemesi — eğer mâzûr görülebilirse — veya zorlama var ise, oruç bozulmamış olur. Hadîse göre „Bir kişi kasidsiz olarak bir şey yerse, orucu devam edebilir; zîrâ ona yemek yedir-

ten Allahtır" (al-Buḫārī, *Ṣavm*, bâb 26; *Aymān*. bâb 15; Muslim *Ṣiyām*, hadîs 171).

Oruç tutana (*ṣā'im*) şunlar tavsiye olunmuştur.: 1. Güneşin battığına kanâat getirir-getirmez, iftar yemeği (*faṭūr*, b. bk.) yemek; bunun için tercihan olgun hurmalar veya (zemzem) suyu veya lezzetli bir şey seçmelidir. *İftār* vâcibdir; çünkü devamlı oruç (*ṣavm al-viṣāl*) harâmdır; 2. *saḥūr* (gece yarısından sonra yenilen yemek)'u mümkün olduğu kadar geç yemek ve *faṭūr* için tavsiye edilmiş olan yemeklerin aynını seçmek; 3. uygunsuz sözlerden, iltirâlardan kötü niyetli konuşmalardan, yalanlardan ve küfürlerden sakınmak lâzımdır; çünkü hadîse göre, „ellerini ve ayaklarını kötü işler yapmaktan alıkoymadıktan sonra, oruçtan açlık ve susuzluktan başka bir netîce elde edilemez"; 4. yasak edilmiş olmamakla berâber, kendisinde veya başkalarında kuvvetli istek uyandıracak hareketlerden çekinmek: 5. hacamat yaptırmamak, kandırmamak; 6. yiyecekleri tatmamak; 7. yenilen şeylerden hiç bir şey çiğnememek; 8. oruç gününden sonra Allaha şükretmek; 9. kendisi ve başkaları için *Kur'an* okumak ve 10. ramazan ayı boyunca, *Kur'an*, II, 187'ye uygun olarak, *i'tikāf*'a riâyet etmek. al-Ġazzālī bunlara ramazan ayında hayırlı şeyler yapmak vazifesini de ilâve eder.

Dini hukûmlere göre, oruç şu kısımlara ayrılabilir:

1. Mecbûrî (*farż, vācib*) (*a*) ramazan ayında; (*b*) ramazan ayında oruç tutulmamış günlerin yerine, oruç tutulacaksa (*ḳażā'*); (*c*) bir adak netîcesinde; (*d*) bir hatâ veya günahların kefâreti (*kaffāra*) için tâyin edilmiş hâllerde ve (*e*) kurakhk zamanlarında mahallin en büyük êmiri (*imām*) yağmur duâsı merâsimini (*istisḳā'*; b. bk.) mecbûrî kılarsa. Mâzûr görülemeyecek bir oruç bozma hâlinde, al-Ġazzālī'ye göre, oruçlulara benzemek için (*taşbīhan bi-ṣā'imīna*), gündüzün geri kalan kısmında oruç tutmalıdır.

(*a*) Ramazan ayında oruç islâmiyetin dördüncü direğidir (*rukn=sutūn*); oruç mükellefiyetini inkâr eden kimse, kâfirdir; yalnız az bir müddet önce islâmiyeti kabûl etmiş veya din bilginlerinden (*'alamā'*) uzakta yetişmiş kimsenin hâli istisnâ edilir. Oruç mükellefiyetini inkâr etmemekle berâber, kabûl edilebilir bir sebep olmaksızın, oruç tutmayan kimse, hapis ve mecbûrî bir oruç için, *niyet* ettirilmelidir. Orucun umûmî (*'alā sabīl al-'umūm*) mükellefiyeti 30 şâbandan sonra 1 ramazanda başlar yahut kadı (*ḥākim, ḳāżī*) yeni ayı gördüğünü söyleyen bir tek *'adl*'in şehâdetini kabûl etmiş ise, 29 şâbandan sonra 1 ramazanda başlar; şahsî (*'alā sabīl al-ḫuṣūṣ*) mükellefiyet ise, bir şahıs bizzat yeni ayı gördüğü zaman, yahut *'adl* olmasa bile, bu husûsta kendine inanılırsa, başka bir şahsın ayı gördüğü zaman, 29 şâbandan sonra başlar; bir tek *'adl* yeni ayı 29 şâbanda görmüş ise, 2 ramazan, ramazan başında bitmesi gereken vâdelerin son günüdür. Ramazanın başlangıcı halka mahallî âdetler ile tâyin edilen bir şekilde (top atılması, minâreye [*manāra*] asılan fenerler, Cava'da *bedag* çalınması), haber verilmelidir. Haber alınamadığı veya yanlış haber alındığı hâllerde, niyet ve kefâret ile ilgili husûsî tahditler mûteberdir. Bir astronomun müşâhedeleri, bir riyâziyecinin hesapları, yahut rüyâsında Peygamberi görüp, ondan ramazanın başlangıcı hakkında bilgi edinen bir kimsenin rüyâsı, ramazanın başını tâyin husûsunda yalnız hizzat astronom, riyâziyeci ve rüyâyı gören kimse için ve bir de bunlara inananlar için bir mesned olabilir.

(*b*) Oruç tutulmamış olan ramazan günleri yerine, oruç tutma (*ḳażā'*) mümkün olduğu kadar erken, yânî oruç tutulması mümkün en yakın günde olmalıdır; buna göre, orucun yasak olduğu (aş. bk.) yahut zâten bir oruç günü olan bir günde olamaz. Bir kimse bu mükellefiyeti yerine getirmeden ölürse, oruç tutmak için gecikme mâzûr görülebilir ise, bu mükellefiyet ortadan kalkar; bu gecikme mâzûr görülemezse, *valī*'si (bu hâlde her akrabâ *valī* olabilir) mirâsından veya bir yabancı, *valī*'nin müsâadesi ile, küçük bir *kaffāra* (aş. bk.) veya *fidya* vermek mecbûriyetindedir yahut da *valī* (veya yabancı) bizzat kendisi *ḳażā'* yapabilir — bu Şāfi'ī'nin en eski kanâati olup, sonraları bunu terketmiştir; fakat buna bir *sanna* husûsiyeti bile atfeden Bācūrī'de yeniden meydana çıkmaktadır —; bu hâlde orucun sevâbı ölüye gider.

(*c*) Şâfi'î mezhebinde hâkim olan kanâate göre, mekruh oruç (*ṣavm al-dahr* aş. bk.) mükellefiyetini yerine getirmeği icâp ettireeek bir adak veya dilek yapılmamış sayılmaktadır (bk. al-Bācūrī, *Kitāb aḥkām al-aymān va 'l-nużūr*).

(*d*) Kefâret (*kāffara*), büyük ve küçük olmak üzere ikiye ayrılır. Şu kimseler büyük kefâret vermeğe mecbûrdur: (*a*) cinsî bir münâsebet ile ramazan orucunu bozmuş olan, yukarıda gösterilmiş olan şartlara göre, bu iş bir günah (*işm*) ise; bundan başka onun *ḳażā'* etmesi ve *ta'zīr* [b. bk.]'e mâruz kalması icâp eder; orucun her bir günü müstakil bir ibâdet (*'ibāda*) teşkil ettiğinden, bu şekilde oruç bozulmuş olan her gün için bir kefâret verilmelidir. Bu kefâretten kurtulmak için, al-Bācūrī şu şer'î çareyi (*ḥīla*) göstermektedir: oruç daha önce *mufṭirāt*'ın bir baş-

kası ile bozulur, kefâret ortadan kalkar; fakat günah bâkî kalır. Suç ortağı kadın yalnız *ḳażâ'* ile mükelleftir ve *ta'zîr*'e mârûz kalır; (β) kanûna karşı olarak, kendini bir katil ile cürümlü kılan [bk. mad. ḲATL]; (γ) *ẓihâr* [b. bk.]'ın içinde bulunan adağı yerine getirmediği için, hemen akabinde, talak olmaksızın, *ẓihâr* tâbirini söyleyen; (σ) mûteber bir yemini (*yamîn*, bk. mad. ḲASAM) bozan. Bu kefâret (*kaffâra*) şunlardan ibârettir:

Hâller	1.	2.	3.	4.
(α) ve (γ)	*'itḳ* (veya) *ṣavm*	(veya) *iṭ'âm*	—	
(β)	*'itḳ* (veya) *ṣavm*	—	—	
(δ)	*'itḳ* (veya) *iṭ'âm* veya *kasvа* veya *ṣavm*			

yâni (α), (β) ve (γ) hâllerinde gösterilen ilk mükelleftiyeti yerine getirecek hâlde olunmazsa, oruç yerine kefâret verilebilir; oruç tutmağa başlandıktan sonra, buna imkân bulunursa, *'itḳ* yerine getirilmelidir ve tutulmuş olan oruç istekle yapılmış ve sevaplı bir amel yerine geçer; bunun gibi, (δ) hâlinde, oruç ancak 4. yerde gösterilmiş olup, bu da ilk üç mükelleftiyetin biribirinin yerini alabileceği, fakat orucun yalnız dördüncü yerde gelebileceği anlamındadır. (α), (β) ve (γ) hâlleri için, birbiri ardınca iki ay oruç tutmak mecbûriyeti vardır; bir gün oruc bozmak, bu bozuş mâzur görülebilir bir sebepten mütevellit olsa dahi, oruca yeniden başlamağa mecbûr eder; (δ) hâlinde oruç üç gündür ve bunun fâsılasız olması zarûrî değildir. — Gösterilen kefâretlerin birini yerine getirecek bir hâlde olunmazsa, yerine getirilebileceği zamana kadar mecbûriyet muallakta kalır.

Küçük kefâret (*kaffâra*) veya *fidya*, aşağıda sayılan kolaylıklardan istifâde edebilecek bir durumda bulunulduğu zaman verilir; bu hâlde oruç bahis konusu değildir. Bu kefâret, bir ölü için (yk. bk.), oruç tutmadığı her günü için, memleketinde yetişen hubûbattan bir *mudd* mikdarı dağıtmaktan ibârettir. Ramazan başında daha önceki ramazanda tutulamamış olan günler için henüz *ḳażâ'* yapmamış olan kimse de aynı kefâreti vermeğe mecbûrdur; geç kalma yıllarının sayısınca bu kefâretin mikdarı artar. — *Ḥacc* ve *'umra* sırasında mecbûrî olan unsurlardan birini yerine getirmeyen (4 *arkân* müstesnâdır) veya *iḥrâm* esnâsında memnû bir şeyi irtikâp eden veya şeriatın müsâade ettiği kolaylıkların birinden (msl. *ḳirân* veya *tamattu'*) faydalanan kimse, kefâret olarak, bir *fidya* vermelidir; bu hâllerden her biri için husûsî olarak tâyin edilen bir kurban, bu husûsta en başta gelir; bunu yapabilecek hâlde olmayan kimse oruç tutmalıdır; yâni hâllerin bâzılarında 10 gün — 3 günü hacc esnâsında ve 7 günü evine döndükten sonra —, diğerlerinde, başka hâllerde fakirlere verilmiş olacak olan *mudd*'lerin sayısı ile tâyin edilen gün mıkdarınca oruç tutmak lâzımdır. Bu kaideler *Kur'an*, II, 196 ve V, 95'ten çıkmaktadır; bk. bir de al-Bâcûrî, *Kitâb al-ḥacc*, fasıl II ve III; Th. W. Juynboll, *Handbuch* ..., s. 145, bilhassa s. 157; mad. ḤACC.

(ε) Büyük kuraklıklar hâlinde mahallenin en büyük âmiri (*imâm*), şerîate uygun olarak, bir oruç ihtivâ eden husûsî merâsimleri mecbûrî kılabilir; bu umûmiyetle yağmur duâsından (*ṣalât al-istiṣḳâ'*, b. bk. ve bk. al-Bâcûrî, *Kitâb aḥkâm al-ṣalât, faṣl fî aḥkâm ṣal. al-istiṣḳâ'*) önce gelen üç günde tutulur. Bu hâlde bu orucu tutmağa mecbûr olmayanların çocuklar veya muâfiyetlerden istifâde edenlerin bile, geceleyin niyet etmelerinin (*tabyît*) vâcib olması dikkate değer (oruç tutmakla mükellef olmayanlardan *tabyît* istenildiği biricik hâl budur).

Şerîat şu hâllerde kolaylıklar göstermiştir:

A. Belli bir yaşa varmış olanlar (erkekler için 40 yaş, kadınlar için belli bir yaş tâyin edilmiş değildir) ve iyileşmesinden ümit kesilmiş hastalar; bu sonuncular oruç tutamazlarsa, sıhhat veya kuvvetlerini yeniden kazandıkları takdirde *ḳażâ'* etmeğe mecbûr olmaksızın, orucu bırakabilirler. Fakat oruç tutulmamış olan her gün için, kefâret olarak bir *mudd* vermeğe mecbûrdurlar; kölenin fidye verme mecbûriyeti yoktur; fakat sâhibi veya bir akrabâsı, onun yerine, bunu verebilir veya kefâret orucu tutabilir.

B. Gebe veya emzikli kadınlar, oruç tuttukları takdirde kendileri için bir tehlikeden korkarlarsa, onlar için orucu bozma (*iftâr*) vâciptir; fakat onlar bunları *ḳażâ'* etmeğe mecburdurlar. Fakat korkuları karınlarında taşıdıkları veya emzirdikleri çocuklar (bu son takdirde çocuğun kendi öz çocukları olmasına ihtiyac yoktur) ile ilgili ise, yine oruç bozmaları (*iftâr*) vâciptir ve onlar, *ḳażâ'*'dan başka, bir *fidya* vermekle mükelleftirler; fakat *fidya*, *zakât al-fiṭr* [b. bk.] gibi, ancak bu fidye mükellef şahıs, âilesi ve bir de evi ve hizmeti için zarûrî masrafları çıkarıldıktan sonra, geri kalan varlığı üzerinden verilir; *fidya* yalnız yoksul ve fakirlere dağıtılabilir. Bu mükellefiyet, umûmî bir tarzda bir kimse kendisi veya başka bir şahıs için bir tehlikeden korkarak oruç bozduğu zaman da mûteberdir.

C. Durumları çok tehlikeli olmayan hastalar yahut açlık veya susuzluğa dayanamayanlar, *ḳażâ'* etmek şartı ile, oruçlarını bozabilirler. Bir kimse ölüm

veya bir uzvunu kaybetmek tehlikesine mârûz kalırsa, orucu bozmak (*iftâr*) onun için vâciptir. Müzmin bir hastalığa tutulmuş kimseler geceleyin niyet etmeğe mecbûr değillerdir; nöbetli hastalıklara tutulanlar da, tam nöbet hâlinde bulunuyorlarsa, böyledir.

D. Yolcular, güneşin doğmasından önce yola çıkmışlarsa, ihtiyâc hâlinde oruçlarını bozabilirler; fakat gündüz hareket etmişlerse, bozamazlar. Ölüm tehlikesi hâlinde oruç bozma (*iftâr*) vâciptir. Yolculuğun en az iki gün sürmesi gerekir. Fakat bu hâlde, *ḳażâ'* etmeleri icâp eder. Aynı kolaylıklar reddedilen kadınlara da tatbik olunur. — C ve D bendlerinde bahis konusu olan şahıslar cinsî münâsebetler ile orucu bozarlarsa, kefâret ödemeğe mecbûr olmazlar; çünkü bu hâlde günah yoktur; bu kendilerine *bi-niyati 'l-taraḫḫuṣ* müsâade edilmiştir.

E. Ağır işler yapmağa mecbûr olanların geceleyin niyet etmeleri gerekir; fakat ihtiyâc hâlinde orucu bozabilirler.

Oruç tutulan gün içinde kolaylık sebepleri ortadan kalkarsa, gündüzün geri kalan kısmında, bir şey yiyip-içmeyerek, oruçlu gibi davranmak sünnettir.

II. Ramazan dışında istek ile oruç tutma (*ṣavm al-taṭavvu'*) tavsiye edilmektedir; bir kadın için bu ancak kocasının müsâadesi ile olabilir; hiç bir mükelleflyet olmaksızın, bozulabilir; öğle vaktine kadar yapılması mümkün olan niyetin sarîh ve açık olmasına ihtiyac yoktur; bununla berâber, bâzı fakîhler, *sunan ravâtib* için, bunu temennîye değer bulmaktadırlar. *Ṣavm* husûsunda *sunan ravâtib* şu günlerdeki oruçlardır: *a*) *'aşûrâ'* [b. bk.] gününde; *b*) arefe gününde, yâni 9 zilhicce gününde; *c*) şevvâl ayından altı gün. Arefe gününde tutulan oruç bilhassa bu günü 'Arafa'da geçirmeyenler için değerlidir. Peygamberin bugün oruç tutmuş olup-olmadığı husûsunda hadîslerde tereddût vardır. Wensinck, *Mohammed en de Joden te Medina*, s. 126—130'da zilhiccenin bütün ilk 10 gününün husûsî bir mâhiyeti olduğuna ve isteyerek tutulan oruç husûsunda bunu hesaba katmak gerektiğine dikkati çekmektedir; fakat 9 zilhicce, yahudi Ab ayında 9. günün büyük bir bayram olması ve buna ayın başından itibâren hazırlanılması gibi, başlıca gün sayılmakta idi. Ab ile zilhicce ayı hicretin ilk yılında muhtemel olarak aynı tarihe geldiğinden, Wensinck 9 zilhicce bayramının yahudilikten alınmış olduğunu düşünmektedir. Nöldeke-Schwally, *Gesch. des Qorâns*, I, 159'da başka bir fikir bulunmaktadır; bu müellifler *Kur'an*, VII, 25 âyetini, muhtemel olarak Mekke devrinde nâzil olmuş sayıyor ve burada eski „Kâbe etrafında çıplak olarak tavâf etmek ve hacc sırasında oruç tutmak" âdetine bir telmih görüyorlar (bk. s. 179, not 1). Bu fikre göre, bu oruç menâsiki eski arap âdetleri ile ilgili olmalıdır (bk. *Kur'an*, VII, 25 âyeti üzerine Bayżâvî'nin tefsiri: Banî 'Âmir'in hacc günlerinde, yalnız kendilerini beslemek için yemek yedikleri, fakat haclarını böyle yerine getirmek için, yağlı (= lezzetli) hiç bir şey yemedikleri; müslümanların bundan endîşe ettikleri; bunun üzerine (25. âyetin) nâzil olduğu zikredilmiştir). — (Kefâret olarak) oruç tutması gereken kimse için, hacc sırasında 3 gün ve sonra 7 gün (yk. bk.) tavsiye edilmekte ve oruç tutulacak 3 gün için de 7, 8, ve 9 zilhicce göterilmektedir; çünkü 10. günde ve *taşrîḳ* (aş. bk.) günlerinde bu mümkün değildir. Eğer 9 zilhicce şüpheli bir gün ise (yâni ayın başlangıcının kat'î olmaması sebebi ile, 9 veye 10 olduğu belli değil ise), oruca, bir adak veya bir âdet sebebi ile, yalnız *ḳażâ'* olarak, cevâz vardır. al-Bâcûrî'ye göre, 1—9 zilhiccede tutulan oruç *mandûb*'dur.

Şevvâl ayındaki altı günlük oruç için ayrı-ayrı altı gün alınabilir; fakat bayramdan sonraki birbirini tâkip eden altı gün, yâni 2—7 şevvâl tercihan seçilir. Bu günler, *ḳażâ'* olarak veya *nażr* („adak") orucu olarak da seçilebilir. Ramazan ayında ay hâli olan kadınlar bu günleri *ḳażâ'*'ları için, tercih etmektedirler (bk. Th. W. Juyaboll, *Handbuch*... 132).

Bunlardan başka istekle tutulan oruçlar için şu günler tavsiye olunur: — *'âşûrâ'* gününden önceki gün ile sonraki gün; — mi'râc günü (27 receb); pazartesi ve perşembe günleri (*sunna mu'akkada*, al-Bâcûrî'ye göre), çünkü hadîse göre, bu günlerde insanların yaptıkları Allaha arzolunur. Peygamberin „işlerimin, ben oruç tutarken Allaha arzedilmesini isterim" — dediği rivâyet olunur. Wensinck, *Moh...*, s. 125 — 126, yahudilerin de bu iki günde oruç tuttuklarını göstermektedir; — çarşamba günü, al-Bâcûrî'nin sözüne göre, „Allahın bu ümmeti (*umma*), başka ümmetler gibi, bugün felâkete sevketmemiş olmasına şükrâne olarak"; — beyaz gecelerin gündüzleri, yâni her ayın 13, 14, 15'inde ve daha iyisi bir de 12'sinde. Wensinck (s. 125)'in gösterdiği gibi rivâyete göre, Peygamber her ay üç gün oruç tutmuştur ve sonraları, artık bunların hangi günler olduğunu bilmeyen müslümanlar bahis konusu günleri seçmişlerdir. İhtimâl hicretin birinci yılında bu üç günlük oruçlar da mecbûrî idi. Bu oruç günlerinin menşe'leri hak-

kında kesin hiç bir şey söylenemez; Wensinck'e göre, yahudi nisan ayının 14 ve 15'i ve eski Arabistan mübârek aylarının, mes. şâbanın ortalarının kudsî hususiyeti vardır; — bunlara karşılık, şüphesiz beyaz geceler örneğine göre, kara gecelerin gündüzleri, yâni her ayın 28, 29, 30 (veya 1) ve daha iyisi bir de 27'sinde yenilecek bir şeyin bulunmadığı bütün günlerde; — ve orucu müsâit olmak şartı ile, bütün başka günlerde. — Tövbe ve yeni bir hayata başlamak için tutulan üç günlük oruca gelince, bunun hakkında bk. C. Snouck Hurgronje, *Verspr. Geschr.* (Bonn-Leipzig, 1923, I 137, not 2).

al-Bâcûrî isteyerek tutulan oruç günlerinden yalnız kısaca bahseder ve fazla teferruât için daha geniş eserlere bağ-vurulmasını söyler. Burada ilâveten aşağıdaki bilgiler al-Ġazzâlî (aş. bk.)'nin *İḥyâ*'sının üçüncü faslından hulâsa edilmiştir.

al-Ġazzâlî oruç için tavsiye edilmiş günler olarak, her ayın ilk orta ve son günlerini de vermektedir; barâm aylar (*al-aşhur al-ḥurum*: muharrem, receb, zilhicce, zilkâde) esnâsında tutulan orucun sevâbından bahsetmektedir; fakat bütün hayat boyunca devam eden oruç (*ṣavm al-dahr*) hakkında söylediği şeyler daha mühimdir; bu türlü oruç, gösterdiği üzere, islâmiyetin en eski zamanlarındaki zâhidler tarafından tutulmuş olduğu gibi, kendi zamanındaki bâzı sûfîler (*sâlikân*) tarafından, muhtelif tarzlarda tutulmakta idi. Kendisi umûmiyetle bunu mekrûh telakkî eder; çünkü *iftâr* („oruç bozma") yılın bâzı günlerinde yalnız vâcip değil, fakat bizâtihî arzu edilir; bu hususta, an'aneye göre, *ṣaḥâba* ve *tâbi'ûn* tarafından verilmiş olan örnekler, ancak istisnâ olarak, tâkip edilebilir (*ṣavm al-dahr* hakkında hadîsler için bk. al-Buḫârî, *Ṣavm*, bâb 59; Muslim, *Ṣiyâm*, hadîs 18 — 19; fakat krş. Aḥmed b. Ḥanbal, IV, 414; krş. bir de ayn. mll., *ayn. esr.*, II, 263, 435 v. b.; II, 164, 190 v. b.). Fakat gün aşırı oruç tutmak (*niṣf al-dahr*) çok tavsiye edilir; al-Ġazzâlî bu orucu *ṣavm al-dahr*'den daha güç saymaktadır; Peygamber: — „En iyi oruç kardeşim Dâvûd'un orucudur, o bir gün oruç tutardı ve ertesi gün tutmazdı" — demiştir (bk. al-Buḫârî, *Ṣavm*, bâb 54, 56, krş. 58, 59; *Anbiyâ'*, bâb 37, 38 v.b.; Muslim, *Ṣiyâm*, hadîs 181, 182, 186, 187, 189—193, 196 v.b). Üç günde bir gün oruç tutmak da çok tavsiye edilmektedir. Arka-arkaya dört günden fazla oruç tutmak *'ulemâ*' ve bir de al-Ġazzâlî (umûmiyetle) tarafından doğru sayılmamaktadır.—al-Ġazzâlî (aş. bk.) şöyle der: — „Orucun gerçek mânası anlaşılırsa, isteyerek tutulan oruçta kâidelere riâyet edilmesi gerekmez; *nûr al-nubuvva* kendisine ilhâm ettiği gibi, peygamberin bâzan, aslâ orucu bozmayacak zannedileceği kadar, uzun zaman oruç tuttuğu ve bâzan da, artık hiç oruç tutmayacak sanılacak kadar, uzun müddet oruç tutmadığı (al-Tirmiẕî, *Ṣavm*, bâb 56) rivâyet edilir.

III. Şu günlerde oruç yasaktır (*ḥarâm*): iki büyük bayram günlerinde *taşrîḳ* günlerinde ve bir kadın için, ay hâli günlerinde; yukarıda söylendiği gibi, muayyen hâllerde ve âcil tehlikelerde.

IV. Şu günlerde oruç tutmak mekrûhtur (*makrûh*): cuma günü, çünkü oruç dikkati cuma ibâdetinden başka tarafa çevirir (fakat bu oruç al-Ġazzâlî tarafından tavsiye edilmektedir); pazar veya cumartesi günü; çünkü bu günlerde hıristiyan ve yahudiler bayram yaparlar; fakat oruç tutmak için ciddî bir sebep varsa, tutulabilir. Orucun zararlı olduğundan korkulacak zamanlarda da oruç tutmamak lâzımdır. Umûmiyetle şüpheli günde (*yavm al-şakk*) ve şâban ayının ikinci yarısında, ciddî bir sebep olmadan, oruç tutmak çok mekrûhtur. Şüpheli gün 29 şâbanı tâkip eden gün olup, gök açık olduğu hâlde, bir *'adl*'in yeni ramazan ayını görüp-görmediği bilinmez. Faket ciddî bir sebep varsa, bunlar ile berâber şüpheli gün ile şâbanın ikinci yarısını, *ḳażâ'*, *nagr*, *kaffâra* v.b., ne şekilde olursa-olsun, bir oruç günü olarak kullanmak kabildir. Şâban orucu başka yerlerde tavsiye edilmektedir; çünkü Peygamber bu ayda, rivâyet edildiğine göre, o kadar uzun oruç tutuyordu ki, ramazanda olduğunu zannederdi (bir çok hadîsler; bk. bir de A. J. Wensinck, *Arabic New-Year*).

Diğer üç mezhep bu hususta Şâfi'î mezhebinden ancak teferruâtta (*furû'*) ayrılır; aradaki farklar *iḫtilâf*'a dâir eserlerde bulunabilir. Aşağıda verilen bilgiler 'Abd al-Vahhâb al-Şa'rânî'nin *Kitâb al-mizân*'ından (Kahire, 1279, II, 20—30) alınmıştır; müellif saydığı farklara, görüşlere dâir, kısa açıklamalar ilâve etmektedir; kendisi bâzan onlardan birine iltihâk eder. — Aşağıda bundan önce verilen izahlardaki sıraya riâyet edilmiştir

1. Abû Ḥanîfa küçük bir erkek veya kız çocuğunun tuttuğu orucun mûteber olmadığını, ancak *murâhiḳ*'in orucunun mûteber olduğunu ve bir *murtaḍ*'in islâmiyete tekrar döndükten sonra *ḳażâ'* etmesi gerekmediğini söyler. Dört *imâm* bir *cunub* (b. bk.)'un orucunun mûteber olduğunda müttefiktir; başka bâzı fakîhler teferruât meselelerinde başka fikirdedirler.

2. Abû Ḥanîfa oruç için niyetin açıkça

ifâde edilmesinin zarûrî olmadığını ve hattâ sevaplı bir iş yapmak niyetinin yeter olduğunu, meebûrî oruç hâlinde niyetin öğleden sonraya kadar yapılabileceğini söyler ; diğerleri bu kolaylığı yalnız bir adak için tutulan oruçta gösterirler). Fakat imam Mâlik, isteyerek tutulan oruç hâlinde bile, niyetin şafaktan önce yapılması gerektiğini söyler. Bir tek niyetin bütün ramazan için kâfî olduğuna dâir fikrine daha önce işâret edilmiş idi. Abû Ḥanîfa, şâfi'î ve mâlikî fakîhlerin ekserisi yalnız başına oruç bozmak kasdının orucu bozmadığını söylerler ; fakat Aḥmed b. Ḥanbal aksi kanâattedir.

3. Abû Ḥanîfa ağızda kalan yemek kalıntılarını yutmağı, imam Mâlik'in bize nakledilen düşüncelerinden birine göre, bir tenkiye koymak gibi, orucu bozan şeyler (*mufṭirât*) arasında saymaz.

4. Kusmak, Aḥmed b. Ḥanbal ve Abû Ḥanîfa'ye göre bir dereceye kadar orucu bozmaz; fakat onlar bu dereceyi aynı şekilde değerlendirmezler.

5. Mâlik'e göre, cinsî yaklaşmalar olmadan da vukû bulan temniye, şehevî tasavvurların neticesinde ise, orucu bozar.

6. Yukarıda zikredilen hadîse muhâlif olarak, Mâlik'e göre, gafletle yemek yiyenin, su içenin veya bir kadın ile yatanın orucu bozulur ve bu hâllerde *ḳażâ'* mecbûrîdir Aḥmed b. Ḥanbal yalnız son hâli kabûl eder ve bunun için ayrıca kefâret de zarûrîdir. Zorlama ile bozulan oruç, al-Navavî'ye göre, mûteberdir; fakat Aḥmed b. Ḥanbal bunu yalnız bir kadının cinsî münâsebete icbâr edildiği hâle inhisâr ettirir.

7. Mâlik'e göre, öpmek dâimâ *ḥarâm*'dır; Aḥmed b. Ḥanbal'e göre, kan alanın ve kan aldıranın, her ikisinin de, orucu bozulur; her iki *imâm*'a göre, sürme (*kaḥl*) çekmek mekrûhtur ve hattâ koku boğaza varırsa, orucu bozar (*muftir*). Öğleden sonra dişleri yıkamak mekrûh olduğuna dâir imâm Şâfi'î'nin görüşüne, ne diğer imamlar, ne de bu mezhebin muahhar mensûpları iştirâk ederler (fakat al-Ġazzâlî'de mekrûh olması fikrini kabûl eder; İndonezya'da da hâlâ bu fikir hâkimdir). Bir *cunub* için şafak sökmeden önce bir *ġusl* gerektiği husûsunda *icmâ'* vardır.

8. Mâlik ramazanın başlangıcının tâyini için, iki *'adl* istemektedir; Abû Ḥanîfa'ye göre, bir tâne lâzımdır; fakat gök bulutsuz iae, çok sayıda şâhid gerekir. Başka bâzı fakîhler ramazan orucu husûsunda yalnız umûmî mecbûriyeti (yk. bk.) kabûl ederler ve yeni ayı gören fakat şehâdeti kabûl edilmeyen kimsenin husûsî mecbûriyetini kabûl etmezler.

9. al-Şâfi'î gibi, Abû Ḥanîfa'ye göre bir deli, muvakkat olarak şuûrunu kazanır ise, *ḳażâ'* etmeğe mecbûr değildir; Mâlik aksi kanâattedir; Aḥmed b. Ḥanbal'den her iki kanâat da nakledilmiştir.

10. 4 *imâm* yalnız ramazan orucunu bozanlar için kefâret kabûl eder; bâzı fakîhlere göre, ramazan orucu *ḳażâ'*'sını bozmuş olanlara da kefâret gerekir. Aḥmed b. Ḥanbal'e göre, bir gün içinde bir çok dinî emirlere uyulmamış olsa bile her uyulmayan hâl için bir kefâret gerekir; ikinci hâlde mecbûriyet kadına da yüklenmektedir. Abû Ḥanîfa daha geniş görüşlüdür; kefâret ödeyen (*mukaffir*) ilk kefâreti ödemekte gecikirse, orucun bozulduğu günler sayısınca kefâretin artmasını kabûl etmez. Abû Ḥanîfa ve Mâlik'e göre, cinsî temâs hâlinde kadın ve erkek, her ikisi de kefâret vermeğe mecbûrdurlar ve yine onlara göre, *ḳażâ'* için meebûrî bir sebep olmadan ve hasta veya seyâhatte bulunulmadan, yiyerek veya içerek, ramazan orucunu bozan kimse de kefâret vermelidir. İmam Mâlik, *iṭ'âm*'ı tercih etmekte ise de, meebûriyetini yerine getirmek için, üç tarzın birini seçmeği kefâreti ödeyene (*mukaffir*) bırakır.

Abû Ḥanîfa son ramazan orucunun *ḳażâ'*'sını yerine getirmeden, ramazan yeniden gelirse, küçük kefâreti (bir *mudd*'lük sadaka) meeburî tutmamaktadır.

11. Aḥmed b. Ḥanbal, gebe ve emzikli kadınlar kendileri için bir tehlikeden korkarak orucu bozsalar bile, onları (küçük) kefârete mecbûr tutar. Abû Ḥanîfa'ye göre, bütün hâllerde yalnız *ḳażâ'* gerekir; diğerlerine göre, *ḳażâ'* olmadan, kefâret gerekir.

12. Ümid kesilmiş hastalar ile ihtiyarlar, Abû Ḥanîfa'ye ve şâfi'îlerin az bir kısmına göre *fidya* vermelidirler; fakat Mâlik bu mecbûriyeti de reddeder.

13. Aḥmed b. Ḥanbal'e göre, yolcu oruca başladıktan sonra yola çıkmış olsa bile orucunu bozabilir; fakat ona göre bu kolaylık cinsî münâsebetlere tatbik edilemez; şu hâlde kefâret mecbûriyetleri bu durumda tatbik olunur. Zâhiriye mezhebinden olan bâzılarına göre, yolcunun orucu hiç de mûteber değildir.—Mâlik ve al-Şâfi'î'ye göre, muâfiyet sebebi kaybolunca, günün geri kalan kısmında oruç tutmak gerekir; Abû Ḥanîfa ve Aḥmed b. Ḥanbal bunun aksi fikirdedirler.— Bu son iki imama göre, *fidya*, oruç tutulmamış her gün için, yarım *ṣâ'* (b. bk.) 'dır.

14. Mâlik'e göre, şevvâldeki 6 günlük oruç tavsiye edilmiş değildir; Abû Ḥanîfa'ye ve ona göre, isteyerek tutulmuş olsa da, orucu tamamlamak (*itmâm*) mecbûrîdir.

15. Aḥmed b. Ḥanbal'e göre, havanın kapalı olduğu şüpheli günde oruç tutulabilir; başkaca bu oruç mekrûhtur. — Abū Ḥanīfa ve Mālik'e göre, istisnâî olarak (*ifrād*), cuma günü tutulan oruç mekrûh değildir.

16. Nihâyet hanefîlere ve mâlikîlere göre, *i'tikāf* sırasında orucun *vācib* olduğuna dikkati çekmek gerekir; bk. msl. Abū Dā'ūd, *Ṣawm*, bâb 80 (A. J. Wensinck, *Arabic New-Year*'den naklen).

Şi'îlerdeki oruç ahkâmı aşağıda gösterilen teferruatta sünnîlerdekinden farklıdır (bk Naem al-Dīn al-Muḥaḳḳiḳ *Ṣarā'i' al-islām fī masā'il al-ḥalāl va 'l-ḥarām*'a dayanan A. Querry *Recueil de Lois concernant les Musulmans Schyites* Paris [1871—1872], I, 182—209; II, 75—77, 197—199, 203—205).

1. Niyet bir „rükn" olarak telakkî edilmemektedir; ramazan orucu için niyetin açıkça söylenmesi zarûrî değildir; başka hâllerde, zarûrîdir; öğleden evvel niyet etmek gerekir.

2. Sigara içmek orucu bozan şeylerden (*muftirāt*) değildir; fakat tenkiye ve bir de gün ağarmasından sonra, kat'î olarak, büyük *ḥadaṯ* durumunda kalma orucu bozar.

3. Allah sözünü, Peygamber sözünü veya (şi'î) imamların sözünü külürlü bir tarzda söylemek memnûdur ve hattâ oruç bozucudur (*muftir*); tamâmiyle suya dalmak memnûdur; fakat bu orucu bozmaz. Oruç esnâsında kararlı bir şekilde sükûto muhâfaza etmek memnûdur.

4. Bir kimse kat'î olarak ramazan orucunu bozarsa, cezâlandırılması gerekir (erkek ve cinsî münâsebetten mücrim kadın için 25 kırbaç darbesi). üçüncü defasında ölüme müstahak olur. — Ramazan başlangıcının tâyini için iki *adl*'in şehâdeti lâzımdır.

5. Diğerleri arasında, gün ağarmasından sonra büyük *ḥadaṯ* hâlinde olmak, daha önce temizlenmek niyet edilmiş olsa bile, *ḳażā'*'yı gerektirir. Kazâ orucunda, öğleden evvel yemek yenilebilir; daha sonra yemek yenilirse, bir fidye vermek gerekir (10 *mudd* veya 3 tam gün oruç); büyük *ḥadaṯ* hâline düştükten sonra temizlenmek, gaflet ve dikkatsizlik ile ihmâl edilirse, kazâ orucu bundan dolayı kıymetini kaybetmez. Bir hasta müteâkip ramazana kadar hasta kalırsa, *ḳażā'* mükellefiyeti ortadan kalkar; fakat fidye (1 *mudd*) mükellefiyeti devam eder.

6. Diğerleri arasında, oruç esnâsında yemek yenir, su içilir v.b., cinsî münâsebetlerde bulunulursa, istimnâ yapılırsa, gün ağarmasından sonra kat'î olarak büyük *ḥadaṯ* hâlinde kalınırsa yahut bundan temizlenmek için niyet etmeden, bu hâlde uyunur ve güneşin doğmasından sonra uyanılırsa, (*a*) bir ramazan gününde bulunuluyorsa kefâret (*kaffāra*) vermek mecbûriyeti vardır. (*b*) Tutulmamış olan ramazan oruçlarında ve oruç bozma öğleden sonra vukûa gelmiş ise; (*c*) husûsî bir adak veya (*d*) *i'tikāf* netîcesinde başlanmış olan oruç bozulmuş ise, *ḳażā'* etmek gerekir. Bir kimse ramazan orucu sırasında karısını veya câriyesini kendisi ile cinsî münâsebetlere zorlarsa onun için *ḳażā'* ve kefâret iki kattır; fakat kadın bununla mükellef değildir. - Diğer kefâret sebepleri şunlardır: katil, ölüm hâlinde memnû mâtem gösterileri; *iḥrām* hâlinde saçları kesme; *iḥrām* hâlinde, kendisine hace etme müsâadesi verilmiş olan bir câriye ile cinsî münâsebet.

Kefâreti ödemek için, oruç, sünnîlerde olduğu gibi, ikinci yerde gelmektedir. Önceden düşünülmüş katıl ve bâzı fakîh'lere göre, yasak (*ḥarām*) olan yemekler ile ramazan orucunun bozulması üç katlı kefâreti, *'itḳ* + *ṣawm* + *iṭ'ām* gerektirir. Ramazan orucu cinsî münâsebetlerden başka bir şekilde bozulduğu zaman, bir adak veya *i'tikāf* bozulduğu zaman, *iḥrām* hâlinde saçlar kesildiği zaman veya *iḥrām* hâlinde bir câriye ile cinsî münâsebetlerde bulunulduğu zaman kefâret nevilerinden birinin seçilmesi serbesttir.

Umûmî bir tarzda orucun arası kesilmemiş olmalıdır. Birbiri ardından gelen iki aylık orucun şâyân-ı kabûl bir mâzeret olmadan bozulması, ilk ayda orucun bir tekrarını gerektirir; ikinci ayda ise yalnız *ḳażā'* mecbûriyetini tahmil eder. Bu hâlde hâmile veya emzikli bir kadının oruç bozması mâzûr sayılır; fakat yolculuğu gerekli değil ise, bir yolcunun oruç bozması (aş. bk.) mâzûr sayılmaz. Bu orucun müddeti yalnız bir ay ise, msl bir kölenin hâlinde olduğu gibi, kesin fâsıla 15 gündür. Üç günlük kefâret orucu (yk. bk.) sırasında, daha önce 2 gün oruç tutulmuş ise, 10 zilhiccede oruç bozmanın telâfîsi imkânsızdır.— Bir yemini yerine getirmemek, *iḥrām* sırasında av yasaklarını ihmâl etmek ve yedi günlük kefâret orucu (yk. bk.; bir de *ḳażā'* olarak tutulan oruç) sebebi ile tutulacak kefâret orucu hâlinde, günlerin seçilmesi serbesttir. Eğer birbiri arkasına iki ay oruç tutabilecek bir hâlde olunmazsa, 28 gün oruç tutmak ve tövbekâr bir kalp ile, Allahın rahmetini niyâz etmek gerekir. — Bir başka kefâret (oruç değil) tarzı başka bir şahıs tarafından, istenilerek yerine getirilebilir.

7. Kolaylıklar. Hasta, ancak doktor izin verirse, oruç tutabilir. Gebe kadınlara muâfiyet yalnız son zamanları için tanınmaktadır; emzikli kadınlar ise, yalnız sütleri az ise oruçtan muâftırlar. Yolcuların orucu umûmiyetle mûteber değildir; fakat insan kendi sa'ati

için yılın en büyük kısmında seyâhat ediyorsa, bu kolaylıktan istifâde edemez. Bütün hâllerde, yolculuk sebebi ile tutulamayan bir oruç için, kefâret gerekir; ölüm hâlinde bu kefâret ölünün *vâlî*'si tarafından yerine getirilir.

8. İstenilerek tutulan oruç öğleden evvel başlayabilir; şî'î fıkıh kitapları şu günlerde de orucu tavsiye eder: ayın bütün ilk ve son perşembeleri; ikinci 10 günün ilk çarşambası (bu oruç gününün çıkarılması için hattâ bir karşılık, bir *mudd* veya bir *dirham* ödemek gerekir); *'îd al-ġadîr* günü, 18 zilhicce; çünkü bu günde Peygamber 'Alî'yi, rivâyete göre, su birikintisi (*ġadîr*) yanında, kendisine halîfe olarak göstermiş idi (Querry, *ayn. esr.*, s. 37, not 2); Peygamberin doğum günü (17 rebîülevvel) ile peygamberliğin açıklanması (27 rebîülevvel) gününün yıl dönümlerinde; yeryüzünün ilk noktası olarak Kâbe'nin ademden meydana çıkması günü (25 zilkâde); *mubâhala* gününde, yâni Peygamber ile Ebû Cehl'in, aralarından birinin sözleri yanlış çıktığı takdirde, ona karşı olmak üzere, bir bed-duâda bulundukları (24 zilhicce) günde (Querry, s. 37, not 3); Hüsayn'in şehîd düşmesinin yıl dönümü olan 10 muharremde; cuma günü; receb ve şâban aylarında. Aynı şekilde şüphelî günde oruç tutmak tavsiye edilmektedir. — Şeriat oruca karşı gelen mâniin ortadan kalktığı günlerde perhizi emretmektedir: ilk önce bir az yemeli, şonra oruç tutmalıdır.

9. Şu günlerde oruç tutmak mekrûhtur: 9 zilhiccede 'Arafa'de; muzır olacağından korkulunca hacc esnâsında Medîne'de tutulan 3 günlük oruç müstesnâ. dinî sebeple yapılan bir yolculuk sırasında bir misâfir, ev sâhibinin müsâadesi olmadan veya bir çocuk, babasının izini olmadan, oruç tutarsa v.b.

10. *Teşrîk* gününde oruç yalnız Minâ'da bulunanlar ve yolcular için **memnûdur.**

al-Ġazzâlî, *İḥyâ*'daki *Kitâb esrâr al-ṣavm*'ının başlarında, orucun değeri hakkında bâzı mütâlealar vermektedir. Bilinen bâzı hadîslere dayanarak, orucun Allah tarafından ne kadar mühim sayıldığına işâret eder; buna sebep olarak da, orucun bırakma ve çekinmeden ibâret bir amel olduğunu ve Allahtan başka kimsenin oruç tutanın bunu yerine getirip-getirmediğini görmediği vâkıasını gösterir; ikinci olarak oruç Allahın düşmanına hâkim olmak için, bir vâsıtadır; çünkü şeytan için hedefine ermek vâsıtası olan insan istek ve hırsları, yenilip-içildiği zaman, kuvvetlenir: (istek ve hırslar) „şeytanların çok miktarda bulundukları ve otladıkları yerlerdir; bu yerler verimli oldukça, şeytanlar buralarını ziyârete gelirler ve onlar ziyâret ettikçe, Allahın azameti (*celâl*) kul için örtülü kalır ve kul Allahı *görmekten* mahrûm olur. Allahın resûlü dedi: — „Şeytanlar âdem-oğullarının kalplerinin etrafında dolaşmamış olsalardı, göklerin hükümdarlığını düşünürlerdi". Bundan dolayı oruç „ibâdetin kapısı" olmuştur.

İlk fasılda al-Ġazzâlî oruç hakkındaki şeriat hükümlerini ve tavsiye edilen amelleri ve üçüncüde tavsiye edilen oruç günlerini, tıpkı bir fakîhin yapacağı gibi, şâfi'î mezhebine uygun olarak sayar. Fakat ikinci fasılda oruç hakkındaki zâhirî hükümlerin en ince noktalarına kadar yerine getirilmesinin esâsı teşkil etmediğini söyler. Oruçta üç derece gösterir. Birinci derece fıkıh derecesidir, üçüncüsü peygamberlerin, *ṣiddîḳūn*'un ve (Allahın) yakınında bulunanların (*al-muḳarrabūn*) derecesidir ki, bunların orucu yer-yüzüne âit bütün arzuları ve dünyevî bütün düşünceleri terketmekdir. Fakat ikinci derece dindar insanlara kâfî gelir; bu da bütün vücut ve duygu uzuvlarını günâhın ve Allahtan uzaklaştıran her şeyin dışında tutmaktan ibârettir. Bunda orucun oruç olmasına mânî olabilecek her şey bırakılmalıdır; şu hâlde *iftâr* sırasında, başka bir hâlde olduğundan daha çok ve daha iyi yemek yememelidir (bu fıkhın hükmü ile tezat hâlindedir); açlık ve susuzluğu duymak için, gündüzün uyumamalıdır; çünkü bunlar orucun *rûḥ* ve *sirr*'ıdır, zîrâ istek ve hırslara karşı bunlar savaşır. Rûhu Allaha yaklaştıran açlık ve susuzluğe tahammül orucun asıl gâyesidir ve bizzat orucun kendisi değildir; iftar zamanındaki hareket tarzları ile bir günlük orucun netîcelerini kaybeden ve haklarında hadîsin — „Ne kadar oruç tutan vardır ki, onlar için orucun netîcesi acıkmak ve susamaktır" — dediği kimselerin oruçlarının mütebar olmadığı netîcesine varıyor.

al-Ġazzâlî'nin bu ikinci fasılda verdiği orucun ahlâkî telakkîsi, kendisine göre, fakîhlerin kuru kaidelerini tamamlamaktadır. Hadîsta ahlâkî temâyüllü bir çok nakiller bulmaktayız ve al-Ġazzâlî, fikrini desteklemek için, bunları zikretmekten geri durmamaktadır. Bundan başka hadîse dâir eserlerde oruç ile ilgili bir çok rivâyetlere tesâdüf olunur. Bunlar Wensinck'in *A Handbook of Early Muhammadan Tradition*'ında *Fasting* kelimesinde, konularına göre, toplanmıştır. Burada ancak İslâmiyetin ilk devirlerinde orucâ atfedilen meziyet ile ilgili bir kaç rivâyet nakledilebilecektir. Orucun, bilhassa ramazanda tutulan orucun, bir yıl içinde işlenmiş olan kusurların en iyi kefâreti olduğu fikri bugün de çok yaygın olan bir fikirdir; bundan dolayı, her ne kadar her zaman fakîhlerin temennî ettikleri kadar, dar bir şekilde değil ise de, oruç ahkâmı-

na, oldukça umûmî olarak, riâyet olunur; bk. mad. RAMAZAN; bu fikir ilk müslümanlar arasında da mevcut idi (bk. al-Buḫārī, *Īmān*, bâb 28; *Ṣawm*, bâb 6; al-Tirmiẕī, *Ṣawm*, bâb 1 v. b.). Muhtelif hadîsler muayyen devirlerdeki orucun değerini, başka zamanlardaki değeri ile mukayese ederek, belirtir; msl. „*ḥarām* aylardan (yk. bk.) bir günün orucu başka bir zamandaki 30 günlük oruçtan daha iyidir" ve ramazanda bir günün orucu *ḥarām* aylardaki 30 günlük oruçtan daha iyidir". „*Ḥarām* ay esnâsında üç gün, perşembe, cuma ve cumartesi günleri oruç tutulursa, Allah ber günü 900 yıl sayar". *'Āşūrā'* gününde, zilhiccenin 10 gününde ve bilhassa ramazanda [b. bk.] tutulan oruçlar hakkında da benzer hadîsler vardır. Başka hadîslerde Allahın oruç tutanın şahsını veya ona âit şeyleri ne kadar aziz tuttuğunu göstermektedir; hattâ „oruç tutan bir kimsenin nefesi, Allah indinde miskten daha hoş bir kokudur" (Aḥmed b. Ḥanbal, II, 232 v. b.). Allah kendisi için istek ve hırslarından vazgeçeni meleklerine benzetir ve ona: — „Sen benim yanımda meleklerimden biri gibisin" — der ve melekleri oruç tutanın itibârı için şâhid olmağa dâvet eder. Oruç tutanın cennette duyacağı sürûr ve orada nasıl hurmet göreceği tasvir olunur; hususî bir kapıdan (*al-rayyān*) cennete girecektir ve Allahın huzûrunda bulunacaktır (al-Buḫārī, *Ṣawm*, bâb 4; Muslim, *Ṣiyām*, hadîs 166 v.b.). Bu onun semâvî sevincidir; yer-yüzündeki sevinci *iftār*'dır (al-Buḫārī, *Tawḥīd*, bâb 35; Aḥmed b. Ḥanbal I, 446 v.b.). Bu sevinci reddetmemelidir; çünkü insanın buna hakkı vardır. Bundan başka, gece bastırdıktan sonra oruca devam etmek zarûrî değildir; zîra „oruç tutanın uykusu da ibâdettir".

Bibliyografya: İslâmiyetteki oruç hakkında Avrupa dillerinde, bütününü ele alan bir çalışma henüz neşredilmiş değildir. Şâfi'î mezhebine göre, oruç aḥkâmı Th. W. Juynboll, *Handbuch des islāmischen Gesetzes* (Leiden—Leipzig, 1910), 113 v. dd. (Hollanda dilinde, Leiden, 1903 ve 1925; 1925 baskısında son bibliyografya vardır)'te verilmiştir; başlıca kaynaklar hadîs, fıkıh ve ihtilâf kitaplarının oruç ile ilgili bahisleridir. Hadîsler için bk. A. J. Wensinck, *Handbook of Early Muhammadan Tradition* (Leiden, 1927); al-Ġazzālī, *Iḥyā' 'ulūm al-dīn* (Kahire, ts.), I, 207—314; [Zihnî, *Kitāb al-ṣawm* (İstanbul, 1322)]. Müslüman memleketlerinde ramazan münâsebetile yapılan bayramlar için bk. madd. PUVAŞA, RAMAẒĀN, RŌZA. (C. C. BERG.)

ORUÇ. 'ORUÇ B. 'ĀDİL, ilk osmanlı tarih müelliflerindendir. *Tevârih-i âl-i Osman*'ın başında verdiği bilgilere göre, edirneli olup babası kazzâz („ipekçi") ve kendisi de kâtip idi. Bunlar dışında hakkında henüz başka bir şey bilinmemektedir. Anılan eserinin Manisa umûmî kütüp., (Murâdiye, nr. 5506/2) nüshasının 907 (1501/1502) tarihine kadar olan vak'aları içine aldığına bakılırsa, Fâtih Mehmed ve Bayezid II.'in devirlerinde yaşadığı ve başlangıçtan XVI. asrın başlarına kadar olan zamanı ihtivâ eden bir Osmanlı tarihi yazdığı anlaşılır. Oruç'un kendi yaşadığı veya içinde bulunduğu hâdiseleri de anlatan bahisler dışındaki kısımları yazarken, o devrin müellifi bilinmeyen *Tevârih-i âl-i Osman*'ları gibi, Yahşi Fakîh'in henüz ele geçmemiş bulunan *Menâkib-nâme*'sinden faydalandığı sanılmaktadır. Oruç'tan ve eserinden bahseden türk tarihçilerinin ilki *Nevpeydâ* adlı eserinde Şehrî-zâde Mehmed Saîd Efendi (ölm. 1773)'dir. Tayyâr-zâde Ahmed Atâ (ölm. 1877) da, enderûn hayatına âit tarihinde (III, 324), Oruç tarihinin eski bir dil ile, Osman ve Orhan devirlerinden bahseden bir eser olduğunu kaydetmiştir. Necib Âsım, Oruç'tan en eski osmanlı tarihçisi olarak (*TOEM*, 1910, I, 42) bahsetmekte, M. H. Yınanç ise, Ertuğrul Gâzî [b. bk.] maddesinde Bayezid II. zamanında yazılan ve müellifleri bilinmeyen *Tevârih-i âl-i Osman*'lardan birini esâs tutarak, buna dâir çok mâlûmat ilâve ettiğini yazmaktadır. Memleketimizde yukarıda bahsi geçen bir nüshası bulunan Oruç tarihinin, Oxford'da Bodleian kütüphânesinde (Ravel. or. 5), Cambridge üniversitesi kütüphânesinde (Dd. II, 15), Paris millî kütüphânesinde (Suppl., turc. 859) ve Münich Bavyera devlet kütüphânesinde (Cod. turc. 83) ve Zagreb'deki Yugoslavya ilimler akademisi kütüphânesinde (Col. Babinger, nr. 673, 1) de birer nüshasının bulunduğu bilinmektedir. Bu yazmalardan Oxford ve Cambridge nüshalarının arap harfleri ile metinleri, bir cild hâlinde bir ön söz ile birlikte, Prof. Franz Babinger tarafından *Die frühosmanischen Jahrbücher des Urudsch* adı altında (*Quellenwerken des islamischen Schrifttums*, Hannover, 1925 II) neşredilmiş ve yine Babinger tarafından hazırlanmış tafsilâtlı bir düzeltme cedveli buna eklenmiştir (*Nachtrag*, Hannover, 1926). Manisa nüshası, Babinger'in neşrettiği Oxford metnine göre, 37 ve Cambridge metine göre, 19 yaprak daha fazladır. Babinger'in ön sözünde (s. XV) Murad II. devrinde Teke-Eli evkafını deftere geçiren Oruç Bey Çelebî ile tarihçi Oruç arasında bulmak istediği alâka, eldeki zaman karîneleri bakımından, mümkün sayılamaz. Giese'nin de Münich nüshası üzerinde çalışmış ol-

duğu bilinmektedir (*M O G*, I, 58). Paris nüshasının, R. P. Romain 'in nezâreti ve idâresi altında, 1733 'te Sieur Rocques tarafından yapılan ve F. Pétis de la Croix tarafından kontrol edilen, ortadan 35 yapraklık bir kısmının tercümesi de yine Paris millî kütüphânesinde bulunmaktadır.

Bibliyografya: F. Babinger, *Die Geschichtschreiber der Osmanen und ihre Werke* (Leipzig, 1927), s. 23 v.d.; *EI*, mad. URUC. (FAİK REŞİT UNAT.)

ORUÇ REİS. ORUÇ RA'İS (1474? — 1518). Cezâyir'de türk hâkimiyetinin ilk kurucusu ve meşhûr türk denizcisidir. En eski türk kaynakları kendisini Oruç Reis ve Oruç Bey olarak tesmiye ederlerse de, yaşadığı devirden itibâren, şöhret kazandığı geniş Akdeniz bölgesinde Baba Oruç adı ile de tanınmış, hıristiyan yazarların bu kelimeden bozma olarak yahut da „kızıl sakallı" mânasına gelen ve daha sonra kardeşi Hayreddin Paşa (Hızır)'ya alem olan [bk. mad. BARBAROS HAYREDDİN PAŞA] Barbaros lekabı ile adlandırmaları yaygın bir hâle gelmiştir; arapça kaynaklarda adı 'Arûc okunabilecek bir şekilde tesbit edilmiştir.

Oruç Reis 'in menşe'i, hayatı ve icraâtı hakkında en eski ve güvenilir kaynak, eserinin bir yerinde kendisini Murâdî diye tanıtan biri veya diğer bir görüşe göre, Barbaros 'un kıyı kaptanlarından Sinan Çavuş (Sinan Reis) tarafından yazılan, Kanûnî Sultan Süleyman 'ın arzusu üzerine, bizzat Barbaros Hayreddin Paşa 'nın anlattığı veya imlâ ettirdiği *Gazavât-ı Hayreddin Paşa* adlı eser olup, Kâtib Çelebî 'nin bu hâdiselerden bir asır sonra te'lif ve sâdece türk deniz hareketleri ve savaşlarına tahsis ettiği *Tuḥfat al-kibâr fî asfâr al-biḥâr* 'dan başlayarak, sonraki bütün tarihçilere ve tarihlere me'hâz olmuştur.

Babası Vardar-Yenicesi 'nden olup, Midilli 'nin fethinde (1462) gönüllü yazılarak, burada kalan Yâkub Ağa adında „Dilâver yiğit... ve aslında dahi sipâhî-zâde... gâyet bahâdırlıkla meşhûr" biri idi (bk. *Gazavât-ı Hayreddin Paşa* Üniv. kütüp., nr. TY 2639, var. 5). Barbarosların menâkıbini destan tarzında anlatan diğer bir yazmada da bildirildiği gibi (Necib Âsım, *Gazavât-ı Hayreddin Paşa*, *TOEM*, sene 1, s. 235). Kâtib Çelebî de Ece-Ovası 'ndan (Çanakkale vilâyetinde bir kazâ) olduğunu yazmaktadır (*Tuḥfat al-kibâr*... İstanbul, 1329, s. 25, bk. bir de Mehmed Şükrî, *Esfâr-ı baḥriye-i osmâniye*, İstanbul, 1306, s. 36). Bunların yanında, Oruç Reis 'in bir rum veya arnavut mühendisi ve hattâ sicilyalı olduğu veya bir şövalye ve asîlzâde bulunduğu hakkında garp kaynaklarında hiç bir aslı ve esâsı olmayan uydurma bir menşe'e bağlandığı görülmektedir.

Yâkub Ağa 'nın Midilli 'de nikâh ile aldığı bir rum kızından doğan dört oğlu içinde, Oruç, İshak 'tan sonra ikinci olup, Hızır (Barbaros Hayreddin Paşa)'ın büyük kardeşi idi. Daha gençliğinden itibâren, reisliğe heves ile bir tekne yaptırarak, ticârete başladı. Diğer iki kardeşi Hızır ve İlyas da bu yolda hareket ediyorlardı. Oruç Reis deniz seferlerinin bir defa'sında, İlyas ile birlikte, Trablusşam 'a doğru giderken, ansızın Rodos şövalyelerine âit gemilere rastgeldiler; aralarında vukû bulan bir çarpışmada İlyas şehid ve Oruç da gemisi ile berâber Saint-Jean şövalyelerine esir oldu. Bayezid II. devri ortalarında cereyân etmesi muhtemel bulunan bu vak'a, her tarafta olduğu gibi, Midilli 'de de duyulmuş ve Hızır Reis 'i çok üzmüş idi. Hızır 'ın ağabeyini kurtarmak maksadı ile, Bodrum 'a geldiği ve buradan da tanıdığı bir rum tüccarına, 18.000 akçe vererek, Rodos 'a gönderdiği sırada, Oruç da bu teşebbüsten haberdar ve ümitlenmiş olarak, Rodos 'ta zaman-zaman görüşüp, yardımını gördüğü Santurluoğlu adında bir ahbâbı vâsıtası ile, kurtuluş çârelerini aramağa ve bunu te'mine çalışıyordu. Aralarında kararlaştırılan plana göre, Oruç 'un sâhibi bulunan kaptan ve diğer kaptanlar ile birlikte, Santurlu-oğlu 'nun da hazır bulunacağı bir toplantı sırasında, Oruç toplantı mahalli önünden geçecek ve bu esnâda da Santurlu-oğlu Oruç 'u göstererek, efendisi olan şövalye kaptandan bu esiri satın almak istediğini bildirecekti. Filhakîka bu mülâkat tâyin edildiği günde yapılmış ve Santurlu-oğlu da efendisinden Oruç 'u, pazarlık sûretiyle, 800 altına satın almış idi. Fakat aynı zamanda bu gibi işler ile vazifeli Rodos 'taki deniz kumandanı, 10.000 altın vermeğe muktedir bir türk reisinin bu kadar az bir fiyat ile satılmasına muvâfakat etmeyeceğini bildirdi. Bu alış-veriş ve kurtulma planı suya düştü ve bundan sonra Oruç Reis 'in esâret hayatı daha ağır şartlar ile geçmeğe başladı; ayağına zincir halka geçirilerek, zindana atıldı. Bir defa, Oruç bizzat kumandan ile konuşarak, durumunun hafifletilmesine çalıştı ise de, onu iknâa muvaffak olamadı ve bu konuşmadan da, Barbaros Hayreddin tarafından kendisinin kurtarılması için Rodos 'e gönderilen rum tâcirin ihânetine mâruz kaldığını anladı. Oruç Reis 'in zindandan alınarak, bir gemide küreğe konulması, diğer şövalye reislerinin ilgili kumandan nezdinde teşebbüsleri, ona: — „Bu esirlik ahvâli bugün Oruç Reis 'e ise, yarın bizedir; deryâda gezen adamın başına çok ahvâl gelegen olur" — demek sûretiyle, Oruç 'un lehinde bulunmaları üzerine, vukû buldu (tafsilât

için bk. *Gazavât-ı Hayreddin Paşa*, Üniv. kütüp. var. 9 v.dd.).

Bu sıralarda şehzâde Korkut sancak beyi olarak Antalya 'da oturmakta ve her sene 100 esiri, fidye-i necât vermek şûrotiyle, Rodos şövalyelerinden kurtarmakta idi. Tam bu esnâda, yine bir sene başı (ki şehzâde Korkut 'un Antalya sancak beyliği 1502 'den itibâren başladığına göre, bunu 1505—1509 seneleri arasında kabûl edebiliriz) kapıcı-başısını göndermiş ve Rodos 'tan 100 esiri serbest bıraktırmış idi. Şehzâde tarafından kurtarılan bu esirleri, kendi gemileri ile, bir ücret almayarak getirip, Anadolu sâhillerine çıkarmak âdetleri olan şövalye tarîkati, bunlardan bir kısmını Oruç Reis 'in kürek mahkûmu olduğu kalyona koymuş ve bu gemi ile Antalya civârında ıssız bir yere bırakılmak üzere, yola çıkarmışlardı. Yolda kalyon kaptanı ve diğer şövalye reisleri ile her dilde ve bilhassa çok iyi bildiği rumcayı tatlı-tatlı konuşan, bu arada kendisini onlara da sevdiren Oruç Reis 'e, bir aralık, hıristiyan dinine girmesi teklif edilmiş ona: — „Ey türk, sen bir güzel sözlü kişisin, bâhusûs bizim lisanımızı âlâ bilürsün, müslümanlıktan ne buldun, gel bizim dinimize gir, içimizde sen de adı-sanı belli bir adam olursun" — demişler ise de, o bunu şiddetle reddetmiş, bu mevzûda onlar ile münâkaşaya girmekten çekinmemiş ve nihâyet tâyin ettikleri yere gelip, kapıcı-başı ile esirler karaya çıkarıldıktan sonra, onların balık avlamak üzere, sandal ile gemiden ayrılmalarını fırsat bilerek ve bu esnâda çıkan fırtınadan da faydalanarak, ayağından demiri çıkarıp, kaçmağa muvaffak olmuş idi (*ayn. esr.*, var. 13 v.d.). Oruç Reis evvelâ bir köye sığındı, oraya misâfir oldu; sonra Antalya 'ya gelerek, devamlı olarak İskenderiye 'ye sefer yapan ve *Gazavât* 'ın ifâdesi ile „on üç alabanda açar seydi gemisi olan" Ali kapudan adında meşhûr bir kalyon kaptanına mürâcaat ile, onun gemisinde iş buldu ve ikinci reis oldu. İskenderiye 'ye yaptıkları ilk seferde, başından geçenleri bir mektup ile, o sırada Midilli 'ye gitmek üzere olan bir gemi kaptanı vâsıtası ile, kardeşi Hızır 'a bildiren Oruç Reis şöhretinin etrafa yayılması ve gemicilikteki mahâreti ve geçirdiği mâceraların Memlûk sultanına da duyurulması sebebi ile, Mısır devleti hizmetine alındı. O sırada sultan Kansu Gavrî Hindistan taraflarına bir donanma göndermek istemekte idi ve Oruç Reis 'i de ince donanma serdarlığına getirmiş idi. Öneeden Adana havâlisindeki me'mûriyetine 40 parça kalyon için lâzım gelen kerestenin hazırlanmasını emretti ve bunların hazırlandığını öğrenince de, Oruç Reis 'i 16 gemilik ince donanmanın kumandan kaptanı olmak üzere, Papas Körfezi (İskenderun) 'ne gönderdi. Ancak bunu haber alan kuvvetli bir Rodos donanması, Oruç Reis 'i tâkip ile, ansızın bastırdı ve hepsinin baştan kara etmeleri ile, dağılmalarına sebep oldu. Böylece Oruç Reis tekrar Antalya 'ya gelmek zorunda kaldı. Kısmen kendi parası ile, kısmen de şehzâde Korkut 'un yardımı ile, 18 oturaklı mükemmel bir gemi yaptırdı ve bununla Rodos etrafında dolaşarak, bir hayli korsanlık yaptıktan, şövalyelere âit bir çok köy basıp, onlardan sayısız ganîmet ile birlikte intikamını da aldıktan sonra, kendisine karşı amansız bir tâkip hareketine girişilmesi, hattâ bir limanda bastırılarak gemisinin zaptedilmesi üzerine, üçüncü defa Antalya 'ya döndü. Bu esnâda şehzâde Korkut tekrar Manisa sancak beyliğine gitmek üzere idi (mart 1511). Nedîmi Piyâle Bey ile öteden beri münâsebeti olan Oruç Reis, bu defa onun vâsıtası ile, şehzâde Korkut 'tan alâka ve müzâharet gördü; şehzâdenin İzmir kadısına ve Piyâle Bey 'in de İzmir gümrükçüsüne yazdıkları mektuplar ile, 22 oturaklı bir gemi yaptırılarak, bütün levâzımâtının, levendlerinin, zahîre ve mühimmatlarının te'min edilmesi yolunda emirler aldı ve gerçekten üç buçuk ay zarfında, gerek Korkut 'un emri üzerine yapılan 24 oturaklı, gerek Piyâle Bey 'in mektubu üzerine yapılan 22 oturaklı gemiler tamamlandı; Foça limanında techizatları ikmâl olundu. Bu vesîle ile Oruç Reis de artık Manisa 'ya gelmiş bulunan şehzâde Korkut nezdine gelerek, teşekkürlerini bildirdi. Onun duâsını ve korsanlık yapmak üzere icâzetini aldıktan sonra (*agn. esr.*, var. 23), Foça 'dan hareketle, İtalya sâhillerine doğru yola çıktı. Evvelâ Polia kıyılarında iki Venedik gemisini basıp, 24.000 altın ile mal ve erzaklarını ganîmet aldı. Sonra Agriboz 'a yakın Terzi limanı denilen bir limanda üç Venedik gemisi ile, şiddetli bir savaş yaparak, 285 esir ve hesapsız ganîmet malı almağa muvaffak oldu. Müteâkiben Midilli 'ye geldi ve esâretinden beri görmediği kardeşleri Hızır ve İshak ile akrabâlarına kavuştu.

Onun Midilli 'den ayrılalı 33 sene geçtiğini tahmin şûretiyle kaydeden *Gazavât* (var. 26), bu husûsta aldanmış olsa gerektir. Bir müddet kendi memleketinde oturan ve getirdiği ganîmet mallarını akrabâ ve taallûkatı ile bütün yetim ve fakirlere dağıtan Oruç Reis, minnet ve şükrânını ifâde etmek için, İzmir 'e doğru hareket etmek üzere iken, Sultan Selim 'in pâdişah olduğunu ve Korkut 'un tâkip edildiğini ve onun firârını (1513) öğrendi. Gemisinin şehzâde Korkut 'a âit olduğunu ileri sürerek, zaptetmeleri ihtimâline karşı ve kardeşlerinin tavsiyesi ile, kışı İskenderiye 'de geçirmek üzere, Midilli 'den ayrıldı. Yolda ele geçirdiği gemiler

ile birlikte, İskenderiye 'ye geldi. Oruç Reis, evvelce İskenderiye körfezinde, düşman taarruzu netîcesinde dağılan ve karaya vuran Mısır donanması meselesinden dolayı, Sultan Kansu Gavrî 'ye karşı mahcûbiyet duymakta ve kendisine kalsa idi, bir daha buraya gelmeği düşünmeyecek idi ise de, netîcede refîkı Yahyâ Reis ile birlikte, dört câriye ve dört köle ile bir takım hediye ve pişkeşlerini sultana takdim etti ve ondan izzet ve ikrâm gördü; sâdece uğradıkları felâketten sonra tekrar Mısır 'a dönmedikleri için, sultan küçük bir serzenişte bulundu; bununla berâber İskenderiye 'de kendilerinin ve adamlarının ikametleri ve esbâb-ı istirahatleri husûsunda ilgililere gereken emirleri vermeği de ihmâl etmedi. O kışı (1513/1514) İskenderiye 'da geçirerek, sefer için hazırlıklarını ikmâl eden Oruç Reis, ilk baharda Yahyâ Reis ve diğer maiyeti ile birlikte, hareket etti ve evvelâ Kıbrıs üzerine varıp, burada 5 Venedik ticâret gemisi ele geçirdi; yükleri olan çuha, tüfek demiri v.b. gemiler ile zaptederek, Cerbe (b. bk.) adasına geldiler, burada gemileri tâcirlere sattılar; ganîmet malını aralarında paylaştılar. Bunlardan bâzı kıymetli hediyeleri Mısır sultanına da gönderdiği vakit, Kansu Gavrî — „Dünyada nîmet hakkın gözedür ve eyülük bilür adam var ise, oğlum Oruç kapudan vardır" — demiş idi (*ayn. esr.*, var. 30). Oruç Reis artık Cerbe 'yi kendisine bir merkez ve hareket üssü yaptı, buradan tekrar denize açılarak, kısa zamanda 5 — 10 parça gemi daha zaptetti ve bu adaya getirerek, bunları da sattı. Bu sırada kardeşi Hızır (Barbaros Hayreddin) da Cerbe 'ye gelerek, kendilerine mülâkî oldu ve Türkiye 'de Yavuz Sultan Selim 'in tahta geçmesini müteâkıp cereyân eden hâdiseleri anlattı. İki kardeş bu münâsebetle: — „Çünki türk yerleri karışıktır, varur Tunus ocağına gideriz, anda bir kaç zaman eğleniriz" — kararını verdiler ve Oruç Reis 'in arkadaşı Yahyâ kapudanı da berâberlerine alarak, 3 gemi ile, Tunus 'a geldiler. Pîşkeş ve hediyelerini düzüp, Tunus beyi Banî Ḥafṣ hânedânından Sulṭān Mūlāy Muḥammed 'e sundular. Oruç Reis ve Hızır Reis kardeşlerin Tunus sultanına teklifleri, kendisinin adâletini ve iyi vasıflarını işiterek, bu ocağa gelmeleri sebebi ile,—„mâkul ise, bize bir yerceğiz gösteriniz, gazâ idelüm, ümmet-i Muhammed dahi fakir fukara ganîmet malı ile, müteneffî olsunlar" —meâlinde idi ve elde edilecek ganâimden Tunus sultanına sekizde bir penâik ve ellide bir de liman hakkı ödeyeceklerini bildirdiler. Bu sûretle—„vilâyetin mâmûr olmesına elimizden geldiği kadar sa'y iderüz" — diyorlardı (*ayn. esr.*, var. 33 v.d.). Sultan bu teklifi büyük bir memnunlukla kabûl etmiş ve sâhildeki Ḥalḳ al-Vād kalesini onların emrine vermiş idi. O kışı burada geçirdikten sonra, ilk baharda, üçü kendilerine, yâni Oruç Reis, Hızır Reis ve Yahyâ Reis 'e, ikisi de Tunus beyine âit olan 5 gemi ile, hareket ettiler ve evvelâ Serdunya adasına doğru yöneldiler. Burada Cenevizlilere âit bir korsan gemisi zaptederek, hamûlesi olan buğday ile 150 esir aldılar ve bir gemiyi de donatarak, kendilerine ayakdaş yaptılar. Sonra büyük cesâmette bir kalyona rastladılar; kombe, çuha yüklü olan bu gemiyi de ele geçirerek, ganîmet mallarını Tunus 'a getirdiler; sultana âit olan pençik hissesini ona verdiler, geri kalanı paylaştılar. Buğdayın da yarısını, pekaimetlik olarak, ahkoydular; diğer yarısını fukarâya dağıttılar. İkinci seferi, bu defa Deli Mehmed Reis adlı diğer meşhûr bir kaptan da berâberlerinde olarak, 4 gemi ile, İspanya taraflarına yaptılar ve ispanyol askeri yüklü bir gemiye rastlayıp, kanlı bir cenk yapıp, epeyce zâyiat da verdikten sonra, galebe çaldılar. Bu savaşta Oruç Reis de hafif bir yara almış idi. Artık Oruç Reis 'in ve kardeşinin şöhreti bütün garbî Akdeniz sâhillerindeki memleketlere yayılmış bulunuyordu. Cenova 'ya doğru yeni bir deniz hareketi yapmak istedikleri hâlde, bir fırtına te'siri ile, Cezâyir 'e yakın Bicâye (Bougie) kalesi civârında, Delikli-Taş denilen bir mevkie sığınmağa ve orada kalmağa mecbûr oldular. Diğer taraftan kendilerini aramakta olan 10 parça korsan gemisi de, yine fırtına sebebi ile, bulundukları tarafa gelince, bir manevra ile, bunları denize çektiler ve iyi tertiplenmiş ve uygulanmış bir tabya netîcesinde düşmanlarına gâlip geldiler ki, bu on gemiden birini de Oruç Reis zaptetmiş idi. Bu sûretle gemilerin dördünü ele geçirmeğe ve altısını da kaçırmağa muvaffak olan Barbaroslar, tekrar Bicâye kalesinin yakınındaki eski yerlerine gelip, yattılar (*ayn. esr.*, var. 39 v. d.; Kâtib Çelebî, *ayn. esr.*, s. 26 'da hâdiseyi küçük bir farkla kaydetmektedir). Bu esnâda Oruç Reis, kardeşi Hızır Reis 'in muhâlefetine rağmen, 300 kadar adam ile, sâhile çıkıp, kaçan 6 gemiyi kale altında sığındıkları yerden çıkarmağa teşebbüs etti ve gemilerde kimsenin bulunmadığını, Bicâye kalesindeki ispanyolların yanına gittiklerini sanarak, hücûma kalkıştı. Fakat hem kaleden, hem de gemilerden atılan toplar ile, büyük zâyiâta uğradılar ve Oruç Reis de kolundan tehlikeli bir şekilde yaralandı. Oruç Reis 'in bu kale civârlarına kadar sokulmasının ve haltâ kaleye karşı hücûma geçmeği istemesinin, Bicâye beyi 'Abd al-Raḥmān 'ın kendisini ispanyollara karşı yardıma çağırması netîcesinde vukû bulduğu düşünülebilirse de, bu hususta türk kaynakları, kendisinin henüz bu sıra-

da yerli berberî ümerâ ile İspanyolların arasındaki ihtilâflara doğrudan-doğruya müdâhale etmek niyeti ile, bu hareketi yaptığı hakkında bir mütâlea kaydetmemektedirler. Oruç Reis 'in yaralandığı ve arkadaşlarının büyük bir zâyiâta uğradığı haberi üzerine, derhâl Hızır Reis yetişmiş, vaziyeti lehlerine çevirmiş ve Oruç Reis 'i de gemiye alarak, tedâvîsine başlamış idi. Ancak Oruç Reis 'in ıztırâbı günden-güne artınca, hekimlerin tavsiyesi ile, kangren olmağa yüz tutan yaralı kolu kesildi ki, bu hâl kardeşi Hızır Reis 'i çok üzdü; onun tamâmen iyi olmasına ve eski sıhhatli hâlini bulmasına kadar, merkezleri olan Tunus 'ta yanından ayrılmadı.

Ertesi baharda tekrar birlikte 8 gemi ile, deniz seferine çıkınca, evvelâ Flandr prensine âit 7 gemiye rastlayıp, içinde hind kumaşı bulunan birini zapta muvaffak oldular ve Deli Mehmed Reis ve Yahyâ Bey ile birlikte, bunu Tunus 'a gönderdiler; kendileri de Minorka adasının tenhâ bir yerinde demirlediler. Bu esnâda bir çok esir ve ganîmet aldılar; sonra iki kardeş Cenova taraflarına doğruldular. Yeniden 4 gemi ele geçirerek, Tunus 'a gönderdiler (*ayn. esr.*, var. 48 v. d.). Bu arada İspanya sâhillerine giderek, Endülüs müslümanlarının acıklı hâline şâhid oldular; yeni-yeni seferler yaparak, başkaca muvaffakiyetler sağladılar. Tekrar Midilli 'ye uğradıkları ve akrabâlarını ziyâret ettikleri oldu. Buradaki ikametleri sırasında, Oruç Reis artık deniz seferi yapmayıp, evlenerek, büyük kardeşi İshak ile birlikte, adada kalmağı aklından geçirdi ise de, sonradan bir takım düşünceler ile, bundan vazgeçti ve küçük kardeşi Hızır Reis (Barbaros Hayreddin) 'ten bir daha hiç ayrılmamak kararını verdi (*ayn. esr.*, var. 55 v.d.). 9 ay sonra, Oruç Reis, kardeşi ile birlikte, Tunus 'a döndüğü zaman, yerliler ve Tunus beyi onları büyük bir memnûniyetle karşılamışlardı. Yeni aldıkları ganîmetlerden ve gemilerden Tunus beyinin pençik hissesini ve liman hakkını fazlası ile ödedikleri gibi, Osmanlı pâdişahı Sultan Selim 'e ve devlet erkânına da bir çok kıymetli hediyeleri, meşhûr denizci Kemâl Reis 'in hemşire-zâdesi Muhiddin Reis idâresinde, 6 gemi ile İstanbul 'a gönderdiler ki, bu hareket hukûmet merkezinde büyük bir memnunluğa sebep oldu (*ayn. esr.*, var. 63 v.d.). *Gazavât* 'ın naklettiğine göre, Yavuz Sultan Selim 'in (her hâlde şark seferinden döndüğü sırada, 1516 'da idi) bunlara mukabelesi de dikkate değer bir ehemmiyet ve değerde olmuş, bizzat huzûruna kabûl ettiği Muhiddin Reis 'e, Oruç Reis ve kardeşine verilmek üzere, iki elmas kabzalı kılıç, iki sorguç ve iki hil'at-i fâhire ile iki fırkate hediye etmiş. — „Kılıçların birin Oruç lalam ve birin Hayreddin lalam kuşansınlar, gazâ eylesinler" — demiş idi (tafsilât ve Barbaros kardeşlere gönderilen nâme-i hümâyûn için bk. *ayn. esr.*, var. 65 v.d.).

Tunus 'tan 12 gemi ile tekrar sefere çıkan Oruç Reis ve kardeşi, Bicâye kalesi üzerine giderken, yolda bâzı gemileri eline geçirip, bir çok Endülüs müslümanlarını kurtarmağa muvaffak oldular ve bunları Deli Mehmed Reis ile Tunus 'a gönderdiler. Sonra yolları üzerinde bulunan Cicelli (Djidjelli) kalesini kolaylıkla zapt, muhâfızları olan 100 kadar ispanyolu esir ederek, içerisine 50 nefer cenkçi ve limana da üç parça gemi koydular. Oruç Reis 'in ve kardeşinin şan ve şöhretleri bütün Akdeniz memleketlerine yayılmış ve her tarafta korku ve dehşet yaratmış idi. Hattâ kendilerine yer göstermiş olan Tunus 'taki Benî Hafş hukûmetini dahi endîşeye düşürmüş, bunlardan kurtulmak çârelerini aramağa sevketmiş idi. Bunu anlayan Oruç Reis, Tunus 'ta rahatça oturabilmek için, Benî Hafş hânedanını ortadan kaldırmak lâzım geldiğini düşünmüş, fakat bu takdirde islâmın bir kolu kırılmış olacağı cihetle, Tunus 'u elde etmekten ise, daha ötede ispanyol ve cenevizliler tarafından istilâ ve iz'âc edilen yerleri zaptetmek lüzûmunu hissetmiş, böylece, magrib Afrikası 'nın fethine ve buralarda türk-islâm hâkimiyetini te'sise girişmiş idi. Oruç Reis ve kardeşi Hızır Reis, 11 gemi ile, Bicâye kalesine gelip, karaya top ve cenkçi çıkararak, üç gün şiddetli muhârebe yaptılar; düşmanın çokluğu ve şiddetli mukavemeti dolayısı ile, bâzıları bu harpten vazgeçilerek, çekilmek fikrinde bulundular ise de, Oruç Câzî: — „Ben burada bir kolumu bıraktım; birini daha değil, kellemi de bırakırım. Ölümden korkan, canına acıyan var ise, çekilsin gitsin; bana sıdk ile yoldaş olanlar korkup kaçmazlar" — cevabını verdi ve bu kahramanca hitap gâzîlerin hamiyet ve şecâatlerini bir kat daha tahrik ederek, kale dördüncü günü zaptolundu. Maktûllerden başka, 500 kadar nefer esir alınmış idi (krş. Mehmed Şükrî, *Esfâr-ı bahriye-i osmâniye*, s. 364; Kâtib Çelebî, *ayn. esr.*, s. 28). Kâtib Çelebî bu esnâda imdada gelen 20.000 kadar arap askerine kale malının yağma ettirildiğini söyler ise de, *Gazavât* (var. 72), haklı olarak, bunların etrafında „evlâd-ı urbân" bulunduğunu, kalenin fethini işitince, gelip, tâbî olduklarını bildirmektedir. Ancak güçlükler Bicâye kalesinin ikinci hisarının zaptına teşebbüs edildiği zaman göründü. Daha sarp ve müstahkem olan bu kısmın alınması için bu defa kendilerine yardım eden „urbân" kuvvetleri ile birlikte gâzîler canıperâne çalıştılar ve 29 gün mütemâdiyen kaleyi dövdüler ise de, şid-

detli mukavemet ve barutun tükenmesi sebebi ile, başarı sağlayamadılar; barut istemek üzere, Tunus beyine gönderdikleri tekne de boş dönünce ve sultanın yardım arzusunda bulunmadığı öğrenilince, bilhassa o sırada, büyük bir düşman donanmasının yardıma geldiği görülünce, Oruç Reis ve arkadaşları bundan ye'se düştüler. Gemilerini bıraktıkları çayın sularının, mevsim icâbı olarak, çekilmesi ve bunların denize indirilmelerinin de mümkün olmaması sebebi ile, çâresiz gemilere ateş verdiler ve karadan Cicelli 'ye kadar olan 60 millik mesâfeyi aldıkları esirler ile birlikte kat'ederek, Oruç Reis ve kardeşi orada bulunan 24 oturak kadırgalarına kavuştular. Hızır Reis yeni bir sefere çıktığı hâlde, Oruç Reis Cicelli 'de kaldı ve buradan kabîlelerin ahvâli ve berberî ümerâsı arasındaki münâsebetlere karşı ilgi gösterdi. Bu sıralarda bu memleket Bani 'l-'Abbâs ın sultanı olan ve ispanyol müelliflerince Labes sultanı denilen 'Abd al-'Azîz ile Kuko Aḥmed b. al-Ḳāżī gibi, iki berberî emîri arasında münâkaşa ve ihtilâf mevzuu idi. Oruç Reis, bunlardan birincisini, 'Abd al-'Azîz tarafını, tuttu ve onun rakibinden kurtulmasına yardım etti. Bu sûretle kendisine kıymetli bir yardımcı bulmuş oluyordu. Nitekim müteâkiben yapılan Cezâyir 'in zapt ve işgâlinde bunun büyük te'siri görüldü. Gerçekten Cezâyir halkı şeyhleri (Sâlim al-Tümî) ile birlikte Barbarosların üstün başarılarını ve zaferlerini görerek, Oruç Reis 'e mürâcaatla, Cezâyir hisarı karşısındaki ada üzerinde bulunan kaleyi (Peñon d'Alger, *Gazavât* 'ta „Cezâyir 'in yalısında bir cezîre palanga burççağız göbekli burç dimekle mârûftur" şeklinde geçmektedir, var. 80) ve bu sûretle ele geçirilen Cezâyir 'i de devamlı baskı altında tutan ispanyollardan kurtarmalarını ricâ etmekte idiler. Bu sebeple Hızır Reis yeni zaferlerinden kazandığı ganîmetleri, Kurd-oğlu Muslihiddin Reis ile, Sinop 'a gönderdikten sonra, kendisi Cicelli 'de Oruç Reis 'e mülâkî olunca, Akdeniz 'deki genel durumu berâberce gözden geçirdiler ve magrib Afrikası 'nın ispanyollar elinden kurtarılması çâresini müzâkere ettiler. Cezâyir halkının bu istimdâdı kendilerine böyle bir vesîle vermiş oluyordu. Verilen karara göre ve Hızır Reis 'in gâzîler arasından 500 kişilik bir gönüllü birliği teşkil etmesinden sonra (*Gazavât*, var. 89), Oruç Reis, Cicelli 'ye kardeşini bırakarak, kendisi bu kuvvetlerin bir kısmı ile karadan Cezâyir 'e doğru yollandı. Denizden de 18 çektiri ve 3 barku ile diğer yardımcı birliklerini ve mühimmâtını sevketti. Cezâyir 'e geldiği zaman (1516), arap reislerinden Şeyḫ Sâlim b. Sami 'yi, kendi kabîlesi halkı ile, şehre yerleşmiş ve liman medhaline hâkim olan ada üzerindeki (Peñon d'Alger) ispanyol kalesi ile, uğraşmakta buldu. Fakat arapların elinde kâfî derecede top ve ateşli silâhlar yok idi. Bu bakımdan Oruç Reis 'in Cezâyir 'e gelmesi ve ispanyollar ile mücâdeleye başlaması çabucak te'sirini gösterdi; onların şehir ile ilgileri ve irtibatları kesildi, kendi müstahkem ada kaleleri ile iktifâya mecbûr kaldılar. Oruç Reis 'in Cezâyir 'e gelişini ve ilk vak'aları anlatan, aynı zamanda ispanyolların elindeki kaleyi zapt için ayrı bir yardım kuvveti isteyen Cicelli 'deki kardeşi Hızır Reis 'e hitâben yazdığı mektupta: — „Belde elimizdedir ve ehl-i belde ve şeyhler ve Murâbıtların gelip bi'at..." ettiklerini bildirmesi (*Gazavât*, var. 83), her hâlde Kâtib Çelebî 'ye, bu münâsebetle onun „bir muayyen hâkimi olmamakla, şehre girip, temekkün etti" hukmünü verdirmiş olmalıdır (*ayn. esr.*, s. 28). Gerçi, bu sırada, İspanya kıralı Ferdinand Katolik ölmüş ve diğer yerlerde olduğu gibi, bu Cezâyir ada kalesindeki ispanyollar arasında da ihtilâflar belirmiş ise de, Oruç Reis 'in takviye birliklerine ve mühimmâta ihtiyâcı var idi ve orta Magrib 'de türk hâkimiyetini kurmak ve tahkim etmek husûsundaki düşüncelerinin gerçekleşmesi evvel emirde buna bağlı idi. Bu talebi öğrenen Hızır Reis derhâl gemilerdeki mürettebâttan 280 yoldaşı ayırarak, karadan Cezâyir 'deki Oruç Reis 'e gönderdi (Fevzi Kurtoğlu, *Türklerin deniz muhârebeleri*, 1932, s. 213). Kendisi de Tunus 'a gitti ve orada Midilli 'den gelen büyük kardeşleri İshak Bey 'i buldu ki, kendisinin Barbaros kardeşlerin kahramanlıklarını duyan Yavuz Sultan Selim 'in bir hediye-i şâhâne olarak, tersâne-i âmireden iki büyük kadırga ve Midilli 'den bir gemi ile gönderildiği de rivâyet edilir (Mehmed Şükrî, *agn. eser.*, s. 365). Çok geçmeden, kardeşlerini berâberinde Midilli 'ye götürmek üzere gelmiş bulunan, fakat sonradan fikrini değiştirerek onlar ile birlikte burada kalmağa karar veren İshak Bey Cezâyir 'e, kardeşi Oruç Reis 'in yanına gitti. Oruç Reis, Cezâyir 'e yerleşir-yerleşmez, elindeki toplar ile, Peñon d'Alger 'i bombardımana, diğer yandan, o zamana kadar harâp bir hâlde bulunan Cezâyir kalesini tâmire başladı. Oruç Reis gibi ünlü bir türk korsanının Cezâyir 'de yerleşmesi ve deniz üsleri olan Ada-Kale 'yi de tehdide başlaması ispanyolları telâşa düşürmüş, kendisinden yardımcı kuvvetler talep edilen Toledo kardinali F. Ximenes 'i Oruç Reis 'e karşı harekete geçirmiş idi. Cezâyir 'i türklerden zaptetmek üzere tertip ettikleri sefere Don Diego de Vera kumandan tâyin edildi ve 40 kadırga ve 140 parça gemiden müteşekkil bir donanma, 15.000 kişilik

bir kuvvet ile, Oruç Reis üzerine gönderildi (eylûl 1516). Bu seferî kuvvet, Cezâyir'e gelerek, karaya asker çıkardı ve kaleyi muhâsaraya, toplar ile dövmeğe başladı. Kendilerine bir kısım arap kabîleleri de yardım ediyorlardı. Fakat Oruç Reis, evvelâ bunları perişân ederek, bir çok eşyâlarını ve develerini ele geçirmiş, sonra da Cezâyir kalesinde açılan gedikleri tâmir ile meşgûl olmuş idi. İspanyol fedâîlerinin bir aralık esâsen bir az harâp olan kale bendlerine kadar çıkarak, bandıralarını diktikleri görülmüş ise de, Oruç Reis'in bizzat bu mevkie koşarak, te'sirli tedbirler alması ve şiddetli bir müdâfaaya başlaması üzerine, ispanyollar geri çekilmeğe mecbûr kaldılar ve kendilerini tâkip eden türklerin elinden ancak pek azı kurtularak, gemilere can atabildiler. Bu hücûm onlara 1.500 maktûl ve bir hayli esire mâl olmuş idi (30 eylûl, *agn. esr., göst. yer.*). Oruç Reis bu muzafferiyeti kardeşi Hızır Reis'e bildirdiği mektubunda, Cicelli civârında bulunan ve ispanyollar ile müttefik olan arap şeyhini te'dîb etmesini de istemiştir ki, o da bu isteği yerine getirmiş [bk. mad. BARBAROS HAYREDDİN], sonra da gemileri ve kuvvetleri ile birlikte, Cezâyir'e gelerek. Oruç Reis'e mülâkî olmuş idi. Bu esnâda vaziyeti şüpheli gören ve kezâ ispanyollar ile müşterek hareket ettiği anlaşılarak, Cezâyir'in 90 mil garbındaki Tenes kalesini onlara zaptettiren arap emîrine ve bu kaleyi ellerine geçiren ispanyollara karşı Oruç Reis'ten yardım talep edilmekte idi ki, o da, buraya Hızır Reis'i gönderdi. Evvelâ buraya yakın Medea ve Milia mevkileri, sonra da Tenes kalesi Barbaros kardeşlerin eline geçmiş oldu.

Bundan sonra Oruç Reis, kardeşi ile birlikte, Cezâyir ve havâlisinde bâzı nizâmlar te'sisine girişti. Evvelâ Tunus'tan Teues'e kadar olan geniş sâhada idâre ve âsâyiş işlerini yoluna koymak maksadı ile, aralarında iş ve vazîfe bölümü yaptılar. Bu ülkenin şark tarafı zâten düşman taarruzundan masûn idi. Bu kısımdaki kalelerin ve bölgenin idâresini Hızır Reis, merkezi Cezâyir olmak üzere, garp kısmının idâresini de Oruç Reis deruhte etti. Bütün memleketi iyi idâre edebilmek için, evvelâ nüfus ve arâzi tahririne ihtiyac var idi. Artık sâdece bir korsan gibi hareket edemeyeceklerini hesaplayan Barbaros kardeşler, gelirlerinin ne olacağını, ne kadar asker besleyebileceklerini tam bir kat'iyetle bilmek maksadı ile, nüfûs, arâzi ve hâsılatı yazdırdılar; ellerindeki askerî kuvvetlere de bir nizâm verdiler. Ancak Oruç Bey'le Cezâyir'de yerleşmesi ve kuvvet peydâ etmesi ispanyolları olduğu gibi, civârdaki bir kısım arap hükümdarlarını da endîşeye düşürmüş idi. O sıralarda Tunus ve Fas'tan sonra şimâlî Afrika'nın en büyük şehri olan Tilimsân (yahut Tlemsan, frns. Tlemcen) ile civârları Banî Zayyân sülâlesine mensûp hükümdarlar idâresinde idi. İspanyollar Tilimsan'ın iskelesi olan Oran limanı ve kalesini zaptettikten başka, Tilimsan hükümdarını da âdetâ himâyelerine almış bulunuyorlardı. Telmesan hâkimi Abû Ḥammû, Oruç Bey'i Cezâyir'den tard için, ispanyollar ile ittifak edince ve bu haber halk arasında duyulunca, hıristiyanlar ile ittifak aleyhinde bulunanlar hükümdarlarına karşı bu sebepten vaziyet aldıkları gibi, Oruç Bey'e de mürâcaat etmişler ve müdâhalesini istemişlerdi. Bu mürâcaat, Oruç Bey'in tasavvurlarını ve buralardaki hâkimiyetini genişletmek husûsundaki emellerini gerçekleştirmeğe vâsıta olmak bakımından, iyi bir vesîle idi. Bu sebeple kardeşi Hızır Reis'i Cezâyir'e bıraktı; kendisi büyük kardeşi İshak Bey ile garba doğru sefere çıktı ve Tilimsan üzerine yürüdü. Evvelâ yol üzerindeki Banî Raşîd kalesini (Ḳal'at al-Ḳilâ') zapt ile, buraya kardeşi İshak kumandasında bir kısım kuvvetlerini bıraktı; sonra Arbal civârında Abû Ḥammû ordusunu perişân ederek ve Tilimsan ileri gelenleri ile halkın da muzâheret ve itâatini kazanmış olarak, şehre girdi. Tilimsan hâkimi Oran'a kaçtı ve ispanyollara sığındı. Oruç Bey'in bu şehri, Banî Zayyân (Abû Zayyân)'dan saltanat müddeîsi olan ve Abû Ḥammû'nun kardeşleri bulunan müddeîler adına değil de, kendi nâm ve hesabına zaptetmesi ve kaleyi tahkîm ederek, burada hâkimiyetini kuvvetlendirmeğe çalışması yerliler arasında hoşnutsuzluğa sebep oldu. Diğer yandan bu mülteci Tilimsan hâkiminin ispanyollar ile daha sıkı işbirliğine yol açtı ki, Oruç Bey hem civârdaki kabîleleri itâati altına almak, hem de Fas sultanı ile ispanyollara karşı müşterek bir anlaşma yapmak teşebbüsünde bulunmakla, buna karşı tedbirlere baş-vuruyor, aynı zamanda, Cezâyir'deki kardeşi Hızır Reis'ten yardımcı kuvvet istiyordu. Filhakîka Hızır Reis ona derhâl 600 yoldaş seçip, 2.000 arap atlısı terfik etmiş ve kethüdâsı İskender ile birlikte, Oruç Reis'in yardımına göndermiş idi. Bunlar kısmen Ḳal'at al-Ḳilâ' denilen Banî Raşîd kalesinde ve Oran'dan gelecek taarruzlara karşı İshak Bey'in yanında yerleştiler. Nihâyet müzâkereler ve hazırlıklardan sonra, Tilimsan'ı türklerden ve Oruç Reis'ten istirdat etmek ve eski hükümdarını tahta geçirmek gâyesi ile tertip edilen sefer 1518 senesi kânûn II. ayında başladı. Don Martin de Argote kumandasındaki ispanyol ordusu, yerli arap kuvvetleri ile de takviye edilmiş olarak, Ḳal'at al-Ḳilâ'yı muhâsara etti. Burada değişik safhalar arzeden kanlı savaşlardan sonra, kale sukût etti; İshak Bey ve diğer gâzîler çarpışa-

rak, şehid düştüler. Müteâkiben Marid de Comares, Oran umûmî vâlisi sıfatı ile ve büyük bir kuvvet ile gelip, Tilimsan'ı muhâsaraya başladı. Oruç Bey inatlı bir savunma yaptı. Şehir ahâlisi artık tamâmen eski hükümdarlarına tovecciih etmişlerdi. Buna rağmen, o burada 6 ay şiddetli muhâsaraya dayandı. Bu esnâda bir defasında bir hurûc hareketi yapıp, 700 düşman katline ve 100 esir alıp, tekrar kaleye çekilmeğe muvaffak olmuş idi. Fakat mütemâdiyen yardımcı kuvvet alan ispanyollar, iç-kalede çok mahdût yoldaşları ile ve bin-bir mahrûmiyet içinde, kendilerini ve aynı zamanda türk şerefini ve sancağını müdâfaa eden Oruç Bey'e karşı baskılarını arttırdılar. Oruç Reis Tilimsan balkının da türlü ihânetlerine maruz kalıyordu: bir defa bayram namazını iç-kale câmiinde kılmak ve Oruç Bey'in zaferine duâ etmek bahânesi ile, kendisinden müsâade alan şehir halkı, gizlice getirdikleri kılıçları ile, türkler üzerine hücûm ettilerse de, Oruç Bey ve türk gâzîleri tarafından imhâ olundular. Artık ne cephânesi, ne de yiyeceği kalan Oruç Bey, nihâyet 30—40 kişilik maiyeti ile, daha fazla barınamayacağı bu kaleden gece sabaha karşı çıkarak, kahramanca bir cesâret ile, muhâsaradan bir gedik açıp, ispanyol batlarını aşmağa muvaffak oldu; fakat farkına varınca, ispanyollar yolunu kesmek üzere, hareket ettiler. Seydî Mûsâ zâviyesi ile Salado ırmağı arasına vardığı zaman, Garcia de Tineo kumandasındaki ispanyol kıt'ası ile karşılaştılar. Buradaki sou ve ümitsiz bir savaşta, bütün arkadaşlarından sonra, kendisi de kahramanca şehid düştü (1518 son baharı).

Oruç Bey'in Cezâyir'de türk hâkimiyetinin temellerini atması bir başlangıç oldu ve kardeşi Barbaros Hayreddin tarafından bu eser tamamlandı. Türklerin bu kıt'aya gelişi, hıristiyanların ve bilhassa ispanyolların ilerilemelerini durdurmuş, bir bakımdan Afrika'da islâmiyeti kurtarmışidi. Uzun bir karışıklık ve anarşi netîcesinde zayıflayıp, parçalara bölünen küçük berberî devletlerinin enkazı üzerine, türkler bütün orta Magrib'i kaplayan bir müslüman siyâsî birliği kurmuşlardı ve Oruç Reis bu hareketin öncüsü olmuş, kahramanlığı ile birlikte, mevcût anarşi hâlinden istifâde edecek derecede siyâsî bir anlayış göstermiştir ki, Barbarosları Midilli'li rumlar olarak görmek isteyen ve bunların denizcilik muvaffakiyetlerini türklerden ziyâde rumlara mâl eden görüş (msl. krş. Fernand Braudel, *La Méditerranée et le Monde méditerranéen à l'époque de Philippe II.*, Paris, 1949, s. 83, 101, 114 v.b.), şüphesiz ki, itibâr edilmeğe değmez. Öldüğü vakit ancak 44 yaşında olan Oruç Reis orta boylu, kuvvetli, yorulmaz ve pek cengâver idi. Sakalı kırmızı ve teni esmer idi. Askerleri, yoldaşları onu çok sever, ona tam bir itâat gösterir ve kendisinden korkarlardı. Bunlar ona büyük tasavvurlarını gerçekleştirmek husûsunda bir teşebbüs imkânı sağladılar ki, bunun ikmâli kardeşi Hızır Reis'e, Barbaros Heyreddin Paşa'ya kalmıştır [bk. mad. BARBAROS HAYREDDİN].

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. Sander Rang ve F. Denis, *Fondation de la Régence de Alger, histoire des Barberousses, Chronique du XVIe siècle* (Paris, 1837; *Gazavât-ı Hayreddin Paşa*'nın tercümesidir); Haëdo, *Topografia e historia general de Argel* (Velladolid, 1612, Berbrugger ve Monnereau'nun frns. tre. için bk. *RAfr.*, XIV, XV); Haëdo, *Epitome de los reyes de Argel* (frns. tre. H. de Grammond, *RAfr.*, XXIV, XXV); Watbled, *Établissement de la domination turque en Algérie* (*RAfr.*, XVII); Lopez Gomara, *Chronique des Barberousses* (*Memorial historico español*, Madrid, 1854, VI); E. Mercier, *Hist. de l'Afrique septentr.* (Paris, 1888—1891), II, 496 v.d.; III, 15 v.d.; Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi* (nşr. TTK), Ankara, 1949, II, tür. yer.; Ali Rıza Seyfî, *Barbaros Hayreddin* (İstanbul, 1328), tür. yer.; bk. bir de mad. BARBAROS HAYREDDİN PAŞA ve CEZÂYİR, bibliyografya.

(M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

OSMAN. 'OṢMÂN, ABŪ BAKR DIGNA (DIḲNA; 1840—1926), şarkî Sudan'da Mahdîya mensûplarının umûmî vâlisi ve ordu kumandanı (1883'ten itibâren) olup, 1840 civârında Savâkin'de doğmuştur (krş. Şuḳayr, III, 200; Dietrich, s. 50). Kendi ifâdesine göre, 1517 yılında, Yavuz Sultan Selim devrinde Savâkin'e gelip, sıhriyet te'sisi sûretiyle Hadendovalar ile karışan diyerbekirli bir âileye mensûp idi. Bu sûretle teşekkül etmiş olan Dignāy (Diḳnāy) sülâlesi Savâkin'in garbında Erkovît (Arkuvayt)'te yerleşmiş idi. Şuḳayr, 'Oṣmân'ın bir kaç akrabâsını zikretmektedir: iki kardeşi, Muḥammed Mûsâ ve esir tâciri 'Alî, bir üvey kardeşi Aḥmed Digna, iki yeğeni Madanî b. 'Alî ve Kassala emîri olan Muḥammed Fāy. 'Oṣmân bunlara orduda ve idâre cihâzında mühim mevkiler vermiş idi. Aḥmed Digna ve Madanî şarkî Sudan'da yapılan mücâdelelerde maktûl düştüler.

Mahdî isyânının patlak vermesine kadar 'Oṣmân ticâret ile, bilhassa Hicaz ile Sudan arasında esir ticâreti ile, meşgûl idi. Esir ticâretinin Mısır hükümeti tarafından yasak edilmesi (1887) onun sâdece mevcûdiyetine ve hürriyetine mâl olmakla kalmamış — 'Oṣmân kardeşi 'Alî ile birlikte Cidde'de bir hapis cezâsı çekmiş idi —, bu işin meşrûiyetine mü-

tedâir dinî inancını da yaralamış idi. Daha o zamanlarda 'Osmān'ın dinî taassubu, onun meczûb devrîşler (*macāzîb*) terîkatine intisâbı ile tezâhür etmiştir. Mahdî Muḥammed Aḥmed (b. bk.)'in ortaya atıldığı haberi üzerine „onun yanına hicret etmiş" ve el-Obeyd (al-Ubayyiż)'in sukutundan hemen sonra, 1883 'te ona mülâkî olup, bi'at etmiştir. Bu zamandan itibâren 'Osmān Mahdîya hareketine körükörüne bağlanmış ve sadâkatini esir oluncaya kadar muhâfaza etmiştir.

'Osmān'ın fevkalâde kabiliyetlerinin derhâl farkına varıp, onu 8 mayıs 1883 tarihli ve şarkî Sudan kabîlelerine hitâp eden bir beyannâme ile (metni için bk. Şuḳayr, III 201 v. d.); Atbara ile Kızıl-Deniz arasında Savâkin, Ṭōkar ve Kassala şehirlerini ihtivâ eden, o zamana kadar sükûnetini muhâfaza etmiş olan Becca kabîleleri üzerine umûmî vâli (*'āmil 'āmm*) tâyin etmiş olması Mahdî'nin keskin görüşünün bir delîlidir. Arapça konuşmayan, hiç bir zaman bir araba itâat etmemiş olan bu kabîleler, kendilerince sâdece yıllardan beri devam eden ticârî ve dostâne münâsebetleri ile tanınmakla kalmayıp, dillerine ve âdetlerine de âşinâ olan bu kabîle akrabâsı 'Osmān'ın emrine isteye-isteye girdiler.

'Osmān'ın 1883'ten 1900'e kadarki faâliyeti iki devreye ayrılır: bunların birincisinde (1883—1891) o Mahdî isyânının şarkî Sudan'daki reisi sıfatı ile, Mahdîya'nın şark hudûdunu ingiliz-Mısır hukûmetine karşı müdâfaa etmek sûretiyle, Mahdîya kuvvetlerini Nil üzerine teksif imkânını sağlamak gibi, önemli bir vazîfeyi îfâ etmiştir; ikincisinde (1900'e kadar), şarkî Sudan'ın kaybından sonra, o artık sâdece Kitchener kumandasındaki ingilizlere karşı bir Mahdîya kumandanı sıfatı ile, diğerleri gibi, halîfe 'Abdullāhi'nin hizmetinde bulunur.

I. Onun Erkovit'ten başlayıp, 5 ağustos 1883'te Sinkāt yanındaki çarpışma ile açmış olduğu ilk devre teşebbüslerinin sahnesi, önceleri Savâkin civârı oldu. Bu mücâdelelerin teferruâtını Şuḳayr, III, 20 v. dd., 323 v. dd., 400 v. dd., 538 v. dd. ve 601 v. dd.'da tasvir etmektedir. Burada tâkip edilen hedef Savâkin'in ve diğer mevkîlerin fethinden daha ziyâde Sevâkin ile Berber arasındaki Nil'e giden en kısa ve en rahat yolun muhâfazası idi. 'Osmān'ın başarısı bu yolu yedi yıl boyunca hukûmete karşı muvaffakiyetle kapamış olmaktır. Buna mukabil zafer ve bozguların iki taraf arasında tenâvübü sâdece az bir önem taşır: 'Osmān Maḥmūd Paşa kumandasındaki mısırlıları al-Tēb yanında bozguna uğratmış (5 teşrîn II. 1883), bir Mısır askerî sefer bey'etini al-Tamanīb yanında imhâ etmiş (kānūn I. 1883), Savâkin, Sinkāt ve Ṭōkar kuşatmalarını ele almış, Baker Paşa'yı al-Tēb yanında ikinci bir savaşta mağlûp etmiş (4 şubat 1884), Sinkāt'ı 8 şubat ve Ṭōkar'ı 24 şubatta teslime zorlamış fakat 29 şubat 1884'te al-Tēb ve 13 ile 24 mart tarihlerinde Tamāy yanında general Graham tarafından ağır bozgunlara uğratılmıştır. Bu sebeple ber ne kadar geçici bir süre için hızı kesilmiş ise de, geriye atılamamıştır. 'Osmān ancak 1885 martında Tamāy, Teli Haşîm ve Ṭōkar'den yeni hareketlere başlayabilmiş ve ordusunun terekküp ettiği kabileler, ingilizlerin müdâhalesi korkusu ile dağılacak gibi göründüklerinden, az başarı sağlamıştır. Bütün bunlara rağmen, hele faâliyetinin ağırlık noktasını zaman-zaman Kassala ve Habeşistan'a naklettiği cihetle, zabt ve raptı olmayan kütleleri tekrar-tekrar heyecana getirmeğe, dâvâ için kazanmağa muvaffak olmakta idi. Bu suretle 1884/1885 yılları meslek hayatının zirvesini teşkil etti. Mahdî'nin beyannâmeleri ile 'Osmān Kassala ahâlisini tahrik ve isyâna teşvik etmiş ve Mahdî'nin ölümünden (22 hazîran 1885) ve şehrin sukutundan sonra, halîfe 'Abdullāhi tarafından, kendisi ile akrabâ olmadığı hâlde, mevkiini muhâfaza eden Mehdîya'nın yegâne yüksek me'mûru sıfatı ile, Kassala'ya gönderilmiş ve buradan Amārār ve habeşlilere karşı savaşmıştır. Kassala sâkinlerine karşı şidetli muâmelesi Habeşistan seferinde uğradığı başarısızlığın kendisi için tevlit edebileceği kötü âkıbetlerden onu korudu. Aynı zamanda Savâkin'i aralıksız olarak tehditte devam ettiği ve hattâ şehrin etrafını hendek ile çevirmek ve Handūb tarafından tam bir muhâsaraya başlamak cür'etini gösterdiği için, o zaman Savâkin kumandanı bulunan Kitchener onu, uğrattığı bir sıra bozgun ile, Ṭōkar'a çekilmeğe icbâr etti. Bundan sonra 'Osmān'ın halk içindeki şöhreti azalmağa başladı. Ölçüsüz sertliği ve sürekli savaşçılığı kabîleler ile arasını bozdu. Mahdî tarafdarlarının bitkinliği o kadar artmış idi kî, halîfe, 'Osmān'a Savâkin ile Mahdîya arasında Handūb üzerinden ticârî münâsebetlere girişmek müsâadesini vermiş ve fakat bu münâsebetler, mücâdelenin son safhasının başlaması üzerine, ingiliz-mısır hukûmetince kesilerek, Mahdî tarafdarlarının aç kalmaları neticesini doğurmuştur. Kassala'nın 'Osmān tarafından buraya emîr nasbedilen yeğeni Muḥammed Fāy'ın tarafından tazyiki altında tutulması halîfenin 'Osmān'ı Omdurmān [b. bk.] 'a çağırmasını intâc etti. 'Osmān filvâkî buradan bakılı görülerek ve yeni askerî salâhiyetler ile teçhiz edilerek dönmüş ise de, 1891'de Ṭōkar'ı kat'î olarak zaptetmiş olan Holled

Smith Paşa tarafından mağlûbiyete uğratılmıştır; kabileler dağılmış, 'Osmān, bir kes tarafından terkedilmiş olduğu hâlde, Kassala ile Berber arasındaki dağlık bölgeye kaçmış ve Atbara ile Kızıldeniz arasındaki arâzi Mehdî taraftarlarının elinden çıkmış olup, Berber ve Kassala ingiliz ve italyanlar önünde açık kalmış idi. 'Osmān, halîfe tarafından, Atbara'daki Adārāma'ya sürüldü ve burada bir yandan çiftçilik ile meşgûl olurken, diğer yandan Atbara hattını muhâfaza edecek yeni bir ordu kurmağa çalıştı.

II. Kitchner, Mehdî taraftarlarına karşı kat'î seferin başında, 1897'de Berber'i zaptedince 'Osmān tekrar ortaya çıktı. Şendî yanında bir ordoyu Nil'den geçirerek, kendisi ile berâber kumandanlık edecek olan Maḥmūd ile birleşti. Her ikisi bozguna uğradılar. Maḥmūd esir düştü Bunu takip eden Omdurmān yanındaki savaş esnāsında (2 eylül 1898) kuvvetli bir birlik ile 'Osmān Surğām dağı ile Nil arasında beybûde yere „dervişleri“ firārını önlemeğe çalıştı. Mağlûbiyetten sonra Gadîd yanında vâkî ölümüne kadar (24 teşrin II. 1899), halîfeye refâkat etti; bütün teslim tekliflerini reddederek, Beyaz Nil ve Atbara üzerinden, Verriba dağ silsilesine kaçmağa muvaffak oldu ve Camilābların şeyhinin yardımı ile, Kızıldeniz üzerinden Hicaz'a gitmeğe çalıştı. Şeyhin ihâneti üzerine, 18 kānūn II. 1900'de Savākin hukûmetinin eline düştü; Dimyat'a hapishâneye gönderildi. Şuḳayr (bk. *bibl.*) onu burada. 1903'te görmüş ve kendisi ile konuşmuştur. 'Osmān'ın hayatının son safhası hakkında aşağıdaki bilgileri Mısır kıralığı Berlin elçiliğinin lutfuna borçluyum: 'Osmān'ın esāreti 12 kānūn II. 1900'dedir; onu önce Raşid'e, oradan Kahire yanında Ṭura'ya ve nihâyet, iklim şerâiti sebebi ile. Vādî Ḥalfa'ya götürmüşlerdir. Yılların geçmesi ile onun da gördüğü muâmele yumuşadı. Berber'deki arâzisini muhâfaza edebilecek idi; fakat biç ilgi göstermedi. 1924 yılında, çok yaşlanmış bulunduğu hâlde. Mekke'ye hacca gitti; Vādi Ḥalfa'ya döndükten sonra, şehrin dışında yerleşti ve 1926'da ölerek, burada defnolundu

'Osmān Digne iptidâî, serkeş bir yaratılışa sâhip idi. Mutaassıp Mahdî taraftarı örneği olup, Mehdîye içinde yüksek mevkide bulunmuş yegâne arap olmayan şahıs sıfatı ile dikkati çeker. Onun Şuḳayr (III, 200; alm. Dietrich, s. 49) tarafından tasvir edilen dış görünüşü bile saygı telkin edici idi. Sâdece emrindeki kabîlelerin dilini bilmekle kalmamış idi. Arapça rahatça konuşur ve yazardı (onun kısa ifâdeli üslûbunun bir örneğini Şuḳayr, III, 206 v. d.'de vermektedir). Delicesine cesâret ve on küçük fırsattan istifâde etmeği bilen çeviklik, zâlimliğe kadar varan sertlik ve en büyük bozgunlar ile bile vazgeçirilemediği gâyesini tâkip busûsundaki inatçılık, cezbe hâline varmış bir dindarlık — Şuḳayr onun hapishânede tutulduğu cezbe nöbetlerini tasvir etmektedir (III, 669) — ve riyâzet ile müterâfik bir hayat tarzı ile birleşmiş idi. Mahdî'nin ortaya atılmasından itibâren yalnız yalın ayak yürür ve binek hayvanlarını ancak büyükçe seyâhatlerde kullanırdı. Bu sûretle Vad Necūmî ve Abū 'Anca yanında Mahdîya'nin en büyük kumandanlarından ve devletin en korkulan düşmanlarından biri olmuş idi.

Bibliyografya: Na'ūm Bey Şuḳayr, *Tārīḫ al-Sūdān* (Kahire 1903), III; E. L. Dietrich, *Der Mahdi Mohammed Ahmed vom Sūdān nach arabischen Quellen* (Berlin, 1925), s. 49 v. dd. (burada diğer bibliyografya verilmiştir). — Krş. bir de mad. MUHAMMED AHMED.

ERNST LUDWIG DIETRICH.)

OSMAN. 'OŞMĀN B. 'AFFĀN, üçüncü halîfe. Mekkeli büyük Banî Umayya âilesine ve daha açık olarak, torunu olduğu Abu 'l-'Āṣi koluna mensup idi (şeceresi için bk. Wüstenfeld, *Geneal. Tabellen*, U, 23). Bu hâl onun Peygamberin dine dâvetine hemen iltihâk etmesini çok dikkate değer kılmaktadır. Bu iltihâk Peygamberin dâvetinin tam başlangıcında değilse bile, çok eski bir devirde. hicretten bir çok yıllar önce vukua gelmiştir. 'Oşmān zengin bir tâcir ve mükemmel, zarif cemiyet adamı idi; onu mübâlegalı bir şekilde süsü ile meşgûl bir güzellik ve zarâfet örneği olarak tasvir eden rivâyetin, bilhassa garip oluşu sebebi ile mevsûk olması çok mümkündür. O zamanlar başarısını önceden kimsenin göremeyeceği bir dâvâyı kabûl etmeğe onu sevkeden derin sebepler hakkında bir takım rivâyetler vardır. Bunların bir kısmı 'Oşmān'ın yeni dini kabûlü ile Peygamberin kızı Ruḳayya ile evlenmesini ilgili göstermektedir; fakat diğer kaynaklar, ihtimâl daha haklı olarak, bu evlenmeyi onun islâmiyeti kabûlünden sonra vukûa gelmiş göstermektedir. İctimâî yüksek bir mevkii olan ilk müslüman sıfatı ile 'Oşmān'ın dine girişi gürültü koparmış ve yeni dinin başarısına yardım etmiştir; fakat şahsî hareketleri hiç bir zaman dikkat çekici olmamıştır. Rivâyetin 'Oşmān'a verdiği husûsiyetlerin bir diğeri onun çok canlı bir imân ve büyük bir iyilikle bir arada bulunan kayıtsız mizâcıdır ve bunun halîfenin hiyânetkâr me'mûrlarına karşı hareketsizliğini mâzûr göstermek gâyesi ile uydurulmuş olması, görünüşe göre, bahis

konusu değildir; kudret ve teşebbüs noksanı 'Oşmān'ın vazife bayatının başlangıcından itibāren meydana çıktığından, bu kusurun gerçek olması mümkündür. 'Oşmān Habeşistān'a yapılan iki göçe iştirāk edenler arasında sayılmakta olup, sonraları Medine'de *muhācirān*'a katılmıştır; fakat Badr savaşına iştirāk etmedi (hasta karısına bakmak mecbūriyetinde kaldığı rivāyet olunur; māmafih Peygamber kendisini savaşta mevcut saydı ve ganīmetten hissesini ayırdı). Ruḳayya'nın ölümünden sonra, 'Oşmān'ın Peygamber ile olan akrabālığı, bunun Umm Kulṯūm adlı bir başka kızı ile evlenmesi ile yenilendi; Lammens (*Fāṭima et les filles de Mahomet*, Rome, 1912, s. 3—5)'in bu izdivācın vuṣūku hakkındaki şüpheleri bakli görünmemektedir; Peygamberin müslüman cemāatin o zamana kadar övünebileceği Mekke'nin yüksek sınıf āilelerine mensūp yegāne kimse ile akrabālığa büyük ehemmiyet vermiş olacağını sanmağa karşı gelecek hiç bir şey yoktur.

Peygamberin hayatı esnāsında, Abū Bakr ile 'Omar'in halīfelikleri zamanında da olduğu gibi, 'Oşmān'ın oynadığı rol çok silik idi; o hālde nasıl oldu da 'Omar'in ölüm döşeğinde seçmiş olduğu meclis (*şūrā*) onu ikinci halīfeye halef seçti? Bu „meclis" ile alākalı kaynaklar Caetani taralından inceden-inceye tahlil edilmiştir; fakat gizli bir müzākerenin sırrının tarihī tenkidin dışında kalacağı pek bedihīdir. Kabūl edilebilecek olan gālibā yalnız şudur ki, çok belli nāmzedler karşılıklı olarak, birbirlerini bertaraf etmişlerdir; seçilmesi 'Omar'in siyāsetinin inkārı demek olacak olan 'Alī, gālibā 'Omar'in muhālifleri olan ve hırs ve aç gözlülüklerinden korkulan Zubayr ve Ṭalḥa böyledir. Geri kalan üç nāmzed Sa'd b. Abī Vaḳḳāṣ, 'Abd al-Raḥman b. 'Avf ve 'Oşmān arasında, sonuncusu seçildi ise, onun Peygambere yakınlığı ile berābar, Umayya āilesine mensūp olması vāḳıasının kendisinin lehinde kat'ī delīli teşkil ettiği düşünülebilir. Emeviler daha Peygamberin hayatında ve bilhassa 'Omar'in hilāfetinde, cāhiliye devrinde sāhip oldukları mevkiin bir kısmını yeniden elde etmeğe muvaffak olmuşlardı. Birinin yaptığı gibi, āilenin reisi olan Abū Sufyān'ın halīfelik idāresinin ilk 20 senesindeki siyāsetin asıl gizli muharriki olduğunu düşünmeğe hiç de ihtiyac yoktur ve Emevīlerin islām devletini istediği gibi kullanan bir çeşit „gizli komite" olduğunu tasavvur etmek çok sāfiyāne olurdu. Gerçekte Emeviler, asāletlerinden ziyāde, mensūplarından bir çoğunun sāhip olduğu gerçek iş istidādı sāyesinde nufūz kazanmışlardı; fakat 'Omar zamanında bunun başka unsurlara ve bilhassa daha eski sahābeye verilen hissede bir muvāzene vāsıtası var idi; ikinci halīfenin kuvvetlī şahsiyeti, ekseriyā birbirine zıt olan ve mütecānis olmayan bir takım unsurlar arasında muvāzeneyi muhāfaza edebilmiş idi.

'Oşmān ile başka türlü oldu. Gerçekte 'Oşmān, Wellhausen'in daha önce dikkati çektiği ve Caetani'nin geniş bir şekilde izah ettiği üzere 'Omar'in siyāsetini tākip etmekten ve geliştirmekten başka bir şey yapmamıştır; karşılaştığı güçlükler, selefinin vaz'etmiş olduğu mukaddemlerin netīcesinden ibāret idi; fakat liyākatlerinin ayrı ölçüleri burada kendini gösterdi.

'Oşmān'ın hilāfetine kanlı bir şekilde son veren ve iç savaşlar devrini açan fācia arap tarihçilerini son derecede büyük sıkıntıya düşürmektedir; çünkü bunlar 'Oşmān'ın muhāliflerinin onun idāresine karşı ileri sürdükleri bir sürü itirazları kaydetmeğe mecbūr olmuşlar veya halīfenin islām şerīatine karşı geldiğini vahut da aralarında islāmiyetin en muhterem din büyükleri bulunan ithāmcılarının yalan söylediklerini veya aldandıklarını kabūl etmek şıklarından birini seçmek durumuna düşmüşlerdi. Sünnet ehli rivāyetlerinin „māzūr görülebilir yanlışlar" nazariyesi ve başka ince ayırmalar vāsıtası ile içinden sıyrıldığı bu ağır „kıyās-ı mukassem" sāyesinde bu itirazların uzun bir listesi bize kadar muhāfaza edilmiştir (bunlar msl. Muḥibb al-Dīn al-Ṭabarī, *al-Riyāḍ al-nāḍira fī manāḳib al-'aşara*, Kahire, 1327, II, 137—152'de, çok teferruātlı olarak, bulunabilir). İlki ve ihtimāl en eiddīsi, eyālet vālilikilerine kendi āilesi fertlerini tāyin etmesidir. Suriye her ne kadar uzun zamandan beri Emevīlerden Mu'āviya b. Abi Sufyān'ın elinde ise de, 'Oşmān Basra ve Kūfe'de, Abū Mūsā al-Aş'arī ile Sa'd b. Abī Vaḳḳāṣ'ın yerlerine, akrabāsından iki kişiyi, 'Abd Allāh b. 'Āmir b. Kurayz ile üvey kardeşi al-Valīd b. 'Uḳba'yi getirdi; bu sonuncusu, bir rezālete karıştığı için, yerinden atıldığı zaman, yerine Emevī āilesinden bir başkası, Sa'īd b. al-'Āṣ getirildi. „Kūfe *savād*'ı Ḳurayş'in bahçesidir" sözü bu Sa'īd'e isnāt olunur. İlk fātihi 'Amr b. al-'Āṣ'ın vālilīğini hayatı boyunca muhāfaza edeceği sanılan Mısır bile Emevī āilesinden olmayan, fakat islāmiyet devrindeki mâzisi biç olmazsa şüpheli olan 'Abd Allāh b. Sa'd b. Abī Sarḥ'a isābet etti. Nihāyet halīfenin rivāyetlerin meş'ūm te'sirini tasvir ettiği samimī müşāviri Marvān b. al-Ḥakam b. Abi 'l-'Āṣī halīfenin yeğeni idi ve babasını Peygamberin mahkūm ettiği sürgünden getirtmiş idi. 'Oşmān'ın bu tedbirlerinin bir dereceye kadar akrabā kayırma hüsūsiyeti taşıdığı inkār edilemez; fakat burada daha derin bir sebep bulunmak lāzımdır: vālilerin ellu-

de bulunan çok fazla istiklâlin tehdit ettiği hukûmet ve idârede birliği te'sis etmek. Bütün olarak bu 'Omar'ın varmak istediği bir gâye idi; fakat 'Omar, kudret ve itibârı ile, sultasını başka kabile ve başka âilelere mensup vâliler üzerinde bile gösterebilmiş idi. 'Oṡmân kan ile kendine bağlı me'mûrlar kullanarak, aynı netîceleri elde edebileceğini sandı. Muvaffak olamadı; roller değişti ve (ihtimâl resmî tarihçilerin iddia ettiklerinden daha az bir derecede) akrabâlarının te'sirine kapılan halife oldu. Bundan başka halkın memnûniyetsizliği, meydana çıkan uygunsuzlukların yegâne sebebi olarak, bu vâkıayı biliyordu; hâlbuki bu uygunsuzlukların belki de me'mûrların şahsiyetleri ile hiç bir ilgisi yok idi. Filhakîka 'Omar tarafından te'sis edilmiş olan *dîvân* sistemi harp ganîmetlerinin dâimâ artmasını gerektiriyordu; çünkü *ahl al-ǧimma*'den alınan muntazam vergi gelirleri Arabistan'ın nihâyetlerinden eyâletlere koşuşmakta olan yeni askerlere yetişmiyordu. 'Oṡmân zamanında arap imparatorluğunun hudutlarını ileriletmekte devam eden yeni askerî seferlere verilen hız bundan ileri geldi: Sâsânî imparatorluğunun (bunların hânedanı şahlarının sonuncusunun, Yezdigird III.'ün katli ile sönmüştür) son eyâletlerinin fethi; Ermeniye'nin işgâli; şimâlî Afrika sâhili boyunca, Nubya'da ve Anadolu'da ve denizden şarkî Akdeniz havzasında yapılan bir sürü akınlar. Araplar tarafından 'Osmân'ın hilâfeti zamanında yapılmış veya başlanmış fetihlerin bir hesabı yapılacak olursa, görülecektir ki, bu 'Omar zamanında yapılanların hâriku-lâde hamlesine mâlik değil ise de, bir taraftan arap imparatorluğunun başlangıç devresinin netîcesini, diğer taraftan da genişlemenin ikinci devrinin, Emevîler devrinin, mukaddimesini temsil etmesi ile, daha az ehemmiyetli değildir.

Bununla berâber bu seferler ile hâsıl olan ganîmet, ihtimâl, ümit edildiği kadar bol olmamıştır; bundan başka 'Oṡmân — ona karşı serdedilen itirazlardan bir diğeri budur — ganîmeti tamâmiyle mubâriplere tahsis edeceğine, bir kısmını vâlileri ve âile efrâdı için ayırmıştır; böylece 'Omar'ın geniş bir şekilde tatbik etmiş olduğu iktâ (*ḳaṭâ'i*) sistemini geliştiriyordu. Burada da, ihtimâl, sâdece akrabâlarını zenginleştirmek vâsıtası değil, ganîmetin hepsinin mubâriplер arasında bölüştürülmesinin meydana getireceği iştirâkçi sisteme zıt olarak, bir devlet mâlikânesi meydana getirmek için, şuûrlu bir teşebbüs görmek gerekir. Islâm imparatorluğu, dâhilî bir zarûretle, Bizans ve İran imparatorluklarının örnek verdikleri muntazam bir idâre te'minine temâyül ediyordu. 'Omar'ın daha önce taslağını yaptığı, daha sonraları Emevîlerin kısmen tahakkuk ettirdikleri ve Abbâsîlerin tamamladıkları şey, mütecânis olmayan ve anarşist kabîle topluluklarının şarkta bulunan terzda mutlak bir tek fert idâresine çevrilmesi, 'Oṡmân'ın da programı idi. Kendisi, bunu tahakkuk ettirmek için, en uygun vâsıtaları seçememiş olması ve dâvayı vazîfesinin seviyesinde müdâfaa edememesi sebebi ile, tenkit edilebilir; fakat planı mâkûl idi ve 'Omer'in mefkûresini tâkip etmekten başka bir şey yapmıyordu. Bundan başka arap kütlelerinin ansızın zenginleşmesinin kaçınılmaz netîcesi olan iktisâdî buhran, devleti çabucak tasarruflar yapmağa ve askerî maaşları indirmeğe mecbûr etti; bu da, tabi'î olarak, memnûn olmayanların sayısını artırmaktan başka bir işe yaramadı.

Kütleyi geniş bir şekilde te'siri altında bulunduran orta halli, hattâ köle menşe'inden gelen eski sahâbenin ('Ammâr b. Yâsir, Abû Ẕarr, 'Abd Allâh b. Mas'ûd v.b.) meydana getirdiği dinî unsûrun 'Oṡmân'ın aleyhini ayaklanmasına en çok yardım eden tedbirlerin biri *Kur'an*'ın tesbiti oldu (bk. Nöldeke-Schwally, *Geschichte des Qorâns*, II, 47—119). Bu çalışmada en kötü görünen şey eyâletlerdeki nüshaların tahribi olmuştur. Şüphesiz 'Oṡmân dinî mâhiyette mülâhazalar netîcesinde bu işi yapmıştır; fakat ihtimâl hâkim sebep siyâsî mâhiyette idi. Mukaddes metnin hâmilleri ve tabi'î olarak aynı zamanda okuyucu ve tefsir edicileri olan *ḳurrâ*' bundan dolayı kütleler üzerinde sonsuz bir iktidâra sâhip idi ve bu iktidâr bir nevî onları merkezî iktidardan müstakil bir hâle getiriyordu: çünkü merkezî iktidar *ḳurrâ*'ın istifâde ettiği *Kur'an* parçalarının mevsûk olup-olmadığını kontrol edecek hiç bir vâsıtaya sâhip değil idi. Onların elinden bu silâhı almak ve ilâhî vahyin yegâne muhâfızı olarak meydana çıkmak sûretiyle hukûmet birliğini tahakkuk ettirmek ve devlet üzerinde mutlak iktidarını teessüs etmek meylini göstermiyordu; fakat bu temâyüle mubâlefetin, halîfeyi ilâhî sözü sakatlamak ve tahrip etmekle ithâm etmesi pek tabi'îdir.

Böylece 'Oṡmân çok muhtelif muhitlerde kendine muhâlifler yaratmış idi: iktisâdî güçlüklere hedef olan ve halîfeyi müslümanların mallarını kendi menfaatine gasbetmekle ithâma müstaid *amṡâr* (bk. mad. MISIR)'ın isyankâr unsûrları; devlet sultasını kebûl etmeği Peygamber tarafından kurulmuş olan müsâvatçı esâslara tecâvüz gibi gören doğmakta olan dindarlık; nihâyet azledilmiş olan eski vâliler ve iktidardan uzaklaşmış oldukları hâlde bütün kuvvetleri ile bunu isteyen Ṭalḥa, al-Zubayr ve

'Alī gibi büyük sabâbe. Görüldüğü üzere devlet zarûretleri ve selefinin örneği ile kendisine kabûl ettirilen hareket batını takip eden 'Oşmān'ın başına gelmiş olan ve islâmiyetin birliğini o kadar derin bir şekilde karıştırmış bulunan kederden sakınmanın mümkün olup-olmadığı suâli sorulabilir. Bu türlü suallere verilecek cevap, tarih sâhasında, dâimâ gayr-i kat'ī olsa da, daha zekī bir rûh ve üçüncü halîfenin mizâcından daha kudretli bir mizâc (yahut daha iyisi, o zaman hukûmetin başında olsa idi, şüphesiz Mu'āviya'nın göstereceği gibi, gerçek bir siyâsî dehâ), ihtimâl bu müşkülleri yenebilirdi. 30 yıl sonra belki daha az güç olmayan durumlarda muvaffak olacak olan müşâviri Marvān henüz tecrübe ve ihtiyattan mahrûm bulunuyordu; şüphesiz 'Oşmān'a fenâ tavsiyelerde bulunulmuştur ve lutuf ve zenginliklere boğduğu Emevîler bile, tehlikede olan akrabâlarından ziyâde, kendilerini düşünmüşlerdir.

Hâdiselerin cereyan tarzı burada ancak çok muhtasar bir şekilde gösterilebilir. An'ane kendiliğinden 'Oşmān'ın halîfeliğini biribirine müsâvî iki devreye ayırır: 6 yıl iyi idâre (23—29), 6 yıl (30—35) gayr-i meşrûluk ve karışıklık. Değişme, remzî bir şekilde, efsâneye göre, 'Oşmān'ın Peygamberin yüzüğünü 30 h. yılında Arîs kuyusuna düşürerek kaybetmesi ile tasvir edilmiştir. Bununla berâber ilk isyân hareketlerinin tam bu devirde başladığı doğrudur. Bunlar önce iktisâdî buhrandan en çok muztarip bulunan ve bu isyankâr unsurların en çok bulunduğu mıntaka olan Irak'ta görülmüştür. İslâmiyette zühdün öncülerinden biri olan, arkadaşlarından bâzıları ile birlikte, Suriye'ye sürgün edilen ve sonra Rabaẕa'ye gönderilmiş olup, burada yokluk içinde ölen Abū Ẕarr'in hâdisesi, rivâyetlerde her ne kadar süslenmiş ise de, doğmakta olan dindarlığın hilâfetin dünyevî bir iktidar hâline gelmesi karşısında aldığı tavrı izah etmek için, çok dikkate şâyândır. 32—33 yılında, dinî hüsûsiyetleri siyâsî çalışmalara karışan ve etraflarına şüpheli unsurlar toplayan *ḳurrā'* 'ın idâre ettiği Kûfe'de daha ciddî karışıklıklar patlak verdi. Bunlara karşı alınan bâzı ciddî tedbirlere rağmen, itne çıkaranlar Sa'īd b. al-'Āṣ'ın azledilmesini te'mine muvaffak oldular; yerine eski Basra vâlisi olup, dindarlık taraftarı ve Oşmān'ın bir muhâlifi olan Abū Mūsā 'l-Aş'arī tâyin edildi; bu tarihten itibâren, Kûfe merkezî hukûmetin sultasının dışında kaldı. Aynı şekilde Mısır'da İbn Abī Sarḥ, 'Oşmān'ın mânevî oğlu olmakla berâber, ona karşı cephe almış olan genç Muḥammed b. Abī Ḥuẕayfa'nın idâre ettiği bir zümrenin şiddetine boyun eğmek zorunda kaldı. Azlinden sonra Filistin'e çekilmiş olan 'Amr b. al-'Āṣ, gâlibâ gizlice Mısır'daki ihtilâl hareketini desteklemiştir. Alâmetleri beliren fırtına 35 yılı sonunda âsî zümrelerinin eyâletlerden Medine üzerine ilerilemesi ile patlak verdi. İlk ulaşanlar mısırlılar oldu; onlar ile halîfe arasında heyecanlı görüşmeler cereyan etti; 'Oşmān aleyhindeki itirazlar son derece şiddetli bir dil ile beyân edildi. Fakat âsîler, bütün isteklerini kabûl ederek, daha önce alınmış tedbirleri kaldıracağını ve vâlileri değiştireceğini vaadeden halîfenin mütevâzî ve barıştırıcı tavrı karşısında silâhları bıraktılar; mısırlılar, memnûn olarak, hareket ettiler. Fakat birden-bire dönüş yolu üzerinde, al-'Ariş konak yerinde, 'Oşmān'ın bir habercisini durdurdular ve 'Oşmān'ın İbn Abī Sarḥ'e hitâben yazmış olduğu bir mektûbu zorla elinden aldılar; bu mektup hareketin reislerinin, dönüşte öldürülmesi veya cezâlandırılması emrini ihtivâ ediyordu. Bunlar, çılgın gibi, geri döndüler ve intikam almağa kararlı bir hâlde, Medine'ye geldiler. 'Oşmān mektubun mevsûk olduğunu kabûl etmedi ve hattâ kendini mahvetmek için, düşmanları tarafından tertiplenmiş olduğunu îmâ etti. Resmî rivâyetler bu sahtekârlığı Marvān'a isnât etmek temâyülünü gösteriyorsa da, başka rivâyetlerin delîzleri bâkî kalmıştır; hattâ (yalnız al-Balāẕurī tarafından muhâfaza edilmiş olan) bunlardan biri 'Oşmān'ın gâlibâ 'Alī'den şüphe etmiş olduğunu anlatır; Caetani (*Annali*, VIII, 159)'nin, bu metni görmeden önce, farzetmiş olduğu da bu idi. Bu bulanık rivâyet hakkında ne düşünülürse-düşünülsün (kendisinden başka türlü kurtulmak imkânı bulunmayan bir hasmı mahvetmek için, sahte evrak hazırlanmasının en muahhar zamanlarda olduğu gibi, en eski devirlerde de tatbik edildiği bilinmektedir), muhakkak ki, bu 'Oşmān'ın acıklı sonunun doğrudan-doğruya sebebi oldu ise de, hâdiseler daha o zamanda hazırlanmış bulunuyordu. 'Oşmān'ın oturduğu binâ hakikâten muhâsara edildi; düşündüğünü belli etmeyen eski sahâbenin hareket tarzı tereddütlü idi; halîfenin şiddetle yerinden atılmasına karışmamış ve bî-taraflığı muhâfaza etmişlerdir; 'Oşmān'a karşı şiddetli bir mücâdeleye girişmiş olan 'Ā'işa, Mekke'ye hacca gitmek bahânesi ile, oradan uzaklaştı. Düşmanlığın son derecesine mârûz kalan 'Oşmān, şerefini muhâfaza etmesini bildi; hilâfetten ferâgat etmeği reddetti. Kaynaklarda süresi türlü şekillerde takdir edilmiş olan bir muhâsaradan sonra, 35 yılının son günlerinde (hazîran 656); birinci halîfenin oğlu ve 'Ā'işa'nın kardeşi Muḥammed b. Abū Bakr'in kumandası altında bâzı kimseler eve gir-

diler. Son darbeyi vuranın bu mu, yoksa başka biri mi olduğu bilinmemektedir (rivâyet bir çok isimler zikretmektedir ve meselenin ilk anlardan itibâren karanlık olduğu bedihîdir). Söylendiğine göre, kanı, taarruza uğradığı zaman okumakta olduğu *Kur'an* nüshası üzerine akmıştır; zevcesi Kalb kabîlesinden Nā'ila bint al-Furāfiṣa yaralandı. Ev yağma edildi. Cesedi, geceleyin zevcesi ve bir kaç samimî dostu tarafından, son derecede gizli olarak defnedilmiştir. Mu'āviya'nın Suriye'den göndermiş olduğu birlikler, yarı yolda katil haberini alınca (bunu iki yüzlülük ile ithâm eden an'ane geç kaldığını iddia eder), geri dönmekte acele ettiler.

Yeni halîfenin seçilmesinin, gürültü ve dehşet havası içinde, nasıl vukua geldiği bilinmektedir (bk. Caetani, *Annali*, IX, 321—342); bu durum makaleyi yazanın kanâatine göre, büyük sahâbeler arasında önceden tesbit edilmiş bir anlaşma olmadığını gösterir. 'Alī'nin seçilmesi şüphesiz Peygamber ile olan akrabâlık ve yakınlığının verdiği itibâr ile birlikte, Emevîler fırkasının karışıklığı arasında memleketlerinde duruma yeniden hâkim olan *anṣār*'ın desteği neticesidir. Fakat yeni hükümetin başlangıcından beri, gerek beklemeleri boşa çıkmış olan rakipler, gerek eyâletinde hâkim vaziyette kalan yegâne Emevî vâlisi Mu'āviya tarafından yenilmesi mukadder idi. İslâmiyetin siyâsî ve kemen az sonra dinî birliği bundan böyle sona ermiş, yerini iç savaşlar ve dinî ayrılmalara bırakmış idi. 'Oṣmān'ın halîfeliği ve kanlı sonu şu hâlde islâm tarihinde bir dönüm noktasıdır ve bu durum ona ayrıca bir ehemmiyet kazandırmaktadır.

Bibliyografya: Eski kaynak ve çalışmalar Caetani, *Annali dell' Islām* (Milano, 1914—1918), VII ve VIII'de toplanmış veya hulâsa edilmiştir (bk. bir de ayn. mll., *Chronographia Islamica*, s. 279—388). Bundan sonra basılmış yegâne mühim tarihî metin al-Balāẕurī'nin *Anṣāb al-aṣrāf* (nşr. D. S. F. Goitein, Jerusalem, 1936, V, 1—124)'i olup, esâsen bilinen mâlzemeyi pek çok yerlerde tashih eder ve tamamlar; fakat yeni ve fazla bilgi vermez. Bir de İbn 'Asākir'in *Tārīḫ Dimaşḳ*'inde 'Oṣmān'ın uzun bir hâl tercümesi bulunmaktadır. 'Oṣman ile ilgili hadîsler A. J. Wensinck, *A Handbook of Early Muhammadan Tradition* (Leiden, 1927), s. 239—240'ta gösterilmiştir.

(G. Levi Della Vida.)

OSMAN. 'OṢMĀN B. MAẒ'ŪN B. ḤABĪB... Abu 'l-Sā'ib, Kurayş'in Cumaḥ kabîlesinden olup, Peygamberin ilk eshâbından biridir. İslâmiyeti on üçüncü olarak kabûl etti. Habeşistan'a hicret edenlere katıldı ve bir çok muhâcirler gibi o da Peygamber ile müşrikler arasında anlaşma vukû bulduğuna dâir asılsız bir haber üzerine, Mekke'ye döndü. Bir müddet al-Walīd b. al-Muġīra'nın himâyesinde kaldı. Dindaşlarının mâruz kaldığı tecâvüzlere katılmağı tercih ettiği için, bu imtiyazdan hemen vazgeçti. 'Oṣmān ile şâir Labīd arasındaki bir kavga için bk. İbn Hişām, s. 243—244.

'Oṣmān Medine'ye yapılan hicrete de katıldı. Orada Umm el-A'lā'nın evinde kaldı. Peygamber, *muhācirān* ve *anṣār* arasında kardeşlikler ihdâs edince, 'Oṣmān Abu 'l-Ḥāriṯ b. al-Tayyihān ile kardeş oldu. Badr savaşına katıldı ve ertesi yıl, hicretin 3. yılında, vefat etti. Başka kaynaklara göre, vefatı hicrî 4. yıldadır. O Baḳī' al-Ġarḳad'e gömülen ilk müslüman oldu. Peygamberin onun hakkındaki muhabbeti cesedi yanında duyduğu keder belirtileri ile, kendini gösterdi. Bununla berâber rivâyette Peygamber, 'Oṣmān'ın, ölen kocasının cennet sâkinlerinden biri olduğunu söyleyen karısı Ḫuvayla bint Ḥakīm al-Sulaymiyya'nın, dinî olmaktan ziyâde, beşerî olan feryâdını tashih etmiş idi.

Gelenekte 'Oṣmān ilk müslümenliğe hiç de yabancı olmayan zühdî temâyüllerin en dikkate değer mümessilidir. Şarap yasak edilmeden önce, kendini bu içkiden men'etmiş idi. Karısını ihmâl ediyordu. Karısı bundan dolayı 'Ā'işa'ye şikâyette bulunmuş ve bunun üzerine Peygamber, kendisini tâkip etmesini tavsiye sûretiyle, onu çok çetin bir riyâzetten vazgeçirmeğe çalışmış idi. Çok yaygın bir rivâyete göre, 'Oṣmān hadım olmasına müsâade etmesi için, Peygamberden ricâda bulundu ise de, onun bu ricâsını Peygamber müsâit bir şekilde karşılamadı.

Bibliyografya: İbn Hişām, *Sīra* (nşr. Wüstenfeld), bk. *fihrist*; İbn Sa'd (nşr. Sachau), III/1, 286—291; Wāḳidī (trc. Wellhausen), bk. *fihrist*; İbn Ḥacar al-'Asḳalānī, *al-Iṣāba*, nr. 9819; İbn al-Aṯīr, *Usd al-ġāba*, III 385 v. d.; ilgili hadîsler için bk. A. J. Wensinck, *A Handbook of Early Muḥ. Tradition*, 'Oṣmān b. Maẓ'ūn maddesi; A. Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Mohammad* (Berlin, 1861), I, 387 v.dd.; F. Bubi, *Das Leben Muhammeds* (Leipzig, 1930), s. 97, 119, 179.

(A. J. Wensinck.)

OSMAN. 'OṢMĀN DAN FADIO. [Bk. PUL.]

'OṢMĀN. [Bk OSMAN.]

OSMAN I. 'OṢMĀN I. (Osman Gāzī, Osman Bey Gāzī Osman Bey. Sulṭan Osman; 1258—1326); ilk Osmanlı hükümdarı

ve Osman-oğulları sülâlesinin (Osmanlı hânedanı, âl-i Osman) kurucusudur. Altı asırdan fazla bir müddet yaşamış bulunan bir devlete adını vererek, resmî ve husûsî bütün muâmelâtta, muhâberâtta ve muâhedelerde „Osmanlı devleti", „Osmanlı İmparatorluğu", „Osmanlı hükümeti" olarak tesmiyesinden, ayrıca bu siyâsî kuruluş ve birliğe dâhil ve bu câmiaya mensûp bütün halk topluluklarına, kavim ve millетlere de „Osmanlı" denilmesine sebep olan Osman'ın adı, aslı ve nesli, tarihî hüviyet ve şahsiyeti ve nihâyet hayat ve icrâatı, şimdiye kadar, pek çok mesele ve münâkaşalara, çeşitli görüşlere, tetkik ve izahlara mevzû olmuş, bu husûsteki tarihî kaynakların ve vesîkaların yetersizliği ve mübhemiyeti yüzünden de, bu sâhada ilgililerce tam ve kesin, her kesce kabûl edebilir müşterek bir sonuca vâsıl olmak imkânı bulunamamıştır.

Osman'ın adı hakkındaki ayrı görüşlerden biri, Moravcsik Gyala'nın Bizans kaynaklarının tetkikinden elde ettiği neticeye göre, XIV. asırda Osmanlıların devlet ve hânedana adını veren adamı Ataman olarak tanıdıkları, bu ismin, ya arap asıllı Osman adının türkçeleştirilerek, halk iştikakı ile bu hâle getirildiği veya daha büyük bir ihtimâl ile, babasının Ertuğrul, kardeşlerinin Gündüz, Savcı, Saruyatı, oğlunun Orhan gibi tam türkçe isimler taşıdıkları göz önüne alınarak, onun adının da aslen Ataman olduğu, fakat islâm medeniyeti te'siri ile ve islâmî bir isim ve resmîleşmiş olarak, Osman şekline büründüğü hakkındaki nazariyesidir (*İkinci Türk tarih kongresi zabıtları, 1937*, İstanbul, 1943, s. 493). Bu husûstaki ikinci bir görüş H. Adnan Erzi'nin olup, Şihâb al-Dîn Fażl Allâh al-'Omarî'deki (عثمان Ṭuman), Yazıcı-zâde Ali'nin *Tarih-i âl-i Selçuk*'undaki (عثمان Otman) ve bir Hacı Bektaş Velî velâyetnâmesi'sindeki Otman kayıtlarına dayanarak ve Moravcsik'in iddiasına yaklaşarak, Osman'ın bu isimlerden birini taşımış olduğunu kuvvetle ileri sürmesi şeklindeki hükûm ve kanâattir (*Osmanlı devletinin kurucusunun ismi meselesi*, *TM*, 1942, VII—VIII/1, 323—v. dd.). Ancak bunların her ikisinin de, umûmî bir tasvip kazanarak, fazla bir taraftar topladıkları söylenemez.

Osman'ın asıl ve nesli, kavmî menşe'i, hem şahsî ve âilevî hüviyeti, hem de onun adına izâfetle adlanan „Osmanlıların" durumunu aydınlatmak bakımından, üzerinde daha fazla ve ehemmiyetle durulan bir mevzû olmuş, bunun hatıra getirdiği ve dâvet ettiği pek çok mesele ve sorular, uzun araştırmalara ve tartışmalara, türlü görüşlerin belirmesine zemin hazırlamıştır. Osman ile kendisine izâfeten adlanan Osmanlıların, Oğuzların Bozok kısmının Kayı kabîlesinden büyük bir aşîretin bir boyuna mensûp oldukları, sonradan etraftan iltihâk edenler ile genişleyerek, bu boyun, türklerde âdet olduğu üzere, sancağı altına toplandıkları reisleri Osman Gâzî'nin adını aldıkları ve müteâkiben kurulan devlete de „Osmanlı" denildiği umûmiyetle kabûl edilen tarihî bir vâkıa ise de, Kayı kabîlesinin kavmî menşei ve bunların XI. asırda türk âleminin şark uçlarında yaşayan moğul cinsinden Kaylar ile aynı kavmî zümreye mensûp olması meselesi bir çok münâkaşalara sebep olmuş, ortaya türlü görüşlerin çıkmasına yol açmıştır. Osman'ın ve Osmanlıların, *Bahcat al-tavârîḫ* (Şükrullah, XV. asrın ortaları) ve *Tevârih-i âl-i Osman* (Âşık-Paşa-zâde, XV. asrın ikinci yarısı) gibi eski Osmanlı vekayi-nâmelerinde Kayı boy ve aşîretine mensûp olduğu zikredilmediği hâlde, bunlar ile muâsır ve Selçuklulardan bahseden bâzı tarihlerde (msl. Yazıcı-zâde Ali, *Selçuk-nâme*) Osman Bey'in Kayılardan olduğu bilmünâsebe söylenmiş, XVI. asrın başına âit *Heşt bahişt* (İdris Bitlisî)'te ilk defa, Osman'ın mensûp olduğu aşîret „kabîle-i Kayı bânî" diye, sarîh olarak, bildirilmiştir. Ancak bir taraftan bu kayıtlara dayanarak, buradaki Kayı kabîlesini, al-Bîrûnî ve 'Avfî'ye istinâden, aslen moğul olduğu hâlde, sonradan türkleşmiş gösteren ve Kumanlar hakkındaki tetkiki münâsebeti ile de, bunları Osman'ın ve Osmanlıların mensûp oldukları kabîle ve aşîret olarak kabûl eden J. Marquart'ın görüşü (*Osttürkische Dialektstudien*, Berlin, 1914), diğer yandan ilk Osmanlı vekayî-nâmelerinin, Osman'ın nesebini gösterirken, Kayılardan hiç bahsetmeyerek, sâdece Oğuzları kaydetmelerini, Murad II.'dan itibâren başlayan ve Oğuz geçeresinde şerefli bir yer sâhibi bulunmak arzû ve temâyülünün böyle bir an'ane vücûda gelmesini sağlayan bir harekete sebep olduğunu ileri süren, yâni Osman'ı ve Osmanlıları Kayılardan [bk. mad. KAYI] kabûl etmek istemeyen P. Wittek'in nazariyesi (*The rise of the Ottoman Empire*, London, 1938, trk. trc. Fahriye Arık, *Osmanlı İmparatorluğunun doğuşu*, İstanbul, 1946), bu meselede bâzı tereddütlerin doğmasına vesîle vermiş, ayrıca Z. V. Togan'ın da Kayıların XII. asırda Kara-Hıtayların hâkimiyetleri esnâsında Mâverâünnehr'e gelerek, sonradan Horasan'a geçtikleri ve Osmanlıların mensûp bulundukları Kayıların işte bunlar olduğu hakkındaki iddiası da buna eklenmiştir ki, gerek bu görüşleri ve gerek bu konu ile ilgili diğer mütâlealarını, bu arada H. A. Gibbons'un eserini uzun-uzadıya tahlil ve tenkit eden Fuad Köprülü meseleyi büyük mikyasta aydınlatmış ve Osmanlı sülâlesinin Oğuzların Kayı boyuna mensûp küçük bir aşîret parçasının başında bulunan Osman tarafından kurulduğunu

isbât ve izah etmiştir (tafsilât için bk. *Osmanlıların etnik menşe'i, Belleten*, 1943, sayı 28, s. 319—315).

Osman 'ın ve mensûp olduğu Oğuzlardan Kayı boyunun Anadolu 'ya giriş tarihi ve şekli hakkındaki görüşe gelince, bu hususîtaki en son tetkiklerin, XIII. asrın ilk yıllarında büyük moğol istilâsı önünde Horasan'dan kaçarak, Anadolu 'ya geldikleri yolundaki an'aneci rivâyeti asıl ve esâstan uzak sayarak ve bunu Selçuklular devrindeki ilk Oğuz muhâceretlerinin hâtırasını saklayan bir menkıbe telakkî ederek, Anadolu 'nun ilk fetih yıllarından itibâren, diğer Oğuz boyları ile berâber, buraya gelip, evvelâ, kendileri gibi bir kavmî menşe'e sâhip olan Artuk-oğulları devletinin kuruluşunda mühim bir rol oynadıklarını, sonradan Anadolu 'nun merkez ve şimâl-i garbî sâhâlarına gelip, yavaş-yavaş yerleştiklerini meydana çıkaracak mâhiyette bulunduğunu söylemek lâzımdır (Fuad Köprülü, *göst. yer.*; bk. bir de mad. ERTUĞRUL). Gerçi Osmanlıların, Davud adında zengin bir kabîle reisinin maiyetinde, cenûb-i garbî Avrupa boz-kırlarından, deniz yolu ile Anadolu 'ya geldiği ve Osman 'ın onun oğlu olduğu yolunda bâzı rivâyetlere İslâm kaynaklarında tesâdüf olunmakta ve Selçuklu sultanının Osman 'ı dâvet ederek, ona iltifat eylediği, kâfirlere karşı gazâya gönderdiği bu menbâlarda bildirilmekte ise de, bunun tarihî bir mâhiyeti ve aslı bulunmayan, sâdece XIII. asırda Karadeniz yolu ile Anadolu 'ya Kıpçak 'tan bir çok göçler olduğu, bir takım tarihî vak'aların böylece destânî bir ifâde kazandığı şeklinde bir rivâyet ve an'ane olarak kabûlü gerekmektedir (krş. *Ḥabîb al-siyar* 'dan naklen Köprülü, *göst. yer.*, s. 388 v.d.).

Osmanlıların menşe'leri ve nereden, ne sûretle geldikleri meseleleri ile birlikte, ilk yerleştikleri bölgede nasıl tutundukları ve geliştikleri, bunu sağlayan âmillerin neler olduğu, yaşayış şekilleri, yâni sâde ve basit göçebe hayatında mı, yoksa şehirli durumunda mı bulundukları hususları da öteden beri tartışma mevzûları olmuş ve bu meseleleri inceleyerek, türlü görüşler ileri süren tarihçiler arasında çeşitli yorumlara sebebiyet vermiştir. Evvelâ düşünülmesi gereken mesele, Osmanlıların Selçuklu devleti tarafından Anadolu 'nun şimâl-i garbî uçlarında bizanslılara karşı teşkilâtlı bir uç vücûda getirmek üzere, yerleştirildikleri vâkıâsıdır. Selçuklu devletinin garp hudutlarında bulunan Oğuz kabîleleri öteden beri, zâten hemen dâimî bir surette, rûmlar ile mücâdele hâlinde bulunduğu cihetle, sonradan Osman Bey 'in başlarına geçtiği türk boy ve oymakları, şimâlden cenûba doğru zincirleme bir müdâfaa hattı hâlindeki uzun Karaca-Ḥiṣar—Bilecik müstahkem mevkîlerine karşı olan kısmında yerleştirilmişler, bunlar bir müddet Beypazarı tarafındaki Karaca-Dağ mıntakasında kalmışlar, sonra, Sivri-Hisar cıvarına me'mûr emîr Caca-oğlu 'nun maiyetinde bulunmuşlar, bilâhare ise, gazâ ve cihâd işlerinde büyük başarılarını müteâkip ve Selçuklu devletinin hudûdunun Bilecik 'e kadar genişlediği sırada, Söğüt ve Tomaniç bölgesinde yurt tutmuşlardır. Bu durum, bunların birinci vazîflarının Bizans 'a karşı yeni bir uç teşkil etmeleri ve uç gâzîleri olmaları, dolayısı ile, uç beyliğinin de sonradan, her türlü şart ve icâpları ile, Osman Bey 'e geçmesi idi. Bu sebepledir ki, bâzı tarihçiler, Aḥmedî 'nin manzûm vekayî-nâmesini de bir mesned yaparak, Osmanlı devletinin kuruluşunu bir nevî gâzî hareketi ve ilk fütûhâtını, kendilerini kâfirler ile mücâdeleye vermiş olup da, bir araya toplanan müslüman uç savaşçılarının eserleri, hulâsa, Osmanlıların bu türlü gâzîlerden mürekkep bir cemâat olduğunu, Osman 'ın da bu gâzîlerin başı bulunduğunu iddia ve kabûl etmek temâyülünü göstermişlerdir (krş. P. Wittek, *ayn. esr.*, trk. tre., s. 21). Bu görüşte önemli derecede bir gerçek payı bulunmak, Osman 'ın ahîler ve gâzîler muhîtinde yetişip-geliştiği, onlara dayandığı, yâni dinî sâiklerin büyük rolü tarihî bir vâkıa olmakla berâber, bu devletin teşekkül ve inkişâfını sâdece bu sebebe bağlamak ve diğer âmilleri nazara almamak doğru ve isâbetli bir yorum olmasa gerektir.

Bu mevzûda üzerinde durulacak ikinci mesele, Osmanlıların şehirli unsurlara mensûp olup-olmadıkları keyfiyetidir. Bu hususîtaki görüşleri hulâsa ederek, Osman 'ı şehirli unsurlardan saymak isteyen ve Osmanlıların göçebe veya yarı-göçebe yaşayışlarını kabûl etmek istemeyen görüş tarzının hiç bir tarihî esâsa dayanmadığını Fuad Köprülü ileri sürmektedir. Ancak Osmanlıların hâkim oldukları uç bölgesindeki kasaba ve köylerde Selçuklu devleti devrinden intikal eden yerleşmiş bir hâlde mühim sayıda türk unsurunun bulunduğu da kabûl edilebilir (tafsilât için bk. Köprülü, *göst. yer.*).

Osman Bey Ertuğrul 'un oğullarının küçüğüdür. Doğumu için İbn Kemâl tarihinde 652 (h.) ve diğer bâzı tarihler de 650 ve 657 yılları gösterilirse de, umûmiyetle, doğum tarihi olarak, 656 (1258) yılı kabûl edilmektedir. Babasının Uç beyi olarak bulunduğu Söğüt 'te doğmuş olması gâlip bir ihtimâldir ve Ertuğrul Gâzî 'nin Pasinler 'de bulunduğu daha eski tarihlerde onu mevcutmuş gibi gösteren Nişancı tarihinin başka bir yerindeki kaydı ile, bu hususta tenâkuza düştüğü cihetle, gerçeği aksettirdiği kabûl edilemez (krş. Necib Âsım — Mehmed Ârif, *Osmanlı tarihi*, I, 571). Osman Bey 'in gençli-

ginde Selçuklu sultanlarının sarayında şu veya bu sûretle bulunmuş olması düşünülebilir. Kardeşleri arasında temâyüz etmesi sebebi ile, İbn Kemâl'in ifâdesine göre, „gerçi yaşta karındaşlarının kiçisi idi ama şemşir ve tedbir ile cümlesinin evveli" olması dolayısı ile, babasının son zamanlarında ona vekil ve reisliğe müstahak olmuş idi ve bu vasfı ile her türlü istirkabı ortadan kaldırmış idi. Gerçi Ertuğrul'un kardeşi Dündar Bey'in bu topluluğa reis olmak istediği, diğer bâzı aşîret zümrelerinin de yaşlı bulunan Dündar'ı bu işe uygun buldukları anlaşılmakta ise de, bizzat Dündar Bey, Osman Bey'in reisliği için büyük bir temâyül görerek, bundan vazgeçmiş, ancak daha sonra, Dündar Bey'in yeğeni aleyhine faâliyete geçmiş ve bu mevzûda bir ihtilâf belirmiştir.

Osman Bey gençliğinde, Eski-Şehir'e yakın İt-Burnu denilen bir köyde oturan bir şeyhi sıksık ziyâret ederdi. İlim ve fazîleti ile muhitte büyük bir şöhreti olan ve bir rivâyete göre, Ertuğrul ile birlikte bu taraflara gelip, yerleşmiş bulunan bu şeyh, Edebalı adı ile mârûf idi. Bir ziyâretinde Osman Bey, bunun kızı Mal Hatun'u görmüş, beğenmiş ve babasından istemiş idi. Fakat aynı zamanda, toprakları üzerinde oturduğu Eski-Şehir hâkiminin de buna tâlip olması üzerine, şeyh Edebalı, evvelâ iki talebi de reddeylemiş, sonra da diğerinin kahrından korkarak ve yurdunu terkederek, Ertuğrul Bey'in hâkim bulunduğu tarafa geçmiş idi. Bu yüzden bir defa Osman Bey ile Eski-Şehir hâkimi arasında bir mücâdele de vukû bulmuş, kardeşi Gündüz Bey ile birlikte, komşusu ve dostu İn-Önü hâkimini ziyârete giden Osman Bey, tam bu sırada Harman-Kaya hisarı beyi bulunan Köse Mihal ile birlikte buraya gelen ve ev sâhibinden kendisine teslim edilmesini istediği Osman Bey ile hisâr hâricinde çarpışmak zorunda kalan Eski-Şehir hükimi mağlûp olarak firar etmiş, Köse Mihal de esir düşmüş idi ki, yiğitliğini takdir ettiği bu Bizans tekfûrunu, Osman Bey serbest bıraktığı gibi, bundan sonra da kendisi ile iyi bir dost oldu. Vekayi-nâmelerimiz, bu hâdiseden kısa bir müddet sonra, bir rüyâdan bahsederler ve akabinde de Osman Bey'in şeyh Edebalı'nın kızı Mal Hatun ile izdivâcını anlatırlar (aş. bk.). Bir çok değişik şekillerde nakledilen, hattâ Osman Bey'in babası Ertuğrul'a da izâfe olunan rüyâ hâdisesi, esâs noktaları itibârı ile, şöyledir: bir gece Osman Bey rüyâsında şeyh Edebalı'nın gövdesinden bir ağaç zuhûr ederek, dal-budak saldığını ve bağlar, dereler içinde genişleyen bu ağacın Kostantaniye cihetine de yayıldığını görür (diğer şekline göre, Edebalı'nın göğsünden bir nûr çıkarak, kendisine gelmekte, müteâkiben Osman Bey'in de gövdesinden evvelâ hilâl, sonra bedir hâlinde ay gibi çıkmaktadır). Edebalı, Osman Bey'in bu rüyâsını duyunca, onu müjdeler ve: — „Kızım Mal Hatun sana helâl olsun, sizden kemâl sâhibi bir evlât doğacak ve cihâna han olacak" — der. İkisinin nikâhlarını şeyhin müridlerinden dervîş Turgut akdeder ve sâde bir şekilde evlenirler ki, bilâhare bu izdivâcdan Orhan Bey dünyaya gelmiştir.

Osman Bey, daha babasının hayatta bulunduğu sıralarda, her hâlde 1280'den önceleri, babası adına uçtaki gazâ vazîfesi, yâni uç beyliği kuvvetlerinin idâresini eline aldığı gibi, Oruç Bey vekayi-nâmesinin bir kaydından öğrendiğimize göre, âilenin iktisâdî işlerini de görüyor (*Tevârîh-i âl-i Osman*, nşr. Babinger, s. 6), böyle zamanlarda babası Ertuğrul Gâzî'nin belki de tabi'î mâlikâne ve yurtlukları saydıkları Ankara'da Karaca-Dağ bölgesine gittiği oluyordu (*ayn. esr.*, s. 7). Bu ilk zamanlarda Osman Bey âilesinin uçta sâdece askeri vazîfe icâbı olarak uç beyi sıfatı ile bulundukları, fakat Söğüt—İn-Önü mıntakasından daha önceki yurtları ile alâkalarını henüz kesmedikleri düşünülebilir.

Osman Bey, babası Ertuğrul Gâzî [b. bk.]'nin vefâtından sonra, cesâret ve mertliği, ahlâkî meziyetleri dolayısı ile aşîret, kavim ve kabîleye baş olacak mevkîde ve vasıfta görüldü, amcası Dündar Bey de dâhil olduğu hâlde, her kes ona itâatini ve sadâkatını arzetti. O, evvelâ babasının komşu rum tekfurları ile hoş geçinmek siyâsetine devâm etti. Bunlardan Bilecik tekfuru en fazla emniyet edilen ve saygı gösterilen tekfur idi. Ertuğrul zamanından beri aşîret yaylaya çıkarken, nakli ağır eşyâyı Bilecik'te emânet bırakmak ve dönüşte, tekfûra hediyeler göndermek sûretiyle, bu akılan bu eşyâyı teslim almak âdet idi. Ancak bunların verilmesinin ve alınmasının kadınlar ile silâh kullanmağa muktedir olmayan gençler mârifeti ile yapılması şart idi. Bu şarta iki tarafça da tamâmen riâyet olunuyordu. Osman Bey'in hediyeleri, eskisi gibi, keçi postu, kilim, eğer takımı, peynir ve bal gibi şeylerdi. Tekfûr da buna karşılık hediyeler gönderirdi. Hâlbuki İne-Göl rum tekfûru, Osman Bey aşîret ve oymaklarının yaylaya gidiş ve gelişinde, çok defa yolunu keserek, bunlara zarar verdirmekten geri kalmıyor, bâzan da bu yüzden çarpışmalar oluyordu. İne-Göl (Angelo Coma tekfuru ise, Osman Bey'in kudret ve nufûzunun günden-güne arttığını ileri sürüyor, bu hâlin ileride kendileri için bir tehlike yaratacağını komşu tekfûrlara bildiriyor, onları da Osman Bey aleyhine teşvik ediyordu. Bilecik tekfûru bu telkîn ve teşviklerden Osman Bey'i haberdar edince, o da,

aşiretinin ileri gelen gâzîleri Akçakoca, Abdurrahman Gâzî, Konur Alp, Turgut Alp, Aykut Alp ile müzâkere etti ve netîcede İne-Göl hisarının zaptı kararlaştırıldı (683=1284). Bir gece Osman Bey bir miktar kuvvet ile, ansızın kaleyi basmak için, yola çıktı. İne-Göl tekfûru bunu önceden haber almış idi ve Ermeni Derbendi (daha sonraki Ermeni Pazarcığı, bugünkü Pazar-Köy)'nde pusu kurarak, onları bekledi. Burada kanlı bir savaş oldu ve bu çarpışmada Osman Bey'in yeğeni ve kardeşi Saru Yatı (veya Saru Batı)'nın oğlu Bay Koca (yahut Bay Hâce) şehid düştü ki, muhârebe sâhasına yakın olan ve bu geçidin aşağı taraflarında, Hamza-Bey köyü arâzisinde, harap bir kervansaray yanında medfundur. Bu savaştan bir kaç gün sonra, İne-Göl'e yakın bir mesâfedeki Kolaca (Kolça) kalesi basıldı, ahâlisi teslim oldu ve kale zaptedildi. Bu hâdise İne-Göl tekfûrunun Karaca-Hisar tekfûru ile ittifâkına yol açtı ve Tomaniç yakınında Erice (veya Ekizce) denilen mevkîde yeni bir çarpışma vukû buldu. Burada düşman bozularak, kaçtı ise de, Osman Bey'in kardeşi Saru Yatı (veya Saru Batı) da burada şehid düştü (1288). Saru Yatı'nın nâşı Söğüt'e getirildi ve orada Ertuğrul Gâzî türbesine defnolundu.

Selçuk hukümdarı Giyâş al-Dîn Mas'ûd, umûmî siyâseti cümlesinden olarak, uç beylerini taltîf ettiği sırada, Osman Bey'e de bir ferman göndererek, ona Söğüd'ü temlik etmiş idi. O da sultana yararlığını isbât ve teşekkürlerini takdim için bir vesîle olmak üzere, yeni bir gazâ yapmağa karar verdi ve mühimce bir kuvvet ile İne-Göl'e doğru hareket etti. Ansızın baskın yaptığı bizanslılar ile vukû bulan savaşta İne-Göl tekfûru Nikola ve bir çok muhâfızlar maktûl düştü, hayli ganîmet ve esir alındı. Osman Bey bunlardan bir kısmını da Selçuklu sultanına takdim imkânını bulmuş oldu.

İne-Göl tekfûrunun ölümü ile bu cihetten vukû bulan tecâvüzlere ve tehditlere bir nihâyet verilmiş idi. Karaca-Hisar tekfûrundan başka diğerleri ile, Osman Bey bir müddet iyi geçindi, fakat bu hâl çok sürmedi. Osman Bey'in uç beyliğini mütemâdiyen genişletmeğe muvaffak olması Bursa ve İznik gibi büyük ve ehemmiyetli kale ve şehirlerin tekfûrlarını endişeye düşürdü. Bu genişleme İne-Göl, Yar-Hisar (Yeni-Şehir ile Osman-İli arasında), Yeni-Şehir gibi bizanslılar elinde olan yerlere doğru ve cenûb-i şarkîde ve Eski-Şehir ve İn-Önü istikametinde uzanıyordu. 1289'da Selçuklu sultanı, Osman Bey'e, Kara Balaban Çavuş vâsıtası ile, bir ferman daha göndermiş. Bununla birlikte tuğ, alem, kılıç, gümüş takımlı at v.b. gibi hediyeler de var idi. Bu fermanda Söğüt ve Eski-Şehir'in ilhâkı ile teşkil olunan sancağa Osman Şah Bey'in tâyin edildiği ve o sıralarda Selçuklu hukûmetince alınan mîrî vergilerin hepsinden muâf olduğu bildiriliyordu. Beylik alâmetlerinden olan bu sancağın ak ve tabl-hânenin de mehterleri ile birlikte bulunduğu nakledilmektedir (krş. Feridun Bey, *Münşeât*, I, 58; Hadîdî'den naklen Necîb Âsım-Mehmed Ârif, *Osmanlı tarihi*, I, 581). Osman Bey bu fermanı da, husûsî bir merâsim ile, okuttu ve cevabını Turgut Alp ile takdim ettikten sonra, gâzîleri ile birlikte, İznik üzerine yürüdü. Hisar alınmamakla berâber, bâzı ganîmetler elde edildi. Bu hareketlerin tevâli etmesi bizanslıları endişeye düşürüyordu. Karaca-Hisar ve Yar-Hisar tekfûrlarının ele-başılığı ile, Osman Bey aleyhinde bir ittifak akdine kalkıştılar. Bunun üzerine, kendisi Karaca-Hisar'ın behemehal ve bir an önce zaptının gerekli olduğuna kanî oldu ve bu maksatla Selçuklu sultanından yardımcı kuvvet istemiş ve onun da bunu kabûl etmiş olmasına rağmen, İlhanlıların yeni bir taarruzu dolayısı ile, buna muktedir olmaması üzerine, bu işi yine sâdece kendi imkânları ile bizzat başarmak kararını aldı, gâzîlerini topladı ve fethini gâyet ehemmiyetli telakkî ettiği Karaca-Hisar üzerine yürüdü. Uzun bir muhâsaradan ve kaledekilerin müteaddit hurûc hareketlerini kırdıktan sonra, nihâyet harben zapta muvaffak oldu (1291) ve bir çok ganîmet ve esir aldı.

Osman Bey alınan ganîmetlerin beşte birini kardeşinin oğlu Ak-Timur ile Konya'ya, sultana gönderdi, geri kalanları gâzîlere taksim etti ve rumların evlerini de onlara temlik eyledi. Karaca-Hisar kalesinin kilisesi câmie tahvil olundu ve burada ulemâdan Tarsun Fakîh hutbede, ilk defa olarak, Osman Bey'in adını zikretti. Şer'î işleri görmek üzere, Karaca-Hisar'a bir de kadı nasbedildi. Bu başarılara Selçukî hukümdarı da memnûn oluyor ve Osman Bey'in başında bulunduğu bu uç beyliğinin bir hayatiyet kudretine sâhip olduğu anlaşılıyordu. Osman Bey müteâkiben Sakarya nehri şimâlindeki yerlere akın yapmağı tasarladı (1292) ve bu husûsu Köse Mihal ile de müşâvere etti. Onun tavsiyesini dinlediği gibi, evvelce İne-Göl taraflarında iken, bilâhare Mudurnu taraflarına göç etmiş olan ve Ertuğrul Gâzî'nin adamlarından bulunan Samsa Çavuş'a haber göndererek, onun da bu akına iştirâkini te'min etti. Bu akın esnâsında Sorgan köyü, Göynük, Taraklı-Yenicesi ve Mudurnu taraflarına yağma edilmiş, bir çok mal elde edilerek, dönülmüş idi. Bu vak'adan sonra 7 sene geçti ve bu müddet zarfında Osman Bey kuvvetlerini iyice tanzîm ve tensîk etti, durumunu kuvvetlendirdi. Fakat civar kalelerdeki Bizans tek-

fûrlarının da ona husûmeti artıyordu. O zamana kadar her seno aşîretin kıymetli eşyâsını kalede muhâfaza etmiş olan Bilecik tekfûrı bile Osman Bey 'in düşmanları arasına girmiş idi. Köse Mihal kızının düğünü esnâsında, bu düğüne dâvet edilen rum beylerini Osman Gâzî ile barıştırmak istedi ise de, muvaffak olamadı. Bil'akis onlar, Köse Mihal 'i de kendi taraflarına çekmek istediler ve Yar-Hisar tekfûrunun kızı ile evlenecek olan Bilecik tekfûrunun yaptığı bir düğünde, Osman Bey 'e bir sûikast tertibini düşündüler. Bu tertiplerden, Köse Mihal vâsıtası ile, haberdâr olan Osman Bey ise, mukabil bir tedbir aldı ve dâveti kabûl etti: düğün hediyesi olarak, bir sürü kuzu gönderiyor, düğünü müteâkip bütün kabîlenin yaylaya çıkmak mecbûriyetinde bulunduğunu ve eskiden beri olduğu gibi, kıymetli eşyâlarının kadınlar vâsıtası ile, kaleye gönderilmesine müsâade edilmesini talep ediyordu. Bilecik tekfuru, eline güzel bir fırsat geçtiğini hesaplayarak, buna memnûn olmuş ve düğün yeri olarak kararlaştırılan Bilecik 'e bir kaç saat mesâfedeki Çakır-Pınarı denilen mahalle gitmiş idi. Osman Bey ise, aşîretin ağır eşyâsı yerine, atlara silâh yükletip, 40 kadar yiğit ve seçkin gâzîyi de kadın kıyâfetine sokarak, Bilecik 'e gönderdi. Bo gâziler düğün münâsebeti ile boş kalacak ve ihmâl edilecek olan kaleyi zapta me'mûr idiler. Filhakîka tam zamanında hareket ederek, Bilecik kalesini kolaylıkla ele geçirdiler. Keyfiyetten haberdâr olan Osman Bey de, yanındaki diğer gâziler ile birlikte, Kaldırık-Derbendi denilen yerde, düğünden dönen Bilecik tekfuruna pusu kurdu ve onu hezîmete uğrattı. Bu esnâda düğün halkının çoğu, tekfûr ve maiyeti de dâhil, katlolunmuş idi. Osman Bey, sabaha karşı Yar-Hisar üzerine yürüdü ve ansızın kale kuşatılıp, zabtolundu; geline âit eşyâlar ganîmet olarak alındı ve sonra Bilecik 'e dönüldü. Bilecik ve Yar-Hisar 'ın kolaylıkla fethinin doğurduğu şaşkınlık ve düşman kuvve-i mâneviyesinin sarsılmasından istifâde için, derhâl Turgut Alp 'ı (İdris Bitlisî 'ye göre: Aykut Alp), bir mıkdar suvâri kuvveti ile, İne-Göl üzerine yolladı. Turgut Alp bu kaleyi harben zapta muvaffak oldu; kalenin tekfurunu ve ganîmetleri de Osman Gâzî 'ye getirdi. Osman Bey bu vak'alarda alınan ganîmetler ve esirlerden gelin ile eşyâsını alıkoydu, geri kalanı tamâmen gâzîlere dağıttı. Nilüfer adında olan gelini de, bu hâdiselerde pek çok yararlığı görülen oğlu Orhan 'a tezvic etti ki, bilâhare bundan Murad I. ve Süleyman Paşa dünyaya gelmiştir [bk. mad. NİLÜFER]. 1299 senesinde vukû bulan bu 3 fetihten itibâren, Osman Bey 'in hukûmeti daha ziyâde genişlemiş ve kuvveti artmış idi. O yeni fetih haberlerini bildirmek ve alınan ganîmetten takdim etmek üzere, Selçuklu sultanına bir adam göndermek istediği sırada, İlhanlı hukümdarı Gazan Han kuvvetleri tarafından Sultan 'Alâ' al-Dîn Kayḳubâd III. 'ın tutulup, İran 'a götürüldüğü duyuldu ve hediye takdimine de mahal kalmadı. Sâdece müstevlî İlhanlı kuvvetlerinin Osman Bey 'in uç beyliğine bir zarar vermeleri endîşesi ile, ülkenin ve aşîret ve oymağının savunması tedbirlerine tevessül olundu.

Selçuklu sultanının uğradığı bu ağır muâmele karşısında Selçuklu ümerâsı ve askerleri dağılmağa ve birer tarafa ilticâya mecbûr olmuşlardı. Bunlardan çoğu, bilhassa kılıç erleri, bu uçta dâimâ bizanslılara karşı gazâ ve cihâd işleri ile meşgûl ve onlara galebesi ile meşhûr olan Osman Bey tarafına meyledercek, onun yanına geldiler. Ayrıca Selçuklu memleketlerinde göçebe hâlde yaşayan ve moğullara tâbî olmak istemeyen Türkmen aşîretleri de, beyleri ile berâber, Osman Gâzî 'nin ülkesine rağbet ediyorlardı. Diğer taraftan Selçuklu devletinin uğradığı zaaf dolayısı ile, bulundukları hizmet ve yerleri terkederek, başsız kalan bir kısım Selçuklu ümerâsı da, kendilerine bir baş, sığınacak bir yer ve görecekleri bir hizmet bulabilmek maksadı ile, Osman Bey 'in yanında toplandılar. Selçuklu devletinin serhad mıntakalarında teşekkül eden uç beylikleri ve bilhassa garptakiler, İlhanlı devletinin istilâsına mârûz kalmaktan endîşe duyuyorlar, sultanın esir olarak, İlhanlı devleti ülkesi olan İran 'a götürülmesinden sonra, Selçuklu devletinin artık sona erdiğine kanî bulunuyorlardı. Osman Bey 'in reislik yaptığı aşîret ve oymaklar bu durum karşısında hükümdarlığın, meşrû olarak, Kayı Han evlâdına düşeceğini, binâenaleyh Osman Gâzî 'nin emâret ve riyâsete getirilmeğe hak sâhibi bulunduğunu iddia ettiler. Nihâyet oymak beyleri, Türkmen kabîleleri reisleri, Selçuklu devleti bölgesinden gelen muhâcirler toplandılar: —„Moğul istilâsı Selçuklu memleketlerinde karar kılmış ve devam etmektedir; artık Selçuklu devleti münkarızdır, düşmanları kuvvetlidir, hâlen Selçuklu sultanlarından hiç birisi İlhanlı devletinin elinden mülkü geri almağa gelmedi, buna muktedir değillerdir. Bu uç memleketlerin korunması ve himâyesi ise, kuvvet ve kudret, iktidar ve liyâkat sâhibi bir sultanın istiklâl ile hareket etmesini zarûrî kılıyor, böylece düşmanların ve zâlimlerin bu taraflara müdâhalesi önlenebilir, Türkmen boy ve kavimleri arasında hasep ve nesep, iyi ahlâk, seccâat ve semâhet ile buna lâyık olan Osman Bey 'dir; o hem Kayılardandır, hem de dindar ve müslümandır"— dediler ve onu başa geçirdiler. Şimdiye kadar istiklâl

fikri hatırından geçmiş olsun-olmasın, Osman Bey de bu umûmî arzuya uydu ve bu kararı kabûl etti. Ona tâbiiyet ve sadâkat merâsimi, Oğuz Han töresine göre, yapıldı: her kes birer-birer Osman Bey'in önünde diz çöktü. Onun verdiği kımızı alarak içti, bu ona itâatin bir delîli idi. İşte Osmanlı devletinin istiklâli bu hâdise ile (1299) başladı. Osman Bey fiilen ve hukûken devlet reisi, pâdişah olmuş ve bu keyfiyet derhâl her tarafa duyurulmuş idi (krş. Âşık Paşa-zâde, s. 18 v.d.; Lûtfî Paşa, *Tevârih-i âl-i Osman*, s. 21 v.d.; *Tâc al-tavârîḫ*, I, 21; Necib Âsım-Mehmed Ârif, *ayn. esr.*, s. 590 v. dd.).

Osman Bey bu sûretle istiklâlini ilâdan sonra, bir iki sene müddetle Moğulların harekâtını tecessüs ile bekledi. Kendisi de dâhil olmak üzere, müstakil veya yarı müstakil uç beyleri metbûları olan Selçuklu sultanlığının hayatına son veran İlhanlı devleti tarafından kendileri hakkında ne türlü bir hareket hattı tâkip edileceğine intizarda idiler. Bununla berâ-ber, bu müddet zarfında, Osman Gâzî'nin yeni devletinin tanzim ve tensikı işleri ile meşgûl olması tabiî idi. Gâzîlerin ve beylerin yerlerini tâyin ve tesbit ediyor, her kaleye aŭ-başı, dizdar ve kadı nasbederek, nâhiyelere ve köylere timar sûretiyle, sipâhîleri ve gâzîleri yerleştiriyordu.

Osman Bey 1301'de Yeni-Şehir ve Yund-Hisar (Bilecik vilâyetinde Söğüd kaza merkezinin cenûb-i garbîsinde eski bir kale)'ı da bizanslılardan aldı. Yeni-Şehir'i, İznik üzerine yapılacak harekâtın tertip ve tanzimine elverişli sayarak, hukûmet merkezi yaptı. Bilecik kalesini âilesine ikamet mahalli olarak seçti. Beyliğin diğer kısımlarını da beş idâre bölgesine ayırarak, bunları savaşlarda yararlıkları görülenler ile, güvendiği kimselere tevcîh etti. Delikanlılık çağına gelmiş olan oğlu Orhan Bey'e Sultan-Önü (Karaca-Hisar ve nâhiyelerini), büyük kardeşi Gündüz Bey'e Eski-Şehir Aykut Alp'a İn-Önü, Hasan Alp'ın Yar-Hisar (Bilecik vilâyeti merkez kazasının Yar-Hisar nâhiyesinde köy, bu nâhiyenin şimdiki merkezi İlyas Bey köyüdür. Yar-Hisar kalesinin eski adı Ancyra'dır), Turgut Alp'a da İne-Göl'ü verdi. Bilecik ve havâlisinin mahsûlünü âilesi efrâdının geçimine tahsis ile, diğer oğlu Alâeddin Bey'i (Âşık Paşa-zâde'de: Alâeddin Paşa, Lûtfî Paşa, s. 23'te: Ali Paşa) annesi ile orada bırakmış, kayın pederi ahi ricâlinden şeyh Edebalı'yı da üzerlerine emin ve nâzır tâyin eylemişti. Şeyh Edebalı bu sûretle, hem beylik âilesine nezâret ediyor, hem de Bilecik kalesine hâkim oluyordu. Yeni-Şehir'de de evler, dükkânlar, çarşı ve hamam yaptırarak, burayı imâr etti. Osman Gâzî kuvvetlerinin akınları, bir müddet sonra, Köprü-Hisar (Yeni-Şehir köylerinden bugün de mevcût bir köy)'a yöneltildi; etrafı tâlân edildi ve kale içindekiler mahsûr bırakıldı. Bu esnâda (1302) şöyle bir hâdisenin geçtiği tarihlerimizde (Neşrî, *Cihannümâ*, I, 94) kayıtlıdır: Osman Bey fethini lüzûmlu saydığı Köprü-hisar'ı üzerine teşebbüs edeceği ve bu husûsta gâzîler ve beyler de aynı fikirde bulunduğu sırada amcası Dündar bey'in seferin aleyhinde bulunduğu görüldü. Dündar Bey Köprü-Hisar'ın alınmasının Germiyan-oğullarının ve rûm tekfûrlarının düşmanlığını celbetmek ihtimâli bulunduğunu sebep gösteriyor ve bu meselede son derecede ısrâr ediyordu. Osman Bey, kuvvetleri arasında bozgunluk ve tefrika çıkarmağa sebep olacak bu hareket karşısında, rivâyete göre, birdenbire asabîleşmiş ve amcasını ok ile öldürmüş idi. Neşrî'nin bu kaydını mubalegalı ve hatâlı bulanlar, Osman Gâzî'nin ihtiyâr amcasına karşı böyle bir hareketine mâni bulunamayacağını ileri sürenler de vardır. Nihâyet Osman Bey, Yeni-Şehir ovasında topladığı kuvvetlerini alarak, Köprü-Hisar'a geldi ve halkına sulhen teslim olmalarını teklif etti. Bu teklifin kabûl edilmemesi üzerine, muhâsara ve cenk başladı. Fethi çabuklaştırmak için, Osman Bey yağmaya müsâade ettiğini gâzîlere ilân edince, şiddetli bir hücûm ile, kale zaptolundu; fakat ahâlinin hayatlarına dokunulmadı. Bu vak'a esnâsında İlhanlı hukümdarı Gazan Mahmud Han Mısır'daki Memlûk devletine karşı hareket ile, Halep'e gelmiş, sonra da seferin ikmâlini ümerâsından Çoban Bey'e havâle ederek, Tebriz'e dönmüş, fakat, Anadolu beylerini de onun maiyetine memûr ederek, bu yılda emirler göndermişti. İlhanlı hukümdarından gelen bu türlü emirlere itâat, kendi ülkelerinde yarı müstakil ve civârdaki bizanslılar ile harp ve sulh etmek bakları cümlesinden bulunan Anadolu beyleri için, bir vecîbe addolunuyordu. Osman Bey de Köprü-Hisar fethinden avdetinde bu emri almış idi. Bunun üzerine oğlu Savcı Bey'i, bir mıkdar asker ile, gönderdi ise de, kışın şiddeti ve yolların kapalı olmasından dolayı, bu askerî birlik geri dönüdü ve İlhanlı hukümdarının emri de yerine getirilmiş sayıldı.

Osman Bey ertesi sene (1303), Yeni-Şehir'den İznik üzerine hareket etti. Yolu üzerindeki Marmara (hâlen Yeni-Şehir kazâsında Marmaracık adlı köy) nâhiyesine dâhil olunca, buranın tekfuru itâat gösterdi: Osman Gâzî de kendisini taltif ederek, yerinde ibka etti; ahâlinin evlerine ve mallarına dokunulmadı. Sonra İznik üzerine yürüdü. Bir kısım köyler halkı İznik kalesine ilticâ etmişlerdi. Bir taraftan İznik muhâsara edilirken, diğer yandan akıncılar ile, bütün civar köyler yağma ediliyordu.

Ancak çok müstahkem ve muhâfızları da kalabalık olan bu mühim kalenin zaptı pek kolay görünmüyordu. Uzun müddet uğraşmak lâzımdı. Muhâsaranın kaldırılmasına karar verilmekle berâber, cenûbundaki dağın eteğine, İznik 'in devamlı şekilde tazyik altında bulundurulmasını te'min maksadı ile, bir kale inşâ olundu. İçine levâzım ve mühimmat konulan bu kalenin dizdârlığı „savaşta yüz kişiden yüz döndürmez" diye adı çıkan Taz Ali isminde bir gâzî yiğite havâle edildi ki, burası bilâhare, İznik 'in fethinden sonra yıkılmış, fakat harâbesi XVI. asra, İbn Kemâl devrine kadar kalmıştır ve buraya „Taz-Ali-Hisarı", üst yanındaki suya da „Taz-Ali-Pınarı" denilmiştir. Taz Ali, bu kalede dizdar bulunduğu sırada, izniklileri tâciz için, bütün gayretini sarfetti, onlar ile bir kaç defa muhârebe de yaptı. Osman Bey İznik muhâsarasından dönüşünden sonra, bir müddet hareketsiz kaldı ki, bunun sebebini Gazan Mahmud Han 'ın yerine İlhanlı hukümdarlığına geçen Olcaytu Muhammed Hudâbanda Han 'ın Anadolu beylikleri hakkında ittihaz edeceği siyâsetin inkişâfına intizârda aramak lâzım gelir. Çünkü o arahk Karaman-oğulları beyliği İlhanlı hukümeti tarafından şiddetle cezalandırılmış idi. Mâmafih bu sükûnet hâli Bursa tekfurunun reisliği altında bir ittifakın kurulduğunun duyulması üzerine nihâyet buldu. Eski Bithinia kıt'asındaki bizanslılar için artık bir ölüm-kalım mevzuu hâlini alan Osman Gâzî 'nin hukümet ve iktidarını zaafa düşürmek husûsunda, 1306 senesinde, bir toplantı yapılmış, buna Adranos (bugünkü Orhan-İli kazâsının merkezi olan Adrianos yahut Adriani adlı Olimpium kasabası), Kete (Kite, hâlen Bursa merkez nâhiyesinde bir köy), Bednos: Mednos, Madenos, Bursa merkez nâhiyesinde ve Bursa 'nın şimâl-i garbîsinde bugünkü Balat köyü, Bednos köyü eski kaynaklarda: Beled-i Yunus, Bilâd-ı Yunus şeklini almış ve Balat-Yunus okunmuş, nihâyet Balat olmuştur) ve Kestel (Bursa merkez kazâsının Soğuk-Pınar nâhiyesinde bir köy, eski adı: Castellum) tekfûrları bu toplantıda bulunmuş, Bursa tekfûru onlara uzun bir hitâbede bulunarak, Osman Gâzî hukûmetinin kendileri için arzettiği büyük tehlikeyi anlatmış ve birbirleri ile sıkı bir ittihad hâlinde bulunmaları lüzûmunu belirtmiş idi ki, nihâyet büyük kuvvetler toplayarak, ansızın hücûm kararı aldılar; fakat casusları vâsıtası ile, Osman Bey de bu karardan zamanında haberdâr oldu. İki taraf Koyun-Hisarı (İzmit 'in şimâl-i şarkîsinde eski bir kale, Baphaeon) önünde karşılaştılar. Osman Bey 'in kuvveti, müttefiklerden daha az olmasına rağmen, hiç çekinmeden savaşa başladı. Muhârebe çok şiddetli oldu ve iki taraf da çok zâyiat verdi. Osman Gâzî 'nin yeğeni ve Gündüz Bey 'in oğlu Ay-Doğdu, savaş esnâsında bizzat Adranos tekfuru tarafından şehid edildi. Bu vak'a ve düşmanın çokluğu Osman Bey kuvvetlerini bir az fütûra düşürdü ise de, bizzat Osman Gâzî 'nin gayret ve teşcîleri sâyesinde, düşman rio'ate meebûr oldu. Bu ric'at tâkip edildi, Dinboz (Bursa vilâyetinin merkez kazâsı, Soğuk-Pınar nâhiyesinde bir köy)'a kadar sürüldüler; burada da şiddetli bir savaş vukû buldu. Kestel ve Bednos tekfûrları maktûl düştü, nihâyet bizanslılar bozuldu, dağıldı. Bursa ve Adranos tekfûrları kendi kalelerine çekildiler, Kite tekfûru ise, Ulubad (Bursa vilâyeti, Mihaliç „Karaca-Bey" kazâsı merkez nâhiyesinde hâlen Ulu-Abad köyü, eski adı: Lopadion) tekfûruna iltică etti. Bu tekfura Osman Bey kuvvetlerinin kini büyük idı. Bu sebeple, onu tâkip ile, Ulubad tekfûrundan teslimini istediler. Tekfûr, kendilerini Osman Gâzî kuvvetlerinin gazabından kurtarmak isteyen kale ahâlisinin ısrarı karşısında, bir şart ile, bu teklifi kabûl etti. Buna göre, bundan sonra Osmanlı kuvvetleri Ulubad nehrini (Rindacus) asla geçmeyeceklerdi ki, filvakî gerek Osman Bey 'in hayatında, gerek halefleri zamanında bu söz tutuldu ve köprüden geçilmedi. Ancak gerektiği vakit, mecrânın nihâyetinden bu nehrin denize döküldüğü yerden kayıklar ile geçerlerdi. Kite tekfûrunun katledilmesi ile burası ve Kestel de Osman Bey 'in beyliğine ve memleketleriue ilâve olundu (1307). Ulubad civârında ve Kite tekfûru memleketlerinden bulunan Galios adası var idi ki, 1308 senesinde gâzilerden Aykut Alp 'ın oğlu Kara Ali, bir kısım kuvvet ile, buranın zaptına memûr edildi. Kara Ali adayı sulhan aldı, içinde büyük bir kilise bulunuyordu. Bu kilisenin râhibi halk arasında çok şöhretli birisi ve konağı da her kesin ziyâretgâhı idı. Kara Ali bu râhibi, âilesi ile berâber, Osman Gâzî 'nin huzûruna getirdi. Râhibın güzel kızı da Kara Ali 'ye tezvic olundu (*Heşt behiş*, dan naklen Hammer, trk. trc., I, 115). Bu adanın, Hammer 'in zannettiği gibi, Marmara denizinde ve Mudanya karşısındaki Kalo Limni adası olmayıp, İdris Bidlisi 'nin „Ulubad kışveri yakınında" ifâdesinin de delâlet ettiği üzere, Apolyon gölünde bulunan adacıklardan biri (Alyos) ve her hâlde bugün Kız-Adası denilen etrafı metin bir rıhtım ile çevrilmiş ve ortasında bir mâbed harâbesinin mermer sütûnu ve enkazı müşâhede edilen ada bulunduğu, râhibin güzel kızına izâfeten, böyle bir tesmiye de kazandığı muhakkaktır. Kalo Limni adasının eski adlarından birinin Galios olması, bu benzerlikten dolayı, Hammer 'in ve ondan nakil yapan diğer tarihçilerin zaptedilen adayı Kalo Limni

diye yazdıkları, bunun ise, bugün İmralı denilmesine göre, gelişi-güzel bir yakıştırma ile, adanın fâtihi olan Emîr Ali (=Kara Ali)'den muhaffef bulunduğuna hukmettikleri anlaşılmaktadır. Osman Bey'in küçük beyliği, o sıralarda henüz deniz kuvvetlerine mâlik olmadığından, bizanslıların sâhil beldelerine vukû bulan akınları talan için olup, istilâ maksadına mebnî değil idi (krş. Necib Âsım—Mehmed Ârif, *Osmanlı tarihi*, s. 605). Kezâ Bizans tarihçisi Pachimeres'in bu sıralarda türklerin donanmalarının Marmara ve Ege denizlerinde dolaştığını, bâzı adalara tecâvüzlerde bulunduğunu bildirmesi de, Osman Bey kuvvetlerine değil, Karesi, Aydın, Saruhan ve Menteşe beyliklerinin deniz kuvvetlerine âit olması lâzım gelmektedir (krş. *göst. yer.*). Ancak Osman Gâzî'nin son başarıları İznik, Bursa ve civârındaki yerleri bu akınlara karşı âdetâ müdâfaasız bir hâlde bırakmış idi ve bunların Pachimeres'in dediği ve Hammer'in de ondan naklettiği gibi, Boğaziçi sâhillerine Hieron (Anadolu-Hisarı) ve İstavroz (Beylerbeyi)'a kadar ilerleyenleri bulunmasa bile, Yalova ve Mudanya taraflarına kadar te'sirli bir şekilde olanları mevcut idi.

Bir taraftan Osman Bey'in, diğer yandan öteki uçlardaki türk beylerinin Bizans kalelerine ve topraklarına tecâvüzleri karşısında Bizans imparatoru, türk fütûhatından kurtarılması için, evvelce Mahmud Gazan Han'a nişanladığı hemşiresi Maria (Meryem)'yı, bu defa da Olcaytu Muhammed Hudâbanda Han'a nişanlamış idi. Bu sıhriyetten memnûn olan İlhanlı hukümdarı, büyükçe bir orduyu seferber ederek, Bizans'a yardıma gönderecek oldu. Bu ordu, tasavvura göre, hem Osman Gâzî'ye karşı, hem de garbî Anadolu'daki türk beylikleri tarafından tazyik ve muhâsara edilen Efes, Tire, Sâlihli gibi Bizans şehir ve kalelerini kurtarmak vâzifesi ile mükellef olacaktı. Fakat evvelce üç beylerine bu konuda yapılan îkaz ve ihtarlar bir fayda te'min etmediği gibi, bu defa da prenses Maria'nın, moğul yardımcı askerinin gelmesini tâcil için, İznik'e gelerek, Osman Bey'e, müstakbel zevci İlhanlı hukümdarının 40.000 kişi ile hududa doğru ilerlediği yolunda haber göndererek, muhâsamâtı terketmesini teklîf eylemesi hiç bir netice vermedi. Garbî Anadolu'daki şehir ve kaleler birer-birer türklerin eline geçmiş idi. Maria'nın tehdidini bilhassa Osman Gâzî'ye tevcih etmesi, bu taraftaki akınların şiddetinden ve bu yerlerin de imparatorluk merkezine çok yakın oluşundan ileri geliyordu. Osman Bey ise, bu kadının kullandığı mağrûrâne tavır ve lisandan hiç ürkmemiş, bil'akis daha eür'etli hareket etmeğe başlamış idi: Bizans topraklarına akınlar sıklaştırıldı, köyler yağma olundu ve bir çok esir alındı. Bu esnâda İznik'ten az bir mesâfede bulunan Tricokia (Kuç-Hisar veya Koca-Hisar) kalesi önüne varıldı. Buranın muhâsarasına başlandı. Kuşatılan kuvvetler kale etrafındaki geniş ve derin hendeğe pek ziyâde güvendikleri gibi, ok atmakta da mahâretli idiler. Osman Bey'in gâzîleri hendeğe ağaç gövdeleri ile doldurdular; hisara girdiler ve muhâfızlarını esir aldılar. Müteâkiben Osman Gâzî, harap olan bu kaleyi tâmir ettirerek, içine kendi muhâfızlarını koydu ve Yeni-Şehir'e avdet etti (1310). Aradan bir-iki sene geçti. Dâimâ zafer ve galebeye alışmış olan gâzîler, 713 (1313) senesinde bir araya toplanıp, Osman Bey'e hitâben: — „Ey gâzî han, elhamdülillâh düşman mağlûp ve makhûr oldu, bundan sonra vakit kaybedip, hareketsiz kalmak size yaraşmaz, her vechile gazâya meşgûl olmanız mâkul ve münâsiptir" — diyerek, teşviklerde bulundular. Buna karşılık Osman Bey: — „Evvelâ Köse Mihal'i dâvet edelim, islâmı kabûl etsin; eğer müslüman olursa hoş, her nereye derseniz, varalım; eğer müslüman olmazsa, evvelâ onun memleketi Harman-Kaya'yı, etrafı ile birlikte, talan edelim" dedi, bu sûretle karar verildi. „Hemen gelesin, büyük seferimiz vardır, bütün gâzîler hazırdır, seni bekliyoruz" — diye, Köse Mihal'e haber gönderildi (krş. Necib Âsım-Mehmed Ârif, *ayn. esr.*, s. 607). O zamane kadar Osman Bey'in ittifakından ayrılmayan, gerektikçe sadâkat ve fedakârlık gösteren Köse Mihal, derhâl dâveti kabûl ederek, geldi. Osman Gâzî'nin teklifini kabûl ile, islâm oldu ve Abduliah Mihal adını aldı. Bu hâdiseden dolayı her kes fevkalâde memnûn idi. Osman Bey, ona ağır bir bil'at verdi. Bir kat daha fazla muhabbet ve itimât gösterdi, oğlunu hizmetine aldı, idâresindeki yerlerin hukûmetini yine onun uhdesinde bırakarak, kendisine bir sancak verdi. Köse Mihal'e sancak verilmesi Selçuklu sultanının vaktiyle Osman Gâzî'ye göndermiş olduğu sancağa nazîre gibi idi. Bu suretle kendisi hukümdar, Köse Mihal de maiyeti beylerinden biri telâkkî edilebilecek bir muâmele yapılmış oluyordu ve böyle bir hareket Osman Bey hukûmetinde ilk defa vukua geliyordu.

Osman Bey bundan sonra Germiyan-oğlunu karşı muhâfaza etmek üzere, oğlu Orhan Bey'i, Saltuk ile birlikte, Karaca-Hisar'a gönderdi. Diğer oğlu, anası ile birlikte, Bilecik'te idi. Kendisi ise, kılavuzlukta kullandığı Köse Mihal'in delâleti ile, Leblebüci (Lubluce)-Hisar denilen ve Uludağ'ın eteğinde bulunan Cubuclea kalesi tarafına akın yaptı. Buradaki tekfûr, Osman Bey'in istikbâline çıkıp, itâatini arzetmekle, yerinde bırakıldı ve ricâsı üzerine, oğul-

larından biri osmanlı hizmetine alındı. Bundan sonra harekât Lefke (Osman-İli) ırmağı vâdisine intikâl ettirildi. Sırası ile, Lefke ve Mekece hisarları, tekfûrlarının itâatlerini arzetmeleri ile, alındı ki, bunlar da aynı imtiyâza mazhar oldular; yerlerinde bırakıldıkları gibi, mülkleri ve arâzileri de hasardan masun kaldı. Bu yeni fethedilen yerler hakkında mahallî bilgisi olan Samsa Çavuş, bu tekfûrların itâatlerinin kerhen olup, tekrar Bizans hâkimiyetini tanımalarının hiç de uzak bir ihtimâl sayılamayacağını ifâde ile: — „Olmaya ki, cemâat kendi milletlerine rücû göstereler" — diye, düşüncesini açıkladı ve buraların kendisine verilmesini istedi ise de, Osman Bey, bu adamların tamâmen mülklerinden ve memleketlerinden mahrûm edilemeyeceği, yerlerinde bırakılmaları lâzım geldiği cevâbını verdi. Ancak Samsa Çavuş'un sözünü de pek yabana atmayarak, ona da Yeni-Şehir suyunun Sakarya'ya döküldüğü yerde ve bu ırmak kenarındaki küçük bir hisarı (Hisarcık) temlik etti. Böylece Samsa Çavuş tekfûrların harekâtını gözetlemeğe me'mûr edildi. Bu köy, hâlen Çavuş-Köyü adı ile, Osman-İli köylerinden biri olarak bilinmektedir. Sonraki devirlerde Osmanlı devleti teşkilâtında ve bilhassa saray vazîfeleri arasında rol oynayan „çavuş" tâbiri ve rütbesi ilk defa bu gâzî tarafından taşınmıştır. Bundan sonra Osman Bey'in gâzîleri Geyve Ak-Hisar'ı (bugün Pamuk-Ova) tarafına hareket ettiler. Bu kalenin tekfûru, bir kaç bin suvarî ile mukâbele ettiğinden, şiddetli bir harp vukû buldu (Neşrî, *Cihannümâ*, I, 120). Tekfûr mağlûp olarak, kaleye çekildi; burası sıkıştırılınca, müdâfaadan âciz kalarak, Sakarya nehri kenarında sarp bir kaya üzerinde bulunan Kara-Çış (veya Kara-Cebesi) hisarına kaçtı. Ak-Hisar gâzîlerin eline geçti. Sonra Geyve (bugün Ali-Fuad-Paşa) üzerine varıldı. Osman Bey gâzîlerinin hareketini haber alan Geyve tekfûru kaleyi boşaltarak, ahâlisini berâberine almış ve Kuru-Dere denilen müstahkem bir vâdiye tahşit etmiş idi. Burası sarp ve geçilmesi zor bir medhale (Kara-Su derbendi) mâlik idi. Osman gâzî kuvvetleri bu geçidi zorladılar ve vâdiye girmeğe muvaffak oldular, mukâvemetleri bertaraf ettiler. Geyve'ye tâbî bulunan Tekür-Pınarı denilen mârûf ve metin bir kalenin de zaptı icâp ediyordu. Ancak bir aydan beri seferde bulunan Osman Gâzî'nin hukûmet merkezine avdetini gerektiren mühim bir mesele var idi. Bu sebeple Tekür-Pınarı'nın alınması Aykut Alp'ın oğlu Kara Ali'ye bırakıldı ve Osman Bey Yeni-Şehir'e döndü. Bahis mevzûu olan mesele, İlhanlı hukümdarı Olcaytu Muhammed Hudâbanda tarafından Çoban Bey idâresinde büyük bir ordunun Anadolu'ya sevkedildiği hakkında alınan haber ile ilgili idi. Bu ordunun sâdece Karaman oğullarına karşı değil, belki diğer beyliklere de taarruzu düşünüldüğünden, tedbir ittihâzı zımnında Osman Bey'in Yeni-Şehir'e avdeti zarûrî görülmüş idi. Kara Ali az bir müddet zarfında Tekür-Pınarı'nı aldı, bu kaleden ve civârından bir çok ganîmetler elde ederek, Osman Gâzî'ye gönderdi. Bu hizmete mükâfat olarak da, Tekür-Pınarı ve mülhakatı, timar sûretiyle, Kara Ali'ye verildi. Geyve ve diğer yerler de münâsip bir yararlığı görülen kimselere, gâzîlere dağıtıldı. Kara Ali daha sonra yine Geyve'ye tâbî olan yerlerden Yeni-Kale, Önde ve Yanıkça-Hisar kalelerini de Osman Gâzî'nin memleketleri arasına kattı.

Osman Bey 1314'te gâzîler ile Bursa üzerine yürüdü. Kalenin kapılarından birini karargâh yaptı. Bu Bizans kalesinin metâneti, nüfusunun ve muhâfızlarının fazlalığı öteden beri mâlûm idi. Kale tekfûru, Osman Bey gâzîleri ile yaptığı savaşlarda mağlûbiyete uğradığı için, gözü yılmış ve kaleye kapanmıştır. Yapılan askerî bir mecliste durum görüşüldü ve Bursa kalesinin hücûm ile zaptedilmesi mümkün olamayacağı neticesine varıldı. Bu sebeple kalenin üzerine havâle yapılıp, beklemek en uygun tedbir olarak düşünüldü. İki hisar yapıldı. Bunlardan biri kaplıcalar tarafında, diğeri de yukarı dağ cihetine nâzır idi. Birincisi Osman Bey'in yeğeni Ak-Timur'un, ikincisi de Balabancık adındaki kölesinin dizdârlığı altına verildi. Osman Bey bu hisarların inşaâtının ikmâline kadar etrafa akınlar tertip ettirdi, her tarafı vurdurdu ve sonra gâzîler ile Yeni-Şehir'e döndü. Bu iki gâzî, Bursa'nın fethine kadar, on seneden fazla bir müddet burada kaldı. Kumandaları altındaki ellişer cengâver ile şehre hâriçten imdat ve erzak sokmamak, içeriden çıkacaklara mânî olmak, hulâsa Borsa'yı tâciz ve dâimî tazyik altında bulundurmak vazîfesi ile mevkîlerinde sebat ettiler. Bu esnâda bir çok köylüler, Bursa'ya sığınmaktan ise Osman Bey'e tâbî olmağı tercih ediyorlar ve onların himâyesinden faydalanıyorlardı. Osman Bey aldığı yerlerin mahsüllerini, gelirini, beylik için zaptediyor köy ve nâhiyeleri de gâzîlere, timar olarak, tevzî eyliyordu.

İlhanlı devleti Selçuklu memleketlerine sâhip olduğu zaman, Anadolu'ya bir çok aşîretler gelmiş idi. Bunlardan bir kısmı da Germiyanlıların hâkim bulunduğu Germiyan-İli mıntakasına yerleşmişlerdi. Bunlardan biri olan ve Bizans kaynaklarında Tohar şeklinde geçen Çavdar aşîreti, Çavdar-oğlu diye tanınan bir reise tâbî ve Osman Bey'in memleketleri hudûdunda konar-göçer bir hâlde yaşıyordu.

Bunlar, diğer bâzı göçebe aşiretler gibi, fırsat buldukça, „yel gibi eser, sel gibi yol keser" ve ansızın köy basarlardı. Germiyan-oğulları ile Osman Bey gâzîleri ve halkı arasında bu sırada mevcut olan soğukluk ve geçimsizliğin başlıca sebebi de bu idi. Çavdar-oğlu'nun bir defa Karaca-Hisar'ı bastığı ve kurulu pazarı yağmaladığı görüldü; fakat bunu Orhan Bey derhâl takip ve te'dip etti [bk. mad. ORHAN]. 1317 senesinde tekrar bizanslılara karşı harekâta girişilince, Osman Bey bunda da Orhan Bey'i kumandan yaptı; çünkü genç oğlu artık harp usûllerine gereği gibi alışmış idi ve ona güveni tam idi. Bu defaki fütûhâtta Sakarya ile Karadeniz arasındaki ve Sapanca gölü sâhasındaki bâzı kalelerin zaptı başarıldı. Bunlardan Ebe-Suyu hisarı Akça-Koca'ya verildi, İznik'e yakın Kara-Tegin hisarı Samsa Çavuş'a havâle olundu. Konur Alp, bir takım gâzîler ile, Ak-Yazı tarafına gitti ve buralardaki hisarları zaptetti (1318) Akça-Koca'nın bu esnâda Sakarya nehrinin garbinden İzmit kalesine kadar olan fethettiği yerler bilâhare Koca-İli tesmiye olunmuştur. Osman Bey artık ihtiyar olmuş idi ve romatizmadan da muztarip idi. Bu sebeple oğlu Orhan Bey'i, 1320 tarihinden itibâren, kendisine vekil tâyin etmiş olduğu söylenebilir. Ancak işlerin iyi idâre edilebilmesi için, kanûn ve nizâmlar, töreler vaz'edilmesi, bunların uygulanması meseleleri ile meşgûl olduğu, basit bir şekilde olmakla berâber, divân toplayarak, istişâreler yaptığı ve beyliği için önemli kararlar aldığı muhakkaktır. Bir yandan uç beyliğinden müstakil bir devlet hâline geçişte ortaya çıkan işlerin görülmesi, memleketin mütemâdiyen genişlemesi tedbirleri alınırken, diğer yandan da müslüman ve hıristiyan tebaanın asâyiş ve huzûrunun bir kat daha artmasına dikkat gösterilmekte idi.

Osman Bey'in teşkilât ve müesseseler mevzuunda dâimâ Selçuklu sultanlığını örnek aldığı bilinmektedir. Kendisi Bizans hudûdunda 3 tâne uç memleketi ihdâs ile ümerâdan ve gâzîlerden Konur Alp, Akça-Koca ve Samsa Çavuş'u bunlara uç beyi nasp ve tâyin etmiş idi. Birincisi Osman Bey memleketinin en şimâlinde Karadeniz'e kadar olan yerlere, ikincisi İzmit (Nikomedia)'e ve üçüncüsü de İznik (Nicea)'e müteveccih idi. Konur Alp Ak-Yazı istikametinde memleketi genişletmek — ki Konrapa kalesi ve nâhiyesi bunun merkezi sayılmaktadır —, Akça-Koca İzmit etrâfını vurup, şehri yakmak, Samsa Çavuş da Kara-Tegin nâhiyesinde oturup, dağılan ahâlinin tekrar toplanmasını te'min etmek vazîfesi ile mükellef idiler. Samsa Çavuş aynı zamanda İznik civârına akın ederek, gerek bu şehrin civarını, gerek denize kadar olan yerleri fethetmek ile vazîfelendirilmiş idi. 1321'de Orhan Bey müstakillen Mudanya üzerine varıp, fethine muvaffak olmuş idi. Kalenin deniz kenârında bulunması dolayısı ile, dâimâ düşman tarafından taarruza mâruz bulunması muhtemel olmakla, burçları yıkıldı. O sırada Gemlik üzerine de gidildi. Mudanya ve Gemlik taarruzları, abluka altında bulunan Bursa'ya İstanbul'dan deniz yolu ile gelmekte olan yardımın önünü almak, mahsûrların sıkıştırılmasını artırıp, bir kalenin sukutunu hızlandırmak için idi.

Aynı sene zarfında Osman Bey gâzîlerinden bir kısmının Marmara denizinden Trakya sâhiline, Rumeli tarafına geçtikleri de anlaşılmaktadır. Osmanlı kaynaklarında bundan hiç bahsedilmemesine rağmen, Bizans menbâları ve ezcümle Frangès (tre. V. Mirmiroğlu, T. T. K. kitaplığı, s. 31), bunu sarâhatle bildirmektedir. Bu geçişi Osmanlıların Rumeli'ye ilk geçişi olarak kabûl etmek lâzımdır.

Akça-Koca kendisine tâyin edilen bölgede muvaffakiyetli harekât yapmakta idi. İzmit şehrinin civârına kadar sokulmuş idi. Zaptettiği yerlerden Ayan (Sapanca) gölü yanındaki bir kaleyi karargâh ittihaz etmiş idi ki, bu kale gölün İzmit körfezine olan ayağı üzerindeki Beş-Köprü denilen mahallin yanında ve İzmit cihetinde küçük bir kale idi ve sonradan Orhan Bey zamanında Sapanca teşkil ve tevsî edilerek, burası ihmâl olunduğundan, harap kalmış idi ve XVI. asırda bile bunun harâbesinin mevcûdiyeti biliniyordu. Ak-Timur ile Balabancık 10 seneden fazla müddettir. Bursa'yı abluka altında tutuyor ve tazyik ediyorlardı. Bursa kalesinde kıtlık son dereceyi bulmuş, halkın daha fazla tâkati kalmamış idi. Ümitsizlik artınca, serbestce çıkıp-gitmelerine müsâade olunmak şartı ile, sulhan teslim fikri zihinlerine yerleşti. Bu keyfiyet anlaşılınca, Ak-Timur ve Balabancık durumu Osman Bey'e bildirdiler. Osman Gâzî bu fethi her hâlde bizzat yapmak isterdi. Fakat rahatsızlığının bu sırada artması bu arzusunu gerçekleştirmesine mânî oldu. Asker gâzîleri ve ümerâyı Yeni-Şehir ovasında topladı. Her kesin huzûrunda Bursa'nın fethi işine Orhan Bey'i me'mûr etti; maiyetine de Köse-Mihal, Turgut Alp, Şeyh Mahmud Gâzî, Şeyh Edebalı ve kardeşi Ahî Şemseddin'in oğlu Ahî Hasan'ı tâyin etti. Fekat daha önce, vaktiyle kardeşinin oğlu Ay-Doğdu'yu şehid eden Etranos (Orhan-İli) tekfûrunun tecziye edilerek, onun kalesinin alınmasını, sonra Bursa fethine teşebbüs edilmesini emreyledi. Osman Gâzî'nin idâresi altındaki memleketler, o zamanlar, dâr-ül-cihâd olarak, bütün türk-islâm memleketlerinde meşhûr idi. Bir çok

cenk erleri, hem cihad farîzasını îfâ, hem de ganîmetlerden hisse elde etmek için, uzak memleketlerden, İran ve Türkistan'dan koşup-geliyorlar; Anadolu'nun Bizanslılar elindeki en büyük ve müstahkem beldesi Bursa'nın fethedilmesi şevkini paylaşıyorlardı. Bir hesaba göre, bu sûretle toplanan kuvvetlerin yekûnu 5.000 kişiyi buluyordu.

Orhan Bey, bu kuvvetler ile 1325 senesinde Yeni-Şehir evasından Bursa üzerine hareket etti. Onun bu sırada müstakil bir hükümdar sıfatı ile veya sâdece babasına vekil ve onun bu seferin başına getirdiği bir kumandan olarak bulunduğu meselesi öteden beri münâkaşa mevzuudur. Bu devre âit bir vakfiyenin ve ilk Osmanlı sikkesinin delâlet ettiği üzere, Orhan Bey'i 1324'ten itibâren hükümdar kabûl etmek mümkündür [bk. mad. ORHAN]. O, evvelâ Atranos'u, sonra da Bursa'yı fethetti [bk. madd. ORHAN ve BURSA]. Bursa kalesinin kapıları açılınca, kaleye ilk önce Ahi Şemseddin-zâde Ahi Hasan girmiş, müteâkiben Orhan Bey ve gâzîler ile birlikte cuma namazı bir manastırda kılınmış ve şehir temizlettirilmiş idi. Şehirde sâhipsiz kalan evler gâzîlere tevzî olunmuş, yerlerinde kalan hıristiyanlar da, harâçlarını ödemek üzere, defterе kaydettirilmişlerdi. Orhan Bey kalenin tâmire muhtac yerlerini tâmir ettirdikten ve içine asker bırakarak, muhâfaza ve emniyet tedbirlerini aldıktan sonra, maiyetindeki gâzîler ile birlikte, hasta olan babası Osman Bey'in yanına Yeni-Şehir'e dönmüş idi. Osman Bey Bursa'nın fethi haberini ölüm yatağında almış idi. Artık gözü açık gitmeyecek idi; Orhan Bey gibi, değerli ve hayırlı bir halef bırakıyordu. Orhan Bey'i hükümetin büyüklerini, belli-başlı gâzîleri, ezcümle Turgut Alp, Saltuk Alp, Şeyh Ahî Şemseddin, Ahî Hasan, Candarlı Mevlâna Kara-Halil, Kara-Oğlan gibi ricâli yatağı başına topladı. Kayın babası Şeyh Edebalı 3 ay evvel ve ondan sonra da zevcesi Mal Hatun (Malhun Hatun) Bilecik'te vefat etmişler ve Osman Gâzî kendi eli ile onları Bilecik hisarında defnetmiş idi (Neşrî, *Cihânnümâ*, s. 144). Ölümünden önce ise, oğullarına ve diğerlerine şu vasiyeti yaptı: —„Birinci vasiyetim gazâ ve cihâd işini devam ettirmeniz ve islâmın kuvvetlenmesine çalışmanızdır. Livâ-i şerîfi yüksek tutunuz, dâimâ islâma hizmetten geri kalmayınız". Müteâkiben Orhan Bey'e de şöyle dedi: — „Oğlum, işte ben ölüyorum, fakat müteessir değilim; çünkü senin gibi bir halef bırakıyorum; âdil ol, merhâmetli ol, iyi adam ol, bütün reâyâyı eşit olarak himâye et; islâm dinini neşr ve tâmim et; yer yüzünde hükümdarların vazifesi budur. Ancak bu sûretle Tanrının, lutfuna nâil olursun. Bilmediklerini ulemâya danış. Bir şeyi iyice bilmeden harekete başlama. Sana mutî olanları hoş tut. Beni Bursa'da Gümüşlü kubbeye (Gümüşlü-Künbet) defnet..." — (Neşrî, *ayn. esr.*; İdris Bitlisî'den naklen Necib Âsım - Mehmed Ârif, *ayn. esr.*, s. 630 v.d.; Sa'd al-Dîn. *Tâc al-tevârîḫ*, I, 30). Osman Gâzî'nin techiz ve tekfini Candarlı Kara-Halil ve imamı Yahşı Fakîh tarafından yapılmış, evvelâ Söğüt'te muvakkaten defnedildikten (1326) sonra, vasiyeti gereğince Bursa'da Gümüşlü-Künbed'deki türbesine konulmuştur. Osman Bey'in vefatında yaşı 69 olduğu ve 27 sene müstakillen hüküm sürdüğü umûmiyetle kabûl edilmektedir.

Tarihî kaynakların verdiği bilgiye göre, Osman Bey'in altın ve gümüş kıymetli eşyâsı zuhûr etmemiştir. Kalan eşyâ Denizli bezinden yapılmış sarıklık bez, at için zırh takımı (yançuk), bir tuzluk, bir kaşıklık, bir çift çizme, Ala-Şehir dokumasından kırmızı renkli sancaklar, bir sâde kılıç (Ruhî'ye göre iki uçludur—, bir tirkeş, bir mızrak, bir kaç at, misâfirlerine ikrâm için beslediği üç sürü koyun idi. Terekesi arasında, bunlardan başka, iri tâaeli bir tesbih ile, Karaca-Hisar'ın fethinden sonra Selçuklu sultanı tarafından kendisine gönderilen davulun kasnağı da zikredilmektedir (Necib Âsım-Mehmed Ârif, *ayn. esr.*, s. 635 v. d.).

İlk osmanlı tarihleri Osman Bey'in şemâili hakkında bilgi vermezlerse de, XVI. asırda şehnâmeci Lokman onu şöyle târif etmektedir: orta boylu, geniş göğüslü, değirmi çehreli, kara yağız, elâ gözlü, keç burunlu, seyrek sakallı... Kendi devrinde, Kara lekabı ile de anıldığı söylenir. Bu lekap esmer renginden dolayı verilmiş bir ad olacağı gibi, Türkmenler arasında cesûr ve şecî kimseler için söylenen bir vasıf gibi fevkalâde şecâati (mes. Kara Yusuf, Kara İskender, Kara Yülük Osman Bey ..) sebebi ile de yayılmış bir şöhreti olabilir. Osman Bey bir kumandanın lâzım gelen bütün evsâfını hâiz olduğu gibi, adâlet fikri, ahâliye karşı muâmelesi, cömert oluşu gibi meziyetlere de sâhip idi. Akınlarından bîzâr olan rûm ahâli, hukûmeti veya himâyesi altına girince, her türlü taarruzdan masun ve mahfûz bulunurdu. Bütün hakları te'minât altına alınırdı. Kendi tekfûrlarından görmedikleri âdilâne muâmeleyi, Osman Gâzî'ye tâbî olunca, hemen elde ederlerdi. Bu hâl devletin ilk kuruluşunda onun etrâfında toplanan cemiyeti kalabalıklaştıran ve şenlendiren sebepler arasında sayılmaktadır. Beytülmâlden hiç bir şey almadığı, kendi toprağından ve sürülerinden hâsıl olan gelir ile geçindiği yine ittifakla söylenen gerçeklerdendir. Ganîmetlerden kendi hissesine düşen mıkdar da vâridâtının bir kısmını

teşkil etmekte idi. Halka tarhettiği „bâc-ı bâzârî" rüsûmun gönül boşluğu ile ödediği ve Bizans vergileri ile mukâyese edilemeyecek derecede edâletli bir vergi idi. Osman Gâzî'ye kendi devrinde, muahharen Osmanlı hükümdarları için söylenen şah, pâdişah ve sultan gibi unvânlar verilmemiş olup, bütün Türkmen beyleri gibi, Osman Bey denildiği, istiklâlinden sonra da, bâzan han tesmiye olunduğu umûmiyetle kabûl edilmektedir. Osmanlı kaynakları Osman Bey'in zevcesini, Şeyh Edebalı'nın kızı Mal Hatun olarak göstermekte ve bu kadından Orhan ve Alâeddin Bey'lerin doğduklarını yazmaktadırlar. Hâlbuki Orhan Bey'in 724 (1324) tarihli vakfiyesi (*Belleten*, 1941, nr. 19, s. 277, 288), Mal Hatun binti Ömer Bey kaydı ile, bu kadının Şeyh Edebalı'nın kızı olmadığını göstermektedir. Her hâlde Orhan Bey'in annesi bu olmalıdır. Edebalı'nın kızı Bâlâ Hatun (veya Râbi'a Hatun) ise, Alâeddin Bey'in annesi idi ve Bilecik'te Edebalı'nın yanında ikamet ediyordu. Yine bu vakfiyeden öğrendiğimize göre, Osman Bey'in Orhan Bey ve Alâeddin Bey'den başka, Pazarlı Bey, Çoban Bey, Melik Bey ve Hamîd Bey adında diğer dört oğlu ile, Fâtıma adında bir kızı var idi. Bunların hangi zevcesinden doğdukları bilinmemektedir. Alâeddin Bey, babasının ölümünden sonra, kendisine temlik edilmiş olan Bursa'da Kite ovasındaki Futra çiftliği hâsılâtı ile geçinmiş Bursa'da vakıflar yapmış ve Orhan Bey zamanında vefat ederek babası Osman Gâzî türbesine defnolunmuştur. Osman Bey'in diğer oğullarından yalnız Pazarlı Bey'in İznik muhâsarası ve Pelekanon muhârebesinde bulunmuş olduğunu Cantacuzénos tarihinden öğrenmekteyiz. Osman Bey oğullarından birinin adını Çoban koyarken, her hâlde o sırada Anadolu vâlisi bulunan Emîr Çoban Bey'e bir cemîle olarak, bu adı seçmiş idi. Hamîd adını da, yine Anadolu türk beyleri arasında çok nüfûzlu olan ve sevilen Hamîd-oğlu Dündâr Bey'i hatırlayarak, koymuş olmalıdır. Bunlar hakkında şimdilik fazla bir bilgimiz yoktur (tafsilât için bk. İsmâil Hakkı Uzunçarşılı, *Gâzî Orhan Bey vakfiyesi*, *Belleten*, nr. 19, s. 277—288).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. Enverî, *Düstûr-nâme-i Enverî* (nşr. Mükrimin Halil [Yınanç]), İstanbul, 1928; Ahmedî, *Dâstân ve tevârîh-i âl-i Osmân* (nşr. Atsız, Türkiye yayınevi); Şükrullah, *Bahcat al-tavârîh*, *agn. yer.*; Karamanî Mehmed Paşa, *Tevârîh-i âl-i Osman*; Hasan b. Mahmûd Bayâtî, *Câm-ı cem-âgin ve silsile-nâme-i selâtin-i Osmâniye* (nşr. Ali Emîrî), İstanbul, 1331; Âlî, *Kunh al-ahbâr* (basılmış kısımlar); Akdes Nimet Kurat, *Bizans'ın son ve Osmanlıların ilk tarihçileri* (*TM*, III); F. Giese, *Osmanlı imparatorluğunun teşekkülü meselesi* (*TM*, I); H. A. Gibbons, *Osmanlı imparatorluğunun kuruluşu* (trc. Rağıb Hulûsî), İstanbul, 1928; Fuad Köprülü, *Osmanlı devletinin kuruluşu* (Ankara, 1959); P. Wittek, *Menteşe beyliği* (trc. Orhan Şâik), Ankara, 1944; Osman Turan, *Tarihî takvimler* (Ankara, 1954); İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi* (Ankara, 1961), I ve mad. ORHAN, bibliyografya.

(M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

OSMAN II. 'OŞMÂN II. (1603—1622) Osmanlı padişahı olup, Ahmed I.'in oğludur; annesi Mâhfîrûz Sultan'dır. Bir rivâyete göre, 15 teşrin II. 1603 (10 cemâziyelâhır 1012, bk. Mehmed Süreyyâ *Sicill-i osmânî*, I, 56; diğer rivâyetlere göre, 4 teşrin II. 1604 = 11 cemâziyelâhır 1013 veya 29 nisan 1604, bk. Hammer, VIII, 55 ve 314)'te doğmuştur. Amcası Mustafa I.'nın hal'i üzerine tahta geçti (26 şubat 1618 = rebi'ülevvel başı 1027) ve bir askerî isyân netîcesi hal' ve şehid edilerek (20 mayıs 1622 = 9 receb 1031), babasının türbesine defnedildi.

Mehmed III.'in ölümü üzerine tahta geçen Ahmed I. henüz bir çocuk idi; Osmanlı hânedanında kardeşi Mustafa I. [b. bk.]'dan başka vârisi yok idi. Mustafa hayatta bırakıldı. Bununla berâber, Ahmed'in şehzâdeleri olunca, müteaddit defalar öldürülmesi tasarlanmış ise de, bunun kuvveden fiile çıkarılması kabil olmamış idi. İhtimâl Mehmed III.'in tahte cülûsunda 19 kardeşinin birden katledilmiş olmalarının asker ve umûmî efkâr üzerine yapmış olduğu derin menfî te'sirlerin ve yahut belâbatimin daha o zamanlarda mâlûm olmasının da dahli var idi. Böylece Ahmed I. [b. bk.]'in ölümünde en büyük şehzâde olan Mustafa, devlet ricâlinin tasvibi ile, tahta geçirildi; fakat aklî muvâzenesizliği yüzünden, ancak 97 gün kadar iktidarda kalabildi. Kendisi tabîplerin tedâvîsine bırakılmış, devlet işlerinde vâlide sultan nâfiz olmağa başlamış idi. Sultan Ahmed devrinden beri büyük bir nüfûz sâhibi bulunan dârüssaâde-ağası Mustafa Ağa bir rivâyete göre, iyi bir niyetle, devletin böyle aklı hafif bir pâdişah ile idâre edilemeyeceğine kanâat getirmiş olması dolayısı ile, diğer bir rivâyete göre, de, elde ettiği nüfûzu kaybetmek korkusu ile, pâdişahın bâzı akılsızce ve gülünç ef'âlini, battâ bir ara bütün şehzâdeleri idâm ettirmek tasavvurunda bulunduğunu etrafa yaymağa başladı (Hasan Beg-zâde, Kâtib Çelebî, *Fezleke*, I, 390; Naîmâ II, 16 v.d.). Mustafa Ağa münâsip zemîni hazırladıktan sonra, sadrâzamın İrân seferinde bulunduğu bir sırada şeyhulis-

lâm Es'ad Efendi ve kaymakam Sûlî Mehmed Paşa'yı Mustafa'nın hal'ine imâle etti ve mevâeip tevzii bahânesi ile, divânın toplandığı gün Sultan Mustafa'yı dâiresine kilitleyerek, şehzâde Osman'ı çıkarttı; Mustafa'nın taraftarlarını da askerin Mustafa'nın hal'ine geldiklerini söyleyerek, korkuttu. Böylece yaratılan emr-i vâkî ile Osman iktidara getirildi.

Osman II.'ın kısa süren saltanat devresinde, gerek şark, gerekse garp cephelerinde, lüzûmsuz yere harbe devam edildi. Bu yılın baharında İran seferinde bulunan ve Diyarbekir'de kışlamış olan sadrâzam Halil Paşa, Bitlis ve Van üzerinden, Tebriz'e doğru ilerileldi. Yolda Van sahrâsında Kırım hanı Canbeg Giray da orduya iltihak etti. Şah Abbâs Erdebil'de bulunuyordu; fakat bu sıralarda İran elçiliğinden avdet eden defterdar Hakîm Osman, ordudaki nüfûzlu eşhâsa Erdebil'de düşmanın gâfil avlanabileceğini ve kolaylıkla sayısız ganâim elde edilebileceğini telkîn ederek, ordunun hedefini değiştirtti; askeri heveslendirdi ve defterdar Bâkî Paşa gibi, tecrübeli erkânın muhâlefetine rağmen, bu fikre katılanlar, netîcede serdârı da iknâ etmeğe muvaffak oldular. Ordudan Kırım hanının ve tanınmış bir çok Osmanlı beyler-beylerinin katıldığı bir kuvvet ayrıldı. Başına serdar olarak, Erzurum beyler-beyi Hasan Paşa tâyin edildi. Bu kuvvet zaferden emin, dağınık ve düzensiz bir şekilde, hiç bir emniyet tedbiri almağa lüzûm görmeden, sekiz günlük bir mesâfeyi iki buçuk günde kat'ederek, yorgun-argın Sova sahrâsına eriştî. Burada İran serdarı Karçıgay'ın hazırladığı pusuya düşerek, tamâmiyle mağlûp edildi. Serdar Hasan Paşa, Rumeli beylerbeyi Arslan Paşa, Diyarbekir beyler-beyi Mustafa Paşa şehid ve Van beyler-beyi Elmacı Mehmed Paşa ile bâzı ümerâ esir düştüler. Kırım hanı, yeniçerilerin gayreti sâyesinde, güç-belâ kurtulabildi. Bu hâdise üzerine, ordunun kısm-ı küllîsi ile, derhâl Erdebil üzerine harekete geçildi ise de, bir çapışmaya mahal kalmadan, anlaşmaya varıldı: her yıl 200 yük ipek ve 100 yük müteferrik hediyeler göndermek üzere, hemen-hemen Nasuh Paşa zamanındaki şartlar ile musâlâha akdedildi (6 şevvâl 1027 = 26 eylûl 1619). Bir yıl sonra İran elçisi, 100 yük ipek, 4 fil, bir gergedan ve daha bir çok hediyeler ile yeniden İstanbul'a geldi ve Akıska eyâletinin tevâbii ile Osmanlılarda kalması, buna mukâbil Bagdad sınırında bulunan Derne ve Derteng sancaklarının İran'a verilmesi, her yıl 100 yük ipek gönderilmesi esirlerin serbest bırakılması, üç halîfeye ve Â'işa'ya sebbedilmemesi gibi şartlar ile, sulhnâme yenilendi (19 şevvâl 1028 = 29 eylûl 1619).

Osman II., vâlide sultan, kızlar-ağası Mustafa Ağa ve hocası Ömer Efendi'nin te'siri altında bulunmakla berâber, yaşına nisbetle, faâl ve cevvâl idi. Amcasının lüzûmsuz yere tahta çıkarılmış olmasını hazmedemediğinden, sadâret kaymakamı Sûfî Mehmed Paşa'yı azlederek, yerine Öküz Mehmed Paşa'yı getirtti. Şeyhulislâm Es'ad Efendi'nin elinden bütün salâhiyetlerini aldı ve uhdesinde yalnız fetvâ vazîfesini bıraktı. Bir müddet sonra Halil Paşa da azledildi ve Öküz Mehmed Paşa sadrâzam oldu; fakat 10 ay sonra yerini pâdişaha muâzzam meblâğlar ve fevkalâde kıymetli hediyeler takdîm eden İstan-Köylü Güzelce (Çelebî) Ali Paşa'ya terketmek zorunda kaldı (16 muharrem 1029 = 25 kânûn I. 1619.) Bu zât ta para toplamak hırsı ile, çok zulüm yaptı; bu sûretle pâdişah nezdinde mevkiini bir kat daha tahkim etti; kızlar-ağasının ve pâdişah hocasının bile nufûzunu hiçe indirdi.

Polonya hûdudunda kazakların Osmanlı ülkesine vâkî olan dâimî akınları ve bilhassa Karadeniz sâhil bölgesini tâciz etmeleri, âsî voyvodaların dâimâ Lehistan'da iyi bir melce' bulmaları ve himâye görmeleri, buna mukâbil Lehistan'a yapılan Kırım akınları dolayısı ile dâimî bir gerginlik ve huzûrsuzluk mevcut idi. Bu sebeple, vaziyete göre, Boğdan, Eflâk voyvodaları ve Erdel hâkimleri, kâh Osmanlıları, kâh lehlileri tutmakta idiler. Bu sıralarda büyük paralar sarfı ile Boğdan voyvodalığını elde eden Kaspar Gratiani (osmanlı tarihlerinde: Gaspar ve Gaşpar) Osmanlılara karşı iki yüzlü bir siyâset güderek, düşmanı bulunan Erdel hâkimi Bethien Gabur'un Bâbıâlî'ye gönderdiği mektuplarını ele geçirerek, lehlilere bildirdi. Bu hâdise üzerine Kaspar Gratiani, azledilince, isyân etti; büyük kuvvetler te'min ederek, Lehistan'a sığındı. Özi beylerbeyi İskender Paşa, âsîyi te'dip etmek üzere, harekete geçti (ramazan 1029 = ağustos 1620); lehliler ile birleşen Gratiani'nin kuvvetlerini Yaş civârında vukua gelen meydan muhârebesinde perişan etti (20 eylûl 1620). Bunun üzerine, Leh kumandanı, Osmanlılar ile harp etmek gâyesi ile gelmediğini, hareketinin kırımlılara karşı olduğunu beyân ederek, sulh talebinde bulundu; her iki taraftan rehine verilmek şartı ile, müzâkerelere başlanmasını teklif etti. İskender Paşa'ya derhâl 100.000 duka vereceğini ve ileride mıkdarı tesbit edilecek yıllık bir vergiyi kıral adına taahhüt etti. İskender Paşa bu teklifleri kabûle mütemâyil idi; fakat Ulu-Nogay oymağı reisi Mirza Kantemir bunun şiddetle aleyhinde bulundu; harbe devam edildi. Kırımlıların bücûmları ile büs-bütün zayıf düşen Leh ordusu Turla (Dnester) nehrini geçerken, sı-

kıştırıldı ve imhâ edildi. Bir çok leh asîlzâde ve kumandanı harp meydanında kaldı veya esir düştü.

Osman II.'ın bu zafer ile hırsı fevkalâde arttı; büyük cihangir ecdâdı gibi, bir şöhret kazanmak arzusuna kapıldı. Kazak akınları ve voyvodalıklara müdâhaleleri dolayısı ile, Lehistan'a karşı bir sefer yapmak husûsunda, Ali Paşa'nın da te'siri altında kalan pâdişah, artık kimseye sulh sözünü ettirmiyordu. Ne devlet ricâlinin, ne de bu sıralarda hâlâ İstanbul'da bulunan ingiliz elçisi John Eyre'in tavassutu te'sir etti. Bu sebeple Polonya kıralı Sigismund'un kış esnâsında göndermiş olduğu elçi İstanbul'a bile giremedi. Yeniçeri ve sipâhîlerin hoşnutsuzluk göstermelerine rağmen, büyük bir hız ile sefer hazırlıklarına başlandı. Bu esnâda Ali Paşa öldü (15 rebiülevvel 1030=9 mart 1621); yerine geçen Obrili Hüseyin Paşa da pâdişahın arzûlarına uyarak, sefer hazırlıklarına devam etti.

Osman II. hareketinden evvel, kardeşlerinin en büyüğü olan şehzâde Mehmed'i şehid ettirdi (12 kânûn II. 1621). Yeni kızlar-ağası Süleyman Ağa'nın da pâdişaha yaptığı telhinlerin bu husûsta rolü olduğu anlaşılıyor. Şehzâdenin katli için istenilen fetvâyı şeyhulislâm Es'ad Efendi vermedi; bu fetvâ şeyhulislâm makamında gözü olan Rumeli kazaskeri Taşköprülü-zâde Kemâleddin Efendi'den alındı. 6 cemâziyelâhır 1030 (29 nisan 1621)'da Davud Paşa sahrâsında ordugâh kuruldu. 9 gün sonra da bizzat pâdişah, Pîr Mehmed Paşa'yı İstanbul muhâfazası ile vazîfelendirerek, İstanbul'dan çıktı. Ayın 29'unda harekete geçildi ve 10 receb tarihinde Edirne'ye varıldı. Burada iki hafta kalınarak, askerin tâlimi ve son hazırlıklar ile uğraşıldı. 24 — 26 receb arasında hareketle çok şiddetli yağmurlardan dolayı yol büyük müşkilât ile katedilebildi. Çamur deryâsında develerin göremediği işleri fillere gördürdüler ve ancak 5 şâbanda Balkanlar aşılabildi. Bilhassa hayvan zâyiâtı çok büyük oldu. 22'de İsakçı'ya varıldı ve derhâl bir köprü inşâsına başlandı 3 ramazanda köprü tamamlanarak, geçildi ve burada bir kale inşâsı kararlaştırıldı. Şevvâlin 6 günü Boğdanişt mevkiinde yeniçerilerin kaçmağa başladıkları şâyî olduğundan, para tevzii bahânesi ile, yoklama yapıldı. Bu sırada Boğdan voyvodası A'eksandr'ın yol ve köprülerin tâmirinde ihmâli müşâhede edildiğinden ve lehliler ile teşrik-i mesâî'sinden şüphelenildiğinden, azledilerek, yerine ikinci defa Stephan Tomsa getirildi (agustos 1621; Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, III, böl. 1, s. 136, Hammer. trk. tc. VIII, 204 'te ise, bu zât Eflâk voyvodası olarak geçmektedir). Bu ayın sonlarında Osmanlı ordusu Hotin (Choczim)'e vardı. Dnester kenârında müstâhkem mevkîlerde tahassun edeo Polonya ordusu, alman imparatorunun gönderdiği yardımcı kovvetler ile takviye edilmiş olup, başında Lehistan kançleri bulunuyordu. Diğer bir Leh ordusu da, Kamaniçe (Kamaaick)'de veliahdın kumandası altında idi. Kırel, saray erkânı ile birlikte, Krakov'de bulunuyordu.

Şevvâlin 16'sında (3 eylûl 1621) müstâhkem mevkîler ile temâsa geçildi. O gün ve ertesi gün bâzı mevzii çatışmalar vukû bulduysa da, asıl umûmî hücûm ayın 21'inde yapıldı. Muhârebe akşama kadar devam etti. Düşmanın bir iki tabyası zaptedildi ise de, asker yağma için dağıldığından, kat'î başarı sağlanamadı. Bundan sonra 22, 24, 27 şevvâl ve 11 zilkâde tarihlerinde yapılan hücûmler da, lehlilerin şiddetli mukâvemeti yüzünden, eridi-gitti. Fakat bu arada Lehistan müthiş bir şekilde talân edildi ve bir rivâyete göre, 100.000 esir alındı. Osmanlı ordusunun da, insan ve hayvan bakımından, zâyiâtı büyük idi; fakat her şeye rağmen, Sultan Osman, icâp ettiği takdirde, kışı bulunduğu yerde geçirmeğe karar vermiş idi. Yeni bir hamleye hazırlanmak üzere, mütevâlî hücûmlar ile yorulan ve sarsılan orduya 30 günlük istirahat verildi; ancak düşman çok yıpranmış ve ikmâl yolları Osmanlılar tarafından dâimî bir tehdit altında tutulduğundan, onlarda da yiyecek ve mühimmât sıkıntısı baş-göstermiş idi. Bu yüzden lehler de sulh husûsunda Eflâk voyvodasına baş-vurarak, tavassutunu istediler (türk kaynaklarında Peçevî, II, 379; Kâtib Çelebî, *Fezleke*, II, 4 ve bunlardan naklen Naîmâ II, 204 lehlerin Eflâk voyvodasına sulh husûsunda mürâcaat ettiklerini (*Fezleke*, s. 4, str. 1) sonra (str. 10) Boğdan voyvodası Radul'un tavassutu ile denilmektedir; Hammer, trc. Atâ, VIII, 206'da Eflâk voyvodası Radul Şerban (Seherban) olarak geçmektedir; Zinkeisen III, 740'ta Eflâk voyvodası Radul şeklinde zikredilmektedir; Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, III, böl 1, s. 137 ve not 1'de Eflâk voyvodasının adı, me'hâz zikretmeden, Kostantin Şerban olarak verilmiş bulunmaktadır. Notta bu sırada Boğdan voyvodasının adı İstefan Tomşa olarak kaydedilmiştir; hâlbuki bu zât Hammer'de (s. 204) Boğdan değil, Eflâk voyvodası olarak geçmektedir. Yalnız bu iki voyvodalığın bâzı zamanlar birleştirilmiş olduklarını hatırdan çıkarmamalıdır). Ayın 20'sinde Leh elçileri pâdişaha sulh teklifi ile geldiler. Askerî başarısızlığa ilâveten, kışın da yaklaşmış olması, şiddetli yağmurlar ve bu yüzden yiyecek ıskdanı, düşman karşısında sığınacak bir yerin bulunmaması, hastalık ve ölüm vak'alarının ço-

galması, askerin homurdanmağa ve alenen itâ-et etmemeğe başlaması, bütün arzûsuna rağmen Sultan Osman'ı da sulh teklifini kabûle lebâ-r etti. Kanûnî devrinde aktedilen muâhede şartları ile, yâni Osmanlı ordusunun huduttan çekilmesi, Lehistan'ın Kırım hanlığına her yıl veregeldiği 40.000 filorini ve Polonya 'ya diğer devletler gibi, dâimî bir elçi bulundurmak imtiyâzını vermesi, voyvoda Kaspar Gratiani'nin lehlere terkettiği Hotin kalesinin Boğdan'a iâde edilmesi, kırımlıların ve kazakların mütekabilen akınlarda bulunmaması, polonyalılara verilecek ticâret imtiyâzı için yıllık bir hediye verilmesi şartları ile, bir ön muâhede kabûl edildi (bk. Zinkeisen, III, 741, not 1). Bu muâhede kat'î şeklini bilâhare Mustafa I. zamanında almıştır (18 şubat 1623).

Zilkâdenin 23'ünde (8 teşrin II. 1621) Osmanlı ordusu, avdet etmek üzere harekete geçti. İstanbul'a, büyük bir zaferden dönülüyormuş gibi, mutantan bir alay ile girildi (30 kânûn I. 1621). Şehirde üç gün müddet ile şenlik yapılması emredildi (İstanbul'a giriş günü olarak çok muhtelif tarihler verilmiştir. Zinkeisen (III, 742, not 1), ingiliz elçisi Roe 'nin 22 kânûn II. 1622 tarihli raporuna dayanarak bu taribi yukarıda verdiğimiz gibi, kaydetmektedir. 12 rebi 'ülevvel mevlûd günü olması hasebi ile, o gün ikinci bir alay tertip edilmiş olabilir). Başarısızlığın mühim âmilleri var idi: her şeyden evvel yeniçeriler disiplinsiz bir hâle gelmişlerdi (bk. Zinkeisen, III, 740, not 1). Osman II.'ın hassasiyeti, bütün azim ve cesâretine rağmen, kendisini askerden soğutmuş idi. Osmanlı harp san'ati, yavaş-yavaş Avrupa teknik ve taktiği karşısında gerilemeğe başlamış idi. Orduda paşalar arasında rekâbet; ordunun mâhir ve kudretli bir el tarafından sevk ve idâreden mahrûm oluşu; harp işlerinden bîbehre bâzı eşhâsın karışması bu meyanda sayılabilir. Bu arada sadrâzam da tedbirde kusur etti. Hücûma kalkan Karakaş Mehmed Paşa'nın, vaktinde yardımcı kuvvetler göndermeyerek, şehâdetine sebep olduğu tôhmeti ile, azledilmesi ve yerine Dilâver Paşa'nın getirilmesi dikkati çekmektedir (1 zilkâde = 17 eylûl).

Osman da muvaffakiyetsizliğinde başlıca âmil olarak, ordunun bozulmasını buluyordu. Bu husûsta bâzı tedbirler almağı düşünüyordu ki, bunda Dilâver Paşa'nın, Hoca Efendi'nin ve kızlar-ağasının tavsiyelerinin de rolü var idi. Bu konuda teşebbüse de geçildi. Asker toplamak husûsunda verilen gizli emirlerin tatbikına ve bilhassa Suriye'de önemli bir kuvvet meydana getirilmesine başlandı (Zinkeisen, III, 744 ve not 2). Sultan Osman Suriye'ye gidecek, burada bir müddet kalarak, büyük bir ordunun başında olduğu hâlde, avdet edecek ve yeniçeri ocağını ortadan kaldıracak idi. Böyle bir kol tâifesinin hareketlerine hiç bir hükümdar tahammül edemezdi; harpte cenk etmiyor ve sulhte râhat durmuyordu. Yeniçeri ve sipâhîlere mûteveccih olan bu düşünce, zâten sefer esnâsında askerin yoklamağa tâbî tutulması, sipâhîlerin harp esnâsında şiddetle azarlanmaları ve korkaklıkla ithâm edilmeleri, pâdişâhın bostancı-başı Mehmed Ağa ile tebdil gezerek, meyhâneleri basması ve yakaladığı yeniçerileri denize attırması, sefer esnâsında getirilen dil ve baş için pek eüzî bir nakdî mükâfat verilmesi, bâzı harem-ağalarının bundan memnûn kalmayan askerlere „getirdiğiniz baş bir akçeye değer mi" şeklinde alaylı sözler sarfetmeleri, yeniçeriler ve umûmiyetle askerin izzet-i nefsini kırmış ve onları gücendirmiş idi.

Üsküdar'a geçmek üzere yapılan hazırlıklar tahakkuk edince şeyhulislâm Es'ad Efendi nin „pâdişahlara hacdan ziyâde, adl ile hukmetmek gerektir; kaldı ki, bir fitne zuhûru da büyük bir ihtimâl dâhilindedir" meâlindeki fetvâsı ve Üsküdârî Aziz Mahmud Efendi'nin bu mevzûdaki nasihatleri Osman'ı fikrinden döndürmeğe muvaffak olamadı. Bunun üzerine yeniçeriler ve sipâhîler ayaklandılar (7 receb 1031 = 18 mayıs 1622). Osman'ı bu azminden durdurmağa kararlı idiler. Görülüyor ki, asker bu ayaklanmayı, zorbalıklarla bir nevî müdâfay-i nefs şekline sokmuş idi.

Sadrâzam, isyân haberini alır-almaz, çavuşbaşı Halîcı-zâde'yi, askeri teskin etmek için, vezîfelendirdi ise de, artık ok yaydan çıkmış, nasihat ile halk ve ulemânın aşağı tabakasının da katıldığı ve büyük bir kuvvet hâline gelen bu azgın gurûhu durdurmanın imkânı kalmamış idi. Âsîler dâvalarını şer'e istinat ettirmek için şeyhulislâmdan, pâdişahı dalâlete düşürerek, kötü işler yapmağa sevk ve abes yere beytülmâli israf edenlerin katli hakkında fetvâ aldılar. Donanma halkı da âsîlere katıldı. Akşam üzeri, arzularını pâdişaha arzetmek gâyesi ile, Hoca Efendi ile sadrâzamı aradılar. Evlerinde bulunmadıklarından, hocanın evini yağma ettiler. Sadrâzam konağı halkı mukâvemet etti ve bir kaç âsîyi öldürdüler. Bunun üzerine meseleyi, silâh gücü ile hâlletmek üzere, ertesi güne bıraktılar. Pâdişah bu arada ulemâdan askerin isyân sebebini öğrenmiş, hacdan ferâgat ettiğini bildirmiş, fakat hocası ile kızlar-ağasını nefyetmemekte şiddetle ısrâr etmiş idi.

Ertesi gün At-Meydanı'nda yeniden toplanan âsîler büyük ulemâyı dâvet ettiler (krş H. Tûgî, s. 496); tedricen isteklerini arttırarak şimdi de 6 kişinin (Hoca Efendi dârüs-

saâde-ağası, sadrâzam, kaymakam Ahmed Paşa, Defterdar Bâkî Paşa ve Nasuh Ağa) idâmını istediler.

Ulemâdan müteşekkil bir hey'et âsîlerin isteklerini pâdişaha arzetti; fakat Osman II. katilleri istenen bu zevâtı vermemek husûsunda büyük bir azim ve cesâretle ısrâr etti. Ulemânın ricâ ve tavsiyeleri kâr etmedi. Âsîler ulemânın gelmediğini görünce, dileklerinin müsbet karşılanmadığına hükmederek, saraya girmeğe karar verdiler; ancak bostancıların mukâvemetinden çekiniyorlardı. Bir ihtiyat tedbîri olarak, Ayasofya minâresine çıkıp, sarayı gözden geçirdiler; hiç bir mukâvemet hazırlığı olmadığını tesbit edince, kapıya saldırdılar. Kapılar açık idi. Burada emniyet tedbîri olarak, içeri girdiler. Bu cemm-i gafir arasında halk da var idi. Hiç bir mukâvemete rastlamadan, üçüncü kapıdan geçerek, avluya doldular. Bu sırada bir ses: — „Sultan Mustafa'yı isteriz" — diye bağırdı. Bu sûretle âsî askere yeni bir gâye meydana çıktı. Mustafa'nın bulunduğu yer öğrenildi, kapısı harem dâiresinde olduğundan, kubbeyi delip, içeriye girdiler; Mustafa'yı, yanında bulunan iki câriye ile birlikte, dışarı çıkardılar.

Osman, nihâyet vasiyetin vehâmetini anladı. Bostancı-başı mârifeti ile sadrâzam Dilâver Paşa, saraya celbedildi ve Süleyman Ağa ile birlikte âsîlere teslim edildi. Her ikisi de parça-parça edildiler. Fakat âsîler bununla tatmin edilmiş olmadılar; Sultan Mustafa'nın yeniden tahta çıkması husûsunda ısrâr ederek, ulemâyı bi'ate icbâr ettiler. Sultan Mustafa'yı önce eski saraya, sonra burasını emin bulmadıklarından, orta-câmiine getirdiler. Şehirde münâdîler yeni durumu ilân ederken, Galata, Baba Câfer ve Tersâne zindanlarındaki mücrimleri salıverdiler. Aynı gün Sultan Osman'ın Hüseyin Paşa'yı sadrâzam ve kapıcı-başı Kara Ali'yi yeniçeri-ağası nasbettiği haberi şâyî oldu. Kara Ali'ye muğber olan asker, kendisini katl ve evini yağma etmek üzere, derhâl harekete geçti. Kara Ali evinde bulunamadı; fakat evi ve bu arada defterdar Bâkî Paşa'nın ve İstanbul kadısı Hoca-zâde'nin evleri yağma edildi.

Sultan Osman yeniçerilerin Mustafa'yı tahta çıkardıklarını öğrenince, sarayda bulunan vezîrlere izin verdi. Yanında Hüseyin Paşa ve bostancı-başı Mehmed Ağa kaldı. Osman, Üsküdar'a geçerek, Bursa'ya gitmeği arzû etti: maiyetindekiler ise, Ağa-Kapısı'na sığınmasını teklif ettiler; fakat Osman, isyâna sipâhi ve ulemânın da katıldığını ileri sürerek, fikrinde ısrâr etti; ancak saray kapılarını açık bırakan gizli el, burada da bostancıların saraydan savuşmalarını te'min ettiği gibi, erişilebilecek kayıkları da kaçırmış idi. Bu durum karşısında ocağa iltiâ etmekten başka yapacak bir şey kalmamış idi. O gece yatsıdan sonra Osman II. Ağa-Kapısı'na sığındı. Ali Ağa derhâl odalara giderek, bâzı oda-başılarına Sultan Osman'ın vaadlerini bildirdi; bunlar da zâhiren kabûl etmiş gibi göründüler; fakat ertesi sabah Ali Ağa'nın askere in'âm için geldiği haber verilmekle berâber: — „Söyletmeyin, hemen vurun" — diye tâlimat da verildi. Ali Ağa sözlerini bitirmeğe vakit bulamadan, asker tarafından parçalandı.

Diğer taraftan vâlide-sultanın tensibi ile, damadı Davud Paşa sadârete, Silahdar Dervîş Ağa yeniçeri-ağalığına getirildiler. Âsîler bugün de boş durmayıp, kin besledikleri gümrük emîni Murad Çavuş ve Hacı Su-başı gibi zevâtın evlerini yağma ve tahrip ettiler ve Ali Ağa'nın katlinden sonra, Sultan Osman'ın bulunduğu yeri öğrenerek, pâdişahı başı açık, sırtında bir antâri olduğu hâlde, orta-câmiine getirdiler ve on dördüncü cemâatten Mihaliçli haseki Sarı Mehmed Ağa'nın mubâfazasına tevdî ettiler. Bu arada Hüseyin Paşa katledilerek, evi yağma edildi (cuma 9 receb). Bu sırada Davud Paşa, yanında cebeci-başı olduğu hâlde, Sultan Osman'ı öldürmeğe teşebbüs ettiler ise de, Mehmed Ağa, yeniçeri-kethudası Ali Ağa ve bağ-çavuş Ahmed Ağa yetişerek, buna mâni oldular; fakat vâlide sultan ve sadrâzam Davud Paşa, Osman II.'ın behemehâl katledilmesini istemekte idiler. Aynı gün ikindiden evvel Sultan Mustafa, iki câriyesi ile birlikte, saraya götürüldü; cülûs merâsimi yapıldı; hutbe Sultan Mustafa adına okundu. Osman II. bu arada haseki Mehmed'in açtığı pencereden askere hitap etmiş, fakat âsîler kendisini artık halîfe olarak istemediklerini, fakat katline de râzı olmadıklarını bildirmişlerdi.

Davud Paşa, yeniçeri-ağası Dervîş Ağa, sadrâzam-kethudâsı Ömer Ağa, cebeci-başı ve subaşı-kethudâsı Kilindir Uğrusu (bk. H. Tuğl, s. 504'te „bir sipâhî" şekilinde geçmektedir), büyük bir topluluk ile birlikte, Sultan Osman'ı her türlü hakaretle orta-câmiinden alarak, bir pazar arabası ile Yedi-Kule'ye götürdüler. Yatsı vaktı sıralarında, asker dağıldıktan sonra, Davud Paşa ve maiyetinde kalanlar Osman'ın katline mübâşeret ettiler. Cebeci-başı nihâyet, Osman'ın mukâvemetine rağmen kemendini tutturdu ve Kilindir Uğrusu ile birlikte, onu şehit ettiler. Nâşı yeni saraya nakl ve ertesi gün babasının türbesine defnedildi.

Osman II., genç yaşına rağmen, meziyetleri bulunan bir hükümdar idi; istikbâlde memleket için hayırlı olacağını vaadeden düşünceleri var idi. Teb'an hırçın ve acelecî olmakla berâber, ce-

sûr ve akıllı idi. Hiç olmazsa ülkesinin, bir çok bakımdan, ıslâha muhtaç olduğunu anlamış idi. Hassas idi. Fârisî mahlası ile türkçe şiirleri vardır. Yakışıklı olup, çok kuvvetli bir bünyeye sâhip idi. Mâhir bir muhârip için lüzûmlu olan her türlü mümâreseyi yapmış ve bu sâhalarda hatırı sayılır bir dereceye erişmiş idi. İngiliz elçisi Thomas Roe: „... Osman, mağrûr, büyük rûhlu ve pek cesûr bir genç idi. Hıristiyanların can düşmanlarından biri idi. Ecdâdının zaferlerine karşı büyük bir gıpta duymakta, büyük işler planlamakta ve nâmını hepsinin üstüne çıkarmak için, hırsla gayret sarfetmekte idi... Fakat bütün bu meziyetlerine rağmen, Sultan Osman, teb'ası tarafından sevilmeyen, tâlihsiz bir hükümdar idi" demektedir. Yaşı ilerledikçe, devlet idâresinde müstakil olmak arzûsunu izhâr etti. Fakat hasisliği, askerin çabucak hoşnutsuzluğunu mûcip oldu; hâlbuki tasarladığı büyük işlerde bilhassa ordunun müzâheretine muhtaç bulunuyordu.

Bu vaziyet içinde divân ve askerin arzûsu hilâfına, taht ve hayatına mâl olan Lehistan seferine girişti. Sefere giderken, kardeşi şehzâde Mehmed'i öldürtmüş ve böylece kardeş katlini yeniden meydana çıkartmış idi. Devlet ricâlinin ve câri olan an'anenin hilâfına olarak, câriye istifrâşını bırakmış ve Hoca Sâdeddin Efendi'nin oğlu şeyhulislâm Es'ad Efendi'nin ve Pertev Paşa'nın kızları ile evlenmiş idi. Bir câriyeden Ömer adında bir şehzâdesi dünyaya gelmiş ise de, çok küçük iken, ölmüş idi.

Asker ve devlet ricâli üzerinde yarattığı menfî te'sirlerden başka, devrinde İstanbul'da bir çok tabiî âfetler vukû bulmuştur. Cülûsu yılında Bedesten'in bir kısmı, ertesi yıl da diğer kısımları yanmış idi. 1029'da üç gün süren büyük bir sağnak çok sayıda evlerin çökmesine, bâzı mahalle ve mescidlerin su içinde kalmasına sebep olmuş idi. Arkasından sârî hastalıklar zuhûr etmiş, 1030'da da çok şiddetli bir kış boğazın donmasına ve İstanbul'un, yiyecek bakımından, bir hayli sıkıntı çekmesine sebep olmuş idi.

İngiliz elçisi Thomas Roe, Osmanlı devletinin bu sıralarda müttehit Avrupa tarafından kolaylıkla parçalanabileceğini açıklamıştır. Ancak Avrupa bu zamanlarda bir tedbir alacak durumda değil idi. Osmanlı devletinin aklen zayıf bir pâdişahın idâresinde ve yeniçeri hâkimiyeti altında çökmesini bekledi. Filhakîka bu hâl, tam bir anarşi içinde, gaddarca yağma ve ölüm saçmak sûretiyle, eyâletlerin de şirâzeden çıkmasını intâc ve Murad IV.'ın devlet idâresini müstakillen ele almasına kadar devam etti.

Bibliyografya: Hüseyin Tûgî, *İbretnümâ* (nşr. Midhat Sertoğlu, *Belleten*, sayı 43, 489 v. dd.); Hasan-Bey-zâde; Peçevî, II, 362 v. dd.; Naîmâ, II, 162 v. dd.; Kâtib Çelebî, *Fezleke*, I, 390 v. dd.; II, 2 v. dd.; Kara-Çelebî-zâde, *Ravżat al-abrâr*; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, I, 56; Hammer, *Devlet-i osmâniye tarihi* (trk. tre. Mehmed Atâ), III, 174 v.dd.; Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*, III, 732 v. dd.; Iorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, III, 442 v. dd.; Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, III, 1. kısım, s. 132 v. dd. ve III, 2. kısım, s. 385 v.d.; Nâdirî, *Şahnâme* (bk. Babinger, *GOW*, s. 169 v. d.); J. H. Kramers, *Osmân II.* (*EI*) ve madd. AHMED I. ve MUSTAFA I.

(ŞİNASİ ALTUNDAĞ.)

OSMAN III. 'OSMAN III. (1699—1757), Mustafa II.'nin oğlu olup, annesi Şehsüvar Sultan'dır. 2 kânûn II. 1699 tarihinde doğmuş (bk. Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, I, 56 v.d.; cemâziyelâhirin son günü 1110; doğumu bakkında başka tarihler de vardır), ağabeyi Mahmud I.'un ölümü üzerine (28 safer 1168 = 14 kânûn I. 1754), 55 yaşlarında tahta çıkmıştır. Üç yıl kadar süren bir saltanat devresinden sonra, 30 teşrin I. 1757 (16 safer 1171) tarihinde ölmüş, Mahmud I. gibi, Yeni-câmi türbesine defnedilmiştir.

Saltanatı esnâsında dâhilî ve hâricî mühim bir hâdise olmamış, Belgrad muâhedesi (1739) ile başlayan sulh devresi devam etmiştir. Kiev ve Bug arasında kurulan „yeni Sırbiye„ eyâletinin Romanya mültecileri ile iskân edilerek, bunların vergiden muâf tutulmaları, inkişâfları için husûsî bir ihtimâm sarfedilmeğe başlanması, ayrıca bu bölgenin müdâfaası için, iki kale inşâ edilmesi, Rusya ile bir ihtilâfa yol açacak mâhiyette bir hâdise olmakla berâber, rusların bunu büyütmemeleri sükûn hâlinde bulunan dış siyâseti değiştirmemiştir. Yalnız hudût mıntakalarında imparatorluğun zaafı dolayısı ile bir çok gâile ve ayaklanmalar meydana gelmiştir. Mısır'da kölemenler hâkimiyeti ele alarak, Hekim-oğlu Ali Paşa gibi, muktedir bir vezîri Mısır'ı terke icbâr etmişler, Cezâyir'de hukûmetin durumu çok zayıflamış, Erzurum ve havâlisi eşkiyâdan geçilmez bir hâle gelmiş ve Belgrad vâlisi mevkiini terkederek, iş başından uzaklaşmak zorunda kalmış idi.

Osman III. cülûslarda eskiden beri alına-gelen bir „rüsûm-i cülûsiyeyi" bir ferman ile ref'etti. Askere büyük bir cülûs bahşişi dağıttı; bunu kanûn olmadığı hâlde, mütekaitlere de teşmil ettî. İcrâatı sık-sık sadrâzam değiştirmesi olmuştur ve bu zevât dâimâ iyi yetişmiş devlet ricâli arasından seçilmişlerdir. Tahta çıktığında sadâret mevkiini Bâhir Mustafa Paşa işgâl etmekte idi. İki buçuk ay geçmeden,

azledilerek (4 cemâziyelevvel 1168 = 16 şubat 1755), Midilli'ye sürüldü ve yerine Hekim-oğlu Ali Paşa, üçüncü defa olarak, sadârete getirildi. Osman III.'ın aşağılık duygusunun te'siri altında, yüksek meziyetleri ile temâyüz etmiş bulunan şehzâde Mehmed'i ortadan kaldırmak istemesi ve Hekim-oğlu'nun bunu reddetmesi, kendisinin azlini mûcip oldu (7 şâban 1168 = 19 mayıs 1755). Sadâret şıkk-ı evvel defterdarı Nâilî Abdullah Paşa'ya tevcih edildi. Bunu devlet ricâli arasından bir çoklarının da azli takip etti (Nâilî Abdullah Efendi henüz teşrifatçı iken, bir keşmekeş hâline giren teşrifat kaidelerinin tertip ve tanzimi hakkında bir risâle meydana getirmiş idi (bk. *TTEM*, 16, nr. 16—19, s. 250 v.dd.). Nâilî Paşa iktidar mevkiini 97 gün işgâl ettikten sonra, 24 ağustos (16 zilkâde) tarihinde azledildi; Osman III. sadrâzamların nüfûzunu saraydan devlet işlerine karışmak sûretiyle hiçe indirmek istiyordu. Zâten Hekim-oğlu Ali Paşa'dan sonra, gözdesi Silâhdar (Bıyıklı) Ali Ağa'yı sadâret mevkiine getirmek istemiş ise de, umûr-ı devlete tamâmiyle âşinâ olmayışı nazar-ı itibâra alınarak, bir müddet daha beklemesi uygun görülmüş ve bu sûretle Nâilî Paşa iktidara getirilerek, Ali Ağa da, vezirlik pâyesi ile, nişancılığa yükseltilmiş idi. Fakat Silâhdar Ali Paşa da tâyininden 63 gün sonra, bir rivâyete göre, tezvircîliği ve irtişâya kalkması yüzünden, azil ve katledilmiştir (19 muharrem 1169 = 25 teşrin I; 1755). Bunun devrinde Hoca-Paşa yangını çıkmış (22 zilhicce 1168 = 29 eylûl 1755). bir kaç koldan ilerileyerek, 36 saat devam ile muazzam bir sâhayı kül etmiş idi. Bu yangından sonra Paşa-Kapısı ve Defterdar kapısının inşâsı tekarrür etmiş, Paşa-Kapısı'nın inşâsı sona erinceye kadar, devlet umûru bir müddet Esmâ Sultan'ın Kadırga limanındaki sarayında görülmüştür.

Silâhdar Ali Paşa yerine, sadâret kethudâsı Yirmi-sekiz Çelebî-zâde Said Mehmed Efendi getirildi. Bu sırada Mahmud I. zamanında inşasına başlanan (28 muharrem 1162) câmî sona ererek, merâsim ile açılmış ve adına Nûr-ı Osmânî denilmiştir (rebiülevvel başı 1169 = 5 kânûn I. 1755). Câmi ile birlikte bir medrese, kütüphâne ve bir de türbe inşâsına başlanmıştır. Fakat Osman, Mahmud I.'u yeni câmie defnettirerek, câmi gibi bu türbeyi de kendisine hasretmek istemiş ise de, halefi Mustafa III. da Osman'ı buraya defnettirmemiş ve bu sûretle bu türbe boş kalmıştır. Yine bu sıralarda çarşı halkı ve san'at erbâbının giyim tarzı devlet ricâli derecesine yükseldiği görüldüğünden, samur ve kakım gibi, devlet ricâline mahsûs kürklerin halk tarafından giyilmesi şiddetle men'edilmiştir.

Yeni sadrâzam Said Mehmed Paşa da mevkiini uzun zaman muhâfaza edemedi. Bir kaç ay sonra azledilerek İstan-Köy'e nefyedildi ve sadârete, ikinci defa olarak, Bâhir Mustafa Paşa getirildi (1 recep 1169 = 1 nisan 1756). Bâhir Paşa'nın sadâreti esnâsında zuhûr edeu Cibâli yangını (8 şevvâl 1169 = 6 temmûz 1756), bu semti tamâmiyle yok ettikten sonra, 13 koldan ilerileyerek, korkunç bir âfet hâlinde İstanbul'un muazzam bir kısmını, 48 saat sürmek sûretiyle, küle çevirdi. Hoca-Paşa ve Cibâli yangınları İstanbul'un dörtte üçünü yok ettiği rivâyet edilir. Yalnız Cibâli yangınında yanan binlerçe ev arasında 580 fırın ve değirmen ile 70 hamam var idi.

Midilli adasında bulunan Sığrî limanı, osmanlı ticâret gemilerine büyük zararlar ikâ eden Malta korsanlarına karşı bir kale inşâsı ile tahkim edilmeğe başlandı (6 şâbân 1169 = 6 mayıs 1756); 6 ay içinde kale tamamlandığı gibi, Bâbıâli'nin inşâsı da bu sıralarda hitâma erdi. Ahır-Kapı feneri de Osman III. zamanında yapılmıştır. Ancak Osmanlı hânedanını en kabiliyetli ferdlerinden mahrûm eden şehzâde katli meselesi yeniden ortaya çıktı. Pâdişah çoktandır tasarladığı fikri nihâyet Bâhir Mustala Paşa'ya da kabûl ettirdi ve bu değerli, halk tarafından çok sevilen şehzâde, zehirlenmek sûretiyle, öldürüldü. Şehzâde Mustafa (Mustafa III.) böyle bir âkıbete düçâr olmamak için, zehirlenmeğe karşı ilâc kullanmağa başladı. Kısa bir zaman sonra, bu katil hâdisesinde medheldar olduğu şâyiâsı halk arasında yayıldığından, Bâhir Mustala Paşa da azledildi (20 rebiülâhir 1170 = 12 kânûn II. 1757); mallarının müsâdere edilmemiş olması dikkati çekmektedir. Sadâret Haleb vâlisi Râgıb Paşa [b. bk.] 'ya tevcih edildi. Osmanlı devleti ile Danimarka arasındaki (evâsıt-ı zilkâde 1170 = temmûz sonu/ağustos başı 1757) ticâret muâhedesi onun zamanında akdedilmiştir (*Muâhedât-ı umûmiye mecmuası*, I, 52).

Râgıb Paşa'nın sadâretinden 8—9 ay sonra, dârüssaâde ağası Ebû Kof (Ebu'l-Kof) Ahmed Ağa'nın teşvik ve te'siri ile azli ve yerine kapudan-ı deryâ Ali Paşa'nın getirilmesi tekarrür etmiş ise de, pâdişahın hastalığı ve dârüssaâde ağası yazıcısı Kayserili İbrâhim'in ikazı ile saklanmak imkânını bulan Râgıb Paşa azilden kurtulmuştur. Osman III. bu hastalıktan kurtulamayarak, ölmüş (16 safer 1171 = 30 teşrin I. 1757) ve Mustafa III. zamanında mevkiinde bırakılan, Râgıb Paşa da düzeni bozulan imparatorluğa bir nizam vermeğe çalışmıştır.

Hayatının yarım asırdan fazla bir zamanını loş ve rutûbetli bir saray odasında âtıl bir

şekilde geçiren bu hükümdar, bedenen ve fikren âlîl denecek derecede zayıf düşmüş idi. Tahta çıktığı zaman büyük bir aşağılık duygusu içinde, seleflerinin, bilhassa ağabeyi Mahmud I.'un devrinde ittihaz edilmiş olan tedbirleri şiddetle tenkit etmeğe ve bunların aksini yapmağa başladı. Sert tabiatlı, aceleci, harîs ve kararsız idi. Tarihçi Vâsıf cömert olduğunu zikrederse de, Şem'dânî-zâde aksini iddia etmektedir. Şişman ve tenâsüpsüz bir vücûda sâhip idi. Baron de Tott kendisini asabî, zayıf mizaclı ve son derece mütecessis olarak tavsif eder. Bilgisizce devlet işlerine müdâhalesi bir çok aksaklıklara sebep olmuştur. Musikîden ve kadından nefret ettiği anlaşılıyor. Hânende, sâzende ve rakkaseleri saraydan çıkarttığı gibi, sarayda, kadınlar ile karşılaşmamak için, kabaralı ayakkabılar ile gezerdi. Kendi insiyâkı ile ittihâz ettiği tedbirler, meyhâneleri kontrol etmek, kadınların süslü olarak sokağa çıkmamaları, basit ve çok kapalı giyinmeleri hakkında kat'î emirler çıkartmak ve bu emirleri imamlar vâsıtası ile halka bildirmek, esnaf ve çarşı halkının kıyâfetlerine kaideler koymak, hıristiyan tebeanın giyim tarzına âit mevzuâtı şiddetlendirmek, hâzı gözdelerinin de te'siri ile sık-sık sadrâzam değiştirmek gibi husûslardan ibâret kalmış idi. Kıyafet tebdili ile ve ekseriyâ ulemâ kisvesi içinde, silâhdar ve divitdârın refâkatinde halk arasında dolaşmağı, idâre ve me'mûrlar hakkında yapılan dedi-koduları dinlemeği en mühim iş addederdi. Rivâyete göre, tesâdüfen rastladığı hıristiyan elçilerini bile tâkip ettiği olmuştur.

Bibliyografya: Vâsıf, *Tarih* (*Maḥāsin al-āṯār ve ḥaḳāyiḳ al-aḫbār*), Bulak, 1246, II, 27—59; J. v. Hammer, *Geschichte des osmanischen Reiches* (Pest), 1835, IV, 483—498; Zinkeisen, *Geschichte des osmanischen Reisches in Europa* (Götha, 1857), V, 847 v.d.; Iorga, *GOR* (Gotha, 1911), IV, 462 v.dd.; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, (Matbaa-i Âmire, 1308) I, 56 v.d.; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi* (Ankara, 1956), IV, 1. kısım, s. 337—341; ayn. mll., *Osmanlı tarihi* (Ankara, 1959), IV, 2. kısım, s. 370 v.dd. (sadrâzamlar hakkında); *EI*, madd. MAHMUD I. ve OSMAN III. (ŞİNÂSİ ALTUNDAĞ.)

OSMANCIK. OSMÂNCIḲ, Çorum vilâyetinde kazâ merkezi bir kasaba olup, Kızıl-Irmak vâdisinde, deniz seviyesinden 430 m. irtifâda bulunur (6 800 nüfus). Orta mecrâsında iç Anadolu yaylaları arasında şimâl-i şarkîye doğru akan Irmak, şimâlî Anadolu dağ sıraları arasında bir yol bulmak üzere, istikâmeti değiştirerek, önce şimâl-i garbîye döner ki, Osmancık işte burada, Kızıl-Irmak'ın sağ (şimâl) sâhilinde Tavşan (Taşan) dağları ile akar-su arasında bir ova gibi genişleyen vâdi zemini ortasında bir sıraya dizilerek, ada şeklinde birden-bire yükselen volkanik menşe'li, dik ve çıplak yamaçlı tepelerden biri eteğinde kurulmuştur. Ova zemininden 70 m. kadar yüksek olan tepenin üzerinde Osmancık'ın kalesi yer alır. Osmancık, garp tarafında Kızıl-Irmak'ın sol (cenup) kıyısını Kös dağı eteğinden tâkip eden ve „Sarmaşıklı-Kaya" (bk. Evliyâ Çelebî ve Tchihatcheff) önünden geçen bir yol ile, Tosya (84 km.)'ya ve Kastamonu (158 km.)'ya, şarkta ise, bir taraftan Laçin üzerinden Çorum vilâyet merkezine (64 km.), bir taraftan da Gümüş-Hacı-Köy — Merzifon üzerinden Amasya'ya (112 km.) veya Karadeniz kıyısında Samsun limanına (180 km.) bağlanır.

Osmancık'ın pek eski devirlerden beri iskân edilmiş olması muhtemeldir. İlk olarak, XVII. asrın ortasında eserlerini neşretmiş olan fransız coğrafyacısı d'Anville eski çağda ismi geçen Pimolisa şehrinin Osmancık yerinde olduğunu ileri sürmüş idi (krş. R. Ker Porter, *Travels in Georgia, Persia, Armenia...*, 1821—1822, II, 716). Daha yakın bir devirde Anderson Cumont ve W. Ramsay bu mütâleayı desteklemişlerdir. Mithridates zamanında adı geçen bu şehir bir kaç defa tahrip edilmiş ve yeniden kurulmuştur; nasıl ki, Strabo (XII, 562) burayı, harap bir hâlde olarak, zikretmiş idi. Pimolisa'nın burada ilk iskân merkezi olmaması ve bir Hitit yerleşmesini istihlâf etmesi mümkündür. Bugün barâbesi yükselen kalenin sûrları orta çağdan kalmış ise de, hisarın temelinin çok daha eski devirlere âit olması gerektiği ileri sürülebilir. Von Flottwell'in hisar tepesinin şark yamacı üzerinde gördüğü eski kaya mezarları ve taş odalar (tepelerden birisinin adı: Delikli-Taş) iskânın eskiliğine delîl sayılır.

İran, İskender (Selefkos), Pontos (Mithridates) ve Roma hukümranlığından sonra, bu bölge, Malazgirt muhârebesinden hemen sonra, türk hâkimiyeti altına girdi. Kızıl-Irmak boyunda müstahkem bir köprü başı yerini tutan bu mevkiin ne zaman ve ne sebeple şimdiki adını almış olduğu bilinmiyor. Osmanlı devletinin kurucusuna Osmancık (belki halife Osman'dan ayırmak üzere) denilmesi, bu şehir ile Osman Gâzî arasında çeşitli şekillerde münâsebet kurulmasına vesîle yaratmıştır. Evliyâ Çelebî (*Seyâhatnâme*, II, 179), bâzı tarihlerde „Osmancık"'ın burada doğduğunun ve kaleyi de onun hukümdarlığı sırasında inşâ ettirdiğinin yazıldığını kaydeder. XVII. asırdan itibâren bazı garp kaynakları da burayı Osman

Gâzî'nin doğum yeri olarak göstermişlerdir (de la Boullaye, aş. bk.). Osmancık ismi bâzan da kalenin Osman Gâzî tarafından fethedilmiş bulunması neticesi ile tefsir edilmiştir; *Ḳāmūs al-a'lām*'da Osman Gâzî'nin bu kasabayı 720 (h.)'de fethederek, buradaki iki câmîden birini yaptırması neticesinde, o zamandan beri buranın kendi adını almış bulunduğu kaydediliyor. Nihâyet kasabanın adı ile Osman Gâzî'nin ismi arasındaki münâsebet bu kalenin ve havâlisinin Selçuklu hükümdarları tarafından kendisine timar olarak verilmiş bulunması ile izah edilmek istenmiştir. Babinger'e göre, bu ihtimâl gâlibâ ilk defa XV. asırda (msl. *Geschichte von der Türkei*'da, 1496'ya doğru) daha sonra da Maître Jörg v. Nurnberg, *Memmingen. Spandagino*, van Busbeck... tarafından ileri sürülmüş, zamanımızda da Ci. Huart (*J A*, 1917, II. ser., IX, 345 v.b.), J. H. Kramers (*Acta Orient.*, 1927, VI, 242 v.d.; krş. L. Langer ve R. P. Blake, *American Historical Review*, 1932, XXXVII, 496, not, geniş kaynak zikredilmiştir) tarafından da desteklenmiş ise de, kabûl edilmesi güçtür. Halk rivâyetleri arasında, kalenin Osman adlı bir kumandan tarafından zaptedilmiş olduğu yahut kumandanın askerleri arasında bu ismi taşıyan bir kahramanın muhâsara sırasında şehid düştükten sonra, kaleye gömüldüğü ve mezarının Osman-Dede türbesi diye ziyâret edildiği ileri sürülmektedir. A. Gölpınarlı, *Otman Baba velâyetnâmesi* adlı bir eserde Osmancık adının Otmancık olarak geçtiğine dikkati çekiyor [bk. mad. KOYUN-BABA]. Osmancık yanında türbesi bulunan ve şehrin önündeki köprü kendi adı ile tanınan Koyun-Baba'nın yukarıda adı geçen Otman-Baba'ya refâkat ettiğine işâret edilmektedir. Böylece Osmancık adının, bir de burada yakın zamana kadar canlı kalmış olan bektâşîlik an'anelerine bağlanmış olduğu görülüyor. Netîce olarak şu husûs ileri sürülebilir ki, eski çağın yalnız klasik devrine âit bulunan Pimolisa isminin orta çağda da kullanılmış olması şüphelidir. Böyle olduğuna göre, kasabanın türk hâkimiyetine hangi ad altında girdiğini bilemiyoruz. Osmancık adının mutlak Osman Gâzî'ye bağlanması gerektiği takdirde, buna tekaddüm eden Selçuklu asırlarında şehrin başka bir isim taşımış olması icâp eder. Esâsen Osmancık adının da henüz Osman şeklinde araplaştırılmamış bir türk ismi (msl. Otman, yk. bk.) ile alâkalı olması da uzak bir ihtimâl sayılmaz.

794 (1392)'te Bayezid, daha önce Çandaroğlu Süleyman Paşa'yı mağlûp ve katlederek, Kastamonu'yu aldıktan sonra, Amasya emîri Hacı Şad-Geldi oğlu Emîr Ahmed'den de yardım görüp, Osmancık'ı muhâsara etti ve Sıvas hukümdarından kalenin kendisine verilmesini istedi. Kadı Burhân al-Dîn'in isteği reddetmesine rağmen, Osmancık bir müddet sonra Bayezid'e teslim oldu. Her ne kadar Çorumlu ovasındaki savaştan sonra Osmanlı kuvvetleri çekilmek zorunda kaldılar, hattâ bir aralık Amasya şehri bile Kadı Burhân al-Dîn'in eline geçti ise de, ertesi yıl Bayezid bu havâliye gelince, Kadı Burhân al-Dîn Sıvas'a çekilmek zorunda kaldı. Amasya, Kelkit ve Canik beyleri ile Havza ve Merzifon havâlisine sâhip Taşan-oğullarının tâbiiyetini kabûl eden Yıldırım Bayezid, Osmancık ile berâber, yeni ele geçirdiği kaleleri tâmir ettirerek, içine muhâfızlar yerleştirdi. O sırada Osmancık Amasya eyâletine bağlı idi. Şehzâdeliği sırasında uzun müddet Amasya vâliliğinde bulunmuş olan Bayezid II. (Velî) Kızılırmak üzerindeki büyük taş köprüyü yaptırdığı gibi, Koyun-Baba türbesini de mükemmel bir şekilde inşâ ettirdi. Kanûnî Sultan Süleyman devrinde ve daha sonra Osmancık, Sıvas eyâletinin Çorum sancağına, bir kazâ merkezi olarak, bağlı kaldı ve bu sancağın ilgâsı üzerine, aynı eyâletin (sonradan vilâyet) Amasya sancağı hudûtları içine alındı. 1892'ye doğru Çorum sancağı Ankara vilâyeti hudûtları içinde tekrar teşkil edilince, Osmancık kazâsı Amasya'dan alınarak, İskilip ve Sungurlu kazâlarını ihtivâ eden bu sancağa bağlanmış idi.

1648 senesine doğru buradan geçmiş olan Evliyâ Çelebî Osmancık'ın bağ ve bahçesinin çok olduğunu, Kızıl-Irmak'a yakın bir yalçın kaya üzerinde kurulmuş hisârının 800 adım çevreye sâhip bulunduğunu, kasabanın 7 mahalleye bölünmüş, hepsi ahşap ve toprak örtülü 1.000 kadar ev ihtivâ ettiğini, 7 câmi ve mescidi, az sayıda dükkânı ve 10 hanı mevcût olduğunu kayıt ve ayrıca şehrin garbindeki Koyun-Baba türbesinden ve köprü başında Bürhan-Dede ziyâretgâhından bahseder. Yine o sıralarda (1651) buradan geçen de la Boullaye (*Les Voyages et observations*, Paris, 1653, s. 65) ismini „Osmangioux" diye kaydettiği kalenin bir çayır ortasında bulunduğunu, yanından bir çay geçtiğini, şehrin ortasında, üzerinde oldukça muhkem görünen bir kalenin yükseldiği küçük bir dağ mevcût olduğunu söylemektedir.

XVII. ve XVIII. asırlarda Osmancık İstanbul'u İran'a bağlayan yol üzerinde az-çok ehemmiyetli bir merhale vazifesini görürken, münâkalenin gerilemesi yüzünden, kasaba da ehemmiyetini kaybetmiş ve sapa kalmıştır. 1850 ağustosunda buradan geçen P. de Tchi-

chatchell Osmancık'ı 350 kadar fakir kerpiç kulübeden meydana gelmiş bir kasaba olarak kaydediyor. 1893'te seyâhatleri sırasında Maerker ve Kannenberg ile v. Flottwell ve v. Prittwitz burada karşılaşmışlardı. Maerker'e göre, Osmancık'ta 990 evde 5.000 nüfus yaşamakta idi. v. Flottwell ise, kasaba ve yakın çevresi hakkında mâ ûmat vermektedir. XX. asrın başlarında resmî kaynakların verdiği nüfus sayısı yukarıdakinden pek fazla farketmez (4.735 nüfus: *Ankara vilâyeti sâlnâmesi* 1325=1907). Buna karşılık Cuinet ve *Ḳāmūs al-aʿlām* (1890'ı tâkip eden yıllarda) Osmancık'ın nüfusunu 8.940 olarak kaydederler (7.900 müslüman, 1.040 ermeni).

Birinci cihan harbi sırasında, bütün Anadolu şehirleri gibi, sönükleşen Osmancık'ta, harpten sonra yapılmış ilk sayım (1927 senesi) ile 4.132 nüfus tesbit edilmiş idi. Müteâkip senelerde bu sayı az değişerek, 1950'de 4.700'e, 1955'te 5.500'e ve nihâyet 1960 sayımının muvakkat neticelerine göre 6.780'e varmış, 1.415 km.² arâzi üzerinde 60 köy ihtivâ eden Osmancık kazâsının nüfusu da 43.000 olmuştur.

Bugünkü Osmancık geçmiş asırların tasvirlerinden az farklı bir görünüş arzetmektedir. 7 mahallesinden 6'sı Kızıl-Irmak'ın şimâl tarafında, kale tepesi ile bir hizâda sıralanmış trakit breşlerinden müteşekkil tepeler eteğinde yer almaktadır. Evler umûmiyetle iki katlı olarak yapılıp, alt kat ekseriyâ ahır, samanlık ve anbar olarak kullanılmakta ve binâ yapısında, arasına kalıp kerpiç veya tuğla doldurulan bağdâdî esâs rolü oynamaktadır. Kızıl-Irmak'ın karşı yakasında kasabanın tek bir mahallesi (Gemici mahallesi) bulunur. *Ankara sâlnâmesi*'nde Osmancık hakkında verilen bilgiler arasında, asıl kasaba tepeler vâsıtası ile şimâl'den kapalı olduğundan, poyraz rüzgârını almadığı ve yazın kayalar kızdığı için, gemici mahallesinin havası daha güzel olduğu kaydedilmektedir.

Osmancık önünde kasabanın iki kısmını birleştiren 300 m. yakın uzunlukta, halk arasında Koyun-Baba köprüsü diye tanınan kârgir eski köprü bulunur. Gözlerinin sayısı 15'e varan köprü ortaya doğru yükselmekte, kenârlara doğru hem yükselmekte, hem de gözler arasındaki açıklık azalmaktadır. Köprü, bâzı kaynaklarda ileri sürüldüğü gibi, Bayezid I. (Yıldırım) tarafından değil, Bayezid II. (Veli) tarafından yaptırılmış idi. *Sâlnâme*'ye göre okunması güç hâle gelmiş bir kitâbe üzerinde, inşâsına 889 (h.)'da başlanan köprünün 894 şâbanında (temmûz 1489) tamamlandığı kaydediliyor. Kasabadaki 4 çeşme, Osmancık'ta dünyaya gelmiş ve 1116'da sadrâzam olmuş bulunan Baltacı Mehmed Paşa (b. bk., doğumu „1660'a doğru" olarak gösterilmiştir; Ankara salnâmesinde ise, doğum tarihi, 1070=1659/1660 olmak üzere, kesin şekilde verilmektedir) tarafından 1117'de yaptırılmıştır (v. Flottwell bu çeşmelerden birisinin kitâbesini nakleder). Osmancık'ta Şeyh câmii, Ciğer câmii ve kasabanın şarkında, kitâbesine göre, Fâtih Sultan Mehmed vezirlerinden Hızır-zâde Mehmed Paşa tarafından, 884 (1479)'te inşâ ettirilmiş bir câmi kaydedilmektedir.

Muhtelif kaynaklar Osmancık ovasının toprak verimliliğinden bahseder. Bugün elde edilen mahsûller geçen asrın sonuna doğru gelen seyyahların kaydettiklerinden (buğday, arpa, mısır, pirinç, kenevir, sebze ve meyve, afyon) pek farklı değildir; ancak Amasya çevresinde kurulan şeker fabrikaları burada şeker pancarı zirâatine de imkân hazırlamış bulunuyor. Kasabanın ihrâcâtı başında pirinç gelir; ayrıca hârice tiftik, yapağı ve canlı hayvan da sevkedilir. İlk ve son baharda kurulan panayırları ve çarşamba-perşembe günleri kurulan pazarları ile, Osmancık, kendi yakın çevresi içinde, bir alış-veriş merkezi yerini tutmaktadır.

Osmancık için v. Flottwell'in „Anadolu'da devlet kurucusunun adını taşıyan tek şehir" demesine rağmen, Anadolu'da bu isimde müteaddit meskûn yerler bulunmaktadır; bunlardan biri Konya vilâyetinin Kadın-Hanı kazâ merkezinin 8 km. cenûb-ı garbîsinde, 1.165 nüfuslu büyük bir köydür. Ayrıca Osmanca, Osman-Köy, Osman-Bey, Osman-Baba, Osman-Dede, Osman-Bük ve Osman-Dere adlı bir çok meskûn yerler bulunur. Hemen hepsi geçen asır içinde muhâcir iskân edilmek suretiyle kurulmuş yahut adı değiştirilmiş „Osmaniye"'leri bu listenin dışında bırakıyoruz.

Babinger'in, Antakya'lı Macarius (*Travels*, II, 453 v. d.)'a atfen, Maraş civarında bulunduğunu kaydettiği evvelce mevcût büyük bir şehrin mevkiini işgâl eden Osmancık, başka bir deyiş ile Osman-Dada (yâni Dede)'ya gelince, R. Kiepert haritasında (*Karte von Kleinasien*, 1: 400.000, Berlin, 1902 — 1906, Haleb paftası), Maraş'ın 33 km. kadar cenûb-ı şarkîsinde, takrîben 37° 19′ şimâl arzı ve 37° 3′ şark tûlünde bu köyün ismi Osman-Dere olarak kaydedilmiş bulunmakta, fakat yakınında herhangi bir eski yer adına rastlanmamaktadır. Bu haritadaki „dere"'nin „dede" olarak düzeltilmesi icâp eder; çünkü hem türk haritalarında, hem de nüfus sayımı neşriyâtında (İstatistik genel müdürlüğü, yayın nr. 412, *23 ekim 1955 genel nüfus sayımı*, Maraş vilâyeti, s. 384: Pazarcık kazâsının Narlı nâhiyesi içinde

Osman-Dede köyü, 451 nüfus), ismin doğrusu böyle yazılmıştır ve bu köye Osmancık ismi de verildiğine dâir hiç bir kayda rastlanmamaktadır.

Bibliyografya: Evliyâ Çelebî, *Seyâhatnâme* (nşr. Ahmed Cevdet), İstanbul, 1314, II, 179—182; Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (nşr. İbrahim Müteferrika), s. 625; *Real-Encyclopaedie der class. Altertumswissenschaft*, 1950, XX_2, s. 1356 (W. Ruge, mad. *Pimolisa*); J. G. S. Anderson, *Studia Pontica* (Bruxelles, 1903), I, 103; F. V. M. Cumont, *ayn. esr.*, III, 182 v. d.; W. M. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor* (London, 1890), s. 328 v. d.; K. Ritter, *Erdkunde* (XVIII. *Kleinasien*), s. 376; *P. v. Tchichatcheff's Reisen in Kleinasien und Armenien* (*Pet.-Mitt.*, ErgzH., Gotha, 1867, nr. 20, s. 48); Maerker, *Z G Erdk. Berlin* (1899), XXXIV, 376; von Flottwell, *Aus dem Stromgebiet des Qyzyl-Yrmaq* (*Halys*) (*Pet.-Mitt.*, ErgzH., Gotha, 1895, nr. 114, tür. yer); F. Taeschner, *Das anatolische Wegenetz*, I 199 v. d., 205, 216; Vital Cuinet, *La Turqiue d'Asie* (Paris, 1892), I, 763 v. d.; Şemseddin Sâmî, *Ḳāmūs al-aʿlām* (İstanbul, 1894), IV, 3127 v. d.; *Ankara vilâyeti sâlnâme-i resmisi*, 1325 (1907), s. 319 v. d.; *Belediyeler yıllığı* (İller bankası), Ankara, 1950, III, 75—78. (BESİM DARKOT.)

OSMAN-ZÂDE TÂİB. ʿOŠMĀN-ZĀDE TĀʾİB (1660 ? — 1724), XVIII. asrın ilk yarısında „reis-i şâirân" olarak tanınmış bir türk şâir, tarihçi ve münşî'i.

Hayatı. Asıl adı Ahmed olmakla berâber, umûmiyetle Osman-zâde diye anılan Tâib, İstanbul'da doğmuştur (Safâî, *Tezkire*, Üniv. kütüp., nr. TY 3215, s. 51; Râmiz, *Tezkire*, Üniv. kütüp., nr. TY 91, s. 44; İsmâil Âsım, *Tarih*, İstanbul, 1282, s. 170; Sâlim, *Tezkire*, İstanbul, 1315, s. 178; Şeyhî, *Vaḳāʾiʿ al-fużalā*, III, Üniv. kütüp., nr. TY 1535, 92^b). Doğum tarihi açık olarak bilinmemektedir. Ancak 1089 (1768) tarihinde mülâzemet pâyesine eriştiği düşünülür ve 1127 (1715) İstanbul yangınında musîbete uğradıktan sonra, terfii için, muhtemelen şeyhülislâma yazdığı bir arîzada (Üniv. kütüp., nr. TY 3904, $49^a - b$) da o tarihten kırk yıl önce mülâzemete başladığını kendi kalemi ile de işâret eylediği nazara alınırsa, 1070 (1660) tarihi civarında doğduğu kuvvetle tahmin edilebilir. Ahmed Efendi'nin babası çeşitli vazifelerde hizmet görmüş divân hocalarından, mâliye tezkireciliği mansıbında da bulunmuş ve Süleymâniye vakfı rûznâmçecisi iken, vefat eylemiş olan Osman Efendi'dir (bk. bir de Hacı Tevfik Efendi, *Maǧmūʿat al-tarâcim*. Üniv. kütüp., nr. TY 192, 80^a; Sahhaflar Şeyhi-zâde Es'ad Efendi, *Bahçe-i safâendâz*. Üniv. kütüp., nr. TY 2095, s. 74; Fatîn, *Tezkire*, İstanbul, 1271, s. 32).

Osman-zâde, münevver bir âilenin çocuğu olarak, devrine göre, sağlam bir tahsil görmüş ve iyi yetişmiştir. Ahmed Tâib, 1089 (1678) tarihinde Çatalcalı Ali Efendi (ölm. 1692)'ye mülâzemete ve usûlünce medreseleri devre başlamıştır (Râmiz'de mülâzemetinin 1080'de gösterilmesi, her hâlde rakam hatâsı olmalıdır. Kendisi 40 akçeden mâzûl iken, 1099 (1788) başlarında babasının Kum-Kapı'da yaptırdığı Medrese-i cedîde-i Osman Efendi'ye müderris olmuştur. İptidâ-i hâric itibâr edilen bu medresede 7 sene kadar vazîfe gördükten sonra, 1106 (1694)'da hareket-i hâric ile Fâzıliye (gâlibâ Şeyhî'de Fâzıliye, Âsım'da Fazıle şeklinde geçen bu kelimeyi, müstensih hatâsı sayıp, Ali Cânib (Yöntem)'in yazdığı şekilde Feyziye şeklinde okumak daha doğru olacaktır. Krş. Ali Cânib, *Reis-i şâirân Osman-zâde Ahmed Tâib Efendi*. *TM*, İstanbul, 1928, *II*, 104) medresesine geçmiştir. Ertesi yıl, hem yakınlarından, hem de kendisine borçlu olan Kemânkeş Mehmed Paşa Şam vâliliğine tâyin edilince, Osman-zâde de berâberinde Şam'a gitmiş ve onun kethudâsı makamında, yanında bulunmuştur. Bu durum „zeyy-i avâma girdiği" ve bu itibârla mesleğini bıraktığı töhmetine uğramasına sebebiyet vermiş ve Mustafa II. (1695—1703)'nın cülûsundan az sonra „ismi müderrisler defterinden terkîn" kılınmıştır (ramazan 1107).

1109 (1697) zilkâdesinde, tavassut ve himmet ile, Feyziye-i cedîde adı ile yeniden inşâsını tasavvur ve vaad ettiği medrese, hareket-i dâhil itibâr edilerek, kendisine tevcîh olunmuştur. Ancak medreseyi yaptırmadığı gibi, ayrıca şeyhulislâm Feyzullah Efendi'ye, kendisini çekemeyenler tarafından koğulandığı cihetle, adı tekrar müderrisler zümresinden silinmiştir. Fakat bir müddet sonra Horhor semtine bir medrese binâ edince (1115 = 1703), medresesi evvelâ „hareket-i dâhil" ile kendisine verilmiş, arkasından da „mûsile-i sahn" itibâr edilmek sûretiyle, terfîh edilmiştir. Paşmakçı-zâde Ali Efendi (1048—1122)'nin ilk şeyhulislâmlığı sırasında (1115) başı yine derde girmiş ve rütbe indirimine uğramıştır. Sonraları 1118 seferinde Mustafa Ağa medresesi ve 1120 seferinde de „mûsile-i sahn" itibârı ile Koca Mustafa Paşa medresesi kendisine itâ olunmuştur. Artık bu sefer yıldızı kendisine epey zaman yâr olmuştur. Nitekim aynı yılda „sahn-ı semâniyeden" biri ile tekrim edilmiş, 6 ay sonra da iptidâ-i altmışlı itibârı ile, Edirne-Kapısı'nda Mihr-i Mâh Sultan medresesine geçmiştir. 1122'de Atîk

Murad Paşa ve 1124 'te de „mûsile-i Süleymâniye" rütbesi ile, Kasım-Paşa medresesine tâyin edilmiştir. Burada 4 sene kalmıştır. (bk. Tâib, *Münşeât*, Üniv. kütüp., nr. TY 3904, 49a).

Osman-zâde 1128 ramazanında (1716 ağustos) büyük Ayasofya medresesine nakledilmiştir ve aradan 40 gün geçer-geçmez de kendisine Süleymâniye müderrisliği verilmiştir (bk. Şeyhî, *göst. yer.*; Tâib, *Mektûbât ve muharrerât-ı nâdire*, Üniv. kütüp., nr. TY 3904, 25a). Böylece Tâib müderrislik mertebelerininin yüksek derecesine vâsıl olmuş ve kendisine yeni ufuklar açılmıştır.

Tâib 'in bu terfîlerinde edebî faâliyetinin de müessir olduğu anlaşılmaktadır. Msl. 1122 'de Ahmed III. 'in hastalığı ve iyileşmesi dolayısı ile, bir kırk hadîs şerhi yazıp, *Sıhhat-âbâd* adı ile pâdişaha arzettiği gibi, yine 1122 'deki rus seferi zafer ile sona erince, güzel bir kasîde kaleme almış ve bunu da aynı pâdişaha sunmuştur. Yine böylece *Maşârik al-anvâr* (Üniv. kütüp. nr. TY 1568) tercümesini aynı tarihlerde, Ahmed III. 'in emri üzerine, meydana getirmiştir. Tâib 'in 1127 'de Mora kaleleri fetih ve teshir edilince, vezîr-i âzam Ali Paşa (Şehid) 'ya takdim ettiği tarih kasîdesi de çok makbûle geçmiş ve kendisine 200 altun ihsân olunmuştur (Safâî, *Tezkire*, s. 53—54). Yine san 'atkâr, Nev-Şehirli İbrahim Paşa 'nın da dikkatini çekmiş ve ondan himâye görmüştür (Âsım, s. 171). Ayrıca 1127 İstanbul yangınında evi yandığı cihetle, bu mevzûda Sultan Ahmed III. 'e ve erkândan bâzılarına yolladığı manzûm ve mensûr arîzalar dolayısı ile kendisine maddî imkânlar sağlandığı da düşünülebilir (*Münşeât*, 25a). 1129 şâbanında (temmûz 1717) Süleymâniye 'den Haleb mevleviyeti ile muradına erdirilmiş ise de, bir yıla yakın bir zaman sonra, azledilmiştir. İstanbul 'a dönünce, hem artık maddî imkânları daha elverişli olduğu, hem de dili belâsı uğradığı bir çok musîbetler ve „yârân-ı mârândan" gördüğü zararlar netîcesinde, bir nevî yeis ve itimatsızlık hâllerine kapıldığı cihetle, Fener-Bahçe karşısında bir „kasr-ı âlemnümâ" inşâ etti. Bundan başka Vâlide Sultan evkâfından da Demir-Kapı çiftliğini satın alıp, onardı. Tekrar uygun ve itibârlı bir vazîfeye girebilmek için, bir az da akrânı arasında mevkiini muhâfaza kaygusu ile olacak, ziyâfetler tertibinde ve bunlara sadrâzam, şeyhulislâm, kapudan-paşa ve diğer erkânı dâvette tehâlük göstermiştir (Âsım, *Mektûbât ve muharrerât-ı nâdire*, 25a v.b.). bilhassa intisap eylediği İbrahim Paşa 'ya karşı gösterdiği bağlılık kendisi için pek faydalı olmuştur. Nükteleri yüzünden sadrâzamın bir nevî musâhibi idi. Bu yüzden zaman-zaman Sultan Ahmed III. 'in gözüne girmeği de denemiş ve bunda muvaffak olmuştur. 1132 tarihindeki „sûrlarda" İbrahim Paşa vâsıtası ile hünkâra arzettiği tarih ve kasîdeleri beğenilmiştir. Bilhassa Ahmed III. 'in 1133 'te doğan şehzâdesi için sunduğu tarih manzûmesi, pâdişahın: — „Makbûl-i hümâyunum olmuştur, asrın melik-üş-şuarâsı olduğu vücûh ile zâhirdir" — şeklinde hattı ile, kendisine melik-üş-şuarâlık, reis-i şâirân olmak sıfatını kazandırmıştır (krş. Safâî, 55; Sâlim, 180 v.b.).

Nihâyet 1135 rebiülevveli sonlarında (1723 kânûn II. başları) aynı yılın ramazan başı tevkiti ile son vazifesi olan Mısır mevleviyetine tâyini çıkmıştır. Mısır 'daki hayatı ve faâliyeti hakkında esâslı bir bilgiye sâhip olunmamakla berâber, orada da dilini hıfzedemediği anlaşılıyor. Kahire 'ye vardığında Mısır vâlisinin nereli olduğunu sormuş ve Kayserili olduğunu öğrenince: — „Eyâ emîr midir? yoksa ermeni midir?" — diye bir nükte yapmaktan kendini alamamıştır. Rivâyete göre, vâli paşa bunu haber alınca, içerlemiş ve bir yolunu bularak Tâib 'i zehirletmek sûretiyle de intikamını almıştır (Râmiz, *Tezkire*, 46). Ölümü 1136 ramazanındadır (hazîran 1724). Esâsen ölümünden pek az önce kendisi azledilmiş, bu emre muttalî olmadan, vefat etmiş idi (Şeyhî, *Vaḳâ'i' al-fużalâ'*, 93b; Es'ad, s. 74 v.d.; Hacı Tevfik Efendi, 80a). Vefâtına Çelebî-zâde Âsım, Mustakim-zâde Sâdeddin ve Hacı Tevfik Efendi tarih düşürmüşlerdir.

Osman-zâde Ahmed 'in ilk mahlası H a m d î 'dir. Menhiyattan yaptıklarına peşiman ve bilhassa hiciv vâdisinde işlediklerine tevbekâr olduktan sonra, T â i b mahlasını kullanmıştır (Safâî ve Râmiz). Bununla berâber onun mütelevvin mizâcı, nedâmetine ve mahlasına rağmen, kararlı ve huzûrlu bir hayat sürmesine engel olmuştur. Şuarâ tezkirelerinde ve diğer hâl tercümelerinde latîfeciliğine, nükte-perdazlığına, heccavlığına, huysuzluğuna, aşırı öğme ile söğme arasında türlü değişiklikler gösteren mizâcına dâir fıkralar, rivâyetler ve işâretler az değildir. Şeyhulislâm Ebe-zâde Abdullah Efendi (1119—1122 ve 1124—1125), vezîr-i âzam Gürcü Yusuf Paşa ve İran elçisi ile ilgili bâzı vak'alarda, bu husûsta dikkate değer kayıtlar vardır. Çağdaşlarından bâzıları hakkında, fırsat ve münâsebet düşürdükçe, ağıza alınmayacak derecede ağır ve perde-bîrûnâne hicivler söylemekten geri durmadığı da sâbittir. Târiz ve hücûmlarına hedef olanlar arasında şâir Nâbî, Sekbân-başı Nemçe Hasan, Sivaslı Kadı, Müderris Ahmed, şâir Sâkıb ve daha bir çok kimse mevcûttur (Fuad Köprülü, *Osman-zâde Tâib 'e dâir*, *TM*, II, 427). Esâsen yukarıda belirtildiği gibi, hayatına mâl

olan zehirletilme vak'ası da bu târiz, istihzâ ve boş-boğazlıkları yüzündendir. Bununla berâber, bu hareket tarzının devrinde bir nevî âdet hâlinde bulunduğu ve onun atak davranışları yanında bu devir temâyülünün de rolü olduğu söylenebilir.

Osman-zâde Ahmed Tâib evli ve çoluk-çocuk sâhibi idi. Vefatından sonra mansıb-ı mahlûlü iki ay kadar evlâdına tahsis kılınmıştır. Mehmed Süreyyâ, Tâib'in oğlu Hasan Efendi'nin hâcegândan olduğunu ve torunu kuzâttan Seyid Ebû Bekir Efendi'nin de Un-Kapanı nâipliğinde bulunduğunu kaydetmektedir (*Sicill-i osmânî*, I, 242 v.d.). Bu âileden adları bilinen başkaları da vardır. Kendisi, devrine göre, geniş bilgili, müslüman şarkın belli-başlı üç diline vâkıf bir şâir ve münşî idi. Râmiz onun ulûm-i arabiyede ve fünûn-i sâiredeki iktidârını olduğu gibi, şiir ve inşâdaki mahâretini, mazmûn ve letâife temâyülünü, hiciv ve hezeldeki şöhretini de öğmektedir (s. 45 v.d.).

E s e r l e r i. Reis-i şâirân gibi, tantanalı unvânına ve bâzı tezkireciler ile tarihçilerin mübâlegalı övgülerine rağmen, Osman-zâde Tâib, ne nazımda, ne de nesirde birinci sınıf bir şahsiyettir. Fakat velûdiyette, husûsiyle başkalarının eserlerini tercüme veya hülâsa sûretiyle yeniden kaleme almakta, Osmanlı müellifleri arasında başta gelen şahsiyetlerden biri olarak mütâlea olunabilir. Tâib'in eserlerini, mevzû bakımından dinî, edebî, ahlâkî ve tarihî olarak ayırmak kabil ise de, burada bunları ayrıca bir tasnife tâbî tutmağa lüzûm yoktur.

1. *Aḥmed al-āṣār fî tarcuma Maṣārik al-anvār*, meşhûr bir hadîs mecmuası olan *Maṣārik al-anvār*'ın tercümesi olup, Ahmed III.'in emri üzerine hazırlanmış ve muharrem 1122 (mart 1710)'de tamamlanmıştır (krş. Üniv. kütüp., nr. TY 1568). Buradan anlaşıldığına göre, Tâib, eseri arapça aslından tercüme etmekten fazla, türkçe tercümelerini süslemek ve bâzı tâbirlerde değişiklikler yapmak, üslûpta devrine göre, nisbî bir sâdelik gözetmek ve benzeri başka kitaplardan da yer-yer faydalanmak sûretiyle vücûda getirmiştir.

2. *Ṣiḥḥat-âbâd*. Hadîs-i erbaîn şerhi olup, İstanbul kütüphânelerinde bir çok nüshasına tesâdüf edilmektedir (msl. Üniv. kütüp., nr. TY 2250, var. 3904: Hamidiye kütüp., nr. 229, 230, 248 ve 387; Topkapı sarayı kütüp., müze kısmı, nr. 329). Ahmed III.'in bir ara hastanlanması dolayısı ile, pâdişah sıhhatına kavuşunca, sahîh hadîs kitaplarından seçerek, münşiyâne tekellüflerden âzâde, sâde tâbirler ile vücûda getirilmiş bir risâle olup, yazılış tarihi 1120 (1708)'dir. Hadîsler ilk önce nesîr hâlinde tercüme ve izah edilmiş, sonra da birer kıt'a ile nazma çekilmişlerdir (krş. Abdülkadir Karahan, *İslâm-türk edebiyatında kırk hadîs*, İstanbul, 1954, s. 237 v.d.).

3. *Divân*. Tezkireciler ve tercüme-i hâl kitapları toplayıcıları Osman-zâde'nin mürettep ve mükemmel divânının bulunduğuna işâret etmişler ise de, bugüne kadar Türkiye kütüphânelerinde olduğu gibi, Avrupa kitaplıklarında da nüshasını gören olmamıştır. Buna mukabil bir çok şiir mecmuasında, Osman-zâde Tâib'in kasîde, gazel ve kıt'alarına rastlanılmaktadır (bk. Mustafa Yatman, *Osman-zâde Tâib*, Üniv. kütüp., tez. nr. 1022). İbnülemin Mahmud Kemâl İnal'ın kütüphânesinde, bir mecmua içinde, Tâib'in hattı ile olduğu belirtilen bir kaç gazel mevcuttur (nr. 3432, 24b—28a). Osman-zâde, başta Sultan Ahmed III. ve sadrâzam Dâmâd İbrahim Paşa olmak üzere, devrinin bir çok büyüklerine bir hayli kasîde sunmuştur. Bir çok vesîleyi fırsat bilerek, medhiye mâhiyetinde tarihler söylemiştir. Bir mıkdar gazel ve bir kaç hicviye tanzim eylemiştir. Ancak bunların hiç biri onun büyük bir şâir olabileceğine delâlet edecek bir şiir havası ve san'at vasfını taşımamaktadır. Şiirlerinin toplu olduğu mecmuaların en mühimi telakkî edilebilecek olanı için bk. Üniversite kütüp., nr. TY 3904, 56b — 90a.

4. *Münşaât*, 50'ye yakın yazı sûretini ihtivâ eder (Üniv. kütüp., nr. TY 3904, 17b — 55a). Büyük bir kısmının muhâtabı belli olmayan bu mektuplar ve mubarrerât içinde hitap eylediği şahsiyetler tasrih edilmiş olanları şöylece sıralamak mümkündür: sadrâzam İbrahim Paşa, Kudüs vâlisi Osman Paşa, Reis Efendi, vezîr kethudâsı, Cidde vâlisi Osman Paşa, Râşid Efendi, Haleb nakibi, Haleb müftîsi, Gürânîzâde v.b. Üslûp ve ifâde bakımından bu yazılar oldukça san'atkârane ve sağlam nesir örnekleri arasına girebilir. Arîzaların çoğunda bir şey bekleyen, arzûlarının gerçekleşmesi için dalkavukluk ve istirhâmı mübah sayan bir edâ müşâhede edilmektedir. Yazarının haris ve hassas şahsiyetini gösteren vesîkalar olmak itibârı ile de, bu münşaât dikkate değer. İstanbul'da münşaâtın başka nüshalarına da tesâdüf edilir (Üniv. kütüp., nr. TY 9812; Nûruosmâniye kütüp., nr. 4293 ve Millet kütüp., nr. 557).

5. *Kitāb al-aḫlāḳ al-Aḥmedî*. Ḥusayn Vā'iẓ Kāşifî (ölm. 1505)'nin *Aḫlāḳ-i Muḥsinî*'sinden çevrilmiş bulunan eser matbûdur (İstanbul, 1256). Itnaptan sakınmak için bâzı yerler tercümede çıkarılmış ve eser daha derli-toplu bir hâle getirilmek istenilmiştir. Ancak bölümler ve diğer bâzı busûslarda aslına uyulmuştur (bk. *Mukaddime*, s. 3).

Tâib bu iktibasını, evinde uzletnişîn olmağı tercih eylediği bir zamanda, üzüntüler arasında meydana getirmiştir. Kendisi elemli ve bedbin günlerini ahlâk konuları ile uğraşmak sûreti ile geçirmekte her hâlde rûhî bir nevî ferahlık hissetmiş olmalıdır (*Mukaddime*, s. 2). Mukaddimenin sonuna eklenmiş olan 12 beyitlik medhiyede, *Ahlâk-ı Nâsırî* ve *Ahlâk-ı Celâlî* 'ye temâs edilmekte ve Kāşifî 'nin bu alandaki eserinin başta geldiği açıklanmaktadır. Kendisi de bunu „îcâz ve ihtisarla tercüme eylediğini" kaydeder.

6. *Ḥulāṣat al-aḫlāḳ*. Bu risâle, Kınalı-zâde Alî Çelebî (ölm. 1603) 'nin meşhûr *Aḫlāḳ-i 'Alā'î* 'sinin bir nevî hulâsası mâhiyetindedir. Mensûrdur ve oldukça muntazam bir inşâ üslûbunun mahsûlüdür. Yer-yer manzûm parçalara da tesâdüf edilir. Eser mûtad üç bölüme ayrılmıştır. İstanbul 'un muhtelif kütüphânelerinde nüshaları mevcuttur (ms. Üniv. kütüp., müze kısmı, nr. 50, ayn. kütüp., nr. TY 1697; müellif müsveddesinden istinsah edilmiştir; bk. Hamidiye kütüp., nr. 647; Nûruosmâniye kütüp., ur. 2376).

7. *Talḫîṣ maḥāsin al-adab*, tanınmış arap nâsırı Câhiz (766?—869) 'in *Minhāc al-sulūk ilā adab ṣuḥbat al-mulūk* 'ünden tarihçi Mustafa Âlî (1541 — 1600) "nin bâzı faydalı ilâveler ile ve *Maḥāsin al-adab* adı ile yaptığı çevirmenin bir kısım değişiklikler ve daha sâde tâbirler ile, bir nevî hulâsasıdır. 15 fasıldan ibâret bulunan bu eser, sadrâzam İbrahim Paşa 'ya takdim edilmiştir. „Telhîs" kelimesinin „ebced" hesabı ile delâlet ettiği 1130 hicret yılında, Haleb mevleviyetinden azlini müteâkip, Tâib bunu Fener-Bahçe 'deki meşhûr köşkünde hazırlamıştır. Bir kaç yazması bilinmektedir (Üniv. kütüp., nr. TY 6965; Bayezid, Hasan Fehmi kitapları ve Hâlis Efendi kütüp.).

8. *Talḫîṣ al-naṣāyiḥ*, Mesnevî şârihi Abdullah Efendi 'nin *Naṣîḥat al-mulūk targîban liḥusn al-sulūk* adı ile, Sultan Mehmed IV. 'e takdim ettiği eserin yeniden kaleme alınmış olmasından meydana gelmiştir. Aslı gibi, dünyâ işleri ve âhiret ahvâlinden bahseder. İki bâb üzerine müretteptir. Her bâb 9 faslı ihtivâ eder. Eser Sultan Ahmed III. 'e arz ve ihdâ olunmuştur. Diğer mensûr eserlerinde olduğu gibi, bunda da Tâib, münâsebet düşürdükçe, manzûm parçaları da ara yere serpiştirmiştir. Yazılış tarihi 1131 (1719) 'dir. Muhtelif yazma nüshaları vardır (msl. Üniv. kütüp., nr. TY 9592; Nûruosmâniye kütüp., nr. 2348) ve basılmıştır (İstanbul, 1283).

9. *Şimār al-asmār*, Kınalı-zâde Alî Çelebî 'nin *Hümâyun-nâme* 'sinin muhtasarı mâhiyetindedir. Mukaddimede Osman-zâde, mevzûa ve onun türlü dillerdeki şekillerine temâs eylemekte, husûsiyle Hüseyin Baykara (1469—1506) 'nın ümerâsından Emîr Süheylî 'nin istediği üzerine vücûda getirilen *Envâr-ı Süheylî* 'ye işâret eylemektedir. Bunun Kanûnî Süleyman (1520—1566) çağında yapılan Kınalı-zâde tercümesi üzerinde durulup, bâzı açıklamalara geçildikten sonra kendi hulâsası tanıtılmaktadır. Bu muhtasar da Sultan Ahmed III. 'e takdim edilmiştir. Basılmış olduğu (İstanbul, 1251) gibi, muhtelif yazmaları mevcuttur (Üniv. kütüp., nr. TY 1639 ve 2752).

10. *Ḥadîḳat al-mulūk*, ilk Osmanlı hükümdarı Sultan Osman (1299—1326) 'dan Sultan Mustafa II. 'ya kadar (1695—1703) dört asırlık bir zaman zarfında gelen yirmi iki pâdişahın doğum, cülûs ve ölüm tarihleri ile gazâ ve fetihlerinin hulâsasından, bir de yaptıkları hayrât ve hasenâttan bahseden bir eserdir. Sadrâzam Dâmâd İbrahim Paşa 'ya takdim edilmiştir. Hâşim 'in *Nuḫbat al-mulūk* 'ü ile bir arada basılan (İstanbul, 1299) *Tuḥfat al-mulūk* 'ün müteaddit yazma nüshaları bulunmaktadır (bk. *İstanbul kitaplıkları tarih-coğrafya yazmaları kataloğu*, 8. fasikül, İstanbul, 1948, s. 633—636. Ayrıca Üniv. kütüp., nr. TY 6208 v.d.).

11. *Ḥadîḳat al-vuzarā'*, ilk Osmanlı vezîri Alâeddin Paşa 'dan Râmî Mehmed Paşa (ölm. 1706) 'ya kadar geçen 108 sadrâzamın hâl tercümelerini muhtevîdir. Müellif bunu sadrâzam İbrahim Paşa 'nın emri ile vücûda getirdiğini mukaddimede belirtmektedir. Kendi nev'i arasında türkçede önde gelen bir kitaptır. Buna muhtelif zeyiller yazılmıştır. İlk dört zeyli ile bir arada basılmıştır (İstanbul, 1271).

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. bir de Seyyid Vehbî, *Sürnâme* (Üniv. kütüp., nr. TY 607, 263b); Müstakîm-zâde Sâdeddin, *Macallat al-niṣāb* (Süleymâniye kütüp., Hâlet Efendi kısmı, nr. 628, 156b); Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-a'lām* (İstanbul, 1308), III, 1621; Nâcî, *Esâmî* (İstanbul, 1308), s. 92; J. v. Hammer, *GOR*, IX, 238; ayn. mll., *GOD*, IV, 120 — 131; Gibb, *HOP*, IV, 103; Bursalı Tâhir, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1333), II, 116 v.d.; Babinger, *GOW*, s. 254 v.d.; Köprülü-zâde Mehmed Fuad, *Eski şâirlerimiz. Dîvan edebiyatı antolojisi* (İstanbul, 1934), XVIII, 453; Bağdadlı İsmail Paşa, *Hadiyat al-'ārifîn* . . . (İstanbul, 1954), I, str. 171. (ABDÜLKADİR KARAHAN.)

OSRŪŞANA. [Bk USRŪŞENE.]

OSTĀZ. [Bk. ÜSTĀD.]

OSTĀDSİS. [Bk. OSTĀDSİS.]

OSTÂDSİS. OSTĀDSİS, Horasan'da Abbâsî devletine karşı yöneltilen bir dinî hareketin reisidir Ayaklanma

150 (767)'de başladı ve çabucak Herat, Badġīs, Ganc-Rustāḳ ve Sicistān bölgelerine yayıldı. Kaynaklarda 300.000 taraftarı olduğu kayıtlıdır. Ayaklanma ilk mümânaata Marv al-Rūẕ'da karşılaştı. Âsîler orada arap kumandanı al-Acṣam'i, bir kısım zâbitleri ile birlikte, öldürdüler. Bu haber üzerine ḫalîfe al-Manṣūr kumandanı Ḫāzim b. Ḫuzayma'yi önce Nīşābūr'da bulunan oğlu al-Mahdī'ye gönderdi. al-Mahdī ona 20.000 kişi ile âsîlere hücûm etmesini emretti. Ḫāzim, maiyetindeki bâzı kimselerin hiyâneti netîcesinde vukū bulan bir kaç mağlûbiyetten sonra, adı zikredilmeyen bir yerde bulunan ordugâhında müdâfaaya çekildi ve bir kaç sevkkulceyşî hareketi ile, Ṭuḫaristān'dan gelen yardımcı kuvvetler sâyesinde âsileri mağlûp ve büyük bir kısmını katletti. Ostādsīs dağlara çekildi ve ertesi yıl tevkif edildi. Kendisi ile birlikte bulunan 30.000 kişi serbest bırakıldı. Bizzat kendisi, oğulları ile birlikte Bagdad'a gönderilip, idâm edildi. Ostādsīs isyânı dinî bir vasıf taşır. Kendisi peygamber gibi ortaya atıldı ve halkı *kufr*'e teşvik etti (Ṭabarī, III, 773); Abū Muslim [b.bk.]'den sonra Horasan'da ortaya çıkan sihirbaz Sinbāẕ, Bib-Afrīd [b. bk.], Yūsuf al-Barm ve al-Muḳannā gibi, âsî ve râfızî reisler zümresindendir. İhtimâl Ostādsīs'in fırkası zerdüştî akîdelere istinât ediyordu. Reisin adı, Ṭabarī tarafından Ustāẕ-Sīs "Üstâd Sīs" şeklinde tesbit edilmiştir. Bir çok İran adlarında *sīs* kelimesi bulunmaktadır (krş. Justi, *Altiranisches Namenbuch*, s. 336; *Fihrist*, s. 334'e göre, Mani'nin halefi de aynı adı taşır: Sīs al-İmām ve yunan kaynaklarında: Sisinnios). Öte taraftan *Kitāb al-bad' va 'l-tārīḫ* (nşr. Huart, VI, 86)'e göre, bu râfızîler arasında, Abū Muslim'de Allahın tecessümünü gören âsî İsḥāḳ al-Turk gibi, büyük sayıda ġuz (Oğuz) türkleri bulunuyordu. al-Ya'ḳūbī'nin rivâyetinde Ostādsīs'in al-Mahdī'yi veliahd olarak tanımadığı söylenilmektedir. Fakat en hayret edilecek kayıt, İbn al-Aṯīr'inkidir: ona göre, Ostādsīs al-Ma'mūn'un annesi ve Hārūn al-Raşīd'in karısı Marācil'in babası idi. Ostādsīs'in oğlu ve al-Ma'mūn'un dayısı olan Ġālib, al-Ma'mūn'un Ẕu 'l-Riyāsatayn unvânını taşıyan meşhûr veziri al-Faḍl b. Sahl'i katletti. Bu ifâdelerin arkasında gizlenen şeyi sezmek mümkün değil ise de, orada al-Ma'mūn'a pâdişahî ve hattâ kutsal bir nesep verme gâyesini güden İran menşe'li bir kaynak an'anesi görmek imkânı vardır. Gerçekten de Ostādsīs'in isyânı Partlar devletinin kuruluşundan aş.-yk. 1000 yıllık bir devirden sonra patlak verdi ve temellerinden biri Sicistan oldu. Bu vâkıa bu şahsiyete zerdüşt dinî an'anesinde beklenilen kurtarıcılardan (*saoşyant*) biri nazarı ile bakılmasına imkân vermektedir (krş. G. van Vloten, *Recherches sur la domination arabe, Verh. Ak. Amst.*, I, 3 [1894], s, 68).

Bibliyografya: al-Ya'ḳūbī, *Tārīḫ* (nşr. Houtsma), II, 457; al-Ṭabarī, III, 354 — 358; İbn al-Aṯīr, V, 452 v.d.; Weil, *Geschichte der Chalifen*, II, 65.

(J. H. KRAMERS.)

'OTBA. [Bk. UTBE.]

OTRAR. OTRĀR, Sır-Deryâ (Seyhun)'nın sağ sâhili üzerinde Aris kolunun bir az cenûbunda bir kasaba. Bu isim, coğrafî bir ad olarak, ilk defa Yāḳūt (I, 310)'ta Uṭrār şeklinde bulunmakta ise de, daha Ṭabarī (III, 815 v.d.), halîfe al-Ma'mūn'un âsî tâbii olarak, Uṭrār-Banda adlı bir şehzâdeden bahsetmiş idi. Maḳdisī (*BGA*, III, 263—274)'nin İsbīcāb bölgesinde Tarār Zarāḫ dediği yer tamâmen ayrı bir yer olmalıdır. Bununla berâber, Otrar çok eski kadar şehrinin (İştaḫrī ve İbn Ḥavḳal tarafından zikredilmiştir) yerini almış ve Maḳdisī tarafından Fārāb [b. bk.] diye adlandırılmış (s. 273: Bārāb) bulunan Fārāb bölgesinin merkezi ile aynı olabilir. Otrar kasabası Cengiz Han'ın istilâsı esnâsında oynadığı rolden dolayı, hazin bir nâm bırakmıştır. Burası o sırada onu 1210 senesinde Kara-Hıtaylardan zaptetmiş olan Ḫvārizmşāh Muḥammed'in imparatorluğunun hudut kasabalarından biri idi. Üstelik yeni hukümdarına güçlükler çıkaran şehir o sırada Tāc al-Dīn Bilge Han'ın idâresi altında bulunuyordu. 1218'de Otrar'a, hepsi de müslüman olan ve islâm ülkeleri ile ticârî ve iyi münâsebetler kurulmasına yol açmak maksadı ile, moğullar tarafından gönderilen 450 kişilik (Cuvaynī) büyük bir kervan geldi. Bunlar ilkin, kumandan Inalçıḳ tarafından, ya câsus olduklarını zannettiği veya servetlerine göz dikdiği için, tevkif edildiler; daha sonra da hepsi kılıçtan geçirilerek, mallarına el konuldu. Bu mes'elede mes'ûliyetin bir kısmını sultana yükleyen bir kaynak (Nasavī) vardır. Her hâlde bu haksız ve zararı mûcip hareketten şikâyet etmek ve mücrim Inalçıḳ'ın teslimini istemek için, Cengiz Han'ın elçisi geldiği vakit sultan bu teklifi reddetmiş ve hattâ elçiyi öldürtmüş idi. Bu da kaçınılmaz bir harbe vesîle oldu. 1219'da Cengiz Han moğul orduları ile Sır-Deryâ üzerinde göründü ve Otrar'ı muhâsara etti. Kasaba, aylarca süren bir muhâsaradan sonra, ele geçirildi ve Inalçıḳ yakalanarak, idâm edilmek üzere, Kara-Kurum'a gönderildi. Ḫvārizmşāh imparatorluğunu fetheden moğul orduları sonradan Otrar'dan hareket etmişlerdir. Otrar XV. asrın başlarında hâlâ mevcut idi; çünkü Timur 1405'te burada ölmüştür ('Alī

Yazdī, *Ẓafar-nāma*, II, 646). Bugün Otrar 'ın yeri ancak harâbeleri ile belli olmaktadır.

Bibliyografya: Otrar 'ın zaptı tarihçiler tarafından nakledilmiştir: al-Cuvaynī, *Tārīḫ-i Cihānguşā* (*GMS*, I, 61 v.dd.); al-Cüzcānī, *Ṭabaḳāt-i Nāṣirī* (nşr. Nassau Lees), s. 272, 967; el-Nasavī (nşr. Houdas), s. 34 v.dd.; İbn al-Aşīr (nşr. Tornberg), XII, 239 v.dd.; Raşīd al-Dīn, *Cāmi' al-tavārīḫ* (nşr. Berezin), I. — Moğulların tarihi hakkında d'Ohsson, J.v. Hammer ve Howorth 'un eserleri ile bk. bir de Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion*² (*GMS*, N. S., e. v. 177 ve tür. yer.); G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 485.

(J. H. KRAMERS.)

OUCDA. [Bk. VACDA.]

OUDH (Avaz), eskiden Hindistan 'ın birleşmiş eyâletlerinin bir kısmını teşkil eden bir idârî bölgenin adı olup, bugünkü Pâkistan 'a dâhil bulunmaktadır (24.154 mil² sathında 12.794.979 nüfusu olup, bunun 11.870.266 'sı zirâî nâhiyelerde yaşıyorlardı [1931 nüfus tahriri]).

Çok eski zamanlardan beri Oudh ve şimâlî Hindistan 'ın bu büyük alüvyonlu ovada diğer komşu bölgeleri hindû medeniyetinin hususî vatanını teşkil etmiştir. Eski hindû kıralığı olan Kosala aş.-yk. Oudh eyâletine tekabül eder. Devletin merkezi olan Ayodhyā (Gogrā üzerindeki bugünkü Acodhyā) şehri *Rāmāyana* 'de kahramanlıkları tasvir edilen Rāma 'nın babası Daçaratha 'nın makarrı olmuştur. Burası aynı zamanda brahmanlığın rûhânî zümresince ve onun ictimâî kapalılığına karşı meydana çıkan bir takım dinî cereyanlara da sahne olmuştur.

Maḥmūd Ġaznavī 'nin Manayç seferi ve 'Abd al-Raḥmān Çiştī 'nin *Mir'āt-i Mas'ūdī* 'sinde tasvir edilen Sālār Mas'ūd Ġāzī 'nin kahramanlıkları hâric, müslüman fâtihler Oudh 'a ancak VI. (XII.) asrın son on yıllarında, Ḳuṭb al-Dīn Aybek [bk. mad. AYBEG] devrinde yerleşmişler ve burasını Dehli sultanlığına idhâl etmişlerdir. Sonra Muḥammed b. Tuğluḳ 'un geniş memleketinin bir eyâleti hâline gelmiş, fakat VIII. (XIV.) asrın sonlarına doğru Cavnpūr 'daki Şarḳī devleti tarafından ortadan kaldırılmıştır. Lodîler zamanında burası bir daha sultanlığın bir parçası olmuştur.

Akbar zamanında devletin bir *şūba* 'sını teşkil eden bu bölge, cenûb-i garbîde Ganj 'dan, şimâl-i şarkîde Gandak 'e kadar ve cenûpta Say 'dan şimâlde Taray (Nepāl) 'a kadar yayılıyordu. Abū 'l-Faẓl (*Ā'īn-i Akbarī*, Bibl. Indica, II, 170 — 177 [trc. Jarrett], 1891) 'a göre, bölge 5 *sarkār* 'a ve 38 *pargana* 'ya taksim edilmiştir. Oudh 'daki mahallî rivâyetler ise, islâm kaynaklarında verilen mâlûmata uymamaktadır; bunlara göre, Rācputların hâkimleri bütün Hind-türk imparatorluğu boyunca, kendi hâkimiyetlerini fiilen muhâfaza etmişlerdir (W. C. Benett, *The Chief Clans of the Roy Bareilly District*, 1895). Avrangzīb 'in halefleri devrinde merkezî idârenin zayıflamış olması Oudh navâblarının ismen metbûlarının iktidarını kabûl etmekle berâber, kendi istiklâllerini devam ettirmelerine imkân vermiştir. Oudh sülâlesinin hakikî müessisi olan Sa'âdat Hān Burhān al-Mulk Nīşāpūr 'un mûteber bir Sayyid âilesine mensup bulunuyordu (Ḫāfī Ḫān, *Mantaḫab al-lubāb*, II, 902). navâblığı müddetince (1722—1739) kendisi dâhilî intizâmı sağlamış ve bölgesini genişleterek, Benares Ġāzīpūr, Cavnpūr ve Çunār 'ı idâresi altına almıştır. Onun halefi olan Şafdar Cang (1739—1754) 1748 yılında imparatorluğun vezîri tâyin edildi ve Rohillalara karşı Marāṯhā 'ların kendisine yardım etmelerini istedi. Bu münâsebetle yapılmış olan anlaşmalar daha sonraları Marāṯhāların Rohilḫand 'ı taleplerine esâs teşkil etmiştir. Oğlu ve halefi olan *navāb-vazīr* Şucā' al-Davla (1754—1775), ingilizlerin Şarkî Hindistan Şirketinin artmakta olan kuvvetleri ile karşılaştı ve 1764 yılında Baksar yakınında tam bir hezîmete uğradı. Böylelikle Oudh bu cemiyetin idâresine terkedildi. Allāhābād anlaşması (1765) ile Oudh, haysiyetini korumak için imparatora bırakılmış olan Kora ile Allāhābād hâric, Şucā' al-Davla 'ye iâde edildi. Benares anlaşmasında (1773) ingiliz askerlerine nakdî yardım olarak her ay 210.000 rupinin ödenmesi şartı ile İngiltere 'nin bu Bengâle ile Marāṯhalar arasındaki tampon devlet ile olan münâsebeti daha kuvvetli esâslara bağlanmış oldu. Bu zamanlarda imparatorun Şarkî Hindistan Şirketine karşı taahhüdünü yerine getirmesi ve bu bölgeyi Marāṯhalara bırakması üzerine, Kora ile Allāhābād Oudh hâkimine 50 *lakh* rupi mukabilinde satılmıştır.

Kabiliyetsiz Āṣaf al-Davla (1775—1797) 'nin tahta çıkması üzerine, Rate Warren Hastings 'teki muhâlefet ekseriyeti nakdî yardımı 260.000 rupiye çıkartmağı ve yeni *navāb* 'ı Benares, Cavnpūr ve Ġāzīpūr üzerindeki hâkimiyetini şirkete terk etmeğe mecbûr etti. Hastings 1781 'de Çunār 'da *vazīr* 'in idaresini ıslâh etmek ve Oudh ingiliz kuvvetlerini azaltmak sûretiyle, bâzı kolaylıklar sağlamak istedi. Onun *cārgīr* 'in kaldırılması ve Oudh *Begüm* 'ünün hazînesine el konulması işindeki hissesi muhâkemesi esnâsında kendisine karşı yapılan ithâmları teşkil etmiştir.

Lord Wellesley 1801 yılında Sa'âdat 'Alī

Han (1798—1814)'ı bütün Rohilḫand ile Ḍōāb'ın bir kısmını ingilizlere bırakmağa mecbûr etmiş ve bunların geliri yardımcı kuvvetlerin istihdâmında kullanılmıştır. Sa'âdat 'Alî Han'dan sonra yerine büyük oğlu Ġāzî al-Dîn Ḥaydar geçmiş ve *şāh* unvânını kullanan ilk Oudh hâkimi olmuştur. Oudh'un diğer şâhları şunlardır: Nāṣir al-Dîn Ḥaydar (1827—1837), Muḥammed 'Alî Şāh (1837—1842), Amcad 'Alî Şāh (1842—1847) ve Vācid 'Alî Şāh (1847—1856).

1801 yılında yapılan muâhededeki bir madde ile Oudh hâkimi kendi memleketinde tebealarının iyiliğini te'min etmek ve onların can ve mallarını emniyet altına almak için muayyen bir idâre sistemi kabûl etmek zorunda bulunuyordu. Bütün ikazlara rağmen, bu yolda hiç bir şey yapılmadı ve suiistimaller eskisi gibi devâm etti. Bundan dolayı Oudh 1856 yılında Lord Dalhousie tarafından ilhâk edildi. Vācid 'Alî Şāh tekaüde sevkedilerek, kendisine Kalküta'da oturma müsâadesi verildi. Onun 1887'de orada ölümü ile unvânı da sona ermiş oldu.

Oudh'un ilhâkından sonra orası bir yüksek komiserin idâresine verildi. 1877 yılında Agra ile Oudh bir arada, şimâl-garp eyâletleri askerî vâlisi ve Oudh'un yüksek komiserinin idâresi altında birleştirildi. 1902 yılında Agra ve Oudh birleşik eyâletleri teşkil edildiği vakit, yüksek komiser unvânı terkedilmiştir. Fakat 1921'de bu bölge bir vâli idâresi altında tam bir eyâlet hâline sokulmuştur.

Bölgenin ilhâkından sonra, eyâletin büyük Taluḳdārî âilesinin arzûsuna rağmen, yeniden iskâna tâbî tutulmuş ve eski âileleri mâlikânelerinden uzaklaştırılmıştır. Bu durum, buna karşı yapılan ayaklanmadan sonra değiştirilmiş, Canning Taluḳdārî meskenlerine gelince, onların haklarını *sanad*'ler ile tasdik etmiştir.

Bugün Oudh'da müslümanlar eskiden de ekseriyet teşkil ettikleri yerlerde yaşamaktadırlar. Şehir hayatını tercih etmeleri, bunların büyük merkez şehirlerindeki mevcûdiyetini izâh eder. Ahâlinin esâs itibâriyle hiadûlurdan ibâret olmasına rağmen, müslümanların son zamanlarda iki misli artmış olması dikkate şâyândır. Bu büyük ölçüde ictimâî örflerden ileri gelmektedir ki, buna göre, müslümanlar müslüman dul kadınların yeniden evlenmelerine müsâade ettikleri gibi, erken evlenmelere de cevaz vermemektedirler. Hindûların islâm dinini kabûl etmeleri sayı bakımından pek te'sirli olmamıştır; çünkü müslümanların *tabliġ* hareketine, hindûlar da *şüddḥi* ve *sangathan* reketleri ile karşı koymuşlardır.

Bibliyografya: Makalede zikredilen eserlerden başka bk. bir de C U. Aitchison, *Treaties, Engagements and Sanads* (Kalküta, 1909) I; W Crooke, *The Tribes and Castes of the North-Western Provinces and Oudh* (4, c., Kalküta, 1896); C. A. Elliott, *Chronicles of Oudh* (Allahâbâd, 1862); M. R. Gubbins, *The Mutinies in Oudh* (London 1858); *Taḥzīḥ al-ġāfilīn* (trc. W. Hoey), Allāhābād, 1885; Muḥammed Fā'iz Baḫş, *Tārīḫ-i farāḥbaḫş* (trc. için bk. W. Hoey, *Memoirs of Dehli ond Faizabad*, (2 c., Allahâbâd, 1888/1889); H. C. Irwin, *The Garden of India* (London, 1880); W. Knighton, *The Private Life of an Eastern King* (Oxford, 1921); Ḥayr al-Dîn Muḥammed, *Tuḥfa-i tāza* (*Balwantnāma*); W. Oldham, *Historical and Statistical Account of the Ghazeepoor District* (Allāhābād, 1870); *Papers relating to Land Tenures and Revenue Settlement in Oudh* (Kalküta, 1865); *Papers respecting a reform in the administration of the government of... the Nawab-Wazir* (London, 1824); *Parliamentary Papers Oudh*, XLIII, 1857/1858) *Report on the Administration of the United Provinces of Agra and Oudh* (Allahâbâd, yıllık); W. H. Sleeman, *A Journey through the Kingdom of Oudh in 1849—1850*, (2 c., 1858); A. L. Srivastava, *The first two Nawabs of Oudh* (Lucknow, 1933). (C. COLLIN DAVIES.)

OYMAK, kelimenin çenûp türkçesindeki kayıtlarda rastlanan bu şekline (aş. bk.) mukabil, diğer türk şivelerinde bunun daha yaygın olan *aymaḳ* şekli kullanılmaktadır. Bk. msl. V. Radloff, *aymaḳ* (Alt. Tel., Kuğu. Kazak. Kırg. Sag. Şor. Koyb. Kız. Küer. Bar. Çağ. Tar.), 1. halk, kavim, boy. soy; 2. (Şor.) âile, köy; 3. (Tel.) yabancı, başka bir kavme mensûp (*a. kiji* „yabancı"); 4. (Çağ.) hayvan beslemekle geçinen göçebe (kavmî teşkilâta bağlı olduklarından dolayı); bundan *aymaḳlı* (Kazak) „aymaklı" (krş. *a.-tığ* (Kuğu), *a.-tū* (Alt.) ve *aymaḳçı* (Şor.) „misâfir". — Baskakov-Nasilov, *Uyg.-rus. lug.*, *aymaḳ* 1. soy, kavmî taksimat (göçebelerde), 2. halk, 3. bölge. — K. Yudaḫin, *aymaḳ*, 1. memleket, bölge, arâzi; 2. halk, kavim, soy. — *Başk.-rus. lug.*, *aymaḳ* kavim veya kavmî taksimat (şimâl-i şarkî Başkırdıstan'da); daha sonraları, kan akrabalığına dayanan bağlar gevşeyince, arâzi birliği üzerine kurulan âileler topluluğu (hayvan besleme ve arâziden müşterek istifâde gâyesi ile) kasdedilmiştir. — Ş. Süleyman. *aymaḳ*, oymak, çok koyunu ve sürüsü olan köylü; uruğ, âl, şûbe, kabîle.

W. Barthold, *İslâm Ansiklopedisi*'nin Ley-

den tab'ında *aymaḳ* tâbirinin şark türkçesi ile moğulçada kullanılan müşterek bir kelime olup, bunun aş.-yk. daha çok kullanılan *il* kelimesine tekabül ettiğini, her iki tâbiriu de aslında „kavim" v.b. mânalara geldiğini, fakat daha çok büyük kavmî birliklere işâret etmek üzere kullanıldığını kaydeder (msl. şimâlî Moğulistan (Ḫalḫā) moğulları 4 *aymaḳ* 'a taksim edilmiş ve başlarında bulunan hanlara göre adlandırılmış bulunuyorlardı; Efganistan 'da *Çār* (*çahār*) *aymaḳ*, 4 göçebe kavim (Camşīdī, Hazāra, Fīrūz-Kūhī ve Taymanī). — Moğullarda bu tâbirin kullanılışı için bk. B. Y. Vladimirtsev, *Moğulların ictimâi teşkilâtı* (trk. trc. Abd. İnan, TTK, Ankara, 1944), bilhassa s. 199 (*ulus* 'ların *utuk* 'lara veya *ayimağ* 'lara taksimi; moğullarda aynı arâzi üzerinde göç eden akraba *ayil* 'lar gurubuna, aslında „birbirine yakın cinslerin topluluğu, birbirine kan akrabalığı ile bağlı kabîle mensûpları, soylar veyâ âileler" mânasına gelen *ayimağ* denilmesi v.b.).

Ş. Sâmî 'de bu tâbir *oymaḳ* şeklinde kayıt ve „bir ulusun münkasim olduğu kısımların beheri, kabîle" şeklinde izah edilmektedir (krş. bir de *ulus* „kavim, ümmet, aşîretin büyüğü; *ulus* — illere, *il* — oymaklara, *oymaḳ* — uruklara taksim olunur"). Kelimenin buradaki izâhı açıkça şark türkçesi mâlzemesine dayandığı anlaşılan bu tâbirin *oymaḳ* şekline şimdiye kadar yalnız cenûp şivesindeki kayıtlarda rastlanmaktadır ki, bunun bir okuma hatâsından (*aymaḳ* yerine, *oymaḳ*) ileri gelmiş olması pek muhtemeldir. Eski türkçe metinlerde pek rastlanmayan bu tâbirin daha çok Cengiz devlet teşkilâtı içine girmiş olan bölge ve kavimlerde ve bilhassa *ulus* ve benzerleri tâbirler ile birlikte veya yan-yana kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır. (R. RAHMETİ ARAT.)

OXUS. [Bk. AMÛ-DERYÂ.]

Ö

ÖMER. 'OMAR [B. 'ABD ALLĀH] B. ABĪ RABĪ'A (644—719), „itiraz edilmez bir şekilde arapların en büyük aşk şâiri" (Rückert) rivâyete göre, 26 zilhicce 26 (645 teşrin II. başı)'da doğmuş, 93 (712) veya 101 (719)'de ölmüştür. Hâl tercümesi, husûsî bir nev'in mümessilleri olarak telakkî edilen başkalarınınki (mes. içki şiirleri ile Abū Nuvās [b. bk.]) gibi, karışık rivâyetler yığınından ibârettir. Tanınmış bir aşk şâiri olduğundan, çağdaşlarının ve sonraki nesillerin şâirlerinin bayağı şiirleri kolayca kendisine isnât olunuyordu. Yalnız P. Schwarz'ın mükemmel tetkiki hayatının ve şiirlerinin gerçek tarihî esâslarını tefrika imkân vermektedir. Kendisinin Kureyş kabîlesinin Maḫzūm koluna mensûp olduğu muhakkak sayılabilir. Babası 'Abd Allāh Mekke'nin çok müreffeh tâciri olup, cenûbî Arabistan'dan yaptığı bahârat ithâlâtı ile, pek büyük bir servet toplamış idi. Bir müddet Yemen'de, Canad şehrinde vâlilik yaptı. 'Omar'in annesi Ḥaẓramavt'lı bir „Ḥimyarī" idi. Şâir, büyük bir servetin sâhibi olması sebebi ile, hayatını çalışmadan geçirebildi; gençliğinde muhtemelen Medine'de oturdu; olgunluk çağında bilhassa Mekke'de kaldı. Şimâlî Arabistan'da, Suriye'de ve al-Cazīra'de bâzı seyâhatlere çıktı. Ölümü çeşitli efsâneler ile çevrilidir. Her hâlde vatanında ölmemiş görünmektedir. Mûtad hâl tercümesi bilhassa Emevîler hânedanına mensûp hanımlar ile türlü münâsebetlerinin hikâyeleri ile doludur. Bu hikâyeler gerçek tarih olmaktan ziyâde, edebî tertiplerdir. Emevî hânedanından halîfe ve emîrler ile karşılaşmalarına dâir hikâyeler de aynı şekilde şüpheli telakkî edilebilir. Kendisin'n şâir al-Aḥvaṣ ile aynı zamanda halîfe 'Omar II. tarafından cezalandırılmış olduğu ve bir daha şiir yazmamağı vâdetmek mecbûriyetinde ka'dığı söylenir.

Şiirleri zamanının siyâsî tarihi ve günlük hayatının gerçekleri hakkında bize fazla bir şey öğretmez. Kendisi arap şiirinin ilk „şehirlisi" olmuştur. Şiirlerinde şehirlerdeki cemiyet hayatının tatlılığı in'ikâs eder. 'Omar ile Emevî devri şâirlerinin al-Aḫṭal [b. bk.], Carīr [b. bk.] ve al-Farazdaḳ [b. bk.]'ten müteşekkil meşhûr üçlü zümre arasındaki, bir de yine 'Omar ile Camīl [b. bk.] gibi, bu devrin bedevî aşk şiirinin yarı efsânevî mümessilleri arasındaki esaslı ayrılık burada bulunmaktadır. Onda saray şâirlerini veya kabîle ozanlarını hatırlatan hiç bir şey yoktur: hemen hiç seyâhat tasvir etmediği gibi, savaşları da daha nâdir olarak zikreder. Şarap şiiri onun için tamâmiyle yabancıdır. Bütün şiirleri yalnız yaşadığı hâdiselerin hikâyesi, duygularının ifâdesidir. İfâdelerini dâimâ sâdık bir şekilde tarihî telakkî etmeğe ihtiyac yoktur; bununla berâber, şâirâne hayalin samimî gerçekliği şüphesizdir. Şiirlerindeki şahsiyetler „ince duygulu, sevilmeğe lâyık şahsî bir hayatı olan mahlûklardır. Onların rûhlarını gösterir, bunlar hareket ederler, konuşurlar. İç alevleri ile dolu acıklı sahneler tam bir aydınlık içinde okuyucunun gözleri önüne serilir" (Schwarz). 'Omar, şiirlerinin şekli bakımından da, çok istidatlı ve en küçük bir güçlükle karşılaşmadan yaratan bir şiir dehâsı olarak kalmaktadır. Şiirleri son derece sâde bir dil içinde, pınar kaynar gibi, tabiî bir şekilde akar. Arûzu bedevî şiirinden ayrılmaktadır; her ne kadar aynı vezinleri kullanıyorsa da, eski şiirde en çok tesâdüf edilenleri (*basīṭ* veya *ṭavīl*) değil, fakat yumuşak ve hafîf vezinleri (*ḫafīf*, *ramal*, *mutaḳārib*, *munsariḥ*) tercih eder. Kendini an'aneye ziyâdesiyle bağlı hissetmediği şiirlerinde kıt'alardan mürekkep şiirin bâzı izleri görülmektedir. 'Omar'i, tarih bakımından, arapların ilk aşk şâiri olarak görmekle tabiî bir hatâ yapılmış olur, fakat bu nev'i kemâle ulaştıran o olmuştur. Bu şiirin kaynakları eski arapların kasîdelerinin giriş kısmında bulunmadığı gibi, cenûbî Arabistan'da bilhassa itibârda olan husûsî aşk şiirlerinde de bulunmaz (bu son yerde, belki bir İran

te'sirî meydana çıkarılabilirdi). Vaẓẓāḥ al-Yaman'den muhâfaza edilmiş olup, V. Ebermann tarafından uzun zamandan beri hazırlanmış olan parçaların incelenmesi, ihtimâl bu nokta üzerine biraz aydınlık getirecektir.

'Omar çağdaşları ve onları takip eden nesiller arasında, bilhassa şarkıcılar ve edipler indinde çok büyük bir şöhrete sâhip idi. Mütebahhir âlimler arasında şöhreti iki vak'a yüzünden sarsıldı: ilk önce, o kadar sâde olan dili, mes. al-Farazdak gibi şâirlerin aksine, çok az nâdir kelime örneği („testi di lingua") veriyordu; bundan başka eserlerinin muhtevası mekteplerde, bilhassa dindar veya ham sofular çevrelerinde incelenmek için pek müsâit değildi. Yeni arap edebiyatındaki yeniden-uyanış bu husûsta da değişmeler getirdi: Onun hakkında yazılmış bir kaç müstakil eserden başka, mektep kitaplarına husûsî bölümler konulmuştur. 'Omar b. Abî Rabî'a bugün araplar arasında, eğer böyle ifâde edilebilirse, her zaman yeniden itibâr kazanmış ve büyük bir şâir olarak tanınmıştır.

Bibliyografya: Paul Schwarz, *'Umar ibn Abî Rebî'a, ein arabischer Dichter der Umajjadenzeit* (Leipzig, 1893; bunun hakkında bk. Th. Nöldeke, *WZKM*, XV, 290—298); *Der Diwan des 'Umar ibn Abi Rebi'a* (Kahire, Leyden ve Paris yazmaları ile başka kaynaklardan gelen şiir ve parçaların toplanması ile), nşr. Paul Schwarz, 1. yarısı, Leipzig, 1901; 2. yarısı, 1. bölüm, Leipzig, 1902; 2. yarısı, 2. bölüm Leipzig, 1909 ve (son) cüz: *'Umars Leben, Dichtung Sprache und Metrik* (Leipzig, 1909; bir arap şâiri hakkındaki en iyi müstakil eserlerden biri); *Dīvān* (Kahire, 1311, 1330); C. Brockelmann, *GAL*², I, 41 v.dd.; *Suppl.*, I, 76 v.d.; ayn. mll., *Geschichte der arabischen Litteratur*² (Leipzig, Amelang, 1909), s. 63 v.d.; L. Caetani, *Chronographia islamica* (Paris, 1912—1923), stn. 1141, § 43; O. Rescher, *Abriss der arabischen Litteraturgeschichte*, kısım II [İstanbul, 1928], s. 135—140; Zakî Mubârak, *Ḥubb Ibn Abî Rabî'a va-şi'ruhu*³ (Kahire, [1928]); Ṭāhā Ḥusayn, *Ḥadīṯ al-arbi'ā* (Kahire, 1926, II, 127—150; *al-Vasīṭ fi'l-adab al-'arabî va tārīḫihi*⁴ (Kahire, 1924), s. 166 v. dd.; *al-Mucmil fi tārīḫ al-adab al-'arabî* (Kāhire, 1929), s. 75—80; Y. E. Sarkis, *Mu'cam al-maṭbū'āt al-'arablya va 'l-ma'arraba* (Kahire, 1928), stn. 41; [Cabrā'îl Sulaymān Cabbūr, *'Omar b. Abî Rabî'a, al-cuz' al-avval 'aşr Ibn Abî Rabî'a* (Beyrut, 1935), *American University of Beirut Orient. St.*, nr. 7); ayn. mll., *L'arbre généalogique de 'Omar b. Abi Rabi'a* (*Maşrik*, 1936), XXXIV, 84—93; ayn. mll., *'Omar b. Abî Rabî'a* (Beyrut, 1939), I—II; 'Abbās Maḥmūd al-'Akḳād, *Şā'ir al-ġazal 'Omar b. Abî Rabî'a* (Kahire, 1943, *İḳra'*, nr. 2); Muḥammed Muḥy al-Dīn 'Abd al-Ḥamîd, *Şarḥ Dīvān 'Omar b. Abî Rabî'a* (Kahire, 1952); Hannā 'l-Fāḫūrî, *Tārīḫ al-adab al-'arabî* (Beyrut, 1953), s. 259—267].

(IGN. KRATSCHKOWSKY.)

ÖMER, 'OMAR (682—720) B. 'ABD AL-'AZÎZ B. MARVÂN B. AL-ḤAKAM, ABŪ ḤAFṢ AL-AŞACC, Emevî halîfesi 63 (682/683)'te Medine'de doğmuştur. Babası 'Abd al-'Azîz [b. bk.] uzun yıllar Mısır vâliliği yapmıştır; anne tarafından 'Omar I.'den gelmektedir. Gerçekten annesinin adı Umm 'Āṣim bint 'Āṣim b. 'Omar b. al-Ḫaṭṭāb idi. Hayatının büyük bir kısmını Medine'de geçirdi. Peygamberin şehrinde kendisine lâyık bir tahsil ve terbiye görmek üzere, babası tarafından buraya gönderilmiş idi ve kendisi babasının ölümüne (85=704) kadar, burada kaldı. Bunun üzerine, amcası 'Abd al-Malik onu Şam'a getirtti ve onu kızı Fāṭima ile evlendirdi. 'Omar rebiülevvel 87 (şubat—mart 706)'de Velîd I. tarafından al-Ḥicâz vâliliğine tâyin edildi; bunun üzerine yeniden gelip, Medîneye yerleşti. Ekseriyâ tamâmiyle keyfî bir tarzda hukûm süren diğer vâlilerin aksine, 'Omar şehre gelir-gelmez, hadîs bilen 10 dindar kimseden müteşekkil bir meclis kurdu; bütün mühim işleri bunlar ile görüştü ve bundan başka onlara emri altında bulunan me'mûrlara yakından nezâret etmek için, tam salâhiyet verdi. Memleketi baba gibi idâre etmesi halk için, mes'ûd ve faydalı oldu; fakat bir müddet sonra kudretli al-Ḥaccāc [b. bk.] 'Omar'in çok yumuşak hâkimiyeti ile iktifa edemedi; çünkü bir çok kimseler, kendi doğum yerlerinde kendilerine tahsis edilen ağır ve meşakkatli kaderden kurtulmak için, Irak'tan mukaddes iki şehre iltica etmişlerdi. Onun istekleri üzerine, 'Omar 93 (711/712)'te geri çağırıldı; bununla beräber, itibârını kaybetmedi. Onu halef olarak göstermiş olan Sulaymān b. 'Abd al-Malik [b. bk.], safer 99 (eylûl—teşrîn I. 717)'da Dābiḳ'ta ölünce, müstebit din âlimi Racā b. Ḥayva, Emevî âilesi mensûplarını câmide topladı; bundan sonra, hiç bir isim söylemeksizin, onları Sulaymān'ın vasiyet ile gösterdiği kimseye sadâkat yemini yapmağa, bi'ate, dâvet etti. Ancak yeminden sonra onlara halîfenin ölümünü ve onun tarafından seçilen halefin adını bildirdi. 'Omar asıl kola mensûp olmadığından ve bununla beräber, 'Abd al-Malik'in iki oğluna, Yazîd ve Hîşām'a, tercih edilmiş bulunduğundan, bu sonuncusunun ilk önce am-

ca-zâdesinin *amîr al-mu'minîn* seçilmesine karşı itirazlarda bulunmuş olmasında şaşılacak bir şey yoktur; bununla berâber Hişâm çabucak sükûnet buldu ve 'Omar hiç bir ciddî muhâlefetle karşılaşmaksızın, halîfe oldu.

Halîfe olarak, 'Omar tamâmiyle ayrı bir mevki almıştır; kendisi hem haleflerinden ve hem de selefllerinden temâyüz etmiştir. İhtimâl taassuptan tamâmiyle uzak olmamakla berâber samimî bir dindarlık ile hareket ederken, Allah karşısındaki mes'ûliyetinin şuûruna derin bir şekilde sâhip idi ve dâimâ imânına göre doğru olan şeyleri gerçekleştirmeğe ve hukümdarlık vazîfelerini vicdan ile yerine getirmeğe çalışıyordu. Husûsî hayatında, hilâfete geçmeden önce, diğer Emevî şehzâdelerinden daha mazbut bir şekilde yaşamamış ise de en büyük sâdelik ve en çok öğülmeye değer nefse hâkimiyet ile temâyüz etmiştir. Bundan dolayı, bu dünya zevklerini terennüm eden şâirler sarayında husûsiyetle takdir edilmiyorlardı.

'Omar silâhların şanına büyük bir değer vermiyordu. Zâten tam iki buçuk yıl bile sürmeyen devri, bundan dolayı, askerî hâdiseler bakımından, fakirdir. Tahta çıkar-çıkmaz, İstanbul muhâsarası kaldırıldı. Müslüman ordusunu ilk olarak geri getirenin kendisi olduğu tamâmiyle muhakkak değildir. Mezopotamya'da Ṭuran'da şehrinin halkını boşalttı; halk bunun üzerine komşu Malatya [b. bk.] şehrine gidip-yerleşti; bundan sonra Ṭuranda tahrip edildi. Uzak garpte müslüman orduları Pirene dağlarını aşıp, cenûbî Fransa'nın içlerine girdiler ve zengin bir ganîmet ile İspanya'ya döndüler. En çok tesâdüf edilen, fakat mutlak olarak muhakkak olmayan bir rivâyete göre, 'Omar'in hilâfeti zamanında ve daha sonra girişilmiş o'an bir yağma seferi sırasında, müslümanlar Narbonne'u zaptetmişlerdir; burası tahkim edilmiş ve onlara bir müddet karargâh vazîfesini görmüştür. Bundan başka 'Omar islâmiyeti silâh kuvveti ile yaymağı hiç düşünmüyordu; daha-ziyâde barışçı hey'etler ile başka dinlerin mensûplarını Peygamberin dinine kazanmağa çalışıyordu ve bu hâlde onlardan hiç bir vergi istemiyordu. Bu usûlün bilhassa Berberîler arasında uygun olduğu meydana çıktı ve kendisinin tâyin ettiği vâli İsmâ'îl b. 'Abd Allâh zamanında, islâmiyeti kabûl etmemiş hiç bir berberî kalmadığı iddia olunur. Aynı şekilde Sind hukümdarları, 'Omar'in nâibi 'Amr b. Muslim al-Bāhilî kendilerini islâmiyeti kabûle dâvet ve onlara müslümanlar ile tam müsavât vâdedince ihtidâ ettiler; fakat Hişâm'ın hilâfeti zamanında yen' dinlerini terkettiler.

'Omar b. 'Abd al-'Azîz, her şeyden önce, iç siyâset ile ilgileniyordu. Horasan'ın sadâkatsiz vâlisi Yazîd b. al-Muhallab [b. bk.]'i hapsettirdi; yerine al-Carrāḥ b. 'Abd Allāh al-Ḥakamî getirildi. Bundan başka en mühim mevkîler 'Omar'in müstait ve nâmuslu telakkî ettiği kimselere verildi. 'Alî tarafdarlarına karşı hayır-hahlıkla dolu bir tavır takındı. 'Omar, Mu'âviya'nin başlamış olduğu câmilerde minberden verilen hutbelerde 'Alî'nin halk arasında lânetlenmesi âdetini lâğvetti. Esâsen gençliğinden beri, babasının Mısır vâlisi tâyin edilmesi sırasında ondan, 'Alî'nin an'ane hâline gelmiş olan lânetlenmesini men'etmesini istediği, fakat kendisine aslında çok takdire değer olan bu mâhiyette bir tedbirin Emevî bânedânı menfaâtlerini tehlikeye düşüreceği ve 'Alî âilesinden olanların halîfelik iddiâlarını destekleyeceği cevâbının verilmiş olduğu te'min edilmektedir. 'Omar aynı şekilde aslında Peygamberin şahsî mülkü olan, sonra devlet mâlikânesi ilân edilmiş ve nihâyet Emevîlerin husûsî mülküne geçmiş olan Fadak [b. bk.] vâhasından da, 'Alî âilesi mensûpları lehine, vazgeçti. Halîfe olmasından sonra bunu ilk tahsis edildiği yere iâde etmeği kararlaştırdı ve rivâyete göre, Peygamberin vârisleri sayılan Fāṭima'nin ahfâdına iâde edilmesi husûsunda bilhassa emir verdi. Aynı şekilde 'Abd al-Malik'in gasbetmiş olduğu Ṭalḥa'ya âit Mekke'deki mülkü âilesine iâde etti ve Yemen'in evvelki vâlisi, al-Ḥaccāc'ın kardeşi Muḥammed b. Yūsuf tarafından yükseltilmiş olan öşür ilâvesini kaldırdı. Umûmî bir şekilde kanunsuz suçlandırmaların kurbanlarının ziyanlarını telâfi etmeği çok düşünüyordu, fakat gerçekte halîfenin duygularının doğruluğuna şehâdet eden, fakat İbn Sa'd (V, 252)'a göre, ekseriyâ tenkitsiz bir şekilde tatbik edilen (*bi-ġayr al-bayyinat al-ḳāṭi'a*) bu esâsın, gittikçe, bilhassa hazîne için, kazançlı olamayacağı ve kötü netîceler tevlid edebileceği kolayca anlaşılır.

Dindar bir müslüman sıfatı ile, islâmiyet esâslarına dokunmadan, olabildiği kadar başka dinlerin mensûplarına karşı teveccüh gösterdi. Hıristiyan, yahudi ve ateşe tapanlar o zamana kadar sâhip oldukları kilise, havra ve ateş mâbedlerini muhâfaza edebildiler, fakat yeni ibâdet binâları inşâ edemediler. Şam'da al-Walîd, Yuḥannâ büyük kilisesini yeniden yaptırmış ve yerini Emevîler câmiinin arsasına ilâve etmiş idi. 'Omar halîfe olunca, hıristiyanlar kiliselerinin ellerinden alınmış olduğundan ona şikâyette bulundular ve halîfe nâibine câmiin mülhakatından olan arsayı geri vermelerini emretti. Fakat Şam halkı bu karara râzı olmadıklarından, mes'ele 'Omar'in rızâsı ile, şu şekilde halledildi: şehir dışındaki kiliseler, ilk yerde Thomas kilisesi bir

anlaşma hukmü dolayısı ile değil de yalnız [iilen müslümanlara âit bulunuyordu; çünkü Güţa kılıç kuvveti ile alınmış idi ve bir anlaşma ile teslim edilmiş değildi; işte bu kiliseler hıristiyanların istikbâlde Yuḥannâ kilisesi üzerindeki bütün haklarından vazgeçmeleri şartı ile, kendilerine iâde edildi. 'Omar çok fazla vergilere karşı müslüman teb'asını himâyeye çalıştığı gibi, aynı şekilde hıristiyanların çok ağır vergiler altında ezilmemeleri için de gayret sarfetti. Kıbrıs'ta olduğu gibi, Ayla'de de onlardan alınan vergiler arttırılmış idi, 'Omar bunları ilk tesbit edilen seviyeye indirdi. Yemen'de Nacrān [b. bk.] hıristiyanları Peygamber ile bir anlaşma yapmışlardı ve buna göre, yılda her biri 40 dirhem değerinde 2.000 elbise (*ḥulla*) karşılığında memleketlerinde kendilerine en mükemmel âsâyiş te'min edilecekti. Bu anlaşma 'Omar I. tarafından bozuldu; buna rağmen 'Oṯmān zamanına kadar kararlaştırılmış olan vergiyi tam olarak ödemeğe mecbûr kaldılar; 'Oṯmān bunu 200 elbiseye indirdi. Sonra Mu'āviya veya başka bir rivâyete göre, oğlu Yazīd bunlar için 200 elbiseden de yeni bir indirme kabûl etti; çünkü ölümler ve islâmiyete geçmeler sebebi ile sayıları pek çok azalmış idi (bu husûsta bk. Lammens, *Le Califat de Yazīd Ier*, s. 346 v. dd.). Fakat 'Abd al-Raḥmān b. Muḥammed b. al-Aş'aṯ [b. bk.], al-Ḥaccāc'a karşı isyân edince, al-Ḥaccāc bu mıkdarı 1.800 elbiseye çıkardı; çünkü Nacrānlıların gizlice âsîler ile ittifak hâlinde olduklarından şüphe ediyordu. Bu sırada sayıları 40.000'den 4.000'e düşmüştü ve felâketlerinden 'Omar b. 'Abd al-'Azīz'e şikâyet ettikleri zaman, 'Omar verginin yekûnunu onda bire indirdi ve kendilerinden 2.000 yerine 200 parça elbise veya 80.000 dirhem yerine 8 000 dirhem istedi.

'Omar'in en mühim tedbirlerinden biri de verginin ıslâhı olmuştur. 'Omar I.'in idâre sistemi, zamanının durumlarına şâyân-ı hayret bir şekilde uydurulmuş olan sistem, artık devrin zarûretlerine tekabül etmiyordu. Haraca tâbî arap olmayanların mütemâdiyen artan bir şekilde islâm olmalarının ve bunun neticesi olarak vergiden muâf tutulmalarının sonunda hazîne ciddî ziyanlara uğramakta idi ve bundan başka bir çok yeni mühtedîler memleketlerinde kalacak ve tarlalarını sürecek yerde, gidip şehirlerde yerleşiyorlardı ve bunun sonunda zirâat zarûrî kol gücünden mahrûm kalmıştı. Bu uygunsuzluğa karşı çâre olmak üzere, al-Ḥaccāc vergiye tâbî olmayan müslüman gayr-i menkûllerini de haraca bağlamış ve büyük şehirlere göçmeği yasak etmiş idi. Böylece umûmî memnûniyetsizliğe sebep olmuş idi; fakat kendisi bundan o kadar endîşe duymuyordu. Buna karşılık 'Omar, müslümanların hiç bir vergi vermemeleri gerektiği esâsına sıkıca bağlı kaldı. Bundan başka, hiç şüphesiz Medîne'nin din kanunları âlimleri ile tam bir mutabakat hâlinde, zabtedilen her memleketin müslüman cemaâtinin müşterek mülkü olduğu ve binnetîce bölünüp, müslümanlara satışlar ile vergiden muâf mülkler hâline getirilemeyeceği nazariyesini müdafaa etti. Bunun neticesi olarak, 100 (718/719) yılından itibâren, müslümanlara *ḫarāc*'a tâbî yerleri satın almağı yasak etti; bununla berâber bu emre daha öncesine şâmil bir kuvvet vermedi ve yeni müslümanların şehirlere göçmelerine karşı da hiç bir mânia çıkarmadı. Bundan başka yapılmış hizmetler karşılığı olarak hazîneden istenilen kanunî tazminat istekleri aslâ bir tarafa atılmadı. Kâfirlere karşı savaşmış olan Horasan *mavâlî*'sini, tabiî müslüman savaşçıları gibi, hem vergiden muâf tuttu, hem de onlara bir maaş verdi. Bununla halîfe imparatorluğundaki muhtelif unsurların karışmasını kolaylaştırmış ve haraca tâbî memleketin temlik edilmesinin imkânsızlığı esâsına sonraları riâyet edilmediği için, onun vergi ıslâhı tutunamadı ise de, o zaman hâkim olan mâlî nizamsızlığa çâre olmak üzere, iktidarı dâhilinde bulunan her şeyi yapmıştır.

Eski mektebe mensûp tarihçiler 'Omar b. 'Abd al-'Azīz'i amelî zekâdan tamâmiyle mahrûm, din sâhasındaki kablî kararları netîcesinde gerçeğin icâplarını hesaba katmadan, sırf hayâller peşinde koşan bir hayâlperest olarak tasvir ederler ve ancak son zamanlarda âlimler hukümdar olarak çalışmalarını gerçek şekilde aydınlığa çıkarmışlardır. Hilâfeti sırasında „hâricîlerin" çıkardığı karışıklıklar yoktu, fakat sonunda Emevî hânedanının düşmesini temin edecek olan gizli kuvvetler karanlıkta çalışmakta idi.

'Omar, 20 günlük bir rahatsızlıktan sonra, receb 101 (şubat 720)'de öldü ve Haleb yakınında Dayr Sim'ān'a defnolundu. Yeğeni Yazīd b. 'Abd al-Malik [b. bk.] ona halef oldu.

Gençliğinden beri islâm hadîslerini bilen dindar kimselerin kuvvetle te'sirinde kalmış olduğundan, bu sâhada büyük bir salâhiyet sâhibi bir kimse olarak tanındı ve haksız olmakla berâber, ölümünden az sonra *sunna*'yi ilk toplayan kimse telakkî edildi. Sonraki çağlarda etrafında tarihî temelden tamâmiyle mahrûm bir dinî efsâneler halkası teşekkül etmiştir. Bu arada nakledildiğine göre (İbn Sa'd, V, 301, str. 17), mezarını toprak ile dolduranların üzerine, gökten kendisinin cehennem ateşlerinde yanmayacağını bildiren deriden bir tomar düşmüştür (*amān min Allāh*

li-'Omar b. 'Abd al-'Azîz min al-nûr). Hattâ Emevî halîfelerini hâkim hânedanın menfaatî için ber şekilde kötüleyen Abbâsî devrinin taraf tutan tarihçileri bile, onu istisnâ ve bilâkis son derecede çok medhediyorlardı. Bir de Abbâsîlerin zaferi sırasında, diğer Emevîlerin mezarları taarruza uğradığı hâlde, onun mezarına hürmet gösterilmiştir.

Bibliyografya: İbn Sa'd, V, 242 — 303; İbn al-Cevzî, *Manâḳib 'Omar b. 'Abd al-'Azîz* (nşr. Becker); al-Navavî, *Taḥḏîb al-asmâ'* (nşr. Wüstenfeld), s. 463 — 479; al-Kutubî, *Fevât al-vafayât*, II, 104; al-Ṭabarî, *al-Târîḫ* (nşr. de Goeje), bk. fihrist; İbn al-Aṯîr, *al-Kâmil* (nşr. Tornberg), II, 172, 214, 224; III, 337, 385 v. dd.; IV, 370, 417 — 423, 456 v. dd., 461, 463; V, 6, 14 v. dd., 26 — 49, 51, 53, 100, 197, 373; al-Ya'ḳûbî (nşr. Houtsma), II, 339 v.d, 349, 351, 358, 361 — 372; al-Belâẕurî (nşr. de Goeje, alm. tre. Reseher), aık-sık; al-Mas'ûdî, *Murûc al-ẕahab* (Paris tab.), V, 361, 397, 412, 416 — 445, 451, 453; VI, 38, 161; IX, 42, 50; *Fragmenta historicoram arabicorum* (nşr. de Goeje ve de Jong), I, 37 — 64; İbn al-Ṭiḳṭaḳâ, *al-Faḫrî* (nşr. Derenbourg), s. 173, 175 v.dd., 333 v.d.; el-Mubarrad, *al-Kâmil* (nşr. Wright), bk. fihrist; *Kitâb al-aġânî*, bk. Gnidi, *Tables alphabétiques*; Yâḳût, *Mu'cam al-buldân* (nşr. Wüstenfeld), III, 856; Barbier de Meynard (*J A*, X. seri, IX, 209); Müller, *Der Islam in Morgen-und Abendland*, I, 438 v.d.; Muir, *The Caliphate, its Rise, Decline, and Fall* (yeni baskı Weir), s. 291, 318, 336, 346 v. dd., 354, 361, 364, 367, 369 — 374, 379, 383, 396, 419, 439, 539, 597; Wellhausen, *Die Kämpfe der Araber mit den Romäern* (*N G W Gött.*, Phil.-hist. Kl. 1901, s. 414); aynı mlf., *Das arabische Reich*, s. 166 — 194. — Bk. bir de mad. EMEVÎLER.

(K. V. Zetterstéen.)

ÖMER. 'OMAR B. 'ALÎ (ŞARAF AL-DÎN) AL-MIṢRÎ AL-SA'DÎ (1181—1235), daha çok İbn al-Fârid [b. bk.] adı ile tanınmış meşhûr sûfî şâir al-Fârid (ferâiz âlimi) adı, babasının mesleği ile ilgilidir. Babası Ḥamâ'lı olup, Kahire'ye göç etti. 'Omar 576 (1180/1181) veya, daha kuvvetli bir ihtimâl ile, 577 (1181/1182)'de dünyâya geldi. Gençliğinde şafiî fıkhı ile hadîs tahsil etti ve önce Kahire'nin garbındaki yüksek yerlerde (al-Muḳaṭṭam), sonra Hicaz'da olmak üzere, uzun yıllar münzevî bir zâhit hayatı sürdü. Kahire'ye dönüşünde, 632 (1234/1235)'de ölünceye kadar, bir velî olarak saygı gördü. al-Muḳaṭṭam'in eteğinde bulunan türbesi dâimâ ziyâret edilmiştir. İbn al-Fârid'in *Dîvân*'ı, küçük hacmine rağmen, arap edebiyatının en aslî eserlerinden biridir. Çok zarif ve güzel bir üslûp ile meydana getirdiği ve azçok edebî san'at hünerlerini kullandığı en kısa menzûmelerinin müzik refakatinde sûfî meclislerinde terennüm edilmek maksadı ile kaleme alınmış olmaları mümkündür (Nallino, *RSO* VIII, 17). Onun şiirlerinde gerçek mânalar ile mecâzî mânalar o şekilde birbirine bağlanmıştır ki, bu manzûmeleri, aşk şiirleri (şarkta büyük bir şöhret bulması da bu sebepledir) veya tasavvûfî ilâhîler olarak tefsir edilebilir. Buna karşılık *Dîvân*'da tamâmiyle tasavvûfî olan iki kasîde vardır: 1. *Ḫamrîya* („şarap kasîdesi") olup, ilâhî aşkın şarabı ile hâsıl olan sarhoşluğu tasvir eder ve 2. *Naẓm al-sulûk* 760 beyitlik bir kasîde olup, aynı kafiyede daha kısa olan bir kasîdesinden ayırmak için, umûmiyetle *al-Tâ'îyat al-kubrâ* adını taşır. Uzunluğu hemen-hemen *Dîvân*'ın geri kalan kısmına eşit olan bu meşhûr kasîdede, İbn al-Fâriḍ kendi tasavvûfî duygularını tasvir eder. Bundan anlaşıldığına göre, bu kasîde sadece arap şiirinin bir şâh-eseri değil, aynı zamanda tasavvuf ile iştigal edenler için de son derece şâyân-ı dikkat bir vesîkadır (muhtevasının bir hulâsası için bk. Nicholson, *Studies in Islamic Mysticism*, s. 195 — 199). Umûmî mâhiyeti zihnî olmaktan ziyâde ruhîdir. Bir kaç parçası vahdet-i vucutçu bir ve ifâdeden ibâret ise de, İbn al-'Arabî [b. bk.]'nin sistemini gösteren zihniyeci nazariyesinin izini yok denecek kadar az taşır. Şâire isnâd edilen küfr ithamı hakkı görünmüyor. *Tâ'îya* sûfîler arasında klâsik bir eser olmuş ve ona dâir bir çok şerhler yazılmıştır.

[Muhtelif baskıları bulunan *Dîvân*'ı, son olarak, A.J. Arberry tarafından, *The Mystical poems of Ibn al-Fâriḍ* (London, 1952) adı altında, latin harfleri ile, transkripsiyon sûretiyle neşredilmiştir. *Tâ'îya*'si yazıldığından hemen sonra, Mısır, Şam ve Anadolu'da büyük bir şöhret kazanmış, müşkül yerleri şerh edilmeğe başlanmıştır. Bu kâsîdenin mevcut şerhleri arasında en eskileri, Sa'îd al-Dîn al-Farġânî'nin (ölm. 687 = 1288) biri *Muntahâ 'l-madârik* adı ile arapça, diğeri de *Şarḥ-i Ḳaṣîda-i Tâ'îya* adı ile farsça şerhleridir. Bu iki şerh birbirinden tercüme edilmiş olmalıdır (bk. A. Ateş, *VI. — VIII. (XII.—XIV.) asırlarda Anadolu'da Farsça eserler*, *T M*, VII—VIII, cüz II, s. 114 v.d.). Başta *Tâ'îya* olmak üzere, dîvanındaki muhtelif kasîdeler muhtelif kimseler tarafından türkçeye tercüme ve şerh edilmiştir. Bunlar arasında İsmâ'îl Ankaravî (ölm. 1041 = 1631/1632)'nin *Şarḥ-i ḳaṣîde-i Tâ'îya al-musammâ bi-maḳâṣid al-'âlîya* adlı türkçe şerh ve tercümesi vardır (*Osm. müell.*, I, 25). 'Abd al-Raḥîm Ḳara-Ḥiṣârî (ölm. 865 = 1460/1461)'in *Tercu-*

ma-i ḳaṣîda-i Rā'îya adlı manzûm tercümesi (*ayn. esr.*, I, 114). Son olarak Mehmed Nâzım'ın *Yā'îya, Mîmîya* ve *Rā'îya* kasîdelerinin türkçe tercüme ve şerhleri (İstanbul, 1330 = 1914) ve ayrıca *Ḥamrîya*'nin mechûl bir mütercim tarafından *Ṭarabangîz* adı ile yapılıp, İstanbul'da (ts.) basılan tercümeleri vardır].

Bibliyografya: Brockelmann, *GAL*, I, 262; *Suppl.*, I, 462 v.dd. Şâirin bir hâl tercümesi, *Dîvân*'ın ilk râvîsi olan torunu 'Alî tarafından yazılmış olup, Ruṣayyid b. Ġālib al-Daḥdāḥ'ın neşrinde, ön söz olarak, basılmıştır (Marseille, 1853). Bir de bk. İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 511; *Ṣazarāt al-ġahab* (*JRAS*, 1906, IV, 800 v.dd.) ve Di Matteo (aş. bk.) ile Nallino tarafından verilen istişhadlar (*ayn. yer.*, s. 8). *al-Tā'îyat al-kubrā* tercümeleri: von Hammer, *Das arabische hohe Lied der Liebe* (Viyana, 1854), arapça metin ve almanca manzûm tercüme (değersizdir); Di Matteo (Roma, 1917); Nicholson, *Studies in Islamic Mysticism* (Cambridge, 1921), bölüm III: *„The Odes of Ibn al-Fāriż"*, s. 199—266 (notlar ile). İbn al-Fāriż hakkında ilmî bir tetkik ile Nallino'nun Di Matteo'nun tercümesi için bk. *RSO*, VIII, 1—106 ve 501—562. Krş. bir de mad. IBN AL-FÂRIḌ.

(R. A. NICHOLSON.)

[Bu madde TAHSİN YAZICI tarafından ikmâl edilmiştir].

ÖMER. 'OMAR B. AYYŪB. [Bk. EYYÛBİLER ve HAMÂ]

ÖMER. 'OMAR B. ḤAFṢ (? — 771), ABŪ ḤAFṢ, İfrikiya eyâleti vâlisi, Emevîler devrinden beri devlete yüksek memûrlar yetiştirmiş olan bir âileye mensûp idi. Amcalarından biri olan al-Muhallab b. Abî Ṣufra, 'Abd al-Malik b. Marvân devrinde Horasan vâlisi olarak şöhret kazanmış idi. Şecâatı meşhûr olan 'Omar de devletin şark eyâletlerinde bir kumanda mevkiinde bulunmuş idi; farsça Hazârmard („bin kişiye bedel") lekabını hâiz idi.

Abbâsî halîfesi al-Manṣūr tarafından 151 (768) yılında, İfrîḳiya eyâletine vâli tâyin olundu. İfrîḳiya'nin o zamanlar içinde bulunduğu güç durum kudretli bir vâli seçimini gerektirmekte idi. Berberî bölgesi, hemen-hemen bütünü ile, hâricî [b. bk.] hareketine katılmış idi. Hareketin baş-kumandanı Abū Ḳurra al-Ṣufrî idi. Arap *cund*'ü âsîlere karşı hiç mücâdele gayreti göstermemekte olup, eskiden beri sürüp-gelen kabîle anlaşmazlıkları yüzünden, temelden parçalanmış idi.

Halîfe tarafından tâyini yapılan 'Omar b. Ḥafṣ berâberinde 500 atlı getirdi. Mehâretle kayravanlıların kalbini kazanarak, eyâlette 3 yıldan fazla bir müddet sükûneti te'mîne muvaffak oldu. al-Manṣūr, kendisine sevkulceyşî rolü eyâletin garp hudutlarında o kadar büyük ehemmiyet kazanacak olan eski iskân mahalli Ṭobna [b. bk.]'nın tahkimâtını kuvvetlendirmeği emretmiş olduğundan, 'Omar *cund* birlikleri ile oraya gitti. Bu sûretle askerî birliklerin boşaltmış olduğu İfrîḳiya'de berberîler bir isyan çıkardılar; 'Omar'in vekili olan Ḥabîb al-Muhallabi öldürüldü. Bu ilk başarı, bir „ibâżî" reisin idâresinde Trablus etrafında muazzam kuvvetler toplayan âsîleri cesâretlendirdi. Ḥabîb'in ölümünden sonra, Kayravan'da kumandayı ele almış olan al-Cunayd b. Başşâr'da, 'Omar b. Ḥafṣ'tan yardımcı kuvvet talebinde bulundu. Bu kuvvetlerin gelmesine rağmen, yine de mağlûp oldu. İsyan umûmîleşti. Kayravan yeniden kuşatıldı ve pek az sonra emrinde 15.500 kişi bulunan 'Omar de, Ṭobna'da Abū Ḳurra'nin yüksek kumandasında toplanmış olup, 73.000'den fazla muhâribi olan (sayılar tabiatiyle çok şüphe uyandırıcı mâhiyettedir) bir çok hâricî, ibâżî ve ṣufrî orduları tarafından kuşatılmış olduğunu gördü. 'Omar mutaarızlar arasından bir hurûc hareketi yapmak istiyordu; fakat arkadaşları bunu önlediler. Bu sefer Abū Ḳurra'yi ihânete sevketmeği tecrübe ederek, ona 60.000 dirhem teklif etti. Berberî kumandanı onun bu teklifini reddedince, onun kardeşine (veya oğluna) mürâcaat ederek, 4.000 dirhem mukabilinde ṣufrîlerin çekilmesini sağladı. Abū Ḳurra bunun üzerine geri çekilmek zorunda kaldı. 'Omar b. Ḥafṣ bu suretle düşmanlarından kurtulunca, ibâżî İbn Rustem üzerine bir ordu sevketti; bu zât Tâhert (Tiaret) [b. bk.]'e kaçtı.

'Omar, Kayravan'ın içinde bulunduğu buhranlı durumun farkına varınca, Ṭobna'nın savunma te'sîslerini yeniden takviye etmeğe çalıştı. 8 aydan beri ibâżî Abū Ḥâkim tarafından muhâsara edilmekte olan şehir çok ümitsiz bir durama düşmüş idi. 'Omar *cund*'den 700 kişi ile birlikte sür'atle İfrîḳiye'ye yürüdü; fakat Kayravan'a gideceği yerde, arkasında berberîler olduğu hâlde Tunus istikametine yöneldi. Bundan sonra, Kayravan'a iâşe maddeleri sokmağa muvaffak oldu ve kendisi de bizzat şehre girdi. Muhâsara, günlük mücâdeleler ile, yeniden başladı. Yiyecek maddeleri tekrar bulunmaz oldu. 'Omar bu sebeple iâşe maddeleri getirtmek üzere, *cund*'den iki kişiyi göndermek istedi; fakat bunlar vazîfeyi kabûlden imtinâ ettiler. Bunun üzerine, 'Omar bizzat gitmeğe, daha doğrusu halîfenin kendisine göndermekte olduğu 60.000 kişilik takviye kuvvetini beklemeden, hayatını ortaya atmağa karar verdi. „Kudurmuş bir deve gibi" düşmanlarının üzerine atıldığından, 15 zilhicce 154 (27 teşrin II. 771)'te maktûl düştü.

Bibliography: İbn 'Izārī, *al-Bayān al-mughrib* (nşr. Dozy), I, 64 v.d.; tre. Fagnan, I, 85; İbn Ḫaldūn, *Hist. des Berbères*, I, 140 v.d.; tre. de Slane, I, 221 v. dd.; al-Nuvayrī (İbn Ḫaldūn), tre., I, 379—383; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), V, 457 v. dd.; tre. Fagnan (*Annales du Maghreb et de l'Espagne*), s. 118—115; Fournel, *Les Berbères*, I, 369. (G. MARÇAIS.)

ÖMER. 'OMAR B. ḤAFSŪN, III. (IX.) asrın sonunda senelerce Kurtuba Emevî emîrlerini uğraştıran ve adamları ile birlikte ancak halîfe 'Abd al-Raḥmān III. al-Nāṣir [bk. mad. EMEVİLER] devrinde kat'î olarak teskin edilen meşhûr ispanyol tahrikçisidir.

Aslında adı 'OMAR B ḤAFṢ B. 'OMAR B. CA'FAR (hıristiyanlıktan ihtidâ etmesi dolayısı ile nisbesi *al-Islāmī* idi) olup, gûyâ kont unvanına sâhip olmuş bulunan Alfonso adında bir ceddi olduğunu iddia ederdi. 'Omar'ın babası Ḥafṣ veya ispanyol son eki (-ūn) ile Ḥafṣūn, islâmı kabûl etmiş bir vizigot timar sâhibinin torunu olup, III. (IX.) asrın ortalarında, cenûbî İspanya'da Ronda [b. bk.] bölgesinde İznate (Ḥiṣn Avṭ)'de bulunan arâzinin geliri ile yaşamakta idi. Oğlu, daha gençliğinden itibâren, çok karışık bir tabiâte sâhip olduğunu bellî etmiş ve komşularından birinin şahsına karşı işlemiş olduğu bir cürümden dolayı, bir müddet için şimâlî Afrika'ya muhâceret zorunda kalarak, muvakkat bir zaman Tāhert [b. bk.]'te oturmuş idi. Yurduna ancak burada derhâl Kurtuba'daki Emevî emîrine karşı isyan etmek üzere döndü. Etrâfına küçük bir taraftar kütlesi topladıktan sonra, 267 (880) yılında, harâp durumda bulunup, kendisinin tekrar inşâ ve tâmir ettiği Bobastro (ar. بـبشتر, bk. mad. BÜBEŞTER) kalesine kapandı. Simonet'e göre, mevkii bir az daha cenûpta Ardales ile Carratraca arasında bulunan Las Mesas de Villaverde'ye tekabbül etmesine rağmen, Dozy bu kaleyi, burada *municipium Singiliense Barbastrense*'yi zikreden bir kitâbenin keşfedilmesine dayanarak, Campillos cenûbunda Teba ve Antequera arasında bulunan el Castillón ile bir tutmuştur. Son yıllarda, Bobastro harâbelerini tekrar bulmak üzere, bu bölgede kazılara başlanmıştır. Bu şato, hakikatte nerede bulunmuş olursa-olsun, Guadalhorce vâdisine Malaga istikametinde hâkim bulunuyordu ve İbn Ḥafṣūn buradan Kurtuba'ya tâbi bir vâlinin nizâm ve âsâyişini koruduğu Reiyo bölgesinin (*kūra*) büyük bir kısmının hozûrunu kaçırabiliyordu. Tecâvüzler artınca, vâli âsîleri yola getirmeği denedi; fakat başarı kazanamadı ve bu yüzden me'mûriyetinden oldu. Halefinin tâlihi de ondan daha iyi değil idi. Pek kısa bir zaman sonra, İbn Ḥafṣūn Ronda'dan itibâren Gırnâta, Malaga ve Algeciras istikametine uzanan bütün dağlık bölge balkına tam mânası ile hakim olmakta olup, emevî emîri Muḥammed b. 'Abd al-Raḥmān onu itâat altına alabilmek için, kumandasını vezîri Hāşim b. 'Abd al-'Azīz'e tevdî ettiği tam bir sefer hazırlamak zorunda kalmış idi. İbn Ḥafṣūn itâat ederek, Emevî emîrine hizmetini arzetmek üzere, Kurtuba'ya gitti (270 = 883); fakat bu inkıyat ancak kısa bir zaman sürdü. Daha ertesi yıl âsî, Bobastro dağını tekrar ele geçirmiş ve Hāşim'in içine kuvvetli bir garnizon yerleştirdiği kaleyi, silâh kuvveti ile tekrar zaptetmiş idi.

Bu zamandan itibâren İbn Ḥafṣūn, İberya yarım-adasının cenûbunda milliyetçi hareketin öncüsü rolünü oynamağa başlayarak, hıristiyan olsun, yeni müslüman (*muwalladūn*) olsun, bütün gayrı memnûnların başına geçti. İsyanının durmadan etrâfını da saran genişliği, nihâyet hâkimiyeti günden-güne meşkûk bir durum alan Kurtuba emîrinin buzûrunu en büyük ölçüde kaçırdı. İbn Ḥafṣūn'u itâat altına almak vazifesi bu sefer âsînin en belli-başlı taraftarlarından biri olan Ḥārig b. Ḥamdūn al-Rifā'ī'yi Alhama adlı müstahkem mevkiinde kuşatan veliahd al-Munẓir b. Muḥammed'e tevdî olundu; fakat 273 (886) yılında Emîr Muḥammed öldü ve al-Munẓir, kendisini onun halefi olarak ilân etmek üzere, acele Kurtuba'ya gitmek zorunda kaldı. İbn Ḥafṣūn bu fırsattan, cenûbî İspanya'nın bütün dağlık bölgelerinde mukavemeti teşkilâtlandırmak ve burada kendisini bütün ahâliye bu hareketin başı olarak tanıtmak husûsunda istifâde etti.

Bu suretle al-Munẓir, tahta cülûsu sırasında kendisini çok müşkil bir durum karşısında buldu; fakat hiç tereddüde kapılmadan ve büyük bir kuvvet ile gerekli tedbirlere baş-vurdu. Bu sadan itibâren, âsîler ile devlet birlikleri arasında aralıksız çarpışmalar cereyân etti ve nihâyet al-Munẓir, bizzat Bobastro'yu kuşatmak üzere, yola çıktı; fakat 40 günlük bir muhâsaradan sonra, hiç şüphesiz, kardeşi ve halefi olan 'Abd Allāh'ın teşvîki ile zehirlenerek, vefat etti.

Yeni emîr kardeşinden daha az gayret göstermedi. Bu hâdiselerin yardımı ile, İbn Ḥafṣūn'un nufûzu daha da fazlalaşmış olup, tarihçilere göre, kendisine itâat eden bölge artık Kurtuba'dan bir günlük mesâfede başlamakta idi. Sâdece bir kaç aylık bir mütârekeden sonra, 'Abd Allāh ve İbn Ḥafṣūn mücâdeleye yeniden giriştiler. 'Abd Allāh önce kuvvetlerini iki âsî reisi, Savvār b. Ḥamdūn ve Sa'īd b. Cūdi üzerine tevcih ederek bunları bozguna

uğrattığı sırada, İbn Ḥafṣūn Polei [b. bk.]'de kuvvetli bir ordu vücûda getirdi; fakat daha büyük kuvvetlere kumanda eden 'Abd Allāh onu mağlûp ve kaçmağa icbâr ederek, 278 (891) yılında Polei'i, sonra Eciya [b. bk.]'yı zaptetti ve sonunda Bobastro'yu yeniden kuşatmağa çalıştı. Fakat Sevilla'daki Bani'l-Ḥaccâc'ın isyânı Emevî emîrinin, görünüşe göre, bu andan itibâren, hiç olmazsa mânevî bakımdan, İrfîkiye fâtimîlerinin desteğine nâil olmuş bulunan İbn Ḥafṣūn'un yıkasını bırakmasına sebep oldu.

'Abd Allāh'ın mutebâkî emâret devresinde de büyük başarılar elde edemedi. Burada bir çok hareketli yıllar esnâsında vukû bulan karşılıklı müzâkereleri ve tutulan veya tutulmayan vaadleri teker-teker ele almak, işi çok uzatırdı. Fakat bu âsînin o zamanki en belirli hareketi, onun Andalusia ve Kurtuba hıristiyanlarına daha iyi istinat edebilmek için, islâmı açıkça terkederek, ecdâdının dinine dönmesi olmuştur. İbn Ḥafṣūn, gûyâ o zaman Samuel adını almış ve kendisini sâdece İspanya'nın milliyetçi hareketinin reisi olarak değil, aynı zamanda islâma karşı hakikî bir iç haçlı harbinin öncüsü olarak ilân etmiş idi.

Şu hâlde, 'Abd Allāh'ın halefi, torunu **'Abd al-Raḥmān III. al-Nāṣir** 300 (912) yılında Kurtuba emîrliği tahtına çıktığı sırada durum çok nâzik idi. Yeni hükümdar pek kısa bir zamanda, her şeyden önce bu gittikçe büyüyen tehlikeyi ortadan kaldırmak zorunda olduğunu anladı. Bahis konusu olan cihet sâdece hânedanının değil, İspanya'da islâmın istikbâli idi. Sefer planlarını en ince teferrüâtına kadar hazırlamak ve işe büyük bir gayret ve ısrar ile sarılmak suretiyle, bir kaç yıl içinde isyâna hâkim oldu. Andalusia'nın bütün dağ bölgeleri sıra ile kuşatıldı; hücûm ile zaptedildi ve itâate alındı. Serrania de Ronda'da gittikçe daralan bir kuşatma ile etrafı çevrilen İbn Ḥafṣūn, nihâyet 306 (918) yılında ölerek, mukavemete devam vazifesini oğullarına bıraktı.

Bâzı tarihçilere göre, İbn Ḥafṣūn, hayatının son yıllarında gayretlerinin beyhûde olduğunun farkına varaarak 'Abd al-Raḥmān III 'a itâatini arzetmiş ve hattâ oğullarından birini onun yanına rehin olarak vermiş imiş. Bizzat kendisi de gûyâ Emevî ordusu saflarında şimâl hıristiyanlarına karşı yapılan seferlere karışmış imiş.

Her ne olursa-olsun, ihtiyar âsînin ölümünden sonra, bu andan itibâren meydana gelen şartların da yardımına mazhar olan Kurtuba emîri, İbn Ḥafṣūn'un oğullarının nüfûzunu tamâmiyle ortadan kaldırmağa gayret etti. Bunların en yaşlısı olan **Ca'far** Belda'da hücûma mârûz kaldı ve nihâyet bir sû-i kasde kurban gitti. İkincisi, **'Abd al-Raḥmān**, bir müddet Torrox ve Almuñecar'da tutunduktan sonra, San Vicente yanında vukû bulan bir çarpışmada maktûl düştü.

Nihâyet üçüncüsü, **Ḥafṣ**, bizzat 'Abd al-Raḥmān III. tarafından Bobastro'da kuşatılarak, sonunda 316 (928) yılında teslim olmağa mecbûr kaldı ve bundan sonra, Emevî ordusu saflarında Galicia'da hizmet etti. Değ kalesi Bobastro'nun kesin olarak zaptı, temkilî üç Kurtuba emîrinin en büyük endîşesini teşkil etmiş olan emsâlinden çok üstün bir ayaklanmanın son safhasını teşkil etmiştir; bu, hudutlarını şimâle doğru genişletmeden, beyliklerinin tam olarak itimâdını te'min gâyesi ile, 'Abd al-Raḥmān III. al-Nāṣir'ın gösterdiği gayretleri taclandırmış idi.

Bibliyografya: İbn Ḥayyān, *al-Muḳtabis* (Oxford yazm., 'Abd Allāh idâresi üzerine çok tafsîlâtlı mâlûmat ihtivâ eder); İbn al-Ḳūṭiyya, *Iftitāḥ al-Andalus* (nşr. ve ispan. trc. J. Ribera), Madrid, 1926, fihrist; İbn 'Iẓārī, *al-Bayān al-Muġrib* (nşr. Dozy), II, 108 v.d., trc. Fagnan, II, 173 v.d.; al-Żabbī, *Buġyat al-multamis* (*BAH*, III Madrid, 1895, nr. 1161); İbn al-Aṯīr, *Kāmil* (*Annales du Maghreb et de l'Espagne*, trc. Fagnan fihrist); al-Nuvayrī, *Nihāyat al-arab* (*Histoire d'Espagne*, nşr. ve trc. Gaspar Remiro, Gırnata, 1916, fihrist); İbn 'Abd Rabbihi, *al-'Iḳd al-farīd*, II, 374; İbn Ḫaldūn, *'Ibar* (Kahire, 1329), IV, 134 v.d.; İbn al-Ḫaṭīb, *A'māl al-a'lām, Histoire de l'Espagne musulmane* (nşr. E. Lévi-Provençal), Rabat-Paris, 1934, s. 34 v.d.; aynı mlf., *al-Iḥāṭa* (yazm. Escorial nr. 1674, s. 283); al-Maḳḳarī, *Nafḥ al-ṭīb* (=Analectes, fihrist); Simonet, *Historia de los Mozárabes de España*, (Madrid, 1903, mufassal mâlûmat); Fernández Guerra, *Fortalezas del guerrero Omar ben Hafsun hasta ahora desconocidas* (*Boletin Historico*, Madrid, 1880); Simonet, *Una expedición á las ruinas de Bobastro* (*Cieneia Cristiana*, Madrid, 1877); Ballesteros, *Historia de España* (Barcelona, 1920), II, 36 — 44; Gonzalez Palencia, *Historia de la España musulmana* (Barcelona, 1925), s. 28 v.d. — Bir de bk. mad. EMEVÎLER.

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

ÖMER. 'OMAR B. ḪAṬṬĀB (591? — 644), **ikinci halîfe**; islâmiyetin en muhteşem şîmalarından biri ve arap imparatorluğunun kurucusu. Dinî efsâneler, tabiî, islâmiyetin diğer kahraman ve evliyâsı gibi, 'Omar'in şahsiyetini de ele almış ve hâl tercümesini bir çok mevsûk olmayan teferruât ile doldur-

muştur. Bununla berâber şahsiyetinin esas hatları, tarihî araştırmalar ile, oldukça açık bir şekilde kendini meydana çıkarmakta ve bu sûretle bunların mâhiyetini anlamak ve islâmiyetin teşekkülünde işgâl ettiği yeri tâyin etmek mümkün olmaktadır. Başlıca husûsiyeti irâde kudreti olan diğer şahsiyetler gibi, 'Omar sonraları bütün kuvveti ile destekleyeceği dâvanın başta açıkça düşmanı olmuştur. İhtimâl efsâncde 'Omar 'in ilk müslümanlara karşı yapmış olduğu söylenilen tâkibâta bir az renk katmıştır ve Peygamberin dâvetini kocası Sa'îd b. Zayd ile çok erkence kabûl eden kız kardeşi Fâtima 'nın evinde duyduğu bir kaç *Kur'an* âyetinin ânî te'siri ile islâmiyeti kabûl etmiş gibi gösterirken, şüphesiz mübâlega edilmektedir. Tutumunun bu ânsızın değişmesi, bir de ihtimâl islâmiyetin (başlangıcında arap tarihinin sâde bir vak'ası iken) 'Omar zamanında cihana şâmil bir vak'a hâline gelmiş olması dolayısı ile, garbın ona verdiği „islâmın aziz Paulusu" sıfatını almıştır. Gerçekte bu iki şahsiyet arasında, ilk önce aleyhinde savaştıkları dâvayı her ikisinin de inatçı bir kudret ile desteklemesinden başka müşterek bir şey yoktur. Burada yalnız, bütün büyük mühtedîlerde olduğu gibi, orta bir had tanımadığı için, sadâkatte olduğu gibi, kinde de aynı şiddetli kesâfeti taşıyan, aynı inhisarcı ve uzlaşmaz tutumun kutuplaşmasındaki değişme bahis mevzuudur. An'ane 'Omar 'in müslüman oluşunu, 26 yaşında, hicretten 4 yıl önce olarak göstorir; bu yeni tarihin beşinda 'Omar 'in yaşı olarak elde edilen 30 yuvarlak rakamının sun'î bâzı şeyler taşıması muhtemeldir; fakat muhakkak ki, islâmiyetin havârisi vazîfesine başladığı zaman genç yaşında bulunuyordu. Başlangıçta, esâsen, hissesi yalnız şahsî olmuştur ve şüphesiz menkıbe bunun ehemmiyetini bir az olsun artırmıştır: 'Omar mensûp bulunduğu boyun (kendisi Ḳurayş al-Ẓavâhir olup, Mekke tâcirler cümhûriyetinde siyâsî hiç bir te'sire sâhip bulunmayan Banî 'Adî b. Ka'b 'e mensûp idi) kudreti ile yeni dine hizmet edecek mevkîde değil idi ve vatandaşları karşısında bâriz hiç bir mevkii yok idi. Menkıbenin anlattığı üzere, 'Omar 'in mü'minler cemâatine dâhil olmasından hemen sonra, bunun bir başarı olduğu ve imanının artmış bulunduğunun hissedilmesi mümkün ise de, müdâhalesinin Medîne 'ye hicrete sebep olan hâdiseler üzerinde hiç bir te'siri olmamıştır. Ancak Medîna şehrinde Peygamberin yanında ve şüphesiz, teşebbüs ve irâdesinin verdiği itibâr ile, 'Omar tabi'î hiç bir resmî vazîfe almadan, yeni dinî devletin gerçek tanzim edicisi olmağa başladı. Rolü, bir savaşçının rolünden ziyâde, bir müşâvirin rolü oldu. Badr, Uḥud ve sonraki savaşlara katılmış ise de, askerî faâliyetleri hakkında hemen hiç bir şey nakledilmemiştir; hâlbuki 'Alî ve diğer sahâbe hakkında bunlara dâir rivâyetler de çoktur. *Kur'an* 'daki ancak 3 âyetin (II, 125, Ka'be yanında *Maḳām Ibrâhîm* 'deki namaz yeri hakkında; XXXIII, 53 Peygamberin zevcelerinin tesettürü hakkında; LXVI, 6 bu zevceler için cezâ tehdidi hakkında) vahyedilmesinde onun te'siri olduğunu gösteren rivâyetin doğru olması çok mümkün olduğu gibi, 'Omar 'in telkînlerinin Peygambere vahy gelmesini te'min ettiği pek az hâlleri zikretmiş olması da mümkündür. 'Omar 'in Medîne devrindeki başlıca husûsiyeti Abū Bakr ile olan mükemmel anlaşmasıdır; insanı şaşırtan ve islâmiyetin bu iki büyük öncüsü lehinde bir delîl teşkil eden bu husus hiç bir zaman kıskançlık ile bulanmış değildir. 'Omar 'in kızı Ḥafṣa 'nın Peygamber ile evlenmesinden onun da, Abū Bakr gibi, Peygamberin kayın-pederi olması onda hiç bir rekabet hissi uyandırmadı. Üstelik Peygamberin ölümü üzerine, Abū Bakr 'i halîfe olmağa teşvik eden bilhassa kendisi oldu. Abū Bakr — 'Omar — Abū 'Ubayda b. al-Carrāḥ üçlüğüne dâir Lammens (*MFOB*, IV, 113 v.d.; bk. *Etudes sur le siècle des Omèyades*) 'in isâbetli nazariyesi (buna göre, bu 3 şahıs, içten gelen bir anlaşma ile birleşerek, gerek doğrudan-doğruyn hareketler ile, gerekse Peygamberin zevceleri 'Â'işa bint Abū Bakr ve Ḥafṣa bint 'Omar vâsıtası ile, ona hâkim olmuşlar ve tâbir câiz ise, Peygamberin nufûzunu te'sirleri altına almışlardır) doğru olabilirse de, buna fazla ehemmiyet vermemek lâzımdır. Üçünün en kuvvetlisi olan 'Omar 'in, Abū Bakr 'in kısa halifeliği zamanında olduğu gibi, Peygamberin hayatında da kendisini ileri sürmek iqvasına karşı koymasını bildiği doğrudur. Fakat ilk halîfe ölür-ölmez, tâbi'î olarak, halîfelik kendisine intikal etmiştir.

'Omar 'in ölmek üzere olan Abū Bakr tarafından halîfe tâyini mes'elesi, islâm esâs teşkilâtı hukuku nazariyecileri arasında pek çok tartışmalara mevzû olmuştur. Gerçekte bunda gâlibâ resmî bir tâyin fiili yok idi; çünkü bu her türlü değerden mahrûm ve arapların örf ve âdetlerine muhâlif olurdu. 'Omar halifeliği fiilen ele aldı ve sahâbelerin ekserisinin derhâl kendisini tanımaları, halîfelik yapmasını te'min etti; bu da kabîlelerde emîr tâyininin cereyân ettiği bir tarzda vukua gelmiştir; bilindiği üzere, emîrlik iktidarı fiilen aldıktan sonra, kabîle mensûplarının istenilen ve elde edilen ferdî muvafakatleri ile teessüs ederdi. Böyle bir usûl, iptidâî olmakla berâber, yalnız fırkalar arasındaki tezatlar çok kes-

kin olduğu zamanlarda uygunsuzluklar gösteriyordu; nitekim 'Alī 'nin seçilmesi zamanında böyle olmuştur. 'Omar 'e karşı yalnız 'Alī ile *anṣār* 'ın „meşrûiyet tarafdarı" fırkasının memnûniyetsizliğinden başka bir şey yok idi, bunlar da esâsen Abū Bakr 'in halîfe olması ile, muntazam bir muhâlefete devam edemeyecek şekilde daha henüz maglûp edilmişlerdi.

'Omar halîfeliğinin başlangıcında fütûhâtı zâten ilerilemekte buldu; bu fütûhâta başlamak için, selefinin basit bir müşâviri olarak, ihtimâl, her kesten çok yardım etmiş idi. Arap fütûhâtına dâir an'anevî rivâyet hakkındaki tenkidi burada yeniden yapmak veya bunların menşe' ve mâhiyetleri hakkındaki Caetani 'nin bilinen iddiasını tekrar gözden geçirmeğe mahal yoktur. Bu iddia bir çoklarına 'Omar 'in şahsî hareketinin ehemmiyetini azaltıyormuş ve önceden düşünülmüş tâbiyeli bir plana göre, Bizans imparatorluğu ile İran 'a karşı savaşların açıcısı ve idârecisi olmak şerefini kendisinden alıyormuş gibi göründü. Gerçekte Mekke 'nin sâde küçük bir zümresinin, nihâyetsiz bir sâhaya dağılmış zapt ve rapttan mahrûm bedevî milislerini, esâslı bir kumandanlık birliği ile, elinde tutmak ve durumun fiilen hâkimleri olan reisleri üzerinde mutlak sultasını duyurmak istidâdına sâhip olabilmesine daha çok hayran kalmak gerekir. Askerî zaferleri doğrudan-doğruya 'Omar kazanmamış ise de, kumandanlarını dâimî kontrolü altında bulundurmak meziyeti ve bilhassa kendisine mutlak teşebbüs imkânını vermeden, kudretli ve çok istidatlı Emeviler âilesinden istifâde etmeği bilmesi kendisine âittir. İslâmiyet için en parlak zaferleri kazandıktan sonra, kendisini mevkiinden atılmış gören ve unutulmuş bir hâlde ölen Ḫālid b. al-Walīd ile mücâdelesi, aynı zamanda 'Omar 'ın siyâsî liyâkatinin ölçüsünü ve sultasının genişliğini göstermektedir (siyâsî dehânın bâriz husûsiyeti olan) iktidarının hudutları hakkındaki şuûru ona kurnaz 'Amr b. al-'Āṣ 'ı idâre etmeği ve Mısır fethinde teşebbüsü ona bırakmağı telkin etti; fakat aynı zamanda, onun sultası ile muvâzeneyi te'mîn etmek için, eski bir sahâbeyi, al-Zubayr 'ı, yanına vermeğe ihtimâm gösterdi. Umûmiyetle kumandanlık mevkilerini kendilerinden hakkı olarak çekindiği en çok ihtirâslı sahâbeye vermekten sakınmıştır (al-Zubayr 'ın vazîfesi kaidenin istisnâsını teşkil etmez); onları yakından nezâret altında tutmağı ve kendilerine verdiği büyük Irak ve Suriye devlet mâlikânelerinin gelirleri ile, onları tatmin etmeği tercih etti. Rivâyetlerde 'Omar 'in bilhassa kuvvetli hareket ediş tarzı takdir edilmektedir; fakat onun en yumuşak ve en sâde usûlleri de muvaffakiyetle kullanabilmiş olduğunu unutmamak lâzımdır. İslâm devletinin her bakımdan şekil değiştirdiğini gösteren 'Omar 'in hilâfeti, müslümanlar tarafından, sonraları bu devlet üzerinde te'sîr eden bütün siyâsî müesseselerin doğmuş olduğu devre olarak telakkî edilmektedir. Bunda bir çok nesiller devam eden mûdil bir gelişmenin bir şahısta toplamasından ibâret olan bir idealleştirme vetîresi bulunduğunu farketmekte tarihî tenkit çok gecikmedi. Fakat 'Omar 'in hissesi yine de büyük olarak kalmaktadır. Müslüman olmayan tebaanın bağlı olduğu idâre esâsları, askerî maaşları tâyin eden bir kayıt defterinin (*dīwān*) te'sisi, islâmiyetin gelecekte büyük şehirlerini meydana getirecek olan ordugâhların (*amṣār*) meydana gelmesi, kadı dâiresinin kurulması, bütün onun şahsî eserleridir ve dinî (ramazan ayındaki ibâdet, mecbûrî hacc) olduğu kadar. medenî ve cezâî (hicret tarihi, sarhoşlara verilen cezâ ve zinâ edenlerin taşlanması; bu son husûsta daha ileri gitmekten de çekinmemiştir; bk. Nöldeke-Schwally, *Geschichte des Qorāns*, I, 248—251) bir çok tedbirlerde onun devrine çıkar. Bu müesseselerden bir çoklarının, bilhassa vergi mâhiyetinde olanların, kat'î bir kanûndan ziyâde, muvakkat tâlimatnâmeler mâhiyetinde olması ve yine vergiye âit husûslarda iranlı ve bizanslı me'mûrlar tarafından idâre edilmesi ve bu iki imparatorluğun paraları gibi, paralar basılmağa devamı doğru olmakla berâber, yeni islâm devletini teşkil eden olacalı ve karışık bütüne birlik ve devamlılık damgasını vurabilen bir hâkimin siyâsî bir dehâ olarak gösterilmesi reddedilemez.

'Omar 'in hilâfetinin, kudretli vasfına rağmen, bir hukûmdarlık idâresi ile alâkası yoktur. Bundan başka Abū Bakr 'inkinden devamlılık bakımından daha derin bir anlayışla ayrılmaktadır; bir de içinde „yerini alan" fikri görünen *ḫalīfa* unvânı yerine, *amīr al-mu'minīn* unvânı kaim oldu ('Omar bunu h. 19 yılında almış olmalıdır); bunda dinî mâhiyet daha açık olarak meydana çıktığı gibi, hâkimin mâhiyeti de daha bellidir. 'Omar 'in filhakîka Peygamber zamanındaki dinî idâreyi, tabiî başka bir ince farkla, yenilemek temâyülünde olduğu söylenebilirdi; kendisini, Peygamberin yerine koymağa muktedir olmadığı gibi, tabiî istememiş de olabilir; bununla berâber, Peygamberin düşüncesine uygun olarak kanun vaz' etmek için, onunla yaşamış olduğu yakınlık ve samimîyetten istifâde etmesini bilmiş ve kendi aldığı tedbirlere hemen-hemen tabiat üstü bir menşe' vermiştir; an'ane, Peygamberin: —„Allah benden sonra bir peygamber gel-

mesini istese idi, bu 'Omar olurdu"— dediğini naklederken (bk. al-Muḥibb al-Ṭabarī, *Manāḳib al-'aṣara*, I, 199), ihtimâl bunu ifâde etmek istemiştir. Böyle bir durumun ancak 'Omar 'in hayran bırakacak kadar çok olan itibârı sâyesinde mümkün olduğu kolayca anlaşılır. Filhakîka peygamberlik kudretinin intikali nazariyesi onunla nihâyete erdi; bu nazariye ancak şî'a tarafından yeniden ele alınacaktır.

An'ane 'Omar 'i bize, sevilen bir insandan ziyâde, kendisinden korkulan bir insan olarak göstermektedir. Bu duygunun gerçek olması gerekir; fakat işâret etmek lâzımdır ki, 'Omar telkin ettiği saygı duygusunu yalnız ahlâkî yüksekliğine borçludur; çünkü elinde bulunan maddî kuvvet büyük değil idî. Muhâlefet ('Alî 'nin ilk muhâlefetine, eski sahâbenin ekserisinin muhâlefeti inzimam etmiştir) halk gösterişleri şeklinde meydana çıkmağa cesâret edemedi. 'Omar 'in itimat ettiği kimse, ihtimâl *in pectore* selefi, „üçlüğün" üçüncü âzası olan Abū 'Ubayda idi. Bu zât, hicrî 18 yılındaki büyük vebâ salgınında ölünce, 'Omar hilâfete kimin geçeceği meselesini düşünmemiş görünmektedir. Esâsen 26 zilhicce 23 (3 teşrin II. 644) 'te Basra vâlisi al-Muġīra b. Şu'ba 'nin hıristiyan kölesi Abū Lu'lu'a tarafından kama ile vurulup-öldüğü zaman, kendisi en kuvvetli zamanında (an'anenin kabûl ettiği tarihe göre, 53 yaşında) bulunuyordu. Kaynaklar bu katlin sebebi olarak, kölenin halîfeye hiç bir netîce almadan şikâyet ettiği verginin fevkalâde çokluğunu göstermektedir. Caetani 'ye göre, katil, halîfenin istibdadından usanmış olan sahâbenin te'sirinin şuursuz bir âleti olmuş olmalıdır. Halîfenin oğullarından birinin, Şiffīn muhârebesinde (37 h.) ölmüş olan sert 'Ubayd Allāh 'ın bu şüpheyi beslediği muhakkaktır; fakat bunun bir esâsı olduğuna inanmağı icâp ettirecek bir şey yoktur (Caetani 'nin iddiası üzerine, bu makale müellifinin itirazları için bk. *RSO*, 1912, IV, 1059 v. dd.). Hükümdarların katillerine dâir yazılan tarihler, şahsî intikamdan ileri gelenlerin siyâsî sebeplerden olduğu kadar sık vukua geldiğini bize öğretmektedir. 'Omar daha ileri bir yaşa kadar yaşamış olsa idi, onun yerine kimin geçeceğini kararlaştıracağı farzedilebilirdi; onun açık görüşlü rûhu, şüphesiz, bu meseleyi tanzim etmek zarûretini hissedecek idi. Zaman ona kâfî gelmedi ve en eski altı sahâbeden müteşekkil seçim heyetinin (*şūrā*) kurulması —'Osmān 'ın seçilmesi bunlardan çıkmıştır — ölüm yatağında bunu tâyin eden bizzat 'Omar bile olsa (tarihî tenkidin bir kısmı kuvvetli deliller ile bunu inkâr etmektedir), ancak bir çâre olabilirdi.

Cennet bahçeleri içinde „iki sevdiğine", Peygamber ile Abū Bakr 'e gidip kavuşan 'Omar, yapmış olduğu işi memnûniyetle seyredebilirdi. O gerçek bir şekilde, daha önce söylendiği gibi, islâmiyetin ikinci kurucusu, Peygamberin dinî vahy ile yükselttiği binâya ictimâî ve siyâsî çerçevesini veren kimse oldu. Fakat islâmiyetin muazzam ve sür'atli genişlemesinin çıkardığı büyük meselelerin onun şahsında kat'î hâl tarzını bulmadığını ilâve etmek lâzımdır. Bilhassa ilk müslüman olanlar ile ilk yardımcılar, *anṣār* ve Mekke aristokrat zümresinden yeni gelenler arasındaki münâsebetler ve imparatorluğun sonsuz toprakları üzerinde dağılmış olan arap kuvvetlerinin merkezî iktidara tâbiliği meselesi, henüz kuvve hâlinde de olsa, çok ciddî güçlükler ve tehlikeler arzediyordu. Bunları karşılamak vazîfesi, onları yenmek için zarûrî olan vasıflara sâhip olmayan halefi 'Osmān 'a düştü.

Sünnet ehli an'anesi 'Omar 'e, yalnız büyük bir halîfe olarak değil, aynı zamanda islâmiyetteki dinî fazîletlerin en çok dikkate değer bir örneği olarak hurmet gösteriyorsa da (meziyetlerinin bir cedveli için bk. al-Muḥibb al-Ṭabarī, *al-Riyāż al-naẓira fī manāḳib al-'aṣara*, Kahire, 1327), şî'a 'Alī ile âilesinin iddialarını ilk olarak red ve bertaraf eden kimseye karşı alcyhinde olan hissini aslâ gizlememiştir (bk. Goldziher, *WZKM*, XV, 321—334). *Sûfî* telakkîsi 'Omar 'in hayatındaki şiddetli zühdü çok mübâlega ile takdir ederse de, ona çok gevşek bir şekilde bağlanmaktadır; esâsen bu „temiz insan" örneği, hakîkatte olduğu kadar, menkıbevî mefkûreleştirilmesinde de sûfiyâne düşüncelere çok az imkân verir.

Bibliyografya: Tarihî mâlzemenin toplu bulunduğu eser için bk. L. Caetani, *Annali dell' Islām* (Milano, 1909—1912), III—IV; V. cild 'Omar 'in hilâfetinin tarihî bir terkibini ve VI. cild ise, umûmî bir fihristi ihtivâ eder. Caetani tarafından ancak kısmen istifâde edilmiş olan hadîs mecmualarındaki mâlzeme için bk. A. J. Wensinck, *A Handbook of early Muhammadan Tradition* (Leiden, 1927), s. 234 v.dd., bk. mad. 'OMAR.

(G. Levi Della Vida.)

ÖMER. 'OMAR B. HUBAYRA (Bk. IBN HUBEYRE.)

ÖMER EFENDİ. 'OMAR EFENDİ, Osmanlı müelliflerindendir. Hâl tercümesi hakkında çok az mâlûmat vardır. Bosna-Novi kazâsında doğmuştur. Âile adının Çavuşoğlu yahut Kadı-zâde olduğu rivâyet olunur. Hayatı hakkında bilinen mâlûmâtın ekserisi *Aḥvâl-i gazavât der diyâr-ı Bosna* adlı kitabına istinâd etmektedir. Onun bu eserini ilk olarak İbrahim Müteferrika vaktiyle mevcût

olan bir yazma nüshadan ve elde ettiği mâlûmattan faydalanarak, tab'etmiş ve kitabın sonuna eserin değerini belirten faydalı bâzı mâlûmât ile müellifin çok kısa bir hâl tercümesini eklemiştir (İstanbul, 1154 = 1741). Bunlardan açık olarak anlaşılıyor ki, Ömer Efendi 1736—1739 Osmanlı-Avusturya harpleri esnâsında memleketi olan Bosna'da kadı bulunuyordu. Bosna eyâletinin müdâfaası ile meşhûr olan Hekim-oğlu Ali Paşa'nın maiyetinde bir çok muhârebe, muhâsara ve akınlara bizzat iştirâk eden Ömer Efendi, bu savaşlarda şâhid olduğu vak'aları gerçeğe çok sâdık kalarak, duyarak ve belki de vazîfesi icâbı resmî evraktan faydalanarak, tasvir etmeğe ve bunları adı geçen eserinde çok câzibeli bir üslûp ile anlatmağa muvaffak olmuştur. Ömer Efendi ilmiye meslegînde „rütbe-i vâlâ-i sitte" derecesine yükselmiştir. Ömrünün son günlerini doğduğu şehir olan Novi'de geçirmiş ve burada vefat etmiştir. Fakat ne zaman öldüğü bilinmemektedir.

Ömer Efendi'nin yegâne eseri olan *Ahvâl-i gazavât der diyâr-ı Bosna*, 1149 senesi muharrem ayı başlarından (mayıs 1839) 1152 senesi cemâziyelevvelî sonlarına kadar (ağustos 1739) dört senelik Bosna vukuâtını ihtivâ etmektedir. Eserin ilk yazma nüshası Müteferrika tab'ı canâsında kaybolmuş ve daha sonra görülen yazmalar ise, matbû nüshadan istinsah edilmiştir. Yalnız eski bir yazma nüshasının Bosnasaray'daki Hünkâr câmii kütüphânesinde mevcût olduğu ileri sürülmektedir (F. Babinger, *Istanbuler Buchwesen im 18. Jahrhundert*, Leipzig, 1919, s. 17). Bu eser iki defa daha tab'olunmuştur. Birincisi *Tarih-i Bosna der zaman-ı Hekim-oğlu Ali Paşa* (İstanbul, 1294), ikincisi *Bosna gazavât-ı dâhiliyesi* (İstanbul, 1295) diye adlandırılmışlardır. Almanca (Yah. Nep. Dubsky, *Die Kriege in Bosnien in den Feldzügen 1737/1738 und 1739*, Wien, 1789) ve ingilizceye (Charles Fraser, *History of the War in Bosnia during the years 1737/1738 and 1739*, London, 1830) tercüme edilmiştir. Vak'anüvis Mehmed Subhî, müverrih von Hammer, K. Zinkeisen ve daha sonraki bir çok tarihçiler Ömer Efendi'nin bu eserinden faydalanmışlardır.

Bibliyografya: F. Babinger, *Die Geschichtschreiber der Osmanen und ihre Werke* (Leipzig, 1929), s. 276 v.d.; Muḥammed el-Bosnavî, *el-Cevâhir al-isnâ fî tarâcim 'ulamâ' ve şu'arâ' Bosna* (Kahire, 1349), s. 112; A. Handžić, *Bosanski Namijesnik Hekim-oglu Ali Paša* (*Priloži*, 1954/1955, Sarajevo, 1955), s. 136; Safvet beg Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti* (Sarajevo, 1912); M. Handžić, *Književni rad Bosansko-hercegovačkih muslimana* (Sarajevo, 1934). (A. CEVAT EREN)

ÖMER HAYYÂM. 'OMAR ḪAYYĀM, Selçuk devrinin tanınmış iran âlim ve şâirî olup, 517 — 526 (1123 — 1136) yılları arasında ölmüştür.

Hâl tercümesi. Hayyâm hakkında güvenilir mûtalar az ise de, şimdi elde bulunan kaynakların ehemmiyetini küçük görmemize imkân yoktur.

al-Ǧabr adlı eserinde, kendisi adını Abu 'l-Fatḥ 'Omar b. İbrâhîm al-Ḫayyāmî olarak kaydeder. (Ḫayyâm'ın bir muâsır ve meslekdaşı olan 'Abd al-Raḥmān ol-Ḫāzinî tarafından, 515 (1121/1122)'te yazılmış bulunan *Kitāb mîzān al-ḥikma* (Haydarâbâd, 1359, s. 6 ve 87)'de künyesi Abū Ḥafṣ şeklinde geçer). Şiirlerinde, mahlas olarak, Ḫayyâm („çadırcı")'ı kullanmış görünmektedir. Bu lekabın cedlerinin san'atı ile ilgili olması muhtemeldir. W. Litten, *Was bedeutet Chajjām? Warum hat O. Chajjām ... gerade diesen Dichternamen gewählt?*, Berlin, 1930 (25 s.) adlı makalesinde, arûz istilâhlarının çadırın (*bayt* arapçada hem „ev > çadır", hem de „beyt" demektir) türlü kısımlarının adlarına tekabül ettiğine bakarak, *ḫayyām* kelimesinin, bir tâbir olarak, „şâir, arûz mütehassısı" (krş. Şams al-Dîn Muḥammed b. Ḳays, *Mu'cam*, *GMS*, X, 13 — 16) şeklinde bir tefsir imkânını telkin etmiştir. Bununla berâber, *Ḫayyām ki ḫaymahā-yi ḥikmat mîdūḫt* gibi meşhûr rubâîlerinde, bu kelime, bedihî olarak, „şiir" ile değil, „çadırlar" ile ilgilidir.

Ḫayyâm horasanlı olup, Niṣâbûr'dan veya civârlarından idi. Doğum tarihi bilinmemektedir. Daha Malikşâh tarafından 467 (1074/1075)'de *İran takvimi*'nin ıslâhında [bk. mad. CALÂLÎ] Abu 'l-Muẓaffar Isfizārî ve Maymûn b. Nacîb al-Vāsiṭî ile işbirliğine dâvet edildiği zaman, riyâziyeci olarak meşhûr idi [(bk. İbn al-Aṯîr, nşr. Tornberg, X, 67). Bununla berâber Yār Aḥmed b. Ḥusayn Raşîdî Tebrîzî, 867 (1462/1463)'de Ḫayyām'ın rubâîlerinden meydana getirdiği *Ṭarabḫāna* adlı derginin (aş. bk.) hâtimesinde (Üniv. kütüp., nr. FY 593, 112a), sözde Niẓâmî 'Arūżî'den naklen, Ḫayyām'ın 12 muharrem 435 (16 kânûn II. 1063)'te doğduğunu söylemektedir. Bu kayıt bâzı müelliflerce gerçek olarak kabûl edilmiş ise de (bk. mes. Celâl Humā'î, 'Izz al-Dîn Maḥmūd b. 'Alî Kāşanî, *Miṣbāḥ al-hidāya*, Tahran, 1323 ş., giriş, s. 3 v.d., not), bizzat kendisinin verdiği diğer tarihlere uymamaktadır (krş; 'Abbās Iḳbāl, *Yādigār*, yıl 3, sayı 4, s. 79 v.d.). Diğer taraftan Ḫayyām'ın takvim ıslâh heyetine seçildiği zaman en az 30 yaşlarında olduğu kabûl edilirse, doğum tarihinin 437 (1044) yıllarında olduğu oldukça muhtemel olarak ileri sürülebilir.

Ḥayyām'ın *Tercama-i ḫutba-i Tamlīd-i İbn Sīnā*'sının giriş kısmına göre, eğer bu risâlenin Ḥayyām'e âit olduğu mevsûk kabûl edilirse, kendisi 472 (1070/1071) yılında İsfahan'da bulunuyordu ve dostlarının arzûsu üzerine, bu eseri orada tercüme ve şerhetmiş idi. Diğer bir risâlesinden de (Topkapı sarayı, Revan köşkü, nr. 2024/12, Es'ad Efendi kütüp., nr. 1933/8, bk. H. Ritter, *Philologika*, IX; *Der Islam*, 1939, XXV, 62) 473 (1071/1072)'te Fars'ta bulunduğu anlaşılmaktadır]. 506 (1112/1113)'da Nizâmî 'Arûżî, Belh'te *Ḥuccat al-Ḥaḳḳ* dediği 'Omar Ḥayyām'a tesâdüf etti ve 530 (1135/1136)'da Nîşâbûr'da Ḥîra mezarlığında kabrini ziyâret etti, „o zaman öleli 4 (nüsha farkı: bir kaç) sene olmuş idi". Binâenaleyh Ḥayyām'ın muhtemel ölüm tarihi 526 (1132) olmalıdır. [Ancak Ḥayyām'ın ölüm yılı olarak, daha başka tarihler de verilmiştir. Bunlardan 515 (1121/1122) ve 517 (1123/1124) tarihleri için güvenilebilir hiç bir esâs yoktur. Son zamanlarda Celâl Humâ'î (bk. *ayn. esr.*)'nin dikkati çektiği üzere, 515 (1121/1122)'te yazılmış olan el-Ḫāzinî'nin *Mīzān al-ḥikma*'sinde, Ḥayyām'dan bahsedilirken, hakkında ölmüş bir kimse için kullanılan tâbirler kullanılmaktadır. Bundan Ḥayyām'ın 515'ten önce ölmüş olduğu netîcesi çıkarılmak istenmiştir. Fakat bu tâbirlerin bir müstensih tarafından da konulabileceği düşünülürse, bunun pek az muhtemel olduğu kolayca anlaşılır. Eğer Bayhaḳī (aş. bk.) Ḥayyām'ı 507 yılında değil de, 517 yılında görmüş ise, onun bu zamana kadar hayatta bulunduğu muhakkaktır. Şu hâlde Ḥayyām'ın ölümü hakkında söylenebilecek son şey, onun 517 (1123; Bayhaḳī ile görüşmesi tarihi) ile 530 (1135; Nizâmî-i 'Arûżî'nin, kabrini ziyâreti tarihi) arasında ölmüş olmasıdır]. Muḥammed Meḥrūḳ'un türbesi yanında bulunan Ḥayyām'ın mezarı için bk. Muḥammed Ḥasan, *Maṭla' al-sa'dayn*, Tahran, 1303 = 1886, III, 101, 173; Sir P. Sykes, *A Pilgrimage to the Tomb of 'Omar Ḫayyām* (*Travel and Exploration*, London, eylûl 1909, II, 129—138) ve Williams Jackson, *From Constantinople to the Home of 'Omar Ḫayyām*, New-York, 1911, s. 240—245; bk. bir de 16 temmûz 1934 tarihli *Times* (resim). Fîrdavsî'nin 1000. yıl dönümü münâsebeti ile (1935) İran hükûmeti 'Omar Ḫayyam'ın mezarı üzerine beyaz mermerden bir âbide yaptırmıştır.

556 (1156)'ya doğru yazılmış olan *Çahār maḳāle* [son zamanlara kadar] Ḥayyām'ın muâsırı olan en eski kaynak olarak sayılmakta idi. [Hâlbuki bundan daha eski ve daha mühim bir takım kayıtlar da yok değildir. Bunlarda başında, yukarıda anılmış olan ve 515 (1121/1122)'te Sultan Sancar adına yazılmış bulunan 'Abd al-Raḥmān al-Ḫāzinî'nin *Mīzān al-ḥikma*'sı gelir. Bu eserde (*ayn. esr.*, s. 8, 87 v.d.) Ḥayyām terâzî mevzûunda muvaffakiyetle çalışmış bir âlim olarak gösterilir ve bir yerde de (s. 151 v.dd.) onun icât ettiği bir terâzîden (*al-ḳusṭās al-mustaḳīm*) bahsedilerek, şekli verilir ve nasıl kullanıldığı izah olunur (krş. Celâl Humâ'î, *göst. yer.*). Bundan sonra 525 (1131)'te vefat etmiş olan büyük şâir Sanā'î [b. bk.]'nin ona yazdığı bir mektubu vardır (bk. M. Minovi, *Macalla-i Yaġmā*, III, 211 v. d.; bu mektup daha önce Kâbil'de çıkan *Arγānd* adlı mecmuada neşrolunmuş idi. Bk. M. Minovi, *Az ḫazāyin-i Turkiya*, *Macalla-i Dānişkada-i adabīyāt*, 1335/1957, IV, 70). Badī' al-Zamān Furūzanfar (bk. *Ḳadimtarīn iṭṭilā' az zindagānī-i Ḫayyām*, *Naṣrīya-i Dānişkada-i adabiyāt-i Tabrīz*, yıl 1, sayı 8—9, s. 20—28) de 538 (1144)'de ölmüş olan al-Zamaḫşarî'nin *al-Zāǧir li 'l-ṣiġār 'an mu'ārażat al-kibār* (yazılışı 516 = 1122/1123'ten önce)'inde Ḥayyām ile ilgili bir kayıt bulmuştur. Bundan anlaşıldığına göre, Ḥayyām Abu'l-'Alā' el-Me'arrî'nin eserlerini okumuştur ve al-Zimaḫşarî ile yaptığı münâkaşalarda ısrârlı davranmış ise de, yaşlı olmasına rağmen, onun derslerine devam ve kendisini takdir etmiştir. 606 (1209)'dı ölmüş olan Faḫr al-Dīn Muḥammed b. 'Omar al-Rāzî de bir risâlesinde (Es'ad Efendi kütüp., nr. 1933, 187a), Ḥayyām hakkında hiç bir bilgi vermeden, onun bir rubâîsini, adı ile birlikte, zikretmektedir.

Bunlardan sonra Ḥayyām'dan bahseden en eski müellif ve hattâ en mühim hâl tercümecisi 565 (1169)'te ölmüş olan ve 'Omar Ḫayyām'a dâir olup, Şahrizūrî'nin iktibâsları ile bilinen parçaları Jacob ile Wiedemann tarafından *Zu 'Omer-i Chajjām* (*Isl.*, III, [1912], 42—62)'da tercüme edilmiş olan Abu 'l-Ḥasan 'Alī al-Bayhaḳī [b. bk.]'dir (başlıca parçanın E. D. Ross ve H. A. R. Gibb tarafından ingilizce tercümesi için bk. *BSOS*, V, 467—473); Bayhaḳī [(bk. *Tatimma Ṣiwān al-ḥikma*, nşr Muḥammed Şafī', Lâhûr, 1351, s. 117 v.dd.; fars. trc.; nşr. Muḥammed Şafī', Lâhûr, 1350, s. 88 v. dd.; *Tārīḫ ḥukamā' al-islām* adı altında M. Kurd-'Alī nşr., Şam, 1365 = 1946, s. 119—123)] ona *'Omar al-dustūr al-faylasūf ḥaccat al-islām 'Omar b. Ibrāhīm al-Ḫayyām* demektedir. [Bayhaḳī onun, babasının ve dedesinin nişaburlu olup, hâfızasının fevkalâde kuvvetli olduğunu, dil, fıkıh, tarih ve kırâat sâhalarında da geniş bilgileri buluoduğunu söyler. Riyâziyye, tıp ve diğer aklî ilimlerde ise, eşsiz olduğunu kaydeder]. Onun kötü huylu olduğunu ve talebesi için, mes. İsfizārī gibi,

iyi olmadığını söyler. Bununla berâber, 507 (1113)'de Bayhaḳī (o zaman ancak 8 yaşında idi: bk. Yāḳūt, *Irşād al-arīb*, V, 208 [şu kadar var ki, Bayhaḳī'nin naklettiği suâller 8 yaşında bir çocuğa sorulacak suâllerden olmadığından, belki buradaki tarihi 517 şeklinde tashih etmek icâp eder; bk. M. Kurd-'Alī *ayn. esr.*, s. 122, not 2]) 'Omar Ḫayyām'ı ziyâret ettiği sırada, Ḫayyām onu arap şiirinden ve hendeseden imtihana çekmiş ve kendisine memnûniyetini ifâde etmiş idi. Malikşāh (bk. bir de *Çahār maḳāla*, s. 63) ve Karahanlılardan Buhârâ'daki Şams al-Mulūk (ölm. 472 = 1179) 'Omar Ḫayyām hakkında bilhassa teveccüh göstermişlerdir. [Hattâ Şams al-Mulūk onu tahtında yanına oturttuğu gibi, Malikşāh'ın yanında âdetâ nedîm gibi idi. Fakat Sultan Sancar daha çocuk iken çiçek hastalığına tutulmuş ve tabîp olarak 'Omar Ḫayyām'a gösterilmiş idi; Ḫayyām onun âkıbetinden korkulacağını söylemiş ve buna Sancar haber almış olduğundan, ona karşı içinde bir kin duymuş ve kendisini aslâ sevmemiş idi.] 'Omar Ḫayyām ile doğrudan-doğruya münâsebeti olan kimseler arasında Abū Ḥāmid Muḥammed al-Ġazzālī ve Kākōya sülâlesinden âlim hukümdar Farāmarz b. 'Alī b. Farāmarz zikredilmektedir. 'Omar Ḫayyām türlü ilim sâhalarında Abū 'Alī b. Sīnā (İbn Sīnā)'nın şâkirdi idi. Kendisi aslâ çok yazan bir müellif olmamıştır ve eserlerinden Bayhaḳī yalnız kısa bir fizik risâlesini (*Muḫtaṣar fi 'l-ṭabī'iyāt*), varlık hakkındaki (*fi 'l-vucūd*) bir risâlesini ve varlık ile mükellefiyetlere dâir bir risâlesini (*al-Kavn va 'l-taklīf*) zikreder. ['Omar Ḫayyām'ın dâmadı Muḥammed al-Baġdādī'nin Bayhaḳī'yo anlattığına göre, Ḫayyām İbn Sīnā'nın *al-Şifā*'sından ilâhiyât bölümünü okurken, „bir ve çok" bahsine gelince, vasiyette bulunacak kimseler çağırmış ve vasiyetini yapmış, akşam namazından sonra secdeye varmış ve secdede ölmüştür].

'İmād al-Dīn al-Kātib al-Iṣfahānī (ölm. 572 = 1176/1177)'nin *Ḫarīdat al-ḳaṣr*'ında Ḫayyām zamanının darb-ı mesel hâline gelmiş bir şöhret sâhibi (*bihi yuḍrab al-maṯal*), eşsiz bir âlimi olarak zikredilmiştir. Ḫāḳānī (ölm. 595 = 1198/1199) onu şiirlerinde zikreder. Şahrizūrī'nin *Nuzhat al-arvāḥ* (yazılışı 586 — 611 = 1190 — 1215)'ı esâs olarak Bayhaḳī'yi tekrar eder. Daha muahhar kaynaklar arasında Şayḫ Naem al-Dīn al-Dāya (620 = 1223/1224)'nin *Mirṣād al-'ibād* (nşr. Şams al-'Urafā', Tahran 1312 ş., s. 18 ve 227 v.d.)'ı zikredilebilir; burada Ḫayyām hakkında „bahtsız bir feylesûf, Allahsız ve maddeci" denilir. Ḳifṭī, *Tārīḫ al-ḥukamā'* (nşr. Lippert, s. 243 v.d.; bu parçadan ilk önce Woepke istifâde etmiştir) Ḫayyām'ı yunan ilminin bir devam ettiricisi olarak tasvir eder (krş. BAYHAḲĪ) [674 = 1275/1276'da yazılmış olan Zakarīyā' al-Ḳazvīnī'nin *Âṯār al-bilād va aḫbār al-'ibād* (nşr. Wüstenfeld, s. 318)'ında, Nīşābūr şehrinden bahsedilirken, bir münâsebet ile Ḫayyām'dan da bahsederek, Sultan Malikşāh'ın kendisine, rasad âletleri aldığı ve yıldızları rasad etmesi için çok mıdkarda para verdiği ve daha bir kaç garip hareketi anlatılır].

Raşīd al-Dīn, *Cāmi' al-tavārīḫ*'inde, 3 medrese arkadaşı, Nizām al-Mulk, Ḥasan Ṣabbāḥ ve Ḫayyām hikâyesinin mes'ūlü olan en eski kaynaktır. Bu hikâyenin gerektirdiği tarih güçlüklerine daha A. Müller tarafından işâret edilmiş idi: Nizām al-Mulk 408 (1017)'de doğdu ve Ḫayyām'ın [ve Ḥasan Ṣabbāḥ'ın] 100 yaşlarını geçmiş olarak öldüklerine dâir bir kayıt yoktur (A. Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*. II, 97, 111; Browne, *A Liter. Hist. of Persia*, III, 190 — 193. Efsânenin türlü izahları için bk. Houtsma, al-Bundārī mukaddimesi, s. XIV, not 2; Muḥammed Ḳazvīnī, Browne, *Çahār maḳāla* tercümesinde, s. 138 ve daha sonra, H. Bowen, *JRAS*, teşrin I. 1931. s. 771 — 782). Bununla berâber, Nizām al-Mulk'ün Ḥasan Ṣabbāḥ'a tesâdüf etmiş olması (bk. İbn al-Aṯīr, X. 110 [494 yılı vukuâtı arasında]) ve Ḫayyām'ın metafizik hakkındaki risâlesinde İsmâilîleri metafizik gerçeği arayanlar arasında, taraf tutmadan, zikretmesi vâkıası vardır.

Âlim Ḫayyām. Ḫayyām'ın ilim sâhasındaki çalışmaları uzun zaman şâirlik şöhretini gölgede bırakmıştır ve 1848'de Renaud Abu 'l-Fidā' 'nın coğrafyasına yazdığı âlimâne girişte „maalesef 'Omar şiir ve eğlence zevki ile hey'eti birleştiriyordu" diye yazabilmiştir.

Ḫayyām ile çalışma arkadaşlarının eseri olan takvîm ıslâhı için bk. mad. CELÂLÎ.

Ḫayyām'ın cebrinin başlıca yazmaları Leyden, Paris ve India Office'te bulunmaktadır (bk. Woepke, *L'algèbre d'Omer Alkhayyami publiée, traduite et accompagnée d'extraits de mss. inédits*, Paris, 1851). Ḫayyām'ın Oklides mevzuları üzerindeki araştırmaları (*Muṣādarāt*, Leyden yazması) Jacob ile Wiedemann tarafından tercüme edilmiştir (bk. *Isl.*, III) *Muşkilāt al-ḥisāb*'ı Münih'te bulunmaktadır. G. Sarton, *Introduction to the History of Science* (Washington, 1927), I, 759 — 761'de Ḫayyām hakkında şöyle der: — „Orta çağın en büyük riyâziyecilerinden biridir. *al-Cabr*'i ikinci dereceden muâdelelerin hendesî ve cebrî hâllerini ihtivâ eder; üçüncü dereceden olanlar dâhil, muâdelelerin şâyân-ı hayret bir tasnifi; bütün hepsini hâlletmek için ve aralarından bir çoklarının kısmî hendesî hâlleri için

sistemli bir deneme; muâdelelerl tasnifi... İhtivâ ettikleri muhtelif hadlerin sayıları..., üzerine kurulmuştur... 'Omar, bu sûretle, üçüncü dereceden muâdelelerin 13 muhtelif şeklini tanımaktadır... Miktarın kuvveti tam müsbet bir sayı olduğu zaman, iki hadli inkişâf. Oklides 'in mevzûları ile umûmî görüşlerinin tetkiki" (bk. bir de W. E. Story, *Omar as Mathematician*, Boston, 1918, s. 17). [krş. bir de Ġulāmın Ḥusayn Muṣāḥib, *Ḥakîm 'Omar Ḫayyām ba-'unvān-i 'ālim-i cabr*, Tahran. 1339 ş. Burada *Risāla-i cabr* ile „bir meselenin tahliline dâir" risâlenin arapça metinleri, farsçaya tercüme ve ilim tarihindeki mevkîleri izah edilmektedir. Bk. Aḥmad Ārām, *Rāhnumā-i kitāb*, Tahran. 1340 = 1962, IV, 1033 — 1037]. Fizikte 'Omar Ḫayyām 'ın araştırmaları altın ve gümüşün kesâfeti hakkındadır (yazm. Gotha 'da, bk. Wiedemann, *Über Bestimmung der spezifischen Gewichte* (Beitrag 8), *SBPMS, Erlg.*, XXXVIII, 1906, s. 170 — 173). *Târîḫ-i alfî* (1000 = 1591 'e doğru yazılmıştır) „kıymetli taşları bozmadan, bunlar yardımı ile elde edilen eşyânın kıymetini takdir hakkında" yazılmış olan *Mîzân al-ḥikam* ile „ciheti tâyin etmek için usûl ve muhtelif kıt'aların iklim değişikliklerinin sebebi hakkında" yazılan *Lavâzim al-amkina* 'sini zikreder. [Bunların birincisi ihtimâl yukarıda anılan kesâfet hakkındaki risâlesi olup, bir de *Risāla fi 'l-iḥtiyāl li-ma'rifat miḳdāray al-ẕahab va 'l-fiżża fî cism murakkab minhumā* adı ile *Kulliyāt-i āṯār-i pārsî-i ḥakîm 'Omar Ḫayyām* (nşr. Muḥammed 'Abbās. Tahran. 1338 ş., s. 421 v.dd.) 'da neşredilen arapça eserdir. Bundan başka *Mîzân al-ḥikam* adının da al-Ḫāzinî 'nin *Mîzân al-ḥikma* 'sinde bahsedilen ve yukarıda anılan *al-Ḳusṭās al-mustaḳîm* 'den galat olabilir].

Ḫayyām 'ın metafizik sâhasındaki eserlerinden yukarıda zikredilmiş olan varlık hakkındaki risâlesinin bir yazması Berlin 'de bulunmaktadır ve farsça küçük bir risâlesinin (*Dar 'ilm-i kulliyāt*) bir yazması da Paris' tedir. Bu sonuncunun bir çok bahisleri, Christensen tarafından, *Un traité de métaphysique de 'Omar Ḫayyām*, *MO*, I, 1908, 1—16 'da tercüme edilmiştir. Christensen 'a göre, muhtevâsı fakîr olan bo risâle, ihtimâl Nizâm al-Mulk 'ün oğullarından biri olan Faḫr al-Milla va 'l-Dîn Mu'ayyid al-Mulk 'e ithâf olunmuştur.

Nihâyet şuna işâret etmek gerekir ki, varlığı F. Rosen tarafından (*The Quatrains of O. Khayyam newly translated*, London, 1930, s. 5—18) bildirilmiş olan *Navrūz-nāma* 'nin metni, yegâne Berlin yazmasına [Rosen 'e göre, „1365 m. tarihli"; Muḥammed Ḳazvînî 'ye göre, „VII. = XIII. asırdan daha yeni değildir"], istinat edilerek, notlar ve bir lugatçe ile birlikte Muctabâ Minovi tarafından basılmıştır: Tahran 1933. Bo risâle bir dostun isteği üzerine yazılmış küçük bir kitaptır. Navrûz [b. bk.] ile ilgili muhtevâ 77 sahifeden yalnız 19 'unu işgâl eder; geri kalan kısmı altın, atlar, doğan kuşları, şarap ve güzel yüzler gibi, türlü mevzûlardan bahseder. Eser toplayıcının çok derin bir ilmini aksettirmez ve bunun bir çok sebepler ile müellifimize isnât edilmiş olduğu kat'î telakkî edilebilir.

Ḫayyām 'ın ilmî eserlerinin cedveli için bk. *GAL*, I, 471; *Suppl.*, I, 853 v.d.; Suter, *Die Mathematiker und Astronomen der Araber*, 1900, s. 112; Muḥammed Ḳazvînî, *Çahār maḳāla* üzerine notlar, s. 220 v.d.; Csillik, *ayn. esr.*, giriş (burada ancak arapça adlardan farsça karşılığından ibâret olan 21 ad zikredilmiştir).

Ordu dilinde Sayyid Sulaymān Nadvî tarafından neşredilmiş olan çok teferruâtlı bir kitapta, *Ḫayyām. ōr uske savāniḥ va taṣānîf pur naḳidāna naẓar* ('Aẓamgarh, 1933, 508 s.) 'dn Ḫayyām 'a isnât edilen aşağıdaki eserler yeniden basılmıştır: *Risālat al-kavn va 'l-takllf* (mevzû hakkında başka tenkitler ile); *Risālat al-vucūd* (Kahire 'de *Żiyā' al-'aḳlî* adı ile basılmıştır); *al-Avṣāf li 'l-mavṣūf* da denilen *Risālat al-vucūd*; *Risālat fî kulliyāt-i vucūd* (farsça; *Mîzān al-ḥikam*. [Bunlar dışında Ḫayyām 'a âit eserlerin yazmalarından şunları da zikretmek gerekir: *Risāla katabahā 'Omar al-Ḫayyām cavāban li-ṣalāṣ masā'il*, Es'ad Ef. kütüp., nr. 1933, 167b—171b. H. Ritter (yukarıda anılan makale) ve Brockelmann tarafından zikredilen bu nüsha, onlar tarafından zannedildiği üzere, üç meselenin cevâbına âit olan ve basılmış bulunan risâle olmayıp, 'Abd al-Cabbār al-Muşkavî adında birine yazılmıştır ve nâtık nefisler, mümkün hâdiseler ve zaman meselelerine dâirdir (bk. M. Minovi, *Az ḫazā'in-i Turkiya. Macalla-i Dāniṣkada-i adabîyāt*, 1336=1957, III, 86 v.dd.). Bunun diğer bir nüshası da Topkapı-sarayı, Revan köşkü, nr. 2042 (21. risâle) 'de bulunmaktadır. Ḫayyām 'ın musikîye dâir bir risâlesi (Manisa genel kitaplık, nr. 1705, 93b v.dd., bk. Ahmed Ateş, *al-Maḫṭūṭāt al-'arabîya fî maktabāt al-Anāżūl. Macallat Ma'had al-maḫṭūṭāt al-'arabîya*, 1377=1958, IV, 39 v.d.) 'de tesbit edilmiş ise da, henüz üzerinde çalışılmamıştır.

Basmalardan ise, şunları eklemek gerekir: yukarıda anılan *Kulliyāt-i āṯār-i pārsî-i ḥakîm 'Omar Ḫayyām*, *Navrūz-nāma*, *Risāla-i silsilat al-tartîb* (A. Christensen tarafından *MO*, I, 1—16 'da bahsedilen ve asıl yazmasında *Rav-*

ẓat al-'uḳūl adı ile kaydedilmiş olan risâledir), *Tarcuma-i ḫuṭba-i Tamcīd-i İbn Sinā*'yı ve bir de Arapça kesâfete dâir risâleyi ihtivâ eder. İkinci ve üçüncü risâle Abdülbâkî Gölpınarlı neşrinden (bk. Bibliyografya) alınmıştır].

Şâir Ḫayyām. Daha 'İmâd al-Dīn İṣfahānī, *Ḫarīdat al-ḳaṣr*'ında (572=1172), Ḫayyām'ı Horasan şâirleri arasında zikr ve arapça şiirini kaydeder. [Muḥammed al-Ẓahīrī al-Samarḳandī 556 (1060/1161)'dan az sonra yazmış olduğu *Sindbād-nāma*'sında (nşr. Ahmed Ateş, İstanbul, 1948, İstanbul Üniv. yayın., nr. 343, s. 33, 39, 157, 284, 340), Ḫayyām'ın adını zikretmeden, ona âit 5 rubâîyi zikreder]. Naem al-Dīn Dāya-i Rāzī farsça iki rubâî zikreder. Şahrizūrī, sırası ile, 4, 6 ve 3 beyit ihtivâ eden arapça üç parça (?) verir; [hâlbuki Şahrizūrī'nin 1011 (1602)'de tamamlanmış olan farsçaya tercümesinde bunların yerine farsça iki rubâî konulmuştur]; 6 beyitlik olan parça 'İmâd al-Dīn'in zikrettiği beyitler ile aynı şiirdendir. Ḳıftī, tam olarak, bu sonuncusunun zikrettiklerini tekrarlar. Cuvaynī (658=1260), I, 128'de farsça bir rubâîyi 618 (1221)'de Ḫvārizm'in moğullar tarafından istilâsı sırasında felâkete uğrayanları anan Sayyid 'İzz al-Dīn'in ağzından nakleder. *Tārīḫ-i guzīda* (*GMS*, XIV/I, 818)'de bir rubâî vardır [731=1331'de toplanmış bir rubâîler mecmuası olan *Nuzhat al-macālis*'te (Ali Emîrî Ef. kütüp., nr. 1667) Ḫayyām'ın adı ile birlikte kaydedilmiş 23 rubâîsi bulunmaktadır ki, ilk olarak Ahmed Ateş ve Abdülvahâb Tarzî, *Farsça grameri*, İstanbul, 1942, İstanbul Üniv. yayın., nr. 171, s. 166 — 169'da neşredilmiştir]. 741 (1340) yılından *Mu'nis al-aḥrār*'da muhâfaza edilmiş 13 rubâî vardır. F. Rosen'in bastırdığı yazma 329 rubâî ihtivâ eder; fakat 721 (1321) tarihli, muhakkak ki, sahtedir. IX. (XV.) asrın en eski diğer mecmuaları şunlardır:

İstanbul AS (Ayasofya) nr. 1032; yıl 861 (1456/1457), 131 *rubâî*.

İstanbul, NO (Nûruosmâniye), nr. 3892; yıl 865 (1460/1461), 315 *rubâî*.

Oxford, Bodl. Ouseley, ur. 140; yıl 865 (1460/1461), 158 *rubâî*.

Sonra bir çok el-yazmalarında *rubâîler*'in sayısı sür'atle artar: 957 (1550) tarihli Viyana yazmasında (Flügel, *Handschriften*, I, 496, nr. 507) 482 *rubâî*, 961 (1553/1554) tarihli Bankipūr kütüp. yazmasında 604 *rubâî*; nihâyet 1894 Zukrov basmasında 770 *rubâî* vardır. Jessie E. Cadell (*Fraser's Magazin*, mayıs 1879)'in istifâde edilebilecek kaynaklardan 1,200 rubâîyi bir araya getirdiği söylenir; yazmalar cedveli için bk. Csillik, *ayn. esr.*, s. 37 v.dd.

Daha Th. Hyde'in *Veterum Persaram ... religionis historia* (Oxford, 1700, s. 529 v.d.)'sında Ḫayyām'ın *Ay sāḫta-i sāḫta-i sāḫtanī* rubâîsinin lâtince bir tercümesi bulunmaktadır. İlk defa olarak F. Dombay'ın Viyana'da 1804'te yazdığı bir farsça grameride bâzı rubâîler neşredilmiştir. Bununla berâber, Avrupa'da Ḫayyām'ın şöhreti uzun zaman ilmî çalışmalarından gelmekte devam etti ve *Risālat al-cabr*'inin 1851'de tercüme edildiğini, hâlbuki rubâîlerin meşhûr Fitz Gerald tercümesinin ilk tab'ının ancak 1859'da, Nicola'nın fransızca neşrinin 1867'de yayınladığı dikkate değer ve ancak Fitz Gerald'in tercümesinin yeni tab'ının tarihi olan 1868'den beri, garpta Ḫayyām hayranlığı sür'atle yayılmıştır.

Metinlerin tenkidli tetkikleri ancak 1897'de başladı; bu sırada Jukovskiy *al-Muẓaffarīya*'de, V. Rosen armagan-kitabında (Petersburg, 1897, s. 324 — 363), *'Omar Ḫayyām i stranstvuyuşçiya çetverostişiya* adlı makalesini neşretti. [Bu makale E. D. Ross'un *JRAS*, XXIII, 1898, s. 349 — 366'da (kısaltılmış) tercümesi ile daha kolay istifâde edilebilir bir hâle gelmiştir]. Jukovskiy'nin şu meziyetleri vardı: 1. Ḫayyām'ın hâl tercümesine dâir, o zamana kadar tamâmiyle bilinmeyen bâzı eski metinleri istifâde edilebilir bir hâle getirmek, ve 2. mevcut rubâîyât mecmualarının mevsûk olduğuna dâir tenkidten mahrûm inancı yıkmak. Jukovskiy, Nicolas basmasındaki 464 rubâîden 82 tânesinin başka şâirlerin *Dīvān*'larında da (ekseriyâ aynı zamanda müteaddit şâirlerin divânlarında) bulunduğunu gösterdi. Bunun üzerine bu 82 rubâîyi, mevzûlarına göre, taksim etti ve böyle elde edilen nisbetin, Ḫayyām'ın hususiyetleri hakkını da bir fikir edinilmesine (aksi tertipte) imkân vereceği fikrini ileri sürdü. Mal. epikürcü mâhiyette ilâveler 33 % ve serbest düşünceli bir müslümanın ifâdeleri olanlar ise, 2 %'dir. Bir de en emin usûl, esâs olarak en az ilâveleri ihtivâ edenleri, „mevsûk oldukları en son inkâr edilenleri" almaktır. Bunların neticesi olarak Jukovskiy Ḫayyām'ın şiirinde „irfânî tasavvufa" hususî bir ehemmiyet verir. Bu nazariyo (Christensen — *Recherches* s. 10 — 'ı şaşırtmış ve Hartman, — *WZKM*, XVII, 367 — 'ı yanlışa düşürmüştür), muhakkak ki, rûhiyât ve istatistik bakımlarından yetersizdir; zîrâ mühim olan ilâvelerin yüzdeleri değil fakat kalan rubâîlerin yüzdeleridir. Jukovskiy tarafından „gezgiç" rubâîlerin büyük bir kısmını keşfi yalnız menfî esâs bakımından mühimdir (krş. Barthold, *Zap.*, XXV, 403 v.d.). Jukovskiy'nin çalışmasının sağlamlığını gösteren E. D. Ross ve Christensen tarafından yapılan daha muahhar araştırmaların „gezgiç" ru-

bâîlerin mecmuunun 108 tânedeo ibâret olduğunu tesbit etmek imkânını vermesi vâkıasıdır.

Christensen, *Recherches sur les Rubâ'iyât de 'Omar Ḫayyâm* (Heidelberg, 1904)'nda daha da uzağa gitti. Bodleian kütüphânesi yazmasının tarihinden itibâren rubâîlerin sayısının nasıl sür'atle arttığını (yalnız bir asır sonra, Bankipûr yazması, 604 rubâî ihtivâ eder!) göstererek, bu yazmayı Ḫayyâm'ın ölümünden ayıran zaman hakkında (üç asırdan fazla) buna benzer bir vetîre ileri sürdü: — „Ḫayyâm'a kaç rubâî isnât edilmiş olmalıdır? Bir dîvân, ihtimâl, oldukça dokunulmadan nakledilmiştir, hâlbuki bir rubâî mecmuası karıştırmağa çok daha fazla mâruz kalır — binâenaleyh —, burada rubâîlerin şekil bakımından olduğu gibi, esâsları bakımından da [mevsûkiyet için] bir miyâr yoktur". (s. 32). Christensen ancak Ḫayyâm'ın adını ihtivâ eden 18 rubâî ile Naem al-Dîn Râzî tarafından zikredilen iki rubâînin bir dereceye kadar mevsûk olmak imkânına sâhip olması vâkıasını, muhtemel olarak, kabûl eder; [fakat ilk zümredeki 12 rubâîden birinin bile Afżal-i Kâşî'ye isnâdını ihtivâ eden farklı bir rivâyeti vardır!]. Christensen'in en nikbîn netîceleri bu 14 rubâînin „söylemek câiz ise, bütün rubâîleri nüve hâlinde ihtivâ ettiği" ve umûmî bir şekilde rubâîlerin şiir ve tarih bakımından değerlerinin, bunların bir müellife isnâd edilmesi meselesinden ayrılması gerektiğidir. Ḫayyâm iran millî rûhu içinde yazmış olduğundan, sonraki ilâveler „aynı fikir çevresi içinde" kalmıştır (bk. yukarıda zikredilen 14 rubâî). Yalnız tasavvufî ve âşıkane bâzı rubâîler Ḫayyâm'ın tabiatına yabancı ilâveler gibi görünmektedir. Christensen, müteâkip bir bahiste, iran millî husûsiyetinin tarihî hatlarını tetkik eder ve „Ḫayyâm'ın rûhu, orta çağda mevcut olduğu ve bugün de hâlâ cevher hâlinde mevcut olmakta devam ettiği şekli ile iran rûhudur" (s. 89) diyerek bitirir. Şüphesiz Christensen'in muhâkemesinin bu kısmı, böyle mevzûlar, maalesef, kat'î bir şekilde ispat edilemediklerinden, *cum grano salis* tasvip edilmelidir. Ḫayyâm rubâîleri metni tetkikinde bundan sonraki bir hâdise, Muḥammed Ḫân Ḳazvînî'nin *Mu'nis al-aḥrâr* (741 = 1340'ta yazılmış ve istinsah edilmiştir; bk. Sir E. D. Ross, *BSOS.* III/IV, s. 433—439) adlı mecmuada 13 rubâî keşfetmesi oldu. F. Rosen, yeni basmasının (1925) fareşa mukaddimesinde (aynı zamanda almanca, *Zur Text-frage der Vierzeiler Omars des Zeltmachers, ZDMG.* 1926, s. 285—313) „gezgiç" rubâîler nazariyesinin mübâlegalarını tenkit etti; fakat kendisi yalnız 23 rubâîyi mevsûk olarak kabûl etmektedir (Râzî, Cuvaynî v.b. tarafından zikredilenler ile, Ḫayyâm adını ihtivâ eden lerden 6'sı ve *Mu'nis al-aḥrâr*'daki 13 rubâî). Nihâyet Christensen, *Critical Studies in the Rubâ'iyât of 'Umar-i Khayyâm* (Kopenhag, 1927)'da, elde edilebilen bütün mâlzemenin yeniden gözden geçirilmesinden sonra, rubâîlerin mevsûk oluş-olmadıklarından emin olmak için, yeni bir mi'yâr getirdi. Rubâî dergilerini 3 zümreye ayırıyor (s. 19): Rubâîlerin hiç bir alfabe sırasına tâbi olmadan bulundukları mecmualar, yalnız alfabe sırasına göre bir sıralama (yâni kafiyenin son harfine göre, guruplar hâlinde) göstarenler; çift bir alfabe sırası verenler (rubâîler, kafiyenin her harfinde, rubâîlerin başlangıç kelimelerinin ilk harfinin sırasına göre tertip edilmiştir). Kendisi birinci zümrenin en eski olduğu kanâatindedir ve bundan 5 örnek zikrediyor: şüphesiz yanlış olan 721 (1321) tarihini taşıyan bir tâne, 902 (1496) tarihini taşıyan bir tâne v.b. Çift tertip daha Bodleian nüshasında bulunmaktadır ve şüde alfabe sırasının daha eski olduğu tahmin edilmelidir. Bundan başka Christensen (birinci ve ikinci zümreden olan), muhtelif mecmualarda „aynı daha uzun veya daha kısa tâkip ile" (s. 13) aynı rubâîler takımı bulunduğunu kaydediyor. Alfabe sırasına riâyet etmeyen zümrenin mukayesesi her ne kadar „yalnız sırf menfî bir netîceye" götürüyor ise de (s. 27), metin ile ilgili bir an'anenin te'sisi bakımından. Christensen, bâzı hâllerde (1528 ve 1540 tarihli yazmalar), alfabeye uymayan bir tertibin muhtevâya göre bir tasnife tekabül etmiş olabileceği esâsını telkîn ediyor. Üstelik, „metinlerin bütününün tetkikinden bâzı faydalar elde edebileceğimizi" (s. 27) düşünüyor ve binnetîce (s. 39), şu veya bu rubâînin muhtelif yazma zümrelerinde mevcut oluşunun mikdârına istinâd eden kaidelerin teferruâtlı bir sistemini veriyor. Bu sistem, sıkı bir şekilde tatbik edilince, bu mevzûdaki eski fikirlerimizde mühim değişmeler meydana getirmektedir: nitekim Ḫayyâm adını ihtivâ eden ve en iyi te'yit edilen 6 rubaîden biri sabte, bir diğeri kat'iyetsiz ve dördü mevsûk sayılıyor (s. 40). Nihâyet tetkik edilen 121 rubâî, 'Omar Ḫayyâm için yeni bir husûsiyet tesbit husûsunda, esâs teşkil ediyor.

Yeni usûl, riyâzî husûsiyetine rağmen, büyük bir mikyasta, müellifi tarafından kullanılmış olan mâlzemenin tabiatına bağlıdır. H. Ritter, Christensen'in eseri hakkında yazdığı mühim bir tenkit yazısında (*Zur Frage der Echtheit der Vierzeiler 'Omar Chayyâms. OLZ*, 1929, stn. 156 — 163,), İstanbul'da bulunan 7 eski yazmayı zikretmiştir. Bunlardan iki en eskisi, (861 = 1456 tarihli olanı 131 rubâî, 865 = 1461 tarihli olanı 315 rubâî ihtivâ eder) alfabe sırasına göre tertip edilmiş değildir, hâlbuki

876 (1471/1472) tarihli olan, alfabe sırası ile, 320 robâî ihtivâ etmektedir. Bu kısmen Christensen'in nazariyesi lehindedir; fakat alfabe sırasına göre, tertip edilmemiş olan iki yazmanın tertibi BNI (Christensen tarafından zikredilen en eski alfabe sırasında olmayan yazma, 902=1496/1497 tarihli olup, 213 rubâî ihtivâ eder) yazmasınınkinden farklıdır. Diğer taraftan 865 tarihli yazma, meşhûr Bodleian yazması ile çağdaş olduğu hâlde, bundan iki misli fazla rubâî ihtivâ eder. Nihâyet H. Ritter'la zikrettiği iki yazmanın her biri, rubâîleri 867 (1462/1463)'de mevzûlarına göre tasnif etmiş olan Yâr Aḥmed b. Ḥusayn al-Tabrîzî'nin hususî bir tertibi ile, 478 rubâî ihtivâ eder. H. Ritter bunun daha muahhar (1528 ve 1540 tarihli) iki yazmada görülen benzer tertip izlerinin menşe'i olacağı kanâatindedir [Tabrîzî'nin tertibi daha Ḥusayn Dâniş tarafından bilinmekte idi; aş. bk.]. H. Ritter böylece, Christensen'in 1904'te varmış olduğu neticelerin daha berisine gelmekte ve bir az değiştirilmiş bir şekilde, Ḫayyâm'ın şu veya bu rubâîlerinin mevsûk olduğunu söylemenin, amelî olarak, imkânsızlığı üzerinde ısrar etmektedir. *Rubâ'iyât* halk türkülerine hâs usûller ile („typische Volksliedüberliferung") nakledilmiştir; halk kütlesinin yabancı menşe'li, resmî dinî ve edebî rûha zıt olan duygusunu („Volksempfindung") ifâde eder. Bundan böyle insan gerçekten „Ḫayyâm tarzında" bir rubâîden bahsetmeğe sevkedilmektedir; zîrâ tarihî bakımdan, bu husûsî nev'in büyük âlimin adı ile birlikte bulunması gerekir ve Christensen'in yaptığı rubâîler seçmesinin 'Omar Ḫayyâm'a isnâdı ancak husûsî bir rivâyetin („Einzelüberlieferung") bir tezâhürü gibi görünen her şey hakkında bir oins ismi mânasında anlaşılmalıdır.

Son olarak, 1423 tarihli ve 206 rubâî ihtivâ eden bir yazmanın keşfini zikretmek gerekir: bu Bengâle Asya cemiyetinin 5 nisan 1932 tarihli toplantısında Maḥfûẓ al-Ḥaḳḳ tarafından ve 1934 yılı ağustosunun sonunda Bonn'da toplanan „şarkiyatçılar gününde" H. H. Schaeder'in okuduğu *Der geschichtliche und der mythische 'Omar Chajjâm* makalesi ile bildirilmiştir. H. Schaeder rubâîlerin 'Omar Ḫayyâm'a isnâdı husûsuuda son derecede, belki de münhasıran, şüphecidir. Hattâ Christensen tarafından neşredilen risâle ile *Nawrûz-nâma*'nın (bunun ikinci bir yazması British Museum'da bulunmaktadır) mevsûk olduğundan bile şüphe etmektedir. Schaeder'in çalışmasının bir cild hâlinde çıkması gerekir.

(Fakat son zamanlarda mes'elenin yeniden nele alınarak, tetkik edilmesini icâp ettiren iki mühim el-yazması nüsha keşfedilmiştir. Bunlardan birincisi Chester Beatty kütüphânesine âit olup, 658 (1259/1260) tarihlidir ve 8 tânesi tamâmen yeni olmak üzere, 172 rubâîyi ihtivâ etmektedir, bk. A. J. Arberry, *The Rubâ'iyât of 'Omar Khayyâm edited from a newly discovered manuscript*... (London, 1949; krş. B. Csillik, *The real 'Omar Khayyâm*, *AO*, 1960, X, 59—77). Bundan az bir zaman sonra 'Abbâs İḳbâl daha eski bir nüsha bulmuştur (bk. *Ḳadimtarîn-i nusḫahâ-i rubâ'îyât-i Ḫayyâm*, *Macalla-i Yâdigâr*, Tahran, 1946, III, sayı 3, s. 47 — 53). Şimdi Cambridge üniversitesi kütüphânesine âit olan bu nüsha, 604 (1207/1208) yılında toplanmış olan ve Selçuklular devri şâirlerinden bâzılarının dîvânlarından geniş seçmeleri ihtivâ eden bir mecmua içerisindedir ve 252 rubâîyi ihtivâ eder. Şu husûsu da kaydetmek gerekir ki, rubâîlerin sonundaki müstensihin ifâdesine göre, nüsha bir seçmeden ibârettir, yânî Ḫayyâm'ın bütün rubâîlerini ihtivâ etmez. O hâlde burada bulunmayan rubâîlerin Ḫayyâm'a âit olmadıkları husûsunda hiç bir delîl teşkil etmez. Bk. A. J. Arberry, *'Omar Khayyam a new Version based upon recent Discovries* (London, 1952). Nüshanın faksimilesi, R. Aliyef ve M. N. Osmanof tarafından neşredilmiştir (Moskova, 1959; *Pamyatniki literaturi narodov vostoka. Teksti, malaya seriya*, 1). Aynı nâşirler metni ve rusçaya tercümesini de vermişlerdir (Moskova, 1959, aynı seri, nr. 2). Bu metin bir de yukarıda anılan *Kulliyât-i âṯâr* içinde basılmıştır (s. 5—94). Bunlardan ez sonra 604 tarihli nüshanın hemen-hemen aynı olan ve şimdi Chicago'da bulunan 613 (1216) tarihli bir nüsha meydana çıkmıştır ki, 247 rubâî ihtivâ eder. Bk. A. J. Arberry, *Omar again*, *BSOAS*, 1952, XIV, 213 v.dd. Nihâyet şuna da işâret etmek gerekir ki, alelâde hâllerde bütün şüpheleri ortadan kaldırmağa kâfi gelebilecek olan bu kıymetli nüshalar karşılaşılan meseleleri halletmekten uzaktır. İlk önce 604 tarihli nüshanın dış görünüşünün telkin ettiği itimada rağmen, sahte olması ihtimâli ileri sürülmektedir. 613 (h.) tarihli nüshanın meydana çıkmasından sonra bu ihtimâl daha fazla kuvvetlenmiştir. Sonra daha Ḫayyâm'ın hayatında bâzı rubâîlerin ona isnâd edilmesinin pek mümkün ve muhtemel olduğu düşünülebilir].

N e t i c e l e r. Son tahlilde, yukarıdaki incelemeye göre, Ḫayyâm'ın şiirlerinin bir *recensio recepta* („kabûl edilmiş bir tertip")'sına yaklaşan hiç bir şeye mâlik değiliz. Tarihî bir şahsiyetin husûsiyetlerini göstermek için, arasında yalnız bir mektûbunun şöyle-böyle mevsûk kabûl edilebilecek ve bir çokları muhakkak olarak sahte olan mektupları mecmuasına

sâhip olsaydık ne derdik? Mes. mühim „remzî tasavvuf" noktası alınsa, Jukovskiy'nin bunu Ḫayyām'ın şiirinin başlıca husûsiyeti yaptığını görürüz, halbûki Christensen bunun ehemmiyetini inkâr etmektedir; bununla berâber yeter derecede te'yit edilmeyen bu temâyülü desteklemek için, Ḫayyām'ın metafizik hakkındaki risâlesi zikredilebilir; bu risâlede en şerefli yer gerçeği arayan sûfîlere verilmiştir (krş. Rosen, 1926).

Rubā'iyāt'ta ifâde edilen fikir ve duygulardaki büyük tenâkuzlar Ḫayyām hakkında yazı yazmış olan her kesin gözüne çarpmıştır ve „Ḫayyām'a ortak edilen örneğin en bâriz hattı açık olarak müstehzî bir bedbînlik ile „Epikür tarzında" bir zevkin, bu dünyadaki varlığımızın fânîliği ile *carpe diem*'in neş'eli umdesi arasındaki gidip-gelme imiş gibi görünmektedir. Bununla berâber Ḫayyām'ın şiirinin bedbin tarafının en eski hâl tercümesi kaynaklarının iktibasları ve daha mühim olarak, tam olmaması mümkün olmakla berâber, muhakkak ki halk rivâyetleri ile taklit edilmemiş olan 'Omar Ḫayyām'ın arapça şiirleri ile daha ziyâde ta'yit edilmiş olduğunu kabûl etmek gerekir (F. Rosen 1926 yılındaki derin incelemesinde arapça şiirlerden istifâde etmiştir).

Fitz Gerald'in tercümesi. Ḫayyām'ın geniş halk arasında şöhreti bilhassa E. Fitz Gerald (= E. Purcell, 1809—1883)'in ingilizceye tercümesinden ileri gelmektedir. İkinci tabında 110 rubâî (üçüncüde 101 rubâî) ihtivâ eden ve müstesnâ bir şiir liyâkatine sâhip olan bu tefsir, kelimenin tam mânasiyla bir tercüme telâkki edilmemelidir. İngilizce ve farsça metinleri ihtimamla mukayese eden E. Heron-Allen (*Some side lights upon Fitz Gerald's poem „The Rubā'iyāt of 'Omar Khaygām"*, 1898) 49 rubâînin birer rubâînin sâdık nazîreleri olduğunu tesbit etmiştir; 44 tânesinde ise, birerden ziyâde rubâînin izini bulmaktadır; 2 rubâî yalnız Nicolas basmasında bulunan rubâîden mülhemdir; 2 tânesi aslının „bütün rûhunu oksettirir; iki tânesi münâsiran 'Aṭṭār'dan gelmektedir; 2 tânesi Ḫayyām'dan mülhemdir, fakat bunlarda Ḥāfız'ın da te'siri vardır ve 3 tânesinin (yalnız ilk iki baskıda) asılları tesbit edilememiştir. F. Gerald'in naklinin hayranlarına ilhâm ettiği hemen-hemen dinî duygunun bir alâmeti olarak 1892'de Londra'da kurulmuş olan 'Omar Khaiyām Club (ve Amerika Birleşik devletlerindeki bir çok taklitlerini)'nın varlığını aynı şekilde J. R. Tutin'in *A concordance to Fitz Gerald's translations* (London, 1900)'u zikretmek yerinde olacaktır.

Bibliyografya: Bu makalede zikredilen eserlere bk. Daha eski bibliyografya için bk. H. Ethé (*GIPh.*, II, 275 v. dd.); Browne, *A Literary History of Persia* (1906), II, 246—295; Krımsky, *Istoriya Persii* (*Trudı po vostokovedeniyu*, XVI, c. I, nr. 4), Moskova, 1909, s. 358—390. Daha yeni ve daha tam çalışma için bk.: A. G. Potter, *A bibliography of the Rubā'iyāt of 'Omar Khayyām together with kindred matter in prose and verse pertaining thereto*, 2. tab. (London, 1929), 314 s., 1308 madde ihtivâ eder ve metnin başlıca 50'den fazla yazması ile 35 basmasını zikreder.

Ḫayyām hakkında en mühim makaleler şunlardır: P. Horn, *Gesch. d. persischen Litteratur* (Leipzig, 1901), s. 150—155; E. D. Ross'un Fitz Gerald'ın tercümesinin H. B. Batson tab. (London 1901) giriş (s. 1—91); R. A. Nicholson, Fitz Gerald tercümesi neşrine (A. ve C. Black tab., London, 1909) giriş (müteaddit yeni tab. vardır)); Muḥammed Ḫān Ḳazvīnī, *Çahār Maḳāla* neşrinin (*GMS* XI, 1910) hâşiyeleri (s. 209—228 ve 359); E. G. Browne tercümesinde ingilizce hulâsa edilmiştir (1921, s. 134—139); E. Bertels, *Oçerk ist. pers. lit.* (Leningrad, 1928), s. 44 v. d. [Chr. H. Rempis, *Avicenna als Vorläufer 'O. Ghajjāms* (E. Littmann, Leiden, 1935, s. 149—156); aya. mll., *Beiträge zur Ḫayyām-Forschung* (Leipzig, 1937); aynı mll., *Neue Beiträge zur Ḫayyām-Forschung* (Leipzig, 1937, *Samml. orient. Arbeiten*, nr. 17); J. Rypka, *Iranische Litteraturgeschichte* (Leipzig, 1959, s. 219—224); Csillik, *'O. Kh. Miscellanea* (*A O*, 1960, XI, 57—68)].

Farsça metnin başlıca Avrupa basmaları şunlardır: J. B. Nicolas (Paris, 1867, frns. tre. ile); E. H. Whinfield (London, 1882, 1893 v.b., ingl. tre. ile); E. Heron-Allen (Bodleian'daki 865 = 1460 tarihli yazmanın faksimilesi, ingl. tre. ile birlikte, London, 1898); F. Rosen (Berlin, Kaviani basımevi, 1304 = 1925); Ḥusayn Dāniş, türkçe tercümesi ve alâka verici türkçe bir giriş ile, 2 tab. (İstanbul, 1346=1927); Christensen, *Critical Studies* (yk. bk.) başlıca mecmulardaki rubâîlerin tam bir mukayese cedveli ile; B. Csillik, *Les manuscrits mineurs de Ruba'iyāt de 'Omar Khayyām dans la Bibl. Nationale, textes originaux des mss., Suppl. Persan 1777, 826, 745, 793, 1481, 1425, 1817, 1327, 1458* (*Travaux de la Bibl. Universitaire de Szeged*, nr. 8, VII/II, s. frns. giriş + 69 s. [macarca giriş] + 85 s. [farsça metin]; çok esâslı tetkik).

Başlıca Avrupa dillerine tercümeleri: ingilizce için bk. yukarıda W. Infield, Heron-

Allen, Christensen, J. Payne (1898); F. Rosen, *The quatrains newly translated* (London, 1930); almanca: A. von Schack (Stuttgart, 1878); Bodenstedt (Breslau, 1881); F. Rosen, *Die Sinnsprüche Omars des Zeltmacher* (pek çok baskıları vardır); fransızca: yk. bk. Nicolas, Ch. Grolleau (Paris 1902); Claude Anet, [Muḥammed Ḫān Ḳazvīnī ile birlikte] (Paris, 1920, 144 rubâî). Bk. bir de ingl., frns., almn., itl. ve Danimarka dilinde büyük tercümeler dergisi (nşr. N. H. Dole, Boston ve London, 1898, 2 cilt, CLXXIX + 655 s.). Bâzı rubâîlerde bir çok Avrupa ve bask, yahudi ve çingenece dâhil, Avrupa dışı dillerine tercüme edilmiştir.

[Türkçe tercümeleri: Ḫayyām'ın rubâîlerinin türükçeye tercümeleri ekseriyâ farsça metinleri ile birlikte basılmıştır. Bunların başlıcaları şunlardır: *Rubâiyât-i Ömer Hayyâm* (tre. Hüseyin Dâniş, felsefî kısmı yazan Rıza Tevfik, İstanbul, 1922); Abdullah Cevdet, *Rubâiyât-ı Hayyâm ve türkçeye tercümeleri*, 2. tab (İstanbul, 1926); Hüseyin Rıfat, *Rubâiyât-ı Hayyâm ve manzûm tercümeleri* (İstanbul, 1926); ayn. mll., *Manzûm rubâî tercümeleri* (İstanbul, 1943); Rıza Tevfik Bölükbaşı, *Ömer Hayyâm ve rubâîleri* (İstanbul. 1945); A. Gölpınarlı, *Hayyâm, Rubâîler ve Silsilat al-tartîb ve İbn Sînâ'nın Tamcîd'i ve tercümesi* (İstanbul 1953)]. (V. MINORSKY.)

[Bu makale AHMED ATEŞ tarafından tashih ve ikmâl edilmiştir].

ÖMER PAŞA. [Bk. ABDÜLMECİD.]

ÖRF. 'URF, al-Curcānī (*Ta'rîfât*, nşr. Flügel, s. 154) tarafından şöyle târif edilmiştir: „İnsanların aklın şehâdeti ile üzerinde birleştikleri ve tabiatlarının kendiliğinden (doğru) kabûl ettiğidir (iş veya inançlar)." XV. asrın ikinci yarısında yaşamış olan Tursun Beg'e göre (*Târîḫ-i Abu 'l-Fatḥ*, *TOEM*, 13) „nizâm-ı âlem için" akla dayanarak hükümdarın koyduğu nizâma „siyâset-i sultânî ve yasag-i pâdişâhî" yahut örf derler. Örf, hukukî terim olarak, sultanın hukûm ve icrâ otoritesidir. Bugün türkçede kullandığımız mânada örf ve âdât, yânî içtimaî münâsebetleri düzenleyen kanunlaşmamış kurallar, Osmanlılarda daha ziyâde sâdece *'âdet* veya *örf-i mârûf* tâbiri ile ifâde edilmekte idi. Ehl-i örf, sultanın icrâ otoritesini temsil edenler, ulemâ sınıfı dışındaki memûrlar demekti. Koza örfî kanunlar, sultanın müslüman cemâatının hayrı düşüncesi ile şer'î kaynak ve prensipler dışında, sırf kendi irâdesine dayanarak çıkardığı kanûnlar mânasındadır (bk. R. Anhegger — H. İnalcık, *Ḳānūnnāme-i sulṭānī ber mūceb-i 'orf-i 'Oṣmānī*, Ankara, 1956).

Örf-i sultânî ile örf u âdât arasında münâsebet vardır. Şöyle ki, Osmanlı pâdişâhları tabrîr-i vilâyet sırasında muayyen bir bölgedeki örf u âdâtı tespit ettirirler, sonra bunu tâdilen veya aynen tasdik ederek, kanunlaştırırlardı. Bu kanunlar, birer kanûn-nâme hâlinde mufassal tahrir defterlerinin başına konur, neşir ve ilân edilirdi (bk. Ö. L. Barkan, *XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı imparatorluğunda zirâî ekonominin hukukî ve malî esasları*, İstanbul, 1943). Bu örfî kanûn-nâmelerin uygulanması, şer'î ahkâm ile birlikte, kadılara bırakılmıştı. Fakat onların verdikleri hukümlerin icrâsı mutlaka sultanın icrâ otoritesini temsil eden *ahl-i 'urf*'e âit idi.

Örfî fıkhın ana kaynakları arasında kabûl eden ulemâ mevcut olduğu gibi (C. S. Hurgronje, *Le Droit musulman, Verspreide geschriften*, II, 314), onu şeriata aykırı görenler de vardır (R. Levy, *The Social Structure of Islam*, Cambridge, 1957, s. 248). Osmanlı bukukçularına göre, örfî kanûnlar şu esâsları ihtivâ etmelidir: 1. Şeriatın dışında kalmış bir durum ortaya çıkmış olmalı; 2. buna dâir müslümanlar arasında yaygın bir âdet veya telâkkî yaşamalı; 3. hukümdarın irâdesi buna muzâf olmalı; 4. bu hukûm islâm cemâatinin hayrına ve adâlete uygun olmalı (H. İnalcık, *Osmanlı hukukuna giriş. Siyasal Bilgiler Fakültesi mec.* XIII, nr. 2, s. 104).

Şer'î otorite yanında tamâmiyle bağımsız siyâsî-icrâî bir otoritenin yerleşmesi, Selçuklu Türklerinin islâm dünyasını hukümleri altına alması ile vukû bulmuş ve bu cereyan XIII. asırda Mogul yasak hukukunun yayılışı ile takviye bulmuş görünmektedir (F. Köprülü, *İslâm ümme hukukundan ayrı bir türk ümme hukuku yok mudur?*, *II. Türk tarih kurultayı zabıtları*, s. 383—418). Osmanlılarda ilk iki asırda, örfî-sultânî hukuk kuvvetle devam etmiş, sonra şer'î hukuk devletin her türlü icrâatına hâkim olmuştur ki, bunu en iyi şeyhulislâmların her çeşit devlet kararı için fetvâ vermesi ortaya kor. İran'da Safevîler devrinde, 'urf üzerine dayanan kararlar şah veya vâlileri tarafından verilirdi (daha önce şer'î mahkemeler yanında İran'da *yargu* mahkemeleri hakkında bk. Köprülü, *göst. yer.*) Bu mahkemelere devlete ve umûmî nizâma karşı yapılmış tecâvüzler getiriliyordu. *Mollā*'lar bu mahkemeleri muteber saymamışlar ve hukümlerini gayr-i meşrû telakkî etmişlerdir (Olearius, *Voyages* trc. J. Davies, London, 1669, s. 273 v. dd.; Polak, *Persien*, I, 328 v.d.; C. J. Willis, *Persia as it is*, bahis V, VI; R. Levy, *ayn. esr.*, s. 265). Bk. bir de mad. ÂDET.

(HALİL İNALCIK.)

ÖRFÎ. 'URFÎ, CAMĀL AL-DÎN (1555—1591), şîrazlı bir İran şâiri olup, esil adı muhtelif şekillerde kaydedilmiştir: al-Sayyidî (*'Arafāt*), Ḫvāca Sayyidî Muḥammed (*Ma'āṣir-i Raḥîmî*) ve Muḥammed Ḥusayn (*Mayḫāna*). Gençliğinde Şaydî mahlasını kullanmıştır (*Mayḫāna*, krş. *Oude Cat.*, s. 126). Babasının adı Zayn al-Dîn Balavî (?) ve büyük babasınınki Camāl al-Dîn Sayyidî idi. Bu sonuncusu daha çok *Ḫvāca-i Çādar Bāf* lekabı ile tanınmış idi. 'Urfî Şîraz'da doğdu. Babası hukûmet hizmetinde bir mansıp işgâl ediyordu. *Ma'āṣir* müellifine göre, bu mansıp şehirde *daruğa* [b. bk.]'nın vezirliği idi. 'Urfî mûtad tahsilini Şîraz'da yaptı ve gençliğinden itibâren, şiir yazmağa başladı. Mahlası şer'î ve örfî kanûnlara bağlı işler ile uğraşan babasının meşgûliyeti ile alâkalı idi. 20 yaşında geçirdiği ağır bir çiçek hastalığı çehresini çok değiştirmiş idi. Muhtelif tezkireler İran'da onun şâirlik mesleğini ancak az bir şekilde aydınlatmaktadır. Onun Mullā Ġayratî (bunun için bk. *Haft iḳlîm*, ŞIRĀZ böl.; Badā'ūnî, III, 292) ve diğer Şîraz şâirleri ile müşâareleri olmuş idi. Avḥadî bize 'Urfî'nin, Hind'e gitmek üzere memleketini terketmeden bir kaç yıl önce, Fiġānî (ölm. 922 veya 925=1516 veya 1519)'nin ve diğer meşhûr şâirlerin gazellerinin vezin ve kafiyesinde gazeller yazdığını söylüyor. Aşırı derecedeki gurûru onu, muâsırları, husûsiyle yezdli Vaḥşî (ölm. 991=1583) ile ciddî ihtilâflara götürdü ve onu bir çok gâileler ile uğraştırdı. Muâsırları ile mücâdelelerinin çirkinleşmesinden mâruz kaldığı hakaret ve Hind-türk imparatorlarının himâyesinin câzibesi 'Urfî'yi memleketi terk ile Hindistan'a göç etmeğe sevkeden başlıca sebep olarak gösterilmektedir.

'Urfî 994 (1585/1586), belki daha doğru olarak, 993 (1585)'te Cirūn limanından hareket edip, deniz yolu ile, Aḥmednagar'a geldi (Taḳî Kāşî, *Oude Cat.*, s. 37). Sonra oradan Fatḥpūr-Sikrî'ye gitti. Buraya yeni yılın ilk günü (19 rebiülevvel 993=10/11 mart 1585) vâsıl oldu. Orada Fayżî'ye mülâkî oldu. Fayżî onu Attok'a götürdü. Ekber orada Yūsufzay efganlılarına karşı girişilen harekâtı kontrol altına almak için, 994 muharreminin başında (teşrin II. 1585) ordugâh kurmuş idi. Bu sefere bizzat Fayżî de katılmış idi (*Akbar-nāma*, III, 476). 'Urfî daha sonra Masîḥ al-Dîn Ḥakîm Abu 'l-Fatḥ'a ve onun 997 (1589)'de ölümünden sonra, Mîrzā 'Abd al-Raḥîm Ḫān Ḫānān'a intisap etti. Bu zâtı ona Ḥakîm tavsiye etmiş idi. Daha önce de ondan her yıl hatırı sayılır mıkdarda hediyeler alıyordu. Ḫān Ḫānān ona çok iyilikle muâmele etti ve itibar gösterdi. Netîcede imparator Ekber onu hizmetine aldı ise de, az bir zaman sonra, 35 veya 36 yaşlarında olduğu hâlde, 18 amurdad (şevvâl) 999 (ağustos 1591)'da dizanteriden veya muahhar müelliflerin ifâde ettikleri gibi, zehirletilerek, öldü ve Lâhûr'da gömüldü. Fakat defninden 30 yıl (kamerî) sonra, I'timād al-Davla'nin vezîri isfahanlı Mîr Ṣābir tarafından kemikleri Necef'e gönderilip, orada yeniden defnedildi.

'Urfî'nin muâsırları onu mağrûr ve kibirli bir şahıs olarak tavsif ederler ki, bunu *Dîvān*'ında bulunan ve İran'ın büyük şâirlerini küçük düşüren îmâları te'yit etmektedir. Bununla berâber, her ne kadar vakitsiz ölümü dehâsının tam tekâmülüne erişmesine mâni oldu ise de, bir şâir olarak hayatta iken, Hindistan'da ve Hindistan'ın dışında büyük bir rağbet kazanmış idi. Yeni bir şiir üslûbunun yaratıcısı olarak takdir edildi; kuvvetli edâsı, yeni ve kendine has ifâdeleri, mevzûlarının devamlılığı, mecâz ve teşbihlerindeki canlılık ve yenilik şiirinin bâriz vasıflarını teşkil eder. Gazellerindeki başlıca başarısı, felsefî fikirleri ve yüksek mefkûreleri şiir hâlinde ifâde etmesinden ibârettir. Fakat o şöhretini bilhassa kasîdelerine borçludur. 'Urfî müteâkip asırlarda, bilhassa kendi memleketinde rağbetini bir az kaybetti. Nitekim Āzar onu teşbihlerinde aşırı derecede mübâlegaya yer vermekle ithâm ediyordu (*Ātaş-kada*, Bombay, 1277, s. 276). Ondan daha sonra Rizā-Ḳulî Han „onun üslûbunda muâsırlarının üslûplarındaki zevk yoktur" demektedir (*Macma' al-fuṣaḥā'*, II, 24).

'Urfî ilk *Dîvān*'ını 996 (1587/1588) yılında tertip etti. Bu divân 26 kasîde, 270 gazel ve mecmûu 700 beyit tutan kıt'a ve rubâîleri (kıt'aların sayısı 320 ve rubâîlerin de 380 beyit, krş. *Oude Cat.*, s. 529) ihtivâ eder. 1026 (1617)'da Sirāca İşfahānî, şâirin, ölüm döşeğinde iken, Ḫān Ḫānān'a gönderdiği yazmalara göre, 'Urfî'nin *Kulliyāt*'ını tertip etti (14 000 beyit). Nāzim Tabrîzî'nin 1033 (1623/1624)'ten sonra bu yazmaları tertip ettiğine dâir ileri sürdüğü iddia için bk. *Mayḫāna ḥavāşî*, s. 102. *Kulliyāt*, ilk divânda bulunan şiir nevîlerinden başka, mesnevîleri (yâni *Macma' al-Akbār*, *Farhād u Şîrîn* ve bir *Sāḳî-nāma*) içine alıyordu. Anlaşıldığına göre, Sirāca'nin tertip ettiği *Kulliyāt* Mullā 'Abd al-Bāḳî al-Nahāvandî'nin kaleminden çıkan bir mukaddime ihtivâ ediyordu. 'Urfî'nin *Nafsîya* adı verilen mensûr küçük bir risâlesi de vardır. Kasîdeleri üzerine bir çok türkçe ve farsça şerhler yazılmıştır (bk. *Bānkîpūr Cat.*, II, 198 v.dd.). *Dîvān*'ı, taşbasması olarak, Hindistan'da sık-sık basılmıştır. Kasîdelerinin ingilizce bir tercümesi Kalküte'de neşredilmiştir (1887).

['Urfî divânı ve külliyâtı ile, XVII. asrın ilk yarısından itibâren, Türkiye'de tanınmağa

başlamış, bilhassa Nef'î üzerinde te'siri olmuştur (F. Köprülü, *Divân edebiyatı antolojisi*, İstanbul, 1934, s. 324). Eserlerinin İstanbul kütüphânelerinde bulunan nüshalarından uzun zaman bu şöhretinin devam ettiği anlaşılmaktadır. Külliyâtını tam veya kısmen ihtivâ eden en mühim nüshalar: Üniv. kütüp., FY nr. 1258 (istinsâhı 1017 h.), FY nr. 802 (istinsâhı 1027), FY nr. 1585 (1027), FY nr. 853 (istinsahı 1042), Türk islâm eserleri müzesi, nr. 2023 (istinsâhı 1043); Süleymâniye kütüp., Yeni-câmi, nr. 951 (dîbâcesi vardır).

Bibliyografya: Amîn Aḥmed Râzî, *Haft iḳlîm* (Lâhûr yazm., istinsâhı 1045), var. 94 v.dd.; Badā'ūnī, *Muntaḫab al-tavārīḫ* (Kalküte, 1869), II, 375; III, 285; ingl. trc. II, 387; III, 392 (*Biblioth. Indica Series*); *Akbar-nāma* (nşr. Blochmann), Kalküte, 1886, III, 595; Blochmann, *Ā'în-i Akbarî* (Kalküte, 1873), I, 569 v.dd.; *Munşa'āt-i Fayżî* (Pencâb, üniv. kütüp., yazm.), 192b; Taḳī Avḥadī, *'Arafāt* (Bānkīpūr yazm., 502a); Taḳī Kāşî (*Oude Catal.*, s. 37); *Ma'āşir-i Raḥîmî* (Kalküte, 1927), III, 293 v.dd., 118; Mullā 'Abd al-Nabî, *Mayḫāna*, s. 175—185 ve *Ḥavāşî*, s. 46 v.dd., 102 v.dd.; Ḫāfî Ḫān *Muntaḫab al-lubāb* (Kalküte, 1869), I, 241; *Mir'āt al-ḫayāl* (Lâhûr yazm., istinsâhı 1111), 56b; Ḫuşgo, *Safîna* (Pencâb üniv. kütüp. yazm.), 61a v. dd.; *Ḫizāna-i 'āmira* (Cavnpur, 1871), s. 318; *Şi'r al-'acam* (Lâhûr, 1924), III, 73—119; Âğa Sayyid Muḥammed 'Alî, *Şi'r va şā'irî-i 'Urfî* (Haydarâbâd, 1345); ayn. mll., *Islamic Culture* (Haydarâbâd, 1929), III, 96—125; Sprenger, *Oude Catalogue* (Kalküte, 1854), s. 528; Rieu, *Cat. Brit. Mus. Persian MSS.*, II, 667; *Suppl.*, nr. 310, 311; Gibb, *Hist. of Ottoman Poetry*, I, 127, 129; III, 247, 260; *Bānkīpūr Cat. of Persian and Arabic MSS.* (Kalküte, 1910), II, 189; Browne, *Persian Literature in Modern Times* (Cambridge, 1924), IV, 241 v.dd.; M. A. Ġanî, *History of Persian Language and Literature at the Mughal Court* (Allahâbâd, 1930), III, 103 v. dd. [S. Na'îmuddin, *Some unknown Qasidas of 'Urfi of Shiraz*]. (MOHAMMAD SHAFI.)

ÖŞÜR. 'UŞR (A.), lugat mânası „onda bir" olup, ictimâî yardım için alınan onda-bir nisbetindeki vergi, öşür. Bu tâbir ekseriyâ *şadaḳa* ve *zakāt* mânasında kullanılmaktadır (Abū Yūsuf, s. 31; Yaḥyā b. Âdam, s. 78, 83, 121, 123); hattâ şerîat kitaplarında *zakāt* ile *'uşr* vergileri arasında kat'î sûrette ayrılmış bir fasıl hattı mevcut değildir (bk. Tornauw, s. 318). *'Uşr* tâbiri gerçekte *Kur'an*'da bulunmamaktadır; bununla berâber *Kur'an*, VI, 141 ile onda-bir vergi daha doğrusu yarı-onda-bir vergi arasında bir münâsebet kurulmuştur (Abū Yūsuf, s. 32; Yaḥyā b. Âdam, s. 88 v.d.). *'Uşr*, iştikak bakımından, bir taraftan aynî (buğday, hurma) veya altın olarak ödenen vergi mânasına gelen âsûrî dilindeki *iš-ru-u* (F. Schrader, *Keilinschriftl. Bibliothek*, IV, 192, 205)'ya, diğer taraftan da mâbed haremlerinin almakta oldukları, fakat kıralların da aldıkları ve Mûsâ kanûnlarının mecbûrî olarak idhâl etmek istedikleri (Lâvililer, XXVII, 30—33; *A'dād*, XVIII, 21—26) onda-bir vergi demek olan ibrânîce *ma'aşār* (*Tekvin*, XIV, 20; XXIX, 20 v.dd.)'e uymaktadır. Diğer taraftan *Tesniye*, XIV, 28 ve XXVI, 12'ye göre, Lâvililer ve fakirlerin *'uşr* almaları gerekiyordu. Hâlbuki râhiplerin kanûnlarına göre, *'uşr*'ün bütünü ile yalnızca Lâvililere verilmesi icâp ederdi; bunlar da râhiplere bir *'uşr* ödemek mecbûriyetinde idiler (*A'dād*, XVIII, 21 v.dd.). Yahudiler yeniden putperestliğe dönünce, *'uşr*'ü ilâhların mâbedlerine getirdiler (Amos, IV, 4; krş. H. Guthe, *Kurzes Bibelwörterbuch*, Leipzig, 1903, s. 743; L. Caetani, *Annali dell' Islām*, IV, 40). İlâve edilmesi gereken dikkate değer vâkıa: bu, esâs itibârı ile, aynen ödenen (tatlı şarap, buğday, zeytin yağı) bir *'uşr* idi; fakat bunu nakit olarak ödemek imkânı da var idi.

Vergi olarak *'uşr*'ün komşu halklardaki ehemmiyetini tetkik etmek zarûrîdir; çünkü Arabistan'daki durum hakkında bundan bir takım ışıklar çıkacaktır. Böylece cenûbî Arabistan (*Arabia felix*)'da râhiplerin günlük hasadından, Tanrı Sin (yazmada: SABİN) adına *'uşr* aldırıldığı, bu sûretle umûmî masrafların ve misâfirlerin nafakasının karşılandığı Pliny (*Naturalis. Hist.*, XII, 63) tarafından te'yit edilmektedir. Kitâbeler vergi olarak burada, *fr'* yanında, *'uşr* ve *'şvrt*'u vermektedir ve her ikisi de, N. Rhodokanakis (*Studien zur Lexikographie und Grammatik des Altsūdarabischen*, II, *SBAk. Wien*, 1917, CLXXXV/3, 58) tarafından, arâzi ve emlâk vergisi olarak izah edilmiştir. Fakat bunlar mâbedler için olan vergiler arasında yer almakta idi. *Kur'an*, VI, 136'ya göre, müşrik araplar, Bedûlar gibi, Fellâhlar ve bir de Ḳuraylşler, mahsûllerinin veya hayvanlarının bir kısmını Allah veya ibâdet edilen başka bir şey için veriyorlardı; bu da, tabi'î olarak, ilk önce ibâdet yerlerinin muhâfızlarının eline geçiyordu. Peygamber, tamâmiyle şuurlu bir tarzda *'uşr*'ün ibâdet ile bütün münâsebetlerini bertaraf etti ve ihtimâl cenûbî Arabistan'da cereyân eden husûsların te'siri altında, bunun bir nevî vergi gibi, verilmesini istedi. Nitekim Bişr Ḫas'amlarına yolladığı mektubunda (J. Wellhausen, *Skizzen*

und Vorarbeiten, Berlin, 1889, IV, 130, nr. 68), akan sular ile sulanan bütün yarlar için *'uşr* verilmesini, sun'î olarak sulanan yerler için de, yarım-*'uşr* verilmesini tesbit etmiştir. Dümat al-Candal vâhaları (*ayn. esr.*, s. 173, nr. 119) ve Ḥimyarler (Yaḥyā b. Ādam, s. 83) için aynı nisbetler tesbit edilmiştir; bu son mektupta bu *'uşr* için *ṣadaḳa* tâbiri kullanılmıştır. Msl. Ṣuḥār civârındaki göçebeler husûsunda, hurmalıklar için on yük hurmadan bir yük olan bir vergi tesbit edilmiştir (J. Wellhausen, *ayn. esr.*, nr. 69, s. 130).

Böylece Mekke ve Medine, al-Ḥicāz, Yemen ve arap ülkesi *'uşr*'e tâbî toprak telakkî edilmiştir (E. Fagnan, s. 89). Buradan yalnız *'uşr* alınır (*ayn. esr.*, s. 79) ve bu sûretle bunlar arâzi ve emlâk vergisi alınan *ḫarāc*'a tâbî yerlerin zıddıdır. İslâm imparatorluğunun gittikçe artan genişlemesi ile, *'uşr*'e tâbî toprak mühim mıkdarda çoğalmıştır. Nitekim msl. al-Raḳḳa'nın fethi sırasında (h. 18 yılında), *ahl al-ẕimma*'nin kullanmadığı sâhalar, *'uşr* mukabilinde, müslümanlara verilmiştir (*Annali dell' Islām*, IV, 40). Hiç bir arâzi ve emlâk vergisine bağlanmamış olan, sulh ile alınmış mıntakalar, islâmiyeti kabûl edenlere âit oldukları nisbette, *'uşr*'e bağlı topraklar hâline geliyordu (Yaḥyā b. Ādam, s. 15). Bundan başka hiç bir arâzi ve emlâk vergisine bağlanmamış olan her toprak, sâhiplerinin islâmiyeti kabûl etmeleri ile, zirâatçi bir kuyu kazdığı veya bir sulama kanalı açtığı zaman, *'uşr*'e tâbî toprak hâline gelirdi (Fagnan, s. 99).

'Uşr'e tâbî topraklar, satın alma ve hibe yolu ile mülkiyet değiştirme sonunda da, mühim mıkdarda artmıştır. Eğer msl. bir müslüman Banī Taġlib'den toprak satın alırsa, *'uşr* veya başkalarına göre, iki misli *ṣadaḳa* veriyordu; bu kabîlenin her mensûbu yahut umûmiyetle islâmiyeti kabûl eden bir hıristiyan için aynı şekilde hareket edilirdi; çünkü bununla toprak *'uşr*'e tâbî arâzi hâline geliyordu (Yaḥyā b. Ādam, s. 12, 16, 46 v.d.). Sulh muâhedesi ile ilhâk edilen bölgelerin toprağı, zamanında emlâk vergisi (*ḫarāc*) muâhedesi ile tesbit edilmemiş ise, satın alma yolu ile elde edildiği nisbette, *'uşr*'e tâbî arâzi oluyordu (*ayn. esr.*, s. 37). Savād'ın tabi'î olarak sulanan (*ḳatā'i'*) arâzileri için de *'uşr* ödeniyordu (Fagnan, s. 79). C. H. Becker, *Islāmstudien* (s. 230 v. d.)'de *'uşr*'e tâbî arâzinin Mısır'da nasıl geliştiğini göstermiştir. Müstahak müslümanlara hibe ve müslümanlar tarafından kıptîlere âit akarların satın alınması *'uşr*'e tâbî arâzinin esâslarını teşkil etmiştir; bunlar, muhakkak ki, çok geniş bir nisbette eski mîrîye âit arâziden meydana gelmekte idi. Diğer taraftan islâmiyeti yeni kabûl edenlerden yalnız *'uşr* alınması âdeti *'uşr*'e tâbî pek çok arâzi meydana çıkarmıştır. *'Uşr*'e tâbî arâzinin mülkiyete geçirildiği sırada tatbik edilen kaideler arasında şunu zikredelim: satın alma yolu ile *'uşr*'e tâbî arâzi elde eden müttefikler (*mu'āhid*) de *ḫarāc* ödemek mecbûriyetinde idiler; bu *ḫarāc* toprağa bağlı olup, müslümanlara satıldığı zamanda ödenmesi gerekiyordu. Hiç olmazsa hanefî mezhebinde böyle idi (Yaḥyā b. Ādam, s. 16). Buna karşılık bir hıristiyan bir müslümandan *'uşr*'e tâbî bir arâzi satın alırsa, iki misli *'uşr* (= *ḫums*) ödemek mecbûriyetindedir ki, bu iki kat *ṣadaḳa* sayılır. Bundan başka, toprak sâhibi müslüman olunca, *'uşrî* telakkî edilirdi (*göst. yer.*). Bu, tıpkı haraca bağlı arâzinin bir müslümana satılması gibi, tabi'î olarak, hazîne (*bayt al-māl*) için büyük faydalar te'min ediyordu. Nitekim 'Omar II. bu son hâlde arâzinin emlâk vergisinin yeni sâhipten alınmasını kararlaştırmış idi; yeni sâhip, *ḫarāc* topraktan alındığı ve *'uşr* veya yarım-*'uşr*'ün müslümanlar tarafından *zakāt* olarak ödenmesi gerektiği için, meyve ve mahsûllerden *'uşr* veya yarım-*'uşr* de vermek mecbûriyetinde idi (Yaḥyā Ādam, s 10). Bu tedbir, bir taraftan da (İkrima'ye göre) ne *ḫarāc* ile *'uşr*'ün, ne de *zakāt* yahut *cizya* (baş vergisi) yanında *'uşr*'ün aynı zamanda alınamayacağı esâsı ile tezat hâlindedir; hattâ 'Omar I., bir müslümandan veya bir zimmet ehlinden, *ḫarāc* veriyorsa, *'uşr* alınmasını yasak etmiş idi (*ayn. esr.*, s. 10, 32, 46). Tatbikatta bu tahdide ne dereceye kadar riâyet edildiği gerçekten tâyin edilemez. Viyana'da arşidük Rainer'in papirus kolleksiyonunda, Inv. ar. Pap. 194'te bulunan ve menzilleri, arâzi ve emlâk vergilerini, cizyeleri, hurmalık vergilerini, *ṣadaḳāt*'ı ve *a'şār*'ı ihtivâ eden, maalesef, parça hâlindeki vergi kayıtlarında son yerde zikredilmiş olan iki hesabın yazıları noksandır; bundan dolayı bunlardan, sonraki duruma âit netîceler çıkarılamaz. Bundan başka, Māvardī (s. 104) sâyesinde, tatbikatta ne kadar değişiklikler olduğu görülmektedir; burada *'uşr*'e tâbî bir arâzisi olan *ahl al-ẕimma*'den bir kimse, şâfi'î mezhebine göre, ne *'uşr*, ne *ḫarāc* öder; hanefî mezhebine göre, *ḫarāc* ödemelidir; başkalarına göre, *ṣadaḳa* ödemelidir. Hâlbuki Yaḥyā b. Ādam (s. 15)'e göre, *'uşr*'e tâbî bir arâzi satın alan Taġlib kabîlesinden olan bir *ẕimmī*, iki kat *ṣadaḳa* ödemelidir; fakat islâm devleti içine alınmış müttefik bir kabîleye mensûp olduğu zaman, ne *'uşr*, ne emlâk ve arâzi vergisi öder. Buna bir de imamın (tatbikatta eyâletin mâliye ve vergi te'sisleri müdürü) *ḫarāc*'a tâbî arâziyi *'uşr*'a tâbî arâzi hâline getirmek salâhiyetine

mâlik olması inzimâm ediyordu. O derecede ki, sonraları hangi memleketin *ḫarâc*, hangisinin *'uşr* vermesi gerektiğini tâyin etmek tamâmiyle keyfî bir hâl aldı ve olsa-olsa, ancak umûmiyetle mûteber olarak kabûl edilen ve âdet ile tekarrür etmiş olan bâzı kaidelere riâyet olunduğundan bahsolunabilir. Mülklerin kirâlanması ve *muzâra'a* akidleri sırasında tatbik edilen kaide gâlibâ şudur: *'uşr*'e tâbî bir arâziyi işleten, toprağın mâhiyetine göre (Yaḥyā b. Ādam, s. 121), mahsûlden *'uşr* veya yarım-*'uşr* veriyordu. Bir müslüman *ahl-i ẕimma*'den olan bir kimseden, ekmek üzere, bir arâzi alırsa, mahsûlün *'uşr*'ünü verir, *ẕimmî* de emlâk ve arâzi vergisi öderdi; eğer *ḫarâc*'a tâbî bir arâzide sürülmemiş bir yer alırsa, toprağın sâhibi *ḫarâc* öder, burayı işleten buna karşılık *'uşr* ödemez (Yaḥyā b. Ādam, s. 120).

Eğer sürülmemiş toprak *'uşrî* ise, burayı işleten, vergi olarak, gelirin onda-birini veya yirmide-birini *zakât* olarak ödemelidir (*ayn. esr.*, s. 116, 123). Bir müslüman sürülmemiş *'aşrî* bir arâziyi ekmek üzere alırsa, kendisi *'aşr* verir, toprak sâhibi vergiden muâftır (*ayn. esr.*, s. 124). İşletilen *ḫarâc*'a tâbî toprak üzerinde, müslüman, aynı şekilde *zakât* olarak, onda-bir veya yirmide-birini, toprağın sâhibi de *ḫarâc*'ı öder (şâfi'î mezhebi tatbikatı böyledir); hâlbuki hanefî mezhebi tatbikatında *'uşr* işletenin uhdesindedir (Māvardī, s. 105). Bundan başka arâziyi işleten ile toprağın sâhibi aynı kimse ise, muâmeleler aynı tarzda cereyân eder (Yaḥyā b. Ādam, s. 118 v.dd.). Fakat Māvardī (s. 104)'ye göre, arâziyi işleten müslüman, *ḫarâc*'a tâbî bir yerin ekilmesi için bir akdi yapan kimse olarak, *'uşr* ve *ḫarâc*'ı ödemekle mükellef idi (Şâfi'î'ye göre de böyledir); hanefî mezhebine göre, onun yalnız *ḫarâc*'ı ödemesi lâzımdır.

Abū Yūsuf (Fagnan, s. 79)'a göre, *'uşr* sebzelerden, hayvan yemi nebatlarından veya yakılan odundan değil, yalnız devamlı zirâat mahsûllerinden alınmak lâzımdır; Yaḥyā b. Ādam (s. 84, 105)'e göre, *'uşr* hurmalıklardan, buğday, arpa, üzüm ve kuru üzümden alınır; hâlbuki (*ayn. esr.*, s. 79, 101) *'uşr*'ün *zakât* olarak, hattâ bir demet yeşillik bile olsa, toprağın hâsıl ettiği her şeyden alınması gerektiği tesbit edilmiştir. Bu sonunculardan Yaḥyā b. Ādam (*ayn. esr.*, s. 103)'e göre, fındık, bâdem v.b. meyvalar ile birlikte, ancak 200 dirheme satıldığı zaman, *zakât* şekli altında *'uşr* verilir. Hurmalar için vergiden muâf mahsûlün hudûdu 5 *vasḳ* idi (Fagnan, s. 80). 'Omar I. üzüm bağlarından, şeftâli ve nar ağaçlarından hiç bir vergi aldırmamış idi (Yaḥyā b. Ādam, s. 111); hâlbuki bir diğer taraftan, zeytin yağı gibi, şarap da *'uşr*'e tâbî telakkî edilmekte idi (*ayn. esr.*, s. 50, 111). Bal için, bâzılarına göre, *'uşr* alınmakta idi; bâzılarına göre ise, yalnız *'uşr*'e tâbî topraklar üzerinde elde edilmiş ise, *'uşr*'e tâbî idi (*ayn. esr.*, s. 17); bu son hukûm safran için de mûteber idi. İslâm ülkelerine gelen tüccarlardan, bir nevî kazanç vergisi gibi, *'uşr* alınmakta idi ve *ẕimmî* olanlar yarım-*'uşr* verirlerdi; fakat şarap ve domuz üzerinden tam *'uşr* alınırdı (*ayn. esr.*, s. 32—40 v.d.). Sinn-i rüşde ermemiş müslümanlar, bâzı fakihlerin kanâatine göre, *'uşr*'den muâftırlar; fakat başkalarına göre, muâf değildirler (*ayn. esr.*, s. 48).

'Uşr mıkdarı olarak, yarım-*'uşr*, alel'âde-*'uşr*, bir-buçuk-*'uşr*, iki-kat-*'uşr*, hattâ bâzan daha fazlası vardır; bunları istediği gibi tesbit etmek *imâm*'a bırakılmıştır (Fagnan, s. 90). Bununla berâber, eski bir âdete tekabül eden bir esâs mevcuttur; buna göre, akan su ile sulanan her arâzi için, *'uşr* tam olarak verilmektedir; buna karşılık kovalar ile, su dolapları ile veya su taşıyan develer ile sulanan arâzi için yalnız yarım-*'uşr* verilir (Yaḥyā b. Ādam, s. 78, 80—86).

'Uşr'den toplanan para sırf hayır işlerinden başka maksatlar için de kullanılabilir. Nitekim msl. Mısır mâliye müdürü 'Ubayd Allāh b. Ḥabḥāb orada yerleşmiş olan Ḳays kabîlesi mensûplarına *'uşr* ile toplanmış paraları kendilerine yük hayvanları te'min etmeleri için yollamış idi (Maḳrīzī, *Abhandlung*, s. 488). İslâmiyetten önceki âdetin izleri eczûbî Arabistan'da hâlâ mubâfaza edilmektedir; burada *ra'îya*'ler sultana veya emîre *'aşîra* de denilen *'uşr* ödemektedirler; fakat oldukça dikkate değer bir vâkıadır ki, bu, esâs itibârı ile, buğday, hurma, kahve ve çivit gibi tânelerden müteşekkildir. Barkânlarda ve 'Aryab sâkinlerinde buğday ambara konulur, ölçülür ve onda-biri bir tarafa ayrılır; mâbed harem'inin fakirleri bunun yarısını alırlar; buna mukabil öteki yarısı *maşâ'iḫ*'a âittir; bu âdet bir taraftan Kitâb-ı mukaddes'te zikredilen amellere, diğer taraftan Pliny tarafından te'yit edilen âdete uyar.

Bibliyografya: Yaḥyā b. Ādam al-Ḳuraşī, *Kitāb al-ḫarāc* (nşr. T. W. Juynboll). Leiden, 1896, s. 8, 10 v. dd., 15 — 18, 32, 37, 44 — 50, 78 — 86, 88, 89, 101 v. dd., 105, 109, 111, 116, 118, 121, 123—126; Abū Yūsuf Ya'ḳūb b. İbrāhīm, *Kitāb al-ḫarāc* (Bulak, 1302); trc. E. Fagnan, *Le livre de l'impot foncier* (*Kitâb el-Kharâdj*), Paris, 1921, s. 79—85, 87—90, 94 v.d., 99 v.d., 104, 109 v.d., 113; Abu 'l-Ḥasan 'Alī b. Muḥammed b. Ḥabīb al-Māvardī, *Kitāb al-aḥkām al-sulṭāniya* (Kahire, 1909), s. 104 v. d.; F.

Wüstenfeld, *el-Macrizi's Abhandlung über die in Ägypten eingewanderten arabischen Stämme* (*Göttinger Studien*, 1847, s. 488); J. v. Hammer, *Über die Länderverwaltung unter dem Chalifate* (Berlin, 1835), s. 113, 119 v. d., 122 v. d.; A. v. Kremer, *Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen* (Wien, 1875), I, 55; v. Tornauw, *Das Eigentumsrecht nach moslemischem Rechte* (*ZDMG*, 1882, XXXVI, 294, 318); M. van Berchem, *La proprtété territoriale et l'impot foncier sous les premiers califes, étude sur l'impot du kharâg* (Geneve, 1886), s. 9, 14, 31, 40 v. d., 69; C. H. Becker, *Islamstudien* (Leipzig, 1924), I, 230 v. d.; A. Grohmann, *Südarabien als Wirtschaftsgebiet* (Wien, 1922), I, 74, not 2, 80, 81, 85, 101; II, 6, 35, not 1. (A. GROHMANN.)

OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA *öşür* veya *âşâr* nâmı altında, türlü toprak mahsûllerinden devlet nâm ve hesabına alınmakta olan vergiler, fıkıh kitaplarında bahis mevzuu edilen şekli ile, dinî bir vecîbe mâhiyeti arzeden ve bu sıfatla *zakāt* yahut *ṣadaḳa* ile karıştırılması mümkün olan *şer'î öşür*'e nazaran, mâhiyet ve nisbet itibârı ile, büyük farklar göstermektedir.

Gerçekten, yukarıdaki izâhattan anlaşılmış olacağı vecihle, fıkıh ıstılâhı olarak, şer'î öşürün ancak Mekke, Medine, Hicaz ve Yemen v. b. gibi bâzı arap memleketlerine inhisar eden bir imtiyaz şeklinde mevcut kalabilmiş olan *öşrî* toprakların (*ṣadaḳa* veya *zakāt* mâhiyetindeki dinî borçlarından başka mükellefiyeti olmayan) müslüman sâhipleri tarafından ödenmesi ve nisbetinin de, toprağın sulanma şekline göre, onda-bir ile onda-yarım arasında olması icâp eder.

Hâlbuki Osmanlı imparatorluğunda türlü tarihî, ictimâî veya iktisâdî sebepler ile sâhiplerinin mülkü olan *öşrî* toprakların mıkdarı pek az kalmış idi. Bu imparatorlukta, yüksek mülkiyet ve murâkabe hakkı (*raḳaba*) fetih esnâsında islâm cemâati menfâatine vakfedilerek, devletin idâresine verilmiş veya zamanla sâhipsiz kalarak, beytü 'l-mâle intikal etmiş topraklar ile teşekkül ettiği kabûl edilen *mîrî arâzi* idâre tarzı hemen-hemen bütün memleket topraklarına teşmil edilmiş bulunuyordu. Bu idâre tarzında ise, çiftçiler devlete âit toprakların dâimî ve irsî bir kirâcısı durumunda bulunduklarından, „öşür adına" her sene mahsûlden bir hisse şeklinde devlet nâm ve hesabına alınmakta olan vergilerin hukukî mâhiyeti, ancak toprak kirâsı (icâre) veya bir paylaşma harâcı (*ḫarāc-i muḳāsama*) faraziyesi ile izah edilebilmektedir. Nitekim aynı toprağın mutasarrıfının her sene, „çift akçesi" nâmı altında maktû bir şekilde ve nakden ödemesi lâzım gelen ilâve bir ikinci verginin adı da, yine aynı fıkıhçı tefsirlere göre, mıkdarı belirli bir toprak harâcı (*ḫarāc-i muvaẓẓaf*) olması lâzım gelir ve ancak bu sûretledir ki, mîrî topraklar üzerinde mahsûlün toprak sâhibi devlet ile, muayyen nisbetlere göre, paylaşılması tarzında („mukaseme harâcı" olarak) alınan toprak kirâsının (devlet hissesinin), toprağın verim kabiliyetine göre, mahsûlün yarısı ile onda-biri arasında değişen yüksek nisbetler arzetmesi ve ekseriyâ müslüman veya hıristiyan tefriki yapılmaksızın, bütün kirâcılarını (mîrî arâzi mutasarrıflarını) aynı şartlar ile mükellef tutması mümkün olmaktadır.

Bu hâl bize Osmanlı imparatorluğunda *öşür* veya *âşâr* nâmı altında alınan toprak mahsûlleri vergilerinin, yukarıda tetkik mevzuu edilmiş olan şer'î öşürden mâhiyet ve nisbet itibârı ile çok farklı olduğunu ve mezkûr vergilerin, dinî esâslardan ziyâde, bu imparatorluğun muhtelif bölgelerinden intikal eden tarihî miraslara, mahallî örf ve âdetlere, mâlî veya iktisâdî mülâhazalara dayandıklarını göstermeğe kâfîdir. Bununla berâber, Osmanlı imparatorluğunda öşür nâmı altında alınmakta olan vergilerin, elde mevcut zengin arşiv malzemesi sâyesinde, birer tarihî vâkıa olarak, teferruâtlı bir şekilde tetkikinin mümkün olması, dolayısı ile şer'î öşürün de muhtelif devir ve memleketlerde geçirdiği istihâlelerin hakikî mâhiyetini, tarihî hüviyetini daha iyi anlamamıza nazarî münâkaşalardan fazla yardım edeceği âşikâr olduğundan, bu farklılıkların derece ve mâhiyetleri üzerinde durmak faydalı olacaktır.

Gerçekten Osmanlı vergi kanûnlarında (bk. Ö. L. Barkan, *Kanûnlar*) ve mâliye idâresine âit diğer çeşitli vesîkalarda bu imparatorlukta türlü toprak mahsûllerinden öşür nâmı altında alınmakta olan vergilerin mıkdar ve nevîleri ile cibâyet usûllerine âit zengin mâlûmat mevcuttur. Bu mâlûmâta göre, öşürün senelik mahsûle nazaran nisbeti, toprağın verim kabiliyetine, sulama şartlarına, ziraât çeşitlerine ve mahallî örf ve âdetlere göre, büyük değişiklikler arzetmekte, bâzan her kazâ ve hattâ her köy için ayrı-ayrı tâyin edilmiş bulunmaktadır. Bu nisbetlerin, pek az istisnâlar ile, hemen her zaman *'uşr* (öşür) ıstılâhının lugat mânası olan onda-biri tecâvüz etmekte olması ise, ayrıca kayda şâyândır. Meselâ kanûnnâmelerin ifâdesi ile, Kütahya livâsında „hubûbattan öşr-i şer'î ile yemlik" alınmakta ve bu sûretle verginin yekûnu sekizde biri bulmaktadır. Aydın livâsında öşür ile „sâlâriyenin" yekûnu yirmi kilede iki buçuk kile olarak hesaplanmaktadır. Rumeli 'de

de öşürün mahsûle nisbeti, sâlâriye ile birlikte, sekizde bire yükselmektedir. Malatya 'da ise, „beşte-bir hâsıldan gayri kırk kilede-bir kile sâlârlık" alınmaktadır. Diyarbekir vilâyetinin muhtelif livâlarına mahsûs Osmanlı kanûnlarına göre, reâyânın mahsûllerinin beşte veya altıda-bir olarak taksim edileceği, defterlerde yerliyerinde gösterilmiştir. Msl. Mardin livâsında, köylü veya şehirli tâifesinin zirâatleri ile bağ, bostan veya pamuk mahsûllerinden yedide-bir alınmaktadır. Vaktiyle aynı eyâlete tâbî diğer bâzı şark vilâyetlerinde, Osmanlılar idâresinde uzunca bir müddet tatbikına devam edilmiş olan Hasan Pâdişah (Ak-Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey) kanûnlarında da, toprak mahsûllerinden bir hisse şeklinde devlet nâm ve hesabına alınmakta olan öşürlerin mıkdar ve nisbetlerinde büyük farklar vardır ve bu farklılıkların sebepleri hakkında mâlûmat verilmektedir: Msl. Çemişkezek kanûnuna göre, bu bölge çiftçilerinin zirâat mahsûllerinden, müslüman veya hıristiyan tefrikı yapılmayarak, beşte-bir alınmakta ise de (yolculara karşı türlü hizmetler ile mükellef tutuldukları için olacak), yol üzerinde bulunan bâzı köyler için bu öşür, defterde altıda yahut sekizde-bir olarak, tesbit edilmiş bulunmaktadır. Aynı kanûnlara göre, mükellefin dininin öşürün nisbetini tâyinde bir rolü olduğu yerlerin de mevcut bulunduğu anlaşılmaktadır; msl. Bitlis livâsında hıristiyanlar beşte-bir, müslümanlar ise, sekizde-bir ödemektedirler. Harput 'ta ise, müslüman veya hıristiyan tefrikı yapılmaksızın, hubûbattan aynı şekilde beşte-bir mahsûl alındığı hâlde, pamuk, bostan, bağ ve behçe mahsûllerinden müslümanlar yedide-bir ve hıristiyanlar ise, beşte-bir ödemektedirler.

Öşürün nisbetinin tâyininde zirâat nev'inin rol oynadığı yerler de mevcuttur. Msl. Çirmek livâsında hubûbattan beşte-bir, pamuktan altıda-bir, meyvalardan yedide-bir alındığı hâlde, sebze ve bostanlardan alınan öşür mıkdarı da sâdece onda-birdir.

Nisbetlerdeki farklılıkların sebeplerinden biri-si de, aynı vergi içinde matrah menşe'leri bir birinden farklı olan çeşitli vergilerin bir arada tahsil edilmekte olmasıdır. Msl. Ergani 'de hubûbattan beşte bir alındıktan başka, ayrıca otuz iki kilede-bir kile, *şahnegî* nâmı altında, alınmaktadır.

Urfa livâsında alınan öşür on kilede-bir-buçuk kiledir. Sis livâsında ise, hubûbat ve meyvalardan umûmiyetle onda-bir alınmaktadır. Bunlara mukabil, diğer bâzı bölgelerde mahsûlden bir hisse şeklinde alınan vergilerin nisbeti büsbütün artmış gözükmektedir; Kıbrıs 'ta mahsûlden altıda, beşte, dörtte ve hattâ üçte-bir alınan yerler vardır.

Kanûn-nâmesine nazaran, Gence eyâletinin kanallar ile sulanan toprakları üzerinde yetişen mahsûlden „acem zamanında" dörtte-bir öşür ile ayrıca on beşte-bir de „behre" nâmı altında, su yolları sâhipleri için alınırmış; Osmanlı idâresi bu usûlü aynen kabûl etmiş; aynı vilâyetin dağlık olan bölgelerinde ise, ekilen topraklar az ve verimsiz olduğundan, sâdece onda-bir öşür ve on beşte-bir „behre" alınmakla iktifâ edilmiştir. Gürcistan 'da mahsûlden alınacak hissenin nisbeti de beşte-bir olarak kaydedilmiştir.

Toprakların mîrîlik nizâmı kaybolup, devlet ile bilfiil toprağı işleyen köylü arasına bir de sâhibi girdiği zaman (bk. Ö. L. Barkan, *Mâlikâne divânî sistemi*) ise, mahsûlden bir hisse şeklinde alınan vergiler çok karışık bir şekil almakta ve arâzi sâhibi addedilen vakıf veya şahıslar ile devleti temsil eden me'mûrlar arasında türlü nisbetlerde paylaşılmaktadır. Msl. Bayburt livâsında, toprak mahsûlleri vergisi şeklinde hubûbattan 13 kilede 4 kile alınmakta ve bu kilelerden üçü *divânî* (devlet) ve biri *mâlikâne* (vakıf yahut şahıslar) hissesi olarak taksim edilmektedir. Karaman 'da ve diğer bâzı şark vilâyetlerinde bir öşür *mâlikâne* hissesi olarak alındıktan sonra, diğer bir öşür de *divânî* olarak alınmaktadır. Erzincan 'da ise, onda-üç öşür alınıp, ikisi *divânî* hissesi olarak devlete ve biri de *mâlikâne* olarak vakıf veya mülk sâhibine verilmektedir. Haleb 'de bâzı bölgelerde verim kabiliyeti yüksek olan topraklar üzerinde mahsûlden beşte-bir öşür alınıp, alınan öşür, bu defâ üçlü ve ikili olarak, vakıf veya mülk sâhibi ile devletin mümessili arasında paylaşılmaktadır. Mardin 'de ise, mahsûlden alınan beşte bir hisseden ancak dörtte-biri *mâlikâne* payı olarak ayrılmış bulunmaktadır. Yine Haleb livâsında, aynı şekilde vakıf veya mülk olan bâzı köy ve mezraalarda ise, kanûn-nâmenin ifâdesi ile, reâyâ, beytü 'l-mâle öteden beri âdet olan (*kadîmî*) öşürlerini verdikten sonra, ayrıca âlâ yerlerde yedide ve orta halli yerde sekizde bir hisse de vakıf veya mülk sâhiplerine vermektedirler; fakat diğer bir Haleb kanûn-nâmesindeki bir kayda göre, öteden beri böyle bir devlet hissesi ödemeyen vakıf ve mülk köylerden bâzılarına bir zamanlar vaz'edilmek istenilen „öşr-i şer'î" türlü itiraz ve mukavemetler ile karşılaşmış ve netîcede, sonradan ihdâs edilmiş olduğu iddiası ile, bu öşür kaldırılmıştır.

Osmanlı imparatorluğunda toprak mahsûllerinden bir hisse şeklinde alınan âşâr vergilerinin nisbetlerinde görülen bu farklılıklar, ilk bakışta zannedilebileceği gibi, imparatorluk idâresinin kanûn önünde tebeanın müsâvâtı

ve vergi adâleti esâslarına riâyet etmek lüzûmunu hissetmediğinin bir delîli sayılamaz. Gerçekten, bu nisbetlerin keyfî ve tesâdüfî bir şekilde tâyin edildiği iddia edilemez. Bu husûsta toprağın verim kabiliyeti, bölgedeki zirâat usûlleri ve nev'îleri ile çiftçinin elde etmesi mümkün sâfî gelir mıkdarı v.b. gibi iktisâdî ve mâlî düşünceler ile vergiye mevzû teşkil eden toprakların nizâmı v.b. gibi hukukî ve tarihî zarûretler ve asırlık tecrübe ve teâmüllerin göz önünde bulundurulduğu bir hakîkattir. Bu sebeple Türkiye'de 1839 tarihinde ilân edilmiş olan Tanzimat devri icraâtının esâs umdelerine uygun olarak, tebeanın kanûn ve vergi mükellefiyeti karşısında her bakımdan eşitliğini te'min etmeğe azmetmiş görünen devlet adamları vükelâ hey'etinde, bu vesîle ile yapılması düşünülen islâhat arasında, 15 safer 1256 tarihli ilmühaberden anlaşıldığı üzere, „âşârın kadîmî vecihle usûl-i muhtelife ile alınmasında, îdâd-ı mütefâvite ile öşür tahsilinde bir gûnâ îtidâl bulunmayacağını" zann ve bu verginin nisbetinin „Tanzimat-ı hayriye icrâ olunan yerlerde alel-'umûm lafzî mânasına mutâbık olarak, müsavâten onda-bir olmasına ittifâk-ı ârâ ile karâr" verdikleri zaman, bu hakîkatleri kavramamış görünmektedirler. Gerçekten, böyle bir tedbir ile gayr-i sâfî gelir üzerinden hesaplanan âşâr vergisinde te'min edilmiş görülen zâbirî eşitlik, hakikatte az verimli topraklar üzerinde çalışan veya kesif bir zirâat usûlü tatbik etmiş olmak dolayısı ile, sarfettikleri emek ve sermâyenin elde ettikleri mahsûle nisbeti pek fazla olan çiftçiler için âdilâne olmamış ve bu sûretle bahis mevzuu vergi islâhı iyi anlaşılmış bir vergi adâleti umdesine uygun düşmemiştir.

Tanzimâtın ilânını müteâkip bütün âşâr vergilerinin bu şekilde, meselenin hakikî mâhiyeti kavranmadan verilmiş olan bir karâr ile, ondabire ircâi teşebbüsünün ayrıca bütçe muvâzenesi bakımından da devleti müşkil bir vaziyete sokacak mâhiyette netîceleri iyi hesaplanmamış bir takım icraâta yol açtığı da gözden kaçmamaktadır. Tanzimat devri icraâtının âşâr vergilerini islâh etmek için almış olduğu tedbirlerin üzerinde durulması lâzım gelen diğer mühim bir vechesi de, zamanı için artık feodal, adâletsiz ve ağır bir vergi manzarası arzetmekte olan bu vergilerin büyük yolsuzluklara sebep olan eski cibâyet usûllerini değiştirmek için çalışmak olmuştur. Mâlûm olduğu üzere, Osmanlı imparatorluğunun kendisine mahsûs normal nizâmında toprak mahsûlleri vergilerinin büyük bir kısmının cibâyeti hakkı, timarlı sipâhîlere, askerî ve idârî vazîfeleri mukabilinde bir dirlik (maaş) olarak, tevzî edilmiş bulunuyordu. Bu idâre tarzında, toprak mahsûllerinden devletin alacağı hisseleri, devleti temsîlen, fakat kendi nâm ve hesaplarına toplamak salâhiyetini elde etmiş olan sipâhîlerin, hayatları boyunca elde tutacakları ve hattâ ölümlerinden sonra bir kısım gelirini erkek evlâtlarına da geçirebilecekleri dirlikleri dâhilinde, kendi menfaatleri icâbı, köylünün durumu ile alâkalı kalacakları ve bu yüzden halkın huzûrunu ve maddî varlığını tehlikeye koyacak zulüm ve haksızlık yollarına sapmaktan kaçınacakları tahmin edilebilir.

Fakat zamanla, merkeziyetçi bir devlet idâresi ve ücretli bir merkez ordusunun gün geçtikçe artan ihtiyâçlarını karşılamak üzere, mâlî kaynaklar aranırken, timarların geliri yavaş yavaş sipâhîlerin elinden alınarak, merkezî devlet bütçesinin gelir kaynaklarını arttırmak üzere, pâdişah veya vezîr hâsları hâline sokulmuştur. Bu kabil hâsların gelirinin cibâyeti işi ise, devletin mâlî sıkıntıları arttığı derecede daha geniş ölçüde ve her gün daha kötü şartlar ile iltizâma verildiğinden, hazîneye ödedikleri parayı kısa bir müddet içinde kat-kat fazlası ile tahsil etmek isteyen ve köylünün gelecekteki vergi verme tâkati ve varlığı ile hiç bir alâkası olmayan mültezimlerin elinde memleket harâp olmakta idi. Bu sebeple, tanzimat fermanında „âlât-ı tahrîbiyeden" olarak ilân edilmiş olan iltizâm usûlü ile âşâr vergisi cibâyetinden vazgeçilmeğe karar verilmiş ve tahsilât işi kısa bir müddet resmî me'mûrlar (muhassıllar) tarafından yapılmıştır.

Fakat bu usûl de kâfî derecede ehliyetli ve itimâda şâyân me'mûrun zamanında tedârik ve iş başına sevkedilemeyişi, aynen tahsil edilmekte olan hubûbat hisselerinin iyi bir şekilde muhâfazası ile, zamanı gelince, pazar yerlerine sevkedilerek, müsâit fiyatlar ile satılışı gibi işlerin lüzûm göstereceği teşkilâtın ve teşebbüs rûhunun yokluğu v.b. gibi sebepler yüzünden, hazînenin büyük zararlara uğradığı ve köylü için şikâyet mevzuu olan bâzı husûsların bu usûlde de bertaraf edilemediği görülmüş ve bilhassa hukûmetin peşin olarak ödenecek nakit paraya olan şiddetli ihtiyâçları yüzünden, bir kaç senelik bir tecrübeden sonra, iltizâm usûlüne tekrar dönmeğe mecbûriyet hâsıl olmuştur.

Bu devrede, âşâr vâridâtının tahsili işleri evvelâ ikişer yıllık müddetler için sanılmakta iken, mültezimlerin iltizâm bölgelerindeki köylünün mâlî durumu ile yakından alâkasını ve icâbında yardımlarını te'min için, 1263 yılından itibâren, beşer yıllık, uzunca müddetler için, satış usûlü vaz'edilmiş idi. Zamanla bu usûlün de bâzı mahzûrları görüldüğünden, bir müddet her kasaba ve köyün âşârının tahsili işini aynı köylerin halkı üzerine bırakmak sûretiyle ci

bâyet usûlü tecrübe edilmiş ve ayrıca eski emânet usûlüne de geniş ölçüde yer verilmiştir.

Bütün bu tecrübe ve araştırmalara rağmen, devlet mâliyesi ve köylü halkın selâmeti bakımından büyük bir gâile olmakta devam eden âşârın tahsili işi için, her bakımdan tatmin edici bir usûl bulunamamıştır. Gerçekten emânet usûlü tatbik edildiği zaman, me'mûrların ihmâl ve sûistimâlleri ve teşkilât noksanlığı yüzünden, devlet gelirinde hissedilir azalmalar meydana gelmekte, bu işin mültezimlere ihâlesi takdirinde ise, halkın mültezimler tarafından amansız bir şekilde soyulması, zulüm ve tezyika mârûz bırakılması gibi, fenâ netîceler mukadder bir sûrette meydana çıkmakta idi. Devlet vâridâtının mühim bir kısmını böylece eline geçirmiş olan bir mültezimler gurubunun, büyük servet ve nüfûz kazanarak, taşrada bir mütegallibe sınıfı hâline girmesi, iltizâm işlerini devlet merkezinden kontrol ve türlü hîle yolları ve tertipler ile inhisarları altında tutan galatalı kozmopolit bir bankerler gurubunun teşekkülü ile mâlî iktidar ve müdâhalesinin her gün daha fazla hissettirir bir hâle gelmesi ise, devlet mâliyesinin ve dolayısı ile devletin istiklâl ve varlığını tehdit eder bir bâl almış bulunuyordu.

Âşâr vergisinin tahsili işlerinin sebep olduğu fenâlıklar, imparatorluğun zirâî iktisâdiyâtında, ictimâî yapısında ve devlet mâliyesinde meydana getirdiği tahripler ile daha uzun müddet devam etti. Türkiye cümhûriyetinin kuruluşunun ilk senelerinde inkılâpçı bir hamle ile o zamanki devlet vâridâtının üçte birine yakın bir kısmını te'min eden bir gelir kaynağını fedâ etmenin tehlikelerini göze alarak, türlü yolsuzlukların kaynağını kurutmak isteği ile çıkardığı 17 şubat 1341 (1925) tarihli „âşârın ilgâsı yerine ikame edilecek mahsûlât-ı arzîye vergisi hakkındaki kanûn" ile feodal devirlerin bakiyesi bir vergi nizâmının türlü fenâlıklarından memleketi kurtardı.

Bibliyografya: Ö. L. Barkan, *XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı imparatorluğunda zirâî ekonominin hukukî ve mâlî esâsları*, 1. cild: *Kanunlar* (Edebiyat fakültesi neşr., İstanbul, 1943); ayn. mll., *Türk-islâm toprak hukuku tatbikatının Osmanlı imparatorluğunda aldığı şekiller*, I: *Mâlikâne divânî sistemi* (*Türk hukuk ve iktisat tarihi mecm.*, İstanbul, 1939, sayı 2, s. 119—184); ayn. mll., *Türk toprak hukuku tarihinde tanzimat ve 1274 (1858) tarihli arâzi kanûnnâmesi* (*Tanzimat*, Tanzimatın yüzüncü yıldönümü münâsebetî ile neşr. Maârif vekâleti, İstanbul, 1940, s. 321—421); Süleyman Sûdî, *Defter-i muktesit* (İstanbul 1306), I ve II; A. Du Velay, *Essai sur l'histoire financière de la Turquie*, s. 176 v.d.; *Türk zirâat tarihine bir bakış* (neşr. Birinci köy ve ziraat kalkınma kongresi, İstanbul, 1938), s. 63, 224.

(ÖMER LUTFİ BARKAN.)

ÖZBEK. ÖZBEK B. MUḤAMMED PAHLAVÂN B. İL-DEÑİZ (İldegiz, Eldigüz?), **Azerbaycan'ın beşinci ve son atabeyi** (607—622 = 1210—1225). Yâḳût'a göre, Özbek'in lekabı Muẓaffar al-Dîn idi.

Özbek ve büyük kardeşi Abū Bakr'in annesi câriye idi; hâlbuki Pahlavân [bk.]'ın diğer iki oğlu olan Kutlug-İnanç ile Amîr-mîrân bir hükümdar kızı olan İnanç Hatun'dan doğmuş idiler. Özbek son Selçuklu sultanı Tuğrul II.'un kızı Malika Hatun ile evlenmiş ve ondan bir oğlu olmuş idi.

Geçiş devirlerinin bütün hükümdarlıkları gibi, Özbek'in hükümdarlığı da çok hareketli oldu. Azerbaycan tahtına çıkmasından önce, faâliyet merkezi Hemedan idi ve burada hüküm sürmekte olan kardeşi Abū Bakr (587—607) Ḫvârizmşâh, halîfe ve muhtelif hırslı köleler tarafından türlü istikametlere çekilmekte idi. Tahta çıkmasından sonra, gürcüler ile moğulların hücûmlarına hedef olmuş ve sonunda Ḫvârizmşâh Calâl al-Dîn tarafından ülkesinden mahrûm edilmiş idi. Garptaki komşuları şunlardı: İrbil (Arbil) atabeyi ve Ḫilâṭ (Aḫlâṭ) leri.

Tahta çıkmasından önce, 592 (1196)'de Ḫvârizmşâh Tökiş [b. bk.]'in İran'ı istilâ ettiği sırada, kardeşi Azerbaycan atabeyi Abū Bakr'in yanından kaçmış olması gereken atabey Özbek, Tökiş'in yanına geldi ve Tökiş ona Hemedan'ı iktâ olarak verdi (*Cihân-guşâ*, II, 38). *Râḥat al-ṣudûr* (s. 388)'a göre, Özbek'i Hemedan'a gönderen ve yanına 'İzz al-Dîn Satmaz'ı veren Abū Bakr idi; fakat pâdişah Malik Camâl al-Dîn Ay-Aba (Farrazîn kalesi sâhibi olan mühim bir emîr, bk. mad. SULṬĀNĀBĀD ve 'Utbî tarihinin farsçaya tercümesinin mukaddimesi: Rieu, *Catalogue*, I, 158) Özbek'in yanına geldi, onun atabeyi oldu ve dâmadları da nâib oldular. 9 cemâziyelâhır 593 (29 nisan 1197)'te Bagdad'dan bir ordu hareket ederek, Hemedan'ı zaptetti. Ay-Aba kaçtı ve Özbek doğrudan-doğruya halîfeye bağlı bir hâle getirildi (teferruat için bk. İbn al-Aṯîr, XII, 82). Sonra Ḫvârizmşâh'ın son derece sâdık adamı (ve Kutlug İnanç'ın katili) köle Miyacık duruma hâkim oldu. Fakat 593 recebinde (mayıs—hazîran 1197), Özbek Hemedan'a girdi ve Abū Bakr, bütün hâkimiyeti yeniden ele alarak, ona yeni müşâvirler gönderdi. *Râḥat al-ṣudûr* Özbek'e *malik* unvânını vermektedir. Durum karışık idi ve 594'te

Özbek, Mayacık ile savaşmak üzere, Ḳazvīn'e hareket etti; fakat Zancān üzerinden geri çekilmek zorunda kaldı; bu sırada hasmı, halîfe tarafından teşvîk edildiğinden, Hemedan'ı işgâl etti ve 20 receb 594 (28 mayıs 1198)'te Ḫvārizmşāh tarafından hâkimiyeti tanındı. Mayacık, Ay-Aba'nın kumanda ettiği Abū Bakr'in orduları tarafından, Ḳihā (Rey'in bir nâhiyesi)'da mağlûp edildiği zaman, sultan unvânına sâhip olmağa çalışıyordu. Atabey Abū Bakr bir zaman için Rey'i işgâl etti; fakat sahte bir taarruz haberi üzerine, burayı boşalttı. Mayacık yeniden Rey'e girdi; fakat istibdâdı ile ḫvārizmli hâmîlerinin memnûniyetsizliğini celbetti; bunlar sonunda kendisini Ḫvārizm'de idâm ettiler. Özbek nâibi Kökçe ile Irak'taki ḫvārizmlileri kılıçtan geçirdiler. Abū Bakr İsfahan'ı işgâl edebildi ve memleketi taksim etti: Melik Özbek Hemedan'ı ve Kökçe Rey şehrini aldı. İşlerin yüksek idâresi dâmadı Kökçe'nin fenâlıklarına karşı çok müsâmahalı olan Ay-Aba'nın elinde idi. Bütün iktidardan mahrûm kalan Abū Bakr (zaafları hakkında bk. İbn al-Aṯīr, XII, 120) Özbek'in yanına gitti ve sonra Azerbaycan'a döndü; bu sırada Irak-ı Acem'de karışıklık başladı. Bk. muâsırların şahâdeti, *Rāḥat al-ṣudūr*, s. 398 ve 'Utbī'nin farsça mütercimi (bk. ön söz, Tahran basm., 1274, s. 10); krş. Defrémery, *ayn. esr.*

600 (1203) yılında (İbn al-Aṯīr, XII, 128), Abū Bakr bu sırada Rey, Hemedan ve Cabal (Medya)'i ele geçirmiş olan Kökçe'yi bertaraf etmek için, Ay-Toğmış'ı gönderdi. Kökçe öldürüldü ve Özbek — melik, Ay-Toğmış da — müşâvir ve vasîsi oldu. 602 (1205)'de Ay-Toğmış Abū Bakr'in imdâdına koştu ve Marāġa [b. bk.]'yı zaptına yardım etti; fakat sonra ona yalnız Azerbaycan ile Arrān'ı bıraktı (*ayn. esr.*, s. 186, 194).

Özbek atabey. Özbek muhtemel olarak şimâle doğru çekilmiş idi; orada 607 (1210)'de Abū Bakr'i istihlâf etti (İbn al-Aṯīr bu husûsta biç bir şey söylemiyor).

608'de bir diğer köle, Mengli, sonunda 610'da öldürülen Ay-Toğmış'ın yerini aldı (*ayn. esr.*, s. 194, 196 v.d.). Mengli efendisi Özbek'e karşı mütecâviz bir tavır takındı. Halîfe Özbek'i cesâretlendirdi ve İrbil atabeyinin onun lehinde müdâhelesini tahrik etti. Mengli'nin sâhip olduğu yerler taksim edildi ve Özbek kendi hissesini kölesi Ağlamış'ın idâresine verdi (612=1215 yılı, *ayn. esr.*, s. 201). Bununla berâber kaydetmek gerekir ki, Ağlamış Ḫvārizmşāh adına hutbe okutuyordu ve Ḫvārizmşāh onu kendi nâibi saymakta idi (krş. Nasavī, s. 13).

614 (1217)'te ismā'īlîler Ağlamış'ı öldürdüler ve Fars atabeyi Sa'd derhâl Rey'i ve Özbek de İsfahan'ı işgâl etti. Bu haberleri alan Ḫvārizmşāh 'Alā' al-Dīn Muḥammed Cabal (Medya)'e geldi ve müttefikleri dağıttı. Özbek Azerbaycan'a çekildi; hâlbuki yüksek me'mûrları, Abar hâkimi Nuṣrat al-Dīn Bēşgēn (gürcü asıllı) ve vezîr Rabīb al-Dīn esîr edildiler. Ḫvārizmşāh, Özbek ile yaptığı bir anlaşma netîcesinde, Azerbaycan ve Arrān'ı kendisine bıraktı; fakat onu kendi adına hutbe okutmağa ve sikke bastırmağa mecbûr etti (krş. İbn al-Aṯīr, XII, 207; Nasavī, s. 17).

Moğullar. 617 (1220)'de moğullar Tebriz sûrları önünde görününce, günlerini ve gecelerini içki içmekle geçiren Özbek, korkakça, fakat ihtiyatlı bir tedbir aldı: onlara bir fidye-i necât vermek (*ayn. esr.*, s. 244). İlk defa moğullar tarafından mağlûp edilen gürcüler Özbek ile Ḫilāṭ hâkimine bir ittifak teklif ettiler; fakat Özbek'in Aḳūş (Aġuş?) adlı bir türk kölesinin kendileri için toplamış olduğu birlikler ile kuvvetlenen moğullar, Tiflis [b. bk.] üzerine yeni bir hücûm ile, bu planları boşa çıkardılar ve sonra 618 (1221)'de ikinci bir defa Tebriz'e geldiler. Özbek onlara yeniden bir fidye ödedi (*ayn. esr.*, s. 246). Bunlar üçüncü defa Tebriz'e gelince (*ayn. esr.*, s. 250), Özbek Nahçivan'a gitti ve âilesini Hoy'a yolladı. İbn al-Aṯīr yine „bütün Azerbaycan ve bütün Arrān'a sâhip idi ve buna rağmen memleketi düşmana karşı korumakta çok iktidarsız idi" diyor (*ayn. esr.*, s. 250).

619 (1222)'da Derbend yolu ile, cenûbî Kafkasya'ya nufûz etmiş olan Kıpçaklar Arrān'da karışıklıklar çıkardılar ve sonra gürcüler, yeni ittifak tekliflerinin muvaffakiyetsizliğine kızarak, Baylaḳān'ı tahrip ettiler (*ayn. esr.*, s. 266). Yılın sonuna doğru (teşrin I. 1222) Özbek yine Tebriz'de hareketsiz görülmekte, fakat hâlâ bir dereceye kadar nufûz sâhibi olduğu anlaşılmaktadır; zîra bir Musul emîri himâyesine iltica etmiş idi (*ayn. esr.*, s. 268).

620 (1223)'de, moğulların çekilmesinden sonra, bir sükûnet zamanında, İran'da Ḫvārizmşāh'ın oğlu Ġiyāṯ al-Dīn ile amcası Iġan-Tayısı arasında anlaşmazlıklar başladı. Özbek, yanında kölesi Aybek al-Şāmī olduğu hâlde, Ġiyāṯ al-Dīn'in üzerine yürüdü; fakat mağlûp oldu (İbn al-Aṯīr, XII, 270). Nasavī'ye göre (s. 76), Giyāṯ al-Dīn Irak'a yerleşince, Azerbaycan (Marāġa, Ūcān)'a doğru harekete geçti ve Özbek kız kardeşi Nahçivan prensesini, zevce olarak, kendisine verip, onu teskin etmeği denedi. Diğer taraftan Iġan-Tayısı iki defa gelip, Azerbaycan'ı yağma etti (krş. İbn al-Aṯīr, XII, 281).

621 yılında yeni moğul kuvvetleri İran'ı istilâ ettiler ve Rey'de ḫvārizmlileri yendiler. Hayatlarını kurtaranlar Özbek'e ilticâ ettiler; fakat moğullar Tebriz önünde göründüler ve bunların verilmesini istediler. Özbek bir kısmını öldürdü ve geri kalanlarını moğulların yanına yolladı. İbn al-Aṯīr'e göre, yalnız 3.000 moğul var idi; hâlbuki Rey'de mağlûp olan ḫvārizmliler 6.000 kişi idi ve Özbek'in ordusu her ikisinden de kalabalık idi (*ayn. esr.*, s. 273).

622 (1225)'de gürcüler Tiflis'ten Azerbaycan'a yürüdüler. Orduları bir boğazda mahvedildi. Gürcüler bu muvaffakiyetsizliğin intikamını almağa hazırlanırlarken, ansızın Calāl al-Dīn'in Marāğa'ya ulaştığı haberi geldi ve gürcüler yeniden Özbek ile bir ittifak yapmağa çalıştılar [krş. mad. TİFLİS].

Calāl al-Dīn'in gelişi. Calāl al-Dīn'in ilerilemesi karşısında Özbek Gence'ye çekildi. Bu sırada ḫvārizmli bir kumandan Tebriz'e kabûl edilmiş idi. 16 receb 622 (24 haziran 1225)'de Calāl al-Dīn şehri zaptetti.

Calāl al-Dīn'in Gürcistan'da bulunduğu sırada, Tebriz'de Özbek'in dönmesi için bir sûikast hazırlandı; Şams al-Dīn Tuğrā'ī gibi, muhterem bir insan da buna katıldı; fakat Calāl al-Dīn tam mürettipleri tevkif edecek zamanda geldi; bununla berâber krş. Nasavī, s. 114. Ḫvārizmşāh Özbek'in zevcesi, Tuğrul II.'un kızı ile evlenmek sûretiyle, ona bilhassa te'sirli bir darbe indirdi. Prenses ile Özbek arasında bir boşanma olduğu nazariyesini kuran din bilginleri var idi; fakat rezâlet büyük idi. Üstelik prenses Calāl al-Dīn tarafından ihmâl edildi. O da sonunda Eyyûbîlerden Malik Aşraf'e baş-vurdu ve bu hükümdar 624'te Azerbaycan'a ordu gönderip, prensesi Ḫilāṭ'a getirdi (İbn al-Aṯīr, s. 307; Nasavī, s. 154).

Özbek Gence'yi de kaybetti ve son günlerini (622=1225) bahtsızlık ve zillet içerisinde Alınca (bk. Minorsky, *Transcaucasica*, *JA*, temmûz 1930, s. 93) kalesinde geçirdi (bk. Nasavī, s. 119; Cuvaynī, II, 157). Kendisi ile İl-Deñiz'den gelen atabeylerin hâkimiyeti sona erdi.

Özbek'in yalnız bir oğlu kaldı. Adı gâlibâ Kızıl-Arslan idi (Nasavī, s. 168, *Rāḥat al-ṣudūr*, s. 393'e rağmen, burada adı Tuğrul olarak kaydedilmiştir); fakat o bilhassa Ḥāmūş lekabı ile tanınmış idi; zîra sağır-dilsiz idi (krş. Nasavī, s. 129 v. d.; *Cihān-guşā*, II, 248).

Müverrihler Özbek hakkında çok şiddetli hükümler vermektedirler. İbn al-Aṯīr, mûtad ağır başlılığından ayrılarak, bir çok defalar (XII, 244, 250, 267, 281) ona hücûm edip, onu şaraba, güzel câriyelere ve kumara (*al-ḳumār bi 'l-bagẖ*, „yumurta oyunu") bağlılık ile itham eder. Atabey tenbelce bir hayat sürüyor ve oturduğu yeri aylarca terketmiyordu (bk. bir de Yāḳūt, mad. *Urmiya*, I, 219). Bu karanlık levha bu zamanda müslümanların Calāl al-Dīn'e bağladıkları ümitler ile tezat teşkil etmiş olmalıdır; mâmafih husûsî hayatında o da rezîletlerden ârî değil idi (Nasavī, s. 186, 243 v.d.). Özbek gençliğinde bir çok seferlere iştirâk etmiş idi; fakat ciddî (gürcüler bu sırada tarihlerinin tam şanlı devrini geçiriyorlardı, bk. mad. TİFLİS) veya korkunç (moğullar ve büyük savaşçı Calāl al-Dīn) düşmanlar karşısında atabeyin kuvvetleri kifâyetsiz idi.

İbn al-Aṯīr (XII, 281) Özbek tarafından Tebriz'de büyük masraflar ile yaptırılmış bir köşkü zikreder. Zevk ve safâ ile yaşamağı seven atabeyin sarayı şâir ve san'atkârları cezbetmiş olmalıdır. Özbek'in vezîri Rabīb al-Dīn büyük bir edebiyat hâmîsi idi (Nasavī, s. 162 v. d. ve *Marzubān-nāma*'nin hâtimesi).

Bibliyografya: Rāvandī, *Rāḥat al-ṣudūr* (*GMS*), bk. fihrist (türkçe tercüme A. Ateş, bk. fihrist); İbn al-Aṯīr, XII, bk. fihrist; Nasavī, *Sīrat Calāl al-Dīn* (nşr. Houdas), bk. fihrist. — *Aḫbār al-dawlat al-salcuḳiya* adlı Selçuklu tarihi: Rieu, *Suppl. to the Catalogue of the Arabic Mss.*, nr. 550 (atabeyler hakkında tafsilât ihtivâ eder; nşr. Muḥemmed İḳbāl), Lâhûr, 1933, s. 173, 197; krş. Süssheim, *Prolegomena zu einer Ausgabe der „Chronik des Seldschuqischen Reiches"* (Leipzig, 1911); Mirḫond, *Histoire des Sultans du Kharezm* (notlar ile nşr. Defrémery), Paris, 1842, s. 108 v. dd.; Ḫondmīr, *Ḥabīb al-siyar* (Tahran, 1271), II—IV, 201 (ehemmiyetsiz); Müneccim-başı, *Ṣaḥā'if al-aḫbār*, II, 581 (ehemmiyetsiz bir kayıt); Defrémery, *Recherches sur quatre princes d'Hamadan* (*JA*, 1847), IX, 148 — 186, memlûk Kökçe, Ay-Togmış, Mengli ve Ağlamış idâresi hakkında mükemmel bir makale).

V. MİNORSKY.)

P

PÂ. PĀ' (*pe*); *bā'-i fārsī* veya *bā'-i 'acamī*: altında üç nokta bulunan *bā'*; arapça sadâlı *bā'* sesine ilâve olarak, türkçe ve farsçadaki sadâsız dudak sesine işâret etmek üzere bulunmuştur. [Farsçaya göre tâdil edilen arap alfabesinde *bā'* 'dan sonra yer alır ve „ebced" hesabında sayı değeri, *bā'* harfi gibi, 5 'tir]. Bu harf bâzan *bā'* (msl. *asp* ve *asb*; *dapīr* ve *dabīr*) ve sık-sık da *fā'* (msl. *sapīd* ve *safīd*; *Pārs* ve *Fārs*) olur. El-yazmalarında bu harfin üç nokta ile gösterilmesi nisbeten yeni ise de VII. (XIII.) asra âit iyi nüshalarda da bu şekle tesâdüf edilir; bununla berâber buna muvâzî olarak, daha çok yeni tarihe âit el-yazmalarında da noktalarının sık-sık noksan konulduğu görülür (*GIPh.*, I/IV, 74). (R. LEVY.)

PA'. [Bk. PÂ.]

PÂDİŞAH. PĀDİŞĀH, müslüman hükümdarlara, bilhassa çok geniş ülkelere sâhip imparatorlara verilen unvan (Avesta'da *patiḫšāyathiya* „iktidar sâhibi, hükümdar" kelimesinden, pehlevîde *pâtaḫşa*; bk. *Burhān-i ḳāṭi'*, nşr. Muḥammed Mu'în, Tahran, 1330 ş., I). Bu tâbir Osmanlı hükümdarlarının unvanları arasında örfî hükümdarlık sıfatlarını ifâde eden başlıca unvan olarak kullanılmıştır. Ahmedî'nin *Iskender-nâme* (nşr. N. S. Banarb, *T M*, VI, 128; yazılışı 1410 tarihine doğru) 'sinde Orhan ve Murad I. için *bey* (*beg*) unvânı ile berâber, *pâdişah* unvânı da kullanılmıştır. 1334 (m. s.) tarihine doğru, İbn Baṭṭūṭa (trc. Şerîf Paşa, I, 352), Kastamonu beyini Süleyman Pâdişah (başka kaynaklarda Süleyman Paşa) olarak kaydeder. 1446 tarihli *Taḳvîm-i humāyūn* (nşr. O. Turan, *Tarihî takvimler*, Ankara, 1954)'da Osmanlı pâdişahları ile Karaman pâdişahlarından bahsedilir. Fakat aynı kaynak büyük Selçuklular için *şāhinşāh* unvânını kullanır.

XIV. ve XV. asırlarda Osmanlı hükümdarları, islâmî *sultan* unvânı ile berâber, örfî [bk. mad. ÖRF] hükümdarlık sıfatlarını ifâde eden resmî unvan olarak, *bey* ve *han* unvânını tercih etmişlerdir. İbn Baṭṭūṭa (I, 341), Orhan 'ı Bursa sultanı İḫtiyâr al-Dīn Orhan Bey olarak zikreder. XIV. asrın ikinci yarısında Timur 'un kullandığı *beg* unvânı daha büyük bir mâna ve ehemmiyet kazanır ve Osmanlı hükümdarları, örfî hâkimiyet yetkilerini ifâde eden bir unvan olarak, resmî yazılarda, *bey* veya *emîr* unvânını kullanmakta devam ederler. Murad II., Mehmed II. ve hattâ Bayezid II. hıristiyan devletleri ile yaptıkları andlaşmalarda *bey* veya *emîr* unvânını başlıca unvan olarak kullandıkları gibi, çağdaş garp vesîkalarında da dâimâ bu unvan ile anılırlar (bk. N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades aux XIV ème et XV ème siècles*). Buna karşılık islâm hükümdarları ile muhâberelerinde, kitâbe ve beratlarda islâmî *sultan* unvânı tercih olunur (bk. Fr. Taeschner'in *Der Islam*, XX 'de yayınladığı kitâbeler ve İ. H. Uzunçarşılı 'nın çeşitli yerlerde yayınladığı Osmanlı kitâbeleri).

Han unvânına gelince, bunun, kezâ örfî hükümdarlık sıfatı ile ilgili olarak, Murad I. 'dan itibâren kullanıldığı görülmektedir (msl. h. 777 tarihli bir köprü kitâbesinde, bk. P. Wittek, *WZKM*, LV, 132; tuğralarda kullanılışı hakkında bk. P. Wittek, *Notes sur le tughra Ottoman*, *Byzantion*, XVIII, XX). Orta Asya ve Altın-Ordu 'da yalnız Cengiz Han soyundan gelenlerin kullanabildiği *han* unvânı, Osmanlılarda, *kayser* unvânı gibi, uzak bir an'aneye bağlı mübhem bir unvan olarak kullanılmakta idi. Ancak Bayezid I. 'den sonra, Timur ve oğullarının iddiaları karşısında, Osmanlı hükümdarları, bağımsızlık endîşesi ile, bu unvâna hususî bir ehemmiyet vermeğe başlamışlardır ve büyük bir ihtimâl ile, hânedanın Oğuz Han 'a bağlanması da, bununla ilgili olarak, bu zamanda ortaya çıkmıştır [bk. mad. MURAD II.].

Osmanlı hükümdarları, sikke sâhibi müslüman hükümdarlar olarak, Orhan 'dan itibâren *sultan* unvânını kullanmışlardır (Osman I. için

eski kaynaklarda yalnız *gâzî* ve *bey* unvanları bulunmaktadır). Selçuk unvan usûlünün bir taklidi olan Murad I.'ın 777 h. tarihli köprü kitâbesindeki unvanlar dikkate değer: *Malik al-'ādil al-ġāzī al-sulṭān al-a'ẓam ġiyāṯ al-dunyā va 'd-dīn Abu 'l-Fatḥ Murād Ḫān b. Orḫān*. XIV. ve XV. asırlarda Osmanlı hükümdarları, hâkimiyet ve nufûzlarının temeli olarak, gâzîlerin sultanı (*sulṭān al-ġuzāt va 'l-mucāhidīn*) sıfatını benimsemişlerdir. Onlar bütün unvanlarına bu *gâzî* sıfatını eklemeğe dikkat ederlerdi (Hudâvendigâr gâzî, pâdişâh-i gâzî gibi). Mısır Memlûk sultanları da onlara halîfeye tâbî uç beyleri (*ṣāḥib al-ūcāt*) nazarı ile bakarlardı ('Aynî, İbn Ḥacar, İbn al-Furāt, İbn Taġrîbirdî gibi çağdaş arap kaynaklarında Osmanlı sultanları ekseriyâ bu unvan ile anılır). Bayezid II. 'e dahi aynı nazar ile bakılmıştır (bk. İbn İyâs, *Badâ'i'*, Bulak, 1311, II, 227; Osmanlı kaynaklarında *beg-i âcât*, *Tarihî takvimler*, s. 82).

Osmanlı hükümdarları için, XIV. ve XV. asırlarda „büyük hükümdar, imparator" mânasında, daha ziyâde *ḫudâvandigâr* (*ḫundkār*, *ḫunkār* veya *ḫudâvand-i a'ẓam* şekilleri ile birlikte) unvânı kullanılmakta idi (*ḫundkār* unvânı için bk. Quatremère, *Hist. des Sultans Mamlouks*, Paris, 1837, I, 68; Taeschner, *Beiträge . . . , Der Islam*, XX/2, 175). J.—M. Angiolello 'ya göre, *hunkâr* unvânı türklerçe garptaki imparator unvânından daha büyük bir mâna taşımakta idi. *Hudâvendigâr-ı gâzî* unvânını taşıyan Murad. I. 'dan sonra, Osmanlı hükümdarları bu unvan ile anılmış ve resmî vesîkalarda da bu unvan kullanılmıştır (bk. *Süret-i defter-i sancak-i Arvanid*, nşr. H. İnalcık, Ankara, 1954, s. 26). Orhan 'ın metbûu sayılan İlhanlı hükümdarları tarafından kullanılan *hüdâvendigâr* unvânı (Z. V. Togan, *Umûmî türk tarihine giriş*, s. 329, 468) Murad I. 'ın ilk defa Anadolu beylikleri üzerinde metbûluk kurması ile ilgili olabilir („Beglerin kendüye çâker eyledi", *İskender-nâme*, s. 128; mâmafih daha Orhan için bk. *Arşiv kılavuzu*, I, vesîka 1; krş. bir de Uzunçarşılı, *Osmanlı teşkilâtına medhal*, s. 146).

Fâtih Sultan Mehmed için kanûn-nâmesi dîbâçesinde (nşr. Kraelitz, *MOG*, I), diğer unvanlar arasında, *ḫudâvand-i a'ẓam* unvânı geçer. *Hudâvendigâr* (veya *hundkâr*, *hunkâr*) unvânı yerine, sonraları en büyük hükümdar, imparator mânasında, *pâdişah* unvânı umûmîleşmiş ve yerleşmiştir. Şüphesiz *pâdişah* unvânı daha önce de kullanılmıştır (1446 tarihli *Takvîm-i hümâyûn* 'daki şu ilâde bilhassa kayda değer: „Sultan Murad Han b. Mehmed Han pâdişah olalıdan . . . cemî Osman oğlanlarının fahrı ve Selçukîden berü pâdişahların güzîdesi ve yegânesidir"). Kanûnî Süleyman 'ın nâmelerinde ise, bu tâbire şu şekilde rastlanır: „Nice diyârın sultânı ve pâdişâhı" veya „kılıcımız ile fetholunmuş nice memleketlerin pâdişâhı Sultan Süleyman Şah b. Sultan Selim Şah Han". En çok rastlanan şekil ise, „pâdişâh-i âlem-penâh" terkibidir. Garplılar *pâdişah* unvânını dâimâ *imparator* şeklinde tercüme etmişlerdir. Bâzı terkiplerde *pâdişah* yerine kelimenin kökü olan *şâh* tercih olunur (mes. *cizye-i şâhî*).

İran 'da rakip olarak yükselen Safevîler eski *şâhinşâh* (*şahinşāh*) unvânını benimsemişlerdir. Bu Osmanlı hükümdarlarının *pâdişah* unvânına umûmî ve resmî bir mâhiyet vermelerine sebep olmuş olabilir. Şâh 'Abbâs, 1590 tarihli bir nâmesinde (Topkapı sarayı müzesi arşivi, nr. 1018), Murad III. 'a *şâhinşâh* unvânı ile hitap etmiştir ki, bu iki unvânın derece itibârı ile müsâvî sayıldığına bir delîl olarak alınabilir.

Osmanlı pâdişâhının salâhiyetleri. Devletin gâzî uç beyliğinden Süleyman 'ın cihânşümûl imparatorluğuna kadar inkişâfı sırasında Osmanlı hükümdarının durumu ve yetkileri de gelişmiştir.

Yazıcı-zâde Ali, *Târih-i âl-i Selçuk* 'unda (ondan alarak, Rûhî ve Âlî gibi, daha sonraki müellifler), Osman Gâzî 'nin, Oğuz Han 'ın meşrû vârisi Kayı soyundan olmakla, türk kabîleleri tarafından eski türk töresine göre, Türkmen beyleri tarafından *han* seçilmiş olduğunu iddia etmiştir. Bununla Osmanlı hânedânının Anadolu 'da bütün Türkmenler üzerinde meşrû hâkimiyete sâhip bulunduğunu belirtmek istiyordu. Osmanlılar böylece bilhassa Timur-oğulları karşısında bağımsızlık, hattâ üstünlük iddialarına da meşrûiyet kazandırmak gâyesini gütmekte idiler.

Bayezid II. devrinde yazılmış derleme tarihlerde ise (Âşık Paşa-zâde, Oruç, Neşrî v.b.), Osmanlı hânedanında hâkimiyetin menşei üzerinde aynı zamanda muhtelif görüşler yer almıştır: bunlarda Oğuz Han soyundan gelme iddiası ile berâber, hâkimiyetin doğrudan-doğruya Tanrı tarafından, mübârek bir kişi vâsıtası ilo, Osman 'a bağlanmış olduğu telakkîsini de bulmaktayız. İslâm memleketlerinde sûfîliğin yayılması ile ehemmiyet kazanan bu sonuncu telakkîde de, *kagan* ile *şaman* arasındaki münâsebete dâir an'anevî inançların (bk. B. Y. Vladimirtsov, *Cengiz Han*, trc. A. Temir, s. 53—70) bir te'siri bulunabilir. Aynı kaynaklara göre, Osman Gâzî 'ye beylik, yâni siyâsî hâkimiyet, kılıç, bayrak ve davul gibi, hâkimiyet alâmetleri (*'alāmāt-i mulūkiya*) ile Selçuk sultanı tarafından tevcih olunmuştur. Bu alâmetler islâmda halîfenin *velâyat* sûretiyle hâkimiyet ve icrâ yetkisini vâlilere, sultanlara tevcihinde kullanılırdı. Böylece Selçuk sultanı halîfeden

aldığı salâhiyetleri gâzî uç beyine intikal ettirmiş sayılıyordu.

Osmanlı hükümdarları, Fâtih Sultan Mehmed 'e kadar, uç beyleri ve hıristiyanlığa karşı islâmî gazânın önderleri sayılmışlardır. Hattâ Bayezid II. devrinde hile, Mısır sultanı, ona halîfe tarafından menşûr göndertmiş ve kâfir memleketlerinden fetihlerde bulunmak üzere, kendisinin „rûm bilâdına kaymakam" yapıldığını iddia etmiştir (İbn İyās, *Badâ'i'*, Bulak, 1311, II, 227). Mısır Memlûk sultanları, Mekke ve Medine 'yi ve hacc yollarını himâye ettikleri ve Kahire 'de Abbâsî halîfelerini yanlarında bulundurdukları için, kendilerini islâm âleminin en nufûzlu ve üstün sultanları sayarlardı. Fakat Osmanlıların eşsiz muvaffakıyetleri ve bilhassa İstanbul 'un fethi ile, gazâ islâm âleminde siyâsî nufûz ve kudretin başlıca kaynağı sayılmağa başladı. Fâtih Mehmed bile Memlûk sultanlarına karşı üstünlük iddiasında bulunmuştur. Bayezid II. ise, kendi emri ile yazılmış olan Kemâl Paşa-zâde tarihinin mukaddimesinde, hulefâ-yı râşidîn'den sonra gelmiş müslüman hükümdarlarının en büyüğü olarak, takdim olunmuştur.

Osmanlı pâdişâhı, devlet içinde mutlak örfî hâkimiyet salâhiyeti ile, Fâtih Sultan Mehmed 'in şahsında doğmuş ve bütün kudret ve salâhiyetlerini Selim I. ve Süleyman I. zamanında kazanmıştır. Fâtih, kendisini Rumeli ve Anadolu 'nun hâkimi ve İstanbul 'un sâhibi sıfatı ile, Roma kayserlerinin vârisi ve her şeyden evvel islâmın en büyük cihâd mümessili saymakta idi [bk. mad. MEHMED II.]. 1509 'da Portekizliler, Hind okyanusunda Memlûklerin donanmasını yok ederek, Kızıldeniz 'e girmek, Peygamberin mezarına tecâvüz etmek tehdidinde bulundukları zaman, bütün islâm âleminin gözleri gazânın önderi olan Osmanlı pâdişâhına döndü. Memlûklere yardım için, Mısır 'a mütehassis Osmanlı gemicileri gönderildi (bk. *Belleten*, nr. 83, s. 504). Bu sûretle Memlûkler de Osmanlıların, gazâ yolu ile, islâm âleminde üstünlüğünü tanımış oluyorlardı. Bu durumun 7 sene sonra Osmanlı pâdişâhının fiilen ve hukukan Memlûk sultanlarının yerine geçmesini hazırladığı söylenebilir. Yavuz Selim, 24 ağustos 1516 'da, Marc Dābik zaferinden hemen sonra, Haleb 'de *Ḫādim al-Ḥaramayn al-şarîfayn* unvânını kullandı. Kahire 'ye giderek, Abbâsî halîfesi al-Mutavakkil 'i İstanbul 'a gönderdi. Mekke şerîfi Abū Numay kendisine inkıyat ettiğini bildirdi. Hilâfet alâmetleri olan Peygamberin hırkası, bayrağı ve diğer mübârek emânetler İstanbul 'a getirilerek, husûsî bir hazîneye konuldu (H. Edhem, *Mısır 'ın son Memlûk sultanı Melik Tumanbay II adına Çorlu 'da bulunan bir kitâbe*, İstanbul, 1935 ve T. Öz, *Hırka-i saâdet dâiresi ve emânât-i mukaddese*, İstanbul, 1953). al-Mutavakkil 'in Ayasofya câmiinde hilâfeti resmen Selim 'e terk ve ferâğ ettiği hakkında yayılmış olan rivâyet (M. d 'Ohsson, *Tableau général de l 'empire Ottoman*, I, 269 v. d.) muâsır kaynakların biç biri tarafından te'yit edilmemektedir. Selim için mühim olan şey halîfe unvânını kullanıp-kullanmamak değil (zîra XIII. asırdan sonra her islâm hukümdarı bu unvânı kullanmakta kendini serbest hissediyordu ve Selim I. 'den önce Osmanlı hukümdarları bu unvânı kullanmışlardı; bk. *Tarih vesikaları dergisi*, nr. 4, s. 243), fakat *Ḫādim al-Ḥaramayn al-şarîfayn* unvânı ile berâber, hilâfet alâmetlerini muhâfaza etmesi ve Mısır Memlûk sultanlarının islâm âlemindeki yerini almasıdır. Bir kelime ile, uç gâzî hukümdarı durumundan „fiilen" hilâfetin sâhibi ve koruyucusu durumuna yükselmesidir.

Kanûnî Süleyman, Mekke şerîfine yazdığı cülûs mektubunda, *Ḫādim bayt Allāh va 'l-Ḥaram* unvânını kullanmış ve kendisinin *ḫilâfat al-kubrā* makamına oturduğunu bildirmiştir. Şerîf ise, cevâbında pâdişâhı, gazâda kazandığı muvaffakiyetler sebebi ile, kendisinden ve bütün diğer islâm hukümdarlarından üstün saymakta idi (bk. Feridun Bey, *Münşaât*, I, 501).

Bununla berâber, bu çağda Abbâsîler devrindeki mûtâd hilâfet telakkîsinin çoktan tarihe mâl olmuş bulunduğu ve Osmanlı sultanlarının o mânada bir hilâfet iddiasına kalkışmadıkları da muhakkaktır. Osmanlı pâdişahlarının kullandığı *halîfe-i rûy-i zemîn* ve *halîfetü 'l-müslimîn* unvanları tarihî-hukukî mânasından uzak idi. Hindistan 'da Hind-türk pâdişahları Osmanlı hukümdarının islâm âlemindeki üstünlük iddialarını hoş karşılamadıklarını belli etmişlerdir (bk. Feridûn Bey, II, 63—67). Bayezid II. 'den itibâren Osmanlı pâdişahının hukümdarlık ve devlet telakkîsi şerîate gittikçe daha uygun bir hâle getirilmeğe çalışılmış, örfî tasarrufları daha ziyâde hudutlandırılmıştır. Ancak XVIII. asırda Osmanlılar mûtâd Abbâsî hilâfet telakkîsini canlandırdılar ve pâdişâhı bütün müslümanların tek meşrû halîfesi olarak görmeğe başladılar. XVIII. asırda iranlılar ile yapılan andlaşmalarda bu temâyül açıkça kendini gösterir. 1774 Küçük-Kaynarca muâhedesinde Kırım müslümanlarının dinî bakımdan Osmanlı pâdişahına bağlılığı hakkındaki 3. madde sonradan Rusya 'ya verilen bir takrir ile açıklanmıştır (metin için bk. Cevdet, *Tarih*, II, 302 v.d.). Buna göre, „Tatar kavmi bi-ittifak bir hanı intihap eylediklerinde, *ḫādim al-ḥaramayn al-şarîfayn* ve *imām al-muslimîn*

olan pâdişâh-ı âl-i Osman hazretlerine ber muktezâ-yi hilâfet-i uzmâ arz ve inhâ ve sultânü 'l-müslimîn hazretleri dahi bir gûnâ ta'lîl ve ta'vîk etmeksizin, der'akap nişân-ı şerîf-i hilâfet-penâhı îtâ ve teşrifâtını irsâl eyleye". Bundan başka hutbede ve sikkede Osmanlı pâdişâhının adı geçecek. Kırım kadılarına İstanbul'dan kazasker tarafından „izn-i şer'î mürâselesi" verilecektir. Bu vesîkaya göre, aynı zamanda iki halîfe (*ictimâ'-i ḫalîfatayn*) olamaz. Bu sebeple Kırım hanı halîfeden berât alır. Bu maddeyi daha vâzıh hâle koyan 1779 Aynalı-Kavak „tenkîh-nâmesine" (metin için bk. Cevdet, *Tarih*, II, 329) göre, Kırım halkı meb'uslarını göoderip, pâdişâhı „İmâmü 'l-mü'minîn ve halîfe-i âzam-ı muvahhidîn" tanıdıklarını bildirecek ve seçtikleri han için *miṣâl*, yâni berât, gönderilmesini ve pâdişâhın „takdîs-i şer'isini" dileyeceklerdir. Fakat bu durumun Kırım hanlarının „mümûr-i dünyevîye" ve devlet işlerinde bağımsızlığına halel getirmeyeceği ayrıca belirtilmiştir. Burada halîfenin siyâsî ve dinî salâhiyetlerini ayırt etmesi ve siyâsî haklarından vazgeçmesi, Rusya'nın baskısı ile, kabûl edilmiş bir durumdur. Bu Osmanlı hukümdarının hilâfet salâhiyetlerini örfî pâdişahlık salâhiyetlerinden ayırıp, müstakil olarak icrâ etme iddiasının ilk ifâdesidir. XIX. asırda Tanzimat devrinde, gayr-ı müslim tebaayı devlete bağlamak için de, pâdişâhın örfî hukümdarlık sıfatının belirtilmesine ehemmiyet verilmiş, „bütün Osmanlıların hukümdarı" sıfatı, bütün müslümanların hukümdarı sıfatı yanında, ayrı bir mefhûm olarak ortaya çıkmış ve her ikisi 1293 (1876) kanûn-i esâsîsinde şu açık ifâdesini bulmuştur: „zât-ı hazret-i pâdişâhî hasbe 'l-hilâfe dîn-i mübîn-i islâmın hâmîsi ve bilcümle tebea-i Osmâniyenin hukümdar ve pâdişahıdır" (mad. 4); „saltanat-ı seniye-i Osmâniye hilâfet-i kübrâ-i islâmiyeyi hâiz olarak, sülâle-i âl-i Osman'dan usûl-i kadîme vechile ekber-i evlâda âittir" (mad. 3). 1922'de saltanatı ilgâ eden kanûn, Osmanlı hukümdarının, pâdişah olarak, hâkimiyet haklarının tamâmiyle millete geçtiğini, fakat halîfelik sıfat ve salâhiyetlerinin hânedanda devam ettiğini tasdik etmekte idi. Kaydetmek lâzımdır ki, bu metinlerde *saltanat* ve *pâdişahlık* müterâdif tâbirler olarak kullanılmıştır. Halîfe olarak, pâdişahın salâhiyetleri için bk. mad. HİLÂFET.

Osmanlı pâdişahının örfî hukümranlık salâhiyetlerine gelince, bunun bir taraftan orta Asya türk devlet an'anesine (bk. F. Köprülü, *İslâm âmme ḥukukundan ayrı bir türk âmme hukuku yok mudur? II. Türk tarih kongresi zabıtları*, 383—418), diğer taraftan yakın-şarktaki kadîm imparatorluk an'anelerine bağlı olduğunda şüphe olmamakla berâber, hakîkatte Osmanlı pâdişahı daha ziyâde Osmanlı tarihinin bir mahsûlüdür. Bâzı Osmanlı müellifleri, bu arada XV. asırda Tursun Bey, şüphesiz, Gazzâlî, İbn Sînâ, Naṣîr al-Dîn Ṭûsî gibi, islâm mütefekkirlerini tâkip ederek, Osmanlı pâdişahının mutlak örfî hukümranlık haklarına nazarî bir temel bulmağı denemişlerdir. Tursun Bey'in pâdişah yetkileri ve tebea hakkında, tarihinin mukaddimesinde yazdıklarına göre (*Târîḫ-i Abu 'l-Fatḥ*, nşr. *TOEM*, s. 7—18, 25), ictimâî nizâmı korumak için, her insanı kendi kabiliyetine göre, mevkiinde hakkına râzı tutmak ve başkasının hukukuna saldırmaktan men'etmek gerektir; bu da bir pâdişahın varlığını zarûrî kılar. Pâdişah olmaz ise, nizâm olmaz; insanlar birbirini yok eder. Bu sebeple pâdişâha mutlak itâat gerekir. *Kur'an* da bunu emreder. Pâdişah istediği gibi yüksekleri alçaltır, aşağıdakileri yükseltir. Tanrının zâtına mahsûs bu sıfat, yâni mutlak hâkimiyet, onda belirir. Fakat bu sulta adâlet dâiresinde kullanılmalıdır. Adâletsiz ülke ayakta durmaz. Adâlet insanlar arasında düzenin temelidir. Tursun Bey, mutlak hukümdarlığın zarûretini isbata çalışırken, onun sûistimâline karşı adâlet esâsını ve Allah korkusunu ileri sürmüştür. Mutlakiyetin zarûreti, ictimâî düzenin korunması gibi bir fayda düşüncesine bağlanmıştır. Bu sûretle şerîat gibi nazarî düşünce de pâdişahın mutlak hâkimiyet sâhibi olması gerektiği neticesine varmakta idi. Osmanlı pâdişahları bu mutlak hâkimiyeti fiilen ve hukukan kendi şahıslarında gerçekleştirebilmişlerdir [bk. mad. MEHMED II.]. O derecede ki, Avrupa'da yeni-çağların başında Machiavelli ve J. Bodin gibi nazariyeciler, mutlak hukümdar misâlleri arasında Osmanlı pâdişahına geniş yer vermişlerdir. Osmanlı pâdişahları islâm tarihinde belki en ziyâde merkeziyetçi ve mutlakiyetçi hukümdarlar sayılabilir. Onlar yalnız idârî sâhada, bu mutlakıyetin bir vâsıtası olarak, devletin icrâ salâhiyetlerini münhasıran kendi kullarına vermek, toprak üzerinde devlet rakabesini kurmakla kalmamışlar, aynı zamanda ilmiye sınıfını teşkilâtlandırmak ve devlet hizmetine sokmak, her türlü vakfı devlet kontrolü altına almak sûreti ile de, merkeziyetçi sultalarını o zamana kadar hiç bir islâm devletinde görmediğimiz şekilde kuvvetlendirmişlerdir.

Pâdişahın örfî sâhada mutlak hâkimiyetini gösteren başlıca hukukî müessese, hukûm, irâde, ferman veya hatt-ı hümâyûn adları altında gösterilen emir yetkisi teşkil eder. Bu vesîkalarda pâdişah emir ve irâdesini „buyurdum ki" tâbiri ile belirtir. Yalnız her türlü tâyin ve tevcih vesîkaları (berât-ı pâdişâhî), her çeşit icrâ emir-

leri (fermân-ı pâdişahî) değil, aynı zamanda kanûnlar da bukûm şekli içinde, bir pâdişah irâdesi olarak, ilân olunur. 1876 kanûn-i esâsîsi dahi bir irâde-i seniyye şeklinde ilân olunmuştur. Kanûn-i esâsîde 1908'den sonra yapılan tâdilât ile „irâdât-ı seniyenin" kanûnî mâhiyeti kabûl edilmekle berâber, sâhesi tâyin ve tesbit olunmuştur. Bütün berât ve fermanlar pâdişâhın tuğrasını taşırdı. Ancak şer'î vesîkalar kendi an'anevî şekilleri içinde tanzim edilir ve yalnız pâdişâhın berâtı ile tâyin edilmiş şer'î salâhiyetliler tarafından sıhhatı tasdik olunurdu.

Pâdişah şerîati tatbik ve muhâfazaya mecburdur. Pâdişahın mutlak sultası şerîat budûdunda durur. Yavuz Selim'den sonra ve bilhassa inhitat devrinde, şerîat pâdişahın örfî hâkimiyet sâhasını gittikçe daraltmış, devletin icrâ feâliyetleri şerîatin mürâkabesi altına sokulmuştur. Yavuz Selim, şeyhulislâm Ali Cemâlî Efendi'nin divâna gelip, devlet işlerine karışmasını protesto ettiği hâlde (*Şakâ'ik al-nu'mâniyya*, trc. Mecdî, İstanbul, 1269, s. 305), XVIII. asırda her türlü ehemmiyetli devlet işi için şeyhülislâmdan fetvâ alınmasına lüzûm görülüyordu. Şeyhulislâm mühim devlet işlerinin görüşüldüğü meclislere başkanlık etmekte idi. Hattâ XVII. asırdan itibâren, pâdişahların şerîate aykırı hareket ettiklerine dâir şeyhulislâmlar tarafından verilen fetvâlar ile tahttan indirildiklerini biliyoruz. Selim III.'in hal'i için şeyhulislâm Atâullah Efendi'nin verdiği fetvâda, onun, saltanat tahtında istiklâlini kaybettiği, başkalarına âlet olduğu ve müslümanlara karşı hareket ettiği için, hilâfete lâyık olmadığı belirtilmiştir. Bununla berâber onun hal'inden sonra, yeniçerilere verilen te'minat vesîkasında pâdişah ve halîfenin mutlak hükümranlık hakları tamâmiyle te'yit olunmuştur (bk. Cevdet, *Tarih*, VIII, 446—449).

1839'da Gülhâne hattının ilânından sonra, Tanzimat devrinde garbın anayasa fikirleri te'siri altında, pâdişahın mutlakiyetini hudutlandırmak ve ana hakları te'minat altına almak gâyesini güden bir cereyân gittikçe kuvvetlenmiş, yeni-osmanlılar bu fikri matbuat vâsıtası ile müdâfaa etmişlerdir (bk. Şerif Mardin, *The Genesis of the Young Ottoman Thought*, Princeton, 1962) ve nihâyet Abdül'aziz'in keyfî ve müstebit idâresinden sonra, onun hal'i üzerine, 1293 (1876) kanûn-i esâsîsi ilân edilmiştir. Bu anayasa pâdişahın devlet kuvvetleri içinde üstün durumunu ve mutlak hâkimiyetini muhâfaza etmiş, pâdişâhın tâyin ettiği vükelânın meclise karşı mes'ûliyeti esâsını tanımamış idi. Fakat 1908 inkılâbından sonra yapılan kanûn-i esâsî tâdilâtı ile bu mes'ûliyet esâsı tanınmış (mad. 30) ve Osmanlı pâdişâhı böylece meşrûtî bir hükümdar durumuna gelmiştir (bk. C. Ârif, *Hukuk-ı esâsiye*, İstanbul, 1329, II, 8—28).

Mustafa Kemâl'in önderliği altında millî mücâdele esnâsında, bilhassa 23 nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi hukûmetinin kuruluşu ile, millî irâdeye dayanan millî hukûmet, pâdişahın bütün salâhiyetlerini fiilen üzerine almış, zaferden sonra, Büyük Millet Meclisi 30 teşrin I. 1922 ve 1—2 teşrin II. 1922 tarihli iki karar (bk. *Düstûr*, 3. tertip, karar nr. 307, 308) ile, yeni Türkiye hukûmetinin Osmanlı imparatorluğu yerine kaim olduğuna, teşkilât-ı esâsîye kanûnu ile hukuk-ı hükümrânî milletin nefsine verildiğinden, „İstanbul'daki pâdişahın mâdûm ve taribe müntakil bulunduğuna" karar vermiş, ancak hilâfet, şu madde ile ibka olunmuştur: „Hilâfet hânedân-ı âl-i Osman'a âit olup, halîfeliğe Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından bu hânedânın ilmen ve ahlâken erşed ve aslah olanı intihap olunur. Türkiye devleti makam-ı hilâfetin istinatgâhıdır" (mad. 2). 23 teşrin I. 1923'te teşkilât-ı esâsiye kanûnunun bâzı mevâdının tavzîhan tâdîline dâir kanûn (*Düstûr*, 3. tertip, kanûn nr. 364) ile hukûmet şekli cümhûriyet olarak tesbit olunmuş, aynı gün Mustafa Kemâl reis-i cümhûr seçilmiş ve 3 mart 1924'te de „hilâfetin ilgâsına ve hânedân-ı Osmânînin Türkiye cümhûriyeti memâliki hâricine çıkarılmasına dâir kanûn ile" (*Düstûr*, 3. tertip, kanûn nr. 431) halîfe hal'edilmiştir. Bu kanûnun 1. maddesinde „hilâfet, hukûmet ve cümhûriyet mâna ve mefhûmunda esâsen mündemic olduğundan, hilâfet makamı mülgâdır" denilmektedir. (HALİL İNALCIK.)

PÂDİŞÂH. [Bk. PÂDİŞAH.]

PADRÎ. [Bk. PADRİLER.]

PADRİLER. „Padriler" veya „Padariler", yahut de „Pedariler" XIX. asrın ilk on yıllarında Minangkabau (orta Sumatra)'da, zor kullanmak sûretiyle, islâmiyetin sâflık ve temizliğini korumak isteyen kimselere Hollanda neşriyâtında verilen isimdir. Bu tâbirin izâhına gelince, bu, bâzılarına göre, Sumatra'nın şimâl sâhilinde kâin Pedir limanı ile bağlı görülmekte, diğerlerine göre de, bir çok İndonezya dillerinde kullanılan *padri* (portekizce *padre*) „hıristiyan rûhânî" (katolik veya protestan) kelimesine tekabül etmektedir. Bu izahlardan ilkinin pek tutulacak tarafı yoktur; ikincisinin doğru olması muhtemeldir. Memlekette çıkmış olan karışıklıklar hakkında tahkikat yapan hollandalıların suâllerine yerli halkın bu hareketin başında bulunanları, dinî hayata verdikleri ehemmiyetten dolayı, onların anlayabileceği bir tâbir olan *Padri* tâbiri ile cevap

vermiş olmaları pek mümkündür. Hollandalıların yerliler ile olan münâsebetlerinde böyle bir vak'anın ilk defa ortaya çıkmadığı muhakkaktır. Hollandalılar bu tâbiri benimsemiş ve kullanmağa devam etmişlerdir. Bu tâbire, *pidari* şeklinde, yerli kaynaklarda da arada-sırada tesâdüf edilir. *Padri* adı ile anılan bu kimseler için, yerli halk, umûmî olarak, *urang putiēh*, („beyaz adamlar") tâbirini kullanmaktadır ki, bu indonezyalıların dinî vazîfe ile meşgûl olan ve beyaz elbiseleri ile başkalarından ayrılanlarına verilen bir isimdir (van Ronkel, *Indische Gids*, 1915, II, 1103). O zamanın resmî istibbârâtında ve Hollanda müstemlekeleri ile ilgili eserlerde *padri* hareketine karışmamış olanlara „malay" adı verilmektedir ki, bu, *padri* tarafdarları da *malay* olduklarına göre, pek yerinde bir tâbir sayılmamak icâp eder; hakîkatte *padri* olanlar ile olmayanların ikisi de aynı kavmî birliğe dâhil bulunmaktadırlar. İrticâ tarafdarı olan bu kimseleri ifâde etmek için, en iyi tâbir „adat fırkası" 'dır. Bunlar her hareketlerinde eski âdet ve an'anelere dayanmağa çalışan bir fırka teşkil ederler.

Minangkabaulular veya Minangkabau malayları orta Sumatra 'nın yüksek kısmında, aş.-yk. 1/2° şimâl arzından 1/2° cenûp arzına kadar uzanan mıntakada yaşarlar. Bu dağlık arâziden şark tarafındaki geçit üzerinden şarkî Sumatra 'nın alçak düzlüğünü teşkil eden tepelik arâziye doğru yayılmışlar ve Hind okyanusu sâhillerine kadar ulaşmışlardır. Burada adanın dış memleketler ile irtibâtını te'min eden bir kaç liman bulunmaktadır. Umûmî kanâate göre, memleket açeliler tarafından islâmlaştırılmıştır. Hollanda ve ingiliz ticâret şirketleri buraya ayak bastıkları zaman, açeliler sâhilde bir çok noktayı ellerinde bulunduruyorlardı.

Daha *padri* hareketi başladığı vakit islâmiyet esâslı bir şekilde burada yerleşmiş idi. Hiç değil ise, muayyen çevrelerde ateşli bir dinî gayret hukûm sürüyordu; 1785 yılında bir rûhânî reis, bir kaç bin mürid ve tarafdarı ile, dağlardan inerek, o vakit hollandalıların merkezi bulunan Padang limanındaki hıristiyan ahâliyi sünnet ettirmek ve islâmiyeti kabûle zorlamak maksadı ile, şehir üzerine yürüdü (*TBGKW*, V, 55). Minangkabaulular çok kuvvetli islâm düşüncesini kendilerinin çok bağlı bulundukları eski halk bukûku müesseseleri ile birleştirmeğe muvaffak olmuşlardır. Onlarda hâlâ ana âilenin başında bulunmaktadır. Bir köyün idâresi muhtelif *suku*, yâni muhtelif menşe'lerden gelme âileler birliğine dâhil yüksek âile reisleri tarafından, istişâre yolu ile, yürütülmektedir. Devletin idâre şekli cümbûriyettir; az-çok ehemmiyetli olan her şey, eski mûteber âileler ile, bunların reisleri ve diğer itibârlı kimselerin muvâfakati (*mupakè*, ar. *muvāfaḳa*) ile yapılır. Her istişârede rey birliğinin elde edilmesi şarttır. Bu tarz işleri çok ağır yürüten bir usûl olup, çabuk kararlar için elverişli değildir. Böyle bir cemiyet nizâmının şiddet ve zorbalar karşısında zararlı çıkacağı âşikârdır.

XIX. asrın başında üç minangkabaulu hacı memleketlerine döndü. Bunlar Mekke 'de Vahhâbî hâkimiyetinin şâhidi olmuşlardı (1806 'dan sonra). Vahhâbîlerin saf ve aslî dine dönme gayretlerinin te'siri altında kalan bu hacılar kendi memleketlerinde de dinin sâf ve temiz hâle getirilmesini gâye edindiler. Agam 'ın merkez bölgesinde bir ilâhiyat âlimi olan Tuanku nan Rèntjèh'i kendi düşüncelerine kazanmağa muvaffak oldular (*tuanku* din âlimlerine verilen bir unvândır). O derhâl faâliyete geçti. Başta şerîatin, bilhassa dinî menâsikin, tam bir sadâkat ile yerine getirilmesini talep etti. Kendisince şerîate uygun olmayan halk âdetlerine karşı mücâdele başladı. Her türlü horoz döğüşleri (bu her vakit müşterek bahis mevzuu olan, çok rağbet gören bir halk eğlencesi idi), zar oyunu, şarap içme, afyon çekme, *betel* çiğneme, dişleri törpüleme, süs için tırnakları uzatma, tütün içme yasak edildi. Fâiz yasağına ehemmiyet verildi. Erkeklerin saçlarını kestirmeleri, sakallarını uzatmaları ve araplar gibi, beyaz elbise giymeleri istenildi; kadınlar çarşaf giymeğe mecbûr edildiler. Padriler önce, karılarını kendi evlerine almak sûretiyle, âilede ana hâkimiyeti ile ilgili müesseseleri gevşettiler (de Stuers, I, 183, not 3). Tütün içme yasağı doğrudan-doğruya Vahhâbîlerden alınmış olmalıdır; diğer tahditlerin hepsi de şâfiî mezhebi çerçevesi içine sokulabilmektedir. Tuanku nan Rèntjèh 'in hareketi de onun her hângi bir vahhâbilik niyetinde olmadığını göstermektedir. Yine Agam bölgesinde bir de çok itibârlı ve halk üzerinde büyük te'siri olen bir sûfî, Tuanku Kotâ tuâ var idi; kendisi *guru tarekat* (ar. *ṭarîḳa*), tarîkat reisi idi; kendisinin hângi tarîkate mensûp bulunduğu mâlûm değil idi. Minangkabau memleketinde sûfîlik halk arasında çok yaygın idi. Tuanku nan Rèntjèh, kendisi ile iş-birliği yapmak üzere, ona başvurdu. Tuanku Kotâ tuâ dinî vecîbelerin yerine getirilmesine şiddetle tarafdar idi. Tuanku nan Rèntjèh 'in namazı (*ṣalât*) edâ etmeyenlerin *murtadd* olduklarının ve bunların, günâhları *ḥadd* telakkî edilmek sûretiyle, idâm cezâsına çarptırılmaları lâzım geldiği iddiasına karşı, Tuanku Kotâ tuâ, bunu daha hafifleterek, *murtadd* 'in derhâl idâm edilmeyip, önce onun hakikî dine dönmesi için bütün imkân-

lara baş-vurulması fikrini ileri sürdü. Bundan sonra Tuanku nan Rèntjèh kendi yolunda devam etti. Minangkabaulular âdeti üzere, halkı bir toplantıya çağırdı; toplantıda bulunanların onun fikirlerini tasvip etmeleri şart idi. Din adamlarınca tasvip gören bu fikirler halk reisleri tarafından mukavemetle karşılandı; onlar Padrilerin taleplerinin kendi mevkîlerini sarsacağını ve halkın bütün iktisâdî nizâmını alt-üst edeceğini derhâl anlamışlardı. Tuanku nan Rèntjèh zor kullanmağa başladı; teyzesini tütün içerken görünce, onu, kendi eli ile bıçaklayıp, öldürdü; cesedi ormana atıldı ve gömülmesine müsâade edilmedi. Onun bu hareketi etrafta çok büyük te'sir yaptı; tarafdarlarını coşturdu; gizli ve açık muhâliflerini de korkuttu; kan bağlarına hurmetsizlik gibi, tasavvur edilemeyen bir iş yapmış olan kimse ilâhî bir ilham te'siri ile hareket etmiş olmalı idi; bu bir zulüm değil, bil'akis kendikendini kurban etmek idi. Dini temizleme hareketi bundan sonra büyük bir taassup ve gayretle devam etti. Namazı ihmâl edenler para cezâsına çarptırıldı; tekrârı hâlinde ise, öldürüldü. Muhâliflere karşı harp açıldı; onların köyleri yakıldı; kendileri imhâ veya esir edildi yahut para cezâsına çarptırıldı. Çok geçmeden Agam bölgesinin büyük bir kısmı ve Lima Kotâ onun hâkimiyeti altına girdi. Tuanku Kotâ tuâ'nın tazyikına boyun eğerek, daha sert bir akîde kabûl eden bir çok köylerin de, bundan dolayı mâruz kaldığı yağma ve yangın daha az olmadı. Nihâyet tarafdarları bizzat reislerini geçtiler; aş.-yk. 8 yıl sonra Tuanku nan Rèntjèh inzivâya çekildi. Daha sonra Hollanda kuvvetleri memleketi işgâl edince, idâreyi tekrar eline aldı ve 1832'de vefat etti.

Tuanku nan Rèntjèh'in tatbik ettiği usûl şöyle idi: Bir köyün zaptı üzerine, oraya bir *imâm* ile bir *kali* (ar. *ḳāżī*) tâyin edilirdi. Bunlardan *imâm* bütün dinî meselelerin hallıne bakardı; *kali*'nin faâliyet sâhasının hudûtları pek belli değildir. Memleketteki bu hareket, hiç şüphesiz, bir inkılâpçı hareketi idi; halk hukukuna göre, mansıplar, muâyyen şartlar dâhilinde, tevârüs yolu ile, elde edilirdi; mühim kanûnlar ancak *mupakė* (yk. bk.) usûlü ile alınabilirdi.

Başka bir hoca, Tuanku Pasaman (kendisine Tuanku Lintau da denilir) cenûb-i şarkîde Lintau bölgesinde faâliyette bulunuyordu. Tuanku nan Rèntjèh'e nisbetle daha az meşhûr olan bu zât, taassup husûsunda, ondan hiç de geri kalmayordu. Lintau bölgesi çok geçmeden onun hâkimiyetine boyun eğdi. Sonra komşu Tanah Data(r) bölgesine nufûz etti. Burada memleketin eski merkezinde Minangkaban hânedanının halefleri eski şöhretlerinin sönmekte olan hâlesinde yaşıyorlardı. Tedbirli hareket edildiği takdirde, onların kuvveti, halk hukuku gayretlerinin merkezi olarak, yeniden ehemmiyet kazanabilirdi. Tuanku Lintau onların hepsini ortadan kaldırmış, ancak bir tek fert, hudut dışına çıkmak sûreti ile, ölümden kurtulabilmiştir. Tuanku Lintau, bütün bölgeyi yakıp-yıkarak, karşı gelenleri imhâ yolu ile, burada hâkimiyetini sağlamıştır.

Padri hareketinin üçüncü ocağı şimâlde, Alahanpandjang'da, bulunuyordu. Hareketin başlangıcı bu bölgede de Agam ve Lintau'dakiler ile aynı zamana tesâdüf eder. Burada da çok geçmeden, sonraları Tuanku İmam adı ile meşhûr olan biri ortaya çıkmıştır. İlk önce müşâvir olarak işe başlamış, sonra bütün idâreyi eline almıştır. Bu mühim adamın hayatı ve faâliyeti hakkında, diğerlerinden farklı olarak, elimizde bir yerli kaynak bulunmaktadır. Oğullarından biri tarafından Malay yazısı ile kaleme alınmış olan bu bir nevî hâl tercümesi son zamanlarda bulunmuş ve neşredilmiştir (v. Ronkel, *Indische Gids*, 1915). Alahanpandjang padrileri Bondjol dedikleri bir kale inşâsı ile işe başlamışlardır. Taassup hareketinin tâkip edildiği bu müstahkem mevkî onların kuvvet merkezini teşkil ediyor ve buradan her tarafa kuvvetler gönderiliyordu. Kendi tarafdarlarını toplayıp, bir köy üzerine hareket edilir ve bu köy ele geçirilirdi; sonra tıpkı Tuanku nan Rèntjèh'in yaptığı gibi, oraya bir *imâm* ile bir *kali* tâyin edilir ve zengin ganîmetler ile tekrar Bondjol'a dönülürdü. Hâl tercümesinde kaydedildiğine göre, askerî hareket bir sene ara ile tekrarlanırdı. Bu Tuanku İmam'ın yükseliş devri idi; „çünkü o bir çok husûslarda *imâm* idi; dinî meselelerin hallinde ve diğer bütün husûslarda akıl ile ve düşünerek hareket ederdi; onun için her türlü anlaşmazlıklar ve bütün kavgalar onun huzûrunda nihâyet bulurdu". — Dinin sâfiyet ve temizliğini te'minat altında bulundurmak için, Mekke'ye 4 kişi gönderildi; uzun yıllardan sonra bu hacılar daha fazla bir taassupla geri dönüdüler. Mekke ile muntazam bir münâsebet yok idi; hacca gidenler de çok nâdir idi.

Adat tarafdarlarının Padriler tarafından mağlûp edilmesi veya koğulması üzerine, bunlar 1795 yılından beri Padang'ı ellerine geçirmiş olan ingilizleri de bu mücâdeleye karıştırmak istediler; fakat onlardan bir yardım te'min edemediler. Ancak 1818 yılında, memleketin yukarı kısmında, Sir Th. St. Raffles tarafından ilk olarak askerî bir müstahkem mevkî te'sis edildi ise de, kuvvetlerin kifâyetsiz olması yüzünden, her hangi bir muvaffakiyet elde edileme-

di; aksine olarak, kendileri Padrilerin devamlı taarruz ve hücûmlarına mâruz kaldılar. Padang 1819'da tekrar Hollanda idâresine iâde edildikten sonra da, bu askerî mevkîler muhâfaza edildi ve daha da kuvvetlendirildi. 1822'den itibâren taarruzlar, vakit-vakit inkıtâa uğramakla berâber, 15 yıl devam etti. Hollanda'nın müstemleke askerleri harp sâhasında umûmiyetle Padrilerden üstün idi; fakat hücûmun gevşemesi ile karşı taraf kendisini derhâl toparlıyordu. Nihâyet 1832 yılında *padri* hareketi sona erdi; o zamana kadar Bondjol'da tutunabilmiş olan Tuanku İmam da teslim oldu. Onun tarafından gizlice hazırlanmış olan isyân 1833 yılının başında patlak verdi. Küçük gruplar hâlinde bütün memlekete dağılmış olan Hollanda kuvvetleri tamâmen denilebilecek şekilde imhâ edildi. Yabancı kuvvetleri memlekete dâvet etmiş olanların da Padriler tarafına geçmiş oldukları anlaşıldı. Tarihçilerin haklı olarak ileri sürdükleri gibi, bunun meydana gelmesinde, askerî idârenin siyâsî hatâları yanında kumandan ve neferlerin hareketlerinde her vakit pek tedbirli davranmamış olmaları da rol oynamıştır. Bu hakîkatlerin inkârı doğru değildir; fakat Malayların bu fikir değiştirmelerinde Padrilerin ilk zamanlarında ortaya çıkan ağır şartların zamanla hafifletilmiş olmasının da payı vardır. Dâhilî mücâdeleler yüzünden, onların hücûm gücü zayıflamış idi. Tuanku Kotâ tuâ, bir zamanlar Tuanku nan Rèntjèb halefllerinin hücûmuna mârûz kalmış olmasına rağmen, daha 1827 yılında, ölümünden kısa bir müddet sonra, bir evliyâ gibi tâziz edilmiştir. Padrilerin tarafdarları ve muhâlifleri için onun türbesi bir ziyâret yeri olmuştur. Hollanda—Hindistan askerî kuvvetlerinin memlekette bulunması yüzünden, Padriler ahâliye karşı eskisi kadar sert hareket edememekle berâber, onların halk arasındaki itibârı daha da artmıştır. Taassup tarafdarlarının kalesi olan Bondjol'daki Tuanku İmam'ın hâl tercümesinde şöyle denilmektedir:

„Hukûmet şerîat hukûmlerine göre idâre edildi; halk reisleri ona dayandılar; anlaşmazlıklar çıktığı zaman, bunlar 4 kadının önünde hukme bağlanırdı. Halk hukûku ile ilgili hâllerde ise, mesele hakkında karar vermek cemâat reislerine bırakılırdı". Tuanku İmam (bir az sonraları) oğluna şu nasihatte bulunmuştur: — „Halk kanûnu sultasını kabûl etmelisin; mümkün mertebe *adat* [b. bk.]'tan uzaklaşmamağa gayret et". — Bondjol muhâsarası sırasında savaşa ara verildiği zamanlarda, Padriler askerler ile tütün mübâdelesinde bulunurlardı. Padri tarafdarları ile muhâlifleri birbirlerine yaklaşmışlardı. Padrilerin kâfirlere karşı mukavemet için yaptıkları dâvet geniş halk tabakasında en uzak çevrelerde bile müsbet karşılanmıştır.

İsyân baş-gösterince, müstevlî askerler tekrar harekete geçmişlerdir. Yavaş-yavaş memleket istilâcıların kuvvetine boyun eğmiş idi; yalnız Bondjol padrileri mukavemete devam ediyorlardı. Bu artık bir cihad şeklini almış idi; aynı fikirde olanlar her tarafta onlara iltihâk ediyorlardı. Nihâyet 1837'de, kalenin hücûm ile zaptedilmesi üzerine, Padri hareketi sona erdi. Tuanku İmam nihâyet teslim oldu ve sürgün edildi.

Padrilerin başlangıçta tesbit ettikleri gâyeye ulaşılamamış idi; mâderşâhî hukukun müesseseleri hâlâ ayakta duruyordu. Onun te'siri daha çok şerîat emirlerinin daha umûmî ve daha tam bir şekilde tatbik edilmesinde ve bilhassa bunun dış merâsim tarafının yerine getirilmesinde görülür. Memleketin Padrilerden önceki durumu için her hangi bir mâlûmâta sâhip bulunmadığımızdan, hareketin bu sâhadaki te'sirleri hakkında kat'î hiç bir şey söylemek mümkün değildir. Bu hareketin hiç bir iz bırakmadan geçmiş olduğunu düşünmek de doğru olmaz.

Bibliyografya: *De Secte der Padaries in de Padangsche bovenlanden* (*Indische Magazijn*, 1844, II, 21 v. dd.); Ph. S. van Ronkel, *Inlandsche getuigenissen aangaande den Padrioorlog* (*Indische Gids*, 1915, II, 1099 v.dd.).— Savaş tarihi: H. M. Lange, *Het Nederlandsch Oost-Indisch leger ter Westkast van Sumatra* (*1819—1945*; 2 cild, 's Hertogenboseh, 1852).— Siyâsî-askerî meseleler: H. J. J. L. de Stuers, *De vestiging en uitbreiding der Nederlanders ter Westkust van Sumatra* (2 cild, Amsterdam, 1849—1850); umûmî mâhiyette ve resmî vesîkalardan istifâde edilerek yapılmış çalışma: E. B. Kielstra, *Sumatra's Westkast van 1819—1825* (*B T L V*, 5. seri, II, 7); ayn. mil., *van 1826—1832* (*ayn. esr.*, 5. seri, III, 216); ayn. mll., *van 1833—1835* (*ayn. esr.*, 5. seri, IV, 161, 313, 467); ayn. mll., *van 1836—1840* (*ayn. esr.*, 5. seri, V, 127—263).

(R. A. KERN.)

PAHANG. [Bk. MALAKA.]

PAHLAVĀN. [Bk. PEHLİVAN.]

PÂÎ. PÂ'Î (hind.), ingl. *pie*, eskiden Britanya Hindistanı'nda kullanılan en küçük bakır sikke = 1/12 *anna*. Şarkî Hindistan şirketinin bakırdan ilk para kesme tecrübelerinde *pie*, isminden de anlaşıldığı gibi, *anna* veya *pice* [krş. PAYSA]'in 1/4'ine tekabül ediyordu; bununla berâber, 1835, 1844 ve 1870 yıllarında yapılan mukavele hukûmlerine göre, *pie* = 1/3 *paysa* olarak ayarlanmıştır.

(J. ALLAN.)

PA'İ. [Bk. PAİ.]

PÂKİSTAN. PÂKİSTÂN, Hindistan bölgesinin şimâl-i garbîsi ile şarkında (şarkî Bengâle ile Assam 'ın bir kısmında) yer alan bir cümhûriyet ve aynı zamanda Commonwealth (İngiltere milletler topluluğu)'in bir üyesi. [Pâklerin (temiz, pâk) memleketi mânasına gelen Pâkistan kelimesi aslında Peneâb, halkı esâsen Afğân olan şimâl-i garbî budût eyâleti, Keşmir (Kaşmîr), Sind ve Belûcistan isimlerinin harflerinden alınarak, teşkil edilmiş bir isimdir. Bu isim, Pâkistan millî hareketinin kurucusu C. Raḥmat 'Alî tarafından, asıl Hindistan'dan ayrı olarak, tarihî, millî ve barsî birliklerini muhâfaza etmek gâyesi ile, 1933'te bu ülkeye verilmiştir.

Pâkistan hareketi Hindistan federasyonuna şiddetle muârız idi ve hindûların çok kuvvetli sayıları (nisbet bir müslümana karşılık, 4 hindûdur) içinde kaybolmaktan korktuğundan, Pâkistan'ın ekseriyeti müslüman olan ülkelerinde müslümanların müstakil bir millet olarak istikbâli için meş'ûm saydığı Hindistan ile birleşmeğe karşı mukavemet ediyordu. Pâkistanlılar bugünkü Hindistan'daki hindû-müslim meselesininin, esâs itibârı ile cemâatler arasındaki bir mesele olmaktan ziyâde, milletler arası bir mesele olduğunu ve bunun yalnız bu esâs dâhilinde devamlı bir şekilde halledilebileceğini iddia ediyorlardı. Onlar hindûlar ile müslümanlar arasındaki çok eski mücâdelenin ancak, Pâkistan'ın kendi milli hukûmetinin idâresinde, millî varlık hakkının Britanya ile Hindistan tarafından kabûl edilmesi ile sona ereceğini ilân ediyorlardı.

Pâkistan milli hareketi Hindistan'daki müslümanların Pâkistan'da bir millet olarak, Hindistan ile, aynı zamanda milletler cemiyetinde diğer medenî milletler ile müsâvî bir duruma sâhip bir varak hâline getirilmesini istemekte idi. Bu hareketin tarafdarları, millî adâlet ve şeref husûsundaki isteklerine mesned olmak üzere, Asya, Avrupa ve Amerika'da kesîf bir propaganda yaptılar. Hindistan'da Hind-türk imparatorluğunun yıkılmasından sonra, ilk defa olarak, iki milliyetli Hindistan kıt'asındaki müslümanlar kendi milli istikbâlleri istikametinde yeniden harekete geçmişler ve bu hareketin dinî ve vatan-severlik husûsiyetleri daha genç nesli bu mefkûreye kuvvetli bir şekilde cezbetmiştir. Bu hareket muvaffakiyet kazandığı takdirde, yalnız Pâkistan ve Hindistan üzerinde değil, fakat muhtemel olarak, Asya'da da derin bir te'sir yaratacak bir harekat olarak telakkî ediliyordu.

Pâkistan hareketi, kongre idâresi altında müstakil bir Hindistan isteyen hindû reislerin dikkatinden muhakkak ki, kaçmamış ve Britanya hukûmetinden yardım elde etmek gâyesi ile, bunlar bu hareketin Hindistan'ın şimâl-i garbî eyâletlerindeki hindûlar için değil, fakat Britanya hukûmeti için de ciddî bir tehlike teşkil edeceğini ileri sürmüşlerdi (*Lahore Tribune*, 12 teşrin I. 1935 ve *Lahore Eastern Times*, 10 haziran 1934). Bir de Hindistan ve İngiltere'deki ingilizce matbuât, *Delhi Statesman* (3 ve 6 ağustos 1933); John Coatman, *Magna Britannia* (1936, s. 321 v. dd.); *Parliamentary Debates* (301, nr. 90, s. 1033); Duchess of Atholl, *The Main Facts of the Indian Problem* (1933, s. 25 v. d.); *Morning Post* (London, 8 şubat 1935) bu hareketi bir tehlike gibi göstermiştir. (F. KRENKOW.)]

Pâkistan'ın dünya haritasında yer alışı 14 ağustos 1947'de olup, bu tarih, Hindistan Britanya imparatorluğunun, Hindistan ve Pâkistan olmak üzere, iki müstakil devlete bölünme tarihidir. Tamâmen dinî bir esâsa göre yapılan bu taksimde Pâkistan ikiye bölünmüştür: garbî Pâkistan, şarkî Pâkistan. Bu iki parça birbirinden, kuş uçuşu 1.700 km.'lik bir mesâfe ile ayrılmaktadır. Pâkistan'ın umûmî mesâhası 944.824 km². 'dır. Nüfusuna gelince, *Pâkistan* (İstanbul, 1961) adlı kitapta verilen mâlûmâta göre, 93.800.000'dir. Nüfus kesâfeti (bütün Pâkistan için) aş.-yk. 100'dür. Pâkistan'ın nüfusu dinî bakımdan oldukça mütecânistir. Filhakîka nüfusun 86 % 'sı müslüman olup, geri kalanı bindûlardan, hıristiyanlardan, buddhistlerden ve pârsîlerden mürekkeptir. Tarihi boyunca muhtelif medeniyetlerin uğrak yeri olmuş olan bir memleketin nüfusunun ırk bakımından çeşitli olacağı tabi'îdir. Bununla berâber, memlekette büyük ekseriyet ârî menşe'lidir. Pâkistan'da muhtelif diller konuşulmaktadır. En mühteşir olanları şunlardır: garbî Pâkistan'da, orta çağda Hind-türk imparatorluğu zamanında meydana çıkan Ordu [b. bk.] dili, şarkî Pâkistan'da bengalî. Bununla berâber, resmî mehâfilde, iş âleminde, mahkemelerde ve üniversite tedrisâtında umûmiyetle kullanılan dil ingilizcedir.

Coğrafya. I. Şarkî Pâkistan. Assam ve Birmanya'nın kenârında bulunan şarkî Pâkistan 141.154 km.²'lık bir sâha üzerinde 50.800.000 nüfusu olan bir memlekettir (nüfusun ortalama kesâfeti 360). Nüfusunun büyük bir çoğunluğunu (3/4'ünden fazlasını) müslümanlar teşkil etmektedir. Bu nüfus hemen tamâmen zirâîdir. Memleketin büyük bir kısmı (şarkî Bengâle) ovadır. Burada birbirine karışan Ganj, Brahmaputra bir çok kollara ayrılır ve feyezân zamanlarında taşıdıkları münbit alüvyonlarını bırakırlar. Burası musonlar Asya'sının

hakikî bir parçasıdır. İklim, sıcak bir iklim olup, muson yağmurları ile temâyüz eder. Yıllık yağış tutarı, ortalama olarak, 1.200 — 2.000 mm. arasındadır. Delta sâbası fil ve kaplanları hâvî kesîf ormanlar ile kaplıdır. Pirinçlikler bol verimli olup, senede iki mahsûl elde edilir; fakat nüfus o kadar sıktır ki (bâzı yerlerde km.² 'na 1.200 kişi kadar nüfus isâbet etmektedir), elde edilen pirinç tamâmen mahallinde istihlâk edilmekte ve mahsûlün az olduğu zamanlarda kıtlık çekilmektedir. Diğer zirâatlere gelince, bunlar jüt (Hindistan keneviri; dünya istihsâlinin 2/3 'si), şeker kamışı ve dağ yamaçlarında çaydır (merkez Sylhet). Halkın konuştuğu dil bengâlîdir. Şarkî Pâkistan 'da şehirler mahdûttur. Başlıca şehri Dakka 'dır. Nüfusu 500.000 olan bu şehir şarkî Pâkistan 'ın merkezidir. Minâreler ve kubbeler şehri olan Dakka 'nın, bilhassa müslinleri ve altın dantelleri dünyâca meşhûrdur. Şehir ayrıca büyük jüt, yağlı maddeler ve deri pazarıdır. Chittagong deltanın çamurlu kıyılarından uzakta kurulmuş modern bir deniz limanıdır. Tam inkişâf hâlinde olan ve büyük bir liman olmak yolunda bulunan buranın nüfusu 350.000 'dir.

II. Garbî Pâkistan. İran ve Efganistan 'ın şark kenârında yer alan garbî Pâkistan 803.511 km.² 'lık bir sâha üzerinde yayılmakta olup, nüfusu 43.000.000 'dur. Ortalama kesâfet 54 'tür. Memleketin garbı ve şimâl-i garbî kısmı dağlıktır. Geri kalan kısım İndus ve tâbîlerinin orta ve aşağı mecrâlarına tekabül eden tepelik ve ovalık sâhalardır. Memleketin hiç bir noktası 500 mm. 'den fazla yağış almaz ve bâzı bölgeleri yarı çöl olup, buralarda yağış 100 mm. 'nin altına düşer. Yağışın azlığı dolayısı ile, zirâat sulamaya dayanır. Garbî Pâkistan 'ın esâs taksimâtı şöyledir: 1. Bir taraftan Himalâya 'ya, diğer taraftan Efganistan yaylasına dayanan ve an'anevî bir geçiş yolu durumunda olan şimâl-i garbî hudut eyâleti, 2. Belûcistan, 3. alçak tepe, ovalardan müteşekkil Pencâb, 4. alüvyonlardan meydana gelmiş bir ova olan Sind.

1. Şimâl-i garbî hudut eyâleti. Oldukça ârızalı bir arâziye sâhip olan bu bölge çıplak dağ ve yüksek yaylalardan müteşekkil olup, İndus ve tâbîleri tarafından, derince vâdiler ile parçalanmıştır. Çok sıcak yazları ve oldukça soğuk kışları ile bölgede bir kara iklimi hüküm sürmektedir. Buranın halkı an'anelerine ve istiklâllerine sâdık, sert tabiatlı insanlardır. Bunlar müstahkem köylerde otururlar. Başlıca merkez meşhûr Hayber geçidinin ağzında, sulak bir ovada bulunan Peşâver olup, nüfusu 200.000 'dir.

2. Belûcistan, ülkenin cenûb-i garbîsinde yer alır. Burası yapı ve ârıza bakımından, şark kısmında bulunan İran 'a benzer. Cenûp—cenûb-i garbî, şimâl—şimâl-i şarkî istikametinde uzanan sıkışık, çıplak dağlar arasında bulunan kurak çöküntü sâhalarında ve ovalarda zirâat ancak sulama ile yapılır. Takrîben 300.000 km.² 'lık bu geniş bölgede nüfus azdır. Halk 'ya göçebe yahut köylerde toplanmış olarak, aşîretler hâlinde, yaşar. Merkez Keta (nüfusu 100.000 'den bir az fazla) 'dır. Bolan geçidinin şimâlinde yer alan bu şehir münbit bir vâdi içinde bulunmakta ve sulama sâyesinde hubûbat, meyva ağaçları ve sebze yetişmektedir. Efgan hudûduna yakın bir yerde bulunan Kelat şehrinin askerî rolü büyüktür.

3. Pencâb [b. bk.] Keşmir 'in cenûbunda bulunan ve „beş su" mânasına gelen bölge olup, hey'et-i nmûmiyesi ile yeknasak manzaralı, hafif meyilli büyük bir birikinti mahrûtudur. Bahis mevzuu birikinti mahrûtu, Himalaya dağlarının içinden ve eteklerinden gelen akar-suların getirmiş oldukları alüvyonlar ile meydana gelmiştir. Burada arâzi şeklini meydana getiren iki unsur vardır: şimâl—şimâl-i şarkî, cenûp—cenûb-i garbî istikametinde akan nehirler ile bunların arasında yer alan sırtlar. Bu sırtların sulanması, su hazîneleri ve kanallar açılması husûsunda muazzam çalışmayı icâp ettirmiştir; fakat bu çalışma netîcesinde, Pencâb Pâkistan 'ın bir anbarı hâline gelmiştir. Burada hubûbat (bilhassa buğday, ikinci derecede darı, pirinç, arpa ve mısır), uzun elyâflı pamuk ve yağlı maddeler hâsıl eden nebatlar ekilmektedir. Fakat bir çok nehirlerin kaynakları Hind Birliği arâzisinde olduğundan, Pâkistan Pencâb 'ı, bu bakımdan, dâimî bir tehdit altında bulunmaktadır. Garbî Pâkistan 'ın nüfusunun 2/3 'si burada toplanmıştır. Bölgenin merkezi Lâhûr [b. bk.] olup, nüfusu 850.000 'dir. Tarihî bir şehir olan Lâhûr asırlardan beri bir ilim ve hars merkezidir. Burası aynı zamanda bir hubûbat ve meyva pazarı, küçük san'atlar merkezi ve ehemmiyetli bir demiryolu kavşağı hâline gelmiştir. Diğer şehirler meyânında şimâlde Ravelpindi (nüfusu 250.000) zikredilebilir. Pâkistan 'ın hâlen inşâ edilmekte bulunan müstakbel idâre merkezi İslâmâbâd, Râvelpindi 'den 11 km. mesâfededir. Devlet ve hukûmet dâireleri şimdilik Râvelpindi 'de bulunmaktadır.

4. Sind bölgesi. Burası garpta dağlardan, şarkta bir ovadan ve merkezde İndus vâdisinden müteşekkildir. İndus nehri aşağı mecrâsında sık-sık yatağını değiştirmekte ve müteaddit kollar ile çöl hâlinde bir delta ile nihâyet bulmaktadır. Bölgede, bilhassa yarı çöl hâlinde bulunan şarktaki ovada, yağış azdır ve sıcaklık yazın kavurucudur. Pamuk, pirinç ve buğday zirâati ancak merkezî kısımda, İndus

üzerinde son zamanlarda inşâ edilmiş olan barajlar sâyesinde, mümkün olmuştur. Bu barajlar iki tânedir: biri 1932'de inşâ edilmiş olan Sukkur barajı olup, 3.000.000 hektarlık arâziyi sulamaktadır; diğeri daha ileride ağız tarafına doğru olan ve 1956'da inşâ edilmiş bulunan Kotri barajıdır. Bölgede iki büyük merkez vardır. Bunlardan Haydarâbâd (nüfusu 250.000) bir islâm san'atı merkezi olup, sırma işlemeleri ve ipekleri ile meşhûrdur. Karaşi (b. bk.; nüfusu 2.200.000) ise, deltanın bir az kenârında yer alan, fakat İndus nehrinin mahrecinde ve Avrupa ile uzak şark deniz ve bilhassa hava yollarının müstesnâ bir mevkiinde bulunan, Asya'nın en büyük ve en modern hava alanına sâhip bir şehirdir. Vaktiyle Pencâb'ın buğdayını ihrâc için inşâ edilmiş olan Karaşi limanı şimdi bilhassa pamuk ihrâe limanı hâline gelmiştir. Şehir memleketin ticârî ve sınâî merkezidir.

Pâkistan'ın iktisâdî durumu. Eski Hindistan imparatorluğunun bölünmesi esnâsında, 14 ağustos 1947'de Pâkistan, ingilizlerin Hindistan'da tahakkuk ettirdikleri büyük sulama işlerinin ehemmiyetli bir kısmını ve bilhassa Pencâb'dakilerin ekserisini ve buğday ekilen topraklara tekabül eden sâhayı elde etti; fakat enerji kaynakları hiç mesâbesinde idi. Şarkî Pâkistan'a, esâs servetini teşkil eden jütü işlemek için, hiç bir fabrika kalmamış idi. Bunu işleyecek bütün fabrikalar Hind Birliği'ne âit Kalküte'de kalmış idi. Bunun içindir ki, Pâkistan'ın yaptığı beş yıllık planlarda 14 jüt işleyecek fabrikanın inşâsına yer verilmiştir. Pâkistan, taksimde, Hindistan imparatorluğu sanâyiinin ancak 10 %'u ve nüfusunun 20 %'sini tevârüs ediyordu. Hissesine düşen arâzi üzerinde 10.700 km. uzunluğunda demir-yolu bulunuyordu; fakat bunlar, bilhassa, askerî gâye ile inşâ edilmiş idi. Aynı zamanda muhtelif genişlikte idi. Hind Birliği ile Pâkistan arasındaki gerginlik dolayısı ile, Pâkistan civar büyük memleketlerde mahrecler bulmakta güçlük çekiyordu. Ayrıca hindûların işlerini terkederek, memleketten ayrılmaları yetişmiş işçi bakımından memleket iktisâdiyâtını müşkül duruma sokmuştur. Bu güç durum karşısında Pâkistan şöyle hareket etti: taksimi tâkip eden yıllarda dünyâca fazla talep edilen jüt ile pamuğunu sattı ve kendine bu sûretle bol miktarda döviz sağladı. Pâkistan 1950'de 6 senelik bir plan hazırladı. Bu plana göre, her şeyden evvel zirâî olan bir nüfusun hayat seviyesi yükseltilecek, zirâat büyük sulama ile genişletilecek, bilhassa memleket dâhilinde elde edilen iptidâî maddeleri işleyerek, istihlâk maddeleri imâlini istihdâf eden geniş bir sanâyileşme programı tahakkuk ettirilecek ve nihâyet nakil vâsıtaları islâh edilecek idi. Bu plan ile bunu tâkip edenlerin mâlî yatırımı, devlet ve husûsî sermâyeler tarafından, tasarruf yolu ile ve yabancı devletler yardımı ile te'min edildi. Planlama hey'eti tarafından hazırlanan ikinci beş senelik plan (1960—1965), 1960 senesinden itibâren, tatbik mevkiine konulmuştur. Bu plan, memleketin kaynaklarını daha iyi kullanarak, hayat seviyesini yükseltmekle halkın refâhını arttırmak için hazırlanmıştır. Plan, millî geliri 50 % arttırmağı, harc-ı âlem eşyâ istihsâlâtını, gıdâ, giyim ve mesken durumunun islâhını istihdâf etmektedir. Üzerlerinde durulacak olan sâhalar küçük sanâyî, sulama, beyaz kömür ve münâkaledir.

Zirâat. Pâkistan iktisâdı, esâs itibârı ile, nüfusun 90 %'ına yakın bir kısmının meşgûl olduğu zirâate tâbîdir. Memleketto her ne kadar büyük arâzi sâhipleri hâkim durumda ise de, işletmenin esâs eüz'ü küçük çiftliktir ve onu da işleyen köylüdür. Büyük sermâyeli işletmeler, mültezimler vâsıtası ile, gıdâ maddeleri zirâatleri yaparlar; yahut ücretli rençberler ile, çay, kauçuk, büyük çiftlik zirâatleri icrâ ederler. Pâkistan'da hâkim olan bugünkü idâre toprak reformunu tatbik etmektedir. Vaktiyle ellerinde geniş nufûz ve kudret bulunduran büyük arâzi sâhipleri, arâzi tasarrufları hudut ve şümûlü tesbit edilmek sûretiyle, siyâsî hakların serbestçe kullanılmasına mânî olamayacakları bir duruma düşürülmüşlerdir. Bu hâl zirâî gelişme hızını arttırmış, sulamanın genişletilmesi ve tuzlulukla mücâdele de gıdâ maddeleri zirâatlerinin gelişmesine sebep olmuştur. Sulanan topraklar 1948'de ekilen sâhaların 40 %'ını teşkil ediyordu. Yeni barajların faâliyete geçmesi, muhakkak ki, bu nisbeti arttırmıştır. Ayrıca devlet, gübre kullanma usûlünü yaymak ve zirâat âletlerini islâh etmek için, gayretini arttırmaktadır. Hâlen iki gübre fabrikası faâliyettedir ve diğer ikisi de yakında faâliyete geçecektir. Pâkistan'da bu iki zirâat tarzından gıdâ maddeleri zirâati (geçim zirâati) hâkimdir. Bu sâhada istihsâl ekseriyâ halkın ihtiyâcını karşılayacak durumdadır. Pirine, ekili sâhanın yarısını, hattâ şarkî Pâkistan'da ve şarkî Bengâle'de 90 %'ını teşkil eder. Bütün Pâkistan'ın yıllık istihsâl mıkdarı 1959'da 14.419.000 ton (*paddy*) idi. Buğday ekili arâzinin 25 %'ini işgâl etmektedir; garbî Pâkistan'da ekseriyâ kuru zirâatle elde edilir. Yıllık istihsâl, 1958/1959 ortalamalarına göre, 3.763.000 ton olup, tamâmen mahallinde istihlâk edilir. İkinci derecede gıdâ maddeleri zirâatleri meyânında mısır, darı, sorgo, arpa, sebzeler ve meyva ağaçları zikredilebilir. Bu geçim zirâatleri hâ-

rioinde ticâret maksadı ile yapılan zirâatler (sanâyî bitkileri zirâatî) vardır ki, şunlardır: şarkî Pâkistan'da, bilhassa ihrâc maksadı ile ekilen jüt (1956'da: 1.072.000 ton), Pencâb ve Sind'de ekilen Pamuk (1958/1959 ortalaması: 286.000 ton). İstihsâl, gittikçe artan iç istihlâki karşıladığı gibi, memleketin mühim bir ihrâc maddesi hâline gelmiştir. Çay şarkî Pâkistan'da yetiştirilmektedir (24.000 ton). Her ne kadar Assam çayı evsâfında değil ise de, Britanya bu çayın büyük bir müstehlikidir. Şeker kamışı millî ihtiyacları karşılamaktan henüz uzaktır.

Hayvancılık. Mer'alar ve hayvanları beslemek için yetiştirilen çayırlar ve otluklar kâfî değildir. Koca-baş hayvanlar sürüsü, oldukça mühim mıkdarda olmakla berâber (1958/1959'da: 23.800.000 baş), düşük kalitededir. Küçük-baş hayvanlardan koyunlar (1958/1959'da: 6.662.000) halı yünü te'min eder. Derileri dünyânın her tarafına sevkedilen keçilerin mıkdarı 10.000.000'dur. Garbî Pâkistan'da at ve deve de beslenir.

Ormanlar memleketin ancak 5 %'ini kaplamaktadır. Tetkik hâlinde olan orman yetiştirme planı vardır. Balıkçılık o kadar gelişmemiştir (1959'da tutulan balık mıkdarı: 290.000 ton).

Sanâyî. Hâlen memleketin iktisâdiyâtında zirâatten daha az ehemmiyetli olan sanâyî, 1950'den itibâren, bilhassa yatırım planları ve hukûmetin yardımı ile, inkişâf hâlindedir. „Pâkistan sınaî kalkınma planı" gerek yalnız, gerek husûsî sermâye ile birlikte, bugüne kadar 48 sınaî planı tahakkuk ettirmiştir. Bunlar içinde başta jüt imâlâthâneleri (14 tâne) gelmektedir. Sonra, sırası ile, şeker fabrikaları (5 tâne), yün ve pamuk fabrikaları (4 tâne) ve kimyevî maddeler fabrikaları (D. D. T, sülfirik asit, süperfosfat v. b.), çimento fabrikaları v.b. yer almaktadır. Memleketin kuvvet kaynakları kifâyetsizdir. Kömür istihsâli, linyit dâhil olduğu hâlde, 1959'da 725.000 tondur. Ümit verici alâmetlere rağmen, elde edilen petrol mıkdarı, 1959'da, ancak 312.000 tondur. Buna mukabil, gerek garbî ve gerek şarkî Pâkistan, tabi'î gaz itibârı ile, oldukça zengindir. 1959'da istihsâl 633.000.000 m^3 idi. Sind'deki Sui tabi'î gazı bir boru ile Karaşi'ye nakil ve Lâhûr'a doğru diğer bir boru inşâ edilmektedir. Şarkî Pâkistan'da Silhet bölgesindeki tabi'î gazlardan Çatak çimento fabrikasında istifâde edilmek istenilmektedir.

Memleketin hidro-elektrik imkânlarından henüz istenildiği şekilde istifâde edilememektedir. Elektrik kudreti 1957'de 950.000.000 kvs olup, bunun 419.000.000 kvs'i sudan, geri kalanı barâretten elde edilir. Sanâyî kollarından bilhassa teşvik ve himâye göreni dokuma sanâyiidir; çünkü bu sanâyî kolu yerli iptidâî maddeler ile yerli işçi kullanmaktadır. 1955'ten beri Pâkistan pamuklu maddeler ile jütten mâmûl eşyâ da, kendi-kendine kifâyet edecek bir hâle gelmiştir. Pamuk iplik ve dokuma sanâyiinde iğ adedi 1948'den 1960 hazîran ayına kadar 180.000'den 1.606.720'ye, tezgâh adedi ise, 4.800'den 29.915'e çıkmıştır. Yün iplik ve dokuma sanâyii de büyük bir gelişme kaydetmektedir. Elde edilen yün mensûcât dâhilî istihlâki karşılamaktadır. Halı imâlâtı bilhassa gelişmektedir. Diğer sanâyî kollarına gelince, Pâkistan daha şimdiden çimento ve kâğıt sanâyiinde ihtiyaclarını karşılayacak vaziyettedir. Memlekette hâlen 7 çimento fabrikası olup, hepsinin yıllık istihsâli 1959'da 1.002.000 tondur. Memlekette mevcut 12 şeker fabrikasının yıllık istihsâli 1959'da 172.000 ton idi. 1960'ta daha iki şeker fabrikasının makineleri takılmakta idi. Kimyâ sanâyii bilhassa kimyevî gübreler imâline yönelmiştir. Ayrıca bâzı demirhâneler ve zirâî makineler, âlet ve edevât yapan otomatik makineler meydana getirilmiştir. Sınâî kalkınma birliği projesinde iki tâne gemi inşâatı tezgâhı bulunmaktadır.

Münâkale ve ticâret. Yol şebekesi islâh edilmektedir. Yeni bâzı demir-yolları inşâ edilmekle berâber, daha ziyâde muhtelif genişlikte olan yolları (Pâkistan'da ray açıklığı hem dar, hem de geniş olan yollar vardır) birleştirmek ve demir-yolu mâlzemesini modernleştirmek için çalışılmaktadır. Pâkistan, yol şebekesi bakımından, oldukça iyi durumdadır. Yolların uzunluğu 110.000 km. kadar olup, bunun 4.800 km.'den bir az fazlası 1947'den sonra inşâ edilmiştir. Memlekette 11.334 km. uzunluğunda bir demir-yolu şebekesi vardır. Bunun 8.584 km. uzunluğundaki kısmı garbî Pâkistan'da, geri kalan 2.750 km.'si şarkî Pâkistan'dadır. Kanallar ehemmiyetli münâkale yolları teşkil etmektedir. Büyük çapta işler Karaşi ve Chittagong limanlarının modern bir hâle getirilmeleri ve seyr-ü-sefer kabiliyetlerinin arttırılması için yapılmıştır. Pâkistan'ın gittikçe artan ithâlat ve ihrâcâtı çok ehemmiyetli seyr-ü-sefere sâhip bu iki deniz limanı vâsıtası ile yapılmaktadır. Pâkistan'ın deniz ticâret filosu 231.530 ton olup, dâhilî seyr-ü-sefere kâfî gelmektedir. Bununla berâber geliştirilmesi için çalışılmaktadır. Pâkistan'da, sık olmasa da, bir iç hava yolları şebekesi mevcuttur. Karaşi, Lâhûr, Dakka, Chittagong ve başka yerlerde sivil hava alanları inkişâf ettirilmiştir. Garbî Pâkistan ile şarkî Pâkistan arasında muntazam bir hava hattı vardır.

Mübâdeleler devlet tarafından sıkı bir sûrette kontrol edilmektedir. Pâkistan sterling mıntakasına tâbîdir. Kore harbi esnâsındaki bir hamleden sonra, ihrâcâtı hissedilir bir sûrette azalmış fakat ticârî muvâzene 1956 'ya kadar lehte olmuştur. Bu tarihten sonra ticârî muvâzene (1956 senesi mart ayı sonuna kadar) aleyhtedir. Pâkistan 'ın başlıca ihrâc maddeleri jût, pamuk, deri, kürk ve çaydır. İthâlâtını ise, sanâyii için lüzûmlu her nevî makineler, kimyevî maddeler, ilâclar ve bâzı iptidâî maddeler teşkil etmektedir. Dış ticârette orta şark memleketleri dâimâ başta gelmektedir ; fakat Büyük Britanya ile olan iktisâdî bağları sıkılığını muhâfaza etmekte olup, garbî Avrupa ile olan münâsebetleri de ehemmiyetlidir.

T a r i h. Pâkistan, yeni bir memleket olmakla berâber, eski bir medeniyete sâhiptir. Bilhassa İndus kenârlarında meydana çıkarılmış olan bu medeniyetin izleri 3000 (m. ö.) 'e çıkmaktadır. Garbî Pâkistan milâddan önce üçüncü binin ikinci yarısında ârîlerin istilâsına mârûz kaldı. Baktriana ve Efganistan yolu ile gelen ârîler ikinci bin yıllarında bu bölgeye yerleştiler. Bunlar yerlileri, önlerine katarak, şarka ve cenûba sürdüler ve böylece yavaş-yavaş İndus ve Ganj vâdilerine yerleştiler. Bu istilâları sonradan greklerin, perslerin, partların ve kuşanların ve orta Asya 'nın diğer kavimlerinin istilâları takip etti. Bunların her birinin yeni medeniyetin meydana gelişinde te'siri olmuştur.

Hindistan yarım-adasında müslüman hâkimiyetinin 1250 senelik bir tarihi vardır. Burada islâmiyetin te'siri arapların VIII. asırda İndus vâdisine gelip yerleşmeleri ile başlamıştır. Buraya ilk giren araplar önce İndus vâdisinde ticâret ile meşgûl olmuşlar, zamanla bütün Sind bölgesini hâkimiyetleri altına almışlardır. 918 'de orta Asya 'dan, Hayber geçidi yolu ile, bölgeye müslüman istilâları başlamıştır. Bu büyük istilâları yapanlar arasında türkler, efganlılar ve iranlılar var idi. Bunlar Hindistan topraklarına islâmiyetin akîdelerini ve kültürünü getirdiler ve eski bir tarihi olan bu büyük yarım-adada esâslı bir rûhî ve ictimâî inkılâp yaptılar. İslâmiyetin berâberinde getirdiği tabi'î bir hayat nizâmı, beşerî müsâvatsızlık esâsına dayanmakta olan esâsları ihtivâ eden bir dine sâlik ve kastlar hâlinde parçalanmış insanlar tarafından kolaylıkla kabûl edildi. Şimâlden, başlayarak, cenûba doğru, yarım-adanın büyük bir kısmı yavaş-yavaş müslümanların idâresi altına girdi ve XVIII. asrın ortalarına kadar Dehli 'de oturan sultanlar tarafından, doğrudan-doğruya veya vâsıtalı bir şekilde, idâre edildi. XVII. asırda Hindistan 'a ticâret yapmak maksadı ile gelen fransız ve ingilizler, dâhilî karışıklıklardan ve harplerden faydalanarak, te'sir ve hâkimiyetlerini genişlettiler. İngilizler, 1857 'de son Hind-türk imparatoru Bahâdır Şah II. 'i devirdikten sonra, Hindistan 'a yerleştiler. Bu sûretle Hindistan 'da Hind-türk imparatorluğunun yıkılmasını kuvvetli bir silâh ve teşkilâta dayanan ingiliz hâkimiyeti tâkip etti.

1857 'de istiklâl harbini kaybeden müslümanlar, bu tarihten müslüman uyanış hareketinin öncüsü Sayyid Aḥmed Han 'ın meydana çıkış tarihine kadar, gerileme devrine girdiler. Sayyid Aḥmed Han tarafından girişilen bu hareket müslümanları siyâsî uyanıklığa sevketmiş ve 1906 'da, hindûların büyük ekseriyet teşkil ettiği yarım-adada, müslümanların hak ve menfaatlerini müdâfaa edecek Hindistan müslümanlar birliği partisinin kuruluşuna yol açmıştır. Ḳâ'id-i a'ẓam Muḥammed 'Alî Cinnâh 'ın liderliği altında yapılan azimkâr bir mücâdele sonunda, müslümanların kendilerine âit bir vatana sâhip olma istekleri 14 ağustos 1947 'de tahakkuk etmiştir. Pâkistan 'ın kuruluşunda onun mânevî kurucusu şâir ve feylesûf Dr. Muḥammed İḳbâl adını hurmetle yâdetmek, pâkistanlılar için olduğu kadar, medenî âlem için de bir boçtur. Pâkistan 'ın meydana gelmesi onun rüyâlarından biri idi. Maalesef ömrü bunu görmeğe vefâ etmedi. Pâkistan, kurulduktan 11 sene sonra, büyük bir tehlike atlattı ; memleket parçalanıp, dağılmak üzere idi. Bu vaziyet karşısında Mareşal Muḥammed Ayyûb Han 'ın infisâhı durdurmak için müdâhalesi icâp etti Memlekette örfî idâre ilân edildi. Mevcut anayasa kaldırıldı. Mareşal Ayyûb Han 'ın riyâsetindeki ihtilâl hukûmeti 1958 teşrin I. 'de iş başına geçti. Mareşalin de Pâkistan 'ın kuruluşundaki rolü büyüktür. Kendisi hâlen cümhûr başkanıdır.

A n a y a s a v e i d â r e ş e k l i. 1 mart 1962 'den itibâren yürürlüğe giren yeni anayasaya göre, Pâkistan 'ın adı Pâkistan cümhûriyetidir. Cümhûr başkanı rüşdünü isbât etmiş olanların doğrudan-doğruya seçecekleri 80.000 seçmen tarafından seçilecektir. Pâkistan millî meclisi adı verilecek merkezî bir parlamento kurulacaktır ve bu parlamento, 75 'i şarkî Pâkistan 'dan, 75 'i garbî Pâkistan 'dan olmak üzere, 150 âzâdan müteşekkil olacaktır. Millî meclisde 6 kadın âza için yer ayrılmıştır. Bu kadın âzalar da, diğer 150 âza ile birlikte, 80.000 seçmen tarafından seçilecektir. Cümhûr başkanı kabinesi, cümhûr başkanı tarafından, millî meclisin dışından seçilecektir. Bir meclis âzâsının kabineye seçilmesi hâlinde, bu şahıs meclisteki âzalığından istifâ edecektir. Bakanlara yardımcı olmaları için, cümhûr başkanı, millî meclis âzaları arasından, parlamento kâtiplerini seçecek

tir. Memlekette iki idâre merkezi olacaktır. Şarkî Pâkistan'da Dakka (millî meclisin bulunacağı yer), garbî Pâkistan'da ise, İslâmâbâd (merkezî hukûmetin bulunacağı yer) olacaktır. Ayrıca, yeni anayasaya göre, eyâletlerde eyâlet meclisleri kurulacaktır. Eyâlet meclisleri millî meclis başkanını seçecek olan seçmenler tarafından seçilecektir.

Her memleketin olduğu gibi, Pâkistan'ın da kendine göre hayâtî ehemmiyeti hâiz bâzı meseleleri vardır ki, bunlar kısaca şöyle hulâsa edilebilir: 1. Dinî bir esâsa dayanan taksimde Pâkistan'ın şarkî ve garbî Pâkistan olmak üzere, ikiye ayrılmış bulunmasıdır. Bu iki parçayı birbirinden ayıran büyük mesâfe (kuş uçuşu 1.700 km., Lâhûr ile Dakka arası, demir-yolu ile, en az 2.400 km., denizden Karaşi ile Chittagong arası 4.800 km.) genç cümhûriyet için dâimâ düşündürücü bir hâldir. Böyle bir devlet yapısı dünyâda ve tarihte ilk defa görülmektedir. 2. İktisâdî bakımdan, az gelişmiş bütün Asya memleketlerinde olduğu gibi, Pâkistan'ın da sür'atle artan nüfusunu beslemesi ve halkın hayat seviyesini yükseltmesi onun için hâyâtî bir dâvadır. Pâkistan, gıdâ maddeleri istihsâlini arttırmak ve sanâyîleşmeyi geliştirmek için, ehemmiyetli tedbirler almıştır (beşer senelik planların hazırlanması ve tatbiki). Bunların tahakkuku için, Pâkistan'ın dış yardıma şiddetle ihtiyâcı vardır. Pâkistan'ın Cento (eskiden Bagdad paktı), yeni âzası oluşu ona, siyâsî ve iktisâdî sâhada bir çok faydalar sağlamıştır. 3. Pâkistan'ın en mübim dâvalarından biri de hâlen Hindistan'ın işgâli altında bulunan Keşmir dâvasıdır. Keşmir'in nüfusu 5.000.000 olup, bunun 85 % i müslümandır. Bu küçük devletin Pâkistan ile ictimâî, harsî ve dinî bağları mevcuttur. Pencâb'ın akar-su kaynaklarına sâhip olan bu dağlık memleket, önündeki sâha için, bir su hazînesidir. Aynı zamanda hidro-elektrik bakımından büyük bir değer taşımaktadır. Bu itibârla Hind Birliği ile Pâkistan'ı çok yakından alâkadar etmektedir; fakat kömür ve petrolü yok denecek kadar az olan Pâkistan için daha hayâtî bir ehemmiyeti hâizdir.

Hâl-i hâzır Jammu ve Keşmir devletine âit arâzinin durumunu tesbit için şimdiye kadar yapılan teşebbüsler akîm kalmıştır. Jammu ve Keşmir'in siyâsî durumunun halk re'yi yolu ile tâyinine Hind Birliği tarafdar görünmüyor. 1960 eylûlünde İndus nehri sularına dâir anlaşmanın imzâsı ve hudut anlaşmazlıklarının bir çoğunun dostça halli bu esâs dâvanın ileride yine dostça halli için ümit vericidir. Cenûbî Asya'nın bu kısmında sulhun idâmesi, uzun asırlar berâber yaşamış olan bu iki büyük milletin anlaşması sâyesinde, mümkün olacaktır.

Bibliyografya: *Five Years of Pakistan* (*August 1947—August 1952*), *Pakistan Publications* (Karaşi tab.); Pierre Gourou, *La division de L'Inde*, *Le Pakistan*, *L'Union Indienne*, *L'avenir de L'Inde* (*Annales de géog.*, nr. 309, 1949, s. 186—189); ayn. mll., *L'Asie* (1952), s. 369—443; *Britannica Book of the Year* (*1958*), s. 366 v.d., bk mad. *Pakistan*; *Ce qu'il faut savoir sur le Pakistan* (1960); *Pâkistan* (İstanbul, 1961); *United Nations/Nations Unies* (*Statistical Yearbook/Annuaire Statistique*, 1960); Dudley Stamp, *Asia* (London, 1959); K. Davis, *The Population of India and Pakistan* (London, 1951); O. H. K. Spate, *India and Pakistan* (London, 1957); Lentacker, J. P. Morean, J. Ozouf, Y. Pasquier, *Nouveau cours de géographie* (1958), s. 289—295; Pierre Defontaines ve M. Jean-Brunhes Delamarre, *Géographie universelle Larousse* (1959), II, 250—256. Pâkistan ana-yasası hakkında kısa bilgi için bk. *Cümhûriyet* gazetesi (2 mart 1962).

(AHMED ARDEL.)

PÂKİSTÂN. [Bk. PÂKISTAN.]

PÂLÂHENG. PĀLĀHENG, PĀLHENG (F.), asıl mânası ip, kayış, yular, kaytan olup, dervişlerin boyunlarına taktıkları ipe verilen addır. Çok defa bu ipe, „teslîm taşı" denilen ve üzerinde merkezden muhite doğru bir çok çizgiler bulunan, akikten yıldız şeklinde bir taş asılmıştır. Bu taş genç dervişe müridliğin sonunda verilirdi. Bâzı dervişlerde, bilhassa bektâşî dervişlerinde [bk. mad. BEKTÂŞÎLİK], bu bağa, bundan başka, boz renkli, şeffâf, zeytin şeklinde bir çok taşlar dizilmiş idi. Mezopotamya'da bulunan bu taşlara *dürr-i Necef* („Necef incileri") derler. Bektâşî babalarının taktıkları [on iki dilimli] teslîm taşları Hacı Bektaş türbesi yakınında bulunan [balgamî] yeşim taşlarından yapılmakta idi.

Bibliyografya: Th. Ippen, *Skutari und die nordalbanische Küstenebene* (Sarajevo, 1907), s. 78 (Arnavutluk'ta Kruja bektâşîleri münâsebeti ile); John Porter Brown, *The Dervisches or Oriental Spiritualism*[2] (nşr. H. A. Rose), London, 1927, s. 214.

(FRANZ BABINGER.)

PĀLĀHENG. [Bk. PÂLÂHENG.]

PÂLANPÛR. PĀLANPŪR, garbî Hindistan'da, Pâkistan hudûduna 140 km. mesâfede bir şehir olup [1947 senesine kadar], başında müslüman bir hükümdarın bulunduğu aynı isimli küçük bir devletin merkezi idi. Bu devlet, 1924'ten itibâren, daha evvel tâbî olduğu Bombay hukûmetinden ayrılarak, Kāthiāvār ve Cutch (Kuç) ile berâber, Hindistan umûmî vâliliğine bağlı garbî

Hindistan devletleri idâresini (Agency) teşkil edecek bir bölge içinde yer almış idi.

Pālanpūr devleti XVI. asırda Pathānlara mensûp Lohāniler tarafından ele geçirildi ki, bunlara sonra Chālori denilmiştir. Pālanpūr tarihinin Hind-türk imparatorluğu devrine âit kısa bir bilgi *Gazetteer of Bombay*, V, 318—324'te ve *Mir'āt-i Aḥmedī* (Ethé, nr. 3599, var. 741)'da bulunur. İngilizlerin bu devlet ile münâsebetleri 1809'da başlar: ingiliz nufûzu sâyesinde Barōda'nın *gaekwar*'ına vergi vermek husûsunda o tarihte varılan bir anlaşma (Aitchison, VI, LXXXIX) 28 teşrin II. 1817 tarihinde te'yit olundu (*agn. esr.*, XCI). 1848'de *gaekwar*'ın me'mûr tâyin etme hakkı geri alındı ve devletin mâliyesi 1874'e kadar ingiliz kontrolû altında kaldı: bu tarihte Pālanpūr prensi kendi büdcesini idâre etmekle vazîfelendirildi.

1931'de Pālanpūr devletinin 264.179 nüfusu olup, bunun 245.000'i g u c a r ā t ī konuşuyorlardı. Bunlar, dinî durumlarına göre, şu şekilde bölünmekte idiler: hindûlar 222.714; müslümanlar 28.690; caynalar 12.542.

B i b l i y o g r a f y a: C. U. Aitchison, *Treaties, Engagements and Sanads* (1909), VI; *Census of India* (*The Western States Agency*, 1933, X); *Gazetteer of the Bombay Presidency* (1880), V; *Imperial Gazetteer of India* (bk. mad. Pālanpūr); 'Alī Muḥammed Ḫān, *Mir'āt-i Aḥmedī* (India Office, Ethé, nr. 3597—3599); *Selections from the Records of the Bombay Government* (1856, nr. XXV). (C. COLLIN DAVIES.)

PĀLANPŪR. [Bk. PÂLANPÛR.]

PALMİRA. [Bk. TEDMÛR.]

PAMPELUNE. [Bk. PAMPLONA.]

PAMPLONA, PAMPELUNA, (isp.), BANBALŪNA (ar.) İ s p a n y a 'n ı n ş i m â l i n d e, Navarre eyâletinin merkezi olan bir ş e h i r d i r. İkinci dünya harbinden önce nüfusu 30.000 kadar idi. Bu eyâlet, 121 (738) senesinde, vâlî 'Oḳba b. al-Ḥaccāc idâresinde, müslümanlar tarafından zaptolundu; fakat şehir ve mülhakatının müslüman işgâli altında kalışı çok kısa sürmüştür. Garcia Iñigo müstakil bir devlet kurmağa teşebbüs ettiği zaman, burası kurulan Navarre kontluğunun merkezi ve daha sonra da, X. asrın başlarında, birinci Navarre kıralı Sancho Abarca'nın pâyitahtı olmuştur. Kurtuba Emevî emîrleri Pamplona'ya 228 (843), 246 (860) ve 260 (874)'te bir çok seferler yapmışlardır. 'Abd al-Raḥmān III., 312 (924)'de, Navarre seferi esnâsında burayı da bir müddet için zapt ile şehri tahrip etmiştir. Müslüman ordularının Pamplona'ya karşı diğer istilâ teşebbüsleri 322 (934)'de Âmirîler [b. bk.]'den ikî hâcib, al-Manṣūr [b. bk.] ve al-Muẓaffar [b. bk.] isimli emîrlerin müstakillen hukûmetleri sırasında, vukua gelmiştir.

B i b l i y o g r a f y a: al-İdrīsī (ngr. ve isp. tre. Saavedra; *La España de Edrisi*, s. 59—73); Abu 'l-Fidā', *Taḳwīm al-buldān* (ngr. Reinaud ve de Slane), II, 180—259 v.d.; İbn 'Abd al-Mun'im al-Ḥimyarī, *al-Ravḍ al-mi'ṭār*, İspanya, nr. 51; İbn 'Iẕārī, *al-Bayān al-muġrib*, II, fihrist; Dozy, *Histoire des musulmans d'Espagne* (2. tab., Leiden, 1932), fihrist. (E. LÉVI-PROVENÇAL.)

PAMUK-OVA. [Bk. AKHİSAR.]

PANCĀB. [Bk. PENCAB.]

PANCDİH. [Bk. PENCDİH.]

PANGULU (cava.), *panghulu* (sunda.) *pangōlō* (madura.), iştikakı bakımından „reis, başta bulunan" demektir; Şarkî Hind takım-adalarında, idârî ve rûhânî reisler için kullanılır; Cava ve Madura adalarında ise, bir câmi me'mûrunun ve hattâ kendi çevrelerinde böyle me'mûrların birincisinin adıdır. Burada dinin resmî mümessilleri yerli idâre me'mûrları ile aynı tertibe göre sınıflara ayrılmışlardır. En yüksek idâre me'mûru olan nâip yanında bir niyâbet *pangulu*'su, bölge âmiri yanında bir bölge *pangulu*'su bulunur ve çok defa *pangulu naib* veya kısaca *naib* v. b. unvânını taşır. Câmi me'mûrları bir mertebeler silsilesi teşkil eder. Nâiplik merkezindeki *pangulu* böylece nâiplik dâhilindeki bütün câmi hizmetlilerinin başında bulunur. Köy imâmı ise, başka bir menşe'den gelir. O, köy idâresinin, köy halkının dinî ihtiyaclarına bakan bir âzasıdır ve câmi me'mûrları zümresine dâhil bulunmamaktadır. Bu şahıs Bantān (garbî Cava)'de, bir istisnâ olarak, *pangulu* adını taşır; başka yerlerde ise, ayrı-ayrı adlar alır. *Pangulu* bir dinî reis ve câmi hizmetlilerinin başı olup, adat [bk. mad. ÂDET] kanûnuna göre, diğer câmi hizmetlileri gibi, nâip tarafından çok defa aynı câmi veye başka bir câmi hizmetlileri arasından tâyin olunur. Bu şekil tâyinler de bahis mevzuu olan şahsın işini bilen biri olmasını her vakit te'min etmez (aş. bk.).

Dinî tahsil tamâmen serbesttir; talebe sonradan, ister resmî bir me'mûriyet alsın, ister şahsen ilim ile uğraşsın, medreselerde (bunlar husûsî tahsil müesseseleri olup, memlekette çok sayıda mevcuttur) tahsil görür. Her kes, istediği gibi, tahsil eder. Tahsil, arzûya göre kısa veya uzun sürebilir; umûmiyetle talebeler dersleri bir kaç medresede dinlemeğe gayret ederler.

Pangulu'ların vazîfeleri çok ve çeşitli olmakla berâber, bütün nâiplikte birbirinin aynı değildir. Câmi idâresi vazîfesi yukarıda zikre-

dilmiştir; daha büyük mahallerde, bilhassa nâiplik merkezinde, hizmetlilerin sayısı çoktur; orada *pangalu* kendisi doğrudan-doğruya işe iştirâk etmez. *Pangulu* kendi huzûrunda yapılan nikâh akitlerine nezâret eder; *ṭalâḳ* ve *rucâ'* vak'aları ona bildirilir ve nikâb kayıtları onun tarafından tutulur. Nâiplik merkezindeki *pangulu* ise, bu vazîfeyi, ancak pek mûteber ve muhterem şahıslar bahis mevzuu olduğu vakit, kendisi icrâ eder; böyle hâllerde nikâh merâsiminin âilenin evinde yapılması âdet olmuştur. *Vali* 'nin kendisini vekil olarak tâyin ettiği hâllerde, *pangulu* evlenme akdini de yapabilir; bu âdet pek yaygın olup, bir çok kimseler, meseleye pek vâkıf olmadıkları hâlde, bu âdete uymaktadırlar. Umûmî telakkîye göre, *pangulu* nikâh kıyan bir kimsedir. Bundan dolayıdır ki, çok eskiden beri nikâhın *pangalu* tarafından câmide kıyılması bir âdet olmuştur. Sonraları, yazı ile tesbit edilmemiş olan bu alışkanlık, müstemleke nizâmnâmesi ile, tesbit edilmiştir (1895 'ten itibâren; son zamanlara kadar cârî kanûnlar 1929 'da çıkmıştır). Evlenmeler, *ṭalâḳ* ve *rucâ'* 'larda verilen mehirlerin mıkdarı, eski âdetlere uygun şekilde, yeniden tanzim edilmiştir. Bunlar bir *pangalu* ve onun idâresi altında bulunanların en mühim gelir kaynağını teşkil eder; onlar bundan kendi hisselerini alırlar ve salâhiyetleri olduğu takdirde, çok defa nikâb akdine nezâret ederler. *Pangulu, vali* 'leri bulunmayan kadınları, *vali ḥâkim* sıfatı ile, evlendirir. Fakat buna salâhiyetli olan *pangulu* 'ların sayısı, bu iş için tâyin edilen me'mûrlara nisbetle, gittikçe azalmaktadır. Bâzı bölgelerde nâip kendisi *vali ḥâkim* olmakta, fakat kendi hakkını o zaman da *pangulu* 'lara bırakmaktadır.

Djakat (ar. *zakât*) Cava ve Madura 'da, tabiî olarak, resmî devlet me'mûrları tarafından toplanmamaktadır; verildiği zaman ise, bu her kesin kendi arzûsu ile verdiği bir hediye sayılır ve bir çok mahallerde pek ehemmiyetsiz bir mıkdardadır. Yalnız garbî Cava 'da *djakat* 'ın toplanması teşkilâtlandırılmış olup, bunun idâresi câmi hizmetlilerinin elinde bulunmaktadır; elde edilen meblâğdan kendileri istifâde ederler. *Djakat* bugün bile, *pangulu* 'lar için, bilhassa garbî Cava 'da, mühim bir gelir kaynağı teşkil eder.

Pangulu — burada ancak nâiplik *pangulu* 'su kasdolunmaktadır — aynı zamanda kadılık (*ḳâżî*) vazîfesini de görür; fakat onun hukmü âile hukuku ile *vakap* (ar. *vaḳf*) mallarına inhisar eder. Kadılık onun esâs vazîfesini teşkil eder. Bu kadılık vazîfesi ile onun hususî bir durumu vardır. Resmî dilde ona *priesterraad* denilmekte idi. Eskiden müstemleke idâresi câmi hizmetlilerinin resmî durumlarından onların rûhânî oldukları netîcesini çıkarmak istemiş ise de, mahkeme celselerinde *pangulu* 'nun etrâfında, onun emri altında çalışan bir kaç kişinin yardımcı olarak bulunmasından da, bunun bir meslek hey'eti olduğu fikrine varmış idi.

Bu yanlışlık bundan 75 yıl önceki müstemleke nizâmında izini bırakmış olup, *pangulu* mahkeme hey'etinin reisi durumuna getirilmiş idi; diğer âzaları ise, *pangulu* 'nun emri altında çalışanlar ile husûsî nlemâ ("âlimler") arasından idârece tâyin edildi. Böyleee daha aşağı derecede bir *pangulu* dinî meclisin bir âzası olabilmektedir. Son zamanlarda tekrar eski durumun iâdesi düşünülmüş idi; dinî meclis (ulemâ meclisi) kaldırılmak ve onun yerine *pangulu* mahkemesi, yânî *pangulu* yardımcıları, tek hâkim olmak üzere, geçirilmek istenilmiştir. Bu tâlimatnâme 1934 yılında hazırlanmış olmasına rağmen, eski usûl bir müddet devam etmiştir. Dinî meclis celselerini bir bûcre veya câmî müştemilâtında yapar. Dâvaların çoğu kadınlar tarafından açılmıştır. Garbî ve orta Cava 'da cârî bir âdete göre, evlenen erkek, kanûn bakımından mahzûrlu olmakla berâber *ta'lîḳ* için mûtâd sözleri söylemeğe mecbûr edilmektedir. *Ta'lîḳ* sözlerinde üzerine almış olduğu vazîfeleri yerine getirmediği takdirde, zevcesi meseleyi derhâl "dinî meclis" huzûruna getirmekte ve böylece *ṭalâḳ* 'ın "vukua gelmiş" olduğunu tesbit ettirmektedir ki buna çok tesâdüf edilir. Şarkî Cava ve Madura 'da, *ta'lîḳ* 'ın yerini bu muâmeleyi daha da kolaylaştıran *faṣḫ* almaktadır. Cava 'nın başka yerlerinde de "dinî meclis" in *faṣḫ* işlerine baktığına tesâdüf edilmektedir. *Nafaḳa* 'larını alamayan kadınlar da bu meclise baş-vururlar. Taraflar boşandıktan sonra, müşterek malın taksiminde çıkan güçlüklerde de yine buraya mürâcaat edilir. Küçük *pangulu* 'lara ise, miras meselelerinde baş-vurulur. Taraflar anlaşamadıkları takdirde, "dinî meclisin" karârını almaktan başka çâre yoktur. Böyle hâllerde mahkeme usûlü şöyledir: dinî meclis, malın *şarî'a* 'ca nasıl taksim edileceğini kararlaştırmak üzere, boşanma karârı verir. Taraflar bu karâra göre hareket ederler; fakat aralarından bâzıları buna râzı olmazlarsa, bu ancak sivil mahkemenin karârı ile kat'îleşebilir. Dinî meclis karârının şekle uygun olduğu bütün hâllerde, bu gibi kararlar tasdik edilir, bizâtihî doğru olup-olmadığı pek tetkik edilmez. Dinî meclise mürâcaat edilen hâllerde dâimâ muayyen bir haro ödenir; fakat ancak bir az önce bahsedilen mirasın taksimi ona mühim bir gelir te'min eder; çünkü "dinî meclis" münâzaalı eşyânın kıymeti üzerinden 10 % alır ki, *usur* (*'uşr*) ismi bundan ileri gelmektedir.

Dinî meclise diğer âile meseleleri de getirilirse de, onlar daha az ehemmiyetlidir.

Nihâyet gelirleri câmilere, dinî tedrisat müesseselerine veya mezarlıklara verilmek üzere te'sis edilen *vakap* (*vakf*)'lar vardır. Bu hususlarda meydana çıkan anlaşmazlıkları şerîat (*şarî'a*) esâslarına göre hall ve vakıf idârelerini kontrol etmek işi dinî meclisin salâhiyetine dâhil bulunmaktadır. Hollanda-Hindistan müstemleke kanûnuna göre, müslümanlar, suçlu sıfatı ile, sulh ve cezâ mahkemelerinde muhâkeme edilirken, *pangulu*'nun hazır bulunması icâp eder. Her mahkemede, ihtiyâca göre, bunun gibi bir kaç müşâvir bulundurulur. Bunlar idârece istihdâm edilir ve câmi hizmetlileri arasından seçilir. Tâlimat-nâmeye göre, her câmi idârecisi aynı zamanda müşâvir bulunmaktadır. Böylece *pangulu*'nun nasbı nâibin elinden müstemleke idâresine geçmiş idi. *Pangulu* umûmiyetle hizmetlilerin daha alt tabakasından seçildiğinden, idâre *pangulu* olabilecek aşağı me'mûrlar arasında bu seçimlere te'sir edecek durumda bulunmakta idi. Bunların mümkün mertebe muktedir ve salâhiyetli şahıslar olmasına ve böylece müslüman ahâli nazarında *pangulu*'ların itibârının düşmemesine dikkat edilirdi. Mahkemelere müşâvir sıfatı ile iştirâklerinde bu husûs daha az tatbik edilebilmekte idi. Müstemleke idâresi kanûnu bunların mahkemeleri âdet-kanûnu husûsunda tenvir etmelerini arzû etmekte idi. Bu bakımdan *pangulu*'nun seçilmesi pek uygun düşmemekte, çünkü bunlar fıkıh eserlerini esâs almakta idiler.

Câmi hizmetlileri için kullanılan *pangulu* tâbirine Cava ve Madura adaları dışında da tesâdüf edilir. Bâzı mahallerde, mes. eski Palembaog (Sumatra) sultanlığının merkezinde, *pangulu*'nun faâliyeti Cava *pangulu*'suna benzer, müstemleke idâresi bu tâbiri kabûl etmiş idi; bu tâbirin yerli ahâli tarafından bilinmediği yerlerde de, mahkemelere tâyin edilen müşâvirlere bu unvan verilmekte idi.

Bibliyografya: C. Snouck Hurgronje, *Verspreide Geschriften*, IV/I, 279 v. dd., 89 v. dd.; IV/II, 366 v. dd.; C. van Vollenhoven, *Het Adatrecht van Nederlandsch-Indië*, II, 160 v.dd. (R. A. KERN.)

PANİPAT. PĀNİPAT, Hindistan'da, Peşâb [b. bk.]'ın Karnāl idârî bölümü dâhilinde bir şehir [29° 23' şimâl arzı ve 77° 1' şark tûlü] ve *taḥṣîl*. Hindistan'ın kaderi üç defa da Pānîpat ovasında tâyin edilmiştir: 1526'da Babur [b. bk.] ve türk asıllı Barlas İbrāhîm Lodî'yi mağlûp ettiği zaman, 1556'da Ekber [b. bk.], Hemū'nun kuvvetlerini ezdiği sırada, nihâyet 1761'de Marāṭhālar Aḥmed Şāh Durrānî [b. bk.] tarafından yenilince. Bu hâlin başlıca sebebi, coğrâfî âmil olduğu kadar, dâhilî inhitat ve hudutları muhâfaza eden teşkilâttaki zayıflık idi. Efganistan'ın teşkil ettiği sevkülceyşî geri hattan itibâren istilâların yolu, asgarî mukavemet hatlarını meydana getiren Hayber, Kurram, Tochi ve Gomal geçitlerini tâkip ederek, Penceâb ovasına yöneliyordu; zîra aradaki İndus nehri, müteşebbis bir kumandan için, hiç bir zaman bir engel teşkil etmemiş idi. Cenûpta Rāceputāna çölleri ile karşılaşan müstevlîler, Ganj ve Camna vâdilerine, adı geçen çölün şimâl-i şarkî ucu ile Himalâya etekleri arasındaki dar sâhadan girmek zorunda kalıyorlardı.

Uzun müddet Babur'un 1526'da İbrāhîm Lodî'ye karşı kazandığı zafer toplardan mühim sûrette faydalanılmış bulunmasının netîcesi olarak izah edildi. Bu yanlış *'araba* kelimesinin yanlış tercüme edilmesinden doğmuştur. Babur'un 700 *'araba* kullandığı bir gerçek ise de, sâdece tekerlekli bir vâsıta demek olan bu *'araba*'ları birer top kundağı telakkî etmek doğru olamazdı. Babur'un, taşınması için, 700 *'araba*'ya ihtiyac görülecek sayıda topu bulunduğunu isbât edecek her hangi bir delîl mevcut değildir. Gerçekten de, Babur'un kendi tercüme-i hâline bakılırsa, onun ancak iki topu bulunduğu anlaşılmaktadır ve Babur zaferini okçularına atfetmektedir. Birinci Pānîpat muhârebesinin ehemmiyeti Lodî hânedanının kaderini tâyin etmiş olmasından doğar. Ertesi yıl Rāceputların Ḳhānua'daki direnmeleri çok daha fazla olmuş idi.

1556'da Ekber'in Hemū'yu yendiği ikinci Pānîpat muhârebesinin Hindistan tarihinde büyük ehemmiyeti oldu; zîra Ekber'den evvel Hind-türk imparatorluğu mevcut olmamış, ancak bunun kurulmasına teşebbüs edilmiştir.

1761'de Marāṭhālar üzerindeki zaferinden sonra, Şāh Aḥmed Durrānî, Hindistan'daki vaziyetini kuvvetlendirmeğe teşebbüs edecek yerde, Efganistan'a döndü. Marāṭhālar, ancak bir müddet için, sessiz kaldılar; mağlûbiyetlerinden kısa bir zaman sonra tekrar kalkınarak, 1771'de Hindistan'da barışı evvelkinden daha fazlası ile tehdit ettiler. Bu muhârebenin ehemmiyeti Hindistan'da ingiliz hâkimiyetinin yayılmasını kolaylaştırmak oldu.

Bibliyografya: A. S. Beveridge *Bābur-nāma* (1921), II; H. Beveridge, *Akbar-nāma*, II 58 v. dd.; 'Alī Muḥammed Ḫān *Mir'āt-ʿ Aḥmedî* (Ethé, nr. 3598, var. 583 v.dd.); *Nigār-nāma-i Hind* (Orme, 1896; bk. bir de *Asiatic Researches*, III ile Elliot ve Dowson, VIII, 396 — 402); *Selections from the Peshwa's Daftar, Letters and Dispatches relating to the Battle of Panipat, 1747—1761* (1930). (C. COLLIN DAVIES.)

PĀNİPAT. [Bk. PANİPAT.]

PANZEHİR. BEZOAR (ar. şekli *faz-zahr*, fars. *pā(v)zahr*, yâni „zehri yıkayan" kelimesinden), her çeşit zehire karşı kullanılan bir ilâç olup, bütün orta çağdan XVIII. asra ve şarkta günümüze kadar büyük bir itibâr görmüş ve çok pahalıya alınıp-satılmıştır. Hakîkî (şark) panzehiri, İran'da bulunan *paseng* denilen bir nevî keçiden (*Capra aegagrus Gm.*) elde edilir ise de, Wöhler ve başkalarının araştırmalarına göre, bu ilâç safra taşıdır. Bunun hassaları ile iddia edilen te'sirlerinin bir tasviri daha Aristo'ya atfedilen *Kitāb al-aḥcār*'da bulunur. Zehirler kanı pıhtılaştırmağa sebep olurlar. Panzehir taşı bu pıhtılaşmaya mâni olup, kuvvetli bir terleme ile, zehiri vücuttan dışarı atar. Tīfāşī'de bu taşın menşeine dâir çok teferruâtlı ve tam mâlûmat bulunmaktadır. Bu müellife göre, panzehir hafif yumuşak, sarı renkli, bir az benekli bir taş olup, müşterek merkezli tabakalardan teşekkül etmiştir. Tozu beyaz olup, suda kolayca erir; 3 miskal ağırlığında olan en büyük parçaları İran'dan ve Çin hudûdundaki ülkelerden gelir. Panzehri meydana getiren hayvan mahallî bir keçi olup, zehirli sürüngenler ile beslenir. Hayvan yılanın etinden çok yiyince, taş teşekkül etmiş olmalıdır. Hayvan içinin yanmasından hâsıl olan ateşi hafifletmek için, başına kadar suya dalar. O vakit başına doğru hafif bir buğu çıkar; bunlar, gözün iç kenarlarında kesifleşerek, kıllara asılı olarak kalır. Bu hâdisenin tekerrürü müşterek merkezli tabakalar meydana getirir. Başkalarına göre ise, taş yürekte teşekkül eder. Bizzat Tīfāşī, acı ve nâhoş tadı olduğu için, gerçek panzehirin safra kesesinde teşekkül etmesinin daha doğru olduğu düşüncesindedir.

Bibliyografya: *Kitāb al-aḥcār* (Bibl. Nation., arap. yazm., nr. 2772), krş. V. Rose, *Aristoteles de lapidibus* (*Zeitschr. f. deutsches Altert.*, 1875); Iḫvān al-Ṣafā, bk. Dieterici, *Naturanschauung und Philosophie d. Arab.* (1876), s. 112, 131; İbn al-Bayṭār, bk. Leclerc, *Notices et extr. des Mss.* (1877), s. 196; Tīfāşī, *Azhār al-afkār* (trc. Raineri Biscia), 2. tab., s. 64—69; Ḳazvīnī (nşr. Wüstenfeld), I, 231; ayn. mll. (trc. J. Ruska), s. 29; H. Fühner, *Bezoarsteine* (*Janus*, 1901).

(J. RUSKA.)

PARA. PĀRA (F.) „parça, kıt'a ve cüz" mânasında olup, Osmanlılarda sikkeye alem olmuştur; şöyle ki, akçenin mütemâdiyen tahavvülâta mârûz kalması ve akçe mıkdarının dâimâ artması yeni bir ufak paranın tedâvüle çıkarılmasına sebep oldu. Akçeden daha büyük kıt'ada kesilen para, aşağıda görüleceği üzere, Osmanlı kuruşlarının zuhûru ile berâber onların da asıl kesri sayılmıştır. Mevcut mâlûmâta göre, 818 senesinde, Mısır Memlûklerinden al-Malik al-Mu'ayyad Sayf al-Dīn Şayḫ (1412—1421) nâmına nisbetle, *mu'ayyadī* (*madīnī*) adlı 1 para kıymetinde bir sikke çıkarıldığı, Osmanlılarda ise, bu değerde bir sikkenin Kanûnî Sultan Süleyman zamanında mevcut olduğu anlaşılmaktadır. 931 (h.) tarihli Mısır kanûnnâmesine (Süleymâniye kütüp., Es'ad Efendi kısmı, nr. 1827) göre, Mısır'da her 25 paranın bir altın karşılığı kabûl edildiği anlaşılmaktadır. Mâmafih para Kanûnî Sultan Süleyman zamanında 2, Murad III.'ın son senelerinde 2,5 akçe râyicinde idi. İsmail Gâlib, Marcel'in Magrib meskûkâtına dâir olan eserinden naklen, Ahmed I. zamanında vezinleri 1,5 — 2,5 kırata kadar gelen Tunus'un murabbâ şeklindeki sikkelerinden bahis ile, bu sikkelerin üzerinde okunan *yā ḳāżī 'l-ḥācāt yā kāfī 'l-muhimmāt*'ı okuyamadığını ve müellifin bunu para diye adlandırdığını kaydetmekteyiz. Murad IV. devrinde (1032—1049=1623—1640) kesilen yeni bir sikke osmânî onluklarından çok hafif ve akçelerden daha ağır olup, her biri beş kırattan bir az ziyâde idi. Tavernier, Osmanlı imparatorluğunda geçmekte olan akçeden başka, bir de paradan bahsederek, bunlardan bir tânesinin Mısır'da 4 akçe ettiğini ve buna para denildiğini bildirmektedir. Buna göre, bir az evvel bahsedilen bu yeni sikkelerin para olduğunda hiç şüphe yoktur. Mısır parası, İstanbul parasına nisbeten, daha hafif ve ayarı da daha düşük idi. Sultan İbrahim zamanında 1050 senesinde, sadrâzam Kara Mustafa Paşa bozulan sikkeyi islâha çalışmış, kuruşu 80'e, altını 160'a ve Mısır parasını 2 akçeye indirmiştir. Süleyman II. zamanında (1687—1691) 1 para = 4 akçe üzerinden muâmele gördü. Ahmed II. devrinde 29 muharrem 1103 (h.ş.)'te bir para = 3 akçe, aynı senenin rebiülevvel ayında bir para = 4 akçe oldu. Ahmed III. zamanında tuğralı, tuğrasız kuruş, zolota ve bunların aksâmı olarak 20, 10 ve 5 paralıklar kesildi. Mısır'da kesilen paralar 60 ayarında, İstanbul'da kesilenler ise, 70 ayarında olduğu için, aralarında ayarda 10 dirhem kadar bir fark mevcut idi. Muhtekirler bu farktan istifâde ederek, Mısır parasını İstanbul parası ile değiştirdiklerinden, bu gibi mağşûş paralar çoğaldı. Bunun için, 1116 senesinde sikkenin islâhına lüzûm görüldü. Halk bu gibi eksik züyûf paraları istekleri ile darbhâneye teslim ettî. Yeni basılan paralar 68 ayarında idi. 1131'de 60 dirhem hâlis gümüşe 40 dirhem ilâvesi ile husûle gelen 100 dirhem halitadan 16 tâne yeni zolota kesildi. Bir zolota 90 akçe, yâni 30

para kıymetinde idi. Para da, 3 akçe üzerinden râyiç oldu. 1138 senesinde sikkeye yeniden nizâm verildiği sırada, sağ paranın 40 adedinin 1 kuruşa geçmesi kararlaştırıldı. Mahmud I. devrinde (1730—1754) 1 para=3 akçe üzerinden muâmele gördü. Osman III. zamanında (1754—1757) halkın alış-verişte kullandığı altın, kuruş, para ve akçe vezinlerinin tam ve ayarının doğru olması hakkında, defterdara, darbhâne-i âmire nâzırına ve sâhib-ül-ayara emir verildi (İstanbul Arkeoloji müz. kütüp., nr. 1350 divân kaleminden yazılan evâmir defteri). Mustafa III. devrinde (1757—1774), ilk defa olarak, 60 para kıymetinde çifte zolotalar basıldı. Abdülhamid I. zamanında, 9 dirhem ağırlığında 60 paralık (çifte zolota), ayrıca 30 para, 20 para, 10, 5 ve 1 paralık sikkeler kesildi. 1202 senesi rebiülâhırının ortasında İstanbul zer-i mahbûb altını nısfiyesi 70 paraya, rub'iyesi 50 paraya, Mısır zer-i mahbûb nısfiyesi ise, 60 paraya revâc buldu. Selim III. devrinde (1789—1807) ise, paralardan birer kırat ve kuruşlardan 1,5 dirhem vezinlerinden eksiltilmiş idi. Mahmud II. zamanında cülûsunun 17. yılına tesâdüf eden 1239 (1824)'da gümüş kuruşluklar vilâyetlerde 60 paraya, yânî 1.5 kuruşa alınıp-verildiğinden, kuruşların ayarı 60 %'a iblâğ edildi ve 60 paralıklar çıkarıldı. Sultan Abdülmecid zamanında 26 safer 1256'da sikke ayarının tashihine karar verildi ve bu meksat ile darbhânede yeni dâireler inşâ ve Londra'dan en yeni makineler ile mütehassıslar getirtildi. 1259 senesinin sonlarına doğru sikke basımına başlandı. Karar gereğince, bakırdan 40, 20, 10, 5 ve 1 paralıklar basıldı.

Gümüş paralıklar sikke tashihinden sonra artık basılmadığı gibi, bakır 1 paralıkların da darbından vazgeçilmiştir. Bakır sikkelerin ayarı 72 % bakır, 3 % kalay, 25 % çinko ve kurşundan ibâret idi. Bakır paralar Abdül'aziz devrinde ve Abdülhamid II.'in ilk saltanatında dahi basılmıştır. 1296 senesi meskûkât kararnâmeleri mûcibince, bakır paralar alış-verişten kaldırılmış, yalnız Mahmud II. ve Abdülmecid saltanatlarının başlangıcında kesilen altılık ve aksâmı ile kara beşlik ve aksâmı metelik paralar kalmış idi. 1316 yılında terkibinde yalnız gümüş ile bakır bulunan bir halitadan 148.000 liralık 10 ve 5 paralıklar basıldı. Halk bunlara metelik diyordu. Zamanla para sıkıntısı hissedildiğinden 1326 senesinde bir kanûn ile, 40, 20, 10, 5 paralık nikel meskûkât basılması kararlaştırıldı. Bu sûretle ilk 10, 5 paralıklar, 20 kânûn I. 1326'da ve 40 paralık nikeller ise, 9 kânûn II. 1328'de basıldı. Mehmed Vahîdeddin VI. zamanında yalnız 40 ve 10 paralık nikeller çıkarıldı. Cümhûriyet devrinde ise, 1924 (1340) şubat tarih ve 411 sayılı kanûn ile aynı senenin 14 teşrin I.'inde 100 paralıklar darbedildi. 1940 senesinde 28 mayıs 1934 tarih ve 2257 sayılı kanûn ile 200.000 lira tutarında 80.000.000 adet 10 paralık basıldı.

Para Kırım hanları tarafından da darbedilmiş idi. Selim Giray'ın (1684—1691) bastırdığı paranın ağırlığı 0,6 gramdır ve daha çok çifte paralar görülür; bu paralar, aş.-yk. 1660 tarihinden itibâren, 1,35 gr. ağırlığında idi; daha sonra XVIII. asrın ortalarında ağırlıkları 0,80—0,60 grama düştüğü zaman, ayarı da düşmüştür. Retowski 1718—1779 yılları arasında basılan ve 0,53—0,68 gr. gelen sikkelere *para* adını vermektedir. Çifte paranın kıymeti şöyledir: 2 para=3 kopek, 1 para=3 denge.

Sırbistan kurulunca Karadağ gibi, en küçük bakır sikkesi için *para* adını muhâfaza etti. Bu tâbir Yugoslavya'da da yaşadı. Burada 50 paralık nikeller basıldı. Buğdan ve Eflâk'in rus hâkimiyeti altında bulunduğu 1771—1774 yıllarında bakırdan çok mıkdarda para ve kopek basıldı. 1906'dan itibâren 20'lik, 5'lik nikel paralar kesildi. Karadağ meskûkâtının ekserisi Viyana'da, ancak 1909'da bastırdığı nikelden 20, 10'luk paralar Paris darbhânesinde basılmıştır.

Bibliyografya: Müneccim-başı, *Şahâ'if al-aḫbâr tercümesi* (İstanbul, 1285), III, 679; Naîmâ, *Tarih* (İstanbul, 1280), II, 460; Râşid, *Tarih* (İstanbul, 1282), II, 147; III, 136; V, 174; Küçük Çelebî-zâde Âsım, *Zeyil* (İstanbul, 1282), s. 315; Abdullah b. İbrahim Üsküdârî, *Vâkıât* (Topkapı sarayı, Revan köşkü kütüp., nr. 1224), III, 16; Mustafa Nûrî, *Natâyic al-vuḳû'ât* (İstanbul, 1327), II, 100; Cevdet, *Tarih* (İstanbul, 1309), XII; J. v. Hammer (trc. Mehmed Atâ), İstanbul, 1337, X, 12; Ahmed Rifat, *Naḳd al-tavârîḫ* (İstanbul, 1296), s. 556; Tavernier, *Les six voyages en Turquie et en Perse avec une nouvelle relation de l'intérieur du sérail du Grand Seigneur* (Rouen, 1724); Süleyman Sûdî, *Usûl-i meskûkât-ı osmâniye ve ecnebiye* (İstanbul, 1311); S. Lane-Pool, *Cat. of Orientals Coins in the Brit. Mus.* (London, 1881), VIII; İ. Gâlib, *Takvim-i meskûkât-ı osmâniye* (İstanbul, 1307); Hasan Ferid, *Nakd ve itibâr-ı mâlî*, 1. kitap: *Meskûkât* (İstanbul, 1330); O. Nûrî Ergin, *Mecelle...* (İstanbul, 1338 = 1922), I; Retowski, *Die Münzen der Girei* (Moskova, 1905); A. Refik, *Osmanlı imparatorluğunda meskûkât* (*TTEM*, İstanbul, 1926, sene 15); M. Belin (*JA*, seri 6, III, 447—451); Belin, *Türkiye iktisadî tarihi hakkında tetkikler* (trc. M. Z. Karamürsel), İstanbul, 1931; A. Refik, *Hicrî XIII. asırda İstanbul hayatı* (İstanbul,

1932); F. F. v. Schrötter, *Wörterbuch der Münzkunde* (Berlin, 1930), s. 485; Albert R. Frey, *Dict. of Num. Names* (New-York, 1947); *Meskûkât-ı şâhâne idâresi 1335 senesi raporu* (İstanbul, 1920); *1336 senesi raporu* (İstanbul, 1921); *Darbhâne-i millî 1921—1924 sene-i mâliyeleri darbiyât ve muâmelâtı hakkında mâliye vekâlet-i celîlesine takdîm olunan üçüncü rapor* (İstanbul, 1925); P. Anastase-Marie, *al-Nuqud el-'arabigeh va 'ilm annummiyât* (Kahire, 1939), s. 63; Ömer Lutfi Barkan, *XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı imparatorluğunda zirâî ekonominin hukukî ve mâlî esâsları*, I. cild: *Kanûnlar* (İstanbul, 1945); M. Akdağ, *Osmanlı imparatorluğunun kuruluşu ve inkişâfı devrinde Türkiye'nin iktisâdî vaziyeti* (*Belleten*, 1949, XIII, sayı 51, s. 518); M. Zeki Pakalın, *Osmanlı tarih deyimleri* (İstanbul, 1953), fas. XVII, s. 753; B. Butak, *Cümhûriyet devrinde mâdenî paralar* (İstanbul, 1955); E. Kolerkılıç, *Osmanlı imparatorluğunda para* (Ankara, 1958).

(İBRAHİM ARTUK)

PARGANA. [Bk. PERGENE.]

PÂRSÎ. [Bk. PARSÎLER.]

PARSÎLER. PÂRSÎLER (pehl. *pârsîk*, yeni fars. *pârsî*, tam mânası: „Pârs'lı"), arap istilâsından sonra, islâmiyeti kabûl etmeyerek, İran'dan kaçan zerdüştî iranlılar mânasına gelir; bunlar, bâzı dolaşmalardan sonra, Hindistan'da Gucarât'ta yerleşmişlerdir ve burada şimdi 100.000 nüfustan fazla (1921 sayımına göre, 101.778) kavmî-dinî bir zümre teşkil ederler. Bugün *pârsî* tâbiri İran'da kalmış zerdüştiler için de, İran'da gittikçe kuvvetlenen müsâmaha fikrine uymayan ve mânası bir az fenâ olan *geber* yerine [bk. mad. MECÛSÎ], kullanılmaktadır.

Parsîlerin Hindistan'da şimdiki yerlerine gelmeden önceki muhâceretleri hakkında bildiklerimiz iki kaynağa dayanmaktadır: bir zerdüştî râhibi olan Navsâri'li Bahman Kay Kabad'ın Yazdigird takvimi ile 969 (m. 1600)'da manzûm olarak yazdığı *Kıṣṣa-i Sancân* ve XVIII. asrın sonuna doğru Destur Şapurci Manockci Sancana (1735—1805) tarafından yazılmış bir eser olan *Kıṣṣa-i zartuştyân-i Hindûstân va bayân-i âtaş bahrâm-i navsârî*.

Bu kaynaklara göre, ilk zümre sığınmış olduğu Horasan'dan, arap istilâsından aş.-yk. bir asır sonra, cenûba doğru hareket edip, Basra körfezi ağzında Hürmüz adasına varan (751 m. s.) zerdüştîlerden müteşekkil idi. Kısa bir ikametten sonra, Kâthiâvâr sâhilinin cenûbunda, Cambay körfezinde, Diu adasına göçtüler (766) ve 19 sene burada kaldılar. Seyâbatlerine yeniden başlayarak, Sancân'ın yanına geldiler (785) ve mukaddes ateşi oraya yerleştirdiler. Pârsî râhiplerinin rivâyetine göre, memlekette yerleşme müsâadesini almadan önce, o yerin hâkimi olan Cādi Rānāh için, 16 *şloka*'lık bir takım ile dinlerinin başlıca mükellefiyetlerini ifâde ettiler. Sanskritçe ve Gucarât dilinde bir çok değişik şekilleri bulunan bu *şloka*'larda zerdüştî dini ile hinduizm arasındaki bâzı temâs noktaları mâhir bir şekilde tebârüz ettirilmiştir. İki defa başka zerdüştî mültecîleri gelip, Sancân'da onlara iltihâk ederek, sür'atle gelişen ve Cambay, Bariâv, Bânkâner, Anklesvar'a kadar uzanan bir cemâat teşkil ettiler. 1000 yılından sonra, yukarı Hindistan'da da Parsîlerin mevcut bulunduğuna işâret edilmiştir; fakat bu zümrelerin doğrudan-doğruya İran'dan gelen ayrı bölükler olması muhtemeldir.

1490 (m. s.) yılında Hindûlar ile müşterek bir hayat kurmuş olan Parsîler Sultan Maḥmûd Bîgara'nın orduları tarafından Sancân'ı terketmeğe ve mukaddes ateş ile birlikte, Barhût dağlarına sığınmağa mecbûr edildiler. Müslümanların tazyiki sona erince, zerdüştî cemâati yeniden inkişâfa başladı. *Kıṣṣa-i Sancân*'ın verdiği tarihe göre, mukaddes ateş Navsâri'ye Sancân'ın tamâmiyle yağma edilmesinden sonra, 1491'de yerleştirilmiştir ve Barhût ile Bansdah'ta kısa bir müddet kaldıktan sonra, 1516'da yeniden oraya nakledilmiştir.

Sürat'ta mukaddes ateş, 1733'te Pindary'nin akınları netîcesinde, yerleştirilmiştir; fakat bu şehirde Parsîlerin yerleşmeleri XVI. asrın ikinci yarısında başlar. Parsîlerin, bugün Hindistan'da zerdüştî cemâatinin başlıca merkezi olan Bombay'a gittikleri tarih husûsunda hiç bir açık bilgi yoktur.

Parsîler, bilhassa zerdüşt dininin ahlâkî esâslarının son derecede mükemmel olması sâyesinde, Hindistan'da, mukavemetle karşılaşmadan, yerleşmişlerdir. Bu ahlâkî esâslar *Avesta*'da bulunan üç ana kaidede (*humata, hûxta, hwarşta*: „iyi düşünceler", „iyi sözler" ve „iyi işler") görülüyordu. Onlar her ne kadar kendilerini dinlerini yaymak için her türlü gösterişten dâimâ sakınmışlar ise de, büyük imparator Ekber'i zerdüşt dinine kazanmak bahtiyarlığını gördüler. Nâmuslu ve çalışkan oldukları gibi, zerdüşt akîdesinin ictimâî mâhiyeti onların garp hayat tarzına yaklaşmalarına mâni olmadığından, bugün, şerefliliği ve yaşayış asâleti sebebi ile, çok takdir edilen parlak ve iyi teşkilâtlanmış bir cemâati temsil ederler.

Eski zerdüştî dini mirâsı Parsîler tarafından şâyân-ı hayret bir dindarlık ile muhâfaza edilmiştir. XVI. asırdan itibâren, dinlerinin bâzı husûsiyetleri hakkında İran'da kalmış olan zerdüştilerden bir takım bilgiler almak gâyesi ile,

Navsâri'li Çângâ Asâ'nın teşebbüsü üzerine, mobedler gönderdiler. Bunun netîcesinde, *Avesta* ve tefsirine dâir eserlerin yazmalarının aranmasına daha çok çalışıldı ve bugün Parsî âlimler eski metinleri basmakta öğülecek bir faâliyet göstermektedirler.

Rûhânî sınıf, cemâat içinde, hâkim bir yer işgâl etmekte devam eder; mertebe silsilesi (*dastûr, mōbaẕ, hērbaẕ*) irsî olarak intikal eder.

Cemâatin menfaatleri bir hey'et (*pançâyat*, 6 *dastûr* ile 12 *mōbaẕ*'den mürekkeptir) tarafından idâre edilir, fakat böyle bir hey'etin vazifeleri ingiliz Hindistanı'nın umûmî hayatı içine girmeleri ile yavaş-yavaş azalmış idi.

Mü'minler kitlesi (*behadîn*), yeni hayatın icâplarının netîcesi olan bâzı kolaylıklar müstesnâ, zerdüştîliğin bütün menâsik mükellefiyetlerine uymaktadır. Doğum, dünyâ nîmetlerinden ayrılmayı göstermek için, evin çıplak toprağı üzerinde vukua gelmelidir. 7 yaşında, *kustî* (72 iplikten meydana getirilmiş olup, hayatın etrâfında üç defa dönen ip, kemer) ile, dinî bir kuşatma yapılır; defin merâsimi cesedin akbabaların geldiği sükût kalesi (*daḫm*) üzerine konulmasından ibârettir. İkinci derecede evlenmeler bâriç, kanûnî evlenme (pehlevî. *ẕanîh-i pâtiḫşâyîhâh*) ile git-gide tek evliliğe doğru yönelen evlenme menâsikinde hindû âdetleri hâkim olmuştur.

Hâlâ su, ateş ve toprağın kutsî unsurlarının bulaşıklığı hakkındaki yasaklara ve temiz olmayan eşyâ ile ve bilhassa cesetler ile temâstan temizlenmek için, en ince esâslara dikkat ve itinâ ile riâyet olunur. Hayatın bütün tezâhürlerinde zerdüştî ahlâk esâslarına sâdıkane uyulmaktadır: sahtekârlıktan kaçınma, işlerde nâmusluluk, fakirlere yardım iyi itikadın değişmez kaideleridir.

Hindistan zerdüştî cemâati İran'daki dindaşlarının kaderleri ile ilgilerini muhâfaza etmişlerdir ve „Persian Zoroastrian Amelioration Fund" adlı bir parsî müessesesinin müdâhalesi sâyesinde, Yezd ve Kirmân'deki zerdüştîlerin *cizya*'si 1882'de İran hükümeti tarafından kaldırıldı. İran'da, dinî müsâmahasızlığın azalması nisbetinde, o zamana kadar mevcut olan zerdüştî cemâatleri ile temâslar artmış ve parsî cemâati, İran müslümanlarına, eski dinlerine dönmelerini tavsiye ederek, sık sık dâvetler göndermiştir.

Akîde ile ilgili husûslarda mükemmel bir âhenk dokunulmamış bir hâlde muhâfaza edilmiş ise de, menâsik ile ilgili husûslarda münâkaşalar cemâat içinde eksik değil idi ve değildir. 1686 yılında Navsâri râhipleri ile Sancân râhiplerinin hângisinin daha üstün olduğu meselesi ortaya atıldı. XVIII. asırdan beri münâkaşa edilmekte olan diğer bir mesele *padân*—yânî mukaddes ateşin nefes ile bulaşmasından sakınmak için, ağzın önüne konulan bir nevî peçe—kullanılmasının ölmek üzere bulunan ve bu sûretle dindarlık kaidelerine tecâvüz eden kimseler için de tatbik edilip-edilmeyeceği meselesidir.

Takvim ile ilgili olup, XVIII. asrın başlarına kadar çıkan bir münâkaşa daha da ciddîdir; bu münâkaşa parsî cemâatini iki fırkaya bölmüştür: Şahenşâhîler fırkası ile Ḳadîmîler fırkası.

Parsîler tarafından kabûl edilmiş olan *Avesta* takvimine uygun olarak, her yıl bir çeyrek gün kaybedilmesini telâfî etmek için, her 120 yılda bir ay ilâve olunuyordu; fakat müslüman fethi netîcesinde, tâkibât devrinde,bu usûle riâyet edilmemiştir. 1745'te bir mü'minler zümresi takvimde islâh ihtiyâcını duydu; fakat Ḳadîmî adını alan bu zümreye ayları Hindû tarzında hesap etme usûlüne sâdık kalmak isteyenler ve Şahenşâhî adını alanlar karşı koydular. Bunun netîcesi olarak, bu sonuncular tarafından kabûl edilmiş olan takvim Ḳadîmîler tarafından kabûl edilmiş olandan bir ay geç bulunmaktadır. Parsîler son Sâsânî hükümdarının tahta çıkışından (16 hezîran 632) başlayan Yezdigird tarihini tâkip ederler.

Bibliyografya: *Ḳiṣṣa-i Sancân* için bk. E. B. Eastwick (*JRAS, Bombay Branch*, 1842, I, 167—191) ve J. J. Modi, *A few Events in the Early History of the Parsis and their Dates* (*Zartoşti*. 1273. Yazdagird tarihi I; 1274, Yazdigird tarihi II). — *Ḳiṣṣa-i zartuştyân-i Hindûstân* için bk. J. J. Modi (*Journal of the K. R. Cama Oriental Institute*, 1930, XVII, 1—63; 1931, XIX, 45—57; 1933, XXV, 1—155); Bomanci Byramci Patell, *Pâri Prakâsh, being a Record of important Events in the Growth of the Parsi Community in Western India* (Bombay, 1878—1888, gücerâtî dilinde, seri II, 1891); *The Gujarât Parsis from their Earliest Settlement to the Present Time* (Bombay, 1898); D. Menant, *Les Parsis: histoire des communautés zoroastriennes de l'Inde* (*Annales du Musée Guimet*, Paris, 1898); *Parsis et Parsisme* (*ayn. esr.*, Paris, 1904); Hastings, *Encyclop. of Rel. a. Ethics*, bk. mad. *Parsis*; J. J. Modi, *Parsees at the Court of Akbar and Dastur Meherji Rana* (Bombay, 1903); Menant, *Les Parsis à la Cour d'Akbar* (*R H R*, 1904, L, 38 v. dd.); G. Bonet-Maury, *La religion d'Akbar et ses rapports avec l'islamisme et le parsisme* (*R H R*, 1905, LI, 153 v. dd.); K. İnostrantsev, *The Emigration of the Parsis to India and the Musulman World in the midst of the VIII*th *cen-*

tury (tre. L. Bagdanov, *Journal of the K. R. Cama Oriental Institute*, 1922, I, 33 v. dd.); J. J. Modi, *A Parsee High Priest* (*Dastur Âzar Kaiwân 1529—1614 a. D.*) *with his Zoroastrian Disciples i Patna, in the 16th and 17th Century a. C.* (*ayn. esr.*, 1932, XX, 1 v. dd.). (ANT. PAGLIARO.)

PARVÂNA. [Bk. PERVÂNE.]

PASANTREN, Cava dilinde *„santri"lerin yeri"* demek olup, Cava ve Madura adalarında ilâhiyat öğrencileri (*santri*) medresesine denir. Madura dilinde *panjantren*, çok defa Sunda dilinde *pondok*, yâni medrese öğrencilerinin ikametgâhları şeklinde olup, „bir pasantrenin derslerini takip etmek" mânasına „pondoklara gitmek" denilir. İlk öğretim, yâni *Kur'an* hıfzı ve ibâdete dâir ilk bilgiler, şarkî Hind takım-adalarında, müslümanların bulunduğu her yerde, sâdece bu bilgiler ile yetinen hocalar tarafından kendi evlerinde verilir. Cava ve Madura'nın daha mühim olan bölgelerinde öğrencileri bir ibâdethânede veya kendi evinde ve yahut da husûsî bir binâda toplayan hocalar vardır. Hocaların şöhreti artarsa, derslerinden faydalanmak üzere, oldukça uzak yerlerden gelen gençlerin, bir müddet için, bu çeşit yerlerde kaldıkları da olur.

Fakat pasantrenler yüksek bir ilâhiyat tedrisâtına tahsis edilmiş te'sislerdir. Bu te'sisler, bir çok binâlardan teşekkül edip, tamâmiyle sapa bir yerde bulunmadığı zaman, köyden ayrılmış bir mahalle teşkil eder. Cavalı prensler, oldukça eski bir tarihte, bir çeşit muâfiyet ile „serbest" köyler ihdâs etmişlerdir; yâni onlar, bu köylerin mükellef oldukları vergi ve hizmetleri, ebedî olarak, orada kurulmuş olan pasantrenlerin sâhibine bırakmışlardır. Esâsen dindar kimseler de pasantrenler vakfetmişlerdir. Zâten bunlar kuruluşlarını orada üstâd olarak yerleşen bir âlimin teşebbüsüne borçlu husûsî te'sislerdir. Kuruluşları olduğu gibi, yükselme ve gerilemeleri de ders veren hocanın şahsiyet ve bilgisinin te'mîn ettiği itibâr ile sıkı-sıkıya bağlıdır. Hattâ varlıklarını dinî bir te'sise borçlu olan pasantrenler de bu âkıbetten kurtulamaz. Önce hoca ve yardımcılarının evleri, sonra dershâneleri, içinde namaz kılınan bir mescid, nâdiren de bir cuma mescidi, öğrencilerin ikametgâhları (*pondok*) ve pirinç anbarları bir pasantren'in bir kısmını teşkil eder ve bütün bunlar oldukça geniş bir arâzi üzerinde toplanmıştır. *Pondok*'lar yalnız pasantrenlerde tesâdüf edilen husûsî bir mimârî vasfı arzeder. Bir *pondok* mûtâd malzeme ile yapılmış mustatilî bir binâdır. İçi, uzun kenar duvarlarına muvâzî iki duvar ile, âşikâr bir sûrette müsâvî bir genişlikte üç uzun bölmeye ayrılmıştır. Orta bölme boylu-boyuna bir geçit teşkil edip, mustatilin iki kısa kenarını birleştirir. İki yan bölme ikamete yarar: her biri enlilemesine duvarlar ile musâvî çapta, oldukça çok sayıda, hücrelere bölünmüştür. *Pondok*'un kapısı binânın kısa kenarlarından birinin ortasında bulunur ve sofaya girmeğe imkân verir. Başlangıçta sağda ve solda sâdece penceresiz duvarlar görülür. Sonra duvarlarda aynı malzeme ile yapılmış çok alçak kapılar görülür. Bu kapılar hücrelerin kapalı giriş yerini teşkil eder. İki duvara karşılıklı yerleştirilmiş olan küçük kapılar biribirine müsâvî mesâfededir. Hücreler iki uzun kenar duvarlarda açılmış küçük pencereler sâyesinde ışık alır. Hücrelerin tavanları o kadar alçaktır ki, içlerinde ancak uzanılabilir veya toprak üzerine oturulabilir. Öğrenciler yatarak çalışmağa alışmışlardır. Bir çok öğrenci aynı hücrede kalır. Öğrenci sayısı çok olan pasantrenlerde *pondok*'lar çok defa iki katlıdır. Öğrencilerin sayısı bir kaç yüze yükseldiği gibi, pek az da olabilir. Yüzlerce pasantren vardır. Her *pondok*'ta nizam en eski bir öğrenci veya yardımcı hocalar ile te'mîn edilmiştir. Buna rağmen, temizlik çok ihmâl edilmiştir. *Pondok* mümessili aynı zamanda müzâkerecidir ve her husûsta öğrencilere yardım eder. Pasantrenlerde gündüz verilen derslere kadınların katıldığı olursa da, bunlar pek nâdir olarak orada ikamet ederler.

Pasantrenin kendine mahsûs bir hayatı vardır. Şafaktan önce burada canlı bir hareket hüküm sürer. Bizzat hoca tarafından idâre edilen *ṣalāt al-ṣubḥ* bitip, onu bir zikir tâkip ettikten sonra, ders saatleri başlar. Hoca yeni gelenleri arka-arkaya yanına çağırır. Dersleri bitince, *pondok*'larına dönerler. Orada öğretilenler tekrar edilir ve yahut daha ilerilemiş olan arkadaşlar veya mümessiller ile öğleye kadar temrinler yapılır. Sonra öğrenciler, her *pondok*'un *santri*'leri, birlikte öğle yemeği yemek üzere toplanırlar. Denilebilir ki, onların yemekleri sâdece bundan ibârettir. Sonra hepsi *ṣalāt al-ẓuhr*'u edâ etmek için mescide giderler. Müteâkiben tekrar üç defa *ṣalāt* işâreti verilir. Geri kalan zaman yine ders ve tatbikata hasredilmiştir. Daha ilerilemiş olan öğrenciler hoca tarafından hep birlikte kabûl edilir. Hoca arapça metni okur, tercüme eder ve gerekli açıklamaları yapar. *Ṣalāt al-'iṣā'* edâ edilince, gün bitmiştir; yatmağa gidilir. Bâzı *santri*'ler kendilerine bir şey te'mîn eden küçük işler ile de uğraşabilirler. Ancak bu faâliyet de hemen durur ve gecenin sessizliği her yerde hüküm sürer. — Cuma günü bu yeknesak hayata başka bir eğlence getirir. Her kes, *ṣalāt al-cum'a*'da hazır bulunmak üzere, en yakın cu-

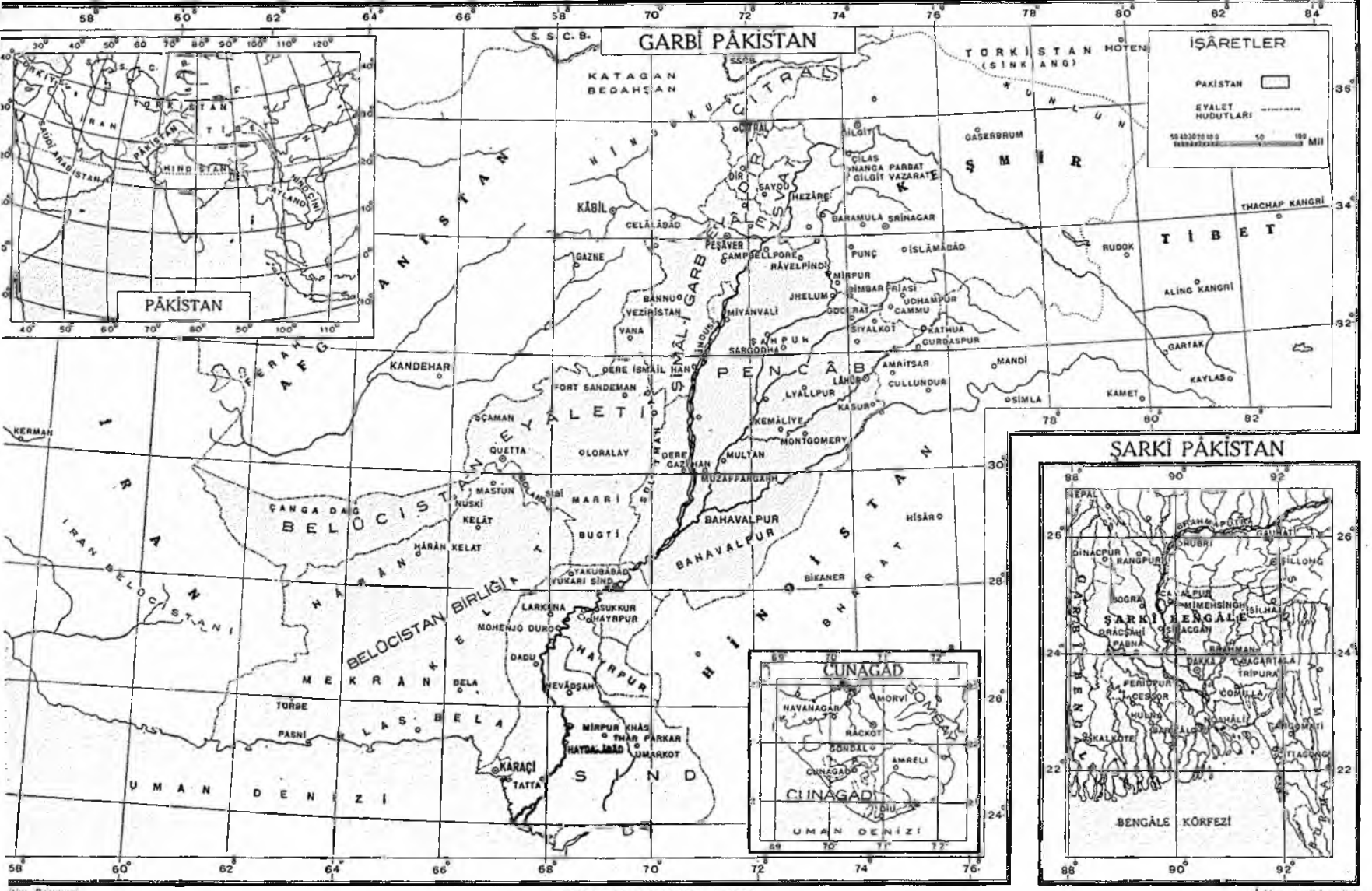

Pakistan 1954 - 1955 (Karaçi, 1955)

İslâm Ansiklopedisi

İtim Basımevi

ma mescidine gider. Aynı şekilde hasat mevsimi de *santri*'ler için hareketle dolu bir zamandır. Bunlar pirinç tarlalarında çalışır veya *zakāt* toplamağa giderler. Ramazanda bir çok öğrenciler âilelerinin yanına dönerler.

Pasantrende en başta fıkıh okutulur. Bu derste okutulan arapça eserler diğer şâfiî ülkelerde faydalanılan eserlerin aynıdır. Bundan başka, bir çok da cavaca eserler vardır. Bilhassa arapça kaynaklardan bir az değiştirilerek alınan veya bu eserlerin parçalarından teşkil edilen dinî eserler *kitab* adını taşır. Pasantrenlerde konuşulan dil cavacadır. Sunda'da (garbî Cava) *kitab*'lar gittikçe dil sâhasında yerlerini yerli dilde yazılmış eserlere bırakmaktadır. En çok okutulanlar yanında akaid de vardır. Bu husûsta belli bir mezhebe bağlı kalınmaz. Faydalanılan eserler de sâdece şâfiîler tarafından yazılmış olanlar değildir. Şerîate bağlı tasavvufun tetkikine daha az yer verilmiştir. Bununla berâber vahdet-i vücûda bürünmüş bir halk tasavvufu vardır; fakat bu pasantrende gittikçe çok daha az öğretilmektedir. *Santri* pasantrende okuduğu, derslerini tâkip ettiği büyük fıkıh kitabına, başka bir ilâve yapmaksızın, *Kitab pēkih* adını verir (bunun yalnız unvânını bilir) ve akaid kitabına da *Kitab usul* der. Aynı zamanda farklı bir mânada, akaid ve ahlâkın esâslarının ilk bilgilerine dâir küçük kitaplara da *Kitab usul* adı verilir.

Öğretim usûlü de oldukça kendilerine hâstır. Başlangıç mâhiyetindeki kitapların okunması biter-bitmez, öğrenci arapça büyük metinlerin tetkikine koyulur. Öğrenci bu metinleri belki hiç bir arapça dil tetkîki yapmayan ve kelimelerin harekesi husûsunda sâdece hâfızasına güvenen hocanın nezâreti altında cümle-cümle okur. Cümle hoca tarafından cavacaya çevrilir ve şerhedilir. Netîcede öğrenci kolay arapça metinleri cavacaya çevirecek dereceye gelir (o sıralarda en çok kullanılan el-kitaplarının listesi için bk. *TBGKW*, 1886, XXXI, 518 v. dd.). Bu gerçekten oldukça uzun bir yoldur. Fakat bilgilerinin devamlı olarak arttığını görme sevinci, metinleri asıllarından okuyabilmeden duyduğu haz öğrenciyi teşvik eder. Bu usûlün yerini, Mekke ve Hadramavt'ın te'siri altında, arap grameri ile başlayan başka bir usûl almıştır. Esâsen bu usûl daha çok mantıkî gözükür. Ancak bunda şu mahzûr vardır: arapçayı öğrenme indoaezyalılara o kadar güç gelir ki, metinleri okuyacak dereceye gelmeden, bir çoğu cesâretini kaybeder.

Pasantrenlerde okuma tamâmen serbesttir. Şehâdetnâme istenmez ve şehâdetnâme de verilmez. Her kes oraya girebilir ve canı istediği gibi çıkar. Bununla berâber öğrencilerin çoğu, pasantrene girmeden önce, evlerinde ilk bilgileri almışlardır. Gençleri pasantrenlere sevkeden şey, dinî bilgilerini artırmak arzûsu, itibârlı ve zengin halkta, âilenin oğullarından birinin kendisini mukaddes ilmin tetkîkına verdiğini görmek isteği, başkalarında ise, aynı şekilde bir mevkie nâil olmak ümididir. *Santri*'ler, her biri kendi sâhasında mütehassıs olan bir çok hocadan dersler dinlerler. Bu yüzden öğrenciler gezgin olurlar. Hattâ çoğu bütün hayatları boyunca böyle gezerler. Diğerleri oldukça bilgi elde ettiklerine kanî olunca, tercîhan memleketlerinden başka bir yerde, hoca sıfatı ile, yerleşir veya pasantrende yardımcı olurlar. Bir kısmı da „müstakil âlimler" olmağı tercih ederler. Onlar için, bir pasantrende mecbûrî ilk şartı teşkil eden bilgilere lüzûm yoktur. Umûmiyetle bütün din bilginleri umûmî hizmetten veya devlet me'mûriyetinden nefret ederler. Bununla berâber câmilerin yüksek me'mûrları umûmiyetle bir müddet bir pasantrende tahsil görmüşlerdir.

Daha önceden tesbit edilen bir ücret karşılığında mukaddes ilmi öğretmek son derecede ayıp bir iş gibi görülür. Hâl böyle iken, hocaların çoğu refâh içinde bulunan insanlardır. Onlara, bayır duâ almak için, umûmiyetle dindarlardan hediyeler gelir. Bundan başka, hoca Cava hayatında son derecede çok olan dinî ziyâfetlerde en iyi ağırlanan misâfirdir. Her kes, bilgisi ve duâları sebebi ile, onu dâvet eder. Bu şekilde bir şefâat için, muhakkak hediye verilir. Yeni gelen öğrenciler, güçleri yetiyorsa, „hoş geldin" hediyesi verirler. Hâli-vaktı yerinde âilelerin oğulları, bir seyâhatten eve döndükleri zaman, hediyeler verirler. Fakir öğrenciler ise, hocanın tarlasında çalışırlar.

Öğrencilerin büyük bir kısmı fakirdir. Bunlar hakikî dilenci öğrencilerdir. Bâzı günler civar yerlere giderler. Dilencilikleri ayıp sayılmaz. Onlara memnûniyetle sadaka verilir: onlar mukaddes ilim ile uğraşırlar; onlara vermek sevap teşkil eder. Tarlalarda çalışma, *Kur'an* nüsha'larının istinsahı v.b. onlara bundan başka kanâatkâr yaşamaları için muhtaç oldukları çok az bir şeyi te'min eder. Müstemleke idâresinin pasantrenler ile ilgisi sâdece umûmî şekilde bir nezâretten ibâret idi. Esâs nizamnâmeleri idâre adamlarına bildirilmiş olup, pasantrenin sâhibi öğrencilerin ve okutulan kitapların adlarını bir deftere kaydetmeğe mecbûr idi.

Son zamanlarda Avrupa'daki benzerlerine göre kurulmuş olan mekteplerin çokluğu pasantrenler müessesesini sarstı. Pasantren sâdece dinî bilgiler verebiliyordu. Hâlbuki müstemleke idâresi tarafından kurulan mektepler bîtaraf idi. Diğer taraftan bu mektepler laik tedrisat

için teşkilâtlandırılmış idi. Bu hâl bir iki öğretimi vermesi icâp eden husûsî mekteplerin meydana gelmesi netîcesini verdi. Bunlara *madrasa* adı verilir. Bu mektepler her kes için olmak gâyesini güdüyordu. Medreselere yüksek tedrisat yapan mektepler eklendi. Bu mekteplerde mukaddes ilim yeniden ön plana geçmektedir. Bu mekteplerde ve bilhassa yenileştirici çevrelerdeki usûl avrupalı benzerlerinl tâkip ederse de, bu husûsta halkın dünya görüşü, eskl pasantrenlerinkinden daha az reddedici değildir. *Madrasa* adı Mısır'ı, belki de Arabistan'ı hatıra getirebilir. Dinî öğretimden sarf-ı nazar etmiş olan teşkilât tamâmiyle hukûmet mekteplerine göre teşkilâtlandırılmıştır.

Minangkabau (merkezî Sumatra)'un Malaya ülkelerinde pasantrenlere umûmî bir şekilde tekabül eden ilâhiyat mektepleri vardır. Orada bunlar *surau* adı ile anılır. Bu ad, aynı şekilde ilk mekteplere, şahısların evlerine olduğu gibi, mescidlere ve hattâ *surau* diye adlandırılan muhtelif müessese binâlarına da verilmiştir. Öğrenci evleri hücrelere bölünmemiştir: öğrencilerin çalışma odası ve yatakhâne olarak kullanılan müşterek bir odası vardır.

Açe'de de Cava mekteplerine benzer mekteplер bulunmaktadır. Ayrıca Cava'da yeni terbiye usûlü diye adlandırılan usûl orada tatbik edilen yegâne usûldür. Malaya dili bundan önceki yerlerde geçen cavacanın yerini tutar. Binâenaleyh bu dili bilmek Açe'deki öğrenciler için lüzûmludur. Öğrencilerin ikametgâhları (*rangkang*) Cava'daki *pondok*'ların ve *pondok* adı da verilen pasantrenlerin esâslarına göre teşkilâtlandırılmıştır. Açe'de *rangkang* adı, geniş mânada, te'sisin tamâmı için kullanılır.

Bibliyografya: C. Snouck Hurgronje, *De Atjehers* (Batavia, 1894), II, 1 v. dd.; ayn. mll., *De Islam in Nederlandsch-Indië* (*Verspreide Geschriften*, IV/II, 377 v. dd.); *De masdjids en inlandsche godsdienstscholen in de Padangsche bovenlanden* (*I G*, 1888, I, 318 v. dd.); G. F. Pijper, *Fragmenta islamica* (Leiden, 1934), s. 19 v. dd., 107 v. dd. (R. A. KERN.)

PASAROFÇA. POŽAREVAC (PAZAROVİÇ, PASSAROWİTZ, POSCHAREVATZ), Yugoslavya'da Tuna Banat'ında küçük bir t i c â r e t ş e h r i olup, aynı adı taşıyan mahallin idâre merkezidir. Morava ile Mlava suları arasındaki münbit ovada Semendre (Semandra)'nin 24 km. şarkında ve Tuna limanı Dubravica'dan sâdece 16 km. uzaklıkta bulunmaktadır. Nüfusu 15.400 (1948) kişidir (Werner Markert, *Osteuropa Handbuch, Yogoslawien*, Köln—Grad, 1954, s. 48 v.d., harita, III[b]; Şemseddin Sâmî, *Ḳāmūs al-aʿlām*, II, 1467). Burası Osmanlı devletinin Avusturya ve Venedik devletleri ile ayrı-ayrı (22 şâban 1130=21 temmûz 1718) barış andlaşmalarını imzâladığı yer olmakla meşhûrdur.

Osmanlı devleti, bilindiği gibi, Viyana muhâsarası ile (1094=1683) başlayıp, 16 yıl süren uzun savaşta ilk zamanlarda büyük kayba uğramış ise de, 1100 tarihinden itibâren hasmını Tuna'nın öte tarafına kadar geri püskürtmeğe muvaffak olmuş idi. Bundan sonra 8 yıl içinde karşılıklı muhârebelerde bir kaç kere avusturyalılar, bir defa da Osmanlıların Zanta (23 safer 1109)'da mağlûp olmalarına rağmen, her hangi bir değişiklik vukua gelmedi. Venedikliler Mora'yı, ruslar da Azak kalesini ellerine geçirmekle iktifâ ettiler. Lehliler Kamaniçe kalesini muhâsara için yaptıkları bir çok teşebbüslerde yalnız hezîmete uğramakla kalmadılar, aynı zamanda memleketlerini kırımlı akıncıların yağmaları altında ezdirdiler (Abdurrabman Şeref, *Devlet-i osmâniye*, İstanbul, 1309, II, 28 — 31). Fakat buna rağmen, Osmanlı devleti için artık mevzî bir şekil alan bu savaşta kaybettiği toprakları geri almak ümit ve imkânları da hemen hiç kalmamış idi; çünkü bu savaş 30 kadar büyük seçkin vezîr ve kumandanın hayatlarına mâl olduğu gibi, halkın ağır vergiler altında ezilmesine ve hazînenin de tâkatinin yok denecek derecede azalmasına sebebiyet vermiş idi. Bu şartlar altında savaşın devâmı husûsunda ısrâr etmek, boş yere askerin ve bilhassa devlet bünyesinin daha büyük zararını ve belki de felâketini mûcip olabilirdi. Osmanlı devleti uzun müzâkerelerden sonra, dört hıristiyan müttefik devlete karşı netîcesi daha evvelden kestirilemeyen bir savaşı devam ettirmekten ise, fırsat düştükçe, bu devletlerin teker-teker haklarından gelmenin bir çok bakımlardan daha münâsip olacağı karârına vardı. Bir öç alma hâlet-i rûhiyesi içinde Karlofça [b. bk.]'da basımları ile zâhiren sulh, hakîkatte ise, kısa vâdeli mütârekenâmeleri imzâladı.

Osmanlı devleti, Karlofça'nın imzâlanmasından bir kaç yıl sonra, büyük bir gâile içine yuvarlandı. Yapılması lüzûmlu islâhat ve askerî teşkilâta fazla bir dikkat ve himmet gösterilmedi. Hattâ bu yüzden o sırada İspanya'da Karl II.'ın ölmesi ile patlak veren verâset mücâdelesinde Avusturya'dan intikam almak fırsatı bile kaçırılmış oldu. Osmanlı devletinin o zaman hâricî işlerde fransız siyâsetinden ziyâde, ingiliz siyâsetini tervic etmiş olmasında, şüphesiz, İstanbul'daki fransız büyük elçisi Ferriol'un tavır ve hareketlerinin çok dahli oldu (Ahmed Râsim, *Resimli ve haritalı osmanlı tarihi*, İstanbul, 1327 — 1329, II, 789 v.d.). Fakat Bâbıâlî'nin o zaman, gûyâ yorgunluğunu ve zaafını hissediyormuş gibi, kendi içine çekilip,

kayıtsız bir tavır takınması, Petro I.'nun tecâvüzkâr bir siyâset gütmesine kadar devam etti. Rus çarı Petro I. İsveç kralı Şarl XII.'a karşı Poltava savaşında kazandığı zaferin sarhoşluğu içinde, 17 kânûn I. 1711'de elçi vâsıtası ile, Bâbıâlî'ye bir nota sundu; burada İsveç kıralının Osmanlı topraklarından çıkarılması, aksi hâlde dost ve müttefiki Lehistan ile birlikte silâha sarılacağı bildiriliyordu (P. H. Michel, *La Mer Noire et les détroits de Constantinople, essai d'histoire diplomatique*, Paris. 1899, s. 71). Osmanlı devleti buna cevap vermeğe bile lüzûm görmedi. Rus elçisini Yedi-Kule'ye hapsettirdikten sonra, Osmanlı ordusu, sadrâzam Baltacı Mehmed Paşa kumandası altında, derhâl yola çıktı. Bir müddet sonra da, bu ordu Prut kenârında rus çarını, askerî kuvvetleri ile birlikte, bir muhâsara çemberi içine alıp, sıkıştırdı. Bu durum karşısında Petro I. Baltacı tarafından âdetâ dikte ettirilmiş olan Prut sulh şartlarını (6 cemâziyelâhır 1123 = 12 temmûz 1711) kabûl etmek zorunda kaldı (bk. Başvekâlet arşivi, *Nâme-i hümâyûn defteri*, nr. 9, s. 306 — 309). Osmanlı devleti böylece Karlofça'nın Rusya'ya sağladığı faydaları geri aldıktan sonra, garp istikametinde girişeceği teşebbüsünde serbest kalabilmek için, bu şimâl komşusu ile olan münâsebetlerini düzeltmek üzere, harekete geçti. Çar Petro I., Prut'ta ordusu ile birlikte yok olmaktan kurtulduktan sonra, barış şartlarının ierâsı husûsunda oyalayıcı bir tavır ve hareket takınmış idi. Fakat bu defa Bâbıâlî Rusya ile 10 rebiülevvel 1124 (17 nisan 1712)'te, bir yıl önce Prut barışını yenilemiş olmasına rağmen, tutumunda yine bir değişiklik yapmayan bu şimâl devletine karşı çok daha şiddetli davrandı ve neticede Prut hükümlerine harfîyen riâyet edilmek şartı ile, bu devlete Polonya iç işlerine karışmamak ve İsveç kıralının memleketine dönmesine karşı koymamak gibi kayıtları içine alan Edirne andlaşmasını (1125=1712) kabûl ettirdi (*Nâme-i hümâyun defteri*, nr. 6, s. 218—219).

Osmanlı devleti böylece bir müddetten beri sessizlik içinde Venedik'e karşı hazırladığı seferi açmak husûsunda tamâmiyle serbest kaldı. Venedik, Karlofça'dan beri zaman-zaman Bâbıâlî ile kendi arasındaki münâsebetleri gölgeleyen hareketleri önlemeğe tevessül etmediği gibi, son Osmanlı—Rusya savaşında karadağlıları isyâna teşvik etmek ve bunların Prut sulhunü müteâkıben ayaklanmaları üzerine girişilen tenkil hareketinden kendi topraklarına kaçanları himâye eylemek ve kalyonları ile Akdeniz'de korsanlıkta bulunarak, bir kaç Osmanlı gemisini ele geçirmek teşebbüsünde bulunmuş idi. Bunun üzerine devlet erkânı 1 zilhiccede sadrâzam İznikli (tarihlerimizde Dâmâd veya Şehid lekabları ile anılan) Ali Paşa'nın sarayında toplanarak, 14 madde hâlinde tesbît edilmiş olan bütün bu hâdiseleri sulhu ihlâl eder mâhiyette kabûl etti ve Venedik'e 9 kânûn I. 1714 (1 zilhicce 1127)'te sefer açılmasına karar verdi (bk. Râşid, *Tarih*, IV, 24 v.d., 27; J. v. Hammer, *GOR*, Pesth, 1835, 1699—1774, IV, 124).

Osmanlı devleti, bu karardan sonra yapılan harp hazırlıklarının Venedik'e müteveccih olduğunu bildirmek için, sadrâzam Ali Paşa tarafından Avusturya baş-vekili Prens Eugen'e yazılan mektûbu Viyana'ya götürmek üzere, dergâh-ı âlî gedikli müteferrikalarından İbrahim Ağa'yı me'mûr etti. Bu mektupta Bâbıâlî'nin barış şartlarına riâyeti ayrı-ayrı delîller ile isbata çalışılıyor ve Avusturya'nın son rus seferinde olduğu gibi, bu savaşta da tarafsız kalacağı ümidi izhâr ediliyordu (Râşid, *Tarih*, IV, 19; bu mektûbun metni için bk. IV, 196 v. d.; J. v. Hammer, IV, 137). Fakat Avusturya hukûmeti daha evvel davranarak, İstanbul'daki elçisi Fleischmann vâsıtası ile, Osmanlı devleti ile Venedik arasında sulhun kurtarılması için aracılık teklifinde bulundu. Sadrâzam Ali Paşa, kendisi ile mülâkat akabinde, ordunun başında Mora seferine gitmek üzere, Davud-Paşa'dan yola çıktı (bk. Râşid, *Tarih*, IV, 197 v. d.; Zinkeisen, *GOR*, Gothe, 1857, V, 465).

Avusturya hukûmeti bu sefer de Bâbıâlî'ye elçisi vâsıtası ile sunduğu oldukça sert ve tehditkâr bir notada, Osmanlı devletinin geniş ölçüde girişmiş olduğu harp hazırlıklarına işâretle, Avusturya hukümdarının kendisi ile Venedik arasında mer'iyette bulunan ittifâka göre, şâyet Osmanlı devleti ona karşı harekete geçecek olursa, kendisinin de, Karlofça'nın kefîli olarak bu barışı korumakla mükellef ve müteahhid bulunduğu için, silâha sarılacağını bildirdi (Zinkeisen, V, 464 v.dd.). Fakat hakîkatte Avusturya devleti o sırada İspanya, İtalya, Hollanda ve şimâlde cereyân etmekte olan bir çok siyâsî meseleler ile meşgûl bulunduğundan, Bâbıâlî ile bir savaşa girişmesi şöyle dursun, Viyana'da kendisini savaşa fiilen iştirâke zorlayan Venedik temsilcilerine kendi memleketlerine bilâvâsıta yardımı bile vaad ve ikrarda bulunamadı. Hattâ bu devlet kendi topraklarından ve Dalmaçya'dan 4.500 saksonyalı ücretli askerin geçmesi husûsunda Venedik'in teklifini bu bölgenin fakirliği ve bu kadar yüke tahammülü olmadığını ileri sürerek, reddetti. Sadrâzam Ali Paşa, o sırada Hollanda elçisinin kâtibi Theyls vâsıtası ile ruslardan 1125 tarihli Edir-

ne andlaşmasına sâdık kalacaklarına ve Venedik ile bir ittifak yapmayacaklarına dâir te'minat almış bulunduğundan, Avusturya'nın İspanya veraset savaşı netîcesinde yorgunluk ve zaaf hâlini göz önünde tutarak, bu devletin silâba sarılmak tehdidi ile kendisine sunduğu notaya cevap vermeği zâit addetti. Sâdece reisü'l-küttâb el-Hâc Mustafa ile Avusturya elçisine bir cevap verdirdi (Zinkeisen, IV, 465 v.d.). Sadrâzam Ali Paşa artık müz'ic bir şekil alan bu tavassut teşebbüsüne bir son vermek istedi ve Avusturya baş-vekilinin kendî mektûbuna İbrahim Paşa ile gönderdiği cevâbı karşılıksız bıraktı. Bununla berâber, Avusturya elçisine evvelce tavassut husûsunda yapılan görüşmelerde verilmiş olan cevaplara uygun bir cevâbın tekrarlanması ile iktifâ edildi. O sırada ordu ve donanma da kendilerinden beklenen vazîfeyi kısa bir zamanda yerine getirerek, Venedik'in Mora ve Girit ile olan ilgisine tamâmen nihâyet vermiş bulunuyordu. Bâbıâlî, bu parlak başarı üzerine, şimdi de ertesi yıl Korfo üzerine yapacağı sefer hazırlıkları ile meşgûl olmağa başladı. Fakat Karlofça barışından o zamana kadar daha ziyâde bir tavassut ve şefâat siyâseti gütmüş bulunan Avusturya hukûmeti, Fransa ile yaptığı savaştan yorgun çıkmasına rağmen, Bâbıâlî'ye karşı tâkip ettiği tavır ve hareketini değiştirdi; çünkü Korfo adası, Prens Eugen'in şark meselelerini inceleyen imparatorluk meclisinde belirttiği gibi, öteden beri İtalya'nın kilit noktası idi. Bu çok mühim üss elden çıktığı takdirde, artık hiç bir kuvvet türklerin Napoli'yi ele geçirmesine ve Milano ile Tirol üzerinden, Almanya'nın içine girmelerine mâni olamayacaktır. Aynı zamanda da Osmanlı orduları Macaristan'a saldıracaktır. Binâenaleyh müzâkereler ile daha fazla vakit geçirilmemelidir; çünkü türkler, Venedik'i tamâmiyle imhâ etmek için, vakit kazanmak istiyorlar (*Histoire de Prince Eugène*, Wien, 1741, V, 13; bk. bir de Zinkeisen, V, 509 v.d.; Râşid. *Tarih*, IV, 193 v.d.). Avusturya'nın o zaman şark siyâsetinde birden-bire vukû bulan bu değişiklikte Avrupa hâdiselerinin de büyük yardımı oldu. Fransız kıralı Louis XIV. 1 eylülde ölmüş idi. Avusturya'nın artık diğer Avrupa devletlerinden korkacak bir şeyi kalmadı. Fransa, her şeyden evvel son yıllarda uğradığı ağır kayıplardan dolayı kendisine gelmek için sükûnete ihtiyâcı olduğundan, şimdilik başka bir şey düşünmüyordu. İspanya bu sırada katalonyalılar ile yeter derecede meşgûl bulunuyordu. Kıral Philippe'ten de, henüz oturduğu kırallık tahtını kuvvetlendirmek istediğinden, tecâvüzî bir siyâset tâkip etmesi beklenemezdi. Avusturya, Hollanda ile Barriers andlaşmasını (14 teşrin II. 1715) imzaladıktan sonra, nisbeten daha serbest kaldı (*Histoire de Prince Eugène*, V, 7 v.d.). Bütün bu sebepler Avusturya'yı Venedik ile Bâbıâlî'ye karşı müşterek bir muhârebeye sürüklemeğe kâfî idi. Fakat Avusturya kendisi ile Venedik arasında saldırıcı ve koruyucu bir ittifâkın imzâlanmasına tarafdar idi. Bunun üzerine bu iki devlet arasında başlayan müzâkereler 1716 ilk baharına kadar devam etti ve 13 nisanda ittifak andlaşması imzâlandı. Bu andlaşma, birinci maddede de belirtildiği gibi, aslında 20 mart 1684 tarihli mukaddes ittifâkın teced it ve te'kidi oluyordu. Avusturya bundan sonra harp hazırlığı faâliyetini de arttırarak, Macaristan, Erdel ve Hırvatistan'da askerî kuvvetleri yığmağa, eski kaleleri tâmir etmeğe ve her türlü tedbirleri almağa başladı. Bu husûsta girişilen bütün hazırlıklar tamamlanınca da, Prens Eugen 2 nisan 1717 tarihi ile sadrâzam Ali Paşa'ya gönderdiği ve fakat İstanbul'a ancak 42 günlük bir gecikme ile varmış olan (Râşid, IV, s. 194; Zinkeisen, V, 513'te 20 gün olarak gösterilmiştir) mektubunda, bir yıl evvel gönderdiği yazısına cevap vermek tenezzülünde bulunulmadığından, Karlofça barışının nakzedildiğinden ve İstanbul'daki elçisini geri aldırdığından bahis ile, Venedik'e husûmetin kesilmesini ve bu memleketten alınan yerlerin geri verilmesini talep etti (Râşid, IV, 200 v.d. ve mektubun tercüme metni için s. 203 v. dd.; Zinkeisen, V, 513; Hammer, IV, 137). Osmanlı devleti, Avusturya'nın Raştad barışı ile harpten yorgun çıkmasından bilistifâde, Karlofça ile elinden çıkan yerleri bu devletten de geri almağa kat'î sûrette azmetmiş bulunuyordu. Sadrâzam Ali Paşa da er-geç çıkacak Avusturya seferinde donanmadan da faydalanmak için, Dalmaçya'ya bir deniz yolu açmağı düşünüyordu. Bunun için de, Mora seferinden dönüşünde, ertesi yıl yapılacak Korfo'nun fethi hazırlıkları ile meşgûl olmağa başladı. Hattâ sadrâzam ingiliz ve hollanda elçilerinin tavassut teklif ve îkazlarına da ehemmiyet vermedi (Râşid, IV, 198).

O sırada serhadlerden Avusturya'nın harp hazırlıkları ile ilgili olarak arz ve ilâmlar geliyordu. Yabancı elçiler de bu haberlerin doğruluğunu aralarında te'yit ve tasdik ediyorlardı. Fakat sadrâzam hâlâ Avusturya'nın ahdini bozacağına ihtimâl vermiyor, bu hazırlığı daha ziyâde onun Venedik seferinden ileri gelen evhâmına hamlediyordu. Bununla berâber, gerçeğin bilinmesi için, Bâbıâlî'ye dâvet edilen bu devlet elçisinden bu husûsta hukûmeti tarafından bir açıklama yapılması istendi. Ancak mezkûr elçi hukûmeti adına Bâbıâlî'ye gereken açıklamayı yapacağı yerde, iki buçuk ay son-

ra baş-vekilinden sadrâzama gelen yukarıdaki mektubu sundu (Râşid, IV, 199 v.dd.). Bunun üzerine tekmil devlet erkânı, bu mektup münderecâtını tetkik ve müzâkere etmek üzere, Eyyûb'da Vâlide-Sarayı yalısında sadrâzamın başkanlığı altında fevkalâde bir toplantıya çağırıldı. Bu toplantıda, Avusturya'ya sefer yapılacak ise, külliyetli askere ihtiyâc olacağını ve şimdiki hazırlığın ancak Korfo muhâsarasına yeteceğini ve hazırlık zamanının darlığını ileri süren ocak zâbitlerini sadrâzam, vatan hiyâneti ile ithâm ederek, şeyhülislâm Abdürrahim Efendi'den katillerine fetvâ istedi. Bâzı devlet erkânı da, gâile çıkarmamak için, İstendil (Tenos) ve Çuka (Serigo) küçük adalarının tazminat olarak Venedik'e îâdesi ile Avusturya talebinin is'âf olunması fikrinde idiler. Fakat sadrâzamın kin ve korkusundan hiç kimse söz söylemeğe cesâret edemedi. Bunun üzerine sadrâzam ertesi gün Davud-Paşa sahrâsında dikilmiş bulunan otağ-ı hümâyûnda hünkârın huzûrunda toplanmak üzere, bu ictimâa son verdi (Râşid, IV, 194—202, 208 v.d.; Hammer, IV, 137 v.d.).

Bu toplantıda da yalnız sudûrdan Anadolu ser-askeri Mîr-zâde Şeyh Mehmed Efendi sadrâzama târize cesâret ederek, baş-vekilin mektubunda nakz-ı ahd bulunmadığını hakîkaten öğrenmek için, Avusturya hukûmetinden izâhat talep ettikten sonra, harp ilânı veya sulhü yenilemenin muvâfık olacağını, boş yere harp açıp, halkı sıkıntıya ve zarara sokmanın doğru olamayacağını söylediğinden dolayı, sürüldü. Netîcede bu iki toplantıda bilhassa Mora fethinden sonra etrafındaki riyâkârların da te'sirleri ile kendisini „Fâtih-i cihân ve Rüstem-i zaman" add ede-gelen sadrâzamın nufûzuna tâbi olan vüzerâ ve ricâl v.b. harp tarafını iltizâm ettiklerinden, savaşa karar verildi ve Avusturya'ya şiddetli bir cevap verilerek, harp ilân edildi (Râşid, IV, 210—213, 227 v.d.; Hammer, IV, 138 v.dd.).

Bunun üzerine sadrâzamın ordu-yı hümâyûn ile Avusturya'ya karşı, Mora ser-askeri Kara Mustafa Paşa ile kapudan-ı deryâ Canım Hoca Paşa'nın Korfo muhâsarasına gitmelerine karar verildi. Belgrad'de yapılan askerî şûrâda, Rumeli beylerbeyi Sarı Ahmed Paşa'nın ileri sürdüğü tedbir tercih edilerek, Belgrad'dan Zemun yakasına geçildi (Râşid, IV, 248 v.d.). Burada da sadrâzamın otağında bir meşverette yine Ser. Ahmed Paşa askerin yorgunluğundan top ve mühimmâtın henüz yolda bulunduğundan bahis ile asker ve mühimmâta bir nizâm verilmedikçe, düşman üzerine varılmasının büyük tehlike olacağı fikrini ileri sürüp, kabûl ettirdi (Râşid, IV, 258). Fakat Varadin yakınında, Avusturya askeri ile vukû bulan muhârebede, Türk Ahmed Paşa'nın şehâdeti üzerine, Osmanlı askerinde bozgunluk görülünce, Ali Paşa elinde kılıç düşman saflarına hücûm etti; fakat şehid oldu (Râşid IV, 262 v.d.; Hammer, IV, 145 v.d.). Kibir ve gurûru ölümüne sebep olduğu gibi, ölümü ile devlet erkânının sevinci, bozgun netîcesinde duyulan te'essüre üstün geldi (Râşid, IV, 269). Ordu bu hezîmet üzerine Belgrad'a çekildi. Münhal olan sadâret Belgrad muhâfızı Halîl Paşa'ya verildi. O sırada avusturyalılar Tamşvar ve Danat'ı ellerine geçirdiler; ertesi yıl da Belgrad'ı kuşattılar. Sadrâzam Halil Paşa bu kaleyi müdâfaa edemedi, büyük kayıplar ile geri çekildi; dâr-ül-cihâd olan Belgrad bir kaç gün sonra düşman eline düştü. Halil Paşa azledilerek, yerine Nişancı Mehmed Paşa getirildi (Râşid, IV, 362 v.d.); fakat yeni sadrâzam ne yapacağını şaşırmış idi. Evvelce Korfo'yu muhâsaraya gitmiş olan donanma başarısızlıkla geriye döndüğü gibi, Rumeli de, Belgrad bozgunundan dolayı, karışmış idi.

Bu sırada Niş'te bulunan sadrâzam o âna kadar uhdesinde Belgrad kalesi muhâfızlığını bulunduran Mustafa Paşa'dan bu kalenin Avusturya'ya terki ile ilgili müzâkereler sırasında, Avusturya generallerinin barışa temâyül gösterdiklerine dâir bir mektup aldı. Bunun üzerine sadrâzam kendisine bu mevzûda avusturyalılar ile temâsta bulunması ve icâp ederse, müzâkerelere girişebilmesi için gereken müsâadeyi verdi (Râşid, V, 25 v.d.).

Hadd-i zâtında Osmanlı devletinde barışın, düşünülüp, ele alınması mîrâhûr-ı evvel İbrahim Ağa'nın rikâb-ı hümâyûn kaymakamlığına 16 şevvâl 1128'de getirilmesi ile başlamış idi. İbrahim Paşa bizzat Varadin savaşında askerin hareket ve mâhiyetini yakından müşâhede ettiğinden, bu askere bir nizâm verilmedikçe, muhârebelere devamın doğuracağı vahîm âkıbeti istidlâl ve savaşın durdurularak, mümkün ise, hemen sulh müzâkerelerine girişilmesi husûsunu daha o zaman pâdişaha arzeyleyerek, bu mevzûda kendisinin rızâ ve muvâlakatini elde etmiş idi. Binâenaleyh bu yeni vazîfeye başlayınca, barış husûsuna vazîfeli kılmağı münâsip gördüğü âbık defterdar Elhâc Mustafa Paşa'yı Bosna'dan İstanbul'a getirtti ve onunla bu meseleyi gizlice görüştükten sonra, onun ordu-ı hümâyûn tarafından daha evvel me'mûr edildiği Özi kalesi muhâfızlığına gitmesinden vazgeçilip, vaziyete göre, avusturyalılar ile temâsa geçerek, barış müzâkerelerine başlaması için, kale muhâfızlığı vazîfesi ile Belgrad'a gönderildi ve kendisi de İstanbul'da, fransız, ingiliz ve Hollânda el-

çileri ile bilvâsıta temâs ve müzâkerelerde bulundu. Mustafa Paşa, Belgrad'a gitmek üzere, derhâl yola çıktı ve Sofya civârında ordu-yı hümâyûna mülâkî olarak, me'mûriyetini sadr-âzama ve ordu erkânına bildirdi. Başta sadr-âzam olmak üzere, ordu erkânı, bilhassa Tamşvarı geri alınmadıkça, barışın aslâ bahis mevzuu olamayacağını ileri sürdüler; aynı zamanda gelecek yılda alınacak intikam savaşından bahis ile Mustafa Paşa'ya barış teşebbüsünden çekinmesini tavsiye ilo, me'mûr olduğu vazifede kendisine rahâvet ve fütûr verdiler. Ordu Sofya'dan Edirne'ye gelip, rikâb-ı hümâyûna varınca da, muhârebeyi barışa tercih ettiklerini tekrarladılar. İbrahim Paşa Varadin savaşında ve Tamşvar'ın kurtarılmasında askerin gevşekliği mücerrep ve mâlûm olduğuna, bu asker ile gelecek sene düşmana karşı mücâdeleye girişmenin imkânsızlığına işâretle, şimdilik intikamı münâsip bir zamana bırakıp, barış lüzûmunu belirtmeğe çalıştı. Fakat ne sadr-âzamı, ne de ordu erkânını iknâa muvaffak olabildi; bununla berâber, bir taraftan sefer hazırlıklarının ikmâline çalışılırken, diğer taraftan İstanbul'daki elçileri ile barış husûsunda müzâkerelere devam edildi. O sırada İstanbul'daki ingiliz elçiliğine yeni tâyin olunan Montague, 1713 mart ayında Viyana üzerinden yeni vazifesi başına gelirken, Avusturya hukûmeti ile sulh husûsunda teşebbüs ve temâsa geçmiş idi. Edirne'ye gelince, bu keyfiyetten sadâret kaymakamını haberdar etti. Bunun üzerine, elçinin bu mevzûda temâs ve faâliyetlerini arttırmasına karar verildi (Râşid, V, 20—23; Zinkeisen, V, 543; Hammer, IV, 158). Ancak bu teşebbüs ile savaş tarafdarı devlet ileri-gelenlerinin ve bilhassa sadrâzam Halîl Paşa'nın huzûr-ı hümâyûnda ileri sürdüğü mülâhazalar ve sulhu takbih ve savaşı tercih eden sözlerinden sonra, akîm kaldı (Râşid V, 24).

İbrahim Paşa'nın sulh ile alâkalı bu faâliyetlerine muvâzî olarak, yine onun teşvikı ile, mutavassıt devletlerin elçileri de Viyana hukûmeti nezdinde temâsa geçtiler. İngiltere'nin İstanbul'daki elçisinden gayri, Hollanda'nın Viyana'daki fevkal'âde elçisi von Hamel Brunin» de sulh teşebbüsünü ele almış idi. Fakat o Viyana'da bu hummâlı gayretlerine el-verişli bir hava bulamadı. Avusturya baş-vekili kendisine mütâreke teklifinde bulunan bu fevkal'âde elçiye hukûmdarın şimdiki şartlar altında bir mütâreke ve sulha rızâ gösteremeyeceği cevâbını verdi. Prens Eugen Tamşvar'ı geri vermeği düşünmediği gibi, şimdi de Belgrad'ın Avusturya'ya bırakılmasını istiyordu (Theyls, *Mémoires curieux de la guerre dans la Morés et en Hongrie l'an 1715 etc. entre la Porte, les Venitiens et l'Empereur*, Lyde, 1722, s. 297; Zinkeisen, V, 543 v. d.; Hammer, IV, 158). Bu sebepten Avusturya hukûmeti kendisine ingiliz elçisinin Bâbıâlî'nin teşvikı ile yazıp-gönderdiği mektûba cevap vermedi; çünkü bunun içinde Osmanlı devletinin barış-severliği ile birlikte Tamşvar'dan vazgeçilemeyeceği tekrarlanıyordu (Zinkeisen, V, 544; Hammer, IV, 158). Böylece her iki devlette barış arzûsu henüz yeter derecede olgunlaşmadığı için, nihâî karar bir defa daha silâhlara terkedildi. Fakat Osmanlı devleti sırf Tamşvar'ın düşman eline düşmesindeki kusurlarını örtmek ve böylece kendilerini muâhezeden kurtarmak isteyen savaş tarafdarlarının (Râşid, V, 22) şuursuz karar ve ısrarları ve ordunun tedbirsiz ve nizâmsızlığı yüzünden, Belgrad önünde acı bir mağlûbiyete uğraması üzerine, akîm kalmış olan bu barış teşebbüsü, yukarıda belirtildiği gibi, Mustafa Paşa'nın yeni sadrâzam Tevkîî Mehmed Paşa'ya yazdığı mektup ile tekrar ele alındı.

Mustafa Paşa, sadrâzam tarafından barış husûsunda temâsa me'zûn kılındıktan sonra, tercümanlar vâsıtası ile, avusturyalı generallere devlet-i aliyyenin de sulha mütemâyil olduğunu bildirdi. Fakat Avusturya baş-vekili şifâhen yapılmış olan bu sulh muvâfakatinin yazılı olmasını talep edince, Mustafa Paşa da baş-vekile gönderdiği mektubunda „Belgrad'da müzâkere esnâsında bâzı mûteber generaller âdemlerinizden yine devlet-i aliyye ile müsâlaha ve müsâlemeye meyil ve rağbetiniz istimâ olunup, eğer murâdımız ise, tavassut ederiz. Fakat Morava nehrinin Tuna'ya döküldüğü yerden Morava köprüsüne kadar Morava hudut olmak üzere, Tuna nehrine kadar sağ taraf Avusturya, sol taraf Drin suyu ve Sava nehrine kadar Osmanlı devletinde kalmak üzere, sulha tarafdar iseniz, sadrâzama hitâben özel me'mûrunuzla bir mektup gönderip, mehamm-ı mükâlemeye isticâl eyleyiniz" (Râşid, V, 27) deniliyordu. Bu mektup Avusturya hukûmet reisine gönderildiği sırada, ingiliz elçisinin de İstanbul'dan acele ordu-yı hümâyûna gelmesi istendi.

Avusturya baş-vekili Mustafa Paşa'nın bu mektubunu Macaristan'da bulunduğu bir sırada almış idi. Avusturya hukümdârı da 23 eylûlde kendisine Osmanlı devleti ile barış yapmak salâhiyetini vermiş idi. Fakat Prens Eugen, *uti possidetis* („alâ hâlihi") esâsı üzerine, başka bir tâbir ile, zaptedilen yerlerin zaptedenin elinde kalması şartı ile, barışın mümkün olabileceği fikrinde idi (Zinkeisen, V, 552). Prens Eugen, Mustafa Paşa'nın mezkûr mektubuna verdiği yazılı cevâbında, kendisine atfedilen barışa temâyül ve rağbet rivâyetini inkâr etmekle berâber, halkın buzûru için barışa tarafdar bulun-

duğu ve iki taraftan bir görüşme yeri ile murahhas tâyin edilmesi hususlarını bildiriyordu. Bunun üzerine sadrâzam tarafından kendisine ve evvelce Mustafa Paşa'nın yazdığı mektubu te'yîden kaleme alınmış ve gönderilmiş olan nâmeye de Avusturya baş-vekili ilk cevâbı ile aynı meâlde bir mektup göndererek, mukabelede bulundu (Râşid, V, 27 v. d.).

Fakat Avusturya baş-vekili teşrin I. başında Viyana'ya döndükten sonra, barış ile ilgili tutumunda bâriz bir değişiklik vukua geldi. O zamana kadar bu devlet adamı tarafından gerek sadrâzama, gerek Mustafa Paşa'ya gönderilmiş olan mektuplarda mükâleme yeri ve murahhasların rütbeleri ile ilgili hususlardan gayri, esâs barışa dâir en ufak bir îmâda bulunulmamış idi. Hâlbuki bu defa Prens Eugen'in bir avusturyalı zâbit ile 7 muharrem 1130 tarihinde sadrâzama gelen bir nâmesinde Mustafa Paşa'nın ilk mektubunda yazılmış olan Morava nehri hudut tâyin olunur sözü, Belgrad ve havâlisi Belgrad'a ilhâk olunur demektir, diyerek, bu sözü barışa esâs kabûl ettiklerini ve bu halledilmeden murahhasların bir yerde toplanıp, müzâkerede bulunmalarının imkânsız olduğunu bildirdi (Râşid, V, 30 v. d.). Sadrâzam Mehmed Paşa cevâbında (s. 31), Mustafa Paşa'nın hiç bir zaman barış teklifi yapmağa salâhiyetli olmadığını belirtmiş bulunmakla berâber, „alâ hâlihi" esâsı üzerinde de barış müzâkerelerine girişmenin Bâbıâlî için imkânsız olduğu ifâde ediliyordu. Gerçekte sadrâzam Mehmed Paşa, sâbık Belgrad muhâfızı Mustafa Paşa'nın barış ile ilgili yaptığı ilk teklifi tamâmiyle reddetmeği düşünmüyordu. Bununla berâber onun hiç bir zaman böyle bir barış teklifi yapmağa salâhiyetli olmadığını aracı elçilere (Colyer ve Montague) anlatmağa çalışırken, „Belgrad behemehâl geri verilmelidir; Bâbıâlî Belgrad'dan gayri onun yerine koyacak başka bir kaleye sâhip değildir; dârülcihâd olan Belgrad'ı düşmana terketmekten ise, her şeyi silâhların mukadderâtına bırakmak daha hayırlıdır. Bâbıâlî'nin Avusturya hükümdârı ile barışa değil, ancak 5 yıllık bir mütârekeye girişmek istemekte olduğunu" bildirmiş idi (Theyls, s. 319 v.d.). Hattâ sadrâzam, ordu-yı hümâyûn ile Tatar-Pazarcık'a gelince, otağında kabûl ettiği sâbık silâhdar İbrahim Ağa'ya ve darbhâne nâzırı iken, İstanbul'dan getirilen Yirmi Sekiz Efendi denmekle meşhur Mehmed Efendi'ye yapılacak sulh müzâkerelerinde devlet-i aliyyeyi temsil eyleyeceklerini söyledikten sonra, Tamışvar ve Belgrad'ı geri almak hususunda gayret sarfetmelerini de sıkıca tenbih eylemiş idi (Râşid, V, 30). Buna karşılık, hükümdarın teklifleri de çok yüksek idi. Hükümdar, „alâ hâlihi" esâsına bağlı kalmakla ve bunun bir neticesi olarak, Tamışvar, Banat ve Belgrad'ın geri verilmesinin bahis mevzuu olamayacağını kabûl etmekle berâber, Prens Eugen'in 15 şubat 1718'de sadrâzama gönderdiği mektubunda, şimdi de bu pahalı harp için tazminât olarak ve aynı zamanda hıristiyan dünyâsının hudutlarını emniyette bulundurmak için, tekmil Bosna'yı, Tuna'nın sağında kalan Sırbistan'ı ve Tuna'nın solunda bulunan Eflâk topraklarını ve nihâyet Boğdan (Moldova) ile Dnester arasındaki tekmil toprakları istiyordu (bk. *Histoire du Prince Eugène*, V, 187).

Böylece tarafların iddialarında ısrar etmeleri ve hattâ daha da ileri gitmeleri yüzünden, Osmanlı—Avusturya barışı için sarfedilen gayretler tekrar bir çıkmaza girmiş oldu. Bu çok aşırı istekler İstanbul'da ve bilhassa o zaman avrupalı diplomatların faâliyet gösterdikleri Edirne'de çok büyük bir akis yarattı. Hattâ pâdişah bile hiddetlenerek, böyle bir teklifi kabûl etmekten ise, tahtı ve devleti tehlikeye atarak, tekmil silâhlı kuvvetleri ile tekrar muhârebeye kararlı olduğunu bildirdi (Zinkeisen, V, 557 v.d.). Aracı devletler elçilerinin Avusturya ve bilhassa Osmanlı devlet erkânı ile Edirne, Tatar-Pazarcık, Sofya, Belgrad ve Viyana'da devam ettirdikleri görüşmeler ve her iki tarafa karşı te'sirli davranışları sâyesinde, mart sonunda müzâkerelerin başlanmasına esâs olarak ilk şart tesbit edildi. Her iki devletçe „alâ hâlihi" esâsı barışın şartı olarak uygun bulundu. Böylece Avusturya Balkanlar üzerinde ileri sürdüğü iddialarından vazgeçmiş oldu. Gerçekte ise, bu hükümet esâs barışa mesnet olmak üzere ileri sürülüp de, hasmının şiddetli itirazları ile karşılanmış olan „alâ hâlihi" vaziyeti yine de Osmanlı devletine kabûl ettirmek oldu (Theyls, s. 325 v.d.). Bundan sonra artık sıra bu maddenin halli için geri bırakılmış olan diğer pürüzlü hususların ele alınmasına geldi. Müzâkerelerin yapılacağı yerin tesbiti ve bu mevkiin tarafsızlığı, her iki tarafın bu mevkiin yakınında ve hudutlarda yerleştirecekleri kuvvetler, murahhasların seviye dereceleri ve tâkip edilecek teşrifât ve nihâyet Bâbıâlî'nin Venedik ile barışa muvâfakati üzerinde müzâkereler cereyân etti. Avusturya kendi murahhaslarının Pasarofça'da ve devlet-i aliyye murahhaslarının daha uzak bir yerde Irşova (Orsova) istikametinde Kladovo'da mükâleme binâsının ikmâline kadar oturup-beklemelerini teklif etmiş idi. Fakat Bâbıâlî'nin iki taraf murahhaslarının kaldıkları yerler arasındaki mesâfe uzaklığı ve kış mevsiminde mükâleme mahalline gelip-gitmeleri büyük güçlüklere sebebiyet vereceği mülâhaza-

üzerine, tekmil murahhasların Pasarofça ve yakınında ikametleri uygun görüldü (Râşid, V, 29, 33 v.d.; Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches nach den Quellen dargestellt*, Gotha, 1913, IV, 356) ve netîcede, toplantı yeri olarak, Pasarofça ile Ram arasında Costellissa köyünün yakınında mahfûz ve tarafsız bir yerin seçilmesinde bir anlaşmaya varıldı (Râşid, V, 29, 40 v. dd.; Hammer. IV, 160 v.d.; Zinkeisen, V, 565).

Bu sulh müzâkerelerine iştirâk edecek murahhaslar daha evvelden yapılan karşılıklı temâs ve haberleşmeler netîcesinde seçilmiş bulunuyorlardı. Bu müzâkerelerde Osmanlı devletine, birinci murahhas olarak, şıkk-ı sânî defterdarlığı pâyesine yükseltilmiş olan silâhdar İbrahim Efendi ile kendisine şıkk-ı sâlis defterdarlığı pâyesi verilen Yirmi-Sekiz Mehmed Efendi, tercüman olarak da, üçüncü murahhas sıfatı ile, Eflâk beyi Yenaki Bey (C. Mavrokordato)'in ve mutavassıt devletlerin elçileri olarak da, İngiltere'nin fevkal'âde elçisi Sir Robert Sutton ile İstanbul'daki ingiliz elçisi Montague'nün yerine tâyin edilmiş bulunan Sir Stanyan ve Hollanda elçisi Baron Jakob Colyer, Avusturya'yı saray harp müşâviri Graf v. Wirmond ile bu devletin Bâbıâlî nezdindeki eski elçisi ve o zamanki saray müşâviri v. Talmann ve Venedik'i de Carlo Ruzini temsil edeceklerdi (Râşid, V, 34, 38, 32 v.dd.; Theyls, s. 341). Avusturya murahhasları 1 mayısta Belgrad'dan Pasarofça'ya gitmek üzere yola çıktılar. Bunları Venedik elçisi ve İngiltere'nin fevkal'âde murahhası tâkip etti. Osmanlı murahhasları, Hollanda elçisi ile birlikte, 8 cemâziyelevvelde Pasarofça'ya bir buçuk saat mesâfede tâyin ve tesbit edilmiş bulunan mahalle geldiler (Râşid, V. 39—42; Hammer, IV, 161). Bâbıâlî evvelce şifâhen ve yazılı olarak barışa tavassut etmiş ve hâlen Narda muhâfızı bulunan Mustafa Paşa'nın fikirlerinden faydalanmağı kararlaştırdığı için, ona barış mahalline yakın bir yer olan Niş'e gelmesini emretmiş idi (Râşid V, 40; Hammer. IV, 161). Fakat tekmil murahhaslar kendilerine ayrılmış bulunan mahallere vardıkları hâlde, bu defa da, msl. salâhiyetlerin devamlılığı münâkaşası gibi, şekil meselesinden, müzâkerelerin başlaması bir müddet daha gecikti. Aracı devlet elçilerinin tavassutları ile her iki taraf murahhasları birbirlerine ruhsatnâmelerini gösterdikleri sırada, Avusturya murahhasları Osmanlı meslekdaşlarına sadrâzam Mehmed Paşa tarafından verilmiş olan ruhsat-nâmelere itirâz ettiler. Bunun üzerine, bu keyfiyetten mutavassıt elçiler vâsıtası ile, haberdar olan Osmanlı murahhasları, durumu Bâbıâlî'ye bildirerek, pâdişâhın hatt-ı hümâyûnu ile yazılmış bulunan ruhsat-nâmeleri getirttiler. Bunların Nemçe murahhaslarına gösterilmesinden sonra, tahminen 40 günlük bir gecikme ile, iki tarafın rızâsı üzerine, 5 receb 1130 (5 hazîran 1718)'da ilk toplantının yapılmasına karar verildi (Râşid, V, 46 v. d.). Fakat avusturyalılar bu defa da Osmanlı murahhaslarının evvelce Karlofça'da hükümdarın mûtemet adamını, müzâkerelere girmeğe müsâade etmediğinden bahisle, Eflâk beyi Yenaki veya Yani (Mavrokordato)'nin iştirâkine itirâz ettiler. Bunun üzerine, iki tuğlu mansıp sâhibi bulunan Eflâk beyinin, avusturyalıların ileri sürdüğü gibi, ayakta tercümanlık etmesi uygun görülmediğinden, kendisinin yerine sır kâtibinin bu vazifede kullanılmasına karar verildi. Böylece bu küçük ve fakat müz'iç mesele de bertaraf edilmiş oldu (Râşid, V, 49).

Nihâyet müzâkereler, yukarıda az evvel belirtilen günde (5 hazîranda), iki tarafın askerî kuvvetlerinin pek alışılmamış olan bir gösterisini müteâkip, Sutton'un açılış nutku ile, başladı ve hemen akabinde de „alâ hâlihi" esâsı barış muâhedesinin değişmez kaidesi olarak, bir defa daha tesbit ve kabûl edildi. Aynı zamanda Bâbıâli de Venedik'in isteklerine kısmen geri alınan bâzı yerleri veya mümâsil bir tazminat vermeğe hazır olduğunu bildirdi (Râşid, V, 49 v.d.; Mahhel, IV, 162 ve Zinkeisen, V, 565 v. d.). Bundan sonra avusturyalılar evvelce Erdel kıralı iken, hükümdara karşı isyânda mukâvemet edemeyip, Fransa'ya iltică etmiş ve sadrâzam Şehid Ali Paşa zamanında güyâ macar âyânı ile birleşerek, devlete Avusturya'yı işgâl etmek üzere yardım eder fikri ile dâvet edilmiş olan Rakoçi (Rakoczi)-oğlu ve diğer Bereseny, Esterhazy ve Forga gibi, macar âsîlerinin kendilerine teslim edilmesini ısrarla istediler ve bunlar halledilmedikçe ve taahhüt temessükü verilmedikçe, görüşmelere başlamanın mümkün olamayacağını ileri sürdüler ve nihâyet bundan böyle askerî merâsim ile mükâleme yerine gelip-gitmeğe lüzûm olmadığını da beyân ederek, görüşmeleri başka bir güne bıraktılar (Râşid, V, 50 v.d.; Hammer, IV, 162; Zinkeisen, V, 158). Fakat avusturyalıların daha konferansın ikinci oturumunda (7 hazîran) bu seferde „alâ hâlihi" esâsına çok geniş bir tefsir ve değer vermeğe kalkışmaları, diğer bir tâbir ile Prens Eugen'in evvelce sadrâzama 15 şubat tarihi ile gönderdiği mektupta hükümdarın talepleri olarak ileri sürülüp, sonradan vazgeçilen Balkanlar ile ilgili istekleri tekrar ele almaları, tekmil Sırbistan ile Niş, Vidin, Yeni-Pazar, Üsküp'ün Belgrad'a dâhil bulunduğunu, Semendre, Eflâk ve Boğdan'ın Macaristan'a, Erdel ve Tamşvar Banat'ına âit olduğunu ileri sürmeleri, Osmanlı ve aracı devlet temsilcileri

üzerinde büyük bir hayret ve teessür uyandırdı. Aracı elçiler, barışın böylece tehlikeye düşmesi üzerine, bütün kuvvetlerini her iki tarafı tekrar uzlaştıracak bir hâl çaresi bulmağa bırcadılar. Bu sebepten, uzun zaman Pasarofça, Viyana ve Edirne arasında yeni sadrâzam (8 cemâziyelâhır 1130) Dâmâd İbrahim Paşa ile Avusturya baş-vekili arasında görüşme ve yazışmalar yapıldı. Dâmâd İbrahim Paşa, yukarıda görüldüğü gibi, daha Varadin savaşının akabinde, barıştan gayri bir şey temennî ve arzû etmemiş olmakla berâber, netîcede aracı devlet elçilerine 15 hazîran 1718 tarihi ile yolladığı bir mektûbunda belirttiği üzere, devletin şeref ve menfâatlerini silâh ile korumak için barışın zarûretinden vazgeçebilirdi ve hattâ bu husûsta azimli ve kararlı idi (Theyls, s. 361 v. d.; Hammer, IV, 162).

Hollenda'nın Viyana elçisi Bruninz de Pasarofça'daki meslekdaşlarına sulhün sağlanması husûsunda bütün gücü ile yardım etmeğe çalışmış ve bir çok görüşmeler netîcesinde, Avusturya hukûmetini bir kısım isteklerinden vazgeçirmeğe muvaffak olmuş idi (Zinkeisen, V, 567). Aracı elçiler devamlı gayretleri ile barış müzâkerelerini yürütmeğe ve müsbet bir netîceye ulaştırmağa çalışırken, Osmanlı ve Avusturya devletleri de üçüncü bir savaş için hazırlıklara girişmiş bulunuyorlardı. Sadrâzam 14 receb 1130'da ordu-yı hümâyûn ile Filibe'den kalkıp, Sofya'ya gelirken, Avusturya baş-vekili de 8 hazîranda Avusturya ordusunun Zemlin'de karârgâhını ziyâretten sonra, Belgrad'a gelmiş idi. Gerçekte bu iki devletten biç biri, tehditlerini kısmen olsun gerçekleştirebilmek için, ısrarla muhârebeyi devam ettirecek durumda değil idiler. Avusturya, o sırada İspanya ile yeniden ihtilâflara düştüğünden, İtalya'da savaşın tekrar başlaması sakınılmaz bir hâl alıyordu. Bu sebepten de bir ân evvel sulh yapmak arzûsunda idi. Bunun için de, isteklerinin bir kısmından vazgeçmek zorunda kalacak gibi görünüyordu. Bâbıâlî ise, Avusturya ile İspanya arasında cereyân eden hâdiselerden haberdar olduğu için, bundan âzamî derecede faydalanmağa çalışıyordu (Râşid, V, 18; Zinkeisen, V, 558 v.d. ve 560 v. d.). Bununla berâber Bâbıâlî, müzâkerelerin üçüncü toplantısında (15 hazîran) avusturyalıların Bosna'da Drina ile Unna arasında ele geçirmiş oldukları topraklar üzerinde fazla bir ısrar göstermedi (Hammer, IV, 162). Konferansın beşinci oturumunda, Avusturya bir taraftan İtalya'da bir savaşın patlak vermesi endîşe ve kaygusu, diğer taraftan sadrâzamın 18 hazîranda mutavassıt elçilere gönderdiği mektûbunda Avusturya murahhaslarının mübâlegalı isteklerinin çürüklüğünü ezici sebepler ile serheden kararlı durumu (Theyls, s. 360 v. d.) karşısında, Sırbistan, Eflâk ve Boğdan'a dâir isteklerinden vazgeçip, „alâ hâlihi" esâsına râzı olduğunu telmih etmek mecbûriyetinde kaldı (Râşid, V, 54; J. v. Hammer, IV, 162 v. d.). Bundan sonra, iki taraf arasında ihtilâfı doğuracak bir mesele kalmadığından, hazîran ayı sonunda, evvelâ hudutların daha yakından tâyin ve tesbit işi ele alındı. Sonra da geri kalan tâlî meselelerin bir düzene konulmasına girişildi (Râşid, V, 54). Bu tâlî noktalardan en mühimi barış müzâkereleri başında, Rakoçi-oğlu (Rakoczi) ve tarafdarlarının, cezâlarını görmek üzere, avusturyalılara teslimi keyfiyeti idi. O zaman Osmanlı murahhasları bu meselede görüşme yetkisine sâhip olmadıklarını ileri sürmüşlerdi. Fakat sadrâzamın, 18 hazîranda aracı elçilere yazdığı bir mektupta, Bâbıâlî'nin himâyesinde bulunan bu zevâtı avusturyalılara teslim edemeyeceğini ve bunun artık bir mesele yapılmamasını kesin bir şekilde bildirmesi üzerine, Avusturya hukûmeti de bu noktada fazla ısrâr etmedi (Theyls, s. 350, sadrâzamın mektubu için bk. s. 360 v.d.).

İkinci tâlî nokta Avusturya'nın Polonya'yı barışa sokmak teklifi idi. Bâbıâlî buna da karşı koyduğu için, bundan da vazgeçildi. Fakat Avusturya, Bâbıâlî'nin barışı 15 yıl için istemesine karşılık, bu müddeti 24 yıl olarak kabûl ettirdi. Bâbıâlî aynı zamanda Avusturya'nın kendisi ile bir ticâret muâhedesi yapılması teklifine müsâit davrandı. Bu ticâret andlaşması Fleischmann ile Feyzî Efendi arasında aynı yerde yapıldı ve müzâkerelerin sekizinci toplantısında (10 temmûz 1718), Osmanlı devleti ile Avusturya arasında hiç bir şey kalmadığı için, konuşmalar sona erdi (Theyls, s. 359, 374 v.d.; Hammer, IV, 164).

Osmanlı murahhasları, bir taraftan Avusturya murahhasları ile sulh müzâkerelerine devam ederken, bu arada da Venedik murahhası ile dört toplantı yaptılar. İlk toplantı Avusturya murahhasları ile vukû bulan tertip üzerine, 15 receb 1130 (16 hazîran 1718)'de yapıldı. Bu müzâkerelerin de açılışını Sutton yaptı. Venedik murahhası Ruzini, Avusturya'ye güvenerek, Mora dâhil, Venedik'ten geri alınan yerlerin hepsinin iâdesi ile birlikte, iki yıllık zarar ve ziyanları ve harp masraflarını Bâbıâlî'den talep etti. Mora geri verilmediği takdirde, Arnavutluk'taki Venedik topraklarının İşkodra gölüne kadar Antivari ve korsan yuvası Dulcigno ile birlikte kendisine bırakılmasını istedi. Bundan sonra ikinci ve üçüncü toplantılarda (21, 28 haziran) sözü geçen Venedik murahhası aynı istekleri tekrar etti. Dördüncü toplantıya

(12 temmûz), Avusturya murahhasları ile birlikte, mutavassıt elçiler de katıldı. Ruzini, bu defa da 6 saat devam eden konuşmasında, Venedik'in isteklerinin sebebini tahlil ve izâha çalıştı; fakat Osmanlı murahhasları Venedik murahhasının bu iddialarını dâimâ sükûnet ile dinleyip, Bâbıâlî'ye bildirmekle iktifâ ettiler ve netîcede Osmanlı devleti Venedik'e ancak savaş esnâsında ondan zaptettiği Çuka (Cerigo), Serigotto adalarını geri vermeğe rızâ gösterdi; fakat bu iki adacığı da kendisine Bosna ile Raguza arasında Venedik'in serbest bir yol bırakması ve bu yol üzerinde evvelce kendisine âit bulunan üç palankanın Osmanlı hudutları içine alınmasına bedel olarak vermiş idi. Bunun dışında tazminat ancak ithâlât ve ihrâcatta gümrük resminde Venedik'e 5 % 'ten 3 %'e yapılabilecek bir indirme bahis mevzuu oluyordu. Venedik, bu tekliflere karşı koyacak durumda olmadığından, barış şartlarına muvâfakat etti (Râşid, V, 54 v.d.; Hammer, IV, 162 v.dd.; Theyls, s. 373 v.d.).

Bunun üzerine her iki muâhede metinlerinin hazırlanması ile meşgûl olunmağa başlandı ve nihâyet 21 temmûz 1718 (20 şâban 1130)'de, öğleden sonra saat bir buçukta, 70 gün devam eden 12 oturumdan sonra sulh muâhedesi, Avusturya ve Venedik ile ayrı-ayrı toplantı çadırında, merâsim ile imzâlandı ve mühürlü temessükler karşılıklı alınıp-verildi (Râşid, V, 54 v.dd.; Hammer, IV, 164).

Bu tarihten 6 gün sonra da, az evvel yukarıda sözü geçen Osmanlı devleti ile Avusturya arasında bir de ticâret muâhedesi imzâlandı (Râşid, V, 55 v.d.; Hammer, IV, 165).

Her iki sulh muâhedesinin esâs muhtevâsını, hudutların ve ileriye şâmil tasarruf vaziyetinin tâyin ve tesbiti teşkil etmektedir. Nitekim Avusturya ile 20 madde üzerine imzâlanan bu muâhedenin ilk 7 maddesi bu mevzûlara tahsis edilmiştir. Yeni hudutlar da bunların ilk dört bendinde yer almaktadır. Bunlara göre, Eflâk istikametinde Aluta ırmağı Osmanlı ve Avusturya topraklarının hudûdunu teşkil ediyordu. Hudut Oltu (Aluta)'nun Tuna'ya döküldüğü yerden itibâren, Tuna nehrinin devâmı boyunca, Orşova'ya varmadan evvel karşı yakada Timok suyunun Tuna'ya karıştığı yere kadar (sözü geçen sular hudut olmak üzere) ve buradan dağlık bölgede cenûp istikametinde Parakin, Küçük Morova ve Drin sularına doğru, Ustolaç (Istolaz), Çaça (Csacsak), Berka (Bedka), Belina ve Belgrad Avusturya'da kalmak üzere, devam edip-gidiyor ve Drina suyundan Una (Unna) ırmağına kadar arada olan Sava nehrinin her iki tarafında bulunan açık ve kapalı kaleler ve palankalar ve nihâyet Una (Unna) suyunun Sava'ya döküldüğü yerde, evvelce Osmanlı devletinin elinde bulunan Novi-Atik (Neu Novi) topraklarına kadar, bu suyun şark kıyılarındaki Yesanofça (Iessenovicz), Dobiçe (Dubiza) ve Novi-Cedid de Avusturya'nın hudutları içine sokuluyor ve daha kat'î bir hudutlandırma bu iş ile vazîfelendirilecek komiserlere bırakılıyordu.

Diğer mütebâkî maddelere gelince, bunlar esâs itibârı ile Karlofça muâhedesinin kararlarına uymaktadır. Alelhusûs karşılıklı tecâvüzler dolayısı ile hudutlarda emniyetin ve sükûnetin ihlâli (madd. 8—10), umûmî olarak, Kudüs'te katolik râhiplerine ve mukaddes mezarın muhâfızlarına bahş ve is'âf edilen himâye (mad. 11), esirlerin serbest bırakılması yahut mübâdelesi (mad. 12) ile ilgili husûslar bilhassa bu sonuncusunda Erdel kalelerinde mahbus bulunan Nikola Mavrokordato, çocukları ve tevâbii ile birlikte, İstanbul'da Yedi-Kule'de hapiste bulunan Baron von Petrasch ve Baron von Stein'ın yanlarındaki adamları ile berâber, temessük tarihinden itibâren 30 gün içinde, Eflâk hudûdunda mübâdele edilmeleri şart koşulmuş idi.

Osmanlı devleti kendi himâyesinde bulunan sâbık Erdel kıralı Rakoçi(Rakoczi)-oğlu ile diğer macar mültecîlerini hudutlardan uzak bir yere yerleştirmeği taahhüt ediyordu; fakat Avusturya da onların âilelerini kendi yanlarına göndermeğe müsâade etmek mecbûriyetinde idi (mad. 15).

Polonya muâhedeye dâhil edilmemiş idi. Fakat bu devlet Hotin ve diğer ihtilâflı meseleler münâsebeti ile muhtemel şikâyetlerini yazılı olarak, yahut elçiler vâsıtası ile Bâbıâlî'ye şifâben arzetmekte serbest olacaktı (mad. 15). Ticârî münâsebetlerin serbestîsi ve emniyeti burada yalnız umûmî olarak tesbit ve taahhüt edilmiş oluyordu. Fakat bu meyânda gerek cezâyirlilerin, tunuslu ve trablusgarplıların, gerek dulcigano'luların korsanlığına ciddî olarak mâni olunacağı Bâbıâlî tarafından sarâhatle vaad ediliyordu (mad. 13).

Muâhede bir ay içinde tasdik edilmiş olacak ve bunun te'yîdi gelecek ilk baharda mûtad büyük elçiler vâsıtası ile vukû bulacaktı (madd. 17, 19). Sonuncu madde (20), de Kırım tâifelerinin sulh muâhedesi hükümlerine riâyetleri ve her türlü hasmâne hareket ve taarruzlardan uzak kalınması ve nihâyet muâhedenin mer'iyet müddetinin 24 yıl olarak tesbit edildiği zikrediliyordu (*Muâhedât mecm.*, III, 102—112). Bu muâhedeyi müteâkip imzâlanan ticâret andlaşması (27 temmûz 1718)da 20 madde hâlinde hazırlanmış idi.

Avusturya tüccarlarının Osmanlı toprakları ve sularında serbest olarak alış-veriş yapmalarına, her hangi bir mahalde bir defa olmak

üzere idhâl ve ihrâç mallarından 3 % gümrük resmi vermek şartı ile müsâade edilmiş idi (madd. 1—4). Avusturyalı tüccarların emniyeti için bu devlete Osmanlı devletinin tekmil liman ve ticâret mahâllerinde konsolosluklar, acentalar açmak ve tercüman kullanmak gibi, bilcümle ticârî imtiyazlar bahşediliyordu (mad. 5). Buna karşı Avusturya devleti de, Osmanlı teb'asının ve tüccarının menfâatlerinin emniyet ve siyâneti için, kendi topraklarında şehbenderlikler bulundurmağa müsâade edecektir (mad. 6). Osmanlı tüccar gemilerine Akdeniz'de dolaşan Malta v. b. korsan gemilerinden bir zarar terettüp eder ise Avusturya gemilerine isnât ve iftirâ ile fenâ muâmele yapılmaması, bunlara zorla eşyâ yükletilmemesi, asker nakli ve diğer bir husûs için kullanılmaması ve rencîde edilmemeleri (madd. 10, 11) kabûl ediliyordu. Ayrıca Avusturya tüccarlarına kendi rızâları ile simsarlık için, mûsevîlerden birini kullanmazlarsa, devlet-i aliyye tarafından berât ve yahut şefî-i mücbir ile yahudi simsar tâyin edilmemesi ve şâyet mûsevîler, bizi bu hizmette kullanmadılar diyerek, garezden ihânet, zarar ve ziyân maksadında olurlarsa, ibret için cezâlandırılmaları (mad. 14), iranlı tüccarlara Avusturya topraklarına gidip-gelmeleri için, 5 % gümrük resmi alınarak, geçiş serbestiyeti verilmesi (mad. 19), bu ticâret muâhedesinin en mühim maddeleri idi (*Mu'âhedât mecm.*, III, 112 — 120). Bu maddeler kısmen Venedik ile yapılan muâhededе de yer almıştır.

Venedik ile aynı yerde ve günde imzâlanan ve 26 maddeden mürekkep olan sulh muâhedesinin en mühim kısmı da, iki devlet arasındaki hudut değişiklikleri ile ilgili olan ilk beş maddesidir. Bunların içinde Mora (Morea), Suda ve İşşimolanga'dan hiç bahsedilmeyip, sâdece bu memleketin şavaş esnâsında Dalmaçya, Hersek ve Arnavutluk'ta zaptettiği Butrinto, Prevezo, Vosniça (Vosnitza) v. b. mevkîler zikrediliyor. Hadd-i zâtında bu muâhede, evvelce Osmanlı devleti ile Venedik arasında imtiyâzî mâhiyette muâhedelerde ve Karlofça muâhedesiade mevcut olanların dışında, pek az şeyi ihtivâ etmektedir. Yeni olan cihet de gümrüklerin 5 %'ten 3 %'e indirilmiş olması keyfiyetidir (mad. 25). Diğer geri kalan maddeler, İngiltere, Hollanda ve Fransa ile yapılan muâhedeler bir tarafa bırakılırsa, aynen kalmıştır (*Muâhedât mecm.*, II, 180 — 196). Yalnız sarâhatle ayrı bir beyânda, Avusturya, Venedik ve Polonya aralarındaki ittifâkın bu mütteflklerden birine yahut diğerlerine karşı Bâbıâlî'nin muhtemel hücûmunu müştereken müdâfaa maksadı ile, bundan böyle de tekmil zamanlar için yürürlükte kalacağı belirtildi (Zinkeisen, V, 574). Bu muâhedelerin tasdik ve mübâdele edilmeleri, muâhedelerde tesbit edilmiş olan zamanda müşkilâtsız olarak cereyân etti; ağustos sonunda murahhaslar, sulh muâhedelerini hâmilen, müzâkere yeri Pasarofça'dan ayrıldılar. Bunun üzerine, tarafların askerî kuvvetleri da yerlerine çekildiler. Hudutların ertesi yıla kadar devam eden tesbiti işi de, her hangi bir mühim güçlük çıkmadan halledildi. Bu muâhedeler Venedik'ten çok Avusturya'nın lehine netîcelendi. Osmanlı devleti de, yukarıda belirtilen kayıpları ile sâdece orta Avrupa'dan tamâmen elini çekmekle kalmadı, aynı zamanda Avrupa'yı titrettiği devir de tarihe karışmağa başladı.

Bibliyografya: *Nemçelünün ahidnâmesi defteri* (Başvekâlet arşivi), s. 55—61; Dobro, *Venediklinin ahid-nâmesi* (Başvekâlet arşivi), s. 70—82, 98—106; Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux de l'empire Ottoman* (Paris, 1897), I, 61 v.d., 208—220; Testa, *Recueil des Traités de la Porte ottomane avec les puissances étrangères* (Paris, 1864), I, 218, 226; IV, 73—89; Şem'dânîzâde, *Murî' al-tavârîh* (Topkapı sarayı Hazîne yazm., kütüp., nr. 1338, s. 380 v.d.; Mustafa Nûrî, *Netâyic-ül-vukuât* (İstanbul, 1327), III, 22—28; James Baker, *Turkey in Europe* (3. tab., London, 1877), III, 292 v. d.; *Letters from the Right Honourable Lady Mary Wortkey Montague* (nşr. R. B. Jolson), London, 1906, s. 173 v.d.; de la Jonquières, *Histoire de l'empire Ottoman* (Paris, 1881—1914), s. 350—355; Brue Benjamin, *Journal de la Campagne que le Grand Vesir Ali Pacha a fait en 1715* (Paris, 1870), s. 1—64, 69—72, 75—79; *EI*, mad. POZAREVAC.

(CEMAL TUKİN.)

PASÈ, Açe (Sumatra) sâhili üzerinde bir bölgenin adı olup, yerli halkın telakkîsine göre, şarkta Cambô-Ayè ırmağından garpta Pasè ırmağının ötesine kadar uzanır. Bütün bu bölge her biri *ulèëbalang* denilen bir reisin idâresi altında bulunan bir takım küçük devletlere ayrılmıştır.

Pasè bir zamanlar şarkî Asya'da meşhûr olmuş bir krallık idi. Açe'nin şimâl sâhili orta çağda Hindistan ile Çin arasında deniz ticâret yolunu teşkil ediyordu. İslâmiyet de aynı yolu tâkip etti; Hindistan'dan hareket ile şarkî Hind takım-adalarına bu sâhilden ayak bastı. Daha XIII. asırda burada müslüman hukümdarların mevcûdiyeti görülmektedir. Bunlardan biri, mahallî rivâyete göre, devletin müessisi olan ve memleketi islâmlaştıran Malik al-Saleh (ölm. 1297) idi. Onun Cambay (Hindistan)'dan getirilen taşlar ile yapılmış olan mezarı, diğer

bir çok mezar taşları ile birlikte, Pasè nehrinin sol kıyısı üzerinde denize yakın bir yerde bulunmuştur. Hukûmet merkezinin burada olması ihtimâl eder. İkinci merkez bir az daha garpta bulunan Samudra idi; XIII. asırda İbn Baṭṭûṭa, birincisinde Çin'e giderken, ikincisinde dönerken olmak üzere, iki defa bu memlekete uğradığı zaman burası hukümdarın ikamet yeri idi. Sumatra adasının bugün garpta tanındığı şekli ile adı Samudra'dan gelmiş olup, İbn Baṭṭûṭa'da Sumaṭra'dır. Pasè o sıralarda inkişâf etmekte olan bir kıyı devleti idi; hukümdarı ticâret gemilerini bizzat techiz eden denizci bir kıral idi. İbn Baṭṭûṭa Ch'ûnchou (Fukiën, cenûbî Çin'de) limanında ona âit bir gemi görmüş idi. Saray hayatı Hindistan'daki müslümanların saray hayatının bir taklidi idi. O sıradaki hukümdar, ilme çok alâka gösteren, ateşli bir müslüman idi. Memleketin iç kısımlarındaki yerlilere karşı muzafferâne cihâdda bulundu. Memlekette kalaydan basılmış paralar ve çubuk hâlinde Çin altınından ibâret paralar mübâdele vâsıtası olarak kullanılıyordu. Başlıca gıdâ maddesi pirinç idi.

İbn Baṭṭûṭa'nın ayrılışından kısa bir müddet sonra bu memleket, Mâcâpahit Cava—Hind devletinin hâkimiyetini tanımak mecbûriyetinde kaldı (1365'ten evvel). Bir prensesin, Lhŏ' Sukon eyvânında bulunan mezar taşının üst tarafında 791 (1389) tarihli arapça bir kitâbe bulunmakta ve alt tarafında da, eski cava yazısı ile, çok aşınmış bir kitâbe yer almaktadır. Bu kitâbe hâlâ okunamamıştır. Çin elçisi Cheng Ho'nun 1416'da bildirdiğine göre, memleket Nago (Pidië) ile sürekli bir harbe girmiş idi. Aynı elçi buranın mahsûlleri olarak pirinci, ipek böceğini ve kara biberi zikreder. Portekizlileri buraya çeken bu sonuncu mahsûldür. 1521'den itibâren, Portekizliler Pasè'ye kuvvetlice yerleşmiş idiler. Fakat 1524'te büyümekte olan Açe (yâni Büyük Açe) hukümdarlığının sultanı tarafından buradan kovuldular. Bundan böyle Pasè, Açe'nin tâbii oldu. Eski devletin hukümdarlarının kabirleri, daha 1048 (1638/1639)'de en meşhûr Açe sultanı İskender Sânî tarafından, mukaddes bir mahal olarak, ziyâret edilmekte idi. Bugün eski devletin hâtırası bile tamâmen unutulmuştur. Pasè nehrinin ağzı dolduğundan, merkezin hakikî yeri şimdi bilinmemektedir.

Pasè, asırlar boyunca, kendi islâm âlimleri ve din nâşirlerinin sâyesinde, şark Hind takımadalarının en uzak noktalarına kadar büyük bir te'sir icrâ etti. Malaya ve Cava gelenekleri bunun canlı hâtıralarını saklamışlardır.

Bibliyografya: C. Snouck Hurgronje, *Verspreide Geschriften*, IV/1, 402 v.dd.; IV/II, 101 v.dd.; C. Defrémery ve B. R. Sanguinetti, *Voyages d'Ibn Batoutah*, IV, 228 v. dd.; W. P. Groeneveldt, *Notes on the Malay Archipelago and Malacca* (*Miscellaneous Papers relating to Indo-China and the Indian Archipelago*, London, 1887, ser. 2, I, 171, 208 v. dd.); J. P. Moquette, *De eerste vorsten van Samoedra-Pasè* (*Noord-Sumatra*; *Rapporten Oudheidk. Dienst Nederlandsch-Indië*, 1913, s. 1 v. dd.); *Oudheidk. Verslag* (*göst. yer.*, 1915, s. 127 v. dd.)

(R. A. KERN.)

PASİR, şimdiki İndonezya'da Borneo adasının cenûb-i şarkîsinde bulunan Pasir sultanlığı, şimâlde Kutei hudûdu yakınlarından doğarak, Beratos dağ kitlesi eteği boyunca, cenûb-i şarkî istikametinde akan ve sonra şarka doğru kıvrılıp, bataklık bir bölgeyi aşarak, Makassar boğazına ulaşan Kendilo ırmağının suladığı bir havzayı içine alır. Gerek Pasir sultanlığı, gerekse Hollanda müstemlekeler dâiresine tâbî Tanab Grogot bölümleri dâhilinde bulunan nüfusun azlığı sebebi ile, iptidâî orman muvakkat ve tüketici çeltik zirâati yapılmak üzere henüz esâslı tahribâta mârûz kalmış olmadığından, 1.125 km². kadar mesâhası olan bu memleket hâlen tamâmiyle orman ile kaplıdır. Pasir'de bir az altın, taş kömürü ve bilhassa petrol bulunmuş olmasına rağmen, avrupalılar bunları işletme cihetine gitmedikleri gibi, burada zirâat yapmak için de bir faâliyet göstermemişlerdir. Avrupalı mülkî bir me'mûr, Kendilo nehri munsabındaki Tanah Grogot'a ancak 1901'de tâyin edilmiş idi. Böylece Pasir, islâmî bakımdan her türlü Avrupâî te'sirden âzâde olarak gelişmiş nevi şahsına münhasır bir Borneo kıyı devleti olarak temâyüz etmiştir. Sultanlığın nüfusu [birinci cihan harbine doğru] takribî olarak 17.000'den ibâret olup, çeltik zirâati ile geçinen Dayaklardan, göçmen Bancarlılardan ve tercîhan nehir ağzı etrâfındaki alçak arâzide yerleşen Selebes asıllı Buginlilerden terekküp eder ki, bunlar ticârî faâliyetleri bir bakıma inhisarları altına almışlardır. Kıyıda bulunan Baco balıkçıları denizde kazıklar üzerine kurulmuş köyler te'sis etmişlerdir. Bütün yekûnu 9.000 kişi olan Dayaklardan 4.000 kadarı müslüman olmuştur; 5.000 kişilik putperest de memleketin yukarı kısımlarında yerleşmişlerdir. Sayıları 5.000 civârında olan Buginliler, hem çok sayıda, hem de varlıklı olmaları dolayısı ile, büyük bir nufûza sâhip idiler; 1.200 kişiden ibâret olan Bancarlıların ise, bölgedeki nufûzu daha az idi. Pasir'de sâdece bir kaç avrupalı ve 50 kadar çinli ve arap bulunuyordu.

Bu sûretle nüfusun yarısı yabancılardan teşekkül etmektedir, fakat bunlar da, Dayaklar

gibi, Malezya ırkına mensûp olup, onunla karışmışlardır.

Pasir devleti, mutlakiyetle idâre edilen bir devlet olup, sâdece sultan vo onun âilesi mensûpları tarafından idâre olunuyordu. Halkın hiç bir hak ve salâhiyeti yok idi. Sultan ve veliahdin yanında, fevkalâde hâller zuhûrunda, sultanın istişâre ettiği beş mühim şahsiyetten kurulan bir hey'et mevcut idi ki, bu hey'et aynı zamanda memleketin yüksek adâlet divânı olarak vazîfe görüyordu. Devletin topraklarından bir kısmı memleketin bu ileri gelenleri ve sultan âilesinin bâzı mensûplarına tahsis edilmiş idi. 1844 'ten itibâren sultanlar, tahta çıkışlarında, Hollanda müstemlekeler idâresi ile anlaşmalar akdetmişlerdir. 1908 'de ise, müstemlekeler hukûmeti tarafından resmen timar sâhipleri olarak ilân edildiler. İdâre, 1900 'de afyon ve tuz inhisârında olduğu gibi, ithâlât, ihrâcât hakları ve vergilerin tahsilini, bir tazminat karşılığında, müstemlekeler idâresine bırakmış idi. 16.800 florin tutan gelirin 11.200 florini sultana, geriye kalan 5.600 florini de devletin ileri gelenlerine veriliyordu.

Sultan tebeasından şu vergileri de almakta idi: reşid olanlardan alınan şahsî bir vergi, pirinçten ve orman mahsûllerinden alınan 1/10; her mahsûllü ağaç başına 2 tâne hindistan cevizi ve bütün bunlara ilâveten tebeanın şahsen sultanın kendi hizmetinde çalışmak mecbûriyeti var idi. Sultan ayrıca idâre merkezindeki adlî muâmelelerden de gelir sağlardı.

Memleketin efsâneler ile dolu tarihine bakılırsa, Dayaklara yabancı olan bu müstebit idârenin Cava 'nın şark bölgesinden buraya geçmiş olduğu zannedilir. Devleti idâre edenler sınıfını tâkip eden küçük reisler, rûhânîler, arâzi sâhipleri ve hür şahıslar orta tabakayı teşkil ederler. XX. asrın başında Pasir 'de hâlâ tamâmiyle aşağı bir sınıf teşkil eden köleler ve borçtan dolayı köleliğe düşmüş olanlar var idi ki, bunlar daha uzun zamandan beri Hollanda idâresi altında kalmış diğer kavimler arasında çoktan beri ortadan kalkmış bulunmakta idi. Diğer bütün Dayak kabîlelerinde de âdet olduğu üzere, köleler cemiyette diğer hür insanlar gibi yaşar, onlar gibi bayramlara ve tâlih oyunlarına iştirâk eder, mal sâhibi olabilir ve hattâ giydikleri elbiseleri ile dahi onlardan ayırt edilemezlerdi. Şâyet borçları bir başkası tarafından efendilerine ödenirse, onlar bu şahısların emrine girebilirlerdi; fakat beşkaoa esir satışı yok idi.

Buginlilerin, Bancarlıların ve müslüman Bacoların medeniyet durumları hakkında başka yerlerde izâhat verilmiş olduğundan, aşağıdaki mâlûmat sâdece putperest Dayaklar ve bunların müslüman kardeşleri olan Pasirlilere âit bulunmaktadır.

Bir an'aneye göre, islâmlığı Pasir 'e bir arap (tuan Said) getirmiştir. Zamanın hukümdarının kızı ile evlenmesi islâmiyetin yayılmasına büyük ölçüde hizmet etmiştir.

Pasirlilerin ictimâî hayatları islâmiyetin girişinden sonra ancak pek sathî bir şekilde değişmiştir. Günlük hayatlarında, putperestlerden kalma âdetler, cinler ve peri telakkîleri bugün de fazlası ile revâcdadır. Cinlerin insan kaderine te'sirlerine ve onların kehânetteki değerine karşı duyulan eski inanç bu husûsu açıkça ortaya koymaktadır. Aynı zamanda dikkat çeken bir diğer husûs da, bütün Pasir 'de sâdece bir tek *missigit* („mescid, câmi") ile bir kaç küçük ibâdet yeri bulunmasıdır. Din adamlarının ve bacıların sayısı da pek mahdut olup, hacca gitme arzûsu da pek gevşektir. Pasirliler tarafından da ciddî durumlar karşısında kalınca, hastalık vukuunda, bütün cenûbî Borneo 'da Blian payen yortularını kutlarken yapıldığı gibi, cinlerden yardım istenirdi. Gürültüsü çok uzaklardan dahi duyulan zilli ve davullu büyük bir kalabalığın ortasında, müşrik râhibe (balian), te'siri altında kaldığı cin hastayı iyi edecek olan ilâcı bildirirdi. Hattâ yalnız müslümanların oturduğu idâre merkezi Pasir 'de bile „balianların" yardımına baş-vurulmaktadır. Sultan, yalnız ramazan ayına münhasır kalmak üzere, bu gibi hareketleri yasak etmekte idi.

Bütün bunlar Pasir 'in en yüksek sınıflarının dahi ne dereceye kadar cin telakkilerinin te'siri altında kaldıklarını isbât etmektedir. Bugün de yaygın bulunan bir efsâneye göre, Adam sultan, geçen asrın ortalarında cinlerin bulunduğu Gunung Melikat tepesinde her yıl bir kaç gün inzivâya çekilmek âdetinde imiş; o meyânda dişi bir cin ile münâsebet te'sis etmiş ve Tendang isimli bir oğlu olmuş. Gözden kaybolabilme kudretine sâhip olan bu oğulun Madura adasında ikamet etmekte olup, orada bir cin prensesi ile evli bulunduğu rivâyet edilmekte ve zaman-zaman bilhassa kurbanlar (vaktiyle insanlar da kurban edilirdi) ile dâvet edildiği büyük bayramlarda bulunmak üzere, Pasir 'de ortaya çıktığı söylenmekte idi. Bu gibi merâsimler, memleketi felâket ve hastalıktan korumak maksadı ile, zaman-zaman yapıla-gelmekte idi. Busui köyünde Tendang için, bir sütun üzerinde, dış görünüşü itibârı ile tamâmen bir güvercinliğe benzeyen bir mesken inşâ edilmiş idi. Rûhânî sınıfının geliri, oruç ayının hitâmında *zakāt* ve *pitra* (fitre) olarak topladıkları paralardan ibâret idi. Her kes, imkânlarına göre, bir mıkdar yardımda bulunur ve reisler bu husûsta hiç bir baskı yapmazlardı. Bundan

başka rûhânî sınıfına mensûp bir şahsa, evlenme ve boşanmalarda küçük bir ücret verilirdi.

Umûmiyetle bu sultanlıktaki zamnn hesâplama tarzı araplarınkinin aynı idi. Fakat Dayaklar arasında baş-vurulduğu gibi, gökte belli bir burç görününce, tarlada çalışmağa başlanılır.

Diğer sâhada tebeddülât henüz mevzîî mâhiyette olmakla berâber Pasirlilerin âile hayatı, müslüman esâslarına istinâden, daha ziyâde gelişme kaydetmiştir. Müslümanlar arasında evlenmeler, bir din adamının aracılığı ile, baba veya velî durumundaki başka bir şahıs ile akdedilir. Fakat bu safhaya, çok mühim bir mesele teşkil eden mehir husûsundaki müzâkerelerden sonra gelinir. Bu mehir, doğrudan-doğruya kızın ebeveynine verilmekte olup, bizzat evlenen kıza bundan pek küçük bir hisse düşer. Evlenmeden önce nişanlılar, Dayaklar arasında da görüldüğü gibi, berâberce ve tamâmen serbest olarak yaşayabilirler. Düğünler pek bol mıkdarda hurma şarabı içilerek tes'îd edilir. Dâmâd kendisine âit bir eve yerleşmeden evvel, hiç olmazsa bir sene kadar, kayın-peder ve kayın-vâlidesinin evinde kalır. Boşanmalara pek sık tesâdüf olunmaktadır; zîra her iki gencin ebeveynleri arasında anlaşmaya varıldığı zaman genç kadının şahsî arzûlarına pek büyük bir ehemmiyet verilmemektedir. İzdivac hâlinde dahi, erkek ve kadın şahsî mallarının mülkiyetini muhâfaza eder. Bir ayrılma vukûunda, bu mallar her birinin âilesine devrolunur. Evlenme devam ettiği müddet zarfında kazanılan mallar iki müsâvi parça hâlinde erkek ve kadın arasında taksim edilir. Erkek veya kadından biri ölünce, hayatta kalan bütün mallara tevârüs eder. İslâmî hukümlere uyan âilelerin sayısı pek azdır. Müslümanlar islâm dinine uygun şekilde gömülmektedirler.

Bibliyografya: A. H. F. J. Nusselein, *Beschrijving van het landschap Pasir* (*B T L V*, 1905). (A. W. NIEUWENHUIS.)

PASSAROWİTZ. [Bk. PASAROFÇA.]

PASVAN-OĞLU. [Bk. PAZVAND-OĞLU.]

PAŞA (trk. fars. *pādişāh*'ın muhtemelen trk. *başkak* kelimesi ile karışmış şekli), son zamanlara kadar garp türklerinde kullanılmış olan ve hâlâ Osmanlı imparatorluğundan ayrılmış müslüman ülkelerinde (Mısır, Irak ve Suriye) yaşayan resmî en yüksek unvan veya lekap. Garbî Avrupa'daki asâlet unvânları gibi, bu da, mecbûrî olarak, has isimlerin yanında bulunurdu; fakat şu farkla ki, bu (daha az mühim olan *bey* ve *efendi* unvanları gibi) isimden sonra gelirdi. Bundan başka, irsî olmadığı gibi, zevcelere geçemediğinden ve yer mülkiyetine de bağlı bulunmadığından, feodalden ziyâde askerî bir husûsiyeti var idi. Bununla berâber, yalnız kılıç sâhiplerine mahsûs değil idi ve (dinî olmayan) bâzı yüksek sivil me'mûrlara da veriliyordu.

Paşa unvânı XIII. asırda meydana çıkmıştır. İlk kullanılışının inceden-inceye tesbiti güçtür. Bu kelime, her hâlde, çok erkenden mübhem „mâlikâne efendisi" (Seigneur [Dominus]) mânasını almış ve kaybetmiş idi (bk. *Divân-i türkî-i Saltan Veled*, 712=1313'ten evvele âit olan metinde, bizzat Allaha bile *ey paşal* kelimeleri ile hitap edilmektedir). Yine bu devirde, *paşa* unvânı, *sulṭān* unvânı gibi, bâzan kadınlar için de kullanılıyordu (bk. İsmail Hakkı, *Kitâbeler*, 1927, fihristte *Kadem Paşa, Selçuk Paşa* kelimeleri); bu vâkıa ancak XIX. asırda hidivin annesi için, istisnâî olarak, tekerrür edecektir [bk. mad. VALİDE SULTAN].

Anadolu Selçukluları zamanında *paşa* unvânı (*pâdişah*'ın kısaltması itibâr edilerek ve dâimâ *saltan* unvânı ile benzerlik hâlinde) bâzan tarihleri iyi bilmeyen ve aynı zamanda savaşçı olması gereken ve dinî husûsiyetleri olan şahsiyetlere veriliyordu. Âşık Paşa-zâde'nin eserinin başlangıcında, kendi kendisi için verdiği nesep şeceresine bakılacak olursa, *paşa* unvânı daha XIII. asrın ilk yarısında kullanılmıştır. Şeyh Muḥliṣ veya Muḫliṣ Paşa da denilen Muḫliṣ al-Dīn Mūsā Baba, Ali Efendi'ye göre, Giyāṯ al-Dīn Kayḫusrav II.'in 1243'te vukua gelen bozgunundan sonra, Karaman-oğullarından önce ve aynı bölgede iktidarı ele geçirmiştir (bk. Gibb, *A History of Ottoman Poetry*, I, 177).

Aynı asrın sonunda *paşa* unvânı, Anadolu'yn aralarında taksim eden küçük türk veya türkmen hânedanlarının bâzı uzuvlarının (mâmafih mahdût sayıda) adlarına bağlı olarak, meydana çıkmaktadır. Bunlar bâzan hukümdar, bâzan da âilelerinin fertleridir. Teke, Aydın, Denizli ve Kızıl-Ahmedli eyâletleri için de vaziyet aynı şekilde olmuştur [bk. mad. TÜRK]. İhtimâl Anadolu'nun diğer küçük devletlerinde de aynı idi (bk. Saruhan Ali Paşa için, Ḳalḳaşandī, *Ṣubḥ al-aʿşā*, VIII, 16,14 tarafından zikredilen Şihāb al-Dīn al-'Umarī, *al-Taʿrīf*...'ten naklen).

Osman'ın âilesinden iki şahsın *paşa* unvânını taşımış olduğu sanılmaktadır: Osman'ın oğlu Alâeddin ve Orhan'ın oğlu Süleyman.

Alâeddin'in vaziyeti çok karanlıktır. Hattâ bu isim altında iki ayrı şahsiyet bulunmağa kadar gidilmiştir: biri Osman'ın oğlu Alâeddin Bey, öteki Osman'ın vezîri Alâeddin Paşa olmalıdır ve her ikisi haksız olarak, birbiri ile karıştırılmıştır (Hüseyin Hüsâmeddin, *Alâeddin Bey*, *TTEM*, 14. ve 15. yıllar, 4 makale).

Bu aynı şahsın veya bahis mevzuu iki şahsın birinin aynı zamanda bir beyler-beyi sayılabildiği ilâve edilebilir (bk. Oruç'un vekayînâmesi, nşr. Babinger, *s.* 15,15). Bu içinden çıkılmaz mesele ne olursa-olsun, *paşa* unvânının, oldukça erken olarak, devlet adamlarına verilmiş olduğu muhakkak gibi görünmektedir (bk. Orhan zamanında bir Sinan Paşa, mad. TÜRK).

Paşa unvânı her hâlde çabucak yüksek me'mûrların iki türlüsüne mahsûs bir hak oldu: 1. Eyâlet beyler-beyleri ve 2. pâyitahtın vezîrleri. Sonra bunlara benzetilen me'mûrlara teşmil edildi.

XIV. asrın ikinci yarısında (1359 veya 1362 'de ?) Osmanlı tarihçilerine göre, ilk (?) Osmanlı beyler-beyisi olan Lala Şâhin, bu tâyin ile birlikte, *paşa* unvânını almıştır. Aynı unvan sonraları Anadolu beyler-beyisine (böylece sağ kanat ve sol kanatta bulunan iki beyler-beyi mefhûmu tamamlanmıştır) ve daha sonraları, büyüyen imparatorlukta yeni mevkîlerin ihdâsı ile, gittikçe teşmil edilerek, diğer beyler-beyilerine veya vâlilere verildi.

İlki (?), Osmanlı tarihçilerine nazaran, Çandarlı Halîl [b. bk.] olup, vezîr olması münâsebeti ile (770=1368/1369 'da) Hayreddin Paşa unvânını alan vezirler için de aynı şey oldu. Ahmed III. zamanına kadar kubbe vezirleri denilen vezirlerin sayısı [bk. mad. VAZÎR] ilk önce üçe, sonra dokuza çıkarıldı ve aynı zamanda kapudan paşa, nişancı ve defterdar gibi yüksek me'mûrlara verilen vezir derecesi git-gide (*paşa* unvânını taşımağı gerektiren) bir şeref derecesi hâline geldi; fakat başlangıçta ve oldukça uzun bir müddet, bizzat pâyitahtta yalnız bir vezir bulunduğundan, *paşa* unvânı bilhassa ve biç bir ilâve olmadan birinci vezîri (sonraları ulu vezir veya sadrâzam) göstermeğe yarıyordu. Sonradan *bâbıâlî* („yüce kapı, birinci vezîrin kapısı") tâbirinin yerini alacak olan *paşa kapısı* tâbiri buradan gelmektedir.

Paşaların sayısının çoğalması, başlangıçta, çok sür'atli olmadı. M. d'Aramon ancak 4 veya 5 paşa yahut vezir-paşa ve eserini yazdığı zaman (1547 'de) yalnız 3 *paşa* (Ayaz, Güzelce Kasım ve İbrahim, her üçü de hıristiyan menşe'li) kaydeder. Burada da yalnızca pâyitahtın bahis mevzuu olduğu doğrudur.

Eyâletlerde çok idiler ve bilhassa daha da çoğaldılar. Hattâ iki paşa zümresi tefrikına kadar gidildi: 1. 3 tuğlu (at kuyruğu) paşalar veya vezîr (bu rütbe git-gide şeref unvânı oldu ve eyâlete yayılarak, yavaş-yavaş *beyler-beyi* unvânının yerini aldı). 2. 2 tuğlu paşalar veya mîr-i mîrân (bu rütbe ilk önce türkçe *beyler-begi*'nin ve arapça *amîr al-umarâ*'nın mütereddifi idi; fakat yavaş-yavaş daha aşağı bir mansıp hâlini aldı). Bundan başka, esâs itibârı ile, ancak bir tuğ taşımağa hakkı olan eski sancak beyleri mîr-i mîrân tâyin edilmiş ve böylece onlar da paşa olmuşlardır.

Tanzimattan sonra, sivil (1. vezîr, 2. bâlâ, 3. ûlâ, 4. sâniye sınıf-ı evveli) veya askerî (1. müşîr, 2. birinci ferik, 3. ferik 4. livâ) rütbeler derecesinin ilk 4'üne (9 üzerinden) *paşa* unvânı verildi; aynı şey ileri gelenlere (3. Rumeli beyler-beyi, 4. mîr-i mîrân tatbikatta kalkmış olan *mîr-ül-ümerâ*'ya, altıncı derecenin sırf fahrî olan nev'inde, teşmil edilmesi ile) verilmiştir.

Osmanlı imparatorluğunun sukutundan sonra rütbeler terkedildiğinden, Türkiye cümhûriyeti yalnız askerler için *paşa* unvânını muhâfaza etti. Sonra bu unvan Ankara Büyük Millet Meclisi tarafından kaldırıldı (26 teşrîn II. 1934). Şimdi *paşa* yerine, *general* ve *müşîr* yerine, *mareşal* kullanılmaktadır.

Garptaki kullanılışta kelime ilk önce *başa* telâffuz edildi (paşa telâffuzu ancak XVII. asırda görülür): ital. *bascia*; muhhar letin. *bassa*; frns. *bacha* veya *bassa*; ingl. *bashaw*; bunların bir takım değişik imlâ şekilleri de vardır. Rumcada, bil'akis *paşa* şekli daha eskidir (XIV. asır), fakat, ihtimâl garp te'siri altında (XVI. asırda), *başa* şekli de bulunmaktadır; bk. Ducange, *Glossarium mediae et infimae graecitatis*, μπασίας kelimesinde.

Avrupalıların *başa* telaffuzu, ya arap (Mısır) te'sirinden, ya eski bir türk unvânı olan *başa* (bk. makalenin sonu) ile karıştırmaktan ileri gelmiştir.

Paşa kelimesinin iştikakı. Teklif edilmiş olan muhtelif iştikakları sırası ile tetkik edeceğiz:

1. Fars. *pây-i şâh* („hükümdarın ayağı"). Eski İran'da „hükümdarın gözleri" denilen me'mûrların bulunması vâkıasına dayanmakta olan bu izah, daha *Dictionnaire de Trévoux* (1704) 'da (*bacha* kelimesinde) verilmiş olup, J. v. Hammer tarafından yeniden ele alınmıştır ki, kabûle şâyân değildir.

2. Türkçe *baş* („baş, reis") 'tan; daha Antoine Geuffroy (*Briesve description de la Court du Grant Turc*, 1542) ve Leunclavius (Löwenklau) tarafından, kendi sâlnâmelerine zeyil olarak yazdığı *Pandectes historiae turcicae* (1588) 'de ileri sürülmüştür. Bk. bir de *Dictionnaire de Trévoux* ve Barbier de Meynard'ın zeyli ki, kabûle şâyân değildir. Bk. mütekâbip kelime.

3. „Büyük kardeş" (gösteriş ve duygu izhârı ihtiyacları ile?) mânasında kullanılan türkçe *baş-ağa*. Son zamanlara kadar Türkiye'de kabûl edilmiş olan (Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i os-*

mânî, IV, 738; Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-i türkî*, mad *paşa*) ve Süleyman Paşa ile Alâeddin Paşa'nın sırası ile Orhan ve Osman'ın büyük oğulları olması vâkıasına istinât eden bir iştikaktır. Daha Âlî (1593—1599'da yazdığı *Kunh al-aḫbār*, V, 49,25) ve 1724'te ölmüş olan Osman-zâde Ahmed Tâib (*Ḥadîḳat al-vuzarâ'*, İstanbul, 1271, s. 4,16) *paşa* kelimesinin Türkmenler arasındaki bu kullanılışına işâret eder. Heidborn (*Manael de Droit Publicet Administratif Ottoman*, Wien, 1908, s. 186, not *a*) da aynı şekilde Karaman rûmlarında *paşa*'nın „büyük kardeş" mânasına geldiğini söyler; fakat bu münferit şahâdetleri te'yit eden hiç bir şey yoktur. Ahmed Vefik (باش kelimesinde) ve Selâhî gibi bâzı türk lugatçileri bu iştikakı kabûl etmişlerdir; fakat bir merhale gösterirler: *paşa* kelimesi *baş-ağa*'dan gelmiş olan türkçe *başa*'dan gelmektedir. İleride bahis mevzuu olan *başa* unvânı gerçekten *baş-ağa*'dan geliyor gibi görünmektedir; fakat ilk önce bizzat düşündüğüme muhâlif olarak, bunun *paşa* ile hiç bir ilgisi yoktur.

4. Farsça *pādişāh* „hukümdar". — İlk önce Boudagov'un türkçe—rusça lugatinde (1869) teklif edilen ve sonra Broekhaus ve Efron'un rus ansiklopedisinde tekrar ele alınan bu iştikak kabûl edilebilecek olan yegâne iştikaktır (bununla berâber aşağıda nr. 5'te işâret edilen karışma ihtimâli ile birlikte). Bu daha önce d'Herbelot tarafından hissedilmiş idi (sonda *h* imlâsı münâsebeti ile *pascha* kelimesinde). Bu izah, *sultan* ve *pâdişah* kelimelerinin, bu mânada olarak, dindârlar (dervîş) zümrelerinin yüksek şahsiyetlerini göstermek için, ekseriyetle isimlerden sonra gelen unvanlar olarak kullanılmasına istinât etmektedir (bk. Giese, *TM*, 1925, I, 164). Âşık Paşa-zâde'deki (nşr. Giese, s. 34 v.d.) Alâeddin Paşa'nın bir kenâra çekilmek istemesinden önce, Orhan'ın ona hitâben söylediği mübhem cümle bile (yk. bk.) *pâdişah* ile izah edilebilir gibi görünmektedir. Orhan ona: — „Sen benim için paşa olacaksın" — demiştir. O hâlde bir kaç satır yukarıda, ondan bir *çoban-pâdişah*, yâni halkı için bir çoban olmasını istiyordu.

Diğer taraftan *paşa* unvânının ekseriyâ yalnız *pâdişah* ile değil, fakat *şâh* ile münâvebe sûreti ile kullanıldığı farkedilecektir. İşte bir kaç misâli:

Kızıl Ahmedli hânedanı hukümdarı Şucâ' al-Dîn Sulaymān, İbn Baṭṭūṭa (nşr. Defrémery, II, 343)'da Sulaymān Pâdişah ve Şihāb al-Dîn b. al-'Omarî (*al-Ta'rîf bi 'l-maṣṭalaḥ al-şarîf*, Kahire, 1312, s. 4)'de Sulaymān Paşa temsiye edilmektedir (burada arap yazısına uygun olarak *başa* yazılmıştır). Bu hukümdarın oğlu ve halefi olan İbrāhîm, İbn al-'Omarî'de ve Münecciim-Başı'da *paşa* unvânını taşır. — *Düstûrnâme-i Enverî* (nşr. Mükrimin Halil [Yınanç], s. 83 v.d.)'de Orhan'ın oğlu Sulaymān Paşa'ya (şiir zarûreti dolayısı ile) Şeh Sulaymān adı verilmiştir. — İlhanlıların Bagdad vâlisi (ölm. 1336) 'Alî b. Çiçek (Çeçek)'e İbn al-'Omarî 'Alî Paşa demektedir. Nazmî-zâde (*Gülşen-i hulefâ*, İstanbul, 1143)'ye göre, bu zât bâzı yazmalarda Ali Şâh adı ile görülmektedir. Ona Ali Pâdişah da denilmektedir (Cl. Huart, *Histoire de Bagdad*, s. 10). — Şark lehçelerinde pâdişah unvânı küçük mahallî hukümdarlar için kullanılmaktadır; buralarda *paşa* değil, *patşa* (kırgız), *pōtşō* (özbek) şeklini almıştır.

5. Türkçe *başḳaḳ* (değişik şekiller *başkak?*, *başkan?*) „vâli, zabıta âmiri" (Pavet de Courteille ve Boudagov'un lugatlerinde, bk. *basmaḳ*). Vullers'e göre, „Ḫvārizm dilinden" olan bu kelime farsçaya da geçmiştir (İlhanlılar devrinde). Moğullarda zaptedilen (yalnız garptaki?) eyâletlere, bilhassa Rusya'ya gönderilen me'mûrlar ve yüksek me'mûrlar mânasına geliyordu. Kabûl edilmiş bulunan iştikak *basmaḳ* („basmak, sıkmak, ezmek, tecâvüz etmek, iz bırakmak") fiilidir; vazîfeleri bilhassa vergi ve harâcları toplayıp-göndermek olduğuna işâret edilen (bk. rus ve Polonya ansiklopedileri) me'mûr *başḳaḳ*'ın „tazyik eden, zorla fazla vergi alan" mânası buradan çıkmaktadır. Resmî bir unvânın böyle bir tefsiri ne kadar mûtâd dışı görünürse-görünsün, *başḳaḳ*'ın moğulca muâdili olan *daruġa* veya *daroġa* [b. bk.] ile muvâzîliği bakımından te'yit edilmiş görünmektedir ve basmak, „tab'etmek" mânasına kadar *basmaḳ*'ın müterâdifi olan moğulca *daruḫu* fiili ile mukayese edilebilir. Mâmafih bunlar halk iştikakı da olabilir.

Schefer, *Voyage de M. d'Aramon* neşrinde (s. 238, not 3) şöyle yazıyor: — „Geuffroy'nın verdiği *paşa* kelimesinin iştikakı (türkçe *baş* kelimesinden) yanlıştır. Paşa askerî vâli mânasına gelen türkçe *başkak* veya *paşkak* kelimesinin yumuşatılmış şeklidir."

Plan Carpin, moğul *başḳaḳ*'larına *baschati* (yazmalardaki değişik şekiller: *bascati*, *bastaci*; bk. *The Texts and Versions of John de Pl. Carpini...*, London, 1903 [Hakluyt Soc.], s. 67 ve 261 notlar) der. 1598 (Hakluyt) basmasında, sahife kenârında şunlar okunur: „Basha, vox Tartarica qua utuntur Turci" ve bu müşâhedo aynı şekilde *başḳaḳ* ve *paşa* kelimeleri arasında bir karıştırma olmasını gerektirmektedir.

Pâdişah (*paşa*) ile moğulca *daruġa* kelimesinin müterâdifi olan *başḳaḳ* unvânı arasında bizzat türkler arasında da gerçekten bir karıştırma hâsıl olmuş olması imkânsız değildir.

Daha Schefer'in ve Hakluyt'un izahlarını tamamadan önce de, bu düşünce aklımıza gelmiş idi. Filhakîka (Muhammed Ḳazvînî'nin verdiği bilgiye göre, farsça kaynaklarda tesâdüf edilmeyen) paşa unvânı, gerek fiilen veya nazarî olarak moğullara tâbî anadolulu şahsiyetleri, gerekse İlhanlı moğullarının doğrudan-doğruya me'mûrları (yukarıda zikredilen Bagdad vâlisi gibi, bk. bir de 'Azîz b. Ardaşîr Astarâbâdî, *Bazm a razm*, nşr. Kilisli M. Rifat, s. 249,8 'de işâret edilmiş olan *Püser-i Ali Paşa*) için kullanılmış idi. Bu karıştırma (gerçekten nâdir olarak) *başḳaḳ* şeklinin bulunması ile çok daha kolay olarak izah edilebilirdi (Cuvaynî, *Târîḫ-i Cihânguşâ*, yazılışı 1260, nşr. Muḥammed Ḳazvînî, II, 83, not 9; bu parçada 609 h. tarihinde, binâenaleyh moğul istilâsından önceye âit, ḫvârizmli bir me'mûr bahis mevzuu edilmektedir).

Paşa unvânının, *başḳaḳ* unvânı ile karıştırılmaksızın, bu kadar büyük bir ehemmiyet kazanamayacağı kabûl edilebilir.

Türkçe *başa* unvânı.— Ne evvelki unvan ile, ne de arapça ve hattâ aynı kelimenin eski garp telaffuzları ile karıştırılmaması gereken bu unvan aynı şekilde has isimlerden sonra geliyordu. Fakat (bilhassa yeniçerilerde) asker veya küçük rütbeli zâbitler ve gâlibâ eyâletlerin ileri gelenleri mânasına geliyordu [Meninski, *Thesaurus*, I, stn. 662 ve 294, str. 18; *Onomasticon*, stn. 427; *d'Herbelot*, bk. mad. *Pascha*; Viguier, *Éléments de la langue turque*, 1790, s. 218, 309, 327; Zenker, s. 164, stn. 2 (ihtimâl Meninski 'den naklen); kısmen de la Mottraye, *Voyages*, 1727, I, 180, not *a*; krş. Evliyâ Çelebî, V, 107,6, 216,18; Naîmâ, V, 71,11; İsmail Hakkı, *Kitâbeler* (بصره, s. 41 ve 8)]. De la Boullaye-Le Gouz (*Voyages*, 1657, s. 59 ve 552) da *başa* unvânını tefrik eder ve bunu „monsieur" kelimesi ile tercüme eder. Meninski, *göst. yer.*, bir de *başı* (باشی) telâffuzunu kaydeder; burada üçüncü şahıs mülkiyet eki olan *-i* ile *baş* kelimesi görülemez; çünkü Meninski türkçeyi böyla bir hatâya düşmeyecek kadar iyi bilir. Chloros tarafından *paşa* kelimesinde kabûl edilmiş olan *beşe*'ye gelince, bu باى imlâsından ileri gelmektedir (bk. msl. Ahmed Vefik Paşa, *Zoraki tabîb*, perde I., sahne 2., istihzâ ile bir kadın hakkında kullanılmıştır); fakat Meninski, bu imlâya rağmen, yine *başa* telâffuz etmektedir.

Lugatçiler bâzan *başa* ile *paşa*'yı karıştırmış olduklarından, bâzıları *başa*'nın aynı zamanda „büyük kardeş" mânasına geldiğini farzetmişlerdir (Mehmed Selâhî, *Kamûs-i osmânî*, II, 291, Chlorosda onu tâkip etmiştir). Meselenin ayrılması gerektiğini ve *başa*'nın hakîkaten *baş-ağa* yerine geldiğini düşünüyorum; fakat *baş-ağa* „reis" (askerî unvan) mânasında. („yeni-çeri" veya *yasakçı* da denilen) kavaslara *baş-ağa* deniliyordu (Roehrig'e göre). *Baş-ağa*'nın diğer mânaları ve kullanılışları ile umûmiyetle bu makalede tetkik edilmiş olan bâzı noktalar hakkında daha fazla tafsilât için bk. J. Deny, *Sommaire des Archives turques du Caire*.

Vurgu hakkında ihtar.— Paşa kelimesinde ton vurgusu son hecededir (paşâ), *başa* kelimesinde ilk hecededir (*báşa*); nitekim, yukarıda işâret edilen *bâşi* talâffuzunda son seslinin zayıflaması da bunu gösterir.

(J. DENY.)

[Türkçe *ağa* ve *baş-ağa* unvanları Cezâyir'de yaşamakta devam etmiştir; burada büyük kabîlelerin ve kabîle birliklerinin bâzı *ḳâ'id*'leri için kullanılmıştır ve fransız hukûmeti, bu memlekette, bunlara resmî bir mâhiyet vermiştir; hâlbuki burada *paşa* unvânı kaybolmuştur. Bunun aksine olarak, XVI. asırda Sa'dîlerdeki *maḫzan*'ın [bk. madd. SA'DİLER ve MAHZEN] türkçeleşmesi sırasında görünmüş olduğu Fas'ta, bugünkü şerîf idâresinde de mevcûdiyetini muhâfaza etmiştir. Fas'ta fransız himâye idâresinin kuruluşunun arifesinde *paşa* unvânı kullanılıştan düşmüş idi ve ancak Fas şehrinin şimâlindeki Şrâgalar ve Atlas okyanusu sâhilinde 'Abde-Aḥmarler gibi, *Giş* menşe'li bâzı kabîlelerin reisleri tarafından taşınmakta idi. Son devirlerde himâye eden milletin onu gayr-i şuûrî olarak tasdik etmesi neticesinde, şehirlerde resmî olarak *ḳâ'id* unvânının yerini almıştır (bununla berâber, bu son unvan bu idârenin me'mûrlarının tercîhan kullandıkları unvandır) ve ispanyol nufûzu mıntakasında olduğu gibi, fransız himâye mıntakasında da belediye dâireleri olarak te'sis edilmiş olan bütün şehirlerde paşalar var idi. Mahallî telaffuz dikkate değer cemi şekli olan *bâşâvât* ile *bâşâ*'dır].

(E. L. P.)

PAŞALIK. (T.), *paşa* kelimesinden müştak olup, 1. paşanın vazîfe ve unvânına, 2. bir paşanın emri altında bulunan eyâlete delâlet eder.

Sâdece *sancak-beyi* (veya *mîr-livâ*) denilmiş olan bâzı idârecilere *paşa* rütbesi verilmeğe başlandığı tarihten itibâren, paşalık unvânı bundan faydalanan *sancak* veya *livâ* idârecileri için kullanıldı.

XIX. asrın başında 158 *sancak* arasında 70 paşalık var idi. Bu sancakların 25'i *paşa sancağı*, yâni eyâletin umûmî idârecisi veya vâlisinin idâre merkezinin bulunduğu *sancak* idi (fazla tafsilât için bk. Mouradgea d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Othoman*, VII, 307).

(J. DENY.)

PAŞTO. [Bk. PEŞTÛ.]

PATANİ, Siyam (Thailand) topraklarının cenûp ucunda, Malaka yarım-adasının şark sâhilinde yer alan idârî bölge olup, cenûpta Malaya birleşik devletlerinden Kelantan ve Kedah'a komşu bulunur. Bu bölgede 7 küçük Malay devleti mevcut olup, bunlardan her birinin başında siyamlı bir me'mûr tarafından refâkat edilen yerli bir hükümdar vardır. Malaya'ya mahsûs hükûmet şekilleri muhâfaza edilmiştir. Aynı ismi taşıyan idâre merkezinde bölgenin siyamlı yüksek me'mûru oturur; yerli devlet hükûmetleri yüksek komiser tarafından verilen tâlimâtı tâkip ile mükelleftir.

Yerli nüfus müslümanlardan mürekkeptir. Şehirlerde cuma namazı kılınan câmiler ile *surau* denilen ve husûsî müstahdemleri bulunan mescidler vardır. Her devletin adâlet divânları mevcuttur. Âile hukukuna âit husûslarda şerîat hükümleri, diğer husûslarda ise, Siyam kanûnları tatbik olunur. Patani hakîkî bir dağ ülkesidir. Ovalara ancak dar bir şerit hâlinde kıyı boyunca rastlanır. Memleketin mesâhası, yuvarlak rakam ile, 13.000 km.² olup, [nüfusu da 500.000'den fazla] ve ekseriyetle malaylardan mürekkep, geri kalanlar ise, çinli [son zamanlarda artmıştır] ve siyamlıdır. Yol şebekesi az gelişmiştir. Cenûbî Siyam demir-yollarını İngiliz Malayası [şimdi müstakil Malaya birleşik devletleri] demir-yollarına bağlayan hat, sâhilden epeyce uzakta olmak üzere, memleketi boydan-boya geçer. Balıkçılık nüfusun mühim bir kısmını geçindirir; tutulan balıklar mahallinde istihsâl edilen deniz tuzu ile tuzlanır. Kalay istihsâli oldukça ehemmiyetlidir. Memleketin ihrâcâtı arasında tuzlu balık, tuz, canlı hayvan, fil ve kalay sayılabilir. Buharlı küçük gemiler, Bangkok ve Singapur ile irtibatı te'min eder. [İkinci cihan harbinden evvel] memleketin geliri 45.000 ingiliz lirasına varmakta, bunun üçte biri yerli hükümdarlar ile âileleri mensûplarına, üçte biri memleket idâresine tahsis edilmekte, geri kalan ve müteferrik husûsî işlere ayrılan üçte biri de umûmiyetle yine idâre işlerinde kullanılmakta idi.

Fra Odorigo de Pordenone 1323'te bu bölgede *Paten* diye bir yer adı zikretmekte ve burası kendisi tarafından Thalamasyn'de olarak teşhis edilmekte idi. Bu adın Patani olması ihtimâli hatıra gelmektedir. Patani ismi, ancak XVI. asırda, portekizlilerin burası ile ticâret yapmağa başladıkları zamandan itibâren, tarihte kat'î olarak yer alır. Patani asırlardan beri Siyam'a âit bulunuyordu. Cenûba doğru yayılan Thailer 1284 senesine doğru Ligor sâhildeki Patani'nin bir az şimâl-i garbîsinde) a ulaşmışlardı (Sukhotai kitâbesi); 1350'de bütün Malaya yarım-adası Siyam'ın hâkimiyeti altına girmiş idi; Patani bölgesinin siyamlılar tarafından ele geçirilmesi bu iki tarih arasında yer alır. 1365 tarihinde *Nâgarakrtâgama*'da, bölgenin 7 devletinden biri olan ve pâyitahtı Patani'nin bir az şarkında deniz kenârında bulunan Djêre (şimdiki Djering)'nin Cava'da kurulmuş Mâcâpahit kırallığı hâkimiyetine girdiği zikredilmektedir. Portekizliler 1511'de Malaka'yı zaptettikten az sonra Patani ile ticârete giriştiler; çok sayıda portekizli buraya gelip-yerleşti. 1600'e doğru hollandalılar ve ingilizler de burada görülmeğe başladılar; o sırada Patani, Malaka ile Çin arasında durak yeri olan canlı bir ticâret şehri, bir taraftan Çin, diğer taraftan şarkî Hind adalarının başlıca limanlarından gelen mallar için bir antrepo merkezi vazîfesini görüyordu. Bu rol 1620'ye doğru gerileyince, şehir ehemmiyetini kaybetti ve avrupalılar buradaki kendi ticâret şirketlerini terkettiler.

Patani'ye müslümanlığın ne zaman yayıldığı kat'î olarak söylenemez. 1600'de burası tamâmiyle bir müslüman memleketi durumunda idi; o sırada memlekete hâkim olan prenses 15 yıldan beri kocasının yerine geçmiş bulunuyordu; görünüşe göre, memleket, daha önce Mendez Pinto tarafından ziyâret edildiği sırada (1534, 1540) da, müslüman idi. Yerli rivâyetlere göre, memleketin fâtihi Siyam kırallının oğlu Chaw Sri Bangsa islâmiyeti kabûl edip, ondan sonra taşıyacağı al-Sultân Ahmed Şâh ismini aldıktan sonra, müslümanlığı memlekete yaymış idi. Kendisinin Malaka'ya itâat ettiği söylenilmektedir ki, bundan Malaka'nın müslümanlığı daha önce kabûl eden devlet olduğu mânası çıkartılabilir. Malaka'nın XV. asırda Malaya yarım-adasında hâkim devlet durumunu almış olduğu mâlûmdur.

Bibliyografya: G. P. Rouffaer, *Oudste ontdekkingstochten tot 1497* (*Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië*, mad. *Tochten*, IV, 380, bibliyografya ile berâber); P. A. Tiele, *De Europeërs in den Maleischen Archipel* (*Bijdragen Kon. Instituut*, 4. seri, III, 35, 66; IV, 301; VI, 178 v. dd.; VIII, 77; 5. seri, I, 267 v. dd.; II, 241 v. dd.); *Begin ende Voortgangh van de Oost-Indische Compagnie* (Amsterdam, 1646), I, 7; Peter Floris (nşr. Moreland, *Hakluyt Society*, London, 1934, Sec. Ser. LXXIV); T. J. Newbold, *British Settlements in Malacca* (London, 1839), II, 67 v. dd.; *Nâgarakrtâgama* (nşr. Krom), Lahey, 1919, s. 51; F. Mendez Pinto, *Wonderlijke reize* (Amsterdam, 1653); A. W. Graham, *Siam* (London, 1912).

(R. A. KERN.)

PAṬHÂN. [Bk. EFGANİSTAN, IV, 1366.]

PATRONA. [Bk. RİYÂLE, B. 3.]

PAULĀ. [Bk. PAVLA.]

PAVLA. PAULĀ, Hind-türk imparatorluğunda Ekber zamanındaki sikke sisteminde 1/4 *dām* (1/4 *paysā*)'a tekabül eden bir aikkenin adıdır. (J. ALLAN.)

PAYAS. BAYĀS, Türkiye'nin Akdeniz bölgesinde, İskenderun körfezi kıyısında ve Hatay (Antakya) vilâyetinin Dört-Yol kazâsı içinde nâhiye merkezi olan küçük bir kasabadır (3.000 nüfus). Osmanlı devrinde Payās şeklinde yazılan arap kaynaklarında Bayās, daha önce Bayyās veya Bāyās şeklinde geçen isim hiç şüphesiz eski çağa âit Baiae (βαΐαι) mevkî adından iştikak etmiştir. Burası Alexandria (şimdiki İskenderun) ile Castabala (Castabolum: körfezin şimâl-i şarkî köşesinde şimdiki Burnaz mevkii yakınında) arasında gösteriliyordu. Bir çok kaynaklarda buranın İskender ile Dârâ arasında (333 m. ö.) ve daha sonra Heraklios ile Husrev II. arasında (622 m. s.) muhârebe mevkii olan İssus'un yerinde bulunduğu zikredilmiş ise de, adı geçen mevkiin 12 km. kadar daha şimâlde, Dört-Yol demir-yolu istasyonuna yakın bir yerde, deniz kıyısında yükselen bir yığma tepeye (Kara-Kaya) tekabül ettiği tahmin olunmaktadır. Diğer taraftan, meşhûr „Kilikya ve Suriye kapısı" (Pylae Ciliciae et Syriae) da Payas ile İskenderun arasında gösterilmektedir (Sarıseki köyü; krş. R. Kiepert, *Karte von Kleinasien* D IV: kıyıda Bāb Yūnus; içeride Merkez kalesi veya Kızlar kalesi; Haçlılar devrinin Gastim veya Gaston şatosu; bk. P. Jacquot, *Antioche*, 1931, I, 151 v.d., resimler: s. 120, 148, 152).

İslâm hâkimiyeti altında Bayās, Cebel Lukkam (= Amanus dağları, bk. mad. GÂVUR DAĞLARI) eteğinde al-İskandarūna—al-Maṣṣīṣa yolu üzerinde bir mevkî olarak zikredilmekte, Ab bâsîler zamanında hudutbölgesine (bk. mad. 'AVÂSIM) dâhil bulunmakta. idi Sonra müslümanlar ile Bizanslılar, haçlı devrinin rakip prenslikleri, müteâkiben Selçuklular ile Memlûk devleti arasında çok defa elden-ele geçen bir ülke nin kaderine iştirâk etti ise de, R. Hartmann'ın işâret ettiği gibi, ayrı bir rol oynamadı.

Osmanlı imparatorluğunun Anadolu'dan başka Suriye, Irak ve Mısır'a hâkim olması üzerine, XVI. asrın ortalarından itibâren, Payas, işlek bir askerî-iktisâdî yol üzerinde, ehemmiyetli durak yeri hizmetini yeniden görmeğe başladı. Yine o sıralarda, Halep bölgesinin iskelesi olarak, epeyce ehemmiyetli bir deniz tiearetine sahne olduğu da anlaşılıyor. Mevkiin ehemmiyeti Sokullu Mehmed Paşa'nın dikkatini çekmiş ve kendisi tarafından burası tahkim ettirildiği gibi, aynı zamanda burada büyük bir kervansaray, büyük bir câmi (bugünkü Câmi-i kebir), medrese, imâret ve hamam ile bir kapalı çarşı yaptırılmıştır. Tarih devirleri boyunca, Payas'ın en fazla bu sırada gelişmiş olduğu söylenebilir. Kâtib Çelebî Sultan Süleyman'ın vezîri Mehmed Paşa-yı Atîk'in eseri olan büyük te'sisleri zikrederek, burayı: „Bender şehirdir" diye vasıflandırır. İmar hareketinden 50 sene kadar sonra Payas'tan geçen Evliyâ Çelebî şehir hakkında geniş bilgi verir. Zamanımızda da ayakta duran kalenin 8 kulesinden her birinde 10 top, ayrıca bir büyük burcda da limanı koruyan „bal-yemez topları" olduğunu, sûrların içinde 300, kale dışında ve bahçeler arasında 850 ev, ayrıca 300 dükkân bulunduğunu, şehir nüfusunun 8.000 kadar tahrir edildiğini söyler. Misâfirperver türk unsurlarından mürekkep olan bu nüfusun vergi ve avârız muâfiyetleri olduğunu ve buna mukabil, eli silâh tutanların dağ eşkiyâsından ve korsanlardan yolu muhâfaza etmekle mükellef bulunduklarını kaydeder. Şehir halkının büyük bir kısmı, havası ağır olan yaz aylarında yaylaya çıkardı. Limana gelince, fırtınalardan korunmuş bulunmakla berâber, büyük gemilerin girmesine artık elverişli bulunmayordu.

Osmanlı hâkimiyeti sırasında önce Adana ve sonra Halep eyâletine tâbî bulunan Payas, XIX. asrın sonlarında Adana vilâyetinin Cebel Bereket sancağına, bir kazâ merkezi olarak, bağlanmış idi. Kasaba ve civârının halkı zirâat ve ipek böceği yetiştirme ile meşgûl olurlardı; iskeleden Kıbrıs ve Suriye'ye kereste, odun ve kömür, Avrupa memleketlerine de portakal ihrâç edilirdi. Cuinet kasabanın nüfusunu, belki mübâlegalı olarak, 6.325 olarak kaydetmiş idi (3.200 — 3.500 müslüman); *Ḳāmūs al-a'lām*'da ise, bu nüfus 5.000 olarak gösterilmiş, şehirdeki eserler, yanlış olarak, Köprülü Mehmed Paşa'ya izâfe edilmiştir.

1918 senesi son baharında fransız kuvvetleri tarafından işgâl edilen Payas, fransızlar ile Türkiye Büyük Millet Meclisi hukûmeti arasında imzâlanan Ankara muâhedesi (20 teşrin I. 1921) hukmüne göre, 1922 yılının ilk günlerinde Türkiye'ye iâde edildi. Türkiye'yi, fransız hâkimiyeti altında hususî bir idâreye tâbî bulunan „İskenderun sancağı" topraklarından ayıran hudut çizgisi, kıyıda Payas deresi ağzının 1 km. cenûbundan başlıyor, Payas kasabası ile berâber, Kürtül ve Kozlu-Dere köylerini Türkiye'ye bırakarak, Amanus dağlarına tırmanıyordu. Bu sırada Payas, vilâyet pâyesine yükseltilmiş olan Cebel Bereket'e bağlanmış, sonra bu vilâyetin kaldırılması ile Adana vilâyeti hudutları içine alınmış, fakat kazâ teş-

kilâtının merkezi, Payas 'tan Dörtyol kasabasına nakledilmiş idi. 23 haziran 1939 tarihinde Ankara 'da varılan bir anlaşmaya göre, Hatay toprakları Türkiye 'ye bağlanınca, Payas da, Dörtyol kazâsı ile berâber, Hatay vilâyetine katıldı. Bugün burası adı geçen kazâya bağlı bir nâhiyenin merkezidir. Payas 'ın nüfusu 1935 sayımında 989 olarak tesbit edilmiş idi. Bu nüfus 1955 'te 2.831 olmuştur (bu sayıya kasabanın şarkında ve belediye hudutları içine alınmış bulunan Kürtül köyünün nüfusu da dâhildir).

Bibliyografya: Pauly-Wissowa, *Realencyclopaedie ...*, II², 2775; *Bibl. Geogr. Arab.* (nşr. de Goeje), I, 63; II, 125, 127; III, 154; VI, 253; Yâḳût, *Mu'cam al-buldān*, I, 772 v.d.; Abu 'l-Fidā (nşr. Reinaud), s. 29; G. le Strange, *Palestine under the Moslems*, s. 422; Kremer, *Beiträge zur Geographie des nördl. Syrien*, s. 21; Kâtib Çelebî, *Cihân-nümâ* (nşr. İbrahim Müteferrika), s. 603; Evliyâ Çelebî, *Seyâhat-nâme* (İstanbul 1314), III, 42 v.d.; Ritter, *Erkunde* (1830), XVII, 1840 v.d.; Tomaschek, *Sitzungsberichte der Wiener Akad.* (1891), CXXIV, VIII, 71; Humann ve Puchstein, *Reisen in Kleinasien und Nordsyrien* (Berlin, 1890), s. 160 v. dd.; M. Hartmann, *Zeitschrift der Ges. für Erdkunde zu Berlin*, XXIX, 174; Ahmed Rifat, *Lûgat-ı tarihiye ve coğrâfiye* (İstanbul, 1299), I, 181; Şemseddin Sâmî, *Ḳāmūs al-a'lām* (İstanbul, 1899), II, 1571; *Adana vilâyeti sâlnâmesi* (1317=1901), XI, 128—136; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie* (1891), II, 105—108; *Belediyeler yıllığı* (nşr. İller bankası, Ankara, 1950, III, 123—127).

(BESİM DARKOT.)

PAYSA. PAYSĀ (hind.), ingl. *pice*, eski Britanya Hindistanı 'nda bir bakır sikke olup, 3 *pies* veya 1/4 *anna* kıymetinde idi. Hind-türk imparatorluğunda *paysā* tâbiri, Şēr Şāh tarafından ihdâs edilmiş olup, 40 'ı bir rupiye tekâbül etmek üzere, bakır sikke vâhidi olarak, daha eski *dām* [b. bk.] yerine kullanılmıştır. Bununla berâber, paralar üzerinde umûmiyetle sâdece *fulūs* veya *revānī* adı bulunmaktadır. *Paysā* adı ise, Hind-türk imparatoluğundan sonra meydana çıkan bir çok mahallî devletlerde XVIII. ve XIX. asırlarda basılmış bakır sikkeler için kullanılan umûmî tâbir mâhiyetini almıştır (krş. J. Prinsep, *Useful Tables*, nşr. E. Thomas, London, 1858, s. 62 v.d.).

(J. ALLAN.)

PAZVAND-OĞLU, 'OSMAN (1758—1807), Selim III. zamanında (1203—1222=1789—1807) vezirlik rütbesine kadar yükselmiş Vidin'in mütegallibe âyânının en meşhûru. Pazvand (پازوانـد), frs. *pāsbān* (veya *pāsvān*: muhâfız, bekçi) kelimesinin halk dilinde almış olduğu şekildir. Osmanlı müelliflerinin Pazvandoğlu yahut Pāsbān-zâde diye kaydettikleri (Âsım, *Tarih*, İstanbul, I, 218) bu isim Vidin tarihinde yer almış mühim bir âilenin soy adıdır ki, ecdâdının aslen tatar olduğu ve Bayezid I. zamanında (1389—1402) Bulgaristan 'ın fethine iştirâk ettiği söylenir (W. von Herbert, *The Chronicles of a virgin Fortress*, London, 1886, s. 23).

Pazvand-oğlu âilesinin en meşhûr simâları Ömer Ağa ve oğlu Osman 'dır. Ömer Ağa 'nın babası Bosna 'nın Tuzla kazâsında oturan mûteber bir kimse olup, dâhilî mücâdelelerin birinde, düşmanları tarafından, Piriştine 'de öldürülmüş idi. Yegâne oğlu olan Ömer ise, Avusturya-Osmanlı seferlerinde (1736 — 1739) akıncılar arasında devlete hizmetlerde bulunduğundan, kendisine Vidin civârında Boursa ve Kırsa adında iki köyün timarı verilmek sûretiyle, taltif olunmuş idi (I. W. Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, Gotha, 1863, VII, 231). Böylece Vidin civârına yerleşen Pazvand-oğlu Ömer, cesâreti, kabiliyeti sâyesinde nufûz ve kudretini arttırarak, bu sancağın bayraktarlığını elde etmeğe muvaffak olduğu gibi, zamanla çok büyük bir servet sâhibi olarak, Vidin âyanlığına yükseldi. Servet ve şöhreti ile bâzen eyâlet paşalarının kıskançlığını tevlid ettiği gibi, bâzan da mahallî nizâm ve âsâyişi ihlâl ederek, keyfî hareketlerde bulunduğundan, devlet nazarında âsî durumuna düştü. Melek Mehmed Paşa 'nın üçüncü Vidin vâliliği esnâsında (1786), kendisine Vidin 'i terketmesi tavsiye olundu; fakat Ömer Ağa mülkü olan topraklarından kendisini kimsenin uzaklaştırmağa hakkı olmadığını iddia ederek, Vidin muhâfızlarına karşı gelmeğe ve huzûrsuzluk yaratmağa başladı. Avusturya-Rusya-Osmanlı seferleri (1787 — 1792) başlarında Ömer Ağa Vidin 'deki konağında yakalanmış ve sadrâzam Koca Yusuf Paşa 'nın karargâhına gönderilerek, kısa bir muhâkemeden sonra, idâm olunmuştur (Cevdet, *Tarih*, İstanbul, 1309, VI, 294). Babasının yakalandığı sırada, Pazvandoğlu Osman, Vidin 'den kaçarak, Arnavutluk taraflarına geçti ve bir müddet burada saklanmağa muvaffak oldu. Osman 1758 'de doğmuştur. Fakat onun gençliği, nasıl yetiştiği ve gizlendiği Arnavutluk taraflarındaki hayatı hakkında bilgimiz azdır. Yalnız onun burada himâye edildiği ve bir müddet sonra da İpek sancağı paşalarının maiyetinde çalıştığı bilinmektedir (P. C. Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, 2. tab., Paris, 1826, III, 170 v. d.). Bir müddet sonra gizlendiği yerden dönen Osman, 1789 'da bir kısım gönüllü akıncıların başında,

Eflâk yakasına geçti ve burada Avusturya'ya yapılan savaşlarda Tamşvar ve Hermanstadt'a kadar hücûmlar yaparak, cesâret ve askerî kâbiliyeti ile temâyüz etti. Harplerden sonra (1792) Osman affedildi ve kendisine Vidin'deki babasının arâzisinin bir kısmı iâde olundu (C. Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, Prag, 1876, s. 486).

Bu sûretle tekrar Vidin'e gelen Osman'ın bayatında bundan sonra yeni bir devir başladı. Babasının Vidin'deki eski şöhret ve itibârından faydalanan Osman, çok kısa bir zaman zarfında, kendisine taraftarlar bularak, Vidin yamaklarının başına geçti. Civardaki serhad ağalarının bir çoğu, onu kendilerinin reisi olarak tanıyıp, ona itâat ettiler. Osman'ın Vidin'de böyle sür'atle nufûz ve itibâr sâhibi olmasında onun şahsî kabiliyet ve meziyetleri yanında, Osmanlı imparatorluğunun bu devirde eyâletlerdeki durumunun da büyük te'sirleri olmuştur. 4 seneden fazla süren harplerden sonra, Rumeli'de dağlı eşkıyâsı, Kırcalılar nâmı verilen âsî bir zümre türemiş idi. İktisâdî güçlükler, toprak meseleleri, saray desiseleri, idârî aksaklıklara bir düzen verilememesi, eyâletlerde devlete karşı eski bağlılık, itâat ve güven hislerini çok sarsmış ve zayıflatmış olduğundan, bir çok yerler mütegallibe âyân ve paşaların eline geçmiş idi. Bilhassa nizâm-ı cedîdin kurulmasına aleyhdar olan yeniçeriler ile îrad-ı cedîd hazînesinin ihdâsından memnûn kalmayan halkın bir kısmı şehir, köy ve kasabalarda âsî serkerdeler ile iş-birliği yaparak, saltanat idâresine karşı ayaklanmışlardı. Bu isyânların tenkil ve te'dîbinde, âsîler ve yamakların bir kısmı kaçarak, Vidin'de Pazvand-oğlu'na iltica ettiler. 1794 senesinden sonra Vidin âdetâ âsîlerin bir merkezi hâline geldi. Bu hâdiselerden çok iyi faydalanmasını bilen Osman, babasının Vidin'deki bütün arâzi ve emlâkini eline geçirerek, tekrar büyük bir servet sâhibi oldu. Türk, arnavut ve hattâ bulgarlardan müteşekkil kuvvetler topladı. Vidin kalesini tahkim etti; kalenin etrâfına derin hendekler açtırıp, kaleyi Tuna'nın suları ile çevrilen müstahkem bir ada hâline getirdi. Vidin muhâfızları onunla iyi geçinmek sûretiyle ancak vazîfeleri başında kalabiliyorlardı. Böylece Pazvandoğlu, serhad ağaları, âsî serkerdeler ve halk tarafından sevilen bir şahsiyet olmuş idi. Bununla beraber henüz devlete karşı doğrudan-doğruya bir isyân hareketine girişmemiş idi; fakat 1795'te Belgrad'a hücûm eden yamaklara, yeniçerilik gayreti ve ocaklıyı kendisine celbetmek gâyesi ile, yardımlarda bulunarak, isyân hareketlerine bilfiil katılmağa başladı. Belgrad muhâfızı Hacı Mustafa Paşa'ya Vidin âsîlerinin te'dîbi emredildi ve Vidin muhâfızı Pekmezci Mehmed Paşa da azledilmek, yerine 1210 (1795) başlarında Gürcü Osman Paşa tâyin olundu (Cevdet, *Tarih*, VI, 214). Gürcü Osman Paşa ve Hacı Mustafa Paşa'nın Vidin'e yaptıkları hücûm büyük bir başarısızlığa uğradı. 9 rebiülevvel 1210 (24 eylûl 1795) tarihinde, kışın yaklaşması dolayısı ile, Vidin muhâsarasından vazgeçildi. Bu muhâsaranın kaldırılmasından sonra, Osman Bâbıâlî'ye gönderdiği tahriratta, Belgrad âsîlerine yardım etmeyeceğini, bundan sonra Vidin muhâfızlarının emrine itâat edeceğini bildirdi. Bunun üzerine, Bâbıâlî şimdilik bu taraflarda büyük gâilelerin çıkmasına mâni olmak ve Osman'ı âsî olmaktan vazgeçirmek gâyesi ile, onu affetti ve bir mıkdar mukataât ile Vidin eizyesinin ona havâle edilmesini uygun buldu ve evvelce Vidin muhâfızlığına Güreü Osman Paşa tâyin olunmuş iken, bununla Pazvand-oğlu'nun anlaşması kabil olamayacağı düşünülerek, bu defa Vidin muhâfızlığına Abdi Paşa getirildi (şubat 1796). Devletin bu müsâmahakâr davranışı Osman'ın Vidin'de daha kuvvetle yerleşmesine yaradı. Osman, büyük siyâsî hayaller peşinde koştuğundan, bununla tatmin olunmadı. Bâzan kendisine vezirlik verilmediğinden ve bâzan Vidin muhassıllığının 500 kese akçeyi te'min edecek kudrette bulunmadığından şikâyet etmeğe başladı. Bir kaç vezirden ziyâde nufûz sâhibi olduğunu ve ülkelerinde halkın rahat ve yolların emniyette bulunduğunu, devlete karşı âsî ve hâin olmadığını ileri sürerek, kendisine vezirlik rütbesinin tevcih olunmasında ısrâr etti. Bâbıâlî, ona güveni olmadığından, bu arzûsunu yerine getirmekte müteredddit davrandı. Bundan muğber olan Osman tekrar şiddete baş-vurmaktan çekinmedi. Rumeli'de nâm kazanmış bulunan Macar Ali, Kanbur İbrahim, Çıtak Veli, Kara Feyzî, Kara Mustafa ve diğer meşhûr kırcalılar ve hattâ sırp isyanlarında türklere karşı mücâdele eden Koreo, Kondo gibi bulgar haydukları, maiyetlerindeki kuvvetler ile, Pazvandoğlu Osman'ın emri üzerine, Tuna yalısında muhtelif bölgelere 1797'de hücûma geçtiler. Bir kısım kuvvetler Eflâk ve Belgrad'ı tehdide başladı. Kanlı muhârebelerden sonra, Niğbolu'yu zapteden âsîler Ziştovi—Rusçuk üzerinden Karadeniz'e kadar uzandılar, Varna'yı ellerine geçirdikleri gibi, Niş ve Sofya da Osman'ın idâresine tâbî oldu ve pâyitahtın kapıları tehlikeye düştü. Âsîler garpta Semendire'den sonra kânûn-i 1797'de, Belgrad kalesini tehdit ederek, burasını kalenin varoşlarına kadar zaptettiler. Belgrad muhâfızı, Bosna'dan aldığı yardımla: ile, kaleden âsîleri müşkilâtla tardetmeğe muvaffak olmuş idi. Paz

vand-oğlu Osman elde ettiği bu geniş ve mühim bölgede, müstakil bir idâre kurdu; bir çok yerlere kendi adamlarını müsellim ve muhassıl tâyin etti. 100.000 'den fazla bir askerî kuvvete mâlik idi. Rusya ve Avusturya 'nın müdâhalelerinden çekinmemiş olsa idi, bütün Eflâk 'ı zaptetmek arzûsunda idi (G. A. Olivier, *Voyage dans L'Empire Ottoman*, I, 118).

Müslüman ve hıristiyan ahâliye iyi muâmelede bulunan Osman tarafdar olmayanlara şiddetle hareket etmekten çekinmedi; kendisinin pâdişaha âsî olmadığını, yalnız onun fenâ idârecilerine karşı halkın hakkını müdâfaa ettiğini bildiren beyan-nâmeler neşrederek, bir çok vaadlerde bulundu. Pazvand-oğlu 'nun devleti tehdit eden bu ihtilâl hareketine son verilmesi için, Bâbıâlî Anadolu vâlisi Ali Paşa ile Rumeli vâlisi Hacı Mustafa Paşa 'yı me'mûr etti. 1797 hazîranında Rumeli 'ye geçen Alo Paşa kırcalılar ile başa çıkacak bir kabiliyet gösteremedi. Vidin ihtilâfını bastırmak ve tedbirler almak üzere, 27 teşrin II. 1797 (7 cemâziyelâhır 1212) tarihinde İstanbul 'da yüksek bir meclis toplandı. Kapudan-ı deryâ Küçük Hüseyin Paşa ser-asker tâyin edilerek, Osman 'ın tedîbine me'mûr edildi ve Pazvand-oğlu „fermânlı" ilân olundu. Ser-askerin maiyetine müteaddit yeni-çeri ortalarından kuvvetler verildi; 60 'tan fazla Rumeli ve Anadolu âyânı ve vâlilerine emirler gönderilerek, bunların tedârik edebilecekleri kuvvetler ile ordu-yı hümâyûna iltihakları bildirildi. Bir ince filonun da Tuna yolu ile Vidin üzerine yürümesi için hazırlıklar yapıldı. Kapudân-ı deryâ Hüseyin Paşa 'nın ordusu 120.000 kişiye bâlig olmakta idi (Zinkeisen, s. 238). 1798 nisanı ortalarında ser-asker Edirne 'ye vâsıl olduğu zaman, Pazvand-oğlu Osman haber göndererek, Hüseyin Paşa 'dan af talebinde bulundu (Cevdet, VI, 307). Fakat Bâbıâlî 'nin şiddetli emirleri karşısında Osman 'ın af talebi kabûl olunmadı. Ordu-yı hümâyûn Vidin 'e doğru harekete başladığı sırada, Pazvand-oğlu da Vidin kalesine iki senelik erzak, cephâne, mübimmât depo ederek, 12.000 seçme askeri ile mukabeleye hazırlandı. Rusçuk 'tan Vidin 'e kadar uzayan bir çok yerlere dağılmış bulunan ser-asker ordusu muntazam olmadığı gibi, maiyetleri ile bu orduya katılan âyân ve beyler arasında da bir birlik mevcut değil idi. Esâsen kapudân-ı deryâ Hüseyin Paşa 'nın böyle bir kara ordusunu idâre edecek mahâreti yok idi. Hukûmet merkezinde kendisini sevmiyenler, onu uzaklaştırmak gâyesi ile, Vidin gâilesi gibi çok müşkül bir meselenin hallini ona yüklemişlerdi. Mayıs 1798 başlarından itibâren, Vidin muhâsarası başladı. Hazîranda şehir ve kale her taraftan kuşatıldı; hattâ, kurşun menzili kadar, kenar mahallelere yaklaşıldı. Bu şiddetli muhâsera devam ederken, Pazvand-oğlu, kapudân-ı deryâ Hüseyin Paşa 'ya haber göndererek, affedilmesini tekrar ricâ etti; fakat onun bu son ricâsı da reddolundu. Artık affedilmekten bütün ümidini kesen Pazvand-oğlu kendisini şiddetle müdâfaa etmeğe karar verdi. Hüseyin Paşa temmûz başlarında her taraftan Vidin kalesine hücûma geçti; fakat Osman 'ın şiddetli müdâfaası ve çok iyi tahkim edilmiş olan kalenin mukavemeti karşısında bu taarruzlardan muvaffakiyet elde edemedi. Osman, hurûc hareketleri yaparak, muhâsırlara ara-sıra zâyiât verdirmek ile mukabele etti. Vidin muhâsarası uzadıkça, ser-askerin sephâne ve mühimmâtı azaldı ve hukûmet merkezine yeniden mühimmât ve ağır toplar gönderilmesi bildirildi. Fakat bu sırada Napoléon Bonaparte 'ın Mısır 'a hücûm ve orayı işgâl etmesi dolayısı ile, Bâbıâlî Hüseyin Paşa 'nın istediği yardımı gönderemedi. Bunun üzerine, 6 ay devam eden Vidin muhâsarasına teşrin I. 1798 'de son verildi. Bu tesâdüfî galebe Pazvand-oğlu 'nun şöhretini büsbütün arttırdı. Rumeli 'de bir çok yerlerdeki âyân ve beyler arasında yeniden ayaklanmalar başladı; Vidin eiheti tamâmiyle Pazvand-oğlu 'nun emrine geçti. Pazvand-oğlu halk arasında sevilen bir kahraman oldu; hattâ hakkında söylenen şarkılar Ege adalarındaki denizcilere kadar yayıldı (P.C. Pouqueville, *Travels in the Morea, Albania*, London, 1813, s. 254).

Hüseyin Paşa İstanbul 'a avdet ederken, Lom civârına geldiğinde, Pazvand-oğlu yeniden bir mektup göndererek, pâdişah nezdinde affedilmesi için onun delâletini ricâ etti. Hüseyin Paşa Osman 'ın bu ricâsını Bâbıâlî 'ye bildirdi. Mısır seferinin zuhûru dolayısı ile, Vidin 'deki isyânın yatıştırılması uygun bulunduğundan Pazvand-oğlu affa mazhar oldu ve kendisine kapıcı-başılık verildi. Daha sonra da 22 hazîran 1799 (17 muharrem 1214) tarihinde kendisine vezâret tevcih edilerek, Vidin muhâfızlığına tâyin olundu ve ilâveten Niğbolu sancağı da ona verildi (Cevdet, VII, 44). Pazvand-oğlu Osman 'ı devletin en yüksek mansıbı olan vezirlik rütbesi de memnûn etmedi. 1800 'de Balkanlarda dağlı eşkiyâsı arasında yeniden ayaklanma hareketi başladığı vakit, Osman bunların bir çoğu ile münâsebette idi; hattâ Şumnu taraflarında isyân eden Kırım han-zâdelerinden Mehmed Giray ile iş-birliği yaparak, Vidin 'den Karadeniz 'e kadar olan yerleri yeniden ele geçirmek sevdâsına düştü. Bâzı rivâyetlere göre, Pazvand-oğlu şâyet pâyitahtı ele geçirecek olursa, Mehmed Giray 'ı pâdişah ve kendisini de sadr-âzam yapmak hülyâsına bile düşmüş idi. Ye-

niden isyân hareketlerine başlanması üzerine, kendisine verilen vezirlik rütbesi geri alındı; serhad ağalarına ve ocaklıya Osman'ın vezâretinin kaldırıldığı haberi gönderildi. Gürcü Osman Paşa Rumeli vâlilliğine tâyin olununca, ona, mümkün olursa, Osman'ın idâm olunması dahi emredilmiş idi. Bundan pek müteessir olan Pazvand-oğlu Eflâk'e kuvvetler çıkardı. Adamlarından Hasan ve İbrahim Bükreş'i tehdide başladılar. Yabancı konsoloslar heyecâna düştüler. Bir de Belgrad'da isyân eden yamaklara yardımda bulundu. Bu ayaklanmayı bastırmağa muvaffak olamayan Bâbıâlî, Eflâk'ten askerini geri çekmek şartı ile, Osman'ın vezâretinin tekrar verileceğini bildirdi. Osman Eflâk'teki hâdiselere yardımdan elini çekti ve 1802 ağustosunda vezâreti îâde olundu. Pek memnûn kalan Pazvand-oğlu bundan sonra dağlı eşkiyânın te'dîbinde iyi niyet ila hareket etti ve Vidin'deki işlerinden başka bir şeye karışmadı. Onun bu tarafsız hâlinden hoşnut kalan Bâbıâlî de, kânûn I. 1804'te Vidin ve Niğbolu sancaklarını Osman'a tevcih etti.

Osman Vidin'in imârına ve uzun yıllar mücâdeleden fakir düşen bölgelerin kalkınmasına çalıştı. Bâzı yerlerde halk çok fakir olduğundan, vergilerinin tamâmını ödemeğe muktedir olamamış idi. Osman, halkın ödeyemediği mikdarı tamamlayarak, vergiyi devlet hazînesine noksansız gönderdi. 1804 senesinde zuhûr eden sırp isyânlarının bastırılmasına Osman da me'mûr edildi. Pazvand-oğlu memleketinin garbını sırp âsîlerine karşı şiddetle müdâfaa etti. 1806'da Osmanlı-rus harplerinin başlaması üzerine, ruslara karşı vatanını müdâfaaya hazırlandı. Böylece tam devlete hizmet edeceği bir çağa varan Pazvand-oğlu, 5 şubat 1807 tarihinde Vidin'deki konağında eceli ile vefat etti. Henüz 49 yaşında bulunan Osman'ın bu vefâtı büyük bir kayıp idi.

Pazvand-oğlu Osmanlı imparatorluğunun Tuna yalısındaki son serhad beylerinin en meşhûru idi. Vidin şehrinin tarihi onun hâtıraları ile doludur. 6 senelik vezâreti ile, Vidin'de bulunduğu zamanlarda buraya garptan bir çok yenilikler getirmiş, binâlar, yollar ve Vidin'in 32 câmii arasında en güzeli olan Pazvand-oğlu câmii, medresesi ve kütüphânesini yaptırmıştır (F. Kanitz, *Donau-Bulgarien und der Balkan*, Leipzig 1882, s. 4, 8). Çok misâfirperver ve kirlere karşı merhametli idi. Konağına mürâcaat eden hiç kimse boş çevrilmezdi. Şehrin meşhûr kimselerini, seyyahları ve yabancıları bir türk misâfirperverliği ile ağırlardı. Servetini hiç esirgemeden sarfederdi; halka çok iyi muâmele ettiğinden, hıristiyan ve müslümanlar tarafından sevgi ve saygı toplamış idi (W. v. Herbert, *ayn. esr.*, s. 23 v. d.). F. Kanitz (*agn. esr.*, s. 8) Bulgaristan'a yaptığı seyâhâtinde onun mezârını Mustafa Paşa câmiî yanındaki türbesinde görmüş idi. İzzet ve Sürûrî gibi şâirler onun ölümüne tarih düşürmüşlerdir (Âsım, *Tarih*, I, 223).

Bibliyografya: Cevdet, *Tarih* (İstanbul, 1309), VI, VII, VIII, tür. yer.; Âsım, *Tarih* (İstanbul), I; Cebdi Aydemir, *Vidin'de Pazvant-oğlu isyânı* (İstanbul Üniversitesi, Edebiyat fakültesi Tarih semineri kütüp., tez, nr. 310; Başvekâlet arşivi vesikalarından faydalanılmıştır); Şemseddin Sâmî, *Kâmûs al-a'lâm*, II, 1467; F. Kanitz, *Donau-Bulgarien und der Balkan* (Leipzig, 1882), I, II, tür. yer.; 1807—1808'de Vidin'de askerî vazîfe ile bulunan Mériage'ın bilâhere Grgur Jakšić tarafından neşredilen notları: *Notes sur Passvan-oglou 1758—1807* (*La Revue Slave*, Paris, 1906, I, 261—279 ve 418—429; II, 139—144 ve 436—448; 1907, III, 138—144 ve 278—288); sırpça tercümesi için bk. *Glasnik zemaljskog muzeja* (Sarajevo, 1906), XVII, 173—216; P. Orešković, *Nekolko dokumenta za Pasvant-ogla i Sofrani Vračanski* (1800—1812; Bulgaristan ilimler akademisi, *Sbornik*, Sofya, 1914, III, 1—55); İv. Pavlović, *Ispisi iz francuskih arkiva* (Belgrad, 1890), bilhassa s. 103—128 v. b.; Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches* (Gotha, 1863), VII, 230—241; N. Iorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches* (Gotha, 1908—1913), V; Lebel, *La France et les Principautés danubiennes da XVIème siècle à la chute de Napoléon I.* (Paris, 1955).

(A. CEVAT EREN.)

PECHÎNA. [Bk. BECCÂNE.]

PEÇENEKLER. VIII. — XI. asırlarda, önceleri Balkaş gölü civârında, aşağı Sır-Deryâ ile İdil (Volga) boylarında, sonraları cenûb-i şarkî Avrupa ve Balkanlar'da yaşamış olan göçebe bir türk kavmi. XI. — XII. asırlarda Peçeneklerin bir kısmı Macaristan'da, bâzı zümreleri cenûb-î şarkî Avrupa, Balkanlar ve Anadolu'da yerli unsurlar ile karışmış ve müstakil bir kavmî unsur olmaktan çıkmıştır.

Peçeneklerin şahıs adları, yaşayış tarzları, bıraktıkları maddî kültür eserleri (arkeolojik kalıntılar), kültleri (defin tarzları), örf ve âdetleri ile dil örneklerinden başka, bunlar hakkında kaynaklarda tesâdüf edilen sarîh kayıtlar da, Peçeneklerin türk menşe'li bir kavim olduğunu açıkça gösterir. 745 (m. s.) tarihlerinde tanzim edildiği anlaşılan ve Peçenekler hakkında en eski bir kayıt olan tibetçe bir vesîkada „pe-ça-nagların" (Be-ça-nag) Uygur, Karluk ve Türgişler ile bir arada zikredilmeleri, on-

ların kavmî menşe'lerini aydınlatacak mâhiyettedir (bk. Jacques Bacot, *Reconnaissance en Haute Asie Septentrionale par cinq envoyés ouigours, au VIIIe siècle*, *JA*, 1956, CCXLIV, nr. 2, s. 137—153; Gérard Clauson, *A propos du manuscrit Pelliot tibetain* 1283, *JA*, 1957, CCXLV, nr. 1, s. 11—24). Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvân luġât al-turk*'ünde (XI. asrın ortalarından sonra) Peçenekler hakkında şu kayıt mevcuttur: Becenek (بجناك) Rûm (Bizans) sâhasına yakın bir yerde yaşayan ve Oğuz zümresine mensûp olan bir türk kavmidir; bunların damgaları ☧ şeklindedir (I, 488, 57, 58). Kâşgarî'nin eserinde bundan başka Peçenek dilinin bâzı husûsiyetleri, kıpçakça, oğuzca ve İdil boyu bulgarcası ile münâsebetleri, „mekân, zaman ve âlet isimlerinin" yapısı hakkında bâzı misâller verilmiştir (II, 67—70). Raşîd al-Dîn, Peçeneklerin Oğuz zümresinden „Üç-Ok koluna" âit bulunduklarını ve damgalarının ☧ ,ongunlarının da şâhin olduğunu kaydetmiştir (*Câmi' al-tavârîḫ*, nşr. Berezin, *Izv. Ark. Obşç. St. Osbg.*, 1858, s. 28). Ebü'l-Gâzî Bahadır Han'a göre ise, Peçenekler Üç-Ok koluna âit olup, damgaları *A* ve ongunları da „ala tuğnak" idi. Rus ve bizans kaynaklarında olduğu gibi, muâsır arap ve fars kaynaklarında da, Peçeneklerin Uz (Oğuz, rus kaynaklarının: Torkları) ve Kumanlar (Kıpçaklar) gibi türk menşe'li bir kavim oldukları açıkça belirtilmiştir.

Arap ve fars kaynaklarında „Becenek" (بجناك — بجنغ), rus vekayînâmelerinde „Peçenezi", „Peçenegi", Bizans kaynaklarında Πατζινακῖται, Πατζινάκαι, macarlarda „Besenyö", „Bisseni" ve garp latin kaynaklarında „Penenaci" olarak kaydedilen bu kavim adının, türkçesi „Beçenek" veya „Peçenek" olsa gerektir. Bu adın iştikakı hakkında türlü görüşler öne sürülmüş ise de, tatmin edici bir izah bulunmuş değildir. En makbul sayılan görüş Peçenek adının türkçedeki „baeanak" ile izah edilmek istenmesidir (W. Barthold, O. Pritsak); buna göre, göçebeler hey'eti içindeki belli bir uruğa, „han uruğuna" kız vermek (ve almak) imtiyâzını hâiz olması hasebi ile, „bacanak" denmiş, bu hey'ete giren diğer uruğlar da bu isim altında tanınmışlardır. Başka bir izâha göre de, Peçenek adı Beçe'den gelmektedir; önceleri bir şahıs adı iken, sonraları Beçenek şeklini almış ve macarlarda çokça tesâdüf edilen Beçe adı da bundan neş'et etmiştir (Z. Gombocz, *Über den Volksnamen „besenyö"*, *Turan*, 1918, sayı 4, s. 209 v.d.). Arapça kaynaklarda Becenek ile yan-yana Becene adının bulunması, bunun fasçadaki بجنغ şeklinden arapçaya geçtiğine delâlet eder (J. Marquart, *Osteurop. und ostasiat Sterifzüge*, Leipzig, 1903, s. 67). Diğer yandan Penek adının Strabon'un eserindeki Apasiak (nehir boyu sakaları) ile bağlanmak istenmesi (S. P. Tolstov, *Oguzy, peçenegi i more Dankara.*, *Sovyet. Etnografiya*, nr. 4, 1950, s. 51) isâbetli olmadığı gibi, orta İdil ve Ural sâhasındaki fin-ugor kavimlerinden gelen bir söz ile Peçenek adını izah etmek ve bunun „orman adamları" olduğunu ileri sürmek teşebbüsü de iknâ edici değildir (S. A. Pletneva, *Peçenegi, torkli polovtsı v yujnorusskih stepyah. Materialı i issledovaniya po arheologii SSSR*, nr. 62, 1958, s. 162).

300 yıldan fazla tâkip edilebilen Peçeneklerin asıl faâliyet devrini en çok kaldıkları Karadeniz'in şimâlindeki boz-kırlarda (Deşt-i Kıpçak) barındıkları zaman teşkil eder. Peçeneklerin tarihi şu üç kısma bölünebilir: 1. VIII. asrın ortalarından, Peçeneklerin İdil nehrini geçiş tarihleri olan 889'a kadar; 2. Kıpçak boz-kırlarında kaldıkları zaman (890—1040) ve 3. Bizans ile yakın temâs ve Macaristan'a göç devri (a. Lebunium yenilgisine kadar [1040—1091], b. dağılma ve yerleşme devri [1091—1122]).

Peçeneklerin en az bilinen zamanları İdil nehrinin şarkındaki devirleridir. Peçenek adı ile bilinen bu Oğuz uruğları, VI. — VIII. asırlarda Gök-türk kağanlığının garp kısmında bulunmuş olmalıdırlar. Gök-türk âbidelerinde bunların adına rastlanmadığına göre, o sıralarda bu topluluğun henüz teşekkül hâlinde olduğuna hükmetmek icâp eder. 745'ten az sonra tanzim olunan Uygur haberlerinde, Peçeneklerin 5.000 asker çıkaran bir kavim olduğu kaydedildiğine göre, bu topluluk artık kuvvetli bir zümre hâline gelmiş olmalıdır (J. Bacot, *JA*, CCXIV, s. 147). Uygurlar, 745'te şarkî Gök-türk devletini yıktıkları zaman, onlara karşı mücâdele eden ve yeni hükümdar sülâlesini tanımak istemeyen zümreler arasında, gâlibâ, Türgişlere yakın münâsebetleri olan ve Balkaş gölü civârında göçebe hâlinde Peçenekler de bulunuyorlardı. Türgişlerin ise, Karlukların kuvvet bulmaları ile, dağılıp gitmeleri, bu hey'etten bâzı uruğların Peçeneklere katılmaları ile izah edilebilir. Yeni teşekkül eden Peçeneklerin Oğuz (Uz), Uygur ve Karlukların baskısına mâruz kaldığı anlaşılmaktadır. Araplar ve Karlukların 751 yılında Talas nehri boyunda çinlileri yenmelerinden sonra, Karluklar büs-bütün Peçenekleri tazyika başlamış olmalıdırlar. İli, Çu ve Talas boylarındaki mer'âlar yüzünden vukû bulan mücâdeleler sonunda, Peçenekler yenilmişler, Sır-Deryâ ve Aral gölü civârına çekilmek zorunda kalmışlardır. Bu mücâdelelerin uzak bir yankısına X. asır islâm kaynaklarına da tesâdüf edilir; Peçeneklerin düşmanları arasında

Güz (Uz), Karluk ve Kimekler (Kıpçaklar)'in zikredilmesi (Mas'ūdī) bunu gösterir. VIII. asrın ortasından IX. asrın ortalarına kadar cereyân ettiği anlaşılan bu vak'alar hakkında bilgimiz çok azdır; bilinen cihet Peçeneklerin aşağı Sır-Deryâ ve Mangışlak sâhasına gelmiş olmalarıdır; onların hattâ Uzboy'a, yâni Amu-Derâ'nın eski yatağına kadar yayıldıkları bildirilmektedir (Bīrūnī, *Taḥḳīḳ masāfat al-amākin*).

Peçenekler, yine Uzların baskısı altında, Sır-Deryâ boyundan Yayık ve nihâyet İdil kıyılarına kadar gitmişler ve bir müddet burada kalmışlardır. Peçeneklerin İdil—Yayık sâhasında bulundukları devre âit bâzı kayıtlar islâm coğrafyacılarının eserlerinde mevcuttur. Hudut boyunda yaşayan kavimler arasında Dokuz-Oğuzlar, Çinliler, Kanklılar ve Guzlar ile birlikte, Peçenekler de zikredilmişlerdir (İbn Ḫurdāẕbih). Bir de Peçenek dağlarından bahsedilmektedir (*Ḥudūd al-'ālam*, nşr. Minorsky) ki, bunun Ural dağları olması kuvvetle muhtemeldir. Peçeneklerin şark komşuları olarak, Kıpçakların gösterilmesi (Gardīzī), bâzı Peçenek uruğlarının cenûbî Ural dağları, Sakmar boyu ve İdil'e dökülen Samar ırmağı sâhasına kadar gitmiş ve yaz mevsiminde, Kama'nın cenûbuna kadar çıkmış olmeları mümkündür. Başkurtların Peçenekler ile temâsları her hâlde bu devirde olmuştur; Başkurt uruğlarından Burzen, Tangaur ve Usergenlerin, Peçenek-Oğuz uruğlarının bakiyeleri olduğu tahmin edilmektedir (bk. *Oçerki po istorii Başkirskoy ASSR*, nşr. A. P. Smirnova, Ufa, 1956, I, böl. 1, s. 30).

Peçeneklerin Sır-Deryâ nehri ve Hazar denizi çevresine geldiklerinde kaç uruğdan ibâret oldukları bilinmemektedir; fakat Yayık ve İdil nehirleri arasında bulundukları IX. asrın ortalarında, bunların 8 uruğ ve 40 boy teşkil ettiğini öğreniyoruz (K. Porphyrogennetos, *De Administrando imperio*, Bonn tab., bâb 37). Bu 8 uruğdan, hâkim zümreyi teşkil eden 3 uruğ Kangar (Kankar, Κάγκαρ) adını taşıyordu. „Cesûr, kahraman, asîl" mânalarına geldiği anlaşılan bu Kangar uruğları şunlar idi: Ertim, Çur ve Yula. Diğerleri ise, Külbey (Kulbay), Karabay, Talmat, Kopon (Kaban?) ve Çoban. Emba, Yayık ve idil nehirleri sâhasında bir asırdan fazla bir zaman kalan bu 8 Peçenek uruğunun, yerleşik bir devlet olan Hazarlar için, gittikçe tehlike teşkil edecekleri muhakkak idi. Ḫvārizm'den İtil şehrine giden kervan yolunun Peçenekler tarafından tehdit edilmesi Hazarlar için ayrıca sıkıntılı bir durum yaratmakta idi. Bu sebeple Hazarlar ile, Peçeneklerin amansız düşmanları olan Uzlar arasında bir anlaşma hâsıl oldu. 860 tarihlerinden sonra Peçenekler Hazarlar ile Uzlar tarafından tazyık edilmeğe başlandılar. Uzun süren mücâdeleler sonunda, 889 yıllarında, Peçenekler İdil'in garbına göç etmek zorunda kaldılar. Mâmafih Peçeneklerden bâzı zümrelerin Uzlar yanında kalmış olduğu da bilinmektedir. İbn Fażlān bunlara, 922 yılında Bulgarlara giderken, Yayık civârında rastlamış idi. Daha sonra bu Peçenekler perîşan bir hayat sürmekte idiler (*De administrando imperio*, bâb 37). Aynı müellife göre, Peçeneklerin İdil'i geçişleri 893—902 yılları arasında olması gerekiyorsa da, bu tarih isâbetli değildir; bâzı kayıtlara göre, Peçeneklerin Don (Ten) boyuna gelişleri ve burayı yurt edinmeleri 889 tarihlerinde vukû bulmuştur (Karat, *Peçenek tarihi*, İstanbul, 1937, s. 41 v.d.). Bundan sonra Peçeneklerin Deşt-i Kıpçak devri başlamaktadır.

Peçenekler İdil'in garbına geçtikten ve macarları, Donets boyundaki yurtları „Etelköz"'den çıkarıp, Tisa ve Tuna boyuna gitmeğe zorladıktan sonra, Azak denizi ve Karadeniz boz-kırlarının yegâne hâkimi oldular.

Tarihî kayıtlar, yer adları ve arkeoloji araştırmalarına göre, Peçenekler 950—1000 yıllarında, İdil nehrinin garbından, Karpat eteklerine ve bir taraftan da Tuna ovasına kadar, geniş bir sâhada yaşamakta idiler.

Peçeneklerin evvelâ Hazarlar ile mücâdeleleri ve sonra İdil'in garbında yurt edinmeleri IX. asrın sonlarında şarkî Avrupa'da mühim siyâsî gelişmelere yol açtı. Peçenekler ile uzun zaman devam eden harplerde, Hazar kağanlığı kuvvetten düştüğü gibi, Peçeneklerin Don boyu ve Dneper kıyılarını işgâl etmeleri ile, buralardaki hâkimiyeti sona erdi. 860 tarihlerinde Hazarların kuvvetten düşmeleri üzerine, ruslar hâkimiyetlerini orta Dneper'e, Kiyev şehrine kadar uzatmak imkânını buldular; bununla şarkî Avrupa tarihine yeni bir siyâsî kuvvet katıldı: Kiyev prensliği, Peçeneklerin ilerilemeleri üzerine, Macarlar Donets boyundan çekilmek ve Tisa ile Tuna arasını yurt edinmek mecbûriyetinde kalmışlardı. Bunun neticesi olarak orta Avrupa'da dayeni bir siyâsî kuvvet, Macaristan meydana gelmiş oldu. Kiyev prensliğinin kuruluş ve gelişme devrinde, Peçenekler ile karşı-karşıya gelmiş olmasının ayrıca ehemmiyeti olmuştur.

Peçenekler IX. asrın sonlarında Karadeniz'in şimâlini işgâl etmekle, bir taraftan Kiyev ve diğer yandan Kırım sâhillerinde, bu devrin en kudretli devleti ve grek ortodoksluğunun merkezi olan Bizans imparatorluğu ile de temâsa geçtiler. Peçeneklerin Karadeniz'in şimâline gelişlerinin, yalnız Kiyev, yâni şark ıslavları üze-

inde değil, diğer ıslav zümreleri üzerinde de mühim te'sirleri olmuştur. Peçeneklerin tazyiki ile Macarlar Donets boyundan çıkmağa ve Tisa —Tuna yanında yerleşmeğe zorlanmışlardı. Macarların orta Avrupa'ya gelmeleri neticesinde de şark ve garp ıslavları ile cenûp ıslavları arasında o zamana kadar mevcut olan râbıta kesilmiş ve bu sûretle ıslav dünyâsı parçalanmıştır.

Peçenekler ile ruslar arasındaki münâsebetlere dâir *rus vekayînâmeleriade* bir çok kayıt bulunmaktadır. Burada Peçeneklerin rus yurduna ilk gelişleri 915 yılı olarak gösterilmiştir (*Lavrentievskaya letopis*, P. S. R. L., I, 18); fakat bu tarih doğru olmasa gerektir. 890 senelerinde rus yurduna yaklaşmış olan Peçeneklerin 25 yıl zarfında hareketsiz kalmalarına ihtimâl verilemez. Peçeneklerin 896 tarihinde Bulgar çarı Simeon tarafından Macarlara karşı mücâdele için çağırıldıkları, 917'de de Bizans'ın Peçenekleri Bulgarlara karşı sevketmek istediği bilindiğine göre, Peçeneklerin bu sıralarda daha ziyâde Tuna boylarında meşgûl oldukları anlaşılır; fakat Kiyev prensi İgor'un Peçenekler ile 915'te barış akdettiği ve bunun üzerine, onların Tuna boyuna gittikleri bildirildiğine bakılırsa, bu tarihten önce de rus yurduna akın yaptıkları anlaşılır. İgor sonraları ve bilhassa 944'te Bizans'a karşı yaptığı seferde Peçeneklerden istifâde etmiş idi.

968 tarihine kadar rus vekayînâmelerinde Peçenek akınlarından hiç bahsedilmemesi, arada büyük çatışmalar olmadığına delâlet eder. Hattâ meşhûr Svyatoslav'ın 965'te Hazarlara karşı yaptığı sefer esnâsında, Peçeneklerin dahi ruslara katılmış oldukları hatıra gelmektedir. Mâmafih az sonra iki zümre arasındaki münâsebetlerde değişiklik hâsıl oldu ve Peçenekler bu defa Svyatoslav'ın düşmanı sıfatı ile faâliyete geçtiler; bu değişiklikte Bizans'ın rolü olduğu bilinmektedir. Svyatoslav 968 yılında Tuna boyuna sefer açtığı zaman, Peçenekler Kiyev şehrini muhâsara etmişler ve rusları geri dönmek mecbûriyetinde bırakmışlardı. Peçeneklerin Kiyev'in yanından çekilmeleri üzerine, *Svyatoslav yeniden Balkanlara* hücûm etmiş, fakat Bizans imparatoru Ioann Tzmiszes tarafından, 971'de mağlûp edilerek, püskürtülmüş idi. Bu defa Peçenekler, bizanslıların tahriki ile, Svyatoslav'ın yolunu kesmişler ve 972 ilk baharında kendisini Dneper kayalıklarında yakalamışlar ve öldürmüşlerdi.

Svyatoslav'ın öldürülmesinden sonra, Peçeneklerin rus yurduna akınları sıklaştı; ruslar arasında baş-gösteren mücâdelelere dahi karıştırıldılar. Hıristiyanlığı kabûl etmekle şöhret bulan Vladimir zamanında (985'ten sonra) her iki taraf arasındaki mücâdele büs-bütün şiddetlendi. Ruslar, Peçenek akınlarını durdurmak maksadı ile, Kiyev'in cenûbunda müstahkem karakollar ve şehirler te'sisine giriştiler. Prensin, Peçeneklere karşı savaşmak üzere, Uzları (Tork) istihdâm ettiği de biliniyor. Bu mücâdeleler hakkında rus vekayînâmelerinde 988, 992, 996 ve 1015 yılları vak'aları münâsebeti ile kayıtlar mevcuttur: Peçeneklerin rus şehirlerine ve hattâ Kiyev'e hücûm ettikleri *bildiriliyor*.

Vladimir'in ölümünden sonra (1015), kardeşler arasında patlak veren iç mücâdele zamanında, Svyatopolk, birâderi Yaroslav'a karşı Peçenekleri kullanmak istedi ise de, 1019'da mağlûp oldu. Bunu müteâkip vekayînâmelerde tam 17 yıl Peçeneklerden bahis geçmemektedir. Bunun sebebi de Peçeneklerin esâs kütlesinin 1020 yıllarından itibâren Tuna'yı geçerek, Bizans ülkesine akınlara başlamış olmalarıdır. Bunda şarktan gelen Uzlar ile Kumanların Deşt-i Kıpçak'a yürüyüşlerinin de te'siri olmuştur. Peçenekler hakkında son kayıt 1169 yılına âit olup, bu da onların Mstislav'a Kiyev tahtını işgâle yardım etmelerine dâirdir. Peçeneklerden bir kısmı Uzlar yanında kalmışlar ve rus ordusunda vazîfe almışlardı; bunlar sonraları Berende adı ile tanınmış olsalar gerektir. 835 yılında Hazarlar tarafından, Don nehri üzerinde, bugünkü Tzymlyanka mevkiinde harâbeleri meydana çıkarılan Sarkel kalesi inşâ ettirilmiş idi; rusların Bela-Veja adını verdikleri bu kalede Peçeneklerin, gâlibâ Hazarlar tarafından, muhâfız kuvvetler olarak kullanıldıkları son araştırmalar ile meydana çıkarılmıştır; bu Peçeneklerin de Sarkel'in rusların eline geçmesini müteâkip (965), buralarda kaldıkları ve sonraları ya Uzlar ile veya Kumanlar ile karıştıkları kabûl edilebilir.

915'ten 1036 yılına kadar geçen 121 yıl içinde rus vekayînâmelerinde sâdece 11 peçenek akını zikredildiğine göre, bunların hücûmlarının pek sık olmadığı anlaşılmaktadır; mâmafih ufak-tefek akınların vekayînâmelere girmemiş olması mümkündür. Diğer yandan bu münâsebetlerin yalnız harp *değil*, alış-veriş şeklinde de cereyân ettiğini biliyoruz; ruslar onlardan çok mıkdarda koca-baş ve küçük-baş hayvan almakta, karşılığında mâmûl eşyâ veya gıdâ maddeleri vermekte idiler. Rus tüccarlarının Özü boyunca, Bizans ile ticâret için, Karadeniz'e gidip-gelişlerinde Peçeneklere muayyen bir geçit parası ödemiş oldukları da anlaşılmaktadır. Peçenekler (ve Uzlar ile) sıkı temâsın rus atlı kıt'alarının teşekkülü üzerinde mühim te'siri olduğu kabûl edilmelidir; Svyatoslav'ın bu husûsta açık bir misâl teşkil ettiği

ve göçebe başbuğundan farksız olduğu hatırlanabilir.

Peçeneklerin 1036 'dan sonraki faâliyetleri Bizans imparatorluğu ile yakından ilgilidir. Peçenekler IX. asrın sonlarında, Karadeniz 'in şimâlindeki steplere gelir-gelmez, Bizans devlet adamlarının dikkat nazarlarını çekmişlerdi. İmparator K. Porphyrogennetos (912—959), oğlu için te'lif ettiği *De administrando imperio* adlı eserinde, Peçenekler (ve diğer kavimler) hakkında bilgi verdikten sonra, Bizans hukûmetinin dayandığı esâsın (951 yıllarında) onlar ile iyi geçinmek olduğunu belitmiş idi. Bizans 'ın, siyâseti icâbı, Peçeneklerden düşmanlarına karşı, başta Bulgarlar, sonraları Macarlar ve ruslar olmak üzere, faydalanmağa çalıştığı ve çoğu defa muvaffak olduğu görülecektir. Peçenekleri hoş tutmak maksadı ile, bizanslılar tarafından onların başbuğlarına ve karılarına hediyeler gönderilmekte, fırsat düştükçe gönülleri alınmakta idi. Nitekim K. Porphyrogennetos zamanında, Bizans ile Peçeneklerin arası gâyet iyi idi; zâten arada mesâfe de haylı büyük olduğu gibi, onlar Bizans 'ın Kırım sâhilindeki şehirlerine pek yaklaşmıyorlardı. Peçeneklerin 320 (932) 'de Velender adlı bir Bizans kalesine hücûmlarından bahsediliyor ise de, (Mes'ûdî), bu Velender 'in Kafkaslarda bir yerde olduğu anlaşılıyor; buraya hücûm edenlerin Hazar Peçenekleri olduğu da hatıra gelmektedir.

Bizanslıların Peçenekler ile sıkı münâsebetleri, Bulgaristan 'ın 1018 'de Bizans 'ın eline geçmesinden sonra başlar. Bizanslılar, buranın zengin köyleri, kasabaları dolayısı ile akın yapan ve Tuna 'nın şimâl kıyılarında bulunan Peçenekler ile mücâdele etmek zorunda kalmış idiler. Ayrıca bizanslıların Bulgaristan 'da almış oldukları iktisâdî tedbirler de Peçeneklerin hareketlerini kolaylaştırmakta idi. Peçenekler, 1035 'te Tuna nehrini buzlar üzerinden geçerek, Moesia (Tuna 'nın cenûp kıyıları) 'yı yağma ettiler. Bu akın 1036 'da üç defa vukû buldu ve 1048 'de de tekrarlandı. İmparator Konstantin Monomachos IX. (1042—1054) zamanında Anadolu 'ya karşı Selçuklu türklerinin hücûmları şiddetlendiği sıralarda, Balkanlarda da Peçeneklerin hücûmları gelişmekte idi. Ancak tam bu sıralarda iç mücâdele hâlinde bulunduklarından, Peçeneklerin Balkanlara karşı baskıları azalmış idi.

1040 'tan sonra Özü ile Tuna nehirleri arasında bulunan ve 13 uruğdan teşekkül eden Peçeneklerin başında Kilter-oğlu Turak (Durak?, Tirek?) adlı bir han var idi. Bu sıralarda Peçenekler şarktan Uzlar tarafından mütemâdî hücûmlara mâruz kalmışlardı. Turak 'ın bu savaşlar esnâsında korkakça davrandığı ve Uzlara karşı savaşmaktansa, Tuna boyundaki sazlıklara çekilmeği tercih ettiği ve bu yüzden iki Peçenek uruğunun kendisinden ayrıldığı, kendilerine asâletten mahrûm Balçar-oğlu Kegen adlı çok cesûr bir kimseyi reis olarak seçtikleri ve böylece Peçenekler arasında iç harbin başlamış olduğu ve netîcede Kegen 'in idâre ettiği iki uruğun 1048/1049 'da Bizans sâhasına göçe mecbûr olduğu anlaşılmaktadır.

Bizans 'a göç eden bu iki uruğ, Bizans makamları tarafından gâyet iyi karşılanmış ve kendilerine Tuna boyunda hudut bekçiliği vazîfesi verilerek, Dorster (Silistre) yanında bir mıkdar da arâzi tahsis edilmiştir. Bizans 'a kütle hâlinde hizmette bulunan ve hıristiyanlığı kabûl eden Peçenekler bunlar olmalıdır.

Bizans hukûmetinin bu Peçenekleri kabûlü diğer kısım ile daha önce yapılan anlaşmaya aykırı idi; üstelik, Bizans 'a iltihâk eden bu iki uruğ, ırkdaşlarından öç almak için, Tuna 'yı geçerek, hücûmlarda bulunmaktan da geri kalmıyordu. Bu yüzden harekete geçen Turak 'ın Peçenekleri, 1048/1049 'da Tuna 'nın cenûbundaki sâhaya girdiler ise de, yağma hareketleri ve âni bastıran soğuklar yüzünden, faâliyetleri akîm kaldı. Bu fırsattan faydalanan Kegen ve bizanslılar, Turak Peçeneklerini mağlûp ettiler. Bu sûretle, Turak ile birlikte, 140 peçenek başbuğu bizanslıların eline düşmüş oldu. Ancak Bizans hukûmeti askerî sâhada kendilerinden faydalanma mülâhazası ile bu esirlere dokunmamış, onları Bulgaristan 'da boş bir sâhaya yerleştirmiş idi. Turak ve diğer baş-buğlar, İstanbul 'a gönderilmiş, orada hıristiyan dinini kabûl etmişlerdir. Denildiğine göre, bunlardan askerî sâhada faydalanmak üzere, 1049 (?) 'da Selçuklulara karşı 15.000 kişilik bir kuvvet harekete geçirilip, Anadolu 'ya gönderildi ise de, bunlar Üsküdar 'ın az ötesindeki Bulgurlu (o zamanki adı ila Damatrui) 'ya gelince, fikirlerinden cayıp, daha ileriye gitmemeğe ve dönüp, uruğdaşlarına katılmağa karar vermişlerdi. Dönüşleri sırasında, Üsküdar 'da Boğaz 'ı geçecek gemi bulamayınca, atlarını yüzdürerek (Murad II. zamanında Düzme Mustafa 'ya karşı Bayezid Paşa 'nın yaptığı gibi; bk. *Tarih-i Âl-i Osman*, nşr. F. Giese, s. 56), Büyükdere yakınlarına çıkarak, Tuna boyundaki uruğdaşlarına katıldılar. Bu defa tekrar Bizans 'a karşı mücâdeleye giriştiler. Bu sûretle Balkanlar 'da Bizans için yeniden Peçenek tehlikesi başlamış oldu.

Bizans hukûmeti Peçenekleri vaadler ve nesihatler ile yola getirmek teşebbüsünde bulundu ise de, hiç bir netîce alamadı. Peçenekler Bizans kuvvetlerini 1049 'da Balkanlar 'daki Bi-

kene mevkiinde bozguna uğratıp, Edirne'ye kadar Veriliediler ve bütün Trakya'yı yağma ettiler. 8 hazîran 1050'de de Edirne'yi kuşattılar. Fakat bu müstahkem şehri almağa kuvvetlerinin kâfî gelmemesi ve ayrıca başbuğları bulunan Selçe'nin bir isâbet alarak ölmesi üzerine, çekilip-gittiler.

1050'de Peçenek—Bizans mücâdelesi çok şiddetlendi; Peçenek akınları tâ Marmara kıyılarına kadar uzadı. Bizans hukûmeti bu akınları ancak Edirne'de büyük kuvvetler toplamak sûreti ile kısmen durdurabildi. Balkanların şimâlindeki, Preslav şehrine yakın „Yüz-Tepe" mevkiinde bulunan Peçeneklerin esâs kütlesine karşı gönderilen büyük bir Bizans ordusu 1053'te tamâmiyle mağlûp oldu. Bunun üzerine, Bizanslılar ile 30 yıllık bir barış akdine rızâ gösterdiler. Mâmafih barış kısa sürdü ve az sonra Peçeneklerin akınları yeniden başladı. Peçenek baş-buğu Selte'nin bu akınlarda mühim bir rol oynadığı bilinmektedir; Peçeneklerin bizanslılara karşı yeniden akınlara başlamalarında Uzlar ve Kumanlar tarafından yapılan baskının te'sirinin de olması muhtemeldir. Bilhassa bu sıralarda vukû bulan büyük Uz (Oguz, Torklar) hareketine bâzı Peçenek uruğlarının da katılmış olması mümkündür. Bu Uz hareketinin Anadolu'nun şarkında Bizans'a karşı vukû bulan büyük Selçuklu Oğuz hareketi ile aynı zamana rastlaması bir tesâdüftür. Filhakika birbirlerinden çok uzak olan bu iki kütlenin arasında ufak bir anlaşma olmamıştır.

1064/1065'te Balkan'lara geçen, Selânik ve Mora'ya kadar inen Uzların muhtelif kolları soğuk, hastalık ve kıtlık yüzünden zayıflamış ve bu sûretle Peçenekler de eski düşmanlarından öç almak imkânını bulup, bir çoğunu öldürmüşlerdi. Sağ kalanlardan bir kısmı ise, bizanslılar tarafından makamlarınca Makedonya ve başka yerlere iskân edilmiş idiler. Diğer kısmı da, muhtemelen Dobruca'da kalarak, bir müddet sonra yerleşik hayata geçip, hıristiyanlığı kabûl etmişlerdi. Bugün „Hıristiyan türklerin" başlıca mümessili olan Gagauzlar bunların ahfâdıdır. Bu büyük Uz hareketi sona erince, Tuna boyları yine Peçeneklerin kontrolü altında kaldı. Bâzı Peçenek zümrelerinin Bizans hesabına Derster (Silistre)'de muhâfız kuvvet olarak kullanıldıkları bilinmektedir; esâs Peçenek kütlesi ise, Tun(yakınlarında bulunmakta ve mühim bir kuvvet teşkil etmekte idi.

Peçenekler (ve belki de Uzlardan bâzıları) Bizans makamları tarafından kendilerine ayrılan muayyen sâha karşılığında, bâzı askerî hizmetlerde kullanılmışlardı. Nitekim imparator Romanos Diogenes'in Malazgirt'te Alp Arslan ordusu ile karşılaşan kuvvetler arasında bir mıkdar Peçenek ve Uzların da bulunduğu ve bizans ordusundan kaçarak, Selçuklulara katılmak sûreti ile, Alp Arslan'ın zaferini sağlamış oldukları bilinmektedir.

Malazgirt bozgunu (26 ağustos 1071) ile, Bizans'ın her tarafında baş-gösteren karışıklıklara Tuna boyundaki Peçenekler de iltihâk etmiş ve 1078'de Edirne'yi tekrar kuşatmışlardı. 1081'de Bizans tahtını ele geçiren Aleksius Komnenos'un 10 senesi Peçeneklere karşı mücâdele ile geçmiş idi. Bu yüzden bizanslılar, Anadolu'daki Selçukluların ilerilemelerini önlemek için, yeter derecede kuvvet bulamadılar. Bu sûretle, Bizans her iki taraftan türklerin tehdidi altında idi.

1086'da patlak veren büyük Bogomil isyânına Peçenekler de katılmışlardı. Peçenekler 1087'de, Macar kıralı Solomon'un kuvvetleri ile birlikte, Bizans'a karşı hücûma da iştirâk ettiler; Çelgü'nün kumandasındaki Peçenek kıt'aları Lüle-Burgaz'a kadar ilerilediler; bu Macar-Peçenek hücûmu bizanslılar tarafından geri püskürtüldü ise de, aynı yılda (hazîran 1087) bizans ordusu, Derster (Silistre) yanında, Peçenekler tarafından ağır bir mağlûbiyete uğratıldı. Fakat Peçenekler, Kuman-Kıpçak baskısı altında kaldıklarından, Bizans ile sulh akdetmeğe mecbûr oldular. Bu vak'adan sonra, Peçeneklerin tarihlerinde Kumanlar mühim rol oynayacak, bizans diplomasisi de, „bir göçebe kavmi öbürü üzerine düşürmekteki ustalığını" bir defa daha göstermiş olacaktır.

1088 ve 1089 yıllarında Peçeneklerin Trakya'ya akınlar yaptığı ve tam bu sıralarda Bizans'ın hem İznik sultanı Kılıç Arslan, hem de İzmir beyi Çaka'nın hücumlarına uğradığı görülmektedir. Bu durum karşısında imparator Aleksius Komnenos garbî Avrupa hıristiyan devletlerinden yardım istemeğe başladı. Bu sûretle Haçlı seferlerinin vukû bulmasında bir dereceye kadar Peçeneklerin de hissesi olduğuna hukmedilebilir.

İzmir beyi Çaka'nın (bk. Akdes Nimet Kurat, *İzmir'in ilk türk hâkimi Çaka*, İstanbul, 1937; 2. tab., İzmir, 1948) Peçenekler ile Bizans'a son darbeyi indirmeği tasarladığı da anlaşılmaktadır. Bu maksadı gerçekleştirmek için, Peçenek kuvvetleri 1091 ilk baharında (nisanda) Meriç nehrinin aşağısında toplandı. Fakat Çaka Bey'in hareketinin gecikmesinden faydalanan bizanslılar, kalabalık Kuman kuvvetleri ile birlikte, 29 nisan 1091 tarihinde, aşağı Meriç boyundaki Lebunium mevkiinde Peçenekleri mühiş bir mağlûbiyete uğrattılar; ancak küçük bir Peçenek zümresinin bu savaştan kurtulup, Tuna boyuna veya Macaristan tarafına çekildiği anlaşılmaktadır. Bu mağlûbiyet-

ten sonra, Peçenekler „askerî" ve „siyâsî" bir kuvvet olmaktan çıktılar. Bundan sonra Tuna boyundaki Peçeneklerin arada bir Bizans sâhasına yaptıkları akınlar ise, ehemmiyetsiz baskınlardan başka bir şey olmasa gerektir. Nitekim 1122, 1152, 1154, 1161, 1171 yıllarında vukû bulan akınlar bu şekildedir. En son Peçenek akını ise, 1197 tarihindedir. Bundan sonra bizans kaynaklarında Peçeneklerden bir daha bahsolunmamaktadır.

İ c t i m â î, i k t i s â d î, b a r s î v e k a v m î t a r i h l e r i. Peçenekler, tarihleri bakımından „türk göçeheliğinin kendine has örneğini" teşkil etmişlerdir. Bunların ictimâî bünyeleri, siyâsî faâliyetleri, iktisâdî ve harsî vaziyetleri umûmî türk göçebeliği içinde mütâlea edilmelidir.

Muhtelif tazyikler altında bir türlü yerleşik hayata geçemeyen bu kavim, 300 yıllık tarihi boyunca merkezî bir devlet teşkilâtı kuramamıştır. Bunda, türk an'anesine göre, meşrû bir sülâleden gelen bir hükümdara mâlik olmamasının rolü olmuştur. Filhakîka Peçeneklerdeki 8 oruğdan her birinin reisi hemen-hemen müstakil hareket etmekte idi. Bu yüzden zayıf bir „siyâsî" bünyeye mâlik idiler. 1040 yıllarında Peçeneklerin 13 oruğunun başında Kilteroğlu Turak bulunmuş ise de, bu zât, yumuşaklığı yüzünden, Peçenekleri merkezî bir idâre altında toplamağa muvaffak olamamış idi. Ayrıca sayıları nisbeten az olan Peçenek zümrelerinin çok geniş bir sâhaya yayılmış olmalarının da bir devlet vücûda getirmelerine mâni olduğu tahmin edilebilir. Bundan başka, muhtelif yerlerde iskân edilmeleri yüzünden, sayılarının azalması da bir devlet kurma kabiliyetini kaybetmelerine sebep olmuştur.

Peçeneklerin esâs kütlesi, bizanslılar, Macarlar ve müslümanlar ile temâs ettiği hâlde, devrin büyük dinlerinden birine, yâni hıristiyanlık veya müslümanlığa intisâp etmemişler ve yerleşik hayata geçemedikleri için, sonraları etraftaki kavimler arasında eriyip-gitmişlerdir. 889 tarihlerinde, İdil'in garbına geçmeden önce, Peçeneklerin 8 oruğ ve 40 boy teşkil ettiklerine yukarıda işâret edilmiş idi. Göçlerinden 40—50 yıl sonra, Peçenek oruğ adlarının baş kısmına, ya şahıs adı veya bir sıfat konularak, genişletildiği görülmektedir. Yukarıda isimleri geçen 8 oruğdan 7'sinin adı şöyle idi: 1. Yavdıertim, 2. Kuvarçıçur (Küvercı-Çur), 3. Kabuksınyula, 4. Surukulbay (Külbey), 5. Borotalmat, 6. Yazıkopen, 7. Bulaçoban, fakat 8. Karabay oruğu eskisi gibi kalmış idi.

Bizans kaynakları tarafından nakledilmiş olan bu Peçenek oruğ ve şahıs adlarının (ve yer isimlerinin) izâhı yolunda hayli neşriyat yapılmıştır; bu husûsta bilhassa J. Marquart J. Nemeth, G. Moravcsik, A. N. Kurat, O. Pritsak ve A. M. Şçerbak'ın tetkikleri gösterilebilir. Bilhassa J. Nemeth'in bu sâhadaki araştırmaları ve görüşleri mühimdir (J. Nemoth, *Die petschenegischen Stammesnamen. Ungarische Jahrbücher*, 1930, X, 26—34). Nemoth mürekkep Peçenek oruğ adlarını her bir oruğun „at rengi" ile ilgili görmektedir; msl. Kabuksınyula „atlarının rengi kara olan Bay oruğu". Esâs itibârı ile, Nemeth'in bu izâhı isâbetli görünmekte ise de, bâzı noktalarda şüpheli kalmaktadır.

Peçeneklerin oruğ teşkilâtı o devirdeki diğer göçebe türk kavimlerininkinin aynı idi; aşağıdan yukarıya doğru olmak üzere, şu cedvele göre tanzim edilmiş idi: oba, oymak, boy ve oruğ bir kül (vahdet) teşkil ettiği gibi, bütün (sekiz) oruğların topluluğu da bir il oluyordu. Bu pederşâhî boy esâslarına ve türk göçebelerinde yüz yıllar boyunca devam edip-gelen muayyen usûl ve nizâma (töre) dayanmakta idi. Bu oruğlar, barındıkları coğrâfî sâhada, içinde yaşadıkları göçebelikleri ve istihsal vâsıtalarının iptidâîliği yüzünden, çok yavaş gelişen bir ictimâî bünyeye mâlik idiler. Askerî ve siyâsî teşkilâtları da, göçebe hayatlarını idâme için besledikleri sürülerin muhâfaza ve müdâfaası, bunları artırmak içio komşu kavimlerin sürülerinin ele geçirilmesi veya mâmûl eşyâlarının yağması ile ilgilidir. Bu yüzden her boy ve oruğ müstakil hareket edebilen bir baş-buğa sâhip idi ve bunlar her an „müsellâh bir ordugâh" hâlinde bulunuyorlardı.

Peçenekler Karadeniz'in şimâlindeki mebzûl otları olan steplerde çok mıkdarda büyük-baş hayvan (at, öküz, sığır) ve koyun yetiştirmek sûreti ile rahat bir hayat sürmekte, komşuları olan ruslara çok mıkdarda hayvan satmakta (mübâdele etmekte) idiler. Dâimî bir asker hâlinde yaşayan Peçenekler için at ve silâh her şey idi. Peçenek oruğ adlarının at rengi ile izah edilmek istenilmesi de, Peçeneklerde atlara verilen ehemmiyetten ileri gelir. Kendilerinin savaşçılığına bakılırsa, silâh yapmakta mâhir oldukları tahmin edilebilir. Nitekim Peçenek mezarlarında meydana çıkarılan bir çok ok, kılıç mızrak ve bâzı diğer silâhlar, bu husûsta bir fikir verecek mâhiyettedir (bk. A. Pletneva, *ayn. esr.*). Daha ziyâde taarruz hâlinde bulundukları için, silâhlar arasında müdâfaaya yarayan miğfer ve kalkanlara nisbeten az rastlanmaktadır. Ok, yay ve kılıçları ise, VIII.—X. yüz yıllardaki diğer türk kavimlerininkine benzemektedir. At koşumu diğer türk göçebelerindekinden bir az farklı idi. Msl. iki balkadan ibâret ağızlık yerine, tek demir parçasından yapılan ağızlığın kullanılması gibi.

Peçeneklerin göçebe olmaları dolayısı ile, kullandıkları eşyâ mahdût idi; mezarlardan çıkarılan eşyâlar arasında ev ve hele ziynet eşyâsına pek az tesâdüf edilmektedir. Macaristan'daki Nagy-Sen-Mikoş hazînesindeki Peçeneklere âit altın kâse, testi ve taslar bir istisnâ teşkil etse gerektir. Defin merâsiminde, yalnız merâsimle ilgili eşyâ birlikte gömüldüğünden, mezarlarda Peçeneklerin kullandıkları her çeşit eşyâya tesâdüf edilmemiş olması da mümkündür.

Peçeneklerin **dinleri ve ibâdet şekilleri**, diğer türk göçebelerindeki gibi, şamanlık olup, ibâdet şekilleri de bununla ilgilidir. Öldükten sonra da rûhun yaşamağa devam ettiğine inanıldığından, mezâra ölü ile birlikte yiyecek, hayatta iken kullandığı eşyâ ve silâh konulması âdet idi. Bu eşyâların nev'i ve mikdarı ölen kimsenin ictimâî durumuna göre, değişirdi. Mezarlar kalın toprak tabakaları ile örtülür, üste veya yana balbal dikilirdi. Bu balbalların ölen kimsenin nşakları vazîfesini gördüğü veya ölen kimsenin kendisini ifâde etmiş olduğu anlaşılmaktadır. Peçeneklerin ölülerini, mezâra başları dâimâ garp istikametinde koydukları görülmektedir. Bu mezarların bir çok bakımdan Uzlar ve Kumanlarınkinden farklı olduğu da tesbit edilmiştir (bk. S. A. Pletneva. *Peçenegi, torki i polovtsı v yujno-russkih stepyah*, s. 151—226).

Şarkî Avrupa steplerinde bulundukları zaman Peçeneklerin şaman kaldığı muhakkak olmakla berâber, bir taraftan ruslar, diğer taraftan Bizans ile yakın temâs te'sis etmeleri ve bilhassa Macaristan'da yerleşmeğe başlamaları hıristiyanlığa girmelerine yol açmış idi. Sonraları Peçeneklerin hepsi de, yerleşik hayata geçerek, Macarlar, ruslar (ukraynalılar) ve kısmen bizans ahâlisi ile karışmış ve hıristiyan olmuşlardır. Mâmafih X. yüz yıl ortalarında, Kafkaslara yakın sâhadaki bâzı Peçenek zümrelerinin, islâmiyeti kabûl etmiş ve buradaki halk ile kaynaşmış olmaları muhtemeldir.

Peçeneklerin vaktiyle Gök-türkler câmiasında bulunmaları hasebiyle, garp istikametinde göç ettikleri zaman, eski türk kültür unsurlarından bir çoğunu berâberlerinde Macaristan'a kadar götüreceklerî tabi'î idi. Nitekim Peçeneklerin Gök-türk yazısına benzer bir yazıları olduğu tesbit edilmiştir. Peçeneklere âit olduğu kabûl edilen Nagy-Sen-Mikloş hazînesindeki altın, testi ve taslar üzerindeki yazıların, Gök-türk alfabesine yakın Peçenek yazısı olduğu anlaşılmıştır (bk. J. Nemetb, *Die Inschriften des Schatzes von Negy-Szent-Mikloş*, Budapest, 1930). Bu defa Don nehri üzerindeki bir Haizer kalesi olan Sarkel'de meydana çıkarılan çanak-çömlek kırıntıları üzerinde görülen yazılardan bâzılarının Gök-türk yazısına benzediği ve Peçeneklere âit olduğu iddia edilmektedir (bk. A. M. Şçerbak, *Znakina keramike i kirpiçah iz Sarkela. Materiali i issledovaniya po arheologii, SSSR*, nr. 75, 1959, s. 362—389 ve levha XXIV). Bu yazının hadd-i zâtında Talas boyunda meydana geldiği ve Gök-türk yazısının garp kolunu (belki de daha eski şeklini) teşkil ettiği zannolunmaktadır.

Peçeneklere âit iskeletler ve kafa tasları, bunların, esâs itibârı ile, Avrupa tipinde ve brakisefal olduklarını göstermekte (S. A. Pletneva, *ayn. esr.*) ve dolayısı ile Peçeneklerin mongoloid olmadıklarını da meydana koymaktadır. Peçeneklerin avrupalılara benzeyişleri onların sarmatlar ile çok mıkdarda karışmalarından ileri geldiği şeklinde izah edilmek istenmiş ise de (Pletneva), bu iddianın aslı olmasa gerektir. Sarmathia (yâni Karadeniz'in şimâlinde ve aşağı İdil boyunda) da Peçeneklerin kaldıkları 100—150 yıl zarfında bütün bir kavmin antropolojik bünyesinin değişmesine imkân olmadığı gibi, Kumanların Avrupa tipinde oldukları hatırlanırsa, Peçenekler, Uzlar ve Kumanlar gibi, orta Asya'daki türk tipini temsil ettikleri kuvvetle muhtemeldir.

Toponemi araştırmalarından anlaşıldığı vecihle, bugünkü Ukrayna, Macaristan, Romanya, Balkanlar ve Anadolu'da Peçenekler ile ilgili bir çok yer adına raslanmaktadır; bilhassa Macaristan'da bu gibi isimler çoktur (bk. A. D. A. Rasovskiy, *Peçenegi, torki i berendei na Rusi i v Ugrii. Seminarium Kondakovianum*, Praha, 1933, VI). Balkanlar'da ve Rusya'da bunlara hayli raslanmaktadır (bk. A. N. Kurat, *Peçenek tarihi*, İstanbul, 1937, s. 240 v.d.; A. M. Şçerbak, *Znaki na keramike ...*, s. 375).

Anadolu'da Peçenek adını taşıyan bir çok yer adı muhâfaza edilmiştir. Bunların eskiden daha da çok olduğu tarihî tetkiklerden (bilhassa baş-bakanlık arşivindeki *Defter-i hâkânî*'lerden) anlaşılmaktadır. Nitekim 895 numaralı *Defter-i hâkânî* (XVI. asra âit)'de Hamman vilâyeti, Muarra karyesine bağlı Beçine, Beçini (بچنی) adlı bir yer kayıtlıdır. 501 numaralı defterde, Elbistan vilâyeti Horman kazâsında Küçük-Peçenek (بچناك صغير) karyesi gösterilmiştir. Aynı kazâya tâbî bir mezraanın adı da Büyük Peçenek (بچناك كبير) idi. Bu defterde Beşanik (بشانيك) adlı ikinci bir karye daha vardır ki, Peçenek'in değişmiş bir şeklinden başka bir şey olmasa gerektir. Nihâyet 787 numaralı defterde Haleb vilâyetinde bir karye Beçene var idi; bu ad yine Beçenek veya Peçenek olsa gerektir. Bu karye Mustafa kâhyanın âzemeti idi. Bu *Defter-i hakânî*'lerde ad-

ları geçen Peçenekler XVI. asrın sonlarına doğru artık tamâmiyle islâmlaşmışlardı; fakat bir çoğunun hâlâ öz türkçe şahıs adlarını muhâfaza ettiği görülmektedir. Bir de Hamîd sancağında (Isparta) bir Beçenek boğazı da kaydedilmiştir (Baş-bakanlık arşivi, *Zaptiye kâğıtları* nr. 2837). Maraş'ta Dulkadırlılar [b. bk.] ve Haleb'de Yeni-İl türkmenleri arasında da Peçenek aşîreti bulunduğu anlaşılmaktadır.

Dâhiliye vekâleti tarafından, 1927 ve 1933 'te çıkarılan *Köylerimizin adları* ile iç-işleri bakanlığınca çıkarılan *Türkiye'de meskûn yerler kılavuzu* (Ankara, 1946) adlı eserde Peçenekler ile ilgili şu adlar verilmiştir: Bacanak (Fatsa kazâsı, Ordu), Becenek (çiftlik, Ak-Saray ilçesi, Niğde), Peçene (Emir-Dâğ kazâsı, Afyon), Peçene (Su-Şehri kazâsı, Sivas), Peçenek (Ayaş, Ankara), Peçenek (Çubuk kazâsı, Ankara), Peçenek (Keçi-Ören, Ankara), Peçenek-Kuyu (Tömek kazâsı, Konya).

Bir de Erkân-ı harbiye tarafından neşredilen haritada (1:200.000) Kırşehir paftası, Tuz gölünün şarkında, Şerefli-Koçhisar'dan 4—5 km. şarkta küçük bir bataklıkta sona eren ve 50 km. cenûpta Bostanlık köyü yakınında başlayan Peçenek-Özü gösterilmiştir. Bu dere boyunda bâzı Peçenek köyleri bulunduğu da anlaşılmaktadır. Anadolu'da çok mıkdarda rastlanan bu Peçenek köylerinin, vaktiyle buraya bizanslılar tarafından yerleştirilen Peçeneklerin izlerini teşkil ettiği ve XI.—XIV. asırlarda bu köylerin daha da çok olduğu anlaşılmaktadır.

Bibliyografya: P. Golubovskiy, *Peçenegi, torki, polovtsı* (Kiyev, 1684); Hüseyin Nâmık Orkun, *Peçenekler* (İstanbul, 1933); C. A. Macartney, *The Petchenegs* (*The Slavonic Review*, London, 1923, VIII, 342—345); ayn. mil., *The Magyars in the ninth century* (Cambridge, 1930); J. Nemeth, *Zur Kenntnis der Petschenegen* (*Körösi Csoma Archivum*, Budapest, 1922, I, 219—225); V. Parchomenko, *Rus i peçenegi* (*Slavia*, Praha, 1929/1930, VIII, 138—144); D. Rasovski, *Peçenegi, torki i berendei na Rusi i v Ugrii* (*Seminarium Kondakovianum*, Praha, 1929, VI); Akdes Nimet Kurat, *Peçenek tarihi* (İstanbul, 1937, geniş bibliyografya); G.M oravcsik, *Byzantinoturcica* (2 cild, Budapest, 1943, 2. tab., Berlin, 1958); S. A. Pletneva, *Peçenegi torki i polovtsı v yujno-russkih stepyah* (*Materialı i issledovaniya po arheologii SSSR*, nr. 62, 1958, s. 151—226, zengin arkeoloji malzemesi derecedilmiştir); A. M. Şçerbak, *Znaki na keramike i kirpiçah iz Sarkela-Beloy Veji* (*Materialı issledovaniya po arheologii SSSR*, nr. 75, 1959, s. 362—389, levha XXIV).

(AKDES NİMET KURAT.)

PEÇEVÎ, İBRÂHİM (1574—1649?), osmanlı tarihçisi. Cenûb-i garbî Macaristan'da bulunan, almanca Fünfkirchen („Beş-kilise"), macarca Pécs, hırvatça Peçuy denilen ve muhakkak ki, bu son şeklin arap harfleri ile harekesiz yazılmasından (پچ) dolayı, türkçeye Peçevî diye geçen şehirde doğduğu için, galat olarak, Peçevî unvânı ile mârûf ise de, bu nisbeti Peçuylu (krş. Naîmâ, *Tarih*, II, 344, 399) şeklinde kaydetmek daha doğru olur.

Peçuylu İbrahim'in hâl tercümesi, dağınık bir hâlde de olsa, kendi eserinden öğrenilmektedir. Büyük dedesi Kara Davud ve onun oğlu Câfer Bey, Bosna'da alay-beyi oldukları için, Peçevî'nin âilesi Alay-beyi-oğulları diye tanınmış idi. Her nedense Câfer Bey'in sekiz oğlundan biri olan kendi babasının adını vermemekte, sâdece onun Bosna'daki harplere ve Kanûnî Süleyman'ın Irakeyn seferine iştirâk ettiğini söylemektedir.

Anne tarafından da, meşhûr Sokullu (Sokoliviç) âilesine mensûp olan İbrahim, 982 (1574)'de doğdu. 14 yaşında iken babasını kaybedince, Budin beyler-beyi olan dayısı Ferhad Paşa'nın yanına gitti; fakat onun katli üzerine, akrabâlarının bulunduğu Bosna'ya dönmek zorunda kaldı. Çok geçmeden Avusturya ile harp başlayınca da, zamanın âdeti gereğince, ordu hizmetine girdi. Bu sırada, akrabâsı olan Anadolu beyler-beyi Lala Mehmed Paşa'ya intisâp ettiği ve 15 yıl onun yanından ayrılmadığı için, Avusturya harplerinin bir çok safhalarına bizzat şâhid oldu. 1003 zilhiccesinde (1595 ağustosu) avusturyalılar tarafından muhâsara edilen Estergon (Gran)'da bir ay mahsûr kalan İbrahim, şehrin teslim edilmesi mecbûriyeti hâsıl olunca, düşman ile teslim şartlarını tesbit eden heyet arasında bulundu. Bundan sonra, Eğri (Eger) seferine katıldı ve buranın muhâfazasına Lala Mehmed Paşa me'mûr edilince, kalenin kul-karavaş ve gönüllülerinin icmâlini yapıp, yevmiye ve bölüklerini tâyin etti. 1007 (1598) senesinde Çanad'ın fethine ve Varat (Grosswardein)'ın muhâsarasına iştirâk etti; 1011 (1602)'de de cepheye gelen Kırım hanı Gâzî Giray'ı karşılamağa me'mûr edildi. Ahmed I.'in cülûsu üzerine, serdarlıkta bırakılan efendisinin telhislerini götürmek için, 1603 yazında, ilk defa olarak, İstanbul'a gittiği gibi, ertesi yıl Lala Mehmed Paşa sadrâzam olunca Estergon ile Yanık-Kale (Raab)'nin mübâdeles için avusturyalılar ile yapılan müzâkereler hakkında mâlûmat vermek üzere, yine pâyitahtı gönderildi. Bu müzâkereler bir netîce vermediğinden, yeniden başlayan muhârebelerde Estergon'un zaptında hazır bulundu (20 cemâziyelâhır 1014=2 teşrin II. 1605); hattâ buranın

istirdâdında da, „vire" 'yi söyleştiği gibi, fetih müjdesini de pâdişaha kendisi götürdü. İstanbul 'da Ahmed I. tarafından kabûl ve bir hil'at ile taltif edilen İbrahim, uhdesinde bulunan piyâde mukabeleciliğine ilâveten, suvâri mukabeleciliğine de tâyin edildi. Bu sıfatla Belgrad 'da altı-bölük efrâdına kışteyn mevâcibini tek başına dağıttı ve gösterdiği liyâkatten dolayı, sadrâzamın emri ile, kendisine hil'at giydirildi.

Lala Mehmed Paşa ile İstanbul 'a gelen İbrahim, efendisinin ölümü (15 safer 1015=22 hazîran 1606) üzerine, en büyük hâmîsini kaybetti. Bununla berâber, Derviş Paşa 'nın sadâretinde Eğriboz, İnebahtı ve Karlı-İli sancaklarının tahririne me'mûr edildi. Oradan dönüşünde yeni sadrâzam Kuyucu Murad Paşa, kendisini mukabelecilikte ibkâ edip, üstelik tezkireci yapmak istedi ise de, Pecs 'teki evi yandığından dolayı, bu teklifi kabûl etmeyip, memleketine gitti. Uzun bir zaman için çiftliğine çekildiği anlaşılan ve 1027 (1618) 'de Ak-Kirman ve Bender taraflarına seyâbat eden İbrahim, bu tarihten sonra, Diyarbekir defterdarlığına tâyin edildi. Diyarbekir beyler-beyi Hâfız Ahmed Paşa, Bagdad 'daki Bekir sü-başı hâdisesini halle me'mûr edilince, İbrahim 'e Karaman rütbesi ile Rakka beyler-beyliğini verip, onu 200 sekban ile Mardin muhâfazasına gönderdi. Oradan sadrâzam Çerkes Mehmed Paşa 'nın Tokat 'taki ordugâhına gelen Peçevî, darphâne hizmetine me'mûr edildi ve bu sırada defterdar Bâkî Paşa 'nın ölümü üzerine, şıkk-ı evvel defterdarı olması için yapılan teklifleri, ihtiyarlığını öne sürerek, kabûl etmeyip, Tokat defterdarlığı ile kanâat etti (1034=1625). Buradan Tuna defterdarlığına nakledildi; fakat bir müddet sonra oradan da ayrılarak, İstanbul 'a geldi. 1040(1631) 'ta Anadolu defterdarlığına tâyin edildi ise de, çok geçmeden, Kırka sancak beyliği ile Bosna 'ya döndü. 1042—1045 (1632—1635) seneleri arasında İstolni Belgrad (Stuhlweissenburg) vâliliğinde bulunduktan sonra, Bosna defterdarı oldu ve oradan da Tamşver defterdarlığına nakledildi. Nihâyet 1051 (1641) 'de me'mûriyet hayatından çekildi ve hayatının son yıllarını Budin ile Pecs 'te tarihini yazmakla geçirdi. Ölüm tarihi kat'î olarak belli değildir. Hanîf-zâde Ahmed Tâhir, onun 1061 (1651) 'de öldüğünü kaydediyorsa da (*Âṣâr-ı nav, Kaşf al-ẓunūn* zeyli, nşr. Flügel, VI, 537, nr. 14536), *Tarih* 'inin yazma nüshalarından birinde kendisinden daha 1059 (1649) 'da „merhûm" diye bahsedildiğine göre (Pertsch, *Verzeichnis der türk. Handschriften der Kgl. Bibliothek zu Berlin*, Berlin, 1899, s. 234 v.d.), ölümünün o tarihten evvel veya en geç o yılda vukû bulması icâp eder.

Bütün boş vakitlerini tarih tetebbuuna sarfedip, o devirde revâcda olan türkçe tarihlerin ekserisini tetkik etmiş olan Peçevî İbrahim (bk. *Tarih*, I, 106), vatan-ı aslîsi Ungurus diyârında, sık-sık buraların Osmanlılar tarafından fethi keyfiyetinden ve Kanûnî Süleyman 'ın gazavâtından bahsedilmekte olması karşısında, bu gazveler hakkında okuyup-duyduklarını 1050 (1640) yılında kaleme almağa başladı (*ayn. esr.*, I, 107, 437) ve Kanûnî 'nin fütûhâtını hâvî bir gazavât-nâme mâhiyetinde olan eserini 1051 (1641) 'de Budin beyler-beyi vezîr Musa Paşa 'ya takdim etti. Ancak Musa Paşa 'nın tarihte sulh ve salâh umûrunu tebârüz ettirmenin her şeyden mühim olduğu husûsunda israr etmesi üzerine, onu yeniden yazmağa koyuldu (I, 428 v.d.; buradaki 1001 tarihinin 1051 olması icâp eder). Böylece İbrahim, tarihini mâlûmat bakımından tevsî ederken, Kanûnî Süleyman 'ın vefâtından kendi zamanına kadar olan vukuâtı da ilâve etmeğe karar verdi. O kendisinden uzak olan devirlerin vekayii için daha evvel yazılmış Osmanlı tarihlerini kullandığı gibi, bâzı eski gâzîlerin veya ileri gelen devlet ricâlinin hâtıralarından da istifâde etti ve Mehmed III. 'in cülûsundan itibâren de bilfiil hâdiselerin içinde yaşayan bir müşâhid olarak, daha çok kendi intibâlarına yer verdi. Peçevî, eserlerinde me'haz olarak kullandığı müverrih ve müellifler ile râvîlerinin adlarını büyük bir sadâkat ile zikretmektedir. Bu müverrihler arasında, Celâl-zâde Mustafa ile kardeşi Sâlih, Âlî, Ramazan-zâde Mehmed, Hasan Bey-zâde Ahmed, Hadîdî, Kâtib Mehmed, Mustafa Cenâbî, Seydî Ali Reis ve Şeyh Abdülkadir Gîlânî menâkıbı mütercimi sıfatı ile, Hoca Sâdeddin Efendi bilhassa dikkati çekmekte, râvîleri içinde de, başta babası ve ameesi olmak üzere, Tiryâki Hasan Paşa, Bosna beyler-beyi Derviş Hasan Paşa, Dobruca 'da Pazarcık kadısı Alihan Efendi, Tamşvar muhâfızı vezîr Halil Paşa, defterdar Bâkî Paşa, Szigetvar 'da Kanûnî adına inşâ edilen türbenin şeyhi Ali Dede gibi, vukuât ile doğrudan-doğruya alâkalı olan kimseler bulunmaktadır.

Diğer taraftan Peçevî Musa Paşa 'nın isteği üzerine, sulh ve salâh umûrunu yazmak için, macar tarihlerine de mürâcaat etmek zorunda kalmış, hattâ yer-yer bunlardan harfîyen tercümeler yapmıştır ki, böylece Avrupa eserlerini kullanan ilk Osmanlı müverrihi olmuştur. Her ne kadar kendisi bu kaynaklarının adlarını sarîh olarak yazmamakta ise de, onun kullandığı macar tarihlerinden ikisini tesbit etmek kâbildir. Bunlar o devirde meşhûr olan Kaspar Heltai ve N. v. Istvanffy 'nin tarihleri idi (bk. Karacson imre, *Peçevî İbrahim 'in ter-*

cüme-i hâli. Türk derneği, 1327, yıl 1, sayı 3, s. 89 — 96).

Bunlardan başka, kendi ifâdesi ile mecmuasında bâzı nevâdir irâdına da iltizâm eden Peçevî (krş. I, 371; II, 452), matbaanın ve barutun icâdından, Osmanlı ülkelerinde kahvenin ve tütünün zuhûrundan, imparator Traja'nın Tuna üzerinde yaptırdığı köprüden, hattâ Attila'dan ve İskitlerden (تنـ) bahsetmektedir. Onun tarihi, seeî ve kafiyeden, ağdalı terkiplerden ârî üslûbu ile de dikkati çekmektedir. Macarcaya bihakkın vâkıf olan müverrih, macar yer adlarının ekserisini aslî şekilleri ile kaydettiği gibi, macarca bâzı ıstılah ve tâbirler de kullanmıştır.

İbrahim Peçevî tarihinin yazma nüshalarının çoğu 1049 (1640) yılına kadar gelmekte ve kaydedilen son hâdiseyi Murad IV.'ın Bagdad seferinden İstanbul'a dönüşü ve vefâtı teşkil etmektedir (yazma nüshalar için bk. F. Babinger, *GOW*; ayn. mll., *EI*, mad. PEÇEVÎ; *İstanbul kütüphâneleri tarih-coğrafya yazmaları kataloğu, I. Türkçe tarih yazmaları*, 2. fasikül, s. 225—230). Bununla berâber, müverrih 1041 (1631/1632)'den itibâren İstanbul'dan ve dolayısı ile hâdiselerden uzakta yaşamakta olduğu için, son yıllar vukuâtını eserine ancak hulâsaten kaydetmiştir. İstanbul'da 1281—1283 seneleri arasında *Tarih-i Peçevî* adı ile Matbaa-i âmirede 2 cild hâlinde yapılan tab'ı da Murad IV.'ın vefâtına kadar gelen nüshalardan birine dayanmakta olup, bütün dış ve iç tenkitlerden mahrûmdur. Buna mukabil bâzı yazma nüshalar (Gotha ve İstanbul, Râgıb Paşa kütüp., nr. 981 ile Bayezid, Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 2353) ise, 1058 (1648) senesine kadar olan vukuâtı ihtivâ etmektedir. Muhtasar ve noksan olan son yıllar vekayii dikkat nazarına alınmasa bile, muhakkak ki, Peçevî'nin tarihi Kanûnî Süleyman'ın cülûsundan Murad IV. zamanı ortalarına kadar olan devre için en mühim ve emin Osmanlı kaynaklarından biridir.

Tamşvar defterdarı Belgrâdî Mustafa b. Ahmed, Peçevî'nin tarihine 1045'ten 1061'e (1635—1651) kadar zeyil yazdığı gibi, Mehmed Paşa b. Fahr al-İslâm da, 1050—1058 (1640—1648) seneleri vukuâtını hâvî ikinci bir zeyil kaleme almıştır (Kahire, Hidiviye kütüp., TY. nr. 220). Diğer taraftan, Peçevî İbrahim'in tarihi Cevrî tarihinin ana kaynaklarından birini teşkil etmiş, hattâ büyük bir kısmı aynen alınmıştır (bk. Orhan F. Köprülü, *Cevri tarihinin mâhiyet ve kıymeti, Tarih dergisi*, eylûl 1948, I, sayı 1, 55—58.

Bibliyografya: Peçevî, *Tarih*, I, II, tür. yer.; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, I, 101 v. d.; Mehmed Tâhir *Osmanlı müellifleri*, III, 32 v. d.; Cemâleddin, *Âyine-i zurefâ*, s. 35; J. v. Hammer, *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst*, yıl XIII, nr. 87—88 (1822); ayn. mll., *Wiener Jahrbücher*, C, Anz.-Bl., nr. 458, s. 25; J. Thûry, *Szâzadok* (1892), s. 395 v. dd.; G. Gömöry, *Hadtörténelmi közlemények* (1890), s. 417; Karacson Imre, *Török történetirok*, III, 67 v. d.; ayn. mll., *Peçevî İbrahim'in tercüme-i hâli* (*Türk derneği*, 1327, yıl 1, sayı 3, s. 89—96); Safvet Beg Bašagić, *Bošnjaci i Hercegovci i islamskoj književnosti* (Sarajevo, 1912), s. 80 v. dd.; F. v. Kraelitz, *Der osmanische Historiker İbrâhîm Peçewi* (*Der Islam*, 1918, VIII, 252—260); Ahmed Refik, *Âlimler ve san'atkârlar* (İstanbul, 1924), s. 129—150; ayn. mll., *Peçevî* (İstanbul, 1933). (ŞERÂFEDDİN TURAN.)

PEHLİVAN. PAHLEVĀN, NUṢRAT AL-DĪN ABŪ CA'FAR MUḤAMMED CIHĀN PAHLEVĀN (?—1186), Azerbaycan atabeylerinden olup, İl-Deñiz'in büyük oğludur. 541 (1146) yılından beri Arrān ile Azerbaycan'ın bir kısmını idâre etmekte olan Şams al-Dīn İl-Deñiz, Sultan Tuğrul II.'un dul zevcesi ile evlenmiş ve bu izdivacdan Pehlivan ve diğer oğlu Kızıl-Arslan [b. bk.] doğmuştur. Bâzı kaynaklara göre, İl-Deñiz 555 (1160) yılında üvey oğlu Arslan Şâh'ı Hemedan'da Selçuklu tahtına oturttuğu zaman, kendisi atabey olduğu gibi, öz oğlu Pehlivan'ı da emîr hâcib tâyin etmiş idi. Fakat bu tâyin keyfiyetinin daha sonra olması çok muhtemeldir.

Arslan Şâh'ın tahta geçmesi ile berâber, bütün nufûz ve iktidârın İl-Deñiz'in elinde olduğunu gören bâzı Selçuklu beyleri, muhâlefete geçip, sultanın kardeşi Muḥammed'i kendilerine hükümdar yaptılar. 555 (1160) yılında, Hemedan yakınındaki Kara-Tigin çayırında (diğer bir rivâyete göre, Farzin kalesinde) yapılan ve Arslan Şâh tarafının gâlibiyeti ile sona eren savaşta Pehlivan da bulunmuş ve yararlık göstermiştir. Bu zafer üzerine, muhâlif beyler Arslan Şâh'ın hükümdarlığını tanımış ve onların başı olan Rey hâkimi İnanç kızını sultanın üvey kardeşi Pehlivan'a vermiş idi. Bu hâdiseden sonra, İl-Deñiz Merâga emîri Ak-Sungur oğlu Arslan-Aba'dan Sultan'ın yanına gelmesini istedi ise de, Arslan Aba bunu reddetti. Arslan-Aba'nın yanında Selçuklu şehzâdelerinden biri var idi ve halîfe onu hutbeyi bu şehzâdenin adına okutmağa teşvik etmekte idi. Bunun üzerine İl-Deñiz, Pehlivan kumandasında, bir ordu gönderdi. Fakat Pehlivan Ahlat melîki Sökmen'den mühim bir yardım kuvveti almış bulunan Arslan-Aba'ya Esbir ırmağı kıyısında yenildi. Askerlerinin çoğu esir düşen

Pehlivan perişan bir vaziyette Hemedan'a döndü (556=1161). Fakat bu mağlûbiyetin gerek İl-Deñiz'in, gerek oğlunun mevkilerini sarsacak bir te'sir husûle getirmediği anlaşılıyor. Bil'akis ertesi yıl, büyük beylerden Nâsir al-Dîn Ak-Kuş'un ölümü üzerine, dirliği olan Erdebil Pehlivân'a verilmiş, Ak-Kuş'un oğluna da, Hemedan ve Berûcird bölgesi iktâ edilmiştir.

562 (1167) yılında İnanç yeniden isyân etti. Fakat İl-Deñiz'e karşı koyacak kuvveti olmadığından, Ḫvârizmşâh İl-Arslan'ın yanına kaçtı. Bunun üzerine, İl-Deñiz'in emri ile, Arslan Şâh Rey'i Pehlivan'a vermiş, o da burasını bir vekiline bırakmış idi. Fakat Ḫvârizmşâh'tan mühim bir yardım kuvveti alan İnanç az sonra geri dönüp, Rey'i zaptettiği gibi, Sâve'ye kadar da ilerilediği. Arslan Şah, yanında Pehlivan ve diğer emîrler olduğu hâlde, İnanç ve Ḫvârizmşâh'ın kumandanlarının karşısına çıktılar ise de, savaş yapmayarak, geri çekildiler. Fakat Azerbaycan'da bulunan İl-Deñiz sür'atle yetişerek, bunları yendi. Ertesi yıl (563=1168), Arslan-Aba'nın, yanındaki Selçuklu şehzâdesinin (Muḥammed II.'in oğlu) adına hutbe okutulması için, halîfeye mürâcaatta bulunduğunu ve mürâcaatının kabûl edildiğini duyan İl-Deñiz buna kızarak, kalabalık bir askerin başında, Pehlivan'ı tekrar Arslan-Aba'nın üzerine göndердi. Pehlivan bu defa vazîfesini başarı ile îfâ etti. Yenilerek Merâga kalesine kapanan Arslan Aba, Pehlivan'ın sıkıştırması üzerine, Arslan Şâh'ı sultan olarak tanımak zorunda kaldı. Ertesi yıl, İl-Deñiz tarafından Tabarak kalesinde kuşatılan İnanç'ın öldürülmesi üzerine, İl-Deñiz tehlikeli bir rakipten kurtulduğu gibi, Pehlivan da Rey'e kat'î bir şekilde hâkim oldu. 565 (1170) yılı sonlarında Arslan-Şâh İsfahan'a geldiğinde yanında annesi, atabey İl-Deñiz, üvey kardeşi emîr hâcib Pehlivan ve sipehsâlâr Kızıl-Arslan var idi.

570 (1174/1175) yılında Merâga—Tebriz emîri Arslan-Aba'nın ölümü üzerine, Pehlivan buraları Arslan-Aba'nın halefi Falak al-Dîn Aḥmed'in elinden almak için, harekete geçti. Kendisi Merâga'yı ve kardeşi Kızıl-Arslan da Tebriz'i kuşattılar. Falak al-Dîn Aḥmed'in, Tebriz'i bırakmak şartı ile, yaptığı sulh teklifi kabûl edildi ve Tebriz Kızıl-Arslan'a verildi. Aynı yılda Gürcülerin Ani'yi almaları üzerine, ertesi yıl büyük bir sefer yapıldı. Gürcü kıralı karşı çıkmağa cesâret edemediğinden, Gürcistan'ın muhtelif yerlerine akınların yapıldığı bu seferde Pehlivan da bulundu. Seferden sonra, sultan ile birlikte Hemedan'a dönen Pehlivan az sonra İl-Deñiz'in öldüğünü öğrendi; bunun üzerine, sür'atle Nahçivan'a giderek, babasının hazînesi ve ordusuna sâhip oldu ve kendisini atabey ilân etti (571=1175).

Üvey babası İl-Deñiz'in istibdâdından bıkmış, usanmış olan Arslan-Şâh Pehlivan'ın tahakkümüne katlanmak istemiyordu. Bu sebeble Irak-ı Acem beylerinin teşvikı ile, Arrân ve Azerbaycan'ı üvey kardeşinin elinden almak için harekete geçti. Fakat Zencân'a geldiğinde hastalandığından Hemedan'a döndü; Pehlivan'ı çağırarak, barıştı; atabeyliğini kabûl etti ve devlet işlerini ona bıraktı.

İl-Deñiz'in ölümü üzerine, Hûzistan ve Ahvâz bölgelerinin hâkimi olan Avşar beyi Şumla (asıl adı Ay-Doğdu b. Küş-Toğan), kuvvet göndererek, Nihâvend'i zaptetti. Arslan-Şâh'ın kardeşi Muḥammed de onun yanında idi. Bu hâdiseden bir müddet sonra, Şumla'nın kendilerine hücûm edeceğini anlayan bir kısım Türkmenler Pehlivan'dan yardım istediklerinden, Pehlivan Şumla'nın üzerine bir ordu gönderdi. Şumla bu orduya Karamsin'de yenildi ve ağır yaralı olarak, oğlu ve yeğeni ile birlikte, esir düştü. Şumla yaraların te'siri ile iki gün sonra öldü (İl-Deñiz'in 568'de öldüğünü söyleyen İbn al-Aṯîr, Şumla'nın Nihâvend'i zaptını 568 ve son hâdiseyi de 570 yılında gösteriyor; nşr. Tornberg, XI, 257, 280).

Arslan-Şâh 572 (1177) yılının sonlarına doğru Hemedan'da öldü. Onun Pehlivan tarafından zehirletildiği rivâyeti var ise de, doğru olması pek şüphelidir. Arslan Şâh'ın ölümü üzerine, Pehlivan onun oğlu Tuğrul'u Selçuklu tahtına oturttu. Hûzistan'da Şumla'nın oğlu Şaraf al-Dîn Amîrân'ın yanında bulunan Muḥammed, kardeşi Arslan-Şâh'ın öldüğünü duyunca, Şumla'nın oğlunun tavsiyesine uyarak, İsfahan'a gitmiş ve orada Kaymaz-oğlu Kafşud ve diğer bâzı emîrler onun etrâfında toplanmışlardı. Bunu haber alan Pehlivan, sür'atle İsfahan'a gelerek, Muḥammed'i bozguna uğrattı. Muḥammed geldiği yere kaçtı ise de, Şumla'nın oğlu, Pehlivan'dan korktuğu için, onu ülkesine sokmadı. Pehlivan tarafından takîp edilen Muḥammed Vâsıt tarafına kaçtı; fakat orada 3 gün kalabildi ve Bagdad'a kabûl edilmemesi üzerine, Fars'a giderek, Atabey Zengî'ye sığındı. Pehlivan kalabalık bir asker ile bu ülkeye gelerek, Zengî'yi tehdid edip, ondan Muḥammed'i kendisine teslim etmesini istedi. Pehlivân'ın askerleri Fars'ta girdikleri yerleri görülmemiş bir şekilde yağmalıyorlardı. Pehlivan ile tek başına mücâdele edemeyeceğini gören Zengî, şehzâdeyi Pehlivan'a teslim etmeğe mecbûr kaldı. Sercihan kalesine kapatılan Muḥammed orada öldü. Bundan sonra Pehlivan dâhilde hiç bir güçlükle karşılaşmadığı gibi, çok genç olan ve elinde hiç bir kuvvet bulunmayan sultandan da, her hangi bir muhâlefet gör-

medi. Pehlivan, komşu küçük devletlere, sultanın metbûluğunu tanıtmış idi. Fars, Hûzistan, Musul, Ahlat ve Erzurum 'da hutbe Tuğrul 'un adına okunuyordu. Pehlivan 'ın Ḫvarizmşāh Tökiş ile münâsebetleri bütün hayatı boyunca dostça olmuştur. Halîfe hukûmetine karşı olan siyâsetine gelince, Pehlivan, eski Selçuklu sultanları gibi, halîfelerin cismânî kudrete sâhip olmamalarını ve yalnız mânevî hâkimiyet ile iktifâ etmelerini istiyordu. Başlıca gâyelerinden birisi Tuğrul 'un adını Bagdad 'da hutbede okutmak idi ise de, bu husûsta ciddî bir teşebbüste bulunmadı.

Pehlivan 'ı en fazla meşgûl eden hâricî mesele Şalāḥ al-Dīn Ayyūbī 'nin al-Cazīra ve şarkî Anadolu 'daki faâliyetleri olmuştur. Fakat Pehlivan Eyyûbî hukümdârının bu faâliyetlerini önleyecek ciddî bir müdâhalede bulunmadı. 579 (1182) yılında çok yaşlı olan dâmâdı Ahlat melîki Nāṣir al-Dīn Sökmen II. 'in halef bırakmayarak ölümü üzerine, Pehlivan bu şehri ele geçirmek istedi ise de, Şalāḥ al-Dīn 'in de aynı maksatla harekete geçmesi karşısında, Sökmen 'in memlûkü Bek-Temür 'ü, kendisine tâbî olmak şartı ile, Ahlat melîki olarak tanıdı. Aynı yıl içinde Şalāḥ al-Dīn ile Musul hukümdârı 'İzz al-Dīn Mas'ūd arasında sulh yapıldı. Buna göre, Şehrizûr ve Kara-Beli bölgeleri ile Zâb suyunun ötesindeki yerler Şalāḥ al-Dīn 'e verilecek, hutbe ve sikkede Eyyûbî hukümdârının adı zikredilecekti. Böylece Selçuklu devletinin sâdık tâbîlerinden biri olan Musul atabeyliği tamâmiyle Şalāḥ al-Dīn 'in hukmü altına girmiş ve Selçuklu sultanlarının Musul bölgesinde eskiden beri okunmakta olan hutbesi de kesilmiş idi. Bu hâdise karşısında Pehlivan hiç bir şey yapamamış olduğu gibi, Şalāḥ al-Dīn 'in, Kazvin ve Bistam bölgelerindeki bâtınîleri ortadan kaldırmak için, ülkesinden geçiş müsâadesi vermesi husûsundaki mürâcaatından da pek kaygılanmış idi. Pehlivan, Eyyûbî hukümdarının bunu, ülkesini elinden almak için, bir vesile ittihâz ettiğini sanıyordu. Bu sebeple ona karşı müdâfaa hazırlıklarına girişmiş, fakat duyduğu şiddetli üzüntü ve endîşeden de „iç-ağrısı" illetine tutulmuştur. Şalāḥ al-Dīn Musul 'dan uzaklaştığı hâlde, atabeyin rahatsızlığı devam ediyordu; bu durumda iken çok sevdiği karısı ve çocuklarını görmek için Hemedan 'dan Rey'e gitmiş, orada Irak-ı Acem tabîpleri hastalığını tedâvîye çalışmışlar ise de muvaffak olamamışlar ve Pehlivan 581 yılının son ayında (1186 şubat) vefat etmiştir. Pehlivan 'ın 4 oğlu ve müteaddit kızları var idi. Kızlarını komşu melik ve emîrler ile evlendirmiş idi. Zevcesi Inanç Hatun 'a ve ondan doğan oğullarına düşkün olup, Inanç Hatun icrâatında müessir idi.

Oğullarına parlak bir istikbal hazırlamak Pehlivan 'ın başlıca gâyelerinden biri olmuştur. O oğullarına birer hukümdar gözü ile bakıyordu. Rey, İsfahan ve diğer bâzı yerleri Inanç Hatun 'dan doğan oğulları Kutluğ Inanç ve Amīr Amīrān 'Omar 'e vermiş idi. Başka bir türk kadınından doğan oğlu Abū Bakr ise, Arrān ve Azerbaycan 'ı idâre etmekte olan amcası Kızıl-Arslan 'ın yanında idi. Kızıl-Aslan 'ın çocuğu olmadığından, Abū Bakr onun oğlu mesâbesinde idi. Pehlivan bir cârîyeden doğan dördüncü oğlu Özbek 'e de Hemedan 'ı vermiş idi. Atabeyin oğullarına dâimâ sultan Tuğrul 'un hizmetinde bulunmağı ve onun itâatinden çıkmamağı vasiyet ettiği rivâyet ediliyor ki, bu sonraki hâdiselere bakılarak söylenmiş bir söz olabilir. Diğer taraftan Pehlivan Selçuklu emîrlerini birer-birer tasfiye ederek, yerlerine kendi adamlarını geçirmek sûretiyle, hem kendisinin, hem de çocuklarının mevkilerini sağlamlaştırmıştır. Bütün müverrihler, bir çok meziyetlerini sayarak, Pehlivan 'ı öğerler. Yalnız onun Fars ülkesini askerlerine korkunç bir sûrette yağmalatması ve mühim mevkîlere kendi kullarını tâyin etmesi tenkit olunmaktadır.

Pehlivan 'ın, atabey sıfatı ile, devleti 10 yıl müşkilât çekmeden idâre etmesini şüphesiz yalnız şahsî meziyetleri ile izah etmek mümkün değildir; çünkü babası İl-Deñiz ona zengin bir hazîne, ancak efendisine veya onun çocuklarına bağlı kullardan müteşekkil bir ordu bırakmış ve oğullarına muhâlefet edebilecek kimseleri de ortadan kaldırmış idi. Sultanlara gelince, bunlardan ilki zayıf bir şahsiyet ve hastalıklı bir insan idi; ikincisi ise, çocuk yaşta hukümdar olmuş idi. Şarkta muâsırı olan Ḫvārizmşāh Tökiş bu zamanda kendisiyle uğraşacak bir vaziyette değil idi. Garba gelince, Pehlivan, söylendiği gibi, Selçuklu devletinin tâbîlerinden birisi olan Musul atabeyliğinin Şalāḥ al-Dīn 'in nufûz ve hâkimiyeti altına girmesini önleyememiştir. Hâlbuki Şalāḥ al-Dīn 'in vaziyeti onun ile fiilî bir mücâdeleye girişmesine ve bunda muvaffak olmasına ve bele İran 'ı fethetmesine pek müsâit değil idi. Bütün bunlarla berâber, Pehlivan 'ın umûmiyetle muvâzeneli bir şahsiyet ve iyi ahlâklı bir insan olduğunda şüphe yoktur. Tarihçilerin kaydettikleri gibi, idâre ettiği yerlerdeki halk zamanın da barış ve düzenlik içinde bir hayat geçirmiştir.

Bibliyografya: Bundārī, *Zubdat al-nuṣra* (nşr. Houtsma), Leiden, 1889, s. 29? v.d., 301 (trk. tre. Kıvâmeddin Burslan, nşr. T. T. K., İstanbul, 1943, s. 208, 266 v.dd.); İbn al-Aṯīr, *Tārīḫ al-dawlat al-Atābekīya* (*Recueil des historiens des Croisades. Historiens*

orientaux, 1876, II, 2. kısım, s. 12); ayn. mll., *al-Kāmil* (Mısır, 1301), XI, 148 v.dd., 174 v.d., 191, 202, 227, 232, 233, 234, 237; Râvandî, *Rāḥat al-ṣudūr* (nşr. Muḥammed İḳbâl, *GMNS*, Leiden, 1921, fihrist; trk. trc. Ahmed Ateş, T. T. K., Ankara, 1960, II, fihrist); Ṣadr al-Dîn Nîsâbûrî, *Aḫbār al-dawlat al-Salçūḳiyya* (nşr. Muḥammed İḳbâl), Lâhûr, 1933, s. 133, 147; Raşîd al-Dîn, *Cāmiʿ al-tavārîḫ* (T. T. K., nşr. Ahmed Ateş), Ankara, 1960, II, 5, 148, 167—172; Ḥamd Allāh Mustavfî, *Târîḫ-i guzîda* (*GMS*, Leiden, 1910, s. 470, 472—475); Mîrḫvand, *Ravżat al-ṣafā* (Luknov, 1332), IV, 119—121; Mükrimin Halil Yınanç, *Arslan Şâh* (*İA*, I, 610—615).

(FARUK SÜMER.)

PENCÂB. PANCĀB („beş nehir"), Hindistan ve Pâkistan devletlerinin kuruluşundan önce, Şimâl-i garbî hudut eyâleti ve Keşmir ile, Sind ve Râcpûtâna 'nın şimâlinde, Camna ırmağının garbında bulunan bütün Britanya Hindistanı 'nın işgâl ettiği sâhayı içine alan bir ülke olup, coğrâfî bakımdan, isminin tazammun ettiğinden daha fazla bölgelere şâmil idi. Filhakîka Celum, Çinâb, Râvî, Beâs, Satlec'in suladığı bölgeden başka, Satlec ve Camna arasında Sirhind yaylası, Satlec ve İndus arasında Sind-Sâgar-Doâb ve Dera-Ġāzî-Ḫān bölgeleri de bu ülkenin şümûlüne girerdi. [Hindistan 'ın ikiye (Pâkistan ve Hindistan) bölünmesinden sonra Pencâb 'ın 161.000 km², mesâhasında olan büyük kısmı garbî Pâkistan 'ın hudutları içinde kalmıştır].

Bu bölge Britanya idâresinde bir eyâlet iken, ingiliz ve Pencâb bölgeleri olmak üzere, iki kısma ayrılmış idi. İngiliz bölgesinin mesâhası 99.265 mil², nüfusu 23.580.852 idi ve her biri bir komiser muâvini tarafından idâre edilen 29 nâhiyeye ayrılmış bulunuyordu. Bu nâhiyeler, her biri bir komiserin idâresinde, Ambâle, Cullundur, Lâhûr, Râvalpindi ve Multân olmak üzere, beş vilâyet teşkil ederdi. Pencâb eyâletlerinin mesâhası 37.699 mil² ve nüfusu 4.910.005 idi. Ducânâ, Patavdî, Kalsia ve 27 „Simla-dağ eyâletleri" ile siyâsî münâsebetlerin idâresi Pencâb 'a bağlı idi. Diğer devletler (Lohâru, Sirmûr, Bilaspûr, Mandi, Suket, Kapurthâlā, Malêr-Kotla, Farîdkōt, Çambā, Bahâvalpûr ve Pattiālā Phūlki devletleri, Cind ve Nabhā) doğrudan-doğruya Hindistan idâresine bağlı idiler.

Bu bölgenin tarihi üzerinde şimâl-i garbî hudûdunda bulunan ve nufûz imkânı veren dağ geçitlerinin mühim te'sirleri olmuştur. Etnografya bakımından Pañcāb 'ın Hindistan 'dan daha çok orta Asya'ya bağlı bulunmasının başlıca sebebi de budur. Harappa 'da yapılmış olan hafriyat, milâddan 3000 sene kadar evvel muhtemelen İndus vâdisinde gelişmiş ve esâs hatları ile Mezopotamya ve Elam medeniyetlerine benzeyen bir medeniyetin izlerini meydana çıkarmıştır (Sir John Marshall, *Mohenjo Daro and the Indus Civilization*, 1931, 3 cild). Fakat bâzı emârelerine rastladığımız ilk muhâceretlerin, ârî dilleri konuşanlar tarafından tarihöncesi devrede Pancāb ovalarına yapıldığını göstermektedir. Daha sonraki asırlarda, arkaarkaya gelen istilâcı akıncılar, tahripkâr seller gibi, şimâl-i garbîdeki geçitlerden ovaya indiler. İranlılar, grekler ve efganlılar, İskender 'in askerleri, Ġazneli Maḥmūd 'un ordusu, Timur 'un, Babur 'un, Nâdir Şâh 'ın ve Aḥmed Şāh Durrānî [b. bk.] 'nin kuvvetleri, verimli Pancāb ovasını tahrip etmek üzere, hep bu yollardan ilerlediler. Bütün bu muhâceret ve istilâlar Pancāb halkının insicamsızlığını arttırmıştır. Orta Asya 'dan gelen istilâların tarihi, Pancāb 'ın ve İndus nehrinden Sulaymān dağlarına kadar olan hudut bölgesinin cür'etli bir kumandana hiç bir zaman ciddî mânia teşkil etmediğini göstermiştir; zîra iranlılar, mauryalar, greko-baktrialılar, saklar, pehlevalar, Yüeh-çi 'lerin Kuşan kolu ve Hünalar bu dağ mâniasını aşmışlardır.

713 yılında Multān [b. bk.] 'ın Muḥammed b. Ḳāsim [b. bk.] tarafından zaptı arap hâkimiyetini aşağı Pancāb ile yukarı Sind'e kadar yaymıştır. Fakat Hindistan için asıl tehlike Efganistan tarafından gelmekte idi. Gazneliler Çinâb ile Lamaġān arasındaki arâzide hukûm süren kudretli Vayhand Hindūşāhîya sülâlesini buldular. Bu hindû devletinin hâkimiyetine Pancāb 'ı ilhâk eden Gazneli Maḥmūd tarafından tamâmiyle son verilmiştir. Daha sonraları Pancāb Gazneli Maḥmūd 'un geniş imparatorluğuna bağlı bir hudut eyâleti oldu ve Gûrîlerden Şansabānî sultanları tarafından Gazne 'den çıkarılan ahfâdı için de melce' teşkil etti [bk. mad. GÛRİLER]. Arap fütûhâtından sonra, Multān ve civârındaki bölgeler müslümanların elinde kalmış idi. Fakat buradaki emîrlerin karmatî [b. bk.] olmaları 1006 (m. s.) yılında Maḥmūd 'un hücûmuna sebep teşkil etmiştir. 1186 yılında Muḥammed Gûrî Pancāb 'ı ilhâk etti ve 1206 senesinde onun ölümü ile bu memleket Ḳuṭb al-Dîn Aybek 'in hâkimiyeti altında Dehli sultanlığının bir eyâleti hâline geldi. Orta Asya 'dan gelen akınlar ve küçük ayaklanmalar istisnâ edilirse, 1526 'da Hind-türk imparatorluğunu te'sis eden Babur tarafından Pānîpat [b. bk.] 'ta İbrâhîm Lodi [b. bk.] 'nin hezîmete uğratılmasına kadar, burası Dehli sultanının elinde kalmıştır. Ekber [b. bk.] 'in idâresi altında yeni Pancāb eyâleti Dehli, Multān ve Lâhûr *sūba* 'larına dâhil idi.

Tafsilât için bk. *Âʾîn-i Akbarî* (tre. Jarrett, II, 278—341).

'Ekber 'den hemen sonra gelenlerin şiddet siyâseti, Pancâb 'da sikhlerin siyâsî nufûzunun artmasına sebebiyet vermiş ve XV. asrın ikinci yarısında Guru Hânak tarafından teʾsis edilen ve dine istinat eden bir zümre müslümanlar hakkında gaddârâne bir kin besleyen Ḫâlṣa, yâni bir nevî askerî cemâat hâline inkilâp etmiştir [bk. mad. SİKH]. Hind-türk imparatorluğu idâresinin son zamanında merkez-i hukûmetin zayıflığı ve hudût eyâletlerinin iyi korunamaması, Hindistan 'ı Aḥmed Şâh Durrânî [b. bk.] ve Nâdir Şâh [b. bk.] 'ın istilâlarına mârûz bıraktı. Umûmî bir hükümranlık tasarlayan Marâṯhâlar 1761 senesinde kanlı Pânîpat savaşında efganlar tarafından ağır bir hezîmete uğratıldılar. Ertesi yıl Ludhiâna yakınındaki Barnâla 'da Aḥmed Şâh, kendisinin Kâbil 'de bulunmamasından istifâde ederek, Lâhûr civârındaki bölgeyi hâkimiyeti altına almak isteyen Sikhleri ağır bir bozguna uğrattı. Bununla berâber Sikhler hâkimiyetlerini Satlec 'in cenûbuna kadar yaydılar ve hattâ Dehlî kapılarına kadar uzanan bölgeyi de tahrip ettiler. Fakat bu yeni ilerileyişleri, Pânipat 'taki hezîmetlerinden sonra kendilerini toparlamış olan Marâṯhâlar tarafından önlendi. Marâṯhâların 1803 senesinde Lord Lake tarafından mağlûp edilmesi, Ranjît Singh 'in hareketini kolaylaştırarak, onun Pancâb 'da kuvvetli bir Sikh devleti kurmasına imkân verdi. Bu zâtın, Satlec 'in diğer tarafındaki dindaşları olan Sikhler üzerinde de hâkimiyet teʾsisine teşebbüs etmesi kendisini ingilizler ile temâsa getirdi ve 1809 andlaşması ile Satlec 'in Hindistan 'daki Britanya müstemlekelerinin şimâl-i garbî hudûdu sayılmasını kabûl etti (Aitchison, VIII, nr. LIII). 1839 'da Ranjît Singh 'in ölümünden sonra, devleti halefleri zamanında sür'atle parçalandı. İhtilâller birbirini tâkip etti ve Dalîp Singh 'in çocukluğunda silâhlı Ḫâlṣalar memleketin hakikî hâkimi oldular. İngilizlere âit arâziye yapılan bir tecâvüz 1849 'da Pancâb 'ın ilhâkı ile netîcelenen iki çarpışmaya sebebiyet verdi.

Yeniden zaptedilen arâzi önce bir heyʾetin idâresine verildi. 1853 'te bu heyʾet feshedilerek, vazife ve salâhiyetleri bir komisere devredildi. 1859 'da Dehlî Şimâl-i garbî eyâletlerinden ayrıldıktan sonra, Pancâb ve mülhâkatı bir vâlinin idâresi altında bulunan bir bölge teşkil etti.

Pancâb 'ın ilhâkı, ingiliz idârî hudutlarını İndus 'un ötesine kadar yayarak, Hindistan hukûmetinin Şimâl-i garbî hudut bölgesindeki Paṯhân aşîretleri ve Efganistan emîri [b. bk.] ile sıkı bir temâs kurulmasına imkân verdi. Hudûdun uzun ve dağlık arâzide bulunması, buradaki asâyişi askerî kuvvetlerden ziyâde, aşîretlere karşı tâkip edilecek siyâsete bağlı kılıyordu. Önceleri bunlarla siyâsî münasebetler teʾmin edecek hususî bir teşkilât mevcut değil idi. Bu aşîretlere bağlı şahıslar ile temâslar, Dera-Ġāzî-Ḫān, Dera-İsmâʿîl-Ḫān, Hazâra, Peşâver, Kohât ve Bannu gibi, 6 kazânın komiserleri tarafından teʾmin ediliyordu. 1876 'da şimâldeki 3 kazâ Peşâver komiserliğini, cenûptaki 3 kazâ da, Derecât komiserliğini meydana getirdi. Siyâsî mümessillikler usûlü ancak 1878 'de kabûl edildi. Bu devirde ikinci efgan harbi esnâsında Hayber için hususî bir meʾmûr tâyin edilmiş idi. 1892 'de Kurram temsilciliği kuruldu; 1895 ve 1896 yıllarında da Vâna, Tochi ve Malakend temsilcilikleri teʾsis edildi. Malakand, başlangıçtan beri, doğrudan-doğruya Hindistan hukûmetinin kontrolüne verilmiş, diğer mümessillikler ise, Pancâb hukûmetine bağlı kalmışlardır. Bu teşkilât, 1901 'de Şimâl-i garbî hudut eyâleti teʾsis edilinceye kadar, devam etmiştir.

Pancâb, 1911 'de Dehlî eyâletinin ayrılması ile, son zamanlardaki hudûdunu bulmuş idi. 1921 'de bir vâlî tarafından idâre edilen bir eyâlet mertebesine yükseldi. O zamanki nüfusu 14.930.000 müslüman, 8.600.000 hindû ve 4.072.000 sikhi ihtivâ ediyordu. Bu sıralarda müslümanların *tanẓîm işâʿat-i islâm* ve *tablîġ* gibi teşkilâtları ile hindûların *şuddhi* adını verdikleri harekât cemâatler arasında anlaşmazlıklara sebep oldu. 1926 'da şudhilerin reisi olan Svami Şardhanand, bir müslüman tarafından, Dehlî 'de öldürüldü. Dinî cemâatler arasındaki münâsebetler, bir hindli kitapçının *Rangila Rasul* adlı kitabında, Peygamberin şânına lâyık olmıyan şekilde kullanılan tecâvüzkâr lisan yüzünden Lâhûr 'da öldürülmesi ile, daha da fenâlaştı. Dinî cemâatlerin mücâdelelerinden daha vahîm olan Callianvâla-Bağ hâdisesi ile 1919 'da en had safhasına varmış olan siyâsî karışıklıklar bu münâsebetleri çıkmaza sokmuştur (Sir M. O'Dwyer, *India As I Knew It, 1885—1925*).

Büyük bir kısmı bugün Pâkistan 'ın idâresi altında bulunan Pancâb, heyʾet-i umûmiyesi ile, bir zirâat memleketidir. Nüfusunun 90 % 'ı köylerde yaşamakta ve 60 % 'ı zirâat ile uğraşmaktadır.

Bibliyografya: Hindistan tarihi hakkındaki esâs kitaplardan başka bk. bir de C. U. Aitchison, *Treaties, Engagements, and Sanads* (1909), VIII; Muftî ʿAlî al-Dîn, *ʿIbratnâma* (India Office, nr. 3241); *Census of India* (*1931*; 1933), XVII; J. D. Cunningham, *History of the Sikhs* (1918); M. L. Darling, *The Punjab Peasant in Prosperity and Debt* (1925); C. C. Davies, *The Prob-*

lem of the North-West Frontier (1932); C. Gough ve A. D. Innes, *The Sikhs and the Sikh War* (1897); L. H. Griffin, *The Rajas of the Punjab* (1873); ayn. mll., *Ranjit Singh* (1892); *Indian Statutory Commission* (1930), X; S. M. Latif, *History of the Panjab* (1891); ayn. mll., *Lahore, its history, architectural remains and antiquities* (1892); M. Macauliffe, *The Sikh Religion* (1909, 6 cild); Ġulām Muḥyi 'l-Dīn, *Tārīḫ-i Pancāb* (India Office, nr. 3244); Muḥammed Nakī, *Şir Singh Nama* (India Office, nr. 3231); T. C. Plowden, *Kalid-i Afghāni* (1875); H. Priestley, *Hayat-i Afghāni* (1874); *Punjab Administration Reports* (yıllık); H. A. Rose, *A Glossary of the Tribes and Castes of the Punjab and North-West Frontier Province* (1919, 3 cild). (C. COLLIN DAVIES.)

PENCDİH. PANCDİH (PENCDEH), USSR dâhilinde Türkmenistan cümhûriyetinde bir köyün adı olup, Küşk ırmağının şarkında ve bu ırmağın Pul-i Kişti civârında Murġāb 'a döküldüğü yerde bulunmaktadır. Pencdih adını bu civârın ahâlisi olan Sarık-Türkmenlerinin 5 guruba (Sokti, Harzagi, Hurasanlı, Bayraç ve 'Alī-Şāh) ayrılmış olması ile izah etmek istemişlerse de, bunun hiç bir esâsı yoktur; çünkü Sarık-Türkmenleri buraya ancak XIX. asırda göç etmiş oldukları hâlde, köy daha XI. asırda bu adı taşımakta idi [krş. G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 405].

Uzak bir kenarda bulunan bu vâha, 1885 yılında bir efgan kuvvetinin rus askeri ile karşılaşarak, ağır bir hezîmete uğradığı „Pencdeh vak'asından" dolayı, acıklı bir şöhrete sâhip olmuştur. Tarih bize tesbiti kat'î olmayan hudutların büyük bir harp tehlikesi taşıdığını isbât etmektedir. Bundan dolayı ve rusların 1884 'te Merv 'i işgâl etmeleri üzerine, Efganistan 'ın şimâl hudûdunu tesbit için bir ingiliz-rus hudut komisyonu teşkili husûsunda müzâkerelere başlanmıştır. Bölgede derhâl karışıklıklar başgösterdi; rusların Pencdih ahâlisinin müstakil olduklarını iddialarına mukabil, ingilizler bunların Efganistan emîrinin tebeaları olduğu fikrini ileri sürdüler. İngiliz görüşüne göre, Pencdih nâhiyesi Küşk ırmağı ile Murġāb arasında ve Band-i Nadir 'den Ak-Tepe 'ye kadar, bir de Badġis 'in bir kısmını içine almak üzere, Efganistan 'ın Herat eyâletinin bir parçasını teşkil ediyordu. XIX. asrın ilk 20. yıllarında Camşidi ile Hazara kabîleleri Pencdih 'i zaptetmişlerdi. Bu asrın sonlarına doğru, Amu-Deryâ boyunda, Çarcuy ile Belh arasında dağınık bir hâlde oturan Ersarı kabîlesine mensûp bâzı Türkmenler Pencdih 'e gelerek, orada yerleşme müsâadesi aldılar. Salur-Türkmenleri de bu bölgede yerleşmiş bulunuyorlardı. 1857 yıllarında Ersarılar Pencdih vâhasından göç ettiler. Çok geçmeden kuvvetli komşuları olan Tekeliler tarafından cenûba doğru itilen Sarık-Türkmenleri, Yulatan ile Pencdih 'i ele geçirerek, Salurları da buralardan göç etmeğe zorladılar. Pencdih 'te birbiri arkasından gelip, yerleşmiş olan bu muhtelif kabîlelerin hepsi (Camşidi, Hazara, Ersarı, Salur veya Sarık) de kendilerinin Efganistan topraklarında bulunduklarını kabûl ediyor ve Herat 'taki efgan vâlisinin *nā'ib* 'ine vergi veriyorlardı. Sarık-Türkmenleri Efganistan emîrine hattâ askerî kuvvetler de vermişlerdi. Pencdih 'i de içine alan Bādġis 'in uzun müddet Efganistan hâkimiyeti altında bulunduğu bu iddiaya ilâve edilmiş idi (Foreign Office vesîkaları, nr. 65, 1205).

Rusların iddiasına göre, bu vâhanın ahâlisi dâimâ müstakil idi. 1884 yılı martında Pencdih 'i ziyâret etmiş olan rus mühendisi Lessar burada Efganistan hâkimiyetinin hiç bir izine tesâdüf etmemiş idi; fakat aynı yılın hazîranında oraya gelmiş olan rus doktoru Regel orada Efgan askerî bölüğüne tesâdüf ettiğini kaydetmiştir. Onun için ruslar Pencdih 'in ancak çok yakın zamanlarda efgan ordusu tarafından zaptedilmiş olduğunu ileri sürüyorlardı.

Efganistan 'ın burada devamlı olarak bir garnizon bulundurmaması burasının müstakil olduğuna delâlet etmez. Buna mukabil, rusların Merv ile Pul-i Hatun 'u işgâl etmeleri üzerine, 'Abd al-Raḥmān Han, bu bölgede kendi hâkimiyetini isbât etmek için, harekete geçti. Bunun üzerine, efgan kuvvetleri Pencdih 'i işgâl edince, rus hukûmeti bunu protesto etti ve emîrin bu bölge üzerindeki hak iddiasına karşı itirazda bulundu. Londra ile Petersburg arasında müzâkereler cereyân ederken, Efganistan hudûdundaki durum hızlı bir şekilde inkişâf etti. 29 mart 1885 tarihinde, general Komarov, efgan garnizonunun geri alınması talebi ile, bir ultimatom verdi. Efganlılar bu talebi kat'î bir şekilde reddettiler; bunun üzerine, ruslar hücûma geçerek, 900 kişi kadar kayıp verdirmek sûretiyle, efgan kuvvetlerini Pul-i Kişti 'nin öte tarafına attılar. Gerçekten efgan askerlerinin Pencdih 'e nakli ve rusların Murġāb 'daki Yulatan ve Hari-Rūd 'daki Pul-i Hatun 'a kadar ilerilemeleri bir harbe sebebiyet verecek kadar üzücü hâdiseler yarattı. Bu karışıklık önlenebilirdi; fakat hâriciye vekâletindeki İngiltere komiseri Lumsden 'in sarîh mâlûmat vermemesi ve rus komiseri Zelenoy 'un Saraḫs 'a olan seyâhatinin gecikmesi vaziyeti daha da karıştırmıştır.

O günlerde bu hâdisenin Rusya ile İngiltere arasında bir harbe müncer olması ihtimâl dı-

şında görünmüyordu; fakat tam o sırada Hindistan'da kıral nâibinin misâfiri bulunan emîr ile Lord Dufferin'in sağ-duyu ile hareket etmiş olmaları bunu önlemiştir. Sulh taraftarı olan Gladstone, hattâ harp hazırlıkları için, 11.000.000 ingiliz lirası ayırması husûsunda parlamentoya tavsiyede bile bulunmuştur.

Nihâyet bir anlaşmaya varıldı ve Ẕu 'l-Fiḳâr'ın kargılığında, Penecdih ruslara bırakıldı. 1886 yılında Efganistan'ın şimâl hudûdu Ẕu 'l-Fiḳâr'dan Dukçi tûlûne (Amu-Deryâ'dan 40 ing. mili mesâfede) kadar tesbit edilmiştir. Hudûdun Amu-Deryâ'ya rastlayan kat'î noktasının tesbiti 1888 yılında ele alınan hudut tashihi ile tâyin edilmiştir. Efganistan ile Rusya arasında bu nihâî hudut hattının tesbîti orta Asya meselesinin halline doğru bir adım teşkil etmiştir.

Bibliyografya: *Délimitation Afghane. Négociations entre lo Russie et la Grande-Bretagne* (1872—1885, 1886); *Parliamentary Papers* (*Central Asia*, 1884—1885, LXXXVII, böl. 4387—4389, 4418); *Public Record Office* (London, Foreign Office yazm., 65, 1205; 1238—1245); C. E. Yate, *Northern Afghanistan* (1888). (C. COLLIN DAVIES.)

PERA. [Bk. İSTANBUL.]

PERAK. [Bk. MALAKA.]

PERGENE. PARGANA, bir gurup köylerin hindce adı. Bu tâbîrin, Dehli sultanlığının sâl-nâmelerinde, ilk defa Şams-i Sirâc 'Afîf'in *Târîḫ-i Fîrûz Şâhî* (*Bibliotheca Indica*, 1891, s. 99)'sinde geçtiği görülmektedir; fakat ne Ḥasan al-Niẓâmî'nin *Tâc al-ma'âsir*'inde, ne de Minhâc al-Dîn'in *Ṭabaḳât-i Nâṣirî*'sinde geçmektedir. Her ne kadar ilk defa XIV. asırda kısmen *ḳaṣba* tâbirinin te'siri ile meydana gelmiş ise de, bu tâbir pek muhtemel olarak, islâm fethinden önceki taksimâta kadar gider. Bundan dolayı, meydana gelişinin kat'î tarihi bilinmemektedir.

Pargana teşkilâtı hakkında bir kayıt, mâlî meselelerin teferruâtını her iki ecdâdının Bihâr'da Sasarâm'da *pargana* idâresinde öğrenmiş bulunan Şîr Şâh hukûmeti sâl-nâmelerinde bulunur. Şîr Şâh Hindistan hâkimi olunca, memleketini *sarkâr*'lar denilen idârî bölgelere ayırdı ki, bu da *pargana* ismini taşıyan köy guruplarına ayrılıyordu. Her *pargana* bir *şiḳdâr* veya askeri inzibat me'mûrunun idâresindedir. Onların yardımcısı olarak, *amîn* veya sivil me'mûrlar bulunur. *Amîn*'in maiyetinde sivil me'mûrlardan *fotadâr* veya *ḫazînadar* ve biri hindce diğeri farsça yazışmalar için, iki *kârkun*'ü veya kâtibi vardır. Kendisinin devlet idâresini bu şekilde yeniden tanzim etmiş olması fikri doğru olmasa gerektir; zîra meydana getirdiği zannedilen eyâlet me'mûrluğu ve teşkilâtı daha onun tahta geçmesinden önce mevcut idi. Bu idâre usûlü, Ekber zamanında devletin *sûba* (eyâlet)'lere ve bunların *sarkâr* (bölge)'lara bölünmesine kadar devam etti. Ekber zamanında en küçük vergi bölgesi *pargana* yahut *maḥall* idi. Böylece msl. Oudh *sûba*'si 5 *sarkâr* ve 38 *pargana*'ye bölünmüş idi (*Âîn-i Akbarî*. *Bibliotheca Indica*, II, 170—177, tre. Jarret, 1891).

Hind-türk imparatorları idâresinde en seçme *pargana* me'mûrları, *pargana* muhâsipliği, vergi muhamminliği, tapu ve kadastro, köy hukûku husûslarında mes'ûliyetli olan *ḳânungo*, *amîn* ve *şiḳdâr* idi. Her köye, bunun gibi, faâliyeti *pargana*'de *ḳânungo*'nunkine müşâbih olan bir *patvârî* veya köy muhâsibi nasbedildi. *Pargana* hudutları sâbit ve muayyen kalan bir bölge olarak tasavvur edilmemelidir. O sâdece memleketin çeşitli kısımlarında mesâhasının farklılığı ile kalmamakta, çok defa, bu vergi bölgelerinin yeni bir taksim ve tevziine yol açan yeni bir arâzî teşkilât ile de değişmekte idi. Bir *pargana* çevresinin bir âile veya bir klanın emlâki ile mütâbakatı, onun yalnız bir vergi bölgesi olmadığını, bil'akis meydana gelişinde mülkün taksimine istinat ettirildiği ihtimâlini hatıra getirmektedir.

„Yirmi dört pargana": 21° 31′ ve 22° 57′ şimâl arzı, 88° 21′ ve 89° 6′ şark tûlü arasında bir Bengâle bölgesi. Bu isim, *zamîndâri*'ye dâhil olan ve Bengâle navâb nâzim'ı Mîr Ca'far tarafından 1757 yılında ingiliz Şark-Hind kumpanyasına terkedilen *pargana* sayısından gelmektedir. Kumpanyanın bu arâzi üzerindeki, devamlı verâset yolu ile intikal eden kazâ hakkı te'minat altına alınmak sûretiyle Hind-türk imparatoru tarafından 1759 yılında tasdik edildi. Aynı yıl Lord Clive'in Ca'far'e, gösterdiği hizmete şükran nişânesi olarak, bu bölgenin vâridâtı hediye edildi. Yıllık 30.000 ingiliz lirası getiren bu hediye Clive'i aynı zamanda kendisinin hizmetkârı ve kumpanyanın efendisi yaptı. Bu meblâğ 1774'te ölümüne kadar ona muntazaman ödendi; sonra, hukümdarın bir fermanı ile, memleketin bütün mülkiyet hakkı ve vâridâtı tekrar kumpanyaya geçti.

(C. COLLIN DAVIES.)

PERİM. PERİM, Kızıldeniz'in mahrecinde, 12° 40′ 30″ şimâl arzında ve 41° 3′ şark tûlünde, arapların Mâyûn dediği bir ada olup, ingilizlere âit bulunmaktadır. Aden'e bağlı olan ada bunun 96 ingiliz mili garbında ve Arabistan kıyısından 2 ingiliz mili mesâfededir. Adayı Arap yarım-adacından ayıran dar boğazın adı Bâb al-Manhalî'dir. Bu sûretle Perîm Kızıldeniz ağzına hâkimdir; fakat kendisine de, tahkim edildiği takdirde, Şeyḫ Sa'îd

limanı yanındaki Cabal Manhalī hâkim olabilir. Nitekim birinci dünya harbinde türkler burayı tahkim etmişlerdi. Uzunluğu 5,5 km. ve genişliği 2 km. olan ada at nalı şeklinde olup, mesâhası aş.-yk. 13 km². kadardır. Cenûb-i şarkî tarafında, Albert burnu ile cenûp burnu arasında iki liman vardır. 2.500×890 m. büyüklüğünde olan Brown-Bay 7 ilâ 13 m. derinliğinde emin bir demir atma yeridir. İngilizler tarafından 1861 'de inşâsı ikmâl edilmiş olan fener adanın şark ucunda bulunmaktadır. Adanın arâzisi volkanik sahrelerden müteşekkil olup, bunlara Kızıldeniz 'in pek az derin olan mahrecinde rastlanmaktadır. Ada en geniş kısmında, pek sert, siyahımsı bir lâv örtüsü altında bulunan bir volkanik tabaka ile kaplıdır. En yükseği aş.-yk. 75 m. olan bâzı tepecikler kıyı istikametinde yavaş-yavaş alçalır. Adada pek az nebâtî toprak vardır ve bilhassa tatlı su hiç yoktur (bunun Aden 'den getirilmesi icâp ediyor). Şöyle ki, kazanç te'min eden bir zirâat ve beşerî tc'sisler için gerekli şartlar kat'iyen mevcut değildir. İklim bakımından Perîm, en yüksek ortalaması garbî Tihâma 'ninkinden (temmûz: 37, 8° C) daha fazla olan sıcaklıkları ile, garbî Tihâma ile cenûbî Tihâma arasında bir intikal bölgesi teşkil eder. Sıcaklık yaza doğru yükselir ve bu mevsimde, temmûzdan eylûle kadar, hemen-hemen aynı kalır; fakat bâzan yazın bir ayın daha sıcak olduğu vâkîdir. Yağmuru mevsim rüzgârları tâyin eder. Nisan sonunda fırtına ve boralar ile birlikte daha şiddetli sağanaklar düşer. Bugün Perîm 'in ehemmiyeti Kızıldeniz 'de buharlı gemilere kömür te'min eden bir durak olmaktan, onların ikmâl işlerini görmekten ve aynı zamanda Eastern Telegraph Company 'nin bir istasyonu bulunmaktan ileri gelmektedir. Burası bir kablo ile Aden, Şayḫ Sa'īd ve al-Ḥudeyda 'ye bağlı bulunur.

Eski çağ coğrafyacıları Perîm 'i Διοδώρου νῆσος adı ile tanıyorlardı (*Periplus maris Erythraei*, § 25); Plinius, *Naturalis historia*, VI, 175 'te Adanu adası olarak geçer. Portekizliler onu Meho adı altında bilirlerdi. Albuquerque 1513 'te bu adaya Veracruz adını verdi. Bu çıplak ada, Kızıldeniz ve Hind okyanusunda korsanlık yapmak için, seferlere çıkan korsanlara me'cc' olmaktan başka, hiç bir işe yarayabilecek bir durumda değil idi. Zâten bu korsanlar sonradan ikmâl işlerinin ortaya çıkardığı güçlükler dolayısı ile, burayı bırakıp, Madagaskar kıyılarında Sainte Marie 'ye gittiler. Fransızların Mısır seferi esnâsında (1799—1801) Şark-Hind kumpanyası, Napolyon 'un tasavvur etmiş olduğu gibi, fransızların Hindistan 'a müteveccih çıkış yoluna mâni olmak maksadı ile, muvakkaten Perîm 'i işgâl etti ve orada bir garnizon vücûda getirdi. Bununla berâber, bataryaların ateşinin Afrika kıyısı boyunca bir filonun geçişine mâni olamayacağı anlaşılınca, bahis mevzuu garnizon geri alındı. İngiltere Perîm 'i 1857 'de tekrar işgâl ile adayı tahkim etti. Bu vesîle ile Brown Bay 'da bir kışla inşâ edildi.

Bibliyo rafya: C. Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien und anderen umliegenden Ländern* (Kopenhagen, 1774), I, 448 v.d.; C. Ritter, *Die Erdkunde von Asien* (Berlin, 1846), VIII/1, 666—668; J. S. King, *Description and history of the British outport of Perim* (1877); M. Hunter, *Statistical Account of Aden* (1877), s. 171 v.d.; A. Spalding, *Historical Sketch of the Coaling Station at Perim-Island* (Liverpool, 1890); E. Glaser, *Skizze der Geschichte und Geographie Arabiens* (Berlin, 1890), II, 169; W. Schmidt, *Das südwestliche Arabien* (Frankfurt a./M., 1913), s. 34 v.d., 78, 116; *Handbooks prepared under the direction of the historical section of the Foreign Office* (*Arabia*, London, 1920, nr. 61, s. 1, 4, 53, 64); *Die Insel Perim und die Eingänge in das Rothe Meer* (*Peterm. Mitt.*, 1858, IV, 163 v.d.).

(A. GROHMANN.)

PERSEPOLİS. [Bk. ISTAHR.]

PERTEV PAŞA, MEḤMED (? — 1574), Osmanlı vezîri. Aslen arnavut olup (Âlî, *Kunh al-aḫbār*, D.-T.-C. fakült. kütüp., I. Sâib Sencer yazm., nr. 1/1783, 99ª), enderûndan yetişti. Rikâb-ı hümâyûn ağalıklarındaki mertebeleri kat'ederek, bir ara kapucu-başı ve nihâyet yeniçeri-ağası oldu ve 12 yıl bu mevkîde bulunduktan sonra, Nahçivan seferinden dönüşte (961 = 1554), Sokullu Mehmed Paşa 'nın yerine, Rumeli beyler-beyiliğine ve 962 (1555) 'de de dördüncü vezirliğe tâyin edildi.

Kanûnî Süleyman 'ın oğulları Selim ile Bayezid arasında zuhûr eden ihtilâftan dolayı her iki şehzâdenin de sancakları değiştirilince, Amasya 'ya gitmek istemeyen Bayezid 'i teskin edebilmek için, 1558 teşrin II. 'de Kanûnî tarafından Bayezid 'e gönderilen Pertev Paşa, Seferi-Hisar yakınlarında şehzâdenin yanına giderek, Bayezid 'in tekliflerinin hepsini tekeffül etmek sûretiyle, onu yoluna devam etmek husûsunda iknâ ve bâdisede medhaldâr olan müfsidleri tesbit edip, İstanbul 'a döndü (bk. Ş. Turan, *Kanûnî 'nin oğlu şehzâde Bayezid vak'ası*, s. 58 v.d.). Şâh Ṭahmâsp ile varılan anlaşma gereğince, İran 'a ilticâ etmiş olan Bayezid ve oğullarının teslim edilmeleri kat'îleşince de, 1562 yazında Kanûnî Süleyman ve şehzâde Selim nâmlarına Ṭahmâsp 'a takdim edilecek 500.000 florî ile sâir kıymetli

hediyeleri Erzurum üzerinden Kazova'ya kadar götürdü ve burada iken, Bayezid ile oğullarının katledildikleri haberini alınca, hediyeleri, şarkî Kara-Hisar beyi İlyas Bey ve Selim'in kapucu-başısı Mahmud Ağa'ya teslim ederek, Kazvin'e göndertti (*ayn. esr.*, s. 156 v.d.)

Üçüncü ve daha sonra ikinci vezirlik pâyelerine yükselen Pertev Paşa, Kanûnî Süleyman Szigetvar seferine çıkarken, 3.000 yeniçeri, sol bölük ulûfecileri, sağ bölük garîpleri ve yeter sayıda topçu ve cebeciye serdâr tâyin ve Avusturya hudûdundaki Giula (Güle) kalesinin zaptına me'mûr edildi. İstanbul'dan pâdişahtan önce hareket eden Pertev Paşa, Vidin, Semendire, Tamışvar sipâhîleri ve Eflâk, Boğdan ve Kırım kuvvetleri ile birleşerek, 5 temmûz 1566'da Giula'yı kuşatıp, bir aydan fazla süren bir muhâsaradan sonra, burasını zaptettiği gibi, Yanua ve Villagos kalelerini de ele geçirdi.

Kıbrıs seferi esnâsında serdar Lala Mustafa Paşa, Magosa'nın zaptı için, yeniden takviye kuvveti isteyince, bir taraftan kapudan-ı deryâ Müezzin-zâde Ali Paşa kumandasında sevkedilen bir kısım donanma ile adaya top ve mühimmât gönderildiği gibi (Başvekâlet arşivi, *Mühimme defteri*, XII, hüküm nr. 186, krş. İ. H. Uzunçarşılı, *Kıbrıs fethi ile Lepanto [İnebahtı] muhârebesi sırasında türk devleti ile Venedik ve müttefiklerinin faâliyetine dâir bâzı hazîne-i evrak kayıtları*, *TM*, III, vesîka nr. 29), Pertev Paşa da, Venedik ve müttefiklerinin muhtemel bir hareketine mâni olmak için, deniz seferine serdâr tâyin edildi. Pertev Paşa 4 mayıs 1571 (9 zilhicce 978)'de 130 gemi ile İstanbul'dan hareket ederken (*Mühimme*, XII, hüküm nr. 474), Müezzin-zâde'ye serdâr ile birleşmesi ve onun münâsip gördüğü üzere hizmet etmesi emredildi (İ. H. Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, vesîka nr. 30). Osmanlı donanması Girit'e asker çıkartıp, Hanya taraflarını vurdu ve müttefik düşman donanmasından haber alınmayınca, Mora sularına teveccüh ederek, Cerigo (Çuha), Zanta ve Kefalonya adalarına saldırdı. Pertev Paşa Dalmaçya sâhillerinde Venedik'e tâbî Lesina, Antivari, Sopoto ve Dulcino (Ülkün) kalelerini de ele geçirdikten sonra, kış yaklaşmakta olduğundan, gemilerin noksanlarını ikmâl etmek için, kapudan-ı deryâ Ali Paşa ile birlikte, Lepanto (İnebahtı)'ya çekildi. Bu sırada Don Juan kumandasındaki müttefik donanmasının görünmesi üzerine toplanan harp meclisinde Cezâyir beyler-beyi Uluç Ali ve Pertev Paşa'lar, gemilerin insan ve techizât bakımından noksanlarını tebârüz ettirerek, düşmanı karşılamak maksadı ile, Boğaz'dan çıkmaması icâp ettiğini öne sürdüler ise de (Âlî, *göst. yer.*; Kâtib Çelebî, *Tuḥfat al-kibâr*, nşr. Müteferrika, s. 92 v.d.), Müezzin-zâde Ali Paşa'yı kararından caydıramayıp, sonunda ona tâbî oldular. Böylece Osmanlı donanması 7 teşrin II. 1571 (17 cemâziyelevvel 979)'de Lepanto limanından denize açıldı. J. v. Hammer *Devlet-i osmâniye tarihi*, trk. trc. VI, 269, bk. *İA*, mad. LEPANTO. Muhârebenin başlamasından bir müddet sonra Osmanlı sağ kolu bozulunca, savaş merkeze doğru yayıldı ve Müezzin-zâde doğruca Don Juan'ın kadırgasına saldırırken, Pertev Paşa da papalık filosu kumandanı Marcantonio Colonna'nın kadırgasına rampa etti; fakat Sebastieno Veniero da serdarın gemisine hücûm edince, iki ateş arasında kaldı. Kadırgası top ile batırılan Pertev Paşa, tayfalarından biri ile denize düşüp yüzerken, Hasan Bey-oğlu Mahmud Bey tarafından kanca ile kurtarılarak, gemiye alındı ve bir hizmetkâr elbisesi giyerek, Preveze'ye çıktı ve oradan da yaya olarak İnebahtı'ya döndü (Kâtib Çelebî, s. 94; krş. Peçevî, I, 497; Âlî, 196b).

Lepanto'dan kurtulan Pertev Paşa, yeni kapudan-ı deryâ Kılıç (Uluç) Ali Paşa ile birlikte, gemileri toplayıp, Ağrıboz ile Sakız adaları arasında muhâfaza hizmetine me'mûr edildi ise de (İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, III, 1 kısım, s. 20 not 1), İstanbul'a dönüşünde ikinci vezirlikten azlolundu ve bir kaç yıl sonra, 982 (1574—1575)'de vefat ederek, Eyyûb'daki türbesine defnedildi.

Pertev Paşa maktûl şehzâde Mustafa'nın dul zevcesi ile evlenmiş idi. Dürüst ve iyi ahlâk sâhibi bir devlet adamı olmakla berâber, evhamlı ve hattâ korkak diye tanınmış idi. Bu yüzden de, aslâ iyi bir serdâr olamadı. Esâsen daha Selim II.'in cülûsunda, yeniçerilerin cülûs bahşişi ve terakkî için çıkardıkları gürültüyü yatıştırmağa çalışırken, Bayezid hamamının önünde harbe ile vurularak, atından düşürülmesi (Selânikî, s. 73) onun askerler tarafından pek sevilmediğine delâlet etmektedir.

Pertev Paşa İstanbul'da Vefâ meydanına nâzır bir saray (Peçevî, II, 122) ve Uzun-çarşı civârında bir han (vakıf mütevellîlerinden Mustafa Ağa, XVIII. asrın ortalarında bu hanın yanı-başına bir mescid inşâ ettirmiştir. Bk. Hüseyin Ayvansârâyî, *Ḥadîḳat al-cevâmi'*, I, 63) yaptırdığı gibi, İzmit'te Mimar Sinan'ın eseri olan câmi, imâret, hamam, kervansaray, mektep ve çeşmeyi hâvî bir külliyesi var idi. XVII. asırda „Mahkeme câmii" diye anılan İzmit'teki bu câmie (bk. Evliyâ Çelebî, *Seyahat-nâme*, II, 64) bugün „Yeni cuma câmii" denilmektedir.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. bir de Mehmed Süreyyâ *Sicill-i osmânî*, II, 37 v.d.; Mehmed b. Mehi-

med, *Nuḫbat al-tavārīḫ va 'l-aḫbār* (İstanbul, 1276), s. 84, 103 106, 119, 123 v.d.; Solak-zâde, *Tarih*, s. 573 v.d., 591, 593, 596; Kâmil Paşa, *Tarih-i siyâsî* (İstanbul, 1325), I, 230, 243, 246, 253, 272; Busbecq, *Türk mektupları* (trc. H. Câhid Yalçın), İstanbul, 1939, s. 108 v.d. (burada Pertev Paşa'nın Düzme Mustafa isyânını bastırmağa me'mûr edildiği hakkındaki kaydını ihtiyatla karşılamak icâp eder; zîra Osmanlı kaynakları bu vazifenin Sokullu Mehmed Paşa'ya verildiği hususunda müttefiktirler); Pertev Paşa'nın şehzâde Bayezid'e gönderilmesi ve Ṭahmâsp'a takdim edilen hediyeler için bk. bir de *İṭā'at-nāma* (Husrev Paşa kütüp., nr. 341), 26b — 28a; İ. H. Uzunçarşılı, *İran şâhına iltîcâ etmiş olan şehzâde Bayezid'in teslimi için Sultan Süleyman ve oğlu Selim tarafından şâha gönderilen altınlar ve kıymetli hediyeler* (*Belleten*, XXIV, sayı 93, s. 103—108). (ŞERÂFEDDİN TURAN.)

PERTEV PAŞA, MEḤMED SA'ÎD (1785 — 1837), Osmanlı umûr-i mülkiye (dâhiliye) nâzırı ve şâir.

Hicaz'dan Anadolu'ya, oradan Kırım'a ve nihâyet İstanbul'a hicret etmiş bir âileye mensûp olduğu (bk. İbnülemin Mahmud Kemâl İnal, *Son asır türk şâirleri*, s. 1312) için, kırımlı olarak tanınmıştır. Mehmed Said 1200 (1785)'de büyük babası Hamdullah Efendi'nin Darıca'nın Demirciler köyündeki çiftliğinde doğdu. Babası İbrahim Efendi gibi, önceleri ilmiye sınıfına intisâp etmeğe karar vererek, İstanbul'da sıbyan mektebini bitirdikten sonra, devrin ileri gelen hocalarından Mehmed Atâullah Efendi'den icâzet aldı; fakat 1219 (1804)'da ilmiye tarîkini terkederek, divân-ı hümâyûn rüûs kalemine girdi ve bir sene sonra da divân kalemine nakletti. Burada kîsedar Ahmed Efendi, kalemin an'anesine uyarak, ona *Pertev* mahlasını verdi ki, bundan sonra hep bu ad ile anıldı. Divân kaleminden sadâret mektûbî odasına geçen Pertev Efendi o sıralarda reis-ül-küttâb bulunan Rusçuk yârânından Gâlib Efendi [bk. mad. GÂLİB PAŞA]'nin himâyesine de mazhar oldu. Onun yetişmesinde çok büyük hissesi bulanan Gâlib Efendi, Rusya ile yapılacak sulh için, 1223 sonlarında (kânûn I. 1808) Yaş'a ve 1811 yılı nihâyetinde Bükreş'e giderken, hâcegân-ı divân-ı hümâyûndan olan Pertev Efendi'yi de maiyetine aldı. Bükreş muâhedesinin akdinden sonra, âmedî odasına girerek (sadrâzamın bu husûstaki telhîsi ve pâdişâhın hatt-ı hümâyûnu için bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilâtı*, s. 57 v.d.), orada âmedciliğe yükselen Pertev Efendi 1240 muharreminde (ağustos — eylûl 1824) divân-ı hümâyûn beyçiliğine ve 1242 şâbanında (mart 1827) da reis-ül-küttâblığa tâyin edildi.

Pertev Efendi Mora isyânının devam ettiği ve muhtar bir yunan devleti kurulmasını isteyen İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Bâbıâlî'yi tazyik ettikleri buhranlı bir devrede riyâset makamına gelmiş idi. Bir müddet önce yapılan Ak-Kerman anlaşmasını „halkın boğazında kılçık" ve üç büyük devlet arasında imzâlanmış olan 4 nisan 1826 protokolünü „boş bir kâğıt" telakkî eden Pertev Efendi, ecnebîlerin Osmanlı iç işlerine karışmağa hakları olmadığını tebârüz ettirerek (krş. Ahmed Lutfî, *Tarih*, I, 79 v.d., 90 v.d.), üç devlet elçilerinin verdikleri notaların reddedilmesinde başlıca âmil olduğu gibi, rusların hudûdu tecâvüzleri üzerine, onlara karşı harp açılmasını isteyenlerin de başında bulundu. Hattâ Mahmud II. tarafından ruslar ile uyuşulmasını talep eden Keçeci-zâde İzzet Molla'nın meşhûr lâyihasına bir reddiye yazmakla vazifelendirildi ve o tarihte beylikçi bulunan Âkif Efendi [bk. mad. AKİF PAŞA]'nin kaleme aldığı bu reddiyeye lüzûmlu gördüğü ilâveleri yaptı (bk. Lutfî, I, 402—409; Atâ, *Tarih*, III, 267—275). Yine aynı kanâat ile rusların 1829 yazında giriştikleri sulh teşebbüsü üzerine, İstanbul'a gelen Prusya generali Müffling ile yaptığı mülâkatta sulha temâyûl göstermediği gibi (Başvekâlet arşivi, *Hatt-ı hümâyûn vesikaları*, nr. 42727), Mahmud II.'un emri ile toplanan umûmî meşverette de, sulhun 9 ay sürmeyeceği mülâhazası ile ruslar ile müzâkerelere girişilmesinin aleyhinde bulundu (Lutfî, II, 86). Bununla berâber, o meşverette sulhun çâresine bakılmasına ittifakla karar verilince, İngiltere, Fransa ve Prusya elçilerinin de yardımları sâyesinde mümkün olduğu kadar müsâit şartlar altında, bir sulh yapılmasına çalıştı (Başvekâlet arşivi, *ayn. esr.*, nr. 43146, 43159, 43180). 14 eylûl 1829'da imzâlanan Edirne muâhedesinden dolayı, ecnebî elçiler Pertev Efendi'yi tebrik ettiler ise de, sulh şartlarını çok ağır bulan ve İngiltere ile Fransa'nın tavassutları ile bunların tâdil edileceğini ümit eden Mahmud II. reis-ül-küttâbın bunun te'mîni için çalışmasını emretti. Her ne kadar Rusya, Petersburg mukavelesi ile (26 nisan 1830), 10 milyon altın olan harp tazminâtının 2 milyonunu almaktan vazgeçti ise de, Edirne muâhedesinin bukümleri tâdil edilmek şöyle dursun, üstelik Bâbıâlî müstakil bir yunan devleti kurulmasına dâir üç devlet arasında yeniden imzâlanan 3 şubat 1830 tarihli Londra protokolünü kabûl etmek zorunda kaldı. Bundan son derece müteessir olan ve bunu iş başında bulunan me'mûrlar ile netîcenin nereye varacağını farketmeyen halkın gayretsizliği ve dinsizliklerine

yükleyen Mahmud II. (krş. Lûtfî, II, 14) 1830 nisanı sonlarında Pertev Efendi'yi reis-ül-küttâblıktan azletti.

Buna rağmen, Pertev Efendi, bir müddet sonra meclis-i hâssaya me'mûr edildi ve Mısır vâlisi Mehmed Ali Paşa'nın Girit isyânının bastırılmasına yardım etmesini, Rusya'ya ödenecek barp tazminâtına iştirâkini ve Mısır sâliyânesinin arttırılmasını te'min etmek gibi, husûsî bir vazife ile Mısır'a gönderildi. 1246 yılı muharrem ayı başlarında (temmûz 1830) âmedî hulefâsından Reşid Bey (Mustafa Reşid Paşa)'i maiyetine alarak, Kahire'ye giden Pertev Efendi, Girit'in kendi uhdesine verilmesi husûsunda ısrâr eden Mehmed Ali Paşa'dan, cîb-i hümâyûn için, 20.000, ordu masrafları için de, Mısır taksitlerine zam sûretiyle, 5.000 kese akçe göndereceği ve gelecek yıl bunu münâsip bir mıkdar daha arttıracağı vaadini alarak, bir ay sonra İstanbul'a döndü (11 safer 1246=1 ağustos 1830 tarihli lâyihası için bk. Ali Fuad, *Mısır vâlisi Mehmed Ali Paşa*, *TTEM*, 19 (96), s. 75—84).

Pertev Efendi, Mısır'da gördüğü hizmetine mükâfâten, Mahmud II. tarafından murassâ bir kılıç ile taltif ve bir müddet sonra da sadâret kethüdâlığına tâyin edildi. 23 zilkâde 1251 (11 mart 1836) tarihinde sadâret kethüdâlığı umûr-ı mülkiye nâzırlığına tebdil edilince, Pertev Efendi de, vezâret ve müşîrlik rütbesi ile, fakat erbâb-ı seyfe mahsûs olan *paşa* unvânını kullanmamak şartı ile, umûr-ı mülkiye nâzırı oldu. Ancak o senenin nisanında Âkif Efendi'nin ayrılması ile, sâbık sadâret kaymakamı Ahmed Hulûsî Paşa, *Paşa* unvânı ile umûr-ı hâriciye nâzırlığına tâyin edilince, ona kıyâsen umûr-ı mülkiye nâzırı Pertev Efendi'ye de *paşa* unvânı verilmesi irâde olundu (krş. Lutfî, V, 48).

Bu sûretle Pertev Paşa ikbâlinin zirvesine ulaşmış idi. Sık-sık onun konağına yahut yalısına giden Mahmud II., 1253 (1837) senesi rikâb merâsiminde kendisini kıymetli bir kılıç ile taltif ettiği gibi, yeni bir konak yaptırması için de Çifte Saraylar'ın bulunduğu arsayı ihsân etmiş idi. Bir taraftan pâdişah nezdindeki mevkii, diğer taraftan devletin umûmî siyâsetine te'sir edecek derecede nufûzlu bir vezîr olarak tanınması, Pertev Paşa'ya halk arasında „tuğsuz pâdişah" denilmesine yol açmış ve başta, eskiden beri kendisinin muârızı bulunan sâbık reis-ül-küttâb Âkif Efendi olmak üzere, rakiplerini harekete geçirmiş idi. Pertev Paşa, reis-ül-küttâblığından beri, dâimâ Osmanlı devletinin inkırâzını istihdâf eden rus dostluğunun aleyhdârı ve Rusya'ya karşı İngiltere'ye istinat etmek isteyen bir devlet ricâli olarak biliniyordu. Âkif Efendi ve diğer muârızlarına göre ise, Pertev Paşa'nın bütün emeli infirad ve istiklâlini tahsilden ibâret olup, devleti iğfâl etmek için bir ingiliz politikası çıkarmış idi. Hele paşanın mâbeyin ser-kâtibi bulunan dâmâdı Vassaf Efendi'nin bâzı rüşvet ve irtikâb işlerinde medhaldâr olduğu hakkındaki şâyiâlar muhâliflerine başka bakımlardan da hücûm imkânını vermiş idi. Yine Âkif Efendi'ye nazaran Pertev Paşa, dâmâdı ile ittifak ederek, para toplamak gayretinde idi. Pertev Paşa muhâliflerinin bu faâliyetlerine 1837 nisanında Bulgaristan dâhilinde bir seyâhate çıkan Mahmud II. aleyhine İstanbul'da bir sûikast tertip edildiği ve umûr-ı mülkiye nâzırı ile adamlarının bunda iştirâkleri olduğu rivâyeti de (krş. M. B. Poujoulat, *Voyage en l'Asie Mineure*, Paris, 1841, I, 227 v. d.) ilâve edilince, pâdişahın seyâhatten dönüşünden bir kaç gün sonra ser-kâtip Vassaf Efendi bir bahâne ile İstanbul'dan uzaklaştırıldı. Lâkin Âkif Efendi bundan sonra da boş durmadı ve mâbeyine arîzalar takdim ederek, Pertev Paşa'yı devletin uğradığı musîbetlerin mes'ûlü olarak göstermeğe, hattâ onun azli ile iktifâ eylemeyip, sürülmesi icâp ettiğini belirtmeğe çalıştı (bunlardan cemâziyelâhır 1253=eylûl 1837 tarihli olan arîza için bk. Lutfî, V, 156—159; tarihsiz olan ikincisi için bk. *Muharrerât-ı husûsiye-i Âkif Paşa*, s. 26—31). Nihâyet bütün bunların te'siri ile Pertev Paşa 11 cemâziyelâhır 1253 (12 eylûl 1837)'te azil ve Edirne'de ikamete me'mûr edildi.

Umûr-ı mülkiye nâzırı olarak, hasmının mevkiini elde eden Âkif Paşa, *Takvim-i vekâyi*'de neşredilen Pertev Paşa'nın azli sebeplerini, arîzalarını andırır bir üslûp ile, bizzat kaleme aldığı gibi, bu azli tamâmiyle kendi zâviyesinden izah etmek için de, *Tabşira*'sını yazdı. Bununla da iktifâ etmeyen Âkif Paşa, rakibini tamâmiyle ortadan kaldırmak için, „şerr için yaratılmış âdemin bekası şer'an dahi câiz olmadığı" ve eğer pâdişah tarafından irâde edilecek olursa, Edirne vâlisi Emin Paşa'nın, bir yolunu ve çâresini bulup, Pertev Paşa'nın gizlice hakkından geleceği husûsunda mâbeyne yeni arîzalar takdim etmekten geri kalmadı (bk. Reşad Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve tanzimât*, s. 31 v.d.). Netîcede Mahmud II.'un müsâadesi ile mâbeyinden Emin Paşa'ya yazılan gizli tezkire yine Âkif Paşa tarafından Edirne'ye gönderildi (*ayn. esr.*, s. 35) ve bunun üzerine Pertev Paşa, bir akşam vâli Emin Paşa tarafından hukûmet konağına dâvet edilerek, orada boğduruldu (şâban 1253 sonları=1837 teşrin II. sonları). Böyle olduğu hâlde, 5 ramazan 1253 (3 kânûn I. 1837) tarihli *Takvim-i vekayi*'de, onun, mübtelâ olduğu hastalığın nüksetmesi

ile, fücceten öldüğü ilân edildi. Cenâzesi merâsim ile kaldırılarak, Edirne'de Seyyid Celâleddin türbesinin yanına defnedildi. Kabrinin Mahmud II.'un emri ile hazînece yaptırılması, ayrıca muhallefâtının ve vereselerinin uhdelerindeki eshâmın âilesine terkolunması ve usûlen mîrîye alınması lâzım gelen yıllık 46.000 kuruşluk zeâmetinin de iki oğluna tevcih edilmesi, pâdişahın Pertev Paşa'yı istemeye-istemeye katlettirdiğine ve katli hakkındaki irâdenin tatbik edilmemesi için gönderttiği rivâyet edilen ikinci bir postanın geç kalmasından (M. K. İnal, *ayn. esr.*, s. 1319) dolayı nedâmet duyduğuna delâlet etmektedir.

Pertev Paşa, bir devlet adamı olarak, me'mûr an'anesine bağlı kaldığından dolayı, muâsırı ecnebî elçiler ve müşâhidler tarafından muhâfazakâr zümrenin reisi olarak kabûl edilmiş idi. Ancak onun Mahmud II.'un islâhâtını dâimâ desteklediği ve hele tanzimat devrinin en ileri şîmâsı olan Mustafa Reşid Paşa'yı himâyesine alarak yetiştirdiği nazar-ı itibâra alınırsa, bu kanâatin daha ziyâde yabancıları imparatorluğun dâhilî meselelerine müdâhale ettirmek istemeyen Pertev Paşa'nın davranışından neş'et ettiğini kabûl etmek gerekir. Filhakîka Pertev Paşa, rûm isyânı ve rus harbi esnâsında Bâbıâlî'nin haklarının en harâretli müdâfii idi. Lâkin bunu İngiltere, Fransa ve Rusya'nın menlaatleri ile te'lif etmek imkânı bulunmadığı için, bu siyâsetinde muvaffak olamadı.

Diğer taraftan Pertev Paşa, şâir hüviyeti ile, devrinin sultan-üş-şuarâsı olarak kabûl edilmiş idi. *Divân*'ı ölümünden 3 yıl sonra (1256=1840) hem Bulak'ta, hem de İstanbul'da tab'edilmiştir. Edirne'de sürgünde iken başına gelenleri anlatmak için, *Kuru kafa* adını verdiği bir risâle yazdığı rivâyet edilmekte ise de (M. K. İnal, *ayn. esr.*, s. 1323), bu eser bulunamamıştır. Husûsî hayatında, adam yetiştirmeğe çalışan, cömert ve derviş-meşrep bir şahıs olarak tanınmış idi. Mürşidi Ali Behcet Efendi'nin medfûn bulunduğu ve Selim III. tarafından inşâ ettirilmiş olan Üsküdar'daki Selimiye zâviyesinin etrâfına derviş hücreleri, yemekhâne, kütüphâne v.b. yaptırmış ve dergâh, Mahmud II.'un da iştirâki ile, 13 şâban 1251 (4 kânûn I. 1835)'de merâsimle açılmıştır. Buradaki kütüphânesi sonradan Millet kütüphânesine nakledilmiştir.

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, II, 38; Mehmed Tâhir, *Osmanlı müellifleri*, II, 114; Fatin, *Tezkire* (İstanbul, 1271), s. 24 v.d.; E. J. W. Gibb, *A History of Ottoman Poetry* (London, 1905), IV, 332—335; G. Rosen, *Geschichte der Türkei. von dem Siege der Reform im Jahre 1826 bis zum Pariser Tractat vom Jahre 1856* (Leipzig, 1866 — 1867), 1. kısım, 38 v.d., 136, 255 v.dd. 261; N. Iorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches* (Gotha, 1913), V, 324, 326, 356 372, 378, 384, 417; Jouannin-van Gaver, *Turquie* (Paris, 1840), s. 437 v.d.; E. Driault-M. Lhéritier, *Histoire diplomatique de la Grèce* (Paris, 1925), I, 361—364, 369, 371—378, 386—393, 406 v.d., 421 v.d., 434—448; II, 10; G. Noradounghian, *Recueil d'Actes Internatinaux de l'Emp re Ottoman* (Paris, 1900), II, 144—160; Şerâfeddin Turan, *1829 Edirne andlaşması* (Ankara D. T. C. fak. dergisi, 1951, IX, sayı 1—2, s. 111—151); Kâmil Paşa, *Tarih-i siyâsî* (İstanbul, 1325), 111, 113, 115, 116, 161; Abdurrahman Şeref *Tarih-i devlet-i osmâniye* (İstanbul, 1312), II, 470; İhsan Sungu, *Mahmud II.'un İzzet Molla ve asâkir-i mansûre hakkında bir hattı* (*Tarih vesikaları*, 1941, I, sayı 3, s. 162—183). (ŞERÂFEDDİN TURAN.)

PERVÂNE. [Bk. MUİN-ÜD-DİN.]

PESANTREN. [Bk. PASANTREN.]

PEŞĀVAR. [Bk. PEŞÂVER.]

PEŞÂVER. PEŞĀVAR, eski Britanya-Hindistanı'nda, şimâl-i garbî hudut eyâletinde bir idârî bölge (*taḥṣîl*) ve şehir. 71° 25' ile 72° 47' şark tûlü ve 33° 40' ile 34° 31' şimâl arzı arasında bulunan bu bölgenin mesâhası 2.637 ingl. mili murabbaı ve 1931 sayımına göre, nüfusu, 92 %'ei müslüman olmak üzere, 947.321 idi. Bu bölge şarkta İndus nehri ile Pencâb ve Hazâra'den; cenûb-i şarkîde, Nîlâb Ġaşa dağ silsilesi ile Kōhāt'tan ayrılmaktadır. Bu bölge, diğer cihetlerde, kabîleler ile meskûn arâzi ile hudutlanır. Cenûpta Ḥasan Ḫēl ve Kōhāt geçidi Afrīdîleri [b. bk.], garpta Hayber Afrīdîleri ve Mullāgorīler [b. bk.] bulunur. Şimâl cihetinde Kābul nehrinin ötesinden Svāt ırmağına kadar Mohmand [b. bk.]'ın muhtelif boyları yayılır. Bölgenin şimâl tarafı uzunlamasına, Utmān Ḫēl, Svāt ve Buner Yūsufzay, Ḥudu Ḫēl, Gadunlar ve Utmānzayların arâzisi ile hem-hudûttur. Bu hudûdun tarihinde meşhûr olan dağ geçitleri bu bölgeyi civar kabîlelerin yaşadığı bölgelere bağlamaktadır. Şimâl-i şarkîde bulunan Mora, Şākot ve Malakand boğazları Svāt'a geçit verir. Tarihî Hayber geçidi bu bölgenin Efganistan ile irtibâtını sağlar; cenûpta ise, Kōhāt geçidi, Covaki yarımadası diye tanınan bir kabîle bölgesi üzerinden, Kōhāt'a komşu bölgeye geçme imkânı verir.

Peşâver bölgesinin, eski sanskrit ve Strabo, Arrian ile Batlamyus'un eserlerinde zikri geçer. Önceleri burası eski buddhist Gandhāra devletinin bir kısmını teşkil ediyordu. Nitekim Hayber geçidinden Svāt vâdisine kadar,

bu bölge bugün de harap buddhist *stupa*'ları ile dolu bulunmaktadır. Bunlardan başka, bir de buralarda yapılan hafriyâtta bir çok yunan-buddhist heykelinin en güzel nümûneleri meydana çıkarılmıştır; Açoka tarafından kayalara kazdırılan fermanlardan biri de Şâhbâzgarha mevkiinde, Yûsufzay memleketinde, bulunmaktadır. V. asrın başlarında Fa-hien gibi, VII. asırda Hiuen Tsang da buranın ahâlisini budizm sâlikleri olarak bulmuşlardır. Puruşapura şehrinin Kanişka memleketinin merkezi olduğuna dâir hâtıra muhâfaza edilmektedir. Asırlar boyunca devam eden bir sükûttan sonra, nihâyet islâm fethi devrine giriyoruz; XIII. ve XVI. asırlar arasında efganistanlı kalabalık Paṭhân kabileleri aş.-yk. son devirlerin şimâl-i garbî hudut bölgesine tekabül eden arâziyi istilâ ve fethettiler (T. C. Plowden, *Kalid-i Afghânî* bâb I—V; *Târîḫ-i muraṣṣa'* 'dan müntehabât).

Yerli rivâyetlere göre, XV. asrın sonlarına doğru, iki kuvvetli Paṭhân kabîlesi, Ḫaḥay ve Ġōrîya Ḫēller o zamana kadar yaşadıkları yerlerden, Celâlâbâd vâdisi ve Safîd kōh yamaçlarına doğru, Kâbil etrâfındaki dağlık arâziye göçtüler. Ḫaḥay kabîlesinin en mühim kollarını Yûsufzay Ġugiyanî ve Tarklânrîler teşkil ediyordu. Ġōrîya Ḫēl kabîlesi ise, 5 koldan ibâret idi: Mohmand, Ḫalîl, Dā'ûdzay, Çamkannî ve Zerânî. Yûsufzaylar son zamanlardaki Peşâver bölgesine girerek, burasının ahâlisi olan Dilazâkları yerlerinden çıkardılar ve Kâbil nehrinin şimâli ile Hoti Mardân'ın garbında bulunan bölgeyi ellerine geçirdiler. XVI. asrın ilk yıllarında Ġōrîya Ḫēller de Hayber civârına gelmiş bulunuyordu. Nihâyet bu iki kuvvetli kabîle, bâzılarını Svât Kōhistân'a itip, Dilazâkları da İndus'un öte tarafına atarak, buradaki yerli ahâliyi topraklarından çıkardılar. Ġōrîya Ḫēl sonraları Ḫaḥay kabîlesini buradan çıkarmağa teşebbüs etmiş ise de, Yûsufzay kabîlesi tarafından kat'î hezîmete uğratılmıştır.

Peşâver bölgesi orta Asya'dan gelen orduların yolu üzerinde bulunduğundan, tarihi de Pencâb'ınkine çok benzemektedir. Hudûdun bu kısmında oturan Paṭhânlar Hindistan'ın islâm hükümdarları için bir sıkıntı kaynağı teşkil ettiler; burası ismen Hind-türk imparatorluğuna dâhil olmakla berâber, hiç bir zaman tamâmiyle itâat altına alınamamıştır; hattâ Akbar ve Avrangzîb bile Kâbil yolunun açık bulunması ile iktifâ etmişlerdir. Hind-türk imparatorluğunun sukutu üzerine, bu bölge Aḥmed Şâh tarafından kurulmuş olan Durrânî devletinin bir parçası olmuştur. Onun zayıf halefleri zamanında devlet kudretini kaybedince, XIX. asrın başlarında Peşâver Pencâb sikhleri tarafından ele geçirilmiştir. Sikh hâkimiyeti tasavvur edilebilen en kötü idâre tarzı olup, Peşâver onların italyan generali olan Avitable'in sert yumruğu altında inlemiştir. Pencâb'ın 1849 'da ilhâkı ile, Peşâver vâdisi de Britanya hâkimiyeti altına girdi ve bu durum 1901'de şimâl-i garbî hudut bölgesinin teşekkülüne kadar, Pencâb'ın ayrılmaz bir parçası olarak kaldı (Britanya idâresinin mufassal bir tasviri ile hudut kabîleleri üzerine yapılan muhtelif seferler için bk. C. Collin Davies, *The Problem of the North-West Frontier*). Bu bölge bir de „kırmızı gömlekliler" hareketinin müessisi olan 'Abd al-Ġaffâr Han'ın faâliyetine sahne olmuştur; bu hareket, Gandhi'nin zor kullanmama esâsına sâdık kalmak istemekle berâber, Peşâver vâdisindeki sulhü çok ciddî bir şekilde tehdit etmiştir.

Şimâl-i garbî hudut eyâleti'nin de merkezi bulunan Peşâver şehri [152.000 (1954)] nüfusa mâlik olup, Bârâ nehrinin sol sâhili yakınında ve Hayber geçidinin aş.-yk. 21 km. şarkında bulunmaktadır. Hindistan ile Efganistan arasındaki esâs yol üzerinde yer alan bu ticâret merkezinin ehemmiyeti, 1925'te Hayber demir-yolunun açılmasından sonra, daha da artmıştır. Şehrin 16 kapısı her gece kapanır ve daha güneş doğmadan tekrar açılır; en güzel semti Andarşahr olup, burası varlıklı hindûlar tarafından kurulmuştur. Şâh Cihân zamanında vâli bulunan Mahâbat Han'ın bu semtte, beyaz mermerden yüksek minâreleri ile göze çarpan câmii vardır. Şimâl-i garbî tarafında Bâlâ-Ḥiṣâr adını taşıyan bir müstahkem mevkî şehre hâkim bulunmaktadır. Şâhî Bāġ'ı, geniş ve gölgelik arâzisi ile, ilk baharda halk için en güzel bir mesîre yeri teşkil eder. Ḳiṣṣa-Ḫvânî pazarının şöhreti, bütün hudut bölgesinde olduğu gibi, memleket dışında da yaygındır.

Şehrin 3 km. garbında, eyâletin en mühim askerî mıntakası (nüfusu: 34.426) bulunur. Bunun 4,5 km. daha garbında meşhûr İslâmîya mektebi vardır; burası müslümanlar tarafından te'sis edilmiş olmakla berâber, kapısı bilgi arayan bütün mezhep ve ictimâî sınıflara açık bulunmaktadır.

Bibliyografya: C. Colin Davies, *The Problem of the North-West Frontier* (1932); ayn. mil., *British Relations with the Afridis of the Khyber and Tirah* (*Army Quarterly*, Janvier 1932); M. Foucher, *Notes sur la géographie ancienne du Gandhara* (1902); *Frontier and Overseas Expeditions from India* (1907), I; *Suplement A* (1910); *Imperial Gazetteer of India*, bk. Peshawar; H. R. James, *Report on the Settlement of the Pe-*

shawar District (1865); *North-West Frontier Province Administration Reports* (yıllık); W. H. Paget ve A. H. Mason, *Record of Expeditions against the N. W. F. Tribes since the annexation of the Panjab* (1885); *Panjab Administration Reports* (yıllık); *Peshawar District Gazetteer* (1933), cild A; T. C. Plowden, *Kalîd-i Afghânî* (1875); H. Priestly, *Ḥayât-i Afghânî* (1874).

(C. COLLIN DAVIES.)

PEŞTE. [Bk. BUDAPEŞTE.]

PEŞTÛ. [Bk. EFGANİSTAN.]

PEŞVÂ. [Bk. PİŞVÂ.]

PETERVARDEİN. [Bk. PETROVARADİN.]

PETROVARADİN. [Bk. VARADİN.]

PİE. [Bk. PÂ'İ.]

PİNANG (veya PULAU PİNANG), Malaya yarım-adasının garbında, 5° 24' şimâl arzı ve 100° 21' şark tûlünde bulunan bir ada olup, mesâhası 276 km². dir. Yarım-adadan 3—16 km. genişliğinde bir boğaz vâsıtası ile ayrılmıştır. Pinang şehri yarım-adadan 4 km. açıkta adanın şimâl-i şarkî çıkıntısı üzerinde kurulmuştur. Resmî adı olarak kullanılan Prince of Wales adası ve Georgetown isimleri hiç tutunmamış ve sâdece resmî vesikalarda kalmıştır. Ada 1786 yılında, her sene ödenen bir ücret karşılığında, kaptan Light ile yapılan bir anlaşma ile, Kedah sultanından, Şark-Hind şirketi (East India Company) için alınmış ve aynı yıl orada te'sisler kurulmuştur. Burasının şark denizlerinin bir antreposu olacağı ümit edilmiş idi. O esnâda ada hemen-hemen gayr-i meskûn idi. Kısa bir zaman sonra sürgün yeri olarak kullanıldı. Burası 1857 'ye kadar Hindistan için sürgün yeri olarak kaldı. 1805 'te ayrı bir eyâlet hâline getirildi. 1826 'da ise, ada Singapur ve Malaya ile birleşti ve Pinang hukûmet merkezi oldu. 1837 'de Singapur merkez oldu. 1867 'de geçit yerleri kıraliyet kolonisi hâline getirildi. O tarihten itibâren Pinang geçitler idâresinde mes'ûl bir mümessilin idâre kontrolü altına girmiş idi. Kendisine Malaya sivil idâre me'mûrları yardım etmişlerdir. Toplantılarını Singapur 'da yapmakta olan koloni teşrîî meclisinin gayr-i resmî üyeleri, koloniler vekâletinin tâyini ile, Pinang 'ı temsil etmek üzere, vazifelendirildiler. Pinang 'ın mükemmel bir limanı vardır ve bir uğrak yeri olarak mühimdir. Felemenk, şarkî Hind adaları, Singapur, Hindistan (ingiliz) v. b. ile muntazam vapur seferleri vardır. Birleşik Malaya devletleri demir-yolları, karşıdaki sâhilde nihâyet bulmaktadır. Bununla berâber ticâret, liman rüsûmatı bulunmayan Singapur 'un yakınlığından dolayı, zarar görmektedir. Hâlen ada iyice gelişmiş durumda olup, nüfusu da sür'atle artmaktadır. Çoğu Malaya ve Sumatra asıllı olan malayalılar da mevcut ise de, nüfûsun büyük bir kısmını çinliler ve tamiller teşkil eder. Bunların hepsi şâfiî mezhebine mensûp müslümanlardır. — Yarım-adanın sâhili karşısında şerit şeklinde bir arâzi olan Wellesley eyâleti Pinang 'ın bir kısmını teşkil eder. Burası, yıllık bir ödeme karşılığında, Kedah sultanından 1800 yılında alınmış olup, 1874 'te Perak sultanından satın alınan mıntakayı da içine alır. Toprak iyi işlenmiştir; çinliler ve avrupalılara âit büyük mâlikâneler vardır. Yakın bir zamana kadar yarım-ada toprakları ve komşu adalar üzerinde bulunan ve Dinding adası olarak anılan ikinci bir arâzi şeridi bunun bir kısmını teşkil etmekte idi. Burası Perak tarafından terkedilmiş idi; sonra tekrar bu devlete iâde edilmiştir. 1921 sayımına göre, bütün bu iskân yerinin nüfusu, Dinding dâhil, 304.000 ve şehirinki 123.000 idi. Müslümanların sayısı bilinmemektedir.

Bibliyografya: *Memoir of Captain Francis Light* (*Journal Straits Branch, R. A. S.*, nr. 28, s. 1 v.dd.); F. A. Thomasz, *A school geography and history of Penang* (Singapore, 1906); *Malaya* (nşr. R. O. Winstedt), London, 1923. (R. A. KERN.)

PÎR. PÎR (F.), aslında yaşlı, ihtiyar mânasında olup, arapçadaki *şayḫ* [b. bk.] kelimesine tekabül eder (Tahânavî, *Kaşşâf*, s. 1554). Başka kelimeler ile birlikte, *pîr-i dihḳân* (eskimiş şarap), *pîr-i Sarandîb* (Âdem) gibi, bir çok terkiplerde kinâye yolu ile başka mânalar taşıyan yeni kelimeler vücûda getirilmiştir (Vullers, *Lexicon Persico-Latinum*, Bonnae ad Rhenum, 1855, 392ª v.d.; F. Steingass, *Persian-English Dictionary*, London, 1932, 2. tab., s. 264 v.d.). Bâzan da bir yer adı ile birlikte, orada yaşayan meşhûr bir zâta unvan olmuştur (*pîr-i Kan'ân* = *Ya'ḳûb*, *pîr-i Herî* = *'Abd Al-lâh-i Anṣârî*).

Şerîatte, umûmiyetle, 40 veya 50 'sini aşkın kimseler pîr, yânî yaşlı kabûl edilir (Tahânavî, s. 731; *Kâmûs tercümesi*, IV, 77). Bokrat [b. bk.] ise, 41—47 yaşları arasında olanları pîr (yaşlı), 47 'den sonraki yaşlarda olanları ise, çok yaşlı (*harîm*) saymaktadır (bk. Mas'ûdî, *Mürûc al-ẕahab*, s. 130). Bu sonuncuya 50 'den sonra, kuvvetleri tükenmesi bakımından, *pîr-i fânî* (*al-şayḫ al-fânî*) unvânı verilir.

Tasavvufta *pîr*, Tanrı yoluna sülûk eden, korkulu ve tehlikeli yerleri bilip, mürîde doğru yolu ve faydalanacağı veya zarar göreceği şeyleri gösteren kimsedir (*Kaşşâf*, s. 735). Bundan dolayı, *pîr* 'e *murşid* de denilir (bk. Ömer Karakaş-zâde, *Nâr al-hudâ li-man ihtadâ*, s. 205). Sûfîlere göre, pîrler her bakımdan ter-

temiz, Tanrının sevgili kulları olup, Tanrıyı kullarına, kulları da Tanrıya sevdirdikleri gibi, Peygamberin nâibi ve kavminin nebîsi mesâbesindedirler (*Minhāc al-fuḳarā'*, s. 28). Kendilerine bir tarîkat izâfe edilenlere ise, *pîr-i tarîḳat* unvânı verilir. Bir kısım tarîkatlerde (balvetî), tarîkat kurucusu *pîr-i avval*, ondan sonra gelen ve tarîkatin inkişâfında aynı derecede ehemmiyetli olan ikinci şeyh de *pîr-i ṡânî* olarak anılır (bk. S. Vicdânî, *Tomar-i turûk-i aliyeden halvetîye*, İstanbul, 1338—1341, s. 20 v.d. ve 25). Tasavvuf erbâbı arasında pîrler dört kısma ayrılmıştır: 1. *sālik-i ṣirf*, şerîat ve tarîkat bakımından âlim de olsa, nefsânî sıfatlar kendisinden tamâmiyle gitmediği için, kendisine intisâp etmek doğru değildir. 2. *maẕẕūb-i ṣirf*, ilâhî cezbeye tamâmiyle dalıp, fenâ bulduğu için, irşâdda bulunamaz; bu bakımdan onun arkasından gitmek de câiz değildir; 3. *sālik-i maẕẕūb*, başlangıçta çok mücâhede, riyâzet, ibâdet, tâat ve hizmet ile *tavḥîd-i ẕāt* ve *ṣifāt*'a mazhar olup, vahdet zevki meşrebine üstün gelen ve bu sûretle mestlikte kalıp, ayık hâli az bulunan, her türlü telvinden tamâmiyle boşalıp, sükûn bulmayan pîrdir; buna uymak da doğru değildir; 4. *maẕẕūb-i sālik*, kendilerinde sülûkten önce cezbe bulunan ve sülûklerinin başlangıcında rûhları ilâhî cezbe ile avlanan ve her an Tanrının tecellîlerine mazhar olup, beşeriyetten sıyrılan, mahv ve fenâdan sonra tâlipleri irşâd ve sâlikleri ikmâl etmek için, mestlikten tekrar ayrılan kimselerdir. Bunlara uymak câiz görülmüştür (*Minhāc al-fuḳarā'*, s. 28 v.d.). Sûfîler arasında dört pîr (*çahār pîr*) tâbiri ile ise, 'Alî'nin kendilerine hilâfet hırkası verdiği Ḥasan, Ḥusayn, Kumayl b. Ziyâd ve Ḥasan Başrî kasdedilir (*Kaşşāf*, s. 737).

Ahî teşkilâtında ise, esnaf zümrelerinden her birini himâye eden velîye pîr denilir (Abdülbâkî Gölpınarlı, *İslâm ve türk illerinde fütüvvet teşkilâtı*, İstanbul Üniv., İktisat fak. mecm., 1950, XI, 91).

Bibliyografya: Muḥammed 'Alā' al-Tahānavī, *Kaşşāf iṣṭilāḥāt al-funūn* (Kalküte, 1862); Rusūḫ al-Dīn İsmā'īl b. Aḥmed al-Anḳaravī, *Kitāb minhāc al-fuḳarā* (İstanbul, 1286); Vāḥidī, *Ḫvāca-i cihān va naṭīca-i cān* (Süleymâniye, Hâlet Efendi kütüp., nr. 242); Karakaş-zâde Ömer Efendi, *Nūr al-ḥudā li-man ihtadā* (İstanbul, 1286).

(TAHSİN YAZICI)

PÎR. [Bk. PÎR.]

PÎRÎ MEHMED PAŞA. PÎRÎ MEḤMED PAŞA (?—1532), Osmanlı sadrâzamı. Pîr yahut pîrî lekabı ile tanınan Mehmed Paşa meşhûr müderris Cemâleddin Aksarâyî 'nın ahfâdındandır. Ulemâdan olan babası Muhyiddin Mehmed Çelebî, Konya Aksarayı 'nın Osmanlı topraklarına iltihâkından sonra tehcîre tâbî tutularak, Amasya 'da iskân edilmiş idi; fakat Pîrî Mehmed 'in doğum tarihi ve doğum yeri (Aksaray veya Amasya) kat'î olarak belli değildir (bk. Süreyyâ, *Sicill-i osmānî*, II, 43; Hüsâmeddin, *Amasya tarihi*, I, 106; krş. Osman-zâde Tâib, *Ḥadīḳat al-vuzarā'*, s. 23). Amasya 'da medrese tahsilini tamamlayan Pîrî Mehmed, mahkeme-i şer'îyeye kâtip olarak girdi ve kısa bir müddet sonra baş-kâtipliğe yükseldi. Bayezid II. 'in cülûsu üzerine, Amasya ulemâsı ile birlikte, İstanbul 'a geldi ve evvelâ Sofya ve sırası ile Silivri, Siroz (Serez, 904=1498/1499) ve Galata kadılıklarında bulunduktan sonra, İstanbul 'da Fâtih Mehmed imâreti mütevellîsi oldu. Fakat bir müddet sonra, ilmiye tarîkından ayrılarak, hazîne defterdarlığına tâyin edildi (914=1508 'de defterdarlığı için bk. M. Tayyib Gökbilgin, *XV.—XVI. asırlarda Edirne ve Paşa livâsı*, İstanbul, 1952, s. 92 v.d., 95, 103, 106).

Yavuz Selim 'in Çaldıran seferine Rumeli defterdârı (şıkk-ı evvel veya baş-defterdâr) olarak katılan Pîrî Mehmed Çelebî, iâşe ve menzil hizmetini îfâda büyük bir liyâkat gösterdiği gibi, muhârebe meydanına varıldığı gün yapılan meşverette, orduda bir çok Şah İsmail taraftarının bulunması ve yeniçerilerin itâatsizlikleri dolayısı ile, ertesi günü beklemeden, hemen muhârebeye girişilmesi lâzım geldiğini tebârüz ettirmek sûretiyle de, pâdişahın takdirine mazhar oldu (Atâ, *Tarih*, I, 101). Nitekim bunun bir netîcesi olarak, Çaldıran zaferinin kazanılmasından sonra, ikinci vezîr Dukakinzâde Ahmed Paşa ile birlikte, Tebriz 'in zapt ve muhâfazasına me'mûr edildi (İran seferi rûznâmesi için bk. Ahmed Feridun, *Münşaât-üs-selâtîn*, İstanbul, 1274, I, 461) ve sefer dönüşünde de, azledilen Mustafa Paşa 'nın yerine üçüncü vezirliğe tâyin edilerek (25 şâbân 920=15 teşrin I. 1514), zahîre toplaması için, ordunun kışlayacağı Amasya 'ya gönderildi (*ayn. esr.*, I, 464).

Yeniçeriler Amasya 'da isyân edip, sadrâzam Dukakin zâde Ahmed Paşa ve Hâce-i Sultân Halîmî Çelebî 'nin evleri ile birlikte, Pîrî Mehmed Paşa 'nın da evini bastıkları vakit (8 muharrem 921=22 şubat 1515), Yavuz Selim, asker tahrik eden sadrâzamı derhâl öldürmüş ve İstanbul 'a avdetinde açtırdığı tahkîkat netîcesinde İskender Paşa ile Tâcî-zâde Câfer Çelebi 'yi ve sekbân-başı Bal-Yemez Osman Ağa 'yı katlettirmiş idi. Elleri bağlı olarak pâdişâhın huzûruna getirilen Pîrî Mehmed Paşa ise, vezâretten azlolundu ve Selim 'in emri gereğince,

Silivri'deki çiftliğine çekildi. Fakat onun bu mâzûliyeti ancak 3 gün sürdü; 12 receb 921 (22 ağustos 1515)'de divâna gelip, el öptü ve vezâreti iâde edildi. Bununla berâber bir kaç ay sonra, Diyarbekir havâlisinden gelen haberler yüzünden, yeniden Yavuz Selim'in gazabına uğradı. Hiddete kapılan pâdişah, sadrâzam Hersek-zâde Ahmed Paşa ile birlikte, Pîrî Mehmed Paşa'yı da azil ve her ikisini de, elleri bağlı olarak, Yedi-Kule'ye hapsettirdi ise de (23 rebiülevvel 922=26 nisan 1516), yeni sadrâzam Sinan Paşa'nın şefâati ile o günün akşamı tahliye edildiler (A. Feridûn, I, 476 v.d.). Bu hâdiseden bir ay sonra Selim I. Mısır seferine hareket ederken, henüz mâzûl bulunan Pîrî Mehmed Paşa'yı İstanbul'un muhâfazasına me'mûr etti (31 mayıs 1516). Pâdişâhın Mısır'dan avdeti sırasında sadrâzam Yunus Paşa'nın katli üzerine, ordugâha dâvet edilen Pîrî Mehmed Paşa, İstanbul'dan hareketle, 12 muharrem 924 (24 kânûn II. 1518)'te Şam'da bulunan Selim'in yanına vardı ve ertesi günü sadârete nasbedildi (*Mısır seferi rûz-nâmesi*, Feridun, I, 456). Ordunun Haleb'den hareketinden sonra, kapu-kullarından bir kaç bölük, bir mıkdar yeniçeri ve Rumeli, Anadolu, Karaman ve Arabistan sipâhîleri ile, birlikte âsâyişi te'min için, Fırat boylarında bırakıldı ve ancak 6 ay sonra (28 kânûn II. 1519) İstanbul'a döndü (Sâdeddin, *Tâc al-tavârîḫ*, II, 383).

Pîrî Mehmed Paşa Yavuz Selim'in saltanatının sonuna kadar sadâret mevkiini muhâfaza ettiği gibi, Kanûnî Süleyman'ın ilk yıllarında da aynı sıfat ile hizmette bulundu. 1521'de Belgrad üzerine gidilirken, Sofya sahrâsında akdedilen divânda, evvelâ Böğürdelen (Sabacz, Chabats) kalesinin alınmasını teklif eden Rumeli beyler-beyi Ahmed Paşa'ya karşı, Macaristan'ın kilit noktası mevkiinde bulunan Belgrad'ın daha önce zaptedilmesi lâzım geldiğini müdâfaa etti. Bu fikrini tamâmiyle kabûl ettirememekle berâber, emrine verilen 1.000 nefer yeni-çeri, bir mıkdar kapu-kulu ve Semendire sipâhîleri ile Belgrad üzerine gönderildi. Alaca Hisar'dan Belgrad önlerine varan Pîrî Mehmed Paşa muhâsara hazırlıklarını tamamlayarak, pâdişâhı ısrarla buranın zaptına teşvik etti ve Kanûnî'nin gelişinden sonra başlayan kat'î muhâsarada şehrin cenûp tarafında mevkî aldı. Böylece Belgrad'ın zaptında birinci derecede âmil olan Pîrî Mehmed Paşa, bir sene sonra Rodos'un fethi için toplanan divânda da, bir çoklarının adanın gayr-i müsâit durumunu ileri sürerek, aleyhte bulunmalarına rağmen, sefere karar verilmesi husûsunda ısrâr etti ve yine onun tavsiyesi üzerine, bu sefere kendisinin dâmâdı olan ikinci vezîr Çoban Mustafa Paşa serdar tâyin edildi. Fakat Pîrî Mehmed Paşa, Rodos seferi devâmınca, kendisini çekemeyenlerin, bilhassa onun mevkiine göz dikmiş olan ve Mustafa Paşa'nın Mısır'a gönderilmesi üzerine, ikinci vezirliğe yükselmiş bulunan Ahmed Paşa'nın telkîn ve tezvirleri yüzünden, pâdişah nezdindeki itibârını yavaş-yavaş kaybetti. Hattâ vaktiyle Yavuz Selim'in İstanbul'a sürgün etmiş olduğu Mısır âyânından rüşvet alarak, kendilerini serbest bırakmakla ithâm edildi. Hâdisenin tahkîkine me'mûr edilen kazasker Fenârî-zâde Muhyiddin Çelebî de, Ahmed Paşa'yı sadrâzam yapmak, gâyesi ile onu suçlu bulunca (bk. Celâl-zâde Mustafa, *Ṭabaḳât al-mamâlik fî daracât al-masâlik*, Ayasofya kütüp., nr. 3296, 89a; krş. Âlî, *Kunh al-aḫbâr*, D. T. C. fak. kütüp., İ. Sâib Sencer, yazm., nr. 1—1783, 6a), esâsen hareketlerinde daha serbest kalmak için, kendisinden çok yaşlı olan sadrâzamdan kurtulmak isteyen ve has-odabaşı İbrahim Ağa'yı sadrâzam yapmak için fırsat arayan Kanûnî Süleyman 13 şâban 929 (27 hazîran 1523)'da Pîrî Mehmed Paşa'yı sadâretten azil ve 200.000 akçelik vezâret hâsları ile tekâüt eyledi. Saraydan dışarıya çıkarılmak istenen makbûl bir kula hangi mansıbı münâsip gördüğü hakkında pâdişâhın vâkî olan suâline, ona kendi mansıbının verilmesi gerektiği yolundaki cevâbı bu azli beklediğini göstermektedir (bk. Âlî, *ayn. esr.*, 92b; Peçevî, *Tarih*, I, 20).

Pîrî Mehmed Paşa 5 sene, 5 ay devam eden sadâretinden sonra, Silivri'deki çiftliğine çekilerek, sâkin bir hayat yaşamağa başladı. Pâdişahtan yine iyi kabûl görüyor ve şehzâdelerin sünnet düğününe dâvet ediliyordu. Lâkin bu sefer de onun tekrar kendi yerine tâyin edileceğinden kuşkulanan sadrâzam İbrahim Paşa'nın düşmanlığını kazandı. Nihâyet İbrahim Paşa Pîrî Mehmed Paşa'nın Edirne kadısı olan oğlu Mehmed Efendi'yi, kazasker yapacağı vaadi ile, elde etmeğe muvaffak oldu ve Kanûnî Süleyman'ın alman seferinden dönüşünde, pâdişâhı karşılamak üzere, Edirne'de bulunan Pîrî Mehmed Paşa, oğlu tarafından zehirlenerek, 939 (1532) son baharında vefat etti (Atâ, I, 103; Nişancı-zâde Mehmed, *Mir'ât al-kâ'ināt*, Bulak, 1269, II, 104; krş. *Ḥadîḳat al-vuzarâ'*, s. 23). Silivri'de yaptırmış olduğu câminin civârında medfûndur.

Pîrî Mehmed Paşa, sadrâzamlarını bir-biri arkasına azil veya katlettiren Yavuz Selim gibi bir hükümdar zamanında, yalnız uzun müddet sadâret mevkiini muhâfaza etmekle kalmamış, aynı zamanda bu şiddetli pâdişâhın hareketlerini de yumuşatmağa muvaffak olmuş idi. Esâsen onun, mâzûl bir vezîr iken, ikinci

ve üçüncü vezirlere takdim edilerek, usûl bilâfına sadârete tâyin olunması pâdişâhın ona karşı olan teveccüh ve itimâdına delâlet etmektedir. Pîrî Mehmed Paşa bu itimâd ile, Mısır seferinden sonra idâreyi hemen-hemen kendi eline almış, Suriye'nin ve İmparatorluğa yeni ilhâk edilen diğer bölgelerin tahririne, vergilerin âdilâne bir şekilde tesbitine ehemmiyet vermiş, daha vezîr bulunurken, kurulmasında âmil olduğu İstanbul tersânesinde (bk. Şemdânî-zâde, *Murî' al-tavārîḫ*, I, 496; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilâtı*, s. 396 v.d.) bir kaç yıl sonra Rodos'u fethedecek olan büyük bir donanma inşâsına koyulmuş idi. O dürüst, kanûn ve nizam bilir bir devlet adamı olarak, hakkındaki tertip ve tezvirler başlayıncaya kadar, Kanûnî Süleyman devrinde de pâdişahtan büyük bir itibâr gördü ve azli teessüfü mûcip oldu. O kadar ki, haleflerinden Lutfî Paşa onu bir sadrâzam nümûnesi olarak göstermekte ve muâsırı bir çok tezkire müellifleri ise, onun gibi bir vezîr-i âzam gelmediğini söylemektedirler (Sehî, *Tezkire*, İstanbul, 1325, s. 24; Latifî, *Tezkire*, İstanbul, 1314, s. 168).

Diğer taraftan, şiir tarzını gâyet iyi anlamış bir şâir olan Pîrî Mehmed Paşa şiirde Remzî mahlasını kullanmıştır. Mehmed Tâhir onun bir divânçesi olduğundan bahsetmekte ise de (*Osmanlı müellifleri*, II, 111 v.d.), böyle bir divân bugüne kadar bulunamamıştır. Yine M. Tâhir'in ona atfettiği *Tuḥfa-i mîr*, Pîrî Mehmed Paşa'nın ahfâdından Mehmed Cemâlî'nin eseri olup, onun *Maşnavî* şerhi de bilinmemektedir.

Dinî bir terbiye ile yetişen ve mevlevî tarîkatinden olup, husûsî hayatında dâimâ mevlevî kisvesi giyen Pîrî Mehmed Paşa (bk. Sâkib Dede, *Sefîne-i nefîse-i mevleviyân*, Mısır, 1283, I, 121) bir çok hayrât vücûda getirmiştir. İstanbul'da Haskōy'de Pîrî Paşa mescidi diye anılan mescid ile yanındaki hamam, Zeyrek civârında Cemâl Halvetî adı ile meşhûr Şeyh İshak Karamânî için zâviye olarak yaptırılan ve şeyhin ölümünden sonra, medreseye tahvil edilmiş bulunan Soğuk-Kuyu câmii ile karşısındaki 17 hücreli medrese, Mercan'da Terlikçiler mescidi, Molla Gürânî câmii civârındaki Koruklu tekkesi nâmı ile mârûf halveti zâviyesi ve Camcı Ali mahallesindeki mektep, Silivri'de câmi, imâret, mektep ve medrese, Belgrad'da imâret, Konya'da mescid, imâret ve hankah, Ak-Saray'da mektep, Gülek kalesi civârında zâviye ve rıbat bunlar arasındadır (927—1521 tarihli vakfiyesi için bk. Vakıflar arş., Haremeyn, defter nr. 14, s. 481; bk. bir de Hüseyin Ayvansarâyî, *Ḥadîḳat al-cevâmi'*, I, 137 v.d., 308). Pîrî Mehmed Paşa, bu kadar geniş ve dağınık olan hayrâtı için, Anadolu ve Rumeli'de pek çok arâzi ve emlâk vakfetmiş idi (krş. M. T. Gökbilgin, *ayn. esr.*, s. 489, 494).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka, bk. Mehmed Zeki, *Pîrî Mehmed Paşa* (*TTEM*, 18 [95], s. 325—350, şimdiye kadar yapılmış olan derli-toplu tetkiktir); Peçevî, *Tarih*, I, 20, 68 v. dd., 75, 79; Sâdeddin, *Tāc al-tavārîḫ*, II, 279, 284, 287, 298, 328, 377, 380 v.d., 383, 389, 393, 396, 579, 596; Nişancı-zâde, *Mir'āt al-kā'ināt* (Bulak, 1269), II, 104, 110, 115, 122; Müneccimbaşı, *Ṣaḥā'if al-aḫbār* (trk. trc.), İstanbul, 1285, III, 455 v.dd., 462, 470—474, 477, 480, 517 v. d.; Mehmed b. Mehmed, *Nuḫbat al-tavārîḫ va 'l-aḫbār* (İstanbul, 1276), s. 48, 53, 56 v. dd.; Kara Çelebî-zâde Abdül'aziz, *Süleyman-nâme* (Bulak, 1284), s. 9, 27, 29 v. dd., 34 v.d., 64, 199; Solak-zâde, *Tarih* (İstanbul, 1298), 372 v.d., 377, 412 v.dd., 417, 420, 422 v.d., 426 v.d., 428, 443, 587; *Histoire de la Campagne du Sultan Soleiman Ier contre Belgrad en 1521* (*Dâsitân-ı sefer-i Belgrad*), trc. ve nşr. F. Tauer (Praga, 1924), tür. yer.; J. v. Hammer, *Devlet-i osmâniye tarihi* (trc. Atâ), IV, 134, 142 v. dd., 148, 152, 185, 240, 243, 246, 251 v.d., 255 v.d.; V, 10 v.d., 16 v.d., 22, 26, 31, 35 v.d.; ayn. mll., *Geschichte der osmanischen Dichtkunst* (Pest—Hartleben, 1836), I, 187; II, 317 v.d. (müellif Pîrî Mehmed Paşa'nın kullandığı Remzî mahlasını, bu isimde ayrı bir şâir addederek, iki defe kaydetmiştir); İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi* (Ankara, 1949), II, tür. yer.; Hüseyin G. Yurdaydın, *Kanûnî'nin cülûsu ve ilk seferleri* (Ankara, 1961), bk. fihrist.

(ŞERÂFEDDİN TURAN.)

PÎRÎ MUḤYİ-D-DİN REİS. PÎRÎ MUḤYİ'L-DİN RA'İS. [Bk. PİRİ REİS.]

PÎRÎ REİS. PİRİ RA'İS (1465?—1554?), türk denizcisi ve deniz haritacısı olup, Hacı Mehmed adlı birinin oğludur. Bursalı Mehmed Tâhir (*Osmanlı müellifleri*, III, 315, not 5) adını Aḥmed b. 'Alî al-Ḥâcc Muḥammed al-Ḳaramānî Lārandavî ve Mehmed Süreyyâ (*Sicill-i osmânî*, II, 44) ise, Pîrî Muḥyiddin Reis şeklinde kaydeder. Kendisi, *Kitāb-ı bahriye*'nin ilk şekline göre, Kemâl Reis [b. bk.]'in kız kardeşinin, ikinci şekline göre ise, erkek kardeşinin oğlu olarak görülmektedir (bk. Adnan-Adıvar, *Osmanlı türklerinde ilim*, İstanbul, 1943, II, 2. tab., s. 67 v. d., not 2; krş. Kâtib Çelebî, *Tuḥfat al-kibār*, s. 61). Bâzı garp müellifleri Pîrî Reis'i aslen hıristiyan göstermek isterlerse de (bk. Babinger, *EI*, mad. PİRİ RE'İS; J. H. Mordtmann, *Zur*

Lebensgeschichte des Kemāl Re'īs, *M S O S As.*, Berlin, 1929, XXXII, 2. kısım), bu iddiaların her hangi bir mesnedi yoktur.

Pîrî Reis'in Gelibolu'da doğup-büyüdüğü tahmin olunmaktadır. Doğum yılını tesbite yarayacak hiç bir kayıt bulunamamaktadır. Bayezid II. zamanında, 1498'de başlayıp, 1502 yılına kadar devam eden Türkiye — Venedik harbinde, Modon kalesinin 1500 tarihinde yapılan denizden muhâsarası esnâsında Kemâl Reis'in, Osmanlı amirali sıfatı ile kumanda ettiği harp filosunda Pîrî'nin, r e i s unvânı ile, bir harp gemisinin kumandanı olduğu tahmin edilmektedir. O sırada 30—35 yaşlarında bulunduğu düşünülürse, 1465—1470 seneleri arasında doğduğu, bir ihtimâl olarak, kabûl edilebilir (Adnan-Adıvar, *ayn. esr.*)

Pîrî Reis'in denizciliğe nasıl başladığı kat'îyetle bilinmiyorsa da, bu sâhada dayısı veya amcası Kemâl Reis'i örnek almış olması bedihîdir. Kemâl Reis'in ölümüne kadar yanından ayrılmadığı için, Pîrî Reis'in meslek hayatının ana hatları Kemâl Reis'in hayâtında tamâmiyle mündemic bulunmaktadır. Pîrî Reis, belki 11—16 yaşlarında iken (1481'den sonra), dayısı veya amcasının gemisinde çırak denizci olarak bulunmuş olmalıdır. Kemâl Reis'in korsanlık zamanlarında olduğu gibi (*Kitâb-ı bahriye*, s. 654), devlet hizmetine girdikten (1494) sonra da, Pîrî Reis onun yanından ayrılmamıştır. Nitekim Pîrî Reis kitabında (*Kitâb-ı bahriye*, s. 660; krş. 532, 535 v. dd.) Sfaks şehrinin şarkında bulunan Karkana adalarında ve bunlar ile sâhil arasındaki sığlıklarda, merhum Kemâl Reis ile bir kış geçirdiklerini kaydetmiştir. Yine bu sıralarda, Kemâl Reis ile Pîrî Reis, şimâlî Afrika'da Bicâye şehrine gitmişler ve burada şehir halkı tarafından pek parlak bir şekilde karşılanmış ve Sayyid Muḥammed Tuvatî adlı 120 yaşında bir velînin evinde misâfir edilmişlerdir. Kış ayları esnâsında deniz savaşları yapılamayacağından, 2 yıl müddetle orada kış mevsimlerinde mezkûr velînin güzel sohbetlerini dinleyerek, hoşça vakit geçirmişlerdir (*Kitâb-ı bahriye*, s. 518, 636, 643).

Gırnata şehri müslümanları, ispanyolların zulümlerine karşı Tunus, Mısır ve 1486'da Osmanlı devletinin yardımlarını isteyince, Kemâl Reis, Endülüs müslümanlarını kurtarmak hareketine iştirâk ederek, kumanda ettiği korsan filosu ile, 1487 yılında garbî Akdeniz'e geçti. Kemâl Reis ile yeğeni Pîrî Reis, 1490/1491 kış mevsimlerini Bône (Bône) limanında geçirmişlerdi. Bu yılların yaz mevsimlerinde Sicilya, Sardinya ve Korsika adalarına ve hattâ Fransa'nın cenûp sâhillerine akınlar yapmışlardır. Bu arada Sardinya şimâlindeki Terranova şehri kalesini muhâsara etmişlerdir (*Kitâb-ı bahriye*, s. 518, 636, 643). Yine bu sıralarda Pîrî Reis, Kemâl Reis ile, türk levendlerinin Üç-Adalar adını verdikleri İzledar (Iles d'Hyères)'da bir defa üç „barçayı" bir anda zaptederek, Tunus'a götürüp sattığını da kaydetmiştir (buradaki diğer mâceraları için bk. *Kitâb-ı bahriye*, s. 578, 645).

Kemâl Reis yardımcıları ile, Bayezid II. tarafından, İstanbul'a çağırılınca, *Kitâb-ı bahriye*'nin bâzı kayıtlarından istidlâl edildiğine göre, yanında Kara Hasan ve yeğeni Pîrî Reis olduğu hâlde, İstanbul'a gelmek üzere hareket etti. Yolda Zevalta (Malta) adasına baskın yapıp, hâkimini ele geçirdi. Gelibolu'ya varınca, kapudan-ı deryâ bulunan Sinan Bey vâsıtası ile, Malta beyini ve diğer ganîmetleri pâdişâha arzederek, günde 50 akçe vazîfe ile, amiral olarak Osmanlı donanması hizmetine girdi. Pîrî Reis, pek tabi'î olarak, Kemâl Reis'in bundan sonra çıktığı seferlere katılmakta kusûr etmemiş idi (bk. *Kitâb-ı bahriye*, s. 10 v. d.; ön söz, s. VI v. d.). Bu arada Navarin'in Kemâl Reis tarafından istirdâdı (1501) müjdesini İstanbul'a, sultan Bayezid II.'e kendisi götürmüş ve pâdişah kendisine 3.000 akçe, 1 kırmızı benek kaftan ihsân etmiş olup, ayrıca ulûfesine günde 5 akçe zam yapılmıştır (*ayn. esr.*, s. 311).

Kemâl Reis'in 16 şevvâl 916 (16 kânûn II. 1511)'da vukû bulan vefâtından sonra, Pîrî Reis Barbaros'un idâresi altında vazîfe aldı. Nitekim Barbaros'un „gönüllü gemileri" tarafından tahta yüklü bir fransız ticâret gemisi zaptolunmuş ve bu gemiyi diğer hediyeler ile berâber, İstanbul'a Pîrî Muḥyiddin Reis getirmiş idi. Buna karşılık Pîrî Reis'e iki kadırga ile bir hil'at ihsân edilmiş idi (Kâtib Çelebî, *Tuḥfat al-kibār*, İstanbul, 1329, s. 27).

1516—1517 türk — memlûk harbinde, Suriye ve Mısır'ın Yavuz Selim tarafından fethedilmesi sırasında, Pîrî Reis'in de bu harekâtta Yavuz Selim'in donanmasına katıldığı bilinmektedir. Mısır'ın fethinde Nil nehrinin ayaklarının haritasını yapmıştır. Bundan sonra Pîrî Reis Mısır eyâleti beyler-beyi ile defterdar arasında çıkan ihtilâfı halletmek için Mısır'a gönderilen sadrâzam İbrahim Paşa 1 zilhicce 930 (1 teşrin I. 1524)'da 10 kadırgalık bir filo ile İstanbul'dan hareket ederken, Pîrî Reis, kılavuz olarak, İbrahim Paşa'nın bindiği kumandan gemisinde yer almış idi. Bu filo, şiddetli fırtınalar sebebi ile, Mısır'a varamamış ise de, Pîrî Reis sadrâzam ile birlikte Mısır'a kara yolu ile gitmiştir. İbrahim Paşa ile aynı gemide haftalarca berâber kalan Pîrî Reis eserini ve ilmî kıymetini vezîr-i âzama tanıtma fırsatını bul-

muş idi (bk. *Kitâb-ı bahriye*, s. 849—855). Sonraları 932 (1526/1527) yılında tamamladığı eserini, bu İbrahim Paşa vâsıtası ile, Kanûnî Süleyman'a takdim etmiştir. Sadrâzamın İstanbul'a hareketinden 12 gün evvel, türk aslından olup, bundan önce Memlûk sultanı donanması hizmetine girmiş bulunan Selman Reis tarafından Pîrî Bey'e mühim bir lâyiha verilmiştir. Bu lâyiha da portekizlilerin o mıntakaların bütün ticâret maddelerini halkın elinden alıp, kendi memleketlerine götürdükleri, bahârât ticâretine hâkim oldukları, Basra körfezinin Hindistan ve diğer ülkeler ile yaptığı ticâreti de ele geçirdikleri anlatılıyor ve Hind sularına kuvvetli bir filo gönderilirse, Portekiz hâkimiyetinin kolayca yıkılabileceği ilâve ediliyordu.

Bundan bir müddet sonra, Mısır kapudan-ı deryâsı Ferhad Bey, kara ve deniz harplerinin sevk ve idâresine ve Yemen'in mahallî ahvâline vâkıf olduğundan, Yemen beyler-beyliğine nasbolundu; ondan açılan Hind (Osmanlı kaynaklarına göre, Mısır) kapudan-ı deryâlığına Pîrî Reis tâyin edildi (1547). Pîrî Bey (Reis), 959 (1551)'da, Mısır kapudan-ı deryâ sıfatı ile, Süveyş limanından denize açıldı. Aden limanı kalesini, bataryalar kurup, muhâsara ettikten sonra, şiddetli bir hücûm ile, fethetti. Buraya kara kuvvetleri bırakarak Süveyş'e döndü. Bu hareketi Mısır vâlisi Davud Paşa ve pâdişah tarafından takdir ve ihsân ile karşılandı.

Pîrî Bey aynı yılda Süveyş limanından 30 kadırga, baştarda, kalita ve kalyon ile çıkıp, Cidde'ye ve Bâb al-Mandab'den Aden'e vardı. Yoluna devam eden Pîrî Bey'in donanması 'Umân ülkesinin Maşkaṭ kalesini fethederek, halkını esir etmiş idi. Pîrî Bey bundan sonra Hürmüz kalesini kuşatmış ve topa tutmuş ise de, portekizliler mukavemet etmişlerdi. Peçevî (bk. *Tarih*, I, 350—352; krş. Hammer, VI, 119 v.d.)'ye göre, kalenin fethi yakın iken, portekizliler ile bir anlaşma yaparak, onlardan harâc ve hediyeler almıştır. Pîrî Bey, Hürmüz sularından hareketle, Basra'ya gelip, orada bir müddet bekledi. Portekiz donanmasının Basra'ya geleceği haberi yayılınca, bu körfezde dolaşan donanma gemilerinin hepsini çağırmağa imkân olmadığından, Pîrî Bey kendi emrinde olan 3 kadırga ile, düşman gemileri gelmeden evvel, denize açılmış ve bir kadırgası Baḥrayn adaları yakınında parçalanıp batarak, 2 kadırga ile Mısır'a dönmüş idi. Pîrî Reis'in Basra'da bulunan donanması amiralsiz ve yüz-üstü kalmış idi. Basra vâlisi Kubâd Paşa, Mısır vâlisine gönderdiği bir mektup ile, vaziyeti bildirdi Mısır vâlisi Pîrî Reis'i orada alıkoyarak (Kâtib Çelebî'ye göre, hapsederek), bu sefer neticesinin felâketli sebeplerine dâir sadârete bir arîza gönderdi. Kanûnî Süleyman'ın cevâbı, Pîrî Reis'in idâm hukmünden ibâret oldu ve Mısır divânında boynu vuruldu. Bâzı kaynaklar onun idâm tarihi olarak, 962 (1554/1555) yılını gösterirlerse de, bu tarihin 960 (1552/1553) olması daha çok muhtemeldir.

Pîrî Reis'in pek çok serveti çıkmış ve bunlar devlet hazînesi hesâbına zaptolunmuştur. Onun ölümünden sonra, İstanbul (veya Mısır)'a Hürmüz'den bir hey'et gelerek, Pîrî Reis'in bura halkına eziyet edip, mal ve servetlerini müsâdere ettiğini ileri sürmüş ise de, iddiaları tahakkuk etmemiştir (Kâtib Çelebî, *Tuḥfat al-kibâr*, s. 61 v.d.; J. v. Hammer, *Devlet-i osmâniye tarihi*, trc. Atâ, VI, 119 v. d.).

P î r î R e i s ' i n e s e r l e r i. Pîrî Reis, büyük bir deniz kumandanı olduğu kadar, devrinin mühim haritacısı ve denizci müelliflerinden biridir. Kendisi çok açık fikirli ve öğrenmek arzûsuna sâhip bir kimse olduğundan, daha korsanlık zamanlarından itibâren gördüklerini kaydetmiş, deniz haritacılığı ve coğrafyasına dâir eline geçen eser ve haritalardan da istifâde etmekten geri kalmamıştır. Böylece topladığı bilgilerin mühim bir kısmı ve bunlara dayanarak yazdığı eser ve yaptığı haritalar, ilim tarihinde, bilhassa memleketimizde, mühim bir yer işgâl eder. Pîrî Reis'in bize intikal eden eserleri, haritaları ile *Kitâb-ı bahriye*'sidir.

1. H a r i t a l a r ı. Osmanlı türklerinin ilk haritacısı olan Pîrî Reis'in iki dünyâ haritası veya bunların parçaları bugüne kadar muhâfaza edilmiştir. Birincisi Topkapı sarayı müzesinde (Yeni kütüp., nr. 1633) bulunmakta olup, 60×85 cm. eb'âdındadır. 1513 tarihini ve bizzat Pîrî Reis'in imzâsını taşıyan bu harita, Christoph Colomb tarafından çizilmiş ve 1498 senesine âit olup, bugün elimizde bulunmayan cihan haritasının bir kopyasıdır ve 1517'de Mısır'da Selim I.'e takdim edilmiştir. Pîrî Reis bu haritanın, benzerleri gibi, mahrem tutulan aslını deniz savaşlarından birinde ele geçirmiş olmalıdır (bk. Âfet İnan, *The oldest Map of America drawn by Pîrî Reis*, Ankara, 1954). Pîrî Reis'in bu haritası Türk Tarih Kurumu tarafından, Yusuf Akçura'nın bir izahnâmesi ile, Maârif matbaasında bastırılmıştır (İstanbul, 1935). Bu izahnâmede harita kenarına ve boş yerlerine evvelce Pîrî Reis tarafından yazılmış notlar dikkatle okunmuştur. Bu haritanın Afrika ve şimâlde, İspanya'dan yukarısı koparılmış gibidir. Bu sûretle elde bulunan harita dünyâ haritası olmayıp, ancak İspanya ve şarkî Afrika'yı, Atlas okyanusunu, Amerika'nın o tarihte bilinen parçaları ile Antil adalarını ihtivâ et-

mektedir. Diğer kısmın ne olduğu henüz mâlûm değildir. Pîrî Reis, *Kitâb-ı bahriye* (s. 5) 'sinde—: „Hind ve Çin denizlerinin yeni yapılan haritaları hakkında, Osmanlı ülkesinde hiç kimse bu zamana kadar bilgi edinememiştir" diyerek, Yavuz Selim 'e bu haritaları bizzat verdiğini bildirmektedir. Bir de Pîrî Reis, 5 numaralı notun nihâyetinde haritada olan bu sâhil ve adaları Columb 'un haritasından almış olduğunu kaydetmiştir. Haritada Avrupa ve Afrika sâhillerinin ve civardaki adaların mükemmel sûrette resmedilmiş olması Pîrî Reis 'in, filhakika, en yeni Portekiz hâritalarını ve keşifleri dikkatle tâkip etmiş olduğuna delâlet eder. Asor adalarının cenevizliler tarafından keşfedilmiş olması lâzım geldiği, 1932 'de M. G. Pirimi tarafından İstanbul 'da Dante cemiyetinde verilen bir konferansta, Pîrî Reis 'in bu haritasındaki notlarına dayanılarak, iddia edilmiştir. Haritanın en mühim notu, Amerika 'nın keşfine âit olan V. nottur ki, bu husûsta Pîrî Reis 'in mâlûmâtı alâka çekicidir (bk. bir de *İA*, III, 216b ve resim 9; P. Kahle, *Impronte Colombiane in una Carta Turca del 1513, La Cultura*, Milano—Roma, 1931, I, fas. 10; ayn. mll., *Die verschollene Columbus-Karte von 1498 in einer türkischen Weltkarte von 1513*, Berlin—Leipzig, 1933; Eugen Oberhummer, *Eine türkische Karte zur Entdeckung Amerikas, Anzeiger der Akademie der Wissenschaften in Wien*, yıl 1931, s. 99—112; ayn. mll., *Eine Karte des Columbus in türkische Überlieferung, Mitteilugen der geographischen Ges. in Wien*, 1934, LXXVII, 115 v.d. ve P. Kahle, *Geographical Review*, 1933, s. 621—638).

Bu haritadan başka, yine Pîrî Reis 'e âit 935 (1528) tarihli bir diğer harita daha Topkapı sarayı kütüphânesinde (nr. 2754/9357) bulunmaktadır. Atlas denizinin şimâl kısmını, Amerika 'nın şimâl sâhilini ve Grönland 'dan Florida yarım-adasına kadar sâhili, yâni 25°—90° garp tûlüne ve 10°—90° şimâl arzına kadar bir parçasını ihtivâ eden bu haritanın eb'âdı 68×69 cm. olup, deve derisi üzerine sekiz renk ile, resmedilmiştir. İlk haritadan 15 sene sonra yapılmış olan bu harita belki daha büyük bir dünya haritasının şimâl-i garbî köşesinden ibârettir. Her hâlde bu ikinci haritanın dikkate şâyân olan ciheti, buradaki adaların ve bâzı sâhillerin, birinci haritaya nazaran, daha doğru çizilmiş olmasıdır. Bundan şunu kolaylıkla anlayabiliriz ki, Pîrî Reis mesleğini ve ilmini aslâ ihmâl etmemiş ve boş kaldığı zamanlarda hep yeni garp haritalarını tetkik etmiştir (Adnan-Adıvar, *Osmanlı türklerinde ilim*, s. 60 v.d.; Sâdi Selen, *Pîrî Reis 'in şimâlî Amerika haritası, Belleten*, nr. 2, s. 515).

2. *Kitâb-ı bahriye*, Pîrî Reis'in en mühim eseridir. Haydar Alpagut ve Fevzi Kurtoğlu 'nun uzun bir mukaddimesi ile (Türk Tarih Kurumu tarafından) faksimile hâlinde ve çok muvaffak bir şekilde neşredilmiştir (İstanbul, 1935). Eserin mukaddimesine göre, kitap ilk defa 927 (1521) yılında yazılmış, 932 (1525) yılında ise, genişletilerek, sadrâzam İbrahim Paşa vâsıtası ile, Kanûnî Süleyman 'a takdim edilmiştir. Mukaddimede bulunan bu açık ifâdeye rağmen, eserin müellifi meselesi husûsunda bir takım tereddütler hâsıl olmuştur. Filhakika Hüseyin G. Yurdaydın 'ın ortaya koyduğu üzere (*Kitâb-ı bahriye'nin telifi meselesi, Ankara üniversitesi Dil ve tarih-coğrafya fakültesi dergisi*, Ankara, 1952, X, 143—146), *Kitâb-ı bahriye, Gazavât-ı Hayreddin Paşa* adlı eserin müellifi olan Murâdî tarafından yazılmış olmalıdır. Şu kadar var ki, bu müellif *Fetih-nâme* adlı eserinde *Kitâb-ı bahriye* 'deki bilgilerin bizzat Pîrî Reis tarafından toplanmış olduğunu, ancak bunları kaleme alacak bir „ehl-i dil" bulamadığı için, uzun müddet beklemek mecbûriyetinde kaldığını ve nihâyet kendisinden ricâ edilmesi üzerine, onları bir kitap hâline getirdiğini ve bunu her kesin bildiğini söylemektedir (bk. *Fetihnâme-i Hayreddin Paşa*, Topkapısarayı müzesi, Revan Köşkü kütüp., nr. 1292, 64a). Burada asıl bilgilerin Pîrî Reis tarafından te'min edildiği bizzat Murâdî tarafından kabûl edilmektedir.

Eserin ilk kısımlarında, denizciliğin güçlüğünü göstermek üzere, medd-ü cezir ile limanların sığ ve demir atmağa müsâit yerlerini bilmek gerektiği bildirilir ve bundan sonra fırtınanın târifi verilir; rüzgârların çeşitleri anlatılır; pusula ve haritanın târifinden sonra, denizlerin ahvâli izah edilir. Bu arada yer-yüzünün küre şeklinde olduğunu söyleyen Pîrî Reis bir portekizli papaz tarafından yapılmış olan mücessem küreyi bizzat gördüğünü söyler. Yine mukaddimede Amerika 'nın fethinden de bahsedilir ki, Türkiye 'de böyle bir kıt'anın varlığından bahseden ilk eser *Kitâb-ı bahriye* olmalıdır. Umûmî olarak, bu eser gemiciler için yazılmış tam bir *portolano* olup, yâni sâhilleri, adaları, limanları, tehlikeli ve kayalık yerleri anlatır. Pîrî Reis 'in eserinde daha eski *portolano* 'lardan faydalanmış olduğu iddia edilmekte (bk. Paul Kahle, *Bahriyya, das türkische Segelhandbuch für das Mittelländischen Meer vom Jahre 1520*, Berlin—Leipzig, s. VIII — XII; Herzog, *Ein türkisches Werk über das Ägäische Meer aus dem Jahre 1520*, Mitteilungen des Kaiserl. Deutschen Archäolog. Instituts, Athenische Ab-

teilung, 1902, XXVII, 417 v. d.) ise de, bu husûs kat'iyetle tesbit edilmiş değildir. *Kitâb-ı bahriye* çok eski zamandan beri üzerinde çalışılmış bir eser olup, 1756 yılında, D. D. Cardonne tarafından, *Le Flanbeau de la Méditerranée* adı ile fransızcaya tercüme edilmiş, fakat bu tercüme yazma hâlinde kalmıştır (Paris, Bibliothèque Nationale, fransızca yazmalar, nr. F. F. 22279).

Bibliyografya: Makalede zikredilenlerden başka, bk. bir de Kâtib Çelebî, *Tuḥfat al-kibâr fî asfâr al-biḥâr* (İstanbul, 1142), 28a; (2. tab., İstanbul, 1329), s. 10 v.d., 61 v.d.; ayn. mll., *Cihân-numâ* (İstanbul, 1145), s. 11; ayn. mll., *Kaşf al-ẓunûn* (nşr. G. Flügel), II, 22 v.d., nr. 1689; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, II, 44; Hans v. Mžik, *Piri Reis und Seine Bahrije* (*Beitrag zur historischen Geographie*, Leipzig ve Wien, 1929), s. 60—76; Peçevî, *Tarih*, I, 350 v. dd.; J. v. Hammer, VI, 119; P. Kahle, *The lost Colombus Map of 1498, discovered in a Turkish Map of the World of 1513* (*Aligarh Maslem University Journal*, 1935); ayn. mll., *Opera Minora* (Leiden, 1956); İbrahim Hakkı [Konyalı], *Topkapı sarayında deri üzerine yapılmış eski haritalar* (İstanbul, 1936), s. 5—129; Aydın Sayılı, *Üçüncü Murad'ın mücessem yer küresi* (*Belleten*, Ankara, 1961, XXV, 398 v. dd.); A. Adnan-Adıvar, *Osmanlı türklerinde ilim* (2. tab., İstanbul, 1943), s 57—68. (FUAD EZGÜ.)

PİST (F.), ceylân ciğeri, bâdem v.b. uygun şeylerden terekküp edeu bir yemek çeşidi. Uzun oruca, msl. çile veya 40 günlük oruca teşebbüs eden derviş veya başka kimseler tarafından günde alınan bir Antep fıstığı (*pistah*) büyüklüğündeki parçası hayâtı idâmeye kâfî gelir.

Bibliyografya: Vullers, *Lexicon Persico-Latinum*, bk. mad. *Pist çille*.

(R. LEVY.)

PİŞVÂ. PİŞVĀ, Dekken Behmenî sultanlarının vezirlerinden birine verilmiş unvan. Kelime farsça olup, „reis" mânasına gelir (pehlevî, *pēšōpay*, ermen. *pēšopay*; daha eski şekiller için bk. Hübschmann, *Armenische Grammatik*, I, 230). Kendisine bu unvan verilen zât Şivaci 'nin sadrâzamı, Marāṭhā birliğinin reisi idi.

Dekken 'de Marāṭhā siyâsî iktidârının kurucusu Şivaci *Aşta Pradhon* adı ile tanınan bir meclis ile desteklenmiş idi ve bu nâzırlar heyetinden birinin adı Pişvā veya *Muḫya Pradhan* idi. Pişvā mansıbı babadan oğula intikal etmiyordu. Şivaci 'nin mutlakiyet idâresinin yapısı, nâzırların maiyet veya nâiplerinin kendileri tarafından değil, bizzat Şivaci tarafından seçilmesi keyfiyeti ile temâyüz ederdi. Pişvā, Şivaci 'nin yanında, aynı zamanda mülkî ve askerî idârenin reisi olup, resmî mektup ve vesikaları mühürlüyordu. Rācarām 'ın hâkimiyeti sırasında Pişvā 'nın nufûzu Paot Pratinidhi 'nin iktidârı ile gölgelendirilmiş idi. Bālāci Visvanāth (1714—1720), mûtad olarak, ilk pişvā telakkî edilir; zîra o, Marāṭhā birliğinin reisleri olarak, yavaş-yavaş Sātārā racalarının yerlerini alan prensler sülâlesinin hakikî kurucusu oldu. Fakat bu tarihten önce, altı pişvā, yâni Şāmrac Nilkanṭ Rozekar, Moro Trimbak Pinglē, Nilkanṭ Moreşvar Pinglē, Paraşrām Trimbak Pratinidhī, Bahiro Moreşvar Pinglē ve Balkrişna Vāsudev var idi.

Bālāci Visvanāth Bhaṭṭ (1714—1720) Pişvā sülâlesinin kurucusu olup, mâhir bir Çitpāvan veya brehmen Konkanasth idi. Şābū (1708—1749) onu sadrâzam nasbetti. Şāhū 'nun karşılamağa çalıştığı güçlükler, Mahārāştra 'daki siyâsî karışıklık, son Sātārā racalarının zayıflığı pişvāların nufûzunun artmasına sebebiyet veren başlıca sâikler oldu. Şāhū 'nun ölümü üzerine, Pratinidhi Dādobā (Cagelvanrāo) 'nın hapsedilmesi pişvāların ilerilemelerini önleyen diğer bir engeli de ortadan kaldırdı ve Dekken 'de brehmen Deşasth 'ın siyâsî te'sirinin âkıbetini tâyin etti. Bālāci Visvanāth dâhilî harp ile harâp olmuş bir memleket buldu; onu sükûnete kavuşmuş ve zenginleşmiş bir vaziyette bıraktı. Vergi hesaplarını muğlâk bir hâle getirmek sûreti ile devletin mâliyesi üzerinde brehmen kontrolünü arttırdı. Vazîfede bulunduğu devirde Şāhū 'ya Hind-türk imparatoru Muḥammed Şāh bütün Dekken 'de toprak gelirinden dörtte bir vergi (*çauvth*) a'ma hakkını tanıdı ve ayrıca *sardesmukhi* denilen bir vergi ile toprak gelirinden, ilâve olarak, onda bir vergi daha almasına müsâade etti. Oğlu Bāci Rāo I. (1720—1740) bir genişleme siyâsetini benimsedi. Ölümüne tekaddüm eden yılda, Bombay vâlisi Lav ile, esâs itibârı ile ticârî mahiyette olan bir anlaşma yapıldı (Aitchison, VI, nr. 1). Üçüncü Pişvā, Bālāci Bāci Rāo (1740—1761) idâreyi amca-zâdesi, Sadāşiv Rāo 'ya, Bhāo 'ya ve askerî kuvvetler kumandanlığını da daha çok Raghoba diye tanınan kardeşi Raghunāth Rāo 'ya bıraktı.

Bālāci Bāci Rāo 'nun vazîfesini icrâ ettiği devirde Marāṭhā hukûmetinde sür'atli bir genişleme göze çarpar; zîra orduları, 1761 'de Pānipat 'ta uğradıkları ezici mağlûbiyete kadar, Carnatic 'ten itibâren Pencâb 'a kadar uzanan ülkeyi tahrip ettiler. 1755 'te netîcelenen bir anlaşma sonunda bir ingiliz-marāṭhā askerî hareketi, yağma ve vurgunları ile Konkan sâ-

hilindeki deniz nakliyâtı için devamlı bir tehdit teşkil eden korsanların reisi Angria'nın kudretine son verdi. Bu seferin hitâmında, Hollandalı tâcirleri Marāṭhā arâzisinden uzaklaştırmak gâyesi ile, bir muâhede (Aitchison, VI, nr. III) yapıldı. Pīşvā'nın ölümü üzerine, Marāṭhālerın iktidârını ciddî şekilde zayıflatan ihtilâflar zuhûr etti. O vakit, iktidar Marāṭhā generallerinden Gwāliorlu Sindhia, Nāgpur'lu Bhonsla, İndora'lu Holkar ve Baroda'lı Geekvār'ın eline geçti.

Mādhu Rāo (1761—1772)'nun hâkimiyeti sırasında, Sindhia 1771'de Hindistan'ın şimâlinde Marāṭhā'nın hâkimiyetini yeniden te'sis etti ve ingilizleri bırakan Hind-türk imparatoru Şāh 'Ālam, Marāṭhā'nın kontrolü altında, bir kukla hâline geldi. Mādhu Rāo'nun halefi amcası Raghoba'nın tahriki üzerine öldürülen kardeşi Narāyan Rāo (1772—1773) idi. Marāṭhā birliği muvakkaten iki düşman cepheye ayrıldı: *pīşvā* unvânına hak iddia eden Raghoba tarafdarları ve Nānā Phadnavīs tarafından idâre edilen saray fırkası. Nānā Phadnavīs, Narāyan Rāo'nun ölümünden sonra doğan oğlu Mādhu Rāo Narāyan (1774—1795)'ın haklarına dayanıyordu. Bombay hukûmetinin Raghoba'nın haklarını desteklemek husûsundaki faâliyeti Marāṭhālar ile İngiliz-hind kumpanyası arasında harbin çıkması netîcesini verdi. Savaş, Warren Hasting'in gayretleri sâyesinde Sālbāī muâhedesi ile, 1782'de son buldu. Bu muâhede Sindhia'nın bağımsızlığını bilkuvve tanımak sûreti ile, ingilizler ile Marāṭhālar arasında 20 yıl için sulbü te'minat altına alıyordu. Marāṭhā'nın tarihi, o vakit Pīşvā'nın iktidârını desteklemeğe çalışan Nānā Phadnavīs (Bālācī Canardhan) ile Pīşvā'yı mürâkabe gayretini tecâvüzlerini örtmek için kullanan Mâhâdacī Sindhia arasındaki mücâdeleden ibâret oldu.

Yedinci ve son Pīşvā Bācī Rāo II. (1796—1818) oldu. General Wellesley'in idâresinde. Nānā Phadnavīs'in 1800'de ölümünden sonra, Pūna'da hâkimiyet için, Holkar ile Mâbācī Sindhia'ya 1794'te halef olan Davlat Rāo Sindhia arasında bir mücâdele başladı. Bu mücâdele esnâsında, Pīşvā Bassein'e kaçıp, orada ingilizlerin himâyesine sığındı. 1802'de Bassein muâhedesi ile (Aitchison, VI, nr. XIII) Wellesley kendisini yardımcı bir kuvveti kabûl etmek zorunda kalan ve diğer hindli prenseler ile ihtilâflarında ingilizlerin tavassutta bulunmalarına müsâade eden Pīşvā'nın hâmîsi saydı. Bu hâl Marāṭhā birliğinin diğer üyeleri tarafından bittabî kabûle şâyân görülmedi. Maalesef Bācī Rāo, şahsî emniyeti ingilizlerin te'minâtı altında bulunan ve Pūna'ya dâvet edilen Gaekwār'ın murahhasının katli planlarının cereyânı sırasında, sadâkatsız bir nedîmin, Trimbakcī'nin, te'siri altında kaldı. Elçi Elphinstone, Pīşvā'nın ingilizlere karşı gizlice Marāṭhālar ile iş birliği kurmak için tertipte bulunduğunu öğrenince, Pīşvā, şartları kabûl ile, Bassein muâhedesini tamamlayan Pūna muâhedesini (1817) imzâ etmeğe mecbûr oldu. Fakat Bācī Rāo'nun vaidleri, kum üstündeki yazılar gibi, kayboldu; zîra Lord Hastings Marāṭhālara karşı savaş için harekete geçtiği vakit, Pīşvā isyân etti ve ingilizlere âit merkezi yağmaladı. Netîcede askerleri yenildi ve pīşvā mansıbı kaldırıldı. Bununla berâber Bācī Rāo, bir maaşlı ile Bithūr'da ikamet müsâadesini elde etti ve burada 1851'de öldü. Mânevî oğlu Nānā Ṣāḥib 1858'de kayboldu.

Bibliyografya: C. U. Aitchison, *Treaties, Engagements and Sanads* ... (1909), VI; *Cambridge History of India*, V, bölüm XIV, XXII ve XXIII; T. E. Colebrooke, *Life of Mountstuart Elphinstone* (2 cild, 1884); M. Elphinstone, *Report on the Territories conquered from the Paishwa* (1838); G. W. Forest, *Selections from the letters ... preserved in the Bombay Secretariat* (Maratha series, 1885; Home series, 1887); J. H. Gense ve D. R. Banaji, *The Third English Embassy to Poona* (1934); J. C. Grant Duff, *A History of the Mahrattas* (2 cild, 1921); V. V. Khare, *Aitihāsik Lekha Sangraha* (12 cild); A. Macdonald, *Memoir of the Life of the late Nana Furnuwees* (1851); M. S. Metha, *Lord Hastings and the Indian States* (1930); D. B. Parasnis, *Itihās Sangraha* (7 cild); „Bhārat Itihās Sansodhak Mandal" yayınları, *Poona*; V. K. Rajwade, *Marāthānchyā Itihāsānchi Sādhānen* (22 cild); G. S. Sardesai, *Marāthi riyāsat* (8 cild); *Selections from the Peshwa's Daftar* (45 cild, nşr. G. S. Sardesai); S. Sen, *The Administrative System of the Marathas* (1923).

(C. COLLIN DAVIES.)

PİŞVĀ. [Bk. PİŞVÂ.]

PİYĀLA. [Bk. PİYÂLE.]

PİYÂLE PAŞA. PİYĀLA PAŞA (?—1578), kapudân-ı deryâ ve vezîr olup, Macaristan'daki Tolna şehrinde doğmuştur (Stephan Gerlach, *Turkisches Tage-Buch*, Frankfurt a. Main, 1674, s. 448). Mohaç seferinden sonra saray hizmetine alınan ve enderûndan yetişen Piyâle, 954 (1547)'te kapucu-başı oldu ve Sinan Paşa'nın ölümü üzerine, 961 (1554)'de, Gelibolu sancak beyliği ile, kapudân-ı deryâ tâyin edildi.

Fransa kralı Henri II., Karl V.'a karşı Akdeniz'de müştereken harekâtta bulun-

mak için, ısrarla yardım talebinde bulununca, piyâle Bey 1555 baharında, 60 gemiye kumandan tâyin edilerek, Karlı-İli sancak beyi Turgut Reis'i de yanına aldıktan sonra, Fransa donanması ile birleşip, icâp eden hizmeti îfâya me'mûr edildi (Kanûnî Süleyman'ın rebiülâhır 962=mart 1555 tarihli emri için bk. Kâtib Çelebi, *Tuhfat al-kibâr*, nşr. Müteferrika, s. 70 v. d.). Bunun üzerine Turgut Reis ile birleşen kapudân-ı deryâ, fransız donanması gelmeden önce, İtalya yarım-adasının ucundaki Reggio kalesini muhâsara ve zaptetti. Andrea Doria'nın Napoli surlarında bulunduğunu haber alınca, o tarafa yöneldi; lâkin Doria çekilip-gittiğinden, o civârda ispanyollara tâbî olan bâzı küçük hisarları ele geçirdi. Elbe (Albiga) kalesi muhâsâra edilmiş iken, amiral Paulin kumandasındaki fransız donanmasının gelmesi üzerine, bundan vazgeçilerek, Piombino'nun zaptına karar verildi; fakat burania muhâsarası uzun sürdüğünden, kış yaklaşmakta ve Osmanlı kuvvetleri ile fransız askerleri arasında ihtilâflar zuhûr etmekte idi. Bu yüzden Piyâle Bey, fransızlardan ayrılarak, İstanbul'a avdet etti. 1556 baharında Barbaros Hayreddin tarafından alınmış iken, sonradan ispanyolların eline geçmiş olan Oran üzerine gönderilen Piyâle, Cezâyir beyler-beyi Sâlih Paşa kuvvetleri ile birleşerek, bu müstahkem mevkii zaptettiği gibi, 964 (1557) yazında 60 kadırga ile hareket ederek, Bizerte'yi fethetti. 965 (1558)'te ise, 150 kadırgalık büyük bir donanma ile, yine ispanyolların elinde bulunan Majorka adasının mühim şehirlerinden Ciudadela'yı feth ve Napoli yakınındaki Sorrent'i tahrip ettikten sonra, İstanbul'a döndü. Bu muvaffakiyetlerinden dolayı kendisine ilâveten Cezâyir beyler-beyliği pâyesi tevcih edildi. Piyâle Bey kumandasındaki Osmanlı donanmasının Akdeniz'de tevâlî eden bu fetihleri, İspanya kıralı Philip II.'in ön-ayak olması ile 1559'da İspanya, papalık, Malta şövalyeleri, Napoli, Cenova ve Floransa arasında Osmanlılara karşı yeni bir ittifâkın yapılmasına yol açmış ve müttefikler, Turgut Reis'in beyler-beyi olarak bulunduğu Trablusgarb'i zaptetmek için, hazırlığa başlamışlardı. Bu sıralarda Piyâle Paşa, Konya muhârebesinde mağlûp olan şehzâde Bayezid'in firârına mâni olmak üzere, 65 gemiden müteşekkil bir donanma ile sâhillerin muhâfazasına me'mûr edilmiş idi (Zekeriyâ-zâde, *Farah*, Selim Ağa kütüp., nr. 768, 7ª v.d.). Bayezid'in şarka doğru çekildiği anlaşılınca, Mora sularına tevecciih eden Piyâle, müttefiklerin Messina'da toplanmakta olduklarını haber aldığından, vaziyeti İstanbul'a bildirdi. Bunun üzerine kendisine, düşman donanması o tarafa geldiği takdirde, bücûm etmesi emredildi ve takviye için 10 gemi techiz edilip, gönderildi. Fakat hazırlık için Avlonya'ya çekilen Piyâle Paşa, deryâ seferinin sonu olan kasıma kadar noksanları ikmâl edemediğinden, İstanbul'a döndü (krş. Safvet, *İkinci Cerbe harbi üzerine vesikalar*, *TEOM*, sayı 2, s. 85—90). Ancak, Osmanlı donanmasının avdetini fırsat bilen Gian Andrea Doria kumandasındaki hıristiyan donanması 1560 şubatı ortalarında Sicilya'dan hareketle Trablusgarb'e yakın olan Küçük-Sirte körfezindeki Cerbe (Gerba) adasını kolaylıkla ele geçirmiş idi. Turgut Reis'in imdat istemesi üzerine, büyük bir donanma hazırlanmasına ferman çıktı ve Piyâle Paşa gönderilecek kuvvete serdar tâyin edildi (Zekeriyâ-zâde, *ayn. esr.*, 11ª; Safvet, *ayn. esr.*, s. 96 v.dd.). 8 receb 967 (4 nisan 1560)'de 74 gemi ile tersâneden çıkan serdar, 2 gün Beşiktaş'ta Hayreddin iskelesinde kalıp, son hazırlıkları tamamladıktan sonra, Uluç (Kılıç) Ali Reis'i de yanına alarak, İstanbul'dan hareket etti. Midilli beyi Muslihaddin Koron civârında ve Rodos beyi Kurt-zâde Ahmed Bey ise, Moton'da üçer gemi ile donanmaya iltihâk ettiler. 5 şâbânda (1 mayıs) Navarin'den denize açılan Osmanlı donanması, erzak te'mini için, Gozo (küçük Malta) adasında tevakkuf ettiğinde, düşmanın henüz Cerbe'de olduğunu öğrenen Piyâle Paşa, oradan harp nizâmına geçerek, adanın 3 mil yakınında demir attı ve akdedilen mecliste ertesi sabah hücûma geçilmesine karar verildi. Fakat Osmanlı donanmasının gelmekte olduğunu haber alan müttefikler, hemen o gece Cerbe'yi terkedip, Sicilya'ya dönmek için hazırlığa başlamışlardı. 15 şâbân 967 (11 mayıs 1560) günü şafak vaktinde adanın sığ sâhillerinden çıkmağa uğraşan düşman gemileri, Osmanlı donanmasını karşılarında bulunca, müteffik kara kuvvetleri baş-kumandanı Andrea Gonzega ile Don Alvarez kaleye sığınmak için sür'atle geri döndüler; Gian Andrea gibi, artık denize açılmış olanlar ise, karaya oturdular. Düşmanın kaçmakta olduğunu gören Piyâle Paşa, yerinde bir karar ile, kuvvetlerini ikiye ayırarak, bizzat kendisi denize açılanların tâkibine koyuldu ve Kara Mustafa ile Koca-İli beyi Ali Pertek beyleri de kaleye girmek istiyenlerin yollarını kesmeğe me'mûr etti. Böylece başlayıp, 3 gün devam eden muhârebenin netîcesinde, Gian Andrea ile Andrea Gonzega ve maiyetinde olanlar kaçmağa muvaffak oldular ise de, amirallik kadırgası da dâhil olmak üzere, muhtelif sınıftan 47 gemi hamûleleri ile birlikte zaptedildi ve 5.000'den fazla esir alındı. Don Alvarez ise, 11 kadırgayı hisar altına çektirerek, Cerbe kalesine sığındı (Safvet, *ayn. esr.*, s. 99 v. d.; krş. Ze-

keriyâ-zâde, *ayn. esr.*, 24a —28b; Renzo Sertoli Salis, *Solimano il Magnifico*, Milano, 1945, s. 319—324). Piyâle Paşa, kazandığı bu zaferden sonra, kuvvetleri ile kendisine iltihâk etmesi için Turgut Reis'e haber yolladığı gibi, adamlarından birini zafer müjdesi ile İstanbul'a gönderdi. Bundan son derece sevinen Kanûnî Süleyman, kapudan-ı deryâyı murassâ bir kılıç ve hil'at ile taltif ederek, Cerbe kalesinin de zaptını irâde ve takviye için, kendisine 3 gemi daha gönderdi.

Çok iyi bir şekilde tahkim edilmiş olan Cerbe kalesi müdâfîlerinin sayısı, sonradan sığınanlar ile birlikte, 8.800'e yükselmiş idi. Turgut Reis'in 19 mayısta 12 kadırga ile gelişinden sonra, donanma topları karaya çıkarıldı ve 4 ramazanda (29 mayıs) metrisler kazılarak, fi'lî muhâsaraya başlandı. İki ay süren uzun ve çetin bir muhâsaradan sonra, bilhassa susuzluktan ıztırap çeken kuvvetlerini artık zaptedemeyen Don Alvarez, 8 zilkâde 967 (31 temmûz 1560) sabahı 1.000 kişi ile bir hurûe hareketi yaptı. Hıristiyanlar Turgut Reis'in çadırına kadar ilerilediler ise de, neticede bozuldular; kalede kalmış bulunanlar teslim olmak zarûretini duydular. Kadırgalardan birine binip kaçmak isteyen Don Alvarez de esir edildi. Cerbe kalesinin zaptından sonra Piyâle Paşa, Turgut Reis ile birlikte, Trablusgarb'e gitti. Kazanılan zaferi kutlulamak için, 3 gün orada kalan Osmanlı donanması, 18 zilkâdede (10 ağustos) Trablus'tan ayrıldı. Esirlerin serbest bırakılması şartlarını müzâkere etmek için, Malta'ya uğrayan Piyâle Paşa, yedeğe alınan 40 kadar düşman gemisi, başta Don Alvarez olmak üzere, 4.000 esir ve külliyetli ganîmet ile, 6 muharrem 968 (27 eylûl 1560)'de İstanbul'a girdi ve muazzam bir merâsim ile karşılandı (Zekeriyâ-zâde, *ayn. esr.*, 60a — 67b; R. Sertoli Salis, *ayn. esr.*, s. 324 — 327; donanma ve alınmış olan esirler için bk. Busbecq, *Türk mektupları*, trc. H. Cahid Yalçın, 227—235).

Cerbe zaferinden dolayı yeni terakkilere nâil olan ve şehzâde Selim'in kızı Gevherhan Sultan ile evlendirilen Piyâle Paşa, 1564 yazında tekrar Akdeniz'e açılarak, İspanya'ya âit Penón de Veléz adasını zaptetti. 1565 kışında Malta seferine karar verilince, donanmanın hazırlanması Piyâle Paşa'ya havâle edildi. Kapudan-ı deryâ ile kara askerine serdar tâyin edilen vezîr Mustafa Paşa, muhtelif sınıftan 180 harp gemisi ve 30.000 asker ile, 1 nisan 1565'te İstanbul'dan hareket ederlerken, kendilerine Turgut Reis'in re'yinden hâriç bir iş görmemeleri emrolundu. Osmanlı donanması 18 mayıs 1565'te Malta'nın şimâl sâhilindeki Marsa Muscetto'da demirleyince, yapılan müşâverede Piyâle Paşa, Turgut Reis gelmeden, harekâta girişilmemesi mütâleasında bulundu ise de, Mustafa Paşa ertesi günü karaya ibrâc yaparak, Sant'Elmo burcunun muhâsarasına başladı. Bu yüzden kapudan-paşa ile serdar arasında başlayan ihtilâf bütün muhâsara devamınca sürdü ve muvaffakiyetsizliğin sebeplerinden birini teşkil etti. Turgut'un şehid olmasına yol açan bu bnrc 22 hazîranda zaptedildikten sonra, San Michele istihkâmının muhâsarasına girişildi. Buraya karşı tevâlî eden Osmanlı hücûmlarından birinde (18 ağustos) Piyâle Paşa bacağından yaralandı. Şövalyeler, 6 eylûlde 9.500 kişilik bir takviye alınca, 11 eylûl 1565'te muhâsara kaldırılarak, İstanbul'a doğru yelken açıldı (tafsilât için bk. R. Sertoli Salis, *ayn. esr.*, s.331—354).

Kanûnî Sultan Süleyman Sigetvar seferine çıkarken, Piyâle Paşa'ya Fâtih Mehmed zamanında itâat altına alınmış olmasına rağmen, Osmanlıların düşmanları ile iş-birliği yapan ve bir kaç yıldan beri vergisini ödemeyen Sakız adasının zaptını irâde etti. 5 ramazan 973 (26 mart 1566)'te hareket ederek, 70 kadırga ile Çeşme'de demirleyen Piyâle, hediyelerini takdime gelen adanın aslen cenevizli olan ümerâsını tevkif ve Sakız'ı zapta muvaffak oldu. Bundan sonra Puglia sâhillerine kadar ilerileyerek, pek çok ganîmet ile tahta cülûs eden Selim II.'in Belgrad'dan dönüşünden bir kaç gün evvel İstanbul'a avdet etti ve çok geçmeden, yeniden 400.000 akçelik has tahsisi ile, kubbe vezirliğine tâyin edildi (Selânikî, *Tarih*, s. 77 v.d.).

Kıbrıs seferi esnâsında üçüncü vezîrliğe yükselmiş bulunan Piyâle Paşa, Lala Mustafa Paşa ile birlikte, Venedik'e harp açılmasını isteyenlerin başında idi. Sefere karar verilince, Lala Mustafa serdarlığa ve Piyâle Paşa ise donanma baş-kumandanlığına tâyin edildiler. Donanmanın ikinci kısmını teşkil eden 84 kadırgayı alıp, 1570 nisanında İstanbul'dan ayrılan Piyâle Paşa 5 hazîranda Rodos'ta Lala Mustafa ile birleşti ve Tuzla civârına ihrâc hareketine başlandığında, önceden karaya çıkıp, serdarın otağını kurdurdu. Leftari kalesinin teslîminden sonra hangi tarafa yürünüleceğini tesbit etmek üzere toplanan divânda evvelâ Magosa'nın zaptedilmesini teklif etti ise de, serdarın fikrine uyularak, Lefkoşe'nin muhâsarasına karar verildi. Bundan sonra muhtemel bir Venedik yardımına karşı koymağa me'mûr edilen ve Magosa'nın denizden muhâsarasına da katılan Piyâle Paşa, kışın yaklaşmakta olması üzerine, donanmanın büyük kısmını alıp, kapudân-ı deryâ Müezzin-zâde Ali Paşa ile birlikte, İstanbul'a döndü. Lepanto [b. bk.]

deniz muhârebesini müteâkip, Kılıç Ali Paşa kumandasında Akdeniz'e çıkarılan donanmanın avdetinden sonra, İspanyolların yalnız bıraktıkları Venedik'ten intikam almak için, tekrar donanma gönderilmesine karar verilerek, serdarlığa Piyâle Paşa tâyin edildi. Yanında Kılıç Ali Paşa olduğu hâlde, 2 safer 981 (3 hazîran 1573)'de 208 kadırga ve 12 mavna ile tersâneden çıkan Piyâle Paşa, Puglia sâhillerini vurduktan sonra, Venedik'e âit yerlere hücûma hazırlanırken, Osmanlı hükûmeti ile Venedik arasında sulh akdedilmesi üzerine, geriye döndü. Murad II.'in cülûsundan sonra da vezâret mevkiini muhâfaza eden Piyâle Paşa, 12 zilkâde 985 (21 kânûn II. 1578)'te vefat etti ve Kasım-Paşa'daki câmiinin yanında bulunan türbesine defnedildi (ölüm tarihini Gerlach 20 kânûn II. olarak göstermektedir, bk. *göst. yer.*).

İyi ahlâklı, mütevâzî ve muhterem bir devlet adamı olarak tanınan Piyâle Paşa, 12 yıl devam eden kapudân-ı deryâlığı ve vezâreti sırasındaki serdarlıkları esnâsında, dâimâ Turgut ve Kılıç Ali Paşa'lar gibi, şöhretli denizcilerin mütâlealarına ehemmiyet verdiği için, me'mûr edildiği hizmetleri yerine getirmeğe muvaffak olmuş ve bir çok fütûhatta bulunmuştur. Aynı zamanda hayır işlerine de ehemmiyet vermiş, Kasım-Paşa'daki câmlinden başka, Eyyûb civârında bir meseid, Mercan'da bir sebil ve sıbyan mektebi, Kilit-Bahir'de bir câmi ve Sakız adasında da câmi ve hamam yaptırmış, Üsküdar'daki Tunus bağını meydana getirmiştir (bk. Ayvansarâyî, *Ḥadîḳat al-cevâmi'*, II, 81 v.d., 25 — 28).

Bibliyografya: M. Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, II, 41 v.d.; Râmiz Paşa-zâde Mehmed İzzet, *Harita-i kapudân-ı deryâ* (İstanbul, 1258), s. 30—32; Zekeriyâ-zâde, *Feraḥ* (Selim-Ağa külüp., nr. 768, Piyâle Paşa'nın Cerbe seferi hakkında); Kâtib Çelebî, *Tuḥfat al-kibâr* (nşr. Müteferrika), s. 70—83, 85, 87—90, 96 v.d.; Mehmed Şükrî, *Esfâr-ı baḥriye-i osmâniye* (İstanbul, 1306), I, 457 — 493; Safvet, *İkinci Cerbe harbi üzerine vesîkalar* (*TOEM*, sayı 1, s. 20—34, sayı 2, s. 85—102); ayn. mll., *Minorka'nın fethi* (*TOEM*, sayı 15, s. 966); Âlî, *Kunh al-aḫbâr* (Dil ve tarih-coğrafya fakültesi kütüp., İ. Sâib Sencer yazm., nr 1/1783, 71b v.d., 85a v.d., 190b, 191b, 196b, 198a v.d.); Peçevî, *Tarih*, I, 349 v.d., 410, 440 v. dd., 448 v.d. 501; Selânikî, *Tarih* (İstanbul, 1281), s. 7, 10, 76 v. dd., 81, 88, 90, 100 v. dd.; Mehmed b. Mehmed, *Nuḫbat al-tavârîḫ*, s. 91—96, 102, 104 v.d., 108, 116 v.d., 119, 125; Solak-zâde, *Tarih*, s. 542—545, 569, 585 v.d., 588, 596; J. v. Hammer, *Devlet-i osmâniye tarihi* (trk. trc.), VI, 111, 121, 123 v. dd., 127 v.d., 130, 135, 191 v.d., 243, 252 v. dd., 256 v.d.; M. Ş. Kurtoğlu, *Malta muḥâsarası* (İstanbul, 1936), tür. yer.; Jurien de la Gravière, *Les corsaires barbaresques et la marine de Soliman le Grand* (Paris, 1881). (ŞERÂFEDDİN TURAN.)

PLEVNE. PLEVNA, PLEWNA, PLEVEN, şimâlî Bulgaristan'da, 1877—1878 türk-rus harbinde türk müdâfaasına sahne olmakla tanınan bir şehir. Plevne Tuna'ya dökülen Vid ırmağının 5 km. şarkında ve bu ırmağa karışmadan evvel birleşen Grivits ile Tuçenitsa (Tuçenica) derelerinin bir nevî çatal teşkil ettikleri mahalde kurulmuş olup (irtifâı 105 m.), şimâl, şark ve cenûp tarafından at nalını andıran dalgalı bir takım tepeler ve garp cihetinden de Vid ırmağı ile çevrilmiştir. Bu yüzden esâs itibârı ile müdâfaaya pek müsâit olmayan açık bir mevkî durumunda ise de, bir taraftan Vidin'e, diğer taraftan Niğbolu ile Rusçuk'a, Lofça üzerinden Filibe'ye ve Orhâniye—Arap-Konak üzerinden de Sofya'ya giden yolların kavşağında bulunması dolayısı ile, sevkülceyş bakımından, büyük bir ehemmiyeti hâizdir.

Plevne civârında Roma devrine âit izlere rastlanmakta ise de, şehrin ne zaman kurulduğu ve türk hâkimiyetine kadarki inkişâfı hakkında bir şey bilinmemektedir. XIV. asrın ikinci yarısında Bulgaristan çarı Alexandır'ın vefâtı (1365) üzerine, oğulları Şişman ve Straçimir arasında baş-gösteren mücâdelede bir ara Vidin hâkimi Straçimir'i destekleyen Eflâk voyvodası Vlaicu (Vladislav: 1364 — 1377; krş. Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme*, IV, 164: Ladka)'nun eline geçtiği anlaşılan Plevne, Murad I. zamanında ve gâlip bir ihtimâl ile sadrâzam Alî Paşa'nın, Bulgaristan'ı ilhâk etmek için, 1388'de Tırnova hâkimi Şişman'a karşı giriştiği harekâtta, Gâzî Mihal Bey kumandasındaki Osmanlı kuvvetleri tarafından zaptedilmiş olmalıdır (Evliyâ Çelebî'nin fetih yılı olarak gösterdiği 720=1320 tarihi, eğer tabı veya neşre esâs alınan nüshaya âit müstensil hatâsı değil ise, şüphesiz yanlış olup, 790=1388 olabilir). Murad I. Plevne'yi, etrâfındaki 33 köy ile birlikte, arpalık tarikı ile Gâzî Mihal Bey evlâdına ocaklık olarak vermiş, böylece bu meşhûr akıncı âilesinin idâresine terkedilen şehir türk hâkimiyeti devrinde yeniden te'sis edilircesine imâr görmüş ve gelişmiştir.

Plevne Osmanlı idârî teşkilâtında Rumeli eyâletinin Niğbolu sancağına bağlanmış idi. Mihal-oğulları harâp olan eski kalenin yerine dört köşe küçük bir kale ile bunun dâhilinde büyük bir saray ve ayrıca bir çok umûmî binâlar inşâ ettirmişlerdi. Âileden Mehmed Bey ile Mi-

hal-oğullarının [b. bk.] Plevneli olarak anılan kolunun kurucusu olan Gâzî Ali Bey'in türbeleri de burada idi. XVII. asrın ortalarında şehirde 2.000 ev, 7 sıbyan mektebi, Gâzî Ali Bey vakfı olan bir dârüttedris, 6 tekke, 6 han, 1 bedestan ve bir hayli câmi var idi. Aynı zamanda Plevne, müftîsi, nakîb-ül-eşrâfı, yeniçeri-ağası, çeri-başısı, harâc-ağası, muhtesibi ve şehir kethüdâsı ile, tam bir şehir teşkilâtına sâhip idi (Evliyâ Çelebî, *ayn. esr.*, s. 165). Türk devrinin sonlarında (1877) ise, şehirde, 1.627'si müslümanlara ve 1.474'ü hıristiyanlara âit olmak üzere, 3.101 hâne bulunmakta olup, nüfusu 17.000 kadar idi (*The Battle of Plevna, The Illustrated London News*, 18 ağustos 1877, LXXI, 162, nr. 1980) ve 2 kiliseye mukabil, câmi sayısı 19'u bulmuş idi (*Bulgarie, l'exploration*, Paris, 1877, IV, 17).

Aşağı yukarı 489 yıl süren türk idâresinden sonra, 10 kânûn I. 1877'de rusların eline düşen Plevne 1878 Berlin kongresi kararı ile teşkil edilen muhtar Bulgar prensliğine verildi. Fakat türk-rus harbinden sonra müslüman halkın bir çoğu şehirden hicret etmiş oldukları için, nüfusu 14.000'e inmiş idi. Bugün Sofya'dan Şumnu ve Varna'ya giden demir-yolunun üzerinde bulunan Plevne sür'atle inkişâf etmekte olup, bilhassa hayvan ve şarap ticâreti bakımından canlı bir merkez hâlindedir. Aynı zamanda, tarihî âbidelerinin ve türk-rus harbinin hâtıralarını saklayan müzelerinin zenginliği dolayısı ile de, bir hayli ziyâretçi celbetmektedir.

P l e v n e m ü d â f a a s ı. Aslında küçük bir şehir olan Plevne'nin şöhreti 1877 — 1878 harbinde buradaki bir türk kol-ordusunun, kendisinden çok üstün olan rus-romen müşterek kuvvetlerine karşı gösterdiği anûdâne ve cansiperâne müdâfaadan gelmektedir. Osmanlı—rus harbi başladıktan sonra, sırplıların ve romenlerin muhtemel bir hareketine mâni olmak için, Vidin'de kalmağa me'mûr edilmiş olan Osman Paşa, orada beklemekte bir fayda olmadığını belirtip, düşman Tuna'yı aşmadan evvel, Nigbolu'daki fırka ve Şumnu'dan gelecek Tuna şark ordusu ile birleşerek, Ziştovi istikametinde onlara doğru ileri harekâta girişilmesini teklif etmiş idi. Lâkin serdâr-ı ekrem Abdülkerim Paşa onun bu mütâlesını kabûl etmeyerek, Vidin'den ayrılmasına izin vermemiş ve bu sûretle ruslar, Tuna'yı kolaylıkla geçip, Bulgaristan'a yayılmak imkânını bulmuşlardı. İlk defa olarak, 8 temmûz 1877'de bir mıkdar rus süvârisi içinde ancak bir redif bölüğü bulunan Plevne'ye girmişler, fakat şehirde ancak 2 saat kaldıktan sonra, Rahova'ya çekilmişlerdi. Bunun üzerine Plevne'nin müdâfaası için derhâl Nigbolu'dan 3 piyâde taburu ile bir mıkdar topçu gönderilmiş, barp harekâtını sarayından idâre etmekte olan Abdülhamid II.'in talebi üzerine, 7/8 temmûz gecesi pâdişâha artık Nigbolu'nun terki ve Balkan geçitlerinin muhâfaza edilmesi lüzûmunu izâh eden Osman Paşa'nın da Vidin'den çıkması husûsunda irâde-i seniye sâdır olmuş idi. Osman Paşa 19 piyâde taburu, 9 sahrâ bataryası ve $\frac{4}{5}$ bölük nizâmiye suvârisi ile mürettep bir kol-ordu (cem'an 12.000 kişi) teşkil ederek, 13 temmûz 1877'de Vidin'den hareket etmiş, fakat üçüncü gün serdâr Abdülkerim Paşa'dan Nigbolu'nun sıkıştığı haberi ile birlikte bir an evvel Plevne'ye varıp, orayı tutması emrini aldığından, hareketinin istikameti ve gâyesi değişmiş idi. Üstelik Plevne'nin 5 mil cenûbundaki Lofça (16 temmûz)'nın ve arkasından şimâl-i şarkîdeki Nigbolu (17 temmûz)'nun düşmesi üzerine, bu mürettep kol-ordu şimdi bir kama gibi iki rus ordusunun arasına sokulmuş oluyordu.

Osman Paşa kuvvetleri 19 temmûz 1877'de Plevne'ye vardıktan bir müddet sonra, rus kuvvetleri şehrin şimâl-i şarkî ve şark tarafından görünmüşler ve böylece Plevne muhârebeleri hemen o gün başlamış idi. Hemen-hemen denk bir kuvvetle (13.000 piyâde, 3 alay süvâri, 60 top) ertesi günü hücûma geçen ruslar, Osmanlı kuvvetlerinin yorgunluğuna rağmen, ağır zâyiâta uğratılarak, mevzîlerine atılmışlardı. Bu ilk muhârebeden sonra Osman Paşa, tahkimâta pek müsâit olamayan tepelerde mümkün olduğu derecede tabya ve siperler kazdırarak, uzunluğu 20 km.'yi bulan müdâfaa hattını kuvvetlendirmeğe ve etraftan celbedilen kıt'alar ve çerkes gönüllüleri ile kol-ordusunu takviyeye çalıştı. Bu sûretle kol-ordunun mevcûdu 20.000'e yükselmiş, hattâ Plevne'nin müdâfaası ve geri hatlar ile irtibâtı için çok ehemmiyetli olan Lofça üzerine kuvvet sevkedilerek, burası istirdat edilmiş idi (16 temmûz). Diğer taraftan yeni kıt'aların iltihâkı ile şehir önündeki rus kuvvetlerinin sayısı 32.000'i bulmuş, bu yüzden kuvvetler arasındaki muvâzene, muhâcimler lehine olarak, bozulmuş idi. Bununla berâber rusların 30 temmûzda, Grivita'yı araya alarak, şimâl-i şarkî ve cenûb-i şarkî cihetinden 2 kol hâlinde giriştikleri hücûm da durdurulup, geri atıldı (ikinci Plevne muhârebeleri: 30—31 temmûz 1877). Bu ikinci hücûmda ruslar 169 zâbit, 7.136 nefer ve Osmanlılar ise, 12.000 kişi kaybetmişlerdi. Bundan sonra Plevne kol-ordusunun takviyesi için yeniden kıt'alar gönderilmiş ve mevcûdu 40.000'i bulmuş idi. Fakat Lofça'yı ikinci defa ele geçiren ruslar (3 eylûl) da romenleri yardıma çağırmışlar ve 90.000 kişilik bir kuvvet ile 7 eylûlde üçüncü bir hücûma geç-

mişlerdi (üçüncü Plevne muhârebeleri: 7—12 eylûl 1877). 4 gün süren şiddetli bir topçu ateşinden sonra ruslar 11 eylûlde Kayalı-Dere'deki müdâfaa hattını bozarak, bâzı tabyaları işgâl etmeğe muvaffak oldular iae de, ertesi günü girişilen mukabil bir türk taarruzunda 20.000 kişi zâyiat vererek, geri çekilmek zorunda kaldılar. Arka-arkaya üç düşman bücûmunu püskürtmeğe muvaffak olan Osman Paşa'ya da gâzî unvânı tevcih edildi (21 eylûl).

Artık Plevne'yi bücûm ile alamayacaklarını anlayan ruslar ve romenler şehri tamâmiyle muhâsara etmeğe karar verdiler ve kumandanlığa Sivastopol müdâfii General Totleben'i getirdiler. Plevne—Sofya telgraf hattının düşman tarafından kesilmiş (15 eylûl), Plevne'ye giden yolların kontrol altına alınmış olmasına rağmen, Şıpka, Sofya ve İstanbul'dan tertip edilen 17 tabur piyâde, 1 alay nizâmiye süvârisi ve 2 bataryadan (12 top) müteşekkil imdat kuvveti, muhâsara hattını zorlayarak, şehre varmağa (23 eylûl) muvaffak oldu. Erzak ve mühimmât da getiren bu ilk kafileden sonra 15 tabur piyâde, 2 süvâri mufvin alayı, 12 top ve 500 arabalık ikinci bir takviye de 7 teşrin I.'de alındı; fakat 24 teşrin I. 1877'de Plevne—Orbâniye telgraf hattının ruslar tarafından kesilmesi ile, şehrin son muhâsarası başladı. 6 fırka ve 4 livâdan müteşekkil 100.000 piyâde, 5 fırka süvâri, 608 top ve 35.000 kişilik bir romen kol-ordusu ile şehir etrâfında 75 km.'lik bir dâire üzerinde mevzilenen muhâsırlar her cihetten müdâfaanın müstahkem noktalarını tazyika başladılar. Bu arada Plevne'yi almak için rus karargâhına gelmiş olan grandük Nikola 12 teşrin II.'de Osman Paşa'ya bir mektup göndererek, beyhûde yere kan dökülmemesi için, kararlaştırılacak şartlara göre, silâhların teslim edilmesini istedi; lâkin Osman Paşa, müdâfîlerin vatan, din, millet ve devlet uğrunda kanlarını vermekten çekinmeyecekleri cevâbını vererek, teslim teklifini reddetti.

Ancak Plevne müdâfîlerinin durumu gittikçe kötüleşmekte idi. Şehir tamâmiyle çevrilmiş olduğu için, yeni takviye gelmesi imkânsız idi. 10.000'i gayr-i muhârip olmak üzere, 40.000 kişilik kol-ordunun daha bir müddet için mühimmâtı var idi; fakat 22 teşrin II.'de buğday tamâmiyle bitmiş, bir kaç günlük erzak kalmış ve hayvan yemi sıkıntısında başlamış idi. Soğukların başlamış olmasına rağmen, efrâdın bir kısmının giyecek elbisesi ve barınacak çadırı da yok idi. Üstelik ruslar, Anadolu cephesinde Kars'ın düşmüş olduğu haberini yayarak, efrâdın mâneviyâtını bozmağa çalışıyorlardı. Bu vaziyette Plevne müdâfîleri için, ya sonuna kadar dayanıp-teslim olmak veya bir hurûc hareketi ile muhâsara çemberini yarıp-geçmeğe teşebbüs şıklarından birini tercih etmek kalıyordu. Osman Paşa, 30 teşrin II./1 kânûn I. gecesi, fırka ve livâ kumandanlarını karargâhına dâvetle, durumu birlikte müzâkere etti ve netîcede ekseriyetle yarma hareketine karar verildi ve bu husûsta bir mazbata tanzim edilerek, mühürlendi. Bundan sonra, garp cihetindeki Vid nehri vâdisinden hurûc edilmesi uygun görülüp, hareket günü olarak, 10 kânûn I. 1877 pazartesi tesbit edildi.

Osman Paşa, yarma hareketinin muvaffak olabilmesi için, kol-ordusunu yeniden tensik etti. Mevcutları azalmış olan taburları birleştirerek, bunları 2 fırkaya ayırdı ve birinci fırkanın kumandasını uhdesine aldı; mevcut yiyecek ve fazla silâh efrâda taksim edildi. Kıt'aların geçişini kolaylaştırmak için, Vid ırmağı üzerinde öküz arabalarından bir kaç köprü kuruldu. 9 kânûn I. günü önce taburların ihtiyat cephâne ve ağırlıkları köprü başlarına doğru sevkedildi. Nihâyet 9/10 kânûn I. gecesi, alaturka saat 2'de, başında Osman Paşa'nın bulunduğu 1. fırka rie'at ve hurûc hareketine başladı. Saat 10'a doğru bu ilk kafile Vid ırmağını tamâmiyle geçip, öte yakada ictimâ edince, ikinci fırka ve onun arkasından şehri terketmek isteyen halkın da katıldığı kafile harekete geçti. Bu kafilenin yarısı suyu geçmiş idi ki, 10 kânûn I. pazartesi sabahı sol cenahtan düşmanın top ateşi başladı. Bununla berâber, 1. fırka, ilerilemeğe devam ederek, düşmanın birinci hat siperlerini zaptetti; fakat bunun 1.000 adım gerisinde daha kuvvetli bir hat daha var idi ve türklerin çekilmekte olduklarını gören ruslar soldan, romenler de sağdan bu kısma yardıma koşmuşlardı. Başlayan şiddetli çarpışmada Osman Paşa bacağından yaralandı ve kumandanlarının yaralanması efrâdın mâneviyâtını sarstı ve rie'atlerine yol açtı. Artık kurtuluş yolu kalmamış idi. Osman Paşa, fırka ve livâ kumandanlarının mürâcaatları üzerine, istersistemez teslim olmağa karar verdi ve türk karargâhına beyaz bayrak çekildi. 19 temmûzda başlayan 145 günlük şanlı bir mukavemet böylece sona ermiş idi.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. Fehim Bayraktareviç, *El*, bk. mad. PLEVEN; F. Kanitz, *Donau-Bulgarien und der Balkan* (Leipzig, 1882), II, 76 v. dd.; Nicolas V. Michoff, *La Population de la Turquie et de Bulgarie au XVIIIe et au XIXe siècle* (Sofia, 1929), III, 28, 66, 108, 164, 192, 219, 229, 255, 298, 424; C. Jireček, *Das Fürstenthum Bulgarien* (Viyana, 1891), 189, 286, 545; K. Fr. v. Hoffmann, *Europa*

und seine Bewohner. Ein Hand- und Lesebuch für alle Stände (Leipzig-Stuttgart, 1835—1841), VIII, 58; A. Ischirkoff, *Bulgarien, Land und Leute* (Leipzig, 1917), II, 99, 108; St. Lane-Poole, *Turkey* (London, 1908), s. 361; Mouzaffer Pascha-Talaat Bey, *Défense de Plevna d'après les documents officiels et privés réunis sous la direction de muchir Ghazi Osman Pascha* (Paris, 1889); Tal'at, *Plevne müdâfaası* (İstanbul, 1927); Ali Fuad, *Musavver 1293/1294 osmanlı-rus seferi* (3 cild; İstanbul, 1326/1327), tür. yer.; Süleyman Paşa, *1293 türk-rus muhârebesi* (İstanbul, 1324); von der Goltz, *Plevne* (tro. Mehmed Tâhir), İstanbul, 1316; Kemâleddin Şükrî, *Plevne* (İstanbul, 1932); E. W. von Herbert, *The defense of Plevna* (London, 1895; trk. tre. Nûreddin Artam, *Plevne müdâfaası*, İstanbul, 1945); J. D. Gay, *Plevna, the Sultan and the Porte. Reminiscences of the War in Turkey* (London, 1878); G. B. Mc. Clellan, *Capture of Kars and fall of Plevna* (*The North American Review*, New York, 1878, CXXVI, 132—155); Jordon Trifonov, *Istoria na grada Pleven do osvoboditelnata voina* (Sofya, 1933). (ŞERÂFEDDİN TURAN.)

POLEİ. [Bk. SULAY.]

POMAKLAR, Balkanlarda pomakça konuşan müslümanlara verilen bir addır. Bu dilin bulgarcaya yakın olması dolayısı ile, bulgarlar onları bulgarca konuşan müslüman'lar yahut müslüman bulgarlar şeklinde târif ederler; fakat bu tâbirler nisbeten yeni olup, ancak XIX. asırda kullanılmağa başlanmıştır; çünkü Osmanlı mücelliflerinde müslüman bulgarlar tâbiri geçmediği gibi, pomak adına da hiç bir yerde tesâdüf edilmemektedir. Bu tâbire türkçe eserlerde ancak 1877—1878 türk-rus muhârebelerinden sonra Balkanlar'dan gelen muhâceretler dolayısı ile rastlanır (H. Sadi, *Paşa-Eli, şarkî Trakya'nın coğrafyasına ve iktisâdî tarihine âit notlar, Türk hukuk ve iktisat tarihi mecm.*, İstanbul, 1931, I, 94). Fakat bugünkü Bulgaristan'ın bâzı bölgelerindeki köy, kasaba ve nâhiyelerin Osmanlı imparatorluğu zamanında pomak adı altında adlandırılmış olması muhtemeldir; çünkü 1839—1840 senelerî zarfında, Balkanlar'da tetkikler yapan A. Boné şimâlî Bulgaristan'da Selvi ve Lofça havâlisinde bulunan köylerin bir kısmına pomak nâhiyeleri adı verildiğini tesbit etmiştir (A. Boné, *Die europäische Türkei*, Wien, 1889, I, 351). Bu nâhiyelerin bu adı hangi tarihten itibâren taşıdıklarını tesbit etmek güçtür. Bu çok mahallî kalmış olmalıdır; zîra eski tahrir defterlerinde ve vakfiyelerin hiç birinde pomak köyü, kasabası veya nâhiyesi adına rastlanmamaktadır (M. T. Gökbilgin, *XV. ve XVI. asırlarda Edirne ve Paşa livâsı*, İstanbul, 1952).

Pomak kelimesinin mânası ve menşe'i üzerinde yapılan araştırmalarda çeşitli yorumlarda bulunulmuştur. İlk olarak pomak adını izâha çalışan F. Kanitz (*Donau Bulgarien und der Balkan*, Leipzig, 1882, II, 182 v.d.) bunun islavca *pomoçi* („yardım etmek") fiilinin *pomagaçi* („yardımcı") şeklinden gelmekte olup, pomakların türk ordularında yardımcı vazîfesi görmüş olduklarından dolayı bu adı aldıklarını ileri sürmektedir. F. Kanitz'i bu izâha sürükleyen başlıca sebep, onun pomakları dil, an'ane ve vücut yapısı bakımından, türklerden ziyâde islavlara daha yakın bulmuş olmasıdır. Müellif 1861 tarihinde Balkanlarda araştırmalarda bulunan fransız âlimi ve siyâset adamı Lejean'ı tenkit ederek, onun Panega menbâlarına kurban kesmeğe giderken, görmüş olduğu ve müslüman türkler diye adlandırdığı gerçekte müslüman türkler olmayıp, Pomak, yâni müslüman bulgarlar idi (F. Kanitz, *ayn. esr.*, s. 183). Hâlbuki son araştırmalar bunun aksini isbât etmektedir. Geza Fehere, Madara harâbelerinde bulunan hamam ile havuzun da bir ibâdethâne olduğunu kabûl eder ve suyun türk-bulgarlarca mukaddes sayıldığını anlatır ve bu âdetlerin macarlarda ve hazarlarda da mevcut olduğunu ileri sürer (Akdes Nimet, *İA*, mad. BULGARİSTAN, s. 800). Bu sebeple pomaklarda yaşayan suya kutsiyet atfetmek an'anesini islavlara bağlamanın doğru olmadığı, *pomaçi* kelimesinin *pomoçi*'den geldiği iddiasının da izâha muhtac olduğu ileri sürülmüştür (C. Jireček, *Das Fürstentum Bulgarien*, Prag—Wien, 1891, s. 104 v. d.). Bundan sonra, A. Ischirkoff, Rodoplar'da bulunan pomakların kendilerine Achrjani dedikleri ve *pomak* kelimesinin bulgarca *măk* „şiddet göstermek, azap vermek ve cebretmek" fiilinden gelmiş olmasını, yanlış bir halk psikolojisi nazariyesi ile, izâh ederek, diyor ki — „pomaklar islâmiyeti cebir ve şiddet yolu ile kabûl ettiklerinden bu adı almışlardır" (A. Ischirkoff *Bulgarien. Land und Leute*, Leipzig, 1917, II, 15). Bunun gibi, bulgar akademisinin son yayınladığı Rodop müslümanlarının mâhiyetine dâir bir eserde bu nokta-i nazarın aksine *pomak* kelimesinin, Rodoplar'da mahallî halkın *maça* (*mača*) diye telaffuz ettikleri ve aslında *miça* (*miča*), yâni „eziyet çekmek" fiili ile ilgili olduğu ileri sürülmektedir (*Izminoloto na bilgarite muhamedani v Rodopite*, Sofya, 1958).

Bütün bunlarda en ziyâde dikkati çeken, fakat şimdiye kadar mânası üzerinde durulmayan, bugün bile mahallî ahâlinin kendisine vermiş olduğu Acharyani yahut Agaryani adı-

dır. Bu adların Osmanlı imparatorluğunun kuruluşunda ve Rumeli fütûhâtında büyük hizmetleri olan „ahîlerden" gelmiş olması çok muhtemeldir. Osmanlıların Rumeli 'ye yaptıkları fütûhâtın başlarında, XIV. asrın yarısında ve daha sonra, ahî teşkilâtının mühim rolü olmuş, Rumeli 'nin bir çok mahallerinde ahî tekkeleri, zâviyeleri kurulmuş idi (T. Gökbilgin, *ayn. esr.*, s. 162, 488 ve *tür. yer.*). Türkler Rodoplar 'da türk adlarını taşıyan Batak, Has-Köy, Mestanlı, Darı-Dere, Çini v. b. adlar altında bir çok şehirler te'sis ettikleri gibi, son zamanlara kadar pomakların kesâfetle oturdukları ve bizzat Ahî-Çelebî adını taşıyan bir de şehir kurmuşlardır. Bulgar müellifleri ahî adını, her nedense, dâimâ yanlış ve ekseriyâ Achyr şeklinde kaydetmişlerdir. Bizzat Jireček (*Geschichte der Bulgaren*, s. 578) bile bu hatâya düşmüş ve Balkan harbinden evvel Gümülcine sancağına bağlı Ahî-Çelebî şehrinin nüfusunu göstermek için, verdiği istatistikte, bu şehri Achyr-Çelebî şeklinde kaydetmiştir. Ischirkoff, F. Bayraktareviç v. b. Rodoplar 'daki ahâlinin kendisini Achiryani yahut Agaryani diye adlandırdıklarını yazarlar ki, bu kelimenin bulgarcada hiç bir mânası yoktur. Bu kelime ahî kelimesinin farsça çoğulu olan âhiyân (ahîler) olmalıdır. Rodoplar 'daki halkın mahallî şivesi ile Achiryan diye yâdedilmeleri onların ahîlere mensûp olduklarını göstermektedir ve aradan asırlar geçtiği hâlde, ahî teşkilâtının mânevî nufûzunun, ismen dahi olsa, günümüze kadar gelmiş olması çok dikkate şâyândır. Pomak adının eski türkçe *çomak* kelimesi ile ilgili olup olmadığının bir araştırma konusu olabileceğine işâret edilmiştir (bk. F. Bayraktareviç, *EI*, mad. POMAK). Bununla berâber, *pomak* kelimesinin, türklerce müslümanlara verilen bir ad (M. Kâşgarî, *Dîvân*, Ankara, II, 157) olan *çomak* ile ilgisi çok şüphelidir. Bütün buraya kadar ileri sürülen mütâlealardan anlaşılıyor ki, *pomak* kelimesi onların hangi kavme mensûp oldukları meselesini aydınlatmaktan uzaktır.

Pomakların islav olduklarına dâir ileri sürülen mütâleaların esâsını dilleri teşkil etmektedir. Pomak dili bir nevî bulgar şivesi olmasına rağmen, bu dil türkçe ve makedonca kelimeler çok karışmıştır ve aynı zamanda onların hepsi pomakça konuşmayıp, şehirlerde oturanların çoğu türkçe konuşmakta ve köylerde oturanlar ise, pomakça ile berâber, türkçe de bilmektedirler.

Pomaklar, türk-islâm kültür ve medeniyetini tamâmiyle kabûl etmelerinden sonra, kendilerini, bulgarlardan ziyâde, türklere daha yakın bulduklarını söylerler (Halil Yüver, *Bulgarların istilâ planları*, İstanbul, 1938, s. 52—58).

Pomakların islav zümresine mensûp olduklarını ileri süren mütâlealara mukâbil, bunların eski trak kavimlerinden geldikleri, evvelâ islavlaşıp, sonra müslüman oldukları iddiasını de müdâfaa edenler vardır. Bulgar edebiyatında mühim bir mevkî işgâl eden *Veda Slavena* adlı eserde naklonulan hikâyelerin bir çoğu Rodoplar havzasında geçmekte ve pomakların buraya nasıl geldikleri, onların mâbûdları ve an'aneleri bu destanın esâsını teşkil etmektedir (Stefan Verkoviç, *Veda Slavena*, Beograd, 1874). Alex. Chodzko ve daha sonra A. Dozon, bu islav menkıbelerine büyük bir değer vererek, neşriyatta bulunmuşlardı (bk. *Chansons populaires bulgares inédites*, Paris, 1875 ve *Revue de Littérature comparé*, 1934, XIV, 155 v.d.). Fakat bu menkıbelerin ileri sürdüğü mesele, yâni pomakların eski traklardan gelmiş olmaları fikri, bulgar milliyetçilerinin şiddetli tenkitlerine mârûz kaldı. C. Jireček v. b. Rodoplarda geçtiği anlatılan hikâye ve destanların tamâmiyle uydurma olduğunu belirttiler (C Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, s. 568 ve *Das Fürstentum Bulgarien*, s. 107). Son olarak Y. Dučev (*Izmineloto na Bilgarite muhamedani v Rodopite*, Sofya, 1958, 1. bölüm) Rodoplar 'da islâmiyetin intişârından evvel, buranın tamâmiyle hıristiyan bulgarlar ile meskûn bulunduğu ve bir çok kavmin Rodoplar 'da mevcut olduğu hakkında ileri sürülen mütâleaların doğru olmadığını isbâta çalışmıştır. Bu mütâleaların tarihî mesnetlerinin pek zayıf olduğu, türklerin Rumeli 'de XIV. asrın yarısından itibâren fütûhâta başladıkları sırada, Rodop havâlisi ve bütün Trakya iç kavgalar yüzünden parçalanmış, ne kavmî ve ne de siyâsî bakımdan, bir vahdet teşkil etmediği gibi (J. v. Hammer, *Devlet-i osmâniye tarihi*, tre. M. Atâ. İstanbul, 1329, I, 167—194), Osmanlı türklerinin Rumeli 'ye geçmesinden daha evvel de buralarda yunan, sırp, yahudi, bulgar ve sâhillerde venediklilerden başka, bizzat Selânik ile Vodina arasında türklüklerini muhâfaza eden kütleler bulunuyordu (M. Aktepe, *Osmanlı türklerinin Rumeli 'ye yerleşmeleri*, Edebiyat fakültesi doktora tezi, İstanbul, 1949, s. 27 v. d.; *Türk ansiklopedisi*, Ankara, 1956, III, fasikül s. 63, mad. BULGARLAR).

Bilhassa pomakların kesîf olarak oturdukları İskeçe, Gümülcine, Selânik ve Serez havâlisi, 1345 yıllarına doğru Kantakozen 'in taht dâvaları esnâsında, Aydın-oğlu Gâzî Umur Bey 'in muhtelif fütûhâtına sahne olmuş ve türkler ba bölgeye nufûz etmeğe başlamışlardı (M. Halil Yınanç, *Düstûr-nâme-i Enverî*, İstanbul, 1929, s. 42—49). Bu tarihlerden ve yahut Saruca Paşa-oğlu Umur Bey zamanından sonra,

Rodop bölgesi bir müddet Umur-Eli adını taşımıştır. Pomakların islâmiyeti kabûl etmelerinden önce, Rodoplarda yalnız Bulgarların kavmî bir topluluk hâlinde bulundukları iddiası tarihî gerçeklere uygun değildir. Pomakların islâmiyeti şiddet ve cebir yolu ile kabûl etmiş oldukları iddiası da yersizdir. Bugün umûmî olarak bilinen bir gerçektir ki, türkler Balkanlar'da idâreleri altına aldıkları milletleri islâm dinine geçmeğe icbâr etmemişlerdir. Türklerin usûlleri müsâmaha esâsına dayanıyordu. Osmanlı idâresinin inzibatlı hareketi ve âdil bir yaşama imkânını sağlaması müslüman olmayan bir çok küçük milletlerin türk-islâm devletine bağlanmalarına ve islâmiyeti kabûl etmelerine sebep olmuştur (H. Hoffmann, *Die Zusammenarbeit der Renaissance Päpste mit den Türken*, Winterthur, 1946, s. 8).

Türklerin fethettikleri yerlerde, yabancı tebealı milletlerin mezhep, din ve dillerine karşı göstermiş oldukları bu müsâmahadandır ki, Bosna-Hersek ve umûmiyetle Balkanların diğer bir çok yerlerinde islav, yunan, romen ve daha başka kavimler mevcûdiyetlerini muhâfaza ettiler ve türkler müslüman olanların bile ad ve soy adlarını değiştirmeğe lüzûm görmediler (C. Truhelka, trk. trc. *Bosna'da arâzi meselelerinin tarihî esâsları, Türk hukuk ve iktisat tarihi mecm.*, İstanbul, 1931, I, 59, 61). Bugün Makedonya ve Sırbistan'ın bâzı bölgelerinde yaşayan ve kendilerine *potureç* adı verilen ve bâzı me'hazlarda pomaklardan olduğu iddia edilen müslümanlar, gerçekte eski Sırbistan ve Makedonya'nın sâkinlerinden olup, *pateren* mezhebine mensûp iken, müslümanlığı kabûl ettiklerinden, bütün bu mezhep sâlikleri adlarını muhâfaza ettiler ve Osmanlı idâresinde Tâife-i poturyan yahut Potur-oğulları adı ile tanındılar (İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, Ankara, 1949, II, 84 v. d.).

Bunların pomaklar ile bir ilgisi olmasa gerektir. Pomakların eski vesîkalarda adlarının zikredilmemiş olması bunların hangi tarihten itibâren islâmiyeti kabûl ettikleri meselesinin kesin bir netîceye bağlanamamasına yol açmıştır. Umûmiyetle bulgar müellifleri XVI. asırda, Selim I. zamanında ve bilhassa XVII. asırda, Köprülü Mehmed Paşa'nın şiddetli tedbirleri sâyesinde, islâmiyetin pomaklar arasında yayıldığını ve hattâ bir kısmının XVIII. asırda müslüman olduklarını ileri sürmektedirler (C. Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, s. 455 ve bunu me'haz gösteren diğer müellifler). Pomakların islâmiyeti kabûl zamanları hakkındaki bu mütâlealar da tarihî gerçeklere uygun değildir; zîra XVI. asrın ortalarına kadar devam eden bütün Balkanların fütûhâtı ile Osmanlıların Rumeli nâmını verdikleri ülkelerin fethini yekdiğerine karıştırmamak lâzımdır. Rumeli daha ziyâde şark ve cenûp Balkan'ları içine alan bir idârî bölge idi ki, bâzan bütün eski Trakya ile Makedonya'yı ve bâzan Edirne, Selânik, Manastır ve Üsküp vilâyetlerini ihtivâ ediyordu. Pomakların kesâfetle oturdukları mıntaka olan Rodoplar, Belgrad'ın fethinden evvel (1521), umûmiyetle tamâmiyle müslümanların yaşadığı bir ülke olmuş idi (Ö. Lütfi Barkan, *XVI. asrın başlarında nüfus yayılışı, İktisat fakültesi mecm.*, İstanbul, 1949, XI, nr. 14 ilâve ve harita).

Osmanlı türkleri XIV. asrın ikinci yarısında Balkanlara geçince, burada fütûhâtları Sırp-Sındığı (1363) ve Çirmen (1373) muhârebelerinden sonra sür'atle inkişâf etti ve bu tarihlerde pomakların ekseriyetle sâkin oldukları mahaller olarak gösterilen Filibe, Zagra, Kavala, Drama, Gümülcine, İskeçe ve Makedonya'nın büyük bir kısmı, Edirne'den Vardar'a kadar uzanan topraklar daha Murad I. zamanında (1359—1389) tamâmiyle Osmanlı türklerinin idâresi altına geçti ve buralarda mülkî, askerî, dinî, idârî yeni bir teşkilât kuruldu. Bu tarihten sonra pomaklar da türk-islâm câmiasına karıştılar. Bundan sonra, XIX. asrın başlarına kadar, hıristiyan bulgarlar ile müslümanlar arasında millî, dinî kavgalar zuhûr etmedi; hattâ XVIII. asrın ilk yarısına kadar bir bulgar milletinin varlığından dünyâ umûmî efkârı haberdar bile değil idi (E. Z. Karal, *Osmanlı tarihi*, Ankara, 1956, VII, 84).

XIX. asrın başlarına doğru pomakların mühim bir kısmı Rodoplar ile şarkî Makedonya arasında meskûn idiler; bunun hâricinde bugünkü Bulgaristan'ın şimâlinde (Lofça, Plevne ve Rahova), orta Bulgaristan'da Filibe civârlarında ve eski Selânik, Manastır, Kosova ile İşkodra vilâyetleri dâhilinde de küçük guruplar hâlinde oturmakta idiler. Rumeli'de dağlı eşkıyâsı ve ya Kırcalılar adı altında, Selim III. (1789 — 1807) zamanında zuhûr eden mahallî isyânlara pomaklardan da katılanlar olmuş idi. 1878 senesine kadar Osmanlı imparatorluğu idâresi altında bulunan bu topraklarda yaşayan pomakların nüfusu hakkında verilen rakamlar bir tahminden ibârettir. 1874 senesinde Jireček (*ayn. esr.*, s. 578)'in elde edebildiği istatistiklere göre, Lofça, Plevne havâlisinde 100.000, bütün Rodoplarda (Sultan-Yeri 10.303, Ahî-Çelebî 5.851, Nevrehop 6.614) ve Selânik'ten Vardar boyunca Moglena, Prespa ve yukarı-Dibre'ye kadar uzanan yerlerde 500.000 müslüman bulunduğu, fakat bunların bir kısmının türkçe konuştuğu anlaşılıyor. 1880'de yapılan diğer bir istatistiğe göre, Bulgaristan'da 400.000 pomak bulunuyor-

du (Y. Altuğ, *Integration, Bulletin Intern.*, Augsburg, 1959, nr. 3, s. 184). 1876'da Makedonya ve Bulgaristan'da zuhûr eden ihtilâllerde, umûmiyetle Rodop türkleri ve pomaklar büyük felâketlere mârûz kaldılar (Halil Sedes, *1877/1878 Osmanlı ordusu savaşları*, İstanbul, 1946, s. 220 v.d.).

1877/1878 rus-türk muhârebesi dolayısı ile, Bâbıâlî Tuna boylarındaki şehirlerde bulunan müslümanların bir kısmını tahliye ederek, İstanbul, Edirne ve Selânik civârına nakletti. Bu arada şimâlde bulunan pomaklardan bir kısmı da cenûba, Rodoplara, Makedonya'ya ve diğer bir kısmı da Anadolu'ya geçti. Panislavizm cereyânının tedhiş siyâseti ve harpler yüzünden, 1878 senesinde 600.000 müslüman Bulgaristan ve diğer yerlerden göç etmek mecbûriyetinde kalmıştır ki, bunlardan ancak 150.000 kişi Anadolu'ya geçebilmiştir (Tevfik Bıyıklıoğlu, *Trakya'da millî mücâdele*, Ankara, 1955, I, 28 v.dd.). Ayastafanos anlaşmasında (3 mart 1878) büyük Bulgaristan planlarını kat'îleştirmek için teşebbüse geçildiği vakit, Rodoplarda yaşayan müslümanlar ve pomaklar de müstakil bir hukûmet teşkil etmek istediler ve her ne bahâsına olursa-olsun, vatanlarını korumağa çalıştılar (*ayn. esr.*, s. 30 v. d.; C. R. von Sax, *Geschichte der Machtverfalles der Türkei*, Wien, 1908, s. 460). 1878 Berlin muâhedesi ile, Sofya merkez olmak üzere, Balkanlar ile Tuna arasında müstakil bir Bulgar prensliği ve Balkanların cenûbunda da, merkezi Filibe olmak üzere, şarkî Rumeli vilâyeti teşekkül edince, pomakların meskûn oldukları eski toprakların hudutları büyük bir değişikliğe uğradı. Bu hudut değişiklikleri ve yeni Bulgar devletinin kuruluşu sırasında, Bulgaristan ve Rumeli'nin diğer yerlerinden 1892 yılına kadar Anadolu v. b. Osmanlı ülkelerine sığınan muhâcirlerin adedi 700.000'i bulmuş idi (A. C. Eren, *Integration, Bulletin Intern.*, Augsburg, 1959, nr. 3, s. 172 v. d.). Bu muhâcirlerin gelip-yerleştikleri yerlere dâir cedveller tutulmuştur ki, bunlar arasında Rodop türklerinden ve pomaklardan da göç edenlerin sayısı bir hayli yekûna bâlig olmaktadır (*Mühâcirin-i islâm*, İstanbul üniv. kütüp., nr. TY. 9129).

18 eylûl 1885'te bulgar komitecilerinin yaptığı hukûmet darbesi ile, şarkî Rumeli vilâyeti Bulgar prensliğine ilhâk edilince, bu vilâyet dâhilinde bulunan pomakların bir çoğu büyük ızdıraplara ve felâketlere mârûz kaldılar; bir kısım pomaklar bu ilhâk üzerine Anadolu'ya veya Selânik ve cenûbî Rodop'lar'a göç ettiler; böylece pomakların meskûn bulundukları yerlerin çoğu yeniden Bulgar prensliğine geçti. Bu devirde de pomakların nüfusları hakkında verilen mâlûmat tahminden ibârettir. C. Jireček'in eserinde 1891'de Bulgaristan prensliğinde bulunan pomakların adedini ancak 28.000 ve 1910 resmî istatistiklerinde ise, 21.143 gösterilmiştir. Balkan harplerinden sonra pomakların oturdukları mıntaka Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan gibi, üç devletin siyâsî hudutları içine girmiş oldu. 1917'de Bulgaristan'daki pomakların nüfusu 121.000'i bulmakta idi (Ischirkoff, *ayn. esr.*, s. 16). Bulgaristan'da yaşayan diğer müslüman türklerin sayısı ise, 1.000.000'dan fazla bulunuyordu. 1916'da Bulgaristan hukûmetinin yayınladığı bir istatistiğe nazaran, garbî Trakya'daki türk nüfusu 209.618 (bunun 136.772'si türk ve 72.846'sı pomak) idi; fakat T. Bıyıklıoğlu (*ayn. esr.*, s. 160) bu istatistiğin doğru olmadığını ve birinci dünya savaşında garbî Trakya'da bulunan türklerin nüfusunun 500.000 olduğunu kaydeder. 1923'ten 1961 senesine kadar muhtelif Balkan devletlerinden ve diğer ülkelerden Türkiye cümhûriyetine, gerek anlaşma yolu ile, gerek sâir sebepler ile göç edenlerin sayısı 2,5 milyona yakındır (C. Geray, *Türkiye'ye ve Türkiye'den göçler ve göçmenlerin iskânı, 1923—1961*, Siyasal bilgiler fakültesi Mâliye enstitüsü yayınlarından, Ankara, 1962, nr. 9 s. 11). Bugün yalnız Bulgaristan'da 800 000 müslüman türkten başka, 100.000 pomak bulunduğu tahmin edilmektedir (A. Tanoğlu, *Bulgaristan türklerinin son göç hareketleri, İktisat fakültesi mecm.*, 1950/1951, XIV, ayrı baskı, s. 6).

Pomaklar umûmiyetle zekî, çalışkan ve cesûr insanlar olup, daha ziyâde zirâat ve ticâret ile meşgûldürler. Onların bulgarlar ile ilgisi bir kısmının bulgarcaya yakın bir şive ile konuşmasından ibârettir. Şehirlerde oturanların çoğu türkçe konuşur; bunlar türk-islâm medeniyeti içinde gelişmiş olduklarından, bütün duyguları ile türklüğe bağlı yaşamışlar ve onun keder ve saâdetini paylaşmağı bir vazîfe bilmişlerdir. 1913 yılında bulgarlar ile yapılan bir anlaşmaya göre, pomaklar ve umûmiyetle Bulgaristan'da yaşayan müslümanlar için, Sofya'da bir baş müftülük bulunacak ve bu makam Bulgar hukûmeti nezdinde müslümanların dinî ve hukûkî işlerine tavassut edecekti (N. Erim, *Devletler hukuku ve siyâsî tarih metinleri*, Ankara, 1959, I, 468). Fakat bu anlaşmaya fazla riâyet edilmedi. Bulgar hukûmeti pomakları hıristiyanlaştırmak için, çok çalıştı ve hattâ şiddet kullanmaktan da çekinmedi. Pomakların merkezi olan Çepino ve Rodopların diğer bölgelerinde bulgar mektepleri açarak, onları bulgarlaştırmağa gayret ettiler; bizzat Ischirkoff'un itiraf ettiği gibi, bu teşebbüsler bir netîce vermedi. Pomakların ikinci cihan harbinden son-

raki durumları hakkında elimizde yeter vesîka yoktur. Bunların durumu da Bulgaristan 'da ki diğer müslümanların durumundan farklı değildir. Bunlar için en büyük tehlike asırlardan beri oturdukları vatanlarından, münferit veya toplu olarak, başka mıntakalara iskân edilmeleri ve mecbûrî göçe tâbî tutulmalarıdır. Bilhassa şimâlî Bulgaristan 'da yaşayan pomakların bir çoğu bugün eski topraklarını terke mecbûr edilmiştir.

Bibliyografya: Makalede zikredilenlerden başka, bk. T. Bıyıklıoğlu, *Trakya 'da millî mücâdele* (Ankara, 1955), I, Rodop türkleri için bk. s. 23, 30, 60, 82; F. Balkan (*Yakın tarihimiz*, 1962, sayı 37—40); Y. Nâbî, *Balkanlar ve türklük* (Ankara, 1936), s. 178—183; Mercia Macdermatt, *A History of Bulgaria 1393—1885* (London, 1962); *Istoriçeski Pregled* (Bulg. tarih mecmuası, Sofya, 1960, XVI, sayı 2, s. 90—97); N. Şişkov, *Pomacite v tritte bolgarski oblaste Trakija* (Makedonija, Mizija, Plovdiv, 1914); Y. Chataigneau ve J. Sion, *Pays balkaniques* (*Géographie Universelle, Mediterranée*, Paris, 1934, III, 488); C. Evelpidi, *Les États balkaniques* (Paris, 1930); N. Brançev, *Bolgar Muhammedane* (Sofya, 1948); S. Şişkov, *Bolgars-Muhammedanit* (Plovdiv, 1936); S. I. Verkovic, *Topografiçesk. oçerk Makedonii* (Petersburg, 1889, istatistik ve etnografik harita); İv. Lekov, *Kam vapros zaimeto pomak* (*Sbornik poluvekovna Bulgariya*, Sofya, 1933); *Annuaire statistique du royaume de Bulgarie* (Sofya, 1934); *Annuaire du monde Musulman* (1928); J. Hadji Vasijeviç, *Muslumani nase krvi u fuznoj Srbiji* (Belgrad, 1934); S. Cemaloviç, *Muslumani u Bulgarsk.* (*Gajret*, Sarajevo, 1932, XIII).

(A. CEVAT EREN.)

PONTİANAK, İndonezya devleti teşekkül etmeden önce, Borneo'nun „Wester-Afdeeling" Felemenk umûmî vâliliğine dâhil bir kısmına, ayrıca Kapuas deltasında yerleşen sultanlığa ve onun idâre merkezine verilen isimdir.

Hollanda eyâleti olarak, Pontianak, Kubu, Landak, Sanggau, Sekadau, Tajan ve Meliau 'yu içine alırdı. İdâre aynı zamanda „Wester Afdeeling" umûmî vâlisinin de mukîm bulunduğu Pontianak 'ta umûmî vâli muâvini tarafından yürütülürdü. Hollandalılar çinlilerin ticâret muhiti olan Kapuas 'ın sol kıyısında yerleşmişlerdi. Malezyalılara âit şehir ise, karşı kıyı üzerinde kurulmuştur.

Aynı ismi taşıyan idâre merkezi ile Pontianak sultanlığı, hollandalıların hukümranlığı altında muhtâriyete sâhip olup, 4.545 km.² 'lık bir sâhayı kaplamakta idi. 1930 'da nüfus, 100.000 malezyalı ve dayak, 562 avrupalı, 26.425 çinli ve ayrıca muhtelif milletlere mensûp 2.378 şarklıdan terekküp ediyordu. Burada malezyalı denilince, yerli müslümanlar ve çoğu arap neslinden gelen cavalılar, buginliler ve islâmiyeti kabûl eden dayaklar hatıra gelir. Merkezde dayaklar putperest olarak kalmışlardır. Katolik din teşkilâtı gerek onlar ve gerek çinliler arasında faâliyet göstermektedir. Bu son derece karışık nüfus topluluğu Pontianak 'ın menşe'i ve inkişâfı ile izah edilebilir. Mahallî idâre, 1735 'te Matan 'a yerleşerek, 1771 'de Mampava 'da dindarlığı ile tanınan çok saygı değer bir kıraliyet idârecisi iken ölen şerîf Ḥusayn b. Aḥmed al-Ḳadrī 'nin oğlu şerîf 'Abd al-Raḥmān tarafından, 1772 'de te'sis edilmiştir. 'Abd al-Raḥmān 1742 'de bir dayak kızı ile olan münâsebetten dünyâya gelmiş ve daha çok küçük yaşta iken, mütekâmil ve müteşebbis yaradılışı ile temâyüz etmiştir. Hukümdarlığı ele geçirmek üzere, arka-arkaya Mampava, Palembang ile avrupalı ve yerli gemiler tarafından zaptedilerek, sultanın himâyesine giren Bancarmasin 'de dahi büyük gayretler sarfetti ise de, buradan, berâberindeki deniz korsanları ile birlikte, geri çekilmek zorunda kaldı. O sıralarda Mampava ve Bancarmasin hâkiminin kızı ile evlenmiş idi ve çok zengin idi. Mampava 'ya geri döndüğünde, babası henüz ölmüş bulunuyordu. Orada hiç bir itibâra sâhip olmadığı düşüncesine kapılarak, etrâfına topladığı mâcerâperest bir çete ile, bir müstemleke kurmağa karar verdi. Landak ile Kapuas 'ın kavşağında cinlerin, perilerin tehlikeler ile dolu barınağı olarak bilindiğinden, pek fazla korkulan gayr-i meskûn bir arâzi (Pontianak) ona bu maksadının tahakkuku için müsâit bir hedef olarak göründü. Cinleri ve perileri kovalamak üzere uzun süren top atışlarını müteâkip, karaya en evvel kendisi ayak bastı ve ormanı açtırarak, şahsı ve askerleri için basit meskenler inşâ ettirdi.

Ticâretin inkişâfı için mühim olan bölgenin müsâit durumu ve ticâretin himâye edilmesi kısa zamanda buraya dışarıdan buginli, malezyalı ve çinli tüccarları çekmiştir. Pontianak böylece çok gelişmiş ve kuvvetlenmiş, şerîf 'Abd al-Raḥmān, basîret ve kudreti sâyesinde, Matan, Sukadana, Mampava ve Sanggau gibi komşu devletler karşısında durumunu muhâfaza etmeğe muvaffak olmuştur. Kendisi muhtelif halk topluluklarına reisler tâyin ve ticâreti mâkul esâslara göre tanzim etmiştir. Batavya 'daki şarkî Hindistan kumpanyasının temsilcilerini o derecede iknâ edebildi ki kumpanya Banten 'in

merkezî Borneo üzerindeki haklarını satın aldıktan sonra, onu Pontianak ve Sanggau devletlerini timar olarak verdi. 1772'den itibâren Bugi'n hâkimi Raca Ḥâccî ona *sultan* unvânını tevcih etmiş idi. 1808'de ölümünden sonra, yerine oğlu şerîf Ḳâsim geçti. Sarayda arap örf ve âdetlerini tamâmen çağdeş bir anlayış içinde değiştirerek, tatbik eden son sultan da bu olmuştur.

1855'te Hollanda Hindistanı hukûmeti ile akdedilen anlaşma mûcibince, sultan hukûmetten muâyyen bir irâd sağlardı; bununla berâber bütün tebea üzerinde adlî ve inzibâtî hakları kullanan hukûmet idi. Hollanda Hindistanı hukûmeti ile olan münâsebetler aynı zamanda hukuka ve vergiye müteallik hususları da ihtivâ eden 1912 tarihli uzun bir mukavele ile tanzim edilmekte idi. Sultan mahallî vezneden 6.800 florin tutarındaki maaşını ve buna ilâveten zirâat ve mâdenlerden ödenen vergilerin de 50 %'sini alırdı.

Devletin menşe'ine ve nisbeten yaygın islâmiyete uygun bir yaşayış Pontianak'a hâkimdir. Halktan Mekke'ye hacca gidenlerin sayısı oldukça mühim bir yekûn tutar. Burada „Cava fontiana" ismi verilen bu hacılar için sultan, 1880 ve 1890 yılları arasındaki hacc sırasında, onların bakımını te'min etmek maksadı ile, bir kaç vakıf müessese te'sis etti.

Halkın tamâmının başlıca geçim kaynağı zirâat ve orman mahsûlleri ticâretidir. Hindistan cevizi içi, kara biber, bir nevî reçineli zamk olan gambir, hind irmiği sago, rubber ve rotan adı verilen bir hind hurması çeşidi ihrâc edilir. Bu ihrâcât bilhassa Singapur ve Cava'ya yapılır. Pirinç, kumaşlar ve avrupalılar ile çinli ve arap zenginlerinin ihtiyac maddeleri idhâl edilir. Başlıca ihrâcât ve ithâlât çinlilerin elindedir. Bunlar Pontianak'ın diğer şarklı ecnebîlerin de yerleşmiş olduğu sol kıyısındaki çinli mahallesinin avrupalılara âit yarı kısmında ikamet ederler.

Kapuas havzasının iktisat, ticâret ve mübâdele merkezi burada bulunur. Çinli tüccarlar, kendilerine âit olan vapurlar ile, nehrin menbâ tarafındaki kıyısında yerleşmiş olan başka çinli tâcirler ve diğer taraftan deniz yolundan Singapur ile irtibâtı sağlarlardı; her iki şekilde de devlet deniz nakliyat kumpanyası ile rekabet hâlinde idiler.

Pontianak bataklıklarında dış ûlem ile ticâret hemen-hemen yalnız su yolu ile yapılırdı. Pontianak'tan Mampava, Sambas ve Sungei Kakap'a ve Mandor'dan Landak'a uzanan yüksek bölgelerde motörlü vâsıtalar için yollar ancak çok geç inşâ edilmiştir. Şunu bilhassa kaydetmek yerinde olur ki, Pontianak'ın havası sıhhate zararsız olup, pek sık su istilâsına uğrayan ve denizden içeride kalan şehirde sıtmaya tesâdüf edilmez.

Bibliyografya: P. J. Veth, *Borneo's Wester-Afdeeling*; J. J. K. Enthoven, *Bijdragen tot de geographie van Borneo's Wester-Afdeeling* (*Tijdschrift Kon. Aardrijkskündig Genootschap*, 1912, s. 203—210).

(A. W. Nieuwenhuis.)

PORT-SAİD. PORT-SA'İD, Mısır'ın bir Akdeniz limanı olup, Süveyş kanalı medhalinde ve garp kıyısında, 31° 15′ 35″ şimâl arzı ile 32° 19′ 20″ şark tûlü üzerinde, Zagāzîg ve İsmā'îliya yolu üzerinden, demir yolu hesâbı ile, Kahire'den 233,3 km., sâhil boyunca sıra ile Dimyat'tan 57,9 km. ve İskenderiye'den 201,1 km. uzaklıktadır. Port-Sa'îd 1859'da, Süveyş kanalının açılması kararlaştırılınca Mısır hidivi Sa'îd Paşa (b. bk.) zamanında kuruldu ve ismini bu şahsın adından aldı. Manzala gölünü Akdeniz'den ayıran ve genişliği 180 m.— 270 m. arasında değişen kum şeridi hâriç, şimdiki şehrin mevkii sular altında idi. Bu mevkî, Laroche ile de Lesseps idâresindeki bir mühendis hey'eti tarafından berzahın ortasındaki Süveyş'e en yakın ookta olması hasebiyle değil, su derinliğinin burada mutasavver kanal için çok müsâit olması bakımından, seçilmiş idi. Kanalda faâliyet başlar-başlamaz, su üzerinde inşâat işçilerinin kullanması için, fırın ve su süzgeci ile kalın kazıklar üzerinde ahşap beş ev yapıldı. Bir sene sonra, tarak dubaları yeni te'sis edilmiş olan limanın sularını derinleştirmeğe başladı. Buradan çıkan çamur binâ yapımında kullanıldı ve bu sûretle binâların sayısı, çok geçmeden, fazlalaştı. İş yeri yanında 150 ev, 150 kulübe, bir hastahâne ve bir câmi, bir katolik kilisesi, bir ortodoks kilisesi ile birlikte, burası 30.000 m². 'lık bir yer kaplıyordu. Bununla berâber bu sâha, kanal inşâatı İsmā'îliya'ye doğru ilerilerken, sür'atle artan nüfusa kâfî gelmedi. Bu ihtiyâcı ve taş ocaklarının yokluğunu ve uzaklardan taş getirmenin zorluğunu karşılamak maksadı ile, deniz suyuna mukavemet edebilecek sun'î taş imâlâtına, M. M. Dussaud tarafından, 1865'te başlandı. Bu ameliyenin teferruâtı 'Alî Paşa Mubârak'in *Ḫiṭaṭ* (X, 38—40 isimli eserinde anlatılmıştır. Her biri 22 ton ağırlığında olan bu taşlar hem daha dıştak liman için iki muazzam dalga-kıranın inşâsında hem de yeni bir inşaat sâhası meydana getirmek üzere kullanıldı. Aynı sene kayıklar kanalda İsmā'îliya'ye kadar sefer yapıyor ve Port-Sa'îd'e kadar erzak ve lüzûmlu maddeler taşıyordu. 1868'de dalga-kıranlar ikmâl edildi ve 1869'da kanal tamamlandı. Netîcede,

muhtelif milletlerin konsolos ve mümessillerinin buraya yerleşmesi ile, şehir kalabalıklaştı ve nüfusu 10.000'e yükseldi. Bu devirdeki bir çok şark te'sisleri gibi, Port-Sa'îd de, başlangıçtan itibâren, kat'î olarak, mısırlı ve avrupalı mahallelerine ayrıldı. Mısırlılar garpta ve cenûb-i garbîde, 1300 (1883) yılının şâbân ayının 14. cuma günü, merâsimle açılan câmiin etrâfında yerleşerek, çoğaldılar. Avrupalılar ise, kanalın medhali yakınında ve kumsalda şimâl ve şimâl-i şarkîye doğru, kıyı boyunca yerleştiler. Şimdi muntazam su ikmâli Nil'den, İsmâ'îliya kanalı ile, bir çok günler için ihtiyâcı karşılayabilecek kadar au alabilen büyük depoya bağlı ana borular vâsıtası ile yapılır. Port-Sa'îd'in inkişâfındaki büyük sür'at 1907'de 49.884'e varan nüfusundaki artış ile izah edilir. [Port-Sa'îd'in nüfusu 1937'de 124.749'a yükselmiştir (bk. *Ancyclopaedia Britonnica*). 1960 sayımına göre ise, bu nüfus 200.000'i bulmuştur (bk. *The Europa Year Book*, 1961).] Şehir, Mısır ticâretinin anbar merkezi olarak, büyük ehemmiyet kazandı (bu memlekette İskenderiye'den sonra ikinci gelmektedir) ve burası şark ile garp arasındaki deniz seyrüseferinin en mühim duraklarından biri oldu. 2.060 dönümlük bir sâha kaplayan hâricî limanın kum birikmesinden ve devamlı deniz dalgalarından kanalı korumak maksadı ile inşâ edilmiş olan iki mendirek yahut dalga-kıranın ve garp kıyısında, esâs olarak, sayısı üçe varan havuzların genişletilmesi mecbûriyeti hâsıl oldu. Uzunluğu 78 m., genişliği 25,5 m., derinliği 5,5 m. ve kaldırma hacmi 3.500 ton olan büyük bir yüzer havuz inşâ edildi ve sonra 1903—1909 arasında, şark sâhilinde, iki yeni dok te'sis edildi. Bu doklarda çalışan işçilerin yerleştirilmesi için, şark kısmında, adını o zamanki Mısır kıralından alan, Pord-Fu'âd isimli yeni bir şehir kuruldu. Geceleri kanala yaklaşan gemilerin emoiyetini sağlamak için, hidiv İsmâ'îl Paşa, masrafı Mısır hukûmetince karşılanacak olan ve Reşîd [b. bk.], 'de, Burullus [b. bk.]'ta, Dimyat yakınlarındaki Burc al-'İzba 'de ve Port-Sa'îd'de olmak üzere, 4 deniz feneri inşâsını emretti. Port-Sa'îd'deki fener kulesinin yüksekliği 53 m. 'dir ve ışığı da diğer üçününkinden farklı olup, aş.-yk. 35 km. uzaktan görülebilir. Bu deniz feneri en dış kısmında E. Frémiet tarafından yapılan ve 1899'da merâsim ile açılan Ferdinand de Lesseps'in muazzam heykelini taşıyan garptaki meudireğin kaidesi üzerinde bulunmaktadır. Port Sa'îd'in dikkate değer binâları arasında Süveyş kanalı şirketinin dâireleri vardır. Şehir çok karışık bir nüfusa sâhiptir ve husûsî bir sanâyiinin olması ile dikkati çeker. Küçük satıcılar, şarka veya garba giden gemiler rıhtıma yanaştıkları zaman, seyyahlara şark malları ve biblolar satarak geçinirler.

Bibliyografya: Başlıca kaynaklar için bk. 'Alî Paşa Mubârak, *al-Ḫiṭaṭ al-Tawfîḳiyya* (20 eild; Kebire, 1305/1306); bk. bir de 1. Süveyş kanalı ve tarihine âit neşriyat; 2. Mısır hukûmeti ile Süveyş kenalı şirketi tarafından çıkarılan yıllık takvimler, *Annuaires statistiques* ve *Trade Returns*; 3. Mısır rehberleri: Baedeker, Murray (nşr. Mary Brodrick) ve Cook (nşr. E. A. Wallis Budge). (A. S. ATIYA.)

POST. PŪST veya PŌST (F), deri; türkçede *posteki* şekli de kullanılır; bir tarîkat şeyhi veya *pîr* [b. bk.]'inin, taht veya merâsim kürsüsü gibi, kullandığı debbağlanmış post. Başı, ayakları ve yanlarına, tasavvufî mânalar izâfe edilmiştir. Post kelimesi ar. *bisāṭ*'ın karşılığıdır. Evliyâ Çelebî (İstanbul, I, 495)'ye göre, mürîde, pîrin önünde bir imtihan geçirdikten sonra, *şāḥib pōst* adı verilir. Bektâşî tarîkati âyinlerinde, cemâathâne veya tekkenin zemini, 12 imamın hâtırasına uyularak, 12 beyaz koyun postu ile kaplanırdı.

Bibliyografya: J. P. Brown, *The Darvishes* (Oxford, 1927); G. Jacob (*Türkische Bibliothek*, Berlin, 1908, IX.); H. Thorning (*ayn. esr.*, 1913, XVI). (R. LEVY.)

POZANTI. BOZANTI, iç Anadolu'yu Adana ovası üzerinden cenûba bağlayan yol boyunda başlıca durak mahalli olup, bugün Adana vilâyetine bağlı bir kazâ merkezi ve bir demir-yolu istasyonudur (râkımı 860 m.). Seyhan nehrinin bir kolu olan Çakıt çayının orta kısmına da Pozantı suyu adı verilmektedir.

Bütün tarih devirleri boyunca ehemmiyetini muhâfaza etmiş bir yol üzerinde bulunan Pozantı, askerî ve ticârî bakımdan, birinci derecede bir konak yeri teşkil etmiş ve muhtemel olarak, ilk çağda bugünkü adına benzer bir isim taşımıştır. Klasik devirde Tiana (Ṭuvāna) — Tarsus yolu üzerinde zikredilen ve bugünkü Pozantı olduğunda şüphe edilmeyen Podandos'un Hitit devrine âit paduvanda ile olan isim benzerliği dikkati çekmiştir (krş. E. Forrer, *Kilikien zur Zeit des Hatti-Reiches*, *Klio*, 1937, harita XXXIII; E. Bilgiç, *Belleten*, 1946, X, 386, not 7). Mevkiin askerî ehemmiyeti, VII. asırda müslümanların Anadolu seferleri ile, bir kat daha artmıştır. Pozantı arap kaynaklarında Bazandūn (Badandūn Budandūn) şeklinde zikredilmektedir. Burası, bilhassa Abbâsî halîfesi Ma'mūn'un 218 (833)'de Bizanslılara karşı açtığı bir sefer sırasında, kısa bir hastalıktan sonra, el-Badandūn (Pozanti) çayı kenârındaki karargâhında vukua gelen ölümü vesîlesi ile zikredilir. Adı geçen çay, X. asırda Nikepho-

ros Phokas'ın Adana havâlisini istilâ etmesinden evvel, Abbâsî devleti ile Bizans arasında hudut teşkil etmekte idi.

Haçlı seferleri vekayinâmelerinde orduların Bothentrot (Bodendron, Butrentum) vâdisinden geçtikleri zikredilir (Albretus Aquensis, III, 5). XVI. asırda Kudüs'e giden Ludwig von Rauter tarafından kaydedilen Poschtzescby mevkiinin de Pozantı olması icâp eder. Evliyâ Çelebi'nin Külek yolunda zikrettiği Sultan-Hanı menzilinin Pozantı olması muhtemeldir. Kâtib Çelebi de burayı „Çakıt kenârındaki han" olarak kaydetmekle yetinmiştir. Daha yakın devirlere âit kaynaklarda da fazla bir bilgi bulunmamaktadır. R. Kiepert haritasında mevkiin Bozantı-Han adı ile kaydedilmiş olması buranın XIX. asrın sonlarında sâdece bir konak yeri durumunda bulunması ile ilgili olmalıdır.

Pozantı'nın ehemmiyeti XX. asrın başlarında, Bağdad demir-yolu inşâatı sırasında yeniden arttı. Birinci cihan harbi yıllarında demir-yolu buraya kadar gelmiş, Çakıt tünellerinin açılması faâliyetine hızla devâm edilmiş, Pozantı o sırada pek işlek bir menzil hâlini almış idi. Mevkiin ehemmiyeti bugün de devâm etmektedir: Ulu-Kışla'da Torosların Bolkar dağı ve Ala-Dağ kütleleri arasına dalan yol ve demir-yolu Pozantı'ya kadar berâberce gelmekte, bundan sonra demir-yolu Çakıt adını alan vâdiyi tâkip ederken, Külek yolu, Tekir-Beli'ne tırmandıktan sonra, Tarsus çayının esâs kolu üzerinde meşhûr boğazın içine girmektedir.

Millî mücâdele yıllarında Adana'yı işgâl eden fransızlara karşı girişilen hareketlerde de dikkati çekecek derecede bir rol oynamış bulunan Pozantı, yakın zamana kadar Adana vilâyetinin Karaisalı kazâsına bağlı bir nâhiye merkezi olup, 1935'te nüfusu 638 olarak tesbit edilmiş idi. 1950'den sonra Pozantı bir kazâ merkezi olmuştur. Nüfusu 1960'ta 2.473'e yükselmiştir. 755 km.² toprak üzerine yayılan Pozantı kazâsının 16 köyü ile berâber nüfusu 12.330'a varıyordu. Bu nüfus, sıcak mevsimde Adana ovası halkından bir kısmının yaylalara çıkması sebebi ile, yazın epeyce artmaktadır.

Bibliyografya: İbn Ḫordâẕbeh (nşr. de Goeje), s. 100, 102, 110; Mas'ûdî, *Murûc* (Paris tab.), VII, 1 ve 96; Yâḳût, *Mu'cam*, I, 530 v.d.; Ṭabarî, *Târîḫ* (nşr de Goeje), III, 1134 v. dd.; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 133 v.d.; W. M. Ramsay, *Historical Geography of Asia Minor* (London, 1890), s. 348 v.d., 357; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, II, 49; K. Bittel (Pauly-Wissowa, *Realencyclopaedie der class. Altertumswiss.*, XXI, II, 1136—1139, mad. Podandos); Charles Texier, *Asie Mineure*, s. 726; V. de Langlois (*Revue Archéologique*, 1856, XIII, 489); ayn. mll., *Voyage dans la Cilicie et dans les montagnes du Taurus* (Paris, 1861); W. M. Ramsay, *Cilicia, Taurus and the Great Taurus Pass* (*Geogr. Journal*, 1903); Th. Kotschy, *Reise in den Cilicischen Tauros* (Gothe, 1858); R. Oberhummer-H. Zimmerer, *Durch Syrien und Kleinasien* (Berlin, 1899), s. III; Mehmed Cemâl, *Anadolu* (İstanbul, 1337), s. 108 v.d. (METİN TUNCEL.)

POZAREVAC. [Bk. PASAROFÇA.]

PRANG-SABİL. [Bk. PRANG-SEBİL.]

PRANG-SEBİL. PRANG-SABİL, Şarkî Hind takım-adalarında *cihâd* [b. bk.]'ın karşılığı olarak kullanılır; *prang* (malezya dilinde) „harp" demektir.

Tarihin seyri müslümanlara cihâda dâir vazîfelerini edâya imkân vermedi. Fakat şerîat mümessilleri cihâdı telkin eder ve halk, ancak muvaffakiyetten şüphe edildiği zaman, kâfirlere silâh kullanmaktan sakınmak lâzım geldiğine inanır. İndonezya adaları gibi, gayr-i müslim bir hâkimiyet altında bulunan müslüman bir ülkede, bu düşünce ile, din adamları susmağı tercih ederler ve bu gibi şartlar içerisinde, gayr-i müslimlerin üstünlüğü ve mü'minlerin faydalandığı nisbî hürriyetten ötürü, cihâdı icâp ettiren bir sâik bulunamadığını söylerler; yahut da öteki dünyada müslüman ile kâfir arasında meydana gelecek olan şiddetli ziddiyetleri gösteren metinleri şevkle açıklarlar. Siyâsî hâdiseler, felâketler, her türlü âfetler karışıklıkları tâkip ettiği zaman, şarkî Hind takımadalarındaki müslüman halklarda bu karışıklıkların dinî bir kisve altında zuhûr etmeleri nâdir değildir. O vakit kâfirlere karşı savaşın farz olduğu şuûrunun yeniden uyandığına hükmedilebilir. İleri gelenler cihâda (*prang-sebil*) dâvette bulununca, bu dâvetleri doğrudan-doğruya akis bulur. Hakîkatte cihâda dâvetin, islâm şerîatine göre, imam tarafından yapılması lâzımdır. Şimdi imam yoktur; fakat Osmanlı sultanı daha imam tanındığı devirde bile, bu kayıttan kolayca kurtulmak kabil idi; çünkü imam ilgisiz kalıyordu. Kendi ülkeleri dışında cihâd ilân edildiği zaman savaşanlar için mü'minler derûnî yakınlık duyarlardı. Aynı şekilde bu adaların her hangi bir yerinde müslüman reisler tarafından girişilmiş olan kuvvet yolu ile ihtidâ ettirme umûmiyetle övülüyor ve cihâdın birbirine bağlı vazîfelerinin tamamlanması şeklinde görülüyordu.

Cihâd'ın bu amelî anlayışı, XIX. asrın son çeyreğinde, bilhassa Açe'de ehemmiyette idi. Hâdiseler de bilhassa bunun gelişmesine mü-

sâit idi. Açeliler, *cihâd*'dan memnûn, onun fazîletine ve ayrıca savaşı tazammun ettiğine kanî bir halk idi. Müslüman olmayanlara her yerde garaz bağlanıyor veya hiç olmazsa hakaretle bakılıyordu; aynı zamanda her hangi bir şekilde dini temsil eden kimseler büyük saygı görüyorlardı. Bununla berâber bu vaziyet, teşkilâtlanmış ve mütecâviz bir kuvvete karşı, kendileri tarafından cihâdı başarı ile yürütmek için, kâfî gelmiyordu. Askerî bir teşkilâta ihtiyac var idi. Açe'de ehemmiyetsiz bir sultan bulunuyordu. Fakat memleketin durumu bakımından, o mühim bir âmil değil idi. Memleketin reis'leri, Açe'nin gerçek sâhipleri, istekleri ile kendi topraklarında inzivâya çekiliyorlar ve müşterek bir işte çalışacak durumda bulunmuyorlardı. Silâhlı çeteler memleketi tarıyor, mümkün olduğu kadar, kâfirlere fenâlık yapıyor, fakat Allah tarafından emredildiği tarzda savaşmadıkları için, birlikte çalışma ve umûmî bir yardımlaşma husûsunda ortaya hiç bir dâva atamıyorlardı. Bizzat şerîat cihâd masraflarını karşılamaları gereken meşrû kaynakları gösterir. Çetelerin mûtad işlerinden olan yakma ve yağma etme gibi hareketler Allah tarafından aslâ makbûl sayılmıyordu. Buna bu çetelerin teşkilâtlarının uzun zaman toplu olarak bulunmaları imkânsızlığını da ilâve etmek lâzımdır. Bu şartlar içerisinde savaş teşkilâtını destekleyen *'ulamâ'* (müfret olarak da kullanılır)'dır: bunların arasında bilhassa her zaman dinî tedrisat ocağı olan Tirò ulemâsı mühim yer işgâl eder. Bunlar memleketin reislerinin kayıtsızlığını ve uhrevî mükâfatlara dünya nîmetlerini tercih eden halkı ayıplarlardı. Dâimâ dolaşarak, cihâd fikrini tâlim ederlerdi ve kimse açıkça onlara düşmanlık edemezdi; zîra onlar şeriati temsil ediyorlardı. Savaşı yürütebilmek için, paraya ihtiyac var idi. Ulemâ dinî maksada tahsis edilen zekâtın bir kısmını ısrarla istiyordu. Ayrıca Tirò ulemâsı, muntazam askerî bir kuvvetin teşkilinde, usûlüne uygun şekilde alınan mühtedî askerlerden faydalanıyordu. Ulemâ uzun bir zamanda halk arasında savaş rûhunu yerleştirdi. Fakat cismânî hukümdarlar üzerinde sağladıkları üstünlük ancak savaşın devâmı husûsunda halkı taassuba sevkettikleri müddetçe devâm edebilirdi. Savaş bitince, şerîat mümessilleri, dâimâ çok kuvvetli olan eski durumlarına dönerlerdi. Harp telkinleri ile dolu muhtelif yazılar, savaşçıları taassuba sevketmek için, te'sirli bir vâsıta olarak kullanılıyordu. Bu yazılar cihâd hakkındaki vaazların mütemmim bir tezâhürü idi. Ulemâ cihâdı yürütmenin mecbûriyetini ısrarla ileri süren eser ve risâleler yazıyordu. Teşvik için, şehid olmanın uhrevî mükâfatları vaad ediliyordu. Savaşan kâfirler en karanlık renkler altında tasvir ediliyorlardı.

Bibliyografya: C. Snouck Hurgronje, *De Atjèhers* (Batavia, 1893—1894), I, 183 v. dd.; II. 123; ayn. mll., *Verspreide Geschriften*, IV/II, 233 v. dd.; H. T. Damsté, *Atjehsche oorlogspapieren* (*Indische Gids*, 1912, I, 617 v. dd., 776 v. dd.); ayn. mil., *Hikajat Prang Sabil* (metin ve tercümesi, *BTLV*, LXXXIII, 545 v. dd.)

(R. A. KERN.)

PUL (FULBE), garbî Afrika'da yaşayan bir kabîle; aslında göçebe bir çoban halk olup, mensûpları bugün büyük ölçüde toprağa yerleşmiştir ve çiftçilik etmektedir. Kendilerine bizzat verdikleri ad olan Fulbe Pulo'nun cemîdir. Bunlar Havsalar tarafından Fulani, Kanurilerce Felata tesmiye edilir; fransızlar ise, onlara Peul derler. Dillerine kendileri *fulfulde* demektedirler.

Bunlar şimâl-i şarkîden, belki de nihâyet Fezzân'dan, buraya gelmiş gibi görünüyorlar; bununla berâber son zamanlardaki göçleri daha ziyâde garptan şarka doğru vâki olmuştur. Migeod onlara 1923'te bugün ingiliz manda bölgesi Kamerun'un bulunduğu civârda rastlamış idi. Pullar buraya kendilerinin burada rastladığı kimselerin yaşadığı bir devirde girmiş bulunuyorlardı. Başlıca yayılma sâhaları fransız Guinea'sındaki Futacallon ve yukarı Senegal-Niger'deki Massina'dır.

Kavmî bakımdan bunlar, bu husûsta türlü görüşler ortaya atılmış olmasına rağmen, bugün hâmî ırka mensûp addolunurlar. Meek (I, 94) bunların en eski mısırlılar ile büyük bir benzerlik arzettiklerini belirtir. Delafosse bunları (haklarında henüz kâfî bilgi mevcut olmayan) her hangi esrârengiz bir Banî İsrâ'îl zümresi ile gittikleri mıntakada yerleşmiş buldukları kabîle veya kabîlelerin, bir rivâyete göre, Tekrörların (bugünkü: Toucouleur) karışmasından hâsıl olmuş melez bir ırk olarak tesbit etmek temâyülünde idi. Frobenius (*ayn. esr.*, s. 165) bunların bizzat kendilerinin ve diğerlerinin şahıslarında Herodot'un Garamantlarını müşâhede ettikleri „Garaların tazyikından kurtulmak için, Fezzân'dan cenûb-i garbîye muhâceret ettiklerini söylemektedir. Frobenius, Soninke-rivâyetinin bunlardan (1893'te, Passarge'in ziyâreti esnâsında hâlâ Adamawa'daki göçebe Fulbelerin kendilerini bizzat adlandırdıkları g'bi) Bororo veya Borojogo adı altında, hakir görülen, boyunduruk altında bir ırk olarak bahsettiğini tesbit etmektedir. O bunların şarkıcılarından (*mabube*) derlemiş olduğu rivâyetleri aslî bulmamakta ve bunların müstakil olur-olmaz, bir zamanki efendilerinin

an'anelerini benimsemiş olduklarını zannetmektedir. Bu arada Frobenius'un, „daha Barth bile onları Leuca-habeşliler ile aynı zümreye idhâl etmiş idi" derken (*ayn. esr., göst. yer.*), pek âşikâr bir şekilde hatâya düştüğünü de tebârüz ettirmek gerekir.

Barth'ın sözleri ise, daha ziyâde şöyledir (II, 505): „Fakat ben onları bu sebeple eski müelliflerin Leucaethiopları addetmek istemiyorum (!)". Barth'ın görüşüne göre, bunlar karışık arap-berberî ve saf zencî kanından ortalama bir kavimdir. Onun aynı eserde yaptığı, bunların dilleri ile „cenûbî Afrika kafferlerinin dili" arasındaki bir münâsebetin alâmetlerine dâir telmih her iki lisanda da isim bölümlerine tesâdüf edilmesine müstenit olmalıdır; bu busûs ayrı bir kısımda mütâlea edilecektir.

Türlü faraziyelerin münâkeşasından sonra, Meek (I, 96), „Fulanilerin, muhtemelen, menşe' yurtları Mısır veya Asya'da bulunan çok eski bir Libya kabîlesi oldukları" sonucuna varmaktadır. O göçebe olarak yaşayan Fulbeleri Nigeria'da hâmî unsurun en saf mümessilleri addetmektedir (I, 26).

Fulbelerin vücût teşekkül ve husûsiyetleri Mungo Park, Barth, Nachtigal, Passarge ve diğer seyyahların ifâdeleri ile, umûmî olarak, tevâfuk eden Meek (I, 26)'in aşağıdaki hulâsasında en iyi şekilde sıralanmıştır:

„Bunların ten renkleri açık ile kızılca kahve rengi arasında tehavvüi eden —Passarge „açık kırmızımtırak sarı" demektedir—vücûtlarının yapılışı ince, adaleli ve hattâ bâzan kadın vücûdu gibi nâziktir. Çehre beyzî, dudaklar ince, kafa dolichocephal'dir; alın şakaklara doğru oldukça çökük, burun düz veya kartal gagası şeklinde bükülmüş olup, ucu da ekseriyâ hafifçe kenarlıdır. İleriye doğru çıkık çene çok nâdirdir veya hiç yoktur; saç kıvırcık olup, sık-sık düz saçlara da tesâdüf edilir... Erkeklerin çenelerinde seyrek bir sakal vardır. Gözler bâdem şeklinde olup, uzun, ipek gibi siyah kirpikler ile gölgelenmiştir. Fulani kadınlarının güzel yüzleri ve câzip tavırları çok meşhûrdur. İstidâdı itibârı ile Fula şüpheci ve ürkek, dessas ve hîlekârdır. Kendini olduğundan başka türlü göstermek husûsunda ve kurnazlık bakımından hiç bir yerli afrikalı onun kâbına varamaz".

Bu değerlendirme, bütünü ile, evvelce zikrolunan müdekkiklerinkine tevâfuk etmektedir Savaş, av ve hayvan yetiştirmeği bir erkeğe lâyık yegâne meşgûliyetler addettikleri cihetle, gerek bedenî işleri ve gerekse ticâreti hor görmeleri mânasında, Passarge onların „asîl bir halk" olduğunu söyler. Bunlar zencîlerden daha vekarlı ve kuvvetli seciye sâhibidirler; bununla berâber ben aynı zamanda „Fullanın (aynen) daha ziyâde düşünerek hîlekârlık yapabileceğine kenîim. O zencîye nazaran daha büyük bir seciye gösterir; fakat fırsat zuhûrunda, daha büyük bir alçaktır". Barth (II, 505)'ın ifâdesi de buna benzer: „Fulbelerin seciyelerindeki sevimli cihet bunların anlayışlı ve hareketli olmalarıdır; buna karşılık, onlarda kötülük yapmak husûsunda olagan-üstü bir tabi'î temâyül mevcut olup, bunlar hiç bir sûretle asıl zencîler kadar iyi kalpli değildirler".

Passarge onları, dinî bakımdan mutaassıp olarak tasvir ediyor; fakat göçebe Fulbeler hâlâ, hiç olmazsa kısmen, put-perest oldukları cihetle (Meek, I, 200 ve tür. yer.), bu mülâhaza, Havsalar tarafından *Fulanin Cidda* tesmiye olunan ve görünüşe göre, takrîben XI. asırda Nigeria'nın diğer kabileleri gibi, islâmiyeti kabûl eden (Meek, II, 1—11) yerleşik Fulbelere âit olmalıdır. Bu yerleşik Fulbeler „bir kayda tâbi olmayan, başka cinsler ile evlenme ve umûmiyetle bir zamanlar savaşta yendikleri halklara mensûp kişiler ile nikâhsız yaşama yüzünden, zencîler tarafından temsil olunmak üzeredirler. Burunları genişlemekte, dudakları kalınlaşmakta, saçları kıvırcıklaşmağa başlamakta, yapıları hantallaşıp, zencilere hâs olan çıkık çene, kemikli ağız meydana çıkmaktadır. Bunlar yanlarında yerleştikleri kimselerin zencî tipini esâsından değiştirmiş iken. bu tâlî cins Fulani kanı ile bir takviyenin eksikliği yüzünden, sür'atle kaybolmak temâyülündedir. Bunlar göçebe put-perest Fulaniler ile evlenmezler" (Meek, I, 28).

Labouret'ye göre, göçebe Fulbeler bütün bölge üzerinde küçük iskân mahallerine „umûmiyetle sürülerini güttükleri yerleşiklerin köyleri yanına" dağılmışlardır. Bunlar yerleşik halkın süt ve mâmûlleri ihtiyâcını te'min ederler. Süt ve tereyağı satan Fulbe kadınları seyyahlar için alışılmış bir manzaradır.

300 (m. s.) yıllarında Fulbeler, Ghana devleti kudretinin zirvesinde bulunduğu bir sırada. yukarı Senegal bölgesine vâsıl oldular. 1400 yılı civârında kabîlenin şimâl-i garbîde Termes'ten gelen, bir kısmı Callo âilesine mensûp reisler idâresinde, Masina'ya yerleştiler. Bu krallık 1494'te Songhai reisi Askia Omar tarafından zaptolundu. Aynı sıralarda veya hiç olmazse bundan pek çok geçmeden, Tengella adında bir pulo reisi (*ardo*) Omar'e karşı isyân etti ise de, 1512'de öldürüldü. Bunun oğlu Koli, Gambia'nın yukarı mecrâsında Badiar'da müstakil put-perest bir krallık kurdu ve onun Denianke hânedânı olarak tesmiye edilen evlât ve ahfâdı 1559'dan 1776'ya kadar iktidarda kaldı.

XVI. asır zarfında Fulbeler Bornu'ya sızdılar ve başka zamanlarda da yaptıkları gibi, bekledikleri müsâit bir fırsat zuhûrunda „ânî bir baskın ile kendilerini memleketin siyâsî efendileri hâline getirinceye kadar", ülkeyi mâsum çobanlar şeklinde doldurup, taşırdılar (Meek). XVIII. asrın sonunda Shehu Usuman 'dan Fodio (doğm. 1754) şimâlî Nigeria'nın fethi ile neticelenen dinî bir teceddüt hareketi yarattı. Usuman (1810'da oğlu Belo tarafından inşâ edilen) Sokoto'yu merkez ittihâz etmiş ve 1817'de vukû bulan ölümünden evvel *sarkin musalmi*, yâni devletindeki müslümanların rûhânî en yüksek reisi, olarak tanınmıştır. İktidarda ona oğlu Belo, 1821'de Denham, Clapperton ve Oudney'in ziyâret ettikleri, „Sultan Bello" halef olmuş idi. Bunun idâre merkezi önce Sokoto ve sonraları Wurno olmuş ve amcası Abdulahi ise, Gando'da hüküm sürmüştür.

Bu arada garpta aş.-yk. 1810 yıllarında Seku Hamadu adında bir Pulo murâbıtı (marabut) Masina Fulbelerini islâma kazandırmış, Cénne'yi zaptetmiş ve hattâ 1826'da Timbuktu'ya hâkim olmuş bulunmakta idi; bununla berâber, kurmuş olduğu devlet kısa sürdü; çünkü daha 1862'de amcası al-Ḥâcc 'Omar tarafından tardedildi. Bundan daha önceleri, 1776'da, müslüman Tekrörlar Futa Toro'da Fulbe Denlankelere karşı ayaklanarak 1881'deki fransız ilhâkını kadar mevcûdiyetini idâme eden bir „dinî seçimle bağlı saltanat" (Delafosse) te'sis etmişlerdi.— Şimdi de Tekrörların diğer bir kısmının başında olduğu hâlde, 'Omar oradaki Fulbelerin bakkından gelerek, 1864 yılında vukû bulan ölümüne kadar, sürekli olarak, fransız makamlarını iz'âc etti (Delafosse).

Yerleşik Fulbeler, görünüşe göre, put-perest menşe'lerinin bâzı izlerini muhâfaza etmiş olmakla berâber, diğer islâmı kabûl etmiş kabîlelerden, âdetleri bakımından, mühim ayrılık arzetmezler. Bâzı müslüman âilelerde, belki totemizm ile bağlı veya belki de bununla ilgili olmayan hayvânî *tabu*'lar müşâhede edilebilmektedir (Meek, I, 174). Meek burada her hâlde Havsaları kasdetmiş olmakla berâber, görünüşe göre, bu müşâhede, hiç olmazsa, „Fulani kabîlesinin müslüman dallarından" biri için de mer'î olmalıdır. Bundan başka Muḥammed al-Tūnisî (Meek, I, 99): — „Sudan'da bunların bir bukalemundan neş'et ettikleri hikâye edilmektedir" — dediğine göre, bu „istihkar gâyesi ile icât edilmiş bir masal" olmaktan daha çok, hakikî bir totem inancını aksettirmekte olmalıdır.

Afrika zencîleri ve Bantular için aslında yabancı olan bir *kast* 'lar müessesesi, Fulbe, Wolof, Malinke Marka ve Bammanalarda müşterek olarak, sâdece Fulbelerde bunun kabîle farklarından neş'et etmesi („[kast] muayyen ahâli tarafından teşkil edilir" Frobenius, s. 166) ve bundan dolayı ciddî tutulması farkı ile, mevcuttur; buna karşılık Mandelerde „kastlar, nereye dâhil oldukları husûsunda tereddüt edilen soylarca teşkil edilir." Fulbe kastları şunlardır:

asîller	*rimbe* (müfr. *dimu*)
hür olmayanlar	*rimaibe*
tâcir ve çobanlar	*diavambe*
şarkıcı ve dokumacılar	*mabube*
deri işçileri	*sakebe* (veya *gargassabe*)
tahta işçileri	*laobe* (veya *sekaebe*)
demirciler	*vailbe* (müfr. *baibu*)

Dikkate şâyân olan cihet, zikredilen kabîlelerden ayrılmak sûreti ile, Fulbelerin husûsî köleler sınıfı tanımamasıdır. Hür olmayanlar (Frobenius bunlara „köleler" diyor) *rimbe* (asîller) ile ganîmet olarak elde edilen kadınlardan meydana gelen nesildir. Tahta işçileri ve tâcirler kastları Fulbelerin bir husûsiyetidir. Diğer kastlar başka kabîlelerin hepsinde de vardır.

Galla, Somali ve diğer hâmî çoban kavimlerin aksine, Fulbeler bilhassa süt ile alâkalı âdet veya an'anelere sâhip değil imiş görünüyorlar. Bunlar iki cins davar beslemektedirler; bunlardan birisini ve hattâ ikisini de cenûba muhâceretlerinde berâberlerinde getirmişlerdir. Bunların hayvanları hakkında bâzı tafsilât Meek (I, 115—118)'te verilmektedir.

Fulfulde dili uzun bir zaman tamâmiyle nev'i şahsına münhasır addedilmiş idi. Eğer Barth bu dilde „bu kabîlenin cenûbî Afrika'nın Kafferleri ile bir bağlılığın emârelerini" buluyordu ise, o bunun ile, daha tam ve daha mantıkî olmasına rağmen, bir mânada Bantu dilleri âilesininkine benzeyen isim bölümlerini düşünmüş olmalıdır. F. Müller hiç bir akrabâsını keşfedememiş olduğu bu dili, „Nuba-Fulah zümresinin" bir kısmı olarak, kendisine mahsûs bir sınıfa koyuyor. A. W. Schleicher (1891), esâs olarak kelime mütâbakatlarına dayanmak ve bütün isim bölümleri sistemini bir tarafa bırakmak buna mukabil ise, Somali dilinde Fulfulde gramerinin mühim bir emâresinin bulunmasına imkân olmadığını da itirâf etmek sûretiyle, bu dili Somali lisanı ile bağlamağa çalışmıştır. Bu zât Fulfulde dilini hâmî olarak kabûl ettiği nisbette, kendisinden bir az sonra bu dilin, içinden bir taraftan bugün mâlûmumuz olan hâmî dillerin (Şilha, Saho, Galla v.b.), diğer taraftan Bantu âilesi dillerinin inkişâf ettikleri ilk hâmî bir tabaka teşkil ettiği kararına varan Meinhof ile kısmen tevâfuk etmektedir.

Evvelce zikredilen isim bölümleri sistemi yanında (bunda cemi, Bantu dilinde olduğu gibi,

ön-ekin değişmesi ile değil, bir son-ek ile teşkil olunur), Fulfuldenin dikkate değer bir farkı *a.* beşerî veya gayr-i beşerî; *b.* büyük ve küçük eşyâlar husûsunda görülmektedir. Bunlarda cemî, kelime başındaki sesin Meinhof 'un kutuplaşma kanûnu" adı altında bir araya topladığı bâzı muayyen kaidelere göre değiştirilmesi ile vukû bulur. Bu sınıflandırmaya dayanarak, Meinhof gramerdeki cinsiyetin aslı hakkında bir çok esâslı tarafları olan bir faraziye meydana getirmiştir. Bu faraziye onun *Sprachen der Hamiten* (1912) adlı eserinde izah edilmektedir. Son zamanlarda Meinhof, Bantu dilinin aslı hakkındaki düşüncesini tâdil etmek zarûretini duymuş ve şimdi, hiç olmazsa isim bölümleri sisteminin, Fulfuldenin iptidâî bir husûsiyeti olmaması, bunun bil'akis bâzı Bantu veyâ „yarı-Bantu" dillerinden alınmış bulunması imkânını kabûl etmektedir (Westermann bunlar için *„Klassensprachen"* ıstılâhını tercih etmekte ve H. H. Johnston 'un *Comparative Study* 'sinde sayılan dillerden daha başkalarına da teşmil etmek istemektedir). Bundan başka Fulfuldenin önceleri görüldüğü gibi, pek de nev'i şahsına münhasır tek tezâhür olmadığı anlaşılmıştır. Bunun Serer ve diğer hem-budut diller ile, hele bilhassa G. A. Krause 'nin daha 1895 yılında bir tetkik mevzuu yaptığı, Portekiz Guinea 'sındaki az bilinen Biafada ile temâs noktaları mevcuttur. A. Klingenheben 'in 1923/1924 ve 1924/1925 *Zeitschr. f. Eingeborenensprachen* 'deki iki mühim makalesi bu karışık meseleye yeni ışık tutmaktadır. Havsa gibi Fulfuldenin de, mahallî olarak, *ajemi* (ar. *'acamî*) tesmiye edilen bir nevî arap harfleri ile yazılan bir edebiyatı vardır. Bu yazı şekli muhtemelen islâmiyetin buraya girmesinden itibâren meydana çıkmıştır ve kendisini Svabili 'de kullanılan yazı şeklinden kuvvetle ayıran husûsiyetlere mâliktir.

Bunlardan bir kaç güzel örnek F. W. Taylor 'un *Fulani-Hausa Readings* 'inde bulunmaktadır.

Bibliyografya: 'Abd al-Raḥmān al-Sa'dī, *Tārīḫ al-Sūdān* (tre. Houdas), Paris, 1900; H. Barth, *Reisen und Entdeckungen in Nord und Central-Afrika in den Jahren 1849 bis 1855* (5 cild; Gotha, 1857); Abbé P. D. Boilat, *Esquisse Sénégalaise, physionomie du pays, peuplade, commerce, religion, passé, avenir, récits et légendes* (Paris, 1853); R. N. Cust, *A Sketch of the Modern Languages of Africa* (2 cild; London, 1883); Denham, Clapperton ve Oudney, *Narrative of Travels and Discoveries in Northern and Central Afrika in the years 1822, 1823 and 1824* (London, 1826); L. Desplagnes, *Le Plateau Central Nigérien* (Paris, 1907); Maurice Delafosse, *Haut-Sénégal-Niger* (3 cild; Paris, 1912); ayn. mll., *Traditions historiques et légendaires du Soudan occidental traduit d'un manuscrit arabe inédit* (Paris, 1913); ayn. mll. ve H. Gaden, *Chroniques du Fouta sénégalais* (Paris, 1913); ayn. mll., *Les Noirs de l'Afrique* (Collection Payot, nr. 15), Paris, 1922 (çok tafsilâtlı bibliyografya mâlûmâtı ile); C. Faidherbe, *Essai sur la langue Poul* (Paris, 1875); Leo Frobenius, *Atlantis* (Jena, 1921), VI; Henri Gaden, *Le Poular, dialecte Peul du Fouta Sénégalais* (Paris, 1912); ayn. mll., *Proverbes et maximes peuls et toucouleurs traduits, expliqués et annotés* (Paris, 1931); T. G. de Guiraudoo, *Manuel de la langue Foule* (Paris—Leipzig, 1894); A. Klingenheben, *Die Präfixklassen des Ful* (*Zeitschr. für Eingeborenensprachen*, 1923/1924, XIV, 189—222, 290—315); ayn. mll., *Die Permutation des Biafada und des Ful.* (*ayn. esr.*, 1924/1925, XV, 180—213, 266—272); H. Labouret, *La situation linguistique en Afrique Orientale Française* (*Africa*, 1931, IV, 56); ayn. mll., *La Parenté à plaisanteries en Afrique Occidentale* (*Africa*, 1929, II, 244); Meinhof, *Die Sprachen der Hamiten* (Hamburg, 1912); ayn. mll., *Das Ful in seiner Bedeutung für die Sprachen der Hamiten, Semiten und Bantu* (*ZDMG*, 1911); C. K. Meek, *The Northern Tribes of Nigeria* (Oxford, 1925), I (bilhassa s. 23, 28, 94 v. d.) ve II; F. W. H. Migeod, *Through British Cameroons* (London, 1925); ayn. mll., *A View of Sierra Leone* (London, 1926); C. Monteil, *Une cité soudanaise: Djenné* (Paris, 1932); Gustav Nachtigal, *Sahara und Sudan: Ergebnisse sechsjähriger Reisen in Afrika* (3 kısım, Berlin—Leipzig, 1879—1889); Mungo Park, *Travels in the Interior Districts of Africa, 1795—1797* (3 cild; London, 1799); Siegfried Passarge, *Adamaua: Bericht über die Expedition des Deutschen Kamerun-Komitees in den Jahren 1893/1894* (Berlin, 1895); L. N. Reed, *Notes on some Fulani Tribes and Customs* (*Africa*, 1932, V, 422 v.dd.); H. Reeve, *The Gambia* (London, 1910); Ch. A. L. Reichardt, *Grammar of the Fulde Language* (London, 1876); A. W. Schleicher, *Afrikanische Petrefakten* (Berlin, 1891); Flora L. Shaw (Lady Lugard), *A Tropical Dependency* (London, 1905); F. W. Taylor, *Fulani-Hausa Readings in the Native Scripts. With Transliterations and Translations* (Taylor's Fulani-Hausa Series, Oxford, 1929, V); ayn. mll., *Fulani-English Dictionary*

(Oxford, 1932); R. Thurnwald, *Social Systems of Africa* (*Africa*, 1929, II, 371 v.dd.); D. Westermann, *Handbuch der Ful-Sprache* (London, 1909); J. R. Wilson-Haffenden, *The Red Men of Nigeria* (London, 1930).

(A. WERNER.)

PÛNA. PÛNA, Hindistan'da, Bombay eyâletinin merkez bölümünde bir idârî bölge ve şehirdir. Kazâ 13.756 km². mesâhasında olup, 1.169.798 nüfusa sâhiptir. Bunun 54.997'si müslümandır (1931 nüfus sayımına göre). Pûna III. (m. s.) asrın ortasında son bulan, Dekken'in Andhra kırallığının bir kısmını teşkil etmiştir. Daha sonra garptaki Çâlukya, Râştraküta ve Yâdava Deogîrîlerin bu mıntakada hukûm sürmüş olmaları vâkıası ile de faydalı bir şehâdet elde edilmiştir. Burası Dekken'li Ḫalcî ve Tuğluḳ [bk. mad. MUHAMMED TUGLUK] istilâları ile islâm kontrolü altına girdi. Pûna'ya âit dikkate değer bir tasvir Behmenî hâkimiyeti devrinde buraya gelmiş olan rus seyyâhı Athanasius Nikitin (1468—1474) tarafından verilmiştir; V. (m. s.) asrın başlangıcında buraya gelmiş olan çinli hacı Fa-hien'den sonra, burayı ziyâret eden ilk yabancı seyyahtır ve eserleri hâlen muhâfaza edilmektedir (R. H. Major, *India in the Fifteenth Century, Hakluyt Society*). Pûna Avrangzîb'in hukûmdarlığının ikinci yarısında, Marâṭhâ devletinin kuvvetlenmeğe başladığı zamana kadar, islâm hâkimiyeti altında kaldı. Bölgenin tarihçesi, bu sûretle, Marâṭhâ devletinin kurulması ve Şivacî'nin çalışmaları ile sıkı-sıkıya ilgilidir. Pîşvâlar zamanından XIX. asrın başındaki ingiliz istilâsına kadar, şehir Marâṭha devletinin merkezi oldu.

Muthâ ve Mula ırmaklarının kavşak noktasında kurulmuş olan Pûna şehri 250.187 nüfusâ mâliktir. Bunun 28.925'i müslümandır (1931 nüfus sayımı). Burası, küçük bir köy iken, Şivacî'nin büyük babası, Mâlocî Bhonsla'nın *câgîr*'liğine ilhâk edilmiştir. Daha sonra, Şivacî, Pûna'yı tehlikeli bulduğundan, merkezini tac giymiş olduğu Râygad'a nakletti. Pûna Şâyista Han'a karşı yapılan cür'etli hücûma sahne teşkil etti. Pîşvâ iktidarının gelişmesi esnâsında Pûna, bir kere daha, Marâṭhâ kırallığının merkezi oldu. Şânâvârî ismi ile tanınmış olan Pîşvâların müstahkem sarayı 1827'de bir yangın ile harâp oldu. Pûna 1885'te birinci Hind millî kongresinin toplandığı yerdir.

Bibliyografya: *Administration Reports of the Bombay Presidency* (yıllık) J. M. Campbell, *Gazetteer of the Bombay Presidency*: Poona (1885), XVIII; *Imperial Gazetteer of India*, bk. mad. Poona; D. B. Parasnis, *Poona in Bygone Days* (1921); J. Sarkar, *Şivaji and his Times* (1919); S. Sen, *Siva Chhatrapati* (1920); L. W. Shakespear, *A Local History of Poona and its Battlefields* (1916).

(C. COLLIN DAVIES.)

PÛST. [Bk. POST.]

PUVASA (skr. *upavâsa*), şarkî Hind takım-adalarında ramazan [b. bk.] ayı ile bu ayda veya başka zamanlarda tutulan oruç [b. bk.] için kullanılan bir tâbirdir. Bunların arapça isimleri de, bu yer halkı tarafından bilinir. Oruç tutmak İndonezya'da umûmiyetle çok rağbet gören dinî bir vazife olup, oruç, yalnız ramazan ayında veya tavsiye edilen günlerde değil, arzû edilen bir işin tahakkuku için de tutulur. Ramazan ayında oruç tutmak, diğer müslüman memleketler'nde olduğu gibi, islâmın en mühim rükünlerinden sayılmaktadır; burada oruç tutmakla bir sene içinde yapılmış bütün günâhlardan kurtulmanın mümkün olduğu tasavvuru hâkimdir. Her kes orucu ayın sonuna kadar devam ettirmez; oruç tutulması güç olan hâllerde, ayın ilk günleri ile son günlerinde oruçlu olmakla iktifâ edenler vardır. Bununla berâber oruç tutanlar ile hiç tutmayanlar bile, ramazan ayına diğer ayların hiç birinin sâhip olmadığı müslüman husûsîyeti veren, aynı ulvî hisler ile meşbûdurlar. Talebe ve tâcirler gibi, meslekleri icâbı vatanlarından uzakta bulunan kimseler, hiç değilse yılın bir ayını, evlerinde, kendi âileleri ile birlikte geçirmek isterler. Bir çok mıntakalarda ramazan ayının yaklaşması hayvan kesiminin artması ile kendini belli eder. Ramazanda kullanılacak et konserve olarak hazırlanır; oruç tutabilmek için, ramazanda yemeklerin bir az daha kuvvetli olması icâp eder. Aynı şekilde pazarlar da ayın sonuna doğru canlanır; orucun sona ermesinden dolayı yapılan hazırlıklar ile ilgili alış-veriş bu zamanda yapılır. Yeni ayın başı umûmiyetle ilân olunur; msl. câmilerde bulunan davullar muayyen bir âhenk ile çalınır. Davul çalınması bütün ay boyunca, günün muayyen saatlerinde, tekrarlanır; bu bilhassa güneşin batması ve gece yarısı geçergeçmez, müslümanlara iftar zamanı ile sahur zamanını hatırlatmak ve buna hazırlanmalarına imkân vermek için yapılır. Nihâyet ayın sonunda, orucun sona ermiş olduğunu bildiren davul sesleri daha kuvvetlidir.

Ramazan ayının başı ile sonunun tesbiti her yıl münâkaşalara yol açar. Dinî meselelerde daha serbest düşünen kimseler takvim kullanırlar ve ramazan ayının sonunu daha önceden tesbit etmekte bir beis görmezler. Dinî esâslara harfîyen riâyet etmek tarafdarları ise (yeniciler de bunlara iltihâk ederler), *ru'ya* („ayın görülmesi") 'ye bağlı kalırlar. *Taraveh* (ar.

tarāvīḥ) namazı câmilerde, hemen *'işā*' 'dan sonra kılınır; diğer dinî vecîbeleri pek yerine getirmeyenler de bu namaza tehâlükle devam ederler. İştirâk edenlerin gayrı eiddî hareketleri bir çok kimseleri, bu namazı, câmilere gitmeyip, başka bir yerde, kendi aralarında ve daha küçük topluluklar hâlinde, edâya sevketmektedir. Bu husûsta Açe en fenâ durumda bulunmaktadır; burada *taraveh* namazı bir eğlenceye benzer (Snouck Hurgronje). *Laylat ul-ḳadar* ile ilgili ayın son beş tek gecesine husûsî bir ehemmiyet atfedilir. Bu gecelerin hangisinin asıl kadir gecesi olduğu husûsunda fikir birliği mevcut değildir. 21. ve 27. geceler tercih edilirse de, bu husûs mahallere göre değişir. Bu gecelerde evlerin önünde bir nevî şehrâyin yapmak âdet olmuştur.

Cava'da iftar ziyâfetlerine husûsî bir ehemmiyet verilir. İmkânı olan her kes her gece bir iftar sofrası hazırlar. Sonra ahbaplar ziyâret edilir; umûmiyetle her kes açık sofra bulundurur ve neş'eli hava gece yarısına kadar devam eder. Bu husûsî ziyâfetler dışında, resmî dâvetler de yapılır. Köy muhtarının evinde köylüler dinî bir ziyâfette toplanırlar; her kes kendi payına düşeni berâberinde getirir. Yüksek me'mûrlar, bilhassa idâre âmirleri, mâiyetinde çalışanlar için ziyâfetler tertip ederler. En büyük ziyâfetler bu gecede, en parlak şekilde, Cava beylerinin saraylarında verilir.

Eski bir an'aneye göre, bu büyük ziyâfetler açık havada tertiplenir ve saroyların geniş ön avluları bunun için müsâit yer teşkil ederdi. Bu *malĕman* denilen ve efsâneler ile çevrili ziyâfetler derece-derece biribirini tâkip eder. Memleketin hâkimi bu ziyâfeti ayın 21'inde verir, veliahd ile diğer şehzâdeler bunu tâkip eder. Daha sonra vâliler ve kıral nâibinin ziyâfetleri gelir. Ziyâfetler dâimâ ev sâhibinin maiyeti için yapılır. Son zamanlarda bu *malĕman*'lar, yalnız ilkinin umûmî olmak husûsiyeti muhâfaza edilmek üzere, tehdit edilmiştir. „Küçük" bayram „büyük" bayramı çok-çok aşan bir bayram günü hâline gelmiştir. Ramazanın son gününde, bâzan daha önce, *fiṭra* verilip, çok dikkatli bir şekilde yıkandıktan sonra (cavalı çok defa hayvanını da buna dâhil eder) her kes kendi evinde iftar sofrası hazırlar. Sofu insanlar ramazan ayı içinde, ramazanda etrafta dolaşan ve artık kendi yerlerine avdet eden ölülerinin rûhları ile vedâlaşmak üzere, daha sade ziyâfetler de tertip ederler. Bayram namazı (*ṣalāt*, 1 şevvâl). Açe'de buna pek itinâ edilmemekle berâber, diğer mahallerde büyük bir tantana ile kılınır.

Bütün sene içinde, bayram namazından daha çok insan celbeden başka bir namaz yoktur. Hayatlarında hiç câmiye gitmemiş olan kimseler bile bayram namazını kaçırmak istemezler. Cava'da sabahın erken saatlerinde umûmî vâliler, en yüksek mahallî idâre âmirleri, yanlarında me'mûrları bulunduğu hâlde, umûmî vâlinin evinden câmiye gelirler. Namazdan sonra aynı şekilde geriye dönülür. Burada vâli her kesin tebriklerini kabûl eder. Cenûbî Selebes'te de aynı âdetler hâkim bulunmaktadır; yalnız burada vâlinin yerini yerli beyler alırlar. O gün bayram topunu ateşlemek gençlere düşer. Bayram namazından sonra, yeni elbiseler giyilerek, akrabâ ve ahbaplar ziyâret edilir; her kes birbirini tebrik eder ve sene içinde bilerek veya bilmeyerek yaptığı kusurların affını diler, helâllaşır. Bayram gününde, eedlerin daha önce temizlenip, çiçekler ile süslenmiş olan mezarlarını ziyâret ederek, duâda bulunmak da çok yaygın bir âdet hâlini almıştır. Cava'da bir de yüksek me'mûrların kendi maiyetinde çalışanlara „yemek dağları" (muhtelif yemeklerin güzel bir tarzda sıralanmış olduğu bir tepsi) gönderme âdeti vardır. Beylerin devletlerinde, orucun sonunda üç millî bayram günlerinden biri gelir ki, bunun en mühim mevzuu beyin şahsında tezâhür eden devletin birliğini, göze çarpar bir şekilde, göstermekten ibârettir. Bayramın her üç günü de, bütün hâlinde, birbirine benzer. Bey şark tantanası içinde, sarayın avlusunda toplanmış olan halka görünür. Önceden beyin mutfağında çok mikdarda yapılan yemekler merâsimle ve kat'î olarak tesbit edilmiş şekillerde, kümeler hâlinde hazırlanır. Bunlar ancak bir kaç kişinin kaldırabileceği büyüklükte olup, beyin kendi yerini almasından sonra, onun emri ile, câmie götürülür. Burada baş-imamın bey ve memleket için duâsından sonra yemekler dağıtılır. Bundan her kesin bir parça alması uğur ve bereket telakkî edilir. Şevvâl ayında tutulan 6 günlük oruca pek az sofu kimse tarafından riâyet edilmekte ve bunun sonunda, ayın 8'inde küçük bir bayram yapılmaktadır.

Bibliyografya: C. Snouck Hurgronje, *De Atjèhers* (Batavia, 1893), I, 244 v.dd.; aynı mll., *Verspreide Geschriften*, IV/1, 349 v. dd.; R. Soedjoko Tirtokoesoemo, *De Garĕbĕg's in het Sultanaat Jogjakarta* (Jogjakarta, 1931); B. F. Matthes, *Ethnologie van Zuid-Celebes* ('s Gravenhage, 1875), s. 85 v. dd.; C. Poensen, *Brieven over den Islām uit de binnenlanden van Java* (Leiden, 1886), s. 31 v. dd., 51 v. dd.; L. Th. Mayer ve J. F. A. C. van Moll, *De sĕdĕkah's en slamĕtan's in de desa* (*Semarang*, 1909).

(R. A. KERN.)

QUETTA. [Bk. KUVATTA.]

R

RÂ. RĀʾ, arap alfabesinin onuncu harfi olup, sayı değeri 200 'dür. Yazı tarihi bakımından inkişâfı için bk. mad. ARABİSTAN, levha I. Sürekliler zümresine dâhildir; *l* ve *n* ile oldukça sık değişir. Muttariden diğer sâmî dillerin *r* 'sine tekâbül eder. Art damak sesi olmayıp, dil ile telaffuz olunur.

Bibliyografya: W. Wright, *Lectures on the comparative grammar of the Semitic languages* (Cambridge, 1890), s. 67; H. Zimmern, *Vergl. Gramm. der sem. Sprachen* (Leipzig, 1898), s. 31 v.d.; Brockelmann, *Précis de linguistique sémitique* (trc. W. Marçais ve M. Cohen), Paris, 1910, s. 74; ayn. mll., *Grundriss der vergl. Gramm. d. sem. Sprachen*, I, 44, 137 v.d., 173, 176, 202 v.d.; A. Schaade, *Sibawaihi's Lautlehre* (Leiden, 1911), bk. fihrist, *rāʾ* kelimesi.

(A. J. WENSINCK.)

RÂʾ. [Bk. RÂ.]

RABĀB. [Bk. REBÂB.]

RABAH. [Bk. REBEH.]

RABAT (ar. RIBĀṬ AL-FATḤ), halk dilinde *er-Rbāṭ* (nisbesi *ribāṭī*, halk dilinde *rbāṭi*), Vādī Abū Raḳrāḳ (Oued Bou-Regreg)'ın cenûp kıyısında ve ağzında, Sale [bk. mad. SALĀ] şehrinin karşısında kurulmuş bir Fas şehri. Fransız himâyesinin teessüsünden beri Şarîfler saltanatının idâre merkezi, Fas sultanının dâimî oturduğu yer, *maḫzen* [b. bk.] işlerinin ve fransız salâhiyet sâhiplerinin merkezi olmuş idi. Rabat'ın Fas'ın idâre merkezi olarak seçilmesi uzun bir nykuya dalmış olan bu şehre yarım asır evvel büyük bir terakkî getirdi.

Ribāṭ al-Fatḥ Muvahhidler [b. bk.] tarafından kuruldu. Bununla berâber Bou-Regreg halicinin „iki kıyısı" (*al-ʿidvatān*) daha evvel, Roma ve romalılardan evvelki yerleşmelere sahne olmuştur: Kartaca'ya, daha sonra romalılara âit *Sala* şehri nehrin menbâ cihetinde, sol kıyısında, Şālla [b. bk.]'nin Merînî büyük kıral şehir mezarlığının yerinde yükseliyordu. Nehrin sağ kıyısındaki müslüman Salâ şehri küçük İfrânî krallığının merkezi olduğu zamanlarda, XI. asrın başından beri, onu râfızî Barġavāṭa [b. bk.] akınlarından korumak için Bou-Regreg 'in karşı tarafında, *cihād* [b. bk.] vecîbesini yerine getirmek isteyen dindar gönüllülerce devamlı bir şekilde tutulan bir *ribāṭ* [b. bk.] tahkim edilmiş idi. Coğrafyacı İbn Havḳal [b. bk.] bu tarihlerde şehrin mevcûdiyetine şehâdet eder (bk. *BGA*, I, 56). Fakat Barġavāṭa ile Murâbıtlar arasında daha sonra vukû bulan kanlı harpler sırasında bu *ribāṭ* 'ın oynadığı rol hakkında pek az şey bilinmektedir. Onun hakîkî mevkiini dahi belirtebilmek mümkün değildir. O muhtemelen, coğrafyacı al-Fazārî tarafından Ḳaṣr Banî Targā adı ile XII. asrın ortasında zikredilen müstahkem mahal olacaktır.

Barġavāṭa 'nın nihâî ve tam teslim oluşu Bou-Regreg halicindeki *ribāṭ* 'ın farklı rol oynadığını ifâde eder. 545 (1150) te, Mu'minî Muvahhidler hânedânının bânisi 'Abd al-Mu'min İspanya 'ya cihâd etmek üzere gönderilecek ordu için, yığınak yapacak bir yer olarak, bu hisâr ve civârını seçti. Burada dâimî bir ordugâh te'sis edildi ve 'Abd al-Mu'min civârdaki bir kaynaktan, 'Ayn Ġabūla den, borular ile iyi su getirmek için hazırlıklara girişti. Dâimî te'sisler — câmi, hukümdarın ikametgâhı — burada Mahdî İbn Tumart [b. bk.] 'in hâtırasına nisbet edilerek, al-Mahdîya adını alan küçük bir şehir vücûda getirdi. Bir çok defa askerî büyük birlikler *ribāṭ* etrâfında toplandı ve 558 (1163)'de 'Abd al-Mu'min, İspanya 'ya hareketinin arifesinde, burada öldü.

Ordugâhın inkişâfı 'Abd al-Mu'min 'in halefi Abū Ya'ḳūb Yūsuf (558—580=1163—1184)'un idâresi altında devam etti. Fakat asıl inkişâf Mu'minî hânedânının bundan sonra gelen hukümdarı Abū Yūsuf Ya'ḳūb al-Manṣūr zamanında olmuştur ki, bu zât saltanatının başlangıcında ordugâhın tamamlanması için emir verdi ve gerekli tahsisâtı te'min etti. 1195

'te Muvahhidlerin Alarcos [b. bk.] 'ta Kastilya Kıralı Alfons VIII.'a karşı kazandıkları zaferin hâtırasına buraya Ribāṭ al-Fatḥ ismi verildi Ordugâh taşlı harçtan bir sûr ile çevrildi ve köşelerine murabbâ şekilli kuleler yapıldı; deniz ile nebir dâhil, 450 hektarlık bir sâha çevrilmiş oldu. Duvarın büyük bir kısmı hâlâ mevcût olup, uzunluğu 5,5 km. kadardır. Birisi bugün Bāb al-Ruvāḥ (Bāb er-Ruāḥ) diye bilinen, diğeri de Oudaya *ḳaṣaba*'sına geçiş yeri olan iki muazzam kapı bu devirde yapıldı. Yine Ya'ḳūb al-Manṣūr Ribāṭ al-Fatḥ içinde çok büyük bir câmi inşâ edilmesini emretti ise de, bu câmi hiç bir zaman tamamlanamadı; müstatil şeklinde olup, uzunluğu 183, 10 m., genişliği de 139, 40 m. olacak idi. İslâm dünyâsının geri kalan kısmında yalnız Sāmarrā [b. bk.] 'daki câmi ondan daha geniş bir sâhaya sâhip idi. Câmiin 16 kapısı, 3 avlusu, bir de 200 'den fazla sütûna istinat eden cemâat ve ibâdet yeri var idi. Az-çok iyi idâre edilmiş olan yeni kazılara rağmen, bu câmi, mimârî bakımdan, bugün hâlâ büyük bir muammâ teşkil eder. Tamamlanmamış ve külâh kısmı hiç yapılmamış olan minâresi müstesnâ, buutları ile, seyyahları hâlâ hayretler içinde bırakır. Bu minâreye bugün Ḥassān burcu (*Burc Ḥassān*) denilmektedir. Tamâmen muntazam şekilli yontma taşlardan inşâ edilmiş olan bu minâre kenarları 16,20 m. olan murabbâ şekilli bir temel üzerinde olup, 44 m. yüksekliğindedir. Duvarları 2,50 m. kalınlığındadır. Üstteki sahanlığa, genişliği 2 m. olan tatlı meyilli bir kısım ile geçilir. Bu kule eb'âdı, tanzim şekli ve tezyinâtı bakımından, aynı devirdeki Muvahhidlere âit iki minâreye çok yakınlık gösterir: Merâkeş [b. bk.] 'teki Kutubîya câmii ve İşbiliye [b. bk.] ulu câmii, Giralda... minâreleri. Ya'ḳūb al-Manṣūr 'un büyük te'sisi hiç bir zaman halkı sûr içinde barındıramadı; hâlbuki karşı taraftaki Sale, XIII. ve XIV. asırlarda, Muvahhidlerin idâresi altında siyâsî ve ticârî ehemmiyetini muhâfaza etti. Rabat ve Sale 1248 'de Merînîlerin idâresine geçti ki, Rabat bu zamanda büyük ehemmiyeti olmayan ve Akdeniz 'in başlıca ticâret merkezleri ile ticârî münâsebetleri sâyesinde mühim bir liman olmağa boşlayan komşusunun gelirinden faydalanan basit bir askerî mevkî şeklinde görülmektedir; fakat tesâdüfî bir durum „iki kıyı" kasabasına âniden yeni bir veche verecek idi. Tam 1610 'da, son Moriskoların [b. bk.] kovulmasından sonra, Philip III. tarafından Rabat ve Sale 'ye Endülüs sürgünlerinden müteşekkil bir mubâcir zümresi getirildi ki, bunlar, buraların yeniden fethinden sonra, kendi istekleri ile daha önce İspanya 'dan ayrılan bu kasabalardaki vatandaşlarının sayılarını arttırdılar. Sürgünlerin sığınak yeri hâline gelen ve başlıcaları Fas ve Tatvān olan Fas şehirleri yeni gelenleri samîmiyetle ve memnûniyetle kabûl etti ve çok kısa bir zamanda kendilerine ısındırdı. Rabat ve Sale ahâlisi İspanya 'dan gelerek, yanlarına yerleşen bu zümreyi şüphe ile karşıladı ve onlardan ayrı yaşadı. Bunun netîcesi olarak, bu yeni gelenler daha eski sâkinler ile hiç karışmayarak, kendilerini korsanlığa verdiler ve çok geçmeden iki kasabaya ve bunların hinterlandına hâkim oldular. Avrupalılar tarafından Sale (eski-Sale) 'ye karşılık yeni-Sale olarak bilinen Rabat, çok geçmeden, faslı endülüslülerin elinde bulunan küçük bir deniz cümhûriyetinin merkezi oldu. Bu faslı ispanyollar ya 1610 'dan evvel burayı kendi rızâları ile terketmiş olanlar („Hornachuelo"), yahut da 1610 'da sürülmüş olanlardır („Moriskolar") ki, birincileri bâriz çoğunluğa sâhip idi. Avrupa arşivlerinde, son yıllarda H. de Castries ve P. de Cenival tarafından yayınlanan vesîkalar meseleyi yeniden aydınlatmış ise de, Fas 'ın diğer kısmına hükmeden şerîfin hukûmranlığından bemen hiç bahsetmemektedir. Bir yandan hıristiyanlara karşı *cihād* 'ları ile övünürken, „iki kıyı" 'nın endülüsleri esâs faâliyet sâhalarını mühim bir gelir kaynağı olan denize yönelttiler. Bunlar ispanyol dilini, örf ve âdetlerini unutmadılar. Böylece de bunlar Rabat 'ı münkarîz olmaktan kurtardılar. Bunların ahfâdı hâlâ kasabanın müslüman nüfusunun esâslı bir kısmını teşkil eder; isimleri de ispanyol asıllıdır: Bargāş (Vargas), Palāmīno, Morēno, Lōpēz, Pērēz Chiquīto. Dinya (isp. Denia), Runda (isp. Ronda), Mūlīn (Molina) gibi.

Bağımsızlık rûhu ve faslı ispanyolların Rabat 'taki refâhı kasabayı Fas sultanlarının gözünde çok büyüterek, arzûlanan bir yer olmasını sağladı. Bununla berâber, bu küçük cümhûriyet az çok gayrı tabi'î istiklâl devreleri ile, 1171 (1757) 'de Filâlî Sulṭān Sayyidī Muḥammed b. 'Abd Allāh 'ın cülûsuna kadar ömür sürebildi. Bu hukümdar bu zamana kadar „iki kıyı" cümhûriyetinin gemicileri tarafından yürütülen korsanlığı kendilerine çekerek, teşkilâtlandırmağa çalıştı. Hattâ muhtelif deniz hattı gemilerinin inşâsı için emir verdi; fakat Sale korsanlarına böyle resmî bir veche verilmesi 1765 'te fransız donanmasının Sale ve al-Arā'iş [b. bk.] 'i bombardıman etmesi ile netîcelendi. Muḥammed b. 'Abd Allāh 'ın halefi, deniz yolu ile yapılacak cihâd için başka bir teşebbüs yapmaktan vazgeçmek mecbûriyetinde kaldı. Bunun netîcesi Sale için bir inhitat devri oldu ve te'sirleri sâdece ticâretin tedricî gerilemesinde değil, aynı zamanda kasabalar arasında

biribirlerine karşı düşmanlığın doğmasında da görüldü. XX. asrın başlangıcında Rabat da, Sale gibi, bütün ehemmiyetini kaybetti. Her iki şehir de 19 temmûz 1911'de fransızlar tarafından işgâl edildi.

Rabat, asıl halkın yaşadığı *ḥażarîya* ile Şarîf devletî sultanlarının ikamet ettiği *maḫzanîya* olmak üzere, iki kısımdan meydana gelen Fas şehirlerinden biridir. Şehrin asıl nüfusu, sultanın burayı dâimî merkez olarak seçmesinden ve hükümranlığını te'sisinden sonra, büyük mikyasta arttı. 1931 'deki sayıma göre, nüfusun 27.986'sı müslüman, 4.218'i yahudi idi (1926 'da bu mıkdarlar 20.452'si müslüman, 3.676'sı yahudi; ayrı bir belediye olan Sale'de 1931 'de müslüman sayısı 22.145, yahudi sayısı 2.387 idi). Rabat'ın nüfusu 1936'da, 26.256'sı avrupalı ve 57.123 ü'de yerli olmak üzere, 83.379'a yükselmiştir (*Géogr. Univ.*'e göre, 1958 'de Rabat 'ın nüfusu 160.000 'dir. *The Europa Year Book* [1961]'a göre ise, Rabat'ın nüfusu 1960'ta 225.000 'dir). Bu nüfus hemen tamâmen *madîne* 'de oturmaktadır; kenar mahalleleri yahudi *mellâḥ* [b. bk.]'i ile içinde bir câmi bulunan ve etrâfı sûr ile çevrili olan Ūdâya *ḳaṣba* 'sıdır. Bu sonuncusu aslında *giş* (ar. *cayş*) kabîlesinin birlikleri tarafından işgâl edilmiş idi. Rabat 'taki başlıca câmiler şerîflerden Mavlây al-Raşîd [b. bk.] ve Mavlây Sulaymân (Mulây Slîmân)'ın yaptırdıklarıdır. Saray yakınındaki Câmi' al-Sunna XVIII. asrın ikinci yarısında inşâ edilmiştir. Muvahhidler devrinde yapılan âbidevî sûr kapılarından başka, daha şu kapılar açılmıştır: Bâb al-'Ulū (Bab el-Alou) *madîna* 'den mezarlığa ve Okyanus 'tan yükselen kayalıklara ve Bâb Za'îr ise, Chella (Şâlla) 'da Merînîlere âit türbelere geçişi sağlar.

Madîna 'nın dışında inşâ edilen fransız Rabat 'ı sür'atle inkişâf etmiştir. Müstemleke hukûmeti mümessilinin sarayları, umûmî iş yerleri, güzel meydanlar, bahçeler ile çevrili villalar yeni şehre çok câzip bir manzara kazandırmıştır. Fransız Rabat 'ı şöhreti dünyâya yayılmış bir şehir, plan ve mîmârî bakımından bir şâheserdir. Şehir demir-yolları ile cenûpta Kazablanka ve Merâkeş, şimâlde Tanca, şarkta Fas ve Cezâyir ile bağlanmıştır. Rabat bugün 1956 yılında istiklâline kavuşan müstakil Fas sultanlığının merkezidir.

Bibliyografya: *Archives Marocaines* (nşr. M. Bellaire); *Hespéris* (nşr. E. L.-Provençal) dergisinde Rabat âbideleri, sanâyii ve dil-coğrafyasına âit çeşitli yazılar mevcuttur. Krş. bir de *Villes et Tribus du Maroc* (nşr. *la Mission scientifique du Maroc, Rabat et sa région*, 3 cild, Paris, 1918 — 1920).— Rabat 'ın denizciliğe taallûk eden hayâtı ve arap ağızları için krş. L. Brunot, *La mer et les traditions indigènes à Rabat et Salé* (*PIHEM*, Paris, 1920, V); ayn. mll., *Notes lexicologiques sur le vocabulaire maritime de Rabat et Salé* (*PIHEM*, Paris, 1920, VI); ayn. mll., *Textes arabes de Rabat* (*PIHEM*, Paris, 1931, XX). — Rabat'taki mûsevîlere dâir bk. J. Goulven, *Les Mellahs de Rabat-Salé* (Paris, 1927).—Rabat'ın deniz cümhûriyetinin tarihi hakkında: H. de Castries, *Les Sources inédites de l'histoire du Maroc* (Paris), bk. fihrist. — Muvahhidler devri Rabat âbideleri hakkında krş. Dieulafov, *La mosquée d'Hassan* (*Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, XLIII, 167 v. dd.); G. Marçais, *Manuel d'art musulman* (Paris, 1926), I; H. Terrasse, *L'art hispano-mauresque des origines au XIII*ème *siècle* (*PIHEM*, Paris, 1932, XXV).—Bk. bir de Jérôme ve Jean Tharaud, *Rabat ou les heures marocaines* (Paris, 1918); P. Champion, *Rabat et Marrakech* (*Les villes d'art célèbres*), Paris, 1926; C. Mauclair, *Rabat et Salé* (Paris, 1934); Léandre Vaillat, *Le visage français du Maroc* (Paris, 1931).

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

RABAŻ. [Bk. REBAD.]

RABB (A.), efendi, Allah, bir kölenin efendisi. İslâmiyetten önceki araplar ilâhlarını veya onlardan bâzılarını bu tâbir ile ifâde ediyorlardı. Kelime bu mânada şimâlî Sâmî dillerdeki *ba'al, adon* gibi tâbirlere tekabül eder ve bu dillerde *rabb* kelimesi „çok, büyük" mânasına gelir. — İlk nâzil olan sûrelerin birinde (CVI, 3), Allah için „bu mâbedin rabbi" denilmektedir. Bunun gibi al-Lāt, bilhassa bir taş veya kaya sûretinde hürmet gördüğü Ṭā'if 'te, *al-rabba* sıfatını taşıyordu. — *Kur'an* 'da *rabb* (bilhassa iyelik ekleri ile) Allah için kullanılan kelimelerden biridir. Bu hâl kölenin efendisine, nidâ şekli ile, *rabbi* diye hitap etmesinin neden dolayı hadîste yasak edildiğini izah eder; bu takdirde *rabbî* yerine, *sayyidî* demek lâzımdır (Muslim, *al-Alfāẓ min al-adab*, hadîs 14, 15 v. b.). — Mâna ismi olan *rubūbîya* şekli ne *Kur'an* 'da ve ne hadîste bulunur; fakat tasavvufî kelâmda sık-sık kullanılır.

Bibliyografya: Arapça lugatler; Flügel, *Concordantiae Corani*.

(A. J. WENSINCK.)

RABBÎ'. [Bk. REBÎ.]

RĀBİ'A. [Bk. RÂBİA.]

RÂBİA ADEVİYE. RĀBI'A AL-'ADAVIYA (713—801), Basra'nın meşhûr kadın

sûfî ve evliyâsı olup, Ḳays b. 'Adī'nin bir kabilesi olan Āl 'Atīk'in azadlısıdır; al-Ḳaysīya nisbesi ile de tanınmıştır. 95 (713/714)'te veya 99 (h.)'da doğmuş ve 185 (801)'te Basra'da ölmüştür. Bāzı şiirleri bize kadar gelmiştir; buna karşılık, bir çok sûfî muharrirler ve evliyâ menâkibi yazanlar onu zikredip, fikirlerinden bahsetmişlerdir.

Fakir bir âilede dünyâya gelmiş, çocukluğunda çalınmış ve câriye olarak satılmıştır. Fakat evliyâlığı ona hürriyetini te'min etti ve ilk önce çölde inzivâya çekildi ve sonra Basra'ya geldi. Burada nasihatlerini dinlemek, duâlarını dilemek ve tâlimlerini tâkip etmek için gelen bir çok şâkird ve aynı görüşte olanlar onun etrâfında toplandılar. Mālik b. Dīnār, zâhid Rabāḥ al-Ḳays, hadîs râvîsi Sufyān al-Ṣavrī ve sûfî Şaḳīḳ al-Balḫī bunlar arasında bulunuyordu. Hayâtının başlıca husûsiyeti son derece bir zühd içinde dünyâdan çekilmesi olmuştur. Kendisinden neden dostlarının yardımını istemediği sorulunca, şu cevâbı verirdi: — „Bu dünyânın mülkünü onun sâhibi olandan istemekten utanırken, onu bunun sâhibi olmayanlardan nasıl tekrar isteyebilirdim?". Bir başka dostuna şöyle dedi: — „Allah fakiri fakir olduğu için mi unutmak ve zengini zengin olduğu için mi hatırlamak ister? Benim hâlimi bildiğine göre, niçin ben bunu kendisine hatırlatayım? Onun isteği benim de isteğimdir". Başka islâm velîlerine olduğu gibi, ona da bir takım kerâmetler isnât edilmiştir. Misâfirleri ile kendisini açlıktan ölmekten kurtarmak için, hârikulâde bir şekilde hazırlanmış yiyecekler getirilmiştir. Hacc esnâsında ölmüş olan devesi, ona binmek imkânını vermek için, tekrar dirilmiş idi; lambasız kaldığı zaman, kendisinden intişâr eden nûr sûyesinde, lambaya ihtiyac duyulmamış idi. Kendisi, hakkında anlatıldığına göre, ölümü yaklaştığı zaman, dostlarına gitmelerini ve yüce Tanrının elçisi için yolu açık bırakmalarını emretmiş, bunlar çıkarlarken, onun *āmantu* okuduğu ve bir sesin ona: — „Ey sükûnet bulmuş nefs, kendin râzı ve kendinden râzı olunmuş hâlde, Rabbine dön, kullarım arasında cennetime gir!" (*Kur'an*, LXXXIX, 27—30) dediği duyulmuştur. Ölümünden sonra rüyâda görülen Rābi'a, suâl melekleri olan Münker ile Nekir [b. bk.] kendisine: — „Rabbin kimdir?" diye sordukları zaman, onların elinden nasıl kurtulduğunu şu şekilde anlatmıştır: — „Geri dönünüz ve efendinize söyleyiniz: binlerce ve binlerce mahlûklarına rağmen, zayıf bir ihtiyar kadını unutmadın. Bütün dünyâda senden başka kimsesi olmayan ben. „Efendin kimdir?" diye bana sordurman için, seni aslâ unutmadım, dedim".

Rābi'a'ya isnât edilen duâlar arasında biri vardır ki, bunu geceleyin damda okumak âdetinde idi: — „Rabbim, yıldızlar parlıyor; insanların gözleri kapanmış; kıraallar kapılarını kapadılar; her âşık sevgilisi ile birlikte yalnızdır ve ben de yalnız, seninle berâberim". Bir de şöyle duâ ederdi: — „Rabbim, eğer seni cehennem korkusu ile seviyorsam, beni orada yak; eğer seni cennet ümidi ile seviyorsam beni ondan mahrûm et; fakat seni yalnız senin aşkın için seviyorsam, ebedî güzelliğini benden esirgeme". Sûfîlik yolunun başlangıcı olan tövbe hakkında söylediği şu idi: — „Birine efendisi tövbe etmek imkânını vermese ve tövbeyi kabûl etmese idi, insan nasıl tövbe edebilirdi? O sana tevecc̈üh ediyorsa, sen de ona doğru dön". Hamdin, lutuf ve ihsan edileni değil de, onu vereni görmek olduğu kanâatinde idi ve bir ilk bahar gününde, Allahın eserlerini seyretmek üzere dışarı çıkmak için ısrâr edilince, şu cevâbı vermiştir: — „Gelin, onların hâlikını görmek için, içeri girin. Hâlıkın seyri beni onun yaptıklarını seyretmekten vazgeçirdi". Cennet hakkında ne düşündüğü sorulunca, Rābi'a şu cevâbı verdi: — „Önce komşu, sonra ev (*al-cār summa'l-dār*)" — ve al-Ġazzālī bu sözleri şerhederek, Rābi'a'nın bununla bu dünyâda Allahı tanımayanın, öteki dünyâda onu göremeyeceği ve bu dünyâda „*ma'rifa*"'nın sevincini keşledemeyenin, o dünyada „*ru'yat*" sevincini keşfedemiyeceği, bu dünyâda bir kimse Allahın dostluğunu aramamış ise, öteki dünyâda bunu isteyemeyeceği mânasını kasdettiğini söyler. Kimse ekmediğini biçemez (*İḥyā'*, IV, 269). Rābi'a'nın tâliminin dünyâdan ayrılma husûsiyeti onun öteki dünyâdan geldiğini ve oraya gitmekte olduğunu, öteki dünyâyı göz önünde bulundurarak uğraşırken, bu dünyâ ekmeğini, zahmet içinde yemiş olduğunu beyân etmesinde ifâdesini bulmaktadır. Onu duyan biri, kendisini alaya almak için, — „Sözleri bu kadar iknâ edici olanın bir müsâfirhâne işletmesi yerinde olur" demiş ve Rābi'a ona şu cevâbı vermiştir: — „Benim nefsimde açık bir misâfirhâne vardır; bir kimse orada bulunursa, oradan çıkmasına müsâade etmem; bir kimse orada değil ise, oraya girmesine müsâade etmem. Ben gidip-gelenler ile ilgilenmem; çünkü ben sâde bir toprak balçığını değil, kendi kalbimi temâşâ etmekteyim". Velîlik mertebesine ne şekilde vardığı kendisinden sorulunca, Rābi'a — „Beni ilgilendirmeyen şeyleri terketmek ve ebedî olanın dostluğunu aramak yolu ile" diye cevap verdi.

Rābi'a tasavvufî aşkı (*maḥabba*) ve yalnız âşıkını düşünmek olan Allah ile ünsiyeti (*uns*) tâlim etmesi ile meşhûrdur. — „Her ger-

çek âşık sevgilisinin kalpten sevgisini arar." — der ve şu beyitleri okurdu: — „Ben Seni kalbimin arkadaşı yaptım; fakat vücûdum kendisi ile arkadaşlık isteyenler içindir. — Benim vücûdum misâfirlerini dostça kabûl etmeğe hazırdır; fakat kalbimin sevgilisi rûhumun misâfiridir" (*İḥyâ'*, IV, 358, kenarda).

O hasbî bir tarzda sevmeği ve bir eline ateş ve diğerine su alarak hizmet etmeği telkîn ve tâlim ediyordu; bu hareketin mânası sorulduğu zaman, şöyle diyordu: — „Cenneti ateşe vereceğim ve cehennemi su ile söndüreceğim; öyle ki, Allaha doğru gidenler için her iki yerde de perdeler kalksın; yolları emin olsun ve onlar hiç bir ümit veya korku olmaksızın, rablarını temâşâ edebilsinler. Cennet ümidi veya cehennem korkusu olmadan, kimse rabbine tapmayacak, ona itâatini göstermiyecek mi?" (krş. Aflâkî, *Manâḳib al-'ârifîn*, India Office, nr. 1670, var. 114ª ve Tahsin Yazıcı, *Manâḳib al-'ârifîn*, Ankara, 1959, I, 397) Peygamber için sevgisi sorulunca: — „Onu seviyorum; fakat yaratıcının aşkı beni yaratılanın aşkından çevirdi" dedi ve ilâve etti: — „Allaha karşı aşkım beni o kadar istilâ etmiştir ki, ondan başkasını sevmek için yer kalmamıştır". Allah için duyduğu saygı ve kendisini sevkeden muharrikler hakkında şöyle söylemiştir: — „Ben Allaha cehennem korkusu ile itâat ve hizmet etmiyorum; eğer ben yalnız korku ile böyle harcket etmiş olsa idim, sefil ücretli uşaktan başka bir şey olmazdım; bunu cennet aşkı ile de yapmıyorum; çünkü ona yalnız bana verilen şey sebebi ile hizmet etmiş olsa idim, kötü bir hizmetçi olurdum; ben yalnız onun aşkı ile ve onun arzusu ile ona hizmet ettim". İki türlü aşk, yalnız kendi faydasını gözeten aşk ile yalnız Allahı ve onun şânını isteyen aşk hakkındaki beyitleri meşhûrdur ve ekseriyâ zikredilmektedir:

— „Seni iki türlü sevdim, hodbinlikle ve sana lâyık bir aşk ile — Hodbin bir aşkta, Sende sevincimi buldum, geri kalan her şeye karşı ve her şey için kör kaldım — Sana lâyık olarak Seni arayan bu aşkta, Seni görebilmem için perde kalkmıştır — Fakat hamd ve şükür, bunların hiç birinde benim değildir — Hamd ve şükür bunların her birinde tamâmen senindir".

al-Ġazzâlî yine şerhediyor: „Hodbin aşktan maksadı fânî bir saâdet gâyesi ile Allahın lutuf ve inâyetini kazanmak için, Allaha karşı olan aşkı bundan daha yüksek ve daha güzel olan ona lâyık aşktan maksadı da kendisine ilhâm edilen güzelliğinin aşkını söylemektir" (*İḥyâ'*, IV, 267). Bütün sûfîler gibi, Rābi'a ülûhiyet ile birleşmeyi (*vaṣl*) istemiştir. Bâzı şiirlerinde: — „Ümidim seninle *vaṣl*'a erişmektir; çünkü arzumun hedefi budur" demiştir. Bir de: —„Ben artık mevcut değilim ve kendi şahsımı terkettim. Ben Allah ile bir oldum ve ben tamâmiyle Onunum" demektedir.

Şu hâlde Rābi'a sıcak bir aşktan mülhem olan ve Allah ile tam bir birlik (*vaṣl*) hayatına girmiş olduğunun şuûruna sâhip, gerçek bir sûfî olması vâkıası ile, sâdece zâhid ve vicdânî sükûnet isteyen ilk sûfîlerden ayrılmıştır. Kendisi sâf aşkı, yalnız kendisi için bir fayda gözetmeyen Allah aşkı akîdesini tâlim eden ilk sûfîlerden biri oldu; ayrıca aşk hakkındaki tâlimi, seven için perdeyi kaldırma, (*kaşf*) ve Allahı görme (*ru'yat Allāh*) akîdesi ile imtizâc ettiren ilk sûfîlerden biri idi.

Bibliyografya: Başlıca hâl tercümeleri için bk. 'Aṭṭār, *Taẕkirat al-awliyā'* (nşr. Nicholson), I, 59 v. dd.; Tāc al-Dīn al-Ḥusnī, *Siyar al-ṣāliḥāt* (Paris, nr. 2042), var. 26ª v. dd.; M. Zihnî, *Maşāhîr al-nisā'* (Lâhur, 1902), s. 225; İbn Ḫallikān, *Biographical Dictionary* (trc. de Slane), III, 215; al-Munāvî, *al-Kavākib al-durriya* (Brit. Muss. Add. 23. 369), var. 50 v. dd.; al-Ṣa'rānî, *al-Ṭabaḳāt al-kubrā* (Kahire, 1299), s. 56; Câmî, *Nafaḥāt al-uns* (nşr. Nassau-Lees), s. 716 v. dd.—Fikirleri hakkında başlıca mürâcaat kitapları için bk. al-Ġazzâlî, *İḥyâ'* (Kahire, 1272), IV, 267, 269, 291, 308; Kalâbâzî, *Kitāb al-ta'arruf* (nşr. Arberry), Kahire, 1934, s. 73, 121; al-Ḳuşayrî, *Risāla* (Bulak, 1867), s. 86, 173, 192; al-Makkî, *Ḳūt al-ḳulūb* (Kahire, 1310), I, 103, 156 v. dd.; II, 40, 57 v. d.—Hayâtının ve fikirlerinin bütün kaynaklar ile birlikte tafsilâtlı bir tetkiki için bk Margaret Smith, *Rābi'a the Mystic and her Fellow-saints in Islām* (Cambridge, 1928).

(MARGARET SMITH.)

RABİ'A ve MUŻAR. [Bk. REBİA VE MUDAR.]

RABİB AL-DAVLA. [Bk. REBİB-OD-DEVLE.]

RĀBİṬA. [Bk. RİBĀṬ.]

RAC'A. [Bk. RÖCÛ.]

RACAB. [Bk. RECEB.]

RACAZ. [Bk. RECEZ.]

RACM. [Bk. RECİM.]

RACPUTLAR. RĀCPŪTLAR, Hindistan ahâlisinden olup, eski *kşatriya*'ların bugünkü mümessilleri olduklarını iddia etmektedirler (skr. *rācaputra* „bir kıralın oğlu", *Rācanya*'nın *kşatriya* ile ilgisi için bk. Macdonell ve Keith, *Vedic Index*, I, mad. *Kşatriya*). Rācpūt tâbiri her hangi bir ırk mânasını ifâde etmeyip, ancak kabîle, urug veya savaş-sever bir sınıf için kullanılmakta olup, buna mensûp olanlar asâlet pâyesine sâhip bulunduklarını iddia ederler ki, bu iddia brahmanlığın tasvîbi ile de desteklenmiştir.

Rācpūtların menşe'i meselesi müşküller ile doludur. Bugün hâlâ ortada duran nazariye Bhandarkar, Smith ve Crook tarafından ileri sürülen nazariyedir. Buna göre, Rācpūtları iki esâs sınıfa ayırmak mümkündür: yabancılar ve yerliler. Yabancı kabîleler (msl. Çauhān, Çālukya ve Gurcara) V. ve VI. (m. s.) asırlarda buralara gelip-yerleşenlerin halefleridir. Yerli Rācpūtları ise, Rāştrākūta (Dekken), Rāthor (asıl Rācputāna) ve Çandēl ile Bundēla (Bundēlkhand) grupları teşkil eder.

Bâzı Rācpūt kabîlelerinin yabancı asıllı oldukları fikri bilhassa Rācpūt destan ve rivâyetlerine dayanmaktadır; bunlara göre, Rācpūtların üç dalı vardır: Sūracbansi, yânî güneş-ırkı, Çandrabansi, yânî ay-ırkı ve Agni Kula, yânî ateş-grubu. Rivâyete göre, Agni Kula Rācpūtları, yânî Çauhān, Çālukya, Parihār (Pratihāra), Pramāra, cenûbî Rācputāna'da Abu dağının etrâfındaki ateş-çukurunda meydana gelmişlerdir. Buna istinâden, bu dört kabîlenin biribirleri ile akrabâ oldukları, ateş-çukurunun yabancı menşe'den gelen hakirliğin temizlenmesi menâsikini gösterdiği netîcesi çıkarılmaktadır. Parihārlara Gūcar kabîlesinin bir yabancısı olarak bakılmağa başlanınca, diğer üç Agni Kula kabîlesinin de yabancı olduğuna karar verilmiştir.

Smith'e göre, Gucaralar yabancı olup, Abu dağı etrâfında bir devlet kurmuşlardır. Zamanla bunlar bu devletin hükümdarı olan Gurcara-Pratihāra idâresinde Kanavc'ı zaptettiler ve 800 (m. s.) yıllarında şimâlî Hindistan'da en büyük kudreti ellerine geçirdiler. Smith'in iddiasına göre, Pratihāralar Gurcara kabîlesinin bir uruğunu teşkil etmektedir. Bu ise, bâzı Rācpūt kabîlelerinin yabancı menşe'li oldukları hakkında bu müelliflerin iddialarının esâs delîllerini teşkil etmiş olmalıdır.

Bu yabancı menşe' nazariyesini bilhassa Agni Kula destanı ile esâslandırmak doğru olmasa gerektir; çünkü Vaidya ve diğer müellifler bunun bir menkıbe olduğunu isbât etmiş bulunmaktadırlar. Bu menkıbe, eserini XII. asırdan daha önce yazması mümkün olmayan şâir Çand'ın *Prithwirādj-rāisā*'sında ilk defa geçmektedir. Yeni araştırmalar netîcesinde, daha XII. asırdan öncesine âit Pratihāra ve Çauhān kitâbelerinde, onların güneş-Rācpūtları olarak adlandırıldıkları; Çālukya'nın ise, ay-ırkına mensūp telakkî edildikleri görülmektedir. Onun için, Agni Kula destanı Smith ve diğer müelliflerin atfettikleri ehemmiyeti hâiz bulunmamaktadır. Pratihāra'nın Gurcara kabîlesinin bir kolu olduğu iddiası da kuvvetli itirazlar ile karşılanmıştır.

Asıl hindû inançlarına göre, Rācpūtlar *Veda* medeniyetindeki Kşatriyaların doğrudan doğruya halefleri sayılmaktadır; fakat bu iddia uydurma şecerelere dayanır. Eski Hindistan Kşatriyalarının tarih sahnesinden kaybolmalarından sonra, orta Asya'dan gelen istîlâların eski hindû nizamını değiştirmiş olması da muhtemeldir. Yüeh-çi ve Hūna gibi, Hindistan'a sokulan kütlelerin çok kısa bir zaman içinde hindûlaşarak, onların kumandanlarının *kşatriya* pâyesini aldıkları ve bunun da mubit tarafından tasviple karşılanmış olduğu fikri kabûl edilmektedir. Bu karışıklık içinde başında yeni hâkimlerin bulunduğu yeni bir hindû nizâmı meydana gelmiştir; cemiyetin en üst tabakalarını teşkil eden müstevlîlerin âileleri Kşatriya veya Rācpūt olarak kabûl edilmişlerdir. Daha sonraları bir çok yerli ve mahallî kabîlelerin reisleri de Rācpūt unvânını almışlardır.

Onun için Rācpūtların çok karışık bir kütle olduğu ve bunlar arasında muhtemelen eski Kşatriya bakiyelerinin de bulunduğu iddiası doğrudur. Muhtelif kabîle boylarının soylarını güneşe ve aya veya dâstânî şiirlerin kahramanlarına çıkaran bir yığın menkıbeler meydana gelmiştir. Bunlar Tod tarafından mufassal bir şekilde tasvir edilen kabîlelerin destânî şecereleridir Bâzı Rācpūt uruğlarının yabancı asıllı oldukları hakkında ileri sürülebilecek esâs delîl, bu yabancıların hindû cemâati içinde erimiş olmalarıdır ki, buna bütün Hindistan tarihi şâhiddir. Agni Kula destânına itimat edilmese bile, yine de Rācpūtların bir ırk teşkil etmedikleri netîcesine varmak mümkündür. Antropoloji bakımından, onlar muhakkak karışık bir menşe'e sâhip bulunmaktadır. Bâzı Rācpūtların yabancı asıllı olmaları ise Hünaların kabûl edilen Rācpūt kabileleri sırasına idhâl edilmiş bulunmaları ile isbât edilmiştir.

Rācpūtların menşe'ine olursa-olsun, Harşa'nın ölümü ile karışıklık ve siyâsî çözülme başlamış ve müslümanların şimâlî Hindistan'a girmelerine kadar, Rācpūt kabîlelerinin inkişâf etme ve büyümeleri o devrin asıl vasfını teşkil etmiştir. Gurcara-Pratihāraların Hindistan'ın en büyük kuvvetini teşkil ettikleri aş.-yk. 200 yıllık bir devre hâric, muhtelif Rācpūt devletleri arasında devamlı kanlı mücâdele süregelmiştir. Memleketin bu zaaflı müslüman fethini ehemmiyetli ölçüde kolaylaştırmıştır; fakat ovalardeki Rācpūt sülâleleri ancak Muḥammed Gūrî zamanında tamâmen ortadan kaldırılmıştır (bk. *JA*, VIII, 483). Dehli ve Kanavc'dan kovulunca, onlar bugünkü Rācputāna'ya çekilmişler ve burada nihâyet büyük bir kuvvet vücûda getirerek, müslümanların ilerilemesine karşı koymuşlardır; Rācpūtlar ile Rācputāna'ya Dehli sultanları hiç bir zaman tamâmiyle hâkim olamamışlardır. Bil'akis bütün bu zaman

içinde durmadan harp edilmiş, müstahkem mevkî ve kaleler sık-sık sâhip değiştirmiştir. Rācputāna'nın şark hudûdu hücûma mârûz bulunduğundan, Dehli'ye en yakın olan Rācpûtlar, tabiatiyle, bunların en zayıfları idi. Anlaşıldığına göre, Dehli sultanları garp sâhili ile irtibâtın kıymetini takdir etmişler ve Acmēr üzerinden geçen Dehli ile Gucerât arasındaki yol imparatorluğun ordularına umûmiyetle açık bulundurulmuştur.

Rācpûtlar için en büyük tehlike Dehli'den değil, daha çok müstakil müslüman devleti olan Gucerât [b. bk.] ve Mālvā [b. bk.]'dan gelmiştir.

Seyyidîler hâkimiyeti denilen bir devrenin sonundan Babur'un nihâî yürüyüşüne kadar dikkate değer en ehemmiyetli vak'a şimâlî Hindistan'da Mevār hâkimi Rānā Sanga idâresi altında Rācpût devletinin yükselmiş olmasıdır. O İbrahim [b. bk.] zamanında Lodîlerin zayıf durumundan ve Gucerât ile Mālvā arasındaki harpten istifâde etmiş ve hâkimiyetini bugünkü Rācputāna'nın büyük bir kısmı üzerine yaymağa muvaffak olmuştur. 1527 yılında, Ḥānuā civârındaki muhârebede Babur tarafından Rānā Sanga'nın kudretinin kırılması Hindistan'da müslüman hâkimiyeti tarihinde bir dönüm noktası teşkil etmiştir; çünkü Rācpûtlar, ovalarda kaybettikleri arâziyi geri almak için, hiç bir teşebbüste bulunmamışlar ve faâliyetleri yalnız müdâfaaya inhisar etmiştir. Ḥānuā'dan sonra Rācpût siyâsetinde, Sesodiaların yerine, Râthorlar geçmiştir; Mārvār hâkimi Maldēō zamanında bunların kuvvetlenmesine Humāyūn [b. bk.] ile Şēr Şāh arasındaki mücâdelede yardım etmiştir. Ekber'in Rācpût siyâseti fetih ve uzlaşmaya dayanıyordu. Çitōr ve Ranthambhōr'un zaptı Rācputāna'nın en büyük kısmını onun hâkimiyeti altına sokmuştur; Mevār ise, ancak Cihāngīr [b. bk.] zamanında tam olarak zaptedilebilmiştir. Ekber'in uzlaşma siyâsetinin terkedilmesi aynı zamanda şimâlde Rācpûtlar ve Dekken'de Marāṭhālara karşı koyan ve kuvvetlerini hiç bir cephede toplayamayan Avrangzīb [b. bk.] zamanında büyük hindû hareketini meydana getirmiştir. Fakat dâhilî anlaşmazlıklar Rācpûtlara Hind-türk imparatorluğunun inkırâzından istifâdeye imkân bırakmamış ve XVIII. asrın ikinci yarısında, hiç bir müşkilâta uğramadan, memleketlerini ellerine geçiren Marāṭhālara karşı da mukavemet teşebbüsünde bulunmamışlardır. Ancak XIX. asrın başında, ingilizler Marāṭhālara karşı harp ederken, tekrar Rācpût devletleri ile siyâsî münâsebetler kurmağa başlamışlardır. 1818 yılının sonunda Rācputāna devletler gurubu İngiltere himâyesine girmiştir.

1931 yılı sayımına göre, Hindistan'da 10.743.091 Rācpût mevcut olup, bunlar bütün memlekette şu şekilde dağılmış bulunuyorlardı: Birleşik eyâletlerde 3.756.936, Pancāb'da 2.351.650, Bihār ve Orissa'da 1.412.440, Rācputāna'da 669.516, Merkez eyâletleri ve Berār'da 506.087, Gvāliōr'da 393.076, orta Hindistan'da 388.942, Bombay'da 352.016, Cammū ve Kaşmīr'de 256.020, garbî Hindistan devletleri'nde 227.153, Bengâle'de 156.978, Baroda'da 94.893 ve Ḥaydarābād'da 88.434. Şuna dikkati çekmek yerinde olur ki, Rācputāna'da sayısı 11,225.712 olan ahâlinin ancak 669.516'sını Rācpûtlar teşkil etmektedir. Rācputāna'daki devlet hâkimiyeti Rācpûtların elinde bulunmaktadır. Müslümanların hâkim bulundukları Tonk ile Catların hâkim bulunduğu Bharatpur ve Dholpur istisnâ teşkil eder. Rācputāna'da en mühim Rācpût kabîleleri şunlardır: Râthor, Kaçhvāha Çauhān, Cjādon Sesodia, Ponvar, Parihār Tonvar, Chāla. Rācasthānī bu sâhada yaşnyan ahâlinin 77 %'sinin ana-dilidir. Dikkate şâyândır ki, Hindistan'ın bâzı kısımlarında Rācpûtlar islâmiyeti kabûl etmişlerdir; msl. Manhā, Kātil ve Salahrialar (Pancāb).

Bibliyografya: Hindistan tarihinin ol-kitaplarından başka bk. bir de C. U. Aitchison, *Treaties, Engagements and Sanads* (1909), III; D. R. Bhandarkar, *Gurjaras* (*JBRAS*, 1902 — 1904, XXI); W. Crooke, *Rājputs and Mahrattas* (*Journal of the R. Anthropologicol Institute*, 1910, XI); K. D. Erskine, *The Western Rajputana States* (1909); R. C. Majumdar, *The Gurjara-Protihāras* (*Journal of the Department of Letters*, Univers. Calcutta, 1923, X); M. S. Mehta, *Lord Hastings and the Indian States* (1930); G. H. Ojha, *Rājpūtāne Kā Itihās* (Acmer, 1925 — 1927), fas. I, II; B. N. Reu, *History of the Rāshtrakūtas* (*Rāthōdas*), (Jodhpur, 1933); A. H. Rose, *Glossary of the Tribes and Castes of the Punjab and North-West Frontier Province* (1914), III, mad. RAJPUTS; R. V. Russell, *Tribes and Castes of the Central Provinces* (1916), IV; V. A. Smith, *The Gurjaras of Rācputana and Kanauj* (*JRAS*, 1909); J. Tod, *Annals and Antiquities of Rajasthan* (3 eild, 1920); C. V. Vaidya, *History of Mediaeval Hindu India* (3 eild, Poona, 1921—1926).

(C. COLLIN DAVIES.)

RÂDHANPÛR. RĀDHANPŪR, Hindistan'da müslüman bir devlet olup, Pālanpūr'un cenûb-i garbîsinde yer almakta idi.

Rādhanpūr hukümdarları menşe'lerini Hindistan'a, takrîben XVII. asrın ortalarında İsfahan'dan gelmiş bir müslüman mâcerâpereste is-

tinat ettirmektedirler. Onun nesli, Gucarât [b. bk.]'ın Muğal vilâyetinde „favedâr" ve vergi mültezimi olmuştur. XVIII. asrın başlarında, o zaman âilenin reisi olan Cavân-Mard Han Bâbî, Rādhanpûr ve havâlisini, bir ihsan olarak, almıştır (*Mir'āt-i Aḥmadî*, Ethé, nr. 3599, var. 742). Hind-türk imparatorluğunun inhitâtı netîcesinde bu havâli Marāṭhâların eline geçti; fakat Bâbî âilesinin; Rādhanpûr'a mâlikiyeti Damaeî Rāō Gaekvār tarafından tasdik olundu.

İngiltere'nin Rādhanpûr ile ilk münâsebetleri 1813 yılında başlar (Aitchison, VI, c). Bir kaç yıl sonra, *navāb* sâhalarında mühim tahribat yapan Sind'li çapulcu aşîretlerden Rādhanpûr'u kurtarmaları için, ingilizler dâvet edildi. Buna karşılık *navāb* ingiliz hukûmetine vergi vermeği kabûl etti; fakat bir kaç yıl sonra, devletin bu masrafı karşılayacak gücü olmadığı görüldüğünden, bu vergi kaldırıldı. Rādhanpûr hukûmdarı 1862'deki isyânı tâkîben umûmî vâliden Hindistan'a dâhil olmak için bir *sanad* aldı (*ayn. esr.*, CII). Evvelce kullanılmakta olan Coravarsay parasının yerini ingiliz parasının alması ancak 1900'de vukû buldu.

1931 yılında Rādhanpûr 1.150 mil² bir sâha kaplamakta ve yalnız 8.435'i müslüman olan 70.530 kişilik bir nüfusa sâhip bulunmakta idi. Rādhanpûr şehri bugün, 3.694'ü müslüman olmak üzere, 11.959 nüfusa sâhiptir.

Bibliyografya: Bk. mad. PĀLANPÛR. (C. COLLIN DAVIES.)

RADÎF. [Bk. REDÎF.]

RADVE. [Bk. RAZVE.]

RAF'. [Bk. RAFAK.]

RÂFIZÎLER. AL-RĀFİḌA veya AL-RAVĀFİḌ, şîîler [b. bk.] için kullanılan isimlerden biridir. al-Aş'arî (*Maḳālāt al-islāmîyîn*, İstanbul, 1928, s. 10) bu ismi, Abū Bakr ve 'Omar'in imâmlığını redd ve bunu kabûl etmeyen reislerin terketmelerinden (*rafaża*) dolayı, kendilerine verildiği şeklinde izah etmekte ve onları, *ġulāt* ve *zaydî*'ler ile birlikte, şiânın üç fırkasından biri olarak göstermektedir; ona göre, *al-rāfiża* ismi imâmiyenin başka bir adıdır (*ayn. esr.*, s. 29). van Arendonk (*De opkomst van het zaidietische Imamaat in Yemen*, Leiden, 1919, s. 28), Abū Miḫnaf'in Kūfa'de, Zayd b. 'Alî'yi, Abū Bakr ve 'Omar'i reddetmediğinden dolayı terkettikleri için, şiîlere *rāfiża* denildiğine dâir Ṭabarî (II, 1699)'nin kaydına dikkati çekmektedir. Fakat bu *rāfiża* aleyhindeki eski bir münâkaşadan doğmuş olabilir; çünkü bunlar için daha çok *rafż al-şayḫayn* tâbiri kullanılır. al-Malaṭî (*K. al-Tanbîh va'l-radd 'alā ahl al-ahvā' va'l-bida'*, nşr. Dedering, *Bibliotheca Islamica*, 1936, IX, 14) de *rāfiża* kelimesinin *imāmîya* ile aynı zümreye delâlet ettiğini söylemekte ise de, râfızîleri zeydîlerin 18 fırkasının sonuncusu olarak zikretmektedir (krş. bir de Snouck Hurgronje, *Mekka*, I, 33 v.d.). 'Abd al-Ḳāhir al-Baġdādî de zeydîleri *imāmîya*, *kaysānîya* ve *ġulāt* ile birlikte, râfızîlerden saymaktadır (*K. al-farḳ bayn al-firaḳ*, nşr. Muḥammed Badr, Kahire, 1328=1910, s. 15). Ona nazaran, 'Abd Allāh b. Sabā'ın tarafdarı olan *sabā'iya* ilk râfızîleri teşkil etmektedir. Bütün bunlardan şu netîce çıkmaktadır ki, bu şiî telakkî edilen kimseler için yanlış olarak kullanılmış bir tâbirdir (krş. al-Maḳdisî, s. 126, aş. *ḫuẕā hāẕa'l-rāfiżîya*) ve şiî fırkalarının hiç biri için münhasıran kullanılmış değildir.

(J. H. KRAMERS.)

RAFÎ' AL-DÎN. [Bk. REFÎ-ÜD-DİN.]

RĀFİŻA. [Bk. RÂFIZÎLER.]

RÂĞIB İSFAHÂNÎ. AL-RĀĞİB AL-İŞFAHĀNÎ, ABU 'L-ḲĀSIM AL-ḤUSAYN B. MUḤAMMED B. AL-MUFAŻŻAL (başkalarına göre, al-Faḍl; al-Suyūṭî, *göst. yer.*- yanlış olarak, al-Mufażżal b. Muḥammed), ilâhiyata dâir eserler yazan bir arap müellifi olup, hayâtı hakkında hiç bir mâlûmat yoktur. Sâdece, VI. (XII.) asrın başında, muhtemelen 502 (1108)'de öldüğü bilinmektedir. Bâzıları ona mûtezîle nazarı ile bakmakta ise de, Faḫr al-Dîn al-Rāzî, *Asās al-taḳdîs* adlı eserinde, onun sünnîliğini kuvvetle beyân etmektedir. O faâliyetini *Kur'an*'ın tefsirine ve ahlâk eserlerine hasretti. Gâlibâ *Kur'an* hakkındaki tetkiklerine (onlardan Bayzavî'nin sık-sık iktibaslarda bulunduğu söylenir) *Muḳaddimat al-tafsîr*, belki de bunun aynı olup, kaybolmuş bulunan *Risāla munabbiha 'alā favā'id al-Ḳur'ān* adlı bir eseri ile başlamıştır (bu eser 'Abd al-Cabbār'ın *Tanzîh al-Ḳur'ān 'ani'l-maṭā'in*'inin sonunda Kahire [1329]'de basılmıştır). Sonra, kelimelerin ilk harflerinin alfabe sırasına göre, *Kitāb mufradāt al-fāẓ al-Ḳur'ān* unvanlı, mükemmel bir lugat telif etmiştir ki, *GAL*, I, 289'da zikredilmiş olan nüshalardan başka, çok sayıda yazmalar için İstanbul (bk. bilhassa *MO*, VII, 106, 127)'da, bir de Bankipur (*Cat.*, XVIII, 1484)'da hâlâ muhâfaza edilmekte olup, İbn al-Aṯîr'in *Nihāya*'sinin kenârında basılmıştır (Kahire, 1322 ve Muḥammed al-Zuhrî al-Ġumrāvî, Kahire, 1324). Müellif bu eserin mukaddimesinde *Kur'an*'daki bütün müterâdif kelimeleri (*al-alfāẓ al-mutarādifa 'ala'l-ma'na'l-vāḥid va mābaynahā min al-furūḳ al-ġāmiża*) içine alacak olan ikinci bir eserini haber vermektedir. Belki de *Tafsîr al-Ḳur'ān* (Ayasofya, 212) böyle meydana gelmiştir. Fakat bununla *Kur'an*'da bir

çok yerlerde farklı ifâdeler ile tekrar edilen âyetlere dâir, *Durrat al-taʾvîl* de kasdedilmiş olabilir (bk. Br. Mus. Or. 5784, krş. A. G. Ellis ve E. Edwards, *Descriptive List*, s. 3). Bu eser *Ḥall mataşābihāt al-Ḳurʾān* (İstanbul, Râgıb Paşa kütüp., nr. 180) ile gâlibâ aynıdır. *Kitāb mufradāt* 'tan önce, bu eserin mukaddimesindeki bir kaydın gösterdiği gibi, daha o zaman en mühim ahlâk eseri olan *Kitāb al-ẕarīʿa ilā makārim al-şarīʿa* adlı eserini yazmış idi ki, Ġazzālī 'nin onu dâimâ yanında taşıdığı söylenir. *G A L* 'de zikredilmiş olanlardan başka, yazmaları, Br. Mus. Or. 7016 (*Descr. List*, 62) ve İstanbul (bk. *MO*, VII, 101 v. d.; *MFOB*, V, 469) 'da bulunur ve eser 1299 (?; Sarkiş 'te 1899) ve 1324 yıllarında Kahire 'de basılmıştır. Bu eserin bir mukabili *Kitāb Tafṣīl al-naşʾatayn va taḥṣīl al-saʿādatayn* olup, ve bunun Kudüs (Ḫālidiyya, nr. 72, 3) yazması (963 tarihli) Ṭāhir al-Cezāʾirī tarafından, Kahire (ts.) 'de basılmıştır (Beyrut baskıları 1319, 1323); her iki eser hakkında bk. Asin Palacios, *Abenhazam de Cordoba*, II, 19. En tanınmış eseri olan *Muḥāżarāt al-udabāʾ va muḥāvarāt al-şuʿarāʾ va'l-bulaġāʾ* veya sâdece *Kitāb al-muḥāżarāt* olup, 25 *ḥudūd* 'a bölünmüştür; bu 25 *ḥudūd* kendi arasında manzûm ve mensûr örnekler ile, melekler, cinler ve hayvanlara kadar zekâ ve aptallıkla başlıyarak, medrese âdâbının mûtad mevzûlarından ibâret olan *abvāb* ve *fuṣūl* 'a ayrılmaktadır. *GAL* 'de zikredilen yazmalardan başka, bk. bir de İstanbul Selim Ağa, nr. 987; Şam, 'Umūmīya, Sicill, 86, 5, 7 ve Kahire, *Fihrist*², III, 334. Suyūṭī 'nin ihtisarı için bk. *ayn. esr.*, s. 345; müellifi bilinmeyen ihtisar için de Berlin, nr. 8350 ve Şam, *göst. yer.*, 86, 8. Eser Avrupa 'da ilk defa Flügel 'in „Der vertraute Gefährte des Einsamen in schlaflertigen Gegenreden von Abu Mansur Abdulmelik ben Ismail Ettsealibi aus Nisabur mit einem Vorworte von Jos. v. Hammer" (Wien, 1829) adı altında bir parçasının neşri ile tanınmıştır (bk. Gildemeister, *ZDMG*, XXXIV, 171). Eser (kenârında İbn Ḥicca, *Şamarāt al-avrāḳ* adlı eseri ile biklikte) iki cild hâlinde, Bulak (1284, 1287, 1303) 'ta ve Kahire (1310, 1324, 1326) 'de basılmıştır. İbrāhīm Zaydān sâdece 12 *ḥudūd* 'u ihtivâ eden ve Viyana yazmasının 10. ve 13. *ḥudūd* 'ları bulunmayan bir muhtasarını Kahire (1902) 'de neşretti. Muḥammed Şāliḥ b. Muḥammed Bāḳir al-Ḳazvīnī 'nin *al-Navādir* adlı bir farsça tercümesi Tahran bk. Y. Ettessami, *Cat.... de la Bibliothèque du Madjless*, 11, 308) 'da bulunmaktadır. Nihâyet bir de Kazan 'da bir *Adab al-şiṭranc* vardır (bk. Menzel, *Isl.*, XVII, 94). *Kitāb al-şarīʿa* mukaddimesinde zikredilen *Taḥḳīḳ al-bayān* dil, yazı, ahlâk, itikad, felsefe ve *ʿulūm al-avāʾil* 'e dâir) Meşhed 'de bulunmaktadır (Oktā'ī, *Fihrist-i katubḫāna-i mubāraka-i asitani Ḳadsī Riżavī*. 1845, L 24, nr. 56).

Bibliyografya: al-Suyūṭī, *Buġyat al-vuʿāt*, s. 396; al-Ẕahabī, *Ṭabaḳāt al-mufassirīn* (Bankipore nüshası), 121ᵇ; Muḥammed Bāḳir al-Ḫvānsārī, *Ravżaṭ al-cannāt*, s. 249; Sarkis, s. 922 v. d.; Brockelmann, *GAL*, I, 269; *Suppl.*, I, 505 v. d.

(C. BROCKELMANN.)

RÂGIB PAŞA. RĀĠİB PAŞA, KOCA RĀGIB MEHMED PAŞA (1699—1763), Osmanlı devlet adamı, âlim, şâir ve edîbi. İstanbul 'da doğmuştur. Defterhâne kâtiplerinden Şevki Mustafa Efendi 'nin oğludur. Küçük yaştan beri tahsil ve terbiyesine ihtimam gösterilmiş, keskin zekâsı ve parlak istidâdı ile, kısa bir zamanda büyük bir ilerileme göstererek, dikkati çekmiş ve defterhâne kalemine devam etmeğe başlamıştır. Burada sür 'atle gelişerek, işlerin inceliğine kolayca nufûz etmiş ve çok geçmeden, emsâlleri arasında temâyüz etmiş ve daha o vakit şöhret kazanmıştır. Henüz 25 yaşlarında iken, o tarihlerde cereyan etmekte olan İran savaşları sırasında fetholunan toprakların tahririne me'mûr edilerek, Revan vâlisi Ârifî Paşa 'nın mektupçuluğuna gönderilmiştir (1724). Bundan sonra Tebriz ser-askeri Köprülü-zâde Abdullah Paşa 'nın maiyetinde Ordu-ı hümayûn riyâseti ve Abdullah Paşa 'nın arkadaşı Hekim-oğlu Ali Paşa 'nın hizmetinde defter emâneti vekâleti vazîfelerini yapmıştır. Bir yıl kadar Revan defterdarlığında bulunduktan sonra, 1729 'da İstanbul 'a dönmüş; fakat hemen arkasından riyâset vekâleti pâyesi ile, Hemedan eyâletinin timar ve zeâmetlerini yeniden düzenlemeğe ve tevzia me'mûr edilmiştir. 1143 (1730) 'te de, atlu mukâbelesi pâyesine ilâve olarak, defterdarlık ile Bagdad 'a gönderilmiştir. Burada kaldığı müddetçe ilim, edebiyat ve idâre işlerinde gösterdiği bilgi ve mahâreti sâyesinde vâli Ahmed Paşa 'nın teʾdîr ve itimâdını kazanmıştır. Ahmed Paşa, kendisine ithâf ettiği bir kasîde dolayısı ile, Râgıb Efendi 'ye çok yüksek bir para bağışı yaptığı gibi, o tarihlerde Osmanlılar ile savaşmakta olan Nâdir Şâh ile giriştiği müzâkerelerde defterdarını, murahhas olarak, İran hükümdarı nezdine göndermiştir. Râgıb Paşa, 1733 'te Nâdir Şâh 'ın Bagdad 'ı kuşatmasından sonra, İstanbul 'a çağırılarak, mâliye tezkireciliğine tâyin edilmiş ise de, 1148 sonlarında (1736) Erzurum ser-askerliğine getirilen Ahmed Paşa 'nın maiyetine ordu defterdarı ve reis-ül-küttâb vekili olarak verilmiştir. 1736 temmûzunda ise, Nâdir Şah tarafından İstanbul 'a gönderilen elçiler ile yapılacak müzâ-

kerelere, İran meselelerinin iç yüzünü bilen bir mütehassıs sıfatı ile katılmak üzere, pâyitahta çağırılmış ve kendisine cizye muhâsebeciliği tevcih olunmuş ve 1737 nisanı ortalarında, sadrâzam mektupçuluğu makâmına yükseltilerek, Avusturya ve Rusya murahhasları ile yapılacak görüşmeler için reis-ül-küttâb Mustafa Efendi'nin başkanlığındaki hey'etin bir âzası olarak, Nemirove (Nemirov)'a yollanmıştır. Belgrad seferi ve andlaşması (1739) sıralarında büyük yararlığı görülen Râgıb Efendi, 1741 şubatında (1153 zilkâde ortaları) reis-ül-küttâblığa tâyin olunmuştur. Bu sırada vazîfesi icâbı sık-sık temâs ettiği yabancı devlet temsilcilerini âdetâ kendine bağlamıştır. Bu mes'ûliyetli makamı üç yıldan fazla idâre ettikten sonra, 4 nisan 1744 'te, vezirlik pâyesi ile, Mısır vâliliğine gönderilmiştir. 5 yıl kadar süren bu me'mûriyeti sırasında, işleri ile uğraşmış, ayrıca uzun yıllardan beri devletin vâlilerini ellerinde bir oyuncak mesâbesine indirmiş bulunan haris ve zâlim kölemen beylerini de te'dip ederek, memlekette bir müddet için olsun, huzûr ve âsâyişi kurmağa muvaffak olmuştur. Fakat Mısır'da bir türlü dinmek bilmeyen kaynaşmalar ve baskılar karşısında, artık oradan usandığını ifâde etmesi üzerine, 12 eylûl 1748 'de, kubbe vezirliği ve nişancılık ile, İstanbul'a dâvet olunmuş, daha yolda iken, Aydın muhassıllığı, malikâne olarak, keudisine verilmiştir. Bundan sonraki yıllarda, sırası ile, Sayda, Rıkka ve Haleb vâliliklerinde bulunmuş, buralarda da îmar işlerinden başka, sükûn ve âsâyişin sağlanması için gerekli tedbirleri almaktan geri durmamıştır. Sonunda Şam vâliliğine tâyin edilmesinden bir kaç gün sonra, sadâretin kendisine tevcih edildiği müjdesini almış ve 13 kânûn I. 1756 'da İstanbul'a gelerek, yeni vazîfesine başlamıştır.

Böylece Râgıb Mehmed Paşa, devlet hizmetlerinde en aşağı mertebelerden başlayarak, derece-derece ileriledikten, çeşitli idâre ve siyâset işlerinde bilfiil vazîfeler alarak, tam mânası ile olgunlaştıktan sonra, çekirdekten yetişme mümtaz bir devlet adamı sıfatı ile, sultan Osman III.'ın yedinci ve sonuncu sadrâzâmı olarak, en yüksek makama gelmiş bulunmaktadır. Şüphesiz bu makama getirilmesinin başlıca âmili, o vakte kadar kendisine emânet olunan devlet hizmetlerinde gösterdiği muvaffakiyetler olmuştur. Sadâretinin ilk zamanlarındaki icrâatında, pâdişâhın dakikası-dakikasına uymayan mizâcını ve sık-sık sadrâzam değiştirmek alışkanlığını dâimâ göz önünde tutarak, son derece teennî ile hareket etmek mecbûriyetini duymuştur. Hükümdarı kuşkulandırmadan, adım-adım ilerileyerek, mevkii için tehlikeli olabilecek şahısları, birer vesîle ile, saraydan veya pâyitahttan uzaklaştırmıştır. Çok geçmeden sultan Osman III.'ın ölümü üzerine, tahta geçen sultan Mustafa III. tarafından yerinde bırakılmış ve Osmanlı tarihinde pek az kimseye nasip olan bir şekilde, hayatının sonuna kadar sadâret mührünü taşımıştır.

Sultan Mustafa III. zamanında, Râgıb Paşa daha serbestçe hareket etmek imkânını bulmuştur. Gerçekten yeni pâdişah ile sadrâzâmı arasında dünyâ görüşü ve devlet anlayışı bakımından bir yakınlık mevcuttur. Her ikisi de, Osmanlı devletinin bünyesindeki zaafı anlamış bulunduklarından, iç veya dış siyâsette âzamî derecede ihtiyatla hareket ve eldeki durumu muhâfaza etmek lüzûmuna kanî idiler. Bozulmuş olan siyâsî ve ictimâî nizâmın ancak uzun vâdeli ve sabırlı bir çalışma netîcesinde düzeltilebileceğine, dışarıya karşı, her ne bahâsına olursa-olsun, barışı korumak gerektiğine inanmakta idiler. Barış içinde memleketi geliştirmek ve devleti kuvvetlendirmek her ikisi için de en yüksek bir düstûr olmuştur.

Zamanla Râgıb Paşa pâdişâhın tam itimâdını kazanmağa ve âhenkli bir çalışma devresi açmağa muvaffak olmuştur. 1758 ilk baharında Sultan Mustafa III.'nın dul kız kardeşi Sâliha Sultan ile nikâhlanmıştır. Bu büyük teveccüh hükümdar ile vezîrini biribirine daha da yaklaştırmıştır. Râgıb Paşa, şehzâdelerin doğumu, ramazan, bayram v.b. gibi vesileler ile şâir sadrâzamın takdim ettiği tebrik yazılarından çok hoşlanan Mustafa III.'yı, Edirne sarayının tâmiri, Sakarya — İzmit körfezi kanalı projesi, Lâleli câmiinin inşâsı, savaş gemilerinin denize indirilmesi ve top dökümü merâsimleri, binişler, tâlim görmekte olan askerî birliklerin teftişi gibi, belli işler ile meşgûl etmek yolunu tutmuş, yüksek siyâsetin sevk ve idâresini ise, dâimâ kendi elinde bulundurmuştur. Aynı zamanda her meselede pâdişâha muntazaman bilgi vermiş ve onun tasvibini almağı ihmâl etmemiştir. Birinci derecede ele aldığı mâliyenin islâhı sâhasında bâzı muvaffakiyetler de sağlamıştır [bk. mad. MUSTAFA III.]. Vilâyetlerde sükûn ve âsâyişin kurulması yolunda alınan tedbirler sâyesinde karışıklık ve huzûrsuzluklar, daha önceki ve daha sonraki devirler ile kıyaslanamayacak bir ölçüde, azalmıştır.

Râgıb Paşa, yabancı devletlere karşı da muvaffakiyetli bir barış siyâseti tâkip etmiştir. O zamanlar Avrupa'nın belli-başlı devletleri 7 yıl savaşı içinde bulunmakta idiler. Müttefik Avusturya, Fransa ve Rusya devletlerinin hücûmuna uğrayan Prusya kıralı Friedrich II. Osmanlı devletinin askerî yardımını kazanmağa çalışmakta idi. Kıral ile Bâbıâlî arasında

tekrar-tekrar girişilen uzun müzâkerelerin gâyesi bir Türkiye—Prusya savunma ve saldırma ittifâkı vücûda getirmek idi. Râgıb Paşa ise, barıştan ayrılmamak esâsına sâdık kalarak, devleti bir mâceraya sürükleyeceğine inandığı böyle bir andlaşmadan büyük bir ustalık ile kaçınmıştır. Sıkı bir askeri iş-birliği isteyen Prusya kıralının bütün gayretlerine rağmen, üstün bir siyâset mahâreti ile, iki devlet arasında ancak bir dostluk andlaşması imzalamağı (29 mart 1761) kabûl etmiştir [bk. mad. MUSTAFA III.]. Bir yandan da, 1739 Belgrad andlaşmasının „ebedî sulh" hâline getirilmesinin hukukan imkânsız olduğunu, dolayısı ile bunun her hangi bir değeri bulunmadığını ileri sürerek, Avusturya'yı baskı altında tutmaktan geri durmamıştır.

24 ramazan 1176 (8 nisan 1763)'da dünyâya gözlerini kapayan Koca Râgıb Paşa Lâleli'de kendi adına binâ ettirdiği kütüphânesinin bahçesine gömülmüştür. Şarklı ve garplı tarihçilerin onun hakkında vermiş oldukları hükümler biribirine çok yakındır. Vak'anüvis Vâsıf Efendi, onu büyük bir âlim, devlet adamı, şâir, edîp ve „insan-ı kâmil denilmeğe sezâ ve sadr-ül-vüzerâ elkabına revâ bir vezîr-i bî-hemtâ idi" diye vasıflandırmaktadır (bk. Vâsıf, *Tarih*, I, 223). Hammer (*GOR*, Pesth, 1836, IV, 479, 535 v. d., 659) de bilhassa idâre ve siyâset sâhalarındaki mahâretini ileri sürerek, garp anlamında bir „insân-ı kâmil" olabileceğini kabûl etmemekle berâber, onu „osmanlı sadrâzamlarının en âlimi ve büyük devlet adamı olmak vasfını kazanmış olanların sonuncusu" olarak değerlendirmektedir. Hakîkaten Râgıb Paşa'nın büyük bir devlet adamı olduğu husûsunda ittifak vardır. Ölümünden bir kaç yıl sonra devletin uğradığı felâketler düşünülürse, değeri daha açık olarak meydana çıkar. Ömrü boyunca gördüğü devlet hizmetlerinde zamanın şartlarına ve gereğine göre, şiddet kullanmasını, mülâyimlik göstermesini, tehdit etmesini veya okşamasını bilmiş, devletin yüksek menfaatlerini her şeyin üstünde tutmuştur. Bıraktığı unutulmaz eserleri, Râgıb Paşa'nın devrinin ilim, san'at ve felsefesini hakkı ile bildiğini isbât etmektedir. Kendisi siyâsî tarih sâhasında da bâzı yazılar kaleme almıştır. Çeşitli devlet işleri hakkındaki yazılarını bir araya toplayan *Telhîsât*, Belgrad'ın alınmasını tasvir eden *Fethiye-i Belgrad*, Bâbıâlî ile İran arasında 1736'da cereyan eden barış müzâkereleri hakkında bir rapor mâhiyetinde olan *Tahkik ve tevfik*, bu çeşit eserlerindendir.

Bibliyografya: Ahmed Câvid, *Verd-i mutarrâ* (Tâib, *Ḥadîkat al-vuzarâ*, İstanbul, 1271, hâşiye); Franz Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke* (Leipzig, 1927), s. 288 v. dd.; Hammer, *GOR* (Pesth, 1836), IV; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1333); Resmî Ahmed, *Safînat al-ru'asâ* (İstanbul, 1269); Vâsıf, *Tarih* (İstanbul, 1317); Ahmed Refik, *Âlimler ve san'atkârlar* (İstanbul, 1924); Bekir Sıtkı Baykal, *Koca Râgıb Paşa—Büyük Friedrich* (Halkevleri yayınlarından, Ankara, 1939).

(BEKİR SITKI BAYKAL.)

E d e b î ş a h s i y e t i. XVIII. asır klasik türk edebiyatının, Nedîm ve Gâlib'den sonra, bellibaşlı mümessillerinden biri olan Koca Râgıb Paşa 1699 yılı içinde doğmuş olup, eski nüfûzu iâde gayretleri ile çırpınan bir imparatorluğun durgunluktan çöküntüye sürüklenme çağının çocuğudur. Râgıb Mehmed, bir defterhâne kâtibinin oğlu sıfatı ile, mütevâzî bir âileye mensûp olarak, küçücük bir me'mûriyet ile vazîfe hayatına başlamıştır. Böylece kısmen babasının dâiresinde, kısmen de husûsî bâzı dersler ile kendi-kendini yetiştirmesi (Müstakîm-zâde Sâdeddin, *Tuḥfa-i ḥaṭṭâṭîn*, İstanbul, 1928, s. 450) ve bunlara ilâveten ilk gençlik günlerinden itibâren şâhit olduğu hâdiseler, ihtiyatlı, siyâsî hüviyetinin yanısıra, fikrî ve edebî şâhsiyeti üzerinde de te'sirini göstermiş olmalıdır. Râgıb Paşa gerek şahsî ve gerekse resmî hayatında âsâbına son derece hâkim olarak en buhranlı hâdiseler karşısında bile soğukkanlılığını, sükûnet ve vekarını muhâfaza ederek yaşamıştır. Çağdaşları Râgıb Paşa'nın âteşîn fikirli, güzel yüzlü, sağlam akîdeli, konuşmaları latîf, ifâdesi tatlı, çeşitli bilgileri olan, yüksek ahlâklı bir zât olduğuna ve ömrü boyunca vaktinin çoğunu kitap okuyarak geçirdiğine ve başlıca zevkının ilmî meseleler ile uğraşmak olduğuna şehâdet ederler (bk. Ahmed Nüzhet Efendi, *Münşeât-ı Râgıb*, İstanbul, 1253, mukaddime, ilk sahifeler). Kitaba ve kültür işlerine olan bağlılığının en canlı bir misâli son günlerinde inşâ ettirdiği Lâleli'deki kütüphânesi ve mektebidir (bk. *Vakfiye*, Râgıb Paşa kütüp., nr. 1370).

Koca Râgıb Paşa'nın burada yalnız bellibaşlı eserleri üzerinde durulacaktır. 1. *Divân*. *Tuḥfa-i ḥaṭṭâṭîn*'deki bir kayıttan anlaşıldığına göre, Râgıb Paşa şiirlerini mürettep bir divân hâlinde toplamamıştır. Divânı sonra'ları, Müstakîm-zâde'nin himmeti ile, mürettep ve muntazam bir şekle konulmuştur (*aynı esr.*, s. 450). Bu divân kasîde, tarih, tahmislerden ibâret bir kısım ile gazeliyattan mürekkeptir ve Mahmud I. medhinde bir mesnevî parçası ile başlar. Divân *Münşeât*'ının sonunda basılmıştır (Bulak, 1253). Gazeliyât kısmında 176 gazel, 7

rubâî ve 3 beyit mevcuttur. Divânın İstanbul kütüphânelerinde pek çok yazma nüshaları vardır (bk. msl. Râgıb Paşa kütüp., nr. 1191; Millet kütüp., Ali Emîrî kısmı, manzûm, nr. 156, 157 v. b., Topkapısarayı müzesi, Yeni kütüp., nr. 509; Üniversite kütüp., nr. TY. 32, 281, 439, v. b.; krş. Nâil Tuman, *Tuhfe-i Nâilî*, 1949, Ankara Millî kütüp., yazma, s. 458—459). Râgıb Paşa'nın kasîdelerinde daha çok Nef'î 'nin ve gazellerinde ise, Sâib ve Nâbî 'nin tesiri kuvvetle hissolunur. Şiirlerinde Nedîm ve Gâlib 'deki derin hassâsiyet ve zengin muhayyile kudreti yerini fikir hâkimiyetine, hakîmâne görüşlere bırakmıştır. Atalar-sözü değerini kazanmış bâzı mısrâlar, Necâtî 'den beri süre-gelen geleneğin, Nâbî 'de ifâde mükemmeliyetini bulan şeklin âdetâ bir devâmından ibârettir. Paşanın pürüzsüz denilebilecek olan dili, açık üslûbu, hayata hakîmâne gözle bakış, hâdiseler karşısında onları nisbî bir sabır ve sükûn ile mütâlea göze çarpan belli-başlı husûsiyetlerdir. Teşbih ve istiâreler oldukça me'nustur. Fazla tasannua düşmemiştir. Hattâ tekellüften kaçındığını sezdiren gazellere tesâdüf edilir. An'aneye sadâkat mabâfaza edilmekle berâber muhitten ve günlük hayattan alınma unsurlar da mevcuttur. Fikirlerin cesâretle ifâdelendirildiği vâkîdir. Hakîkatler, zaman-zaman hikmetli bir uslûp içinde, güzel bir şekilde beyân edilmiştir.

2. *Münşeât.* Bâzı yazmalarda *Talḫîṣât* diye adlandırılan, bâzan da ayrı bir esermiş gibi gösterilen ve aslında, Mahmud I. devrinde reis-ül-küttâb iken hazırladığı telhîslere (bk. Üniversite kütüp., nr. TY. 3186, 9764 v.b.) sonradan yazdıklarının eklenmesi ve Ahmed Nüzhet 'in tertibi ile vücûda getirilen bir inşâ mecmûasıdır (basması: Bulak, 1253). Bu münşeât içinde günlük hayâtın hemen her safhası ile ilgili, resmî ve husûsî hayat mevzûlarından mülhem bir çok yazı sûreti de bulunmaktadır. Pâdişâhın şerbet istimâlinden sayfiyeye çıkmasına, hafifçe hastalanmasından hediye kabûlü ricâlarına, türlü adlar ile inşâ edilen kalyonların ikmâli dolayısı ile vâkî dâvetnâmelerden nevrûz, ramazan, bayram tebriklerine ... kadar çeşitli mevzûlarda yazılar dikkati çeker.

Münşeât içinde yer alan, fakat bâzan ayrı birer risâle olarak da kayıtlara geçmiş bulunan Belgrad kalesinin yeniden fetih ve teshiri hakkındaki *Fatḥîya* ile Nâbî 'nin *Zeyl-i siyer* 'ine zeyil mâhiyetindeki *Ḥunayniya* ve *Ṭâ'ifiya* de edebî değer taşıyan eserlerdendir. Münşeâttaki yazılar, üslûp bakımından, devrinin sanatkârâne nesrinin başarılı örnekleri arasında zikredilebilir. Bu yazılar ayrıca, birer vesîka olarak, tarihçiler için de faydalıdır.

3. *Mecmua.* Müellif hattı olan nüshası Murad Molla kütüphânesinde (nr. 1468) bulunan bu mühim mecmûanın bir diğer yazması da Bayezid umûmî kütüphânesindedir (nr. 833). Üç dilde manzûm-mensûr bir çok edebî parçayı ve bâzı risâleleri ihtivâ eden bu mecmuanın beş tarafında alfabe sırası ile başlıklarına uygun olarak, ibram, ihtiyat, ihsan, isrâf v. b. bir çok mevzûda mısrâ ve beyitler yer almıştır. Daha sonra türlü-türlü mesnevî, rübâî ve müstezat şeklinde yazılmış, arapça, farsça ve türkçe olmak üzere, intihap edilen ve yazılan, umûmiyetle ekâbire hitap eden 65 kadar kasîde yer alır. Risâleler arasında *Arûz risâlesi*, hendese ve cebire dâir makaleler, remil ve cifre âit tâfsilâtı bâvî cüzüler zikredilebilir.

4. *Taḥkîk ve tevfîk.* Mahmud I. ve Nâdir Şah devletlerinde Osmanlı-İran münâsebetleri bakımından ön planda değeri olan bu eser, bir mukaddime, üç bâb ve bir hâtimeden ibâret olarak, kaleme alınmıştır. Mühim bir kısmı müşâhedeye dayanan ve arada teâtî edilen mektuplar ile, elçiler ve mümessiller arasında geçen müzâkereleri içine alan *Taḥkîk ve tevfîk* kendi nevinde ehemmiyeti azımsanamayacak bir eserdir. İstanbul kütüphânelerinde muhtelif yazmalarına tesâdüf edilir (bk. msl. Üniv. kütüp., nr. TY. 110, 2021 v. b. v. b.). Devrin muhâberât ve hâtırat nevîleri bakımından mühim bir örnek teşkil eder.

5. Diğer eserleri. Yukarıda gösterilenlerden başka, Koca Râgıb Paşa'nın 1255 'te basılmış *Safînat al-Rāġib* adında, arapça bir eseri mevcut olduğu gibi (yazmaları için bk. müellif hattı nüsha, Râgıb Paşa kütüp., nr. 1119), farsçadan tarih nev'inde tercümeleri de vardır ('Abd al-Razzak al-Samarḳandî 'nin *Maṭla' al-sa'dayn* 'inin dörtte biri ve Mîrḫvând 'ın *Ravżat al-ṣafā* 'sının bir kısmı).

Bütün bunlar gösteriyor ki, Râgıb Paşa oldukça velût bir şâir, muharrir ve mütercimdir. Ancak yazdıklarını, topladıklarını veya tercüme ettiklerini yeter derecede titizlikle bir araya getirmediği gibi, tercümelerini de tamamlamamıştır. *Dîvân* 'ı ile *Münşeât* 'ı kendini sevenler tarafından tertip edilmiştir. Bir müntehabât mâhiyetinde olan *Macmū'a* ile vesîkalar dergisi sayılabilecek olan *Taḥkîk ve tevfîk* kendi eli ile tamamlanmış eserlerin başlıcalarıdır.

Nâbî mektebinin en başarılı bir mensûbu olan Koca Râgıb Paşa çağdaşları ve kendisini tâkip eden nesiller içinde nufûzu kuvvetle hissolunan şahsiyetlerdendir. Meclislerinin müdâvimlerinden Fitnat Hanım ve Haşmet 'in v.b zâtların şiirlerinde bu sohbetin te'siri açık ça görünür. Hattâ bâzı zamanlarda bu yalnı bir mazmûn, mefhûm, ifâde ve âhenk yakınl

ile kalmamış, taklit ve benimseme mertebesine kadar varmıştır. Kendisini tâkip edenler arasında Sünbül-zâde Vehbî ve İzzet Molla da bulunmaktadır.

Devrinden başlayarak, son senelere gelinceye kadar, belli-başlı tarihçi, tezkireci ve edebiyat tarihçileri onun hakkında biribirine yakın takdirkâr mütâlealar ileri sürmüş olup, bunlar arasında çağdaşı ve divânının toplayıcısı Müstakîm-zâde (bk. *Tuḥfa-i ḫaṭṭāṭîn*, s. 450) ve ayrıca Muallim Nâcî (*Esâmî*, s. 145) bulunmaktadır.

Bibliyografya: Metin içinde gösterilenlerden başka bk. bir de Râmiz, *Tezkire* (Ali Emîrî nüshası, s. 103 v.d.); Müstakîm-zâde, *Macallat al-niṣāb*, s. 228; Fatîn, *Tezkire* (İstanbul, 1277), s. 122; Baron de Tott, *Mémoires sur les Turcs et les Tartares* (Amsterdam, 1784), I; L. Bonneville de Marsabgy, *Le Chevalier de Vergennes, son ambassade à Constantinople* (Paris, 1894), II; Ziyâ Paşa, *Harâbât* (mukaddime, İstanbul, 1292); Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî* (İstanbul, 1311), II, 358; Mehmed Tevfik, *Hazîne-i Letâif* (İstanbul, 1302); Şemseddin Sâmî, *Ḳāmūs al-aʿlām* (İstanbul, 1308); Gibb (*HOP*, London, 1905, IV, 140 v.d.); Ahmed Rifat, *Lugat-ı tarihiye ve cogrâfiye* (İstanbul, 1299), III, 292; Ahmed Refik, *Râgıb Paşa devrinde İstanbul hayatı* (*Yeni mecmua*, İstanbul, 1918, II); Babinger, *Encyclopédie de l'Islam, Suppl.* (1937), s. 194 v.d.; Köprülüzâde Mehmed Fuad, *Divân edebiyatı antolojisi* (İstanbul, 1934), s. 456 v.d.; İbrahim Alâeddin, *Meşhûr adamlar ansiklopedisi* (İstanbul, 1935), III; Murad Uraz, *Koca Râgıb Paşa* (İstanbul, 1940); Ch. de Chambrun, *A l'école d'un diplomate Vergennes* (Paris, 1944); Nezîhe, *Koca Râgıb Paşa* (me'zûniyet tezi, Üniv. kütüp., tez. nr. 217); Mustafa Evirgen, *Sadrâzam Râgıb Mehmed Paşa* (me'zûniyet tezi, Üniv. kütüp., tez. nr. 1803).

(ABDÜLKADİR KARAHAN.)

RÂĞİB. [Bk. RÂGIB.]

RAGUSA. RAĞÛSA (*Rausium*), Dalmaçya'da bir şehir (bugün DUBROVNİK); Adriyatik denizine uzanan bir yarım-adanın cenûp sâhilinde, Sergius dağının etek ve yamaçlarında (15 m.) kâin olup, ikinci cihan savaşından önce, çoğu hırvatlardan ibâret olmak üzere, 14.500 nüfusa mâlik bulunmakta idi. Şehir VII. asırda esirlerin tahrip ettiği Epidaurus'tan kaçan romalı mültecîler tarafından kurulmuş, sonra ahâlisi romalılardan müteşekkil olan Dalmaçya ile birlikte, Bizans'a dâhil olmuştur. X. asrın sonunda, o vakitler deniz ticâreti ile zenginleşen ve kuvvetlenen şehir venedikliler idâresine girmiş ve muhtelif siyâsî didişmeler sonunda, nihâyet 1204—1358 yılları arasında, devamlı olarak, onların hâkimiyeti altında kalmıştır. 1358 yılında Ragusa Macaristan'a geçti ve parlak ticâreti sâyesinde, öyle bir kuvvete sâhip oldu ki, nihâyet asîllerin idâre ettiği bir serbest devlet hâline geldi. Hâkimiyet asîllerin (büyük meclis) elinde bulunuyor, bunlar aralarında (45 âzalık) senatoyu seçiyorlardı. Bu sonuncular da aralarında küçük meclis denilen bir hey'et (10, sonraları 7 âza) seçerler ve bunlar da her ay birini, rektör (*rettore*) unvânı ile, devlet reisi olarak, tâyin ederlerdi. al-İdrîsî [b. bk.] Ragusa'yı eserinde (*Kitāb al-Rocer* رغوسه (diğer nüsha farkları: رغوص, رغوصة) şeklinde kaydetmekte ve anlaşıldığına göre, frank kaynaklarına dayanmaktadır (krş. Wilh. Tomaschek, *Zur Kunde der Hämus-Halbinsel*: II. *Die Handelswege im XII. Jahrh. nach den Erkundungen des Arabers Idrisi*, *Wien*, 1887=*SB Ak. Wiss.*, Phil.-hist. Kl., CXIII, cüz I). Ragusa ismi yerine, Osmanlılar zamanında, umûmî olarak, islavca Dubrovnik adı geçer.

Ragusa'nın müslümanlar ile harp münâsebetlerinin başlaması çok eski zamanlara kadar uzanır. Araplar IX. asırda, Sicilya'yı fethetmelerini ve hattâ Bari (Apuliye)'de yerleşmelerini müteâkip, bir defa Ragusa'yı da muhâsara ettiler; şehir kendisini çok kuvvetle müdâfaa etti ve muhâsara imparator Basilios I. (867—886)'un filosu tarafından bertaraf edildi. İmparator Roman III. (1028—1034) zamanında ragusalılar bizanslıların araplara karşı giriştikleri deniz harplerinde büyük yararlıklar göstermişlerdir. Bu münâsebetler sonraları Ragusa ticâretinin Mısır, Suriye, Tunus ve Karadeniz'e kadar genişlemesi ile, daha çok sulh şartları içinde gelişmeğe başlamıştır. Daha XIV. asırda Anadolu limanlarından Ragusa'ya hubûbat sevkedilmiştir ve Anadolu'daki beylikler (*ṭavāʾif-i mulūk*) ile münâsebette bulunulduğunda hiç şüphe yoktur. Ragusa'nın Osmanlı devleti ile, resmî vesîka ile tesbit edilebilen ilk münâsebeti Yıldırım Bayezid (1389—1402) zamanına rastlar; daha sonraki Ragusa tarihlerinde bu müstakil devletin türkler ile olan münâsebetlerinin Orhan [b. bk.] ve Murad I. [b. bk.] zamanına kadar çıktığının iddia edilmesi oldukça telakkî edilemez. Tabi'îdir ki, ragusalılar, durmadan garba doğru ilerilemekte olan Osmanlılar ile kendilerinin ticârî münâsebetlerini te'minat altına almak üzere, çok önceden iyi geçinmek yolunu aramak mecbûriyetinde idiler. Onlar bu yeni komşularına karşı büyük dikkat ve mahâretle hareket ettiler. Balkan yarım-adasında türkler tarafından ortadan kaldırılan küçük beyliklerin pek çok hudut ve gümrük engellerinin bertaraf edilmiş

olması ve türk gümrük târifelerinin alçak tutulması ragusalıların ticâretine Türkiye'de büyük inkişâf imkânları hazırlamıştır. Ragusa'da imâl edilen kumaş, mâden, sabun, cam, cilâ v. b. ile Balkan yarım-adasına sevk için İtalya'dan tedârik edilen mallar, emin yollardan istifâde edilerek, memleketin içine nakledilîyordu. Bu bir kervan ticâreti olup, Ragusa'dan başlayarak, Trebinye, Tientişte, Foça, Gorajde, Plevliye (Taşlıca), Priyepolye, Trgovişte, Novibazar (Yeni-Pazar; b. bk.) Niş, Sofya, Filibe üzerinden Edirne'ye ve sonraları İstanbul'a geliyordu (krş. C. J. Jireček, *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters*, Prag. 1879, s. 74 v. dd.: *Von Ragusa nach Niš*). Yarım-adanın içerilerinde ragusalılara âit yerler (msl. Rudnik, Prizren, Novo Brdo, Priştina, Zvornik, Novibazar [Yeni-Pazar], Üsküp, Sofya) ve Tuna munsabına kadar uzanan bir çok başka koloniler var idi. Daha 12 mayıs 1392 tarihinde Ragusa'nın küçük meclisi Novo Brdo'da bulunan asîl-zâde Teodoro Gisla'ya türk sultanına gidip, mevkuf tutulan bâzı ragusalı tâcirler husûsunda müzâkerede bulunmak vazîfesini vermiş idi. Türkler tarafından Ragusa tâcirlerine verilen te'minat mektuplarından (*litera securitatis*) biri 20 hazîran 1396 tarihini taşımaktadır. 1397 yılında Sultan Bayezid I. ragusalılara Osmanlı devleti dâhilinde serbestçe ticâret ile meşgûl olma müsâadesi vermiş olduğu gibi, bundan kısa bir müddet sonra da (1399), başında Kefalya Feriz (Fîrûz) Bey olmak üzere, bir Osmanlı sefâreti Zveçan (Amselfeld yakınında) kalesinden Ragusa'ya gelmiştir (krş. F. v. Kraelitz-Greifenhorst, *ayn. esr.*, s. 7). Ragusa'nın ilk sefâret hey'eti ise, ancak 1430 yılında Osmanlı devleti pâyitahtına gelebilmiştir. Sefâret hey'eti sultana Edirne'de mülâkî olmuş ve sultan tarafından verilen ilk ticâret imtiyâzını almıştır ki, bu vesîka 6 kânûn I. 1430 tarihini taşımaktadır (krş. Ćiro Truhelka, *Tursko-slovjenski spomenici dubrovačke arhive. Glasnik zemalljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo, 1911, XXIII, nr. 2). Balkan yarım-adasında çok genişlemiş olan ticârî menfaatlerini emniyet altına almak için, Sırbistan'ın Osmanlılar tarafından ilk işgâlinden sonra, Ragusa Osmanlı devletine her yıl, gümüş kaplar içinde, 1.000 duka hediye takdîmine mecbûr kalmış ise de, 1444 yılında Georg Branković'in Sırbistan'ın istiklâlini tekrar elde etmesi üzerine, bu anlaşma bozulmuştur. Ancak Sırbistan'ın nihâî fethi üzerine (1459), bu vergi (*harâc*) devamlı bir şekil almıştır. 1459 yılında 1.500 olan duka mıkdarı, gittikçe artmak sûretiyle, 15.000 dukaya kadar çıkmıştır. 1481'den itibâren, 12.500 duka olan bu harâc her sene, en ince teferruâtına kadar hazırlanmış husûsî bir tâlimatnâme (Marino de Gondola ile Pietro di Luccari için 1458 yılına ve bir de daha sonra *ambasciatore del tributo* Giov. Mar. di Resti için 1572 yılına âit böyle tâlimatnâmelerin metni için krş. Lujo knez Vojnović, *Dubrovnik i osmansko carstvo. Prva knjiga: Od prvoga ugovora s portom do usvojenja Hercegovine*, Belgrad, 1898, s. 118—155 ve 256—266) dâhilinde *oratores tributi*'ler tarafından sultanın sarayına takdim edilmiştir; krş. C. J. Jireček, *Die Bedeutung von Ragusa* v. b., not 49. Bu harâc ile ilgili eski vesîkaların bir kısmı F. Kraelitz-Greifenhorst, *Osmanische Urkunden in türkischer Sprache aus der zweiten Hälfte des XV. Jahrhundert* (= *SB Ak. Wiss.*, phil.-hist. Kl., c. 197, Viyana, 1922)'de neşredilmiştir; bunlar istisnâsız olarak, Ragusa arşivinden alınmış olup, bu vesîkaların türkçe kısmı Belgrad'da bulunmaktadır.

Bu sefirler yol üzerinde de muhtelif kimselere (msl. Saray-Bosna'da Herzogovine sancakbeyine ve Sofya'da Rumeli beyler-beyine) hediyeler takdim etmek zorunda idiler. Ragusalıların büyük bir mahâretle türkler ile münâsebet kurma usûl ve şartlarına uymaları başlangıçta papalığın hiç bir tasvibine mazhar olmamıştır. Paul II. 1468 yılında Ragusa'ya müşrik Osmanlılar ile ticâret için ayrıca müsâade vermiştir (krş. W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant*, Leipzig, 1885, II, 347 v.d.; burada ragusalıların türkler ile ticârî münâsebetleri husûsunda başka notlar da bulunmaktadır). Böylece müstakil Ragusa devletinin Narenta munsabından Cattaro (Kotor) körfezine kadarki arâzisi, devletin inkırazına kadar (1808), idârecilerinin mâhir siyâseti sâyesinde, her hangi bir değişikliğe uğramadan, muhâfaza edilmiştir. Ragusalılar arada-sırada Osmanlıların para tazyıkına mâruz kalıyorlardı; msl. 1667'de Kara Mustafa [b. bk.] Ragusa zelzelesinde (6 nisan 1667) ölen Hollanda sefiri G. Crook için, „diyet" olmak üzere, Ragusa sefâret erkânından 150.000 taler istemiştir (krş. J. v Hammer, *GOR*, VI, 203 v.d.) ve bundan 10 yıl sonra aynı sadrâzam bir daha aynı mıkdarda para istemiş (krş. J. v. Hammer, VI, 346) ve sefâret erkânını zindana attırmıştır. Ragusa bir kaç sene harâcını ödememiş ve 1695 yılında da harâc bakiyeleri için toptan büyükçe bir meblâğ ödemek mecbûriyetinde kalmıştır (krş. J. v. Hammer, *GOR*, VI, 616). Harâcın 3 yıl gecikmesi üzerine, 1722'de de buna benzer bir hâdise tekerrür etmiştir (krş. J. v. Hammer, *GOR*, VII, 312 v.d.). Fakat Ragusa kendisine ağır gelen bu mükellefiyetten kurtulmak için,

her fırsattan istifâde etmiş (krş. J. v. Hammer, *GOR*, VII, 29 'in zikrettiği şu cümle: *Non siamo Christiani, non siamo Ebrei, ma poveri Ragasei*); fakat Karlofça muâhedesi (1699) türklere tekrar bu harâcı almak imkânını vermiştir (krş. J. v. Hammer, *GOR*, VII, 29). 1703 'ten beri bu ancak her 3 yılda bir defa ödenmeğe başlamış ve 1804 'te sefirlerden Paul Gozze ve Blasius Menze vâsıtası ile, son defa İstanbul 'da te'diye edilmiştir.

1683—1699 ve 1714—1718 harplerinde venedikliler Ragusa 'nın hinterlandını, Treblnje ile birlikte, zaptetmişlerdi; fakat Karlofça ve Pasarofça müzâkerelerinde Avusturya ve Bâbıâlî 'nin de yardımı ile, öyle mahâretle hareket ettiler ki, Türkiye 'ye yalnız Ragusa hudutlarına kadar olan arâzinin değil, Venedik ile doğrudan-doğruya komşu olmamak için, bir de deniz sâhilinde bir kısım arâzinin verilmesinin te'minine muvaffak oldular. Bu ragusalıların devlet idâresinde elde ettikleri son büyük başarı oldu.

Ragusa ticâretinin gerilemesi ile, italyan şark ticâretinin tarihinde de olduğu gibi, bu küçük devletin siyâsî inkırâzı da başlamıştır. 1808 yılında nihâyet Napoléon, sonradan Ragusa dükü olan General Marmont vâsıtası ile, senatoyu dağıtmış ve ertesi sene Ragusa 'yı *„Illirya eyâleti"* ile birleştirmiştir. 1815 yılında şehir Avusturya 'ya ve 1918 'den beri de Yugoslavya 'ya dâhil bulunmuştur.

Evliyâ Çelebî [b. bk.] *Seyahatnâme* (VI, 443 v. dd. ve s. 445—453) 'sinde Dobre Venedik 'i *Bunduḳānî Venedik*, yâni Venedig (bu tâbirler için krş. F. Babinger, *Aus Südslawiens Türkenzeit*, Berlin, 1927, s. 38, not ve H.v. Mžik, *Beiträge zur Kartographie Albaniens* [*Geologica Hungarica*, geologica serisi, Budapest, 1929, III, 639 = 19, not 88]) 'in zıddı olarak almakta ve şehrin mufassal bir tasvirini vermektedir; o 1074 (1664) yılında, Ljubomir ve Popovo üzerinden Dubrovnik 'e gitmiş ve oradan Castelnuovo (Hercegnovi) 'ya geçmiştir. Eserin bu kısmının macarca ve sırpçaya tercümesi için bk. F. Babinger, *Evliyâ Çelebî's Reisewege in Albanien* (Berlin, 1930), s. 1 ve 2, not 8.

Ragusa 'nın nüfusu hakkında daha eski istatistik mâlûmâtı mevcut değildir. 1930 yılı sıralarında şehirde 800 kadar ev ve bütün bölgede 50.000 kadar nüfus bulunuyordu. Halkın refah ve uzun süren sulh içinde yaşaması edebî hayatın inkişâfına da imkân vermiştir; edebiyat, şiir, latince ve XV. asrın sonundan itibâren islavca ile yakından meşgûl olunmuştur. Resmî dâirelerde latince bin yıldan fazla kullanılmış, senato zabıtlarında da 1808 yılına kadar devam etmiştir. Ragusa düşmanlarından kaçan siyâsî mültecîlere (msl. İskender Bey) de kendi duvarları içinde ilticâ hakkı tanımıştır. Devlet reisi (rektör) sarayında bulunan Ragusa devlet arşivi henüz dikkatli bir incelemeden geçirilmemiştir; burada pek çok türkçe vesîka ile cenûbî Avrupa 'da türk hâkimiyeti tarihini aydınlatabilecek sayısız mâlzeme bulunmaktadır. Krş Fr Giese, *Die osmanisch-türkischen Urkunden im Archive des Rektorenpalastes in Dubrovnik* (*Ragusa*) (*Festschrift für Georg Jacob zum siebzigsten Geburtstag*, Leipzig, 1932, s. 41—56). Bk. bir de J. Gelcich (Djelčič), *Dubrovački arhiv* (*Glasnik zemaljskog muzeja u Bosnu i Hercegovini*, Sarajevo, 1910, XXII) ve Milan v. Rešetar, *Dubrovački arhiv* (*Narodna Enciklopedija*, I, 584 v. dd.).

Osmanlı devleti dışında Ragusa diğer islâm devletleri ile de çok canlı ticârî münâsebetlerde bulunmuştur. Ragusa 1510 yılında Kansuh al-Gavrī [b. bk.] 'den, Mısır 'da tâcirlerinin emniyeti ve serbest ticâret yapabilmeleri için, bir imtiyaz almıştır (krş. Giacomo Luccari, *Copioso ristretto degli Annali di Rausa*, Venedik, 1605, s. 126 ve bir de Fr. M. Appendini, *Notizie sulle istorico-critiche antichità, storia e letteratura de' ragusei*, Ragusa, 1802, I, 213; burada varılan neticeler itimâda şâyân değildir). Bu münâsebetlerin Ragusa ile Fas arasında 1194 (1780) yılındaki „harp hâli" (krş. Fr. Babinger, *Ein marokkanisches Staatsschreiben an den Freistaat Ragusa vom Jahre 1194* [*1780*], *MSOS*, Berlin, 1927, XXX, böl. II, s. 191 v.dd. ve XXXI, s. 98 v.d.) misâlinde olduğu gibi, dâimî sulh şartları içinde cereyân etmemiş olduğunu da tabiî görmek icâp eder. Dubrovnik devlet arşivi XVIII. asrın sonlarına âit olup, şimdiye kadar neşredilmemiş olan Fas 'a âit bir çok vesîka ihtivâ etmektedir ki, bunlardan biri 9 rebiülâhır 1195 (4 nisan 1781) tarihini taşır.

Bibliyografya: Metinde geçen kaynak eserlerden başka, bir de Balkan yarımadası yollarını tasvir eden eski seyyahların eserlerine bakılabilir; msl. bilhassa Jean Chesneau, *Les voyages de Monsieur d'Aramon* (1547), Paris, 1887 (nşr. Ch. Schefer); Sieur D[es Hayes de] G[ourmenin], *Voyage du Levant fait par le commandement du roy en l'année 1621 par le Sieur D. C.* (2. tab., Paris, 1632); *Les voyages de M. Quiclet à Constantinople par terre* (Paris, 1664); Sir George Wheler, *Journey into Greece* (London, 1682) veya frns. trc. *Voyage de Dalmatie, de Grèce et du Levant* (Amsterdam, 1689), 2 cild.— Ragusa 'nın Osmanlı devleti ile olan münâsebetine dâir ta-

rihî vesîkalara istinat eden mufassal bir eser henüz kaleme alınmış olmadığı gibi, Ragusa 'nın ticâret tarihi de esâslı bir şekilde yazılmamış bulunmaktadır.— Ragusa tarihi için eskiden olduğu gibi, bugün de Johann Chrıst. v. Engel (1770—1814)'in *Geschichte des Freistaates Ragusa* (Wien, 1807)'sı istifâde edilecek başlıca eser olarak kabûl edilebilir. Ragusa 'nın islâm memleketleri ile olan münâsebetlerine dâir, bâzı husûslarda pek dikkatli olmamakla berâber, bk. Vl. Mažuranić, *Südslaven im Dienste des Islams* (*vom X. bis ins XVI. Jahrhundert*), alm. trc. ve nşr. Camilla Lucerna (Zagreb, Leipzig, 1928, 55 s.). — Ragusa sikkeleri hakkında esâslı bir araştırma için bk. Milan v. Rešetar, *Dubrovačka numizmatika*, 2 böl, 1924—1926.—Ragusa'nın eski tarihini yazan müelliflerden bilhassa şunlar zikre değer: S. Razzi, *La storia di Raugia* (Lucca, 1588); Jun. Resti, *Chronica Ragusina* (*Monumenta Slav. Merid.*, XXV, Agram, 1893); Giacomo di Pietro Luccari [= Jakov Lukarević (1551—1615)], *Copiosa ristratto degli onnali di Rausa* (Venedik, 1605, XXXVI, 176 s. ve Ragusa, 1790, XXIII, 325 s.), bâzı husûslarda karanlık olan kaynaklar üzerinde henüz esâslı bir araştırma yapılmamıştır; krş. şimdilik Vl. Mažuranić, *Izvori dubrovačkoga historika Jakova Lukarevića* (*Narodna Starina*, Zagreb, 1924, nr. 8, s. 121—153). — Ragusa hakkında mükemmel ve mufassal bibliyografya için bk. Ivan Dujčev, *Avvisi di Ragusa. Documenti sull' Impero turco nel secolo XVII e sulla guerra di Candia* (Roma, 1935), giriş (bu eser Ragusa ile Osmanlı devleti münâsebetleri tarihi için büyük bir ehemmiyeti hâizdir).— Ragusa sefirlerinin Osmanlı imparatorluğu pâyitahtına yaptıkları seyâhatleri ile ilgili ve mevcûdiyetlerinden şüphe edilmeyen raporlar bir araya toplanmamış olduğu gibi, bunlar hakkındaki neşriyâta da yeni başlanmıştır. Ancak şu eser bu husûsta bir istisnâ teşkil etmiş idi: *Relazione dello stato della religione nelle parti dell' Europa sottoposte al dominio del Turco*; eserin müellifi olan Gundulić (Gondola), temmûz 1674 tarihine kadar, 28 ay müddetle Türkiye'de kalmış olup, eser 1675'te Roma'da kaleme alınmış ve Banduri tarafından neşredilmiştir: *Imperium Orientale* (Paris, 1711), II: *Animadversiones in Constant. Porphyrogen. de administratione imperii*, s. 99—106 (krş. bir de Drinov, *Periodičesko Spisanie*, Braila, II, 65; nâşir ilk neşri görmemiş ve eserin başka bir yazmasından istifâde etmiştir). Bu sefirlerin bir isim cedveli de mevcut değildir (krş. J. v. Hammer, *GOR*, IX, 318); Bona, Caboga, Gozze, Gondola, Menze, Pozza, Resti v. b. gibi, Ragusa 'nın hemen bütün asîl âilelerinin isimlerinin burada bulunması gerekirdi. Bâbıâlî, Ragusa 'nın metbûu olduğu için, hiç bir zaman oraya sefir göndermemiş ve ancak yüksek salâhiyetli me'mûrlar yollamıştır (krş. J. v. Hammer, *GOR*, IX, 331); bu sebeple türk kaynaklarında beklenilen malûmat eksiktir.

(FRANZ BABINGER.)

RAGUZA. [Bk. RAGUSA.]

RAḤBA. [Bk. RAHBE.]

RAḤBĀNİYA. [Bk. REHBÂNİYET.]

RAḤBE. AL-RAḤBA, RAḤBAT MĀLİK B. ṬAVḲ, veya RAḤBAT AL-ŞA'M, Fırat'ın sağ sâhilinde bir şehir, şimdiki al-Miyādīn.

Şehrin araplardan önceki tarihi hakkında kat'î olarak az şey bilinmektedir. Orta çağda, mûtad olarak, bunun Reḥōbōt han-Nāhār (*Tekvin*, XXXVI, 37), yâni Fırat nehrinin kıyısındaki Reḥōbōt ile aynı olduğu kabûl edilirdi. Reḥabōt'e Raḥabat demek itiyâtında bulunan (M. Hartmann, *ZDPV*, XXIII, 42, not 1) süryânî müellifler (bk. msl. Mich. Syr., bk. fihrist, s. 63*; Barhebraeus, *Chron. syr.*, nşr. Bedjan, s. 273 ve tür. yer.), Talmud ile birlikte, böyle yaparlar. A. Musil (*The Middle Euphrates*, New York, 1927, s. 340) bunu Batlamyus'un Thapsekos'u olarak kabûl eder ve muhakkak ki, yanlış bir tarzda, bunu Fırat'ın dirseği üzerindeki eyni adı taşıyan çok tanınan şehirden ayırmak ister (*ayn. esr.*, s. 318 v. dd.); hâlbuki burada iskenderiyeli coğrafyacıların şehrin yerini yanlış tesbit ettiklerini kabûl etmek lâzımdır (bk. Pauly-Wissowa, *R E*, V, A, stn. 1272—1280, Honigmann, mad. *Thapsokos*). al-Raḥba ismi Yāḳūt (*Mu'cam*, nşr. Wüstenfeld, II, 764, nahivci Naḍr b. Şumayl'den naklen) tarafından izâh edilmiştir: bir vâdinin su toplanan düz yeri (E. Herzfeld, *Archäolog. Reise im Euphrat- und Tigris-Gebiet*, II, 382; krş. A. Socin, *ZDPV*, XXII, 45).

Arapça kayıtlara göre, buraya eskiden Furżat Nu'm (al-Ṭabarī, nşr. de Goeje, I, 917) veya yalnızca al-Furża (İbn Miskavayh, *Tacārib*, nşr. Caetani, s. 87) denilmekte idi; civârında bir manastır, Dayr Nu'm bulunuyordu (Yāḳūt, II, 704; IV, 797).

al-Balāẕurī'ye göre (nşr. de Goeje, s. 180), Ḳarḳīsiya'nın aşağı tarafında bulunan al-Raḥba'nın eski bir şehir olduğunu isbât edecek hiç bir iz ve alâmet mevcut değil idi; daha ziyâde, bunu al-Ma'mūn (813—833)'un hilâfeti sırasında te'sis eden Mālik b. Ṭavḳ b. 'Attāb al-Taġlibī (krş. Abu 'l-Maḥāsin, nşr. Popper, II, 34) olmalıdır (şehrin te'sis tari-

hinin 'Omar al-Bisṭāmī tarafından efsâne ile süslenmesi için bk. Yāḳūt, II, 764). Yeni kurulmuş olan şehir *ṭaylasān* şeklinde idi. Bu kurucunun 260 (873/874)'ta ölümünden sonra (İbn al-Aṯīr, nşr. Tornberg, VII, 188), şehrin hâkimi olarak, halefi oğlu Aḥmed geçti; fakat bu şahıs 683'te al-Anbār, Ṭarīḳ al-Furāt ve Raḥbat al-Ṭavḳ hâkimi İbn Abi 'l-Sāc tarafından kovuldu (al-Ṭabarī, III, 2030).

Karmatîlerden Abū Ṭāhir 3 mart 928'de şehri zaptetti ve sâkinlerinin büyük bir mıkdarını öldürdü (İbn Miskavayh, *Tacārib*, nşr. Amedroz, I, 182 v. d.; al-Mas'ūdī, *B G A*, VIII, 384 v. d.; İbn al-Aṯīr, VIII, 132; 'Arīb, nşr. de Goeje, s. 134). Şehir müteâkıp ilk on yılda Bagdad'dan, Beçkem tarafından gönderilmiş olan al-'Ādil'in 330 (941/942)'da şehri ve bütün Ṭarīḳ al-Furāt eyâletini, üstelik Ḥābūr'un bir kısmını eline geçirdiği güne kadar, iç savaşlardan çok ıztırap çekmiştir (İbn al-Aṯīr, VIII, 266 v. d., 295). Ḥamdānîlerden Nāṣir al-Davla zamanında taġlibîlerden Camān al-Raḥba'de isyân etti. Şehir bundan çok ıztırap çekti; fakat sonunda püskürtülen bu şahıs ve Fırat'ta boğuldu (*ayn. esr.*, s. 357 v. d.). Nāṣir al-Davla'nın ölümünde (358=969), oğulları Ḥamdān, Abu 'l-Barakāt ve Abū Taġlib, şehri ele geçirmek için, mücâdeleye giriştiler; şehir nihâyet sonuncunun eline geçti; Abū Taġlib o zaman hisarlarını yeniden inşâ ettirdi (İbn al-Aṯīr, VIII, 437 v. d.), fakat 368 (978/979)'de şehir Büveyhîlerden 'Aẓud al-Davla'nın eline geçti (İbn al-Aṯīr, VIII, 511 v. d.). Bahā' al-Davla, şehir sâkinlerinin arzûsu üzerine, 381 (991/992)'de al-Raḥba'ye vâli tâyin etti (İbn al-Aṯīr, IX, 64). Az sonra, şehir 'Īsā b. Ḥalāt al-'Ukaylī'yi 399 (1008/1009)'da öldürtmüş olan Abū 'Alī b. Şimāl al-Ḥafācī'nin eline geçti al-Ḥafācī de Mısır Fâtımîlerinden al-Ḥākim'in bir ordusu tarafından mağlûp edildi ve kendisi de helâk oldu. Badrān b. al-Muḳallid al-'Uḳaylī Mısır ordusunu yenmiş ise de, Şam'da bulunan Lu'lu' al-Raḳḳa ile al-Raḥba'yi hemen Mısır hâkimiyeti altına aldı.

Şehrin esnafından biri olan İbn Muḥkān nihâyet al-Raḥba'nın müstakil hâkimi oldu ve aynı şekilde 'Āna'yi de işgâl etti; bu son teşebbüsünde Ḥilla'li Ṣāliḥ b. Mirdās al-Kilābī kendisine yardım etmiş idi; fakat sonraları Ṣāliḥ b. Mirdās, al-Raḥba'ye sâhip olmak için, onu öldürdü (İbn al-Aṯīr, IX, 148; İbn Ḫaldūn, *'Ibar*, Bulak tab., IV, 271), 447 (1055) ve 450 (1058) yılları arasında, Arslan al-Basāsīrī (bk. Mısır halîfesi al-Mustanṣir ile irtibat kurmak için, al-Raḥba'ye çekildi (Yāḳūt, I, 608). Ṣāliḥ'in oğlu, müstakbel Haleb hâkimi, şehre sâhip olmakta ona halef oldu (İbn al-Aṯīr, IX, 163) ve yeğeni Maḥmūd tarafından Haleb'den 1065'te kovulmuş olan kardeşi Aṭiya (İbn al-Aṯīr, X, 8) 1060 ilk baharında al-Raḥba, A'zāz, Manbic ve Bālis'in hâkimi kaldı (Kamāl al-Dīn, *Historia Merdasidarum*, trc. J. J. Müller, s. 59). O zamanlar (1063) al-Ḥānuḳa, Ḳarḳīsiya ve Duvayra de al-Raḥba nâhiyesine dâhil bulunuyordu (İbn al-Ḳalānisī, nşr. Amedroz, s. 116). Malikşāh 479 (1086/1087)'da al-Raḥba'yi civârında bulunan Ḥarrān, Sarūc, al-Raḳḳa ve Ḥābūr ile birlikte, Muḥammed b. Şaraf al-Davla'ye iktâ olarak verdi (İbn al-Aṯīr, X, 105). 489 (1096)'da Ḥilla sâhibi Kürbuġa şehri zaptetti ve yağmaladı (İbn al-Aṯīr, X, 177). Ölümünde şehir Alp Arslan'ın eski bir kumandanı olan Ḳaymaz'ın idâresine geçti (1102/1103), sonra Türk al-Ḥasan'ın eline düştü. Şam sultanı şehri bunun elinden alıp, oraya Muḥammed b. al-Sabbāḳ al-Şaybānī'yi vâli olarak tâyin etti (İbn al-Aṯīr, X, 249). 19 mayıs 1107'de 'Imād al-Dīn Zengī'nin kumandanı Çavlı şehri zaptetti (İbn al-Aṯīr, X, 297; İbn al-Ḳalānisī, nşr. Amedroz, s. 156 v.d.; Michael Syrus, tr. Chabot, III, 193; IV, 592; Barhebraeus, *Chron. Syr.*, nşr. Bedjan, s. 273). 'Izz al-Dīn Mas'ūd b. al-Borsukī 1127'de, ölümünden az evvel, burayı zaptetti (İbn al-Aṯīr, X, 360 v. d.; Mich. Syr., III, 228 =IV, 160; Barhebraeus. *Chron. Syr.*, s. 287). Bunun halefleri, iktidârı ele geçirmek için, birbirlerini öldürünce, al-Raḥba taksim ile, 'Izz al-Dīn'in küçük kardeşine düştü; Çavlı, Zengī tarafından kendisine iktâ verilen bir şahıs sıfatı ile, burada hukûm sürdü (İbn al-Aṯīr, X, 453 v. d.). Zengī'nin oğlu Ḳuṭb al-Dīn 544 (1149/1150)'te şehri işgâl etti (İbn al-Aṯīr, XI, 93). 12 ağustos 1157'de al-Raḥba, Ḥamā, Şayzar, Salamya ve başka şehirler ile birlikte, bir zelzele ile harâp oldu (İbn al-Ḳalānisī, nşr. Amedroz, s. 344; Mich. Syr., III, 316; Barhebraeus, *Chron. Syr.*, s. 325 v.d.). 1161'de al-Ḥilla ve al-Kūfa bölgelerini yağma etmiş olan Ḫafāca kabîlesi ric'at ederek, hukûmet kuvvetleri tarafından mağlûp edilerek, Raḥbat al-Şām'a doğru tâkip edildi; burada başka göçebelerden yardım alan Ḫafāca hasım kuvvetleri yeniden kovdu (İbn al-Aṯīr, XI, 182 v.d.). Nūr al-Dīn al-Raḥba ile Ḥimṣ'ı, Ṣalāḥ al-Dīn'in amcası Dvīn'li Asād al-Dīn Şīrkūh b. Aḥmed b. Şādī'ye, 559 (1164)'da verdi (*Mich. Syr.*, III, 325; Barhebr., *Chron. Syr.*, s. 330); bu da al-Raḥba idâresini bir zâbite, Yūsuf b. Mallāḥ'a bıraktı. O zaman Raḥbat Mālik b. Ṭavḳ şehri terkedilmiş olduğundan, Şīrkūh da Fırat'tan takrîben bir fersah mesâfede (5 km.), bir hisar ile, al-Raḥbat al-Cadīda'yi inşâ etti (Abu 'l-Fidā', *Taḳvīm al-buldān*, nşr. Reinaud, s. 281; Kâtib Çelebî, *Cihannümâ*,

İstanbul, s. 444). Yeni al-Raḥba şehri, başkaları arasında, Suḫne yolu ile Tadmur'a gitmek için buradan hareket etmiş olan İbn Baṭṭūṭa (*Tuḥfa*, nşr. Defrémery-Sanguinetti, IV, 315) 'dan öğrendiğimiz gibi, Suriye ile Irak arasında, mühim bir kervan konak yeri hâline gelmiştir.

Şehir Baybars'ın 1264 yılında buraya bir Mısır vâlisi yerleştirdiği güne kadar, bir asır müddetle Şîrkūh âilesinin elinde kaldı (İbn al-Aṯīr, XI, 341; XII, 189; Abu 'l-Fidā', *Tārīḫ*, nşr. Reiske-Adler, IV, 142; V, 16). 678 (1279) 'de Ḳalā'ūn'a karşı isyân etmiş olan Şam'lı Sunkur al-Aşḳar, bir mağlûbiyetten sonra, al-Raḥba'ye, emir İsā'nın yanına ilticâ etti ve buradan, himâyesini istemek üzere, Abaka'nın yanına gitti (Barhebr., *Chron. Syr.*, s. 543).

Moğullar Olcaytu [b. bk.] zamanında, 712 (1312/1313) 'de Suriye'ye karşı seferleri sırasında, al-Raḥba'yi muhâsara ettiler. Olcaytu çekilmesi sırasında, muhâsara âletlerini terketti; bunlar da sonra şehrin müdâfileri tarafından kalelerine taşındı (Abu 'l-Fidā', V, 268 v.d.; al-Ḥasan b. Ḥabīb b. 'Omar, *Durrat al-aslāk fī davlat al-atrāk*, H. E. Weijers, *Orientalia* [nşr. Juynboll], Amsterdam, 1846, II, 319). O zamanın vâlisi olan İbn al-Arkaşī, 715 (1315/1316)'te Şam'da öldü (Abu 'l-Fidā', V, 300). Muhanna ve soyu 'İsā'lar, 1320 yılı ilk baharında Salamya mıntakasından kovuldu ve Suriye ordusu tarafından al-Raḥba ve 'Āna'ye kadar tâkip edildiler (Abu 'l-Fidā', V, 340 v.d.); şehir ihtimâl o zaman tahrip edilmiştir.

1331'de taşan Fırat al-Raḥba mıntakasını sellere boğdu (İbn al-Aṯīr, Viyana yazm., bk. Musil, *The Middle Euphrates*, s. 3, not 3).

Arap coğrafyacılarına göre, al-Raḥba Fırat'ın sâhilinde (Ḳudāma, *B G A*, VI, 233; al-Maḳdisī, *B G A*, III, 138; al-İdrīsī, trc. Jaubert, II, 137 v.d.; al-Dimaşḳī, nşr. Mehren, s. 93; Abu 'l-Fidā', nşr. Reinaud, s. 51) ve bir de Sa'îd kanalı kenarında kâindir; bu kanal Fam Sa'îd yakınında Fırat sağından ayrılmakta ve köylerinin suladığı şehrin aşağı tarafında, Dāliyat Mālik b. Ṭavḳ da denilen al-Dāliya'nın yukarısında yeniden Fırat'a dökülüyordu (Suhrāb, nşr. Mžik, *Bibl. arab. Histor. u. Geogr.*, Leipzig, 1930, V, 123; Yāḳūt, IV, 840; Abu 'l-Fidā', *Taḳvim*, s. 281). Şehir o zaman Ḳarḳīsiya'den üç fersah mesâfede bulunuyordu (al-'Azīzī, bk. Abu 'l-Fidā', nşr. Reinaud, s. 281) ve al-Maḳdisī (*B G A*, III, 149)'ye göre, bu şehirden, al-Dāliya'den, Bīrā'dan bir günlük mesâfede idi (bu son kayıt tamâmiyle yanlıştır; krş. Musil, *ayn. esr.*, s. 253 v. d.). Musil (*ayn. esr.*,) yanlış olarak al-Dāliya'yi al-Sālihiya saymaktadır; bu mümkün değildir; çünkü bunun 12—15 km. yukarısında Fırat aynı Cabal Abu 'l-Ḳāsim'ın eteğinden akar ve buna göre, Sa'îd kanalı buranın şimâlinde Fırat suyuna ulaşır (bk. *Karte von Mesopotamien*, şubat 1918, 1: 400.000 mikyasında, yafta 3°: 'Âna; Cumant, *Fouilles de Doura-Europos*, Paris, 1926, Atlas, levha I: *Cours de l' Euphrate entre Circesium et Doura-Europos d'après 'l-A éronautique de l'Armée du Levant*", aynı mikyasta ve Sarre-Herzfeld, *Arch. Reise* 'deki haritalar). al-Raḥba şehri bir Yâkûbî piskoposluğu oldu (piskoposların cedveli için bk. *Mich. Syr.*, III, 502); altı mayıs 1049'da vukû bulan ölümünden az zaman önce, bu şehre bir piskopos tâyin eden katholikos Eliyā I. (bunun için bk. Baumstark, *Geschichte der syr. Literatur*, s. 286 v.d.)'nın hâl tercümesi ile bu şehrin hiç olmazsa bir kaç zaman için bir Nestûrî piskoposluğu olduğunu biliyoruz (Assemani, *BO*, III, 263).

Arap coğrafyacılarının kayıtlarından eski Raḥbat Mālik b. Ṭavḳ'ın Fırat kıyısında olduğu netîcesi çıkmaktadır (al-İṣṭaḫrī, *B G A*, I, 13, 72; İbn Ḥavḳal, *B G A*, II, 17, 138; al-Maḳdisī, *B G A*, III, 138; Yāḳūt, *Mu'cam*, III, 860; İbn Ḫurdāzbih, *B G A*, VI, 233) ve şehir muhtemel olarak bugünkü al-Miyādīn (*maydān*'ın cem.)'e tekabül ediyordu (G. Hoffmann, *Auszüge aus syr. Akten pers. Märtyrer*, s. 165; E. Herzfeld, *Arch. Reise*, II, 382, not 1; A. Musil, *The Middle Euphrates*, s. 3, 253, 340); hâlbuki yeni al-Raḥba, gördüğümüz gibi, buradan bir fersah mesâfede, hâlâ bugün al-Miyādīn'in cenûb-i garbîsinde al-Raḥaba veya Rḥaba adlı harâbe hâlindeki hisarın bulunduğu bir mahalde inşâ edilmiş idi. Abu 'l-Fidā' (nşr. Reinaud, s. 281)'ya göre, şehrin harâbeleri arasında daha o zaman kalelerin yükseldiği görülüyordu. Fırat'ın sol sâhilinde al-Raḥba'nın karşısında, Marvân II. (744—750)'ın Hişām'a karşı savaşında zaptetmiş olduğu bir hisar bulunuyordu (Maḥbūb al-Manbiǰī, *Kitāb al-Unvān*, nşr. Vasiliev, *Patr. Orient*, VIII, 517 v.d.). Musil (*ayn. esr.*, s. 338 v. d.). Bu kalenin al-Zaytūna (al-Balāẕurī, nşr. de Goeje, s. 180; Ṭabarī, II; 1467 v. d.; İbn Ḫurdāẕbih, s. 74) ve kadim Zαιθά olduğunu farketmiştir; şehir bugün hâlâ Emevîlerin bu halîfesinin adı ile anılmaktadır; fakat gerçekte al-Miyādīn'in karşısında değil, 20 km. aşağısında bulunmaktadır.

İbn Ḥavḳal (*B G A*, II ,155) iyi sulanmış olan al-Raḥba'nın münbitliğini medheder; burada Fırat'ın şark kıyısındaki, meyve bahçelerinde çok iyi hurma ağaçları yetişir; bölgenin ayvaları da meşhûr idi (al-Maḳdisī, *B G A*, III, 145). *Karten von Mesopotamien* (1: 400.000 mikyâsında)'de „Mejādin" yakınında (en şimâlde bulunan) ilk hurma ağacına işâret edilmektedir,

burmalar filhakîka Albū Kamāl bölgesinde husûsiyetle müsâit hava şartları içinde ancak kemale ermektedir (A. Musil, *ayn. esr.*, s. 342). al-İṣṭaḫrī'ye göre (*B G A*, I, 77), Raḥbat Mālik b. Ṭavḳ Ḳarḳīsiya'den daha büyük idi; al-Maḳdisī (*B G A*, III, 142) buranın Fırat nâhiyesinin (*'amal al-Furāt* veya *nāḥiyat al-Furāt*) merkezi olduğunu söyler; ilk islâmiyet devrinde al-Raḥba, Dāliya, 'Āna ve Ḥadīṯa şehirleri ile berâber, Albū Kamāl'e kadar Dayr al-Zōr münbit ovası bu adı taşıyordu (Herzfeld, *ayn. esr.*, II, 382). Ona göre, şehir çölün kenârında bir yarım dâire şeklinde inşâ edilmiş olup, kuvvetli bir hisar ile korunmakta idi.

Yāḳūt şehri ziyâret etmiş idi; burası, ona göre, Şam'dan 8 günlük, Haleb'den 5 günlük, Bagdad dan 100 fersahlık ve al-Raḳḳa'den 20 fersahtan bir az daha fazla mesâfede idi. al-Dimaşḳī (nşr. Mehren, s. 202) buraya al-Raḥbat al-Furātīya diyordu. Ḫalīl al-Ẓāhirī (*Zubda*, nşr. Ravaisse, s. 50) devrinde, burası Haleb'e bağlı idi. al-'Omarī'ye göre, Suriye, bilhassa merkezi Ḥimṣ olmak üzere, şark hudut eyâletleri al-Raḥba'ye kadar uzanıyordu; kendisi burada „bir hisar ve bir hukûmet olduğunu ve Baḥrīlerin suvari birliklerinin, keşif bölüklerinin ve ücretli askerî birliklerinin bulunduğunu" zikreder (al-'Omarī, trc. R. Hartmann, *Z D M G*, LXX, 23, 30). İbn Baṭṭūṭa (*ayn. esr.*) şehre „al-'Irāḳ'ın sonu ve al-Şām'ın başlangıcı" der. Kâtib Çelebî (*Cihânnümâ*, İstanbul, 1145, s. 483; bunun hakkında krş. Musil, *ayn. esr.*, s. 257). 'Āna'den al-Raḥba'ye kadar mesâfenin 3 günlük ve oradan al-Dayr'e bir günlük uzaklıkta olduğunu söyler.

Fırat üzerinde seyâhat ederek, 6 şubat 1588 'de şehrin önünden geçmiş olan venedikli mücevherci Gasparo Balbi (*Viaggi dell' Indie orientali*, Venedik, 1590, sahife numarası yoktur) bu husûsta şöyle der: *„vedemmo castello Rahabi appresso il qual castello si vede una città rovinata, ma in alcuni lati di essa habitata da alcune poche persone di nome di Rahabilatica* (Raḥabī şekli için bk. M. Hartmann, *Z D P V*, XXII, 44, nr. 390). Pietro Della Valle (*Viaggi*, Venedik, 1664, I, 571) Fırat'tan bir az ileride „Rachba" şehrini görmüş ve orada bâlâ bâzı eski binâların mevcut olduğunun söylendiğini işitmiştir. Tavernier (*Les six voyages*, Paris 1676, I, 285) „Mached-raba", yâni Maşhad al-Raḥba (al-Raḥaba'nin 9 km. cenûb-ı garbîsinde) adlı bir mevkî zikreder.

Son çağda al-Miyādīn ve al-Rḥaba (câri telaffuz böyledir) harâbeleri bir çok defalar ziyâret edilmiştir (bk. *bibliyografya*). Kalenin planı zaviyeleri keskin olmayan bir müselles şeklindedir; kalenin resimleri için bk. Musil, *The Middle Euphrates*, s. 7, resim 2 'de veya Sarre-Herzfeld, *Arch. Reise*, III, levha LXXIX v.d.

Bibliyografya: al-İṣṭaḫrī (*B G A*, I, 77); İbn Ḥavḳal (*B G A*, II, 155); al-Maḳdisī (*B G A*, III, 142, 145); Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), II, 734, 764; Ṣafī al-Dīn, *Marāṣid al-iṭṭilā'*, I, 464; al-Balāẕurī, *Futūḥ al-buldān* (nşr. de Goeje), s. 180; İbn Cubayr (nşr. Wright), s. 250; Ḳalḳaşandī, *Ṣubḥ* (Kahire, 1324), s. 291, krş Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie à l'époque des Mamelouks* (Paris, 1923), s. 77—80, 183, 245 v.d., 254, 259; R. Hartmann, *Die geographischen Nachrichten über Palästina und Syrien in Ḫalīl al-Ẓāhirī's Zubdat Kashf al-Mamālik* (Tübingen, 1907, tez), s. 62; K. Ritter, *Erdkunde*, XI, 268, 693 v.d., 706, 1433; G. Hoffmann, *Auszüge aus syr. Akten pers. Märtyrer*, s. 165; M. Hartmann (*Z D P V*, XXIII, 42, 44 v.d., 49, 61, 68, 113, 124, 127 v.d.; *O L Z*, II, 1899, stn. 311); B. Moritz, *Zur antiken Topographie der Palmyrene* (*Abh. Pr. Ak. W.*, 1889, s. 36, 37, not 4); E. Sachau, *Reise in Syrien und Mesopotamien* (Leipzig, 1883), s. 279 v.dd.; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 105, 124; ayn. mll., *Palestine under the Moslems* (London, 1890), s. 517 v. d.; R. Hartmann (*Z D M G*, 1916, LXX, 30, not 9); E. Reitemeyer, *Die Städtegründungen der Araber* (Münchcn, 1912, Heidelberg'de verilmiş tez), s. 85; R. Dussaud, *Topographie historique de la Syrie antique et médiévale* (Paris, 1927), s. 252 v d., 259, 454, not 2, 514; A. Musil, *The Middle Euphrates* (New York, 1927), s. 340—345 ve tür. yer.; krş. *fihrist*, s. 415 v.d.; *ar-Raḥba*, *Raḥba*, *Ṭovḳ* v.b. kelimeleri; A. Poidebard, *La trace de Rome dans le désert de Syrie*, metin (Paris, 1934), s. 93, 104; E. Herzfeld (Sarre-Herzfeld, *Archäologische Reise im Euphrat- und Tigris-Gebiet*, Berlin, 1920), II, 382 v. dd. ve B. Schulz (*ayn. esr.*, s. 384 v. dd., bundan başka bk. resim 367 v.dd., Berlin, 1919, III, levha LXXIX v.d.).

(E. HONIGMANN.)

RÂHİB. RĀHİB (A., cem. *ruhbān*, *rahābīn*, *rahābina*), r â h i p, p a p a z. *Rāhib*, *Kur'an* ve hadisteki kadar, câhiliye devri şiirinde de bilinmektedir. Câhiliye devri şâirleri, geceleyin seyâhat edenlerin uzaktan içinde yanan lambayı farkettiği ve kendisine misâfirhâne fikrini veren hucre içinde bulunan râhipten bahsederler.

Kur'an'da *rāhib* ve *ḳissīs*, bâzan da *aḥbār*, hıristiyan dinî reisleridir. Bir taraftan haham ve râhiplerin, diğer insanların malları ile geçin-

diklerinden (*Kur'an*, IX, 34), *aḥbār* ve râhiblerini ve al-Masīḥ b. Maryam (*Kur'an*, IX, 31)'i hıristiyanların Allahın dışında sâhip (*rabb*) olarak tanıdıklarından bahsedilir; diğer taraftan hıristiyanlar mü'minlere olan dostluklarından dolayı övülür ve bu husûs aralarında *ḳissīs* ve râhiblerin bulunması ile izah edilir (*Kur'an*, V, 87). *Ḥadīṣ*'te ve *ḳiṣaṣ al-anbiyā'* tarzındaki küçük hikâyelerde râhibe sık-sık rastlanır (bk. Buḫārī, *Anbiyā'*, bâb 54; Muslim, *Zuhd*, badîs 73; *Tavba*, hadîs 46, 47; Tirmiẕī, *Tafsīr*, sûre 85, hadîs 2; *Manāḳib*, hadîs 3; Nasā'ī, *Masācid*, hadîs 11; İbn Mâca, *Fitan*, hadîs 20, 23; Dārimī, *Faẓā'il al-Ḳur'ān*, hadîs 16; Aḥmed b. Ḥanbal, I, 461; II, 434; III, 337, 347; V, 4; VI, 17 mükerrer).

İlk hicrî asrın islâm edebiyâtında muhtelif dindar kişilere *rāhib* lekabının verilmesinden, bu tâbirin o zamanlar fenâ bir mânaya gelmediği netîcesi çıkarılabilir. Bk. bir de mad. RAHBĀNİYA.

Bibliyografya: Bk. mad. RAHBĀNİya, *bibliyografya*. (A. J. WENSINCK.)

RÂHİL. RĀḤİL, Kitâb-ı mukaddesteki Rachel, Ya'ḳūb peygamberin karısı, Yūsuf ve Bünyâmin'in annesi olup, *Kur'an*'da zikredilmemiştir. Bununla berâber *Kur'an*, IV, 23'te „aynı zamanda iki kız kardeş ile evlenmek sizin için harâmdır; ancak önce böyle bir şey olmuş ise, Allah gafûr ve rahîmdir" şeklinde, Ya'ḳūb'un Liyā ve Rāḥil ile evlenmesine bir telmib olduğu bâzı müfessirler tarafından ileri sürülmüştür. Müsā'ya *Tevrat* vahyedilmeden önce, böyle bir evlenme meşrû olabilirdi. Ṭabarī (*Tārīḫ*, I, 356, 359 v.d.)'nin verdiği izah şekli budur. İbn al-Aṯīr (I, 90) bunu tekrarlar. Ṭabarī, *Tafsīr*, IV, 210'da âyeti doğru tefsir etmiştir. *Kur'an*'da aynı zamanda iki kız kardeş ile evlenmek ilerisi için men'edilmiş, fakat bu yasaktan önce bu şekilde vukua gelmiş evlenmeler feshedilmemiştir. Umûmiyetle islâmî an'ane, Ya'ḳūb'un, Liyā'nın ölümünden sonra, Rāḥil ile evlendiğini kabûl eder; daha Ṭabarī (I, 355), Zamaḫşarī, Bayżāvī, İbn al-Aṯīr v.b.'da bile bu kanâat vardır. al-Kisā'ī de Ya'ḳūb'un Liyā ve iki müstefreşesinin ölümünden sonra evlendiği fikrindedir. İslâmî enbiyâ kıssaları Kitâb-ı mukaddes'ten şu noktada ayrılır: enbiyâ kıssalarına göre, Ya'ḳūb Rāḥil ile 14 yıllık hizmetten sonra evlenmiştir; Kitâb-ı mukaddes'e göre, yedi yıl hizmet ettikten sonra Liyā ile evlenir ve düğünlerinden bir hafta sonra da, Rāḥil ile evlenir ve 7 yıl daha hizmet eder. — İslâmî enbiyâ kıssaları, Ya'ḳūb'un evlenme talebini ve Lâbun'in Rāḥil yerine Liyā'yı verme kurnazlığı ve „lamba ve mum ışığından mahrûm" zifaf odasını çok câzip bir şekilde anlatır.

Rāḥil'in Yūsuf kıssasında da çok mühim bir rolü vardır. Yūsuf güzelliğini Rāḥil'e borçludur. Bunlar bütün dünyâ güzelliğinin yarısına, başkalarına göre, üçte birine ve yahut da Aggada (*Ḳidduşin*, 49b)'nın oedveline göre, onda dokuzuna sâhip idiler (Ṯa'labī, s. 69). Ya'ḳūb Lâban'den ayrılınca, seyâbat için gerekli paradan mahrûm kalır. Rāḥil'in teşvikı ile Yūsuf Lâban'in putlarını çalar. — Kardeşleri tarafından satılmış olan Yūsuf, Rāḥil'in mezarı yanından geçerken, kendini deveden aşağı atar ve ağlayıp-sızlayarak, — „Ey anne, oğluna bak! beni soydular, kuyuya attılar, taşladılar ve sonra esir olarak satıldım" — der. O sırada: — „Allaha güven!" — diye bir ses gelir. Eski Aggada'da, bu müheyyic sahne yoktur. Bununla berâber, orta çağın sonlarında yazılan *Sefer Ḥayaṣar* (nşr. Goldschmidt, s. 150) enbiyâ kıssalarına dâir kitaplarda bu hâdise geçmektedir. Yahudi-iranlı şâir Şahīn (XIV. asır) bu motifi, Firdavsī'ye isnât edilen *Yūsuf u Zulayḫā* kitabından alıp, kendi Tekvin kitabına idhâl etmiştir.

Bibliyografya: Ṭabarī (nşr. de Goeje), I, 355—360, 371; aynı mil., *Tafsīr*, IV, 210; Ṯa'labī, *Ḳiṣaṣ al-anbiyā'* (Kahire, 1325), s. 69, 74; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), I, 90; al-Kisā'ī, *Ḳiṣaṣ al-anbiyā'* (nşr. Eisenberg), s. 155 v. d., 160; Neumann Ede, *A muhammedán József monda* (Budapest, 1881), s. 12, 39 v. d.; Grünbaum, *Gesammelte Aufsätze zur Sprach und Sagenkunde* (nşr. F. Perles), Berlin, 1901, s. 523, 534—538, 548; W. Bacher, *Zwei jüdisch-persische Dichter, Schahin und Imrāni* (Budapest, 1907), s. 119; bk. bir de madd. YA'ḲŪB, ve YŪSUF. (B. HELLER.)

RĀḤİL. [Bk. RÂHİL.]

RAḤİM. [Bk. ALLAH, *b.* 3.]

RAḤİM. [Bk. HUSREV FİRÛZ.]

RAḤMA. [Bk. RAHMET.]

RAḤMĀN. [Bk. ALLAH, *b.* 3.]

RAḤMĀNİYA. [Bk. RAHMÂNİYE.]

RAḤMÂNİYE. RAḤMĀNİYA, Cezâyir'de bir tarîkat olup, adını 1208 (1793/1794)'de ölmüş olan Muḥammed b. 'Abd al-Raḥmān al-Guṣṭulī al-Curcurī al-Azharī Abū Ḳabrayn'den almıştır. Bu tarîkat halvetiyenin bir koludur ve rivâyete göre, buna bir zaman için, Muṣṭafā al-Bakrī al-Şāmī'ye nisbetle, Bakrîya de denilmiştir. Tunus'ta Nefta'da, Muṣṭafā b. Muḥammed b. 'Azzūz'un adına izâfeten, buna 'Azzūzîya denilir.

Tarîkat kurucusunun hayâtı. Âilesi Curcura Ḳābîliyesi'nde Gaştula birliğinin bir uzvu olan Ayt Smā'īl koluna mensûp idi; önce evinde ve sonra Cezâyir'de tahsil gör-

dü; 1152 (1739/1740)'de hacca gitti; dönüşünde, al-Azhar talebesi olarak, Kahire'de bir müddet kaldı; Muḥammed b. Sālim al-Ḥafnavī (öl. 1181; bk. *Silk al-durar*, IV, 50) vâsıtası ile burada halvetî tarîkatine girdi ve bunu Sudan ve Hindistan'da yayma vazîfesi kendisine tevdî edildi; 30 yıllık bir gaybûbetten sonra, Cezâyir'e döndü ve doğduğu şehirde vaazlara başladı ve bir zâviye te'sîs etti. Görünüşe göre, halvetîlerin amellerinde bâzı değişiklikler yapmıştır. „Muhammed peygamberi yedi görüşünde" kendi şahsı ve usûlü hakkında bâzı yenilikler ihdâs etti: tarîkatine girmek, kendisine sevgi göstermek, kendisine yapılan ziyâretler esnâsında mezarının önünde ve *zikr*'i duyulunca, saygı duruşunda bulunmak sûreti ile cehennem ateşine karşı muâfiyet te'minâtı. Tarafdar kazanmaktaki muvaffakiyeti mahallî murâbıtların kıskançlığını celbedince de, Cezâyir havâlisinde Ḥamma'ya hicret etti. Buradaki çalışmalarında kendisini mâlikî müftîsi 'Alī b. Amīn'in riyâsetinde bir dinî meclisin huzûruna çıkmak mecbûriyetinde bırakan dinî reislerin muhâlefetini hesâba katması gerekidi. Elde etmiş olduğu kuvvetin te'sirine kapılan türk makamlarının nufûzu sâyesinde, kendisine karşı ileri sürülen ehl-i sünnetten olmamak ithâmından kurtuldu; fakat doğduğu kasabaya dönmeği ihtiyatlı bir hareket saydı; az sonra orada öldü. Yerine 'Alī b. 'Īsa 'l-Maġribī'yi halef bıraktı. Rivâyete göre, cesedi, türkler tarafından gizlice alınıp, büyük bir ihtişâm ile Ḥamma'da defnedilmiştir. Burada onun adına bir türbe (*ḳubba*) ve bir câmi inşâ edilmiştir. Bununla berâber, Ayt Smā'īl kabilesi mensûpları onun ilk mezarını terketmediğini iddia etmişler ve bundan dolayı mezarının mûcizevî bir şekilde ikileştirildiği kabûl edilmiştir ve kendisine Abū Ḳabrayn („iki mezar sâhibi") unvânı verilmiştir.

Tarîḳatin yayılmasının tarihi. 'Alī b. 'Īsa 'l-Maġribī 1208 (1793/1794)'den 1251 (1836/1837)'e kadar tarîkatın rakipsiz reisi olarak kalmıştır. Halefi az sonra öldü ve ertesi sene, tarîkat tarafdar kazanmağa devam etmekle berâber, müstakil kollara ayrıldı. Bu ayrılmayı meydana çıkaran şey Ayt Smā'īl'in bir başka magribî olan al-Ḥācc Başīr'in şeyhlik makamını almasına karşı ileri sürdükleri itirazlar oldu. Fransızların meşhûr düşmanı 'Abd al-Ḳādir'in desteklemesine rağmen, Başīr mevkiini terketmek mecbûriyetinde kaldı; yerini, bir müddet için, 'Alī b. 'Īsā'nın dul zevcesi işgâl etti; bununla berâber, bu kadın, zâviyenin gelirlerinin azalması sebebi ile, sonunda Başīr'i geri getirtmeğe mecbûr kaldı. Bu esnâda diğer zâviyelerin kurucuları istiklâllerini ilân etmişlerdi. 1259 (1843/1844)'da Başīr'in ölümü üzerine, dâmâdı al-Ḥâco 'Ammār onun yerine tarîkatin başına geçti. Bu zât 1856 ağustosunda Bū Bağla tarafından fransızlara karşı hazırlanan taarruza iştirâki kabûl etmediğinden, nufûzunun azalmış olduğunu görmüş, mürîdlerini silâha sarılmağa dâvet ile bâzı muvaffakiyetler elde etmiştir; fakat ertesi yıl kendisi ve az bir zaman sonra zevcesi (veya kayın-anası) 100 kadar *ḫᵛān*'ın başında teslim olmağa mecbûr bırakılmıştır. 'Ammār Tunus'a çekildi; orada vazîfelerini yapmağa devam etmeğe çalıştı fakat umûmiyetle tarîkatın reisi olarak tanınmadı ve Ayt Smā'īl'deki mevkii Şaddūḳlı Muḥammed Amziān b. al-Ḥaddād tarafından işgâl edildi. Bu şahıs 80 yaşında, 8 nisan 1871'de, az önce Fransa —Prusya savaşından mağlûp çıkmış olan fransızlara karşı *cihād* ilân etti. İsyân, genişlemiş olmasına rağmen, az muvaffakiyet kazandı ve 13 temmûzda İbn al-Ḥaddād General Saussier'ye teslim oldu. Kendisi Bicâye'ye gönderildi. Bir ihtiyat tedbiri olarak, ana zâviye kapatıldı.

Yeni Kaledonya'ya nakledilmiş olan oğlu 'Azīz kaçmağa ve Cidde'ye ulaşmağa muvaffak oldu; cemâati buradan idâre etmeği denedi; fakat babası tarafından tâyin edilmiş olan muhtelif *muḳaddam*'ler, zâviye kurucuları gibi, istiklâllerini te'yit ettiler. Depont ile Coppolani'nin eserinde bu şahısların ve Tunus ile Büyük Sahrâ'ya kadar varan nufûz dâirelerinin cedveli verilmektedir; tarîkatin mensûpları için verilen rakamlar 156.214 (1897)'ü bulmaktadır. Rinn, Tolga Raḥmānīye tarîkati mensûplarının fransız makamları ile her zaman iyi münâsebetlere devam ettiklerini kaydetmektedir.

Tarîkatın âdâbı. Mürîde verilen tâlimat 7 „isimden" müteşekkil bir sırayı öğretmekten ibârettir; bunların birincisi *lā ilāhᵃ illa-'llāhᵃ*'dür. Bunun bir gün ve gecede 12.000 den 70.000'e kadar tekrar edilmesi lâzımdır; şeyh yeni mürîdin ilerilemesinden memnûn ise, bunu diğerleri tâkip eder; bunlar şunlardır: 2. *Allāh*, 3 defa; 3. *huva*; 4. *ḥaḳḳ*, 3 defa; 5. *ḥayy*, 3 defa; 6. *ḳayyūm*, 3 defa; 7. *ḳahhār*, 3 defa (Rinn'in cedveli bundan hafifçe ayrılmaktadır). Rinn'e göre, tarîkatta zikir perşenbe günü öğleden sonra başlayarak, cuma günü öğleden sonraya kadar, hiç olmazsa 80 defa, al-Şāzilī'ye isnât olunan duâyı ve haftanın diğer günlerinde *lā ilāhᵃ illa 'llāhᵃ* cümlesini tekrar etmekten ibârettir. En çok okunan metinler *Kur'an*, I, CXII—CXIV ile „âyet-ülkürsî" (bu A. Delpech'in *RA*, 1874'te kaydettiği tarîkatin kurucusunun icâzesinde tesbit edilmiştir) ve yukarıda zikredilen „yedi görüşüdür" (trc. için bk. Rinn, s. 467).

Tarîkatin edebiyatı. Bunun mühim kısmı el-yazması hâlinde mevcut olmak gere-

kir; kurucunun bir çok eserler yazdığı sanılmaktadır. A. Cherbonneau, *JA*, 1852, s. 517'de Muḥammed b. Baḫtarzī tarafından yazılmış olan *al-Raḥmānīya* adlı bir akîde kitabı ile oğlu Muṣṭafā tarafından yazılmış şerhini tavsif etmektedir; bu ihtimâl fransız müelliflerinin *Présents dominicaux* dedikleri eserdir. Tarîkate âit olup, onu zikreden bir eser *al-Ravż al-bāsim fī manāḳib al-şayḫ Muḥammed b. al-Ḳāsim* adını taşır.

Bibliyografya: Bu husûsta elde edilen şifâhî mâlûmattan başka, bk. E. de Neveu, *Les Khouan* (Paris, 1846); L. Rinn, *Marabouts et Khouan* (Alger, 1884); O. Depont ve X. Coppolani, *Les Confréries religieuses musulmanes* (Alger, 1897); H. Garrot, *Histoire générale de l'Algérie* (Alger, 1910). (D. S. MARGOLIOUTH.)

RAHMET. RAḤMA (A.), merhamet, acıma; bk. mad. ALLĀH, I, 364ᵃ, 369ᵃ.

RAHN. [Bk. REHİN.]

RA'İS AL-KUTTĀB. [Bk. REİS-ÜL-KÜTTAB.].

RAK'A. [Bk. ṢALĀT.]

RAḲĀŞİ. [Bk. REḲĀŞİ.]

RAḲİM. [Bk. ESḤAB-ÜL-KEHF.]

RAKKA. AL-RAḲḲA, Elcezîra'de Diyār Mużār'ın merkezi, Fırat'ın sol sâhilinde Balîḫ (Βασίλειος, Βίληχα, Βάλισσος) nehrinin bununla birleştiği yerden bir az önce bulunur. Şehre eski çağda Kallinikos adı veriliyordu. Aynı bölgede bir de Nikephorion bulunmalıdır (Strab., XVI, 747; Charax'lı İsidoros, *Geogr. Graeci Min.*, nşr. Müller, s. 247; Dio Kass., XL, 13; Plinius, *Nat. hist.*, V, 86; VI, 119; Ptolemaios, *Geogr.*, V, 17; Biz. Stephan.); fakat bunu, umûmiyetle kabûl edildiği gibi, Kallinikos ile aynı yer olarak göstermek her hâlde yanlıştır ve orta çağın „siyah" ve „beyaz" al-Raḳḳa'larında olduğu gibi bunların iki komşu şehir olması mümkündür. Appianos (*Syr.*, s. 57)'a göre, Nikephorion şehri Seleukos I. Nikator tarafından te'sis edilmiştir; sonraları şehrin kurulması büyük İskender'e isnât olundu (Plinius, *Nat. hist.*, VI, 119; Charax'lı İsidor, I). Fakat İskender'in bu noktaya kadar gelmiş olmasını ve Gaugamela savaşından bu kadar az zaman önce şehirler kurmağa teşebbüs etmesini kabûl etmek güçtür (bk. Pauly-Wissowa, *RE*, V, A, stn. 1274, mad. *Thapsakos*).

Kallinikos'un adı, 244 (m. ö.) veya 242'de şehri kurmuş olan Seleukos II. Kallinikos'tan gelmektedir (*Chron. Pasch.*, nşr. Dindorf, I, 330; Mich. Syr, nşr., Chabot, IV, 78). Libanios (*Epist.*, s. 21, 8, *Opera*, nşr. Förster, X, 19, 8—12) adını burada idâm edilmiş olan sofist Petra'lı Kallinikos'un adından iştikak ettirmektedir; fakat şehrin orta çağda hıristiyan süryânîler tarafından muhâfaza edilmiş olan bu adı (Ḳalonikos, Ḳalinikos) müşrik bir hatipten aldığına inanmak güçtür ve zâten bu takdirde, Kalinikeia gibi bir şekil beklemek gerekirdi. Her hâlde, Kallinikos, mevkii itibârı ile, orta çağın al-Raḳḳa'sına tekabül etmiş olmalıdır ve süryânî vak'anüvisler dâimâ bu iki şehri aynı saymışlardır. İmparator Julianus zamanında Kallinikos müstahkem bir kale ve mühim bir ticâret merkezi idi (Ammian Marc., XXIII, 3, 7). 393 yılında *Castrum Callinicum*'da bir yahudi havrası yandı; imparator Theodosius bu hâdiseden sonra şehrin piskoposuna bunu yeniden inşâ ettirmesini emretti (Ambrosius, *Epist. ad Theodos.*; Migne, *Patrol. Lat.*, XVI, stn. 1105 v. d.). İmparator Leon 777 yılında (Sel. takvimi = 466 m. s.) Osrhoëne'de Kallinikos'u yeniden inşâ ettirdi ve buna Leontopolis adını verdi; buraya bir piskopos (muhtemelen 451 ve 458 yıllarında ismi geçen Damianos'un halefi olacaktır) yerleştirdi (*Edessenische Chronik*, nşr. Hallier, *Texte u. Untersuch.* kısmında, Leipzig, 1893, IX, 1, s. 116, 152; Barhebraeus, *Chron. syr.*, nşr., Bedjan, s. 77; Leontopolis: Hierokl., *Synekdem*, s. 715, 1; Georg. Cypr., nşr. Gelzer, V, 897). 503 yılı sonuna doğru, Timostratos kaleyi iranlılara karşı kahramanca müdâfaa ve Ḳavāż I.'in bir zâbitini esir etti; fakat Sâsânî hukümdarı kendisini, bu zâbit geri verilmediği takdirde, şehri tamâmiyle tahrip etmekle tehdit ettiğinden, onu serbest bırakmağa mecbûr oldu (Josué Stylit., nşr. Martin, *Abh. K M*, VI, 1, Leipzig, 1876, s. LXV). Süryânî kilise tarihçileri, VI. asrın başlangıcından itibâren Balîḫ nehri ile Fırat'ın veya Nahr al-Nīl kanalının Kallinikos yakınında meydana getirdiği zâviye içinde arapçada Dayr Zakkā olan Mar Zakkai manastırını sık-sık zikrederler (*Vitae viror. apud monophysitas celeberr.*, nşr. Brooks, bk. *Corpus Script. Chrit. Orient.*, seri III, Paris, 1907, XXV, 38; Mich. Syr., IV, 414 v.d.; Şābuştī, *Kitāb al-diyārāt*, Berlin yazm., 95ᵇ [nşr. K. 'Avvād, Bagdad, 1951, s. 139v. dd.]; Yāḳūt, *Mu'cam*, nşr. Wüstenfeld, II, 664; IV, 862). al-Raḳḳa ile Bālis arasında, bundan başka, Sura'nin yakınında Dayr Ḥannīnā manastırı bulunuyordu (G. Hoffmann, bk. Zacharias Rhetor, trc. Ahrens-Krüger, s. 159, 20; Jahann. Ephes, IV, 22; Mich. Syr., II, 361; III, 453 ve tür. yer.; Barhebr., *Chron. eccles.*, nşr. Abbeloos-Lamy, I, 244, 250; F. Nau, *ROC*, 1910, XV, 63, not 1; Yāḳūt, II, 350 v. b.; ekseriyâ yanlış olarak „Ḥanania manastırı" denilmektedir; bk. msl. Musil, *The Middle Euphrates*, s. 329).

Justinian 529'da iranlılar ile ticâretin sâdece Nisibis, Kallinikos ve Artaxata hudut şeh-

lerinde yapılmasını kararlaştırdı (*Cod. Iust.*, nşr. Krüger, IV, 63, 4, s. 188; Bury, *History of the Later Roman Empire*, 1923, II, 3). Ḫusrav I. Suriye'ye üçüncü seferinde (542) şehri kolaylıkla zaptetti (Prokop., *Bell. Pers.*, II, 21, 31; *Anecd.*, III, 31); zîra yeniden inşâ etmek gâyesi ile, sûrları kısmen yeni yıkılmış bulunuyordu. Şehir tahrip edildi; fakat sonraları yeni sûr ve burçlar ile techiz edildi ve „alınmaz" bir hâle getirildi (Prokop., *De aed.*, II, 7; Edessa'lı Jakob, *Chronol. Kanon*, nşr. Brooks, bk. *ZDMG*, LIII, 300; Mich. Syr., nşr. Chabot, IV, 287). Maurikios (κόμης Ἀνατολῆς) 580 yılında Āzarmahan'dan Kallinikos'a kadar çekilmek mecbûriyetinde kaldı; fakat burada onu kaçmağa mecbûr etti (Theophyl. Sim., III, 17, 8 v.d.; Chapot, *La Frontière de l'Euphrate*, s. 289, not 3 ve E. Herzfeld, *Archäol. Reise*, I, 159'da Hormisdas'tan kaçmakta olan „imparator" Maurikios'un kaleye iltică ettiği hikâye edilmektedir).

Araplar 18 (639) veya 19 (640)'da 'Iyāḍ b. Ġanm'in kumandası altında, şehrin şimâl-i garbî kapısı, Bāb al-Ruhā' önünde ordugâh kurdular; 5 veya 6 gün sonra, şehri idâre eden patrikios 'Iyāḍ'dan sulh istedi ve şehri ona teslim etti; buna karşılık şehir halkının hayatına aman verileceği ve mallarına dokunulmayacağı vaad edildi. Bundan başka cizyelerini verdikleri ve hiç bir düşmanca hareketle bulunmadıkları müddetçe, kiliseleri yıkılmayacak ve işgâl edilmeyecekti. Buna mukabil şehir halkı da yeni kilise ve ibâdet yeri inşâ etmeyecek ve hıristiyan merâsim ve bayramlarını alenî yapmayacaktı (al-Balāḏurī, *Futūḥ al-buldān*, nşr. de Goeje, s. 173 v.d.; İbn al-Aṯīr, nşr. Tornberg, II, 439). 'Iyāḍ'ın ölümünden sonra, Sa'īd b. 'Āmir b. Cizyam Elcezîre vâlisi oldu; bu zât al-Rakka'da câmî inşâ etti (al-Balāḏurī, s. 178; Herzfeld, *Archäol. Reise*, II, 353). Bu câmi kerpiç ile yapılmış olup, eski mermer enkazdan da istifâde edilmiştir (Herzfeld, *göst. yer.*, resim için bk. s. 324 — 329). Bunun Manārat al-Munayṭir'ı bugün hâlâ harâbeler sâhasının eski al-Rakka'yı temsil eden işâret noktasıdır.

36 (656) yılında büyük Ṣiffīn savaşında, 'Alī al-Rakka'dan hareket etti; Fırat'ı şehir halkına yaptırmış olduğu gemilerden müteşekkil bir köprü üzerinden geçti; piyâdesi ve bütün kafilesi ile Suriye sâbiline çıktı (Ṭabarī, I, 3259; İbn Miskavayh, *Tacārib*, nşr. Caetani, s. 571). 690 yılına doğru ölmüş olan 'Ubayd Allāh b. Ḳays al-Ruḳayyāt'ın *Divān* (nşr. Rhodokanakis, *S B Ak. Wien*, CXLIV/X, Wien, 1902, s. 222)'ına göre, al-Rakka ile al-Ḳalas (?) o zaman tahrip edilmiş ve hemen tamâmiyle boşalmış olmalıdır; fakat bu muhakkak bir şâir mübâlegesidir (Musil, *The Middle Euphrates*, s. 329 v.d.). Msl. al-Aḫṭal'ın *Divān* (nşr. Ṣālḥānī, s. 304)'ında adı geçen al-Rakka al-Bayża' 'dan ayırmak için, şâir buraya al-Rakka al-Savdā' adını da verir (s. 285). al-Rakka adının kendisi, menşe' bakımından, arapça olmalıdır („devir-devir feyzâna uğrayan alçak bataklık memleket"); Âsûr devrinin iki ârâmî kabîlesinin adlarının Raḥiḳu (dikkat!) ve Rapiḳu'nun el-Rakka ve al-Rāfiḳa ile benzerliği (Herzfeld, *Arch. Reise*, I, 159, not 9) ihtimâl sırf bir tesâdüf neticesidir.

Cenûp sâhilinde, şehrin karşısında iki kanal (al-Hanī va 'l-Marī) arasında Vāsiṭ al-Rakka kenar mahallesi bulunuyordu; Hişām b. 'Abd al-Malik burada iki saray ile Fırat üzerinde bir köprü yaptırmış idi (Yāḳūt, II, 802; IV, 889, 994; Telmaḥrē'li Ps.-Dionys, nşr. Chabot, s. 26, 31; Mich. Syr., IV, 457; Barhebr., *Chron. syr.*, nşr. Bedjen, s. 118).

Ḫişn Manṣūr'a adını vermiş olan al-Ruhā' vâlisi Manṣūr b. Ca'vana b. al-Ḥāriṯ al-'Āmirī al-Ḳaysī, 141 (758/759)'deki isyânından sonra, *'āmil* Abu 'l-'Abbās, al-Manṣūr tarafından, al-Rakka'da idâm edilmiş idi (al-Balāḏurī, s. 192).

Halîfe al-Manṣūr 155 (772) yılında al-Rakka'nın yanında yeni bir şehri, al-Rāfiḳa'yı inşâ ettirdi ve hânedanına çok bağlı olan horasanlılarını oraya yerleştirdi (İbn al-Faḳīh, *B G A*, V, 132). Yeni şehrin inşâsının idâresini veliahdi al-Mahdī'ye tevdī etti. Şehre bir at-nalı şeklini verdi, tertip ve tanzim bakımından bir çok busûslarda Manṣūr'un Bagdad'daki yuvarlak şehri örnek vazîfesini görmüş idi (Ṭabarī, III, 276, 372 v. d.; İbn Ḥavḳal, *B G A*, II, 153; al-Balāḏurī, s. 179; al-Ya'ḳūbī, *Kitāb al-buldān* [*B G A*, VII, 238]; *Tārīḫ*, nşr. Houtsma, II, 430; İbn al-Faḳīh [*B G A*, V, 132]; Yāḳūt, *Mu'cam*, nşr. Wüstenfeld, II, 734 v.d.; Mich. Syr., II, 526, III, 10, 297=IV, 476, 483, 640; Telmaḥrē'li Ps.-Dionys., s. 120 v.d.; Herzfeld, *ayn. esr.*, I, 160). Yeni şehre Fırat'tan ve Sarūc bölgesinden yeter mıkdarda su getirmek için, iki kanal açıldı (Mich. Syr., III, 10). Kendisine yavaş-yavaş eski terkedilmiş şehrin adı olan al-Rakka adının verilmesi itiyât hâline gelen bu yeni şehir, arap muharrirlere göre (msl. al-Balāḏurī, s. 179), kadîm hiç bir esere sâhip değil idi ve gerçekten bugünkü al-Rakka „at nalı şeklindeki şehir", kale duvarları arasına sokulmuş olan bâzı parçalar dışında, hiç bir kadîm harâbe arzetmiyor gibi görünmektedir. Bundan dolayı, yersiz olarak, burada eski Kallinikos aranmıştır (Sachau, *Reise in Syrien u. Mesopot.*, s. 242; Chapot, *La Frontière de l'Euphrate*, s. 289 v. d., burada şekil 8 *"Nice-*

phorium-Callinicum„ daha ziyâde orta çağdaki al-Raḳḳa 'nın planını göstermektedir).

al-Raḳḳa (Musil 'in haritasında al-Ḥamrā') ile al-Rāfiḳa arasında, az sonra pazarları ile bir dış mahalle (*rabaḍ*) meydana çıkıp, genişledi; zira al-Raḳḳa 'nın çarşıları (ve daha büyük bir mıkdarda, Sūḳ Hişām al-'Atīḳ), Elcezîre vâlisi 'Alī b. Sulaymān b. 'Alī tarafından, burada te'sis edilmişti; bunun netîcesi olarak, iki komşu şehir yavaş-yavaş bir şehir (al-Raḳḳatān) hâline geldi (al-Balāẕurī, s. 179; Yāḳūt, II, 734, 802; İbn Ḥavḳal, *BGA*, II, 153). Bu dış mahalle, Selefkî takvimi ile 1123 (=812 m. s.) 'te, âsî 'Amr ve Naṣr b. Şabaṭ tarafından, „aütûnlu manastır" ile birlikte yakıldı (Mich. Syr., III, 26). 'Abd al-Malik b. Ṣāliḥ aynı yılda al-Raḳḳa 'da öldü (bk. yk. I, 98). Tâkip eden savaşlar sonunda 'Aḳōlāyē (Kûfe 'den) al-Raḳḳa-'ya ve iranlılar al-Rāfiḳa 'ya hâkim oldular (Mich. Syr., III, 30). Ma'mūn zamanında 816 'da Ṭāhir, al-Raḳḳa ile al-Rāfiḳa arasında bir duvar inşâ ettirdi (Mich. Syr., III, 36).

Şehrin hisarları çok çabuk harâbe hâline geldi (Aḥmed b. al-Ṭayyib al-Sarahsī, bk. Yāḳūt, *ayn. esr.*) ve 375 (985/986) 'e doğru al-Raḳḳa artık garptaki şehrin bir dış mahallesinden başka bir şey değildi. al-Raḳḳa adı bu şehir için de kullanılır olduğundan (Yāḳūt, *ayn. esr.*), al-Raḳḳa ile al-Rāfiḳa açık bir şekilde biribirinden ayrılamadı (al-Maḳdisī 'de böyledir, krş. Herzfeld, *Arch. Reise*, I, 160, not 7, s. 161). XIII. asrın başında, eski al-Raḳḳa tamâmı ile harâbe hâline gelmiş idi (Yāḳūt, II, 734, 751; İbn Ḥavḳal, s. 153; al-Maḳdisī, s. 141; Abu 'l-Fidā', nşr. Reinaud, s. 277).

Diyār Muẓar 'ın merkezi olan al-Raḳḳa yanında, al-Maḳdisī ile başkaları, Balīḫ özerinde, „beyaz şehirden" nehrin aşağısına doğru bir fersah mesâfede, bir de „yanmış al-Raḳḳa" (al-Raḳḳa al-Muḥtariḳa), yâni al-Raḳḳa al-Savdā' 'yı zikrederler (Yāḳūt, I, 31; II, 802; İbn Rusta, s. 90; al-Maḳdisī, s. 20, 54, 141). Buna „eğri (al-'Avcā') al-Raḳḳa" da denilir ve şimdiki al-Raḳḳa al-Samrā' 'nın harâbelerine tekabül eder.

Badr al-Dīn 'Abd al-Raḥmān al-Ba'labakī (ölm. 660 = 1262 'ye doğru; Ahlwardt, V, 413, nr. 6104) al-Raḳḳa hakkında bir *Risāla* yazmıştır.

E. Herzfeld 'e göre, al-Reḳḳa bölgesinde, komşu Hiraḳla istisnâ edilirse, şimdi şu mühim harâbe kümeleri görülür.

1. „At-nalı şeklindeki şehir", hâlâ muhâfaza edilen yüksek hisarları ile, şimâle doğru bir yarım dâire teşkil eder; cenûpta ise, düz hat hâlinde, Fırat 'ın eski sâhilini tâkip ile, bütün hâlinde 1,92 km.² bir sâhayı kaplar (Herzfeld, *Arch. Reise*, II, 356 v. d.; levha LXIII). Bu al-Manṣūr tarafından te'sis edilmiş olan al-Rāfiḳa şehrine tekabül eder; buna sonraları al-Raḳḳa adı verilmiştir. Şehrin bu mahallesinin şimâlde bulunan ve yuvarlak kısmının aş.-yk. ortasında, büyük bir câmiin, „hisar içindeki câmiin," harâbeleri bulunur; bunun yuvarlak bir minâre ile avluya bakan cephesi (Sarre-Herzfeld, II, 359; III, levha LXVI — LXIX ve resim 333 — 340), bir kitâbeye göre, 561 (1665/1666) yılında, Zengîlerden Nūr al-Dīn Maḥmūd tarafından tâmir edilmiştir (van Berchem, bk. Sarre-Herzfeld, I, 4 v. dd.). Nūr al-Dīn 554 (1159) yılında al-Raḳḳa 'yı işgâl etmiş ve 562 (1167) 'den 566 (1171) 'ya kadar burasını kardeşi Mavdūd 'a bırakmış idi (İbn al-Aṯīr, nşr. Tornberg, XI, 167, 216; Kamāl al-Dīn, tre. Blochet, bk. *R O L*, III, 532, 550). Yāḳūt şehrin bir kapısının adını veriyor: Bāb al-Cinān (Yāḳūt, I, 443; II, 125). *Faṣīl* 'in cenûb-i garbîsindeki köşede bulunan kapı, çukurun iç tarafı üzerinde inşâ edilmiş, tuğladan bir yapı hâlâ muhâfaza edilmektedir (Herzfeld, II, 358; III, levha LXV; şekil 330 v. dd.). Bunun yakınında „saray" bulunmaktadır ki, aralarına hatıllar eklenmiş süslü tuğladan bir yapıdır ve kitâbesizdir (Herzfeld, II, 363, levha LXIX v.d.; şekil 342 v. dd.). Bu harâbe yığınının cenûb-i garbî köşesinde bugünkü al-Raḳḳa mevkii bulunmaktadır.

2. Bundan önceki harâbeler sâhasının cenûb-i şarkî köşesinin şarkında daha küçük bir mahalle (Musil 'in haritasında buna al-Ḥamrā' denilmiştir) bulunmaktadır; „bunun işâret noktası Ma'ẕanat al-Munayṭir denilen dört köşe yüksek bir minâredir ki, „hisar dışı câmiine" âittir (Herzfeld, I, 156; II, 354, şekil 327). Bu sâha eski şehre tekabül eder.

3. Bir fersah daha şarkta, Balīḫ üzerinde „esmer al-Raḳḳa" (al-Raḳḳa al-Samrā') 'nın harâbeleri bulunmaktadır.

4. Bir az daha şimâlde ve Balīḫ 'in sol sâhili üzerinde, bugün Herzfeld (I, 157, not 3; II, 350) ve Musil (*The Middle Euphrates*, s. 91, not 49) 'e göre, bugün Tell Zēdān denilen yüksek Tall Zāẕan bulunmaktadır ki, muhakkak eski Zenodotion olmalıdır.

Bu harâbeler sâhasının kapladığı bölgede bir takım müslüman evliyâ türbeleri, bunlar arasında *ṭābī'* [b. bk.] Uvays al-Ḳaranī ile 'Ammār b. Yāsir 'in türbeleri bulunmaktadır; bunların adları gerçekten Sachau (*Reise in Syr. u. Mesopot.*, s. 242 v. dd.) ile Herzfeld (I 157; II, 350) tarafından, bâzı hâllerde farklı tarzlarda olmak üzere, verilmektedir.

„At nalı şeklindeki şehir bölgesi" heme her tarafta, çok pahalıya satılan Raḳḳa sersemiği toplayan hazîne arayıcıları tarafından bi az kazılmıştır"; bunlar aynı zamanda cam

tunç ve mermer parçaları v.b. bulmaktadırlar (Herzfeld, I, 158). Louvre'da bulunan ve keşif yeri olarak Raḳḳa gösterilen mineye benzeyen mâvi sırlı, şekli mükemmel olmayan kadim vazolar (Sarre, bk. Sarre-Herzfeld, III ve IV; krş. *bibliyografya*; H. Rivière, *La céramique dans l'art musulman*, 1912/1913, 2. cild; F. Comont, *Fouilles de Doura-Europos*, Paris, 1926, metin cildi, s. 460 v.d.) da, muhakkak şark tarafındaki eski şehirden gelmektedir.

Bibliyografya: al-İṣṭaḫrī (*B G A*, I, 75); İbn Ḥavḳal (*B G A*, II, 153); al-Maḳdisī (*B G A*, III, 20, 54, 141); al-Ḫvārizmī, *Kitāb ṣūrat al-arż* (nşr. v. Mžik), *Bibl. arab. Histor. u. Geogr.*, Leipzig, 1926, III, 20, nr. 284); Suhrāb, *Kitāb 'acā'ib al-aḳālīm* (nşr. v. Mžik *ayn. esr.*, 1930, V, 25, nr. 188); al-Battānī, *al-Zīc* (nşr. Nallino), II, 41; III, 238 (nr. 150); İbn Ḫurdāẕbih (*B G A*, VI, 73, 175); Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 31; II, 734 v.d., 751, 802; IV, 889, 994; al-İdrīsī (nşr. Gildemeister, *Z D P V*, VIII, 25; tre. Jaubert, II, 136, 155); İbn Cubayr (nşr. Wright), s. 250; İbn al-Şiḥna (Beyrut tab.), fihrist, s. 288; Ritter, *Erdkunde*, X, 1125 v.dd.; J. Otter, *Voyage en Turquie et en Perse*, I, 110, not 15; E. Sachau, *Reise in Syrien und Mesopotamien* (Leipzig, 1883), s. 241 — 249; G. le Strange, *Palestine under the Moslems*, s. 518; ayn. mll., *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 101 v.d.; H. Rassam, *Asshur and the Land of Nimrod* (New York, 1897), s. 320 v. dd.; J. H. Peters, *Nippur* (New York, 1897), I, 106; M. Hartmann (*Z D P V*, 1900, XXIII, 39 — 41); V. Chapot, *La Frontière de l'Euphrate de Pompée à la conquête arabe* (Paris, 1907), s. 288 v. dd.; H. Viollet, *Description du palais de al-Moutasim* (*Mém. prés. par div. savants*, 1909, XII, II, 2 — 5, levha I v.d.); G. L. Bell, *Amurath to Amurath* (London, 1911), s. 53 v. dd., resimler 34 — 45; E. Reitemeyer, *Die Städtegründungen der Araber* (tez, Heidelberg, Münehen, 1912), s. 84 v.d. (Rāfiḳa); F. Sarre ve E. Herzfeld, *Archäologische Reise im Euphrat-und Tigris-Gebiet* (Berlin, 1911 — 1920), I, 3 — 6 (van Berchem), 156 — 161; II, 349 — 364, 318 — 344; III, levha LXIII — LXX, CXVI — CXX; IV, 20—25 (Sarre, *Keramik*: *Die Kunst von Raqqah*; *Kleinfunde*), resimler 385, 398 v. d. ve levha CXL, CXLII; A Musil, *The Middle Euphrates* (New York, 1927), Appendix XI, 325—331 ve fihrist, s. 415; A. Poidebard, *La trace de Rome dans le désert de Syrie* (Paris, 1934), s. 88. (E. HONIGMANN.)

RAḲḲA. [Bk. RAKKA.]

RAḲḲĀDA. [Bk. RAḲḲĀDE.]

RAḲḲĀDE. RAḲḲĀDA, İfrikiye Aglebî emîrlerinin merkez şehri, Ḳayravān'ın 9 km. cenûbunda olup, hanedânın yedinci emîri İbrāhīm II. tarafından 263 (876)'te kurulmuştur. Bu tarihe kadar Aglebîler merkeze çok yakın olan al-'Abbāsiya [b. bk.]'de ikâmet etmişlerdi. Yeni şehrin mevkiinin, İbrāhīm'in bir gezintisi netîcesinde, tesâdüfen tâyin edildiği söylenir: emîr uykusuzluktan muztarip idi, bekimi İsḥāḳ b. Sulaymān'ın tavsiyesi üzerine, hava almak için, gezintiye çıktı. Kırda bir yerde durdu ve derin bir uykuya daldı; orada Raḳḳāda ("uyutan") adı verilen bir saray inşâ etmeğe karar verdi. Mezkûr hikâyenin esâsen şimâlî Afrika'nın yer adları arasında bulunan bu ismin ikinci bir izâhı olduğu zannedilmektedir. Bu ismin İbāżī reisi Abu 'l-Ḫaṭṭāb [b. bk.] tarafından, 141 (758)'de Varfacūmaların bir katliâmı ve toprak üzerine serilmiş sayısız ölülerin hâtırasına bağlayan ikinci bir izâhı da az şüpheli değildir.

İnşaât çalışmalarının başlatılmış olduğu aynı sene içerisinde, İbrāhīm Raḳḳāda'de, zafer sarayında (Ḳaṣr al-Fatḥ) yerleşmiş idi. İbrāhīm burada oturmuş olmalıdır ve halefleri de, emîrleri de, Tunus'taki ikâmetleri istisnâ edilirse, ona uymuşlardır. Bundan önceki al-'Abbāsiya gibi, Raḳḳāda de gerçek bir şehir hâline geldi. Ḳaṣr al-Fatḥ (yahut Ḳaṣr Abi 'l-Fatḥ'ten başka orada diğer bir çok saraylar bulunuyordu: Ḳaṣr al-Baḥr, Ḳaṣr al-Şaḥn, Ḳaṣr al-Muḫtār ve Ḳaṣr Baġdād, büyük bir câmî, hamamlar, karvansaraylar ve pazarlar (*sūḳ*). al-Bakrī çevresini 24.040 zirâ (10 km.'den fazla) olarak göstermektedir; al-Nuvayrī bu rakamı 14.000 (6 km. civârında)'e indirir. Bu geniş sâhayı tuğladan ve kerpiçten bir duvar çeviriyordu ve bu duvar Aglebîlerin sonuncusu tarafından, son derece mukavim bir şekilde, yeniden inşâ ettirildi. al-Bakrī bize ayrıca sûr ile çevrili sâhanın büyük kısmının bahçeler ile kaplı olduğunu bildirmektedir. Raḳḳāda toprağı münbit ve havası mûtedil olarak tanınıyordu. Burada emîrler ve maiyetleri Ḳayrāvān'da dedi-kodulara sebep olan fazla serbest bir hayat sürüyorlardı. Eski şehirde yasak edilen *nabīẕ* [b. bk.] satışı bu emîrlik merkezinde resmen serbest idi.

Aglebîlerin sonuncusu Ziyādat Allāh III., şiilerin yaklaşması üzerine, Raḳḳāda'den kaçmış idi. Muzaffer Abū 'Abd Allāh [b. bk.] Ḳaṣr al-Şaḥn'a yerleşti. Efendisi Mahdī 'Ubayd Allāh [b. bk.] dahi, 308 (920) tarihine kadar, Raḳḳāda'de oturdu bu tarihte, ikâmet etmek üzere, al-Mahdīya [b. bk.]'ye gitti. Hükümdarın şehri terketmesinden sonra, Raḳḳāda harâbe hâline geldi. 342 (953) yılına doğru, halîfe al-

Mu'izz orada kalmış olan bakiyelerin kökünden yıkılmasını ve sâbanın sürülmesini emretti. Yalnız bahçeler bundan istisnâ edildi.

Mâmafih bugün dahi bu Aglebî te'sislnin bâzı izlerine rastlamak mümkündür. Sağlam istihkâm duvarlarına dayanan mustatil şeklinde geniş bir su havuzu saraylardan birine ismini veren göl (*baḥr*) ile aynı şey olabilir. Ortada dört katlı bir köşk (?) yükseliyordu. Ondan bugün hiç bir iz kalmamıştır; fakat su havuzunun garp tarafında, vaktiyle bu büyük su aynasına aksetmesi gereken bir binânın kalıntıları görülüyor. Mozayik döşeli tabanları ile üç geniş oda farkediliyor. Tezyinâtının yapılış tarzı ve üslûbu, hicrî III. asra âit bu müslüman eserlerini sıkı bir sûrette memleketin hıristiyan san'atına bağlamaktadır.

Bibliyografya: al-Nuvayrî (bk. İbn Ḫaldûn, *Histoire des Berbères*, trc. de Slane, I, 424, 441); al-Bakrî, *Description de l'Afrique septentrionale* (Cezâyir, 1911), s. 27 (trc. de Slane), Cezâyir, 1913, s. 62 v. d.; İbn 'Iẕârî, *al-Bayân al-muġrib* (nşr. Dozy), I, 110, 144 v. d., 147, 157; (trc. Fagnan), I, 152, 202, 205 v. d., 218 v. d.; İbn al-Abbâr, *al-Ḥulla al-siyarâ'* (nşr. Müller), s. 261; İbn al-Aṯîr, *al-Kâmil* (nşr. Tornberg), VII, 215, 222; VIII, 34 (trc. Fagnan, *Annales du Maghreb et de l'Espagne*, s. 253 v. dd., 297); *Kitâb al-İstibṣâr* (trc. Fagnan), s. 11 v. d.; Fournel, *Les Berbers*, I, 526; Vonderheyden, *La Berbérie orientale sous la dynastie des Benoû 'l-Arlab*, s. 193 ve tür. yer.; G. Marçais, *Manuel d'art musulman*, I, 42 v. d., 52; *Enquête sur les installations hydrauliques en Tunisie* (1900), I, 268 v. d. (yüz-başı Flick'in raporu). (GEORGES MARÇAIS.)

RAMÂDÎ. [Bk. REMADI.]

RAMAL. [Bk. REMEL.]

RAMAZAN. RAMAŻÂN (A.), islâm takviminde 9. ayın adı. [*Ramażân* kelimesi, umûmiyetle çok ısıtmak, „(güneş kumları) çok sıcak olmak (gün)" mânalarına kullanılan *r-m-ż* kökünden gelir; gayr-i munsarif tir, yâni tenvinsizdir ve tasrifi iki hâllidir; cem'i *ramażât, armiżâ'*, *ramażânûn* ve *ramâżîn*a kalıplarında, bâzan da, kıyâsî olmayarak, *armuż* şeklindedir; fakat bâzılarına göre, bu kelime Allahın adlarından biri olduğundan, cemi yapılması doğru değildir. *Ramażân*'ın ay adı olarak kullanılması türlü şekillerde izah edilmiştir: bu ayda oruç tutulduğundan, açlığın insana verdiği yanma duygusu veya bu ibâdet ayında günahların mahvolup, silinmesinden dolayı bu aya „yakma" mânası ile ilgili olarak, ramazan adı verilmiştir. Fakat bu izahlar, sonradan, yâni bu ayın oruca tahsis edilmesinden sonra, orucun te'sirlerine bakılarak, yapılmış olan yakıştırmalardır. Arapça kelime, yalnız başına kamerî takvimin 9. ayı mânasında kullanılmaz; bu mânada dâimâ *şahr* („ay") kelimesine izâfe edilmiş olarak, *şahr ramażân* („ramazan ayı") şeklinde kullanmak lâzımdır. Nitekim *Kur'an*'ın aşağıda anılan âyetinde ve bir az tereddütlü bir hadîs müstesnâ, Peygamberin bütün hadîslerinde böyle kullanılmıştır. Bu ayın asıl adının *nâtiḳ* olduğu, sonraları sıcak bir mevsime tesâdüf ettiği bir zamanda, bu ad değiştirilerek, ona *ramazan* ayı denildiği rivâyet edilmektedir (bk. *Ḳâmûs*; *Lisân al-'arab*; *Tâc al-'arûs*; Lane, mad. *r-m-ż*). *Ramazan* kelimesi böylece eski arapların kamerî seneye bâzı yıllarda bir ay ekleyerek, ay yılı ile güneş yılı arasındaki müsâvîliği devam ettirmeğe çalıştıkları zamanlarda [bk. mad. NESİ'], bu ayın yılın hangi devrine geldiğini gösteren bir kayıt vermektedir.

Ramażân Kur'an'da bulunan yegâne ay adıdır ve burada ramazan orucunun farz olması bahis konusu olan âyette (*Kur'an*, II, 185) şöyle denilmektedir: „*Kur'an*'ın yer-yüzüne indirildiği ramazan ayı". Bu farzın menşe'inin [mubakkak sûrette onu yahudî an'anelerine bağlamak isteyen müsteşrikler arasında devam eden] münâkaşası henüz bitmiş sayılamaz: ŞAVM maddesinde [bk. mad. ORUÇ] söylenmiş olan şeylere, her şeyden önce, Goitein'in araştırmalarını ilâve etmek yerinde olacaktır: *Zur Entstehung des Ramażân* (*Isl.*, 1929, XVIII, 189 v.dd.). Goitein, *Kur'an*'ın yukarıda zikredilen âyetine dayanarak, Peygamberin vahyi ile Mûsâ'ya gönderilen 2. „emîr levhası" arasındaki muvâzîliğe işâret eder; bu hâdise, yahudî an'anesine göre, afiv gününde (*'âşûrâ'*, ramazanın öncüsü) vukûa gelmiştir ve onun tesbitinin doğrudan-doğruya sebebi olmuştur. Goitein, *'âşûrâ'* [b. bk.]'nin ilk değiştirme emrinin mevzuu tam bir ay olmayıp, yalnız 10 günlük bir müddet (*ayyâm ma'dûdât*, *Kur'an*, II, 184) olduğunu ileri sürüyor. Bu da yahudilerin afiv gününde sona eren on cezâ günleri ile yeniden muvâzîlik göstermiş ve bu husûs *i'tikâf* [b. bk.] günleri olarak bugüne kadar devam etmiş olmalıdır. Ramazana isâbet eden ve XCVII, 1. âyete göre, *Kur'an*'ın yer-yüzüne indirildiği gün olan *laylat al-ḳadr* hakkındaki müslüman telakkîlerinin bir çok noktalarda yahudilerdeki afiv günü telakkîlerine uyduğu ilâve edilirse, inkâr edilmez zaman güçlüklerine (nisbeten kısa bir zaman içinde oruç tarihinin iki defa değiştirilmesi) rağmen ve son olarak tam bir ayın tesbit edilmesi de tatmin edici bir tarzda izah edilmemiştir; fakat Goitein'in beyânının bir dereceye kadar muhtemel görün-

mesi mümkündür; buna karşılık, ihtimâl, Goitein'in tutumunun lehinde olmak üzere, ramazandan önceki ayın, şâban [b. bk.] ortasında *laylat al-barā'a*'nın daha önce geldiği ileri sürülebilir. Bu geceye bağlı olan ve Wensinck'in ŞA'BĀN maddesinde zikrettiği telakkî ve âdetler yeni yıl bayramı—afiv gününden önce gelir; fakat aradaki fâsıla *laylat al-barā'a*'yi ramazandan ayıran fâsılalardan bir az daha uzundur—hakkındaki yahudî telakkîlerine o kadar benzer ki, bununla afiv gönü arasındaki bağlılık daha fazla sağlamlaşmaktadır. O zamana kadar izahsız kalmış olan *barā'a* kelimesi ibrânî *berî'ā* ("yaratma") kelimesine yaklaştırılmağa çalışılırsa ve yahudi telakkîsine göre, âlemin yıl başında yaratıldığı vâkıası (bayram için yapılan dinî merâsimde bunun bir çok delilleri vardır) düşünülürse, ihtimâl kıyas zincirinde bir halka daha elde edilir; zâten ilk önce *laylat al-barā'a*'ye bağlı tasavvurların hangi devirde meydana çıktığının aydınlatılması gerekir.

Ramazan ayında tutulan oruç ile ilgili şerîat hukümleri ŞAVM maddesinde bulunmaktadır; krş. bir de mad. TARĀVĪḤ. Ramazan ayındaki hatırda tutulacak günlerden al-Bīrūnī, başka günler arasında, şunları da zikreder: 6 ramazan — Kerbelâ şehîdi Ḥusayn b. 'Alī'nin doğum günü, 10 ramazan — Ḫadīca'nın ölüm günü, 17 ramazan — Bedr savaşı günü, 19 ramazan — Mekke'nin fethi günü, 21 ramazan—'Alī'nin ve imâm 'Alī al-Riżā'nın ölüm günü, 22 ramazan— 'Alī'nin doğum günü ve son olarak, 26 — 27 ramazan gecesi — *laylat al-ḳadr* [b. bk.].

Kadir gecesinin adı *Kur'an*'da XCVII. sûre buna tahsis ve sûrede bu gece "1.000 aydan daha iyi" şeklinde tavsif edilmiştir; Allahın emri ile her vazifeye salâhiyetli (*bi-iẕn Allāh min kull amr*) melekler bu gecede yeryüzüne inerler ve yine bu gecede, feer vaktine kadar, her yerde âsâyiş hâkimdir. İşâret olunduğu gibi, vahy bilhassa bu gece vâkî olmuştur. *Kur'an*, XLIV, 2'de "mübârek" gece ile açıkça bu gece kasdedilmiştir. Bundan başka 27 ramazan tarihi mutlak bir tarzda tesbit edilmiş değildir; bunun için müttakî kimseler ramazanın son 10 günündeki tek günleri geceleri ibâdetle geçirirler; çünkü *laylat al-ḳadr* her hâlde bu gecelerden biridir [bk. mad. İTİKĀF].

Eskiden ramazanda, bilhassa sıcak mevsime tesâdüf edince, hayat hemen tamâmiyle dururdu. Halk, gündüzün mahrûmiyetlerini telâfî etmek için, geecelerden istifâde ederdi. Oruç esnâsında uyku memnû olmadığı için, gündüz uyku ile ve uyanık kalınan gecelerde de her türlü eğlenceler ile vakit geçirilirdi; ramazan geceleri umûmî halk eğlenceleri, karagöz oyunları [bk. madd. HAYĀL-I ẒILL ve KARA-GÖZ] ve başka şekilde tiyatro temsilleri zamanı idi. Oruç zamanının "küçük bayram", şeker bayramı ile son bulması hakkında bk. mad. 'ID AL-FİṬR.

Bibliyografya: Wellhausen, *Reste*², s. 97; al-Bīrūnī, *Āṯār* (nşr. Sachau), s. 60, 325, 331 v. dd.; Snouck Hurgronje, *Mekka*, II; aynı mll., *De Atjèhers*, I; Lane, *Manners and Customs*, fasıl 25; Mehmed Tevfik, *Ein Jahr in Konstantinopel, 4. Die Ramazan-Nächte* (trc. Th. Menzel, *TB*, 1905, III); Wensinck, *Arabic New-Year* (*Verh. Ak. Amst.*, N. S., XXV, 2); aynı mll., *The Muslim Creed*, s. 219 v. dd.; Pijper, *Fragmenta Islamica*; Littmann, *Über die Ehrennamen* ... (*Isl.*, VIII, 228 v. dd.). (M. PLESSNER.)

[Bu madde AHMED ATEŞ tarafından kısmen değiştirilmiş ve tamamlanmıştır].

RAMAŻĀN. [Bk. RAMAZAN.]

RAMAZAN-OĞULLARI. RAMAŻĀN-OĞULLARI, Adana bölgesinde hukûm sürmüş olan bir türk hânedanı.

1. Ramazan-oğullarının mensûp oldukları Üç-Oklu türkmenleri, moğul istilâsı sebebi ile, XIII. asırda Anadolu'ya kalabalık sayıda gelen türkmen kütleleri arasında bulunuyorlardı. Bunlar, geldikleri yerlerde olduğu gibi, Anadolu'da da moğullara itâat etmediklerinden, onların şiddetli tâkiplerine mârûz kaldılar. Bundan dolayı Türkmenlerden mühim bir kısmı Suriye'ye inmiş, Memlûk hukümdarı Baybars (1261—1277) 40.000 evden fazla olduğu söylenen bu Türkmenleri Antakya'dan Gazze'ye kadar uzanan bölgede yerleştirmiş ve beylerine de dirlikler vermiş idi. Bu Türkmenler ataları Oğuzların Boz-Ok ve Üç-Ok şeklindeki ikili teşkilâtını muhâfaza ediyorlardı. Aradan uzun bir zaman geçmesine, türlü siyâsî hâdiselere ve yer değiştirmelerine rağmen, Türkmenlerin bu ikili teşkilâtı muhâfaza etmeleri dikkate şâyândır. Türkmenler Memlûk devletinin en mühim yardımcı askerî kuvvetini teşkil ediyorlardı. Bu sıfatla onlar haçlıların tasfiyesinde ve moğullar ile olan savaşlarda hizmet ettikleri gibi, merkezi Sis olan Kilikya'daki Ermeniye kırallığı üzerine yapılan seferlere de geniş ölçüde katılmışlardır. Daha Baybars'tan itibâren Kilikya'ya yapılan seferler Ermeniye kırallığını gittikçe zayıf bir duruma düşürmekte idi ve bu kırallığın metbûu olan İlhanlılar buna mâni olamıyorlardı. Daha XIII. asrın ikinci yarısından itibâren, vakit-vakit yalnız olarak Ermeniye kırallığına akınlarda bulunan bu Türkmenlerin umûmiyetle Boz-Ok koluna mensûp olanları Sivas'ın cenûp ve cenûb-i garbîsindeki yerlere akınlar

yapmakta ve buralara yayılmakta idiler. Şam türkleri ve Şam türkmenleri adı verilen bu Türkmenler 693 (1294) yılında bizzat Sivas şehrine bile girmişlerdi. Moğul kudretinin gittikçe zayıflaması ve Abū Sa'īd Bahadur Han'ın 736 (1335)'da ölümü ile moğullar arasında mücâdelenin başlamasından faydalanılarak, Boz-Oklar tarafından Elbistan yöresinde Dulkadırlı beyliği kurulurken, Üç-Oklar da zamanla siyâsî ehemmiyetini kaybeden Ermeniye kırallığı topraklarında yurt tutmağa başladılar. Bu arada 744 (1343/1344) yılında Ermeniye kırallığı arâzisine yaptıkları hücûm bilhassa kayda değer. Üç-Oklu türkmenlerin Kilikya'daki bu yayılma ve yurt tutma faâliyetleri, garba doğru gelişerek, Silifke'ye kadar uzanmış idi; fakat bunlar başlıca müstahkem şehir ve kaleleri zaptedememişler veya vergi karşılığında buralara dokunmamışlardı. Bu sebeple Memlûkler, Türkmenlerin başarılarından istifâde ederek ve onların yardım ve teşvikleri ile, harekete geçerek, 737 (1336/1337)'de Ceyhan ırmağının şarkında bulunan yerleri, 761 (1359/1360)'de de, Haleb vâlisi Emîr Seyfeddin Bey-Demir al-Ḫvārizmī kumandasında gönderilen kuvvetler ile de, Adana ve Tarsus'u zaptettiler. Böylece Ermeniye kırallığının elinde yalnız pâyitaht Sis ve Anazarba ile bir kaç hisar kalmış idi. Bu şehrin dolayları ise, mühim sayıda Türkmenlerin başında bulunan Davud Bey (Özer-oğlu?) ile Ebû Bekir'in elinde idi. Bu beyler vergi karşılığında şehre ve civardaki hisarlara yiyecek gönderilmesine müsâade ediyorlardı. Davud Bey, 1374 yılında Leon'un tahta çıkmasından az bir müddet sonra, Sis'i kuşattı. Kuşatma 3 ay sürdü; fakat ok makineleri ve mancınıkların te'siri altında çok zâyiat veren Davud Bey kıral ile eski andlaşma üzerinde sulh yaptı; fakat çok geçmeden Sis bu defa da (belki Kınıkların beyi) Ebû Bekir tarafından kuşatıldı ve hattâ şehrin tahkim edilmemiş kısmı zaptedildi (5 kânûn II. 1375). Bu sırada kıralın adamlarından bir çokları, Memlûklerin Haleb vâlisi Işık-Temür (اشلتمر) 'e haber gönderip, şehri kendisine teslim edeceklerini bildirdiler. Işık-Temür de, Haleb'den gelerek, şehri kuşattı; muhâsara edenler arasında kalabalık sayıda Üç-Oklu ve Boz-Oklu Türkmenler var idi. 3 ay devam eden bir muhâsaradan sonra, başta şehrin katolikosu Paul olmak üzere, ileri gelenlerden ve halktan bir çoklarının türklere yardımı sebebi ile, kıral Leon teslim olmak mecbûriyetinde kaldı (13 nisan 1375). Bu sûretle Memlûklerin çevre ve dolayları tamâmen Türkmenler tarafından işgâl ve iskân edildi ve yine onlar tarafından sıkıştırılarak, mukâvemetleri kırılmış olan Ermeniye kırallığının bu son müstahkem şehri de kolayca ellerine geçti. Ya'kūb-Şāh adında bir emîr şehrin ilk vâlisi oldu.

Yukarıda da işâret edildiği gibi, İskenderun'dan Mersin'e kadar uzanan bölgede yurt tutan ve bugün o bölgedeki türk halkının aşâsını teşkil eden Türkmenler umûmiyetle Üç-Oklardan [bk. mad. OĞUZLAR] olup, bu kolun başlıca boyları olan Yüregir, Kınık, Bayındır, Salur ve İgdir gibi boylar tarafından meydana getirilmişlerdir. Ramazan-oğulları Yüregirlere mensûp idiler. Yüregirlerin kışlakları Adana'nın cenûbundaki Seyhan — Ceyhan ırmakları arasındaki yöre olup, adını Yüregil şeklinde bugüne kadar muhâfaza etmiştir. Kınıklar ise, bugünkü Ceyhan ile Osmâniye arasındaki arâzide yurt tutmuşlardı. Memlûklerin Haleb vâlisi meşhûr Yil-Boga al-Nāṣirī, 785 (1383) yılında, Yüregirler ile Kınıkların arasını açarak, bunları biribirleri üzerine saldırtmış idi. Bir kaç yıl sonra, Kınıkların, Ovacık türkleri ile birlikte, Uzun-yayla taraflarına akınlarda bulundukları görülüyor. Bu Kınıkların oturdukları yer de kendi adları ile anılmıştır. XIX. yüz yılın ikinci yarısında dahi, Kınık, Özer ile birlikte, bir kazâ teşkil ediyordu. Özer en meşhûr Üç-Oklu beylerinden olup, yurdu Payas yöresi idi. Oğulları da babalarının yurduna hâkim olmuşlar ve Kınıklardan olması muhtemel bulunan âilesi en ünlü türkmen âileleri arasında sayılmıştır. Özer âilesinin tasarrufunda bulunan yöre Osmanlı devrinde aynı adda bir sancak olmuştur. Ancak Osmanlı dîvânı, âdeti vecihle, Memlûk devri kaynaklarında eski Osmanlı tarihleri ve vesîkalarında sarîh olarak, Özer yazılan bu ismi 'Uzayr'e çevirmiş ve bu yöre son zamanlara kadar bu yanlış isim ile zikredilmiştir. Diğer Üç-Oklu türkmen beylerinden biri de Kara İsâ olup, yurdu Adana'nın bir az şimâl-i garbîsindeki arâzi idi. Kara İsâ'nın başında bulunduğu aşîrete, bu beyin adına izâfetle, Kara-İsalu denilmiş ve bu isim, sonra yörenin de adı olarak, zamanımıza kadar gelmiştir. Kara-İsalu'nun şarkında Dündarlu ve bunlara komşu olarak da, Emîr Meliklü ve Bulgarlu aşîretleri bulunmaktadır. XV. ve XVI. asırlarda Bulgar kelimesi, Anadolu'da bilhassa köylüler ve göçebeler arasında, şahıs ismi olarak, çok kullanılmıştır. Hattâ İran'a bile bu adı taşıyan şahıslar gitmiştir. Bu sebeple, Bulgarlu aşîretinin adını bu addaki boy beyinden aldığına şüphe yoktur. Üç-Oklu boy beyi âilelerinden biri de Kuş-Temür idi (bu adda bâzı Memlûk emîrleri de vardır). Adana, Tarsus ve Seyhan ırmağı arasındaki sâha bu âilenin kışlağı, Bulgar dağı da, XV. asrın ikinci yarısındaki bir rivâyete göre, yaylağı idi. Kuş

Temür oğullarının idâresindeki aşîret bâzan sâdece ilk boy beyinin adı ile, bâzan nisbet edâtı ile (Kuş-Temürlü) anılıyor. Tarsus'un bir az şimâl-i garbîsindeki topraklar Kusun (bu add- da bâzı Memlûk emîrleri vardır) âilesinin yurdu idi. Eski Osmanlı tarihlerindeki rivâyete göre, Ramazan Bey Asarlık'ı kışlak ve Gülek de Tekfur-Beli'ni yaylak olarak Kusun'a vermiştir. Filhakîka XVI. asırda Tekfur-Beli'nin bu boyun tasarrufunda olduğunu görüyoruz. Kusun'un garbında Ulaş âilesi ve onun boyu yurt tutmuştur. Fâtih'in vezîri Rûm Mehmed Paşa'yı Varsak-Eli'nde mağlûp eden Oğuz Bey (bâzı eserlerde Oyuz Bey) ve Tarsus'ta 934 (1527/1528) tarihli bir medrese kitâbesinde adı geçen Rüstem Bey bu âileden idiler. Ulaşlardan sonra, garbâ doğru, Gökçelü ve ondan sonra Elvan boyu gelmektedir. Elvan, bir rivâyete göre, Kusun'un kardeşidir. Adları sayılan bu âileler ve buyruklarındaki boylardan Kara-İsâ, Kusun, Ulaş, Gökçelü ve Elvanlılara Varsak (Farsak, Farsah) Türkmenleri denilmekte, yahut sâdece Varsak umûmî adı verilmektedir. Bu boyların mühim şûbelerinin XV. asrın ikinci yarısında Ereğli Aksaray ve Niğde taraflarında yurt tutmuş oldukları görülüyor. Bütün bu boylar, XVI. asrın birinci yarısında, henüz kabîle teşkilâtlarını muhâfaza etmekle berâber, tamâmen zirâî hayata geçmişlerdir. Bunlar arasında sık-sık ilim ve din adamlarına rastgeliniyor. Boyların başında bulunan „bey" âileleri Osmanlı devrinde, „alay beyi" ve „sipâhî" olarak, askerî hizmete alınmışlardır. Bu âilelerin bir kısmı zamanımıza kadar mevcûdiyetlerini muhâfaza etmiştir. Anlaşılacağı üzere, Çukur-Ova (bu isme XV. asırda tesâdüf ediliyor)'nın türk iskânında eski Oğuz elinin an'anesi, kuvvetli bir şekilde, hâkim olmuştur. Ramazan-oğulları beyliğinin asıl sâhasını teşkil eden Çukur-Ova bu eski Üç-Oklu yerleşmesinin başlıca hususiyetlerini bugün de muhâfaza etmektedir. XVII. asra âit tahrir defterleri bu yerleşmenin çok kuvvetli olduğunu göstermektedir. Sis (Kozan) yöresi Üç-Oklar tarafından değil, başta Avşar olmak üzere, Boz-Oklar tarafından iskân edilmiştir. Daha sonraları Ceyhan tarafları da bu ulusa mensup başka aşîretlerin kışlak yurdu olmuştur. XVII. asırdan itibâren, Çukur-Ova'ya İç-İl'den ve başka yerlerden olmak üzere, aşîretler gelerek, yerleşmiş olduğu gibi, bu bölgede yeni bâzı kudretli âileler türemişlerdir.

II. Ramazan-oğulları, 753 (1352) yılında, Dulkadırlıların başı ve Elbistan emîri Karaca Bey, Haleb vâlisi Bay-Boğa Rus, Hama vâlisi Ahmed al-Sāḳī ve Trablus vâlisi Beklemiş'in Sultan al-Malik al-Ṣāliḥ'e karşı çıkardıkları ayaklanmaya katıldığı gibi, mağlûbiyetten sonra Elbistan'da kendisine sığınan Bay-Boğa'yı da teslim etmemiş idi. Bundan dolayı, Türkmen beylerinden Ramazan'a hil'at giydirilerek, Karaca Bey'in emîrliği ona tevcih edildi. İki yıl sonra, Ramazan Bey Dimaşḳ (Şam)'ta sultanın yanına giderek, ona ve emîrlere 1.000 türk atı (*iġdiş*) takdim etti. Ramazan Bey'e, dirlik (*iḳtā'*) ile berâber, Türkmenlerin emîrliği tevcih olunduğu gibi, maiyetindekilere de „onlar" ve „tablhâne" emîrlikleri verilmiştir. Bundan sonra hakkında her hangi bir bilgiye rastgelinmeyen Ramazan Bey'in ölüm tarihi de belli değildir.

Ramazan Bey'den sonra yerine oğullarından İbrahim Bey geçmiştir. İbn Ḥacar (*İnbā' al-ġumr*, Süleymâniye kütüp., Yeni câmi kütüp., nr. 814, 785 yılı hâdiseleri)'in, İbrahim'in beylik yapmadığı netîcesi çıkan sözlerini, yâni İbrahim'in, aşağıda kendisinden bahsedilecek olan kardeşi Ahmed Bey'in emrinde, onun kumandanı olduğu şeklindeki iddiasını, başta Maḳrīzī olmak üzere, diğer kaynakların ifâdeleri karşısında kabûl etmeğe imkân yoktur. Ṣārim al-Dīn lekabını taşıyan İbrahim Bey'in Adana'ya hangi tarihte sâhip olduğu bilinemiyor. Kendisi 783 (1381) yılında Türkmenlerin baş-buğu (*muḳaddam*) ve 875 (1383)'te de Adana hâkimi (*nā'ib*) olarak zikrediliyor. İbrahim Bey Sis'i Memlûklerin elinden almak için, harekete geçmiş ve hattâ bu maksatla, Memlûklere karşı isyân etmiş olan Dulkadır-oğlu Halil Bey ile ittifak etmiş idi. 780 (1376) yılında Üç-Okları te'dip etmek için, Haleb vâlisi Temür-Bay kumandasında mühim bir ordu gönderildi. Bu orduya karşı duramayacaklarını anlayan bir çok Türkmen beyleri Ayas'ta bulunan Temür-Bay'ın yanına gelerek, itâatlerini bildirdiler ve Ağaç-Erilere, Boz-Oklara ve Üç-Oklara mensûp diğer boy ve oymakların da itâatlerini te'min edeceklerine söz verdiler. Fakat Temür-Bay, sözlerine ehemmiyet vermeyerek, onları bağlattıktan sonra, obalarını yağmalattı; erkekler öldürüldü ve kadınlara tecâvüzde bulunuldu. Memlûklerin bu hareketi Türkmenler arasında büyük bir infiâl yarattı. Hepsi birleşerek, Belen boğazını (Bāb al-Malik) tuttular ve Memlûk ordusunu burada müthiş bir mağlubiyete uğrattılar. Memlûklerden pek az kimse kurtuldu; bizzat Temür-Bay da esir edildi. Türkmenlerin eline, 30.000 deve ve 13.000 eğerli at olmak üzere, zengin bir ganîmet geçti. Aynı yıl içinde Dulkadır-oğlu Halil Bey de, Memlûk emîri Mubārak-Şāh'ı yenerek, öldürmüş idi. 783 (1381) yılında Halil Bey ile yaptığı muhârebelerden dönen ulu-devâdâr Yūnus al-Navrūzī, Sis kumandanı Toruntay'dan aldığı bir mek-

tupta, Ramazan-oğlu İbrahim Bey'in Dulkadır-oğluna yaptığı yardımdan pişmanlık duyduğu ve kusurunun bağışlanmasını istediği bildiriliyordu. Ancak İbrahim Bey'in sadâkati çok kısa sürmüştür. Bu sebepten yukarıda kaydedildiği üzere, yeni Haleb vâlisi Yil-Boga al-Nāṣirī Kınıklar ile Ramazan-oğullarını biribirlerine düşürmüş ise de, bundan bir netice çıkmamış idi. İbrahim Bey, Özer ve Burnāṣ-oğulları ile birlikte, yolları kesmek, Anadolu hacı ve tâcirlerini soymak ve Sis'i ele geçirmek için, Karaman hükümdarı 'Alā' al-Dīn 'Alī Bey ile ittifak etmekle ithâm olunuyordu. Aynı yılın (785 = 1383) sonlarında Yil-Boga, kalabalık bir ordunun başında, 'Amīḳ ovasına gelerek, oradan Özer-oğullarına ve diğerlerine haberler göndererip, onları tehdit etti. Fakat daha önce onlardan birini tevkif etmiş olduğundan, ona kızgın bulunan Özer-oğulları bu tehdide aldırış etmediler. Yil-Boga, yürüyüşüne devam ederek, Misis'i ele geçirdi; mal ve davarları yağma edilen Türkmenler dağlara kaçtılar, Memlûk emîrinin Misis'i aldığını öğrenen İbrahim Bey, yanında Karaman Türkmenleri de olduğu hâlde, Adana'yı terkederek, sarp dağlara çıktı ve oradan Sis dolaylarına geldi. Sis vâlisi Taş-Boga, burada kendisine hücûm edip, çadırlarını yağmalamış ve oğullarını ve karısını esir alarak, kendisini de Bayatlara sığınmağa mecbûr etmiş idi. Az sonra Sis nâibi İbrahim Bey'i, kardeşi Kara Mehmed ve annesi ile birlikte tutarak, Sis'e getirdi. Bunun üzerine, Misis'te hareket eden Yil-Boga, yolda Yüregirlerden bir bölük halkı çevirip, göçkünlerini ve davarlarını yağmaladıktan sonra, Sis'e geldi ve İbrahim Bey'i, kardeşi Kara Mehmed'i ve hattâ annelerini öldürttü. Fakat Memlûk ordusu, geri dönerken, sık ağaçlar ile örtülü Sarıca-Şam (bugünkü Sarıyam) geçitlerinde Yüregirlerin baskısına uğrayarak, ağır kayıplar verip, güçlükle Ayas'a gelebildi. Yaralanmış olan Yil-Boga da türkmen Kuş-Temür tarafından Ayas'a getirildi. Buradan Haleb'e dönerken, yine geçitlerde Özer-oğullarının hücûmlarına uğrayan Memlûk ordusu, ancak Haleb'den gelen kuvvetlerin müdâhalesi üzerine, tamâmiyle mahvolmaktan kurtulup, Suriye'ye dönebildi. İbrahim Bey'in adı, hânedan âzâsı olarak dahi, Zambaur ve Halil Edhem'in eserlerinde (bk. *bibl.*) zikredilmez. Bu husûs mezkûr müelliflerin Mustafa Cenâbî, Âlî ve Müneccim-Başı gibi daha ziyâde umûmî Osmanlı tarihi müelliflerine bağlı kalmalarından ileri gelmiştir. Bunlardan Âlî ve Müneccim-başı ise, Ramazan oğullarının ilk devirleri için, Cenâbî'den, o da İbn Ḥacar'dan faydalanmıştır.

İbrahim Bey'den sonra türkmen emîri ve Adana hâkimi olarak kardeşi Ahmed Bey görülüyor. Yukarıda bahsedilen hâdiseyi mütâkip, Memlûkler Üç-Oklu Türkmenler üzerine yeni bir sefer açmadılar. Sultan Berkuk'un ölümünden sonra, Memlûk emîrleri arasında baş-gösteren rekabet ve mevkî mücâdeleleri onların durumlarını kuvvetlendirmiş idi. 800 yılı zilhiccesinde (temmûz 1401), Haleb vâlisi Temür-Taş, askerlerinin azlığını fırsat bilen meşhûr arap emîri Nu'ayr'in şehri kuşatması üzerine, Ramazan-oğlu Ahmed Bey'den yardım istedi. Kalabalık bir kuvvetle yardıma koşan Ahmed Bey, Nu'ayr'i mağlûp ve firâra mecbûr ederek, şehri kurtardı. Ahmed Bey'in bu muvaffakiyeti kendisine büyük bir şöhret te'min etmiş ve sultan da ona hil'at, para ve hediyeler göndermiştir. Fakat bu husûs onun ertesi yıl sultana isyân etmiş olan Haleb vâlisi Temür-Taş'a yardım etmesine mâni olmamıştır. Ancak her ikisi de yeni vâli Tokmak tarafından boğdurulmuşlardır. Maḳrīzī (nr. 4387)'ye göre, 803 (1400) yılında sultan Farac'e gelen bir mektupta, Ahmed Bey'in diğer bâzı Türkmen beyleri ile birlikte, Haleb'i Timur kuvvetlerinden alıp, onlardan 3.000'den fazla kimseyi öldürdüğü bildirilmiştir; fakat bu husûs diğer kaynaklarca te'yit edilmemektedir. Ertesi yıl Ahmed Bey, kendisine iltică eden Dimaşk vâlisi Tanrı-Birdi (müverrih İbn Tanrı-Birdi'nin babası)'yi 1 yıl kadar yanında misâfir etmiştir. Antakya emîri Doğancı-oğlunu (yahut İbn Ṣāḥib al-Bāz) te'dip etmek isteyen Haleb vâlisi Temür-Taş Dulkadır-oğlu 'Alā' al-Dīn 'Alī Bey ile Ramazan-oğlu Ahmed Bey'den yardıma gelmelerini ricâ etmiş idi. Temür-Taş aralarında büyük bir düşmanlık olan bu beyleri barıştırmış ve Boz-Oklar ile Üç-Okların arasını bulmuştur. Bundan sonraki yıllarda Ahmed Bey'in Memlûk emîrlerinden Şeyḫ ile Navrūz arasındaki mücâdelelerde Şeyḫ'in tarafını tuttuğu görülüyor. 813 (1410) yılında, Ramazan-oğlu, dâmâdı olan Sultan Farac'i ziyâret etmek için, Mısır'a gitti. Ahmed Bey'in kızı sultanın baş-hatunu idi. Bir müddet Kahire'de kalan Ramazan-oğlu memleketine döndü. 818 (1415) yılında Ahmed Bey, 7 ay muhâsaradan sonra, Tarsus'u Karaman-oğlunun elinden alarak, hutbeyi Sultan Malik Mu'ayyad adına okuttu ve burayı oğlu İbrahim'e verdi. Ramazan-oğullarının bu ünlü beyi ertesi yılın sonlarında vefat etti (819 = 1416). Ölümünde çok yaşlı idi. Başlıca kaynaklarda Ahmed Bey cesûr, heybetli, dirâyetli bir emîr olarak zikredilir. Onun bu âilenin en büyük şahsiyeti olduğu muhakkaktır. Adana'dan başka, Sis ve Ayas şehirlerini de idâresi altına almış idi.

Ahmed Bey'in ölümü üzerine, oğulları arasında ihtilâf çıktı ise de, bunlardan İbrahim Bey, rakiplerini bertaraf ederek, bey oldu. Memlûk sultanı al-Mu'ayyad, Tarsus'u Karaman-oğlunun elinden almak için, sefere çıkıp, Humus'a vardığı zaman, İbrahim Bey ile Özer-oğlu'nun adamları gelerek, beyleri adına, sultandan af ricâsında bulunmuşlardır. Kaynaklarda buna ne gibi bir vâkıanın sebep olduğuna dâir her hangi bir işâret yoktur. İbrahim Bey, az sonra, yanında kardeşi, annesi ve Ramazan-oğulları âilesinin diğer bâzı mensûpları olduğu hâlde, Haleb'de sultanın yanına gitti. Sultan İbrahim Bey'e büyük bir itibâr gösterdi, kendisine ve kardeşine hil'at giydirdi ve onları altın eğerli atlara bindirdi. Ayrıca İbrahim Bey'e kıymetli bir kaftan giydiren sultan ona ve maiyetine in'amlarda bulundu. Sultan, bundan sonra, Haleb vâlisi Koçkar'ı Tarsus'un fethine me'mûr etti. Bu şehir, kısa bir zamanda, barış yolu ile, alındı ve bir vâli tâyin edildi; fakat ertesi yıl (821=1418) İbrahim Bey Tarsus'u muhâsara etmiş ve Karaman-oğlu da kendisine yardıma gelmiş idi. Bunun üzerine Memlûk sultanı, İbrahim Bey'i beylikten azlederek, yerine kardeşi 'Izz al-Dīn Ḥamza'yı tâyin etti. 'Aynī (*'Iḳd al-cumān*, Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 2396, s. 464) ve her hâlde ondan naklen İbn Ḥacar (821 yılı hâdiseleri), 'Izz al-Dīn Ḥamza'nın İbrahim Bey'in kardeşi değil, oğlu olduğunu söyler. İbn Ḥacar'dan Canābī'ye geçen bu ifâde ondan Âlî ve Müneccim-Başı'ya ve bu üçünden de en yeni tetkiklere intikal etmiştir. Hâlbuki güvenilir bir kaynak olan Maḳrīzī (Fâtih kütüp., nr. 4389, 193 b), Ḥamza'yı, Ahmed Bey'in oğlu (böylece İbrahim Bey'in kardeşi) olarak gösterir ki, bu husûs bize daha fazla kabûle şâyân görünmektedir.

Tarsus az sonra Karaman hukümdarı Mehmed Bey'in oğlu Mustafa tarafından alındı. Yine aynı yılın son ayı içinde İbrahim Bey'in annesi Kahire'ye gelmiş ve sultandan oğlunun affı ricâsında bulunmuştur. Fakat al-Mu'ayyad, bunu is'âf etmediği gibi, elçilikle gelmiş olanı hapsettirdi. İbrahim Bey'e gelince, o eskisi gibi, Adana'ya hâkim idi ve Ḥamza ona karşı bir şey yapmamış idi. Bu sebeple oğlu İbrahim kumandasındaki mühim bir kuvveti şimâlden Karaman-oğlu üzerine sevkeden sultan Şam vâlisi Tanı-Beg Mīḳ'i de Tarsus'un fethine gönderdi. Ḥamza Bey, buyruğundaki Türkmenler ile, 'Amīḳ ovasında Şam vâlisi ile buluştu ve Özer-oğlu da sefere katıldı. Bunlar İbrahim Bey ve müttefiki Karaman-oğlunu bozguna uğrattılar ve Adana ile Tarsus'u zaptettiler. İbrahim Bey, kaynatası olan Ramazan-oğlu Mehmed Bey'in yanına çekildi. İbrahim Bey, aynı yılın güzünde, Mehmed Bey'in Kayseri yürüyüşüne katıldı. Karaman-oğlu Dulkadırlı Nāṣir al-Dīn Mehmed Bey'in elinde bulunan şehri kuşattı. Fakat Memlûk sultanının oğlunun kumandasındaki ordu, Dulkadırlı kuvvetleri ile birlikte, Karamanlıları yendi. Mehmed Bey esir alındı; oğlu Mustafa da öldürüldü. İbrahim Bey ise, kaçmağa muvaffak olmuş idi. Aynı yıl içinde Ramazan-oğlu âilesinden Ṣadaḳa Sis yakınlarında öldürüldü. Bu şahsın İbrahim ve Ḥamza Beyler ile akrabâlık derecesi ve ne gibi bir hâdise netîcesinde öldürüldüğü mâlûm değildir. Bunun gibi, Ḥamza Bey hakkında da itimâda şâyân bir bilgiye sâhip değiliz. İ. H. Uzunçarşılı (*Anadolu beylikleri...*, s. 47), meʾhaz göstermeyerek, İbrahim Bey'in oğlu kabûl ettiği Ḥamza'nın babası ve amcaları Ali ve Mehmed Bey'ler ile mücâdele ettiğini ve 829 (1426) yılında öldürüldüğünü yazmaktadır. 828 (1425) yılında Özer-oğlu ile Ramazan-oğlu arasında bir savaş vukû bulmuş idi. 830 (1427)'da Karaman-oğlu İbrahim Bey, görülmemiş bir vefâsızlık ile, enistesi İbrahim Bey'i, Mısır sultanının talebi üzerine, onun adamlarına teslim etti. Kahire'ye getirilen İbrahim Bey çocukları ile birlikte ve perişan bir hâlde idi. Bu esnâda maiyeti ile Kahire'ye gelmiş bulunan Ramazan-oğullarından Mehmed Bey (Mehmed b. Ramazan, Osmanlı eserlerinde Mehmed b. Ahmed) İbrahim Bey'in iki amcasını, kardeşlerini ve onların çocuklarını öldürdüğünü iddia ederek, kısas dâvasında bulundu. Her ne kadar, şer'î engelden dolayı, Mehmed Bey ve maiyetinin şehâdetleri kabûl edilmedi ise de, İbrahim Bey öldürüldü (15 kânûn I. 1427) ve Mehmed Bey emîr tâyin edildi. İbrahim Bey'in öldürülmesinden 5 yıl sonra, Çukur-Ova'dan geçen Fransız seyyahı B. de la Broquière (*Le Voyage d'Outremer*, s. 87, 90 v. d., 117 v. d.) her yerde İbrahim Bey'in hâtırasını işitmiş idi. Bu seyyahın sözlerinden anlaşıldığı gibi, yiğit ve faâl bir insan olan İbrahim Bey, Karamanlıların yardımları ile, Çukur-Ova'yı Memlûk hâkimiyetinden kurtarmak ve bu bölgeyi müstakil olarak idâre etmek gâyesini güdüyordu. Ancak orta şarkın en kuvvetli devleti karşısında, sâdece yiğitliğine ve Karamanlıların desteğine güvenerek, bu işte muvaffak olmanın çok güç olacağını iyice düşünmemiş görünüyor. Fazla olarak, en yakın akrabâları arasında hasımları da var idi. Netîce ise, oldukça vahîm olmuştur. İbrahim Bey'den sonra, Sis, Tarsus ve Ayas doğrudan-doğruya Kahire'den gönderilen vâliler tarafından idâre edilmek üzere, Çukur-Ova'da Memlûk idâresi kuvvetle yerleşti. Ramazan-oğulları beyliği eski ehemmiyetini kaybetti ve beyleri âdetâ birer

„boy beyi" durumuna düştü. Öyle ki, müverrihler zikrettikleri Ramazan-oğlunun çok defa adını bile vermezler. Âşık Paşa-zâde (*Tevârih-i âl-i Osman*, s. 226)'deki mühim bir bahiste beylerin nasıl eski kudretlerini kaybedip, „yok, sul" bir duruma düştükleri ve „Mısırlu'nun" Çukur-Ova'da nasıl yerleştiği husûsları pek güzel ifâde ediliyor.

İbrahim Bey'in öldürüldüğü yılda (831 = 1428) Varsak beylerinden Kara İsâ-oğlu Hamza, Kahire'ye gelerek, sultan Barsbay'a tâbiiyetini arzetti ki 'Aynî (s. 607)'nin de pek güzel işâret ettiği gibi, o zamana kadar böyle bir şey yapılmış değil idi. Bu husûs, Memlûk hâkimiyetinin burada kuvvetle yerleşmesinden, buna karşılık Ramazan-oğlu beyliğinin zayıf bir duruma düşmüş olmasından ileri gelmiştir. 833 (1430) yılında mezkûr sultanı ziyârete gelen Türkmen beyleri arasında Adana ve Misis hâkimi Mehmed Bey olduğu gibi, Özer-oğlu Dâvud ve Varsak beyleri de var idi. 838 yılı zilkâdesinde (hazîran 1435) Haleb vâlisine gelen bir haberde sultan Barsbay'ın hasmı olan Can-Beg Sûfî ile Ramazan-oğlu Mehmed b. Gün-Doğdı'nın Elbistan'a vardıkları bildiriliyordu (Maḳrîzî, nr. 3372, 183b). Bu Gün-Doğdı-oğlu Mehmed'in 831 (1428)'de İbrahim Bey'in öldürülmesini müteâkip, Ramazanlı beyi tâyin edilen Mehmed ile aynı şahıs olup-olmadığı bilinemiyor. Ertesi yıl Karaman-oğlu İbrahim Bey, yanında Ramazan-oğlu olduğu hâlde, Kayseri üzerine yürümüş ve Dulkadır-oğlu Nâşir al-Dîn Bey'i bozguna uğratarak, bu şehri eline geçirmiştir. Elimizdeki kaynaklarda İbrahim Bey'in yanında bulunan bu Ramazan-oğlunun adı zikredilmez.

843 (1439/1440) yılında, Ramazanlı beyi olarak Eylük (ايلك) adlı bir emîr görünmektedir. Eylük Adana ve Misis'e hâkim idi. Bu bey aynı yılda Kahire'ye gelerek, Haleb vâlisi âsî Tañrı-Birmiş'e yardım eden Varsak beylerinden Mûsâ b. Kara'nın (Kara İsâ) cezâlandırılması husûsunda sultan Çakmak'ı tahrik etti. Sultan, Eylük'e emîrlik tevcih ettikten sonra, Haleb vâlisine Eylük'e istediği yardımda bulunmasını emretti. Haleb vâlisi ona, bin-başı Hoş-Geldi kumandasında, 100 atlıdan müteşekkil bir kuvveti terfik etti. Eylük de Ramazanlı ve Özerli türkmenlerinden, atlı ve yaya olmak üzere, 1.000'den fazla adam toplamış idi. Bir geçitte yapılan kanlı bir vuruşmada Mûsâ öldü ve Eylük ile Hoş-Geldi de aynı âkıbete uğradılar. Haleb'den gelen askerden ancak altı yaralı geri dönebilmiş ve bütün mallar maktûl Mûsâ'nın varsakları eline geçmiş idi.

861 (1457) yılında Ramazan-oğullarının başında Dündar Bey bulunuyordu. Dündar Bey 861'den az önce, Karaman-oğlu İbrahim Bey tarafından zaptedilmiş olan Tarsus'u geri almak için, Mısır sultanı tarafından gönderilmiş olan devâdâr Sungur'a yardım etti. Yapılan savaşta Karamanlılar mağlûp edilerek, Tarsus geri alındı. Âlî, diğer bir eseri olan *Fuṣûl-i ḥall u 'aḳd* (Halîl Edhem, *Düvel-i islâmiye*, s. 214, not 1)'da, 866'da Dündar Bey'in Ramazanlı emîri bulunduğunu yazdıktan sonra, bu emîri Hasan ve Gâzî Bey'lerin tâkip ettiklerini söyler.

Dulkadırlı Şehsüvâr Bey'in Memlûklere karşı giriştiği mücâdelede Ramazan-oğlu Memlûklere sâdık kaldı. Bu münâsebetle 874 (1469/1470)'te Ramazan-oğlu, Malatya vâlisi Korkmaz ile birlikte, Şehsüvâr'ı ağır bir bozguna uğrattıkları gibi, yine bu Ramazanlı beyi aynı yılda Şehsüvâr'ın adamlarından Sis'i geri almış idi. Fakat ertesi yıl Şehsüvâr Bey ile karşılaşan Ramazan-oğlu bozguna uğramış ve Ayas kalesi de Dulkadırlıların eline geçmiştir. Adı bu haberlerin kaynağında zikredilmeyen Ramazan-oğlu'nun Ömer Bey olduğu kabûl edilebilir. Filhakîka 875 (1470/1471) yılında Haleb'de meşhûr Memlûk kumandam Yaş-Bey al-Ẓâhirî'nin sağ tarafında (Oğuz töresinde olduğu gibi) Dulkadır-oğlu Şah-Budak, Eslemez-oğlu Mehmed, Bozca-oğlu Halil, Inal-oğlu Hamza ve Gündüz-oğlu olmak üzere, Boz-Oklar, sol tarafında da Ramazan-oğlu emîr Ömer, kardeşi Dâvud ve diğer beyler olmak üzere, Üç-Oklar oturmuşlardı. Memlûk sultanı Kayıt-Bay 882 (1477/1478)'de Suriye'ye yaptığı bir seyâhatte Antakya'da iken, Ramazan-oğlu da gelmiştir ki, bunun Ömer Bey olduğundan şüphe edilemez. Bu bey 1485 yılında Ramazanlı emîri idi. Mezkûr yılda Ömer Bey, Özer-oğlu Mekkî Bey ve Gündüz-oğlu Mehmed Bey ile birlikte, Adana'yı işgâl etmiş olan Osmanlı kuvvetlerine karşı yaptığı bir savaşta yenilmiş ve esir edilerek, pâdişâha gönderilmiştir. Bu beyin âkıbeti hakkında hiç bir bilgimiz yoktur. XV. asrın sonları ile XVI. asrın başlarında Ramazan-oğlu beyliğinde Halil Bey bulunuyordu. Halil Bey'in mezar kitâbesinde babasının Dâvud adını taşıdığı görülüyor. Cenâbî ve Âlî'ye göre, Dâvud beylikte bulunmuştur. Hattâ ikincisine göre, Dâvud 885 (1480) yılında Diyarbekir taraflarında yapılan bir savaşta ölmüş ve Haleb'de gömülmüştür. Bu savaş ile aynı yılda Memlûkler ve Ak-Koyunlular arasında yapılan ve birincilerin yenilmesi ile sona eren Ruha savaşının kasdedilmiş olduğu muhakkaktır. Adı geçen Dâvud, şübhesiz 875 yılında Haleb'de Yaş-Bey'in yanına gelen Ramazan-oğlu Ömer Bey'in yanında bulunan aynı addaki kardeşinden başkası değildir.

Âşık Paşa-zâde (s. 216)'nin bildirdiği üzere, Ömer Bey 890 (1485)'da hâlâ Ramazanlı beyi olduğuna göre, Dâvud'un beylik yapmış olması için, Ömer Bey'in bir ara mâzûl bulunduğunu ve Dâvud'un ölümünden sonra tekrar beyliğin başına geçtiğini kabûl etmek icâp eder. Diğer taraftan, gerek kitâbelerde (bk. *bib.*), gerek adı geçen Osmanlı müelliflerinin eserlerinde Dâvud'un babasının adı, İbrahim olarak, yazılmıştır. Bu İbrahim'in 831 (1427)'de Mısır'da öldürülen İbrahim Bey olduğunu tereddütsüz kabûl etmek güçtür; çünkü İbrahim Bey ile Dâvud arasında epeyce uzun bir zaman olduğu gibi, müverrih Âlîde, Dâvud b. İbrahim'in babasını Mehmed olarak gösterir. Hâlbuki, yukarıda görüldüğü gibi, İbrahim Bey'in babası meşhûr Ahmed Bey'dir.

Halil Bey'in 30 yıl beylik ettiği söyleniyor. Buna nazaran o Osmanlılar tarafından 1485'te esir edilen Ömer Bey'in yerine geçmiş olabilir. Halil Bey kitâbesine göre, 916 (1510/1511) yılında vefat etmiştir ki, İbn İyas (IV, 191) da aynı tarihi vermektedir. Mezkûr müellif, Halil Bey'in hürmete şâyân bir insan olduğunu da kaydediyor. Halil Bey'den sonra kardeşi Mahmud Ramazanlı beyi olmuş ise de, 920 (1514)'de azledilerek, yerine amcasının oğlu Selim Bey tâyin edilmiş ve bu yüzden Mahmud Bey de İstanbul'a gitmiştir. Osmanlı hukümdarı Selim I. Mahmud Bey'e itibâr gösterip, ona 200.000 akçelik bir dirlik verdi ve seferde kendisine refâkat etmek imtiyâzını da bahşetti (şâbân 921=eylûl 1515). Ertesi yıl yapılan Mısır seferinde Mahmud Bey de bulundu. Ordu Haleb üzerine yürürken, Ramazan-oğullarından bir başkası da gelerek, itâatini bildirdi. Merc-i Dâbık savaşını müteâkip yapılan tevcihler esnâsında Mahmud Bey'e de Ramazanlı beyliği verildi. Mahmud Bey, bilindiği gibi, Ridâniye savaşında maktûl düştü. Bu sebeple pâdişah, Kahire'de iken, Ramazan-oğlu beyliğine hânedandan birini tâyin etti. Bu şahsın Halil Bey'in oğullarından Kubad olması muhtemeldir. Fakat az sonra yine Ramazan-oğullarından birine (her hâlde yine Halil Bey'in oğullarından Pîrî Bey'e) Çukur-Ova hâkimliği verilmiş ve Kubad Bey'in elinde yalnız Adana kalmıştır. Çok geçmeden Ramazanlı beyliği sâdece Pîrî Bey'e tevcih edildi. Kendisine âit ilk kitâbe 926 (1519/1520) tarihlidir. Âlî (s. 59)'ye göre, Kanûnî Süleyman teveccühüne mazhar olmuş ve hattâ onun endişesiz bir şekilde beylik yapması için, başta Kubad Bey olmak üzere, kardeşlerini bir müddet Rum elinde ikamete me'mûr etmiştir. Pîrî Bey 1426'da Boz-Ok'ta çıkan Söklen (Süglün okunuşu doğru değildir) boyu beyi Mûsâ ve Dulkadırlılardan Ẕu'l-Nûn'un birlikte çıkardıkları tehlikeli isyânın bastırılmasında yardımı görüldüğü gibi, bizzat kendi idâresindeki yerlerde Velî Halîfe (Kara İsalu'da), Domuz-oğlan (Berendi'de) ile Yegçe Bey (Tarsus'ta) gibi, Safevî tarafdarlarının giriştikleri ayaklanmaları da sür'atle bastırmıştır. Pîrî Bey bâzı beyler-beylerin kendisini incitmiş olmalarından gücenerek, atayurdunu bırakmış ve bunun üzerine ilk önce Karaman, sonra Haleb ve Şam bey-lerbeyi olmuştur. Pîrî Paşa Şam beyler-beyliğinde ilk önce 950 (1243/1244)'de, sonra 957 (1550/1551)'de olmak üzere, iki defa bulunmuştur. Bundan sonra Pîrî Paşa, pâdişah tarafından ricâsının kabûl edilmesi üzerine, tekrar Adana'ya dönmüştür. Pîrî Bey pek ihtiyar bir yaşta (90'dan fazla) 976 (1568/1569) yılında vefat etti. Bütün tarihçiler bu Ramazanlı beyini överler ve onun farsça bildiğini, iyi yazı yazdığını, her iki dilde şiir söylediğini ve tarihe meraklı olduğunu yazarlar. Pîrî Bey uzun süren beyliği esnâsında Adana'yı câmi, imâret, medrese, hamam ve han gibi eserler ile süslemiştir. Ölümü üzerine, beyliğe küçük oğlu Derviş Bey tâyin edilmiştir. Ava çok meraklı, avcı kuşların tedâvîsinde ihtisas sâhibi, dürüst ve cömert bir insan olan Derviş Bey, içki ve esrara karşı iptilâsı yüzünden, ancak 6 ay beylik yapabilmiş ve vefatında ağabeyi olan Sis sancak beyi İbrahim Ramazanlı beyi olmuştur. İbrahim'in de 994 (1585/1586) veya 997'de ölümü ile, kendisine oğlu Mehmed Bey halef olmuştur. Mehmed Bey 1002 yılında henüz sağ idi. Halil Edhem (*Düvel-i islâmiye*, s. 316) Mehmed Bey'den sonra Pîr Mansur'un bey olduğunu söyledikten sonra, bu şahsın 1017 (1608/1609) tarihinde beyliği bıraktığının rivâyet edildiğini yazıyor. Filhakîka 1018 yılında Adana'nın, Haleb, Sis ve Tarsus'un da Kıbrıs beyler-beyliğine bağlı bulunduğu görülüyor. Daha sonra Adana aynı addaki bir beyler-beyiliğin merkezi olmuştur. Pîrî Bey'in kardeşi Kubad Bey'e gelince, o ilk önce Karaman, İç-İl, Aclûn ve Trabzon'da sancak beyliği yaptıktan sonra, Basra beyler-beyi olmuş, bunu müteâkip, Haleb ve Van'da da beyler-beyilik yapmış ve 966 (1558/1559)'da vefat etmiştir. Dirâyetli, kerîm ve vakur bir insan olan Kubad Paşa'nın oğulları da beyler-beyilik mevkiine kadar yükselmişlerdir.

Ramazanlı beyliğini yalnız Dulkadırlılar beyliği ile mukayese etmek mümkündür; çünkü her iki beyliğin sâhibi bulundukları vasıflar aynıdır. Ancak Ramazan-oğlu hânedânı, Dulkadırlıların aksine olarak, Üç-Oklar üzerinde hâkimiyet te'sis edip, onlardan kendisine bağlı bir el yücûda getirememiş ve bundan dolayı da

RAMAZAN-OĞULLARI ŞECERESİ

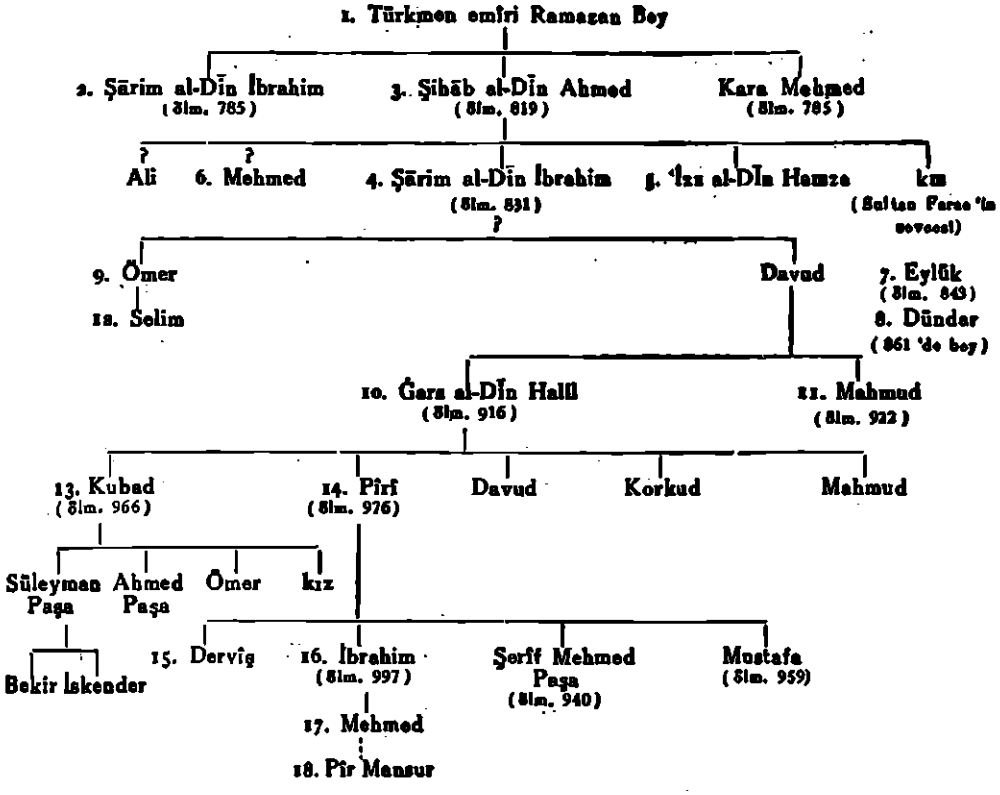

zayıf bir hüviyete sâhip olmuştur. Bu hânedanı, Özer-oğulları şöyle dursun, Kara İsâ, Kuş-Temür, Kuşun, Ulaş ve diğer âilelerin metbû tanıdıkları bile bilinemiyor. Âilenin asıl hâkim bulunduğu sâha kendi yurdu, yâni Adana ve Misis yöresi idi. Kaynaklar Ahmed Bey'in Ayas ve Sis'e de hâkim bulunduğunu yazarlar. Bu beylik, kuruluşundan beri, Dulkadırlılar gibi, Memlûklere tâbî idi. Bu devlet Sis ve Tarsus'u doğrudan-doğruya idâresi altında bulanekdurmak sûreti ile, Üç-Okları dâimî murâkabe altında tuttuğu gibi, garptan Karamanlıların hareketlerini de önlüyordu. Osmanlı hudutlarının Toroslara dayanması, bölgenin Memlûkler için ehemmiyetini arttırmıştır. Fakat onlar bu husûsta tedbirli davranmağı ihmâl etmiş görünüyorlar. Bundan dolayı Osmanlılar bâzı kaleleri zaptetmişler ve bu da 5 yıl süren Osmanlı-Memlûk harbine sebep olmuştur. Ramazanlıların garp komşuları Karamanlılar ile münâsebetleri her zaman dostça olduğu gibi, vakit-vakit onlar ile Memlûklere karşı iş-birliği de yapmışlardır. Kardeşleri Boz-Oklu Dulkadırlılar ile olan münâsebetlerine gelince, bu hiç bir zaman Kara-Koyunlular ile Ak-Koyunlular arasındaki düşmanlık derecesinde olmamıştır.

Ramazanlı beyliğinin Osmanlı devrindeki vaziyetine gelince, bunun Memlûkler zamanındakinden oldukça farklı olduğunu söylemek mümkündür. Gerçi Remazanlı beylerine, Kırım hanlarına olduğu gibi, „cenâb-i emâret-meâb" unvânı ile hitap edilmiş ise de, hekîkatte onlar sıkı bir göz altında tutuluyorlardı. Pîrî Bey'in bir müddet beylikten uzak kalması bundan ileri gelmiştir. Bu beyliğin beklenilenden daha fazla yaşamasına başlıca beylerin hakikî duruma kendilerini intibâk ettirmeleri husûsu âmil olmuştur.

Ramazan-oğulları beyliğinin teşkilâtı hakkında biç bir şey bilemiyorsak da, bunun, Dulkadırlılarda olduğu gibi, Oğuz (Türkmen) geleneklerine, yâni töre esâsına dayanmış olduğunda şüphe yoktur. Dulkadırlılar gibi, bunlar da para bastırmamışlardır. Halil Bey'den önce gelen Ramazanlı beylerine âit câmi, medrese ve hamam gibi, her hangi bir esere rastgelinmemiştir. Halil Bey ve oğlu Pîrî Bey, Adana'da câmi, medrese, han ve hamam olmak üzere, bir çok eserler vücûda getirmişlerdir. Ramazan-oğulları zamanında Çukur-Ova hace yolunun geçtiği mühim bir bölge hâline gelmiş idi. Bu yol aynı zamanda belli-başlı ticâret yollarından biri idi. Osmanlı devletinin yükselişi bu yolun ehemmiyetini arttırmış idi. Bu keyfiyetin bölge-

nin iktisâdî hayatında müessir olduğu muhakkaktır. XV. asırda bu bölgenin türkleri de, Türkiye'nin diğer bölgelerindeki halk gibi, mes'ût bir hayat yaşayorlardı. Onlar neş'eli, hayatiyet dolu, iyimser insanlar olup, kahramanlık destanları söylüyorlardı. Misâfir-sever ve yabancılara karşı da şefkatli idiler.

Bibliyografya: Kitâbeler için bk. Oppenheim, *Inschriften aus Syrien, Mesopotamien und Klein-Asien* (Leipzig, 1909), s. 109—114. — Memlûk kaynakları: Makrizî, *Kitâb al-sulûk* (Fâtih kütüp., nr. 4380, 327 b, 376 a; nr. 4385, 22 b, 26 a, 35 b; nr. 4387, 8 b, 168 a, 266 a, 268 b, 271 a, 277 a, 312 b, 314 b; nr. 4389, 123 b, 139 b, 140 b — 141 b, 142 b, 178 a, 193 b, 207 a, 232 b, 240 b, 243 b, 253 b; Ayasofya kütüp., nr. 3372, 163 b, 213 b, 214 a); 'Aynî, *'Iḳd al-cumân* (Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 2395, 565 b; nr. 2396, s. 271, 417, 442, 464, 467, 476 v. d., 571, 605, 607, 619, 670); İbn Ḥacar, *İnbâ' al-ġumr* (Süleymâniye, Yeni-câmi kütüp., nr. 840); Taḳî al-Dîn İbn Ḳâżî Şubba, *Ẕayl Duvâl al-islâm* (Paris, Bibi. Nat., 1598—1599); İbn Taġrîbirdî, *al-Nucûm al-zâhira* (nşr. W. Popper), Berkeley, 1915, VI, 8 v. d., 58, 344, 365, 392, 400, 404, 732; ayn. mll., *Ḥavâdiṯ al-duhûr* (nşr. W. Popper), Berkeley, 1931, s. 292; *Târîḫ-i Yaş-Beg* (Topkapısarayı, Ahmed III. kütüp., nr. 3057); İbn İyâs, *Badâ'i' al-ẓuhûr* (İstanbul, 1931 ve 1936), III, 38, 48; IV, 118, 191, 193, 268, 378; İbn Ḫaṭîb al-Nâṣirîya, *al-Durr al-muntaḫab* (Süleymâniye kütüp., Lâleli, nr. 2036, 68 b, 70 a); İbn 'Arab-şâh, *Sîrat al-Sulṭân al-Malik al-Ẓâhir Çaḳmaḳ* (Topkapısarayı, Ahmed III. kütüp., nr. 2992). — Osmanlı kaynakları: Tahrir defterleri, Başbakanlık arşivi, nr. 69, 177, 229, 450, 969; Haydar Çelebî, *Rûznâme*; Feridun, *Münşa'ât al-Salâṭîn* (İstanbul, 1274, I, 470, 478 v.dd., 485, 491, 495; Âşık Paşazâde, *Tevârîḫ-i âl-i Osmân* (İstanbul, 1332), s. 216, 225 v. d.; Celâl-zâde Mustafa, *Tabaḳât al-mamâlik* (Fâtih kütüp., nr. 4423, 130 b, 132 b); Sa'd al-Dîn, *Tâc al-tavârîḫ* (İstanbul, 1280), s. 48 v. d.; Mustafa Cenâbî, *ol-'Aylâm al-ẓâhir* (Süleymâniye, Reis-ülküttâb Mustafa Efendi kütüp., nr. 608, 483 b, 484 a); Âlî, *Kunh al-aḫbâr* (İstanbul), III, 3. kısım, s. 56—62; Müneccim-başı, *Câmi' al-duvel* (Süleymâniye, Es'ad Efendi kütüp. nr. 2103); Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî* (İstanbul, 1311), II, 44; IV, 51. — Diğer eserler; Jean Dardel, *Chronique D'Arménie. Recueil des historiens des Croisades, documents Armeniens* (Paris, 1906), s. 67—86; B. de la Broquière, *Le Voyage d'outremer* (nşr. Ch. Schefer), Paris, 1892, s. 87, 90 v. d., 117 v. d.; Ekrem Kâmil, *Ġazzî-Mekkî Seyâhatnâmesi* (*Tarih semineri derg.*, İstanbul, 1937, s. 22—25); Halil Edhem, *Düvel-i islâmiye* (İstanbul, 1927), s. 313—318. — Tetkikler; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu beylikleri ve Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu devletleri* (oşr. TTK, Ankara, 1937), s. 46 v. dd.; E. de Zambaur, *Manuel de généalgie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam* (Hannovre, 1927); L. Alishan, *Sissouan* (Venise, 1899); *La province d'Adana* (İstanbul, 1920); B. Tonguç Arık, *Adana fethinin destanı* (İstanbul, 1943); Faruk Sümer, *Bayındır, Peçenek ve Yüregirler* (*Dil ve Tarih-coğraf. fakül. derg.*, XI, 2—4, 329—344). (FARUK SÜMER.)

RAMAZAN-ZÂDE. RAMAŻÂN-ZÂDE, MEHMED ÇELEBİ (PAŞA), KÜÇÜK NİŞANCI, YEŞİLCE (?—1571), Osmanlı devlet adamı ve müverrihi. Merzifonlu olup, asıl lekabı Yeşilce ise de (Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, IV, 120), daha ziyâde Ramazan-zâde ve kendisini muâsırı Koca Nişancı unvânı ile meşhûr olan Celâl-zâde Mustafa'dan tefrik için kullanılan Küçük Nişancı unvanları ile tanınmıştır. Divân-ı hümâyûn kalemine intisap eden Mehmed Çelebî, burada temâyüz ederek, divân kâtibi oldu ve çok geçmeden, 960 (1552/1553)'ta defter eminliğine, bir yıl sonra da (961=1553/1554) reis-ül-küttâblığa yükseldi. Bu arada Mora'nın tahririne me'mûr edildi ve bu vazifeyi ifâda gösterdiği liyâkatten dolayı, dönüşünde kendisine nişancılık rütbesi verildi (965=1557/1558). Böyle olduğu hâlde, ihtimâl muârızlarının te'siri ile, bir müddet sonra reis-ül-küttâblıktan tekrar defter-eminliğine (Âlî, *Kunh al-aḫbâr*, Dil ve tarih coğrafya fakültesi kütüp., İ. Sâib Sencer yazmaları, nr. I/1783, 107 a) ve bunu müteâkip arap ve acem defterdarlığı denilen Haleb defterdarlığına naklolundu. Ancak Mehmed Paşa'nın bu vazifesi de uzun sürmedi ve Haleb'den muhâfaza sancağı ile, Mısır'a gönderildi. Bu sırada nişancılık açık kaldığından, onun hizmetten ferâgat ile, Mısır'da yerleştiğini ileri sürerek, bu mevkie başkasını getirmek isteyen sadrâzam Rüstem Paşa'nın muhâlefetine rağmen, Kanûnî Süleyman'ın ehil kimselerin divân-i hümâyûna iştirâk ettirilmeleri icâp ettiği husûsundaki ısrârı neticesinde, nişancılığa tâyin edildi (Âlî, *göst. yer.*; krş. Peçevî, *Tarih*, I, 44). 970 senesi sonlarında (1563 yazı), 50.000 akçelik zeâmet ile, nişancılıktan tekaüt edilen Mehmed Paşa, cemâziyelevvel 979 (eylûl—teşrîn I. 1571)'de vefat etti (Ahmed Resmî, *Ḫalîfat al-ru'asâ'*, s. 8) ve Edirnekapı dışındaki Emîr Buhârî der-

gâhı hazîresine defnolundu (Mehmed Tâhir, *Osmanlı müellifleri*, III, 53).

Osmanlı teşkilâtında nişancılık aynı zamanda „müftî-i kanûn" makâmı telakkî edildiği ve tarihî meseleler de nişancılardan sorula-geldiği için [krş. mad. NİŞANCI], Mehmed Paşa, nişancılığı sırasında, tarihî vekayi hakkında muhatap olduğu sualleri cevaplandırmak veya kendi tâbiri ile, bu husûsta „hazır cevap" olmak için, umûmî tarihe âit bir el-kitabı hazırlamış idi (bk. *Tarih-i Nişancı Mehmed Paşa*, İstanbul, 1279, s. 6 v.d.). *Tarih-i Ramazan-zâde* veya *Tarih-i Nişancı* adı ile tanınan bu eserin (krş. Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunûn*, nşr. Ş. Yaltkaya-R. Bilge, I, 295, 308) asıl adı *Siyar-i anbiyâ'-i iẓâm* ve *aḥvâl-i ḫulafâ'-i kirâm ve manâḳib-i Âl-i 'Oṯmân* olup, başlıca dört kısımda mütâlea edilebilir: Âdem'den Peygambere kadar enbiyâ tarihini ihtivâ eden birinci kısım ile, Peygamberden itibâren hulefâ-i râşidîn, aşere-i mübeşşere, Emevîler, Abbâsîler, Fâtımîler, Eyyûbîler, türk ve çerkes kölemenleri devirlerine âit ikinci kısımda Ramazan-zâde, *ḳiṣaṣ-ı anbiyâ*'yı muhtasar olarak naklettikten sonra, halîfe veya hükümdarların doğum, saltanat ve ölüm tarihlerini, medfûn bulundukları yerleri, çocuklarının sayılarını ve zamanlarının meşhûr devlet ve ilim adamlarını kaydetmiştir. Müverrihin bu ilk iki kısım için en meşhûr arap tarihçilerinin ve bilhassa İbn İyâs ile İbn Şahna'nın eserlerinden faydalandığı anlaşılmaktadır. Fakat Nişancı Mehmed Paşa tarihinin asıl ehemmiyeti, muhakkak ki, Osmanlılara âit olan üçüncü kısımdan gelmektedir. Ramazan-zâde bu kısımda da aynı tarzı tâkip etmiş, ancak pâdişahların savaşları, fetihleri, hayrâtı ve devirlerindeki vüzerâ ve ulemâ hakkında daha geniş mâlûmat vermiştir. Esâsen Osmanlı tarihi kısmı, eserin üçte ikisini iştgâl etmekte ve bunun yarısı da Kanûnî Süleyman zamanına âit bulunmaktadır. Osmanlı devletinin kuruluşundan itibâren, 969 (1561/1562) senesine kadar gelen bu kısımda kaydedilen son vak'ayı Kanûnî'nin oğlu şehzâde Bayezid'in Kazvin'de katli teşkil etmektedir. Nihâyet Ramazan-zâde'nin bir umûmî tarih mâhiyetinde hazırladığı bu eserinin sonuna, Pişdâdîler, Keyânîler, Eşkânîler, Sâsânîler, Batlamyuslar ve Rûm meliklerine (Roma imparatorlarına) âit dördüncü bir kısım ilâve ettiği de görülmektedir.

Ramazan-zâde Mehmed Paşa'nın eseri, bilhassa Osmanlı tarihi husûsunda her zaman kullanılabilecek faydalı, muhtasar bir el-kitabı olduğu için, pek çok istinsah edilmiş (yazma nüshaları için bk. *İstanbul kütüphaneleri tarih-coğrafya yazmaları katalogları*. 1. *Türkçe tarih yazmaları*, 2. fasikül, s. 211 — 219; Fr. Babinger, *GOW*, s. 104 v. d.; ayn. mll., *EI, Suppl.*, bk. mad. RAMAḌĀN-ZĀDE) ve biri 15 muharrem 1279 (13 temmûz 1862), diğeri 1290 (1873)'da olmak üzere, *Tarih-i Nişancı Mehmed Paşa* adı ile, İstanbul'da, Matbaa-i âmire'de iki defa tab'edilmiştir.

Bibliyografya: Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, IV, 120; Ahmed Resmî, *Ḫalîfat al-ru'asâ'* (İstanbul, 1269), s. 7 v.d.; Mehmed Tâhir, *Osmanlı müellifleri*, III, 53 v.d.; Âlî, *Kanh al-aḫbâr* (Dil ve tarih-coğrafya fakültesi kütüp., İ. Sâib Sencer yazm., I/1783, 107a); Peçevî İbrahim, *Tarih*, I, 44; F. Babinger, *GOW*, 103 v. dd.; Cemâleddin, *Âyine-i zurefâ* (İstanbul, 1314), s. 10.

(ŞERÂFEDDİN TURAN.)

RÂM-HORMUZ. [Bk. RÂM-HÜRMÜZ.]

RÂM-HÜRMÜZ. RÂM-HORMUZ (kısaltılmış şekli olan *Rāmiz*, *Rāmuz*'a daha IV.-X. asırda tesâdüf edilir), Hûzistan'da bir şehir ve bölge. Râm-Hormuz Ahvâz'ın aş.-yk. 84 km. cenûb-i şarkîsinde, Şüştar [b. bk.]'in aş.-yk. 105 km. cenûb-i şarkîsinde ve Behbehân'ın aş.-yk. 96 km. şimâl-i garbîsinde bulunur. İbn Ḫurdâẕbih (s. 43) Ahvâz'dan Râm-Hormuz'e 17 fersah ve Râm-Hormuz'den Arracân'a 22 fersah olduğunu söyler. Bütün menzilleri kaydeden Ḳudâma (s. 194), Vâsiṭ'tan Basra'ya 50 fersah; oradan Ahvâz, 'a 35 fersah, oradan da Râm-Hormuz'a 20 ve Râm-Hormuz'dan Arracân'a 24 fersah hesaplar. Râm-Hormuz'un ehemmiyeti onun Ahvâs, Şüştar, İsfahan ve Fars (Arracân üzerinden) yollarının kavşak noktasında bulunmasından ve Baḫtiyârî ve Küh-gilû [bk. mad. LUR] aşîretlerine tabi'î bir pazar yeri olmasından ve civârında petrol bulunmasından gelmektedir. Şehir Âb-i Kurdistân ve Gûpâl ırmakları arasında bulunur. Bu ırmaklardan ilki (buna Cibur da denilir) Âb-i Gilâl (Âb-i Zard), Âb-i A'lâ (Mungaşt'tan gelir), Rûd-i Pûtang ve Âb-i Darra-yi Kül'den teşekkül eder. Cibur'un sağ kıyısından açılan bir kanal Râm-Hormuz şehrinin su ihtiyâcını te'min eder. İleride Cibur'un aşağı mecrâsında Behbehân'ın cenûb-i şarkî tarafında ve eski Arracân [b. bk.]'dan gelen Âb-i Mârûn'a dökülür ve bundan sonra Carrâḥî adını alır. Diğer küçük ırmak (Gûpâl) Râm-Hormuz'un şimâlinden akar ve bir bataklıkta kaybolur. Râm-Hormuz (160 m. yükseklikte) şimâl-i şarkî kısmında 500 m. yüksekliğe varan Tûl-Gorgûn dağının yükseldiği bir düzlükte bulunur.

Şehir tarihte nisbeten nâdir zikredilir. İran şehirlerinin pehlevî listesinde (§ 46, nşr. Marquart, s. 19, 98) Râm-Hormuz'ün inşâsı Ormizd b. Şâhpuhr (272—273)'a atfedilir (krş. Ṭabarî,

I, 833). Ḥamza (nşr. Gottwald, s. 46 v.d.) 'ya göre, şehri Ardaşîr I. inşâ etmiş ve ona *Rām-(i) Hurmizd Ardaşīr* adı verilmiş olmalıdır. Bu adı Marquart „Ahura Mazda'nın neş'esi Ardaşîr'dir" diye tefsir eder. İştaḫrî (s. 93) 'den çıkarılan bir kayda göre, Mānî, Rām-Hormuz'de idâm edilmiş olmalıdır; fakat Ṭabarî (I, 834), Mānî'nin Cundê-Sābūr'da „Mani kapısında" teşhir edildiğini söyler (krş. bir de Bîrūnî, *Chronologie*, s. 208). Rām-Hormuz'un nestûrî piskoposları 577 ve 587 yılları vekayii arasında zikredilmiştir (Marquart, *Ērānšahr*, s. 27, 145). Muḳaddesî (s. 414)'ye göre, 'Ażud al-Devla Rām-Hormuz yakınında muhteşem bir çarşı inşâ ettirdi; daha sonra şehir İbn Savvār (Schwarz'a göre, 157=773 yılında ölen Basra vâlîlerinden Savvār b. 'Abd Allāh'ın oğlu) tarafından te'sis edilen bir kütüphâneye sâhip idi ve bir mûtezile merkezi olmuş idi. İbn Ḫurdāẕbih (s. 42)'e göre, Rām-Hormuz Hûzistān'ın 11 *kūra*'sından biri idi (Ḳudāma, s. 242 ve Muḳaddesî, s. 407: 7 *kūra*'nın biri). Buna dâhil olan şehirler (Muḳaddesî'ye göre) Sanbil, İẕac [b. bk.] Tyrm (?), Bāzank, Lāẕ, Ghrwa (?), Bâbae, Kūzük olup, hepsi dağlık mıntakada bulunuyordu. Yâḳūt (I, 185) Arbuk'ü de bunlara ilâve etmektedir (Ahvāz'dan 2 fersah mesâfede olup, bir köprüsü vardır). Rām-Hormuz'ün diğer mülhakatı (Āsak, Būstān, Sasān, Ṭāşān, Ūr) hakkında bk. Schwarz, *ayn. esr.*, s. 341 — 345. Muḳaddesî (s. 407)'ye göre, Rām-Hormuz'de hurmalıklar var idi; fakat biç şeker kamışı zirâati yok idi. Bununla berâber VIII. (XIV.) asırda Mustavfî (*Nuzhat al-ḳalūb*, s. 111) burada evvelce, pamuk gibi, şeker de istihsâl edildiğini söyler; Rām-Hormuz'un mâmûlleri arasında İştaḫrî (s. 93) ipekli mensûcâtı (*şiyāb abrīsam*) zikreder ve Dimaşḳî (s. 119; tre. s. 153) kayalardan fışkıran çok uçucu beyaz neft yağını kaydeder. Bugün Anglo-Persian petrol şirketi Rām-Hormuz'ün yukarı kısmında işletme hakkına sâhiptir.

Bibliyografya: Macdonald Kinneir, *A geographical Memoir* (London, 1813), s. 457; Rawlinson, *Notes on a March from Zohâb* (*JRGS*, 1839, IX, 79; Mungaşt'ın, karşı tarafı, Rām-Hormuz'ün şimâl-i şarkîsi); Bode, *Travels* (London, 1845), I, 281 (Behbehân-Tāşūn-Mancānîk-Tūl-Mālemîr-Şūştar), II, 39, 76, 82 (aşiretlerin taksimi); Layard, *Description of Khūzistān* (*JRGS*, 1846, s. 13, Rām-Hormuz havâlisinin durumu; şehirde 250 âile; vergi 3.000 — 5.000 *tümen*; s. 66, Carrāḥî havzası); Herzfeld, *Eine Reise durch Luristan* (*Pet. Mitt.*, 1907; Ahvāz-Şāḥ-i Gūpāl-Medibçiye [Mîr-baça?]-Rāmüz [aynen böyle]-Palîn-Cayzūn-Behbehān); Ritter, *Erdkunde*, IX, 145 — 152; Schwarz, *Iran im Mittelalter*, I, 338 — 345; krş. bir de fihrist; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 243, 247.

(V. MINORSKY.)

RÂMÎ. [Bk. RÂMÎ.]

RÂMÎ. AL-RĀMÎ, ḤASAN B. MUḤAMMED ŞARAF AL-DĪN, iranlı bir nâsir olup, hayatı hakkında hiç bir şey bilinmemektedir. Hâl tercümesine dâir verilmiş olan bâzı bilgiler de oldukça mübhemdir. Vücûdun uzuvları hakkında en çok kullanılan edebî mecazlara dâir *Anīs al-'uşşāḳ* adlı eseri ile meşhûr olmuştur. Bizzat kendi ifâdesine göre, müellif bu risâleyi Naşîr al-Dîn Ṭūsî [b. bk.]'nin Merâga'daki rasadhânesine yaptığı bir ziyâret esnâsında yazmağa karar vermiştir. Eser Azerbaycan Celâyirlilerinden Abu 'l-Fatḥ Uvays Bahâdur (1356 — 1373)'a ithâf edilmiştir. Eser Kâtib Çelebî (nşr. Flügel, I, 488)'ye göre, şevvâl 826 (eylûl 1423)'da ikmâl edilmiş ise de, bu ifâde zaman hesâbına uymamaktadır. Azerbaycan 823 (1420)'ten beri Timurlulardan Şāhruḫ'a âit bulunuyordu. Esâsen müellif, şâir Avḥadî (ölm. 738=1337)'nin çağdaşı olup, Ḥasan b. Maḥmūd Kāşî (ölm. 710=1300) adlı birinden de üstâdı olarak bahsetmektedir. O hâlde eserin ancak 1373'ten önce yazıldığını ileri sürmek gerekir. Kitap saçtan başlayarak, insan vücûdunun uzuvlarından bahseden 19 bölümü içine alır. Eski İran şiirini tetkik hususunda çok faydalıdır. Çok meşhûr türk şâiri Muṣṭafa b. Şa'bān al-Surūrî (ölm. 909=1561), *Baḥr al-ma'ārif* adlı eserinde, bu kitaptan faydalanmıştır. al-Rāmî, bundan başka Raşîd al-Dîn Vaṭvāṭ'ın *Ḥadā'iḳ al-siḥr* (nşr. 'Abbās İḳbāl, Tahran, 1930) adlı eserine, *Ḥaḳā'iḳ al-ḥadā'iḳ* veya *Ṣanā'i' al-badā'i'* (Kâtib Çelebî, III, 77; *Kaşf al-ẓunūn*, nşr. Ş. Yaltkaya, ve R. Bilge İstanbul, 1941, I, 672) adlı bir şerh yazdı. Sonra sâdece adı bilinen *Ḥilyat al-maddāḥ* (Kâtib Çelebî, III, 112; *Kaşf al-ẓunūn*, I, 690) ile kasîde, kıt'a ve rübâîlerden mürekkep bir *Dīvān* kaleme aldı. Devlatşâh devrinde bu eser yalnız Irak, Azerbaycan ve Fars'ta meşhûr idi. *Anīs al-'uşşāḳ* dışında, eserlerinden hiç biri zamanımıza kadar gelmemiştir. Denildiğine göre, Rāmî'nin bir kasîdesi Şayḫ Āẕarî (ölm. 866 = 1461/1462; bk. Devlatşâh, *Taẕkirat al-şu'arā'*, nşr. E. Browne, s. 308)'nin *Cavāhir al-asrār* (840=1436/1437'de yazılmıştır)'ında bulunmaktadır.

Bibliyografya: H. Ethé, *Neupersische Literatur* (*Gr. I. Ph.*, II, 335, 343, 260). — *Anīs al-'uşşāḳ*'ın fransızca tercümesi için bk. Cl. Huart, *Anīs el-'ochchâq, traité des termes figurés relatifs à la description de*

la beauté (Paris, 1875). Bk. bir de E. G. Browne, *A Literary History of Persia*, II, 19, 83; ayn. mil., *Persian Literature under Tartar Dominion*, s. 462.— Pavet de Courteille (*JA*, 1876, VII, 588—591); Hammer-Purgstall, *Geschichte der schönen Redekünste Persiens*, s. 27; Rieu, *Catalogue*, s. 814 a; Münih kataloğu, s. 122; Viyana kataloğu, I, 414.

(E. BERTHELS.)

RÂMÎ MEHMED PAŞA. RÂMÎ MEHMED PAŞA (1654 — 1707), Osmanlı devlet adamı ve şâiri. Terâzici Hasan Ağa adında birinin oğlu olup, Eyyûb'da doğmuştur. Asıl adı Mehmed ise de, Râmî mahlası ile tanınmıştır. Çocukluğunu Eyyûb'da geçirip, devrin usûlüne göre ilk tahsilini burada yaptıktan sonra, reis-ül-küttâblık kaleminde şâkird olarak, kitâbete intisâp etmiştir. Fevkal'âde zekâ ve kâbiliyeti sâyesinde, çok geçmeden, emsâlleri arasında sivrilmiş, ayrıca şiir ve inşâ sâhalarındaki parlak başarıları ile şöhret kazanarak, zamanının meşhûr simâlarından şâir Yusuf Nâbî Efendi, Sâmî Bey ve daha başka maârif erbâbının çevresine girmiştir. Sultan Mehmed IV. zamanında ikinci vezîr ve has nedîm olan dâmâd Musâhib Mustafa Paşa'nın divân efendisi şâir Nâbî vâsıtası ile kendisinin masraf kâtipliğine getirilmiş, Nâbî Efendi'nin Musâhib Mustafa Paşa kethüdâlığına yükselmesi üzerine, yerine divân efendisi olmuş ve bu sıfatla kapudan paşanın seferlerine iştirâk etmiştir. Ketbüdâlıktan azlolunan Nâbî Efendi ile birlikte gittiği hacdan İstanbul'a dönüşünde, divân işlerindeki geniş bilgisi ve mahâreti göz önünde tutularak, beylikçi olmuştur (1102=1690). Yıllarca bu makamı işgâl ettikten sonra, 1696 (22 rebiülevvel 1107) da, Ebûbekir Efendi'nin yerine, reis-ül-küttâblığa tâyin olunmuştur. Fakat çok geçmeden pâdişâha olan yakınlığından kuşkulanan sadrâzam Elmas Mehmed Paşa'nın kıskançlığına kurban giderek, yerini Küçük Çelebî diye anılan Mehmed Efendi'ye bırakmak zorunda kalmış (1108 =1697) ve İstanbul'da ikâmete me'mûr edilmiştir. Bu sıralarda Sultan Mustafa II.'nın şahsan idâresini eline aldığı Osmanlı ordusu prens Eugen'in emrindeki „mukaddes ittifak" ordusuna karşı Zenta mevkiinde ağır bir mağlûbiyete uğramış (12 eylül 1697) ve Elmas Mehmed Paşa bu savaşta şehid düşmüştür. Bunun üzerine, eylül 1697 (1109 sonları)'de Râmî Mehmed Efendi yeniden reis-ül-küttâblığa getirilmiştir. Yeni sadrâzam Amca-zâde Hüseyin Paşa'nın başında bulunduğu bir takım devlet ricâli, 1683 Viyana muhâsarası ile başlayıp, 16 yıldan beri müttefik Avusturya, Rusya ve Venedik devletlerine karşı süre-gelen çetin savaşta kat'î bir gâlibiyetten ümitlerini kesmişler ve devlete her bakımdan ağır kayıplara mâl olan bu amansız boğuşmayı bir an önce bitirmeğe karar vermişlerdir. Sadrâzam Amca-zâde Hüseyin Paşa, işte bu maksatla Karlofça [b. bk.]'da başlayacak olan sulh müzâkerelerine, murahhas olarak, reis-ül-küttâb Râmî Mehmed Efendi'yi me'mûr etmiştir. Osmanlı devletinin büyümesine son veren bir andlaşma olmasına rağmen, Karlofça sulhunu elde etmeğe muvaffak olması, hele muhâripler arasında aracılık yapan İngiltere ve Hollanda temsilcilerinin de hazır bulundukları Karlofça görüşmelerinde gösterdiği dirâyet, Râmî Mehmed Efendi için büyük bir başarı sayılmış ve bu yüzden itibârı bir kat daha artmıştır. Dönüşünde Edirne'de büyük bir törenle karşılanmış ve pâdişâhın görülmedik bir ölçüde iltifâtına nâil olmuştur. Kendisine teklif olunan vezâret pâyesini kabûlden kaçınmakla berâber, 4 yıl boyunca işgâlde devam ettiği reis-ül-küttâblık makâmına „sadr-ı sadâret kadar kadr u şân" kazandırması ve devlet umûruna hâkim bir duruma geçmesi, kendisini çekemeyen sadrâzam Daltaban Mustafa Paşa'nın kıskançlık ve düşmanlığına sebebiyet vermiş ve sadrâzam Râmî Mehmed Efendi'nin reis-ül-küttâblıktan azlini istemekte gecikmemiştir. Fakat zamanın en nüfûzlu şahsiyeti olan şeyhulislâm Feyzullah Efendi Sultan Mustafa II. nezdinde Râmî Mehmed Efendi'yi müdâfaa ve himâye etmiş, bu müdâhalesi sâyesinde, azli yerine, onun üç tuğ ile kubbe vezirliğine yükseltilmesi sağlanmıştır (8 şâbân 1114=21 kânûn I. 1702). Teklifinin tam tersi bir sonuçla karşılaşan Daltaban Mustafa Paşa bundan sonra sadârette fazla tutunamamış, şeyhulislâma suikast ve fitne tahriki suçları isnâd olunarak, mevkiinden uzaklaştırılmış ve sadâret mührü Râmî Mehmed Paşa'ya emânet olunmuştur.

Böylece 7 ramazan 1114 (24 kânûn II. 1703) tarihinde devletin en yüksek mevkiine geçen Râmî Mehmed Paşa, memlekette esâslı şekilde bir islâhat yapmak için, hemen faâliyete geçmiştir. İlk planda devletin temellerini sarsmakta olan fenâ idârenin düzeltilmesi için gerekli saydığı tedbirlere baş-vurmuş, yurtta âsâyiş ve güvenin kurulması için, mahallî kuvvetler teşkili, vergi sisteminin düzene konulması ve hacc yolunun emniyet altına alınması işlerini ele aldığı gibi, Türkmen aşîretlerinin iskânı, yıkılmağa yüz tutmuş nümûnî binâ ve su kanallarının tâmiri, Selânik ve Bursa'daki dokuma fabrikalarını genişletmek ve istihsâlini arttırmak sûretiyle Avrupa'dan idhâl olunan kumaşların memlekete sokulmasının önlenmesi gibi, yurdun imârı ve istihsâlin arttırılması işleri ile de uğraşmıştır. Fakat onun böyle geniş

bir program ile ortaya çıkması ve cezrî bir takım tedbirlere baş vurması, bir çok kimselerin menfaâtlerine dokunduğundan, kısa bir zaman içinde Râmî Mehmed Paşa aleyhine şiddetli bir cereyan başlamıştır. Husûsiyle onun askerlikten gelme değil, sâdece divândan yetişme bir devlet adamı olması keyfiyeti, yâni aynı zamanda kılıç ehli olmayıp, tek taraflı sivil hüviyeti aleyhine dönenlerin elinde en te'sirli bir silâh olarak kullanılmış memleket yararına giriştiği bu kadar hayırlı ıslâhat teşebbüslerinde başarısızlığının başlıca âmilini teşkil etmiştir. Sadârete geçinceye kadar bunca iyiliğini gördüğü şeybulislâm Feyzullah Efendi ile yakınlarının aşırı derecede müdâhale etmelerine engel olmak istediğinden, büyük hâmîsi ile de çok geçmeden arası açılmış ve büs-bütün yalnız kalmıştır. Anlaşıldığına göre, Feyzullah Efendi ve akrâbalarına bu çeşit müdâhaleden büs-bütün el çektirmek gâyesi ile bâzı tertiplere de girişmekten kaçınmamıştır. Nitekim müverrih Râşid (*Tarih*, III, 241), onun Edirne vak'asını tahrik ettiğine işâret etmektedir. Sonunda Edirne'de başlayıp, İstanbul'a intikâl eden ve Sultan Mustafa II.'nın tahttan indirilmesi ve sadrâzamın da azli ile neticelenen büyük ayaklanma (Edirne vak'ası, 9 rebiülevvel 1115 = 22 ağustos 1703) Râmî Mehmed Paşa'nın ikbâlini sona erdirmiştir. Sadrâzamın ayaklanma sırasında canını kurtarmak için kaçarak, bir yere gizlenmiş olması, alay mevzuu olmuştur Ayaklanmanın yatışması ve sükûnetin dönmesinden sonra, yakınlarından olan Dâmâd Hüseyin Paşa'nın sadârete getirildiğini duyunca, Râmî Mehmed Paşa meydana çıkmıştır. Bir müddet gözden düşmüş olarak kalmış ise de, yeniden itibâra kavuşarak, önce Kıbrıs vâliliğine, çok geçmeden de Mısır valiliğine gönderilmiştir (teşrin I. 1704). Fakat onun Mısır vâliliği de hazin bir şekilde sona ermiş, ahâlisinin hoşnutsuzluğu ve geleyanı karşısında azlolunarak, Rodos'a sürgün gönderilmiştir. Az sonra da burada, üzüntü ve iztirap içinde, hayâta gözlerini kapamıştır.

Arap ve fars dillerine de tamâmiyle hâkim bulunan Râmî Mehmed Paşa Osmanlı edebiyatında seçkin bir üslûp üstâdı olarak tanınır. Şiirde Nef'î ve Nâbî derecesinde en büyük simâlardan olmasına rağmen, lâyık olduğu şöhreti bulamamıştır (Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı müellifleri*, II, 186). Kaleme aldığı *Karlofça sulhnâmesi* (yazma nüshaları için bk. İstanbul, Millet kütüp., Râşid Efendi kısmı, nr. 685 ve Üniv. kütüp., nr. TY 268) Karlofça sulh müzâkerelerini bütün teferruatı ile anlatan mühim bir eserdir. Sayısı 1.400'ü bulan resmî yazıları *İnşâ*'sında toplanmıştır (yazmaları için bk. Viyana, Millî kütüp., nr. 296 ve 297). Müretteb *Dîvân*'ından bâzı şiirler dâmâdı olan Sâlim'in *Tezkire* (s. 255 — 258)'sinde basılmıştır.

Müverrih Râşid eserinde Râmî Mehmed Paşa'yı „... her fenden vâyesi ve her hünerden mâyesi olduğundan mâada, meclis ve sohbeti latif, rind, zarif ve vüzerâ içre nazîri nâdir bir zât-ı şerîf" diye vasıflandırdığı gibi, diğer kaynaklar da onun şâir, insan ve devlet adamı olarak hâiz bulunduğu yüksek meziyetleri övmektedir.

Bibliyografya Râşid, *Tarih*, III, 239—242; J. v. Hammer (*GOR*, Pestb, 1836, III ve IV); aynı mlf., *Geschichte der Osmanischen Dichtkunst*, IV 26 v.d.; Sâlim, *Tezkire*, s. 252—258; Osman-zâde Ahmed Tâib, *Ḥadîḳat al-vuzarâ'*, s. 128 v. dd.; Ahmed Resmî, *Ḥalîfat al-ru'asâ'*, s. 48—51; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, II, 367 v. d.; Mehmed Şefik, *Şefik-nâme* (Edirne vak'ası hakkında); *Sulh-nâme-i Amcazâde Hüseyin Paşa* adını taşıyan ve müellifinin kim olduğu bilinmiyen bir yazma eser Topkapı sarayı Revan kitaplığı 1311 numarada kayıtlıdır; bu eserde Karlofça barış müzâkerelerinin safhalarından, Râmî Mehmed Paşa'dan bahsedilmekte ve daha önceki yıllarda cereyân eden vak'alar anlatılmaktadır. (BEKİR SITKI BAYKAL.)

RAMLA. [Bk. REMLE.]

RÂMPUR. RÂMPUR, Rohilkhand'da bir hind devleti olup, Birleşik eyâletler hukûmetinin siyâsî nezâreti altında bulunuyordu. Şimâlde Naynî Tâl, şarkta Bareilly, cenûpta Bisauli-*Taḥṣîl*'i Badâûn ve garpta Morâdâbâd idârî bölgeleri ile çevrilmiştir.

Râmpur'un eski tarihi, Rohilkhand'da Rohilla hâkimiyetinin kuvvetlenmesi tarihidir. Hindistan'da müslüman hâkimiyetinin kurulmasından sonra, efganlar ile paṭhânlar, büyük kütleler hâlinde, bu bölgeye gelip-yerleşmişlerdir. Burada çok kuvvetlenmiş olan bu zümreler, XV. asrın ikinci yarısında Lodîler idâresinde ve Şîr Şâhlar devrinde Sûrlar idâresinde olmak üzere, şimâlî Hindistan'da iki defa hâkimiyetlerini kurmağa muvaffak olmuşlardır. Avrangzîb'in ölümünden sonra ve Hind-türk imparatorluğunun inkırâzı üzerine, efgan meskûn mahalleri o kadar çoğaldı ki, *Siyar al-muta'aḫḫirîn*'in tâbiri ile, „sayısız ot gibi, topraktan bitmişe benziyorlardı." Rohilla adı bugünkü Rohilkhand'da yerleşmiş olan efganlar için kullanılmıştır.

Rohilla hâkimiyetinin hakikî müessisleri, Avrangzîb'in ölümünü müteâkip, Hindistan'a gelen Dâ'ûd Han adında bir efgan mâcerâcısı ve ücretli askerinin kumandanı sıfatı ile onu tâkip eden evlâtlığı 'Alî Muḥammed Han idi.

'Alî Muḥammed Han hayatta iken, onun mülkü Rohilkhand veya Rohilla memleketi adını almıştır. Zamanla 'Alî Muḥammed Han o kadar kuvvetlendi ki, merkezî hukûmete ödenen vergileri vermekten vazgeçti. Onu bu harekete Nâdir Şah 'ın Hindistan 'a bücûmu ile ortaya çıkan karışıklık da teşvik etmiştir. Onun kuvvetlenmesi Oudh hâkimi Şafdar Cang 'i çok endîşelendirdi ve nihâyet üzerine ordu sevketmeoln zarûrî olduğuna imparatoru iknâ etti. Netîcede 'Alî Muḥammed Han imparatorun ordusuna teslim oldu ve esir olarak, Dehli 'ye getirildi. Bir müddet sonra affa mazhar olarak, Sirhind vâlisi tâyin edildi. *Gulistân-i raḥmat* 'e göre, 1748 yılında, Rohilkhand 'a nakledildi. Fakat Aḥmed Şâh Durrânî 'nin hücûmundan istifâde ederek, eski mülkünü tekrar ele geçirmek üzere, oraya gitmiş olması daha çok muhtemeldir. Rohilla kuvvetlnin büyümesine iki husûs yardım etmiştir: merkezî kuvvetin zayıflığı ve rohillaların muhtelif Râoput reisleri ve Rohilkhand *zamîndâr* 'ları arasındaki dâbilî mücâdelelerden istifâde etmesini bilmeleri vâkıası.

'Alî Muḥammed Han 6 oğul bırakmıştır; fakat iki büyük oğlunun Efganistan 'da ve diğer dördünün de çok genç yaşta bulunmaları hakikî kuvvetin, en mühimleri Ḥâfiẓ Raḥmat Han ile Dündi Han olmak üzere, bir takım Rohilla *sardâr* 'larının elinde kalması netîcesini doğurmuştur. Bunun meydana getirdiği fitne ve mücâdele nihâyet Rohilla hâkimiyetini zayıflatmıştır.

1771 yılında Marâṭhâlar Rohilkhand 'ı istilâya teşebbüs edince, rohillalar da Oudh navâb-vezîri Şucâ' al-Davla 'den yardım istediler. Şucâ' al-Davla 'ye bu yardımı için 40 *lak* (= 4 milyon) rupi verilmesi üzerinde anlaştılar (Aitchison, I, 6—7); fakat sonra rohillalar bu şartı yerine getirmekten imtinâ ettiler. 1773 Benares konferansında verdiği vaadine uyarak, Warren Hastings navâb-vezîre, rohillaları Rohilkhand 'dan çıkartmakta, kendisine yardım etmeği kabûl etti ve bunun için 40 *lak* rupi aldı. 23 nisan 1774 'te rohillalar mağlûp edildiler ve reisleri Ḥâfiẓ Raḥmat Han maktûl düştü. Bu harbin sonunda 'Alî Muḥammed Han 'ın oğlu Fayżullâh Han Laldang 'da Şucâ' al-Davla ile bir anlaşma yaptı (India Office, yazma, Bengal Seeret Consultations, 31. X. 1774; bk. bir de farsça mütercimin hâtıra defterinden hulâsalar, 14 şubat 1775).

Bu anlaşma ile Fayżullâh Han Rāmpur ve diğer bâzı bölgeleri içine alan bir *cāgîr* elde etmiştir ki, kıymeti aş.-yk. 15 *lak* rupi tahmin edilmiştir. Bunun Oudh 'a karşı bir tehlike olmasını önlemek için, 5.000 'den fazla asker kullanmaması şart koşulmuştur. Şucâ' al-Davla 'nın 1775 yılında ölümünden sonra son navâb-vezîr ile yapılmış olan anlaşmanın oğlu Âṣaf al-Davla tarafından da tasdik edilmiş olduğu Fayżullâh Han 'a bildirildi (Bengal Secret Consultations, 17 nisan 1775; Draft Correspondance with the Country Powers nr. 34).

1780 yılında ingiliz kumpanyasının daha fazla askere ihtiyâcı olunca, Hastings, Fayżullâh Han 'ın anlaşmaya göre vermesi icâp eden 5.000 atı alması için, Âṣaf al-Davla 'yi tazyika başladı. Bu suvâri kıt'asının techîzi işi Laldang anlaşmasının izâhı güç bir tefsiri olup, bu hareketin müdâfaası da hiç bir zaman tecrübe bile edilmemiştir. 1781 yılında Hastings Fayżullâh Han 'ın *cāgîr* 'ini geri almak için, Âṣaf al-Davla 'ye salâhiyet vermiş ise de, bir tâlih eseri olarak, onun bu emri hiç bir zaman yerine getirilmemiştir. Nihâyet bu meselenin yeni bir anlaşma ile halledilmesine karar verildi ve böylece navâb-vezîrin hizmetine hazır bulundurulacak asker yerine, kumpanyanın kefâleti altında 15 *lak* rupi ödenmesi kabûl edildi. 1801 yılında Rohilkhand ingilizlere terkedildiği vakit, Fayżullâh Han 'ın haleflerinin mülkleri ellerinde bırakıldı. Rāmpur hâkimi olan Muḥammed Yûsuf 'Alî Han, 1857 yılı isyânında gösterdiği yararlıklar için, bir arâzi ile taltif edildi ve bir *sanad* ile, tabi 'î vârisin bulunmadığı hâllerde, şerîate göre, kanûnî sayılan her hukümdarın tahta çıkarken, Hindistan hukûmeti tarafından yardım görmesi te'minat altına alındı. 1931 yılında Rāmpur 'un mesâhası 893 mil.² olup, 217.297 'si müslüman olmak üzere, 465.225 insanı barındırmakta idi. İdârî maksatla bölge 6 *taḥṣîl* 'e bölünmüş bulunuyordu: Ḥuzûr, Şâhâbâd, Milak, Bîlâspur, Suâr ve Tanda, (*Administration Report*, 1932—1933). Bölgenin hâkimleri şark ilminin hâmîleri idiler. Meşhûr 'Alîya medresesi arapça okutulan ve masrafları devlet tarafından ödenen bir müessese olup, talebeleri Hindistan 'ın her tarafından, hattâ orta Asya 'dan gelmekte idi. Rāmpur şehrinin ahâlisi 74.080 kişi olup, şehir fevkalâde kıymetli yazmaları ihtivâ eden güzel bir kütüpbâneye sâhip bulunmaktadır. Her Paṭhân kabîlesinin mümessili Rāmpur 'da mevcut olup, en çok Yûsufzay ile Orakzaylar bulunur. Burada bir çok Ḥattak, Bunerwal, Muḥammadzay ve Afrîdî de yaşamaktadır.

Bibliyografya: *Administration Report of the Rampur State* (senelik); C. U. Aitchison, *Treaties, Engagements, and Sanads* (1909), I; *Bengal Secret Consaltations* (India Office yazm.); *Gazetteer of the Rampur State* (Allahâbâd, 1911); C. Hamilton, *An historical relation of the origin, progress, and final dissolution of the government of the Rohilla Afghans* (1787); *Imperial*

Gazetteer of India, bk. mad. RĀMPUR; Ḥāfiẓ Raḥmat Ḫān, *Ḫulāṣat al-ansāb*; Mustacīb Ḫān, *Gulistān-i raḥmat*; Naemul Ġanī, *Aḫbār al-ṣanādīd* (2 cild, Luknov); Şīv Parşād, *Tārīḫ-i Fayżbaḫş*; J. Sarkar, *Fall of the Mughal Empire* (Kalküte, 1932), I, II. ve IX. bölüm; Sayyid Ġulām Ḥusayn Ṭabāṭabā'ī, *Siyar al-muta'aḫḫirīn*; A. L. Srivastava, *The first two Nawabs of Oudh* (Luknov, 1933); J. Strachey, *Hastings and the Rohilla War* (Oxford, 1892).

(C. COLLIN DAVIES.)

RANGİN. [Bk. RENGİN.]

RANGOON. [Bk. RANGUN.]

RANGUN. RANGOON, Burma'nın Pegu bölümünde, denizden 21 mil içeride, Pegu nehri ve Pazundaung çayı ile birleştiği yerde, Hlaing nehrinin her iki tarafını kaplayan bir şehirdir.

Tamâmen temelsiz sayılamayacak bir efsâne Rangoon'daki büyük pagodanın (Mon: *Kyaik Lagung*; burmaca: *Shwe Dagon*) Buddha'nın sağlığında yapıldığını ve imparator Asoka (*JBRAS*, XXIV, 4 ve 20) tarafından tâmir edildiğini nakleder.

Asıl tarihi Pegu'nun 1369'da bir Mon kıralliğının pâyitahtı olması ile başlar. Bu kırallık için elverişli bir liman lâzım idi Burma'nın orta çağ başlarında başlıca limanı olan Bassein çok uzakta ve kontrolü güç vaziyette bulunuyordu. Sittang körfezindeki Martaban'ın, daha yakın olmasına rağmen, Pegu ile iyi bir akarsu bağlantısı yok idi. Şu hâlde, Rangoon veya Hlaing nehrinin (Pegu nehri bunun bir tâbi'idir) deniz aşırı ticâret için en muvâfık yer olarak temâyüz etmesi tabi'îdir. Dagon'un cenûb-i şarkîsinde, Pegu nehri munsabında yer alan Syriam ile Hlaing'in karşı sâhilinde bulunan ve hâlen Rangoon'un bir kısmını teşkil eden Dalla başlıca limanlar idi; fakat Pegu Yomas'ın son çıkıntı teşkil ettiği kısımda yer alan Shwe Dagon pagodası nehir üzerinden gelen nakliyat için bir işâret noktası teşkil etmiş ve müteselsilen kırallar için de bir istiğrak yeri olarak seçilmiştir.

1845 yılında, kıral Dhammazedi'nin emri ile Dagon-Pagoda tepesinde bakkedilen kitâbe pagodaya, bir asır öncesi asîl seleflerinin yaptıkları gibi, kendisinin de ilâveler yaptığını kaydetmektedir (*JBRAS*, XXIV, 8). Daha sonra gelen kırallar tarafından da aynı şekilde bayır işlerinin yapıldığı ve 1568'deki depremi müteâkip tahribâta uğrayan pagodanın Bayin Naung tarafından yeniden yaptırılması ile en çok imâra sahne olduğu, tarihlerde, kaydedilmektedir. Ferdinand Mendez Pinto, Caesar Frederick ve Gasparo Balbi gibi eski seyyahlar da Dagon'a ve onun meşhûr pagodasına yazılarında sık-sık temâs etmişlerdir.

Syriam'da 1600—1612 yılları arasında kuvvetini kullanan portekizli mâcerâperest de Brito'ya mâlî bakımdan destek olan husûs Rangoon nehrinin sağladığı gümrük vergileri olmuştur. Daha sonraları, XVII. asırda hollandalılar, fransızlar ve İngilizler zaman-zaman Syriam'da ticâret müesseselerini devam ettirmişlerdir.

Pâyitaht 1635'te Pegu'dan Ava'ya nakledilmiş ve kırallık sultası da tedrîcen zayıflamış, fakat en kuvvetsiz kırallar dahi Irrawaddy'nin ve bugün mühim olan Syriam gümrük iskelesinin kontrolünü ellerinde tutmak muvaffakiyetini göstermişlerdir. Syriam'ın Pegu âsîleri tarafından zaptedilmesi netîcesinde (1740), gelirinden mahrûm bir duruma düşen Ava kırallığı sona ermiştir.

Syriam'ın tekrar elde edilmesi kıral Thibaw'ı deviren sülâlenin kurucusu Alaungpaya'nın başlıca emellerinden biri idi. Yaptığı kuşatma harekâtı bir müddet muvaffakiyetsizliğe uğrayan kıral, 1755'te, Dagon'u zaptetmekle yetinmek zorunda kalmıştır. Bütün düşmanlarına (*yan akon*) karşı muzafferiyete ulaştığı için, şehrin adını da Yangon (Rangoon)'a çevirdiği kaydedilmektedir. Syriam 1756'da düştü ve tahrip edildi. Bunu müteâkip, Burma'nın başlıca limanı olarak, Syriam'ın yerini alan Raugoon'a bir vâli tâyin edildi.

Alaungpaya sülâlesinin ilk kırallarının tâkip ettikleri siyâset hâricî ticâretin teşvikı olmuştur. Rangoon'da bir ingiliz ticâret müessesesi kurulmuş ve 1782'ye kadar devam ettirilmiştir. Parsî, ermeni ve müslüman tüccarlar burada yerleşmiş ve yükselmişlerdir. Fakat merkezî hukûmetin zayıflaması ile mahallî yetkililerin kestikleri harâclar artmış ve bu durum da ticâret için mühim bir engel teşkil etmiştir. 1795'te Symes (*s.* 214) Rangoon'u gelişmekte olan bir liman olarak kaydetmekte ve nüfusunu 30.000 tahmin eylemektedir.

Rangoon ingilizler tarafından ilk olarak 1824'te birinci Burma harbi sırasında zaptedilmiş, fakat harbin nihâyetinde akdedilen Yandabo andlaşmasının şartları icâbı tahliye edilmiştir. Alaungpaya sülâlesinin Burma dilinde yazılmış olan tarihi *Kon-baung set Maha-yazawingyi* (III, 15)'ye nazaran, kıral Tharawaddy Rangoon'u 1841 (1203)'de ziyâret etmiş ve Shwe Dagon pagodasının cenûp ve garbında yeni bir şehir kurarak, nehrin sâhilinde yerleşen eski şehrin ahâlisine de yeni şehire taşınmaları için emir vermiştir. Bu emre derhâl riâyet edilmemiştir; fakat 1852'de, ikinci Burma harbinin patlak vermesi üzerine, bu nüfus

nakli tamamlanmış ve ingiliz hukûmeti de bir mâni ile karşılaşmadan, islâhat yapmak üzere, bu bölgenin idâresini eline almakta gecikmemiştir. Üç yıllık bir müddet içinde, Rangoon sefil kulübeler topluluğundan mâmûr ve kalabalık bir kasaba hâline inkılâp etmiştir (Rangoon'deki ilerilemeler ve Pegu'nun gelişmesi hakkında bk. Fytche, *Burma Past and Present*, II, ilâve G). Bugün burası Burma'nın pâyitahtıdır ve 1931 sayımına göre, 70.791'i müslüman olmak üzere, 400.415 nüfusa sâhiptir [Bugünkü nüfus 500.800'dür.]

Bibliyografya: *Administration Report of the Province of Pegu* (1855'ten bu yana); *Alaung Mindayagyi Ayedawbon* (Rangoon, 1900); H. Cox, *Journal of a Residence in the Burmhan Empire* (London, 1821); E. Forchhammer, *Notes on the Early History and Geography of British Burma*, I, *The Shwe Dagon Pagoda* (Rangoon, 1891); W. G. Fraser, *Old Rangoon* (*Journal of the Burma Research Society*, 1920, X, kısım II); J. S. Furnivall, *Syriam District Gazetteer*; eild A.; G. E. Harvey, *History of Burma* (London, 1925); *Imperial Gazetteer*, bk. mad. Rangoon; *Insein District Gazetteer* (1914), eild A.; J. A. Stewart, *Pegu District Gazetteer* (1917), eild A; M. Symes, *Embassy to Ava in 1795* (London); Saya Theio, *Rangoon in 1852* (*JBRAS*, 1912, II, kısım II; 1915, V, kısım II); Pe Maung Tin, *The Shwe Dagon Pagoda* (*JBRAS*, XXIV/1); Pe Maung Tin ve G. Luce, *Glass Palace Chronicle* (Oxford, 1923). (C. COLLIN DAVIES.)

RAPAK (cav.; ar. *raf'*), cavalılarda, ancak zevcin *talâḳ*'ın *ta'lîḳ*'ı esnâsında uhdesine almış olduğu mecbûriyetleri yerine getirmemesi üzerine, zevcenin mahkemeye mürâcaatı için kullanılan bir tâbirdir [bk. mad. ṬALĀḲ]. Bu mecbûriyetler çok çeşitli ve değişik şekiller arzeder. Bu şartlar içinde her vakit şuna tesâdüf edilir: „Eğer zevc muayyen bir müddet, zevcesine *nafaḳa* [b. bk.] göndermeden, kara yolu veya (daha uzunca) bir müddet deniz yolu ile evinden uzaklaşırsa". Bu gibi hâllerde ihmâl edilmeyen kayıtlardan biri de şudur: „Eğer zevce bundan memnûn değil ise". Zevce, koeasına yüklenen bu şartların yerine getirilmemesinden dolayı, boşanma davâsı açıp-açmamakta serbesttir. Mahkemenin işi yalnız bu şartın yerine getirilip-getirilmediğini tesbit ve bununla *talâḳ* yapılıp-yapılamayacağını tâyin etmekten ibârettir. Her vakit yapıldığı gibi, şimdi de *talâḳ* ayrıca kütüğe kaydolunmaktadır.—Böylece, tabi'î olarak, bu davâ açma tarzı tehlikeye girmiş olan kaaûna riâyeti te'minat altına almış olmaktadır.

Bibliyografya: C. Snouck Hurgronje, *De Atjèhers* (Batavia, 1893), I, 382; Th. W. Juynboll, *Handleiding tot de kennis van de Moh. wet* (Leiden, 1925), s. 210.

(R. A. KERN.)

RĀ'S AL-'AYN. [Bk. RE'S-ÜL-AYN.]

RASADHÂNE. RAṢAD-ḪĀNA, MARṢAD, RAṢAD, BAYT AL-RAṢAD, sâhası bakımından ihtisâsa ve iş-birliğine dayanan, teşkilâtlanmış bir müessese olarak, rasadhâne ile ilk önce İslâm dünyâsında karşılaşılır. İslâm rasadhânelerinde, son zaman Avrupa rasathânelerine uygun olarak, muntazam ve oldukça devamlı rasad faâliyetleri ile karşılaşıldığı gibi, heyet çalışma ve araştırmaları bu müesseselerin kısmî bir faâliyetini değil, esâs faâliyetini teşkil etmekte idi. Rasadhânenin sâbit ve coğrâfî mevkii muayyen bir yeri, ilmî ve idârî işlerine me'mûr bir müdürü ve adamları, dikkat ve ihtimâm ile hazırlanmış âletleri ve husûsî kütüphânesi var idi. Ayrıca hiç olmazsa bâzı islâm rasathânelerinin kuruluşu resmî ve hukukî yollar ile takviye edilmiş, bâzıları vakıf gelirlerinden faydalandırılmıştır. İslâm dünyâsındaki rasadhâneler birer akademik mâhiyet taşıdığı gibi, bâzılarında mühim tedris faâliyeti de yer almış ve bu sûretle „evâil ilimlerini" yayan birer yüksek mektep hizmetini görmüştür.

İslâm rasadhâneleri hukümdarların veya yüksek resmî mevkî sâhibi kimselerin teşebbüsü ile meydana geliyor ve battâ bâzan resmî devlet müessesesi hüviyetine sâhip bulunuyordu; fakat buna rağmen, rasadhâne dâimî faâliyette bulunması gereken bir müessese olarak tasavvur edilmiyordu; çoğu da kısa ömürlü idi. Bunun başlıca sebepleri, çalışma programının, umûmî olarak, otuz yıl, yâni en ağır hareket eden Zühâl seyyâresinin bir devresini tamamlamak için sarfettiği zamana eşit olarak kabûl edilmesi, bunun umûmiyetle maksada elverişli bir çalışma devresi teşkil ettiği fikrinin câri oluşu ve âletlerin muhâfaza ve bakımları için zarûrî tahditler ve hukümdarların her zaman rasadhâneye karşı müsbet alâka duymamaları gibi husûslar idi. Daha çok mütevâzî ölçüler ile kurulmuş bâzı şahsî rasadhânelerin, bu yüzden, husûsiyle ilk asırlarda, büyük ve zengin hukümdar rasadhânelerinden daha verimli mesâîye sahne olduklarını tebârüz ettirmek yerinde olur.

Rasadhânenin, taazzuv etmiş bir müessese olarak, târifine giren yukarıki şartlar icâbı, kendi başına rasadlar yapan ve bu rasadlara dayanarak, mühim ilmî faâliyet gösteren bir heyet âleminin varlığı bir rasadhânenin varlığına yeter bir delil teşkil etmemektedir; yâni rasad-

hânenin, bir müessese olarak, tekevvün ve inkişâfı bakımından, şahsî rasadhânelerin ehemmiyeti, sarîh olarak, ikinci planda kalmaktadır. Rasadhânenin islâmdan önce İskenderiye ve Roma çağlarında yunanlılarda bulunmayışı kısmen böyle bir târifin netîcesidir. Mes. Batlamyus'un bir rasadhânede çalıştığını bu mânada ve bu şartların ışığı altında iddia etmek mümkün değildir. Diğer taraftan da bu tahditler azaltıldığı takdirde, islâm dünyâsındaki rasadhâneler cedveli bir hayli kabarır; çünkü islâm dünyâsında, zamanı mahdut bâzı husûsî çalışmalar için, muvakkat rasad yerleri kurulmuş olduğu gibi, bir çok da muvakkithâneler var idi.

İslâm rasadhânelerinin bir çoğunun kuruluşunun, hükümdarların astrolojiye karşı derin ilgilerine, bunu müsbet bir ilim saymış olmalarına, günlük ve istikbâl ile ilgili olarak alınacak tedbirlerin tesbitinde yıldızları güvenilir birer kılavuz telakkî etmiş bulunmalarına borçlu olduğu söylenebilir. Bununla berâber, ilmî tecessüsün de bu müesseselerin kurulmasında ihmâl edilmemesi gereken bir hissesi olduğu şüphesizdir. İslâm rasadhânesi hakîkatte bir astrolojik çalışma müessesesi değil, ilmî bir müessese idi; çünkü zamanın astrolojisi de umûmiyetle dakik rasadlara ve matematiğe istinat ettiriliyordu yahut da ancak bu takdirde ondan tam verim alınabileceğine inanılıyordu. Bu sebeple rasadhânedeki faâliyet astronomi ilminin ve ona yardımcı ilim dallarının meseleleri üzerindeki araştırma ve çalışma mâhiyetini taşımakta idi. İslâm rasadhânelerinin kuruluşunda esâs gâye dakik rasadlara dayanan yeni zîclerin meydana getirilmesi idi; yâni yeni rasadlar yardımı ile, eski astronomik cedveller islâh edilerek daha mükemmelleri hazırlanıyor ve bu işle ilgili her türlü çalışma rasadhânenin faâliyet programında ön planda yer alıyordu.

İslâm rasadhâneleri içinde en önemlileri şunlardır: Abbâsî halîfesi Ma'mūn (813—833) zamanında Bagdad'da Şammāsiyya ve Şam'da Ḳāsiyūn rasadhâneleri; Bagdad'da Büveyhî hükümdarı Şaraf al-Dawla (982—989) adına kurulan rasadhâne; 'Alā' al-Dawla için İbn Sīnā tarafından aş.-yk. 1025 tarihinde kurulan Hemedan rasadhânesi; büyük selçuklu sultânı Melikşah tarafından 1075 yılında İsfahan'da kurulan rasadhâne; al-Afḍal ve Ma'mūn al-Baṭāʾiḥī adlı iki Fâtımî vezîri tarafından 1120—1125 yılları arasında Kahire'de kurulan veya kurulmağa çalışılan rasadhâne; 1259'da Merâga'da Hulagu tarafından kurulan rasadhâne; 1300 yılında veya bunu tâkip eden bir — iki yıl içinde Tebriz civârında kurulan Ġāzān Han rasadhânesi; 1420 yılında Ulug Bey tarafından kurulan Semerkand rasadhânesi; 1575'te Murad III. tarafından kurulan İstanbul rasadhânesi.

Mihrâce Cey Sing tarafından 1728—1734 yılları arasında Caypur, Dehli, Benares, Ucayn ve Mathura şehirlerinde Muḥammed Şah adına rasadhâneler kurulmuştur. Bunlar, esâs itibârı ile, islâmî an'anenin bir devâmı ve Semerkand rasadhânesioden mülhem olmakla berâber, mahallî hind ve ayrıca garbî Avrupa te'sirleri de gösterir. Buna ilâve olarak, bu taribte rasadhâne artık Avrupa'da daha gelişmiş bir safhaya erişmiş bulunuyordu. Bu itibârla, husûsiyle islâm rasadhânelerinin oynadığı tarihî rol göz önünde tutulunca, bu Hindistan rasadhânelerinin ayrı bir gurup hâlinde mütâlea edilmeleri daha uygun düşmektedir.

Yukarıda verilen islâm rasadhâneleri cedvelini genişletmek mümkün ve hattâ lüzûmludur; çünkü ilk asırlarda rasadhâne ile muvakkat rasad yerleri arasında kesin bir tefrik yapmak oldukça zor görünmektedir. Sonraki asırlarda da muvakkithâne ile rasadhâne arasında mutavassıt bâzı müesseselerin kurulmuş olduğuna işâret eden bâzı misâller mevcuttur. Ayrıca İspanya ile Magrib'in husûsî bir durumu var idi. Orada da rasadhâne olup-olmadığını tesbit güçleşmektedir. Ayrıca şahsî rasadhâneler ile resmi rasadhâneleri birbirlerinden ayırt etmek güçlüğünü ilâve etmek lâzımdır. Böyle misâllerin en mühimleri şualardır: Banī Mūsā kardeşlerden Muḥammed ve Aḥmed 858 (m.s.) yılından ve belki de 840 yılından 869 yılına kadar Bagdad ve civârında bâzı mühim rasadlar yapmışlardır. Bunların bir kısmını kendi evlerinde yapmış oldukları anlaşılıyor. Abū Ḥanīfa al-Dīnawarī'nin 850 yılı sıralarında bir müddet Dīnawar'deki evinin damında rasadlar yaptığı söylenir. al-Battānī 887—918 yılları arasında çok mühim rasad faâliyetinde bulunmuştur. Büyük masraflar ile meydana getirildiği kaydedilen ve mühim rasadhânelerden sayılması icâp eden bu rasadhânenin şahsî bir müessese olması daha muhtemeldir. Amâeür âilesinden üç veya dört kişinin 885—933 yılları arasında yaptıkları rasadları da bu münâsebetle zikretmek lâzımdır. Büveyhîlerden Rukn al-Dawla adına Rey şehrinde, vezîr Abu 'l-Faḍl İbn el-'Amīd tarafından, 950 tarihinde tutulma sathı meyli ölçtürülmüştür. Bununla ilgili rasadları Abu 'l-Faḍl al-Haravī, Abū Ca'far al-Ḫāzin ve bâzı başka astronomlar yapmışlardır. Burada da küçük çapta bir rasadhânenin kurulmuş olması muhtemeldir. — Büveyhîlerden 'Aḍud al-Dawla için, meşhûr 'Abd al-Raḥmān al-Ṣūfī ve başka mühim astronomlar tarafından, Şîraz'da bâzı rasadlar yapılmıştır. Bunun da küçük çapta bir rasadhânenin mevcûdiyetini tazammun ettiğini düşün-

dürecek bâzı sebepler mevcuttur. İbn al-A'lam 'in 982 yılına kadar gösterdiği rasad faâliyetlerinin yine 'Aẓud al-Davla tarafından desteklenen bir şahsî rasadhâne misâlini teşkil etmesi muhtemeldir.— Abu 'l-Vafâ' al-Būzcānī Bagdad 'da 975 yılı civârında ve uzunca bir müddet mühim rasadlar yapmış, Abū Muḥammed al-Ḥucandī de Büveyhî Faḫr al-Davla için Rey şehrinde „süds-i fahrî" adlı çok büyük bir âlet yardımı ile, tutulma düzlemi eğimini 994 yılında tâyin etmiştir. Ḥucandī 'nin diğer bâzı âletlere de sâhip olduğu anlaşılmaktadır. Her iki misâlin de birer rasadhâneyi temsil etmesi muhtemeldir.

İbn Yūnus 'un Kahire 'de mühim rasadlarına 977 veya 990 yılında başlayarak, 1007 yılına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. Umûmiyetle büyük çapta olmadığı anlaşılan âletlerinin tedârikinde Fâtımî halîfeleri al-'Azīz ile al-Ḥākim 'den yardım görmüş olduğunu gösteren bâzı delîller mevcuttur. Buna nazaran İbn Yūnus 'un zamanın hukümdarlarından yardım görerek, şahsî bir rasadhâne kurmuş olması mümkündür. — Abu 'l-Ḳāsim al-Uṣṭurlābī 'nin 1130 yılı civârında Bagdad 'daki Selçuklu sarayından yaptığı bâzı rasadlar da küçük çapta bir rasadhânenin mevcûdiyetine delâlet eder.— XI. (m. s.) asırda Tuleytula 'da Abū İbrāhīm al-Zarḳāl ile bâzı mesâî arkadaşlarının mühim rasadlar yapmış oldukları, bu rasadların Sa'īd al-Andulusī 'nin yaptığı veya himâye ettiği rasadların bir devâmı olduğu ve onlar ile bir bütün teşkil ettiği de anlaşılmaktadır. Buna göre, burada da bir rasadhâne misâli ile karşı-karşıya bulunmamız muhtemeldir.—Yine İbn Bācca (ölm. 1139) 'nin kendi evinin damından bâzı rasadlar yaptığının anlaşılmasından kendisinin şahsî bir rasadhâneye sâhip bulunması ihtimâl dâhilindedir. — Yezd şehrinde 1325 yılında Rukn al-Dīn Aḥmed b. Niẓām al-Ḥusaynī adlı bir hayırsever tarafından *Raṣad-i vaḳt va sā'at* adlı bir müessese kurulmuştur. XVI. asırda faâliyetine devam ettiği görülen bu uzun ömürlü müessese takvim ile ilgili bilgi veren saat cinsinden otomatik âletler ile zengin bir şekilde techiz edilmiş idi. İslâm dünyâsında çeşitli misâlleri ile karşılaşılan ve helenistik çağının mekanik çalışmalarına giden otomatik saat tertibatlı âletleri ihtivâ etmesi çok iyi bir şekilde cihazlandırılmış bir muvakkithâneyi andırması ve aynı zamanda 1090 yılında Khaifeng şehrinde Su Sung adlı bir çinli tarafından meydana getirilen bir sâat burcunu hatırlatması dolayısı ile, bu müessese çok ilgi çekici olmasına ve rasadhâne olarak adlandırılmış bulunmasına rağmen, bunun hakîkî mânası ile bir rasadhâne olduğu iddia edilemez. — XIV. asırda İbn Şāṭir 'in Şam 'da oldukça mühim bir şahsî rasadhâneye sâhip bulunması muhtemel olduğu gibi, 1272 'de Kırşehir 'de inşâ edilen Caca Bey medresesinde ve Kütahya 'nın Vâcidiye medresesinde XV. asrın ilk yarısında rasadlar yapılmış olduğu veya astronomi dersleri verilmiş bulunduğuna dâir mahallî şâyialar mevcut ise de, bu husûsta kat'î bilgiye sâhip değiliz.

Rasadhânenin zuhûru için lüzûmlu ilmî bilgi, rasad âletleri ve çalışma usûlleri eskiden beri mevcut idi; fakat eski grek astronomisinin en mühim temsilcisi olan Batlamyus 'ta bile ne kâfî derecede büyük âletlerin, ne kendisi ile iş-birliği yapan ilim adamlarının ve ne de rasadhâne olarak tavsif edebileceğimiz bir çalışma yerinin bulunduğu söylenemez. Ma'mūn zamanı rasadhânelerine gelince, ihtimâm ile hazırlanmış âletler, özel bir çalışma yeri, muayyen bir faâliyet programını tahakkuk ettirmek için birbirleri ile iş-birliği yapan ilim adamlarından müteşekkil bir ilmî hey'et ve nihâyet ilme büyük değer veren bir halîfe olan Ma'mūn 'un himâye ve yakın ilgisi gibi şartların hepsini bir arada bulmaktayız. Aradaki fark bir müessesenin doğuşu ve mevcûdiyeti bakımından büyük ehemmiyet taşır. Âletlerin büyük ve umûmiyetle sâbit oluşu ölçülerin hassas ve dakik olması arzûsundan geliyordu. Bu husûsa, Şammāsiyya 'de yapılan bâzı rasadların tatmin edici olmadığına karar verilmesi üzerine, daha büyük ehemmiyet verilmiştir. Diğer taraftan, ilim adamları zümreleri arasında iş-birliği yapılmasının da islâm dünyâsında şâyân-ı kabûl rasadların itimâda değer kimseler tarafından ve güvenilir âletler ile yapılması şartına dayandığı görülmektedir. Ramażan başlangıç ve sonunun tesbitinde, ilk hilâlin müşâhedesinde de sözüne güvenilir kimselerin seçilmesi şartı mevcut idi. Bunlara ilâve olarak, aralarında iş-birliği yapan ilim adamlarının ihtisas dalları bakımından birbirlerini tamamlayan kimseler olduğu umûmiyetle bilinmektedir. İslâm dünyâsında ilimde dar ihtisaslaşmaya doğru bir temâyülün mevcut olduğunu görüyoruz. Diğer taraftan da dini günlerin ve namaz vakitlerinin tâyininde, kible yönünün tesbitinde ve astrolojiye karşı beslenen itimâda ilâve olarak, idârî hayatın tedvîrinde faydaları dolayısı ile, islâm dünyâsında astronomiye büyük ehemmiyet verilmekte idi.

Bütün bu husûslar rasadhânenin bir müessese olarak islâm dünyâsında gelişme imkânları bulmuş olmasının sebeplerini ortaya koymaktadır. Mâmafih Ma'mūn zamanında kurulan bu ilk rasadhânelerin bir çok bakımdan henüz gelişme devrinde olduğu kabûl edilmelidir. Bunların çalışma programları sâdece güneş ve ay rasadlarını ihtivâ ediyordu. Bu rasadhânelerin

idârî bakımdan da pek teşkilâtlanmamış olduğu, müdüre sâhip olmadığı, mâlî husûsların sistemli bir şekilde tedvir edilmediği anlaşılmaktadır. Şammāsīya ve Ḳāsiyūn rasadhânelerinin hem zaman iki rasadhâne olmadığı ve Ḳāsiyūn rasadhânesinin Şammāsīya'de elde edilen tecrübelere dayanılarak, orada başlanmış olan işleri tamamlamak üzere kurulmuş bir müessese olduğu anlaşılıyor. Bu iki rasadhâneyi mahdut programlı oluşları bir dereceye kadar muvakkat rasad yerlerine yaklaştırmaktadır. Bu sebeple IX. ve X. asırlarda karşılaşılan muvakkat rasad yerlerini ve bilhassa bunların içinde en mühimlerini rasadhânelerden ayırt etmek güçleşmektedir. İçlerinden bâzılarının rasadhâne olması muhtemel olan bu „muvakkat" rasad yerlerinin en mühimlerinin misâlleri yukarıda zikredilmiştir. Muvakkat rasad yerleri bâzan çok daha mütevâzî ölçüde olmak üzere ve umûmiyetle muhtelif şehirlerin coğrâfî yerlerinin tesbiti maksadı ile kuruluyordu; çünkü bu bilgi gerek kıble yönünün tâyininde ve gerekse astrolojide lüzûmlu idi. Şaraf al-Davla rasadhânesinde bütün seyyârelerin rasadını içine alan ve gelişmesi iki safhada idrâk edilmiş olan daha geniş bir faâliyet programı ile karşılaşıyoruz. Burada bâzı rasad programlarının, ay ile güneşten başka, daha iki seyyâre rasadlarını da ihtivâ ettiği görülmektedir. Ayrıca idâre teşkilâtı da genişlemiş bulunuyordu. Bu safhada rasadhânenin hukukî ve resmî bir nizamnâmeye sâhip olmağa başladığını îmâ eden bâzı tafsilâta da burada işâret etmek gerekir. Bu rasadhâne kısa ömürlü olmuştur. Burada çalışan astronomlar arasında Abū Sahl al-Kūhī, Abu 'l-Vafā al-Būzcānī ve Abū Ḥamīd Aḥmed al-Ṣaġānī bulunuyordu. Hemedan'da İbn Sīnā tarafından kurulan rasadhânede ölçü dakikliğini sağlamak için, mikrometreye benzer bir tertibin kullanılmış olması ilgi çekicidir; fakat bu rasadhânedeki faâliyetin pek mühim olmadığı anlaşılıyor.

Bütün seyyâre rasadlarının rasadhâne çalışma programına idhâli ,rasadhânenin faâliyet müddetini uzatmak bakımından, bir merhale teşkil eder 1075 (m.s.) yılında İsfahan'da kurulan Melikşah rasadbânesinde çalışma programının 30 yıl sürmesi gerektiğine âit husûsî bir kayıt mevcuttur. Mâmafih bu rasadhânenin de kurucusu olan Melikşah'ın ölümünden sonra faâliyetine devam ettiğini gösteren bir delîle sâhip değiliz. Melikşah rasadhânesinin kuruluşu ile bu hükümdar için yapılan celâlî takvimi arasında da bir münâsebet bulunduğu söylenebilir; çünkü kaynaklar bu rasadhânenin kuruluşunun celâlî takviminin tesbiti ile aş.-yk. aynı tarihe rastladığını göstermekte ve her ikisini birlikte zikretmektedirler. Bu müessesede şu ilim adamları çalışmıştır: 'Omar Ḫayyām, Abu 'l-Muẓaffar al-Isfizārī, Maymūn b. Naclb al-Vāsiṭī, Muḥammed b. Aḥmed al-Ma'mūrī al-Bayhaḳī, Abu 'l-'Abbās al-Lavkarī. Melikşah rasadhânesinin, aynı zamanda Şaraf al-Davla rasadhânesi zamanından itibâren rasad faâliyetlerinde görülen bir yavaşlama devresinin de sona ermesini temsil ve ifâde ettiği söylenebilir. Melikşah'ın bir Selçuklu hükümdarı oluşu ve Selçuklular ile birlikte islâm dünyâsına uzak şark astronomisinden bâzı te'sirlerin girmiş olduğunun müşâhede edilmesi bu münâsebetle ilgiyi çeker. Bu te'sirler Selçuklu san'at eserlerinde rastlanan tutulma düzlemi burçlarının resimlerinde göze çarpmaktadır.

al-Afżal ile al-Baṭā'iḥī'nin Kahire'de giriştikleri rasadhâne kurma teşebbüsünde bir çok başarısızlıklara uğrandığı görülmektedir. Bu rasadhânenin bir resmî devlet müessesesi nizâmına yaklaştığını gösteren hususların mevcûdiyeti de ayrıca kayda değer. 1259 yılında kurulan Merâga rasadhânesi islâm rasadhânelerinin inkişâfında çok mühim bir merhaleyi temsil eder. Bu müessese, gerek techizâtının zenginliği, gerek içinde çalışan ilim adamlarının sayısı ve seçkinliği bakımından, büyük ehemmiyet taşır. Çok zengin bir kütüphâne de ihtivâ eden bu müessesenin hiç olmazsa 45 yıl faâliyet gösterdiği ve bu devrenin belki de 60 yıl sürdüğü görülmektedir. Böylece islâm rasadhâneleri arasında en uzun ömürlüsü Merâga rasadhânesi olmuştur. Ayrıca Merâga rasadhânesinde mühim bir öğretim faâliyetinin yer almış olduğunu gösteren sarih delîller de mevcuttur. Burası vakıf gelirlerinden, rasadbâneler arasında, her hâlde, ilk defa olarak, faydalanmıştır. Merâga rasadhânesi meşhûr astronom Nāṣir al-Dīn al-Ṭūsī'nin idâresinde idi. Onun ölümünden sonra yerine oğlu Aṣīl al-Dīn rasadhâne müdürlüğüne seçildi. Bu rasadhânede çalışan adları aşağıda yazılı 15 kadar ilim adamı hakkında bilgimiz vardır: 'Alī b. 'Omar al-Ḳazvīnī, Mu'ayyad al-Dīn al-'Urzī, Faḫr al-Dīn al-Aḫlāṭī, Faḫr al-Dīn al-Marāġī, Muḫyl 'l-Dīn al-Maġribī, Ḳuṭb al-Dīn al-Şīrāzī, Şams al-Dīn al-Şirvānī, Nacm al-Dīn Dabīrān al-Ḳazvīnī, 'Abd al-Razzāḳ b. al-Fūṭī, Kamāl al-Dīn al-İkī, Nāṣir al-Dīn al-Ṭūsī'nin oğlu Ṣadr al-Dīn, Aṣīr al-Dīn al-Abharī, Ḥusām al-Dīn al-Şāmī, Şams al-Dīn b. Muḥammed b. Mu'ayyad al-Dīn al-'Urzī ve çinli astronom Fao-mun-ji.

Merâga rasadhânesi faâliyet hâlinde iken, Ġāzān Han tarafından Tebriz'de bir ikinci rasadhâne kurulmuş ise de, bu rasadhânedeki ilmî faâliyet ve buraya bağlı ilim adamları hakkında elimizde bilgi yoktur. Yalnız bu ra-

sadhânenin de vakıf gelirlerinden faydalandığını ve husûsiyle astronomi öğretimi bakımından, ehemmiyetli olduğunu bilmekteyiz.

Merâga ve Ġāzān Han rasadhâneleri zamanı islâm dünyâsı ile uzak şark arasında astronomi sâhasındaki temasların bâriz bir şekilde arttığı bir devredir. Bu itibârla islâm rasadhânelerindeki gelişme bakımından çok mühim olan bu devrede her hangi bir uzak şark te'sirinin muhtemel rolü meselesi ilgi çekici bir soru olarak akla gelmektedir. Öyle görünüyor ki, böyle bir te'sir, eğer hakîkaten mevcut ise, doğrudan-doğruya bir müessese olarak rasadhâne üzerindeki her hangi bir şekil verici husûsî bir te'sir mâhiyetini taşımaktan ziyâde, belki astronomiye ve husûsiyle astrolojiye verilen değer yolu ile bu müesseseye daha büyük ehemmiyet verilmesi, vakıf gibi bir müesseseden rasadhânenin faydalanması yoluna gidilmesi ve rasadhânenin daha uzun ömürlü olması yönlerinden dolayısı ile müsbet bir rol oynamak şeklinde tecellî etmiş olabilir.

XV. asırda kurulmuş olan Semerkand rasadhânesi de istisnâî bir ehemmiyet taşır. Bilhassa meridiyen âletinin azameti, 30 yıl kadar bir süre gösterdiği faâliyet, Uluġ Bey gibi bir bilgin hukümdarın idâresinde buluuşu ile ve muhtemel olarak, Avrupa'ya geçen te'sirleri bakımından, bu rasadhânenin islâm rasadhâneleri arasında mümtaz bir yeri vardır. Bu rasadhânede, Uluġ Bey'den başka, Ġiyāṯ al-Dīn Kāşī, Ḳāżī-zāda Rūmī ve Ali Kuşçı gibi, şöhretli astronomlar çalışmıştır. Bunun da resmi bir devlet müessesi mâhiyetini taşımış olması muhtemeldir.

Nihâyet 1575 yılında Murad III.'ın yaptırdığı İstanbul rasadhânesine gelince, diğer büyük islâm rasadhâneleri ayârında olan bu müessesenin de bir devlet müessesesi nizâmına sâhip olduğu söylenebilir. Başında Taḳī al-Dīn'in bulunduğu bu rasadhânede ayrıca 15 ilim adamının çalıştığı kaydedilmekte ise de, bunların isimleri mechûldür. Murad III, rasadhânesi 1581 yılı sonunda veya 1582 yılı başında şeyhulislâmın müdâhelesi ile yıktırılmıştır.

Bu son misâller, rasadhânenin bilhassa türk-islâm dünyâsında en büyük gelişmeyi idrâk ettiğini göstermektedir. Gerçekten şark-islâm âlemine kıyasla, Magrib'de ve İspanya'da rasadhânenin nisbeten ikinci planda kaldığı ve belki de Ma'mūn rasadhâneleri safhasından çok daha ileri gitmediği söylenebilir. Bu nokta büyük ehemmiyet taşır; çünkü XII. asır boyunca arapçadan latinceye yapılan tercümeler sırasında Avrupa'nın islâm dünyâsından sür'atli bir şekilde ilim ve kültür te'sirleri alması sırasında, henüz rasadhâne şark-islâm dünyâsındaki en büyük gelişme safhasına erişmemiş bulunuyordu. İspanya'da Kastilya ve Leon kralı Alfonso X.'nun XIII. asırda rasadhâne kurma faâliyetine şâhit oluyoruz. Fakat bu faâliyet, esâs itibârı ile, daha fazla müslüman İspanya an'anesinin bir devâmı olarak kabûl edilebilir. Ayrıca bu faâliyetin İspanya sınırını aşmadığı görülüyor.

Avrupa'daki rasadhâne kurma faâliyeti XVI. asırda ehemmiyet kazanmakta ve bu yeni an'anenin şark-islâm dünyâsından alınan te'sirlere dayandığı anlaşılmaktadır. XVI. asırda Avrupa rasadhâne kurucuları arasında muhtemelen başta Kopernikus'u saymak gerekir; fakat aynı asrın ikinci yarısında Hessen landgrafı Wilhelm IV.'in Kassel'deki rasad faâliyeti ve Tiho Brahe'nin husûsiyle Hveen adasında kurduğu Uraniborg ve Stjerneborg rasadhâneleri Avrupa'da rasadhâne kurma an'anesinin yerleştiğini sarih olarak göstermektedir. Bundan sonra 1632'de Leiden, 1637'de Copenhag, 1669'da Paris ve 1675'te Greenwich rasadhâneleri kurulmuş ve bunlar zaman-zaman genişletilip-geliştirilerek, zamanımıza kadar devam etmiştir.

Teferruat noktaları bir tarafa bırakılırsa, bu XVI. ve XVII. asır Avrupa rasadhânelerinin islâm rasadhâneleri ile gösterdikleri benzerlikler şu şekilde hulâsa edilebilir: âletleri arasındaki benzerlikler, ölçü dakikliği sağlama gayreti, rasad yerinin sâbit kalışında âlet eb'adının büyüklüğünün rol oynaması, rasadhâne kurmanın çok masraflı olması dolayısı ile, bu müessesenin umûmiyetle hukümdarların teşebbüsü ile mümkün oluşu, rasadhânenin başlıca faâliyetinin güneş sistemi hareketlerinin tesbiti ve cedveller yapılması etrâfında toplanışı, rasadhâne kurulmasında faydacılık esâsının hâkim durumda bulunması, rasadhânelerin kısa ömürlülüklerinin hukümdarların ilgilerinin devâmı, bu müessesedeki faâliyetin ve gördüğü mâlî desteğin mâhiyeti ve nihâyet âlet ve mâlzemelerinin bakım ve muhâfazasının güçlüğü ile yakından ilgili oluşu. Bunlardan başka, rasadhâne binâsı ve âletlerin yerleştirilme tarzı, yardımcı ve munzam mesâî yerleri ve astrolojik görüşlerindeki bâzı husûsiyetler bakımından da arada benzerlikler mevcuttur.

Böylece yeni Avrupa rasadhânesinin menşe'inin islâm dünyâsının orta çağ sonu rasadhânelerine gittiği ve aralarında tarihî bağlılık bulunduğu görülmektedir. O hâlde islâm rasadhânelerinin rasadhâne tarihinde çok mühim bir yeri olduğu açıkça meydana çıkmaktadır; çünkü hakikî mânası ile bu müessese islâm dünyâsında doğmuş olduğu gibi, bilhassa şark-islâm dünyâsında büyük gelişme safhalarını idrâk etmiş, bu gelişmiş şekli ile türk-islâm

dünyâsından Avrupa'ya geçerek, yeni Avrupa rasadhânesinin meydana çıkmasına yol açmıştır.

Bibliyografya: Daha fazla tafsilât ve bibliyografya için bk. Aydın Sayılı, *The Observatory in Islam* (Ankara, 1960); ilâve bibliyografya olarak, bk. E. S. Kennedy, *A Letter of Jamshîd al-Kashi to His Father* (*Orientalia*, 1960, XXIX, 191—213); ayn. mll., *The Planetary Equatorium of Jamshid Ghiyath al-Din al-Kashi* (Princeton, 1960); ayn. mll., *Al-Kashi's Treatise on astronomical observational Instruments* (*Journal of Near Eastern Studies*, 1961, XX, 98—108); Joseph Needham, Wang Ling ve Derek J. Price, *Heavenly Clockwork* (Cambridge, 1960); A. Sayılı, *Kasiyûn rasadhânesi hakkında bâzı bilgiler* (V. Türk tarih kongresi tebliği, Ankara, 1960, s. 252—257); ayn. mll., *A Letter of Al Kâshi on Ulugh Bey's Scientific Circle in Samarqand* (*Actes du IXe Congrès International d'Histoire des Sciences*, Barcelona, 1960, s. 586—591); ayn. mll., *Uluğ Bey ve Semerkand'daki ilim faâliyeti hakkında Giyâseddin Kâşî'nin mektûbu* (türkçe ve ingilizce), Ankara, 1960; ayn. mll., *Üçüncü Murad'ın İstanbul rasadhânesindeki mücessem yer küresi ve Avrupa ile kültürel temaslar* (*Belleten*, 1961, XXV, 397—445); Sevim Tekeli, *Takiyüddin'in âlât-ı rasadiye li zîc-i şehinşâhiyesi* (*İslâm tetkikleri enstitüsü dergisi*, İstanbul, 1960, s. 1—30); ayn. mll., *Takiyüddin'in Sidrat al-muntahâ'sında âletler bahsi* (*Belleten*, 1961, XXV, 213—238). (AYDIN SAYILI.)

RÂSİM. [Bk. AHMED RÂSİM.]

RASSÎ. [Bk. RESSÎLER.]

RASÛL. [Bk. RESÛL.]

RASÛLÎ. [Bk. RESÛLİLER.]

RAŞİD. [Bk. REŞİD.]

RÂŞİD. RÂŞİD, MEHMED (? — 1735), tanınmış bir türk vak'anüvis, şâir ve münşîsidir. Râşid Efendi İstanbul'da dünyaya geldi. Doğum tarihi bilinmemektedir. Babası kadı olup, 15 receb 1112 (26 kânûn I. 1700)'do vefat eden malatyalı Mustafa Efendi'dir. Râşid Efendi'nin gençliği İstanbul'da geçtî ve iyi bir tahsil gördü. Kardeşi Übeydullah ile berâber, kazasker Abdülbâkî Ârif Efendi'den tâlik yazı meşketmiştir. Medrese tahsilini tamamlayan Râşid Efendi, 1104 (1692/1693) yılında mülâzimlik hakkını alarak, müderrislik imtihanına girebilmesi için geçmesi gereken müddeti beklemeğe başladı. 1115 (1704)'te açılan imtihana giremedi (bk. Râşid, *Tarih*², III, 119 v. d.). Fakat ertesi yıl açılan rüûs imtihanına girip, kazandı ve iptidâ-i hârie rütbesi le, Hacı İlyas medresesine tâyin edildi (1116= 1704). İlmiye mesleği silsilesindeki tâbîri ile, „İstanbul rüûsu üzerine devr-i medârise" başlayan Mehemmed Râşid Efendi, 1119 (1707) yılında, hareket-i hâric rütbesi ile, Ambar Gâzî medresesine, 1123 (1711)'te iptidâ-i dâhil rütbesi ile, Halîl Paşa medresesine geçti.

Sadrâzam Ali Paşa tarafından, 1126 yılı başlarında (1714, ilk aylar) kendisine ayrıca vak'anüvislik vazîfesi verilerek, Sultan Ahmed III.'in cülûsundan (5 rebiülevvel 1115=19 temmûz 1703) itibâren vekayii yazmağa başlaması emredildi. Aynı yılın şâbanında, hareket-i dâhil rütbesi ile, Hadım Hasan Paşa medresesine tâyin edildi. 1127 (1715) Mora seferine, vak'anüvis olarak, iştirâk etti ve dönüşte (zilhicce= kânûn I. 1715), sadrâzamın telhisi üzerine, pâdişahın hatt-ı hümâyûnu ile mükâfâten sahn-ı semândan birine tâyin edildi (muharrem 1128 = kânûn I. — II. 1715/1716). Râşid Efendi, bir vak'anüvis olarak, 1128 (1716)'deki Varadin seferine de katıldı. O yılın receb ayında iptidâ-i altmışlı rütbesi ile, Hânkah-ı Kahriye medresesine yükseltildi. 1130 (1718)'da sadrâzam olan Nevşehirli İbrahim Paşa, Râşid Efendi'yi vak'anüvislik me'mûriyetinde bıraktı ve onu müverrih Naîmâ'nın kaldığı yerden (1071 = 1660) itibâren, vekayii yazmağa teşvik etti. Tarihini o yıldan başlatmak üzere çalışmalara girişen Râşid Efendi, 1130 yılı şevvâlinde, hareket-i altmışlı rütbesi ile, Bayram-Paşa medresesine tâyin edildi. İki yıl sonra, 1132 yılı son aylarında (1720), büyük Ayasofya medresesine nakledildi. Bu sıralarda Râşid Efendi'ye askerî kassamlık vazîfesi de verilmiştir. 29 ay sonra, kendisine İstanbul rüûsunun sonuncu rütbesi olan Süleymâniye müdderrisliği ve bunun yanı-sıra da Haremeyn müfettişliği verildi (1130 = 1723).

Râşid Efendi, nihâyet devr-i medârisi tamamlayarak, 1135 ramazanında (hazîran 1723), Haleb kadılığına tâyin edildi. Bu sıralarda ona Edirne pâye-i mücerredi de verilmiştir. Bu tâyin üzerine, Râşid Efendi Haleb'e iki mektup göndererek, baş-kâtip Gürânî Ahmed Efendi'ye işleri niyâbeten yürütmesini ve vâli Receb Paşa'ya da durumu bildirdi. Kendisi, 18 zilkâdede (21 ağustos) Haleb'e vardı. Onun Haleb kadılığı sırasında yazdığı mektuplar için bk. *Münşaât*, *A.* (aş. bk.).

1 rebiülevvel 1137 (18 kânun I. 1724)'de azledilen Râşid Efendi İstanbul'a döndü. Antakya'dan İstanbul'a gelen şâir Mustafa Münif Efendi'nin ona misâfirliği ve intisâbı da bu sıralara rastlar. Müteâkip yıllarda Râşid Efendi'nin, mâzûl olmakla berâber, devlet rioâli arasında siyâsî faâliyete iştirâk ettiği görülüyor. Bu arada, İran elçisinin kabûlünde (6 çemâziyelâhır 1138=9 şu-

bat 1726) ve sadrâzam sarayındaki Eşref Han ile ilgili büyük siyâsî toplantıda (21 cemâziyelâhır 1138=24 şubat 1726) Râşid Efendi de bulunmuş ve sadrâzam tarafından Eşref Han'a gönderilecek mektûbu kaleme almıştır (bk. Küçük Çelebî-zâde, *Tarih*², s. 346 v. d.). İsfahan'a Efganlı Eşref Han'a büyük elçi olarak Mehmed Râşid Efendi'nin gönderilmesi kararlaştırılınca, ona Mekke pâyesi (7 zilhicce 1140=15 temmûz 1728) ve âdet üzere, rütbesi „seyfiyeye" çevrilerek, kendisine Rumeli beyler-beyliği pâyesi verildi (3 ağustos). 27 Muharrem 1141 (2 eylûl 1728) günü İbrahim Ağa çayırındaki konak yerinden hareket eden 300 kişilik sefâret heyetinin ileri gelenleri arasında Râşid Paşa'nın kardeşi müderris Übeydullah Hâmid Efendi ile şâir Münif Efendi de bulunmakta idi (bk. *Münşaât*, *B*; *M.* Câvid Baysun, *Müverrih Râşid Efendi'nin İran elçiliğine dâir*, *TM*, IX, 1946—1951, 145—150). 3 şâban 1141 (4 mart 1729)'de İsfahan'a varan hey'et şâban ayının sonuna kadar bu şehirde vazifesini yerine getirdi. Sefâret hey'eti 1 ramazan (31 mart) günü İsfahan'dan hareket ederek, İstanbul'a dönmüştür. Elçilik vazifesinin hitâmında rütbesi tekrar ilmiyeye çevrilen Râşid Efendi, kısa bir zaman sonra, 10 zilhicce 1141 (7 temmûz 1729)'de Zülâlî Hasan Efendi'nin yerine, İstanbul kadısı tâyin edildi (bk. A. Refik, *Hicrî on ikinci asırda İstanbul hayatı* [*1100—1200*], İstanbul, 1930, s. 107 v. d., nr. 138, 108, nr. 139, 118, 119 v. b.). Râşid Efendi, belirli müddetini tamamlayınca, 1 muharrem 1143 17 (temmûz (1730)'te İstanbul kadılığından alındı.

1730 ihtilâli Râşid Efendi'yi de nekbete uğratmaktan geri kalmadı. Devrilen iktidara mensûbiyeti olduğu ithâmı ile, rebiülâhır (teşrin I.) ayında İstanköy adasına nefyedildi ise de, bir kaç gün içinde affedildi. Fakat 6 ay sonra, 21 şevvâl 1143 (29 nisan 1731)'te, önce Bursa'ya, bir kaç gün sonra da Limni adasına sürüldü. Üç yıllık sürgün hayatının son yılını Bursa'da geçiren Râşid Efendi, 1146 (1733/1734)'da Üsküdar'daki yalısında istirahat etmesi şartı ile, affedildi. Hekim-oğlu Ali Paşa'nın sadrâzamlığı sırasında, Râşid Efendi vazifesine dönmek imkânını bularak, Pîrî-zâde Sâbib Mehmed Efendi'den sonra, Anadolu kazaskerliğine tâyin edildi (6 rebiülevvel 1147=6 ağustos 1734). Fakat bu vazifede iken, 18 safer 1148 (10 temmûz 1735)'de vefat etmiştir. Râşid Efendi'nin nâşı İstanbul'da Zincirli-Kuyu'da oğlu İbrahim Edhem Efendi'nin konağı civârındaki, kaynatası İdris Efendi'nin hazîresine (Kara-Gümrük caddesinde) ve onun kabri yakınına defnedilmiştir.

Tezkire sâhibi Râmiz, onun şiir ve inşâdaki kudretini öğdükten sonra, halîm, selîm, müşfik ve nâzik bir insan olduğunu söylüyor. Tâlik yazıyı güzel yazan, iyi bir münşî olduğu kabûl edilen Râşid Efendi zamanında beğenilen şiirler de yazmıştır; hattâ XVIII. asrın önde gelen şâirleri arasında sayılır. Sâib'in te'sirindeki Nâbî mektebi müntesibi olan Râşid Efendi'nin şâirliği daha kuvvetli ise de, devrine göre, sâdedil ile yazdığı tarihi ile daha fazla tanınmıştır. (bk. M. F. Köprülü, *Eski şâirlerimiz. Dîvân edebiyatı antolojisi*, İstanbul, 1931, s. 451 v.d.).

Râşid Efendi'nin eserleri şunlardır: 1. *Sihhat-âbâd* (veya *Sihhat-nâme*), geçirdiği ağır bir hastalıktan kurtulması üzerine, Sultan Ahmed III.'e sunulmuş bir mesnevî olup, aş.-yk. 1.500 beyittir. Basılmamış olan bu eserin yazmaları için bk. İstanbul üniv. kütüp., nr. TY. 2891, var. 136b—186b ve Topkapısarayı müzesi kütüp., Revan köşkü, nr. 826 (bk. F. E. Karatay, *Topkapısarayı müzesi kütüp. türkçe yazmalar kataloğu*, İstanbul, 1961, II, 260, nr. 2684).

2. *Dîvân*. Esâs itibârı ile kasîde (27 adet), gazel (260'tan fazla), tarih manzûmesi (40'tan fazla) ve rubâîden (20 kadar) mürekkep olan *Dîvân*'da sayıları az olan diğer nazım şekilleri yanında, manzûm olarak, birer arz-ı hâl ile takriz de bulunmaktadır. *Dîvân*'ı basılmamıştır. Başlıca yazmaları şunlardır; İst. üniv. kütüp., nr. TY. 414, 620, 2831; Topkapısarayı müzesi kütüp., için bk. F. E. Karatay, *ayn. esr.*, II, 186 v. d., nr. 2508—2510; bk. bir de K. V. Zetterstéen, *Die Arab., Pers. und Türk. Handschriften der Universitätsbibliothek zu Uppsala* (Uppsala, 1935), II, 75 v. d.).

3. *Münşaât*. Râşid Efendi'nin bütün mektuplarını toplayan bir külliyat mevcut değildir. Şimdilik ayrı zamanlara âit şu iki mecmua bilinmektedir: *A*. Büyük kısmı Raşid Efendi'nin Haleb kadılığı sırasında İstanbul'a veya kadılığına bağlı nâiplere yazdığı 60 mektuptan ibâret bir mecmua, bk. F. E. Karatay, *ayn. esr.*, I, 433 v. d., nr. 1301; *B*. İran elçiliği sırasında yazdığı mektupları ihtivâ eden diğer bir mecmua için bk. M. Câvid Baysun, *ayn. esr*

4. Fetih-nâmeler. Râşid Efendi, 1127 (1715) Mora zaferi üzerine kaleme aldığı 50'ye yakın fetih-nâmenin komşu ülkelere gönderildiğini bildirmektedir (bk. *Tarih*², IV, 170). Bunlardan iki tânesi tesbit edilebilmiştir (bk. *İstanbul kitaplıkları tarih coğrafya yazmaları katalogları*, İstanbul, 1944, s. 239, nr. 132 ve K. V. Zetterstéen, *ayn. esr.*, nr. 705, Münşaât-ı Sâmî Efendi içinde).

5. Vakfiyeler Râşid Efendi'nin şu üç vakfiyeyi kaleme aldığı bilinmektedir (krş. *Tarih*², V, 452): *a*, Sultan Ahmed III. kütüphâ-

nesi vakfiyesi; *b.* Nevşehirli İbrahim Paşa'nın şehzâdebaşı imâreti vakfiyesi; *c.* yine aynı zâtın Nevşehir imâreti vakfiyesi (bk. M. M. Aktepe, *Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'ya âit iki vakfiye*, *Tarih dergisi*, 1960, XI, 149—160).

6. *Tarih* (veya *Vekayînâme*). Râşid Efendi'nin resmî bir vak'anüvis (1126—1135=1714—1723) olarak kaleme aldığı bu eser, Naîmâ tarihinin devâmı mâhiyetinde olup, 1071—1134 (1660—1722) yılları vekayiini, tarih sırası ile, tesbit etmiştir. Esere önce 1115 yılından başlanmış, sonra 1071—1115 vukuâtı da alınmıştır. Onun Halep kadılığına tâyini üzerine, eserin 1134 zilkâdesinde kalması üzerine, yerine gelen vak'anüvis Küçük Çelebî-zâde İsmail Âsım Efendi (tâyini 28 ramazan 1135=2 temmûz temmûz 1723) kaldığı yerden devam etmiştir. Tâyin tarihinden önceki 55 yıllık vukuâtı da ihtivâ eden Râşid tarihinin kaynaklarını şöylece hülâsa etmek mümkündür: 1. bizzat gördükleri ve duydukları, 2. resmî vesîkalar, 3. vekayînâmeler ve benzeri eserler. Bu sonuncular arasında Fındıklılı Silâhdar Mehmed Ağa, *Zeyl-i fezleke ve Nusret-nâme* (O. F. Köprülü, *Râşid tarihinin kaynaklarından biri: Silâhdar'ın Nüsretnâmesi*, *Belleten*, 1947, XI, 43, 473—487)'si Kara Mehmed Paşa'nın Viyana (1076) Yirmi-Sekiz Çelebî Mehmed Efendi'nin Paris (1133) ve Dürrî Ahmed Efendi'nin İran (1134) sefâret-nâmeleri zikredilmelidir (bk. Fr. Taeschner, *Osmanlılarda coğrafya*, *TM*, 1926, II, 310, not v. d.; Babinger, *GOW*, 323 v. d., nr. 299; F. R. Unat, *Tarih vesîkaları dergisi*, 1941, I/1, 67 v. d.). Bunlardan başka Naîmâ *Tarih*'inin müsvedde hâlinde kalan kısımları ile bk. Tayyar-zâde Ahmed Atâ, *Tarih*, İstanbul, 1293, III, 39; krş. M. M. Aktepe, *Naîmâ tarihinin yazma nüshaları hakkında* (*Tarih dergisi*, 1949, I/1, 40, not 11) ve Sarı Mehmed Paşa'nın *Zübdat al-vakâyi'*'inden de istifâde etmiş olmalıdır (bk. bir de O. F. Köprülü, *İlm-i nücûma âit bir risâlenin tarihî kaynak olarak ehemmiyeti*, *Tarih dergisi*, 1950, I/2, 309—324).

Râşid tarihi iki defa basılmıştır: İstanbul, 1153, 3 cild; 1282, 5 cild. *Tarih*'in yazmaları için bk. *İstanbul kütüphâneleri Tarih-coğrafya ... kataloğu*, 233—239, nr. 131; F. E. Karatay, *ayn. esr.*, I, 283—287; Babinger, *GOW*, 269; K. V. Zetterstéen, *ayn. esr.*, II, 45 v.d. ve İst. Üniv. kütüp., nr. TY. 3973, 6023, 6024, 6025, 5990 vdd., 5987 v. dd. (son iki nüsha Sultan Ahmed III.'e takdim edilmiştir).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden ve kendi eserlerinden başka, bk. İsmail Belîğ, *Nuḫbat al-âşâr* (İstanbul, üniv. kütüp., nr. TY. 1182, müellif hattı); Sâlim, *Tezkire* (İstanbul, 1315), s. 260—263; Küçük Çelebi-zâde, *Tarih* (İstanbul, 1282), s. 5 v.dd., 348, 353 v. d., 424, 589 v. d, 615 v. d; Şeyhî, *Vakâyi' al-fużalâ'*, II (İstanbul üniv. kütüp., nr. TY. 3216, var. 204), III (ayn. kütüp., nr. 1535, 286b, 290b, 297b); Sâmî-Şâkir-Subhî, *Tarih* (İstanbul), 13a, 22b, 57a, 61b, 66b; Râmiz, *Tezkire* (İst. üniv. kütüp., nr. TY. 91); Müstakîm-zâde, *Tuḥfa-i ḫaṭṭâṭîn* (nşr. İbnülemin Mahmud Kemâl), İstanbul, 1928, s. 683, 719; Cemâleddin, *Âyîne-i zurefâ* (İstanbul, 1314), s. 44 v. d.; Fatin, *Ḫâtimat al-aş'âr* (İstanbul, 1271), s. 111 v.d.; Atâ, *Tarih* (İstanbul, 1293), III, 38 v. d.; Mehmed Şem'î, *İlâveli Aşmar al-tavârîḫ* (İstanbul, 1295), s. 185; Bağdadlı İsmail Paşa, *Hadîyat al-'ârifîn* (İstanbul, 1955), II, 321; E. J. W. Gibb, *A History of Ottoman Poetry* (London, 1904), III, 329; (London, 1905), IV, 12, 58, 66 v. d., 75, 135, 143; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1342), III, 55 v. dd., Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî* (İstanbul, 1311), II, 351; IV, 411; Fr. Babinger, *GOW*, s. 268 v.dd.; ayn. mil., *EI*, mad. Râşid; Hammer-Purgstall, *Geschichte der osmanischen Dichtkunst* (Pesth, 1838), IV, 237 v. d., M. M. Aktepe, *Vak'anüvis Râşid Efendi'nin Eşref Şah nezdindeki elçiliği ve buna takaddüm eden siyâsî muhabereler* (*TM*, 1955, XII, 155—178); M. Özergin-H. İpekten, *Sultan Ahmed III. devri hâdiselerine âit tarih manzûmeleri* (*Tarih dergisi*, 1958, IX. 133—150; 1959, X/14, 125—146); Ali Kemâl, *Râşid müverrih mi, şâir mi?* (İstanbul, 1334); Ahmed Refik, *Âlimler ve san'atkârlar* (*900—1200*) (İstanbul, 1924), s. 302—328; ayn. mil., *Dâmad İbrahim Paşa zamanında Ürgüp ve Nevşehir* (*TTEM*, 1340, XIV/3, sayı 80, s. 156 v. d.); İ. H. Uzunçarşılı, *Değerli Türk âlimi ve güzel san'atlar âştâdı Abdülbâki Ârif Efendi* (*Belleten*, 1958, XXII, 108). (M. KEMÂL ÖZERGİN.)

RÂŞİD Bİ'LLÂH. AL-RÂŞİD Bİ'LLÂH, ABÛ CA'FAR AL-MANŞÛR B. AL-MUSTARŞİD (1107—1138), Abbâsî halîfesi. 2 rebîülâhır 513 (13 temmuz 1119)'te, halîfe al-Mustarşid [b. bk.] o zaman henüz 12 yaşında olan Abû Ca'far al-Manşûr'u veliaht ilân etti ve 529 zilkâdesinde (ağustos—eylûl 1135) al-Manşûr, al-Râşid Bi'llâh unvanı ile, halîfe oldu. Selçuklu sultanı Mas'ûd b. Muḥammed [b. bk.] az sonra, kendisinden 400.000 dinar isteyince, al-Râşid, parası olmadığı bahânesi ile, bu isteği reddetti. O zaman Mas'ûd'un elçisi sarayda bir teftiş yapmak ve parayı zorla almak istedi; fakat halîfe buna muhâlefet etti; kuvvetleri püskürtülen sultanın sarayı yağma edildi. Bundan başka bir çok emirler sultana itâatı reddettiler. Yeğeni Dâvûd b. Maḥmûd Azerbaycan'dan

Bagdad üzerine ilerilemeğe başladı ve 530 safarı başında (teşrin II. 1135) buraya geldi. Bu sırada halîfenin tarafdarlarının sayısı artmış idi. Diğerleri arasında Musul atabeyi 'İmâd al-Dîn Zengî [b. bk.] onunla aynı maksad uğruna çalışıyordu ve Bagdad'da Dâvûd sultan ilân edildi. Bu hâdiselerin duyulması üzerine, Mas'ûd savaşa hazırlandı ve Bagdad üzerine yürüyerek, şehri muhâsara etti; fakat burayı zaptetmeğe muvaffak olamadı. Böylece aş.-yk. 50 gün sonra, Hamadân [b. bk.]'a gitmek üzere, Nahravân [b. bk.]'a çekildi; fakat o zaman Vâsıṭ vâlisi Toruntay meydana çıkıp, sultanın emrine yeter mıkdarda gemi verdi; sultan bununla Dicle'yi geçip, nehrin sol sâhilini işgâl edebildi. Bu vak'a müttefiklerin ayrılması netîcesini doğurdu. Dâvûd Azerbaycan'a ve Zengî, halîfe ile birlikte, Musul'a gitti; Mas'ûd bu sırada, 530 zilkâdesinin ortasında (ağustos 1136) halîfenin şehirlerine giriyordu. Mas'ûd burada yağma ve başka her türlü şiddet hareketlerini men' ve böylece âsâyişi ve nizâmı yeniden te'sis etti. O zaman kadı ve fakîhlerden müteşekkil bir hey'et topladı; bu hey'et fırârî halîfenin hilâfete lâyık olmadığını ilân etti. Başka şikâyet sebepleri arasında, halîfenin sultana verdiği ahde ihânet etmesi tenkit ediliyordu; filhakîka gâlibâ kendisine karşı aslâ silâha sarılmayacağını ve pâyitahtı aslâ terketmiyeceğini Mas'ûd'a resmen va'detmiş idi; bundan başka kendisinin başka kusurları da gösteriliyordu. Amcası Abû 'Abd Allâh Muḥammed al-Muktafî b. al-Mustaẓhir [b. bk.] onun yerine *amîr al-mu'minîn* ilân olundu.

al-Râşid Musul'da uzun zaman kalmadı; Azerbaycan'a gidip, Dâvûd ile birleşti. Mas'ûd'dan memnûn olmayan diğer emirler, al-Râşid'i yeniden tahta çıkarmak için, onunla ittifak ettiler; bununla berâber, al-Râşid askerî hareketlere iştirâk etmedi (geri kalan hâdiseler için bk. mad. MAS'ÛD). 25 veya 26 ramazan 532 (6 veya 7 hazîran 1138)'de, henüz iyileşmemiş olduğu bir hastalıktan muztarip olan al-Râşid, İsfahan civarında katledildi.

Bibliyografya: İbn al-Aṯîr, *al-Kâmil* (nşr. Tornberg), X, 377, 394; XI, 17, 22 v. dd.; 26—30, 39 v. dd.; Abu 'l-Fidâ', *Târîḫ* (nşr. Reiske), III, 463 v. dd.; İbn Ḫaldûn, *al-'İbar*, III, 510 v. dd.; İbn al-Ṭiḳṭaḳâ, *al-Faḫrî* (nşr. Derenbourg), s. 411 v. d., 415 v. d.; Houtsma, *Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides*, II, 178—185; Weil, *Geschichte d. Chalifen*, III, 256—260; G. le Strange, *Baghdad during the Abbasid Caliphate*, bk. *fihrist*.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

RÂŞİD-ÜD-DİN SİNAN. RÂŞİD AL-DİN SİNÂN (?—1195) yahut bizzat ismâilîlerin [b. bk.] umûmiyetle dedikleri gibi, Sinân Râşid al-Dîn XII. asrın ikinci yarısında Suriye'de *ismâilîlerin meşhûr reisi* olup, geniş halk kütlesi arasında Şaybu al-Cabal („dağ şeyhi") adı ile daha çok tanınır. Tam adı Abu 'l-Ḥasan Sinân b. Sulaymân b. Muḥammed'dir. Basra yakınında ['Aḳr al-Sudan (bu yer adı için bk. Yâḳût, *Mu'cam*)'de doğmuş, ismâilî akîdelerini burada kabûl ettikten sonra, ismâilîlerin esâs merkezi olan Alamut'a gitmiş ve burada yetiştirilmiştir]. 558 (1163)'de Alamut'taki İmâm Ḥasan tarafından, Suriye'deki ismâilî (nizârî) cemâatine reis tâyin edildi; 589 ramazanında (eylûl 1193), Maṣyâf'ta çok ilerilemiş bir yaşta ölünceye kadar, bu mevkii muhâfaza etmiştir. Bir taraftan müslüman ehl-i sünnet hükümdarlarına, bilhassa Ṣalâḥ al-Dîn [b. bk.]'e, diğer taraftan da Haçlılara karşı halkını muvaffakiyetle müdâfaa ederek, zamanının Suriye ve Mısır siyâsetinde son derece mühim bir rol oynadı. Komşularının esâs itibârı ile devamlı düşmanca tavırlarına rağmen, küçük cemâatinin hâlâ (Ḥamâ'ya yakın kasabalarda) mevcut olması vâkıası onun kurduğu sağlam temeller ile izah olunabilir. Bu devrin hâdiselerini kaydeden bütün tarihçilerin eserlerinde onun hakkında bilgiler bulunabilir [asıl mühim kaynaklar hakkında bk. *bibliyografya*], fakat en teferruatlı mâlûmat Stanislas Guyard (*Un grand maître des Assassins au temps de Saladin*, *JA*, 1877, s. 324—489) tarafından verilmiştir. Bu müellif, ihtimâl Sinân'ın bir muâsırı tarafından yazılmış olan ve ona âit *Manâḳib*'ı, yâni şifâhî an'anelere dayanan türlü rivâyetleri ihtivâ eden mevsuk bir ismâilî eserinin, *Faṣl*'ın, arapça aslının metnini vermektedir. Bu metnin yanında bir fransızca tercüme ile Sinân ve umûmiyetle İsmâilî fırkasına taallûk eden tarihî mâlûmâtı teferruatlı bir şekilde gözden geçiren ve hâlâ oldukça kıymetli olan bir giriş bulunmaktadır. *Faṣl* bugün Suriye ismâilîlerince mechul gibi görünmektedir; bunlar gâlibâ mevsûk ve cemâatlerinin itimâdına değer tarih kitaplarına sâhip değildirler. İsmâilî müellif 'Abd Allâh b. al-Murtaḍâ al-Ḥavâbî'nin 30 yıl kadar önce neşredilmiş olan *al-Falak al-dawwâr fî samâ' al-a'immat al-aṭhâr* (Haleb, 1352=1933) adlı eseri, bu gibi mahallî hiç bir an'aneyi aksettirmez ve Sinân ile alâkalı olarak verilen bilgiler, tamâmiyle İbn al-Aṯîr, Abu 'l-Fidâ' v.b. gibi, çok tanınmış olan müelliflerin tarihlerine istinat etmektedir.

Sinân'dan bahseden tarihler, esâs olarak, onun siyâsî rakiplerini katil yolu ile ortadan kaldırmak için, bir âlet olarak kullandığı fedâî (*fidâ'î*) teşkilâtından bahseder. Hiç şüphe yoktur ki, bu hikâyelerde bir parça hakîkat mev-

cuttur; fakat bunların kendisine ve aynı zamanda teşkilâtına aslâ mes'ûl olmadıkları bir çok işler isnât eden sokak uydurmaları ile kuvvetle mübâlegalandırıldığı bedihîdir. Bir çok tarihçiler kendisinin fırkanın en yüksek ve insanüstü bir reis gibi telakkî edildiğini naklederler. Maalesef farsça mevsûk ve itimâda şâyân hiç bir ismâilî eserde ondan bahsedilmez ve fırka mertebeler silsilesinde onun hakikî yerinin ne olduğunu tahkik etmek güçtür. Onun *imâm*'dan sonra en yüksek mertebeyi, yâni *ḥuccat* mertebesini işgâl etmiş olması pek muhtemeldir; bu da, islâh edilmiş olan Nizârî akîdesine göre, oldukça büyük tabiat üstü kuvvetlerin bulunmasını icâp ettirir. Ne olursa-olsun, onun kendisinin bir „imâm" olduğunu iddia etmediğine veya böyle telakkî edilmediğine inanmak için, bunlar kâfî bir sebep teşkil etmez; bununla berâber, Nâṣir-i Ḫusrav ve Ḥasan b. al-Ṣabbâḥ gibi mühim diğer ismâilîler için olduğu gibi, halk an'anesi onlara bizzat 'Alî 'den gelen asîl bir menşe tanımıştır.

Bibliyografya: Metinde verilmiştir. [Sinân hakkında en geniş ve mevsûk kaynak İbn al-'Adîm [b. bk.]'in *Buġyat al-ṭalab fî târîḫ al-Ḥalab*'i olabilirdi. Fakat bunun Râşid al-Dîn Sinân'ın hâl tercümesine âit kısmı, diğer bir çokları gibi, kaybolmuştur. Bununla berâber ihtimâl bu parça al-Yûnînî'nin zeylinde, olduğu gibi muhâfaza edilmiştir. Sinân hakkındaki bu mühim parça, açıklamalar ile birlikte, B. Lewis tarafından neşredilmiştir: *Three Biographies from Kamāl al-Dîn* (*Fuad Köprülü armağanı*, İstanbul, 1953, s. 327 v. dd., metin için bk. 336—344)]. (V. IVANOV.)

[Bu makale A. ATEŞ tarafından kısmen ikmâl edilmiştir].

RATAN. BÂBÂ, ḤÂCCÎ, ABU 'L-RIḌÂ, hindistanlı ve son derece uzun ömürlü bir velî; hemen-hemen bütün islâm memleketlerinde meşhûr olup, *Ḳâmûs* (Kahire, 1330, IV, 226)'ta ismi Ratan b. Kirbâl b. Ratan al-Batrandî (farklı şekilleri için, bk *Iṣâba*, Kalküte, I, 1087; *Lisân al-mîzân*, II, 450 v. dd.) olarak zikredilmiştir. Nisbesi (*Lisân al-mîzân* ve *Tâc al-'arûs*, IX, 212 'de al-Bitrandî şeklinde harekelenmiştir), al-Zabîdî'ye göre, Hindistan'da al-Bitranda şehrinin adından gelmektedir ki, Â'în-i Akbarî (nşr. Sayyid Aḥmed Han, II, 207=Jarrett, III, 360)'den öğrendiğimiz vecihle, Ratan burada doğmuş ve ölmüştür. Buraya bugün Bhatinda denilmektedir ve burası 30° 13' şimâl arzı, 75° şark tûlünde bulunmakta olup, vaktiyle Patiâla devletinin Govindgarh (Anâhadgarh nizamlığında) *taḥṣîl*'inin merkezi idi. Bu şehir demiryollarının mühim bir kavşak noktası olup, eski adı muhtemelen Tabarhind (bk. *Punjab States Gazetteers*, XVIII, A; *Phulkian States*, Lâhûr, 1909, s. 188 v. dd.) idi. Bu şehre 3 mil mesâfede, Ḥâccî Ratan denilen mevkîde velînin „her tarafı duvar ile çevrili bir câmî ve revak ile büyük bir binâdan ibâret (*ayn. esr.*, s. 80) türbesi bulunmaktadır. XII. (XVIII.) asırda (*Tâc al-'arûs, gōst. yer.*) da mühim bir ziyâretgâh olan türbe şimdi bilhassa müslümanlar tarafından ziyâret edilmekte ise de, hindûlar da, husûsiyle 7 — 10 zilhicce tarihleri arasına rastlayan Ḥaccî *'urs* (senelik panayır)'unda sık-sık uğrarlar ve çok sayıda *sâdhû*'lar gelir. Beş asra yakın bir zamandan beri türbenin muhâfazası cedleri, Oudh'taki Makanpur'dan gelen Şâh Çând olan Madârî fakirlerine bırakılmıştır. Bu *gaddinaşîn*'ler saçlarını uzatırlar ve evlenmezler.

Ḥâccî Ratan kimdir? Onun hakkında bir yazılı islâm rivâyeti ile aynı zamanda bem islâmî, hem de hindû yerli efsâneler vardır ki, bu soruya cevap bulmağa çalışmadan önce, bunların tetkiki muvâfık olur.

Doğduğu şehirde kendisini ziyâret eden ve islâm âleminin muhtelif kısımlarından gelen bir çok zâtın mevcut ilâdeleri ele alınırsa, gâlibâ VII. (XIII.) asırda Bhatinda'da Ratan adlı bir şahıs yaşamakta idi ki, bu şahıs hakkında „bu zâtın uzun bir ömre sâhip olduğu, Peygambere mülâkî olup, Hendek (h. 6. yılda Medine'nin muhâsarası) muhârebesinde onun yanında bulunduğu, Peygamberin kendisine uzun ömür dilediği, Fâṭima'nın 'Alî ile evlenmesinde hâzır olduğu ve badîs rivâyet ettiği söylenmektedir" (*Tâc al-'arûs, gōst. yer.*).

Bu rivâyetlerin bir kısmında Ratan'ın bayat tarzı, şahsı v.b. hakkında aşağıdaki tafsilât bulunmaktadır. Onunla konuşan horasanlı bir tâcir, kendisinin *fûfal* ağacının (*pipul* [*Ficus religiosa*]? — zîra *Fûfal* veya *Areca Catechu* siyâka uymamaktadır) altında yaşadığını, dişlerinin bir yılaon dişi kadar sivri olduğunu, kılları hemen-hemen beyaz olan sakalının dikene benzediğini, yanakları üzerine kadar inen kaşlarının kanca ile yukarı kaldırıldığını, aslâ evlenmediğini iddia ettiğini ve oturduğu zaman işgâl ettiği yerin üç zirâ [b. bk.] olduğunu söylüyordu (al-Canadî'den naklen, *Iṣâba*, I, 1099). Aynı memleketten olan başka bir tâcir onu şehrin dışında büyük bir ağacın dalına asılmış ve bir makara ile hareket ettirilen, pamukla doldurulmuş geniş bir sepet içinde küçük bir kuş gibi yerleşmiş buldu. Ratan farsça konuşuyor ve sesi bir arının vızıltısına benziyordu. Bu tâcir büyük bir köyün bütün halkının onun çocukları veya torunları olduğunu nakletmiştir (*Iṣâba*, I, 1094; al-Vadâ'î [ölm. 726=1326];

'nin *Tazkira*'sinden naklen Ṣalāḥ al-Ṣafadī, *Tazkira* ve oradan da *Lisān al-mīzān*, II, 452; bk. Brockelmann, *GAL*, II, 9; *Suppl.*, II, 2; Kâtib Çelebî, II, 264). Hiç evlenmediğini ifâde eden birinci rivâyetin aksine, ikincisi ona bir çok çocuklar atfetmektedir ve İbn Ḥacar, fiilen Ratan'dan hadîs nakledenler sırasına Maḥmūd ve 'Abd Allāh adında iki oğlunu da idhâl etmektedir.

Bu rivâyetlerden bâzıları, onu önce hıristiyanlığı ve sonra da islâmiyeti kabûl etmiş gösterirler (*Işāba*, I, 1097 v. d.).

Ölüm tarihi biribirinden farklı olarak verilmektedir: 596, 608, 612, 632 (*Işāba*), 700 ve 709 (*Ā'īn-i Akbarī* ve *Fawāt al-vafayāt*).

Ratan'ın bizzat Peygamberin kendisinden naklettiği ve *al-Ratanīyāt* (krş. *Tāc al-'arūs*, *gōst. yer.*) denilen sözleri bir mecmuada toplanmıştır ki, bunun 300 hadîs ihtivâ eden 710 (h.) tarihli bir nüshası İbn Ḥacar tarafından görülmüştür. Bu hadîsler, Abu 'l-Fatḥ Mūsā b. Mucallî al-Şūfī tarafından, Ratan'dan nakledilmiştir. Ẓababī, bunları ya Ratan'ın uydurmuş veya Mūsā'ya, kendi çıkarı için, Ratan menkıbesini imâl eden biri tarafından nakledilmiş olması şüphesini izhâr etmiştir (*Işāba*, I, 1090). Mūsā'nınkinden başka, daha eski bir kırk hadîs mecmuası, Tāc al-Dīn Muḥammed b. Aḥmed al-Ḥorasānī tarafından, vücûda getirilmiştir. Takrîben 17'si *Işāba*'de zikredilmiş olan bu hadîslerin bir kısmı, Leiden, Berlin ve Luknov yazmalarında muhâfaza edilmiş olup, şiî (veya belki daha doğrusu alevî) ve aûfî temâyülleri taşımaktadır (*Journal of the Panjab Historical Society*, II, 112). el-Fīrūzābādī bunları Ratan'ın arkadaşlarının ağzından duymuştur (*Ḳāmūs*, *gōst. yer.*). Ratan'ın iddiaları VII. (XIII.) asırda müslümanların son derecede dikkatlerini çekti ve müteâkip asırlarda müslüman muhitlerinde bir yığın muhtelif fikir ortaya çıkardı. Bunlar onun iddiasının, yâni Peygamberin sahâbesinden biri olduğuna dâir iddiasının lehinde veya aleyhinde olduklarını ifâde eden başlıca bir kaç şahsiyet ile ilgili bir sıraya göre, zikredilecektir.

Lehte olanlar: 1. Şayḫ Raẓī al-Dīn 'Alī' Lālā al-Ġaznavī (ölm. 642=1244) olup, Hindistan'da Ratan'ın sohbetinde bulunmuş ve ondan Peygamberin, nakletmek üzere, kendisine emânet ettiği bir tarağı almış idi. 2. Rukn al-Dīn 'Alā' al-Dawla al-Simnānī (ölm. 736=1336) olup, zikri geçen tarak ve aynı zamanda 'Alī Lālā tarafından Ratan'dan alınmış olan bir *ḫirḳa* onun eline geçmiştir. Rukn al-Dīn bir yazısında bu tarak ve hırkanın kendisine verildiğini te'yit etmektedir (bk. *Nafaḥāt al-uns*, Kalküte, 1858, s. 50, bu parça hakkında Lārī 'nin hâşiyesi ile). 3. 'Abd al-Ġaffār b. Nūḥ al-Ḳūşī (ölm. 708=1309) olup, *Kitāb al-vaḥīd fī sulūk ahl al-tavḥīd* (bu eser hakkında bk. Kâtib Çelebî, İstanbul, 1943, IV, 432, s. tab., s. 2005; krş. Brockelmeno, *GAL*, II, 117; *Suppl.*, II, 145; bk. *Işāba*, I. 1096)'in müellifidir. 4. al-Canadī (ölm. 732=1332), *Tārīḫ al-Yaman*'in müelllifi, krş. Brockelmann, II, 184, *Suppl.*, II, 236 (*Işāba*, I, 1096 v. d.). 5. Ṣalāḥ al-Dīn al-Ṣafadī (ölm. 764=1363), yk. bk. 6. Şams al-Dīn Muḥammed b. İbrāhīm al-Cazarī (ölm. 739=1338/1339), *Ḥawādiṯ al-zamān va-anbā'ihī* (bk. Sarkīs, *Mu'cam al-matbū'āt*, stn. 696)'nin müellifi de gâlibâ bu listeye ilâve edilmelidir. 7. Ḫvāca Muḥammed Pārsā (ölm. 822=1419), bk. *Ā'īn-i Akbarī*, II, 207 (=Jarret, III, 360). 8. Nūr Allāh Şūstarī (1010'a doğru) Ratan'ın iddiasına sünnî muhâlefetin hakîkî sebepleri olarak, *a.* Ratan şiî olduğu için, hadîslerinin bir çoğu *ahl al-bayt* ve tarafdarlarının medhine âit idi ve *b.* doğrudan-doğruya Peygamberden hadîsler nakledebilecek *şaḥābî* tarafından gölgeda bırakılan muâsır ulemânın kıskançlığını (*Macālis al-mu'minīn*, Tahran, 1299, s. 309) ileri sürmektedir.

Aleyhte olanlar: 1. al-Ẕahabī (673—748= 1274—1348), *Tacrīd* (*Işāba*, I, 1087'de zikredilmiş), *Mīzān al-i'tidāl* (I, 336) ve *Muştabih* (s. 215) adlı eserlerinde Ratan'a şiddetle hücûm etmiştir. Aynı mevzua dâir aynı zamanda *Kasr vaṣan Ratan* (*Işāba*, I, 1088 v.d.) unvânlı bir eser de yazmıştır. Bu risâlede müellif, Ratan'ın Peygamberin sahâbesinden biri olduğa iddiasını yalnız Muḥammed (al-Muntaẓar) b. al-Ḥasan (on ikinci imam)'ın yaşadığına ve 'Alī'nin zuhûr edeceğine inananların kabûl edebildiklerini îmâ etmiştir (bk. *Işāba*, I, 1091; krş. *Lisān al-Mīzān*, II, 452). 2. 'Alam al-Dīn al-Birzālī al-Şāfi'ī (ölm. 739=1339; bk. *Fawāt al-vafayāt*, I, 163). 3. Burhān al-Dīn İbn Camā'a (ölm. 790=1388; bk. Broekelmann, II, 112; *Suppl.*, II, 138; *Işāba*, I, 1101 'de zikredilmiş). 4. Macd al-Dīn al-Fīrūzābādī, 785—790 (b.)'a doğru Hindistan'da bulunuyordu ve Bhatinda'yı ziyâret etmiş idi (*Ḳāmūs*, *gōst. yer.*; krş. bir de *Işāba*, I, 1102). 5. İbn Ḥacar al-'Asḳalānī (ölm. 852=1449), *Işāba* (I, 1101 v.d.), *Tabṣīr al-muntabih* (Rāmpūr yazm., s. 79), bir de *Tāc al-'arūs* (IX, 212)'te zikredilmiştir. 6. al-Zabīdī (ölm. 1205=1791), *Tāc al-'arūs*, *gōst. yer.*

Yukarıda zikredilen yazılı rivâyet dışında, Bhatinda'daki hindûlar gibi, müslümanlar da Ratan ile ilgili yerli rivâyetlerini muhâfaza etmişlerdir.

En eski müslüman rivâyeti, Ratan'ı Şihāb al-Dīn Ġūrī istilâsı sırasında kaleyi müslümanı

lara teslim eden, Bhatinda'nın hindû racası, Vena Pāl'ın nâzırı olarak göstermektedir. Ratan ihtidâ etti ve hacc farîzasını yerine getirdi. Bhatinda'da hâlâ yaşayan daha tam bir rivâyete göre, bu Ratanpāl adında bir Çauhān racputu idi. Nücûm ilmi sâyesinde Peygamberin Arabistan'da doğacağını ve islâm dinini yayacağını önceden haber vermiş idi. Onu görmeğe nâil olmak için, nefesini tutmağa çalıştı. Ratan, şâhidi olduğu *şaḳḳ al-ḳamar* (ayın ikiye bölünmesi) mûcizesinden sonra, Mekke'ye hareket etti. Orada müslüman oldu ve 30 yıl Peygamber ile yaşadı. Sonra Hindistan'a döndü ve nefesini tutma âdetine devam ederek, orada şimdi türbesinin bulunduğu yere yerleşti. Daha sonra Şihāb al-Dīn Ġūrī, Pirthi Rāc ile muhârebe etmek üzere, Bhatinda'ya vâsıl olduğu zaman, Ḥāccī'yi ziyâret etti. Velî o sırada bir kerâmet gösterdi ve mustahkem mevkiinin fethi için fiilen yardımda bulundu. Bu hâdiseden az sonra, 700 yaşında olduğu hâlde, vefat etti (*Journal of the Panjab Historical Society*, II, 98; *Glossary of the Tribes and Castes of the Panjab and N.W.F. Province*, I, 551).

Hâlâ Bhatinda'da yaygın bir hindû rivâyeti, bunun büyük gezgin ve kerâmetler gösteren bir hindû *sādhū* olduğunu, Nāth kolundan geldiğini ve adının Ratan Nāth bulunduğunu naklet-mektedir. O seferleri esnâsında ziyâret ettiği Mekke'de, mûcizevî kudretler göstererek, müslümanların itimâdını kazandı. Müteâkiben yaşayıp-öldüğü Bhatinda'ya geldi ve orada defn edilerek, *samādh*'ı inşâ edildi. Müslümanlar, onun yerine *ḫānḳāh* yaptırdılar ve müslümanlar, Mekke'yi ziyâret etmesi hasebi ile, ona bizzat *ḥāccī* unvânını verdiler (bk. *Journal of the Panjab Historical Society*, II, 100; burada diğer bir kaç hindû rivâyeti daha bulunmaktadır).

Ratan'ın Güga menkıbelerinin bâzı rivâyetleri ile ilgisi hakkında bk. *Glossary of the Tribes and Castes of the Panjab and N. W. F. Province*, I, 175, 179, 181.

Horovitz, aşağıdaki nazariyeyi ortaya koymak sûreti ile, biribirinden farklı olan bu rivâyetleri te'lif etmiştir: „Ratan aslında kendini yüzlerce yıl yaşamış gibi gösteren ve müslümanların uzun ömürlülüğe gösterdikleri itibârı bilerek, bunu müslüman müridleri yanındaki vaziyetini takviye etmek için kullanan bir *yogī* di... Velînin, biri ölçüsüz hayat içinde hindûlara gösterdiği *yogī*, diğeri de müslümanlara gösterdiği Peygamberin sahâbesi olmak üzere, iki vechesi var idi" (*Journal of the Panjab Hist. Soc.*, II, 113 v. d.).

Bibliyografya: J. Horovitz, *Bāba Ratan, the Saint of Bhatinda* (*Journal of the Panjab Historical Society*, II, 97 v.d; bu makalede atıflar ile en tam bilgi verilmiştir); bunlara şunlar ilâve edilmelidir: İbn Ḥacar, *Lisān al-mīzān*, 'Haydarâbâd, 1330), II, 450 v. d. (*İṣāba*'deki kendi makalesini sık-sık tekrar etmektedir); al-Zabīdī, *Tāc al-'arūs*, IX, 212; *A Glossary of the Tribes and Castes of the Panjab and North-West Frontier Province*, I, 152 175, 179, 181. Arapça-farsça bir *Kitāb al-arba'īn* [başı eksik bir yazma Pancâb University Library]'de Horovitz tarafından verilmiş olan menkıbenin [s. 110, not 1: Hārūn adı Suiṭān Maḥmūd'unkinin yerini almıştır] daha tam bir rivâyeti bulunmaktadır.) (MOḤAMMAD ŞAFĪ').

RÂTİB. RĀTİB (A., cem. *ravātib*), aslında ve bundan dolayı edâsı mecbûrî olmayan, muayyen nâfile namazlar (*ṣalāt*) veya duâlar. Bu tâbir ne *Kur'ān*'da ve ne de, dinî bir ıstılah olarak, hadîste vardır. Tâbirin ilk mânası için bk. mad. NĀFİLE. İkinci mânasında, gerek toplu hâlde, gerek yalnız yapılan *zikr*'e delâlet eder. *Ravātib*'ın Açin'de umûmî olan şekli hakkında mufassal bir tasvir için bk. C. Snouck Hurgronje.

Bibliyografya: C. Snouck Hurgronje, *De Atjèhers* (Batavia-Leiden, 1893—1894), II, 220 v.dd.; ingl. trc. O'Sullivan, *The Achehnese* (Leiden, 1906), II, 216 v. dd.

(A. J. WENSİNCK.)

RAṬL. [Bk. RITL.]

RAVĀFİŻ. [Bk. RÂFİZİLER.]

RĀVALPİNDİ. [Bk. RÂVELPİNDİ.]

RĀVANDİ. [Bk. RÂVENDİ.]

RAVĀNDİZ. [Bk. REVÂNDİZ]

RÂVELPİNDİ. RĀVALPİNDİ, Pâkistan'da Pencâb'ın şimâl-i garbîsinde bir bölge, kazâ (*taḥṣīl*) ve şehir. Bölgenin 21.347 mil² mesâhası ve 3.362.260'ı müslüman olmak üzere, 3.914.849 nüfusu vardır. İdârî maksatlar ile, dört *taḥṣīl*'e bölünen kazânın sâhası 2.050 mil² ve nüfusu 634.357 (524. 965'i müslümandır). Bu *taḥṣīl* 770 mil² bir sâha kaplar ve üzerinde 289.073 (212.256'sı müslüman) nüfusu vardır (burada bulunan rakamlar 1931 sayımına göredir). Şehir ve askerî merkez Leh nehrinin şimâl sahilinde yer almakta ve takrîben yarısı müslüman olmak üzere, bugün 236.877 nüfusa sâhip bulunmaktadır.

Rāvalpindi şimâl-i garbîden gelen istilâ yolu üzerinde bulunduğundan, tarihî Pencâb [b. bk.]'inkine çok benzemektedir. Gandhāra'nın bir kısmını teşkil eden bölge Ahemenîler imparatorluğuna bağlı idi. Şehrin aş.-yk. 10 mil şimâl-i garbîsinde eski Takşaçila (Taxila) şehrinin harâbeleri bulunmaktadır ki, burası IV. (m. ö.) asırda ehemmiyetli bir ilim merkezi idi. Müs-

lümanlar bu bölgede hâlâ en mühim ictimâî mevkî sahibi olan serkeş Gakkhar kabîleleri ile çok uğraşmak zorunda kalmışlar, Ekber [b. bk.] devrinde bugünkü Rāvalpindi bölgesi Lâhûr (*Â'în-i Akbarî*, trc. Jarrett, II, 324) *sâba*'sinde Sind Sāgar Dōāb *sarkar*'inin bir kısmını teşkil ediyordu. Rāvalpindi bugün şimâlî Hindistan'ın en mühim askerî mevkîlerinden biridir.

Bibliyografya : Pencâb maddesinde zikredilmiş olan eserlere ilâveten, *Imperial Gazetteer*, Rāvalpindi başlığı altında; J. H. Marshall, *Archaeological Discoveries at Taxila* (1913); ayn. mil., *Guide to Taxila* (1918); *Rāvalpindi District Gazetteer* (1907); H. A. Rose, *A Glossary of the Tribes and Castes of the Punjab and North-West Frontier Province* (1919), bk. Gakkhars.

(C. COLLIN DAVIES.)

RÂVENDÎ. İBN AL-RĀVANDÎ veya AL-RĀVANDÎ, ABU 'L-ḤUSAYN B. YAḤYĀ B. İSḤĀḲ, eski bir mûtezilî ve râfızî. III. (IX.) asrın başında doğmuştur. Ölüm tarihi hakkında, kaynaklarda muhtelif fikirler vardır. Bâzı müelliflere (bilhassa Mas'ûdî, *Murûc*, VII, 237) göre, 36 veya 40 yaşlarında olduğu hâlde, III. (IX.) asrın ortasında ölmüş olmalıdır, diğer bazılarına göre ise, bu asrın sonuna kadar yaşamış olmalıdır. İlk fikir hakîkate daha yakın görünmektedir.

İbn al-Rāvandî yazı hayatının başlarında, mûtezile akîdesinin taraftarı idi. Aş'arî'nin *Maḳālāt al-islāmîyîn*'inde bize kadar intikal eden mûtezile ile ilgili yazılarının bir çok parçaları, onun fikrinin kendine başlığını ve kuvvetini göstermektedir. Mûtezile mektebinin çerçevesi, hırslı gence çok dar geldi. al-Rāvandî bu mektepten hâric bırakılınca, eski meslektaşlarını mütemâdiyen kötüledi. Önce şîî dâvasının müdâfii ve bu mezhebin ilk kelâm âlimlerinden biri oldu. Daha sonra râfızî Abū 'Îsā al-Varrāḳ [b. bk.]'ın te'siri altında, serbest düşünceli bir mütefekkir oldu ve islâmiyete ve bütün semâvî dinlere hücûm ettiği eserlerini yazdı.

Eserlerinden elimizde bulunanlar şunlardır: 1. Hemen-hemen tam olarak Ḫayyāṭ'ın *Kitāb al-intiṣār*'ında bulunan *Kitāb faḍîḥat al-mu'tazila*. Bu eser Câḥiz'in mûtezile akîdesinin müdâfaasına (*Faḍîlat al-mu'tazila*) bir cevaptır. İbn al-Rāvandî, burada eski mu'tezilî âlimlerini gözden geçirmekte, fikirlerindeki tenâkuzları göstermekte ve bunların onların râfızîliğine atfetmektedir. Kitabın ikinci kısmı, şîîliğin müdâfaasına hasredilmiştir. 2. İbn al-Cavzî'nin *Muntaẓam fi 'l-târîḫ*'inde bir çok parçaları muhâfaza edilmiş olan *Kitāb al-dāmiġ*. İbn al-Rāvandî, burada *Kur'an*'ın muhtelif kısımlarına hücûm etmektedir. 3. Parçaları ismâilî al-Mu'ayyad fi 'l-Dîn [b. bk.]'in *Macālis*'inde muhâfaza edilmiş olan *Kitāb al-zumurruẓ*. İbn al-Rāvandî, bu eserinde umûmiyetle peygamberlik ve husûsiyle de Muḥammed'in peygamberliği fikrini çok şiddetli bir tenkide tâbî tutar. Ona göre, dinî naslar, aklen kabûle şâyân değildir ve binâenaleyh atılmalıdırlar. Peygamberlere atfedilen mûcizeler uydurmalardan ibârettir. *Kur'an* ne vakfedilmiş bir kitaptır, ne de bir vuzûh ve taklit edilmez bir güzelliğe sâhiptir. Peygamberler gâipten haber verenler ve sihirbazlar ile mukayese edilebilir. İbn al-Rāvandî, kendi dinsizliğini örtmek için, bütün bu iddiaları brahmanlara söyletir. Bununla berâber, muahhar müelliflerin çoğu, az-kalsın *Kitāb al-zumurruẓ*'u brahmanların asıl mezhebinin mühim kaynağı kabûl edeceklerdi.

Aralarında Ḫayyāṭ, Cubbâ'î, Abū Hâşim, Aş'arî, Abū Sahl al-Navbaḫtî v. b. bulunan bütün bir müslüman kelâmcılar nesli, İbn al-Rāvandî'nin ağır ithamlarını reddetmeğe çalıştı.

Bibliyografya : Ḫayyāṭ, *Kitāb al-intiṣār* (nşr. H. S. Nyberg), Kahire, 1925, nâşirin mukaddimesi; I. Kraçkovskij, *Un document oublié sur les oeuvres d'Ibn al-Rawandi* (*Comptes rendus de l'Académie des sciences de URSS*, 1926 B, s. 71—74); H. Ritter, *Philologika* VI (*Isl.*, XIX, 1 v. dd.); P. Kraus, *Beiträge zur islamischen Ketzergeschichte* (*RSO*, XIV, 93—129, 335—379, bilhassa 371 v. d.) İbn al-Rāvandî'ye dâir diğer kaynaklar ve çalışmalar zikredilmiştir). Krş. bir de M. Guidi (*RSO*, XIV, 315 v. d.).

(P. KRAUS.)

RAVŞANİYA. [Bk. REVŞENİYE.]

RAVZA. RAVŻA, Dimyat ve Reşîd kollarına ayrılmadan önce, Nil nehrinin yatağında bulunan bir takım büyük adalardan biridir. Ada eski Kahire'nin yanında Ḳaṣr al-'Aynî'ye doğru uzanmakta, sağ sâhilden al-Ḫalîc adlı dar bir kanal ile ayrılmakta olup, nehir ada ile Giza (Cîza) arasında bütün genişliği ile akmaktadır.

Orta çağların başlarında burası 1. al-Muste'în (248—251=862—866)'in hukûmdarlığı sırasında yapılan ve cenûb-i garbî sâhilinde yer alan Nil ölçüsü [bk. mad. MIḲYAS] için elverişli bir mevkî; 2. dokları Nil'in daha şimâlinde sonradan gelişen bugünkü Bulak limanı istikametinde Mısır sâhiline naklettiren birinci Îḫşîdî'nin hukûmdarlığına kadar, donanmanın inşâsı için tersâne (Mas'ûdî bu yere „gemi inşaatçıları adası" demektedir) ve 3. Babylon kalesi ile bu yeri bağlayan ve dubaların meydana getirdiği mûtad köprüyü tahrip sûretî ile, ana

topraklar üzerinde bir tehlike olduğu zaman tabi'î bakımdan muhâfazalı bir mahal olarak kullanılmıştır. Muḳavḳas hurriyetini sağlamak için araplar ile müzâkerelerde bulunmak istediği sırada, bu usûle baş-vurmuştur. Bu durumu anlayan İbn Tolun da ada üzerinde (264= 877 civârında) bir kale yaptırmış ve al-Ṣāliḥ Ayyūb buna bir başkasını eklemiştir; bu sonuncusu da, karısı Şacarat al-Durr tarafından, fransızların Manṣūra 'de mağlûbiyetine (647=1249) kadar kendisinin cesedi gizli olarak muhâfaza edilmiştir. al-Ravża, bir müstahkem mevkî olarak, en yüksek noktaya bahrî Memlûklar zamanında ulaştı; bunlar al-Sāliḥ Ayyūb 'un ölümünden sonra, geri dönerek, Nil suları himâyesinde Mısır 'da hemen-hemen bir buçuk asır hukmetmişlerdir. Onlar ayrıca adanın sâhilleri boyunca sûrlar ve kuleler inşâ ederek, müdâfaa vâsıtalarını sağlamlaştırdılar. Burası eski zamanlarda, halîfe al-Āmir 'in bir bedevî câriyesi için, 519 (1125) civârında yaptırmış olduğu muhteşem sarayların (msl. Havdac), geniş bahçelerin yer aldığı bir eğlence mahalli olarak, ara-sıra kullanılmıştır. Bahrî Memlûkler devrinde burada Mısır hukümdarlarının ikameti için yapılan zengin mâlikânelerin sayıları artmış ve sâkinleri tarafından kullanılmak üzere, bir câmi ve bir medrese (izleri hâlâ görülmektedir) yaptırılmıştır.

Burei Memlûkleri devrinde Miṣr ve kaleden uzak semtler civârına daha fazla rağbet edilmiş ise de, bu yerin Osmanlılar tarafından fethi sırasında Selim I. adayı daha emin bir ikamet yeri bulmuştur. Yavuz Sultan Selim Mısır 'ı fethedince, mikyasın üzerine bir kubbe ve kubbenin üstüne de bir köşk binâ ettirmiş ve mısırlılar kendisine orada biatte bulunmuşlardır. Mısır bir Osmanlı vilâyeti bâline gelince Miṣr ve kale türk vâlisinin ikametgâhı olmuş ve buna karşılık Memlûk kuvvetleri nehrin Cîza tarafına geçmişlerdir. Bunun neticesinde al-Ravża terkedilmiş, istihkâmları barâp olmuş ve hırsızlar ile haydutlar için bir sığınak hâlini almıştır.

Mehmed Ali devrine kadar ada Mısır hukümdarlarının ilgisini çekmemiştir; oğlu İbrahim Paşa burada büyük bahçeler yaptırmıştır. Daha sonra ada mısırlıların oturduğu hususî bir mahalle hâlini almış ve Kahire 'ye iki ve Cîza 'ye bir köprü ile bağlanmıştır. Yeni münâkale imkânları bu yerden şehrin merkezine gidip-gelmeği kolaylaştırmıştır.

Bibliyografya: Bk. mad. KAHİRE ve MIḲYĀS. Adaya ve bilhassa *miḳyās* 'a dâir mufassal mâlûmat için bk. 'Alī Paşa Mubārak, *al-Ḫiṭaṭ al-tawfīḳiyya* (20 c., Kahire, 1306), XVIII, 2—111; İbn Duḳmāḳ, *Description de l'Egypte* (nşr. Vollers), Kahire, 1893, IV, 109—120. (A. S. ATIYA.)

RA'Y. [Bk. REY.]

RAYDA. [Bk. REYDE.]

RAYY. [Bk. REY.]

RAŻĀ'. [Bk. RIDĀ.]

RĀŻĪ. [Bk. RĀZĪ.]

RĀZĪ. [Bk. RĀZĪ.]

RÂZÎ. AL-RĀZĪ, müslüman İspanya 'nın üç tarihçisinin adı.

I. MUḤAMMED B. MŪSĀ B. BAŞĪR B. CANNĀD B. LAḲĪṬ AL-KINĀNĪ AL-RĀZĪ (?—886), nisbesi İran 'daki al-Ray şehrinden gelir; kendisi aslen buralı idi. Hicrî III. asrın ortasına doğru (864 m.), ticâret yapmak için, şarktan Kurtuba 'ya geldi. Arapça sâhasındaki çok geniş kültürü Emevîler pâyitahtının münevver çevralerinde iyi bir şekilde kabûl edilmesini sağladı ve amîr Muḥammed b. 'Abd al-Raḥmān şarkta ve bizzat İspanya 'da ona bir çok defa siyâsî vazîfeler verdi; emîr Muḥammed 'in halefi olan oğlu al-Munẓir kendisine aynı itimâdı gösterdi. al-Rāzī, bu hukümdar adına gittiği bir elçilikten Elvira [b. bk.] 'ya dönüşünde, rebîülâhır 273 (5 eylûl — 3 teşrin I. 886) 'te öldü.

Fas 'lı muharrir Muḥammed al-Vazīr al-Ġassānī 'nin 1691 'de İspanya 'ya elçiliği hakkında yazdığı *Riḥlat al-vazīr fī 'ftikāk al-asīr* (krş. E. Lévi-Provençal, *Les Historiens des Chorfa*, Paris, 1922, s. 284 v. dd.) adlı eserinde iktibâs edilen Muḥammed b. Muzayn 'in bir kaydı olmasa idi, Muḥammed al-Rāzī 'nin tarih sâhasındaki çalışmaları hakkında hiç bir şey bilinmezdi. İbn Muzayn, 471 (1078/1079) 'de İşbiliye 'deki bir kütüphânede Muḥammed b. Mūsā al-Rāzī 'nin *Kitāb al-Rāyāt* adlı küçük bir kitabını bulduğunu, bunun İspanya 'nın müslümanlar tarafından fethine dâir olduğuna ve Mūsā b. Nuṣayr [b. bk.] 'in maiyetinde İspanya yarım-adasına giren ve her birinin bayrakları (*rāya*) ile tanınması kabil olan arap birlikleri hakkında bilgi verdiğini bildirmektedir. İbn Muzayn 'de bulunan parça İbn al-Ḳūṭīya (bk. *bibl.*) 'nin *Fatḥ al-Andalus* 'ünün Madrid basmasında neşredilmiştir. Muḥammed al-Rāzī 'nin bu eseri bakkında ne kadar az mâlûmâta sâhip olunursa olunsun, bunun zâyî olmasına esef edilmekten başka bir şey yapılamaz.

Bibliyografya: İbn al-Abbār, *Takmilat al-Ṣila* (*B A H*, Madrid, 1887, V, nr. 1048); al-Maḳḳarī, *Nafḥ al-ṭīb* (*Analectes*), II, 76 (İbn al-Abbār 'ın verdiği bilgiyi tekrar eder); İbn 'Iẓārī al-Marrākuşī, *al-Bayān al-muġrib* (nşr. Dozy), giriş, s. 22; J. Ribera, *Historia de la conquista de España de Abenalcótia el Cordobés* (Madrid, 1926), metin, s. 197 ve trc., s. 170; Pons Boigues *Ensayo*

bio-bibliográfico sobre los historiádores y geógrafos arábigo-españoles (Madrid, 1898), nr. 4 ve s. 45, not 2'de anılan mürâcaat kitapları; A. González Palencia, *Historia de la literátura arábigo-española* (Barcelona-Buenos-Aires, 1928), s. 130.

II. AḤMED B. MUḤAMMED (888?—955), bundan evvelkinin oğlu olup, *al-Tārīḫī* („tarihçi") lekabını taşır. Endülüs büyük tarihçilerinin zaman bakımından birincisidir. 10. zilhicce 274 (26 nisan 888)'te İspanya'da doğduğu rivâyet edilirse de, bu doğru olmamalıdır; 12 receb 344 (1 teşrin II. 955)'te öldü. Aḥmed b. Ḫālid ve Ḳasīm b. Aṣbaġ gibi, şöhretli Kurtuba âlimlerinin talebesi oldu. İspanya hakkında, müstakil eserler hâlinde, bir çok tarihler yazdı: *Tārīḫ mulūk al-Andalus*; Abu'l-Faḍl b. Abī Ṭāhir'in Bagdad'ı tasvir ederken tâkip ettiği tertibe uygun olarak yazılmış bir Kurtuba tasviri (*Kitāb fī ṣifat Ḳurṭuba*); Endülüs *mavālī*'si hakkında bir kitap; nihâyet İspanya araplarının nesep şeceresi hakkında çok hacimli bir çalışma: *Kitāb al-İstīʿāb*; bu son eser İbn Ḥazm [b. bk.]'ın *Camharat al-ansāb*'ının başlıca kaynaklarından birini teşkil etmiştir. Bu muhtelif eserler, maalesef, bize kadar vâsıl olmamıştır; hattâ şimdiye kadar Aḥmed al-Rāzī'den muahhar müellifler tarafından muhâfaza edilmiş olan ancak az bir mıkdarda aynen iktibaslar bilinmektedir. IX. asır İspanya'sına âit parça hâlindeki bir el-yazmasının son zamanlarda keşfi şimdi bu müellif ile oğlu 'Īsā (aş. bk.)'nın eserlerinden yapılmış daha geniş iktibaslara sâhip olmamıza imkân verecektir; parçalar için bk. Lévi-Provençal., *Documenis inédits d'histoire hispano-umaiyade.*

Aḥmed al-Rāzī'nin hâl tercümesini yazanların çoğu bu muharrire coğrâfî eserler isnat etmez; fakat al-Żabbī ve Yāḳūt gibi bâzıları Aḥmed b. Muḥammed al-Tārīḫī adını verdikleri ve şüphesiz Aḥmed al-Rāzī'den başka bir kimse olmayan bir İspanya coğrafyacısı hakkında bilgi verirler; bu müelliflere göre, mezkûr şahıs Endülüs'ün yolları (*masālik*), limanları (*marāsī*), başlıca şehirleri (*ummahāt al-mudun*) ve fetihten sonra buraya yerleşmiş olan altı *cund* [b. bk.] hakkında büyük bir eser yazmıştır (al-Maḳḳarī zâten bu eseri doğrudan-doğruya Aḥmed al-Rāzī'ye isnat eder). İspanya'nın bu tasviri kastiliya diline yapılmış bir tercüme hâlinde muhâfaza edilmiştir; bu da 1850'de, P. de Gayangos tarafından, *Memoria sobre la autenticidad de la Crónica denominada del Moro Rasis* 'ine zeyil olarak, neşredilmiştir (tamamlanması için bk. R. Menéndez Pidal, *Catálogo de la Real Biblioteca. Manuscritos, Crónicas generales de España*, Madrid, 1898). Tasvir bu *Cronica*'nın ilk kısmını teşkil eder ve şimdiki kastiliya dilindeki şeklinde, portekiz diline yapılmış bir naklin yeniden tercümesinden gelmektedir. Portekiz dilindeki tercümesi bugün kaybolmuş bulunmaktadır ve Portekiz kıralı Denis'in emri üzerine, XIV. asrın başlarına doğru Gil Pérez adlı bir râhip tarafından yapılmış idi; bu şahıs, şüphesiz, ikinci kısmın müellifidir ve aynı şahıs üçüncü kısımda Aḥmed al-Rāzī'nin asıl tarihî eserini, oldukça kısa olarak, ihtisar etmekle iktifâ etmiştir.

al-Rāzī'nin İspanya tasvirinden her ikisi de ekseriyâ az sâdık olan ve yer adlarının çoğunu bozmuş bulunan, biribiri arkasına yapılmış iki tercüme vâsıtası ile istifâde etmenin arzettiği sayısız güçlüklere rağmen, bu eser İberya yarım-adasının müslümanlara âit kısmının 'Abd al-Raḥmān III. idâresi zamanındaki coğrâfî, siyâsî ve ictimâî manzarası hakkında çok mühim bir vesîka teşkil eder. Eserde Endülüs'ün yer-yüzünün diğer meskûn kısımlarına nazaran mevkii ve iklimi hakkında bir takım umûmî mütâlealardan sonra, başlıca nâhiyelerin her biri hakkında husûsî bir tasvir bulunmaktadır ki, meşhûr Yāḳūt (b. bk.) *Muʿcam al-buldān*'ında, İspanya hakkında verdiği bilgiler için, bunlardan bilhassa istifâde etmiştir. al-Rāzī'nin tasvirinin ispanyolca metni ile Yāḳūt'un metninin mukayeseli tetkiki, her iki eser arasındaki yakın akrabâlık münâsebetini ortaya çıkarmağa imkân verir. Her ikisinde de X. asırda halîfeler İspanya'sının aynı mıkdarda idârî bölgeleri (*kūra*) hakkında bilgi bulunmaktadır; bunların mecmuu 41 olup, şunlardır: Kurtuba, Cabra, Elvira, Jaen, Todmīr, Valencia, Tortosa, Tarragona, Lerida, Barbitania, Huesca, Tudela, Saragossa, Calatayud, Bārūşa, Medinaceli, Şantabarīya, Racupel, Zorita, Guadalajara, Toledo, Oreta, Faḥs al-Ballūṭ (Llano de las bellotas), Firrīş, Merida, Badajoz, Beja, Ocsonoba (Uḳşunūba), Santarem, Coimbra, Exitania, Lissabön (Lizbon), Niebla, Sevilla (İşbiliye), Carmona (Karmona), Moron, Sidona (Şaẕūna), Algeciras, Reiyo, Ecija ve Tākoronnā.

Bibliyografya: İbn al-Farażī, *Tārīḫ ʿulamāʾ al-Andalus* (*BAH*, VII—VIII, Madrid, 1892, nr. 135); al-Żabbī, *Buġyat al-multamis* (*BAH*, Madrid, 1885, III, nr. 329 vo 330); al-Maḳḳarī, *Nafḥ al-ṭīb* (*Analectes*), II, 111, 118; Yāḳūt, *Irşād al-arīb* (nşr. D. S. Margoliouth, *GMS*, Leiden 1909, VI, 2, s. 76 v. d.); R. Dozy, yk. bk.; Pons Boigues, *Ensayo*, nr. 23; A. González Palencia, *Hist. de la lit. ar. esp.*, s. 130 v.d.; J.

Alemany Bolufer, *La Geografia de la Peninsula Ibérica en los escritores árabes* (Granada, 1921), s. 28 v.dd.

III. ʿĪSĀ b. AḤMED B. MUḤAMMED, bundan evvelkilerin torunu ve oğlu olup, babasının Emevîler tarihini zamanına kadar devam ettirmiş ve Aḥmed al-Rāzī'nin elde edememiş olduğu kaynaklardan istifâde ederek, daha önceki devrelere âit kısımları da genişletmiştir. Şimdiye kadar neşredilmiş olan İspanya hâl tercümesi eserleri müelliflerinin biç biri tarafından kendisi hakkında bilgi verilmiş değildir; fakat o muahhar tarihçiler ve husûsiyle İbn Ḥayyān [b. bk.], İbn Saʿīd [b. bk.] ve İbn al-Abbār [b. bk.] tarafından, sık-sık zikredilmiştir. Son müellife göre, ʿĪsā al-Rāzī Kurtuba sarayındaki hâcipler [bk. mad. HÂCİB] hakkında müstakil bir eser de yazmış olmalıdır: *Kitāb al-Ḥuccāb li 'l-ḫulafā' bi 'l-Andalus.*

Bibliyografya: İbn Ḥayyān, *al-Muḳtabis* (Oxford, yazm., *tür. yer.*); İbn al-Abbār, *al-Ḥullat al-siyarā'* (bk. R. Dozy, *Notices sur quelques manuscrits arabes*, Leiden, 1847—1851, s. 74); al-Maḳḳarī, *Nafḥ al-ṭīb* (*Analectes*), II, 671; Pons Boigues, *Ensayo*, nr. 41; A. Gonzâlez Palencia, *Hist. de la lit. ar. esp.*, s. 131.

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

RÂZÎ. AL-RĀZĪ (?—925), ABŪ BAKR MUḤAMMED B. ZAKARİYĀ', meşhûr tabîp, el-kimyâcı ve feylesûf. Hayâtı hakkında hemen-hemen hiç bir şey bilinmemektedir. 250 (864)'ye doğru Rey'de doğmuştur. Felsefe, riyâziye, hey'et ve edebiyat sâhalarında orada oldukça geniş bir tahsil yapmış olması gerekir. İhtimâl gençliğinde elkimyâ ile de meşgûl olmuştur. Ancak oldukça ilerilemiş bir yaşa geldikten sonra, kendisini tabâbete hasretmiştir. Rey şehri hâkiminin hizmetine girince, hemen bu şehrin yeni hastahânesinin müdürü oldu; sonraları ona Bagdad'da aynı vazîfeleri yaparken tesâdüf olunmaktadır. Burada ne kadar kaldığı, doğru olarak, bilinmemektedir. Devrin en büyük tabîbi olmak şöhreti onu bir saraydan diğerine sevketmiştir. Hükümdarların değişen lutufları, bir de siyâsî durumun kararsızlığı hayâtının istikrarsızlığının sebepleridir. Doğduğu şehre bir çok defalar geri geldi ve 313 (925)'te (Bīrūnī'ye göre, 5 şâbân 313) veya 323'te burada öldü.

Rāzī'nin hocaları hakkında daha geniş bilgi yoktur. Bir çok arap hâl tercümecileri onu tabîp ʿAlī b. Rabbān al-Ṭabarī'nin talebesi sayarlar; fakat bu, zaman bakımından, imkânsızdır. Felsefe sâhasında, hocası olarak, *Fihrist* Belḫī adlı birini (coğrafyacı Abū Zayd al-Balḫī ile aynı değildir) zikreder ki, Rāzī bu zâtın bâzı fikirlerini kendine maletmiş olmalıdır. Nāṣir-i Ḫusrav, merak uyandıracak bir şekilde, Ērānşahrī denilen (krş. *Zād al-musāfirīn*, s. 73, 98; bk. bir de Bīrūnī, *Hind*, s. 4, 326; ayn. mll., *Āṯār al-bilād*, s. 222, 225) akliyeci bir feylesûf hakkında aynı şeyi söylemektedir. Her iki kaynağın aynı şahsı kasdetmiş olması çok muhtemeldir. Rāzī'nin te'siri çok mühim olduğu hâlde, talebelerinden hiç biri bizce mâlûm değildir. Hıristiyan ya'ḳūbī mezhebinden olup, aristocu ve Fārābī'nin şâkirdi olan feylesûf Yaḥyā b. ʿAdī'nin felsefe tetkikine Rāzī ile başladığı rivâyet olunur (bk. Masʿūdī, *Kitāb al-tanbih va 'l-işrāf*) ve muahhar bir kaynak (Hucvīrī, *Kaşf al-maḥcūb*, trc. Nicholson, s. 150) onunla sûfî al-Ḥallāc arasındaki münâsebetlerden bahseder. Rāzī'nin felsefî akîdeleri en çok şiî çevrelerde akisler buldu. On iki imamlı şiî kelâmcısı Abū İsḥāḳ İbrāhīm b. Navbaḫt, *Kitāb al-yāḳūt*'unda zevk nazariyesini ondan almıştır ve ismâilî olan Abū Ḥātim al-Rāzī (ölm. 322 = 933), Kirmānī (ölm. 412=11021'den sonra) ve Nāṣir-i Ḫusrav [b. bk.] onun felsefî sisteminin bâzı kısımlarını reddetmeğe çalışmışlardır. Onun felsefesi ile mücâdeleye çalışan muharrirler arasında Fārābī, İbn Hayşam, ʿAlī b. Rizvān ve İbn Maymūn [b. bk.]'u zikredelim.

Rāzī, her şeyden önce, bir tabîptir ve haklı olarak islâm âleminin en büyük tabîbi sayılır. En meşhûru çiçek ve kızamık hakkındaki risâlesi (*Kitāb al-cadarī va 'l-ḥaṣba*) olan türlü hastalıklar hakkında bir çok eserleri dışında, orta çağın tanıdığı dikkate şâyân müteaddit tıp el-kitapları yazmıştır. Bunların bir kısmı latinceye tercüme edilmiş olup, XVII. asra kadar Rāzī'nin bu sâhadaki hâkimiyeti, itirâza uğramadan, devam etmiştir. *Manṣūrī* (*Liber Almansoris*)'si Rey vâlisi Manṣūr b. İsḥāḳ'a ve *Mulākī* (*Regius*)'si Taberistan'daki ʿAlī b. Vēh-Sūzān'a ithâf edilmiştir. İhtimâl *Cāmiʿ* ile aynı eser olan *Ḥāvī* arap dilinde yazılan en büyük tıp ansiklopedisidir. Rāzī hayatının 15 yılını bunu yazmağa verdiğini söyler ve anlaşıldığına göre, bunu tamamlamadan ölmüştür. Bu kitap tıbbın her meselesi hakkında bütün yunan ve arap tabîplerinin eserlerinden çıkarılmış parçalardan meydana gelmiş bir iktitaf eseridir ve Rāzī kendi şahsî tecrübelerinden elde ettiklerini de ekleyerek, bunları birer netîceye bağlar. Rāzī, daha önceki an'aneyi kabûl etmekle berâber, arap tabîpleri arasında, en az nasçı olandır ve amelî tıp sâhasında kadîm çağın bilgilerini aşmıştır. Bir de onun günlük klinik kayıtları elimizde bulunmaktadır ki, burada hastalarının sıhhî seyirlerini çok dikkat ve itinâ ile tasvir etmektedir.

Aynı tecrübecilik husûsiyeti onun meşgûl olduğu diğer ilim kollarında da görülmektedir. Hakkında daha fazla bilgimiz olan kimyâ sâhasında Râzî, tabiat hâdiselerinin gaybî ve remzî bilgiler ile her türlü izâhını reddederek, münhasıran cevherlerin ve kimyâ ameliyelerinin tasnifi ve tecrübelerinin doğru olarak tasvîri ile iktifâ eder [krş. U. J. Karimov, *ar-Râzi 'niñ nâma'lûm âsârı. Sırlar sırrı kitâbı. Neizvestnoye soçineniye ar-Razi* (Taşkent, 1957)]. Râzî *Fihrist*'in kaydına rağmen, Câbir b. Ḥayyân'a isnât edilen el-kimyâya dâir yazıları tanımış gibi görünmemektedir. *Kitâb rutbat al-ḥakîm*'inde Râzî'nin elkimyâsı ile Câbir'inkini birleştirmeğe çalışan sözde-Macrîṭî'dir. Mihanike dâir yazılarından yalnız terâziler (*mîzân ṭabi'î*) hakkındaki risâlesinin bir muhtasarı elde bulunmaktadır. Büyük bir kısmı arap bibliyografyacıları tarafından sayılan fizik, riyâziyât, hey'et ve menâzıra dâir bütün çalışmaları kaybolmuştur.

Muahhar müelliflerin eserlerinde muhâfaza edilen, ancak bâzı parçalarına sâhip olduğumuz metafiziğe dâir yazıları da, aynı şekilde, zâyi olmuştur. Yukarıda zikredilmiş olan şiî kelâmcıları dışında, burada bilhassa muhtelif yazılarında ekseriyâ Râzî'ye mürâcaat eden Bîrûnî'ye işâret etmek lâzımdır. Bîrûnî ayrıca Râzî'nin hayat ve eserlerinin tetkikine tam bir risâle hasretmiştir.

Metafiziğinin husûsiyetleri şunlardır: Râzî ezelî (*ḳadîm*) beş mebde' ve esâsın varlığına inanır; bunlar da yaratıcı, rûh, madde, zaman ve mekândır. Râzî'ye göre, âlemin ezeliliği, yegâne ve değişmez esâs olan Allah mefhûmunun zarûrî bir netîcesi olacaktır (aristocu feylesûfların istidlâlleri). Fakat kendisi bu ezelîliği inkâr eder. Yalnız ezelî esâs ve mebde'lerin çokluğu, bunların zıddiyet ve birleşmeleri îcâd yaradılışı izâh edebilir. Âlemin menşe' ve mukadderâtı Râzî tarafından irfâniye ile yakınlığı olan bir efsâne şekli içinde tasavvur edilmiştir. Rûh, ikinci ezelî esâs ve mebde', hayâta sâhip olduğu hâlde bilgiye sâhip olmadığından, madde ile birleşmek ve onda cismânî lezzetler te'minine müstait şekiller hâsıl etmek arzusuna kapılmıştır. Bu esnâda madde saklanır. Yaratıcı, o zaman, rahmeti ile rûha lezzet almak ve insanları tevlit etmek imkânını verecek tarzda, devamlı şekilleri ile bu âlemi yaratır; fakat yaratıcı, bulunduğu yerde (*haykal*) insanda uyumuş olan rûhu uyandırmak ve bu yaratılmış âlemin hiç de onun gerçek vatanı, mutlak saâdet ve sükûn yeri olmadığını ona öğretmek için, aklı (*'aḳl*) da gönderir. Maddenin bağlarından kurtulmak husûsunda, her insan için yalnız bir vâsıta vardır ki, o da felsefe tetkikidir. Bütün beşerî rûhlar kurtuluşa kavuştukları vakit, dünya çözülüp-dağılacak ve şekillerinden mahrûm kalan madde ilk hâline rücû edecektir.

Fiziğinde aristocuların ve *mutakallimûn*'un hasmı olan Râzî, Eflâtûn ve Sokrat'tan önceki feylesûfların fikirlerinden faydalanır. Kelâm ilminin muvâzî nazariyelerinden esâslı bir şekilde farklı olan atom (*cuz' lâ yatacazza'*) nazariyesi ve bir çok bakımlardan Demokrit'in sistemine benzer (orta çağ felsefesinde bir istisnâ teşkil eder!). Râzî'nin düşüncesinde, âlemin yaratılmasından önce, ilk madde (*hayûlâ muṭlaḳa*) dağınık atomlardan (*cuz' lâ yatacazza'*) mürekkep idi. Atomlar imtidâda mâlik idiler. Bu atomlar muhtelif nisbetlerde boşluğun (Râzî, aristoculara muhâlif olarak, bunların müsbet varlık olduklarını kabûl eder) küçük cüz'leri ile karışarak, unsurları meydana getirir. Bunlar 5 unsurdan ibârettir: toprak, su, hava, ateş ve semâvî unsur. Unsurların bütün hassaları (ağırlık ve hafiflik, şeffâf olmak ve olmamak v. b.) terkiplerine giren madde ve boşluk nisbeti ile taayyün eder. Toprak ve su gibi kesîf unsurlar, yer-yüzünün merkezine doğru gitmeğe çalışır; hâlbuki içlerinde boşluk cüz'lerinin hâkim bulunduğu hava ile ateş ise, yukarı doğru hareket eder. Madde ile boşluğun muvâzeneli bir halitası olan semâvî unsura gelince, dâirevî hareket ona mahsûstur. Demir ile taşın çarpışmasından ateş çıkar; zîrâ demir geçerken, havayı ateş hâline getirecek şekilde, onu keser ve seyrekleştirir.

Râzî *makân kullî* veya *makân muṭlaḳ* ile *cuz'î* veya *müżâf* mekânı biribirinden ayırır. Aristoculer tarafından inkâr edilen mutlak mekân, ihtivâ ettiği cisimden ayrı sâf imtidâddan ibârettir. Âlemin hudutlarının ötesine kadar uzanır, sonsuzdur. Râzî'nin âlemlerin çokluğunu kabûl ettiğine inanmak yerindedir. İzâfî veya cüz'î mekân tâbiri husûsî her cismin büyüklüğüne, imtidâdına delâlet eder.

Eflâtun'dan geldiğini iddia ettiği zaman, nazariyesinde Râzî, aynı şekilde, *muṭlaḳ* zaman ile mahdut (*maḥṣûr*) zamanı biribirinden ayırır. Zamanın, hareketin (başta gök kürelerinin hareketi olmak üzere) daha önce ve daha sonra olduğuna göre, mıkdar olarak aristocu târifi ancak mahdut zaman için tatbik olunabilir. Mutlak zaman, akıp-giden mustakil bir cevherdir. Dünyânın yaratılmasından önce mevcut idi; dünyânın yok olmasından sonra da mevcut olmakta devam edecektir. Timäus'ta yapılmış olan ve yunan yeni-eflâtuncularından arap feylesûflarına geçen bir ayırmayı terkederek, Râzî bunu ebedî zamanın (*dahr*, αἰών) aynı sayar. Râzî zaman ve mekân hakkında aristocu-

ların telakkîlerini reddetmek için, selîm akıl sâhibi, felsefî incelikler ile düşünceleri bozulmamış, alel'âde insanların düşüncesine değer verir.

Ahlâk nazariyesinde Râzî, bedbin metafiziğine rağmen, müfrit bir riyâzete muhâlefet eder. Kendine örnek aldığı Sokrat, kelbî an'anenin şâhidi olmaktan uzak kalarak, cemiyet hayâtına faâl bir şekilde iştirâk etmiştir. Aristo'ya göre, insanın ihtirasları değil, ancak bunların ifratları ayıp sayılmalıdır. Ahlâka dâir akîdesinin temelinde husûsî bir haz ve elem nazariyesi vardır. Haz (ἡδονή) müsbet bir şey değil, fakat bozulması elem (πάθος) netîcesini vermiş olan tabi'î şartlara dönüşün basit bir netîcesidir. *al-Sīra al-falsafiya* (βίος φιλοσοφικός), Eflâtun'un bir ifâdesine (*Theaitetos*, s. 176b) göre, yaratıcıya benzemeğe ve onun gibi, insanlara karşı âdil ve hatâlarına karşı müsâmahalı olmak emelindedir.

al-Râzî'nin ferdiyetçi ahlâkına bakılırsa, mevcut din karşısındaki durumu anlaşılır. Bir çok yazılarında, kelâma ilmî delîlleri sokmağı deneyen mûtezile kelâmcılarını (Câḥiẓ, Nâşi, Abu 'l-Ḳâsim al-Balḫî, Misma'î [=İbn Aḫî Zurḳân]) reddetmiştir. Şîîlerin çok müfrit fırkalarından (Aḥmed al-Kayyāl reddiyesi) ve zerdüştîlerden de tenkitlerini esirgememiştir. Felsefe sâhasındaki hasımları arasında debrî Abū Bakr Ḥusayn al-Tammār *al-Mutaṭabbib* yanında, ṣâbi'î Ṣâbit b. Ḳurra, çeşitli tarih eserleri müellifi Mas'ūdî ve kendisinin şâkirdi Aḥmed b. al-Ṭayyib al-Sarakẖsî bulunmaktadır.

Müslüman aristocularına muhâlif olarak, Râzî felsefe ile dinin uzlaştırılması imkânını reddeder. Kitapları arasında din aleyhinde iki eser görünmektedir: biri *Maṣārik al-anbiyā'* veya *Ḥiyal al-mutanabbiyīn*, islâmiyetin râfızî çevrelerinde ve bilhassa Karmatîler arasında okunmuştur (bk. Bağdādî, *Farḳ*, s. 281). O, hattâ Friedrich II. devrinden itibâren, garp akliyecileri için o kadar kıymetli olan meşhûr *De Tribus Impostoribus* fikrine te'sir etmiş gibi görünmektedir (bk. L. Massignon, *R H R*, 1920). Diğeri *Fī naḳḍ al-adyān*, ismailî mezhebinden Abū Ḥātim al-Râzî'nin *Kitāb a'lām al-nubuvva* adlı bir reddiyesinde kısmen muhâfaza edilmiştir. Bu kitabın başlıca iddiaları şunlardır: bütün insanlar yaradılışta müsâvî olduklarından, peygamberler rûhî ve aklî hiç bir üstünlük iddia edemezler. Peygamberlerin mûcizeleri hîlelerden ibâret veya dinî efsâne sâhasına âittir. Dinlerin akîdeleri yegâne olan hakîkate zıddır; bunun delîli birbirlerini nakzetmeleridir. İnsanları dinî reislerine itimâda sevkeden şey an'ane ve tenbel itiyattır. İnsanlığı tahrip eden savaşların yegâne sebebi dinlerdir; bunlar felsefî düşünceye ve ilmî araştırmaya düşmandır. Mukaddes sayılan kitaplar değersiz kitaplardır. Eflâtun, Aristo, Euklid, Hippokrates gibi eski müelliflerin yazıları insâniyete çok daha büyük bir hizmet yapmıştır.—Râzî'nin kitabı, şüphesiz, orta çağ boyunca dinler aleyhinde yapılmış olan en şiddetli tenkidi ihtivâ eder. O kısmen çağdaşı olan zerdüştîlerin müsbet dinlere karşı delîllerini yeniden ele almakta ise de, o her şeyden önce kadîm çağın din tenkidinden mülhem görünmektedir.

Râzî ilmî ve felsefî bilgilerde bir gelişme olduğuna inanmaktadır. Kadîm feylesûfların ekserisini geride bıraktığını iddia eder. Haltâ kendisini Eflâtun ve Aristo'dan üstün tutar. Tıp husûsunda Hippokrates'in derecesine ulaşmış olmalıdır ve felsefede kendisini Sokrat'a yakın bulmaktadır. Fakat nasıl kendisi haleflerinin akîdelerinin yerini doldurmağa çalışmış ise, kendisinden sonra da, varmış olduğu bâzı netîceleri bertaraf edecek âlimler gelmiştir.

Bibliyografya: Aşağıdaki eserlerde Râzî'nin eserlerinin cedvelleri, hayâtı hakkında az veya çok küçük fıkralardan ibâret hâl tercümeleri ile birlikte, bulunmaktadır. *Fihrist*, s. 299—302, 358; İbn al-Ḳıftî, *Tārīḫ al-ḥukamā'* (nşr. Lippert), s. 271—277; İbn Abî Uṣaybi'a, *'Uyūn al-anbā'* (nşr. Müller), I, 309—321 [krş. G. S. A. Ranking, *The Life and Works of Rhazes* (*International Congress of Medicine, historical section*, London, 1913, s. 337—368)]; Bîrūnî, *Risāla fī fihrist kutub Muḥammed b. Zakariyā' al-Rāzī* (nşr. P. Kraus, Paris, 1936; kısmî tercümesi için bk. J. Ruska), *al-Bīrūnī als Quelle für das Leben und die Schriften al-Rāzī's* (*Isis*, 1922, V, 26—50); [al-Râzî'nin bütün eserleri için, kaynakları da göz önünde bulundurarak, hazırlanmış olan ve pek çok yeni ve bilinmeyen el-yazması nüshaları da gösteren tetkik için bk. Maḥmūd Nacm-ābādî, *Mu'allafāt va muṣannafāt-i Abū Bakr Muḥammed b. Zakariyā'-i Rāzī* (*Intiṣārāt-i Dānişgāh-i Tahrān*, nr. 500), Tahran 1339=1960]; diğer kaynaklar için bk. İbn Ḫallikān, s. 678; Abū Ṣā'id al-Andalusî, *Ṭabaḳāt al-umam* (Beyrut, 1912), s. 13 ve 61; Abū 'Alî al-Tanūḫî, *al-Farac ba'd al-şidda* (Kahire, 1903/1904), II, 94—104; *Çahār maḳāla* (nşr. M. Muḥammed Ḳazvînî), *G M S*, 1910, XI, 74 v. dd.; İbn Ḥazm, *Fiṣal* (Kahire, 1317), I, 3, 24—33 v.d.; Niẓām al-Mulk, *Siyāsat-nāma* (trc. Schefer), s. 288; Nāṣir-i Ḫusrav, *Zād al-musāfirīn* (Berlin, 1341), s. 73 v. dd., 103, 114 v. dd., 231, 235, 318 *r.*dd. (krş. L. Massignon, *R M M*, LXII, 118); Nāṣir-i Ḫusrav, *Risāla* (*Dīvān*, Tahran,

1304—1307 'nin sonunda), s. 572; Maimonides, *Dalâlat al-ḥâ'irîn* (nşr. Munk), III, 18; aynı mll., *Ḳôbheṣ teşûbhôṣ* (Leipzig, 1859), II, 28; Bîrûnî, *Kitâb al-Hind*, s. 4, 326; aynı mll., *Âşûr al-bilâd*, s. 253; Nisibisli Elias, *Manâẓara* (krş. P. Aziz, *Anthropos*, V, 2, 444 v. dd., arap dilinin tenkidi); Dâvûd Çelebî, *Kitâb maḫṭûṭat al-Mavṣil*, s. 58 (arap yazısının tenkidi); Brockelmann (*GAL*, I 233 v. dd.); *Suppl.*, I, 417 v. dd.; Wüstenfeld, *Geschichte der arabischen Ärzte* (Göttingen, 1840), s. 40 — 49; L. Leclerc, *Histoire de la Médicine Arabe*, I, 337—354; E. G. Browne, *Arabian Medicine* (Cambridge, 1921), s. 44—53; P. de Koning, *Traité sur le calcul dans les reins et dans la vessie* (Leiden, 1896); G. Elgood, *A Persian Manuscript attributed to Rhazes* (*JRAS*, 1932, s. 905 v. dd.); M. Meyerhof, *Thirty-three clinical observations by Rhazes* (aş.-yk. 900 m. s.; *Isis*, 1935, XXIII/2, 322 v. dd.); J. Ruska, *al-Râzi als Chemiker* (*Zeitschrift f. angewandte Chemie*, 1922, s. 719 v. dd.); aynı mll., *Über den gegenwärtigen Stand der Râzi-Forschung* (*Archivio di storia della scienza*, 1924, V, 335 v. dd.); aynı mll., *Die Alchemie al-Râzî's* (*Der Islam*, 1935, XXII, 281 v. dd.); aynı mll., *Übersetzung und Bearbeitungen von al-Râzî's Buch Geheimnis der Geheimnisse* (*Quellen und Studien zur Geschichte der Naturwissenschaften und der Medizin*, 1935, IV, 1); Th. Ibel, *Die Wage im Altertum und Mittelalter* (Erlangen, 1906, tez), s. 153 v. dd.; Tj. de Boer, *De „Medicina Mentis" van den Arts Râzi* (*Versl. Med. Ak. Amst.*, Amsterdam, 1920, c. 53, seri A); A. Baumstark, *Aristoteles bei den Syrern*, s. 115 v. dd., 126 v. dd.; Abbâs Eghbâl, *Les Nawbakht* (Tahran, 1933), s. 167, 170, 179; H. H. Schaeder (*ZDMG*, LXIX, 228 v. dd.); L. Massignon, *Recueil des Textes inédits*, s. 180 v. dd.; P. Kraus, *Raziana* (*Orientalia*, 1935, N. S. IV, 300 v. dd.; 1936, V, 35 v. dd.); S. Pines, *Beiträge zur islamischen Atomlehre* (Berlin, 1936)—Teferruatlı bir bibliyografya için bk. bir de G. Sarton, *Introduction to the History of Science*, I, 609 v. d.; [*Isis*, 1941, XXX, 246]; *Rasâ'il al-falsafîya li Abi Bakr... al-Râzî* (nşr. P. Kraus), Kahire, 1939 (12 risâlesinin metnini ihtivâ etmektedir); Maḥmûd Naʿım-âbâdî, *Şarḥ-i ḥâl u maḳâm-i ṭibbi-i Muḥammed Zakariyâ-yi Râzî* (Tahran, 1316 ş.)]. (P. KRAUS VE S. PINES.)

RÂZÎ. RÂZI, AMÎN AḤMED, iranlı tezkire müellifi olup, hayatı hakkında hemen hemen hiç bir şey bilinmemektedir. Aslen Rey'li olup, babası Ḫvâce Mîrzâ Aḥmed zenginliği ve bayır-severliği ile tanınmış ve Şâh Ṭahmâsp nezdindeki büyük itibârından dolayı şah tarafından doğduğu şehrin *kalântar*'i tâyin edilmiş idi. Amcası Ḫvâca Muḥammed Şarîf Horasan, Yezd ve İsfahan vezîri idi. Amca-zâdesi Gıyâs Bey, büyük Ekber Şah'ın sarayında yüksek bir me'mûr idi. Amîn aynı zamanda Hindistan'ı da ziyâret etmiş olmalıdır. Şöhretini borçlu olduğu eser en büyük tercüme-i hâl mecmuası olan *Haft iḳlîm* (1002=1594'te tamamlanmış) adlı eseridir. Uzun yıllar esnâsında meşhûr şahsiyetler hakkında mâlûmat topladı; dostlarından birinin ısrârı üzerine, topladığı mâlzemeyi bir kitap hâlinde tanzim etmeğe karar verdi. Eserinin nihâî tertip ve tanzimi en az 6 yıla ihtiyâc gösterdi. Tercüme-i hâller coğrâfî yedi iklim esâsına göre düzenlenmiştir. Her iklimdeki tercüme-i hâle âit kısımdan önce, kısa bir coğrâfî ve tarihî mukaddime bulunmakta, onu müteâkip meşhûr şâirler, âlimler ve şeyhler hakkında, tarih sırasına göre, tertiplenmiş bilgiler gelmektedir. Eser, bilhassa İran edebiyat tarihi için, son derece mühim kaynaklardan biri olup, şâirlerin tercüme-i hâlleri ile aralarında son derecede nâdirleri de bulunan şiir nümûneleri ihtivâ eder. Eser şu bölümleri içine almaktadır: I. iklim: Yemen, Bilâd al-Zanc, Nubye, Çin; II. iklim: Mekke, Medîne, Yamâma, Hurmuz, Dekken, Aḥmednagar, Davlatâbâd, Golkonda, Aḥmedâbâd, Sûrat, Bengâle, Orissa ve Kûş; III. iklim: Irak, Bagdad, Kûfe, Necef, Basra, Yezd, Fars, Sîstân, Kandehar, Ġaznîn, Lâhûr, Dehli, Hind (en eski zamanlardan Ekber zamanına kadar), Suriye, Mısır; IV. iklim: Horasan, Belh, Herat, Câm, Meşhed, Nişâpûr, Sebzevar, İsfarâ'în, İsfahan, Kâşân, Kum, Suze, Hemedan, Rey, Tahran, Damâvand, Astarâbâd, Taberistan, Mâzandarân, Gîlân, Kazvin, Azerbaycan, Tebriz, Erdebil, Marâga; V. iklim: Şirvan, Gence, Ḫvârizm, Mâverâünnehr, Semerkand, Buhârâ, Fergana; VI. iklim: Türkistan, Fârâb, Yarkend, Rus, İstanbul, Rum; VII. iklim: Bulgar, Saḳlab, Yâcûc Mâcûc. — Bu eser, biri eksik ve biri tam olmak üzere, iki defa neşredilmiştir: Mevlevî 'Abd al-Muḳtadir tarafından *Bibliotheca Indica*'da neşrine başlanmış, fakat yalnız bir cüz'ü (Kalkûte, 1918) çıkmıştır; diğer neşri Cavâd Fâżil tarafından, 3 cild hâlinde, yapılmıştır (Tahran, 1962).

Bibliyografya: Rieu, *Catalogue*, s. 335b; E. G. Browne, *A History of Persian Literature in Modern Times* (Cambridge, 1924), s. 448; H. Ethé, *Neu-Persische Literatur* (*Gr. I Ph.*, II, 213). (E. BERTHELS.)

RÂZÎ. AL-RÂZÎ (1149 — 1209), FAḪR AL-DÎN ABÛ 'ABD ALLÂH MUḤAMMED B. 'OMAR B. AL-ḤUSAYN, meşhûr kelâm âlimi ve

din felsefecisi. 543 (1149)'te veya 544'te babası Żiyā' al-Dīn 'Omar (hâl tercümesi için bk. Subkī, *Ṭabaḳāt*, IV, 285)'in *ḫaṭīb* bulunduğu Rey şehrinde doğdu. Bundan dolayı oğluna aynı zamanda İbn Ḫaṭīb al-Rayy de denilmektedir. Doğduğu şehirde ve Merâga'da meşhûr hocalar yanında tahsilini ikmâl ettikten sonra, kendisi, bir şâfiî ve eş'arî âlimi olarak, çalışmalara başladı. Ḫvārizm'de bâkim olan mûtezile fikirlerine karşı mücâdele etmek için, oraya gitti; fakat sonraları bu bölgeyi terketmeğe mecbûr edildi ve Buhârâ ve Semerkand'a gitti. 582 (1185) yılına doğru Gazne ve Hindistan (Pencâb)'da çalıştı ve sonunda Ġūrī sultanlarının ve Ḫvārizmşāh 'Alā' al-Dīn'in himâyesi altında, Herat'a yerleşti. İlerilemiş bir yaşta 'Alā' al-Dīn'in pâyitahtı olan al-Curcānīya'de de çalıştı (Taş-Köprûzâde, *Miftāḥ al-sa'āda*, Haydarâbâd, 1329, I, 447). Herat'ta kendisine bir medrese tahsis edildi; burada şeyhülislâm lekabı ile meşhûr bir âlim olarak, kalabalık bir talebe kütlesini etrâfına toplamıştır. Bununla berâber, bir çok düşmanları var idi; kardeşi Rukn al-Dīn de bunların arasında idi ve 585 (1189)'te, kerrâmilerin [b. bk.] baskısı ile, büyük bir tehlikeye mârûz kaldı. Bunlar kendisine, islâmiyeti yıkmış bir insan olarak, hücûm ettiler. 606 (1209)'da söylendiğine göre, kerrâmîlerin teşvikı ile, zehirlenerek, burada öldü.

al-Rāzī'nin çalışma hayâtı, felsefe ile dinî an'aneleri uzlaştırmağa teşebbüs etmesi dolayısı ile, ehemmiyetlidir; bu husûsta devrinde mûtad olmayan bir akliyecilik göstermiştir. İbn Sīnā'nın *al-İşārāt* adlı eserinin şerhi olan *Şarḥ al-İşārāt* ve *al-Mabāḥiṯ al-maşrikīya* hayâtının birinci devresine âittir. Bu yazılarda kendisi, bir dereceye kadar, eski feylesûfların izinden gitmekte ve bizzat al-Fārābī [b. bk.] ve Abū Bakr Muḥammed b. Zakarīyā al-Rāzī [b. bk.]'nin hayrânı görünmektedir. Abu 'l-'Alā' al-Ma'arrī'nin divânı üzerine yazdığı *Şarḥ Saḳṭ al-zand* bu şâir hakkındaki hayranlığını gösterir.

Zamanındaki bir çok âlimler tarafından al-Rāzī'ye gösterilen muhâlefet onun cesâretli fikirleri kadar, mütecâviz şahsiyetinden de ileri gelmiştir; bir nevî hâl tercümesi olan ve içinde Mâverâünnehir âlimleri ile münâkaşalarını anlattığı *Munāẓarāt al-'allāma Faḫr al-Dīn* adlı eseri bu husûsta bize bir fikir vermektedir. Daha çok kendi şahsiyeti ile ilgili olan bu eserin çağdaşlarının hücûmlarına karşı kendisinin haklı olduğunu göstermek gâyesi ile yazılmış olması pek mümkündür. Bilinen yegâne yazması Dār al-kutub al-Miṣrīya'de bulunan bu mühim risâle için bk. P. Kraus, *The „Controversies" of Fakhr al-Dīn Râzī* (*Islamic Culture*, 1938, XII, 131 v. dd.). *Munāẓarāt*'tan bilhassa anlaşıldığı üzere, felsefeyi reddederken, kendi asıl fikirleri ile tezâda düşmemiş olması gereken al-Ġazzālī'ye karşı al-Rāzī, muhtelif vesîleler ile, hücûm etmiştir.

Bir metafizik el-kitabı olan *Kitāb Muḥaṣṣal afkār al-mutaḳaddimīn va 'l-muta'aḫḫirīn* (hulâsa hâlinde tercümeleri için bk. M. Horten, *Die philosophischen Ansichten von Rāzī und Ṭūsī*, Bonn, 1912 ve *Die spekulative und positive Theologie des Islam und ihre Kritik durch Ṭūsī*, Leipzig, 1912) ve *al-Tafsīr al-kabīr* de denilen ve meşhûr bir *Kur'an* tefsiri olan *Mafātiḥ al-ġayb* son eserlerindendir. Son eseri, yalnız al-Zamaḫşarī'nin *Kaşşāf*'ında en mükemmel ifâdesini bulan mûtezilî *Kur'an* tefsîrine bir eş'arî cevâbı teşkil etmez, aynı zamanda ona kendi felsefî görüşlerini açıklamak vesîlesini de verir. Rāzī'nin bâzı husûslarda azçok mûtezile te'siri altında bulunduğu, Goldziher tarafından, isbat edilmiştir (*Isl.*, 1912). Tefsîrini tamamlayamamıştır; eser talebelerinden Şam baş-kadısı Şams al-Dīn Aḥmed b. Ḫalīl al-Ḫuvayyī (ölm. 639=1242) ve bir de Naǧm al-Dīn Aḥmed b. Muḥammed al-Ḳamūlī (ölm. 777=1375) tarafından tamamlanmıştır. Bunun bir çok basmaları mevcuttur: Bulak, 1278; Kahire, 1308—1310; İstanbul, 1278; krş. R. P. Mc Neile, *An Index to the Commentary of Fakhr al-Razi* (London, 1933). Eser, Muḥammed b. Abī 'l-Ḳāsim al-Rīġī (ölm. 1307) tarafından, *al-Tanvīr fi 'l-tafsīr muḫtaṣar al-Tafsīr al-kabīr* adı ile, ihtisar edilmiştir.

al-Rāzī'nin diğer eserleri arasında *Manāḳib al-imām al-Şāfi'ī*, fıkha (şâfi'î bir fıkıh usûlü olarak, *Kitāb al-Maḥṣūl*) ve nücûm ilmine, belâgate dâir bir çok eserleri ile ansiklopedi mâhiyetinde bir te'lîfi vardır.

al-Rāzī hayâtının sonunda fevkalâde bir hatîp oldu. Bu zamanlarda kelâm ilminin cedelî usûllerini, faydasız sayarak, attı ve en yüksek mânevî tatmin ve fikrî sükûnu *Kur'an* okumakta bulduğunu ilân etti.

Bibliyografya: İbn Abī Uṣaybi'a, İbn al-Ḳıftī, İbn Ḫallikān, al-Ṣafadī, al-Ẕahabī Yāḳūt, al-Subkī ve İbn al-Sā'ī'nin eserlerinde onun hâl tercümesine âit kayıtlar bulunmaktadır; bk. bir de Barhebraeus, *Muḫtaṣar al-duval*, s. 419; I. Goldziher, *Aus der Theologie des Fachr al-Dîn Râzî* (*Isl.*, 1912, III, 213—247); ayn. mll., *Vorlesungen über den Islam* (1910), bk. *fihrist*; ayn. mll., *Die Richtungen der Muh. Koranauslegung*, s 123; Brockelmann, *GAL*, I, 506 v. dd.; *Suppl.*, I, 920 v. dd., T. J. de Boer, *Geschichte der Philosophie im Islam*. (J. H. KRAMERS.)

RÂZÎ Bİ 'LLÂH. AL-RĀŻĪ Bİ 'LLĀH (909 — 940), ABU 'L-'ABBĀS AḤMED (MUḤAMMED) B. AL-MUḲTADİR, Abbâsî halîfesi. Rebiülâhır 297 (kânûn I. 909)'de doğdu; annesi Ẓalûm adlı bir câriye idi. Babası al-Muḳtadir [b. bk.]'in katlinden itibâren, kendisinin halîfe olması ileri sürüldü ise de, halîfe seçilen al-Ḳāhir [b. bk.] tarafından hapse attırıldı; fakat al-Ḳāhir'in sukutundan sonra, hapisten çıkarıldı ve tahta geçirildi (cemâziyelevvel 322= nisan 934). al-Rāżī bu güç devirde, müşâviri olarak, al-Muḳtadir'in vezîri 'Alî b. 'Îsâ [bk. mad. IBN-ÜL-CERRĀH]'yı seçti. Bu zât, yaşının çok ilerilemiş olduğunu ileri sürerek, bu teklifi kabûl etmedi; bunun üzerine bu vazîfeye İbn Muḳla [b. bk.] getirildi. Fakat devrin en nüfûzlu şahsiyeti Muḥammed b. Yāḳūt [b. bk.] olmakta devam etti ve ancak onun cemâziyelevvel 323 (nisan 935)'te düşmesinden sonra, İbn Muḳla hukûmetin idâresini eline aldı. Bu sırada halîfe tamâmiyle ikinci derecede kalmakta idi. Bununla berâber İbn Muḳla'nın iktidârı uzun sürmedi ve kendisi cemâziyelevvel 324 (nisan 936)'te, yukarıda bahsedilen Muḥammed'in kardeşi Muẓaffar b. Yāḳūt tarafından hapsedildi ve iktidarsız halîfe onu vazîfesinden atmak ve aynı yıl içinde Vāsiṭ ve Basra vâlisi Muḥammed b. Rā'iḳ [b. bk.]'ı Bagdad'a getirtmek ve iktidârının tamâmını *amîr al-umarâ'* sıfatı ilo ona tevdî etmek mecbûriyetinde kaldı. Bu durum mâzi ile tam bir inkıtâ teşkil ediyordu; halîfenin iktidârı payitaht ile civârlarına inhisar ediyor ve hukûmet işleri tamâmiyle İbn Rā'iḳ'ın elinde bulunuyordu. İki yıla yakın bir müddet İbn Rā'iḳ böylece idâreye hâkim oldu. Hattâ adı hutbelerde halîfenin adı ile birlikte zikrediliyordu; bununla berâber zilkâde 326 (eylûl 938)'de onun yerine Beçkem [b. bk.] getirildi.

Mâlî güçlüklere vezîrler ile emîrler arasındaki mücâdeleler ve dış düşmanlara karşı savaşlar eklendi. 323 (935)'te al-Rāżī Musul vâlisi Nāṣir al-Davla [b. bk.]'yi uzaklaştırmağı denedi; fakat muvaffak olamadı ve bir kaç yıl sonra Beçkem, halîfenin refâkatinde, Hamdânîleri kendilerinden istenilen vergiyi ödemeğe mecbûr etmek için, onlara hücûm etti; fakat firarda bulunan İbn Rā'iḳ birden-bire Bagdad'da görününce, sulh yapmağa mecbûr oldu. Bizanslılar ile savaşa da devam edildi; bu sırada Hamdânîler islâmiyetin müdâfîleri sıfatı ile savaşlara müdâhale ettiler. Mısır'da Muḥammed b. Tuġġaç İḫşîdîler [b. bk.] hânedânını kurdu ve aynı devirde Beçkem muhtelif taraflardan ilerileyen ve bir kaç yıl sonra, muzaffer olarak Bagdad'a giren Büveyhîlere karşı savaş yapmak zorunda kaldı.

Pâyitahtta al-Rāżī, aşağı sınıflar arasında çok sayıda tarafdarları bulunan ve her türlü fesat çıkaran mutaassıp hanbelîlere karşı tedbirler almağa mecbûr oldu (323=935). Bunlar şahıslara âit evlere giriyor, her türlü musikî âletlerini kırıyor, şarkıcı kadınlara kötü muâmele ediyor, buldukları şarabı döküyor, ticârî işlere karışıyor, sokaktan geçenleri hırpalıyor, şâfiîleri sopa ile dövüyor ve umûmî olarak, bir nevî dinî tâkibat mahkemesi teşkil etmiş kadar, müstebit bir şekilde hareket ediyorlardı.

al-Rāżī 329 yılı rebiülevvelinin ortasında (kânûn I. 940) istiska hastalığından öldü. Arap tarihçileri onun dindarlığını, adâlet duygusunu, yumuşaklığını ve cömertliğini, bir de edebiyata olan ilgisini överler. Ayrıca hakkında daha şöyle denilmektedir (İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrî*, s. 380): „Kendisi *dîvân* sâhibi olan son şâir halîfedir; hukûmdar olarak istiklâlini muhâfaza eden, minberde cuma hutbesi okuyan, nedîmlere sâhip olan, âlimlere iyi muâmele eden, silsile-i merâtip, ihsan, hizmetçi ve me'mûrlar husûsunda eski halîfelerin usûllerini tâkip eden son halîfe olmuştur". Bu husûsiyetler, bütünü ile alındığı takdirde, doğru olabilir ise de, istiklâl bahsinde o, daha ziyâde vezîrleri ile emîrlerinin elinde uysal bir âletten başka bir şey değil idi.

Bibliyografya: 'Arîb (nşr. de Goeje), s. 33, 43 v. dd., 57, 79, 92, 116, 139, 155, 168, 180, 183, 185; al-Mas'ūdī, *Murūc al-ẕahab* (Paris tab.), I, 166; VIII, 308—344; IX, 31, 48, 52; ayn. mll., *al-Tanbîh va 'l-işrāf* (nşr. de Goeje), s. 105, 122, 154, 174, 193, 388 — 397; İbn al-Aşîr, *al-Kāmil* (nşr. Tornberg), VIII, bk. fihrist; Abu 'l-Fidā', *Annales* (nşr. Reiske), II, 383 v. dd.; İbn Ḫaldūn, *al-'Îbar*, III, 396 v. dd.; Abu 'l-Maḥāsin b. Taġrîbirdî, *al-Nucūm al-ẓāhira* (nşr. Juynboll ve Matthes), II, bk. fihrist; İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrî* (nşr. Derenbourg), s. 370 v.d., 374, 379 — 385; Amedroz ve Margoliouth, *The Eclipse of the 'Abbasid Caliphate*, bk. fihrist; Ḥamd Allāh Mustavfî Ḳazvînî, *Târîḫ-i guzîda* (nşr. Browne), I, 339, 344 v. dd., 778, 788; Weil, *Gesch. der Chalifen*, II, 650, 655 — 678; Muir, *The Caliphate, its Rise, Decline, and Fall* (nşr. Weir), s. 569 — 572; G. le Strange, *Baghdad during the Abbasid Caliphate*, s. 155, 194 v.d.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

RAZİYE. RAŻİYA, müslüman hâkimiyeti devrinde, 634—636 (1236—1240) yıllarında Dehli tahtını işgâl eden ve Mısır sultanı Şacar al-Durr müstesnâ, islâm tarihinde yegâne kadın hukûmdardır.

Büyük oğlunun vefâtından sonra, İl-Tutmış, müşâvirlerinin itirazlarına bakmadan, çok iş-

tidatlı olan kızı Raẕīya'yi veliahd tâyin etmiştir. İl-Tutmış'ın ölümü üzerine, saray erkânı, ölen hükümdarın arzûsu hilâfına, onun oğullarından biri olan Rukn al-Dīn Fīrūz'u tahta çıkarmıştır. Yeni sultan vaktini zevk ve sefâ ile geçirdiğinden, devletin asıl idâre kuvveti annesi Şâh Terken'in elinde bulunuyordu; onun müstebit idâresi halkı kendisinden soğuttu ve nihâyet açık bir ihtilâle sebebiyet verdi. 634 (1236) yılının sonunda Raẕīya, müslümanların kadın hükümdarlara karşı takındıkları menfî tavırlara rağmen, Dehli halkı ile ordunun bir kısmı tarafından sultan ilân edildi. Vezîr Niẓām al-Mulk Muḥammed Cunaydī'nin muhâlefetine karşı, Raẕīya bütün mâniaları ortadan kaldıracak kadar tedbirli hareket etti. Ḫvâca Muhaẕẕib al-Dīn Ḥusayn'i vezîr tâyin etti ve Malik Sayf al-Dīn'i, *ḳutluġ-han* unvânı ile, ordunun başına geçirdi. İḫtiyār al-Dīn Aytigin *amīr ḥâcib*'liğe getirildi; türk emîrleri *amīr ākhur*'luğa nasbedilen habeş asıllı Malik Camāl al-Dīn Yāḳūt'a gösterilen itibâra karşı itirazlarda bulundular ve bu sonunda türk emîrlerinin baş kaldırmasını intâc etti; habeşli öldürüldü; Raẕīya hapsedildi ve yerine üveykardeşi Bahrām Şāh tahta çıkarıldı (ramazan 636=nisan 1240). Raẕīya'nın muhâfazasını deruhde eden Bhātinda vâlisi Malik İḫtıyār al-Dīn Altūniya onun tarafına geçmeğe karar verdi ve bunun üzerine kendisi ile evlenerek, Dehli'ye karşı harekete geçti; fakat Kaythal yakınında hezîmete uğradı. Hezîmetin ertesi günü kendisi ile birlikte Raẕīya de idâm edildi.

Raẕīya'nın saltanat devrî için yegâne kaynak Minhāc al-Dīn [bk. mad. CUZCÂNÎ]'in *Ṭabaḳāt-i Nāṣirī*'sidir; İbn Baṭṭūta, Firişta, Badā'ūnī ve *Ṭabaḳāt-i Akbarī* müellifi gibi, daha sonraki müelliflerin verdiği mâlûmat itimâda şâyân değildir. Minhāc al-Dīn'in bütün söylediği, Raẕīya'nın habeşe karşı mültefit davranmış olmasından ibârettir; fakat bu daha sonraki müelliflere kâfî gelmemiş ve onlar bu münâsebeti sultanın yakışık almaz temâyülüne kadar götürmüşlerdir. Saltanatının sonlarına doğru, Raẕīya kadın elbisesini bırakıp, saray dışına da erkek elbisesi ile çıkmağa başlamış ve peçesini de kaldırmıştır. Kendisinin tahtından indirilmesinin hakikî sebebi türk emîrlerinin ona karşı muhâlefetleri olsa gerektir.

Bibliyografya: Minhāc al-Dīn, *Ṭabaḳāt-i Nāṣirī* (trc. H. G. Raverty), London, 1881, I, 337—348. (C. COLLIN DAVIES.)

RAŻVA. [Bk. RAZVE.]

RAZVE. RAŻVA, garbî Arabistan'da, Hicâz'da bir dağ silsilesi olup. Yanbu' ile al-Ḥavrā' arasında, Yanbu'dan bir günlük, Medîne'den yedi konak mesâfe dedir. Medîne'ye doğru yol alınırsa, sağ tarafta, al-Burayrā'ya doğru, yolun sol tarafında kalır; sâhil istikametinde Mekke'ye doğru gidilirse, denizden iki gece uzaklıktadır. Peygamberin bir hadîsinde de zikredilen dağ, vâdiler ve geçitlere sâhiptir; burası sulak ve Yanbu'dan yeşil gözükecek şekilde, tamâmen çeşitli ağaçlar ile örtülüdür. Buranın kayalıklarından bütün memleketlere ihrâç edilen bileyi taşı istihsâl edilirdi.

Bibliyografya: al-İṣṭaḫrī (*BGA*, I, 21); İbn Ḥavḳal (*BGA*, II, 28); al-Bakrī, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), I, 415 v. dd.; II, 583; Yāḳūt, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), II, 790 v.d.; *Marāṣid al-iṭṭilāʿ* (nşr. T. G. J. Juynboll), I, 473 v. d.; C. Niebuhr, *Beschreibung von Arabien* (Kopenhag, 1772), s. 356. (A. GROHMANN.)

REBÂB. RABĀB, arapçada bir yay (*ḳavs*) ile çalınan bütün telli musikî âletleri için kullanılan umûmî bir tâbir. Bu ismin menşe'i muhtelif şekillerde izâh edilmiştir: *a.* ibrânîce *lābab* (*l* ile *r* değişebilir)'den; *b.* farsça *rubāb* (< *ravāva*), bu âlet parmaklar veya bir mızrap ile çalınır ve *c.* arapça *rabbā* („toplamak, tertip etmek, bir araya getirmek"). İlk iştikak güç müdâfaa edilebilir. İkincisi, yalnız isim benzerliği delîli münâkaşasızca kabûl edilemez ise de, bâzı mâkul sebeplere dayanmaktadır. Arapların yay için *kamān* kelimesi ile aynı zamanda *rabāb*'ı iranlılardan aldıklarını kabûl ettikleri hususundaki sık-sık tekrarı edilen kayda rağmen, bunun en küçük bir delîli yoktur. Bildiklerimiz arasında, böyle bir şey söyleyen hiç bir arap müellifi mevcut değildir ve araplar, kendi *ḳavs* tâbirleri yeter telakkî edildiğinden, yay için *kamān* kelimesini hiç de kabûl etmiş değillerdir. *Mafātīḥ al-ʿulūm* (IV.=X. asır)'da „*rabāb*'ın Fars ve Horasan halkı tarafından çok iyi bilindiğini" (s. 237) görüyoruz; fakat bu eserin müellifi İran'da yazıyordu. al-Fārābī'den *rabāb*'ın arap memleketlerinde de çok iyi tanındığını biliyoruz. İran'dan alınma olduğu hakkındaki iddiaya karşı bir delîl *rubāb*'ın iranlılar arasında dâimâ mızrap veya el ile çalınan telli bir âlet olup, yaylı bir âlet olmaması vâkıasından ibârettir. Bununla berâber arapların mızrap ile çalınan telli bir musikî âleti alıp, bunu yay ile çalınacak bir şekle sokmuş olmaları mümkündür. Diğer taraftan, *rabāb* sözünün esâsını teşkil eden arapça *rabba* kökü izah bakımından daha mühimdir. Arap musikîsi sadâ bilgisi mütehassıslarının gösterdikleri gibi, ut(*ʿūd*), tanbur (*ṭunbār*) v.b. gibi, mızrap ile çalınan telli musikî âletleri kesik (*munfaṣil*) sesler verir; hâlbuki *rabāb* gibi, yaylı âletler uzun veya devamlı

(*muttaṣil*) sesler verir. O hâlde bu tâbir kesik notaları uzun bir nota hâlinde „toplayan, tertip eden veya bir araya getiren" yay hakkında kullanılıyordu; tâbirin *rabāb* için kullanılması buradan gelmiştir (bk. H. G. Farmer, *Stud.*, I, 99).

Rabāb, ilk olarak, çeşitli mevzûlarda eser vermiş olan al-Cāḥiẓ (ölm. 255=869)'in *Maʿmūʿat al-rasāʾil*'inde zikredilir. Burada mızrap veya yay ile çalınan bir *rabāb*'ın hangisi bahis mevzuu olduğu emin bir şekilde tesbit edilemiyor. Ne olursa-olsun, bu müellif eserini yazdığı sırada bu musikî âletinin efsânevî bir tarihi var idi. *Kaşf al-humūm* (IX./X.=XV./XVI. asırlar)'a göre, bu âlet ilk önce Banī Ṭayy'e mensûp bir kadının elinde görünmektedir (var. 263). Türk rivâyeti bunun „icâdını" 'Abd Allāh Fāryābī adlı bir şahsa isnat etmektedir (Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme*, I/II, 226, 234). Bir Endülüs efsânesine göre, İberya yarım-adasında icât edilmiştir (Delphin ve Guin, *Notes sur la Poésie et la musique arabes*, s. 59). Muhakkak olan şudur ki, II. (VIII.) veya III. (IX.) asırda rebâbın mevcûdiyetine dâir elimizde resimli bir delîl var ise de (aş. bk.), yayın edebî kaynaklardaki en eski zikri, başka bir yerde tam olarak gösterdiğim üzere (*Stud.*, I, 101—105), arap kaynaklarından, msl. al-Fārābī (ölm. 339=950), *Iḫvān al-Ṣafāʾ* (IV.=X. asır), İbn Sînā (ölm. 428=1037) ve İbn Zayla' (ölm. 440=1048)'den gelmektedir.

Müslüman halklar yedi muhtelif çeşit rebâb tanımaktadırlar; yânî: 1. müstatil rebâb; 2. yuvarlak rebâb; 3. beyzî (kayık şeklinde) rebâb; 4. armut şeklinde rebâb; 5. yarım küre şeklinde rebâb; 6. tanbur rebâbı ve 7. açık tekneli rebâb.

1. M ü s t a t i l r e b â b. Bu müstatile yakın şekilde ağaç bir çerçeveden meydana gelir; bunun üst (*vach*) ve alt (*ẓahr*) yüzlerine bir ince deri (*cilda*) gerilmiştir. Boynu (*ʿunuḳ*) üstüvâne şeklinde ve ağaçtandır; hâlbuki ayağı (*ricl*) demirdendir. Bunun umûmiyetle at kılından bir veya iki teli (*avtār*) vardır. al-Ḫalîl (ölm. 175=791) „eski arapların şiirlerini bunun (*rabāb*'ın) sesi üzerine terennüm ettiklerini" söyler (Farmer, *Stud.*, I, 100). *Kaşf al-humūm* (var. 267)'da islâmiyetten öncesine âit bir kasîde veya mersiyeye refâkat için bu âletin kullanıldığını görüyoruz. İslâmiyetten önceki *rabāb*'ın müstatil şeklinde olması muhtemeldir. Lane (*Lexicon*, s. 1005) bu görüş tarzını kabûl etmiştir. İbn Ġaybī (b. bk.; ölm. 839=1435) bedevîlerin rebâbını murabbâ (*murabbaʿ*) şeklinde, alt ve üst yüzlerinde deri bulunan ve at kılından tek telli olarak tasvir eder (78b). Niebuhr (I, 144) daha XVIII. asırda hâlâ bunu *murabbaʿ* denildiğini söyler. Ḳuṣayr 'Amra fresklerinin (Musil, levha XXXIV) gösterdiği muhakkak kaim zâviye köşeli bir musikî âletidir; fakat yay ile değil, parmaklar ile çalınmaktadır. Yeni çağlarda bile çöl *rabāb*'ının, yay ile çalınmakla berâber, bu şekilde çalındığına da tesâdüf olunur (Crichton, II, 380; Bruckhardt, *Bedouins*, s. 43; ayn. mll., *Travels*, I, 389; Burton, *Personal Narrative*, III, 76). Niebuhr (levha XXVI, F) iki telli ve kaim zâviye köşeli bir rebâb resmini verir ve aynı zamanda Kahire'de tek telli bir rebâb gördüğünü söyler. Villoteau (s. 722 v. dd.; 913—918) bu iki musikî âletini biribirinden ayırır. Mısır'da *rabāb al-ṣāʿir* („şâir rebâbı")'in bir teli olduğunu, hâlbuki *rabāb al-muġannī* („şarkıcı rebâbı")'nin iki teli olduğunu söyler. Lane (*Mod. Egypt.*, bölüm XVIII, XXI) de bunları tasvir eder. Bu âletler bir saz takımına dâhil değildir ve ancak halk arasında kullanılmamaktadır. Bu musikî âletinin diğer resimleri için bk. Fétis (*Hist.*, II, 145), Engel (*Catalogue*, s. 211; *Researches*, s. 88), Chouquet (s. 204), Sachs (*Reallex.*, s. 317). Yeni örnekleri müzelerde çok bulunmaktadır; msl. Bruxelles (nr. 382)'de ve New-York (nr. 242, 391)'ta.

2. Y u v a r l a k r e b â b. Bunun yeni şekli yuvarlak ağaç bir kasnaktan meydana gelir; bunun üst yüzü ve bâzan alt yüzü ince bir deri ile kaplanmıştır. Ayağı yoktur. Arap edebiyatında bu şekil için husûsî kayıtlara tesâdüf edilmez ve XVIII. asırdan daha önceki her hangi bir resim ile de te'yit edilmemiştir; Basra'da bunu görmüş olan Niebuhr (I, 144; levha XXVI, G) âleti tasvir etmiş ve bir resmini vermiştir. Bu âletin yalnız bir teli vardır. Filistin halkı arasında (Sachsse, s. 30, 40, levha 3, 17) ve Magrib'de (Chottin, s. 50) buna tesâdüf olunur ve son yerde bu dâimâ *rabāb* veya *ribāb* adı ile tanınırdı. Başka resimleri için bk. Lavignac (s. 2790) ve Chottin (levha VI).

3. K a y ı k b i ç i m i r e b â b. Yalnız Magrib'de bulunan bu biçim kayık şeklinde oyulmuş bir ağaç parçasından ibârettir. Tekne (*ṣadr*) ince bir mâdenî levha ile veya küçük süs gülleri kazılmış ağaç (*nuvvārāt*) ile kaplanmıştır; oyuk kısmın üstü ince bir deri ile kaplıdır. Baş kısmı (*raʾs*) gövdesine nisbetle kaim zâvîyede bulunur; umûmiyetle iki tellidir. Yarımadanın fethinden itibâren, İspanya arapları ve Moriskolar tarafından kullanılmış gibi görünmektedir. Bu memleketin IV. (X.) ve V. (XI.) asra mensûp muharrirleri, Abū Bakr Yaḥyā b. Huẕayl (bk. al-Ṣalāḥī, var. 15) ve İbn Ḥazm (bk. Muḥammed b. İsmāʿīl, s. 473) bu âleti medhederler ve *Glossarium Latino-Arabicum* (V.=XI.), *rabāb* kelimesini *lira dicta a varietate* ile tercüme ettiğinden, onlar şüphesiz bunu

veya armut şeklindeki rebâbı (bk. aş. nr. 4) kasdetmiş olmalıdırlar. Arap veya Morisko kaynaklarında, resim ile te'yit edilmemiş olmakla berâber, bu rebâbı görmüyorsak her hâlde ispanyollar arasında mevcut olmuştur; çünkü *Cantigas de Santa Maria* (XIII. asır)'da bu âletin açıkça şark husûsiyetlerini taşıdığı görülmektedir; bk. Riaño (s. 129) ve Ribera (levha XI). İbn Ḫaldūn (ölm. 809 = 1406), her ne kadar çok açık bir şekilde değil ise de, bu rebâbı tasvir eden ilk muharrirdir (*Prol.*, XVII, 354). Ancak 'Abd al-Raḥmān al-Fāsī devrinde (1060 = 1650'ye doğru) bu âlet hakkında musikî ile ilgili bâzı teferruat bulmaktayız (*JRAS*, 1931, s. 366). Avrupalı seyyahlar (Addison, Windhus, Höst, Shaw) bu âletin Magrib'de halk arasında çok sevildiğini zikrederler ve bugün fasla dâhil musikî âletlerinin en belli-başlılarından biridir. Höst, şark kaynaklarından alarak, bu âletin en eski resimlerinden birini vermektedir (levha XXXI, 2). XIX. asra âit bir tasvir için bk. F. Salvador Daniel (s. 80) ve resmi için bk. Chriatianowitch (levha I). al-Ḫafnī (levha 34, 39—52), Mahillon (I, 416 v.d.), Fétis (*Hist.*, II, 146), Engel (*Cat.*, s. 143), Chouquet (s. 505), Sachs (*Reallex.*, s. 317) v.b. âletlerin ve çalanların bir çok resimlerini vermişlerdir. *Sārangi* denilen şimâlî Hindistan'daki âlet için bk. Lavignac (s. 350) ve Fétis (II, 298).

4. Armut biçimi rebâb. Bu âlet hakkındaki arapça eserlerde tesâdüf olunan en eski kaydın İbn Ḫurdāẕbih (ölm. 300=912'ye doğru) tarafından verilen kayıt olması pek muhtemeldir; bu müellif, halîfe al-Mu'tamid (ölm. 279=892)'in huzûrunda yapılan bir konuşmada bizanslıların arapların rebâbının aynı olan *lūra* adlı beş telli ağaçtan bir musikî âletleri olduğunu söyler (al-Mas'ūdī, *Murāc*, VIII, 91). Şüphesiz bu âletin Floransa'da Carrand kolleksiyonunda mevcut IX. asra âit meşhur (*L'Arte*, 1898, s. 24) kutudaki resmi bulunan âlet ile aynı olduğunu ileri sürebiliriz. Palermo'da palatine küçük kilisesinin (XII. asır) ağaç Sicilya-moriskoları eserindeki arap âletinin böyle olduğunu daha da iyi görmekteyiz (*B Z*, 1893, II, 383). al-Fārābī (ölm. 339 =950, bk. Land, *Researches*, s. 130, 166)'nin meşgûl olduğu *rabāb*, ihtimâl rebâbın bu şekli idi. al-Fārābī hem „accordatura", hem de gamlar hakkında tam teferruâtı vermiştir. XIII.—XIV. asırdan sonra, XVIII. asra kadar, arapça konuşan memleketlerde bu âlet hakkında az şey bilinmektedir. Sonra Niebuhr (I, 143; levha XXVI, D) tarafından tasvir edilmiştir. Öyle anlaşılıyor ki, bu çeşit rebâb yalnız yunan halkı arasında rağbette idi ve üç teli var idi; Magrib'de de kullanılmış olması gerekir (Jackson, s. 159 v.d.); fakat ne Villoteau, ne Lane Mısır'da bunu görememişlerdir. Türkiye'de, ihtimâl XVII. asırda rumlar tarafından kabûl edilmiştir; *'ūd* ve *lavta* ile birlikte, son devirlerdeki fasıl musikîsi âletleri arasında mühim bir yer işgâl ederdi (Lavignac, s. 3015). Yine son zamanlarda bu *rabāb turkī* 'yi veya o zamanlar denildiği gibi, *arnaba*'yi Mısır'a sokmak için bir teşebbüs yapılmıştır (al-Ḫafnī, s. 661, levha 35). Bu âletin resimleri Engel (*Cat.*, s. 210) ve Crosby Brown (III/1, 22)'da bulunabilir; burada South Kensington (London) ve New York'taki kolleksiyonlardaki örneklerin resimleri verilmiştir.

5. Yarım-küre biçimi rebâb. Müslüman şarkta ihtimâl en iyi bilinen rebâb şekli budur. Âletin gövdesi yarım-küre biçiminde olup, ağaçtan, hindistan cevizinden veya kantar kabağından yapılır; bunun açık kısmına ince bir deri gerilmiştir. Ağaçtan olan boynu, umûmiyetle üstüvâne şeklindedir ve demirden bir ayağı vardır; ayaksız da olabilir. Bu âlete arapça ekseriyâ *kamānca* veya nâdir olarak, *şīşāk* adı verilir. İlk tâbir farsça *kamānça* (*kamān* „yay", küçültülmüş şekli) kelimesinden gelir; hâlbuki ikincisi farsça ve türkçe *şīşak*, *şūşak*, *ġışak*, *ġıjak*, *ġıçak* v. b. kelimesinden gelir; bunun da menşe'i sanksritçe *ġoṣaka*'ye, milâddan önce yazılmış olan *Nātya-śāstra* (bölüm XXXXIII)'da zikri geçen âletin adına çıkabilir. *Iḫvān al-Ṣafā'* (Bombay, tab., I, 97) ve al Ṣalāḥī (var. 12)'de zikredilmiş olan *şişal* ve *şīzān* kelimelerinin, sırası ile, *şīşak* ve *şīzāk* yerine, müstensih hatâsı olduğunu zannediyorum. *Kamānca* kelimesi arapçada, ilk defa olarak, İbn Faḳīh (290=903'e doğru) tarafından zikredilmiştir. Bu müellif buna tekabül eden musikî âletinin hem kıptîlerde, hem Sind halkı arasında kullanılmakta olduğunu söyler (*B G A*). Tabi'îdir ki, mezkûr musikî âletinin yarım-küre biçimi bir rebâb olduğu kat'î değildir. İran asıllı olan müellif *kamānca* kelimesini farsçadaki umûmî mânasında, yâni rebâb mânasında, kullanmış olmalıdır. Muhtelif kaynaklar Mısır'da *kamānca* için eski bir alâka ve rağbet bulunduğunu gösterir. Bugün Mısır'da yarım-küre biçimi rebâba *rabāb miṣrī* („Mısır rebâbı") deniliyor ise de, bu memleketin eski bir devirde bu âleti İran'dan aldığı kabûl edilmektedir (*Kaşf al-humūm*, var. 106). *Kamānca* muhakkak Eyyûbîlerden al-Kāmil (ölm. 635=1238) ve Memlûklerden Baybars (ölm. 676=1277)'ın saraylarında muhakkak çok tutunmuş bir âlet idi (bk. al-Maḳrīzī, I/1, 136; Lane-Poole, *Hist. of Egypt*, s. 249). Farsça *Kanz al-tuḥaf* adlı eserde (XIV. asır), yarım-küre biçimi rebâb *ġıçak* adı al-

tında tasvir ve tersim edilmiştir; fakat hem *ǧijak*'i, hem *kamānca*'yi tasvir eden İbn Ġaybī (ölm. 839=1435)'de, birincinin ikinciden daha büyük olduğu ve mûtad iki telinden başka, 8 âhenk telinin bulunduğu görülür (*Kanz al-tuḥaf*, 216b; İbn Ġaybī, var. 78). XVIII. asırda Russell (I, 152 v.d., levha IV) ve Niebuhr (I, 144, levha XXVI, E) tarafından *kamānca*'nın resmi yapılmıştır. Villoteau (s. 900, levha BB) ve Lane (*Mod. Egypt.*, bölüm 18) âletin yapılışı ve „accordaturası" hakkında çok ince teferruât vermektedirler. Muşāḳa da zamanındaki Suriye *kamānca* (*kamanca*)'sini tasvir etmiştir (*M F O B*, VI, 25, 81). Yeni İran âleti için bk. Advielle (s. 14 ve levha) ve Lavignac (s. 3074). Türkmen âletleri Fitrat (s. 45) ve Belayev (s. 54) tarafından verilmiştir. Malezya için bk. Kaudern (s. 178); Hindistan için bk. Lavignac (s. 349) ve Fétis (II, 295). Başka resimler için bk. Farmer (*Stud.*, I, 76), Fétis (*Hist.*, II, 136 v.d.), Chouquet (s. 203) ve Sachs (*Reallex.*, s. 207).

6. Tanbur rebâbı. Rebâbın bu biçimi fiilen bir tanbur (*ṭunbūr*), *sitār* veya parmak ile veya mızrap ile çalınacak yerde, yay ile çalınan benzer bir âlettir. Hindistan için en çok tanınan iki örneği *asrār* ve *ṭā'ūs*'tur. Birincisinin üst yüzüne ince bir deri gerilmiştir ve yay ile çalınan 5 teli ile aynı zamanda bir kaç âhenk teli vardır. İkincisi tamâmiyle birincinin aynıdır; fakat âletin gövdesinin altında bir tavus resmi bulunur (ismi de buradan gelir). Resim ve teferrüât için bk. Lavignac (s. 351) ve Mahillon (I, 131). İranlılar ve türkmenler arasında yay ile çalınan böyle çeşitli rebâblar bulunmaktadır. Bk. Advielle (s. 14), Lavignac (s. 3074), Mironov (s. 27), Kinsky (s. 26).

7. Açık gövdeli rebâb. Bu âlet şimâlî Afrika ve yakın şark halkları arasında mâlûm değildir. Fakat orta şarkta halk arasında çok yaygındır. Bundan önceki rebâb biçimlerinin aksine olarak, ihtizaz gövdesinin yüzünün üst kısmı açık bırakılmıştır. Bu biçimin en iyi bilinen misâli Hindistan'ın üç teli olan *sārindā*'sıdır. Resimleri ve teferruat için bk. Fétis (II, 296), Lavignac (s. 351), Mahillon (I, 137) ve Kinsky (s. 27). Türkmenistan'da *ḳopuz* denilen benzer bir âlet halk tarafından çok sevilmektedir. İki teli vardır. Bk. Belayev (s. 52), Mironov (s. 25) ve Fitrat (s. 43).

Bibliyografya: Basılmış eserler: Farmer, *Studies in Oriental Musical Instruments* (London, 1931); Sachs, *Reallexikon der Musikinstrumente* (Berlin, 1913); Land, *Recherches sur l'histoire de la gamme arabe* (*Actes du VIème Congr. Inter. Orient.*, Leiden, 1883); Niebuhr, *Voyage en Arabie* (Amsterdam, 1776); Villoteau (*Description de l'Égypte, état moderne*, Paris, 1809—1826, I); Fétis, *Hist. gén. de la musique* (Paris, 1869); Engel, *Descr. Catalogue of the Musical Instruments in the South Kensington Museum* (London, 1874); ayn. mll., *Researches... Violin Family* (1883); Chouquet, *La Musée du Conservatoire National de Musique* (Paris, 1884); Sachsse, *Palästinensische Musikinstrumente* (*Z D P V*, Leipzig, 1927); Lavignac, *Encyclopédie de la musique* (1913 v. dd.); Muḥammed b. İsmā'īl, *Safīnat al-mulk* (Kahire, 1309); İbn Ḫaldūn (*N E*, XVII, 354); Höst, *Nachrichten von Marokos und Fes* (Kopenhagen, 1781); Salvador-Daniel, *La Musique arabe* (Algier, 1879); al-Ḥafnī, *Recueil des Travaux du Congrès de Musique arabe* (Kahire, 1934); Mahillon, *Catalogue... du Musée... du Conservatoire royal de Musique de Bruxelles*; Crosby Brown, *Catalogue of the Crosby Brown Coll. of Musical Instruments* (New York, 1904); Russell, *Nat. Hist. of Aleppo* (London, 1794); Advielle, *La Musique chez les Persans en 1885* (Paris, 1885); Fitrat, *Özbek klasik muzikası* (Taşkent, 1927); Belayev, *Muzıkalnıye instrumentı Uzbekistana* (Moskova, 1933); Mironov, *Obzor musıkalnıḫ kultur Uzbekov i drugiḫ narodov vostoka* (Semerkand, 1931); Kaudern, *Musical Instruments in Celebes* (Göteborg, 1927); Kinsky, *Geschichte der Musik in Bildern* (Leipzig, 1929); Chottin, *Corpus de Musique Marocaine* (Paris, 1933), II.

Yazma eserler: İbn Ġaybī, *Cāmi' al-alḥān* (Bodleian kütüp., Marsh, 282); İbn Sīnā, *Kitāb al-şifā'* (India Office kütüp., nr. 1811); İbn Zayla', *Kitāb al-Kāfī* (British Museum, nr. 2361); *Kaşf al-humūm* (İstanbul, Topkapısarayı kütüp.); 'Abd al-Raḥmān al-Fāsī, *Kitāb al-cumū' fī 'ilm al-mūsīḳī* (Berlin, Staatsbibl., Lbg. nr. 516); *Kanz al-tuḥaf* (British Museum, Or. 2361).

(H. G. FARMER.)

REBAD. [Bk. REBAZ.]

REBAZ. RABAŻ (A., cem. *arbāż*), bir meskûn mahal veya şehrin (*madīna*) dışında bulunan semt veya dış mahalle. Orta çağ arap tarih eserlerinde, şarkta ve garpta çok kullanılan bu tâbir ispanyolcada aynı mânâya gelen *arrabal* kelimesine esâs teşkil etmiştir. *Rabaż* tâbiri bir şehrin etrâfı için de kullanılabilmektedir. *Rabaż*, umûmiyetle, ayrıca bir isim alır. Şöyle ki, IV. (X.) asır halîfelerinin Kurtuba'sı için böyle 21 dış mahallenin adı bize kadar gelmiştir. Rabaż Şaḳunda veya

sâdece al-Rabaż, Kurtuba'nın cenûbunda, Guadalquivir'in öte tarafında bulunan bir dış-mahalle olup, 198 (814) yılında burada meşhûr isyân çıkmış ve emîr al-Ḥakam I. tarafından kanlı bir şekilde bastırılmış ve kendisine bundan dolayı *al-Rabaż*ī nisbesi verilmiştir. *Rabaż*ī nisbesi burada yerlerinden kovularak, Endülüs'ün başka bölgelerine, Fas'a ve hattâ şarka göç etmiş olanlara da verilmiştir. Müslüman İspanyası'nda bulunan kalelerde (*ḥiṣn* veya *ṣaḫra*) *rabaż* adı, asıl askerlerin bulunduğu mahallin aşağısında, halka âit meskenlerin yer aldığı semte verilmiştir. *Rabaż* tâbiri garp şehirlerinde fâhişeler ve cüzamlıların oturdukları semtlere de alem olmuştur.

Bibliyografya: Magrib için bk. E. Lévi-Provençal, *L'Espagne musulmane du Xème siècle: institutions et vie sociale* (Paris, 1932), s. 151, 203, 207; R. Dozy, *Suppl. aux Dict. Arabes*, bk. mad.

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

REBEH. RABAH, Mısır'ın Baḥr al-Ġazāl vâlisi ZUBAYR PAŞA, 1875 yılında, Kahire'ye vazîfe ile gidişi esnâsında, me'mûriyetini oğlu Sulaymān'a devretti. Sulaymān Mısır Sudanı'nın o zamanki umûmî vâlisi Gordon'un düşmanlığına mârûz kaldığını sanarak, tahtından indirilen Dār-Fūr sultanı Hārūn ile, Mısır'a karşı isyân etmek için, birleşti. Zubayr Paşa'nın süt-annesi olan bir zencî kadının oğlu Rabah ismindeki şahıs, dolayısı ile Sulaymān'ın süt-kardeşi olduğundan, bu münâsebetle isyânın başlıca kumanda mevkiini elde etmiş idi. Gordon tarafından gönderilen Gessi Paşa Sulaymān'ı kanlı bir bozguna uğrattıktan sonra, Rabah, efendisinin ordusunun bâkiyeleri ile, firâr etti ve erzak ile mühimmat te'mini için, Baḥr al-Ġazāl'in şimâl-i garbî halkı üzerine baskınlar ile hazırlıklarına başladı (1878). Sonra garba doğru ilerileyerek, 1879 yılında Bendaler içerisine daldı. 1883'te birden-bire Dār-Kūti'ye yöneldi; orada 1890'da Sanūsī adında yerli bir reisi sultan olarak yerleştirdi. 1892'de Bagirmi üzerine atıldı ve 1893'te, o sırada oranın merkezi olan Bugoman'ı ele geçirdi. Aynı sene Bornū sultanı Hāşim'e hücûm edip, onu yendi ve öldürdü (kânûn I. 1893). Sonra Hāşim'in yeğeni ve halefi Abū Bakr'in kaçmış olduğu Tessāva veya Gober üzerine yürüdü. Sokoto sultanının ordusu tarafından durdurulunca, Çad gölünün cenûbundaki küçük devletlere döndü: Busolardan Gulfey'i Mandaralardan Kusri'yi, Kotokolardan Logone'yi aldı. 1898 yılında yeniden Bagirmi'yi istilâ etti; eski merkezi Maseña'yı yaktı. *Mbang*'ı, yâni kıralı, Kuno'ya kadar kovaladı; orada 8.000 kişilik bir kuvvet ile, müstemleke müdürü Bretonnet'nin kumandasında bulunan az mıkdardaki senegalli kuvvetlerle savaşan Rabah, sekiz saat süren bir çarpışma netîcesinde, bu küçük kuvveti ancak imhâ edebildi (18 temmūz 1899). 22 nisan 1900'de, Şari'nin aşağı mecrâsında bulunan Kusri'de kumandan Lamy tarafından mağlûp edildi. Bu çarpışmada Rabah ile Lamy de ölmüşlerdir. Rabah'in fevkalâde mâcerâ hayatı 22 yıl sürmüş, merkezî Sudan'ın bir kısmını harâbe hâline getirmiştir.

(MAURICE DELAFOSSE.)

REBÎ. RABĪ' (A.), müslüman takvîminde 3. ve 4. ayların adı. Bu kelime ârâmîcada da mevcut olup, *Kitâb-ı mükaddes*'in süryânîce tercümesinde mevsim sonu yağmuru mânasına gelen ibrânîce *malḳōš* kelimesine tekabül eder. Bu sebeple ve rebiülâhırı tâkip eden iki ayın Cumādā („don ayları") adını taşımalarından dolayı, Wellhausen'i bahis mevzuu dört ayın esâsında kışa rastladıkları ve binâenaleyh eski araplarda yılın kış mevsimi [bk. mad. MUHARREM] ile başladığı kanâatine götürmüştür. *Rabī'*, başlangıçta yağmurlar sebebi ile, yerin yeşillik ile örtüldüğü mevsimi gösterir. Bu daha sonraları *rabī'* tâbirinin ilk-bahar için kullanılmasını sağlamıştır. al-Bīrūnī *rabī'* ile gösterilen mevsimin son-bahar (*ḫarīf*) olduğunu açıkça söyler. Takvim düzettilmesi *Kur'an* ile yasak edildiğinden [bk. NESÎ], hicret yılının başlangıcından itibâren, bu iki ay muntazaman aynı mevsime rastgelmez.

Bibliyografya: Wellhausen, *Reste*[2], s. 97; Brockelmann, *Lexicon syriacum*[2], bk. mad. RABĪ'; al-Bīrūnī, *Āṯār* (nşr. Sachau), s. 60, 325.

(M. PLESSNER.)

REBÎ B. YÛNUS. AL-RABĪ' (730—786) B. YŪNUS B. 'ABD ALLĀH B. ABĪ FARVA (Medine'ye geldiği vakit sırtına koyun postu giydiği için, bu ismi almıştır. 'Oşmān b. 'Affān'ın azadlı kölesi olan al-Ḥāriṯ al-Ḥaffār („mezar kazıcı") 'ın azadlı kölesi. Kendisi menşe'i pek mâlûm olmayan bir şahıs idi. Bu durumu hayatı boyunca düşmanları tarafından sık-sık kendisine hatırlatılmıştır. Medine'de 112 (730)'ye doğru esir olarak doğmuş, Ziyād b. 'Abd Allāh al-Ḥāriṯ tarafından satın alınıp, efendisi ilk Abbâsî halîfesi Abu 'l-'Abbās al-Saffāḥ'a hediye edilmiştir. Kendini daha üç Abbâsî halîfesine, al-Manṣūr, al-Mahdī ve al-Hādī'ye, hizmet etmiştir.

al-Rabī' nufûzunun zirvesine al-Manṣūr (136—158) zamanında ulaştı. al-Manṣūr sarayın en liyâkatli ve faydalı adamı olduğuna hükmederek, onu önce kendi *ḥācib*'i olarak tâyin etti; sonra da, Ayyūb al-Mavrībānī'nin halefi olarak, kendine vezîr yaptı. Barmak âilesine karşı çevirilen desiselerde mühim rol oynamış olan oğlu al-

Fazl b. Rabî', *ḥâcib* olarak, babasının vazifesini deruhde etti. Bağdad'ın kurulmasından sonra, yeni şehir dört mahalleye ayrıldı; bu mahallelerden biri al-Manṣûr tarafından, iktâ [b. bk.] olarak, al-Rabî' 'a verildi; bundan dolayı, bu mahalle de *Ḳaṭî'at al-Rabî'* adını aldı.

al-Mahdî 'nin hâkimiyeti sırasında (158—169) al-Rabî' 'in te'siri bir zaman için azalmış gibi görünmektedir. 'Abd Allāh b. Abî 'Ubayd Allāh (Abû 'Ubayda künyesi ile meşhûrdur) vezîr oldu. O andan itibâren al-Rabî' rakibinin mevkiinden düşmesini intâc eden bir desîseye katıldı. Gerçekten 163 (779/780)'te Abû 'Ubayda'nın oğlu zındıklık ile ithâm edildi. Bu sırada al-Rabî' eski *ḥâcib*'lik vazîfesini tekrar aldı ise de, bir daha al-Mahdî 'ye vezîr olamadı. Gözden düşmüş olan vezîre 'Abd Allāh Abû Ya'ḳûb b. Dâvûd halef oldu. al-Hâdî 'nin cülûsunda (*169=785*) *al-Rabî'*, *yalnız bir zaman* için, bu mansıba yeniden getirildi ise de, bundan sonra kendisine halîfenin *dîvân* (*dîvân al-azimma*) kâtipliği vazifesi verildi. Yedi gün süren kısa bir hastalığı müteâkip ölümüne kadar, bu vazîfeleri muhâfaza etti. Onun ânîden ölümü al-Hâdî tarafından zehirletildiği faraziyesini ortaya çıkarmış ise de, bu husûs mevsûk kaynakların çoğu tarafından nakzedilmektedir. Ölüm tarihi tam olarak bilinmemektedir. al-Cahşiyârî ve al-Ṭabarî, ölüm tarihi olarak, 169 yılını verdikleri hâlde, al-Ḫaṭîb al-Bağdâdî ve İbn Ḫallikān onun 170 (786) yılının başında öldüğünü kaydederler.

al-Rabî' 'in idârî hayatına dâir mâlûmat az ise de, kendisi liyâkatli, çalışkan, halîm ve dirâyetli bir şahıs idi. Hattâ kendisine aslâ iyi nazar ile bakmayan al-Mahdî bile, onu bir defa iyi bir idârecî nümûnesi olarak vasfetmiştir (Ya'ḳûbî, II, 486). Bununla berâber eserler onu efendileri olan Abbâsîler ve halefleri Bermekîlerin temâyüz ettikleri bir vasıf olan edebiyat hâmîsi olarak göstermez.

Bibliyografya: Bk. aşağıdaki kitapların fihristleri: al-Ḫaṭîb al-Bağdâdî, *Târîḫ Bağdâd* (Kahire, 1931), VIII, nr. 4521; al-Cahşiyârî, *Kitâb al-vuzarâ'* (nşr. H. v. Mžik), Leipzig, 1926; al-Ṭabarî, *Târîḫ* (nşr. de Goeje), Leiden, 1879—1901, II ve III; İbn Ḫallikān, *Kitâb Vafayât al-a'yân* (trc. de Slane), Paris, 1838; al-Ya'ḳûbî, *Târîḫ* (nşr. Houtsma), Leiden, 1883; Gregorius (Abu 'l-Farac) Bar Hebraeus, *Târîḫ muḫtaṣar al-duval* (Beyrut, 1890); İbn Ḳutayba, *'Uyûn al-aḫbâr* (4 cild; Kahire, 1925—1930); al-İṣfahânî, *Kitâb al-aġânî* (Kahire, 1927 v. dd.), I ve III; al-Câḥiz, *Kitâb al-tâc* (Kahire, 1914); Dayn. mll., *al-Bayân va 'l-tabyîn* (3 cild; Kahire, 1926—1927); al-Suyûṭî, *Târîḫ al-ḫulafâ'* (muhtelif tabıları). — G. Weil, *Geschichte der Chalifen* (3 cild; Mannheim, 1846—1851); W. Muir, *Caliphate* (nşr. T. H. Weir), Edinburgh, 1924; Cl. Huart, *Histoire des Arabes* (2 cild; Paris, 1912—1913); G. le Strange, *Baghdad during the Abbasid Caliphate* (Oxford, 1924); E. de Zambaur, *Manuel de généalogie* (Hannover, 1927); S. Lane-Poole, *Muhammadan Dynasties* (Paris, 1925). (A. S. ATIYA)

REBÎA VE MUDAR. RABÎ'A VE MUẒAR, eski şimâlî Arabistan'ın en büyük ve en kudretli iki kabîle zümresi.

Arap kabîle adları arasında Rabî'a adına pek sık tesâdüf olunur. Bu adı taşıyan ve Muẓar zümresine dâhil olan mühim kabîleler şunlardır: Rabî'a b. 'Âmir b. Ṣa'ṣa'a, bundan Ka'b, Kilâb ve Kulaybler çıkar; sonra Rabî'a b. 'Abd Allāh b. Ka'b, Rabî'a b. Kilâb, Rabî'a b. al-Aẓbaṭ ve Rabî'a b. Mâlik b. Ca'far; bir de Rabî'a b. 'Uḳayl ve Rabî'a b. Ca'da; 'Abd Şams'ın üç kolu da aynı şekilde bu ismi taşır. Yemenli en büyük kabîleler arasında Rabî'a b. al-Ḥiyâr, Rabî'a b. Carval ve Rabî'a b. al-Ḥârıṣ b. Ka'b adlarını da zikretmek lâzımdır (Wüstenfeld, *Register*, s. 377 v.dd.). Sâdece (Banî) Rabî'a veya Banî Abî Rabî'a adını taşıyan kabîle Şaybânların bir koludur (*'Iḳd*, III, 60, 21 v. dd., 65, 25 v. dd.). Sırası ile Rabî'at al-Kubrâ, al-Vusṭâ ve al-Ṣuġrâ adı ile Tamîmlerin üç kolu gösterilir: *Rabî'at al-Cû'* (aç Rabî'a) da denilen Rabî'a b. Mâlik b. Zeyd Manât, Rabî'a b. Ḥanẓala b. Mâlik b. Zeyd Manât ve Rabî'a b. Mâlik b. Ḥanẓala kolları; al-Rabâ'î (cem. şekli) her üçünü de içine alır (*Lisân al-'arab*, IX, 469, 9 v. dd.; *'Iḳd*, II, 47, 25, 43, 1). — Rabî'a'nın aksine olarak, Muẓar adına (eğer Meṭar b. Şarîk bunun değişik bir şekli değil ise: *'Iḳd*, III, 74, 2; bk. Wüstenfeld, *ayn. esr.*, s. 290) hiç tesâdüf edilemez.

Muhtelif kollara ayrılma. Nesep âlimlerinin fikirlerine göre, Arabistan'ın şimâlindeki kabîlelerin büyük bir kısmının ceddi olan Nizâr b. Ma'add b. 'Adnân [b. bk.]'ın Savda bint 'Akk b. 'Adnân'dan iki oğlu olmuştur: Muẓar ile İyâd [b. bk.] ve Curhum ön-arap kabîlesinden olan Cadâla bint Va'lân'dan Rabî'a ve Anmâr adlı oğulları olmuştur (Ṭabarî, I, 1108; al-Batanûnî [bk. *bibliyografya*], s. 25'te bir de Ḳuẓâ'a vardır; bununla berâber krş. Wüstenfeld, *ayn. esr.*, s. 137 v. d.). Muẓar'ın *al-Ḥamrâ'* (kırmızı renginden dolayı: Goldziher, *Muh. Stud.*, I, 268; bununla berâber krş. *Lisân al-'arab*, VII, 26, 17) lekabını ve Rabî'a'nın da *Rabî'at al-Faras* („atlı Rabî'a") lekabını almalarına ve babalarının mîrasını taksim etmesine dâir çok meşhûr hi-

kâyeden başka, Rabī'a 'nın Nizār ile gömüldüğü de söylenmektedir; fakat Mekke 'de yerleşmiş olan Muzar 'ın Medine 'den iki günlük mesâfedeki al-Ravḥā' 'da defnedilmiş olması gerekir; rivâyete göre, mezarı burada bir ziyâretgâh olmuştur (al-Diyārbakrī, *Tārīḫ al-ḫamīs*, Kahire, 1283, I, 148, 6; al-Ḥalabī, *Sīra*, Kahire, 1292, I, 21, 17).

Nesep şeceresine göre, Muzar 'ın iki oğlu olmuştur: al-Yās [veya İlyās (Alyōs) ve büyük ve meşhûr kabîlelerin ceddi olan 'Aylān al-Nās (bk. mad. ḲAYS-'AYLĀN) aynı zamanda Muzar 'ın nesli meselesi hakkında], al-Yās 'ın Ḫindif lekablı zevcesi Laylā bint Ḥulvān 'dan üç oğlu oldu: Mudrika, Ṭābiḫa ve Ḳama'a (İbn 'Abd al-Barr, *al-İnbāh*, s. 72 v.dd.); annelerinin bu lekabı netîcesi olarak, bütün nesli Banī Ḫindif (bk. Wüstenfeld, *ayn. esr.*, s. 133) adını taşır. İlk ikisi de büyük ve mühim kabîlelerin ceddleridirler: Huzayl [b. bk.] ve Ḫuzayma Mudrika 'nin oğulları idiler; Ḫuzayma Asad [b. bk.] ile diğerleri arasında Kureyş [b. bk.] 'in de mensûp olduğu Kināna 'nın [b. bk.] ceddidir. Diğer taraftan Udd b. Ṭābiḫa 'nın Żabba [b. bk.], 'Abd Manāt ve 'Amr adlı oğulları oldu; bunun nesli, zevcesinin adından alınarak, Muzayna, Murr ve Ḫumaye adını taşır. Temīm [b. bk.] b. Murr de arap kabîlelerinin en büyüklerinden birinin ceddidir.

Rabī'at al-Faras 'ın oğulları Aklub, Żubay'a ve Asad idi; bu sonuncunun da 'Amīra, 'Anaza [b. bk.] ve 'Abd al-Ḳays [b. bk.] ile al-Namir 'in ve Vā'il b. Ḳāsiṭ 'ın ceddi olan Cadīla adlı oğulları oldu. Vā'il en mühim iki arap kabîlesinin ceddi idi: Bakr [b. bk.] ile Taġlib [b. bk.]. Ḥanīfa [b. bk.], Şaybān, Żuhl, Ḳays b. Ṣa'laba v. b. Bakr 'den gelir (bk. İbn Durayd, *Iştiḳāḳ*, s. 189—216).

Bakrī 'nin *Mu'cam* 'inin giriş kısmına göre, bu iki kabîlenin yayılmış olduğu yerler şöyledir: Arabistan 'ın Ma'add 'ın halefleri arasında taksîm edilmesi sırasında, Muzarlar Saravāt 'a kadar mukaddes toprağın hudutlarını ve al-Ġavr 'ın civârı ile berisindeki memleketi ellerinde muhâfaza ettiler; Rabī'alar Ġamr Żī Kinda dağı tepelerini ve Tihāma 'deki al-Ġavr 'a kadar Neced 'in civârındaki bölge ile Żāt al-'Irḳ 'ın merkezî kısmını ele geçirdiler. Her iki kabîle, Mekke ile civârından Ma'add 'ın diğer oğullarını kovarak, mülklerini genişlettiler. 'Abd al-Ḳays 'in Baḥreyn 'e gitmek üzere hareket etmelerinden sonra, bâzı Rabī'a kabileleri Neced yaylasını, Hicaz 'ı ve Tihāma hudutlarını işgâl ettiler; burada Żanā'ib, Vāridāt, al-Aḫaṣṣ, Şubays, Baṭn al-Carīb ve al-Taġlamān onların devamlı ikamet yerleri oldu. Bir savaş netîcesinde, yavaş-yavaş ilerileyen muhtelif kabîle kolları biribirlerinden ayrıldı ve büyük kısmı Elcezîre 'ye gelip, burada sonraları adlarını taşıyan nâhiyeleri zaptettiler: Diyār Rabī'a ve Diyārbakr (b. bk., Wüstenfeld, *Wohnsitze*, s. 107, 136 v.d., 161 v. dd., 168; Blau, *ZDMG*, 1869, XXIII, 579 v.d.).

Rabī'alar Tihāma 'yi terkettikten sonra, Ḫindîfler tarafından yenilen Ḳayslerin Neced ülkesine nufûz ettikleri zamana kadar, Muzarlar bulundukları yerleri muhâfaza ettiler. Ḫindîfler arasındaki anlaşmazlıklar Ṭābiḫaların da Neced 'e, Hicaz 'a ve havâlisine gitmeleri netîcesini doğurdu. Ṭābiḫa 'nın kolları Yamāma, Hacar, Yabrīn ve 'Omān 'a kadar nufûz ettiler; bâzı zümreler Baḥrayn ile Basra arasında yerleştiler. Bununla berâber Mekke havâlisinde, Naḍr b. Kināna 'nın nesilleri gibi, bâzı Mudrika kabîleleri Tihāma 'de kaldılar (Wüstenfeld, *Wohnsitze*, s. 169 v. dd.). Elcezîre 'ye nufûz etmiş olan Muzarlar Diyār Muzar bölgesine adlarını vermişlerdir; Blau (*ayn. esr.*, s. 577) bu isim ile milâdî IV. asırda bu yerde gösterilen Μαυζαvῖται 'nin akrabâsı olan arap kabîlesi arasında bir münâsebet bulmuştur.

Tarih. Ḥimyar devletinin habeşlerin sebep oldukları yıkılışlarına kadar, Rabī'alar ile Muzarlar Yemen kırallığının tazyikine mârûz kalmışlar, bir tek reisin idâresinde birleştikleri zamanlar, bir çok defalar bu kırallığın boyunduruğundan çıkmışlardır. Bu harpler sırasında yapılmış olan savaş günlerinde Ma'addī kabîlelerinin muzaffer oldukları al-Baydā', al-Sullān ve Ḥazāz(ē) günlerinin adı zikredilmektedir (Reiske, *Primae lineae hist. regn. arab.*..., nşr. Wüstenfeld, s. 180 v.d.; Ya'ḳūbī, nşr. Houtsma, I, 257; Yāḳūt, II, 432 v. dd.; III, 114 v.d.). Bu kabîleler muvakkat olarak Kinda [b. bk.] imparatorluğuna âit idiler ve bunların hukümdarları Ma'add (veya Muzar) ve Rabī'a meliki unvânını taşıyorlardı (A. Sprenger, *Geogr.*, s. 216), Bakr ve Taġlib gibi, diğer Rabī'a ve Muzarlar da Kinda kabîlesinden al-Ḥāriṯ b. 'Omar b. al-Maḳṣūr 'u reis tanımışlardı; bu reis, onlar ile birlikte, Ġassānī ve Laḫmī kıralları ile muzafferâne savaşlar yaptı ve sonra fethettiği yerleri kaybetti (Ḥamza al-İṣfahānī, nşr. Gottwaldt, I, 140). Onun ölümünden sonra, Żū Nuvās 'ın kırallığı habeşler karşısında yıkılınca ve Kinda artık yemenlilerin hâkimiyetini tanımayınca, Basūs [b. bk.] savaşında Bakr ile Taġlib arasında son mücâdeleler vukua geldi. „al-Kulāb 'ın ilk gününde" veya her iki kabîle de Rabī'a b. Nizār 'dan geldiği için, „Rabī'a 'nın al-Kulāb günü" denilen günde, Taġlibler muzaffer çıktılar ve Baḥrler Ḥīra hukümdarı al-Munẕir III. 'e mürâcaat ettiler; bu hukümdar o zaman hâkimiyetini Rabī'a ve

Muzarlar ile merkezî Arabistan'ın diğer kabîleleri üzerine yaydı (Ya'ḳūbī, *göst. yer.*; Yāḳūt, IV, 294 v.d.). İhtimâl Elcezîre'de yerleşen ilk Rabî'alar olan Tağlib kabîlesinin buraya doğru hareketi bu devirde vukua gelmiş idi. Banī Namir b. Ḳāsiṭ ve diğer Rabî'a kabîleleri onları tâkip ettiler. Tağlib ile Bakr arasındaki anlaşmazlıklar bu vâkıa ile sona ermedi ve Ẕū Ḳār [b. bk.] savaşında onlar biribirine düşman karargâhlarda bulunuyorlardı. Rabî'aların iranlılara karşı büyük bir zaferi olarak tes'îd edilen Bakrlerin zaferi (bk. Nöldeke, *Sassaniden*, s. 310 v. dd.; daha eski bir muhârebe için bk. Yāḳūt, II, 735 v.dd.) merkezî Arabistan kabîlelerini yabancı boyunduruğundan kurtardı ve islâmiyetin yolunu hazırladı.

Muzarlar ile Mekke haremi arasındaki eski münâsebetlerden bahseden rivâyetler vardır: Tihâma hâkimleri ve Ka'ba muhâfızları olan Curhumler [b. bk.] Mekke'den İyâdlar [b. bk.] ve Muzarlar tarafından kovulmuşlardır. Hareme sâhip olmak için yapılan mücâdelede Muzarlar muzaffer oldular; fakat bununla berâber, Ka'ba ile Mekke'nin idâresini Ḫuzā'alara [b. bk.] bırakmağa mecbûr kaldılar; öyle ki, kendilerine hacc ile ilgili sırf dinî üç vazîfeden (*'Arafāt icāza*'si, Muzdalifa *ifāża*'sı ve Minā *icāza*'si) başka bir şey kalmadı ve bunlar, Ḳuṣayy [b. bk.] tarafından yeniden birleştirilince, Muzar'dan olan âilelerde kaldı (İbn Ḫaldūn, *'Ibar*, II, 333, 335; Ya'ḳūbī, *ayn. esr.*, I, 274). Takvimin tesbiti gibi mühim bir vazîfe de bir muzarlıya düşmüş idi (Sprenger, *Geogr.*, s. 225). Peygamber zamanında, hıristiyanlık Rabî'alar arasında yayılmış olduğu hâlde, Muzarlar eski müşrik husûsiyetleri daha sâdıkâne muhâfaza ettiler ve hudut kabîlelerinden daha az ârâmî te'sirine tâbî oldular (Wellhausen, *Reste*², s. 231'de „belki bu onların Rabî'alara karşı yabancılaşmalarını kısmen izâh eder" demektedir). Muzarlar için mukaddes ay receb idi (Recab Muzar tâbiri buradan gelmektedir; bk. Wellhausen, *ayn. esr.*, s. 97; bu vâkıanın İbn al-Mucāvir'den alınmış dikkate şâyân bir izâhı için bk. A. Sprenger, *Moḥammad*, III, 301); Rabî'alarm mukaddes ayı ise, ramazan idi (bk. Dimaşḳī, *Nuḫbat al-dahr*, tre. Mehren, s. 403). Bütün Rabî'alar, *iḥrām* esnâsındaki âdetler bakımından, bir çok Rabî'a zümreleri, bunlar arasında Ribāb kabîleler birliği gibi arapların *Ḥilla* zümresine mensûp idiler (Ya'ḳūbī, *ayn. esr.*, I, 298). Dimaşḳī, *ayn. esr.*, s. 385'te şu garip fikir bulunmaktadır: kıptîler, yiyecek aramak üzere, Mısır'a gitmiş olan Rabî'a „veya" Tağlib'in neslidir.

Muzayna Peygamberi tanıyan ilk Muzar kabîlesi olmakla övünür (ihtimâl daha h. 5 yılında: Sprenger, *ayn. esr.*, III, 201). Hicrî 8 yılında Ḫālid b. al-Valīd Ḳurayş, Kināna ve „bütün Muzarlar" tarafından tapılan Naḫla'deki *'uzzā* putunu kırdı (Ṭabarī, I, 1648). Elçilik yılında (*'ām al-vafd*), h. 9 yılında, Muzar'ın ve Rabī'a'nın büyük kolları, bunlar arasında Tamīm, Saḳīf, 'Abd al-Ḳays ve Bakr b. Vā'il islâmiyeti kabûl ettiler; fakat bütün merkezî Arabistan'ın itâat etmesi bahis mevzuu olamaz. 'Abd al-Ḳayslerin elçilik heyetinin Peygamberin yanındaki şikâyetleri dikkate değer: — „Sizinle bizim aramızda Muzar kabîleleri oturmaktadır ve yalnız *ḥarām* aylarda size gelebiliyoruz" (Sprenger, *ayn. esr.*, III, 374; krş. s. 301, not 1). Rabī'a'ya mensûp olan sahte peygamber Musaylima'nin tarafdarlarının bir sözü hicrî 11 yılı vukuâtı arasında bize kadar gelmiştir: „Rabī'alardan bir yalancı, bizim için, Muzarlardan gerçek bir peygamberden daha kıymetlidir" (ihtimâl şu değişik şekil tercihe değer: „... Muzarlardan bir yalancıdan": Ṭabarī, I, 1936 v. d.; Rabī'a ile Muzar arasında ifâde edilmiş olan ihtimâl ilk ziddiyet budur?). Aynı yılda Baḥrayn „Rabī'aları" kendilerine melik seçtikleri zaman, aslında yalnız Ḳays b. Ṣa'laba ve 'Abd al-Ḳays kabîleleri bahis mevzuudur (Ṭabarī, I, 1960; Balāẕurī, *Futūḥ*, s. 83 v. d.). Rabī'a ve Muzar „kabîlelerinin", bu andan itibâren, gerçekten müslüman ordularının asıl kuvvetini teşkil ettiği kabûl edilmektedir; fakat bununla berâber, bunların sayısı husûsunda şüphe gösterilebilir (bk. Caetani, *Annali*, h. 12 yılı vukuâtı, § 188, not 5). al-Muṯannā, hicrî 13 yılında Savād'a girince, Sūḳ al-Ḥanāfis üzerinde toplanmış olan ve hâlâ Sâsânîlerin hâkimiyetini tanıyan Rabī'alar ile Ḳużā'aları ansızın yakalamış idi (Ṭabarī, I, 2202 v. d.); 5 yıl sonra, al-Raḳḳa, Nuṣaybīn ve Rabī'alar ile Tanūḫ'a karşı çok büyük bir sefer hazırlandı (İbn Ḫaldūn, *'Ibar*, II/2, s. 107 v. d.).

Rabī'a ve Muzar'ın tarihini bir müddet daha tâkip etmek lâzımdır; zîra buraya kadar verilen izahlardan bedihî olarak anlaşılır ki, bu iki kelime, nesep âlimlerinin iddia ettikleri gibi, kabîlelerin bütününe değil, ancak bir kaç koluna âittir (böylece ekseriyâ Rabī'a ile Bakr ve Tağlib yahut yalnızca bu iki kabîleden biri gösterilir). Hattâ bâzan bütün Rabī'a zümresi Muzar zümresi içine yerleştirilmiştir (*'Iḳd*, II, 39, 30). Bu da karışıklığı arttırmaktadır. Bundan başka her kabîlenin menşe'i o kadar uzağa çıkarılır ki, bunların gerçekten böyle olup-olmadıklarını yahut Ma'add ve Nizār'ın sun'î mefhûmlar olup-olmadığını ayırmak güçtür. Bilindiği üzere, Goldziher (*Muh. Stud.*, I, 94 v.d.) şimâl arapları ile cenûp arapları

arasındaki zıddiyetin köklerinde Kureyş ile Anṣār arasında rekabet bulunduğunu göstermiştir ve Ma'add ile Yemen arasındaki eski mücâdeleleri daha muahhar bir tarihin uydurması telakkî etmektedir. „Ma'add veya Mużar'ın" ilk önce *anṣār* tâbirinin zıddı olduğunu tesbit etmiştir. Kabîlelerin zıddiyetleri yüksek siyâset içinde eriyince ve Mare Rāhiṭ [b. bk.] savaşından (65 = 684) sonra, daha büyük zümreleşmeler kurmak temâyülü gittikçe genişleyince, Tamîmler, nihâyet Kaysler ile birleşerek, büyük Mużar fırkasını kurdular. Diğer taraftan Azdler [b. bk.] aralarında Horasan [b. bk.]'daki Rabî'a (Bakr) bulunan yemenli diğer kabilelere iltihak ettiler; nihâyet Suriye Ḳużā'aları (Kelb) onlara iltihak etti (Wellhausen, *Das arabische Reich*, s. 44 v.d.). Mużar (Tamîm ve Ḳays) ile Yemen (Azd ve Rabî'a) arasındaki ikiliğin, diğer zıddiyetleri silen ve bütün arap âlemini kutuplaştıran ikiliğin netîeeleri, esâs hatları ile, Ḳays-'Aylān maddesinde izâh edilmiştir.

Bibliyografya: Arapça asıl lugatler ve neseplere dâir eserler; F. Wüstenfeld, *Register* ve *Tabellen*, A — Z; İbn Durayd, *Kitāb al-iştiḳāḳ* (nşr. Wüstenfeld), Göttingen, 1854, bilhassa s. 189—216; Ḳalḳaşandî, *Nihāyat al-arab fî ma'rifat ansāb al-'arab* (Bagdad, 1332), s. 215—218, 340, 345 v.d.; el-Suvaydî, *Sabā'ik al-ẕahab fî ma'rifat ḳabā'il al-'arab* (taş-basm., Bombay, 1296), s. 20 v. dd.; İbn 'Abd al-Barr, *al-İnbāh 'alā ḳabā'il al-ruvāh* (Kahire, 1350), s. 64, 96 — 100; Wüstenfeld, *Die Wohnsitze und Wanderungen der arabischen Stämme* (*Abh. Ges. Wiss. Gött.*, 1868/1869, XIV, 107, 136 v.d., 161 v. dd., 167 v.d., 169 v. dd.). — Ṭabarî, Balāẕurî, Mas'ūdî (*Murūc*), *Kitāb al-Aġānî*, *Naḳā'iż* (nşr. Bevan), bk. fihristleri; Wensinck, *Handbook*, bk. mad. Embassy; İbn Ḫaldūn, *'İbar* (Bulak, 1284), II, 298 — 338; İbn 'Abd Rabbihi, *al-'İḳd al-farîd* (Kahire, 1316), bilhassa II, 37 — 47, 263 — 267; III, 256 v.d.; al-Batanūnî, *al-Riḥla al-Ḥicāziya* (Kahire, 1329), s. 25 v.d. — A. Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens* (Berlin, 1875), s. 216, 225; ayn. mll., *Das Leben und die Lehre des Moḥammad* (Berlin, 1865), III, CXXXVIII v.dd., 201, 301, 374; J. Wellhausen, *Reste arabischen Heidentums*[2] (Bern, 1897), s. 97, 231, 245; Th. Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden* (Leiden, 1879), s. 46, 203, 310 v. dd., 330; Caussin de Perceval, *Essai sur l'histoire des Arabes...* (Paris, 1847/1848), I, 110, 116, 185 — 194, 218 — 221, 240, 348; II, 259 — 394, tür. yer. — Muahhar devirler için bk. I. Goldziher, *Mohammedanische Studien* (Halle, 1888/1890), I, 80, 83 v. dd., 92 — 98, 180, 206, 268; A. Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland* (Berlin, 1885 — 1887), bilhassa I, 316, 346, 377, 445, 451 v. dd.; Wellhausen, *Die religiös-politischen Oppositionsparteien...* (*Abh. Ges. Wiss. Gött.*, N F, 1901, V, 6, 23, 58, 83); ayn. mll., *Das arabische Reich und sein Sturz* (Berlin, 1902), bilhassa, s. 43 v. dd., 122, 130 v.d., 156, 163, 196, 205, 242 ve bahis 8 ile 9 tür. yer.

(H. KINDERMANN.)

RÉBÎB-ÜD-DEVLE. RABÎB AL-DAVLA (?—1119), ABŪ MANṢŪR MUḤAMMED HAMADĀNÎ Selçuklu vezîri. Halîfe al-Ḳā'im bi-Amri'llāh ve al-Muḳtadî bi-Amri'llāh zamanlarında hilâfet vezîrlerinden olan ve tarihçiliği ile de tanınan Ẓahîr al-Dîn Abū Şucā' Muḥammed'in oğludur. *Rāḥat al-ṣudūr*'da al-Ḳîrāṭî nisbesi ile zikredilmiştir. Bagdad'da babasının yanında, saray terbiyesi ile yetişmiş, halîfeler ile ünsiyet peydâ etmiş ve 481 (1088) yılında, babasının hacc dolayısı ile Bagdad'dan ayrılması üzerine, *naḳîb al-nuḳabā'* Ṭarrād b. Zaynabî ile birlikte, vezîre vekâlet etmek sûreti ile, idârede tecrübe sâhibi olmak imkânını bulmuş, Niẓām al-Mulk'ün oğlu olan Faḫr al-Mulk'ün kızı ile evlenmiş, nihâyet 507 (1113)'de, halîfe al-Mustaẓhir tarafından, hilâfet vezîrliğine getirilmiştir. O sırada 'İmâd al-Dîn lekabını taşıdığı anlaşılmaktadır.

Selçuklu sultanı Ġiyāṯ al-Dîn Muḥammed [b. bk.], vezîri Ḫaṭîr al-Mulk yerine daha münâsip birini aradığı zaman kendisine yapılan tavsiyeye uyarak, 'İmâd al-Dîn'i Bagdad'dan dâvet edip, saltanat vezîrliğini ona tevdî etti (511 zilkâdesi başları = 1118 şubatının son haftası). Bundan böyle kendisine Rabîb al-Davla denilmeğe başlandı. Abū Manṣūr vazîfeye başlama tarihinden takrîben bir buçuk ay kadar sonra, Sultan Muḥammed'in vefâtı ile yerine geçen oğlu Sultan Muġîṯ al-Dîn Maḥmūd zamanında da mevkiini muhâfaza etti ve ölüm tarihi olan 28 rebîülâhır 513 (8 ağustos 1119)'e kadar Selçuklu vezîri olarak kaldı. Kendisi, kaynaklara göre, Muġîṯ al-Dîn Maḥmūd ile ameası Sultan Sancar arasında cereyân eden Sāva muhârebesinden üç gün önce ölmüş idi. Oğlu Abū Şucā' Muḥammed de halîfe al-Mustarşid'in vezîri olmuştur. Bir buçuk yıla yakın bir müddet Selçuklu vezîrliği yapmış olan Rabîb al-Davla, idâredeki kifâyetsizliği (bk. *Zubdat al-nuṣra*, s. 113 v. d.) yüzünden, hicvedildiği gibi (al-Anbārî tarafından, bk. *Aḫbār davlat al-Salçāḳiya*, s. 58), hakkında (msl. Abîvardî, Ġazzî, Nāṣiḥ al-Dîn Arracānî tarafından) medhiyeler de yazılmıştır (bk. 'Abbās İḳbāl, *Vizārat...*, s. 172 v. d.).

Bibliyografya: *Zubdat al-Nuṣra* (trk. tre. Kıvâmüddin Burslan), *Irak ve Horasan Selçukîleri tarihi* (TTK, İstanbul, 1943), s. 79, 113 v. d., 116, 121 v. d.; *Mucmal al-tavārīḫ va 'l-ḳaṣaṣ* (nşr. Malik al-Şu'arâ Bahâr), Tahran, 1318 ş., s. 318, 411; *Aḫbār al-davlat al-salçūḳīya* (trk. tre. Necâti Lugal, TTK, İstanbul, 1943), s. 58; *Rāḥat al-ṣudūr* (trk. tre. Ahmed Ateş, nşr. TTK, Ankara, 1957), s. 148, 196; İbn al-Aşîr, 481, 512 yılları vekayii; Nâṣir al-Dîn Munşî-i Kirmânî, *Nasā'im al-aṣḥār fî laṭā'im al-aḫbār* (nşr. Mîr Calâl al-Dîn Ḥusaynî Urmavî), Tahran, 1338 ş., s. 27; 'Abbâs İḳbâl, *Vizārat dar 'ahd-i salāṭīn-i bazurg-i salçūḳ* (Tahran, 1338 ş.), s. 128 v. d., 152, s. 171 v. dd., 178—181.

(İBRAHİM KAFESOĞLU.)

RECÂİ-ZÂDE EKREM BEY. [Bk. EKREM BEY.]

RECEB. RACAB (A), müslüman takviminde yedinci ayın adı. Câhiliye devrinde bu ay, ilâveli yılın men'i netîcesinde, ayların senenin aynı zamanlarına rastlamamalarına kadar [bk. madd. MUHARREM ve NESİ'], yaz mevsiminde başlıyordu. Bu ay mukaddes (*ḥarām*) idi. Filhakîka, haccın islâm öncesi menâsikinin Mekke'ye âit başlıca kısmı olan *'umra* [b. bk.] bu ay içinde vukû buluyordu. Bundan dolayı bu ayda ilâhî mütâreke hüküm sürüyordu. Ḳurayş ile Havâzin arasında receb ayında vukû bulan ve genç Muḥammed'in katıldığı câiz görülmeyen harbe *ficār* („şiddetli küfür") denilmiştir [bk. mad. FİCÂR].

Muharrem maddesinde daha önce işâret edildiği gibi, *Kur'an*'da, yalnız mukaddes bir aydan bahsedilir; tek âyet (*Kur'an*, IX, 36) sebebi ile an'anevî bir hâle gelen dört aydan hiç bahsedilmez. *Kur'an*, V, 2'de *'umra*'dan bahsedilir; bir az önce söylenildiği gibi, müfessirler receb ile bu âyette zikredilen mukaddes ay arasında kısmen bir münâsebet kurarlar.

İslâmiyette, receb ayı, Peygamberin mi'râcı sebebi ile, artan bir ehemmiyet kazanmıştır. Mi'râc, muahhar devirde, bu ayın 26'sını 27'ye bağlayan gecede (ilk tarihler için bk. mad. Mİ'RÂC) vukua gelmiş olarak gösterilmiştir. Bu sebeple, bu geceye *Laylat al-mi'rāc* denilmiş olup, mi'râca dâir manzûmeler okunarak, tes'îd edilir.

Bibliyografya: Wellhausen, *Reste arab. Heidentums*², s. 97 v. d.; al-Bîrûnî, *Āṯār* (nşr. Sachau), s. 60 v. d; Juynboll, *Handbuch des islāmischen Gesetzes* (1910), s. 131 v. d.; zikri geçen maddeler ve eserlerdeki bibliyografya.

(M. PLESSNER.)

RECEZ. RACAZ, arap arûzunda bir bahrin adı. Bu isim, arapların fikrine göre, (bk. msl. *LA*, VII, 218 ortada ve Freytag, *Darstellung der arabischen Verskunst*, s. 135), „titreme" mânasına gelmektedir ve bu bahir iki çift *taf'ila*'ye kadar indirilebildiği ve bundan dolayı bir *racazā*'ya, yâni „kalkarken zayıflıktan titreyen bir dişi deveye" benzediği için, buna bu ad verilmiş olmalıdır. Diğer arap şâirleri, bu kelime ile, *ricāza* („muvâzene ağırlığı, dara") arasında bir münâsebet kurmaktadırlar (al-Subaylî, İbn Hişâm, nşr. Wüstenfeld, I, 171, ve münâsebeti ile; *ayn. esr.*, II, 58 aş.). Biz Nöldeke (*WZKM*, 1896, X, 342)'nin faraziyesini kabûl etmeğe daha çok mütemâyiliz; buna göre, racaz („gürleme") eski zamanlarda bu veznin tercihen kullanıldığı savaş türkülerinin gürleyerek söylenmesi mânasında olmalıdır. Ahlwardt, recez şâirleri olan al-'Accāc ile al-Zafayān'ın divânları neşrinin mukaddimesinde (Berlin, 1903, s. XXXVI aş.) kelimeyi bir az farklı olarak „kızgınlık göstergileri" şeklinde izah eder.

[Arap arûzunda bu bahrin asıl şekli bir beyitte 6 defa *mustaf'ilun*'den müteşekkildir. Dört arûzu ve ikisi birinci arûza âit olmak üzere, 5 *żarb*'ı vardır.

I. *'arūż*, birinci *żarb*'ı ile:

mustaf'ilun mustaf'ilun mustaf'ilun
mustaf'ilun mustaf'ilun mustaf'ilun

Bu şeklin bütün tef'ilelerinin yerini *mafā'ilun*, *mufta'ilun* ve *fa'ilatun* alabilir. Birinci arûzun ikinci *żarb*'ı *maf'ūlun*'dur. Bunun yerini *fa'ūlun* alabilir. Buna göre, yukarıdaki şekilde en son tef'ile bu iki hâlde bulunur.

II. *'arūż maczūl*'dur ve *żarb*'ı da kendisi gibidir:

mustaf'ilun mustaf'ilun
mustaf'ilun mustaf'ilun

III. *'arūż maṣṣūr*'dur:

mustaf'ilun mustaf'ilun mustaf'ilun

IV. *'arūż manhūk*'tur:

mustaf'ilun mustaf'ilun

Bu son şeklin tef'ilelerinde I. şekilde zikredilen değişiklikler görülebilir. Son iki şekil, aşağıda izah edildiği gibi, bütün beyitleri birbiri ile kafiyeli manzûmelerde kullanılmıştır].

Menşe' ve şekil bakımından gelişme. Araplar (al-Ḫalîl'in arûz dâireleri nazariyesi ile alâkalı olarak, bk. mad. ARÛZ) *racaz*'ı *hazac* [b. bk.]'den çıkarırlar; ona, mûtâd bahirler sırasında, 7. yeri verirler ve kendisini meydana getiren unsuru çift *mustaf'ilun* tef'ilesi, şu hâlde (hiç olmazsa umûmî kaide hâliade) ilk hecesi uzatılmış bir „diiambus" (– ⏑ – ⏑) telakkî ederler. Bu son görüş tarzı, yeni araştırmalar ile, te'yit edilmiştir. Filhakîka R. Geyer, *Altarabischen Diiamben* (s. 7 — 10)'de *diiambus*'un bu şeklinin (— — ⏑ —) recez ile

yazılmış şiirlerde çok daha sık görüldüğünü, istatistikler ile, isbât etmiştir; bununla berâber, arapların da pek iyi bir şekilde bildikleri üzere, bunun yanında ⏑ — ⏑ —, — ⏑ ⏑ — ve hattâ ⏑ ⏑ ⏑ — şekillerine de tesâdüf edilmektedir (müteâkip sahifelerde, recezin tef'ileleri bahis mevzuu olduğu zaman, dâimâ bu nevîden dört heceli tef'ileler kasdedilecektir). Fakat maalesef araplar kesinti vurgusunun dört heceden hangisi üzerinde bulunduğunu aslâ söylememişlerdir; esâsen umûmiyetle „ton" ve „vurgu" tâbirleri, gramerde olduğu kadar, arûzda da, onlar için yabancı kalmıştır. M. Hartmann'a göre (*Metrum und Rhythmus*, s. 22), esâs kesinti vurgusu (Hartmann „esâs ton" demektedir) son uzun hece üzerine, tâli vurgu ise, sondan bir evvelki uzun hece üzerine düşmüş olmalıdır.

Ne olursa-olsun bu *mustaf'ilun* (veya yerini alan tef'ileler), arapların nazariyesine göre, recezin iptidâî şeklini meydana getirmek için, altı defa tekrar edilmelidir. Bu husûstaki görüşlerinin bir esâsa dayanmış olması çok şüphelidir. Abū Tammām'ın *Ḥamāsa*'sinde, hiç olmazsa metinde, tam olarak (*sālim*) altı tef'ileli hiç bir recez misâli bulunmamaktadır. Buḥturī'nin *Ḥamāsa*'sinde yalnız bir adet vardır (nşr. Cheikho, nr. 998, Ḳa'nab b. Żamra al-Ġaṭafānī'ye âit parça; M. F. Krenkow bu şâirin lugatçesini, görünüşe göre, ondan muhâfaza edilen bu yegâne şiirin imkân verdiği nisbette, telkik etmiş ve—dostâne bir şekilde bana bildirdiğine göre — Ḳa'nab'ın islâmiyetin ilk zamanlarında yaşamış olması gerektiği netîcesine varmıştır). „Eski altı arap şâirinin divânlarında" recez husûsunda bulduklarımız şunlardır: altı tef'ileli recez ya Ṭarafa'ya isnât edilen 4 numaralı parça (nşr. Ahlwardt, s. 184) ile İmru' al-Ḳays'in 53 numaralı şiiri (*ayn. esr.*, s. 154 v. d.) — bu son metinde son tam tef'ile hattâ bir tek heceye indirilmiştir! — gibi bir hece noksan veya İmru' al-Ḳays'in müteâkip şiiri gibi, bir kaç hece noksandır.

Daha sonraki şiirde de bu sözde-iptidâî altı tef'ilelik recez beyiti şekli nâdirdir ve bir veya bir kaç hece noksan olan değişik şekilleri, açık bir tarzda, daha da nâdirdir. „İptidâî şekli", msl. al-Ḳālī'nin *Amālī*'sinde iki defa görünmektedir (Kahire, 1344=1926, I, 180 ve II, 127). İki hâlde de h. III. asır şiirleri bahis mevzuudur. Şiir husûsunda terakkîyi seven ve ölümü Kratschkowsky tarafından, kuvvetli sebepler ile, h. 370'ten sonraya çıkarılan (*Dīvān*, giriş, s. 48 yk.) şamlı şâir al-Va'vā', *Dīvān*'ında recezin bu şeklini bir tek defa kullanmıştır: nr. 107. Bunun gibi al-Va'vā'dan bir nesil sonra olan Abu 'l-'Alā' al-Ma'arrī (b. bk.; 363—449=973—1058) recezin bu şeklini, bir tek defa, gençlik şiirlerinde, kullanmıştır (*Saḳṭ al-zand*, Bulak, 1286, I, 89).

Altı tef'ilelik uzun ve tam beyit yanında, bir de dört tef'ilelik tam beyit vardır ki, buna araplar *maczā' al-racaz* adını verirler (Freytag, *ayn. esr.*, s. 231). *Amālī*'de bundan üç örnek bulunmaktadır ki, birisi (I, 63 v. d.) ihtimâl eskidir; buna karşılık öteki ikisi (II, 231 v. d. ve III, 143) açıkça h. III. asra âittir. 'Omar b. Abī Rabī'a (ölm. h. I. asrın sonuna doğru), Kratschkowsky (*ayn. esr.*, s. 121 yk.)'nin gösterdiği gibi, recezin, diğer şekillerini hâric bırakarak, yalnız bu şeklini kullanır. *Aġānī*[1] (XIII, 83 aş.)'de zikredilmiş olan Ḥammād 'Acrad'in beyitleri muahhar Emevî veya eski Abbâsî devrinden gelmektedir; Abu 'l-'Atāhiya'nın *Dīvān* (Beyrut, 1909, s. 243 ve 307)'ındaki beyitler eski Abbâsîler devrindendir. Abū Nuvās'ın *Ḥamrīyāt*'ında bir misâl bulunmaktadır; al-Va'vā' (yk. bk.)'da üç misâl vardır: nr. 206, 222 ve 247.

Dört tef'ileli recezin bütün örnekleri sâlimdir. Salm al-Ḫāsir'in 'Āṣim b. 'Utba (*Aġānī*[1], XXI, 115) hakkındaki şiirleri veya Muslim b. al-Valīd'in *Dīvān* (nşr. de Goeje, nr. 26 ve 37)'ındaki şiirlerini (hepsi — — ⏑ — | — — — kalıbı üzerine kurulmuştur) bu beyitin bir hecesi noksan değişik şekilleri olarak göstermek kabil gibidir. Fakat arap arûzcuları bunda kısaltılmış bir *munsariḥ* bahri görmektedir (bk. bu mad. ve krş. Freytag, *Darstellung*, s. 255 v. d.) ve bu izah şimdilik bizi tatmin edebilir; çünkü bu arûzcuların, uzun ve kısa heceleri müşâhedeleri yanında—ihtimâl gayr-i şuurî bir tarzda — başka unsurların (ton?, vurgu?) te'siri altında kalıp-kalmadıklarını bilemiyoruz ve arap arûzcularının fikirlerine muhâlif olarak, bu nevî şiirleri recez zümresine dâhil etsek bile, dört tef'ilelik tam recez beyitleri için de gösterilecek mürâcaat yerlerinin sayısı pek az olacaktır.

Buraya kadar bahsetmiş olduğumuz recez şekillerinde yalnız tam beyitler kendi aralarında kafiyelidir (tabi'î ilk beyit müstesnâ). Fakat daha islâmiyetten önceki şiirde bile, bütün mısrâların kendi aralarında kafiyelenmesine çok daha sık tesâdüf olunur ve bunlar bu hâl ile müstakil kısa beyitler husûsiyetlerini taşır. Bir çok arûzcular recezin bu şeklini κατ' ἐξοχήν recez gibi telakkî etmiş görünmektedirler. Krş. *LA*, VII, 237, 10—11, aş.: „recez iyi bilinen bir vezin ve her mısrâı müstakil olarak kabûl edilen bir şiir şeklidir". Yukarıda zikredilmiş olan ve recez isminin *ricā-*

za („muvâzeneyi te'min edecek ağırlık, dara") 'den gelmiş gösteren iştikak bu görüş tarzını kabûl ettirecek mâhiyettedir.

Bu türlü kısa beyitler, yâni mısrâlar, ekseriyâ üç tef'ilelidir; fakat bunlar iki ve hattâ bir tef'ileli olabilir. Bu son şekil, şüphesiz, bir şiir heveskârlığından başka bir şey değildir ve ancak münferit şâirler buna kapılmışlardır. Görünüşe göre, Salm al-Ḫāsir, şimdiye kadar muhâfaza edilmiş olan Mūsa 'l-Hādī hakkındaki bir şiirinde, ilk önce bu şekli kullanmıştır (Goldziher, *Abhandlungen zur arab. Philologie*, I, 121). Bir tef'ilelik müstakil recez mısrâlarının dâimâ sâlim olması gerektiği ileri sürülmüş ise de, bu husûs tahakkuk etmemiştir. Nykl (Chicago), Abū Nuvās *Dīvān*'ının Ḥamza al-İṣbahānī rivâyetinde (Kahire, 1898, s. 346; 1322, s. 332), bu şâirin *Ḥamrīyāt*'ı arasında bulunan bir şiire dikkatimi çekmiştir; fakat al-Ṣūlī (yazm. Köprülü Ahmed Paşa kütüp., nr. 267, 45b) bunun açıkça bir ilâve olduğunu söylemektedir; ne olursa-olsun, bu şiir daha IV. (h.) asrın başlarında mevcut olmuş olmalıdır. Bu muntazam kıt'alardan meydana gelmiş bir şiir olup, her kıt'a bir hece fazlalı 4 recez mısrâından müteşekkildir. Kafiye şekli ilk kıt'a için *a a a a*, ikincisi için, *b b b a*, üçüncüsü için *c c c a* v. b. Hiç olmazsa basılmış *Dīvān*'da böyledir. Ḥamza rivâyetinin Fâtih kütüp. yazmasında (nr. 3774, 62a), basmadaki ilk kıt'anın önünde diğer bir kıt'a daha vardır ki, bunun kafiye şekli *x a x a*'dır. al-Ṣūlī 'nin gâlibâ görmemiş olduğu ve menşei tesbit edilemeyen bu kıt'a bir tarafa bırakılacak olursa, yukarıda gösterilen kıt'aların tertibi, Nykl 'in haklı olarak işâret ettiği gibi, İspanya arap şâiri İbn Ḳuzmān (bk. *Concionero*, nşr. Nykl, Madrid—Granata, 1933)'ın *zacal* şiirleri ile bir çok benzerlik göstermektedir. Arap arûzcularının kaidesine göre, iki tef'ilelik ve üç tef'ilelik mısrâ da aynı şekilde dâimâ *sālim* olmalıdır. Hiç olmazsa, gâlibâ, bu türlü bir hecesi noksan recez mısrâlarını tanımak istememişlerdir (bk. Muḥammed b. Ṣanab, *Tuḥfat al-adab*, s. 46 v. d. ve al-Tabrīzī, bk. Abū Tammām, *Ḥamāsa*, s. 798, *-ayn* kafiyeli şiirin şerhi; *ayn. esr.*, s. 801: *-abbā*; s. 802: *-ayṣi*; s. 808: *-īraḥ*; s. 809: *-ādih*—hepsi üç tef'ileli olup, al-Tabrīzī tarafından, *sarī'* bahrinden olarak gösterilmiştir). Fakat daha klasik recez şâirlerinde bir hecesi noksan üç tef'ileli, oldukça mühim mıkdarda şiir vardır ki, bunların açık bir şekilde recez olarak kabûl edilmesi gerekir ve ilk önce ileride yeniden bahsedilecek olan Abū Nuvās 'ın *Muḥammasa*'sında yahut *Alfīya* tarzında muahhar öğretici manzûmelerde olduğu gibi, bir hecesi noksan mısrâlarla aynı manzûme içinde *sālim* 'ler ile münâvebe hâlinde geldiği yerlerde, recez husûsiyeti, meşrû olarak, şüpheye düşürülemez. Aynı şekilde Muḥammed b. Ṣanab (*ayn. esr.*, s. 66)'in *Manhāk al-munsarih* zümresine koyduğu, bunun aksine olarak, Rückert 'in (*Ḥamāsa* tercümesi, s. 196, ilâve, nr. 161) *maṣṭūr* (açıkça *manhāk* demek istiyor) *al-sarī'* 'den saydığı, Hind bint 'Utba 'nin beyitleri gibi, iki tef'ilelik beyitler, gerçekte, bir hecesi noksan recez bahrinden olmalıdır; Abū Nuvās 'ın yine zikredilecek olan darb-ı meseller hâlindeki şiiri (ikinci tef'ilenin yalnız iki heceye indirilmesi ile; o hâlde bu sûretle Goldziher 'in, *Aġānī*[1], X, 29 'dan alarak, *Abhandlungen*, s. 76 v.d. 'da zikrettiği eski mersiye ile tamâmen aynı vezindedir) ile Abu 'l-'Atāhiya 'nin cevap olarak yazdığı şiir (her mısrâın sonunda fazla bir hece ile) aynı şekildedir.

Arap arûzcuları recez beyitlerinin bütün bu kısa şekillerini altı tef'ilelik uzun beyitten çıkarmak istemişlerdir (teferruatta büyük fikir ayrılıkları ile; bu husûs için bk. Freytag, *ayn. esr.*, s. 234 v. dd.); aynı şekilde üç tef'ileli kısa beyit, yâni mısrâ için *maṣṭūr al-racaz* („ikiye bölünmüş recez"), iki tef'ileli mısrâ için *manhūk al-racaz* („bîtâb düşmüş recez") ve bir tef'ileli mısrâ için de *muḳaṭṭa' al-racaz* („parçalanmış recez"; bu son tâbir al-Cavharī 'ye âit olmalıdır; krş. İbn al-Raşīḳ, *al-'Umda*, Goldziher, *ayn. esr.*, s. 121 'de zikredilen parça) tesmiyeleri de buradan gelmektedir. Gerçekte, *muḳaṭṭa'* şekli müstesnâ, bu kısa şekiller daha eski zamanlarda bile uzun mısrâ ve tam mısrâdan çok daha sık ve açıkça daha eski idi. 'Antara 'ye isnât edilen övünme şarkısı (Altı şâir, s. 180, nr. 12=İbn Ḳutayba, *Kitāb al-ši'r*, nşr. de Goeje, s. 131 yk.: iki tef'ile) gibi veya sözde Ṭarafa 'nın ilk şiiri (*ayn. esr.*, s. 185, nr. 11: üç tef'ile; krş. İbn Ḳutayba, *ayn. esr.*, s. 90 ve parçanın sâhibi meselesi husûsunda bk. Rückert 'in *Ḥamāsa* 'si, I, 343) — rivâyete göre, Find 'in iki kızının Bakrileri Tağliblere karşı kışkırtmak için kullandıkları (al-Tabrīzī, Abū Tammām şerhinde, nşr. Freytag, s. 254 ve Nöldeke, *Delectus*, s. 47, 1—3; bk. bir de İbn Hişām, nşr. Wüstenfeld, I, 562; burada şiirler Hind bint 'Utba 'ye isnât edilmektedir) iki zümre beyitlerden bahsedilmese bile — gibi şiirler, tamamlanmış şekildeki uzun ve tamam mısrâlara nazaran daha iptidâî ve daha eskidir. Bilhassa zikredilen acı ve te'sirli mısrâların ilk iki zümresi, ilk üç mısrâın iki tef'ileli olması, hâlbuki sonuncunun üç tef'ileli bulunması vâkıası ile, husûsiyetle eski intibâını uyandırmaktadır; burada görülen tertip belki sonraları tamâmiyle kabûl edilmez telakkî edilecekti. O hâlde, araplara zıt olarak, uzun ve tamam

mısrâların kısa mısrâlardan çıkmış olduğu farzedilebilir, aksi değil. Arap telakkisine iltihak edilirse, ilk önce yarım beyit veya üçte bir beyitlerin diğer vezinlerde de aynı şekilde niçin müstakil bir hâle gelmediğini izah etmek icâp ederdi. Bunun (bk. „Altı şâirin divânları", s. 133, nr. 28, sözde-İmrı' al-Ḳays'in en son şiiri) *kāmil* için veya (*ayn. esr.*, s. 206, nr. 31 = *Amālī*, Kahire, 1344 = 1926, I, 42 yk., aynı şekilde İmrı' al-Ḳays'in eseri olduğu iddia olunur) *hazac* için (bk. bir de Wright, *Arabic Grammar*[3], II, §§ 212, 219, 220: *mużāri'*, *ramal* ve *madīd* bahirleri) bâzan istisnâî olarak vukua gelmesi, tabi'î hiç bir şey isbât etmez — yahut olsa-olsa bu bahirlerin kısa beyitlerinin daha recezin kısa beyitlerinden önce, tam beyitler ve uzun beyitler hâline girdiğini isbât eder ve yukarıda zikredilmiş olan sözde *maṣṭūr al-sarī'* ve *manhūk al-munsariḥ* misâlleri için, her şeye rağmen, bunların gerçekte recez olup-olmadıkları meselesi ortaya çıkmaktadır. Bir defa al-Va'vā' 'da bulunan (*Dīvān*, nr. 143) dört tef'ileli *ṭavīl*'e gelince, bu ihtimâl mezkûr şâirin bir icâdından başka bir şey değildir.

Kısa mısrâların t a m mısrâlar ve u z u n mısrâlar ile bir arada bulunuşu ile recezin şekil bakımından farklılaşması henüz hiç bir şekilde sona ermiş değildir. Hemen-hemen Abbâsî devri başında (ihtimâl bir az önce)—gerek recezin kısa mısrâında kafiyeye çok sık dönüşün verdiği yorgunluktan, gerekse yabancı bir te'sir altında—i k i y e n i d e ğ i ş i k ş e k i l düşünüldü. Birincisi yalnız iki mısrâı kendi aralarında kafiyelendirmek vâkıası oldu; daha nâdir olan ikincisi ise, beş mısrâlık her yeni zümrede kafiyenin değişmesi oldu. Sırası ile iki mısrâlık ve beş mısrâlık kıt'alar böyle doğdu. Birinci çeşit için *muzdavica* (daha Ḥamza al-İṣfahānī ve *Kitāb al-Aġānī*'de böyledir), ikincisi için *muḫammasa* (Ḥamza) ıstılâhı mevcuttur (bk. bir de mad. MUZDAVİC).

Aġānī[1], XIII, 74 ortada, Abū Nuvās'a kadar çıkarılan bir rivâyet, bâzı *şi'r muzdavic* (metin: *muzāvic*) *baytayni baytayni*, Ḥammād 'Acerad (ölm. 167=783 'ten önce)'e isnât etmekte ve *zanādiḳa* [bk. mad. ZİNDİḲ] 'nın imamları (!) Ḥammād 'ın bu *muzdavica* 'lerini *ṣalāt* (!)'larında okuduklarını iddia etmektedir. Maalesef mevcutların en eskisi olması muhtemel bulunan bu *muzdavica* 'ler kaybolmuş görünmektedir. Bize kadar gelmiş olan en eski *muzdavica* örnekleri, gâlibâ, Abu'l-'Atāhiya ve Abū Nuvās 'ınkilerdir. Abu 'l-'Atāhiya 'nin basılmış *Dīvān* (Beyrut, 1909)'ı, s. 361—364 'te bir hecesi noksan üç tef'ileli beyitlerden müteşekkil bir *muzdavica* bulunmaktadır. Abū Nuvās *Dīvān*'ının Ḥamza rivâyetinin henüz basılmamış olan son kısmına bir birl arkasına iki tef'ileli iki *muzdavica* konulmuş bulunmaktadır ki, birinin Abū Nuvās'ın olduğu, diğerinin Abu 'l-'Atāhiya 'ye cevap olarak yazıldığı farzedilmektedir (yk. bk.).

Görünüşe göre, Freytag (*Darstellung*, s. 411)'a nazaran, Başşār b. Burd (ölm. 167 = 783), ilk olarak, *taḫmīs*'i kullanmıştır; bununla berâber İki-Ḫālidī tarafından onun şiirlerinden yapılmış olan seçme (nşr. Muḥammed Badr al-Dīn, Kahire, 1353=1934) bunlardan hiç bir tâne ihtivâ etmez ve *Aġānī*'de de yoktur. Fakat yukarıda anılmış olan Abū Nuvās *Dīvān*'ının Ḥamza rivâyetinde Abū Nuvās'a isnât olunan uzun bir *Muḫammasa* bulunmaktadır; bu şiir ihtimâl gerçekten onundur ve her kıt'ası bir çok kıt'alarda aynı şekilde birer hece noksan, diğerlerinde sâlim olan üç tef'ileli recez mısrâlarından müteşekkildir. Recezin verimliliği bunlar ile tükenmiş değildir. Ewald'in, *De metris carminum arabicorum* adlı küçük kitabında, arapların mûtad diğer vezinlerinin hepsini receze ircâ etmekte [bk. mad. ARÚZ] haklı olduğunu kabûl etmek güç ise de, M. Hartmann klasik devirden sonraki şiirde, açıkça recezden meydana gelmiş olan, hiç olmazsa 25 yeni dala tesâdüf etmiştir (krş. *Actes du XIème Congrès des Orientalistes*, 3. kısım, bölüm 3, s. 56 v. d.).

R e c e z i n k u l l a n ı l ı ş ı. İbn Ḳutayba, *Kitāb al-şi'r*'inde „al-Aġlab (b. Cuşam) al-Rāciz" 'den bahsederken, islâmiyetten önceki devirde, „bir düşman ile savaşmak, ona hakaret etmek veya ona karşı müfâharede bulunmak" için, yalnız iki—üç beyitlik recezler meydana getirildiğini söyler ve gerçekten bize kadar gelmiş olan recez veznindeki en eski şiirler, yukarıda zikredilen Find 'in kızlarının acı ve te'sirli beyitleri veya 'Antara 'nin savaşa dâveti gibi, kısa savaş şiirleridir. Ağıt şiirleri gibi başka bir kullanışta recez, Goldziher (*Abhandlungen*, I, 77)'in tesbit ettiği üzere, seçili (*sac'*) nesrin yerini almıştır ve Goldziher hattâ recezin „vezin ile inzibat altına alınmak sûreti ile" seçiden çıktığını kabûl eder. Her ne kadar buna karşı, bilhassa vezin ile inzibat altına alınmamış olması bakımından, seciden her hangi bir veznin çıkabileceği şeklinde itiraz edilebilir ise de, bu pek âlâ mümkündür. Ne olursa-olsun, recez uzun zaman savaşa dâvet ve aynı tarzda tezâhürler ile mahdut bir hâlde kalmadı. Ṭarafa 'nin yukarıda zikredilmiş olan küçük av şiiri gibi, bir vesîle ile söylenen şiirlerde, savaş tasvirlerinde, ağıtlarda kullanıldı; fakat her şeyden önce, medîb, şâirin kendi kendini övmesi, bir

de darb-ı meseller ve hikmetler için kullanıldı (bk. Buḥturī'nin *Ḥamāsa*'sinde recez vezninde şiirler). Buna karşılık, edebî *hicā*'da insanı şaşırtacak kadar az kullanılmıştır. Böylece Abū Tammām'ın *Ḥamāsa*'sinde „hiciv" bölümünde recez ile yazılmış bir tek şiir yoktur ve Carīr ile al-Farazdak bu eski savaş veznini beklenebileceğinden çok az kullanmışlardır.

Ne olursa-olsun, recezin kullanılış sâhası, câhiliye devri ile mukayese edildiği takdirde, ehemmiyetli bir şekilde genişlemiş idi. Fakat recez şâiri, bilhassa irticâlen söylenen bir kaç beyit ile, kendi kendini tahdit etmeğe devam etti ve Abū Tammām, *Ḥamāsa* (s. 801)'de *şintā ḥanẓalīn* gibi, gramer kaideleri dışına çıkmaların veya „Altı şâir divânları", s. 133, nr. 28 (İmru' al-Ḳays'in)'de *rub* (*rubba* yerine) gibi kelimelerin tabi'î olmayan kısaltılmalarının yahut da *LA* (XI, 348)'da zikredilen beyitlerin sonunda, memnû olan *iltiḳā' al-sākinayn*'in tam bu vezindeki şiirlerde aradasırada tesâdüf edilmesi vâkıası, görünüşe göre, bu recez ile irticâlen şiir söylemek âdetinden ileri gelmektedir.

İbn Ḳutayba (*ayn. esr.*, s. 389; daha önce Ahlwardt, *Bemerkungen*, s. 19'da zikredilmiştir)'nin bir kaydına nazaran, recez ile yazılmış şiirin „ikinci derecede" olması hususîyetine son vermeğe ilk çalışan al-Aġlab b. Cuşam olmuştur. Câhiliye devrinin sonunda ve islâmiyet devrinin başlangıcında yaşamış olan bu şâir ilk olarak recez vezni ile muntazam kasîdeler yazmış olmalıdır. Hicretin ilk asrının ikinci yarısında, Tamīm kabîlesinden olan al-'Accāc, mükemmelen şuurlu bir tarzda, sahneye çıktı ve kendisinden sonra da Abbâsî hâkimiyetinin başlarından soura daha hayatta bulunan (ölm. 145=762) oğlu Ru'ba geldi. Bu iki şâir ve daha başkaları recez vezni ile, uzunluk bakımından, başka vezinlerde yazılmış büyük kasîdeler ile pek âlâ boy ölçüşebilecek olan büyük mıkdarda şiirler yazdılar (Ru'ba'nin ilk Abbâsî halîfesi al-Saffāḥ için yazmış olduğu medih şiiri 400 mısrâdan az değildir!). Şekil bakımından, diğer kasîdelerden yalnız vezinleri (bundan dolayı recez ile yazılmış kasîdeye *urcūza* denilir), nâdir kelimelerin bir araya toplanması (muhtemel olarak bölgecilikten dolayı) ve bütün mısrâların kendi aralarında kafiyelenmeleri vâkıası ile ayrılır ve muhtevâ da kasîdelerde mûtad olarak bulunanlara tekabül eder.

Fakat al-'Accāc, Ru'ba ve husûsiyetle recez ile yazan diğer şâirlerin tercih ettikleri vezne kazandırdıkları umûmî teveccüh uzun zaman devam etmedi. Bil'akis Abbâsî devri başlangıcından itibâren, bu veznin kullanılışında dikkate değer bir husûsîleşme görüldü. Recez islâmiyetten önceki ve müşriklik devrinde rûhları alevlendirmek için kullanılmış ise de, bu sırada daha ziyâde hikâye, tasvir ve öğretme şiirlerinin vezni oldu. al-Buḥturī, *Ḥamāsa*'sinin 1434 numaralı şiirinde, şâir Rudaynī b. 'Abs al-Faḳ'asī bir tâcir ile şahsî karşılaşmasını tasvir eder ve bunun gibi, Abū Nuvās'ın yukarıda zikredilmiş olan *Muḥammas*'i güldürücü bir manzûme mâhiyetini taşımaktadır. Şâir burada aracı bir kadın vâsıtası ile nasıl evlendirildiğini ve bundan meydana çıkan felâketi anlatır. Aynı Abū Nuvās, muhtevâsı bâzan hikâye, bâzan tasvir olan av şiirlerinde tamâmiyle hâkim bir tarzda recezi, yâni bir hece noksan ve sâlim tef'îleli recez ile devamlı kafiyeli mısrâları kullanır. Bundan başka, bu kullanış dışında, her türlü hâdise dolayısı ile söylenen şiirler recez ile söylenmeğe devam etti. al-Vā'va' 'da bulunan recez veznindeki şiirlerin ekserisi bu zümreye girer (cedveli için bk. *ayn. esr.*, s. 130 v. d.).

Mısrâları kendi aralarında kafiyelenen recez beyitlerinin (*muzdavica*) o zaman (sonra diğer vezinler ile birlikte), yüksek üslûplu destanlar için yahut daha ziyâde arapların bu sâhada yaptıkları övülmeğe değer teşebbüsler için, esâs vezni hazırlaması gerekirdi. Eğer bu teşebbüslerin orta derecede bir muvaffakiyeti olması mukadder idi ise, bunun kusuru, muhakkak ki, vezinde değildir. Msl. İbn al-Mu'tazz (ölm. 296=908)'in halîfe al-Mu'taḍid'a ithâl ettiği (419 beyitlik) manzûme (*ZDMG*, XL, 564 v.d. ve XLI, 232 v. dd.) yahut içinde İbn 'Abd Rabbihi'nin (ölm. 328=940) İspanya Emevîlerinden 'Abd al-Raḥmān III.'ın savaş seferlerini terennüm ettiği (446 beyitlik) manzûme *al-'Iḳd* („*al-'Ascada al-ṣāniya*" kitabının sonunda) bu zümreye âittir. Her iki eser, üslûp nokta-i nazarından, manzûm vekayinâme ile medib şiiri arasında müterediddir ve bilhassa sonuncusunun, kelimenin tam mânasında, şiir ile müşterek çok bir şeyi yoktur.

Bu husûsiyet, her şeyden önce, recez veznînin kullanıldığı sayısız öğretici manzûmeler için doğrudur. *Racaz* ile yazılmış eski şiirde bile, hikmetli sözler için, bir dereceye kadar tercîhan kullanıldığı kaydedilebilir ve Abū Nuvās ile Abu 'l-'Atāhiya'nin yukarıda zikredilmiş olan 2 veya 3 tef'îleli müzdeviceleri tam mânası ile ata sözleri ile doldurulmuş manzûmelerdir. İkinci derecedeki şâirlerden sayılan Abān al-Lāḥiḳī [b. bk.] *muzdavica*'yi çok daha geniş bir şekilde kullandı. M. Gibb, dilkatimi *Kitāb al-avrāḳ*'a, daha doğrusu *Aḫbār al-şu'arā'* (nşr. I. H. Dunne, Kahire, 1934)'ya

çekmek lutfunda bulundu. s. 46—50'de Abān 'ın Bermekîlerden Yaḥyā ve oğulları için kaleme almış olduğu manzûm *Kalîla va Dimna* kitabının bir parçası bulunmaktadır. Bundan başka burada (bk. al-Ṣūlī, *ayn. esr.*, s. 51 v.d.) Abān'ın oruç ve zekât hakkında başka bir *muzdavica*'si vardır. Bu şiirler İbn Mālik, al-Cazarī ve İbn 'Āṣim'ın şiirlerinden hiç de üstün değildir. Fakat mektep muallimleri en muhtelif mevzûları ezberletip-öğretmeği kolaylaştırmak için, recez veznini ele aldıkları zaman durum mühim bir şekilde kötüleşti. Tamâmiyle bir tarafa bırakmamakla berâber, öğretimin her hangi bir mevzuunu nazma sokmak isteyen kimseler, diğer vezinlere tercîhan *racaz* veznini, husûsiyetle kendi aralarında, mesnevî şeklinde kafiyelenen kısa mısrâları kullandılar. En tanınmış misâlleri İbn Mālik [b. bk.]'in arapça gramerine dâir *Alfîya*'si, tecvide dâir al-Cazarī [b. bk.]'nin (Brockelmann, *GAL*, II, 202 ortada) *al-Muḳaddima*'si ve mâlikî fıkhına dâir İbn 'Āṣim [b. bk.]'ın *Tuḥfat al-ḥukkām*'ıdır. Diğer örnekler için bk. Brockelmann, *ayn. esr.*, II, 96, nr. 29/1 (kelâm, fıkıh ve tasavvuf); *ayn. esr.*, s. 141, 2—4 (ferâiz ve miras); *ayn. esr.*, s. 142, nr. 5/11 (belâgat); s. 179, § 8/2 — 5 (sulardan, kıblenin tâyininden bâhis, coğrafya) v. b.; bir de Kahire'de 1323'te Muṣṭafā al-Bābī al-Ḥalabī tarafından yayınlanmış olan *Mutūn* dergisi (sık-sık).

Cevap verilmesi gereken bir mesele daha kalıyor: iptidâî kullanılışının isbât ettiği üzere, tahrik etmek ve ihtirasları alevlendirmek için yapılmış olan *racaz* neden dolayı tercîhan hikâye, tasvir, öğretim ve hattâ mektep muallimlerinin „ezberletme" vezni olmuştur? Bu, *racaz* bahrinin imkân verdiği sayısız vezin kolaylıklarından dolayı, diğer vezinlere tercihi ile izah edilmek istenmiştir. Fakat ilk önce bu serbestliklere diğer vezinlerde de rastlanır (bk. Wright, *Arabic grammar*[3], II, §§ 205, 215, 216: *sarī'*, *basīṭ* ve *munsariḥ* vezinleri) ve bundan başka, „sâkin" mevzûlar için recezi kullanmış olan şâir ve âlimler, vezin husûsunda, hiç de ikinci derece mütehassıslar olmayıp, ekseriyâ en güç vezinleri de kullanabilecek kimselerdi. O hâlde onların tercîhi için başka sebepler aramalıdır. Şöyle bir faraziye ileri sürülebilir: belki onlar ihtirasları tahrik eden bu vezni, ölü denilmezse de, daha az çekici mevzûları canlandırmağa müstait gördükleri için, tercih etmişlerdir.

[İran ve türk nazmında da bu bahrin kullanılan şekilleri için arûz nazariyâtına âit eserlerde pek çok vezin sayılır ise de, bunlardan bir kısmı münferit ve mevzii denemelerin mahsûlleri, bir kısmı da bu vezinler için vücûda getirilmiş misâllerdir. İran ve türk şiirinde *racaz*'in bir beyit için 6 ve 4 tef'ileli şekilleri yanında, arap arûzundan farklı olarak, 8 tef'ileden mürekkep şekilleri de vardır. Buna göre, bu bahrin İran şiirinde en çok kullanılan vezinleri, her mısrâ için:

mustaf'ilun mustaf'ilun mustaf'ilun mustaf'ilun
mustaf'ilun mustaf'ilun mustaf'ilun (veya maf'ūlun)
mustaf'ilun mustaf'ilun

şekillerine dayanır. Bunlarda *mustaf'ilun*'lerin yerini *mafā'ilun* veya *mufta'ilun* de alabilir. Ancak ekseriyâ sâlim tef'ileler veya onun zikredilen değişik iki şekli muttariden veya münâvebe ile biribirini tâkip eder. *Maf'ūlun* (veya bunun yerini alabilen *fa'ūlun*) mısrâların sonunda ve bâzan sâdece beytin sonunda (*żarb*) bulunur.

Türk şiirinde, diğer bahirlerde de olduğu gibi, vaziyet daha sâdeleşir. Umûmiyetle İran şiirinde kullanılan şekiller mevcut olup, tef'ilelerin aynen veya münâvebe ile biribirini tâkip etmesi husûsu daha kesinleşir. Diğer taraftan yalnız *żarb*'lardaki değişiklik de mevcut değildir. Esâsen türk arûzunda, beyitte *'arūż* ve *żarb* tefriki yoktur. En ziyâde gazel ve kasîdelerde kullanılan bu bahre pek sık tesâdüf edilmez. 8 tef'ileli şekline, msl. Nef'î [b. bk.]'nin meşhûr *Bahariye*'sinde olduğu gibi, mısrâları müsâvî iki kısma bölünerek, iç kafiyeler ile, beyitleri *a a — a b*, *c c — c b* v.b. şeklinde örüleu musammat şiirlerde rastlanıldığına da işâret edilmelidir. Türk şiirinde başlangıçta sık tesâdüf edilen bir bahir olmasına rağmen (msl. Yûnus'un arûz ile söylediği şiirlerinde en çok bu bahir görülmektedir), IX. (XV.) asırdan itibâren gittikçe az kullanılmış, *mustaf'ilun* ve *mufta'ilun* tef'ilelerinden mürekkep şekilleri yerine, *mafā'ilun* tef'ileleri ile kurulan vezinleri tercih edilmiştir (msl. Tevfik Fikret'te ve umûmiyetle Edebiyat-ı cedîde devri şâirlerinin Avrupa te'siri altında türk nazmında kullanılmağa başlanan bâzı nâzım şekillerinde)].

Bibliyografya: Maddenin içinde gösterilmiştir. Bundan başka Goldziher'in *Bemerkungen zur arab. Trauerpoesie* (*WZKM*, 1902, XII, 307—339)'si husûsiyetle zikre değer ve her şeyden önce Kratschkowsky'nin al-Va'vā' *Dīvān*'ı basmasının başına koyduğu girişin 4. bahsi, bilhassa s. 109—113, 116—122, 130 v.d. (H. A. R. Gibb bu son eser üzerine dikkatimi çekmek lutfunda bulunmuştur). [İbn 'Abd Rabbihi, *'Iḳd al-farīd* (Kahire, 1365), V, 458 v. d., 485 v. d.; R. Basset, *Le Khazradjiyah* (Cezâyir, 1902), s. 89 — 93, 159; Moḥammed ben Cheneb, *Tuḥfat al-adab*

fī mīzān aṣ'ār al-'arab (3. tab., Paris, 1954), s. 53 v.d.; Şams al-Dīn Muḥammed b. Ḳays al-Rāzī, *al-Mu'cam fī ma'āyir aṣ'ār al-'acam* (Tahran, 1935), s. 95 v. dd.; Aḥmed Şafī', *Cām-i muṣaffar* (İstanbul, 1267), s. 100 v.d.; Ahmed Hamdî, *Tashīl al-'arūż* (İstanbul, 1298), s. 104 v.d.; Süleyman [Paşa], *Mabāni 'l-inşā'* (İstanbul, 1289), s. 101 v.d.; Ali Cemâleddin, *Arûz-ı türkî* (İstanbul, 1291), s. 46—53; E. J. W. Gibb, *Osmanlı şiiri tarihi* (İstanbul, 1943), I, 99]. (A. SCHAADE.)

[Bu madde NİHAD M. ÇETİN tarafından ikmâl edilmiştir.]

RECİM. RACM (A.), taşlama. *r-c-m* bütün sâmî dillerde mevcut bir kök olup, bundan müştak şekillere *Ahd-i atîk*'te de rastlanmakta ve „taşlamak", mekrûh bir mahlûku „taşlamak sûretiyle kovmak veya öldürmek" mânasına gelmektedir; *racma* „taş yığını, insan topluluğu, gürültü, kargaşalık". — Arapçada bu kök „taşlamak, tel'în etmek" mânasına kullanılır; *racamun* („taş yığını") sâdece düz levha veya yığın hâlinde mezâra konulan taşa da delâlet eder; bu şekil Peygamber tarafından hoş görülmemiş olup, bunun yerine düz, yassı bir şekil tavsiye edilmiştir. 'Abd Allāh b. Muġfal tarafından rivâyet edilen bir hadiste geçen *lā turaccimū ḳabrī* sözlerinin „benim mezarımı yükseltmeyin" mânasına mı, yoksa „benim mezarımda beddua etmeyin" mânasına mı geldiği münâkaşa edilmektedir. — Minā'da taş atmaya veya taş yığınına *camra* denilmektedir; bedevî kümelerine *camarāt al-'arab* denilirdi; burada *c-m*'ye ircâ edilebilen kökün her iki eski mânasını bulmak mümkündür. arap. *camma* ve *cama'a* „birleştirmek". Arap grâmercileri *camra* („taşlama")'yi *camarāt al-'arab*'dan getirmektedirler; fakat bu takdirde *racm*'in iki mânası ile seslerin yer değiştirmesi üzerinde durmak icâp eder: *camr(a)* =*racm*.

„Zinâdan dolayı taşlama menâsiki" mânasından başka, *racm*, câhiliye devri menâsikinden olan Minā'da taş atma için de kullanılır; bu âdet de, İslâmiyet tarafından kabûl edilerek, hacc menâsikine idhâl edilmiştir. Burada madd. CEMRE, HACC ve MİNA ile bunların bibliyografyalarına bir kaç kayıt daha ilâve edilebilir.

Bu menâsikten *Kur'an*'da biç bir yerde bahsedilmez; fakat *racama* burada eski mânasını muhâfaza etmektedir: „müşrikler tarafından Peygamberin taşlanması" ve şeytan için kullanılan *racîm* (=*marcūm*) sıfatı: „melekler tarafından kovulmuş ve üzerine ateş atılmış" ve nihâyet *Kur'an* (XVIII, 21)'da mücerret bir mânada geçer ki, bu uzun süren bir mâna gelişmesine delâlet eder.

Minā'da taş atma menâsiki sahîh hadîs kitaplarında yer almaktadır. Peygamberin haccına dâir *manāsik al-ḥacc* kitaplarında (msl. İbn Taymîya'nın *Risāla*'sinde, krş. Rif'at, *göst. yer.*, I, 89 v. dd.) bulunan bir hacc örneği vardır. Daha eski hadîsler (msl. Buḫārī, *Nikāḥ*, bâb 2; *Salam*, bâb 1 ve 2; al-'Aynī, *'Umda*, VIII, 489) gösteriyor ki, Peygamber haccın en mühim noktasını teşkil eden asıl *vuḳūf* meselesi üzerinde durmuştur. *Ḥums*'lar, yâni Kureyş ile müttefikleri, *Ḥaram*'da, Cam' (Muzdalifa)'de ve başkaları, araplar ise, 'Arafa'de, Mekke *ḥaram*'inin dışında, bunu edâ ediyorlardı. Muhtelif menşe'lerden gelen *muhācirūn* ve *anṣār*'dan ibâret sahâbeleri arasında Peygamber, sonuncular ile birlikte, bunun 'Arafa'de yapılmasını kararlaştırdı; fakat Muzdalifa'de ikinci bir *vuḳūf* yapıldığı gibi, her iki *ifāża*'yı da menâsike idhâl etti; böylece merâsimin bu yeni sırası 'Aḳaba'de taş atma ile sona erdirildi.

Minā'nın Mekke'ye geçilen yamacındaki vâdinin dibinde bulunan „'Aḳaba Minā değildir; fakat bunun Mekke tarafında hudûdunu teşkil eder" (*'Umda*, IV, 770). 10 zilhicce sabahı böylece hacı vâdiden aşağı iner ve onlara selâm vermeden, büyük *camra*, sonra 156, 40 m. daha ileride olan orta *camra*'den geçip, bundan 116, 77 m. bulunan *camrat al-'Aḳaba*'ya ulaşır (Rif'at, *ayn. esr.*, I, 328). Orada 7 taş atar; bu merâsim hacının o gün, ayın 10'unda, haremden çıkmadan önce geçirdiği dört merâsimden biridir. Hacı, bundan başka, saçını kestirir (*ḥalḳ*); kurban keser (*naḥr*) ve bayram alayı ile Mekke'ye gider (*ifāża*). İlk üç merâsim bir birlik teşkil eder ve bunların edâsı ile hacc zamanında dikkat edilmesi zarûrî yasaklar sona erer; fakat fakîhler bunların edâsında tâkip edilmesi gereken sıra üzerinde müttefik değillerdir. Sırayı doğru tâkip etmemekten endîşelenen hacıların suâllerine Peygamberin *lā ḥaraca* [„bunda bir mahzûr yok"] şeklinde cevap verdiğine hadîslerde sık-sık rastlanmaktadır (Buḫārī, *Ḥacc*, bâb 125, 130 v.b.). Bu husûs Peygamberin bayram gününde câhil bedevîleri endîşe içinde bırakmak istememesi ile izah edilmektedir. O zaman bu *'arab*'ların bilhassa Kureyşlerin âdetine uymamış olmaları ve muhtelif âdetlerden birinin kabûlünde onları zorlamanın lüzûmsuz görüldüğü tasavvur edilebilir.

Peygamber merâsime 'Aḳaba'ya taş atma ile başladı. *Ḥalḳ*, kurban ve *ifāża*'den sonra, geceyi geçirmek üzere, tekrar Minā'ya geldi. Bundan sonra 11., 12. ve 13. günleri üç *camarāt*'tan her birinde yedişer taş attı ve en sonunda 'Aḳaba'de kendine uyan hacıların 7 + (7 × 3) 3=70 taş atmaları icâp eder. Fakat

bunlar hadîste ifâde edilen müsâadeden (*ruḫṣa*) umûmiyetle istifâde ile, Minâ 'yı 12. günü terkederler ve böylece sâdece 7 + (7 × 2) 3 = 49 taş atarlar. Belki de bu husûsta eskiden kalma her hangi bir âdet yok idi; kurban edilmiş olan hayvanlar yüzünden, Minâ çok fenâ bir duruma gelmekte idi. Wawel (*Pilgrim*, s. 202) 'in 63, yâni (7 × 3) 3 taş atmış olması iyi anlaşılmıyor; bu sayı aynı zamanda Peygamberin yaşının mıkdarına göre, kendi eli ile kestiği kurbanların sayısına tekabül eder.

'Aḳaba 'de atılan taş ayın 10. gününde hacıların *iḥrām* 'da iken attıkları taştır; bunu tâkip eden üç günde atılanlar ise, *iḥrām* 'dan çıktıktan sonra atılan taştır. Bunların bütününde haccın esâs unsurları (*rukn*) ile ilgisi yoktur.

Atılan taşlar ufak olup, mercimekten bir az büyük, fakat cevizden küçüktür; eski Arabistan 'da bunlara *ḥaṣa 'l-ḫazf* denilir ve parmaklar veya bir nevî sapan (*miḫzafa*: Tirmiẕî, IV, 123) ile atılırdı. Bir hadîs düşmanı öldürmekten ziyâde gözünü çıkarmağa yarayan bu tehlikeli oyunu yasak etmiştir; çünkü eski bir sihir ve müşrik vasfı taşıyordu. Her kesin uygun taşları toplaması ve kayaları parçalamaması gerekir. Taş yerine, altın, gümüş, kıymetli taşlar v.b. kullanılmasına müsâade edilmez; bâzı metinlerde hurma çekirdeklerinden başka, deve pisliği ve benzer şeyler atılmasına cevaz verilmektedir.—'Aḳaba 'de *maş'ar al-ḥaram* 'de atılan yedi taşın Minâ dışında Muzdalifa 'de tedârik edilmesi tavsiye olunur. Diğer 63 taş umûmiyetle Minâ vâdisinde, fakat câmiin dışında ve *camarât* 'tan uzak bir yerden toplanır ve böylece taşların bir daha kullanılması önlenmiş olur (İbn Taymîya, s. 383). Allah tarafından kabûle mazhar olan taşları o anda meleklerin alıp götürdüklerine inanılır.—Toplanıp da kullanılmamış olan taşların, böylece kudsî ve tehlikeli bir tabiata sâhip olduklarından, gömülmesi icâp eder.

Peygamberin nümûne hacı Camrat al-'Aḳaba 'nin vaktini ayın 10. günü olarak tesbit etmiştir. Muzdalifa *ifâża* 'sına sabah namazından (*fajr*) sonra başlanır ve güneş çıkınca taş atma merâsimi yapılırdı. Eskiden beri gelen âdetlere uyularak, bunun başka zamanlarda yapılmasına da müsâade edilmiştir. al-Şâfi'î diğer üç imâmın aksine, 'Aḳaba 'deki merâsimin güneş çıkmadan önce yapılmasına müsâade eder (Rif'at, *ayn. esr.*, I, 113); umûmiyetle bu zaman sabahtan (*ẕuḥâ*) öğleden sonraya (*zavâl*), güneşin batmasına, geceye ve hattâ ertesi sabaha kadar uzatılmaktadır; bu menâsikin geceleyin edâ edilmesi, mezheplerin telakkîlerine göre farklı olmak üzere, ayrıca bir kurban kesmek veya sadaka vermek sûretiyle, telafî edilebilmektedir. — Üç *taşrîḳ* gününde edâ edilen *camarât* merâsimleri öğleden sonra (*zavâl*) yapılır; bu noktada da mezhepler arasında farklar vardır (bk. Buḫârî, *Ḥacc*, bâb 134).—Taş atma zamanının tesbitinde, bunların aynı zamanda başka merâsimler, msl. namaz vakitleri ile güneşin üç durumuna (çıkması, en yüksek noktada bulunması ve batması) tesâdüf etmemesine çok dikkat edilmiştir. A. J. Wensinck (*J A*, V, 15ª v. dd.) 'in araştırması ile câhiliye devri husûsiyeti taşıması ihtimâl dâhiline girmiştir.

Peygamber 'Aḳaba 'de taş atma merâsimini vâdinin derinliklerinde dişi devesinin üzerinde, yüzü *Camra* 'ye çevirilmiş, Kâ'be solunda ve Minâ sağında, 5 endâzelik bir mesâfede edâ etmiştir; fakat bunun daha başka mühim olan şekilleri vardır.— Rif'at (*ayn. esr.*, I, 328) *Camra* 'yi 1,50 m. (eserde resmi verilmiştir) bir tepe üzerinde 3 m. yükseklikte ve 2 m. genişliğinde bir yığın olarak tavsif etmektedir. *Camra* islâmın başlangıcında yerini değiştirmiş ve 240 (854/855) yılında tekrar eski yerine nakledilmiş olmalıdır (Azraḳî, s. 212). —Peygamber diğer iki *camarât* 'taki taşlamayı, ayak üzerinde ve yüzü kıbleye dönük olarak yapmıştır. Taş atma kısaca her kesin bulunduğu yerden yapılır. Yüzün büyük İblis 'e çevirilmiş olması yerin tabiatı ile izah edilir. Hacıların yüzlerini Kâ'be 'ye çevirmeleri, insanları azdırmak için uğraşan İblis ile ilgili islâmî kıssalara ve *takbîr* telakkîsine tekabül etmektedir ki, bundan ileride ayrıca bahsedilecektir.

Sünnete göre, taşlar baş parmak ile bükülmüş şehâdet parmağı arasına konulur ve bilye oyununda olduğu gibi, teker-teker atılır. Mâmafih 7 taşın avuç ile birden atılması ihtimâli de dikkate alınır; fakat bu her hangi bir taşın atılması gibi telakkî edilerek, bunun tekrar tashih edilmesi icâp ettiği kabûl edilmiştir.— Taş fazla kuvvetle atılmamalı ve atarken de: „Sana!, sana!" diye bağırmamalıdır (Tirmiẕî, IV, 136); bu sonuncusu bir câhiliye devri âdeti olup, bugünkü bedevîler tarafından da, son zamanlara kadar, muhâfaza edilmiş bulunuyordu (Rif'at, *ayn. esr.*, I, 89); fakat Peygamber, elini, koltuk altı görünecek şekilde, „kaşlarının hizâsına kadar" kaldırdığına bakılırsa, taş atarken, az-çok kuvvet sarfetmiş olmalıdır (Tirmiẕî, II, 135 ve Buḫârî, *Ḥacc*, bâb 141).

İslâmda her taş zikir ve tekbir ile atılır. Umûmî olarak kabûl edildiğine göre, etrafta veya hiç değilse 'Aḳaba 'de, taş atarken, *talbiya* söylenmemelidir (Buḫârî, *Ḥacc*, bâb 101); bâzı müellifler bunu hattâ 'Aḳaba 'den sonrası için de

tavsiye ederler. *Tahlîl* ve *tasbîḥ* müsâade edilmiştir; fakat bilhassa *takbîr* tavsiye edilir (İbn Taymîya, s. 382; Buḫârî, *Ḥacc*, bâb 138 ve 143). Telakkîlerin daha ziyâde mânevîleşmesi bunda hattâ menâsikin başlıca husûsiyetini görmektedir. Taşın atılması ve taşı atarken başparmak ile şehâdet parmağının bir *'ukd* (70 mânasına gelir) şeklini alması remzî ve hâfızayı takviye eden hareketlerden başka bir şey değildir. „Taş-atma ancak Allahın adının tekrarlanabilmesi için idhâl edilmiştir" (Tirmizî, IV, 139). Ġazzâlî (*İḥyâ'*, I, 192) için ise, bu, Allaha sadâkat göstermek ve şeytana karşı koymak sûretiyle, haccın yorgunluğunu unutturmak için yapılmaktadır; fakat bu menâsikin hiç bir aklî izâhı yoktur: *min ġayri ḥaẓẓin li 'l-aḳli va 'l-nafsi fihi* (krş. Goldziher, *Richtungen*, s. 252).— Her mü'min buna bir de şahsî bir duâ eklemektedir ki, bu bir nevî yarı-menâsikî bir mâhiyet taşır ve umûmiyetle şöyledir: *Allâhumma 'c'alhu ḥaccan mabrûran va ẕanban maġfûran va sa'yan maşkûran*" „Ey Tanrım, bunu iyi bir hacc, yarlıganmış bir günâh ve ecirli bir çalışma kıl!".— Hakîkaten taş atmadan sonra, yukarıda olan iki *camarât*'tan önce, bir durak yeri (*vuḳûf*) vardır; bunlardan ikincisinin yolu bilhassa uzundur; orada geçen zaman *Baḳara* (II), *Yûsuf* (XII) veya *Âl 'İmrân* (III) sûrelerinin okuma müddeti ile ölçülür ki, bu hadîste bildirilen usûle pek uymamaktadır (Buḫârî, *Ḥacc*, bâb 135, 136 ve 137). Bu usûl eski tel'în menâsikinin yerini almış bulunmaktadır.

Muhtelif merâsimler ile ilgili kaidelerin yerine getirilmemesi, bilhassa atılan taşların sayısı ile bunların atılma zamanlarının değiştirilmesi ('*Umda*, IV, 767 v. dd.; Rif'at, I, 113) sonradan tashih edilebilmektedir; ancak bunun için bir kefâret verilmek icâp eder ki, bunun derecesi, fakîhlere göre, bir kurban ile, *mudd* yemeğinden ibâret bir sadaka arasında değişmektedir.

İslâm mezhepleri Minâ'da atılan taşlar için bir izah tarzı aramışlardır. Bâzı tefsirciler (msl. Ṭabarî, *Tafsîr*, XXX, 167) bunun eski bir merâsim olduğunu anlamışlar ve bu münâsebetle Abû Ricâl'in kabrindeki *ramy*'e işâret etmişlerdir. Ẕu 'l-Ḥulayfa kuyusu yanında olduğu gibi, daha başka vak'alar da bilinmektedir (Lammens, *Bétyles*, s. 94). Diğer makalelerde zikredilen eserler de, bu menâsikin yaygın olduğuna işâretle, bu gibi vak'aları sayarlar; fakat bütün bu hâllerde kötülüğün kovulması kasdedildiği âşikârdır; bunlara başka misâller de eklenebilir. Hiç bir zaman geri dönmesi arzu edilmeyen şahsın arkasından da taş atılırdı (Hamaẕânî, *Maḳâmât*, Beyrut, s. 23). İskenderiye'de çalışmaktan yorulmuş olan kimseler gidip, devrilmiş olan bir taş direğin üzerine uzanır ve „Minâ'da olduğu gibi" bir yığın üzerine 7 taşı arkalarına atarlar ve sonra tamâmen dinlenmiş bir durumda tekrar işlerine giderlerdi (Ḳalḳaşandî, *Ṣubḥ al-a'şâ*, III, 322). Buna benzer misâller bizi arap âleminin dışına çıkarabilir (krş. Lods, *Prophètes d'Israël*, s. 354).

Halk arasında yaygın bir efsâneye göre, diğer merâsimler ile birlikte, taş atma menâsiki de İbrâhîm peygambere bağlanmaktadır. İbrâhîm, Hâcar, İsmâ'îl veya hattâ Peygamber şeytanın hacc merâsimini yapmasına mâni olmak istemişler, onun için onu taş atmak sûretiyle kovmuşlardır; fakat bundan onun *racîm* olduğu netîcesini çıkarmak istemek *Kur'an* (LXVII, 5, yk. bk.) tefsirine uymaz.

Taş atmayı islâmdan önceki hacc menâsiki ile ilgili görmek kabildir; fakat bunun için ilk önce islâmdan önceki merâsimin teferruatı ve mânası hakkında sarîh bir tasavvura sâhip bulunmak icâp ettiği gibi, bir de Akdeniz eski çağında ve sâmîlerdeki mukaddes taş yığını ve taş atmanın rolü bilinmek gerekir.— Taş atma kötülüğün kovulması menâsiki ile ilgili olmalıdır; bu, hacıların *iḥrâm*'dan çıkmalarına tesâdüf eder ve onların günlük hayâta dönmelerini hazırlamak ile alâkalı olacaktır; bunun daha önceleri belki de 'Arafa ve Muzdalifa'de kesilen kurbanı takip etmiş olması muhtemeldir.

Bibliyografya: Makalede zikredilen eserlerden başka, bk. bir de İbrâhîm Rif'at Paşa, *Mir'ât al-ḥaramayn* (2 cild, Kahire, 1344); İbn Taymîya, *Risâlat manâsik al-ḥacc* (*Macmû'at al-rasâ'il al-kubrâ*, Kahire, 1323, II, 355). (GAUDEFROY-DEMOMBYNES.)

REDÎF. RADÎF (A. *radîf*), „bir kimseyi veya bir nesneyi takip eden (Fagnan, *Additions*), terkide oturan kimse"; mecâzî mânada kullanılan sıfat terkibi için krş. trk. (fars.): *ordu-yi ẓafer-redîf* „muzaffer (zaferi terkiye alan) ordu" (Cevdet, *Tarih*, 1270, I, 22). Bunun müştakları olan *tardîf* ve nâdiren *irdâf* („takip, refâkat ettirmek") tâbirleri de, bâzan türkçede kullanıldığı gibi, *tardîfan ve irdâfan* tâbirlerine de tesâdüf edilir. Bir ıstılâh olarak, *radîf* (telâf.: *redîf*) tâbiri 1. iran-türk şiirinde ve 2. türk askerî dilinde kullanılmakta idi.

1. İran ve türk şiirinde.—*Radîf* bir nevî „hypermetrum", yâni beyitin kafiyeyi takip eden kısmı veya daha sarîh olarak, biribiri ile kafiyeli mısrâların sonunda *ravî* [b. bk.]'yi takiben lafız ve mânaca aynı olmak üzere tekrarlanan kısma delâlet eder. [Türk halk edebiyatına mahsûs „ayak" tâbirini kafiye karşılığı sayanlar olmuş ise de, bu tâbirin hem kafiye, hem de *redîf*'i içine alan daha şümûllü

bir mânaya delâlet ettiğine işâret edilmelidir. Nitekim „ayak"ı kafiye mukabili kabûl edenlerden, msl. Çankırılı Ahmed Talat'ın, fikrini izah için serdettiği (*Türk şiirlerinin vezni*, İstanbul, 1933, s. 70 v. d.) misâller tâbirin kafiye mânasına gelmediğini ve fakat daha şümûllü bir mâna taşıdığını açıkça göstermektedir.] Redîf bir veya bir kaç heceden, ekten veya müstakil kelimelerden teşekkül edebilir; fakat eski nazariyeciler tekrarlanan heceler için *redîf* tâbirinin kullanılmasını doğru bulmazlar. [Arap nazım nazariyesi esâslarına göre, *radîf* kafiyenin devam eden bir parçası sayılır] ve bunları teşkil eden her (arap) harfine ayrı-ayrı isimler verilirdi [bk. mad. KAFİYE]: *vaṣl* (1. harf), *ḫurûc* (2. harf), *mazîd* (3. harf) ve *nâ'ira* (4. harf). İran ve türk şiirinde *radîf* bir manzûmenin [biribiri ile kafiyeli mısralarının veya] beyitlerinin sonunda tekrarlanır.

Türk şiirinde *redîf*, daha XIII. asırda kullanılmış olmasına rağmen, farsçaya mahsûs bir icattır. Gerçekte eski türk millî (hece vezni ile yazılmış) şiirinde beyitlerin sonunda tekrarlanan ek veya edatlar kafiye yerini tutmaktadır (Kowalski, *Ze studjów nad formą poezji ludowej ludów tureckich*, Krakov, 1922, s. 33). *Radîf* klasik arapçada, ancak haşlangıç devrinde ve başka bir isim altında, mevcut bulunuyordu (Garcin de Tassy, *Rhétorique*, s. 143). Redîf Türkiye'de, muhtemelen fransız şiirinin te'siri ile, XIX. asırdan itibâren [eskiden olduğu kadar sık] kullanılmamağa başlamıştır.

Bu husûsî kullanılışından başka, *radîf* tâbiri ile bâzan her iki kısımda da kafiye veya ses âhengi bulunan bir *itbâ'* (eş-ifâde, *muzâvaca*)'ın ikinci uzvuna da işâret edilmektedir; msl. fars. *fulân bâhmân, daḳḳ u laḳḳ, ḫaş u ḫâş*; trk. *parça parça, ufak tefek* (bk. *Burhân-i ḳâtı'*, trk. trc., s. 128, 323, 328, 371). Müterâdif (*mutarâdif*) ise, eş-mânalı kelime demektir.

Bibliyografya: [Şams al-Dîn Muḥammed b. Ḳays, *al-Mu'cam fî ma'âyiri aş'âr al-'acam* (Tahran, 1935), s. 195; Ahmed Hamdî, *İlm-i kavâfî ve 'l-bedî'* (İstanbul, 1298), s. 13 v. d.; Süleyman Paşa, *Mabâni 'l-inşâ'* (İstanbul, 1289), II, 98 v. d.; Ali Cemâleddin, *Arûz-i türkî* (İstanbul, 1291), s. 161 v. d.; Reşîd, *Nazariyât-ı edebîye* (İstanbul, 1328), I, 104 v. d.; İsmail Habib [Sevük], *Edebiyat bilgileri* (İstanbul, 1942), s. 191—194]; Garcin de Tassy, *Rhétorique et prosodie des langues de l'Orient musulman* (2. tab., Paris, 1873), bk. fihrist, mad. *ridf, radîf, tarâduf, murâdif*; Quatremère, *Histoire des Mongols de Perse*, s. 28, not; Muallim Nâcî, *Istılâhât-ı edebîye* (İstanbul, 1307), bk. mad. *ridf, redîf, müreddef*, s. 78, 84 ve 86. Krş. bir de mad. ARÛZ, *bibl.*

2. Osmanlı askerî dilinde. — Mahmud II. 1834 yılında teşkil olunan ihtiyat ordusuna redîf (*'asâkir-i redîfe-i manṣûra*) adını verdirmiştir (Jouanin ve van Gaver, *Turquie*, s. 425). Tarihçi Lutfî (IV, 144), 1249 (1833/1834) yılında bu yenilik planından bahsederken, bu tâbirin mânasını izâh etmektedir: faâl orduyu tâkip eden (*muvazzafaya redîf olarak*) bir askerî birlik bahis mevzuudur. Bunun, tabi'î Roma *velito*'ları gibi, icâbında süvârinin terkisine alınan birlikler ile hiç bir ilgisi yok idi. *Redîf* burada *nizâm* veya *'asâkir-i nizâmîya* yahut *'asâkir-i muvazzafa* (dar mânası ile „muvazzaf ordu", zıddı *ihtiyât* „*muvazzaf* askerin ihtiyâtı")'ın zıddı olarak kullanılmıştır. Tam bir karşılığı bulunmadığı için, bu tâbir fransızcada „armée de réserve" veya „garde nationale" veya ingilizcede „militia" tâbiri ile karşılanmaktadır; almancadaki „Landwehr" tâbiri; fakat Prusya'daki mânası ile (Avusturya'daki mânası buna uymamaktadır) bunu daha iyi ifâde eder. Bâzan *redîf*'i *nizâmiye*'den sayarlar; o zaman bu son tâbir „muvazzaf veya muntazam asker" (eş-tâbir: *müretteb*) mânasından daha geniş bir mâna ifâde eder. Lutfî (*göst. yer.*) *redîf* için, „bir nevî asâkir-i nizâmiye" demektedir.

Redîf ordusunun başlıca husûsiyeti onun devamlı bir teşekkül olması ve bundan dolayı karışık bir vasıf taşıması idi: zâbitleri ile devamlı, efrâdı bakımından ihtiyat (*efrâd-ı redîfe*) ordusu teşkil ediyordu. Bu askerî sınıfı ilk vücûda getirenlere göre, bu ordu halkı, uzun müddetli mecbûrî hizmete tâbî tutmamak şartı ile, oldukça mühim mıkdarda askerî kuvvete sâhip olmak gâyesini güdüyordu (Lutfî, *göst. yer.*).

Daha başlangıçta redîfin taburlardan teşekkül etmesine karar verilmiş ve redîf devam ettiği müddetçe „tabur dâireleri" teşkilâtı muhâfaza edilmiştir. Bu taburların kumandanlarının (*bin-başı*) iptidâ „mahalleri hânedanından" te'mini düşünülmüştür. 1250 (1834/1835) yılında teşkil edilen ilk taburlar Kara-Hisar Sâhib, Ankara, Kangırı (Çankırı), Siroz ve Menteşe sancakları idi. Sivas eyâletinde „Meâdin-i hümâyûn" kazâlarından toplanan efrattan teşekkül eden üç taburun başına kumandan olarak, Palu'nun irsî vâlisi İsmail Bey tâyin edildi (Lutfî, IV, 171). Her sancakta 3 veya 4 tabur hesap ile, her eyâlette 10—12 tabur bulunuyordu. Bunların zâbitle i mûtad maaşın 1/4'ini alırlar ve buna mukabil, haftada ancak iki gün çalışır ve resmî elbise giyerlerdi (Mustafa Nûrî Paşa, *Natâ'ic al-vuḳû'ât*, IV, 109).

1252 (1836/1837) yılında daha büyük *redîf* teşekkülleri vücûda getirilerek, başına bir *müşir* [b. bk.] tâyin edilmesine ve bunun vâlilik ile birleştirilmesine karar verildi. Bunlar arasında bilhassa şunlar var idi: Karaman (Konya), Hüdâvendigâr (Bursa: muhâfız veya hâssa), Ankara, Aydın, Erzurum ve Edirne. Aynı zamanda bunun için lâzım olan mâlî imkânları sağlamak gâyesi ile tedbirler alındı. Vâli-müşirlere bu münâsebetle yeni rütbelerinin *ḥarvânî* (*ḥarmânî*)'leri, yâni resmî elbiseleri verildi. Orduda nizâmî asker (*mansûre*) ile muhâfız asker (*ḥâşşa*) nasıl mevcut ise, burada da *redîf-i mansûre* ile *redîf-i hâssa* var idi. Tümenlerin teşkili bunu tâkip edecekti (tafsilât için bk. *Takrîr-i 'alî*, yâni sadrâzam Mehmed Emin Rauf Paşa'nın raporu, Lutfî, V, 165 — 170). Bu münâsebetle ısdâr olunan Mahmud II.'un hatt-ı hümâyûnuna göre, bu husûsta alınmış olan tedbirler tamâmiyle tatmin edici olmuştur (*ayn. esr.*, s. 74).

1251 yılında te'sis edilen Mekteb-i harbiye ilk me'zûnlarını vermeğe başlayınca, silâh altında bulunan redîfler muvazzaf asker sınıfına geçirilerek, zâbitleri „ocaklarına" gönderildi (*Natâ'ic al-vuḳû'ât*, IV, 109 v.d.). Redîf hizmeti son şeklini bir nevî ihtiyat veya kısa müddetli hizmet zamanı içinde alacak ve bunun müddeti muayyen şartlar ile tesbit edilecekti.

Gülhâne hatt-ı hümâyûnunda (3 teşrin II. 1839) yakın bir zamanda mahallî askere dâvetin iyileşeceğine dâir işâretler bulunmaktadır. Daha 1838 yılında muvazzaf askerin müddeti 5 yıl olarak tesbit edilmiş idi. O zamana kadar orduda hizmet müddeti hudutlandırılmamış idi. Fakat bu tedbir de derhâl te'sirini göstermemiştir (bk. v. Moltke, *Briefe über Zustände u. Begebenheiten in der Türkei*, 2. baskı, Berlin, 1876, s. 281, mektup 47).

6 eylûl 1843'te ser-asker Rızâ Paşa'nın askerî kanûnu ilân edildi (Engelhardt, I, 71) ki, kısmen fransız ve kısmen alman usûlünü benimseyen bu kanûn daha sonraki kanûnlarda da muhâfaza edilen çok mühim esâsları ihtivâ etmektedir. Bu kanûnda askerî hizmet müddeti muvazzaflar için 5 sene olarak tesbit edilmiştir (daha sonra 4 seneye indirilmiştir); bunu müteâkip 7 yıllık bir ara bırakılmış olup, bu müddet içinde bir redîf bir ay için kıt'aya çağırılacaktı (sonraları iki senede bir ay). Her ordunun kendisinin redîf sınıfı olacak ve bu sulh zamanlarında ordu karargâhında bulunan bir livâ kumandanı tarafından idâre edilecekti. 1853 yılında (Ubicini, I, 456) redîfler 4 (veya 6) *ordu* hâlinde teşkilâtlandırılmış idi: *hassa* (Üsküdar ve İzmir) Der-saâdet (İstanbul ve Ankara), Rumeli (Manastır), Anadolu (Harput), Arabistan ve Irak orduları ileride teşkil edilecekti. Ubicini'ye göre, böylece „hukûmet bu teşkilât sâyesinde... daha kolay kullanılabilen ve muvazzaf orduya müşâbih bir askerî kuvvet te'min etmiş olup, lüzûmunda bir iki hafta içinde Balkan cephesine veya devletin her hangi bir noktasına nakledebilecekti". Bianchi (*Guide de la conversation*, 1852, s. 230)'ye göre, teşkilâtlandırılmış olan ihtiyatlar (*müretteb redîf*), 300.000 muvazzaf orduya mukabil, 150.000 kişilik bir kuvvet teşkil ediyordu.

1869 tarihli Hüseyin Avni Paşa kanûnuna (bu daha açık fransız husûsiyetleri taşıyordu; Aristarchi, III, 514; Engelhardt, II, 37 v. dd.) göre, 4 yıllık muvazzaf askerî hizmeti, bir yıllık ihtiyat veya muvazzaf ihtiyat devresinden sonra, her biri 3 yıl (Engelhardt'a göre, 4 veya 2 yıl) süren iki kur'ada toplanan (*sınıf-ı mukaddem* ve *sınıf-ı tâlî*) 6 yıllık bir redîf devri tâkip ediyordu. 1877'de 3 kur'a çağırılmış olup, üçüncüsünü (*sınıf-ı sâlis*) o zamanlar silâh altına alınmış olan *mustahfız* teşkil etmiştir (Zboiński, s. 98). İyi bir kur'a aumarası çeken kur'a efrâdı doğrudan-doğruya redîf askerine yazılmıştır (mad. 17).

27 safer 1304=13 teşrin II. 1302 (25 teşrin II. 1886) tarihinde, Muzaffer Veli Rızâ Paşa ve Von der Goltz Paşa'nın iştirâkleri ile, bir islâhât komisyonu tarafından ele alınan kanûn (münderecâtı için bk. Lamouche, s. 77 v. dd. ve Young, II, 394) ile redîflerin hizmet devri 9 yıl olarak tesbit edilmiştir; çok geçmeden bunu 10 muharrem 1305 (28 eylûl 1887)'te husûsî bir kanûn (*redîf kanûnu*) tâkip etti. Ancak 1892 yılında yürürlüğe giren bu kanûna göre, redîflerin hizmet müddeti 8 yıl olarak tesbit edilmiş idi. Redîf teşekküllerindeki dereceler, fırka kumandanından çavuşuna kadar, muvazzaf ordudakilerin aynı idi. Bu zâbitler aynı zamanda askerî şûbe me'mûrları vazîfesini de görüyorlardı.

29 cemâziyelevvel 1327 (5 hazîran 1325=18 hazîran 1909) tarihli kara ordusu kıyâfeti nizâmnâmesine (*Elbise-i askeriye nizâm-nâmesi*) göre, redîf efrâdı, işâret olarak, ceket yakalarının alt ucunda *neftî zıh* (fars. *zih*, ar. *zîḳ*) „şerit" taşırdı. Zâbitlerin de yakasında aynı renkten 7 cm. uzunluğunda bir çuha parçası bulunurdu (bk. *Düstûr*, *tertîb-i sânî*, I, 276; A. Biliotti ve Ahmed Sedad, *Législation ottomane*, Paris, 1912, s. 171 v. dd.).

Redîf teşkilâtı „genç türkler" tarafından ilgâ edilmiştir. 18 ramazan 1330 (18 ağustos 1328=31 ağustos 1912) tarihli kanûn, bu teşekkülün ilgâsından bahsetmiyerek, redîf efrâdının ikinci müfettişlikteki ihtiyat taburlarından *mus-*

taḥfiz birliklerinin teşkilini derpiş etmektedir (*Düstûr, tertîb-i sânî*, IV, 615). Genç türklerin bu karârı ağır tenkitlere uğramış, hattâ türklerin Balkan harbindeki mağlûbiyetinin sebebini de redîfin ilgâsında görenler olmuştur.

Bibliyografya: Léon Lamouche, *L'organisation militaire de l'Empire Ottoman* (Paris, 1895); H. Zboiński, *Armée Ottomane* (*loi de 1869*), Paris, 1877; L. v. Schlözer, *Das türkische Heer* (Leipzig, ts.); Ubicini, *Lettres sur la Turquie* (Paris, 1853); Ed. Engelhardt, *La Turquie et le Tanzimat* (Paris, 1882); Aristarchi Bey, *Législation Ottomane* (İstanbul, 1874), III; George Young, *Corps de Droit Ottoman* (Oxford, 1905), II.—Türk kanûn külliyâtlarında, yâni *Düstûr*'larda umûmiyetle en mühim askerî kanûnlar bulunmamaktadır; yukarıda zikredilen iki eserde de bunlar ancak mahdut sayıda geçmiştir. (J. DENY.)

REFÎÎ. RAFİ'Î, Osmanlı şâirî olup, Faźl Allāh Astarābādī tarafından kurulan ve IX.—X. (XV. — XVI.) asırlarda Anadolu'yu kaplayan **hurûfîlik hareketinin bir mümessilidir.** Hurûfîliği yaymak ve esâslarını halka tanıtmak maksadı ile, mesnevî tarzında iki eser yazmış bulunan Refiî'den tarihçiler ve tezkireciler bahsetmediği için, şahsiyeti hakkında olduğu kadar, hayâtına dâir mâlûmâtı da bizzat kendi eserlerinden çıkarmak icâp etmektedir. Nitekim *Beşâret-nâme*'sinde, hurûfîliğin esâslarını anlattıktan sonra, kendisinin bu akîdeyi nasıl benimsediğinden, dolayısı ile, hayâtının en mühim dönüm noktasından bahseder. Buna göre, hurûfîliğe intisâbı Nesîmî [b. bk.] sâyesinde olmuştur (*Beşâret-nâme*, Üniv. kütüp., nr. TY 77, 42b). Kendi ifâdesine göre, o zamana kadar bir kaç ilim ("fen") ile uğraşmış, fakat bunların hiç biri ile "hayr u şerri" ayıramamış, bir şeyler aramağa devam etmiş, ancak Nesîmî ile tanıştıktan ve onun vâsıtası ile hurûfîliğe intisâp ettikten sonra, aydınlığa kavuşmuş ve o zaman bütün müşkillerini halletmiştir (*ayn. esr.*, 42b v.d.). Bundan anlaşılıyor ki, Refiî Nesîmî ile karşılaşmasından önceki yıllarını büyük bir kararsızlık ve netîce itibârı ile bir nevî rûhî buhran içinde geçirmiştir. Kendi ifâdesine göre, bâzan sünnî, bâzan hakîm olmuş, mezheplerin hiç birinde mukîm olamamış, bâzan tenâsüh mezhebini öğmüş, nerede bir kâmil mürşidin bulunduğunu işitmiş ise, oraya koşmuş, fakat onu da kendisinden beter görmüş, hangi ilim ile uğraşmış ise, bu ilim onun ilerilemesine medâr olmamış ve bütün bunlar ona sâdece üzüntü vermiştir. Nihâyet mecrâını arayan rûhu bu tereddütler ile muztarip iken, „ol rahmet-i Fazl-i Hudâ" ile karşılaşmış, onun sâyesinde hakîkati örten perdeler açılmış ve bütün sırlar Refiî'ye âşikâr olmuştur (*ayn. esr.*, 43a). Nesîmî, kendisine: — „Sen dahi Rûm ehlin âgâh eylegil — Anlara bu gizlü râzı söylegil" diyerek (*ayn. esr.*, 43b), âdetâ *Beşâret-nâme*'yi yazmasını telkîn eder. Refiî, *Beşâret-nâme*'sinin Faźl Allāh-ı Ḥurûfî'nin *Cāvidān-nāma*, *Maḥabbat-nāma* ve *'Arş-nāma* adlı eserlerinin bir özü olduğunu söyler (*ayn. esr.*, 43b). Remel bahri ile ve mesnevî şeklinde yazılmış olan bu eser, sonunda verilen tarihe göre, 811 yılı ramazanının ilk cuma günü (18 kânûn II. 1409) tamamlanmıştır.

Refiî'nin diğer eseri olan *Ganc-nāma* de manzûm olup, hezec bahrinde ve mesnevî şeklindedir. Refiî bu eserini de aynı gâye ile yazmıştır. Bu eserde de Fazlullah-ı Hurûfî'den ve Nesîmî'den bahsederek, Nesîmî'yi bulup, onun „meyinden bir cur'a" içince, dehrin sırlarını anladığını söyler (*Dîvân-ı Nesîmî*, İstanbul, 1260, s. 12). Kendisini hurûfîliğin „hadisi" sayarak, her kesin kendisi ile „refîk" olmasını, „gâfil" olmamasını tavsiye eder (*ayn. esr.*, s. 14). *Ganc-nāma* önce Nesîmî divânı ile berâber (İstanbul, 1260, s. 9 — 14) basılmış, ayrıca *Ganc-nāma-i Rafî'î* adı altında faksimile sûreti ile, neşredilmiştir (*Hurûfî edebiyatı örnekleri, Ganc-nāma-i Rafî'î*, İstanbul, 1946).

Refiî, üstâdı Nesîmî ile birlikte, hurûfîliği, pek şiddetli yasaklara rağmen, yaymağa çalışan ve bunda muvaffak olan Osmanlı hurûfî şâirlerinin en mühim simâlarından biridir.

Bibliyografya: Mehmed Fuad [Köprülü], *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar* (İstanbul, 1918), s. 363, 388; Gibb, *HOP*, I, 336, 341, 344, 351, 369 — 380. — *Başārat-nāma*'nin yazma nüshaları için bk. Flügel, II, 261, nr. 1968 (eksik) ve 1970; Rieu, *Cat.*, s. 164, nr. 5986; *Ganc-nāmo*'nin nüshaları için bk. Flügel, I, 720, nr. 778, 5a — 8a. — *Dîvān-i Nasîmî* (İstanbul, 1260), s. 9 — 14; R. A. Nicholson, *A descriptive catalogue of the Oriental Mss. belonging to the late E. G. Browne* (Cambridge, 1932), s. 45, 49; *EI*, mad. RAFİ'Î.

(GÜNAY ALPAY.)

REFÎ-ÜD-DÎN. RAFİ' AL-DİN (1750—1818), MAVLĀNĀ ŞĀH MUḤAMMED B. ŞĀH VALİ ALLĀH B. 'ABD AL-RAḤİM AL-'OMARİ (halîfe 'Omar b. al-Ḫaṭṭāb'a nisbetle), Dehli'de 1163 (1750) yılında doğmuştur; âilesi müslüman Hindistan'da ilmi ve takvâsı ile XVIII. asırdan itibâren en mûteber bir âile olup, „isyâna" kadar birçok meşhûr *'ulamā'* yetiştirmiştir (bk. Şiddîḳ Ḥasan Ḫān, *Itḥāf al-nubalā'*, Cavnpûr,

1288, s. 296 v. d.; *J A S B*, XIII, 310). Kendisi, zamanında Hindistan'ın en meşhûr hadîs âlimi olan babasından hadîs tahsil etmiştir.

1176 (1762/1763) yılında, babasının ölümünden sonra, büyük kardeşi Şâh 'Abd al-'Azîz (1159—1239=1746—1823)'in yanında tahsile devamla, bilhassa *ḥadîṯ*, *kalâm* ve *uṣûl* üzerinde olmak üzere, medresenin belli-başlı ilim sâhalarında bilgisini derinleştirmiştir. 20 yaşlarında iken, *müftî* ve *mudarris* olarak, meslek hayâtına başladı ve bir az sonra, yaşlanınca gözünü kaybeden ve sıhhati de pek yerinde bulunmayan hocası olan ağabeyisinin yerine müderris oldu. Rafî' al-Dîn 6 şevvâl 1233 (9. VIII. 1818) tarihinde ve kamerî sene ile 70 yaşında iken, koleradan vefât etti ve Dehli şehri dışındaki âile mezarlığına defnedildi.

Rafî' al-Dîn 20 kadar eser te'lif etmiştir; bunların çoğu arapça ve farsça olup, bâzıları da ordu dilinde yazılmıştır. Kuvvetli fikirleri ve veciz üslûbu ile şöhret kazanmıştır. Eserleri şunlardır:

O r d u d i l i n d e: 1. *Kur'an* tercümesi. Bu satır-altı tercümede metne sâdık kalınmış ve metin aynen tâkip edilmiştir. Kendisi ve kardeşi 'Abd al-Ḳâdir bu sâhada yeni bir çığır açmışlardır. Babaları Şâh Velî Allâh'ın farsça *Kur'an* tercümesi (adı: *Fatḥ al-Raḥmân fî tarcamat al-Ḳur'ân*) onların işini oldukça kolaylaştırmıştır. Rafî' al-Dîn'in tercümesinin ilk tab'ı Kalküte'de 1254 (1838/1839)'te, başka bir tab'ı da 1266 (1849/1850) yılında intişâr etmiştir. Sayısız tab'larının (1866'dan itibâren) bâzıları için bk. Blumhardt, *Cat. of the Hindustânî Printed Books of the Libr. of the British Museum* (London, 1889), s. 290 v. d. ve *Supplement* (London, 1909), s. 403.

A r a p ç a: 2. *Takmîl al-ṣinâ'a* veya *Takmîl li-ṣinâ'at al-aẕhân* adlı eseri şu kısımları ihtivâ eder: *a.* Mantık, *b. Taḥṣîl*, yâni münâzara, öğretme, öğrenme, yazma ve kendi-kendini yetiştirmenin esâsları, *c. Mabâḥiṯ min al-umûr al-'âmma* (bâzı metafizik bahisleri) ve *d. Taṭbîḳ al-ârâ'* (dinî meselelerde, biribiri ile çelişen fikirler hakkında hüküm vermek üzere, sebep ve mi'yarların araştırılması). Eserin oldukça mühim bir kısmı *Abcad al-'ulûm* (s. 127—135 ve 235—270)'de nakledilmiştir. — 3. *Muḳaddimat al-'ilm*; bk. *Abcad al-'ulûm*, s. 124. — 4. *Risâlat al-maḥabba*, her şeye nufûz eden sevginin tabiatı hakkında bir risâle; bk. *Abcad al-'ulûm*, s. 254. — 5. *Tafsîr âyat al-Nûr*, Nûr (*Kur'an* XXIV, 35) âyetinin tefsiri.—6. *Risâlat al-'arûż va'l-ḳâfiya*, bk. *Abcad*, s. 915.—7. *Damġ al-bâṭil* adlı eserinde *'ilm al-ḥaḳâ'iḳ*'ın bâzı karanlık meseleleri bahis mevzûu edilmiştir. — 8. Ḳuṭb al-Dîn al-Râzî'nin *Risâlat al-taṣavvurât va'l-taṣdîḳât* adlı eserine Mîr Zâhid al-Haravî'nin yazdığı şerh üzerine hâşiyesi (krş. *G A L*, II, 209). — 9. *Ibṭâl al-barâhîn al-ḥikmîya 'alâ uṣûl al-ḥukamâ'*; nr. 4—9'da gösterilen eserler neşredilmemiştir.

F a r s ç a: 10. *Ḳiyâmat-nâma* (Lâhûr, 1339; Haydarâbâd, ts.) *Maḥşar-nâma* adını da taşımaktadır (bk. Browne, *Supplementary Handlist*, s. 189). Halk arasında çok yaygın olan bu eserin ordu dilinde manzûm iki tercümesi (*Âṯâr-i maḥşar*, bu isim ebced hesâbı ile eserin yazıldığı 1250 yılına delâlet eder) ve *Âṯâr-i ḳiyâmat* için bk. Sprenger, *Oudh catalogue*, s. 624 ve Blumhardt, *Catal.*, s. 290; bir de ordu diline nesir ile tercümesi olan *Ḳiyâmat-nâma* veya *Da'b al-âḫirat* için bk. Blumhardt, *göst. yer.* — 11. *Fatâvâ* (Dehli, 1322). — 12. *Macmû'a tis' rasâ'il* (Dehli, 1314), din ve tasavvuf mevzûlarını içine alan küçük risâleler. — 13. *Şarḥ al-ṣudûr bi-şarḥ ḥâl al-mavtâ va 'l-ḳubûr*, âhiret ve kıyâmete dâir bir eser olup, Deoband'da Dâr al-'ulûm'da bulunan bir nüshası küçük ölçüde 2.002 varak ibtivâ etmektedir; aynı müessesede onun 14. *Laṭâ'if ḫamsa* adını taşıyan ve tasavvuf ile ilgili bir eseri de bulunmaktadır (32 varak).

B i b l i y o g r a f y a: Makalede geçen eserlerden başka bk. bir de *Malfûẓât Şâh 'Abd al-'Azîz Muḥaddiṯ Dihlavî* (te'lif yılı: 1233), Meerut, 1314, s. 79, 83 v. d.; Muḥammed b. Yaḥyâ (daha çok al-Muḥsin adı ile tanınmıştır) al-Tirhutî, *al-Yâni' al-câni' fî asâmî al-Şayḫ 'Abd al-Ġanî* (Medine'de 1280 = 1863 yılında yazılmıştır; taş. basm., *Kaşf al-astâr 'an ricâl ma'âni 'l-âṯâr* adlı eserin hâşiyesinde, Deoband, 1349, s. 75); Şiddîḳ Ḥasan Ḫân, *Abcad al-'ulûm* (Bhopâl, 1295), s. 124, 914 v. d. ve makalede zikredilen diğer yerler; Karîm al-Dîn, *Farâ'id al-dahr* (Dehli, 1847), s. 410; Syad Aḥmed Han, *Âṯâr al-ṣanâdîd* (Dehli, 1270), s. 106; Faḳîr Muḥammed Cihlamî, *Ḥadâ'iḳ al-ḥanafîya* (Lucknov, 1891), s. 469; Raḥmân 'Alî, *Taẕkira 'ulamâ'-i Hind* (Lucknov, 1914), s. 66 (Rafî' al-Dîn'in oğlu ve talebeleri için bk. s. 4, 24, 51, 63, 223, 276); Başîr al-Dîn Aḥmed, *Vâḳi'at Dihlî* (Agra, 1918), II, 588 v.d.; Garcin de Tassy, *Histoire de la littérature Hindouie et Hindoustanie* (2. tab., Paris, 1870), II, 548 v. d.; Saksena, *History of Urdu Literature* (Allahâbâd, 1927), s. 253; *Ma'ârif* (Ordu dilinde, A'ẓamgarh'ta çıkan bir aylık mecmua, teşrin I. 1928, s. 344 v. dd.); *The Oriental College Magazine, Lahor* (Ordu dilinde üç ayda bir çıkan mecmua), teşrin I. 1925, s. 42—49 burada Lucknov'lu Mav. 'Abd al-Ḥayy'in *Nuzhat al-ḫavâṭir* adlı neşredil-

memiş eserinden alınmış hayâtı ve hâl tercümesine dâir notlar ile eserlerinin bir cedveli verilmiştir. (MUḤAMMAD ŞAFÎ')

REHBÂNİYET. RAHBĀNİYA (A.), r â h i p l i k; *rāhib* [b. bk.]'den iştikak eden bu kelime, *Kur'an* (LVII, 27)'da, bir çok tefsirlere imkân vermiş olan güç bir âyette geçer. Bu âyetin tercümesi şudur: „İsâ'yı tâkip edenlerin kalplerine yumuşaklık (رأفة), merhamet, rehbâniyet koyduk. Bunu kendilerine farzetmediğimiz hâlde, Allahın memnunluğunu isteyerek, kendileri ihdâs ettiler; fakat buna tamâmiyle riâyet etmediler. Onlardan imân edenlerin mükâfatlarını verdik; hâlbuki onların çoğu fâsiktir."

Bâzı müfessirlere göre, „koyduk" fiilinin yalnız iki mef'ûlü vardır; bunlar yumuşaklık ve merhamettir. Şu hâlde *rahbāniyya* kendisinden sonra gelen fiil ile ilgilidir; böylece bu günahkârlar tarafında ifsât edilmiş olmaktan başka, tamâmiyle insanların meydana getirdiği bir müessese olarak gösterilir.

Bununla berâber, başka müfessirlere göre, râhiplik insanlara farzedilmiş olmamasına rağmen, Allahın bir vahyine dayanmaktadır; fakat bu günahkârlar tarafından ifsât edilmiştir. Gerçekte bu tefsir, yumuşaklık ve merhamet ile râhipliğin bir arada zikri daha az tabi'î görünüyor ise de, gâlibâ ötekisine şâyân-ı tercihtir.

Bu iki tefsirden birincisi râhiplik hakkında ikincisinden çok daha az müsâit bir durumu göstermektedir. Massignon'a göre, birincisi eski tefsiri, diğeri de, „islâmiyette râhiplik yoktur" hadîsinde ifâdesini bulan râhiplik aleyhdarı cereyânı temsil etmiş olmalıdır.

Bu hadîs sahîh hadîs dergilerinde bulunmamaktadır. 'Oṯmân b. Maẓ'ûn [b. bk.]'un zevcesi kocası tarafından ihmâl edildiğinden şikâyet edince, Peygamber—*„rahbāniyya* bize farzedilmiş değildir."—diyerek, ona hak verdi (Aḥmed b. Ḥanbal VI, 226; Dârimî, *Nikāḥ*, bâb 3). Daha az husûsî bir temâyülü gösteren şu hadise göre, Allahın resûlü:—„Kendinize zahmet vermeyiniz ve Allah da size zahmet vermeyecektir. Bazıları kendilerini zahmete soktular; o zaman Allah onları zahmete soktu, Halefleri hücrelerde ve manastırlarda bulunuyorlar, bu „bizim kendilerine farz kılmadığımız bir müesssedir" (Abû Dâvûd, *Adab*, 44)—dedi. İslâmiyet böylece râhipliği bertaraf etmiş ise de, onun yerine din uğruna savaşı (*cihād*) koymuştur.

Her peygamberin bir nevi *rahbāniyya*'si vardır ve bu ümmetin *rahbaniyya*'si de cihâddır (Peygambere isnat edilen hadîs: Aḥmed b. Ḥanbal, III, 266; Abû Sa'îd al-Ḫudrî'ye isnâdı için bk. *ayn. eser.*, III, 82). Krş. bir madd. ṬARİḲA; ZUHD.

Bibliyografya: L. Massignon, *Essai sur les origines du lexique technique de la mystique musulmane*, s. 123 v. dd.; *Kur'an*, LVII. 27 tefsirleri; İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt* (nşr. Sachau), III/1, 287; Ḥârîrî, *Maḳāmāt* (nşr. de Sacy), s. 570 v. d.; al-Zamaḫşarî, *al-Fā'ik* (Haydarâbâd, 1324), I, 269; İbn al-Aṯîr, *Nihāya*, bk. mad.; Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Mohammad*, I, 389; Goldziher, *Muhammedanische Studien*, II, 389; ayn. mll. (*R H R*, XVIII, 193 v d.; XXXVII 314); Paulz, *Mohammeds Lehre von der Offenbarung*, s. 194, (A. J. WENSINCK.)

REHİN. RAHN (A.), r e h i n. Rehin bırakana *rāhin*, rehin alana da *murtahin* denir. *Kur'an* (II, 283)'da islâm öncesi hukukî bir teâmülü, yazılı bir vesîkanın tanzimi mümkün olmadığı zaman, va'deli işler için rehin alınması (*rihānun maḳbūḍa*) kabûl edilmektedir. İslâm hukukunda, bir taahhüdün varlığını ispat etme vâsıtası olarak, rehine verilmiş olan ehemmiyet, te'diye edilecek matlûbun teminâtınınkine nisbetle tamâmen ikinci plana geçer. Bu son nokta-i nazardan, hadîsler her şeyden önce, şu iki mes'eleyi bahis mevzuu eder: eğer rehin kurtarılamayecak durumda ise, başka bir dâva açılmaksızın, alacağın yerine borç vermiş olanın mülkiyetine geçmesi veya geçmemesi (her iki hâlin cevâbı *al-rohn bi-māfih va al-rahn lā yaġlaḳ*, hukukta kullanılan darb-ı mesel gibi bir tâbirde tebellür etmiştir) ile rehinden kimin faydalanmasına müsâade edildiğini ve onun muhâfazasını kimin te'minat altına almak mecbûriyetinde olduğunu bilme mes'elesidir (Rehin alanın onun muhâfazasını te'min ettiği takdirde rehinden faydalanma hakkına sâhip olduğu tarzında sık-sık zikredilen cevap sonraları kabûl edilmemiştir). Fıkıh bakımından rehin veren rehini korumakla mükelleftir; fakat ancak şâfiî fıkhı ondan faydalanması hakkını tanır. Mürtehinin de, rehinden faydalanması (hanbelîler müstesnâ) aynı şekilde bertaraf edilmiştir. Gelir rehin bırakana âit ise de, o da aynı şekilde rehin addedilir (şâfiîler bunu kabûl etmezler). Mürtehin hanefîlerde doğrudan-doğruya, mâlikîlerde ise şartlar ile rehinden mes'ûldür. Şafiî ve hanbelîlerde rehin mukavelesi (çok cüz'î bir te'minatla) tereke zaptı değerindedir. Rehin münasebetinin esâsı bir borç (*dayn*) olmalıdır. Rehinin tâli vasfı umûmiyetle muhâfaza edilmiş ise de, rehinin kaybolması, yâni mürtehinin mâruz kalacağı tehlike netîcesinde kapanan boçta istisnâî hâller tanınır. Rehin sâhibi, borçlu kaldıkça, rehina tasarruf edemez ve mülkiyet mürtehine geçer; mürtehin, rehin müddetinin geçmesi ve borcun ödenmemesi hâlinde, borcun te'diyesi için, rehini satma hak-

kına sâhiptir. Emlâk terhini, kezâ aynı emlâk üzerindeki terhinlere müteallik hakların sıralarının tâyini bilinmemektedir. — Bir şeyin, o şey ile ilgili bir alacağın teminât olarak, alıkonulması (*ḥabs*) rehinden farklıdır ki, bu şey husûsî hâllerde hukuk nizâmı ile te'min edilmiş gerçek bir hakkı temsil eder ve binâenaleyh meşrû rehin hakkı ile ilgilidir.

Bibliyografya: Schacht, *G. Bergsträsser's Grundzüge des islamischen Rechts*, s. 55 v.d.; Guidi-Santillana, *Sommario del dritto malechiita*, II, 285 v.dd.; Lôpez Ortiz, *Derecho musulmân*, s. 192 v.d.; Sachau, *Muhammedanisches Recht*, s. 323 v.d.; Querry, *Droit musulman*, I, 443 v.dd.; Th. W. Juynboll, *De hoofdregelen der Sjafi'itische leer van het pandrecht* (tez, Leiden, 1893).

(JOSEPH SCHACHT.)

REİS-ÜL-KÜTTÂB. RA'İS AL-KUTTÂB, veya REİS EFENDİ, Osmanlı devletinde, divân-ı hümâyûnda, doğrudan-doğruya vezîr-i âzama bağlı yazı işleri ile meşgûl kalemlerin ve buradaki kâtiplerin faâliyetine nezâret eden dâire reisi.

Menşe'. Reis-ül-küttâb tâbiri Fâtih kanûnnâmesinde mevcuttur. 930 (1524) tarihinden önce bu unvânın kullanılmadığı ve bu me'mûra „emîn-i ahkâm" denildiği (*Safînat al-ru'asâ*, s. 4) doğru değildir. Osmanlılardan önce, yazı işlerine bakan dâirenin başı için *ra'îs* unvânının kullanıldığını ilk defa Fâtımîlerde görüyoruz. Bu devirde, kezâ aynı makam için, *ṣâḥib dîvân al-inşâ'*, *mutavallî dîvân al-inşâ'*, *muşidd dîvân al-inşâ'* ve *kâtib al-dast* unvanları kullanılmakta idi (*Ṣubḥ al-a'şâ*, I, 103 ve onun kaynağı olan İbn al-Şayrafî, *Ḳânûn dîvân al-rasâ'il*, nşr. 'Alî Bahcat, Kahire, 1905, s. 104). Emevîlerde *dîvân al-rasâ'il*'in başında bir kâtip var idi (*Ṣubḥ al-a'şâ*, I, 93). Abbâsîlerde buna *ṣâḥib dîvân al-rasâ'il* unvânı verilmiştir (bk. A. A. Duri, *EI*, yeni nşr., II, 333 v. d., mad. DİWÂN). Tolunlular, Mısır'da fiilen müstakil bir hâle gelince, bu unvânı *ṣâḥib dîvân al-inşâ'*'ya çevirdiler. Memlûkler devrinde ise (*Ṣubḥ al-a'şâ*, I, 103), *kâtib al-dîvân* veya *nâẓir al-dîvân* unvânının kullanıldığını ve ikincisinin daha üstün sayıldığını biliyoruz. Ḳalâ'un zamanında bu makamda bulunan kadı Fatḥ al-Dîn'e *kâtib al-sirr* unvânı verildi ve *kâtib al-dast* onun maiyetinde bulunan bir kâtipler zümresine âlem oldu.

Çeşitli unvanlar altında görünen bu makam sâhibi, yazı işleri dâiresinin başında bulunuyordu ise de, onun, Osmanlılardaki reis-ül-küttâb gibi, muhtelif zamanlarda halîfe veya sultanlar yanında nufûz ve salâhiyetleri derecesi değişiktir. Abbâsîlerde sultan ile en gizli vesîkaları okuyup, karar almasına müessir olan onun *ṣâḥib dîvân al-rasâ'il* (*Ṣubḥ al-a'şâ*, I, 102) ve çok defa da, *vazîr al-tafvîż* sıfatı ile, hukûmet iktidârını mutlak bir şekilde elinde toplamıştır (bu vezirlerden Abû 'Ubayd Allâh, Yaḥya 'l-Barmakî, İbn al-Furât, 'Alî b. 'Îsâ ve İbn Muḳla'yi zikredebiliriz; bk. D. Sourdel, *Le Vizirat 'abbâside de 749 à 936*, Şam, 1959—1960, bilhassa s. 565 v. dd.). Osmanlılarda ilk devirde inşâ ve mâliye dâireleri başkanlığından vezirliğe gelenler vardır (Murad II.'ın vezirleri Koca Mehmed Paşa, Fazlullah Paşa, Fâtih Mehmed'in vezîr-i âzamı Nişancı Karamânî Mehmed Paşa gibi). Fâtih'in ilk zamanlarında büyük rol oynamış olan Nişancı İbrahim Paşa (bk. H. İnalcık, *Fâtih devri*, I, 112) da vezârete yükselmiş idi. Ondan sonra da, nişancı ve defterdar sıfatı ile, kalemlerin idâresinde kendini göstererek, vezirliğe, hattâ vezîr-i âzamlığa yükselmiş olan çok nufûzlu devlet adamları biliyoruz (mal. Pîrî Mehmed Paşa). Bununla berâber, Osmanlılarda, Abbâsîlerde ve daha sonraki islâm devletlerindeki durumun aksine, vezîr-i âzamlar umûmiyetle ümerâdan, *ahl-i sayf*'ten gelmiştir. Ancak 1115 (1703)'ten sonra vezîr-i âzamların çoğu „kalemiyeden" yetişecektir.

Bu makam gördüğü iş bakımından incelenirse, diyebiliriz ki, Mu'âviya tarafından 60 (680) yılında teşkilâtlendirilen *dîvân al-rasâ'il*'in başı olan kâtip, sonraları vezir, nişancı ve reis-ülküttâb vazîfelerinin meydana çıkmasını sağlamıştır. O zaman bu kâtip halîfeye gelen yazıları okur, onun düşüncelerini kaydeder (o zamanki tâbir ile, *tavḳî'* eder) ve buna göre, kâtipler gereken mektup ve vesîkaları yazarlardı (*Ṣubḥ al-a'şâ*, I, 93). Mu'âviya, *dîvân al-ḫâtam* adı altında, ayrı bir dâire kurmuş ve başına bir kadı tâyin etmiş idi (al-Cahşiyârî, *Kitâb al-vuzarâ' va 'l-kuttâb*, Kahire, 1938, s. 24 v. d.). Bu divânda her mektubun sûreti saklanır, aslı tetkik edilir, mühürlenir ve sonra mahalline gönderilirdi (A. Duri, *EI²*, *göst. yer.*). Osmanlılarda bu vazîfe, yâni vesîkanın pâdişah adına son tasdik muâmelesi, *tavḳî'* de denilen *nişancı*'ya âit olup, reis-ül-küttâb da onun emri altında idi. Ancak Emevîlerdeki gibi nişancının umûmiyetle ulemâdan olması ve reisin kâtipler arasından seçilmesi kayda değer. Büyük Seljuklularda, Sancar zamanında, *dîvân-i inşâ'*, *dîvân-i tuġra* reisinin idâresi altında olup, o, kâtiplerin yazdıkları tahrirâtı tetkik ve tahkik ederdi (Muntacib al-Dîn, *Kitâb 'atabat al-kataba*, nşr. M. Ḳazvînî ve 'A. İḳbâl, Tahran, 1329 ş., s. 48 v. dd.). Abbâsîler devrinde *dîvân al-ḫâtam*, umûmiyetle müstakil bir dâire olarak göründüğünden (bk. D. Sourdel,

Le vizirat 'abbâside, I, 136; A. Duri, *EI²*, II, 334), *tuğrâ'i*'nin üstün bir nufûz kazanması (bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal*, İstanbul, 1941, s. 46, not 5) her hâlde islâm âleminde türk hâkimiyeti devrinde meydana gelmiş ve bu an'ane Osmanlı devrinde devam etmiş olmalıdır (bk. F. Köprülü, *Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine te'siri meselesi*, *T H İ M*, I, 199—201).

Fâtih'e kadar Osmanlılarda aklâm. Osmanlılarda aklâm ve kâtipler üzerinde derli-toplu en eski kaynağımız Fâtih Sultan Mehmed'in „nizâm-i saltanat" hakkında kanûn-nâmesidir (nşr. M. Ârif, *T O E M*, ilâveler). Diğer müesseseler gibi, onun zamanına kadar devlet şansöllerisinin tam mânası ile gelişmiş bulunduğunu söyleyebiliriz. Fâtih bu kanûn-nâmede bu teşkilâtı küçük ilâveler ile tesbitten başka bir şey yapmamıştır. Orhan Gâzî zamanına âit vesîkalar açıkça ortaya koymaktadır ki, daha o zaman yazı işlerini muayyen usûl ve kaidelere göre yürüten bir merkezî dâire mevcut idi (Orhan devrine âit vesîkalar için bk. *Topkapısarayı müzesi arşivi kılavuzu*, İstanbul, 1938, fas. 1, vesika 1; bu vesîka için krş. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlılarda ilk vezirlere dâir mütâlea*, *Belleten*, III, 99—106; P. Wittek, *W Z K M*, 1957, LIII, 302—313; mevzuumuz bakımından en mühimi Orhan'ın rebiülâhir 724 = 28 şubat—5 nisan 1324 tarihli farsça tevliyet nişanının aslıdır ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı tarafından yayınlanmıştır: *Belleten*, V, 277—288; Osman ve Orhan zamanına âit temlik-nâmelerin XV. ve XVI. asır vakıf defterlerindeki hülâsaları için bk. Ö. L. Barkan, *Osmanlı imparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak vakıflar ve temlikler*, *Vakıflar dergisi*, 1942, II, 305—308, 338—345, 351 v. dd., bilhassa s. 353, nr. 224). Örfî-sultânî mâhiyeti olan ve devlet dâirelerinden çıkmış olduğu âşikâr bulunan ilk Osmanlı vesîkalarında diplomatik kaideler, tuğra, elkab, duâ ve lânet tâbirleri bu vesîkaların türk-İran inşâ an'anesini devam ettirdiğinde şüphe bırakmaz (bu vesîkaların tahlili için bk. P. Wittek, *Zu einigen frühosmanischen Urkunden*, *W Z K M*, LIII, 300—312; LIV, 240—256; LV, 122—141; LVI, 232—240; LVII, 102—117).

Bu vesîkalarda geçen *biti* tâbiri İran'da ve Anadolu'da İlhanlı hâkimiyeti esnâsında yayılan Uygur te'sirine bağlanabilir (İran'da İlhanlı idâresinde yazı işlerinin başı uygurca *uluğ-bitigçi* unvânı ile anılıyordu; Yusuf Hâs Hâcib. *Kutadgu bilig*, nşr. R. R. Arat, II, tercüme, Ankara, 1959, 34 ve 38. bâblarda *bitigçi* ve *bitigçi-lımga* tâbirleri geçer. Anadolu beyliklerinde Uygur unvanları için bk. Ḥasan al-Ḫōyī, *Ġunyat al-kātib va munyat al-ṭālib*, nşr. A. Erzi, Ankara, 1963, s. 8 v. dd.; *Rusūm al-rasā'il*, s. 6—10; A. Temir, *Die arabisch-uygurische Vakf-Urkunde von 1326 des Emirs Şeref el-Din Ahmed bin Çakırca von Sivas*, *W Z K M*, 1960, LVI, 232—240; 800 = 1398 tarihli Timur Ḳutluġ ve 857 = 1453'te Hacı Giray yarlıklarında *divân bitigçileri* geçer, bk A. N. Kırat, *Yarlık ve bitikler*, İstanbul, 1940, s. 64, 148). Fâtih Sultan Mehmed'in divânında uygurca mükemmel nâmeler yazan kâtipler var idî (bk. R. R. Arat, *Fâtih Sultan Mehmed'in yarlığı*, *T M*, 1936—1939, VI, 285—322). Bununla berâber, devlet kalemlerinde çalışan kâtip mânasına *bitigçi* tâbiri Osmanlılar arasında yerleşmemiştir. Bunun yerine, ilk devirde, *yazıcı* kelimesi kullanılmak tadır (bk. H. İnalcık, *Sûret-i defter-i sancak-ı Arvanid*, Ankara, 1954, *fihrist*). XIII. asırda, Anadolu'da kitâbet ve kâtipler üzerinde yazılmış öğretici mâhiyette kitaplar (Osman Gûzî'nin ilk zamanlarında tâbî bulunduğu Kastamonu beyleri için, Ḥasan b. 'Abd al-Mu'min al-Ḫōyī'nin yazdığı *Ġunyat al-kātib* ve *Rusūm al-rasā'il*, nşr. A. S. Erzi, Ankara, 1963, bilhassa dikkate değer. Kezâ Anadolu Selçukluları zamanında yazılmış bu mâhiyette eserler için bk. O. Turan, *Türkiye Selçukluları hakkında resmî vesîkalar*, Ankara, 1958, s. XI-XVIII, 147—183) uç beyliklerinde türk—İran an'anesinin hangi yollar ile yerleştiğini göstermesi bakımından değerli vesîkalardır. 724 (1324) tarihli farsça tevliyet nişânı (*Belleten*, V, 282, levha LXXXVI—LXXXVII), şüphesiz asli bir vesîka olarak, Osmanlı dâirelerinin daha o zamanki tekâmül derecesini gösteren fevkalâde mühim bir vesîkadır. Buna bakarak, Osmanlı beyliğinin ilk devirlerinde dahi an'anevî kitâbet usûllerine hakkı ile vâkıf bir yazıcı sınıfının varlığı kuvvetle ileri sürülebilir. Bayezid I. devrinde, devletin umûmî inkişâfına uygun olarak, divân kalemlerinde büyük bir gelişme olmuştur. Bu devirden kalan çeşitli vesîkalar, yabancı hükümdarlara yazılan arapça ve farsça nâmeler (Sarı Abdullah Efendi münşaâtında ve başka münşaâtlarda bu devre âit vesîkalar için bk. M. Halil Yınanç, *İ A*, mad. BAYEZİD I; A. S. Erzi, *Türkiye kütüphânelerinden notlar ve vesikalar II.*, *Belleten*, 1950, XIV, 53 v. d.; vakıf ve temlik-nâmeler için bk. Ö. L. Barkan, *ayn. makale* ve P. Wittek, *ayn. makale*) bu kalemlerin geniş faâliyet sâhasını gösteren vesîkalardır. Farsça ve arapça nâmeler o devirde İran ve Mısır divânlarında yazılmış örneklerinden aşağı değildir. Gelişen „bürokrasi" ile birlikte,

idârede kuvvetli merkeziyetçiliğin doğurduğu te'sir halk rivâyetlerine aksetmiş ve ulemâ bundan sorumlu tutulmuştur („Hemen anlar Osman beylerine geldiler; defteri ve hesâbı anlar te'lif ettiler; akçe yığıp, hazîne etmek anlardan kaldı". Müellifi mechul *Tevârih-i Âl-i Osmân*, nşr. İ. H. Ertaylan, İstanbul, 1946, s. 47). Bize kadar gelen XV. asrın birinci yarısına âit arşiv vesîkaları ve nâmelerin mıkdarı hayli kabarıktır (İstanbul Başvekâlet arşivi, Ali Emirî tasnifi ve bilhassa *Sûret-i defter-i Sancak-ı Arvanid*, nşr. H. İnalcık, Ankara, 1954; Murad II. devrine âit Feridûn Bey münşeâtından bulunmayan bâzı mühim nâmeler için bk. keza *Münşeât*, Süleymâniye kütüp., Es'ad Efendi kısmı, nr. 3369, var. 281—330; Topkapısarayı arşivi, Sinan Paşa arşivi, nr. 20, 21, 156 aslî örnekler vermektedir). Murad II. devrinde, türkçe kitâbet usûllerini öğretmek üzere, kaleme alınan ve türkçe resmî yazı örnekleri ihtivâ eden Kara-Ferye'li Yahyâ b. Mehmed'in *Manâhie al-inşâ*'sı (Paris, *Bibliothèque Nationale*, türkçe yazmalar, nr. 660, başka bir nüshası Konya'da İzzet Koyunoğlu'nun husûsî kütüp.'de) yukarıda andığımız farsça eserlerin izinden ayrılmamıştır ve bu vâdide Osmanlı türkçesinde meydana getirilmiş ilk eserlerden biri olmalıdır.

Fâtih devrinden XVIII. asra kadar nakîm, kâtipler ve reis-ül-küttâb. Fâtih Sultan Mehmed'in „nizâm-ı saltanata" dâir kanûn-nâmesinde (s. 16), 1. umûmî siyâsî ve idârî meseleleri (*umûr-i 'âlam*), 2. mâliye ve 3. hukukî işler idârenin üç ana „kapısını" teşkil etmekte ve pâdişâhın tuğrası ile hüküm buyurmak bu üç kolu temsil eden vüzerâ, defterdar ve kazaskere verilmiş bulunmaktadır. Devletin yazı işlerine nezâret eden bir merkezî dâire vardır ki, o da nişancıya tâbîdir. Nişancı, diğerleri gibi, divânda sadrda oturmak hakkına sâhip erkân arasındadır; fakat reis-ül-küttâb „hizmetkârdır, divânda oturmaz" (*Kanûn-nâme*, s. 15), nişancıya tâbîdir; „pâdişâha arza giremez; terlîan nişancı ve defterdar olabilir" (*Kanûn-nâme*, s. 14—17). XVIII. asırda, bukûmet içinde nufûzu pek artmış bulunduğu bir devirde dahi, reis-ül-küttâb divânın aslî üyelerinden sayılmamıştır. Mühim kararlar almak gerektiği zamanda da, toplanan meşveret meclislerine, fikri alınmak için, iştirâk eder, sadrda oturamaz, yerde halı üzerinde otururdu (M. d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Othoman*, Paris, 1824, VII, 229). Devlet dâirelerine vücut veren bu esâs görüş Osmanlılara islâm devlet an'anesinden gelmektedir. Ḳalḳaşandî (*Ṣubḥ al-aʿşâ*, I, 39), devlet işlerinin düzenli gitmesi için, sultanın mutlaka üç hizmete ihtiyâcı olduğunu belirtir. Bu hizmetler, 1. emir ve nehiy husûsunda vâli ve me'mûrlar ile yazışma, 2. devlet gelir kaynaklarını ortaya çıkarıp, tahsil etme, 3. memleketi ve ictimâî nizâmı korumakla vazîfeli olan istihkak sâhipleri arasında gelirin dağıtılmasıdır. Kâtipler, devletin bu amelî hizmetlerini yerine getirmek için, zarûrîdir (bunun hilâfet nazariyesi ile ilgisi için krş. mad. HİLÂFET). Bu esâs hizmetlere karşılık, islâm devletlerinde inşâ, harâc ve çeyş divânları, değişik adlar ile, idârenin esâs kolları olarak dâimâ mevcut olmuştur (bk. DİWÂN, *EI*², II, 333—347).

Vezâret, bu idâre kollarının başı olarak, idârenin hükümdar ile münâsebeti bakımından meydana çıkmış ve hilâfetin ilk asırlarında çoğu zaman *inşâ* ve *harâc* divânlarının başı bu mevkie gelmiştir. Bu devlet hizmetlerini gören mütehassıs unsurlar sıfatı ile, kâtipler, başlıca 1. *dîvân al-inşâ*'da hizmet gören *kuttâb al-inşâ*', 2. *dîvân al-ḫarâc* ve diğer mâlî işlere bakan divânlarda hizmet gören *kuttâb al-amvâl* olarak, ikiye ayrılmıştır (*Ṣubḥ al-aʿşâ*, I, 154, 159). Bu iki sınıfın yetişme tarzı ve ihtisasları tamâmiyle ayrı idi. Kitâbet san'atına dâir yazılan eserler de, *ṣinâ'at al-inşâ*' ve *ṣinâ'at al-ḥisâb wa'l-istîfâ*' haklarında olmak üzere, iki zümreye ayrılır (birincisine misâl olarak yukarıda adı geçen al-Ḫōyī'nin anılan eserleri, ikincisine misâl olarak da, 'Abd Allâh b. Muḥammed b. Kiyâ al-Mâzandarânî, *Risâla-yi falakîya*, nşr. W. Hinz, Wiesbaden, 1952 gösterilebilir).

Osmanlılarda da *kâtibân-ı ahkâm-ı dîvân* ile *kâtibân-ı hizâne-i âmire* ayrı iki zümre sayılmıştır. Birinci zümre, reis-ül-küttâb nezâretinde olarak, tevkiîye (nişancıya), ikinci zümre defterdara tâbî olmuştur. Fâtih kanûn-nâmesinde (s. 18, 22) reis-ül-küttâba tâbî kâtipler ile defterdara tâbî defterhâne kâtipleri dâimâ ayırt edilmiştir. 944 (1537) tarihine doğru tertip olunan resmî bir cedvelde (bk. Ö. L. Barkan, *Osmanlı imparatorluğu „bütçe"lerine dâir notlar*, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi mecm.*, 1953—1954, XV, 323 v.d.) divân-ı ahkâm kâtipleri, 11'i tevkiîye, 7'si defterdara bağlı olarak, 18 kişidir (ulûfeleri 5—33 akçe arasında). Divân kâtipleri karşısında, hizâne-i âmire kâtipleri olarak, 23 kişi kayıtlıdır (yevmiyeleri 8—50 akçe arasında). Bundan başka aynı dâirede 23 şâkird (ulûfeleri 4—12 akçe arasında) bulunmaktadır. Ayrıca ulûfelerini hizâne-i âmire kâtipleri ile berâber alan 9 kâtip daha vardır (yevmiyeleri 9 — 27 akçe arasında). Divân ahkâm kâtipleri arasında tevkiîye tâbî olan 11 kâtip, vezîrler yanında „umûr-i âleme müteallik ahkâm" yazmağa me'mûr ve defterdara tâbî 7 kâtip ise, maliyeye âit ahkâm yazmakta idiler

(982=1574'te divân kâtipleri 31, mâliye ahkâm kâtipleri 17, hazîne 51 [Koçi Bey, s. 27], 1018=1609'da divân kâtipleri 24, mâliye 20, hazîne 16'dır [Ayni Ali, s. 97]).

Bu iki zümre arasında birinden diğerine geçmek mümkündür. Fâtih kanûn-nâmesine göre (s. 17), reis-ül-küttâb defterdar olabildiği gibi, ona tâbî kâtipler terfian hazîne kâtibi, sonra mukataacı ve muhâsebeci olabilirler (s. 19); fakat umûmiyetle mâliyeden divân-ı hümâyûn kalemlerine geçilmesi uygun görülmezdi; zîra mâliye kâtiplerinin „umûr-ı mühimme tahrîri" için yeter derecede hazırlıklı olmadıkları düşünülürdü (bk. *Safînat al-ru'asā*, s. 127, eski islâm devletlerinde de muayyen örneklere bağlı olan *kātib al-amvāl* her türlü kitâbete muktedir olması gereken *kātib al-inşā*'dan daha aşağı seviyede sayılmıştır, bk. *Ṣubḥ al-a'şā*, I, 54—56).

Reis-ül-küttâbın vazîfe ve salâhiyetlerine gelince, Feridûn Bey'in riyâset berâtına göre (bk. *Munşa'āt al-salāṭîn*, II, 572—574), kendisi divân kâtiplerine reis nasbolunmuştur; bütün tâyin ve tevcih beratları, idârî emirler ve hukümler kâtipler tarafından yazıldıktan sonra, kendisine gösterilecek, bütün beyler ve ulemâ ve diğer mansıp sâhipleri beratların ve divân hukümlerinin yazılmasında onun dediğine itimat edeceklerdir (bu beratı Selçuklulara âit şu beratlar ile krş. Muntacib al-Dīn Cuvaynī, *'Atabat al-katoba*, s. 48 v. dd. ve Osman Turan, *Türkiye Selçukluları hakkında resmî vesikalar*, Ankara, 1958, s. 36—39: *Farmān-i manşib-i inşā'*). Reis-ül-küttâb, bu çeşitli vazîfelerini yerine getirebilmek için, emrindeki kâtipleri, *kalem* veya *oda* adı altında, üç dâirede çalıştırır ve faâliyetlerine nezâret ederdi. Bunlar 1. *beylikçi* veya divân kalemi, 2. *tahvil* veya *nişan* kalemi, 3. *ruus* (*ru'ūs*) kalemidir. Sonraları, 1180 (1777) tarihine doğru, dördüncü bir dâire, *âmedî kalemi*, kurulmuştur.

1. Beylikçi veya divân kalemi. Beylikçi, reis-ül-küttâbın muâvini sıfatı ile, bütün divân-ı hümâyûn kalemlerindeki kâtiplerin üstünde idi ve onların yazılarını reis-ül-küttâb adına tetkik ederdi. Böylece beylikçi kalemi bütün yazı işleri dâiresinin merkezi sayılabilir. Osmanlılarda *beylik* tâbiri hukümdara âit hak ve salâhiyet sâbasını gösterir, onun şerîat ve kazâ dışında örfî [bk. mad. ÖRF] hukûm, kanûn ve tasarruflarını ihâta eder. Gerçekte beylikçi kaleminde „umûr-ı âleme müteallik" ahkâm zaptedilir veya mevcut karar kanûn ve ahidlere göre, tetkik edilerek, hukûm müsveddeleri yazılırdı. Bu tetkik işinin hakkı ile yapılabilmesi için, mühim hukûm ve fermanların sûretleri, tarih sırası ile, mühimme defterlerine geçirilir ve vesîkanın aslının nasıl ve kime teslim edildiği üstüne işâret olunurdu. İstanbul Başvekâlet arşivinde bu mühimme defterlerinden, 962 (1553) yılından 1323 (1905) tarihine kadar, umûr-i mühimme defteri adı altında kayıtlı bulunan 263 defterden bir kısmı (bk. Midhat Sertoğlu, *Muhtevâ bakımından Başvekâlet arşivi*, Ankara, 1955, s. 15—22) dirlik tevcihlerine dâir defterler olup, her hâlde tahvil kalemine âittir (mühimmelerden bize kadar gelen en eskisi Topkapısarayı müzesi arşivinde, nr. 12321'de bulunmakta olup, ramazan 951=teşrin I—teşrin II. 1544—952 safer=nisan 1545 tarihleri arasında çıkmış olan ahkâmı ihtivâ eder, bk. U. Heyd, *Ottoman Documents on Palastine*, Oxford, 1960, s. XVIII). Bâzı mühimme defterlerinde, yeni bir reis-ül-küttâbın vazîfeye başladığı tarihte „reis-ül-küttâb falanın zamanındadır" diye yeni bir kısım açıldığını tesbit etmekteyiz. Osmanlılardan önce, islâm devletlerinde aynı mâhiyette defterlerin, tezâkir adı altında, tutulduğunu biliyoruz. Orta çağda Mısır'da divânda, ileride başvurulmak üzere, vesîkaların sûretleri muntazaman bir deftere kaydedilirdi. Bu tezâkirde her vesîka için ayrı bir sahife ayrılır ve başına vesîkanın âit olduğu şahıs, tarih ve hulâsası kaydedilirdi. Başka bir deftere mühim işler (*muhimmāt*) hakkında gelen ve giden yazılar, tarih sırası ile, fihrist şeklinde, yazılırdı. Tevcih vesîkaları, menşûrlar ve yabancı hukümdarlardan gelen nâmelerin tercümeleri ayrı birer deftere (*taẕākir*) yazılırdı (bk. al-Ṣayrafī'den naklen, *Ṣubḥ al-a'şā*, I, 131 v. d.; Fâtımîler devrine âit durumu tasvir etmektedir). Mühim ve gizli yazıların yazılmasını reis-ül-küttâb bâzan beylikçiye havâle ederdi. Divân-ı hümâyûnun belli-başlı işlerinden biri olan şikâyetlere dâir kararlar, şikâyet ahkâmı, kezâ beylikçi kaleminde yazılır, reis-ül-küttâb *resîd* işâretini koyduktan sonra, kalemin *kîsedâr*'ı bunları toplayıp, tuğrası çekilmek üzere, nişancıya götürürdü (bk. *Millî tetebbular mecmuası*, I, 516). Yazılan ahkâmın sûretleri „şikâyet defterleri" veya „ahkâm defterleri" denilen ayrı defterlere kaydedilirdi. Başvekâlet arşivinde bu şikâyet defterleri 1059 (1649) tarihinden başlamaktadır (Midhat Sertoğlu, s. 23—25).

Beylikçi kaleminde vesîkaların yazdırılması ve muâmelelerin tâkibinden mes'ûl bulunan ve bu sıfat ile bu kalemdeki kâtipleri doğrudan-doğruya nezâreti altında bulunduran bir *kîsedâr* bulunurdu. Ondan başka *mümeyyiz*, *Rûmcı* ve *kanûnca* adları altında üç şûbe müdürü var idi. *Mümeyyiz*, kâtiplerin yazdıkları yazıları gözden geçirir ve düzeltir, *kanûnca* yazılan emir-

lerin mevcut kanûn ve hükümlere uygunluğunu tetkik eder, *i'lâmcı* ise, her hangi bir mesele üzerinde rapor tanzim ederdi (bk. d'Ohsson, VII, 161; J. v. Hammer, *Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung*, Wien, 1815, 1816, 2 cild; Bâbıâlî'ye âit kısmın trc. H. İlteber, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi mecm.*, 1941, VII, 573—575). Aynı zamanda yabancı devletler ile yapılmış her türlü andlaşmalar ve verilmiş imtiyaz-nâmeler, gayr-i müslim cemâatlerin hukukî durumlarına âit vesîkalar beylik kaleminde saklanırdı. Bunların en eskisi 975 (1567) tarihli Nemçe defteridir. Yabancı hükümdarlara ve tâbî müslüman beylere gönderilen nâmelerin ve andlaşmaların sûretlerinin kaydedildiği „nâme defterleri" (1111—1336=1699—1917 tarihleri arasında olmak üzere, 17 defterdir; bk. Midhat Sertoğlu, *ayn. esr.*, s. 14) yine beylik kalemine âit mürâcaat defterleri arasındadır. Beylikçi kaleminin dış münâsebetlerde ehemmiyeti XVIII.—XIX. asırlarda ziyâdesi ile artmış ve hâriciye nezâreti kurulduğu zaman, beylikçi kalemi bu nezâretin esâs dâiresi olmuştur (bk. *Sâl-nâme*, defa 32, 1294, s. 111).

2. Tahvil kalemi. Bu kaleme „nişan kalemi" veya „kîse kalemi" de denilmektedir. Burada kâtiplerin başında tahvil kîsedârı ve yazıları tetkik eden bir mümeyyiz bulunurdu. Bu dâirede vezâret, mîr-mîranlık, molla derecesinde kadılık beratları ile bâs, zeâmet ve timarlara âit tevcih beratları, mütevellîlik, meşîhat ve esnaf kethüdâlıkları beratları, âit olduğu dâireden gelen tahvil tezkiresine göre, yazılıp hazırlanırdı.

3. Ruus kalemi. Vakıflar ile dinî müesseselerdeki vazîfe sâhiplerinin, devlet kalemlerindeki büyük-küçük kâtiplerin, saray ağa ve hademelerinin, dizdar ve kale-erlerinin berat ve fermanları bu kalemde, ilgili dâireden alınan tezkirelere göre, hazırlanırdı (*Buyruldular mecmuası*, TTK kütüp., yazm., nr. 70, var. 11).

Bu üç kalemde hazırlanan berat ve hükümleri her kalemin mümeyyizi, kîsedârı, sonra beylikçi ve nihâyet reis-ül-küttâb *sahh* veya *resid* gibi muayyen bir remiz kullanarak, tetkik ve tasdik ederlerdi. Beratların kayıtlara, kanûn ve nizâmlara uygun ve düzgün olmasından son kademede reis-ül-küttâb mes'ûl olup, bunları, son şekillerini aldıktan sonra, sadrâzama o arzeder ve sadrâzamın *buyruldu*'su lâhik olunca, berat yazılır ve nişancı tarafından tuğrası çekilirdi. Tuğralı fermanların hazırlanmasında bâzan reis-ül-küttâbın nişancıya yardım ettiğini eski bir kayıttan öğrenmekteyiz (Feridûn Bey, *Münşa'ât al-selâtîn*, I, 471). Osmanlılardan önce, Mısır'da, müslüman devletlerinde, *sâhib divân al-inşâ'*, benzer vazîfeler ile, maiyetinde bu gibi kâtipler çalıştırmakta idi (*Subh al-a'şâ*, I, 111).

4. Âmedî veya âmedei kalemi. Reis-ül-küttâba tâbî kalemlere sonradan eklenen bu kalemin kuruluşu 1180 (1777) tarihlerine doğru olmalıdır (*Safînat al-ru'asâ*, s. 145, 147; burada âmedciden bu tarihlerden sonra bahsolunur; krş. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilâtı*, s. 40, not 1). D'Ohsson (VII, 166)'a göre, bu kâtip verilen timar ve zeâmet beratlarından reis-ül-küttâba âit rusûmu tahsil ettiğini göstermek üzere, *âmed* (F. *âmad* „geldi") kelimesini yazardı; *âmedci* tâbiri buradan çıkmıştır. Gelen ve çıkan evraka nezâret eden ve beratlar teslim olunurken, bu rusûmu toplayan husûsî bir kâtibin eskiden beri mevcut olması gerekir. Bu kâtip, sonradan âmedci adı ile ehemmiyet kazanmış ve reisin yakın adamı sıfatı ile, yeni mes'ûliyetler yüklenmiş olabilir. Âmedci reis-ül-küttâbın husûsî kâtibi sayılmaktadır (J. v. Hammer, *ayn. esr.*, s. 573). Âmedcinin ehemmiyet kazandığı devirde başlıca vazîfeleri sadârette pâdişâha gönderilen takrir ve telhisleri (bunlara muhakkak reis-ül-küttâb *şahh* çekerdi) hazırlamak, sadrâzamın yabancı devlet baş-vekillerine göndereceği mektupları kaleme almak, reis-ül-küttâbın yabancı devletler mümessilleri ile yaptığı toplantılarda hazır bulunarak, mükâleme mazbatalarını tutmak, yabancı devletler elçi ve konsolosları ile yazışmaları takip etmek idi. Saray ile Bâbıâlî arasında en gizli yazışmalara ve haricî münâsebetlere vâkıf bulunan *âmedci* Selim III. devrinde husûsî bir ehemmiyet kazanmıştır. „Sarâir ve hafâyâ-yı devlet-i aliyye tahrîrine hâs olan âmedî odasında", başlangıçta, 5—6 kâtip var iken, sonraları sayıları 50'yi bulmuştur (Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, s. 56 v.d.). Halîl Hâmid Paşa ve Tanzimat devrini açan Mustafa Reşid Paşa âmedcilikten reis-ül-küttâb olmuşlardır.

XVIII. asır ortalarında beylik kaleminden çıkan her fermandan bir kuruş alınırdı. Bunun yarısı reis-ül-küttâba, yarısı beylikçiye âit idi. Tahvil kaleminde yapılan inhâlardan 20 para, tahvillerden 2 kuruş alınır ve $^2/_3$'si reis-ül-küttâba ayrılırdı. Ruus kaleminden çıkan ruustan (tevcih beratlarından) alınan çeşitli resimlerin de $^2/_3$'si reis-ül-küttâbın $^1/_3$'i ruus kalemi kîsedârının idi (teferruât için bk. *Buyruldu mecmuası*, var. 12 v.d.). Abbâsîlerde de dîvân al-rasâ'il reisi tevcih vesîkalarından rüsûm almakta idi (Yâkût, *İrşâd*'dan naklen A. Mez, *The Renaissance of Islam*, s. 78). Reis-ül-küttâb ve divân-ı hümâyûn kâtipleri divânın ikinci ve üçüncü kubbeleri arasında otururlardı. Divân toplanırken, reis defterdar yö-

nünden gelip, vezîr-i âzamın sağ tarafına telhis kîsesini koyar, sonra eteğini öper ve söylenecek bir şey var ise, kulağına yavaşça söyler ve yerine çekilirdi (*MTM*, I, 508, 517). Onun arkasından reise tâbî divân kâtiplerinden *devâtdâr* veya *divitdâr* efendi vezîrin önüne *devât mahremesi* ile *devât* ve bir kumaş kese ile çil akçe koyardı. XVI. asır sonlarına kadar, divân, toplantılarında, arz-ı hâlleri yüksek ses ile, reis-ül-küttâbın okuduğunu biliyoruz. Daha sonraları bu işi birinci ve ikinci tezkireciler (büyük ve küçük tezkireciler) görmeğe başlamışlardır. Bu devirde de, tezkireci divânda bulunmadığı zamanlar, arz-ı hâlleri okuma vazîfesi reis efendiye düşerdi (*MTM*, I, 517).

En mahrem yazılar bizzat reis tarafından yazılır veya onun tarafından muhâfaza olunurdu. Bu arada yeniçerilere ulûfe dağıtımına âit telhîsi, sadrâzam ağzından, reis bizzat yazar ve bir „destmal" içinde, kapucular-kethüdâsı ile, pâdişâha gönderir, pâdişâhın hatt-ı hümâyûnu ile geri gelen telhîsi sadrâzam alır ve okuması için reise verirdi (Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, s. 24). Muâbedeler, pâdişah irâdeleri reis tarafından, husûsî torba veya sandıklarda saklanırdı (Fâtımîlerde vesikaların konduğu bu torbalara *ḫarîṭa* denilirdi, bk. *Ṣubḥ al-aʿşā*, III, 491). XVIII. asırda, her yıl sadrâzamın huzûrunda yapılan yıllık tevcihât merâsiminde, me'mûriyetleri bildirme vazîfesi reise âit idi. Onun nezâreti altında hazırlanmış olan beratları, kendi eli ile, bizzat sadrâzam verirdi (d'Ohsson, VII, 198).

Reis-ül-küttâbların menşe'leri ve yetişme tarzları. Kaide olarak, reis-ülküttâb kâtipler sınıfından gelirdi. Divân-ı hümâyûnda kitâbet sınıfında yetişir ve muayyen kademeleri geçtikten sonra, bu makama getirilirdi. Bu sebeple burada umûmiyetle *kuttāb* sınıfı (*ahl al-ḳalam*) üzerinde bir az bilgi vermek yerinde olacaktır.

Emevîler ve Abbâsîlerde ve daha sonraki islâm devletlerinde kâtiplik bir „sınâat", bir „hirfet", kitâbet de bir fen sayılmış idi (bk. *Ṣubḥ al-aʿşā*, I, 37 v.d.; *ʿAtabat al-kataba*, s. 1—3; al-Ḫōyī, *Ġunyat al-kātib*, s. 2 v. d.) ve kâtiplerin, dünyevî fayda gâyesine bağlı diğer sınâatların meslek teşkilâtına benzer bir teşkilâtı ve çırak—usta münâsebetine dayanan bir yetişme usûlü var idi. Mesleğe âit muayyen amelî bilgiyi ve mahâretini an'anevî bir şekilde devam ettiren kâtiplik, islâmiyet devrinde Suriye, Mısır ve Irak'ta, başlangıçta eski yerli bürokrasilerin elinde kalmış, Suriye ve Mısır'da yerli hıristiyan kâtipler, Irak'ta iranlı ve nestûrî kâtipler uzun zaman bu mesleği kendi inhisarlarında tutmuşlardır (bk. W. Björkman, *Beiträge zur Geschichte der Staatskanzlei im islamischen Ägypten*, Hamburg, 1928, s. 2—4; D. Sourdel, *Le Vizirat ʿabbāside*, I, 106—112, 135—177, 283; DİWÂN, *EI*², II, 333). Abbâsîler devrinde âdetâ kapalı bir sınıf teşkil eden kâtipler devlet dâirelerini ve bu vâsıta ile, bütün idâreyi kendi inhisarları altında tutmağa, mâliye ve „şansölleride", amelî bilgi ve mahâretlerinden dolayı, *ahl al-sayf*, saray *ḥāǰib*'leri ve *ʿulamā'*, karşısında idârede üstün durumlarını muhâfazaya muvaffak oldular (Sourdel, I, 190, 241, 273, 239, 281). Bu durum İran'da Selçuklular ve onlardan sonra gelen idâreler zamanında devam etti. Bu an'aneyi Osmanlılar, bir taraftan Memlûkler, diğer taraftan İran ve Anadolu Selçukluları yolu ile, almış görünmektedirler. Diğer sınâatlarda olduğu gibi, akrabâlık, kölelik ve başka intisâp yolları veya nufûzlu kimselerin aracılığı, mesleğe girmek, san'atı öğrenmek ve ilerilemek için esâs olmuştur (misâl olarak, Muntacib al-Dîn'in hayâtı hakkında bk. *ʿAtabat al-kataba*, mukaddime; M. A. Köymen, *Selçuklu devri kaynaklarına dâir araştırmalar*, *D T C F dergisi*, 1951, VIII, 4, 612—626).

Kâtipler sınıfı islûm devletinde dâimâ idârenin başlıca müstakil rüknü sayılmıştır. Ḳalḳaşandī (*Ṣubḥ al-aʿşā*, III, 277, 488—497), 'ye göre, Mısır'da merkezdeki devlet me'mûrları üç sınıfa ayrılmaktadır: 1. *arbāb al-suyūf*, 2. *arbāb al-aḳlām*, 3. *aṣḥāb al-waẓā'if al-ṣināʿiya*. *Arbāb al-aḳlām* ise, *a.* dinî me'mûriyetler, *b.* divânî me'mûriyetler olarak, ikiye ayrılmaktadır. Divânî me'mûriyetler vezâreti, *dīvān al-inşā*'yı ve diğer divânları içine almaktadır. Eserini Selçuklular devri sonlarında Kastamonu'da yazmış olan al-Ḫōyī (*Ġunyat al-kātib*, s. 3—14) de devlet büyüklerini 1. *âyân-ı din*, 2. *erkân-ı devlet* olarak, ikiye ayırdıktan sonra, erkân-ı devlet arasında birinci zümrede hukûmdar ve ümerâyı, ikinci zümrede erbâb-ı inşâyı saymaktadır. Osmanlı devleti, *ahl-i sayf*'e devlet idâresinde üstün bir durum vermekle berâber, islâm kalem teşkilâtı an'anesini bütün husûsiyeti ile devam ettirmiştir. Lutfî Paşa (*Âsaf-nâme*, nşr. A. Emîrî, 1326, s. 15) kalem mansıplarının hâricden ehliyetsiz kimselere verilmemesi noktasında ısrar eder. Osmanlı kâtip ve müverrihi Mustafa Âlî (*Mavāʿid al-nafāʾis fī ḳavāʿid al-macālis*, nşr. C. Baysun, İstanbul, 1956, s. 33—37) kâtipler sınıfını saraydan yetişen kulların katılmasını şiddetle tenkit etmekte ve „ehl-i kalem olanlar efendi unvânı ile anılırlarken, köle kısmından gelip, vücut bulanlar falan bey nâmı ile şöhret bulmuşlar, bu tarîk ile okumak yazmak defteri dürülmüştür" demektedir. Ona göre, eskiden ni-

şancı ve reis ül-küttâb, zaman-zaman müsteidleri ve mülâzimleri yoklarlar, kadılar ve müderrisler arasından inşâya kabiliyeti olanları seçerler ve kâtipler sınıfına alırlardı. Aralarında kendilerini gösterenleri tutarak, tezkireciliğe ve riyâsete çıkarırlardı. Âlî, kendi zamanında, bu âdet ve usûllerin bozulduğundan, kavânîn-i divâniyenin yüz-üstü kaldığından ve ehliyetsiz kimselerin kâtip yapıldığından acı acı şikâyet eder.

İlmiyeden kâtiplik mesleğine geçmek mümkün ise de, burada muvaffakiyet göstermek için, husûsî bir hazırlık yapmak, *fünûn-i kitâbet*'i öğrenmiş olmak şarttır. Buna karşılık, kâtip olmak için, medrese tahsili şart değildir. Medreseden gelerek, kâtip olanlar ilmiyeden kalemiyeye geçmiş, sınıf değiştirmiş sayılırlar (bk. *Safînat al-ru'asâ*, s. 6 v.d.). Kâtiplik mesleğinde yetişmek için, mutlaka divân kalemlerine devam ederek, orada üstâdların ve halîfelerin nezâreti altında, uzun bir mümârese devresi geçirmek lâzımdır. Divân-ı hümâyûnda inşâ kâtibi olmak ve sivrilebilmek için, *funân al-kitâbat wa 'l-tarassul*'ü hakkı ile tahsil etmiş olmak gerekir. Bunun ölçüsü de, „umûr-ı mühimme tahririne muktedir" olmaktır. Hüsn-i hatta veya fenn-i hesapta usta olmak yetmez (bk. *Safîna*, s. 103, 127, 175). Bağdatlı Vassâf (ölm. 494=1101, *al-İktiżâb fî şarḥ Adab al-kuttâb*, nşr. 'Abd Allâh al-Bustânî, Beyrut, 1900, s. 66—84)'ye göre, kâtipler şu sınıflara ayrılır: 1. *kâtib al-ḫaṭṭ*, güzel yazı yazmakta ihtisâsı olanlar. Bunlar hat san'atı, yazı edevâtı, kâğıt ve kullanılışı hakkında etraflı bilgi ve mümârese sâhibi olmalıdırlar; 2. *kâtib al-lafẓ*, bunlar tertip ve inşâda mütehassıstırlar. Yazdıkları mektuplarda kullanmak üzere, hitap şekillerini, meselleri, ahbârı ve şiirleri bol-bol ezberlemiş olmalı, mektuplaşanlar arasındaki merâtibi ve buna uygun dua ve unvânları bilmelidirler; 3. *kâtib al-'aḳd*, muhâsebe kâtipleri olup, bunlar da merkezî mâliyeye âit yazıları yazanlar (*kâtib al-maclis*), arâzi işlerinde çalışanlar (*kâtib al-'âmil*) ve askerin maaşları ve erzâkı ile meşgûl olanlar (*kâtib al-cayş*) diye 3 sınıfa ayrılırlar. Her biri kendi mevzuunda ihtisas kazanmış olmalıdır; 4 *kuttâb al-ḥakm*, şerîat sâhasında çalışan kâtiplerdir. Muhtelif sınıflara ayrılırlar. Msl. *şurṭa* kâtibi, şerîatte umûmî bilgisinden başka, cezâ hukukunda ihtisas kazanmış olmalıdır; 5. *kâtib al-tadbîr*, siyâsî dâirelerde çalışan ve devlet işlerinde hükümdarın yardımcısı olarak hizmet eden bu kâtipler ise, bütün diğer kâtiplerin bilgisine sâhip olmalıdır. Efendisinin ilgi gösterdiği her şeyi öğrenmesi gerektir. Bütün bu kâtipler için iyi yazı yazma melekesini kazanmış olmak şarttır. Kâtiplerin bu umûmi sınıflandırılmasından başka, inşâ divânında çalışan kâtipler de, yazdıkları vesîka çeşitlerine göre, ihtisaslara ayrılırlardı. al-Ḳalḳaşandî bunları 7'ye ayırmaktadır (*Ṣubḥ al-a'şâ*, I, 130—133). En yükseği, inşâ kâtibi olup, hükümdara âit mühim yazıları (*muhimmât*), büyük me'mûrların tevcih beratlarını (*taḳâlîd al-valâyât*) yazan kâtiptir (Osmanlılardaki *beylikçi*). Başka bir kâtip, divân reisinin görmediği yazıları hat, lafz ve mâna bakımından, tetkik eder (Osmanlılarda *mümeyyiz*). Dâirelerde uygulanan kaideler ile kâtiplerden beklenen şeyler, *al-ḳawânîn al-divâniyya* ve *âdâb al-kâtib* (bk. *Ṣubḥ al-a'şâ*, I, 67 v. dd.) ve *fünûn al-kitâbat* üzerindeki edebiyat islâm kültürünün müşterek malı hâlinde Emevîlerin son, Abbâsîlerin ilk zamanlarında meydana çıkmış olup, Osmanlılar da bu an'aneye yakından tâbî olmuşlardır.

Bu eserler şu şekilde ayrılabilir:

I. Mübtedilere „merâsim ve âdâb-ı muhâtabât", yazı şekillerini ve edevâtını öğretmek maksadı ile yazılan **öğretici eserler.** Arapça *adab al-kuttâb* adı altında yazılan kitapların çoğu bu vâdidedir. Bunların en iyi örneği Abû Bakr Muḥammed b. Yaḥyâ al-Ṣûlî (ölm. 335=916)'nin *Adab al-kuttâb* (nşr. Muḥammed Bahcat ve Maḥmûd Şukrî al-Âlûsî, Kahire, 1341)'dır. Diğerleri için (bk. D. Sourdel, *Le Vizirat 'abbaside*, I, XXIV—XXVI, 14—18). Büyük Selçuklular devrinde İran'da yazılmış olan Muḥammed b. 'Abd al-Ḫâliḳ al-Meybânî'nin *Dustûr-i dabîrî* (nşr. M. S. Erzi, Ankara, 1962)'si farsçada bilinen en eski örnektir. Kezâ farsça al-Ḥâvî'nin yukarıda adı geçen eserleri ve türkçede Yahyâ b. Mehmed'in *Manâhic al-inşâ*'sı aynı vâdide yazılmış eserlerdir. Bunlara ekseriyâ inşâ örnekleri de eklenmiştir.

II. Tanınmış münşîlerin yazdıkları hakîkî veya temsilî vesika ve mektupları ihtivâ eden **münşaât mecmuaları.** İbrâhîm b. Muḥammed al-Mudabbir al-Şaybânî (*al-Risâlat al-'aẕrâ'*, nşr. Muḥammed Kurd-'Alî, *Rasâ'il al-bulaġâ'*, Kahire, 1946, s. 228)'ye göre, kâtip, inşâ san'atında derinleşmek için, eski ve yeni münşîlerin yazılarını, örnek olarak, esâslı bir şekilde incelemelidir. İşte münşaât mecmuaları böyle bir düşünce ile meydana getirilmiştir. *Çahâr maḳâla* sâhibi Niẓâmî-i 'Arûżî kendi zamanında (550=1155 sıralarında) Muḥammed 'Abda (bk. nşr. Muḥammed Mu'în, Tahran, 1333, âşirin tâlikatı, s. 26—39 ve Ahmed Ateş, *Tarcumân al-balâġa*, İstanbul, 1949, hâşiyeler, s. 100 v.d.) ve Sayyid al-ru'asâ' lekabı ile meşhûr olup, Malikşâh'ın dîvân-ı inşâ' nâibi olan Abu 'l-Maḥâsin Muḥammed b. Faḍl Allâh'ın

nâmelerini ve al-Ṣāḥib İbn ʿAbbād al-Ṭālaḳānī'nin *Rasā'il* (nşr. ʿAbd al-Vahhāb ʿAzzām ve Şavḳī Żayf, Kahire, 1947; bu eser Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunūn*, I, 901 tarafından da kaydedilmiş tir)'ini zikreder. Raşīd al-Dīn Vaṭvāṭ (ölm. 573=1178)'ın arapça *Munşa'āt*'ı (nşr. Muḥammed Fahmī, 2 cild, Kahire), yine arapçada İbn al-Aǧīr'in *Rasā'il*'i ve İbn al-Ḫaṭīb'in *Rasā'il*'i meşhûr olup, bize kadar gelmiştir. Farsçada, ekseriyâ arapça münşaât ile berâber meydana getirilen mecmuaların en eski ve meşhûrları yukarıda adı geçen Muntaǧib al-Dīn'in ve Raşīd al-Dīn Vaṭvāṭ'ın (bk. Ḳāsim Tüysarakānī, *Maktūbāt-i Raşīd al-Dīn Vaṭvāṭ*, Tahran, 1959) münşaâtıdır (diğerleri için bk. H. R. Roemer, *Staatsschreiben der Timuridenzeit*, Wiesbaden, 1952, s. 12—16).

Osmanlılarda büyük bir yekûna varan münşaât mecmuaları usûl dâiresinde bir araştırmaya ihtiyac göstermektedir. Murad II. devrine âit bâzı mühim farsça münşaâtı bir araya getiren bir mecmua (Süleymâniye kütüp., Es'ad Efendi kitapları, nr. 3369, var. 281—330), Tâcî Bey tarafından derlenmiş olması muhtemel çoğu farsça mektuplardan mürekkep bir *Mecmā'a-i münşa'āt* (nşr. Necâti Lugal ve Adnan Erzi, İstanbul, 1956; bu dergide Mevlânâ Halîmî'nin mektupları da vardır, bk. s. 13) XVI. asırdan önce yapılmış derlemelerin örnekleridir. Kezâ Tâcî Bey-zâde Sâdî'ye atfolunan başka bir *Macmā'a-i münşa'āt* (nşr. Necâti Lugal ve Adnan Erzi, İstanbul, 1956) Fâtih Sultan Mehmed ve Bayezid II. devrine âit mektupları ihtivâ eder. Bu arada *Münşaât-i Mesîhî* meşhûr şâir kâtip Mesîhî'nin ekseriyetle Selim I. devrine âit resmî ve husûsî münşaâtını bir araya getiren mühim bir eserdir (iyi bir yazma nüshası British Museum, Or. 11.194, Feridûn Bey münşaâtının kaynaklarından biridir). Reis-ül-küttâb Feridûn Bey [b. bk.]'in *Munşa'āt al-salāṭīn* (2 cild, İstanbul, 1274)'i ve yine reis-ül-küttâblardan Sarı Abdullah Efendi'nin münşaâtı (bk. *Safīnat al-ru'asā*, s. 32 v. d., muhtevâsı hakkında bk. Adnan Erzi, *Türkiye kütüphanelerinden notlar ve vesikalar II*, *Belleten*, 1950, XIV) muhtelif kaynaklardan meydana getirilmiş derlemelerdir. Bu nevî münşaâtların çoğunda mektup örnekleri, mâhiyetlerine göre, tasnif edilmiştir. Umûmiyetle husûsî mektuplar ile resmî mektuplar, yâni *iḫvāniyāt* ile *sulṭāniyāt*, biribirinden kesin olarak, ayırt edilmiştir.

III. Kâtiplere gereken her çeşit bilgiyi bir arada toplamağa çalışan **ansiklopedik eserler**. Kâtipler için yazılan eserlerin çoğu kitâbet fenlerinden ancak biri üzerinde durmuştur (msl. İbn Ḳutayba, *Adab al-kātib*, nşr. M. Grünert, Leiden, 1900; lugat ve lisan mes'eleleri üzerinde, buna karşılık İbn Durustūya, *Kitāb al-kuttāb*, nşr. L. Cheikho, Beyrut, 1927, hat san'atı üzerinde durmuştur). Hâlbuki dîvân-ül-inşâda mes'ûl olan kâtiplerin bilmesi gereken ulûm ve fünûn çok çeşitlidir: bk. ʿAbd Allāh b. ʿAbd al-ʿAzīz al-Baġdādī'nin kayıtları için bk. Björkman, s. 9; İbrāhīm al-Şaybānī, *al-Risālat al-ʿaẕrā'*, s. 228; ʿAbd al-Ḥamīd al-Kātib, *Risāla ila 'l-kuttāb*, nşr. Muḥammed Kurd-ʿAlī, *Rasā'il al-bulaġā'*, Kahire, 1946, s. 225—bunun türkçe tercümesi için bk. *Safīnat al-ru'asā*, s. 75—ve bilhassa *Ṣubḥ al-aʿşā*, I, 140—481). Kitâbetin ilk bilgilerinden (*ʿulūm-i ḫaṭṭīya* ve yazan ile kendisine yazılan arasında *muḫāṭabāt*'tan bahseden *ʿilm al-tarassul*) başka, inşâ için lüzûmlu ilimler (*al-ulūm al-lafẓīya*, lugat, sarf ve nahiv; *ʿulūm al-balāġa*, maânî, beyân, bedî), şiir, mensûr edebiyat (*adab* ve *muḥāẕara*) başta gelir. Kâtib-ül-inşâ, temâs ettiği mevzular dolayısı ile, çeşitli ilimlerde kullanılan ıstılahları bilmek ve ulûm-i şer'iyeden başka, tarih, sultânî hukuk (*al-aḥkām al-sulṭānīya*), coğrafya (*al-masālik va 'l-mamālik*) ve diğer *al-ʿulūm al-ʿamalīya* (*Ṣubḥ al-aʿşā*, I, 146, 478—480) hakkında bilgi edinmek zorundadır.

Şu da kayda değer ki, din ulemâsının şer'î ilimler dışına çıkmamasına mukabil, kâtipler, serbestçe her türlü fünûn, hikmet ve edebiyat ile ilgilenmeleri ve uğraşabilmeleri sâyesinde, islâm kültürünün gelişmesinde büyük rol oynamışlardır. Her devirde yeni fikir cereyânlarını, lâdinî ilim ve edebiyatı büyük bir ekseriyetle kâtip sınıfından gelen kimseler temsil etmişler (Abbâsîler devrinde İbn al-Muḳaffaʿ, Cāḥiẓ, İbn Ḳutayba, al-Tanūḫī, Abū Ḥayyān al-Tavḥīdī) yahut bu fikir hareketleri çoğu kâtiplikten yetişme vezîrlerin himâyesinde gelişmiştir (Bermekîler ve hemen hepsi kâtip sınıfından gelme halîfe Maʾmūn'un vezirleri himâyesinde gelişen fikir hayâtı, aslen kâtip olan Cāḥiẓ'in hâmisi kâtip-vezir İbn Zayyāt). Osmanlılarda da lâdinî ilimlerde ve edebiyatta, serbest fikir ve islâhat hareketlerinde çoğu kâtip sınıfından yetişenlerin ön-ayak olmaları aynı sebebe bağlıdır. Eserleri bu sınıfın ansiklopedik bilgi ihtiyâcına cevap veren Kâtib Çelebî [b. bk.], Cāḥiẓ gibi, başlangıçta kâtip yetişmek üzere, çeşitli mevzûlar ile ilgilendikten sonra, maddî imkânlar bulunca, kendisini tamâmiyle bu mevzûlarda derinleşmeye ve eser yazmaya vermiştir. Yalnız edebiyatta ve hat san'atında değil (bk. Mustakîm-zâde Sâdeddîn, *Tuḥfa-i ḫaṭṭāṭīn*, nşr. İbnülemin, İstanbul, 1928) tarih, coğrafya, hukuk sâhasında sivrilmiş olan Osmanlı müelliflerinden bir çoğu kalemiyedendir. Reis-ül-küttâb mevkiine

çıkanlardan müverrih Celâl-zâde Mustafa, Hasan Bey-zâde, Râşid, Koca Hüseyin Efendi, Ramazan-zâde, Abdî, Vâsıf, mesnevî şerhi ve *Dustûr al-inşâ*'sı ile meşhûr olan Sarı Abdullah Efendi, kanûn-nâme yazanlardan Hamza Paşa, Okçu-zâde Mehmed, *Multaḳâ* şerhi Osmanlı mahkemelerinde asırlarca kullanılan Mevkufâtî Mehmed, *Defter-i teşrifât-ı kadîme* müellifi Nâilî Abdullah Paşa ve nihâyet seçkin Osmanlı edîbi Mehmed Râgıb Paşa [b. bk.]'yı burada hatırlayabiliriz. Ansiklopedik bilgiye ehemmiyet veren reis-ül-küttâbların kütüphâne kurucuları arasında yer alması (Râgıb Paşa, Râşid Efendi, 1149=1736'da reis olan Mustafa Efendi, Kütahya'da bir kütüphâne yaptıran Mehmed Emin Vahîd Paşa, Hâlet Efendi) bir tesâdüf eseri değildir. Onların yenilik hareketlerinde öncü olmaları (Râgıb Paşa, Halil Hamîd Paşa, Selim III. devri ıslâhatında rol oynayan Köse Kethüdâ lekabı ile meşhûr Çelebî Mustafa Reşîd, Ebû Bekir Râtib Efendi, Gâlib Paşa), ilk defa Avrupa dillerini öğrenerek, garplılaşmada ön-ayak olmaları da (coğrafyacı, istihkâm mühendisi ve mûsikişinas İngiliz Mahmud lekabı ile meşhûr Mahmud Râif Efendi, Cânib Efendi) aynı şekilde tesâdüfî değildir. Nihâyet Tanzimat devrini açan Koca Reşid Paşa ve arkadaşları hepsi aklâmdan yetişmiş kalem erbâbıdırlar.

Ulemâ ile küttâb dâimâ biribirlerine rakip olmuşlar ve biribirleri aleyhinde bulunmuşlardır. Abbâsîlerden Ma'mûn'un müşâviri ulemâdan Şumâma kâtipleri dinsizlik ve kabiliyetsizlikle suçluyordu (bk. Sourdel, I, 241). Câḥiẓ'e atfolunan *Fî ẕamm aḥlâḳ al-kuttâb* (almanca trc. O. Rescher, *Excerpte und Übersetzungen aus den Schriften des Philologen und Dogmatikers Ǧâḥiẓ*, Stuttgard, 1931, s. 67—78 ve krş. Ch. Pellat, *Une charge contre les secretaires d'État attribuée à Cahiz*, *Hesperis*, 1956, s. 29—50)'dan ve *Ṣubḥ al-aʿşâ* (I, 46—50)'dan kâtip aleyhdarlığının derecesi hakkında fikir edinmek kabildir. Kâtip İbn al-Muḳaffaʿ, al-mulûk aḥvac ila 'l-kuttâb min al-kuttâb ila 'l-mulûk („hükümdarlar kâtiplere kâtiplerin hükümdarlara olduğundan daha çok muhtacdırlar") derken(*Ṣubḥ al-aʿşâ*, I, 43), ulemâ kull kâtib câhil („her kâtip câhildir") diyordu. Osmanlılarda Kâtib Çelebî, *Mîzân al-ḥaḳḳ* adlı risâlesinde, mutaassıp ve câhil ulemâyı tenkit etmiştir. Ulemâdan berat resimleri toplanmasına sebep olduğu için, reis-ül-küttâb yazıcı-zâde Küçük Hamza Efendi, şeyh-ül-ıslâmın şikâyeti ile, azledilmiş ve hapse atılmıştır (*Safînat al-rüʾasâ*, s. 25). Kâtiplerin sûiistimâlleri ve bir çoğunun dirâyetsizliği hakkında söylenenler boş değildir. Onların sûiistimâllerini men'etmek için reis-ül-küttâba zaman-zaman emirler gönderildiğini biliyoruz. Başlıca yolsuzlukları, rüşvet alarak, haksız tevcihlere yol açmalarıdır. Bu yüzden kalem âmirlerinin tetkiki (*ṣaḥḥ*'ı) olmadan, kâtiplerin ilm-ü haber vermeleri şiddetle men'edilmiştir. Kâtiplerin divân günlerinde evlerinde oturmalarını, işe geç gelmelerini ve iş sâhiplerinin işlerini kasden geciktirmelerini önlemek üzere, buyruldular çıkarılmıştır (bk. *Buyruldular mecmuası*, Tarih Kurumu kütüp., nr. 70, var. 14—20). 998 (1590)'de, tuğra taklit ederek, hüküm veren kâtipler idâm v.b. ağır cezâlar ile cezâlandırılmıştır (bk. J. v. Hammer, VII, 161). Daha müverrih Âlî kendi zamanında iltimas ve intisâbın kâtipliğe girme ve meslekte ilerileme bakımından, kötü netîcelerine işâret etmiştir. Umûmiyetle paşalar, sadrâzamlığa gelince, kendi dâirelerindeki kâtipleri ve kethüdâları, yakın adamları sıfatı ile, Bâbıâlî'de kalemlerin başına getirirler ve reis-ül-küttâb yaparlardı. Kezâ bunlar da divân kalemlerine kendi akrabâ ve taellûkatlarını sokar ve sür'atle yükselmelerine çalışırlardı. XII. (XVIII.) asırda Üç Anbarlı Mehmed Efendi (reisliği 1130=1718) ve Tavukçu-başı Ali'nin adamları (Ebû Bekir Râsim, Abdürrazzak Bâhir Paşa'lar ile Mehmed Atâullah Bey) başlıca bu sâyede reis-ül-küttâblığa kadar yükselmişlerdir. Bununla berâber, devlet işlerinin mahremliği ve kâtiplerin sır saklamasını bilen, güvenilir, denenmiş kimselerden seçilmesi lüzûmu (kâtiplerin bu vasfı, en eski zamanlardan beri, çok ehemmiyet verilen bir noktadır, bk. al-Ḫôyî, s. 3; *Ṣubḥ al-aʿşâ*, I, 67 v. dd., 75; Feridûn Bey, *Münşeʾât al-selâṭîn*, II, 572 v.d.), eski devirlerden beri, bu usûlleri meşrû, hattâ gerekli göstermiştir; fakat zamanla kalemlerde kâtiplerin adedi lüzûmundan fazla artmıştır. 1144 (1732) tarihli bir kanûn-nâmeye göre, divân-ı hümâyûn kadrosundaki kâtipler için 50, şâkirdler için 20, mülâzimler için 30 gedik ayrılmıştır. Bu kadroların her biri için, derecesine göre, bir zeâmet veya timar tahsis edilmiştir. Bu zeâmet ve timarları kâtip ve mülâzimler tasarruf eder. Gedıklıler ve mülâzimlerin, kalemlere devam ederek, kitâbet fenninde, hat san'atında ve çeşitli devlet evrâkını yazmakta mahâret ve bilgi kazanmaları ve kalemlere muntazam devamları şarttır. Aynı kanûn-nâmeye göre, kâtiplerden biri ölünce, kâtipliğe yarar büyük oğlu onun gediğine ve zeâmetine sâhip olacaktır. Namzet henüz çocukluk çağında ise, kitâbet tahsil etmek şartı ile, yine kendisine verilecektir. Şâyet ölenin oğlu kalmamış ise, o zaman bu gedik ve zeâmeti mülâzimlerden isteyene verilir. Ancak talibin kitâbetteki mahâretinin kalemin büyükleri arasında tasdik edilmiş olması şarttır. Boşalan

bir gediğin dışarıdan birisine verilmemesi, kesin olarak, emredilmiştir. Bu kâtiplik, mülâzimlerden istekli çıkmaz ise, o zaman ruuslu şâkirdlerden birine verilebilir. Kâtip gediğine geçen bir mülâzimin tasarruf ettiği zeâmet veya timara gelince, bu ruuslu bir şâkirde, yâni yevmiye ile şâkird tâyin edilmiş birisine verilir. Ancak onun kaleme muntazam devam etmiş olması ve akranı arasında bu vazîfeye en ziyâde hak kazanmış bulunması şarttır (bu kanûn-nâme metni için bk. Uzunçarşılı, *Merkez ve bahriye teşkilâtı*, s. 49; yine XII. = XVIII. asra âit bir gedik defterine göre, nişan, ruus, beylik ve âmedî odaları için 50 divân kâtibi, 20 divân şâkirdi ayrılmıştır. *Buyruldu mecmuası*, Türk Tarih Kurumu kütüp., nr. 70, 19a). Kabiliyetine göre, şâkird, bir sâhada ihtisas kazanmak üzere, kalemde muayyen bir kâtibin yanına verilir ve resmî defterlerde kimin yanına verildiği kaydolunurdu.

Kâtiplerin bir dereceye kadar kapalı bir sınıf teşkil ettikleri görülmektedir. Bununla berâber, intisap yolu ile kullar veya başka müslüman türkler divân kalemlerine şâkird veya kâtip olarak girebilmekte idiler. 1194 (1780)'te reis-ül-küttâb olan Gürcü Feyzî Süleyman Paşa (*Safînat al-ru'asā*, s. 127) divân hocalarından Seyyid Ahmed'in satın alınmış kulu idi ve onun sâyesinde sadâret mektûbî kalemine girmiş idi. Kezâ X. (XVI.) asırda, Enderûnda pâdişah kullarından iken, divân-ı hümâyûn kâtipleri arasına girerek, reis-ül-küttâblığa kadar yükselenler vardır (msl. Küçük Hasan Beyefendi, İlyas Beyefendi, *Safîna*, s. 20, 25). Seyfîyeden geldikleri için *beg* unvânını da taşıyan bu kimselere umûmiyetle kâtipler arasında iyi nazarla bakılmazdı (bk. Âlî, *Mavā'id al-nafā'is*, s. 34). XVIII. asırda âyânın oğullarını pâyitahtta divân kalemlerine sokma imkânını bulduklarını görüyoruz. 1139 (1726)'da reis olan Elhâc Abdî Efendi âyândan Mustafa Ağa'nın, 1149 (1736)'da reis olan Mustafa Efendi, Kastamonu âyânından Mehmed Ağa'nın oğulları idiler. Bununla berâber, gereken bilgi ve mahâreti elde etmeden, sırf himâye ve iltimas ile, reis olanların ehliyetsizliği bu makamda çabuk ortaya çıkar ve böyle şahıslar uzun zaman tutunamazlardı (*Safîna*, s. 95, 103, 127) Umûmiyetle reis-ül-küttâbların muayyen hazırlığa sâhip bulunan ve muayyen kademeleri geçmiş kimselerden seçildiği tercüme-i hâllerinin incelenmesinden meydana çıkmaktadır. Tabi'î yol X. (XVI). asırda tezkirecilikten reis olmak idi. XII. (XVIII.) asırda reis olanların çoğu divân tezkireciliğinden veya vüzerâ tezkîreciliğinden, vezîr-i âzamın yazı işlerine bakan mektupçuluktan (mektupçu için bk. Uzunçarşılı, s. 260 v.d.) veya beylikçilikten bu makama geçmişlerdir. Hizmetleri dolayısı ile, çavuş-başıya tâbî olan tezkireciler divân-ı hümâyûn toplantılarında iş sâhiplerinin arz-ı hâllerini okurlar (*M T M*, s. 502), divân muâmelâtına tam bir vukûf kazanırlardı. 1166 (1753)'da Bâbıâlî'de doğrudan-doğruya sadrâzama bağlı me'mûriyetler, yâni *ricâl-i Bâbıâlî*, merâtip bakımından, şöyle sıralanmakta idi (bk. Vâsıf, *Tarih*, I, 18, 33, 128 ve bilhassa 210): sadrâzam kethüdâlığı, reis-ül-küttâblık, çavuş-başılık, büyük tezkirecilik, küçük tezkirecilik, mektupçuluk, beylikçilik. Bunlar divân hâcegânıdır (1200=1786 yıllarında beylikçilik mektupçuluktan daha yüksek bir makam olarak görünmektedir; krş. *Safînat al-ru'asā*, s. 132 v.d.). Burada işâret etmek lâzımdır ki, „bâb-ı defterî" kalemleri ve hâcegânı tâmâmiyle ayrı bir bölüm teşkil eder. *Fâtih kanun-nâmesi* (s. 18)'nde, her iki bölümün hâcegânı göz önüne alınmak sûreti ile, merâtip sırası şöyle idi: reis-ül-küttâb, yeniçeri kâtibi, rûznâmeci, mukabeleci, mukataacı, tezkireci (Bâbıâlî ve mâliye hâceleri için ayrıca bk. M. d'Ohsson, VII, 159—169, 191—197; hâce unvânı aynı mânada *Fâtih Kanûn-nâmesi*, s. 18 ve 26'da mevcuttur).

Divân-ı hümâyûn kâtipleri arasında terfî sırası şöyle idi: kâtiplikten baş-halîfelik veya kîsedarlığa, buradan beylikçiliğe, buradan mektupçuluğa geçilirdi. Kîsedarlık veya baş-halîfelikten doğrudan-doğruya mektupçuluğa geçilmesi de mümkün idi. Tezkireci, mektupçu veya beylikçi reis-ül-küttâblığa tâyin olunurdu ve bu tabi'î yol idi. Bâzan çavuş-başının veya âmedeinin de reis-ül-küttâblığa getirildiğini biliyoruz. Kezâ mâliye hâcegânından defterdar, büyük rûznâmçeci, baş-muhâsebe, sûvâri mukabelecisi, piyâde mukabelecisi, cizye muhâsebecisi, defter emîni veya darphâne emîni reis-ül-küttâb tâyin edilebilirdi (misâller için bk. *Safînat al-ru'asā*).

Reis-ül-küttâb, sadrâzam ile birlikte sefere gittiği zaman, pâyitahtta sultanın yanına, *rikâb reisi* unvânı ile, bir kaymakam tâyin edilirdi. Bu me'mûriyete *rikâb-ı hümâyûn riyâseti* denilirdi. Rikâp reisleri, merâtip göz önünde tutularak, umûmiyetle büyük tezkirecilerden seçilirdi. Rikâb-ı hümâyûn riâyetioden asâleten reis-ül-küttâblığa geçilirdi (msl. 1129=1717'de reis-ül-küttâb olan Ârifî Ahmed için bk. *Safîna*, s. 59 v. d.). Reis-ül-küttâb, terfî ederse, Fâtih kanûnuna göre (s. 14, 17), nişancı veya defterdar olabilirdi. X. (XVI.) asrın meşhûr nişancıları Celâl-zâde Mustafa, Feridûn Bey, XI. (XVII.) asırda Hamza Paşa, Okçu-zâde Mehmed Şah Efendi, Lâm Ali Çelebî reis-ül-küttâblıktan nişancı olmuşlar ve medreseden gelmiş bir

çok nişancılardan daha büyük şöhret kazanmışlardır. Nişancı veya defterdarlıktan beyler-beyliğe veya vezirliğe yükselen reis-ül-küttâb'lar şunlardır: Abdurrahman, Boyalı Mehmed, Okçu Mehmed, Ârifî Ahmed, Râif İsmail, Kâmilî Ahmed, Râsim Ebû Bekir, Beyşehirli Osman, Abdurrazak Bâhir, Feyzî Süleyman Paşa'lar. Vezîr-i âzamlığa yükselenler ise, şunlardır: Râmî Mehmed, Râgıb Mehmed, Nâilî Abdullah, Halil Hamîd, Hâmid Hamza, Mehmed Emin Vahîd, Mehmed, Said Gâlib Paşa'lar (bk. N. Itzkowitz, *Eighteenth Century Ottoman Realities*, *Studia Islamica*, 1962, XVI, 73—94).

Azledilen reis-ül-küttâblar çok defa eminliklerden birine ve husûsiyle meşakkatli ve masraflı bir iş sayılan tersâne-i âmire emânetine tâyin edilirler; sürgün cezâsı verilirse, umûmiyetle Bursa'ya veya Kütahya'ya sürülürlerdi. Reislerden Avusturya seferine sebep olmakla suçlandırılan Telhisî-zâde Mustafa Efendi 1094 (1683)'te Ebû Bekir Râtib Efendi, rakiplerinin tezvîri ile, 1214 (1799)'te idâm edilmişlerdir. Mahmud II. devrinde devlet işlerinde mutlak bir nufûz kazanan, fakat sonra idâm edilen Mehmed Said Hâlet Efendi de kâtiplikten yetişmiştir. Askerî-siyâsî rieâl ile mukayese edilirse, ulemâ gibi, reisler ve kâtipler arasında da idâm cezâsına çarptırılanlar azdır. Bir çok reisler azl ile daha küçük mevkîlerde kullanılmış ve bir çoğu, kısa zaman sonra, tekrar reisliğe getirilmiştir (msl. Lâm Alî Çelebî Elhacc Abdî Efendi, Recâî Mehmed Emin, Feyzî Süleyman, Seyyid Feyzullah).

Teşrifatta reis-ül-küttâb, *Fâtih kanûn-nâmesi* (s. 17, 31)'ne göre, şehremini ve elli akçelik müderris altında oturur, divâna uzun yenli üst giyerek gelir, yazılarda kendisine şehremini için kullanılan hitap kullanılır. Fâtih devrinde divânda mûtâd yemeklerde reis, kâtipleri ile birlikte, vüzerâ önünden kalkan sofrada yemek yerdi (*Kanûn-nâme*, s. 15). Pâyesi yok ise, defterdarlardan başka bütün diğer divân ve mâliye hâcegânının üstünde yer alırdı; defter emîni ve şehremini onun altında bulunurdu. Divâna sadrâzamdan ve vezirlerden önce gelir ve onlar çıktıktan sonra çıkardı. Divân günlerinde, sâir divân hâceleri gibi, sof üst ve lokmalı kutnî iç kaftanı ve başına mücevveze giyerdi. Beyler-beyi pâyesi var ise, teşrifatta yeri daha yüksek idi. Vezirlerin selîmî yahut kallâvî giydikleri yerlerde reis efendi de selîmî ve erkân kürkü giyerdi (*MTM*, s. 517 v.d.). Bayrama iki gün kala, sadrâzamı bayram tebrikine gelen reis efendinin mücevveze ve uzun yenli sof giymesi yine teşrifat icâplarından idi (*MTM*, s. 519). Mevlid merâsiminde erkân ferâcesî giyer ve sadrâzamın karşısında orta yerde otururdu (*MTM*, s. 535). Reis Efeudi merâsimlerde dâimâ çavuş-başı ile berâberdir ve aynı merâsime tâbîdir.

Reis-ül-küttâbın durumu zamanla bâzı değişikliklere uğramıştır. Yukarıda işâret olunduğu gibi, reis-ül-küttâb, divân kâtipleri reisi" (Feridun Bey, I, 573) veya „divân-ı hümâyûn aklâmı reisi" (Mahmud II.'un hattı: bk. Uzunçarşılı, s., 259, not 4) sıfatı ile, vezîr-i âzamın yetkisi dâhilindeki işlere âit yazıların doğru ve düzgün yazılıp, hazırlanmasından mes'ûl bir me'mûr idi. Huküm ve karar sâhibi bir makamı temsil etmiyordu. Böylece reis-ül-küttâb Abbâsîler devrindeki *ṣāḥib dīvān al-rasā'il*'in veya Memlûklerdeki *kātib al-sirr*'in hâiz olduğu hüküm ve nulûza sâhip değil idi; zîra bunlar halîfe ile doğrudan-doğruya temâs edebilirler ve bir çok devlet kararlarında müessir olabilirlerdi. Vezîr-i âzam, pâdişâhın mutlak vekili ve idârenin tek mes'ûl mümessili sayıldığından, idâre âmirleri ona karşı mes'ûl idiler. Hükümdara doğrudan-doğruya arzda bulunmak ve onun karârını almak salâhiyeti vezîr-i âzama âit idi. Hâlbuki daha önceki islâm devletlerinde divân-ül-resâil veya divân-ül-inşâ reisi hükümdara doğrudan-doğruya iş arzeder ve karârını alarak yazar veya yazdırırdı. Osmanlılarda ise, reis-ül-küttâb pâdişâhın huzûruna arza giremez, onun âmiri sayılan nişancı, vezîr-i âzam ve vezirler ile birlikte, arza girer, fakat pâdişah ile yalnız vezîr-i âzam konuşurdu. Abbâsîlerde idâreyi mutlak şekilde eline almak isteyen vezir aynı zamanda muhtelif divânlar, msl. *dīvān al-rasā'il* ve *dīvān al-ḫarāc* reisliklerini de üzerine almağa çalışırdı. İktidar ve mes'ûliyetin bir vezirde merkezîleşmesi Osmanlılar zamanında gelişmiş bir usûl olarak görünmektedir. Bu usûlde, reis-ül-küttâbın durumu ise, başlangıçta çok mütevâzî idi. İlk devirde tamâmiyle nişancıya bağlı olan reis-ül-küttâbın devlet işlerinde rolü ve nufûzu bilhassa çökme devrinde, XII. (XVIII.) asırda muhtelif hâdise ve durumlar netîcesinde genişlemiş ve artmıştır. Evvelâ reisin, nişancının nufûzu altından çıkıp, doğrudan-doğruya vezîr-i âzamın sağ kolu hâline gelmesi gelişmenin birinci safhası olarak düşünülebilir. X. (XVI.) asırda reis-ül-küttâb olan Celâl-zâde Mustafa, Mehmed Bey, Feridûn Bey ve Hamza Paşa, nişancı olduktan sonradır ki devlet işlerinde üstün bir rol oynayabilmişlerdir. Bu devirde kâtiplikten gelme reisler ekseriyâ nişancı veya defterdarlığa çıktıkları-hâlde, asrın ikinci yarısında bunlardan sancak beyliğine ve beyler-beyliğine gelenler de görülmüştür (Dulkadır beyler-beyi Abdurrahman Paşa, 981'de Haleb beyler-beyi olan Boyalı Mehmed, 984'te Köstendil sancak-beyi olan Feridûn

Bey, 996'da Anadolu beyler-beyi olan Muhyî Çelebî, 993'te Kıbrıs beyler-beyi olan Okçuzâde Mehmed Paşa). Köprülüler devrinden itibâren, vezîr-i âzam dâiresinin, yânî Bâbıâlî'nin, saraydan ayrılarak, hukûmet işlerinin esâs merkezi hâline gelmesi ve işlerin sarayda divân-ı hümâyûnda değil, vezîr-i âzamın dâiresinde kethüdâ bey, çavuş-başı ve reis-ül-küttâb gibi me'mûrlar vâsıtası ile, yürütülmeğe başlanması reisin hukûmet içinde mes'ûliyet ve nufûzunun artması ve sadâret dâiresine dâhil olmayan nişancının ehemmiyetinin azalması netîcesini vermiştir. XI. (XVII.) asırdan bu yana arâzi ve timar idâresinin değişmesi ve ehemmiyetini kaybetmesi, timar ve zeâmet tevcihlerinin gittikçe daha ziyâde Bâbıâlî'de reis-ül-küttâb idâresindeki kalemlere tâbî olması da evvelce bu işlerin mercii olan nişancının ehemmiyetini azaltan âmillerden biri olarak görünmektedir. Köprülü Mehmed ve Köprülü Ahmed Paşa'lar zamanında reis-ül-küttâb sıfatı ile fevkalâde bir nufûz kazanan Şâmî-zâde Mehmed (bk. *Safînat al-ru'asâ*, s. 39 v. d.) ile bu makamın devlet işlerinde üstün bir nufûz kazandığı anlaşılmaktadır. O, Köprülülerin himâyesine dayanıyor ve onların devlet içinde mutlak iktidarlarından, kendi durumu için, faydalanılıyordu. Hattâ o kendi dâmâdını vezîr-i âzamlığa getirmeğe dahi çalışmış, fakat bu eür'etini başı ile ödemiştir (1074=1663).

XII. (XVIII.) asırda diplomasinin Osmanlı devleti için hayâtî bir ehemmiyet kazanması da reis-ül-küttâbın mevkiinin yükselmesinde bellibaşlı âmillerden biri olmuştur; zîra dış işlerden ve siyâsî münâsebetlerden doğrudan-doğruya mes'ûl olan vezîr-i âzam idi. O da bu işleri kendi dâiresinde muâhede ve imtiyaz-nâmeleri muhâfaza eden ve dış münâsebetler hakkında yakın bilgisi bulunan reis-ül-küttâblara bırakırdı. Bu bakımdan, Râmî Mehmed'in reis-ül-küttâblığı, Ahmed Resmî'ye göre (*Safîna*, s. 49), bir dönüm noktasıdır. Vezîr-i âzam Amca Hüseyin Paşa işleri onun eline bırakmış idi. O zaman Karlofça barış müzâkerelerini vezîr-i âzam adına idâre eden Râmî Mehmed, Karlofça andlaşmasını imzâlamağa muvaffak olunca, bu büyük hizmet „rütbe-i riyâsete vezâret kadar kadr ve şân" kazandırmıştır (*Safîna*, s. 50; Râşid, *Tarih*, II, 439, 448, 474). Şeyhülislâmın himâyesini sağlamış olan Râmî Mehmed vezârete yükseldi ve nihâyet vezîr-i âzam oldu (1114=1702). Râmî Mehmed kâtiplikten vezîr-i âzamlığa çıkanların ilkidir. Ondan sonra gelen reis-ül-küttâblar, yine eskisi gibi, terlîlerinde ve azillerinde hâcegân arasında kalmışlardır (yalnız Haleb vâlisi olup, 1135=1723'te İran seferlerine katılmış olan Ârifî Ahmed Paşa'yı istisnâ etmek lâzımdır). Ancak 1153 (1740)'te reis-ül-küttâb olan Râgıb Paşa [b. bk.] ile bu makam yeniden nufûz kazanmıştır. Defterhâne (mâliye) kâtipliğinden yetişmiş olan Râgıb, Râmî Mehmed Paşa gibi, siyâsî başarıları sâyesinde, vezîr-i âzamlık makamına erişmiştir. Ondan sonra, Osmanlı devleti için diplomasinin büs-bütün hayâtî bir ehemmiyet kazanması netîcesinde, reis-ül-küttâblar gittikçe daha çok kendilerini göstermeğe ve vezâret mevkiine geçmeğe başlamışlardır (krş. A. de J. de Saint-Deny, *Révolutions de Constantinople*. Paris, 1809, s. 174). 1168 (1755)'de Ahmed Kâmil'in sadâret kethüdâlığına, yânî sadrâzamın vekili gibi bir makama geçmesi de mühim bir ilerileme şeklinde kaydedilmiştir (*Safîna*, s. 93).

Sadârete geçen bâzı reislerin (Râmî Mehmed, Râgıb, Halil Hamîd Paşa'lar) neden sulh siyâsetine sıkı-sıkıya bağlı olduklarını açıklarken, şu nokta da unutulmamalıdır ki, harp zamanları iktidarı, tabi'î olarak, kalemiyeden seyfiyye mensûplarına kaydırmakta idi. Selim III. devrinde ve Mahmud II.'un ilk zamanlarında kalem efendileri iktidarı fi'len ellerinde tutmuşlardır. Yeniçeriler ortadan kaldırıldıktan sonra (1826), ser-asker Hüsrev Paşa [b. bk.] devlete hâkim olmuş, fakat Mısır buhranını halledemeyince, kalemiyeden gelme bir siyâsî, Mustafa Reşid Paşa, durumu kurtarmış ve kendisinden sonra iktidar uzun zaman kalemiyeden gelen devlet adamları elinde kalmıştır. Garp te'siri ile, 23 zilkâde 1251 (12 mart 1836)'de reis-ül-küttâblığı umûr-i hâriciye nezâretine çeviren batt-ı hümâyûnda, „hizmet ve me'mûriyetleri ilerileyip, bilcümle mesâlih-i hâriciyeyi... câmi olduğuna binâen fimâba'd eski tâbirlerinden sarf-ı nazar ile..., riyâset için umur-i hâriciye nezâreti ıtlak" olunması emredilmekte, mertebesi müşirlik ve vezârete yükseltilmekte idi. Bunun yalnız unvân ve merâsim değişikliğinden ibâret olmadığı, „kâffe-i ahval ve itibârâtta hukm ve te'siri câri" olacağı aynı hatta belirtilmiştir. Böylece reis-ül-küttâblık makamı bir vekâlet hâline getirilmekte idi (hatt-ı hümâyûnun metni için bk. Uzunçarşılı, s. 259, not 4; kezâ *Sâl-nâme-i nezâret-i hâriciye*, 1302, s. 162 v. d.).

Reis-ül-küttâblıktan hâriciye nâzırı unvânı alan ilk zât Mehmed Âkif Paşa'dır. Sonradan Mustafa Reşid Paşa yeni vekâlete devlet içinde üstün bir nufûz sağlamıştır (kendisi âmedîlikten 1834'te elçi, 1836'da hâriciye nezâreti müsteşarı ve 1837'de hâriciye nâzırı olmuştur). 1294 (1877) tarihli devlet *Sâl-nâme* (s. 111)'sine göre, hâriciye dâiresi bir nâzırın idâresinde bir müsteşar ile beylikçi-i divân-ı hümâyûn, mektûbî-i hâriciye, matbûât, tercüme

odası, deâvî-i hâriciye kitâbeti, evrak ve tahrirât-ı hâriciye dâirelerine ayrılmakta idi (1302 'deki teşkilâtı için krş. *Sâl-nâme-i nezâret-i hâriciye, def'a-i ûlâ*, 1302, s. 224—268).

Bibliyografya: makale içinde gösterilmiştir. (HALİL İNALCIK.)

REİYO, İspanya'nın islâm hâkimiyetinde kalan kısmında, yarım-adanın cenûbunda bulunan ve idâre merkezi Archidona (a. *Urcuzûna*) ve müteâkıben Malaga olan bir idârî bölgenin (*kūra*) adı. Bu ismin, bilhassa Yâḳūt'un *Mu'cam al-buldān*'ında geçtiği gibi, en çok kullanılan arapça yazılışı ريّو'dir; fakat İbn Ḥavḳal'in de işâret ettiği ve mahallî telaffuza çok uyan ريّه şeklindeki doğru imlâsına da bâzı ispanyolca el-yazmalarında tesâdüf edilir. Dozy'nin tahmin ettiği gibi, bu kelime sâdece lâtince *regio* (şüphesiz: *Malacitana regio*)'nun arapçaya nakledilmiş bir şeklidir. Gayangos tarafından ortaya atılan İran'daki Rey şehrinin adı ile akrabâlığı faraziyesi tabiî'î mesnetsizdir.

Cenûbî İspanya'da Bale b. Bişr'in eski arkadaşlarına mâlikâneler tahsîsi sırasında, Reiyo idârî bölgesi de Urdun *cund*'üne bağlanmış idi. Kurtuba Emevî halîfeleri zamanında Reiyo *kūra*'si garpta Cabra ve Algeciras, cenûpta Akdeniz ve şarkta Elvira *kūra*'si ile hudutlaamış idi.

Bibliyografya: al-İdrîsî, *Description de l'Afrique et de l'Espagne* (nşr. ve trc. Dozy ve de Goeje), metin, s. 174, 204; trc., s. 209, 250; Yâḳūt, *Mu'cam al-buldān* (nşr. Wüstenfeld), II, 892 (krş. II, 826); İbn 'Abd al-Mun'im al-Ḥimyarî, *al-Ravż al-mi'ṭār*, İspanya, nr. 81; Dozy, *Recherches*³, I, 317—320; Alemany Bolufer, *La geografia de la Peninsula ibérica en los escritores árabes* (Granada, 1921), s. 118; E. Lévi-Provençal, *L'Espagne musulmane au Xème siècle* (Paris, 1932), s. 116—118. (E. LÉVI-PROVENÇAL.)

REḲÂŞÎ. AL-RAḲĀŞĪ. [Bk. ABĀN B. 'ABD AL-ḤAMĪD.]

REK'AT. [Bk. SALÂT.]

REMÂDÎ. AL-RAMĀDĪ (? — 1023), tam adı ABŪ 'OMAR (yanlış olarak Abū 'Amr) YŪSUF B. HĀRŪN AL-KINDĪ AL-ḲURṬUBĪ AL-RAMĀDĪ olup, müslüman İspanya şâiridir. IV. (X.) asırda doğmuş ve 403 (1013)'te V. asrın ilk yıllarında, *'anşara*, yâni Saint Jean gününde (24 haziran), İbn Ḥayyān (İbn Başkuvāl, krş. *bibl.*) ve al-Maḳḳarî (yine İbn Ḥayyān'dan naklen)'ye göre, 413 (1022/1023)'te ölmüş ve Kurtuba'nın Maḳbarat al-Kala' denilen mezarlığına gömülmüştür.

al-Ramādī'nin nisbesi iki şekilde izah edilmektedir: şâir, İskenderiye ile Barḳa arasında bulunan al-Rammāda köyünden olmalıdır; bu izah kabûle şâyân değildir; çünkü al-Rammāda (*mīm*'in teşdidi ile, bu şekildeki telaffuz al-Ya'ḳūbī, al-Bakrī ve al-İdrīsī gibi bu yeri kaydeden arap coğrafyacıları tarafından da te'yit edilmektedir)'den al-Ramādī (tek *mīm* ile) nisbesi yapılamaz. Bu nisbenin *Ramād* ("alel'âde kül" veya "çamaşır külü")'dan geldiği izâhı kabûl edilebilir tek izahtır; belki de şâir, gençliğinde, kül ticâreti mesleği ile uğraşıyordu; bu izah şeklini te'yit eden husûs kendisine roman dilinde verilmiş olan *Abū Canis* (*Yatīmat al-dahr*'de yanlış olarak *Abū Sabīḥ*); yâni *padre ceniza* ("kül babası" veya "küllü adam") künyesidir.

Kurtubalı al-Ramādī, Saragossa'ya sürgün edildiği çok kısa bir müddet hâriç, dâimâ doğduğu şehirde yaşadı. Hayâtı üç büyük hâdise ile temâyüz eder: Abū 'Alī al-Ḳālī'ye bağlılığı, *ḥâcib* Abu 'l-Ḥasan al-Muṣḥafī'nin dâvasına sadâkati ve Ḥalva'ye olan aşkı.

Emevî halîfesi 'Abd al-Raḥmān III. al-Nāṣir (300 — 350 = 912 — 961) tarafından şarktan İspanya'ya dâvet edilen Abū 'Alī al-Ḳālī'nin nezâreti altında *Kitāb al-navādir*'i okuyan al-Ramādī'den daha sâdık talebesi yok idi. Genç edîbin hayranlığı 30 kadar beyti Ṣa'ālibī'nin *Yatīmat al-dahr*'inde ve al-Fatḥ b. Ḫāḳān (bk. *bibl.*)'ın *Maṭmaḥ al-anfus*'unda zamanımıza kadar muhâfaza edilmiş olan meşhûr şiirinde (*lī* kafiyesinde ve *kāmil* bahrinde) ifâdesini bulmuştur. Ona verilen Mutanabbī al-Ġarb (ki daha önce İbn Hānī al-Andalusī'ye ve ayrıca İbn Darrāc al-Ḳasṭallī'ye ve Abū Ṭālib 'Abd al-Cabbār'a verilmiştir) lekabını bu şiiri kendisine kazandırmıştır. al-Ramādī'nin, hakkında pek az bilgisi bulunan Abū Bakr Yaḥyā İbn Huzayl al-Kafīf veya al-A'mā ("Kör") adlı endülüslü bir üstâdı daha var idi.

al-Ramādī Emevî halîfesi al-Ḥakam II. al-Mustanṣir (350 — 366 = 961 — 976), sonra onun oğlu ve halefi Hişām II. al-Mu'ayyad (366 — 399 = 976 — 1009)'in çok liyâkatlı şâiri oldu; fakat Ḥācib Abu 'l-Ḥasan Ca'far b. 'Osmān al-Muṣḥafī'nin dâvasına sadâkati ve al-Ḥakam II.'i devirmek ve Ḥakam'in oğlu Hişām'dan başkasını halîfe ilân etmek için hadım Cavzar tarafından idâre edilen gizli tertibe iştirâki, büyük vezîr al-Manṣūr İbn Abī 'Āmir'in yıldırımlarını üzerine çekti. al-Zahrā'da hapse atılarak, çeşitli kötü muâmelelere mârûz kaldı. Hapsi sırasında en dokunaklı şiirlerini (bu arada *ṭavīl* bahrinde *ḳī* kafiyeli şiiri ile yine *ṭavīl* bahrinde *luhu* kafiyeli şiiri) yazdı ve bir de meşrû vâris Hişām II.'ın methi ile son bulan, kuşlara dâir manzûm bir kitabı da kaleme aldı. Bir kaç dostun şefâati sâyesinde hapisten

çıkarılarak, sürgüne gönderildi. Saragossa'da, *mi* kafiyeli bir manzûmesinde meziyetlerini medhettiği vâli 'Abd al-Raḥmān b. Muḥammed al-Tucībī'nin yanına geldi. al-Manṣūr tarafından affedilerek, kimse ile münâsebette bulunmamak şartı ile, Kurtuba'ya dönebildi. Nihâyet tamâmiyle affedilerek ve maaşlı (*murtaziḳ*) olarak, çok kudretli hâcibin maiyeti arasına girdi; 375 (985)'te Barselona'ya karşı yapılan harekâta, bu sıfat ile, katıldı. Emevî hilâfetinin yıkılışı ve *mulūk al-ṭavā'if* tarafından idâre edilen müstakil küçük devletlerin teşekkülünü intâc eden *fitna* sırasında, al-Ramādī sefil bir hayat sürdü ve V. (XI.) asrın ilk yıllarında, son derecede maḥrûmiyet içinde öldü.

al-Ramādī, bilhassa Guadalquivir'in sol kıyısında, köprünün ucunda, Banī Marvān'in halk bahçesiude rastladığı ve fakat bir daha hiç göremediği esrârengiz Ḥalva (yanlış olarak Ḥalva veya Ḥulvn)'ya olan temiz aşkı ile meşhûr olmuştur. Bu aşk hikâyesini yaymağa en çok medar olan ve zühdî temâyülleri bilinen Abū Muḥammed İbn Ḥazm al-Ẓāhirī olmuştur; fakat gâlibâ Ḥalva'nin hâtırası şâirin gönlünü veya zihnini pek az meşgûl etmiştir; Saragossa'da o, her ne kadar daha vâli Tucībī'nin şerefine yazdığı kasîdesinin bütün *nasīb*'ini ilhâm edecek kadar onun gönlünü meşgûl etmiş ise de, Kurtuba'ya döner-dönmez, bu kadın tamâmiyle kaybolmuştur.

al-Ramādī'nin *Dīvān*'ı aslâ tertip edilmiş, görünmemektedir. Kuşlar hakkındaki *Kitāb al-ṭayr* adlı eserinden yalnız içinde doğan kuşunu tasvir ettiği *Lāmīya*'si kalmıştır; bize intikal eden en mühim parçalara bu makale içinde işâret edilmiştir. Abū 'Alī al-Ḳālī'nin talebesi olan al-Ramādī, şark şiirini taklide temâyül göstermiş ise de, İbn 'Abd Rabbihi'den sonra ve 'Ubāda b. Mā' al-Samā'dan önce, tertibinde bâzı yenilikler getirdiği *muvaşşaḥ*'a mahsûs belli bir temâyül gösterir. Bilhassa Ḥalva'yi yâdettiği veya Zahrā' hapishânesindeki sıkıntılarını tasvir ettiği vakit, mûtad yetişme tarzına rağmen, şiirlerinde çok şahsî bir edâ vardır. Hişām II.'ın gevşekliğine ve onun annesi Ṣubḥ'a tam mânası ile itâatine telmihte bulunduğu nâdir beyitler ile Cavẓar'in tertibinden bahsettiği beyitler tarihî değerden büs-bütün maḥrûm değildir; nihâyet, kendi mâşuku münâsebeti ile, müslümanlar idâresindeki ispanyollara (âyin ve kıyâfet) dâir verdiği mâlumat, Abū 'Āmir İbn Şuhayd'in aynı mevzû hakkındaki beyânlarının doğru olup-olmadığını tesbite imkân verir ve bundan dolayı vesîka olarak ehemmiyeti vardır.

Bibliyografya: Abu 'l-Valīd al-Ḥimyarī, *al-Badī' fī vaṣf al-rabī'*, yazm. Esour. kütüp., nr. 353, *tür. yer.* (çiçekleri tasvir eden şiirler); İbn Ḥazm, *Ṭavḳ al-ḥamāma* (nşr. Pétrof), s. 21 v. d., mukaddime, s. XVI v. d.; trc. Nykl, *The Dove's Neck-Ring* (Paris, 1931), s. 31 v. d. ve notlar, s. 225 v. d.; İbn Bassām, *al-Ẕaḫīra*, yazma (Paris nüshası), I, 124a v. d.; II. (Oxford nüshası), 43a v. d., 120b, 148b; Gotha yazması, III, 224b; al-Sa'ālibī, *Yatīmat al-dahr* (Şam tab.), I, 365, 434 v. dd.; al-Fatḥ b. Ḫākān, *Maṭmaḥ al-anfus* (İstanbul tab.), s. 69—74; (Kahire tab.), s. 78—83; İbn Başkuvāl, *al-Ṣila*, nr. 1376 (a. 613 v. d.); İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-a'yān* (Kahire, 1310), II, 410 v. d. (trc. de Slane), IV, 569—572; al-Żabbī, *Buġyat al-multamis*, nr. 1451 (s. 478 v. dd.); al-Kutubī, *Favāt al-Vafayāt*, I, 225; al-Marrākuşī, *al-Mu'cib* (*Hist. des Alm.*), s. 15 v. dd.; (Kahire tab.), s. 14 v. dd.; (trc. Fagnan), s. 403; İbn al-Ḫaṭīb, *al-Iḥāṭa* (Kahire), II, 71; al-Maḳḳarī, *Nafḥ al-ṭīb* (*Analectes*), bk. *fihrist*, II, 440—443 (al-Żabbī'nin başlangıcı, İbn Başkuvāl'ın sonu — şâirin ölüm tarihi olarak 403 yerine 413 yılını verir — ve bütün *Maṭmaḥ* aynen nakl edilmiş); M. Hartmann, *Das arab. Strophengedicht*, I. *Das Muwaššaḥ* (Weimar, 1897), nr. 108, s. 75—78; Dozy, *Hist. Musul. d'Espagne*2, II, 223, 224 v. d.; A. González Palencia, *El amor platonico en la corte de los califas* (*Bol. R. Acad. de... Bellas letras... de Córdoba*, Kurtuba, 1929, s. 3 v. d.); E. García Gómez, *Poetas musulmanes* (*ayn. mecm.*, s. 13); ayn. mll., *Poemas arabigo-andaluces* (Madrid, 1930), nr. 32, s. 78.—Münferit beyitler için bk. İbn Diḥya, *al-Muṭrib* (Londra yazması, 5a ve 6a); İbn Sa'īd al-Maġribī, *'Unvān al-murḳiṣāt* (Bulak tab.), s. 57; al-Nuvayrī, *Nihāyat al-arab* (Kahire tab.), X, 213; İbn Faḍl Allāh al-'Umarī, *Masālik* (yazma, Paris, nr. 2327, 5b v. d.) (H. PÉRÈS.)

REMEL. RAMAL, arap arûzunun bir bahri. Yalnız iştikak mülâhazalarına dayanan, arap menşe'li bir bilgiye göre, bu kelime ya „acele, sür'at" veya „dokuma" mânasına gelmiş olmalıdır (Freytag, *Darstellung der arab. Verskunst*, s. 136). Araplar *racaz* [b. bk.] gibi, bu bahri de *hazac* [b. bk.]'den çıkarır ve ona mûtad bahirleri sırasında sekizinci yeri verirler. *Ramal*'i teşkilden esâs unsûr *fā(fa)'ilātun* (⏑ – ⏑ – —)'dür. Aynı şekilde bunun yerinde *fā(fa)'ilātu* (⏑ – — –) de bulunabilir. Bu farklı şekil hakîkatte pek nâdirdir (Freytag, *Darstellung*, s. 240 v. d. ve Nöldeke, *Delectus*, s. 236). Bununla berâber, beyit nihâyetinde son hecenin sık-sık düşmesi ile (aş. bk.) kazandığı terkip imkânı, asıl kesinti vurgusu-

nun bu tef'ilenin sondan bir evvelki hecesi üzerinde bulunduğunu göstermelidir. Araplar *ramal* bahrindeki beytin iptidâî şeklinin altı defa tekrarlanmış bir *fā'ilātun* olduğunu kabûl ederler. Bununla berâber bu şekle tatbikatta hemen hemen hiç tesâdüf edilmez (Freytag, *Darstellung*, s. 136 v. d. ve 241 v. d.).

[Bu bahrin iki *'orūż*'u ve her *'arūż*'unun da üçer *żarb*'ı vardır. Buna göre altı ana şekil şöyle gösterilebilir:

I. *Fa'ilātun fā'ilātun fā'ilun* ‖
„ „ *fā'ilātūn*
Fā'ilātun fā'ilātun fā'ilun ‖
„ „ *fā'ilān*
Fā'ilātun fā'ilātun fā'ilun ‖
„ „ „

II. *Fā'ilātun fā'ilātun* ‖
„ *fā'ilātān*
Fā'ilātun fā'ilātun ‖
„ „
Fā'ilātun fā'ilātun ‖
„ *fā'ilun*

Bu tef'ilelerde ilk uzun veya kapalı hecelerin yerini kısa heceler alabilir (— ◡ — — yerine ◡ ◡ — — ve — ◡ — yerine ◡ ◡ — gibi). Ayrıca ◡ — — yerine — ◡ — ◡ veya ◡ ◡ — ◡ de gelebilir. Ancak *makfūf* (◡ ile nihâyetlenen) bir tef'ileyi *maḫbūn* (◡ ile başlayan) veya *maşkūl* (◡ ◡ — ◡) bir tef'ile tâkip etmez.] Bunlardan en çok tesâdüf edilen şekiller şu ikisidir:

a. İlk mısrâ iki defa *fā'ilātun* + bir defa *fā'ilun*, ikinci mısrâ aynı.

b. İlk mısrâ iki defa *fā'ilātun*, ikinci mısrâ aynı (Freytag, *Darstellung*, s. 242). Öyle görülüyor ki, iptidâî devirde altı tef'ileli şekil (*a*) ve daha sonra da dört tef'ileli şekil (*b*) tercih edilmiş ve bu son şekle *„maczū' al-ramal"* adı verilmiştir. Hiç olmazsa ramal, Ahlwardt tarafından neşredilen „Altı divân" 'da umûmî sûrette yalnız *a* şeklinde görülür (dört defa asıl metinde ve yedi defa mülhak parçalarda), Abū Tammām 'ın *Ḥamāsa* (nşr. Freytag, I, 84 ve 495) 'sinde de vaziyet aynıdır. Freytag 'ın (*Darstellung*, s. 15, not) *Ḥamāsa* 'de bu bahrin üç defa geçtiğine dâir bir işâreti dikkatsizlikten veya I, 84 'teki parçanın iki defa sayılmasından ileri gelmektedir (aş. bk.). Buḥturī 'nin 1.454 parçayı ihtivâ eden *Ḥamāsa* 'sinde *a* 'dan aş.-yk. 20 parça ve *b* 'den sâdece bir parça bulunmaktadır (nr. 1192); bu parça, *Aġānī*[2] (VI, 37—40) 'ye göre, Walīd b. 'Abd al-Malik tarafından öldürüldüğü söylenilen, ne olursa-olsun her hâlde 98 (715) yılından önce ölmüş olan Vażżāḥ al-Yaman 'e âit bir şiirdir. 'Omar b. Abī Rabī'a (ölm. en geç 101 = 719) 'da *ramal maczū'* altı tef'ileli tam beyitlerden bir az daha sıktır (440 şiir ve müteferrik parçanın 12 : 17 'si) ve *ramal* 'i oldukça sık kullanan Abū Nuvās (ölm. 198 veya 199 = 813 veya 815) 'ta dört tef'ileli sâlim şekil (*b*) hâkim vaziyettedir (95 medhiyede 4 defa, 20 mersiyede bir defa ve şarabı öğen 71 şiirde 8 defa — bu sayım Abū Nuvās *Dīvān* 'ının Kahire baskısına dayanmaktadır). — En sık kullanılan bu iki şeklin (*a* ve *b*) yanında bâzan da aşağıdaki şekillere tesâdüf edilir:

c. Birinci mısrâ iki defa *fā'ilātun* + bir defa *fā'ilun*, ikinci mısrâ üç defa *fā'ilātun*. Freytag, *Darstellung*, s. 237 'deki misâle şunlar da ilâve edilebilir: İbn Ḳutayba, *Kitāb al-şi'r* (nşr. de Goeje), s. 111, yakarıda, al-Afwah al-Avdī (Nöldeke, *Delectus*, s. 115 'e göre, islâmdan önceki devreye âittir) 'nin *-āru* kafiyeli parçası ve — aynı şiirden olması muhtemel bulunan — al-Buḥturī 'nin *Ḥamāsa* (Beyrut tab., nr. 194) 'sindeki parça (şu kadar var ki, burada al-Afwah 'ın asıl adı, İbn Ḳutayba 'deki gibi, Ṣalāt değil, Ṣalā'a şeklindedir) (bununla berâber bk. *Kitāb al-şi'r*, nşr. A. M. Şākir, Kahire, 1364, s. 175 : Ṣala'a; ayrıca bahis mevzuu şiir ve onun parçaları olması gereken bâzı beyitler için bk. İbn Ḳutayba, adı geçen sonuncu baskı, *göst. yer.* ve nâşirin kaydettiği yerler; al-Tabrīzī, *Şarḥ al-Ḥamāsa*, I, 201; Şayḫo, *Şu'arā' al-naṣrāniya*, s. 74, bu sonuncuda beyitlerin meczûm nihâyetlenmesi hatâlı olmalıdır]), *aynı eser*, nr. 1360, Yaḥyā b. Ziyād (*Macāni 'l-adab*, *Şarḥ*, II, 542 'ye göre, 166 = 777 yılında ölmüştür) 'a âit *-ammī* kafiyeli parça, aynı şekilde Abu Tammām, *al-Ḥamāsa*, nşr. Freytag, I, 84 'te Me'dīkarib (ölm. 21 = 643 yılına doğru) 'in *-āru* veya *-īru* (al-Tabrīzī 'nin tercihte muhayyer bıraktığı iki farklı şekilden birincisine göre) kafiyeli parçası, ayrıca 'Adī b. Zayd (ölm. aş.-yk. 604 m.) 'in *al-Aġānī*[1], II, 17 v. d. 'daki *-āli* kafiyeli şiiri (daha tam olarak Ewald 'in *Zeitschr. f. d. Kunde des Morgenlandes*, III, 239 v. d. 'daki tetkikinde geçer), aynı şekilde *Aġānī*[1], II, 21 'deki *āri* ve s. 26 'da yukarıdaki *-ārī* kafiyeli parçalar.— *Ramal* bahrinin diğer bütün şekilleri son derecede nâdirdir ve *maczū' al-ramal* (bk. mad. MUZDAVIC ve W. Wright, *A Grammar of the Arabic Language*[3], II, 219, ihtar *b*) muhtemelen muahhar şâirlerin bir icâdından başka bir şey değildir.

Ramal 'in husûsî şekillerinin tekerrürüne dâir yukarıdaki müşâhedelerden çıkan neticeye göre, bu bahir islâmdan önceki devrenin şâirlerinde umûmî sûrette oldukça nâdirdir. Nitekim Aws b. Ḥacar (ölm. 620 m.) 'in *Dīvān* 'ında *ramal* 'e biç tesâdüf edilmez; Carīr ve Farazdaḳ 'ın *Naḳā'iż* 'inde de vaziyet farklı değildir. Eğer iki Laḫmī hükümdarının saray şâiri olan ve iranlıların te'sirinde kalan 'Adī

b. Zayd *ḫafīf* [b. bk.]'in yanı sıra *ramal*'i tercih etmiş ise (bk. Ewald, *ayn. esr.* s. 249), bu hâl önce *ramal*'in — al-Ḫalīl tarafından yapılmış olup, „arûz dâireleri" diye tanınan bâzı vezinlerin tertip ve tasnifine rağmen—*ḫafīf* ile akrabâlığını gösterir. Buna bakılarak, onun yarı-yunânî menşe'li olduğu ileri sürülmüştür. Sonra da, bu vâkıa, Kratschkowsky 'nin al-Va'vā' 'ın *Dīvān*'ının neşrine yazdığı mukaddimede (s. 112 aş.) *ḫafīf* (ve *mutaḳārib*) gibi *ramal*'in de „yabancı bir vezin sisteminden alınmış ve arap diline tatbik edilmiş olabileceği" hakkında beyân ettiği ihtimâli kuvvetlendirebilir. Muahhar şâirler arasında, yukarıda adı geçen Abū Nuvās gibi, *ramal*'i oldukça sık kullanan şâirler vardır. Abū Nuvās 'ın muâsırı Muslim b. Valīd'in *Dīvān*'ındaki 75 şiir arasında *ramal* bahrinde yalnız bir şiir (nr. 75) vardır; bu da zâten yukarıda *a* harfi ile gösterilen şekildedir.

M. Hartmann *muvaşşaḥ* şeklindeki şiirlerde 174 muhtelif tâlî vezin tesbit etmiş, bunlardan 9'unu *ramal*'e bağlayabilmiştir (*Actes du Xème Congr. intern. des Orientalistes*, 1896, sect. III, s. 52 ve 57)

Ramal için, diğer bahirler için olduğundan daha ziyâde, kendilerine *ramal*'in tahsis edildiği mevzûlar bakımından belli bir âdetin yerleştiği görülmez (bk. Freytag, *Darstellung*, s. 15, not, buna mukabil krş. mad. RECEZ). Bu bahri Cassās 'ın öfkeli intikamı ile ilgili ve tarihi Basūs harbine kadar çıkan şiirde (Nöldeke, *Delectus*, 40), Muslim b. Valīd (yk. bk.) 'in kâinât karşısındaki bedbin düşüncelerini ifâde eden şiirinde, diğer taraftan 'Omar b. Abī Rabī'a 'nın hafif âşıkane latîfesinde ve yukarıda zikredildiği gibi, Abū Nuvās 'ın şarabın medhindeki neşîdelerinde buluruz.

Buna mukabil yukarıda, *ramal* 'in kullanılışındaki tekerrür ve farklı şekilleri hakkında varılan müşâhedeler Kratschkowsky 'nin muhtelif şâirlerin arap arûzu bahirlerini ve onların farklı şekillerini kullanmalarındaki tekerrürün bu şâirlerin şiirde gösterdikleri temâyüle bağlı olduğu hakkındaki iddiasını te'yit eder.

[İran şiirinde esâs kabûl edilen şekil bir beyitte 8 defa *fā'ilātun*'dür. Bu bahrin en çok kullanılan şekilleri, her biri bir mısrâa tekabül etmek üzere, şöyle hulâsa edilebilir:

Fā'ilātun fā'ilātun fā'ilātun fā'ilātun
Fā'ilātun fā'ilātun fā'ilātun fā'ilun
Fā'ilātun fā'ilātun fā'ilātun
Fā'ilātun fā'ilātun fā'ilun

Bunlarda ⏑ – – – yerine ⏑ ⏑ – – – , – ⏑ – yerine – ⏑ = , ⏑ ⏑ – , ⏑ ⏑ =, – – ve –⏑= da gelebilir. Ayrıca kendisini *maḥbūn* bir tef'ile tâkip etmemek şartı ile, mısrâın başında veya ortasında, ⏑ ⏑ – – şekli de bulunabilir. İslâmî iran şiirinin en eski nümûnelerine kadar çıkan *ramal*, gazel ve kasîdelerde, husûsî vezinler ile yazılmayan nazım şekillerinin hepsinde en çok kullanılan bahirlerdendir. Msl. Ḥāfiẓ'ın en çok kullandığı iki bahirden biri *ramal*'dir. Mevlânâ 'nın *Dīvān-i kabīr*'inde de vaziyet aynıdır. *Ramal*'in yukarıda gösterilen son şekline bilhassa mesnevîlerde tesâdüf edilir. Bunlar arasında 'Aṭṭār 'ın *Manṭiḳ al-ṭayr*'ı, Amīr Ḫusrav Dihlavī (ölm. 725=1325)'nin *Nuh sipihr*'i, Cāmī (ölm. 898=1492)'nin *Ṣubḥat al-abrār*'ı gibi eserler vardır.

Türk şiirinde *ramal*'in iran şiiri için zikredilen şekilleri kullanılır. Husûsî vezin ile yazılan bir kaç nazım şekli hâric, hemen bütün manzûm mahsûllerde en çok tercih edilen bahirlerden biri *ramal*'dir. Husûsiyle bu bahirden vezinler ile yazılan nazım şekilleri de vardır. Bunlardan biri, en kuvvetli mümessilini Kadı Burhān al-Dīn (ölm. 800=1398; b. bk.)'de bulan *tuyug*'dur. Ayrıca Çagataylarda husûsî usûller ile terennüm edilen *koşuk* ve *türkü*'ler (bunlar ve yine *ramal* bahrinden vezinler ile vücûda getirilen başka nevîler için bk. mad. ARÛZ), âşık tarzına mahsus *divân*'lar bu arada zikredilebilir.

İran edebiyatında mesnevîlerde kullanıldığı yukarıda zikredilen şekil türk şiirinde de yine bilhassa mesnevîlerde görülür. Bunun türk şiirinde erken ve sık rastlanılan vezinlerden biri oluşunun sebebi 11'li hece veznine bir çok bakımlardan benzerlikler taşıması ile alâkalı görülmüştür (bk. mad. ARÛZ; Ahmed Talat, *ayn. esr.*, s. 48 v.d.). Bu husûsta Mevlânâ 'nın *Maṯnavī*'sinin büyük te'siri de ilâve edilebilir. Bahsedilen vezin ile yazılmış mesneviler arasında Şeyyâd Hamza 'nın *Yusuf u Züleyhâ*'sı, Âşık Paşa 'nın *Garib-nâme*'si, Ahmedî 'nin *İskender-nâme*'si, Süleyman Çelebî 'nin *Mevlid*'i ve bunun nazîresi mâhiyetinde vücûda getirilen pek çok eser, Taşlıcalı Yahyâ 'nın *Gencîne-i râz*'ı, Lâmiî 'nin *Vâmık u Azrâ*'sı, Hâḳânî 'oin *Hilye*'si, Nev'i-zâde Atâî 'nin *Ṣuḥbat al-abkār* ve *Haft ḫvān*'ı, Nâbî 'nin *Hayrîye*'si, Enderûnlu Fâzıl 'ın *Hûbân-nâme, Zanân-nâme* ve *Defter-i aşk* adlı eserleri, Nahîfî 'nin *Mesnevî tercümesi*, Sünbül-zâde Vehbî 'nin *Lutfîye*'si gibi eserler vardır. Bu bahir yeni türk edebiyatında da eski yerini muhâfaza etmekte devam etmiştir. Muallim Nâcî 'nin şiirlerinde en çok bu bahre âit vezinler görülür. Mehmed Âkif 'in en çok kullandığı bahirlerden ikincisi *ramal*'dir (Fevziye A. Tansel, *Mehmed Âkif, hayatı ve eserleri*, İstanbul, 1945). Nitekim M. Âkif kıt'alarını ve bilhassa hikâye tarzındaki şiirlerini bu bahir-

den vezinler ile yazmıştır ki, bunlar arasında *Hasta* (*Safahât*, İstanbul, 1950, s. 11 v.d.), *Seyfi baba* (*ayn. esr.*, s. 68 — 72), *Süleymâniye kürsüsünde* (*ayn. esr.*, 155 — 187), *Âsım* (*ayn. esr.*, s. 361 — 444, muhâverelerdeki bâzı kısa parçalar hâriç, Çanakkale'ye dâir şiirini de ihtivâ eden büyük kısmı ile) gibi, arûz ile yazılmış türkçe şiirlerin en başarılı nümûnelerinden sayılan eserleri bulunmaktadır. İstiklâl marşı da yine onun bu bahir ile yazdığı şiirlerdendir. Nihâyet arûzun en son mümessillerinden olan Yahyâ Kemâl'in şiirlerinde de *ramal* en çok kullanılmış olan bahirler arasındadır].

Bibliyografya: Belli-başlı eserler makale içinde gösterilmiştir. Bunlara ARÛZ maddesinde zikredilen eserleri, husûsiyle G. Jacob, *Altarabisches Beduinenleben*, s. 190 v.d. ve aynı şekilde, Kratchkovsky'nin al-Va'vā'ın *Dīvān*'ı neşrindeki giriş kısmının 4. bahsini, bilhassa s. 109 — 114 ve s. 131'i ilâve etmek lâzımdır (bu son esere H. A. R. Gibb nazarı dikkatimi çekmek lutfunda bulunmuştur); [İbn 'Abd Rabbih, *'Iḳd al-farīd* (Kahire, 1365), V, 461 v.d., 487 v.d.; R. Basset, *La Khazradjyah* (Cezâyir, 1902), s. 93 v.d., 159; Moḥammed b. Cheneb, *Tuḥfat al-adab fī mīzān aṣ'ār al-'arab* (Paris, 1954), 3. tab., s. 59 v.d.; Şams al-Dīn Muḥammed b. Ḳays al-Rāzī, *al-Mu'cam fī ma'āyīr aṣ'ār al-'acam* (Tahran, 1935), s. 98 v.d.; Ahmed Sâfî, *Câm-ı muzaffer* (İstanbul, 1267), s. 107 v.d.; Ahmed Hamdî, *Teshîl-i arûz* (İstanbul, 1298), s. 104 v.d.; Süleyman Paşa, *Mabâni 'l-inşâ'* (İstanbul, 1289), II, 103 v.d.; Ali Cemâleddin, *Arûz-ı türkî* (İstanbul, 1291), s. 53 v.d.; E. J. W. Gibb, *Osmanlı şiiri tarihi* (İstanbul, 1943), I, 99 v.d.; Hasibe Mazıoğlu, *Fuzûlî—Hâfız* (Ankara, 1956), s. 203, 300]. (A. SCHAADE.)

[Bu makale NİHAD M. ÇETİN tarafından ikmâl edilmiştir].

REMLE. AL-RAMLA, eski Filistin'in idâre merkezi, Kudüs'ün 39 km. şark-şimâl-i şarkîsinde bulunmaktadır. Emevî halîfeleri, ikamet yeri olarak, Şam şehri yerine, daha küçük eyâlet şehirlerini, bilhassa Filistin kasabalarını seçerlerdi. Bu sûretle Mu'āviya, daha sonra Marvān ve başkaları, bir çok defalar al-Ṭabarîya gölünün cenûp kıyısındaki al-Şinnabra'da, Yazīd I. Havvārīn ve Azrī'āt'ta, 'Abd al-Malik Cābiya'de, Valīd I. Usays (şimdiki Teli Says, Şam'ın cenûb-i şarkîsinde) ve al-Ḳaryatayn'da ve çocukları al-Ḳaṣṭal'da ve Yazīd II. de Fudayn yakınında al-Muvaḳḳar'da veya Bayt Ra's'te oturmuşlardır (Lammens, *Le Bâdia et la Ḥîra sous les Omaiyades*, *MFOB*, 1910, IV, 91 — 112; A. Musil, *The Country residences of the Omayyads, Palmyrena*, New York, 1928, s. 277 — 297).

al-Valīd zamanında, kardeşi Sulaymān Filistin vâlisi oldu. Gâlibâ Kudüs'te Ḳubbat al-Ṣaḫra'yı yaptırmış olan 'Abd al-Malik'in ve Şam câmiini yenileştirmiş olan kardeşinin (Yāḳūt, *Ma'cam*, nşr. Wüstenfeld, II, 818) misâllerinden cesâret alarak, yeni al-Ramla şehrini te'sis etti ve 18 (638/639) yılındaki „'Amvâs tâûnundan" (bk. burada I, 428) beri Ludd'da bulunan eyâletin idâre merkezini buraya nakletti. Kendisi halîfe olunca (96—99=715—717), aynı şekilde, al-Ramle'yi pâyitaht olarak muhâfaza etti.

Ludd halkı tamâmiyle Cund Filasṭīn'in yeni merkezine nakledildi ve bu merkez tahkîm olundu; buna mukabil Ludd bu tarihten itibâren inhitâta başladı. Sulaymān ilk önce sarayını (*ḳaṣr*), sonra çok büyük eb'atta olan bir sarnıç ile techiz edilen „boyacılar evini" (*dār al-ṣabbāġīn*) inşâ ettirdi. Sonraları Emevîlerin mülklerine el konuldu ve bunlar Abbâsî Ṣāliḥ b. 'Alī b. 'Abd Allāh'ın vârislerine taksim edildi. Sulaymān câmiin inşâsına da başladı ve halîfe olunca, buna devam etti; câmi 'Omar b. 'Abd al-'Azīz zamanında tamamlandı; fakat ilk plandaki eb'atta değil idi. Saray ve ulu câmi inşâatının mâlî idâresi luddlu bir hıristiyanın, al-Baṭrīḳ b. al-Naka (al-Balāẕurī, nşr. de Goeje, s. 143 v.d.; nüsha farkı: İbn al-Faḳīh, *BGA*, V, 102'de Baṭrīḳ b. al-Naka ve Yāḳūt, II, 818'de: İbn Baṭrīḳ)'nin elinde idi. Yāḳūt (II, 817)'a göre, bu şahıs Ludd sâkinlerinden kendisine kilise yakınında bir ev vermelerini istedi ve bunlar talebini reddettiklerinden, o da kiliseyi tahrip etmeğe karar verdi; al-Maḳdisī (*BGA*, III, 164 v.d.)'ye göre, halîfe Hişām, Ludd ahâlisini, muhteşem bir yapı için hazırladıkları ve gizlemiş oldukları sütûnları kendisine vermedikleri takdirde, kiliselerini yıkmak ile tehdit etti. Sulaymān bir de yeni şehre doğru Barada adı verilen bir kanal açtırmağa başladı; şehir en yakın nehirden, Abū Fuṭrus'tan, 12 mil mesâfede bulunduğundan (Ya'ḳūbī, *BGA*, VII, 328), tatlı su kuyuları da kazdırdı. Kanalın bakımı için gerekli olan mühim mıkdardaki masrafları sonraları Abbâsî halîfeleri üzerlerine aldılar. Bu masraflar ilk önce yıl-yıl verilirken, al-Mu'taṣim'dan itibâren, cârî masraflar şeklinde, kat'î olarak, devlet bütçesine dâhil edildi.

Yeni kurulmuş bir şehrin iyi ve kötü tarafları al-Maḳdisī tarafından çok açık bir şekilde anlatılmıştır. Şehir bol mıkdarda meyve, bilhassa incir ve hurmaya, sıhhî suya ve her türlü erzaka sâhip olduğu gibi, şehir ve köy te'sislerinin faydalarını, denizin ve dağın, Kudüs gibi bir ziyâret şehrinin ve sâhilde

kalelerin yakınında bulunmanın kazançları ile birleştiriyordu. Muhteşem bir ulu câmii, debdebeli hanları, rahat hamamları, büyük evleri ve geniş caddeleri var idi. Fakat diğer taraftan, kışın çamurlu bir adaya, yazın kumluğa benziyordu ve bir nehrin kenarında kurulmuş olmadığından, toprağı kurak ve yeşilliksiz idi; bundan başka umûmî bir tarzda, yeter miktarda akar-suyun mevcut olmaması diğer husûslarda o kadar imtiyazlı olan bu şehrin başlıca kusuru idi; zîra sarnıçlarda bulunan az miktardaki içilebilir sudan fakirler istifâde edemiyorlardı. Şehir bir mil² bir sâhayı kaplıyordu. Binâları yontulmuş taş ve tuğla ile inşâ edilmiş idi. Şehrin mahsûlleri Mısır'a ihrâc ediliyordu.

al-Ramla'nin başlıca kapıları şunlardır: Darb Bi'r al-'Askar (komşu al-'Askar mahallesinin adından alınarak, böyle denilmiştir; bk. Yâḳût, III, 674; Şafî al-Dîn, *Marâṣid*, II, 258), Darb Masjid 'Annaba (de Goeje'nin faraziyesine göre, al-Ramla'nin 7. km. cenûb-i şarkîsinde bulunan 'Annâba de denilen şehrin adından alınarak, böyle tesmiye edilmiştir), Darb Bayt al-Maḳdis, Darb Bîl'a (yâni Bâl'a veya Bâlṭa? yahut Ḳaryat al-'Înab, eski Ḳiryat Ba'ala, şimdiki Abū Ġavş?), Darb Ludd, Darb Yâfâ, Darb Miṣr ve Darb Dâcûn olup bu sonuncusu bir câmii bulunan ve bilhassa Sâmirîlerin oturdukları komşu bir şehrin (Bêṯ Dagon, bugün Bayt Decan) adından alınarak, böyle adlandırılmıştır.

al-Ramla'de pazar meydanının ortasında, ulu câmi, Câmi' al-abyaż yükseliyordu. Bunun mihrâbı bilinen bütün mihrapların en büyüğü sayılıyordu; minberi güzellikte yalnız Kudüs'ünkinden aşağı idi ve ihtişamlı minâresi çok büyük bir hayret ve takdire sebep oluyordu.

Eskiden al-Ramla'nin bulunduğu yerde daha eski bir te'sisin bulunup-bulunmadığı sorulabilir. al-Ramla ile Aritmathia, Ramasa veya Ramaşaym'in aynı olduğunu göstermek gâyesi ile eskiden yapılmış olan teşebbüsler, yeni bir duruma kadar, umûmiyetle terkedilmiştir. Daha ziyâde kadîm bir παρεμβολή („ordugâh") düşünülebilirdi; bu Filistin'de husûsiyetle sıksık tesâdüf edilen bir yer adıdır ve msl. Kudüs ordugâhı (*Hebr.*, XIII, 11, 13; *Acta Apost.*, XXI, 34 — XXIII, 32) ve Palestine I. piskoposlukları (şimdi Bi'r al-Zarā'a, bk. Féderlin, Génier, *Vie de St. Euthyme le Grand*, s. 104 — 111) ve Phoinike Libanesia (R. Aigrin, *Dict. d'hist. et de géogr. eccles.*, III, 1194 — 1196) bu adı taşıyorlardı; zîra Mısır'da İskenderiye'nin 6 km. şimâl-i şarkîsinde bulunan Mısır al-Ramla'si sonraları Parembole denilen kadîm Nikopolis'e tekabül eder. Bununla berâber arap müellifleri bu yerde daha önce hiç bir şehir mevcut olmadığını, fakat yalnız şehrin adını aldığı kumluk bir sâha bulunduğunu (al-Balāẕurî, s. 143 ve sık-sık) iddia ederler.

al-Ramla halkı, al-Ya'ḳûbî (*B G A*, VII, 327 v.d.) zamanında, bir arap ve fars halitası idi (Suriye'deki Fars yerleşmeleri için bk. al-Kindî, *Governors of Egypt*, nşr. Guest, s. 19). Şehirde oturan yabancılar Sâmirîler idi.

Şimâl-i garbîde, al-Ramla'nin hemen yakınında, Yafa yolundan az mesâfede bulunan ve „Ste-Helenda sarnıcı" diye bilinen büyük 'Unayzîya ('Anēzîye) sarnıcının zilhicce 172 (mayıs 789) tarihli, yâni Hārūn al-Raşîd devrine âit olan kûfî yazısı ile bir kitâbesi vardır (van Berchem, *Inscr. arabes de Syrie*, Kahire, 1897, s. 4—7; M. de Vogüé, *La citerne de Ramla*, *Comptes-rendus de l'Acad. des Inscr. et Belles-lettres*, 1911, XXXIX, s. 362 v. d., 493 v. d.).

Şehir, ilk defa olarak, 870'te frank hacıları tarafından „Ramula" adı ile zikredilmiştir. Hacılar burayı bir piskoposluk yapmışlardır. XII. asırda bugün câmi (*câmi' al-kabîr*, şehrin şarkında) olan haçlı kilisesi, muhteşem gotik cümle kapısı ile, inşâ edilmiştir; sonraları bunun üzerine sultan Ket-Boga'nın bir kitâbesi, oldukça acemice, yerleştirilmiştir. Bundan başka dört köşe kulesinin (son zamanlarda bunun yerine yuvarlak bir minâre yapılmıştır) 714 (1314/1315) yılında Sultan Muḥammed tarafından yaptırıldığını veya tâmir edildiğini gösteren bir kitâbesi vardır.

Eski „Beyaz câmi" Ṣalâḥ al-Dîn tarafından 587 (1191)'de tâmir ettirildi ve 666 (1267/1268)'da Baybars bunun minâresi ile mihrâbı üzerine iki kubbe ve mihrâbın karşısına yerleştirilen bir kapı ilâve etti (Mucîr al-Dîn, Bulak tab., s. 418; tre. Sauvaire, s. 207; kitâbe için bk. van Berchem, *ayn. esr.*, s. 57—64). Minâre, „al-Ramla kulesi" veya „40 şehidler kulesi", Mucîr al-Dîn'e ve kapısı üzerindeki bir kitâbeye nazaran, Sultan al-Malik al-Nâṣir Abu 'l-Fatḥ Muḥammed tarafından şâbân 718 (teşrin I. 1318)'de tâmir edilmiştir (*Zwei arabische Inschriften, Jerusalemer Warte*, 1913, LXIX, 100 v. d.). Minâre gibi, câmiin de bir haçlı eseri olarak telâkkî edilmesi yanlıştır (bu iddiaya karşı delîller için bk. van Berchem, *ayn. esr.*, s. 63 v. d.).

Ramazan 438 (1047)'de al-Ramla'yi ziyâret eden Nâṣir-i Ḫusrav burayı yüksek ve kuvvetli taştan sûrları ve bakırdan kapıları bulunan büyük bir şehir olarak tavsif etmektedir; bura halkının, yağmur suyu toplamak için, her evin önüne bir kap koyduğunu söyler. Cuma mescidinin ortasındada, halkın kullanması için, büyük bir sarnıç var idi.

Şehrin üçte biri 15 muharrem 425 (10 kânûn I. 1033)'te bir zelzeleden harâp oldu ve câmii harâbe hâline geldi (bk. bir de İbn al-Aǧîr, IX, 298).

Umûmî veya şahsî büyük binâların ekserisi mermer ile inşâ edilmiş idi; güzel oymalar ve muhteşem süsler ile bezenmiş idi. Filasṭîn eyâletinin adı merkezi olan al-Ramla için de kullanılmıştır (Clérmont-Ganneau, *Recueil d'Arch. Orient.*, VI, 101).

Ṣalâḥ al-Dîn 583 (1187) yılında, frankların eline düşeceğinden korktuğu için, şehri tahrip etti ve şehir o zamandan itibâren, harâbe hâlinde kaldı (Yâḳût, I, 818; Şafî al-Dîn, *Marâṣid*, I, 483). İbn Baṭṭûṭa 756 (1355)'da burayı ziyâret etti. İçinde 300 peygamberin defnedilmiş olduğunu duyduğu Câmi' al-abyaż'ı zikreder. Dük Philippe le Bon tarafından 1420'de al-Ramla'de bir latin manastırı inşâ edildi; bu manastır sonraları Louis XIV. tarafından tâmir olundu.

1798 yılında, şehir Napoléon I.'un umûmî karargâhı oldu. Son devirlerde al-Ramla'nın 6.500 kadar nüfusu var idi. Şehrin iklimi sağlam ve civarları münbittir.

Bibliyografya: al-Ḫvârizmî, *Kitâb ṣûrat al-arż* (nşr. v. Mžik, *Bibl. arab. Histor. u. Geogr.*, Leipzig, 1926, III, 19, nr. 250); Suhrâb, *Kitâb 'acâ'ib al-aḳâlîm* (nşr. v. Mžik, *ayn. esr.*, 1930, V, 27, nr. 220); al-Balâẕurî (nşr. de Goeje), s. 143; al-Maḳdisî (*B G A*, III, 36, 54, 154—155, 164, 181, 184, 186); al-Ya'ḳûbî (*B G A*, VII, 327 v. d.); Nâṣir-i Ḫusrav (nşr. Schefer), s. 21; al-İdrîsî (nşr. Jaubert, I, 339, nşr. Gildemeister, *Z D P V*, VIII, 4); Yâḳût, *Mu'cam*, II, 817 v. d.; Şafî al-Dîn, *Marâṣid* (nşr. Juynboll), I, 483; el-Dimaşḳî (nşr. Mehren), s. 198 v. dd.; Abu 'l-Fidâ' (nşr. Reinaud), s. 48; İbn Baṭṭûṭa (nşr. Defrémery-Sanguinetti, s. 128); K. Ritter, *Erdkunde*, XVI, 583 v. dd.; Robinson, *Biblical Researches*, III, 36 v. dd.; *Survey of Western Palestine, Memoirs*, II, 264 v. dd.; Conder ve Drake, *Palestine Expl. Fund Quarterly* (1874), s. 56 v. d., 66; de Vogüé, *Églises de Terre Sainte*, s. 367; ayn. mll., *La citerne de Ramleh* (*Compt.-rend. de l'Acad. d. Inscr. Lett.*, 1911, XXXIX, 362 v. d., 493 v. d.); Guérin, *Description de la Judée*, I, 38 v. d.; Clérmont-Ganneau (*R A O*, I, 268, VI, 101); G. le Strange, *Palestine under the Moslems* (London, 1890), s. 15 v. d., 20, 28, 39, 41, 56, 303—308; E. Reitemeyer, *Die Städtegründungen der Araber im Islâm* (Heidelberg'de yapılmış tez, München, 1912), s. 73 v. d.

(E. HONIGMANN.)

RENGÎN. RANGÎN, bir çok hindli şâirin kullandığı m a h l a s. Farsça yazan hindli şâirlerin hâl tercümelerinden bahseden Ẕu 'l-Fiḳâr 'Alî'nin *Riyâż al-vifâḳ*'ı ve Yûsuf 'Alî Han'ın *Taẕkira*'sı (Sprenger tarafından *A Catalogue of the Arabic, Persian and Hindustany Mss... of the King of Oudh*, I, 168 ve 283'te tahlil edilmiştir) bu şâirlerden beş kişiyi zikreder. İlki Keşmir menşe'li olup, Muḥammed-Şâh (1719—1748) devrinde Dehli'de yaşamış ve gazelleri hânendeler tarafından teganni edilmiştir.

Bunların en ehemmiyetlisi Dehli'li S a 'â d a t Y â r H a n'dır. Babası Ṭahmâsp Beg Han Tûrânî, Nâdir Şâh ile birlikte, Hind'e gelip, Dehli'ye yerleşmiş ve burada *haft-hazârî* pâyesi ile, Muḥkim al-Davla unvânını almıştır. Sa'âdat Yâr Han Luknov'u merkez ittihâz eden imparator Şâh 'Âlam'in oğlu Mîrzâ Sulaymân-şikûh'un hizmetine de girdi. Sa'âdat Yâr Han iyi bir suvârî ve mâhir bir savaşçı idi. Bir müddet Haydarâbâd Niẓâm'ının bir kısım topçusuna kumanda etti ise de, ticâret ile meşgûl olmak için, bu mansıbını terkettl. Önce Luknov'da kendisi ile ülfet ettiği ve dehlili şâir Muḥammed Ḥâtim'in talebesi olan şâir İnşâ' (krş. Ram Babu Saksena, *A History of Urdu Literature*, s. 48; Sprenger, *ayn. esr.*, s. 235) ile dost oldu. Sonra şiirlerini Nigâr (bk. Sprenger, s. 273)'ın, müteâkiben de Muṣḥafî (Saksena, s. 90)'nin tenkidine arzetti. 1251 (1835)'de (veya bir yıl sonra; krş. Garcin de Tassy) 80 yaşında olduğu hâlde öldü. Ordu dilinde yazmış olduğu eserler şunlardır: *Maşnavî-i dilpaẕîr* (1213=1798); *İcâd-i Rangîn*, masal ve fıkralardan meydana gelen bir mesnevî (taşbasm., Luknov, 1847 ve 1870); fıkralardan müteşekkil diğer bir eser: *Maẕhar al-'acâ'ib* veya *Ġarâ'ib al-maş'ûr* (taş-bam.; Agra ve Luknov); *Nav Ratan* ("Dokuz mücevher" adı altında dört *dîvân*; bunlardan ilk ikisi aşkî, üçüncüsü mizâhî ve kısmen *reḫtî* ("kadınlara has ifâde")'dir, dördüncüsü yine reḫtî dilinde olup, Rangîn'in belli-başlı kelimeleri izâh eden bir önsözü (reḫtî'nin tekâmülü ve bu müstehcen nevîdeki Rangîn'in mevkii hakkında bk. mad. ORDU ve Saksena, *ayn. esr.*, s. 94) ihtivâ eder. Rangîn'in mensûr eserleri: biniciliğe âit bir risâle (*Faras-nâma*, 1210=1775, bir çok defalar basılmış) ve *Macâlis Rangîn* unvânı ile muhtelif şâirlere dâir tenkidî mülâlealar mecmuası. Rangîn, *Mihr u Mâh* adlı farsça eserinde (eser gerçekten onun ise, krş. Spren ger, *ayn. esr.*, s. 540, nr. 462) bir seyyidin oğlu ile bir kuyumcunun kızının, Cihângîr'in saltanatı sırasında, Dehli'de vukû bulmuş olan mâcerâlarını terennüm etmiştir (krş. *Gr. I Ph.*, II, 254).

Bibliyografya: Metinde verilmiş olanlardan başka, bk. Garcin de Tassy, *Litt.*

hindouie et hindoastanie (2. tab., I, 45 ve III, 2); Pertsch, *Die Handschriften-Verzeichnisse der Königl. Bibl. zu Berlin*, IV, *fihrist*, s. 1157; Blumhardt, *Cat. of the... Hindustani Mss. in the British Museum*, nr. 74. (H. MASSÉ.)

RESMÎ. [Bk. AHMED RESMÎ.]

RESSİLER. RASSİLER, 897 — 1300 yılları arasında Yemen'de hukûm sürmüş olan bir sülâlenin adıdır; idâre merkezi Ṣa'da şehri idi. Zeydî tarihçileri, Deylem [b. bk.] Zeydî imamları ile Yemen [b. bk.] Zeydî imamları arasında bir tefrik yapmazlar. Burada yalnız Yemen Zeydî imamlarından bahsedilecektir. Zeydî tarihçilerinin eserlerinde bâzı devirler için çok tafsilât vardır. Diğer müelliflerde sâdece tesâdüfî atıflara rastlanır. Zeydî tarihçilerinin verdiği tafsilâtın bâzan müphem oluşundan dolayı, bâzı imamlara âit husûslar şüpheli kalıyor.

Ressîler sülâlesinin adı, Mekke'ye yakın bir mahalden, daha doğrusu 'Alî b. Abî Ṭâlib'in oğlu Ḥasan'ın sulbünden gelen ilk imâm al-Ḳâsim al-Rassî'nin babasının nisbesi olan al-Rassî'den gelmektedir. Ressîlere bâzı kitaplarda Banî Ṭabâṭabâ da denilir.

Ressîlerin ilk faâliyetleri Taberistan'da başlar: imam 'Alî b. Abî Ṭâlib torunlarından Zayd'in, Cabal al-Ra's'teki âile mülkü dolayısı ile, al-Rassî diye lekaplandırılan Yaḥyâ b. Ḥusayn adındaki bir halefi, 859 (m.) yılında doğmuş olduğu Medine'de, akrabâları arasında, ilmi ve dindarlığı ile, imam olarak sülâlesinin şan ve şöhretini tekrar canlandıracağı hakkında ümit uyandırmış idi. Yaḥyâ b. Ḥusayn, Taberistan'daki Zeydî imamları olan yeğenlerine yaptığı bir ziyâretten sonra, orada tutunamayacağına kanâat getirince, gözlerini karışık durumda olan cenûbî Arabistan'a çevirdi. 280 (893)'de, Hicaz'dan Yemen'e yürüdü ve Ṣan'â' [b. bk.] civârına kadar ileriledi; fakat memleketi zaptetmekten vazgeçerek, geri çekildi. Daha sonra 16 mart 897 yılında, yalnız 50 kişilik bir kuvvet ile, Mekke ile Ṣan'â' arasındaki hacc yolu üzerinde, Ṣan'â'dan 10 günlük mesâfede bulunan ve bu havâlinin başlıca merkezi olan Ṣa'da [b. bk.] kapıları önünde göründü; burayı ele geçirdi ve kısa bir zamanda Nacrân [b. bk.]'ı fethetti. Ṣa'da'den *al-İmâm al-hâdî ila 'l-ḥaḳḳ* („doğru yola yöneltici imam") lekabı ile halkı Peygamber âilesine itâate dâvet etmeğe başladı. Gerek eski piskoposluk merkezi olan Nacrân'daki hıristiyanlar ile müslümanlar arasında, gerek o mıntakanın bedevîleri arasında hakem rolü îfâ etmek sûreti ile, çok mıkdarda ve gittikçe artan tarafdar kazandı. Bununla berâber nufûzu, memleketin cenûbundaki Karmatîlerin [b. bk.] ve Banî Ya'fûr'un nufûzu ile çatıştığından, Ṣan'â'yı bir kaç kere ele geçirdi ise de, hâkimiyeti Ṣa'da ve havâlisine münhasır kaldı; hattâ oğlu 290 (902/903) tarihinde Ṣan'â'da hapsedildi. Karmatîler, diğer bir çok şehirler ile birlikte, Ṣan'â'yı 294 (906/907)'te ele geçirerek, orada 3 yıl kaldılar. Artık imâm al-Ḳâdî lekabı ile anılan ilk Ressî imâmı Yaḥyâ b. Ḥusayn, Karmatîlerin Ṣan'â'dan uzaklaştırılmaları için çok çalıştı; fakat bu şehre sâhip olamadı. 18 ağustos 911 yılında öldüğü zaman, kendisinden sonra geleceklere, fırsat zuhûr ettikçe, bütün o bölgeye yayılabilmelerini mümkün kılacak emniyetli bir hareket üssü bıraktı; kendisi burada hukûm sürdüğü müddetçe, Abbâsî vâlileri ve birlikleri Yemen'de kalmıştır. Hanefî mezhebine sâlik idi; kadınların peçe takacakları ve askerlerin ganîmetleri *Kur'an* hukûmlerine uygun olarak paylaşacakları bir islâm devleti kurmak istiyordu. Nacrân zimmîlerinin [b. bk.] islâmiyetten sonra o zamana kadar satın aldıkları toprakları satmalarını te'min etmeğe çalışıyordu. Mahsûlün 1/9'ine dayanan bir vergi almakla iktifâ etti; fakîh ve şâir bir zât idi.

Yaḥyâ'nın ölümü üzerine, hemen oğlu al-Murtażâ Abu 'l-Ḳâsim Muḥammed'e bi'at edildi. Muḥammed Ṣa'da'yi idâre merkezi yapıp, Nacrân, Hamdân [b. bk.] ve Ḫavlân üzerinde hukûm sürdü. 301 (913/914)'de tahttan ferâgat etti ve o sırada muhtelif kabîle reisleri ve Karmatîler ile savaşmakta olan kardeşi al-Nâṣir Aḥmed onun yerine geçti ve 322 (934)'de Banî Ya'fûr [b. bk.] tarafından mağlûp edilerek, Ṣan'â'nın gâlipler tarafından 4 aylık bir süre için işgâli sırasında öldü; oğlu Ḥasan imam unvânını almak istedi ise de, diğer oğlu al-Ḳâsim al-Muḫtâr'a bi'at edildi. Bu iki kardeş arasında, her ikisinin de tahttan indirilmesi ile netîcelenen bir çok anlaşmazlıklar biribirini tâkip etti; bununla berâber al-Ḳâsim 345 (956)'te Ṣan'â'yı ele geçirmeğe muvaffak oldu; fakat aynı yılın sonuna doğru katledildi; kardeşi Ḥasan ise, daha önce ölmüş idi. al-Ḳâsim'in öldürülmesinden sonra, 393 (1002/1003) yılına kadar Ressîler sülâlesinden tahta geçenlerin sırası çok karışıktır. Bu karışıklıklar devam ettiği sırada, al-Nâṣir Aḥmed'in büyük oğlu Yaḥyâ'nın oğlu Yûsuf al-Dâ'î şimâlden gelen ve kendisini bertaraf eden yeni bir hukûmdarın gelişine kadar Ṣan'â'yı elinde tuttu.

388 (998) yılında Yemen'de, Ressîlerin cedleri olan al-Ḳâsim al-Rassî Tarcumân al-Dîn'in dördüncü batından torunu al-Ḳâsim al-Manṣûr lehine dâvetler başladı. Bu dâîlerin mü-

messilleri Bîşa [b. bk.]'de al-Ḳāsim ile temâsa geçtiler; o böylece bunların ve Ḫaşʿam kabîlesinin yardımı ile, Şaʿda'de yerleşti ve Şanʿā'yı aldı. Bu esnâda Kaḥlān'da ve Miḫlāf Caʿfar'de onun adına hutbe okundu. al-Ḳāsim 393 (1002/1003) yılında öldü.

al-Ḳāsim'ın yerine oğlu al-Mahdī al-Ḥusayn geçti. al-Mahdī, 404 (1013/1014) yılında katledilinceye kadar, Alhān'dan Şanʿā'ya kadar olan bölgelere hukmetti. Bâzıları onun ölmediğini ve *mahdî* [b. bk.] olduğunu söylemektedir. Başka bir rivâyete göre, *mahdî*'lik iddiası bizzat kendisi tarafından ileri sürülmüştür. al-Mahdī'nin ölüm tarihi olan 404'e kadar bir imamlar sülâlesinden bahsetmek mümkündür; bu tâbir bundan sonra kullanılmamıştır. Askerî kuvveti aş.-yk. 1.000 suvâri ve 3.000 piyâdeden ibâret idi. Müteâkip imam Abu 'l-Hāşim al-Ḥasan, Hicaz'dan geldi ve bâzı başarılar elde etti. Bunun ölümünden önce, 430 (1038/1039)'da imam Ḥasan ahfâdından, fakat Ressîler silsilesinden olmayan Abu 'l-Fatḥ al-Daylamī adında biri Yemen'e geldi; Şaʿda'yi ve diğer yerleri zaptetti. Şulayḥîler [b. bk.] sultanı ile savaştığı sırada öldürüldü. Bu deylemlinin hâkimiyetinden sonra, 532 (1137) tarihine kadar Ressîler sülâlesinde idâreyi ele alanların adları mechûldür. Deylem imamı Abū Ṭālib Yaḥyā (ölm. 520=1126)'nın Şimalî Yemen'de imamlığı tanınmış ve kendisi oraya bir vâli tâyin etmiştir.

532 (1137/1138) yılında, Ressîlerin üçüncü imamı al-Nāṣir Aḥmed'in dördüncü batından torunu Sulaymān'ın oğlu olan al-Mutavakkil Aḥmed imam ilân edildi ve Şaʿda, Nacrān ve Cavf [b. bk.] bölgeleri üzerinde hukûm sürdü. Maẕḥic [b. bk.] ve Bakīl [bk. mad. ḤĀŞID] kabîlelelerinin yardımı ile Hamdānī hukûmdarı Ḥātim b. Aḥmed'i bertaraf ederek, Şanʿā'yı ele geçirdi; bir kaç gün için Zabīd'i zaptetti ve Ḫaybar ile Yanbuʿ'da adına hutbe okundu; aynı zamanda Karmatîlere karşı da başarı ile mücâdele etti. al-Mutavakkil Aḥmed b. Sulaymān ihtiyarlığında kör oldu ve hemen her kesin, hattâ Karmatîlerin bile takbih etmelerine rağmen, Fulayte b. al-Ḳāsim tarafından, hapsedildi; sonra serbest bırakıldı ve 566 (1170/1171)'de öldü. Hânedan silsilesinde yine bir fâsıladan sonra, 593 (1196/1197) yılında al-Manṣūr ʿAbd ʿAllāh b. Ḥamza imam tâyin edildi ve ertesi yıl yapılan bir imtihanı müteâkip, kendisine bi'at edildi (Hamzavîler isimlerini bunun babasının isminden alırlar). al-Manṣūr ʿAbd Allāh, kısa bir müddet için, Şanʿā'yı ele geçirdi; fakat Yemen'deki Eyyûbîler sultanı Muʿizz al-Dīn İsmāʿīl karşısında geri çekilmek zorunda kaldı. Şanʿā'yı Eyyûbîlere bıraktıktan sonra, kendisi şimâle yerleşerek, Ḫaybar ve Yanbuʿ'dan vergi aldı. Bir müellife göre, o sırada Yemen'de Abbâsîlerin askerî birlikleri var idi. Bu rivâyet Muṭaʿarrifîya'nın halîfeden yardım istemesi vak'asından çıkmış olabilir. al-Manṣūr ʿAbd Allāh 611 (1214)'de Şanʿā'yı ve Ẓamār'ı aldı ve Laḥic'e hücûm etti; fakat askerî savaşmaktan yorgun düştüğünden, Şanʿā'yı tekrar terketmek zorunda kaldı. Dâîleri vâsıtası ile Gīlān ve Deylem'de de hâkimiyetinin tanındığı söylenir. al-Manṣūr ʿAbd Allāh 614 (1217/1218)'te öldü. Bundan sonra, hukûm sürdükleri tarihler sarîh olmamakla berâber, Ressî imamları olarak, şu isimler zikredilir: 614—623 (1217—1226) arasında al-Manṣūr ʿAbd Allāh'ın oğlu al-Nāṣir ʿİzz al-Dīn Muḥammed ve al-Hādī Naṣr al-Dīn Yaḥyā, 623—656 (1226—1258) arasında al-Mahdī Aḥmed b. al-Ḥusayn, 656—680 (1258—1281) arasında al-Manṣūr ʿAbd Allāh'ın diğer oğlu al-Mutavakkil Şams al-Dīn Aḥmed 680—700 (1281—1300) arasında al-Muntaṣir Dāvūd. İmamların müteâkip tarihleri Resûlîler maddesinde zikredilmiştir.

Ṭāhirîlerin iktidârı ele geçirişleri sırasında Şanʿā'da bir Zeydî imamı onlara karşı olduğunu ilân etti; fakat mağlûp olup, kaçarken, şehirliler tarafından yakalandı ve Zeydîlerden Muṭahhar adındaki bir başka imama teslim edildi. Ṭāhirîler Şanʿā'yı aldılar ve imamın bir oğlunu şehirlerin ve kalelerin vâlisi olarak tâyin ettiler. İmam Muḥammed b. al-Nāṣir 869 (1464/1465)'da Sanʿā'yı geri aldı ve ertesi yıl Ṭāhirîlerden al-Malik al-Ẓāfir orada öldürüldü.

912 (1506/1507)'de bir Zeydi imamı olan Yaḥyā Şaraf al-Dīn'in gayretleri mütevâzî bir başlangıç oldu ve bir müddet sonra Ṭāhirîlere karşı Ḳamarān'daki Mısır birliklerini yardıma çağırdı. Bu birlikler Taʿizz ve Şanʿā'yı zaptettiler; fakat zihinleri hep türklerin Mısır'ı işgâl haberleri ile meşgûl olduğundan, kısa bir zamanda geri püskürtüldüler. Ṭāhirîlere ve muhâlif şerîflere rağmen, imam Yaḥyā Şaraf al-Dīn, bölgede bir çok yer zaptetti; Cāzān ve Abū ʿArīş'i dahi aldı; fakat ʿAden ve Zabīd'i ele geçirmeğe muvaffak olamadı. Bu sırada Yemen'e gönderilmiş olan Osmanlı vâlileri imam ve oğulları arasında zuhûr eden anlaşmazlıklardan istifâde ederek, kısa zamanda, Cāzān, Taʿizz ve Şanʿā'yı aldılar. Bu sırada Karmatîler hâlâ tehlikeli bir düşmar idiler; onların kitaplarından 11 deve yükü zaptedildi ve imamın ileri gelen mürîdleri, Karmatîlerin tevlit ettikleri tehlikeden halk tabakalarını haberdar etmek maksadı ile, bu kitapları tetkik ettiler. 953 (1546/1547)'te imam hâkimi-

yet bölgesini oğulları arasında taksim etti. Bunlardan biri olan al-Muṭahhar, Osmanlı vâlilerine tâbî olmakla berâber, 974 (1566/1567) 'te onlara karşı yapılan bir isyânın ele-başısı oldu. Bu isyanda önce başarılar elde edildi; fakat bu hareket Osmanlıları daha tertipli bir fütûhâta girişmeğe mecbûr etti ve al-Muṭahhar mağlûp edildi. Bunun üzerine o, bir türk garnizonunun yerleştirilmiş bulunduğu Şa'da 'ye dönmek müsâadesini aldı. Bundan sonra başka bir âileden olan bir imam ortaya çıktı ve hapsedilinceye kadar, 7 yıl mevkiini muhâfaza edebildi. 999 (1590) 'da, türkler tarafından Yemen vâlisi tâyin edilen Sinan Paşa Yemen fütuhâtını tamamladı. Bununla berâber bir müddet sonra Zeydî imamlarının en büyüklerinden olan al-Ḳāsim al-Manṣūr Bi 'llāh b. Muḥammed ortaya çıkıp, bütün kabîle reislerini ve şeyhlerini etrâfına toplayarak, 1006 (1597/1598) yılında dağlık bölgelerde müstakil bir hukûmet kurdu. Kendisi çok siyâsî ve idâreci bir kimse idi. Osmanlılara tâbî görünme siyâseti tâkip ederek, 1028 (1619) 'de onlar ile bir sulh akdetmiş ve 1029 'da ölümü üzerine, yerine geçen oğlu Muḥammed al-Mu'ayyad de bu anlaşmayı yenilemiş idi; fakat İstanbul 'dan gönderilen vâlilerin askerî kuvvetlerinin yetersizliğinden ve 1039 (1629/1630) 'da tâyin olunan son vâli Kansuh Paşa maiyeti arasındaki ihtilâfı yatıştırmağa muvaffak olamadığından, 1042 (1632) 'de kuşatılmış ve Yemen artık Türkiye için kayıp addedilmiştir. Kansuh Paşa nihâyet kuşatılmış bulunduğu kaleden 1045 (1636) yılında çıkıp, al-Ḳāsim 'ın diğer oğlu al-Hanni 'e iltica etmiş ve sonra Yemen 'i terkedip, Mısır 'a kaçmağa mecbûr olmuştur.

Son Osmanlı vâlisinin Yemen 'den ayrılışından beri hukûmet bu âileye mensûp kimselerin elinde bulunmaktadır. Boşalan tahta kimin geçeceği meselesi çok defâ ya müzâkereler ile veya silâh kuvveti ile halledilmiş, bâzan da liyâkatsiz bir imam indirilip, yerine onun oğlu geçirilmiştir.

1150 (1737) sıralarında Abū 'Arīş Yemen 'i terketti ve 1219 (1804) 'da 'Asīr [b. bk.] müstakil oldu. 1262 (1846/1847) 'de Zeydîler imamı bulunan Muḥammed b. Yaḥyā b. al-Manṣūr, Osmanlılara sadâkat gösterdiğinden, Tevfik Paşa 'yı Ṣan'ā' 'ya getirmiş idi. Fakat bir müddet sonra imamlıktan azledildi ve yerine üçüncü defa 'Alī b. al-Mahdī gelip, kendinden evvelki imam Muḥammed 'i katlettirdi. 'Alī b. al-Mahdī 'den sonra imâmet ortadan kalktı. XIX. asrın başından sonraki imamlar tarihi için bk. mad. YEMEN. Bugünkü Vehhâbî hukümdarları imamlığı, kelimenin dar mânasında Yemen 'e hasretmişlerdir. 'Asīr Necd 'in nufûzu altındadır. Yemen 'de yukarıda zikri geçen devirde ortaya çıkmış olan imamların çoğu dinî mevzûlarda eserler yazmışlardır.

Bibliyografya: C. van Arendonk, *De Opkomst van het Zaiditische Imamaat in Yemen* (Leiden, 1919); F. Wüstenfeld, *Yemen im XI. Jahrhundert* (1884); *NE*, VI, 412 — 537; A. Rutgers, *Historia Yemanae sub Hasano Pasha* (Leiden, 1838); C. Niebuhr, *Reisebeschreibung* (1774); A. S. Tritton, *Rise of the Imams of Sanaa* (1925); H. F. Jacob, *Kings of Arabia* (1923); H. C. Kay, *Omarah's History of Yaman* (1892); *Admiralty Handbook of Arabia*; H. Nützel, *Münzen der Rasuliden* (1891). — Halil Edhem [Eldem], *Düvel-i islâmiye* (İstanbul, 1927); Yāḳūt al-Ḥamavī, *Mu'cam al-buldān* (Beyrut, 1957); C. Brockelmann, *İslâm milletleri ve devletleri tarihi* (trc. N. Çağatay), Ankara, 1954; neşredilmemiş malzeme için bk. van Arendonk, Kay ve Tritton.

(A. S. TRITTON.)

[Bu makale NEŞ'ET ÇAĞATAY tarafından tashih ve ikmâl edilmiştir].

RESÛL. RASŪL (A., cem. *rusul*), gönderilen, elçi, peygamber. Tâbir arap edebiyatında din ile alâkası olmayan elçi mânasında bulunmaktadır. Burada yalnız dinî mâna ve kullanılışı ile meşgûl olunacaktır. *Kur'an* 'a göre, resûl ile halkı (*umma*; b.bk.) arasında sıkı bir münâsebet vardır: Allah her *umma* 'ye yalnız bir peygamber gönderir (*Kur'an*, X, 48; XVI, 38; krş. XXIII, 46; XL, 5). Bunlar Allahın kıyâmet gününde her *umma* 'den alacağı şâhidi zikreden beyânlara tekabül eder (*Kur'an*, IV, 45; XXVIII, 75 ve krş. *umma* 'sinin başında sırat köprüsünü geçen *rasūl* 'ün tasvirleri: Buḫārī, *Aẕān*, bâb 129; *Riḳāḳ*, bâb 52).

Peygamber Allahın daha evvel kendilerine hiç bir peygamber göndermediği bir halka gönderilmiş idi (*Kur'an*, XXVIII, 46; XXXII, 2; XXXIV, 43). *Kur'an* 'ın resûllük mevkiini verdiği diğer şahsiyetler Nūḥ, Lāṭ, İsmā'īl, Mūsā, Şu'ayb, Hūd, Ṣāliḥ ve 'Īsā 'dır.

Peygamberlerin [bk. mad. NEBÎ] sayıları daha çoktur; resûllerin ekserisi ile Kitâb-ı mukaddes 'te geçen veya bununla ilgili gösterilen İbrāhīm, İsḥāḳ, Ya'ḳūb, Hārūn, Dāvūd, Sulaymān, Ayyūb, Ẕu 'l-Nūn gibi şahsiyetler *nabî* 'ler zümresine dâhildir. Peygambere *Kur'an* 'da bâzen *rasūl*, bâzan *nabî* denilmektedir. Görünüşe göre, *nabî* 'ler, *rasūl* 'ler gibi, *umma* 'nin reisi olmaksızın halklarına öğütçü ve *naẕīr* olarak gönderilenlerdir. Hıristiyanlığa dâir eserlerde olduğu gibi, *rasūl* ile *nabî* arasında bir fark tasavvur etmek hatıra gelebilir: *rasūl*

aynı zamanda peygamberdir (*nabî*), fakat peygamber, zarûrî olarak, aynı zamanda *rasûl* değildir. Fakat bu sarîh olarak ifâde edilmemiştir; zîra *Kur'an*'daki temel telakkî her zaman pek açık değildir.

Resûl ile ümmeti arasındaki münâsebete gelince, bu *Acta apostolorum apocrypha*'daki telakkî ile mukayese edilebilir; buna göre, on iki havârî bütün dünyâyı aralarında taksim etmişlerdir ve her birine *İncil*'i bir kavme vaaz etmek vazîfesi düşmüştür.

Rasûl tâbiri husûsunda hıristiyanlıktaki havârî tâbirinin kullanılışını bir de Ahd-i atîk'te, peygamberler ile ilgili olarak, *şalaḥ* fiilinin kullanılışını (*Hurûc*, III, 13 v. d.; IV, 13; Eş'iyâ, VI, 8; Eremiyâ, I, 7) hesâba katmak lâzımdır. *Rasûl Allâh* tâbirine, süryânîce şekli ile (*šĕliḥeh dalâhā*), Thomas'a isnat edilen yazılarda sık-sık tesâdüf olunur.

Sonraki akîdelerde resûllerin sayısı, hepsinin adları verilmeden, 313 veya 315'e çıkarılmıştır (İbn Sa'd, nşr. Sachau, I/I, 10; *Fiḳh Akbar*, III, mad. 23; Reland, *De religione mohammedica*, 2. tab., Utrecht, 1717, s. 40).

Resûllerin büyük günâhlardan masûn [bk. mad. 'İṢMA] olması imâna dâhildir. Bundan başka, mühim olan sayı farkı bir tarafa bırakılırsa, *rasûl* ile *nabî* arasında fark, muahhar yazılarda, peygamberler hakkındaki umûmî telakkî içinde silinmiş görünmektedir. Böylece Abû Ḥafṣ 'Omar al-Nasafî'nin *'Aḳîda*'sinde her iki zümre bir arada tetkik edilmektedir; müellif *rasûl* ile *nabî* arasında hiç bir fark gözetmez. Aynı şekilde al-İcî, resûlleri de dâhil ederek, umûmiyetle peygamberlerden bahseder. Eğer bir fark var ise, o da şudur: *rasûl*, *nabî*'nin aksine olarak, bir şerîat ve bir kitaba sâhiptir (Abu'l-Muntahâ, *Fiḳh Akbar* II. şerhi, Haydarâbâd, 1321, s. 4); Reland (s. 40—44)'ın neşrettiği ilm-i hâle göre, şerîat sâhibi resûller Âdam, Nûḥ, İbrâhîm, Mûsâ, 'İsâ ve Muḥammed'dir.

Abû Ḥafṣ 'Omar al-Nasafî'nin ilm-i hâlinde resûllerin gönderilmesine, (*risâla*), Allah tarafından bir hikmet eseri denilmiştir. al-Taftâzânî buna, Allahın üzerine düşen bir vazîfe mânasında değil de, onun hikmetinden kendiliğinden çıkan bir netîce olarak, *vâcib* demektedir. Bu yarı akliyeci görüş tarzı, bununla berâber, bütün kelâm âlimleri tarafından kabûl edilmiş değildir: msl. al-Sanûsî'ye göre (bk. *Umm al-barâhîn*), bu bizâtihî *câ'iz*'dir; fakat buna inanmak farzdır.

Bibliyografya: A. Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Moḥammed*, II, 251 v. d.; Snouck Hurgronje, *Verspreide Geschriften*, bk. *fihrist*: *gezanten Gods*; J. Horovitz, *Koranische Untersuchungen* (Berlin-Leipzig, 1926), s. 44 v. d.; Pautz, *Muhammeds Lehre von der Offenbarung*, bk. fihrist: *rasûl*; A. J. Wensinck (*A O*, II, 168 v. d.); ayn. mll., *The Muslim Creed* (Cambridge, 1932), s. 203 v.d.; al-İcî, *Mevâḳif* (nşr. Soerensen), s. 169 v. d. —Bir de mad. NEBÎ, *bibliyografya*.

(A. J. WENSINCK.)

RESÛLİLER. RASÛLİLER, Yemen'de 1231 — 1454 yılları arasında hukûm sürmüş bir hânedan adıdır. Resûlîler âilesi Yemen'e 1174 (m.) yılına doğru, Eyyûbîlerin Yemen şûbesinin kurucusu ve Şalâḥ al-Dîn Ayyûbî'nin kardeşi olan Turan-Şah ile birlikte gelmişlerdir. Bu bânedanın menşe'i ve kendilerine Resûlîler adının verilmesi şöyledir: âilesinin Ġassânîler [b. bk.] emîrliğinden geldiğini iddia eden Muḥammed b. Hârûn adındaki bir türkmen, aşîreti ile birlikte Bagdad'a gelip, Abbâsî halîfeleri hizmetine girdi. Abbâsî halîfeleri bunu bir çok defalar Mısır ve Şam taraflarına elçi olarak gönderdiklerinden, git-gide Muḥammed b. Hârûn adı unutulup, kendisi sâdece elçi anlamına gelen Rasûl lekabı ile anılmağa başlandı. Rasûl Bagdad'da çıkan bir isyân üzerine, âilesi efrâdı ile birlikte, Şam'a ve oradan da Mısır'a gitti; burada da nufûz ve şöhret kazandı. O devirde Mısır'a hâkim olan Şalâḥ al-Dîn Ayyûbî ona ihsan ve ikrâmda bulundu. 1174 yılında, kardeşi Turan-Şah'ı Yemen'e yolladığında, 'Alî b. Rasûl'ü ve bunun üç oğlunu onun yanına katıp, kendilerine alâka ve teveccüh gösterilmesini tavsiye ve tenbih etti. Böylece Yemen'e gelmiş olan Resûlîler burada eyâletlere nâil olup, Eyyûbîler hizmetinde çalıştılar.

Yemen Eyyûbîleri hânedanının son hukümdarı olan al-Mas'ûd Şalâḥ al-Dîn Yûsuf, 'Alî b. Rasûl'ün iki oğlunu 624 (1227)'te hapse attırdı; esâsen Mekke vâlisi bulunan üçüncü oğlu Nûr al-Dîn 'Omar, atabey olarak, tâyin edildi ve Mas'ûd'un memleketten ayrılışından sonra Yemen vâlisi oldu. Mas'ûd Mısır'a giderken, öldü ve böylece 'Omar istiklâlini ilân etmeğe hazırlandı; Zabîd'i merkez yaptı ve 627 (1229/1230)'den itibâren, Ṣan'â', Ta'izz ve Kavkabân gibi, yüksek yaylalardaki geniş arâziyi hukmü altına aldı. Kısa süren iki başarıdan sonra, 638 (1240/1241) yılında Mekke'yi aldı; Zaydî şerîfleri ile sulh yaptı ve Mekke'de 646 (1248/1249)'da, Zaydîler imamı Aḥmed b. Ḥusayn'ın Şula'de, 646 (1248/1249)'da istiklâlini ilân edişine kadar geçen zamanda pek az çarpışmalar oldu. 'Omar 628 yılında istiklâlini ilân etmiş idi; fakat halîfe tarafından ancak 632 yılında tanındı. 645'te yeğeni Asad al-Dîn

Muḥammed amcası ile savaştı ve Ẓamār'a kaçtı; imama iltihak etti; fakat kısa bir müddet sonra, amcası ile anlaşarak, imam 'Abd Allāh b. Ḥamza sülâlesinden gelen şerîflere karşı savaştı. 'Omar 647 (1249/1250)'de al-Canad'de kölemenler taralından katledildi. Her ne kadar yaylalarda bir çok yerler müstakil kaldı ise de, onun hâkimiyeti Mekke'den Hadramût'a kadar uzandı. Nūr al-Dīn 'Omar, sülâlesinden bir çokları gibi, büyük bir mektep, câmi yaptırmış ve edipleri himâye etmiş idi. Onun zamanı, âile arasında kavgalar, imamlara ve imamlar ile çok kere uyuşmaz hâlde bulunan şerîflere karşı yapılan savaşlar ile geçmiştir.

Ḳâtiller diğer kölemenleri kendi taraflarına çektiler ve Nūr al-Dīn 'Omar'in bir yeğenini imam ilân ettiler ve Zabīd üzerine yürüdüler. Saray desîseleri sonunda sultanın büyük oğlu al-Muẓaffar I. Şams al-Dīn Yūsuf, al-Maḥcam'e sürgün edildi. al-Muẓaffar Yūsuf da, 150 süvâri ile, saltanat iddiasında bulunanlara karşı bir mukavemet hareketi hazırlayan karısının yanına, Zabīd üzerine yürüdü. Bu ilerileyiş esnâsında kendisi başka birlikler topladı ve kölemenler, saltanat iddiacısını ve 'Omar'i öldürenleri kendisine teslim ettiler. al-Muẓaffar Yūsuf bölgeyi yeni baştan fethetmek zorunda kaldı; zîra diğer iki kardeşi de sultan olmak istiyordu. Bu sırada al-Muẓaffar Yūsuf'un amcasının oğlu Asad al-Dīn Muḥammed'in Ṣan'ā'da kuvvetli bir durumu var idi ve imam Aḥmed b. Ḥusayn bir takım faâliyetlerde bulunuyordu; hattâ halîfe bile bunun kudretinden endişe duyuyordu. Üç yıl içinde Ṣan'ā', Ta'izz ve müstahkem bir mevkî olan al-Dumlu'a geri alındı; imam ile sulh yapıldı. Sonra imam, Asad al-Dīn'e iltihak ederek, bu sulhu bozdu. Bununla berâber Asad al-Dīn kısa bir zamanda boyun eğdi ve 658 (1260)'de, âilesi efrâdından bir çoğunun bulunduğu hapishâneye atılarak, ölünceye kadar orada kaldı. Ṣa'da 652 (1254/1255)'de alındı; fakat muhâfaza edilemedi. İmam Aḥmed selefinin âilesinin tensibi ile tâyin edilmiş idi. Şerîflerin, sultanın yardımı ile Aḥmed ile savaşıp, onu öldürmüş olmalarına rağmen, anlaşmazlıklar ortaya çıktı; bir imam 658'de hapsedildi; bir diğeri 660'ta esir ve kör edildi; bir üçüncüsü 670 yılında sultan ilân edildi. Şerîfler aşîretlerin başı veya arâzilerin sâhipleri idiler. Bunlar iktidardaki sultanın bâzan düşmanı, bâzan da müttefiki oluyorlardı. 674 (1275/1276) yılında, Ṣan'ā'daki âsî kölemenler imam ve şerîfler tarafını tuttular; fakat bunlar ağır bir bozguna uğradılar. 678 (1279/1280) yılında Hadramût'taki Ẓafār alındı ve Çin'den bir elçi heyeti geldi. al-Muẓaffar Yūsuf kuvvetli ve muẓaffer bir hükümdar sıfatını kazandı. al-Ḫazracī onu, hâkimiyetinin sonuna doğru, halîfe olarak gösterir. al-Muẓaffar Yūsuf 694 (1294/1295) yılında öldü.

al-Muẓaffar Yūsuf'un oğlu al-Aşraf 'Omar babasının yerine geçti ve ancak 3 yıl hüküm sürdü; Zabīd civârında hurma zirâatini teşvik etti; hâlbuki diğerleri burada buğday yetiştirmeği tecrübe etmişlerdi. al-Aşraf 'Omar'in Şihr vâlisi olan kardeşi Dāvūd, 'Aden'i ele geçirdi ve sultan olmağa teşebbüs etti; fakat mağlûp olup, hapsedildi; 696 (1296/1297) yılında, al-Aşraf 'Omar'in ölümü üzerine, hapisten çıkarıldı ve al-Mu'ayyad Dāvūd adı ile tahta geçirildi. Onun hâkimiyeti zamanında dağlarda ve ovalarda ufak çarpışmalar biribirini tâkip etti ve aynı yerlerde, aynı basımlar biribiri ardından isyâna başladılar. al-Mu'ayyad Dāvūd 697 (1297/1298) yılında Karmatîlerden iki müstahkem kale zaptetti. 709 (1309/1310)'da Ẓamār'da kürtler bir kısım Ġuzzları katlettiler. 712'de imam Muḥammed b. Muẓhir ile, yılda 3.000 dinar para mukabilinde, 10 yıllık bir sulh yapıldı. Beş yıl sonra al-Mu'ayyad Dāvūd bu anlaşmayı bozdu. Bunun üzerine evlerin ve ağaçların yıkılıp-yakıldığı, ölenlerin başlarının kesildiği vahşiyâne bir savaş cereyân etti. Dāvūd 718'de ordusunu, Mısır ordusu teşkilâtına göre, yeniden tanzim etti. Onun iktidar zamanının sonlarına doğru vâliler sık-sık değiştirildi. Bu belki de bir zaaf işâreti idi. Bir yabancı için, en yüksek mevkie erişmek kolay idi. Bir çok defalar aynı şahıs baş-vezîr ve baş-kadı oldu. al-Mucāhid Sayf al-Dīn 'Alī 721 yılında babası al-Mu'ayyad Dāvūd'a halef oldu; fakat kısa bir müddet sonra hapse atıldı; 4 ay sonra da dostları tarafından kurtarıldı ve bu defa onu hapse atan zorba hapsedildi. al-Mucāhid 'Alī 724 yılında memleketsiz bir sultan durumuna düştü. 'Aden elden çıkmış, yeğenlerinden al-Ẓāhir 10 yıldan beri istiklâlini ilân etmiş, diğer akrabâ ve taallûkatı Bayt al-Faḳīh'te yerleşmiş idi. Kölemenler Ta'izz'e hücûm etmişler ve Zabīd'i ele geçirmişlerdi; kendilerine bir mıkdar para verme vaadi ile, yatıştırıldılar; lakat isyândan bir kaç ay sonra bu paranın ödenmesine son verildi. Şerîfler kölemenleri savaşa zorladılar; Mısır'dan askerî birlikler geldi; fakat bu birlikler o kadar zarara sebep oldular ki, her kes onların bir an önce çekilip-gitmelerini görmekten memnûn olacak hâle geldi. 728 yılında imamın ölümü tehlikeli bir düşmanı bertaraf etmiş oldu. Sultan al-Mucāhid 'Alī nizâmı bir az îâde edebildi. Bu arada sultanın oğulları ve akrabâları isyân ettiler; aynı zamanda kölemenler de vergi bakiyelerini istediler. Sultan al-Mucāhid 'Alī bir yayla veya ova aşîreti olan Maʿāzi-

baleri ortadan kaldırdı ve geriye kalanların başına bir kadın getirdi. 736 (1335/1336) yılında kırlarda oturan köylüler bir vergi mükellefiyeti ve yeni para darbı sebebi ile, Zabîd bölgesini terkedip gittiler. Vergi toplamağa çıkmış olan bir zâbit, itâatsizlik eden bir reîsi emri altındaki Ġüzz muhâriplerine öldürttü. 751 yılında Sultan al-Mucāhid 'Alî, hacc için, Mekke'ye gitti; orada Mekke şerîfi ile aralarında kavga çıktı; bunun netîcesinde bütün adamları yağmaya uğradı ve Mısır hacc emîri onu alıp, Mısır'a götürdü. al-Mucāhid 'Alî, Mısır'da bir yıl kaldıktan sonra, Yemen'e dönme müsâadesi alabildi. Bu tarihten itibâren ova arapları tarafından kargaşalıklar çıkarılmağa başlandı. Sultan bu aşîretleri birer-birer başarısızlığa uğrattı; fakat bunlardan bir kısmını o kadar zayıflatmış idi ki, Mu'āzibaler istedikleri anda bir akın yapabilirlerdi ve hattâ Zabîd ile şimâl arasındaki bütün gidiş-gelişi durdurabilirlerdi. Hukûmetin siyâseti onları atlarından mahrûm etmek idi. Dehşet saçan bir vâli katledildi ve ḳâtil cezâsız kaldı. Mahcam bir şerîf tarafından zaptedildi; âsî bir vâli iki yıl sultana meydan okudu; nihâyet hukümdarın üç oğlu isyân etti.

764 (1362/1363) yılında sultan al-Mucāhid 'Alî vefat etti; yerine oğlu al-Afżal al-'Abbās geçti. Bunun isyân eden kardeşlerinden biri yezidîler imamına iltihak ederek, Ḥaraż ve Şihr'a hücûm etti. Zabîd araplar ve diğer yerler şerîfler tarafından zaptedildi. Zeydîler imamı Ṣalāḥ al-Dîn akınlarını Zabîd'e kadar uzattı; Ẓamār civârında bir savaş oldu ve Sultan al-Afżal 'Abbās 778 (1376/1377) yılında öldü. İlim ve fazîlet sâhibi, âdil ve cömert bir zât idi. Yemen ahvâli hakkında yazılan *Nuzhat al-'uyūn*, *Ṭabaḳāt fuḳahā' Yaman* ve *Kanz al-aḫbār* ile İbn Ḫallikān muhtasarları onun tarafından yazılmıştır. Bunun oğlu al-Aşraf İsmā'îl, babasına helef olmak üzere, seçildi; fakat kölemenlerin isyânı üzerine, bir şerîf Ṣan'ā' hâkimi oldu ve İsmā'îl ona 793'te ölümüne kadar muhâlefet etti. Onun oğlu 'Alî, bir rakibi tarafından, Ṣan'ā'dan çıkarıldı ve Ẓamār'ı hukûmet merkezi yaptı. En az beş nesil boyunca imamlık âdetâ mîras yolu ile aynı âilenin elinde kaldı. 798 (1395/1396) yılında imam 'Alî, Sultan al-Aşraf İsmā'îl'e hediye gönderdi. Yaylaların büyük bir kısmı kaybedilmiş olup, ovalarda dâimî kargaşalıklar sürüp-gidiyordu. Bununla berâber sultan hâlâ kudretli idi; me'mûrları üzerinde sıkı bir sultası var idi ve Hindistan'dan, Habeşistan'dan mektuplar ve hediyeler geliyor, elçiler kabûl ediyordu. Sultan al-Aşraf İsmā'îl 803 (1400/1401)'te öldü. Kendisi iyi bir hukümdar olarak anılmağa liyâkat kesbetmiş bir zât idi. Bunun yerine oğlu al-Nāṣır Ṣalāḥ al-Dîn Aḥmed geçti. Bu sultan her şeyi eski hâlinde devam ettirdi. Şimâlde Ḥalî'ye kendi hâkimiyetini tanıttı; cenûpta kendine bağlı bulunan Banî Ṭāhir'e saldıran imamı bozguna uğrattı ve Vuṣāb'da kırk kale ele geçirdi. Mekke'den ve Çin'den zengin hediyeler aldı. Kardeşlerinden biri ona karşı isyân etti ve kör edildi. 827 (1424) yılında ölümü üzerine, devlet çabucak parçalandı. Bir takım kısa süreli hukümranlıklar ve bir çok kölemen isyânları Resûlîler hânedanının sona ermesini çabuklaştırdı; memleket vebâdan mahvoldu. Zeydîler imamı da 840 (1436/1437) yılında vebâdan ölerek, iktidarı bir kıza bıraktı. Aynı yıl içinde değerli bir müellif olan diğer imam Aḥmed b. Yaḥyā öldü. Dâhili harp, 846 (1442/1443) yılında Zabîd'i ele geçiren araplar tarafından vâkî hücûmlar dolayısı ile, daha karışık bir hâl aldı. Diğer bir imam, al-Nāṣir Muḥammed, Ṣan'ā' hâkimi 'Alî'nin kızı ile evlenmek sûretiyle, vaziyetini kuvvetlendirdi. Banî Ṭāhir savaşa karışarak, Laḥic ve 'Aden'i ele geçirdi ve mücâdeleye 858 (1454) yılında son Resûlîler hukümdarı onların önünde tahttan vazgeçerek, Mekke'ye sürgüne gönderilinceye kadar, devam ettiler. Bundan sonraki imamların cedveli ve tarihleri için bk. H. Edhem, *Düvel-i islâmiye* (İstanbul, 1927), s. 131.

Resûlî sultanlarının çoğu câmi ve medrese yaptırmış, bâzıları da eser yazmıştır. Hânedanın iyi devirlerinde sultanlar tâtillerini muntazaman, *subāt* adı verilen Zabîd'in hurmalıklar vâhasında ve deniz sâhilinde geçiriyorlardı. Memleket me'mûrlar veya sultana vergi veren tâbî reisler tarafından idâre edilirdi. Bütün büyük şehirlerde, birine *vālî* veya *amîr*, ötekine *nāẓir*, *zimām* veya *muşidd* denilen iki yüksek me'mûr var idi. Yüksek me'mûrlar, vergi toplamak için, muntazaman eyâletlere çıkarlardı. Ordu, saray suvârileri, Ġuzzlardan müteşekkil kölemenlerden, kürtlerden ve etraftan toplanan askerlerden teşekkül ediyordu. 1.000 suvâri ve 2.000 piyâdeden meydana gelen bir ordu teşkil edilmiş idi. Bâzan askerin atı, sâhibinin cenâze merâsiminde mezarı başında öldürülüyordu.

Bibliyografya: al-Ḫazrecî, *al-'Uḳūd al-lu'lu'îya* (*The Pearl-Strings*, *GMS*, III, 1918); H. Nützel, *Münzen der Rasuliden* (Berlin, 1891); H. C. Kay, *Yaman. Its early mediaeval history* (London, 1892); C. T. Johannsen, *Historia Yemenae* (Bonn, 1828); Müneccimbaşı, *Ṣaḥā'if al-aḫbār* (İstanbul, 1285), II, III; Yāḳūt al-Ḥamavî, *Mu'cam al-buldān* (Beyrut, 1957). (NEŞ'ET ÇAĞATAY.)

RE'S-ÛL-AYN. RA'S AL-'AYN, RĀS AL-'AYN ('AYN VARDA, bugün türkçede RESÛL-

AYN denilir), yukarı Elcezîre'de Türkiye—Suriye hudûdunda meskûn bir mevkî olup, eski bir şehrin yerinde bulunmaktadır.

Şehrin „menbâ başı" yahut „kaynak yeri" mânasında olan ismi, pek az fark ve aynı mâna ile, en az Âsûrîler devrinden kalmış, onlar tarafından Rîş 'Aynā denilen isim süryânîceye Rēš 'Aynā olarak geçmiş, bundan da arapça Ra's al-'Ayn veya, harf-i târifsiz olarak, Ra's 'Ayn türemiştir. Roma ve Bizans kaynaklarında bu isim Resaina (Ammian Marc., XXIII, 5, 17), Ῥησινα (Batlamyus, V, 17,7), Ῥέσινα (Steph. Byz.) veya Resain şeklinde idi (Rasin adlı bir kale, muhtemel olarak, daha garpta bulunuyordu). Peutinger *Tabula*'sında bu mevkî Karrhai (Harran) — Nisibis arasında, *Fons Scabore* (krş. Plinius, *Nat. hist.*, XXXI, 37; XXXII, 16) adı ile gösterilmiş olup, bu isim Ḫābūr (Ἀβόρρας) çayı kaynakları yakınında bulunması ile izah edilir (E. Herzfeld, *Archäologische Reise im Euphrat-und Tigris-Cebiet*, I, 191; A. Poidebard, *La Trace de Rome dans le désert de Syrie*, e. 151 v.d.). Muhtemel olarak, Septimius Severus zamanında romalılar tarafından iskân edilmiş olan şehir, Malalas (Bonn, s. 345)'a göre, 383'te Theodosius I. tarafından, bir takım imtiyazlar ile berâber, Theodosiopolis ismini de almıştır. Bununla berâber, Karin (Erzurum) şehrine de Theodosius II. tarafından aynı isim verilmiş olduğu ve çok defa ayrı bir ek de kullanılmadığı için vekayî-nâmelerde geçen Theodosiopolis ile hangi şehrin bahis mevzuu olduğu kolaylıkla anlaşılamamaktadır. Msl. Theodosiopolis'in 421'de Bahrām V. Gūr tarafından kuşatılması Weisbach tarafından Karin'e âit olarak kabûl edilmekte (Pauly-Wissowa, *RE*, V A, s. 1925: Theod., nr. 2), Süryânî Mihail ise, bu hâdisenin Rēš 'Aynā'yı ilgilendirdiğini kaydetmektedir (trc. Chabot, II, 13 = Barhebraeus, *Chron. syr.*, nşr. Bedjan, s. 70); bundan başka süryânî vekayî-nâmeleri (Mich. Syr., II, 372; Barhebraeus, *Chron. syr.*, s. 92) Ḫusrav II.'in 591'de Dārā ve Rēš 'Aynā'yı romalılara geri verdiğini zikretmesine mukabil, diğer kaynaklarda bu son şehirden bahsedilmemektedir. İrenlı Āzarmahan burayı 578 ve 580'de iki defa tahrip etti (Süryânî Mihail, II, 322 v.d.). Phokas (602 — 610) zamanında iranlılar Rēš 'Aynā'yı Bizanslılardan aldılar (*The Chronological Canon of James of Edessa*, trc. Brokks, *ZDMC*, 1899, LIII, 323, nr. 284).

19 (640) yılında, 'Iyāż b. Ġanm Bizans'ın Mezopotamya eyâleti üzerine yürüdü ve 'Ayn Varda yahut Ra's al-'Ayn şehrini de, 'Omar'in emri üzerine, 'Umayr b. Sa'd vâsıtası ile zaptetti (al-Balāẕurī, nşr. de Goeje, s. 175 v. dd.). Halkın bir kısmı şehri terketmiş olduklarından, müslümanlar bunların mallarına el koydular. 700 senesine doğru halîfe 'Abd al-Malik'e karşı isyân edenler arasında Ra's al-'Ayn'lı 'Umayr b. Ḥubāb da bulunuyordu (Abu 'l-Farac, *Kitāb al-Aġānī*, Bulak, XX, 127; İbn al-Aġīr, nşr. Tornberg, IV, 254 v.d.; Mich. Syr., II, 469; Barhebraeus, *Chron. syr.*, nşr. Bedjan, s. 111), Abbâsî halîfesi Ma'mūn zamanında (814 m. s.) Ḥubayb şehri ele geçirdi (Mich. Syr., III, 27; Barhebraeus, *ayn. esr.*, s. 137). Bizanslılar, Dārā ve Naṣībīn üzerine yaptıkları seferin (942 senesinden sonra) arkasından, ertesi yıl Ra's al-'Ayn'ı da zaptedip, şehri yağmaladılar ve çok sayıda esir aldılar (İbn al-Aġīr, VIII, 312). 959 (m. s.) yılında, Ioann. Tzimiskes, Āmid'i kuşattığı gibi, Naṣībīn'i ele geçirdi; Dārā ile berâber „Funduḳ al-Ra'ā", yâni Ra's al-'Ayn'ı tahrip etti. 523 (1129) senesine doğru, Franklar Suriye ve Diyār Muẓar'a hâkim olmuş ve Āmid, Niṣībīn ve Ra's al-'Ayn şehirlerini tehdit etmeğe başlamışlardı. Bu sonuncu şehrin Joscelin tarafından zaptedilerek, müslüman nüfusunun büyük kısmı öldürüldü ve geri kalanı esir olarak götürüldü (Mihail, III, 228; Barheb., *Chr. Syr.*, 289). Bununla berâber, şehir bunların elinde uzun müddet kalmadı.

570 (1174/1175)'te Sayf al-Dīn Musul'dan ve 'Izz al-Dīn Mas'ūd Haleb'den Ṣalāḥ al-Dīn'e karşı harekete geçerek, Ra's al-'Ayn'ı kuşattılar ise de, çok geçmeden Ḳurūn Ḥamā'da mağlûp edildiler. Ṣalāḥ al-Dīn, 581 (1185/1186)'de Fırat'ı aşarak, al-Ruhā', Ra's al-'Ayn ve Dārā üzerinden Dicle kenarında Balad'e yürüdü. Oğlu al-Afḍal 597 (1200/1201)'de Sumaysāṭ, Sarūc, Ra's al-'Ayn ve Cumlīn şehirlerini al-'Ādil'den aldı. Bundan sonra, Şam üzerine yürüyünce, Musul'daki Nūr al-Dīn ve Sincār'daki Ḳuṭb al-Dīn Muḥammed Elcezîre'yi tekrar ele geçirdiler ise de, yaz sıcağı yüzünden, Ra's al-'Ayn'de hasta düşerek, yeniden sulhe yanaştılar. 599 (1202/1203)'da al-'Ādil, al-Afḍal'den Sarūc, Ra's al-'Ayn ve Cumlīn şehirlerini, daha başka bâzı kaleler ile berâber, geri aldı. 606 (1209/1210)'da Kurc (Gürcüler) Ḫilāṭ'a kadar ilerilemiş iken, al-'Ādil de, kendileri ile karşılaşmak üzere, Ra's al-'Ayn'e kadar geldiğini öğrenince, geri çekildiler (Kamāl al-Dīn, trc. Blochet, *ROL*, V, 46). 616 (1219/1220)'da İbn al-Maṣṭūb'u mağlûp etmiş olan al-Malik al-Aşraf onun isyânını bağışlayıp, kendisine Ra's al-'Ayn'ı iktâ eyledi (Kamāl al-Dīn, *ayn. esr.*, s. 61; bununla berâber Barhebr., *Chr. Syr.*, 439'a göre, İbn al-Maṣṭūb Ḥarrān'da hapiste ölmüştür).

Ṣalāḥ el-Dīn'in yeğeni al-Aşraf 617 (1220/1221)'de Mardin beyine karşı gelince, Diyarbekir hükümdarı aralarını düzeltti; Ra's al-

'Ayn, al-Aşraf'e, Muvazzer ile Şabaḫtān havâlisi (Dunaysir çevresinde) Āmid hukûmdarına geçti. Şam'a karşılık olarak, al-Aşraf 626 (1229)'da kardeşi al-Kāmil'e al-Ruhā', Ḥarrān, al-Raḳḳa, Sarūc, Ra's al-'Ayn, Muvazzar ve Cumlîn şehirlerini verdi (Kamāl al-Dīn, *R O L*, V, 77; Barhebr., *Chr. Syr.*, s. 458); burayı 634 (1236/1237)'te hukmü altına aldı (Kamāl al-Dīn, *ayn. esr.*, s. 92).

Ḫvārizmlilerin al-Ruhā' yakınında Cabal Celahmān'da bozulmalarından sonra, Haleb ordusu 638 (1240/1241)'de Ḥarrān, al-Ruhā', Ra's al-'Ayn, Cumlîn, al-Muvazzar, al-Raḳḳa ve buralara bağlı arâziyi ele geçirdi (Kamāl al-Dīn, *R O L*, VI, 12); bununla beraber Meyyâfârikîn hukûmdarı al-Malik al-Muẓaffar ile birleşen Ḫvārizmliler 639 (1241/1242)'de yeniden Ra's al-'Ayn üzerine yürüdüler. Muhâfızları arasında bir mıkdar Frank askerinin bulunduğu şehir bunlara karşı koydu. Şehirliler, bir anlaşma üzerine, hayatlarının bağışlanması şartı ile, onların Ra's al-'Ayn'e girmelerine râzı oldular. Bunun üzerine muhâfızlar esir edildiler. al-Malik al-Manṣūr tekrar Ḥarrān'a gelip, al-Muẓaffar de Ḫvārizmliler ile beraber Meyyâfârikîn'e çekilirken, esir edilmiş olan askerleri iâde ettiler (Kamāl al-Dīn, VI, 14). Ertesi yıl moğullar da Ra's al-'Ayn'e geldiler (*ayn. esr.*, s. 15). Ḫvārizmliler ve türkmenler Elcezîre'de karşı yağmacılığa girişince, emîr Camāl al-Davla kumandasındaki Haleb ordusu bunların üzerine yürüdü (cemâziyelâhır 640=1242/1243). İki ordu Ra's al-'Ayn yakınında karargâh kurdu. Ḫvārizmliler Mardin hukûmdarı ile birleşmişlerdi. Netîcede iki hasım arasında bir anlaşmaya varıldı ve Ra's al-'Ayn Mardin'in Artuklu hukûmdarına verildi (Kamāl al-Dīn, *R O L*, VI, 19).

Süryânî vekayînâmecileri Rēş 'Aynā'yı bir Ya'ḳūbî piskoposluğu merkezi olarak tanırlar. 793 ve 1199 tarihleri arasındaki devrin 11 piskoposu Süryânî Mihail (III, 502) tarafından zikredilmiş, burada 684'te dinî bir meclis toplanmıştır (Barhebraeus, *Chron. eccl.*, nşr. Abbeloos-Lamy, Louvain, 1872, I, 287). 657 (1259)'de Hulagu bu havâliyi ele geçirip, merkezi Āmid olan bir eyâlete bağladı. 1395'e doğru şehir Timur tarafından tahrip edildi. Nihâyet 1515'e doğru Ra's al-'Ayn Osmanlı hâkimiyeti altına girdi.

Arap coğrafyacılarında Ra's al-'Ayn'e dâir oldukça geniş tasvirler vardır: şehir, bâzıları kükürtlü olan, suyu bol kaynakların çıktığı yerde kurulmuştur. Ḫābūr çayı bu kaynaklardan doğar (al-Dimaşḳī, nşr. Mehren, s. 191). Her ne kadar daha şimâlde, Viranşehir ötelerinden, Karacadağ eteklerinden inen Vādī al-Circib Ḫābūr'un yukarı mecrâsı sayılabilirse de, bu mecrâda nâdir olarak suya tesâdüf edilir ve Ḫābūr çayı ancak burada, Ra's al-'Ayn tarafındaki bol menbâlar ile beslenerek, birden-bire dâimî akışlı bir akar-su hâlini alır. M. v. Oppenheim (haritası için krş. *Pet.-Mitt.*, 1911, II, levha 18) Ra's al-'Ayn civârındaki kaynakları 'Ayn al-Zarḳā', 'Ayn al-Kebrīt, 'Ayn al-Ḥuṣān olarak zikreder. Taylor (*J R G S*, XXXVIII, 349, not)'a göre, kaynakların en mühimleri 'Ayn al-Bayżā' ile 'Ayn al-Ḥasan'dır. Bu müellif ayrıca şehrin şimâl-i şarkîsinde bulunan 10 ve cenûbunda bulunan 5 kaynağın ismini de verir. Arap coğrafyacıları 360 (yâni çok sayıda) kaynaktan bahsederler ki, bunların bolluğu şehir civârını mâmûr bahçeler hâline koymuş idi. İbn Ḥavḳal, Ra's al-'Ayn'ı bir çok bahçe ve değirmenleri olan müstahkem bir şehir olarak zikreder. al-Maḳdisī'ye göre, ana kaynağın yanında, suyu berrak bir de göl var idi. İbn Rusta (*B G A*, VII, 106) Ra's al-'Ayn'ı Ḳarḳīsiyā ve al-Raḳḳa ile Elcezîre arâzisinden sayar. İbn Cubayr 580 (1184/1185)'de Ra's al-'Ayn'de iki cuma câmii, medreseler, Ḫābūr kenarında hamamlar bulunduğunu söyler. Ḥamd Allāh Mustavfī (XIV. asır)'ye göre, şehir sûrlarının çevresi 5.000 adım idi. Ra's al-'Ayn'ın zengin mahsûlleri arasında pamuk, buğday ve üzüm bulunuyordu. Yanlış olarak, al-Vāḳidī'ye atfedilen ve bir çok değerli coğrâfî bilgi ihtivâ eden tarihî roman (*Futūḥ diyār Rabī'a va Diyār Bakr*; XVI. asır?) Ra's al-'Ayn yakınında bir Muṣaḳḳab ovasından ve bir Marc al-Ṭīr (yahut M. al-Dayr)'den bahseder; ayrıca şehirde bir nestûrî kilisesini bir çok şehir kapılarını da zikreder (trc. B. G. Niebuhr ve A. D. Mordtmann, *Schriften der Akad. von Hamburg*, Hamburg, 1847, I, 3. kısım, s. 76, 87. Ra's al-'Ayn yakınında Bēth Tirai ve Spequlos [*speculae*], sözde-Zacharias Rhet., VIII, 4, trc. Ahrens-Krüger, s. 157, 2; Süryânî Mihail, III, 121, 449, 462'de Saphylos, Barhebraeus, *Chron. eccl.*, I, 281 v.d.; Sophoclis, *göst. yer.*, s. 397 v.d.). Ra's al-'Ayn geçmiş asırlarda Rasʿanī adlı müteaddit ilim ve din adamlarının doğum yeri olarak tanınmıştır. Ra's al-'Ayn'ın cenûb-i garbîsinde ve hemen yakınında Ḫābūr çayının sağ sâhilinde Tell Ḥalāf harâbelerinin bulunduğu büyük tepede M. v. Oppenheim kadîm Kapara sarayını meydana çıkarmıştır.

Osmanlı hâkimiyeti altında Ra's al-'Ayn havâlisi evvelâ Urfa eyâleti ve bir aralık da Diyarbekir eyâleti hudutları içinde yer aldı. XIX. asrın ortalarında (1856) Zor sancağı kurulup, Haleb vilâyetine bağlanınca, Ra's al-'Ayn de, bir müddet sonra müstakil sancak olan Zor sancağına, bir kazâ merkezi olarak, bağlandı,

Cuinet, XIX. asrın sonlarında kazâ nüfusunu, hepsi sünnî müslüman olmak üzere, 16.000 kadar tahmin etmekte ve bunun 1.500 kadarının kazâ merkezinde bulunduğunu yazmaktadır. Birinci cihan harbine doğru Ra's al-'Ayn arâzisi, Zor sancağından ayrılarak, Ḫābūr sancağı teşkil edilmesi kararlaştırılmış ise de, harp dolayısı ile, bu karar tatbik edilememiştir. 1918 senesi teşrin II. 'inde Ra's al-'Ayn ingiliz kuvvetleri tarafından işgâl ve bilâhare onlar tarafından fransızlara devredildi. 20 teşrin I. 1921 tarihinde Türkiye ile Fransa arasında imzâlanan Ankara i'tilâfnâmesi ile yeni hudutlar tesbit edilirken, Ra's al-'Ayn hudut üzerinde yer almış bulunuyordu. Şöyle ki, hudut çizgisi „cenûp demiryolunu" lâkip ediyor (evvelâ doğrudan-doğruya demir-yolu ortasından, sonra verilen bir karar ile demir-yolunun 7,5 m. cenûbundan geçmek ve istasyon binâlarını Türkiye'ye bırakmak sûreti ile) ve bu sûretle, iskân sâhasının demir-yolu şimâlinde kalan kısmı Türkiye'ye, cenûbunda bulunan eâhası ise, Suriye'ye bırakılmış oluyordu. Türkiye cümhûriyetinin ilk yıllarında Ra's al-'Ayn Mardin vilâyetine bâğlı bir kazâ merkezi olmuş ise de, hudut üzerindeki durumu yüzünden, kazâ merkezi Kızıl-Tepe'ye nakledilmiş ve daha sonra Ra's al-'Ayn, tek köylü bir nâhiye hâlinde Urfa vilâyetinin Viran-Şehir kazâsına bağlanmıştır. 1940'ta Ra's al-'Ayn, merkezinin nüfusu 903 idi. Daha sonra burada Ceylân-Pınarı adlı bir devlet üretme çiftliği kurulmuş olup, 1955'te iskân sâhasının nüfusu 2.446 olarak tesbit edilmiştir. Çiftlik sâyesinde bugün Ra's al-'Ayn—Ceylan-Pınarı oldukça faâl bir hubûbat ve hayvancılık istihsâl merkezi durumunu almış, istasyonunda büyük bir mâdenî hubûbat silosu da inşâ edilmiştir. Ceylân-Pınarı'nda yapılan iklim rasadları ile 1957—1961 seneleri ortalamalarına göre, yılda ancak 205 mm. yağış tesbit edilmiş olup, buna karşı yazlar çok sıcak (temmûz ayının ortalaması 32°, en yüksek sıcaklık 47°. 2), kışlar ise, soğuk (kânûn II. ortalaması 4°. 7, en düşük sıcaklık—8°.2) geçmektedir. Tell Ḥalāf arkeoloji mevkii Suriye toprakları içinde bulunmaktadır.

Bibliyografya: Metindeki arap coğrafya ve tarihçileri ile şüryânî vekayî-nâmelerinden başka, bk. al-Ḫwārizmī, *Kitāb ṣūrat al-arż* (nşr. v. Mžik), *Bibl. arab. Hist. u. Geogr.* (Leipzig, 1926), III, 21, nr. 296; Suhrāb, *'Acā'ib al-aḳālīm* (nşr. v. Mžik), *gōst. yer.*, 1930, V, 29, nr. 256; kadîm çağa âit Resaina için bk. Weissbach (P. Wissowa, *R.-E.*, 2. seri, I A, stn. 618 v.d.: *Resaina*); *Theodosiopolis*, nr. 1, V, A, stn. 1922 v. d.; Assemani, *Dissert. de monophysit.* (*B O*, II, 9); C. Niebuhr, *Reis. nach Arabien u. a. umliegenden Ländern* (Copenhagen, 1778), II, 390; K. Ritter, *Erdkunde*, XI, 375 v.dd.; J. G. Taylor, *Narrative of a tour...* (*JRGS*, 1868, XXXVIII, 346—353); G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 87, 95 v.d., 125; V. Chapot, *La frontière de l'Euphrate de Pompée à la conquête arabe* (Paris, 1907), s. 302 v. d.; M. v. Oppenheim, *Z G Erdk. Berl.*, 1901, XXXVI, 88; ayn. mil., *Der Tell Halaf and die verschleierte Göttin.* (*Der Alte Orient*, Leipzig, 1908, X. yıl, 1. cüz, s. 10 v. d.); ayn. mll., *Der Tell Halaf, eine neue Kultur im ältesten Mesopotamien* (Leipzig, 1931), s. 69 v.d. (krş. bir de fihrist, s. 274, Ra's al-'Ayn); A. Poidebard, *La trace de Rome dans le désert de Syrie* (Paris, 1934), s. 130, 151 v.d., 158, 164; C. Haussknecht, *Routen im Orient, red. von H. Kiepert* (Berlin, 1882); L. Dillemann, *Haute Mésopotamie orientale et pays adjacents* (Paris, 1962, Publ. Inst. franç. d'Archéol. de Beyrouth), tür. yer.; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1891), II, 310 v. d.; *Ḳāmūs al-a'lām* (1891), III, 2242. (E. HONIGMANN.)

[Bu madde BESİM DARKOT tarafından ikmâl edilmiştir].

RESÜLAYN. [Bk. RE'S-ÜL-AYN.]

REŞİD. [Bk. ABDÜLVÂHİD.]

REŞİD. RAŞİD (ROSETTE), Mısır'da bir şehir olup, 31° 24' şimâl arzında ve 30° 24' şark tûlünde, Nil'in Reşîd kolunun (eski Bolbitine) garp kıyısı üzerinde kurulmuştur. Nehrin aş.-yk. 10 millik olan munsabına Armūsīya denilir ve buraya giriş güçtür. Gemiler IX. asra kadar Fūva'ye doğrudan-doğruya gidiyordu. Fakat bu bölgenin mühim mıkdarda çamur ile dolması sebebi ile, Reşîd, al-Mutavakkil zamanında, Fūva'nin yerini aldı. Bununla berâber Abu 'l-Fidā' XIII. asırda Reşîd'in Fūva'den daha küçük olduğunu kaydetmektedir. XIV. asırda İbn Duḳmāḳ (V, 114), Reşîd'in o sıralarda münhasıran garnizon birlikleri ile meskûn olduğunu (*ahl hāẕihi 'l-madīna kulluhum murābiṭūn*) söyler. 1517'de türklerin Mısır'ı fethini ve İskenderiye ile olan Avrupa ticâretinin azalmasını müteâkip, Reşîd İstanbul ve Ege denizi sâhillerinde türk ülkeleri ile deniz ticâretinin mühim bir merkezi oldu. Vâli 'Alī Paşa 915 (1509)'te, şehrin eski ambarlarını ve hanlarını (*funduḳ*) tâmirden başka, yenilerini de inşâ ettirdi ve limanı çamurdan temizletti. Şehir, İskenderiye ve Nil arasında seyr-ü-sefer ve nakliyat için Maḥmūdīya kanalını yaptıran Muḥammed 'Alī [b. bk.] zamanına kadar, gelişmeğe devam etti. Reşîd'in ticâret yoluna yeni bir istikamet veren bu kanal

olup, sâdece pirinç istihsâli ve nebâtî yağlar imâlâthânesi ile ham pamuklu dokuması ve bir balıkçılar şehri hâline gelerek, çabucak inhitat etti. 1907'deki nüfusu sâdece 16.660 idi.

Şebrin topografyası umûmiyetle orta çağ husûsiyetini taşımakta ve burada bulunan bir kaç güzel binâ onun parlak mâzisini göstermektedir. Cadde ve sokakları çok dar ve dolambaçlı olup, sâdece büyük bir balık pazarı vardır. Arapların akınlarına karşı şehri korumak için yapılmış olan sûr yeni zamanlara kadar mevcut idi. Nehrin munsabında, Kōm al-Afrāḥ civârında, vaktiyle Reşîd'e doğru su yolunu muhâfazası altında bulunduran iki hisar var idi. Bu hisarları 1672 mayısında gören Vansleb her ikisini şöyle tasvir etmektedir: „Bunlardan biri nehrin şark kıyısında ve diğeri ise, garp kıyısında bulunuyor. Nehrin garp kıyısında bulunanı, Reşîd'den takrîben bir buçuk mil mesâfede olup, murabbâ şeklinde sağlam duvarlar ile çevrilmiş, eski üslûp üzere dört kuleli olarak inşâ edilmiş olup, 184 yeniçeriden ibâret garnizonu vardır... Diğerinde de bir câmi bulunur; müdâfaası için yedi topa sâhiptir. Bu kalenin reisi olan ağa bir magribî bölüğüne kumanda ediyor, askerleri de girip-çıkanları muâyeneye tâbî tutuyorlardı (*State of Egypt*, London, 1678, s. 105).

Tarihî bakımından, Reşîd'e dâir pek az vak'a toplanabilir. 132 (749/750)'de bu şehir neticesiz kalan ciddî bir kıptî isyânına sahne oldu. 207 (822)'de amiral Şaml'in emrinde bir Tarsus Abbâsî filosu, Sulaymān adlı birinin kumandasında bulunan 'Ubayd Allāh al-Mahdî [b. bk.]'nin şimâlî Afrika filosunu Reşîd sularında hezîmete uğrattı. 1218 (1803)'de şehir al-Bardîsî'nin Bâbıâlî'nin deniz ve kara kuvvetlerine galebe çalmasına şâhid oldu; 1222 (1807)'de al-Alfî ve onun memlûk halîfelerine yardıma gelen ingilizler tarafından alındı. Şehrin civârında 1799 yılında fransız ordusu zâbitlerinden Boussard tarafından keşif ve bugün Brit. Mus.'da muhâfaza edilen meşhûr Reşîd kitâbesi zikre değer.

Bibliyografya: Bk. daha önce diğer Mısır şehirlerine dâir maddelerde zikredilen eserler. (A. S. ATIYA.)

REŞİD. AL-RAŞİD (MAVLĀY) B. AL-ŞARİF B. 'ALİ B. MUḤAMMED B. 'ALİ (1630 — 1672), Alî soyundan gelen bir Fas sultanı olup, Şerîfler devletinde hâkim sülâlenin hakikî müessisidir.

Kendisi 1040 (1630/1631) yılında Tāfilālt (b. bk.; cenûbî Fas)'te doğmuştur. Cedleri olan Sicilmāsa'deki Ḥasanî-Şurafā' (Şorfā'; b. bk.)'sı burada parlak bir *zāviya* kurmuşlar ve git-gide artan büyük siyâsî ehemmiyet kazanmışlardır. Onların te'siri, Sa'dîler sülâlesinin inkırâzı üzerine, daha da artmıştır. Bunu müteâkıp Fas'ın tekrar kargaşalık içinde kalması üzerine, Tāfilālt şerîfleri (Şorfā'), kısa bir zaman içinde, eski baba malı olan vâha kuşağının şimâlindeki geniş bozkır sâhasını eline geçirmiştir. *Zāviya* idârecisinin büyük oğlu Mavlāy Muḥammed 1050 (1640)'de, aynı siyâsî maksatlar güden Tāzarvālt (Fas'ın cenûb-i garbîsinde)'ta İlig *zāviya*'si murâbıtı 'Alî Abū Ḥassūn'u mağlûp etmesi üzerine, hükümdar unvânını almıştır. Fakat orta Fas'taki al-Dilā' *zāviya*'si Murâbıtlarının kuvvetini ortadan kaldıramamıştır; bunun üzerine bir müddet, Tāzā ve Fas'ı 1650'de, kısa bir zaman için, ele geçirmiş olmakla berâber, şarkî Fas ile iktifâ etmek mecbûriyetinde kalmıştır.

Mavlāy al-Şarîf'in 1069 (1659) yılında ölümünde, oğlu Mavlāy al-Raşîd kardeşi Mavlāy Muḥammed'e itimad etmediğinden, babasının *zāviya*'sini terkederek, rakibi olan al-Dilā' *zāviya*'sine gitmiştir. Görünüşte sevinçle karşılanmış olmasına rağmen, çok geçmeden buradan gitmesinin lâzım geldiği, münâsip bir şekilde, kendisine anlatılmıştır. Buradan Āzrū'ya ve oradan da Fas'a gitmiş ise de, şehrin sergüzeştçi hâkimi al-Duraydî tarafından böyle bir misâfir arzû edilmediğinden, içeriye girememiştir. Bunun üzerine şarkî Fas'a giden Mavlāy al-Raşîd orada kısa bir zamanda oldukça büyük bir taraftar zümresi celbine muvaffak olmuş, bilhassa başında o vakit çok meşhûr bir dinî şahsiyet olan şeyb al-Lavātî'nin bulunduğu Banî İznāssen (Beni Snassen) kabîlesi tarafından iyi kabûl görmüştür, Banî İznāssen'in dağlık mıntakasında Dār İbn Maş'al köyünde oturan ve gerçek bir hükümdarmış gibi hareket eden çok zengin bir yahudiye hücûm etmiştir. al-Raşîd onu öldürmüş ve emlâkini eline geçirmiştir. Onun bu şiddetli hareketi civardaki ahâli üzerinde kuvvetli te'sir yapmış ve P. de Cenival'in isbat ettiği gibi, bir efsânenin ortaya çıkmasına sebep olmuştur ki, bunun hâtırası Fas'ta hâlâ „Ṭulbā' sultanının" seçimini müteâkıp yapılan yıllık bayramda yaşamaktadır. Mavlāy al-Raşîd bu hareketi sâyesinde yalnız büyük ölçüde maddî vâsıta elde etmek ile kalmadı, aynı zamanda civar ahâli üzerinde de çok büyük bir nufûz sâhibi oldu. 1075 (1664) yılında büyük Angād kabîlesi onun idâresi altına girdi ve Mavlāy al-Raşîd Vacda [b. bk.]'da hakikî hükümdar olarak yerleşti. Kardeşi Mavlāy Muḥammed al-Raşîd'in hükümdar olduğu haberini alınca, acele Tāfilālt'tan şarkî Fas'a hareket etti; onun askerleri al-Raşîd'in kuvvetleri ile karşılaşarak, muhârebeye başlar-başlamaz Mavlāy Muḥammed'in

ölümü üzerine, kuvvetlerinin büyük bir kısmı hayatta kalan hukümdarın tarafına geçti. Bundan itibâren Mavlāy al-Raşīd bir muvaffakiyetten ötekine ilerilemeğe başladı.

Çok geçmeden ve kolayca Tāzā'yı eline geçirdi ve doğrudan-doğruya Fas'ı tehdide başladı; fakat daha önce kendi âilesinin memleketi olan Tāfilālt'ta kuvvetlenmeği, orasını tahkim ederek, memleketini Akdeniz sâhilinde Rīf dağ silsilesine kadar genişletmeği ihmâl etmedi. Bunlar müteşebbis bir şahsiyet olan Abū Muḥammed 'Abd Allāh A'arrāş'ın idâresinde bulunuyordu; bu şeyh önce ingilizler ve sonra fransızlar ile muâhede yaparak, Rīf körfezi olan Alhucemas (muâsır vesîkalarda: Alhouzéme)'ta ticâret şûbeleri vücûda getirmek husûsunda anlaşmak üzere idi. Mavlāy al-Raşīd 1666 yılının martında, tam Roland Fréjus'un, Fransa kıralının Rīf için ticâret müsâadesini hâmil olarak, Fas sâhiline çıktığı anda, Rīf'i onun elinden aldı. Fréjus o zaman Mavlāy al-Raşīd'i Tāzā'da ziyâret etmiş ise de, şerîf ile başlanan bu müzâkereler, çok geçmeden, akîm kalmıştır.

al-Raşīd kendi hâkimiyetini henüz tanımamış olan şimâlî Fas'ın merkezi Fas şehrine karşı derhâl harekete geçti. Muhâsara edilen şehir 3 zilhicce 1076 (6 hazîran 1666)'da hücûm ile zaptedildi; burasını elinde tutan mâcerâcı al-Duraydī şehri bırakıp kaçtı. al-Raşīd şehrin ileri gelenlerinden bâzılarına karşı şiddet kullandı ve abâli kendisini *sulṭān* ilân etti. al-Raşīd merkezdeki İdrīsī şerîflerinin mühim bir zümresini kendi tarafına celbetmeğe de muvaffak oldu.

Bunu tâkip eden yılları Mavlāy al-Raşīd memleketini garba ve cenûba doğru genişletmeğe hasretti. İlk önce Ġarb'a karşı kuvvet göndererek, orasının reisi al-Ḥażir Ġaylān'ı yerinden uzaklaştırıp, al-Ḳaṣr al-Kabīr (Alcazarquivir; b. bk.)'i eline geçirdi; bunu Meknes [b. bk.] ile Tetuan [b. bk.]'ın zaptı tâkip etti ve ahâlisi isyân etmiş olan Tāzā tekrar te'dip edildi. 1079 (1668)'da Baṭn al-Rummān yakınında, al-Dilā' *zāviya*'si şeyhi Muḥammed al-Ḥācc'ı mağlûbiyete uğratarak, bu *zāviya*'yi zapt ve tahrip etti. Aynı yılda Merrâkeş'i zaptedip, Karrūm al-Ḥācc lekabı ile de anılan o civârın reisi 'Abd al-Karīm al-Şabbānī'yi idâm ettirdi. 1081 (1670) yılında âsîleri hâlâ kendisi meşgûl eden Sūs [b. bk.]'a karşı bir sefer yaptı; Tārūdānt ile İlīg kalesi zaptedildi ve artık Fas'a dönerken, bütün Fas'ın hâkimi olarak alkışlanıyordu. Bu anda, vekayinâmeci al-İfrānī'nin tâbiri ile, „Tlemsen'den başlayarak, Şaḥarā'nın en ücrâ köşesi olan Vādī Nūl'e kadar, bütün Mağrib kendisini Mavlāy al-Raşīd'in hâkimiyeti altına girmiş buldu".

Ertesi yıl Fas sultanı Merrâkeş'e gitti; burada yeğenlerinden biri bir taht iddiası tecrübesine girişmişti. Cenûbun merkezi olan bu şehirde bulunurken, henüz 42 yaşını doldurmamış olan Mavlāy al-Raşīd 11 zilhicce 1082 (9 nisan 1672)'de bir kazâya kurban gitmiştir: gemi azıya alan atının üstünde, kafası bir portakal ağacının dalına çarparak, parçalanmıştır.

Önce Merrâkeş'te defnedilen al-Raşīd'in nâşı sonra Fas'a nakledilerek, orada evliyâdan 'Alī b. Ḥirzihim (halk ağzında: Sīdī Ḥırāzem)'in türbesine gömülmüştür. Kardeşi Mavlāy İsmā'īl [b. bk.] ona halef olmuş ve aynı ayın 15'inde sultan ilân edilmiştir.

Mavlāy al-Raşīd'in kısa süren siyâsî hayâtı çok canlı ve semereli bir şekilde geçmiştir. Fas'ın müslüman tarihçileri, her şeyden önce, Fas şehrinde bilhassa çok canlı hâtıralar bırakmış olan hukümdarı medhetmekten yorulmak bilmezler. Bu şehirde eserlerinden bilhassa Urgancılar medresesi (*Madrasat al-Ṣarrāṭīn*), al-Raşīf köprüsü ile Şarârda'lar *ḳaṣaba* (Casba des Cherarda)'sı ve Fas'ın 4 km. şarkında Vādī Sabū (Sebou) üzerinde yaptırmış olduğu 9 kemerli köprüsü zikre değer.

Bibliyografya: al-İfrānī, *Nuzhat al-ḥādī* (nşr. ve trc. Houdas, *PELOV*, 3. ser., III), Paris, 1889, metin s. 301—304 ve trc. s. 501 v. dd.; al-Zayyānī, *al-Turcumān al-mu'rib* (nşr. ve trc. Houdas, *Le Maroc de 1631 à 1812*, *PELOV*, 2. ser., XVIII), Paris, 1886; Ākansūs, *al-Cayş al-'aramram* (Fas, 1336), 1, 58—63; al-Nāṣirī, *Kitāb al-istiḳṣā'* (Kahire, 1312), IV, trc. Fumey, *Chronique de la dynastie 'alaouie au Maroc* (*A M*, IX, Paris, 1096, bk. fihrist); al-Ḳādirī, *Naşr al-maşānī* (fas tab.), II, 3—6, trc. E. Michaux—Bellaire (*A M*, XXIV, Paris, 1917, s. 211—217); Fas'ın bir çok hâl tercümecileri (krş. E. Lévi-Provençal, *Les Historiens des Chorfa*, Paris, 1922, bk. *fihrist*); Mouëtte, *Histoire des conquêtes de Mouley Archy* [=al-Raşīd], *connu sous le nom de roy du Tafilet, et de Mouley Ismaël* (Paris, 1683); H. de Castries, *Les Sources inédites de l'histoire du Maroc* (Paris), 2. ser., tür. yer.; P. de Cenival, *La Légende du juif Ibn Mech'al et la fête du sultan des tolba à Fès* (*Hespéris*, 1925, V, 137—218); A. Cour, *L'établissement des dynasties des Chérifs au Moroc et leur rivalité avec les Turcs de la Régence d'Alger* (*1509—1830*), Paris, 1904; Ch. A. Julien, *Histoire de l'Afrique du Nord* (Paris, 1931), s. 487—490 (burada Mavlāy al-Raşīd'in [mevsuk ?] bir resmi bulunmaktadır, res. 225, s. 481). — Krş. bir de madd. ŞORFĀ', SİCİLMÂSA ve TĀFİLĀLT. (E. LÉVI-PROVENÇAL.)

REŞİD PAŞA. RAŞİD PAŞA, MUŞTAFĀ (1800—1858), Osmanlı devlet adamı olup, 16 şevvâl 1214 (13 mart 1800)'te İstanbul'da doğmuştur. Bayezid II. evkafı rûznâmçecisi Mustafa Efendi'nin oğludur. Babasının dedesi Kastamonu eşrâfındandır. Okuma-yazmayı babasından öğrenen Mustafa Reşid daha sonra medrese derslerine devam etti; fakat icâzet alamadı. Mustafa Efendi'nin 1810 yılında vefâtı üzerine, enistesi Isparta'lı Seyyid Paşa'nın himâyesinde büyüdü. Mora'daki rûm isyânını bastırmak vazîfesi ile Mora ser-askeri tâyin olunan Seyyid Ali Paşa'nın mühürdarı olarak, muharrem ortaları 1237/1238 (17 teşrin I. 1821)'de sefere iştirâk etti ve Osmanlı ordusunun perişanlığını ordugâhta bizzat gördü. Seyyid Ali Paşa'nın ser-askerlikten azlini müteâkip, İstanbul'a dönen Mustafa Reşid Bey Davud-Paşa'daki evinde sıkıntılı bir hayat sürmeğe başladı. Bilgisini attırmakla meşgûl olduğu bu bir kaç yıllık aradan sonra, sadâret mektûbî kalemine intisâp etti.

Mustafa Reşid Bey 1828 yılında, rus harbi esnâsında, orduda kâtiplik vazîfesinde bulundu ve sefer hakkında Mahmud II.'a arzolunmak üzere yazdığı telhisler ile, pâdişâhın dikkatini celbetti. Bu sâyede âmedî odası hulefâlığına nakledilen Mustafa Reşid Bey 1829 Edirne barışı müzâkerelerinde muhabbas hey'etine, kâtip sıfatı ile, katıldı. Barış andlaşmasının imzâsından sonra İstanbul'a dönünce, vazîfe ile Kavalalı Mehmed Ali Paşa nezdine gönderilen Pertev Efendi (sonra Paşa) maiyetinde, ikinci kâtip olarak, 1246 muharrem başlarında (22 hazîran — 1 temmûz 1830) Mısır'a gitti. Burada Mehmed Ali Paşa'dan vazîfe teklifi aldı ise de, kabûl etmedi; dönüşünü müteâkip, 1831 yılında âmedî vekili ve 1832 hazîranında asâleten âmedî tâyin olundu.

Mısır vâlisi Mehmed Ali Paşa'nın, tâbî olduğu devlete karşı isyânı Mustafa Reşid Bey'e mühim işler görmek ve siyâsî kabiliyetini göstermek imkânlarını sağlamıştır. Gerçekten 21 kânûn I. 1832'de vukû bulan Konya muhârebesinde Osmanlı ordusunun İbrahim Paşa kumandasındaki Mısır ordusu tarafından bozguna uğratılması üzerine, Mısır, Girit ve Cidde eyâletlerine ilâveten Kudüs ve Nablus sancaklarının Mehmed Ali Paşa'ya tevcihini bildiren bir fermanı hâmil olarak, Tophâne müşiri Halil Rifat Paşa ile birlikte, Mısır'a hareket etti. Âsî vâli pâdişâhın tekliflerini kâfî bulmayıp, ayrıca Sayda, Trablusşam, Şam ve Halep eyâletleri ile İçel ve Alâiye sancaklarının tevcihinde ısrâr ettiğinden, Bâbıâlî'nin tâlimâtı gereğince, Halil Rifat Paşa Mısır'da kaldı; Mustafa Reşid Bey ise, İstanbul'a döndü.

Mustafa Reşid Bey, avdetinden bir kaç gün sonra, 9 zilkâde 1248 (29 mart 1833)'de Kütahya'ya kadar ilerilemiş olan İbrahim Paşa nezdine gönderildi. Yolda hastalanan Mustafa Reşid Bey, İbrahim Paşa ile müzâkere sonunda, onu Şam ve Haleb eyâletleri ile Adana muhassıllığına râzı etti (müzâkereler için bk. Ali Fuad, *Mısır vâlisi Mehmed Ali Paşa*, *TTEM*, cüz 19/96, s. 88 — 110). Mahmud II. Kütahya'da kararlaştırılan anlaşmayı tanımakla berâber, Mustafa Reşid Bey'in Adana mubassıllığını İbrahim Paşa'ya bırakmasına kızmış, fakat bâzı dostlarının pâdişah nezdinde niyâz ve ricâsı sâyesinde, ölüm tehlikesinden kurtulmuş idi.

Mustafa Reşid Bey, âmedîlik makamını muhâfaza etmek sûretiyle, 1834 temmûzunda fevkalâde orta elçilik ile, Paris'e gitti. Asıl vazîfesi, 1830 yılında fransızlar tarafından işgâl edilmiş olan Cezâyir-i Garb eyâletinin Osmanlı devletine iâdesini sağlamak idi ise de, bu me'mûriyeti resmen açıklanmamış idi. Mustafa Reşid Bey Paris'te Cezâyir meselesinin hallinde bir başarı elde edemedi; ancak Mısır vâlisi Mehmed Ali Paşa'ya tarafdarlık gösteren fransız halk efkârını Osmanlı devletine kazanmak husûsunda müsbet faâliyette bulundu (bu ve müteâkip elçiliklerindeki müzâkereler için bk. *Mustafa Reşid Paşa'nın Paris ve Londra sefâretleri esnâsındaki siyâsî yazıları*, nşr. M. Cavid Baysun, *Tarih vesikaları*, I — II; *Mustafa Reşid Paşa'nın siyâsî yazıları*, nşr. M. Cavid Baysun, *Tarih dergisi*, VI, X—XII). Bu arada, Mahmud II.'un tavsiyesine uyarak, fransızca öğrenmeğe başlamış idi. Mustafa Reşid Bey, 1835 martı sonlarında, elçilik tercümanı Ruheddin Efendi'yi Paris'te maslahatgüzâr bıraktı ve yurda dönmek üzere, Fransa'dan ayrıldı. İstanbul'a gelişinden 3 ay kadar sonra, büyük elçilik ile, tekrar Paris'e gönderilen Mustafa Reşid Bey Fransa pâyitahtında yine Cezâyir ve Mısır meseleleri ile uğraştı. 1 cemâziyelâhır 1252 (13 eylûl 1836)'de, Paris sefâretine tâyin olunan Nûrî Efendi'nin yerine, Londra büyük elçiliğine nakledildi.

Mustafa Reşid Bey devletler arası siyâset merkezinin Londra olduğuna kanâat getirmiş idi. Bu sebeple, Londra'da Osmanlı devletini ilgilendiren başlıca meselelerin halline girişti. İngiliz devlet adamları ile temasları netîcesinde İngiltere hukûmetinden Mısır vâlisine karşı yardım beklenebileceği hâlde, bu hukûmetin Cezâyir işinde tarafsız kalacağını anladı. Mustafa Reşid Bey 1836 son baharında hâriciye müsteşarlığına yükseltilmiş idi. Elçiliklerdeki çalışmaları takdir olunarak, 9 rebiülâhır 1253 (13 temmûz 1837)'te de, müşir rütbesi ile ve paşa unvânını kullanmamak şartı ile, hâriciye

nâzırlığına tâyin edildi. Hâriciye nâzırı İrlanda adasında bir tetkik seyâhati yaptıktan ve İngiltere'de sanâyî merkezlerini gezdikten sonra, yeni me'mûriyetine başlamak üzere, İstanbul'a döndü. Mustafa Reşid Bey 25 kânûn II. 1838'de, „paşa unvânı verilmek ve hâriciye nâzırlığı uhdesinde kalmak üzere", Paris büyük elçiliğine tâyin edildi. Bununla berâber, onun yola çıkmasından önce, sâdır olan yeni bir irâde-i seniye ile, bu karardan dönüldü ve İstanbul'da aslî vazîfesine devam etmesi uygun görüldü.

Mustafa Reşid Paşa'nın birinci hâriciye nâzırlığı esnâsında yaptığı en faydalı iş karantina merkezlerini çoğaltması ve bu teşkilâtı geliştirmek maksadı ile, meclis-i umûr-i sıhhiyeyi kurmasıdır. Kayda değer diğer bir icraâtı da 25 cemâziyelevvel 1252 (16 ağustos 1838)'de İngiltere ile bir ticâret andlaşması imzâlamasıdır. Bu andlaşmanın 2. maddesine göre, Osmanlı ülkelerinde yed-i vâhid usûlü kaldırılıyor ve ingiliz tebeasına ticârî müsâadeler veriliyordu. Yed-i vâhid denilen inhisarların ilgâsı ile, malların mültezimler tarafından tesbit edilen fiata satın alınmak mecbûriyeti bertaraf edilmiş oluyor ve ticârî müsâadeler sâyesinde de ingiliz tâcirleri her cins eşyâyı ülkeden çıkarmak hakkını elde ediyorlardı. Hâriciye nâzırı böylece İngiltere'yi memnûn ederek, dış siyâsette ve husûsiyle Mısır meselesinde bu devletin yardımını sağlamak gâyesini güdüyordu.

Mustafa Reşid Paşa Osmanlı imparatorluğunda geniş bir islâhat teşebbüsüne pâdişah Mahmud II.'u iknâ etmiş idi. Rüşvet ve angarya yasak edilecek, müsâdere kalkacaktı. Her mükellefin ödeyeceği yıllık vergiyi tesbit için, Hüdâvendigâr ve Gelibolu sancaklarında nüfus ve arâzi tahririne bile başlanmış idi. İhtimâl ki, islâhat gerçekleştiği takdirde, pâdişâhın mutlak iktidarı hudutlanacağı endîşesi ile, bu teşebbüsten vazgeçildi ve hâriciye nâzırı Mustafa Reşid Paşa, 1838 ağustosunda Londra büyük elçiliğine tâyin olunarak, İstanbul'dan uzaklaştırıldı. O Mısır vâlisi aleyhine İngiltere ile bir ittifak andlaşması yapmak vazîfesini üzerine almış idi. Londra'da İngiliz makamları ile müzâkereler sonunda, imzâlanması kararlaştırılan andlaşma Bâbıâlî'ce devlet menfaatine uygun bulunmadığından, bir netîce hâsıl olmadı. Bununla berâber, Reşid Paşa Mısır vâlisi ile vukû bulacak bir çatışmada, Osmanlı devletine yardım edileceği vaadini İngiltere hukûmetinden almış idi.

Mustafa Reşid Paşa 1839 ağustosu başlarında İstanbul'a döndü. Gelişinin sebebi, Mahmud II.'un 1 temmûzda vefâtı üzerine, pâdişah olan Abdülmecid'in cülûsunu tebrik idi. İmparatorluk o günlerde en buhranlı devirlerinden birini yaşıyordu. Tekrar isyân eden Mısır vâlisi Osmanlı ordusunu Nizip [b. bk.]'te yenmiş, Husrev Paşa'nın sadrâzam olmasından, aradaki şahsî münâferet dolayısı ile, ürken kaptan-ı deryâ Ahmed Fevzi Paşa donanmayı İskenderiye'ye götürüp, âsî vâliye teslim etmiş idi. Hâriciye nâzırı Mustafa Reşid Paşa, devleti bu fecî durumdan kurtarmak karârı ile, faâliyete geçti. Genç pâdişâhı islâhat lüzûmuna inandırdı ve gerekli hazırlıkları tamamladıktan sonra, 26 şâbân 1255 (3 teşrin II. 1839) günü, mülkî ve askerî erkân, yabancı elçiler ve büyük bir halk topluluğu huzûrunda, Gülhâne hatt-ı hümâyûnunu okudu. Bu hat ile Osmanlı ülkelerinde bütün tebeanın mal, can, ırz ve nâmus emniyeti ilân olunuyordu (Gülhâne hattı ve tatbikatı için bk. mad. TANZİMAT).

Osmanlı imparatorluğunun garp anlayışında bir hukuk devleti olmasını sağlayan bu tarihî hâdise Mustafa Reşid Paşa'nın en parlak başarısıdır. Gülhâne hattının ilânı Osmanlı imparatorluğuna yabancı devletler ve husûsiyle İngiltere'nin teveccühünü kazandırdı. Bu sâyede, 15 temmûz 1840 tarihli Londra andlaşması ile, Mısır meselesi Osmanlılar lehine halledildi. Mısır vâlisinin tarafını tutan Fransa hâric, İngiltere, Rusya, Avusturya ve Prusya devletleri arasında imzâlanan andlaşma mûcibince, Mısır eyâleti Mehmed Ali Paşa'ya irsen bırakılıyor, Akkâ vâliliği ve Şam eyâletinin cenûp kısmı da, kayd-ı hayat şartı ile, onun idâresine veriliyordu. Mustafa Reşid Paşa 7 safer 1257 (31 mart 1841)'de hâriciye nezâretinden azlolundu. Bunun sebebi hazırlanmakta olan Mısır verâset fermanına konulması düşünülen 80.000 kese yıllık verginin azeltılması ve Mısır'da bir Osmanlı defterdarı bulunmasından vazgeçilmesi husûslarında Mehmed Ali Paşa'nın yaptığı teklifi Mustafa Reşid Paşa'nın reddetmesi idi. Mısır vâlisi, İstanbul'da nufûzlu şahıslara rüşvet vererek, hâriciye nâzırının azlini te'min etmiş idi.

Mustafa Reşid Paşa 16 temmûz 1841'de, dördüncü defa olarak, Paris büyük elçiliğine gönderildi; Fransa'da hastalanması üzerine, 14 zilkâde 1258 (kânûn I. 1842)'de yurda dönmesi iznini hâvî bir irâde sâdır oldu. İstanbul'a avdetinde Mustafa Reşid Paşa, Edirne vâliliğine tâyin olundu ise de, kabûl etmedi ve bir müddet me'mûriyetsiz kaldı. Nihâyet 14 teşrin II. 1843'te, beşinci defa olarak, Paris büyük elçiliğine tâyin edildi. Kendisi bu son iki elçiliğinde bilhassa Cebel-i Lübnan meselesi ile meşgûl olmuştur. Cebel-i Lübnan'da Dürzîler ile Marunîler arasında vukûa gelen mukatele, teşrin I. 1841'de, devletler-arası bir siyâsî anlaşmazlık hâlini almış idi. Şahab âilesinden emîr Beşir'i

azleden Bâbıâlî, büyük devletlerin müdâhalesi netîcesinde, Cebel-i Lübnan'a, Sayda vâlisine tâbî olmak üzere, biri hıristiyan, diğeri müslüman iki kaymakam tâyin olunmasını teklif etti. Paris elçisi bu teklifi Fransa hukûmetine kabûl ettirmeğe çalıştığı hâlde, başlangıçta başarı sağlayamadı. Fakat Şahab âilesinden bir emîrin tâyininde direnen fransız devlet adamlarının sonraları bu husûsta ısrardan vazgeçmelerinde müessir oldu.

Mustafa Reşid Paşa 22 şevvâl 1261 (23 teşrin I. 1845)'de hâriciye nâzırlığına getirildiğinden, yurda döndü. Bu ikinci nâzırlığı esnâsında, Mısır vâlisi Mehmed Ali Paşa, pâdişâhı ziyâret etmek üzere, İstanbul'a geldi. Yaşlı ve kudretli rakibini pâyitahtta hâriciye nâzırı sıfatı ile karşılamak Mustafa Reşid Paşa için büyük bir muzafferiyet idi. Reşid Paşa 7 şevvâl 1262 (28 eylûl 1846)'de sadrâzam oldu. İmparatorluğun en yüksek mevkiine yükselen Mustafa Reşîd Paşa devlet müesseselerinin islâhı için çalışmağa koyuldu. 1847'de karma ticâret mahkemeleri kurulduğu gibi, Osmanlı ülkelerinde işkence men'olundu. Aynı yılda, ilk ve orta öğretimi düzenlemek üzere, mekâtib-i umûmiye nezâreti kuruldu. Bunun netîcesi olarak, rüşdiyelerin açılmasına başlandı. Mustafa Reşid Paşa, sadârete nasbından iki ay sonra, yâni 1846 yılı sonlarına doğru, hazîne-i evrak binâsının yapılmasına teşebbüs etmiş ve müteâkiben hazîne-i evrak nezâretinin teşkilini sağlamış idi. Onun ilk sadâretinde dış mesele olarak Yunanistan ile çıkan anlaşmazlık mühimdir. Atina'daki Osmanlı elçisi Musurus Bey (sonra Paşa)'in hakarete uğraması üzerine, yunan hukûmeti ile siyâsî münâsebetler kesildi ve ancak bu hukûmetin 1847'de tarziye vermesi ile, iki devlet arasında münâsebet yeniden kuruldu.

Mustafa Reşid Paşa 27 nisan 1848'de sadâretten azlolundu. Sadrâzamın cümhûriyet ilân etmeği tasarladığına dâir ser-asker Dâmad Said Paşa tarafından pâdişâha nakledilen asılsız sözler bu azle sebep olmuş idi. Mustafa Reşid Paşa mecâlis-i âliyeye me'mûr edildi ve az sonra, 12 ağustos 1848'de, ikinci defe sadrâzamlığa getirildi.

Sadrâzam, imparatorluk dâhilinde islâhat hareketlerine devam ederek, 1850 ağustosunda esir ticâretini yasak etti. Maârif sâhasında da, akademi hüviyetini taşıyan Encümen-i dânişin 1851 temmûzunda kuruluşu zikrolunmalıdır. Boğaziçi'nde vapur işletmek maksadı ile, Şirket-i hayriyenin teşkili de bu zamana rastlar. Bununla berâber, Mustafa Reşid Paşa'nın ikinci sâdaretinde devlet bir mâlî buhran ile karşılaştı ve masrafların vâridatı aştığı tesbit olundu. Kendi müntesiplerinin âşâr ve rüsûmât iltizamı su-istimallerini de önleyemedi. Buna karşılık, dış siyâsette mülteciler meselesi dolayısı ile, büyük bir muvaffakiyet kazandı. 1848'de Avusturya ve Rusya'ya karşı ayaklanan Macar ve leblilerden, isyânın bastırılması üzerine, Osmanlı topraklarına sığınanları, adı geçen hukûmetlerin ısrârına rağmen, geri vermedi. Anlaşmazlık âmedî Fuad Efendi (sonra Paşa)'nin 1849'da fevkalâde murahhas sıfatı ile Petersburg'a giderek, rus çarını iknâ etmesi ile hallolundu. Osmanlı hukûmetinin bu tutumu ingiliz ve fransız balk efkârını türkler lehine çevirmiş idi.

Mustafa Reşid Paşa, devlet erkânı arasında meydana gelen anlaşmazlıklar netîcesinde, 27 kânûn II. 1852'de sadâretten azil ve meclis-i vâlâ riyâsetine tâyin olundu. Fakat 4 mart tarihinde kendisi yine sadrâzamlığa getirildi. Mustafa Reşid Paşa'nın bu üçüncü sadâreti uzun sürmedi ve Tophâne müşîri Dâmad Ahmed Fethi Paşa ile arasında anlaşmazlık çıkması üzerine, 5 ağustos 1852'de azlolundu. Reşid Paşa 6 şâban 1269 (13 mayıs 1853)'da üçüncü defa olarak, hâriciye nâzırlığına getirildi. Onun bu nezârete nasbı, Makamât-ı mübâreke meselesi dolayısı ile, fevkalâde elçilik ile İstanbul'a gelmiş olan rus prensi Menşikov'un pâdişah nezdinde teşebbüsü netîcesinde vukû bulmuş idi. Rusya aleyhdarı tanınan Mustafa Reşid Paşa'nın Menşikov tarafından hâriciye nezâretine tâyininin te'min edilmesi mâhiyeti henüz tamâmiyle anlaşılmamış bulunan bir desîse ile ilgilidir. Kendisi Kudüs'te hıristiyanlarca mukaddes sayılan yerler üzerinde hem katoliklerin, hem ortodoksların hak iddia etmesinden çıkan anlaşmazlığı kolaylıkla sona erdireceğini, bir rum tercüman vâsıtası ile, rus prensine duyurmuş idi. O da, bunun üzerine paşanın hâriciye nezâretine tâyin edilmesini pâdişahtan ricâ etmiş idi. Nezârete gelince, zaman kazanmağa çalıştı ve İngiltere elçisi Stratford de Redcliffe'in desteğini sağladıktan sonra, Osmanlı ortodokslarını rus himâyesi altına sokacak olan prens Menşikov'un talebine red cevâbı verdi. Prens İstanbul'u öfke ile terketti: bu, iki devlet arasında harp çıkacağına alâmet idi. Nitekim az sonra, rus orduları Eflâk ve Buğdan'a girdi. Mustafa Reşid Paşa, İstanbul'da kendi riyâsetinde toplanan meclis-i umûmîde, Rusya'ya harp ilân olunması kararını aldırdı ve harp kararı, pâdişah tarafından, bir hatt-ı hümâyun ile, 29 eylûlde kabûl olundu. Reşid Paşa İngiltere ve Fransa ile, 12 mart 1854'te, Rusya'ya karşı bir ittifak andlaşması imzâlamağa da muvaffak oldu; böylece tarihe Kırım harbi adı ile geçen

savaş başladı. Bu sıralarda Mustafa Reşid Paşa'nın nufûzu çok kuvvetli idi. Rakibi ser-asker Dâmad Mehmed Ali Paşa'nın medrese talebelerini kışkırtarak, 1853 eylûlünde hukûmet aleyhine ayaklandırması üzerine, talebeleri yatıştırdı ve ser-askeri azlettirdi. Bundan başka bir meselede kendisine itiraz eden sadrâzam Giritli Mustafa Paşa'yı da azl ve 1854 hazîranında Kıbrıslı Mehmed Paşa'yı sadârete nasbettirdi. Kıbrıslı Mehmed Paşa Dâmad Mehmed Ali Paşa'yı İstanbul'dan uzaklaştırmağa söz verdiği bâlde, sadrâzam olduktan sonra, aksine, onu vükelâ meclisine almak istedi. Bunun üzerine, hâriciye nâzırı İngiltere elçisini işe karıştırarak, Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın azlini te'min etti ve 2 rebiülevvel 1271 (23 teşrin II. 1854)'de sadrâzam oldu.

Mustafa Reşid Paşa bu dördüncü sadâretinde, vazîfesi imparatorluğun islâhat işlerini düzenlemek olan Meclis-i âlî-i tanzimatı kurdu. Fakat 16 şâbân 1271 (4 mayıs 1855) de sadâretten istifâ etmek zorunda kaldı. Fransa'nın tarafdar olduğu Süveyş kanalının açılmasını önlemek için, Mısır vâlisi Said Paşa'ya hitâben Meclis-i vâlâ reisi Yusuf Kâmil Paşa'ya yazdırdığı mektubun İstanbul'daki Fransa maslahat güzârı Benetti'nin eline geçmesi bu istifâya sebep olmuştur.

Kırım harbi Osmanlı devleti ve müttefiklerinin zaferi ile sona ermek üzere idi. Mustafa Reşid Paşa'nın en büyük emeli çıkmasında âmil olduğu harbin semeresini sulh konferansında toplamak idi. Lâkin kendisi 1856 Paris konferansına katılmak şerefine nâil olamadı ve Osmanlı imparatorluğunu konferansta sadrâzam Ali Paşa temsil etti. Müttefik devletler imparatorlukta gayri müslim tebeaya müslümanlar ile müsâvi hâklar tanınmasının bir ferman ile ilânını ve bu taahhüdün Paris sulh andlaşmasının te'minatı altına alınmasını şart koşmuşlardı. 28 şubat 1856 tarihinde ısdar olunan islâhat fermânını Mustafa Reşîd Paşa devletinin menfaâtine aykırı bulduğundan, fermânın tenkidini hâvî uzun bir lâyihayı pâdişâha sundu (lâyihanın metni için bk. *Reşid Paşa merhûmun âsâr-ı siyâsiyesi*, kütüphâne-i Ebüzziyâ, 3. tab., İstanbul, 1305, 53—72). Bunu müteakip Mısır vâlisi Said Paşa'nın dâvetini kabûl ederek, Yusuf Kâmil Paşa ve zevcesi Zeyneb Hanım-Efendi ile birlikte, 13 şevvâl 1272 (17 hazîran 1856) 'de Mısır'a hareket etti. Böylece, rakibi Âlî Paşa'nın Paris konferansından İstanbul'a dönüş merâsimine şâhid olmak tâlihsizliğinden kurtuldu.

Mustafa Reşid Paşa Mısır'dan avdetinden sonra, 3 rebiülevvel 1273 (2 teşrin II. 1856) 'te, beşinci defa, sadrâzam nasbolundu. Bu defa da, İngiltere elçisi Stratfor de Redcliffe'in teşebbüsü netîcesinde, sadâret makamına geçmiş idi. Paşa Tuna nehri ağzındaki arâzi ile, bunun açığında bulunan ve Paris andlaşmasında adı geçmeyen Yılan adasının Boğdan'dan ayrılarak, doğrudan-doğruya Osmanlı devleti idâresine bırakılmasını te'min etti. Buna karşılık, Paris konferansı kararı gereğince, Eflâk ve Boğdan'ın mukadderâtını tâyin edecek divânların seçimi münâzaalı oldu. Boğdan'da bu iki ülkenin birleşmesi aleyhdarlarının seçimi kazanması üzerine, birleşmeği isteyen Fransa hukûmeti Bâbıâlî'den seçimin yenilenmesini talep etti. Sadrâzam, seçimlerin meşrûluğunu ileri sürerek, Fransa'nın talebini kabûl etmedi. Fakat bu meselede İngiltere'nin Fransa'yı destekleyeceği anlaşılınca, 10 zilhicce 1273 (1 ağustos 1857)'te Mustafa Reşid Paşa sadâretten azlolundu. Paşa Meclis-i âlî-i tanzimât riyâsetine tâyin edilmiş idi; 33 gün sonra bu vazîfeden de alındı. 4 rebiülevvel 1274 (22 teşrin I. 1857)'te Mustafa Reşid Paşa, altıncı defa, sadrâzamlığa nasbolundu. Tâyin, pâdişah Abdülmecid'in kendisini Emirgân'daki köşkünde ziyâretini müteâkip vukû bulmuş idi. Ancak Mustafa Reşid Paşa'nın son sadâreti kısa sürdü; çünkü 21 cemâziyelevvel 1274 (7 kânûn II. 1858)'te kalp sektesinden vefat etti. Büyük bir ihtifâl ile kaldırılan cenâzesi Bayezid'de Okçular caddesindeki türbesine defnolundu.

Mustafa Reşid Paşa gençliğinde Mısır dîvan efendisinin kızı Emine Şerîfe hanım ile evlenmiş idi. Bu izdivacdan ilk oğlu Mehmed Cemil (sonra paşa) dünyâya geldi. 2 yıl sonra, karısını boşayarak, o sırada vefat eden enistesi Seyyid Ali Paşa'nın müstefrişelerinden Âdile Hanım ile evlendi. Ali Gâlib, Ahmed Celâl, Mazhar ve Sâlih adındaki oğulları ikinci izdivâcından dünyaya gelmiştir.

Tab'an halîm, selîm ve terbiyeli bir zât olan Mustafa Reşid Paşa meslek hayatında zekî bir siyâsetçi ve kabiliyetli bir idâreci idi. İyi bir hatîp idi ve sâde bir üslûp ile yazardı. Siyâsette onun umdesi islâhatçılık idi ve Osmanlı müesseselerinin garp örneğinde düzenlenmesine tarafdar idi. İmparatorluğun bekasını İngiltere ile samimî dostluk münâsebetlerinin idâmesinde görüyordu. İngiltere elçisi Stratford de Redcliffe ile devamlı iş-birliği Fransa elçisinin kendisine muhâlefetini mûcip olmuştur. Bu yüzden, müteaddit defalar iktidar mevkiinden ayrılmak mecbûriyetinde kaldı. Başlangıçta azimli ve mefkûreci olan Mustafa Reşid Paşa zamanla „irâd ve akar edinmek hevesine" düşmüş idi. Oğlu Ali Gâlib Paşa'yı pâdişâha dâmad yapmak, onu elçilik ve hâriciye nâzırlığına yükseltmek için giriştiği faâliyetler de büyük şah-

siyeti ile bağdaşmamaktadır. Mustafa Reşid Paşa vefâlı bir insan idi. Kendisini korumuş olan Pertev Paşa'nın hâtırasına bağlılığı hayâtının sonuna kadar devam etmiştir. Adam yetiştirmeğe de gayret göstermiş olup, Âlî ve Fuad Paşa'lar onun himâyesinde devlet hizmetinde ilerilemişlerdir. Ancak yetiştirdiklerinin kendi seviyesine gelmesine tahammülü yok idi. Msl. 1852 ağustosunda sadâretten azli üzerine, bu makamda halefi olan Âlî Paşa'yı bir türlü affedemedi. Reşid Paşa'nın hazırlanmasında âmil olduğu 1838 tarihli osmanlı-ingiliz ticâret andlaşması imparatorluk için feci neticeler doğurmuştur. Bu andlaşma Osmanlı ülkelerini yabancı devletlerin açık pazarı hâline sokmuş ve imparatorluğun çökmesine sebep olmuştur. Ancak adı geçen andlaşma sâyesinde, Osmanlı devletinin Mısır vâlisi tarafından yıkılmasının önlenmiş olması, paşa lehine bir mâzeret teşkil edebilir. Mustafa Reşid Paşa, tanzimat devrinin bânisi ve Türkiye'nin garplılaşmasında müsbet iş görmüş bir devlet adamı sıfatı ile, türk tarihinin mümtaz bir simâsıdır.

Bibliyografya: Mehmed Salâheddin, *Bir türk diplomatının evrâk-ı siyâsiyesi* (İstanbul, 1306), s. 5 — 38; Abdurrahman Şeref, *Tarih musâhabeleri* (İstanbul, 1339), s. 75—87; Ali Fuad, *Ricâl-i mühimme-i siyâsiye* (İstanbul, 1928), s. 6 — 55; M. Cavid Baysun, *Mustafa Reşid Paşa* (*Tanzimat*, I, İstanbul, 1940, s. 723—746); ayn. mll., mad. *Reşid Paşa, Mustafa* (*Aylık ansiklopedi*, İstanbul, I, 282 v. dd.); Reşad Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat* (Ankara, 1954), I; M. Destrilhes, *Confidences sur la Turquie* (2. tab., Paris, 1855), s. 36—73; G. de Molimari, *Rechid-Pacha* (Paris tab.); A. Ubicini, *La Turquie actuelle* (Paris, 1855), s. 153 — 168; Stanley Lane-Poole, *The Life of the Right Honorable Stratford Canning, Viscount Stratford de Redcliffe* (London, 1888), II; *Lord Stratford'un Türkiye hâtıraları* (kısaltılmış trc. Can Yücel), Ankara, 1959; L. Thouvenel, *Trois années de la Question d'Orient 1856 — 1859* (Paris, 1897); Ahmed Lutfi, *Tarih* (İstanbul, 1291 — 1328), IV — VIII; Mehmed Memduh, *Mir'ât-ı şuûnât* (İzmir, 1328); Cevdet Paşa, *Tezâkir* (nşr. M. Cavid Baysun), Ankara, 1953 —1960; *Tezkire*, 1—12, 13—20; Cavid Baysun, *Cezâyir meselesi ve Reşid Paşa'nın Paris elçiliği* (*III. Türk tarih kongresi, Tebligler*, Ankara, 1948, s. 375—379); Salâheddin Elker, *Mustafa Reşid Paşa ve türk arşivciliği* (*IV. Türk tarih kongresi, Tebligler*, Ankara, 1952, s. 182—189); W. E. Mosse, *The Return of Reschid Pasha, An Incident in the Career of Lord Stratford de Redcliffe* (*English Historical Review*, LXVIII, 546—573); Ed. Engelhardt, *La Turquie et le Tanzimat* (Paris, 1882), I; *Türkiye ve Tanzimat* (trc. Ali Reşad), İstanbul, 1328; Harold Temperley, *England and the Near East, The Crimea* (London, 1936); Frank Edgar Bailey, *British policy and the Turkish Reform Movement* (Cambridge, Mass. 1942); Ercümend Kuran, *Cezâyir'in fransızlar tarafından işgâli karşısında Osmanlı siyâseti* (İstanbul, 1957); G. Rosen, *Geschichte der Turkei... 1826 — 1856* (2 eild, Leipzig, 1866—1867); N. Iorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches* (Gotha, 1913), V; ayn. mll., *Osmanlı tarihi* (trc. B. Sıtkı Baykal), Ankara, 1948, V; Eover Ziya Karal, *Osmanlı tarihi* (Ankara, 1947—1954), V — VI; B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (London, 1961).

(ERCÜMEND KURAN.)

REŞİD-ÜD-DİN TABİB. RAŞİD AL-DİN TABİB (1248 — 1318) FAḌL ALLĀH B. 'İMĀD AL-DAVLA ABU 'L-ḤAYR B. 'ĀLĪ, İlhanlılar devrinde türk-moğul tarihine dâir büyük bir eser vücûda getirmiş olan bir tabîp, devlet adamı ve hayrât sâhibi vezir. Kendi adını *As'ila a acviba* ve *Şu'ûb-i pancgâna*'de Faḍl Allāh b. Abi 'l-Ḫayr b. 'Ālī al-muṣṭahir bi-Raşīd al-Ṭabīb al-Hamadānī şeklinde kaydetmektedir. Yahudi olan babası 'İmād al-Davla ve büyük babası Muvaffak al-Davla unvanlarını taşımışlardır. Müslüman âlimlere 'İmād al-Dīn ve Raşīd al-Dīn gibi, dine izâfetle lekaplar verildiği hâlde, islâm devletlerinde vazîfe alan yahudi ve hıristiyan âlimlere *dīn* yerine, *davla* kelimesine muzaf olan bir lekap verilmiştir. Raşīd al-Dīn'in büyük babası 'Alī, Ḫvāca Naṣīr al-Dīn Ṭūsī, İsmâilîlerin elinde Alamût kalesinde mahbus iken, onunla berâber bulunmuş ve moğullar şehri fethettikleri vakit, Naṣīr al-Dīn Ṭūsī gibi, o da Hulagu Han'ın hizmetine intisâp etmiş olmalıdır (bk. *Cāmi' al-tavārīḫ*, Bakû tab., III, 31—35 ve Mirḫvānd). Raşīd al-Dīn'in kâtibi Muḥammed al-Amīn, onun babasını, mübâlegalı olarak, *sulṭān al-ḥukamā' va 'l-ḥukkām fī zamānih* diye tavsif ettiği hâlde, ceddi 'Alī hakkında yalnız *mutaṭabbib* tâbirini kullanmıştır. Buna göre, babası ile büyük babasının da tabîp olmaları icâp eder; fakat babası daha ziyâde attâr olarak meşhûr imiş (bk. İbn Ḥacar, *al-Durar al-kāmina fī a'yān al-mi'at al-şāmina*, Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 2417, var. 177). Oğlu Raşīd al-Dīn Gazan Han'ın hizmetine girerek, onun sarayında tıp sâbasında ilerilemiş ve onun vezîri olmuştur.

Raşîd al-Dîn Hemedan'da 1248 yılında doğmuş ve orada tıp tahsil etmiştir (krş. *Bayān al-ḥaḳā'iḳ*, 50a, 269a). Kendisinin islâmiyeti ne zaman kabûl ettiği ve ne zaman İlhanlıların hizmetine girdiği, sarîh olarak, tesbit edilememektedir. Muâsırı ve muhâlifi olan *Macma' al-ansāb* müellifi Muḥammed b. 'Alî al-Şabānkārî, onun ancak 1304 senesinde, Olcaytu zamanında, islâmiyeti kabûl ettiğini kaydediyor ise de, Raşîd al-Dîn her hâlde Ġazan'ın hizmetine bir müslüman olarak girmiştir. Diğer bir muâsırı olan Faẓl Allāh b. Abî Muḥammed al-Şaḳḳā'î, *Raşîd al-Davla* tesmiye ettiği Raşîd al-Dîn'in Emîr Çoban tarafından istiṣvâp edilirken, kendisinin bir attâr ve sâde bir tabîp bulunduğunu, Olcaytu ve kardeşinin zamanında yükselerek, devlet adamı olduğunu söylediğini nakleder (tafsilât için bk. Blochet, *Introduction à l'histoire des Mongols*, s. 26, 51).

Raşîd al-Dîn'in hayâtı ve eserleri hakkında incelemelerde bulunan, bilhassa onun ilmî eserleri ve servetine temâs eden İ. Petruşevskiy (*Cāmi' al-tavārīḫ*, rus. trc., 1952, I, 17), Quatremère gibi, onun yahudiliği meselesinin düşmanları tarafından uydurulmuş olduğunu söylemektedir; fakat Raşîd al-Dîn'in bâzı eserleri (*Miftāḥ al-tafāsīr, Favā'id al-sulṭānīya, Laṭā'if al-ḥaḳā'iḳ, As'ila u acviba* ve *Tavżiḥāt*) islâm dinine yahudilik karıştırdığı meâlinde yapılan ithamlara zımnen cevap olacak şekilde kaleme alınmış gibi görünmektedir. *Macma' al-ansāb* müellifi Muḥammed Şabānkārî'ye göre, Raşîd al-Dîn devlet hizmetine, ilk olarak, Abaḳa Han zamanında girmiştir (bk. bir de Astarābādî, *Tārīḫ-i Buḥayra*, Tahran tab., s. 398).

Raşîd al-Dîn daha Kayḫatu zamanında, bir âlim sıfatı ile, Ġazan'ın dikkatini çekmiş olmalıdır. Kendisi saray tabîplerinden biri olmuş ise de, tabâbet her hâlde onun ikinci derecede vazîfesi olmuştur. Ġazan Han'ı tedâvî edenler arasında Raşîd al-Dîn bulunmamaktadır (d'Ohsson, IV, 346). Ġazan Han'ın avlanmalarında onunla birlikte bulunmuş, hanın meşgûl olduğu tabiat ilmi meselelerinde kendisine yardım etmiş ve onun için bir nebâtat kolleksiyonu vücûda getirmiştir. Ġazan Tebriz'de 1296 senesinde başlayıp, 1303'te tamamlanan, „Şanb-i Ġāzān" isimli mârûf türbesi ile bunun etrâfında inşâ edilen türlü hayır müesseselerinin idâresini Raşîd al-Dîn'e havâle etmiş idi (bk. Vaṣṣāf, *Tārīḫ*, Bombay tab., s. 382). Raşîd al-Dîn önce, vezir Ṣadr al-Dîn Zancānî yanında, idâre işlerinde çalıştı. Daha o zaman kurnaz bir ikbâl-perest olduğunu gösteren Reşîd al-Dîn kendisini ilmi ile Ġazan Han'a beğendirerek, nihâyet onun yerine vezir oldu.

İlhanlılar zamanında vezir daha çok bir beyin yanında sivil işlere bakan bir me'mûr ve o beyin itimat ettiği bir kâtip idi. Timurlular zamanında bu vezirlere *nuvîsandagān-i tācîk* denilmiştir. Onlar sırada türk bahşılarından sonra gelirlerdi. Bunlar hükümdar ile doğrudan-doğruya temâs edemezlerdi; fakat Ġazan müslüman olduktan sonra, bu tâcik kâtiplerin rolü büyüdü. Ṣadr al-Dîn Zancānî Ġazan Han'ın baş-kumandanı emîr Ḳutluġ Şāh'ın vekili olmakla berâber, aynı zamanda bâzı büyük hizmetleri karşılığında tümen beyliğine yükseltilmiş idi (Vaṣṣāf, s. 263). Kendisi Raşîd al-Dîn ile başka bâzı kimselerin gizli desîselerini Ḳutluġ Şāh'a ve sonra hükümdara bildirdi. Raşîd al-Dîn ise, Ṣadr al-Dîn'e karşı cephe almamış olduğunu isbâta muvaffak oldu ve bu sâyede Ġazan Han nezdinde de itibârı arttı. Ṣadr el-Dîn 4 mayıs 1298'de idâm edilince, yerine başka bir beyler-beyi vekili olan Sa'd al-Dîn Sāvacî vezir tâyin edildi (11 eylûl 1298). Vaṣṣāf'a göre, 1298'de Sa'd al-Dîn Sāvacî ile Raşîd al-Dîn aynı zamanda vezir tâyin edilmişlerdir. Ḥamd Allāh Ḳazvînî'ye göre ise, baş-vezirlik ve „al-tamga" mührü Sa'd al-Dîn'de bulunmakla berâber, Raşîd al-Dîn „sâhib-divân" ve „nâib" olarak daha yüksek bir mevkie sâhip olmuştur. Gerek Sa'd al-Dîn Sāvacî zamanında ve gerek onun idâmından (3 mart 1311) sonra tâyin edilen Ḫvâca 'Alî Şāh zamanında, Raşîd al-Dîn „sâhib-divân" olduğu hâlde, bizzat muâmele ve bilhassa mâliye işlerine karışmamıştır. Raşîd al-Dîn ile Sa'd al-Dîn 1298 senesinde aynı zamanda vezirliğe tâyin edilmişlerse de (Vaṣṣāf, s. 347), bu iki vezirden *nigābat-i cihānbānî u manṣib-i ṣāḥib-dîvānî* diye ayırdettiği Raşîd al-Dîn'in daha ziyâde kanûnlar vaz'etmekle ve diğerinin daha ziyâde icrâ işlerine bakmakla muvazzaf oldukları anlaşılmaktadır. Burada *nigābat-i cihānbānî* bizzat Ġazan Han'ın nâibi ve vekili mânasına delâlet eder. Raşîd al-Dîn'in salâhiyeti büyük, fakat mes'ûliyeti az idi. 1315'te devletin mâliyesinde görülen açık yüzünden, orduya yapılacak te'diyatta sıkıntı çekilmiş, vezirler mes'ûliyeti biribirlerinin üzerine atmışlardı. 'Abd Allāh Kāşānî Raşîd al-Dîn ile 'Alî Şāh arasında cereyân eden münâkaşayı şöyle nakleder: Raşîd al-Dîn'in—„Ben mâlî işlere karışmadım; bana bu husûsta bir mes'ûliyet terettüp etmez; beratları ben mühürlemedim, bu malların havâlesi için ben mes'ûl olamam"—sözüne karşı, 'Alî Şāh—„Biz mâlî işlere aynı bakla tasarruf ediyoruz; mes'ûliyete gelince, sen benden ayrılamazsın"—

demiş, Raşîd al-Dîn ise,—„Sen vezirsin, taahhütlerin sâhibi sensin; benim al-tamga ve verilen beratlar ile bir alâkam yoktur" —cevâbını vermiş; fakat 'Alî Şâh—„O hâlde sen de al-tamga mührünü al, taahhüt yazılarını ve beratları sen de imzâ edip, onlara mührünü bas"— şeklinde mukabele etmiştir. Vaṣṣâf (s. 540), Raşîd al-Dîn'in Olcaytu'nun baş-vezîri olarak tâyin edilmesi dolayısı ile, onun „al-tamga"'ya sâhip vezir olduğunu söyler.

Raşîd al-Dîn, bizzat idâre ve muâmele işleri ile meşgûl olmadığından, ilmî işler ile uğraşmağa vakit bulabilmiştir. 1303 senesinde, Şam seferine giderken, Sa'd al-Dîn ile berâber Raşîd-al-Dîn de bu seferde Ġazan Han'a refâkat etmiştir. Tarihçi Vaṣṣâf-i Şîrâzî'nin Sa'd al-Dîn ve Raşîd-al-Dîn vâsıtası ile Ġazan tarafından kabûl edilip, eserini takdim ettiği ve mükâfat ile taltîf edildiği sırada, Raşîd al-Dîn Ġazan tarafından tarih üzerinde çalışmağa me'mûr edilmiş bulunuyordu.

Olcaytu (1304—1316) Raşîd al-Dîn'e *ṣâḥib-dîvân* mansıbını tevcih etti ve Sa'd al-Dîn'i de ona „şerîk", *umûr-i dîvân*'a bakan vezir, olarak tâyin etti. Böylece Raşîd al-Dîn'in nufûzu en yüksek derecesine ermiş idi. Onun hükümdar üzerindeki te'siri büyük idi; hattâ hükümdarın şâfiî mezhebine geçmesine bile sebep olmuş idi ve Merâga'da şâfiî imamı olan Niẓâm al-Dîn 'Abd al-Malik'i de *ḳâżî'l-ḳużât* tâyin ettirdi. Bagdad ulemâ ve sûfîlerinden Şihâb al-Dîn Suhravardî ve arkadaşları, Mısır memlûkleri ile siyâsî temâsta bulunmakla ithâm edilerek, ölüme mahkûm edilmişlerken, Raşîd al-Dîn'in nufûzu sâyesinde kurtulmuşlardır. Raşîd al-Dîn'in derecesinin yükselmesi Sa'd al-Dîn Sâvacî ile arasını açmış idi; fakat İlhanlılar Raşîd al-Dîn'i tercih etmişlerdir. Sa'd al-Dîn, devlet malını israf bahânesi ile, 10 şevvâl 711 (20 şubat 1312)'de, Bagdad yakınında öldürüldü. Onun yerine Raşîd al-Dîn'in dostu Tâc al-Dîn' Alî Şâh Cîlânî-i Tabrîzî vezir tâyin edildi. Raşîd al-Dîn memleketin her tarafında nufûzunu yayıyordu. Oğlu 'Abd al-Laṭîf 1313'te Olcaytu'nun veliahdı Abû Sa'îd'in atabeyi olan emîr Sevinç'in vezîri tâyin edildi. 1315'te, Raşîd-al-Dîn ile Tâc al-Dîn 'Alî Şâh arasında çıkan ihtilâf dolayısı ile, Olcaytu bir emir ile ber iki vezîrin nufûz dâirelerini ayırdı ve Irak-ı Acem, Hûzistan, Lûr ve Fars vilâyetlerini Raşîd al-Dîn'e ve Irak-ı Arab, Diyarbekr, Arrân ve Anadolu'yu 'Alî Şâh'a verdirdi; her iki vezir divânda yine şerîk addedildiler.

1316'da Olcaytu vefat edip, 11 yaşında oğlu Abû Sa'îd tahta geçince, emîr Çoban Sulduz'un devlet işlerini kendi elinde temerküz ettirmesine rağmen, Raşîd al-Dîn'in vaziyetinde bir değişiklik olmadı. Emîr Çoban oğlu Timurtaş Bey, Rûm vilâyetine umûmî vâli tâyin edildiğinde de, Raşîd al-Dîn'in büyük oğlu Celâl al-Dîn onun vezîri olmuştur. Böylece vaktiyle 'Alî Şâh'ın nufûzu altında bulunan Anadolu'da şimdi Raşîd al-Dîn'in oğlu vezir bulunuyordu. Raşîd al-Dîn emîr Çoban'ın ve Alî Şâh da genç hükümdarın atabeyi olan Sevinç Ağa'nın vezîri durumunda idiler. Bu sûretle bunlar bu iki emîrin himâyesi ile, eskisi gibi, iki vezir olarak, mevkîlerini muhâfaza ettiler. Git-gide emîr Çoban memlekette bütün idâreyi ele alınca, Raşîd al-Dîn'in de nufûzu arttı. Bununla birlikte 'Alî Şâh ile aralarındaki gizli mücâdele ve karşılıklı desîseler de çoğaldı. Bu defa daha becerikli çıkan 'Alî Şâh Raşîd al-Dîn'i 717 receb sonlarında (20 teşrin I. 1317 'de) vezirlikten azlettirmeğe muvaffak oldu. Emîr Sevinç de, Raşîd al-Dîn'i sevmemekle berâber, onun vezâretten ayrılmasını istemiyordu. Tecrübeli Raşîd al-Dîn'in divânda bulunması kendisini hissettiriyordu; bunu takdir eden emîr Çoban da Raşîd al-Dîn'i vezirliğe getirmek istedi ise de, o, ihtiyarlığını ileri sürerek, bu teklifi reddetti ve devlet hizmetinde bulunan 13 oğlundan birinin vezir tâyin edilmesini tavsiye etti. Raşîd al-Dîn'in tekrar iş başına getirilmesi düşünülürken, düşmanları onun aleyhinde tedbirler almakta gecikmediler ve onu, Olcaytu'yu zehirleyerek, öldürmekle ithâm ettiler. Emîr Çoban Raşîd-al-Dîn'i sorguya çekti. Raşîd al-Dîn, kendisini delîller göstererek, müdâfaa etmiş olmasına rağmen, zehiri hükümdara bizzat verdiği iddia edilen oğlu 'İzz al-Dîn İbrâhîm ile birlikte, 8 cemâziyelevvel 718 (18 temmûz 1318)'de Tebriz yakınında idâm edildi; bütün malı, mülkü yağmalandı ve cesedi de Tebriz sokaklarında sürüklendi.

İlhanlılara büyük hizmetlerde bulunan Raşîd al-Dîn'in nâşı kendisi tarafından yaptırılan türbeye defnedildi (bu türbe ile ilgili daha sonraki bir vâkıa için bk. Davlatşâh, *Taẕkirat al-şu'arâ*, nşr. Browne, s. 330). Vücûda getirdiği hayır müesseseleri ve vakıfları, Rab'-i Raşîdiya'nın daha sonraki hâdiselerde tahrip edilmesine kadar yaşamış ve oğulları devlet hizmetinde kalmış, büyük oğlu Ġiyâṣ al-Dîn Abû Sa'îd Han'a senelerce vezirlik etmiştir.

Raşîd al-Dîn'in vezirlik hayâtına âit tafsilât mevcut ise de, hayâtının diğer safhalarına âit kayıtlar azdır. *Munşa'āt*'ından öğrenildiğine göre, kendisi bizzat Hindistan'a, Delhi hükümdarının yanına bir vazife ile gitmiş ve oradan tabâbet için pek çok mühim madde getirmiştir. Hindistan ile bu münâsebetleri sonradan

da devam ettirmiştir. Aynı *Münşa'āt*'tan ve Rab'-i Raşîdî'nin vakfiyesinden, kendisinin İran, Irak, Anadolu ve hattâ İstanbul'da mal, mülk ve arâzisi bulunduğu anlaşılmaktadır (İran'da bulunanlar için bk. İ. Petruşevskiy, *İstanbul İktisat fak. mecm.*, 1954, XV, 44). Bunlar oğlu Calâl al-Dîn'in idâresinde bulundurulmuştur. Raşîd al-Dîn'in vasiyetnâmesine göre, nakdî parası 2.750 tümen, yâni 37,5 milyon dinar olup, ayrıca 5.000 miskal külçe altını var idi. Bu servet Hulagu Alamut'u aldığı vakit, onun takdîrine mazhar olan büyük babası zamanından beri toplanmış olsa gerektir; fakat bunun İran'ın bir kısmı ile Hindistan'da ve Anadolu'da olanları kendisinin 20 sene süren vezirliği zamanına âit olmalıdır. Raşîd al-Dîn, hayrat işlerine vakfettiği arâziden bahsederken, bunları „ölü toprakları ihyâ etmek" şeklinde vücûda getirdiğini kaydetmiştir. Bundan başka Azerbaycan ve Anadolu'daki bâzı arâziyi imâr ve iskân etmiştir. Msl. Malatya yanındaki „Nehr-i mustecidde-i Ğâzânî" denilen, kanal civârında, Anadolu'da vâli olan oğlu Calâl al-Dîn idâresinde, Ğazan Han nâmına olmak üzere, Mahmudâbâd, yukarı ve aşağı Mahmudiye köyleri ve kendi adına Reşidiye ve oğlu adına Celâliye köyleri ile Gazanâbâd, Sultanâbâd, Mubârekâbâd, Şahâbâd gibi 26 köy ve kasaba ve Cizre yanında açılan „Nehr-i müstecidde-i Reşîdî" adlı kanal civârında da 14 köy vücûda getirilmiş ve buralara büyük ve küçük Ermeniye'den nakledilen türkmen aşîretleri yerleştirilmiştir (Münşaât kitabında bunlar hakkında mâlûmat için bk. *İktisat Fak. mecm.*, 1954, V, 37 v. dd.; Petruşevskiy, *Voprosı istorii*, 1951, nr. 4). Onun bu büyük imâr ve hayrât işleri bilhassa Azerbaycan'da iyi hâtıralar bırakmıştır. Tebriz'in şarkında Kûh-i Veylân yamacında, Rab'-i Raşîdî ismi ile binâ ettirdiği mahallede kanallar yaptırmış, derüşşifâ, medrese ve kütüphâneler binâ ettirmiştir. Münşaâtından anlaşıldığına göre, Rab'-i Raşîdî bir şehir hâlini almıştır. Evler, dükkânlar, kervansaraylar, bahçeler ve hamamlar, emtia anbarları, değirmenler, kumaş ve kâğıt imalâthâneleri ve darbhâne var idi. Kûçe-i ulemâ adında yalnız âlim ilmî müesseselere mahsûs bir cadde de mevcut idi. Buradaki umûmî kütüphâne zamanının sayılı kütüphânelerinden birini teşkil ediyordu. İslâm âleminin en mârûf hattatlarının eserleri de burada bulunuyordu. Rab'-i Raşîdî ve müesseseleri için bk. *Vakfiya-i Ḫvāca Raşîd al-Dîn*, Tahran, Kitāb-ḫāna-i Millî Malik, nr. 1233; bk. bir de *İslâm araştırmaları enstitüsü dergisi*, 1960, III, 158 v.dd.

Raşîd al-Dîn kendi müesseselerini hârâp olup, ortadan kaybolmaktan korumak için, tedbirler almış ve bu maksatla geniş vakıflar tahsis etmiştir.

Tıbba, moğulların tarihine ve devlet idâresine dâir eserleri moğulca, arapça ve farsça, hattâ çince yazdırıyor, zamanının en iyi kâğıdı olan Bagdad kâğıdı üzerine ve iyi hattatlar tarafından istinsah ettirerek, memleketin her tarafındaki kütüphânelerine dağıtıyordu (bk. Quatremère, s. CXI—CXII; E. Browne, *A Litteray History of Persia*, III, 77 v. d.). Vaṣṣâf (s. 539)'a göre, Raşîd al-Dîn'in hepsi 10 cild teşkil eden eseri 6.000 sahife kadar olup, bunların istinsahı, nakış, tasvir ve teclidi için 60.000 dinar sarfedilmiş, kitapların her sene istinsahı ve yayılması için husûsî vakıflar tahsis edilmiştir.

Raşîd al-Dîn'in Tebriz ve Sultâniye'den başka yerlerde de (Hemedan, Erdebil v. b.) benzer müesseseler yaptırdığı anlaşılmaktadır.

Raşîd al-Dîn'in 14 oğlu (Sa'd al-Dîn, Calâl al-Dîn, Macd al-Dîn İsḥāḳ, 'Abd al-Laṭîf, 'Izz al-Dîn İbrāhîm, Ġiyāṯ al-Dîn Muḥammed, Aḥmed, Muvaffaḳ al-Dîn, 'Alî, Şayḫî, Maḥmûd, Humûm, Şihāb al-Dîn, 'Alî Şāh) ve dört kızı (Farmān Hatun, Ay Hatun, Şāhî Hatun, Hadiya-i Malik) olmuştur. Ayrıca *Münşa'āt* (s. 27 ve 245)'ına göre, Rukn al-Dîn ve 'Abd al-Mu'min adlarında iki oğlu daha var idi. Bâzı çocukları kendisinin idâmı sırasında öldürülmüştür. Erzurum'daki „Üç künbed" içinde ölüm tarihi 719 (1319) olarak gösterilen Tāc al-Dîn İbn Raşîd'in Raşîd al-Dîn'in oğlu olması muhtemeldir. Raşîd al-Dîn bu oğullarından bâzılarını bâzı vilâyetlere vâli veya „müşrif" tâyin ettirmiştir. Msl. 'Alî ve Şihāb al-Dîn Irak-ı Arab'da (Bagdad), Maḥmûd Kirman'da, Sa'd al-Dîn 'Avāşim'da (Hatay), yukarıdaki listede ismi zikredilmeyen oğlu 'Abd al-Mu'min, Simnan ve Damgan taraflarında, Calâl al-Dîn Anadolu'da, 'Abd al-Laṭîf İsfahan'da, Ġiyāṯ al-Dîn Muḥammed Horasan'da, İbrāhîm Fars'ta, Macd al-Dîn Hindistan hudûdunda (sonra Anadolu'da, Denizli'de), Pîr Sultan Gürcistan'da, Aḥmed Erdebil'de, moğul-türk beylerinin yanlarında vezirlik rütbesinde bulunmuşlardır. Raşîd al-Dîn böylece İlhanlı idâresinin muhtelif yerlerinde oğulları vâsıtası ile müessir olabilmiştir. Ġiyāṯ al-Dîn Muḥammed çok fazîletli, insâniyet sâhibi ve iyi tabiatlı bir zât olup, ulemâyı himâye etmiştir. Ḥamd Allāh Ḳazvînî *Târîḫ-i guzîda* adlı eserini ona ithâf etmiş, Salmān-i Sāvacî, Avḥadî Kirmānî, Ḫvācūy-i Kirmānî onun fazîletinden bahseden şiirler yazmışlardır (bk. 'Abbās İḳbāl, s. 334, 350 v. dd.). İstanbul kütüphânelerinde Ġiyāṯ al-Dîn kütüphânesi için hazırlanmış olan kıymetli minyatürlü eserler vardır (bk. *Şah-nāma*

Topkapısarayı, H. 1479. Yine Reşîd'in oğullarından Şayḫî, İlhanlı Satı Bey Hatun'un vezîri idi. Diğer oğlu Maḥmûd da Muzafferîlerin vezirliğini yapmıştır. Ġiyâṯ al-Dîn Muḥammed, Suhravard seyidlerinden birinin kızı olan Fâṭıma Hatun ile, İbrâhîm Hindistan Dehli hükümdarı 'Alâ' al-Dîn Halacî'nin oğlunun kızı ile, 'Alî Şâh Mekke şerîfinin kızı ile, Humâm Taberistan hükümdarının kızı ile evlenmişlerdi. Raşîd al-Dîn İlhanlı hânedânı ve emîrleri ile sıhrî münâsebet kurmağa da ehemmiyet vermiştir. Oğlu Aḥmed İlbanlı Keyhâtu'nun oğlu Mengü'nün kızı Kutı Hatun ile, Şihâb al-Dîn Emîr Çoban Sulduz'un oğlu Dimaşk Hoca'nın kızı ile, Abdüllatîf Şîraz atabeylerinden 'Alâ' al-Dîn'in kızı Terken Hatun ile, 'Alî Şirvânşâh'ın kızı ile evlendirilmişlerdi.

Raşîd al-Dîn şâfiî mezhebinde salâbet sâhibi olarak tanınmış, söz ve hareketlerinde samimî ve dürüst olduğundan, hanların itimâdını kazanmış idi. Ġazan Han'ın türk ve moğul tarihine karşı gösterdiği alâka dolayısı ile, kendisini bu sâhaya vermiş ve türk beylerinin kıskançlığını mûcip olacak derecede yüksek rütbeler elde etmiş ve bu mevkii için ilim ve kültür meseleleri ile meşgûl olmağı daha uygun bir yol telakkî etmiştir. Böylece *maḳarrab al-salṭana* olmuştur.

Raşîd al-Dîn'in eserleri. Kendisi ikbâlini ilmî müşâvir olmak yolu ile sağlamış olduğundan, çok erken eser yazmağa başlamıştır. İhtimâl Raşîd al-Dîn, Çin ve Hindistan tarihine dâir, sonradan *Câmiʿ al-tavârîḫ*'e giren te'liflerini Argun zamanında buddbist bakşılar ile yaptığı münâzaralar sırasında hazırlamıştır; çünkü Çin ve Hindistan tarihlerini onların telakkîsine uygun şekilde yazmış ve al-Bîrûnî'nin Hindistan medeniyetine ve akîdelerine âit yazılarını farsçaya çevirmiştir. Ġazan Han'ın bilhassa iktisâdî ve tabiʿî ilimlerle alâkasından dolayı, bu husûsları da çalışmalarına eklemiş ve Olcaytu'nun dinî ilimlere karşı olan ilgisi yüzünden de ilâhiyât ve felsefeye dâir bilgileri de eserine ilâve etmiştir. Eserleri şunlardır:

1. *Tansaḳ-nâma-i İlḫânî dar funûn-i ʿulûm-i ḫiṭâʾî*. Ġazan zamanında Vangi-suku adında bir çinli âlimin eserinden tercüme ettiği bu kitabının ilk kısmı Ayasofya (nr. 3596)'da bulunmaktadır. Bu tercümenin Raşîd al-Dîn tarafından yazılan mukaddimesinin, medeniyet tarihi bakımından, çok mühim bir yeri vardır. Burada Hind ve Çin medeniyetinin husûsiyetlerinden, insanlar arasında müşterek dil ve yazının lüzûmundan, Çin'deki matbaacılığın inkişâfından, kâğıt paradan ve musikî notalarından bahsedilmektedir. Bu kitabın edviye müfredâtına, moğul ve türklerin amelî ve nazarî tıp bilgilerine v. s. dâir olan 3 cildi henüz bulunamamıştır. Mukaddime, türkçeye çevrilmiş ve 1939'da Tıp tarihi enstitüsü yayınları arasında neşredilmiştir; bk. bir do Muctabâ Mînôvî, *Macalla-i Dânişkada-i adabîyât*, Tahran, III, nr. 1.

2. *Âṯâr u aḫyâʾ*, tabiʿî ve iktisâdî ilimlere âit olup, Ġazan Han zamanda başlanıp, Olcayta Han zamanda tamamlanmış olan 24 kısımdan ibâret bir eserdir. Burada ölçüler ve takvimler, jeoloji, mimârî, zirâat, sulama usûlleri, kanallar ve muhtelif memleketlerdeki hayvancılık, imâr, yol, köprü inşaâtı, gemicilik, mâden, ormancılık, meyvacılık, bahçecilik, şeker, pamuk, keten, küncü v. b. sanâyii, bubûbâtın yetiştirilmesi, sülolar, kuş, arı, balcılık, şarapcılık bahis mevzuu edilmektedir (zirâat mahsûlleri ve nebatlara âit 8. kısmının neşri için bk. Naem al-Davla Mîrzâ 'Abd al-Ġaffâr, *Macmûʿa-i ʿilm-i îrânî dar zirâʿat u falâḥat u bâġbânî*, 1905, s. 1—116). Petruşevskiy tarafından Rusya'da bulunan *İrşâd al-zirâʿa* adlı eserin Raşîd al-Dîn'e âit olmadığı, fakat 921 (1515) yılında Herat'ta Timurlular devrinde yazılmış olan bu eserden, Mîrzâ 'Abd al-Ġaffâr'ın kısmen istifâde ettiği anlaşılmıştır. *Âṯâr u aḫyâʾ*'nın kalan 23 kısmı da bulunursa, İlhanlılar devrinde yakın ve uzak şark kültür münâsebetleri daha fazla aydınlanacaktır.

3. *Kitâb-ı siyâsat u tadbîr-i mulk-i ḫiṭâʾîyân*, Çin ve moğulların devlet idâre usûlüne dâir olan bu eser Ġazan Han zamanında yazılmıştır. Müellifin *Laṭâʾif* (Ayasofya kütüp. nr. 3833, 5a)'inde bahsi geçen bu eser şimdiye kadar ele geçmemiştir.

4. *Câmiʿ al-tavârîḫ*, Ġazan Han zamanında başlanmış olup, Olcaytu'ya takdim edilen bu eserin ilk cildi türk ve moğul tarihine, 2. cildi islâm, Çin, Hind, İsrail ve Frenk tarihine âittir. Bu son cildinde Oğuzların destanı da yer almış bulunmaktadır. Eserin aslı moğulca olup, hükümdara takdim edilmiş bulunduğu anlaşılmaktadır (bk. *C A J*, VII, 60—72). Kitabın ilk cildinin İlhanlılar kısmı Quatremère ve Karl Jahn, diğer kısımları Berezin ve Blochet tarafından, neşredilmiştir. Son zamanlarda eserin metni ve tercümesi, rus ilimler akademisi tarafından, 4 cild hâlinde, 1946—1960'ta neşredilmiştir. Eserin 3. cildi, farsça aslı ve rusça tercümesi ile birlikte, Ali-zâde ve Arend tarafından 1957'de Bakû'da neşredilmiştir. İlhanlılar devrine âit kısmında Topkapısarayı (Revan köşkü, nr. 1518) nüshası ile, Ayasofya (nr. 3034)'da bulunan arapçasından istifâde edilmemiştir. *Câmiʿ al-tavârîḫ*'in ilk cildi, tam olarak, Tahran'da 1960'ta iki bölüm hâlinde neşredilmiş ise de, bu neşir ilmî bir değer taşımamaktadır.

Kitabın 2. cildinin Frenk tarihine âit kısmı Karl Jahn tarafından, fransızca tercümesi ve izahları ile birlikte, 1951 'de ve Gazneliler ve Selçuklulara âit kısımları metin hâlinde Ahmed Ateş tarafından 1957 ve 1960 'ta, İsmâilî, Fâtımî ve Nizârîlere dâir kısımları da Dânişpujûh ve Mahmûd Dabîr Siyâkî tarafından, 1958 ve 1960 'ta neşredilmiştir. İlk cildin sonunu teşkil eden Olcaytu tarihi kısmı Meşhed kütüphânesinde, 1923 'te bulunmuş idi (Barthold, *Turkestan*, s. 47); fakat az sonra bunun eksik ve nisbeten yeni bir *Câmi' al-tavârîḫ* kısmı ile değiştirilmiş olduğu görülmüştür. Gazan ve Olcaytu Han 'ların, belki de bütün İlhanlıların tarihini Raşîd al-Dîn bizzat kaleme almış, diğer kısımlarını ise, kendi planına tâbî olmak üzere, başkalarına yazdırmıştır. Raşîd al-Dîn, islâm kavimlerinden farklı olarak, moğul ve türklere, tarihte ilk defa olmak üzere, aslî bir medeniyete mensûp bir câmia sıfatı ile, husûsî bir yer ayırmıştır. Raşîd al-Dîn, eserini minyatürler ile süslemek ve burada müesseselere ve iktisâdiyâta geniş yer ayırmak sûretiyle islâm tarihçiliğinde yeni bir çığır açmış ve tarih telakkîsinde al-Bîrûnî ile İbn Ḫaldûn 'un yanında, mümtaz bir yer almıştır (bk. Z. V. Togan, *Tarihte usûl*, s. 167 v. d.). Raşîd al-Dîn ayrı milletlerin tarihini o milletlere mensûp şahsiyetlere yazdırmıştır (moğul tarihi Pulad Çınsang, Firenk kısmı Tebriz 'de bulunan frenkler, Çin tarihi yine Tebriz 'de bulunan Li-taçi ve Maksun veya Kamsun tarafından yazılmıştır). Esere âit yazıların teksir edilerek, muhtelif âlimlere gönderildiği, hatâlarının gösterilmesinin ricâ edildiği, gelen cevaplar *Câmi' al-tavârîḫ* 'e eklendiği müellifin *Tavżîḥât* (bk. Kılıç Ali Paşa kütüp. nüshası, 209b)'nda zikredilmiştir; fakat eserin bize kadar gelen nüshalarında bunlara tesâdüf edilmez.

Câmi' al-tavârîḫ 'in arapçasının ikinci cildinden eksik, fakat müellif zamanında, 706 (h.) 'da, Tebriz 'de yazılmış ve 70 kadar resim ile süslenmiş bir nüshasının mühim kısımları Edinburg Üniversitesi kütüphânesinde (Arap. 20), 100 kadar resimli bir nüsha Londra 'da, Royal Asiatic Society kütüphânesinde (Ar. 27) ve üçüncü bir nüshası da Oxford Üniversitesi Bodleian kütüphânesinde (arab. 1) bulunmaktadır; birinci cildin, yine eksik olmak üzere, bir nüshası Ayasofya kütüphânesindedir (nr. 3034). Bu son nüshada, bas isimlerde *k* ve *ḳ*, *g* ve *ġ* harflerinin karıştırılmasından anlaşılıyor ki, kitabın arapça tercümesi uygur harfleri ile yazılmış uygurca yahut moğulca aslından yapılmıştır. Ancak Raşîd al-Dîn 'in ilâve ettiği farsça şiir ve vecîzeler farsça tercümesinden alınmıştır. Arapça nüshada farsçasına nazaran bâzı küçük fazlalıklar da bulunduğundan, Ayasofya nüshası eserin neşir ve tercümelerinde kaçınılmaz bir mesnet olmalıdır.

5. *Şu'ab-i pançgâna*, arap, türk, Benî İsrâil, frenk ve çinlilerin hâkim sülâlelerinin şecerelerini, türk ve moğul hanlarının âile fertlerini, büyük me'mûrlarını, ordu mevcûdunu gösteren bir eserdir. Timurlular devrinde yazılmış olan *Mu'izz al-ansâb* adlı esere esâs teşkil ettiği görülen ve aslında moğulca olarak yazılmış olduğu anlaşılan bu eserin yegâne nüshası Topkapısarayı, Ahmed III. kütüp., nr. 2937 'de bulunmaktadır. Bâzan *Câmi' al-tavârîḫ* 'te bulunmayan malûmâtı da ihtivâ eden bu eserin bu nüshası Altın-Ordu 'dan gelmiştir (tafsilât için bk. *CAJ*, VII, 70 v. d.). *Şu'ab-i pancgâna* 'nin bir kısmı, *Favâ'id-i sulṭânîya* 'nin Nûruosmâniye kütüphânesi (nr. 3415) nüshasında bulunmaktadır.

6. *Şuvar al-aḳâlîm*, Gazan Han zamanında yazılmış coğrafyaya dâir bir eser olup, bize kadar gelmemiştir; ancak Ḥamd Allâh Ḳazvînî (devlet posta yolları kısmında) ve Amîn Aḥmed Râzî (ihtimâl bilvâsıta) bu eserden istifâde etmişlerdir (bk. *Islamic Culture*, Haydarâbâd, teşrin I., 1934, s. 522 v. d.).

7. *Miftâḥ al-tafâsîr*, Olcaytu zamanında yazılmış olup, farsça ve arapça nüshaları mevcuttur (Şehid Ali Paşa kütüp., nr. 304; Manisa umûmî kütüp.) ve *Kur'an* tefsirine giriş mâhiyetindedir. Hayır ve şer, cebir ve kader, bilhassa budhist tenâsuhunun bâtıl olduğu, *Kur'an* 'ın fasahâtı, münferid âyetlerin izâhı ve müellifin hasb-i hâline dâir 8 risâleden ibârettir. Sonunda (124b—144b) bu tefsire zeyil mâhiyetinde olan *Nafâ'is al-afkâr fî tatimmat al-asrâr* adlı eseri bulunmaktadır.

8. *Tavżîḥât-i Raşîdî*, bir çok yerlerde farsça ve arapça nüshaları bulunan (müellif zamanında yazılan nüshaları için bk. Ahmed III. kütüp., nr. 2300 ve nr. 2322, 715 h.; Kılıç-Ali Paşa kütüp., nr. 835, 707—714 h.; Fâtih ve Nûruosmâniye kütüp. 'de eksik parçaları vardır) eser 19 mevzua âit 19 risâleden ibârettir. Bunlardan 12. risâlede Olcaytu 'nun türk, moğul ve cihan tarihi yazılması ve buna dâir meseleler hakkındaki konuşmaları, 14. risâlede Ġazzâlî 'nin müdâfaası, 7. ve 8. risâlede kendisinin muhtelif dinî ve felsefî mevzûlarda yahudilerin fikirlerine cevâbı bulunmaktadır. Kılıç-Ali Paşa nüshasında müellifin eserlerinin 80 sahifelik bir fihristi vardır.

9. *Laṭâ'if al-ḥaḳâ'iḳ* (en iyi nüshası için bk. Ayasofya kütüp., nr. 3833), 14 risâleden mürekkeptir. Burada dünyânın yuvarlaklığı, vahdet-i vücût, Peygamberin ümmîliği, müellifin al-Bîrûnî 'ye karşı hayranlığı, Çağatay Han 'ın

müslüman vezîri ḫvârizmli Mes'ud Bey Yalavaç'ın ve Olcaytu'nun *Kur'an*'ının aynı âyetlerine karşı gösterdikleri ilgi, Peygamberi rüyâsında görmesi ve kendisi hakkında başka bilgiler bulunur.

10. *Bayān al-ḥaḳā'iḳ* (arap. nüshası, Kılıç-Ali Paşa kütüp., nr. 834, tarihi 711=1311), Olcaytu'yu ilgilendiren meselelerin izâhını ihtivâ eden 20 risâleden ibârettir. Bir de eserde (269a) kendisinin gençlik hayâtından, baba ve amcalarının hâzık tabîp olduklarından, türklerin „ırım" denilen tedâvîlerinden, Olcaytu'ya, hey'ete ve takvime dâir izahlardan, çiçek hastalığından ve buna karşı moğul ve türklerce alınan tedbirlerden, umûmiyetle türklerin hastalıklara mukavemetinden v. b. bahseder. Bir de (56a—71b), 11 şevvâl 707 tarihine (türk takvimi ile 2. ayın 12'si, yânî 15 mart 1310 m.) tesâdüf eden İlhanlı devletinin kuruluş bayramı dolayısı ile toplanan moğul emirlerine hitap eden Olcaytu'nun, akıl, şerîat ve Cengiz yasasının nasıl muvâzî yaşamaları gerektiğini izâh eden sözleri nakledilmiştir.

11. *As'ila u acviba* (fars. Ayasofya kütüp., nr. 2180 ve Edirne Selimiye kütüp., arap. Ahmed III., nr. 1930, 715 h. Raşîd al-Dîn'in kendisine sorulan suâllere cevaplarını ihtivâ eder). Ayasofya kütüphânesi nüshasında, 5b—29b' de, eserin mufassal fihristi verilmiştir. Suâller arasında tarihî mevzûlara ve o zamanki milletler-arası meselelere dâir dikkate şâyân yazılar vardır (krş. Z. V. Togan, *X. Bizans kongresi tebligleri*, İstanbul, 1957, s. 255 ve *İslâm araştırmaları enstitüsü derg.*, III, ek). Müslümanlığa yeni ısınmış olan hukümdarı ilgilendiren mevzûlar Cengiz devletinde XIII. asrın son yarısında islâmiyeti kabûl eden türk ve moğul eşrâfının hepsini de meşgûl eden meseleler olduğundan ve Raşîd al-Dîn bu meselelere onları tatmin edecek şekilde cevap verdiğinden, bu cevaplar XIV. asrın ilk yarısında bu muhiti işgâl eden fikirler bakımından mühimdir. Olcaytu'yu ilgilendiren dinî meseleler için bk. *Nuzhat al-sulṭān va cilā' al-aḥzān*, Manisa, Umûmî kütüp., nr. 1067. Aynı meseleler XIV. asırda islâmiyeti yeni kabûl etmiş olan Cengizlilerden Altın-Ordu'da Özbek ve Çagatay ulusundaki hanları da meşgûl etmiştir. Bu arada bâzı emîrlerin, islâmiyeti bırakıp, eski dinlerine dönmek istedikleri (krş. Z. V. Togan, *Umûmî türk tarihine giriş*, s. 219, 446, nr. 152, 276, 455, 484) mâlûmdur. Raşîd al-Dîn'in cevaplarında hukümdar ve maiyetini islâmiyete bağlamakla, bu dine büyük bir hizmette bulunduğu muhakkaktır.

Raşîd al-Dîn'in dinî ve felsefî eserlerinde merkezî nokta *Kur'an*'da Peygamberin ağzından kâfirlere hitâben söylenen „Sizin dininiz size, benimki ise, bana âittir" (CIX, 6) âyetinin „bütün müşrikleri öldürünüz" (IX, 6) âyeti ile mensûh olduğuna dâir müfessirlerin fikirlerini reddederek, müslüman olmayan insanlara karşı müsâmaha gösterdiğini isbâta çalışması olmuştur. Bu gâye ile, Reşîd, *Kur'an*'daki „hiç bir günahkâra başkasının günâhı yüklenemez" (VI, 164) meâlindeki âyet gibi âyetleri ve hadîsleri bir araya getirerek, Cengiz-oğulları uluslarında daha islâmiyeti kabûl etmeyen emîrlere karşı müsâmaha gösterilebileceğini, müslümanlığı kabûl etmiş olan Ġazan Han ile Olcaytu'nun arzûlarına uyarak, yazmıştır.

Tavżīḥāt'ta bulunan risâlelerden 1., 3., 6., 9., 15. ve 16. risâleler *As'ila u acviba*'nin arapçasında (Topkapısarayı, var. 216—296) da, bir az farklı olarak, tekrarlanmıştır.

12. *Favā'id-i sulṭānīya* yahut *al-Mabāḥiṯ al-sulṭānīya* (farsça, Nûruosmâniye kütüp., nr. 3415; 712 h., arap., Yenicâmi, Hadice Turhan kütüp., nr. 326), 5 kısımdan ibâret olup, Olcaytu ile dinî ve fikrî sâbalardaki görüşmelerini ihtivâ eder. Muhtelif vesileler ile çok mütenevvî mevzûlara temâs edilen bu eserde bilhassa güzellik, muvaffakiyet, istidât, ilham, vahiy, nübüvvet, mebde' ve me'âd meseleleri yer alır (144b). Bir ara eserlerini moğulca yazarak, Olcaytu'ya takdim ettiğini, ondan mükâfat aldığını (144b), Olcaytu'nun tarih kitabının tanzimi meselesi ile meşgûl olup, müellife tâlimât verdiğini (var. 36) anlatır.

13. *Mukātabāt-i* (veya *Munşa'āt-i*) *Raşīdī*, muhtelif emîrlere, oğullarına ve diğer me'mûrlara devlet işleri hususunda yazdığı yazılarını ihtivâ eden bu eser Muḥammed Şafî' tarafından neşredilmiştir (Lâhûr, 1945). İstanbul Üniversite kütüphânesinde ve Tahran'da Melik kütüphânesinde de yazmaları vardır. Raşîd al-Dîn'in İsfahan vâlisi olan oğlu 'Abd al-Laṭīf'e 15 madde, Anadolu'da vâli ve vezir olan oğlu Celâl al-Dîn'e 35 madde, Tustar ve Aḥvāz'da vâli olan oğlu emîr Şihâb al-Dîn'e 39 madde hâlinde yazdığı nasihat-nâmeleri onun hayat görüşünü aksettirmektedir. Bunlar *Ḳabūs-nāma*, *Aḫlāḳ-i Nāṣirī* v. b. gibi, devlet adamları için yazılan nasihat-nâmelerden alınmış kısımlar ile birlikte kendisine hâs fikirleri de ihtivâ eder.

14. *Vaḳf-nāma-i Rab'-i Raşīdī*. Bu eserin 360 sahife tutan nüshası Tahran'da Melik kütüp., nr. 1233'te bulunmaktadır (bk. bir de *İslâm araştırmaları enstit. derg.*, III, 158 v.dd.).

İslâm âlimlerinin Raşîd al-Dîn hakkındaki umûmî hukümlerinin bâzıları şöyledir: İbn al-'İmâd (*Şaẕarāt*, VI, 45): „Raşîd yumuşak tabiatlı, cömert ve dâhî bir şahsiyet idi; *Kur'an*'ı tefsir edip, araya eskilerin reylerini (*ārā' al-*

avā'il) karıştırmıştır", İbn Ḥacer (*al-Durar al-kāmina*, II, 295; III, 233): „Raşīd al-Dawla dostlarına karşı mülâyim, düşmanlarına karşı çok sert idi; *Kur'an*'ı felâsife yolu ile tefsir etti; bu yüzden mülhit sayıldı; yoksa islâmiyeti kabûlünde samîmî idi", al-Ẕahabī: „Raşīd akıl sâhibi, dâhî ve mürüvvetli bir insan idi", Reşîd'in muâsırı olan Tebrizli ulemâdan Tāc al-Dīn 'Abd al-Raḥmān al-Afżal b. Muḥammed b. Ḥamīd: „Raşīd'in katli 100.000 hıristiyanı öldürmekten daha mühim ve hayırlı bir iş olmuştur", Badr al-Dīn 'Aynī: „Reşīd 30 yaşında müslüman oldu. Abaḳa Han yanında tabîp idi. Olcaytu'nun ölümünden bir sene sekiz ay sonra öldürüldü. 4.000 çiftliği, 16.000 kadar vâridât getiren dükkân ve hanları, kütüphânesinde 50.000 cild kitabı var idi", müfessir Şams al-Dīn al-İṣfahānī: „Raşīd Buḳrāṭ'ın *Fuṣūl* kitabına ve Rāzī'nin *Muḫaṣṣal*'ına üç cild şerh yazdı. Tarih ve diğer kitapları için, Olcaytu ona 1.500.000 dinar ihsân etti ve isterse, bunun karşılığı olarak, has emlâkinden arâzi almasını söyledi; Raşīd de arâzi almağı tercih etti. Bu emlâkin senelik geliri 150.000 dinar idi", Aḥmed al-Birzālī: „Raşīd hâzik bir tabîp idi; Ġazan Han onun ilmine hayran idi; kendisi zengin idi, bir çok hânkah ve medreseler yaptırdı", Kutubī (*'Uyūn al-tawārīḫ*): „Raşīd zâhiren islâm, fakat bâtınen bir mülhit idi. Âlim, tabîp İbn al-Ḥavām, Raşīd'i rabbânî bir şahsiyet tanırdı, onun eserleri hakkında mübâlegalı takrizler yazmış idi. Bu yüzden, Raşīd'in katlinden sonra, çok çekti; yâni Raşīd'in dostları kadar düşmanları da çok idi".

Bibliyografya: Raşīd al-Dīn'in dinî ve felsefî eserleri üzerinde hiç bir ciddî araştırma yapılmamıştır. Hâl tercümesine dâir mâlûmat için bk. E. Blochet, *Introduction à l'histoire des Mongols* (Leiden, 1910), krş. W. Barthold, *Mir islama* (1912); İ. Petruşevskiy, *Sbornik letopisey*, I, cüz 1, s. 7—37; Naşīr al-Dīn Munşī-i Kirmānī, *Simt al-'ulā*, s. 84; Ḥamd Allāh Ḳazvīnī, *Ẓafar-nāma*; Vaṣṣāf, *Tārīḫ*; Muḥammed al-Ḥalīlī, *Mu'eam udabā' al-aṭibbā'* (Necef tab.), s. 340; İbn al-Kaşīr, *al-Bidāya*, XIV, 87; Maḳrīzī, *al-Sulūk*, II, 162; İbn Taġrîbirdī, *al-Manhal al-ṣāfī* (Nûruosmâniye nüshası), mad. *Raşīd al-Dīn*; al-'İmād al-Dīn, *Şaẕarāt al-ẕahab*, VI, 44; Brown, *Az Sa'dī tā Cāmī* (trc. 'Alī Aṣġar Ḥikmat), Tahran, 1948, s. 79—105; C. A. Storey, *Persian Literature* (London, 1935), I, 17 — 78; Z. V. Togan, *The Composition of the History of the Mongols by Rashid al-Din* (*C A J*, 1962, VII, 60—72); eserin başkaları tarafından yazılan ikinci cildinde vâkî olan ihmalkârlıklar hakkında bk. Mucteba Minövî (*Macalla-i Dānişkada-i adabīyāt*, Tahran, 1961, II, nr. 4). Eserin son rus neşirlerinde isimler uygurca yazılmış ve hanlarının resimleri de eklenmiş olan Özbek ilimler akademisi (Curabek), Topkapı-sarayı, Revan köşkü kütüp., nr. 1518 ve Tahran Gülistan müzesi nüshaları esâs olmuştur. Bu üç nüsha Raşīd'in hayâtında Arslan Bey b. Âytogdı al-Tabrīzī tarafından Rab'-i Raşīdī'sinde yazılan nüshaya dayanmaktadır. 2. cildin Hindistan ve Keşmir'e âit kısmının tahlili K. Jahn, (*Kamalashri-Rashid al-din, Life and Teaching of Buddha*, *C A J*, 1956, s. 81—128) tarafından, Çin'e âit kısmının tetkiki H. Franke (*Some Remarks on Rashid ad-Dīn's History of China, Oriens*, 1951, IV, 21—26) tarafından yapılmıştır. Raşīd al-Dīn'e, bilhassa dinî eserlerine âit mufassal mâlûmat için bk. Z. V. Togan, *Reşideddin, hayâtı ve eserleri* (henüz neşredilmemiştir). (ZEKİ VELİDİ TOGAN.)

REŞT, önce bir idârî bölge, sonra şehir ve nihâyet İran'da Gīlān eyâletinin merkezidir. V. Barthold (*Gīlān po rukopisi Tumanskogo, Bull. de l'inst. Caus. d' Hist. et. d'Archéol* Tiflis, 1927, VI) tarafından da tesbit edilmiş olduğu gibi, Gīlān'ın tarihi ve tarihî coğrafyası hakkında şimdiye kadar pek az mâlûmat var idi. G. le Strange'in Gīlān'ın ilk şehirlerinin yerlerinin kat'î olarak tesbit edilemediği husûsundaki sözleri bâlâ kıymetini muhâfaza etmektedir. Tumanski yazması (X. asır), ilk defa olarak, bize şehirlerin kurulmasından önce de bu isimlerin o idârî bölgelere verilmiş olduğunu bildirir. Orada Gīlān'ın şark kısmında, nehrin bu tarafında—Bīepīş—(islâmiyet buraya şarktan nufûz etmiştir) bilhassa yedi idârî bölge ve garp kısmında, nehrin öte tarafında —Bīepas— on bir idârî bölge zikredilir. Yedi şark idârî bölgesi içinde biri Lāficān (yâni Lāhicān) ismini ve garptaki on bir idârî bölgenin biri de Reşt adını taşımaktadır. Bu ismi taşıyan şehirler o vakit henüz mevcut değil idi; bu şehirler ilk defa olarak, moğullar devrinde zikredilir.

Umûmî mâlûmat. — Gīlān bugün 19 idârî bölgeye ayrılmaktadır (bunlardan 5'i *Ḫamse-yi Ṭevāleş* adı ile anılır); merkezi Reşt olan Mavāzī bunların en mühimidir. Rabino'ya göre, Reşt şehrinin nüfusu 1917 yılında 30.000 ve Mavāzī idârî bölgesinin ise, 90.500 (bütün eyâletin nüfusu 339.300) idi. Bugün bu nüfusun çok fazla arttığı muhakkaktır. Reşt (bir de Dār al-Marz, yâni „hudut bölgesi" denilir), şarkta Sīyāhrūdbār veya Seygālān ve garpta Govber-rūd adını taşıyan iki küçük nehrin arasında kâindir. Bu

nehirler birleşerek, şehirden 11 km. uzaklıkta bulunan Enzelî (bugün Pehlevî) körfezine dökülmektedir. Şehrin ortasında ehemmiyetli bir kısmını işgâl eden ticâret semti dar ve karanlık sokaklar ile kesilmektedir. Bir kaç sene önce şehir henüz pek az büyük caddeye sâhip bulunuyordu ve bunlar ancak kısmen taşla döşenmiş idi. Son zamanlarda şehirde modern şehircilik hareketi görülmeğe başlamıştır. Şehir 7 mahalleye bölünmüştür: Zâhedân, Maḥalleye Bâzâr, Ḫomeyrân, Ḫomeyrân-e Zâhedân, Ustâd-Serâ, Çumâr-Serâ ve Kiyâb: aş.-yk. 6.000 ev, 3.300 dükkân, 20 kervansaray (tâcirler için), 25 kervansaray (kervanlar için), 40 câmi, 12 türbe, 36 tekke, 6 medrese, 35 hamam ve 7 köprü (bu sayılar birinci cihan harbinden öncesine âittir). Câmilerden ancak Mascid-i Şafî eski bir yapı olup, bir dereceye kadar âbide kıymetini taşır. *Aḥsan al-tavārīḫ* müellifi Ḥasan Beg, Mascid-i Şafî'yi zikrettikten sonra, Şâh İsmâ'îl'in, Ardabîl'den Gîlân'a kaçtığı vakit, bu câmide bir müddet kalmış olduğunu kaydetmektedir. Câmiin avlusunda, duâlarının kabûl edilmesi için, kadınların para attıkları bir kuyu bulunmaktadır. Hukûmet konağı yakınında bulunan İmâm-zâda Sayyid Abû Ca'far türbesi Reşt'in en mühim mukaddes makamını teşkil eder. 'Abd al-Fattâḥ Fûmenî burada yatan velînin adının Ustâẕ Ca'far olduğunu söyler; bu semte verilen Ustâẕ-Serâ ismi de bundan gelmektedir. Reşt kadınları dâimâ bafif-meşrep olarak tanınmışlardır. Mahallî şâirlerden Mevlâ Sâ'il Gîlânî'nin eserlerinde de bunlar aynı şekilde tavsif edilmişlerdir.

Reşt'te iki mühim zümre vardır: Ṭâ'ifa-i Ḥâcci Samî' (Tebriz'den gelme) ve Âl-i Umişe (aşağı bir tabakadan olup, şehrin civârından gelmedir). Reşt ahâlisi Gîlekî şivesi ile konuşur. Yüksek tabaka ile orta tabaka farsçayı kullanırlar. Bunun yanında Âzerî türkçesi de konuşulur. Bâzı Bahâ'îler hâric, bütün ahâli şiîdir. Gîlân halkı ancak IV. (X.) asrın başında, Custânîlere karşı isyânı netîcesinde, Ali âilesinden imâm Ḥasan b. al-Utruş sâyesinde müslüman olmuştur (krş. Barthold, *Istoriko-geograficeskiy obzor Irana*, Petersburg, 1903, s. 156). Biepas'ın bütün ahâlisi hanbelî olup, Fûmen'in ileri gelenleri ile Küçispahân ahâlisi şâfiîdir. Safevîler zamanında Gîlân'ın İran ile birleştirilmesinden sonra, ancak Biepas'ın ahâlisi sünnîliği bırakıp, şiîliğe geçmiştir. Başka rivâyete göre ise, Daylemân ve Gîlân 290 (903) yılı sıralarında şi'î Zaydîya'ye mensûp olup, „onların âlim ve muharrirlerinden biri" ve halîfeliğin alevî müddeisi olan Sayyid Nâṣir Kabîr vâsıtası ile, islâmiyeti kabûl etmiştir; yânî burasının islâmlaşması şiîlik te'siri altında meydana gelmiş olacaktır (krş. S. A. Kasravî-i Tabrîzî, *Şahriyārān-i gom-nām*, Tahran, 1928, I, 32). Zerdüşt dininin son izleri Gîlân'dan henüz tamâmiyle kaybolmuş değildir. Orada, ötmesi tâlih müjdelediği için, beyaz horoz çok kıymetlidir ve ateş yakıp, üzerinden atlama âdetine de tesâdüf edilir (*çārşambe-yi āḫir-i sāl*). Fûmen'e giden yol üzerinde, Reşt'ten 2 km. uzaklıkta bulunan bir mahal hâlâ Ateş-Kede adını taşımaktadır. S. A. Kasravî (*ayn. esr.*, s. 31)'ye göre, Gîlân'da Zerdüşt dininin yayılmış olup-olmadığı da açık olarak bilinmemektedir. Ahâli dinî meselelere umûmiyetle kayıtsız kalmıştır; fakat azîz, *pîr* veya *buzurgvār* olarak gösterilen bir çok ağaçların, bilhassa kadınlar tarafından, ibâdet yeri olarak kullanılması dikkate değer (krş. bilhassa 'Arâḳ köprüsü yanında Velîyân, Çehel Doḫter; Âġa Bîbî Zeynab).

Reşt Rusya ile yapılan ticâretin en mühim merkezini teşkil eder. Gîlân'ın iktisâdî merkezi olarak, şehrin ehemmiyeti, ipek böceklerinin yetiştirilmesindeki ilerileme veya gerilemeye göre, değişmiştir. Barthold (*göst. yer.*)'un fikrine bakılırsa, Gîlân'daki şehir hayâtı ve sanâyiin inkişâfı IV. (X.) asırdan sonra başlamıştır. Coğrafyacılar IV. (X.) asırda yalnız Taberistan'da ipekçilik ve ipekli dokumadan bahsederler. VII. (XIII.) asırda ve daha sonraları Gîlân ipeği bilhassa meşhûr olmuştur. Bu asrın sonunda, Marco Polo'ya göre, Gîlân ipeği Ceneviz tüccarlarınca çok aranmış ve bunların gemileri, Marco Polo'nun eserini tamamlamasından bir müddet önce, Hazer denizinde görünmüştür.

T a r i h. S. A. Kisravî (*göst. yer.*) kısaca şu sülâleler üzerinde durmaktadır: Custânîler (II=VIII. asrın sonundan IV.=X. asrın başına kadar), Kengerîler (IV.=X. asrın başından V.=XI. asrın ortasına kadar) ve Sâlârîler (IV.=X. asır). Bunlardan bilhassa ilki Gîlân tarihinde ehemmiyetli rol oynamıştır.

Rabino'nun eserinde moğul istilâsından (1307) İran inkılâbına kadar tam bir tarih hülâsası bulunmaktadır. Rabino'nun görmemiş olduğu Tumaneki yazmasında daha eski devirlere âit bâzı mâlûmat vardır.

Gîlân bu yazma eserde kalabalık ahâlisi bulunan, zengin bir eyâlet olarak tasvir edilmektedir. Bütün işler kadınlar tarafından görülmekte olup, erkekler harpten başka hiç bir işle meşgûl olmazlar. Daylam ve Gîlân'ın her tarafında, her köyde günde muhakkak bir-iki silâhlı çarpışma olur, köyler biribirleri ile savaşırlar, bâzan bir tek günde, bu kavgalar yüzünden, bir çok insan öldürülürmüş. Bu dâhilî kavga ve savaşlar ancak bir dış harp vuku-

unda durdurulur; harbe gidenler ise, orada ölürler veya ancak ihtiyarladıktan sonra evlerine dönerler. Yaşlanınca bunlar kendilerini ibâdete verirler ve bunlara *muḥtasib-i ma'rūfger* („iyilik yapan zaptiye") denilir. Gīlān'ın bütün bölgelerinde biribirlerine söven, sarhoş olan veya her hangi bir cezâ verilecek harekette bulunan kimseler 40 — 80 sopa cezâsına çarptırılır. Onların, içinde âmileri bulunan küçük şehirleri vardır: Gīlābād, Şāl, Dulāb, Baylamān-Şahr; buraların da pazar yerleri vardır; tüccarları yabancılar olup, diğer sâkinlerinin hepsi de takvâ sâhibi *ma'rūfger*'lerdir. Ahâli her bölgede *līter* (mânası mâlûm değildir?), pirinç ve balık ile geçinir. Gīlān'dan süpürge, keçe, seccâde ve balık dünyânın her tarafına ihrâe edilir.

Aynı yazmada şehirler arasındaki mesâfeler verilmediği gibi, yollar da tavsîf edilmemektedir. Yollar hakkındaki yegâne mâlûmat Maḳdisī'ye âit olup, eserini bu yazmadan bir kaç sene sonra kaleme almıştır. Gīlān'ın merkezi o vakit Dulāb idi. Rabino'nun işâret ettiği gibi, Reşt idârî bölgesinin (*mavāzī*) müstakil tarihinin tek devresi VIII. (XIV.) asrın başından (706=1306/1307) IX. (XV.) asrın sonuna (880 =1475/1476) kadar devam etmekte olup, bu da komşu Fūmen ve Lāhicān beyleri ile yapılan mücâdele ile doludur. Bunlardan ilki gâlip çıkıyor ve Biepas, şu hâlde Reşt, bir müddet Fūmen İsḥāḳī hânedanının hâkimiyeti altında kalıyor. Sultan Aḥmed Han (Biepiş)'ın tahta geçmesi ile kuvvet Lāhicān sülâlesine geçiyor. Bu devre 911 (1506)'den 1592 yılına, yâni Gīlān'ın Şāh 'Abbās tarafından İran'a ilhâkına kadar devam ediyor. İdârî ve iktisâdî merkezi Reşt olan Gīlān'da ingiliz „Moskova şirkotinin" faâliyete geçmesi de bu devreye rastlar. 1557 yılında Anthony Jenkinson, Richard ve Robert Johnson tarafından te'sis edilen bu şirket 1561'den 1581 yılına kadar, Rusya üzerinden, İran'a 10 hey'et göndermiştir. Gīlān'ın son müstakil beyi olan Aḥmed Şāh'ın, Şāh 'Abbās'a karşı yardım istemek üzere, Moskova'ya sefâretler göndermiş olduğuna da işâret edilmelidir. Moskova'dan himâye vaadleri gelmiş ise de, bunun bir te'siri olmamıştır. Rus kazaklarının, İran sarayının yardımını sağlamak için, Gīlān ve Reşt'i yağma etmiş oldukları da ayrıca kayda değer. En mühim hücûm 1045 (1636) yılında, Stenka Razin tarafından Reşt şehrine yapılmıştır. 2 safer 1082 tarihinde, Moskova'da bulunan iranlılar Stenka'nın idâmında hazır bulunmak üzere, dâvet edilmiştir (krş. *Kāveh* mecm., nr. 12, yeni seri, 1 kânûn I. 1921). 1722'den 1734 yılına kadar Reşt ve Gīlān, efganların hücûmundan korkan vâlinin dâveti üzerine, ruslar tarafından işgâl edilmiştir. 1734 yılında İran ile Rusya arasında yapılan bir anlaşma ile, bu yerler İran'a iâde edilmiştir. Rabino'da rus işgâlinin iyi bir tarafına işâret eden bir mâlûmat kaydedilmiştir: askerî mülâhazalar ile, ruslar Reşt'in etrâfındaki kamışlık sâhayı ortadan kaldırmışlardır.

Gīlān ve Reşt'in tarihi, buranın İran'a ilhâkından sonra, eski ehemmiyetini kaybediyor ve bu devletin umûmî tarihi içine giriyor. Fakat Rabino'nun eserinde son vak'a olarak kaydedilen ve yeni zamanlara âit bir kaç noktaya burada işâret etmek yerinde olur. İran ihtilâli esnâsında sosyal demokratların Kafkasya'daki mahallî komitesi Reşt'e bir hey'et göndermiş ve orada 1909 yılı şubatında şâhın idâresinin yıkılmasına ve bir inkılâp komitesi kurulmasına yardım etmiştir. Komite Serdār Asad Baḫtiyārī ile anlaşarak, Sipehdār 'Aẓam'ı vâli olarak seçmiştir. Vâlinin o devir tarihinde oynadığı rol mâlûmdur (krş. Pavloviç ve İranskiy, *Persia v borbe za nezavisimost*, Moskova, 1925). Böylece Reşt inkılapçı şimâl ordusunun hareket üssü olmuştur. Bir kaç sene sonra, dünya harbinde Reşt tekrar dikkati kendine çekti. Burada Mīrzā Küçik Han tarafından ve yabancı te'sirlere karşı mücâdeleyi gâye edinen *Cengelī* hareketi meydana gelmiştir. Alman, türk ve rus zâbitleri tarafından askerî birlikler teşkil edilmiş ve bunlar general Dunsterville'in kumandasındaki ingiliz kuvvetlerinin Bakû'ya karşı hareketini durdurmağa çalışmışlardır; fakat büyük bir muvaffakiyet kazanılmamıştır (12 hezîran 1918'de Mencīl yakınındaki harp). Biçerāḫov kumandası altındaki ruskazak birliklerinin yardımı sâyesinde ingilizler mânileri bertaraf etmişler ve Reşt'e bir askerî birlik yerleştirmişlerdir. *Cengelī*'ler ile 20 temmûz 1918'de şehirde yapılan savaş ingilizlerin muvaffakiyeti ile netîcelenmiştir. 25 ağustosta Enzelī'de Küçik Han ile sulh muâhedesi imzâlanmıştır. Bir aralık (martın sonu 1918) Küçik Han'in durumu çok kuvvetlenmiş idi ki, yalnız Kazvin'in değil, battâ Tahran'ın bile ele geçirilmesinden korkulmuştur. Reşt'teki İngiliz konsolos muâvini Maclaren, bu şehirdeki İran İmparatorluk bankasının müdürü Oaksbot ve ingiliz istihbârât teşkilâtından yüzbaşı Noël *Cengelī*'lerin eline esir düştüler ve sonuncusu 5 ay esir kaldı (krş. L. C. Dunsterville, *The Adventures of Dunsterforce*, London, 1920).

Reşt, 1920 yılında, bir defa daha ihtilâl hareketine sahne oldu. Kızıllar tarafından 28 nisan 1920'de Bakû'nun zaptından sonra beyazlar elinde kalan filo ingilizlerin işgâli altında bulunan Enzelī limanına sığınmıştır. Hazer denizindeki kızıl filonun kumandanı Reskoinikov,

beyazları tâkip ederken, 18 mayıs 1920'de Enzelî'yi işgâl ve ingilizleri acele geri çekilmeğe mecbûr etti. Sovyet askerlerinin Enzelî'de görünmesi Gīlān'da ihtilâl hareketinin başlamasına yol açtı ve Reşt'te 4 hazîranda, başında Küçik Han olmak üzere, şimâlî İran'da ingilizlere muhâlif bir ihtilâl hukûmeti kuruldu.

Enzelî ve Reşt'te kızıl askerlerin bu ilk hareketlerinde arâzi sâhiplerinden topraklarını almak husûsunda komünistlerin yaptıkları teklif köylüler tarafından reddedilmiştir. Köylüler banların tekrar gelmesinden ve ellerinden alınan arâzinin kendilerine çok pahalıya mal olmasından korkuyorlardı. Fakat Reşt'in kızıllar tarafından ikinci defa işgâlinde (teşrin I. 1920) köylüler onları daha iyi karşılamışlardır. Bir çok köylüler pirinçlerini artık sâhiplerine vermeyeceklerini ve bütün mahsûlü kendilerine alıkoyacaklarını beyân etmişlerdir. Askerî durum henüz karışıklığını muhâfaza ediyordu. İngilizler Enzelî'den çekilince, bir müddet vaziyetin inkişâfını beklediler; fakat hazîranda, askerî mâlzemeyi yaktıktan sonra, Reşt'ten de çekildiler. Bir ay sonra Mancīl'i terkettiler; Safīd-Rūd üzerindeki köprüyü berhavâ edip, Bagdad yolunu tuttular. Bu arada Tahran hukûmeti Reşt ihtilâlcilerine karşı kuvvet gönderdi. Başta bâzı muvaffakiyetler kazanan İran-kazak alayı bozguna uğradı. Bunun üzerine yukarıda zikredilen kızılların Reşt'i ikinci defa işgâlleri vukua geldi.

İngilizler kendi taraflarından 25 teşrin I. 1920'de alayda askerî tâlim ile vazîfelendirilen beyaz rus zâbitlerin uzaklaştırılmasını ve yerlerine ingilizlerin tâyinini istediler. Muşīr al-Davla'nin hukûmeti buna yanaşmadı ve 27 teşrin I.'de istifâsını verdi. Onun yerine 1 teşrin II.'de Sipehdār hukûmeti iş başına geçti ve ingilizlerin talebini kabûl etti. Böylece İran'ın bütün askerî kuvvetleri ingiliz kontrolü altına girmiş oldu. Bundan sonra İngiltere 19 kânûn I. 1920'de Tahran hukûmetine bir ültimatum göndererek, İngiltere ile İran arasında 9 ağustos 1919'da yapılan anlaşmayı tasdik için meclisin toplanmasını talep etti; fakat bu ingiliz siyâsetine Sovyet-İran yaklaşması mânî oldu. 20 mayıs 1920'de Tahran hukûmeti Azerbaycan sovyet cümhûriyetini tanıdığını Moskova'ya bildirdi ve Sovyetler birliği ile müzâkereye girişmek arzûsunu izhâr etti. İran murahhası Muşāvir al-Mamālik teşrin II. başında Moskova'ya geldi, Sovyetler ile yapılacak anlaşma için, müzâkerelere başladı. 28 teşrin II.'de Moskova elçisi olarak, Rothstein'i Tahran'a göndermek istediğini bildirdi. Kânûn II. 1921'de ingilizler şimâlî İran'da kaybettikleri yerleri geri almak için, bir tecrübe daha yaptılar ve İran hukûmetinin 23 kânûn II.'da Sovyetlerin askerlerini Gīlān'dan geri çekmelerini isteyen notasına dayanarak, rusları çıkarmak istediler; fakat Moskova'nın kat'î olarak bunu reddetmesi üzerine, ingilizler İran'daki kuvvetlerini geri almak için hazırlıklara başladılar. Bu arada İran ile Sovyetler 26 şubat 1921'de bir muâhede imzâlayarak, iki devlet arasında siyâsî münâsebetlerin te'sisine karar verdiler. 25 nisan 1921'de Rothstein Tahran'a geldi. Aynı sene içinde rus ve ingiliz kuvvetleri İran'ı terkettiler. Gīlān ile Reşt bunun üzerine son olarak İran devletine yeniden ilhâk edildi. Gīlān'da son ihtilâl hareketleri 1921 ve 1922 yıllarında çıkan Kerbelâ'ī İbrāhīm ile Sayyid Celāl'in hareketleri olmuştur.

[Bugünkü Reşt'in nüfusu 120.000'den fazla olup, Gīlān'ın ticâret merkezi olmak husûsiyetini muhâfaza etmektedir. Pirinç, tütün, pamuk ve çay zirâat ile ipekçilik gelişmektedir. Hazer denizinden elde edilen havyar da Reşt'in çok gelir te'min eden mahsûllerindendir. Şehrin şimâlinde bir hava meydanı vardır.]

Bibliyografya: H. L. Rabino, *Les Provinces caspiennes de la Perse. Le Gulân* (*R M M*, 1915/1916 XXXII), en mühim kaynak olan bu eser tam bir bibliyografya da ihtivâ etmektedir; buna bir de Reşt'li Ḥāeī Sayyid Maḥmūd, *Tasviya-i ḥuḳūḳ* (1910) ilâve edilebilir, burada bilhassa Gīlān'daki arâzi işletme usûlü ele alınmıştır.—Zikre şâyân eserler için bk. bir de V. Minorsky, *La domination des Dailamites* (*Publ. de la Société des Études Iran.* nr. 3, Paris, 1932).

(B. NIKITINE.)

REVAN. [Bk. ERİVAN.]

REVÂNDİZ. RAVÂNDİZ, şimâlî Irak'ta, Erbil livâsı dâhilinde, kazâ merkezi bir kasabadır. Mahallî telaffuz ile, Ravāndīz veya Ravanduz, şark kaynaklarında bâzan Ravāndiz—Rū'indiz şeklinde zikredilir. Bu ismin *ravān* ve *diz* unsurlarından meydana geldiğine dâir B. Nikitine'in mülâleası doğru ise de, onun tarafından ikinci unsur için, bir ihtimâl olarak, ileri sürülen „kale" ve iki kelime için tahmin edilen „tunçtan kale" iştikak ve mânası bize pek muhtemel görünmüyor. İran'ın garbında geniş bir sâhada *diz* kelimesine, coğrâfî bir tâbir olarak, sık-sık rastlanmakta ve bu tâbir sarp yamaçlı bir arâzi şekline delâlet etmektedir.

Ravāndiz kasabası, Büyük Zāb ırmağının sol tâbîlerinden Rūbāri Ravāndiz vâdisi kenarında, Musul—Tebriz yolu üzerinde bulunur. Bu yolun şimâlî Irak'ı İran Azerbaycanı'na bağlamak bakımından husûsî bir ehemmiyeti vardır. Birinci cihan harbi sonuna kadar umûmiyetle yal-

nız mekkâre nakliyâtına müsâit olan ve kışın hudut geçitlerinde haftalarca kapanan bu yol, hiç değilse Irak'a âit kısmında, ingiliz himâye idâresi sırasında, araba geçebilen bir şose hâline konulmuş idi. Kasabanın nüfusu, 1935 sayımına göre, 2.176 idi ve kazâ nüfusu da 38.342 olarak tesbit edilmiş idi. Bölgenin istikrarsız durumu yüzünden, son yıllarda nüfus sayısında büyük bir artma olmamıştır denilebilir.

Ravândiz'in tarih devirlerinde kayda değer ehemmiyeti, İran'ı Mezopotamya'ya bağlayan yollardan birisi üzerinde bulunmasından ileri gelmiştir. Bununla berâber bu yol daha şimâlde (İpek yolu: Trabzon — Hoy) ve daha cenûpta (Medya kapısı, Diyala boğazları vâsıtası ile, Hemedan — Bagdad) bulunan işlek caddelere nisbetle daha ârızalı ve daha az tâkip edilmiş olduğu, yalnız vakit-vakit diğer yolların siyâsî sebepler ile işlemez hâle gelmesi veya Musul (Ninive) bölgesi ile İran'ın buna komşu olan dağlık arâzisinin (başlıca merkez: Savuçbulak), aynı mâhiyette sebepler ile, biribiri ile sıkı temâs hâline geçmesi sırasında ehemmiyet kazandığı söylenebilir. Bununla berâber, tabi'i hâllerde bu ârızalı yolun ehemmiyetli bir rol oynadığı tahmin edilmemektedir.

Arap coğrafyacıları arasında yalnız Yâḳût Ravândiz'den geçen yol hakkında bilgi vermektedir. Marâğa — Erbil yolu, bu sonuncu şehrin zaptından (1258) sonra, moğullarca mâlûm olmuştur. Gârû Şinka ismi verilen geçidi tâkip eden yol Perkins (*J A O S*,) 1853, II, 83 v.d.) ve Thielmann (*Streifzüge in Kaukasus*, Leipzig, 1877, s. 321 v.d.) tarafından tavsif edilmiştir. Revândiz ayrıca dağ patikaları ile şimâlde Şemdinân'a bağlanmakta idi.

Nestûrî kilisesinin feyizli çağında bütün bu bölge Erbil metropolitlik merkezinin te'siri altında kaldı ve burada bir takım manastırlar te'sis edildi. Daha sonra Ravândiz'in umûmiyetle tâbî olduğu Şehrizûr (Kerkük) bölgesinin kaderine iştirâk ettiği bilinmektedir. Iranlı müverrih S. A. Kisravî Tabrîzî (*Şahryārān-i gomnām II, Ravvādiyān*, Tahran, 1308=1929) Ahmedîlî atabeyler zamanına (501 — 624 h.) âit Rū'indiz hakkında bâzı mâlûmat verir (s. 125, 133 — 136). B. Nikitine'in hulâsa olarak neşretmiş bulunduğu Ardelan vâlilerine âit mevzîî bir tarihnâmede, Ravândiz'de 1249 (h.) tarihine kadar hüküm sürmüş olan âile hakkında bir takım bilgiler bulunmaktadır (*R M M*, XLIX, 70 v.d.). *Şeref-nâme* (II/1, 505)'de de Aybek Sultan'ın kardeşlerinin, Ya'ḳūb Bey'in oğlu Sultan Murad'ı, Aybek Sultan'ın emri ile hapsedilmiş olduğu Ravândiz kalesinden çıkarttıkları (904=1498/1499) zikredilir. Nikitine burada hüküm sürmüş son kürt beyi hakkında mâlûmat ihtivâ eden kürtçe bir metinden bahsetmektedir. Kürt nesep eedvellerinde, âdet olduğu gibi, bir arap cedden geldiği ileri sürülen beylerin sonuncusu Ravândiz'e yerleşmiş bulunan Kör Mehmed Bey XIX. asırda pâdişâhın (Sultan Mecid denmesi yanlıştır) teveccühünü kazanarak, paşa unvânını almış (Pāşāi Kūra lekabı bundan gelir), fakat rahat durmayarak, komşuları ile didişmiş, önce Şinū üzerinde hak iddia ederek, Receb Usta adlı bir san'atkârın kendisi için Ravândiz'de döktüğü topların yardımı ile, rakibi Aziz Bey'i yenmiş, sonra rivâyet doğru ise, Kerkük, Erbil, Süleymâniye, Şemdinân, 'Aḳra, 'Amādiya'yi ele geçirmiş, Zibâri aşiretinin mukavemeti ile karşılaşmış, hâkim olduğu bölgede kuleler yaptırmış, yolları tâmir etmiş, medreseler açmış, şakaveti ortadan kaldırmış, kendi adına sikke bastırmış (?), nihâyet devlet kuvvetlerinin tazyikına dayanamayarak, 1836'da 4 aylık bir muhâsaradan sonra, maġlūp edilerek, esir alınmış, İstanbul'da veya Kıbrıs'ta ölmüştür. Sonradan, paşanın Said Bey adlı bir torunu Ravândiz'e kaymakam tâyin edilmiştir. XIX. asır sonlarında M. Bittner, *Der Kurdengau Uschnûje und die Stadt Urûmije* (Wien, 1895)'de Ravândiz'in mevkiini tasvir etmiştir. Bu sırada Ravandiz, Osmanlı devletinin Musul vilâyeti dâhilinde, Kerkük sancağı içinde, bir kazâ merkezi teşkil ediyordu (bölgenin tarihi husûsunda bk. madd. KERKÜK, ERBİL, MUSUL). Kasabanın nüfusu XIX. asır sonlarında ve XX. asır başında 4.000 (krş. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, Paris, 1891, III, 859) veya 3.550 (*Musul vilâyeti sâl-nâmesi*, 4. tab., H. 1325) olarak gösterilmektedir. *Musul Sâlnâmesi* (5. tab., H. 1330)'nde kasabanın oldukça etraflı bir tasvirine rastlanır. Kasabanın evleri Ravândiz suyu vâdisinin yamaçları boyunca basamakvârî sıralanmış olup, yalnız çarşı vâdi zemininde, düzce bir yerde bulunuyordu. Kasaba dışında bir çok bağ ve bahçe mevcut ise de, arâzi ârızalı olduğu için, bunlar aralıklı ve dağınık bir durumda idi. Kasabada 831 ev, 170 dükkân, 5 câmi ve mescid, 3 tekke, 1 medrese var idi. Nüfusu içinde bir mıkdar yahudi mevcut idi. Meşe ağaçlıkları ve çalılıklar ile kaplı dağlar arasında vâdi zemininde, başta tütün olmak üzere, buğday, arpa, pirinç, susam, nohut, mercimek ve pamuk gibi mahsûller yetiştirilmekte, çalılıklardan mazı ve kitre gibi maddeler toplanılmakta idi. Ravândiz'in İran ile oldukça ehemmiyetli bir ticâreti var idi.

Birinci cihan harbi başladıktan az sonra, 1914/1915 kışında, Halil Bey (Paşa) kumandasındaki türk kuvvetleri Ravândiz yolu ile, Ru-

miye üzerine yürüdü. 1916'da ruslar, İran üzerinden, Ravândiz'e geldiler. Rıbalçenko seferi denilen bu harekete Maj. K. Mason iştirâk etmiş idi (*Central Kurdistan*, *JRGS*, 1919). Sefer esnâsında kadın, çocuk ve ihtiyarlar dâhil olmak üzere, halktan 5.000 kişinin öldürüldüğü söylenilmektedir. Bununla berâber cenûbî Irak'taki ingiliz kuvvetleri ile irtibat sağlayamayan ruslar çok geçmeden geri çekilmeğe mecbûr edildiler. Kasaba, harbin sonuna kadar (teşrin II. 1918), tekrar türk hâkimiyeti altında kaldı. İngiliz işgâli sırasında Ravândiz bir „political office" merkezi hâline konulmuş idi. Bununla berâber bir kaç defa türk-kürt muhtelit kuvvetlerinin eline de geçti. Mal. 1922 eylûlünde, ingilizler buradan çekilmek zorunda kalınca, Süleymâniye'de hukûmet kurmuş olan Şeyh Maḥmûd Ravândiz'e girdi ve ancak 1923 nisanında, yerli hıristiyan askerlerinin yardımından faydalanan ingilizlere burayı bırakmak zorunda kaldı. Âsâyişin iâdesi üzerine, ingilizler bölgede hâkimiyetlerini sağlamak için, Ravândiz üzerinden Musul'u Tebriz'e bağlayacak olan yolun Irak'taki kısmını inşâya giriştiler. İran hukûmeti de o sırada işlemez hâle gelmiş olan cenûbî Kafkasya transit yolunun yerine kaim olmak üzere, bu yolun kendi toprakları üzerindeki kısmını inşâ etmeği taahhüt etmiş idi. İngilizlerin çekilmesinden sonra, bütün şimâlî Irak bölgesinde olduğu gibi, Ravândiz havâlisinde de Irak hukûmetinin yerli halkı araplaştırmak gayretinin aksül'ameli ile baş-gösteren huzûrsuzluklar zamanımıza kadar devam etti.

Bibliyografya: Metinde gösterilmiştir. (BESİM DARKOT.)

REVÂNÎ. REVÂNÎ (1475?—1524), XVI. asrın başlarında şöhret kazanmış olan bir Osmanlı şâiri.

Hayâtı. Revânî'nin adı İlyas Şucâ Çelebî olup, babası Abdullah isminde bir zâttır; doğum yeri Edirne'dir. Doğum tarihi belli olmamakla berâber, Yavuz Sultan Selim'e şehzâdeliği zamanında, takdim eylediği bir gazelde „bir iki demde yele vardı otuz yıllık emek" dediğine bakılır ve Yavuz'un 1512'de tahta çıktığı düşünülürse, 1475 sıralarında doğduğuna hukmolunabilir. İyi bir tahsil gördüğü, arapça ve farsçada geniş denilebilecek derecede vukûfa sâhip olduğu, eserlerinden ve kaynaklardaki kayıtlardan istidlâl edilebilir. Kendisinin Revânî mahlâsını seçmesinde Tunca nehri kıyılarındaki bahçeler arasında ikameti hasebiyle, bu ırmağın güzellik ve tatlı akışının bıraktığı intibâın müessir olduğu yolundaki beyânların şüphe ile karşılanması yerinde olacaktır. Revânî Çelebî, Bayezid II. devrinde istikbâlini sağlamak ve şiir san'atındaki hünerini göstermek arzûsu ile, İstanbul'a gelmiş ve az zaman içinde muhitinde tanınarak, mevkî sâhibi olmuştur. Sultan Bayezid onu Osmanlı devletinde ilk defa olmak üzere ihdâs edilen sürre eminliği hizmeti ile vazîfelendirmiş ve Mekke ve Medine fukarâsına dağıtılmak için hazırlanan parayı onunla Haremeyn'e yollamıştır. Ancak Revânî, gâlibâ, ya dağıtma işinde adâletle hareket etmediği, ya paradan bir mikdarını kendine alıkoyduğu, yahut da her ikisini birden yaptığı için olacak ki, hakkında pâdişâha şikâyetlerde bulunulmuştur. Bundan dolayı pâdişah onu tarafsızlık ve liyâkatle îfâ edemediği bu vazîfeden azletmiş ve ulûfesini de kestirerek, timar emrini vermiştir. Tesâdüfen bu tarihlerde göz hastalığına da tutulunca, Revânî hakkında şâir arkadaşları hicivler yazmışlar ve Kâbe'nin hakkını yemekle bu hastalık arasında münâsebetler kurmuşlardır. Hattâ hemşehrisi tezkireci Sehî Bey bile, „Elin mânisin almışsın Revânî—Sana hayretmez âhir Kâbe hakkı" beytini yazmaktan kendini alamamıştır. Revânî de bu telmih ve hicivlere karşı boş durmamış, içinde „Bal tutan parmağını yalar dediler" mısrâı da bulunan te'villi manzûm cevaplar ile mukabelede bulunmuştur. Bayezid II.'in hiddeti ve ulûfesinin kesilmesi şâiri korkutmuş ve gücendirmiş olduğu cihetle, o da Trabzon'a gidip, o sıralarda orada vâli bulunan şehzâde Selim'e intisap eylemiştir.

Yavuz Selim, Revânî'yi önce çok iyi karşılamıştır. Kendisine mânevî takdir ve maddî ihsanlar ibzâl olunmuştur. Fakat burada da münâsebetsizlikleri yüzünden gazaba uğramış, veri-yoğu müsâdere edilerek, saraydan uzaklaştırılmıştır. Buna canı sıkılan Revânî, durumunun müşkilleştiğini de görünce, Mısır'a kaçmak kararını vererek, yola çıkmıştır; fakat şehzâde peşîman olduğundan, Revânî'nin arkasından adamlar gönderip, onu yoldan geri çevirmiştir. İtibâr ve mevkiini hâmîsinin nazarında tekrar elde eden Revânî, 1512 tarihinde, Yavuz Sultan Selim ile berâber, İstanbul'a gelmiştir. Müeyyed-zâde Abdî Çelebî'den nakleden Âşık Çelebî'nin anlattığına göre, Revânî, muhteşem bir merâsimini at üstünde temâşâ etmiş ve şevkinden başındaki sarığı çıkarıp, havaya atarken, çeşitli medhiyeleri ile, yeni pâdişâhı göklere çıkarmıştır. Yavuz Selim (1512—1520) ve Kanûnî Süleyman (1520—1566) devirlerinde şâirin oldukça ehemmiyetli ve gelir getiren işler ile tavzîf edildiği görülmektedir. İlk önce matbah kâtipliği ve eminliğinde, sonra Ayasofya evkafı mütevelliliğinde bulunmuş ve nihâyet kendisine Bursa kaplıcaları mütevelliliği verilmiştir. Revânî, kazancının büyükçe bir kısmı ile, hayrat işlerine girişmiştir. İs-

tanbul 'da, Vefâ 'dan Bozdoğan kemerine muvâzî olarak Fâtih 'e uzanan caddenin sağ tarafında, Kırk-Çeşme civârında, kendi adını taşıyan ve şimdi ortadan kaldırılmış bulunan bir mescid binâ ettiği gibi, oraya devam edenler ile âcizler için de hücreler ve ikâmetgâh yaptırmıştır. Revânî mescidinin inşâsı sırasında bir gün, Yavuz o mahalden geçerken, yapı gözüne ilişmiş, bânisinin Revânî olduğunu duyunca da, — „Hey koca Ayasofya, sen yılda bir mescid doğurursun" — diyerek, Ayasofya mütevellîlerinin rahat kazancına latîfe yollu takılmaktan kendini alamamıştır.

Revânî 'nin ölümü, „Cinandan yana can attı Revânî" tarih mısrâının da gösterdiği gibi, 930 (1524) yılında ve Sehî Bey 'in ifâdesine bakılırsa, Bursa 'da kaplıcalar mütevellîsi bulunduğu esnâda, vukua gelmiştir. Şâir İstanbul 'da binâ ettiği mescidinin hazîresine defnedilmiştir. Kabrinin üstünde kalın ve kısa üstüvânî şekilde yeşil boyalı taşlar bulunduğu da bilinmektedir.

E s e r i. Revânî 'nin bilinen eserleri *Dîvân* ile *İşret-nâme* 'sidir. Her ne kadar *Hamse-i rûmî* diye adlandırdığı beş parçadan mürekkep mesnevîsi olduğu Sehî tarafından kaydedilmiş ise de, *İşret-nâme* 'den başka *Hamse* 'sini teşkil eden kitaplarına şimdiye kadar tesâdüf edilmediği gibi, buna dâhil olan *Câmi' al-naşâyih* adlı eserin de mevzuu ve muhtevâsı mechul kalmıştır. 1. *Dîvân*. Revânî divânının İstanbul kütüphânelerinde iki nüshası vardır. Bunlardan biri Millet kütüphânesinde Ali Emîrî kısmındadır (manzûm eserler, nr. 178); diğeri Bayezid umûmî kütüphânesinde (nr. 5664) bulunmaktadır. Şâirin hayâtında istinsah edilmiş olan Emîrî nüshası 1 kasîde, 405 gazel; Bayezid nüshası ise, bir mensûr dîbâce, 2 tevhîd ve münâcât, 2 nat, 14 kasîde, 4 kıt'a ve 39 gazel ihtivâ etmektedir. *Dîvân* Sultan Selim' e ithaf edilmiştir. *Dîvân* 'daki kasîdelerinden dördü Bayezid II. 'e, biri şehzâde Korkut 'a, geri kalanları Yavuz Sultan Selim 'e sunulmuştur. Bir de Ferhad Paşa 'ya yazılmış olan terkîb-i bendi vardır. Kasîdelerde medhedilenlerden ihsanlar ummakta olduğunu ap-açık gösteren beyitler mevcuttur. Revânî 'nin asıl kudreti gazellerindedir. Samimî ve aşkî cepheleri kuvvetli olan bu manzûmelerinde beşerî aşkın ilcâları yanında, yer-yer, tasavvufî neşve de hâkim gözükmektedir. Revânî umûmiyetle, diğer şâirlerimizin de çoklukla tercih ettikleri remel, muzârî ve hezec gibi arûz bahirlerini kullanmıştır. Gazellerinin bir kısmı, daha hayatta iken, bestelenmiş ve meyhânelerde, kahvehânelerde terennüm edilmiştir. 2. *İşret-nâme*. Yavuz Sultan Selim 'e ithâf edilen bu risâle, *mafâ'ilün mefâ'ilün fa'ûlun* vezni ile yazılmış 500 beyti aşkın bir mesnevîden ibârettir. Âdâb-ı sohbet ve esbâb-ı işreti beyân eyleyen bu eser, mevzû ve muhtevâ bakımından, devrine göre, yeni sayılmıştır. Hattâ bâzılarınca, divân edebiyâtında Revânî 'den bir müddet sonra başlayan ve bilhassa XVII. asırda bir moda hâline gelen sâkî-nâmelerin ilk örneği bu *İşret nâme* telakkî edilmiştir.

Ş a h s i y e t i v e e d e b î d e ğ e r i. Âşık Çelebî 'nin beyânına göre iri yapılı, şişman, fakat hareketli ve vekarlı bir şahsiyet olan Revânî, zarâfet bakımından, gerçekten hafif, neş'eli ve tatlı bir şâirdir. Böylece beden yapısı ile seciyesi arasında âdetâ bir tezat meydana çıkmış bulunuyor. Bu ehl-i keyif şâir, zevk ve sefâya, ayş ve işrete müptelâ imiş. Günün hemen her saatinde ya mahmûr, yahut mest olduğuna dâir bir çok telmihler vardır. Arkadaşları arasında kendisi gibi şâir ve ayrıca ulemâdan da olan İshak Çelebî (ölm. 1537) başta gelir. Ancak ömrünün sonlarına doğru tövbe ettiği, içkiden vazgeçtiği, hattâ bir şeyhe de intisap ile hâlini düzelttiği de anlaşılmaktadır. Şiirlerinde yaşadığı hayâtın ve hasretini çektiği arzûların belirtilerini müşâhede güç değildir. Halk arasında yayılan gazellerindeki mey ve mahbûp tasvirleri çok canlıdır. Tasavvufî gazeller, ancak, devrin dinî ve ictimâî telakkîlerine saygı nişânesi gibi durmaktadır. Daha sonraki asırlarda edebiyâtımızda kuvvetle kendini hissettiren mahallî rengin belirtileri onun şiirlerinde de mevcuttur. Şiirlerindeki canlılık, samimiyet ve bilhassa ifâde rahatlığı ona kendi çağdaşları arasında husûsî bir mevkî ayırmağı gerektirmektedir. Gerçi daha zamanında bile, şiir san'atında, bâzı mânalar husûsunda, tevârüt vâkî olduğundan, Zâti ile Revânî arasında münâkaşalar ve husûmet meydana gelmiştir; hattâ bu yüzden nüktedan şâirler, ikisinin de şirkatine hamlederek, kıt'alar söylemişlerdir. Hulâsâ Revânî, XVI. asır Osmanlı şâirleri arasında, mühim simâlardan biri olarak, yer ve değer sâhibidir.

B i b l i y o g r a f y a: Sehî, *Tezkire* (İstanbul, 1325), s. 81 v.d.; Lâtifî, *Tezkire* (İstanbul, 1314), s. 169 — 172; Âşık Çelebî, *Maşâ'ir al-şu'arâ* (Üniv. kütüp., nr. TY 4201); Hasan Çelebî, *Tezkire* (Üniv. kütüp., nr. TY 2525); Beyânî, *Tezkire* (Üniv. kütüp., nr. TY 2568); Riyâzî, *Riyâż al-şu'arâ'* (Üniv. kütüp., nr. TY 3290); Fâizî, *Zubdat al-aş'âr* (Üniv. kütüp., nr. TY 3289); Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunûn* (İstanbul, 1941), I, 790 ve (İstanbul, 1943), II, 1141; Müstakîm-zâde Sâdeddin, *Macallat al-nişâb* (Süleymâniye kütüp., Hâlet Efendi kısmı, nr. 628), var.

235; ayn. mll., *Taḥfa-i ḫaṭṭāṭîn* (İstanbul, 1928), s. 560 v.d.; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî* (İstanbul, 1308), II, 420; Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-a'lām* (İstanbul, 1308), III, 2306; Gibb, *H O P*, II, 317 v. dd.; Bursalı Tâhir, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1333), III, 180; W. Björkman, *EI*, mad. REWĀNĪ; Nâil Tuman, *Şuarâ tezkireleri fihristi* (Üniv. kütüp., yazm.); *İstanbul kitaplıkları türkçe yazma divanlar kataloğu* (İstanbul, 1947), I, 96 v.d.; Ali Nihad Tarlan, *Şiir mecmualarında XVI. ve XVII. asır divan şiiri* (İstanbul, 1949), fas. 4, s. 5 v. dd.; Sâmiye İnceoğlu, *Revânî divânının edisyon kritik ve transkripsiyonu* (tez, İstanbul, 1961).

(ABDÜLKADİR KARAHAN.)

REVŞENİYE. RAVŞANİYA, Pîr-i Ravşan unvânını alan Bāyazīd b. 'Abd Allāh'ın kurmuş olduğu efgan tarîkati olup, düşmanları tarafından *Tārīḫiyān* diye adlandırılmıştır.

1. Tarîkatin kurucusunun hayâtı. Bāyazīd, Pencâb'da Jullindur'da 931 (1525)'e doğru doğdu. Babasının doğum yeri bir Efganistan şehri olan Kaniguram idi; akrabâları sonra buraya geri gelmişlerdir. Annesi Banin, babası 'Abd Allāh'tan boşanınca, Bāyazīd münâsebette bulunduğu orta hâlli, münzevî İsmā'īl'in yanında dinî meselelerin hallini araştırmasını tasvip etmeyen babası için, bir yabancı hâline geldi. Bāyazīd, Semerkand'dan Hindistan'a türk atları ile ticâret eşyâsı taşıyarak, hayâtını kazanmağa koyuldu. Allāhābād'ın cenûb-i garbîsinde bulunan Kalincār şehrinde Mullā Sulaymān adında biri ile tanıştı. Onun te'siri ile, İsmā'īlî akîdesini kabûl etti. Kaniguram'a dönüp, orada, bir mağarada münzevîyâne hayat sürdü ve mürîdlerine faydalı olmak maksadı ile, sekiz kaide vaz'etti. Bu, kendisinin babasının hücûmuna uğrayıp, yaralanmasını intaç etti. Oradan Ningrahar'a kaçtı. Burada bir Mohmand reisi olan Sultan Aḥmed onu himâyesine aldı ve Peşâver civârında, Goria Khel'de, bir az önce Peşâver ovasını istilâ eden Ḫalîller ve Maḥmūdzâylar arasında tarafdarlar edindi. 'Umarzâyların arâzisi üzerinde bulunan Kalidhar'a yerleşti. Aynı zamanda, baskınlar yapmak üzere, adamlarını etrâfa gönderdi. Tam bu sıradadır ki, Āḫūnd Derveze (tercüme-i hâline dâir bilgi verenlerden biri)'den yardım görmüş olan Sayyid 'Alî Tirmizî kendisi ile mübâhaseye girişti. Sayyid 'Alî Tirmizî mübâhaseyi kaybetti. O sırada Pîr-i Ravşan („aydın şeyh"; bu unvân kendisini tahkir için düşmanları tarafından Pîr-i Târîk „karanlık şeyh" şekline sokulmuştur) Ekber imparatorluğunu bile ilhâk fikrini ortaya attı; onun hazînesi üzerinden havâlenâmeler çıkarttı. Kābul vâlisi Muḥsin Han Ġāzî tarafından yakalanıp, tevkif edildi. Burada ulemânın önünde dalâletle ithâm edildi. Bununla berâber, bâzı sebepler ile, ulemâ kendisini berâat ettirdi. Önce Totey'e, sonra da Tīrāh'a çekildi. Burada islâmiyet yerine yeni bir din te'sisine karar verdi. Bir müddet sonra, mürîdlerinden çoğu tekrar islâmiyete döndü ve Bāyazīd tarafından sürüldü. Bunlar Ningrahar'a kaçtılar ve Bāyazīd'in hücûmuna uğradılar; fakat Bāyazīd Muḥsin Han tarafından kanlı bir şekilde bozguna uğratıldı. O zaman Bāyazīd Kalapani'de bir köye kaçtı ve orada öldü (993=1585).

2. Cemâatin sonraki tarihi. Bāyazīd'in faâliyeti beş oğlunun büyüğü olan 'Omar tarafından yeniden ele alındı. 'Omar babasına katılan, fakat tekrar müslümanlığa dönen Yūsufzāy kabîlesine hücûm etti. Cereyân eden savaşta 'Omar ve kardeşi Ḫayr al-Dīn öldürüldü; diğer kardeşi Nūr al-Dīn de Gucerlar tarafından öldürüldü. En küçük oğlu olan Calāl al-Dīn, Yūsufzāylar tarafından esir edilip, 989'da Ekber'e teslim edildi. Calāl al-Dīn Ekber'in sarayından kaçıp, Tīrāb'a döndü. Orada Efganistan hukümdarı rolünü oynadı ve Ekber, 994 saferinde, ona karşı bir ordu göndermeği zarûrî gördü. Bu ordu ciddî bir bozguna uğradı. Bu savaşın netîceleri, yeni bir sefer (995) sâyesinde, telâfî edildi. Bu vesîle ile Ravşanîlerin sayısının 20.000 piyâde ve 5.000 suvâriden ibâret olduğu anlaşıldı. Yeni bir sefer, 1000 h. (veya 1001)'de yapıldı. Bu seferde 14.000 esir (Badā'ūnī'ye göre) alındı. Bunların arasında, zannedildiğine göre, Calāl al-Dīn'in zevceleri ve çocukları da var idi. Calāl al-Dīn, bundan sonra, Gazne'yi aldı ise de, orada tutunamadı. Ric'ati sırasında, Hazāralerin hücûmuna uğradı ve ağır bir şekilde yaralanarak, öldürüldü. Bâzı kaynaklar bu son işi aynı adı taşıyan oğluna atfederler.

Cemâatin müteâkıp reisi Calāl al-Dīn'in Cihāngīr tarihinde zikri geçen Aḥdād adındaki oğlu oldu. Aḥdād, 1020 (h.) de Kābul'ü, vâlisi Han Davrān'ın gaybûbetinden faydalanarak, baskınla ele geçirdi. Bu hücûm istilâcılara büyük kayıplar verdirilerek kırıldı. Aḥdād 1023'te mücâdeleye hâlâ devâm ediyordu; fakat Piş Bulağ'da ağır bir mağlûbiyete uğradı. Bir çok muvaffakiyetli veya muvaffakiyetsiz teşebbüslerden sonra, Nuaghar kalesinde muhâsara edildi ve bir kurşun ile öldürüldü.

Şāh Cihān'ın tarihçisi Muḥammed Ṣāliḥ Kambo, bu hukümdarın, saltanatının ikinci yılında (1038), Bāyazīd'in eseri olan dalâletin kökünü kazımak için esâslı tedbirler aldığını

beyân eder. Bununla berâber, ertesi sene, Aḥdâd'ın oğlu 'Abd al-Ḳādir'in ve Calâlah (Calâl al-Dīn)'in oğlu Karīmdâd'ın Peşâver'e hücûm husûsunda efganlı Kamâl al-Dīn ile birleştiklerine dâir bir haber aldı. Ṣa'īd Han bu yerin yardımına koştu. 'Abd al-Ḳādir 1043'te itâate mecbûr oldu; Ṣa'īd Han şefâatte bulunarak, „şeytânî hareketlerinden tövbe etmek üzere", onu Şâh Cihân'a gönderdi. Şâh Cihân ona 1.600 süvârinin kumandanlığını verdi. Aḥdâd âilesinin diğer âzaları 1047'de ikbâl ve ihsâna nâil oldular. Aynı yıl, Mohmand ülkesine sığınmış olan, fakat Bangaş kabîleleri tarafından çağırılan Karīmdâd taarruza uğradı ve Ṣa'īd Han tarafından tevkif edilip, idâm edildi. Bu cemâatin bâzı mukaddes yadigârlarının bu bölgede hâlâ mevcut olduğu ileri sürülmektedir. Tarîkatin 'İsavî denilen bir kolu Peşâver'li Sayyid 'İsâ isminde biri tarafından Swat'ta kuruldu (T.C. Plowden, *Kālid-i Afġānī* tercümesi, Lâhûr, 1875).

3. Tarîkatin akîdesi. Tarîkatı müsâit karşılayan *Dabistān*'a göre, Bāyazīd'in akîdesi aşırı derecede bir vahdet-i vücuttan ibârettir; „eğer ibâdet edersem, bir müşrikim; ibâdet etmezsem, bir kâfirim" diyordu. Dinî ilerilemede sekiz mertebe (*maḳām*) tesbit etti: *şarī'a, ṭarīḳa, ḥaḳīḳa, ma'rifa, ḳurba, vuṣla, vaḥda, sukūna*; son dördünün onun telakkîsinin ilmî unsurları olduğu söylenir. Bāyazīd'in *Ḥāl-nāma*'sında bu makamların verilen izâhı yüksek bir ahlâkı gösteriyor; msl. o, Tanrı mahlûkuna hiç bir kötülük etmemek esâsını taşır. Müteâkip gelişme bununla tezat hâlindedir. Böylece, zararlı kimseler öldürülebilir; çünkü onlar vahşî mahlûklara benzerler; benliği hakkındaki bilgiden mahrûm ve zararsız kimseler de öldürülebilir; çünkü bunlar da, ehlî hayvanlara benzerler. Bunlar ölüler gibi telakkî edilebilir ve servetleri „yaşayanlar" tarafından müsâdere edilebilir. Bundan başka, kendisi kıbleyi ve abdest almayı kaldırdı. Diğer teferruât, tarîkate düşman bir müellif, Şâh Cihân'ın yukarıda zikri geçen tarihçisi tarafından verilmiş ve *Muntaḫab al-lubāb* tarafından aynen nakledilmiştir. Buna göre, evlenme nikâh akdi olmaksızın vukû bulur ve basit bir düğün merâsimi yapılır, bu vesîle ile de bir inek kesilirdi. Boşanma kadının eline bir kaç çakıl taşı koymak sûreti ile tasdik edilirdi. Dul mîrastan mahrûm edilmiştir ve hattâ mîrasçılar ona istedikleri gibi tasarruf edebilirler. Mîrasçılar bizzat onunla evlenebilir veya her hangi birine satabilirler. Onlardan birinin evinde bir çocuk doğduğu vakit, bir eşeğin kulağına bir yarık yapılır ve akan kan ile çocuğun dili ıslatılır. Bu âdet çocuğun kana susamış olmasını ve bir eşek zekâsına sâhip bulunmasını sağlarmış. Ellerine düşen her yabancı esir muâmelesi görür, alınıp, satılabilir. Kızlar mirâstan hisse almazlar. İstilâ ettikleri yerlerdeki bütün kabîleleri katl-i âma tâbî tutarlar. Kurbanları, her ne kadar suçsuz öldürülmüş iseler de, onlardan kıyâmet gününde bile hesap soramayacaklardır. Bununla berâber, başkalarına göre, onlar ne cennete ve ne de cehenneme inanırlar.

4. Tarîkatin edebiyatı. Bāyazīd'in bir çok eserler yazmış olduğu söylenir. *Dabistān*'da zikredilen eserleri şunlardır: Daha yukarıda adı geçen *Ḥal-nāma*, yâni kendisinin bizzat yazdığı hâl tercümesi; *Ḫayr al-bayān*, tarîkatin mukaddes kitabı olup, ilâhî varlık tarafından Bāyazīd'e gönderilmiş, *Kur'an* üslûbunda bir eserdir. Bu kitap 4 dilde gönderilmiştir: arap, fars, hindû ve peştû dillerinde. Onun arapça bir eseri daha zikredilir: *Maḳṣūd al-mu'minīn*.

Bibliyografya: *Dabistān al-maẕāhib* (Bombay, 1292), s. 247—253'e istinâden tarîkat hakkında kısa bir hülâsa için bk. J. Leyden (*Asiatic Researches*, London, 1810, XI, 363—428); Akhund Derwezeh, *Maḫzan al-islām* (Peştû dilinde); von Noer, *Kaiser Akbar* (Leiden, 1885), II, 179 v. dd.; burada tarîkat hakkında verilen bilgi yukarıki iki eserden alınmıştır. Daha geniş mâlûmat için bk. *Glossary of the Punjab Tribes and Castes* (Lahore, 1915), III, 335 v. dd.; Hind tarihine dâir eserlerden naklen tarîkat hakkında kısa hülâsalar da vardır; *Akbar-nāma* (Kalküte, 1881)'den naklen M. Elphinstone, *History of India* (London, 1866), s. 517 v. dd.; *Ṭabaḳāt-i akbarī* (taş-basm., Lâhûr, 1873)'den naklen H. Elliot, *History of India* (London, 1873, V, 450); *Tuzāk-i Gahāngīrī* (trc. A. Rogers ve H. Beveridge, London, 1909)'den naklen; Beni Prasad, *History of Jahangir* (Oxford, 1922). Bu son eserde bir de *Iḳbal-nāma-i Cihāngīrī* (Kalküte, 1865)'den faydalanılmıştır. Şâh Cihân devri için bk. Muḥammed Şāliḥ Kambo, *Şāh Cihān-nāma* (*'Amal-i Ṣāliḥ* de denilir, nşr. Ġulam Yazdanī), Kalküte, 1923 ve 1927, mevsuk bir eserdir. *Muntaḫab al-lubāb* (Kalküte, 1867, 1868)'a göre, tarîkatin vahşiyâne cinâyetlerinin mübalegalı bir rivâyetini ihtivâ etmesi gereken *Bādişāh-nāma* (Kalküte, 1867, 1868)'de gerçekte bu husûsta pek az bir bilgi bulunmaktadır. (D. S. MARGOLIOUTH.)

REY. RA'Y (A.) rey, fikir, görüş, anlayış mânasına gelen bir tâbir olup, ıstılah olarak, islâm düşüncesinde *'ilm, sunna, Kitāb Allāh, dīn* ve *ḥadīṯ*'in aksini ifâde eder. Bk. mad. FIKIH.

REY. RAY, RAYY, Medya'da eski Ragha şehri olup, Tahran [b. bk.]'ın aş.-yk. 8 km. cenûp—cenûb-i şarkîsinde ve Elburz dağının burada ovaya doğru gelen bir çıkıntısı üzerinde harâbeleri görülmektedir. Şâh 'Abd al-'Aẓīm türbesi ve kasabası harâbelerin hemen cenûbunda bulunur. Şehrin coğrâfî ehemmiyeti dağ ile çöl arasında uzanan münbit mıntakada kâin olmasından ileri gelmektedir ve bu sâyede, hatırlanamayacak kadar eski zamanlardan beri, İran'ın garbı ile şarkı arasında irtibat te'min edilmiş olmalıdır. Mâzenderân [b. bk.]'dan gelen bir çok yollar şimâl tarafında Rey üzerinde birleşirler.

Avesta (*Vīdēvdāt*, I, 15)'da *Raghā*, Ahura-Mazda tarafından yaratılmış on ikinci mukaddes mahal olarak, zikrolunur. *Yasna* (XIX, 18) buna *ϑraturatuş Ragha zaraϑustriş* („mertebelerin dört derecesine sâhip olan Zerdüşt *Ragha*'sı") demektedir; çünkü Ragha'da zerdüşt zamanına varan (*Zaruϑuştrō-tamo*) imtiyazların mümessili hukümdar iktidârını (*ratuş dahyumō*) da elinde bulunduruyordu; hâlbuki başka yerlerde bu iki mevkî sâhibi, üç tâbî reisler zümresi ile, mertebeler silsilesinin beş derecesini teşkil ediyorlardı. Orta İran dilinde yazan müfessirler bundan Zerdüşt'ün aslen Ragha'lı olması gerektiğini istidlâl ederler. Şehre *Θri-zantu* (*Vīdēvdāt*, I, 15) da denilmektedir; Bartholomae bunu „üç bölgeye sâhip olan" (drei Gaue besitzend) şeklinde izah eder; hâlbuki orta ırânca ile olan tefsirin izâhı, „üç zümre (ictimâî sınıf) sâhibi, zîra râhipler, savaşçılar ve zirâatçiler burada iyi idiler" der (bk. Bartholomae, *Altiran. Wörterbuch*, stn. 579, 811, 1497; krş. Marquart, *ayn. esr.*, s. 122). Muahhar müfessirler, zerdüştîlerin mukaddes tarihinin vak'alarını Azerbaycan eyâletinde cereyân etmiş gibi gösteren daha yeni temâyüle uygun olarak, Rey'i Atropatēne (Azerbaycan)'ye bağlarlar.

Eski İran dili ile olan kitâbelerde (Bh. 2, 10—8) Ragā şehri Medya'nın bir eyâleti olarak görünmektedir; 521 (m. ö.) yılı son baharında Medya'nın sahte-hukümdarı Fravartiş burada boş yere bir melce' aradı; Darius, babası Vištāspā Partlar ülkesindeki isyânı bastırırken, Ragā'dan ona takviyeler gönderdi (Bh. 3,1—10).

Rages bir de mevsûk olmayan mukaddes kitaplarda zikredilir. Tobie Rages'te Gabrias oğlu Gabaël'in yanına bırakılmış olan parayı almak için, oğlu Tobias'ı gönderdi (Tobias, I, 14). Judith kitabı 1, 15, Ragau (eğer bu Ragha ise)'yu Buḫt al-Naṣr'ın Medya hukümdarı Arphaxad (Phraortes?)'ı öldürdüğü ovanın yakınında gösterir.

330 (m. ö.) yılı yazında Büyük İskender, Darius III.'ü tâkip ederken, Ekbatana'dan Rhagae'ye gelmek için, 11 gün sarfetti (Arrian, 3, 20, 2). Diodor, Antigone'nin rakibi Eumenes'e karşı zaferinden sonra, Rhagae'den geçtiğini hikâye eder (m. ö. 316). Strabon'a göre (XI, 9,1 ve XI, 13,6), Seleucus Nicator (m. ö. 312—280), Makedonya'da doğduğu yerin hâtırasına izâfetle, Rhagae'yi Eurōpos adı ile yeniden inşâ etmiştir ve o Eurōpos'un yakınında Laodicea, Apamea ve Heraclea şehirlerine makedonyalıların yerleştirildiklerini söyler. Partların hâkimiyetinden sonra, şehir Arsakia adını aldı. Bütün bu şehirlerin, aynı mahalde kâin olmakla berâber, bir az farklı yerler işgâl etmiş olmaları muhtemeldir, zîra kaynaklarda birbirlerine muvâzi olarak zikredilir. Rawlinson (*JGS*, X, 119) Eurōpos'u Varāmīn [b. bk.]'de arıyordu. Athenaeus *Deipnosphistae*'de Part hukümdarlarının ilk baharı Rhagae'de (ἐν Ράγαις) ve kışı Bâbil'de geçirdiklerini söyler (tafsilât için bk. A. V. W. Jackson ve Weissbach). Ragha ismini zelzelelere telmih ediyor gibi izâh eden yunan halk iştikakının Demâvend'e bu kadar yakın olan mıntakada bu hâdisenin sık-sık vukua geldiğini aksettirmesi icâp eder.

Sâsânîler zamanında, Yazdagird III. 641 yılında Horasan'a doğru kaçmadan önce, halkına son dâvetini Rey şehrinden gönderdi. Bir az evvel zikredilmiş olan dağ çıkıntısının cenûp yüzü üzerinde bulunan ve yalnız kadınlar tarafından ziyâret edilen Bībī Şahr-Bānū türbesi, rivâyete göre, Ḥusayn b. 'Alī'nin zevcesi olan Yazdagird'in kızının hâtırası ile alâkalıdır. Milâdî 485, 499, 553 yıllarında Rey şark süryânî kilisesi piskoposlarının makarrı olarak zikredilmiştir.

Arap fethi. Fetih yılı farklı olarak (18 — 24 = 639 — 644) verilmiştir ve arap iktidârının derece-derece sağlamlaşmış olması mümkündür. Daha 25 (646)'te Rey'de çıkan bir isyân Sa'd b. Abī Vaḳḳāṣ tarafından bastırılmıştır. Araplar iranlı asîl âileler arasındaki ayrılıklardan istifâde etmiş görünmektedirler. Rey Mihrān âilesinin mâlikânesi idi ve Siyāvaḫş b. Mihrān b. Bahrām Çūbīn'in mukavemeti üzerine, Nu'aym b. Muḳarrin eski şehri yıktırdı ve Farruḫān b. Zaynabī (Zaynadī?) b. Ḳūle [bk. mad. MAŞMUĞĀN]'ye yeni bir şehir inşâ etmesini emretti (Ṭabarī, I, 2655). 71 (690) yılında bile arap vâli yanında Farruḫān âilesinden bir hukümdar zikredilmektedir.

İktidârın Emevîlerden Abbâsîlere geçmesi Rey'de hiç bir karışıklık olmadan cereyân etti; fakat 136 (753)'da Abū Muslim'in sâdık adamlarından biri olan „hurremîlerden" Sunbaz, az bir müddet şehri elinde bulundurdu. Rey için yeni bir devir veliaht Muḥammed Mahdī'nin şark idâresine tâyini ile başlar (141—158

=758—768). Mahdī, Rey'i, Muḥammediya ismi ile, yeni baştan inşâ etti ve etrâfını bir hendek ile çevreledi. Mahdī-Âbâd dış mahallesi eski şehirdeki mülklerini bırakmak zorunda kalmış olan şehir sâkinleri için ihdâs edilmiştir. Mahdī'nin oğlu Hārūn al-Raşīd Rey'de doğdu; kendisi doğduğu şehri ve esâs sokağını dâimâ zevkle hatırlıyordu. 195 (810)'te Ma'mūn'un kumandanı Ṭāhir b. Ḥusayn Rey yakınında Amīn'in kuvvetlerine karşı bir zafer kazandı. 250 (865)'ye doğru, Taberistan'daki 'Alī âilesinden Zeydîler ile ilk önce Tâhirîler ve sonra halîfenin türk kumandanları arasında mücâdele başladı. Ancak 272 (885)'de Kazvin'den Edgü-Tigin şehri 'Alī âilesinden olanların elinden alabildi. 281 (894)'de durumu sağlamlaştırmak isteyen halîfa Mu'tamid, oğlu müstakbel halîfe Muktafī'yi Rey şehrine vâli tâyin etti. Az bir zaman sonra Sâmânîlerin Rey'in işlerine müdâhalesi başladı. İsmā'īl b. Aḥmed 289 (912)'da Rey'i zaptetti ve bu emr-i vâkî halîfe Muktafī tarafından tasdik edildi. Aynı şekilde 296 yılında Aḥmed b. İsmā'īl Rey'de Muktadir'den hil'at aldı (Gardīzī, s. 21 v.d.).

X. asırda Rey muâsır arap coğrafya eserlerinde, teferruâtı ile, tasvir edilmiştir. Bagdad'ın Rey'e gösterdiği yakın alâkaya rağmen, buradaki arapların sayısı pek az olup, nüfus çeşitli fars halkından müteşekkil idi (*aḫlāṭ*; Ya'ḳūbī, *BGA*, VII, 276). Rey mahsûlleri arasında, İbn al-Faḳīh (s. 253) ipek ve başka dokumaları, ağaçtan bâzı eşyâ ile „cilâlı tabakları" zikreder; „Raghes" seramiklerinin şöhreti göz önünde bulundurulursa, son tafsilât çok şâyân-ı dikkattir. Bütün müellifler, ticârî bir merkez olarak, Rey'in fevkalâde ehemmiyetini tebârüz ettirirler. Iṣṭaḫrī (s. 207)'ye göre, şehir 1,5×1,5 fersahlık bir mesâhayı kaplıyordu. Binâlar kerpiçten (*ṭīn*) idi; fakat tuğla ve kireç (*ciṣṣ=gaç*) kullanılması da biliniyordu. Şehrin beş büyük kapısı ve 8 büyük pazar yeri var idi. Muḳaddasī (s. 891) Rey'i islâm memleketlerinin iftihar edilecek şehirlerinden biri sayar ve başka şeyler arasında, Sürḳānī kanalı ile sulanan Rūẕa mahallesinde bulunan kütüphânesinden bahseder.

Deylemliler devri. 304 (916)'te Azerbaycan hâkimi Yūsuf b. Abi 'l-Sāc Rey'i zaptetti ve Sâmânîlerden Naṣr'ı temsil eden (Deylemli) Muḥammed b. 'Alī Ṣu'lūḳ'u buradan kovdu (İbn al-Aṯīr, VIII, 74). Yūsuf'un Muḥammediya'de bastırdığı paralar üzerinde izi devâm eden bu işgâl bir takım karışıklıkların başlangıcı oldu. Rey birbiri arkasına, deylemli 'Alī b. Vahsūẕān'ın, Vaşîf Bek-Timūrī'nin, deylemli Aḥmed b. 'Alī'nin ve Yūsuf'un kölesi Muflih (313=925; bk. R. Vesmer, *O monetah Sacidov*, Bâkû, 1927)'in ellerine düştü. Son olarak, halîfe tarafından cesâretlendirilen Sâmânîler Rey'i kendi nufûz bölgelerine yeniden sokmağa muvaffak oldular; fakat kumandanları Asfār (deylemli bir şahıs) Rey'de yeniden müstakil bir hâle geldi. 318 (930)'de Asfār, nâibi Mardāvīc (b. bk.; bu şahıs aslen Gīlān'lı olup, Ziyārîler sülâlesinin kurucularından biridir) tarafından, öldürüldü ve Mardāvīc efendisinin halefi oldu (C. Huart, *Les Ziyārides*, 1922, s. 363 [=11]).

Mardāvīc'in katlinden (323=925) sonra, Büveyhîler Rey'e yerleştiler; burası onların Rukn al-Davla kolunun mâlikânesi oldu ve aş.-yk. 100 yıl böyle kaldı. 390 (1000)'da son Sâmânî al-Muntaṣir, Rey'i almak için, muvaffakiyetsiz bir teşebbüs yaptı. 420 (1029)'de Büveyhîlerden Maed al-Davla deylemlilere karşı Gazneli Maḥmūd'un yardımını istedi; Maḥmūd, onun sâhip olduğu yerleri zaptetmek için, bundan istifâde etti (bk. Muhammad Nazim, *Sulṭān Maḥmūd*, 1931, s. 80—85). Gaznelilerin kısa hâkimiyeti esnâsında Rey felsefe ve hey'et kitaplarının yakılması ve Karmatîler [b. bk.] ile mu'tezile mensûplarının tâkip edilmesi gibi hareketlere sahne oldu (Gardīzī, s. 91; İbn al-Aṯīr, IX, 262).

Selçuklular. Ġuzlar 427 (1035)'de Rey'i zaptettiler ve 434 (1042)'ten beri Maed al-Davla'nın hâlâ Ṭabarak kalesinde tutunduğu şehir (İbn al-Aṯīr, IX, 347) Selçukluların eline geçti ve onların pâyitahtlarından biri oldu. Son Büveyhî al-Malik al-Raḥīm, esir olarak, 450 (1058)'de (veya 455'te; bk. H. Bowen, *JRAS*, 1929, s. 238) Ṭabarak'te öldü ve yeni hükümdar Tuğrul [b. bk.] da aynı şekilde 455 (1063)'te Rey'de öldü. Bundan böyle Rey Büyük Selçuklular veya Irak-ı Acem kolları ile alâkalı hâdiselerde devamlı olarak zikredilir.

Ġiyāṯ al-Dīn Mas'ūd'un hâkimiyetinden (529—547=1133—1152) beri, Rey emîr İnanç tarafından idâre ediliyordu; bunun kızı Azerbaycan'ın meşhûr atabeyi İl-Deñiz'in oğlu Pehlivān'ın zevcesi olmuş idi. İl-Deñiz (annesi ile evlendiği) Sultan Arslan Şâh'ı tahta çıkarınca, İnanç bu tâyine muhâlefet etti; fakat 555 (1160)'te yenildi. İnanç Bistām'a çekildi; fakat Ḫvārizmşāh İl-Arslan'ın yardımı ile Rey'i yeniden işgâl etti. En sonunda, İl-Deñiz'in tahriki ile, öldürüldü ve İl-Deñiz Rey'i, iktâ olarak, Pahlivān'a verdi. Sonraları şehir Kutluğ İnanç b. Pehlivan'a geçti; bu da, anne tarafından büyük babası gibi, Ḫvārizmşāh Tekiş'i İran işlerine müdâhale ettirmeğe başladı (588=1192). 2 yıl sonra, Rey yakınındaki bir muhârebede, son Selçuklu hükümdarı Tuğrul III.

Kutluğ İnanç tarafından öldürüldü; fakat memleket Ḫvārizmlilerin elinde kaldı. 614 (1217)'te Fara atabeyi Sa'd b. Zangī Rey'i zaptetmeğe muvaffak oldu. Fakat hemen az sonra Ḫvārizmşāh Calāl al-Dīn tarafından buradan çıkarıldı (bk. Nasavī, nşr. Houdas).

İç savaşlar. Daha Muḳaddasī (s. 391, 395 v. d.) Rey halkı arasında dinî sâhadaki ayrılıkları (*'aṣabiyāt*) tebârüz ettirmektedir. İbn al-Aṯīr (XI, 237), 582 (1186/1187) yılı vekayii arasında, sünniler ile şiîler arasındaki iç savaşın Rey şehrinde yaptığı büyük tahribâtı hikâye eder. Şehir halkı öldürüldü veya dağıtıldı; şehir harâbe hâlinde idi. Moğullardan kaçarken, 617 (1220)'de Rey'den geçmiş olan Yāḳūt hanefîler, şâfiîler, şiîlerden ibâret olan üç fırka hakkındaki soruşturmalarının netîcelerini vermektedir: bunların ilk ikisi, ilk önce, şehirde nüfusun yarısını, civarda ekseriyeti teşkil eden şiîleri ezdiler. Sonra şâfiîler hanefîlere karşı bir zafer kazanmışlardır. Bu hâdiseden dolayı Rey'de mahallelerin en küçüğü olan şâfiî mahallesi kalmış idi. Yāḳūt Rey'in sâkinlerinin düşmanlara karşı kendi kendilerini korumak endîşelerini aksettiren toprak altındaki evlerini, karanlık ve girilmesi güç sokaklarını tasvir eder.

Moğullar. Yāḳūt'un geçmesinden sonra Rey'e varan moğullar durumu son noktasına ulaştırdılar. İbn al-Aṯīr (XII, 184) bütün halkın 617 (1220)'de katledildiğini ve bu katl-i âmdan arta kalanların 621 (1224)'de kılıçtan geçirildiğini söyleyecek kadar ileri gidiyor. Bununla berâber, müslüman dünyâsını istilâ eden dehşet ve telâşı aksettiren bu tarihçinin tahribâtın genişliğini mübâlega etmesi mümkündür. Cuvaynī (nşr. Muḥammed Ḫān Ḳazvīnī, I, 115) yalnız moğul kumandanlarının Ḫvār-i Ray'de (şiîlerin oturdukları köyde?) pek çok insan öldürdüklerini, fakat Rey'de kadı (şâfiî?) tarafından karşılandıklarını ve bu şahsın istilâcılara tâbî olduğunu (*il şud*), bundan sonra istilâcıların, daha uzaklara gitmek üzere, hareket ettiklerini söyler. Reşīd al-Dīn (nşr. Bérézine, *Trudı V. O.*, XV, 135; trc. s. 89) Cebe ve Subuday kumandasındaki moğulların „Rey"'de adam öldürüp, yağma yaptıklarını (*kuşiş u ġārat*) söyler; fakat gālibā Rey ile Ḳum arasında bir fark gözetmektedir; bu ikinci şehrin sâkinleri (şiîler) tamâmiyle (*bakulli*) katl-i âm edilmişlerdir.

Rey'de hayâtın sönmemiş olduğu şüphesiz burada yapılmağa devam edilen çinilerin tarihlerinden anlaşılmaktadır (bk. R. Quest, *A dated Rayy bowl, Burlington Magaz.*, mart 1931, s. 134 v.d. Nakışlı bardak 640=1243 tarihlidir). Ṭabarak kalesi Ġazan Han zamanında (1295—1304) yeniden inşâ edildi; fakat siyâsî ve dinî olmasa bile, bâzı iktisâdî sebepler (sulama?) Rey'in yeniden imârına engel olmuş olmalıdır. Moğul yeni idârî taksimâtının merkezi (Ray *tamān*'ı) Varāmīn [b. bk.]'e geçti (bk. *Nuzhat al-ḳulūb*, *G M S*, s. 55). Hulagu hânedanının son bulmasını müteâkip, Rey Esterâbâd'dan Toga-Timur [b. bk.]'un iktâının nufûz bölgesine geçti. 1384'te Timur'un orduları, hiç savaş yapmadan, Rey'i işgâl ettiler; fakat muhakkak kl, şehrin kendisi değil, Rey sâhası bahis mevzuu olmaktadır; zîra 1404'te bu mıntakadan geçmiş olan Clavlĵo (nşr. Sreznevsky, s. 187), Rey (*Xaharĭprey=Şahr-i Ray*)'in artık meskûn olmadığını („agora deshabitada") te'yit ediyor. Şāh-ruḫ devrinde (*Maṭla' al-sa'dayn*, 841=1437 yılı vekayii arasında) ve hattâ Şāh İsmā'īl (*Ḥabīb al-siyar*) devrinde „Rey"'in zikredilmesine de ehemmiyet vermemek lâzımdır.

Rey harâbeleri. 1797'de Olivier bunları boş yere aradı ve ancak Truilhier ile Gardane bunların mevcut olduklarını öğrendiler. İlk tasvirleri J. Morier, Ker Porter ve Sir W. Ooseley vermişlerdir. Birincisinin bilhassa sonraları yerine Fatḥ 'Alī Şāh'ın bir resmi konulmuş olan Sâsânî kabartmasının bir taslağını muhâfaza etmek gibi meziyeti vardır. Ker Porter'in tasviri ve bilhassa planı (A. V. W. Jackson, *Persia*'da yeniden basılmıştır) kıymetlerini dâimâ muhâfaza edecektir; zîra sonraları zirâat ihtiyacları ve intizamsız kazılar hisarların izlerini kaybettirmiş ve tabakaları birbirine karıştırmıştır. Büyük mıkdarda arkeoloji eşyâları ve bilhassa resimler ile kaplı çiniler, eski eşyâ tâcirlerinin çalışmaları netîcesi olarak, Avrupa ve Amerika çarşılarını doldurdu. İlmî kazılar, Boston ve Philadelphia üniversitelerinin teşebbüsü üzerine, 1934'te başladı (bk. *The Illustrated London News*, 22 hazîran 1935, s. 1122 v. d.; E. F. Schmidt, *The Persian expedition* (*Rayy*), *Bul. University Museum Philadelphia*, 1935, V, 41—49; krş. *ayn. esr.*, s. 25 v. dd.). İç kale tepesinde Dr. Erich Schmidt çok çeşitli çiniler ve yapı bakiyeleri bulmuştur; bunlar arasında en çok ilgiyi çeken Mahdī câmiinin temelleridir (1935 eylûlünde, Leningrad'da İran san'atleri kongresinde A. Godard'ın tebliği). Muḳaddasī (s. 210), alâka çeken bir parçasında, Büveyhîlerin mezarları üzerlerine yaptırdıkları yüksek kubbelerden bahseder. *Siyāsatnāma* (s. 145)'ye inanılırsa, Faḫr al-Dawla zamanında zengin bir zerdüştî Faḫr al-Dawla kubbeli türbesinin (*gunbad*) yukarısında, Ṭabarak dağ tepesinde, çift çatılı bir *astōdān* (*sutūdān ba-dı pūşiş*) yaptırmış idi. Başka işler için kullanılan *astōdān* „kumandanlar kalesi" (*dīda-yi sipāh-*

sālārān) adını almış idi ve Niẓām al-Mulk zamanında hâlâ mevcut idi. Şimdi Rey harâbeleri üzerinde görülen iki kule [her ikisi de yuvarlak bir plana göre inşâ edilmiş idi; fakat biri Nāṣir al-Dīn Şāh tarafından köşeli olarak tâmir edilmiştir ve] Selçuklulara isnât edilmektedir. [Birine halk arasında *gunbad-i Tuğrıl* („Tuğrul türbesi") adı verilir ve Büyük Selçuklu hükümdarı Tuğrul I.'un türbesi olduğu iddia olunur]; fakat bunların deylemlilerin büyük binâ husûsiyetlerini devam ettirmeleri mümkündür. Üzerinde Tuğrul III. tarafından 588 [1192]'de yıktırılmış olan iç-kalenin bulunduğu Ṭabarak tepesi, Yāḳūt'a göre, Horasan yolunun „sağında" idi; hâlbuki yüksek dağ bahsedilen yolun „solundadır". Buna nazaran, Ṭabarak büyük dağ çıkıntısının aşağısındaki tepenin üzerinde olmalıdır (Ker Porter planındaki *G* tepesi: „taştan, güzel bir şekilde inşâ edilmiş olan ve cenûba doğru açık bölgeye hâkim bulunan muazzam kaya üzerindeki kale"; bk. bir de A. F. Stahl, *Die Umgegend von. Teheran* (*Pet. Mitt.*, 1900'deki harita).

Bibliyografya: Bk. madd. TAHRAN ve VARĀMĪN.—Harâbelerin tasviri: J. Morier, *A Journey* (1812), s. 232, 403; ayn. mll., *Second Journey* (1818), s. 190; Ker Porter, *Travels* (1821), I, 327—364 (plan); Ouseley, *Travels* (1823), III, 174—199, levha LXV; Ritter, *Erdkunde*, kitap VI/1, 1838, s. 595—604; Curzon, *Persia*, I, 347—352; F. Sarre, *Denkmäler persischer Baukunst* (Berlin, 1901), metin, s. 55—58; A. V. W. Williams Jackson, *Persia past and present* (1905), s. 428—441 (Ker Porter'in planı).—Eski tarih: Marquart, *Ērānšahr*, s. 122 v. dd.; A. V. W. Jackson, *Persia, göst. yer.*; ayn. mll., *Historical Sketch of Ragha* (*Spiegel Memorial Volume*, Bombay, 1908, s. 237—245); ayn. mll., *Essays in Modern Theology to. Ch. A. Briggs* (New York, 1911), s. 93—97; Weissbach, madd. *Arsakia*, *Europos* ve *Raga* (Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie*); Herzfeld, *Archäolog. Mitteil. aus Iran*, 1930, II, 95—98.—İslâm devri: Abū Sa'd Manṣūr b. Ḥusayn al-Ābī (=Āva'ī) tarafından bir *Tārīḫ Rayy* yazılmıştır; Büveyhîlerden Macd al-Davla'nın vezîri olan müellif çok iyi kaynaklardan istifâde etmiş olmalıdır; Yāḳūt bu tarihi bir çok defa zikreder, bk. *Mu'cam al-buldān*, I, 57, *Āba* kelimesi. Quatremère, *Histoire des Mongols*, s. 272—275 (*Mucmal al-tovārīḫ*'ten bir çok iktibaslar ile); Barbier de Meynard, *Dict. géographique*, 1861 (Aḥmed Rāzī'nin *Haft iḳlīm*'inden iktibaslar); Barthold, *Istor.-geograf. očerk Irana* (1903), s. 84 v. dd.; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 214—218; P. Schwarz, *Iran im Mittelalter*, s. 740—809 (arap kaynaklarının son derecede teferruâtlı hulâsası; Rey'e bağlı yerlerin tam cedveli). (V. MINORSKY.)

REYDE. RAYDA, cenûbî Arabistan ('Asīr, al-Yaman, Ḥaẓramūt)'da bir kaç yerin adı. En tanınmış olanı, Cabal Talfum'da Ṣan'ā'dan bir günlük mesâfede Bavn (Hamdān) bölgesinde olup, aynı adda bir de kalesi vardır. Bu adı taşıyan bir çok yerler Ḥaẓramūt (Raydat al-Ṣay'ar, Raydat al-'Ibād, Raydat al-Ḥarmīya, Rayda Arżayn; bir de Raydat al-Kabīra, Raydat al-Dayyin, Raydat al-Cōhīn)'ta bulunmaktadır. Bu yer adının büyük ölçüde yayılışı mânası ile izah edilir: kayalık bir yayladaki çöküntü, sonra bedevîlere âit bir yerin merkezi.

Bibliyografya: İbn al-Faḳīh al-Hamaẕānī (*BGA*, V, 34); İbn Ḫurdāẕbeh, (*BGA*, VI, 137, 144, 189, 190); Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 869; II, 885; IV, 438; *Marāṣid al-iṭṭilā'* (nşr. T. G. J. Juynboll), I, 497; al-Hamdānī, *Ṣifat cazīrat al-'arab* (nşr. D. H. Müller), Leiden, 1884 v. d., s. 66,3, 85, 16, 86, 13, 87, 17, 111, 10, 200, 23; ayn. mll., *Iklīl* (Bagdad, 1931), VIII, 42, 61, 119; D. H. Müller, *Südarabische Altertümer im Kunsthist. Hofmuseum* (Viyana, 1899), s. 83, 91; 'Aẕīmuddīn Aḥmed, *Die auf Südarabien bezüglichen Angaben Našwān's im Šams al-'ulūm* (*GMS*, Leiden, 1916, XXIV, 43); M. Hartmann, *Der islamische Orient* (Leipzig, 1909), II, 542; L. Hirsch, *Reisen in Süd-Arabien, Mahra-Land und Hadramūt* (Leiden, 1897), s. 62—65, 193, 259; D. van der Meulen ve H. v. Wissmann, *Ḥaḍramaut some of its mysteries unveiled* (Leiden, 1932), s. 106, 209, 213 v. d. (A. GROHMANN.)

RIDÂ. RAŻĀ' veya RIŻĀ', bir de RAŻĀ'A (A.), emzirme, süt verme; ıstılâh olarak, süt vâsıtası ile hâsıl olan akrabâlıktan dolayı evlenmeye mâni emzirme. Süt-akrabâlığı fikrinin daha islâmiyetten önceki araplar arasında çok yaygın olduğunu farzettirecek bir çok sebepler vardır (bk. Robertson Smith, *Kinship and Marriage in early Arabia*², s. 176, 196, not 1); başka delîller arasında *Kur'an*'daki buna müteallik hukümlerin hadîslerde de beyân edilmesinden bu açıkça anlaşılmaktadır. *Kur'an* (IV, 23)'da evlenilmesi men'edilmiş olan kadın tarafından akrabâlar arasında, süt-annesi ile süt-kız-kardeşleri zikredilmiştir; bunun bu derecedeki kan-kardeşliğini evlenmeğe mâni sayan eski arapların (krş. Robertson Smith, *göst. yer.*) tatbikatına tamâmen tekabül etmiş olması gerekir; fakat *Kur'an* yukarıda zikredilen âyeti kan-kardeşliğinden hâsıl olan

evlenme mânileri dâiresini genişletmiş olduğundan, süt-akrabâlığı da aynı şekilde muâmeleye tâbî tutulmuştur. Bunu izâh etmek için, eski arapların temel telakkîlerine tekabül eden hukümler hadîslerde sık-sık ifâde edilmiştir; buna göre, süt-akrabâlığı, kan-kardeşliği ile aynı derecede olmak üzere, evlenmeye mâni teşkil eder. Erkek süt-kardeşinin kızı ile evlenmenin yasak edilmesi, esâsında münferit bir hâl olan, Peygamberin tamâmen şâhsî bir meselesine istinat ettirilmiştir. Aynı kocanın iki karısının süt çocukları arasındaki evlenmenin, hadîste ifâde edildiği üzere, men'edilmesi, evlenme yolu ile te'sis edilen akrabâlık münâsebetleri gibi telakkî edilmesinden ileri gelmiştir ve yukarıda zikredilen âyeti tefsir eder mâhiyetteki hadîste süt-akrabâlığı evlenme yolu ile te'sis edilen akrabâlığa müstenit evlenme mânileri arasında görünmektedir. Bu men'in sebebi olarak, her iki tarafta sütü meydana getirdiği sanılan *semen genitale*'nin aynı olması gösterilir. Bir hadîste (*Kanz al-'ummāl*, III, nr. 3911) kan-akrabâlığının süt-akrâbalığı ile birleştirilmemesi gerektiği telakkîsine karşı (çünkü süt-annesinin kocasının erkek kardeşi süt-akrabâsı telakkî edilmez) bir itiraz bulunmaktadır. Süt-akrabâlığının meydana gelmesi için gereken emzirme mıkdârı meselesi de en eski zamanlardan beri münâkaşa edilen bir noktadır: bâzılarına göre, süt çocuğunun bir kaç yudum emmesi yahut bir veya iki yndum emmesi bunun için kâfi değildir; diğerlerine göre, en az 7 yudum emmesi, daha başkalarına göre, çocuğun tam beslenmesi lâzımdır. Bu telakkîleri tenkit eden bir kısım rivâyetlere göre ise, az veya çok mıkdardaki emzirme aynı şekilde evlenme engeli teşkil eder. Hattâ *Kur'an*'da, sonra neshedilmiş olan eski 10 emme yerine, daha yeni telakkîye göre 5 emmeyi kâfi gören bir âyet mevcut olduğu ileri sürülmüş ise de, bir nokta-i nazarı desteklemek için söylenmesi muhtemel bulunan bu bilgi itimâda lâyık değildir (bk. Nöldeke-Schwally, *Geschichte des Qorāns*, I, 253 v.d.; *Kanz al-'ummāl*, nr. 3923 v.dd.). Sun'î bir süt-akrabâlığı meydana getirmek için, yetişmiş şahısların emzirilmesi vâkıası mevcut idi: bir çok rivâyetler buna şehâdet etmektedir; fakat diğer bâzıları bunu doğrudan-doğraya veya bilvesîle (*al-raḍā'a min al-macā'a* „emzirme açlıktan olur" mânasındaki hukuk darb-ı meseline istinâden) reddetmektedir. Bu nevî bir emzirmenin mûteber olmasının esâs âmili Peygamber tarafından şahsan verilmiş bir imtiyaz olarak telakkî edilmekte (*Kanz al-'ummāl*, nr. 3919) ve hattâ ileride bir evlenme engeli çıkarmak gâyesi ile çocukların emzirilmesi, münferit hâllerde, gayr-i mûteber sayılmaktadır (*ayn. esr.*, nr. 3885). Süt-akrabâlığının isbâtı için, bir çok hadîslerde süt-annesinin yeminli veya yeminsiz beyânı yahut aynı zamanda bir kadının şehâdeti veya bir erkek ile bir kadının şehâdeti kâfî görülmüştür; menşe'de açık bir şekilde musâmaha ile karşılanmış olan bu ıttıratsızlığı bertaraf etmek için, bir kısım rivâyetlerde iki erkeğin veya bir erkek ile iki kadının şehâdetleri talep edilmektedir. Bu noktada meydana çıkan ihtilâf en eski fakîhlerin fikirlerinde de devam etmiştir. Belli-başlı büyük fakîhlerin görüş tarzları al-Şavkānī (*Nayl al-awṭār*, Kahire, 1345, VII, 113 v. dd.)'de zikredilmiştir. Bu yeni devirde en çok münâkaşa edilen en mühim nokta çocukta süt-akrabâlığının hâsıl olabileceği devirdir; böyle bir devir olarak, sütten kesme zamanına kadar süren bir müddet veya kat'î bir tâyin yapılmadan, bütün çocukluk çağı, bâzan 2 yaş veya 2,5 yaş veya 7 yaş gibi, kat'î olarak tâyin edilmiş bir zaman gösterilir. İki yaş için *Kur'an*, II, 233 („anneler, çocuklarının emzirilmesinin tamam olmasını isterlerse, onları tam 2 sene emzirmelidirler") 'e istinat olunur (teferruât için bk. al-Şavkānī, *ayn. esr.*, s. 120). Dört sünnî fıkıh mezhebi süt-akrabâlığının, bir taraftan bir adam ile bütün ahfâdı arasında, diğer taraftan süt-annesi ile bunun bütün süt ve kan-akrabâları, kocası ve bunun bütün süt ve kan-akrabâları arasında mevcut olduğu noktasında müttefiktir; buna karşılık, bir erkek ile süt-kardeşlerinin usûl veya furûu arasında ve emziren kadın ile emzirdiği çocuğun usûl ve furûu arasında hiç bir süt-akrabâlığı kabûl edilmez. Hanefî ve mâlikîler süt-akrabâlığı için muayyen bir asgarî zaman istemezler; fakat şâfiîler, hiç olmazsa, 5 emzirme isterler. Emzirme devresi mâlikîler (vakitsiz sütten kesme hâlleri müstesnâ), şâfiîler ve hanbelîler için 2 yıl, hanefîler için 2,5 yıldır. Zâhirîler de ergin bir şahsın emzirilmesini kabûl ederler. Süt akrabâlığının tâyini için, şâfiîler aynı şekilde dört şehâdet ile, mâlikîler, durum her kes tarafından biliniyorsa, iki kadının şehâdati ile ve hanefîler bir kadının şehâdeti ile iktifâ ederler.

Mekke'nin ileri gelenleri, islâmiyetin ilk devirlerinden bugüne kadar, çocukları için bedevî süt-anneleri tutmak âdetini muhâfaza etmişlerdir (bk. Lammens, *La Mecque à la veille de l'hégire*, s. 101). İslâmiyetin ilk zamanlarında çok yayılmış olan, yiyecek ve elbîse mukabilinde, süt-anneleri tutmak âdeti bizâtihî şeriatin hukümlerine uymayan bu anlaşmanın, her şeye rağmen, mûteber sayılması netîcesini doğurdu. Bir hadîste süt-annesine, bir câriye veya köle hediye etmek sûre-

tiyle, minnettarlık duygularının gösterilmesi tavsiye edilmiştir. Nikâhın bozulması bâlinde, çocukların anna veya tutulmuş bir süt-annesi tarafından emzirilmesi, *Kur'an*, II, 233'e dayanılarak, en küçük teferruâta kadar, tanzim edilmiştir.

Bibliyografya: Wensinck, *A Handbook of Early Muhammadan Tradition*, bk. mad. Nursing; Juynboll, *Handbuch des islâmischen Gesetzes*, s. 219; aynı mll., *Handleiding* (3. tab.), s. 185; Santillana, *Istituzioni di diritto musulmano malichita*, I, 161; imâmîler için bk. Querry, *Droit musulman*, I, 657 v. dd. (JOSEPH SCHACHT.)

RIDVÂN. RİŻVÂN (RUŻVÂN) **B. TUTUŞ** (?—1113), **FAḪR AL-MULK** (MULÛK), **Haleb Selçuklu hükümdarı** Alp-Arslan'ın oğlu Tutuş [b. bk.]'un, 488 seferindeki (şubat 1095) ölümünden az önce, oğlu Riżvân'a Irak'a yürümesini emretmiş idi. Riżvân kalabalık bir ordu başında yola çıktı; fakat Hît [b. bk.] civârına vardığı zaman, babasının ölümünü öğrendi; Haleb'e geri döndü ve orada vâli Abu 'l-Ḳâsim al-Ḥasan b. 'Alî al-Ḫvârizmî tarafından Tutuş'un halefi olarak tanındı. Riżvân Surûç [b. bk.]'a hücûm etmek istedi; fakat ondan daha evvel buraya yetişen Artuk-oğlu Sökmen [bk. mad. ARTUK OĞULLARI] kendini o kader kuvvetle müdâfaa etti ki, Riżvân ric'ate mecbûr oldu. Buna mukabil Urfa şehrini işgâle muvaffak olan Riżvân buranın kalesini Antakya vâlisi Yağı-Basan b. Muḥammed al-Turkmânî'ye verdi ve az sonra Haleb'e döndü; çünkü refâkatinde bulunan emirler üvey babası Canâḥ al-Davla al-Ḥusayn b. Ay-Tigin ve Yağı-Basan kendisine cephe almışlardı. Bunlardan birincisi Haleb'e, diğeri, Abu 'l-Ḳâsim al-Ḥvârizmî ile birlikte, Antakya'ya geldi. Riżvân, az zaman içinde, kardeşi Dukak ile savaşmak zorunda kaldı. Tutuş'un ölümünden sonra, Haleb'de ikamet etmekte olan Dukak, Dimaşk kalesi kumandanı Sav-Tigin tarafından, şehri teslim almak üzere, dâvet edilmiş idi. Bu sebeple Haleb'den ayrılan ve kendisini yakalamak için arkasından gönderilen kardeşinin süvâri kuvvetlerinden kurtularak, sâlimen Dimaşḳ'a varan Dukak orada harâretle karşılandı ve hükümdar tanındı. Üvey babası Tuğ-Tigin [b. bk.] de, az sonra, Tutuş'un zâbitlerinden bir kısmı ile, Dimaşḳ'a gelerek, ona iltihak etti. Dukak ile Tuğ-Tigin orada hâkimiyetlerini kuvvetlendirince, Sav-Tigin'i öldürdüler; fakat Riżvân da Dimaşḳ'a göz dikmiş idi; bununla berâber, şehrin çok kuvvetle tahkim edildiği âşikâr bulunduğundan, Nablus ile Fâtımîlerin eline düşmüş olan Kudüs üzerine yürüdü. Orada da şiddetli bir mukavemet ile karşılaştı; kuvvetleri dağıldı ve kendisi için Haleb'e çekilmekten başka çâre kalmadı. O zaman Yağı-Basan Dukak tarafına geçmiş ve ona Riżvân'ı Haleb'de kuşatmağı teklif etmiş idi. Riżvân da Sürûç'daki Artuk-oğlu Sökmen'e müracaat etti; o da derhâl yardıma koştu. İki kardeş Ḳinnasrîn [b. bk.] yakınında karşılaştılar. Dukak ağır bir mağlûbiyete uğradı ve Riżvân'ın metbûluğunu tanımak mecbûriyetinde kaldı (489=1096 veya 490=1097). Fâtımîlerden mâlî ve askerî destek sağlamak için, Riżvân dört hafta kadar bir müddet Mısır halîfesi al-Musta'lî adına hutbe okuttu ise de, bu arada kendisi ile münâsebetleri düzelmiş bulunan Sökman ve Yağı-Basan'ın teşebbüsleri üzerine, tekrar Abbâsî halîfelerine sadâkat yemini etti ve Bagdad halîfesi al-Mustaẓhir'den af diledi. Aş.-yk. bu devirdedir ki, Canâḥ al-Davla, Riżvân'ı terkederek, Ḥimṣ'a gitmiş ve şehrin müdâfaasını takviye etmiş ve sonra metbûu Riżvân'a karşı eskisinden daha müstakil bir tavır takınmıştır.

1098 haziranında Antakya haçlılar tarafından hücûm ile alındı; içinde Riżvân'ın da bulunduğu yardımcı müslüman ordusu mağlûp edilip, püskürtüldü ve bunun netîcesinde Bohemond Antakya prensi olarak tanındı. Riżvân, onun en yakın komşusu olmak sıfatı ile, az sonra onunla savaşa girişti. 493 şâbanında (temmûz 1100), frankları Haleb mıntakasından çıkarmak için, harekete geçti; fakat mağlûp oldu. O zaman Canâḥ al-Davla ile ittifak etti; fakat hıristiyanların geri çekilmeleri ve Riżvân'ın da müttefikini kıskanması dolayısı ile, Canâḥ al-Davla Ḥimṣ'a döndü. Az sonra hıristiyanlar Bohemond ile Tancrède'in kumandasında yeniden birleştiler ve Haleb'i tehdit ettiler; fakat Malatya'nın bir müslüman ordusu tarafından tekrar muhâsara edilmesi [bk. mad. DÂNİŞMENDLİLER] üzerine, aür'atle yerlerine döndüler. Bohemond pusuya düşürüldü; esir ve hapsedildi. Riżvân ile Canâḥ al-Davla, bir kaç muvaffakiyet elde ettiler ise de, yine bozuştular ve bir kaç yıl sonra (495=1102 veya 496=1103), Canâḥ al-Davla, Haleb bâtınîlerinin tahriki ile, öldürüldü. Bohemond'un yerine Antakya prensi olan ve bu sıfatına Urfa kontluğu sıfatını da ilâve eden Tancrède 498 şâbanında (nisan/mayıs 1105) Riżvân'a karşı bir zafer kazandı; Artâḥ kalesinin Tancrède tarafından muhâsarası esnâsında şehrin vâlisi Riżvân'dan yardım istemiş, Riżvân da kuvvetli bir ordunun başında harekete geçmiş idi. İki hasım Ḳinnasrîn yakınında karşılaştılar. Tancrède, müslümanların üstünlüğünü görerek, sulh müzâkerelerine girmek istiyor, Riżvân da buna oldukça mütemâyil bulunuyordu. Fakat tâbîle-

rinden biri tarafından iknâ edilen Rizvān menfî cevap verdi. Savaş başlar-başlamaz, franklar firâr eder gibi göründüler; fakat ânî bir mukabil taarruz neticesinde yağma ile meşgûl olan müslümanları kılıçtan geçirdiler ve Tancrède Artāḥ'ı zaptetti. 499 (1105/1106)'de Tancrède mühim Afāmiya (Apamea) kalesini de işgâl etti. Buranın vâlisi olup, Rizvān ile sıkı temâs hâlinde bulunan Abū Ṭāhir adlı bir bâtınî [bk. mad. HAŞŞĀŞÎN] tarafından öldürtülen Ḫalaf b. Mulā'ib'in oğullarından biri Tancrède'in yanına kaçarak, ondan Rizvān tarafdarlarının uzaklaştırılmasını istemiş ve hıristiyan ahâlisinin de yardım dileğinde bulunduğu Afāmiya'yı muhâsaraya başlayan Tancrède, az sonra geri çekilmiş ise de, burayı tekrar kuşatarak, şehri, aç bırakmak sûreti ile, teslim olmağa mecbûr etmiş idi.

Musul vâlisi iken Selçuklu sultanı Melik şah'ın oğlu Muḥammed [b. bk.]'in gözünden düşerek, yerine Altun-Tigin oğlu Mavdūd'un tâyin edildiği Çavlı Sakavu, Musul'da mevkuf bulunan kont Baudouin ile Josselin'i, fidye ödemeleri, müslüman esirleri salıvermeleri ve kendisini hasımlarına karşı desteklemeleri şartı ile, serbest bırakmış idi; fakat Tancrède, Baudouin'in Urfa kontluğuna dönmesini reddettiğinden, düşmanlık tekrar başladı ve Baudouin Çavlı'dan yardım istedi. İki frank reisi arasında anlaşma olup, Urfa Baudouin'e iâde edilince, Rizvān Tancrède'e mektup yazarak, onun Çavlı'ya karşı tedbirli davranmasını istedi; zîra Bālis şehrini ele geçirmiş olan Çavlı o sırada Ḥaleb'i de tehdit ediyordu ve bu sebeple o bölgedeki hıristiyan hâkimiyeti için de tehlikeli olabilirdi. 502 seferinde (eylûl/teşrin I. 1108) Baudouin ve Josselin ile müttefik bulunan Çavlı Tell Bāşir [b. bk.]'de mağlûp oldu. Bālis tekrar kaybedildi; Rizvān ile Mavdūd'un karşısında tutunamayen Çavlı, sultan ile uzlaşmak zorunda kaldı. O zaman hıristiyan prensler, Trablus, Sayda ve Beyrut'u muhâsara etmek maksadı ile, toplandılar. Tancrède al-Aġārib ve Zardenā kalelerini zaptetti ve bu haber üzerine, Manbic ile Bālis de müslüman ahâli tarafından terkedildi. Bunun neticesinde Rizvān daha ağır şartlar ile sulh yapmağa mecbûr oldu (504=1110/1111). Sultan Muḥammed kendisine sâdık emîrleri Mavdūd'un yüksek kumandası altında, franklara karşı şiddetle mücâdeleye dâvet ettiği zaman, Suriye'de yaptığı tahribâta karşılık olarak, ülkesi hıristiyanlar tarafından yağma ve tahrip edilmiş olan Rizvān Mavdūd'u yardıma çağırdı. Mavdūd, bu arzûyu kabûl ederek, Ḥaleb önünde göründüğü sırada, artık onun yardımına ihtiyâcı kalmayan Rizvān şehrin kapılarını kapattı ve müşterek düşmana karşı mücâdeleye de hiç bir şekilde katılmadı.

Rizvān 507 cemâziyelevvelinin sonuna doğru (1113 teşrin II.) öldü. Kendisi ismailî bâtınîlerinin tarafdarı olduğundan, fazla hürmet görmezdi; Abū Ṭālib ve Bahramşāh adlarındaki iki kardeşini de öldürtmüş idi. İbn al-Aṯīr (X, 349)'in şahâdetine göre, Rizvān'ın işleri beğenilir işler değil idi (*kānat umār Riżvān ġayr maḥmāda*).

Bibliyografya: İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-a'yān*, mad. *Tutuş* (nşr. Wüstenfeld), nr. 121, trc. de Slane, I, 274; İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil* (nşr. Tornberg), X, 158, 167 v. dd., 174, 176, 183 v. d., 237, 271, 279 v. d., 281 v. dd., 295, 297 v. d., 324 v. dd., 338, 341, 349, 431; İbn al-Ḳalānisī, *Ẕayl Tārīḫ Dimaşḳ* (nşr. Amedroz), s. 127, 130—135, 142, 148, 150, 157 v. d., 163, 170 v. dd., 182 v.d., 186, 189; Abu 'l-Fidā', *Tārīḫ* (nşr. Reiske), III, 299 v. dd.; *Recueil des Historiens des Croisades, Historiens orientaux*, I/III, bk. *fihrist*; Weil, *Gesch. der Chalifen*, III, 149—151, 154 v. d., 166, 179 v. dd.; 188, 191 v. dd., 195, 198, 200; Röhricht, *Gesch. des Königreichs Jerusalem*, s. 27 v.d., 31, 34, 51 v.d., 55 v.d., 63 v.d., 75 v.d., 87—91, 97, 104. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

RITL. RAṬL, *riṭl*, câhiliye devrinden gelme bir ağırlık ölçüsü olup, memleketlere ve devirlere göre, farklı olarak kullanılmaktadır. Maḳrīzī (s. 3, 5)'ye göre, değişmemiş olan *miṣḳāl* istisnâ edilirse, islâmdan önceki ölçüler, islâmiyetten sonrakilere nisbetle, iki misli ağır bulunuyordu ve *raṭl* 12 *ūḳiya* veya 480 *dirham* sayılıyordu. Orta çağda Şam'da *raṭl*=600 *dirham* ve Ḥaleb'de=720 *dirham* idi. 1936 yıllarına doğru Mısır'da şu şekilde ayarlanmış idi: *raṭl*=1/100 *ḳanṭār*=12 *ūḳiya*=144 *dirham*=0,449 kg.=0,99 lb. avdp.=2,75 *raṭl*=1 *oḳḳa*=1,248 kg.=2 lb. 11 oz.

Bibliyografya: al-Maḳrīzī, *Historia Monetae Arabicae* (nşr. O. G. Tyebsen), Rostock, 1797; al-Ḳalḳaşaodī, *Ṣubḥ al-a'şā* (14 c. 1913 v. dd.); J. A. Decourdemanche, *Poids et mesures des peuples anciens et des arabes* (Paris 1909); Godefroy Demombynes, *La Syrie à l'époque des Mamlouks* (Paris, 1928); Mısır'da ölçüler hakkında kanun nr. 9, 1914 (*al-Vaḳā'i' al-Miṣrīya*, nr. 129, 30 eylûl 1914).—Krş bir de mad. HABBE, *bibliyografya*. (A. S. ATIYA.)

RIZÂ. RİZĀ (? 1671), SEYYİD MEHMED B. MEHMED. XVII. asırda yaşamış bir türk tezkirecisi ve şâiridir. Hayâtı hakkında pek az bilgi vardır. Edirne'nin tanınmış âilelerinden birine mensûb olup Zehrî mârzâdeliye anılırdı (Edirne'de Donanma serdârı Zeh-i mâr Mehmed Beg b. Aḥmed tarafından 95e h.'de yaptırılmış bânîsine nisbetle Zehrimâr câmii adını taşıyan bir câmi var idi (bk

Rıfkı Melûl Meriç, *Edirne'nin tarihî ve mimârî eserleri hakkında*, İstanbul 1963, s. 25, 41, 50, 52). Tahsilini memleketinde yaparak, kademe-kademe yükselmiş, 40 akçe ile müderris tâyin edilmiş (Şeyhî, *Tezkire*, Üniv. kütüp., nr. TY, 81, s. 749) ve nâipliklerde bulunmuştur. Hayâtının sonlarında Uzun-Köprü'de müftülük yapmış ve 1082 (1671)'de Edirne'de ölmüştür.

Şöhretini *Tezkirat al-şu'arâ*'sına borçludur. Bu eser 1000—1050 (1591—1641) yılları arasındaki devrenin şâirlerinden bahseden, oldukça muhtasar bir tezkiredir. İki kısımdan müteşekkil olan eserin birinci bölümü şiir yazmış olan 11 sultana hasredilmiştir. Alfabe sırasına göre tertiplenmiş olan ikinci kısım şâirlere ayrılmıştır. Eserinin mukaddemesinde müellif, devrinin „müteşâirlerine yer vermediğini söyleyerek, bunların mukadder hücûm ve târizlerine katlanmağı göze aldığını ilâve eder. Bu kısıma 260'a yakın şâir alınmış bulunmaktadır (matbuunda 173, Millet kütüp., nr. 764'te 257, Flügel, *Catal.*, II, 392'de 250'den ziyâde, Üniv. kütüp., TY 2563'te 165, Âşir Efendi, Süleymâniye kütüp. nr. 243'te 169). Müellif bu şâirlerin hayâtından kısaca bahsettikten sonra, şiirlerinden bir kaç beyit vermekle iktifâ eder. 1060 (1640) yılında tamamlanmış olan ve yazma nüshalarına az tesâdüf edilen bu eser, hayli noksan bir yazmasından istifâde edilerek, Ahmed Cevdet tarafından, *Tezkire-i Rızâ* adı ile bastırılmıştır (İstanbul, 1316).

Rızâ'nın bir de mürettep dîvânından bahsedilir ise de (Şeyhî, *ayn. esr.*, Rizâ'nın şiirlerinden naklettiği parçaları dîvânından seçtiğini söyler; ayrıca bk. Mesnevihân Tevfik, *Terâcim-i ahvâl*, Üniv. kütüp. TY 192, 51a ve muahhar tetkikler) bunun hiç bir nüshasına tesâdüf edilmemiştir. Rızâ'nın bir de *Kavâid-i fârisîye*'si bulunduğu söylenir.

Bibliyografya: Güftî, *Tezkire* (Üniv. kütüp., TY 1533, 17b; Şeyhî, *Vakâyi' al-fużalâ'* (Üniv. kütüp., TY 81, 749); Safâî, *Tezkire* (Üniv. kütüp., TY 6189, 43a); Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı müellifleri*, II, 185 v. d.; M. Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, II, 397; İsmail Paşa, *Îżâḥ al-maknûn fi'l-ẕayl 'alâ Kaşf al-ẓunûn* (İstanbul, 1945—1947), I, 247; Osman Nûrî Peremeci, *Edirne tarihi* (İstanbul, 1940), s. 254 v. d.; *İstanbul kütüphâneleri tarih-coğrafya yazmaları katalogları* (İstanbul, 1943—1947), s. 607 v. d.; J. v. Hammer, *Geschichte der osmanischen-Dichtkunst*, III, 486; Babinger, *GOW*, s. 215 v. d.; ayn. mll., *EI*, mad. RIŻĀ.

(GÖNAY ALPAY.)

RIZÂÎ. RİZÂ'Î (RIŻĀ'Ī) AḲĀ, XVI. asrın sonu ile XVII. asrın başlarında yaşamış **İran minyatüreüsü**. Cihângîr hâtırâtında Rizâ'î'nin bâzı Merv yazmalarına göre, aslen heratlı olduğunu ve cülûsundan önce kendi hizmetine girdiğini nakletmektedir. Rizâ'î Humâyûn zamanından itibâren Hind-türk imparatorlarının sarayına gelip, orada bir az değişmiş bir İran üslûbunda minyatür yapmağa devam eden İranlı san'atkârlar zümresinden idi. Onun Boston'da Museum of Fine Arts'da bulunan bir Berlin devlet müzesi islâm san'atı kısmında bulunan bir bilhassa hâlen Tahran'da Gulistân müzesinde bulunan Cihângîr albümünde, 1017 (1608/1609)'den önce yapılmış bir kaş ve *Anvâr-i Suhaylî* (Brit. Mus., Add. 18579, 21a, 36a, 40b, 54b ve 331b)'de, ikisi 1013 (1604/1605) tarihini taşıyan, 5 adet minyatürü vardır. Cihângîr devrinin bu iki tasvirî eserinde Aḳā Rizâ'î, devrin diğer en ileri gelen nakkaşları ile birlikte, çalışmıştır. İmzalarında çok defa hukümdar Cihângîr (Selîm)'e bir atıfta bulunur, bâzan pek az mûtâd olan *murîd-i pâdişâh Selîm* („pâdişah Selim'in mürîdi") şeklinde bir ibâre ve *bi-iḫlâṣ* („bütün sıdku hulûs ile") tâbirini kullanır. Bundan dolayı kendisi Aḳā Rizâ'î'den başka veya Hind-türk hukümdarlarının kütüphânecileri tarafından eserleri altına konulan, Aḳā (veya Aġā) Rizā yahut (Aḳā) Muḥammed Rizā adı ile tanınır. Aḳā Rizâ'î, Cihângîr'in *nâdir al-zamân* fahrî unvânını verdiği ve eserlerini Aḳā Rizâ'î'ninkinden daha üstün tuttuğu Abu 'l-Ḥasan'ın babasıdır.

Bibliyografya: *Tüzuk-i Jahângîrî*, (trc. Rogers-Beveridge), London, 1914, II, 20; P. W. Schulz, *Die persisch—islamische Miniaturmalerei* (Leipzig, 1914), levha 147b; P. Brown, *Indian Painting under the Mughals* (Oxford, 1924), s. 65 v.d., 75, 82; A. K. Coomaraswamy, *Notes on Mughal Painting* (*Artibus Asiae*, 1927, III, 202—206, resim 11); ayn. mll., *Les miniatures orientales de la Collection Goloubew au Museum of Fine Arts de Boston*, Paris — Bruxelles, 1929 (*Ars Asiatica*, XIII, 69—71, or. 110 ve 111, levha XLIII); *The Lights of Canopus, Anvar-i Suhaili* (tavsifi için bk J. V. S. Wilkinson), London, ts., s. 15, levha III, IV, V, VII, XXIX); E. Blochet, *Les Peintures de la collection Pozzi* (*Bulletin de la Société Française de reproductions de manuscrits à peintures*, Paris, 1928, XII, 40—43); [ayn mll., *Musulman Painting* (London), s. 62 v.d., 82, 100; levha CXXXIX, CXLI, CLVIII ve CXCIV]; A. Sakisian, *La miniature persane du XIIème au XVIIème siècle* (Paris—Bruxelles, 1929), s. 129; Binyon-Wilkinson-Gray, *Persian Miniature Painting*

(Oxford, 1933), s. 149 (nr. 236), 160, 192; levha CIV[a]; Wilkinson-Gray, *Indian Paintings in a Persian Museum* (*Burlington Magazine*, 1934); R. Ettinghausen, *Aqā Rizā'ī*, (Thieme-Becker, *Künstlerlexikon*, Leipzig, 1934, XXVIII; bk. *Rizā*); Jeanne Gobeaux Thonet, *Agâ Rizâ ou Rizâ Abbâsî* (*Mélanges de philologie Orientale*, Liège Louvain, 1932, s. 105 — 110, 3 levha).

(R. ETTINGHAUSEN.)

RIZĀ-KULI-HAN. RİŻĀ-ḲULÎ-ḪĀN (1800—1871) B. MUḤAMMED HĀDÎ B. İSMĀ'ÎL KAMĀL, iranlı mütebahhir ve edîp. olup „Dünyânın biç bir yerinde rastlamadığım derecede nüktedan, sevimli ve zekî insanlardan biridir" (Gobineau). Şâir Kamāl Ḫucandî (bk. *İA*, VI, 561)'nin soyundan idi. Çardeh Kelateh (Dāmġān bölgesi) eşrâfının reisi olan dedesi Riżā-Ḳulî, Karîm Han Zend'e karşı Kaçarları desteklediği içio, bu hükümdarın adamları tarafından öldürüldü (krş. *Relation de l'ambassade au Kharezm*, trc. Schefer, s. 203). Babası Kaçarlar sarayının yüksek rütbeli ricâlinden biri idi; bir ziyâret esnâsında (1215=1800), Meşhed'de, İmâm adını verdiği bir oğlunun Tahran'da doğduğunu öğrendi. Yetim kalan (1802) Riżā-Ḳulî ilk yıllarını Fārs'ta geçirdi; tekrar Fārs'tan Tahran'a getirildi; bir müddet Barfuruş (Māzandarān)'ta akrabâlarının yanında yaşadı; sonra tekrar Fars'a dönüp, orada tahsilini yaptı. Müteâkiben devlet hizmetine girdi ve Fārs umûmî vâlisi tarafından himâye edildi. İlk şiir denemelerinde Çākar mahlasını aldı ise de, az sonra Hidāyat'i tercih etti. 1829'da, Fatḥ-'Alî Şāh'ın Şîraz'da ikameti vesîlesi ile, bir kasîde ve kendisini hukümdarın lutfuna mazhar eden manzûmeler yazdı. Fakat ağır bir hastalık Şîraz'dan ayrılmasına mâni oldu. 1838'de Muḥammed Şāh, oğlu 'Abbās Mîrzā'nın yetiştirilmesini kendisine tevdî etmekle, ona karşı beslediği takdiri ifâde ediyordu. Şâhın ölümünü (1848) tâkip eden siyâsî sarsıntılar Riżā-Ḳulî'yı inzivâya sevketti. Nāṣir al-Dîn Şāh, 1851'den itibâren, onu dâvet ile kendisine Hive'de bir elçilik vazîfesi verdi. Sonra sırası ile maârif nâzırlığında muâvin, ve yüksek mektebin (*dār al-funān*) müdürü oldu; 15 yıl sonra da, kendisi ile Tebriz'de bulunduğu ve orada bir çok yıllarını geçirdiği veliahd Muẓaffar al-Dîn'e *lala-başı* tâyin edildi. Tahran'a döndü; az sonra orada öldü (1288=1871).

Çok sayıda olan eserlerinden bir kısmı neşredilmemiş durumdadır (kelâma ve edebiyata âit bir kaç risâlesi (ancak Ḥākānî'nin güç beyitlerinin şerhi olan *Miftāḥ al-kunūz* ile eski İran hânedanlarına dâir *Nijād-nāma-i salāṭīn-i 'acam-nijād* [*JRAS*, XVIII, 198'de tahlil edilmiştir] zikredilebilir) bu kabîldendir. Aş.-yk. 30.000 beyit tutan aşk şiirlerinin (*dīvān*) büyük kısmı da neşredilmemiştir. Altı mesnevîsinden (*Macma' al-fuṣaḥā'*, II, 582'de bizzat kendisi tarafından sayısı verilmiştir) sâdece *Baktāş-nāma* (veya *Gulistān-i iram*, Tebriz, 1270=1853, taş-basm.) adlı eseri neşredilmiştir: eser, Bektaş ile arap asıllı Zayn al-'Arab lekaplı Rabî'a Ḳuzdārî-i Balḫî'nin acıklı aşklarını terennüm eder. Şimdiye kadar neşredilmiş eserleri, bilhassa vesîka mâhiyetinde olduğu için, çok mühimdir. *Fihrist al-tavārīḫ*, (taş-basması suretiyle Tebriz'de kısmen neşredilmiştir) müellifin Ḫvārizm'e hareketinden (1851) önce, Nāṣir al-Dîn Şāh'a takdim edildi; *Acmal al-tavārīḫ* (taş-basm., Tebriz, 1283), İran tarihine dâir küçük bir risâle olup, veliahd Muẓaffar al-Dîn için yazılmıştır; Mir Ḫvānd'ın *Rawżat al-ṣafā*'sının, 1270 (1853)'e kadar devâmı mâhiyetinde olan *Rawżat al-ṣafā-i Nāṣirī* (Tahran, 1270, büyük eb'adda 3 cild), şark kaynaklarına (çoğu hâlâ neşredilmemiştir) ve çok defa tam olarak nakledilen resmî vesîkalara dayanan büyük ve mühim bir eserdir. Siyâsî hâdiselerin nakillerinden başka, bu eserde coğrâfî, edebî ve san'ata dâir pek çok mâlûmat bulunmaktadır. Tasavvuf hakkında son derecede mükemmel bir ön-söz ile sûfî şâirlerin hâl tercümelerinden ibâret olan *Riyāż al-'ārifīn* (taş-basm., Tahran, 1305) Muḥammed Şāh için yazılmıştır. Bu eser, iran şiiri tarihi için ana kaynak olan *Macma' al-fuṣaḥā'* (taş-basm., Tahran, 1294, büyük eb'adda 2 cild) ile sıkı-sıkıya bağlıdır. Bu son eser, müellifin en güzel eseri olup, iran şiirinin tarihine dâir umûmî bir mukaddimeden sonra, hâl tercümeleri ile bütün şâirlerden (ilk kısmı hukümdar şâirler teşkil eder) seçmeleri ihtivâ eder; sonunda kendi hâl tercümesi ile manzûmelerinden bir müntehabâtı (II, 581—678; bu kısım bir kaç şiir ile birlikte, kendisinin *Fārsnāma-i Nāṣirī*, II, 125—127'ye de aynen nakledilmiştir) vardır. Bu son iki eser için gerekli araştırmalar Hidāyat'e kullandığı lugatlerin kifâyetsizliğini gösterdi. Dikkate şâyân bir mukaddime ve eski şâirlerden şâhidler getirmek sûretiyle, farsça kelimelerin muhtelif mânalarını veren *Farhang-i anċuman-ārā-yi Nāṣirī* (taş-basm., Tahran, 1288) adlı eseri ile bu ihtiyâcı karşılamağa çalıştı. *Madāric al-balāġa* (taş-basm., 1331) adlı eseri, muhtelif şâirlerden alınan bir çok misâller ile, belâgat ve şiire âit tâbirlerin bir lugatçesidir. Nihâyet Minūçihrî'nin *Dīvān* (taş-basm., Tahran, 1297)'ının, *Ḳābūs-nāma* (Tahran, 1275)'nin ve Muḥammed Ẓaydarî'nin *Nafṣat al-maṣdūr*

(Ḫᵛārizm imparatorluğunun sukutu tarihi)'unun (Tahran, 1308, müellifin ölümünden sonra teb'-edilmiştir) ilk tab'ılarını Hidâyat'e borçluyuz. Kendine has çekici bir üslûp ile bizzat kaleme aldığı hâl tercümesi, „Ḫvārizm seyâhati" (*Safarnāma-i Ḫvārizm*, nşr. ve trc. Schefer, *PELOV*, Paris, 1879) eserleri arasında ayrı bir yer işgâl eder: Tahran ve Hîve sarayları arasındaki birbirine zıt düşünce ve duyguları uzlaştırmak vazîfesi ile, elçi olarak bu seyâhatl yapmış idi. Bu *Safor-nāma*, Hîve hanlığı tarihi için, ayrıca muahhar iranlı tarihçiler (bilhassa Muḥammed Ḥasan Han) tarafından faydalanılan mühim bir vesîka teşkil eder; sâde ve tabi'î bir dil ile yazılmış olan eser tarihe, coğrafyaya ve arkeolojiye dâir faydalı bilgilerden başka, zamanının örf ve âdetlerinin tetkiklne medâr olmaktadır; burada yerli hayâtın güzel levhaları ve bâzan da sevimli manzaralar bulunur. Hidâyat'in soyundan gelen bir çok kimseler edebiyatta, siyâset ve idârede yüksek mevkîler elde etmişlerdir.

Bibliyografya: Metindekilerden başka bk. Rieu, *Cat. of Persian Mss. British Museum, Suppl.* (fihrist); Edwards, *Persian printed Books in the British Museum*; E. G. Browne, *Persian Literature in Modern Times*, bk. *fihrist* ve s. 344 (resim); *Gr. IPh.*, II, bk. fihrist; de Gobineau, *Trois ans en Asie*, kısım: „Les caractères"; S. Churchill (*JRAS*, XVIII, 196—204; XIX, 163); A. Kegl, *Riza Kuli Xan als Dichter* (*WZKM*, 1897, XI, 63—74); Niẓāmī-i 'Arūżī, *Çahār maḳāla* (*GMS*, bk. fihrist ve s. 320); *Macma' al-fuṣaḥā'*. (H. MASSÉ.)

RİBÂ. RİBÂ (A.), aslında artma, çoğalma demek olup, tâbir olarak murâbaha ve fâiz, bir de yapılmış bir hizmet karşılığı olmaksızın, umûmî bir tarzda, her çeşit gayr-i meşrû nakdî kazanç mânasına gelir. [*Ribā* bir de tartı ve ölçüsü olan bir malı, aynı cinsten daha fazla olan bir mal ile, bir karşılığı olmaksızın, peşin olarak, veya veresiye değişmektir]. Diğer sâmî dillerde aynı kökün müştakları kazanç ve menfaatleri göstermek için kullanılır.

1. Bir fâiz ödemeli vâdeli işler, ber türlü ticârî muâmeleler ile, Mekke'de inkişâf eden ticârî mübâdelelerin esâslı bir unsurunu teşkil ediyordu (bk. Lammens, *La Mecque à la veille de l'hégire*, s. 139 v. dd., 155 v. dd., 213 v. d.). Teferruât hakkında islâmî kaynakların verdiği bilgiler arasında, sermâyeyi (para veya ticârî eşyâ), üzerine eklenen fâizi ile birlikte, tesbit edilmiş olan vâdede ödeyemeyen bir borçluya bir mühlet verildiği, fakat borçlu olunan meblâğ iki misline çıkarıldığı tarzında olanlar her mülde itimâda değer; *Kur'an*'ın iki âyetinde (III, 130; XXX, 39) telmihte bulunulan ve şimdi de hâlâ mûteber olan bir âdete tekabül eden de budur. Daha *Kur'an*, XXX, 39'da (üçüncü Mekke devresinde, tarih tesbiti için bk. Nöldeke-Schwally, *Geschichte des Qorāns*, I), doğrudan-doğruya *ribā* men'edilmeden, tâb *zakāt* vazîfesine karşı tutulmuştur: „Sizin başkasının malında artmak ve kazanç te'min etmek üzere verdiğiniz *ribā*, Allah indinde artık kazanç getirmez; fakat Allahın kendisini, sevâbını kasdedip, *zakāt* olarak verdiğinizi, işte bunu iki kat olarak alacaksınız". *Ribā*'nın açıkça yasak edilmesi *Kur'an*, III, 130 (Medine devresinden açıkça aşağıdaki âyetlerden önce nâzil olmuştur)'da bulunmaktadır: „Siz imân edenler, (yeniden) iki misline çıkarılmış olarak, iki misli ile *ribā* yemeyiniz; Allahtan korkunuz; belki kurtulursunuz". Bu yasak *Kur'an*, II, 275—280 (açıkça ilk Medine devrinde nâzil olmuştur; bk. müteâkip âyetler hakkında söylenenler)'de israr ile tekrar edilmiştir: „*Ribā* yiyenler ancak şeytanın teması ile yıktığı bir kimse olarak kalkacaklardır; çünkü onlar satış *ribā* gibidir derler; fakat Allah satışı helâl kıldı; *ribā*'yı harâm etti. Bir kimseye Allahından bir öğüt gelir ve (*ribā* yemeğe) son verirse, geçmişi ona âittir; işi Allahın elindedir; tekrar *ribā*'ya dönenler, cehennem halkıdırlar ve ebediyen burada kalacaklardır. Allah *ribā*'yı eksiltir; sadakaları arttırır; Allah günahkâr hiç bir kâfiri sevmez... Ey imân edenler, Allahtan korkunuz; mü'min iseniz, geri kalan *ribā*'yı bırakınız; fakat bunu yapmazsanız, Allaha ve resûlüne karşı harbe girdiğinizi biliniz. Tövbe ederseniz, sermâyeniz sizindir; haksızlık yapmamış ve haksızlığa uğramamış olursanız, eğer borçlu sıkıntıda ise, ona genişleme zamanına kadar mühlet verilmelidir; eğer borcunu bağışlarsanız, akıllı iseniz, bu sizin için daha iyidir". Bir mü'minin günahlarından dolayı ebedî bir cezâya çarpılmasının tevlit ettiği nassî güçlüklerin içinden sıyrılmak için, *Kur'an*'ın bahis mevzuu âyetleri (daha Ṭabarī'de farzedildiği üzere), *Kur'an*'da suçun tekrarı ile alel'âde *ribā* vak'ası değil de, *ribā*'yı meşrû saymak vak'ası kasdedildiği şeklinde tefsir edilmiştir; her hâlde *Kur'an*'da *ribā* kâfirlerin bir ameli olarak telakkî edilmekte ve imânın miyârı olarak bundan vazgeçilmesi istenilmektedir. Böylece *Kur'an*, IV, 161 (3. yılın sonu ile 5. yıl arasındaki devirden; bu aynı zamanda yukarıda zikredilen âyetlerin tarihini tesbit için bir istinât noktası vermektedir)'de, yahudilerin kabahatleri sayılırken, şöyle denilir: „ve çünkü siz, men'edildiğiniz hâlde, *ribā* alıyorsunuz ve bâtıl olarak, insanların servetlerini yiyorsunuz". *Ribā* aleyhindeki belli-başlı âyetlerin

Medine devrinde nâzil olması ve yahudilerin bunun yasak edilmesine karşı gelmelerinden dolayı tekdir edilmesi *ribā*'nın islâmiyet tarafından yasak edilmesinin, Mekke'nin durumundan ziyâde, Peygamberin Medine yahudilerinin akîde ve amellerini daha yakından tanıması ile meydana gelmiş olması netîcesini çıkarmağa imkân verir. Her hâlde hadîslerde gördüğümüz şekilde *ribā* telakkîsinin inkişâfı üzerinde yahudi te'sirini görmemek imkânsızdır (bk. Juynboll, *Handleiding*, s. 286).

2. Hadîslerde hangi çeşit işlerin *Kur'an*'da yasak edilen *ribā*'ya dâhil olduğu sualine muhtelif cevaplar verilir ve bu cevapların hiç biri mevsuk telakkî edilemez. Açıkça menfaat sâhipleri tarafından yayılmış olan bir hadîste doğru tefsir husûsundaki bilgisizlik tebârüz ettirilmiştir. (Bu hadîsin Lammens, (*ayn. esr.*, s. 214)'in farzettiğinden daha eski olması muhtemeldir; bu hadîse göre, II. sûredeki en mühim âyetler *Kur'an*'ın bütün son kısmı olmalıdır ve Peygamber ölümünden evvel bunu izah etmemiştir. Pek çok sayıdaki hadîslerden açıkça şu netîce çıkar ki, *ribā*'nın sıkı bir şekilde yasak edilmesi islâm şerîatinde yavaş-yavaş teessüs etmiştir. Bir çok defalar hadîsler ile nakledilmiş, fakat aynı zamanda cerhedilmiş olan görüş tarzı, yâni (nakdî kazanç hâlinde) *ribā*'nın yalnız vâdeli (*nasî'a, naẓira, dayn*) bir işte mevcut olması yanında, peşin olarak (*yadan bi-yad*) devir ve ferağda *ribā* bulunmadığı hakkında daha açık ifâde vardır. Fakat vâdeli işler de bile muahhar tahditlerin külliyen bilinmediğini farzettirecek bir çok hadîsler vardır. Nitekim Basra'da, Ziyâd'ın vâliliği zamanında, gümüş mukabilinde altın ile vâdeli satış âdeti bulunduğu rivâyet edilir (bu Emevîler aleyhinde bir temâyülün netîcesi olabilir (krş. aşağıda, Mu'âviya hakkında), fakat bununla berâber mânidardır); daha sonraları *ribā* aleyhine tevcih edilmiş hadîslerde, yeniden kısmî olarak, aynı tarzda gizlemeler ortadan kaldırıldı. En eski devirde, umûmiyetle *Kur'an*'ın yasak ettiği *ribā* olarak anlaşılan şey sâdece ödünç verme hâlindeki (bilhassa para veya erzak) fâiz imiş gibi görünmektedir. Bu târife girmeyen muâmeleler muahhar şekil değiştirmeler olarak nazar-ı itibâra alınmak gerekir. Böylece bu nevî yasaklar muhtelif şekillerde *ribā* korkusu mûcip sebebine istinât ettirilmiştir ve bâzan bu hususta Peygamberden gelen hiç bir hadîs olmadığı zımnî bir tarzda kabûl olunur. Bu aynı zamanda müsâade edilmiş olanın onda dokuzunun terkedilmesi, yâni *ribā*'nın on defa daha yüksek olduğu tarzında ifâde edilmiştir. Sonraları hâkim duruma gelen telâkkî, bir takım hadîslerde, şu mânidar misâl ile anlatılmıştır: „Altın için altın, gümüşe gümüş, buğdaya buğday, arpaya arpa, hurmaya hurma, tuza tuz (ve gerçekte), aynı şey için aynı şey, benzer için benzer, mıkdara mıkdar, bu cinsler muhtelif iae, o zaman onları istediğiniz gibi satınız; şu kadar var ki, bu (yalnız) mıkdara mıkdar olsun". Sık-sık nakledilen diğer bir hadîs aynı cinsten, fakat muhtelif vasıfta muhtelif mıkdarlarının mübâdelesini açıkça men'eder (aş. bk.); başka hadîsler işlenmiş kıymetli mâdenlerin işlenmemiş kıymetli mâdenler ile satın alındığı hâlde de mıkdar müsâvîliğini talep etmektedir. Bu son hâl husûsiyetle münâkaşa edilmiş gibi görünmektedir ve bir çok hâllerde Mu'âviya'ye karşı (aynı zamanda açıkça Emevîler aleyhinde bir temâyül ile) muhâlif telakkî ve tatbikatının mümessili gibi meydana çıktığı görülür. Bilhassa vicdanlı kimseler *ribā*'nın tahdidinde umûmiyetle halktan daha ileri gidiyorlar ve hattâ buğdayı ancak müsâvî mıkdarda arpa ile mübâdele etmek istiyorlardı. Her şeyden önce kıymetli mâdenler için, aynı cinsten müsâvî mıkdarların bile mübâdelesini *ribā* olarak gören telakkî daha da dar idi; bu telakkî açıkça yalnız aynı cinsten, fakat muhtelif vâsıfta ve muhtelif mıkdarların mübâdelesini men'eden (yk. bk.) ve daha önceden mâlûm olan bir hadîsin tâlî tefsirine dayanan cârî görüş tarzı ile muhâfaza edilen ifâdesinden (msl. Muslim, *Bāb bay' al-ṭa'ām miṯlan bi-miṯl*) daha eski olmalıdır. Aynı umûmî mübâdele yasağı bir de hurmalar için ifâde edilmiştir. Bir sözleşmede alışverişte taraflardan birinin diğerine, rızâsı ile bir kâr vermesi gerekip-gerekmediğini bilmek meselesi mübâdele için menfi, ödünç için müsbet olarak halledilmiştir. Ödünç verilmiş bir meblağın, peşin olarak istenilerek, ödenmesi hâlinde, borcun yekûnundan düşülmesi bâzan *ribā*'nın zıddı olarak câiz görülmekte, bâzan tavsiye edilmemekte, bâzan da, *ribā*'ya benzer olduğundan, men'edilmektedir; her hâlde şehâdetler bu âdetin mevcûdiyetini te'yit etmektedir. Bir hayvanın bir hayvan mukabilinde, vâdeli satışı husûsunda da muhâkemeler müttefik değildir.

Bir çok hadîsler, açık bir şekilde târif etmeden, *ribā*'yı yasak eder; Peygamber bilhassa vedâ haccında bu yasağı ifâde etmiş olmalıdır (bunun tarihan sâbit olması güçtür). *Ribā* en ağır günâhlardan biridir; bunun pek çok çeşitlerinden en küçük olanları bile zinâ kadar büyük bir günahtır v. s. Bir *ribā* işine katılan her kes tel'in edilmiştir; *ribā* suçunu işleyenler cehenneme atılacaktır; türlü cezâ şekilleri tasvir edilmiştir; *ribā*'dan hâsıl olan mülk bu dünyada bile devam etmez. Bütün bunlara rağmen, an'ane *ribā*'nın terakkî ettiğine delâlet eder,

Hadîste, *ribâ* ile ilgili olarak, *muḥâḳala, muḫâbara, muzâbana* v. b. gibi, muhtelif vasıfta eşyânın mübâdelesine, yâni aynı olmsın muhtelif inkişâf safhalarında bulunan eşyânın tesâdüfen muhtelif mıkdarları ile mübâdelesine müncer olan husûsî mâhiyette muhtelif eski alış-veriş işleri de men'edilmiştir. *'Ârîya* (çem. *'arâyâ*), yâni ağaçlar üzerinde bulunan ve gıdâ olarak kullanılan tâze hurmalar için, açıkça amelî ve ictimâî bakımdan inkâr edilmez zarûreti sebebi ile, istisnâ yapılmıştır; bunlar, küçük mıkdarlarda, kuru hurma ile mûbâdele edilebilir.

3. *Ribâ*'nın *Kur'an* tarafından men'edilmiş olduğundan aslâ şüphe edilmemekle berâber, amelî olarak, bu yasağın şümûlüne giren vâkıalar hakkında hadîste ifâdesini bulan fikir ayrılıkları, islâmî fıkıh telakkîlerinin en eski inkişâf merhalelerinde de görünmekte devam etmektedir. Kayıt ve şartların geniş batlarında ittifak hukûm sürer; *ribâ* olması mümkün olan mülklerin (*mâl ribavî*) mübâdelesi de buna tâbî tutulmak icâp eder. Bu, yalnız aynı zamanda vukua gelen devir ve ferağ bâlinde ve yalnız müsâvî mıkdarlardaki aynı cinsten zahire babis mevzuu olduğu nisbette, câiz görülmüştür; ödünç hâlinde, eşyânın mâhiyetine bakmadan, daha büyük bir mıkdar ile geri verme şartı men'edilmiştir. Altın ve gümüş (tamâmı ile istisnâî olarak, para kesirleri de buna dâhil edilmiştir) umûmiyetle *mâl ribavî* telakkî olunur. Kıymetli mâdenler dışında *ribâ* ile ilgili ahkâma tâbî olması gereken şeyler hakkındaki fikir ihtilâfları da bunlar kadar büyüktür. Münferit hâlde, bu husûstaki kat'î hadîsler zümresinin (yk. bk.) esâslı biç bir te'sirine mârûz kalmamış gibi görünen telakkîlere tesâdüf olunur. Nakde çevrilebilir her şey (İbn Kaysân) veya aynı mâhiyeti taşıyan eşyâ üzerindeki bütün işler (İbn Sîrîn, Ḥammâd) *ribâ* ile ilgili bukümlere tâbî kılındığı zaman veya *zakât*'a tâbî her şey *mâl ribavî* olarak telakkî edildiği zaman (Rabî'a b. Abî 'Abd al-Raḥmân) durum böyledir. Diğer telakkîler, bu hadîsler zümresinin *ribâ* olması muhtemel malı ele alış tarzından ayrılırlar; bununla berâber gerçekte bunların bununla neyi kastettikleri bilinmez: mes. aynı cins içinde yapılan mübâdele sırasında, mıkdarın müsâvatını değil de, iki kütlenin kıymet müsâvatı istendiği zaman (Ḥasan al-Baṣrî) veya açıkça *ribâ* olması pek muhtemel olan muayyen bir çevre dâhilinde muhtelif cinslerin mübâdelesi sırasında mıkdar müsavâtının da istendiği zaman (Sa'îd b. Cubayr). Aynı zamanda yapılan devir ve ferağ bâlinde *ribâ* olmaması icap ettiği eski telakkî 'Aṭâ' ile Medine fakîhlerine isnâd edilmektedir. Fakat büyük fakîhlerin ekserisinin telakkîsî ve gerçekte fıkıh mekteplerinde yaşamakta devam eden telakkîler bu zümre hadîslerin yazılı metinlerinin bilindiğine delâlet eder ve ancak tefsirinde biribirinden ayrılır. Böylece muâhhar Zâhirî mezhebinin mübeşşirleri olarak, Ṭâvûs, Masrûḳ, al-Ṣa'bî, Ḳatâda, 'Oşmân al-Battî; hanefî mezhebinin mübeşşirleri olarak, al-Zuhrî, al-Ḥakam, Ḥammâd (fakat bk. yk.), Sufyân al-Ṣavrî; al-Şâfi'î'nin eski telakkîsinin mübeşşirleri olarak, Sa'îd b. al-Musayyib v. b. ile yeni telakkîsinin mübeşşirleri olarak, al-Zuhrî (fakat yk. bk.) ve Yaḥyâ b. Sa'îd zikrolunur. Bir iârenin başka bir nevi ile geri verilmesinin mümkün olup-olmedığını ve bir de *mâl ribavî*'nin mübâdelesi esnâsında mal tasarruf edildikten sonra, noksanlar meydana çıkarsa, durumun ne olacağını bilmek husûsunda eski fikir ihtilâfları mevcuttur.

4. Zikredilen hadîsler zümresinde, altın ve gümüş yanında, *ribâ*'sı men'edilen mübâdele için zahîre olarak, buğday, arpa, hurma, tuz (bâzan bir de kuru üzüm, münferit hâllerde tereyağı ve zeytin yağı) bilhassa zikredilmiştir. Zâhirîler *kiyâs*'ı esâs olarak, kabûl etmedikleri için, bu yasağı ancak bilhassa zikredilmiş olan bu altı cins için mûteber sayarlar (diğer cinsleri, iyi te'yit edilmemiş olarak, bertaraf ederler). Diğer fıkıh mektepleri, bilâkis hadîste adları anılan cinsleri yalnız *mâl ribavî* mefhumuna dâhil olan cinslerin misâlleri telakkî ederler; faket bu cinslerin tâyininde biribirlerinden ayrılırlar. Hanefîlere ve zeydîlere (bir de al-Avzâ'î'ye) göre, altın ile gümüş ağırlık ile tâyin edilenlerin (*mavzûn*) çeşidini, diğer dört cins de ölçek ile tâyin edilen şeylerin (*mekîl*) çeşidini temsil eder; İmâmî mezhebi, amelî olarak, aynı telakkiye müncer olur. Mâlikî ve şâfiîlere göre, altın ve gümüş kıymetli mâdenler çeşitlerini—bu çeşit yalnız bu iki mâdenden müteşekkildir—temsil eder; diğer dört cins ise, gıda maddeleri çeşidini teşkil eder; mâlikîlere göre, saklanmağa elverişli oldukları nisbette, asıl gıda maddelerini; al-Şâfi'î'nin eski telakkîsine göre, tartı ve ölçek ile tâyin edilmiş gıda maddelerini; aynı zamanda mezhebinin telakkîsi olan daha yeni telakkîsine göre, biç bir tahdide tâbî tutmadan, gıda maddelerini. Hanbelîlerin akîdesi hanefîlerinkine tekabül eder: „dört cine" husûsunda Aḥmed b. Ḥanbal tarafından iki başka görüş tarzı nakledilmiştir; bunlar da al-Şâfi'î'nin iki telakkîsine tekabül eder. Bundan başka buğday ile arpa hanefîler, şâfiîler ve hanbelîlerin en çok bilinen an'anesi (zâhirîler, zeydîler ve imâmîler de böyledir) tarafından ayrı iki cins sayılmıştır; mâlikîler ile hanbelîlerin diğer an'anesi (bir de al-Layṯ b. Sa'd ve al-

Avzâ'î) tarafından bir cins sayılmıştır. Hanefîler ile imâmîler, kıymetli mâdenlerin mübâdelesi bahis mevzuu olmadığı müddetçe, zikredilmiş olan diğer mezheplere muhâlif olarak, mıkdarları tesbit etmekle iktifâ ederler ve pazarlık esnâsında (*maclis*) hemen devir ve ferâğı talep etmezler. Zâhirîler, bir hadîsin harfiyen metnini dar bir şekilde tefsir ederek, kelimenin en dar mânası ile, aynı zamanda devir ve ferâğın yapılmasını isterler. Kuru hurmalar mukâbilinde tâze hurmaların satılması, bir hadîse istinâd edilerek, hanefîler müstesnâ, diğer bütün fıkıh mektepleri tarafından men'edilmiştir; bunun aksine *'arâyâ*'nın mübâdelesi hanefîlerce câiz görülmez ve bilâkis diğer mezhepler tarafından fakat çok muhtelif tarzlarda, kaidelere bağlanmıştır, Aynı bir maddenin muhtelif islâh safhalarında mübâdelesi busûsunda, umûmî bir tarzda, pek çok ihtilâf vardır. *Mâl ribavî* olmayan aynı cinsten zahîrelerin mübâdelesinde mıkdar farkı umûmiyetle câiz görülür; fakat ödemelerin birinde mühlet (*nasî'a, nasâ'*) dâimâ hanefîler ile zeydîler tarafından men'edilir, hâlbuki umûmiyetle (teferruâtta ayrılıklar ile) diğer mezhepler tarafından câiz görülür. Kıymetli mâdenler mukabilinde zahîrelerin, hattâ *mâl ribavî*'ye âit olanların satın alınması sırasında, sonradan verilecek bir malı peşin para ile alma (*salam*) ve malın ödenmesi ve mütekabilen paranın ödenmesi için bir mühlet ile veresiye satın alma (*bay' al-'îna*) câizdir. Bizâtihi bir iş çeşidi teşkil eden *salam*'in kıyas nokta-i nazarından açık olan tenâkuz bir çok esâs aydınlanmaları gerektirmiştir. İki ödeme arasında mühlet, bir hadîse istinâd edilerek, bütün satın alma ve mübâdele sözleşmelerinde mutlak olarak men'edilmiş sayılmaktadır.

5. *Ribâ*'nın men'edilmiş olması islâm hukuku sisteminde mühim bir rol oynar; muâmelât hukukunun en büyük kısmının bünyesi *ribâ* ve *maysir* (yâni muhtemel zarar; b. bk.) yasağını en son netîcelerine kadar götürmek gâyesi ile yapılan cehd ile izah olunur (bk. Bergstrâsser, *Isl.*, XIV, 79). Ödünç vermede yalnız daha büyük bir mıkdarın kendi lehinde istenildiği zaman değil; fakat umûmî bir tarzda, insan hangi mâhiyette olursa-olsun, bir fayda te'min ettiği zaman *ribâ* vardır. Bundan dolayı poliçe (*suftaca*) bile bâzan tasvip edilmemiş (hanefîlerde böyledir), bâzan hattâ kat'i bir şekilde yasak edilmiştir (şâfiîlerde böyledir); çünkü alacaklının yerini alan alıcısı nakliin muhtemel zararından kurtulmak kazancına sâhiptir. Fakat bu durum bu müessesenin arap orta çağında geniş bir şekilde yayılmasına ve Avrupa para ticâreti üzerinde te'sir etmesine mâni olamamıştır. Fakat *ribâ* yasağının doğrudan-doğruya ihlâl edilmesinin büyük bir günah olduğu şuuru dâimâ mevcut idi: Bunun içindir ki, bugün bile, sofu müslümanlar banka fâizini kabul etmeği reddederler. Bir taraftan günlük hayatta derin bir te'sir yapan *ribâ* yasağı, diğer taraftan ticâret ihtiyacları mühim mıkdarda „şer'î hîlelerin" doğmasına sebep olmuştur. Esâsen şeriat nokta-i nazarından, bu nevî muhtelif işlere karşı kat'î bir şekilde itiraz edilemez; bundan dolayı bunlar fıkıh kitaplarının çoğunda bulunmaktadır ve açıkça meşrû sayılmıştır. Bilhassa şâfiîler, muahhar hanefîler ve imâmîler bu nevî şer'î hiyleleri tanımaktadırlar; halbuki mâlikî, hanbelî ve zeydîler bunları reddederler. Bu tanıma *fikh*'taki yasağın sistemli netîcelerinin muhâfaza ve bunlara riâyet edilmesi ile mütenâkız değildir; ilâhî şeriat hukümleri, bütün derinlikleri ile, akıl tarafından anlaşılamaz. Bu durum, *ribâ* için, bilhassa bâzı zahîre nevîlerinin tesbitinde meydana çıkmaktadır. Böylece zâhirîler bile *ribâ* yasağının mânasını değiştirmek için kullanılan vetîrelerin en kuvvetli müdâfîleri arasındadırlar; bundan başka istidlâlleri yalnız kıyas ile çıkarılan netîcenin kat'î bir şekilde menfî olarak atılmasına istinat etmez; fakat şer'i hîlenin temelinde bulunan telâkkînin bizzat esâsında mevcut olan müsbet kıymete istinât eder. Bu nevîden dahe hadîsin cephe aldığı en eski işlerden birisi, çift satın alma sözleşmesidir (bunu meydana getiren unsûrlardan birine göre, bu işe *bay' al-'îna*, tam veresiye satın alma denilir): kendisine fâizle para verilecek olan bir kimseye sermâye ile muayyen bir mühlet sonunda borçlu olunacak fâizinin yekûnu kadar bir meblağ mukabilinde bir eşyâ satılır ve bu eşyâ aynı zamanda müddeti gelmiş sermâye mukabilinde geri alınır. Bu uyuşma orta çağ Avrupa'sında *mohatra* (<ar. *muḫâṭara*) adı altında kabûl edilmiş idi (bk. Juynboll, *Handleiding*, s. 289, not 1 ve E. Bussi, *Rivista di storia del diritto italiano*, V, cüz 2). Yasağın şumulünden kurtulmak için bir başka tarz, rehinli bir satın alma sözleşmesi vâsıtası ile veya başka bîr ca'lî bir satın alma sözleşmesi ile, fâiz olarak, bir şeyi kullanma hakkını vermekten ibârettir. Bütün bu tatbikat bugün kullanılmaktadır ve *ribâ*'nın yasak edilmiş olmasına rağmen, borç verme mesleği islâm ülkelerinin ekserisinde çok inkişâf etmiştir (yüzde 50 bir kazanç râyici ekseriyâ mûtedil bir râyic sayılır).

Bibliyografya: Hadîsler için bk. Wensinck, *A Handbook of Early Mahammadan Tradition*, Usury kelimesinde gösterilen kayıtlardan başka, bilhassa *Kanz al-'ummâl*,

II, nr. 4623 v. dd., 4951 v. dd.'daki yaklaştırmalar. Hadîs mâlzemesi, müellifin hususî nokta-i nazarı ile, İbn Ḥazm, *al-Muḥallā*, nr. 1471 *v.* dd.'da tetkik edilmiştir; al-Ṣan'ānī, *Subul al-salām* (Kahire, 1345), III, 45 v. dd.; al-Şavkānī, *Nayl al-awṭār* (Kahire, 1345), V, 295 v. dd. — Muhtelif telakkîlerin münâkaşaları yukarıda anılan eserlerde ve al-Navavī, *al-Macmū'* (Kahire, 1348), IX, 390 v. dd.'da bulunmaktadır. — Dört büyük mezhep arasındaki farklı meseleler İbn Hubayra, *Kitāb al-ifṣāḥ* (Haleb, 1928), s. 164 v. dd.'da toplanmıştır. Büyük bir günah sayılan *ribā* için bk. İbn Ḥacar al-Haytamī, *Kitāb al-zavācir* (Bulak, 1284), I, 231 v. dd. — Avrupalıların tetkikleri: Umûmî bir görüş ile, Goldziher, *Die Ẓâhiriten*, s. 41 v. dd.; Snouck Hurgronje, *Verspreide Geschriften*, II, 141 v. d., 152 v. d., 244 v. d.; Amedroz, *JRAS*, 1916, s. 299 v. dd.); hanefî görüşü ile: Bergsträsser-Schacht, *Grundzüge des islamischen Rechts*, s. 62 v. d.; Dimitroff, *Asch-Schaibānī*) *MSOS*, XI/II, 105 v. d., 156 v. dd.); Şâfiî görüşü: Juynboll, *Handbuch des islāmischen Gesetzes*, s. 270 v. dd.; ayn. mll., *Handleiding* (3. tab.), s. 285 v. dd.; Sachau, *Muhammedanisches Recht*, s. 279 v. dd.; Mâlikî: Guidi-Santillana, *Sommario del diritto malechita*, II, 186 v. dd., 282 v. d.; İmâmî: Querry, *Droit musulman*, I, 402 v. dd.—„Şer'î hîleler" için bk. Juynboll, *ayn. esr.*; Schacht, *Das Kitāb al-ḥiyal wa'l-maḥārič des al-ḥaṣṣāf*, bahis 2 ve 3, giriş ve şerh ile (bu metin muhtemelen h. 400 yılına doğru Irak'ta yazılmıştır).—Fâizin peşin alınmasının tatbikatı için bk. Juynboll, *ayn. esr.*; bir de seyahat kitapları, msl. Snouck Hurgronje, *Mekka in the latter part of the 19th century*, s. 4 v. d.; Polak, *Persien*, I, 345. [Sırf nazarî olarak, Ömer Nasuhî Bilmen, *Hukuk-ı islâmiye ve ıstılâhat-ı fıkhiyye kamusu* (*İstanbul üniversitesi Hukuk fakültesi yayınları*, nr. 90), İstanbul, 1952, II, 14, 114—121]. (JOSEPH SCHACHT.)

RİBÂT. RİBĀṬ, müstahkem müslümen zâviyesi. Arapça *rbṭ* kökünden gelen bu kelime için yapılan çeşitli izahlardan en akla yakın olanı *Kur'an*'da VIII, 62. âyete dayananıdır: „Onlara (Allahın düşmanlarına) karşı kuvvetlerinizi ve atlarınızın bulunduğu ribâtlarınızı (*min ribāṭi 'l-ḫayli*) tahkim ediniz." Başlangıçta *ribāṭ*, cihâda hazır bulundurmak üzere, binek hayvanlarının toplandığı yerdir. Sonraları ribât aynı zamanda „ulakların hayvan değiştirme konağı, kervansaray" olarak da, buna çok yakın bir mâna kazamıştır. Bununla birlikte, bu tâbir daha çok erkenden, bir nevî dinî ve askerî mâhiyetteki müesseseye ad olmuştur ki, kendine has İslâmî bir buluş olarak görünmektedir.

Ribâtın kuruluşu, cihâd farîzasına, islâm ülkesinin silâh ile korunması ve genişletilmesine dayanır. Bizans ülkesinde de, Prokopius'ta da bahsedilen, Kartaca'da denize yakın bir yerdeki Mandra-Kion gibi, müstahkem manastırlar vardır; fakat bu manastırlardaki keşişlerin her hangi bir askerî rol oynadıkları şüphelidir. Buna karşılık ribâtın devamlı veya geçici sâkinleri (din) mücâhidlerdir. Ribâtlar her şeyden önce islâm ülkesi hudutlarının tehlikeli noktalarındaki müstahkem mevkîler, orduların toplanma yerleridir. Çevresindeki halk için, tehlike hâlinde, bunlar bir sığınma yer de oluyordu. Tehlikeden halka haberdar etmek diğer hudut karakollarına ve iç taraflarda müdâfilere yardım edebilecek kimselere işâret vermek için, nöbet yeri olarak kullanılıyordu. Buna göre, böyle bir ribât bir müdâfaa duvarı ile çevirilmiş binâları, silâh ve erzak depoları ile bir de işâret kulesini içine alan bir bütündür. Gelişmesi aşağıda gösterilecek olan bu yapı tarzı, tabi'îdir ki, çok defa pek basit şekilde tatbik edilmiştir. Ekseri hâllerde ribât bizansların hudutlarında yaptıkları gibi, yalnız bir gözetleme kulesi ile küçük bir müstahkem mevkîden ibâret idi. Yalnız Mâverâünnehr'de 10.000 ribât bulunduğu hakkında İbn Ḫallikān (trc. de Slane, I, 159, nr. 3)'ın ifâdesini ve eski coğrafyacıların bunların çokluğu hakkındaki kayıtlarını ancak bu sûretle izah edebiliriz. Deniz hudutları çok sayıda böyle ribâtlar ile dolu idi. Bütün Filistin ve şimâlî Afrika sâhilleri boyunca bunlar mevcut idi. Bu ribâtların içinde veya dışında bulunan ateş kuleleri vâsıtası ile, İskenderiye'den Septe'ye kadar bir gecede haber verilebildiği hakkındaki ifâde bir az mübâlegalı olsa bile, böyle bir çabuk haberleşme usûlünün varlığı anlaşılabilir. Feneri ribât olarak kullanılmış gibi görünen İskenderiye'nin zikredilmesi de dikkate değer. İspanya sâhillerinde ve aynı şekilde hıristiyan krallıklarına bakan kara hudutlarında da bilhassa cihâdların şiddetlendiği Murâbıtlar zamanında ribâtlar var idi. İbn Ḥavḳal Sicilya'da, Palermo yakınındaki ribâtlar hakkında dikkate şâyân haberler vermektedir; Malta takımadalarından Gozo adası üzerinde küçük Rabato şehri de mâlûmdur.

Dinî gayretle halktan çoğu bilhassa İfrîḳiya'de Trablusgarp veya Sfâḳes gibi şehirler etrâfında bu te'sislerin sayısını daha da arttırmışlardır. Kendi imkânları ile ribât yapmak veya onun tahkimâtını kuvvetlendirmek hayırlı bir iş sayılıyordu. Burada islâmiyete hizmet etmesi için, halkı iknâ ve karakollara erzak

te'min etmek, battâ cihâd farzını yerine getirmek için bizzat bunlar arasına katılmak da sevap idi. al-Muḳaddasī ribâtın Filistin sâhillerinde, Allaha hizmet yolunda, diğer bir kullanılış şeklini, bildirmektedir. Bunların işâret ateşi, içinde müslüman esirler bulunan hıristiyan gemilerinin yaklaştığını haber veriyor ve fidye mukabilinde, bunların kurtarılması için, pazarlığa girişiliyordu. Her kes imkân nisbetinde payına düşeni vermeğe çalışıyordu.

Büyük ribâtların ve pek çok küçük ribâtların te'sisi, tabi'î olarak, emîrlerin işi idi. İfrīḳiya 'de ilk ribâtı Monastir [b. bk.] 'de Abbâsî vâlisi Hergama b. A'yān 179 (795) 'da kurmuştur. Ribâtların en parlak devri III. (IX.) asır idi: Aġlabīler, bütün şark sâhili boyunca, ribât ve *maḥras* 'ların sayısını arttırmışlardır. *Maḥras* duvar ile çevirili, içinde küçük bir karakol veye nöbet kulesi bulunan yerlere verilen isimdir. Monastir bizzat Peygamber tarafından tebşir edildiği söylenen şerefli mevkiini muhâfaza etmiştir. XII. asırda al-Mahdīya şehitleri buraya nakledilmiş, böylece onların bu mukaddes toprakların mağfiretinden faydalanmaları düşünülmüştür; fakat 206 (821) 'da Aġlabīlerden Ziyādat Allāh tarafından te'sis edilen Ribāṭ Süsa da büyük bir ehemmiyet kazanmış idi. Bilindiği gibi, Süsa Siollya 'yı fethe me'mûr edilen orduların denize açılma limanı idi.

İfrīḳiya 'nin doğrudan-doğruya Bizans tehdidinde bulunan yahut deniz aşırı hareketlere bir dayanak noktası teşkil eden şark kıyılarına nisbetle, Berberistan 'ın diğer kısımları çok daha zayıf korunmuş idi. Bununla berâber, uzak Maġrib 'de Nakūr ve Arzila 'da Norman korsanlarının akınlarına karşı, Sale 'de ise, Barġavāṭa bâtınîleri ile mücâdeleyi kolaylaştırmak için, ribâtlar vücûda getirilmiş idi.

Her ne kadar ribâtların çoğu resmî vakıflar idi ise de, içinde bulunanlar bu hizmete zorlanmış gibi görünmüyor. Ribâtlarda yaşadıkları için, *murābiṭūn* adını alan bu gâzîler, umûmiyetle gönüllülerden ibâret idi. Bir çokları, muayyen bir zaman bu cihâd vazîfesini gördükten sonra, ana yurtlarına dönüyor ve böylece senede bir kaç defa mürettebat değişiyordu. Arzila ribâtında bu değişme Aşûre (10 muharrem) bayramında, ramazan başında ve *al-'id al-kabīr* (Kurban bayramı) 'de vukua geliyor ve bu münâsebetle büyük bir panayır tertipleniyordu. Düşman hücûmu karşısında mürettebât civardaki eli silâh tutan erkekler ile takviye ediliyor ve bunlar davul çalınarak toplanıyordu (al-Muḳaddasī 'ye göre, Filistin 'de böyle idi).

Ribâtta hayat nöbet tutmak, askerî tâlimler yapmak, bir de ibâdet ile geçiyordu. Murâbıtlar mahterem bir şeyhin idâresi altında uzun ibâdetler ile şehid olmağa hazırlanıyorlardı. Bununla berâber seyyâh İbn Ḥavḳal bu yetiştirici çevrenin zayıf bir tarafına işâret etmektedir. IV.(X.) asırda Palermo ribâtından bahsederken, burasının dindar ve hayır-sever insanlar hesâbına, düzenli cemiyet dışında, geçim yolu bulan serserîlerin bir buluşma yeri olduğunu kaydeder.

Murâbıtların, askerî ve dinî olarak, iki çeşit hayat sürdüğü zamanımıza kadar gelen eski ribâtların mimârîsinden de belli olur. Tunus 'ta Monastir ve Süsa ribâtları tesâdüfen bize kadar gelmiştir. Daha muazzam bir görünüşü olmakla berâber, sonradan yapılan bir çok değişiklikler Monastir ribâtının planını bozmuştur. Daha sâde olan Süsa ribâtı müessesenin eski husûsiyetini gösteren bir nümûne olarak, kabûl edilebilir. Yapı, dört tarafı çeviren duvarları, köşelerde ve yanlarda yarım üstüvânî kuleleri ile, Bizans müstahkem mevkîlerini hatırlatır. Tek giriş yeri ortada ileriye doğru çıkık bir köşededir. İçeride bir merdiven ile orta avluya inilir; avlunun etrâfı kapalı revaklar ve basit hücreler ile çevirilidir. Çift merdiven ile çıkılan birinci katta avlunun üç tarafında aynı şekilde hücreler vardır. Dördüncü tarafta boydan-boya uzanan mescid kısmı, kıble duvarında kemerler ile mihrap bulunur. Birinci kat üzerinde düz dam ile aynı yükseklikte işâret kulesinin kapısı yer alır. Bu üstüvânî kule ileriye doğru çıkmış dört köşe duvarlar üzerine oturmaktadır ve 20 m. yüksekliği ile bütün müstahkem mevkie hâkimdir. Aynı şekilde düz damdan yukarı taşan küçük bir kubbe, o devir câmilerinde olduğu gibi, mihrâp önündeki murabbâ şeklinde olan yeri örter. Süsa ribâtı bizi bu müessesenin henüz cihâd husûsiyeti taşıdığı ve bu hudut karakollarının islâm ülkesinin en uzak noktalarında sevkulceyş bakımından mühim bir rol oynadığı kahramanlık devirlerine götürür. XI. — XII. yüz yıllarda, bilhassa hıristiyan İspanya ile dâimâ harp hâlinde bulunan, yâni cihâd geleneğini devâm ettiren uzak Magrib sâhasında, ribât askerî mâhiyetini muhâfaza etmekte idi. Bilindiği gibi, aşağı Senegal 'in bir adasında kurulan bir ribât, Lamtūna berberîlerinin büyük bir devletine esâs olmuş ve bu devlet, Murâbıtlar (*al-Murābiṭūn*) adını alarak, tarihte bu isim ile tanınmışlardır. Bunların yerine gelen Muvaḥḥidlerin de ribâtları var idi. Bunlardan hiç değil ise, ikisi zikredilmeğe değer. Bunlardan Tāzā ribâtı 528 (1138) 'de 'Abd al-Mu'min tarafından Murâbıtlara karşı hemenhemen cihâd şeklini alan bir mücâdeleye girişildiği sırada tahkim edildi. Rabat [b. bk.] şeh-

rine adını vermiş olan Ribāṭ al-Fatḥ gerçi bir ihraç limanı değil ise de, İspanya'ya geçmek üzere hazırlanan orduların büyük toplanma yeri idi. Muvaḥḥidlerin bu te'sisi, onu meydana getiren hânedanın yıkılmasından sonra da, itibârını devâm ettirmiştir. Rabat veya kendisi de bir ribât sayılan yakınındaki küçük Şâlla şehri Merînî emîrlerinin mezar yeri oldu. Onlar kendilerini buraya gömdürmekle mücâhitlerin sevaplarına katılmağı ümit ettiler.

XIV. asırda Magrib'de hıristiyanların akınlarına mâni olmak için, hâlâ kıyılarda, ribât olarak kullanılmak üzere, *maḥras* ve işâret kuleleri yapılmağa devam ediliyordu. Lâkin Merînîlerden Abu 'l-Ḥasan'ın vak'anüvisi İbn Marzūḳ'e göre, bu mevkiler ücretli muhâfızlar tarafından müdâfaa ediliyordu. Böylece bunlar mürettebâtı gönüllü mücâhidlerden meydana gelen hakikî ribâtlar değil idi. Mâmafih XVI. yüz yıla kadar uzak Maġrib de Aṣfî ribâtının portekizlilere karşı mücâdelede askerî bir rol oynadığını görüyorsak da, şarkta, kâfirlerin artık islâmiyeti tehdit etmediği memleketlerde bu müessese aslî vasfını değiştirmiş idi veya daha doğrusu daha eski ribâtlarda çok revacda olan riyâzet ve zikirler tamâmiyle askerî tâlimlerin yerini almıştır. XII. yüz yıldan itibâren ve belki daha önce, tasavvufun gelişmesi ve sûfî tarîkatlarının teşekkülü bu kışlalara yeni bir „varlık sebebi" kazandırdı. Bunlar zâviye ve tekke hâline getirildi. Ribâttaki bu değişme, ilk defa İran'dan başlayarak, sür'atle bütün islâm dünyâsına yayıldı. Şarkta ribât farsça *ḫānaḳā* (*ḫānagāh*) ile karışmıştır. İbn Cubayr (nşr. Wright ve de goeje, *s.* 243), Suriye çölünün şimâlinde, Ra's al-Ayn'da dervişler tarafından te'sis edilmiş olan ve aynı zamanda ribât adı verilen bir hânkah zikreder. Her ne kadar İbn al-Şiḥna gibi bir müellif, Haleb şehrini tasvir ederken, hânkah ile ribâtı birbirinden ayırır gibi görünür ise de, bizim için artık bu fark pek vâzıh değildir. Yalnız tahmin edilebilir ki, *ḫavānīḳ* („hânkahlar") bütün hayatlarını devâmlı olarak burada geçiren kimselerin oturduğu yer olup, ribâtlara ise, eskisi gibi muvakkat bir zaman için gelen dindar kimseler kabûl ediliyordu. Ancak bu, kesin olarak, iddia edilemez. Her hâlde bizzat Haleb şehrinde bulunan dört ribâtın hiç bir askerî tarafı kalmamış idi. İbn Baṭṭūṭa'nın Mekke'de mevcûdiyetinden bahsettiği iki ribât da aynı durumda idi. Kahire'de yalnız Max van Berchem'in kaydettiği 860 (= 1455) tarihli Malik Aşraf İnal zâviyesi kitâbesinde ribât ıstılâhına rastlanmaktadır.

XI. — XII. asırlarda şarktan gelen tasavvuf cereyânının kapladığı berberî memleketlerinde ribât ıstılâhı artık bir şeyhin yahut bir şeyhe mensûp mezarın etrâfında toplanmış dervişlerin yaşadığı bir zâviye ile bağlı olarak muhâfaza edilmiştir. Gerçi İbn Marzūḳ burada bizim için pek vâzıh olmayan bir fark göstermektedir. Efendisi Abu 'l-Ḥasan'ın yaptırmış olduğu zâviyelerden bahsederken, farsça bir kelime olan *ḫānaḳā*'nın *ribāṭ* mânasına geldiğini kaydederek, devamla *„faḳīr*'lerin ıstılâhına göre, ribâtın cihâda ve hudut muhâfazasına şevk ile devam etmek olduğunu, sûfîlere göre ise, zikir ve ibâdete mahsûs tekkeye bu ad verildiğini" söylüyor. Her hâlde bu müellif zamanında ribât kelimesinin daha ziyâde bu son mânada kullanıldığı anlaşılıyor. Tlemcen civârında meşhûr sûfî Sîdî Bū Madyan'ın mezarı etrâfındaki dinî vakıflardan ibâret müesseselere topluca Ribāṭ al-'Ubbād adı veriliyordu. Oran'ın cenûb-i garbîsindeki Taskedelt ribâtı Banū İznāsen'den bir velîye vakfedilmiştir; Vādī Sbū kıyılarında Tāferṭast ribâtı iki merînî emîrinin türbesini ve *ṭulbā* („*Kur'an* karîleri") için evleri ihtivâ eder.

Eski arapça tâbirin bu hatâlı kullanılışı *murābiṭ* kelimesinin muvâzî mâna değişmesi ile de mukayese edilebilir. Bu son kelime her hangi bir velî, şahsî hizmetleri, vardığı ermişlik derecesi veya bir velî [b. bk.] ile akrabâlığı dolayısı ile, çevresinin hürmetini kazanmış bir şahıs mânalarında kullanılmış idi.

Son cihâd sâhası olan Endülüs'te ribâtların muhtemelen „reconquista"'nın müslüman bölgelerinde ele geçirdiği hudutlar boyunca sıralanmış olduğu düşünülebilir; fakat bu husûsta F. Hernandez ve H. Terrasse taraflarından yapılmakta olan müslüman İspanya'nın askerî mimârîsi hakkındaki araştırmaların neticelerini beklemede, kat'î bir şey söylemek kabil olmayacaktır. Ribât kelimesinin mâna tekâmülüne bakılırsa, bu kelime sonraları biç bir zaman müstahkem mevkî mânasına gelmemiştir. İspanya'nın arap müelliflerine ve al-Maḳḳarî'ye göre, ribât daha ziyâde hıristiyanlara karşı yapılan müdâfaa harplerinde kullanılmış, ispanyolcaya *rebato* şeklinde geçen bu kelime, J. Oliver Asin'in işâret ettiği gibi, „müslümanların tabya telakkîsine göre, bir avârî müfrezesi tarafından yapılan baskın" mânasına gelmiştir. Mâmafih arapça tâbir aslındaki mânasını kaybetmekle berâber, ondan müştak bir kelime daha çok umûmîleşerek, her bâlde bir az değişik bir mânaya gelmiştir. *Rābiṭa* kelimesi İspanya'da pek çok kullanılmış ve Ráplta, Rávita, Rábida gibi şekiller altında, yer isimlerinde günümüze kadar yaşamıştır. Berberîler memleketinde de tanınan *rābiṭa* kelimesi, „kendi mensûpları ve mürîdleri ile berâber inzivâya çekilip yaşayan

bir velînin oturduğu yer" (zâviye, tekke) mânasına geliyordu (bk. *Maḳṣad*, trc. Colin, s. 240 ve mad. *Zâviye*). Her şey İspanya'da da kelimenin aynı mânada kullanıldığını gösteriyor. *Rābiṭa*'ların İspanya'da çoğalması ve ribâtlar ile muhtemel karışması, islâmiyetin kahramanlık çağında, dinî olmaktan ziyâde, askerî gâyelere hizmet eden te'sislerin yerine, İran'dan başlayarak, şarkta hânkahın, berberîler memleketinde zâviyenin gelişmesine yol açan büyük tasavvuf hareketi ile sıkı-sıkıya bağlıdır.

Bibliyografya: Abu 'l-'Arab, *Classes des savants de l'Ifrikiya* (nşr. ve trc. Ben Cheneb, Cezâyir, 1920); al-Bakrî, *Description de l'Afrique septentrionale* (nşr. ve trc. de Slane), Cezâyir, 1911—1913; al-İdrîsî, *Description de l'Afrique et de l'Espagne* (nşr. ve trc. Dozy ve de Goeje), Leiden, 1866; İbn Ḥavḳal (trc. de Slane, *JA*, 1842, I, 168); ayn. mll., *Description de Palerme* (ter. Amari, *JA*, 1845, I, 96); İbn Ḫallikān (trc. de Slane), *Biographical Dictionary*, I, 159, nr. 3; al-Muḳaddasî (G. le Strange, *Palestine under the Moslems*, s. 23 v.d.); İbn al-Şiḥna, *Les perles choisies* (trc. Sauvaget), Beyrut, 1933, I, 107; İbn Marzūḳ, *Musnad* (nşr. ve trc. E. Lévi-Provençal, *Hespéris*, 1925, V); Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes*, bk. madd. *ribāṭ*, *maḥras*; Van Berchem, *Matériaux pour un Corpus-Egypte* (Paris, 1894), s. 162, nr. 3; s. 408, nr. 4; Doutté, *Les Marabouts* (*R H R*, 1900, XL—XLI); H. Basset ve E. Lévi-Provençal, *Chella* (Paris, 1923); G. Marçais, *Note sur les ribāṭs en Berbérie* (*Mélanges René Basset*, Paris, 1925, II, 395—430); ayn. mll., *Manuel d'art musulman*, I, 45 v. d.; J. Oliver Asin, *Ortgen arabe de rebato, arrobda y sus homonimos* (Madrid, 1928); H. Basset ve H. Terrasse, *Sanctuaires et forteresses almohades* (*Hespéris*, 1932, Ṭīt ribâtı için bk. s. 337—376). (GEORGES MARÇAIS.)

Şark islâm dünyâsında ribât kelimesinin mânasındaki gelişme şimâli Afrika ve İspanya islâm memleketlerinden pek az farklıdır. Türk tarihi ve san'atı bakımından ribâtların ayrı bir ehemmiyeti vardır. Kaynaklarda, Gaznelilerden başlayarak, müslüman-türk devletlerinde sık-sık ribâtlardan bahsedilmektedir. Gazneli Maḥmūd'un Ṭūs vâlisi Arslan Cāẕib, Nişâpūr—Merv ve Tûs—Herat yollarının kavşak noktasında, Sangbast ribâtını yaptırmış ve ölümünde oraya gömülmüştür (*Rāḥat al-ṣudūr*, s. 92). Bu ribât XV. asırda 'Alî Şîr Navâ'î tarafından tâmir ettirildi (Davlatşāh, *Tazkira*, s. 176; krş. Fuad Köprülü, *Ribât*, *Vakıflar dergisi*, 1942, II, 267—278). Arslan Cāẕib'in zengin tuğla tezyinatlı muhteşem türbesi, harâp olmakla berâber, günümüze kadar gelmiştir. Aslında bir külliye hâlinde bir araya toplanmış yapılardan yalnız türbe ile bir minâre kalmıştır. Bu minârenin bir câmiye âit olması ihtimâli ileri sürülmüş ise de, ribâta âit bir işâret veya gözetleme kulesi olması akla daha yakın gelmektedir (A. U. Pope, *A Survey of Persian Art*, 1938, IV, 260 C).

X. asrın sonlarında ve XI. asrın başlarında ribât hemen tamâmiyle hânkah karşılığı olarak kullanılmıştır. Büyük yolların emniyetini sağlayan ve kervanları barındıran ribâtlar bir kervansaray müessesesinden başka bir şey değildir. İran'da Büyük Selçuklu imparatorluğu zamanında da aynı gelişme devam etmiş, bir çok yeni ribâtlar yapılmıştır. Nizâm al-Mulk'ün *Siyāsat-nāma*'sinde „büyük yolların mühim noktalarında ribâtlar yapmak hükümdarların başlıca vazîfelerindendir" diye belirtmesi dikkate değer. Bu çeşit yapıların en eskisi Semerkand'ın cenûbunda, Efganistan hudûduna yakın, Tirmiz civârında bulunan harâbedir. Kervansaray adı ile tanınan ve VIII. asırdan kaldığı kabûl edilen bu binâ kerpiçten yapılmış çok kalın duvarları, köşelerdeki muazzam üstüvânî kuleleri ve yanlarındaki takviye kuleleri ile ağır bir manzara göstermektedir (H. Field ve E. Prostov, *Recent Excavations at Khwarazm*, *Ars Islamica*, XIV, 148, şekil 3). Bundan sonra Merv civârında 1080 tarihli Ribāṭ Malik tuğladan yapılmış, çok harâp durumda diğer bir örnektir. Gösterişli cephe duvarı ve cümle kapısı ayakta olup, bu çeşit eserler arasında, kitâbesi sâyesinde, tarihi kesin olarak bilinen ilk âbidedir (A. U. Pope, *A Survey of Persian Art*, 1938, IV, 271 v.d.; *Vsemirnaya istoriya*, Moskova, 1957, III). Aynı devirden kalmış buna benzer diğer muhteşem bir yapı Ḫvārizm'de Köhne Ürgenc'den şimâle uzanan kervan yolu üzerinde Belevli kervansarayı adı ile tanınmaktadır. Sarı kalker taşlar ile yapılmış gösterişli bir âbide olan bu yapı yuvarlak, tezyînî köşe kulecikleri ve yüksek cümle kapısı ile murabbâ bir plan gösteriyor. Cümle kapısının kemer dolgularında karşılıklı mütenâzır birer arslan kabartması göze çarpar. Bir avlu etrâfında iki kat üzerine hücreler ve arka tarafta uzun ve büyük sofalar bulunmaktadır (S. P. Tolstow, *Auf den Spuren der Altchoresmischen Kultur*, Berlin, 1953, s. 267, resim 85, s. 282—285, resim 88 v.d.). Nişâpûr—Merv yolunda, ıssız bir bölgede yükselen Ribāṭ-i Şaraf ise, 1114 tarihlidir. 1153'te Sultan Sencer'in hanımı Terken Hatun tarafından tâmir ettirilmiştir (A. Godard, *Horasan*, *Robat Sharaf*, *Athar-i Iran*, 1949, IV, 7—68, 17,18, şekil 1,2; ayn. mll., *L'Art de l'Iran*, s. 362, şekil 229, 230).

Yine muhtemelen XII. asırdan kalan Ribât-ı Kerim, Nişâpûr yakınında Ribât-ı Zafaranî, Damgan—Simnan arasında, Ahvan'da Ribât-ı Anuşirvan İran'da Selçuklu devrinden kalan diğer eserlerdir (E. Herzfeld, *Damascus, Studies Architecture*, II, *Ars Islamica*, 1943, X, resim 2, 43). Anadolu Selçuklularının meydana getirdiği büyük mimârî değeri olan muazzam mekân yapıları, yâni „sultan hanları" İran'da büyük Selçuklu imparatorluğu an'anesinin bir devamı olarak görülebilir. Kervansaray olarak yapılan bu âbidelerden hâlen Anadolu'da 58 'inin planı bilinmektedir. Planları bilinmeyenler ile birlikte sayıları 96'yı bulmaktadır (bk. E. Erdmann, *Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts*, Berlin, 1961). Bununla berâber, Anadolu Selçukluları devrinde ribât adı altında binâlar da yapılmıştır. Elbistan'da Afşin ilçesi yanındaki mağaranın önünde bulunan üç âbideden biri olan ribât, kapısındaki kitâbesine göre, 612 (1215)'de yapılmıştır; kitâbede Sultan 'İzz al-Dîn Kaykâ'ûs I. ile emîr Ḥasan'ın adları yazılıdır (Mükrimin H. Yınanç, *Elbistan*, *I A*, s. 226, 227). Tonoz ile örtülü uzun holler, çile odaları ve büyükçe bir mescidden ibâret olan binâ, planı bakımından, ribâta uygun bir yapı şekli göstériyor (Tahsin Özgüç ve Mahmud Akok, *Afşin yakınında Eshâb-ı Kehf külliyesi*, Ankara İlâhiyat Fakültesi Türk ve İslâm san'atları tarihi enstitüsü, *Yıllık*, 1957, II, 77 — 81, şekil 1 — 5, resim 1 — 9). Mükrimin H. Yınanç „an'aneye nazaran, Hacı Bektaş Valî gibi, bir takım büyük velîlerin çilehânesinde çile çekerek, velîlik derecesine ermiş oldukları bu ribât içerisinde çeşitli tarîkatlerin zâviyelerinin" bulunduğunu yazmaktadır.

Kayseri sûrlarının dışında Köşk medrese adı ile tanınan değişik planda ve medreseye benzemeyen müstahkem yapının da bir ribât olması kuvvetle muhtemeldir (bk. Semâvî Eyice, *İki türk türbesinin mâhiyetleri hakkında notlar*, *Yıllık*, 1957, II, 110 — 112; A. Gabriel, *Monuments turcs d'Anatolie*, Paris, 1931, I, 67 v.d., lev. XIX, 1 — 4). Bu binâ, artık mevcut olmayan bir kitâbeye göre, 740 (1339)'ta Emîr Eretna tarafından karısı için yaptırılmış idi. Burasının hânkah olduğu hakkındaki mahallî bir rivâyet buraya medrese adının sonradan verilmiş olduğunu te'yit eder. Avlusunun ortasında ebram çatılı bir kümbed yükselmektedir; etrâfını tonozlu revaklar çevirmektedir. Giriş kısmında iki yanında, iki kat üzerinde sıralanan dört tonozlu, hol dervişlerin kaldıkları yer olarak düşünülebilir.

Bunlardan başka, Anadolu'da ribât adı ile tanınan diğer bâzı yapıların mimârî ve plan bakımından fazla önemi yoktur.

(OKTAY ASLANAPA.)

RİFĀ'A. (Bk. RİFÂA.)

RİFÂA BEY. RİFĀ'A BEY AL-ṬAHṬĀVİ (1801—1873), RAFİ' B. BADAVİ B. 'ALİ, geçen asrın meşhûr muharrirlerinden ve yeni arap „uyanış hareketine" katılanların belli-başlılarından biri. 1216 (1801)'da Ṭahṭa'da doğdu. Ebeveyni, asîl bir âileden gelmesine rağmen, fakir idi. Pek küçük yaşında *Ka'ran*'ı ezberledi; sonra gençliğinde al-Azhar'e gitti ve orada, Şeyḫ Ḥasan al-'Aṭṭâr'ın nezâreti altında, iyi bir tahsil gördü.

1824'e doğru al-Azhar'i bitirerek, Mısır ordusuna müftî tâyin edildi. Bu devirde Mısır'da meşhûr Mehmed Ali Paşa (b. bk.) hukûm sürüyordu. Fransız âlimi Jomard'ın teşvikı ile, Mehmed Ali Paşa, fransızcayı öğrenmeleri ve yeni ilimlere vukûf peydâ etmeleri için, 1826'da Paris'e bir talebe topluluğu gönderdi ve bunların idâresini Rifâ'a'ya tevdî etti. Paris'te Rifâ'a Jaubert, Jomard, Sylvestre de Sacy ve Caussin de Perceval gibi, şarkiyatçı âlimler ile münâsebetlerde bulundu. Sür'atli ilerilemeler gösterdi ve fransızcada ciddî bir vukûf kazanmakta gecikmedi. Paris'teki ikametinden bize *Taḫlîṣ al-ibrîz* (Bulak, 1323) adı altında, her satırında bu şarkı rûbta fransız hayat ve medeniyetinin müteaddit ve pek ince farklar ile birbirinden ayrılan manzaralarını uyandıran sevimli bir safvet ile heyecânın göründüğü bir eser bıraktı (bk. Carra de Vaux, *Penseurs*, V, 237 v. dd.). Mısır'a dönüşünde (1832) Dr. Clot Bey tarafından idâre edilen Tıbbiye mektebinde (al-Madrasat al-ṭibbîya) tercüman ve fransızca muallimi sıfatı ile vazîfelendirildi. Resmî gazete *Informations égyptiennes* (*Carîdat al-vaḳâyi' al-miṣrîya*; sonradan *Journal officiel*)'in yazı işleri kendisine verildi. 1833'te Topçu mektebi, 1835'te Yabancı diller mektebinin (*Madrasat al-alsun*, başlangıçta „tercüme kalemi" idi) müdürlüğüne getirildi ve 'Abbâs I. hâdisesine kadar bu mektebin başında kaldı. Maalesef bu hukümdar selefinin parlak eserini devam ettirmedi; yabancı diller mektebi kapatıldı ve onun müdürü, gözden düşmüş olarak, hemen-hemen gizlice, Ḫarṭûm yüksek mektebini (*Madrasat al-Sûdân*) kurmak için, Sudan'a gönderildi. 'Abbâs'ın ölümü üzerine, Rifâ'a Mısır'a döndü ve Sa'îd Paşa tarafından Harbiye mektebi müdürü tâyin edildi. Bununla berâber, bu pek kısa sürdü. Bo mektebin kapanması üzerine, Rifâ'a işsiz kaldı. 1863'te, İsmâ'îl'in idâresi sırasında, mektep tekrar açıldı ve Rifâ'a yeniden „tercüme kalemi" müdürü oldu. 1870'te *Ravżat al-madâris* adlı (15 günde bir çıkana

mektep mecmuasının baş-muharriri oldu ve 1873'te öldü.

Rifâ'a Bey XIX. asır arap muharrirlerinin en mühimlerinden biridir. Onun adı yeni şarkın edebî ve ilmî hareketinin parlak hamlesi ile yakından ilgilidir. Mütecessis bir rûh ve nâdir bir zekâ ile, tarih, coğrafya, gramer, hukuk, edebiyat, tıp v. b. gibi, her sahâya temâs eden ehemmiyetli bir çok eserler bırakb. Teferruâtı için bk. Sarkîs, *Mu'cam al-maṭbū'āt*, stn. 942—947. Biz *Télémaque* ile Malte-Brun'un coğrafyası ve fransız medeni kanûnu tercümelerini anmakla iktifâ edelim. Onun hizmetinin büyüklüğünü ölçebilmek için, arap dünyâsının geçen asrın seherinde bir yarı-uykuya dalmış ve böylece, âdetâ Avrupa ilminden kalın bir duvar ile ayrılmış bulunduğunu hatırlamak gerekir; işte bu devri kaplayan karanlık içindedir ki, al-Azhar hafif bir ışık neşreder. Onun çalışmaları, gayreti ve memleketine kazandırdığı fen adamları ile mütercimler topluluğu sâyesinde, bu avrupâî ilmi halka yaymak, şarkı yeni fikirlere açmak, çağdaşlarının düşüncelerini aydınlatmak, uyumuş güçleri uyandırmak ve istikbâli hazırlamak mûcizesi başarıldı. Kendisinin ve talebelerinin arapçaya ve türkçeye 2.000 kadar eser tercüme ettikleri düşünülürse, sarfedilen gayretin derecesi ölçülebilir. Diğer taraftan eski klasik dili canlandırarak ve pek çok yeni kelime ile zenginleştirerek, onun dar çerçevesini genişletti. Arap düşüncesinin ilerilemelere eyek uydurabilmesine ve bugünkü islâm âlemi üzerine ışıklarını yaymasına imkân verdi.

Bibliyografya: Şayḫō, *al-Ādāb al-'arabîya fi 'l-ḳarn al-tāsi' 'aṣar* (Beyrut, 1924—1926, II, 8; Circî Zaydān, *Maşāhîr al-şarḳ* (Kahire, 1922), II 22 v. dd.; aya. mil., *Tārîḫ ādāb al-luġa al-'arabîya* (Kahire, 1914), IV, 295 v. dd.; al-Sandūbî, *A'yān al-bayān* (Kahire, 1914), s. 90 v. dd.; Sarkîs, *Mu'cam al-maṭbū'āt* (Kahire, 1928), stn. 942—947; Vicomte Ph. de Ṭarrāzî, *Tārîḫ al-ṣiḥāfa al-'arabîya* (Beyrut, 1913), I 93—96 (Circî Zaydān'ın makalesinin tekrârı); *al-Siyāsa* (haftalık mecmua, Kahire, 1927, s. 20 v.dd.; Muḥammed Ḥusayn'in ehemmiyetli makalesi); H. A. R. Gibb, *Studies in contemporary Arabic Literature* (*BSOS*, 1928, IV, 748 v. dd.); Carra de Vaux, *Penseurs de l'Islam* (Paris, 1926), V, 235 v. dd.; Huart, *Littérature arabe* (Paris, 1912), s. 406 v. d.; [Brockelmann, *GAL*, *Supl.*, II, 231 v. d.; R. R. Kaḥḥāla, *Mu'cam al-mu'allifîn* (Şam, 1377=1957), IV, 168 v. d.; Ḫ. al-Ziriklî, *al-A'lām* (Kâhire, 1954—1959), III, 55].

(MAURICE CHEMOUL.)

RİFÂÎ. AL-RİFĀ'Î, AḤMED B. 'ALÎ [Bk. AḤMED RİFÂÎ.]

RİHÂ. RİḤĀ, iki şehrin adı.

1. Araplar *Kitâb-ı mukaddes*'teki Jericho'ya Rîḥā veya Arîḥā (Clérmont-Ganneau, *JA*, 1877, I, 498) adını verirler. Bu şehir bâzan Kudüs'ün şarkında, 12 mil mesâfede Cund Filasṭîn (Yāḳūt, *Mu'cam*, III, 913 ve *tür. yer.*)'e, bâzan da al-Balḳā (Ya'kūbî, *BGA*, VII, 113) bölgesine bağlanırsa da, Ürdün nehrinden (*nahr al-Urdunn*) 4 mil mesâfede (Yāḳūt, I, 227) ve bu nehrin sâhilinde bulunan geniş ve çukur ovaya, Urdunn veya Ġavr eyâletinin merkezine de bu ad veriliyordu. Sıcak ve rutûbetli iklimi ve köyleri sulayan bol suları sebebi ile, şehrin civârı sıcak bölgelerde yetişen nebatlara elverişli idi. Mahsûlleri arasında, bâzıları daha önce eski çağ eserlerinde zikredilmiş olan hurma, muz, kokulu çiçekler, çivit (*vasma* nebâtından çıkarılırdı) ve en iyi Ġavr şekerinin elde edildiği şeker kamışı zikredilir. Şehrin yakınında o zaman için nâdir olan Filistin'in kükürt mâdenleri bulunuyordu (Abu 'l-Fidā', nşr. Reinaud, s. 236). Orada oldukça bol yılan, akrep ve pek fazla pire var idi ve *tiriyāḳiya* adı verilen yılanlarının etinden „Kudüs *tiriyāḳ*'i" (Θηριακὰ φάρμακα) denilen panzehir elde ediliyordu.

Arîḥā, *Kur'an*'da Yūşa' tarafından zaptedilen devler şehrinin adı olarak zikredilmektedir. Mûsâ'nın türbesi ile, hıristiyanların kaydına göre, 'Îsâ'nın vaftiz edildiği mahâl orada gösterilir. Şehrin, ona aynı zamanda ismini (Arîḥā) veren kurucusu olarak, Nûh'un torunu Arpbakşad'ın torunu gösterilir. Şehir bilhassa haçlılar zamanında gelişti ise de, sonra inhitâta mâruz kaldı ve XII. asırda bir harâbeler yığını hâline geldi. Vâdî el-Ḳelt üzerinde şimdiki Erîḥā haçlılar devri şehrinin yerini işgâl etmektedir. Râkımı Akdeniz seviyesinden aş.-yk. 250 m. aşağıda bulunmaktadır.

Bibliyografya: Sellin tarafından 1907—1909'da ve daha yeni olarak Garstang ('Ayn al-Sulṭān yakınında Erîḥā'nın şimâl-i garbîsinde) tarafından hafriyat yapılmış olan eski şark şehri ile kadîm Hierikûs için bk. E. Sellin ve C. Watzinger, *Jericho, die Ergebnisse der Ausgrabungen* (*Wiss. Veröff. der DOG*, 1913, XXII); C. F. Lehmann-Haupt, *Jericho* (*Klio*, 1914, XIV, 264); J. Garstang, *The Date of the Destruction of Jericho* (*PEFQS*, 1927, LIX, 96—100, 168); *Jericho* (*PEFQS*, 1930, s. 18); Beer, *Jericho* (bk. Pauly-Wissowa, *RE*, IX, stn. 922—928); P. Thomsen, *Jericho* (*Reallexikon d. Vorgesch.*, 1930, VI, 153—157); C. Watzinger, *Zur Chronologie der Schichten von Jericho* (*ZDMG*, N. F., 1926, V, 131—136); W. I. Phythian-

Adams, *göst. yer.*, s. 34—47; arap Rīḥā 'sı için bk. al-İṣṭaḫrī (*B G A*, I, 56, 58); İbn Ḥavḳal (*B G A*, II, 111, 113); al-Maḳdisī (*B G A*, III, 179 v. d.); al-Ya'ḳūbī, *Tārīḫ* (nşr. Houtsma), s. 113; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 200, 227; II, 884; III, 823, 913; Şafī al-Dīn, *Marāṣid al-iṭṭilā'* (nşr. Juynboll), I, 52, 496; II, 322, 362; al-İdrīsī (nşr. Gildemeister, *Z D P V*, VIII, 3); Abu 'l-Fidā' (nşr. Reinaud), s. 48, 236; G. le Strange, *Palestine under the Moslems* (London, 1890, s. 15, 18, 28—32, 53, 288, 381, 396 v. d.).

2. Haleb bölgesinde küçük bir şehir. Yāḳūt'a göre, „Cabal Lubnān sath-ı mâili üzerinde" ağaçlar ile kaplı, iyi sulanmış bir bölgede bulunmaktadır. Araplar bu adın şümûlüne yalnız Lubnan 'ı değil, fakat onun Âsî nehrine kadar şimâle doğru uzanan devâmını da dâhil ederler (Lammens, *Notes sur le Liban*, II, 6; *MFOB*, 1906, I, 271); fakat şimdiki hâlde, bu ad altında Âsî nehrinin şarkındaki yükseklikler silsilesini de toplamak hakikaten doğru olmaz. Rīḥā daha çok Cabal Rīḥā veya Cabal al-Zāviya (krş. Rob. Garrett ve F. A. Norris'in haritası: *Public. of the Princeton Univ. Arch. Exp. to Syria*, 1909, kısım II, bölüm B, kısım III)'nin bir kısmı olan şimdiki Cabal Arba'în'e tekabül eden Cabal Banī 'Ulaym (İbn al-Şiḥna, Beyrut, s. 102, 130)'in şimâl şeridi üzerinde bulunmaktadır.

M. Hartmann, Rīḥā adının Apamea bölgesinde, Aquileia civârında bir Concordia kitâbesi üzerinde κώμη Μαγαρατα[ρ]ίχων adı içinde mevcut bulunduğunu (*C I G*, V, 8732=*IG*, XIV, 2334) ve bunun Dussaud (*Topographie de la Syrie*, s. 204 v. d., 212 v.d.)'nun da Rīḥā 'nın kendisi ile ayniyetini ortaya koymak istediği Muğāra'ya tekabül ettiğini ileri sürüyordu. Hartmann faraziyesini şu mülâhazalara (*ZDPV*, XXII, 145, not 3) dayamak istedi: „Jericho isminde olduğu gibi, Arīḥā da çok kolay bir şekilde Rīḥā şeklini alabilir. Bu iddianın lehinde Haleb bölgesinde küçük bir mevkî için kullanılan Arīḥā kelimesine karşı Yāḳūt (II, 885)'un sarâhaten ve te'kîden beyân ettiği şu vâkıa gösterilebilir: „Ġavr Rīḥā 'sı için iki imlâ şekli (Arīḥā ve Rīḥā)'de kullanılabildiği hâlde, bu *alif* ile yazılmamalıdır". Bu faraziye her hâlde doğrudur; zîra İbn Şiḥna iki defa Arīḥā (s. 130, Rīḥā nüsha farkı ile) yazmakta ve J. B. L. J. Rousseau (*Liste alphabétique . . .*, *Recueil de voyages et de mémoires*, Paris, 1825, II, 215e) da Arīḥā (Eriḥā)'yı da Rīḥā 'nın yanında bir yer ve *nāḥiya* (krş. bir de *Haleb Sâlnâmesi*, 1286, s. 118) adı olarak tanımaktadır. Fakat her şeye rağmen, Magarataricha'nın Muğāra veya Rīḥā ile ayniyeti sâbit değildir; zîra birincisi, daha önce 472 (1079)'de, Kamāl al-Dīn (*Zubdat Ḥalab fī tārīḫ Ḥalab*, Paris, Bibl. Nat., arapça yazm., nr. 1666, var. 101)'de „Kafarṭāb bölgesinde Ma'aratārīḫ" (E. Honigmann, *Syria*, 1929, X, 282; 1931, XII, 99) şeklinde ve bugün de Rīḥā 'nın cenûbunda, aş.-yk. 36 km. mesâfede Ma'rtārīḫ şeklinde bulunmaktadır (du Mesnil du Buisson, *Syria*, XII, 99 v. d., bir krokisi ile).

Rīḥā 'nın *Rugia* veya Frankların *Chastel Rouge*'u ile ayniyeti de bundan fazla kat'î değildir. Dussaud (*Topogr. de la Syrie*, s. 167, 174, 176, 213)'nun hakh olarak işâret ettiği gibi, *Rugia*'yı daha çok arapların al-Rūc'u olarak kabûl etmek lâzımdır.

Kadîm harâbeleri ile tanınan bir mevkî olan Ruvayḥa („küçük Rīḥā"), Rīḥā 'nın cenûb-i şarkîsinde aş.-yk. 12 km. mesâfede bulunmaktadır.

Rīḥā, muahhar seyâhatnâmelerde (Ritter, *Erdkunde*, XVII, 1502; Dussaud, *Topogr. de la Syrie*, s. 183), vaktiyle Nāṣir-i Ḫusrav (1047 'den önce) ve İbn Baṭṭūṭa (1326)'nın da geçmiş olduğu Haleb 'den Ḥamā 'ya giden büyük yol üzerinde gösterilmek sûretiyle, çok sık olarak zikredilmiştir; Belon du Mans (1548)'dan sonra, Pietro Della Valle (1616), Wansleb (1671), Pococke (1737), Drummond (1754), C. Niebuhr (1778), Seetzen (1806—1807), Burckhardt (1810—1812) ve diğer bir çok seyyahlar bu mevkii zikretmektedirler.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), II, 885; Şafī al-Dīn, *Marāṣid ol-iṭṭilā'* (nşr. Juynboll), I, 496; İbn al-Şiḥna, *al-Durr al-muntaḫab fī tārīḫ Ḥalab* (Beyrut, 1909), s. 102, 130; Rich. Pococke, *Beschreibung des Morgenlandes* (alm. trc., E. v. Windheim, Erlangen 1754, II, 205, 213, 216, *Reah*); Alex. Drummond, *Travels through different cities of Germany, Italy, Greece and several parts of Asia* (London, 1754), s. 228, 290 (*Rhia*, s. 205 'te bulunan ve her hâlde Dussaud (*Topogr.*, s. VIII, not 1)'nun müellifi bilinmiyen haritasının aynı olan *Map of part of Syria*'da yanlış olarak *Raia* şeklinde tesbit edilmiştir); Niebohr, *Reisebeschreibung nach Arabien und anderen umliegenden Ländern* (Kopenhagen, 1778), II, levha III (*Rāhâ*); J. B. L. J. Rousseau, *Description du Pachalik de Haleb* (*Fundgruben des Orients*, Wien, 1814, IV, 11 v. d.); ayn. mll., *Liste alphabétique . . .* (*Recueil de voyages et de mémoires*, Paris, 1825, s. 207—217); de Corancez, *Itinéraire d'une partie peu connue de l'Asie Mineure* (Paris, 1816), s. 36: Riba Sarmin 'in şarkında (!); Burckhardt, *Reisen in Syrien, Palästina und*

der Gegend des Berges Sinai (nşr. W. Gesenius), Weimar, 1828, I, 225, not 1 (*Rieha*); William M. Thomson, *Bibliotheca sacra* (New York, 1848), V, 672; Seiff, *Ein Ritt durch das Innere Syriens* (*Z G Erdk.*, 1873, VIII, 23); G. le Strange, *Palestine under the Moslems* (London, 1890), s. 520 v. d.; M. Hartmann (*Z D P V*, 1899, XXII, 145); Dussaud, *Topographie de la Syrie* (Paris, 1927), s. VI, not 2, s. VIII, not 1, s. 174, 176, 183, 205 v.dd., 212 v.d., 243.

(E. HONIGMANN.)

RİHA. [Bk. RİHÂ.]

RİK'A [Bk. ARABİSTAN.]

RİKÂB. RİKÂB (A., türkçede *rekâb* şeklinde de telaffuz edilir: „üzengi"), farsça ve türkçede, bilhassa saray dilinde: „hükümdarın kendisi veya onun huzûru, tahtın ayağı" (değişik ifâdeleri için bk. *ḫidmet* (Selçuklularda), *ḥażret*, veya *ḫażret*, *ḫāk-i pāy* v.b.).

Türkçe *üzengi* (şive şekilleri için bk. *üzeñgi* [Tob. Kom., Osm.], *üzeñge* [Tar., Çağ.], *üzeñi* [Tel.], *üzeñe* [Tel., Şor.] ve *üzengile-* [Osm.] „üzengi ile vurarak at koşturmak") ve daha eski şekli ile *üzengü* (bk. *Kutadgu Bilig*, 6110) sözü, kelime başındaki ünlünün düşmüş şekli ile, muhtelif yabancı dillere de geçmiştir: syr.-arab. *Zangiyya* ve *Zangava* „üzengi, basamak veya ata kolay binmek için konulan yükseklik" (Freytag, Cuche, Kazimirski, Boethor, Bélot ve Berggren, *zangiyya*, Dozy'ye göre, tereddütlüdür); bulgarcada *zengiya* (diğer şekilleri: *uzengiya* ve *yuzengiya*). Türkçe içinde de kelimenin başındaki ünlüsü bulunmayan şeklinin izlerine rastlanır; msl. Çağ. *zengü* „merdiven, basamak" (Pavet de Courteille; krş. ar. *sullam* „merdiven, basamak, üzengi, ata kolayca binmek için konulan taş, binek taşı"), *zengü ḳurçısı* (eski trk.-fars. kullanılışta; bk. mad. RİKÂBDÂR). Bu misâllerden anlaşıldığına göre, aslında *üzengi* ile binek taşı (ar. *ḥacar al-rukāb*, türkçede de kullanılan farsça *seng-i rikāb*, bk. Vâsıf, *Tarih*, Bulak, 1246, I, 179) arasında her vakit fark gözetilmemiş olacaktır.

Mecâzî ifâde için de *rikāb-i humāyūn* veya *rikāb-i şāhāna* yahut sâdece *rikāb* tâbirlerine Selçuklularda sultanın bizzat kendisi veya maiyeti için (seferde veya seyâhatlerde) rastlanır (bk. Houtsma, *Recueil . . . seldjoucides*, IV, 37, III, 18; benzer ifâde için bk. *ayn. esr.*, IV, 7). Bugünkü farsçada da bir beyin „sarayına mensûp olmak" mefhûmunu ifâde için, „beyin üzengisinde bulunmak" tâbiri kullanılmaktadır (Kazimirski, *Dialogues*, s. 493 ve 482—492).

Türkçede bu tâbirler şu mânaları ifâde etmek için kullanılmıştır:

1. Hükümdarın bu münâsebetle teşkil edilen maiyeti. *Rikāb* kelimesinin başka kullanılışı ile karıştırmamak için, bilhassa Mahmud II. ve Abdülmecid zamanında, sultanın at veya kayık ile yapılan bütün gezintileri *biniş* kelimesi ile ifâde edilmiştir (Mouradgea d'Ohsson, VII, 141, 144; Jouanin ve van Gaver, *Turquie*, s. 377, not; Andreossy, *Constantinople et le Bosphore*, s. 33, 494). Hükümdarın maiyeti için *mevkib* (*mevkib-i hümāyūn*) de denilirdi (Houtsma III, 18; Osmanlılar ve mısırlılar tabu kelimelerin kullanılışı için bk. J. Deny, *Sommaire des Archives du Caire*, s. 104 ve 564). Krş. bir de büyük merâsimlerde sultanın üzengisi yanında yürüyen 8 *solaḳ* muâvini için kullanılan *rikāb solaḳı* tâbiri (Mour. d'Ohsson, VII, 25, 317).

2. Sultanın kabûl merâsimi (*resm-i rikāb* veya sâdece *rikāb*), maiyetli veya maiyetsiz, sadrâzam ancak sultanın hususî emri ile huzûra alınabilirdi. Onun huzûra alınmasına *rikāb* denilirdi; *rikāb*'lar teşrifatsız olduğu gibi, teşrifat ile de olabilirdi (Mour. d'Ohsson, VII, 133 v. dd.). *Bayram rikābı* teşrifâtı hakkında tafsilât için bk. Atâ, *Tarih*, I, 23; krş. Zenker, *Dict.*, I, 468; Ahmed Râsim, *Tarih*, IV, 1014.

3. Sultanın yanında görülen hizmet veya sâdece sultanın huzûru (Sekowski, *Collectanea*, Varşova, 1824, II, 14). Huzûrdan kasıt sultanın mutlaka şahsen mevcût bulunması değil idi; bir yüksek me'mûrun pâyitahtta bir müddet kalması için de aynı tâbir kullanılırdı. Böylece *rikāb-i hümāyūnda* („sultanın yanında") tâbiri *kapu-kulu* bölüğü için (Abdurrahman Şeref, *Tarih*, s. 292) veya hükümdarın tam salâhiyetini taşıyan biri sıfatı ile, sadrâzam hakkında da kullanılmıştır (*M T M*, s. 528). *Rikāb-ı hümāyūna* tâbiri sultana hitâben yazılan arz-ı hâller için kullanılmıştır (krş. Meninski, *Thesaurus*; Süleyman *Kanun-nâme*'si veya *Nasihatnâme*'si, s. 151), bundan dolayı bu arz-ı hâllere *ma'ruẓāt-i rikābiya* denilirdi.

Vekil mânasına gelen [tâbirlerle] *rikāb-ı hümāyūn* veya *rikāb* sözlerinin kullanılışı da bununla ilgilidir. Sadrâzam seyâhatte iken, hukûmetin onunla birlikte bulunması şart idi; onun için „hükümdarın yanına" *rikāb ḳā'immaḳāmı* denilen, sadrâzamın bir vekili tâyin edilirdi (Bianchi, *Dict.*, 1. bask.; Perry, *A View of the Levant*, London, 1743, s. 37). Bâbıâlî'nin diğer yüksek me'mûrlarının *rikāb-ı hümāyūn*'da birer vekilleri bulunurdu.

Rikāb ağaları, *ağayān-ı rikāb-ı hümāyūn* veya *üzengi ağaları*.—Bu tâbirler sarayda bir çok zâbit veya mühim mansıplar için (kaynaklara göre, 4-11) kullanılırdı; msl. *mîr-*

'alem („bayrakdar"), iki *mîr-āḫūr* (*imbrohor*) yahut „imrahor", *kapucular kahyası* ve muhtelif adlar taşıyan diğer me'mûrlar (bk. Lutfî Paşa, *Âṣaf-nâma, Türk. Bibliothek*, XII, 18 ve 21, Tschudi tarafından neşredilen türkçe metinler; Beauvoisins, *Notice sur la Cour du Grand Seigneur*, 1809, s. 54; Mour. d'Ohsson, VII, 14; J. v. Hammer, *Staatsverf.*, II, 61; Castellan ve 'Alî 'den istifâde edilmiştir; *rikâb-ı hümâyûn ağaları* 'nın *ḳânûn* 'u veya „usûlü" için bk. bilhassa *MTM*, s. 526; lekaplar için Ferîdûn, *Münşeât*, s. 10). Nisbeten eski bir metin olan (Lutfî Paşa 1539 'da ölmüştür) *Âṣaf-nâma* 'deki ilgili kısım şöyledir: „mâliye *defterdâr* 'ları *sancak-beyi* ile *üzengî-ağaları* 'ndan" önce gelir. Bu sonuncuların başı yeni-çerilerin ağası olup, ondan sonra *mîr-'alem* gelir ve bunu *ḳapucı-başı* ve *mîr-āḫūr* takip eder; sonra sırası ile *çakırcı-başı*, *çeşnegîr-başı* ve *bölük-ağaları* gelir (yeniçeri-ağasından sonra *üzengi-ağaları* sıralanmaktadır).

Bu kaynaklar itimâda şâyândır; aralarında görülen farkların zamanla bunların az-çok değişmiş olmasından ileri geldiği tahmin edilebilir; bunun da muhtemelen saraydaki an'anenin bu hususlarda sultana muayyen bir serbestî bırakmış olması ile izâhı mümkündür. Bilindiği gibi, *rikâb* 'a dâhil olma umûmiyetle hükümdarın *istîzân* („tasvip") 'ına bağlı idi.

Hiç olmazsa esâsında, sultan ata binerken, en mühim vazîfe rikâb-ı hümâyûn ağalarına düşüyordu: baş *mîr-aḫur* iç-rikâbı ve *baş-kapucı-başı-aḫo* dış rikâbı tutardı; *mîr-'alem* atın yularını elinde bulundurur, *çeşnigîr-başı* da sultana kolluğuna girerek, onun binmesine yardım ederdi. *Kapucı-başı* 'lar veya „kapucular" etrâfı çevrelerler ve *āḫūr-ḫalîfesi* (*ḳalfası*) atın başını sıkıca tutardı (*MTM*, s. 526).

„Kapucuların" vazîfelerine gelince, başlarında *baş-kapucı-başı* bulunan ve 150 kişiden ibâret olan bu hizmetliler *rikâb-ı hümâyûn* 'da çalışırdı; tafsilât için bk. Mour. d'Ohsson, VII, 18 ve bilhassa *MTM*, *göst. yer*. Bunlar en mühim fermanları eyâletlere götürürler ve muhtelif gizli vazîfelerde kullanılırlardı.

Rikâb kelimesine bâzan (mevkî ve mansıplarına göre) *-âb* ile kafiyelenen kelimeler eklenirdi; msl. *rikâb-ı kamertâb* „ay gibi parlayan üzengi" (Vâsıf, *Tarih*, I, 105); birlikte kullanılan sıfatlar için krş. bir de *kâmyâb*, *gerdûn*, *cenâb*, *devlet-intisâb* (Meninski, *Thesaurus*).

Rikâbiye ve *îdîye* tâbirleri, Eflâk ve Moldavya voyvodaları tarafından, kendi nâmlarına sultana gönderilen ilâve vergiler için de kullanılmıştır (bk. Ahmed Râsim, I, 380; krş. Saineanu, *Influenţa orientala*, Bucarest, 1900, I, 249).

(J. DENY.)

RİKÂBDÂR. RİKÂBDÂR veya RİKİBDÂR (< *rikâb-dâr*, trk. *rikâbdâr*, *rekabdar*, *rekeptar* ve *rikiptar*), aslında „üzengi tutan, efendisi ata binerken, üzengisini tutan" demektir (krş. frns. *estafier*, ital. *staffiere*, rus. *strimennoy*, ingl. *groom of stirrup*; *staffa* veya *stremya*, *stirrup* = frns. *estriou*, yeni-frns. *étrier* sözlerinden yapılmış şekillerdir) *Rikâb* [b. bk.] tâbirinin ifâde ettiği mânanın genişlemesi ile ilgili olarak, *rikâbdâr* „bir nevî yâver, seyis veya at uşağı" mânasına kullanılmıştır ki, bu kimse „koşum, eğer takımı ile üzengi, iskemle veya basamak gibi, ata daha kolay binmek için lâzım olan şeylerin muhâfazası ile mükellef bulunuyordu". Kelimenin Mısır (Dozy, Spiro, s. 198) ile Türkiye 'de de (eflak-ulahçada *rechiptor* veya *richiaptar*, bk. Saineanu, II, 99) kullanılan ikinci hecesinde *i* bulunan şekli (*rikibdar* veya *rekibdar*) farsça şeklin bozulmasından ileri gelmektedir; buna benzer bir inkişâf için krş. *silîḥdâr* (*silâḥdâr* yerine) ve *i'timîd* (*i'timâd* yerine), bk. *Burhân-i ḳâṭı'*, trk. tre., s. 405). Arapçada *rikâbî* ve *ṣâḥib al-rikâb* şekillerine tesâdüf edilir. (Burada *rikâbdâr* 'ın rikâb „kadeh" [„üzengi", yâni „vedâ-içkisinde" kullanılırdı?] mânasında kullanılması üzerinde durulmayacaktır. Eğer bu izah tarzı doğru ise, her iki *rikâbdâr* birleştirilebilir.

Maḳḳarî 'de İspanya 'da ilk Emevî halîfesinin (138 — 172 = 756 — 788) *ṣâḥib al-rikâb* 'ı unvânını taşıyan bir şahsiyetten bahsedilmektedir. (krş. *Analectes*, I, 605, bk. Dozy, mad.). Mısır 'da Fâtımîler sarayında 2.000 'den fazla *rikâbî* veya *şibyân al-rikâb al-ḫâṣṣ* bulunuyordu; bunlar bu isimlerini „elbiselerinden (*zayy*) dolayı" almış olup, vazîfeleri Ḳalḳaşandî (*Ṣubḥ*, III, 482) zamanındaki *silâḥdâr* ve *teberdâr* 'larınkinin aynı idi.

Farsça *rikâbdâr* şekline gelince, bu kelime Selçuklularda aynı şekilde kullanılmış olmalıdır; bir çok benzer hâllerden anlaşıldığına göre, bu tâbir onlardan önce Eyyûbbîlere ve sonra Memlûklere geçmiş olacaktır.

İran 'da ise, *rikâbdâr* tâbiri bunun türkçe karşılığı olan *üzengi* (veya *zengû*) *ḳurçısı* ile değiştirilmiştir (bk. Chardin, 1711 tab., VI, 112; Pater Raphaël du Mans, *Estat de la Perse*, s. 24). *Burhân-i ḳâtı'* 'a göre, *rikâbdâr* 'ların yerine *celovdâr* (celov „dizgin") 'lar geçmiştir; fakat bu sonuncuların vazîfesi *üzengi ḳurçısı* 'nın aynı olduğu hâlde bunlar aynı zamanda onlardan müstakil bulunuyordu.

Mısır 'da Memlûklerin *rikâbî* denilen *rikâbdâr* 'ları *rikâb-ḫâna* 'ye mensûp idiler; aynı teşkilâta diğer „kılıç erbâbı" (*arbâb al-suyûf*) da dâhil bulunuyordu: *sancaḳdâr*, *mahmizdâr*, *ḳara-ġulâm* ve *ġulâm-mamlûk*. *Rikâbḫâna* (Fâ

tımîlerde *ḫizânat al-surāc*) koşum ve umûmiyetle süvâri ve ahır techizâtı anbarı idi. Bu dâirenin reislerine *mihtar* denilirdi (krş. Osmanlılarda *mehter* ; bunların salâhiyeti daha mütevâzî ve farklı idi). *Rikābdār* 'lar bir de *amîr cāndār* („saray nâzırı") 'ın emri altında bulunuyorlardı (krş. Osmanlı sarayında *kapucular kahyası*). Bk. Ḳalḳaşandî, *Ṣubḥ*, IV, 12, 20; Ḫalîl al-Ẓâhirî, *Zubdat*, s. 124; Gaudefroy-Demombynes, *Syrie*, s. LIII, LIX.

Rikābdār sözüne „Binbir gece masalları" 'nda sık-sık tesâdüf edilir; bu söz „palefrenier" (Edouard Gauttier, VI, 168) ve ingl. „groom" (R. F. Burton, X, 365, not 2) şeklinde tercüme edilmektedir. Metnin gelişine göre, burada bunun „at uşağı" ile karşılanması da tavsiye edilebilirdi. Boethor 'da (Suriye için?) *r-k-bdār*, frns. „écuyer (qui enseigne à monter à cheval)" kelimelerinde gösterilmektedir. Benzer bir ifâde olan *ṣāḥib al-rikāb* tâbiri „iyi süvâri, mâhir binici" mânasında, 'Antar hikâyesinde de geçer. Son zamanlarda Mısır 'da *rikibdār* veya *rakbdār* tâbiri „binici, at uşağı" (Spiro, Habeiche) mânasına kullanılmaktadır. *Burhān-ı ḳāti'* ; (trk. trc.) 'a göre, Mısır 'da *rikābdār* tâbiri yerine *sarrāc* „saraç" tâbiri kullanılmıştır; Volney v.b. da bunu te'yit ederler.

K e l i m e n i n t ü r k ç e d e k i k u l l a n ı l ı ş ı. — Türkiye 'de *rikābdār* mansıbı doğrudan-doğruya Selçuklulardan geçmiş olmalıdır. Fakat burada, Mısır 'da olduğu gibi, ahır hizmetlileri veya *rikābî* 'lerin daha mütevâzî vazîfeleri ile birleştirilmeyerek, sultanın sarayında, bir tek şahsa inhisar ettirilen mühim bir mansıp hâline getirilmiştir. İlk *rikābdār* 'a Orhan (1326—1360) devrinde rastlanmaktadır: Koca İlyas Ağa (Atâ, *Tarih*, I, 94). Fakat *rikābdār* 'ın salâhiyetleri, daha sarîh olarak, ancak Selim I. (1512—1520) zamanında tesbit edilmiştir. Buna göre, *rikābdār ağa* 'nın *ḫāss-oda* 'ya mensûp bulunması gerekiyordu; yâni „compagnie du corps (Mour. d'Ohsson); chambrée suprême (Castellan); innerste Kammer (J.v. Hammer). Bu, *iç* veya *enderûn* 'daki 6 me'mûr odasının ilkini teşkil ve nazarî olarak sultanın da dâhil bulunduğu 40 mansıp sâhibini veya saray hizmetlilerini ihtivâ ederdi. Bu da, Mısır 'ın fethinden sonra, İstanbul 'a getirilmiş olan *ḫırḳa-i sa'ādat* 'i daha emin bir şekilde muhâfaza altında bulundurmak üzere, Sultan Selim tarafından kurulmuştur (Atâ, I, 208; tafsilât için bk. *göst. yer.* ve Mour. d'Ohsson, VII, 34 v. dd.). *Rikābdār*, rütbesi bakımından, bu me'mûrların üçüncüsü (*silāḥdār* ile *çuhadār* 'dan sonra ve *dülbend-ağası* 'ndan önce gelirdi) olup, bunlar muayyen sırayı tâkip ederek, birinden diğerine, terfî yolu ile, tâyin edilirdi. *Ḫāṣṣ-odalı* 'lardan ancak bu dört me'mûr sarık taşıma hakkını hâiz bulunuyordu.

Her yerde tekrarlanan izâhata göre, *rikābdār ağa* 'nın asıl vazîfesi sultanın üzengisini tutmaktan ibârettir. Başlangıçta bu böyle olmuş olabilir; fakat bize kadar gelen vesîkaların hiç birinde *rikābdār* 'ın bunu hakîkaten îfâ ettiğine dâir bir kayda rastlanmaz. *Rikāb* maddesinde „üzengi ağalarından" hangilerinin bu vazifeleri uhdelerine almış oldukları gösterilmiştir. Fakat *rikābdār*, taşıdığı unvâna rağmen, onların sırasına dâhil değildir. *Āṣaf-nāma* (Beyrut, s. 9, not 7) 'nin arapça nüshasında ve bunun almanca tercümesinde (*Türk. Bibl.*, 1910, XII, s. 17, not 1) *rikābdār ağa* ile *rikāb ağası*, yanlış olarak, biribirine karıştırılmış ve bundan dolayı bu husûsta verilen izahlar da yanlış olmuştur (düzeltilmiş olan tercüme için bk. mad. RİKÂB).

Diğer taraftan XVI. asır Avrupa müellifleri, *iç-oğlan* 'ların üçüncü me'mûru olarak, *silāḥdār* ve *çuhadār* 'dan sonra bir „sâkî" (!) gösterirler. Théodore Spandoni (Spandouyn Cantacazin) 'de bu me'mûriyete *şarabdār* (krş. Garzoni, 1573) ve Leunclavius 'ta *kupdār* (Lonicer, s. 69 'da da zikredilir) denilmektedir. Bu me'mûriyet sonraları başka adlar almıştır. D'Ohsson (levha 158) ve Atâ (*Tarih*, I, 282) 'da bir *kozbekçi* bulunmaktadır ki, „bu kelimenin ar.-fars. *kūz* (*e*), yâni su testisinden gelmesi muhtemeldir". Bu, başında *berata* ile, bir değneğin ucunda içinde sıcak su bulunan bir *maşrapa* taşırdı. Hammer 'de bu me'mûra, *mataracı*, yâni matracı (*miṯhara* yerine *matara*) denilmektedir.

Sıcak suyun kullanılmasına gelince, bu, 1631 yılında eserini yazan bir müellifin, o d a n ı n ü ç ü n c ü m a n s ı b d â r ı n ı n sultana içmek için „şerbet" ve yıkanmak için su getirdiğini kaydetmiş olmasında açıkça anlaşılmaktadır (De Stochove, *Voyage du Levant*, Bruxelles, 1662, s. 84: *rikābdār* yerine *Ischioptari*; krş. Baudier : *Rechioptar*).

Sultan kolaylıkla ata binebilmek için, bâzan dizleri ve kolları üzerinde yere çömelmiş bir hizmetlinin sırtına bastığı gibi, bunun için husûsî bir me'mûr tarafından taşınan gümüş kaplı bir iskemleden de istifâde ederdi (Castellan, *Moeurs ...*, III, 139; Atâ, *göst. yer.*; d' Ohsson, levha 157). Bu *iskemle-ağası* veya *iskemlecilerbaşı* unvânını taşıyan me'mûr *kapucu-eskisi* olanlar arasından seçilirdi. Üstünde *dolama* ve başında *keçe* bulunan bu me'mûr, sucu gibi sultanın maiyetinde (*rikāb*), at üzerinde bulunurdu. Castellan 'da, ihtimâl karıştırma netîcesinde, buna *rikābdār* denilmektedir; fakat burada *rikābdār* 'ın onun zamanında *has-odalı* 'lar arasından değil, *çavuş* (*kapucu* yerine?) 'lar

arasından seçildiği ilâve edilmiştir. Saineanu (*Influenta orientala*, II, 104, mad. *sckemniaga*)'nun yapmış olduğu gibi, *iskemle* (veya *iskemni*)-*ağası* ile bu ismi taşıyan ve *sancakağası* ile birlikte, Eflak ve Boğdan'ın yeni *hospodar*'ını tahta (*scamn*) oturtmağa me'mûr olan husûsî murahhas artık biribirine karıştırılmamalıdır (krş. *Mélanges Iorga*, 1933, s. 202). Bâzı eyâletlerde saraydaki *iskemle-ağası*'na benzer *iskemle-ağası* bulunmaktadır (Rousseau, *Description du pachalik de Bagdad*, Paris, 1809, s. 27).

Rikābdār'ın husûsî salâhiyeti olarak, yalnız sultanın koşum ve eğer takımı (Memlûklerde olduğu gibi) ile pabuç ve çizmesine bakma vazîfesi ayrıca zikre değer (Süleyman'ın *Kanûnâme* veya *Nasîhat-nâme*'si, s. 132).

Atâ, *Tarih*, I, 208'e göre, *rikābdār* hizmetleri, *çuhadār*'ınki gibi, ancak resmî günlerde (*eyyâm-ı resmiye*) icrâ edilirdi. Bu, Mustafa III. (1757—1774) zamanında, bu me'mûrların yaşlı olmalarından dolayı, bu şekilde tatbik edilmiştir; çünkü bunların yaşı, sâdece *ocakyolu*'nda 40 yıllarını harcamak zorunda olduklarından, 60'ı geçmiş bulunurdu. Aynı esere göre, bu vazîfenin icrâsı en az dereceye indirilmiştir. Mevlid günü ile iki bayram selâmlığında sultanın *biniş* çıkışlarında *rikābdār*, saltanat kayığında, *silâḥdār*, *ḫaṣṣ-oda-başı* ve her iki *çuhadār* ile birlikte, hükümdarın karşısında otururdu.

Yukarıda söylenenlerden şu netîceyi çıkarmak mümkündür: eğer *rikābdār* gerçekten Orhan zamanında mevcut idi ise, bu mansıp sâhibi yalnız bir hizmetkârın vazîfesini değil, aynı zamanda bir „sâkî" vazifesini de îfâ etmiş olmalıdır. Bilindiği gibi, *rikābdār* farsçada bakîkaten „sâkî" mânasına kullanılmaktadır. *Rikābdār*'ın gittikçe yükselerek, daha mühim bir şahsiyet olması ile, onun vazîfesi iki husûsî me'mûra geçmiştir: bir kısmı *koz-bekçi* v. b. me'mûrlara, bir kısmı da *iskemle-ağası*'na.

Rikābdār-ağa ve *çuhadār*, gündelik, yâni *ulûfe* olarak, 35 akçe, *silaḥdār* ise, 45 akçe alırdı (*Hezârfen*, Paris, Bibl. Nat., A. F. T. yazm., 18b). Çuhadarlar gibi, onların da hizmetlerinde *ḫaṣṣ-odalı*'dan iki *lala*, bir *kara-kollukçu*, bir *baltacı* (*zülâflü*), iki *şofalı*, bir *Leybeci* ve iki *yedekçi*'leri var idi. *Silâḥdār* mevkiine kadar yükselmeyen *rikābdār*'lar tekaüde sevkedilir (yâni *çırak* edilir) ve onlar 60.000—100.000 kuruş arasında yıllık alırlardı. *Çuhadār* bulunmadığı vakit, *rikābdār*, *silaḥdār* vazîfesini görürdü. Saray içinde *rikābdār*'ın işgâl ettiği yer için bk. Atâ, *Tarih*, I, 312,10.

Rikābdār dâhil olmak üzere, *ḫaṣṣ-oda*'nın ilk dört me'mûru, çok defa resmî olmayan *koltuk vezirleri* tâbiri ile adlandırılırdı; çünkü bunlar sultana dokunabiliyor, bilhassa onun ellerini tutuyor, gezilerde onun koluna giriyor ve çok defa zamanla vezir mevkiini ibrâz ediyorlardı (Cantemir, *Hist. Emp. Ott.*, Paris, 1743, IV, 119 v. dd.). *Rikāb-ağaları* (bk. mad. RİKÂB) da *koltuk vezirleri* sayılıyordu.

Bu dört me'mûra ayrıca *arz-cğaları* do denilirdi; çünkü bunlar sultana yazılan istidâları kendisine arzetmek salâhiyetini hâiz bulunuyorlardı (Rycaut, frns. trc., kitap I, s. 97; Castellan, III, 185). Ahmed Râsim (II, 639)'e göre, *iskemle-ağası* alaylarda kabûl edilmiyen istidâları sâhiplerine iâde etmek vazîfesini görürdü.

Rikābdār'lar, Mahmud II. tarafından, muhtemelen *koz-bekçi* (1248=1832/1833'te, bk. Lutfî, IV, 68) ve *silâḥdār* 1246=1830/1831'de; bk. Lutfî, IV, 61) ile aynı zamanda kaldırılmıştır; krş. J. v. Hammer, *G O R*, X, 704.

Bibliyografya: Makalede zikredilen eserler; bunlar arasında en mühimi: Atâ, *Tarih* ve bir de bk. Ahmed Râsim, *Tarih*, I, 186, 479; II, 526; J. v. Hammer, *G O R*, IV, 11.

(J. DENY.)

RİSÂLA. (Bk. RİSÂLET.)

RİSÂLET. (Bk. RESÛL.)

RİYÂD. AL-RİYÂḌ, Sudî arap devletinin merkezi olup, aynı adı taşıyan vâhada bulunmaktadır. Bu vâha Vâdî Ḥanîfa'nin sol kıyısında şimâle doğru uzar ve Şamsîya havzasının bir kısmını teşkil eden bir çukurluk veya az derin bir çöküntüden meydana gelir. Bir main şeklinde olan vâhanın uzunluğu 5 km. olup, eni ancak 1,5 km. kadardır. Şehir, eskiden, şimâl-i şarkî tarafı müstesnâ, sık hurma korulukları ile çevrilmiş idi; şimâl-i şarkîde seyrek bâzı koruluklar yüksek Abû Maḥrûḳ bölgesi tarafında manzarayı kapar. Vâdinin başlıca akar-suyu olan ve Manfûḥa istikametinde şehrin şark tarafı boyunca akan Vâdî Şamsîya buradan iner. al-Riyâḍ oldukça alçak, tabiî bir kalker sed üzerinde inşâ edilmiştir; üzerinde eski sarayın bulunduğu merkezî yükseklik bütün istikametlere doğru alçalır. Şehrin Philby'nin çok açık bir plan ile tasvir ettiği eski dış görünüşü mesâhası aş.-yk. 40 hektar olan çok dilimli gayr-ı muntazam bir şekle benzerdi. Şehir güneşte kurutulan keba kil tuğlalar ile inşâ edilmiş, aş.-yk. 7,5 m. yükseklikte oldukça kalın bir sûr ile çevrilmiş idi. Sûr umûmiyetle duvardan aş.-yk. 9—12 m. yüksek olan ve bâzıları murabbâ şeklinde burç ve kuleler ile techiz edilmiş idi. Daha eski tahkimât İbn Raşîd zamanında yıkılmış olduğundan, sûrların ve tahkimâtın büyük kısımları yeni yapılmış idi. Garp ve cenûp taraflarda eski devrin duvar ve burç-

ları muhâfaza edilmiş idi. Vaktiyle kendisine Manfūḥa'nın kuvvetli bir rakibi olduğu bu şehir, çok muhtemel olarak, aslında şimdiki mevkiinden 400 m. kadar şimâl-i şarkîde, bugün Ḥacar (doğrusu: Ḥacr) al-Yamāma denilen harâbeler kümesinin bulunduğu Şamsîya bahçesi tarafında kâin idi. Sûr bâzıları artık kullanılmamakta olan kapılar ile 9 noktada kesilmekte idi. En mühimlerinden biri (Şumayrî kapısı) şark tarafında bulunuyordu ki, bu şimâle ve şarka giden başlıca yol ile cenûba doğru Manfūḥa'ya giden yol istikametine açılıyordu; şimâl-i garbî köşede bulunan diğeri Vaşm ve Ḳasîm cihetinde, biri de Mekke'ye doğru hacıların garp yoluna açılıyordu. Cenûb-i garbîde Dahma kapısı ile Murayḳib kapısı var idi; ayrıca bu ikisinin arasında isimsiz bir kapı daha var idi; bunların hepsi cenûp ve cenûb-i garbî yollarına açılıyordu. Buday'a kapısı Baṭîn'a, Şamsîya kapısı şimâl yoluna açılıyordu. Şehrin içinde sokaklar sarayda birleşirdi. Başlıca sokak Şumayrî kapısından müstakim hat ile saraya gider ve oradan Buday'a kapısında pazar meydanını kat'ederek, Ẕuhayrî kapısındaki *sūḳ*'un garp ucunda iki kola ayrılır. Sarayın şimâlindeki bütün sâhayı kaplayan pazar meydanı ortadan geçen bir duvar ile ikiye bölünmüştür; bunlardan biri kadınlara tahsis edilmiş olup, diğeri kısmen büyük câmiin cenûp duvarı üzerine inşâ edilmiş olan gösterişsiz dükkânlar ile kaplanmıştır. Büyük câmi geniş bir binâ olup, mustatil şeklinde inşâ edilmiştir ve 46 × 55 m. eb'âdındadır. İki giriş yeri vardır: cenûp duvarında bulunan büyük kapı pazar tarafına açılmıştır; şark duvarında ve şark-garp istikametinde de tâlî bir giriş yeri bulunmaktadır. İçi üç bölmeye ayrılmıştır; orta bölmenin üstü açık bir avlusu vardır; diğer iki bölmenin üzerleri kütlevî taş sütûnlar ve kemerlere istinât eden düz bir dam ile kapatılmıştır. Kıble tarafındaki *livân* hemen-hemen bütün binânın yarısını işgâl eder. Çatıların üzerinde oldukça alçak bir korkuluk duvarı ile şimâl tarafında ortaya doğru, minârenin yerini alan mīʾḏiven şeklinde bir tevkânî kısım vardır. Ana yolun şimâlinde kütlevî duvarlar ile dört köşeli kale bulunmaktadır; bunun dört köşesinde bir zamanlar (1930) cephânelik, depo ve hapishâne vazîfelerini gören burçlar var idi. İbn Sa'ūd'un mühim, fakat oldukça sâde bir binâ olan eski burçlu sarayının cephesi büyük meydan ile pazar tarafına bakardı ve hemen-hemen şehrin bütün sâhasının dörtte-birini kaplardı. Büyük câmiden başka yirmi kadar câmi daha var idi. al-Riyāż'ın nüfusu 10.000 kişi kadar tahmin ediliyordu. Şehrin dışında, Şamsîya kapısı ile Şamsîya bahçesine kadar devam eden hurma korulukları arasındaki boş sâhada halk mezarlığı bulunmakta idi. Daha şarkta, Şamsîya çayı yatağının sol sâhilinde hükümdar âilesine mahsûs olan daha küçük bir mezarlık vardır; ikisinin arasında, şehrin şark kapısından itibâren, mustatil şeklinde, etrâfı balçıktan oldukça alçak bir duvar ile çevrili geniş bir namazgâh var idi; fakat burası ancak büyük bayram günlerine mahsûs namazlar için kullanılır ve garp duvarının ortasında bir mihrap bulunurdu.

[al-Riyāż çok eski bir şehirdir veya daha doğrusu şehrin bulunduğu yer her hâlde çok eskiden beri bir iskân sâhası idi. Şehir Nacd'in Yamāma denilen bölgesinde bulunmaktadır ve buraya eskiden Ḥacr al-Yamāma denilirdi. Rivâyete göre, burası çoktan beri nesilleri inkıraz etmiş olan araplardan Ṭasm ile Cadîs'in memleketi olmalıdır. Bu kabîlelerin inkırazından sonra, belki bâzı yer adlarının, meselâ Vādî Ḥanîfa adının delâlet ettiği üzere, buraya Ḥanîfa kabîlesi yerleşmiş ve mevcut hurmalıkları genişletmiştir. O sıralarda bu şehrin bulunduğu yer aynı zamanda buğday zirânti ile de meşhûr olmuş idi. Hicaz'a buradan buğday gönderilirdi. Ḥacr al-Yamāma'de bir çok bahçe (*al-rawża*) bulunduğu için, burası sonraları al-Riyāż („bahçeler") adı ile meşhûr olmuştur. İslâmiyetin ilk devrinde yetişen şâirler tarafından bâzan zikredilen Ḥacr al-Yamāma (bk. Yāḳūt, *Muʿcam al-buldān*, Kahire, 1906, III, 221 v. dd.) uzun asırlar boyunca, çöllerin ortasında küçük bir vâha şehri olarak kalmış görünmektedir; bundan dolayı buranın XVIII. asırda, Vehhâbî hareketi ile birlikte, yeniden tarih sahnesine çıktığı zaman taşımakta olduğu al-Riyāż adını ne zaman aldığını kestirmek imkânsızdır.]

al-Riyāż'ın son zamanlardaki tarihi çok sıkı bir şekilde Vehhâbî devletinin mukâddorâtına bağlıdır. Daha kardeşi Sneyyān'ın ölümünden sonra Vehhâbîlerin mânevî ve cismânî reisi olarak tanınan ve al-Riyāż'ın rakibi Manfūḥa şehri ve başka mahaller kendisine bağlanmış bulunan Muḥammed b. Sa'ūd, al-Riyāż'a karşı savaş yaptı. O zamanlar vâhanın hâkimi İbn Davvās âilesinden Dhām idi. Bu zât ona karşı şiddetli bir mukavemet gösterdi ve 1758'de al-Ḥasā sâhibi Duceyn b. 'Arey'er ile ittifak yaptı. Bu sonuncu İbn Sa'ūd'un arâzisini muhâsara etti ise de, 1759'da, hiç bir netîce almadan, ric'ate mecbûr kaldı. Üç yıl sonra, al-Rlyāż yeni akîdeyi kabûl etmeğe ve İbn Sa'ūd'un hâkimiyetini tanımağa mecbûr oldu; bununla berâber, 1772'ye kadar Dhām şehrin hâkimi kaldı; bu tarihte 'Abd al-'Azîz b. Muḥammed İbn Sa'ūd bu rakibini yenmeğe ve büyük vâhayı işgâle muvaffak oldu; fakat al-Der'îya, İbrahim

Paşa'nın burayı zaptetmesine kadar, pâyitaht olarak kaldı. Ḫâlid Paşa'nın Nacd'den ayrılmasından sonra, Mısır ordusunun bombardımanı ile, büyük bir kısmı tahrip edilmiş olan al-Der'iya Nacd'in merkezî olarak terkedildi ve al-Riyāż Vehhâbîler hukümdarının, Turkī b. Sa'ūd'un merkezi oldu. Şehir, bir müddet için, Mısır'ın yeni seferî birliklerinin kumandanı Ḥusayn Paşa tarafından işgâl edilmiş ise de, bunun ayrılmasından sonra, Turkī yeniden al-Riyāż'a girmiştir. 1832 'de Meşārī b. Sneyyān ona karşı isyân etti, ikdidarı ele geçirdi ve Turkī öldürüldü; fakat şehir hemen arkasından Faysal b. Turkī adına 'Abd Allāh İbn Raşīd tarafından geri alındı ve Meşārī katledildi; fakat dört sene sonra, Faysal Nacd'e girmiş olan Mısır kumandanı Ḫurşīd Paşa tarafından al-Riyāż'dan uzak laştırıldı ve Ḫurşīd Paşa o zaman oraya Ḫālid b. Sa'ūd'u hâkim olarak yerleştirdi; fakat Ḫālid ikdidarı bırakır-bırakmaz, Faysal yeniden al-Riyāż'a girdi; bununla berâber, Ḫurşīd Paşa tarafından teslim olmağa mecbûr edilerek (1838), hapsedildi. Mısır'a gönderildi ve Ḫālid'in yeğeni olup, 1844 yılına kadar durumunu muhâfaza edebilen 'Abd Allāh İbn Sneyyān, Ḫurşīd Paşa tarafından, Nacd nâibi olarak; yerleştirildi. Az sonra, 1841 yılında, türk birlikleri merkezî Arabistan'dan geri alındı. Faysal o zaman hürriyetini yeniden elde etti; Nacd'e geldi ve al-Riyāż'ı zaptederek, ölümüne (1865) kadar orayı pâyitaht olarak muhâfaza etti. Oğulları olan 'Abd Allāh ile Se'ūd arasındaki savaşlar sırasında, Sa'ūd kardeşini şehirden kovdu; fakat 1871 'de öldü; 'Abd Allāh o zaman tekrar al-Riyāż'a geldi; bu hâdiselerin şu te'siri oldu ki, hâmîsi Muḥammed İbn Raşīd al-Riyāż'a hâkim oldu ve 'Abd al-Raḥmān b. Faysal'ı, hâkim olarak, oraya yerleştirdi. Bunun neticesiz kalmış isyânından (1891) ve hapse atılmasından sonra, Muḥammed b. Raşīd al-Riyāż'ın hâkimi oldu; fakat bir birlerinden o kadar uzak sâhaları idâre etmenin güçlüğü, onu al-Riyāż'a Malik 'Abd al-Raḥmān'ı yeniden yerleştirmeğe sevketti. Bu sonuncusu al-Hofhūf'a gelip, türklerin himâyesi altına girince Muḥammed b. Raşīd, nâip olarak, 1892'de Muḥammed b. Faysal'ı al-Riyāż'a yerleştirdi; fakat Muḥammed b. 'Abd al-'Azīz'in oğlu Kuveyt ile savaşırken, 'Abd al-'Azīz b. 'Abd al-Raḥmān b. Faysal şehri babası adına yeniden zaptetmeğe ve 1902 'de her kes tarafından melik olarak tanınmasını te'mine ve 1909 da hâkimiyetini yeniden İbn Raşīde' tanıtmağa bile muvaffak oldu. Bu devirden beri al-Riyāż büyük Vehhâbî devletinin rakipsiz merkezidir [bk. bir de mad., NECD].

[Suûdî arap devleti arâzisinde çıkan petrolün şâyân-ı hayret bir derecede artması ile bu devletin geliri de çok fazlalaşınca, memleketin her tarafında ve her sâhada meydana gelen mühim değişme ve gelişmeler ile muvâzî olarak, al-Riyāż şehrinin manzarası da tamâmiyle değişmiştir. Çöl ortasında küçük bir vâha kasabası olan al-Riyāż, bilhassa 1373 (1953/1954) yılından itibâren karşılığı bol-bol verilen istimlâkler ile, hemen tamâmiyle yıkılıp, yerine tam mânası ile yeni bir şehir kuruldu. Şehri şimâlden cenûba ve şarktan garba kat'eden çok geniş 10 cadde açıldı. Bunların kavşak noktalarında geniş meydanlar, güzel parklar ve bahçeler yapıldı. Aynı zamanda şehrin işgâl ettiği sâha da çok genişledi. Şimdi kenar mahalleler ile şehrin uzunluğu, şimâlden cenûba 30 km., şarktan garba genişliği 10 km.'ye varmıştır. al-Riyāż'ın eski at koşusu sâhasında yep-yeni bir şehir kuruldu ki, burası şimdi daha ziyâde me'mûrlar mahallesini teşkil etmektedir. Şehrin türlü yerlerinde, yeni tarzda, sayıları 1962'de 40'ı geçen küçük câmiler de inşâ edilmiştir. Bunlardan başka hastahâneler, hayvanat bahçesi, futbol sâhası, yeni at koşusu sâhası da yapılmıştır. Bu arada şehrin en mühim ihtiyâcı olan suyun te'mini için de büyük çalışmalar yapılmış, al-Riyāż'dan 32 km. mesâfede bulunan al-Ḥā'ir vâdisinde açılan artezyen kuyularından te'min edilen içme ve kullanma suyu şehre getirilmiştir. Bu su şimdiki ihtiyacları karşılıyorsa da, ilerideki ihtiyaçlar için, Vādī Ḥanīfa'de iki baraj („sadd") yapılmaktadır. Aynı zamanda şehir bol elektrikle aydınlatılmış olduğu gibi, yakıt ihtiyâcı da Nacd'in şarkından, borular ile getirilecek tabiî gaz ile te'min edilecektir. Bu gazın al-Riyāż'a gelmesinden sonra, bundan elde edilecek kuvvet ile, şehirde bir takım sanâyiin de kurulması beklenmektedir. al-Riyāż yeni yapılmakta olan bir çok şoselerin kavşak noktası olduğu gibi, demir yolu ile Basra körfezine bağlanmıştır.

Şehrin bu imârı ile muvâzî olarak, al-Riyāż'ın büyük bir kültür merkezi hâline gelmesi için de çalışmalar yapılmaktadır. Bu gâye ile burada ilk ve orta tahsil müesseselerinden başka, henüz bütün şûbeleri mevcut olmayan bir üniversite kurulmuştur. Bundan ayrı olarak, bir Şerîat fakültesi, bir Arap dili fakültesi, bir de askerî fakülte (Kulliya 'Abd al-'Azīz al-'askarīya) açılmış, nihâyet çok büyük bir de kütüphâne te'sis edilmiştir. al-Riyāż'ın nüfusu da, tabiatiyle fevkalâde artmış olup, şimdi 100.000'in üzerindedir].

Mahra ile Ḥażramūt arasında bulunan **ikinci bir al-Riyāż**, Abū Bakr'in halîfeliği

zamanında Kinda kabîlesinin isyânı sırasında yapılan bir anlaşma dolayısı ile bilinmekte ve Yâḳūt (*Mu'cam*, nşr. Wüstenfeld, II, 881 v.d.) 'ta zikredilmektedir.

Bibliyografya: L. Pelly, *A visit to the Wahabee Capital, Central Arabia* (*JRGS*, 1865, XXXV, 176 v. d., 179 v. dd., 185); W. G. Palgrave, *Reise in Arabien* (Leipzig, 1867), I, 297 v. dd., (Leipzig, 1868), II, 30—35; A. Musil, *Eben Rašîd* (*Ö M F O*, 1917, XLIII, 14, 45 v. dd., 80 v.dd., 109); *Eben Sa'ûd* (*ayn. esr.*, s. 165 v. d., 207—248, 297, 299); H. Philby, *Dos geheimnisvolle Arabien* (Leipzig, 1925), I, 75—90, şehir planı için bk. s. 83, al-Riyāż manzaraları, s. 145 (saray), 161 (büyük câmi), 176 v. d. (al-Riyāż 'ın umûmî görünüşü), 192 v. d. (bahçeler); [*Ma'lûmât 'an al-mamlakat al-'arabiyat al-Sa'ûdîya* (1373—1378=1953—1958)].

(A. GROHMANN.)

[Bu makale A. ATEŞ tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir.].

RİYÂH. RİYĀḤ, bir arap kabîlesi, kendisini Hilāl [b. bk.]'in neslindeo sayan ve V. (XI.) asrın ortasında yukarı Mısır'ı terkederek, Berberîlerin bulunduğu sâhayı istilâ eden kabîlelerin en kuvvetlisidir. O sırada reisleri Mirdâs âilesinden Mūnis b. Yaḥyā idi. Arapların İfrîḳiya'ye girmelerinin neticelerini önceden göremeyen Zîrîlerden Amîr el-Mu'izz [b. bk.] Mūnis b. Yaḥyā ile anlaşmaya ve Riyāḥ kabîlesinin askerlerini kendi tarafına kazanıp, onları istihdâm etmeğe çalıştı. Memleketi ilk harap edenler bunlar oldular. Bununla berâber, Mu'izz, kızlarını verdiği Riyāḥ reislerinin himâyesi sâyesinde, Ḳayravān'dan kaçıp, al-Mahdîya [b. bk.]'ye gitmeğe muvaffak oldu.

İstilâyı müteâkip, İfrîḳiya'nin ilk taksimi sırasında, tabiî olarak, en kârlı olanlar Riyāḥlar oldu. Berberîlerin dağlara iltiçâ etmek üzere boşalttıkları ovaların en büyük kısmını ele geçirdiler; akrebâları Agbieleri şarka doğru ittiler. Kahire'deki halîfenin peşin olarak kendilerine verdiği Beca'ya sâhip idiler. Diğer taraftan Ḳābis (Gabès) halkı reis Mūnis'e bağlılık yemininde bulunmuştu. İbn Ḫaldūn bunun arapların ilk hakîkî fethi olduğunu söyler. Riyāḥ kabîlesi ile akrabâ âile olan Cāmi'ler kendi yapıları ile süsledikleri Ḳābis (Gabès)'i hakîkî küçük bir pâyitaht hâline getirdiler. Nihâyet büyük kabîlenin reisi olan Muḥriz b. Ziyād, Kartaca harâbeleri içinde romalılara âit sirk (?) olan Mu'allaḳa'yı kendisine kale edindi. Bununla berâber, Mu'allaḳa'nın kudretli derebeyleri al-Mahdîya Zîrîlerinin siyâsetlerini desteklediler ve Muvaḥḥidlere karşı mukavemetlerinde onlar ile birleştiler.

Bu mukavemet karışıklık içinde bulunan İfrîḳiya'ye karşı magriblilerin seferlerine uzun zaman engel olamadı. 'Abd al-Mu'min [b. bk.] tarafından 546, 555, 583 (1152, 1160, 1187) senelerinde mağlûp edilmiş olan araplar, İspanya'da cihâd için asker te'min etmeğe mecbûr edildi. 'Abd al-Mu'min, riyāḥların bir kısmını, 'Asâkir b. Sulṭān'ın kumandası altında İfrîḳiya'de bırakıp, diğer kısmını reisleri 'Asâkir'in *al-Bulṭ* (Balta; bk. Dozy, *Supplément*, I, 111) lekabı verilmiş olan kardeşi Mas'ūd ile bir likte, Magrib'e nakletti; onları Bū Regreg'in şimâlindeki Fas ovalarına yerleştirdi. Bu itâat Riyāḥ'ın an'anelerine pek uymuyordu; Mas'ūd, İfrîḳiya'ye doğru kaçıp, orada Murâbıt iktidârını kendi menfaatleri için diriltmeğe çalışan Banī Ġāniya'nin teşebbüslerine yardım etti.

Banī Ġāniya'nin sebebiyet verdiği karışıklıkların, Muvaḥḥid halîfesinin Ḥafsîler [b. bk.] âilesinden Abū Muḥammed'i geniş salâhiyetler ile İfrîḳiya vâliliğine tâyin etmeğe sevkettiği bilinmektedir. Bu vâli, pek tabiî, Riyāḥlara karşı mücâdele etti ve bunlardan kurtulmak için, o zamana kadar Trablusgarb'a yerleştirilmiş olan Sulaym kabîlesin'in arapların elinde bulunan memlekete yerleşmelerini kolaylaştırdı. O sırada belli-başlı âilesi Davāvida olan Riyāḥlar, Sulaym kabîlesinin tazyiki altında, Kosantina ovalarına doğru gittiler ve bundan böyle orada kaldılar.

Bu yeni sâhada Riyāḥ kabîlesinin durumu çok kuvvetleniyordu. Onlar şimdiki Kosantina eyâletinin, takrîben Guelma bölgesinden itibâren, Beca bölgesine kadar bütün merkezinden faydalanmak haklarına sâhip idiler. Zāb [b. bk.]'da Ḥafsîlere âit bu bölgeyi idâre etmekte olan Biskra Banī Mozni ile bâzan dostâne, fakat çok defa düşmanca münâsebetlerde bulunuyor idi Banī Mozni kabîlesinin Riyāḥlardan Sa'ada'nin sebebiyet verdiği dinî ve ictimâî harekete karşı mücâdelesine devâm etmesi böylo oldu. Davāvidalar ve bilhassa onların en kuvvetli âilesi, Avlād Muḥammed, kışlak arâzi ilo Vādi Rîg'in sahrâ bölgesinde *Ḳṣūr*'lar halkı tarafından ödenen vergilerden faydalanıyordu.

Bütün XIV. asır esnâsında, büyük kabîlenin belli-başlı iki kolu, Avlād Muḥammed ve Avlād Sibā', Ḥafsî ve Tlemsen 'Abd al-Vādi emirlerinin siyâsetine, bu sülûlelerin mahvını intâc eden müddetlerin teşebbüslerine karıldı. Merkezî berberî ülkesindeki Riyāḥların kudreti XV. ve XVI. asra kadar devâm etti. Bernardino de Mendoza'ya göre, 1536'ya doğru, 10.000 suvâri ve bir ç k da piyâde çıkarıyorlardı. XVIII. asırda onların kendilerini sıhriyetin birleştirdiği Kosantina'da bulunan türk beyine ve müstakil Tuggurt sultanlarına yardım ettikleri görülür.

1844 'te Carette ve Warnier, Davāvîda adının „asîl araplar" müterâdifi olduğunu kaydederler.

Riyāḥ 'ın diğer bir gurubu Zenâta devletleri tarihinde mühim bir rol oynadı. Uzak Magrib 'de Muvahhidler tarafından sâhil ovalara sürülmüş olan zümreler, Merînîlerin (b. bk.) yollarına mâni olmağa çalışmak sûreti ile, bu sülâleye sadâkatle hizmet ettiler. Vādî Sbū civârında yenilmiş (614=1217) olan Riyāḥlar gâlip Merînîler tarafından merhametsizce cezâlandırıldılar. Zayıflamış, telefat vermiş ve şimâle itilmiş olarak yıllık bir vergi ödemek zilletine mârûz kaldılar. Onların ismi, yeni Fas haritası üzerinde, yalnız al-Ḳṣār 'dan Tanca 'ya giden yol civârındaki bir yerde gözükmektedir.

Nihâyet Berber ülkesinin diğer ucu olan ilk memleketlerinde bu isim, kabîlelerin adları arasında, aynı şekilde yaşamaktadır. Tunus 'ta Riyāḥ vâliliği (*ḳa'îd*), Tebursuk ile Tunus körfezini çevreleyen sıra dağlar ile hudutlandırılmıştır.

Bibliyografya: İbn Ḫaldūn, *Histoire des Berbères* (nşr. de Slane), I, 19 v. dd.; tre. I, 34 v. dd. ve tür. yer.; İbn 'Iẕārī, *Bayān* (nşr. Dozy), I, 300 v. dd.; tre. E. Fagnan, I, 433 v. dd.; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg) IX, 387 v. dd.; tre. E. Fagnan (*Annales du Maghreb et de l'Espagne*), s. 456 v. dd.; Elie de la Primaudaie, *Documents inédits sur l'histoire de l'occupation espagnole en Afrique* (*R. Afr.*, 1877); Féraud, *Le Sahara de Constantine* (Alger, 1887); ayn. mll., *Histoire des villes de la province de Constantine, Bordj bou Arreridj* (*Recueil de la Société archéologique de Constantine*, XV); Carette ve Warnier, *Notice* (*Établissements français*, 1884); Bouaziz ben Gana, *Le cheikh el-Arab* (Alger, 1930); Michaud-Bellaire ve Salmon, *Tribus arabes de la vallée, de l'Oued Lekkous* (*Archives Marocaines*, IV, 58—59); G. Marçais, *Les Arabes en Berbérie*, bk. fihrist ve şecere cetveli II. (GEORGES MARÇAIS.)

RİYĀḤ. [Bk. RİYÂH.]

RİYÂL. RİYÂL (A.), *riyāl firanci*, ispan. *real* (*de plata*). İslâm dünyâsında, XVII. ve XVIII. asırlarda milletler-arası tedâvül vâsıtalarından olan büyük Avrupa gümüş sikkelerine denilir. Bunların en ehemmiyetlisi ispan. *taler* (1 *peso* yani tam 8 *real*)'i idi; fakat bu isim Hollanda, Avusturya, alman *taler* 'ine, fransız *écu* 'suna ve italyan *scudo* 'suna da verilir. XVIII. asrın sonu ve XIX. asırda Avusturya Maria-Theresia taleri bütün riyâllerin yerini almış olup, *riyāl* adı altında, bugün (1930) bâlâ Kızıldeniz bölgesinde dahi tedâvülde idi.

İslâm devletlerinden Irak ve Hicaz 'da cârî para sisteminde *riyāl* büyük gümüş sikkelerin adıdır ki, Maria Theresia taleri değerindedir. 1880 yılında Zengibar sultanı tarafından da *riyāl* darbettirildi. Bugün İran 'da *riyāl* bir para birimidir; aslında (1930) 20 *riyāl*=1 ingl. lirası idi fakat 1933 yılından sonra kabûl edilen nihâî ayarlama da 100 *dinār*=1 *riyāl*=1 *pahlavî*=1 ingl. lirası tekabül ediyordu.

Fas 'ta *ḥassānî* denilen, XIX. asrın sonu ve XX. asrın başındaki para sisteminde *riyāl*, *dūro* ile aynı değerde idi ve sultan için Avrupa 'da darbettirilen 5 *bassīṭa* (< ispan. *peseta*) değerindeki paraya tekabül ederdi. Bu tâbir yakın zamana kadar 5 franklık sikke mukabili kâğıt parayı ifâde ediyordu ve köylüler franktan ziyâde *riyāl* ile hesaplamağı tercih ederler ve msl. 100 franklık bir meblağı 20 *riyāl* itibâr ederlerdi.

Osmanlılarda, bu asrın başında, *riyāl* 'in karşılığı 25 kuruş olduğu gibi, „kızıl" ve „kara" kuruşlar da *riyāl* (veya filori) kıymetinde idi; bk. Ş. Sâmî, *Ḳāmūs-i turkî*. (J. ALLAN.)

RİYALA. [Bk. RİYÂLE].

RİYÂLE. RİYALA veya RİYALA BEY, *riyâle-i hümâyûn kapudanı* tâbirinin kısaltılmış şeklidir (< ital. *riyale* < *reale*, bu sonuncusu *galea reale* „kıraliyet kadırgası" 'nın kısaltmasıdır). Riyâle Osmanlı filosunun yüksek rütbeli zâbiti, daha sonraları „tuğamiral" olup, aynı adı taşıyan kadırgaya kumanda ederdi. Halk ağzında, kelimenin başına bir *ı* getirilmek suretiyle, *ıryala* telaffuz edilmiştir (bk. Hindoglou, s. 113, mad. „contre amiral" ve s. 457, mad. *réale*; *ıryala* şekline daha Evliyâ Çelebî, VIII, 446, 11 'de rastlanır). İtalyanca *riyale* telaffuzu Léon Dorez tarafından neşredilen (Paris, 1901) *Itinéraire de Jérome Mourand d'Antibes à Constantinople* (1544) 'de geçer (aynı eserde, nâdir olarak kullanılan *rialle*, *reale* ve *realle* şekillerine de işâret edilmiştir). *Riyala* kelimesinin türkçe telaffuzu bir İspanya sikkesinin adı olan *real* (*del plata*) 'in türk. *riyal*, ar. *riyāl* şekilleri ile karşılaştırılabilir; krş. frns. „gros royal" türk. *gruş*, *kruş*, *guruş* ve yeni şekil olan *kuruş* (b. bk.). Bu kelimenin de, başına *i* ilâvesi ile, *iryal* şekline tesâdüf edilir (Hindoglou, s. 200, mad. „écu"; Aucher 'de riyal, mad. „réal"). Türkçe *riyala* kelimesi garpta, şüphesiz daha doğru olduğu mülâhaza edilerek, *reala* şeklinde yazılmıştır (Herbette, *Une Ambassade turque sous le Directoire*, Paris 1902, s. 238). Kelimenin bir *h* ilavesi ile yazılan ve hatta arap harfleri ile imlâsında bulunan (bk. Garcin de Tassy, *Mémoire sur les noms propres... mus.*, s. 87 ve Jal, mad. *réala*) *rihāla* şeklinin nereden geldiği belli değildir (bunun iki sesli harfin yanyana telaffuzu güçlüğünden doğmuş olması da muhtemeldir).

Riyala rütbesi, daha aşağıda bahsedilecek olan *kapudana* ve *patrona*'da da olduğu gibi, önce Türklerde ancak hıristiyan deniz kuvvetlerine dâhil zabitlere delâlet eden bir tâbir olarak biliniyordu (krş. mes. Evliyâ Çelebî, Naimâ v.b.). Bu rütbeler türk bahriyesinde ilk defa Sultan Mehmed IV. (1648—1687) devrinde, gayrı resmî olarak kullanılmağa başlanmıştır [bk. aş. *patrona*]. D'Ohsson (şüphesiz bir karıştırma netîcesi olacaktır)'a göre, bu unvan daha Mehmed II. (1451—1481) zamanında kullanılmıştır. Yabancı asıllı olan bu unvâne ne Kâtib Çelebî'nin *Tuḥfat al-kibār* (te'lifi 1656)'ında ve ne de Hezârfen (ölm. 1691)'de rastlanır. Bu unvânın ancak Abdülhamid I. (1774—1789) zamanında resmen kullanılmağa başlanmış olması muhtemeldir (Mehmed Şükri, *Esfâr-ı baḥriye-i osmâniye* [1306 = 1890], I, 145).

Bu devrin deniz kuvvetleri yüksek kumanda rütbeleri ile ilgili mâlûmat, Sahhâflar-şeyhizâde Es'ad Mehmed Efendi (ölm. 1848)'nin *Teşrifât-ı kadîme* adlı eserinde bulunmaktadır. Burada (s. 102 v. dd.) sâhil kuvvetleri ile daha tafsilatlı olarak gözden geçirilecek olan asıl deniz kuvvetlerine dâhil zâbitlerin eski unvanlarının bir listesi vardır.

a. Tersâne-i âmirenin yüksek rütbeli zâbitleri.

(Anlaşıldığına göre, ihtimal XIX. asrın başından itibâren, her üç zâbitin de *paşa* unvânını taşıma hakları var idi).

1. *Kapudan-paşa* [b. bk.], vezir rütbesini (*devletlü*) hâiz idi. O *kapudan-ı deryâ* (capitan del mar) veya bâzan denildiği gibi, *kapudan* χαι ἐξοχὴν idi. *kapudan* kelimesi venedik dilinde *capitan* (*o*)'dan gelmektedir; bunun muhtemelen ingilizce te'siri altında yenileştirilmiş şekli olan *kaptan* tâbiri, büyük veya küçük, türk veya yabancı, her geminin kaptanı için kullanılmıştır (ikinci hecedeki *u* ünlüsü, yanında bulunan dudak sesi olan *p* te'siri ile meydana gelmiştir; *Dictionnaire de Trévoux*'da, *capitan-bacha* maddesinde, bunun geçiş şekli olan „capoutan" kaydedilmektedir; krş. bir de *Relation des 2 rebellions arrivées à Constantinople en 1730 et 1731*, La Haye, 1737, s. 23).

2. *Tersâne(-i âmire) emîni aġa* (*saʿâdetlü*), „Intendant des Arsenals" (Hammer), frns. „Intendant de l'Arsenal" (d'Ohsson), Ingl. „Intendant of the Marine" (Perry). O, *kapudan-paşa* bulunmadığı zamanlar, ona vekâlet ederdi. 1246 (= 1830) yılından itibâren: *müdir*.

3. *Tersâne(-i âmire) kethudâsı* (*kâhyası*) *aġa*, „Sachwalter des arsenals" „Intendant des galéres", „Lieutenant of the Arsenal". Tersâne polisi onun emrinde bulunuyordu.

b. Bey unvânını taşıyan amiraller.

(4. Bu zâbitler, müstesnâ gemi kapudanları olup, venedik âdetine uygun olarak, emirleri altında bulunan gemilerinin isimlerini taşırlardı. Bu isimlere, izâfet terkibi hâlinde, *hümâyûn* sıfatı eklenirdi; böylece, muhtelif resmî tâbirler meydana gelmiştir: *baştarda-i hümâyûn*, *kapudana-i hümâyûn* v. b. Esâsında tam unvanları şöyle idi: *baştarda-i hümâyûn kapudanı*, *kapudana-i hümâyûn kapudanı* v.b.).

1. *Baştarda*, *başṭarda*, *başdarda(-i hümâyûn)*, ital. *bastarda*, frns. *bâtarde* veya *bâtardelle*. Bu büyük bir filo birliği değil idi. Türkçe ve venedik dilinde kullanılışında bu, „galea sensile" (türk. *kadırga* veya *çektiri*)'den daha büyük, fakat „galeazza" (türk. *mavna*)'dan daha küçük, karpuz biçiminde (*karpuz kıçlı*) bir gemiye delâlet ederdi. Türklerde bu gemilerde 26—36 *otarak* veya kürekçi iskemlesi ve her iskemlede 5—7 kürekçi esir bulunurdu. Kapudan-paşanın bindiği gemiye (*kapudan-*) *paşa baştardası* denilir ve 26-36 *oturak* ihtivâ ederdi. Bu gemi diğerlerinden, geminin esâs direğinden başka, arka tarafına yerleştirilen üç fener ile ayrılırdı (*Tuḥfat*, var. 69; Cevdet, *Tarih*, 1309, s. 131). Kapudan-paşanın sancağını taşıdığı için, bâzıları (Meninski, *Thesaurus*, I, 663; Barbier de Meynard) ona „Kapitân" adını vermişlerdir; fakat bu tâbir türklerde başka bir gemi için kullanılmıştır. Tesâdüfen *baştarda* kelimesinin ilk hecesi türkçede baş, reis (caput), önder mânasına gelmektedir; fakat türklerin sâdece balk iştikâkına dayanarak, bu gemiye ön sırada yer verdiklerini iddia etmek güçtür. Kürekli gemilerin ortadan kalkması ile, *baştarda* tâbiri de kaybolmuştur. 1764 yılında (d'Ohsson'a göre) hizmetten çıkarıldıktan sonra da, bâzı merâsimlerde bu gemilerden istifâde edilmiştir. Kapudan-paşanın bulunduğu yelkenli gemi (*ḳalyun* „galion") „sancak kaptanının" idâresinde bulunuyordu; türkçe buna, d'Ohsson'a göre, *süvari kapudanı* ve v. Hammer (*Staatsverf.*, II, 293)'e göre ise, *sancak kapudanı* denilmekte idi (krş. ingl. „flag captain", alm. „Flaggenkapitän"). Es'ad Mehmed Efendi bu kumandana, muhtemelen bir az eskimiş tâbir ile, *baştarda(-i) hümâyûn paşa* demektedir.

2. *Kapudana bey*. *Kapudana* tâbiri venedik dilinde „(gales veya nave) capitana"'dan gelmektedir; „deniz sefer hey'eti kumandanının bindiği kadırga veya gemi, amiral gemisi" (Jal). Fransızcada buna „la capitaine" veya „capitainesse" denilirdi; lakat bu tâbir, 1669 yılında

kadırgalar kumandanı me'mûriyeti ile birlikte, ortadan kalkmış ve fransız bahriyesinde *réale* ön safa geçmiştir. Çeşme deniz muhârebesine (1770) iştirâk etmiş olan *kapudana*'lar için Jaubert, *Grammaire*, ilâve, s. 3. *Kapudana* ile *kapudan* çok defa biribirl ile karıştırılmıştır (Hammer, *Staatsverf.*, II. 291; Blochet, *Voyage de Carlier de Pinon*, s. 128; Douin, *Navarin*, s. 250, 276, 295, 311). Unvânın tam şekli olan *kapudana-i hümâyûn kapudanı* için bk. mal. Mehmed Ali paşa (Mısır)'nın sadrâzama yazdığı 29 ramazan 1231 (1 temmûz 1821) tarihli mektubu (Sicil, nr. 4, s. 71).

3. *Patrona bey*. Patrona venedik dilinde „(galea veya nave) patrona veya padrona"'dan gelir; frns. „la patronne", „vekilin bindiği, yânı filonun baş-kumandanından sonra gelen kumandanın bulunduğu kadırga" (Jal). Bu rütbeyi taşıyan zâbit hakkında en eski kayda, bildiğime göre, 1676-1685 yılında tesâdüf edilir. (bk. Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, I, 112 aş. bk.). Yeniçeri Patrona Halil, 1730 yılında Ahmed III.'e karşı çıkan isyanda ele-başılık etmiş olup, şöhretini patrona gemisinde ki *levend*'liğine medyûndur (*Relations des 2 rebellions*, s. 8; ingl. trc. Charles Perry, *A view of the Levant*, London 1743, s. 64). — *Patorna, patorona, batorna* ve hattâ *botrona* şekillerine hıristiyan gemileri ile ilgili kayıtlarda rastlanır (Evliyâ Çelebî, VIII, 579, 12; I, 104, 7; VIII, 447 aş., s. 446, 10; Hasan Ağa, *Cavâkir al-tavârih*, yazma, Paris Bibl. Nat., S. T. Nr. 506, var. 160 v. d.). Bu şekiller kelimenin iyi bilindiğini, fakat doğru şeklinin yerleşmemiş olduğunu gösterir.

4. *Liman reisi*, İstanbul „liman kapudanı", alm. „Kapitän des Hafens" aynı zamanda *mandeci* (bahriye mektebi talebesi)'lerin reisi bulunuyordu.

5. *Riyala bey*. *Riyala* venedik dilinde „(galea veya nave) reale" „hükümdar veya şehzâdelerin bulunduğu gemi" (bu isim çok defa hükümdara, yânı devlete âit gemilere delâlet etmek üzere kullanılmıştır). İtalyancadan alınmış olan bu kelimenin tarihi için yk. bk.

Lepanto [b. bk.] muhârebesinde müttefik donanmanın kaptanı Don Juan (Avusturya) bir *reale*'ye binmiş idi. Bir *patrona reale* de hukümdar realesi ile Venedik „general capitan dell' armata"'sının „capitana"'sını tâkip ediyordu. Bu ikisinden başka, 202 gemiden ibâret müttefik donanmada *reale* ismini taşıyan hiç bir gemi yok idi (Contarini, *Historia delle cose... delle guerra mossa da Selim Ottomano a' Veneziani*, Venedik, 1572, var. 36 v. dd.). Fransa'da da *réale* gemisi *patrone*'den önde seyreder ve devletin birinci gemisi olup, bu vasfı ile, hukümdar, şehzâdeler ve Fransa amirali veya bunlar bulunmadığı vakitlerde gemilerin kumandanına tahsis edilirdi (Jal). 1570 yılında Kıbrıs'ın zaptında Contarini (Venedik, 1595) hıristiyanlara âit 185 gemi arasında şunları kaydetmektedir: 18 *capitana*, 7 *padrona* ve 1 *bastardella* (reale yoktur); 276 türk gemisi arasında ise: 1 *real* (dikkat I) ve 29 *capitana* (bu tâbirlerin o zamanlar türkçedeki kullanılışa tamâmiyle uymamış olması muhtemeldir).

Reale'nin türklerde pek az ehemmiyeti olan bir amiral gemisine isim olacak derecede nasıl küçülmüş olduğu izâh edilememektedir. Buna *reale* (yk. bk.) kelimesinin taşıdığı ikinci mânanın sebep olduğu veya ingl. *rear-admiral* „tuğamiral" ile karıştırıldığı düşünülebilir.

Marsigli (*Stato Militare...*, 1732, I, 146) „(türk) devlet kadırga kumandanına" (comandante nella reale), alelâde kadırga kaptanından üstün olan *gardyan-başı*'ndan daha yüksek bir derece göstermektedir. *Riyale*, Es'ad Efendi'ye göre, *kalyunlar kâtibi*'nden önde geliyordu.

Yukarıda zikredilen bütün bu zâbitler, *kapudan* (*-paşa*)'dan *riyala*'ya kadar, *sâhib deynek* idiler, yânı Venedikli meslekdaşları gibi, bir *deynek*, kumanda asâsı taşıma hakkını hâiz bulunuyorlardı; buna renkli sedefkârî *'aşâ* adı da verilirdi (Es'ad Efendi, s. 109, 7). Bu asâya venedik dilinde *gianneta* veya *cana* (*canna*) (*canna d'India* „Hindistan kamışı" yerine) denilmektedir. Çok defa „bambu" mânasına kullanılmakta olan bu kelimeden fransızcadeki „canne" de gelmektedir. Bunlar sarık sarar ve kenarları kürklü resmî elbiseler giyerlerdi (bk. d'Ohsson, levha 228).

Abdülhamid I. veya daha sonra onun halefi olan Selim III. devrinde, bahriyedeki rütbeler yeniden tanzim edildiği ve bir dereceye kadar yenileştirildiği vakit, büyük amiral yani „admiralissimus" olan *kapudan-paşa*'dan başka, üç amiral rütbesi ihdâs edilmiştir. Bunlar şunlardır:

1. *Kapudana-bey* „amiral" Mehmed Şükri (I, 145) onun rütbe bakımından daha yeni olan *şûrâ-i bahriye reisi* ile müsâvi olduğunu söyler. Aylığı 4.500 kuruş idi; bundan başka bir de 1000 kişilik ulûfe alır ve buna tasarruf edebilirdi); fakat bundan *kapudan-paşa*'ya 4.000 kuruş mıkdarında *câize* ayırmağa mecbûr tutulurdu. Yeşil bir asâ taşır ve osâs direkte bayrak altında, husûsî flamasını çekmek hakkına sâhip idi (*kapudan-paşa*'nın flaması onunkinin üstünde bulunurdu).

2. *Patrona-bey*, ingl. „vice admiral" (Mehmed Şükri), yeni-türk. *vis amiral* [bahriyo ferîkı= *oramiral*]; fakat bunun fransızca karşılığına

da tesâdüf edilir: „guidon" (Sâmî Bey; Tinghir-Sinapian). Maaşı 3.500 kuruş, ulûfesi 800 kişilik; *kapudan-paşa*'ya verdiği *câize* 3.000 kuruş. Asâsı mâvi. Bayrağı ön direğe çekilirdi.

3. *Riyala-bey*, ingl. „rear admiral (Mehmed Şükrî), maaşı 3.000 kuruş, ulûfesi 700 kişilik, *kapudan-paşa*'ya verdiği *câize* 2.500 kuruş, Asâsı mavi. Bayrağı arka direğe çekilirdi.

Dikkat edilecek nokta, bu rütbelerin her birinde aynı zamanda ancak bir tek zâbitin bulunması esâsının mevcûdiyetidir.

Bunların üçü de 1827 yılında Navarin muhârebesine iştirâk etmişlerdir (Douin, *Navarin*, s. 250 ve sık-sık). Hepsi de *mîr-mîrân* rütberinde bulunan Tâhir Paşa'nın kumandası altında idiler. O kendisi *patrona* idi, fakat onun rütbesi kumandası altında bulunan *patrona* ile karışmazdı; çünkü filonun kumandanı (*ser'asker* veya *baş-buğ*) tâyin edilirken, rütbesi hesâba katılmazdı. Hızır İlyas (*Enderun tarihi*, s. 481) 1826 yılında *patrona* derecesinde olan bir *liman reisi*'ni zikreder.

Kapudan-paşa'dan sancak kumandanı bütün selâhiyetlerini muhâfaza etmekle beraber derece sırasının dışında bulunduğu ve *kapudan-paşa* gemide iken, bâzan pek arzu edilecek bir vaziyete sâhip olmadığı anlaşılmaktadır (bk. Hammer, *Staatsverf.*, II, 293).

Bu rütbelerin daha yeni olan müşîr, ferîk ve livâ tâbirleri ile ne zaman değiştirilmiş olduğunu bilmiyoruz. Bu yenilerin eskilerin hangilerine tekabül ettiğini tâyin etmek de kolay değildir. *Riyala* yerine *mîr-alay*, *mîr-mîrân*, *livâ*, *ferik* ve hattâ *birinci ferik* tâbirleri geçmiştir. Belki de bunların arasından orta bir derece alınabilir. Sivastopol (1854) önünde türk filosunun kumandası, *Patrona* Ahmed Paşa'nın elinde bulunuyordu (bk. Ahmed Rêsim, *Tarih*, IV, 2015).

Hidivler zamanında Mısır'da bir müddet filoya *riyala-paşa* kumanda etmiştir.

Bibliyografya: d'Ohsson bu makalede zikredilen zâbitler hakkında daha tafsilâtlı mâlûmat vermektedir. Onun *Tableau de l'Empire Othoman*'ının bahriyeye tahsis edilen VII. cildi (kitap VIII, s. 420—438) bilhassa mühimdir. Krş. bir de Ubicini, *Lettres sur la Turquie* (2. baskı), (Paris, 1853) I, 484 (çok mâlûmat ihtivâ eder); Jouannin, *Turquie*, s. 436. — Türk bahriyesinin henüz iyi bir tarihi yazılmamıştır. (J. DENY.)

RİYAẒ. [Bk. RİYÂD.]

RİYÂZÎ. RİYÂẒÎ, MEHMED (1572—1644), türk şâir ve ediplerinden olup, bilhassa *Tezkire*'si ile şöhret kazanmıştır. Babası Mustafa (bâzı eserlerde Dâvud) Efendi (ölm. 995) Birgi kasabasından olup, Murad III. devrinin âlim ve kadılarından idi. Atâî onun çalışkan ve fâzıl bir kimse olduğunu, muallim-i sultânî Atâullah Efendi'nin talebeleri arasında bulunduğunu söyler. Mustafa Efendi, nakşbendî şeyhlerinden Şâban Efendi'nin te'siri ile, tasavvufa dâir eserler yazmıştır ('Aṭâ'î, *Şaḳâ'ik zeyli*, s. 167).

Mustafa Efendi 980 tarihinde, kayın-atası Samsûnî-zâde Mahmud Efendi Mekke kadısı olduğu zaman, onunla birlikte oraya gitmiş ve oğlu Mehmed burada dünyâya gelmiştir. Ertesi sene Mustafa Efendi, âilesi ile birlikte İstanbul'a dönmüştür ('Aṭâ'î). 980'de doğduğu *Vaḳâyi' al-fużalâ'* (s. 133)'da da te'yit edilmektedir. Riyâzî tahsilini tamamladıktan sonra, şeyhulislâm Müeyyet-zâde Abdülkadir Efendi (ölm. 1002=1593)'nin mülâzimi olmuş ve bâzı medreselerde ders vermeğe başlamıştır. Bâzı eserlerde hocasının Ebüssu'ûd Efendi olduğu yazılı ise de, bu doğru değildir. Onun bundan sonraki hayâtı, kaynaklarda bütün teferruâtı ile gösterilmektedir (Şeyhî, *Vaḳâyi' al-fużalâ'*, s. 137, Uşşâkî-zâde, *Ẕayl 'ala 'l-'Aṭâ'î*, s. 48). Riyâzî'nin ders verdiği medreseler şunlardır: Ahmed Paşa medresesi (1010=1601/1602), Dâvud Paşa medresesi (1014=1605), Fatma Sultan medresesi (1016=1607), Siyâvuş Paşa medresesi (1017=1608), Mihr-ümah medresesi (aynı yıl), Sahn medresesi (1018=1609). 1019 (1612)'da Edirne Bayezidiye medresesine tâyin edilmiş ise de, oraya gitmemiş ve azledilmiştir. Sonra Sahn-ı semân medresesine (1021=1612), Üsküdar'da Vâlide Sultan medresesine (1022=1613) tâyin olunmuştur. Bundan sonra Anadolu'nun muhtelif yerlerinde kadı olarak bulunmuştur. İlk defa kendisine 1022 (1613)'de Yeni-şehir kadılığı verilmiş, 1029 (1619) rebiülâhırında, Nevâlî-zâde Sâdeddin Efendi'nin yerine Haleb'e, aynı senenin ramazanında selefi Sâdeddin Efendi yerine, Şam'a kadı olarak gönderilmiştir (farklı rivâyet için krş. *Ḥulâṣat al-aṣar*, III, 463, v. dd.), 1030 (1620) cemâziyelevvelinde Riyâzî Kudüs kadılığına geçmiş ve oradan 1033 (1623) ramazanında Kahire'ye kadı olarak tâyin edilmiştir. 1034 (1624) cemâziyelâhırında da tekaüt olmuştur. Tekaütlüğüne sebep olarak, me'mûriyetinin son yıllarına doğru kulaklarındaki sağırlığın artması ileri sürülüyor (Şeyhî, Sayyid İbrâhim). Teaküt yılı bâzı eserlerde 1033 (1623/1624) olarak gösteriliyorsa da, en güvenilir kaynak olan *Vaḳâyi' al-fużalâ'*'da 1034 tarihi verilmektedir. Riyâzî bu tarihten ölümüne (1054=1644) kadar hiç bir me'mûriyete girmemiştir. Bâzı kaynaklarda (bk. *Ḳâmûs al-a'lâm*) onun mutasarrıf olarak gittiği Tamşvar'da öldüğü kaydediliyorsa da, bu mes'ele üzerinde M. Tâhir

de ayrıca durarak, Belîg'in Riyâzî'nin İstanbul'da öldüğünü düşündürecek yollu ifâdesi ile Şeyhî'nin bunu destekler durumdaki kanâatini öne sürerek, Riyâzî'nin İstanbul'da ölmüş olmasını kabûl etmiştir (*Osmanlı müellifleri*, III, 183). Bunun aksini ortaya koyacak hiç bir delîl bulunmadığı için, onun İstanbul'da 1054 (1644) senesinde ölmüş olması akla yakındır (bk. *Osmanlı müellifleri*, III, 184).

Bütün kaynaklar Riyâzî'nin 1054 (1644) senesinde öldüğü hususunda birleşmekte ise de, öldüğü gün için değişik tarihler gösterilmiştir: msl. *Sicill-i osmânî* (II, 425)'de 9 safer, Şeyhî ve Seyyid İbrahim'de 29 safer cuma günü. Defnedildiği yerden bahseden Belîg türbesinin Yahşı-Bey mahallesi yakınında olduğuna işâret etmektedir (*Güldeste-i riyâz-ı irfân*, s. 401).

Riyâzî'nin üç oğlundan biri olan Mahmud Efendi, babası gibi, müderrislik ve kadılıkta bulunmuş olup, 29 muharrem 1098 (1686)'de vefat etmiştir. İkinci oğlu bâzı ilmî eserleri olan Rüstem Paşa medresesi müderrisi Abdüllatîf Efendi'dir. Bu zâtı M. Süreyyâ (*Sicill-i osmânî*, II, 425) tarafından Riyâzî'nin torunu, Lutfî Efendi'nin oğlu olarak gösterilmiş ve onun Üsküdar ve Galata gibi yerlerin mollası olup, 1078 (1667)'de lûc'aten öldüğü, Emîr-Buhârî'de defnedildiği, dîvân sâhibi olduğu da ilâve edilmiş ise de, bunun Abdüllatîf Efendi ile aynı kimse olduğu muhakkaktır (krş. Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunūn*, I, 528 ve Sofâî, *Tezkire*, I, 358). Riyâzî'nin oğlu olarak gösterilen üçüncü zât, 1130 (1717) tarihinde ölen Nasûhî Üsküdârî'nin babası, kapıcı-başı Nasûhî Bey'dir. Riyâzî'nin yukarıda adı geçen çocuklarından başka, dîvânındaki bir mersiyeden, onun çok genç yaşta ölen daha iki oğlu olduğu anlaşılmaktadır (*Dîvân*, 54b—55a).

Riyâzî'nin meslek hayâtı ve eserlerinin tetkikinde, onun iyi bir tahsil gördüğü ve devrinin mütedâvil ilimlerine vâkıf olduğu anlaşılmaktadır. Hakkında bâzı menfî kanâatler olmakla berâber, kendisinin dürüst bir insan olduğu söylenebilir.

Riyâzî'nin velût bir müellif olduğu görülmektedir. Başlıca eserleri şunlardır: 1. *Riyāż al-şu'arā'*, 2. *Dîvân*, 3. *Dustūr al-'amal*, 4. *Sāḳi-nāma*, 5. *Siyar*, 6. *Vafayāt al-a'yān*'ın muhtasar tercümesi, 7. *Ṣaḥā'if al-laṭā'if fī anvā' al-'ulūm va 'l-ma'ārif*, 8. *Kaşf al-ḥicāb an vach al-ṣavāb* ve 9. *Risâlat fī 'ilm al-bayān*. Bunlar içinde kendisine en büyük şöhreti te'min etmiş olanı *Riyāż al-şu'arā'* adlı tezkiresidir. Tezkirenin sonundaki ifâdeye göre, Riyâzî bunu 1018 (1609) tarihinde tamamlayarak, Sultan Ahmed I.'e takdim etmiştir. Eserin ön-söz ve tenbih kısmında Riyâzî şiir, edebiyat ve dil hakkındaki düşüncelerini izâh eder. Hemen bunun arkasından Ahmed I.'e yazdığı bir kıt'a ve bir duâdan sonra, birinci ravzaya geçer. Burada şâir sultanların bayatlarından, eserlerinden, kendilerinin ve eserlerinin devirlerindeki şâirler üzerine yaptıkları te'sirlerden bahseder. İkinci ravzada şâirler hakkında bilgi verir. Bu bölümde tenkit ettiği hâlde daha önceki tezkirecilerden de faydalandığı ve bir çok yeni mâlûmat ve şâiri de ilâve ettiği görülmektedir. Riyâzî şâirlerin ölüm tarihleri üzerinde bilhassa durmuş ve bunları muhtelif kimselerin düşürdükleri tarihler ile de te'yit etmiştir.

Riyâzî'nin bu eserinin başlıca hususiyeti XV. asırdan zamanına kadar gelen şâirlerden, kendi görüşüne göre, iyi şâir olanların seçilmiş olmasıdır. Riyâzî bu şekilde tezkire tertipleyen son tezkirecilerimizden biridir.

Eserde çok muğlak ifâdelere rastlanıldığı gibi, oldukça sâde bir üslûpla yazılan kısımlar da vardır. İfâde tarzı muhtelif mansıp ve meslek erbâbına göre değişmektedir (bk. msl. *Tezkire*, 27b, 36b v. b.).

Tezkiredeki şâir sayısı muhtelif nüshalarına göre, 366, 370, 384 ve 400 arasında değişir (krş. msl. J. v. Hammer, *G O D*, II, 369; G. Flügel, nr. 1237; *İstanbul kütüp. tarih-cogr. yazm. katal.*, s. 605). Bu sayı farkının müellifin kendisinin veya müstensihlerin sonraki ilâvelerinden meydana gelmiş olduğu düşünülebilir. Muhtelif kütüphânelerde bir çok nüshaları bulunan bu eserin müellif hayatta iken istinsah edilmiş (1046), bir nüshası İstanbul üniversite kütüphânesinde (nr. TY, 4098) bulunmaktadır.

Dîvân'ı kasîde, gazel, kıt'a, rubâî ve müfredlerden ibâret olup, kasîdeleri arasında Osman II.'a, Murad IV.'a, sadrâzam olmaları münâsebeti ile, Ali Paşa'ya ve Hâfız Ahmed Paşa'ya, Şeyhulislâm Yahyâ Efendi'ye sunulmuş olanlar vardır. Ayrıca *Dîvân*'da iki oğlunun ölümü üzerine yazdığı bir mersiye bulunur. Gazellerinde tasavvufî bir meyil göze çarpmaktadır. Riyâzî dîvânının Avrupa kütüphânelerindeki nüshaları için bk. Rieu, *Cat. of Brit. Museum*, s. 189, 194.

Sâḳi-nâme, 1052 beyitten ibâret bir mesnevidir. Bir na't ile başlar. Şarâba, sâkîye, mutribe, saza, aşka, pîr-i mugâna hitâp eden bölümler ile gelişir. Yer-yer serpiştirilmiş kıt'alar ve rubâîler ile eser daha çekici olmuştur. Ayrıca Riyâzî *Sâḳi-nâme* (84a—85b)'sinde o sırada konulmuş olan içki yasağından da şikâyet eder. *Sâḳi-nâme*, Riyâzî *Dîvânı*'nın bir çok nüshalarında bulunmaktadır. *Dîvân*'dan ayrı olarak yazılmış nüshaları da vardır (bk. *Topkapı sara-*

1. RİYÂD. Eski sokaklardan biri

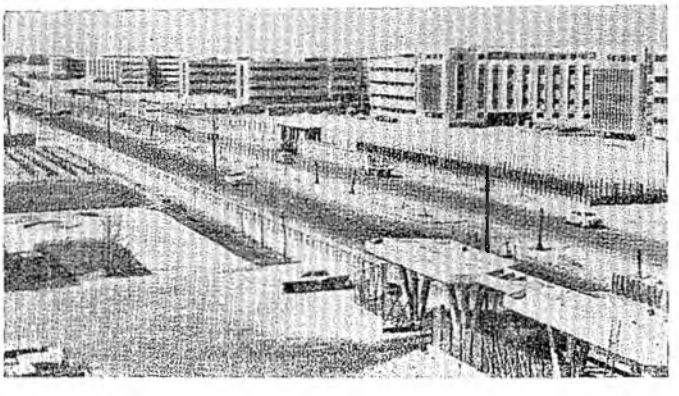

2. RİYÂD. Yeni caddelerden biri.

3. RİYÂD. Hava meydanı caddesi.

(*Maʿlūmāt ʿan al-mamlakat al-ʿarabīya al-Saʿūdīya, s.76, 79, 83*)

yı müzesi kütâphânesi türkçe yazmalar kotalogu, II, 147). *Sâkî-nâme* 'nin Avrupa kütüphânelerindeki yazmaları için bk. Rieu, s. 189 ve 195).

Dustûr al-'amal. Ön-sözüne göre, farsçanın tâbirlerini ve bâzı gramer meselelerini izâh için yazılmıştır. İçerisinde bir çok iran şâirinden alınmış beyitler vardır. Bu esere, daha sonra *Farhang-i şu'ûrî* sâhibi Hasan Şu'ûrî, *Żurûb-i amsâl va iṣṭilâḥât* adlı bir zeyil yazmıştır (*Topkapısarayı türkçe yazm. kat.*, II, 48). Diğer 5 eserinin nüshalarına tesâdüf edilmemiştir.

Riyâzî 'nin edebî şahsiyeti hakkında kaynaklarda çok medibli ifâdeler vardır. Safâî (*Tezkire*, s. 96) ondan „malik al-şu'arâ' ve şâ'ir-i bedî' al-bayân" diye bahseder. Şeyhî (*ayn., esr.*) de nazmının akıcılığını över. Bu çeşit medihlere diğer tezkirelerde de rastlanır. Kendisi de şâirliğinden ve san'atından çok emindir. Hattâ kendisini bir gazelinde İran şâiri Salmân 'a benzetir (*Dîvân*, 61a). Gazellerinde bile kendisini övmekten çekinmez. İki oğlunun ölümü üzerine söylediği mersiyede de san'atı ile teselli bulabileceğini söyler (*Dîvân*, 55a). Bu güven onun san'ata verdiği değeri de ortaya koyar. Şâir olarak da beğenilmesine rağmen, daha ziyâde tezkire yazarı olarak tanınır. *Tezkire* 'sindeki türlü eksiklerine rağmen, gerek bu eseri, gerek diğer eserleri onu devrinin şöhretli şâir müellifleri arasına sokmuştur. XVII. ve XVIII. asırlardaki tezkirelerde bulunan medihler şöhretinin devamlı olduğunu gösterdiği gibi, içerisinde onun da şiirlerine sık-sık rastlanılan XVII. ve XVIII. asırlara âit yazma şiir mecmuâları da bu kanâati kuvvetlendirir.

Bibliyografya: Şeyhî, *Vaḳâyi' al-fużalâ'* (Üniv. kütüp., nr. TY 81, 133a); Seyyid İbrahim, *Żayl 'ala 'l-'Aṭâ'ik* (Üniv. kütüp., nr. TY 6191, 48a); Atâî, *Żayl-i Şaḳâ'ik* (İstanbul, 1268), s. 295; Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunûn* (nşr. M. Ş. Yaltkaya ve R. Bilge), İstanbul, 1941, I, 791; Safâî, *Tezkire* (Üniv. kütüp., nr. TY 1353, 45a); Âsım, *Tezkire* (Üniv. kütüp., nr. TY 2401, 15a); Mûcib, *Tezkire* (Üniv. kütüp., nr. TY 3913, 14a); Rızâ, *Tezkire* (İstanbul, 1316), s. 38; Tâhir, *Osmanlı müellifleri*, II, 183; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, II, 425; İ. Belîg, *Güldeste-i riyâz-ı irfân* (Bursa, 1302), s. 401; Ş. Sâmî, *Ḳâmûs al-a'lâm*, s. 2385; J. v. Hammer, *Geschichte d. osmanischen Dichtkunst*, III, 367; F. Babinger, *Die Geschichtschreiber der Osmanen und ihre Werke*, s. 177; F. Babinger, *EI*, III, 1241 (mad. RIYĀDĪ); E. J. W. Gibb, *A History of Ottoman Poetry*, III, 198 v. d., 284 v. d. (GÖNÜL ALPAY.)

RİYAZÎ. [Bk. RİYÂZÎ.]

RİZÂ. [Bk. RIZÂ.]

RÎZA'Î. [Bk. RIZÂÎ.]

RİZİYA. [Bk. RAZİYE.]

RİZVÂN. [Bk. RIDVÂN.]

RODOS, halk arasında bâzan RADOS, grekçe 'Ρόδος, lat. RHODUS, ital. RODI. Ege denizinin cenûb-i şarkîsinde bulunan bir a d a ve bu adanın şimâlinde bulunanan a y n ı a d l ı ş e h i r.

C o ğ r a f y a. 35° 50'—36° 30' şimâl arzları ve 27° 40'— 28° 20' şark tûlleri arasında yer alan bu adanın mesâhası 1.404 km² dir. Şimâl-i şarkî — cenûb-i garbî istikametinde, Kum-Burnu ile Prassonisi burnu arasında, 80 km. uzunluğu, Lardo ve Armeniati (Monolithos) burunları arasında azamî 38 km. genişliği olan adanın yapısı oldukça ârızalı olup, büyük mihverini boylayan dağ sırası, Atairo (Arabyrion) dağında 1.215 m. yüksekliğini bulur. Adanın şimâl ucunu teşkil eden Kum-Burnu ile karşısındaki Anadolu kıyısının en yakın noktası (Daraçya yarım-adasında, Feneket köyü cenûbunda Prinari burnu) arasında 18 km. mesâfe vardır ve mûtad olarak, Türkiye 'den Rodos 'a geçilen Marmaris ile Rodos limanı arasındaki mesâfe 45 km. (25 deniz miline yakın) 'dir. Akdeniz iklimi tesiri ile, yazları sıcak ve kurak, kışları ılık ve yağmurlu olan Rodos adasında tabi'î nebatlar örtüsü uzun asırlar boyunca büyük değişikliklere uğramış, ormanların çoğu tahrip edilmiş, buna karşılık zeytin ve meyva ağaçları ile üzüm bağları geliştirilmiştir. İtalyanlar tarafından yapılmış ve tafsilâtlı netîceleri neşredilmiş olan 1936 sayımına göre, adanın nüfusu 61.886 olup, bunun 23.000 'i Rodos şehrinde yaşamakta idi. Bu nüfusun 80% 'ini rûm-ortodokslar teşkil etmekte, geri kalanını türkler (8.272), ekserisi italyan olan katolikler (5.780) ve mûseviler (4.881) meydana getirmekte idi. Rûmlar ticâret, balıkçılık, zirâat ve çobanlık ile, türkler rençberlik, zirâat ve küçük san'atlar ile, italyanlar me'mûr, tâcir ve sanâyî erbâbı olarak ve mûseviler ise, ticâret ile geçiniyorlardı. 1945 'te Yunanistan idâresine geçen Rodos, şimdi On-iki ada (Dode-kanes) idârî bölümüne dâhil bulunmaktadır. Bu idârî bölümün nüfusu mayıs 1961 sayımına göre, 122.346 'dır. Merkez olan Rodos şehrinin nüfusuna gelince, bu 1951 'de, 23.559 'a varıyordu. Yunanistan 'a ilhâk edildikten sonra, adanın daha ziyâde merkezde ve başta Lindos olmak üzere, bir kaç kasabada oturmakta olan italyanların bir kısmı buradan ayrılmıştır.

T a r i h. Rodos adası ve bu ada üzerinde aynı adlı müstahkem şehir, tarih devirlerinde kazandığı ehemmiyeti, şarkî Akdeniz havzası ile Ege denizi ve Boğazlar bölgesi arasındaki yol üzerinde yer almasına borçludur. Adanın is-

mi, muhtemel olarak, çiçekli tabiatından (grekçe *rhodon* = gül), efsâneye göre de Poseidon'un kızı Rhodes'ten geliyordu. Bununla berâber, daha önce adaya, buranın ilk sâkinleri olduğu söylenen Telchinoi kavmine izâfe edilmek sûreti ile, Telchinis yahut Mekaria („mutlu") denilmiş, hattâ—belki de tabiatının zenginliği yüzünden—kıskanılıp, yılanları çok olduğu ileri sürülmek sûreti ile, bir aralık Ophiusa adı da verilmiştir.

Rodos adası, Ege medeniyetinin ilk parlak gelişme sâhası olan Girit adasının çok erkenden te'siri altında kalmış olmalıdır. Myken kültürü ve siyâsî te'sirleri ile, burada önce Jalisos, Kamiros ve Lindos şehirleri kurulmuş, VI. (m. ö.) asır sonlarında, ada Perslerin ve onlar çekildikten sonra, bir müddet Atina'nın hâkimiyeti altına girmiş (Delos deniz ittifakı), yukarıda adı geçen şehirler halkı tarafından, müşterek baş-şehir olmak üzere, Rodos şehri, 408 (m. ö.) yılında, miletli mimar Hippodamos'un planlarına göre, inşâ edilmiştir. Şehir zamanla, zenginliği yüzünden vakit-vakit beliren kuvvetli rakiplerin tecâvüzüne hedef olmuştur. 332 (m. ö.)'de büyük İskender buraya bir Makedonya muhâfız kuvveti yerleştirmiş ise de, Rodos kısa zaman sonra, hemen-hemen bağımsız yaşamış, 305—304 (m. ö.) yılında Demetrios Poliorketes tarafından boş yere kuşatılmış, onun çekilmesinden sonra, limanının ağzına meşhûr Kolos heykeli dikilmiş, Roma devletinin Philippos V. ve Antiochos III.'a karşı olan seferlerinde ve Pompeius'un korsanlara karşı savaşında da müttefik rolünü oynamış, nihâyet 71 (m. s.) yılında imparator Vespasianus tarafından ilhâk edilerek, adalar üzerinde kurulan bir eyâlete merkez olmuştur.

Hıristiyanlığın Rodos'a erken girmiş olduğu anlaşılıyor. II. asırdan itibâren, burada piskoposluk kurulmuş, daha sonra adalar piskoposluklarına merkez olmuş, şarkî Roma imparatorluğu kurulduktan sonra, deniz korsanlarının ve Perslerin taarruzuna uğramıştır. İlk çağda (bilhassa m. ö. 222'de) olduğu gibi, II. ve IV. (m. s.) asırlarda da Rodos adası şiddetli zelzelelerden zarar görmüştür.

İslâmiyetin doğuşundan sonra, Rodos'un tarihi daha hareketli bir hâl aldı. Mısır, Suriye ve Anadolu topraklarının yakınlığı, adayı bir çok vesileler ile, müslümanların deniz seferlerine hedef hâline soktu. Hicretin ilk asrında halîfe Mu'âviya, Cunâda b. Abî Umayya al-Azdî kumandasındaki bir filoya Rodos'u istilâ vazîfesini verdi. Bu vak'anın tarihi 52 veya 53 (672—673) olarak kaydedilmiştir (kaynaklar arasındaki ayrılıklar için bk. Caetani, *Chronographia Islamica*). Bu ilk sefer hakkında, arapların buraya geçici olarak yerleştikleri ve 60 (679/680) yılında, halîfe Yazîd'in emri ile, buradan ayrıldıkları kaydından fazla bir şey bilinmiyor. Bizans tarihleri arapların Rodos heykelini tahrîp ederek, buradan çıkan tunç mâdenini bir mûsevî tâcire sattıkları rivâyetini ileri sürerler.

Şarkî Roma imparatorluğunun uzun hâkimiyeti devrinde, Rodos, devletin karşılaştığı sarsıntıların te'siri altında kaldı; vakit-vakit hâkimiyet buraya ticâret maksadı ile yerleşmiş olan cenevizlilerin ve venediklilerin eline geçti. Nihâyet XIV. asrın başlarında, Rodos 1308 veya 1310 tarihinde, Andronikos II. Paleologos zamanında, 'Akkā'dan 1291'de Ḳalā'ūn'un oğlu Sultan Ḫalīl tarafından kovulmuş olan Hospitalier şövalyeleri eline geçti. Buraya gelen ilk „büyük üstâdı" Foulques de Villaret olan bu zümreye bundan sonra Kudüs'ün Saint-Jean tarîkati Rodos şövalyeleri ismi verilmiştir. Bu kuvvetli zümre, Rodos'a yerleştikten sonra, Kudüs'e yöneltilmiş haçlı seferlerinin sona ermesini müteâkip latin-hıristiyan âleminin en kuvvetli bir ileri karakolu rolünü oynadı ve „Rodos adası müslümanlığın bağrına batmış bir diken" oldu. Şövalyeler Anadolu ve Mısır'a karşı yöneltilmiş seferlerde, bu arada İzmir'in ele geçirilmesinde (1344), İskenderiye'nin yağmalanmasında (1365) ve Niğbolu [b. bk.] seferinde (1396) faâl rol oynadılar. Bu saldırmaların ikincisi mısırlıları Kıbrıs ve Rodos'a karşı akınlar tertibine zorladı. 1424, 1425 ve 1426 yıllarında yapılan üç sefer Kıbrıs'ı Mısır'a tâbî bir devlet hâline getirdi. Memlûkler bundan sonra, Çakmak'ın devrinde, gözlerini Rodos'a çevirdiler. 1440'ta, 200 asker ile bir kaç yüz gönüllü bindirilmiş 15 korvetten mürekkep küçük bir donanma Dimyat'tan hareket ederek, hazırlıklarını tamamlamak üzere, önce Kıbrıs'a, sonra Alâiye'ye uğradı ve buranın müslüman hâkimi filoya asker ve 4 kalyon ile yardımda bulundu. Bundan sonra donanma Rodos'a yöneldi ise de, şövalyeler bu taarruza karşı hazırlıklı oldukları için, kısa bir çapışmadan sonra Mısır donanması geri çekildi. 1443'te başka bir filo yine Dimyat'tan kalkarak, Beyrut, Trablus, Larnaka, Limasol ve Antalya'ya uğrayıp, yardımlar aldıktan sonra, önce çağdaş arapların Ḳaştīl al-Rūc dedikleri Châteauroux yahut Castellorizo (yâni Meis) adasına hücûm etti. Şövalyelere âit olan bu küçük ada mısırlılar tarafından kolayca ele geçirildi. Bundan sonra donanma, kış yaklaştığı için, Dimyat'a döndü. Ertesi yıl (1444) Rodos'a karşı daha iyi hazırlanmış bir sefere girişildi. Donanma Dimyat'tan Trablus'a ve oradan da doğru Rodos'a yöneldi. Karaya çıkarılan askerler ile kale 40 gün kuşatıldı ve

bu sırada da civardaki bütün köyler yağmalanıp-yakıldı. Fakat şövalyelerin karşı bücûmları ile kayıp veren mısırlılar kuşatmayı bırakıp, Dimyat'a dönmek üzere gemilere bindiler.

Şövalyelerin Mısır Memlûkleri gibi kuvvetli bir düşmanı püskürtmek sûreti ile elde ettikleri başarı başlıca üç sebebe atfedilebilir. Bunlardan birincisi, şövalyelerin bütün düşman memleketlerine yerleştirmiş oldukları efsusluk şebekesi idi ki, bu sâyede umûmî karargâhları gerektiği zaman te'sirli bir hareket için hazırlanabiliyordu; ikinci sebep, şark ticâretinin başlıca merkezlerinden biri olan adanın zenginliği sâyesinde, kalelerin çok kuvvetli tutulabilmesi idi; nihâyet üçüncü sebep de, şövalyelerin, askerlik bakımından, yetişme şartları ve savaş kabiliyetlerindeki üstünlük idi. Sonunda Memlûk sultanının sarayında itibâr kazanmış bulunan büyük fransız tâcir-prensi Jacques Cœr'ün ara buluculuğu sâyesinde, Mısır ile Rodos arasında sulh kesin olarak te'sis edildi. Bundan böyle Rodos'a karşı seferler yöneltme işi Osmanlı devletine düşecekti.

Bizans kaynaklarında, daha Osman Gâzi devrinde, 1310 tarihine doğru, Rodos'a gemiler ile asker gönderildiği zikredilmekte ise de, Osmanlı kaynaklarında buna dâir bir kayda rastlanmaz. Yıldırım Bayezid'in İstanbul boğazında Anadolu-Hisarı'nı inşâ ettirmiş olması, Niğbolu seferine iştirâk etmiş bulunan Venedik ve Rodos donanmalarının bundan böyle yollarını kesmek isteği ile izâh edilebilir. Nasıl ki, 1452'de Fâtih Mehmed de Rumeli-Hisarı'nı inşâ ettirdiği sırada, bunun sebebini soran imparatorun elçisine, bu kalenin inşâsının Bizans ticâretine de zarar veren, rodoslu'ların dâhil bulunduğu korsanlara karşı bir teşebbüs olduğu cevâbını vermiş idi.

Rodos'a karşı ilk mühim teşebbüs Fâtih Mehmed devrine rastlar. Her ne kadar, Fâtih'in cülûsunu tebrik için, Rodos şövalyeleri 1451'de hukümdara elçi yollamışlar, İstanbul'un fethinden sonra da, hediyeler göndererek, ticâret muâhedesi imzâlamak isteklerini belirtmiş iseler de, fetihten sonra, papa Calixtus III.'un teşebbüsü ile kurulan hıristiyan ittifâkı içinde yer almış, Ege denizi korsanlarını desteklemiş ve türk kıyılarına taarruz edip, gemi zaptetmeğe başlamışlardı. Buna mukabele olmak üzere, 858 (1454) yazında Ege denizine çıkan 30 kadırgalık bir Osmanlı donanması şövalyelere âit adalara baskınlar yapmış idi. Ertesi yıl (859=1455) Fâtih Rodos'a karşı, Hamza Bey kumandasında bir donanma yolladı. Bu donanma şövalyelere âit adalara baskınlar yaptı; İstan-Köy adasında bir kaleyi tahrip etti, Rodos adasının şark kıyısındaki Archangelos istihkâmlarını yıktı ve geri döndü. Bundan sonra şövalyeler, cülûs sırasında kabûl ettikleri şartlar ile, sulhu yenilediler. Bununla berâber, Rodos şövalyelerinin 16 yıl sürecek Osmanlı-Venedik harbinde dâimâ bu sonuncuları destekledikleri görülmüştür. Korsanlık teşebbüslerine son verilmesi ve senelik verginin ödenmesi için, o sırada başlarında *magnus magister* („büyük üstâd") olarak Pierre d'Aubusson bulunan rodoslular ile bir anlaşmaya varılması Karaman vâlisi olan şehzâde Cem'e havâle edilmiş ise de, Cem tarafından gönderilen me'mûr eli boş dönünce, 1479 senesinde, harp hazırlıklarına başlanmış, 1480 ilk baharında, vezir Mesih Paşa kumandasında, kuvvetli toplar taşıyan bir donanma Gelibolu'dan Rodos'a doğru hareket etmiş ve 23 mayısta adanın önüne gelmiştir. Rodos kalesi denizden ve karadan kuşatılmış, muhâsara 2 aydan fazla sürmüş, 28 temmûzda umûmî hücûma geçilmiş, topların açtığı gediklerden sûrlara girilmiş ise de, bu sırada Mesîh Paşa'nın yağmayı yasak etmesi ve kaledeki bütün malların hazîneye âit olacağını bildirmesi askerin şevkini kırmış, dışarıdakiler içeriye girmek istememişler ve içeridekiler de, yardımsız kaldıkları için, imhâ edilmişlerdir. Bunun üzerine, donanma Rodos'tan geri dönmüştür. Böylelikle, Kâtib Çelebi'nin dediği gibi, Mesîh Paşa'nın hasisliği ve askerin tamâı, sonu görünen bir teşebbüsün boşa çıkmasına ve Rodos'un daha 42 sene şövalyeler elinde kalmasına ve bu arada geçen yıllar içinde bir çok kan dökülmesine sebep olmuştur.

Bundan sonra Rodos'un, Cem Sultan vak'ası sebebi ile, yeniden ön safa geçtiğini görüyoruz. Kardeşi Bayezid II.'e karşı teşebbüsünde muvaffak olamayan Cem, Karaman-oğlu Kasım Bey'in tavsiyesi ile, 19 temmûz 1482'de İçel'in Korgos (Korikos) iskelesinden gemiye binerek, Rodos'a gitti ve orada Pierre d'Aubusson ve diğer ileri gelenler tarafından, merâsim ile, karşılandı ve burada bir aydan fazla kaldıktan sonra, Fransa'ya gönderildi. 7 kânûn I. 1483'te Bayezid II. ve P. d'Aubusson'un murahhasları arasında varılan bir anlaşmaya göre, Cem'in pâdişâha karşı teşebbüse geçmesine meydan vermemek şartı ile, pâdişah, Rodos şövalyelerine her yıl büyük bir para ödemeyi taahhüt ediyordu [bk. mad. CEM].

Selim I. (Yavuz)'in Mısır'ı fethetmesi üzerine, ana vatandan bu yeni ve zengin eyâlete giden yolların emniyetinin tamı olarak te'min edilmesi artık kat'î bir zarûret hâlini almış bulunuyordu. Bu maksatla pâdişah yakın tarihi göz önüne alarak, esâslı hazırlıklara girişilmesini istedi (*Tuḥfat al-kibār*, 10 b) ise de, ömrü-

nûn vefâ etmemesi yüzünden, Rodos'un fethi oğlu Süleyman I. (Kanûnî)'a müyesser oldu.

926 (1520)'da tahta çıkan Süleyman I., Belgrad seferinden dönünce, 1521/1522 kışında büyük hazırlıklar yapılmasını emretmiş, vezîr-i âzam Pîrî Mehmed Paşa bu yolda büyük gayret sarfetmiş, ikinci vezîr Mustafa Paşa sefere serdar olmuştur. Donanma 700 kadar irili-ufaklı gemiden mürekkep bulunuyor, azeb sayısı 50—60.000'e varıyordu. Donanma 4 hazîran 1522 'de İstanbul'dan hareket etmiş, Gelibolu'da donanmaya kapudân-ı deryâ Parlak Mustafa Paşa da katılmış ve 24 hazîranda Rodos önüne varılarak, asker çıkartması başlamıştır. Kara ordusu da, 16 hazîranda, başta pâdişah olmak üzere, Üsküdar'a geçmiş ve 26 temmûzda Marmaris'e gelmiş, 28 temmûzda adaya geçmiş, Rodos kalesinin muhâsarası 29 temmûzda başlamıştır. Ordu kale sûrları önünde şimâlden cenûb-i şarkîye doğru beş kola ayrılarak, bunların başına Rumeli beyler-beyi Ayas Paşa (yeni-çeri ağası Bâlî Ağa ile), üçüncü vezir Ahmed Paşa, ikinci vezir Mustafa Paşa (serdar), Anadolu beyler-beyi Kasım Paşa ve vezîr-i âzam Pîrî Mehmed Paşa geçmiştir. Kaleyi teslime dâvet edilen *magnus magister* („büyük üstâd") Philippe Villiers de l'Isle-Adam'ın bu teklifi reddetmesi üzerine, son derecede çetin bir savaştan ve 4 ay 23 gün süren bir kuşatmadan sonra, kale 1 safer 929 (20 kânûn I. 1522) günü türklere teslim edilmiştir. Teslim şartları arasında şövalyelerin eşyâ ve silâhlarını alıp, 10 gün içinde Rodos'tan ayrılmaları, bu günler zarfında istihkâmların yeni-çeri ağası tarafından 4.000 kişi ile işgâl edilmesi ve asıl kuvvetlerin bir mil mesâfede beklemesi, kumandan ile berâber 50 kişinin bu müddet içinde rehîne olarak pâdişâhın karargâhına gelmeleri, türk hâkimiyeti kurulduktan sonra, din ve mezhep serbestliğinin korunması, halkın 5 yıl müddetle vergiden muâf tutulması gibi, çok âlîcenâplık belirten maddeler bulunuyordu. Pâdişah tarafından kabûl edilen „büyük üstâd", maiyeti ile berâber, adadan ayrılmış, Süleyman I. da câmiye çevrilen Saint-Jean kilisesinde cuma namazını kıldıktan sonra, 2 kânûn II. 1523'te Rodos'tan ayrılmıştır.

Osmanlı hâkimiyeti altında Rodos, kapudan-paşalığa bağlı Cezâyir-i Bahr-i Sefîd eyâleti içinde bir sancak teşkil etmekte idi. 1867 (1283 h. ş.) tarihinde, vilâyet teşkilâtı kurulduğu sırada, vilâyet merkezi Sakız'da bulunuyordu. 1293 (1876)'te vilâyet merkezi Rodos'a nakledilmiş, bundan sonra merkez Sakız ile Rodos arasında bir kaç defa yer değiştirmiş, nihâyet XX. asırda Rodos merkez olarak kalmıştır. Vilâyetin son olarak, Rodos, Sakız, Midilli ve Limni adı ile 4 sancağı var idi. Rodos sancağına şu adalar da bağlı bulunuyordu: İstan-Köy (Kos), Yalı (Hyâli), İncirli (Nisyrus), Sömbeki (Symi), İliyaki (Tilos=Piskopi), Herke (Harki), Kerpe (Karpathos), Kaşot (Kassos) ve Aya Yani (Syrina).

Rodos adasında Osmanlı hâkimiyeti 390 sene sürmüştür (1522—1912). Bu müddet içinde Rodos mühim hâdiselere sahne olmadı. Rodos civârındaki adalardan bâzıları daha Rodos kalesi önünde savaş devam ederken zaptedilmiş idi (Herke, İlyaki, İncirli, İstan-Köy ve Anadolu kıyısında şövalyeler elindeki Petreon=Bodrum kalesi). Fetihten 16 sene sonra da (945=1538) Barbaros Hayreddin Paşa Kerpe ve Kaşot adalarını zaptetti. Girit'e karşı girişilen savaş hazırlıkları sırasında da Rodos kıymetli bir üs rolünü oynadı. 1671 tarihinde hac seferine çıkan Evliyâ Çelebî Rodos'u ziyâret etmiş olup, şehrin sûrları içinde 4.200 ev ihtivâ ettiğini, 24 mahalleden 4 mahallenin rumlara ve iki mahallenin yahudilere âit olduğunu, Rodos'ta, 6'sında cuma namazı kılınan 36 câmi ve mescid bulunduğunu kaydetmektedir. 1799 senesi başlarında Mısır'daki Napoléon Bonaparte'a karşı sevkedilen Osmanlı donanması Rodos'ta toplanmıştır. Rodos 1821'de başlayan ve Sakız adasını alt-üst eden ihtilâle katılmamıştır ki, bunda mühim bir muhâfız kuvveti bulunan şehrin tamâmiyle türk şehri durumunda olması esâslı rol oynamış bulunmalıdır. 1824 (1239)'te Mısır donanması, Mora seferine katılmak üzere, Rodos'ta Osmanlı filosu ile birleşmiş idi. 1830'da yapılmış olan bir nüfus tahririne göre, adanın nüfusu 16.000'den ibâret bulunuyordu. Başka bir kaynakta, bu sırada şehirde 6.000 türk, 100 kadar yahudi bulunduğunu, sûr ile çevrili kısımda rumların oturmaları yasak olup, bunların garpta Neochori ismi verilen varoşta oturdukları ve sayılarının 3.000 kadar olduğu kaydedilir (*Dictionaire géographique universel*, Bruxelles, 1832, XI, bk. mad. Rhodes). Cuinet'ye göre ise, 1890'a doğru adanın nüfusu 29.148'e yükselmiş olup, şöyle dağılıyordu: 6.825 müslüman, 20.250 rum-ortodoks, 546 katolik (bilhassa italyan asıllı), 14 ermeni ve 1.513 yahudi. Müslümanların 6.287'si ile yahudilerin tamâmı 7.800 nüfuslu olarak gösterilen Rodos şehrinde oturuyor, sûrlar dışındaki mahallelerde, 2.300 kadarı rum olmak üzere, 3.010 nüfus yaşıyor, adada 54 rum ve iki müslüman köyü bulunuyordu.

1911 senesi son baharında başlayan italyan-türk harbinin ilk yarısında, Rodos adası Çanak-Kale boğazı ve diğer Ege adaları gibi, italyanlar tarafından abluka edilmekle berâber, tecâvüze uğramadı ise de, ilk bahar aylarında

bir taraftan kıyı şehirleri bombardıman edilirken, bir taraftan da Rodos ile On-iki ada ve Meis adası, asker çıkarılarak, işgâl edildi. 4 mayısta Rodos önüne gelen kuvvetler ertesi gün şehre girdiler. Pek zayıf olan müdâfî kuvvet, adanın iç tarafına çekilerek, 17 mayısta teslim oldu. Aynı yılın teşrin I. 'inde Osmanlı-İtalyan murahhas hey'etleri arasında imzalanan Ouchy muâhedesine göre, İtalya hukûmeti bu adaları Osmanlı devletine geri vermeği kabûl etmiş idi; fakat bu sıralarda Balkan harbi başlamış olduğu için, iâde muâmelesi yapılamamış, çok geçmeden de Ege denizinde italyanların işgâl etmemiş oldukları diğer adalar (Sakız, Midilli, Limni v. b.) yunan işgâli altına girmiş idi. Balkan harbi sona erince, Rodos ve On-iki ada üzerinde hem Osmanlı, hem de Yunan hukûmetleri hak iddia ettikleri için, mesele doğrudan-doğruya halledilemedi ve büyük devletler arası bir konferansa havâle edildi. Bu hey'et ise, İtalya işgâlinde bulunan adaların Yunanistan'a verilmesi karârına vardı ise de, bu karar Osmanlı devleti tarafından kabûl edilmedi ve meselenin yeniden ele alınmasına vakit kalmadan da, birinci dünya harbi başladı. 1915 'te İtalya Osmanlı imparatorluğu ile harp hâline gelince, müttefiklerine, Rodos ve On-İki ada üzerinde hâkimiyet hakkını kabûl ettirdi. Bununla berâber Venizelos-Tittoni anlaşması (29 temmûz 1919) ve Venizelos-Bonin anlaşması (10 ağustos 1920) netîcesinde, İtalya adaları Yunanistan'a terketmeğe râzı oluyordu; fakat bu ikinci ferâgat bir netîce vermeden, İtalya'da idâre değişmiş, Musolini iktidârı ele almış, az sonra da Yunanistan'a karşı mütecâviz bir siyâset tâkip ederek, seleflerinin tâvizlerini geri almış, netîcede Lausanne muâhedesi (24 temmûz 1923) hukmüne göre, Rodos, On-İki ada ve Meis adası, İtalya'da kalmış, bu mevzûda Türkiye ile İtalya arasındaki bir takım meseleler de 1931 senesi kânûn II. ayında, Ankara anlaşması ile, halledilmiş idi. İtalyan Ege adaları (Isole Italiane dell 'Egeo) adlı bir idârî bölge teşkil edilmiş ve 1936 'da 2.696 km². arâzi üzerinde 140. 848 nüfus iktivâ eden bu adaların merkezi Rodos şehri olmuş idi.

İkinci dünya harbi yıllarında italyanların müttefiki olarak alman kuvvetlerinin üslendiği Rodos çevresi bir kaç ehemmiyetsiz hava bücûmuna uğramış ve harbin sonuna doğru ingiliz deniz kuvvetleri tarafından işgâl edilerek, 1945 'te Yunanistan'a devredilmiştir.

Türk-islâm eserleri. *İslâm Ansiklopedisi* 'nin Leiden tab'ında Rodos hakkında ek bir makale yazmış olan Ettore Rossi, Rodos topografyasının türkler tarafından pek değiştirilmediğini, yalnız bu sırada şehrin şarklı görünüşünün daha da arttmış olduunu kaydetmektedir. Rodos fethedilince, başta Saint-Jean (San Giovanni) katedrali olmak üzere, bâzı latin kiliseleri câmle çevrilmiş ve yenileri yapılmıştır ki, bunların başlıcaları İbrahim Paşa câmii (947= 1540/1541), Receb Paşa câmii (996=1587/1588), Murad Reis câmii (Ebû Bekir Paşa tarafından 1046=1636/1637 'ye doğru inşâ ettirilerek, 1212=1717/1718 'de Murâbıt Hasan Bey tarafından tâmir edilmiş) ve Sultan Mustafa câmiidir (1178=1764). Hâfız Ahmed Ağa tarafından XVIII. asrın sonunda vakıf olarak te'sis edilen kütüphânede türkçe, arapça ve farsça yazma eserler bulunur. Sûrların önünde uzanan müslüman kabristanı kısmen 1522 muhâsarasına kadar çıkar. Rodos 'a sürgün edilmiş mühim şahsiyet lerin çoğunun mezarları Murad Reis tekkesi hazîresinde bulunur. Bunlar arasında Kırım 'ın Osmanlı devletinden ayrılıp, ruslara bağlanmasında rolü olan, fakat sonra ruslar tarafından kovulan Şâhin Giray 'ınki de sayılabilir: Şâhin Giray Rodos 'a sürülerek, 1201 (1787) 'de burada idâm edilmiştir. Şâir Haşmet (ölm. 1182 =1768/1769), vezîr-l âzam Yusuf Paşa (ölm. 1715) ve Müşir Abdülkerim Paşa (ölm. 1302= 1884/1885) da burada gömülüdür.

Orta çağ Rodos 'unun bir takım binâları, zelzeleler yüzünden, harâp olmuş, bu arada 1856 zelzelesi büyük câmii tahrip etmiş, *magnus magister* sarayından da ancak bâzı parçalar kalmıştır. Bununla berâber, şövalyelerin meşhûr hastahâneleri (anbar olarak kullanılmış) ve şövalye teşkilâtının muhtelif milletlerine âit binâlar ve bilhassa sûrlar azametli bir şekilde bâkî kalmıştır. 1311 (1893/1894) sâlnâmesinde sûrların 4 açık ve 2 kapalı kapısı bulunduğu zikredilerek, açık kapıların Damlı-Kapı, Eğri-Kapı, Kızıl-Kapı ve Musluk-Kapı adlarını taşıdığı bildirilmektedir.

Bibliyografya: I. Arap istilâsı için bk. Caetani, *Chronographia Islamica*, sene 52, 53 ve 60 ve burada zikredilen kaynaklar. — Haçlı seferleri için bk. *Société de l'Orient Latin* neşriyâtı. — J. Delaville Le Roulx, *Les Hospitaliers à Rhodes jusqu' à la mort de Philibert de Naillac 1310—1421* (Paris, 1913); ayn. mll., *La France en Orient au XIVème siècle* (2 cild; Paris, 1886); N. Iorga, *Philippes de Mézières, 1327—1405, La Croisade au XIVème siècle* (Paris, 1896); ayn. mll., *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XIVème siècle* (6. seri, Paris ve Bükreş, 1899 v. d.); Baron de Delabre, *Rhodes of the Knights* (Oxford, 1909); A. S. Atiya, *The Crusade of Nicopolis* (London, 1934).— İskenderiye'ye karşı 1365 seferi

hakkında başlıca arap kaynağı *al-İlmām* (Ahlwardt, *Verzeichniss der arabischen Hss... sa Berlin*, nr. 9815; Kahire, *Fihrist*, tarih, nr. 1449) olup, zamanımıza kadar müellifi meçhûl olarak tanınmış ise de, Muḥammed b. Ḳāsim b. Muḥammed al-Nuvayrī al-Mālikī al-İskandarānī'nin eseri olduğu Atiya tarafından tesbit edilmiştir (bk. Berlin yazm., 120a); İbn Ḥacar, *al-Durar al-kāmina*, IV, nr. 375 ve Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunūn* (nşr. Flügel, nr. 2136). — **Haçlılara karşı seferler.** Bu husûstaki kaynakların çoğu el-yazmasıdır.—İbn Ḥacar, *İnbā' al-ġumr* (Brit. Mus., Rieh 7321 ve Add. 23330); Maḳrīzī, *Kitāb al-sulāk*, IV (bk. Brockelmann, II, 39 muhtelif yazmalar); al-Cavharī, *Kitāb al-tārīḫ*, Bibl. Nat., fonds arabe, nr. 1791; al-'Aynī, muhtelif tarihî eserler (bk. Brockelmann, II, 52—53); Abu 'l-Maḥāsin b. Taġribirdī, *al-Nucūm al-ẓāhira* (nşr. W. Popper), California, 1915 v. d.; al-Saḫāvī, *al-Tibr al-masbūk* (Kahire, 1896); Pîrî Reis, *Bahrîye* (2 cild, nşr. ve trc. P. Kahle), Berlin ve Leipzig, 1926, I, 61—64; II, 83—88. — **Umûmiyât.** Gibbon, *Decline and Fall* (7 cild; nşr. J. B. Bury), London, 1909; Finlay, *History of greece* (7 cild; nşr. H. F. Tozer), Oxford, 1877; W. Miller, *Essays on the Latins in the Levant* (Cambridge, 1921); W. S. Davies, *Short History of the Near East* (London, 1923); D. G. Hogarth, *The Nearer east* (London, 1905); W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au moyen-âge* (2 cild; Leipzig, 1885/1886).—Vertot, *Histoire des Chevaliers de Saint-Jean* (7 cild; Amsterdam, 1732, hâlâ değerini muhâfaza etmektedir). Lausanne sulh muâhedesi hakkında bk. *Türkiye cümhuriyeti tarihi* (İstanbul, 1931), IV, 125—131 ve *W I*, X, 74.—Biliotti ve Cottret, *l'Île de Rhodes* (Rodos, 1881); C. Torr, *Rhodes in modern Times* (Cambridge, 1887); Zlver Bey, *Rodos tarihi* (Rodos, 1312 h. ş.); A. Maiuri, *Rodi* (Roma, 1921); A. Gabriel, *La Cité de Rhodes* (2 cild; Paris, 1921—1923); Touring Club Italiano *Possedimenti e Colonie* (Milano, 1929); C. Jacopi, *Rodi* (Bergamo, 1923); H. Balducci, *Architettura turca in Rodi* (Milano, 1932) trk. trc. C. Rodoslu, *Rodosta Türk mimârîsi*, Ankara, 1945); E Rossi, *Assedio e Conquiste turca di Rodi nel 1522 secondo le relazioni edite e inedite dei Turchi, Con un cenno sulla Biblioteca Ḥāfiz di Rodi* (Roma, 1927); ayn. mll., *Nuove richerche sulle fonti turche relative all'assedio di Rodi nel 1522* (*R S O*, 1934, XV, 97—102); Vitalis Strumza, *Il „tecche" di Murad Reis a Rodi* (*Riv. delle Colonie Italiane*, kânûn II., 1934, s. 3—19).

Bunlara ilâve olmak üzere, bk. Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme*, İstanbul, 1935, IX, 233 v.d.; Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-a'lām* (İstanbul, 1891), III, 2272 v. dd.; Pîrî Reis, *Kitâb-ı bahriye* (İstanbul, 1935, nşr. TTK, nr. 2), ver. 238 v. d.; Kâtib Çelebî, *Tuḥfat al-kibār fî asfār al-biḥār* (nşr. İbrahim Müteferrika), İstanbul, 1141 h., 8a, 10b v. dd.; İ. H. Dânişmend, *Osmanlı tarihi kronolojisi*, tür. yer.; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1892), I, 345 v. d.; *Cezâyir-i Bahr-i Sefîd vilâyeti sâlnâmesi* (1303 h.), s. 205 v. d.; (1311 h.), s. 146 v. d.; Halil Hâlid, *Rodos fethinde Sultan Süleyman'ın tedâbir-i siyâsîyesi* (İstanbul, 1328 h. ş.); A. S. Atiya ve E. Rossi, *EI*, bk. mad. RHODES. (BESİM DARKOT.)

RODOSÇUK. [Bk. TEKİR-DAĞI.]

RODOSTO. [Bk. TEKİR-DAĞI.]

RONDA. RUNDA (A.) (nisbesi *al-Rundī*), **cenûbî İspanya'da bir şehir.** Algeciras'ın şimâlinde ve Malaga'nın garbında, 750 m. yükseklikte, etrâfı dağlar ile çevrili, garp tarafında sarp bir şekilde nihâyet bulan ve ortasında bir dağ çayının (bu çay sonra Guadalevin [*Wādī al-Laban*] ve daha aşağıda Guadlaro [*Wādī Aro*] adını alır) aktığı 160 m. derinlikte tabiî ve sarp bir yar (Tajo) tarafından kesilen, kayalık bir yaylanın kenarındadır. Bu emsâlsiz tabiat Ronda'yı bemen-hemen zaptedilmez, tabiî bir kale hâline getirir. Şehir, bugün, Malaga eyâletinin merkezi olup, 21.000 nüfusludur.

Eski Roma ve garp Gotları Arunda'sının yerine kaim olan islâm şehri Ronda, VIII. asırdan XV. asra kadar dâimâ Endülüs'ün en ehemmiyetli müstahkem mevkilerinden biri olmuştur. Şehir Emevîlerin idâresinde Tākoronnā [b. bk.] nâhiyesinin (*kūra*) merkezi idi. Arap coğrafyacılarında müteaddit ve mufassal çok kısa kayıtlar bulunmaktadır; al-İdrîsî şehri hiç zikretmez. Orada San Francisco mahallesindeki kapı, bugün Santa Maria la Mayor katedrali olan ulu câmi Naṣrîler zamanından kalma olup, 1808'de yıkılan eski iç-kale veya Alcazaba islâm devrinden kalma eserlerdir.

Tākoronnā bölgesindeki başlıca müstahkem mevkî olan Bobastro [b. bk.] uzun zaman meşhûr âsî 'Omar b. Ḥafṣūn [b. bk.]'un karargâhı olmuştur. İspanya Emevî hilâfetinin yıkılışından sonra, Ronda, berberîlerden Banî İfrān'ın kurduğu küçük devletin pâyitahtı oldu. Burada bu âileden sıra ile şunlar hukûm sürmüştür: 431 (1039)'de resmen hâkim ilân edilen ve 449 (1058) yılında ölen Abū Nūr Hilâl b. Abî Ḳurra b. Dūnās; bunun komşusu

İşbiliye emîri al-Mu'tażidî [b. bk.] İbn 'Abbâd tarafından esir edilmesinden sonra, oğlu Abū Naṣr Fatūḥ idâreyi ele aldı; fakat 'Abbâdî emîrlerinin teşvîkı ile öldürülmesini müteâkip, 450 (1059) yılında burası İşbiliye'ye ilhâk edildi. Ronda, al-Mu'tamid'in oğullarından al-Rāżî'nin, 1091 yılında general Garrūr'un kumanda ettiği Murâbıt kuvvetlerine teslim etmeğe mecbûr kaldığı âna kadar, İşbiliye hâkimlerinden birinin ikamet yeri oldu.

Ronda'nın Murâbıtlar ve Muvaḥḥidler idâresindeki müteâkip durumu karanlıktır. Naṣrî'ler zamanında, bir müddet için vezir âilesi Banu 'l-Ḥakîm'in iktâı oldu ve doğrudan-doğruya bu hânedanın kanlı bir şekilde sona ermesine sebep olan bir müeâdelede durum karıştı. Neticede yirmi günlük bir muhâsaradan sonra, burası 20 mayıs 1485'te katolik kırallar tarafından zaptedildi.

Bibliyografya: Yâḳūt, *Mu'cam al-buldān* (nşr. Wüstenfeld), II, 825; Abu 'l-Fidā', *Taḳwîm al-buldān* (nşr. ve trc. Reinaud ve de Slane), s. 166—236; İbn Baṭṭūṭa, *Riḥla* (nşr. ve trc. Defrémery ve Sanguinetti), IV, 363; İbn al-Ḫaṭîb, *Mi'yār al-iḫtiyār* (Fas, 1325), s. 34 v. d.; ayn. mil., *Kitāb A'māl al-a'lām* (nşr. E. Lévi-Provençal), Rabat, 1934, bk. fihrist; al-Maḳḳarî, *Nafḥ al-ṭîb* (*Analectes*), Leiden, bk. fihrist; Dozy, *Hist. Mus. Esp.* (yeni tab.), bk. fihrist.

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

ROSETTE. [Bk. REŞİD.]

RU'BA. [Bk. RO'BE.]

RUBA'Î. [Bk. RUBÂÎ.]

RUBÂÎ. RUBĀ'Î (cem. *rubā'iyāt*, A. *rubā'î*, "dörtlü, dörtlük"; belli-başlı husûsiyetleri daha önce târif edilmiştir; bk. mad. ARÛŻ, I, 632: rubâî ve dörtlükler şeklindeki arap halk şarkıları). İki beyitten veya *ḫaşî* ("hadım") adını alan üçüncüsü hâric, diğerleri biribiri ile kafiyeli dört mısrâdan teşekkül eder (*a a b a*). Birinci beytin iki mısraı mutlaka aralarında kafiyelidir (*muṣarra'*). Bütün mısraları aynı kafiyeyi taşıyan rubâîye husûsiyetle eski şâirlerde tesâdüf edilir (bk. 'Unṣurî, *Dīvān*). Rubâî her türlü mevzû için kullanılır. Bir nazariyatçıya göre, ilk üç mısrâ, yüksek (*buland*), hoş ve ince (*laṭîf*) veya dokunaklı, müessir (*tîz*) olması gereken dördüncüye bir giriş vazîfesini görür. E. G. Browne (*A Lit. Hist. of Persia*, I, 472)'a göre, rubâî "hemen-hemen kat'î sûrette İran şiir dehâsının en eski mahsûllerindendir". İran dilcileri bu şiir veznini'in icâdını arkadaşları ile ceviz oynayan bir çocuğa isnât ederler: cevizlerden birinin çukurun dışına düşmesi ve sonra geriye doğru gelerek, tekrar çukura dönmesi üzerine, çocuk bağırdı: *ġaltān ġaltān hamî ravād tā bun-i gav* ("yuvarlana-yuvarlana çukurun dibine kadar gidiyor"). Devlatşāh'ın *Taẕkira* (nşr. Browne, s. 30)'sine göre, bu çocuk Amîr Ya'ḳūb b. Leyṯ al-Ṣaffārî'nin oğlu imiş; sarayının adamları bu mısrâda *hazac* bahrinin değişik bir veznini bulmuşlar, "ona aynı veznin aynı şeklinden ikinci bir mısrâ, sonra bir ikinci beyit ilâve etmişler ve buna *dū-baytî* ("iki beytlik şiir") adını vermişlerdir. Fakat bâzı edipler, bu şiirin 4 mısrâ tuttuğunu düşünerek, *rubā'î* adını kabûl ettiler ve bu nevîde ilk olarak Rūdakî temâyüz etti". İşâret edilmelidir ki, 'Asadî'nin lugati, *Luġat-i furs* (nşr. Horn), biç olmazsa, onun kadar eski şâirlerden iki rubâî zikreder: Abu 'l-Mu'ayyad (s. 68) ve Şahîd (s. 112), 1200 senesine doğru (şu hâlde Devlatşāh'tan takrîben 3 asır önce), Şams-i Ḳays'in *al-Mu'cam fî ma'āyir aš'ār al-'acam* (nşr. Mîrzā Muḥammed ve Browne, s. 88)'inde bulunan bir fıkraya nazaran, bir bayram günü, Ġaznîn'de gezinti yerlerinden birinden geçerken, Rūdakî (müellif, Ḳays, "hiç olmazsa ben öyle zannediyorum" diye ilâve ediyor) cevizler ile oynayan çocuklar görür: eserde uzun-uzadıya tavsif edilen 10—15 yaşlarında bir çocuk, aynı şartlarda, bedâhaten aynı mısrâı söyler; "bu kelimeler şâire hoş bir vezinde ve güzel bir nazım şeklinde görünür. Arûz kaidelerine mürâcaat eder ve onda hezec bahrinden çıkmış vezinlerden birini bulur... Nazarındaki yüksek mevkiinden dolayı, Rūdakî, bu vezni kullanırken iki beyit (*bayt*) ile iktifâ etti ve bu veznin mûcidi genç ve tâze (*tar*) bir çocuk olduğundan, Rūdakî buna *tarāna* adını verdi" (bk. Horn, *Grundr. der neupersischen Etymol.*, nr. 382 ve not 3: Niẓāmî'nin şu mısraı şüphesiz *Farhang-i Cihāngîrî*'den naklen zikredilmiştir: "Her genç bir şiir [*tarāna*] söylerdi"). *Haft ḳulzum* 4 mısrâı de aynı kafiyeyi taşıyan rubâîye *tarāna* adını verir (bu oldukça münâkaşa edilebilir bir husûstur). Şams-i Ḳays (*ayn. esr.*, s. 90)'a göre, "bestelenen şiirlerden (*malḥūnāt*) anlayanlar bestelenmiş rubâîlere *tarāna* ve bestelenmemiş rubâîlere *dū-baytî* dediler; çünkü rubâî iki beyitten fazla olmaz. Araplaşmış iranlılar (*musta'ribā*) ona *dū-bayt* dediler; zîra arap nazmında hezec bahrinde bir beyitte 4, hâlbuki iran şiirinde 8 *mafā'îlun* bulunur Buna göre, iran vezninde her beyit iki arap beyti eder; başka bir ifâde ile her iran *miṣrā'*'ı bir arap *bayt*'ine müsâvîdir. Bu bahirdeki bu vezin değişmesi arap arûzunda mevcut olmadığından, eskiden bu vezin ile arapça şiirler söylenmemiştir; fakat şimdi yeni şâirler bu vezne büyük rağbet göstermişler ve arapça rubâîler bütün arap memleketlerinde şâyî ve mütedâvil olmuştur". Bu

husûsta al-Bâḫarzî (b. bk., XI. asır.) *Dumyat al-ḳaṣr* (Haleb tab., 1349, s. 174)'da babasının kendisine bir çok arapça rubâî okuduğuna işâret eder; bunları bu dilde yazılmış olanların en eskileri saymak yerinde olur. Zâten Selçuklular devrinde rubâînin rağbet ve itibârı en son derecesine varmış gibi görünmektedir. Râvandî (*Râḥat al-ṣudûr*, nşr. Muḥ. İḳbâl, s. 344, trk. trc. Ahmed Ateş, Ankara, 1957—1960, II, 318) hemedanlı bir edîp hakkında şöyle der: „Ona Naṣr al-Dîn Dübaytî derlerdi. Oldukça mühim bir serveti var idi; bunu san'at erbâbına sarfederdi. Elinde mürekkep ve kalem olduğu hâlde dolaşır, her nerede bir rubâî bulursa, yazardı. Ölümünden sonra mülk ve servetinden bir şey kalmadı... vârisleri ile kardeşleri rubâîlerin (*dû-baytî*) yazılı bulunduğu 50 batman (*mann*) kâğıdı taksim ettiler." İran arûzunun hiç bir vezni bunun kadar değişiklik göstermez. Nitekim nazarîyatçılar yarısı *hazac-i aḫram*'den, yarısı da *hazac-i aḫrab*'den (bu sonuncusu Şems-i Ḳays'e göre, kulağa daha hoş gelir) olmak üzere, 24 müştak rubâî vezni sayarlar. Horasanlı dil âlimi Ḥasan Ḳattân, bu iki diziyi arûza dâir eserlerde (Şems-i Ḳays, s. 92; A. Ḥamdî, *Tashîl al-'arûż*, s. 94 v.d.; Blochmann, *Prosody of the Persians*, s. 68) görülen ve *hazac muṣamman sâlim*'in değişmelerini (*azâḥîf*) açıkça gösteren iki ağaç (*şacara*) hâlinde taksim etti. Rubâî'nin dört mısrâında 4 farklı vezin bulunabilir. Şems-i Ḳays bu şiir şeklinin nizâm ve tertibini şöyle izâh eder: „*dû-baytî*'nin mısrâlarının başlangıcı, ilk tef'ilesi, ya *maf'ûlu* olur (buna *aḫrab* denilir) veya *maf'ûlun* olur (buna *aḫram* denilir). İlk tef'ile *maf'ûlu* olduğu zaman, ikinci tef'ile *mafâ'îlun* (*sâlim*) olur veya *mafâ'ilun* (*maḳbûż*) ve yahut da *mafâ'îlu* (*makfûf*) olur. Birinci tef'ile *maf'ûlun* olduğu takdirde, ikincisi *maf'ûlun* veya *maf'ûlu* ve yahut *fâ'ilun* (bu sonuncusuna *aṣtar* denilir) olur. İkinci tef'ile *mafâ'îlun* veya *maf'ûlun* olduğu zaman, üçüncü *maf'ûlun* veya *maf'ûlu* gelir. İkinci tef'ile *mafâ'ilun* veya *fâ'ilun* veya *maf'ûlu* gelirse, üçüncüsü *mafâ'îlun* veya *mafâ'îlu* olur. *Mafâ'îlun*'ü veya *maf'ûlun*'ü tâkip eden (sonuncu) tef'ile *fa'* (*abtar*) veya *fâ'* (*azall*) olur. *Mafâ'îlu*'yü veya *maf'ûlu*'yü tâkip eden (sonuncu) tef'ile *fa'âl* (*aḫtam*) veya *fa'al* (*maḥbûb*) gelir." Bundan başka, Şems-i Ḳays'e göre, bâzı şâirler bu vezin ile *muḳaṭṭa'ât* (müteaddit sayıda beyitlerden müteşekkil parçalar) nazmettiler: Abû Ṭâhir Ḫatûnî bu cümledendir. Aynı şekilde Farruḫî (b. bk.), kasden, bâzı kısımlarında her iki mısrâda aynı kafiyeyi muhâfaza ederek, bu vezin ile içinden bir kaç rubâî çıkarılabilen bir kaside (b. bk.) yazdı. Bu arada şu tertibin: *lâ ḥavla va-lâ ḳuvvata illâ bi'llâh* (*maf'ûlu mafâ'îlu mafâ'îlun fâ'*) bâzı rubâîlerde (Ağâ Aḥmed 'Alî, *Risâla-i tarâna*, nşr. Blochmann, 1867, s. 9'da zikredilen) mısrâ yerini tuttuğu hatırlatılabilir. Yukarıda adı geçen 24 vezin ile İran ve türk şâirlerinin çoğu rubâîler yazdılar. Şâirlerin bir çoklarının şöhretlerini bu nev'e borçlu olduğu mâlûmdur: Abû Sa'îd (b. bk.), Omar Ḫayyâm (b. bk.), Bâbâ Afżal al-Dîn Kaşânî (nşr. Sa'îd Nafîsî, Tahran, 1311=1933). Celâleddin-i Rûmî (b. bk.)'nin de büyük bir rubâî mecmuası vardır (İstanbul tab., 1312, 400 s.). (Mevlânâ'nın rubâîlerinin başka neşir ve türkçeye tercümeleri için bk. Abdülbâkî Gölpınarlı, *Mevlânâ Celâleddin*, 2. tab., İstanbul, 1952, s. 268). Buna mukabil hatâlı olarak ve öteden beri teâmül hâlinde Bâbâ Ṭâhir (b. bk.)'in *hazac-i musaddas-i maḥẕûf* (*mafâ'îlun mafâ'îlun fa'ûlun*) vezni ile söylediği dörtlüklere ve diğer mahallî lehceler ile söylenmiş dörtlüklere (*fahlavîyât*; bk. H. Kobi Kirmânî, *Tarânahâ-yi millî*, Tahran, 1310) *rubâ'î* denilir: bunlar hakîkatte *ḳaṭ'a*'lardır. Arap dilinde rubâî için bk. Dozy, *Supplément*, mad. *Dû-bayt*; M. Ben Cheneb, *Tuḥfat al-adab fî mîzân aṣ'âr al-'arab* (Cezâyir, 1928, s. 113—117).

(Türk edebiyatında rubâî en çok rağbet gören nazım şekillerinden biri olmuştur. Millî türk nazmında beytin değil, dört mısrâlı kıt'anın vâhid-i kıyâsî oluşu ve islâmî-türk edebiyatının günümüze intikal eden en eski manzûm mahsûllerinin çoğunun dörtlükler ile yazılmış olması göz önünde bulundurulursa, rubâî şeklinin türk şiirinde çok erken kullanıldığını kabûl etmek gerekir. Nitekim M. Fuad Köprülü, *Klasik türk nazmında rubâi şeklinin eskiliği* (*Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar*, İstanbul, 1934, s. 113—122) adlı makalesinde türkçe rubâîlerin tarihini XII. asra kadar çıkarmakta ve „bugüne kadar bîç fâsılasız bir tekâmül tâkip ettiğini" zikretmektedir. Gerçekten de divân edebiyatı şâirlerinin çoğu bu şekli büyük bir rağbetle kullanmışlardır. Bunlar arasında rubâîleri ile en çok şöhret kazanan, bu husûstaki başarısını Nedîm (b. bk.)'in de takdir ile zikrettiği Hâletî (b. bk; ölm. 1040=1631) olmuştur. Yeni türk edebiyatında da rubâî zamanla terkedilen eski nazım şekilleri arasında en ziyâde sevilen ve yaşayan bir şekil olarak, arûzun son büyük mümessili Yahya Kemâl (ölm. 1958)'e kadar kullanılmıştır). Ayrıca türk edebiyatında rubâî için bk. Gibb, *Ottoman Poetry*, I, 88 (trk. trc. İstanbul, 1943, I, 81 v.d.; Muallim Nâcî, *Istılâhât-ı edebîye*, İstanbul, 1307, s. 181 v. dd.; M. Nâcî, rubâîde ilk beyitin de gayr-i musarrâ olmasını (yâni kafiyelerin

a b e b şeklinde tertibini) tecviz ettiğini söyler (s. 184)]. Ordu edebiyatında rubâî için bk. Garcin de Tassy, *Litt. hindoue* (2. tab., I, 36 v.d. ve aynı müellifin Vâlî *dîvân*'ı neşri sık-sık).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka, bk. Şems-i Ḳays, *ayn. esr.*, s. 388; *ayn. esr.* (nşr. M. Ramażânî), Tahran, 1935, s. 83 v. dd.; Garcin de Tassy, *Rhétorique et prosodie* (2. tab., 1873), s. 339 v.d.; Rückert, *Grammatik, Poetik und Rhetorik der Perser* (1874), s. 65; [Ahmed Hamdi, *Tashîl al-'arûż* (İstanbul, 1298), s. 93 v. dd., bu eserde Şems-i Ḳays'in verdiği bilginin esâslı kısımları olduğu gibi nakledilir; Ali Cemâleddin, *Arûz-ı türkî* (İstanbul, 1291), s. 41 v. dd.]. (H. MASSÉ.)

[Bu madde NİHAD M. ÇETİN tarafından ikmâl edilmiştir].

RUCÛ'. [Bk. RÛCÛ.]

RŪDAKÎ. [Bk. RÛDEKÎ.]

RÛDEKÎ. RŪDAKÎ (?—941), ABŪ 'ABD ALLĀH CA'FAR B. MUḤAMMED B. ḤAKĪM B. 'ABD AL-RAḤMĀN B. ĀDAM aslen Semerkand civârında, Rūdak adlı kasabadan olup, farsça edebiyâtın ilk büyük şâiridir. Sâmânî emîri İsmâ'îl b. Aḥmed'in vezîri Bal'amî [b. bk.]'ye göre, ne araplar, ne Iranlılar arasında onun benzeri vardır. Kendisi 329 (940/941) yılında Rūdak'te, daha doğrusu Rūdak bölgesinin merkezi olan Panc-Rūdak'te ölmüştür (Sam'ānî, *Ansāb*, *G M S*, var. 262; benzer metin için bk. E. G. Browne, *Hand-List of Muhammadan Mss. in the University of Cambridge*, nr. 701). [Yine Sam'ānî (*ayn. esr.*, s. 62 ve buradan naklen Yāḳūt, *Mu'cam al-buldān*, Kahire, 1906, II, 290) Rūdakî'nin Semerkand civârındaki Rūdak nâhiyesinin *ḳaṣaba*'sı, yânî idâre merkezi olan Banuc (Yāḳūt'ta: Bannuc)'de doğmuş olduğunu söyler; fakat bu kelimenin Panc kelimesinin yanlış kaydedilmiş bir şekli ve şâirin doğum yerinin, yine Sam'ānî'de görüldüğü üzere, Panc-Rūdak olduğu muhakkak sayılabilir]. Bâzı müellifler, haksız olarak, mahlasının *Rūd* (*Rūdak*) denilen çalgı âletini çalmaktaki mahâretinden dolayı alındığını iddia ederler. Ne olursa-olsun, Rūdagî telaffuzu yanlış olmalıdır. Hayâtı hakkında az tafsilât bilinmektedir. [Bunlara göre, Rūdakî çok erken gelişmiş olan bir zekâya sâhip imiş ve daha 8 yaşında iken, *Kur'an*'ı tamâmiyle ezberlemiş olduğu gibi, pek güzel şiirler söylemeğe de başlamıştır. Rūdakî zamanında öğrenilmesi mûtâd olan bütün ilimleri, bu arada, başta arapça olmak üzere, felsefe ve mantığı da öğrenmiştir. Bâzı şiirlerine göre, yer-yüzünü hareket hâlinde bulunan bir küre şeklinde tasavvur ediyordu. Ayrıca fevkalâde güzel sesi var idi ve bir çok musikî âletlerini mahâretle çalıyordu. Böylece Rūdakî, çok erken çağlarından itibâren, gerek şiiri ve gerek musikîsi ile, büyük bir şöhret kazanmış idi. Ancak bugüne kadar kalan şiirlerinin hepsi hayâtının son devirleri ile ilgili görünmektedir; çünkü doğrudan-doğruya ihtiyarlığın acılarını terennüm ettiği şiirler bir tarafa bırakılacak olursa, diğerlerinde zikredilen mühim şahsiyet ve hâdiselerin hepsi 300 (912) yılından sonraya âittir. Nitekim öğdüğü şahsiyetlerden biri, arapça ve farsça şiirleri ile meşhûr olan Ab'ul-Ṭayyib Muṣ'abî (vezirliği 301=913'ten sonra), bir diğeri vezir Bal'amî (ölm. 329=940)'dır; bunun gibi, meşhûr „Şarabın annesi" (*mādar-i may*) kasîdesi de 311 (922) sıralarında vukua gelen bir hâdise dolayısı ile söylenmiştir. Nihâyet Sâmânî hukümdarı Naṣr b. Aḥmed (301—331=914—943) zamanında ve onun sarayında şöhretinin en yüksek noktasına ulaştı ve biç bir İran şâirinin elde edemediği kadar servet ve itibâr kazandı.] Bu sırada hukümdarın yanında Bādġīs ve Herat'a gitmiş ve burada 4 yıl kalmıştır. Bir çok hâl tercümesi müellifinin naklettiği hâdise o zaman cereyân etmiştir: hukümdarın kışı Buhârâ'da geçirmeyi arzulayan maiyetindekiler emîr Naṣr b. Aḥmed üzerindeki nufûzunu kullanmasını Rūdakî'den ricâ ettiler; şâir meşhûr şiirini („Mülyān ırmağının kokusu v. b.") yazdı ve münâsip bir durumda hukümdara okudu. Son derecede heyecanlanan hukümdar hemen dönmeğe karar verdi; bol-bol mükâfatlandırılan Rūdakî muhteşem bir alay ile Semerkand'a girdi. Şâir Adîb Ṣabîr ile Sūzanî Rūdakî'nin gözde kölesi olan 'Ayyār adlı birine telmihler yaparlar. Hâl tercümesini yazanlar onun doğuştan kör olduğunu ileri sürerler; fakat mahsûs âlemin güzelliklerini, renkli tâbirler ile, tavsif eden bir çok şiirleri (Nafîsî, s. 550 v. d.'da zikredilmiştir) onun gözlerini sonradan kaybettiğini isbât eden bir delîl olabilir; kendisinin beceriksiz bir göz doktoru tarafından veya Bal'amî'nin himâye ettiği kimseler aleyhine yapılan bir karşı-harekette gözlerinin, mil çekilmek sûretiyle, kör edildiği ileri sürülmüştür. [Rūdakî'nin körlüğü meselesi, bilhassa doğumunun 1100. yıl dönümü dolayısı ile, 1958'de yapılan anma törenleri münâsebeti ile, yeniden uzun-uzadıya münâkaşa edilmiştir. Yukarıda işâret edildiği üzere, şiirlerinde görme hassası ile ilgili fiillerin bulunması, renklerden bahsetmesi ve nihâyet görülen şeyler arasında bir çok şâirlerden daha isâbetli ve daha güzel benzetmeler yapması onun doğuştan kör olmadığını gösteren deliller sayılmıştır.

Bundan başka al-Nacātī'nin meşhûr *Târîḫ al-yamînî* şerhinde hayâtının sonlarında gözlerine mil çekildiğini söylemesinin de bunu te'yit ettiği kabûl edilmiştir. Diğer taraftan anadan doğma kör olduğu mâlûm olan arap şâiri Başşâr b. Burd (b. bk.; ölm. 167=783)'ün aynı şekilde görme hassası ile ilgili beyit ve benzetmelerinin mevcut olması yukarıki iddiayı kıymetten düşürdüğü gibi, bu husûsta çok eski kayıtlar da vardır. Bunlardan birisi çağdaşı olan Abū Zurā'a Ma'marī-i Cureānī'nin „o (Rūdakī) gözünün körlüğü ile oibanı elde etmiş ise de, ben eiban için kör olamam" meâlindeki beytidir. Müteâkip nesilden olan Daḳīḳī [b. bk.] de ondan „o karanlık gözlü, aydın gören şâir diye bahsetmektedir; aynı şekilde Firdavsī [b. bk.] *Şah-nāma* (Tahran, 1314 ş., VIII, 2056, beyit 3054—3499)'sinde *Kalîla va Dimna*'nın yeni farsça ile nazma sokulmasını anlatırken, Rūdakī'nin kör olduğunu gösterebilecek bir ifâde kullanmıştır. Nihâyet h. 401'de ölmüş olan Abū Ḥayyān al-Tavḥīdī'nin İbn Miskavayh [b. bk.]'e suâlleri ile sonuncunun cevaplarını ihtivâ eden *al-Havāmil va 'l-şavāmil* (nşr. Aḥmed Amīn ve Aḥmed al-Şanḳar, Kahire, 1370=1951, s. 80) adlı eserde, onun için *akmah* („anadan doğma kör") sıfatını kullanmaktadır (teferruât için bk. Sa'īd Nafīsī, *Çand nukta-i tāza dar bāra-i Rūdakī*, *Macalla-i Dānişkada-i adabiyāt*, Tahran 1338=1959, VI, 21—39 ve Furūzānfar, *Şi'r u şā'irī-i Rūdakī*, *ayn. mecm.*, s. 103—111). Rūdakī'nin anadan doğma kör olup-olmadığı meselesi böylece tam bir çıkmaza girmiş durumdadır.

Vezir Bal'amī'nin mevkiinden atılmasından (326=937/938) sonra, Sâmânîler sarayından kovulmuş olan Rūdakī doğduğu kasabaya çekilmiştir. Gençliğini ve parlak mâzisini esef ile hatırladığı şiirler (Nafīsī, s. 561) bu devirden kalma olmalıdır. Bundan önce hâl tercümesi yazanlara ve muahhar şâirlerin telmihlerine bakılacak olursa, kabiliyeti onu fevkalâde servet sâhibi yapmış idi. Sam'ānī, bir Semerkand tarihinin müellifi olan Abū Sa'īd İdrīsī (ölm. h. 405=1014/1015)'den naklen, Rūdakī'nin Banc (yâni Panc-Rūdak)'de, „kasabanın bahçesi arkasında" defnedilmiş olduğunu söyler ve oraya ziyârete gidildiğini ilâve eder (bu da Rūdakī'nin öldükten sonraki şöhretini gösterir). [Buhârâ'lı değerli muharrir ve âlim Ṣadr al-Dīn 'Aynī, 1930 yılında, Semerkand'ın şarkındaki dağ vâdilerinde araştırmalar yaparak, Panc-Rūdak kasabasında husûsî bir saygı görmekte olan bir türbe bulmuştur. Kendisi, çok haklı olarak, burânın Rūdakī'nin mezarı olduğunu düşünmüştür. 1956 yılında, M. M. Gerasimov, Ṣadr al-Dīn 'Aynī'nin gösterdiği yerlerde kazılar yaparak, toprağın 1 m. altında bir iskelet bulmuştur ki, bu Rūdakī'nin körlüğünden ve dişlerinin dökülmesinden bahsettiği ihtiyarlık şiirindeki tavsîfe uymaktadır: iskelet 85—87 yaşlarında kör bir kimseye âittir. Gerasimov'a göre, bu iskeletin sâhibinin ölümünden 9—10 yıl önce gözleri çıkarılmış olmalıdır (kaynaklar ve daha fazla teferruât için bk. *Central Asian Review*, London, 1960, VIII, 33—37). Şu kadar var ki, burada bulunan iskeletin, dişlerinin bulunmamasından başka, Rūdakī'ye âit olduğunu gösterebilecek biç bir husûsiyeti yoktur].

Bâzı müelliflerin sözlerine göre, Rūdakī 1.300.000 beyit yazmıştır. Bu husûsta en küçük rakamı veren Ḥamd Allāh Mustavfī'ye göre, onun şiirleri 700.000 beyit tutmakta imiş. Son zamanda en büyük rakamı kabûl için bir temâyül var ise de, Ḥamd Allāh'ın verdiği rakam bile her hâlde mübâlegalıdır. Rūdakī *Dīvān*'ından başka 9 mesnevî yazmış olmalıdır; [çünkü adları ve bir dereceye kadar mevzûları bilinen 3 mesnevîsi vardır; bunların dışında bu şekilde kaleme alınmış ve bugüne kadar gelmiş olan beyitler 6 muhtelif vezindedir ki, her mesnevî ancak bir vezinde yazıldığına göre, bunlar 6 muhtelif esere delâlet eder. Rūdakī'nin aynı vezinde bir kaç mesnevî yazmış olması ihtimâli de göz önünde bulundurularak, en az 9 mesnevî yazmış olduğu kat'î bir şekilde iddia olunabilir]. *Farhang-i Cihāngīrī*'de bunlardan birinin adı verilmektedir: *Davrān-i āfitāb*; diğer taraftan Ṣa'ālibī, Firdavsī (yk. bk.) v.b. Sâmânî emîri Nāṣr'ın emri üzerine, farsça mensûr bir tercümeye dayanarak, *Kalîla va Dimna* [b. bk.]'yi nazma soktuğunu söylemekte ittifak ederler. [Mesnevî şeklindeki beyitlerinin remel bahrinde olan bâzıları, çok önceleri P. Horn'un farkettiği gibi (bk. *Asadi's neupersisches Wörterbuch*, Berlin, 1897, mukaddime, s. 21), *Sindbād-nāma*'deki hikâyelerin parçalarıdır; bundan onun bu eseri de nazma sokmuş olduğu anlaşılmaktadır. Rūdakī'nin bütün bu eserlerinden bugüne kadar pek cüz'î parçalar kalmıştır. Hepsinin mevsûkluğu muhakkak olmayan şiirlerinin mıkdârı şöyledir: kasîde veya gazel şeklinde 362 beyit; rubâiyattan 64 beyit, müteferrik 224 beyit, mesnevîlerden 154 beyit; bunlara *Tarcumān al-balāġa*'daki 19 beyitin ilâvesi ile, hepsi birden 853 beyit]. E. Denison Ross (*JRAS*, 1924, s. 609 v. d.) Rūdakī *Dīvān*'ı basmasının (Tahran, 1315) bilhassa bir asır sonra yaşamış olan Ḳaṭrān-i Tabrīzī [b. bk.]'nin şiirlerini ihtivâ ettiğini isbât etmiştir. Bu yanlışlık her iki şâirin hâmî'erinin taşıdığı ve medhiyelerinde zikredilen Naṣr adından mı ileri gelmiştir? Ş. D.

Ross bu keyfî isnâdın, meşhûr olan Rûdakî 'nin şiirlerinin ziyâını telâffî etmek için, çok erkenden yapıldığını kabûl eder. Daha Ḥassa Rāzî b. Luṭf Allāh, *Mayḫāna* adlı tezkiresinde (h. 1040=1630/1631 'da tamamlanmıştır) Rûdakî *Dîvān* 'ının 20 kadar nüshasını incelediğini, mukabeleden sonra, bundan 12 kadar kaside ile 80 kadar rubâî tesbit ettiğini, geri kalanların Ḳaṭrān 'a âit olduğunu söyler. Velhâsıl E. D. Ross 'a göre, şu metinlerin Rûdakî 'ye âit olduğu kabûl edilebilir: 1. Asadî 'nin *Luġat-i Furs* (nşr. Horn, s. 18—19) 'ünde zikredilenler; 2. *Tuḥfat al-mulūk* 'te zikredilmiş olan *Kalîla* tercümesinden 6 beyit (*J R A S*, 1924, s. 638); 3. Bayhaḳî 'nin zikrettiği 4 parça (*J R A S*, aynı cild, s. 639); 4. Şams-i Ḳays (*Mu'cam*, nşr. Mîrzā Muḥammed Ḳazvînî ve Browne, bk. *fihrist*) 'in zikrettiği 29 beyit ve parça; 5. Mülyān ırmağı hakkındaki meşhûr şiir (Niẓāmî-i 'Arūżî, *Çahār maḳāla*, trc. Browne, s. 33); 6. Éthé (*Rūdagî der Sāmānidendichter*, *N G W Gött.*, 1873, s. 696) derlemesindeki 6 numaralı kaside; bu şiir çok te'sirli bir melankoli ifâde eder ve içinde Rûdakî 'nin *rāvî* 'sinin adı bulunur (krş. *J R A S*, s. 635 ve Jackson, s. 42); 7. 'Avfî 'nin *Lubāb al-albāb* (nşr. Browne, bk. fihrist) 'ında bulunan 11 şiir; 8. şarap yapılmasından bahsederek başlayan 94 beyitlik çok güzel kaside (E. D. Ross ve Mîrzā Muḥammed Ḳazvînî tarafından mevsûk kabûl edilmektedir; *J R A S*, 1926, s. 213 v. dd. 'da da neşredilmiştir). [9. Nihâyet uzun zaman büyük şâir Farruḫî 'ye isnât edilenal-Rādūyānî 'nin *Tarcumān al-balāġa* 'sında (bk. nşr. Ahmed Ateş, İstanbul, 1949) bulunan ve mevsûk oldukları muhakkak sayılan 20 beyit].

Bir çokları Rûdakî 'yi İran 'ın en eski şâiri saymışlardır; hâlbuki hiç olmazsa kendisinden yarım asır önce gelmiş olan selefleri bilinmektedir. Hâl tercümesini yazanlar *Kur'an* 'ı ezberlediğini ve 8 yaşından itibâren şiir yazdığını tasdik ederler. Ne olursa-olsun, dil bilgisi İran lugatçilerinin ondan aldıkları pek çok şâhid ile (*Luġat-i Furs* onu bütün öteki şâirlerden çok zikreder) te'yit edilmektedir. Kâtib Çelebî ona bir lugat kitabı isnât eder: *Tāc al-maṣādir fi 'l-luġat al-furs*. Şiirlerinden biri arap şâirleri hakkındaki bilgisini gösterir. Şams-i Ḳays (*Mu'cam*, s. 88), kat'î bir şekilde olmaksızın, *rubâî* [b. bk.] şeklinin icâdını ona isnât etmektedir. Rûdakî örnekleri bugüne kadar gelmiş olan en eski şiir nev'i olan medhiye tarzında şeref mevkiini işgâl eder: sonraki şâirlerde onun bu husûstaki üstadlığını kabûl etmişlerdir (Nafîsî, s. 597 v. d.); bu nevîde samîmiyet ve ölçülülük ile temâyüz eder. 'Unṣurî, *ġazal* [b. bk.] 'de üstünlüğünü açıkça itirâf eder (krş. 'Abd al-Ġanî Mîrzayef, *Rūdakî u inkişāf-i ġazal*, İstalinâbâd, 1957). Rûdakî sonraları Minūçihrî [b. bk.] 'nin yeniden ele aldığı bir mevzû olan şarap şiirinde, bilhassa daha önce zikredilmiş olan şiirde (nr. 8), yenilikler yapmış ve fevkalâde muvaffakiyet göstermiş, benzeri olmayan teşbihleri ile dikkate şâyân olduğu gibi, tabiatı bir kaç çizgi ile tersim etmiştir. Ona isnât olunan şiirlerde bir çok ata-sözlerine tesâdüf olunur (Nafîsî, s. 612). Diğer beyitleri ahlâkî hikmetler şeklinde kaleme alınmıştır [krş. Hādî-i Ḥā'irî, *Baḥṣi dar aṣ'ār u afkār-i Rūdakî* (*Macalla-i Dānişkada-i adabiyāt*, Tahran, 1338 = 1959, VI, 49—54)]. Bâzı muahhar şâirler, *taẖmîn* ile, Rûdakî 'nin beyitlerini kendi şiirlerine sokmuşlardır (Nafîsî, s. 616). Bunun gibi, Mu'izzî, Sanā'î, [b.bk.], Mavlānā [b. bk.] ve daha bir çok büyük şâirler], bk. Muḥammed Mu'în, *Yak ḳaṣîda-i Rūdakî, ayn mecm.*, s. 71—92] meşhûr Mülyān şiirine (nr. 5) nazîre yazmışlardır; Mu'izzî 'nin nazîresini zikreden Niẓāmî-i 'Arūżî (*Çahār maḳāla*, trc. Browne, s. 35 v. d.) Rûdakî' nin üstünlüğünü iddia etmektedir. Daha sonra, bu şiir Davlatşāh tarafından şiddetle tenkit edilmiştir (krş. E. G. Browne, *A Lit. Hist. of Persia*, II, 16) ki, bu da açıkça edebî zevkin değiştiğini gösterir.

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka, bk. Niẓāmî-i 'Arūżî, *Çahār maḳāla* (trc. Browne), s. 113 v. d.; [Avfî, *Lubāb al-albāb* (Tahran, 1335 ş.), s. 245—248, 649; Davlatşāh, *Taẕkirat al-şu'arā'* (Tahran, 1337), s. 36 v. d.]; Riżā Ḳulî-Ḫān Hidāyat, *Macma' al-fuṣaḥā'*, I, 236 v. d.; Sa'îd Nafîsî, *Aḥvāl u aṣ'ār-i Rūdakî* (Tahran, 1309—1319 ş.), I—III; [ayn. mll., *Muḥîṭ-i zindagî u aḥvāl u aṣ'ār-i Rūdakî* (Tahran, 1341 = 1962)]; A. W. Jackson, *Early Persian Poetry*, s. 32 v. d.; E. G. Browne, *A Lit. Hist. of Persian*, bk. *fihrist*; ayn. mll., *The Sources of Dawlatşāh ... with an Excursus on Bārbad and Rūdagî* (*J R A S*, 1899, s. 37 v. dd.); *Gr I Ph*, II, 220 v. dd. ve bk. *fihrist*; [Badî' al-Zamān Furūzānfar, *Suḫan u suḫanvarān* (Tahran, 1308 ş.), I, 3 v. dd.; el-Rādūyānî, *Tarcumān al-balāġa*, (nşr. Ahmed Ateş), İstanbul, 1949, s. 90 v. dd.; J. Rypka, *Iran. Literaturgeschichte* (Leipzig, 1959), s. 144 v. dd.; E. E. Berthels, *Istoria persidsko-tacikoy liter.* (Moskova, 1960), s. 128—147; J. Bečka, *New papers on Rūdaki by Tadzhik and other Soviet scholars* (*Arch. Or.*, 1960, XXVIII, 494—501); Z. Şafā, *Tārîḫ-i adabiyāt...* (Tahran, 1338 ş.), I, 371—389].

(HENRI MASSÉ.)

[Bu madde A. ATEŞ tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir].

RÛDRÂVER. [Bk. RÛZRÂVER.]

RÛDRÂVERÎ. [Bk. RÛZRÂVERÎ.]

RÛH. [Bk. NEFİS.]

RŪḤ. [Bk. RÛH.]

RÛḤ B. HÂTİM. RÛḤ B. ḤÂTİM B. ḲABİṢA (?—791), İfrîḳiya vâlisi olup, 171 (787)'de bu yüksek mansıba halîfe Hârûn al-Raşîd tarafından tâyin edilmiştir. al-Manṣûr'un idâresinde *ḥâcib*'lik makamını işgâl ettikten sonra, Basra vâlisi oldu; sonra al-Mahdî zamanında, sırası ile, Kûfe, Sind, Taberistan ve Filistin vâliliklerini deruhde etti. Hârûn al-Raşîd, tahta çıkışını tâkip eden yılda, kendisini İfrîḳiya'ye gönderdiği vakit, çok yaşlı olmalı idi. Kendisi esâsen aynı eyâlete iki vâli vermiş ve kendisinden sonra da daha iki vâli verecek olan al-Muhallab âilesine mensûp idi. „Gâlibâ bu tarihten itibâren, halîfe İfrîḳiya işlerini tâbî bir âilenin üstünden almağa niyet etmiş idi" (Vonderheyden). Aglebîlerin idâresine tekaddüm eden Mohallabîlerin bu idâresi mes'ut netîceler doğurmuş idi. Âsî berberîler, kat'î bir şekilde, itâat altına alınmış görünüyordu; ḫāricî tahrikî de ortadan kaldırılmış idi. O kadar ki, Rûḥ b. Ḥâtim, receb 171 (kânûn I. 787/kânûn II. 788)'de Keyravân'a vâsıl olduğu vakit, elddî güçlükler karşısında kalmadı. *Cund*'den kendisine yeniden tahsis edilen 500 suvârîye az sonra oğlu Ḳabîṣa tarafından getirilen 1.500 suvârî daha iltihâk etmiş idi. Vâliliğinin devâm ettiği üç yıl esnâsında memleket huzûr içinde idi. Rûḥ hattâ Târhert Rüstemî imâmı 'Abd al-Vahhâb [b. bk.] ile sulh müzâkereleri yapmağa muvaffak oldu. Bize kendisi hakkında mâlûmat veren bilhassa Abu 'l-'Arab ve İbn 'İẕârî gibi müellifler, onun sehâvetinden, nekbette tahammül ve sabrından, hasımlarını bertaraf etmekteki mahâretinden örnekler verirler.

İhtiyarlık alâmetleri gösterdiği için, o zamanın *ṣâḥib al-barîd*'i ile eyâletin bir *ḳâ'id*'i halîfeden gerektiği zaman onun yerini alacak bir halef tâyin etmesini istediler. Hârûn al-Raşîd, onların tavsiyesine uyarak, Naṣr b. Ḥabîb'i tâyin etti. Rûḥ b. Ḥâtim, 19 ramazan 174 (3 şubat 791)'te ölünce, oğlu Ḳabîṣa Ḳayravân ulu câmiinde resmen halef olarak tanındı; fakat *ṣâḥib al-barîd* ile *ḳâ'id* tâyin edilmiş olan Naṣr'ı tercih ettiler. Ḳabîṣa da makamını ona terketmeğe mecbûr oldu.

Bibliyografya: Abu 'l-'Arab ve Muḥammed al-Ḫuşanî, *Classes des savants de l'Ifrikiya* (nşr. ve tre. Ben Cheneb), tür. yer; İbn 'İẕârî, *al-Bayân al-muġrib* (nşr. Dozy), I, 74 v.d.; (tre. E. Fagnan), I, 100 v.d.; al-Nuvayrî (bk. İbn Ḫaldûn, *Hist. des Berbères*, tre. de Slane, I, 387 v.d.); Vonderheyden, *La Berbérie orientale sous la dynastie des Benoû 'l-Aghlab*, s. 8 v.d.

(G. MARÇAIS.)

RUHA'. [Bk. URFA.]

RÛHÎ. RŪḤÎ, XVI. asrın başlarında değerli bir Osmanlı tarihi yazmış olan bir tarihçinin mahlasıdır.

Rûhî'nin kim olduğu ve hayâtı hakkında kat'î bir bilgi yoktur. Ancak bir *Tevârîh-i âl-i Osman* bu mahlaslı bir şahsa isnât edilmektedir. 1925 yılına kadar, müellifi meçhûl diye bilinen bir eserin Rûhî-i Edrenevî'ye atfedilen tarih olduğu, Âlî ve Müneccim-başı'nın nakillerine dayanılarak, J. H. Mordtmann tarafından ortaya konulmuş, daha sonra aynı metni ihtivâ eden yazmaların 5 nüsha olduğu tesbit edilmiştir. Gerek bu yazmalarda ve gerek ondan nakillerde bulunan vekayî-nâmelerde, müellif hakkında, aydınlatıcı bir bilgi yoktur. Daha önce 1342 (1923) yılında Bursalı M. Tâhir Bey tarafından bir tarih yazdığından bahsedilen Rûhî Fâzıl Çelebî'nin bu eserin müellifi bulunan Rûhî olduğu tahmin edilmektedir. Şeyhulislâm Zenbilli Alâeddin Ali Efendi (ölm. 932=1525/1526)'nin oğlu ve yine bir *Tevârîh-i âl-i Osman*'ın müellifi olan Muhyiddîn Mehemmed Cemâlî (b. bk.; ölm. 957=1550)'nin kardeşi Mevlânâ Rûhî Fâzıl Çelebî İstanbul'da doğmuştur. Medrese tahsili gördükten sonra müderris oldu. Şâir olan Rûhî Çelebî'nin ölen bir oğlu dolayısı ile, Sultan Bayezid II. tarafından 23 cemâziyelâhır 909 (13 kânûn I. 1503)'da tâziyede bulunulduğunu biliyoruz. Ondan bahseden şuarâ tezkirelerinde edirneli olduğu veya tarih yazdığı zikredilmiyen şâir Rûhî Çelebî, 928 (1521/1522) yılında, genç yaşında, İstanbul'da ölmüştür. Kabri babası ile kardeşinin kabirleri yanındadır.

Çağındaki benzerleri gibi, *Tevârîh-i âl-i Osman* adı da verilmekte olan Rûhî tarihi basit bir üslûp ile yazılmıştır. Eser mebâdî ve metâlib adlarını taşıyan iki kısımdan mürekkeptir. İlk kısım (mebâdî), iki bölüm hâlinde, umûmî mâhiyetteki mevzûları toplar; ikinci kısım (metâlib) ise, 8 bölümde, her biri bir sultanın saltanat devri olmak üzere, Osmanlı tarihini ihtivâ eder. Müellif bu eserini, sultan Bayezid II. devrinde ve onun bir Osmanlı tarihi yazılmasını dâimâ arzû ve bunu da ulemânın teşvik etmesi üzerine, kaleme almağa karar verdiğini bildiriyor. Eser 917 (1511) yılına kadarki vak'aları toplamaktadır.

Umûmî mâhiyette yapılan incelemelere göre, bu eserin kaynakları arasında şunlar tesbit edilebilmektedir: 1. Osmanlıların başlangıcından 1421 yılına kadarki vukuâtı ihtivâ eden ve henüz ele geçmemiş bulunan bir kaynak. Büyük

bir ihtimâl ile 1399'a kadar gelen bir eserin sureti ile ona yapılan zeyilden müteşekkil bulunan bu kaynak, Âşık Paşa-zâde—müellifi mechûl—Oruç Bey gurubunun kaynağından (başlangıçtan 1422'ye kadar olan bir eser) ayrı olması bakımından, çok mühimdir. Bu eserden aynı zamanda Abmedî, Şükrullah, Karâmânî Mehmed Paşa, Mehmed Konevî, Sarıca Kemâl ve Neşrî faydalanmışlardır. Rûhî'nin bu kaynağı diğerlerinden daha sadâkatle naklettiği anlaşılmaktadır ki, bu sûretle eseri, aslî metni daha tam ihtivâ etmesi bakımından, ayrı bir değer kazanmaktadır; 2. Yazıcı-oğlu Ali'nin *Tevârîh-i âl-i Selçuk*'u veya, az bir ihtimâl ile, ondan istifâde eden diğer bir eser; 3. gerçek tarihî vak'alara dayanan iki veya daha fazla *menâkıb-nâme*; 4. *Dede Korkut kitabı* veya ondan faydalanan diğer bir eser. İdrîs-i Bitlisî (ölm. 926 = 1520)'nin *Heşt Bihişt*'i ile Rûhî tarihinin münâsebetleri mevzuunda, zıt iki iddia (M. Ş. Akkaya'ya göre, Rûhî İdrîs'ten, H. İnalcık'a göre, İdrîs Rûhî'den istifâde etmiştir) mevcût ise de, bu husûs henüz kat'iyetle tesbit edilmemiştir. Her ikisinin aynı kaynağı kullanmış olmaları da mümkündür.

Rûhî tarihinden eserlerinde istifâde etmiş olan tarihçiler şunlardır: 1. Lutfî Paşa (ölm. 970=1562), *Tevârîh-i âl-i Osman* (te'lifi 961=1554), 2. Mustafa Âlî (ölm. 1008=1600), *Kunh al-aḫbār* (te'lifi 1006=1598), 3. Müneccim-başı (ölm. 1113=1702), *Ṣaḥā'if al-aḫbār* (te'lifi 1083=1672).

Rûhî tarihinin bilinen yazmaları, Berlin, Oxford, Cezâyir, Edirne ve M. F. Köprülü kütüphânelerinde olmak üzere, 5 nüshadır (bk. Babinger, *GOW*, s. 43). Bu yazmalar arasında Bodleian nüshası (889=1484'e kadar) çok yerde diğerlerinden farklı bir durum göstermektedir. V. L. Ménage'a göre, bu nüshanın Kâtib Şevkî'nin kayıp eseri olması veya Rûhî'ye kaynak teşkil etmesi muhtemeldir. Diğer taraftan bu yazmanın eserin ilk şekli olduğu da düşünülebilir.

Bibliyografya: Rûhî Fâzıl Çelebî hakkında bk. Sehî, *Tezkire* (İstanbul, 1325), s. 127 v.d; Latîfî, *Tezkire* (İstanbul, 1314), s. 172; *Hazine defteri* (Belediye kütüp., M. Cevdet, nr. O. 71); M. T. Gökbilgin, *XV.—XVI. asırlarda Edirne ve Paşa livâsı* (İstanbul, 1952), s. 479; M. Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî* (İstanbul, 1311), II, 421; Bursalı M. Tâhir, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1342), III, 54; F. Babinger (*GOW*, Leipzig, 1927, s. 42 v.d., nr. 25); aynı mll.; *EI*[1] mad. RŪḤĪ; aynı mll., *Die früh-osmanischen Jahrbücher des Urudsch* (Hannover, 1925), s. XIII.

Rûhî tarihi için bk. J. H. Mordtmann, *Rûḥî Edrenevî* (*MOG* 1925, II, 129—136); Köprülü-zâde Mehmed Fuad, *Bemerkungen zur Religionsgeschichte Kleinasiens* (*MOG*, 1923, I); M. Şükrî Akkaya, *Osmanlı devletinin kuruluşu* (Ankara, 1934), s. 46 v.d.; P. Wittek, *Das Fürstentum Mentesche* (İstanbul, 1934), s. 34, not 1 ayn. mll., *Osmanlı imparatorluğunun doğuşu* (İstanbul, 1947, s. 19, 104; H. İnalcık, *Fâtih devri üzerinde tetkikler ve vesikalar* (Ankara, 1954), I bk. fihrist; ayn. mll., *The Rise of Ottoman Historiography* (*Historians of the Middle East*, (ngr. B. Lewis-P. M. Holt), London, 1962, s. 152—167; V. L. Ménage, *The Beginnings of Ottoman Historiography* (*agn. esr.*, s. 176); F. Köprülü, *Osmanlı devletinin kuruluşu* (Ankara, 1959), s. 68; ayn. mll., *Osmanlı imparatorluğunun etnik menşe'i meseleleri* (*Belleten*, 1943, VII, 291, not 295); Nihal Atsız, *Müneccim-başı Şeyh Ahmed Dede Efendi* (İstanbul, 1940), s. VI; Âlî, *Kunh al-aḫbār*, V, 22, 23, 25, 45, 179; Müneccim-başı, *Ṣaḥā'if al-aḫbār*, III, 267, 271. (M. K. ÖZERGİN.)

RŪḤĪ. [Bk. RÛHÎ.]

RŪ'İNDİZ. [Bk. REVÂNDİZ.]

RUḲAYYA. [Bk. RUKAYYE.]

RUKAYYE. RUḲAYYA (604—624), Peygamberin kızı olup, annesi Ḫadîca bint Ḫuvaylid'dir. Ḫadîca, Peygamberden önce, evvelâ Abû Hâla b. Zurâra al-Tamîmî ve sonra 'Atîḳ b. 'Âyiẕ al-Maḫzûmî ile evlenmiş, bunlardan birincisinden Hâla adlı bir erkek, ikincisinden Hind adlı bir kız doğurmuştur. Peygamber ile evlendikten sonra (m. 596 yılına doğru), 4 kız ile bir kaç erkek çocuk dünyâya getirmiştir. İlk islâm müellifleri bu kızların doğum sırası husûsunda ekseriyâ ihtilâf hâlindedirler. Her hâlde bunun sebebi araplarda, bilhassa câhiliye devrinde kız evlâda fazla ehemmiyet verilmemesi olmalıdır. Bâzı tarihçiler Ruḳayya'nın, en büyükleri olan Zaynab'den sonra doğduğunu, bâzıları onun 4 kızdan en küçüğü olduğunu kaydederler. İmâmiye sâlikleri ise, Peygamberin Fâṭima'dan gayri kızı olmadığı kanâatindedirler; hâlbuki bunların imamlarından birinin oğlu olan Muḥammed al-Avsaṭ'ın annesi Zaynab bint Muḥammed'in kızı Umâma'dır.

Umûmiyetle kabûl edildiğine göre, Peygamberin kızlarının doğuş sırası şöyledir: Zaynab, Ruḳayya, Umm Kulṯum Âmina ve Fâṭima. Bâzı siyer ve tarih kitaplarında Ruḳayye'nin, babası 33 yaşında iken, yâni 604 (m. s.) yılında, doğduğu kayıtlıdır. Çok küçük yaştaki erkek ve kız çocuklarının, ebeveyinleri tarafından, nişanlanması âdetinin câhiliye araplarında da

meşveret olması dolayısı ile, Rukeyye Peygamberin amcası 'Abd al-'Uzzā [Abū Lahab] b. 'Abd al-Muṭṭalib'in oğlu 'Utba ile, Umm Kulṯum Āmine [b. bk.] de onun diğer oğlu 'Uteybe ile nişanlanmış idi.

Daha sonra Abū Lahab islâmiyet ve Peygamber aleyhindeki davranışlarından dolayı, *Kur'an*'ın, CXI. (*Tabbat*) sûresinde lânetlenince, henüz evlenmemiş (*lam yakun daḫala bihā*) olan oğullarının nişanları bozulmuştur.

Hemen-hemen bütün kaynakların çok güzel olduğunu kaydettikleri Rukayya bundan sonra 'Osmān b. 'Affān ile evlenmiş ve 615 yılında onunla, bâzı mekkeli müslümanların da katıldığı kafile içinde, Habeşistan'a göç ederken, yolda veya Habeşistan'da bir çocuk zâyi etmiştir. Onlar Habeşistan'da bir kaç ay kalıp, tekrar Mekke'ye döndüler ve 622 yılında mekkeli müslümanların Medine'ye hicretleri üzerine, Rukayya ile 'Osmān da oraya gittiler. Hicretin 2. (624) yılında Peygamber Badr savaşına gideceği zaman, Rukayya hastalandı ve muhârebenin sonuna doğru vefât etti. Bu İzdivacdan olan 'Abd Allāh adındaki oğlu, 4 veya 6 yaşında iken, ölmüştür.

Bibliyografya: İbn Hişām, *al-Sīrat al-nabawiyya* (Kahire, 1955), I, 190, 250, 322 v. d., 365, 642, 652, 678; II, 368; Abū 'Abd Allāh Muṣ'ab b. 'Abd Allāh b. Muṣ'ab al-Zubayrī, *Kitāb nasab Ḳuraysh* (nşr. E. Lévi-Provençal), Kahire, 1953, s. 21, v.d., 231; İbn Sa'd, *K. Ṭabaḳāt* (nşr. Sachau), bk. *fihrist* ve bilhassa VIII, 24; İbn Ḳuteybe, *al-Ma'ārif* (Kahire, 1934), s. 61, 69; İbn 'Abd al-Barr al-Ḳurṭubī, *al-İstī'āb* (Kahire, 1939), IV, 292; İbn Ḥacer al-Askalānī, *al-İṣāba* (Kahire, 1939), IV, 297, nr. 430; İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil* (Kahire, 1349), II, 25, 51, 96, 209; 'Aṭā' Allāh b. Faḍl Allāh al-Ḥusaynī, *Ravżat al-aḥbāb fī siyar al-Nabī va 'l-āl va 'l-aṣḥāb* (trc. Benli-zâde Meḥmūd al-Maġnīsāvī), İstanbul, 1286, I, 160, 273; II, 327 v. dd.; H. Lammens, *Fāṭima et les filles de Mahomet* (1912), s. 3 v.dd.

(NEŞET ÇAĞATAY.)

RUḲİYE. [Bk. RUKAYYE.]

RUKN AL-DAVLA. [Bk. RÜKN-ÜD-DEVLE.]

RUKN AL-DİN. [Bk. RÜKN-ÜD-DİN.]

RUKNĀBĀD. [Bk. RÜKNÂBÂD.]

RUM. RŪM, Roma ve Bizans imparatorluklarına delâlet eden bir tâbir olup, bâzan „romalılar devleti" (Ῥωμαῖοι) için, bâzan da „Bizanslılar" için kullanılmıştır. Orta Asya'da da, bu tâbir Roma devleti mânasına gelmektedir. [Eski türk âbidelerinde geçen *purum* („romalılar") kelimenin part dilindeki şekli *frōm* (*frwm*) olup, buradan sogdcaya geçmiş (bk. sogd. *frwmçlk*) ve daha sonra pehlevî dilinde *hrōm* şeklini almıştır. Pehlevî dilinde *m* ünsüzünden önce gelen *ō* ünlülerinin, VI. asırda, artık *ū* şeklini aldığı müşâhede edilmektedir. Buna göre, kelimenin sogdcadan türkçeye geçmesi de bu zamanlara tesâdüf etmiş olmalıdır: **frūm* = türk.* *prum* > *purum*. Bu tâbir çincede *fu-lin* şeklini almış olup, bu dile türkçeden geçmiş bulunmaktadır (tafsilât için bk. H. H. Schaeder, *Iranica*, 2. *Fu-lin*, *Abh. d. Gesel. der Wissensch. zu Göttingen*, Berlin, 1934)].

Sonraları kelimenin mânası gittikçe daralmıştır. Önceleri Konya Selçukluları için *Rūm-Selçukluları* denildiği gibi Osmanlıların ilk devrinde Amasya [b. bk.] ve Sivas [b. bk.] bölgeleri de bu ad ile anılmıştır. Anadolu ise, merkezi Kütahya [b. bk.] olan bir eyâlete delâlet ederdi (krş. *Isl.*, 1920, X, 144, not 1). Eski Yunanistan (krş. İskender-i Rūmî, yâni büyük İskender, Roma İmparatorluğunun şark kısmı ile Bizans için kullanılan bir tâbir olan Rūm (bir de *ərām*) Türkiye'de *yūnānlyān* (yâni İyonyalılar) denilen eski belenler yerine yeni yunanlılara delâlet eden bir kelime olmuştur. *Rūm* tâbiri bir zamanlar hattâ umûmiyetle Türkiye yerine de kullanılmıştır; krş. mal. Rūm pâdişâhı. *Rūmî* tâbiri sonraları kötü mâna almıştır: *rūm-meşreb*, „rûm mizaçlı, vefâsız, sebatsız, kararsız". Krş. bir de ERZURUM (Arż-ı Rūm) ve RUMELİ.

(FRANZ BABINGER.)

RUMELİ. RŪM-ELİ, Osmanlıların Balkan yarım-adasına verdikleri coğrâfî isim, aynı zamanda bu bölgeyi içine alan Osmanlı eyâletinin adı. Bizanslılar kendilerine *romaioi* ve ülkelerine *Romania* diyorlardı. Bu sûretle islâm dünyası da bizansları *Rūm* ve şarkî Roma imparatorluğu ülkesini *Bilād al-Rūm* veya *Mamlakat al-Rūm* diye tanıyordu. Anadolu türk-islâm hâkimiyeti altına geçtikten sonra, *Rūm* ismi vaktiyle Bizans idâresinde bulunmuş Anadolu'yu gösteren bir coğrâfî isim olarak yaşamıştır; fakat garplı seyyahlar XIII. asırda türkler idâresindeki Anadolu'ya *Turqaemenie* veya *Turquie* ve Bizans imparatorluğuna tâbi yerlere *Romanie* veya *Romania* diyorlardı. Nihâyet bu tâbir daha ziyâde ortodoks yunan mezhebinin hâkim bulunduğu Balkan yarımadasını göstermeğe başladı.

Osmanlı türkleri Balkanlar için *Rum-İli* adını yunanlıların *Romania*'sından aldılar ve onu Anadolu'ya karşı denizin ötesinde bizanslılardan fethettikleri bölgeler için kullanmağa başladılar. Yalnız Rūm adı ise, eski mânasını muhâfaze ederek, küçük Asya'da Selçuklularını hâkim oldukları yerleri gösteren coğrâfî bir isim olarak kaldı (P. Wittek, *Le Sultan de Rûm*,

l'Annuaire de l'Institut de Philo. et d'Hist. Orientales et Slaves, 1938, VI).

Bizans imparatoru İustinianus I. zamanında imparatorluğun şimâl hudutları Tuna ve Drava ırmakları idi. Osmanlı sultanları da Bayazid I.'den itibâren Tuna nehri cenûbunda uzayan yarım-adayı kendi hâkimiyet sâhaları olarak düşünmüşler ve Ege denizi adalarını (Agriboz, Midilli, Rodos) aynı coğrâfî—siyâsî hudutlar içine sokmuşlardır. Murad II. Macaristan ile 1444'te yaptığı andlaşmada Macarların Tuna'yı aşmayacağına dâir söz alırken, açıkça bu geleneği tâkip etmekte idi (bk. H. İnalcık, *Fâtih devri I*, Ankara, 1954, s. 28).

Anadolu türklerinin Balkanlarda ilk yerleşmesi. 663 (1264)'de Selçuklulardan 'İzz al-Dīn Kaykāvus [b. bk.]'un Bizans'a kaçıp sığınması hâdisesi ile alâkalıdır. İmparator Mihail Palaeologos ona ve askerine yerleşmek üzere Dobruca-ilini tahsis etti. Bunun üzerine Anadolu'dan kendisine tarafdar olan bir göçebe türk gurubu Sarı Saltuk Dede [b. bk.] ile berâber Dobruca'ya geçtiler ve 30—40 oba ile 2—3 kasaba teşkil ettiler (bk. P. Wittek, *Yazidjioghlu Ali on the Christian Turks of the Dobruca*, *BSOAS*, 1952, XIV, 639—668). Babadağ kasabasını İbn Battūta 1330 tarihlerinde zikreder (tre. H. A. R. Gibb, London, 1959, II, 499). XIII. asrın ikinci yarısında Altın-Ordu hanı Berke ve ondan sonra emîr Nogay [b. bk.] Balkan işlerine yakından müdâhale ettiler ve Dobruca'daki müslüman türkleri himâyeleri altına aldılar. Aşağı Tuna üzerinde Sakçı (Isakcı) bu tarihlerde bir müslüman şehri olarak tasvir olunmakta [bk. mad. DOBRUCA] ve Nogay'ın bir karargâhı olarak zikredilmektedir (Baybars, *Zubdat al-fikra*, nşr. Tiesenhausen, *Altın-Ordu devleti tarihine âit metin*'ler, tre. İ. H. İzmirli, İstanbul, 1941, s. 221, Nuvayrī, *ayn. esr.*, s. 282).

Müslüman olan Nogay, Sarı Saltuk'un nüfûzu altına girmiş görünmektedir (Z. V. Togan, *Umumî türk tarihine giriş*, İstanbul, 1946, s. 256, 325). Nogay'ın sukûtundan sonra müşrik olan Altın-ordu hanı Tohtu, Sakçı'ya oğlu Tukal Boga'yı yerleştirdi. Kezâ Nogay'ın oğlu Çeke'yi öldüren Bulgarlar da Dobruca türklerini rahatsız etmeğe başladılar. Bu durum karşısında Dobruca türklerinden bir kısmı 1307—1311 tarihlerinde Anadolu'ya geri geldi (bk. P. Wittek, *ayn. esr.*, s. 651); kalanlar ise, hıristiyanlığı kabûl ettiler. Sonradan 1365 tarihine doğru Dobruca'da Balık ve kardeşi Dobrotiç idâresinde kurulmuş olan Dobruca despotluğunu bu türkler ile hıristiyan Kumanların kurdukları kuvvetle iddia olunabilir (bk. *EI*², mad. DOBRUDJA). Bu despotluğun merkezi başlangıçta Kalliakra, 1388'de Osmanlı türkleri geldiği sırada ise, Varna idi.

Bundan sonra garbî Anadolu'yu fethedeп Aydın-oğulları, Saruhan-oğulları ve Karesi beylerinin donanmaları ile, Ege denizini geçerek, Balkanlara yaptıkları akınlar gelir. Bu akınların en tanınmış kahramanı Aydın-oğullarından Gâzî Umur Bey'dir. O evvelâ 1332 veya 1333 yılında Bodonitsa, Agriboz, Mora ve Gelibolu'ya yaptığı akınlarla dikkati çekti. Bizans ile ittifakı ona Balkanlar'da ehemmiyetli bir rol oynamak imkânını verdi. 1337'de imparatorun müttefiki olarak arnavutlara, 1341'de Karadeniz'den bulgarlara taarruz etti. 1343'te ve 1345'te Kantakuzen'in müttefiki olarak Dimetoka'ya geldi ve Bulgaristan'a akınlarda bulundu. Müttefikini Bizans tahtına oturtmak için 1345 ağustosunda İstanbul üzerine yürüdü.

Osmanlıların Balkanları ilk fethi. 1348 mayısında Umur'un ölümü (P. Lemerle, *l'Emirat d'Aydin, Byzance et l'occident, recherches sur „la geste d' Umur Pacha"*, Paris, 1957) ve Aydın-oğullarının latinlerle uğraşmağa mecbûr kalması netîcesinde, Rumeli harekâtında öncülük Osmanlılara geçti. G. Ostrogorski (*History of the Byzantine State*, s. 436), 'nin dediği gibi, Osmanlıların, Balkanlarda yerleşmesi ârızî bir hâdiseye bağlı değildir; Bizans kudretinin Balkanlarda çözülmesinin tabi'î bir netîcesidir. Bu boşluğu başlangıçta Sırp kıralı Stefan Duşan dolduracağa benziyordu. Kendisi Makedonya'yı istilâ ettikten sonra, Serez'de sırpların ve yunanlıların imparatoru unvânını almış idi (1345). Aynı tarihte Orban, Umur Bey'in tavsiyesi ile, Kantakuzen'in müttefiki oldu ve onun kızı Teodora ile evlendi. Bizans imparatorluğunda patlak veren ikinci iç harpte sırplar ve bulgarlar Ioannis V.'i desteklerken, Osmanlılar Kantakuzen'in yanında yer aldılar. Orhan'ın oğlu Süleyman Paşa kumandasında gönderdiği 10.000 kişilik bir kuvvet Ioannis V.'i destekleyen sırp-yunan kuvvetlerini tam bir bozguna uğrattı (Cantacuzène, tre. Cousin, Paris, 1674, s. 206 v.dd.; G. Ostrogoraki, *ayn. esr.*, s. 472). 1352 son baharında kazanılan bu zafer Osmanlıların Rumeli'de yerleşmesini sağlayan bir dönüm noktasıdır. Bu tarihe doğru Rumeli artık Anadolu gâzîleri için dâimî bir faâliyet sâhası hâline gelmiş idi. Kendiliğinden toplanan gâzî grupları Bizans'ın iç mücâdelelerinde veya sırplara ve bulgarlara karşı yapılan harekâtı desteklemek ve akın yapmak üzere, sık-sık Rumeli'ye geçmeğe başlamışlardı (bk. Cantacuzène, s. 246, 268).

Kantakuzen Süleyman'ın bu sefer esnâsında Trakya'da bâzı noktaları işgâli altına geçirdi-

gini ve boşaltmak istemediğini açıklar ve bunlar arasında yalnız Çimpi (Cimbi, Cimbini) 'yi zikreder. Âşık Paşa-zâde (ngr. Adsız, s. 123 v.d.) ve Negrî (ngr. Taeschner, I, 49) onun Çimpi hisarını ve Aya-Şiline (veye Aya-Şilonya) 'yi zaptettiğini ve Od-Köklek 'e uç edindiğini açıklamaktadırlar. Müstakil bir rivâyeti temsil eden Rûḥî ise, Osmanlıların esâslı hazırlıklardan sonra Kemer 'den (Aşık Paşa-zâde 'de Viranca-Hisar, Kemer, Kapı-Dağ yarım-adasının garbında, sâhilde olup, bugün de aynı adı taşır. Onun yakınında bir Eski-Kale vardır). Gelibolu yarım-adasının berzah kısmına geçerek, evvelâ Od-Köklek 'i ve Eksamilye (bugün Eksamil) 'yi fethettiğini yazar. Bunlardan birincisi eski tahrir defterlerinde Öd-Köklek, diğer ismi Balabancık şeklinde kayıtlıdır (Bk. Münir Aktepe, *Osmanlıların Rumeli 'de ilk fethettikleri Çimbi kalesi, Tarih dergisi*, 1950, I, 303, 304). Bu mevkî de her hâlde Eksamil 'e yakın sâhilde bir yer olmalıdır. Çimpi hisarı da tahrir defterlerinde yine Eksamil 'in yakınında zikrolunur ve Umur-Beglü adı ile de anıldığı kaydedilir (M. Aktepe, *ayn. esr.*, s. 296). Tahrir defterlerinde Çimpi 'ye tâbî Müsteciblü bugün Kızıl-Dere 'nin hemen şimâlinde Müstecib-Çift olmalıdır. 1352 'de Süleyman Paşa 'nın işgâl ettiği ve Kantakuzen 'in boşaltılmasına çalıştığı yerler işte bu hisarlar olmalıdır. Şu hâlde Osmanlıların Rumeli 'de ilk yerleşmesi 1352 yılında, Gelibolu 'nun berzah kısmında vukû bulmuştur. Gelibolu 'nun fethi bundan iki yıl sonradır (1358 'e doğru Trakya 'da fütûhât sâhası için bk. Süleyman Paşa 'nın zâviye vakfı, Türk islâm eserleri müzesi, Vak. nr. 2197). Güvenilir çağdaş bir kaynağa da yandığı bugün kesin olarak meydana çıkan Enverî 'nin *Düstûrnâme* 'sine göre (bk. Lemerle, s. 243), Osmanlıları Rumeli 'ye geçip-yerleşmeğe teşvik eden Gelibolu tekfûru Asen 'in oğludur. Bu zât müslümanlığı kabûl etmiş ve Melik adını almıştır (krş. Yazıcı-zâde 'deki *melik* ve *ayn. mak.*) Onun teşvikî ile Lapseki 'de bir gemi yapılmış ve asker sevkedilerek, karşı sâhilde evvelâ baskın ile Akça-Burgos zaptedilmiş, sonra Kozlu-Dere 'ye 3.000 asker geçip, Gelibolu 'yu almağa hazırlanmışlardır. Bir sabah Gelibolu sûrlarının beklenmedik bir anda yıkıldığı görülmüş, kalenin tekfûru bir gemi ile kaçmış ve bu taraftan acele yetişen Süleyman Bey Gelibolu 'ya hâkim olmuştur.

Bu rivâyette de ilk fetihlerin Kozlu-Dere civârında, berzâba yakın bir yerde olduğu açıklanmıştır (Akça-Burgos her hâlde Âşık Paşa-zâde 'deki Akça-Liman 'dır). Gelibolu fethine gelince, Bizans kaynaklarının da açıkça bildirdikleri gibi, 1354 yılı mart başlarında bir zelzele neticesinde kale sûrlarının yıkılması üzerine, Osmanlılar gelip, müdâfaasız şehri işgâl etmişlerdir (Cantacuzène, s. 230 v.d. ve G. Arnakis, *Gregory Palamas among the Turks*, Speculum, 1951, s. 26). Kantakuzen 'in verdiği tafsilâta göre, kendisi 10.000 altın göndererek, Çimpi hisarını Süleyman 'dan almağa çalıştığı bir sırada „Allahın takdiri" ile şiddetli bir zelzele Trakya 'daki şehirlerin hemen-hemen hepsini harâp etmiş, halk henüz sûrları ayakta duran şehirlere kaçıp sığınmışlardır. Süleyman Paşa bu şehirleri ve bu arada Gelibolu 'yu zaptetmiş ve Anadolu 'dan türk halkını getirterek, bu şehirlere yerleştirmiştir (bu noktayı Âşık Paşa-zâde de te'yit eder ; bk. s. 124). Süleyman Paşa Gelibolu 'nun sûrlarını tâmir ettirmiş, ondan sonra Bulgaristan 'a akınlar yapmağa başlamıştır. Kantakuzen, barış içinde yaptığı bu işgâl hareketinden dolayı, Süleyman 'ı babası Orhan nezdinde protesto ve bu yerlerin iâdesi için 40.000 altın teklif etti. Süleyman başlangıçta bu yerlerin yıkılmış ve terkedilmiş olduğunu, onun için veremeyeceğini izâh etti. Sonra İzmit 'te, imparator, Orhan ve Süleyman arasında, bir konferans kararlaştırıldı ; fakat Orhan, hastalığı ileri sürerek, toplantıya gelmedi. Süleyman sonradan şehirleri teslime râzı olmuş göründü ise de, Bizans 'ta iç kargaşalıkların tekrar başlaması ve Kantakuzen 'in imparatorluktan ayrılmağa mecbûr olması üzerine, bu yerleri elinde tuttu (Cantacuzène, s. 232—236). Osmanlıların Rumeli 'de yerleşmesi İstanbul 'da büyük heyecan ve telâş uyandırmış ve bundan mes'ûl tutulan Kantakuzen imparatorluk tahtından ayrılmak zorunda kalmıştır. Kantakuzen tahttan çekilirken, yeni imparatora, mevcut şartlar altında türklere karşı koymak mümkün olmadığını belirtmiş ve barışın muhâfazasını tavsiye etmiştir (Cantacuzène, s. 245—248).

Süleyman Paşa Gelibolu 'yu Rumeli 'de merkez ittihaz edip, akınlardan sonra oraya dönerdi (Âşık Paşa-zâde, s. 125). Onun Rumeli 'de fetihleri Rûḥî 'ye göre, Migalkara (Malkara), İpsala, Vize, Tekfûr-Dağı, Seyit-Kavağı, Bolayır ve Gelibolu 'dur. *Düstûr-nâme* ise, Gelibolu fethinden sonra, Süleyman Paşa 'nın Dimetoka, Keşan, Migalkara ve Edirne 'yi fethettiğini iddia eder. Süleyman 'ın Edirne 'yi ve Vize 'yi fethetmediği muhakkaktır (krş. Cantacuzène, s. 260—295). O ancak 1352 'de, Kantakuzen 'in müttefiki olarak, bir aralık Edirne 'de bulunmuştur.

Osmanlı fethinin gelişmesi. Gelibolu berzah şehirlerinde ve Gelibolu 'da yerleştikten sonra, Osmanlılar üç istikamette uç teşkil ederek, fetihlere devam ettiler. Birinci uç sâhilden Tekfûr-Dağı, Çorlu ve İstanbul istikametinde,

ikinci uç ortadan, Koñru-Dağı (Âşık Paşa-zâde, s. 125, Koñur-Hisar, burası bugün Kuru-Dağ denilen bölgededir) üzerinden, Malkara, Hayrabolu ve Vize istikametinde, üçüncü uç, Meriç vâdisinde İpsala, Dimetoka ve Edirne istikametinde yapılan fetihlere üss oldu. Osmanlıların Rumeli fütûhâtında bu uç sistemi muhâfaza olunacak, ve fetihler ilerledikçe, uçlar üç koldan daha ileri bölgelere kaydırılacaktır. Orhan zamanında Gelibolu merkez olarak, Trakya'daki bütün fetihler bir uç bölgesi sayılıyordu. Süleyman'ın ölümü ve Orhan'ın son senelerinde ihtiyarlığı ve hastalığı yüzünden, burada mühim bir sarsıntı ve gerileme olmuş görünmektedir; zîra Süleyman Paşa zamanında alınmış bâzı şehirlerin sonradan yeniden fethedildiğini görmekteyiz. Süleyman Paşa zamanında sol kol ucunda Hacı İlbeyi ve Evrenos Bey faâliyette idiler. Sonradan bu uç sırası ile İpsala, Gümülcine, Serez, Kara-Feriye ve oradan iki kola ayrılıp, Tırhala ve Üsküp'e, sağ koldaki uç ise, Yanbolu, Karin ovası, Pravadi'ye, oradan ikiye ayrılarak, biri Tırnova ve Niğbolu'ya, diğeri Dobruca'ya intikal edecektir. Orta uç, Çirmen, Zagra, Filibe'ye, orada ikiye ayrılarak, Sofya, Niş'e veya Köstendil ve Üsküp'e geçecektir. Bu üç istikamette yapılan fetihler Rumeli'nin sağ kol, sol kol ve orta kol sancaklarını teşkil etmiştir (orta kol, sağ kol, sol kol taksimine orta Asya türk devletlerinde de rastlanır). Osmanlıların orta kol sancakları, Edirne, Sofya, beyler-beylerinin merkezleri olmuştur. Türk göç ve yerleşme hareketi de, bu uç bölgelerini takip ederek, bu istikametlerde kuvvetli olmuştur (bk. Ö. L. Barkan, *Osmanlı imparatorluğunda iskân ve sürgünler*, *İstanbul üniversitesi İktisat fakültesi mecmuası*, XV, 209—237 ve XVI. asrın başında nüfusun yayılışına dâir harita). Süleyman Paşa'nın yaptığı gibi, Osmanlılar Rumeli'de, her yeni ucun teşekkülü ile berâber, Anadolu'dan o bölgeye muhâcirler ve bilhassa savaşçı yörük gurupları sevketmişlerdir. Bu uç bölgeleri ileriye intikal ettikçe, geride kalan eski uç merkezleri, kalabalık medenî türk şehirleri olarak yükselmiştir. Bilhassa vakfa (b. bk.) dayanan dinî ve ticârî müesseseler bu şehirlerin gelişmesinde esâs rolü oynamıştır. Edirne, Filibe, Serez, Üsküp, Sofya, Silistre, Tırhala, Yeni-Şehir, Manastır bu sûretle başlangıçta uç merkezleri olarak gelişmiş, uç beylerinin vakıfları ile donatılmış ve sonra Rumeli'nin bugüne kadar ehemmiyetini muhâfaza eden başlıca şehirleri hâline gelmiştir.

Osmanlı fetih siyâseti. Süleyman Paşa idâresindeki Osmanlılar Rumeli'de ilk fetihlerini yapaken, yerli halka „istimâlet" vermişler, yâni kendilerine meylettirecek şekilde muâmele etmişlerdir. Âşık Paşa-zâde'nin yazdığı gibi (s. 123 v.d.), onlar bu yerlerin „kâfirlerini incitmediler, belki kâfirlerine dahi ihsân ettiler. İçinden bir kaç bellüce kâfirlerini tuttular". „Cimbi kâfirleri bu gâziler ile müttefik oldular". İşte Osmanlılar Rumeli fütûhâtında bu siyâsete dâimâ sâdık kalmışlardır. Uçlarda gazâ akınları devâm ederken, devlet kendi himâyesine girmiş zimmîleri, bilhassa köylü ahâliyi himâyeye ve kendi tarafına kazanmağa çalışıyordu. Derebeyler bertaraf ediliyor, karşı koymadıkları takdirde, bunlar da Osmanlı askeri kadrolarına alınıyordu. Murad II. ve Fâtih Mehmed devirlerinde dahi Rumeli'de eski Bizans timar (proniya) topraklarında Osmanlı timar sipâhîsi olarak bırakılmış hıristiyan asker âilelerine rastlıyoruz (bk. H. İnalcık, *Stefan Duşan'dan Osmanlı imparatorluğuna*, *F. Köprülü armağanı* ve *Ottoman Methods of Conquest*, *Studia Islamica*, II). Kezâ Duşan idaresinde eyâletlerde „voynik" adı altında gördüğümüz küçük arâzi sâhibi askerler, Osmanlı devrinde de (voynuk) yeni devletin askerî kadrolarında muhâfaza olundular. XV. asırda bunlar Makedonya, Tesalya ve Arnavutluk'ta aynı ad altında mühim bir mıkdara varmakta idiler. Kezâ Tuna üzerinde kalelerdeki „martaloslar" ve „eflâk" adı altında askerî nizâma tâbî hıristiyan göçebeler kendi beyleri idâresinde Osmanlı askeri kadrosuna alındılar (bk. *ayn. esr.*, s. 237—245). Bu siyâset Osmanlıların Rumeli'de yayılışını kolaylaştırmıştır. Fakat asıl Osmanlıların ortodoks kilisesine karşı gösterdikleri iyi muâmele ve tatbik ettikleri vergi siyâsetidir ki, Osmanlı idâresinin geniş halk kütleleri ve köylü sınıfı tarafından benimsenmesini sağlamıştır. Osmanlı istilâsı Balkanlarda Bizans imparatorluğunun, Bulgar çarlığının ve Duşan imparatorluğunun parçalandığı ve düştüğü bir devre rastlar. O zaman garp derebeylik âdetleri Balkanlarda yerleşmeğe ve merkezî kuvvetin yokluğu dolayısı ile, derebeylik yayılmağa başlamış idi (bk. D. Zakythinos, *Processus de féodalisation*, *l'Hellenisme contemporain*, Atina, 1948, II, 499—514). Osmanlıların *tekfûr* adı altında gösterdikleri bu mahallî senyörler toprağı daha sıkı bir şekilde şahsî kontrolleri altında tutmağa çalışmakta idiler (bk. G. Ostrogorski, *La féodalité byzantine*, trc. H. Grégoire — P. Lemerle, Brüksel, 1954). Köylü, mahsûl vergilerinden ve muayyen nakdî bir arâzi vergisinden başka, senyöre yılda bir araba odun, bir araba ot, yarım araba saman vermek ve senyörün topraklarında üç gün çalışmak gibi, angaryelere tâbî idi. Bunun dışında bayramlarda bir takım hediyeler vermeğe de mecbûr idi. Eski devlete âit timar arâzisi gittikçe bu senyör-

lerin veya manastırların mülkü hâline gelmekte, köylü işlediği topraklar üzerinde durumunu daha da kötüleşmekte olduğunu görmekte idi. Osmanlılar gelince, onlar evvelâ zirâat topraklarını „mirî arâzi" adı altında tamâmiyle devletin kontrolü altına sokarak, mahallî derebeyliğe son verdiler; angaryaları sistemli bir şekilde kaldırarak, angarya hizmetlerini bir vergi ile çift resmi ile karşıladılar (bk. H. İnalcık, *Osmanlılarda raiyyet rüsûmu*, *Belleten*, 1959, XXIII, 575—581; ayn. mll., *The problem of the relationship between Byzantine and Ottoman taxation*, *Akten des XI. Inter. Byz. Kongresses*, 1958, Münehen, 1960, s. 237—242). Osmanlı istilâsı karşısında köylü kütlelerinin desteğini sağlayamayan senyörler haçlı bayrağı altında garptan gelen latinlerin ve macarların himâyesini aramakta idiler. Katolik olan latinler ve macarlar ise, râfızî saydıkları yerli ortodoks halktan nefret etmekte, onları zorla katolikliğe sokmak için, şiddet kullanmakta idiler. Zengin tüccar olarak memlekete yerleşen italyanlara karşı yerli balkın nefret ve kinini de bana eklemek lâzımdır [bk. mad. MEHMED II.]. Hâlbuki Osmanlılar her gittikleri yerde metropolitleri tanımakla ve himâye etmekle kalmıyor, üstelik onlara timarlar veriyorlar ve böylece kendilerini doğrudan-doğruya devlet me'mûru durumuna getiriyorlardı (bk. H. İnalcık, *Suret-i defter-i sancak-i Arvanid*, Ankara, 1954, s. 58, 73).

Osmanlı devleti ufak devletler ve senyörler elinde parçalanmış bulunan Balkan yarımadasını kendi idâresi altında birleştirdikten sonra (bk. N. Iorga, *Hist. des Etats Balcaniques*, Paris, 1925), bu bölgenin asırlardan beri siyâsî ve dinî merkezi olan İstanbul'u da nihâyet aldı. Bunu başaran Osmanlı sultanı aynı zamanda Tuna nehri cenûbundaki bütün topraklar üzerinde doğradan-doğruya Osmanlı idâresini yerleştirmek üzere devâmlı bir mücâdele yaptı [bk. mad. MEHMED II.].

Balkanların türkler tarafından iskânı. Bilhassa XIV. asırda kütle hâlinde yerleşme şeklinde kendini göstermiştir. Timur istilâsı Anadolu'dan Rumeli'ye büyük bir göç dalgasına sebebiyet vermiş, bundan sonra Osmanlılar Rumeli'yi gerçek yurtları saymağa başlamışlar ve Edirne devletin pâyitahtı durumuna yükselmiştir. Osmanlı imparatorluğunun Rumeli'de kuruluktan sonra Anadolu'yu içine aldığı iddiası (Gibbons, Köprülü, Wittek), şüphesiz, büyük bir hakîkat payı taşımaktadır. Bu göçler neticesinde Trakya, şarkî Bulgaristan, Meriç vâdisi ve daha sonraları Dobruca kuvvetle türkleşmiştir. Tahrir defterlerine göre yapılan incelemeler (bk. Ömer Lütfi Barkan, *İktisat fakültesi mecm.*, nr. 4, 11 ve 15'teki makaleleri), bu bölgelerde XVI. asırda nüfus ekseriyetinin türklerde olduğunu kesin bir şekilde meydana çıkarmıştır. Bu yerleşmenin başlıca vasıflarından biri devletin tatbik ettiği iskân usûlüdür. Bununla berâber daha Orhan zamanından beri devâm eden kendiliğinden göçler de daha az ehemmiyetli değildir. Bu yerleşmenin şartları hakkında bu bölgelerde yer adlarının incelenmesi tarihî kayıtları te'yit eden netîceler vermiştir (bk. H. İnalcık, *Ottoman Methods of Conquest*, *Studia Islamica*, 1954, II, 103—129). XV. asır tahrir defterlerinde Trakya ve Meriç vâdisinde bulduğumuz köy adlarını sınıflandırırsak: 1. *Kayı*, *Salurla*, *Türkmen*, *Akça-Koyunlu* gibi, göçebe yürük gruplarına (bk. T. Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler*, *Tatarlar ve evlâd-ı fâtihan*, İstanbul, 1957), 2. *Sarahanlı*, *Menteşeli*, *Simavlı*, *Hamitli*, *Eflûganlı* gibi, Anadolu'da bir yer adı ile alâkalı yerleşik veya göçebe gruplarına, 3. *Davudbeglü*, *Turahanlı* gibi, meşhûr askerî önderlerin tâbîlerine, 4. Doğancı, Çavuş, Damgacı, müderris, kadı, sekbân gibi, Osmanlı askerî sınıf mensûplarına, 5. Karaca-Resûl, Hacı-Timurhan gibi, alel'âde şahıslara, 6. Bir zâviye veya vakfa, 7. nihâyet Kayacık, Ada, Hisarlı, Yarıcılar, Çömlekçi, Eskice-Pazar gibi, tabiî görünüşe veya iktisâdî vazîfelere bağlı olduğu görülür. Zâviyelerin türk köylerinin teşekkülünde çok ehemmiyetli bir rol oynadığına ayrıca işâret etmek lâzımdır (bk. Ö. L. Barkan, *Osm. imparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak vakıflar ve temlikler*, *Vakıflar Dergisi*, 1942, II, 279—386). Adı geçen bölgelerde eski yer adlarının azınlıkta kalması, daha ziyâde kasaba adlarında yaşaması kayde değer. Trakya'da fetih sırasında geniş islâmlaşmalar olduğu anlaşılmaktadır (Rûhî bu husûsta: „bâzı eyyâm olurdu ki, kefereden bin kişi imâna gelirdi" demektedir). Türk göçmenleri umûmiyetle müstakil köyler kurmuşlar ve bunlar duruma göre çeşitli türk adları almışlardır. Umûmiyetle köylerde ve şehirlerde Anadolu'dan gelen müslüman türkler yerli hıristiyan halkla karışmamışlardır. Şehirlerde dahi hıristiyan mahalleleri dâimâ ayrıdır.

Rumeli'de XVI. asırda zirâat sâhalarının genişlediğini, tahrir defterlerinde pek çok *ifrâzât* kayıtlarında bulunmasından anlıyoruz. Nüfus Kanûnî devrinde büyük bir artış göstermiştir (1535 tarihine doğru nüfusun 5.000.000'a çıktığı tahmin edilmektedir). Türkler Balkanlar'a pamuk ve pirinç zirâatini sokmuş ve yaymışlardır (pirinç zirâatinin genişliği hakkında bir fikir edinmek için bk. Tayyib Gökbilgin, *Paşa livası*, s. 125—150). İstanbul gibi büyük bir merkezin (XVI. asırda nüfusu 400.000 tahmin

edilmektedir) kuruluşu Trakya ve Bulgaristan için büyük bir pazar sağlamış ve her türlü zirâî istihsâli teşvik etmiştir. Büyük Osmanlı ordusunun sefer yolu boyunca yaptığı geniş ölçüde mubâyaalar da Rumeli'de zirâî istihsâli destekleyen başlıcâ âmillerdendir. Osmanlı devrinde Rumeli'de mâdencilik faâliyeti artmış, yeni mâden kuyuları açılmıştır. Sırbistan'da Novaberda, Kratovo, Rudnik, Trepçe, Zaplanina'da bakır, kurşun, altın, demir ve bu arada bilhassa mühim mikdarda gümüş istihsâl olunmakta idi. Bu arada en mühim gümüş istihsâl merkezi Selânik yakınında Sidre-Kapsa idi. Bosna-Hersek'te muhtelif mâden merkezlerinde gümüş ve kurşun istihsâl olunuyordu. En mühim demir istihsal merkezleri Bulgaristan'da Samakov, Sırbistan'da Vlasina ve Rudnil idi (bk. R. Anhegger, *Beiträge zur Geschichte des Bergbaus im osmanischen Reiches*, İstanbul, 1943, [*Rumeli*], s. 131—212).

R u m e l i ' n i n i d â r î t e ş k i l â t ı. Süleyman Paşa Gelibolu'da, devletin esâs kuvvetlerinin baş-kumandanı sıfatı ile, beylerbeyi durumunda idi. Nitekim kaynaklarımızdan biri ona beylerbeyi unvânı vermektedir (Sâdeddin, *Tâc al-tavârîḫ*, I, 69). Murat I. Edirne'yi alınca, lalası Şâhin'i, eski Zagra ve Filibe istikametinde fütûhatta bulunmak üzere, orta uca tâyin etti. Sonra kendisi Anadolu'da pâyitahtı Bursa'da bulunurken, onu deniz aşırı yerlere beylerbeyi, yâni Selçuklulardan ve İlhanlılardan gelen an'aneye göre, bu taraftaki kuvvetlerin baş-kumandanlığına getirdi. İlk beylerbeyi merkezi Edirne olmuştur. Böylece Rumeli bir beylerbeyi idâresinde ayrı bir askerî-idârî bölge olarak, meydana çıkmıştır. Bu bölgenin denizle ayrılmış olması devletin fiilen iki idâri büyük bölge hâlinde ayrılmasını gerektirmekte idi. O zaman uç kuvvetleri doğrudan-doğruya Evrenos Bey'in kumandası altında olmakla berâber, büyük harekât esnâsında beylerbeyinin kumandası altında hareket etmekte idi (bk. Âşık Paşa-zâde, s. 128; Neşrî, s. 57). Osmanlı devletinin ilk beylerbeyliği olan Rumeli beylerbeyliği, diğer beylerbeylikler teşekkül ettikten sonra da (bk. *EI²*., mad. EYÂLET), husûsî mevkiini muhâfaza etmiştir.

XIV.—XV. asırlarda Rumeli beylerbeyleri umûmiyetle merkezde bulunurlar, vezirler gibi paşa unvânını taşırlar ve divân toplantılarının tabi'i azâsından olarak, müzâkerelere katılırlardı. Kanûnî Süleyman 929 muharremde (1535 temmûz) Rumeli beylerbeyinin imtiyazlı durumunu te'yit ederek, şöyle bir hukûm verdi: *„Rumeli beylerbeyisi divâna gelüp paşalar ile bile otara ve Anadolu beylerbeyisi divana gelmeyeler"* (Feridûn Bey, *Münşaat*, I, 595). XVII. asırda kaleme alınan mîr-mîran kanûnuna göre de: *„Rumeli beylerbeyisinin de sâir beylerbeyilerden vücûh ile farkı vardır"* (*MTM*, I, 527). Rumeli beylerbeyi devletin timarlı sipâhîlerinden mürekkep en mühim ordusuna kumanda ettiği için, Fâtih'in vezîr-i âzamı Mahmud Paşa ve Kanûnî'nin vezîr-i âzamı İbrahim Paşa aynı zamanda Rumeli beylerbeyliğini kendi ellerinde tutmuşlardır.

XV. asırda Balkanlarda yapılan bütün fetihler Rumeli beylerbeyliğine eklenmiştir. Yalnız Tuna cenûbundaki arâzi değil, Tuna ötesindeki Kili ve Akkerman da bu beylerbeyine bağlanmıştır (1484). Ancak 1541'de, Budin beylerbeyliği teşkili üzerine, Avrupa kıt'asında Osmanlı beylerbeyliklerinin mıkdarı artmıştır. Aynı tarihte Bosna'nın da bir beylerbeylik hâline getirildiğini biliyoruz. Promontorio de Campis'in verdiği listede (*Die Aufzeichnungen des Genuesen Iacopo de Promonorio de Campis, über dem Osmanenstaat um 1475*, nşr. Fr. Babinger, Müuchen, 1957, s. 48 — 55) 1475'te Rumeli (Grecia)'de şu 17 sancak beyi zikredilir: 1. İstanbul, 2. Gelibolu, 3. Edirne, 4. Niğbolu ve Zagora, 5. Vidin, 6. Sofya, 7. Sırbiya (Laz-İli), 8. Sırbiya (Despot-İli), 9. Vardar (Evrenos-oğulları), 10. Üsküp, 11. Arnavut-İli (İskender beye âit), 12. Arnavut-İli (Araniti'ye âit), 13. Bosna (kırala âit), 14. Bosna (Stefan'a âit), 15. Arta, Zituni ve Atina, 16. Mora, 17. Manastır. Rumeli beylerbeyi bu 17 sancaktan takrîben 22.000 asker getirirdi. Ayrıca 8.000 akıncı, 6.000 azap var idi. 1500 tarihlerinde alman imparatoruna verilmiş bir raporda (*Turcicae Descriptio*, nşr. N. Iorga, *Notes et extraits*, Bükreş, 1915, V, 338—339) Rumeli'de 25 sancak buluyoruz. İsimleri verilen sancakların adları XVI. asırda bulduğumuz teşkilâta daha uygundur: 1. Kili, 2. Gelibolu, 3. Vidin, 4. Niğbolu, 5. Agriboz, 6. Selânik, 7. Serez, 8. Samma (?), 9. Argiri kasrı (Ergiri), 10. Mora, 11. Köstendil (Konstantin-İli), 12. Prizren-Ohrida, 13. Vulçetrin (Vuçitrn), 14. Çirmen, 15. Bosna, 16. İşkodra, 17. Azigan (?), 18. Kruşevac (Alaca-Hisar), 19. Ver-Bosna, 20. Semendire (Smederovo), 21. İzvornik.

Kanûnî'nin ilk zamanlarına âit bir osmanlı vesîkasında ise, Rumeli sancakları bunları, o zaman tasarruf eden beylerin derecesine göre, livâların isimleri ve yanlarında sancak beyi hâsları gösterilerek, şöyle sıralanmaktadır:

1. Paşa, 2. Bosna (sancak beyi hâssı: 739.000), 3. Mora (606.000), 4. Semendire (622.000), 5. Vidin (580.000), 6. Hersek (560.000), 7. Silistre (560.000), 8. Ohri (535.000), 9. Avlonya (535.000), 10. İskenderiye (512.000), 11. Yanina (515.000), 12. Gelibolu (500.000),

13. Köstendil (500.000), 14. Niğbolu (457.000), 15. Sofya (430.000), 16. İnebahtı (400.000), 17. Tırhala (372.000), 18. Alaca-Hisar (360.000), 19. Vulçetrin (350.000), 20. Kefe (300.000), 21. Prizren (263.000), 22. Karli (250.000), 23. Agriboz (250.000), 24. Çirmen (250.000), 25. Vize (230.000), 26. İzvornik (264.000), 27. Florina (200.000), 28. İl-Basan (200.000), 29. Çingene (190.000), 30. Midilli (170.000), 31. Kara-Dağ (100.000), 32. Müsellemân-ı Kırk-Kilise (81.000), 33. Voynuk (52.000).

Bunlardan Çingene, Müsellem ve Voynuk sancakları muayyen bir mahalle âit sancaklar değildir. Dağınık olan bu zümrelerin her biri bir sancak beyi idâresi altına konmuştur. Esâsen diğer sancaklarda da sancak beyinin esâs vasfı ve vazîfesi o yerdeki sipâhilerin kumandanı olmaktır. Kanûnî devrinde vezîr-i âzam İbrahim Paşa zamanında yapılmış bir resmî listede Sofya, İnebahtı ve Florina hâric yakarıdaki bütün diğer sancakları buluyoruz. Orada fazla olarak Selânik livâsı zikredilmiştir. Umûmiyetle Selânik pâdişah haları arasınaalınmakta veya tekâütlük olarak vezirlere verilmekte idi. Sofya da bu tarihlerde pâdişah hasları arasına alınmıştır. İnebahtı ise, 1534 'te kurulan Cezâyir-i Bahr-i Sefîd eyâletine katılmıştır. Florina zaman-zaman pâdişah haslarına katılmakta veya müstakil olarak bir su-başı idâresine verilmekte idi (Topkapı sarayı arşivi, D. 9578, Tayyib Gökbilgin bu listenin 1526—1528 yıllarında tanzim edilmiş olduğunu kaydeder: *Belleten*, sayı 78, s. 250, 259). Paşa sancağı Kanûnî 'nin ilk zamanlarında Üsküp, Pirlipe, Manastır, Kastorya (Kesriye) şehirlerini içine almakta ve Rumeli 'de geniş bir bölgeye yayılmaktadır. Sonraları bu şehirler sancak beyi merkezleri olmuştur.

1018 (1609) tarihine doğru Aynî Ali 'nin verdiği listede (*Kavânîn-i âl-i Osman*, nşr. *Tasvîr-i efkâr*, İstanbul, 1280, s. 11—13). Sofya ve Manastır Paşa sancağına dâhil edilmiştir. Fazla olarak, bu listede Selânik, Üsküp, Dukagin, Delvine, Kırk-Kilise, Ak-Kerman (Bender ile berâber) sancaklarını buluruz. Buna karşılık, bu tarihten önce Rumeli 'nin bâzı sancakları yeni teşekkül eden Cezâyir-i Bahr-i Sefîd, Kefe ve Bosna eyâletlerine verilmiştir. Cezâyir-i Bahr-i Sefîd eyâletine verilen sancaklar Gelibolu, Agriboz, İnebahtı, Karlı-İli, Midilli sancaklarıdır. Bosna eyâletine bağlanan sancaklar ise, Kilis (Klis), Hersek, Pojega, İzvornik (Zvornik), Zaçana (Zaçasna veya Pakrac), Rahovice (Orahovica), Kırka (Krka)'dır (Bosna beylerbeyliğinin kuruluşu 1541 'dedir. O zamanki sancaklar ve sonraki değişiklikler için bk. Hazım Şabanović. *Bosanski Pašaluk*, Sarajevo, 1959). Cezâyir-i Bahr-i Sefîd eyâleti 1534 'te Barbaros Hayreddin Paşa 'ya beylerbeylik verilmek sûreti ile, meydana çıkmıştır (şunu da işâret etmeliyiz ki, *eyâlet*, idârî bir tâbir olarak, ancak XVI. asrın sonlarından itibâren kullanılmağa başlamıştır. Onun yerine daha önce *beylerbeylik* kullanılıyordu). Özi veya Silistre eyâletine Rumeli 'den Silistre, Niğbolu, Çirmen, Vize, Kırk-Kilise, Bender ve Ak-Kerman sancakları katılmıştır. Bu sûretle 1640 tarihine doğru Koçi Bey 'in verdiği listeye göre (*Koçi Bey risâlesi*, nşr. Ali Kemâlî Aksüt, İstanbul, 1939 ve krş. Faik Reşit Unat, *Kemankeş Kara Mustafa Paşa lâyihası*, *Tarih vesikaları*, nr. 6, s. 462), Rumeli eyâletinde şu sancaklar var idi: Köstendil, Mora, İskenderiye, Tırhala, Yanya (Yanina), Ohri, Dukagin, Silistre Niğbolu, Vidin, Avlonya, El-Basan, Delvine, Üsküp, Selânik, Vize, Kırkkilise, Çirmen, Alacahisar, Prizren, Vulçetrin, Bender, Ak-Kerman. Özi eyâletine dâhil olan Silistre, Niğbolu, Bender ve Ak-Kerman, Kırk-Kilise, Vize, Çirmen sancakları burada Rumeli eyâleti içinde gösterilmiştir.

XVII. asrın ortalarında Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (bk. J. v. Hammer, *Rumeli und Bosna*, alm. trc. Wien, 1812)'da Rumeli beylerbeyliğini üç kola ayırarak, sağ kolda Vize, Kırk-Kilise, Silistre, Niğbolu, Vidin sancaklarını, orta kolda Çirmen ve Sofya sancaklarını, sol kolda ise, Gelibolu, Selânik ve Köstendil sancaklarını gösterir. Kâtib Çelebî 'nin Rumeli eyâletinde gösterdiği 26 sancak arasında Aynî Ali ve Koçi Bey listesinde bulunmayan Gelibolu, Agriboz, İnebahtı, Karlı-İli, Sofya, Semendire sancakları da vardır. Kâtib Çelebî 'nin XVI. asra âit bir liste kullandığı düşünülebilir. XVIII. asırda Mora, Rumeli eyâletinden ayrılarak, ayrı bir eyâlet hâline getirilmiş, zaman-zaman muhassıllık olarak idâre olunmuştur.

XIX. asırda, Islâhat devrinde Rumeli 'nin idârî taksimâtı bir çok değişikliklere uğradı ve küçük eyâletler teşkil olundu. 1263 (h.) tarihine doğru, Üsküp, Bosna, Yanya, Selânik eyâletleri teşkil olunduğunu, asıl Rumeli eyâletinin İskenderiye, Ohri ve Kesriye sancaklarından ibâret kaldığını görmekteyiz (1263 tarihli ilk devlet sâlnâmesi). 1281 (1864)'de ilk vilâyet teşkilâtı tatbik edildiği zaman da Rumeli eyâlet merkezi Manastır olarak, Kesriye ve Ohri, İşkodra (İskenderiye) livâlarından ibâret idi (1278 tarihli devlet sâlnâmesi). 1864 'te Tuna vilâyeti (livâları: Rusçuk, Tulça, Vidin, Sofya, Tırnova, Niş ve Varna) teşkil olunduktan sonra biribiri arkasından yeni vilâyetler meydana getirildi (Bosna vilâyeti, İşkodra, Yanya, Selânik ve Edirne vilâyetleri) ve Rumeli artık coğrâfî

bir tâbirden ibâret kaldı. Yeni Selânik vilâyeti, Selânik, Manastır, Serez, Drama ve Üsküp livâlarını ihtivâ etmekte idi.

Bulgaristan ayrıldıktan sonra, 1312 (1894)'de Rumeli, Edirne, Selânik, Kosova, Yanya, İşkodra, Manastır vilâyetlerine ayrılmış bulunuyordu (1312 tarihli devlet sâlnâmesi).

Bibliyografya: N. V. Michoff, *Sources bibliographiques sur l'histoire de la Turquie et de la Bulgarie* (Sofia, 1914—1934), I—IV; ayn. mll., *La population de la Turquie et de la Bulgaris* (1915—1924), I—II; L. Savadjian, *Bibliographie Balkanique* (Paris, 1931); A. Boué, *La Turquie d'Europe* (Paris, 1840), I—IV; J. Cvijić, *La Peninsule balcanique* (Paris, 1918); Ph. Kanitz, *Donau-Bulgarien und der Balkan* (Leipzig, 1875—1879), I—III; G. Stadtmüller, *Geschichte des Südosteuropas* (München, 1950); C. Jireček, *Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien* (Wien, 1912—1919); ayn. mll., *Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe* (Prag, 1877); N. Iorga, *Une vingtaine de voyageurs dans l'Orient européen* (Paris, 1928); Ö. L. Barkan, *XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı imparatorluğunda zirâî ekonominin hukukî ve mâlî esâsları, Kanunlar I* (İstanbul, 1943); Kâtib Çelebî, *Cihannümâ*'dan tercüme J. v. Hammer, *Rumeli und Bosna* (Wien, 1812); T. Gökbilgin, *Kanûnî sultan Süleyman devri başlarında Rumeli eyâleti livaları şehir ve kasabaları* (*Belleten*, XX, 247—286); *Kanun i Kanun-nâme* (Zakonski Spomenici, Ser. I—1, Orientalni İnstitut u Sarajevu yayınlarından: Sarajevo, 1957, 1); H. Šabanović, *Bosanski Pašaluk* (Sarajevo, 1959); *Evliyâ Çelebî seyâhat-nâmesi* (İstanbul, 1898—1940), I—XVIII; Fr. Babinger, *Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien* (*Südosteuropäische arbeiten*, 34, München, 1944); F. W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans* (Oxford, 1929), I—II; C. H. Pouqueville, *Voyage dans la Grèce* (Paris, 1820—1821), I—V; Fr. Taeschner, *Die Geographische Litteratur der Osmanen* (*ZDMG*, 77, 1923, 31—80). (HALİL İNALCIK.)

RUMELİ-HİSÂRI, Boğaz-içi'nde Rumeli yakasında bulunan bir hisar olup, İstanbul'un fethi hazırlıkları arasında, boğazın kontrolünü sağlamak maksadı ile, Fâtih tarafından yaptırılmıştır. Kaynaklarda Kule-i Cedide (*Fâtih Mehmed II. vakfiyeleri*, Ankara, 1938, s. 322), Yenice-Hisar (Neşrî, nşr. Unat-Köymen, II, 689), Yeni-Hisar (A. Refik, *XVI. asırda İstanbul hayâtı*, İstanbul, 1935, s. 76; 995=1587 tarihli bir vesîkada; Kemâl Paşazâde, nşr. Ş. Turan, VII, 469); Boğaz-Kesen-Hisarı (Âşık Paşa-zâde, böl. 123, nşr. Atsız, s. 192; Karamânî Nişancı Mehmed Paşa, nşr. İ. H. Konyalı, s. 351; *Topkapı-sarayı, Arşiv kılavuzu*, İstanbul, 1938, I, 79) adları ile geçer. Buraya verilen Nîk-Hisar („güzel-hisar") adı (*Gülşen-i maârif*, I, 520) yaygın değildir. Dukas (böl. 34, trk. trc. Mirmiroğlu, s. 147)'taki Baş-Kesen-Hisarı adı ise, tamâmen esâssızdır (krş. J. Pargoire, *Anaple et Sosthène, Izvestiya*, 1898, III, 62; Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, Berlin, 1958, II, 247). Anadolu yakasında Bayezid I.'in yaptırdığı Akça-Hisar, Güzelce-Hisar veya Yenice-Kale, sonraki adı ile Anadolu-Hisarı'nın karşısına, Rumeli yakasında kurulan Rumeli-Hisarı'nın yapılması hazırlıklarına 1451/1452 kışında başlanmıştır. Emir-nâmeler ile malzeme ve işçi gönderilmesi istenmesi üzerine, boğazın Rumeli yakasında seçilen bir yere yığınak yapılmış, bir rivâyete göre, önce kıyıda, hisarın cenûb-i şarkî köşesindeki kule inşâ edilerek, mâlzeme ve çalışmaların selâmeti emniyete alınmıştır. İnşâatta 1452 martı sonlarından itibâren, bizzat Mehmed II.'in idâresinde, 1.000 kadar usta ve onun iki misli irgat çalışmıştır. Kaynaklar umûmiyetle hisarın 4 ay içinde tamamlandığında birleşirler. Burasının Muşlih al-Dîn adında bir mimarın eseri olduğu yolundaki faraziye (bk. L. A. Mayer, *Islamic Architects*, Genève, 1956, s. 109) henüz isbât edilmemiştir; projenin esâsını Fâtih'in düşünmüş olması mümkün görülmektedir. Eski an'aneye uyularak, hisarın yapılmasında ileri gelenlerden de faydalanıldığı ve bunların masrafa katıldıkları gibi, muayyen kule ve beden kısımlarının yapılmasına nezâret ettikleri anlaşılmaktadır. Bununla berâber bu kulelerden yalnız cenûb-i garbîdeki *C* kulesinin Zaganos Paşa'nın nezâretinde yapıldığı, üzerindeki kitâbeden, kesin olarak, biliniyor. Şimâl-i garbîdeki *A* kulesi Saruca Paşa'ya, kıyıdaki *B* kulesi ise, Halil Paşa'ya izâfe edilmekle berâber, bunun aksi de ileri sürülmektedir. Şihâbeddin Paşa'nın da bir kule yaptırdığı bildirilmekte ise de, bunun hangisi olduğu anlaşılamamıştır (krş. Kemâl Paşazâde, VII, 34). İnşâsını müteâkip Fîrûz Ağa kumandasında 400 kişilik bir kuvvetin yerleştirildiği hisar, kuvvetli topları ile 1453 sonbaharında vazîfesine başlamıştır. Nitekim 10 teşrîn II.'de, Karadeniz'den gelen ikî Venedik kadırgasına ateş açılmış, 26 teşrîn II.'de Antonio Rizo idâresindeki gemi batırılmış, 2 kânûn I.'da bir Trabzon gemisi güçlükle kurtulabilmiştir. Böylece, 1453'te hiç bir geminin Boğaz'dan geçmemesinin te'min edilmiş olduğu

anlaşıldı; fakat fetihten sonra hisar, sevkulceyşî ehemmiyetini kaybetti ve Boğaz'ın yukarı kıyılarına daha faydalı olabilecek kaleler inşâ edildi. Rumeli-Hisarı ise, Osmanlı devri boyunca hâpishâne olarak kullanıldı. Çandarlı Halil Paşa'nın fetbin hemen arkasından hapsedildiği burcun, Edirne'de mi, yoksa İstanbul sûrlarının bir kulesi mi, yoksa burası mı olduğu bilinmemektedir (krş. Kemâl Paşa-zâde, s. 92, not 2). Hapis tutulduğu yer İstanbul olduğu takdirde, Rumeli-Hisarı o sırada henüz hisar hâlini almamış olan Yedi-Kule'ye nazaran daha akla yakındır. İşkodra kalesine karşı sefere çıkmak istemeyen Gedik Ahmed Paşa'nın da kısa bir müddet bu hisarda hapis kaldığı bilinir (Kemâl Paşa-zâde, VII, 469; M. Halil Yınanç, *IA*, I, 195). Suçlu yeniçeriler, Yemiş iskelesindeki Çardak kulluğundan kayık ile hisara getirilerek, burada idâm edilirler ve bu bir top atışı ile ilân olunurdu (İ. H. Uzunçarşılı, *Kapıkulu ocakları*, Ankara, 1943, I, 357). Buraya yabancı devlet mensûpları da kapatıldıklarından, hisarın avrupalılar arasında da dehşet veren bir şöhreti var idi ve bir kulesi bu yüzden Kara-Kule olarak tanınıyordu. Yabancıların avluda gündüzleri dolaşmakta serbest oldukları bilinir. Ferdinand'ın temsilcisi Malvezzi 1551'de burada hapsolunmuş idi (J. v. Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Hellert tab., VI, 21). 1587'de Reinhold Lubeneau (bk. W. Sahm, *Beschreibung der Reisen v. R. Lubeneau*, Königsberg, 1912—1930, II, 3 v.d.) ve XVI. asrın sonlarında Wenzeslaus Wratislaw hisarda mahbus olarak yaşamışlardır (bk. *Abenteuer des Baron W. W. v. M. im Jahre 1598*, London, 1809, ingl. London, 1862). Bunlar ve başka yabancıların duvarlara hâtıra olarak kazdıkları adları ile tarihler *A* kulesinde bulunmuştur (*Hürriyet* gazetesi, 4 kânûn II. 1956) 1001 (1593)'de 16 yabancı hisardan kaçmış, ve bu yüzden muhâfızlar idâm edilmiştir. Venedik balyozu Sorenzo, bütün meiyeti ile 1649'da hisara hapsedilmiş ve bunlardan tercüman Grillo, burada idâm olunmuştur. Bu vak'ayı tasvîr eden tablolardan başka, Venedik'te Museo Correr'deki albümde de minyatürler vardır (T. Bertelè, *Il palazzo degli ambasciatori di Venezia*, Bologna, 1932, resim 90—96). 1509'daki büyük zelzelede zarar gören hisar hemen tâmir edilmiş (M. Cezar, *Osmanlı devrinde İstanbul'da yangın ve tabiî âfetler*, *Türk san'at tarihi araştırmaları*, 1963, I, 383), XVII. asır ortalarında bir yangın geçirmiştir. son olarak da, Selim III. devrinde tâmir edilen hisar, geçen asrın başlarından itibâren de, kendi hâline bırakılmıştır. Evvelce dizdar ve muhâfızların oturdukları evler de, yerlerini avluyu işgâl eden bir mahalleye bırakmıştır. Burasının bir deniz müzesi yapılması düşünülerek, 1917'de kurulan bir alman inşaât bürosuna tâmir işleri havale edilmiştir (dosyası İst. Deniz müzesi kütüphanesindedir). Fakat 1918'de bu işler durmuştur. 1953'te cümhûr başkanlığından gelen bir istek üzerine, hisar tamâmen tâmir edilmiş ve avludaki evler istimlâk edilerek, kaldırılmıştır. Bu tâmir hisarı kurtarmış ise de, ilâveler ve bilhassa avludaki açık hava tiyatrosu ile bâzı ilâve te'sisler eserin tarihî karakterine uymamaktadır.

Rumeli-Hisarı'nda arapça iki inşaat kitabesi vardır. Bunlardan Zaganos Paşa kulesinde (*C*) bulunanı evvelden beri bilinir (H. Edbem, *İstanbul'da en eski Osmanlı kitâbesi*, *TOEM*, 1327, II, 484—497). Son yıllarda tanınan diğer kitâbe ise, hisarın cenûb-i şarkî ucundaki burç üzerindedir (E. H. Ayverdi, *Rumeli-Hisarı ve İstanbul'da İlk Osmanlı kitâbesi*, *Fâtih ve İstanbul*, 1953 I 1, 63—68). Her ikisinde de Zaganos Paşa'nın adı geçen bu kitâbelerin okunuşları ve tefsiri husûsunda bâzı görüşler ileri sürülmüştür (B. Butak, *Yanlış okunan İki kitâbe*, *Cümhuriyet* gazetesi, 19 teşrin II. 1956 ve bir cevap: Şerâfeddin Erel, *Bir izâh*, ayn. gazete, 10 kânûn I. 1956, nr. 11.628). Ayrıca *Şerh-i tecrîd-i atîk* (Süleymâniye kütüp., Dâmad İbrahim Paşa kitapları, nr. 792) sonunda da ikisi türkçe, ikisi farsça, biri arapça olmak üzere, Rumeli-Hisarı'nın yapılmasına düşürülmüş beş tarih bulunmuştur. (S. Ünver, *İlim ve san'at bakımından Fâtih devri*, İstanbul, 1948, s 62 v.dd.; ayo. mil., *İstanbul kalelerinin tarih ibâreleri*, İstanbul, 1953, s. 33—36). *B* kulesinin dışında görülen tuğladan yapılmış satrançlı küfî yazılar ise, tezyinî bir şekilde, Allah ve Muhammed kelimelerini ihtivâ etmektedir (krş. Gabriel, *Châteaux turcs*, resim 39).

Hisarın yeri seçilirken, Boğaz'ın en dar yerindeki (660 m.) bu noktanın sevkulceyşî durumu hesâba katılmış, karşısındaki Anadolu-Hisarı ile boğaz geçidini kapatabilmesi düşünülmüştür. Geçişi makaslama, ateş ile önlemek akıntılar yüzünden gemilerin burada hisarın bulunduğu kıyıya yaklaşmak zorunda kalmalarından istifâde ediliyordu. Hisar yaklaşan hedefleri, toplarının en uzak mesâfesinden karşılayarak, cenûpta en uzun mesâfeye kadar takip edebiliyordu (krş. H. Dağtekin, *Rumeli-Hisarı'nın askerî ehemmiyeti*, *Fâtih ve İstanbul*, 1953, I, 117—137, 177—191). Hisarın yerinde evvelce bir Bizans kalesi olduğu yolundaki iddia esâssızdır; ancak burası Bizans devrindeki Phanoos (bk. R. Janin, *Constantinople byzantine* Paris, 1950, s. 435) mevkii olarak belki teşhis edilebilir. Hisar inşâ edilirken, raslanan eski harâbeler (bk. Neşrî, II, 487:

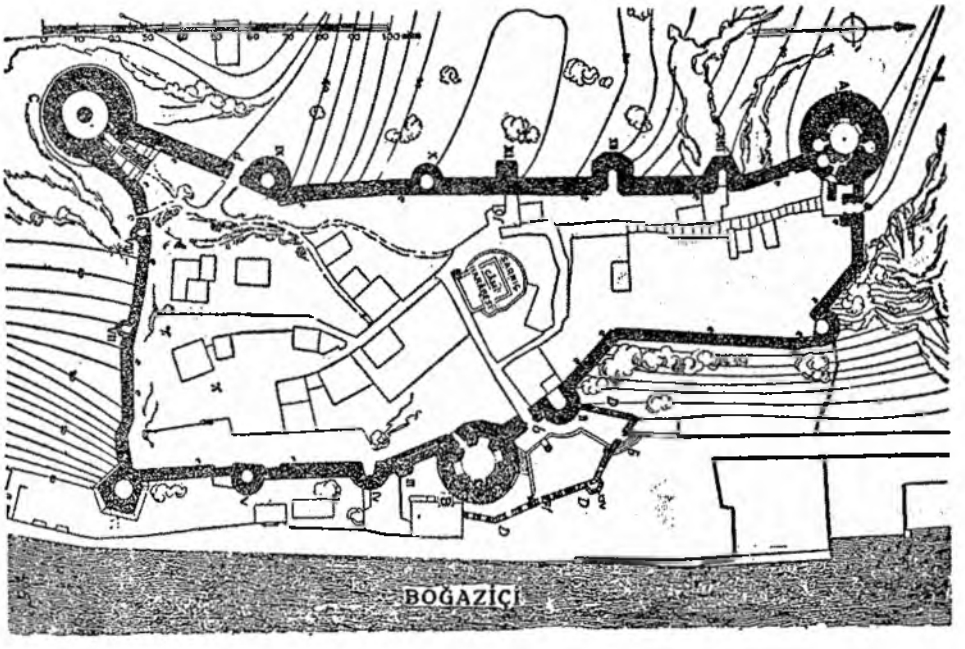

İSTANBUL Rumeli-Hisârı.
A. Saruca Paşa kulesi, B. Halil Paşa kulesi, C. Zaganos Paşa kulesi, D. Hisar-Beçe kulesi I—XIII. Küçük kule ve burclar.
a. Dizdar kapısı, *b*. ve *b'*. Hisar-Beçe kapısı, *c*. Sel kapısı, *d*. Dağ kapısı, *e*. Seğirdim yoluna çıkan merdivenler, *f*. Çeşmeler.
(A. Gabriel, *Châteaux turcs du Bosphore*, Paris, 1943).

„kâliri hamam") ve civârdaki eski manastırların enkazlarından istifâde olunarak, bunların taşları kullanılmıştır (Dukas, böl. 34; trk. trc. s. 145). Hisar, yerinin sevkülceyşî durumu ile birlikte, arâzinin şekli de hesâba katılarak, bir bütün hâlinde ve ciddî bir plan tertibine göre tasarlanarak yapılmıştır. İddia edildiği gibi, şekli özenti mahsûlü (krş. J. v. Hammer, *Constantinopolis u. d. Bosporus*, Pesth, 1822, II, 221) değildir. Geriye doğru yükselen kayalık arâzide kısmen dik bir sâhil üzerinde kurulan hisarın denizden râkımı 43 m. olan bir noktadaki *A* kulesi ile 57 m. râkımlı *C* kulesi arasında arâzi çukurlaşmaktadır (en alçak yerinin râkımı 16 m.). Hisar aslında denize dayanıyor ve kıyıdaki *B* kulesi ile yanındaki kapı bir dış duvar (Hisar-Beçe) ile korunuyordu. Burada her hâlde ayrıca bir iskele ile kayıkların yanaşması için bir geçit ve belki bir havuz var idi. Değişik kalınlıkta olan beden duvarları, tehlikeli yerlerde, 5 m.'yi bulmakta, sarp kısımlarda ise, kalınlık 3 m.'ye inmektedir. Avludan beden duvarlarındaki seğirdim yoluna 18 merdiven ile çıkılmaktadır. Beden duvarlarının arâzi meylini aksettirerek, dik oldukları yerlerde (cenûptaki bedende), seğirdim yolu merdiven şeklinde yapılmıştır. Hisarın kapılarının adlarını Evliyâ Çelebî vermektedir (*Seyâhat-nâme*, I, 455). Kanâatimizce, Dağ kapısı — *C* kulesi şimâlindeki kapı; Dizdar kapısı — *A* kulesi şarkındaki kapı; Hisar-Beçe kapısı — *B* kulesi yanında, şimdiki girişi teşkil eden kapı ve nihâyet Evliyâ Çelebî devrinde dâimâ kapalı duran ve demir sürgülü Sel kapısı—*C* kulesi şarkındaki kapı olmalıdır. Gabriel'in adlandırma teklifinden böylece ayrılmaktayız. *B* kulesi yanındaki, biri esâs bedende, diğeri koruma duvarındaki kapılar esâsında biribirlerinin karşılığı olduklarından, her ikisine de Hisar-Beçe kapısı denildiği tahmin edilebilir. Bu üç büyük kuleden başka, beden duvarlarına bitişik küçük kuleler vardır. Orta çağın heybetli kulelerinden sayılan üç büyük kulenin ölçüleri şöyledir (Gabriel'e göre):

	A kulesi	*B* kulesi	*C* kulesi
Dış kutru:	23,80 m.	23,30 m.	26,70 m.
Orta boşluk kutru:	9,80 m.	10 m.	14,70 m.
Duvar kalınlığı:	7 m.	6—6,50 m.	5,7 m.
Yükseklik:			
a. Kapı hizasından:	28 m.	22 m.	21 m.
b. Temelden-dendâneye:	33,20 m.	35.35 m.	25,30 m.
Denizden yüksekliği:	76,10 m.	—	82 m.

Kulelerin içlerindeki ahşap katlardan yalnız *A* kulesindekiler kalmıştır. Her katta duvar kalınlıklarında girintiler bulunmaktadır; ayrıca her katta bir ocak vardır. *A* ve *C* kuleleri avluya merdivenli kapılar ile bağlanmıştır. Seğirdim yollarından bu kulelere irtibat olmadığından, avlu ve bedenler düşman eline geçtiği takdirde, büyük kulelerin düşmana müstakilen dayanması kolaylaşmıştır. Her kulede kat sayısı, kirişleri ve bilhassa katları bağlayan merdiven tertipleri değişiktir. Ayrıca *A* kulesinin en üst katını tuğladan bir kubbe örtmektedir. Küçük kulelerin cenûb-î şarkî ucundaki bure müstesnâ olarak, dendanlı ve külâhsız olmasına karşılık, diğer kuleler mahrut biçiminde, kurşun kaplı külâhlar ile örtülü idi (bk. F. Babinger, *Ein venedischer Lageplan der Feste Rumeli Hisary*, *La Bibliofilia*, Firenze, 1956, sayı 57, s. 188—195; aynı yazı, *Der Burgwart*, 1956, sayı 51, s. 1—5). Geçen asrın başlarına kadar yapılan resimlerde bu külâhlar görülmektedir (Melling, *Voyage pittoresque de Constantinople*, Paris, 1819, levha 34; Andreossy, *Constantinople et le Bosphore*, Paris, 1828, levha 8 ve ressamı bilinmeyen sulu boya bir tablo, İstanbul deniz müzesinde; krş. *İstanbul manzaraları sergisi*, İstanbul, 1959, resim 43). Hâlbuki Allom (*Costantinople*, s. 8—9 arası) ve Miss Pardoe (*The Beauties of Bosphosr*, s. 20)'nin gravürlerinde hisarın bütün külâhlarının ortadan kalkmış olduğu görülür. En uzun ölçüleri ile, şimâlden cenûba 250 m., şarktan garba 125 m. olan hisarın şeklini kûfî yazı ile *Yâ Muḥammed* adına benzetiş sâdece bir halk inanışı olup, sağlam bir esâsa dayanmaz (bu şeklin plana uydurularak, tefsiri için bk. E. S. Sünbüllük, *Anadolu ve Rumeli hisarları tarihleri*, İstanbul, ts. [1950]).

Hisarın avlusunun ortasında Fâtih tarafından vakfedilen bir de câmi var idi (bk. *Fâtih Mehmed II. vakfiyeleri*, Ankara, 1938, var. 322, 357; Ayvansarâyî, *Ḥadîḳat al-cevâmi'*, II, 165 v.d.; M. Râif, *Mir'ât-ı İstanbul*, İstanbul, 1314, s. 273). M. Râif zamanında, harâp minâresi ile enkazı görülen bu câmiin bugün yalnız minâresi durmaktadır. Kitâbesiz iki çeşmeden başka, câmiin altında büyük bir sarnıç su ihtiyâcını te'min ediyordu. Bu çeşit hisarlarda, usûlden olduğu üzere, avluda bir mahalle teşkil eden ahşap evler (krş. S. Eyice, *Yedikule hisarı ve avlusundaki Fâtih mescidi*, *İstanbul arkeoloji müzesi yıllığı*, 1962, X, 80 v. d.) daha eski evlerin an'anesini devâm etttiriyordu (bk. Topkapı sarayı, Cizagy imzâlı sulu boya tablo, *İstanbul manzaraları sergisi*, resim 42; E. Diez-H. Glück, *Alt-Konstantinople*, Münehen-Pasing, 1920, resim 96/97; güzel bir taş-bası eski resim için bk. M. Aksel, *Anadolu'da halk resimleri*, (İstanbul, 1960, s. 87; evlerin son hâlini aksettiren bir fotograf için bk. *Resimli hayat*, haziran 1953, sayı 14).

Hisarın cenûbunda, ağaçlar ile kaplı, beden duvarına kadar dayanan ve denizden sâdece ince bir yol ile ayrılan Kayalar mezarlığı var idi ki, bugün çok küçülmüş ve sâhildeki parçası ortadan kalkmıştır. Burada efsânesi hisar ile bilgili Durmuş Dede türbesi ile bir mescid ve tekke de bulunuyordu (Evliyâ Çelebî, *Seyâḥat-nâme*, I, 85). Ayrıca *C* kulesinin arka tarafında Şehidler adında bir bektâşî tekkesi ile (bk. Bandırmalı-zâde Ahmed Münib, *Mecmua-i tekâyâ*, İstanbul, 1307, s. 14; J. K. Birge, *The Bektashi Order of Dervishes*, London, 1937, s. 247, resim 21, 28), fetih sırasında şehidlerin gömüldüğü bir mezarlık ve tekke mensûplarının mezarları da vardır (Birge, *ayn. esr.*, resim 23—28). Hisarın önünde sıralanan ve adları bostancı-başı defterlerinde bildirilen yalılardan (krş. R. E. Koçu, *Bostancı-başı defterleri*, *İstanbul enstitüsü mecmuası*, 1958, IV, 72) bugün hiç bir şey kalmamıştır (bk. Diez-H. Glück, *ayn. esr.*, resim 97; Gabriel, *Châteaux*, levha VII).

Bibliyografya: Kaynaklar: Barbaro, *Giornale dell' assedio di Constantinopoli* (nşr. Cornet, 1856); trk. trc., İstanbul, 1956; Pusculus (Dethier, *Mon. Hist. Hung*, Budapest, 1872, XXII, metin VIII, böl. III, 111, 231—256); *Pamietniki Ianiezara* (Dethior, *ayn. esr.*, XXII/II, 326 v. d.); Phrantzes (Bonn. tab.), s. 234; Khalkokondyles (Bonn tab.), s. 380 v.d.; Doukas (Bonn tab.), bölüm 34 (trk. trc. Mirmiroğlu) İstanbul, 1956, s. 145 v.d.; Kritoboulos, böl. I, II (trk. trc. Karolidis), İstanbul, 1328, s. 18 (nşr. Riggs), Princeton, 1954, s. 18 v.d.; Oruç (nşr. Babinger), s. 65, 123; Âşık Paşa-zâde (nşr. Atsız), İstanbul, 1950, böl. 123, s. 192; Karamânî Nişancı Mehmed, Paşa, *ayn. esr.*, s. 351; Negrî (nşr. Unat-Köymen), II, 687 v.d.; İdris Bitlisi, *Haşt bihişt* (Üniversite kütüp., nr. F Y 550, 9a v. dd.); Tursun Bey, *Tarih* (*T O E M*'den ayrı basım, İstanbul, 1330, s. 36—40); Âlî, *Kunh al-aḫbâr*, (Üni. kütüp., TY.5959, 69b v.d.); İbn Kemâl (nşr. Ş. Turan), Ankara, 1957, VII, 32 v. d.—Bütün yabancı seyâhat-nâmeler ile fetih ve İstanbul'un eski eserleri hakkındaki kitaplarda hisardan bahsedilmektedir. Bk. bir de S. Toy, *The castles of the Bosphors* (*Archeologia*, 1930, LXXX, 215—225, levha LVII—LXX); H. Högg, *Türkenburgen an Bosporus und Hellespont* (Dresdeo, 1932); A. Gabriel, *Châteaux turcs du Bosphore* (Paris, 1943), s. 29—75, levha

VI—XX, bu sonuncu eser araştırmaların ekserisine esâs olmuş ve türkçeye de çevrilmiştir (bk. *İstanbul ansiklopedisi*, mad. BOĞAZ-KESEN, VI, 2910—2935); F. Karatay, *Rumeli-hisarı* (*İstanbul enstitüsü mecmuası*, 1959, V, 101—132); bk. bir de E. H. Ayverdi, *Fâtih devri mimârîsi* (İstanbul, 1953), s. 415—422. Hisardan bahseden son yayın olarak bk. S. Toy, *History of Fortification* (London, 1955); Rumeli-Hisarı ve burada bulunan eserler hakkında bk. *Rumeli Hisarı* (Topkapı sarayı müzesi nşr., nr. 5, İstanbul, 1957). (SEMÂVİ EYİCE)

RÛMİYE. [Bk. URMİYE.]

RUM-ḲAL'A. (Bk. RUM-KALE.]

RUM-KALE. RŪM-ḲAL'A, c e n û b î A n a d o l u 'da Fırat nehrinin sağ kıyısına hâkim bir k a l e h a r â b e s i olup, kadîm bir şehrin yerinde bulunur. Şehir, çoktan beri terkedilerek, harâp olmuş ise de, Haleb vilâyetinin Urfa sancağına bağlı olan ve merkezi Fırat'ın sol tarafında ve 5 km. kadar aşağıda Halfeti kasabasında bulunan k a z â y a, Osmanlı devletinin son yıllarına kadar, Rum-Kale ismi verilmekte idi. Kale harâbesi şimdi Gaziantep vilâyetinin Yavuz-Eli kazâsı içinde yer almaktadır.

Sapa bir yerde bulunmasına rağmen, Rum-Kale geçmiş yıllarda bir kaç defa garplı seyyahlar tarafından ziyâret edilmiştir: 1737 senesinde R. Pococke buradan geçmiş, Nizip muhârebesinde hazır bulunan H. v. Moltke, 100 yıl sonra (1837 ve 1838'de) buraya uğramış, 1883 ve 1885'te Humann ve Puchstein ile B. Moritz, sonra Lynch ve daha yakın yıllarda da Arnold Nöldeke Rum-Kale'yi ziyâret etmişlerdir. Bu sonuncunun tasvirine göre, kale Fırat nehrinin şark sâhili boyunda uzanan çok dik yamaçlı bir kaya sırtı üzerinde bulunur ve bu sırt, garp tarafından da, Merzûmen (Merziman veya Merzuban) çayının arâzi içine gömülmüş dar vâdisi ile hudutlanmış olup, adı geçen akarsu, Fırat'a dökülmek için, üstünde Rum-Kale'nin yükseldiği sırtın etrâfında şimâle doğru bir yay çizmek zorunda kalır. Aş.-yk. 400 m. uzunluğu ve 200 m. genişliği bulunan sırtın gerideki yüksek yayla ile olan irtibâtı, insan eli ile 30 m. kadar derinlikte kazılmış bir hendek tarafından kesilmiştir. Kalenin sûrları, burcları ve ileriye doğru çıkıntıları sözü geçen sırtın uçurum kenarını Fırat'ın yatağının vasatî 50 m. yükseğinden tâkip eder (A. Nöldeke, *Pet.-Mitt.*, 1920, s. 53 v. d.). Geçen asırda Rum-Kale'nin kadîm Zeugme'nın yerini almış olduğunu ileri sürenler (msl. H. v. Moltke, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei*[7], s. 237 v. d., 247; bk. bir de Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-aʿlām*, III, 2377) olmuş ise de, orta Fırat üzerinde, karşısındaki Apamea ile beraber, başlıca köprü başı durumunda bulunan mezkûr şehrin daha aşağıda, Birecik [b. bk.] kasabası karşısında olduğu şimdi umûmiyetle kabûl edilmektedir. Buna mukabil, Rum-Kale'nin yüksek bir kaya üzerinde seyyahların „hayret verici" olarak tavsif ettikleri vaziyeti, buranın Salmanassar III. tarafından 855 (m. ö.)'te zaptedilen „gök yüzünde bir bulut gibi bir dağın zirvesine konmuş" Şîtamrat şehrine tekabül etmesini muhtemel göstermektedir (E. Honigmann, *Realencyclopädie der class. Altertumswiss.*, IV A, stn. 1569, 1592, mad. *Syria*). Th. Nöldeke (*N. G. W., Gött.*, 1876, s. 12, not 2). Rum-Kale'yi kadîm Οὔρμα'dan ayırmak istemiş ve bu sonuncu şehri Fırat üzerinde şimdiki Belkıs köyünün yukarısındaki Urum=Hörum olarak teşhis etmiş (bk. Richard Kiepert, *Karte von Kleinasien*, Haleb paftası) ise de, daha sonraki araştırıcılar (Marmier, Moritz, Cumont, Dussaud v. b.) Urima'nın Rum-Kale olduğunu kabûl etmektedirler. Urima piskoposluğunun adı son olarak Urfalı Matt'êos (nşr. Walarşapat, 1898, s. 328)'ta geçer. Ermeni Koġ Vasil, franklardan almış olduğu Harsn Msur(=Ḥiṣn Manṣūr), Ṣorēṣ (=Turūṣ) ve Uremn (=her hâlde Urima olacak) havâlisini Antakyalı Tanorède'e geri verdi (*Historiens orientaux des croisades*, *Documents arméniens*, I, 108; J. Markwart, *Südarmenien und die Tigrisquellen*, Wien, 1930, s. 182, 177, not 1). Süryânî vekayiinâmecilerine (Mich. Syr., III, 199; Barhebraeus, *Chron. syr.*, nşr. Bedjan, s. 279) göre, Koġ Vasīl ve ondan sonra dul zevcesi adına îdârenin başına geçen Kurtīg'in elinde Kayṣūm, Ra'bān, Bēṣḥesnē ve Ḳal'a-Rhōmaytā şehirleri bulunmakta idi. Rum-Kale'nin süryânîce ismi olan bu sonuncu ad, çok muhtemel olarak, ermeni reisin Uremn'ine tekabül etmektedir ve burası daha sonra ermenicede Hromklay veya buna benzer bir isim ile zikredilmekte idi.

Rum-Kale daha sonra Edessa (Urfa) kontluğuna geçti. Edessa'nın türkler tarafından zapt ve tahribi (1146) üzerine Sumaysat'a sığınan Edessa metropoliti Basilios Abu 'l-Farac b. Ṣummānā, Joscelin tarafından Rum-Kale'de 3 yıl mahpus tutuldu ve o sırada hapsedilmesine sebep olan vak'aları anlatan *mēmrē*'ler yazdı (Mich. Syr., III, 277[b]; Baumstark, *Gesch. der syr. Literatur*, Bonn, 1922, s. 293).

Edessa kontu Joscelin II.'in dul zevcesi Beatriee ile oğlu, Ḳal'a-Rhōmaytā'lı Mikail adlı bir ermeninin ricâsı üzerine, 1148'de ermeni katolikosu Grigor III. Pahlavuni'yi, merkezini „Romalılar kalesi"ne (erm. Hromklay) nakletmeğe dâvet ettiler. Burası kendi mülklerine dâ-

hil idi ve kontluğun pâyitahtı da, al-Ruhā' 'nın düşmesinden sonra, Tall Bāşir 'e nakledilmiş bulunuyordu. Katolikos ise, 1125 'ten beri Cowk' („küçük göl") 'ta, yâni Ḳal'at Şōf 'ta oturuyordu. Son zamanlarda Haussknecht tarafından ziyâret edilmiş olan bu kale Cabal Şavf (Şōf) 'ta bulunuyordu ve Timur 'dan kaçan Badr al-Dīn Maḥmūd al-'Aynī 803 (1400/1401) 'te buraya sığınmış idi (Quatremère, *Histoire des Sultans Mamlouks de l'Egypte*, 1840/II, II, s. 277). Bu son bilgi ermeni kaynaklarından çıkmakta olup, Tluk (Dulūk, Τελοὺχ) bölgesindeki küçük Covk' kalesi bahis mevzuu olmaktadır (Papken C. W. Güleserean, *Cowk', Cowk'-Tluk' ve Hrom-Glay, tarihî ve topografik bir araştırma* [ermenice], Wien, 1904, s. 33—44; Markwart, *Südarmenien* ..., s. 18 v.d., yanlış olarak Cowk'=Gölcük olduğunu kabûl ediyordu). Katolikos dâveti kabûl ederek, Rum-Kale 'yi satın aldı; fakat gâlibâ Mibail 'e nankörce muâmele ederek, bütün mal ve mülkünü alıp, kendisini oradan kovdu (Mich. Syr., III, 297; Barb., *Chron. Syr.*, s. 317). Böylece, 1147/1148 'den itibâren 1293 tarihine kadar, ermeni katolikosları kalede ikamet ettiler (*Chronique du royaume de la Petite Arménie*, *Rec. hist. or. crois.*, *Docum. arm.*, I, 618; erm. yıl 590=m.s. 1141/1142).

Grigor 'un halefi şâir Nersēs IV. Şnorhali „zarif" (1166—1173 'te patrik), ikamet mahalli dolayısı ile, Klayec'ī lekabını almış idi. 1170 mayıs ve 1172 martında, mezheplerin birleştirilmesi maksadı ile, kendisi ve imparator Manuel Komnenos 'un elçisi Theorianos, Kayşūm piskoposu Ivannīs (Elyas) ve Ya'ḳūbī baş-patriği Michel 'in elçisi râhip Theodoros Bar Vahbūn arasında Rum-Kale (süry. Ḳal'a Rōmaytā veya Ḥesnā dhe-Rōmāyē, grek. Ῥωμαίων Κουλὰ) 'de ve Kayşūm (süry. Kayşūm, grek. Καισσύντον) 'da toplantılar yapıldı (Migne, *Patr. Graec.*, CXXXIII, stn. 114—298; Barhebraeus, *Chron. eccl.*, nşr. Abbeloos-Lamy, I, 549 v. dd., zeyil Mih. Syr., III, 344 v. dd.). Nersēs 'in ölümünden (8 ağustos 1173) sonra, yeğenlerinden en küçüğü Rum-Kale 'de katolikos ilân edildi ise de, büyük yeğeni, kendisinin kayın-birâderi olan Kilikya hükümdarı Mleh vâsıtası ile, Nūr al-Dīn 'den bir ferman alıp, bununla rakibini hapsettirdi ve kendisini 3 eylûl 1173 'te katolikos ilân etti (Mich. Syr., III, 353 v.d.). Grgor IV. Telta (Degh, „çocuk") unvânı ile, 1173—1193 arasında hüküm süren katolikosun zamanında (1179 'da) Hromklay 'da dinî bir meclis toplandı ve Lampronlu Nersēs, meşhûr bir nutkunda, Halkidon mezhebinin kabûlünü tavsiye etti (Mansi, *XXII*, stn. 197—206); fakat kiliselerin birleşmesi tasavvuru, imparator Manuel Komnenos 'un 24 eylûl 1180 'de ölmesi ile, boşa çıktı. Şüphesiz yine o yıl, efendisi büyük Michael 'den ayrılan ve onu patriklikten kovdurmak için her taraftan yardım isteyen râhip Bar Vahbūn, Rum-Kale 'de katolikosun yanına geldi. Katolikos onu memnûnlukla kabûl edip, Kilikya prensi Leon II. (Süry. Lebhōn, erm. Lewon) 'a götürdü; o da kendisini bütün toprakları üzerinde patrik (1180—1193) rütbesine yükseltti (Mich. Syr., III, 386 v. d.; Barh., *Chron. eccl.*, I, stn. 583—585; J. Gerber, *Zwei Briefe Barwahbuns*, Halle [tez], 1911, s. 3—9).

İmparator Friedrich Barbarossa, Anadolu 'yu ordusu ile geçtiği sırada, Ḳal'at al-Rūm 'un ermeni *ṣāḥib* 'i (yâni katolikos Grigor IV.) 585 (1189/1190) 'te bir mektup yazarak, Ṣalāḥ al-Dīn 'den yardım istedi ve ertesi yıl da ona bir mektup gönderdi (Abū Şāma, *Kitāb al-ravżatayn*, *Rec. hist. or. crois.*, *Hist. arab.*, IV, 435 v.d., 453—456).

Grigor IV. 'un ölümünden (temmūz 1193) sonra, ermeniler tarafından onun genç yeğeni Grigor V. Manug („genç") veya Süyr. Michail 'in tâbiri ile, Dirāsū („çömez") patrik tâyin edildi (1193/1194; Mich. Syr., III, 411 v.d.). Kilikya prensi Leon onu 1195 'te yerinden alıp, Gudibara (Kopitar) kalesine hapsetti; o da buradan kaçmak isterken öldü. Ermeniler onun yerine selefinin rakibi ve Şahan 'ın oğlu Gregoras 'ı Grigor IV. Abvad („şeror") adı ile patrikliğe getirdiler (1194—1203; s. Mih., III, 413; *Hist. or. des crois.*, *Docum. arm.*, I, s. CXX). Bunun halefleri de, Sis'li Hovhannes (1203—1221), Konstantin I. Barbźerdc'i (1221 — 1267), Hakob I. Klayec'ī (1267—1286), Konstantin II. (1286—1289) ve Stephanos IV. Hromklayec'ī (1290—1293) oldu.

XIII. asırda Rum-Kale 'de bir çok yâkubî de bulunuyordu ki, bunlar mühim rol oynamışlardır (Barhebraeus, *Chron. eccl.*, tür. yer.). Zenginliği ile meşhûr yâkubî patriği İgnace II. (Rabban Davīd, 1222 — 1252), başka eserlerile berâber, burada muhteşem bir kilise yaptırmış (Barhebraeus, I, 665), daha sonra da bu kaleyi patriklik makamı olarak seçmiştir (Barhebraeus, I, 685). Her ne kadar ermeni katolikosuna karşı açıkça cephe almadı ise de, imkân nisbetinde, ermeni kilisesi zararına gizlice süryânî kilisesinin tarafını tuttu (Barbebraeus, I, 687 v. dd.). Diğer taraftan, yâkubî azîzi Barṣavmā *menâsi*kinin parlak devrine rastlayan bu sıralarda, Gargar civârında onun adını taşıyan manastıra, şüphesiz iyi bir kâr sağlayan ziyâretleri göz önüne alan ermeniler Rum-Kale 'de Barṣavmā adı ile bir manastır inşâ ettiler ve yâkubîlerin çok hiddetlenmelerine rağmen, halktan bir çok hediye aldılar. Bunun üzerine patrik İg-

nasce da burada bir yâkubî manastırı inşâ etmek ve Benê İşô'lardan Nahrā dhe Pharzemān (arapçası Nahr Marzubān, şimdiki Merziman çayı) yakınında buna uygun bir arsa almak karârını verdi; fakat aynı zamanda onlardan bir satış beyannâmesi almak istedi ki, bununla manastırda oturacak râhipler üzerinde hükümranlık hakkından tamâmiyle vazgeçmeği kabûl edeceklerdi. Onlar bu maddeyi kabûl etmemekte ısrar ettikleri için, patrik onları afaroz etti ve kendisi de Fırat kenarında bir mağaraya yerleşti; fakat ermeni katalikosu oraya giderek, kendisini kaleye getirdi. Daha sonra da ağır hasta düştüğü için, katolikos aracılık edip, Benê İşô' ile onu barıştırdı ve Patrik Rum-Kale'de, 14 hazîran 1252'de öldü.

Hulagu 1260'ta, Fırat'ı, kayıklar ile kurulmuş köprüler üzerinden, Malatya yakınında Ḳal'at al-Rūm'da Bîra ve Ḳarḳîsiya'dan geçti (Barhebraeus, *Chron. Syr.*, s. 509; *Muḫtaṣar tārîḫ al-duval*, Beyrut, 1890, s. 486). Daha sonraki yıllarda yâkubî patriği İgnace III. (1264—1288), Gargar civârındaki Barṣavmā manastırını, Ḳal'a Rōmaytā'lı tabîp Şem'ōn'a karşı müdâfaa etmek zorunda kaldı. Her ikisi de Hulagu ve Abaka'dan manastırı tasarruf etmek hakkını veren fermanlar aldılar veya aldıklarını iddia ettiler (Barhebraeus, *Chron. eccl.*, I, 753—766; II, 439 v. d.); daha sonra da barıştılar (Barhebraeus, I, 769). İgnas öldükten sonra Ḳal'a Rōmaytā'lı râhip Ya'ḳūb 1283'te yeğeni Philoxenos veya Nemrōd'u patrik (İgnas IV.) tâyin etti. Bu patrik 1292 temmûzunda Barṣavmā manastırında ölünce (Barhebraeus, *Chron. eccl.*, I, 781), yâkubî patrikliği hemen çöktü; zira aynı zamanda Malatya'da Kilikya'da (Gavîkāt manastırında) ve Mardin'de, ortaya üç rakip çıktı ve yâkubî kilisesi de bu çekişme ve ayrılık yüzünden, ehemmiyetini kaybetti (Barṣavmā, Barhebraeus'a zeyil, *ayn. esr.*, I, 791 v. d.).

Son devirlerinde Rum-Kale şehri ile gâyet sıkı münâsebet hâlinde bulunmuş olan birleşik yâkubî patrikliğinin sonunun Hromklay ermeni katolikosluğunun ortadan kalkması ile, günügününe, aynı zamana rastlaması belki de tesâdüf eseri olmamıştır.

Daha Ḳalavun zamanında, Baysarî'nin kumandasında, 9.000 suvâri ve 4.000 piyâdeden mürekkep bir Mısır ordusu, Ayıntablı Ḥusâm al-Dīn kumandasındaki Suriye kuvvetleri ile birlikte, Rom-Kale üzerine yürümüş ve 19 mayıs 1280'de Merzubân suyu kenarında karargâhını kurmuş idi. Sultan katolikosu kalenin teslimine ve kendisini de, râhipleri ile berâber, Kudüs'e veya isterse, Kilikya'ya çekilmeğe dâvet etmiş idi. Katolikos bu teklifi kabûl etmeyince, mısırlılar şehrin ermeniler ile meskûn olan civârını yağma ettiler ve ertesi gün, yeni yapılmış siperleri aşarak, şehre girdiler ve burayı ateşe verdiler. Bütün nüfus iç kaleye çekildi. Beş gün boyunca, etrâfı yağma ve tahrip eden Mısırlılar bundan sonra çekilip gittiler. Mısırlılar al-Aşraf Ḫalîl zamanında, 691 (1292)'de Rum-Kale'ye karşı yeni bir sefere giriştiler ki, buna Ḥamā emîri al-Malik al-Muẓaffar ve bunun etbâı arasında Abu 'l-Fidā' da iştirâk etmiştir (Abu 'l-Fidā', *Annales Muslemici*, nşr. Reiske-Adler, V, 102 v. dd.). 8 cemâziyelâhır sah günü mısırlılar kale önünde göründüler ve 33 muhâsara makinesi kurdular. 33 gün sonra kale düştü (11 receb 691=29 hazîran 1292), yağma ve tahrip edildi; ermeni ve moğullardan mürekkep nüfusu büyük kayıp verdi. Çoğu sultanın tersânesine sevkedilen 1.200 esir arasında (al-Nuvayrī, yazm., Paris, var. 100 v. d.=Quatremère, *Hist. d. Sult. Mamlouks*, II/1, 141, not 30) ermeni katolikosu (arap. *ḫalîfat al-masîḥ*; ona *Kāṯāġikās* adı da verilir; krş. Yāḳūt, IV, 164) Stephanos IV. da var idi ki, Şam'da mahpus olarak ölmüştür (Barhebraeus, *Chron. Syr.*, s. 579). Süryânice bir yazmanın (Brit. Mus., ayr. yazm. nr. 295) mülkiyet kaydına göre, bu yazma Ḳal'a Rōmaytā'lı Ra'bān büyük râhibi olan Rabban Barṣavmā'ya âit bulunmakta idi ve kendisi mısırlılar elinde geçirdiği çetin esâret hayatından bahsetmekte idi; kalenin düşmesine dâir ermenice şiirler bir kutuda saklanmıştır (Wright, *Catal. syr. Mss., Brit. Mus.*, I, 231b; Carrière, *Inscription d'un reliquaire arménien*, *Mélanges orientaux*, Paris, 1883, s. 210, not 1; Promis, *Mem. dell' Accad. di Torino*, 1884, XXXV, 125—130). al-Aşraf tarafından tâmir ettirilen Ḥaleb iç-kalesinin büyük kapısı üzerindeki kitâbe, kendisinden, diğer zaferler arasında, Rum-Kale'nin zaptına işâret etmek üzere, ermenileri kaçıran gâlip olarak bahsetmektedir (van Berchem, *J A*, 1902, mayıs—hazîran, s. 456; kitâbe Sobernheim tarafından neşredilmiştir: *Isl.*, 1926, XV, s. 176). Sultan Suriye şehirlerine tumturaklı zafer mektupları yolladı. Zafer mektubunda hemen-hemen ele geçmez vasıfta olan kalenin fethinden misli görülmemiş bir zafer gibi bahsediyor, bu kale fethedildikten sonra, bütün şarkî Anadolu ve Irak kapılarının kendisine açılmış olduğunu belirterek, „Allah'ın inâyeti ile maşrıktan magribe kadar bütün ülkelerin sâhibi olacağız" diyordu (al-Nuvayrī, yazm. Leiden, var. 58, tre. Weil, *Gesch. d. Chalifen*, IV, 183 v. d.).

Sultanın emri üzerine, Ḳal'at al-Rūm, Suriye nâibi Sanear-Şucay tarafından tâmir edildi ve Ḳal'at al-Muslimīn ismini aldı; fakat şehrin bü-

kısmı harâbe hâlinde kalmış idi (Quatremère, *Hist. d. Sult. Mamlouks*, II/1, 139 v.d.). Esir düşen ermeni patriği Stephanos'un halefi Anavarzalı Grigor VII. (1293—1307) Kilikya'da, Sİs'e yerleşti ki, bundan sonra orası katolikosların merkezi olmuştur. Rum-Kale Memlûkler zamanında yeniden hudut kalesi olarak te'sis edilmiş (krş. bir de Abu'l-Fidâ', ngr. Reinaud, s. 266; al-Dimaşḳī, ngr. Mehren, s. 214) ise de, kaderin ùn darbesinden sonra bir daha kalkınamamış görünüyor. 775 (1373/1374)'te, feyezanların Haleb ve al-Ruḥā'da olduğu gibi, Ḳal'at al-Muslimīn'de de büyük zararlara meydan verdiği kaydedilmektedir (al-Ḥasan b. Ḥabīb, *Durrat al-aslāk fī dawlat al-atrāk*; Weijers, *Orientalia*, Amsterdam, 1846, II, 435). Bununla berâber, Rum-Kale gibi sellerin istilâsından korunmuş bir kaya üzerinde yer alan ve bütün binâları kireç taşından yapılmış bulunan bir şehrin feyezanlardan zarar görmüş olması ancak şüphe ile karşılanabilir. Buna karşılık, zelzelelerin daha sık vukua gelerek, eiddî tahribât yapmış olması tabi'îdir.

1477 senesi ilk baharında Memlûk sultanı Ḳayıtbay Ḳal'at al-Muslimīn'e kadar bir teftiş gezisine çıktı (al-Cī'an Abu'l-Baḳā' 'dan naklen, nşr. R. V. Lanzone, *Viaggio in Palestina, e Soria di Kaid Ba*, Torino, 1878; trc. R. L. Devonshire, *BIFAO*, Kahire, 1921, s. 1—43). Merc Dâbık muhârebesinden sonra, Rum-Kale Osmanlı hâkimiyetine geçti ve Haleb eyâletine ilhâk olundu. Kâtib Çelebî burasını Birecik sancağına bağlı bir kazâ merkezi olarak göstermekte, bahçe ve meyvalarının bolluğunu kaydetmektedir (*Cihannümâ*, s. 598).

Evliyâ Çelebî (*Seyahat-nâme*, III, 148) kalenin çok sağlam olduğunu kaydetmekle berâber, hâlen (1048/1049 h.) o kadar mâmûr olmadığını ifâde eder ve tasvirinin mübhemliği, buranın kendisi tarafından görülmemiş olduğu ihtimâlini ortaya koyar. Daha XIX. asrın ilk yarısında Rum-Kale'nin hemen-hemen terkedilmiş bulunduğu, Moltke'nin 1837'de kale içinde ancak 14 meskûn evden bahsederek, diğerlerinin harâbe hâlinde olduğunu söylemesinden anlaşılıyor. Osmanlı—Mısır seferi sırasında, Rum-Kale'nin İbrahim Paşa tarafından topa tutulduğu da kaydedilir. Asrın ikinci yarısında, Humann'ın burayı ziyâret ettiği sırada, meskûn ev sayısı 6'ya düşmüş idi ki, bunlar da sonradan terkedilmiştir. Bununla berâber, merkezi Fırat'ın sol kıyısındaki Ḥalfeti'ye nakledilmiş olan kazânın adı, geçmiş devirlerin unutulmayan hâtıraları sâyesinde, uzun zaman Rum-Kale olarak kalmıştır (*Haleb vilâyeti sâl-nâmesi*, 1314, s. 290).

Cuinet (*La Turquie d'Asie*, Paris, 1891, s. 264 v. d.), Halfeti'yi, yanlış olarak, Fırat'ın sağ kıyısında imiş gibi zikretmiş, bunun yakınında bulunan iki hisar harâbesinden birinin kazâya kendi adını verdiğini kaydetmiştir (krş. *Haleb vilâyeti sâl-nâmesi*).

Muhtelif kaynaklarda şehrin adı az-çok farklı olarak geçer: ermenilerden Hromklay, Klay-Horomakan, halk dilinde Urumgala, Hromgla şekilleri görülür. Guillaume de Thyr (*Histor.*, XVII, 16) *Ranculath* yazar; bununla berâber bu *Ranculath*, kendisinin Urfa'nın bir mahallesi saydığı *Rangulath*'ın aynı olmalıdır (XI, 11, frns. metin, nşr. Paulin, Paris, 1880, II, 164). Schiltberger (*Reise*, s. 47) burayı *Urumkala* olarak kaydetmektedir.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), IV, 164; Şafī al-Dīn, *Marāṣid al-iṭṭilā'* (nşr. Juynboll), II, 442; Abu'l-Fidā' (nşr. Reinaud), s. 226, 269; al-Dimaşḳī (nşr. Mehren), s. 206, 214; İbn al-Şiḥna, *al-Durr al-muntaḫab fī tārīḫ mamlakat Ḥalab* (Beyrut, 1909), s. 157, 238 v. d.; Pococke, *Beschreibung des Morgenlandes* (alm. trc. E. v. Windheim), Erlangen, 1754, II, 229; Saint-Martin, *Mémoires sur l'Arménie* (Paris, 1818), I, 196; K. Ritter, *Erdkunde*, X, 461 v. d., 931 — 942; Quatrèmere, *Histoire des Sultans Mamlouks de l'Égypte* (Paris, 1842), II/1, 209, not 2; Th. Nöldeke (*NGW Gött.*, 1876, s. 12, not 2); G. le Strange, *Palestine under the Moslems* (London, 1890), s. 42, 475 v. d.; Humann-Puchstein, *Reisen in Kleinasien und Nordsyrien* (Berlin, 1890), s. 175—179 ve levha L, 1; Marmier, *La route de Samosate au Zeugma* (*Société de Géographie de l'Est, Bulletin trimestriel*, Nancy, 1890, s. 531—534); van Berchem, *CIA*, I, 503, not 1, s. 504, not 1; B. Moritz (*MSOS As.*, Berlin, 1898, I, 131 v. dd.); P. Rohrbach, *Preuss. Jahrbücher*, CIV, 1901, II, 471; Papken C. W. Gülesserean, *Cowk', Cowk'-Tluk' und Hrom-Clay, eine historische-topographische Studie* (Wien, 1904), s. 61—88; *Hist. orient. des croisades, Docum. armèn.*, I, s. CXX; K. J. Basmadjian (*ROC*, 1914, XIX 361; Rum-Kale katolikosları); R. Hartmann (*ZDMG*, 1916, LXX, 32, not 10 v.d.); F. Frech (*Geogr. Zeitschr.*, 1916, XXII, 5); F. Cumont, *Études syriennes* (Paris, 1917), s. 167—171, 203, 247, 293, 329; A. Nöldeke (*Petermanns Mitteilungen*, 1920, s. 53 v. d.); Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie à l'époque des Mamelouks* (Paris, 1923), s. 86; R. Dussaud, *Topographie historique de la Syrie* (Paris, 1927), s. 450, not 2.— Kalenin planı için bk. H. v. Moltke, *Planatlas von Kleinasien* ve ondan

naklen Humann-Puchstein, *Reisen ...*, s. 175 ve A. Nöldeke, *Pet.-Mitt.*, 1920, levha 3, küçük harita, 1 : 2.000.— Resimler: F. Frech, *Geogr. Zeitschr.*, 1916, XXII, levha I; Cumont, *Études syriennes*, s. 170, şekil 54; şimâlden görünüşü: Humann-Puchstein, *göst. yer.*, s. 176, şekil 25; şarktan Fırat ile berâber görünüşü, A. Nöldeke, *göst. yer.*, levha 13.

(E. HONIGMANN.)

[Bu makale BESİM DARKOT tarafından ikmâl edilmiştir].

RUMMÂNA. [Bk. ELBİSTAN.]

RUPİYA. [RUPYA.]

RUPYA. RUPİYA (F.), Hindistan'da kullanılan bir sikkenin adı. XV. asrın sonu ve XVI. asrın başlarında Dehli sultanlarının gümüş *tanka*'si o derece bozulmuş bulunuyordu ki, Şîr Şâh (1539—1545) tarafından yapılan sikke ıslâhâtında, bu ismin her hangi bir gümüş sikke için kullanılmasına imkân kalmamıştı. Bundan dolayı ıslâhattan sonra, eski gümüş *tanka*'ye tekabül eden sikkeye *rupiya=rupie*, yâni gümüş-sikke (skr. *rūpya*, *rūpaka*) denilmiş, *tanka* ismi de bir bakır sikke için kullanılmağa başlamıştır. 178 habbe (11,53 gr.) ağırlığında olan *rupiya*, kısa bir zaman içinde, halk tarafından benimsenmiştir. Hind-türk imparatorları zamanında bu sikke bütün Hindistan'da 200'den fazla darbhânede kesilmiş olup, Hind Türk imparatorluğunun inkırazından sonra da, onun haleflerince, bilhassa ingilizlerin şarkî-Hindistan şirketi tarafından devam ettirilmiştir. XVII. asırda Ekber ile Cihângîr zamanında bir takım dört köşeli *rupiya*'lar kesilmiş ve Ekber'in bir sikkesi üzerinde *rupîya* ismi yazılmış bulunmaktadır. Cihângîr, kısa bir müddet, 220 habbe (14.259 gr.) gelen ağır bir *rupiya* darbettirmiş ise de, bunların ağırlığı umûmiyetle pek cüz'i değişikliklere uğramıştır. XIX. asırda ingiliz *rupie*'si mahallî sikkeleri muâmeleden kaldırmış ve bir kaçı müstesnâ olmak üzere, mahallî darbhâneler de kapatılmıştır. Bir müddet kesilmekte devam eden mahallî devletin *rupiya*'ları da Hindistan hukûmetinin kestirdiği sikkeye aynen uydurulmuştur.

Aḥmed Şâh Durrânî istiklâlini elde edince, sikke vâhidi olarak, *rupiya*'yı almış ve yakın zamanlara kadar, bu, Efganistan'a mahsus mütedâvil para olarak devam etmiştir. Assam hindu kıralları da *rupiya* bastırmışlardır.

Hindistan *rupiya*'sının ingiliz şarkî Afrika'sında kullanılmağa başlaması üzerine, 1890 yılında, alman şarkî Afrika'sında da kabûl edilmiş idi.

Bibliyografya: S. Lane-Poole, *Catalogue of Moghul Coins in the British Museum* (1893); James Prinsep, *Useful Tables* (London, 1858); Edward Thomas, *Chronicles of the Pathan Kings* (London, 1871); R. Chalmers, *History of Currency in the British Colonies* (London, 1893), s. 336—340; E. Thurston, *Coinage of the East India Company* (Madras, 1890); H. Yule ve A. C. Burnell, *Hobson Jobson*[2] (London, 1903), bk. mad. RUPEE. (J. ALLAN.)

RUŞÂFA. [Bk. RUSÂFE.]

RUSÂFE. AL-RUŞÂFA (RUṢÂFAT AL-ŞA'M, RUṢÂFAT HIŞÂM), Suriye Palmyra'sında, Fırat'ın 4 fersah, yâni 25 km. cenûbunda bir çöl şehri.

Şehir daha araplardan önceki devirde bu adı taşıyordu. Âsûrî soy adları cedvellerinde 840, 838, 804, 775, 747 ve 737 (m. ö.) yıllarında Âsûrî vâlisinin (*ṣaknu*) ikamet yeri olarak, bir Raṣappa şehrini zikredilir. Adadnirari IV.'nin kabartma dikili taşında, Raṣappa şehri Urigalluereş tarafından idâre edilen mâlikâneler arasında zikredilmektedir ve burası Ḳatni (Ḫâbûr üzerinde bugünkü Tell Cellâl) ile birlikte idârî bir dâire teşkil ediyordu (Unger, *Reliefstele Adadnirari's III. aus Saba'a, Puplikationen der Ksrl. Osmanischen Museen*, İstanbul, 1916, II, 10 v. dd., levha 2, str. 23 v.dd.). E. Forrer (*Provinzeinteilung des assyr. Reiches*, Leipzig, 1921, s. 15)'in Raṣappa'yı Beled Siocār ile aynı kabûl etmesi güç müdâfaa edilebilir (Musil, *The Middle Euphrates*, New-York, 1927, s. 210 v.d). *Kitâb-ı mukaddes*'te do (*Mülûk-i sânî*, XIX, 12; Eş'iyâ, XXXVII, 12) Reṣef (bunun yerine hiç şüphesiz Reṣaf okumak lâzımdır) Gozan, Ḥaran ve Telassar'daki Benē 'Eden'in yanında zikredilir. Batlamyus (*Geogr.*, V, 14, 19) şehire Palmyra'da kâin Ῥησάφα adını verir; *Tabula Peutingeriana*'da Risapa, Ravennalı coğrafyacıda (*Cosmogr.*, II, 15, nşr. Pinder-Parthey, s. 89, 1) Risapha, *Notitia dignitatum* (*or.*, XXXIII, 5, 27)'da Rosafa ve Hierapolis metrepolidi Alexander'in bir mektubunda (*Acta Concil. Oecumen.*, nşr. Ed. Schwartz, I, cüz IV, s. 171, 28) Rasapha şeklinde yazılmıştır. İsim (krş. *Raṣîf*) „taş döşenmiş yol" mânasına gelir (Clermont-Ganneau, *RAO*, 1901, IV, 112 v. d.).

434 yılında şehir bir piskoposluk makamı oldu ve alelâde hâllerde tâkip edilen âdetin zıddına, burayı bir piskoposluk hâline getiren Hierapolis metropolidi Alexander'e değil, doğrudan-doğruya Antakya patriği Jean'a bağlı bulunuyordu. Burası o zaman Sergios kilisesi ile meşhûr idi ve bu kilise Sergios imparator sarayı ile Bakchos'un iki zâbitinin „şehidinin" („Maximianos" zamanında) hâtırasına tahsis edilmiş idi (*Actes des Martyres*, yunanca nşr.

Delehaye, *Anal. Boll.*, XIV, 373—395; süryânîce, ngr. Becan, *Acta martyr. et sanctor.*, III, 283, 322, bu neşir tarihî tenkide mukavemet edemez; Harnack, *Chronologie der altchrist. Litteratur*, II, 481, not; Delehaye, *Anal. Boll.*, XXIII., 478). Ῥωσαφᾶ'nın ilk pîskoposu, varlığı 434, 444 ve 451 yıllarında tesbit edilen (Resapha—Sergiopolis piskoposlar cedvelinde, bk. Le Quien, *O C*, II, 951 v. d. mevcut değildir; krş. E. Honigmann, *Oriens Christianus*, XII, 214—217) Marinianos olmuştur. İmparator Anastasios (491—518) aziz Sergios'un baş parmağını Ruṣāfa'den İstanbul'a naklettirmiş idi ve bu kutsî kemiğin meydana getirdiği mûcizelerin şöhreti uzak Galya memleketine kadar yayılıyordu (Tours'lu Grégoire, *Hist. Francor.*, VII, 31). Bu hâdise münâsebeti ile şehir Sergiopolis adını ve bir kilise merkezi haklarını aldı (Ioannes Diakrinomenos, bk. Cramer, *Anecdota Graeca e codd. Paris.*, II, 109). Belki Σεργιοπο[λί]του daha Zebed'deki 512 tarihli üç-dilli kitâbede bulunmaktadır (Neubauer, bk. Sachau, *Reise in Syrien und Mesopotamien*, s. 126, not 1; başka bir görüş tarzı için bk. Prentice, *Publ. of the Americ. Archaeol. Exped., Greek and Latin Inscr.*, s. 269). Georgios Kyprios (ngr. Gelzer, V, 863) şehrin bir üçüncü ismini 'Αναστασιούπολις'i tanımaktadır; uzun zaman, haksız olarak, bu ismin doğruluğundan şüphe edilmiştir; al-Ruṣāfa büyük kilisesinin bu hukümdar tarafından yaptırılmış olması muhtemeldir (Dussaud, *Topographie de la Syrie*, s. 254; bununla berâber bu müellif Tetrapyrgia'yı da al-Ruṣāfa'nin bir adı telâkkî etmekte haksızdır). Bu isimler yanında süryânîce adı da kullanılmakta devâm etti (τὸ[Ῥα] σαφᾶς: Joannes Moschos, *Pratum spirituale*, bahis 180, Migne, *Patr., Graec.*, LXXXVII/III, stn. 3052). XI. asırda Georgios Kyprios'un din ile ilgisi olmayan coğrafyasını muhtasar bir kilise kılavuzu („taktikon") hâline getirmeği deneyen ermeni Basileios şehrin adına şu ilâveyi yaptı: ἡ σήμερον Ῥαττφά (M. Hartmann, *Z A*, XIV, 340 v. d.; Chapot, *La Frontière de l'Euphrate*, s. 330, not 8).

İranlı Yôḥannān'ın üstâdı olan ve hayatı bu müellif tarafından yazılmış bulunan Rabban Bar 'İdtā (ölm. 8 kânûn II. 611, bk. Baumstark, *Gesch. d. syr. Litt.*, s. 203, § 31 b) al-Ruṣāfa'de doğmuş idi (E. A. W. Budge, *The History of Rabban Hôrmîzd the Persian and Rabban Bar 'Idtā*, London, 1902, I, 115).

Çöl βαρβαρικὸν πεδίον (Prokop., *Bell. Pers.*, II, 5, 29; Theophyl Simok, ngr. de Boor, V, 13, 2; süryânî dilinde *Barbarūyā*: Kugener, *Oriens Christ.*, 1907, s. 408—412)'de bulunan şehir önceleri Sarasinlerin [b.bk.] hücûmlarına karşı yalnız zayıf bir bure ile korunuyordu; şehri gerçek bir hisar ile ilk çevreleyen (pek muhtemel olarak, m. 542'den önce) Justinianus'tur (Prokop, *De aedif*, II, 9, 3; 9); son arkeoloji araştırmalarının neticelerine bakılacak olursa, bu kayıt mübalegalı olmalıdır (Herzfeld, bk. Sarre-Herzfeld, *Archäol. Reise*, I, 138; Guyer, *ayn. esr.*, II, 28, 37). Justinianus aynı zamanda pazarlar ve başka muhteşem binâlar, bir de, şehrin su ihtiyatını te'min etmek gayesi ile, büyük sarnıçlar yaptırmıştır (Prokop., *De aed.*, II, 9, 6 v. dd.).

540'ta, ilk Suriye seferi sırasında, esir edilmiş olan Fırat üzerindeki Sūra'li 12.000 kişiyi serbest bırakmak için, Sergiopolisli piskopos Kandidos'un kendisine 200 altın „lira" vermesi vaadini almış olan Ḫusrav I., 540'deki üçüncü seferi sırasında, taahhütlerinin yerine getirilmemesinden dolayı mâzeretlerini beyân etmek için, kendisini istikbâle gelen piskoposu hapsetti ve şehre karşı susuzluktan dolayı az sonra rle'at ile geri çekilmeğe mecbûr kalan bir müfreze gönderdi (Prokop., *Bell. Pers.*, II, 20, 2—16). Yarım asır sonra, müdafaasız şehrin Saint-Serge ve semâvî kuvvetleri tarafından hârikalı bir şekilde korunması bilinmektedir (Euagrios, *Hist. eccl.*, IV, 28). 570 yılına doğru Sergiopolis patrikliğine beş piskoposluk bağlı idi (*Notitia Antiochena*, *Byz. Zeitschr.*, XXV, 1924, 75, 83). Daha önce zikredilmiş olan piskopos Marinianos ve Kandidos'tan başka, isimleri aşağıda bulunan şu piskoposlar da bilinmektedir: 524'te Bēṯ Roṣāfā'lı Sargīs (Sergios, bk. Guidi, *Atti della R. Accad. dei Lincei*, 1881, s. 507), 550'ye doğru Raṣīfṯā manastırı piskoposu Joseph (Assemani, *B O*, I, 117), 553'e doğru Abraamios (Mansi, IX, 390; Wright, *Catal. syr. mss. Brit. Mus.*, II, 797b); 793 ile 986 arasında, Süryânî Michael (*Chron.*, trc. Chabot, III, 451 v.dd., 501 v.d.) daha 11 yâkubî piskoposu zikreder ve kitâbelerden bir Sergios (910 ile 928 arasında?, krş. Mich. Syr., III, 462, nr. 18) ve 1093'te büyük kiliseyi tâmir ettirmiş olan bir Simeon (Musil, *Palmyrena*, s. 160, 267 v.d.) bilinmektedir.

Bu mahallin kudsiyeti hakkında doyulan ihtiram duyguları ve dinî aaygı Ġassānî hukümdarı al-Munẕir b. Ḥāriṯ'in başka yerlerde dâimâ hîyânetlerinden korktuğu Bizans elçileri ile yalnız burada görüşmeğe cesâret etmesinden (578 yazı) bilhassa açık bir şekilde meydana çıkmaktadır (Urfalı Jean, VI, 4; Nöldeke *Abh. Pr. Ak. W.*, 1887, s. 24). O zaman şehir açık bir şekilde Ġassānîlerin hâkimiyeti altında değil idi; „merkezî kilisede, *extra muros*" (sûr hâricinde) bulunmuş olan ve üzerinde νικᾷ ἡ τύχη 'Αλαμουνδάρου yazılı oldu

ğu söylenen kitâbe iç-şehrin o zamanlar artık Roma kilisesine bağlı olmadığı fikrine karşı bir delîl teşkil eder.

Sergios 'un türbesinde sonraları, hediyeler arasında, kıymetli süsler ile bezenmiş bir haç gösteriliyordu; bu haç vaktiyle Justinianus ile Theodora tarafından verilmiş, sonra Ḫusrav I. tarafından, Kallinikos ile Barbalissos 'un yağma edilmesinden sonra (Mich. Syr., IV, 296), İran 'a nakledilmiş, fakat torunu Ḫusrav II. tarafından her ikisi de uzun yazılar ihtivâ eden başka bir haç ve bir hediye ile geri gönderilmiş idi (Euagrios, *Hist. eccl.*, IV, 28; VI, 21; Nikeph. Kallist., *Hist. eccl.*, XVIII, 21 v.d.; Theophyl. Sim., V, 13; Firdavsî, 1946, bk. Nöldeke, *Tabari*, s. 287, not 1; C. de Boor, *Zeitchrift f. Kirchengesch.*, V, 315—322).

Ḫusrav II. bizanslıların yanına kaçtığı zaman, 590 yılında, Urfa 'da Bêş Rōṣāfāyē âilesinin bir uzvu olan kumandan Johannes Rōṣāfāyā 'nın evinde kalmıştır (Mich. Syr., II, 380, 412; Barhebraeus, *Chron. eccl.*, I, 271).

Sonraları bir laḫmî hükümdar tarafından tabpri edilmiş olan Justinianus 'un yaptırdığı sarnıç Ġassânî Nu'man b. al-Ḥārit̲ b. al-Ayham tarafından tâmir edilmiş olmalıdır (Ḥamza al-İṣfahânî, *Târîḫ*, oşr. Gottwaldt, s. 120; Yâḳût, II, 784; aksi fikir için bk. Nöldeke, *Abh. Pr. Ak. W.*, 1887, s. 51, bu müellif, daha ziyâde al-Ḥāriṯ b. Cabala 'nın tâmir ettirdiğini düşünmektedir; krş. E. Herzfeld, *Arch. Reise*, I, 138, not 5; *Jahrb. d. Preuss. Kunstsammlungen*, 1921, s. 112 v.d.).

İslâmiyet devrinde, çöl şehrinin şöhreti, daha veliaht iken, sivrisinekler ile dolu Fırat vâdisinden uzaklaşmak için, *bâdiya* 'sini buraya nakletmiş olan halîfe Hişâm b. 'Abd al-Malik 'in 105 (723/724) 'te burayı kendisine pâyitaht yapmasından ileri gelmektedir; kendisi 125 (743) 'te burada ölmüş ve burada defnedilmiştir (al-Ṭabarî, *Târîḫ*, nşr. de Goeje, II, 1467, 1729 v.d., 1737 v.d.; al-Balâẕurî, nşr. de Goeje, s. 179 v.d., 186; H. Lammens, *MFOB*, IV, 94 v.d.). Şehir bu hâdiseden dolayı, Ruṣâfat Hişâm adını aldı (al-Balâẕurî, *göst. yer.*, burayı Ruṣâfat Bagdad 'dan, yânî Bagdad 'ın şark kenar-mahallesi ile aynı adı taşıyan saraydan ayırmak için, bk. burada II, 197b); buraya aynı zamanda Ruṣâfat al-Şa'm da denildi. Hişâm 'ın orada büyük imar faâliyetleri gösterip-göstermediği şüphelidir (E. Reitemeyer, *Die Städtengründungen der Araber*, s. 75).

Daha sonraları, diğer emevîler de şehri ikamet yeri olarak seçmişlerdir; msl. Marvân, Sulaymân b. Hişâm ve Muḥammed b. al-Valîd (al-Ṭabarî, II, 1897, 1908; III, 95, 98; Yâḳût, II, 786; Herzfeld, *Arch. Reise*, I, 139). Hişâm 'ın ölümünden az sonra, halefi olan al-Valîd selefinin al-Ruṣâfa 'deki bütün emlâkinin hazîne altına alınmasını emretti (al-Ṭabarî, II, 1751). Sulaymân b. Hişâm, 745 'te, al-Ruṣâfa 'de bir ordu topladı ve Ḳinnasrîn yakınında Marvân II. 'nın ordusu karşısında ordugâhını kurdu; yenilmesinden sonra, al-Ruṣâfa 'ye geri döndü (al-Ṭabarî, II, 1896 v.d.; 1908; Mich. Syr., II, 505). Abbâsîlerden 'Abd Allâh b. 'Alî 132 (749/750) 'de al-Ruṣâfa 'ye geldi ve Hişâm 'ın tahnît edilmiş olan naaşını yakıp, kül hâline getirdi (al-Ya'ḳûbî, nşr. Houtsma, II, 427 v.d.). 'Abd Allâh b. 'Alî [b. bk.] 754 'te al-Ruṣâfa 'de bir gece geçirdi (al-Ṭabarî, III, 98); kendisi o sırada yeğeni Abû Ca'far al-Manṣûr 'un ordusu önünden kaçmakta idi.

al-Mutavakkil 244 (858) 'te şehri ziyâret etti; Hişâm ve Sulaymân 'ın sarayları ile eski yunan manastırını görmek için Şam 'dan geliyordu (al-Bakrî, nşr. Wüstenfeld, s. 379). Zikrvayh b. Mihrvayh al-Ḳarmaṭî 'nin oğulları 289 (902) 'da, halîfe al-Mu'taẕid 'in bir *mavlâ* 'sı olan Subk al-Daylamî hesabına Banî al-Aşbaġ ile birlikte şehre hücûm ettiler, halkı katl-i âm ederek, câmii yaktılar ve komşu kasabaları yıktılar (Ṭabarî, III, 2219). Bununla berâber İbn al-Faḳîh daha 295 (908) 'te al-Ruṣâfa 'nin yeniden mâmûr bir şehir olduğundan bahsetmektedir. Sayf al-Davla 344 (955) 'te Salamya 'den Tedmür, 'Urż ve al-Ruṣâfa yolu ile, al-Raḳḳa üzerine yürümüştür (M. Canard, *Sayf al-Dawla*, Cezâyir—Paris, 1934, s. 226, 230).

Arap coğrafyacıları al-Ruṣâfa 'yi çöl ve kurak bir memleketin ortasında kâin, sâkinleri yalnız hisarın içinde bulunan sarnıçların suyunu içen yahut bu su bulunmadığı zaman, 3—4 fersah mesâfede Fırat 'tan su getirmeğe mecbûr olan bir mahal olarak tasvir ederler. Hârûn al-Raşîd 'in hocası olup, 215 (830) 'te ölmüş olan al-Aṣma'î bu şehri al-Zavrâ' ile mukayese ve burada bulunan hârikulâde manastırı zikreder. Şehir sâkinleri kendilerini himâye etmeleri mukabilinde Banî Ḫafâca 'ya bir vergi ödemek mecbûriyetinde idiler. Zengin halk tâcirler veya emlâk sâhipleri idi, bedevîler amele olarak çalıştırılırlardı. al-Ruṣâfa 'de inkişâf etmiş olan ev sanâyii olarak yün elbise dokumaları zikrolunur (al-Aṣma'î, bk. Yâḳût, II, 784); kumaşlardan başka çuval ve torbalar da imâl edilirdi (al-Ḳazvînî, *'Acâ'ib*, nşr. Wüstenfeld, II, 132 v. d.). İbn Buṭlân 'a göre (bk. Yâḳût, II, 784 v.d.), Ḳaṣr al-Ruṣâfa Bagdad 'daki Dâr al-Ḫilâfa 'den daha küçük idi. İbn Buṭlân, inşâsını Helen 'in oğlu Konstantin 'e çıkardığı kilisenin dış cephesinde bulunan altın mozayikleri tasvir eder. Bu kilisenin altında, kilise ile aynı eb'adda, alçı levhalar ile kaplı toprak altı bir sarnıç bulunuyordu. Kale sâkinlerinin ekserisi

hıristiyanlar idi; bunlar, hırsız ve yağmacılar ile anlaşmak sûreti ile, kervanların himâyesi ve ticâret emtiasının nakli ile geçiniyorlardı. al-Ruṣâfa'nın etrâfındaki çöl o kadar düzdür ki biç bir mânia olmadığı için, ufuklara kadar her taraf serbestçe görülür. al-İdrîsî (trc. Jaubert, II, 137)'ye göre, onun zamanında (1154) şehrin canlı bir pazarı var idi; çok işlek bir yol oradan çölü geçip, Salamya ile Ḥimṣ'a kadar gidiyordu. Yâḳût Ruṣâfat Hişâm'ın ortasında, mimârîsinin güzelliği sebebi ile, dünyanın hârikalarından biri saydığı al-Ruṣâfa manastırını görmüş idi (Yâḳût, II, 660 v.d, Dayr al-Ruṣâfa maddesinde). Abu 'l-Fidâ' (nşr. Reinaud, s. 271) şehrin Fırat'a olan mesâfesini yarım günlük yoldan az olarak gösterir.

Ḫvârizmliler, 1240'da Suriye rio'atleri sırasında, Salamya yolu ile al-Ruṣâfa üzerine yürüdüler; Haleb askeri birlikleri bunları tâkip ve Şiffîn yakınında onlar ile muhârebe etti (Abu 'l-Fidâ', *Annales Muslemici*, nşr. Reiske-Adler, IV, 458); 668 (1269)'de al-Ruṣâfa halkı moğulların korkusundan Salamya'ye kadar kaçtı; bu zamandan itibâren şehir boş kalmıştır (B. Moritz, *ZG Erdk. Berl.*, XIII, 174 v. d.; *MSOS As*, 1898. I, 144).

1300 yılına doğru, al-Dimaşḳî (nşr. Mehren, s. 205) Ruṣâfat Hişâm ile Şiffîn'i biribirine bağlamaktadır; onun bildiğine göre, bu şehir Bâlis nâhiyesinde bir yunan şehrinin yerini işgâl ediyordu; halbuki Kâtib Çelebî (İstanbul, 1145, s. 593) Bâlis'i, al-Ruṣâfa gibi, merkezi Haleb olan Ḳinnasrîn eyâletinin bir kısmı saymaktadır.

Şehrin mubteşem harâbeleriata hemen hepsi kadîm çağa âittir. Bunlar son zamanlarda bir çok plan ve haritalar ile tetkiklere ve on ihtimâmlı bir şekilde yapılmış olan tasvirlere mevzû olmuştur.

Bibliyografya: al-Battânî, *Zîc* (nşr. Nallino, *Pubblicazioni del Reale Osservatorio di Brera in Milano*, N. XL, III. kısım, II, 45; III, 239, nr. 201); İbn al-Faḳîh (*BGA*, V, 111); al-Balâzurî (nşr. de Goeje), s. 179 v.d.; İbn Ḥurdâẕbih (*BGA*, VI, 74); Yâḳût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), II, 660 v. d.; (*Dayr al-Raṣâfa*), 784 v.d.; 955; Şâfî al-Dîn, *Marâṣid al-iṭṭilâ'* (nşr. Juynboll), I, 472, 501; Abu 'l-Fidâ' (nşr. Reinaud), s. 271; al-İdrîsî (nşr. Gildemeister, *ZDPV*, VIII, 26); al-Bakrî *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), s. 379; al-Ḳazvînî (nşr. Wüstenfeld), II, 132 v. d.; el-Dimaşḳî (nşr. Mehren), s. 205; İbn al-Şihna (Beyrut, 1909), s. 160; G. le Strange, *Palestine under the Moslems* (London, 1890), s. 36, 432 (*Dayr al-Ruṣâfa*), s. 521 v.dd. (fihristte s. 382'de gösterilen Ruṣâfe daha çok Maṣyâf yakınındaki aynı adı taşıyan kaledir) Ostrup, *Det kgl. danske videnskabernes selskabs skrifter* (VI. raekke, hist.-filos. Afd., IV/II, 72—79, Kopenhag, 1895); Sarre-Herzfeld, *Archäologische Reise im Euphrat- und Tigris-Gebiet* (Berlin, 1911), I, 136—141; S. Guyer, *Ruṣafah* (Sarre-Herzfeld, *ayn. esr.*, Berlin, 1920, II, 1—44); H. Spanner ve S. Guyer, *Rusafa, die Wallfahrtsstadt des hl. Sergios* (Berlin, 1926); A. Musil, *Palmyrena* (New-York, 1928), s. 64—67, 155—167, 260—272 ve bk. *fihrist* mad. *Anastasiopolis, ar-Reṣâfe, ar-Ruṣâfa, Sergiopolis*; Antonin Mendl, *A reconstruction of ar-Reṣâfa* (Musil, *ayn. esr.*, s. 299—326); kadîm şehir için bk. Beer, mad. *Resapha* (Pauly-Wissowa, *RE*, c. I*A*, s. 620), Honigmann, mad. *sergiupolis* (*ayn. yer.*, c. II A, s. 1684—1688).

(E. HONIGMANN.)

RUSÇUK. Bulgaristan'da bir kazâ merkezi ve Tuna üzerinde bir liman. Çok kere yanlış olarak Ruşçuk diye anılır. Eski Osmanlı metinlerinde Urusçuk şeklinde geçen bu şehrin bulgarca adı Ruse (Rousse, Ryce)'dir. Bulgaristan dışında umûmî olarak Ruaçuk adı ile tanınır. Tuna'nın genişliği 1.300 m. yi bulan bir yerinde ve cenûptan ekıp-gelerek, bu nehre dökülen Lom (Kara Lom) suyunun şarkında, kısmen yüksekçe düz bir sâha üzerinde kurulmuş olup, Romanya'nın Giurgin (Yergöğü) şehrinin tam karşısında bulunmaktadır. Bulgaristan'ın en mühim nehir limanı olan Ruçuk'un nüfusu, 1946 istatistiklerine göre, 53.400 idi.

Tuna'nın belli-başlı geçit noktalarından biri üzerinde yer alması dolayısı ile büyük bir sevkülceyşî ehemmiyeti bulunan bu mevkî daha romahlar devrinde tahkim edilmiş olup, Prisca (Batlamyus'ta Pristo Polis) adını taşımakta idi. VII. asırda kavimler muhacereti sırasında tahrip edildikten ve 25. km. kadar cenûbundaki orta çağda Çerven adı verilen ve harâbeleri XVII. asırda da görülebilen (krş. Kâtib Çelebî, *Rumeli und Bosna*, trc. J. v. Hammer, Viyana, 1812, s. 44) şehrin sönmesinden sonra yeni bir şehir olarak Ruse meydana geldi. Bu bölge 1393'te Yıldırım Bayezid tarafından fetheddilmiş olmasına rağmen, ancak XVII. asrın ilk yarısından itibâren kullanılmağa başlandığı anlaşılan Ruaçuk adı, bulgarca Ruse kelimesine türkçe tasgir eki olan *-çuk*'un eklenmesi ile vücûda getirilmiştir (Rodos—Rodoşçuk gibi). Osmanlı devleti ile Macaristan arasında 20 ağustos 1503 (krş. J. v. Hammer, *GOR*, II, 331 v.d., metin s. 618: Ruse=Rwez) ve 1 nisan 1519 (krş. Theiner, *Monumenta Hungar.*, II, 624: *Rassy* yerine, *Kusly* yazılmıştır) tarihlerinde imzalanan iki barış andlaşmasında, ayrıca

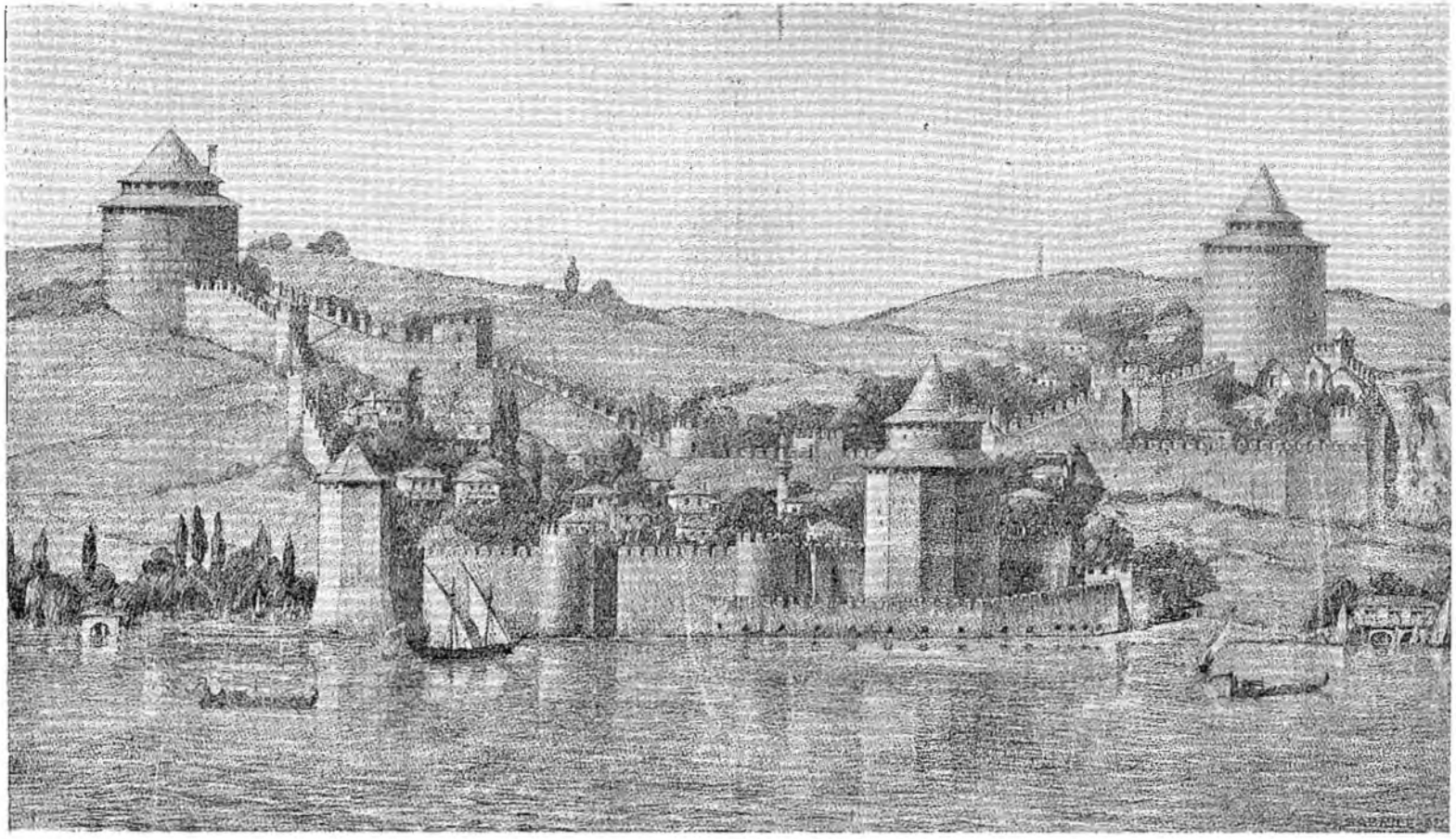

RUMELİ HİSARI. A. Gabriel'e göre, hisarın eski hâli.
(A. Gabriel, *Châteaux turcs du Bosphore*, Paris 94).

da 1584 tarihli Mercator haritasında şehir adının bulgarca şekli kullanılmıştır.

Türk hâkimiyeti altında Rusçuk hızla gelişmiş ve daha XVI. asırda, münâkale, ticâret, sanâyi ve askerlik bakımlarından, bu bölgenin son derece hareketli bir merkezi hâlini alarak, daha önce ön safta gelen Niğbolu ve Silistre gibi, yakınındaki müstahkem şehirleri geride bırakmıştır (krş. A. İşirkov, *Bulgarien, Land und Leute*, Leipzig, 1917, II, 102 v.d.). 14 hazîran 1576'da Rusçuk'tan geçen fransız seyyâhı Pierre Lescalopier, ancak bâzı kısımları yayımlanmış olan mühim seyâhat-nâmesinde *Rusci*'yi kalabalık nüfuslu zengin ve canlı bir şehir olarak tasvir etmektedir: *Ceste ville est peuplé et y a quantité de marchandise de toutes sortes et des vivres en abondance et à bon pritz* (krş. *Revue de l'Histoire diplomatique*, Paris, 1921, XXXV, 46). Bundan kısa bir zaman önce Rusçuk'ta meşhûr Osmanlı mimarı Sinan [b. bk.] tarafından sadrâzam Rüstem Paşa'nın vakfı olarak muhteşem bir câmi inşâ olunmuş idi. Şehrin şimâl semtinde ve nehir kıyısında, çarşı içinde (Evliyâ Çelebî, *Seyâhatnâme*, III, 313) yükselen bu âbideden, daha sonraki asırlarda hayranlıkla bahsedilmektedir. Asırlar boyunca şehrin nüfusu ve mimârî eserleri hakkında verilen bilgiler biribirini pek tutmamaktadır. Sonradan Sofya baş-piskoposu olan fransisken râhibi Peter Bogdan Bakşiç, 1640 tarihinde Ruhcich (Rusçuk)'te 15.000 türk nüfusunun kendilerine âit 3.000 ev içinde yaşamakta olduğunu ve 10 adet kârgir câmi (*fatte dei pietra bianca*) gördüğünü söyler. Ayrıca 1.000'i aşkın insanı barındıran 200 ermeni evi ile 5 kuleli bir hisar bulunduğunu kaydeder (krş. Eug. Fermendžin, *Acta Bulgariae ecclesiastica = Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, Agram, 1887, XVIII, 74). 1659'da bulgar piskoposu Filip Stanoslavov ise, Rusçuk'ta 6.000 ahşap türk evi ve 30'dan fazla câmi mevcut olduğunu ifâde eder (*ayn. esr.*, s. 263; ayrıca krş. s. 7, 10, 26, 31, 88, 137, 299 [*Russi o Ruhcich*: 1685] 300'deki kayıtlar). 1650 sıralarında Rusçuk'a uğrayan Evliyâ Çelebî'ye göre, o vakitler şehrin „Tuna kenarında alçak kayalı bir burun üzerinde" murabbâ şeklinde bir kalesi var idi; bu kale, üç yanı Tuna ile çevrili olup, şark tarafındaki bir hendek üzerine atılmış açılır-kapanır bir köprü ile karaya bağlı idi. „Burc u bârûları gayet müstahkem" olup, üzerlerinde büyük toplar yerleştirilmiş idi. Osmanlı donanmasına mahsûs liman da bu kalenin altında bulunuyordu. Şehirde 2.200 ahşap türk evi, 3 han, Tuna kenarında bir hamam ve 300 dükkân mevcut idi. Nehir kıyısında sıralanmış olan köşkler ve cenûba doğru yükselen bir sırt üzerinde yer alan evler bağ ve bahçeler ile çevrili idi. Şehirde hıristiyanlara âit üç mahalle var idi. Yahudi nüfusu sâdece ticâret gâyesi ile gelip-geçenlerden ibâret idi. Yerli ahâlisi gâyet misâfir-sever, eli-açık ve neş'eli insanlar olup, bilhassa ticâret ile meşgûl olur, türkçe ve „Eflâk ve Boğdan dilinden" başka, bulgarca da konuşurlardı. Evliyâ Çelebî, haftada bir şehir ortasındaki büyük meydanda kurulan pazarda gördüğü kalabalıktan, biriken halkın âdetâ bir „insan deryâsı" teşkil ettiğinden, burada satılan malların bolluk ve ucuzluğundan, bilhassa kavun ve karpuzlarının nefâsetinden, Lom suyundan çıkan 40—50 çeşit balığın ata-sözüne geçecek derecede besili ve lezzetli oluşundan bahsetmektedir (bk. Evliyâ Çelebî, *Seyâhat-nâme*, III, 313 v. d.; krş. bu eserin D. G. Gadzanov tarafından yapılan bulgarca tercümesi: *Periodičesco spisanie na bălgarskoto kniževno družestvo v' Sofia*, Plovdiv, 1909, LXX, 654 v. d.).

Daha sonraki asırlarda Tuna boylarını dolaşan seyyahlardan hemen hepsinin eserlerinde Rusçuk'tan bahsedilmektedir. XVIII. asır ile XIX. asrın ilk yarısına âit seyâhat-nâmelerde verilen bilgiler biribirine oldukça uymaktadır. Öyle anlaşılıyor ki, şehir halkı öteden beri gayet faal bir şekilde yün, ipek, deri ve tütün ticâreti ile meşgûl ola-gelmiştir. Daha önce ticâretin bu kolları, geniş ölçüde, 1673 ile 1755 tarihleri arasında bu şehirde yerleşmiş olan rumların elinde bulunuyordu. İngiliz din adamı R. Walsh'a göre, Rusçuk'un nüfusu 18.000—20.000 arasında idi (1827). Türk tahkîmat usûllerine uygun olarak, üç yanı surlar ile çevrili olan şehrin caddeleri, kısmen açık olan Tuna yönüne doğru uzanır ve birden-bire dik bir meyil ile düşerek, kıyıya inerdi. Şehirdeki 7.000 kadar evde türkler, bulgarlar, rumlar ve ermeniler yaşarlar ve bunlar imparatorluğun diğer kısımları ile gâyet canlı bir şekilde ticâret yaparlardı (krş. R. Walshr, *Narrative of a journey from Constantinople to England*[2], London, 1828, s. 207).

Zaman-zaman uğradığı kuşatmalar bombardımanlar (son defa birinci dünyâ savaşı sırasında romenler tarafından 28 ağustos 1916'da) ve yangınlar yüzünden şehrin çehresi müteaddit defalar değişmiştir. Fakat büyük tahriplerden sonra hemen yeniden gelişmiş ve sonunda muntazam caddeleri ve geniş meydanları ile artık bir şark şehri manzarasını kaybetmiştir. 1854'te Boucher de Perthes, Rusçuk'ta 4.000 ev ile 30.000 kadar nüfus bulunduğunu tahmin etmektedir (krş. *Voyage à Constantinople*, Paris, 1855, II, 413 v.d.). Bir yıl sonra Said Mehmed Paşa'nın umûmî vâliliği zamanında Rus

çuk'u ziyâret eden alman hekimi C. W. Wutzer şehirde sâdece 24.000—25.000 nüfus yaşadığını söylemektedir. XIX. asra âit seyâhat-nâmelerde Rusçuk câmileri hakkında verilen sayılar biribirini tutmamaktadır. 1840'ta F. Hacklländer 29, 1856'da C. W. Wutzer ise, yalnız 16 câmi bulunduğunu yazmaktadır. Gerçek olan şudur ki, savaşlar sırasında câmilerin bir çoğu yıkılmıştır; 1289 (1872/1873) tarihli „Tuna sâl-nâmesine" göre (s. 108), Rusçuk'ta o vakitler 29 câmi, 7 tekke ve türbe mevcut idi. 1935'te ise, 19 câmi, 9 mescit ve 1 tekke var idi. Yine aynı Sâl-nâmeye göre, şehirdeki evlerin sayısı 4.310, dükkânların ise, 1.540 idi. Ayrıca 21 han ve 3 hamam var idi. 1.874'te şehrin nüfusu 23.000 kadar olup, bunun 10.800'ü türk, 7.700'ü bulgar, 1.000'i yahudi, 800'ü ermeni, 800'ü eflaklı ve sırp, 1.000'i türk askeri, 500'ü çingene, geri kalanları da diğer Avrupa milletlerinden idiler (bk. F. Kanitz, *Donau Bulgarien und der Balkan*, Leipzig, 1879, s. 126).

Mühim bir hudut kalesi olarak Rusçuk asırlar boyunca bir çok kanlı savaşlara sahne olmuştur. Öteden beri kaleye sevkülceyşî ehemmiyeti nisbetinde ihtimam gösterilmediği, umûmî olarak ihmâl edilmiş olduğu ve ancak tehlike baş-gösterince alel'acele tahkime kalkışıldığı görülmektedir. 1835'te Rusçuk'u ziyâret eden ünlü alman mareşali Helmuth v. Moltke, „birinci derecede ehemmiyet taşıyan bu türk kalesinin, uzun top ateşi altında, yan ateşine açık ve dış istihkâmlardan yoksun bulunan hatları ile, yarım-yamalak silâh ve tecbizâtına, zayıf yapısına rağmen bu kadar kuvvete karşı koyabildiğine" hayret etmektedir (krş. H. v. Moltke, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei*[3] (Berlin, 1877, s. 11 v.d., 132 v.d., 424 v.d.; trk. trc. Hayrullah Örs, Ankara, 1960, s. 9 v.d.). Gerçekten de 1773—1790 tarihleri arasındaki türk-rus savaşları sırasında bu civarda bir çok çarpışmalar vukû bulmuştur. 27 eylûl 1810'da şehir rusların eline geçmiş, fakat 4 temmûz 1811'de cereyan eden büyük bir meydan savaşını sadrâzam Ahmed Paşa'nın kumandasındaki türk ordusunun kazanması üzerine, rus kumandanı Kutuzov kalede tutunamayarak tahkimâtı yıktıktan ve şehri de ateşe verdikten sonra, Tuna'nın gerisine çekilmiştir. Böylece türkler tarafından istirdat edilen Rusçuk'ta, 25 mayıs 1812 tarihinde Bükreş barış andlaşmasının mukaddemâtı imzâlanmıştır. 1828—1829 türk-rus savaşında Rusçuk, önce türk kuvvetlerinin hareketlerine bir üs teşkil etmiştir. Fakat sonra Hüseyin Paşa, çıkış hareketleri ve ana kuvvetleri ile iş-birliği teşebbüsleri başarısızlıkla neticelendiğinden, kale içine çekilmek zorunda kalmış ve bundan böyle Edirne barış andlaşmasına kadar askerî bakımdan bir rol oynayamamıştır. Kırım savaşının ilk safhasında ruslar, serdar Ömer Paşa tarafından savunulan Rusçuk'a tekrar saldırmışlar, önce Tuna üzerinde bulunan adaları (Radovan, Tharoi ve Mohan) zaptetmeğe (teşrîn II. 1853) ve arkasından çok kanlı bir savaştan sonra Yergöğü'yü (şubat 1854) almağa muvaffak olmuşlardır. Buralara yerleştirdikleri bataryalar ile Rusçuk'u şiddetli top ateşine tutmuşlar, kale üzerine yaptıkları hücumlarda ise, ağır kayıplar ile geri atılmışlardır. 1877/1878 savaşında Rusçuk, istilâ ordusunun doğrudan-doğruya irtibat hattı üzerinde bulunması dolayısı ile, husûsî bir sevkulceyşî ehemmiyet kazanmış, türk kuvvetlerinin ana dayanaklarından biri hâlini almıştır. Bu tarihte kalesi yine ihmâl edilmiş durumda bulunuyordu. Ancak son günlerde alelâcele vücûda getirilen tahkimat ve takviye sâyesinde, kale 1877 ilk baharında yapılan şiddetli bombardımanlara, rusların Tuna'yı geçmelerinden sonra uğradığı saldırışlara ve ağır tahriplere rağmen, başarı ile mukavemet etmiş, Ahmed Paşa'nın kumandasındaki türk kuvvetleri, defalarca giriştikleri çıkış hareketleri ile, rusları uzun zaman uğraştırmıştır. Baş-kumandan Süleyman Paşa'nın Rusçuk'tan yaptığı karşı taarruz hareketinin başarısızlıkla neticelenmesi ve Osmanlı ordusunun Balkanların cenûbuna çekilmesinden sonra da kale, kuşatan rus birliklerine karşı sonuna kadar dayanmıştır. Ancak inatla mukavemet eden kaleyi düşürmek gâyesi ile gelen Todleben ile türk kuvvetlerinin kat'î neticeli bir savaşa hazırlandıkları sırada imzâlanan Edirne mütârekesi (31 kânûn II. 1878) hükümleri gereğince, Rusçuk boşaltılmıştır (21 şubat 1878). Bu savaş sırasında şehir büyük hasara uğramış, mahalleleri ve mühim binâlarından bir çoğu yıkılmış veya geniş ölçüde harâp olmuştur. Son defa 1877'de tâmir ve takviye edilen tahkimât, 1880'de tamâmı ile yıkılmıştır. Bundan böyle Rusçuk bulgarların elinde kalmıştır.

Osmanlı idâresinde Rusçuk bir sancak beyliğinin ve zaman-zaman da bir paşalığın (1840 tarihlerinde Bulgaristan Rusçuk, Vidin ve Silistre paşalıkları adları ile üç idârî bölgeye bölündüğü sıralarda) merkezi olmuştur. 1864'te çıkarılan „Vilâyet nizam-nâmesi" gereğince, Rusçuk, Vidin ve Niş eyâletleri birleştirilerek, Tuna vilâyeti teşkil olundu ve Rusçuk bu vilâyetin merkezi oldu. Öteden beri devletin başına bir çok gâileler açan muhtar, bir Bulgaristan vücûda getirmek cereyânına karşı te'sirli bir tedbir olmak üzere, âdil ve müreffeh bir idâre tarzının tatbiki bu vilâyette denendi. Bu

örnek vilâyetin livâları Rusçuk, Varna, Vidin, Tulça, Tırnova, Sofya ve Niş idiler. Vâli olarak Tuna vilâyetine gönderilen ileri fikirli ve islâhatçı Midhat Paşa'nın çalışmaları az zamanda çok müsbet netîceler verdi. Bu sâyede vilâyetin geliri 26.000 keseden 300.000 keseye yükseldi. Vilâyet merkezinde bir yayın-evi kuruldu; türk ve bulgar dillerinde olmak üzere, *Tuna* adında günlük bir gazete çıkarılmağa başlandı. Aynı zamanda yayınlanan *Tuna vilâyeti sâl-nâmesi*, girişilen idârî tedbirleri ve vilâyetin o zamanki durumunu aksettiren mühim bir vesika olarak, bize intikal etmiştir.

Rusçuk'un, değerli devlet ve fikir adamları yetiştirmek bakımından da Osmanlı tarihinde mühim bir yeri vardır. Sadrâzam Çelebî-zâde Şerîf Hasan Paşa (ölm. 1205=1791) burada doğmuştur. Devletin son derece tehlikeli bir buhran içinde bulunduğu, irticâın canlanarak, Selim III.'in islâhatını kökünden silecekmiş gibi göründüğü bir anda ortaya çıkıp imdâda yetişen Alemdar Mustafa, âyân olarak, Rusçuk'ta yetişmiştir (bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Meşhûr Rumeli âyânlarından Tirsinikli İsmail, Yılık oğlu Süleyman ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa*, TTK yayınlarından, İstanbul, 1942; Efdaleddin (Tekiner), *Alemdar Mustafa Paşa hakkında bir kaç söz* (*TOEM*, II/9, 1327, s. 529); ayn. mil., *Alemdar Mustafa Paşa* (*TOEM*, II/10, 1327, s. 595—603, 684—696, 731—740; III/13, 1328, s. 796—808, 841—856, 905—923, 969—976, 1033—1046, 1097—1112; IV/19, 1329, s. 1161—1176, 1232—1245, 1304—1327). Ayrıca Kâtib Amânî Çelebî (bk. J. v. Hammer, *Geschichte der Osmanischen Dichtkunst*, III, 83'e göre, ölm. 1000=1591) ve yine tanınmış Osmanlı müellifi Ahmed Midhat Efendi (1841—1912, krş. F. Babinger, *GOW*, s. 389 v.d.) Rusçuk'ta dünyaya gelmişlerdir.

Bibliyografya: Metinde verilen eserler dışında C. Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien* (Hamburg, 1837), III, 174; J. Quin, *A Steam Voyage down the Danube*[3] (Paris, 1836), s. 181 v.dd.; ayn. mll., *Voyage sur le Danube de Pest à Routchouk par navire d vapeur* (Paris, 1836), I, 276 v.dd.; Horrn Jennes *Reisen nach St. Petersburg, nebst einem Reisejournal der Donaufahrt* (Pest, 1788), s. 210 v.d.; Gugomos, *Reise von Bucharest, der Hauptstadt in der Wallachai, über Giurgewo, Rustschuk, durch Oberbulgarien, bis gegen die Grenzen von Rumelien, und dann durch Unterbulgarien über Silistria wieder zurück, im Jahre 1789* (Landshut, 1812); Phil. v. Wussow, *Übersicht des Kriegsschauptptzes der europäeischen Türkei* (Koblenz, 1828), s. 78 v.d.; Kâtib Çelebî, *Rumeli und Bosna* (trc. J. v. Hammer), Wien, 1812, s. 43 v.d.; M. F. Thlelen, *Die europäische Türkei* (Wien, 1828), s. 238 v.d.; C. W. Wutzer, *Reise in den Orient Europas und einen Theil Westasiens*, I, 209 v.d. (Elberfeld, 1860); J. v. Hammer, *GOR*, VIII, 144 (1751'de ayaklananların Rusçuk'a hücumları); F. Kanitz, *Donau-Bulgarien und der Balkan*[2] (Leipzig, 1882), I, 122 v.d.; C. J. Jireček, *Cesty po Bulharsku* (Prag, 1888), s. 191—194; ayn. mll., *Das Fürstenthum Bulgarien* (Leipzig, 1891), s. 410 v.d.; A. Grisebach, *Reise durch Rumelien und nach Brussa* (Göttingen, 1841), I, 23 v.d.; C. Grübler, *Rustschuk, ein türkisches Städtebild* (*Aus allen Welttheilen, Monatsschrift für Länder und Völkerkunde* [1877], VIII, 70—75); H. v. Moltke, *Der russisch-türkische Feldzug 1828 und 1829, dargestellt im Jahre 1845*[2] (Berlin, 1877); M. K. Sarafov, *Über die Bevölkerung der Städte Rusčuk, Varna und Šumen* (*Šumla*), *Periodičesko spisanie na bălgarskoto kniževno družestyo* (Sofya, 1882), III. yıl, s. 20; Karel Skorpil, *Opis nastarinite po teçenieto na reka Rusenski Lom* (Sofya, 1914), II; Nikola G. Popov, *Opisanie na Rusčuk* (Russe, 1928, 1860 — 1879 arasında Rusçuk'taki durumu tasvir eder); Mihajl Hadzi Kostov, *Minaloto na Rusa* (Rusçuk, 1929, Rusçuk'ta bir müddet çıkmış olan *Letopis*, II. yıl, 4, 5, 7, 8 ve 9. sayılarında şehrin tarihi hakkında yazılar yayınlanmıştır); Johs. Gellert, *Rustschuk Mitteilungen des Vereins der Geographen an der Universität*, Leipzig 1936, sayı 14 ve 15; Şemseddin Sâmî, *Kāmūs al-a'lām*, III, 2323: Rusçuklu kitapçı Simeon Simeonov'un 1929'da çıkardığı Rusçuk rehberinde şehrin tarihi hakkında pek az bilgi verilmektedir.

(FRANZ BABINGER.)

[Bu makale BEKİR SIDKI BAYKAL tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir].

RUSLAR. RŪS ismi önceleri normanlar için kullanılmış olup, sonraları bilhassa Kiev devletini kuranlara alem olmuştur.

Garp rusları. İspanya'yı tasvir ederken, Ya'kūbî (*BGA*, VII, 354), 229 (843/844) yılında „rus denilen *macās*'ların" İşbiliye'ye hücûm ederek, her türlü yağma ve çapulda bulunduklarını söyler. *Macās* tâbiri umûmiyetle normanlar için kullanılır. Bu isim hattâ İspanya'nın *Primera Crónica General* (XIII. asır)'inde geçmiş olup, buna göre, *almuiuces* ateşe tapmakta idiler (!). *Macās*'un bu şekilde kullanılışının neden ileri geldiği henüz aydınlatılmış değildir. Araplar ile ispanyollar acabâ bununla ölülerin yakılması âdetini mi düşünüyor

lardı (bk. mad. IBN FADLÂN). Mas'ūdī, *Murūc* I, 364 v.d. 'da 300 (912/913) yıllarında İspanya 'daki vak'aları zikrederken, *rūs* tâbirini kullanmaktadır; fakat o bu kelimeye husûsî bir mâna vermektedir.

Şark rusları. Rūs isminin menşe'i hakkında geniş bir bibliyografya mevcuttur. „Norman" mektebi iddiâsına göre, *rus'* ismi normanlara verilen bir isimdir. Finler de isveçlilere *ruotsi* derler ki, rusçadaki *rus'* kelimesi bundan gelmektedir; finler için kullanılan *suomi* tâbiri de rusçada *sum'* şeklini alır; *ruotsi/rus'* tâbirinin esâsının bir iskandinav kelimesi olması icâp eder (krş. *Roslagen* sâhilinin adı ve orada yaşayanlar için kullanılan *rods-karlar* „kürekçiler" tâbiri). İlk rus beylerinin adı, şüphesiz, İskandinavya menşe'lidir (R'urik < *Hroerekr*, Igor < *Ingvar* v.b.). Constantinos Porpbyrogennotos (bâb IX)'un şehâdeti bunu te'yit eder: Dnepr 'in şelâlelerini sayarken, o bunları „rusça" (Ῥωσσιστί) ve „islavca" (σκλαβενίστί) olarak ayrı-ayrı zikreder, msl. Οὔλβορσι < iskandin. **hólm* „ada" + *fors* „şiddetli akıntı = Ὀστροβουνίπραχ < islav. *ostrov'nîy* „ada" (ilgi hâli) + *prag* „şelâle". „Norman mektebine muhâlif" olanlar ise, bu ismin yerli menşe'li olduğunu kabûl etmektedirler; fakat bunların delîlleri daha çok *rus'* (yun. Ῥῶς, Ῥοσία) tâbirinin ibrânîce (Ῥώς, Hezkiyal, Septuaginta metni, XXXVIII, 2—3; XXXIX, 1) ve yunanca (Ῥουσιαχελάνδια „kızıl sandallar") v.b. isimler ile olan münâsebetlerine işâret etmek için kullanılmaktadır. Dimaşḳī gibi daha sonraki kaynaklara (bk. metin, s. 106, tre. Mehren, s. 131) ve Hammer (*Sur les origines de l'état russe*, Petersburg, 1825, s. 24—29) gibi, hayâlî avrupalı tefsircilere rağmen, *Kur'an*, XXV, 40 ve L, 12 'de 'Âd ve Şamūd kavimleri ile birlikte zikredilen *aṣḥāb al-rass* 'in, gerek Aras (Araxes) nehri, gerek ruslar ile hiç bir ilgisi yoktur.

Rus vekayînâmesine göre, 859 yılında deniz aşırı memleketten gelmiş olan *vareg* (*varag*, aş.-bk.) 'ler bâzı islav ve fin kavimlerinden harâc almışlar, lâkin 862 yılında da onlar tarafından kovulmuşlardır; fakat çok geçmeden, kabîlelerin kardeş kavgası baş-gösterince, *„rus'* denilen varegler" deniz aşırı memleketten çağırılmışlardır. *Rus'* 'lar önce büyük rus gölleri (İlmen, Ladoga) mıntakasında kalmışlar ise de, 882 yılında Oleg (< *Helgi*) onları Kiev 'e yerleştirmiş idi. Bunun „rusların" burada ilk görünmeleri olmadığı muhakkaktır; çünkü daha *Annales Bertiniani* 'de 839 yılında Dindar Lui 'nin sarayına *Rhos* kavminin mümessilleri ile birlikte bir Bizans sefâret hey'eti gelmiş idi. Kıralları *Chacanus* tarafından İstanbul 'a gönderilen bu sefâret hey'eti memleketine dönmek istiyordu. Kim oldukları hakkında yapılan araştırma bunların isveçliler olduğunu meydana çıkarmıştır (*gentis esse Suesonum*). Kiev 'de normanların sayısı çok değil idi; islav kadınları ile evlenmeleri bunların islavlaşmalarını hızlandırmıştır. Daha Svyatoslav (doğm. 942) islav adını taşıdığı gibi, 1000 yılları civârında artık normanların hepsi de islav olmuşlardı (bk. Thomsen, *ayn. esr.*, s. 123 v.d.).

IX. — X. asır kaynakları. İslâm kaynakları rusları şarkî Avrupa 'ya geldiklerinden itibâren bilmektedir. İbn Ḫurdāẕbih (s. 154)'te „islav cinsinden bir kavim" (*cins min al-ṣaḳāliba*) olan rus tâcirlerinden baha ile seyâhat ettikleri ülkeleri tasvir edilmektedir (deniz yolundan *Ṣaḳlaba* 'nin en uzak kısımlarından Karadeniz 'e kadar, Hazarların merkez şehrine ve Hazer denizine kadar, kara yolundan Tanca 'dan Şam 'a, Bagdad 'a, Basra 'ya (ve oradan Hindistan ve Çin 'e kadar, yahut hattâ Roma 'nın öte tarafından [= şimâl] islav memleketlerini aşarak, Hazarların merkezine, Belh 'e, Tokuz-Ġuz ülkesine ve Çin 'e kadar giderlerdi; krş. İbn Faḳīh, s. 271). İbn Ḫurdāẕbih ruslar için muayyen bir yer göstermemektedir. Yalnız onun elimizde bulunan eserinin metni tam değildir; fakat diğer bir tafsilât dikkate değer. İbn Ḫurdāẕbih (s. 154) ـر (*„Nahr al Ṣaḳāliba"*)'ten bahseder ki, bu da Goeje tarafından Tanais (Don) olarak kabûl edilmiştir [Marquart, *Streifzüge*, s. 352 'de *Don* yerine *Tīn*]. Bu tâbir bundan sonra coğrafya eserlerinden kaybolur; fakat İbn Ḥavḳal (s. 276) ve *Ḥudūd al-'ālam* 'de bir „rūs nehrinden" bahsedilir. Bu sözlere verilen mânalar şüpheli ise de, bu isimlerin *ṣaḳāliba* 'nın *rūs* 'a istihâlesini göstermesi mümkündür. Hâlbuki İbn Ḫurdāẕbih 'in verdiği mâlûmat, Rusya 'da norman hâkimiyetinin yerleşmesinden önceki durumu aksettirmektedir (İdrīsī, II, 385 'te *Nahr al-Rūsiya* ile, şüphesiz, Don kasdedilmiştir).

Diğer taraftan İbn Rusta, *Ḥudūd al-'ālam*, Gardīzī, 'Avfī v.b. tarafından istifâde edilen müşterek bir kaynak (Muslim b. Abī Muslim ?; krş. Mas'ūdī, *Tanbīh*, s. 190) rus ile islavlar arasında açık bir tefrik yapmaktadır. Sonuncular (muhtemelen garp islavları) kendi beyleri idâresinde yaşadıkları hâlde, ruslar bir gölün ortasında uzunluğu ve genişliği üçer günlük yol tutan bir adaya hâkim bulunuyorlardı. Kıralları *ḫāḳān rūs* unvânını taşırdı. Bu rivâyet normanların henüz büyük rus gölleri mıntakasında bulundukları zamana âit olmalıdır (krş. Novgorod, iskandinavca: *Hólm-garor* „göller şehri"). *Ḥudūd al-'ālam* buna bir de rusların bir çok şehirlere mâlik bulunduklarını ilâve

eder; Gardīzī bu adanın nüfusunu 100.000 kişi (*mardum*) olarak gösterir; bu ilâvelerin rusların genişlemesi veya onların islâvlar ile karışmaları ile ilgili olması muhtemeldir.

İṣṭaḫrī ve İbn Ḥavḳal (< Abū Zayd Balḫī) 'de rastlanan üçüncü rivâyet rusları bulgar ile islavlar arasında göstermektedir. Hareket noktası Volga boyundaki Bulgar şehri olmalıdır. Burada rusların üç gurubu tasvir edilmektedir. Bulgar'a en yakın bulunan gurubun kıralı „*Küyāba (Kiev; *Const. Porph.*, bâb IX: [Κιοάβα, Κιόβα) "da oturmaktadır. En uzak bulunanı *Ṣalāviya* (muhtemelen Novgorod 'un en eski ahâlisi olan *sloveni*) 'dir. Üçüncü gurubu *arṣāniya* teşkil eder ve bunların kıralı Arṣā (bir çok değişik şekilleri vardır, okunuşu kat'î değildir) 'da oturur. Bunlar vahşî olup, yabancıları öldürürler; nehirlerden aşağılara doğru giderek, kara *samūr* derileri ve kurşun (*rişāṣ*) ihrâc ederler. Fraehn 'den itibâren, Arṣā 'dan umûmiyetle Erz'a, yânî fin kavminin şark dalı olan Mordva anlaşılmaktadır (Kazan 'ın garbında Volga 'nın bir kolu olan Soura havzasında). Başka bir izâha (Reinaud, Chwolson) gelince, bu kelimenin ﺑﺮﻣﺎ şeklinden **Abārma* okumakta ve Biarmia (Perm) olarak anlamaktadır ki, bu çok tereddütlü bir izahtır. Her iki hâlde de, bu ülkelerin ruslar tarafından istilâ edilmiş olduğunu kabûl etmek gerekir. P. Smirnov 'un bir araştırmasında Volga ile Oka arasında bir rus hakanlığının mevcûdiyeti isbât edilmek istenilmektedir; bk. *Annales Bertiniani* 'den yukarıda zikredilen parça; krş. bir de M. Vasmer, *Wikingerspuren in Russland*, *S B Pr. Ak. W.*, 1931, s. 649—674: yukarı Volga 'da iskandinav yer adlarının izlerine dâir.

Dördüncü müstakil kaynağı Mas'ūdī (krş. Marquart, *Streifzüge*, s. 330—353) teşkil eder. *Murūc*, II, 15 'te Karadeniz 'e „rus denizi" denilmektedir; çünkü burada dolaşan ve sâhillerinde oturanlar yalnız onlardır. Sonuncu kayıt ile Tmutarakan (Ταμάταρχα, Taman yarım-adasındaki eski Ἑρμωγόρεια) 'daki rus kolonisi kasdedilmiş olabilir. [Fakat Westberg ve Marquart, *göst. yer.* 'de bununla Baltık denizi kasdedildiği fikrindedirler.] Rusları teşkil eden sayısız kabîleler arasından Mas ūdī, *Murūc* II, 18 'de ﺍﻟﺮﻭﺱ (= *Tanbīh*, s. 141: ﺍﻟﺮﻛﺲ) zikredilmekte ve bunların İspanya, Roma, İstanbul ve Hazarlar ile ticâret yaptıkları kaydedilmektedir. Bu ismin İspanya 'nın arap vekayinâmelerinde geçen ﺍﻟﺠﺮﻣﺎﻥ *al-Urdmān* <**„Nordmān"* [bk. mad. MECÛS] ve latin vekayinâmelerindeki *Lordmani*, yânî normanlar ile aynı olması ihtimâl dâhilindedir [Marquart, *Streifzüge*, s. 352 'de bu isim daha çok ﺍﻟﻠﻮﺭﻣﺎﻥ ile ilgili görülmektedir; fakat İbn Ḫurdāẕbih, s. 153 'te bu tâbir yahudi tâcirler için kullanılmıştır].

Rus hudutlarını tesbit tecrübesi *Ḥudūd al-'ālam* (372=982) 'de ele alınmış ise de, buna muvaffak olunmuş gözü ile bakılamaz.

Rusların örf ve âdetleri hakkında İbn Faḍlān 'ın verdiği mâlûmat çok mühimdir. İbn Faḍlān 921—922 yıllarında Volga nehri boyunda, belki de Bulgar civârında, rusların âdetlerini ve ölü gömme merâsimlerini tâkîp etmiştir (bk. Yāḳūt, II, 834—840). Arapların Svyatoslav 'ın şarkî Avrupa kavimlerine (Bulgar, Burtas, Hazar) karşı yaptıkları seferlerden haberleri var idi (bk. mal. İbn Ḥavḳal, s. 286). Burada bu seferin 358 (968/969) yılında yapıldığı kaydedilmektedir; rus vekayînâmeleri ise, bunu 965 yılın-'da gösterirler. Barthold 'un haklı olarak dikkati çekmiş olduğu gibi, bu tarih İbn Ḥavḳal (s. 282) 'in bu husûsta Cureān 'da yaptığı soruşturmalara âit bulunmaktadır. Eserini 633 (1236) 'te yazmış olan 'Avfī, 988 'de ruslara hıristiyanlığı kabûl ettiren Vladimir (*Bālāẕmīr*, halk iştikakı ile „tunç emîr") 'in adını muhâfaza etmektedir. Ancak 'Avfī, belki de Ḫvārizm 'de topladığı mâlûmâta istinâden bu vak'ayı 300 (912) yılında olmuş gibi göstermekte ve rusların yegâne meşgûliyetlerinin harp olduğu, hıristiyanlığı kabûl ettiklerinden dolayı pişman olarak, Ḫvārizm 'e bir elçi gönderdiklerini ve onların ihtidâsı için, kendilerine bir *imām* gönderildiğini ilâve etmektedir (bk. Barthold, *Zap.*, 1895, IX, 262—267). İbn al-Aṯīr (IX, 30) bu husûsta daha iyi mâlûmâta sâhiptir; *malik al-Rūsiya* (Vladimir 'in) her iki Bizans imparatoru, Basilius ve Konstantin 'in kız kardeşi ile evlendiğini biliyor, fakat bunu 375 (985/986) yılında gösteriyor (krş. Dimaşḳī, trc. Mehren, s. 378).

Hazer denizi civârındaki ruslar. İslâm kaynaklarının Hazer denizinin cenûbundaki memleketlere yapılan rus bücûmlarına dâir verdikleri mâlûmat çok mühimdir. 'Alī âilesinden Ḥasan b. Zayd 'in Taberistan 'daki idâresi zamanında (250—270=864—884), ruslar Ābaskūn 'a bir hücûmda bulunuyorlar. 297 (909/910) yılında ise, 16 gemi ile gelerek, aynı bölgeyi tahrip ediyorlar. Ertesi sene Sūrī ve Pancāh-Hazār 'a kadar ileriliyorlar; fakat Gīlān 'da mağlûp ediliyorlar (bk. İbn İsfandiyār, *G M S*, II, 199). Bu sonuncu hücûm, bâzı tarihçilere göre (F. B. Charmoy, Kunik), 301 (913) yılında Igor 'un idâresi zamanında vukû bulmuş olmalıdır. Mas'ūdī, *Murūc*, II, 18—25 'te bu husûsta „300 (912) den sonra", Şīrvānşāh 'Alī b. Haygam zamanına âit olmak üzere, mufassal mâlûmat verilmektedir. 332 (943/944) yılında rūs 'lar Kür ırmağının yukarılarına kadar gele-

rek, Barṣa'a'yı ellerine geçiriyorlar (krş. bir de mad. MOSAFİRİLER; çok karışık bir tasvir için bk. bir de İbn Miskavayh, *The Eclipse*, II, 6a—67). Dorn'un *Caspia*'sı, usûlsüz yazılmış olmakla beraber, bu hücûm hakkında bir çok tafsilât ihtivâ etmektedir. Bk. bir de Barthold, *Mesto prikaspiyskih oblastey*, Bâkû, 1925.

V a r a n k. Normanlar için kullanılan diğer bir tâbir de *varank* (esk. rusça *varegă* olup, umûmiyetle „bir ticâret şirketinin yeminli üyesi" (İskandin. *vár* „vaad, mukavele") şeklinde izâh edilmektedir. Bu tâbire müslüman kaynaklarında ancak çok sonraları rastlanır. Abu 'l-Fidâ' (nşr. Reinaud, s. 35), *Baḥr varank* tâbirine ancak Bîrûnî ile Naṣîr al-Dîn Ṭûsî'nin *Taḏkira*'sinde tesâdüf ettiğini kaydeder. Bk. Bîrûnî, *al-Tafhîm* (nşr. R. Wright), 1934, s. 121: *Baḥr al-Muḥît*'ten ayrılan ve Şaḳâliba'nın şimâlinde, müslüman Bulgar ülkesine kadar uzanan büyük bir körfezin (Baltık denizi) yanında.

İ d r î s î. Bu müellifte ancak IV. (X.) asırdan sonra ruslar hakkında müstakil mâlûmat bulunmaktadır; bk. mes. VI. *iḳlîm*, 5. bâb (rusların nehirleri, Dnepr boyundaki şehirler) ve VII. *iḳlîm*, 4. ve 5. bâblar (*Dnyst*, Dnestr'in kaynakları, Rusya ve Ḳumâniya, yâni kumanların memleketi), krş. tre. Jaubert, II, 395—398, 401, 404, 433 v.d. ve transkripsiyon ile yazılan kısımlar (VII. *iḳlîm*, 5. bâb) için bk. O. Tallgren-Tuulio, *İdrîsî. La Finlande*, Helsingfors, 1930 (*Soc. Orient. Fennica*), s. 115—121; fakat İdrîsî eski rivâyetler ile kendi zamanına âit mâlûmâtı yan-yana koymak sûretiyle, biribirine karıştırmakta ve böylece mes. *Kūyāba* tâbiri *Kāv* (Kiev) ile bir arada zikredilmektedir.

İ r a n ş i i r i n d e. Niẓâmî, *Iskandar-nāma*'sinde İskender'in Barṣa'a'yı tahrip ederek, kendi müttefiki melike Nüşâba'yi esârete sürüklemiş olan ruslara karşı yaptığı seferi tasvir etmektedir. Burṭâs, Ḫazar, Alân, İsû (rus. *Vas'*) v.b. üzerinde hâkim olan ve كنّاز (bunun *Ḳinnāz* [rus. *knez*] unvânının işitme veya yazı hatâsı olması muhtemeldir) adını taşıyan rus beyi İbn Ḫurdâẕbih (s. 17)'te de geçer. Bk. F. Erdmann, *De Expeditione Russorum Berdaam versus*, Kazan, 1826—1832, 3 cild, frns. ingl. ve alm. tre. F. B. Charmoy, *L'expédition d'Alexandre*, Petersburg, 1829; H. W. Clarke, *The Sikandar-nāma*, 1881, s. 663 v.d. ve Jacob, *Iskenders Warägerfeldzug*, 1932 (serbest ve eksik tercüme). Niẓâmî'nin *Haft Paykar* (nşr. H. Ritter ve Rypka, 1934, s. 11, 178—196; ingl. tre. C. E. Wilson, I, 171—188)'inde, IV. *iḳlîm* (aynen böyle!) melikinin „parlak cildli bir islav hanımı" olan kızı, bir „rus" şehrinde geçmiş olan bir hikâye anlatır. Ḫâḳânî'nin Şirvanşâhlardan Aḫsitân (530—590=1135—1193)'a ithâf edilen kasîdesinde daha gerçek şeylere tesâdüf edilir; burada rusların hücûmu ve bunun hukûmdar tarafından tardedilmesi zikredilir; bk. Ḫanıkov, *Bull. Ac. Spb.*, XIV, nr. 23—24 (=*Mél. Asiat.*, III, 114—136).

M o ğ u l d e v r i n d e n i t i b â r e n. Sonraki müelliflerin ruslar hakkında verdikleri mâlûmat çok eksiktir; moğul devri için krş. Cuvaynî, I, 224; Abu 'l-Fidâ', s. 201, 207 (ruslar burada bir türk kabîlesidir), s. 222; Dimaşḳî, tre. Mehren, s. 131, 378 (ruslar Maeotis adalarında yaşamaktadırlar; şimâlde bulunan bir göl ile karıştırılmış olmalıdır); Mustavfî, *Nuzhat al-ḳulūb*, s. 264; Timur devri için bk. *Ẓafar-nāma* I, 759—762 (bir de *Ẓafar-nāma*'nın coğrafya girişi, yazma: Brit. Mus. Or. 18406, 13b: rusların Yâfaṯ'ten gelmeleri hakkında).

Türkiye kütüphâneleri ile arşivlerinde Rusya hakkında çok mühim mâlûmat bulunabilir; krş. Babinger, *GOW*, s. 310 ve fihrist, bir de Katherine II. zamanında Petersburg'da bulunan bir türk câbitinin hâtıra defterinden naklen bk. V. D. Smirnov, *Obraz. proizv. osm. liter.*, Petersburg, 1891, s. 228—242 (eserin 1903 neşrinde yoktur). İran'da Şafavî devrine âit vekayînâmeler rus sefâretleri hakkında çok kısa mâlûmat vermektedir; Kaçarlar devri vekayînâmelerinde, mes. 'Abd al-Razzâḳ b. Naṣaf-Ḳulî, *Maʾāṯir-i sulṭānî* (ingl. tre. H. Brydges), Riżâ-Ḳulî-Ḫân, *Rawżat al-Ṣafā-yi Nāṣirî* ve Sipihr, *Nāsiḫ al-tavārîḫ*'te rus—iran harpleri ile bunları tâkip eden sulh müzâkereleri hakkında mâlûmat bulunur (bk. mad. TAHRAN); Zayn al-'Âbidîn Şirvânî, *Bustān al-Siyāḥa* (Tahran, 1315), s. 299'da ruslara dâir garip bir kısım vardır. Bu kısımda coğrafya husûsunda hiç bir şey yok ise de, iranlıların 1830 yıllarındaki görüşlerini aksettirmesi bakımından, dikkate şâyândır: ruslar da, diğer *firang*'lar gibi, maddî sâhada (*dar ṣūratgarî*) mâhir olmakla beraber, rûhtan mahrûmdurlar (*cān nadārand*).

B i b l i y o g r a f y a: Bk. mad. İSLAVLAR. — Müslüman kaynaklarının bir cedveli V. Minorsky'ni *Ḥudūd al-ʿālam*'daki izâhat kısmında bulunmaktadır (bk. *G M S*, London, 1937). Müslüman kaynakları üzerindeki başlıca çalışmalar şunlardır: Fraehn, *Ibn Foszlans und anderer Araber Berichte über die Russen* (Petersburg, 1823); Chwolson, *Izvestiya Ibn Dasta* (oku: İbn Rusta), Petersburg, 1869; Garkavi (Harkavy), *Skazaniya musulm. pisateley* (26+6 arap müellifinden yapılan tercümeleri içine alır; bu nevî metinler üzerindeki düşünceler için bk. Kraçkovs-

kiy, *Zap. Inst. Vost.*, 1932, I, 55—62, Petersburg, 1870 ve 1871); Dorn ve Kunik, *Caspia* (*Mém. Ac. SPb.*, 7eri VII, c. XXIII, nr. 1, 1875; rus. neşr. *ayr. esr.*, XXVI, ilâve I, 1875); Kunik ve Rosen, *Izvestiya al-Bekri* (Petersburg, 1878), I; (1903), II; A. Seippel, *Rerum Normannicarum fontes arabici*, faso. (Textum continens Christianiæ, 1896), I; (1928), II (farklar ve dikkat çekici tenkitler); Westberg, *Zur Klärung oriental. isch. Quellen* (*Bull. Ac. SPb.*, 1899, XI, nr. 4 ve 5); ayn. mll., *K analizu vostoçnıḫ istoçnikov* (*Jour. min ist. narodn. prosv.*, 1909, XIII ve XIV); Marquart, *Streifzüge*, s. 330—353; Mas'ûdî, (ruslar hakkında). Rusların menşei hakkında umûmî bibliyografya için bk. V. Moşin, *Var'ago-russkiy vopros* (*Slavia*, 1931, X, 1—3); Thomsen, *The relations between Russia and Scandinavia and the origin of the Russian state* (Oxford, 1877; hâlâ kıymetini muhâfaza eden bu eserin yeniden işlenmiş neşri için bk. Thomsen, *Samlede Afhandlingar*, 1919, I, 231—444); Kunik, Marqsuart ve Westberg'in eserlerinde bir çok müşkül meseleler üzerinde durulmaktadır. Daha yeni eserler için bk. bilhassa P. Smirnov, *Volz'skiy şl'aḫ* („Volga yolu ve eski ruslar"); Kiev, 1928 (Ukrayna dilinde bir araştırma).

(V. MINORSKY.)

RUSTAM. [Bk. RÖSTEM.]

RUVALA. [Bk. RÛVELE.]

RÛYÂN, RÛYĀN, Mâzenderân [b. bk.]'ın garbî kısmını içine alan bir i d â r î b ö l g e.

İ r a n r i v â y e t i. Darmesteter (*Avesta*, II, 416)'e göre, Rûyān *Yaşt*, 19, 2'de *Raodita* („kırmızımtrak") ve *Bundahişn*, XII, 8, 27 (trc. West, s. 34)'de *Röyişn-ömand* denilen dağa tekabül eder. Bîrûnî, *Chronologie* (neşr. Sachau, s. 220)'de tîrendâz Âriş'in muhârebesini (krş. Ẓahîr al-Dîn, s. 18 [*Yaşt*, 8, 6, bu münâsebetle *Aryö-xşu0a* dağını zikreder]) Rûyān'da vukû bulmuş gösterir. Hukümdar *Guşnasp-şāh (m. III. asır?) tarafından mecûsî râhibi Tansar'e hitâben yazılan mektupta, hukümdar kendisini Taberistan, Patişxʷār-gar, Gîlān, Daylamān, Rûyān ve Demâveod'in sâhibi olarak göstermektedir.

C o ğ r a f y a. İbn Rusta (s. 150) ve İbn al-Faḳîh (s. 304 [bu sonuncu Balâẕurî'ye istinât etmekte ise de, naklettiği parça *Futūḥ al-buldān*'da bulunmamaktadır]) 'e göre, Rûyān önceleri Daylam'e bağlı müstakil bir *kāra* idi. Burası 'Omar b. al-'Alā' tarafından (141=758'den sonra) fethedildi. 'Omar b. al-'Alā' orada minberi bulunan bir şehir inşâ etti ve burayı Taberistan'e bağladı. Rûyān idârî bölgeleri iki dağ arasında [İbn al-Faḳîh: „Rûyān ve Daylam arasında"] kâin geniş bir mıntakayı içine alıyordu. Her köyden 400—1.000 muhârip [İbn al-Faḳîh: hepsi 50.000 muhârip] çıkıyordu. Hārūn al-Raşîd tarafından Rûyān'a tâyin edilen *ḫarāc* 400.050 dirhem idi. Rûyān'da, Kacca adı verilen şehir vilâyet merkezi vazîfesini görüyordu. Rûyān, Rey dağının yanında idi ve Rey'den oraya geçiliyordu. Yukarıda zikri geçen iki müellifin metni, Rûyān ve itâat altına alınmamış âsî Daylam arasında, Daylam'e karşı idâre edilen harekâtın bir nevî askerî sâbasını teşkil eden bir bölgenin uzandığını hatıra getirmektedir. Şālūs (*Çālūs), *al-Kabîra* [Kacca'nın tam karşısında] denilen bir şehir ile Muḥdaga denilen diğer bir şehir ve nihâyet Muzn bu askerî mıntakaya dâhil bulunuyordu. [Bununla berâber bu hudutlar hakkında bk. *Ḥudūd al-'ālam* ve Ẓahîr al-Dîn].

İştaḫrî (s. 206), „Daylam" dağlarını [geniş mânada] şu şekilde saymaktadır: Cibâl Ḳārin, Cibâl *Fāẕūsbān ve Cibâl al-Rūbanc (Barthold'a göre: *al-Rūyanc=Rûyān). Bu son dağda vaktiyle hukümdarlıklar (*mamālik*) var idi. Taberistan'a bitişik olan kısımda Taberistan ve Rey'e bitişik olan kısımda da Rey hukümdarları bulunuyordu.

Ḥudūd al-'ālam (yazılışı 372=982, neşr. Barthold, 30a)'e göre, Nâtil (İştaḫrî, s. 217'ye göre, Āmol'un garbında bir *marḥala*'de), Çālūs, Rūẕān (=Rûyān) ve Kalār (Çālūs'un garbında) Taberistan'ın bir eyâletini teşkil etmekte idiler; fakat hâkimiyet orada *Ustundār* denilen bir hukümdarın elinde idi. Rūẕān'da kırmızı yünden, su geçirmez kumaşlar ve mâvi kilimler (*gilīm*) imâl ediliyordu.

R u s t a m d ā r. Coğrâfî tâbir olarak, *Rustamdār* moğullar devrinden itibâren görülmektedir. *Nuzhat al-ḳulūb*, s. 161'e göre, buranın arâzisinin büyük bir kısmı, Şāh-rūd (!) suyu ile sulanmaktadır ve *Tārīḫ-i ḫānī* (neşr. Dorn, s. 298), Ṭalaḳān (yukarı Şāh-rūd üzerinde)'ın Rustamdār'a komşu bulunduğunu kaydetmektedir. Diğer taraftan Ẓahîr al-Dîn, Rustamdār tâbirinin şümûlünü genişletmekte ve bâzan Rûyān'ın müterâdifi, bâzan da hususî bir tâbir olarak kullanmaktadır. İlgili parçaların tahlili, R. Vasmer (aşağıda zikredilecek eser, s. 123 v. d.)'i Rûyān'ın evvelâ Rustamdār ile Ḳasrān (yânî Rey'e bitişik bölge) arasındaki bölgeye delâlet ettiği hâlde, asıl Rustamdār'ın Kucûr ile Kalār arasında bulunduğu netîcesine sevketmiştir. Ẓahîr al-Dîn (s. 19 v.d.)'e göre, Rustamdār'ın şark hudûdu, aslında Sî-aangān (Kucûr ırmağının munsabına yakın)'dan, fakat Selçuklulardan Sancar zamanında Alişa (Āmol civârında?)'ye alındı. Garp hudûdu önce Malāt (Gîlān da Lengerūd civârında)'tan geçiyor-

du; fakat 590 (1193)'de Saḫtasar (Gîlân'ın şark hudûdunda)'a ve 640 (1242)'ta Nemakāva-rūd (Kalâraştāk'ın garbında)'a alındı. Ẓahîr al-Dîn (s. 17)'in „Rûyân şehri" (İbn Rusta'nın Kacca'sı)'ni Kueür'da göstermesi gerip ise de, metin çok vâzıh değildir ve şehrin kuruluşuna dâir Ẓahîr al-Dîn'in naklettiği efsâne, Rustamdâr tâbirinin ortaya çıkmasından önceki devre âit olmalıdır.

Rûyân hükümdarları. Sülâlenin tesbit edilmiş olan unvânı **ustundār* (belki **ustandār* < *ōstān-dār*; krş. Ṭabarî, I, 2638)'dır. Sülâlenin, Sâsânî idârî istilâhâtında önceleri imparatorluğun dört büyük bölgesinin başında bulunan, sonradan askerî kumandanların (*sipāhbaḏ*; bk. Christensen, *L'empire des Sāsānides*, s. 41 v. dd.) bu mevkie yükseltilmesi ile imtiyazları azalan imparator nâipleri tarafından taşınan *pāẕūspān* (< *pātgōspān*) unvânına da hak iddia edip etmediği vâzıh olarak bilinmemektedir. Hakîkat şudur ki, İṣṭaḫrî'nin metninde **Fāẕūsṭān* dağı, müstakil olarak ve gâlibâ **Rüyane*'ın şarkında gösterilmiş ise de, her iki ismin, sâdece bu devirde mütekabilen Taberistan ve Rey'e bağlı bulunan Rûyân'ın iki kısmına delâlet etmiş olması da mümkündür. Her ne şekilde olursa-olsun, *ustundār*'ların şeceresinde (Ẓahîr al-Dîn, s. 146—154 ve 320 v.d.), Pādūspān, âileye ad veren eccad ismi ve sâdece bâzı hukümdarların şahıs adı olarak görünmektedir. Âileye adını veren Pādūspān (VII. asrın sonlarına doğru?) Sâsânîlerden Cāmasp (saltanat müddeti: 497—499)'ın neslinden gelen Gîl-Gaubāra'nın üç oğlundan biri olarak addedilmekte idi. X. asrın başlarına doğru sülâle bir buhran geçirmiş görünüyor ise de, yaşamakta devâm etmiştir (İṣṭaḫrî, s. 206, yk. bk.). Calāl al-Davla Kayûmarş b. Bîsutūn b. Gustahm'ın 857 (1453)'de ölümünden sonra toprakları iki oğlu arasında taksim edildi: Kā'ûs kolu, Āmol (Harez-pey) ırmağının sol ayağı havzasında Nûr'da; İskandar kolu ise, Nûr dağının şimâl sath-ı mâili üzerinde Kueür'da hukûm sürdü.

Mâzenderân'da derebeyleri arasındaki muhârebeler için bk. Ẓahîr al-Dîn (ngr. Dorn), fihrist. Rustamdâr hukümdarları Safevîler devrine kadar muhtâriyetlerini muhâfaza ettiler. Şâh Tahmāsp'ın 947 (1540)'de Lârieān kalesine kapanmış bulunan Malik Cihāngîr b. Malik Kā'ûs'a karşı seferi muvaffakiyetsizlik ile neticelendi (bk. *Aḥsan al-tavārîḫ*, ngr. Seddon, s. 299). Nûr'dan Malik Cihāngîr b. 'Azîz ve Kueür'dan Cihāngîr b. Muḥammed, 997 (1589)'de Şâh 'Abbās'a ihtiram ve ubûdiyetlerini arzetmeğe geldiler ise de, neticede 1003 (1594)'te ikisinin de memleketi ellerinden alındı: Kueür hukümdarı zorla yakalandığı hâlde, Nûr hukümdarı kendiliğinden tâbî oldu (bk. *'Ālamārā*, s. 265, 334, 354—357).

al-Malik al-a'ẓam iftiḫār malāk al-'acam malik Calāl al-Dîn Gustahm b. al-marḥūm Malik Aşraf Ustundār tarafından İmām-zāda Abu'l-Ḳāsim b. Mūsā al-Kāẓim'ın türbesi üzerine tehtadan husûsî bir şekilde konulmuş bir sandûka The Rhode Island School of Design (U. S. A.)'de bulunmaktadır (bk. *Catalogue of the International Exhibition of Persian Art in London*, 1930—1931, nr. 141). Bu hukümdar Justi'nin cedveline ilâve edilmelidir. Belki sandûka İbn İmām Mūsā'nın Lâr vâdisindeki, yâni Nûr'un hemen cenûbunda bulunan mukaddes mahalden getirilmiştir (krş. Rabino, aş. bk. s. 115 ve harita: Baladeh'ten Tahran'a Afça'dan giden yol üzerinde). Sandûkanın marangozlarının ismi Aḥmed ve Ḥusayn (?) b. Ḥasan (?, krş. 870'te Bārfurūş'ta oyma bir kapı yapan Aḥmed b. Ḥusayn'in adı, Rabino, *aş. bk.* s. ١٨ ve *agn. esr.*, s. ٢٥ ve Aşraf civârında Buland-İmām'ın 873 (1468) tarihli kapısının oymacısı Ḥusayn b. Aḥmed'dir.

Bibliyografya: Bk. mad. MÂZENDERÂN; Justi, *Iranisches Namenbuch*, mad. *Patkōspān*, *Ustundār* ve s. 433 vdd.; Marquart, *Ērānšahr*, s. 131, 135 (*Ṙvan*); Barthold, *Istor.-geogr. obzor Irana* (Petersburg, 1903), s. 155 ve 159; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 373 v.d.; R. Vasmer, *Die Eroberung Ṭabaristāns durch die Araber* (*Islamica*, 1927, III/1, 115—125, kaynakların teferruatlı bir tahlili); Rabino, *Māzandarān* (*G M S*, 1928, *N. S.*, VII), bk. fihrist. (V. MINORSKY.)

RŪYĀN. [Bk. RÛYÂN.]

RUYİNDİZ. [Bk. REVÂNDİZ.]

RŪẔRĀVAR. [Bk. RÛZRÂVER.]

RÛZRÂVER. RŪẔRĀVAR, Hemedan ile Nihâvend arasındaki yolun yarısında Elvend dağının cenûbunda Cibāl (Medya)'e bağlı bir idârî bölge. İbn al-Faḳîh'e göre, burası Nihâvend bölgesinde dar bir vâdi olup, 3 fersah boyunca dâimâ fışkıran suları, hemen-hemen biribirine muttasıl meyva bahçeleri, biribirine bağlı 93 köyü ile, Sâsânî imparatorluğunun en çekici yerlerinden biri idi. Belli-başlı mahsûlü, dünyâca meşhûr olan safran olup, Nihâvend ve Hemedan yolu ile ihrâc ediliyordu. Ayrıca şimâlde bulunan dağların muhâfazası sâyesinde, mûtedil iklimin netîcesi olarak, burada bol mıkdarda üzüm, nar, ceviz, bâdem, elma, armut ve diğer meyvalar yetişmektedir. İṣṭaḫrî'ye göre, bu idârî bölgenin cuma mescidi, İsfahan civârındaki aynı adı taşıyan Karac Abî Dulaf'ten ayırmak için, Karac Rūẕrāvar diye tanınan Karac'de bulunuyordu.

Berkyaruk 495 (1101/1102)'te Rūzrāvar'den, Marc Kara-Tigin yola ile, Sāva'ye gitti (İbn al-Aṯīr, X, 137). Ḥamd Allāh al-Mustavfī bu bölgeyi, Sirkān ve Tuvī şehirleri ile birlikte, Rūdārūd diye isimlendirir. Sirkān yeni haritalarda Elvend dağının cenûp eteğinde ve şimdiki Tuvī bölgesinin bir az daha cenûbunda gösterilmektedir.

Rūzrāvar'den, daha doğrusu büyük bir ihtimâl ile, Karac'den uzakta olmayan Muşkān adlı bir köy var idi (al-Sayyid al-Murtażā, *Tāc al-'arūs*, Kahire, 1307, VII, 178; P. Schwarz, *Iran im Mittelalter*, V, 552).

Rūdilāvar'in şimdiki barâbelerinin yerinde (De Morgan, *Mission en Perse*, II, 136) vaktiyle Rūzrāvar'in başlıca şehri olan Karac'in bulunmuş olması muhtemeldir (G. le Strange, *East. Caliph.*, s. 197, not 1).

Bibliyografya: al-Iṣṭaḫrī (*BGA*, I, 197, 199); İbn Ḥavḳal (*BGA*, II, 258, 262); al-Maḳdisī (*BGA*, III, 51, 386, 393 v. d.); İbn al-Faḳīh (*BGA*, V, 209, 236); Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), II, 832; Ḥamd Allāh al-Mustavfī (Bombay, 1311), s. 152 v. d.; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905 [1930]), s. 197; P. Schwarz, *Iran im Mittelalter nach den arabischen Geographen* (Leipzig, 1921), IV, 502 v. dd.; (1925), V, 519, 552; (1929), VII, 927, 941.

(E. Honigmann.)

RÛZRÂVERÎ. RŪZRĀVARĪ (1045—1095), ẒAHĪR AL-DĪN ABŪ ŞUCĀ' MUḤAMMED B. AL-ḤUSAYN B. MUḤAMMED B. 'ABD ALLĀH B. İBRĀHĪM, bir Abbâsî vezîri. Rūzrāvarī 437 (1045/1046)'do Ahvāz'da doğdu; fakat halîfe al-Ḳā'im [b. bk.]'in emri ile, vezîr olarak, vazîfeye başlayacağı sırada ölen (460=1067/1068) babası Abū Ya'lā al-Ḥusayn Rūzrāvar'li idi. Bundan dolayı, kendisi de *Ruzrāvarī* nisbesini almıştır.

Rūzrāvarī tahsilini Bagdad'da, Şayḫ Abū Isḥāḳ Şīrāzī'nin yanında, yaptı ve 471 (1078/1079)'de halîfe al-Muḳtadī tarafından vezir tâyin edildi; fakat az sonra azledildi. 'Amīd al-Davla b. Cahīr [bk. mad. İBN CEHİR 2.]'in düşmesinden sonra, 476 şâbanında (kânûn I. 1083 — kânûn II. 1084) al-Muḳtadī vezirliğini tekrar ona tevdî etti ve bu defa Rūzrāvarī bir kaç yıl bu vazîfede kaldı. 484 safer veya rebîülevvelinde (nisan yahut mayıs 1091), Selçuklu sultanı Melikşah [b. bk.]'ın isteği ile azledilmesini müteâkip, Rūzrāvar'e çekildi. Oradan 487 (1094)'de, hacc maksadı ile, Mekke'ye gitmek için yola çıktı; fakat hacı kafilesi al-Rabaẕa yakınında bedevîlerin hücûmuna uğradı Bu hücûmdan yalnız o kurtulmağa muvaffa' olmuş görünmektedir. Yerleşmek üzere gittiği Medine'de ölünceye kadar kaldı. 488 cemâziyelâhırı ortasında (hazîran 1095) ölen Rūzrāvarī Baḳī' al-Ġarḳad'da, Peygamberin oğlu İbrāhīm'in mezarının eivârına gömüldü.

Şark tarihçileri Rūzrāvarī'yi yalnız dindarlığından ve vazîfesine bağlılığından dolayı değil, fakat hitâbet ve şâirlik vasıfları sebebi ile de övmüşlerdir. Kendisi aynı zamanda İbn Miskavayh [b. bk.]'in *Taeārib al-umam*'ine bir zeyl yazmıştır. *Ẕayl Kitāb tacārib al-umam* adını taşıyan ve 369—389 (979—999) yıllarını ihtivâ eden bu eser Amedroz ve Margoliouth tarafından neşir ve tercüme edilmiştir: *The Eclipse of the 'Abbasid Caliphate* (Oxford, 1920—1921).

Bibliyografya: İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-a'yān* (nşr. Wüsteafeld), nr. 712 (trc. de Slane, III, 288 v. dd.); İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil* (nşr. Tornberg), X, 39, 74 v.d., 78, 84, 94, 106, 111, 123 v.d., 156, 171, 221; İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrī* (nşr. Derenbourg), s. 400—403. (K. V. Zetterstéen.)

RUZZİK. [Bk. RÛZZİK.]

RÛBÂÎ. [Bk. RUBÂÎ.]

RÛ'BE B. ACCÂC. RU'BA B. AL-'ACCĀC AL-TAMĪMĪ (685—762), arap şâiri. Ru'ba adının kolayca tahmin edileceğinden daha sık olarak, şarkî Arablstan halkı tarafından kullanıldığı görülmektedir. Arap dilcileri bu garip ismin çeşitli şekillerde izâhını verirler ise de, ben bunun farsça *rūbāh* („tilki") olduğundan eminim. al-Āmidī, *Kitāb al-mu'talif va 'l-muḫtalif* (s. 121 v. d.) 'te bu isimde 3 şâir zikreder; fakat Banī Mālik b. Sa'd b. Zayd Manāt b. Tamīm kabîlesinden Rū'ba b. al-'Accāc *racaz* şâiri olmakla ve bu şiir nev'inde hem babasını, hem de babasının rakîbi Abu 'l-Naem al-'Iclī'yi geçmekle meşhûr oldu. Hayâtı hakkında pek az şey biliniyor. O da, babası gibi, hayâtının en büyük kısmını çölde (*bādiya*) geçiriyor ve şehirlere yalnız devrin büyüklerinden medhiyelerinin karşılığı olarak câizeler istemek için geliyordu. 65 (685) yılına doğru doğan Ru'ba, ömrünün ortasına doğru, islâm hâkimiyetini dünyâya yayan ordular ile dolaştı. Onun ilk şiirleri muhakkak sûrette kaybolmuştur; fakat Sind fâtihi al-Ḳāsim b. Muḥammed al-Ṯaḳafī'nin medhinde, o Hindistan'dan döndüğü zaman (94=713) nazmettiği medhiye (W. Ahlwardt, *Sammlungen alter arabischer Dichter*, nr. 22) elimizdedir. al-Ḳāsim müteâkip sene hapsettirilmiş ve öldürülmüş olduğuna göre, bu şiirin tarihi nisbeten tesbit edilmektedir. Sonra asker olarak veya ticâret için şarkî İran'a seyâhat etti; bir diğer şiirini (nr. 26) 10 sene kadar sonra orada bulunmuş olan bir başka Sind vâlisine, 'Abd al-Malik b. Ḳays al-Cīlī'ye ithâf etmiştir. Ḳutayba b. Muslim'in ölümünden (96=715) sonra çı-

kan karışıklıklar esnâsında Horasan'da bulunup-bulunmadığı kat'î sûrette bilinmemektedir; fakat bu sırada cereyân eden savaşlara iştirâk eden şâhıslara hitâben söylenmiş bir çok şiiri mevcuttur. [Bu arada 97 (716) senesinde hacca gitmiştir (bk. C. Nallino, *Târîḫ al-ādāb al-'arabîya*, Kahire, 1954, s. 172; *al-Aġānī*, XIV[1],85 ve Naḳā'iḍ, *Carîr va'l-Farazdak*, Leiden, tab., s. 383 v. d.'dan naklen)]. al-Muhallab aleyhindeki şiiri (nr. 27), yine aynı şekilde Yazîd b. al-Muhallab'i mağlûp eden ve öldürten (102=720) Maslama b. 'Abd al-Malik'i medheden şiirleri onun Yemenlilere karşı cephe aldığını gösterir. Ḫālid b. 'Abd Allāh al-Ḳasrī, Abān b. al-Valîd al-Bacalî ve al-Muhâcir b. 'Abd Allāh al-Kilābî hakkındaki şiirlerinden anlaşıldığına göre, bilâhare şarkî Arabistan'a veya Irak'a dönmüş olmalıdır. Sonra bir takım şiirleri de, 129 (747)'da Kirman'da bulunan Muḥammed b. al-Aş'aṯ al-Ḫuzā'î ve bilhassa, boş yere Abū Muslim'in isyânını bastırmağa teşebbüs eden ve 131 (749) senesinde ölen Naṣr b. Sayyār gibi İran'da faâliyet gösteren şahsiyetlere ithâf edilmiştir. Bir şiiri de (nr. 41) bütün düşmanlarını yeneceğini ümit ettiği son Emevî halîfesi Marvān b. Muḥammed'e hitâben söylenmiştir.

Emevîlere olan sadâkat duygularını bu şekilde izhâr ettikten sonra, Abū Muslim'in huzûruna çıkmağa dâvet edildiği zaman, Ru'ba'nin hayâtı için endîşeye düşmüş olmasını hayret ile karşılamamalıdır. Bu mülâkattan sâdece Abū Muslim'in arap diline son derecede vâkıf olduğunun görüldüğü bilinmektedir. Geyer'in zeylinde (*urcūza*'ler, 4, 6) Abū Muslim'in medhinde iki şiir bulunmaktadır. Ru'ba'nin ayrıca yeni hânedânın âzası hakkındaki bir çok şiiri muhâfaza edilmiştir. Bunlardan biri (nr. 55) Abu 'l-'Abbās al-Ṣaffāḥ'a, ikisi (nr. 45 ve 47) onun amcası Sulaymān b. 'Alî'ye ithâf edilmiş ve son şiirleri (nr. 14 ve *urcūza* 8) 136 (754) yılında halîfe olarak kardeşinin yerine geçen al-Manṣūr'un medhi için yazılmıştır. Ru'ba bu sırada artık bir ihtiyar idi ve 145 (762) yılında ölmüş olmalıdır.

Ru'ba'nin bütün şiirleri *racaz* bahrinde yazılmıştır: ona isnât edilen diğer bahirlerdeki bâzı beyitlerin başka şâirlerden geldiğini ve asılsız yere ona isnât edilmiş olduğunu tesbit etmiş bulunuyorum. Ru'ba san'atını şiir yazmağa başladığı zaman şiirlerini kendisine mâl etmekle ithâm ettiği babasından öğrenmiş idi. Hattâ Ru'ba'nin babası aleyhinde bir şiirine de sâhip bulunuyoruz (nr. 37). O babasından nâdir kelimelere karşı bir nevî aşırı düşkünlük tevârüs etmiş idi. Ru'ba'nin eserleri arap dilinde yazılmış en güç parçalardandır; zîra bunlar diğer şâirlerde hemen-hemen hiç bir zaman bulunmayan kelimeler ile doludur. Bâzan te'sîr icrâ etmek için, şâirin hiç mevcut olmayan, tamâmen yeni bir takım kelimeler uydurduğundan bile şüphe edilebilir. Bir nevî secîi veya daha doğrusu aynı fiil kökünden iştikak etmiş muhtelif şekillerin bir araya toplanmasını sever. Hakîkatte bu güzel değildir ve Ru'ba'nin şiirlerinin zamanımıza kadar muhâlaza edilmesi lugat âlimlerinin onun şiirlerinde bilinmeyen kelimelere bol-bol rastlamalarından ileri geldiği kuvvetle muhtemeldir. Şiirlerinden alınmış ve büyük lûgatlerde zikredilmiş beyitlerin sayısı ve msl. *Lisān al-'arab*'da bu mıkdarın bir kaç bine yükselmesi bunun delilidir.

Binâenaleyh basralı, nisbeten daha az olmak üzere, kûfeli âlimlerin, lugat bilgilerini zenginleştirmek için, onu bıktıracak kadar sık-sık ziyâret etmiş olmalarına hayret edilmemelidir. İbn Ḫālavayh, *I'rāb ṣalāṯīn* sûrasinde, delîli yalnız mâlûm kırâat farklarından ibâret bulunan *Kur'an* kırâati münâsebetiyle, Ru'ba'yi zikreder. Ru'ba bunu başkalarından daha iyi bildiğini iddia ediyordu.

Ru'ba'nin 2 oğlu var idi: adına iki şiirini (20, 56) ithâf ettiği 'Abd Allāh ve babası ile aynı bahirde şiirler yazmış olan 'Uḳba (Cāḥiẓ, *Bayān*, I, 23; İbn Ḳutayba, *Şi'r*, bk. fihrist; Marzubānî, *Muvaşşaḥ*, s. 218 ve 366; İbn Rašīḳ, *'Umda*, I, 136).

Ru'ba'nin şiirleri arasında Abū 'Amr al-Şaybānî (213=823), İbn al-A'rābî (ölm. 231=834) ve al-Sukkarî (ölm. 275=888) de bulunan bir çok âlim tarafından toplanmıştır. Muhâfaza edilmiş olan yazmalar, büyük ihtimâl ile bu son iki âlimin rivâyetlerini ihtivâ eder (krş. *urcūza*'ler 40—44). Bu yazmaların muhteviyâtı, maalesef Ru'ba'nin şiirlerini anlamak için zarûrî olan şerhleri ihtivâ etmeksizin ve mecmuaların ilk tertibini anlamağı güçleştiren, kafiyelerin alfabe sırasına göre, Ahlwardt tarafından neşredilmiştir (Berlin, 1903). Bu neşir noksan olduğundan, Geyer 1908'de *Altarabische Dijamben* adı altında, *racaz* bahrinde bir çok şiirden müteşekkil bir mecmuada, ayrıca şerhleri ile berâber, Ru'ba'nin 11 şiirini neşretti. Ahlwardt eserine, başka şiir neşirlerinde olduğu gibi, muhtelif eserlerde bulduğu, Ru'ba'ye isnât edilen beyitlerden müteşekkil bir kısım ilâve etmiş idi (metin kısmı, III, 168—191). Bu kısma Geyer tarafından *Beiträge zum Divān des Ru'bah* (*S B Ak. Wien* 1910, 163 cild) adlı eserinde ilâveler yapılmıştır; fakat Ru'ba'ye isnât edilen ve bu iki âlimin gözünden kaçan daha başka beyitler bulunduğu gibi, mevcut, beyitlerin bir çoğu hiç de Ru'ba'nin olmayıp, başka şâirlere âittir. Babası al-'Accāc'ınki-

ler ile Ru'ba'nın şiirleri arasında çok geçmeden bir karışma vücûda gelmiş olmalıdır. Ahlwardt aynı zamanda onun bütün *Dîvân*'ının, manzûm olarak, almanca tercümesini neşretmiştir; fakat bu tercüme oldukça zayıftır; zîra hakîkatte bu eser sâdece bir tefsirden ibârettir ve bunda arapça metnin güçlükleri halledilmiş değildir.

Bibliyografya: Ru'ba'ye dâir mücmel hâl tercümesi bilgileri al-Cumaḥî, *Ṭabaḳât* (nşr. Hell), s. 147'de bulunmaktadır (burada maalesef yazmalarda eksiklik vardır); *ayn. esr.* (nşr. M. Muḥammed Şâkir), Kahire, 1952, s. 579 v.d.; İbn Ḳutayba, *Kitâb al-şi'r va 'l-şu'arâ'* (nşr. Goeje), s. 376—381; *ayn. esr.* (nşr. A. Muḥammed Şâkir), Kahire, 1369, II, 575 v.dd. ve nâşirin gösterdiği yerler; al-Marzubânî, *al-Muvaşşaḥ*, s. 219; *Kitâb al-aġânî*, XXI, 84—91; İbn Ḫallikân (Kahire, 1310), I, 187; C. Nallino, *Târîḫ al-âdâb al-'arabîya* (nşr. M. Nallino), Kahire, 1954, s. 172—188 ve burada zikredilen yerler; Brockelmann, *GAL*, I, 60; *Suppl.*, I, 90. Ru'ba'nin beyitleri bütün büyük lugatlerde pek çok sayıda zikredilmiştir.

(F. KRENKOW.)

RÛCÛ'. RUCŪ' (A.), yeni-eflâtuncu mânada, dönüş. Aristo'ya isnât edilen „İlâhiyât" (*Uṯûlûciya*)'ın esâs mevzuunu teşkil eder. Bu eserde bilhassa bu eşbâh âlemine inmiş veya düşmüş olan, fakat mârifetle temizlenen, ister bir vecd hâlinde, ister ölmek sûretiyle cesetlerinden ayrıldıktan sonra, kendi aslî vatanlarına, rûhlar âlemine dönen mücerret rûhlar ele alınmaktadır. *Rucū'*'un yanında *marci'* de kullanılır; sık-sık, *raca'a* fiilinden gelen diğer sigaları da kullanılır. Kısmen mâna bakımından akrabâ, kısmen de daha açık târifleri gösteren bir mıkdar tâbir de buna bağlanmaktadır. „İlâhiyât"'ın arap mütercimleri, kendi ıstılâhlarını kısmen *Kur'an*'dan ve hadîsten almışlar ise de, biz burada kelimenin yeni-eflâtuncu mânası ve islâmiyette ne şekilde karşılandığı ile iktifâ etmek zorundayız.

Dönüş akîdesi, bir mânada, sudûr [krş. mad. FEYZ, IV, 589] nazariyesinin mukabilidir. Her şey Tanrıdan gelir ve yine Tanrıya döner. İstinat ettirilen faraziye, her yerde nefs-i nâtıkanın (*nafsnāṭiḳa*) tamâmiyle rûhânî cevher oluşu ve onun lâyemûtluğu, sâdece felsefî olarak değil, fakat aynı zamanda kabirler ve cedler âlemi gibi, eski dine dayandırılan akîdedir (bk. „Théologie", nşr. Dieterici, s. 7 v.d.). Orada Orphé-Fîsâgor an'aneleri Sokrat, Eflâtun ve Aristo telakkîleri ile, âhenkli bir şekilde, birleşmiştir.

„İlâhiyât" (s. 4—8 ve tür. yer.)'a istinât eden bir taslak ile başlayalım. Beşerî rûh, yâni nefs-i nâtıka, dünyevî bir cisim ile birleşmesinden memnûn değil idi. Madde çamuru içine konulmuş olan rûh kendi saf aslına dönmek arzûsundadır. O, vaktiyle Allah tarafından akıl vâsıtasiyle yaratılmış olan asîl küllî rûhun bir kısmı idi. Küllî rûh içinde bulunduğu müddetçe, yeri hepsinin ortasında idi. Küllî rûhun gerçekten, iki veebeli bir yüzü vardır: bir taraftan—yükseğe çevrilmiş, aklı ve onun arasından da Tanrıyı temâşâ etmektedir; diğer taraftan—kendisinden sâdır olan ve kendisi tarafından idâre edilmekte bulunan cismânî âleme dönüktür (krş. „Théologie", s. 20). Küllî rûh, eşbâh âlemine sebep olduğu ölçüde, kendi mahsûlünü tanırsa da, semâvî olmak hasebiyle, dâimâ kendi-kendisinin sâhibi kalır. Bununla berâber, küllî rûhun cüz'lerinin, daha derin bir sûrette dünyevî olana dönmeleri, ondan bir tasavvur meydana getirmeleri ve asılları ile birleşmeği arzu etmeleri mümkündür. Ferdî rûhların nüzûlû veya düşüşünün (*hubūṭ*, aynı zamanda *nuzūl*, *tanāzul*, *tanazzul* v. b. = yunan. *πτῶσις*) sebebi budur; fakat her ferdî rûh semâvî cevhere ve lâyemût hayâta ortak olduğu için, hiç bir vakit tamâmiyle düşemez (krş. s. 132): rûh, kısmen ulvî âlemde kendi-kendisinin efendisi olarak kalır, kısmen cismânî âlemle birleşir, kısmen de şurada-burada dolaşıp-durur. Rûhların bu nevîden yer değiştirmeleri, tabi'î olarak, mânevî mânada, yâni zaman ve mekândan müstakil bir tarzda anlaşılmalıdır.

Fakat ferdî rûhların inişi, dereceler bakımından, çok değişir. Rûh, maddeye ne kadar batarsa, o kadar semâvî menşe'ini unutur. Hevâ ve hevesini terkettiği vakit, menşei seviyesine yükselemez ve ölümle bedeninden ayrıldıktan sonra bile, ancak çok büyük güçlük ile buna nâil olabilir; fakat rûhlar daha yüksek fazîletlere olan temâyül ile mahsûs âlemi terkeden, iyi ameller ile hazırlanan, — bu en yüksek noktadır — temizlenen ve aşk ve mârifetle kemâle eren rûhlar, gerek vecd hâlinde („İlâhiyât", s. 8, bu husûsta krş. Massignon, *Textes inédits*, s. 131 v. d.), gerekse öldükten sonra, aslı seviyesine yükselebilirler (*şu'ūd*, *nuhūż*, *irtifā'*, *taraḳḳî* = yunan. *ἀνοδος*) ve orada aklı ve onun vâsıtası ile de, nûr ve güzelliği içinde bizzat Tanrıyı temâşâ ederler. Vaktiyle Eflâtun bu sudûddan bahsetmiş idi (bk. bir de *République*, VII, 517 B: *τὴν εἰς τὸ νοητὸν τόπον τῆς ψυχῆς ἀνοδον*). „İlâhiyât" (s. 9 v. dd.)'a göre, Heraklitos, Empedokles, Fisâgoras da rûhu bu sudda dâvet ediyorlardı: İḫvân al-Ṣafā' buna hey'etçi Batlamyus'u da ilâve etmekte ve İsâ'nın göğe çıkışını ve Peygamberin mi'râcını mânevî mânada izâh etmekte-

dirler. İslâm feylesûfları ve mutasavvıfları da böyle yapmışlardır.

Bir az önce söylenilmiş olandan açıkça anlaşılmaktadır ki, rûhun aslına kadar (*ilâ 'l-aṣl*) çıkışına (*ṣu'ūd*) bir dönüş adı verilebilir. *Ṣu'ūd*, daha açık bir şekilde aslına doğru, zâtına doğru (*ilā ẕātihi*) bir dönüş olarak gösterilmiştir. Bu, kendi zâtının bir idrâki, bir şuuruna varmasıdır; bu bir kayboluş, bir yok oluş değildir. Nazariyatçı islâm sûfileri bu istikamette çok daha ileri gitmişlerdir.

„İlâhiyât" (s. 18 v.dd.)'a göre, aslına, yâni zâtına dönüş, aklın değil, ancak rûhun bir hâli (*ḥāl*) olabilir. Akıl dâimâ bizzat kendi hâkimi olarak kalır; binâenaleyh onun tekrar kendisine dönmesine ihtiyac yoktur. Düşünce, düşünen ve düşünülen şey dâimâ onun varlığında bir tek şeyden ibârettir. *Liber de causis* (nşr. Bardenhewer, § 6, krş. § 14)'te akıl hakkında bir aslına dönüşten bahsedilmiş olsa bile, bu ancak kendi hakkında muttasıl bir şuûr olarak tefsir edilmelidir.

Buraya kadar, rûhun düşüş (*hubūṭ*) ve dönüşü (*rucū'*) telakkîsi oldukça basit bir şekilde açıklanmıştır: bu bize rûhun bedenler ile birleşmesinden sonraki hayâtı hakkında bedbin bir telakkîsini göstermektedir; fakat bu aynı zamanda nikbin bir izâh da bulmaktadır („İlâhiyât" s. 10 v.d.). Plotin ile birlikte, Eflâtûn'un Timaios (krş. s. 28 v.dd.)'unda, bu husûsla Faidon, Foidros, Republica'dakinden farklı bir dil kullandığı müşâhede edilmektedir. Timaios'a göre, Tanrı bu güzel âlemi yaratmış ve kendi lutuf ve kereminden ona akıl (*'aḳl*) ve hayat (= rûh) vermiş; sâdece, âleme küllî rûhu göndermekle kalmamış, fakat aynı zamanda, dünyânın imkân nisbetinde mükemmel olması için, cüz'î rûhlarımızı da göndermiştir. Şu şartla ki, mücerret rûh, mahsûs âlemi, kusursuz bir şekilde, yâni mâna âleminin bir hayâli gibi telakkî etmelidir; onun eşbâh âlemi ile ilgisi kendisi için bir tâlihsizlik değildir. Her iki âlem de, son derece sâf olarak, Tanrıdan sâdır olur. Mesele sâdece bu dünyâda rûhun gâyesinin ne olduğunu bilmektir.

„İlâhiyât" (s. 43 v.d.) buna „bedenler ile birleşme mücerret rûhun nihâî gâyesi değildir" şeklinde cevap vermektedir. Her hâlde küllî rûh ile birleşme, *'aḳl*'ı ve Tanrıyı temâşâ, kendisine arzûladığı daha yüksek bir saâdet vermiş olacak idi. Fakat her şeyden önce kendisini oraya hazırlaması lâzımdır. Onun ilâhî bir gâyesi vardır. Eşbâh âlemine indiği vakit, yukarıdan bir beden meydana getirme ve onu idâre etme kuvvetini alır. Şu şartla ki, o çok derin olmayacak şekilde inmesin, ondan bir faydası ve tâlimi olsun. O zamana kadar uyuşuk bir bâlde bulunan kuvveti ve bu kuvvetin tabiati, bu andan itibâren, kendisine mâlûm olur. Bu onun kendisini ve kendi aslını tanıma gâyesidir. Eşbâh âleminde seyâhat kendisi için bir terbiye seyâhatidir. Bunun içindir ki (s. 80), mücerret rûh, rûhlar âlemini terkedip, bu dünyâya, onu güzelleştirmek ve kendi tabiatini göstermek için geldiğinden dolayı, ayıplanamaz. Kendi işini tamamlayınca, tekrar aslına döner.

Rûhun kaderinin bedbin ve nikbin olarak, iki tefsirinin islâm mütefekkirleri üzerinde te'siri olmuştur. İrfâniyede, İḫvân al-Ṣafâ'da ve bir çok sûfîlerde bedbinlik hâkim durumdadır. Bununla berâber, Fârâbî'den beri, feylesûflarda nikbin bir düşünce hâkimdir. İlâhiyet ıstılâhatının ancak kısmen kabûl edilmiş olduğuna işâret etmek yerinde olacaktır: *rucū'*'a zaman-zaman siyaktan bir yeni-eflâtuncu te'siri bulunduğu neticesi çıkarıldığı vakit rastlanır. Fakat o, kelimenin tam mânası ile, ilmî bir tâbir olmamıştır. *Rucū'* ve *marcı'* yerine, sırası ile, *ma'ād* ve *'avd* kullanılır ve bunlar yeni-eflâtuncu telakkîdeki „dönüş" mânası ile kullanılmıştır.

İḫvân al-ṣafâ' telakkîsinin hemen-hemen sâdece rûhun semâvî cevheri ve onun ölmezliği etrâfında döndüğü mâlûmdur. Goldziher buna sık-sık ve kuvvetle işâret etmektedir (bk. msl. *Vorlesungen*, s. 31, 163 ve *Koranauslegung*, s. 183 v.dd.). *Rasā'il İḫvān al-ṣafā'*'nın üçüncü kısmı tamâmiyle rûha hasredilmiştir (*Ma'ād* hakkında bk. *Rasā'il*, Bombay, tab. bilhassa s. 32, 38 v.d.). 38. risâlenin unvânı *Fi 'l-ba'ṯ va 'l-nuşūr va 'l-ḳıyāma* olup, burada bu üç kelime de mânevî mânada *ba'ṯ ba'd al-mavt* için kullanılmıştır. Fakat bu eserin diğer kısımlarında (I, 3; II, 27—29; IV, 43 v.dd.) da bu mesele hakkında çok şeyler bulunmaktadır. „İlâhiyat"'ın Plotin'in vecdi hakkındaki meşhûr parçası da nakledilmiştir (I, 3, s. 69); Eflâtun'un Fedon'undan taklit edilmiş olan sözde-Aristo'ya âit „Elma kitabı" da zikredilmiş bulunmaktadır. Dünyevî hayâtın değeri bu veya şu parçada bâzan tanınmış ise de, dolaşan rûhun sefâleti daha kuvvetli bir şekilde belirtilmiştir. Ekseriyâ zayıf rûhların biribirine yardım etmedikleri, bunların gerçek dönüş (*rucū'*) yoluna girmeleri için, peygamberlerin ve feylesûfların ikaz ve akîdelerine inanmak ihtiyâcında olduklarına işâret edilir. Fakat bunun için esâs irfandır; zîra, yiyecekler ve içilecek şeyler beden ve bilgi (*'ilm*) ile hikmet (*ḥikma*) rûh içindir (II, 27, s. 313 v.d.). İḫvân al-ṣafā' da, tabîp Rāzî ve feylesûf Kindî gibi, ilk rehber olarak, yunan gelenegîninden Sokrates'i seçmiştir; fakat o yalnız değildir. Mücerret rûhların bir çok

feylesûf ve peygambere, hattâ canlı rehberlere (muahhar yunanî umûmî esâs) ihtiyacları vardır. İyi ve hakîm rûh, küllî nefis ile ve onun vâsıtası ile de akıl ve Allah ile birleşmeğe doğru ileriler. Mücerret rûhun küllî rûh ile birleşmesi küçük kıyâmettir (*ḳiyāma*); büyük kıyâmet, küllî rûh, tamâmiyle maddeden ayrılıp, rûhlar ve Tanrı âlemine döndüğü vakit vukû bulur (krş. T. de Boer, *Wijsbegeerte in den islam*, Haarlem, 1921, s. 77 v.dd., bilhassa s. 98 v.dd.).

Maʿād telakkîsi, al-Fārābī'nin nazariyesinden sonra, daha mûdilleşmiş ve İbn Sînā tarafından daha vâzıh bir şekilde on semâvî akıl (*ʿuḳūl*) yeniden gözden geçirilmiştir. Bu nazariyeye göre, mücerret nefs-i nâtıkalar, kendisinin cüzü'leri olarak, küllî nefisten gelmezler; fakat onlar, sudûr sırası ile, sonuncu aklın, yâni *ʿaḳl faʿʿāl*'in mahsûllerinden olan toprak âlemine mensûp cisimler ile aynıdırlar. Arıtılmış olan rûh bu aklı arzular; her şeyden önce dönüşü ona doğru vukua gelir ve daha sonra da, mümkün olduğu kadar, Allaha yaklaşmağa ve insanlar için mümkün olduğu nisbette ona benzemeğe temâyül gösterir. Fārābī'den İbn Ruşd'e kadar, feylesûflar nazariyeci sûfîlerden, her şeyden önce, rûhumuzun aslı olan *ʿaḳl faʿʿāl* ile birleşmesinin (*ittiṣāl*) nasıl mümkün olabileceği mes'elesini ortaya koymakla ayrılırlar. Bununla berâber, sûfîler de derûnî hâllerinin ve menzillerinin tasvirinde bâzı farklar gösterirlerse de, Allahın zâtı ile tamâmiyle birleşmekten (*ittiḥād*) başka hiç bir şey istemezler.

Fārābī'ye göre, rûh dönüşünü, sahîh bilgi ve dinî ameller ile te'min ederse de, bilgi amellerden daha mühim sayılmaktadır. Ameller dünyâda mevkuf kalır; bilgiler ise, rûha nufûz ederler [krş. mad. AMEL].

al-Fārābī, misâl olmağa yarayacak bir şekilde, Platon'un „Republica" adlı eserinin bilhassa Stoa'nın hercâyî zihniyeti ile tefsir edilmiş bir taklidi sayılan *al-Madīnat al-fāżila*'sında nübüvvet nazariyesini rûhun veced halleri telakkîsi ile birleştirir. Bu eserinde din ile felsefenin mütâbakatından bahsedilir. Bu mütâbakat her ikisinin aynı kaynaktan neş'et etmeleri vâkıasına dayanır. Aradaki fark peygamber ve feylesûfların rûhlarının farklı bir şekilde hareket etmeleri vâkıası ile izâh edilir. Filhakîka peygamberin rûhu, veced hâlinde *ʿaḳl faʿʿāl*'e doğru suûdunde, muhayyilesi ile tecellî eden hakikate nâil olur; hâlbuki feylesûfun rûhu, akıl vâsıtası ile, aydınlatıcı hikmeti alır. Fakat hakîkat birdir; İbn Ruşd ve İbn Sabʿîn (VII = XIII.)'e kadar feylesûflar ile aynı kanâate sâhip olan sûfîlerin öğrettikleri şey budur. Krş. Fārābī, *Abhand-lungen* (nşr. Dieterici), s. 69 v.dd. ve *al-Madīnat al-fāżila*, s. 46 v.dd.

İbn Sînā'nın aklî ilimleri taksimine göre, (bk. *İḳsām al-ʿulūm al-ʿaḳlīya, Tis' rasāʾil*, İstanbul tab., s. 76 v.dd.), metafizikte (burada. Aristo ile birlikte, „ilâhiyât" denilmiştir) esâslı kısımlarında (*uṣūl*), diğer şeyler arasında, feyz (*fayż*) nazariyesi anlatılmalı, buna karşılık nübüvvet nazariyesi ile birlikte, *maʿād* telakkîsi (*ʿilm*) müştak veya tatbikî kısımlar (*furūʿ*) olarak ele alınmalıdır. Orada *fayż* nazariyesinin rücû telakkîsinden daha yüksek bir mertebe işgâl ettiği ifâde edilmektedir.

İbn Sînā burada da Fārābī ile birleşir; Fārābī'den daha kararlı bir şekilde, rûhun lâyemut ve rûhânî olduğu hakkındaki yeni-ellâtunou nazariyeyi tekrar ele alır. Aristo'nun telakkîsine bir az aykırı bir şekilde öğrettiği gibi, rûh yalnız kendi cisminin şekli değil, fakat rûhânî bir cevher ve bu itibârla da bozulmaz bir şekildir. Eflâtun ve Fisagor'a mukabil o, rûhun küllî rûh içinde daha önce mevcut olduğunu ve onun bir bedenden diğer bir bedene geçtiğini kabûl etmez. *ʿAḳl faʿʿāl* kâfî derecede hazırlanmış olan bedene kendisine muvâfık olan (ihtimâl tükenmez bir ihtiyattan çıkarılarak) rûhu meydana getirir. Her hangi bir mânada onun doğduğu, fakat asla kaybolmayacağı söylenebilir. Fārābī, İbn Ṭufayl (*Ḥayy*, nşr. Gauthier, s. 11)'in işâret ettiği gibi, bütün rûhların, hattâ kötülerin dönüşü husûsunda biraz müteredditdi. İbn Sînā, buna mukabil, müteredditdeğildir; fakat her ikisi de, o bir dünyâdaki mükâfat ve mücâzâtı mânevi mânada anladılar. Bu diğerleri arasında İḫvān al-ṣafā'da da aynı idi. İbn Sînā'nın, bilhassa tasavvufî eserlerinde, sûfî tâbirleri Fārābī'den daha fazla kullandığını da işâret edelim.

Ġazzālī, zikrettiğimiz feylesûfların tekrar rûhâniyet ve rûhun ölmezliği mes'elesini, hiç olmazsa belli-başlı eserlerinde, müstakbel hayat bakımından neticeler çıkarmadan, tekrar ele aldı. *Tahāfut* (nşr. Bouyges, s. 344 v.dd.), kıyâmet gününde cesedlerin dirileceği hakındaki sünnî akîdeyi müdâfaa eder. Hâlbuki kendine has felsefî eserlerinde, tasavvufî bir tarzda bunu kinâye ve remz yolu ile ifâde etmektedir (krş. İbn Ruşd, *Tahāfut al-Tahāfut*, nşr. Bouyges, s. 580 v.dd.). İbn Ruşd bu sebeple onu tenâkuza düşmekle ithâm edip, feylesûfları müdâfaa ediyor ve sûfîlerin rûhânî bir dönüşe (*maʿād rūḥānī*) inandıklarına ve bununla berâber, iyi müslümanlar olarak, telakkî edildiklerine dikkati çekmektedir. Fakat bu feylesûfun gerçek düşüncesi nedir? Göründüğüne göre, o bu husûstaki mütâleasını beyân etmekten kor-

kuyor. Onun bu mütâleasını daha kâfî derecede tetkik mevzuu olmayan metafizik ve rûhiyâta dâir yazdığı büyük eserlerinde aramak icâp etmektedir. Fakat orada Aristo şârihinin nerede durduğunu ve feylesûfun nerede başladığını söylemek çok defa güçtür. Bununla berâber, zannımca, İbn Ruşd'ün, Fârâbî ve İbn Sînâ'dan daha fazla, rûhu kendi bedeninin şekli telakkî ettiği ileri sürülebilir. Fakat bu takdirde de rûhun mânevî cevherliği ve ferdî lâyemutluğu kaybolurdu.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. bir de Asin Palacios, *Abenmasarra y su escuela* (Madrid, 1914), bilhassa s. 40 v.dd., 110 v.dd.; ayn. mll., *La Escatologia musulmana en la Divina Comedia* (Madrid, 1919), s. 58 v.d.; I. Madkour, *La place d'al-Fārābi dans l'école philosophique musulmane* (Paris, 1634), bilhassa s. 122 v.dd., 180 v.dd.; bk. bir de mad. TAŞAVVUF.

(TJ. DE BOER.)

RÛFÂÎ. [Bk. RİFÂÎ.]

RÛHÂ. [Bk. URFA.]

RÛKNÂBÂD. RUKNÂBÂD (veya ÂB-i RUKNÎ „Rukn al-Davla suyu"), Şîraz'a aş.-yk. 6 km. mesâfede bulunan bir dağdan (Ḳulay'a, P. Schwarz, *Iran im Mittelalter*, II, 48, not 7) açılan b i r k a n a l (*ḳanât*). İkinci bir kanal ile birleştikten sonra, kısmen İsfahan'dan Şîraz'a giden yolu tâkip eder. Kanalın suları, sulama dolayısı ile tamâmen kullanılmadığı vakitlerde, Ḥâfiẓ'ın kabrinin bulunduğu mezarlığa doğru şehrin civârına kadar ulaşır. Ḥasan Fasâ'î (*Fārs-nāma-i Nāṣirî*, 2. kısım, s. 20)'ye göre, „Cuşk kaynağının suyu hârîc, Şîraz ovasının bütün suları yer-altı kanalları ile gelir... Suların en iyisi Zengî ve Ruknî kanallarının sularıdır... Ḳanât-i Ruknî (yâni Ruknâbâd) deylemli Rukn al-Davla Ḥasan [bk. mad. BÛVEYHİLER] tarafından 338 (949/950)'de Şîraz'ın şimâl-i garbîsinde 1,5 fersah mesâfede açtırılmıştır. Bunun suyu, Şîraz'ın şimâlinde bir mil mesâfede bulunan Tang-i Allâh-Akbar boğazından çıkar ve Muṣallâ [b. bk.] ovasını sular". Ruknâbâd XIV. asırda İbn Baṭṭûṭa ve Ḥamd Allâh Mustavfî Ḳazvînî (*Nuzhat al-ḳulūb*, trc. G. le Strange, *GMS*, XXIII, 113: yer-altı su kanallarından gelmekte olup, bunların en iyisi Ruknâbâd kanalıdır) tarafından zikredilmiş bulunmaktadır. Fakat bu kanal şöhretini daha çok şâirlere borçludur. XIII. asırdan itibâren Sa'dî Şîrâz'ın toprağına ve Ruknâbâd suyuna (*Kulliyāt*, Kalküte tab., 1791, 299b, str. 4) meftûn olduğunu beyân etmektedir. Müteâkip asırda 'Ubayd Zâkânî: „Muṣallâ'dan esen bâd-ı sabâ ve Ruknâbâd suyu yabancıya doğduğu memleketi unutturur" (Browne tarafından *Persian Lit. under Tartar Dominion*, s. 238'de nakledilen metin; Browne, burada Sa'dî'nin te'sirini görmektedir). Ḥâfiẓ Ruknâbâd'ı kendi şiirlerinde ebedîleştirdi: „Sâkî, bâkî kalan şarabı ver; zîra cennette, ne Ruknâbâd kıyısını, ne de Muṣallâ mesîresini bulacaksın" (nşr. Ḫalḫālî, Tahran, 1306, nr. 3, beyit 2); „Ruknâbâd suyu, o güzel kokulu rüzgârı ile Şîraz'ı ayıplama; zîra Şîraz yedi iklimin yüzsuyudur (şerefidir; *ayn. esr.*, nr. 35, beyit 7)". „Muṣallâ'nın toprağından esen rüzgâr ve Ruknâbâd suyu bir yere gitmeme müsaade etmiyor" (*ayn. esr.*, nr. 168, beyit 9); „Ruknâbâd'ımız yüz kat şen ve nûrlu olsun; zîra berrak suyu (insana) Hızır [b. bk.] ömrü verir" (*ayn. esr.*, nr. 277, beyit 2) ve ihtimâl Ḥâfiẓ'a âidiyeti şüpheli olan bir gazelde de „Ruknâbâd suyu, şeker gibi, Tang(-i Allâh-Akbar)'dan çıkar" (*ayn. esr.*, 2. kısım, nr. 71) denilmektedir. Muahhar müelliflere göre, İbn Baṭṭûṭa'nın büyük nehir (al-Nahr al-kabîr) dediği Ruknâbâd, gittikçe küçülmektedir. XVII. asrın meşhûr seyyahları arasında Ruknâbâd'dan bahseden tek kimse olan Chardin onu büyük bir dere olarak görmekte ve adına şu garip mânayı vermektedir: „Ruknenabat, veine ou filet de sucre" (= Ruknâbâd, şeker damarı veya lifi; *Voyages*, nşr. Langlés, VIII, 241). XVIII. asrın sonunda W. Franklin yerlilerin şifâlı saydıkları bu küçük derenin sularının tatlılığını ve berraklığını över. XIX. asrın başında Scott Waring, bu suyun genişliğinin altı ayağı aslâ geçmediğine işâret eder; Ker Porter ihmâl yüzünden kanalın tıkanmakta olduğunu belirtmektedir. *Kulşūm-nane* kanalı çevreleyen ağaçların kayboluşundan eseflenmektedir. Daha sonra aynı kayıt Gobineau (Cette onde poétique ne m'apparut que sous l'aspect d'un trou bourbeux = bu şâirâne su bana sâdece çamurlu bir mecrâ manzarası arzetti"), Curzon („a tiny channel filled with running water=akan su ile dolu cılız bir kanal") ve Sykes tarafından („a diminutive stream = küçük bir çay" şeklinde) te'yit edilmiştir.

Fārs-nāma-i Nāṣiri, Fars'ta ikinci bir Ruknâbâd'a işâret etmektedir: „Ruknâbâd'ın sıcak su kaynağı Panc-i Fāl (Lâristân) nâhiyesi kısmını teşkil eder. Bu kaynak Ruknâbâd köyünün şimâlinde bir fersahtan fazla mesâfede bulunmaktadır. Fenâ tadı ve kötü kokusu dolayısı ile, zirâate hiç bir sûretle elverişli değildir; içine daldırılan yumurtaları bir kaç dakikada pişirir; kaynaktan ancak bir az uzakta yıkanılabilir" (II, 318 ortada ve 288).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. bir de İbn Baṭṭûṭa (nşr. Defrémery—Sanguinetti, Paris, 1873—1879),

II, 53 ve 87; Abu 'l-'Abbās Aḥmed b. Abi 'l-Ḫayr Zarkūb Şîrāzî (XIV. asır), *Şîrāz-nāma* (Tahran, 1350—1370), s. 23 v. d.; Zayn al-'Ābidîn Şirvānî (XIX. asır), *Riyāż al-siyāḥa*, s. 336 ve *Būstān al-siyāḥa*, s. 326 (kısa kayıtlar); *Kitāb-i Kulṣām nāne* (trc. Thonnelier, *Le livre des dames de la Perse*, (Paris, 1881, s. 120; ingl. trc. Atkinson *Customs and Manners of the women of Persia*, London, 1832, s. 77); L. Dubeux, *La Perse* Paris, 1841), s. 34; W. Franklin, *Voyage du Bengal en Perse* (trc. Langlès, Paris, VI), I, 107; Scott Waring, *A tour to Sheeraz* (London, 1807), s. 40; Morier, *A second journey through Persia* (London, 1818), s. 69; Ouseley, *Travels* (London, 1819), I, 318 ve II, 7; Porter, *Travels* (London, 1821), I, 686 ve 695; de Gobineau, *Trois ans en Asie* (Paris, 1922), I, 199; H. Brughsch, *Reise... nach Persien* (Leipzig, 1862), II, 166; Curzon, *Persia* (London, 1892), II, 93 ve 96; E. G. Browne, *A Year amongst the Persians* (London, 1893), fihrist; P. M. Sykes, *Ten thousand miles in Persia* (London, 1902), s. 323; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 250 (Şîraz'da sulama hakkında); Jackson, *Persia past and present* (New York, 1906), s. 323.

(H. MASSÉ.)

RÜKN-OD-DEVLE. RUKN AL-DAVLA (? — 976), **ABŪ 'ALI AL-ḤASAN B. BUVAYH, Büveyhî** [b. bk.] **sülâlesini kuran üç kardeşten en küçüğü.** 322 (934)'de Fars büyük kardeşi 'Alî tarafından işgâl edilinceye kadar, hareketleri 'Alî (sonra 'Imâd al-Davla; b. bk.)'ye bağlı kalan Rukn al-Davla, o zaman Kāzarūn ve diğer kasabaların idâresini deruhde etmiş idi; fakat az sonra Fars'ta girişilmiş olan Büveyhî fethine mukabil olarak, Abbâsî kumandanı Yāḳūt tarafından, Rukn al-Davla kardeşi 'Alî'nin yanına ilticâya mecbûr edildi; Yāḳūt'un da, Büveyhîlerin eski metbûu olup, kendisine karşı Büveyhî kardeşlerin isyân etmiş bulundukları Ziyârî hükümdarı Mardāvic tarafından mağlûp edilmesi üzerine, Ziyârî ile uzlaşmayı akıllıca bir hareket sayan kardeşi 'Imâd onu, rehîne olarak, Mardāvic'e gönderdi. Ertesi yıl (323=935) Mardāvic katledilince, Rukn al-Davla kaçtı ve 'Imâd'a iltihâk etti. 'Imâd al-Davla Rukn al-Davla'ye kuvvet vererek, onu Cibāl'i ele geçirmek için, Mardāvic'in kardeşi ve halefi Vaşmgîr ile mücâdeleye gönderdi. Önce Isfahan'ı almağa giden Rukn al-Davla'nın Vaşmgîr ile mücâdelesinin ilk safhası 327 (939)'de kendisinin şehir dışına atılması ile nihâyetlendi ve Fars'a firâr etti. Ertesi sene, bu arada Hûzistan'da yerleşmiş olan ortanca kardeş al-Ḥusayn (sonra Mu'izz al-Davla; b. bk.) tarafından Baridîlere karşı yardıma çağırılan ve o zaman hiç arâziye sâhip bulunmayan Rukn al-Davla Vâsıt'ı zaptetmeği denedi ise de, halîfe al-Rāżî [b. bk.] ve emîr Beckem'in mümânaatı karşısında çekilmek mecbûriyetinde kaldı. Bununla berâber akabinde Vaşmgîr'in kumandanı Mākān b. Kāküy'un Sâmânî Naṣr b. Aḥmed [b. bk.] ile savaşta bozguna uğraması dolayısı ile, tekrar Isfahan'a giderek, orayı zaptetti; burada kuvvetli Sâmânî tarafdarı olmuş bulunan Rukn al-Davla, Sâmânî hükümdarının 331 (943)'de ölümünden sonra, Sâmânî kumandanı İbn Muḥtāc'ın çekilmesi sâyesinde, bir müddet Rey'i hâkimiyetine geçirmiş olan Vaşmgîr'i buradan çıkardı.

Rukn al-Davla, Rey ile birlikte, aynı zamanda bütün Cibāl üzerinde hâkimiyet te'sis etti ve her biri takrîben birer sene kadar tutan iki fâsıla istisnâ edilirse, buraları dâimâ hâkimiyeti altında tuttu. Bununla berâber 344 (955/956)'e kadar oradaki mevkii pek kararlı değil idi; çünkü yalnız Vaşmgîr değil, fakat Sâmânîler de onu rahatsız etmeğe devam etmişlerdi. Onları birbirleri aleyhine kışkırtmak ve Sâmânî hükümdarı ile bunların Rukn al-Davla'ye karşı gönderdikleri kumandanlar arasında anlaşmazlık çıkarmak sâyesinde, Rukn al-Davla mevkiini muhâfaza ediyordu. Hattâ yukarıda işâret edildiği gibi, önce 333 (944/945)'te, sonra 339 (950/951)'da iki defa Sâmânî kuvvetleri tarafından Rey'den çıkarılmış ve temsilcileri eyâletin hemen her tarafından uzaklaştırılmış idi; nihâyet Sâmânîlerin harâcgüzârı olmak zorunda kalmış (hiç olmazsa vergi vermekle alâkalı iki anlaşma hatırlanmalıdır) ve önce 344 (955/956)'te, sonra 361 (971/972)'de onlar ile bu esâs dâhilinde sulh yapmış idi. 357 (968)'de bir kazâda ölümüne kadar Vaşmgîr ile yaptığı uzun mücâdele boyunca ona karşı Sâmânîler ile desîseler çevirmekten geri durmamış olan Rukn al-Davla müteaddit teşebbüsler sonunda Taberistan ile Cürcân'ı istilâ etti; fakat bu bölgeleri hâkimiyeti altında devâmlı bir sûrette tutmağa muktedir olamadı. Sālārîlerden Marzubān b. Muḥammed'in Rey'e karşı yapmış olduğu harekâtı akîm bırakıp, kendisini esir ederek, te'sirsiz hâle getirdikten sonra, 337 (948/949)'de cenûbî Azerbaycan üzerinde hâkimiyetini te'sis etmeğe muvaffak olmakla berâber, iki sene sonra Rey'den dahi uzaklaştırıldığı için (yk. bk.) tabiatiyle hepsini kaybetti.

Rukn al-Davla bu lekabını, diğer kardeşleri ile aynı zamanda, 344 (945/946)'te Mu'izz'in Bagdad'a girişinde aldı ve 'Imâd al-Davla'nın 338 (949)'deki ölümü üzerine, âilenin reisi sıfatı

ile ona halef oldu ve *amîr al-umarâ'* unvânını aldı (bu unvânı aynı zamanda Mu'izz de taşıyordu). Rukn al-Davla'nın hayâtının son iki yılı, oğlu 'Aẓud al-Davla [b. bk.]'nin tutumundan dolayı, çok kederli geçti,; hattâ bu derbenin üzerinde bıraktığı te'sirden aslâ kurtulamadı; 'Aẓud al-Davla, Baḫtiyâr (b. bk., Mu'izz'in oğlu ve onun Irak hukûmetinde halefi) 'dan gelen bir yardım dâvetinden faydalanarak, bu hukümdarı hapsetti ve Rukn al-Davla'nın veziri olup, Baḫtiyar'a yardım kuvvetleri ile birlikte gönderilmiş bulunan Abu 'l-Fatḥ İbn al-'Amîd [b. bk.]'in teşvikı ve yardımı ile bölgeye el koydu. 'Aẓud al-Davla, Baḫtiyâr'ın serbest bırakılması ve onun, Fars'taki hukûmetinin başına gönderilmesi husûsunda, şüphesiz, babasının emrine itâat etti ise de, 365 (975/976)'te oğlunun itirazsız şekilde kendisine halef olabilmesi için, meşrû bir vâris olarak tâyinini te'kit yolunu sağlamak üzere, Rukn al-Davla'nın, İsfahan'a 'Aẓud al-Davla'yi ziyârete gitmesi husûsunda iknâ edilmesi müşkil oldu. Rukn al-Davla ertesi yılın muharreminde (eylûl 976) öldü.

Rukn al-Davla meşhûr vezîri Abu 'l-Feżl İbn al-'Amîd'i 329 (941) yılından 359 (970) yılına kadar, 30 sene müddetle hizmetinde bulundurmuştur, Bununla berâber vezir, hukümdardan asâletsizliği ve bilgisizliği yüzünden, kendisini lâyıkı vechile idâreden alıkoyduğu için, şikâyet etmektedir [bk. mad. İBN MİSKEEVYH] denildiğine göre, Rukn al-Davla, tarafdarlarının sükûnetini ancak atiyeleri ile te'min edebilen ve vâridâtını arttırmak için yeni vergiler cihetine gitmeyen yağmacı bir askerden başka bir şey değil idi. Diğer taraftan onun âdil, askerlerine ve teb'asına karşı şefkatli olduğu söylenir ve kendisi bilhassa yukarıda zikredilen 'Aẓud al-Davla ile ilgili hâdisede vicdan duygusuna sâhip bir kimse olduğunu isbât etmiştir.

Bibliyografya: Miskavayh, *Tacârib al-umam*; İbn al-Aṯîr, *Kâmil*, VIII; İbn Ḫallikân, *Vafayât al-a'yân* (trc. de Slane), I, 407; Mîr Ḫvând, *Ravżat al-ṣafâ'* (bk. Wilken, *Mirchond's Geschichte der Sultane aus dem Geschlechte Bujeh*); Ḫvândmîr, *Ḥabîb al-siyar* (bk. Ranking, *History of the Minor Dynasties of Persia*); İbn Ḫaldûn, *'Ibar*, IV.

(HAROLD BOWEN.)

RÜKN-ÜD-DİN. [Bk. BAYBARS I., BEKYARUK, KILIÇ ARSLAN, SÜLEYMAN-ŞAH, TUĞRUL BEY.]

RÜMMÂNE. [Bk. ELBİSTAN.]

RÜSTEM PAŞA. RUSTAM PAŞA (1500?—1561), Osmanlı sadrâzam ve müverrihlerinden olup, 1500 yıllarında Bosna-Saray yakınlarında (krş. Albèri, *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato*, 3 seri, III, 89 'da Baylo B. Navagero'nun verdiği mâlûmat: d'un casale appresso il serraglio da Bosna (Bosna-saray), Butomir veya Sarajevsko Polje'nin garbındaki bir köyde dünyâya gelmiştir (C. Truhelka, Rüstem Paşa'nın Željeznica üzerinde bir köprü yaptırtmış olduğunu nazar-ı itibâra alarak, ikinci yeri göstermektedir: *Bosnische Post*, Sarajevo, 1912, nr. 80). Hırvat asıllı olduğu söylenilmekte ise de, boşnak, hattâ arnavut olduğunu gösteren kayıtlar da vardır. Âilesinin bu sıralarda müslüman bulunduğu nazar-ı itibâra alınırsa, boşnak olduğu hakkındaki rivâyet akla daha uygun gelmektedir. Bosna-Saray şer'iye sicillerinde mevcut bir kayda göre (964 şâban ortaları = bazîran 1557), Rüstem Paşa bedesteninin mütevellîsi bulunan Hacı Ali b. Hayreddin Mustafa kızı ve Rüstem Paşa'nın kız kardeşi Nefise Hanım'a âit bir evi, onun vekili olarak, satmıştır. Bundan, Rüstem Paşa'nın babasının adının Mustafa olduğu anlaşılmaktadır. Bir rivâyette âilenin eski adı Opukoviç, diğer bir rivâyette ise, Çigaliç olarak zikredilmektedir. Bosna-Saray'ın mahallî kaynak ve rivâyetlerinde umûmiyetle Nefise Hanım, Rüstem Paşa'nın kız kardeşi ve Mustafa Bey (Paşa) adında bir zâtın kızı olarak geçmektedir. Rüstem Paşa'nın diğer kardeşi Sinan Paşa'nın da bu devirde kapudan paşalığa kadar yükselmiş bulunduğu mâlûmdur.

Rüstem Paşa genç yaşında acemi oğlanları ocağında yetişmiş, oradan saraya intisâp etmiş ve Mohaç seferinde pâdişahın silâhdârı iken, *mîrahûr-ı evvel*'lik ile enderûna çıkmış, Kanûnî Süleyman'ın gözüne girerek, önce Diyarbekir beyler-beyliğine getirilmiş, bu sırada rakipleri tarafından cüzzâm illetine müptelâ olduğu ileri sürülmüş, fakat pâdişahın emri ve hassa tabîplerinden Mehmed Halîfe mârifeti ile, Diyarbekir'de yapılan muâyenesinde bunun asıl çıkmadığından, kısa bir müddet sonra, terfian Anadolu beyler-beyliğine tâyin edilmiştir. Şehzâde Bayezid ve Cihangir'in sünnet düğünleri dolayısı ile dâvetli devlet ricâli arasında bulunan Rüstem Paşa, pâdişahın tevecchünü bir kat daha kazanarak, üçüncü vezîr pâyesi ile, kubbe vezîrleri meyânına getirilmiş ve Kanûnî'nin Hurrem [b. bk.]'den olan kızı Mihr-ü-Mâh Sultan ile evlendirilerek, dâmâd-ı şehriyârî olmuş (1539), bir müddet sonra da, ikinci vezirliğe yükseltilmiş (1541), nihâyet Hadım Süleyman Paşa yerine, sadârete tâyin edilmiştir (1 kânûn I. 1544).

Kanûnî'nin çok bağlandığı Hurrem Sultan, şehzâde Mustafa [b. bk.]'nın annesi bulunan rakîbesini saraydan uzaklaştırmağa muvaffak olduktan sonra, Osmanlı tahtını oğlu Selim'e

te'min etmek hırsı ile her türlü desîseye başvururken, dâmâdı Rüstem Paşa da onu bu husûsta bütün kuvveti ile desteklemiştir. Şâh Ṭahmasp'a Mustafa'nın ağzından ve onun sahte mührü ile gönderilen mektuplara gelen cevaplar, tabiatiyle şehzâdenin katline yol açan sebepler meyânındadır (bk. Tayyib Gökbilgin, *Rüstem Paşa ve hakkındaki ithamlar*, *Tarih dergisi*, VIII, sayı 11—12, s. 38—43). Nihâyet 1552 şark seferine yorgunluğu dolayısı ile çıkamayan Kanûnî, bu sefer ile Rüstem Paşa'yı vazîfelendirmiş, o da bundan âzami derecede istifâde etmesini bilerek, şehzâde Mustafa'nın babasına karşı isyân etmek üzere olduğunu beyânla pâdişâhı sefere çıkarmağa iknâ etmiş ve nihâyet 1553'te Mustafa'nın, kendisini müdâfaa etmek imkânı dahi verilmeden Aksaray civârındaki Ak-Tepe mevkiinde otağ-ı hümâyûn dâhilinde katledilmesinde âmil olmuştur. Nitekim bu hâdisenin beş müsebbibi addedilerek, مکر ودهم (960) diye tarih düşürülmüştür. Hattâ bir rivâyete göre, şehzâde Cihangir de bu hâdiseden duyduğu şiddetli teessürden vefat etmiştir. Rüstem Paşa, bu hâdise üzerine yeniçerilerin ayaklanmaları ve otağını yıkıp yağma etmeleri karşısında, gizlice İstanbul'a firar etmiş, Hurrem'in yanında emin bir *melce'* bulunduğuna kanî olduğundan, Venedik balyosu Domenico Trevisano'ya Mustafa'nın ölümüne sebep olduğunu söylemekten çekinmemiş ve bundan sonra da, şehzâde Selim ile Bayezid'in mücâdelelerine adı karışmıştır.

Rüstem'in bu ilk sadâretinden kendi ihtiyar ve arzûsu üzerine azledildiği söylenirse de, Mustafa'nın katlî hâdisesin'in uzun zaman te'sirini göstermiş olması, yeniçerilerin ayaklanma derecesine varan hoşnutsuzlukları, hattâ İstanbul'da da Kanûnî'ye şikâyet ve Rüstem Paşa'yı tehdit etmeleri (Topkapı arşivi, E. 6340) netîcesi olarak azledilmiş, yerine Kara Ahmed Paşa getirilmiştir (1553). Mâzûl kaldığı müddet esnâsında Üsküdar'daki konağında ikamet etmiş ise de, bu hâlinde dahi haşmet ve debdebesini bırakmamış, devlet işlerinde müessir olmuştur.

Rüstem Paşa, Hurrem Sultan ve kızı Mihr-ü-Mâh'ın çevirdikleri desîseler ile vezîr-i âzam Kara Ahmed Paşa'nın katli üzerine, ikinci defa sadârete getirilmiş (1 teşrin I. 1555) ve 12 temmûz 1561 (28 şevvâl 968) tarihinde vukû bulan ölümüne kadar bu mevkîde kalmıştır. Ölüm tarihi hakkında muhtelif kayıtlar mevcut olup (bk. M. Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, II, 377; J. H. Mordtmann, *MSOS As.*, Berlin, 1929, XXXII, 38), istiska (hydropisie) illetinden öldüğü kaydı (bk. Busbecq, *Türk mektupları*, tre. H. C. Yalçın, s. 238) yanında Kanûnî'nin gazabına uğrayarak katledildiği rivâyeti de (bk. H. Ayvansarâyî, *Ḥadîḳat al-cevâmi'*, I, 116) vardır. İstanbul'da Şehzâde câmii hazîresindeki şâhâne türbesinde medfûndur.

Uzun süren alman seferleri sonunda Avusturya ile akdedilen ve papalık, Fransa kırallığı, Alman imparatorluğu ve Venedik'in de katıldığı muâhedenin son şartları Rüstem Paşa'nın huzûrunda tesbit edilmiş ve Avusturya bu sûretle Osmanlı imparatorluğuna yılda 30.000 duka vergi vermeği kabûl etmek zorunda kalmış idi (19 hazîran 1547; krş. Testa, *Recueil des traités de la porte Ottomane*, IX, 8 v.d.). Yine Rüstem Paşa'nın zamanından itibâren havâss-ı hümâyûn iltizâma verilmeğe başlanmış, bu kaide yavaş-yavaş diğer hasılara da sirâyet ederek, mültezimlerin ekin ve mahsûl vaziyetini nazar-ı itibâra almamaları yüzünden, Anadolu'da yer-yer „çift bozan", yâni çift ve çubuğunu terkeden bir köylü zümresinin teşekkülüne meydan verilmiş ve bunların „levend" adı altında şekavet yapmalarına yol açılmıştır.

Rüstem Paşa, büyük gayret ve tasarruflar ile muazzam meblâğlar te'min ederek, hazîneyi doldurmuş idi; o derecede ki, bundan dolayı hazîneye „Rüstem Paşa'nın gayreti ile toplanan paralar" meâlinde bir yazı yazılmış idi. Bu husûsta hiç bir gelir kaynağını ihmâl etmeyen Rüstem Paşa, rivâyete göre, saray bahçelerinde yetiştirilen çiçeklere varıncaya kadar satmış (Busbecq, *ayn. esr.*, s.44), Barboros gibi, Osmanlı imparatorluğunun medâr-ı iftihârı bir şahsiyet bile servetini oğluna te'min edebilmek için sadrâzama 200 köle ile 30.000 altın vermek mecbûriyetinde kalmış idi (J. v. Hammer, *Devlet-i osmâniye tarihi*, tık. tre., V, 261).

Me'mûriyetleri bir rüşvet ve pîşkeş mukabili satma usûlünü de bir kaide hâlinde Rüstem Paşa vaz'etmiş idi. Vâkıa devlet hazînesi dolmuş, fakat bu, Osmanlı imparatorluğunu duraklamaya, sonra da inhitâta sevkeden sûiistimâllerden biri olmuştur. Rüstem Paşa, devlet hazînesine muvâzî olarak, kendi servetini de hiç bir sadrâzama nasîb olmayan bir dereceye çıkarmış idi. Bu arada devlet hazînesine girmesi icâp eden bâzı meblâğın da kendi servetine eklendiği anlaşılmakta ve bâzı eşhâsın kendisine rüşvet verdikleri hakkında Kanûnî'ye müteaddit ihbarların yapıldığı görülmektedir (bk. T. Gökbilgin, *ayn. esr.*, s. 33, 34—38). Zevcesine günde 2.000 (?) duka gelir sağlayan Rüstem (krş. Gerlach, *Türkisches Tag-Buch*, s. 449)'in sayısız akarı, Bursa'da ipek tezgâhları ve Clissa'da tuzlaları var idi. İstanbul'da çinileri ile meşhûr Rüstem Paşa câmiinden başka, gerek pâyitahtta, gerek eyâletlerde bir çok eâ-

mi, medrese, kervansaray, hamam, imâret ve kütüphâne gibi hayrâtı olup, bunların çoğunu büyük mimar Sinan'a yaptırmış idi. Âlî (*Kunh al-aḫbār*, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi kütüp., İ. Sâib Sencer yazm., nr. 1/1783, 95b v.b.) 'nin verdiği mâlûmâta göre, 5.000 cildden müteşekkil bir kütüphânesi var idi.

Rüstem Paşa, aynı zamanda *Tarih-i Rüstem Paşa* da denilen *Tevârîh-i âl-i Osman*'ı ilo de tanınmıştır. Eser, elde mevcut en tam nüshasına göre, 968 (1560/1561) yılına kadar gelmekte, eski devirler için anonim *Tevârîh-i âl-i Osman* ile daha ziyâde Muhiddin Cemâlî ve Neşrî'ye dayanmakta ve ancak Fâtih'ten sonraki kısımlarda az-çok kendine mahsûs bir hususiyet taşımaktadır. Belki Fâtih'ten kendi zamanına kadar olan kısımlar için de bir me'haz ve yahut bâzı me'hazlar gösterilebilir. Bu bakımdan eserin ehemmiyeti hâiz olan bölümü, bizzat görüp yaşadığı vukuâtı gösteren son kısımdır. Rüstem Paşa'nın tarih ile meşgûl olduğu mâlûm ise de (bk. Fr. Babinger, *G O W*, 82, nr. 1), bu eserin bizzat kendisi tarafından yazılıp-yazılmadığı hakkında tereddüt vardır. Kısmen tercümesi Ludwig Forrer tarafından *Die Osmanische Chronik des Rustem Pascha* adı altında neşredilmiştir (*Türkische Bibliothek*, Leipzig, 1923; ayrıca bu husûs için bk. bir de *O L Z*, 1925, XXVIII, 246 v. d.; *Isl.*, 1925, XV, 154 v. dd.; *Hist. Zeitschrift*, 1928, CXXXVII, 571 v. d.).

Avrupa elçilerinin abus çehreli, aksi bir adam olarak tavsîf ettikleri Rüstem Paşa'yı, Osmanlı kaynakları, hüsn-i tedbir sâhibi ve muktesit diye vasıflandırıp, rüşvet almakta bile mâkûl olduğuna işâretle, devlet işlerinde doğru ve kabiliyetli ricâli istihdâm ettiğini söylerler. Bununla berâber kendisinin veya akrabâlarının rakîplerine göz açtırmadığı da bir vâkıadır. Kara Ahmed Paşa'nın katli, Turgut Reis'in uzun zaman istediği bir mansıptan mahrûm edilmesi bunun birer delilidir. Bâzı büyük selefleri gibi, kuvvetli bir harp bilgisine sâhip idi. Şâirlerden hoşlanmazdı; bu yüzden de Taşlıcalı Yahyâ başta olmak üzere, devrin şâirleri tarafından acı bir şekilde hicvedilmiştir.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka, bk. Ahmed Tâib, *Ḥadîḳat al-vuzarâ'* (İstanbul, 1271), s. 28 v.d.; Peçevî, *Tarih* (İstanbul, 1283), I, 20—24, 218, 299—303; Kara Çelebî-zâde Abdül'aziz, *Süleymanname* (Bulak, 1248), tür. yer.; Müneccimbaşı, *Ṣaḥā'if al-aḫbār* (İstanbul, 1285), III, tür. yer.; J. v. Hammer, *Devlet-i osmôniye tarihi* (trk. trc., İstanbul, 1330—1332), V, VI, 30—33. kitap; J. W. Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa* (Gotha, 1885), III, bk. fihrist; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi* (Ankara, 1949), II, bk. fihrist; Tayyib Gökbilgin, *XV.—XVI. asırlarda Edirne ve Paşa livâsı* (İstanbul, 1952), bk. fihrist; Renzo Sértoli Salis, *Solimano il magnifico* (Milano, 1945), tür. yer.; Fr. Babinger, *Rustem Pasha* (*EI*); Hamdija Kreševljaković, *Rustem Paša, veliki vezir Salejmana II.* (*Nastavni Vjesnik*, Zagreb, 1928, XXXVI, 273—287); Mehmedbeg Kapetanović, *Wissenschaftl. Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina* (Wien, 1895), III, 524 v.d.; Mehmed Handzći, *Književni rad bozansko hercegovačkih muslimana, Glasnik vrhovnog starješinstava islamske vjerske zajednice*'den ayrı basım (Sarajevo, 1933), 35 v.d.; Safvetbeg Basagić, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj Carevini* (Zagreb, 1931), s. 65; Feridûn Bey, *Münşe'āt al-selāṭîn* (İstanbul, 1275), II, 66—71 (ikinci sadâretinde gelen tebrik mektuplarını hâvîdir); şehzâdeler mücâdelesindeki rolü için bk. bir de Şerâfeddin Turan, *Kanûnî'nin oğlu şehzâde Bayezid vak'ası* (Ankara, 1961), bk. fihrist.

(Ş. ALTUNDAĞ ve Ş. TURAN.)

RÜSTEMİLER. BANÎ RUSTAM, Tāhert'te hâricî ibâdî sülâlesi. Rustamî imamlarının ilki İran asıllı olan 'Abd al-Raḥmān b. Rustam, Abu 'l-Ḫaṭṭāb al-Ma'afarî (b. bk.) tarafından sevkedilen Cebel-Nefûsa hâricî berberîleri, 141 (758)'de Kayravân'ı zaptettikleri sırada burada vâli idi. Üç yıl sonra (144=761), Muḥammed b. al-Aş'aş, kumandası altında bulunan kuvvetli bir arap ordusu ile, Kayravân'ı tekrar ele geçirdi. İbn Rustam garba doğru kaçtı ve daha önceden hâricîlerio çok sayıda bulundukları bir bölgede Tâhert (b. bk.)'i kurdu. 15 yıl sonra ibâdiler (b. bk.) ona imamlık teveih ettiler. Kendisini aynı âilenin 6 âzası tâkip etmiş olmalıdır. Bununla berâber onların saltanat şeceresi oldukça karışıktır. Bir takım boşluklar ile bu şecere şöylece te'sis edilebilir:

'Abd al-Raḥmān b. Rustam 160—168 (776—784)
'Abd al-Vahhāb b. 'Abd al-Raḥmān 168—208 (784—823)
Abū Sa'îd al-Aflaḥ b. 'Abd al-Vahhāb 208—258 (823—871)
Abū Bakr b. al-Aflaḥ (hal'edilmiş) 258—...? (871—?)
Abu 'l-Yaḳẓān Muḥammed b. al-Aflaḥ ...?—281 (?—894)
Abū Ḥātim Yūsuf b. Muḥammed (hal'edilmiş) .....? (894—?)
Ya'ḳūb b. al-Aflaḥ, (hal'edilmiş) ....?
Abū Ḥātim Yūsuf (yeniden cülûsu) ...?
Ya'ḳūb b. al-Aflaḥ (yeniden cülûsu) 294—296 (906—908)

İbn Ḫaldūn, İbn 'İẕārî veya al-Bakr gibi müelliflerin mâlûmat sâhibi bulundukları Banî Rustam'in aiyâsî tarihi az mıkdarda mahdut vak'adan ibârettir. Her ne kadar Tâhert hukümdarlığı, düşmanlar ile (Kayravân aglebîlerinin hâkimiyet sâhası Zâb [b. bk.]'ı içine alıyordu ve Fas İdrîsîleri, Tlemsen hâkimi idiler) çevrili idi ise de, 150 yıl boyunca meveûdiyeti doğrudan-doğruya tehdit edilmedi. İkinci imam 'Abd al-Vahhâb'ı, Aglebî emîrlerine tâbî Trablusgarb şehrine yapılan hücûmda hâricî berberiler (Huvvâra ve Nafûsa) ile işbirliği yapmış buluyoruz. Aynı tarihe doğru, Abbâsî hilâfetini tanımayan ve Bagdad'a tâbi olan Aglebilere karşı kendilerini korumak mecbûriyetinde kalan Bani Rustem, Kurtuba Emevilerinin dostluğunu elde etmeğe çalışır görünmektedir. İbn 'İẕārî 207 (822)'de Emevî 'Abd al-Raḥmān II.'ın Tâhert'ten gelen ve içinde imam 'Abd al-Vahhâb'ın oğlu da bulunan bir sefâret hey'etine yapmış olduğu muhteşem kabûl resmini bize nakletmektedir. Diğer taraftan aynı emevînin vezirleri arasında [M. Lévi Provençal'in mâlûmâtı] bir Rustamî olduğunu ve 239 (853)'da al-Aflaḥ'ın emevî Muḥammed I.'den 100.000 dirhem değerinde bir hediye aldığını biliyoruz. Aynı imam al-Aflaḥ zamanında, Fas İdrîsîlerine mensûp Tlemsen bölgesi berberîleri ile Banî Rustam arasında bir çarpışmaya şâhit olundu ve bundan Tâhert gâlip çıktı. Nihâyet, Tâhert hukûmetinin 296 (908)'da şii dâîsi Abū 'Abd Allāh [b. bk.] tarafından sevkedilen Kotâma berberilerinin beklenmeyen darbesi altında, bir kaç gün içinde nasıl yıkıldığı mâlûmdur. Bir çok Rustamî katledildi ve başları Raḳḳāda'ye gönderilip, Kayravân sokaklarında dolaştırıldı. Bâzı müelliflere göre, aralarında imâm Ya'ḳūb ve oğlu Abū Sulaymān bulunan diğerleri kaçmağa muvaffak olup, Vargla vâhasını ele geçirdiler.

Bununla berâber, diğer İspanya veya Berberistan devletleri ile olan bu münâsebetlerinden daha çok mühim olan husûs, ihtimâl bizim mûtad habercilerin bilmedikleri, fakat Abū Zakarîyā' gibi, ibâdî vak'anüvislerinin görmemize imkân verdikleri Rustamî devletinin iç hayâtıdır.

İmamlığın irsî intikali, esâs itibârı ile ibâdi cemâatinin reyi ile nizam ve kaide altına alınmış idi. En lâyık, en afif, en bilgili, devletin cismânî ve uhrevî reisi olarak görülen ve nufûzu şark topluluklarına kadar uzanan imam, hakîkatte, dinî sınıfın (*şurāt, maṣā'iḥ ṭalaba*, fırkanın kanûnlarına sıkıca riâyeti muhâfaza edenler) murâkabesi altında idi.

Bu çeşit bir dinî devlette buhranlar, tabi'î olarak, bir akîde ayrılığına sebebiyet verirler. En şiddetlisi ikinci imam 'Abd al-Vahhâb'ın hukûmeti esnâsında meydana geldi. İmamlığa kabûl edilmeyen bir namzedin tahriki ile memnûn olmayan bir gurup, seçilenin nizâmî bir meclis murâkabesi ile devleti idâre etmesini istedi. Bu yenilik, her türlü imtiyaz esâsını reddeden şark ibâdî din âlimlerinin tasvibine arz edildi. Yenilik taraftarları, cemâatten ayrılıp, nukkārîler fırkasını teşkil ettiler.

İkinci bir ayrılma Trablusgarp eyâletinde, eyâletin vâlisi öldüğünde Tâhert imamı tarafından tâyin edilen halefi mevzuunda meydana geldi.

Oldukça ciddî, fakat sâdece hânedan rekabetleri vasfını taşır görünen buhranlar, dördüncü imamlıktan itibâren, Tâhert hayâtını karıştırdı. Taht müddeîleri, rekabetlerini desteklemek için, muhtelif unsurlardan müteşekkil faal bir muhâlefet buluyorlardı. Bölgenin kaynakları ve ticâret faâliyeti, Banî Rustam'in memleketi olan İran'dan veya Berberistan'ın muhtelif bölgelerinden gelen yabancıları, İfrîkiya'li arapları, Trablusgarplı Nafūsaleri ve hıristiyan berberîlerini Tâhert'e dinî nufûzdan daha çok çekiyordu. İfrîkiya ve merkezî Magrib Zenataları onların pazarlarına devam ediyor ve zengin oluyorlardı. Bu gayr-i mütecânis guruplar arasında Nafūsaler, iranlılar ve hıristiyan gibi bûzı zümreler iktidarı oldukça sebat ile destekleyenler olarak görünüyorlardı; hâlbuki diğerleri, kısmen araplar ve ekseriyâ göçebeler, saltanat müddeîlerinin hırslarına yardıma hazır vaziyette idiler.

Misâfir ve komşuların tahriklerine hedef olan bu dinî devlet oldukça canlı bir varlık idrâk etti. Sülâle, „parçala ve hukmet" kaidesini muhâlif guruplara tatbik ederek, sukûneti sağlayan ve saltanatı Rustamî devletinin en yüksek noktasını gösteren, al-Aflaḥ gibi, mâhir siyâsetçiler verdi. Banî Rustam'den çoğu, dinî nazariyâta, hattâ hey'et gibi lâdinî tetkiklere, kendi hukümdarlıklarından daha çok düşkün âlim imamlar oldular. Yabancılar, hattâ fırkanın düşmanları hakkındaki şaşılacak derecedeki müsâmahaları çeşitli fırkalardan insanların idâreye katılmasına yardım etti ve bu Tâhert'in yıkılması ile gâlip şiiler tarafından devletin ilhakını hazırladı.

Bibliyografya: İbn Ḫaldūn, *Histoire des Berbères* (nşr. de Slane), I, 154; trc. I, 242 v. d.; İbn 'İẕārî, *al-Bayān al-muġrib* (nşr. Dozy), I, 150 v. d. (trc. E. Fagnan), I, 209 v. d.; al-Bakrî, *Description de l'Afrique septentrionale* (nşr. de Slane), Cezâyir, 1913, s. 67 v. dd.; trc. (Cezâyir, 1911), s. 139 v. dd.; Abū Zakarîyā' *Kitāb al-sīra va aḫbār al-a'imma*, kısmî tercüme Masqueray (*Chro.*-

nique d' Abū Zakaria), Cezâyir, 1898; İbn Ṣaġīr, *Chronique ... sur les imams Rostemides de Tahert*, nşr. ve tre. A. de C. Motylinski: *Actes du XIVème Congrès des orientalistes*, 3. section, Cezâyir, 1905); al-Barrādī, *Kitāb al-cavāhir* (Kahire, 1302); al-Şammāḫī, *Kitāb al-siyar* (Kahire, 1301); R. Basset, *Les sanctuaires du Cebel Nefousa* (*J A*, 1899, II); ayn. mll., *Étude sur la Zenatia du Mzāb d'ouargla et de l'oued Rir'* (*Publications de la Faculté des Lettres d'Alger*, XII; R. Strothmann, *Berber und Ibāditen Isl.*, 1928). (GEORGES MARÇAIS.)

RÜVELE. RUVALA (arap. bir de *Ruvalā* alm. çok defa *Ruala*, *Rualla*, *Ruola*; ingl. *Roála*, *Rwala*, *Ruwálla*, *Ruweilah*; frns. *Rou'ala*), şimdiki şimâlî Arabistan bedevîlerinin en mühim kabilesi.

Ruvala kabilesinin Şam'da yaşayan (1926) reislerinin oğlu al-Nūrī b. Ṣa'lān Navvāf'a göre, Ruvala kabilesi, hâkimiyeti her kes tarafından tanınan 'Anaza (b. bk.) gurûbuna dâhil Żanā Muslim kolundan idi. Navvāf'a göre, Żanā Muslimler, Banī Vahhāb (tâlî kolu: al-Ḥesenne, Heséννeh, Hasanah) ve Veld 'Alī ve kendi aralarında Miḥlef (Muhallaf) ve Ruvala tâlî koluna bölünen Āl Clēs (Jelâas, Jellâs) 'ları içine alır. Bizzat Ruvala kabilesi kendi arasında şu *bedūyed* veya soylara ayrılır: Āl Duġmān, Āl Mur'aż (Mur'iż), al-Freee (Furayca Furjah), al-Ka'ēj'a (Ḳa'āca'a, Ḳa'ḳa') ve Āl-Māne'. Bunlardan başka Ḳaḥṭān (b. bk.)'dan geldiğini iddia eden Kvāçbe (Kavākibah) Ruvala ile birlikte yaşar (Musil, *Arabia Deserta*, s. 14—16; ondan naklen F. Ḥamza, *Ḳalb*, s. 170—173.; fakat Ḥamza, *Handbook of Arabia*, I, 50 v.d. Ruvala'yi, Żanā Muslimlerin bir alt kolu olarak, Veld 'Alī ve Miḥleflerin yanında, zikretmektedir). Rasvan (*ayn., esr.*, s. 67) 1926 'da Ruvala kabîlesine dâir yuvarlak hesap, 7.000 çadır ile 35.000 kişi ve 350.000 deve rakamlarını vermiş idi. Blunt (*ayn. esr.*, II, 191 v.d.) 1879 yılında Roála veya Jelâas'ın çadır sayısını 12.000 olarak kaydettiği hâlde, *Handbook*'ta (*göst. yer.*) aocak 3.500 çadır olduğu zikredilmiştir. Bu farklar, kabilelerin ayrı-ayrı alınmış olması ile izâh edilebilir (bk. Doughty, [*ayn. esr.*], I, 229, 331). Daha önce Wallin (*ayn. esr.*, s. 149) ve Burckhardt (*Notes*, I, 6), Ruvala kabîlesinin, aynı zamanda „Djelaes" yahut „Kalâs" tesmiye edildiğini söylerler. Burckhardt (II, 2) Ruvala kabîlesinin, Omballef [= Muhallaf] ile birlikte, hakîkatte Djelâs'ın bir alt kolu olduğunu göstermektedir. Burckhardt ([*ayn. esr.*] II, 26) Ḫaybar'i Djelâs Ruvalalerinin merkezi olarak gösterir. Doughty (II, 76, krş. I, 331)'nin söylediğine göre, uzun zamandan beri Ḫaybar'ı terketmiş olan ve hâlen şimâlde bulunan 'Anazalerin eski tâlî zümresine nisbetle işimlendirilmiş olan Vādī Jellās'ı gezmiştir. Samîra etrâfındaki bütün memleket, eski bir devirde *Dirat Ruvālla* (*ayn. esr.*, II, 301) imiş. Daha önce Abu'l-Fidā' (nşr. Fleischer, s. 194; krş. İbn Ḫaldūn, *'Ibar*, II, 300; Yāḳūt, III, 644)'nın da Ḫaybar'de 'Anaza'nın mevcûdiyetini te'yit ettiğine göre, bu bölgenin Ruvala kabîlesinin eski iskân yeri olduğu kolayca tahmin edilebilir. 'Anazalar, Suriye çölüne nufûz ettikleri devirden önce, büyük bir ihtimâl ile bölünmüşler ve bu sıradadır ki, Vādī Sirḥān ve Hicâz'ın şimâl hudûdu ve Need onlara tahsis edilmiştir (Rosen, *ayn. esr.*, s. 215). Ruvala hemen-hemen bu mıhâcerete katılan sou 'Anaza kabîlesi oldu ve ilk defa olarak, XVIII. asrın sonuna doğru, Şam hizâsına ulaştı (Blunt, II, 180). 1809'da Bagdad vâlisi tarafından kendilerine karşı gönderilen 6.000 kişilik bir kuvveti Ḥabūr (b. bk.) ırmağı yanında mağlûp edip, temmûz 1810'da Ḫavrān'da Vehhâbîlere iltihak ettiler. 1812 'de Burckhardt (*Travels*, s. 355; krş. *Notes*, I, 7) onları 'Ammān'da Banī Ṣaḫr ile mücâdele hâlinde bulmuş idi. Onların o vakitki harekât bölgeleri, aş.-yk. bugünkü gibi, şimâlde, takrîben Ḥamā ve Ḥimṣ'tan itibâren, Cebel, Ḫavran'ın cenûbunda Ḳaṣr al-Azrak'a ve uzunlamasına Vādī Sirḥān'dan Cavf'a kadar uzanıyordu. Yazın sürülerini Şam'ın cenûbunda otlatıyor ve garpta Cavlân'a kadar gidiyorlar, fakat şarkta Cebel 'Amūd'u ve Vādī Ḫavrān'ın başlangıcını çok geçmiyorlardi (*Handbook*, s. 46 v. d.; Musil, *Arabia Deserta*, s. 408). Burckhardt'tan beri bu bölgelere gelen bütün seyyâhlar onları zikretmektedirler. Cavf (b. bk.) mıntakası onların tabî'î kışlağı olarak, nazar-ı itibâre alınmıştır. 1820'den itibâren takrîben 1853'e kadar, bu mıntaka onlara vergi verdi ve 1909'da ise, onlar vergiyi irsî düşmanları olan Şammar (b. bk.) kabîlesinden aldılar (Musil, *ayn. esr.*, s. 553; krş. Burckhardt, *Travels*, s. 663; Wallin, s. 141, 149; Wetzstein, Rosen, *ayn. esr.* ... . Wallin (s. 163, krş. 197)'e göre, Ruvala kabîlesi, daha o sıralarda Şammar kabîlesinden çok daha zengin ve kuvvetli idi; Şammar kabîlesi yakın zamana kadar (1926) kısmen Ruvala kabîlesinin emri altında bulunuyor-

du. Hâlen de mağlûp edilmez gözükür ve kudretli müttefikleri Veld 'Alî, Muhallafve Hasanah ile bütün şimâlî Arabistan kabîleleri arasında birinci derecede mevkie lâyık olduklarını iddia eder (*Handbook*, s. 46 v.d.; Musil, *Arabia Deserta*, s. 253). Reisleri olan şeyh, Mur'adların alt koluna dâhil Şa'lân âilesinden gelmektedir (E. Braunlich, *Islamica*, 1934, VI,83, not 3). Huber, Blunt ve Nolde, Saṭṭâm b. Şa'lân tarafından kabûl edilmişlerdi. Şa'lân'ın oğullarından al-Nûrî, iki kardeşinin katlinden sonra, kabilenin şeyhi oldu (Musil, *ayn. esr.*, s. 238—243). Bu zât, birinci dünya harbinin sonunda, her hâlde reisi olarak kalmakta devam ettiği kabîlenin idâresini, oğlu „terakkî-perver, çöl siyâsetçisi" (*Handbook*, s. 47 v. d.) Navvâf'a emânet ettikten sonra, Şam'a geldi. Navvâf'ın ölümü üzerine, idâreyi torunu Amîr Fu'âd'a bıraktı; Raswan (s. 17), 1926'da onu kabilenin başında görmüş idi.

Musil'in Ruvala kabîlesinin örf ve âdetlerine dâir eseri, bu bedevîlerin hayat tarzı ve şive husûsiyetini tetkik için kıymetli malzemeyi ihtivâ etmektedir. Umûmiyetle, 'Anazeler gibi, onlar da, islâm dininin dinî ahkâmına sıkı sıkıya bağlı olmayıp, islâm dininden ziyâde, *cinn*, *harâfîl* veya *cenân* ile meskûn olduğuna inandıkları tabiatın te'sirindedirler (s. 389, 411). Onların kâhin veya sihirbazları (*ahl-i sirr*), bir melek (*malak*: *munôbî'* veya *mnâbî'* „şefâatçi" diye adlandırılmıştır") vâsıtası ile, Allah ile münâsebettedirler. Bu kâhin ve sihirbazlar, aralarında *aṣḥâb al-islâm* adını alırlar ve kendi tabiat-üstü kuvvetleri ile islâm dinini (çok defa „vecd" mânâsı ile) cedlerinden tevârüs ettiklerini iddia ederler (bk. s. 400 v dd.). Şiirin şekil ve rivâyet tarzı da, câhiliye devri husûsiyetlerini çok hatırlatır; küçük çapta şarkılar yanında, daha uzun kasideler de vardır. Mevzûları itibârı ile eskinin aynıdır; bununla berâber, muhârebe günlerinin tebeilinde, bâzan yeni silâhların üstünlüğü de zikredilir. Ruvala kabîlesi, orta çağ teehizâtı, 1858'de bir 'Anaza ordusunun terkibi için bk. Wetzstein, *Reisebericht*, s. 143 v.dd.) yerine, bugün mühim mıkdarda makineli tüfekli yeni otomobiller kullanmaktadırlar (krş. Müller, *ayn. esr.*, s. 45, 63 v.d., diğer silâhlar için bk.s. 196). 1926'da, kıtlık yüzünden yerlerinden uzaklaşmış olanlar, çok sayıda, kafileler hâlinde Suriye'ye girdikleri vakit, fransızlar himâyeleri altında bulunan bu memleket için endîşeye düştüler ve onların ilerilemelerini havadan nezâret altında bulundurdular.

Bibliyografya: En başta A. Musil'in eserlerini zikretmek lâzımdır: *The Manners and Customs of the Rwala Bedouins* (New York, 1928); *Arabia deserta* (göst. yer, 1927); *Palmyrena* (göst. yer, 1928); *Northern Neğd* (göst. yer.) *Northern, Ḥegâz* (göst. yer., 1926), bk. fihristler; ayn. mll., *Arabia Petraea* (Wien, 1908), III, 103, 123, 398.—A. Sprenger, *ZDMG*, 1863, XVII, s. 226; 1818 sayımları); J. L. Burckhardt, *Notes on the Bedouins and Wahâbys* (London, 1831), I, 3, 6 v. d.; II, 1 v.dd., 26; ayn. mll., *Travels in Syria and the Holy Land* (London, 1822), s. 94, 355, 382, 663; G. A. Wailin, *Narrative of Journey ...* (*J R G S*, 1854, XXIV, s. 115—207, tür, yer.) A. v. Kremer, *Mittelsyrien und Damascus*, (Wien, 1853), s. 201 v. d.; J. G. Wetzstein, *Reisebericht über Hauran und die Trachonen* (Berlin, 1860), 72, 102 v.d., 138—150, ayn mll., (*ZDMG*, 1857, XI, 484); W. G. Palgrave, *Narrative of a Year's Journey ...* (Loudon, 1865), I, 21, 84; C. Guarmani, *Itinéraire de Jérusalem au Neged septentrional* (*Bulletin de la Société de Géographie*, 1865, V/x, 269, 283, 385, 390 v. d., 506 v. d, 509); krş. G. Rosen, *Guarmani's Reise ...* (*Zeitschr. f. allg. Erdk.*, NF, 1865, XVIII, s. 214 v.dd.); A. Blunt, *Bedouin Tribes of the Euphrates* (London, 1879), bilhassa I, 269; II, 136—150, 180, 191 v. d, 234 v.dd., 255; C. Huber, *Voyage dans l'Arabie Centrale, 1878—1882* (*Bull. Soc. Géogr.*, 1884, VII/v, bilhassa, s. 304 ve 334); C. M. Doughty, *Travels in Arabia Deserta* (Cambridge, 1888), fihrist; E. Nolde, *Reise nach Innerarabien ...* (Braunschweig, 1895), s. 10, 27; J. Euting, *Tagebuch einer Reise in Innerarabien* (Leiden, 1896 ve 1914), I, 93; II, 2, 100, 152. T. E. Lawrence, *Revolt in the Desert* (London, 1927), fihrist; ayn. mll., *Seven Pillars of Wisdom* (London, 1935), bilhassa s. 173 v. dd., 272 v.d., 385, 577—649, tür. yer.; H.S J. B. Philby, *Arabia of the Wahhabis* (London, 1928), s. 221 v. d.; Victor Müller, *En syrie avec les Bédouins* (Paris, 1931), s. 28, 42—45, 68, 96, 112—123, 196, 200, 214; v.dd.; C. R. Raswen, *Im Land der schwarzen Zelte* (Berlin, 1934; iyi fotoğraflar ile birlikte); E. Bräunlich, *Islamica* (1934), VI, 79, 89, 102, 110 v. d., 183, 208. — Umûmiyetle seyâhat eserleri için: bk. A. Zehme, *Arabien und die Araber seit hundert Jahren* (Halle, 1875), s. 220—269; D. G. Hogarth, *The Penetration of Arabia* (London, 1905), bk. fihrist; bundan başka bk. bir de *A Handbook of Arabia, compiled by the Geogr. Section of the Naval Intelligence Division* (London, ts.) I, 45—51, 57, 77, 90, 397; Fu'âd Ḥamza, *Ḳalb Cezîrat al-'arab* (Mekke, 1352 h.), s. 170—174, 381, 384; C. Bik, *Şarḳi al-Urdunn wa ḳabâ'iluhâ* (Kudüs, ts.), s. 6 v. d., 170, 176, 178, 219, 226, 232, 235. (H. KINDERMANN.)

RÜZZÎK. RUZZÎK B. ṬALĀ'I' AL-MALIK AL-'ĀDIL, BADR AL-DÎN ABŪ ŞUCĀ' MACD AL-İSLĀM, Fâtımîlerin vezîri olup, aslen ermenidir. 20 ramazan 556 (12 eylûl 1161)'da babası Ṭalā'i' [b. bk.]'nin katlinden sonra onun yerine geçti ve bu makamda 15 ay kaldı. Bu müddet esnâsında cereyan eden tek mühim hâdise, sonradan yakalanıp idam edilen Ḥusayn b. Nizār [bk. mad. NIZĀR B. AL-MUSTANṢIR]'ın idâresinde berberîlerin hücûmu oldu. Ruzzik babasının edebî zevklerini tevârüs etmiş idi. Denildiğine göre, idâresi iyi idi. Fakat aynı yılda rakibi Şāvar [b. bk.]'ı yukarı Sa'îd vâliliğinden uzaklaştırınca, halîfe al-'Āḍid [b. bk.]'in teşvikı ile bu zât isyân edip, Kahire üzerine yürüdü. Etrâfında bulunanlar tarafından terkedilmiş olan vezir, şehirden kaçtı ve 18 muharrem 558=29 kânûn I. 1162) de ele geçirilip, Ṭayy b. Şāvar tarafından idâm edildi. Maḳrîzî (*Ḫiṭaṭ*, II, 207 v. d.) onun, Fâtımîler devrinde *nāẓır al-maẓālim* vazîfesini deruhte edenlerin sonuncusu olduğunu kaydetmektedir.

Bibliyografya: İbn Taġrîbirdi (nşr. Popper), III, 88, 94 v. d., 109; İbn Ḫallikān (trc. de Slane), I, 603, 660. Sibṭ b. al-Cavzî (nşr. Jewett), s. 146; Cemâl al-Dîn al-Ḥalabî, yazma, Brit. Mus. Or. 3685, 90b—91b. H. Derenbourg, *'Oumâra du Yemen*, 3 cild, (*P E L O V*, 1897—1904).

(H. A. R. GIBB.)

DÜZELTMELER

İX cildin bâzı maddelerinin masleseî, ilmî sebepler ile, değiştirilip, yerine doğru şekillerin konulması icap etmektedir.

Okuyuculardan özür diler, ileriki sahifelerde verilmiş olan doğru şekillerin gösterilen yerlere konulmasını rica ederiz.

Bu parça kesilerek, s. 31, sto. 1 'deki yerine yapıştırılacaktır.

NÂFİ. NÂFİ' B. AL-AZRAḲ AL-ḤANAFÎ AL-ḤANẒALÎ. Abû Râşid, bâzı kaynaklara göre, rum asıllı azadlı bir köle olan bir demircinin oğlu olup (Belâẕuri, nşr. de Goeje, s. 56), Hâricîlerin [b. bk.] en aşırı fırkasının reisidir. Bu fırkaya, babasının adına nisbetle, Azrakîler [b. bk.] denilmiştir. Nâfi', ilk önce Ahvâz'a çekildikten sonra, Mekke'de Abd Allâh b. al-Zubayr'a iltihak etti. Fakat az sonra kendisi ve taraftarları mübârek şehirde ona sırt çevirdiler ve Başra önüne geldiler. Bura halkı arasında dehşet saçtıklarından, halk şehri kütle hâlinde terketti. Bununla berâber al-Muhallab onları İran'a doğru püskürtmeğe muvaffak oldu. Bunlar Ahvâz'da durdular ve akîdelerine uygun olarak, kim olduklarına bakmadan, her kese hücum ettiler (*isti'râż*). Nâfi', Muslim b. 'Ubays'e karşı yaptığı kanlı Dülâb savaşında, maktûl düştü 64 veya 65=683/684).

Nâfi'in Hâricîler arasında kendine has akîdesi şu noktaları ihtivâ ediyordu: 1. din uğruna savaşmayanları (*al-ḳa'ada*) terketmek; 2. kendi safına girmeği arzû edenleri sınamak (*miḥna*); 3. yanına gelmeyenleri kâfir saymak; 4. muhâliflerinin kadın ve çocuklarının öldürülmesine cevâz vermek. Bunlar al-Aş'arî tarafından sayılmış olan noktalar olup, al-Şahrastânî (s. 90)'nin saydıklarından çok az farklıdır.

Bu parça kesilerek, s. 31, sto. 2 'deki yerine yapıştırılacaktır.

Bu parça kesilerek, s. 72, sto. 2 'deki yerine yapıştırılacaktır.

NÂMÛS. NÂMŪS (A.), bir çok mânaları olan bir kelimedir. Yuḥannâ, *İncil*, XV, 26 *paraklitis*'in veya âhır zaman peygamberinin geleceğini haber verir. Daha önceki âyette, bilindiği üzere, bugz edenler ile ilgili ilâhî parçalarından birine işâret edilmekte ve kaynak olarak ἐν τῷ νόμῳ αὐτῶν gösterilmektedir. *İncil*'in 23'ten sonraki âyetleri İbn İsḥâḳ tarafın-

Mütekip üç sahife 73.—74. ve 75 sahifelerin yeri ne konulacaktır.

dan her hâlde arapça tercümesi ile biliniyordu; bu arapça tercüme, *paraklitis* kelimesinin *al-manaḥmānā* ile karşılanmasının isbat ettiği gibi, süryânî bir tercümeye dayanmakta idi. Aynı kaynakta νόμος kelimesi tercüme edilmeden bırakılmış idi; zira bunu İbn Hişām (s. 150)'da *nāmūs* şeklinde yeniden bulmaktayız. Varaḳa b. Navfal [b. bk.]'ın adının geçtiği Peygamberin hâl tercümesine dâir rivâyet, Muḥammed'in geleceğine dâir *İncil*'de 'İsā tarafından verilmiş olan haberle ilgili zikrin işâret ettiği *paraklitis* veya âhır zaman peygamberi olarak kabûlünü bilhassa te'yit etmektedir. Bu vak'ayı bize nakleden rivâyetin en eski şekilleri *İncil* parçaları ile *Kur'an* (LXI, 6)'ın bir imtizâcını temsil eder. Rivâyetin sonraki şekil değiştirmelerinde, *paraklitis* tasavvuru en sonunda bir şahsa delâlet ediyormuş gibi anlaşıldığı zamana kadar, git-gide arka plana geçmiş ve hattâ bir sıfat bile alabilmiştir. Nitekim İbn Hişām (s. 153)'da Muḥammed'in Cabrā'īl'i ilk görüşü hakkında kendisine suâl soran amca-zâdesi Ḫadīca'ye Varaḳa'nın başka şeyler arasında, — „Bana naklettiklerin doğru ise, Mūsā'ya gelmiş olan en büyük *nāmūs* muhakkak ona gelmiştir ve bundan dolayı o (Muḥammed) bu ümmetin peygamberidir, v.b." cevâbını verdiğini okuyoruz. al-Ṭabarī'de „en büyük *nāmūs*" açıkça Cibrīl mânası ile nakledilmiştir.

Yunancadan alınan kelime yanında, arapça olduğu mevsûk olan *nāmūs* kökü: *n-m-s* kelimesinin gerçekten eski olduğu te'yit edilen mânaları ile şahıs şeklinde kavranması yeter derecede izâh edilmiş olmadığından ve aksine olarak, daha ziyâde „sırdaş, bir sırrı bilen" gibi mânalar Cabrā'īl ile münâsebetleri içinde daha önce bilinen dışarıdan alınma kelimeden müştak imiş gibi (zıt fikir için bk. Dozy, *Supplément*, *n-m-s* maddesi) göründüğünden, νόμος kelimesinin şahıs olarak kavranmasına imkân veren ve aynı zamanda araplar tarafından da bilinmesi mümkün olan husûsî bir kullanılışının aranması gerekirdi. Daha önce İḫvān al-Ṣafā' [b. bk.]'nın *nāmūs* telakkîsi Nyberg'i Clementin'e isnât edilen yazılar üzerinde düşünmeğe sevketmiş idi. T. Andrae Varaḳa hadîsindeki *nāmūs*'u Κήρυγμα πέτρου kitabına göre, Ādam'e ilhâm edilen ve sonra böyle bir imtiyâza lâyık olan bütün peygamberlere ve son olarak Mūsā ve 'Īsā'ya yeniden görünen, Clementin'e isnât edilen yazılarındaki νόμος αἰώνιος'la iştirak ettirir. νόμος αἰώνιος kavramı ile Varaḳa hadîsinin sonraki şekilleri arasındaki tekabül ne kadar hayret verici olursa-olsun, bunlar ile birlikte, νόμος'un insan olarak tasavvurunun hangi yollar ile islâmiyete girebildiği mes'elesi açık durmaktadır. Baumstark kudüslü Jakob'un dinî usûl ve merâsim kitabının ἐκάλεσας αὐτὸν διὰ νόμου, ἐπαιδαγώγησας διὰ τῶν προφητῶν parçasına işâret etmiş ve bu usûl ve merâsimin bedevî konak yerlerinde muntazam bir şekilde tatbik edilmiş olduğu ve muhakkak olarak arapça bir tercüme hâlinde mevcût bulunduğu ihtârını ilâve etmiştir. Filhakîka burada νόμος şahıs olarak anlaşılmak istenebilir. — Buna karşılık Lidzbarski'nin *Ginzā* hukuku tercümesinde (s. 247 v.d.) göstermiş olduğu üzere, Mande yazılarında Varaḳa'nın sözlerinin her hangi bir izâhını bulmak imkânsızdır.

Yukarıda daha önce mevsûk olarak arapça olan bir *nāmūs* kelimesinin mevcût olduğuna işâret etmiştik. Lugat kitapları bu kelime için o kadar muhtelif mânalar verirler ki, bunlardan ancak haklarında „şehâdet eden" parçaları bulunanlar eski ve aslî olarak telakkî olunabilir. Bu kelime „saklanılan yer, avcı kulübesi, keşiş hücresi" ve muhtemel olarak, *n-m-s* („vızıldamak") fiilinin ism-i fâili olarak, „vızıldayan, sinek" mânalarına gelir. Buna karşılık, yalnız „hiyle" ve müştakları olan mânalar değil, fakat da a önce zikredilmiş olan şahıslar ile alâkalı mânalar, bilhassa sonuncuları tâlî mânalar olmalıdır; çünkü, hiç olmazsa bildiğimiz kadarına göre, kelime muahhar edebiyatta her şeyden önce maddî mânada kullanılmıştır ve bu mefhûm ile alâkalı şahsa *ṣāḥib al-nāmūs* veya benzer bir şey denilmektedir (aksi misâl için bk. Dozy, bu kelime). Nasıl umûmiyetle maddî mânalar hâkim oluyor ise, yunancadan alınmış kelimenin mânası da aynı şekilde hâkim olmuştur; tabiî eski dili istisnâ etmek lâzımdır ki, „sinek" mânası ve her şeyden önce „cibinlik" için *nāmūsiya* tâbiri bu dilden konuşma diline geçmiştir ve bugün bile konuşma dilinde kullanılmaktadır. Şu hâlde aşağıki satırlarda yalnız yunancadan alınmış kelimenin mânasının inkişâfı ile meşgûl olacağız.

En sık rastlanan mâna *ilāhî* sıfatının ilâvesi ile veya ilâvesiz olarak ilâhî kanûn mânasıdır. Bu kanûn peygamberler tarafından bildirilir ve yalnız peygamber rûhuna sâhip olan insanlar bu mânada *wāḍi' al-nawāmīs* olabilirler. İslâmî devletin siyâsî-dinî olmak üzere çift mâhiyeti bu telakkîyi tabiî kuvvetle desteklemiştir. Nitekim mes. al-Ḳalḳaşandī (*Ṣubḥ al-a'şā*, Kahire, 1903, I, 280) şer'î ilimler (*'ulūm şar'iya*) arasında ilk ilim olarak *'ilm al-nawāmīs al-muta'allaḳ bi 'l-nubuvva*'yi koymuştur. İbn Sīnā, *Aḳsām al-'ulūm al-'aḳliya* (*Macmū'at al-rasā'il*, Kahire, 1328 içinde) adlı ansiklopedisinde, siyâset bahis

mevzuu olduğu zaman (s. 230 v.d.), Eflâtûn ile Aristo'nun siyâsetten bahseden eserlerinde νόμος ile kelimenin mûtâd konuşma dilinde sâhip olduğu mânayı, yâni „hiyle" veya „aldatma" gibi bir şey değil, fakat *sunna*'yi, vahyi kasdettiklerine v. b., çünkü cemâatı idâre eden kanûnların peygamberlik ve ilâhî kanûna tâbî olduğuna dikkati çeker; al-Tahânavî, *Kaşşâf iṣṭilâḥât al-funûn* (I, 40)'da da böyledir. Abû Ḥayyân al-Tavḥîdî *Muḳâbasât*'ının dördüncüsünü (Kahire, 1929, yeni basması) *nâmûs ilâhî*'ye tahsis eder.

Burada Miskavayh (yanlış olarak: İbn Miskavayh)'in edebî bakımdan şâyân-ı dikkat olan târifini de zikredelim. Hizmet ile bunun karşılığının muâdeleti (*'adâla*) ölçüsü olarak „dinarın" vazîfesini izâh ederken (*Tahẕîb al-aḫlâḳ*, maḳâla, IV, msl. Kahire, 1322 basması, s. 38), Aristo'nun sözde bir beyânını zikreder ki, buna göre, dinar bir gerçek *nâmûs* olmalıdır. Böylece dikkate değer bir şekilde İbn Sînâ'nın aksine olarak, *nâmûs*'un yunancada *siyâsa* ve *tadbîr* [b. bk.] mânasına geldiğini ileri sürer. Aristo *Eth. Nic.*'da, sözde, en büyük *nâmûs*'un Allahtan geldiğini, ikincisinin hâkim, üçüncüsünün dinar olduğunu, birincisinin insanların iddiaları arasında âdil bir muvâzene şartı olmak itibâriyle, diğer ikisinin ona uymaları gereken bir örnek teşkil ettiğini söylemiştir. Çok iyi bilinen yunan ahlâk nazariyesinin islâmî kitaplarda birinden ötekine geçişi şu netîceyi tevlit etmiştir: bu izah Miskavayh'in sonraki müştaklarında da, nitekim Naṣîr al-Dîn al-Ṭûsî (*Aḫlâḳ-i Nâṣirî*, I, 2, 7; msl. Tebrîz, 1320 basması, s. 152)'de bundan başka Kınalı-zâde 'Alî b. Amr Allâh al-Ḥinnâ'î, *Aḫlâḳ-i 'alâ'î*, 1248, I, 78)'de ve her defâsında daha çok teferrüât ile, bulunmaktadır. al-Ṭûsî, bu iddiaların devamı olarak, kitabının ev idâresi (*'ilm tadbîr al-manzil*) kısmında (II, 2, 254) paraya sırf ve sâdece en küçük *nâmûs* adını verir (teröümesi için bk. Plessner, *Der* οἰκονομικός *des Neupythagoreers „Bryson"*, 1928, s. 63); ve Kınalı-zâde onu bu husûsta da tâkip eder (II, 7).

İḫvân al-Ṣafâ'nın *nâmûs* telakkîsinin burada ancak bir taslağı verilebilir. İlk kısmında (Bombay tab., II, 56 v.d.) *nâmûs* 8 türlü insan tarafından taşınan rûhânî bir ülke (*mamlaka rûḥâniya*) olarak târif edilmiştir. Allah burada *vâżi' al-nâmûs* olarak görülür. İḫvân al-Ṣafâ'da umûmiyetle her hangi bir şahsın mevcûdiyeti, siyâkten istidlâl edilebildiği nisbette, Peygamber burada, siyâka nazaran, *ṣâḥib al-nâmûs*'tur. Bir kaç sahîfe ileride Peygamber bil'âkis *vâżi' al-nâmûs* olarak gösterilmiştir. Dördüncü kısımda (s. 57) melekler yeniden *aṣḥâb al-navâmîs*'in efendileri olarak görünürler. Bu sonuncuların buyruk ve yasaklarına göre kendini idâre etmeyen bir kimsenin ilâhî *nâmûs*'tan hiç bir hissesi yoktur (IV, 149). Bu ilâhî ülke İḫvân al-Ṣafâ'nın yaşama vasatıdır; onlar uzun bir zamandan beri babaları Âdam [b. bk.]'in mağarasında uyuyorlardı; nihâyet en büyük *nâmûs* (Peygamber?)'un efendisinin hâkimiyeti altında önceden tesbit edilmiş olan (*mi'âd*) saat geldi; o zaman göklere yükselmiş olan ve Âdam ile Ḥavvâ'nın içinden kovuldukları ilâhî şehirlerini (*madîna*) fark ettiler (IV, 107). Eğer İḫvân müşterek bir cehd ve bizzat kendi kendilerine vahdâniyetçi bir tarzda verdikleri bir terbiye sâyesinde mükemmel (*fâżila*, krş. al-Fârâbî!) ilâhî bir şehir kurmak imkânına vâsıl olurlarsa, bu şehir rûhlar ve bedenler üzerinde hukûm süren en büyük *nâmûs*'un ülkesine âit olacaktır (IV, 211 v.d.). *Nâmûs*, islâmî ahlâkın gerektirdiği ibâdet karşısında, üstün bir dereceyi temsil eden „felsefî ibâdetten" bahsedilen yerde, hattâ bir çeşit ilâhî cevher hâline gelmektedir. Eski yunanlılar, bunlara göre, ayın ilk gününde, ortasına rastlayan günde ve son gününde olmak üzere, ayda üç defa bu ilâhî ibâdeti yerine getirmişlerdir. İlk günün gecesi üç kısma bölünüyordu. İlki *nâmûs* ibâdetine, ikincisi *malakût* hakkında bir tefekküre, üçüncüsü yaratıcı önünde tevâzû ile secdeye, günahlardan tövbeye ve şafak sökünceye kadar Eflâtûn, İdrîs ve Aristo'nun duâlarının okunmasına tahsis edilmiş idi (IV, 273 v. dd.). Muhakkak olan şudur ki, hiç olmazsa burada, *nâmûs* Allahın yerini tamâmiyle almamıştır. Fakat *Rasâ'il İḫvân al-Ṣafâ*'nın bir çok parçalarında, *nâmûs* aynı şekilde adlar verici olarak da (krş. *Kur'an*, II, 29) işe karışmakta, nitekim seyyârelerin rûhlarına melek adını vermekte (II, 97, krş. IV, 244), tabiat kuvvetleri için (II, 102) ve doğum ve ölümün tabiati için (III, 10) aynı şeyi yapmaktadır. Tabiat ve insana âit üç alemin dâireleri (*davâ'ir*) üzerinde ilâhî *nâmûs* dâiresi bulunur; bunun mensûpları *navâmîs* işleri ve ilâhî vahyler ile meşgûl olurlar. Bu dâire hey'etçilerin „muhit" dâirelerine (dokuzuncu dâire) tekabül eder (IV, 251). *Nâmûs* ve onda yaratıcı olma melekesi insanın husûsî istidatlara sâhip olmasını icâp ettirdiğinden, bu İḫvân'ın fizyoloji ve rûhiyâtında remzî yerini bulmuştur; fakat burada türlü parçalarda mefhûmun değiştiğini kabûl etmek lâzımdır. Bu sûretle eserin ilk kısmında (ikinci yarısı, s. 48) beş çeşit rûh tasvir edilmiştir; bunların ikisi insan rûhunun

altında, ikisi üstündedir. Son ikisi meleklerin rûhu ile kudsî (*ḳudsiya*) rûh olup, biri hikmet rûhunun derecesini, diğeri *nāmūs* peygamberliğinin derecesini temsil eder. Hemen müteâkip sahîfeden itibaren, biri aklî hikmetin rûhu, diğeri „*nāmūs*'un" meleki rûhudur. Sonra (s. 54) şu tertibi buluyoruz: tabiat, nefs, akl, *nāmūs*. Tabiat nefs vâsıtası ile serbest irâdeyi, akıl vâsıtası ile düşünme kuvvetini ve *nāmūs* vâsıtası ile buyruk ve yasakları kabûl eder. Rûhun kısımları da şöyledir: nebâtî, hayvânî, mantıkî (beşerî), akli (bakîm), *nāmūsiya*, melekî; bu sonuncusu *nāmūs*'a hizmet eder. Orada aynı şekilde yeniden şahıs hâlinde gösterme temâyülü vardır. Bu fikir nizâmı ile alâkalı olarak, hapishânesinde Sokrat'ın hikâyesi o şekilde anlatılır (IV, 119; krş. bir de IV, 146, yunan rivâyetlerine uygun olarak ve *Phaedon* diyalogu zikredilerek ki, Sokrat, *nāmūs*'tan korktuğu için, hapishânesinden kaçmaz ve o bu hâlini şu sözler ile haklı çıkarır: „*nāmūs*'a riâyet etmeyen, onun tarafından öldürülür". Bundan hemen sonra, *nāmūs* şerîat (*şarî'a*) ile aynı gösterilince, bu aynîliğin ciddî olarak mı, yoksa sâdece ihtiyat sebebi ile mi ileri sürüldüğünü kestirmek güçtür. Her hâlde, ilâhî *nāmūs* un cevherinden, peygamberliğin şartlarından ve peygamberlerin vasıflarından bahsedilen IV. kısmın 6. bahsinde, hiç bir yerde, *nāmūs* kelimesinin geçmemesi, fakat onun yerine dâimâ şerîatin *şarî'a* kullanılması şaşırtıcıdır. Rûhun husûsî kuvvetleri bizzat İḫvân'a mahsûstur; bunlar dört derecelik bir dizi teşkil eder ki, üçüncüsü *ḳuvva nāmūsiya*'dir; insan buna 40 yaşında ulaşır ve bu kıral ve hukümdarlara hâstır. Bu kuvvetin sâhiplerine asîl ve fâzıl (*fużalā'*, *kirām*) kardeşler denilir. Bunun üzerinde *ḳuvva malakiya*'den başka bir şey bulunmaz IV, 134 v.d.).

Nāmūs kelimesinde bulunan „hiyle" mânasının menşe'i kat'i bir tarzda gösterilemez; ihtimâl eski arapçadaki „saklanılan yer" mânasından çıkmıştır. Yukarıda nakledilen İbn Sînâ'ya âit zikir bu mânanın da halk dilinde çok yaygın olduğunu gösterir. Her hâlde bu mâna sihre dâir eserlerde yunanca „kanûn" mânası ile dikkate değer bir terkip meydana getirmiştir; zîra kelime burada sihir-bazların düsturları ve tereîhan his dalâletlerine istinât eden düsturlar için kullanılmıştır. al-Anṭâkî (b. bk)'nin talebesi onun *Taẕkira*'sine yazdığı *Ẕayl*'inde *simiyā'* kelimesinde (Kahire, 1924, III, 56 *navâmis*'i bu ad altında gösterilen ilmin ilk kısmı olarak zikreder. Bununla berâber kelimenin bu mânası sihri düsturların bu nev'i ile tahdit edilmiş değildir.

Kelime, arapçadan tercüme yolu ile, orta çağ ibrânîce eserlerine „(başka kavimlerin) kanûnu, dinî kanûn, ahlâk, edep ve erkân" mânası ile geçmiştir; son mânada kelime kendini yeni ibrânî konuşma diline kadar muhâfaza etmiştir. Dikkate değer bir vâkıa: yeni Mekke lehcesinde de benzer bir mâna inkişâfı mevcûttur. Snouck Hurgronje (*Mekkanische Sprichwörter*, nr. 10)'ye göre, *nāmūs* „insanlar arasında sâhip olunan lekesiz, şerefli isimdir; zıddı *'ār*, leke, şerefsizliktir".

Nihâyet *nāmūs* kelimesi bilhassa sihir edebiyâtında, kitap adı olarak, oldukça mühim rol oynar.

„En büyük *nāmūs*"a kitap adı olarak da tesâdüf edilir; krş. İvanow, *Catalogue*, I, 335 v.d.

Bibliyografya: Varaḳa hakkındaki rivâyet için bk. Sprenger, *Über den Ursprung und die Bedeutung des arabischen Wortes Nâmûs* (*ZDMG*, 1859, XIII, 690—701; Dozy'nin *Supplément*, *n m s* maddesindeki tenkide iştirâk etmiyorum); ayn. mll., *Das Leben und die Lehre des Moḥammed*, 2. tab. (1869), I, 124 v.dd., 333 v.dd.; Nyberg, *Kleinere Schriften des Ibn al-'Arabî* (1919), s. 131; T. Andrae, *Der Ursprung des Islams und das Christentum*, s. 204; Waitz, *Die Pseudoklementinen* (*Texte u. Unters.*, XXV, 4), s. 114 v. dd., 129; Baumstark, *Das problem eines vorislamischen christlichen Schrifttums in arab. Sprache* (*Islamica*, IV, 565 v.d.).—Arapça kök için bk. lugatler; Fleischer (*ZDMG*, 1858, XII, 701, not 3); diğer mânalar Dozy, *nāmūs* kelimesinde. —De Goeje (*ZDMG*, 1866, XX, 485 v.dd.); Fleischer (*ZDMG*, 1867, XX, 274—276); Steinschneider (*ZDMG*, 1865 XIX, 564); ayn. mll., *Zur pseudepigr. Lit.*, s. 51 v.d.; Ritter, *Picatrix, ein arab. Handbuch hellenistischer Magie* (*Vorträge der Bibl. Warburg*, I), s. 115; sözde-Maǧrîṭî, *Ġāyat al-Ḥakîm* („Picatrix"), nşr. Ritter (*Studien d. Bibl. Warburg*, XII, 1, 1933), s. 147, 179, 272, 315, 346, 357. (İbn Vaḥşiya'den iktibas). — İbrânîce eserler için bk. Steinschneider, *Polem. u. apologet. Literatur*, s. 366, 379, 383; ayn. mll., *Die hebr. Übersetzungen des Mittelalters*, §§ 138, 172, 187, 211, 262; Maimonides, *Dalâlat al-ḥā'irîn*, II, 41. — Kitap adları için bk. *Hebr. Übers.*, 521; *Cat. Leid.*, III, 306. (M. PLESSNER.)

106.—107. sahifelerdeki NASR B. HAMDAN maddesinde bir karışıklık olmuştur: aşağıdaki parça bu maddenin yerine konulacaktır ve maddenin kalan kısmı iptâl edilecektir.

NASR. NAṢR B. ḤAMDĀN B. ḤAMDŪN AL-TAGLIBĪ, ABU 'L-SARĀYĀ (?—934), Hamdânîler âilesine mensûp bir Musul vâlisi olup, bu âileye adını veren Ḥamdân b. Ḥamdūn'un oğullarının en küçüğüdür. Halîfe al-Muḳtadir, 308 (920)'de, Abu 'l-Sarāyā'nın büyük kardeşi ve Musul vâlisi Abu 'l-Haycā' [b. bk.]'yı Horasan ve Dīnavar yolunu nezârete me'mûr etmiş, ona ve kardeşleri Abu 'l-'Alā' Sa'īd ve Abu 'l-Şarāyā Naṣr'a hil'at vermiş idi (İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil*, nşr. Tornberg, VIII, 90, sene 308 h.). Aynı seneden itibâren Abu 'l-Haycā' sonradan kendisine Nāṣir al-Dawla [b. bk.] unvânı verilen Abū Muḥammed al-Ḥasan'ı yerine tâyin ederek, Musul'u onunla berâber idâre etmiştir ki, Naṣr ekseriyâ bunlar ile birlikte görülür. Nitekim 315 (927)'te Abu 'l-Haycā'nın karmatîlerden Yūsuf b. Abi 'l-Sāc ile mücâdelesinde Naṣr onun yanında idi (İbn al-Aṯīr, VIII, 125, sene 315) 317 (929)'de al-Ḳāhir'i halîfe ilân etmek maksadı ile, al-Muḳtadir aleyhine girişilen bir teşebbüsün akamete uğraması üzerine, bu harekete iştirâkinden dolayı, Abu 'l-Haycā' katledilmiş ve yerine oğlu al-Ḥasan geçirilmiş idi. Aynı yıl içinde al-Ḥasan, bir müddet için, Musul'dan azledilmiş ve buraya iki amcası Sa'īd ve Naṣr tâyin edilmişlerdir (İbn al-Aṯīr, VIII, 159). 317/318 (b.) senelerinde Bavāzīc'ten zuhûr ederek, oldukça kalabalık bir taraftar te'min edip, Musul havâlisinde faâliyet gösteren hâricî Şāliḥ b. Maḥmūd ve oğullarının isyânını Naṣr bastırmış. Şāliḥ ve iki oğlu yakalanarak, Musul'a getirilmiş ve sonra da Bagdad'a gönderilmişlerdir. Bu sırada Naṣr Musul'da emîr idi (İbn al-Aṯīr, VIII, 159, sene 317, s. 162, sene 318). Bir câriye satın alınması mes'elesinden dolayı beslediği kin yüzünden, al-Ḳāhir halîfe olduktan sonra, Abu 'l-Sarāyā Naṣr'ı, İsḥāḳ b. İsmā'īl al Nawbaḫtī ile birlikte, yanına dâvet ederek, 322 (934)'de öldürtmüştür (İbn al-Aṯīr, VIII, 221, sene 322).

Bibliyografya: Metinde gösterilmiştir. (T. H.)

Bu madde 120.—121. sahifelerdeki NASS maddesinin yerine konulacaktır.

NASS. NAṢṢ (A.), iştikakına göre, „zâhir ve meydanda" demek olup, ıstılâh olarak metin mânasına gelir. Kelime bu son mânada ne *Kur'ān*'da ve ne de hadîste bulunur. Fakat al-Şāfi'ī bunu sık-sık kullanmaktadır. Onun *Risāla* (s. 7, 16, 30, 41)'sinde en başta *naṣṣ*

kitābın „*Kur'an*'da hukmedilmiş şey" veya aynı mânada *naṣṣa ḥukmın* gibi terkipler bulunmaktadır. al-Şāfi'ī, diğer parçalarında bir taraftan *naṣṣ al-kitāb*, diğer taraftan *sunna* (s. 21, 4, aşağıdan, 24, 7 sondan bir önceki, 30, 21, 63, 21)'yi zikreder ve nihâyet bâzan *naṣṣu sunnatın* (s. 50, 14, 66, 2) tâbirini kullanır.

Bundan başka ıstılâhın *Risāla*'de kullanılışı bunun yalnız şerîatın hükümlerini ihtivâ eden metinlere delâlet ettiğini göstermektedir. Istılahın *L A*'da verilmiş olan târifinde tebârüz ettirilen mâna da budur: „Kur'an'ın *naṣṣ*'ı ve *sunna*'nın *naṣṣ*'ı ile bu kaynaklarda açık sözler ile gösterilen hükümler (*aḥkām*) kasdedilmiştir". Bundan dolayı kelime bu târifin belli-başlı hadlerinin gösterdiği mânalarda husûsîleşmiştir. öyle ki, *naṣṣ*: *a*. yazılı olan veya olmayan şerîatın bir hukmünün metni. *b*. bir mukaddes metnin *ẓāhir* [b. bk.]'i; *c*. mukaddes bir metnin tam mânası, mânalarına gelebilir. — *b*. ile *c*. arasındaki fark şundan ibârettir: *c* metnin lafzî mânasını gösterir, hâlbuki *ẓāhir*, yalnız az veya çok remzî veya sırrî her hangi bir tefsire yer vermez.— Istılâhın husûsî mânaları için bk. Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes*, mad. *n-ṣ-ṣ*.

Bibliyografya: al-Şāfi'ī, *al-Risāla fī uṣūl al-fiḳh* (Kahire, 1321); Muḥammed A'lā al-Tehānavī, *Kaṣṣ. iṣṭilāḥ. al-funūn* (nşr A. Sprenger), Kalkūte, 1862, s 1405 v. dd. (A. J. WENSINCK.)

Bu madde 135.—137. sahifelerdeki NAZAR maddesi yerine yapıştırılacaktır.

NAZAR. NAẒAR (A.), muhtemelen ancak IX. asırdan itibâren, yunanca θεωρία kelimesinin tercümesi olarak, **ilmî araştırma** mânasını almıştır. Felselî ilimler, Aristo (msl. *Metaph.*, 1064 *b* 2) ile, nazarî (*naẓariya*) ve amelî (*'amaliya*) olmak üzere, ikiye ayrılmıştır; amelî ilimler, insanlar için faydalı veya iyi olanı, nazarî ilimler ise, fizikte, matematikte ve metafizikte hakîkati aramaktadır.

Naẓar, önce, **bilgi nazariyesi ile ilgili** bir mefhûm olup, araplarda Proklos'un tilmizi Ammonios Hermiae misâline göre Porphyrios'un *Eisagoge* (Προλεγόμενα τῆς φιλοσοφίας; bk. mad. MANTIK)'sine mukaddime teşkil eden bir yazıda ele alınmıştır. Naẓar bir de, insan aklının bir faâliyeti olarak, **rûhiyatta** bahis mevzuu olur; fakat burada daha ziyâde *fikr*, *tafakkur* v. b. [bk. mad. NEFIS] müterâdifler bahis mevzuu olmaktadır.

Bu ıstılâhın tarihi henüz yazılmış değildir. Hâlâ nâtamam olan en eski mantıkta ('Abd Allāh b. al-Muḳaffā' veya oğlu Muḥammed tarafından kaleme alınmıştır) *'ilm* ile *'amal*, felsefenin (*ḥikma*) kısımları olarak, biribirinden ayırd edilmekte, fakat *'ilm ḳalb*'in (yâni aklın) bir *tabaṣṣur* ve *tafakkur*'ü olarak târif edilmektedir (bk. G. Furlani, *Di una presunta versione araba di alcuni scritti di Porfirio e di Aristotele*, *R R A L*, 1926, seri VI, VI, 207).

Belki islâmiyetin eski nazariyeci kelâm âlimleri *'ilm aḳlî* > *şar'î* tefrikinden çok *naẓarî* > *'amalî* tefrikine daha âşina idiler. *'Aḳl* umûmiyetle mûtezile sisteminin temeli olarak bilinmektedir. Zaydî al-Ḳāsim (h. III. asır başlarında) da aklı *uṣūl*'ü arasında zikrediyordu: *'aḳl*, *Kur'an* ve *sunna* (R. Strothmann, *Die Literatur der Zaiditen*, *Isl.*, 1911, II, 54). Naẓar *fiḳh*'ta, *ra'y* ve *ḳiyās* gibi, bir bid'at telakkî edilmiştir. Hanbelî mezhebi *naẓar*'ın benimsenmesine muârızdır; fakat bu mezhebin en büyük mümessili İbn Ḥazm hiç bir vicdânî endîşe hissetmeksizin, *'aḳl*'ı — tabiî Allah tarafından yaratılmış, tâyin ve tesbit edilmiş *'aḳl*'ı — bilgi kaynağı olarak kabûl ettirmiştir. Ona *Kur'an*, *sunna* ve *icmā'*'ı kabûl ettiren körü-körüne bir inanç (*taḳlid*) ve mechûlden

netîce çıkarmak (*ḳiyās*) değil, tamâmen kat'î ve emin bir ilimdir. İbn Ḥazm hiç bir şey üzerinde şu husûs üzerinde olduğu kadar ısrâr ile durmamaktadır: *ḥiss* ve *'aḳl* yolu ile idrâkten başka yakîne götüren yol yoktur. Hattâ his onun tarafından diğerlerine tercih edilmekte, o derecede ki, *'aḳl* yolu ile idrâke altıncı *idrâk* denilmektedir (*Kitāb al-faṣl*, I, 4—7). İbn Ḥazm'in daha derin bir tetkike lâyık olan felsefî tutumu yunan iktitafçılığını hatırlatmaktadır; bu mesleğe göre, bütün insan bilgisi hem hisler ile idrâkten, hem aklî hadsten gelir veya bürhan vâsıtası ile bu kaynaklardan doğar. Fakat bir çokları his ve aklınidrâkinin bilâvâsıta bedâhati üzerinde ısrâr etmekte, bürhan yolunu ise, güç ve kat'iyetsiz bulmaktadırlar. Bu sebepten, stoacılardan beri umûmî ittifâk (ar. *icmā'* ve *ictimā'*) bakîkatin kat'î kıstası telakkî olunmaktadır. Ancak ittifak bulunmadığı hâllerde derinleştirmek lâzımdır.

Fakat iktitafçıların ikili bilgi ilmi (his × akıl) islâmiyette yeni-eflâtuncu metafiziğe ve Aristo mantığına *'aḳlî* vahdetçiliğin girmesi ile büyük ölçüde değişikliğe uğradı. Hakîkatte, insanın bilgisinde muhtelif dereceler biribirinden ayırt edilmekte ise de, hakîkî ilmin ancak aklî hads ve düşüncenin mutavassıt faâliyeti ile mümkün olacağı kabûl olunmakta idi. Yeni-eflâtunculara göre, hads (*naẓar*, *baṣar*) esâs idi. Şurası kayda değer ki, yeni-eflâtuncu görüşe göre, değiştirilmiş olan Aristo'nun *Uṣūlūciya* (arap. nşr. Dieterici, s. 163)'sinde Aristo'nun ağzından şöyle söylenmektedir: „Eflâtûn her şeyi *bi-naẓar al-'aḳl* (hads) ile *lā bi-manṭiḳ va-ḳiyās* bilmekte idi"; yâni Eflâtûn, ilâhî bir varlık olarak, bizzat Allah ve akl-ı mahz gibi, her şeyi derhâl idrâk eder. Doğrudan-doğruya bu hads mânasında olan *naẓar ilā* ve başka yerlerde *fī* edâtı ile kullanılır. *Naẓar fī*, yâni insan aklının bilâvâsıta düşünmesi mânasında olarak, kelâm ilminde, umûmiyetle tercihan *fikr* ve *ravîya* kelimeleri kullanılmakta idi, nasıl ki rûhumuzun bağlı olduğu mahsusât âlemine *'ālam al-fikra va 'l-ravîya* denilmekte idi. *Uṣūlūciya* misâlinden mülhem olan müslüman sûfîleri rûhî hadsi ifâde etmek için bilhassa *naẓar* kelimesini kullanmışlardır (krş. L. Massignon, *Essai sur les origines du lexique technique de la mystique musulmane*, Paris, 1922, fihrist).

Fakat k e l â m ilminde, mezheplerin kelâmî mücâdelelerinde, *naẓar* kelimesi cedel mânasını almıştır. Mantıkî delîllerin ilk defa şî'a tarafından *uṣūl al-dīn* arasına kabûl edildiği sanılmaktadır. al-Aş'arī, *Maḳālāt* (nşr. Ritter, I, 51 v.d.)'nda *fi 'l-naẓar va 'l-ḳiyās* 8 ravâfiz fırkasının muhtelif telakkîlerini gözden geçirmektedir. Buna göre, 1.—3. fırkalar bütün bilgileri (*ma'ārif*) zarûrî (*iḍṭirār*, yâni, akıl ile verilmiş veya verilmemiş) telakkî etmektedir; öyle ki, *naẓar* ve *ḳiyās* onlara hiç bir şey ekleyememektedir; bunlar, bütün ilmi Allah'ın resûlüne ve imâma irsâ eden 8. fırka gibi, burada biribirinden ayrılmaktadır. Diğer 4 fırka bir nevî müktesep ilim (her iki şıkta da Allah'ı idrâk bahis mevzûudur) kabûl etmektedir; 4. fırka (Hişām b. al-Ḥakam'ın *aṣḥāb*'ı) *naẓār va 'l-istidlāl* ile; 5. fırka (al-Ḥasan b. Mūsā) *kasb*'ın (krş. bu bilgi *kasb*'i ile muahhar eş'arîlerin *kasb al-af'āl*'i) belki daha doğru olarak tâyini mümkün olmayan bir nevi ile ve 6. ve 7. fırka (isimsiz) da, *'aḳl*'ın şehâdetine (*ḥucca*) müsteniden, *naẓar va 'l-ḳiyās* yolu ile. Bundan başka, mürcienin bir kısmından bahsedilen bir diğer yerde de (s. 144), *naẓar*'sız imânın, onların telakkîlerine göre, tam imân sayılmadığı kaydolunmaktadır.

Allahı bilmenin bir kaynağı (veya usûlü) olarak, insan aklı düşüncesinin alınmasının, ilk defa eş'arîlerce değil, daha önceleri muhtelif mezheplerce de nazar-ı itibâra alındığını isbât etmek için, Aş'arî'nin kendisi, şüphesiz ki, en iyi bir şâhit olarak gösterilebilir. *naẓar*, çok muhtemel olarak (fıkıhtaki *ra'y* gibi), aklını işleten bir kelâmcının zihin faâliyetini ifâde etmekte idi (*naẓar* yanında, müterâdif olarak, *baḥṯ*, *ḥads*, *ra'y*, *faḥṣ*, *fikr*, *fikra*, *tafakkur*, *ta'ammul*, *ṭalab* ve belki daha başkaları kullanılmakta idi). Bunun için kullanılan mantık usûlleri (burada belki yine müterâdif olarak) *ḳiyās* (kıyas yolu ile istihrâc) ve istidlâl (emâreler ile isbât) tâbirleri ile ifâde edilmiştir. Fıkıhta (krş. J. Schacht, UṢŪL AL-FIḲH ve Snouck Hurgronje, *Verspr. Geschr.*, II, 140 v.d.) ve tıptaki *ḳiyās* (bk. Mas'ūdī, Paris, 1861—1877, IV, 40; VII, 172 v. dd.) hakkında bildiklerimize dayanarak, her hâlde ekseriyâ çok indî bir şekilde kullanılmış olan istikrâ-istidlâlden mürekkep bir usûl düşünmeliyiz. Ekseriyâ sathî olarak birbirlerine benzer telakkî edilen müşâbih hâller (krş. *Mafātīḥ al-'ulūm*, nşr. v. Vloten, s, 8 v.d.) için illeti (*'illa*), yâni hakikî sebebi (*causa*) değil, fakat daha ziyâde sonraki hâllerin yer alabileceği yüksek bir cins veya nevi mefhûmu içinde aklî temel (*ratio*) aranmakta idi. Aristo için, onun islâmiyetteki muakkipleri (Fārābī v.b.) için olduğu gibi, istidlâlin husûsî bir mânası var idi: onlar illiyete veya hattâ tasavvurî düşüncenin yaratıcı faâliyetine inanıyorlardı. Fakat islâm kelâmcılarının, fıkıhçılarının ve tabiplerinin büyük bir ekseriyeti bu kadar ileri gitmemekte idiler. Ancak eş'arîlerde *naẓar* usûlü, sathî bir anlayış ile, *kalām* il-

mine girdi ve *kalām* ilmi de *'ilm al-naẓar va 'l-istidlāl* diye târif olundu. Öoce ekseriyet tarafından reddedilen, sonra yavaş-yavaş râfizîlere ve „sûfistâîlere" karşı bir mücâdele vâsıtası olarak, müsâmaha ve takdir edilen *naẓar*, nihâyet sünnî mezhep tarafından dinî bir vecîbe olarak kabûl olundu.

Şimdi *'ulām naẓarīya* umûmî melhûmuna dönelim. Fārābī (öim. 950) ayrı bir eserde (*İḥṣā' al-'ulām*, Kahire, ts.) nazarî ilimleri felsefî bakımdan kısımlara ayırmıştır ki, bu, sonraki taksimlere örnek olmuştur. Bütün Aristo mantığını ilk ele alan odur; bu sebepten onun felsefi mektebine ekseriyâ *manṭiḳiyūn* mektebi denilmiştir. Aristo gibi Fārābī de *'aḳl*'ın her ilmin temel prensiplerini ihtivâ ettiğini ve bunların sâdece bedâhatini meydana çıkarmak gerektiğini ileri sürüyordu. Fakat düşünce ve bürhan yolu bedihî olmayana götürür ki, bunun en yüksek noktası, yâni isbât edici delîli (*burhān*) „ikinci tahlillerde" izâh edilmiştir Bütün ilimlere bu yüksek noktadan bakmak lâzımdır Dil bilgisi hakkında bâzı mülâhazalardan (krş. Stoa) sonra, önce ve etraflı olarak, mantık — felsefenin bir kısmı olması veya bir bölümünü teşkil etmesi mühim değildir— ele alınmıştır. Tabiîdir ki, bizzat mantık kendisine hâs bir mevzûu olan bir *naẓar*'dır. Ondan sonra, asıl ve tâlî şûbeleri ile birlikte, fizik, riyâziye, metafizik gelmektedir. Bunların her biri bir *naẓar*'dır; fakat msl. fizik ilimleri arasında tıbbın nazarî amelî bir karışık ilim olduğu müşâhede olunur; nitekim riyâzî ilimler arasında da mûsikî böyledir. Fakat metafizik, mantık gibi, sırf nazarîdir. Son olarak, Aristo 'nun amelî dediği ahlâk, ev idâresi ve ülke idâresi, siyâsî ilim adı altında toplanmış ve *fiḳh* ve *kalām* da onlara ilhâk edilmiştir. Fārābī, *fiḳh* ilmi ile *kalām* san'atının (*ṣinā'a*) kısmen reyler (*ārā'*), kısmen de fiiller (*af'āl*) ile meşgûl olduğunu müşâhede etmektedir.

Bu felsefî taksimi eş'arî kelâmcısı 'Abd al-Ḳāhir b. Ṭāhir al-Baġdādi (ölm. 429=1037)'nin *Uṣūl al-dīn* (İstanbul, 1928, s. 8—14!) 'indeki ile karşılaştıralım. İlâhî ilim ile diğer canlı varlıkların ilmi biribirinden ayırt edildikten sonra, sonuncusu şöyle bölünmektedir:

I. *żarūrī*
(zarûrî, doğrudan-doğruya bedihî)
|
| 1. *badīhī* 2. *ḥissī* |
(iç idrâk, dış idrâk)
II. *muktasab* (=*'ulām naẓarīya*)
(Kazanılan bilgi)
|
| 1. *'aḳlīya* 2. *şar'īya* |
(akıl yolu ile bilgi, şerîat yolu ile bilgi)

Sonra, iktisap vetîresi bakımından, *'ulām naẓarīya* 4 kısma ayrılır:

1. *istidlāl bi 'l-'aḳl min cihat al-ḳiyās va 'l-naẓar* (nazarî kelâm ilmi);
2. *ma'lūm min cihat al-tacārib va 'l-'ādāt* (msl. tıp);
3. *ma'lūm min cihat al-şar* (şerîat ilmi);
4. *ma'lūm min cihat al-ilhām* (nübüvvet ilmi).

Fārābī 'nin *'aḳl*'a dayanan vahdetiye telakkîsince bu taksim hayli iktitafçı görünmektedir. Fakat XI. asırdan XIII. asra kadar, felsefe ile kelâm ilmi, biribiri ile mezcolmaksızın, biribirine bir az yaklaşmıştır: Fārābī'ye dayanan İbn Sīnā bir mutavassıt rolü oynamıştır; Ġazzālī, yeni-eflâtûncu tasavvufun *naẓar ilā*'sını, akılcı mütefekkirlerin *naẓar fī*'si ile uzlaştırmağı denemiştir. Faḫr al-Dīn al-Rāzī de kelâmcı seleflerinden çok daha geniş ölçüde Aristo mantığının isbat ameliyelerini benimsemiştir.

VII., VIII. VE IX. CİLDLERE ÂİT DÜZELTMELER VE EKLEMELER

LAMİ'Î mad., s. 11 b, str. 28 : *sa tana* yerine *sultana* ; s. 14 b, str. 1 : *bağlayarak* yerine *başlayarak* olacaktır ; str. 36 : 671 'den sonra ilâve : *Dîvân* 'ın müellif hattı ile 937 'de yazılmış nüshası Brit. Mus. Or. 7148 'dedir. Ayrıca Or. 1088 'de kendi eli ile yazılmış bâzı manzûm âsârı vardır ; s. 15 a, str. 20 : *1333* yerine *1308*, s. *270* olacaktır.

MAHMUD GAZNEVÎ mad., s. 174 b, str. 43 : *taarraena* yerine *taarruza* ; s. 182 b, str. 19 : *Nandanan* yerine *Nandana* ; s. 183 a, str. 10 : *gazdığı* yerine *gazıldığı* olacaktır.

MALAZGİRT mad., s. 242 a, str. 55 : *Melik Şah* yerine *Melikşah* ; s. 243 a, str. 21 : *birinci birinci* yerine *birinci*, str. 27 : *ordunun bir* yerine *ordunun başında bir* ; s. 243 b, str. 4 : *Er-Sagun* yerine *Er-Sığun* ; s. 244 b, str. 24 : *birliklikleri* yerine *birlikleri* ; s. 245 a, str. 20 : *bildirilmiş* yerine *bildirmiş* ; 246 a, str. 22 : *saadetini* yerine *saatini* olacaktır.

MANİ mad., s. 285 b, str. 7 : *1915* yerine *1925* ; str. 11 : *Çamanaklı* yerine *Camanaklı* ; str. 16 ; *Proben* yerine *Radloff, Proben* ; s. 286 a, str. 2 : *meydan* yerine *meydana* ; str. 19—20 : *dünündeki* yerine *düzenindeki* ; s. 286 b, str. 15—16 : *davulcularının* yerine *davulcuların* ; s. 287 a, str. 23 : *ilgilidirayni* yerine *ilgilidir ; ayni* ; s. 288 a, str. 10 : *evi*) yerine *evi, Ankara, 1944*) olacaktır.

MATBUAT mad., s. 380 a, str. 22 : *1938* 'den sonra. *bu eserden geniş miktarda istifâde olunmuştur*, kaydı konulacaktır.

MECD-ÜL-MÜLK mad., s. 432 a, str. 30 : *al-Mulk, Abu 'l-Ganâ'im* yerine *al-Malik Abu 'l-Ganâ'im* olacaktır.

MEHMED PAŞA mad., s. 583 b, str. 44 : *kenarındaki* yerine *kenarında, Olasch (Rycaut s. 539*) ; s. 584 a, str. 47—48 : *ağustos* yerine *eylûl* olacaktır.

MELİKŞAH mad., s. 672 b, str. 50 : *Ahmed* yerine *Mahmud* olacaktır.

MEVLEVÎLİK mad., s. 166 b, str. 13 : *nâfasla* yerine *nafûzla* ; s. 167 a, str. 15 : *Âlem* yerine *Âlim* ; str. 21—22 : *kimseler* yerine *gelenler* ; str. 45 : *beytin* yerine *beyitlik* ; s. 167 b, str. 20 : *âlevî* yerine *alevî* ; s. 168 a, str. 36 : *Bektaş'ı zigârete* yerine *Bektaş tekkesini zigârete* ; str. 48 : *beğenmemiş* yerine *beğenmemesi* ; s. 168 b, str. 21 : *koranan* yerine *karalan ve* ; s. 169 a, str. 40 : *hamzevîler* yerine *hamsavîler* ; s. 170 b, 44—45 : *tenevvüreler* yerine *tennûreler* olacaktır.

MİHRÂB mad., s. 302 b, str. 50 : *Anatolia, 1956, I—7175* yerine *Anatolia* I, 1956, s. 71—75 ; str. 51 : *XVIII* yerine *XXVIII* olacaktır.

MUAMMÂ mad., s. 437 a, str. 16 ve str. 18 : *beğân* yerine *meğân* olacaktır.

MUHÂSİBÎ mad., s. 510b, str. 1 : *76—84* yerine *105—107* olacaktır.

MURAD IV. mad., 625 b, str. 20 : *1623* yerine *1612* olacaktır.

MUZÂRİ mad., s. 776 b, str. 55 ve 56 : s. 777 a, str. 4 ve 6 : *mafâ'îlün* yerine *mafâ'îlun* olacaktır.

MÜBERRED mad., s. 779 b, str. 28 : *talebesi* yerine *talebesini* ; s. 781 b, str. 9 : *al-amsal* yerine *al-amsâb* olacaktır.

MÜCTESS mad., s. 783 b, str. 17 : *bahsin* yerine *bahre* olacaktır.

MÜTEDÂRİK mad., s. 853 a, str. 47 : *fa'ilatan* yerine *fa'ilâtan, fâ'ilun* yerine *fâ'ilân*, s. 853 b : *failun* yerine *fa'ilun*, str. 4 : *fa'lan fa'al* yerine *fa'ilan fa'al* olacaktır.

MÜTEKARİB mad., s. 856 b, str. 43 : *fa'ûlan fa'ûlun fa'ûlan fa'ûlan—fa'ûlan fa'ûlun* olacaktır ; str. 48 ve 49 : *f'anlun* yerine *fa'ûlun* olacaktır.

NAHŞEB mad., 39 b, str. 51 : *Buhârâ 'da* yerine *Buhârâ bölgesinde* ; str. 53—54 : *benzer... Nahçavân* yerine *benzer bir ses inkişâfı için bk. Nahçavân>Nasâva* olacaktır.

NÂKÛS mad., s. 54 b, str. 17—18 : *tokmak ; şark hıristiyanlarının* yerine *tokaç ; şarkta hıristiyanların ;* str. 23 : *sabahı* yerine *sabahın başlangıcını ;* str. 25 *'Antara* yerine *'Antara. Append ;* str. 29 : *Rivâyete* yerine *Hadise* ; str. 30 *okatılmasına* yerine *okanmasına* olacaktır.

NÂSIR-I HUSREV mad., s. 97 b, str. 41 'den sonra bibliyografyaya ilâve : Nâşir-i Husrev 'in hayâtı ve hayâtının mes'eleleri hakkında bk. Ivanow, *Nasiri Khosrav and Ismailism* (Bombay—Leiden, 1940, *The Ismaili Society Series B*, nr. 5) ; aynı. mll., *Problems in Nasir-i Khusraw's Biography* (Bombay, 1956, *The Ismaili Society Series B*, nr. 10).

Nâşir-i Husrev 'in eserleri için bk. W. Ivanow, *A Guide to Ismaili Literature* (London, 1933), s. 87—96 (nr. 587—610 Nâşir-i Husrev 'in eserleridir) ; bunu daha sonra yayınlanmış olan şu eseri eklemek gerekir : Nâşir-i Husrav, *Câmi' al-hikmatayn, le livre réunissant les deux sagesse ou harmonie de la philosophie grecque et de la théosophie ismaélienne* (nşr. ve izâhlar v. s. H. Corbin ve M. Mo'în), Tahran—Paris, 1953 (*Bibliothèque Iranienne*, III).—W Ivanow, *Problems ...*, s. 52—77 ; *Commentaire de la Qasida Ismaélienne d'Aba 'l-Haitham Jorjani attribué à M. Ibn Sorkh... texte persan édité avec introduction et esquisse comparative* par H. Corbin et M. Mo'în (Tahran—Paris, 1955, *Bibliothèque Iranienne*, VI), bilhassa s. 41—113 ; s. 97, str. 20 : Nâşir-i Husrev 'in bir eseri olarak bilinen ve basılan *Sa'âdat-nâma* ona değil, Şerîf mahlaslı

olup, 735 h.'de ölen Nāṣir al-Dīn Husrav-i İslahānī 'ye şitlir, bk. Babür *Sabk-şināsī* / Tahran, ts.), III, 189 ve not 2.

NAZZÂM mad., s. 149 b, str. 57, bibliyografyaya ilâve: Brockelmann, *G A L. Suppl.*, I, 339 ; M Abū Rīda, *Ibrāhīm b. Sayyār al-Naẓẓām va ārā'ah al-kalamiyat al-falsafīya* (Kahire, 1946) ; İbn al-Nadīm, *K. al-Fihrist*, bunun için bk. J. W. Fück *Some Hitherto unpublished Texts on the Mu'tazilite Movement from Ibn al-Nadim's K al-Fihrist* (*Prof. Muḥammad Shafi' Presentation Volame, Armağān-ı 'ilmī*, Lahor, 1955), s. 60 v d , burada Naẓẓām'ın 39 eserinin adı verilmektedir.

SA'D mad., s. 18 a, str. 49 : *Sa'd b. Mālik* yerine *Mālik* ; s. 19 a str. 56 : *'Avs* yerine *'Abs* olacaktır.

SA'D mad., s. 20 b, str 26 : *Ḥażīr* yerine *Ḥuṣayr* olacaktır.

SA'DİLER mad., s. 41 b, str. 5 : *Aba 'l-'Abbās* yerine *oğlu* ; s. 43 b, str 30: *1588* yerine *1578*, str 41 : *Loud* yerine *oldu* olacaktır.